

47549

RIĠ-VEDA-SAMHITÂ
THE
SACRED HYMNS OF THE BRÂHMANS
TOGETHER WITH THE
COMMENTARY OF SÂYANÂKÂRYA

EDITED BY
F. MAX MÜLLER

SECOND EDITION

053

VOLUME I
MANDALA I

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF
HIS HIGHNESS THE MAHÂRÂJAH OF VIJAYANAGARA

LONDON
HENRY FROWDE
OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER
1890

[All rights reserved]

R.M.C. Library	
Acc. No.	47,549
Class No.	9.11
•	8.9.62
at Card	MB
Class	OK
Card	OK
Placed	ac
checked	OK

Oxford

PRINTED AT THE CLARENDON PRESS

BY HORACE HART, PRINTER TO THE UNIVERSITY

TO

HER MOST EXCELLENT MAJESTY

Victoria

Queen of Great Britain and Ireland

Empress of India

THIS EARLIEST RECORD

OF THE RELIGIOUS INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF INDIA

IS BY GRACIOUS PERMISSION

Dedicated

BY

HER MAJESTY'S

FAITHFUL SUBJECTS AND DEVOTED SERVANTS

Dasupati Ananda Gajapati Raj and Frederick Max Müller

CONTENTS.

	PAGE
PREFACE TO THE FIRST VOLUME OF THE FIRST EDITION . . .	vii
PREFACE TO THE SECOND VOLUME OF THE FIRST EDITION . . .	xxix
PREFACE TO THE THIRD VOLUME OF THE FIRST EDITION . . .	xli
PREFACE TO THE SECOND EDITION	li
VARIETAS LECTIONIS	1-65
TEXT AND COMMENTARY, MANDALA 1	9-928
ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES	924

PREFACE

TO THE FIRST VOLUME OF THE FIRST EDITION.

AFTER five years spent in the collection of materials for an edition of the Rig-veda and its Sanskrit commentary by Sāyanākārya, the first volume is now completed, comprising the first Ashtaka (Ogdoad), and about the fourth part of the whole¹.

When I first entered on this undertaking, I saw but little chance that I should ever succeed in carrying it out, and my only hope of success was derived from the firm conviction that, in the present state of philological, historical, and philosophical research, no literary work was of greater importance and interest to the philologist, the historian, and philosopher, than the *Veda*, the oldest literary monument of the Indo-European world. There were many difficulties to be overcome in carrying out this work. In the public libraries of Germany no MSS. of the Rig-veda and its commentary were to be found, except some old copies of the text and a small and worm-eaten fragment of Sāyana's commentary in the Royal Library at Berlin. It was necessary, therefore, to spend several years in the libraries of Paris, London, and Oxford, in order to copy and collate all the necessary Vaidik MSS. A complete *apparatus criticus* having been brought together in this manner, it became possible to commence a philological study of the Rig-veda, and to prepare upon a safe basis a critical edition of both its text and commentary. But a still greater difficulty remained, the expense of publishing such a work. These obstacles have been such, that although the want of an edition of the *Veda* has been keenly felt by all Sanskrit scholars, and although there were many fully qualified for such a work, yet no one has been found to undertake it, since the first edition of the Rig-veda by the late Dr. Rosen was interrupted by the early death of that highly-gifted scholar. It is owing to a concurrence of many fortunate circum-

¹ An introductory Memoir on the *Veda* is in the *Ancient Sanskrit Literature*, 1859; second edition, Press, and will be published separately. [This was 1860.] afterwards published under the title of 'History of

stances, and particularly to the kind encouragement and liberal assistance which I have received from various quarters, that these difficulties have been at length overcome. For several years I was able to advance but slowly, being entirely left to my own resources, and having but few leisure hours to bestow upon Vaidik studies. But the further I proceeded in my work, the more encouragement I received. Amongst those who took an active interest in it, I have to mention with sincere gratitude the names of Alexander von Humboldt and Professor E. Burnouf in France, and of Chevalier Bunsen and Professor H. H. Wilson in England. The final success, however, of this undertaking is owing to the well-known liberality of the Honourable the Court of Directors of the East-India Company, whose enlightened views on this subject cannot be better expressed than in their own words: 'The Court consider that the publication of so important and interesting a work as that to which your proposals refer, is in a peculiar manner deserving of the patronage of the East-India Company, connected as it is with the early religion, history, and language of the great body of their Indian subjects.'

This first edition, however, of the Rig-veda and its Sanskrit commentary is not intended for the general scholar, but only for those who make Sanskrit their special study, and for those among the natives of India who are still able to read their own Sacred Books in the language of the original. It would have been more agreeable to myself to have kept for my own use the materials which I had collected for the Veda, (I allude especially to the Sanskrit commentary,) devoting all my time to their study, and communicating to the public the last results only of my researches. But I felt that I should perform a more useful work by at once making public those materials, without which no philological study of the Veda was possible. A greater number of Sanskrit scholars will thus be enabled to contribute their share towards the elucidation of Vaidik antiquities, and we may now look forward to a more complete study of Vaidik literature than it is in the power of any single individual to bestow upon so comprehensive a subject, and to a better understanding of Vaidik language, religion, and mythology, than can be expected from a scholastic Indian commentator of the fourteenth century after Christ.

I determined therefore on publishing first a complete text of the Rig-veda-samhitā, (the Samhitā and the Pada texts,) together with the only complete commentary on the Rig-veda now existing, the Mādhaviya-vedārtha-prakāsa by Śāyanākārya. As the limits of this publication were fixed, it became necessary to save space as much as possible, in order to get at least the whole of

the text and commentary into the prescribed compass of the edition. For this reason, as well as because this edition was destined for the use of Indian as well as European scholars, I had to exclude, and to reserve for a separate work, all critical and explanatory notes of my own, together with the various readings of the MSS.

My principal object in this present edition is therefore to give a correct text of the Rig-veda, and to restore from the MSS. a readable and authentic text of Sâyana's commentary. The former was by far the easier task. The MSS. of the Rig-veda have generally been written and corrected by the Brâhmanas with so much care that there are no various readings in the proper sense of the word, except those few which are found noticed as such in the commentaries or in the Prâtisâkhyas. Even these are generally of small importance, and seldom affect the meaning of a sentence. For the most part they arise from niceties of orthography and calligraphy, which by themselves are of little importance to a European scholar, though they may become of interest if considered with reference to the peculiarities of the old Sâkhas or branches of the Veda. The hymns of the Rig-veda are happily much more free from these orthographic minutiae than the prayers of the Sâma and Yagur-vedas. Of real importance, however, for critical purposes, are the alterations which the verses of the Rig-veda have undergone when incorporated into the ceremonial prayers of the Sâma, Yagur, and Atharva-vedas. But neither are these alterations to be considered in the light of *variae lectiones*, and, as they cannot be used for a critical restoration of the received text of the Rig-veda, they will better be considered in a general critical account of the whole Vaidik literature¹.

For the text of the Rig-veda I have made use of the following MSS. :—

I. Samhitâ Text.

S 1. A manuscript in the collection of the Rev. Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library at Oxford (Mill 147-150). It contains all the eight Ashtakas (Ogdoads) of the Rig-veda. The first Ashtaka consists of 89 leaves without a date, the last leaves having been replaced by a modern hand. The second comprises 70 leaves, and has no date. The third, of 92 leaves, is dated Samvat 1777. The fourth, of 100 leaves, is dated Samvat 1776. The fifth, of 102 leaves, is dated Samvat 1771. The sixth, of 104 leaves, has no date, the

¹ The importance of these alterations has been pointed out by Professor Benfey, in his valuable edition of the Sâma-veda-samhitâ; Introduction, p. lvii. 'Die Hymnen des Sâma-veda herausgegeben, übersetzt und mit Glossar versehen von Theodor Benfey,' Leipzig, F. A. Brockhaus, 1848.

last leaves being of more modern origin. The seventh consists of 90 leaves, and is dated *Samvat* 1777. At the end of the sixth *Adhyâya*, *Vargas* 14–28 are wanting in this MS., but have been added afterwards by the original writer on two separate leaves. The eighth *Ashtaka* consists of 104 leaves, without date. There are four different handwritings to be distinguished in this manuscript. *Ashtakas* 3–7 are written by the same hand, about the year A. D. 1720, at Benares. The name of the writer, however, is everywhere carefully scratched out with yellow ink. The last ten leaves of the sixth *Ashtaka* are written by the same person, who copied the second *Ashtaka*. The first and last *Ashtakas* again are copied by a third writer: while some few leaves on white paper belong to a fourth and quite a modern hand, and have probably been supplied by the *Pandit* employed by Dr. Mill.

S 2. Another manuscript in the collection of Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library (Mill 151–154). This also is a complete copy of all the eight *Ashtakas*. The first *Ashtaka* consists of 103 leaves, without date. The second has 93 leaves, and is dated *Sâka* 1679 (A. D. 1757). The third fills 97 leaves, and is dated *Sâka* 1677. The fourth comprises 92 leaves, and is dated *Sâka* 1679. The fifth consists of 62 leaves; the sixth of 80 leaves; and the seventh of 76 leaves; all of them without dates. Leaves 12–37 in the seventh *Ashtaka* have been supplied by a modern writer. The eighth *Ashtaka* comprises 130 leaves, and is dated *Sâka* 1776. In this manuscript also four different writers can be distinguished: to the first belong *Ashtakas* 1–4; to the second, *Ashtakas* 5–7; to the third, the eighth *Ashtaka*; and to the fourth, the modern additions in the seventh *Ashtaka*.

S 3. The third manuscript belongs to Colebrooke's collection, deposited in the library of the East-India House, where it forms Nos. 129–132 of the Catalogue. No. 129 contains the *Grihya-sûtras* of Âsvalâyana and the first and second *Ashtakas*. The first *Ashtaka* contains 59 leaves, and is dated *Samvat* 1802: the second contains 60 leaves, and is of the same date. No. 130 contains the third and fourth *Ashtakas*; the former of 53, the latter of 54 leaves; both dated *Samvat* 1802. No. 131 contains *Ashtakas* 5 and 6; the former of 54 leaves, the latter of 56 leaves; both dated *Samvat* 1802. No. 132 contains the *Sarvânukrama* and *Ashtakas* 7 and 8; the former of 56, the latter of 61 leaves; equally dated *Samvat* 1802. The whole manuscript was evidently written by one person, about the year 1745: his name is scratched out, but seems to have been Somagopakâsinâtha.

II. Pada Text.

P 1. A manuscript in Dr. Mill's collection, now belonging to the Bodleian Library (Mill 155-158). It contains all the eight Ashtakas. The first Ashtaka consists of 97 leaves, and is dated Samvat 1727, Śāka 1592 (A.D. 1670). The second contains 129 leaves, and is dated Samvat 1728. The third fills 109 leaves, and is not dated. The fourth has 107 leaves, and is dated Samvat 1727. The fifth contains 84 leaves, without a date; the last leaf having been supplied by a modern hand. The sixth Ashtaka comprises 89 leaves, and is not dated. The seventh consists of 95 leaves, and is dated Samvat 1672 (A.D. 1616). It was difficult, however, to read the last page, which contains the date and the name of the writer, but has been pasted over with yellow paper¹. The eighth Ashtaka contains 86 leaves, but breaks off with the last Varga of the seventh Adhyāya. The rest has been supplied by a modern manuscript, without accents, dated Samvat 1857, Śāka 1722 (A.D. 1800). In this manuscript also four different hands may be traced. The oldest part contains the seventh and eighth Ashtakas, written in A.D. 1615; next come Ashtakas 1-6, written in A.D. 1760; thirdly, the supplement of the eighth Ashtaka, written in A.D. 1800; and lastly, some few leaves of still more modern origin, probably copied by a Pandit employed by Dr. Mill.

P 2. A complete copy of the Rig-veda-samhitā, bequeathed by John Taylor, M.D., to the Hon. Court of Directors of the East-India Company, and entered in the Catalogue under No. 2032. It has been copied at Bombay, and is bound together in one large volume: its date is from Śāka 1736 to 1737: the name of the writer Rāmabhatta, called Sebenkara.

It was not necessary for an editor of the Rig-veda to collate a greater number of MSS., or to classify them according to their age and origin. I have seen nearly all the MSS. of the Rig-veda which exist in Europe, and I feel convinced that no use can be derived from them as manuscripts, because all of them are but transcripts, more or less carefully executed, of one and

¹ All that can be read is स्वस्ति संवत् १-७२ वर्षी
ये --- श्रीद्व - गरवास्व । अ --- ज्ञातीयव्यवपु-
रसे ---. Even this has been traced over with ink,
by which it became still more illegible. Afterwards
another writer has given the date at which the accents
were added, but there also we can only read संवत्
१६— etc. To judge from the handwriting of the MS.

and from the fragmentary passages which are still
legible, I conclude the MS. to have been written by
Damodara-Sadāsiva, who generally signs himself
श्रीवृद्धनागरवास्वम् आभ्यन्तरनागरज्ञातीयव्यवपु-
बोक्तमसुतसदाशिवेन (or दमोदरेण or दमीदरसदा-
शिवेन) लिखितं । He was still alive in Samvat
1706.

the same text¹. If there were, as in other Sanskrit works, corrupt passages, on which doubts might exist, a comparison of the Samhitâ text with the Pada text, or a reference to the commentary, would have been sufficient to remove such doubts. But so far from this being required, the reading of the Samhitâ text, the Pada text, and the text which the commentator had before him, can each be established with such certainty by the MSS., that it would be wrong to correct even the smallest differences in the quantity or accent of vowels which occur occasionally between these three texts, but which are always supported by the full testimony of each class of MSS. There are instances in almost every hymn where a long vowel occurs in the Samhitâ text, while the Pada text has a short one. The commentator considers these productions of a short vowel as Vaidik liberties. But in some cases where a long vowel seems to be regular, and the Pada text has notwithstanding a short one instead, this shortening is equally pronounced by Sâyaṇa as a Vaidik irregularity: for instance, Rv. I. 37, 11. अययन्ति instead of आययन्ति²; I. 61, 14. भूम instead of भूमा³. Instances occur where the text followed by the commentator is different from the text of our MSS. Rv. I. 116, 1. the Pada text has अर्भगाय, while, according to Sâyaṇa, the author of the Pada text (Sākalya) must have read अर्भगाय. Rv. I. 61, 9. the Pada text ought to have, according to Sâyaṇa, खराड्, but all the MSS. have खराट्. Rv. I. 52, 10. रोदसी has no accent in the Samhitâ and Pada texts, while Sâyaṇa explains it as if it were a paroxytone⁴.

Notwithstanding the great accuracy with which the MSS. are written, occasional mistakes occur. Letters, syllables, and words are sometimes left out, sometimes misplaced in one or other of the MSS., owing to inevitable inadvertencies on the part of the copyist⁵. They seldom occur, however, in more than one MS. in each instance.

¹ The late Dr. F. Rosen, who had undertaken an edition of the Rig-veda, part of which was published after his lamented death in 1837, has for the same reason given no various readings for the text of the Samhitâ; and I may also quote Dr. A. Kuhn of Berlin, on the same subject, as a later but not less weighty authority on questions connected with Vaidik literature, in *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik*, Berlin, 1844, p. 131.

² पदकाले इत्यस्मादसः ॥

³ क्वांश्चमत्वं पादकारिः कृतं ॥ [See now *Varietas Lectionis*, p. 20.] Cf. I. 84, 4. सादने; I. 84, 6. the short i in रथितर instead of रथीतर is called अव-

यहसमये क्वांसं इत्यस्मात्; while I. 11, 1. रथीतमं रथीनां is explained by रथशब्दादुत्पन्नस्मिन्क्वांसं दीर्घत्वं । Cf. Pāṇini VIII. 2, 17, 2.

⁴ Sâyaṇa does not explain how रोदसी could be without an accent in the text, though generally he endeavours to account for irregular accents; that is to say, to reconcile them with the rules of Pāṇini. See, for instance, I. 61, 1, where he even admits of a स्वरश्चितनीयः ॥

⁵ This the writers of MSS. admit themselves in several cases. For although they generally say at the end of a MS. that they have copied it as it was in the original, and that it is not their fault if mistakes occur,

As to the spelling of words, I have endeavoured as much as possible to preserve consistency, and never to deviate from the general laws of Sanskrit orthography, except where Vaidik peculiarities were based on the unanimous authority of all the MSS. Each MS. has its own peculiar character, which must be known and taken into account in order to make proper use of it¹. Some MSS., for instance, avoid certain groups of double letters, not only where the reduplication arises from phonetic laws, but also where two independent letters have been joined together. This shorter way of writing occurs not only in Vaidik, but also in other MSS., and cannot be considered as affecting the pronunciation of words, because the simple letter makes the preceding vowel long, as if a double letter had been written. I have seen, therefore, no reason for adopting this way of spelling in a printed edition, because other Vaidik MSS. frequently give the double letters where they ought to stand, according to the

yet they complain frequently of the hardships and difficulties of their work. I subjoin a few specimens of their poetry:

अदृशमावावतिविश्रमादा पदार्थहीनं लिखितं
मया च ।

तत्सर्वमायैः परिशोधनीयं कोपं न कुर्युः खलु
लिखकेषु ॥

'If I have written a mistake here, because I could not see, or my mind was wandering, noble persons may correct it all, but let them not be angry with writers.'

मुनेरपि मतिभ्रंशो भीमस्यापि पराजयः ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मह्यं दोषो न दीयतां ॥

'A Muni even may err; Bhīma even was vanquished: be it right or wrong, no fault must be given to me.'

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

'As I have seen the book, so I have written it; be it right or wrong, it is not my fault.'

भ्रमपृष्ठकटिपीवः सख्यदृष्टिरधोमुखं ।

कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन प्रतिपाद्यते ॥

'My back, my hips, and my neck are broken; my sight is stiff in looking down: keep this book with care which has been written with pain.' Others read बद्धमुष्टिः instead of सख्यदृष्टिः.

¹ Rv. I. 50, 6, for instance, in order to support a conjecture, great stress has been laid on the fact that in मुरन्त्यं जगौ अगु, the long a of जगौ has been

added by a later hand in S 3. (Cf. Zur Literatur und Geschichte des Veda. Drei Abhandlungen von R. Roth, p. 82.) Yet though S 3 is certainly a very accurate copy, it could scarcely be expected to have preserved traces of an older reading than Yāska had before him in the Nirukta, where this verse is quoted (Nirukta XII. 22) with the long a. The fact is, as will appear from a more accurate collation of this MS., that S 3 dispenses most frequently with writing the long vowel in cases of Anunāsika in words where there can be no doubt that the long vowel is necessary, and where all the other MSS. have it. Instances of this occur continually, and have generally been corrected by the writer who added the accents; as in I. 48, 14.

सोमं अग्निः I. 45, 1. इदं आदित्यं उत; I. 44, 1. देवै उषर्वधः; I. 44, 4. देवै अज्या; I. 44, 7. देवै इह; I. 47, 5. अखौ अवतं, etc. Sometimes the long vowel is not written, but, according to the laws of Vaidik grammar, the quantity is marked by a particular sign: Rv. I. 63, 1. महैर्ऌइन्द्र; I. 62, 12. बुमैर्ऌअसि; I. 59, 6. जघन्वैर्ऌअधूनोत्; here also another hand has added the long vowel. Rv. I. 59, 1, again, we find जगैर्ऌउप instead of जगौ उप. This does not at all exclude the possibility of an old mistake in this verse (Rv. I. 50, 6), but it shows that, in order to make proper use of a MS. it is not sufficient to collate a few passages, but that the whole character of a MS. must be studied by a careful collation, before it can be used as an authority for particular passages.

laws of Sanskrit grammar, and because a deviation from these laws might lead to confusion. Some MSS. write a double aspirate, where, according to the laws of Sanskrit grammar, the first of the two letters ought not to be aspirated. I mean forms like अविहृ instead of अविहृ etc. As good MSS., however, restrict this peculiarity to the group हृ instead of हृ¹, and as in this case also carefully written MSS. preserve the regular form हृ, it would have been to no purpose to give up a general phonetic law (on the incompatibility of two aspirates) for what may be after all a mere difference in writing². But although I have tried to be as consistent as possible in the way of spelling, yet I have submitted to the authority of the MSS. in cases where their testimony was quite unanimous, particularly with regard to nasal letters, because in such cases there was reason to suppose that certain peculiarities, if exhibited by all the MSS., might rest upon the authority of that Prātisākhya to which our MSS. belong. Whether with the conflicting testimonies of old grammarians, quoted in the Prātisākhyas, it will be possible to restore the whole *Samhitā* of the Rig-veda in such a manner as to include all the minute niceties of spelling prescribed by different members of each Sākhā, is a question on which I should feel inclined entirely to submit to Professor Roth's authority, who has devoted much time and learning to this interesting branch of Vaidik literature.

There is only one case where I thought it better to deviate from the way of spelling adopted by the Vaidik MSS.: this is with regard to the Avagraha. The Vaidik MSS. use the Avagraha where a hiatus arises from two vowels meeting at the end and beginning of two words, while the common custom has been to use this sign to mark the elision of an initial a, which has been dropped in order to avoid a hiatus between it and a preceding vowel. If the Vaidik use of the Avagraha had been adopted, it would have been necessary to introduce a new sign for cases of real elision, which the Vaidik MSS. do not mark at all. Instead of this I have preferred to retain the Avagraha where it is of real use in marking the place where a letter has been dropped, and to exclude it where it has no other purpose than that of marking a hiatus³, which is quite as clear to the eye without any such sign.

¹ Other groups, which also occur occasionally, but never in all the MSS. at the same time, are एध, एह, and एय. Cf. Benfey, *Sāma-veda*, p. xxxiv.

² हृ may be meant for हृ, in the same way as क is meant frequently for क. Bukka's name is spelt बुक and बुक; and in words like शकरी and शकरी it is

often difficult to say which form is meant; as words like पृथक्कृत also, where there can be no doubt as to the double k and its pronunciation, are written पृथक्कृत.

³ The Avagraha is used in Vaidik MSS., not only where an elision ought to have taken place, according

I have now to state the principles which I have followed in editing the commentary of Sâyana. If the MSS. of the Rig-veda are generally the best, the MSS. of the commentaries are nearly the worst to be met with in Sanskrit libraries: they have generally been copied by men who did not understand what they were writing, and the number of mistakes is at first sight quite discouraging. No class of writings would have needed more to be copied by men who were masters of their subject than commentaries such as these, which abound in short extracts, taken, without any further reference, from other books on grammatical, etymological, ceremonial, theological, and philosophical subjects. Most of these quotations are only detached fragments, full of technical expressions, and often quite unintelligible by themselves. In order to understand, nay frequently in order to read these passages, it was necessary to have recourse to the works from which they were taken. Some of these works were already published, but others existed in MS. only, and had first to be analysed, and furnished with alphabetical indices, before any use could be made of them. By this process, however, a double advantage was gained. In most cases a comparison with the work from which passages were quoted served to correct the mistakes of the commentary; while in other cases a frequent recurrence of the same quotation in the commentary furnished also the means of correcting false readings in the original works, or supplied, at all events, a well-authenticated *varietas lectionis*. Sometimes, however, the same passage is quoted differently in different places of the commentary. This may be accounted for by the fact that Indian authors trust so much to their memory as to quote generally by heart. Such slight differences, therefore, I have left unaltered, whenever they were supported by the testimony of the best MSS.

As to the other part of the commentary, which contains the original explanations of Mâdhava, as edited by Sâyana, a similar advantage for a critical restoration of corrupt passages was derived from the frequent repetition of the same explanations in different hymns, which also made it easier to become familiar with the style of the commentator, and his whole way of

to the general laws of Sanskrit grammar; (for instance, हव्योऽचर्यः, ऋषीसिऽचिं, देऽचपरीषु, पृथिवी ऽचतः;) but also after those vowels which Sanskrit grammarians call *pragrîhya*, and which are never affected by a following vowel, like अजरयूऽचयातं, समानबंधूऽचमृतिऽचनूची, अक्षिऽचायुः. The same sign is put also after a vowel which has been modified

by the influence of one immediately following, as अस्मा ऽचधत्तं, विचक्षऽआधत्तं, दुरोणऽआवः; and even where a final consonant has been dropped on account of a following vowel, as देवाऽअनु, विशऽआजिगति, कुंभौऽअसिंचत. By being employed for so many purposes, and this not at all consistently, the Avagraha, as it stands in Vaidik MSS., is of little use.

thinking and interpreting the Veda. It was a further advantage that the MSS. were most numerous for the first book of the commentary, and, as Sāyana says with regard to the first Adhyāya of his commentary, व्युत्पन्नसावता सर्वं बोधुं शक्नोति बुद्धिमान् 'he who has got through this, can understand the rest,' it might, at all events, be said with some truth, that after having worked through the first Ashtaka, an editor may go on to the rest with a smaller number of MSS.

For the first Ashtaka I had twelve MSS. However, we have learnt from Greek and Latin philology that a great number of MSS. is not at all desirable for critical purposes. In most cases those numerous MSS. which have been collated for classical authors have only served to spoil the text; to make the reading of doubtful passages still more doubtful; and to give rise to a mass of conjectural readings, based either upon the authority of the transcriber of a MS., or upon that of an ingenious editor. In this manner an immense deal of labour has been wasted in classical philology; so that now, after the simple rules for using MSS. have been laid down by a new school of critical philologists, such as Bekker, Dindorf, Lachmann, and others, almost all the old editions of classical authors have become useless for critical purposes, with the exception of some of the *editiones principes*, which, as they simply reproduced one MS., though generally a very bad one, can claim for themselves at least a certain degree of authenticity. Before MSS. can be used for critical purposes, it is necessary that they should themselves be examined critically, in order to determine their origin, their age, and their genealogical ramifications, and thus to fix their relative value. If it were possible to recover the original MS. of a work, as written by the author himself, there would be no need of criticism; we might dispense with all later MSS., and we should merely have to reproduce the original text, pointing out at the same time such mistakes as the author himself might have committed. But generally our MSS. are much later than the composition of the works which they contain, and, if compared with one another, they are found to differ from each other, partly in mistakes and omissions, partly in corrections and additions, arising, in the course of centuries, from the hands or heads of ignorant or learned transcribers. For the most part these various readings are not peculiar to one or the other MS. only, but the same mistakes occur generally in several MSS. at the same time. Now, if there are, for instance, certain MSS. which omit a certain number of passages that have been preserved in others, we may safely conclude that the MSS. which coincide in omitting these passages flow from the same original source.

But out of the number of MSS. which thus coincide in omitting certain sentences, some may again differ in other characteristic passages, and thus form new classes and subdivisions. By carefully collecting a large number of such characteristic passages, all the MSS. of an author arrange themselves spontaneously, and form at last a kind of genealogical series, where each has its proper place, and commands, according to its position, but not according to its age, its proper share of authority. For a MS. may be of modern date, yet if by a comparison of certain classical passages it can be shown to have been copied immediately from an old MS., it inherits, so to say, a greater share of authority than MSS. which, though of greater age, are of more distant relationship. Here, however, a distinction must be made between the authenticity and the correctness of a certain reading. As the date of the oldest MS. reaches but seldom to the age of the author of the work, we can only expect by a critical, and, so to say, genealogical arrangement of MSS., to arrive at the best authenticated, not at the original and correct text of an author. It sometimes happens, indeed, that all the MSS. of a work can be shown to have originated from one MS. which is still in existence, as is the case, for instance, with Sophocles. But most frequently there remain in the end two or more different groups of MSS., each with its own peculiar readings, and each group entirely independent of the other. In the former case the best that can be done in a merely critical edition is to reproduce the oldest and best authenticated MS. But it frequently happens, that even in the oldest MS., upon which all the others depend, mistakes occur, which have been corrected in more modern MSS., sometimes by mere conjecture, sometimes by using quotations from an author occurring in other works which have preserved a more ancient and more correct reading. Such passages are open to philological discussions, and have to be treated in notes. In the latter case, if there remain several independent branches of MSS., the task becomes more difficult; and as each class of MSS. may claim for itself the same degree of authenticity, it becomes the duty of an editor to choose in each particular case the reading of that class of MSS. which may seem to him most correct, and best in accordance with the general style of the author. Frequently, however, even in this case one class of MSS. will be discovered, which by its general character of correctness acquires a right to overrule the testimony of the other classes in doubtful passages. All this must be finally settled before a critical edition of any author can be commenced; and it is necessary, therefore, for an editor to collate most carefully even those passages where the various readings of MSS. bear the evident character of mere mis-

takes, but where, notwithstanding, the omission of a single letter may often serve to point out the connection of a certain class of MSS. Grave errors and long omissions are generally much less characteristic as marking a family-likeness between certain MSS. than small and insignificant mistakes, because the former have often struck those who copied a MS., and have induced them to correct erroneous readings on their own authority, or to supply important omissions from other MSS., in case they could be procured. The more insignificant mistakes, on the contrary, were more likely to be overlooked and to remain unaltered.

With regard to the twelve MSS. of the commentary to the first Ashtaka of the Rig-veda, I have only succeeded in reducing them to three independent classes. It is not very likely that MSS. should still be found in India contemporaneous with Sâyana, though, if we could trust native authorities, copies of Sâyana's works have been buried in the ground near Vidyânagara. Excluding these MSS., the existence of which is extremely problematical, I am convinced that there are no MSS. at present which have any claim to be considered as exhibiting the commentary exactly such as it came from the hands of Sâyana.

I shall proceed to give a list of those MSS. which I have made use of for this edition. I shall call the three classes, to which all the MSS. belong, A, B, and C, marking at the same time each particular MS. by its own number.

A.

A 2. A manuscript in four volumes, containing all the eight Ashtakas. It was presented by Colebrooke to the library of the East-India House, where it is entered under Nos. 2133-2136. It contains also the text of the hymns, but not throughout. In some Ashtakas the accents also are marked. It is dated between 1747 and 1760¹, and has been written by different hands at Benares. It is on the whole the most valuable MS., and the only one which represents

¹ First Ashtaka:

शक्ते विष्णुपदागरागकुमिति मासे नभस्याभिधि ।
पक्षे मेचकसंज्ञके मुनितिथौ वाचस्पतिर्वासरे ॥
श्रीनारायणदीक्षितानुवचनादेतन्मुदा पुस्तकं ।
विश्वेशस्य पुरे बखीलखदलं श्रीशंकरप्रीतये ॥

This gives Sâka 1673, or 1751 A. D.

Fourth Ashtaka:

बालकृष्णश्रोत्रियेण स्वरेः संयोजितो मुदा ।
मार्गशुक्लचयोदक्षां नंदांगंगिंदुशाकके ॥

This gives Sâka 1669, or 1747 A. D.

Sixth Ashtaka: संवत् १८०६ = 1750 A. D.

Seventh Ashtaka: संवत् १८०९ वर्षे आश्विने मासे
कृष्णपक्षे तृतीयायां तिथौ भीमवासरे लिखितमिदं
पुस्तकं श्रीमन्नारायणदीक्षितपाठनकरोपनामेन स्वार्थं
परार्थं च ॥ This gives 1753 A. D.

Eighth Ashtaka: संवत् १८१७ माघमासे कृष्णपक्षे
चयोदक्षां सोमवासरेऽयं ग्रन्थः संपूर्णः । लिखितो
राधकृष्णेन कान्तिनाथेन श्रीकाक्षां पुर्याम् ॥ This gives
1761 A. D.

this first class of MSS. throughout the whole of the commentary, though in some of the later Ashtakas long passages are wanting in this MS. also.

For the first Ashtaka I have to include in this class—

A 1. An old MS. of the National Library at Paris, containing the first Ashtaka only. It is well written, and indeed gave me the first hope that a critical edition of Sāyana might still be possible. It is dated Samvat 1625¹ (1569 A. D.), and is in many respects more useful than A 2. But, though of earlier date than A 2, it cannot be considered by any means as the original from which A 2 was copied: for although the omission of passages which stand in A 1 might be ascribed to the negligence of the transcriber of A 2, yet there are also whole lines which are left out in A 1, but which are not wanting in A 2. Both MSS. flow from one original source, and their authority is on the whole equal; though A 1, as being the earlier branch, has thereby some advantages over A 2. The absence of the other seven Ashtakas in A 1 is a great loss for an edition of the commentary.

To the same class must also be referred A 3, the MS. of the first Ashtaka in Sir R. Chambers' collection, now in the Royal Library at Berlin. Of this old MS., which is in a very bad state of preservation, I possess no complete collation, but only short notes and extracts which I made before I had seen the MSS. at Paris and London, and before I was in a position to conceive the possibility of a critical edition of the commentary. A comparison of several characteristic passages, however, shows the connection of this MS. with A 1 and A 2, with which it coincides in several of its right as well as of its wrong readings. As I was not able, however, to verify in each particular passage the reading of this MS., it is not to be understood as included in the general designation of class A, unless especially mentioned.

B.

The second class, B, is represented by two MSS., both of them complete copies of the commentary. I owe my first acquaintance with this class of MSS. to the kindness and liberality of Professor E. Burnouf, who allowed me, during my stay at Paris, to copy and collate the MS. of Sāyana in his possession. Besides several passages which are corrected or supplied by this MS. in places where mistakes or omissions occur in A or C, it contains also a number of passages which evidently bear the character of later additions: they stand frequently without any connection with the rest of the commentary, and I had

¹ विद्याशंकरचरणेभ्यो नमः ॥ संवत् १६२५ वर्षे शौडन्नातीय पं-यदेवसुत पुत्रयोक्तमल्लितं ॥ शुभं वैवशुदि ७ गुरी । अश्वेह श्रीसंभतीर्यवासव्य श्रीश्री-भवतु ॥ कल्याणं भूयात् ॥

no doubt that they owed their origin to marginal notes which had been added by Brāhmans while studying the Veda, and which in later copies had been incorporated into the text, though sometimes inserted in a wrong place. This supposition I found fully proved by another MS., which has lately been added to the library of the East-India House, and which is evidently the very MS. from which Professor Burnouf's copy was taken. In this MS. all those spurious passages, which occur neither in A nor C, have not yet been incorporated into the text, but appear still as marginal notes. Nay, it is even easy to see how, by mistaking the signs of reference, the transcriber was led to misplace some of these additions. I call the MS. of the East-India House B 1, and that of Professor Burnouf B 2; though the latter is on the whole so carefully copied, that both may be considered as one MS.

C.

The third class of MSS. is much more numerous represented, but consists almost entirely of modern copies, executed, with more or less care, for the use of European scholars. Yet this class of MSS. also was indispensable for restoring a complete and correct text of Sâyaṇa: for though omissions and mistakes are very frequent, yet some difficult passages are given more correctly in this class of MSS. than in either A or B; while others, which are partly omitted in A or B, receive occasionally great help from a comparison of C. Modern additions occur, but very seldom, and their late origin is so evident that they cannot be mistaken. The following is a list of this last class of MSS. :—

C 1. A complete copy of the commentary in the National Library at Paris. It is advantageously distinguished from the rest, in so far as some very considerable omissions common to all the C MSS. have been supplied in C 1 from another MS. Yet there can be no doubt that, with these exceptions, all the rest of this MS. descends from the same original source as the other C MSS. There is, for instance, a long omission at the end of the fourth Adhyâya of the first Ashtaka: all the C MSS. break off in the third verse of the twenty-fifth Varga (p. 534 [now 291] of my edition), with the words दासीभारादि, so that twenty pages are altogether wanting. It is difficult to account for this omission, and I suppose this loss to have happened very early, because in A and B also, where the commentary goes on to the end of the fourth Adhyâya, there is a peculiarity in the style of the commentator not quite in accordance with the rest of his work. That this omission has been supplied in C 1 from a different MS. is evident, and can be traced even in the smallest particulars. Thus, for instance, throughout the whole of this supplement the merely grammatical part of the com-

विधिरनित्यत्वाद्बृहत्तमावः, while B and C read आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्बृहत्तमावः. Sāyana might have written both, but I have retained the reading of A, as, in cases like this, A generally represents the more authentic reading, B and C being more liable to corrections. Rv. I. 102, 3, however, I have adopted the reading of B and C सप्तम्या उद्देशः instead of विभक्तेराकारः (A 2), because, as A 1 coincides here with B and C, the reading of A 2 can only be considered as resting upon the authority of the transcriber of A 2, and not upon the collective authority of A. Sometimes old mistakes have been corrected in the more modern MSS. Rv. I. 66, 6, A and C read समानं मायां त्यक्त्वा निति समदः संयामाः, while in B the grammatical fault, अस्मिन्, has been corrected into एषु. Though अस्मिन् may have originated with Sāyana himself, I have of course adopted the reading of B.

I shall now quote, however, some passages where mistakes common to all the MSS. cannot be ascribed to the author, but must have crept into the MSS. before any of our present copies were written. There are evident traces of corruption in the text of the commentary in explaining the grammatical formation of भूमना, Rv. I. 110, 2. All the MSS. omit इतीकारलोपो, but have yet the च after भूमावः, which leaves no doubt that इतीकारलोपो must have preceded it. Again, Rv. I. 115, 5, where अभिचक्षे is explained, the MSS. have only आभिमुख्येन, which explains merely the first part of अभिचक्षे, and necessarily requires the addition of either द्रष्टुं or दर्शनाय, or some similar word, to explain the second part. This, however, is omitted in all the MSS., and I was obliged to supply it by conjecture. There is one passage towards the end of the first Ash/aka (Rv. I. 120, 7) where the omission of several letters is marked in the A as well as in the C MSS., and where the B MSS. also, though they do not mark the omission, are of no use for restoring the text. In this case I was unable to fill out this omission, and I have marked it in the same way as the MSS. do¹. Sometimes old omissions have been supplied by the transcribers, but not always successfully. Rv. I. 99, 1, all the MSS. in explaining अरातीयतः read इति शस उदात्तत्वं, thus making अरातीयतः an accusative plural, while it ought to be the genitive singular, and therefore इति ऊस उदात्तत्वं². That शस is indeed nothing but a conjecture of the copyists, becomes clear when we see that A 2 has इति -- उदात्तत्वं, thus marking an old omission in the original MS. from which it was copied, without any attempt to correct it. Such blanks occur most frequently in A 2, and in some cases evidently because the MS. from which

¹ There is probably also a corruption in the words conjecture कक्षनासं, but this must remain uncertain till कक्षनासं which precede the lacuna. One might conjecture new MSS. can be procured.

² [Now found to be the reading of T.]

it was copied was worn off at the margin, so that the blanks return always at regular intervals, that is to say, always at the end of a line of the original MS. Yet although in many other respects too, the A MSS. exhibit the best authenticated reading, yet it is impossible to consider either B or C as descending from A, on account of the omissions, additions, and mistakes which are peculiar to each of the three classes of MSS., and have never found their way from one class into another.

What I had to do therefore as an editor was first to find, by a collation of the different copies of each class of MSS., the reading of each of the three principal classes, and afterwards to choose that reading which, by weighing the authority of the three classes, and by taking into account the whole style of Sâyana, seemed to be the most authentic. Considering, however, that this edition of the commentary is not only a critical work, but at the same time destined to be useful for studying the Veda, I have never carried these critical principles so far as to leave a corruption in the text, which, though it might rest upon the authority of the best MSS., was still so evident, that anybody, if acquainted with the rules of the Sanskrit language, would have seen it, and, if conversant with the style of Sâyana, would have safely corrected it. I have even added some few passages, which, though they belonged only to one class of MSS., B or C¹, yet seemed to be useful where they stood. So that I may safely assert, that whatever good was to be found in the MSS. will be found in this edition, while much that was faulty in them has been corrected.

The laws of Sandhi and other euphonic laws I have endeavoured to observe in the same way as they have been practically carried out in the best Sanskrit MSS., considering it necessary, in a work like that of Sâyana, to avoid the innovations of European, as well as the antiquated subtleties of Indian grammarians. I have also followed the custom of the MSS., which sometimes suspend very

¹ Rv. I. 1, 1 (p. 44 [now 23]), the quotation तथा च पयति etc., on the change of ङ into ऊ, belongs only to the B MSS. [but see now *Var. Lect.* to p. 23. l. 39], yet I have not suppressed it, as it seemed to be useful. Dr. E. Röer, who had begun an edition of Sâyana's commentary in Calcutta, (the first two Lectures of the Samhitâ of the Rig-veda, in the Bibliotheca Indica, fasciculus 1-4: Calcutta, 1848,) but who, on hearing of my edition, has kindly given up his own plan, and published instead his excellent edition of the Vrihadâranyaka, has left out this passage, either because B MSS. were not procurable at Calcutta, or

because he followed different principles of criticism in his edition. Again, Rv. I. 23, 1, the explanation of तीव्राः occurs only in the C MSS., and it is evident, from the quotation of the Manoranâ, that this passage could not come from the hands of Sâyana: yet I thought it necessary not to suppress it on account of the accent. If तीव्रः were formed after Un. S. II. 29, we should expect it to be a paroxytone; but it is formed by रक्, and not by रल्, in the same way as ऋक् and भद्रः, which are also oxytones. Dr. Röer gives the explanation of तीव्राः, but with some slight differences, which must be peculiar to his own MSS.

properly the laws of Sandhi in order to avoid certain combinations of words, by which either single words or the structure of whole sentences might become obscure and doubtful. In this manner the Sandhi becomes for the Sanskrit what punctuation is for other languages, only it is as difficult to lay down general laws for the one as for the other.

I have now only to mention those works which I made use of for verifying the quotations in Sāyana's commentary. There is first of all Pāṇini, whose grammatical rules are most frequently quoted by Sāyana, sometimes at full length, sometimes only with a few words by way of reference¹. I have derived great advantage for verifying and understanding these technical rules from Professor Böhtlingk's edition of Pāṇini, which, whatever may be said against some parts of it, is a most excellent and meritorious work. In the quotation of rules I have seldom had occasion to differ from his edition, and where I have done so, it has only been after mature consideration. In the quotation of the Vārttikas also I have followed Professor Böhtlingk's edition, though it is to be regretted that he has left out many of them. These, however, could easily be found in the Calcutta edition of Pāṇini, though for some of them I was obliged to have recourse to the Mahābhāṣya. In order to make this edition more useful, I have been induced to add the references from Pāṇini in the first Adhyāyas, but afterwards I have done so only whenever a new rule was quoted for the first time. Professor Böhtlingk (now Counsellor of State to His Imperial Majesty the Emperor of Russia) could not render a more valuable service to Sanskrit philology, than by publishing a second and complete edition of Pāṇini and his commentaries, a work for which he must possess at present the most ample materials.

¹ I must mention here one expression of Sāyana's, which occurs very frequently, but has given rise to doubts, and is, as it seems, not yet understood rightly. There are two rules of Pāṇini's, consisting of the words **आमन्त्रितस्य च**; the one (VI. 1, 198) teaches that a vocative case has the accent on the first syllable; the other (VIII. 1, 19) restricts this rule, by saying that if a vocative be preceded by another word, and do not stand at the beginning of a Pāda it has no accent at all. In order to distinguish between these two rules, Sāyana calls the accent prescribed by the former rule, which occurs in the sixth Aṣṭaka, **षष्ठिकमायुदात्तत्वं**; while the suppression of the accent, as prescribed by the latter rule in the eighth Aṣṭaka, is called by him **आष्टमिको निघातः** or **आष्टमिकं सर्वायुदात्तत्वं**;

षष्ठिक and **आष्टमिक** can therefore, as far as I can see, have no other meaning than 'occurring in the sixth and occurring in the eighth Aṣṭaka:' yet I find that, for some reason or other, Dr. Weber (in his edition of the Vāgasaneyi-samhitā, p. 7. 1. 6) quotes Pān. VI. 1, 198 as the reference to **आमन्त्रितस्य च**, where the effect of this rule is distinctly said to be **आष्टमिको निघातः**. Sāyana uses also **चातुर्थिकः** in the same sense, as applied to a rule occurring in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini: cf. Rv. I. 84, 14, where the rule intended by the commentator is in fact to be found in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini, IV. 2, 86; so that I have no doubt that Dr. Weber's quotation is to be considered as a misprint.

Two other collections of grammatical Sûtras which are quoted by Sâyana are the Unâdi-sûtras and the Phit-sûtras of Sântanâkârya. Both of them form part of the Siddhânta-kaumudî, as published at Calcutta, 1811, but they have been edited with much less care than Pânini's Sûtras. They have been reprinted in the Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, 1843 and 1844, by Professor Böhlingk, but require, particularly the Unâdi-sûtras, a careful collation of MSS. and the help of commentaries. I have quoted the Sûtras after Professor Böhlingk's text, as being more accessible than the edition of the Siddhânta-kaumudî; but I have been continually obliged to have recourse to the MSS. and commentaries of the Unâdi-sûtras¹.

A fourth grammatical work quoted by Sâyana is the Dhâtupâtha. Of this work we have a most excellent edition by Professor Westergaard of Copenhagen, at the end of his Radices Linguae Sanscritae. I have quoted it only a few times, as it is very easy to find Sâyana's quotations with the help of Professor Westergaard's Radices. Sâyana has himself written a commentary on the Dhâtupâtha, before he wrote his commentary on the Veda, and has frequently readings peculiar to himself, which he has defended in his commentary², and which Professor Westergaard also has generally mentioned in his edition.

Another work frequently used by Sâyana for explaining the Veda is Yâska's Nirukta. This work existed only in manuscript when I began to print Sâyana's commentary, and as the greater part of the Nirukta is contained in Sâyana's works, I was obliged to copy and analyse it, in order to verify Sâyana's quotations. For though, with the help of the Sarvânukrama, all the passages from the Veda which are explained by Yâska may be traced back to their places in the text by referring to the commentary on the Nirukta, where the Devatâ and Rishi of each passage are given, yet it is very difficult, *vice versa*, to find always the place in the Nirukta where a passage of the Veda has been explained by Yâska; still more so when only a few words out of Yâska's explanations are quoted by Sâyana. In the course of carrying this first volume through the press, a very correct edition of the Nirukta has been published by my learned

¹ The MS. from which I have derived the greatest use is the Unâdivrittî, by Uggvaladatta, a work which has been composed after a careful collation of old MSS. and commentaries. It frequently points out words and Sûtras as being of later origin, and as not occurring in old commentaries. In our printed editions some Sûtras are left out, others mixed with the commentary; some are incomplete, others incorrect; and the meaning and formation of words are frequently

mistaken. I merely mention this here to point out how unsafe it would be to make use of our present editions for lexicographic purposes; but I shall soon have an opportunity of returning to this subject, when examining the historical value of this and other works previous to Pânini.

² Sâyana quotes his Dhâtuvrittî, Rv. I. 42, 7; I. 51, 8; I. 82, 1, etc.

friend Professor Roth in Germany. Professor Roth had kindly informed me beforehand which of the two recensions of the Nirukta he would follow in his edition, and I am glad to find that consequently the references which I have always given, when the Nirukta is quoted by Sâyana, coincide with his edition. In some few places Sâyana's quotations from Yâska do not exactly correspond with the text of the Nirukta; but this is probably owing to Sâyana's manner of quoting, which, as I have mentioned before, is generally done from memory. Although these differences were very slight, yet I could not, in accordance with the principles of my edition, take it upon myself to correct them. I have not added references to Sâyana's quotations from the Nighantus, because these lists of Vaidik words are already arranged systematically under different heads, and thus require no further reference.

The same applies to Sâyana's quotations from Kâtyâyana's Sarvânukrama. I have myself compared every passage quoted from this Index of the authors, deities, metres, etc. of each hymn. But as this Index follows exactly the same order as the hymns of the Rig-veda, it would have been useless to add the references. In those cases also where Sâyana quotes from the Sarvânukrama certain rules on metre and other subjects contained in the Paribhâshâ, I have abstained from giving the references, because this Introduction to Kâtyâyana's Sarvânukrama is likewise so well arranged, and so short, that it is as easy to find a reference as to find the quotation itself.

Another author whom Sâyana quotes most frequently with regard to the Vaidik ceremonial is Âsvalâyana. There are twelve books of Srauta-sûtras, and four books of Grîhya-sûtras, none of them as yet published. Sâyana quotes these Sûtras continually, whenever a hymn or part of a hymn of the Rig-veda occurs which is to be employed by the Hotri-priests at a certain act of a sacrifice. Now if, like the Sûtras to the Yagur-veda, the Sûtras of Âsvalâyana followed the same order as the hymns, it would not have been difficult to find Sâyana's quotations in the MSS. of Âsvalâyana's Sûtras, and it would scarcely have been necessary to give a reference to each of Sâyana's quotations from Âsvalâyana. But the Rig-veda has preserved its old arrangement and its genuine form, and has not been supplanted by a Hotri-veda, or a prayer-book for the Hotri-priests; such as the Yagur-veda is for the Adhvaryu-priests, and the Sâma-veda for the Udgâtri-priests. If, like these two so-called ceremonial Vedas, the Rig-veda also consisted only of such passages as are requisite for the Brahmanic sacrifices, arranged in the same order as they have to be recited by the Hotri-priests at different ceremonies, the order of the hymns and of the

Sûtras, and probably also of the Brâhmanas, would be the same. But, as it is, the Rig-veda represents to us the old collection of sacred poetry, as it has been handed down by tradition in different Vaidik families, each of which claimed a certain number of ancient poets (Rishis) as their own. The poems therefore which have been incorporated in the Rig-veda-samhitâ are arranged according to the old families to which the poets of certain songs are said to have belonged, and consequently those passages which in later times were selected as most appropriate to be employed at the grand sacrifices by the Hotri-priests, are found scattered about in different parts of this old collection. Sâyana, who of course knew Âsvalâyana's Sûtras by heart, quotes these Sûtras whenever one of those verses occurs which Âsvalâyana has prescribed for any one of the different sacrifices. But all that Sâyana adds, to enable one who has not learnt by heart these sixteen books of ceremonial Sûtras, to find their place in Âsvalâyana, consists in mentioning the name of the particular part of the ceremonial, and sometimes in giving the beginning of the chapter where a certain Sûtra occurs. By the help of Indices, however, I have succeeded in verifying these passages also, and I have always added the book and chapter where Sâyana's quotations are to be found in Âsvalâyana's work. If, in the passages which Sâyana quotes from the Brâhmanas, he had restricted himself to the Brâhmanas of the Rig-veda, I should have added references to these quotations also. But as Sâyana takes his quotations promiscuously from all the Brâhmanas, whether connected with the Rig-veda or the Sâma-veda, Yagur-veda, and Atharva-veda, I determined rather to give no references whatever for these Brâhmana passages than to do it incompletely¹. Besides there was the difficulty that these

¹ It is not only on account of the vastness of the Brâhmana literature that I found it impossible to verify every quotation, but there are many Brâhmanas of which there are not even MSS. to be procured in any of the European libraries. Some seem lost even in India, and are only known by name. With regard to the Brâhmanas of the Sâma-veda, I had stated, in a letter to my friend Professor Benfey at Göttingen, that there are eight. Professor Benfey has kindly mentioned this in the Preface to his edition of the Sâma-veda; and as Dr. Weber has lately published some observations with regard to Professor Benfey's and Mr. Colebrooke's statements on the Brâhmana literature of the Sâma-veda, I owe it to Professor Benfey and to myself to make good my assertion. Sâyana, in his commentary on the Sâmavidhâna-Brâhmana, says :

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिभं ।
षड्विंशत्यं द्वितीयं ख्याततः सामविधिर्भवेत् ॥
अर्षियं देवताध्यायं भवेदुपनिषत्ततः ।
संहितोपनिषद्वंशो ग्रन्था अष्टावितीरिताः ॥
तच्च महाषड्विंशत्ययोर्यथयोर्यन्त्राधिकारिणां स्वर्गा-
दिफलप्राप्तय एकाहाहीनसत्त्वात्मका महाकृतवः प्रति-
पादिताः । अथ सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणग्रन्थे
etc.

'There are eight Brâhmanas; the Praudha is the first Brâhmana (this means the large Brâhmana, the Pañkavimsa, not prodha as Dr. W. writes); the one called Shadvimsa or Shadvimsad-Brâhmana is the second; then follows the Sâmavidhi; then the Ârsheya-Brâhmana, the Devatâdhyâya-Brâhmana, and the Upanishad. These with the Samhitopanishad and the Vamsa are called the eight books. In the great

Brāhmanas and Âranyakas, which as yet exist only in manuscript, are not always divided in the same manner; so that if I had adapted my references to the MSS., they might perhaps not have been found in accordance with the editions of several of the Brāhmanas which are now preparing for publication. In many instances I have derived great help from the original MSS. of the Brāhmanas, particularly as Sâyana's quotations from these works are generally full of mistakes, arising from old Vaidik forms, which the transcribers did not know and understand. Frequently, however, I found also that real differences existed between a passage as quoted by Sâyana and the text as exhibited in the Brāhmanas, which can only be accounted for by the supposition that Sâyana used some Brāhmanas in a Sâkhâ different from that which was accessible to me in manuscript.

I have only to express, in conclusion, my sincere thanks for the instruction, the advice, the encouragement, and assistance which I have received, in the course of my studies, from those distinguished Oriental scholars whose lectures I have followed at the Universities of Leipzig, Berlin, and Paris, as well as from those whom I met with there, and with whom I became connected by the ties of kindred pursuits and friendship. To mention the liberality with which foreigners are admitted to the rich collections of the National Library at Paris, the Library of the East-India House in London, and the Bodleian Library at Oxford, would only be repeating what is known to all who have had occasion to consult these Libraries. Yet this ought not to prevent me from acknowledging the personal obligation under which I feel myself towards M. Hase, M. Reinaud and M. Munk at the National Library at Paris, and towards the Rev. Dr. Bandinel and the Rev. H. O. Coxe at the Bodleian Library at Oxford, for the kindness which I have received at their hands during my studies at Paris and Oxford. Private collections also of Sanskrit MSS. have been freely thrown open to me, in France by Professor Burnouf, in England by the Rev. Dr. Mill; and I avail myself of this opportunity to return my thanks to both of these eminent Oriental scholars. I have also thankfully to acknowledge the kind assistance of my learned friend Dr. Ch. Rieu at the British Museum, by whose careful corrections many misprints and mis-

Brāhmana and the Shadvimsa the principal sacrifices, the Ekâha, Ahina, and Sattras, have been taught by which persons, fit for offering sacrifices, may obtain life in heaven and other rewards. Now, in the third Brāhmana, called Sânavidhâna, other hymns will be enjoined, etc.' This, I hope, will be sufficient to vi-

dicare my assertion; for nothing is more likely to bring Vaidik studies into discredit than mere assertions and ingenious conjectures, of which I am sorry to say we have had already a great number even in print. [See now a letter of mine in the *Academy*, June 7, 1890, p. 390.]

takes have been removed, which, notwithstanding the great accuracy and ability of the compositor employed on the present volume, could scarcely be avoided in so extensive a work. Above all, however, my thanks are due to Professor H. H. Wilson. It would be presumptuous on my part were I to speak of his unequalled achievements in different branches of Oriental philology. But it would be ungrateful were I not to acknowledge the kindness with which he has assisted me in my undertaking. To his recommendation I owe the liberal patronage which the Honourable the Court of Directors of the East-India Company have bestowed upon this work, and without which its publication would scarcely have been possible. While I was preparing this edition his books and manuscripts were at my disposal; whenever I wanted advice, he was ready to give it; and he has even given his valuable time to correct the press. The English translation of the Rig-veda by Professor Wilson, which is soon to appear, will be a new proof of the interest which he has taken in this work. To have been allowed to enjoy his acquaintance, and to avail myself of his instruction, will always be to me the best compensation for what I have lost in living so long away from my own country and my old friends.

M. M.

OXFORD, October 1849.

PREFACE

TO THE SECOND VOLUME OF THE FIRST EDITION.

THE principles followed in the first volume in editing the hymns of the Rig-veda, and in restoring the text of Sâyana's commentary, have been strictly adhered to in the second. My own conviction and the approval of those best competent to judge have not allowed me to adopt a different course, although others have thought Sâyana's commentary undeserving a critical edition, and the time that has been expended on it. Yet, perhaps, neither the age nor the country of an author can justly be pleaded as an excuse for disregarding those rules of critical scholarship which in classical philology have been ratified by the experience of the last three centuries; and though I feel obliged to apologize for the consequent delay in the publication of this second volume, I should be more sorry if I had now to publish it without the conviction that all sources available for the restoration of the text had been fully exhausted.

The MSS. of the Samhitâ and Pada texts of the hymns have been the same for the second as for the first volume, and therefore require no further notice.

The case differs with the MSS. of Sâyana's commentary. For the first Ashtaka I was able almost always to determine the original reading of each of the three families of MSS. by a comparison of the different members belonging to each; and it was found that in all important passages the readings of the three families, A, B, and C, could be so easily balanced that it rarely remained doubtful which of the three had to give way before the others. On this account it seemed to me unnecessary to publish the *Varietas Lectionis* for the first Ashtaka; and, with the exception of a few inaccuracies which really seem to be unavoidable in the course of editing so voluminous a work, I have not met, in the many excellent reviews of this edition of the Rig-veda, with any remarks which could on this point have changed my opinion.

In the second Ashtaka, however, this course could be no longer followed. When I began the printing of the second Ashtaka, to represent the A class I had only one MS. instead of three, and this again was defective to such an extent that it could hardly be used for more than half of the second book. The MSS. of the B class were the same as for the first Ashtaka; and I had even received a new copy from Bombay, which I call B 3. This, however, proved of little use, as it was but a new transcript of the same original from which Professor Burnouf's MS. had been taken. It could not have been copied from B 1, because this MS. was already in my hands when the new copy was made in India. There can be no doubt, however, that it was copied from a copy of B 1. Most likely the Pandit who parted with his old MS. (B 1) had a transcript made before he sold the original, and this transcript was copied in B 3. With regard to the C MSS. it will be seen that three only out of the seven contain the second Ashtaka complete.

Under these circumstances it became impossible to determine with certainty the original reading of each of the three families; nay, for many passages the text of one or even two families was lost beyond recovery. Besides, almost all the MSS. of the second and the following Ashtakas seem to have been less frequently studied in India, and therefore less carefully corrected, than the first Ashtaka. The principal difficulty, however, arose from the defective state of A 2, because the text of the A class is throughout the whole commentary by far the most authentic, and had been the principal authority for my edition. Before the first Ashtaka was finished I had therefore written to India to obtain a new MS. for the second. After waiting, however, for

a considerable time, I received the news that the MS. which Dr. Roer had procured for me at Calcutta had been lost by shipwreck. Not wishing to retard the publication of the second volume still longer, I began to print with the MSS. then at hand. Most fortunately, in the course of carrying the second Ashtaka through the press, a new MS. was forwarded from India by Dr. Ballantyne, the distinguished Principal of the Sanskrit College at Benares. It was sent to Professor Wilson, and he most kindly presented it to me. It is a complete copy of Sāyana's commentary, and, as far as I know, the most ancient MS. of this author in Europe. The first Ashtaka contains 648 leaves, but has no date. The second has 260, the third 398, the fourth 312 leaves. At the end of this Ashtaka the following date is given: ॥ संवत् १६ ज्येष्ठवदि प द्य वे १ संवत् आषाढा २४ वर्षे ॥ This is Samvat 1624 or A.D. 1568. The fifth Ashtaka has 237, the sixth 264 leaves, the last containing again a date; संवत् १६२३ वर्षे ज्येष्ठमासे शुक्लपक्षे पूर्णमास्या पुन्यतथी गुरुवारे: । This is therefore a year earlier, 1623 Samvat or 1567 A.D. In the seventh Ashtaka, which contains 274, and in the eighth, which contains 322 leaves, the last leaves on which the date is usually marked, are lost. We may therefore ascribe this copy to the years 1566 and 1567. The oldest MS. which I had used before was that of the first Ashtaka at the National Library in Paris (A 1), which bears the date Samvat 1625 or 1569 A.D. Colebrooke's MS. (A 2) was dated between 1747 and 1760 A.D.; and fragments of the commentary to the first Ashtaka at the Royal Library in Berlin (A 3) exhibit their date as Samvat 1664 and 1665, which is 1608-1609 A.D. As all the other MSS. of Sāyana's commentary are still more modern, this last arrived MS., now in my possession, is therefore the oldest in Europe.

But though it is the oldest MS., it does not, as I expected, belong to the A class. On comparing it with the other MSS. I found that it belongs to class C, and may in fact be considered as the prototype of all the C MSS. This would by itself have made this copy extremely valuable. Its value, however, was further increased when I found that in the second Ashtaka considerable portions had been most carefully compared and corrected after a MS. belonging to the A class. If it had not been for the modern date of Colebrooke's copy, I should have said that the collation had been taken from this very MS. (A 2). As it is, we must suppose that the Benares MS. was collated with an older A MS., whence afterwards Colebrooke's copy was taken. As these collations and corrections, which are very numerous, were made in the usual Indian manner, by covering the original text with yellow orpiment and writing the various reading over it, or on the margin, it was possible in many cases to use this MS. as an

authority not only for the C but also for the A class; a discovery which makes this MS. invaluable, particularly for the second Ashtaka, where the text of the A MSS. was frequently lost altogether. As to the C MSS. they are all, though not immediately, derived from this copy, but *before* it had been corrected by a collation with an A MS. This can be proved from accidental mistakes and indistinct corrections which occur in this MS., and have afterwards found their way into all the C MSS. I suppose therefore that this (my own MS. from Benares) had been repeatedly transcribed there before it was collated with an A MS.; that one of these transcripts was brought to Calcutta, and that from it most, if not all, of the C MSS. were taken at Calcutta. Certain it is that C 1, C 2, and C 3 came from Calcutta, and large portions, which were copied for me from a MS. belonging to the Asiatic Society in Calcutta, contain literally the same text as the other C MSS. There are readings, however, which are peculiar to the C copies, and which do not occur in my Benares MS. Some are found in one or two of the C copies only. These are either accidental mistakes or occasional conjectures, which, after finding their way into one copy, were afterwards repeated by successive transcribers. They are useful as indicating the exact relationship of some of the C MSS., but they can never claim any diplomatic authority. There is another class of various readings which run through all the C MSS., but which have no guarantee in the old Benares C. They deserve a more careful consideration, for they are evidently old errors, or possibly old corrections. In passages where the C's agree among themselves, but differ from the Benares C, this generally agrees with A. These C readings therefore, as they do not proceed from the Benares C, are in reality only later alterations of the original A text. Though I have hardly ever adopted the readings of the C's, where they differ from the A's and the Benares C, I have inserted them in the *Varietas Lectionis*, because occasionally they seem to contain useful conjectures. Thus Rv. II. 6, 4 (p. 445. l. 10 [now vol. ii. p. 19. l. 14]) Ca has **प्रेरका वा**; the same mistake occurs in A, while all the C's have the correct reading **प्रेरको वा**. It also happens, as has been shown in the preface to the first volume, that passages originally wanting in the C family have been supplied from other sources. In this manner C and A readings have been mixed up together in one and the same copy, particularly in Dr. Mill's, so as to cause considerable confusion in some parts of Sâyana's work. In later portions of the commentary some of the C's cease to be C's, and become A's, owing to the writer having changed the original from which he copied.

By this new MS., which in its original text I count with the C, in its

corrections with the A MSS., while if it has to be quoted by itself, it will be marked Ca, the *apparatus criticus* became much simplified. The various readings of the C MSS. have no longer any authority by themselves, but only so far as they agree with the original C *before* it was collated. The text of the A MSS. is supplied by Ca, where the A's are wanting, and confirmed where they and the corrections in Ca agree.

It might be asked, why, if the A MSS. agree with the corrected text of Ca, the whole family of the A's should not rather be considered as branching off from Ca, *after* the general text of the C family was corrected as we find it in Ca, and why the alterations in Ca should not be taken for independent corrections made by the writer of Ca, instead of being gleaned from a collation with an A MS. ? On all important points the A MSS. agree with the corrected Ca ; and on minor points it is impossible to deny that slight differences could as well be ascribed to the several copyists of the A MSS. There are passages, however, which make it impossible to entertain this supposition : Rv. II. 9, 3, for instance, उदीरिष in Ca has been corrected into उदारिष. Here the C MSS. have उदीरिष, because they were copied from Ca before it was corrected. But A also has उदीरिष. This by itself might be a mistake of the copyist of A ; but this peculiar mistake is not likely to have happened if A had been copied from Ca, where this very mistake had already been very distinctly emended. I have selected this passage for another purpose also. It shows that occasionally corrections are made in Ca which cannot be traced back to A. They generally refer to such palpable errors, as for instance उदीरिष instead of उदारिष ; and in these cases it is clear that the intelligent writer of Ca was guided by his own judgment without looking to the authority of any MS. In order to prove that A was copied from Ca, it would be necessary to point out passages where corrections in Ca had been misread by the writer of A. This happens not unfrequently with the C MSS. Alterations made by the original writer of Ca were mistaken by the later copyists, and these mistakes are occasionally of such a character that they could only have happened with the very leaf of Ca, before the eyes of the copyist. Now I have not been able to find any evidence of this kind against the A MSS. Quite at the beginning of the second Ashtaka, for instance (p. 1. 1. 9 [now vol. i. p. 551. 1. 7]), Ca reads अविद्यायसादृषेति परिभाषया । The writer seeing that he had left out रि between षे ति, made a mark at the top of षे, and wrote रि on the margin. The copyist of the first C MS. mistook this mark for a vowel, and without looking to the margin wrote षेति. A however has षेरिति. The same happened Rv. II. 6, 4, where Ca had सूरिविद्यान्. This the original writer himself

corrected into **सूरिर्विद्वान्**, only that the space did not allow him to do more than to make a mark at the top of **वै**, and to draw a slight line between **र** and **व**. The copyist of C mistook this for **सूरिवैद्वान्**, which henceforth became the reading of the C MSS. Indeed it looks very much like **सूरिवैद्वान्** in Ca. A however reads **सूरिर्विद्वान्**. Rv. I. 181, 8 (p. 366. l. 24 [now vol. i. p. 765. l. 18]) Ca had originally **अक्षरः प्रदानविशेषो वा**. Accordingly all the C's read **अक्षरः**. A however has **अक्षदः**, and from it the correction is made in Ca, where, subsequent to the taking of the first C copy, the **र** was covered with yellow, and changed into **द**. **अक्षरः** is evidently an old mistake, because it occurs in B also. Rv. III. 1, 3 (p. 626. l. 14 [now vol. ii. p. 127. l. 28]) the C MSS. have **अनुया जन्म मनुष्याणां**, thus leaving out two lines. The omission was originally made by the writer of Ca, but afterwards supplied on the margin from A. That it was not supplied from B, but from A, can be proved by the words **स्वत एव बंधुरिति यावत्**, which are not in B, but in A only. At the beginning of the third Ashtaka (Rv. III. 7, 1) the invocation in Ca is simply **श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं वागीश** etc. It is the same in the C's. A 2 has **श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ वागीश** etc. The B's have **श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीश**; only B (Taylor) has a slight correction **श्रीगणेशाय** etc. Coincidences of this kind though they may seem irrelevant are really the most convincing. Again, Rv. III. 7, 1 (p. 661. l. 7 [now vol. ii. p. 149. l. 5]) A 2 has **त प्र य आहः**, while Ca and the C's have the right reading **तत्र प्र य आहः**. In the same verse (p. 662. l. 3 [now p. 149. l. 18]) A 2 has **शितिपृष्ठशब्दस्य**; Ca and the C's coincide in giving **शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्य**. Rv. III. 7, 2 (p. 663. l. 11 [now vol. ii. p. 150. l. 14]) Ca has **द्वितीयायां** instead of the more primitive reading **द्वितीयैकवचनांतस्य**, which is in A 2 and B. The C's have again **द्वितीयायां** like Ca. As no case of this kind can be made out against A, it is necessary to regard the corrections in Ca as collations from a MS. which was connected with the A class. How A and Ca came originally to differ, is hard to say. But as it is impossible to account for the text of the one simply as a corruption of the other, A and Ca must be considered as two branches diverging from the original stock of Sāyana's work which is lost to us. A and Ca are coordinate, not subordinate, though A stands higher than Ca. B also stands independent from A and Ca. The C MSS. on the contrary are subordinate to Ca, or, as in later portions of the commentary, to A, and must therefore be discarded where the evidence for a reading has to be weighed by the authority of MSS. Even in cases where the C MSS., particularly C 2 and C 5, contain large portions of the commentary which are taken from an A MS., they are of very little use for restoring the original text of A, except occasionally in the second Ashtaka where A 2 is

defective. Here C 5 (Wilson 74) has sometimes supplied the deficiency, but the modern date and general incorrectness of this MS. hardly allow us even then to ascribe much weight to its readings.

If we compare the three MSS., A, Ca, and the C's at the beginning of the second Ashtaka, it will be seen that they always confirm our view of their mutual relationship even in the most minute points. In **कृतकलाः** (p. 1. l. 2 [now vol. i. p. 551. l. 3]) Ca had left out the Visarga, and it is wanting in the C's. It was afterwards added in Ca, above the line, **कृतकलाः**, and it stands above the line in A also. P. 1. l. 6 [now p. 551. l. 5] Ca had **वेया** instead of **जेया**. **वेया** became the reading of the C's, while in Ca it was altered into **जेया**, which is the reading of A. P. 1. l. 7 [now p. 551. l. 6] Ca had **शतनामाधि**, which was corrected by the writer himself (not *secunda manu* or with yellow orpiment) into **शतर्चिनामाधि**. This correction was therefore adopted by the C's, and it is also the reading of A. P. 1. l. 8 [now p. 551. l. 7] Ca had **गुवाकि**; one of the vowels was afterwards covered with yellow. The C MSS. therefore read **अगुवाकि**; A has **अगुवाकि**. P. 1. l. 9 [now p. 551. l. 7] we read in Ca **पंचदर्शच**. The C MSS. adopt this as **पंचदर्शच**, while in Ca it is corrected into **पंचदर्शच** as it stands in A. P. 1. l. 10 [now p. 551. l. 8] **देवा** in Ca was left out, and added on the margin. It is wanting in the C's. P. 1. l. 11 [now p. 551. l. 8] Ca had **प्र वो श्वदेवं**. Here the copyist of the first C MS. must have corrected the mistake, which was indeed very palpable, for the C's read **वैश्वदेवं**, which is also in Ca, but as a correction. P. 1. l. 11 [now p. 551. l. 9] Ca had **अस्य विशेषो लिंगिकः**. Thus the C's have **अस्य विशेषो । लिंगिकः ।** Ca was afterwards corrected into **विशेषविनियोगो लिंगिकः**, but in such a manner that none but a learned copyist could have made out the correction. A however has the right reading. P. 1. l. 17 [now p. 551. l. 14] Ca had **पातलशीलं**, which became the reading of the C's. In Ca it was altered into **पालनशीलं**, by putting १ over ल, and २ over त, and covering part of त with yellow. A has distinctly **पालनशीलं**. Again (l. 18 [now 15]) after **ब्रूय, ब्रू** is left out in Ca, and added from A in the margin. It is wanting in the C's. Afterwards Ca had originally **तद्विभूतं दुरितं द्रवयिचे स्वं द्रावयिचे**. This was, not at all distinctly, corrected into **दुरितं वा तस्य द्रावयिचे**, which is the reading of A. But the old mistake remained in the C's. After **ग्लानकाय** (l. 19 [now 15]), **देवाय** is left out in Ca and C; it was added in Ca from A. P. 2. l. 1 [now p. 551. l. 16], **इषुध्यान् शत्रू** Ca and C; **इषुध्या शत्रून्** Ca sec. man. and A. P. 2. l. 3 [now p. 551. l. 17], **सहि दिवो** Ca and C; **सह दिवो** Ca sec. man. and A. P. 2. l. 5 [now p. 551. l. 19], **बावापृथिव्योर्मिथे** Ca. The i in **मिथे** is covered with yellow in Ca, so that one should expect **मिथे**, in the C's, instead of which they have the correct reading **मिथे**. On looking more closely, however,

we find that the i, before it was covered with yellow, was already struck out with ink *prima manu*, which accounts for the adoption of the corrected reading in the C's. P. 2. l. 5 [now p. 551. l. 19], असौषि Ca and C; असौषि Ca sec. man. and A. P. 2. l. 6 [now p. 551. l. 19], पते: Ca and C; पाते: Ca sec. man. and A. Ibidem [now l. 20], पिवात उणादि स: Ca; पिवात उणादि ह: C. The text of Ca is corrected into पिवतेर्वा श्रीणादिको स:, but in such a confused way, that the writer of A could hardly have got his correct text पिवतेर्वा श्रीणादिको स: from Ca. P. 2. l. 8 [now p. 551. l. 21], दिव ऊडिदं Ca and C; दिव: ऊडिदं Ca sec. man. and A. P. 2. l. 9 [now p. 551. l. 22], सौतिष्ठांदसो Ca and C; सौतिष्ठांदसो Ca and A; both sec. man. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 22], दधाते: कि: Ca. C; दधाते: कि: Ca sec. man. and A. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 22], छत्स्वरेणां तोदात्त: Ca. C; छत्स्वरेणां तोदात्त: Ca sec. man. and A. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 23], उदोत्तत्वं Ca. C; उदात्तत्वं Ca sec. man. and A.

These are the various readings for one verse only. I have given them in full, partly to show that they confirm my view of the relation of the MSS. in the minutest detail, partly to convince those, who are so eager for a complete *Varietas Lectionis*, of the entire uselessness of such a compilation.

There is one more MS. of Sâyana (Aa) which has come to hand since the publication of the first volume, and which, though rarely quoted in the *Varietas Lectionis*, deserves to be mentioned here. It was sent to me as a present by Mr. Fitz-Edward Hall of Benares, to whose zealous exertions Sanskrit literature is already greatly indebted. Unfortunately it is but a fragment, beginning with the twenty-seventh Varga of the third Adhyâya of the third Ashtaka, and ending at the end of the third Ashtaka. But it is of great importance in so far as it served to confirm those principles of diplomatic criticism on which all the other MSS. of Sâyana had been previously classified, and according to which their respective weight and authority had been determined. Its title is संवत् १६२४ वर्षे ॥ ॥ आषाढवदि ११ बुधे लिखितं ॥ श्रीरसु ॥ ॥ कल्याणमसु ॥ ॥ शिवमसु सर्वजगत परहृतिनिरता भवन्ति । भूतगणा दोषा प्रयांतु नाशो सु सर्वत्र सुखी भवतु लोकाः ॥ ॥ कल्याणं भूयात् ॥ This shows that its age is exactly the same as that of Ca; Samvat 1624 or A. D. 1568. Its readings would therefore have had considerable weight whether they coincided with any of the three classes or not. But on a close examination it was found that not a single reading, not even a mistake, occurred in this MS. which was not known already from the A MSS. Nay, I feel almost convinced that Colebrooke's A MS. was copied directly from the fragment which is now in my possession. Rv. IV. 2, 13 (vol. iii. p. 18 [now vol. ii. p. 351]) the whole explanation of the thirteenth verse had been left out in Aa, but was afterwards added so as to cover the whole margin, not without giving rise to many ambiguities by the indistinctness

of the letters. All these ambiguous letters are reproduced with the greatest exactness in Colebrooke's MS., where the explanation stands no longer in the margin, but forms part of the commentary. A still clearer case occurs Rv. IV. 4, 4 (vol. iii. p. 35 [now vol. ii. p. 360]). Here also the commentary on verse 4 had been left out in Aa, and been supplied as far as the space allowed on the margin. We have first two long lines at the top of the page. After this the text is continued on the margin of the right side, then on the margin of the left, and one line is placed under the last line of the text. I give as exact a copy of it as possible :

अथ चतुर्थी ॥ उदये तिष्ठति । तिग्महेते तिग्मास्तीक्ष्णा हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अपि उत्तिष्ठ रघोहनगार्थं उच्यते तो भवत् । शत्रुन्प्रति आ तनुष्व । ज्वालासंधं विस्तारय । तस्मिन् संधिः अमिचान शत्रून् न्योषतात् नितरां दह हे समिधान स ष्टांतः अतसं	मिति हीं
न । यथा शु	द्वि प्यमा
म्कमनार्द्रम	नापि यः पुमा
तंस काष्ठं द	न् नो व्याक
हसि तद्वत्	अरातिं भा
उषता त । उष	वप्रधानो नि
दाहे लोटि हे	हिंशः आरा
लुह्योरिति	तित्वं शाश्व
तातडादेशः ।	चक्रे कुर्वते
ध्वि । दहे लो	अरातिम
टि बज्जलं कंद	दानं वा कुर्व
सीति शपो लु	ते तं पुमांसं
क् हो ढ इति ढ	नीवा न्यग्भू
त्वं भयभावः षडोः कः सीति कत्वं निघातः ॥	तं ध्वि द
	ह । तच्च दृ

This is reproduced in Colebrooke's MS. (A 2) in the following manner :

॥ चतुर्थी ॥ उदये तिष्ठति ॥ तिग्महेते तिग्मास्तीक्ष्णा हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अपि उत्तिष्ठ रघोहनगार्थं उच्यते भवत् । शत्रुन्प्रति आ तनुष्व ज्वालासंधं विस्तारय तस्मिन् संधिः अमिचान शत्रून् न्योषतात् नितरां दह हे समिधान स"ष्टांतः अतसं न । यथा शुक्कमनार्द्रमतं स काष्ठं दहसि तद्वत् उषताता उष दाहे लोटि हे लुह्योरिति तातडादेशः ध्वि । दहे लोटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् हो ढ इति ढत्वं भयभावः षडोः कः सीति कत्वं निघातः ॥

"द्विमिति हीं प्यमानापि यः पुमान् नो व्याकमरातिं भावप्रधाने निहिंशः अरातित्वं शाश्वनं चक्रे कुर्वते तं पुमांसं नीवा न्यग्भूतं ध्वि दंहा तच्च दृ"

If we compare the readings of the two MSS., and remember that both came from Benares, there can hardly be a doubt that the latter (A 2) was copied directly from Aa. It is clear that the writer of Colebrooke's MS. was misled by

the marginal notes of Aa, that he left out all that was written on the right margin, and went on from the end of the second line to the third line on the left margin. After having proceeded to the end of the verse he became aware of his mistake, and then added the whole omitted passage on the margin. This is nearly convincing. But there are other points to show that A 2 is a direct descendant of Aa. The **दण** in **तोदण** is very indistinct in Aa; a blank is left in A 2. The **च** in **ज्वालासंघ** looks, according to Aa's style of writing, very much like **ध**; A 2 has **ध**. In **उषतात्** the Virâma under **त** is covered in Aa by the **टि** of the next line; the writer of A 2 did not perceive this, and thus altered **त** into **ता**. In Aa the marked **द्वि** in the fourth line is meant as a correction of the marked **ति** in the third. The writer of A 2 began his marginal notes with the fourth line, mistook the third as an addition to come in after the marked **द्वि**, and thus wrote **द्विमिति ह्रीं** instead of **मिद्विह्रीं**. **शचवं** in Aa would look exactly like **शाशनं** to one not familiar with the peculiar style of writing used in these marginal notes; in A 2 we find **शाशनं**. Other coincidences between Aa and A 2 require no explanation. The only real difference between the two is **निरंतरां** in A 2 instead of **नितरां** in Aa; a mistake evidently produced by the distraction of the writer, and the omission of the passage between **कुरुते** and **कुरुते**. This will be sufficient to show that Aa is really the prototype of the A MSS., and that therefore, if the whole of this MS. could have been recovered, it would have rendered to the A class the same service which was rendered to the C class by Ca.

I cannot conclude this second volume of the Rig-veda without acknowledging my obligation for much useful advice and kind assistance which from many quarters I have continued to receive. Professor Wilson has taken the same active interest in this as in the first part, and there is not a sheet that has not received the benefit of his careful perusal. The present volume has not indeed had the advantage of Dr. Rieu's revision, to whom much of the praise bestowed on the correctness of the press in the first is due. But in the latter portion of this volume I have been able to avail myself of the assistance and active cooperation of my learned friend Dr. Aufrecht of Berlin, and the benefit hence derived cannot be too highly valued. I may hope that by his continued assistance I shall be able to bring this edition to an end in a much shorter time than I at first expected. Dr. Ballantyne of Benares, Dr. Röer of Calcutta, Mr. Fitz-Edward Hall of Benares, and lately Mr. Walter Elliott of Vizagapatam, have all in the most obliging manner assisted me in the execution of my work by the transmission of several most valuable MSS., without which, I fear, I should never have succeeded in accomplishing a work which I commenced without

perhaps a full consciousness of all its difficulties. I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanskrit literature, Raja Radhakanta Deva of Calcutta, with a most valuable present, the *Sabda Kalpa Druma*, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian philology. At Oxford, again, I have had the advantage of the Bodleian Library, where, under the liberal management of Dr. Bandinel, scholars of all countries may avail themselves of the treasures of one of the finest collections in Europe with the same facility as if at work in their own private library.

Nor can any one, perhaps, acknowledge more thankfully than myself the valuable additions lately made to our knowledge of Vaidik literature and antiquities by the combined labours of so many distinguished scholars in India, England, France, and Germany. Many difficulties, against which I had to contend singlehanded in the first volume, have been removed by their publications. On commencing this edition I had first to copy and collate many works continually quoted by *Sâyana*, or otherwise essential to a full comprehension of the *Rig-veda*. There were then no editions of the other Vedas, of the *Nirukta*, the *Aitareya-brâhmana*, *Âsvalâyana*, and similar works. Yet it would have been impossible to print even the first pages of *Sâyana*'s commentary without having to a certain extent established a critical text of these writings. Several have since been published, and their text has been settled with an accuracy greater than the limits of my time allowed me even to aim at in these supplementary treatises. Our comprehension of these works has been considerably facilitated either by translations or by notes and indices. The only works from which assistance could be derived when I commenced this edition were Rosen's first book of the *Rig-veda* and some valuable essays by Professor Nève and Dr. Kuhn. At present we have Professor Roth's edition of the *Nirukta*, Professor Benfey's *Sâma-veda*, Dr. Weber's *Yagur-veda*, valuable treatises on the *Grihya-sûtras* by Professor Stenzler, useful indices to the Vedas by Messrs. Pertsch and Whitney, and last, not least, the first specimen of Vaidik lexicography by Roth. Many obscure points in the earliest literature of India have received new light in the first and second volumes of Lassen's classical work on Indian Antiquities. Names formerly known to few have become familiar to all through the indefatigable industry of Dr. Weber. On the whole an entirely new direction has been given to Sanskrit philology, and during the last six years the Vaidik has received greater attention than any other period of Sanskrit literature.

But since the publication of the first volume of the *Rig-veda* we have suffered

one irreparable loss. The death of Eugène Burnouf has deprived Sanskrit philology of one of its chief supporters, of one of its greatest ornaments. His loss will be long felt in different departments of Oriental learning, where his name is associated with some of the most brilliant discoveries of our age;—nowhere longer and more keenly than among the friends and students of Sanskrit literature. Of Burnouf's works I need not here speak. As the first scientific decipherer of the Cuneiform inscriptions, he has erected to himself a monument more lasting than the mountain-records of Persia. As the first Pāli scholar and the historian of Buddhism, his fame will not easily be surpassed by future researches. As the first editor and interpreter of the Zend-avesta, his memory will endure so long as the human race values the traditions of its early childhood. But Burnouf's key to all these discoveries was Sanskrit; and in Sanskrit philology, where his influence was most beneficial, his loss is now felt most severely. I do not here allude to the Bhagavat-purāna and other monuments of his persevering industry now left unfinished, nor to the works he contemplated, nor to the treasures he had collected. In losing Burnouf, we have lost not only an indefatigable fellow-labourer, not only a disinterested teacher, but a most respected judge; in his approval valued by all, in his censure feared, in his verdict distinguished unfailingly by fairness and by truth. Though he published but little on the Veda, yet I may safely assert—and those with whom I had the benefit of attending his lectures at the Collège de France, Barthélemy St. Hilaire, Gorresio, Nève, Pavie, Foucaux, Roth, Goldstücker, Bardelli, and many others, will bear me out—that there was not then a scholar in Europe more conversant with the language and the traditions of the Veda than Burnouf. The intimate friend of Rosen, he alone kept up after Rosen's death the tradition of Vaidik studies. He impressed their importance on all who came to study under him, and he proved that for a true appreciation of the early history of mankind, and for a comparative study of the religions of the East, a knowledge of the Veda was indispensable. The new impulse given to Sanskrit philology in that direction, and the subsequent publication of numerous Vaidik works, were due to him; and for my own part I can only repeat, that without Burnouf's advice, encouragement, and assistance, I should never have been able to undertake this edition of the Rīg-veda. When I heard of his death I felt—and I believe that many engaged in similar studies shared the feeling—as if our work had lost much of its charm and its purpose. 'What will Burnouf say?' was my earliest thought, on completing the first volume of the Rīg-veda. And now as I am finishing the second, in its turn submitted to the judgment

of so many scholars whose friendship I value, and whose learning I admire, my thoughts turn again to him who is no longer among us, and I think, not without sadness, of what his judgment would have been.

M. M.

SIR ROBERT TAYLOR'S INSTITUTION, OXFORD,
Christmas 1853.

PREFACE

TO THE THIRD VOLUME OF THE FIRST EDITION.

IN laying before the public the third volume of my edition of the Rig-veda and its commentary by Sāyanākārya, it gives me much pleasure to acknowledge the increasing interest which of late years has been evinced by the most eminent scholars in England, in India, and on the continent, with regard to these ancient remnants of the sacred poetry of the Brāhmans. Their importance for Sanskrit literature had been felt ever since Sir William Jones, Colebrooke, and F. Rosen informed us of their existence, and gave us the first specimens of their contents; and no one acquainted with the later literature of India, the epic poems, the law-books, the systems of philosophy, could fail to see that our knowledge of the historical growth of the Indian mind must remain incomplete until we had gained an insight into that period of literature which precedes Vyāsa and Valmiki, Manu and Gaimini, and to which the poets, the lawgivers, and philosophers of India point with common consent as the highest authority for their inspirations, their belief, and their institutions. Sanskrit literature without the Veda was like Greek literature without Homer, like Arabic literature without the Koran, like English without Shakespear.

But as the study of Sanskrit owes its permanent interest chiefly to the fact that the ancient language of India has been proved to be most intimately connected with the classical languages of Europe, and that in it has been found the key to the most secret archives of the history of language in general, the Veda would never have engaged the serious attention of a large class of scholars, if this ancient literary relic had not been found to shed the most unexpected light on the darkest periods in the history of the most prominent

nations of antiquity. The religious traditions of the Persians or the Zoroastrians have been traced back to their source in the *Veda*. Many of the most obscure grammatical forms in the arrow-headed inscriptions of Darius and Xerxes have been deciphered by means of the *Veda*. The mythology of Greece and Italy, nay of Germany and Iceland, has suddenly assumed a new aspect and an intelligible expression by being confronted with the poetical language of the *Veda*. Even civil institutions, local customs, and proverbial expressions, which we meet with in the later history of the Aryan nations, have received an unexpected explanation in the simple poetry of the *Veda*. In this manner the *Veda*, though not yet known in its completeness, has assumed an importance which no other literary production of India could ever have claimed; and we may rest convinced, that as long as man cherishes the records of his family, in the widest sense of the word, these simple songs will maintain their place among the most valued annals of ancient history. There is one class of readers that may have been disappointed—men who study ancient literature less on account of its historical than its poetical value. Those who expected in the *Veda*, strains like the elaborate odes of Pindar, or the vague and misty exhalations of Ossian, will have found but very little answering their expectations. But the true historian values facts, ancient and genuine; and a corroded copper As of the Roman republic is of greater value to him than an imperial gold medal of the most exquisite workmanship. What Schelling says with regard to the deities of the later Hindu pantheon, such as they are represented to us in the Mahâbhârata, the poems of Kâlidâsa, and the Purânas, applies to all facts of history: ‘Hideous or not, they stand before us, and so require a rational explanation’¹.

But it has been a still greater pleasure to me, while engaged for so many years in preparing a critical edition, not only of the text of the Rig-veda, but also of its commentary by Sâyanâkârya, to observe how the conviction seems to be growing more and more general, that without this commentary an accurate and scholarlike knowledge of the *Veda* could never have been obtained. There was at first much controversy as to the value of Sâyana, and as to the necessity of an edition, and particularly of a critical edition, of his commentary. Now it seemed to me, that his strong and his weak points must have been so apparent to all who entered honestly into the study of Sâyana, that I hardly thought it incumbent on me to defend him against his enemies, or to save him from his friends. For though we all admired the quick perception and the brilliant

¹ Schelling's *Philosophy of Mythology*, p. 24.

divination displayed by some distinguished scholars in their attempts to guess the meaning of these ancient hymns without the help of that tradition which Sâyana embodied in his commentary—and though a work like that of the late M. Langlois, who actually published a complete translation of the Veda at a time when most scholars were content with deciphering a few lines, will always excite our admiration by the boldness, the perseverance, and the undoubted ingenuity which it displays—yet before the tribunal of a more severe scholarship such works could not be approved; and it begins to be recognised that the errors which they propagated have proved so mischievous as to outweigh the many right guesses which no doubt they contained.

It would have been equally wrong, however, to consider Sâyana's commentary as an infallible authority with regard to the interpretation of the Veda. Sâyana gives the traditional, but not the original, sense of the Vaidik hymns. These hymns—originally popular songs, short prayers and thanksgivings, sometimes true, genuine, and even sublime, but frequently childish, vulgar, and obscure—were invested by the Brâhmans with the character of an inspired revelation, and made the basis of a complete system of dogmatic theology. If therefore we wish to know how the Brâhmans, from the time of the composition of the first Brâhmana to the present day, understood and interpreted the hymns of their ancient Rishis, we ought to translate them in strict accordance with Sâyana's gloss. This is the object which Professor Wilson has always kept in view in his translation of the Veda; and for the history of religion, which in India, as elsewhere, represents the gradual corruption of simple truth into hierarchical dogmatism and philosophical hallucination, his work will always remain the most trustworthy guide. Nor could it be said, that the tradition of the Brâhmans, which Sâyana embodied in his work, after the lapse of at least three thousand years, had changed the character of the whole of the Rig-veda. By far the greater part of these hymns is so simple and straightforward, that there can be no doubt that their original meaning was exactly the same as their traditional interpretation. But no religion, no poetry, no law, no language, can resist the wear and tear of thirty centuries; and in the Veda, as in other works, handed down to us from a very remote antiquity, the sharp edges of primitive thought, the delicate features of a young language, the fresh hue of unconscious poetry, have been washed away by the successive waves of what we call *tradition*, whether we look upon it as a principle of growth or decay. To restore the primitive outlines of the Vaidik period of thought will be a work of great

difficulty. ¹ We may collect all the passages where an obscure word occurs, we may compare them and look for a meaning which would be appropriate to all; but the difficulty lies in finding a sense which we can appropriate and transfer by analogy into our own language and thought. We must be able to translate our feelings and ideas into their language at the same time that we translate their poems and prayers into our own. We must not despair even where their words seem meaningless and their ideas barren or wild. What seems at first childish may at a happier moment disclose a sublime simplicity, and even in helpless expressions we may recognise aspirations after some high and noble idea. When the scholar has done his work, the poet and philosopher must take it up and finish it. Let the scholar collect, collate, sift, and reject—let him say what is possible or not according to the laws of the Vaidik language—let him study the commentaries, the Sûtras, the Brâhmanas, and even later works, in order to exhaust all the sources from which information can be derived. He must not despise the tradition of the Brâhmanas, even where their misconceptions and the causes of their misconceptions are palpable. To know what a passage cannot mean is frequently the key to its real meaning; and whatever reasons may be pleaded for declining a careful perusal of the traditional interpretations of Yâska or Sâyana, they can all be traced back to an ill-concealed “argumentum paupertatis.” Not a corner in the Brâhmanas, the Sûtras, Yâska, and Sâyana should be left unexplored before we venture to propose a rendering of our own. Sâyana, though the most modern, is on the whole the most sober interpreter. Most of his etymological absurdities must be placed to Yâska’s account, and the optional renderings which he allows for metaphysical, theological, or ceremonial purposes, are mostly due to his regard for the Brâhmanas. These Brâhmanas, though nearest in time to the hymns of the Rig-veda, indulge in the most frivolous and ill-judged interpretations. When the ancient Rishi exclaims with a troubled heart, “Who is the greatest of the gods? Who shall first be praised by our songs?”—the author of the Brâhmana sees in the interrogative pronoun “Who” some divine name, a place is allotted in the sacrificial invocations to a god “Who,” and hymns addressed to him are called “Whoish” hymns. To make such misunderstandings possible, we must assume a considerable interval between the composition of the hymns and the Brâhmanas. As the authors of the Brâhmanas were blinded by theology, the authors of the still later Niruktas were deceived by etymological fictions, and

¹ See the Author’s *Essay on the Veda and Zendavesta*, p. 13.

both conspired to mislead by their authority later and more sensible commentators, such as Sâyaṇa. Where Sâyaṇa has no authority to mislead him, his commentary is at all events rational; but still his scholastic notions would never allow him to accept the free interpretation which a comparative study of these venerable documents forces upon the unprejudiced scholar. We must therefore discover ourselves the real vestiges of these ancient poets; and if we follow them cautiously, we shall find that with some effort we are still able to walk in their footsteps. We shall feel that we are brought face to face and mind to mind with men yet intelligible to us, after we have freed ourselves from our modern conceits. We shall not succeed always: words, verses, nay, whole hymns in the Rig-veda, will and must remain to us a dead letter. But where we can inspire those early relics of thought and devotion with new life, we shall have before us more real antiquity than in all the inscriptions of Egypt or Nineveh; not only old names and dates, and kingdoms and battles, but old thoughts, old hopes, old faith, and old errors, the old "Man" altogether—old now, but then young and fresh, and simple and real in his prayers and in his praises.'

How the Veda should be interpreted, and how Sâyaṇa's commentary should be made use of for that purpose, has lately been shown in a work by M. Ad. Regnier, 'Étude sur l'idiome des Védas et les origines de la Langue Sanscrite, Première Partie, Paris 1855.' I may be allowed to quote from this excellent essay the following passage, which lays down with fairness and exactness the principles which ought to be followed by every student of the Veda. 'Je joins au texte des hymnes celui du commentaire de Sâyaṇa Âchârya, que je suivrai, dans son interprétation, partout où il me semblera que la logique et la grammaire le permettent; toutes les fois que j'adopterai un autre avis que le sien, j'en donnerai les raisons: d'abord pour bien établir le sens, parce que, dans une matière souvent aussi obscure, il faut toujours savoir d'abord l'avis des Indiens eux-mêmes; puis, parce que ces scolies nous donneront l'occasion de faire connaissance avec quelques-unes des habitudes les plus ordinaires d'interprétation des glossateurs. Tous ceux qui ont eu le bonheur de suivre le cours de M. Eugène Burnouf savent quelle importance il attachait à l'explication des commentaires. Le meilleur moyen, selon lui, d'assurer et de hâter les progrès et de se rompre aux difficultés de la langue, c'était de se familiariser de bonne heure avec la méthode et le style des grammairiens, style souvent très-abstrait et où les procédés d'expression synthétique sont poussés fréquemment à l'excès.'

Even if the author had not paid this tribute to the memory of E. Burnouf,

the accuracy and painstaking minuteness of his work would have shown that he belonged to Burnouf's school ; and it is pleasing to see how the spirit of that eminent scholar seems still to be alive in that brilliant senate of learning of which he once formed so illustrious a member, when we read that the French Academy has proposed as one of its last prizes—

‘Un commentaire particulièrement exégétique et grammatical, soit sur une partie suivie, soit sur un choix d'hymnes du Rig-véda, où l'on aura soin d'exposer toujours et de discuter, s'il y a lieu, même quand on ne l'adoptera pas, l'opinion du commentateur Sâyaṇa Âchârya.’

Such a prize, while it gives a sanction to my work, for which I cannot sufficiently express my gratitude, will, it is to be hoped, act as an encouragement, and bring some of our young Sanskrit scholars toward that line of study which Burnouf pointed out to all of his pupils, as the most sure to lead to real and lasting results.

After what has been stated in the prefaces to the first and second volumes, I have little to add with regard to the MSS. which I used for the third volume. There is one notice which I lately received from the Rev. Dr. Stevenson, the distinguished editor and translator of the Sâma-veda, and which I subjoin here in confirmation of my views on the local origin of the three families of the MSS. of Sâyaṇa's commentary.

‘As I see you have formed a particular family of the two MSS. B 1 and B 2, I may as well mention to you all I have learnt of their history. B 1 was procured at Puna from a Wakil, who procured it from the family of the Guru of the late Peshwah ; at least, so he said ; and, as the family was poor, and no one else likely to have such a work, there is no reason to discredit his story. It is, as you will see, written by two different scribes, the greater part in what we at Bombay call Kâyasthi lipi, the handwriting of Kâyasths from the province of Guzerat. The letters in this portion are very deep. The rest is written by a Deccanî Brâhman in what we call the Dakshanî lipi, and not so deep as the other. This difference is discernible even in the Cave inscriptions in the old character.

‘B 2 was copied for M. Burnouf from that MS. by a Puna Brâhman, whom I got to transcribe it for him.

‘I have also an imperfect copy of another MS. of the Bhâshya. The whole of the seventh Ashṭaka is wanting, and I have only two Adhyâyas of the eighth. If you would like to see them, I shall be happy to send them ; and indeed the whole MS. is at your service. There is a complete copy of the Bhâshya of the Rig-veda Samhitâ in the library of the R. A. Society, Bombay branch. The first

Ashtaka is copied from B 1, and would be of no use to you; but the rest was taken, I am told, at Mr. Elphinstone's expense, or at that of the Bombay government, and deposited in the library, from a copy belonging to Dr. Taylor, which was carried to England, as I understood, to be deposited in the library of the India House. As, however, 'you take no notice of such a work there', I must have been under a mistake about that. However, there is no mistake about Dr. Taylor's having had such a work, and the Bombay copy having been taken, sometime about 1820, from it, with the exception of the first *Ashtaka*, which was omitted, why I cannot say. The imperfect copy I have is partly taken from this, and partly made up of portions of a MS. received from the Wakil.'

Another communication on the MSS. of *Sâyana's* commentary was kindly sent to me by my learned friend Mr. Fitz-Edward Hall, while yet at Benares. I had applied to him for help with regard to some extremely difficult passages in the fifth *Ashtaka*, and in the hope that some more fragments of the MS. mentioned in my preface to the second volume, p. xii [above, p. xxxvi], might still be discovered in India. He wrote to me, Benares, Jan. 15, 1855:

'I was much afraid that I should have to send off this letter without being able to furnish you with the means of perhaps supplying the lacunae you have encountered in the fifth *Ashtaka*. In fact, but a few hours have elapsed since I was able to put together the extracts from MS. β , which I enclose. We have in the College library but one MS. of *Sâyana's* commentary on the R.V. It was copied in the *Samvat* year 1851, and is, as you will see under the heading of MS. α , of little value. Notwithstanding repeated enquiries, I was unable to get sight of any other MS. until β was brought to me yesterday. This MS. is without date of transcription, and has no external indications of any antiquity. I think the passages from it, which I now send, fully justify me in ordering a copy to be made forthwith of the whole of the fifth *Ashtaka*'. If you request it, I will have the remainder of the MS. copied; but, as there is a possibility that its character will differ in different Ogdoads, you had better send some test-passages by which to decide its value in the subsequent *Ashṭakas*.

'As for the sheet which I send you, it has reference to the last passage or

¹ Dr. Taylor's copy was not mentioned in the preface to the first volume, because it only begins with the third *Ashtaka*. It will be seen from my preface to the second volume, which Dr. Stevenson had not received, that I recognised this MS. as one

of the B class, though, particularly in the later books, it has peculiar readings, and is sometimes evidently an abbreviation of the original text of the B MSS.

² This copy has since been received. It begins with the third *Adhyāya* of the fifth *Ashtaka*.

passages noted in the paper you sent. I was not sure what it was you required. Accordingly, if I have erred, it has been on the right side. The first copy was made from α , which I afterwards changed by interlineations and erasures to correspond to β . I shall be happy if I hear that I have been the instrument of rescuing your work from even a single imperfection.

‘Are you acquainted with an abridgement of Sâyana’s commentary by Mudgala? The grammatical explanations are omitted altogether, and the remainder of the comment so abridged that the whole takes up about a fourth part the space of the original. Our copy professes to be taken in the Samvat year 147-. The last figure is unsupplied. Strange to say, it does not break off in the fourth Adhyâya of the first Ashtaka, where all your MSS. of the A and B classes terminate; but it runs on to the words **मिचमहरत**, p. 538. l. 5 [now p. 294. l. 8]. Afterwards there occurs the same appearance of supplial by a later hand, to which you call attention; a peculiarity which I observed also in the MS. β . If this epitome may be trusted, the mutilated passage at the bottom of page 969 [now p. 542. l. 3] should run thus: **युवं युवां यत्किंचनास्तम् निरतंसतम्** ¹.

‘Did you ever hear of a Rig-bhâshya by Râvana? Sûrya Pandit, in his Paramârtha-prabhâ, a commentary on the Bhagavadgîtâ, professes to have seen it. I am also told, that a commentary by Râvana on one of the Sâkhâs of the Yagur-veda is still extant.

¹ This MS. has since been sent to the library of the East-India House. It contains Ashtakas I, II, and III, and the last three Adhyâyas of Ashtaka IV. Some fragments of the first and seventh Ashtakas were presented to me by Mr. Fitz-Edward Hall. I subjoin the beginning of the first Ashtaka so far as it is legible, and without attempting to correct all mistakes:

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीं सच्चिदानन्दभूपाय नित्याय विमलाय च ।
प्रत्यक्षतनूपाय जगद्रूपाय ते नमः ॥
गणेशाय नमस्तुभ्यं निर्विघ्नकराय च ।
सरस्वत्यै नमस्तुभ्यं ज्ञानबोधे स्थिरा भव ॥
आलोच्य पूर्वभाष्यं च बहुचक्षुः समतः (समंततः?) ।
गहनं मन्यमानेन सुबोधेन समुद्धृतं ॥
नवनीतं यथा क्षीरात्सिकतायाश्च कांचनं ।
तथा समुद्धृतं सारं प्राणिनां बोधसिद्धये ॥
मीनवल्गोत्रेण च मुत्रलेन ह्यात्मानुभूतेन सुसंस्कृतेन ।
यथार्थभूतेन सुसाधकेन समुद्धृतं सारमिमं वरिष्ठं ॥
वेदार्थहीनस्य भारवाहकत्वं वेदांगे निरुक्ते उक्तं ।

स्थानुरयं न विज्ञां योऽर्थज्ञं वेदमधीत्य वेदार्थो
ज्ञातव्यः । तदुक्तं श्रीतस्मार्त्तकर्म कर्तव्यं फलत्यागकृतेन
स्वशाखोक्तकर्मणा चित्तशुद्धिर्भविष्यति । चित्तशुद्ध्या
ह्यात्मज्ञानं भविष्यति । तस्मात्कारणाद्वेदार्थज्ञान-
मवश्यं साधितव्यं ॥ ऋग्वेदस्याश्वलायनी सांख्यायनी
शाकळी वाष्कळी मांडूकी चेति पंच शाखाः । तच्च
शाकळसंहितायां दश मंडळानि । तच्च प्रथमे मंडळे
चतुर्विंशानुवाकाः । तच्च प्रथमानुवाके चीणि सूक्तानि ।
देवताकुंदर्षीणां सम्यग्बोधाय प्रकाशितानि । तच्च
अग्निमीळ इति नवचं प्रथमं सूक्तं । विश्वामित्रपुत्रो
मधुकुंदनामक ऋषिः । गायत्रं आप्येयं ॥ श्रीं नमः
श्रीगणपतये ॥ श्रीं अग्निमीळ इति । अग्निं देवं ईळे
स्त्रीमि । कीदृशमग्निं । यज्ञस्य पुरोहितं यज्ञस्य संब-
धिनि पूर्वभागे आहवनीयरूपेणावस्थितं । पुनः कीदृशं ।
देवं दानादिगुणयुक्तं होतारं ऋत्विजं । देवानां यज्ञेषु
होतृनामक ऋत्विक् अग्निरेव । पुनः कीदृशं । रत्न-
धातमं । यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धार-
यितारं ॥

‘I have failed entirely in all attempts to trace the history of the MS. of Sāyana, of which I sent you some fragments. But I have since procured a fragment of the eighth Ashtaka, very like it in outward appearance.’

In another letter, dated Ajmere, 24th May, 1856, the same distinguished scholar wrote to me :

‘It must be perplexing to be obliged to illuminate Sāyana’s text with stars. I am not going to say that the publication of this work was undertaken prematurely : but I am pretty well assured, from what I have observed, that there still lie hidden, in the libraries of rigid Brāhmans, scores of hereditary copies of this commentary ; and it is scarcely unreasonable to suppose that, if procurable, they might supply your lacunae.’

There is one more MS. which ought to be mentioned here. It belongs to the library of the East-India House (No. 2612), and bears the title **ऋग्वेदभाष्यषष्ठाष्टकसंपूर्णः**. It is, however, not the sixth, but the fifth Ashtaka of the Rig-veda. As it bears the date **संवत् १६६४**, it might have been expected to yield some help towards the restoration of Sāyana’s text ; but on closer inspection it turned out an exact and literal reproduction of my own MS. Ca.

When I began this edition, I thought the whole of it would be completed in three or four volumes, and I now find that the first three volumes contain hardly more than half of the whole work. I must confess that I could have wished that the ancient poets of the Veda and their Indian commentators had been less diffuse ; for though I believe that no edition of any author in Sanskrit or any other language, for which manuscripts had first to be copied, others to be collated, innumerable references to be verified, and an index to be made of every word, has ever been brought out so rapidly as this edition of the Rig-veda, yet I feel that ten years of my life are gone, and I know not whether I shall have sufficient time left to finish a work which I once undertook perhaps with too much confidence. Yet even if I should not see the completion of this work, I should not be sorry for the time that I have spent on it ; and nothing will ever induce me to change the principles which I have hitherto followed, and to give a hasty copy of a MS., instead of a critical edition of the text and commentary of the Rig-veda. I have had again for this volume the valuable assistance of my learned friend Dr. Aufrecht, and I sincerely regret that I shall no longer enjoy this advantage, as much of the correctness and accuracy of the last volumes was due to his conscientious cooperation, joined to the kind assistance which I have never failed to receive from my honoured friend Professor H. H. Wilson.

I have to express my deep obligation to the Court of Directors of the Honour-

1   PREFACE TO THE THIRD VOLUME, FIRST EDITION.

able the East-India Company, under the chairmanship of Colonel Sykes, and to the Board of Control, under the presidency of the Right Honourable Vernon Smith, for having sanctioned the continuation of this work, and granted funds necessary for its completion—an act of enlightened liberality, which will be applauded by all persons interested in the history of India and in the history of mankind, and by which one of the most important monuments of antiquity will be rescued from oblivion and restored in its integrity.

M. M.

OXFORD, June 5, 1856.

PREFACE

TO THE SECOND EDITION.

THE princely and truly patriotic liberality of His Highness the Mahârâjah of Vijayanagara has enabled me to take up once more in the evening of my life that work which has occupied me during my youth and during my advancing years.

I had hardly left the University when the conviction forced itself upon me that, without a knowledge of the Veda, all our study of Sanskrit literature would lack its solid foundation. I therefore determined to devote my life to an edition of the Rig-veda with its Sanskrit commentary by Sâyanâkârya, a task which at that time seemed certainly far beyond my powers, but which nevertheless, with the assistance of many kind friends, I have been allowed to bring to its completion within the space of twenty-four years, 1849-1873. Why the completion of this work should have required so many years, no one acquainted with its difficulties and with the difficulties of a scholar's struggles in early life, will be at a loss to understand. I myself have often grudged the time which I had to devote to this self-imposed task. But I felt convinced that the work had to be done, I was encouraged by all the most eminent Sanskrit scholars of the time to persevere in it, and, I may say it now without conceit, I have been fully rewarded by the results which it has produced. Not only have the Vedic studies in Europe during the last forty years opened before our eyes a completely new period in the history of language, mythology, and religion, but among scholars in India also a new interest in the ancient literature of their country has sprung up, and much good work has been done by them, if not exactly in the spirit of European scholarship, yet with some most important practical results to themselves and their fellow-countrymen.

It is this newly awakened and constantly spreading interest in Vedic literature in India which has necessitated a new edition of the Rig-veda and its commentary by Sâyanâkârya. Whatever the opinion of European

scholars may be as to the real value of Sāyana's commentary, native students naturally turn first to a native commentary, before venturing on an independent critical study of their ancient sacred texts. During the last ten years constant applications arrived from India for copies of my edition of the Rig-veda, but the first, the second, soon also the third and fourth volumes were sold out, and the six volumes together had to be bought at a price double of that at which they had been originally published.

Overwhelmed as I was with other and to me far more attractive work, I felt no desire whatever to undertake a new edition of these enormous volumes. But when I was told again and again by my Indian friends that the scarcity of copies seriously interfered in many parts of India with the newly re-awakened study of the Veda, I felt that I ought not to shrink from a work to which they evidently thought that I was in honour pledged. I therefore expressed to the Secretary of State for India my readiness to undertake a revised edition, giving my time and labour gratuitously, provided that the expense of printing were undertaken by the Indian Government. I did not imagine that in making such an offer I could be supposed to be asking for a favour. Grateful as I have always felt for the enlightened liberality of the Court of the Directors of the late East-India Company, I may be permitted to point out that they and their successors have received a very fair return for the outlay on the first edition, in the shape of 500 copies, representing a value of £7,500, which were either distributed by them as valued presents, or actually sold in the market. The Members of the India Council, however, took a different view from that taken by their predecessors, the Directors of the old East-India Company. While the Directors on the advice of the greatest Sanskrit scholar of the time, Professor H. H. Wilson, their illustrious Librarian, declared that 'the publication of so important and interesting a work as the *Editio princeps* of the Rig-veda was in a peculiar manner deserving of the patronage of the East-India Company, connected as it is with the early religion, history, and language of the great body of their Indian subjects,' the literary Committee of the India Council, acting on somewhat different advice, declined my offer of publishing a new edition of the Rig-veda, though a strong desire for it had been expressed by scholars both in India and Europe, and though my gratuitous services were placed at their disposal.

No one felt more relieved by this decision than myself, but others took a different view, and in India particularly the motives, real or imaginary, of this refusal were canvassed very freely. Being asked by several of my Indian cor-

respondents whether I would allow my edition to be reprinted in India, I replied that I should gladly give my permission to a duly qualified native scholar, but that it would be a pity to simply reprint it, without incorporating the numerous corrections and additions which I had made in the course of the last thirty years, partly by availing myself of the criticisms of European and native scholars, partly by a collation of new and important MSS. which were not accessible to me when I published the original edition.

After several more or less feasible plans had been suggested, I received a letter from His Highness the Mahârâjah of Vijayanagara, offering to defray the whole expense of a new edition, if I were still willing to undertake the labour of revising the text. 'Your study of the literature of India and its people,' the Mahârâjah wrote, 'has decidedly established a great claim on all Hindus to help you to the best of their abilities in any undertaking, much more in one of such literary and religious importance to ourselves.'

After this generous offer from one of the most enlightened and distinguished Princes of India—the Mahârâjah was a Member of the Legislative Council of the Governor of Madras during the Governorship of Sir Mountstuart E. Grant Duff, and is now a Member of the Viceregal Legislative Council—I could hesitate no longer. I gave up some other work which I had contemplated, and was fortunate enough to secure the assistance of an excellent young Sanskrit scholar, Dr. Winternitz, a pupil of Professor Bühler of Vienna. After the necessary preparations had been completed, we began our work in the spring of 1888.

In order not to delay the actual printing, I began the new edition with the second *Mandala*. The first *Mandala* was the one which required the most careful critical revision. I was myself a novice in this field of scholarship, when I published it in 1849. Many of the books quoted by Sâyana and supposed to be generally known to his readers, were accessible at that time in MSS. only, but have since been published, and had therefore to be carefully re-examined. New MSS. also of Sâyana's commentary, and some of them far more valuable than those which I possessed forty years ago, have been lent me for this new edition.

In the main, this new edition is an exact reproduction of the original edition, which, therefore, for all practical purposes, will not be superseded by the new one. But there are in every text difficult or doubtful readings, of interest to the scholar only, and these have all been carefully reconsidered with the help of the new material now at our disposal. Dr. Winternitz has, I believe, most conscientiously verified all the quotations occurring in the first edition, and has added

many references to texts published since. References to the Vārttikas have now been given according to Professor Kielhorn's edition of the Mahābhāṣya. Böhtlingk's new edition of Pāṇini's Sūtras has proved very useful, likewise the new edition of the Nirukta by Pandit Satyavrata Sāmasrami. Dr. Winternitz, as well as another young and very promising scholar, Mr. Strong, has collated for me and recollated several MSS., has removed old misprints, and has done all that could be done to guard against the creeping in of new ones. He has also been of great help to me in determining the adoption of new readings resting on the authority of new MSS., or recommended by other scholars who have devoted their attention to the study of Sāyana's commentary. In all this work he has proved himself a pupil worthy of his teacher, Professor Bühler, conscientious, accurate, yet not pedantic, and has earned the gratitude of all scholars who in future will use this new edition in pursuit of their Vedic studies.

The MSS. of Sāyana remain divided into three families, as I described them in my various prefaces to the first edition. The three presuppose one common source, a *Codex archetypus*, though we are not always able to restore its text with perfect certainty. There is no reason, however, why this *Codex archetypus* should not still be recovered, but all my inquiries, even in the monastery of Srīṅgeri, of which Sāyana was once an inmate, have hitherto been in vain.

For this new edition several MSS. have been collated, or recollated, or consulted for all difficult passages.

Two Grantha MSS. (G) belonging to the Royal Asiatic Society, the one containing hymns 1 to 19, the other hymns 122 to 165, of the first *Mandala*, have been collated, as well as a Tulu MS. (T), belonging to the same Society, which extends from I. 75 to the end of the first *Ashtaka*. It has been impossible, hitherto, to gain access to any other Grantha or Tulu MSS.

My own MS. (Ca), which had not reached me when I began to publish my first edition, has been collated for *Ashtaka* I by Mr. Strong. In all cases where various readings from Ca are given, they have been verified by Dr. Winternitz.

The Berlin MS. (A 3) of the first *Ashtaka* (see above, pp. vii, xix) has been collated from the beginning to I. 76. For the rest of the *Ashtaka* it has always been referred to for critical passages. I have to express my sincere thanks to Dr. Wilmanns, the Chief Librarian of the Royal Library of Berlin, for having allowed me the use of this valuable MS. at Oxford, more particularly at a time when it had been resolved not to lend any MSS. to members of our University.

The MSS. A 2 and B 1 have likewise been consulted whenever they are quoted in the *Varietas Lectionis*.

M 1, for the first Ashtaka, represents the MSS. on which the *Editio princeps* was based. Since A 2 and B are included in these MSS., they have been mentioned only in such cases where they differ from M 1. In all the cases, therefore, where no reading of A 2 or B is mentioned, it must be understood that they agree with M 1. Thus, e.g. 'p. 1. l. 25. एतदुच्यते M 1. A 3. Ca. एवमुच्यते G,' means that A 2 and B also have एतदुच्यते. Or, 'p. 1. l. 20. अधीयते M 1. A 3. Ca. अभिधीयते G. B,' shows that A 2 also reads अधीयते. And again, 'p. 16. l. 9. तत्तत्तत्तत् A 2. A 3. G. तत्तत्तत् M 1. Ca,' means that B also reads तत्तत्तत्, etc.

The chief MSS. used for the first edition were—

A 2 and A 1. Of A 3 only short notes and extracts had been made.

B 1 and B 2.

C 1. C 1b. C 2. C 3. C 4. C 5. C 6.

I was not able to print the *Varietas Lectionis* for the first Ashtaka, and as I used the copy which contained my collations as manuscript for printing, I found that I only possessed the collations of A 1 from the beginning to hymn 33, 5, and those of C 1 from the beginning to hymn 61. These have been used for the new edition, but as in the mean time I had received several important MSS., I did not think it necessary to have A 1 and C 1 recollated. Their place has been taken by A 2. A 3. B 1. Ca. G and T, and the readings of all these MSS. will always be found, wherever the text seemed incorrect or doubtful.

Mudgala's abridged commentary mentioned in Mr. Fitz-Edward Hall's letter (see above, p. xlviii) has been used for this new edition. But though it proved very useful for Mandalas II to VI, it was of very little use for the first Mandala. While it belongs to the B class in its later portions, it is in the first Mandala a very insignificant representative of the C class. In the few cases where it proved of any use, its readings have been given in the *Varietas Lectionis*.

The MS. Bm consists really of four bundles. The one containing the first Ashtaka, the other two the second and third Ashtakas, and the last a fragment containing Adhyâyas 5 to 8 of the fourth Ashtaka. The MS. containing the first Ashtaka has a short introduction in which Mudgala is mentioned as the author of the abridged commentary : नवनीतं यथा चीरात्सिक्तायाश्च कांचनं । तथा समुद्धृतं सारं प्राणिनां बोधसिद्धये मौन्यगोचरेण च मुद्रलेन ह्यात्मानुभूतेन सुसंस्कृतेन यथार्थभूतेन सुसाधकेन समुद्धृतं सारमिमं etc. (see above, p. xlviii). In the MSS. containing Ashtakas II, III, and fragments of IV, Mudgala's name is not mentioned. The colophons simply say :

इति अग्भाषि द्वितीयाष्टके—तृतीयाष्टके—चतुर्थाष्टके—ऽष्टमोऽध्यायः.

It is, therefore, doubtful whether Ashtakas II to IV are Mudgala's work, or the work of the same author to whom the abridgement of Sâyana's commentary

in large portions of the B MSS. is due. Ashtakas II and III are of the same size as Ashtaka I, and written in a similar style of handwriting. The fragments of the fourth Ashtaka are of a different size, and written by a different hand. Ashtakas I to III therefore have most likely been abridged by Mudgala himself.

In the second volume, Bm has been quoted much more frequently than in volume i. In all important cases it has been consulted, and its various readings have at first been entered separately. Afterwards they have only been quoted in cases where Bm differs from B, with which it is intimately connected. How close this connection is, may be seen from passages such as IV. 4, 5; 11, 12; 17, 4; 17, 16, and many others mentioned in the *Varietas Lectionis*. In many cases Bm has the correct reading, while all the other MSS. are at fault, e.g. IV. 31, 15. In several cases, emendations made by me in the first edition by mere conjecture, have been confirmed by Bm. Though Bm belongs to the B class, it is not directly derived from B1. It omits throughout all grammatical explanations, all quotations from the Nighantu, the Nirukta, the Anukramanī, and from the Śruti in general, all Viniyogas also, and all optional renderings. It supplies, however, the names of the poets, the metres, and the deities. From II. 33, 1 to II. 34, 4, the commentary in B is nearly identical with the abridged text of Bm, which, however, is sometimes shorter than B. In the third Ashtaka Bm agrees occasionally with Ca, while B follows A, as in III. 7, 4; 49, 2; 51, 3. 10. This may be due to later corrections.

From the beginning of Ashtaka IV to the beginning of the fifth Adhyāya Bm is lost. B offers here an abridged text, and where Bm begins again, it agrees with B, but is rather more correct, e.g. VI. 6, 5. 6. From VI. 62, B1 and B2 begin to differ, the former giving the complete, the latter an abridged text of the commentary. In the abridged portion of B, extending from V. 8, 2 to VI. 42, 2, B, Bm, and Ca go together, where they differ from A, while afterwards B and A often go together, where they differ from Ca and Bm.

A considerable number of passages which do not occur in the chief MSS. (A. B. Ca) have been printed in the text of M1, because, as stated in the preface to vol. i (see above, p. xxiii), they seemed to be useful. Many of these passages, however, have now been relegated to the *Varietas Lectionis*, namely, all those which clearly show their later character. Others which might have been written by Śāyana, have been left in the text, but a note has been made in the *Varietas Lectionis*.

The MSS. G and T are the most important of the new MSS. available for volume i. But they do not exist for the whole volume.

Whish Coll. No. 13 (G) contains Sâyana's Introduction and the first 19 hymns. It is written in Grantha characters.

Whish Coll. No. 2 (T) contains the hymns I. 75 to 121, and is written in Tulu.

Whish Coll. No. 1 (G) contains I. 122 to 165, and besides a fragment (I. 1-5) of Sâyana's commentary on the Aitareya Âranyaka. It is written in Grantha characters from I. 122 to I. 141, 7, the rest being written in Tulu.

None of these MSS. bears a date. They can hardly be more than 100-150 years old. The Grantha MSS. are beautifully written. The greater part both of G and T is very correct.

As to the relations existing to the other MSS., G and T can be treated as one MS. All that applies to G, applies also to T.

There can be no doubt that G and T belong to the A class. Especially clear is the relation between G and A 3. Dr. Winternitz points out the following passages as decisive on this point:

P. 11. l. 16. तथा before ज्योतिष्टोम° is added in A 3. G, not in A 2. B. Ca.

P. 10. l. 20. A 3. G have अनित्य°, A 2. B. Ca अनित्यः.

P. 10. l. 31. काशिदासादिनि° A 3. G. °दिभिर्नि A 2. B. Ca.

P. 11. l. 1. वेदानां deest in A 3. G.

P. 9. l. 3. पशून् A 3. G against पशूँश्च in A 2. B. Ca.

P. 9. l. 19. सूर्यमंचय दिवा is added after प्रयोक्तव्यः in A 2. B. Ca, but not in A 3. G.

P. 9. l. 24. A 3. G have अनुमंचयेत्, A 2. B. Ca °मंचयेत्.

P. 7. l. 37. A 3. G have नित्यत्वं, while A 2. B. Ca read अनित्यत्वं नास्ति.

A very characteristic case occurs p. 104. l. 38 (18, 3), where the explanation of अरक्षः is left out in A 3 pr. m. and added in the margin sec. m. Now in G we find a totally different explanation of अरक्षः. This shows that A 3 and G come from the same source where अरक्षः was not explained. In A 3 the lacuna was left, until a later hand supplied it in accordance with the other MSS., while the copyist of G supplied it by an explanation of his own.

Many other instances of agreement between A 3 and G will be found in the *Varietas Lectionis*. See p. 1. l. 5, p. 1. l. 9, p. 2. l. 8, p. 4. l. 25, p. 5. l. 1, p. 7. l. 27, p. 8. l. 41, p. 11. l. 16, p. 15. l. 23, etc.

The same with T. See *Var. Lect.*, p. 358. l. 34 (79, 9); p. 369. l. 21 (82, 1); p. 389. l. 23 (87, 1); p. 438. l. 19 (99). T seems, however, to stand nearer to A 2 and Ca than to A 3.

As to A 2 and T, see, e. g. *Var. Lect.*, p. 362. l. 1 (80, 7); p. 441. l. 27 (100, 7) — in the same line we find रक्षितारं after चातारं in A 2. T only, and again, p. 442. l. 15 (100, 9), महतः after हिंसतः is left out in A 2. T—p. 451. l. 30 (102, 5), etc.

As to Ca and T, we find, e. g.

P. 374. l. 33 (84, 2). **अप्रतिधर्षितवत्** in A. B, but **अप्रधर्षित°** in Ca. T.

P. 386. l. 34 (86). **वरुणप्रघासेषु** in A. B, but **°घासे** in Ca. T.

Another characteristic passage occurs p. 460. ll. 10-12 (104, 8), where **मा च नः** etc. is added in the margin of Ca, apparently from A 2. In Ca pr. m. and in A 3 the passage is omitted. T gives quite an independent explanation, which tends to show that it goes back to the same source as A 3 and Ca, where this passage was omitted.

See also *Var. Lect.* for p. 369. ll. 17 and 19 (82, 1); p. 376. l. 18 (84, 8); p. 380. l. 33 (84, 18); p. 382. l. 14 (85, 1); p. 383. l. 3 (85, 3); p. 383. l. 23 (85, 5); p. 388. l. 4 (86, 5); p. 466. l. 10 (105, 13); p. 485. l. 22 (111, 5).

There are cases, however, where G differs from A, especially from A 2, while agreeing with Ca. Thus we find, p. 34. l. 33 (3, 1), in Ca **एव शिष्यते** with **वा** in the margin, marked to be inserted after **ए**. Now **एवावशिष्यते** is the reading of G.

P. 2. l. 42. **स्वप्रकाशक°** Ca marg. with A 3. G for **स्वप्रकाश°** A 2. B. Ca pr. m.

P. 9. l. 5. **तदा** Ca sec. m. with A 3. G. **तथा** A 2. B. Ca pr. m.

P. 11. l. 9. Ca sec. m. and A 3. G have **सचानु** for **तदनु°** of A 2. B. Ca pr. m.

See also *Var. Lect.* for p. 2. l. 27; p. 4. l. 6; p. 9. l. 13, etc.

While in these cases Ca sec. m.—that is, Ca as representing the A MSS.—agrees with G, we find in a few other cases Ca pr. m. agreeing with G.

Thus we find, p. 561. l. 24 (123, 12), **दिनेषु** standing in the margin of Ca, in G it is left out.

P. 567. l. 21 (125, 1). We find in Ca pr. m. and G **दीर्घतमसः** for **दैर्घ°**.

P. 591. l. 8 (130, 4). We find **वेति** in Ca pr. m. G, while Ca sec. m. reads with A 2 **विव्यान इति**.

See also *Var. Lect.* p. 569. l. 9 (125, 4).

These few cases point rather to a relationship between the C MSS. and G, than between the A MSS. and G. But the evidence in favour of a nearer relationship between these MSS. and the A class is much stronger. For we find not only G and T going together with A 2, or with A 3, or with Ca sec. m., but we find also a great number of cases where they agree with A, that is with A 2. A 3 and Ca.

Thus we find, p. 351. l. 6 (75, 4), **विधीयमानो** in A. Ca. T, while B reads **विधीयमान इण**; and we find, p. 351. l. 28 (76, 1), **यहि°** in A. Ca. T, while B in accordance with the Sûtra of Pânini reads **ग्रह°**. Ibidem, l. 25, we read **पर्याय** in B. Ca, while A. T agree in reading **परि प्राप**.

See *Var. Lect.* for p. 16. l. 9; p. 46. l. 29 (5, 4); p. 370. l. 22 (82, 4); p. 411.

l. 20 (92, 4); p. 412. l. 16 (92, 6); p. 419. l. 33 (93, 8); p. 423. l. 22 (94, 7); p. 471. l. 5 (107, 1); p. 485. l. 36 (112, 1); p. 489. l. 31 (112, 10); p. 21. l. 31; p. 56. l. 21 (7, 5); p. 82. l. 27 (12, 10); p. 416. l. 17 (92, 17); p. 591. l. 9 (130, 4); p. 593. l. 3 (130, 8), etc.

A very characteristic passage which clearly proves that T stands nearer to A than to any other class of MSS. occurs p. 503. ll. 4-6 (113, 16). Here a whole passage, which stands in B. Bm. Ca, is omitted in the A MSS., and A 3 states the fact that the MS. was defective by saying **वुटितो ग्रंथः**. Now we find in T a text quite different from that given in B. Bm. Ca. That is, the writer of T relied upon a MS. where the passage was omitted and he supplied it by an explanation of his own. He apparently did not know the reading found in B. Bm. Ca.

Another interesting passage occurs p. 507. l. 17 (114, 6). Instead of **चरदन्** we find in A **मरदन्**. Now the reading of T, **भृशमरदन्**, is evidently a conjecture caused by **मरदन्**.

There are a few passages, p. 672. l. 34 (158, 4), p. 677. l. 4 (160, 3), and p. 677. l. 19 (160, 4), which seem to show a near relationship between D and G. But the fragments of D (see *Var. Lect.*, p. 52) are too small to enable us to ascertain its exact place among the classes of Sāyana MSS.

Though the relationship between G, T, and the A MSS. cannot be doubted, yet a mere glance at the *Varietas Lectionis* will show that G and T cannot be classed as simply A MSS., like A 1, A 2, A 3. As long as they give us a text which agrees with the text of Sāyana which we are acquainted with, they stand nearer to A than to B. Ca, and nearer to A. Ca than to B. But in very many cases G and T offer a text of their own which widely differs from the text of A. B. Ca. We find sometimes quite purposeless alterations which cause no difference in meaning, sometimes emendations and conjectures, and especially enlargements of the received text of Sāyana.

Thus in the well-known line **वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्दं निवारयन्** we find in G and T sometimes **विनाशयन्**, sometimes **विदारयन्** for **निवारयन्**.

Or, in the colophon, for instance, of the first, sixth, and seventh Adhyāya of Ashtaka I, we find **सायणामात्रेण**, while other MSS. read **सायणाचार्येण**.

Numerous are the passages where G and T differ from all the other MSS. though saying the same thing; e. g.

P. 38. l. 5 (3, 7). G has **कष्टयस्वर्णय इति**, where the other MSS. read **चर्षणिशब्दः**.

P. 351. l. 5 (75, 4). **बांधवाः** T for **बंधवः** of A. B. Ca.

P. 360. ll. 29 and 30 (80, 3). T has **तदनंतरं**, the other MSS. **ततोऽनंतरं**; T has **जलं**, the other MSS. **उदकं**, etc.

It is especially in the grammatical explanations where G and T show their independence; e.g.

P. 38. l. 11 (3, 7). G reads **इति संसारणे** for **इच्छुट्**.

P. 366. l. 23 (81, 3). We find in T **यदुत्तानित्यमिति निघातप्रतिषेधः** for **यदुत्तयोगाद-निघातः**. And again and again we find in G and T such various readings as **कित्वाभावात्** for **अङित्वात्** (3, 8), or, **तिङ्कृतिङ् इति निघातः** for **निघातः** alone (3, 10), **मकारस्य वकारः** for **वत्** (4, 2), **निघाताभावः** for **न निघातः** very frequently, **कुरच्प्रत्ययः** instead of **कुरच्** etc. etc.

Instead of **सिञ्जलमिति सिप्** (Pān. III. 1, 34) G and T read constantly **सिच् बङ्गलमिति सिच्**.

At the beginning of *Ashṭaka* II, G adopts an independent style of interpretation. While the other MSS. give the *prakriyā* at the end of a verse (e.g. I. 122, 6 seqq.), G inserts it after each word. In I. 123, 1 seqq., where the other MSS. have no *prakriyā* at all, G inserts grammatical explanations of its own. Some of these variations were so useless that they have not been inserted in the *Varietas Lectionis*.

In very many cases, however, G and T offer readings different from A. B. Ca, not only in wording, but also in meaning. In all such cases the various readings have been noted. See, e.g. p. 2. ll. 20, 21, 28, 37; p. 5. ll. 18, 32; p. 6. l. 17; p. 7. l. 29; p. 9. ll. 30 and 32; p. 23. l. 3 (1); p. 87. l. 22 (13, 10); p. 107. l. 9 (19, 2); p. 371. l. 21 (82, 6); p. 384. l. 5 (85, 6); p. 396. l. 34 (89, 5); p. 567. l. 23 (125, 1); p. 569. l. 10 (125, 4); p. 571. l. 19 (126, 3), etc. etc.

Sometimes the alterations in G and T arise from ignorance and misunderstandings, for instance, p. 708. l. 35 (164, 28), where G reads **पयोभिः क्षीरसदृशीरद्वैः**. On p. 385. ll. 27 seq. (85, 10), T reads **आह्वानं** and **आह्वानि** for **आहावं** and **आहावे**. **आहाव** in this passage can only mean 'a trough,' but the writer of T evidently replaced it by **आह्वान** in the sense of 'invocation.' See also p. 712. l. 15 (164, 36), where G reads **विश्वतः कृत्स्नं जगत् सर्वतः यद्वा द्वितीयार्थे तसिः विश्वं परि विश्वस्य परितः परि भवन्ति** instead of **विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः ॥ विश्वं परि भवन्ति**.

Such cases are not frequent, but they may serve to remind us that the readings of G and T, even when they seem very plausible, cannot always claim the highest authority. That the *Grantha* MSS. do not come nearer to the *archetypus* than A. B. Ca can be seen from passages like p. 587. l. 10 (129, 8), where G shares with A. B. Ca the quite impossible reading **हे इन्द्र अस्त्रिजः**; or, p. 637. l. 8 (142, 9), where G, together with A. Ca, adds a grammatical explanation of **तिस्रः** at the end of the verse, though **तिस्रः** does not occur in the verse. See also *Var. Lect.*, p. 542. l. 3 (120, 7).

The real value of the Grantha and Tulu MSS. arises not so much from their greater antiquity as from the fact that they were written by very learned *Pandits* who did not allow corrupt readings to remain, but corrected them according to grammar, and according to Sāyana's usual style. These corrections are in many instances excellent, but they have to be judged by their own intrinsic value. Where A. B. Ca, or A. Ca, stand against G (or T), the reading of A. B. Ca has been adopted wherever it was possible. Only where the other MSS. were decidedly corrupt have the readings of G and T been adopted against the authority of A. B. Ca, though never without a note to that effect in the *Varietas Lectionis*. Where G and T agree with A. Ca, they have the value of an A MS.

A few orthographical peculiarities of the Southern MSS. may here be mentioned. In the text, G and T generally read महुँ for महुँ (e.g. I. 81, 4), त्वाँ for त्वाँ (e.g. I. 81, 5), वगँ for वगँ (e.g. I. 82, 3) etc.

Instead of वेयं, नेयं, क्रैयं they always read वेय्यं, नेय्यं, क्रैय्यं, e.g. वेय्यासिक, क्रैय्यादिक etc.

Instead of त्स, G and T generally read त्स, e.g. मत्स्य I. 9, 1, मत्स्यरासः I. 15, 1. See *Var. Lect.* to p. 90. l. 19 (14, 6). G writes even पीरुत्तस्यः instead of *कुत्तस्यः p. 103. l. 27 (18, 1).

It may be useful also to remember what mistakes are likely to arise in MSS. written in the Grantha and Tulu alphabets.

Mistakes often arise from confounding च and यु, ए and हि, त् and न्, -e and initial u, e.g. चे and उप, सू and कृ, र and ः, e.g. ना and नः, Visarga (ः) and Anusvāra (ं), र and Anusvāra, लप्, लम् etc., and तप्, तम् etc., e.g. धात्रत्ययः for धात्रम्, frequently तात्पर्य for तात्पर्य, प्रगतम्स्य for प्रगल्भस्य etc., न्द and ऊ, न and द, ची and छ. We often find ख for क्ष, ये for य, क for ग, त for द, सो for स्व, possibly due to the peculiar Southern pronunciation on the part of the reader.

That A 3, the Berlin MS. of Ashtaka I, belongs to the A class will be seen from numerous cases quoted in the *Varietas Lectionis*. Decisive are such passages as the following :

P. 213. l. 30 (4c, 6). Both A 2 and A 3 have ऽऽऽद्विदिभ्यां कित्.

P. 216. l. 16 (41, 7). Both A 2 and A 3 repeat महि महत् after महि महत् प्यरो रूपं.

P. 217. l. 27 (42, 1). Both A 2 and A 3 have the Virāma in किमायात्मिति.

P. 315. l. 7 (64, 1). A 2 and A 3 agree in the mistake पर्वतो for पर्जन्यो. In A 3 it was corrected secunda manu.

P. 317. l. 18 (64, 7). A 2 and A 3 share the mistake अक्वे instead of प्रसक्वे.

The importance of MS. Ca and its position among the Sāyana MSS. have been fully discussed in the preface to vol. ii of the first edition (see above, p. xxxi seq.).

It has been shown from many passages of the second Ashtaka that Ca is the original of all the C MSS., but that in its corrections it often represents the A MSS. The following examples may show that the same holds good also for the first Ashtaka :

P. 284. l. 12 (56, 5). Ca reads with B. C 1 लब्धाडागमो, but लब्धा° is corrected to लब्धा°, the reading of A 2. A 3.

P. 182. l. 7 (34, 3). We find तिवि after मिवि in A 3. The same addition is found in the margin of Ca.

P. 293. l. 32 (59, 7). Ca pr. m. has the right reading °तमिनमि°, but it is corrected to °तिमिह्नमि°, which is the reading found in A 3.

Frequently A 3 and Ca sec. m. agree, when they differ from A 2. See, for instance, p. 2. ll. 27, 42; p. 4. l. 6; p. 7. ll. 20, 23; p. 10. l. 42; p. 11. ll. 4, 9; p. 15. l. 31; p. 16. l. 24; p. 17. ll. 20, 33; p. 19. l. 31; p. 30. l. 6 (2); p. 30. l. 28 (2, 1); p. 48. l. 36 (5, 10); p. 64. l. 7 (8, 10); p. 65. l. 1 (9, 2), etc. etc. Characteristic passages occur p. 554. l. 34 (122, 10), where A. Ca agree in the wrong reading दामिवेव; p. 570. l. 3 (125, 6); p. 702. l. 22 (164, 16), etc.

It is possible that some portions of A 2 were copied from Ca, for in some places they agree in the most palpable mistakes. The most striking case occurs p. 670. l. 27 (157, 6): in Ca, fol. 88. l. 8, we read अषष्ठी and य in the margin, and l. 9 we read जायुरगतदंतच etc. Now in A 2 we read जायुरगथदंतच. A 2 evidently mistook the य in Ca marg. for a correction of त.

P. 727. l. 12 (166, 6). For विक्षेपणशीलदंती Ca reads °शीलदेती, but the ल can easily be mistaken for त, and thus A 2 reads °शीतदेती.

As will be seen from the preface to vol. ii of the first edition, MSS. become much scantier from the beginning of the second Ashtaka. The A class now is chiefly represented by A 2, and by corrections in Ca, which have evidently been taken from an A MS. Some of the C MSS., especially C 2, contain often long portions copied from an A MS. From Ashtaka III. 3, 27 to the end of the Ashtaka the fragment marked Aa is very important, and seems to be the original of A 2. The B class is now represented by B 1, from which all other B MSS. have been derived. The C class is chiefly represented by Ca, the other C MSS. being but rarely of use by the side of Ca. For the whole of vol. ii (Mandalas II to VI) MS. Ca has been collated throughout by Dr. Winternitz for the purpose of revising the text of the first edition.

MSS. A 2 and B 1 have been consulted whenever there was any doubt or difficulty, and their readings have been noted in the *Varietas Lectionis* in all cases where they seemed to be of any importance.

Several of our MSS. of Sāyana have evidently been used for study in India, and have been corrected by native scholars, either independently or on the authority of other MSS. After a time some of these corrections, inserted originally in the margin, would, when the MS. was copied again, be inserted in the text, and thus obscure from time to time the original relationship of the MSS. Such cases have been noted in the *Varietas Lectionis*, and various readings have often been inserted, not so much for their own sake, as for the light which they throw on the mutual relation of the MSS. The fourth Ashtaka in A 2 and Ca is not written by the same hand which wrote the third. In this Ashtaka A 2 has many corrections, but the original text agrees with Ca.

There are some portions of the commentary where B and A 2 go together and differ from Ca, others where B goes with Ca and differs from A 2. See, for instance, IV. 4, 8; 4, 15; 23, 1. How closely B and Ca hang together is seen in such passages as V. 54, 4, 6; 55, 9; 57, 6; 58, 6.

On the whole A and Ca stand nearer to each other than B stands to either. Again, B comes nearer to Ca than to A. The most difficult parts of Sāyana's commentary are those where all the three chief MSS., A. B. Ca, agree in false readings. Such a portion of the commentary begins, for instance, with I. 173, 6.

In cases where the text adopted in the first edition has been altered, the various readings supplied by the MSS. have been noted, while the reading adopted in the first edition has been added and marked M 1, at least in all cases where it seemed of any importance to do so. It should be remembered, however, that from the beginning of the second Ashtaka M 1 means simply *Editio princeps*, and does not include A 2 and B.

Sometimes, and more particularly in the beginning of Ashtaka IV, and again towards the end of *Mandala* VI, even our best MSS. (A 2. B 1 and Ca) are often very deficient and faulty, and readings had to be adopted in the first edition unsupported by any of these MSS. These readings have been retained in the second edition, but as they may have had the authority of some MS. which, having been returned to its owner, is not available for the new edition, they have been marked by MS., in order to distinguish them from purely conjectural emendations. Thus when we read in the *Varietas Lectionis*, p. 60. l. 38, अग्निजिह्वा MS., जिह्वा A 2. B. Ca, this means that अग्निजिह्वा, though unsupported by A 2. B. Ca, may have been the reading of some MS. If, on the contrary, अग्निजिह्वा had been a mere conjecture, the *Varietas Lectionis* would have given अग्निजिह्वा ॥ जिह्वा A 2. B. Ca.

In the few cases where the text of the Rig-veda is doubtful, the Samhitâ

and Pada MSS. of the Bodleian Library have been once more consulted. A new accentuated *Samhitâ* MS. (S 4), in my possession, containing all the eight *Ashtakas* has been made use of. *Ashtaka* II is dated *Sâka* 1679, the copyist's name is *Karopanâmakâ Nârâyana*. The other *Ashtakas* are written by *Navâthyopanâmakâ Kesavadeva*. *Ashtakas* I, IV, and V are dated *Sâka* 1707; *Ashtaka* III, *Sâka* 1708; *Ashtaka* VI, *Sâka* 1705; *Ashtaka* VII, *Sâka* 1704; *Ashtaka* VIII, *Sâka* 1709.

Two more Pada MSS. have been used for this new edition, viz. *Colebrooke's* MS. (P 3) India Office Library, Nos. 20-27, and *Wilson* 439-442 (P 4) of the Bodleian Library, both accentuated.

As to the rules of *Sandhi*, the principles laid down in the preface to vol. i of the first edition (above, p. xxiii seq.) have been strictly adhered to, and carried out even more rigorously than before. Wherever *Sandhi* is broken, there was a definite reason for it. And both with regard to *Sandhi* and the division of sentences every effort has been made to be as consistent as it is possible in so large a work as *Sâyana's* commentary.

F. MAX MÜLLER.

OXFORD,
October 1, 1890.

VARIETAS LECTONIS.

ABBREVIATIONS.

- A, MSS. of the A class, including A 1. A 2. A 3, afterwards from I. 33, 6 to the end of the 1st Ashtaka A 2 and A 3 only. From the beginning of Ashtaka II, A means A 2.
- A 1, Old MS. of the National Library at Paris.
- A 2, Colebrooke's MS., India Office Library, Nos. 2133-2136.
- A 3, Berlin MS., Chambers 446.
- B, MSS. of the B class. Unless the contrary is stated, B means B 1.
- B 1, Stevenson's MS., India Office Library.
- B 2, Eugène Burnouf's copy from B 1.
- B 3, Another copy taken in Bombay from B 1.
- Bm, Mudgala's abridged Commentary.
- C, MSS. of the C class. From the beginning of Ashtaka II, when Ca agrees with the C MSS. it is included in the mark C.
- C 1, MS. of the National Library at Paris.
- C 2, Bodleian Library, Mill 24-26.
- C 3, Wilson's MS. of the 1st Ashtaka, Bodleian Library.
- C 5, Bodleian Library, Wilson 57-60.
- Ca 5, Portions of C 5, derived from an A MS.
- Ca, My own MS., the original of all the C MSS.
- D, Fragments of a Calcutta MS., containing Vargas 1-13 of the 3rd Adhyāya of Ashtaka II.
- G and T, Palm-leaf MSS., Royal Asiatic Society. Whish Coll., No. 13 (I. 1-19 Grantha). No. 2 (I. 75-121 Tulu). No. 1 (I. 122-165 Grantha and Tulu).
- M 1, Editio princeps. Unless the contrary is stated, the mark M 1 includes, in the 1st Ashtaka, A 2. B 1.
- P 1, Pada MS., Bodleian Library, Mill 155-158.
- P 2, Dr. Taylor's Pada MS., India Office Library, No. 2032.
- P 3, Colebrooke's Pada MS., India Office Library.
- P 4, Wilson 439, Bodleian Library.
- S 1, Samhitā MS., Bodleian Library, Mill 147-150.
- S 2, Samhitā MS., Bodleian Library, Mill 151-154.
- S 3, Colebrooke's Samhitā MS., India Office Library, Nos. 129-132.
- S 4, My own Samhitā MS.
- T, Whish Coll., No. 2. See G.
- Ait. Âr., Aitareya Âranyaka, ed. Rāgendralāla Mitra (Bibl. Indica).
- Ait. Br., Aitareya Brāhmaṇa, ed. Aufrecht.
- Anukr., Kātyāyana's Sarvānukramanī.
- Anukr. M., A. A. Macdonell's edition of the Sarvānukramanī. Oxford, 1886.
- Âsv., Âśvalāyana's Srautasūtra (Bibl. Indica).
- BR., Böhrling-Roth, Sanskrit-Wörterbuch.
- Dhp., Dhātupāṭha in N. L. Westergaard's Radices Linguae Sanscritae. Bonn, 1841.
- Gaim., The Gaiminiya-Nyāya-Mālā-Vistara of Mādhavātārya, ed. Th. Goldstücker and E. B. Cowell. London, 1878.
- Kās., Kāśikā, ed. Pandit Bāla Sāstri. Benares, 1876-78.
- MK, The Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, ed. F. Kielhorn. Bombay, 1880 sqq.
- Ngh., Naighantuka.
- Nir., Yāska's Nirukta.
- Nir. Roth, Professor Roth's edition of the Nirukta. Göttingen, 1852.
- Nir. SS., The Nirukta with Commentaries, ed. Pandit Satyavratā Sāmasramī (Bibl. Indica). Calcutta, 1882 sqq.
- Pān., Pāṇini.
- Paribh., The Paribhāṣendusekhara of Nāgobhāṭṭa, ed. F. Kielhorn. Bombay, 1868.
- Prāt., Rīg-veda Prātisākhya, ed. F. Max Müller.
- Pū. Mi., Gaimini's Mīmāṃsā-darśanam, ed. Pandit Mahesakandra Nyāyaratna (Bibl. Indica).
- Rv., Rīg-veda.
- Rv. Bh., Sāyana's Rīg-veda-Bhāṣya.
- Rvdh., Rīgvidhānam, ed. Rudolf Meyer. Berlin, 1878.
- Sat. Br., Satapatha Brāhmaṇa, ed. A. Weber.
- Siddh. K., Siddhānta-Kaumudī.
- TĀ., Taittirīya Âranyaka, ed. Rāgendralāla Mitra (Bibl. Indica).
- TBr., Taittirīya Brāhmaṇa, ed. Rāgendralāla Mitra (Bibl. Indica).
- TS., Taittirīya Samhitā, ed. A. Weber.
- Un., Uggvaladatta's Commentary on the Unādisūtras, ed. Aufrecht. Bonn, 1859.
- VS., Vāgasaneyi Samhitā, ed. A. Weber.

रश्नादान° M 1. [शब्द marg.] रश्नादान° Ca. B. शब्द आदान° A 3. G.—निषेधलक्षणः A 3. M 1. तन्नि° Ca. G. तन्नि° B.—l. 41. गर्दभरश्नाया Ca. A 3. G. B. गर्दभरश्नाया M 1.

P. 5. l. 1. संबंधे सिद्धे सति A 3. G.—l. 10. मंचाभिधानात्. This sūtra is taken from Sabarasvāmin's Commentary.—l. 13. पाठक्रमनियमात् G. Ca. A 2. A 3. B. पाठक्रमात् M 1.—l. 15. मंचो बु° Ca. G. A. B. C 1. मंचबु° M 1. But cf. TBr. III. 2, 9, 14.—l. 17. संप्रेषकर्मणो गर्हानुपलम्भः M 1. Ca. संप्रेषे कर्मणो गर्हा° A 2. संप्रेषकर्मगर्हा° A 3. संप्रेष-गर्हा° G. संप्रेषे कर्मगर्हानुपलम्भः Pū. Mī.—l. 18. सज्ञावात् A 3. Ca. M 1. संभवात् G.—l. 23. मनुष्या एवाचाधिकारिणः A 3. B. Ca.; deest in M 1. G.—l. 31. अवहृतिं M 1. A 3. Ca. B sec. m. अवहृतिं G. अवहृती B pr. m.—l. 32. अर्थस्य M 1. A 3. Ca. यस्य G.—l. 36. विज्ञायते A 3. B. G. ज्ञायते M 1. Ca.—l. 39. हंतारावित्यर्थः M 1. A. Ca. G. हंतारौ Nir.

P. 6. l. 2. तस्यायमर्थः A 2. A 3. B. Ca. अस्या° G; deest in M 1.—l. 10. आप्रीध्रमुप-तिष्ठेति M 1. Ca. आप्रीध्रीयमुपतिष्ठत इति G. आप्रीध्रमुपतिष्ठत इति A 3.—l. 12. किंतु आपियी-त्खलिंगिनोपदिशति B. Ca. G; deest in M 1. A.—l. 17. प्राकृतः M 1. A 1. G. प्राकृता A 3. प्रकृत° A 2. Ca. C 1. प्रकृति° B.—मंचपाठः M 1. A 3. Ca. मंचः G.—l. 18. पशुद्वये M 1. A 3. Ca. पशुद्वयविषये G.—l. 21. तच्च A 3. B. Ca. G; deest in M 1.—l. 23. विवक्ष्येत A 3. B sec. m. Ca. G. °क्षे° A 1. विवक्ष्यते M 1.—l. 24. ऊह्येत A. B. Ca. G. ऊह्यते M 1.

P. 7. l. 15. व्यवस्थितस्तद्वत् G. व्यवस्थितत्वात् M 1. A. B sec. m. C 1. व्यवस्थितः B pr. m. Ca.—l. 20. त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव A 3. B. Ca sec. m. तु श्रुत° Ca pr. m. च श्रुतमीमांसा-वृत्तांतस्य तवैव A 2. त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव M 1. A 1. च श्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैपरं G.—l. 22. तदुत्तर° M 1. Ca. तद्वदुत्तर° Ca sec. m. उत्तर° A 3. G.—l. 23. श्रुतिर्वि° M 1. श्रुतिर्वि° Ca. श्रुतिर्वि° Ca sec. m. A 3. G.—l. 24. प्रथमपादारंभा° M 1. Ca. प्रमपाद् आरंभणा° A 2. प्रथमे पाद् आरंभणा° A 3. प्रथमे पादे आरंभा° Ca sec. m. चतुर्थपादे आरंभणा° G.—l. 27. तत्तु left out in A 3. G.—l. 28. दुष्परिहारः M 1. A 1. °हरः A 2. A 3. Ca. C 1. B. G.—l. 29. सुस्थितं M 1. Ca. A 3. प्रसिद्धं G.—l. 37. अनित्यत्वं नास्ति M 1. Ca. नित्यत्वं A 1. A 3. G.—l. 41. चिविधो विरोधो B. Ca. चिविधो M 1. A. G.—l. 42. स्तेनं M 1. Ca. स्तेयं A 1. A 3. B. G. The same varietas lectionis occurs p. 8. ll. 5 and 31, and p. 9. l. 9; in the last case A 2 has also स्तेयं.

P. 8. l. 2. वयं यत् G.—ll. 12 to 15. तच्चाग्न्याधेयवचनं व्यर्थं स्यात् G, instead of तच्चाग्न्या-धेयगतया etc. to व्यर्थं स्यात्.—l. 20. G has अनित्येनार्थेनास्य वेदवाक्यस्य etc.—पूर्वमभावात् A. B. Ca. C 1. G. पूर्वाभावात् M 1.—l. 31. उपपद्येति A 3. G. Pū. Mī. उपपद्यते इति M 1. Ca.—After इति M 1 has तच्चवार्त्तिके स्वेतत्सूत्रमध्याहृत्य चिधा व्याख्यातं। अप्राप्तां चानुपपत्तिं। अप्राप्ता चानुपपत्तिः। अप्राप्तं चानुपपत्तिमिति। A 2. B have the same, only A 2 reads तच्चिवार्त्तिके and omits चानुपपत्तिं अप्राप्ता. B has अप्राप्तां च उपपत्तिं corrected to अप्राप्ता च उपपत्ति, and चानुपपत्तिमिति corrected to °पत्तिमिति. A 1. A 3. Ca. G have not got it. The Tan-travārtika (edited by Pandit Dhundhirāga Panta, Benares, 1882 sqq.), p. 25, has चयोऽत्र पाठाः। अप्राप्तां चानुपपत्तिमित्यत्र मन्यामह इति वाक्यशेषः। अप्राप्तं चानुपपत्तिमित्यपरस्तच्चा-स्रज्याख्यानमित्यध्याहारः। अप्राप्ता चानुपपत्तिरित्यपरस्तच्चास्रज्ये विज्ञेयेति॥—l. 32. शास्त्रविरोधाद्य-नुप° A 1. A 3. B. C 1. Ca. G. °रोधार्थानुप° A 2. °रोधादनुप° M 1.—l. 35. चावकाभिज्ञाधिं M 1. Ca.—l. 39. स्तुते एव M 1. G. ते एव स्तुते B sec. m. Ca sec. m. A 3. In Ca the original reading is not visible.—l. 41. तन्निषेधेन M 1. Ca. निषेधेन A 3. G.

P. 9. l. 1. यथोक्तनीत्या M 1. Ca. G. °वीत्या A 2. °रीत्या Ca sec. m. B; A 3 has °वीत्या or °रीत्या corrected to °नीत्या.—विधे: M 1. Ca. विधेय: A 2. विधेय G. A 1. A 3.—l. 5. यदियमदितिर्देवता etc. ॥ यदीयमदितिर्देवता दिग्मोहमपनीय दिव्यशेषं ज्ञापयति तथा M 1. यदि-यम° --- °हमप्यपनीय --- तथा A 1. A 2. B. Ca. यदेयम° --- °हमप्यपनीय --- तदा Ca sec. m. G. यदिवम° --- °हमप्यपनीय --- तदा A 3.—l. 13. अमृतवादित्वं A 3. Ca. G. °वादिनीत्वं M 1.—l. 15. अमृतवज्रलः (°लं A 1) A. B. C 1. Ca. °वाज्रलः M 1. G.—l. 19. °रेव दृश्यते M 1. B sec. m. °र्न दृश्यते G. °दृश्यते A 3. °रेव ददृशे B pr. m. Ca. C 1.—प्रयोक्तव्य इति A 3. G. प्रयोक्तव्यः सूर्यमंचस्य दिवा M 1. Ca.—l. 23. स्वपराधात् MSS. The Tantravārtika has the same reading. अपराधात् Pū. Mī. But cf. Sabarasvāmin.—ll. 30 and 32. ईप्सा M 1. A 3. Ca. इच्छा G.—l. 32. M 1. Ca repeat तस्य after ईप्सा.—l. 34. निश्चित M 1. Ca. A 3. निश्चीयत G.

P. 10. l. 2. कर्मसांगत्वे M 1. B'pr. m. °त्वादिकं G. °त्वं B sec. m. A. In Ca it is possible to read both °त्वं and °त्वि.—यत्फलं M 1. A 3. Ca. यत्कृतं G.—l. 6. अंगभाव-त्वात् M 1. अंगस्वभावत्वात् B sec. m. A 3. अंगत्वात् Ca. G.—l. 9. सारतो वा supplied by Sāyana from Sabarasvāmin.—l. 14. मानस्याः स्व° B. Ca. A 3. G. मानस्यास्त्व° M 1.—अन्यार्थक्यं M 1. आनर्थक्यं A. B. C 1. Ca. G.—ll. 15 to 20. From बवरः to बवरः left out in G, from °त्यनित्यसंयोग to °त्युक्तमेवोत्तरं A 3 in margine.—l. 27. तेषां स्वतः G.—l. 28. °काराश्च A 3. B. G.—वेदस्य M 1. A 3. Ca. वेदवाक्यस्य G.—l. 31. पुरुषाख्येति MSS. पुरुषाख्याः Pū. Mī.—कालसंनिकर्षं G.—l. 33. वाल्मीकीयं M 1. A 3. Ca. याज्ञवल्कीयं G.—l. 37. वेदे A 3. वेदार्थे M 1. Ca. वेदार्था G.—l. 39. पीरुषेयवा° ॥ पीरुषेयं वा° M 1. A. Ca. G.—l. 42. प्राचीनैरेव Ca marg. B sec. m. A 1. A 3. G. °नैश्च M 1. Ca pr. m. B pr. m.

P. 11. l. 1. वेदानां deest in A 3. G.—l. 2. °ख्याया A 3. °ख्यायिकाया M 1. G. Ca.—l. 4. आख्याया A 3. Ca sec. m. आख्यायिकाया M 1. Ca pr. m. G.—l. 6. परं तु M 1. Pū. Mī. परं A 1. A 3. G. Ca.—तच्छब्द° A 2. A 3. B. Ca. G. तत्तच्छब्द° M 1.—l. 7. प्रवहण° A 2. A 3. B. Ca. G. प्रवाहण° M 1.—l. 9. तदनुष्ठानं M 1. Ca pr. m. सचानुष्ठानं Ca marg. A 3. G.—G inserts पादुक्कंबळाभ्यां द्वारि स्थितो after जरन्नवः; B has in margine जरन्नवः कव-लपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्रकामा राजन्ड(?)मायां ल (?)भ)सु-नस्य कोर्थः marked to be inserted before जरन्नवः. See T. Muir, Original Sanskrit Texts, vol. iii. (2nd ed., London, 1868), p. 80. Sabarasvāmin on Pū. Mī. l. 1, 32 has जरन्नवो गायति मत्तकानि. Cf. BR. s.v. जरन्नवः.—l. 11. कृते चाविनियोगः etc., the sūtra very different from Pū. Mī.—l. 16. तथा A 3. G; deest in M 1. Ca.—l. 17. भवेत् A 3. G. भवेदिति M 1. Ca.—l. 26. वेदस्य before पीरुषेयत्वं G.—l. 42. अंबालिके G and TS. अंबालिके A 1. A 2. B. C 1. अंबिके अंबालिके A 3 and Gaim. अंबालिके अंबिके Ca by corrections.

P. 12. l. 7. ब्राह्मणेत्यत्र A 1. A 2. B pr. m. C 1. G and Gaim. ब्राह्मणान्यत्र B sec. m. A 3. Ca. ब्राह्मणेऽन्यत्र M 1.—l. 14. तद्व्यचिक्तिसञ्जु° B. Gaim. तद्व्यचिक्तिसञ्जु° A 2. तद्व्यचिक्तिसञ्जु° Ca. G. तद्व्यचिक्तिसञ्जु° M 1. A 3. तं व्यचिक्तिसञ्जु° TS.—l. 16. पचंतीति M 1. A 3. Ca. पचतीति A 2. G. पचतेति Gaim. Cf. Sat. Br. I. 1, 10.—l. 21. अयुता दददिति A 3. Ca. Gaim. Rv. अयुतं ददामीति M 1. G.—l. 23. अनेन वाक्येनोपनिबद्धं (उपबद्धं A 2) M 1. Ca. A. Gaim. अनेनोपनिबद्धं G.—l. 24. यो मायातुं यातुधानेत्याह M 1; deest in B. Ca. A 1. A 3.

G. Gaim.—l. 29. तस्योदकेषु तदभि° M I. तस्मिन्नोदकेषु तदभि° A I. तस्मिन्नेदे केषुचिदभि° B. Ca. A 3. G.—l. 31. इतिहासान्यु° M I. G. TÂ. इतिहासपु° A 2. A 3. B. Ca.—l. 35. आरण-
केतुकच° M I. G. आरणच° A 3. Ca.—l. 36. यमगाथाभिः B. Ca. A 1. A 3. G. साम गाथाभिः
M I.—l. 37. After चक्षः G has प्र चक्षुभ्य इत्यादयो.—l. 40. अस्त्वसंकरः M I. Gaim. अस्त्वसं-
A. B. Ca. C I. G.

P. 13. l. 2. पठितो मंच M I. A 3. Ca. पठिता मंचा G.—l. 3. संप्रतिपन्नः A 2. B. Gaim.
संप्रतिपन्न° M I. A 3. Ca. G.—l. 7. पादेनार्धेन च ॥ पादेनार्धर्चेन च A 1. A 3. Ca. C I. B.
पादेनार्धर्चेन च A 2. पादेनार्धेन च G. पादेनार्धर्चेन M I. पादबंधनार्धबंधन च Gaim.—l. 8.
गीतिरूपा A 2. A 3. B. Ca. G. Gaim. रूप° A 1. C I. गीतिस्वरूप° M I.—l. 13. वेदानधीत्य
etc. Manu III. 2, not Yâgñavalkya.—l. 16. पातित्वं M I. A 3. Ca. अपातित्वं G.—देवपवित्रं
M I. Ca pr. m. G. वेदपवित्रं B. वेदे प° A 1. C I. वेदःप° A 3. दःवेप° Ca sec. m.—l. 17.
सखिविदं A 2. Ca sec. m. TÂ. I. 3, 1 and II. 15. सचिविदं B. A 3. G. Ca pr. m. and Rv.
X. 71, 6. In line 19, Ca pr. m. and A 3 have सचिवित्, Ca sec. m. A 2. B and G सखिवित्.
—l. 23. भागो G after वाच्यपि.—l. 24. सर्वचो° M I. Ca. A 3. सर्वदो° G.—l. 29. अध्ययन-
विधिप्र° G.—l. 30. काध्यापनेन प्रवृत्तिमा° A 3. काध्यापनप्रवृत्तिं मा° M I. काध्यापनप्रवृत्तिं
मा° A 2. काध्ययने(न marg.) प्रवृत्ति(युक्तिं marg.)मा° B. काध्यापनेन प्रवृत्तियुक्तिं मा° Ca.
काध्ययनप्रवृत्तमा° G.—महता प्रयत्नेन साधयन्ति प्रयासेन etc. G.—l. 33. यद्गृह्णांतत्त्वं M I. A 3.
Ca. यद्गृह्णार्थत्वं G.—l. 34. अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं M I. A 3. Ca. अध्ययनस्यादृ° G.—l. 39.
अदृष्टकल्पनेति M I. Ca. अदृष्टकल्पनमिति G. अदृष्टं कल्पनीयमिति A 3.—l. 41. अर्थप्रमिति° A 2.
A 3. B. Ca. G. अर्थप्रतिपत्ति° M I.

P. 14. l. 6. प्रतीयमाने M I. A 3. Ca. विधीयमाने G.—l. 9. किं तद्दृष्टफलमिति तदाह M I. A 3.
किं तद्दृष्टं(marg.)फल° etc. B. किदृष्टफल° etc. A 2. किं तद्दृष्टं फल° etc. Ca. किं तु दृष्टं फल-
मिति तदाह G.—l. 13. विधिर्नियत्या A 2. A 3. विधिर्नियत्त्या M I. विधिर्नियत्या B. Ca has
several corrections, it has विधिर्नियत्या corrected from विधिर्नियत्या, य seems corrected
from प; G has विधिर्नीयत्या which is meant for विधिर्नियत्या, for in Grantha न always
proves that an r has been dropped, and i and î are hardly distinguishable.—स्वा-
ध्यायस्य M I after संस्कृतस्य, not in A. B. Ca. C I. G.—l. 14. क्रतुविधयो हि A 2. G. हि
deest in M I. A 3. B. Ca.—l. 17. दोषात्तगतप्र° G.—नोपरक्तापूर्वामिधानात् A 1. A 3. B. Ca.
नोपरक्ताया भावनाया अपूर्वामिधानात् M I. नोपरक्तापूर्वामिधानात् G.—l. 18. तव्यप्रत्ययः G.—
कर्मगादृष्टवाचीति A 3. B. कर्म(गा marg.)दृष्टवाचीति Ca. गतादृष्ट° G. कर्म वादृष्टवाचीति M I.—
स्वाध्यायस्य M I. G after कर्मकारकस्य; deest in A 1. A 3. B. Ca. C I.—तव्यप्रत्ययं प्रति प्रह° M I.
A 3. Ca. तव्यप्रत्ययः प्रति प्रह° G. तव्यप्रत्ययार्थं प्रतिप्रह° A 2.—l. 22. प्रतिबंधकं A. B. Ca. C I. G.
प्रतिबाधकं M I.—l. 23. स्वतंत्रादृष्टाशेष° A. B sec. m. Ca. स्वतंत्रादृष्टाशेष° M I. B pr. m. G.—
l. 28. भट्टगुरु° A. B. Ca. C I. भट्टगुरु° M I.—l. 31. स्वविधियतदु° M I. A 3. G. स्वविधे(य
marg.)तदु° Ca. स्वाध्यायविधेतदु° A 2.—l. 32. सत्यतादृशं M I. Ca. G. सत्यतादृशं B. A 3.
(In A 3 the ° is very thin, perhaps secunda manu.)—विधिरा(वा A 1)ज्ञ° A. G. B sec. m.
Ca sec. m. विधिनाज्ञ° B pr. m. Ca pr. m. विधिमाज्ञ° M I.—l. 34. अधाल्थर्थात् A.
B. Ca. C I. G. धाल्° M I.—मुसलघातमात्रात् A 3. मुसलपातमात्रात् G. मुसलमात्रात् A 2.
मुशलघातमात्रात् B sec. m. मुशलघातात् M I. Ca.—l. 35. यद्वाचिषेप etc. M I. A. Ca. यद्-
वाचिषेप तद्वाच्य° G.—l. 36. संज्ञावात् M I. A. Ca. संभवात् G.

P. 15. l. 1. अध्ययना° M 1. A. Ca. अध्ययन° G.—l. 2. तच्च तच्च G.—l. 4. चाबोधकले M 1. A. Ca. च विधेर्बोधान्तात्वाभावे G.—l. 5. विधिं A 3. B. Ca. G. विधि° M 1; wanting in A 2.—l. 6. लोकवस्त्रैजो Ca sec. m. G. °वस्त्रैजो Ca pr. m. °वस्त्रैजा A 3 sec. m. °वस्त्रैजो A 1. °वस्त्रैभ्यो M 1. °वस्त्रज्जो B. In A 2 there is a lacuna leaving only प्रमेयबोधकत्वस्वाभाविकजो बोध इति.—l. 7. उपनीताष्ट° M 1. A. Ca. उपनीतोष्ट° G.—चाधिकारी B. वाधिकारी M 1. Ca pr. m. A. धिकारी Ca sec. m. A 2. G.—l. 10. अर्थबोधो M 1. Ca. अवबोधो A 3. अर्थबोधो G.—l. 14. उद्देशायोगादिति M 1. A 3. उद्देशायोदिति Ca. उद्देशयोगादिति G.—l. 18. तात्पर्य° A 2. A 3. B. Ca. G. तात्पर्य° M 1.—तदर्थ° M 1. Ca. A 3. तदर्थ° A 2. न ह्यर्थ° A 1. B. तत्पर्य° G.—दोषघ्न B marg. after शब्दोच्चारणं.—l. 20. लोक A 3. Ca sec. m. वै लोक M 1. G. तिलोक A 2. तैलोक B. C 1. ते लोक Ca pr. m.—l. 22. विचार etc. M 1. Ca. विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपत्तेरिति G. विचारो विधिप्रयुक्त उपपत्तेरिति A 3.—ऋतुबोधविधयः M 1. Ca. ऋतुविधयः A 3. G.—°पातप्रतिपन्नाः M 1. A 3. Ca. °पाततः प्रतिपन्नाः B. °पाततः प्रतिपन्न G.—l. 23. तन्निर्णयाय A 3. G. B sec. m. तं निर्णयाय M 1. सन्नर्णयाय B pr. m. तन्निर्णय° Ca.—l. 24. श्रवणविधिः M 1. G. श्रवणविधिः A 3. Ca; A 2 has श्रवणविधेयप्रयोजकत्वं.—l. 27. किं before ऋतु° G.—l. 28. सम M 1. A. Ca. समान G.—l. 31. नित्य इति Ca marg. A 3. G. नित्यो M 1. Ca.—l. 33. अध्ययनज्ञानयोः M 1. A. Ca. अध्ययनार्थज्ञा° G.—ll. 37 sq. G omits यो before अर्थज्ञः (also l. 40), and has यदधीतं instead of यद्वृहीतं.—l. 41. भद्रं before श्रेयः G.—l. 42. तदीय° to च deest in G.

P. 16. l. 4. G adds अर्वाह before अर्वाचीनकाले and पुराणे before पुरातनकाले.—l. 6. सर्वतो from A 3. G.—l. 8. वेदविद् ब्राह्मणे G.—l. 9. तत्तन्मंत्रा° A 2. A 3. G. तच्च मंत्रा° M 1. Ca.—l. 13. हरति M 1. A. Ca. वहति G.—l. 15. न हि M 1. न तु A 3. Ca. G.—धनादिपूजा वृक्षते G.—l. 17. स्वार्थ° A 2. A 3. B marg. Ca. G; deest in M 1.—l. 18. वेत्त्यनेन A 1. A 3. C 1. वेत्त्यनेन A 2. B. Ca. वेदं वेदवेदयत्यनेन G.—l. 19. विद्यते G before बुध्यते.—मुख्यवेदत्व° A 1. A 2. B. Ca. C 1. G. वेदमुख्यत्व° A 3. मुख्यवेद° M 1.—l. 24. आहारार्थ° M 1. G. आहारार्थ° A 3. Ca sec. m. and var. lect. in Nir. SS.—l. 25. एवमेव A 2 before कर्तुं.—l. 26. आदित्यानेव etc. Cf. TS. II. 1, 2, 4.—l. 31. विसृज इति Nir. A 2. B. Ca. इति is omitted in M 1. G, and A 3 has it in margine.—स्वमा° Nir. M 1. Ca. A 3 pr. m. स्वयमा° A 3 marg. G, and var. lect. in Nir. SS.—l. 34. वेदार्थप्रकाशनचमं A 2. Ca. C 1. वेदार्थ प्रकाशनचमं B. वेदार्थस्य प्रकाशनचमं G. वेदार्थस्य प्रकाशनं A 3. वेदार्थप्रकाशनं M 1.

P. 17. l. 3. एषाम्नाता काचिद्वृक् A 2. G. एषाम्नाता काचिद्वृक् B. Ca. C 1. एषाम्नाता M 1. A 3.—पूर्वोक्तमंत्रार्थस्य M 1. पूर्वोक्तस्वार्थस्य A 2. °स्या° C 1. पूर्वोक्तमंत्रस्वार्थस्य B sec. m. पूर्वोक्तमंत्रोक्तस्वार्थस्य B pr. m. Ca. A 1. A 3. पूर्वमंत्रोक्तस्वार्थस्य G.—l. 6. Here again A 3. G have सचिविदं for सखि°, see above, p. 13. l. 17.—l. 7. वा before वाजिनाः omitted in A 1. G, and cancelled in A 3.—l. 15. ऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसदृशरूपत्वात् Ca sec. m. °सदृशगोरूपत्वात् M 1. Ca pr. m. °सदृशत्वात् A 3. ऐन्द्रजालिकगोसदृशत्वात् G.—l. 18. समानमेव फलं G.—l. 20. स्ववेदनं M 1. Ca pr. m. वेदनं A 3. Ca sec. m. G.—l. 33. तवेतावान्प्रद्वेषः A 3. G. Ca sec. m. तवेवोच प्रद्वेषः Ca pr. m. C 1. B. तवेवोच द्वेषः M 1.—प्रशंसा तु A. B. Ca. C 1. G. प्रशंसा M 1.

P. 18. l. 5. शास्त्रादेव etc. Saṅkara's Brahma-sūtra-bhāṣya, p. 49.—l. 7. °राहित्यान्नास्य A 3. B. Ca. C 1. G.—l. 9. श्रूयमानत्वात् M 1. Ca. श्रूयमाणत्वात् A 3. G.—l. 10. अपनुदंति ॥ °नुदति MSS.—l. 26. ग्रीचां and ग्रीचाध्याय A 1. A 2. B. C 1. G, with TĀ. A 3 has शिचां,

but शीषा, Ca has शि° in both cases ; it is curious that G not only here, but in all other cases where it occurs has शीषा instead of शिषा.—l. 27. संभवतो M I. Ca. संभ-
विनो A 3. संभाविनो G. शंसुमते B. संसुमे A 2, which omits वर्णाः.—l. 30. अचीति M I.
Ca. A 3. अपीति G.—l. 35. दोषः before बाधः G.—l. 37. तत्पुरुषसमासे समासस्येति सूत्रेण
तत्पुरुषत्वात् B sec. m. Ca sec. m. तत्पुरुषसमासः etc. M I. B pr. m. Ca pr. m. तत्पुरुषसमा-
सत्वात् A 3. G.—l. 41. बोधायना° M I. A 3. G. Ca. बी° B.

P. 19. l. 2. आपाविष्णवं etc. G. Ait. Br. आपाविष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति दीक्ष-
णीयायां (दीक्षणीयं B pr. m.) M I. Ca. °कपालं निर्वपति दीक्षणीयं A 2. °कपालं निर्वपति दीक्ष-
णीयायां A 3.—l. 6. तथास्त्रिने M I. A 3. Ca. यस्यास्त्रिने G.—l. 9. विशेषविनियोगांस्तु ॥ विशेष-
विनियोगस्तु M I. A 3. Ca. G ; B has विशेषविनियोगमत्र विशेषाणां.—°वाक्यादिप्रमाणानि M I.
Ca. A 3. °वाक्यप्रकरणानि G.—l. 13. तद्वाख्यानं युक्तं M I. A 3. नवाख्यानं युक्तं Ca. तद्वाख्या-
नमयुक्तं G.—l. 22. सोमरसय° A I. A 3. B. C I. Ca. G. सोमरसस्य य° M I. सोमं रसय° A 2.—
ll. 26 sqq. There are considerable differences between Sāyana's text and that of
the Mahābhāshya in Kielhorn's edition, pp. 1 sqq. G and A 3 stand nearer to MK
than the other MSS. See also O. A. Danielsson, Die Einleitung des Mahābhāshya,
in the Zeitschrift der deutschen morgenländ. Ges. 37, pp. 20 sqq.—l. 27. वेदे A 3.
G. MK. वेद° M I. Ca.—यज्ञगतेन A 3. G. MK. यज्ञांगत्वेन M I. Ca.—l. 29. ज्ञेयश्चेति M I.
G. ज्ञेयश्च A. B. C I. Ca. ज्ञेय इति MK.—l. 30. प्रतिपदोक्तानां M I. प्रतिपदविहितानां A 3.
Ca ; deest in A I. A 2. C I. G.—l. 31. नातं जगाम B marg. Ca marg. A 3 ; deest in
M I. G.—l. 35. तां नवि° A 3. MK. तान्नावि° M I. G. तां च वै° Ca.—The whole passage
is very different in MK. In the VS. XXIV. 2 we find sthūlāprishati, i.e.
pūrvapadaprakṛitisvaratvam.—l. 36. प्रयोजनानि A 3. Ca. G. MK. °नानीति M I.
—l. 40. In A 3 all from दुष्टः to यदधीतं is wanting.—l. 42. अविज्ञातमनर्थकं माधि° M I.
A 3. G. अविज्ञातं अनर्थकं माध्य° A 2. अविज्ञातार्थकं माध्य° B. Ca. तस्मादविज्ञातार्थमनर्थकं
माधि° MK.

P. 20. l. 3. The first प्राप्नोति deest in G and MK.—l. 4. °त्येतस्य M I. A 3. Ca. °त्यस्य
G. MK.—l. 5. विषम उपन्यासः M I. Ca marg. ; deest in A 3. G and MK.—नात्यंतायाज्ञानं
A 3. Ca. MK. नात्यंतावज्ञानं G. नात्यंताज्ञानं M I.—l. 8. स्त्रीष्विवायमहं M I. A 3. Ca. MK.
स्त्रीष्वियमहं B. स्त्रियामयमहं G.—l. 9. कर्तव्या M I. A 3. Ca. कार्या G. MK.—l. 10. अक्षरशो
वर्णशो M I. वर्णशोऽक्षरशो B sec. m. वर्णशोऽक्षरशो वा A 3. Ca. G. अक्षरशो MK.—l. 14.
भूतभविष्यद्वर्तमानाः G. MK. भूतादयो माचा वा Ca marg. ; deest in A 3. M I.—l. 15. शिरसि
च A 2. A 3. G. शिरसीति MK. शिरसि M I. Ca.—कामानां A. B. Ca. G. सर्वकामानां
M I. C I ; deest in MK.—l. 18. ईषिणो M I. A 3. MK. इषिणो B. Ca. ईशिणो G.—
l. 19. न निमिषति M I. °धंतीत्यर्थः MK ; deest in A. B. C I. Ca. G.—ll. 25 to 30. स्याद्विपरी-
तस्य M I. B sec. m. Ca sec. m. Nir. IV. 10. विपरीतात् A 3. MK. G omits the passage
from सक्तुः to तितउ, but after सक्तुमिव inserts अधि वाचि सक्तुस्सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वाख्य
सक्तुमिव.—After भवति there was in Ca a blank space, afterwards filled by the words
वाचमकृत वाचमकृतत । स written by a later hand. The same hand adds in margine
ख्यानं संजनते. After that the first hand continues भद्रा ह्येषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि सार-
स्वतीं आहितामपिद (°भिरपद° probably prima manu) शब्दं प्रयुजानः (प्रायश्चित्तीयं marg.)

सारस्वतीमि(०तीं यामि० pr. m.)ष्टि निर्वपेत्तरस्वतीयामामुमेत्यधियं व्याकरणं (दशम्यां marg.) पुषस्व जातस्व नाम विदध्यात्. A. C I. G have तितउ परिपवनं (भवति added in A 1. A 2. G) वाच-मकृत वाचमकृत सख्यानि जानते भद्रा ह्येषां (भद्रैषां C I) लक्ष्मीर्निहिताधि (०हताध० C I) वाचि दशम्यां (पुषस्व दशम्यां added in A) पुषस्व जातस्व नाम विदध्यात्. B comes nearest to MK. The following are all the various readings of B from MK. ततवद्वा MK. तितवद्वा B.—प्रज्ञावन्तो B after धीराः.—सखायः संतः MK.—संजानते B. जानते MK. Cf. Nir. IV. 10.—क एष B. क एव M I. क्त य एष MK.—दुर्गो B. MK. दुर्गमो M I.—परिवुडा MK. परिवुडा B.—प्रयुञ्जानः B. प्रयुज्य MK.—l. 31. अभिनिष्ठानां M I. G. दीर्घामिनि० B. A 3. Ca.—l. 34. काकृत A. B. C I. Ca. G. ककृत M I.—l. 37. चा चमे० M I. B sec. m. G. चा चामे० B pr. m. A 3 pr. m. चामे० A 3 sec. m. Ca.—l. 40. तथा M I. A 3. Ca and Nir. SS. vol. i. p. 498. स्मृतं G.—स्थितः A 3. Ca. G and Nir. l. c. मतः M I. स्वतः A 2.—l. 42. अग्न्यादिदे० MSS. अग्न्यादिदे० Nir. l. c.—०त्वंताः चित्तिगता गणाः G.

P. 21. l. 2. गौरादिर्देवपत्न्यंतः समाम्नायोऽभिधीयते Nir. l. c.—l. 19. उदाहरिष्यति M I. A 3. Ca. ०हरति G.—l. 27. गतं वापयति A 3. गतं वा पत्यति M I. गतं वा पत्यति A 2. गतं वा पात्यति B. गतं वा पत्यति Ca. गतं वा पात्यति G. See *Ārsheya Brāhmaṇa* (edited by A. C. Burnell, Mangalore, 1876), p. 3.—l. 29. अभिहितं A. B. Ca. विहितं M I. C I. G.—l. 31. पृष्ठानि A. B pr. m. Ca. G. सचपृ० M I. C I. B marg.—l. 32. याजयेत् M I. A 3. Ca. यजेत G.—l. 39. ०पयोगो M I. A 1. A 3. Ca. ०पयोगं दृष्ट्वा विद्यास्थानत्वं A 2. G. ०पयोगं दृष्ट्वा C I.—l. 40. इतिहासपुराणाभ्यां etc. M I. इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेदिति। अन्यत्रापि स्मर्यत इति A 1. B. Ca. अन्यत्रापि स्मर्यते। इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेदिति A 3. G. In A 2 we find the same as in A 1. B. Ca, but it has ०वृंहयेदिति prima manu, by a later hand the त् is cancelled and the sign of omission √ is made after it, which shows that the words + विभेत्स्वश्रुतद्वेदो मामयं प्रहरे + (the crosses are in the MS.) following in the next line between हरि० and चंद्र० have to be inserted.—l. 41. ०काठकादि० M I. A 3. Ca. ०कठादि० G.

P. 22. l. 1. वंशो M I. वंशा A 3. Ca. वंश G. See H. H. Wilson, *The Vishnu Purāṇa*, vol. i. p. vii.—l. 2. ०वत्सावगमनात् M I. ०वत्सावगमत्वात् A 2. Ca. ०वत्सावगमात् A 3. G. ०वत्सावगमत्वात् A 1. ०वत्सावगमनात् C I.—l. 3. ०दृष्टान्तसिद्धांतादीनां G.—l. 22. देव-जन्मनो M I. G. देवत्वजन्मनो A. B. C I. Ca.—l. 24. मनुष्यस्य M I. मनुष्य० A 2. A 3. B. Ca. C I. G.—l. 35. G and Ca sec. m. have हे before ब्रह्मन्; Ca pr. m. is illegible.—l. 40. पञ्चाशीत्यनुवाकैः from G.

P. 23. l. 3. (Sūkta 1.) After विनियुक्तं follows in G तत्र खं शतसिद्धो (read तत्राखं शतसिद्धिं) मंडलं चतुर्विंशत्यनुवाकं चतुरशीत्यधिकशतसूक्तोपेतं तत्र प्रथमेनुवाके त्रीणि सूक्ताणि तत्रापिमीळ इत्येतत् प्रथमं सूक्तं नवर्चं अचानुक्रमणिका अपि नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र इति। विश्वामित्रपुत्रो etc. to स्वयंभुवेति (l. 21). Then follows यद्यप्यनुक्रमणिकायामस्य सूक्तस्य च्छन्दो नोक्तं etc. to छंदस्त्वमिति (ll. 24 to 31). And then follows देवताप्यत्र सूक्ते यद्यपि नोक्ता तथापि मंडलादिष्वपि-भेदादिति परिभाषायामुक्तत्वादस्मिन् सूक्तेः प्रतिपादानाद्यस्य वाक्यं स ऋषिर्वा तेनोच्यते सा देवतेति उक्तत्वादग्निर्देवता योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्दः तथा चाम्नायते दिवा वै नो भूदिति तद्वैवाणां देवत्वमिति अतो दीव्यतीति अतो दीव्यतीति देवः मंत्रेण योत्यते इत्यर्थः ऋष्यादिज्ञानाभावे नृत्त्ववाय एवमाम्नायते यो ह वा अविदितार्थच्छंदोदेवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थातुं वर्च्छति

गते वा पश्यते प्र वा मीयते पापीयाम्भवति । अनुक्रमणीपरिभाषायामृष्यादिज्ञानप्रशंसा तदज्ञाननिंदा चोक्ता न होतः०ज्ञानमृते etc. to विज्ञायत इति (see Anukr. Paribhāṣhā 1) अयते च अविदित्वा etc. to पदे पद इति (ll. 21 to 24) तस्मात्(त्) औतस्मार्तादिविनियोगाय अथादयो ज्ञातव्याः स च विनियोगो द्विविधः सामान्यविनियोगो विशेषविनियोगश्चेति कृत्स्नस्यापि यथेष्टं सामान्यविनियोगो ब्रह्म-यज्ञजपादौ etc. to तस्मात्समुच्चय इति (ll. 1 to 15). After which it begins with the first verse, तामेतां सूक्ते प्रथमामृषमाह.—l. 8. इति परिभाषितत्वात् M 1. A 3. Ca. इत्युक्तत्वात् G.—l. 11. A 2 has पुरोनुवाक्यायाज्ययो विकल्पो वा समुचितः । विकल्पोन्य० Cf. Gaim. XII. 4, 3.—l. 12. तथैवेकयुग्मगतयोरिति B. Ca. C 1. A 3. युग्मयोरितयोरिति M 1. A 1. युग्मगतयोरित-योरिति A 2. तथैवाचापीति G.—l. 14. जुहोतीति M 1. A 3. Ca pr. m. यजतीति B sec. m. Ca sec. m. जुहोमीति G.—l. 17. सर्वधातुभ्य इन् इगुपधात्कित् deest in A 1. A 3. B. Ca. G.—l. 21. अविदित्वा etc. Cf. Anukr. M. p. 57.—ll. 22 sq. G has जायते हि स इति and उच्यत इति च.—देवतानि A 3. B. Ca. G and Anukr. M. p. 58. देवतानि M 1.—स्वरो वर्णोऽक्षरं M 1. C 1. Anukr. l. c. स्वर(रा A 1)वर्णाक्षरं A. B. Ca. G.—l. 25. हिरण्यसूपात् M 1. G. हिरण्यसूपात् B sec. m. A 3. Ca. Cf. Anukr. M. p. 5.—l. 33. A 2 has योत्यत इत्यर्थः ॥ श्री ॥ श्री ॥ तत्र प्रथमे मंडले प्रथमेनुवाके चीणि सूक्तानि । तत्रायं नवर्थं सूक्तं अस्मिन्सूक्ते etc. B has योतत इत्यर्थः ॥ प्रथमे etc., like A 2 ; A 3 and Ca agree with M 1. As to G, see above.—l. 39. (Sûkta 1, verse 1.) तथा च पद्यते deest in Ca. तथा च पद्यते to यथाक्रममिति deest in A 3 ; in A 2 it is inserted a few lines later.—P. 24. l. 2. After अवस्थितं G adds अथवा यज्ञस्य देवमिति संबंधः यज्ञस्य प्रकाशकमित्यर्थः पुरोहितमिति पृथग्विशेषणं, and omits पुनः to युक्तं.—l. 3. देवानां होतासीदिति । अथवा अत्विजं अत्विम्वि-अनिर्वाहकं होतारं देवानामाहुतारं तथा रत्नधातमं etc. G.—l. 4. रत्नानां रमणीयधनानां वा G.—l. 8. भवत्यपिमीळे G. भवतीति अपि M 1. A. Ca.—l. 12. अपिदे० A 1. A 3. B. Ca. G. अपिर्वै दे० M 1.—l. 17. खूलाधीव० A. C 1. Ca. खूलव० G. खूलाधीवि० M 1. Cf. Nir. SS. vol. iii. p. 381.—l. 20. कांति० A 2. B. Ca. Dhp. 29, 21 ; deest in A 1. A 3. C 1. G. M 1.—l. 27. यज्ञस्य M 1. A 1. A 3. C 1. Ca sec. m. G and var. lect. in Nir. यज्ञस्य A 2. (य in marg.) B, perhaps Ca pr. m., Nir.—l. 34. हविर्वहनात् M 1. र्वहना Ca. र्वहने G. र्वहन् A. C 1.—l. 39. अंगेर्निर्वलोपस्य A 3. Ca and B marg.—l. 40. Instead of इदित्वात् etc. G has इदितो नुधातोरिति, and so, very frequently, G gives the full sūtra when the other MSS. only refer to it.—l. 42. अवशिष्य A 3. B. Ca. C 1. अवशिष्य M 1. A 1. भवति G. A 2 has a lacuna after उदात्तम० reaching to अपिप्रातिपदिकं (p. 25. l. 2).—P. 25. l. 4. धातुज्येति M 1. ज्यन्ता इति A 1. A 2. B. C 1. Ca. ज्यन् इति A 3. G.—l. 18. सामान्येन M 1. G. साम्येन A. Ca.—l. 19. सामान्यं M 1. G. साम्यं A. B. Ca.—l. 31. After पूर्ववद्ब्रूयाः A 2 inserts यद्यपि पदकाले हितशब्दांतर्गतस्तेकारस्य स्वरितत्वं दुर्लभमुदात्तपरत्वा-भावात् माचा ह्रस्वस्वावदवयहांतरमिति प्रातिशाख्येऽवसानविधानात् । अत एव तैचीया अनुदात्तमेवामि-धीयते । तथापि यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । ग्रहे इति प्रातिशाख्येऽभिदेशादिष्टसिद्धिः उपदि-ष्टस्तथा विद्याद्वराणामव, the last words from उपदिष्टस्तथा have been put in their right place before ग्रहे इति, and the whole passage has been inserted after अतिनीचोऽनु-दात्तः in M 1. But it is not found in any other MS., and it bears the stamp of a later insertion, and of its origin from marginal notes, by standing in a wrong place. Cf. Prât. 28. 29 and 210.—l. 33. सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो G.—l. 37. G and

B pr. m. insert the sūtra *स्त्रियादिर्नित्यमिति* before, B sec. m. and Ca after *नित्स्वरेणाबु-
दात्तः*.—l. 40. °प्रचितौ M 1. B pr. m. Ca. °प्रचयौ B sec. m. A 3. G.—P. 26. l. 3. (1, 2.)
सुत्यः. उत अपि च नूतनैः नवैः अस्माभिसुत्यः Bm.—l. 5. अर्व A. B. C 1. Ca marg. (deest in
Ca pr. m.), G. मर्व M 1. Dhp. 15, 69.—l. 7. कित्प्रत्ययो M 1. कित्प्र° A. B. C 1. Ca.
G.—अहलोर्ष्यदिति G before स्त्र्यत्प्र°.—l. 8. तित्स्वरितमिति M 1. A. Ca. °रित इति G.—
l. 9. नवस्य to वार्त्तिकेन M 1. C 1. A 3 marg.; deest in A. B. Ca. G.—l. 10. नूतनातेषु
शब्देषु G.—l. 14. यद्वा एवादीनामंत इत्यंतोदात्तः M 1. B marg. यद्वा एवमादीनामंतोदात्तत्वं
Ca marg. यद्वा एवमादीनामंतोदात्त इत्यंतोदात्तत्वं G; deest in A.—l. 20. G has लोटि
सिचहलं लोटिति सिचप्रत्ययः, सिचहलं meant for सिचवङ्गलं, the general reading of G
in this sūtra.—l. 30. (1, 3.) एवादीनामंतः M 1. A. Ca. एवमा° G.—l. 32. शे इत्यच
प्रगृह्यत्वाभावस्त्वंदसः G after तस्योदात्तत्वं. See Pāṇ. I. 1, 13.—l. 35. इस्वनुबुभ्यां to
प्रतिषेधः M 1. C 1. A 3 marg.; deest in A. B. Ca. G.—P. 27. l. 4. (1, 4.) प्रणेतुं M 1.
प्रणेतुं C 1. प्रणयितुं A 2. प्रनयितुं A 1. जगयितुं B. Bm. Ca. G. प्रदातुं A 3.—l. 5. होची-
यादि° A. Ca. होत्रियादि° M 1. (In G i and î are much alike.)—l. 6. ध्वरो हिंसा
G.—l. 8. G reads लितीति प्रत्ययात्पूर्ववर्णस्योदात्तत्वं.—l. 17. (1, 5.) सत्सु to निपातितः
M 1. C 1; deest in A 1. A 3. B. Ca. G, but the margin of A 3 has सत्सु साधुः सत्यः
सत्यादशपथ इति सूत्रे हरदत्तेन अंतोदात्तो निघातः। सत्सु भव इत्यस्मिन् वियहे भवे छंदसीति यत्. See
Pāṇ. IV. 4, 110.—l. 25. (1, 6.) अभ्यादित्वात् M 1. A. Ca. एवमादि° G. Cf. Phitsūtra
IV. 13.—P. 28. l. 5. (1, 7.) वस्त इति MSS.—l. 7. यद्वा न[व्वि]षयस्येत्याबुदात्तः G after
निपातः.—l. 13. (1, 8.) यज्ञानां M 1. C 1. G. A 3 marg.; deest in A. B. Ca.

P. 28. l. 26. (2.) अदृष्टफलं M 1. B sec. m.; deest in A. C 1. Ca. G and B pr. m.—
l. 33. देवतानामस्यो° M 1. A. Ca. देवतानामचो° G and Pū. Mī., but cf. Sabarasvāmin.—
P. 29. l. 11. गुणश्चानर्थकः स्यात् Pū. Mī. Sāyana omits the sūtras Pū. Mī. II. 1, 17.
22 and 23.—l. 17. इन्द्रमहेन्द्रशब्दयोसु G.—l. 32. महेंद्र° A 2. B. Ca. महेंद्र° A 1. A 3. C 1.
G. महेंद्र M 1.—देवतास्मरण° M 1. A 3. देवतानुस्मरण° A 1. A 2. B. C 1. Ca. G.—l. 40.
°प्रकाशनरूप° M 1. Ca. °प्रकाशनपर° A 3. G.—P. 30. l. 1. स्तोत्रशस्त्रशब्दयोः G.—l. 6. फलनि-
वृत्तिश्च Ca sec. m. A 3. Pū. Mī. °निवृत्तिश्च A 2. B. G. °निवृत्तिश्च M 1. Ca pr. m.—l. 7.
स्तोत्रफलं M 1. B sec. m. Ca. स्तोत्रात्फलं B pr. m. A 1. A 3. C 1. G.—l. 12. गुणतोत A 3.
Ca. G. Gaim. गुणतो A 2. गुणतो न M 1.—l. 28. (2, 1.) अलंकृताः Ca marg. A 3 after
अलंकृताः.—P. 31. l. 6. (2, 2.) ऊयति M 1. Ca. ऊयते A 3. C 1. G. See Ngh. III. 14.—
P. 32. l. 3. (2, 5.) ती before वाजिनीवसू M 1. C 1. सा A 1. सती A 2; deest in A 3. B.
Bm. Ca. G.—l. 4. नु चिप्रं M 1. A. Ca; deest in G. See Ngh. II. 15.—l. 8. (2, 6.)
संस्कृतं संस्कर्तारं वा M 1. संस्कृतं A 2. संस्कर्तारं A 1. A 3. B. Bm. C 1. Ca. निष्कर्तारं G.—
l. 12. नयजादी M 1. G. नयजादिर् A 1. A 3. Ca.—l. 27. (2, 7.) प्रापयति M 1. A. Ca.
गमयति G.—l. 31. कृषुदारिभ्य उजन् M 1. A 3 marg. Un. कृतृदा° A 2. छवृत्तृदा° C 1. छवृ-
हदा° B. छवृत्तृदा° A 1. Ca, where कृ looks very much like छ, and A 3 pr. m.
G. The latter seems to be Sāyana's reading, for I. 23, 4. 50, 6 all the MSS.
have छवृत्तृदा°.—P. 33. l. 12. (2, 8.) अतिप्रौढं M 1. A. Bm. Ca. उपेतं G.—l. 14. अन्वे-
षामपि वृश्चत इति पूर्वपदस्य दीर्घः M 1. A 1. C 1. नहिवृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः A 3. B. G;
Ca has only पूर्वपदस्य दीर्घः prima manu, but two marginal notes, the first नहिवृती-

त्वादिना, and a later one नहिपुतिसूचे बुधिरयह्यात् अन्विषामपीति दीर्घ इति नहिपुतिसूचे मनोर-
मायां. It is very likely that Sāyana wrongly applied Pān. VI. 3, 116 to अतावृधौ,
and that doubts arose in the copyist's mind, who inserted the sūtra VI. 3, 137
instead.—l. 19. परस्परमसामर्थ्यात् M I. Ca sec. m. A 3. परस्परसा° A 2. परस्परसा° Ca
pr. m. G.—l. 22. For जातः G reads ज्ञातः, and again l. 31. ज्ञातं.—l. 27. अतावृधाविति
M I. °बुधेति A 3. B. Ca. G. Below, l. 32, all our MSS. have °बुधेति, and they
always vary.—P. 34. l. 10. (2, 9.) वीळु B. G. वीळु A 1. A 2. Ca. वीळु A 3. C I.—
l. 19. गुद च वा A. Ca. गुङ्गा B. G. गुद च M I. गुद च C I. गुद च वा Un. See Rv.
Bh. I. 95, 4.

P. 34. l. 21. (3.) अन्विषेति द्वादशर्चे तृतीयं सूक्तं तच्च from B. Bm.—l. 32. (3, 1.) कर्तरि G
before इतिप्रत्ययः.—प्रत्ययचयस्य M I. A 3. प्रत्ययद्वयस्य A 1. प्रत्यय[द्वय marg.]यस्य Ca. प्रत्यय[द्वय
marg.]स्य B. प्रत्ययस्त्रयस्य G.—P. 35. l. 5. पुषुजा ॥ पुषुजौ M I; deest in A. B. C I. Ca. G.—
l. 7. गुडागमे M I. गुडारागमे C I. गुगागमे A. B. Ca. गुमागमे G.—l. 9. शपेकादेशे कृत ए° ॥ शप
ए° A 1. A 2. G. शपा ए° A 3. B pr. m. C I. शपा एकादेशे कृते ए° B sec. m. Ca sec. m.—
l. 10. लसर्वधातुकागुदात्तत्वे स्वरितत्वं M I. A. Ca. लसर्वधातुकागुदात्तत्वं G.—l. 28. (3, 2.)
सहस्रतनी° M I. A. Ca. सरस्वती° G.—l. 29. °निबन्धन° A 3. B. Ca. G. °निबन्ध° M I.—
l. 32. अत ईरन्निति deest in A 2. B. G.—शु A 1. A 2. Ca. B pr. m. शु शु B marg. M I. A 3.
शु शु G. शु अ C I. Cf. Dhp. 22, 42.—P. 36. ll. 2 sq. (3, 3.) उपपद्यितारी G. °चयि-
तारी M I. Ca. A.—l. 11. कठिकुष्या° ॥ कठिकुष्या° Ca. कठिकुष्या° A 3. G. कविकुष्या° B. A 1.
C I. कुविकुष्या° A 2. Cf. Rv. Bh. III. 58, 9.—l. 15. बङ्ग्रीही from G.—l. 22. (3, 4.)
बङ्गधा from G.—l. 24. द्रवतीति M I. G. द्रवत इति A 1. A 3. B. Ca. C I. द्रव इति A 2.
See var. lect. in Nir. SS.—l. 25. The MSS. always vary between आयायण and
आययण.—P. 37. l. 19. (3, 5.) डुवप बीजतंतुसंताने A. B. Ca. डुवप बीजसंताने G. Dhp. 23,
34. In A it is not quite clear whether it is डु or टु, and B has डुवप. Cf. Pān. III.
3, 88 comm.—l. 24. Instead of वाचच्छब्द etc. G has वाचता प्रातिपदिकस्वरः फिट्स्वरः.—
l. 33. (3, 6.) चः M I. A 3. च Ca. G; A 3 omits संबुद्धौ कंदसि, G संबुद्धौ.—l. 35. धात्रो
ऽनित्वाह धारण इत्यस्य वा धिष्व धिषीय च । पा° ७. ४. ४५. इति निपातनादिति केचित् Ca in
margine.—P. 38. l. 7. (3, 7.) In Ca एकमेव has been corrected to एकमिष; cf. var.
lect. in Nir. SS.—l. 10. अविसिविसिमुषिभ्यः M I. °सिविसिमुषिभ्यः Ca pr. m. °सिविसिमुषिभ्यः
Ca sec. m. A 2. A 3. B. वियुषिभ्यः G.—ज्वरत्वरसि° M I. °स्त्र° G. °स्त्रि° A 1. A 3. B. C I.
Ca.—l. 32. आदेशप्रत्यययोः B. Ca pr. m. शसिवसिघसीनां च M I. Ca sec. m. A. C I. G.—
l. 35. (3, 8.) आगच्छंत B marg. Ca between गंत and आगच्छंतु.—अपां स्वरयितारः G after
अप्तरः.—P. 39. l. 7. निव्यसमासो B. Ca. M I after इवेन.—l. 8. A 2 omits निव्यं, A 3. B
read °स्वरत्वं । निव्यं सर°.—l. 37. (3, 10.) पावं कायतीति Ca. B. तं का° M I. तां का° G;
left out in A 1. A 3. C I.—रे deest in G; cf. Dhp. 22, 19. 20.—इति कप्रत्ययः from
G.—P. 40. l. 17. (3, 11.) मतुपि omitted in G; Ca marg. has अन्यच मतिमानित्यादौ after
मनुपि.—l. 28 sq. (3, 12.) गुद च and गुडागमस्य M I. गुङ्गा and गुडा° C I. गुङ्गा and गुगा°
A 1. A 3. B. Ca; the passage is left out in A 2; G has उदके गुद चेत्यमुन्मथयो गुडागमस्य
उदके गुक् चेत्यमुन्मथयो गुगागमस्य.

P. 40. l. 31. (4.) दश MSS. इशेंद्र Anukr.—P. 41. l. 15. (4, 1.) मसिरिति G. मसीति

A. B. C1. Ca. See Rv. Bh. I. 1, 7. 21, 1; III. 37, 1.—l. 21. (4. 2.) हे सोमपाः सोमस्य पातरिद्र सोमं पातुं A 3. B. Ca. हे सोमस्य etc. A 1. हे सोमपातरिद्र सोमं पातुं A 2. हे सोमपाः सोमं पातुं C1. हे सोमपाः सोमं पातुकामेन्द्र G.—l. 25. After गमेः B has in marg. लोट् तस्य सेहिः.—Instead of हेहिःत्वात् G has सेह्यपिसेति पिखात् सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात्.—P. 42. l. 8. (4. 3.) क्तिन्ते नित्ति G.—l. 10. यद्वा before शोमना मतयः G.—l. 25. (4. 4.) The MSS. have हण, only G reads हणम्प्रत्ययः. Uggvaladatta emphatically says the affix is हण, not हण. But cf. Rv. Bh. I. 4, 10; III. 9, 1.—l. 32. (4. 5.) निदि A. C1. Ca. णिदि B. G. Cf. Dhp. 3, 28.—P. 43. l. 2. परिचर्या । हरण्यतीत्यादिषु दुवस्यतीति पाठात् M1 (from A1 marg.) after दुवः. If it were not a later interpolation, it would stand after तिष्ठत्वित्यर्थः.—l. 29. (4. 7.) तृप्तिहेतुत्वाद्वा B marg. Ca marg.; deest in A. C1. G.—l. 30. यज्ञस्य त्रियं G before यज्ञत्रियं.—l. 35. विकल्प्यते M1. C1. A 3. विकल्पते A1. A 2. B. Ca. G. Again I. 5, 2. (p. 46. l. 2.) A 3 and G have विकल्प्यते against विकल्पते of the other MSS., and so the MSS. always vary between the two readings, both of which may be right.—सुपां to न नुम् B marg. M1; deest in A. C1. Ca. G.—P. 44. l. 8. (4. 8.) प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्वं M1. स्वरिणांतोदात्त इति । इत्वं B. स्वरिणांतोदात्त इत्वं G. स्वरिणोदात्त इत्वंतोदात्त इत्वं A1. A 3. C1. Ca.—l. 16. (4. 9.) बलवंतं तं A1. A 3. B. C1. Ca.—l. 17. गुणयुक्तं M1. A. Ca. बलविशिष्टं G.—l. 18. अगमन् A. B. C1. Ca. अजमन् M1. G.—G has पय for पाज.—l. 19. शक्म M1. A1. A 3. शग्म Ca. C1; deest in A 2. G.—ll. 33 sq. (4. 10.) रक्षणगतिकांति Dhp. 15, 91.—स्वाम्यर्थं M1. A. Ca. सामर्थ्यं G.—दहनं M1. A1. C1. Ca. A 3 pr. m. G. दाहनं A 3 sec. m. B pr. m. दानं B sec. m.—च deest in G and Dhp.—अतिहृन् A. B. Ca marg. भृन् deest in M1. Ca pr. m. Un.—धम्यस्यश्च M1. Ca sec. m. धम्यस्यश्च A 2. C1. धम्यश्च A1. धम्यं Ca pr. m. धम्यस्य A 3; G has अतिमुमुधृन्मस्यस्यस्वतितृभ्यो.—l. 35. कर्तरीत्यनुवृत्ती M1. कर्तर्य-नुवृत्ती A. B. C1. Ca. कर्तरि G.—P. 45. l. 2. तनियजिभ्यो M1. Un. Ca. तनिभ्यो A1. A 2. C1. यजितनिभ्यो B. G. यजितनिभ्यो A 3.—l. 4. उदात्तत्वे प्राप्ते A 2. A 3. Ca. उदात्तत्वप्राप्ते M1. G.—l. 7. प्राप्यत्वात् M1. A 3 sec. m. Ca. प्राप्तत्वात् A 3 pr. m. G.

P. 45. l. 8. (5.) द्वितीयं deest in A. C1. Ca. G.—l. 15. (5. 1.) आगच्छतागच्छत M1. A 3. Ca. आगच्छत C1. एत एत आगं G. आ आ इत आगच्छत Bm.—l. 17. इति after प्राप-यंति from G.—गतावित्यस्मात् लोपमध्यमपुरुषवज्जवचनं G.—l. 19. सदेरप्रतेः M1. A1. C1. Ca pr. m. A 3. सदरं A 2. सदिरं Ca sec. m. G and B, the latter giving the whole passage in margine. Cf. Rv. Bh. I. 22, 8. 25, 10; III. 14, 2. Though the MSS. vary in all these passages, there is more authority for सदेरं than for सदिरं.—l. 20. अतिहृन् etc. M1. Ca. धृजिबुधिभा(भी A1)यापदि A1. A 2. C1. वृधिभायापदि A 3. यापदि G.—l. 30. (5. 2.) ग्लान इति MSS. Cf. Dhp. 26, 93; Rv. Bh. II. 30, 7; III. 39, 7.—अंतर्भावितव्यर्थात् M1. Ca. खंतात् A. C1. G.—l. 36. तित्स्वरितं M1. A. Ca. तित्स्वरित B. C1. G. See above, I. 1, 2.—l. 38. एकानुबंधयहणे M1. G. एकानुबंधकं A 3. B. Ca.—P. 46. l. 8. (5. 3.) आभवतु M1. Ca. G. आभिमुख्येन भवतु A 3.—l. 13. यासुट्परकीप-देवूदात्तो ङित्वात् G before किदाशिषीति.—अनित्यमागमशासनं, cf. Paribh. 93, 2.—l. 29. (5. 4.) हपिषि etc. M1. Un. Ca sec. m. and A1 which, however, omits ह्दि. हविषिहहि- (हवि G) वृत्तिविदिकीर्तिभ्यश्च A 2. A 3. G. वृषिषिहहिवृत्तिवि[दिह्दि marg.] कीर्तिभ्यश्च B. अपिषि

in Ca is probably corrected from विशि.—समत्सु संपूर्वादत्तैः क्षिप् M I. संपूर्वादत्तैः क्षिप् समत्सु C I; deest in A. B. Ca. G, but the margin of A 3 has समत्सु । संपूर्वात् अद् भक्षणे क्षिप् कृदुत्तरप०त्वं ॥ संभक्षयति योद्धृणां आयुषीति समद्.—P. 47. l. 1. (5, 5.) आतो मणिगच्छनिष्पद्येति वनिप्रत्ययः G before वनिपः.—l. 3. गतिप्रजनकांश्चनखादनेषु A. B. Ca. G. °कांश्चन० C I. गतिप्रजनकांश्चनखादनेषु M I. See Dhp. 24, 39.—l. 4. अर्तिसुसुज्ज्वलीत्यादिना मन् M I. अर्तिसुसुज्ज्वली० A 2. अर्तिसुसुज्ज्वली० A 3. अर्तिसुसुज्ज्वली० Ca pr.m. अर्तिसुसुज्ज्वली० Ca sec.m. अर्तिसुसुज्ज्वली० B. अर्तिसुसुज्ज्वली० अर्तिसुसुज्ज्वली० अर्तिसुसुज्ज्वली० अर्तिसुसुज्ज्वली० मन् G. Cf. above, verse 1.—l. 24. (5, 7.) व्याप्तिमंतः M I. A. Ca. व्याप्तिं गताः G.—l. 34. (5, 8.) क्षोमाः क्षीतिर्मन् G.—P. 48. l. 4. नागुदात्तत्वं B. Ca. A 3 marg. नागुदात्तत्वं M I. A 3 pr.m. G.—l. 15. (5, 9.) प्रकृतेन M I. Ca pr.m. A. C I. प्रकृते B. Ca sec.m. G.—l. 19. अक्षयिते M I. Ca sec.m. अक्षयिते Ca pr.m. A I. A 3. C I. अक्षयिते G.—l. 26. प्रथुमावज्ज्वलनस्य M I. B sec.m. A 3 sec.m. द्वितीया B pr.m. A 3 pr.m. Ca. G.—l. 28. पुंस आगतः M I. A. Ca. पुंसां समूहः G.—l. 36. (5, 10.) असिहसि० M I. Ca marg. A 3 pr.m. G. हसि० Ca pr.m. A 3 sec.m. Un.—P. 49. l. 2. धातोरनुदात्तेत्वाच्छपो लुकि M I. Ca. धातोरनुदात्तेत्वा[अदादित्वा marg.]च्छपो लुकि A 3. अदादित्वाच्छपो लुक् धातोरनुदात्तेत्वात् G.—l. 3. संज्ञापूर्वको etc.: cf. Paribh. 93, 1; Pân. VI. 4, 146 Kās. and Siddh. K.—l. 5. तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भाविनांतोदात्तो M I. A I (sec.m. ?). तत्संनियोगिनांतोदात्तो A 3. Ca. C I. G. तत्संनियोगशिष्टस्थानिवद्भाविन संनियोगिनांतोदात्तो B.—l. 6. उदात्तनिवृत्तिस्वरिणाप उदात्तत्वं M I. A. Ca, the latter adding अतो लोपः in marg.; उदात्तेनेकादेश उदात्तः G.

P. 49. l. 10. (6.) दशैद्रमा तु M I. Anukr. दशा तु A I. A 3. C I. Ca. G.—l. 15. (6, 1.) °नक्षत्रं deest in G.—l. 17. भूतानि रोचना रोचनानि G. °भूता रोचना M I. A. Bm. Ca.—l. 22. रोचयति A 3. G. TBr. रोचयति M I. Ca.—महो ब्रध्न M I. B pr.m. A 3. Ca. महत् ब्रध्न B sec.m. G. Cf. Ngh. III. 3.—l. 24. उष द्ष रिष A 3. B. Ca. G. उष deest in M I. C I. रिष deest in A I. Cf. Dhp. 17, 43. All from अक्षयं to न संति left out in A 2.—P. 50. l. 7. (6, 2.) हविषी० M I. Ca. हविषी० A. हविषी० B. हविषी० G. Cf. Rv. Bh. I. 5, 4.—l. 9. निपातत्वादायुदात्तः अव्ययपूर्वपद० etc. G.—l. 25. (6, 3.) अक्षयतीति वक्तव्यमिति णत्वं G after नुमागमः.—°कृत्वोरक्ष M I. A 3. B pr.m. Ca. G. °कृत्वोर च B sec.m. The MSS. vary between °रक्ष and °र च, also Rv. Bh. I. 10, 7. 13, 2. 18, 1 etc. But °रक्ष seems to have more authority.—l. 26. पूर्वस्य अकारस्य G.—P. 51. l. 3. (6, 4.) जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवतः M I. A 3. Ca. जलस्य कर्तारं प्रे० C I. जलस्य कर्ताकारं प्रे० A I. जलस्य कर्ता प्रे० A 2. जलस्य कर्तारः गर्भं प्रे० G. The next words जलस्य to प्रेरितवतः are wanting in A. C I. Ca. G; Bm has मेघमध्ये जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवतः.—l. 5. ईदृङ्गान्यादृङ्गेत्यादीनि A 3. C I. Ca. ईदृङ्गान्यादृङ्गे० A I. ईदृङ्गान्यादृङ्गे० G. ईदृङ्गात्यादीनि A 2. ईदृङ्गात्यादृङ्गे० B. Cf. TS. IV. 6, 5, 5; VS. XVII. 81; Rv. Bh. I. 72, 3.—l. 20. (6, 5.) सरमां etc. M I. सरमां देवशुनीमिंद्रेण प्रेषितां G. C I. सरमा देवशुनीमिंद्रेण प्रहिता तां Ca. A 3; A I. A 2 have the same, only reading प्रेषिता for प्रहिता, A 3 has प्रेषिता after प्रहिता, but it is struck out. Cf. Anukr. M. p. 42.—l. 30. यन्न पदार्थं etc. M I. A 3. Ca; A 2 omits यन्न. G has यत् पदार्थसमुत्थं विशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतितश्च तद्गुह्यमिति.—l. 34. (6, 6.) देवानात्मन इच्छंतो B. G.—P. 52. ll. 27 to 29. (6, 7.) G has सिद्धं ब्रह्मं लेटीति सिद्धं, and again सिद्धः (twice) and सिद्धा. Cf. Rv. Bh. I. 1, 2.—l. 32. Read गम्युच्छीत्यात्मनेपद० A. B. Ca. गम-

प्रक्षीत्यादिनाम् G. Cf. Rv. Bh. I. 20, 5. 23, 23. 80, 16. 119, 3; IX. 73, 1. 93, 2. Sāyana apparently read गम्युच्छिप्रच्छिस्वरत्यतिश्रुविदिभ्यः, not गम्युच्छिभ्यां.—l. 40. असंयोग-पूर्वस्व deest in A. B. Ca. C1. G.—P. 53. l. 4. द्विवचनमी M1. A. Ca. द्विवचने G.—l. 15. (6, 8.) अर्चनकर्मणि Ca. G. अर्चने कर्मणि A. B. C1. अर्चने शर्मणि M1.—l. 16. वा झय इति वा M1. A1. B pr. m. G after °वादिभ्य इति.—l. 20. तित्स्वरित इति प्राप्तस्व स्वरितस्व प्राप्ती यतो etc. G. Cf. I. 1, 2. 5, 2.—P. 54. l. 4. (6, 9.) अजि भृजी भर्जने Dhp. 6, 17. 18. अजि भृजी वृजी वर्जने A 2. अजि भृजि वर्जने A 3. B. Ca. C1. अजि वृजि वर्जने A 1. G. Cf. Rv. Bh. I. 37, 3. 54, 2.—l. 9. (6, 10.) अस्मानिर्द्दृशमानात् G for अमिर्द्दृशम्.

P. 54. l. 34. (7.) निष्कैवल्यशस्त्रे B. Ca. G. निष्कैवल्ये शस्त्रे A 3. निष्कैवल्यशस्त्रं M1.—P. 55. l. 3. (7, 1.) बृहत् बृहता G.—l. 6. यदेनेन A. C1. Ca and var. lect. in Nir. SS. यदेनेन M1. G. The MSS. vary also, Rv. Bh. I. 62, 1; VI. 73, 3.—l. 7. °गार्तिभ्यः MSS. °गर्तिभ्यः Un.—l. 9. शिष्टः M1. A. Ca. शिष्टस्वरः G.—वर्तमाने before पृषद्वृ° A 3 marg. Un.—l. 10. अर्च्यते G. अर्च्यते M1. A. Ca.—l. 36. (7, 3.) बङ्गलगयहणात् उणादयो बङ्गलमिति बङ्गलयहणात् चण्डिः ख्यानादेशाभावः G. See Pān. III. 3, 1 and II. 4, 54.—P. 56. l. 15. (7, 4.) सहस्रप्रधनेषु वाजेषु M1. Ca. G. सहस्रं प्रधनेषु येषु A 3.—उयः to अंतोदात्तः deest in A. C1. Ca. G; A 3 and B give it in margine.—l. 21. (7, 5.) महश्चनमच A. Ca. G. महध° B. महदाध° B sec. m. महाधनवचनमच M1. महस्ववचनमच C1.—l. 22. तद्धनं चेति तत्पुरुषे G.—l. 35. (7, 6.) नोच्चारयति M1. Ca. G. °रयसि A 3.—अप्रतिस्वलितः M1. A 1. B sec. m. Ca. अस्वलितः B pr. m. A 3. C1. G.—l. 36. अप्रतिष्कृतो M1. A 3. Ca. Nir. Roth. °स्कृतो G. Nir. SS.—P. 57. l. 10. अदशब्दस्य लोपः A 2. B. Ca. G. अक्षदश° M1. अदशब्द-लोपः A 1. A 3.—अभ्यम आदेर° A. B. Ca. G. अभ्यमादेर° M1. अभ्यम् आ° C1.—l. 39. (7, 7.) धात्वर्थे M1. धात्वर्थ° A 3. Ca. G.—P. 58. l. 6. क्तिन् प्रत्युदाहृतेति A. B. Ca. G. क्ति-मिति प्रत्युदाहृते इति M1.—l. 10. °वृत्तिरिति प्रसंगः M1. A. C1. G. °वृत्तिप्रसंगः B. Ca.—l. 11. कश्चित् M1. A 3. G. कथंचित् A 2. B. Ca.—l. 18. करणीभूतानां M1. A. Ca. करण° G.—l. 24. (7, 8.) °धन्विराजि° MSS. °राजिधन्वि° Un.—l. 26. मिश्रणामिश्रणयोः A 3. B. G. °मि-श्रयोः M1. Ca. Cf. Dhp. 24, 23.—l. 27. नित्यसमासः Ca marg. after हवेन. Cf. Rv. Bh. I. 1, 9.—l. 29. कर्षति M1. Ca. कर्षति A 3. कर्षति A 3 sec. m. G.—l. 32. उज्ज्वेलोपस्य Ca pr. m. C1. A 1. A 3. G. उज्ज्वेलोपस्य B. उज्ज्वेलोपस्य A 2. उज्ज्वेले बलोपस्य M1. Ca sec. m. Un. The MSS. vary also, I. 9, 1. 19, 4, but there is more authority for उज्ज्वेलोपस्य. Cf. Rv. Bh. III. 26, 6; V. 10, 1.—l. 39. (7, 9.) पंच पंचानां G.—P. 59. l. 4. °क्लिदि° M1. Ca. Un. °क्लिधि° A. G. °क्लिधि° C1.—l. 6. पंचेच्च, cf. Un. I. 156, Uggvaladatta.—l. 20. (7, 10.) G has अस्माकं युष्यसिभ्यां मदिगिति मदिक्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः etc. See Un. I. 138.

P. 59. l. 25. (8.) औष्णिही तु° A 3. B. G. Ait. Âr. औष्णिहा तु° A 1. C1. औष्णिहतु° M1. Ca.—l. 26. सानसिं रयिमिति सूक्ते Ait. Âr. सानसिमिति सूक्ते G. सानसिं रयिमिति द्वे M1. A. Ca.—l. 35. (8, 1.) °धर्णसीत्यादिना A. C1. Ca. G. °वर्णसी° M1. Ca sec. m. A 3 sec. m. Cf. Rv. Bh. I. 75, 2. 105, 6; III. 22, 3. 59, 6.—l. 37. After सभावः G adds कित्वात् गुणाभावः स्वहस्य पिति कृतीति तुक्प्रत्ययस्य पित्तेणानुदात्तः, see Pān. VI. 1, 71.—P. 60. l. 10. (8, 2.) चिचक्रादीनां क्दस्यंतो° A 3. Ca. क्तिचक्रादीनां क्दस्यंतो° B. चिचक्रादिष्वंतो° G. चिच-

ऋणायांतो A 1. चिचक्रेणायांतो A 2. चिचक्रेणायांतो M 1. C 1.—l. 14. B marg. M 1 insert मुख्या before अतिका.—l. 25. ओकारः from G.—l. 32. (8, 3.) वज्र वज्र M 1. A 1. Ca. वज्र वज्र C 1; A 2 adds वज्रि, A 3 वज्रि, and G गज वज्र.—l. 33. निपातः M 1. निपातितः A 3. Ca. G.—l. 35. महिङ् G. महि A 3. ईमहि A 1. A 2. B pr. m. C 1. Ca, but struck out in Ca. ददीमहि B sec. m. M 1.—l. 36. Ca marg. adds लिङः सीयुट् after द्विर्भावः, A 3 सीयुटः before सलोपः.—P. 61. l. 6. (8, 4.) तादृशा भट् A 2. A 3. Ca. तादृशम् M 1. Bm. तादृशम् G.—l. 8. सुषिचिमीनां M 1. Ca. सुषिचिज्मीनां Ca marg. C 1. A 3. सुषिचिज्मीनां A 1. A 2. B. सुषिचिज्मीनां G. सुषिचिमिनां Un. Cf. Rv. Bh. I. 31, 6. 70, 11. In the latter passage A. Ca have चिज्, B चि.—l. 13. वसुतसु रधादावभावात्तृन्तृषी शंसिचदादिभ्य इत्यनेनादि तुन् B marg. M 1 after इडभावः. This marginal note is better than Sâ-yana's own explanation. See Un. II. 94.—l. 17. अभिमवे इंदसि G after मर्षणे.—l. 19. चर्करीतं etc. Cf. Dhp. 24, 72 and Siddh. K. on Pâñ. II. 4, 74.—ll. 37 sq. (8, 5.) उपाचारः A 3. B. Ca. Nir. उपचारः M 1. G. Nir. var. lect.; A 2 has उप° in l. 37 and उपा° in l. 38.—P. 62. l. 5. त्व इति A. Ca. C 1. G. त्वं इति B.—l. 6. इति सर्वनामस्थाने विभक्त्येष्टत्वादतोदचो जिणितीति G.—l. 14. (8, 6.) इंदं सुखेति M 1. A 3. G. इंदं सुखेति A 2. B sec. m. Ca. इंदं सुखेति Bm.—l. 15. सर्वेपि तत्तदभीष्टं G.—l. 21. अर्थजातं A 3. B. Ca. अर्थजातं A 2. अर्थं G. अज्ञातं M 1. A 1. C 1.—l. 33. (8, 7.) ऊीष् A 1. B. ऊीष् A 2. A 3. Ca. G.—l. 34. जसा M 1. जसा C 1. जसा A 1. A 3. Ca. G.—P. 63. l. 11. (8, 8.) सून् । क्रियेति क्रिप् G.—ll. 12 to 15. Instead of रप लप etc. to इत्युदात्तः G has तदस्यास्तीति मत्वर्थीयः शप्रत्ययः क्वादस ईकारः प्रत्ययस्त्रेणोदात्तः.—l. 19. टापा सह M 1. टापा A. B. Ca. शसा सह G.—P. 64. l. 4. (8, 10.) G has again तित्स्वरित इति.—l. 7. सोमस्य पीतिः सोमपीतिः A 3. B. Ca sec. m. G. सोमस्य पीति सोमस्य पीतिः A 2. Ca pr. m. सोमपीतिः A 3 sec. m. सोमस्य पीतये सोमस्य पीतिः M 1.

P. 64. l. 18. (9, 1.) यो ह्युभयोः M 1. A 3. Ca. । या ह्युभयोः A 2. एह्युभयोः B. पदयोर्ह्युभयोः G. Cf. Rv. Bh. I. 51, 3.—l. 19. आङ्माङोः M 1. C 1. आङ्माङोः A 1. A 3. Ca. G.—l. 23. अदेर्नुम् धञ् MSS. अदेर्नुम्धौ च Un.—l. 24. अग्निपृषीत्या° M 1. Ca pr. m. A 1. असिपृषीत्या° B. अग्निपृषीत्या° A 3. अग्निविशिपृषीत्या° G. अग्निपृषी° Ca sec. m. Un. The MSS. always vary in quoting this sūtra, but अग्नि has far more authority than अग्नु; on the other hand, instead of पृषि the MSS. generally have पृषि, for inst. I. 11, 4, where A. B. Ca, and I. 14, 5, where A. Ca. G read पृषि. Cf. Rv. Bh. III. 7, 2. 9, 6.—P. 65. l. 1. (9, 2.) पदपूरणार्थे A 3. Ca sec. m. C 1. G. Nir. पदपूरणार्थे A 1. B. Ca pr. m. पादपूरणार्थे M 1. From अमिताक्षरेषु to मिताक्षरेषु left out in A 2.—l. 36. (9, 4.) पृषु वृषु मृषु A 3. Ca. Dhp. 17, 55-57. पृषु वृषु ऋषु मृषु A 1. A 2. पृषु वृषु मृषु G. पृषु वृषु M 1. C 1.—P. 66. l. 27. (9, 7.) प्रभूतेनाग्नेन M 1. A 1. Ca. G. Bm. प्रभूतेन धनेन A 3. प्रभूतेन धान्येन B. प्रभूतवनेन C 1.—वृहत् M 1. Ca. महत् A 3. G.—कृत्त्रायुष्यकारणं A 3. B. Bm. Ca sec. m. C 1. G. कृत्त्रायुःका° M 1. A 1. Ca pr. m.—l. 35. अंतर्णीतिस्वर्थात् A. B. Ca. अंतर्भावितं M 1. C 1. G.—P. 67. l. 6. (9, 8.) अयः कीर्तिः G.—l. 9. इषु इच्छायां इष्यते इति कर्मणि क्तिप् G after इषः.—l. 23. (9, 9.) From अस्मदो to मिप् deest in A 3. C 1. G.—l. 29. (9, 10.) आङीषदर्धे G. Amarak. आ ई° M 1. A. Ca.—P. 68. l. 2. After प्रातिपदिकस्वरः A 1 marg. A 2. B add अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु शूषं सहो यद् इति पठितं ;

it has been inserted after शुभ in M 1. But by standing in a wrong place, it betrays its origin from a marginal note.

P. 68. l. 16. (10, 1.) शक्तिङ्गी (G adds अनुदात्तो) पित्वास्तसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तो M 1. G. शक्तिपी पित्वादननुदात्तो A 1. A 3. B. Ca. शप् दनुदात्तो C 1.—l. 18. शक्तिङ्गी M 1. A 1. पूर्ववत् शक्तिङ्गी G. शक्तिपी A 3. B. Ca. शप् अंतिलसार्वधातुकत्वात् C 1.—l. 24. M 1 has समासे (समासो B) after इवेन; it is not in A. C 1. Ca. In G it is inserted before स एव.—l. 30. (10, 2.) पर्वतभागं M 1. Bm. G. पर्वतं A 2. A 3. B. Ca.—l. 31. G adds कर्तव्यं after कर्त्तव्यं.—l. 33. उच्युक्त A 2. A 3. G. Ca pr. m. उच्युक्त M 1. Ca sec. m.—l. 34. ०रहिं deest in A 3 sec. m. B. Ca and Un.—P. 69. l. 4. After कर्त्तव्यं G adds अथवा कृत्यार्थं तदैकेन केन्यत्वन इति त्वनप्रत्ययः गित्वादायुदात्तत्वं.—l. 13. (10, 3.) कक्ष्या तस्याः A 3 sec. m. B. Ca. कक्ष्यः तस्य M 1. A 1. A 3 pr. m. Bm. कक्ष्यं तस्य G. कक्ष्या तच्च भवः कक्ष्यः तस्य C 1.—l. 15. संतीति प्रशंसायां G.—l. 25. (10, 4.) ०सूचतः M 1. A. Ca. ०शास्त्रतः G.—l. 31. आध्वर्यवं M 1. A 3. Ca. आध्वर्युं A 2. C 1. G.—P. 70. l. 5. वृहि वृहि M 1. A 3. Ca. वृहि वृहि A 2. B. वृह वृहि G. Cf. Dhp. 17, 85.—वृहेरम् नलोपश्च M 1. वृहेरं etc. A 2. A 3. Ca. The whole passage in G: वृहेर्नोक्षेति मानिन्प्रत्ययः नकारस्य अकारदेशश्च चकारस्य रेफश्च गित्वादायुदात्तत्वं 1. Cf. Un. II. 110.—l. 9. श्रुतेत्यश्रुतायाः B by corrections, A 2. Ca. श्रुतेति श्रुं M 1. G. श्रुते श्रुं A 3.—l. 17. (10, 5.) शक्तः B sec. m. C 1 after शक्रः.—l. 22. विधु M 1. Ca. विधु A 2. विधु A 3. G. Cf. Dhp. 3, 10.—P. 71. l. 24. (10, 7.) अपवृतं M 1. A 3. G. अपवृतमुखं A 2. Ca.—l. 26. After प्रादिसमासः B and Ca add विवृतशब्दस्य पुनः सुशब्देन प्रादिसमासः; G adds पुनः सुशब्देन प्रादिसमासः after बाधित्वा, and repeats विवृतमित्यत्र to बाधित्वा.—A 2 omits परतो.—l. 27. पूर्वपदप्रकृतिस्वरे B, where all from ०स्वरे to ०स्वरेण stands in margine, C 1 and G. स्वरे A. Ca. गतिस्वरे A 3 marg.—l. 34. इत्येवं नास्ति विस्तारः A 1. A 2. एवं नाविस्तारः A 3. B. C 1. एवमस्ति विस्तारः Ca. From इत्येवं to इत्येवोत्तरपदं wanting in G.—l. 37. इत्यचानुवृत्तेः M 1. A 3. इत्यत्र त्त्तानुवृत्तेः A 2. B. Ca. इत्यचानुवृत्तेः Ca sec. m. इत्यनुवृत्ते G.—P. 72. l. 5. पूर्ववन्नतिसमासे M 1. A. Ca marg. पूर्ववत् छन्नतिसमासो G; deest in Ca pr. m.—l. 27. इः संबुद्धौ A 3. B. Ca. इ सं० M 1. G; the passage is wanting in A 2. See I. 3, 6.—l. 32. (10, 8.) रोदसी उभे to इत्यर्थः B. Bm. उभे left out in A. C 1. Ca; A 3 has नहि इन्वतः after अपि in margine, and omits it after महिमानं. G has रोदसी यावापृथिव्यावुभे न हि इन्वतः नैव व्याप्तुतः यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं व्याप्तुं च समर्थं इत्यर्थः.—l. 35. सह सुप् सुपा A 3. B. Ca.—l. 38. ज्ञा M 1. B pr. m. Ca pr. m. शपा B sec. m. Ca sec. m. A 3. सुपा G.—P. 73. l. 5. ज्ञेः M 1. A 1. Ca. ज्ञेः Ca sec. m. C 1. A 3. G.—l. 20. (10, 9.) यथा सख्युर्मन्त्रणस्य वचनं स्वस्य प्रियं etc. G.—P. 74. l. 5. (10, 10.) पदत्वाच्च टिलोपाभावः A 1. A 2 after नलोपाभावः.—l. 7. क्तिप् A. B. Ca. C 1. हवनश्रुत् क्तिप् G. हवनश्रुत् M 1.—l. 27. (10, 11.) G reads क्षपी दर्शने.—P. 75. l. 3. (10, 12.) गिर्वणाः M 1. गिर्वणः A 2. A 3. B. Ca. G.

P. 76. l. 2. (11, 2.) सुबामंचितपं M 1. Ca. सुबामंचिते पं B. सुबामंचित इति पं Ca sec. m. A 3. सुबामंचिते परांगवत्स्वरे इति पं G.—l. 4. सनादंता धातव इति G for प्रत्ययलक्षणम्.—l. 21. (11, 3.) लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं धातुस्वरः G.—P. 77. l. 16. (11, 5.) इः A. B. Ca. C 1. इ M 1. G.—l. 22. यक् एव A 2. A 3. Ca. एक एव G. यकार एव M 1. Both in A 3 and Ca the ए of एव is so written that it could easily be taken for ए.—l. 30.

(11, 6.) कर्मसु deest in B. Bm.—l. 31. G omits कर्मसु after ब्रह्मपु.—l. 36. एषो लङ् M 1. Ca. एषो लङ् [को मिप् marg.] A 3. एष गतौ लङ्को मिप् G.—P. 78. l. 15. (11, 7.) क्रिया-विशेषैः G for कपटविशेषैः.—l. 19. A. B. C 1. Ca. G add °या after माच्छा°; it is struck out in A 3. Cf. Rv. Bh. III. 27, 7.—l. 33. (11, 8.) सः । तस्य अदादेशः A 3. सतस्य अदादेशः B pr. m. सस्य अदादेशः B sec. m. Ca sec. m. M 1. तस्य अदादेशः A 2. C 1, and probably Ca pr. m. आत्मनेपदं सस्यादादेशः G. Cf. Rv. Bh. I. 6, 6. 7, 1.—l. 36. स हि व्यवहिते etc. Cf. Rv. Bh. I. 5, 4, and Kâs. VIII. 1, 66.

P. 79. l. 24. (12, 2.) वीप्सा । तं M 1. G. वीप्सांतं A. C 1. Ca.—l. 37. (12, 3.) युक्ताय यजमानाय G.—P. 80. l. 4. बर्हिर्यस्यै यजमानाय G. बर्हिर्यजमानाय M 1. B pr. m. A. Ca; B sec. m. has वृत्तबर्हिर्षेयजमानाय.—l. 17. (12, 4.) G has again तित्स्वरित इति, and this is the usual reading of this sūtra in G.—l. 19. वृहेर्नलोपस्य M 1. Un. G. वृहे° A 3. B. Ca. Cf. I. 10, 4.—P. 81. l. 7. (12, 6.) अपिमत M 1. Ca. अपिवत् A 3. G. C 1.—अपा-वपिप्रणयन M 1. A. Ca. सापाव° B. G.—l. 11. जुहुः आस्यः Pada MSS. and the editions. जुहुः आस्यः ?—P. 82. l. 27. (12, 10.) लोपो व्योर्वलीति वकारलोपः A. Ca. G. उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः कसुः कित्वाङ्गुणाभावः M 1 from B 2; B 1 has the same with the exception of कसुः for कसुः. All from लोपो व्यो° to मतुवसोरिति is left out in C 1.—l. 28. संयोगांतलोपः deest in A 3. G; B has उगिदचामिति नुम् संयोगांतस्य लोपः नकारस्य मतुवसोरिति etc.—l. 30. °त्वादानुणो A 3. B pr. m. Ca. °त्वादानुणो A 2. °त्वादानुणो M 1. B sec. m. G.—P. 83. l. 1. (12, 11.) शूरपुत्रमृत्युपत्ययुक्तां M 1. Bm. °प्रमृत्यायुक्तां B. Ca. °प्रमृत्ययुक्तां A 2. A 3. शूरमृत्युपुत्रयुक्तां G.

P. 83. l. 16. (13, 1.) समिद्ध° A. Ca. G. सुसमिद्ध° M 1. C 1.—l. 18. स्वाहाकृतय इति M 1. Ca. Anukr. °कृतिरिति A 3. G.—l. 31. (13, 1.) परांगवज्जावाभावात् A 3. Ca. G. परांग-वज्जावात् M 1; B has परस्पर[म in margine]सामर्थ्यात् [न in margine] परांगवज्जावात्. Cf. E. Windisch, Zwölf Hymnen des Rigveda mit Sāyana's Commentar, Leipzig, 1883, p. 2.—l. 32. पदात्परत्वाभावात् M 1. Ca. पदादपरत्वात् A 3. G.—l. 35. °प्रसिद्धिस्वीकारेण M 1. Ca. G. °प्रसिद्धिः स्वी° A 3. C 1. °प्रसिद्धस्वी° B.—l. 36. वा A 3. B. Ca. G, and Windisch, l. c. p. 3. च A 1; deest in A 2. C 1.—P. 84. l. 12. (13, 2.) हविस्साधं वीतये G.—l. 15. इत्यर्थे इदंशब्दाद्यप्र° G.—P. 85. l. 10. (13, 4.) हल्ङ्यादिलोपनलोपी M 1. Ca pr. m. हल्ङ्यादिलोपी Ca sec. m. A 3. C 1. हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपी G.—l. 32. (13, 5.) असनयोश्च M 1. Ca pr. m. असनयोश्च B. अनसोश्च A 3. C 1. G. अनयोश्च Ca sec. m.—l. 35. (13, 6.) यज्ञशाला° A. Bm. G. यज्ञशालाया B. यज्ञस्य शाला° M 1. Ca. Windisch, l. c.—l. 36. उद्घाटनेन M 1. Bm. Ca. G. उद्घाटनेन न A, and Windisch, l. c.—P. 86. l. 15. (13, 7.) द्वितीयादिवचनस्य M 1. प्रथमाद्वि° A. B. Ca. प्रथमाद्वितीयाद्वि° G.—l. 31. (13, 8.) Again G has सिच्चवङ्गलं and सिच्.—कुलचर्त्स्वत्वानि M 1. कुलचर्त्स्वत्वानि A 3. G. °षत्वत्वानि B. Ca.—P. 87. l. 22. (13, 10.) त्वष्टृत्यत्वेन M 1. A 1. त्वष्टृत्यत्वेन A 2. त्वष्टृत्य° B. त्वष्टृत्यत्वेन Ca pr. m. त्वष्टृत्यत्वेन Ca sec. m. A 3. त्वष्टृत्यत्वेन C 1. सष्टृत्यत्वेन G.—l. 26. आम M 1. G. साम A 3. B. Ca.—l. 28. ससुद्ध° A 2. B. Ca pr. m. ससुद्ध Ca sec. m. A 3. ससुद्धस्य M 1. ससुद्धो G.

P. 88. l. 35. (14, 2.) अशिपुलटिकणीवीत्यादिना A 2. Ca. अशिपु[वि marg.]लटिकणीवीत्या-दिना A 3. °पुलटिकणीवी° A 1. असिपुलटिकणिविशीत्यादिना C 1. अधिपुलटिकणिविशीत्यादिना G. अशुमुषिलटिकणिविशीत्यादिना B. Un. Cf. I. 9, 1. 11, 4.—l. 36. स M 1. A 1. सस्य A 2.

A 3. G. C 1. कस्य Ca; deest in B.—P. 89. l. 3. सति शिष्टस्वरवर्णीयस्त्वमन्वष विकारयोग्य इति G after णत्वं.—l. 13. (14, 3.) A 3 and Ca omit इति before वामनः, G omits वामनः.—P. 90. l. 16. (14, 6.) श्रुतिः G. श्रुतिः M 1. A. Ca.—l. 19. चयो द्वितीयाः etc. It is noteworthy that G has देवात्सोमपीतये in the text; also l. 17, 7, अस्मात्सु etc.—l. 25. (14, 7.) *बंधिपतिभ्यो M 1. *बंधिपतिभ्यो A 3. B. Ca. *बंधिपतिभ्यो Un.—P. 91. l. 32. (14, 11.) निश्चेत्यनुवृत्ती बङ्गलमन्यचापि उस् नित्वात् A. B. Ca; G differs only in having इत्युत्पत्ययः for उस्. C 1 has अनेकसिरित्यनुवृत्ती बङ्गलमन्यचापि उस् अतिपूर्वपीत्यादिना निदिश्यनुवृत्ती नित्वात्, the reading adopted in M 1.—P. 92. l. 6. (14, 12.) M 1. Bm add युज after युत्त्व.—l. 10. रंति A. M 1. अरंति A 3 sec. m. अरति C 1. अरंति G.

P. 92. l. 18. (15.) *पेय्यतुदेवताः MSS. *पेय्यतुदेवताः Anukr.—l. 25. (15, 1.) द्वितीयात्वात् A 3. B sec. m. Ca sec. m. G. द्वितीयात्वात् M 1. B pr. m. Ca pr. m.—P. 93. l. 2. (15, 2.) आदिवृद्धिः M 1. अंतवृद्धिः B. Ca. अंतवृद्धिः A 3. आद्यदिवृद्धिः A 2. अंतवृद्धिलक्षणं बाधित्वा आदिवृद्धिः G.—l. 10. स एकादेशः left out in A 3. B. C 1. Ca. G.—l. 15. तेषु तेषु B. अनेषु तेषु A 3. Ca. अन्येषु M 1. अनेकेषु G.—l. 20. (15, 3.) आ before गच्छंति A 3 marg.: cf. Nir. SS. var. lect.—l. 26. इ संवृद्धौ च्छंदसीति G for हरिति.—P. 94. l. 7. (15, 5.) उत्तष्ठश्च A 1. A 2. Ca pr. m. उत्तिष्ठश्च Ca sec. m. A 3. C 1. उत्तिष्ठश्च B; G has संबंधिनेष्टत्वमसः, probably meant for संबंधी नेष्टत्वमसः.—l. 25. (15, 6.) उकारस्य उकारो रेफस्य लोपो दकारस्य उकारो M 1. रेफस्य लोपः उकारस्य उकारो दकारस्य उकारो A 2. नशब्दस्य (corrected to उरशब्दस्य) उकारो दकारस्य उकारो A 3. उब्द (corrected to उरशब्द) कारो दकारस्य उकारो B. उर[शब्दस्य in marg.] उकारो दकारस्य उकारो Ca. रेफस्य उकारो दकारस्य ऊकारो G.—l. 34. (15, 7.) यदेनमि M 1. A 3 sec. m. Ca pr. m. Nir. Roth, and var. lect. in Nir. SS. यदेनममि A 3 pr. m. Ca sec. m. G. Nir. SS. यदेनमि B.—P. 95. l. 2. इच्छंति द्रविणस्यंति M 1. Ca. इच्छंति द्रविणस्यंति Ca sec. m. A 3 pr. m. इच्छंति द्रविणस्यंति A 3 sec. m. G.—P. 96. l. 5. (15, 10.) पूरणं M 1. G. पूरणं Ca. पूरणः A 3.—The second तुरीयं from G.—l. 9. अविद्यमानवत्त्वाद्यवृत्तयोगाद्वा Ca. विद्यमानवत्त्वाद्यवृत्तयोगात् A 2. B. विद्यमानवत्त्वाद्यवृत्तयोगाद्वा G. अपि विद्य A 3. अप्यविद्य M 1.—P. 97. l. 2. (15, 12.) ईसनिषेधे A 3 sec. m. Ca. G. आसनिषेधे M 1. A 3 pr. m.

P. 97. l. 17. (16, 1.) अनसोः M 1. A 3. Ca. अनसोः A 2. अदसोः G. Cf. Rv. Bh. I. 13, 5; Pân. II. 4, 54, 10.—सुसूधावृद्धिः M 1. सुसूधावृद्धिः A. B. Ca; deest in G. Cf. Rv. Bh. III. 30, 12.—P. 98. l. 10. (16, 4.) क्षिशेरन् लो लोपसेत्यन् M 1. क्षिशेरन् लोपसेत्यन् C 1; deest in A. B. Ca. G.—l. 20. (16, 5.) Read जितृषा A. B. C 1. Ca. जितृष M 1. Dhp. तृष G. Cf. Rv. Bh. I. 38, 6. 85, 11.—l. 21. Before निष्ठेति A and Ca marg. add निष्ठा.—P. 99. ll. 16 sq. (16, 9.) G adds बङ्गकर्मन् बङ्गप्रश्न वा after शतक्रतो, and सुतिं करवामः after स्ववाम.

P. 100. l. 12. (17, 2.) प्राप्तिशीली G. प्राप्तिशीली M 1. Bm. A. Ca.—l. 17. दुवप् B sec. m., and probably Ca. दुवप् M 1. B pr. m. G. दुवप् A 3.—बीजतंतुसंताने M 1. बीजसंताने A 1. A 3. B. Ca. G. Also in other passages, for inst. l. 31, 9 the MSS. vary between दुवप् and दुवप, and between बीजसंताने and बीजतंतुसंताने. See Rv. Bh. I. 3, 5.—l. 23. कषेरादेश चः इति M 1. G. कषेरादेश चेति A 3. B. Ca: cf. Rv. Bh. III. 37, 4, and Un. p. 154.—l. 24. ब्रह्मांतोऽंतोदात्तः B. Ca.—l. 36. (17, 3.) Ca marg. A 3 and B add

P. 103. l. 27. (18, 1.) एवं वै पर आट्णारः A 2. Ca; TS. has एतं वै etc. In Ca it could easily be read आहारः (ह for ट्ण), and this is the reading of B. एवं वै रा आरः A 3. एवं वै पराशरः G.—l. 32. पादेन द्रुणहि ब्रह्मण इति पादेन M I. पदेन ब्रह्मण (ब्रह्मणस्यत G) इति पदेन A. B. Ca. G; C I has only सोमानमिति पदेन सूचितं.—l. 36. उयादयो बज्जलमिति G before बज्जलयहणात्.—P. 104. l. 8. वशेः कित् M I. Ca. G. वशेः कित् A 3. वशः कित् Un. Cf. Rv. Bh. I. 60, 2; III. 11, 2. 15, 3. 27, 10.—l. 18. (18, 2.) खद्वाभिः (?) A. Ca. C I. G. षद्वाभिः A 3 pr. m. षद्वाभिः B. खल्वाभिः M I.—l. 36. (18, 3.) शत्रुणा A 2. A 3. Ca. शत्रुणां M I. Bm. शत्रुणा to °दक्षान् left out in G.—l. 38. G has अरक्ष्यः रा दागे लिटः क्तसुः षष्ठी-कवचने ऊसि भत्वात् संप्रसारणं वसोः संप्रसारणं नङ्समासे अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं instead of अरक्ष्यः to °बुदात्तः. In A 3 अरक्ष्यः to °बुदात्तः stands in margine.—P. 105. l. 1. धूर्वी हिंसार्थः Dhp. 15, 64. धूर्वी हिंसार्थः A 2. धूर्वि हिंसा A 3. धूर्तिर्हिंसार्थः B. Ca, both corrected from धूर्वि. धूर्वि हिंसार्थः G. धूर्वि हिंसायां M I.—l. 30. (18, 6.) Read खनिक-षिकस्यसिचवसिध्वनिखनिसनिध्वनिचरिभ्यश्च A I. खनिकषिचसिचविशं B. °सिचविश (सि A 3) ध्वनि-सति (स्नानि A 2) वनि° A 3 pr. m. A 2. Ca. °चिरेभ्यश्च Ca sec. m. खनिकस्यसिचवसिध्वनिखनिसनिध्वनिचरिभ्यश्च A 3 sec. m. खनिकस्यसिचवसिध्वनिखनिसनिध्वनिचरिभ्यश्च C I. स्थितिकषिकस्यजसि-वसिखनिसनिध्वनिचरिभ्यश्चेति G. खनिकस्यस्य° etc. Un. The above reading of A I is the reading of nearly all the MSS. in Rv. Bh. I. 85, 3 (A has °वासं for °कसं, B is corrupt at the beginning). See also I. 36, 13. 116, 12; III. 51, 2.—P. 106. l. 4. (18, 7.) संराज्ञी A 2. Ca. G. संसिज्ञी M I. Ca sec. m. A 3. Cf. Dhp. 26, 83.—l. 10. (18, 8.) हविर्दानानंतरं A. B sec. m. Bm. Ca. G. हविर्धा° M I. B pr. m.—l. 17. इयते देवता अनयेति होवा वाक् G after देवता.—l. 27. (18, 9.) सुधृक् M I. Ca. सुधृत् A. C I. G.

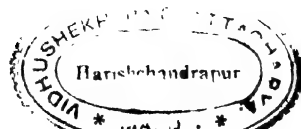
P. 107. l. 6. (19, 1.) **ध्यावगथाः** M I. Un. A₃ sec. m. **ध्यावसथाः** A₃ pr. m. A 2. B. Ca. **ध्यावगाथाः** G.—l. 9. (19, 2.) **संबंधिन्** G. **संबंधि** M I. A. Bm. Ca.—l. 21. (19, 3.) **मरतां** पुषतयस्य A 2. G. **मरतां** पृष्टतयस्य B. **मरतं** पुषतयं स्य A₃. Ca. **मरतं** पुषत् पं स्य C I. **मरतं** पुषयंत स्य A I. Cf. **अरण्यः** Rv. X. 95, 6; **चोण्यः** X. 22, 9 etc.—l. 34. (19, 4.)

अर्चते A 3. B. Ca. Sat. Br. अर्चतो M 1. G.—P. 108. ll. 4 and 8. (19, 5.) G reads घोरवर्षसः both in text and commentary, and has वर्षो रूपं येषां for वर्षो येषां.—l. 28. (19, 7.) उख उखी० ॥ उख ऊखी० C 1. उखुवा णखी० A 2. उखण उख B pr. m. उख णखी० A 1. A 3. Ca. B sec. m. उख उखि वखि etc. G, giving the whole passage from Dhp. 5, 14 to 48.—l. 30. औणादिकोऽतन् A 1. A 2. B. Ca pr. m. औणादिकोऽतच् Ca sec. m. G. A 3, the latter adding in margine भूमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् । पर्वतः । C 1 has औणादिको भूमृदृशीत्यादिना र वृषादिखात् आद्युदात्तः अतच्. Cf. Un. III. 110.—P. 109. l. 1. (19, 8.) आमुवन्ति M 1. Bm. व्यामुवन्ति A 3. G; deest in Ca.—l. 3. समुद्रं to स्वरत्वं deest in A. B. Ca. G.—l. 12. (19, 9.) After अन्यन्नतं M 1 adds अच यास्तः । अमि स्रजामि त्वा पूर्वपोतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽपि मरुद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३७. इति ॥. This quotation is found in the margin of B, and in Ca, but it does not exist in A. G. C 1.—ll. 13 sq. For निवारयन् G has विनाशयन्, and for सायणाचार्येण वि० it has साय-
णामात्यवि०.

P. 110. l. 34. (20, 4.) जसि चेति ह्रस्वस्य गुणेन M 1. जसि चे ह्रस्वस्य गुणेन Ca. ह्रस्वस्य गुण इति गुणेन A 3.—P. 111. l. 27. (20, 6.) विवक्षितत्वात् M 1. A 3. Ca. व्यवहितत्वात् A 2.— एतस्याः प्राप्तेः M 1, and apparently A 3 pr. m. एतस्याः प्राप्तेः A 2. एतस्याप्राप्तेः A 3 sec. m. B. Ca.—P. 112. l. 24. (20, 8.) तेन हि M 1. न हि A 2. A 3. Ca.

P. 113. l. 32. (21, 5.) इनुडागमः A 2. A 3 sec. m. B. Ca. इनुडागमः M 1, and apparently A 3 pr. m.—P. 114. l. 4. (21, 6.) इत्यस्माद्यंताद्वाङ्मलात् A. B. Ca. इत्यस्माद्यं-
ताच्छेदनेनांत । उ० ३. ४९. इति विहितत्वाद्वाङ्मलात् M 1.

P. 114. l. 9. (22.) एकैकद्रा० M 1. एकैद्रा० A. C 1. Ca. Cf. Anukr. M. p. 6.— ll. 13 to 15. एकादश्या अचो to यद् विष्णुदेवत्याः । A 1. B. Ca. एकादश्यास्त्युचो देवसंबन्धिन्यः इन्द्रवरुणाभिपत्यो देवता । द्वादशीचयोदशी यावापृथिवीदेवताके च । चतुर्दशी पृथिवीदेवीदेवताका (०देवी० deest in A 3) । षोडशीमारभ्य एकविंशताः षड्विष्णुदेवताकाः । A 2. A 3. एकादश्या अचो देवसंबन्धिन्यः इन्द्रवरुणाभिपत्यो देवता द्वादशी चयोदशीचतुर्दशी यावापृथिवीदेवताके पंच-
दशी पृथिवीदेवताका षोडशीमारभ्य एकविंशत्याः षड्विष्णुदेवताकाः C 1.—षोडशी कृत्तदेवत्या वा A 1. षोडशी अखिददेवत्या वा इति पाठः B. कृत्तदेवतादेवत्या वा Ca pr. m. देवदेवत्या वा Ca sec. m. अतो देवा इत्येतस्याः पंचदश्यासु (षोडश्यासु C 1) कृत्ता देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता ॥ A 2. A 3. C 1.—P. 115. l. 8. (22, 3.) श्रातनयोः A 2. A 3. Ca. श्रासनयोः M 1. Cf. Dhp. 24, 14.—l. 30. (22, 5.) प्राशित्वं deest in A 2. A 3.—तत्तस्य M 1. A 3. तत्तत् A 2. तस्य A 1. B. Ca.—l. 31. सुत इति deest in A 2. A 3. Cf. Rv. Bh. III. 54, 11.—P. 116. l. 22. (22, 7.) असुन् MSS. असिः Un. Cf. Rv. Bh. III. 22, 2.—l. 34. (22, 9.) In the edition of Âsv. प्रशाखा ब्राह्मणाच्छंसी is not the beginning of the khandā, but V. 5, 17.—P. 117. l. 9. (22, 10.) वाग्धि० M 1. Ca. वाग्धि० A 2. A 3.—l. 11. दुप्रत्ययः M 1. Ca. दुप्र० A 2. A 3. दुप्र० B.—l. 16. धियणां to इति क्युः deest in A. B. Ca.—P. 118. l. 4. (22, 13.) निनयेयुः MSS. निर्वयेयुः Âsv.—l. 15. ऊलृमृधृलृलृभ्य ईमन् M 1. ऊलृमृधृलृलृभ्य ईमन् A 2. ऊलृमृधृलृलृभ्य ईमन् A 3. ऊलृमृधृलृलृभ्य ईमन् Ca. ऊलृमृधृलृलृभ्य ईमन् B. Cf. Rv. Bh. III. 29, 11; Un. IV. 147.—ll. 22 sq. (22, 14.) गन् धृजो ॥ गं धृजो M 1. A 3. गम् धृजो A 1. ग धृजो B. धृजो गम् Ca.—गन्नादेशः B. मन्नादेशः A 2. A 3. गन्नादेशः A 3 sec. m. गन्नादेशः M 1. Ca. There is no similar Unâdisûtra in our editions. Cf. Rv. Bh.

III. 38, 6.—l. 30. (22, 15.) स्त्रोनः and विसीर्णो A 2. A 3. Ca. स्त्रोन and विसीर्णो B pr. m. (०र्णात् sec. m.) स्त्रोन and विसीर्णो M 1.—l. 33. From कंटकः कंतपो to यच्छ नः left out in A. B. C 1. Ca.—P. 119. l. 23. (22, 16.) सुविति A. Ca. सुवितु B. सह सुपेत्य C 1.—l. 37. (22, 17.) विष्णुस्त्रिधा B. Ca pr. m. Nir. ०स्त्रिधा A. Ca sec. m. M 1.—वेधाभावाय deest in Ca.—l. 38. पांसुर इव A. C 1. Ca. समूहमस्त्रा पांसुरल इव B. समूहमस्त्र पांसुर इव M 1.—P. 120. l. 1. पंसनीया M 1. A 3. Ca. पंसनीया B. पंशनीया A 2. पंशनीया Ca sec. m. Cf. Nir. SS. vol. iv. p. 281.—l. 12. (22, 18.) गोपामृतस्त्रित्यक्तं, there is no grammatical explanation of गोपां Rv. Bh. I. 1, 8.

P. 121. l. 18. (23, 1.) आशिरयुक्ताः A. Bm. C 1. Ca. आशीभिर्युक्ताः B. आशिरयुक्ताः M 1.—l. 19. तीव्राः । तिज निशनि । रक् दीर्घत्वं जस्य व इति ऋजेंद्रित्यत्र मनोरमा inserted in C 1. C 2. C 3 before सोमासः.—P. 122. l. 4. (23, 3.) वेगवत्तरी A 2. A 3. Ca sec. m. वेगयुक्तौ M 1. Ca pr. m. Bm.—P. 123. l. 25. (23, 7.) शे मुचादीनां M 1. शे तुपादीनां A. B. Ca.—P. 124. l. 15. (23, 10.) घृणिः पृश्निरिति A 3. घृणिपृश्निरिति M 1. घृणिः पृश्निति A 2. In verse 13 A. B. Ca read घृणिः पृश्निरिति. The MSS. vary between घृणिपृश्निरिति and घृणिः पृ०, also I. 55, 7.—P. 125. l. 3. (23, 13.) धरेर्णि(धातोरेर्णि) Ca. धातोर्णि B) लुक्तेत्युनम्रत्ययः A. B. Ca. धातोर्जेर्णि लुक्तेति चकारणादुधातोरेत्युनम्रत्ययः M 1. C 1. धरेर्णि लुक्तेति ought to be read, as Rv. Bh. I. 73, 4.—l. 36 and p. 126. l. 1. (23, 16.) The grammatical explanations of अंबयः and जामयः are omitted in A. B. Ca.—l. 13. (23, 17.) याभिः to शेषा तु A 3 marg. A 2; deest in A 1. C 1. Ca. B has याभिः to प्रतिषेधः after प्रक्रिया स्रष्टा.—l. 32. (23, 20.) उत्तरस्य B. Ca. उत्तमस्य M 1. A.—P. 127. l. 17. (23, 21.) जृवृज्यामूयन् M 1. Un. जृवृज् जयन् A. Ca. जृवृज् जयन् B. Cf. Rv. Bh. I. 58, 9. 116, 11.

P. 130. l. 1. (24, 3.) वृद्ध M 1. वृज् A. B. Ca. We have always to read वृद्ध संभक्तौ and वृज् वरणे, but the MSS. often have वृज् instead of वृद्ध. Cf. Dh. 27, 8. 31, 38.—P. 131. ll. 14 sq. (24, 7.) From स्त्र्ये to ददते left out in A 2. A 3. Ca. C 1. B adds स्त्र्ये after स्त्र्ये. In the sūtra, which is not found in our editions of the Unâdisūtras (cf. Un. III. 25), A 1 has ऊच्च, B उच्च, M 1 ऊच्च; both A 1 and B have उकारादेशश्च for ऊका०.—l. 30. (24, 8.) अस्त्रदीयवेधकस्य from B.—l. 32. पथिनशब्दस्य पतेस्य (पतेः स्य Ca. पथेस्य A 3) A. B. Ca. पथिशब्दस्य पतस्य M 1.—P. 132. l. 1. From हृज् to व्यध deest in A. B. Ca.—l. 20. (24, 10.) ऋचा इति etc., cf. Sat. Br. II. 1, 2, 4.—l. 30. माङो A. C 1. Ca. मो B. Un. Also Rv. Bh. I. 84, 15, B alone has मो.—P. 133. l. 21. (24, 12.) मुक्तं A. B. C 1. Ca. मुक्तान् M 1.—l. 22. The MSS. always read पद्मिन्त्यादिना for पद्मि०.—P. 134. l. 20. (24, 14.) असुर to ०निघातः deest in A. B. Ca.—l. 28. (24, 15.) अधस्ताद्वक्तव्य A 1. Bm. Ca. अवज्ञाय A 2. A 3, which has अधस्तात् in marg., B. C 1. अवज्ञायाधस्ताद्वक्तव्य वा M 1.—l. 31. The grammatical explanation of अधमं is omitted in A. B. Ca.

P. 135. l. 5. (25.) वारणमेतस्य तुचं B. Âsv. वारणतुचं A. C 1. Ca.—P. 136. l. 33. (25, 8.) From प्रजावनः to प्रजा left out in B.—P. 137. l. 32. (25, 12.) यद्वा तृतीयाया आलादेशः । पा० ७. १. ३९. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लिट्स्वरेण बाध्यते M 1 from A 1 marg. B after उत्तरपदाद्युदात्तत्वं.—l. 34. A 2. A 3. B. Ca add वा after शपो.—P. 138. l. 29. (25, 15.) नञ्कुनिपातानामिति M 1. नञ्कुजनि० A 1. B. Ca. नञ्कुजनि० A 2. A 3.—l. 30. All from यशः to the end of the verse is left out in A. B. Ca.

P. 140. l. 35. (26, 2.) यद्वा to अस्वामावः deest in A 2. A 3. C 1. Ca.—P. 141. l. 5. (26, 3.) प्रियायाभीष्टं सर्वथा M 1. Bm. Ca. प्रियाय यथा A 2. A 3. प्रियाय मह्यं अभीष्टं सर्वथा B. प्रियाये सर्वथा C 1.—P. 142. l. 14. (26, 8.) वृञ् वरणे वृङ् संभक्तौ M 1. A 3. Ca sec. m. वृञ् वरणे वृञ् संभक्तौ Ca pr. m. A 1. वृङ् संभक्तौ B.—l. 30. (26, 10.) चाधेर° MSS. here and Rv. Bh. I. 107, 3. Cf. I. 3, 1. 6.

P. 143. l. 7. (27, 1.) वारवंतं to प्रवर्तते A. C 1. Ca. After वारवंतं B inserts वारयदं-
शकानिति वारः पचायच् कपिलादिह्यात् सत्वविकल्पः, and the margin of A 1 has वारयतीति वारः
पचायच् कपिलादिह्यात् सत्वविकल्पः वृषादिः and दंशकानिति. In M 1 यद्वा वारयति दंशकानिति
वारः etc. to वृषादिः has been inserted after प्रवर्तते.—l. 9. प्रत्ययस्वरः from B.—l. 22.
(27, 2.) A 1 has the marginal note यद्वा । एतस्मादेव लिङि छांदसः सुः । भुवतेर इति लिङि
विहितमभ्यासस्य सर्वे विधयस्छांदसि विकल्प्यन्त इत्यत्वं, which crept into M 1, though no other
MS. has it.—P. 144. l. 13. (27, 6.) कुल्यादिप्रवाहं A 2. A 3. Bm. Ca. कुल्यादिरूपम् B.
कुल्यादिरूपं प्र° M 1.—l. 15. कर्मिः to प्रत्ययस्वरः deest in A. B. Ca; it should have
been omitted, for Sāyana reads ऊ च, not ऊच्च. Cf. I. 52, 7. 95, 10.—P. 145. l. 6.
(27, 10.) Āsv. has अतिरिक्तोक्त्यानि.—l. 9. बोध्यमान M 1. बोध्यमान A 3. B. Bm. Ca.—
l. 12. यजनाय Ca sec. m. Nir. यज्ञियाय M 1. Ca pr. m. A. यजता B.—l. 18. अग्निदृशि-
भ्यां च, cf. Un. IV. 17; Rv. Bh. I. 66, 10.—l. 25. (27, 11.) इषियुधीधिदसिष्ठाधूसूभ्यो मक्
। उ° १. १४४. चायः किः । उ° १. ७४. M 1 after धूमकेतुः; it is in C 1, but not in A. B. Ca.

P. 147. l. 6. (28, 2.) जघन्यतेरिति Nir. जघन्यत इति MSS.—l. 7. हृतेः to मध्योदात्तः deest
in A. B. Ca.—P. 148. ll. 3 sq. (28, 5.) उरुकरं वोर्ध्वं वोर्करं Ca. C 1. उरुकरं वोर्ध्वं वोर्करं
A 2. A 3. उरुकरं वोर्ध्वं B. उरुकरं वोर्करं वोर्ध्वं M 1. Cf. Nir. SS. vol. iv. p. 30.—
वे तत्तदु° A 2. A 3. C 1. Ca. चेततदु° B. वे तदु° M 1. Cf. Sat. Br. VII. 5, 1, 22.—l. 25.
(28, 7.) बप्सता B. बप्संती A. Ca. बप्सता बप्संती Bm.—l. 26. संभक्तुतमे M 1. A. संभक्तुतमे
B. Ca. Nir.—विद्विद्येते M 1. A 3. Nir. Roth. विजद्विद्यते A 2. Ca. विद्विद्यते B. विद्विद्यते
Nir. SS.—मुंजने B and Nir. भक्षयंती M 1. A. Ca.

P. 151. l. 3. (29, 5.) कृगृगृगृलिगर्दि(गादि B)भ्यो A 2. A 3. B. C 1. Ca. तृगृगृलि° A 1.
कृगृगृगृलिगर्दिभ्यो M 1. Un.—l. 10. (29, 6.) त्वस्मान् A 3 sec. m. Ca sec. m. त्वस्मान् A 2.
त्वान् A 1. Bm. Ca pr. m. C 1. त्वात् B. त्वास्मान् A 3 pr. m.—l. 13. अंचतेत्येति वक्तव्यमिति
M 1. Ca pr. m. अंचतेति Ca sec. m. अंचतेत्येति A 3; wanting in A 2. Cf. Rv. Bh. I.
2, 7.—l. 14. अंचतेत्य M 1, from A 1. B, after दीर्घत्वं.

P. 151. l. 31. (30.) आश्विनोषस्त्री M 1. Ca. Anukr. आश्विनोषस्त्री A 2. A 3. B.—P. 152.
l. 2. (30, 1.) वत्रिः काटुरिति A. B. Ca. वत्रः काट इति M 1. Cf. Ngh. III. 23.—l. 4.
After °युदात्तत्वं M 1 adds वसुतलु उल्लङ्ग करणे किं विडागमस्य निपात्यत इति निघंटुभाष्यं. It
stands in C 1 between घृत्वि and च्छवि, but it is not found in A. B. Ca. Cf. Rv.
Bh. I. 62, 3.—l. 6. °विधानात् ज्ञापकात् A 1. B. Ca. °विधानात् ज्ञापनात् A 2. A 3. °विधा-
नज्ञापनात् M 1; left out in C 1.—l. 12. (30, 2.) आशिराख्येन A 1. B. Bm. Ca. C 1.
आशीरा° M 1. A 3.—l. 30. (30, 4.) कपोत to मध्योदात्तः deest in A. B. Ca. After मध्यो-
दात्तः C 1 adds अथवा अच्युत्यन्न एव लघावंन इति गुह्यदात्तः, cf. Phitsûtra II. 19.—P. 153.
l. 2. (30, 5.) स्तोत्रं to बुद्धिर्न deest in A. B. Ca.—P. 154. l. 19. (30, 11.) सति M 1. इति
A. B. Ca. C 1.—P. 155. l. 5. (30, 13.) तु इति to भवति deest in A. B. Ca.—l. 14.

(30, 14.) चक्रयोः Ca. चक्रियोः Ca sec. m. A. B. चक्रयोः Bm. C1.—l. 23. चक्रयोः चक्रियोः A1. चक्रयोः Ca. चक्रयोः B. चक्रियोः A2. A3. चक्रयोः C1.—P. 156. l. 1. (30, 16.) तमेतया B and Ait. Br. तमेतयर्चा M1. A. Ca.—l. 31. (30, 18.) अमर्त्यः to अमर्त्यं from B.—P. 157. l. 1. (30, 19.) स्थापनापा° M1. MK. स्थापनापा° A2. स्थापनापा° A3. Ca. C1. स्थापनापा° B. Cf. Rv. Bh. I. 52, 3.—l. 8. (30, 20.) स्तोत्रस्याम इति B. Ait. Br. स्तोत्रस्याव इति M1. A. Ca. Also above, l. 26, 1. 27, 13. 30, 17, the reading स्तोत्रस्याम इति is supported by B only, while the other MSS. read स्तोत्रस्यामीति.

P. 158. l. 31. (31, 2.) भूदू (डु C1) सुभस्त्रिभ्यः A. B. C1. Ca. भूदू सुभस्त्रिभ्यः M1. Un.; but l. 35, 2 the MSS. have भूदू.—P. 159. l. 18. (31, 3.) वृज् M1. वृज् A. B. C1. Ca.—l. 35. (31, 4.) प्रापितवन्तः to गार्हपत्यरूपेण deest in A. Ca.—P. 160. l. 12. (31, 5.) त्वमये ॥ त्वमये MSS.—l. 29. (31, 6.) शुषिविमीनां M1. शुषिविमीनां A. Ca. शुषिविमीनां B. Cf. Rv. Bh. I. 8, 4.—l. 32. गताद्यर्थे प्रथमयेति M1. Ca. गताद्यर्थेति Ca sec. m. A2. A3. C1.—P. 162. l. 25. (31, 11.) Read ६२ instead of ३२.—नहि etc. quite different from Un.—l. 26. मनेर्नित not in Un.—नित्वादायुदात्तत्वं C1. बाहुलकादुद्भवः पूर्वपदायुदात्तत्वं A. B. Ca. नित्वादायुदात्तत्वं बाहुलकादुद्भवः M1.—P. 163. l. 34. (31, 14.) तथा A. C1. Ca. तथा TS.; in B the passage is wanting.—P. 165. l. 10. (31, 17.) हविरादानाय B. हविरादानाय A1. हविराजयनाय C1. हविरदानाय Bm. Ca. हविरादानाय A3. हविरोरदानायनाय A2.—l. 13. यथा मन्वाद्यो to गच्छसि तद्वत् M1. यथा मन्वाद्यो यज्ञे गच्छति (गच्छति B) तद्वत् A1. B. Bm. Ca pr. m. अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि (गच्छति Ca. गच्छसि A3 pr. m.) A2. A3. Ca sec. m. मन्वाद्यो यज्ञे गच्छति रनु तद्वत् अथवा etc. C1.

P. 166. l. 18. (32, 1.) इतीप्रत्ययः A. B. Ca. इतीप्र C1. See Rv. Bh. I. 4, 4.—l. 19. वेजो डित् M1. वेजो डित् A. Ca. Cf. Uggvaladatta on Un. IV. 133.—l. 20. वषणाः to प्रत्ययस्वरः deest in A. B. Ca.—P. 167. l. 27. (32, 5.) विगतांसं छि° M1. विगतांसच्छि° A2. A3. Bm. Ca.—P. 168. l. 9. (32, 6.) दर्पयुक्तो M1. Ca sec. m. दर्प° Ca pr. m. हर्ष° A2. A3.—l. 30. (32, 7.) हित्वात् M1. Bm. हित्वा A. Ca.—P. 170. l. 20. (32, 10.) शरीरं M1. Nir. शरीरं शरीरं A. B. C1. Ca, and var. lect. in Nir. SS.—इति after आप is left out in A. Ca. C1.—l. 21. आशेतिरिद्रशु° etc. to तत्को B and Nir. आशेत रिद्रशुसत्को A. Ca. C1, leaving out the words between.—P. 172. l. 12. (32, 14.) क्षेपो न भीतः Bm.

P. 174. l. 31. (33, 3.) Read अर्यः A. B. Ca. C1. अर्यस्य M1. Cf. Rv. Bh. I. 71, 3 (अर्यः MSS.) and III. 43, 2 (अर्यस्य A. Ca. अर्यस्यामि° B).—P. 176. l. 6. (33, 6.) स्रोतवचरिचाः M1. Ca pr. m. चरिताः Ca sec. m. C1. A3.—l. 17. ऊ (उ A2) च A. B. Ca. C1. ऊ च M1. MK. Cf. Rv. Bh. I. 62, 4.—P. 177. l. 7. (33, 8.) ये Bm. ते B. हे A. Ca; deest in C1.—l. 12. परिपूर्वात् from B.—l. 23. (33, 9.) वज्रं कंदसीति विकरणस्य सुः। वज्रं कंदसीतीडागमः A3. Ca. वज्रं कंदसीतीडागमः A2. वज्रं कंदसीति C1. वज्रं कंदसीति विकरणविशिष्टस्य सुः। कंदसि वज्रमितिडागमः B.—P. 178. l. 3. (33, 10.) पञ्चा A. B. Ca. पंचम्या M1.—l. 36. (33, 12.) अडागमस्य A. C1. Ca. आडागमस्य M1.—P. 179. l. 12. (33, 13.) विधु C1. विधु A. B. Ca.—ll. 14 sq. तिरमेन to अभच् deest in A. B. Ca. It ought to have been left out; for Sâyana reads कुत्वं च, not कुच. See Rv. Bh. I. 79, 10. 95, 2.—P. 180. l. 10. (33, 15.) वुर्गुरमिति M1. वुर्गुरमिति B. वुर्गुरेति A. Ca. C1. See Ngh. I. 12; Nir. SS. vol. I. p. 96; Rv. Bh. VIII. 45, 29.

P. 180. l. 32. (34, 1.) आगती भवतं M1. आगती Ca sec. m. A 3. आगत आगतं Ca pr. m. आगच्छतं B. आगच्छतं Bm; deest in A 2.—P. 181. ll. 10 sq. हनेर्हि to राचि: deest in A. B. Ca. After राचि: C1 adds यच्च यच्च पचायच्च.—l. 20. (34, 2.) मधुरद्रव्याणां Ca sec. m. A 3. मधुद्रव्याणां Ca pr. m. Bm. C1. मधुवाहनद्रव्याणां M1.—l. 22. अभिलक्ष्य M1. अनुलक्ष्य A 3. Bm. Ca.—P. 182. l. 16. (34, 4.) अचरा A. C1. Ca. अचरं M1.—l. 17. हविषि° M1. Un. हविशि° A. B. C1. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 5, 4. 6, 2.—इप्रत्यय: MSS.—l. 35. (34, 5.) आ बहत् B. अबहत् A. C1. Ca.—P. 183. ll. 10 to 12. (34, 6.) भेषजा to °कुशिभ्यस्तु deest in A. B. Ca.—l. 14. नानुवर्तते M1. °वर्तते A 3. B. C1. Ca.—l. 22. (34, 7.) चिस्त्रिवारं from Bm.—P. 184. l. 23. (34, 9.) दृश्यते M1. दृश्यते A. B. Bm. Ca. C1.—l. 25. ज्ञायते M1. ज्ञायते A 3. Bm. Ca. C1.—l. 28. उरप्रत्यय: A. B. Ca. C1. उरन्म° M1.—P. 185. l. 21. (34, 11.) आदि: to आयुदात्तत्वं deest in A 3. B. Ca. In A 2 all from आदि: to षत्वकुत्वे is wanting.—P. 186. l. 3. (34, 12.) अभ्यासस्य च M1. अभ्यासस्य च A. B. Ca.

P. 186. l. 9. (35.) बिंगोक्तदेवतापादास्त्रय: A. Ca. °देवतापादा° B. C1. °देवता: पादा° M1. Cf. Anukr. M. p. 7.—P. 187. l. 29. (35, 4.) तवति: M1. तवि: A 3. Ca. C1.—तवेर्लिङ्गा M1. Un. तवेर्लिङ्गा A. B. Ca. C1. Cf. Rv. Bh. III. 26, 4.—P. 188. l. 10. (35, 5.) After धातुस्वर: A. B. Ca add छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते.—l. 22. (35, 6.) स्थितानि M1. स्थिता: A. B. Bm. Ca. C1.—l. 30. साड इति A 3. C1. साड इति A 3 sec. m. A 2. साट इति B; Ca, it seems, has साड, corrected from साट; also Rv. Bh. I. 54, 11. 58, 3. 91, 21 the MSS. vary between साड, साढ, and साट.—P. 189. l. 12. (35, 7.) Read क्यप्रत्ययो A 3. Ca. ज्यप्र° A 2. क्यप्र° C1. क्यप्रत्ययांतो M1.—P. 190. l. 2. (35, 9.) पञ्चत्वर्थ° A 2. A 3 sec. m. B. Ca. पञ्चतीत्यर्थ: Ca sec. m. पञ्चदर्थ: A 3 pr. m. पञ्चदित्यर्थ: C1.—l. 7. ईङ् गती M1. ई गती A. B. Ca.—l. 10. अणु Ca pr. m. Dhp. 30, 5. अण A 3. अण Ca sec. m. M1.—l. 36. (35, 11.) Read छतमिनयी A 3. Ca. °नयी A 2. B. °नयी is the reading in the Kās. Cf. Rv. Bh. I. 121, 3.

P. 191. l. 18. (36, 1.) ववचिथ M1. विवचिथ A 3. C1. Ca. विवचित B. विचचत A 2.—l. 25. वक्ते: A. B. Ca. वचे: M1.—P. 194. l. 13. (36, 8.) गविष्टिषु to °प्रकृतिस्वरत्वं stands in its right place in A. Ca, while in B. C1 and M1 it is placed before आङ्गत:—P. 196. l. 14. (36, 13.) Read खनिकषिकस्यंजी° ॥ हनिकषिकस्यंजी° A 2. B. Ca. हनिकस्यंजी° Ca sec. m. हनिषनि(णि C1)कस्यंजी° A 3. C1. Cf. Rv. Bh. I. 18, 6.—l. 25. (36, 14.) अदेस्त्रिणि च A. B. Ca. °स्त्रिनिश्च M1. °स्त्रिन् Un. The same applies to verse 20.—l. 30. °त्याडागम: M1. °त्यडागम: A. B. Ca.—P. 197. l. 3. (36, 15.) हे अपि to युवत्तम is left out in A. Ca. B omits the words युवत्तम हे अपि. Bm has हे बृहन्नानो महत्तेज: यविष्य युवत्तम अपि. C1 has हे बृहन्नानो हे यविष्य युवत्तम हे अपि. The words बृहन्नानो यविष्य had probably been forgotten in the original MS., as in A. Ca, while B. Bm and C1 supplied them arbitrarily.—l. 26. (36, 16.) °ष्णुहस्त्रिहां A. B. Ca. °स्नुहस्त्रिहां M1.—P. 198. l. 13. (36, 18.) नववास्तुनामकं ॥ नववास्त्वनामकं A. B. Ca. नववास्त्वमेतन्नामकं Bm.—l. 26. (36, 19.) अते A. B. Ca. अतेन M1.

P. 199. l. 21. (37, 1.) भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुद्या इति A 3. B. Ca. C1. भ्रातृव्यापनुद्या इति A 2. भ्रातृव्यो वा अर्वेति M1.—l. 26. रे A 3. B. Ca. C1; deest in M1.—

P. 200. l. 1. (37, 3.) एषां Bm. C I. चेवां A. B. Ca.—l. 12. (37, 4.) एवंभूताय etc. Bm. ब्रह्म एवंभूताय मन्त्रनाय हविर्लं etc. A. C I. ब्रह्म हविर्लं चामन्त्रमुद्दिश एवंभूताय मन्त्रनाय प्र गायत A 3 sec. m. B. Ca.—l. 14. घृष संघर्षे M I. Ca pr. m. घृष संघर्षे Ca sec. m. °हर्षे A 3. घृष संघर्षे Dhp. 17, 58; Rv. Bh. I. 85, 1.—l. 15. स्विं M I. स्विो A. B. Ca. C I.—P. 201. l. 12. (37, 7.) इत्याकारलोपः A. B. Ca. °लोपे प्राप्त ई ह्यघोरितीत्वं M I.—तप्रत्ययः A 3. B. Ca. तन्प्र° A 2. तप्प्र° M I.—l. 18. (37, 8.) जृष् M I. जृष् B. जृषु A 3. Ca. जषु A 2. Similar various readings occur also l. 38, 5. 67, 1.—P. 202. l. 7. (37, 10.) जागुनोऽंशुः B. C I. जागुनो ञुः A. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 39, 5.—l. 15. (37, 11.) उंदने M I. Dhp. 21, 10. उंदे A. B. Ca. C I.—l. 23. (37, 12.) लुकि M I. लकि A 3. B. Ca. C I.

P. 203. l. 20. (38, 1.) यजमानाय M I. Ca pr. m. यजनाय Ca sec. m. A 3. C I.—P. 204. l. 4. (38, 3.) शोभनानि प्राप्यानि (sic) A. B. Ca. C I; Bm reads सुविता सुवितानि शोभनफलानि रत्नादीनि क्क etc.—l. 36. (38, 6.) पद् M I. पद्दु A. पिस्र B. In Ca it is not clear, but it seems to be पतु.—P. 205. l. 27. (38, 9.) ते मरुतः A 3 sec. m. हे मरुतः M I. A 3 pr. m. Ca pr. m. मरुतः Ca sec. m. Bm.—l. 28. तदानीमेति° A. Ca sec. m. C I. तदानीमेति° Ca pr. m. तदानीमेति Bm. तदानीमेव M I.—P. 206. l. 9. (38, 11.) अक्लिन्नगमनैः M I. A 3. Bm. Ca. अक्लिन्न° A 3 marg. C I.—l. 20. (38, 12.) °परिग्रहेण M I. °परिग्रहेण A 3. B. Ca. Bm. C I.

P. 207. l. 29. (39, 1.) वृक्षश्रीभ्यां रूपस्त्रांगयोः पुक्क A. B. Ca. C I. Cf. Rv. Bh. III. 44, 3.—P. 209. l. 9. (39, 5.) यद्वा to इत्यङ् deest in A. B. Ca.—l. 33. (39, 7.) यूयं यथा M I. यूययंथा Bm. यूयं A. B. Ca. C I.—P. 211. l. 11. (39, 10.) °पदांतोदात्तत्वं C I. °पदायुदात्तत्वं A. B. Ca.—l. 12. इवेः A. Ca. इवेः C I. Un.; left out in B.

P. 213. l. 4. (40, 4.) All the MSS. read नञि हन and अमुन्, cf. Rv. Bh. III. 51, 3.—l. 7. (40, 5.) °निवह° MSS. °निहव° Åsv.—l. 30. (40, 6.) हविदिभ्यां कित् A. B. Ca. C I. हदिदिभ्यां कित् M I. This sūtra occurs again l. 73, 10. 85, 1. 117, 25; III. 26, 6. 27, 7. The MSS. vary in all these passages between हविदिभ्यां, हवि°, and हदिवि°, but, except in the two last passages, they are decidedly in favour of हविदिभ्यां; they always agree in having कित् for कित् of Un.—P. 214. l. 8. (40, 7.) °वज्रविधवागुपितं A 3. B. Ca. C I. °वज्रविधवागुपितं A 2. °वज्रविधवागुपितं M I.—l. 24. (40, 8.) After प्रत्ययस्वरः M I inserts चचं । गुधुवीपचिवचियमिसदिचदिभ्यस्त्रः । उ° ४. १६६. It is in C I, but not in A. B. Ca.

P. 214. l. 33. (41.) °र्यमाणो M I. °र्यमाणो A. B. Ca. C I.—देवताः M I. Ca. देवता A (twice).—P. 215. l. 21. (41, 3.) उपदेश° M I. Ca. उपदेश° A.

P. 217. l. 27. (42, 1.) किमायातं B. Ca. किमायातम् A. किमायतं M I. C I. Cf. Rv. Bh. I. 138, 1. 171, 4.—P. 218. l. 12. (42, 3.) मलिन्मुच M I. Ngh. III. 24. वनिन्मुच A. वनिन्मुच B. Ca (मु in Ca obscure). वनिन्मुच C I.—l. 24. (42, 4.) मलिन्मुचोऽचशंसो वृक्कः M I. Ngh. अचशंसः वनिन्मुच A. Ca. C I. वनिन्मुचः अचशंसः A 3 sec. m. वनिन्मुचः अचशंसः वृक्कः B.—P. 219. l. 17. (42, 7.) एके MSS. केचित् Dhātuvritti in The Pandit, N. S. vol. v. p. 367. Cf. Rv. Bh. I. 64, 12.

P. 223. l. 21. (44, 1.) Read जातधनो वा जातविधो वा जातप्रज्ञो वा M I. A 3. जातधनो

(Ca pr. m. adds वा) जातविषो वा जातप्रज्ञानो B. Ca. Nir. See Rv. Bh. I. 99, 1.—P. 224. l. 3. (44, 2.) भूतो A. Ca. भूतेभ्यो M 1.—l. 18. (44, 3.) इविद्युधीं । इविद्युधीं MSS. here and Rv. Bh. I. 65, 5. 74, 4. But cf. Rv. Bh. I. 4, 6. 42, 10. 55, 2.—P. 226. l. 12. (44, 8.) Bm inserts चपः after मेधाविनः.—l. 15. ऊखातो C 1. जखातो A. B. Ca.—P. 227. l. 15. (44, 11.) संप्रसारणे M 1. A 3. Ca. संप्रसारणरणो A 2. संप्रसारणो B. Cf. Pân. I. 1, 4, 6.—l. 27. (44, 12.) कर्मयः to प्रत्ययः deest in A. B. Ca, and ought to have been left out, as in I. 27, 6.—P. 228. l. 3. (44, 13.) वहिष्युषु MSS. both here and I. 60, 1. वहिष्युषु Un. IV. 51; Rv. Bh. I. 3, 8. 6, 5. 14, 6.—l. 14. (44, 14.) जिह्यायामिव A. जिह्यामेव Ca. C 1. जिह्यामिव B.

P. 230. l. 3. (45, 6.) शोचंत इव etc., cf. Sat. Br. I. 4, 1, 38.—l. 5. ऋदिभ्य C 1. Un. ऋदिभ्य A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 48, 15.

P. 236. l. 19. (47, 2.) उन्नतानतरूपं M 1. A 3. उन्नतानतरूपेण Bm. Ca.—P. 237. l. 5. (47, 4.) कक्षाचयरूपेण C 1. Ca pr. m. कक्षा A 2. कक्षा Ca sec. m. A 3. B. कक्षाचयेण Bm.

P. 239. l. 28. (48, 1.) तदस्यास्तीति A. C 1. Ca. दाः दानमस्यास्तीति B. दा दानमस्या अस्तीति M 1.—P. 240. l. 2. (48, 2.) A. Ca have राधो instead of राधो.—l. 20. (48, 3.) जोरी चेति Ca. Un. जोरीचेति M 1. A 3. Cf. Rv. Bh. I. 44, 11. 119, 1.—P. 241. l. 14. (48, 5.) ऽवृजिमंदिनिधाञ्च्यः M 1. ऽवृजिन्बुनिधाञ्च्यः A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 51, 15. 101, 11; III. 34, 6.—P. 243. l. 14. (48, 10.) उषोदेवि नो B. उषोदेवते A. Bm. C 1. Ca.—l. 16. रकारात् deest in A. B. C 1. Ca.—P. 245. l. 15. (48, 14.) निन्वादाबुदात्तत्वं deest in A. Ca. C 1.—P. 246. l. 12. (48, 16.) पादादित्वादनिघातः C 1 after शिष्यते.

P. 246. l. 25. (49, 1.) पूजितार्थः A. Ca. C 1. पूजार्थः M 1. Cf. Nir. I. 4.—l. 32. अनुहंत इति M 1. A 3 sec. m. ऽरंतीति A 3 pr. m. B. ऽरंति इतीति A 2. ऽरंती Ca.—P. 247. l. 26. (49, 3.) अनुर्लक्षणे इत्यनोः M 1. लक्षणे अनोः A. Ca.—l. 35. (49, 4.) प्रकाशसे A. C 1. Ca. Bm. प्रकाशयसि M 1. भावेन प्रकाशयेसि B.

P. 248. l. 12. (50, 1.) उ इति पदपूरणः A. Ca. उं इति पाद(पद B pr. m.)पूरणः (णं B) B. C 1. उ पूरणः Bm. ऊं इति पादपूरणः । छांदसो मकारलोपः M 1, the addition taken from the margin of B. The MSS. generally vary between पदपूरण and पाद°. For the sake of consistency the latter has always been adopted in the text, though often all the MSS. read पदपूरण, for instance, I. 138, 4. Cf. Pân. VI. 1, 134; Prât. 707; Nir. I. 9.—l. 15. देवमन्त्राः केतवो रश्मयो वा MSS. रश्मयः केतवः Nir.—l. 16. संदर्शनाय A. Ca. C 1. दर्शनाय B. Nir.—P. 249. l. 28. (50, 4.) अतिष्ठमृधुधम्यश्च A. C 1. Ca. धम्यश्च B. Cf. Rv. Bh. I. 4, 10. 61, 10. 110, 6; III. 11, 3; V. 9, 3.—l. 35. (50, 5.) ऽभिमुख एव A. Ca. C 1. Bm. ऽभिमुखमेव B.—P. 250. l. 4. न्यक्स्वरी M 1. न्यक्स्वरी A. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 10, 8; Phitsûtra 4, 6. Below, I. 52, 12, A. B. Ca read न्यक्स्वरी.—l. 11. (50, 6.) अन्वयस्तेन केचि MSS.; deest in Nir.—P. 252. l. 24. (50, 13.) नैव B sec. m. नैव A. B pr. m. Bm. Ca. C 1.

P. 253. l. 9. (51, 1.) Ca reads काखायनिं, and in the margin it has the following remark: कण्वस्य युवापत्यं मेधातिथिसंज्ञकमृषिं इन्द्रो मेघरूपधारी भूखाजहार स्वर्गे निनायेति भाषि ऽर्थः. Cf. Rv. Bh. VIII. 2, 40.—l. 15. देवसेनमेवाहयः etc. Cf. Kâs. III. 1, 135; Rv.

Bh. I. 43, 6.—P. 254. l. 25. (51, 3.) **नेन प्राकाशयः** ॥ **नेनाप्राकाशयः** M I. A 3. **नेनाप्राकाशय** C I. **नेन प्राकाशय** B. **नेन प्राकाशयः** Ca.—l. 29. **गुह** M I. Dhp. 22, 52. **गुह** A. B. C I. Ca.—l. 33. **भागापाद्याहि** A. B. C I. **भागापाद्याहि** Ca. **भागापाद्याहि** Un.—l. 37. **त्यनेन** A. Ca. C I. **त्यनेन** B. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 387.—P. 255. l. 11. (51, 4.) **सोऽपिबोभाव** etc., cf. Sat. Br. I. 6, 3, 8.—l. 27. (51, 5.) **देवाश्च ह वा** etc., cf. Sat. Br. V. 1, 1, 1.—P. 256. l. 11. (51, 6.) **देवोदासाय** M I. **देवोदासाय** A. Ca. Bm. **देवोदासाय** B. C I. But see Rv. I. 112, 14. 130, 7; IV. 26, 3; VI. 47, 22.—P. 257. l. 20. (51, 8.) **कन** A. Ca. **कनी** M I. Dhp. 13, 17. **कनि** B. Again, in verse 12, A. B. C I. Ca read **कन**.—P. 260. l. 27. (51, 14.) **सुभूयां निक्षेत्वनुवृत्तावाबुदात्तत्वं** M I after **दीर्घत्वं**. It is in C I, but not in A. B. Ca. Cf. Un. III. 26.—l. 31. **वसुमानित्यर्थः** M I. **वसुमान्** A 3. Ca. C I; wanting in A 2. **वसुमानित्यर्थः** Nir.

P. 262. l. 7. (52, 2.) **धारयतेर्गिनुक्त** not in Un.—l. 24. (52, 3.) **ख्यात्वापा** ॥ **ख्यात्वापा** A. Ca. C I. **आगापा** B. Cf. Rv. Bh. I. 30, 19.—P. 263. l. 27. (52, 5.) **निघर्षयाय** A. B. Ca. **निघर्षयाय** M I.—P. 264. l. 28. (52, 7.) **चित्स त्वष्टा च देवः** A 2. **चित्स त्वष्टा च देवः** A 3. Ca sec. m. **चित्स त्वष्टा चिदेव** Ca pr. m. Bm. B. **चित्स त्वष्टा देव** C I. **चित्स त्वष्टा देव एव** M I.—**अभिभवितृणा** Ca sec. m. **अभिभवितृणा** A. **अभिभवितृणां** B. **अभिभवितृणां** M I. Ca pr. m.—l. 31. **अर्तेरु च** A. B. Ca. **अर्तेरु** M I. Un. Cf. Rv. Bh. I. 95, 10.—P. 267. ll. 25 and 30. (52, 14.) **आनुषत्तं** MSS. **अनुषत्तं** M I. This **आनु**, i. e. **आ + अनु** (cf. Rv. Bh. I. 13, 5), shows that the explanation **आनुषक्**। **अनुपूर्वात्** **घञ** **संग** **इत्यस्मात्** **क्रियनिदितामिति** **नलोपः**। **अनोरकारस्य दीर्घच्छादसः**, which stands in M I at the end of the verse, but does not exist in A. B. Ca, cannot come from Sāyana's hand.

P. 270. l. 6. (53, 4.) **मंतव्या मतिः ऐश्वर्यं** A. Ca. **मंतव्यामिति ऐश्वर्यं** B pr. m. **मंतव्यामितीश्वर्यं** M I. B sec. m.—P. 271. l. 12. (53, 7.) **णसु** A. Ca. C I. **णस** B. Our MSS. always vary between **णसु** (occasionally **णम्**) and **णस**, but are on the whole in favour of **णसु**. Cf. Rv. Bh. I. 56, 2. 57, 5; III. 20, 3. 33, 9. 10. The Dhp. 23, 12, and also the Mādha-viya Dhātuvritti read **णस**.—P. 272. l. 5. (53, 9.) **सुवतः** A. B. Ca. **सुतवतः** M I. Bm.

P. 274. l. 20. (54, 4.) **अवाभिन्नत्** MSS.—P. 275. l. 10. (54, 5.) **मृदूभाव** Nir. M I. **मृदूभाव** A. Ca. C I.—l. 11. **च** deest in A 3. Ca. C I. Cf. Nir. SS. vol. iii. p. 87. From **वृणचि** to **ति वा** left out in A 2.—**धनानीति वा** etc. MSS. **वधेनेति वा** Nir.—l. 21. (54, 6.) **इणस्वशसुशसुनी** M I. Un. **इणस्वशसुशसुनी** A. Ca. **इणस्वसुनी** B. The whole passage in Ca in the margin.—l. 30. (54, 7.) **स च** and **निक्षत्तः** A. Ca. C I. **तच्च** and **निक्षत्तं** M I.—P. 276. l. 4. **पिवि मिचि णिवि** Ca pr. m. C I. Dhp. 15, 79 sqq. **पिवि तिवि णिवि** A 2. **पिवि मिचि तिवि णिवि** Ca sec. m. A 3. **पिवि णिवि** B.—P. 277. l. 4. (54, 10.) **चयावरितु** A. Ca sec. m. C I. **चयवरितु** Ca pr. m. B. **चयस्य वरितु** Bm. **चयावरितु** M I. Cf. Kās. VII. 2, 34.

P. 278. l. 37. (55, 2.) **श्रा** left out in A. B. Ca. C I.—P. 279. l. 7. (55, 3.) **अतिशयित इति** A. Ca. Bm. **शयीत इति** B. **अतिशयेन** C I. **अतिशयितः** M I.—l. 8. **देवैः सर्वैः** Bm. C I.—l. 11. **बुदात्तत्वं** M I. C I. **बुदात्तत्वं चि** A. B. Ca.—P. 280. l. 9. (55, 5.) **मनिप्रत्ययः** B. **मनिः प्रत्ययः** C I. M I. **मनिप्र** A. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 51, 10.—l. 14. **इतीति च** A. B. Ca. **इति च** M I.—l. 23. (55, 6.) **अवाक्यत्** MSS.—l. 30. **कपुभूषिमुषिभ्यः** **किदिति**

कन्प्रत्ययः ॥ The MSS. agree in reading किदिति कन्प्र, but they differ in the body of the sūtra, giving सुवृषि instead of सुवृ, and सुविभ्यः (Ca sec. m. C1) or सुमिभ्यः (B) or सुविभ्यः (A. Ca pr. m.) instead of सुविभ्यः. Cf. Rv. Bh. I. 105, 18; II. 30, 4.—P. 281. l. 10. (55, 7.) After इत्यसुक् M1 inserts सारथयः। सतेर्णिच्च (र्णिच् C1)। उ० ४. ८९. इति घति-
न्यत्ययो (वघिनप्र० C1) णिलोपस्य (sic)। नित्वादाबुदात्तः। It is in C1, but not in A. B. Ca.—
l. 29. (55, 8.) तीषसहेति B. तीषसहेति A. Ca. तीसहेति C1.

P. 282. l. 12. (56, 1.) भुर्वतिर० MSS. भर्वतिर० Nir.—P. 283. l. 12. (56, 3.) धृञ् ॥
ध्रिञ् A. B. Ca. धृङ् C1. Cf. Rv. Bh. I. 37, 7, where all the MSS. read धृञ्; Dhp.
28, 119.—P. 284. l. 6. (56, 5.) त्रैशङ्कादेशः M1. त्रैशङ्का० A. B. Ca. C1.—l. 22. (56, 6.)
श्रीणादिक M1. भौवादिका A. भौवादिक B. Ca. C1.—l. 23. वैक्लवे MSS. We should
expect चवैक्लवे. Cf. Dhp. 19, 82, and Rv. Bh. I. 103, 1, where चवे० is the reading
of all the MSS.

P. 285. l. 20. (57, 2.) लङि B. C1. लिङि A. Ca.—l. 30. (57, 3.) अस्त्युपमार्थस्य A 3. Ca.
C1. उपमार्थ A 2. उपसामर्थ्यस्य B. उपमानस्य Nir. Cf. Rv. Bh. I. 88, 6. 180, 8; VI. 4, 3.

P. 288. l. 30. (58, 4.) ह्यति M1. ह्यति MSS.—P. 289. l. 10. (58, 5.) स्थातु M1.
स्थातुः A. C1. Ca. In B all from कमिमनि० to स्थावरं is wanting.—P. 290. l. 21. (58,
9.) जृवृञ्भ्यामूथन् M1. Un. जृवृञ् ऊथन् A 3. Ca. C1. जृवृञ् ऊथन् A 2. वृञ् ऊथन् B. Cf.
Rv. Bh. I. 23, 21. 116, 11.

P. 293. l. 3. (59, 6.) महित्वं A. Ca sec. m. C1. Nir. SS. महत्त्वं Ca pr. m. M1.
Nir. Roth. महत्वे B.—महाभाग्यं M1. A. Ca. माहा० C1. Nir.—l. 14. प्रणयंती० A.
प्रीणयंती० M1. Ca.—l. 20. भक्तस्वर्गत्वात् M1. भाक्त० A. B. Ca. C1.—l. 32. (59, 7.) उपर्व-
पच्यमितमिमिहर्षेभ्यो A 2. B. Ca pr. m. उपर्वपच्यमितिमिहर्षेभ्यो A 3. नमि० Ca sec. m. A 3.
उपर्वपच्यमितिमिहर्षेभ्यो C1. उपर्वि० and उर्हयो० Un.

P. 294. l. 15. (60, 1.) नञ्कुनिपा० M1. नञ्कुञ्निपा० A 2. Ca. C1. नञ्कुत्निपा० A 3.
नञ्प्रनि० B. Cf. Rv. Bh. I. 25, 15.—l. 19. इन्द्रप्रत्ययः A 3. इन्द्रप्रत्ययः A 2. इन्द्रप्रत्ययः B.
Ca. C1. इन्द्र० M1.—l. 25. (60, 2.) उशिजः कामयमाना देवा M1. देवा उशिजः कामयमाना
A. B. Ca. उशिजः कामयमाना Bm.—l. 30. तुंसृचौ शंसिशिशिशसिन् A 3. Ca. तुंसृचौ शंसि-
शिशिशसिन् A 2. तुचौ शंसिशिशसिन् B. तुंसृचौ etc. C1. तुंसृचौ शंसिन् Un.—P. 295. l. 25.
(60, 4.) The first वा is left out in A. Ca.—P. 296. l. 4. (60, 5.) अथ मध्ये etc., cf.
Sat. Br. I. 4, 4, 15.

P. 298. l. 9. (61, 4.) खच्प्रत्ययो A 3 sec. m. खमच्प्र० A 3 pr. m. A 2. खलुप्र० B.
खलुप्र० C1. M1. खलन्प्र० Ca pr. m. खलप्र० (?) Ca sec. m.—l. 10. ०मिरनिरचौ ॥ ०मिरनिर-
रचौ A. Ca. ०मिरनिरचौ B. C1.—l. 19. (61, 5.) वसस्तिप् M1. A. Ca. वसेस्तिप् C1.
वसेस्तिः Un.—P. 299. l. 9. (61, 6.) इत्यस्य बलस्य etc. A. B. Ca. In Ca the words कियद्वा
यः कोऽपि to निवारयतीति stand in margine, and the same words are left out in B.
C1 has इत्यस्य बलस्य इत्यन्तां न जानातीत्यर्थः. M1 has अस्य बलस्येत्यस्य बलस्येत्यन्तां यः कोऽपि
न जानातीत्यर्थः। तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्वाः। यद्वा etc.—l. 22. (61, 7.) निष्ठाय (नि-
क्षीय M1) विष्णुरूपं A 3. B. Ca. C1. From विष्णुः to विष्णुः left out in A 2. Cf. TS.
VI. 2, 4, 2.—l. 25. दर्भपुञ्जलमुवृद्ध B. TS. दर्भपुञ्जलमुवृद्ध (धत्त C1) A. Ca. M1.—P. 301.
l. 5. (61, 10.) व्यच्छिन्त Bm. व्यच्छिन्त M1. A. Ca.—l. 10. अर्तिषधु० M1. Un. अर्ति-

सुखःधुं A. अर्तिसुखधुं Ca. अर्तिसुखधुं B. C I. See above, I. 50, 4.—P. 302. l. 27. (61, 14.) अपनायकं A. Ca. C I. Bm. नयकं M I.—l. 28. अभवत् B. भवत् A 2. Ca. C I. भवत् A 3. भवेत् Bm.—l. 30. छांदसमत्वं पदकारिः कृतं M I after उादेशः; it is in C I, but not in A. B. Ca.—From hymn 62 the MS. in which I had entered the various readings of A I and C I is lost. These various readings have been used for restoring the text in my first edition, but they could not be verified and quoted in the present edition.

P. 304. l. 24. (62, 1.) शूषं to पचायच् deest in A. B. Ca.—P. 306. l. 13. (62, 4.) प्रतिफलं प्रतिबिंबं A. फलं प्रतिबिंबं B. Bm. Ca.—l. 14. यद्वा to फलिगः is left out in A 2 and Ca, while in A 3 it stands in the margin.—l. 15. अभाययः M I. अभाययः A. B. अभाययः Ca. अभययः Bm.—l. 24. उग्रप्रत्ययः M I. उग्रप्रत्ययः A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 33, 6.—P. 307. l. 34. (62, 7.) हायास्व उं M I. A. Ca. हायास्वमुं B.—l. 36. मास्ते ईतरिति ॥ मास्तेतरिति A. B. Ca.—P. 308. l. 28. (62, 8.) वपुर्भिः to बुदात्तः deest in A. B. Ca.—P. 309. l. 35. (62, 11.) न क्तिचि to बाङ्गलकात् deest in A. B. Ca.

P. 311. l. 9. (63, 1.) कन्प्रत्ययः M I. A. Ca. कन्प्र B. The sūtra is not in Un.—l. 19. (63, 2.) स्तुते B. Ca. स्तुतिः M I. A. Bm.—l. 20. दृश्यत A. B. Bm. Ca. न दृश्यत M I.—P. 312. l. 23. (63, 4.) शस्व डित्वाङ्गुणाभावः A 3. B. Ca; deest in M I.—P. 313. l. 13. (63, 6.) नप्रत्ययः A. B. Ca. नन्प्र M I.—l. 30. (63, 7.) बाङ्गलकाङ्गलादिशेषाभावः M I after लुक्. It is not in A. B. Ca.—P. 314. l. 4. (63, 8.) प्रावर्धयः ॥ प्रवर्धयः MSS.

P. 315. l. 8. (64, 1.) Read वृष A. B. Ca. वृषु M I. Cf. Rv. Bh. I. 112, 8, where all the MSS. read वृष.—l. 19. (64, 2.) युवान A. B. Ca. Bm. पुमान् M I.—l. 30. घोर-वर्षसः । हतेरच् घुर च । उं ५. ६४. । रति हतेर्धुरादेशः । अच् । वृद्धातोर्धुरादेशः । पुडागमः । वङ्गनीहिस्वरः M I at the end of the verse. It is not in A. B. Ca. Sāyana reads पुगागमः, not पुडाः; cf. Rv. Bh. I. 39, 1; III. 44, 3.—P. 316. l. 17. (64, 4.) मृजुष B. मृजुषु A. Ca. Cf. Dh. 24, 58; Pān. III. 3, 104 (मृजा); Rv. Bh. III. 18, 4; IV. 1, 14, 2, 19, etc.—P. 318. l. 2. (64, 8.) पृषु M I. Dh. 17, 55. पृष A. B. Ca.—l. 23. (64, 10.) शत्रूणां B. शत्रून् A. Bm. Ca.—P. 319. l. 4. (64, 11.) पथ्यो A. B. Ca. अपथ्यो Bm. आपथ्यो M I. See the grammatical explanation.—P. 320. l. 21. (64, 14.) हिमाः । हतेर्हि चेति मक्प्रत्ययः । अर्शआयच् । वृषादित्वाङ्गुणाभावः M I after तनादेशः; it is not in A. B. Ca. Cf. Un. I. 146, and Rv. Bh. I. 34, 1.—l. 28. (64, 15.) पुचैस्तद्वतं A 3 sec. m. B. Bm. Ca. पुचैर्वर्धतं A 3 pr. m. A 2. पुचैर्वर्धतं तद्वतं M I.

P. 321. l. 2. (65.) शक्त्यो B. Ca. शक्त्यो A. But A 3 only has शक्तिपुषः, शक्तिः, and शक्तिः, while A 2. Ca read शक्तिपुषः, शक्तिः, and शक्तिः. In B there is a lacuna.—l. 16. (65, 1.) गच्छंतं B before वर्तमानं.—अपिर्देवेभ्यो etc., cf. TBr. I. 2, 1, 5.

P. 324. l. 27. (66, 3.) षष्ठीति --- प्रतिषेधो न भवति A. Ca. षष्ठीति --- प्रतिषेधात् B. षष्ठी । न लो --- प्रतिषेधात् M I.—P. 325. l. 5. (66, 6.) मायतेष्विति B. मायतेष्विति A. Ca.—संयामाः A. B. संयामः Ca.—l. 19. (66, 8.) लाजादिद्रव्यहोमे A. Ca. लाजादिद्रव्यहोमे M I. Bm.—P. 326. l. 10. (66, 9.) चादिलोपे to निघाताभावः deest in A. B. Ca.

P. 326. l. 26. (67, 2.) शोभनाध्यानो A. Ca. शोभनाध्यानो M I. The same applies to I. 70, 4.—P. 327. l. 13. (67, 5.) सुवर्गं A. सुवर्गस्य B. स्वर्गस्य Ca.

P. 329. ll. 32 sq. (68, 9.) पुन्नाब्धो and पुन्नाब्धं A. पुन्नाब्धो and पुं नरब्धं Ca. पुन्नाब्धो and पुं नरब्धं B. In 69, 2 A and B read पुन्नाब्धो, Ca पुन्नाब्धो. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 200, and the Commentaries to Manu IX. 138.

P. 332. l. 14. (70, 1.) After शः A 2. B. Ca add आत्मनेपदं च; it was probably in A 3 also, though it is not visible, the leaf being eaten by worms.

P. 334. l. 28. (71, 1.) अंगुल्यो नित्यं deest in A. Ca. Bm.—l. 32. आवीं । शु गती । इक्ष्मीर्भ्यामिति बाहुलकादन् । शार्ङ्गरवादिस्वाङ्गीन् M I before अक्षीं; not in A. B. Ca.—उषच् A. B. उषन् M I. Ca. Though Rv. Bh. I. 14, 12 the reading उषन् is as clear as possible, we find उषच् again I. 72, 10; IX. 72, 1.—P. 336. l. 14. (71, 4.) मथे A 3 pr. m. Ca. M I. मथ A 3 sec. m. मथी A 2. मंथ B.—P. 338. l. 4. (71, 8.) वृष्ट्युद्देन B. वृष्टेनोद्देन A. Ca.—P. 339. l. 2. (71, 10.) नमः to असुन् deest in A 2. B. Ca. In A 3 the leaf is damaged. 47549

P. 339. l. 16. (72, 1.) अमृतं A. Ca. अमृतं वै M I.—P. 340. l. 10. (72, 3.) ईदृक् चान्यादृक् च A. Ca.; lacuna in B. ईदृक् TS.; Ca has तादृक् for तादृक्. See Rv. Bh. I. 6, 4.—l. 14. फिष इति ॥ फिषिति A 2. Ca. फिष् इ° M I; lacuna in B; damaged in A 3.—P. 342. l. 4. (72, 7.) अनुषक्तं A. B. Ca. आनुषक्तं Bm. Cf. above, I. 52, 14.—ll. 25 sq. (72, 8.) अजादिप्रत्ययप्रसंगे A. M I. अजादिप्रसंगे Ca.—यद्वक्तव्यमिति M I. व्य इति A. Ca.—भावार्थे M I. भवार्थे A 3. B. Ca. Cf. Kās. IV. 3, 160.—P. 343. l. 2. (72, 9.) तमाहरन् TS. हरं B. हरन् M I. A. Ca.—l. 19. (72, 10.) Ca marg. B. Bm add उत्पन्नाः after ज्वालाः.—उत्पच्छति A. गच्छति Bm. Ca. M I.

P. 344. l. 2. (73, 1.) यथा deest in A. B. Ca. Bm.—तद्वत् omitted in B.—l. 36. (73, 3.) पृथिवीं पृथिव्यां deest in A. B. Ca. Bm.—P. 346. l. 29. (73, 7.) धारणपोषणयोः M I. दानधारणपोषणयोः A 2. दानधारणयोः A 3. Ca. Cf. Dh. 25, 10.

P. 348. l. 9. (74, 1.) प्रवर्तमानो M I. वर्तमानो A 3. Ca. Bm.—l. 17. (74, 2.) निपठिति° M I. निपठिति° A 2. Ca. निपठिति° A 3. B.—P. 349. l. 29. (74, 8.) स्वस्माद्° M I. A 3 sec. m. अस्माद्° A 3 pr. m. A 2. Bm. अस्माद्° Ca.

P. 350. l. 16. (75, 1.) प्रीतिबलयोः A 2. B. बलनयोः A 3. Ca sec. m. T. M I. बलनयोः Ca pr. m. See Dh. 27, 13; Rv. Bh. I. 36, 10. 161, 5; VIII. 2, 5; X. 161, 2. Cf. V. 15, 5.

P. 353. l. 18. (77, 1.) गीः from Bm. T.—P. 354. l. 32. (77, 5.) एव before एव-मुक्तेन Bm.

P. 355. l. 20. (78, 2.) दुवस Ca. T. M I. दुवस् A 3. B.

P. 357. l. 3. (79, 2.) कांताभिरिव T. कांतिभिरिव A. Ca. Bm. M I.—l. 23. (79, 4.) स्वामि A. Ca. M I. स्वमि T. Cf. Rv. Bh. I. 150.—P. 358. l. 11. (79, 6.) अप MSS. अपि M I. Dh. 32, 77.—l. 27. (79, 8.) वृत्त Ca pr. m. वृत्त Ca sec. m. A. T. M I. Cf. I. 9, 5. 26, 7.—l. 34. (79, 9.) शोभनेन ज्ञानेन M I. A 3. T. शोभनेन A 2. Bm. शोभनबुद्धि-विशेषण Ca.

P. 362. l. 1. (80, 7.) वक्ष्ये चतुर्थी A 3. Ca marg. M I; deest in A 2. T.—l. 2. येन वीर्येण inserted in Ca marg. A 3. M I after यस्मात्, but not in A 2. B. Bm. T.—तं प्रसिद्धं वंचयितारं Bm. तत् प्र° A 3. Ca. प्रसिद्धं जयितारं B. त्यज्यधि-

तारं A 2. त्वाजधितारं T.—P. 365. l. 1. (80, 16.) Read गम्युष्हीत्वात्तनेपदं, and cf. Rv. Bh. I. 6, 7.

P. 365. l. 8. (81.) दशतव्याः A 3. M I. दशतव्या A 2. दशतव्या Ca. T has चष्टके प्रथमे दशतव्या पंचम इति तः.—l. 13. माध्वदिने सवने A. माध्वदिने B. Ca. मध्वदिने T.—P. 366. l. 21. (81, 3.) कं कंचन Bm.—P. 368. l. 23. (81, 8.) हिशब्दानु° T. शब्दानु° A. Ca. M I.

P. 369. l. 13. (82, 1.) याचयस Bm. Ca. वाचस A. B. याचयस M I. याच(or ज?)स T.—l. 17. चित्स्वरेण A. तित्स्वरेण M I. Ca. T.—l. 19. अनार्थः B. Ca. T. अनार्थः A. अनर्थः M I. Cf. Dhātuvritti in The Pandit, N. S. vol. vii. p. 571.—l. 21. रूपस्य सिद्धिः A 2. रूपस्य सिद्धिः A 3. T. रूपस्य सिद्धी B. रूपसिद्धिः Ca. M I.—P. 370. l. 12. (82, 3.) सावामहि B. Bm. Ca.; deest in A; in T all from वंदिषीमहि to वंदिषीमहि is left out.—l. 22. (82, 4.) कामानिवर्षकं A. T. M I. वर्षितं B. Bm. Ca.—l. 23. धानामिश्रितं A. Ca. M I. मिश्रित Bm. धानामिश्रितं T. धानामिः श्रितं B.—P. 371. l. 2. (82, 5.) प्रक्षानं A 3. Bm. Ca. M I. प्रक्षापनं T; wanting in A 2.—l. 21. (82, 6.) प्रार्थनायां A. Ca. M I. वर्तमाने T.

P. 371. l. 31. (83, 1.) प्राप्तवेषु पशुषु T.—P. 372. l. 34. (83, 3.) एकमेव M I. T. एकमेवः A. एकमनयोः B. Ca.—P. 373. l. 2. तस्य M I. तस्या A. B. Ca. तस्यात् T.

P. 376. l. 18. (84, 8.) वधिष्यति A. वाधिष्यति M I; deest in B. Bm. Ca. T.—P. 377. l. 17. (84, 10.) Ca inserts वसुशब्दाद् before गुणवचनात्.—l. 33. (84, 12.) ज्ञायंत ॥ ज्ञायत A 3 pr. m. Bm. Ca. ज्ञायत A 3 sec. m. ज्ञायते A 2. ज्ञातव्य(or ंश्च, or ंय?) B. ज्ञातव्य T. ज्ञापयंत M I.—P. 378. l. 4. (84, 13.) इत्येका द्वे च deest in A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 6, 4.—l. 32. (84, 15.) सौर्याचांद्रमसीभ्यां T. सौर्याचांद्र° A. सूर्याचांद्र° B. Ca. सौर्याचांद्र° M I.—P. 379. l. 3. T reads यादृशीः संज्ञा लभते तादृशीः.—l. 10. अपहितमंतर्हितं वेति B. Nir. अपहतमंतर्हितं वेति A. Ca. अपशतमंतर्हितं वेति T.—l. 11. अघ्न्यादयश्च M I. Un. अर्घ्या° A. Ca. T. Cf. Rv. Bh. I. 116, 6. 119, 7. But see Pân. V. 4, 25.—P. 380. l. 1. (84, 16.) अस गति° T. Dhp. 21, 21. असु गति° A. B. Ca. M I.—l. 33. (84, 18.) प्रकृतौ विकृतौ च A. प्रकृतौ च B. प्रकृतौ Ca. T.—P. 381. l. 4. सीमन् Un. M I. Ca. सामन् A. B. शामन् T. Cf. Rv. Bh. III. 32, 10.

P. 381. l. 31. (85.) पंचम्यंते B. T. Anukr. M. ंम्यंते A. ंम्यंते Ca.—P. 382. l. 14. (85, 1.) संघर्षे B. T. Ca. संहर्षे A. M I. T has घृष for घृषु. Cf. above, I. 37, 4.—P. 383. l. 3. (85, 3.) ंस्त्रक्षणगतिषु A. ंस्त्रक्षणकान्तिगतिषु Ca. T. M I. Cf. Rv. Bh. I. 102, 1. 108, 4; III. 10, 4. The MSS. vary not only as to कान्ति, but they vary also between स्त्रक्षण, स्त्रक्षण, and स्त्रक्षण.—l. 23. (85, 5.) यदा Bm. Ca. T. यथा A. M I.—प्रायूयुजत T. प्रायूयुजन् A. Ca. Bm. प्रायूजन् B. प्रायूयुजत M I.—P. 384. l. 5. (85, 6.) यद्वा बाहुभिरंतरिचं भिंदानाः T after आहव्य.—P. 385. ll. 27 sq. (85, 10.) Instead of आहावं and ंवे T reads आह्वानं and ंवे(!).

P. 388. l. 4. (86, 5.) लिटः क्रसुः Ca. T. लटः क्रसुः A. M I.

P. 389. l. 23. (87, 1.) महन्नमितत् A 3 sec. m. T. न्नमितत् A 2. वज्रन्नमितत् A 3 pr. m. वज्रन्नमितत् M I. Ca. Cf. Ngh. III. 3.—l. 30. जल्प deest in T.—l. 36. उपधासोपः B. Ca. ंधाया सोपः T. ंधादेशोपः A. M I.

P. 392. l. 16. (88, 1.) कक्षपात् M I. काक्षपात् A. Ca; T has मारीचात्काक्षपात्.—l. 23. वाय M I. वय T. प्राय A. B. Ca.—l. 25. प्रथमागामिनी A. Nir. SS. प्रथमगामिनी T.

Nir. Roth. प्रथमागमिनी B. Ca.—l. 26. महद्वन्ति Nir. SS. महद् MSS. Nir. Roth. But Sāyana's own words महद्वन्तरिषु द्रवन्तीति prove that °द्र° of our MSS. is meant for °द्र°. —P. 394. l. 8. (88, 5.) तदेतत्स्त्वोच T before त्यन्.—l. 14. माध्यमिका A. B. Ca. T. Nir. SS. माध्यमिका M I. Nir. Roth.

P. 395. l. 23. (89, 2.) रन्प्रत्ययांतो T. रक्प्र° M I. A. ऋक्प्र° Ca. Cf. Rv. Bh. I. 1, 6. 2, 6. 3, 5. 117, 14; III. 10, 9.—P. 396. l. 34. (89, 5.) T reads येन प्रकारेण भवेत् तेनेव प्रकारे रक्षिता पालयिता पायुः पाता प्रपिष्टभागस्य पाता अदब्धः केनाप्यहिंसितः स एव पूषा स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय च भवतु ॥ In A 2 all from रक्षिता to रक्षिता is left out.—P. 397. l. 9. (89, 6.) विनाशनाम M I. A. Nir. var. lect. विनाशनाम Ca. T. Nir. Cf. Rv. Bh. I. 35, 1; VII. 1, 20.—P. 398. l. 8. (89, 8.) After मा भूत् T inserts ओचचक्षुषोर्भद्राभद्रविषयश्रवणदर्शने प्रतिनियते अतो नित्या भद्रविषयश्रवणदर्शने स्थातामिति प्रार्थयति.—l. 21. (89, 9.) पितरोऽस्माकं रक्षितारो A. Ca. Bm. M I. स्वपुत्राणां पितरो T; wanting in B.—l. 22. कादिलोपो T. कादिलोपे A. Ca. sec. m. M I. लोपो Ca. pr. m. Cf. Rv. Bh. I. 79, 11. 84, 17. 94, 9. 138, 1; Pān. VI. 4, 149, 8.—P. 399. l. 7. (89, 10.) After जन्माधिकरणं T inserts यद्वा जातमुत्पन्नं अनित्यमस्वस्थमानं वा यदस्ति.

P. 400. l. 33. (90, 6.) मधोरञ् A. Ca. M I. मधोर्ज T. मधोर्ज Pān.—P. 401. l. 4. (90, 7.) मधु from T. Bm.—l. 24. (90, 9.) Before उद्गमः T inserts an explanation of बृहस्पतिः similar to that in I. 89, 6.

P. 402. l. 15. (91, 1.) तव युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तस्य T before प्रणीती.—P. 405. l. 23. (91, 11.) कोकककनी A. B. Ca. T. °ककनी M I. °ककनी Un.—P. 406. l. 20. (91, 14.) आर्धधातुकत्वादच्यनिटि ल(लि B) सार्वधातुके वि° B. Ca. T. णिटीति सार्वधातुके वि° M I. आर्धधातुके वि° A.—P. 407. l. 22. (91, 18.) अयणार्थानि B. Bm. T. अपणा° A. Ca. M I.—l. 27. ससाधनक्रिया° A. B. Ca. T. साधनक्रिया° M I. Cf. Kās. V. 2, 80.—P. 409. l. 1. (91, 21.) अप्सातुकं A. B. Ca. T. अनत्तुकं M I.

P. 410. l. 8. (92, 1.) यस्मादेवं तस्मात् A 3. Bm. Ca. M I. यस्मादेता T. From अकृत to चञ्जति left out in A 2.—l. 12. पूजनार्थे B. Ca. Nir. पूजार्थे A. T. M I.—l. 13. भानुना B. Ca. Nir. भानु T. भानुं A.—l. 22. (92, 2.) आरोचमाना A. Ca. M I. रोचमाना Bm. अरणवर्णा T.—P. 411. l. 20. (92, 4.) स्वकीयं Bm. Ca. M I. स्वावयवं A. T.—l. 23. भुवनाय सर्वस्वे deest in A. Ca. M I.—l. 27. °गर्ध्वज° and इत्यगर्ध° A. B. Ca. T. °गर्ध्वज° and इत्यगर्ध° M I. MK.—P. 412. l. 16. (92, 6.) शोभनांगी A. T. शोभमाना B. Bm. Ca.—l. 25. (92, 7.) प्रियसत्त्वात्मिकानां शब्दानां T.—l. 32. लटि T. लिटि Ca. लङि A. M I.—P. 416. l. 17. (92, 17.) अहोरात्रावित्येके B. Nir.; deest in A. Ca. T. M I.

P. 418. ll. 4 sq. (93, 4.) वृसिः and वृसयति A. B. Ca. वृसिः and वृसयति T.—l. 12. °पाशस्यति° M I. Un. and probably Ca. pr. m. °पासस्यति° T. °पालस्यति° A. B. Ca. sec. m. Cf. Rv. Bh. I. 7, 9; III. 9, 7.—P. 419. l. 33. (93, 8.) डेरञ्चतावप्रत्यये A. T. °तावत्प्र° B. °तो वप्र° M I. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 41, 1; IX. 93, 4.—P. 420. l. 7. (93, 9.) संभूती T. M I. संतो भूती A. B. Ca.—l. 14. (93, 10.) दीदयतिः A. Ca. M I. दीदितिः T.

P. 421. l. 6. (94.) जातवेदस deest in A. B. Ca. T.—P. 422. l. 6. (94, 3.) Instead of अस्मात्सं to क्तिप् T has अस्माच्छक्ति णमुत्तमुत्ताविति तुमर्थे कमप्रत्ययः.—P. 423. l. 4. (94, 6.) °रूपेण वागिन्द्रियाधिष्ठानुत्तेन वावस्त्राय M I. °रूपेण वाह्यमिन्द्रि° A 2. °रूपेण वाप्यमिन्द्रि° A 3.

* E

बुष्ण in the Samhitā text for बुष्णः, the more so because he makes no remark about the vibhaktivatyaya.—l. 14. ईषन्प्रत्ययः A 3. Ca. ईषन् T. अरीषन् ईषन् A 2. ईषन् B. अरीषन् M 1.—l. 29. (100, 18.) शसु M 1. Dhp. 26, 92. शस A. B. Ca. T.—P. 446. l. 5. (100, 19.) समुयाम प्रयच्छाम यदा इद्रेण दत्तमन्नं संभजामहे T.—l. 8. हुमावाभावः Ca pr. m. M 1. नमावाभावः A. B. Ca sec. m.; deest in T.

P. 446. l. 11. (101.) कृत्स्न etc. A. Ca. T. कृत्स्नस्तुस्त्रिष्टुबन्तमाया गर्भस्त्राविष्णुपनिषत् M 1. Cf. Anukr. M. p. 9.—l. 25. (101, 1.) इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं Ca. इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं A. M 1; deest in T.—P. 447. l. 30. (101, 4.) वधेर्वा प्रकृत्यंतरात् पचाद्यधि रूपं T at the end of the verse.—P. 448. l. 17. (101, 6.) कृकृकनी T. M 1. कृकृकनी A 2. कृकृकनी A 3. B. Ca. कृकृक Un.—वेगितायां गती गम्यमानायां T.—P. 449. l. 15. (101, 9.) आहवनीये A 2. सवनीये A 3. B. सवनीय Bm. Ca. T.

P. 450. l. 14. (102, 1.) कीर्त्तनवसेन M 1. कीर्त्तितेन वसेन A 3. B. Bm. T. कीर्त्तनेन वसेन Ca.—P. 451. l. 3. (102, 2.) कुरच् A 3. Ca. कुरच्प्रत्ययः T. करच् A 2. कारच् B. अच् M 1.—l. 30. (102, 5.) धनदानाय Bm. Ca. M 1. धनस्त्राभाय A 2. T. धनमादाय B. धनाय A 3.

P. 454. l. 15. (103, 1.) युद्धामिमुखमेव A. Ca. Bm. T. यद्धामिमुखमेव M 1. In Bm यद्धा to °युक्तं, as usually, is omitted.—l. 21. उभयोः सेनयोः T.—P. 455. l. 13. (103, 3.) After शेषः T inserts यद्धा अस्तेति क्रियापदं शिप.

P. 457. l. 20. (104, 1.) विद्यंति T. M 1. वद्यंति A 3. B. Ca. वंति?—l. 35. (104, 2.) कृजृवृसिद्धपण्यं । कृजृवृसिद्धपण्यं A. कृजृसिद्धपण्यं B. कृजृवृसिद्धपण्यं Ca. कृदृवृवृसिद्धपण्यं T.—P. 459. l. 4. (104, 5.) विनिर्गतसपो M 1. विनिर्गतसपो A. Ca. °पसाः B. °षपो Bm; T reads निर्गतसपो निर्गतमेङ्गो.—l. 5. यथेष्टाचारी A 3 sec. m. Bm. Ca. T. यथेष्टाचारी A 3 pr. m. M 1.—l. 6. विनिर्गतसपः सपः A 2. Nir. SS. °पसः पसः A 3. T. Ca pr. m. °पसाः पसः Ca sec. m. M 1. Nir. Roth. See Nir. SS. vol. iii. pp. 87 and 90. Considering Sāyana's own explanation it seems more than probable that Sāyana at least quoted °सपः सपः, whatever the correct reading in Yāska's Nirukta may be.—l. 7. विभजति A. Ca. T. विनाशयति M 1. Nir.—l. 32. (104, 7.) चोदस्व चोदय T. चोदयस्व A. Ca. M 1. चोदस्व Bm.—P. 460. ll. 10–12. (104, 8.) मा च नः to विनीनशः A 2. Ca sec. m.; left out in A 3 and Ca pr. m. B. Bm have तथा नोऽस्माकं सहजानुषाणि आधानि सहोत्पन्नानि पाचा पाचाणि सुवादीनि मा निर्मेत मा भिनः, while in M 1 यद्धा नोऽस्माकं सह° etc. was added after विनीनशः. T gives quite a different explanation of its own, अपि च पाचा पाचाणि रक्षणे समर्थानि सहजानुषाणि अनुर्वक्ष्य तेन संबन्धाः सहजानुषाः समानवस्थानो ज्ञातय इत्यर्थः तेः सह वर्तमानान्युत्पन्नान्यपत्न्यानि तानि च मा भेत मा भिनः उत्पन्नान्यस्मदीयान्युषान्नचित्यर्थः ॥.—l. 33. (104, 9.) उत्तस्य प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेतुंगभावः T. अशुशुपुक्रुशु इति सेहिः A. Ca. M 1. Cf. Rv. Bh. I. 82, 1.

P. 461. l. 7. (105.) विनियोगो क्षेपिकः T.—l. 17. (105, 1.) यद्धा आप इत्थंतरिचनम तच्च मध्ये T before वर्तमानः.—P. 462. l. 2. (105, 2.) °वसदान° A 3. Ca sec. m. M 1. °वसलन° A 2. °वसदान° Ca pr. m. T. Cf. Dhp. 32, 31; Rv. Bh. III. 39, 8; VII. 66, 18.—l. 8. (105, 3.) दिवस्योपरि A 3. Ca. Bm. B. दिवस्योपरि M 1. परिः पंचम्यर्थानुवादी दिवः स्वर्गात् T.—P. 463. l. 12. (105, 6.) संबन्धिनः A 2. संबन्धि A 3. B. Bm. Ca. T.—l. 28.

(105, 7.) मधिमार्गं A 3. B. Bm. Ca. T. मध्ये मार्गे गच्छंतं (गच्छं A 2) M 1.—P. 464. l. 15.
 (105, 8.) चक्षुर्धे कविधानं साक्षायापाब् T. चक्षुर्धे कविधानमिति कः साक्षायापाब् (साक्षा A 3)
 M 1. A 3. Ca. मापाब् A 2, omitting शिखा to साक्षा. Cf. Rv. Bh. I. 30, 19. 52, 3.
 83, 2.—P. 465. l. 18. (105, 11.) द्वादशराश्यात्मकेन T. द्वादशराश्यात् --- (follows lacuna)
 B. द्वादशराश्यात्मना M 1. A 3 sec. m. Ca. *रश्मात्मना A 3 pr. m. द्वादशात्मना A 2.—
 P. 466. l. 10. (105, 13.) कुलं M 1. A 3 sec. m. कुलं पथे A 2. कुलं पथो A 3 pr. m.
 कुलवत् B. कुलवत्सि Ca. T.—l. 26. (105, 15.) दुःखानिवारकस्य A 2. दुःखानिवारकस्य A 3.
 Ca. Bm. दुःखानिवारकस्य B. दुःखानिवारकस्य T.—P. 467. l. 6. (105, 16.) T reads हे
 देवाः स अतिक्रमे युष्माभिरतिक्रमितुं न शक्यः etc.—l. 12. *कारस्य। यो न्यः A 3. Ca. T. *कारस्य
 लोपः M 1.—l. 24. (105, 17.) खर्जिपिण्यादिभ्य etc. ॥ खर्जिपिण्यादिभ्यो दूरदचाविति भावे दूरप्रत्ययः
 A 2. *पिण्यादिभ्यां दूरदूलाचाविति भाव ऊरप्र० A 3. B. *पिण्यादिभ्यां (sec. m., *पिण्यादिभ्यं pr. m.)
 ऊरोलाचाविति भाव ऊरप्र० Ca. खर्जिपिण्यादिभ्य ऊरदूरचाविति भाव ऊरचप्र० T. See Rv. Bh.
 I. 133, 2, where A 2. B. Ca read खर्जिपिण्यादिभ्य; as to *पिण्या (*पिण्या M 1), cf. कुठि-
 कंथोः Un. IV. 143.—l. 32. (105, 18.) मां A. B. Ca. T. मा मां Bm. M 1.—P. 468. l. 12.
 सवुभूषुषिसुषिभ्यः Un. M 1. सवुषि(सवुषि A. सवुषि B)भूषुषि(सुषि T)सुषि(पुषि A 3. Ca. सूषि
 B)भ्य A. B. Ca. T. Cf. Rv. Bh. I. 55, 6.—l. 13. अच दर्शनार्थो धातूनामनेकार्थत्वात् A. Ca.
 M 1. निशामनं दर्शनं T.—l. 14. पृष्टिः पृष्ठं (पृष्ठं A 3) is inserted before स्यूय in T, and after
 संस्यर्शने in A 3. Ca.

P. 469. l. 24. (106, 4.) उपवाजयन् A 3. B. Bm. Ca. T. उपह्वयन् M 1.—P. 470. l. 17.
 (106, 6.) वाढशब्दो deest in A 3. B. Ca. T.

P. 471. l. 4. (107, 1.) प्रलेति प्राप्नोतु M 1. Bm. प्रति एति प्राप्नोति B. प्रति प्राप्नोतु A. Ca.
 प्रलेति प्रतिगच्छति सुखं जनयितुं स्वर्गलोकां प्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा देवानां संबंधी योऽयं यज्ञः सोऽस्माकं सुखं
 सुखं प्रतिप्राप्नोति T.—l. 5. भद्रानुग्रहं B. Bm. Ca. भक्तानुग्रहं M 1. A. T.

P. 473. l. 26. (108, 5.) अपिखाऊतिद्वारा वृ० T. द्वारा वृ० A 3. Ca sec. m. धारा वृ०
 Ca pr. m. Bm. B. धारवृ० M 1.—P. 474. l. 8. (108, 6.) दानादनयोः M 1. A 3 sec. m. Ca.
 दानादानयोः A 3 pr. m. B. T. Cf. Rv. Bh. I. 36, 8. 44, 4. 110, 6; III. 9, 8.—l. 27.
 (108, 8.) After पिबतं T adds एतने (i. e. *ने) दत्ताभिमतं व्याख्यानं ऐतिहासिकपथे तु यदुतुर्वशा-
 दयः पंच राजानो ययातिः पुत्रास्तत्संबन्धिनीषु प्रजास्तिरिति योज्यं.—l. 28. यमेर्दुक्क not in Un.

P. 476. l. 32. (109, 2.) दाक्षिणाजाः A 3. Nir. दाक्षिणाजाः T. दक्षिणाजाः M 1. Ca.—
 l. 34. शस्त्रातिः MSS.; deest in Nir.—P. 477. l. 1. अच B. Ca. T. Nir. अथा M 1. A.—
 l. 22. (109, 3.) नाधु A 2. B. Ca pr. m. T. नाधु A 3. Ca sec. m. M 1. Cf. Dhātuvritti
 in The Pandit, N. S. vol. iv. p. 616.—P. 478. l. 1. (109, 4.) अनुस्वार० A. Ca. M 1.
 अनुनासिक० T.—l. 24. (109, 6.) भुवना M 1. Bm. भुवनानि A. B. Ca. T.—P. 479. l. 6.
 (109, 7.) तेऽर्चिषममि० A. Ca. M 1. तेऽर्चिरमि० T. Cf. Khând. Up. IV. 15, 5; Sat. Br.
 XIV. 9, 1, 18.

P. 479. l. 31. (110, 1.) सुखाय युष्मन्नगाय T.—P. 480. l. 11. (110, 2.) परिपक्वज्ञानाः
 A. Bm. Ca. T. अपरि० M 1.—l. 22. इकारलोपो M 1 by conjecture. 'All the MSS.
 omit इकारलोपो, but have yet the च after भूमावः, which leaves no doubt that इकार-
 लोपः must have preceded it' (Preface to 1st edition, p. xxi). The च, however, might
 also be accounted for by the preceding ह्रनिच्.—l. 32. (110, 3.) होतुचमसादिमुखाचम-

सप्ततुष्टयकूपेण चमवः A 3. Bm. Ca. M1. होतुचमसादिषु मुख्यचमसप्ततुष्टयकूपे त चमवः A 2. होतुचमसादिष्वेव सप्ततुष्टयं T.—P. 482. l. 23. (110, 7.) चमि तिष्ठम चमिमवेम T.—P. 483. l. 14. (110, 9.) वेजनयुक्तिः A 3. B. Bm. Ca. T. -वेन यु० A 2. वावेन यु० M1. Cf. Nir. II. 28; Rv. Bh. I. 116, 6.

P. 483. l. 30. (111, 1.) निष्पाद्यकर्मणो लामवत्कर्मणो वा M1. निष्पाद्यकर्मणो वा A. B. निष्पाद्यकर्मणो Ca. निष्पाद्यकर्मणो लव्यकर्मणो वा T.—P. 484. l. 6. ०र्ध्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं A 3. Ca. ०र्ध्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं B. ०र्ध्यात्पूर्व-प्रवृत्तिनिमित्तं A 2. ०र्ध्यात्पूर्ववत्प्र० M1; T has ०र्ध्यात् विप्ति-निमित्तम्माचष्टे.—l. 25. (111, 3.) रथाथैव वा M1. रथाथैव A. Ca. Bm (which never gives optional explanations). तथैव T.—P. 485. l. 10. (111, 4.) मुचिनुक् A 3 (where the whole passage stands in marg.) M1. मुचिनुक् A 2. B. Ca. T. Cf. Nir. SS. vol. i. p. 302.—l. 22. (111, 5.) ह्रस्वे Ca. T. ह्रस्वेन A. M1.

P. 485. l. 28. (112, 1.) जागतं deest in T and Åsv.—l. 36. (112, 1.) चहं Bm. M1. हे Ca; deest in A. T.—P. 486. l. 5. इत्यभियुक्ताः A. B. Ca. T. तेन ह्यभियुक्ताः M1.—P. 487. l. 20. (112, 4.) यामिः Bm. यामिः युष्मदीयामिः T; deest in A. B. Ca. M1.—l. 35. (112, 5.) आलोकं संभक्तुमि० T. M1. आलोकं भक्तुं आलोकमि० A 2. आलोकं संभक्तुं (संभुक्तं Ca) आलोकमि० A 3. Bm. Ca. संभक्तुं आलोकमि० B.—P. 488. l. 14. (112, 6.) कृपादि A 3. Bm. Ca. T. तदादि कृपादि A 2. तदागादि कृपादि वा M1.—l. 18. असु T. असि A. B. Ca. अस M1. Cf. Dhp. 32, 129; Rv. Bh. I. 116, 22.—P. 489. l. 31. (112, 10.) प्रेरयितारं A. T. M1. प्रापयितारं B. Ca.—l. 32. प्रेषु (प्रे B) गतिप्रेरणप्रेषणेषु A. Ca. M1. प्रेष प्रीक्षणप्रेषणेषु T. Cf. Dhp. 13, 15.—P. 490. l. 8. (112, 11.) दीर्घश्चवसे प्रथितयशसे T.—P. 491. l. 9. (112, 14.) शंवः B. Ca. pr. m. T. शंवरः A. Ca. sec. m. M1.—l. 13. जु A 3. M1. जू A 2. B. Ca. T. The MSS. vary also in other passages, as I. 116, 1. 118, 9. 119, 1. Cf. Dhp. 22, 50; Pān. III. 2, 177; Rv. Bh. III. 12, 3.—l. 21. (112, 15.) विखनसः Ca. M1. विखनस A 3. विखानस T.—l. 22. सुतमिति A. B. Ca. T. सुतं M1. Cf. Rv. Bh. I. 113, 19.—l. 23. वेनं A. Ca. M1. वेतं B. वेन्यं T.—P. 492. l. 19. (112, 17.) धियत B. T. धीयत A. Ca. M1. धियते धीयते वा Nir.—l. 32. (112, 18.) आमंचितं Ca. T. आमंचितं A. Bm. M1.—l. 33. सुहि A 3. Ca. M1. सूयेति A 2. सुहीति तेन चाश्विनी सूयेति T.—P. 493. l. 1. पृथिव्यामुत्तेन Ca. ०व्यमुत्तेन T. ०व्या गुप्तेन A. Bm. M1.—l. 13. (112, 19.) सुदेवं शोभनो देवः सुदेवः तच्च भवं T.—P. 494. l. 26. (112, 23.) एतद्वा etc., cf. Sat. Br. II. 1, 2, 11; V. 4, 3, 7.—l. 31. सिङ्ग्र० M1. सिङ्ग्र० A 3. Ca; lacuna in T.

P. 496. l. 13. (113, 1.) एव before एवमेव T.—l. 14. अरेक् अरेचितवती A. B. Bm. Ca. अरेक् अरेचि रिक्तवती T.—l. 17. रात्र्युषसे Ca. M1. Nir. रात्रिष्वसे A. B. T.—l. 27. व्याधयेन वा T.—P. 497. l. 8. (113, 2.) T has वृत्तेः for रोचतेः.—l. 10. अनुच्यावितेतिरेतरं A 2. Ca. sec. m. Nir. अनुच्यावितरेतरं A 3. T. M1.—l. 32. (113, 3.) मिधु मेधु T. मेधु मेधु A. Ca. M1. मेधुधु B. Cf. Rv. Bh. I. 11, 7. 42, 10; Dhp. 21, 7.—P. 498. l. 26. (113, 5.) प्रकाशदानेन Bm. Ca. प्रकाशादा० A 3, adopted by Windisch, Zwölf Hymnen, p. 20. प्रकाशेन T. M1. In the next verse, p. 499. l. 5, प्रकाशनेन is the reading of A 3. B. Bm. Ca, while T. M1 again have प्रकाशेन.—P. 499. l. 1. (113, 6.) B. Bm insert बुच्छंती तथा, Ca inserts बुच्छंती तथा स्वमेकं प्रति before महीधे.—P. 501. l. 2. (113, 11.) तथास्वामिब स्वस्वामिरपि T.—P. 502. l. 10. (113, 14.) तिरस्कृतवती A. Bm. Ca. M1. आविष्कृतवती

T.—l. 15. (113, 15.) देवीनां हविःषु A 3. Ca. देवानां ह० M1 and Windisch l.c.; deest in T.—l. 23. गमनवतीनां A 3 sec. m. Bm. Ca. M1. गमतवतीनां A 3 pr. m. गतवतीनां T.—P. 503. ll. 4 to 6. (113, 16.) The whole passage from तमो to तस्मिन्दिशे is left out in A. In the margin of A 3 we find the remark पुटितो ग्रन्थः. T gives the following Commentary: तमः रात्रिकृतं ध्यातमपि अप प्रागात् प्रकर्वेणापगतं यस्याज्योतिरीवसं तेजः एखागच्छति अपि चोषाः सूर्याय यातवे यातुं गंतुं पंचानं पंचानं मार्गमरेनरिचत् रेचितवती कल्पितवती अतो हे सखायो वयमगच्छ तस्मिन्दिशे etc. B. Bm. Ca agree with the text adopted by us.—
•जीवनं Bm. Ca. •जीनं B. •जनीनं M1.—अरेक् Ca. M1. अपरेक् B. अपरिक् Bm.—
l. 17. (113, 17.) स्तूना सामभिरनुस्तूताव्युक्था etc. T.—l. 24. औहोत्यादिकः सुः Ca.—l. 33. (113, 18.) सरणसमर्थः B. Bm. T. शरणं Ca. M1. From हवीषि to वीरिः left out in A 3.—
P. 504. l. 22. (113, 20.) After आनयति A adds तत्, Bm. Ca तत्, and T तच्च.

P. 506. l. 19. (114, 4.) T has वयमनुष्ठितारः before अवसे, Bm adds वयं before नि ह्वयामहे.—l. 21. वे न T. वेव B. वेष्णव A. Ca. M1.—तत्स्विं TS. तस्विं B. यत्स्विं T. स्विं A. Ca. M1.—P. 507. l. 17. (114, 6.) अवदन् Ca. Bm. M1. मवदन् A. भृशमवदन् T.

P. 509. l. 18. (115.) सूर्यस्य A. Ca. M1. सौर्यस्य B. T.—P. 510. l. 22. (115, 3.) सर्वे A. Bm. Ca. T. सर्वैः M1.—l. 23. शबलवर्णं वा प्रा० A. शबलवर्णं नीलवर्णं वा प्रा० Ca. M1. शबलवर्णं नीलवर्णं प्राप्नुवतो वाच्याः T.—P. 511. ll. 10 to 12. (115, 4.) From वासरमहः to वासरमहरवयुं left out in A 2. From तत्सूर्यस्य to यदासी left out in A 3. T.—यदासावयुक्त B sec. m. Ca. Nir. SS. यदासोयुक्त A 3. T. यदासावयुक्त B pr. m. M1. Nir. Roth.—वास-
रमहरव० A. B pr. m. Ca. M1. वासरमाहव० T. वेसरमहरव० B sec. m. वेस० Nir.—
l. 14. तुन्मत्ययः A 2. T. तोमुन्म० A 3. Ca. M1.—l. 23. (115, 5.) प्रकाशनाय T. दर्शनाय M1 by conjecture; deest in A. B. Ca. Bm.

P. 512. l. 19. (116, 1.) अन्यनानतिरिक्तं A. T. M1. अन्यनाति० B. Bm. Ca.—l. 23. मध्येमार्गं A 3. B. Bm. Ca. T. मध्ये मार्गे M1. Cf. Rv. Bh. I. 105, 7.—P. 513. l. 7. (116, 2.) निहितं A. B. Ca. T. अभिहितं M1.—l. 31. (116, 3.) लुङि तिपि (लुङ् तिपि M1. लुङि तिप् Ca) वृः सिच् A. Ca. M1. लुङि यमरमेति सक् T.—P. 514. l. 18. (116, 5.) आस्थानो A. Bm. Ca. M1. आस्थानं T.—l. 21. यदूहयुः प्रापयामासयुः T.—तदूहनं before तत्प्रापणं B.—P. 515. l. 5. (116, 6.) अर्घ्यादयस्य M1. Un. अर्घ्यादयस्य A. T. अर्घ्यादयस्य Ca. अर्घ्यादिकस्य B. Again I. 119, 7 the MSS. read अर्घ्यादयस्य. Cf. I. 84, 15.—P. 516. l. 6. (116, 8.) प्रवर्षणेन A 3. Ca. T. प्रकर्वेण M1.—l. 8. गतभासं deest in A 2. B.—l. 9. चिः A. B. Ca. T. चिप् M1.—
l. 15. (116, 9.) स्तोतुः A. Ca. Bm. M1. स्नातुः T.—l. 16. प्रापयेतां A. B. Bm. Ca. प्रापयतां T. प्रापयतां M1.—अवास्थापयतां T. Ca pr. m. अवस्था० A. Bm. Ca sec. m. M1.—l. 19. •द्वर्तमानतया वक्रं A 3. B. Ca sec. m. •द्वर्तमानं तथा वक्रं Bm. M1. •द्वर्तमानतया कुटिलं T.—
P. 517. l. 19. (116, 11.) जुवुञ्जामू० Ca pr. m. M1. Un. जुवुञ्जामू० Ca sec. m. जुवुञ्ज ऊ० A. वुञ्ज ऊ० B. जुवुञ्ज ऊ० T. Cf. Rv. Bh. I. 23, 21. 58, 9. 116, 11.—P. 518. l. 25. (116, 14.) चटकसदृशस्य A. Bm. Ca. M1. चटकसंज्ञकस्य T.—l. 27. चटकसदृशीं Bm. Ca. M1. •शां A. चटकस्त्रीं T.—After यास्तस्वाह there seems to be a lacuna; what we expect is a quotation from Nir. V. 21, आदित्योऽपि वृक उच्यते etc., as it is quoted to verse 16 of the next hymn. The words पुनःपुनर्वर्तते etc. are Sāyana's, not Yāska's.—l. 28. Instead of सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छादयिष्या T reads सर्वं जगत्प्रकाशेनाच्छादयिष्या.—After यक्षां there

is a lacuna in A and Ca pr. m., which has been filled up by the other MSS. in different ways. We supplied the passage तदीयमुखाद् to अकुर्वतं from T. The margin of Ca has उत अपि च कविमूर्धं हे पुष्पमुखा बह्मपासकी युवं युवां कपमाणं संतं विचये वि[वि]धं द्रष्टुं अकृतं अकुर्वतं. Bm has उक्ततोऽपि च हे पुष्पमुखा बह्मनां पासकी अश्विनो युवं युवा कपमाणं सुति कर्षणं कवि एतन्नामानं विचये विशेषज्ञान अकृतं अकुर्वत इ प्रसिद्धी. B has after यस्तं, आस्तः आह्वयदुवा अश्विनावादित्थिनाभिर्यस्तं तामश्विनौ प्रमुचतुरित्याख्यानं अपि वृक्ष उच्यते विकर्तनादि.—P. 519. l. 7. (116, 15.) तन्ति A. Ca. M1. तन्ति T. तन्म Nir.—l. 18. (116, 16.) पीराणामहति M1. पीराहति Bm. पीरोहति A. Ca. परहति T.—P. 520. l. 4. (116, 17.) After अनुसंधेयं T adds कौपीतके चाथ यथ इतन् सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाथ राक्ष इत्यादि.—P. 521. l. 18. (116, 21.) वृषणी Bm. वृषणा A. Ca. T. M1.—P. 522. l. 32. (116, 25.) स्वस्विषयदर्शनसमर्थैः A3. B. Bm. Ca. T.

P. 523. l. 6. (117.) प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः M1. *काश्विनयोः A. B. Ca; left out in T.—P. 524. l. 1. (117, 3.) मोचयन् M1. रोचयन् A. Bm. Ca. T.—l. 22. (117, 5.) शोभार्थं A2. शोभनार्थं A3. Bm. Ca. T. M1.—l. 33. (117, 6.) शफात् खुरात् T.—P. 525. l. 5. (117, 7.) सुवते and कृष्ण्याय desunt in A. B. Ca. T.—l. 8. The MSS., A. B. Ca. Bm. T, have पितृवदे before पिचा संबन्धे, as if the latter were the explanation of पितृवदे, though the right explanation follows immediately after. The blunder could hardly be attributed to Sāyana himself.—l. 17. (117, 8.) यो from Bm.—गंतुमशक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसति तस्मै T. *शक्तः सन्नेकस्मिन्नेवावस्थाने निवसति तस्मै निवसते Ca. Bm. *शक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसते A. *शक्तायेकस्मिन्नेव स्थाने निवसते M1.—P. 526. l. 28. (117, 11.) पुनरायस्या T. पुनरस्या A. Bm. Ca. M1.—l. 31. रदंतेत्यनेन A. M1. रदंतेत्यनेन संबन्धनानेति T. भुरणेत्यनेन Ca.—P. 527. l. 1. (117, 12.) शयुचा P3 pr. m. P4. शयुऽचा P3 sec. m. P1.—P. 529. l. 10. (117, 17.) आंधं प्रणीतं प्रापितं ॥ अंधं (अवंच Bm) प्रणीतं प्रापितं Bm. M1. आंधं प्रापितं B. T. अंधं प्रापितं A. Ca.—l. 28. (117, 18.) ईनप्रत्ययः A3. Ca. M1. इनिप्रत्ययः A2. ईनिप्र B. इनिः T.—P. 530. l. 2. (117, 19.) अथ Bm. T. उत A. Ca. M1.—l. 24. (117, 21.) बकुरो A. B. T. बकुरो नाम Bm. Ca. M1.—P. 531. l. 5. (117, 22.) दस्त्री Bm. T. दस्त्रा A. Ca. M1.—यदपिकथं Bm. M1. तदपि A. B. Ca. अपि अपि T, which has यत् instead of रहस्यं.

P. 533. l. 15. (118, 4.) A and T insert वां युवां, Bm and Ca वां युवयोः before रथे.—l. 28. (118, 5.) विभक्त्यर्थे M1. विभक्तीयार्थे T. विधार्थे A. Ca.—चल्प्रत्ययः M1. चप्र A. Ca. T.—P. 534. l. 10. (118, 7.) अश्विना हे अश्विनो A. B. Ca.—l. 25. (118, 8.) विरप-काथि A. Bm. Ca. M1. विरपाकायाः T. Sāyana seems to have taken *काया in the Samhitā text for *काथि.

P. 536. l. 6. (119, 1.) तत्पूर्वात् A. T. M1. तत्पुष्पात् Ca; from बह्मप्रीही चिं to बह्म-प्रीही पूर्व left out in B.—P. 537. l. 7. (119, 4.) वृषते A3 sec. m. T. कुर्वते A. Ca; deest in M1. Bm reads विज्ञेयं अतिदूरस्थं वति तुयस्य etc.—l. 12. छांदसमेवं T after यत्.—l. 18. (119, 5.) वननीयो Bm. T. M1. वणनीयो A3. वर्णनीयो B. Ca.—l. 31. (119, 6.) कूपपत-नात् Ca. T. उपपतनात् A3. M1. उपपतनात् A2. पतनात् B.

P. 539. l. 20. (120.) दुःस्वप्नाश्वनी A. Ca. T. *नाश्वनी B. Anukr.—ll. 21 and 26 (twice). Instead of तनुशिरा T reads तनुशिखा, or perhaps *शिवा, ख and व being very

similar in Southern alphabets.—P. 541. l. 1. (120, 4.) स्वपरिपक्वमतीन् A 2. स्वपरि A 3. Ca sec. m. अपरि T. परि M 1. Bm. Ca pr. m.; wanting in B.—l. 3. सोमस्व deest in A. Bm. Ca. T.—l. 25. (120, 6.) नातन् गायत्रीयुक्तं A 3. Bm. Ca. M 1. नतन् गाय- तस्त्रीयुक्तं A 2. गायतस्त्रायन् T.—नित्यं before निष्पाद्य M 1 from B.—P. 542. l. 3. (120, 7.) युवां कंचनासं --- निरततंसतं A. C. युवां कंचनासं निरततंसतं B. Ca. युवां यत् किंचनासं निर- ततंसतं Bm. युवामासं ह्यभवत् निरततंसतं T. The attempts of T and Bm to supply the omission, marked in A. C, are not successful. Unless MSS. can be procured which are independent of A, the passage cannot be restored.

P. 544. l. 24. (121, 2.) पञ्चदुदेति M 1. चनुदेति T. उदेति A. Bm. Ca.—l. 27. वा- क्क्ये -- एतं A 2. वाक्क्ये एतं A 3. Ca. नापक्क्ये एतं T. वाक्क्येणैतं M 1. In A 3 there is the sign √ after क्ये and • in the margin, to mark an omission. Probably a few words containing the beginning of a quotation are lost.—l. 35. (121, 3.) मृषोतु M 1. Bm. व्याप्नोतु T; deest in A. Ca.—P. 545. l. 4. कृतमिनयौ A. T. नयौ Ca. नमो B. Cf. Rv. Bh. I. 35, 11.—l. 17. (121, 4.) वर्तेत A. Bm. Ca. M 1. वर्तते T.—l. 27. (121, 5.) आचर्यन्तं ॥ आ। चर्यन्तं P 1. P 3. P 4.—l. 30. सकाशाद्भि A 3. M 1. कार- णाद्भि Bm. Ca. काराद्भि A 2. साराद्भि T.—l. 34. दुरो T. दुरो A. Bm. Ca. M 1.—अपवृ- ष्योतीति A 3 sec. m. Ca. M 1. अपावृ A 3 pr. m. A 2. B. Bm. अपावृषोरिति T.—P. 547. l. 5. (121, 8.) भोक्तारौ पातारौ ॥ भोक्तारौ M 1. भोक्ता A 2. पाता A 3. Bm. Ca. पात T. पातारौ B.—l. 10. T has a different prakriyā: आद्। अद् भक्षणे। अस्मादंतर्भावितस्पर्षाह्। अद् सर्वेषामित्यङगमः। पा० ७. ३. १००। योधानः। युध संग्रहरे। ताच्छीलिकथानश। धुषण ॥—P. 548. l. 8. (121, 11.) अचक्रमणे A 3. Ca. T. अचक्रमणे (णि B) A 2. B. चक्रमणे Bm. अचक्रमणे M 1.—l. 25. (121, 12.) कृतवानसि A. Bm. Ca. T. तनुक्तं M 1.—l. 35. (121, 13.) यज्ञविहीनान् Bm. Ca. M 1. विधिहीनान् A 3. विधिना A 2. विधिनात् T. विभिन्न B.—P. 549. l. 1. T reads तच्च कर्तमवटमपि कृत्वा तानयन् etc.—l. 33. (Colophon.) धिराजं M 1. धिराजराजं A 3. Ca. T.—सायणाचार्येण वि० M 1. Ca. ग्रामास्थिन वि० T. ग्रामास्थवि० A 2. ग्रामास्थवि० A 3.

ASHṬAKA II.—P. 551. l. 5. The last hemistich runs in G as follows, उत्तरस्त्रिं- सथोमेया स्मार्थते च क्वचित्क्वचित्.—l. 14. (122, 1.) यद्वा मन्यतिरर्चतिकर्मा शीघ्रसुतयः G after अक्रोधिनः.—l. 16. इषुध्या निर्वगेण G.—l. 22. कर्मस्थधिकरणे च ॥ सप्तम्यधिकरणे च A. B. C. G. See Pân. III. 3, 93, and II. 3, 36.—P. 552. l. 35. (122, 4.) प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य A. Ca. G. प्रकर्षणध्वनियुक्तस्य C. प्रकर्षण ध्वनियुक्तस्य B.—P. 553. l. 30. (122, 7.) अवब्रूहाना B. Bm. अवब्रूहाना A. C. अवब्रूह्य G.—P. 554. l. 34. (122, 10.) दामेर्विच् B. दामेर्विच् Ca pr. m. दामेर्वेव A. Ca sec. m. दमेर्विच् G.—P. 555. l. 12. (122, 11.) झः ॥ तुः A. Ca sec. m. (pr. m. illegible). लुसः B. तः M 1; deest in G.—l. 30. (122, 12.) येषु is omitted in A. B. C. G.—l. 31. क्खिटि G. M 1. क्खोटि A. B. C.—P. 556. l. 4. (122, 13.) दशावयवस्य धासेरस्यस्य जामाय G.—l. 5. विधतो from Bm. G.—l. 8. श्रीणादिक उसिन् ॥ ओ उशिन् G. श्रीणादिकोसुन् A. C. ओसुन् B. ओ उसिः M 1.—l. 9. किं प्रसाधयति G. संप्रसाधयति A. Ca. प्रसाधयति C. Bm; B has ईश्वरा राजायति.—l. 20. (122, 14.) न्तरमेव चाकंतु A. Ca. G. न्तरमेव वा चाकंतु C. न्तरमेव वा चाकंतु B. न्तरमेव च चाकंतु Bm.—आ चाकंसिति A. Ca. आचकंसिति

G. M 1. प्रोवाचकं C. आखाचकं B.—l. 33. (122, 15.) Instead of Pân. VII. 2, 1, G quotes वदन्निति Pân. VII. 2, 3.

P. 558. l. 12. (123, 4.) प्रतिगृहमुखीं प्रकाशनरूपं A. Ca. प्रतिगृहमुखीं प्रकाशनरूपं C. प्रतिगृहमुखीं प्रकाशनरूपं B. अप्रतिगतमुखीं प्रकाशनरूपं G. प्रतिगृहमुखीं प्रकाशनरूपं M 1.—l. 27. (123, 5.) वचनव्यत्ययः MSS.—P. 559. l. 5. (123, 6.) खार्हा खुहणीयानि deest in A. Ca. G.—l. 16. (123, 7.) अप A. B. Ca. व्यप G. Nir.—l. 19. परिचपयतोर्वा ॥ परिचपयितोर्वा B. G. परिचपयितोर्वा A. Ca. परिचितोपि C.—l. 20. गुहा पदार्थानां B. Bm. गुहा गुहा प० A. Ca. गुहा गुहा गोपनीयानां G.—l. 29. (123, 8.) न इच्छति A. B. Ca. G. नञ्ति C.—उषःकालः A. B. Ca. स उषसः कालः G.—l. 33. उदितो G. B. C. (?) उदितो A. Ca.—l. 35. *रीत्या B. *नीत्या A. Ca. G.—P. 560. l. 2. *रीत्या ॥ *नीत्या A. B. Ca. G. Again l. 124, 8, A. Ca. G have उक्तनीत्या, B *रीत्या, but l. 124, 13 all the MSS. have *नीत्या.—l. 28. (123, 10.) Instead of अभिमतं to वा G has संगच्छंतं वा यजतेः सनि च्छांदसं यकारस्य संप्रसारणं, the latter being one of the many grammatical notes inserted in G which do not occur in the other MSS.—P. 561. l. 7. (123, 11.) अच विशेषस्य A. B. Ca. अर्थवि० G.—l. 10. Instead of आवरकं to गम्यते, G reads विशिष्टतरं प्रकीर्णनास्माकमंधकारं विवासय प्रकाशस्तेत्यर्थः ॥—l. 19. (123, 12.) विश्वे वरितारो यासु ता विश्ववाराः Ca sec. m. विश्वे वरितारो यासुताः (यात्रिताः G) विश्ववाराः A. Ca pr. m. G; deest in M 1. From विश्वे वारा to विश्वैर्वरं left out in B.

P. 562. l. 22. (124, 2.) मनुष्या deest in A. B. Ca. G, but G adds यज्या आकारः after मनुष्याणां.—P. 563. l. 3. (124, 3.) सम्यगनयित्री ॥ सम्यगनयित्री A. Ca sec. m. सम्यगनयित्री B. Bm. Ca pr. m. सम्यगनयित्री C.—l. 29. (124, 4.) भासोऽधूल्हमि० Nir. नासोऽधूल्हमि० B. भासोऽधूल्हमि० A. Ca. भासोऽधूल्हमि० G.—l. 30. दधाति B. Nir. दधार A. Ca. दाधार G.—l. 31. अज्ञसादिनीति B. Nir. *सादिनी A. Ca. G.—वाज्ञसानिनीति (इति deest in Ca pr. m. G) Ca pr. m. G. Nir. Roth. वाज्ञसा० Ca sec. m. A. Nir. SS. वाकासा० B.—l. 32. शञ्चत्तमा० to बोधयंती deest in A. Ca. G.—P. 564. l. 6. (124, 5.) कर्मनाम केतः केतुरिति deest in A. B. Ca. Sâyana seems to have mistaken केतु for क्रतु, for क्रतु is both a प्रज्ञानाम and a कर्मनाम, while केतु is only प्रज्ञानाम, cf. Ngh. II. 1 and III. 9.—l. 32. (124, 7.) गर्तादगिवे० B. गर्तादगिव गर्तादगिवे० A. Ca. गर्तादगिव गर्तारोहिणीवि० G.—l. 35. तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रित्यं लभते चेद्देवैः संताड्य तदीयं धनं वितरंति A. Ca. G. There seems to be a mistake in the grammatical construction of this sentence. It lies either in चेद् or in संताड्य. No help is to be derived from the various readings of the MSS. B has चेद्देवैः; C 2 reads यदीयं रित्यं लभते चेद्देवैः संतोड्य ॥; C 5 तां सभ्या विद्या विचाय and संताड्य. See Nir. SS. vol. ii. p. 269.—P. 565. l. 1. जायेव to सुवासा inserted from G, which besides has पतिशब्दस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वं after दृष्टांतः.—l. 8. दाक्षिणाया A. Ca. G. दाक्षिणाजी B. Nir.—l. 13. (124, 8.) प्रतिचक्ष्याऽइव P 1 pr. m. P 4 pr. m. प्रतिचक्ष्याऽइव P 1 sec. m. P 4 sec. m. P 3 and Sâyana.—l. 18. स्वयमपक्ष्येव B. स्वयमपक्ष्येव A. Ca. स्वयमपक्ष्य एत G. *कक्षिति ?—l. 19. विश्वायिव B. *येव A. Ca. G.—l. 21. सम्यगननहेतव Ca sec. m. G. सम्यगनगनहेतवः B. सम्यगनग० A. Ca pr. m. C. सम्यगनम० Bm.—P. 566. l. 5. (124, 10.) पणय इव G. पणय इति A. Ca. M 1. पणयः B.—l. 20. (124, 11.) दृष्टोदयो ॥ दृष्टोदयो B. *द्वा जयो A. C. G.

P. 567. l. 15. (125.) उप जगती deest in A. Ca. G.—l. 23. (125, 1.) राजानुचरेः । राजानुचरः A. C. राजा सानुचरः G. From राजानुचरेः to राजा पाणि left out in B.—l. 24. रभसा A. Ca. रभसात् G. In Bm this and the following Sûkta are left out.—स्वीय आसन उप° Ca sec. m. G. स्वीयमासनोप° Ca pr. m. C. स्वीयमनस्युप° B. स्वीय चासने उप A.—l. 25. किं नाम B. किं नाम A. C. G.—स्ववृत्तांतं चाचचचे । स्ववृत्तांतमाचचचे G. स्ववृत्तांतं आचच A. B. C.—l. 26. प्राप्य A. B. Ca. प्राप्य G.—l. 29. राजन्यत्वात् A. Ca sec. m. C 5. राजत्वात् Ca pr. m. C. B. G.—l. 30. प्रतियह इत्युक्तत्वात् B. G. प्रतियहात् A. C.—l. 32. उशिषामिकां G. उशिषामिकां A. B. C. उशिषामिकां would better be left out here or in the next line.—P. 568. l. 19. (125, 2.) राजाक्षी गो° G. राजाक्षीगो° A. Ca. राजाक्षं गो° B. राजा गो° M 1.—l. 22. जनयतीति G. जयतीति A. B. Ca. M 1.—l. 24. पदिरिति । सुगुरिति Ca sec. m. A. तंगुरिति B. हंगुरिति G.—l. 25. तदुदाहरणमयमंचो A. Ca. णत-मांमंचो B. णतयायं मंचो G.—The quotation from the Nirukta is given in extenso in B and G.—l. 35. (125, 3.) मदानीतेन B. G. तदानी तेन A. Ca. M 1.—मादनसाधनस्य सोमस्य B. मोदसाधनस्य G. मानसहितस्य A. Ca.—P. 569. l. 9. (125, 4.) प्रसुतपयोधाराः B. प्रसुतपयोधराः Ca pr. m. G. प्रसुतः पयोधाराः Ca sec. m. A.—l. 10. अनुतिष्ठतं A. B. Ca. अनुतिष्ठतं G.—l. 11. यक्ष इति प्रणतिं । यक्षप्रणतिं Ca pr. m. B. यक्ष इति प्रणीतं A. Ca sec. m. M 1. यक्ष इत्याकृतिं G.—इत्यध्ववसितवंतमप्युप G. इत्यध्ववसितवंतमप्युप B. इत्य-वगतमितिपि उप A pr. m. इत्यवगतमपि उप A sec. m. Ca. C.—l. 13. मस्य प्रकृतस्य B. मप्र-कृतस्य A. Ca. मस्य प्रकृतत्वात् तस्य G.—l. 16. प्राणिनः Ca pr. m. C. B. प्राणिनं A. Ca sec. m. G reads प्रीणनशीलं प्रीणनेच्छावंतं च पुरुषं etc.—l. 23. (125, 5.) ष्वा सूक्तपरिस-माप्तिः B. ष्व सूक्तसमाप्तिः G. ष्व सूक्तपरिसमाप्ति A. Ca. M 1.—एव G. एवाति Ca sec. m. A. एव ते Ca pr. m. एव तेः B. M 1.—P. 570. l. 3. (125, 6.) ण्ता भोगा वा समृद्धा भवन्ति G. ण्ता लोका वा etc. B. M 1. ण्ता --- (blank) समृद्धानि भवन्तीति शेषः Ca pr. m. ण्तान् भोगान् समृद्धान् भवन्तीति शेषः Ca sec. m. A.—l. 6. वर्धयन्ते is inserted in B and G before, and in A. Ca after, लभन्ते.—l. 12. (125, 7.) प्राप्तं दुःखमेनस्तत्सा° । प्राप्तं दुःखं एतत्सा° B. प्राप्तदुःख एव तत्सा° A. Ca ; G reads दुरितं दुःखं तत्साधनपापं आरन् मा etc.—l. 13. जीर्णा भवेयुः A. B. Ca. ह्रीयन्ते G.—l. 14. तर्ह्येषामन्यो जनः Ca sec. m. A. तर्ह्येनोभाजनः G. भजनः B.

P. 571. l. 19. (126, 3.) असनत्संभक्तवान् G instead of स्वीकृतं to स्वीकरोति.—l. 28. (126, 4.) यद्वाश्वनियुक्तान् G. युक्ताश्व° A. Ca. युक्ताश्व° B. युक्ताश्व° M 1.—l. 31. वासावन्न-वंतः A. Ca sec. m. G. -साधानयंतः C and Ca pr. m. (?) वासावनयंतः B.—P. 572. l. 15. (126, 5.) G omits त्रियंत इति, but adds after छांदसः, यद्वा त्रियंत इति वाः घञर्थे कविधान-मिति कः.—l. 27. (126, 6.) या left out in A. B. Ca. G.—l. 28. सूतवत्सा Ca pr. m. (?) सूतवशा Ca sec. m. सूतवसा B. सूतवक्णा A. वशा G.

P. 573. l. 12. (127.) उत्कृत्यभिक्त° Ca pr. m. उत्कृत्यतिक्त° Ca sec. m. A. G. उत्कृत्यक्त° B.—l. 13. परित्याग ए° G. त्यागमे° A. Ca. त्यागिने° B. M 1.—l. 14. The Anukr. quota- tion is left out in A. Ca. G.—l. 32. (127, 1.) ब्रह्ममन्यते । मन्यते A. B. Ca. G.—P. 574. l. 15. (127, 2.) वर्षितारं कामानां G.—l. 24 sq. (127, 3.) तरिता to द्रोग्धृणां from G; deest in A. B. Ca. M 1. Bm has द्रुहंतरः द्रोग्धृणां छेदनाय प्रयुक्तः भवति दृष्टांतः द्रुहंतरः परसुर्ग etc.—Instead of द्रोग्धृणां, A. Ca sec. m. and G have द्रोढृणां.—P. 575. l. 14. (127, 4.) Instead of अपये the MSS., A. B. Bm. Ca. G, have अवसे, but G alone omits किमर्थं

अवसे रक्षणार्थं, and this seems to be the original reading. Cf. Rv. Bh. I. 129, 10.—P. 576. l. 13. (127, 6.) भुगिभुगिति A. Ca. भुगिभुगि B. गुगुगुगिति G.—l. 16. अनिक् तुडा° A. Ca. मनिक् अतुडा° G. अनिक् तुगा° M 1; lacuna in B.—l. 21. अत एवानवयहः G. एत एवानवयह B. एत एवानवायः A. Ca. अत एवानवायः C.—l. 24. अप्रोणयन् असेवंत वा ॥ असेवंत सेवते वा G. आसेवंते वा Ca sec. m. A. असेवंत वा Ca pr. m. B. सेवते Bm.—P. 577. l. 4. (127, 7.) यो from Bm.—l. 21. (127, 8.) किंच यस्य Bm. किंचास्य A. Ca. M 1. किंच G. From अपेक्ष्यागंतारं to तत्समीपे left out in B.—P. 578. l. 1. (127, 9.) उक्तगुणविशिष्टः C. G. गुणयुक्तविशिष्टः A. B. Ca.—l. 19. (127, 10.) घृतादिहविर्युक्तो ॥ घृतादिप्रबुद्धविर्युक्तो A. B. Ca. प्रबुद्ध° C. प्रबुद्ध° G.—l. 34. (127, 11.) त्वदायत्ते G. स्वकीयत्वेन A. Ca sec. m. त्वदीयत्ते Ca pr. m. C. स्वदायत्ते B.

P. 579. l. 20. (128, 1.) त्वयमर्थः A. B. Ca. त्वयमपिः G.—l. 22. अतिप्रसिद्धात्तं A. Ca. अतिप्र° G. अत्तं अतिप्रसिद्धं वा B. अत्तं Bm.—l. 25. एतावती वै etc., cf. Sat. Br. I. 2, 5, 7.—P. 580. l. 20. (128, 3.) अनर्थकः from G.—l. 21. रेतः उदकवाचिना G before रेतः-शब्देन.—P. 581. l. 3. (128, 4.) After इत्यर्थः G adds यदा यज्ञस्य दमे दम इत्यर्थः.—l. 17. (128, 5.) शुष्मं A. B. Ca. शुष्मं G.—l. 19. After तद्वत् G adds यदा इषिराय एषणाय तत्पर्याप्तये भोग्या भोग्यानि यथा संपद्यते तथेत्यर्थः.—P. 582. l. 5. (128, 6.) न्नेच्छेयव ॥ न्नेच्छेयव A. Ca. G. न्नेच्छ्या B. Bm.—रसु व्यपदेशमात्रेणेति A. Ca sec. m. रसु विपदेशमात्रेति Ca pr. m. C. रसुपदेश° B. रसु व्यपदेशमात्रमेवेति G.—l. 8. लेटि A. Ca. लोटि G. लटि B.—l. 19. (128, 7.) अरिष्टस्य निवा° A. B. Ca. अरिनिवा° G. अनिष्टस्य निवा° M 1.—l. 34. (128, 8.) धारयितारं दातारं वा G. धारयितारं वा A. B. Ca. M 1. धारयितारं Ca sec. m.—P. 583. l. 2. चेतुश्चदात् ॥ चेतुश्च° A. B. Ca. चेतुश्च° G.—ll. 4 to 6. पुनः कीदृशं to सर्वज्ञं is left out in A. Ca. G, while in Bm it stands after वसुकामाः संतः (after which नितरां प्राप्ताः is added).—From ईर to गीर्भिः left out in B.—l. 6. अतिप्रबुद्धा G. अतिप्रध्वा A. B. Ca. अतिमध्वा M 1; deest in Bm.

P. 583. l. 11. (129.) वष्टिरंतेति ॥ वष्ट्यंतेति A. Ca. वष्ट्यंतेति B. वृष्ट्यंतेति G. Cf. Anukr. M. p. 10.—l. 21. (129, 1.) अनल्पप्रज्ञं यागाधिकारवंतं G.—l. 23. आभिमुख्येन यागा-याभिमतप्राप्तये वा Ca pr. m. G. आभिमुख्येन यागायाभिमतप्राप्तये A. B. Ca sec. m. M 1. आभिमुख्येन अभिमतप्राप्तये Bm.—l. 24. Instead of °द्विषेः G has °वजे.—P. 584. l. 7. (129, 2.) सर्वासु A. B. Ca. G. सर्वेषु M 1.—l. 31. रुद्रो वै क्रूरो यद्यमचिरिति A. Ca sec. m. रुद्रो वै क्रूरो यद्यमचिरिति Ca pr. m. C. G. रुद्रो वा एष य इचिरिति B. Cf. TS. VI. 1, 7, 7. 2, 3, 2; V. 4, 3, 1.—P. 585. l. 1. (129, 3.) प्रथनं युक्तं ॥ प्रथमं युक्तं A. Ca. प्रथमसूक्तं B. कथनं युक्तं G.—l. 9. (129, 4.) वो युष्मदर्थं च deest in A. Ca. M 1.—l. 14. मरुद्भिर्वा A. Ca. मरुद्भिर्वा सहितं यज्ञे G; deest in B.—l. 15. पृत्सु MSS.—l. 16. After सृणोषि G adds यं शत्रुं हनिष्यसि यं कंचिदपि शत्रुं हर्मीति (हन्मी?) चेत्तेत्याह.—यं to वारयसि left out in A. Ca.—l. 17. हिनस्ति ॥ ह्यस्ति A. B. Ca. G.—l. 30. (129, 5.) प्रकाशिकाभिः ॥ प्रकाशकाभिः B. Bm. M 1; deest in A. Ca. G.—P. 586. ll. 1 sq. अपन्नत् ॥ अपनुत् A. B. Ca. Bm. G.—l. 19. (129, 6.) यथा तिष्ठति सन्नस्यति A. Ca. यथा सवेत् नश्यति Bm. यथा तिष्ठति श्वेत् B. यथा न तिष्ठति श्वेत् G.—l. 26. (129, 7.) तत्ते A. Ca sec. m. G. तत्ते यत्ते Ca pr. m. B.—l. 33. संपृक्ताः A. B. Ca. Bm. संपृक्तारो G.—l. 34. लिङि ॥ लङि A. B. Ca. लुङि G.—P. 587. l. 10. (129, 8.) हे रुद्र अखिजः A. B. Ca. G.—l. 16. दूनीतिर्वा Nir.

ब्रू० A. B. Ca. दू० G. Cf. Nir. SS. vol. iii. p. 145.—P. 588. l. 1. (129, 9.) अन्धागमनेः ॥ अन्धासगमनेः G. अन्धासगमनेः A. Ca; lacuna in B.—l. 6. (129, 10.) तद्वत्सा P1. तद्वत्सा P3. P4.—l. 13. All the MSS. read महति प्रीतये instead of महति प्रीतये. It is possible that Sāyana himself wrote महति, intending to add, as he frequently does, अवसे or रचणाय. In this case he would have made the adjective agree, not with प्रीतये, but with रचणाय. As it is, the authority of the MSS. must give way before the claims of grammar.—l. 27. (129, 11.) दुःखात् Bm. सुखदुःखात् A. B. Ca. शोष-काहुःखात् G.—P. 589. l. 1. देवतान्वद्यत G. अन्त B. देवान् विद्यत A. Ca. Cf. Rv. Bh. X. 130, 4.

P. 589. l. 22. (130, 1.) राजा and असमिव from B. Bm. यद्वा सानां नचचाणां पतिः राजाचंद्रमाः असमिव B. सत्यतिः सतां नचचाणां पालकः राजा सोमः असमिव Bm. यद्वा सतां नचचाणां पतिचंद्रमाः। A. Ca. G. Instead of यद्वा we should rather expect किंच.—P. 590. l. 3. (130, 2.) लक्षणेन A. B. Ca. जलेन G.—स्वोचितजलेन A. Ca. सावितजं G. सावितजं B.—l. 23. (130, 3.) पाषाणेऽतिमहति A. Ca. पाषाणे B. Bm. वासिमति (i. e. व्याप्ति) G.—P. 591. l. 9. (130, 4.) स्तोपयोगाय A. C. Ca sec. m. G. पयोगाय Ca pr. m. यागाय B.—l. 20. (130, 5.) संयामं प्रत्योषधादिकं वातिसर्तुं A. Ca sec. m. संयामं सोषधादिकं वा प्रति सर्तुं G. संयामं प्रसोषधादिकं वाति Ca pr. m. संयामं सर्तुं B. संयामं अतिसर्तुं Bm.—l. 25. समर्थाय B. स्वन समर्थाय Ca pr. m. यस्य कस्यचित्समर्थाय Ca sec. m. A. यस्य कस्य न स C. यस्य कस्य चन मर्थाय G. यस्य कस्यचित्समर्थाय M1 by conjecture. Bm reads यथा जनाय जनार्थं विश्वं etc.—P. 592. l. 24. (130, 7.) अवकथ्य प्राणं G. अवकथ्यमाणं A. B. Ca. M1. Bm reads अवा अवकथ्यं प्राणं वामं मुखं भरत हतवान्.—P. 593. l. 3. (130, 8.) वीराणां स्वर्गः ॥ वीराणां सर्गः B. वीरस्वर्गः A. Ca sec. m. G. वीरः सर्गः Ca pr. m.—l. 11. धत्त भस्मीकरोति ॥ धत्त भं A. B. Ca. G. धत्त (भस्मीकरोति in marg.) न न भस्मीकरोति Bm, which omits यत्किं to नेत्याह.—l. 25. (130, 9.) विश्रांतो A. B. Ca. विशीर्णो G.—l. 27. करोति ततः पूर्वं G. ततः करोति पूर्वं A. B. C.—l. 34. यथा खोतेन A. C. यथा चोणेनेण (चोरिण ?) B. यथा तेन G.—l. 36. We should expect यथा corresponding to तद्वत्.

P. 594. l. 26. (131, 1.) शत्रूणां पुण्यकृतमेव A. Ca. G. अपुण्यकृतमेव B. अपुण्यकृतां Bm. शत्रूणां पुण्यकृतमेव M1.—P. 595. l. 10. (131, 2.) तुंजते A. B. Ca. तुंजति G and Ngh. III. 20.—l. 27. (131, 3.) गृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु ॥ गृहानित्यादिनैमित्तिकेषु G. गृहानित्यनैमित्तिकवाक्येषु A. C. Ca. गृहानित्यनैमित्तिकवाक्येषु B.—l. 34. वचनेन कुर्यान्नास्ति B. वचनं न कुर्यात् नास्ति G. वचनं न कुर्यात् नास्ति (नास्ति C) A. Ca. C.—P. 596. l. 1. इंद्रायात्मने वा G. इंद्रायात्मने A. Ca. Bm. M1. इंद्रायात्मने B.—l. 20. (131, 4.) G has शासः निगृहीः सितवानसि तनूकृतवानसि वा.—P. 597. l. 1. (131, 5.) युद्धाय हि धीराः संभजते। A. C. G. यद्वा ये धीराः संभजते B.—l. 15. (131, 6.) अपि नाम जानीहि B. Bm. अपि नाम तावकमसत् A. Ca. G. अपि नाम तावकमसत् C.—l. 19. गुणप्रतिषेधामः ॥ गुणाभावः A. B. C. G.—l. 32. (131, 7.) सुश्रवसामः अतिशयेन शोभनश्रवसत्वं Bm; B and G have the same, but insert हे before सु०, and G omits त्वं. A and Ca read हे सुश्रवसाम अतिशयेन शोभनश्रवण. It is possible that Sāyana mistook सुश्रवसामः for श्रवसामः.

P. 598. l. 12. (132, 1.) हे मघवन्। मघः सौख्यं। तद्वन्निद्रं A. C. G. हे मघवन् धनवन्निद्रं B. Bm. The latter is the more usual explanation.—l. 15. The words पूर्वै धनेऽस्मिन्वक्षि

belong only to B and Bm, and may be a later addition. It often happens where Sâyana leaves words in the text without explanation, that the writers of B, and especially of Bm, supply them by conjecture.—l. 17. विचरंतः A. Ca, चितरंतः G, after उपाचरंतो.—l. 29. (132, 2.) वर्त्तनि A. Ca. G. वक्त्रनि B. Bm. M1. G reads वर्त्तनि also in the text, while the text of A gives वक्त्रनि. In Grantha the difference between वक्त्र and वर्त्त is very slight. But the explanation मार्गभृति makes it very probable that Sâyana himself read वर्त्तनि.—l. 30. मुखे G. मुखे A. B. Ca. मुखे Bm.—l. 32. All the MSS. read करोतिः शतरि.—l. 34. अतोदात्तत्वं G. उदा० A. B. Ca. विभक्तेश्च० M1.—P. 599. l. 15. (132, 3.) पूर्व to हविस् from G; deest in A. B. Ca. M1. Bm reads मृशं दीप्तं एतद्रूपं ते तव स्वभूतं अद्यतनमपि प्रत्यथा पुरात[न]मिव भवति कीदृशं तत् etc.—l. 16. यजंत ॥ यजत A. Ca. G. जयत B.—l. 18. वारसि चयं ॥ वाः वरणिचं चयं B. वाः वरणीयं चयं Bm; deest in A. Ca. G.—l. 26. प्रकारं Bm. G. प्रकारं A. B. C.—P. 600. l. 1. (132, 4.) यत्त्वं ॥ यत्त्वं A. B. Ca. यत् यत्त्वं Bm. G.—l. 2. उत्पाद्य G. उत्पाद्य A. B. Ca. उद्गाद्य M1.—l. 4. अपवृतदारं ॥ द्वाराणि A. B. Ca. G.—l. 8. तमेवायष्टारं A. C. Bm. G. तमेव यष्टारं B. M1.—l. 28. धारयन्ति कल्पयन्ति G.

P. 601. l. 19. (133.) पुरा रिपुघ्नसु B and Rigvidhâna. सूक्ते सप्तर्चसु A. Ca. सूक्ते तु सप्तर्चसु G.—ता अपन् to समञ्जते MSS.; not in Rvdh.—l. 20. नियच्छति B and Rvdh. निहंतति A. C. G.—l. 26. (133, 1.) महीरवीः ॥ महीः तुवीः A. Ca sec. m. महीः सर्वाः Ca pr. m. C. Bm. G. The passage is wanting in B.—l. 29. G omits परि before तुक्हा, and has संतो वैलक्ष्यानं रमशानं परि परितोऽशेरन् instead of हिंसिताः to प्राप्ताः.—l. 32. Instead of नागलोकः, G reads नरकः.—P. 602. l. 5. (133, 2.) प्राथिव G. प्राप्तव्य A. Ca. प्रापय B. प्रापय Bm.—l. 9. ऊरोलचावित्पूरम् ॥ ऊरुऊरचावित्पूरम् A. Ca. ऊरुऊरचावित्पूरम् B. दूरदूरसाचित् दूपूरम् G. Cf. Rv. Bh. I. 105, 17.—l. 23. (133, 4.) सु मनायति पश्येयः सर्वो लोको वा मनयति सुष्ठु संभावयति सौतीत्यर्थः G.—P. 603. l. 10. (133, 6.) देवानामाश्रयभूतः ॥ मेवानामाश्रयभूतः G. बुल्लोको नामाश्रयभूतः A pr. m. बुल्लोकानामाश्रयभूतः Ca sec. m. A sec. m. बुल्लोकानामाश्रयभूतः C. Ca pr. m. आश्रयभूतः B. M1.—l. 13. असुरपचं ॥ असुरपच B. असुरपचे A. Ca. G.—l. 15. मूर्त्यंतरात् G. मूर्तिंतरात् Ca. मूर्तिंतरात् A. B. Bm. M1.—l. 16. विचिंत्यामि A. Ca. G. विविचिंत्यामि C. इत्यमि B.—l. 17. बुदस्यनुदपयत ॥ बुदस्यस(नु sec. m.?)भपयत G. विदस्यनुपपयत A. B. Ca.—P. 604. l. 3. (133, 7.) संभक्तुं वा G. संभक्तुं A. B. Ca. M1.—l. 4. कुर्वाणाय यजमानाय B. कुर्वाणस्य यजमानस्य A. Ca. G.

P. 604. l. 17. (134, 1.) प्रयश्च० to ०मज्ञं from B; deest in A. Ca. G. M1; Bm has प्रयश्चरुपुरोडाशादि हविः अभि अभितः.—l. 19. संबंधि मनोऽनु B. Bm. संबंधिनः G. संबंधि मनः A. Ca, which insert अनु विशेषेण after गुणान्विशेषेण.—l. 23. छांदस उपधालोपः A. C. G. छांदस गुलोपः B.—P. 605. l. 2. (134, 2.) ईं त्वां B. Bm. त्वा त्वां A. वा त्वां Ca sec. m. G. मा त्वां Ca pr. m.—l. 5. रक्षणवत्यः ॥ रक्षणवंतः MSS.—l. 19. (134, 3.) अश्वयोजनं G. अनो-योजनं A. Ca sec. m. अहोयोजनं Ca pr. m. B. अतो योजनं M1.—l. 22. ससतीमुपपत्त्या० A. C. ०मुपपत्तिना० Bm. ससतीं पत्त्या० B. G.—l. 23. कर्मव्येष्टेष्वत्स्वपंतं A. C. कर्माप्रयेष्टे० G; omitted in B. Bm. व्येष्टेण = व्ययतया or वैयाग्येण.—P. 607. l. 2. (134, 6.) पूर्वभूतः A. B. Bm. Ca. पूर्वमाहृतः G.—After प्राप्नोति (sic for ण्वि), G adds पातुं योग्यो भवति ऐंद्रवायवे द्विजैवत्ये विप्रतममेतवारं त्वदर्थं गृह्यमाणत्वात् ह्यमानत्वाच्चैति भावः किंच.—सुतानां to अर्हसि left

out in A. Ca; in Bm it stands in the margin.—ll. 3 and 7. G reads अर्हति, पिबति, स्वीकरोति instead of अर्हसि etc.

P. 607. l. 22. (135, 1.) After नियुता B adds नियुन्निरागच्छति शेषः । यदा.—P. 608. l. 5. (135, 2.) Bm inserts परि before अर्हति, all the other MSS. leave it out.—l. 8. यष्टव्येन G. यष्टवेन A. B. Bm. C.—l. 24. (135, 3.) सखा from Bm marg.—P. 609. l. 12. (135, 4.) राधसा रत्नेन धनेन सहा गतं deest in A. Ca. G.—l. 25. (135, 5.) गतं G. गतं A. B. Bm. Ca. M I.—P. 610. l. 4. (135, 6.) अभिलक्ष्याद्यन्त G. अभिलक्ष्यालक्ष्यन्त A. Ca. B. अभिलक्ष्यालक्ष्यन्त C.—l. 7. पाचात् A. B. Ca. Bm. पातन् G.—l. 19. (135, 7.) श्रूयते from G.—l. 22. सहैवा° A. Ca. यथा सहैव G. यथा सहैवा° Bm. यथा सहैवा° B.—गच्छतमि° B. Bm. गृहीतमि° A. Ca. G.—P. 611. l. 2. (135, 8.) लङ्गोहनाथं A. B. Ca. Bm. लङ्गुहेशेन दोहनार्थं G.—l. 20. (135, 9.) G has सेनादिषु for भर्तृनादिना.

P. 612. l. 13. (136, 1.) आधर्षितुं Bm. Ca sec. m. आधर्षितुं ना Ca pr. m. A. °जुं न G. °जुं नाम B. M I.—l. 23. (136, 2.) दृष्टाभूत् G. दृष्टत्वात् A. Ca. B. Bm. M I.—l. 25. संगत-मभूत् ॥ A. C. G read संगतोऽभूत्, while B. Bm leave it out altogether. Perhaps it is a repetition from the preceding line; but if it is at all to be repeated here, it must be संगतं instead of संगतो. The same fault occurs again in all the MSS., line 27, संगतोऽभूत् instead of संगतमभूत्, except in Bm, which leaves it out again.—l. 29. All the MSS. have यद्यपि, and again तथा यद्यपि. The sense, however, would become much clearer if the first यद्यपि was omitted.—l. 31. दधाति । धारयतः ॥ दधाति धारयतः G. दधाथे । A. Ca. दधाथे धारयतः । C. दधाथे । धारयतः B. च तथाभि धारयतः Bm. And again line 33, दधाति G. दधाथे A. C. Bm. दधाथे B. P. 613. l. 7. also, A. B. Bm. C have सचेथे, but G has सचेति; in the explanation, however, G has भवथः, while the other MSS. read भवतः.—P. 613. l. 6. (136, 3.) Here again Sâyana's Commentary follows a different text from that which we find in the MSS. of the Rig-veda. All the MSS. read धारयत्त्विति as one word, while Sâyana explains it as two, धारयत् त्विति, which is evidently wrong.—l. 30. (136, 4.) यत् प्राप्नुमस्तत् B. Bm. प्राप्नुमि A. Ca. G.—P. 614. l. 5. (136, 5.) वानन्यसेविनं B. Ca pr. m. °सेवितं A. Ca sec. m. वाजनन्यसेवितं G.—Here also instead of पातः । परितो रक्षतां, A. C have पाथः परितो रक्षतं । B. Bm. G पातः परितो रक्षतं. Cf. p. 612. l. 31.—l. 24. (136, 6.) युष्मदनुग्रहात् G. अस्म-दनु° A. B. Ca. M I.—l. 32. (136, 7.) मन्येमहि पूजयामहः G.—l. 33. ज्ञातारो G. दातारो A. B. Ca. मंतारो M I.

P. 615. l. 10. (137, 1.) मेचावखणं G. मेचावखणौ A. B. Ca. M I.—l. 25. (137, 1.) मादने B. मदने G; deest in A. Ca. G.—सोमाः A. Ca sec. m. सोमं Ca pr. m. B. साकं G.—P. 616. ll. 7 to 10. (137, 2.) After सोमाः Bm inserts the words यावभिरभिषुताः to शेषः, but repeats them again after मन्त्रेण. C leaves out the whole from दध्याग्निरो द° to दध्या-ग्निर.—l. 8. दध्याश्रयणं ॥ दध्याश्रयण° A. Ca. दध्याश्रयण° B. Bm. G.—l. 10. प्रीतये पालनाय A. Ca. प्रीणनाय पालनाय B. प्रीतये Bm. प्रीतये पालनाय G.—l. 25. (137, 3.) ऊषि ॥ ऊषि A. B. Ca. G.—केवल श्रीणादिकोऽरप्रत्ययः ॥ केवल श्रीणादिको अरिप्रत्ययः । A. Ca. B. केवल क्षणा-दिको अरिप्रत्ययः । C. See, however, Un. III. 131.

P. 617. l. 13. (138, 1.) एष G. इति शेषः A. B. C. M I; deest in Bm.—l. 14. मनो-

मिश्रणि G. °मिश्रयणे A. B. Ca. M I.—किमायातमिति A. Ca. G. °यतमिति B. See Rv. Bh. I. 42, l. 171, 4.—l. 31. (138, 2.) मयि कुर्वित्यर्थः G. अधि कुर्वित्यर्थः A. C. कधि कुर्वित्यर्थः B. कधि कुर्वित्यर्थः M I.—P. 618. l. 22. (138, 4.) पूषणमिदं A. Ca. पूषणमिदं C. पूषणमिदं B; deest in G.—अजाः पूषण इति यास्कः G. अजाः A. Ca. B. आजाः C.—l. 25. यदा आघृणे G. यदा आहृणे A. Ca. sec. m. यदा आदृण C. यदा आहृयमान B.—l. 26. After करोमि G inserts यदा सर्वोपि जनो नैवातिमन्यते.—l. 27. हितकर्तृत्वं A. B. Ca. हितं कर्तुं त्वां G.

P. 619. l. 7. (139, 1.) प्रणयनादिकर्मणा A. Bm. Ca. G. प्रक्षया B, which leaves out the following words as far as दिव्यं. प्रक्षया प्रणयनादिकर्मणा M I.—l. 8. G has बलं before बलवतं वा, and संघभूतं instead of स्वरूपं.—l. 11. For कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं G has कर्मणा प्रज्वालनरूपेण युक्तं त्वां.—l. 24. (139, 2.) दक्षस्य दक्षेण पराभिभवसमर्थेन स्वेन मन्युनात्मभूतेन तेजसा यदा दक्षस्य युवां सोतुं शक्तस्य मा स्वेन स्वभूतेन मन्युना मननेन सामर्थ्येन युक्तेन किंच etc. G.—l. 26. संबंधि ॥ संबंधिनं A. B. Ca. Bm. संबंधिनोर् G.—ll. 27 sq. त्वदुद्देशीः and त्वदासक्तेन MSS. instead of युष्मद् or तद्.—आत्मीयेरन्येष्वनुरादीन्द्रियैः ॥ आत्मीयेरन्येष्वनुरा A. C. G. आत्मीयेरिन्द्रियैः B. Bm. But line 29, B reads अस्मदीयेरन्येष्वनुरादीन्द्रियैः, while A. Bm. C. G have अस्मदीयेरिन्द्रियैः.—l. 29. नासाद्यं B. मनासाद्यं A. Ca. सनासाद्यं C. मनआद्यं G.—P. 620. l. 25. (139, 4.) वां युवयोर्वंधुरे C. Bm. G. वां युवयोः B. युवां युवयोर्वंधुरे A. Ca. The reading may have been वां युवां युवयोः. That Sāyana himself had not written युवां for वां, I conclude from this, that वंधुरे, which is here left out in B, is some lines further down wrongly inserted after another वां युवयोः (in the next verse). It is curious, however, that वंधुरे should occur after this second वां युवयोः, not only in B, but in A. Ca also, though in A. Ca it had been inserted in its right place.—l. 27. अस्थापयाम ॥ स्थापयाम B. तस्थापयामास C. Ca pr. m. स्थापयामास A. Ca. sec. m. अवस्थापयामः G. निस्थाम Bm.—P. 621. l. 4. (139, 5.) ददेषां B. Ca pr. m. दक्षस्यतं Ca. sec. m. A. ददतं G.—P. 622. l. 4. (139, 7.) आवाहनं MSS.—l. 13. लब्धेव G. लब्धेव Ca. A. ल - व Ca 5. लब्धेव C; deest in B.—l. 14. अर्यमाहमपि A. B. Bm. Ca. अर्यमाव-दहमधि G.—P. 623. l. 13. (139, 9.) मनुर्मनवो A. B. Bm. Ca. मनुषः मनवो G. मनुर्मनुषो मनवो would well agree with the following जसो लुक्.—l. 15. बंधवतः A. Ca. बंधनवतः B. Bm. G. संबंधवतः M I.—संबद्धा यागा वा ॥ संबद्धा यागा वा B. G. संबद्धा (संबद्धा Ca pr. m.) या गावः A. Ca.—l. 16. असौ to तदधीनत्वं G. असौ विशिष्टजन्मा वो यदायोग्ये इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं A. Ca. अवो यदायोग्ये इति निर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं C, where the preceding words from अस्माकं to °जन्मा are left out. असौ विशिष्टा जन्मा वो यदायोग्ये इति ॥ तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं B; deest in Bm.—l. 17. नमति सर्वो जनः G. नमामि सर्वो जनः A. Ca.—ll. 17 to 19. B. Bm leave out the words from वाचा to वाचा, and add after नमामि चेत्यर्थः the words तथा इन्द्रापी गिरा आ नमे ह पूरणः.—l. 32. (139, 10.) यस्य B. Bm. यः A. Ca; G reads आदिशमादेशं यत्.—l. 34. होत्रादीनां सोचशस्त्रध्वनिं वा G after ध्वनिं.—P. 624. l. 3. After अरिप्रत्ययः G adds स्वकीयेनोपकारेण ददतीत्यरिर्दानि, then follows उदकानि to श्रुतेः, then आतो to °त्यरिर्दानि यदा ररिर्दानं etc.—l. 17. (139, 11.) ताच्छब्धं Ca. G. ताच्छब्धं A. ताच्छब्धं B. तास्त्वं M I.—l. 19. यदा MSS.—l. 21. संबध्यते G. °ध्यते A. B. Ca. M I.

P. 625. l. 5. (140, 1.) ज्ञानविचारकत्वादिति A. C. ज्ञानाति ॥ रेकत्वादिति B. अज्ञाननि-वारकत्वात् G.—l. 6. हृषेण G. हृषेण A. Ca. हृषेण C. हृषेण B.—l. 14. (140, 2.) नयति भवयति

A. B. Bm. Ca. याति अभिमुखेन भक्षयति G.—l. 19. सुषा A. Ca sec. m. सुत्वा Ca pr. m. B. सुत्वा G.—P. 626. l. 11. (140, 4.) सुधूसवर्णा G. Mund. Up. सधू B. M I. विधू A. Ca sec. m. धूसवर्णा Ca pr. m.—विश्वमुवी A. Ca. G. विमुवी B. विश्वरूपी Mund. Up.—l. 20. (140, 5.) अभिभवन्नमनमार्गे A. B. Bm. Ca. अभिभवत् तमसां मार्गे G.—P. 627. l. 21. (140, 8.) इवाकुटिलाः A. B. C. G.—०र्धभाविक्वाण्योपेता A. Ca. Bm. ०र्धभाविक्वाण्योपेता B. ०र्धताविश्वोपेता G.—l. 30. प्राणयन् A. C. Bm. प्राणान् B. प्रोणयन् G.—P. 628. l. 4. (140, 9.) विवने A. Ca sec. m. (? several corrections). विचरे C. विवारे B. चिवने Bm. चिरतर G.—l. 14. (140, 10.) स उक्तं ॥ य उक्तं A. B. Bm. Ca. यद्वा उक्तं G.—l. 17. भवान् B. भव A. Bm. Ca. G.—l. 31. (140, 12.) G omits गृहाय सर्वस्वायतनभूताय, but after सुतत्वात् it has the following: तां गृभाय गृहाण कंदसि शायजपी हो नः शायजादेशः साधया-स्माकं. In the text, however, G reads गृहाय with the other MSS.—P. 629. l. 3. After ०दुःखात्मकस्य a word like संसारस्य is required, but is omitted in all the MSS.—l. 4. श्रूयमाणत्वात् A. B. Ca. श्रूयमाणत्वात् G.—l. 5. चित्तशुद्ध्यादन्तद्वारा विविदिषन्ति B. श्रुधी-धुत्पादनद्वारा वा विदिषन्ति A. Ca. धीशुद्ध्यादन्तद्वारा वा विविदिषन्ति G.

P. 630. l. 20. (141, 3.) After यद्यस्मात्कारणात् A. Ca add यमेनमपि, while G adds यद्वा यमेनमपि.—l. 28. श्वसिति ॥ श्वसति A. B. Ca. G.—P. 631. l. 13. (141, 5.) आ शुचिर्दीप्तः सन् deest in A. Ca. G.—l. 16. स्ननपानपरिपीडादिभिः A. Ca sec. m. स्ननपानपरिपारापरि-पीडादिभिः Ca pr. m. B. स्ननपानी परिपीडापरिहारादिभिः G.—P. 632. l. 7. (141, 7.) विदू-षणकादिरिव B. Ca pr. m. ०णकाहिरिव A. Ca sec. m. विदुषकादिरिव G.—P. 633. ll. 2 sq. (141, 9.) विश्वथा to परिभविता सन् A. C. विश्वथा सर्वथा विभुः प्रभुः परिभुः परिभविता सन् B. सर्वथा omitted in B 3. परिभुः to परिभविता omitted in G.—l. 21. (141, 11.) उपाज्यं B. Bm. Ca pr. m. उपाज्यं A. Ca sec. m. M I. उपेज्यं G.—l. 25. इहलोकपरलोकी deest in A. Ca. M I.—l. 32. (141, 12.) उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां B. उतशब्दो स च संभावनायां C. उतशब्दोऽच संभावनायां A. Ca sec. m.; wanting in G.—P. 634. l. 2. चंद्ररथः सुवर्णम-यरथोपेतः A. Ca sec. m. चंद्ररथः आह्लादरथः B. Bm. चंद्ररथः C. Ca pr. m. G.—l. 14. (141, 13.) शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मा ॥ शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनोति शब्दकर्मा B. शब्दयंतु निष्पूर्वस्तनोतिः शब्दकर्मा G. शब्दयंतुः पूर्वः । स्तनोति शब्दकर्मा C. शब्दयन्तीत्यर्थः । तनोति शब्दकर्मा A. Ca sec. m.—l. 16. अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां ॥ अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायां B. अतिनिः श्रस्त्रं नश्यतु संज्ञायां A. Ca. (नश्यंत Cⁿ 5.) अत्ति निः श्रस्त्रं नश्यतु संज्ञायां C; deest in G.

P. 634. l. 21. (142.) काथक्यस्य G for कात्यक्यस्य, both here and in verses 2 and 3.—l. 25. यथोच्छ्रियहृणात् A. Ca. यथोच्छ्रियहृणेन B. यथोच्छ्रियहृणेन G.—P. 635. l. 15. (142, 3.) अगच्छणे B. C. आगच्छणे G. आगुच्छणे A. Ca.—l. 18. G omits यद्वा, A. Ca omit यद्वा to योज-यतीत्यर्थः.—l. 19. अनुष्ठोयमानं B. ०मान G. ०मानः A. Ca. M I.—P. 636. l. 8. (142, 6.) विवृता B. G. विवृता A. Bm. Ca. M I.—l. 20. (142, 7.) दर्भं आ A. Ca. G. दर्भं आ B.—उपविशतां Bm. G. उपाविशतां A. B. Ca. M I.—आसाद्य च A. Ca. आसाद्य G. असाद्य च B. आसाद्य Bm.—l. 21. स्वयमेवा सीदतां Bm. G. ०व सीदतां B. स्वयमेवावदत्तं A. Ca. The whole passage in Bm runs as follows: इत्यर्थः एतादृशे नक्तोपसा उपासान्ते आ समंतात् आसीदतां उपविशतां आसाद्य बहिर्वास्तुतं दर्भं स्वयमेव आ सीदतां.—l. 26. (142, 8.) गृणतिः from G.—P. 637. l. 8. (142, 9.) A. Ca. G and M I add तिस्र इत्यत्र पितृभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं at the end of the verse.—l. 16. (142, 10.) नैवत्ताः deest in A. Ca. G.—वृत्तिकर्मणः A. B. Ca. G.

दीप्तिक° Nir. Mr.—त्वचतेर्वा A. B. Ca. Nir. तच° G and Nir. var. lect.—l. 18. वृष्टेर्बधके मेघस्य नाभिस्थानेऽवस्थितं B. मेघस्य नाभिस्थाने स्थितं Bm. वृष्टेर्बधके (G adds मेघे) मेघस्य नाभिस्थाने वा स्थितं A. Ca. G.—l. 26. (142, 11.) स्वीकरोति A. Ca. सुषु स्वीकरोति B. Bm. स्वीकरोति वा G.—P. 638. l. 8. (142, 13.) °नात्स्वाहाहृतं B. °नात्स्वाहांतं G. °नस्वाहृतं A. Ca.

P. 638. l. 16. (143.) तथा चाचार्योतिदेश A. Ca. तथा चाचार्योतिदिदेश G. तथा च सूचितं B.—ऐकाहिकान्युपसंशस्य G. Åsv. °पशंसस्य B. ऐकाह्युपशंस्य A. Ca.—P. 639. l. 6. (143, 2.) शोचिः उत्पादितं तेजः G.—P. 640. l. 3. (143, 5.) वरणाय G. वरणाय A. Ca. B. रणाय C. From here to l. 164, 16 Bm is wanting.—l. 26. (143, 7.) यद्वा प्रतीकमंगं दीप्तज्वालमित्यर्थः (°लामि° B) B. G. यद्वा प्रदीप्तमंगं दीप्तज्वालमित्यर्थः A. Ca; deest in C. (°लमित्यर्थः C^a 5.)—l. 29. अनाक्रांतो वा is meant by G, which has अना क्रमेच्छांदसो दुष्क्रांतो वा. A. B. C have अनुक्रांतो वा.—l. 31. उद्योजयति G. उद्योदयति A. Ca. उद्योतयति B. उद्योतयति Mr.—P. 641. l. 5. (143, 8.) दृन्फ G. Dhp. 28, 28. दृप A. Ca. Mr. दंप B.

P. 641. l. 17. (144, 1.) आ चतुर्थीत्कर्मणोऽभिसमीच्येतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् B. आ चतुर्थी- (°र्या° Ca pr. m.) त्कर्मणोऽभिसमीच्येतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् A. Ca. आ चतुर्थीत्कर्मणो भिसमीच्येतेदं करीष्य इति युक्तत्वात् C. आ चतुर्थीत् कर्मणो तिसमीच्येतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् C^a 5. आ चतुर्थीत्कर्मणोऽभिसमीच्येतेदं करिष्य इत्युक्तत्वात् G.—ll. 19 sq. चुंबन and चुंबति A. B. Ca. अंचन and अंचति G.—l. 25. चुंबति ॥ चुंबन B. युवति A. Ca. चुंबतु G.—l. 34. (144, 2.) तामि- धीर्यमाणः A. B. Ca. तासां धारकः G.—P. 642. l. 13. (144, 3.) We should expect यथा corresponding to तद्वत्.—l. 16. सेवनीय उपस्य इव स यथा रेतआदिकं स्वीकरोति तद्वत् यद्वा भगो न आदित्य इव स यथा etc. G.—P. 643. l. 1. (144, 5.) त्रिशो विशः A. Ca. G. त्रिशो विशः B. विपाः C. In Rāgayagvan's Commentary on the Nighantu त्रिशः is derived from विश प्रवेशने । क्विपि रेफ उपजनः । He also quotes this passage from the Rig-veda, with the Commentary of Mādhava, which differs, however, from our text : कर्मसु धीयमाना दशांगुलय इति माधवभाष्यं. Cf. Nir. SS. vol. i. p. 192.—l. 5. अधिशब्दो ऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी G. अधिशब्दानर्थके त्वात्वर्थमात्रानुवादी A. Ca. (त्वत्° C^a 5.) अधिशब्दो र्थको शत्वर्थमात्रानुवादी C. अधिशब्दो नर्थकत्वात्त्वर्थमात्रानुवादी B.

P. 643. l. 34. (145.) From the sixth to the thirteenth Sūkta of the twenty-first Anuvāka there is a mistake in the Commentary as to the number of each hymn.—P. 644. l. 5. (145, 1.) यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत् G. स्वर्गादिविषयं (त्वर्गा° Ca pr. m.) प्रष्टव्यमस्ति तत् A. B. Ca. यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्मैव प्रष्टव्यमस्ति । तत्तस्मैव प्रष्टव्यमस्ति । तत् C.—l. 8. यद्यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं A. Ca sec. m. यद्यजमानस्य यज्ञासितमर्थं Ca pr. m. यद्यजमानस्य यज्ञोसिगुमित्यर्थः B. यजमानस्य जिज्ञासितमर्थं G.—l. 10. नियम्यापि A. C. °म्यापि B. नियम्यमपि G. (°म्य नापि साधयितुं शक्यं ?).—l. 20. (145, 2.) यत् यत् कार्यमयभीत् वदामीत्यादत्ते तदेव A. Ca. यत् यत् कार्यमयभीत् तदेवादत्ते तदेव G. यत् कार्यमयभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकृत्यात् तदेवापि पृच्छति पृष्टोपि वदामीत्याहते तदेव B, which omits वक्तव्यत्वेन to वचनं in ll. 22 sq.—l. 24. अनुदंडः G. अनुदंड A. Ca. अनुदंडवः B. अनुदंडः Mr.—l. 32. (145, 3.) ह्यमानं चेति A. Ca sec. m. ह्यमानत्वादिति G. ह्यमानत्वेति Ca pr. m. B.—P. 645. l. 29. (145, 5.) सत्सु भवो B. Ca. तत्सु भवो A. तच भवो G.

P. 646. l. 18. (146, 2.) °प्रदानसमर्थं इ° G. °प्रदातेत्यर्थः B. °प्रदान इ° A. Ca.—l. 33. (146, 3.) अभि संचरंती अभि अभिसुखं संचरंती सम्यक् तोषयंती द्वे etc. G.—P. 647. l. 21.

(146, 5.) क्रात्वा वर्तमानासु G. त्वा व० A. Ca. व्याव० B. M I. See Nir. II. 15.—l. 25. Instead of बज्जु to चाप्रत्ययः G has पुरचाता बज्जचाता.

P. 648. l. 3. (147, 1.) सिञ्चेति ॥ सिञ्जेति A. Ca sec. m. (pr. m. illegible). सिञ्चेति G. सिञ्जेति B. Cf. Rv. Bh. II. 19, 7.—l. 4. शब्दोपपदात्सगतेः G. शब्दात्सगो A. Ca. शब्दात्सगतेः B. M I.—l. 7. कुटुंबस्य ॥ कुटुंबस्य A. Ca sec. m. कुटुंबस्य Ca pr. m. कुठस्य B. कलस्य G.—l. 24. (147, 3.) सा च A. B. Ca. आसीत् G.—l. 31. विश्वप्रज्ञस्त्वं ररष रषास्मान् पाञ्च-नायेति भावः G.—P. 649. l. 5. (147, 4.) अररिवान् G. अररिः A. B. Ca. M I.—l. 6. वनि-पमिच्छतीति A. Ca. G. वनिप् तदिच्छतीति B. M I.—l. 9. अन्यत् करोति from G.—l. 11. प्रयोक्तुरेव A. B. Ca. तस्मैव G.—गरितासु भक्षकोसु G.—l. 13. अन्यान्यप्यस्य० A. B. C. G. अन्यान्यपि यान्यस्य०?—l. 19. (147, 5.) कर्तारं G. कर्ता A. B. C.—तत्तत्तत्तत्तत् B. G, and perhaps Ca pr. m. तत्तत्तत्तत्तत्तत् A. Ca sec. m. M I.—l. 21. मन्त्रेण B. G. मन्त्रेण A. Ca. M I.

P. 650. l. 2. (148, 1.) कष्टा मनोरपत्वं A. C. स्रष्टुर्मनोरपत्वं G. कष्टा मनस्वतिः पुनर्मनस्वी-भावे मनोरपत्वं B and Nir.—l. 16. (148, 2.) बज्जलादेव वा छांदससुजादि० (०सः सुजादि० A. Ca) A. B. Ca. केवलादेव वा छांदसः शपः सुः । सुजादि० G.—l. 17. त तं देवमुपेत्य क्रियमाणां सुतिं G after उपसुतिं.—l. 18. सर्वाणि कर्माणि G.—जुषंत सेवते G.—l. 26. (148, 3.) तदाश्रय-त्वात् A. B. Ca. तदायतनत्वात् G.—l. 28. गृभयंतो गृभ्यांतः G.—P. 651. l. 13. (148, 5.) यमपि गर्भे ॥ अयमपि गर्भे A. Ca. G. अयमपि गर्भे B.—l. 17. ईदृयूपा भयेऽपि A. B. C. ईदृयू-पोभयेऽपि? The whole passage from अविद्वांसः to अविचलित० is left out in G.

P. 651. l. 32. (149, 1.) For the first यद्वा G has येज्ञाय (ये for य is very common in the Southern MSS.).—l. 35. आह्लादं A. B. आह्लादं or आह्लादं Ca. आह्लातं G.—P. 652. l. 6. (149, 2.) एवं सर्वोत्पादकः अयोभिः ॥ एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अयोभिः A. Ca sec. m. एवो सर्वोत्पादकः अयोभिः B. एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादकः अयोभिः C. एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अयोभिः Ca pr. m. C^a 5. एवं सर्वोत्पादकः सेनि अयोभिः G.—l. 9. Instead of प्रापयति, Prof. Wilson proposes प्राणयति, which would certainly be more appropriate; but all the MSS. have प्रापयति.—l. 11. यद्यपिर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते A. B. Ca. G. यद्यपिर्ना पचेत् ॥ पूरयेदे० C. C^a 5. (पूरयेदेव B 3.) I conjecture यद्यपिर्न पचेत् पूर्णदेहो नोत्पद्येत. Prof. Wilson, whom I consulted on this passage, gives the following explanation: 'I do not think any conjecture is necessary, but that उत्पद्यते may be used impersonally, or with it or तद् for its nominative. "When Agni does not mature or verily fill (or satisfy), it is not produced; that is, nothing is produced, production does not take place." The construction is elliptical, but not unintelligible. With reference, however, to the phrase पश्चादिदेहाकारेण, देहो might be inserted, but it is not indispensable.'—P. 653. l. 10. (149, 5.) वरणीयानि कर्माणि G.—Instead of अवस्था etc. to अप्रत्ययः G has only अज्ञानि यशो वा.

P. 653. l. 22. (150, 1.) शरणे गृहे आ इत्युपमार्थं तादृशस्य गृहे etc. G.—l. 31. (150, 2.) यद्यजिज्ञप्सन् ॥ यद्यजिज्ञयं A. Ca. यद्यजिज्ञयं B. यद्यज्ञापयन् G.—P. 654. l. 12. (150, 3.) सूर्यस्य र० G. सूर्यर० A. B. Ca. M I.

P. 654. l. 22. (151, 1.) उक्तत्वात् B. G. पाठात् कत्वा A. Ca. M I.—l. 25. द्विचामिरपि

स्वात् ॥ द्विचामिस्वात् G. द्विस्वादपि स्वात् A. द्विस्वादमिस्वात् Ca. C. द्विचामिस्वात् B.—P. 655. l. 6. (151, 2.) स्वाभवनशीलस्व G. स्वाभवन° A. B. Ca. स्वाभवन° M1.—l. 23. (151, 3.) यज्ञाय A. B. Ca. यजमानाय G.—l. 25. यज्ञाच्च G. यथा च A. B. Ca. तथा च M1.—l. 32. (151, 4.) असुरी बलवन्ती A. B. Ca. असोर्दातारौ G.—P. 656. l. 1. घोषः सर्वतः शब्दयथः G.—l. 11. (151, 5.) G reads हे मित्रावरुणौ मही महांती युवां महिना महिना महस्वेन अत्रास्त्रां पृथिव्यां या धेनुर्वारं etc.—l. 12. गमयथः from G.—l. 15. °र्दानकर्मा यदा चिप्रं G.—l. 16. मेघाच्छन्ने सति ॥ मेघच्छन्ने सति G. मघच्छन्न सति B. घच्छन्न सति C. घच्छन्नति सति A. Ca.—l. 18. शब्दयन्ति G. स्वर्यन्ति A. Ca. M1. स्वपन्ति B.—l. 26. (151, 6.) वां युवयोः संबन्धिन्यां G before केशिनीः.—वां युवां च्छताय यज्ञार्थं आनू° A. Ca. वां युवां च्छताय यज्ञार्थं अनू° B. वां युवामनू° G. वां युवयोर्च्छताय etc. M1.—P. 657. l. 8. (151, 7.) Instead of खलु to कामयेथे G reads कामयथः अहेति (for अश्वरमिति !) यजमानविशेषणं अहिंसकं युष्मान्मुवंतमित्यर्थः.—l. 18. (151, 8.) गोमिस्तुतिभिर्वाग्भिः G.—l. 22. ददाथे इत्यर्थः Ca sec. m. ददात इत्यर्थः A. l. 18. (151, 8.) ददत इत्यर्थः Ca pr. m. C. Ca 5. B. यदा विशिष्टतममन्नमाशये व्यामुथः ददथ इत्यर्थः G.—l. 29. (151, 9.) In this verse again G differs considerably from the other MSS., but the various readings are hardly of any importance.—l. 34. °श्वोमे न तरत ॥ °श्वोमे न नरतत A. C. °श्वोमे न नरत B. °श्वोमे न रतत इत्यर्थः Ca 5. °श्वो तरत G.

P. 658. l. 11. (152, 1.) पीनी A. Ca sec. m. B. पीती Ca pr. m. C. Ca 5; G omits पीवसा पीनी and यदा.—l. 24. (152, 2.) संभाविता A. B. Ca. संभावनं G.—°पादिताभवदित्युक्तं A. Ca. °पादिता भवति एतदित्युक्तं B. G.—l. 27. संतोऽपि ॥ संत्यपि A. Ca. B. सत्यपि C. Ca 5; G reads प्रथमाः प्रतमाः समर्थः सति यदा प्रथमं अञ्जूर्यन्.—P. 659. l. 14. (152, 4.) इञ् A. Ca. इन् B. इन्सर्वधातुभ्य इतीन् G.—l. 24. (152, 5.) तथा G. तथापि A. B. Ca. M1.—l. 34. (152, 6.) प्रीणयितारं वा G. प्रीणयितारं A. B. Ca. M1.—P. 660. l. 4. विवासन् MSS.—l. 5. यथा शिष्टं भिद्येत यथा च कर्म समापनेन रक्षेत ॥ यथा शिषं etc. G. यथाशिषं भिद्येत यथा स कर्मसापनेन रक्षेत A. C. यथाशिषं भिद्येत यथा स कर्मसापनेन वक्षेत B.

P. 660. l. 27. (153, 1.) G reads °रोपलक्षितः स्तोत्रैः घृते चरणद्रव्यैः क्षीराज्यसोमादिरूपो-भिस्त्र युवां सम्यग्यजामहे पूजयामः यत् यस्मात् कारणात् वां सां युवां अस्मि अस्मदीया अध्वर्यवो etc. And at the end of the verse it adds, यदा यत् येन प्रकारेण वां युवामध्वर्यवो न अध्वर्यव इव धीतिभिर्युष्मदीथिः कर्मभिः अस्मि अस्मान् अदीयं यागं वा भरन्ति भरथः बज्रवचनं पूजार्थं तथा यजामह इत्यर्थः ॥.—l. 28. धीतिभिः कर्मभिः स्व° G. धीतिभिः स्व° A. B. C.—P. 661. l. 3. (153, 2.) °यहादस्मि यत् यदा तु B. °यहादस्मिन्दातुं A. Ca. °यहीता सन् यत् यदा तु G.—l. 21. (153, 4.) उतापि च deest in G.—अदनीयमन्नं ॥ अदनीयं चान्नं A. B. Ca. G.—पुरोडाशादिरूपं वा A. Ca sec. m. पुरोडाशादि Ca pr. m. B. G.—l. 23. यज्ञस्व B. G. यजमानस्व A. Ca. M1.—l. 25. पयः पातं ॥ पयः A. B. Ca. G.—घनीभूतं पयस्यायाः वीतं A. Ca sec. m. घनीभूतपयतीभूतपयस्या वीतं Ca pr. m. घनीभूतपयस्या वीतं B. G.

P. 661. l. 30. (154.) उत्तरोत्तरसं ॥ उत्तरोत्तरसं G. उत्तरसं A. B. Ca. M1. See Âsv. VI. 7, 7.—P. 662. l. 20. (154, 1.) महतभिः A. Ca. महात्मभिः B. G.—l. 23. (154, 2.) वाजपेयेना° etc. A. B. Ca. अतिरिक्तोऽस्मि अयमेव तुषोऽनु रूपः ॥ G.—ll. 33 sq. कुचर इति etc. B and Nir.; A. Ca. G omit अथ वेहेवताभिधानं, गिरिष्ठा, समुन्नीषीं भवति, and पर्यतः.—l. 36. भीष्मपादानभूतः A. Ca. B pr. m. भीष्मपादान° B sec. m. भीष्मपादानभूतः G.—P. 663. l. 2. अधिचियन्ति from G.—l. 8. (154, 3.) बलं महत्त्वं G. बलमहत्त्वं B. महत् बलत्वं A. Ca

sec. m. M1. महवत्सलं Ca pr. m.—l. 23. (154, 4.) तद्वत्सलं B. तन्नामवत्सलं A. Ca. अन्नमवत्सलं G.—हंताहमिमासि G. हंतेमासि B. हंतमिमासि A. Ca.—l. 32. (154, 5.) B1 contains sundry marginal notes to this hymn, which, being addressed to Vishnu, was probably of greater interest to the Brāhmans than hymns to Agni, Vāyu, etc. These notes are generally of little value. One of them has already been received into the text. B1. B2 and B3 add मायावीजादितिरभिगदति सत्यपि after परमेश्वरस्य. B1 has as a marginal note to मध्व उत्सः, अमृतस्योत्पत्तिः वर्तते; and it gives सुकर्मणां in addition to सुकृतिनां. But these notes have not found their way into B3.—P. 664. l. 4. मधुरस्य परमानंदरसस्य सुधारूपस्य G.—l. 6. प्राप्तवता न पुनरावृत्तेः A. Ca. प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिः B. M1. प्राप्तवतामपुनरावृत्तेः G.—l. 14. (154, 6.) B1 has अनायासेन गंतारः as a marginal note to अयासः.

P. 664. l. 32. (155, 1.) सर्वलोके A. B. C. सत्यलोके G. 'स्वलोके? cf. verse 5.—P. 665. l. 21. (155, 3.) द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं A. C. G. द्यावापृथिव्योः (संबन्धि in marg.) स्थापितं लिंगं सामर्थ्यं B.—P. 666. l. 1. (155, 4.) मध्य एकं G. मध्यमेकं A. B. Ca. M1.—l. 10. (155, 5.) सर्वस्य वा deest in A. Ca. G.—सर्वभूत्यादिना प्रख्याय A. B. Ca. सर्वतस्तुत्यादिना प्रख्याय G.—l. 21. (155, 6.) च चतुर्नवति B. च चतुरां नवति Ca pr. m. सचतुरां नवति Ca sec. m. A. च चतुस्तारं नवति G. सचतुर्न० M1.—l. 22. विविधातनस्वभावान् G. विविधानेव स्वभावान् A. Ca sec. m. विविधानेन स्व० Ca pr. m. C. विविधानेनैकस्व० B. Nothing is easier than to mistake in Tulu ७७ = तन for ७७ = ने.

P. 667. l. 1. (156.) प्राकृता याज्या A. Ca. प्राकृती घृतयाज्या B. G.—l. 8. (156, 1.) तद्वत् शेव्यः सुखे साधुः G. तद्वत्सेव्यः साधुः B. साधुः A. Ca. Cf. Pān. IV. 4, 98.—P. 668. l. 6. (156, 3.) यद्वा नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव ॥ यद्वा नाम यज्ञानामनमनं विष्णुरेव A. Ca sec. m. यद्वा नाम यना नमनं विष्णुरेव C. यद्वा नाम (एकनाम B) यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव B. G.—l. 9. सुष्टुतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा ॥ सुष्टुतिं (सुष्टुमतिं sec. m.) शोभनात्मिकां बुद्धिं वा B. सुष्टुमतिं शोभात्मिकां बुद्धिमा A. Ca sec. m. सुष्टुतिं शोभात्मिकां बुद्धिना Ca pr. m.: cf. Rv. Bh. VII. 57, 5. 68, 9. In G the passage runs as follows, देव ते तव महः तन्नाम सुमतिं सोभनमननवंतं त्वां च यद्वा महे महा महान्तं सुमतिं त्वा भजामहे.—l. 33. (156, 5.) आगत्यं A. Ca sec. m. आगत्य तवादिति Ca pr. m. आगत्य तर्पयितव्यं G; deest in B.—l. 35. समीपयति A. B. Ca. समापयति G.

P. 669. l. 11. (157, 1.) G reads व्यावः व्यवृणोत् तमांसि निवारयति स्य वृणोतेर्लङि मंचे घसेति त्रैलं छंदस्यपि etc.—l. 13. आयुक्षातां अभिमुख्येन युंजाथां A. B. Ca. अयुक्षातां युंजाथां G. Sāyana seems to have read आ। अयुक्षातां in the Pada text. See, however, Prāt. 181.—l. 25. (157, 2.) शूरसाता etc. ॥ शूरशाता शूरसातौ शूराणां प्रहारादिना (प्राहरोदिना Ca pr. m.) युक्ते A. Ca. शूरसाता शूरसातौ शूराणां प्रहारादिना युक्ते B. शूरसातौ प्रहारादिदानयुक्ते G.—P. 670. l. 7. (157, 4.) बलं प्राणनसमर्थमन्नं वा G. बलं बलप्राणनसमर्थमन्नमा A. Ca. बलं बलं प्राणनसमर्थमन्नमा B.—l. 9. मधुरवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया ॥ मधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया B. Ca pr. m. माधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया A. Ca sec. m. माधुर्यवृष्टिमत्या G.—अश्वतोद्व्या ॥ अश्वतोद्व्या B. अश्वतोद्व्या G. अतोद्व्या Ca pr. m. प्रतोद्व्या Ca sec. m. A.—l. 23. (157, 6.) Instead of रार्धेभिः S3 has रर्धेभिः.—l. 27. जायुरगदं तचौषधमिति चाभिधानात् ॥ जायुरगद-दंतच औषधमिति चाभिधानात् A. जायुरगदं तच औषधमिति चाभिधानात् Ca pr. m. जायुरगदं तच औषधमिति चाभि० Ca sec. m. जायुरगः स्वः अगदं तच औषधमिति चाभिधानात् B. जायुरग-

तद्भक्तममोषधमिति चामि° G. Cf. Amarakosa II. 6, 2, 1.—l. 29. Before आ वां A has the words सर्वच रथा युवां, C सर्वच रथयो वां or सर्वच रथयो वां, G सर्वच रथो यो वां. They are wanting in B, and refer to another hymn addressed to the Asvins.—P. 671. l. 2. अस्मद्यज्ञेऽस्मान् वि° ॥ अस्मद्यज्ञं अस्मान् वि° B. अस्मद्यज्ञं अस्मान् वि° A. Ca. अस्मद्यज्ञान् वा वि° G.

From the beginning of the third Adhyāya to the end of Varga 13 I possess fragments of a MS. which was procured for me at Calcutta. It is a modern copy, but it contains very useful readings, and the original from which it was copied seems to have been an excellent MS. I ascertained, however, that the Pandit who copied it for me had occasionally inserted corrections of his own. On this account the readings of this MS. ought to be tested by their own intrinsic value only; and in the few cases where the MS. had to be quoted I have called it D, because it cannot claim a place in any one of the three historical families of Sāyana's manuscripts.

P. 672. l. 20. (158, 3.) बलेन तीर्णः ॥ बलेन जीर्णः A. B. Ca. जीर्णः G.—l. 22. अजम् जित्वा A. Ca. अजम् जित्वा B. जित्वा वेरिणो G.—l. 27. (158, 4.) अराश्वर्षरितगाचं ॥ अश्वर्षरितमाचं A. Ca. अश्वर्षरितां G. अश्वरितगाचं B. M 1.—l. 29. एवमवध्यं तं चैतनो नामकः A. C. एवमवध्यं तं चितनो नामकः B. एवमवध्यं तं चैतननाम G.—l. 30. वचस्य व्यतसत् ॥ वचस्य वितसत् A. Ca sec. m. वचसावितसत् B. Ca pr. m. वचसावाविद्यत् G.—l. 34. दशतयो दशवारः ॥ दशतयो दशतारः A. B. C. दशतयोऽपरिमितावयवः दशतारः D. दशतयः अपरिमितकाष्ठावयवः G. Cf. Pân. V. 2, 42.—P. 673. l. 24. (158, 6.) वलीपलितगाचो G. वलीपलित° A. Ca. वलीपलित° B. वलिपलित° D.—l. 26. G reads ब्रह्मा ब्रह्मसदृशो भवति यदा परिवृढः सारथिर्भवति सारथिवन्निर्वाहको भवति देवो भवतीत्यर्थः यदा दशयुगपर्यंतं जीवन् उक्तरूपेण पुरुषार्थसाधकोभवत् एवमस्य etc.

P. 673. l. 28. (159.) बावापृथिव्यं MSS. पृथिवीयं Anukr. बावापृथिव्यं ought to be read, also Rv. Bh. IV. 56 and VI. 70, with the MSS. I. 185, however, the MSS. read पृथिवीयं.—P. 674. l. 9. (159, 1.) Instead of इत्या सत्यं G reads इष्टी सत्यां, but it has इत्येति etc. like the other MSS.—l. 33. (159, 3.) रक्षयः deest in G.—l. 34. दस्य ॥ दत्त A. B. Ca. G.—P. 675. l. 2. जातवतः B. Ca pr. m. C. ज्ञातवतः A. Ca sec. m.—l. 23. (159, 5.) From here to 161, 3, A 2 is wanting.—l. 25. लप्सीमहीति B. लप्सीमहीति Ca pr. m. लिप्सीमहीति Ca sec. m. लभेमहीति G.

P. 676. l. 12. (160, 1.) धारकं कवि ययोः B. धारकं कविर्ययोः Ca. धारकः कविर्ययोः G. धारकं कवि शब्दमुदकं ययोः D. (शब्दयुदकं would be better.)—उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्वावित्यर्थः ॥ अन्वयतीत्यर्थः B. अन्वयती इत्यर्थः C. अन्वती इत्यर्थः Ca sec. m. G. अन्वतीत्यर्थः D.—l. 13. वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेते ॥ धारीवित्सू B. धारवित्सू Ca. धारिवित्सू C. धारित्सू D. धारिवित्सू G.—P. 677. l. 1. (160, 3.) G adds वायुर्वा after आदित्यः, and अथवा वृष्टिलक्षणीः after अरिमयुक्तो.—l. 4. कदा to कालमित्यर्थः from D. G; deest in B. C.—l. 18. (160, 4.) गतिप्रतिबंधसाधनेः G. गतिप्रतिबंधनेः Ca. गतिबंधनेः B. M 1.—l. 19. रेफसामान्यात् Ca sec. m. रेसामान्यात् B. Ca pr. m. C. रश्मिसामान्यात् D. G. See the Commentary on Pân. VII. 4, 71.—l. 33. (160, 5.) बामृतं from G.

P. 678. l. 17. (161, 1.) अधिक् Ca. आधिक् B. धिक् G.—l. 20. ततश्च तत्क्षे तत्शब्दः Ca sec. m. ततश्च तत्क्षे तत्शब्दः Ca pr. m. ततश्च तत्क्षे तत्शब्दः B. ततश्च तत्क्षे तत्शब्दः उ G.—

इच्छन्तोऽवधारणे deest in B. Ca. G.—P. 679. ll. 8 and 10. (161, 3.) G reads कर्माणि for कर्मणा.—l. 17. (161, 4.) D adds ऋषेरिदं वाक्यं at the beginning of the fourth verse. None of the other MSS. have it.—यथा A. B. Ca. तथा G.—कुरुत A. B. Ca sec. m. G. कुरुकरोत् Ca pr. m.—l. 20. त्वष्टा A. B. Ca. दूतः G.—For अभिपश्यति G reads अवस्थान-मवमतिमकरोत्.—l. 21. For देवो पासु G reads देवस्तं चमसस्तं सोमं पासु चंदोभिमानिनीषु.—l. 22. For न्यक्तो to *त्यर्थः G reads न्यक्तानकरोत् अविनाशाय स्थापितवानित्यर्थः.—l. 29. (161, 5.) G has वारयति for दर्शयति, and नरा अवप्रभृति for अभवः.—l. 30. Instead of स्त्रीकृत्य to तान् G reads स्त्रीकृतवतः अतोस्त्राभिः शेषो न पातव्य इति निंदां कुर्युं तान्.—l. 32. उपहवकाले B. उपह्रव° or उपद्रव° A. C. अपह्रव° D. उपाह्रव° G.—l. 34. स्यु प्रीतिबलयोः ॥ स्यु प्रीतिबलयोः A. Ca sec. m. स्यु प्रीतिबलद्वयोः Ca pr. m. स्यु प्रीतिचळनयोः B. स्यु प्रीतिबलनयोः G. M I. See Rv. Bh. I. 75, 1.—P. 680. l. 9. (161, 6.) विश्वरूपामित्यस्याश्च पंक्तिरिति B. D. G. विश्व-रूपाविति च तस्याश्चपंक्तिमिति A. Ca sec. m. विश्वरूपामिति च तस्याश्च पंक्तिरिति C.—l. 12. इत्येव-मुषिराह G. *विमाह A. B. C.—l. 20. (161, 7.) युवशा युवानावकृत्योतन ॥ युवशा युवानौ कृत्योतन A. B. C. युवशा अकृत्योतन G. Instead of अकुरुत B alone reads कुरुत. It is possible, but not likely, because of अततत and अयातन, that Sâyana himself mistook ताकृत्योतन in the Samhitâ text for ता। कृत्योतन.—l. 32. (161, 8.) उग्रिगिति B. उग्रदिति A. Ca. M I. आ चक इति G. Ngh. II. 6.—l. 34. तस्मैवेदं A. B. C. G. मंचस्मैवेदं D. तस्य refers to ऋषेः.—P. 681. l. 3. वाजिन्यो वाजिनमित्यादिनात्यन्तैषां वाजिनसंबंधात् added in G at the end of the verse.—l. 14. (161, 9.) G omits भूमिं, and has अवादिभ्यः instead of संवादिभ्यः.—l. 16. A. Ca read चमसानपि अपेक्ष्य, omitting the words from अपिशत to अपेक्ष्य.—अकुरुत चतुर्धा व्यमजतेत्यर्थः B. अकरोत् चतुर्धाभ्यमजन्नित्यर्थः G.—l. 29. (161, 10.) पितरा A. B. Ca. G.—l. 31. अथवायमर्थः deest in A. Ca. All from अथवायमर्थः to the end of the verse is left out in G.—l. 32. पिंशति । अपर ॥ पिंशति पिचोः अपरः A. B. C. D has पिंशति पिचोरपर. Perhaps पिचोः belongs to तयोर्न किंचिद्, and may have been an old marginal gloss.—P. 682. l. 11. (161, 11.) अकुरुत G. अकुर्वन् A. B. Ca.—l. 21. (161, 12.) प्र । अत्रवीत् P I. P 3. P 4. प्रऽअत्रवीत् ?.—l. 24. G reads पर्यपश्यत and दर्शनं for पर्यसर्पत and सर्पणं.—l. 30. सुत्यर्थः B. सुत्यर्थः A. Ca. सुवधेत्यर्थः G.—P. 683. l. 5. (161, 13.) अथ वायुसहायेन वर्षतो ॥ अथ वायुसहायेन वर्षतो A. B. Ca. अथायुसहायेन वर्षतो G. अथवा वायुसाहायेन वर्षतो M I.—l. 13. (161, 14.) A. B. C. D, but not G, add अंतरिक्षात् after बुल्लोकात्.

P. 683. ll. 20 sq. (162.) The words from षड्विंशतिः to शिष्टा are wanting in A and C. B has अधिवपेत् instead of आवपेत्. D. G add अस्मात्पुरस्तात् after the first शिष्टा, with reference to the following इत्यस्मात्पुरस्ताद्वा.—P. 684. l. 5. (162, 2.) यवस्मात् deest in A. B. Ca. G.—l. 7. गृहीतामजां (*जा B) A. B. Ca. गृहीतमजं G.—तादृशोऽजः G. तादृशो यः A. B. Ca.—l. 8. After शतु D adds यदा च्छांदसः शपः सुः । एरनेकाश्च इति यण ॥.—l. 15. (162, 3.) Sâyana reads अग्नि । प्रियं for अग्निऽप्रियं.—l. 19. अहोरात्रे to उक्तत्वात् from D. G; left out in A. B. C.—P. 685. l. 3. (162, 5.) All the MSS. have अवाधो-रपसर्नयोरित्यल्लोपः (त्यल्लोपः B), though in A and C it looks more like अवाधो°. In G the prakriyâ is omitted. Cf. Vopadeva III. 171; Rv. Bh. II. 4, 5. D adds after अल्लोपः the words अवधाः श्वेतवाः पुरोडाशिति निपातितः. Cf. Pân. VIII. 2, 67.—l. 5.

प्रशस्ता A. B. C. G. प्रशस्ता D.—l. 14. (162, 6.) D reads उत अपि च ये यूपाईस्त्र क्षिप्रस्त्र काष्ठस्त्र बाढारः ॥—l. 19. फलेन D. बलेन A. B. C. G.—l. 26. (162, 7.) प्राप्तपञ्चाङ्गागः D. G. प्राप्तपञ्चाङ्गागः B. प्राप्तपञ्चाङ्गाग A. Ca. प्राप्तपञ्चाङ्गाग C.—कांतपुष्टो ॥ कांतपुष्टो A. B. Ca. G.—P. 686. l. 14. (162, 9.) देवेषु संतोषार्थाय A. Ca. संतोषार्थासं B. देवेषु संतु तेषामर्थाय G.—P. 687. ll. 7 and 10. (162, 12.) G has सकालो for उद्यमनं, and संकल्पः for उद्यमः. The word that is meant is संकल्पः. See verse 6.—l. 7. यथास्त्राभिरस्त्र उपालब्ध एवं सृहयंति ॥ यथास्त्राभिरस्त्र उपालब्धेर एवं सृहयंति B. यथास्त्राभिरस्त्र उपालब्धे एवं सृहयंति A. Ca. यथास्त्राभि अस्त्र उपालब्धे एवं सृहयंति C. यथास्त्राभिरस्त्र उपालब्धे एवं सृहयंति D. यथास्त्राभिरस्त्र ? or अस्त्राभिरस्त्राभिरस्त्रे ? ते यथास्त्राभिरस्त्र एवं सृहयंति G.—l. 8. निर्वहयतु B. निर्वहयतु A. Ca. निर्वहतु C 5. G.—l. 15. (162, 13.) मांस्त्रचन्याः B. मांस्त्रचन्याः A. Ca. मांस्त्रचन्याः G, both text and comm. All the other MSS. of the text read मांस्त्रचन्याः or मांस्त्र. See, however, Prāt. 301.—l. 26. (162, 14.) लुठनं A. B. Ca. लुठनं वर्तनं वा G.—यद्वा बंधनं पट् (A. C. and perhaps G, read वट्) तद्वतं प्रदेशं A. B. C. G. Some words are wanting to complete this sentence. तद्वान्प्रदेशः, as printed for grammar's sake, however, is not likely to have been the original reading.—P. 688. l. 3. (162, 15.) व्याप्तो धूमगंधो वा G.—l. 9. यद्वा इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यपिच्छतं A. B. C. यद्वा इष्टं प्रयाजै वीतं प्रीतिरापर्यपिच्छतं D; lacuna in G. It would be better to read यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्यपिच्छतं, but the MSS. are against it.—l. 10. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं D. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं A. Ca sec. m. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं B. अग्निगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्युक्तं Ca pr. m.; lacuna in C. G. The आगूः precedes the याज्या, याज्यादावागूर्भवतीत्युक्तत्वात्.—l. 19. (162, 16.) Instead of चात्त्रालि (A. B. C. D. G.), Prof. Wilson proposes to read चघालि. See verse 6.—l. 25. (162, 17.) अर्थतो गमनं कुर्वन् A. C. दर्पतो गमनं कुर्वन् B. D. G.—l. 26. यत् यस्मात् तस्मान्ने तव supplied from D.—P. 689. l. 3. (162, 18.) विशसनस्त्र कर्तारः ॥ विशसनस्त्र कर्तः B. C 5. विशसनस्त्र कर्तः A. Ca. विशसनकर्तस्त्वं G.—l. 6. इदमवयमिति A. Ca. इदमेवयमिति B. इदमवयमिति C ? इदमवयवरमिति D. इदमिवयुमिति G.—l. 12. (162, 19.) एकः । एक एव । स कः G. एक एव तत्स कः A. C. एकः एक एव तत्सकः B. एक एक एव स एकः D.—l. 14. भवतः ॥ भवत A. Ca sec. m. भावेव Ca pr. m. G. भावे B.—l. 22. (162, 20.) भोगायतनत्वात्तव D. G. भोगाय तन्वः तव A. C. भोगाय तन्वत्तव B.—l. 23. विद्योगजनिता D. G. व्योमजनिता A. B. C.—l. 25. केवलमांसयहणेष्पुः D. यहणेकुः G. केवलमांसयहणे A. B. C.—l. 32. (162, 21.) वैशब्दः G. वाशब्दः A. B. Ca. M 1.—P. 690. l. 9. (162, 22.) अवघ्राणावर्तने A. B. Ca. अवघ्राणोपावर्तने G. See Âsv. X. 8, 3.—l. 16. समूहार्थं यत् A. B. C. D. समूहार्थं यः G and Pân.—l. 19. बध्वादीन् पुत्रान् B. बध्वादीन् पुत्रादीन् पुत्रान् A. Ca. वध्वादीन् पुत्रादीन् पुत्रान् C 5. बन्धुपुत्रादीन् पुत्रपुत्रान् G.

P. 691. l. 18. (163, 3.) दुर्निरूपेण D. दुर्निरूपेण G. दुर्दिनिरूपेण A. C. दुर्दिनिरूपेण B. दुर्निरूपेण ?.—l. 20. योगादिसाधनं A. B. C. यागादिसाधनं D. G.—G reads किंच हे अस्त्र स त्वं समया समयः कालः मत्वंतो लुप्यते चंद्रगल्धनीत्वात् कालस्त्र तेन विपुक्तः. And after गृहीतत्वात् it adds यद्वा आदित्यदर्शोत्पत्तेरुक्तत्वात्तदेमेनश्चोप्यादित्य उच्यते तादृशस्त्वं चंद्रेण सह समया कालेन व्यवधायकेन विपुक्तो नियोजितोसि.—P. 692. l. 6. (163, 5.) स्थानानि A. B. Ca. निधानस्थानानि G.—l. 11. संबंधिनो A. B. Ca. G. संबंधिनो M 1.—l. 20. (163, 6.) आदित्यमंडलादप्युपरिभूतैः G. प्रादित्यमंडलादित्युपरिभूतैः B. आदित्यमंडलेष्वुपरिभूतैः D. A. C have पञ्चान्युपरिभूतैः,

leaving out the whole sentence between.—P. 693. l. 29. (163, 10.) पुरतो G. पुरतो A. Ca sec. m. M 1. पुरतो Ca pr. m. C 5.—l. 34. शीघ्रधावनाय D. G. श्रीः प्रधावनाय A. B. C.—P. 694. l. 6. भवन्ति B. Nir. भवति A. Ca. G.—यदापुर्दिब्बं A. B. C. D. यदापुर्दिब्बं Nir.; deest in G.

P. 695. l. 6. (164.) द्विपंचाशद्वचं G. द्विपंचाशद्वचं A. B. C; and again, l. 26. चत्वारिंशद्वचं G. चत्वारिंशद्वचं A. B. C.—l. 8. एतदंतं तु Ca pr. m. G. एतदेतं तु B. एतदंतं A. Ca sec. m. Anukr. M.—l. 14. °त्काररूपस्य मोक्षस्य G.—l. 28. (164, 1.) A is wanting from 164, 1 to 164, 16 (pp. 695–701).—P. 696. l. 3. सर्पणस्वभावपरिमरूपपुत्रोपेतं G.—l. 9. संख्यानीति ॥ संख्यानीति Ca sec. m. संख्यानीति Ca pr. m. संख्यानीति B. सन्न °° नि भवति G. संख्यानि Brih. Up. Cf. Rv. Bh. VIII. 7, 22.—l. 11. स्पर्शनीयं सर्वस्य inserted in G before स्पर्शकं.—l. 15. स्वाधीनमायाजं B sec. m. स्वाधीनमायो जं B. Ca. G.—l. 18. स्वरसत्त्वाभावात् B. Ca. G. B in marg. प्रकरणविरोधी instead of स्व. प्रकरणविरसत्त्वात् ?.—l. 26. (164, 2.) किं वस्तुतः सप्त Ca sec. m. G. किंच वस्तुतः सप्त C. किंच वस्तुतः सप्त B. Ca pr. m.—l. 28. वलचयं B. वलचयं Ca pr. m. वलिचयं Ca sec. m. C 5. G.—l. 31. असहायेन ॥ असहायेन B. Ca. असहायेन G.—l. 35. तिस्रो नामिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा चय चतवो यस्य ॥ तिस्रो नामिस्थानीयाः संबंधानाद्ये ये (संबंधानाद्ये B 3) चतवो यस्य B. तिस्रो नामिस्थानीयाः संबद्धा वा चय चतवो यस्य Ca. C. G.—P. 697. l. 13. (164, 3.) संगच्छते B. Ca. सम्यङ्भुवोर्जुर्वति G.—l. 27. (164, 4.) °शबलितः B. Ca. °शबळिः तत् G. °संवलितः M 1.—l. 31. भूतद्वयप्रं Ca. भूतद्वयस्य प्रं B. भूतचयस्य प्रं G.—l. 36. सशरीरं G. शरीरं B. Ca. C 5.—P. 698. ll. 7 to 11. (164, 5.) G shows very different readings. At first it omits अतः पृच्छामि to उच्यते, and यद्वा to लक्ष्यते. After वितन्वति, however, it inserts the following: चित्तउद्भिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगाय इति शेषः यद्वा यस्मिन् वक्ष्यो नामैकहायनो वत्सं पुनरपि सशब्दस्य पृथङ्निर्देशात् संवत्सरधानुकभूते वक्ष्यशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते वत्से सर्वस्य निवासयोग्ये आदिष्ये कवयः सप्त तंतून् सप्तसंख्यारूपान्यागान्वितन्वति आयतनुस्थानीयात् जुर्वति किमर्थं श्रीतये जगद्रूपतिर्यङ्गतंतून् च्छेत्तुं. Instead of जगद्रूपतिर्यङ्गतंतून्वेतुं it reads जगत्तत्त्ववस्तुनिर्माणाया.—l. 8. तत्कषतीति Ca. C. तत्कर्षतीति B. तत्करोतीति G.—l. 10. लक्ष्यते Ca sec. m. G. वक्ष्यते Ca pr. m. B. M 1.—l. 27. (164, 6.) अवाङ्मनसगम्यं B. Ca. C. G.—l. 28. From अथवा to the end of the verse left out in G.—l. 29. विविधान् Ca. C. विविधान् B.—l. 30. अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपं ॥ अविशेषमसिगात्रमेकरूपं B (न on the top of च in B1). अविशेषमस्तिनामात्रमेकरूपं Ca. C.—P. 699. l. 10. (164, 8.) तच्चस्थे तच्छब्दः G, for तत्स्थं.—l. 15. हलमुखेन G. हलमुखे C. वलमुखे Ca. जलमुखे B.—l. 18. सम्यगभिवृद्धानि सख्यानीति वचनं Ca. C. G. सम्यगभिवृद्धानि रख्यानीति (सुवृष्टि marg.) वचनं B.—P. 700. l. 12. (164, 11.) द्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्मकेर्मासात्मकेर्वरेः ॥ द्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्मकेर्वा अरिः B. C. द्वादशसंख्याकद्वादशमेषादिराश्यात्मकेर्मासात्मकेर्वा अरि G.—l. 13. जरते जीर्यते वा G, for जराये भवति.—l. 26. (164, 12.) एतदुत्तरच स्थितमचाप्यं G. एतदुत्तरस्थितमंचाप्यं B. एतदुत्तरस्थितिमाचाप्यं Ca.—l. 27. सूर्यायत्तं G. पर्यायत्तं B. Ca.—P. 701. l. 4. (164, 13.) आ तस्युः is not explained in B. C. G except by वर्तत इत्यर्थः. As इत्यर्थः is generally preceded by a more literal explanation, it is likely that the omission is owing to the copyists, and not, as in other cases, to Sāyana himself.—l. 15. (164, 14.) सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा B. Ca. स्वस्य चक्षुःस्थानीयं G.—l. 28. (164, 15.) देवाभावः B. Ca. देवत्वाभावात् G.—l. 30. G reads

स्थापितानि तानि च रूपशः स्वरूपेण मुक्ताण्यरूपभेदेन विकृतानि etc., omitting the sentence स च to ०येत्यादि.—P. 702. l. 5. (164, 16.) दीधितयः A. B. Ca. ररमयः Bm. G.—संस्थानवत्यो A. B. Ca. संस्थानवत्यो Bm. स्तानवत्यो G.—l. 9. ०लक्षणेऽस्ति स ई G. ०लक्षणेऽस्ति सः स ई B. ०लक्षणेऽस्ति स ई C. ०लक्षणं (Ca pr. m.) स्त्रिभः स ई A. Ca.—l. 10. पिचोः स्थितिं A. Ca sec. m. पिचोः स्थितं B. Ca pr. m. पिचोऽत्यन्तिं G.—l. 12. लौकिकोक्तिरियं B. G. लौकिकोऽपिरयं A. Ca sec. m. (रि pr. m.) लौकिको निरियं C.—l. 14. From इत्यधिदेवतं to the end of the verse left out in G.—l. 18. श्रुतिरपि B. Ca pr. m. श्रुतिरपि A. Ca sec. m.—l. 22. शिशुर्वा आंगिरसो Tāndya Br. ०वास्यांगिरसो A. Ca. शिशुवलिस्यांगिरसो B.—After उपक्रम्य ते Ca marg. and A insert शिशुर्वा आंगिरसो मंचकतां मंचकदासीत् पितृन्मुचका इत्यामंचयत् तं पितरोऽब्रुवन्नभमं करोषि यो नः पितृत्सतः पुचका इत्यामंचयस इति सोऽब्रवीदहं वाव पितास्मि यो मंचकदिति तद्वे स उज्जुयति ॥ C has the same insertion after देवानपृच्छत्.—l. 23. देवान् A. B. Ca. देवेषु Tāndya Br.—देवाश्च Tāndya Br. देवान् A. B. Ca.—पिता B. Tāndya Br. पितो A. Ca.—मंचद्रपुरेव किल पितृत्वं तत्त्ववित् ॥ मंचप्रद्रपुरेव किल तत्त्वं वित् B. मंचप्रद्रपुरेव किल तत्त्ववित् A. Ca.—P. 703. l. 3. (164, 17.) अप्रतिनिवृत्ता गता B. प्रागात् अप्रतिनिवृत्तगता A. Ca. अप्रतिनिवृत्ता G.—l. 13. (164, 18.) स्वाधीनमायावेतावेकत्वेन बाधिं B. स्वाधीनमायी वेतावेकत्वेन बोधिं A. Ca. (०बोधिं Ca pr. m.) ०मायी वे -- नकल्पनयाधिं G. ०मायी चैती एकत्वेन चाधिं Bm, which omits यद्वा to ०सत्त्वौ as usually.—l. 24. (164, 19.) चक्रयुः कृतवन्तौ तानि supplied by conjecture.—l. 32. (164, 20.) जीवपरमात्मनौ Bm. ०परमात्मनौ B marg. ०परमौ A. B. Ca. ०परमेश्वरी G.—P. 704. l. 1. पक्कं फलं G.—l. 5. जीवादन्त्यो नानाजीवावश्रयणात् G. जीवादन्त्यो जीवावश्रयणात् B. जीवादन्त्यो ना जीवावश्रयणात् A. Ca. जीवादन्त्यो ता जीवावश्रयणात् C.—l. 6. वास्तवभेदं चापि C. वास्तवभेदं वापि B. वास्तवभेदं चापि Ca. A. वास्तवभेदं चापि G.—l. 8. दृष्टान्तदाष्टांतिकभावः G. दृष्टान्तः । द्वाष्टांतिकभावः A. B. Ca. ०दृष्टान्तो दां M1.—l. 10. अभ्युपगंतव्यं A. B. Ca. इत्युप G.—l. 12. परमात्मना सृष्टिर्महाभूतैः A. B. Ca. परमेश्वरस्य महाभूतैः G.—l. 14. अनुमंचं A. B. Ca. अनुं मंचं G.—l. 19. ०ण गतं A. B. Ca sec. m. ०णागतं Ca pr. m. ०णाप्राप्तं G.—l. 21. न च तज्ज्ञावनाप्नोति तन्म (?) G. न च तज्ज्ञावा नास्मो तन्म A. Ca. C. न च तदावाप्तान्यो तन्म B.—प्राप्यते A. B. Ca. प्राप्नोति G.—l. 25. प्रतिष्ठितौ B. Nir. सुपर्णौ A. Ca. G.—P. 705. l. 3. (164, 21.) मदन्त्यः A. C. G. अहं B.—l. 4. कश्चिदिति मतिः सर्वज्ञः G.—l. 6. परमात्माभूवं G. परमात्मा भूतं A. Ca. B. परमात्माभूतं C.—l. 7. संप्रत्यक्षं A. Ca. संप्रत्यक्षं अच B. सत्यम् G.—कंठे A. B. Ca. कर्णे G.—l. 15. (164, 22.) ०स्वरूपकल्पना B. ०स्वरूपकल्पना A. Ca. ०स्वरूपकल्पनया G.—अधिदेवं G. अधिदेवे A. B. Ca.—अध्यात्ममा A. B. Ca. अधियज्ञ आ G. अध्यात्म आ M1.—l. 23. उच्यंति A. B. Ca. उत्पादयंति G.—l. 24. संसारत उ A. Ca sec. m. संसार उ Ca pr. m. संसारमु B. संसारादु G.—l. 29. ०नुज्ञाप्रा B. ०नुज्ञानाप्रा A. Ca. ०नुज्ञानात् प्रा G.—P. 706. l. 11. (164, 23.) ज्ञानानु A. B. Ca. ज्ञात्वानु G.—l. 14. शोसावोमिति etc. In explanation of these sacrificial formulae B1 gives the following marginal notes: होता प्रातःसवने शोसावोमिति मंत्रेणाध्वर्युमाहुयते । तस्यायमर्थः । हे अध्वर्यो शोसावः शंसनं कुर्वतः । श्रीमित्यनुज्ञार्थं । स्वयानुज्ञा देयेत्युक्तं भवति । सोऽयं अचरो मंत्रः । ततोऽध्वर्युः शंसामोदेवोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृह्णाति । उत्तरं ब्रूयात् । तस्यायमर्थः । होतस्त्वं शंसनं कुरु । तन्नामोदेव । हव्यं एवास्माकं । अतोऽनुज्ञा दत्ता । तदेतन्मंत्रद्वयं मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । एवमुत्तरं च ज्ञेयं ॥ होता शस्त्रं पठित्वा उक्तं वाचीति चतुरक्षरं मंत्रं ब्रूयात् । मदीयायां वाचि संपन्नं । तस्यार्थः । ततोऽध्वर्युरोमुक्तशः इति चतुरक्षरं मंत्रं ब्रूयात् । श्रीमित्यंगीकरि । उक्तशस्त्रं शस्त्रशंसी भवसी-

त्वर्थः । तदेतच्चद्वयं मिलित्वाष्टाचरं संपद्यते ॥ See Âsv. V. 9.—l. 16. तथा सवनांतरेपि होता स्वशस्त्रानंतरमुक्तं etc. G.—l. 20. सवनांतरेपि ॥ सवनांतरेपि शंसनांतरेपि A. B. Ca. सवनांतरेपि होता G.—l. 23. जगतोत्पादनं ॥ जगत्तोत्पादनं A. Ca. जगत्तोत्पादनं B. जगति संपादनं G.—l. 24. एतदेकादशाचरं भवति ॥ एतदेवावशाचरं भवति A. C. एतदेवादश (द्वा over द्) B. एतदेकादशाचरं G. The next sentence from अक्षर्युं to भवति is left out in A and C. Cf. Âsv. V. 10, 24.—From 164, 24 to the end of the hymn A is wanting.—l. 34. (164, 24.) G omits छंदसां यद्वा इतरेषां.—ll. 35 to 37. Instead of तत्तच्छंदोभिः to सामेति वक्तव्यं G has the following: तत्तच्छंदेनित्यत्तेरस्य प्रकृतित्वात् प्राधान्येनेदमुक्तं अर्कशब्दो जात्यभिप्रायः सर्वमंत्राणां ग्राह्यं ॥.—l. 38. पश्चादन्योन्यां ॥ पश्चाद्योन्यां Ca. पश्चाद्यन्यां B pr. m. पश्चादन्यां B sec. m. पश्चाद्यन्यां G.—एकस्मामृच्यगूढं ॥ एकस्मामृच्यगूढं Ca. C. एकस्मामृच्यगूढं B. एकस्मामृच्यगूढं G.—l. 40. पूर्वगायत्रेणेति गायत्र्या एवोपादानात् G after °प्रदर्शनार्थं.—P. 707. l. 5. °सुतुष्यदाभिरूपेति ॥ °सुतुष्यदाभिरूपेति B. °सुतुष्यदाभिरूपेति Ca. इत्यच्छुत्तुष्यदवाकोपेति G.—l. 14. (164, 25.) G reads सृष्टिकाले सूर्यस्तेजस्वी (read सूर्यस्तेजस्वी?) दृश्यते तं च कर्मकाले सर्वदा वा जनः परिपश्यति रथंतर एतन्नामके etc.—l. 20. प्ररिच्यते B. प्रसरिच्यते Ca. प्ररिचयत् G.—l. 35. (164, 26.) प्रवर्यः B. Ca. G. See Rv. Bh. VII. 70, 2. 103, 8.—यद्घ्राँ इत्यपतत् TÂ. यध्वाँ इत्यपतत् B. यध्वर्म इत्युपपत्तत् Ca. C. यद् इत्यपतत् G. Cf. Rv. Bh. V. 43, 7; VII. 70, 2.—तत्तादृशो B. Ca. तत्तद्देशो C. तादृशो G.—P. 708. l. 1. अमिदीप्तः B. Bm. Ca. समुद्रः G.—l. 3. वा वायुर्वी B. वा वायुः Ca. M I. वायुर्वी G.—l. 18. (164, 27.) स्वावरजंगमरूपाभ्यां जगद्भां ताभ्यामर्थीय G.—l. 30. (164, 28.) क्षीरस्य B. Bm. Ca. क्षीरं G.—l. 34. प्रतिपादनभेदाद् Ca. G. प्रतिभादनभेदाद् C. प्रतिभेदनभेदाद् B.—P. 709. l. 5. (164, 29.) G reads करोति कथं येन ध्वनिना गीमीताभीवृता आगत्याभितः शिशुमावेद्य मायुं शब्दं मिमाति etc.—l. 8. बालकस्यादनसनपानादिं ॥ बालकस्याञ्जनं Ca. °ज्यं C. बालकस्यार्जुनपानादिं B. बालकस्य सनपानादिं Bm. बालकस्याद्धानसनपानादि G.—l. 13. तां स्वरूपं etc. Ca. तां स्वरूपं पैप्रक् (तामजानन् पप्रक् marg.) जानामि तव रूपं प्रदर्शयति स चायं स शिक्तं etc. B. तां स्वरूपं पप्रक् जानामि तव स्वरूपं प्रदर्शयति सा चायं स शिक्तं इत्यत्र प्रदीयमाना महेवतेत्युपदिदेश etc. G.—l. 20. इयं सा ययेति G before व्यत्ययाश्रयणेन.—अधिष्ठात्मिकायाः Ca. अधिष्ठात्मिकायाः B. अधिष्ठानात्मिकायाः G.—एकत्वाश्रयणेन वा B. एकत्वश्रयणेन वा Ca. C. एकत्वश्रवणे वा G.—सर्वफलदात्रा B sec. m. सर्वफलकर्त्रा B. Ca. G.—l. 21. एकत्वाश्रयणेन B. Ca. एकत्वश्रवणेन G.—l. 27. मिमाति मायुं अनुकरणशब्दोऽयं मायुरिति शब्दं करोति अथवेयं सुप्तोपमा etc. G.—l. 31. विद्युति विद्योतमानायां भीत्या सर्वे शिरांसि नावं कुर्वन्ती कथंभूता नीचैः करोति उच्यते विद्युद्रूपतामापद्यमाना प्रति etc. G.—l. 36. (164, 30.) जीवस्य निवृत्त्यं G. देहस्यानिवृत्त्यं B. देहस्य निवृत्त्यं Ca.—P. 710. l. 3. अनत् चेष्टत् प्राणाधारणयुक्तं तु जीवं etc. G. In B a later hand wrote प्राणधारणं over प्राणनं.—एजत् तत् श्ये शेते वर्तते B. Ca. एजत् चेष्टते G. B marg. has एजु कंपने.—प्राणायाममनानंतरं Ca. G. प्राणाय[1 sec. m.]ममनंतरं B. प्राणायामानंतरं M I.—l. 4. आशेति च Ca sec. m. आशेति G. अथेतिव Ca pr. m. C. अथेति B, and in marg. एषः.—l. 6. पूर्वं जन्मकाले G.—l. 7. जीवाधितं G. जीवापीतं B. Ca. M I.—l. 17. (164, 31.) मध्याह्नप्रभृति B. Ca. तथापराह्णं G.—l. 30. (164, 32.) ददर्शं deest in B. Ca. G.—दर्शयति B. Ca. ददर्श G.—l. 32. एतन्न Ca. एतन्वन्न B. तत्त्वं न G.—l. 33. जीवनसमये G. जीवनसं B. Ca. जीवसं M I.—दृष्टात् B. Ca. द्रष्टुस्तकाशात् G.—P. 712. l. 17. (164, 36.) महदहंकारौ ॥ मदाकारौ C. मदाहंकारौ Ca. महकारौ B, प्रकृति being written over it. महदहंकार G.—l. 18. °राश्रयाया मूलप्रकृतेः G. °राश्रयायाः मूलप्रकृतौ Ca. C. °राश्रयायाः

मूलप्रकृतौ B.—l. 27. (164, 37.) परमार्थं B. Ca. अवमार्थं G.—After अनुगतोऽस्मि B has अस्मि भाति प्रियमिति; G reads अनुगतोऽस्मि भाति प्रियमिति, Ca अनुगतोऽस्मि भातिप्रियमिति, C भातिप्रियमिति, which is unintelligible. भावचयमिति or भाविचयमिति is not satisfactory.—l. 29. अविवेक्यहमि० ॥ अविवेक्य अमि० Ca pr. m. अविवेक्यः अहमि० Ca sec. m. अविवेक्यजमि० B. न विवेकार्थमि० G.—l. 32. यदिव यत्परोक्षं ॥ यदिवा यदापरोक्षज्ञानं B. Ca. यदिव यदापरोक्षज्ञानं G.—After परोक्षज्ञानं B leaves out the words from ०ज्ञानं to ज्ञानं. C has तदित् (तदित Ca) तद्वदेवमस्मि इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं. G has सर्वात्मिकरूपमानुभवि-कमस्मि तद्वदेवेदमस्मि सर्वमहमस्मिन्स्वेतहाष्टां० etc.—P. 713. l. 1. ०प्रत्यक्षप्रवणताभावेन B sec. m. (देववाही over it). ०प्रत्यक्षप्रवणता B pr. m. ०प्रत्यक्षप्रवणता Ca. ०प्रत्यक्षता G.—l. 6. वहिर्मुखचेतसः ॥ ०चेतसा Ca. ०चेतसा B. G.—स्वरूपा Ca. स्वरूपा B. स्वरूप G.—l. 18. (164, 38.) ०स्थानः यच्च G. ०स्थानचयं Ca. C, and B, which has in marg. अवस्थाचय.—l. 19. सोयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः B. Ca. स्वयमपि तिष्ठतीत्यर्थः G.—उत्पत्तिमत् B. Ca. G after समानोत्पत्तिः.—l. 20. गृहीतः गृहीतः उच्यते स्वधाशब्देनात्मनयं स्थूलं शरीरं तेन गृहीतः तत् गृहीत्यर्थः तथा कृत्वाङ्किति अशुक्लं etc. G.—l. 22. जीवसंज्ञात् शरीराभिप्रायेण सर्वदा संबंध उपपद्यते लोकांतरेषु etc. G.—l. 26. सान्त्विकजातेः । तं ॥ स च्छत्विकाते तं B. स च्छत्विकातेः तं Ca. C. G has समस्त्विकातेस्स-हवासत्तच्छरीरं विषुचीना etc.—l. 27. तच्च शरीरं Ca. तत्तच्छरीरं B.—l. 28. अपरं देहवच्छा-याति० ॥ अपरदेहवच्छायाति० Ca pr. m. अपरदेहं च छायाति० Ca sec. m. ०रं देहव्यति० B. ०रं देहद्वारा याति० G.—l. 36. (164, 39.) तयोरन्यस्य B. Ca. ततोऽन्यं G.—रूपं B. Ca. सद्रूपं G.—P. 714. l. 1. ०भूताः ॥ ०भूता B. भूतेः Ca. भूत G.—सांगापरविज्ञासंज्ञिकी चक्षुच्यते G.—l. 8. श्रुत्युत्पादनद्वारा B. श्रुत्युत्पा० B marg. श्रुत्या० Ca pr. m. श्रुत्युत्पा० Ca sec. m. श्रुत्युत्पा० G.—वेदनसा० B. G. वेदसा० Ca. M1.—ब्रह्मविषया B. Ca. ०विषयत्वं G.—l. 10. अलेपत्वं B. Ca. अस्वर्गत्वं G.—l. 13. कृत्स्नवेदिसात्पर्यं Ca pr. m. कृत्स्नं वेदिसा० Ca sec. m. B. कृत्स्नवेदिसात्पर्यं G.—l. 14. यद्वस्तु B sec. m. यस्तु B pr. m. Ca. वस्तु G.—l. 21. ०र्चनीयमादित्यमं Ca pr. m. G. ०र्चनीये आदित्यमं Ca sec. m. ०र्चनीयमादित्यमादिमं B. ०र्चनीय आदित्य आदित्यमं M1.—P. 715. l. 8. (164, 40.) आदरातिशयाय पुनः प्रार्थति G before अधिकवारं.—l. 9. सर्वतो निर्गच्छंती B. Ca. शनैश्च निर्गच्छंती G.—l. 19. (164, 41.) विदिगं G. वदिगं Ca. अवांतरवदिगं B.—l. 21. ब्रह्मव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः B. Ca. विविधरक्षणयुक्तो भवति G.—l. 23. मिमाय etc. ॥ मिमाय मति प्रतिष्ठार्थं धातुः B. सतिः प्राप्तिवार्थं धातुः Ca with several illegible corrections. सल्लिखप्रतिष्ठितो धातु G. See Nir. SS. vol. iv. p. 230 (XI. 40).—l. 24. आत्मना B. Ca. प्रणवात्मना G.—l. 25. अष्टविभक्तिभेदेन G.—l. 28. मिमाय Ca. G. निर्मिमाय B. Nir.—P. 716. l. 16. (164, 43.) यदा to विचक्षणैः deest in G.—l. 24. (164, 44.) संवत्सरं B. Ca. यदा प्रतिसंवत्सरं G.—l. 25. हेदनं नापितत्कार्यं Ca. हेदनेनापि तत्कार्यं C. B. हेदनं नापितत्कार्यं G.—P. 717. l. 3. (164, 45.) परिमिता Bm. G. वाक्परिमिता B. वाक्परिमिता Ca. C.—l. 4. इषिणो Ca. G. इषिणो B. M1.—l. 13. याज्ञिकैः to मंत्रविधानं ॥ याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं Ca. याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं C. याज्ञिकैः समा-ख्यातोऽनुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं B1. ०ष्ठेयार्थं B3. याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको मन्त्रः निधिगं G. All the MSS. have mixed the explanation of the Mantra with that of the Kalpa; the former is अनुष्ठेयार्थप्रकाशक, the latter मंत्रविधानप्रतिपादक. See Sâyana's Introduction, p. 12.—l. 15. मंत्रतात्पर्यार्थं B. Ca. विविध समंतादर्थं G.—ll. 16 to 18. G reads वाङ्मयमिति नैवज्ञाः अन्ये तु सर्पपञ्चादिशब्दभेदेन चातुर्विध्यमाहुः अपरे etc.—

l. 18. मातृका: B. Ca. मांशिका: G.—B reads twice वैखरी, but वैखरी the third time, Ca. G have always वैखरी. Bm has only the following explanation: कानि तानि चत्वारि परा पञ्चती मध्यमा वैखरी इति.—l. 23. रवाख्यस्य Ca. G. वाख्यस्य B. M I. खाख्यस्य C.—l. 27. The Brāhmaṇa quotation is left out in G.—P. 718. l. 2. (164, 46.) किंच तमेव ॥ किंचायमेव B. Ca. किंचिममेव Bm. G reads कथं अपि दाहप्रकाशादिकरणिनापि वृथादिना अन्न-नियमेनादित्वं मातरिश्चान्नं अंतरिचि अन्ननादायुं चाहुः अन्नं केचिदपि: etc.—l. 18. (164, 47.) यदा-र्वागं Bm. यदार्वागं Ca. यदा वागं B. यदा पूर्वा गं G.—l. 26. (164, 48.) नाभ्याश्रयाणि B. नभ्यां Ca. M I. G omits नभ्यानि to फलकानि, and has नाभिस्थानीयानि for तन्मूलाः. Cf. Ben- fcy, Hermes, Minos, Tartaros, (Göttingen, 1877), p. 20.—l. 27. परिधयो B. Ca. संबंध-नारयो G.—नाभ्यर्हाणि G. नाभ्यरिहाणि B. Ca.—l. 28. शंकवो न शंकव इव Bm. शंकव इव Ca. M I. शंकव B. शंकवो न रयचक्रस्य शंकव इव G.—l. 29. तस्मिन्नपि ॥ यस्मिन्नपि B. Ca. G.—P. 719. l. 19. (164, 50.) अपि मथित्वा B. Ca. यदपिनापिमथित्वा G.—अप्रयं आ° B pr. m. Ca. G. अपिना° B sec. m. M I.—l. 23. देवभागं B. Ca. देवभावं G.—l. 25. आलभंत and अयजंत B. Ca. आलभत and अयजत G. Cf. TS. V. 7, 26.—P. 720. l. 1. (164, 51.) समानं B. Bm. समानं स Ca. समानं संमाननमाचं G.—l. 4. स्वे ऊते आहुत्या दिवं यु° Ca sec. m. G, and Bm, which omits स्वे ऊते. स्वे ऊते आदित्यादिवं यु° Ca pr. m. स्वे ऊते दिवं आदित्यादियु° B. M I.—l. 14. (164, 52.) ओषधीनामोषधीर्दर्शतं दर्शनाय ॥ ओषधीनां ओषधीर्दर्शनं ददर्शनाय Ca. ओषधीनां ओषधीः (दर्श sec. m.) दर्शनाय B. ओषधीनां (ओषधीः marg.) दर्शतं Bm. ओषधीनां दर्शतं दर्शनीयं G.

P. 720. l. 30. (165.) पैशुन्यं कृत्वाचार्यनृपद्विजैः Rvdh. पैशुन्यं श्रुत्वाचार्यैर्नृपद्विजां A. पैशुन्यं (पं C) श्रुत्वा चायं नृपद्विजां C. Ca. पैशुन्यं श्रुत्वा वाचं नृपद्विजां B. पैशुन्यं श्रुत्वाचार्यनृपदि-ं G.—अथाह B. G. Rvdh. अथाह A. Ca. M I. Windisch.—l. 35. (165, 1.) कैरपि दुर्नयया ॥ कैरपि दुर्नयया A. Ca. कैरपि दुर्नयया B. कैरपि दुर्नययया Bm. कयापि दुर्नययया G.—P. 721. l. 2. लोकं वृथ्युदकेन सम्यक् सेचयति मिहि सेचनार्थो मिमिषतिधातुः G.—l. 3. अतिशयेयया ॥ अतिशययया A. Ca sec. m. अतिशयेयया Ca pr. m. B. अतिशययया Bm. अतिश्रेष्ठया G.—कुतो देशदेतासः आगताः Bm. कुतः देशात् एतासः B. एतासः आगतारः कुतो हेतोरेतासः G. From कुतो देशात् to सुपां left out in A. Ca.—l. 5. पूजयति जगतः पूजां कुर्वति यद्वा गमनबलं वर्धयती° etc. G.—l. 15. (165, 2.) रमेमहि A. B. Bm. रेमहि Ca. रमयामः G.—P. 722. l. 9. (165, 5.) संतः महोभिः पूज्यैः स्वचचेभिः स्वकीयबलैः तन्व आत्मशरीराणि शुभमाना दीप्यमानाः हर्षं etc. G.—l. 10. एतान्गतून् A. B. Ca. एताभ्यंतून् Bm. एताभ्यहानुभावान् G.—l. 18. (165, 6.) ब्रूथ कथं नासीदित्याशङ्क्याह यद्यस्मादेकमसहायं मामहिहृत्वे वृथ्यर्थं मेघहननं कर्तुं समधत्त सहितं कृतवन्तो यूयं न कृतवन्त इति स्वरेणोपगम्यते असहायस्य etc. G.—l. 21. शोधनैः वधकौशलेः A. Bm. Ca. शोधनैः वधकुशलेः B. शोभनैः वधकौशलेः G.—l. 31. (165, 7.) छांदसमनुदात्तत्वं deest in G.—स्थापितं A. B. Ca. स्थापितं G.—l. 32. यद्यस्यैव तत्तस्यैव भवतु । तर्ह्यहं ॥ यद्यस्यैव तर्ह्यहं A. C. अद्यस्यैव तर्ह्यहं B. यद्येव तर्ह्यहं G.—कर्मणा ॥ कर्मणि A. B. Ca. G.—l. 33. स्वरस्य व्याख्यातं ॥ स्वरस्य व्याख्यातं (°नं Ca pr. m.) A. Ca. स्वरस्येन व्याख्यातं B. G.—P. 723. l. 5. (165, 8.) इदानीमिन्द्र etc. B. इदानीमिन्द्रः समानकोपेन etc. Ca pr. m. इदानीमिन्द्रः स्वेन भामेन कोपेन etc. A. Ca sec. m. हे मरुतः अहं इंद्रः इंद्रियेण वीर्येण स्वेन भामेन कोपेन तविषः बलवान् बभूवान् भूतः संपन्नः सन् वृषं वधीं हतवान् अस्मि कक्षी तदुच्यते etc. Bm. इदानीमिन्द्रः समान-कर्तृत्वमनशीकुर्वन्नाह हे मरुतः अहमेव वृषं मेघमसुरं वा वधीं घातितोस्मि केन साधनेनेति तदुच्यते इंद्रियेण स्वसामर्थ्येन तच्च कथं प्राप्तमिति तदुच्यते स्वेन भामेन उदकावर्षणजातकोपेन तविषो बलवान् बभूवान् क

कस्मिन्निति तदुभयमुच्यते etc. G.—l. 6. अर्थायेताः B. Bm. अर्थाय काः A. Ca. G.—l. 7. नद्या-
दिषु ॥ वञ्चादिषु A. B. Ca. अवञ्चादिषु Windisch. वञ्चादि- G.—l. 15. (165, 9.) शानच् A. B.
Ca; wanting in G. शानन् Windisch from Mahidhara on VS. XXXIII. 79. Cf. Pān.
VI. 1, 186; III. 2, 128.—l. 17. *क्षेष्टानुकार्येव ॥ *क्षेष्टानुकारी नैव A. Ca. sec. m. *क्षेष्ट-
तानुकारी नैव Ca. pr. m. (?) *क्षेष्टानुकारी नैव B. *क्षेष्टानुकारी नैव G.—l. 22. (165, 10.)
सर्वचगमनं A. Ca. सर्वचभवनं Bm. G. सर्वचमेवनं B.—l. 23. मनस ईश्या प्रज्ञया कर्तुं शक्तोऽस्मि
हे मरुतः etc. G.—l. 24. From यानि वसूनि to the beginning of verse 14 left out
in G.—P. 724. l. 13. (165, 12.) मत्कृतेः ॥ त्वत्कृतेः A. B. C. It might be मत्कृतेः or
युष्मत्कृतेः.—l. 19. (165, 13.) यजमानानच्छाभिमुख्येन प्राप्तुं प्र ॥ यजमानान्प्रति प्र A. B. Bm. Ca.—
l. 20. मननीयानि धनान्यपि A. Ca. मननीयानि सवनानि अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं अपि B. मन-
नीयानि सवनानि अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं चक्रे विप्रं मां यूयं अपि Bm. See the next verse.—
l. 28. (165, 14.) षष्ठीवज्जवचन इदं रूपं ॥ षष्ठीवज्जवचनस्थान इदं रूपं G. *वज्जवचन इदं सूक्तं । A.
B. Ca. *वज्जवचनं । इदं सूक्तं M I.—परिचरणाथ --- युष्मत्सुतियोग्या मतिर्नास्ति तथापि कुवया हे
मरुतः etc. G.—l. 33. (165, 15.) छातां A. B. Ca. कारितां G.—P. 725. l. 8. From रथः
वयां to विद्याम left out in A. Ca. G reads तत्पौषणायेत्यर्थः हविर्मन्त्रेण शरीरं वर्धयत वयां
etc., then जयशीलं दानं जीवनं वा एतत्सर्वं, and यज्ञसंपूर्तवृद्धादि°.

P. 726. l. 15. (166, 3.) सोमादिहं Bm. सोमाय हं A. Ca. सोमय हं B. सोमयज्ञे
हं ?.—P. 727. l. 2. (166, 5.) वायवा दिवो ॥ वायवा यथा B. वायवां यथा A. Ca. वा यद्वा
दिवो Bm.—l. 12. (166, 6.) विक्षेपणशीलदंती B. Bm. *वंती Bm. sec. m. (?) विक्षेप-
णशीलं दंती M I. विक्षेपणशीलदंती C. विक्षेपणशीलदेती A. Ca. The ल of *शीलं looks
almost like त in Ca, and A has त. See Nir. VI. 30.—l. 31. (166, 8.) अरक्षत ॥ रक्षत
Bm. रक्षति A. B. Ca.—l. 32. रप्शिनः ॥ विरप्शिनः A. B. Ca. M I.—तथोक्ता B. यथोक्ता A.
Ca. M I.—P. 728. l. 11. (166, 9.) अक्षो वो ॥ योऽक्षो वो A. Ca. वोऽक्षः वो B. वोऽक्षः
Bm. M I.—P. 729. l. 11. (166, 12.) यत् and तत् Bm. यदा and तदा A. B. Ca.

P. 730. l. 18. (167, 1.) इष एषणीयाः ॥ इषवः इषणीयाः A. Ca. इष ईषणीयाः B. इषः
Bm.—l. 20. यानि deest in A. B. Bm. Ca.—P. 731. l. 10. (167, 3.) सभावती B. भवति
A. Ca. M I.—सैवंपा ॥ यैवं A. Ca. एवं B. Bm.—l. 15. (167, 4.) शोभनालंकारा अयासो
ऽभि ॥ *लंकारादिना ये(भि cancelled)° Ca. *लंकारादिना अभि B. *लंकारादिना दीप्ताः
अयासो यजमाना अभि Bm. From 167, 4 to 171, 6 A is wanting.—P. 732. l. 5.
(167, 6.) रोदस्यां स्त्रियं B. Ca. भार्या Bm.—l. 26. (167, 8.) चातयंति ॥ चारयंति B. Ca.
Cf. Rv. Bh. IX. 47, 2 and Nir. IV. 25. Bm reads तथा एतेषां मध्ये अर्यमा अप्रशस्तान्
पदार्थान् चयते व्यावयति नाशयति.—P. 733. l. 6. (167, 9.) द्वेषो Bm. द्विषो B. Ca.

P. 733. l. 31. (168, 1.) तुर्वणिः B. Ca. तुतुर्वणिः Bm. The explanation and Nir.
quotation show that Sāyana read तुर्वणिः.—P. 735. l. 1. (168, 4.) After अपापाः Ca.
C give quite a different explanation to the end of the verse: अपापाः समुदनेन पांसु
विषुः व्यावयंति । चालयंति ॥ It seems to refer to अरेणवः, but the text is corrupt.—
l. 30. (168, 7.) *पेषणवती वा B. sec. m. *पेषणवती Ca. *पेषणवती त्वेषा दीप्ता विपाका वा B
pr. m. M I.—P. 736. l. 18. (168, 9.) सर्वैः एष्टव्यां Bm. सर्वैः ईष्टव्यां B. सर्वैरेष्टव्यं Ca. *रिष्टव्यं
M I. Cf. above to 167, 1.

P. 736. l. 24. (169.) अथ चतुष्पदा etc., see Weber, Indische Studien, VIII.

p. 143.—P. 738. l. 5. (169, 4.) धीतयुवपेपिष्ठस्य ॥ *पेपिष्ठस्य B. धीतयुवपेपिष्ठस्य Ca. Bm has किंच वायोः अपि च सुतः etc.—l. 18. (169, 5.) B. Bm add भवन्ति, Ca भवति, after इच्छन्तीव.

P. 739. l. 19. (170.) यस्यवाक्यं ॥ तस्य वाक्यं Ca. M I; lacuna in B. See Anukr. Paribh. II. 4.—l. 29. (170, 1.) नैव नास्ति B. Ca. C. नैवास्ति Bm.—l. 32. वि from Bm.—P. 740. l. 3. (170, 2.) अस्माननपराधिनः B. Bm. अस्मानपराधिनः Ca. C.—l. 24. (170, 4.) शिष्टमविशिष्टं ॥ शिष्टमवशिष्टं B. Ca. स्पष्टमवशिष्टं Bm.—हविषो वा B. हविषो Ca. हविषः Bm.

P. 741. l. 10. (171, 1.) केन साधनेन B. Ca. केन एना अनेन Bm.—l. 20. (171, 2.) *क्रियमाणप्रकारः B. *णः प्रकारः Ca. *क्रियमाणः Bm. Cf. Rv. Bh. I. 173, 13.—l. 33. (171, 3.) काम्या काम्यानि Bm. काम्यानि Ca. कामा काम्यानि B.—P. 742. l. 1. द्यूयं after इंद्रश्च B. Ca. C.—l. 9. (171, 4.) अस्माननपराधिनः Bm. अस्मानपराधिनः B. Ca. C.—l. 15. (171, 5.) येन from Bm.

P. 743. ll. 26 to 28. (173, 1.) यद्वा तद्, and किंच to गावो यत् left out in A. Ca. B has न्यायात् ॥ धेनवः etc. to गावः किंच यद्वा तत् उत्तलक्षणं etc. to अर्चाम आ विवासात् विवां etc.—बर्हिषि from Bm, which reads किंच बर्हिषि सप्तानं etc. to इंद्रं त्वां धेनवः दोगध्नः etc. to गावः आ विवासान् etc.—l. 33. (173, 2.) स्वायत्तेवविक्किः । यद्वा स्वयं प्राप्तिधकं हव्यं येषां B. स्वायत्तेवविक्किः । यद्वा स्वयंप्राप्तिदू उदकं हव्यं येषां A. Ca. C. स्वायत्तहविक्किः Bm. Cf. Rv. Bh. I. 121, 6.—P. 744. l. 25. (173, 4.) अर्षतराणि व्याप्तराणि वा ॥ अर्षतराणि व्याप्तराणि A. Ca. अर्षतराणि वा B. अर्षतराणि व्याप्तराणि Bm.—P. 745. l. 12. (173, 6.) कक्षयते सती A. B. Ca. एते Bm.—l. 13. सृष्टादपि सृष्टुः ॥ सृष्ट्यादपि सृष्टोः A. B. Ca.—l. 14. वृजनमिव etc. ॥ वृजनमिव । वृजनेः कर्तनार्थस्तेदं रूपं B. वृजनमिव च मे वृजनेः कर्तनार्थस्तेदं रूपं A. C.—l. 25. (173, 7.) भूषयितुं वा निमित्तेऽर्थे (?) ॥ भूषयितेर्वा निमित्तेऽर्थे A. B. C.—l. 26. प्रयतते ॥ प्रयत इति A. B. C; deest in Bm.—P. 746. l. 21. (173, 10.) Bm reads सखिभूतान् for *भूताः, and सखायं for सखायो to तथा.—l. 33. (173, 11.) सदनं Bm. सवनं A. B. Ca. M I. Cf. Rv. Bh. IV. 50, 8; X. 117, 4; VII. 32, 4; X. 112, 4.—तत्सदनं B. Bm. तत्सह A. C. तत्सवन M I.—P. 747. l. 2. Bm reads वर्जयतीत्यर्थः तद्वत् यक्षमार्गः ॥ तल्लक्षणं वर्जयत्येव ॥.—l. 11. (173, 12.) योत्स्यामीति B. Bm. नोत्स्यामीति A. C. नोत्स्यामीति Ca pr. m.

P. 748. l. 9. (174, 2.) कातरत्वाग्निंदावन् ॥ कातरयदाग्निंदावन् B. कातरयत्वाग्निंदावन् A. C. अग्निं Bm.—l. 10. तटाकादीनि ॥ तयक्कादीनि A. B. C; deest in Bm.—l. 22. (174, 3.) From the beginning to पुरश्चत left out in B.—पालिता Bm. पालयिता A. Ca. M I.—l. 23. पालिता ॥ पालयिता A. Ca. M I.—l. 24. आशेषयितारं A. Ca. अशेषं M I. आरोषं B. आशेषतमं Bm.—l. 26. वसोर्वसुं Bm. वसा वसुं B. वसोः वसु A. C.—l. 27. *परः स्वास्वामीत्यर्थः ॥ *पुरस्वास्वामीत्यर्थः B. *परास्वाम्यामीत्यर्थः A. C.—P. 749. l. 12. (174, 5.) तदिच्छन्ती सततगामिनी वा अञ्जा अञ्जुगामिनी B. तदिच्छन्ती सततगामिनी A. Ca. सुखमिच्छन्ती अञ्जा सततगामिनी Bm.—l. 23. (174, 6.) त्वां Bm. त्वां त्वा A. B. Ca. त्वा त्वां M I.—सचा सह मूर्ताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन त्वयापत्वं B. त्वया सह मूर्ताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन तथा अपत्वं A. C. The construction is wrong in both cases, unless we read वहमानाः संति instead of वहमाना ये संति ते प्रपञ्चन्. Perhaps वहमानाः संति was the original reading, and ये प्रपञ्चन् ते was added as a new sentence : or वाहमानाः । वाहमाना ये संति ते प्रपञ्चन्. Bm reads सचा सह मूर्ताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन त्वयापत्वं कुलस्य अपातयितारं पुत्रं वष्टीमानाः प्राप्तवन्तो

भवति ॥.—l. 26. चिप्रा वर्जिताः ॥ चिप्रा वर्जिताः A. B. C.—P. 750. l. 22. (174, 9.) From here to 180, 7 A is wanting.

P. 751. l. 4. (175.) द्वितीयश्लेषं Anukr. M. द्वितीयश्लेषं Ca. द्वितीयश्लेषं B. M 1.—l. 26. (175, 2.) भवसि ॥ भवति B. Ca. M 1.—P. 752. l. 6. (175, 4.) मुमुष इती ॥ मुमुषेती B. Ca. M 1.—l. 17. (175, 5.) भसंज्ञाया बाधितत्वात् न लोपः (°त्वात्तलो° B) Ca. B. It ought to be पदसंज्ञाया बाधितत्वात्तलोपाभावः or भसंज्ञाया पदसंज्ञाया ना°. Cf. Pân. I. 4, 20; VIII. 2, 7; Rv. Bh. I. 10, 10.

P. 753. l. 14. (176, 2.) व्रीह्यादिकमुप्यते B. °मुच्यते C. Ca.

P. 756. l. 3. (178, 1.) या स्वासी ॥ यस्वासी B. Ca. या स्वा सा Bm.—l. 5. श्रुतयः B. Ca. C. It ought to be श्रुतीः, unless the whole sentence is taken as a parenthesis.—l. 32. (178, 4.) अनेच्छुः ॥ अनेच्छुः Ca. M 1. अनेयुः B.—l. 33. तथैव Bm. यथैव B. Ca. C.

P. 757. l. 15. (179.) ब्रह्मचार्येति Anukr. °चर्यति B. Ca.—P. 758. l. 12. (179, 3.) स्वया मया Ca. स्वया B. Bm.—l. 13. विश्वाः to °अवाव deest in Ca. Bm reads हे जाये स्वया न मृषा श्रांतं व्यर्थं नैव खिलं आवां यत् यस्मात् देवाः अवति रक्षति आवां विश्वा इत् सर्वाऽपि सृधः स्वर्धमानाः सेनाः कामकलाः भि अश्रवाव च च etc.—l. 25. (179, 4.) निमित्तात्कामात् । कथं ॥ निमित्तासंतः कामात्कथं B. निमित्ताः संतः कामात्कथं Ca. C.—l. 29. (179, 5.) अपन् B. Ca pr. m. जपेत् Ca sec. m. and Rvdh.—P. 759. l. 1. The first part of this verse has been lost in the Commentary; none of the MSS. have preserved it. Bm, however, gives an explanation of its own, namely, अंतितः समीपे हत्सु पीतं हृदयस्थिति इमं सोमं सीं सर्वतः उप ब्रुवे प्रार्थये यदागः etc.—l. 4. आकाशयति B. Ca. आकामयति Bm.—यदायमपवर्जनीयतया B. यदा यामपवर्जनीयतया Ca. C.—l. 5. कामेन निरुद्ध एव ॥ नमिननिरुद्ध एव Ca. C. कामिननिरुद्ध एव B.—l. 16. (179, 6.) वर्णी Ca sec. m. Bm. वर्णी वर्णी B. Ca pr. m. M 1.

P. 759. l. 29. (180, 1.) दीयति तक्ततीति ॥ दीयति टक्ततीति Ca. C. दीयति तफवीति B. Cf. Ngh. II. 14.—रथागमनकाले Bm. त्वागमनकाले B. C. M 1.—P. 760. l. 9. (180, 2.) रथं प्रामुथ इत्यर्थः ॥ रथं वाप्रथ (वाप्रभु Ca pr. m.) इत्यर्थः Ca. C. रथं वा अथ इत्यर्थः B. रथं प्रेरयथः इ° Bm.—l. 19. (180, 3.) अकुरुतं ॥ अकुरुतां Ca. Bm. अकुरुतां B.—l. 29. (180, 4.) शीतानि Bm for शीतमानानि.—तप्तघर्मसकाशाद्भक्षितवान् Ca. C. न पूर्वं घर्मसकाशाद्भक्षितवान् B. तप्तघर्मसकाशात् रक्षितवन्ती Bm.—P. 761. l. 16. (180, 5.) सर्वप्रदेशव्यापित्वं ॥ सर्वप्रदेशवाचित्वं B. °वाचित्वं Ca. C.—l. 19. प्रगृह्यं ॥ प्रगृह्यते B. प्रगृह्यतां Ca.—l. 20. माहिना ॥ महिना B. Ca. M 1.—P. 762. l. 12. (180, 8.) तादृशा मनुष्याः संति A. Ca. नाशा मनुष्याः संति B. तादृशमनुष्ठानमस्ति Bm.—l. 14. After स इव all the MSS., except Bm, have मध्ये. Either a whole sentence has been dropped, to which मध्ये belonged (संग्राममध्ये), or it was meant to follow after तेषु; तेषु मध्ये प्रशस्तः.—l. 21. (180, 9.) वहतः A. B. C, instead of वहयः; a transition from the second to the third person, not unusual in Sâyana.—l. 23. कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति ॥ कर्मण्यपवृत्ते पुनर्निगच्छति A. B. C. समाप्तौ निर्गच्छति Bm.—l. 25. त्वदनुग्रहात् A. B. Ca. युवयोरनु° Bm.

P. 763. l. 8. (181, 1.) रयीणां धनानां from Bm.—P. 764. ll. 17 and 19. (181, 5.) मध्ना S 3 and Sâyana. मध्ना Wilson 429. S 1. S 2. S 4. P 1. P 3. P 4. A 2 text. B 1 text. See Aufrecht, Die Hymnen des Rigveda, vol. ii.² p. iv.—l. 25. मध्ना प्रमथनेनालोडनेन ॥

प्रमाद्यनेनालोडनेन A. Ca. प्रमद्यनेनालोडनेन B. मध्या मद्यनेन आलोडनेन Bm. मध्या प्रमाद्यनेन लोडनेन M 1.—l. 32. (181, 6.) वर्षितेर्वेद्रः ॥ वर्षिता देवेन्द्रः A. C. वर्षिता देवेन्द्रः B. वर्षिता ईद्रः Bm.—P. 765. l. 16. (181, 8.) स्तुतिवाक् Ca. C. B. Bm. स्तुतिर्वाक् A. Ca. sec. m. स्तुतिरूपा वाक् ?—l. 17. चिधात्वासीर्णं Bm. चिधान्वासीर्णं A. B. Ca. M 1. Cf. Rv. VIII. 102, 14.—l. 20. शान्तनात्सिक उदकस्त्वैव ॥ शान्तनात्सिके उदकस्त्वैव A. Ca. शान्तनात्सिके उदके उदकस्त्वैव B. शान्तनात्सिके उदकस्त्वैव C. शान्तनात् is probably a mistake; it may be meant for शान्तनात् ('because there is comfort, as if water was sprinkled') or for आप्यायनात् ('because there is growth'); but neither of the two emendations is probable.—l. 26. (181, 9.) From here to 188, 6 A is wanting. The Commentary from 184, 1 to 185, 5, however, is found in A 2 at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 766. l. 20. (182, 2.) रथितमा रथिनो Bm. यथा रथिनो B. Ca. M 1.—P. 767. l. 15. (182, 5.) प्रसादफलकाराश्विनौ B. प्रसादफलकाराश्विनौ Ca. *रोश्चि C.—l. 20. तदधः पतथ Ca. तदाधः पतथः Bm. दतदधुः पेतधुः B. पतथ M 1.—P. 768. l. 13. (182, 8.) नासत्यौ Bm. नासत्या B. Ca. M 1.

P. 768. ll. 18 and 23. (183, 1.) From हे वृषणा to जुंजायां left out in Ca. Probably the Anukr. quotation and the Viniyoga have also been lost.—P. 769. l. 12. (183, 3.) यजमानाय दत्तहविषा तद्वान् B. Ca. C. यजमानदत्तहविषा तद्वान् seems to be a necessary correction.—l. 22. (183, 4.) अर्थायाय ॥ अर्थायाय Bm. अर्थाय यो B. Ca. अर्थाय M 1.—l. 29. (183, 5.) रक्षणाय युष्मत्तर्पणाय वा ॥ युष्मत्तर्पणाय वा B. Ca. युष्मद्रक्षणाय Bm.

P. 771. l. 8. (184, 2.) वेदेवाकी रचिता B. वेदेवाकी रचिता A. Bm. Ca. वेदेवाकीरचिता M 1.—l. 25. (184, 3.) उदजयतां A. B. Ca. Bm. *जयतं M 1. Cf. note to 180, 9.—P. 772. l. 9. (184, 5.) हविष्प्रदानरूपैः ॥ *रूपाभिः A. B. Ca. Bm.

P. 772. l. 28. (185, 1.) पौर्वापर्यं कां ॥ पौर्वापर्यकां A. B. Ca.—P. 773. l. 26. (185, 4.) Bm omits अवसा to रूपं. We should expect यद्वा before अतप्यमाने.—l. 29. विलक्षणीः ॥ विचक्षणीः A. B. Bm. Ca.—P. 774. l. 20. (185, 6.) वृद्धादेः देवानां Ca. C. वृद्धा देवानां B.—P. 775. l. 3. (185, 8.) जाःपतिं P 1 sec. m. P 3. P 4 sec. m. जाःपतिं P 1. P 4. Cf. Rv. VII. 38, 6; Prāt. 738.—l. 7. जायापतिं प्रति ॥ अजायापतिं प्रति Ca. जायापतिं प्रति B.—l. 9. तथोरश्विन्यादिवज्जमननासंभवादुचितमेव ॥ तथोरश्विन्यादिवज्जमननासंभवादुचितमेव B. तथोरश्विन्यादिवज्जमनननासंभवादुचितमेव Ca. C. There is a mistake in this line, which the reading adopted in the text does not remove.

P. 777. l. 6. (186, 3.) वेषणीया ॥ वेषणीया B. Ca.—l. 17. (186, 4.) सर्वदेव वेल्यर्थः ॥ सर्वदेववार्थः B. सर्वदेववार्थः Ca. C. Bm reads समाने अहन् सर्वस्मिन् अहनि सर्वदेवेल्यर्थः.—l. 25. (186, 5.) लङि ॥ लिङि B. Ca.—l. 26. वेतु B. Ca. Bm.—P. 778. l. 32. (186, 9.) उत्पादयन्ति Bm sec. m. उत्पादयन्तु B. C. उत्पादन्ति Bm pr. m.—l. 33. सर्वमावृणोति ॥ सर्वनामवृणोति B. Ca. C.—मरुत्सेना वृथ्या ॥ मरुत्सेना अवृथ्या B. Ca. C. मरुत्सेना आतिनावृथ्या Bm.—करोति B. Bm. करोतु Ca. C.

P. 779. l. 19. (187.) तृतीयांलि B. तृतीया Ca. Cf. Anukr. M. p. 12.—l. 20. मुंजीत ह्यविकृतस्यन् B. मुंजीत ह्यविकृतस्यन् Ca, but corrected into मुंजीयादविकृतसितं, which probably would be found to be the reading of A if a new A MS. should be discovered. The MS. of the Rvdh. E. I. H. 1732 a has मुंजीयादविकृतसितं; 1732 b

has भुञ्जीथाद्वकुत्सितं.—l. 21. विषमप्यमृतं भवेत् B. C; but Ca sec. m. has विषमप्यन्नतामियात्, which is the reading of Rvdh. 1732 b, while 1732 a has अमृतामियात्.—विषं च etc. ॥ विषं अपि ---- स्तितत्सूक्तं अपेत विषनाशनं Ca sec. m. विट्थं ---- स्तितत्सूक्तं अपेत विषनाशनं Ca pr. m. वि --- स्तितत्सूक्तं अपेद्याधिविनाशनं B.—Instead of नावाग्यतस्तु, which is the reading of MSS. 1732 a. b, B has वक्तव्यमेव, C वक्तव्याय व corrected into न वक्तव्याय.—l. 22. हविस्तदा B. Ca pr. m. मुचिः सदा Ca sec. m. Rvdh.—P. 780. l. 15. (187, 4.) लोकस्थानार्थान् ॥ स्थानार्थान् B. स्थानादर्थान् Ca. M 1.—P. 781. l. 19. (187, 9.) All the MSS. are so defective in this verse, that it was impossible to complete the sentence except by conjecture. B reads हे सोम ते तव यत् यमंश् गवाशिरः गोविकारः क्षीराद्याश्रयणद्रव्य यवाशिरः यवविकाराश्रय शरीर पीवो वम ॥ Ca has हे सोम ते तव यत् यमंश् गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्रव्या यवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयशरीरि पीवो भव ॥ This has been corrected by marginal notes. First, after the last अ, ण was put in, which, however, must have been meant to come in after अय; then this ण was blotted out, and a whole line put in after the same letter, णद्रव्या यवशिरः गोविकारक्षीराद्यश्रय. The â of द्रव्या is again cancelled, and the whole emendation is erroneous, as it could only have been meant for यवविकाराश्रयण. Bm reads हे सोम ते तव यत् सस गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणदायं यवाशिरः यवाशिरद्रव्यवयमयं भजामहे वातपि पीव इहव ॥ Cf. Rv. Bh. I. 137, 1; II. 22, 1. 41, 3; III. 42, 7; VIII. 92, 4; Nir. VI. 8.—l. 23. (187, 10.) B leaves out करंभो यः, Ca reads करंभयः, and leaves out all between औषधे त्वं पी० and ंष्टो गतः ॥

P. 783. l. 14. (188, 8.) हे सरस्वति सरो वागुदकं वा ॥ हे सरस्वति सरस्वतीति (स्वरं Ca) सरो वापुच्छदकं A. Ca. हे सरस्वति सरस्वतीति सरोगयुक्दकं B.

P. 784. l. 9. (189.) जपेच्च A. B. Ca. जपंश्च Rvdh.—वानलं A. Ca. चानलं B. Rvdh.—P. 785. l. 2. (189, 2.) Ca has a marginal note with regard to शं योः, यौतिर्विच् । गुणः । यो । सु । इति भट्टभास्कराः. Bhattabhâskara wrote a Vedabhâshya (cf. Devarâga's Commentary on the Nirukta) and another grammatical Commentary on the Paribhâshâs (cf. Colebrooke's Miscellaneous Essays, vol. ii. p. 42). He is quoted by Sâyana, I. 63, 4. 71, 4. 84, 15, etc.—l. 8. (189, 3.) ंनापालिताः ॥ ंना ज्यालिताः B. ंनापालयिता A. Ca.—l. 23. (189, 5.) इत्यनयाश्रयमभिजुहोति Ca. इत्यनयाश्रमभिजुहोति B. आश्रयं is explained as यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः श्रायितस्तदाश्रयं.—P. 786. l. 2. (189, 6.) The MSS. read विष्पट्, but, as no etymology is given, and as the word does not occur again in the Rig-veda, it is difficult to say whether it be meant for विष्पट् or विष्पट्.

P. 786. l. 25. (190.) From 190 to 191, 4 the Commentary of A 2 is found again at the beginning of the seventh Adhyâya.—P. 787. l. 1. (190, 1.) अगंतारं ॥ आगंतारं A. B. Ca. Bm.—l. 14. (190, 2.) देवं तमिच्छतां ॥ देवं त्वमि० B. देवं त्वामि० A. Ca. देवत्वमिच्छतां M 1.—l. 16. सर्वे भवन्ति A. B. C. सर्वे संभवति Bm. सर्वे व्यक्ता भवन्ति?—l. 18. संपादयन् Bm. संपादयतः A. Ca. संपदयतः B.—P. 788. l. 23. (190, 6.) हे बृहस्पति B. हे ब्राह्मणस्यति A. Ca. हे ब्रह्मणस्यति Bm.—P. 789. l. 5. (190, 7.) यमेव Bm. समेव B. यमेन A. Ca. त्वामेव M 1.

P. 789. l. 19. (191.) ॐव्याबास B. Ca pr. m. ॐव्याबा A. Ca sec. m.—l. 21. ॐवृषि-
 कतस्य A. Ca. ॐवृषिकतस्य B. ॐवृषिकजं च Rvdh.—l. 26. (191, 1.) महोरगादिः B. महा-
 रोगादि A. Ca. महारोगादिः Bm.—कंकत इति सरन् ॥ छत इति सरन् A. Ca. कत इति सरन्
 B.—l. 28. दुंदुभादिः A. B. Ca. ददुं Bm. दुंदुं M I.—P. 790. l. 10. (191, 3.) चंतस्त्रि-
 द्राः ॥ अंत्येष्टिद्राः A. Ca. अष्टिद्राः B. आष्टिद्राः Bm.—l. 11. चंतस्त्रिद्राः B. आत्मष्टिद्राः
 A. Bm. Ca.—अश्ववालाः ॥ आश्ववालाः B. Bm. आत्मवालाः A. Ca.—P. 791. l. 3. (191, 6.)
 ईरयत गच्छत ॥ ईरसमगच्छत B. गच्छत A. Ca. Bm.—l. 11. (191, 7.) लूतीकादयः ॥ लूतीकादयः
 B. लूतीकायः A. Ca.—P. 792. l. 7. (191, 10.) सो चित् स चित् पूषायां A. B. Ca. स चित्
 Bm. सो चित् चित् पूं M I.—l. 8. षः प्रसिद्धौ B. दुः प्रसिद्धौ A. Ca. नु प्रं Bm. The
 Pada-text has सः । चित् ।, but Sāyana seems to explain it as सः । जं इति । चित् ।, while
 in the next verse the Pada gives सो इति instead of सा । जं इति ॥ See Prāt. 313. It
 is, however, possible that we have to read नुः प्रसिद्धौ. Cf. Rv. Bh. VIII. 23, 5; 13;
 l. 72, 8. 91, 3. 25, 18. 52, 11, etc. (नु = हि = खलु).—l. 19. (191, 11.) वासित्वर्थः ॥ वासित्वर्थः
 A. Ca. षाले B. Bm has इयत्तिका इयंतं कुर्वाणा वाचाला शकुंतिका etc.—l. 20. विषहर्षो A.
 C. Bm. विषहर्षी B.—l. 22. यदेहावृतं etc. ॥ यदेहावृत्तविषं तस्य शकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमस्ती-
 युक्तं भवति B. यदेहवृत्तविषं तस्य शकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमस्तीलुक्तं भवति A. C.—P. 793. l. 14.
 (191, 14.) सुरगंगायाः B. असुरगं A. Ca. गंगायाः Bm.—l. 22. (191, 15.) यावद्विषामगमं
 तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठति तद्विदः ॥ यावद्विषामगमं पाषाणमनुतिष्ठति तद्विदः B. यावद्विषामगमं
 तं पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः A. यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः Ca pr. m.
 यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः C.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशसंहिता

शार्मण्यदेशोत्पन्नेनंगलण्डदेशनिवासिना मोक्षमूलरभट्टेन संशोधिता

गोतीर्थाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंचालये मुद्रिता

संवत् १९४७ वर्षे

॥ प्रथमं मंडलं ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः मुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं गत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननं ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्भुक्कर्महीनपतिः । आदिशस्त्राधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसंयहात् । कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्व्याकृतः पुरा । यजुर्वेदोऽथ ह्रीचार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यति ॥ ५ ॥
एतस्मिन्प्रथमोऽध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः । व्युत्पन्नस्तावता सर्वे बोधुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः । ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वचाम्नातत्वादभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायेनाभ्यर्हितत्वात्तद्व्याख्यानमादौ युक्तं । प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टं । तस्माद्यज्ञात्सर्वज्जत ऋचः सामानि जज्ञिरे । कंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजु-
स्तस्मादजायत । ऋग्वे० १०. ९०. ९. इति । तस्मात् सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तात्परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्
पुजनीयात्सर्वज्जतः सर्वैर्हयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र ह्ययं तथापि परमेश्वरस्त्वेन्द्रादिरूपेणावस्थाना-
दविरोधः । तथा च मंत्रवर्णः । इन्द्रं भिचं वरुणमग्निमाङ्गरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सविप्रा
बज्रधा वदंत्वमिं यमं मातरिस्थानमाङ्गः । ऋग्वे० १. १६४. ४६. इति । वाजसनेयिनश्चामनंति । तद्यदिदमा-
ङ्गरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विष्कष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः । शत० ब्रा० १४. ४. २. १२. इति ।
तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव ह्ययं ॥ न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किंतु यज्ञांगदार्ढ्यहेतुत्वादपि ।
तथा च तैत्तिरीया आमनंति । यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तत् यदृचा तद्बृहत् । तै० सं० ६. ५.
१०. ३. इति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदाढ्याय तदेतदृचाभ्युक्तमित्युच्ये-
वोदाहरंति ॥ मंत्रकांडेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आम्नाताः । साम्नां तु
सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धं । आषर्वणिक्पि स्वकीयसंहितायामृच एव बाहुल्येनाधीयंते । अतोऽन्यैः सर्वैर्वेदे-
रादृतत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं । कंदोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नारदवाक्यमेवमामनंति । ऋग्वेदं भगवो
ऽध्वमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं । कां० उ० ७. १. २. इति । मुंडकोपनिषदप्येवमाप्नायति । ऋग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः । मुं० उ० १. १. ५. इति । तापनीयोपनिषदपि मंत्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेव-
मामनंति । ऋग्यजुःसामाथर्वणश्चत्वारो वेदाः सांगाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्ति । नृ० ता० १. २. इति ।
एवं सर्वत्रोदाहरणीयं । तस्मादृग्वेदस्याभ्यर्हितत्वाद्दी व्याख्यानमुचितमिति तान्प्रत्येतदुच्यते ॥

अस्त्येवं सर्ववेदाध्ययनतत्परायणब्रह्मयज्ञजपादावृग्वेदस्यैव प्राथम्यं । अर्थज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्र
तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात्तद्व्याख्यानमेवादौ युक्तं । तत्प्राधान्यं च काचिद्वेगेवाह । ऋचां त्वः पोषमाक्षी
पुपुष्वाङ् गायत्रं त्वो गायति शक्नोतीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः
। ऋग्वे० १०. ७१. ११. इति । एतस्या ऋचसात्पर्यं निरुक्तकारो यास्कः संचिष्य दर्शयति । इत्युल्लिख्यक्रमेण
विनियोगमाचष्ट इति । पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति । ऋचामेकः पोषमाक्षी पुपुष्वाङ् होतर्गर्वनी
। नि० १. ८. इति । अस्यायमर्थः । त्वशब्द एकशब्दपर्यायो होतृविशेषणं । होतृनामक एक ऋत्विग्यज्ञकाले
स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं कुर्वन्नाक्षी । भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संचमेकत्र संपाद्यैतावदिदं शस्त्रमिति क्लृप्तिं

अत्रोच्यते । मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं । अत एवापसंबो यज्ञपरिभाषायामेवमाह । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं । आ० प० ३१ । इति । तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्टात्निर्णयेत् ॥ अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरञ्च स्पष्टीभविष्यति ॥ प्रमाणान्यपि यथोक्तश्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसंज्ञवि द्रष्टव्यानि । यथा षटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं

फल्गायोश्चारणमेव मंत्रप्रयोजनं ॥ ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मंत्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशङ्क्य तत्र दोषांतरं सूचयति ॥

बुद्धशास्त्रादिति ॥३॥ अप्रीदमीन्विहर । तै० सं० ६. ३. १. २. । इति प्रथमं चः प्रयोगकाले पठ्यते । तस्मात्प्रविहरणादिकमापीधेनाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धं । तस्य च बुद्धार्थस्य पुनर्मंत्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं । न हि सोपानत्वे पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुंचति ॥ ननु बुद्धस्याप्यर्थस्य प्रामादिकविक्षरणपरिहाराय मंत्रेण स्मारणमस्त्वित्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अविद्यमानवचनादिति ॥४॥ चत्वारि शृंगा चयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । ऋग्वे० ४. ५८. ३. । इति मंत्र आम्नायते । न खलु चतुःशृंगत्वाद्युपेतं किंचिद्यज्ञसाधनं विद्यते यन्मंत्रपाठेनानुसृत्यते ॥ नन्वीदृशी काचिद्वेषता स्यादित्याशङ्क्यान्व्यं दोषं सूचयति ॥

अचेतनेऽर्थबंधनादिति ॥५॥ ओषधे चायस्विनं शृणोत यावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षण-अवगायार्थं बध्नाति । स चायुक्तः ॥ नन्वभिमानिव्यपदेश इति वैयासिकशास्त्रे सूचितत्वादोषध्यायमिमानिचेतनदेवतात्र विवक्ष्यतामित्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अर्थविप्रतिषेधादिति ॥६॥ अदितिर्बौरदितिरंतरिणं । ऋग्वे० १. ८९. १०. । इति मंत्र आम्नायते । यदेव बौरदितेवांतरिणमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एवं एक एव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो धे रुद्रा इत्यादिकमप्युदाहृत्यं ॥ ननु त्वमेव माता च पिता त्वमेवेत्यादिवदंतरिणादिरूपत्वेनादितिः सूयते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्याद्बहुमूर्तिस्वीकारोऽस्तु । ततो नार्थविप्रतिषेध इत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

स्वाध्यायवदवचनादिति ॥७॥ पूर्णिका नाम काचिदोषिदवघातं करोति । तत्समीपे माणवकः स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचिदवघातमंत्रमधीते । न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति प्रतिमुश्लप्रहारं तस्य मंत्रस्यापद्यामानत्वाद्दक्षरग्रहणायैव तं मंत्रमन्यांश्च मंत्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमंत्रो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ॥ ननु तत्र माणवकस्यार्थे विवक्षा नास्ति । पूर्णिकाप्यवबोधुमक्षमा । कर्मणि त्वध्वर्योरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अविज्ञेयादिति ॥८॥ केषांचिन्मंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा । अस्यक्सा त इन्द्र ऋष्टिरस्ये इत्यिको मंत्रः । खल्वेव जर्मरी तुर्फरीतू इत्यपरो मंत्रः ॥ नन्वीदृशमंत्रार्थबोधायैव निगमनिरुक्तव्याकरणाणि प्रवृत्तानीत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगान्मंत्रानर्थक्यमिति ॥९॥ किं ते ह्यवन्ति कीकटेषु । ऋग्वे० ३. ५३. १४. । इति मंत्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः । तथा नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगंदो नाम राजत्वितेऽर्था अनित्या आम्नाताः । तथा च सति प्राक् प्रमगंदान्नायं मंत्रो भूतपूर्व इति गम्यते ॥ तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति । किंतुस्मारणाददृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ॥

तत्र सिद्धांतं सूचयति ॥ अविशिष्टसु वाक्यार्थ इति ॥१०॥ तुशब्देन मंत्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति । क्रियाकारकसंबंधेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः । तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्यायनायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिकयागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं । मंत्रेण प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठानं शक्यते न त्वप्रकाशितः । तस्मान्मंत्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं ॥ नन्वधिरसि नारिरसीत्यारभ्य वैष्टुमेन त्वा कंदसा ददे । तै० सं० ४. १. १. ३. । इति मंत्र आम्नातः । तेनैव मंत्रेण प्रतीतेऽप्यध्यादाने पुनर्ब्राह्मणे तां चतुर्भिरधिमादत्ते । तै० सं० ५. १. १. ४. । इति विधीयते । तदेतद्विधानं स्वत्यक्त्वे व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति ॥११॥ मंत्रेण प्रतीतस्त्वैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनःश्रवणं तदेतत्तुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्याभावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभिरादीयेत ॥ नन्विमामगृभ्यन्त्रशनामृतस्य । तै० सं० ४. १. २. १. । इत्यत्राभिधानीमा दत्ते । तै० सं० ५. १. २. १. । इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाप्नायते । तदेतत्त्वक्तव्यं त्वार्थमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

परिसंख्येति ॥१२॥ गर्दभाभिधानीं नादत्त इति निषेधः परिसंख्या । तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यं । ननु परिसंख्यायां चयो दोषाः प्राप्तयुः । आदत्त इति रशनादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् । निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्प्यते । रशनात्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनाया आदानं बाधेतेति चयो दोषाः । नैवं । गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि । स्वत्यक्त्वे प्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या मंत्रेणानेनादानं कुर्यादिति वाक्यं

परिकल्प्यते । तेन च वाक्येन मंचादानयोः संबंधे सति पश्चात्किंविषयकमादानमिति वीक्षायां लिंगाद्भ्रशना-
माचक्षादानमुपेत्य गर्दभरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या । सा च विलम्ब्यत इत्यस्याभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन
(मंचादानयोः संबंधे सति लिंगाद्भ्रशनामाचैः प्राप्तमादानमस्याभिधानीमिति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते । ततो
मंचस्य निराकांक्षत्वाद्गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात्तासि प्राप्तबाधः । अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते । विध्यर्थश्च
न ल्यज्यते । तच्च कुतो दोषचयः । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणमभिप्रेत्य परिसंख्येति सूचितं ॥
ननु च प्रथमेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अर्थवादो वेति ॥ १३ ॥ वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्त्यर्थवादः । यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति तेनार्थ-
वादेन संबंधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ॥ ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधिश्च न प्रथनमनूय यज्ञपतिमेवेत्यादिना-
र्थवादेन स्तोत्रं । तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

मंचाभिधानादिति ॥ १४ ॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंचे प्रथस्तेवमभिधत्ते । तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तुं
प्रथनं प्राप्तं । यथा लोके यः कुर्वति ब्रूते स कारयत्येव तथात्रापि यः प्रथस्तेति ब्रूते स प्रथयत्येव । यदुक्तं
अभिर्मूर्धा दिव इति पाठक्रमनियमाददृष्टार्थो मंच इति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

अविरुद्धं परमिति ॥ १५ ॥ परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धं । न हि वयं पाठक्रमनियमाददृष्टं निवा-
रयामः । किंतु हि । मंचोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वान्नोपेक्षितव्यमित्येतावदेव ब्रूमः ॥ ननु
प्रोक्षणीरासादय । वा० सं० १. २८. इति मंचो बुद्धमेवार्थं शास्ति । तदयुक्तं । सोपानत्कस्योपानदंतरासंभवा-
दित्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूचयति ॥

संप्रैषकर्मणो गर्हानुपलभः संस्कारत्वादिति ॥ १६ ॥ संप्रैषकर्मणो गर्हा त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्या-
प्यर्थस्य मंचेणैवानुस्मरणे सति नियमाददृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् ॥ यस्मिन् चत्वारि श्रुतेति मंचो
ऽसंतमेवार्थमभिधत्ते इति तस्योत्तरं सूचयति ॥

अभिधानेऽर्थवाद इति ॥ १७ ॥ असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गीणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या । तद्यथा । चत्वारो
होचध्वर्युर्नातुब्रह्मणोऽस्य कर्मणः शृंगाणि । प्रातःसवनादयस्त्रयः पादाः । पत्नीयजमानी द्वे शीर्षे । गायत्र्या-
दीनि सप्त छंदांसि हस्ताः । ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रेधा बंधनं । कामान्वर्षतीति वृषभः । रोरवीति स्तोत्र-
शस्त्रादिशब्दान्पुनः करोति । महो देवः सोऽयं प्रीढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति मनुष्या
एवात्राधिकारिणः । लोकेऽप्येवं गीणप्रयोगा दृश्यते । चक्रवाकस्तनी हंसदंतावली काशवस्त्रा शिवलक्षि-
नीत्येवं नवाः सूयमानत्वात् । एवमोषधे त्रायस्य शृणोत यावाण इत्याद्यचेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन
योजनीयानि । यस्मिन्वपन औषधिरपि त्रायते तत्र वपनकर्ता त्रायत इति किमु वक्तव्यं । तथा यावाणोऽपि
प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यामंत्रणाभिप्रायः ॥ योऽप्यदितिर्बहिरदितिरंतरिषमिति
विप्रतिषेध उक्तस्तस्योत्तरं सूचयति ॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यादिति ॥ १८ ॥ यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातेत्यत्र गीणप्रयोगादविरोधसद्वत् ।
एवमेकरुद्रदेवत्ये कर्मण्येको रुद्रः शतरुद्रदेवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोधः ॥ यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो
माणवकः पूर्णिकाया अवहतिं न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विषावचनमसंयोगादिति ॥ १९ ॥ वेदविषावहणकालेऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि
पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः । नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकारात् तत्रार्थविवक्षा ॥
यदप्युक्तं अन्यक्ता त इन्द्र खल्वेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्तास्थेवार्थ इति तत्रोत्तरं
सूचयति ॥

सतः परमविज्ञानमिति ॥ २० ॥ विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न विज्ञायते । तेषां निगमनरक्त-
व्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा । जर्भरी तुर्फरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि ।
तेषु हि द्विवचनांतत्वं लक्ष्यते । आश्विनं चेदं सूक्तमश्विनोः काममप्राः । ऋग्वे० १०. १०६. ११. इति दर्शनात् ।
एतदेवमभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे । जर्भरी भर्तारावित्यर्थमुर्फरीतू हंतारावित्यर्थः । नि० १३. ५. इति ।
एवमन्यक्ता त इत्यादावप्युत्तेयं ॥ यदप्युक्तं प्रमगंदाद्यनित्यार्थसंयोगात्तत्रस्थानादित्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं
सूचयति ॥

उक्तज्ञानित्वसंयोग इति ॥ २१ ॥ प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः ।

तथा हि । तच्च पूर्वपक्षे वेदानां पीरुषेयत्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानं हेतुकात्यानित्य-
दर्शनाच्च । पू० मी० १. १. २८. । इति हेत्वंतरं सूचितं । तस्यायमर्थः । बबरः प्रावाहणिरकामयत । तै० सं० ७. १.
१०. २. । इत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वात्पीरुषेयो वेद इति तस्योत्तरमेवं सूचितं ।
परं तु श्रुतिसामान्यमात्रं । पू० मी० १. १. ३१. । इति । तस्यायमर्थः । यत्काठकादिसमाख्यानं तत्प्रवचननिमित्तं ।
यत्तु परं बबरायनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं । न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किंतु
बबर इति शब्दानुवृत्तिः । तथा सति बबर इति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणः । प्रकर्षेण वहन-
शीलः । एवमन्यत्राप्युहनीयं । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवाद्विवक्षितार्था मंचाः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयो-
क्तव्याः ॥ नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न स्वेतदुपोद्बलकं
किंचिच्छ्रूतं लिंगं पञ्चम इत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

लिंगोपदेशश्च तदर्थवदिति ॥ २२ ॥ आपेय्यापीध्रमुपतिष्ठेति श्रूयते । तस्यायमर्थः । अपिर्देवता यस्या
च्छब्दः सेयमापेयी । तयापीध्रस्थानमुपतिष्ठेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्वाङ्मयमेव नय । च्छब्दे १. १८८. १. ।
इत्यनयोपतिष्ठेति मंचप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति किंतु आपेयीत्वलिंगेनोपदिशति । यदा तस्यामृच्छभिः
प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचोऽपिर्देवता भवति । तथा सत्यापेय्येति देवतावाचित्वितांतर्निर्देश
उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्तत्त्वचवाक्यमर्थवदिति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वादर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोग-
काले मंचोच्चारणं ॥ तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिंगांतरं सूचयति ॥

ऊह इति ॥ २३ ॥ प्रकृतावास्मात्तस्य मंचस्य विक्रतौ समवेतार्थत्वाय तदुचितपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठ
ऊहः । तद्यथा । अन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्रातेति प्राकृतः पशुविषयो मंचपाठः । तस्य च मंचस्य
विक्रतौ पशुद्वये सत्यन्वेनौ माता मन्यतामित्यूहः । पशुवज्रत्वे सत्यन्वेनास्माता मन्यतामित्यूहः कर्तव्यः । एतत्त्व-
चव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्मायते । न माता वर्धते न पितेति । तत्रेदं चिंतनीयं । किमत्र शरीरवृद्धिर्नि-
षिध्यते आहो स्विच्छब्दवृद्धिरिति । एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति
बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । तत्र न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधुं शक्यते । बाल्यकौमार्यवनादिवयो
ऽनुसारिण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् । अतः शब्दवृद्धिर्निषेध एव परिशिष्यते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारिण
वृद्धिनिषेधादितरस्त्वेनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति । तत्र यद्यर्थो न विवक्ष्येत तदा
पशुद्विले द्विवचनं पशुवज्रत्वे बहुवचनं च कथमुच्येत । तस्माद्विवक्षितार्था मंचाः ॥ तस्मिन्नेवार्थे लिंगांतरं
सूचयति ॥

विधिश्चक्षेति ॥ २४ ॥ मंचव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिश्चक्ष इत्युच्यते । स चैवमास्मायते ।
शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्त्विवैतदाह । शतं ब्रा० २. ३. ४. २१. । इति । तत्र शतं हिमा इत्येतद्व्याख्ये-
यमंचस्य प्रतीकं । अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानं । मंचस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंचे
व्याख्यायते । तस्माद्विवक्षितार्था मंचाः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः ॥

तच्च संग्रहसौकी । श्रौ० न्या० १. २. ४. ॥

मंचा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टेकहेतवः । यागेषु पुरोडाशप्रथनादेश भासकाः ॥

ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानाभ्यां पुष्टीकहेतवः । न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टत इति ॥

नवस्तु मंचभागस्य प्रामाण्यं । ब्राह्मणभागस्य तु न तदुच्यते । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणं । विधिरर्थवा-
दक्षेति । तथा चापस्तंबः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः । आ० प० ३२-३३. । इति । विधिरपि
द्विविधः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं चेति । आप्राविष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयं । ऐ० ब्रा० १. १. ।
इत्याद्याः कर्मकांडगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् । ऐ० आ० २. ४. १. ।
इत्यादयो ब्रह्मकांडगता अज्ञातज्ञापकाः । तच्च कर्मकांडगतानां जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात्तवीधुकयवाग्वा
वा । तै० सं० ५. ४. ३. २. । इत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यं । प्रवृत्त्ययोग्यद्रव्यविधानेन सत्यगनुभवसाधनत्वा-
भावात् । अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समास्मात् । अनाऊर्तिर्वै जर्तिलास्य गवीधुकाश्चेति । तच्च ह्यारण्यतिलाना-
मारण्यगोधूमानां चाऊर्तिद्रव्यत्वं निषिद्धं । तस्माद्वाधितो जर्तिलादिविधिरप्रमाणं । एवमेतरेयतेत्तिरीया-
दिब्राह्मणेषु तत्तन्नादृत्यं तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि चैतरेयब्राह्मणे
ऽनुदितहोमं बहुधा निंदित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसकृन्निगमितं । तैत्तिरीयाश्च तथैवामनन्ति । यदनुदिते

सूर्ये प्रातर्जुह्यादुभयमेवामिदं स्यात् उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति । तै० ब्रा० २. १. २. ७. । इति । पुनरपि त एवोदितहोमे दोषमामनन्ति । यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुह्याद्यथातिथये प्रदुताय शून्यायावसथायाहार्यं हरन्ति तादृगेव तत् । तै० ब्रा० २. १. २. १२. । इति । तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते । न हि भोजनानन्तरं तृप्तिरनुपलभ्यते । तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादं ॥

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यं । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् । ऐ० आ० २. ४. १. । इति तैत्तिरीयिण आमनन्ति । असद्वा इदमय आसीत् । तै० आ० ८. ७. । इति तैत्तिरीयकाः । सोऽयं विरोधः । तस्माद्वेदे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्राप्तिरनुमः ॥

अस्त्विव अर्तिलादिविधेरप्रामाण्यं तदर्थस्थाननुष्ठेयत्वात् । अनुष्ठेयस्त्वर्थ उपरितनेऽजाशीरेण जुहोतीति वाक्ये विधीयते । तत्प्रशंसार्थमत्र अर्तिलादिकमनूय निबध्यते । यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थमपशवो वा अन्वे गोअन्वेभ्य इति वाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनां पशुत्वं निबध्यते तद्वत् । एवं तर्ह्यजादेयं वा वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा अर्तिलादिविधेरच निब्यमानोऽपि क्वचिच्छाखांतरं भवेदिति चेत् भवतु नाम । प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्यायिनं प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि पराज्जभोजनमाश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत् । अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ । यथा मंत्रेषु पाठभेदः शाखाभेदेन व्यवस्थितस्तद्वत् । तैत्तिरीया वायवः स्थोपायवः स्ख । तै० सं० १. १. १. । इति मंत्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तूपायवः स्थितेन भागं नामनन्ति । वा० सं० १. १. । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे । १. ७. १. ३. । स भागोऽनूय निराकृतः । तथा सूक्तवाक्यमन्त्रे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनन्ति । यद् ब्रूयात्तूपावसाना च स्वध्ववसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्यात् । तै० सं० २. ६. ९. ६. । इति निराकरणं । सुपचरणा च स्वध्वचरणा चेत्येव ब्रूयादिति पाठांतरोपदेशः । तच्चानुष्ठानपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्वद्विधिषु द्रष्टव्यं । षोडशियहणादिदूषणं त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो यहणाग्रहणविकल्पो निर्णीतः । पू० मी० १०. ८. ६. । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतरमाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं निर्णीतं । पू० मी० २. १. ५. । तदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तैः । वेदां० १. ४. १४. । इत्यस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतिर्विप्रतिपत्तिर्निराकृता । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादादंभधिकारणे त्वसद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषात् । वेदां० २. १. १७. । इति सूत्रे तैत्तिरीयावाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं । तथा जैमिनि-स्योदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रे तत्प्रामाण्यं समर्थयामास । पू० मी० १. १. २-५. । व्यासोऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे । वेदां० १. १. ३. । वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्तु समन्वयात् । वेदां० १. १. ४. । इत्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्याखंडधन्यायो दुष्परिहारः । अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं ॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यन्ति । पू० मी० १. २. १-१८. । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यत इति ॥ १ ॥ आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वात्क्रियाप्रतिपादकानामर्थत्वादानां नास्ति कश्चिद्विचित्रः स्वार्थः । ते चार्थत्वादा एवमात्मार्थे । सोऽरोदीबदरोदीत्तद्रूपस्य द्रष्टव्यं । तै० सं० १. १. १. १. । स आत्मनो वपामुद्विदत् । तै० सं० २. १. १. ४. । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् । तै० सं० ६. १. १. १. । इति । यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यैः काव्यालपिः समानत्वात्प्रमाणमित्यर्थः ॥ ननुदाहृतानामर्थत्वादानामनुष्ठेये धर्मे प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवदिनुमशक्यत्वादित्वाशङ्कान्येषु केषुचिदर्थत्वाद्देशु मानांतरविरोधदर्शनात्प्रामाण्ये सति तद्दृष्टान्तेन सर्वेषामप्यर्थत्वादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूचयति ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति ॥ २ ॥ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति त्रिविधो विरोधोऽर्थत्वाद्देशूपलभ्यते । तथा हि । क्षेत्रं मनोऽनुतवादिनी वागित्यत्र श्रूयमाणं मानसं चौर्यं वाचिकमनुतवदनं

च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धं । तस्माद्भूम एवाभेदिता ददृशे नार्चिस्तस्मादार्चिरेवाभिर्नक्तं ददृशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा सोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । को हि तदेदं यत्तुमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वा । तै० सं० ६. १. १. १. इत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्वर्गकामो यजतेत्यादिशास्त्रे ह्यामुष्मिन् फलं दृश्यते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं ॥ ननु सोऽरोदीदित्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात्स्तेन मन इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

तथा फलाभावादिति ॥ ३ ॥ यथा मानांतरविरुद्धमर्थवादैरुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते । तथा हि गर्गचिरात् प्रकृत्य श्रूयते । शोभतेऽस्य सुखं य एवं वेदेति । दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते । आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति । न च वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे ॥ नन्वेहिकफलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽयामुष्मिकफलवाक्यानामसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अन्यानर्थक्यादिति ॥ ४ ॥ एवं हि श्रूयते । पूर्णाङ्गत्वा सर्वान्कामानवाप्नोति । पशुबंधयाजी सर्वाङ्गोक्तानभिजयति । तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजति य उ चैनमेवं वेदेति । तत्राग्न्याधेयगतया पूर्णाङ्गत्वा सर्वकामप्राप्तिरन्यान्यपिहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः । तथा निरुद्धपशुबंधानुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयाज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यं । अध्ययनकालीनैवाश्वमेधवेदेनेन ब्रह्महत्यादितरणान्तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मादायामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं ॥ ननु मा भूत्फलवाक्यानां प्रामाण्यं । तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलम्भादसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अभाषिप्रतिषेधादिति ॥ ५ ॥ न पृथिव्यामभिज्ञेयानांतरिक्षे न दिवीत्यत्रांतरिक्षस्य च दिवस्य प्रतिषेधभाषित्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्यैवाभावात् । मा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं ॥ बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तांताभिधायिनां विरोधानुपलम्भादसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगादिति ॥ ६ ॥ बबरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात्कालिदासादिवाक्यवर्त्यैरुपेयत्वं प्रसज्येत । किं बह्वना । सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धांतं सूचयति ॥ विधिना त्वेकवाक्यत्वात्सुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ ७ ॥ तुशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । वायुर्वै चैपिष्ठेवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वेतमालभेत । तै० सं० २. १. १. १. इत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मं प्रामाण्यं । न च विधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्षेण पदान्वयसंपूर्णैस्तत्त्वार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयं । ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकांक्षतां विधीनां सुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः । सुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ॥ नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशङ्काह ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकमिति ॥ ८ ॥ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकं । तच्च विधीनामर्थवादानां समानं । तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति ॥ ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्त्याशङ्काह ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येति ॥ ९ ॥ स्तेनं मन इत्यादी शास्त्रविरोधाद्यनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि सेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तेयशब्दार्थ एवोच्यते । न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव ॥ ननु सुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति यदुक्तं तदसद्वैयधिकरणत्वात् । वेतसशाखया चावकाभिस्तु वि कर्षत्यापो वै शांताः । तै० सं० ५. ४. ४. ३. इत्यत्र वेतसावके विधीयेते आपस्तु सूयंत इति वैयधिकरणमित्याशङ्काह ॥

गुणवादस्त्विति ॥ १० ॥ तुशब्दो वैयधिकरण्यदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः । यथा लोके कर्मोराभिजगो देवदत्तः कर्मोरादेशेषु सूयमानेषु सुतमात्मानं मन्यत एवमत्राप्यज्ञो जाति वेतसावके अप्सु सुतासु सुते एव भवतः । शांताभ्योऽज्ञो जातत्वाद्वेतसावके स्वयमपि शांते सत्यौ यजमानस्यानिष्टं शमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्भूतदाने गृहेऽपि रोदनप्रसंगाद्बहिर्निषि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन विधेयनार्थवादस्यैकवाक्यत्वं । तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः सूच्यते । यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभ-

वत्समर्त्यतमसत् तथापि यथोक्तनीत्या विधिः स्तुतिः संपद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्वात्स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमालभेत । तै० सं० २. १. १. ४. । इत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन सूयते । यस्मात्प्रजापतिः स्ववपामपुत्खि-
द्यापी प्रहृत्य ततो जातं तूपरमजमात्मार्यमालभ्य प्रजाः पशून् च लब्ध्वांस्तस्मात्प्रजादिसंपादकोऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । आदित्यः प्रायणीयस्वरित्वेन विधिर्दिशो न प्राजानन्नित्येन दिग्मोहेन सूयते । यदियमदितिर्देवता दिग्मोहमप्यपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति तदा बह्विधकर्मसमुदायरूपे सोम-
यगिऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदितिर्देवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिग्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युप-
गच्छतामस्माकं न किञ्चिद्दीयते । शिखा ते वर्धते वत्स गुडूचीं अद्यया पिबेत्यादावविवमनिनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् ॥ अथ पूर्वपणिना शास्त्रविरोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागिति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

रूपात्प्रायादिति ॥ ११ ॥ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृभ्णातीत्येतं विधिं स्तोतुमयमर्थवाद उच्यते । यथा लोके किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां स्तोतुमेवीदाक्षीन्यमुषानुपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमुषेर्वार-
यितुं एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवादित्वं चोपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वागनुतं वक्तीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः । हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनुतबज्जलः । अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति सूयते ॥ यदपि दृष्टविरोधाय धूम एवापेदिवा ददृश इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूचयति ॥

दूरभूयस्त्वादिति ॥ १२ ॥ अपिज्योतिर्ज्योतिरपिः स्वाहेति सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरित्येतौ विधी स्तोतुं सोऽर्थवादः । यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात्सूर्यमत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्माद्रात्रावर्चिरेव दृश्यते तस्मादपिमंत्रो रात्रौ प्रयोक्तव्य इत्येवं तयोर्मंत्रयोः स्तुतिः । धूमाचिर्घोरदर्शनो-
पन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हि दूरे पर्वताद्ये वृचादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यते । किंतु तृणसा-
दृशेन तेषां दर्शनाभास एव । तद्वदत्रापि ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधाद्योदाहृतं न चैतद्विज्ञो वयं ब्राह्मणा वा स्तोऽब्राह्मणा वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

स्य पराधात्कर्तुं पुत्रदर्शनादिति ॥ १३ ॥ प्रवरे प्रत्रियमाणे ब्रूयाद्देवाः पितर इत्यस्य विधिः स्तावको ऽयमर्थवादः । यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादिमंत्रेण प्रवरमनुमंचयेत्तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंचणस्य स्तुतिः । न चैतद्विज्ञ इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र स्त्रिया अपराधो भवति तत्र कर्तुं कृत्वा दयितुं रक्षापि पुत्रो दृश्यते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म कीदृश-
मिति दुर्ज्ञानं । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वान्नास्ति तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र दृश्यमानं स्वब्राह्मण्यमपवादितुं न चैतद्विज्ञ इत्युपन्यस्तं ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधाद्योदाहृतं को हि तद्विद यद्यमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

आकालिकेप्सेति ॥ १४ ॥ दिव्यतीकाशात्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्य शेषोऽयं को हि तद्वेदेति । धूमाबुपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः सूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं । अकाले भवमाकालिकं विप्रकृष्टकालीनं न त्विदानींतनमित्यर्थः । तस्येप्सा प्राप्तुमिच्छा । सा च को हि तद्वेदेत्यनिय-
योपन्यासे कारणं । यथा भाविकालीनः पीत्रप्रपौत्रादिवृत्तांतो निश्चितुं न शक्यते तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः । धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधाद्योदाहृतं शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विद्याप्रशंसति ॥ १५ ॥ सोऽयं गर्गचिराच्चविधिः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठान-
मिति सूयते । यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवत्येवं वेदितुस्तद्वाहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव शिथिलदीप्यते । अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधाद्योदाहृतमास्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति सोऽपि वेदानुमंचणविधिः शेषः । अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुः पुत्रः पितृशिष्या स्वयमपि विद्वान्भवति । ततः प्रतिग्रहेणात्रं प्राप्नोति । तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत इत्युक्तं ॥ यदप्यन्यानर्थक्याद्योदाहृतं पूर्णाङ्गत्वा सर्वाङ्गमानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

सर्वत्वमाधिकारिकमिति ॥ १६ ॥ पूर्णाङ्गतिं वृज्यादित्यस्य विधिः शेषोऽयं । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशस्ते-

यमाङ्गतिरिति सूयते । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयं । एवं पूर्णाङ्गत्वा कर्मसांगत्वे यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यं । पूर्णाङ्गतेरभावे सत्याधानरूपं कर्मांगविकलं भवति । तच्च वैकल्यं पूर्णाङ्गत्वा समाधीयत इत्येकः कामः । तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यप्रयोऽपिहोत्रादिकर्मसु योग्या भवन्तीत्ययमन्यः कामः । तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामांतरं । ईदृशी सर्वका-
मावाप्तिराङ्गत्वंतरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतां नाम । किं नश्चिद्वत् । न खल्वेतावता पूर्णाङ्गतिस्तुतेः काचिद्वानिरस्ति ॥ ननु पूर्णाङ्गतेरंगभावत्वात्तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन सावकत्वं भवतु । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः । पू० मी० ४. ३. १. इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् । पशुबंधवाक्यस्य तु कर्मविधायक-
त्वात्सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्यार्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति ॥ १७ ॥ पृथिव्यंतरिक्षयुलो-
केष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबंधकर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमा-
णाधिक्यं सारत्वं वा संपद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यनर्थक्यं । लोकवदित्युक्तार्थे दृष्टांतः । यथा
लोके निष्केण खारीपरिमिताग्रीहीन्विक्रीय निष्कांतरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा
निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मांतरेण द्रष्टव्यं ।
ब्रह्महत्याया अपि मानस्याः स्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणं कायिक्यासु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यन्यनर्थक्यं ॥
योऽपि नांतरिक्षे न दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतस्तथा बबरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदाहृतस्तत्रोभ-
यत्रोत्तरं सूचयति ॥

अत्ययोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अत्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं । अंतरिक्षादी चयननिंदाकूपो
ऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः शेषः । अतोऽत्र सुत्यर्थेन विधीनां स्मुरित्युक्तमेवोत्तरं । अंतरिक्षे
चयनप्रसक्त्यभावाच्चिंदा नित्यानुवादोऽस्तु । तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते । नित्यसिद्धान्तानुवादिना वायोः
क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् ॥ बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यत्रापि बबरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो
न विवक्षितः । किंतु बबरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षित इत्येत-
दुत्तरं प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे प्रोक्तं ॥ तस्मात्संभावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं ॥

तत्र संयहयोकाः । जै० न्या० १. २. १. ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता । न विधयेऽस्ति धर्मे किं किं वासी तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिच्छयात् । नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥

विध्यर्थवादी साक्षाच्चौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः । तेनेकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानतेति ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावाद्बोधकानां तेषां प्रामा-
ण्यस्य स्वतस्त्वांगीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्बकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन
जैमिनिः सूत्रयामास । पू० मी० १. १. २७-३२. ॥

वेदांश्चिके संनिकर्षं पुरुषाख्येति ॥ १ ॥ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षं मन्यन्ते । कालिदासादिभिर्निर्मितानां
रघुवंशादियथानां समुच्चयार्थश्चकारः । ते ह्यत्र दृष्टांततया समुच्चयन्ते । यथा रघुवंशादय इदानींतनास्तथा
वेदा अपि । न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते । वैयासिकं भारतं वाल्मीकीयं
रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वे-
दशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वाद्देदाः पौरुषेयाः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदा-
यप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्युक्त्यंतरं सूचयति ॥

अनित्यदर्शनाच्चेति ॥ २ ॥ अनित्या अननमरणवन्तो बबरादयो वेदे श्रूयन्ते । बबरः प्रावाहणिरकामयत
। तै० सं० ७. १. १०. २. क्रमुर्विदं श्रीहालकिरकामयत । तै० सं० ७. २. २. १. इति । तथा सति बबरादिभ्यः
पूर्वमभावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयवाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानसमुच्चयार्-
थश्चकारः ॥

सिद्धांतं सूत्रयति ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३ ॥ तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य
कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैरेव सूच्यते । औत्पत्तिकसु शब्दस्यार्थेन संबंधः । पू० मी० १. १. ५. ।

इत्यस्मिन्सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबन्धानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोक्त-
राभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात्का तर्हि काठकाद्याख्याया गतिरित्याशङ्क्य संप्रदाय-
प्रवर्तनात्सियमुपपद्यत इत्युत्तरं सूचयति ॥

आख्याप्रवचनादिति ॥ ४ ॥ अस्त्ययमाख्याया गतिः ॥ ततः परं बबराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्त-
रमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ॥ ५ ॥ यत्परं बबरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो बबरागमकोऽत्र
विवक्षितः । बबरध्वनियुक्तस्य प्रवहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदे क्वचिदेवं श्रूयते । वनस्य-
तयः सत्रमासत सर्पाः सत्रमासतेति । तत्र वनस्यतीनामचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वान्न
तदनुष्ठानं संभवति । अतो जरत्तवो गायति मद्रकाणीत्याद्युक्तबालवाक्यसदृशत्वात्किञ्चित्कृतो वेद इत्या-
शङ्कोत्तरं सूचयति ॥

कृते चाविनियोगः स्वात्मर्षणः समत्वादिति ॥ ६ ॥ यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत
तदानीं कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण
ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । न चैतदुक्तवाक्यसदृशं लौकिक-
विधिवाक्यवज्जात्यकरणेति कर्तव्यताकूपेस्त्रिभिरंशैरुपेताया भावनाया अवगमात् । लोके हि ब्राह्मणाद्योजये-
दिति विधौ किं केन कथमित्याकांक्षायां तृप्तिमुद्दिश्यौदनेन द्रव्येण शाकमुपादिपरिवेषणप्रकरणेति यथोच्यते
तथा ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यंगोपकारप्रकरणेति कथमुक्तवाक्यसदृशं
भवेत् । वनस्यत्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । यत्परो हि शब्दः
स शब्दार्थ इति न्यायविद आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यं । वनस्यत्यादिसत्रवा-
क्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यं । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते । अचेतना अविद्वांसोऽपि सत्रमनुष्ठी-
तवन्तः । किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सत्रश्रुतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्रनुपसंभेन
पराहतिं समुच्चिनोति ॥ तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वं ॥

अत्रैती संयहस्योक्तौ । जै० न्या० १. १. ८. ॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्वात्पौरुषेयता । काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहन्तः । तत्कर्त्रनुपसंभेन स्यात्ततोऽपौरुषेयतेति ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितं । शास्त्रयोनित्वादिति । वेदां० १. १. ३. । ऋग्वेदादि
शास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूचार्थः । वाढं । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति । मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् ।
ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवस्त्रित्वत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूचितं । अत
एव च नित्यत्वं । वेदां० १. ३. २०. । इति । श्रुतिस्मृती चात्र भवतः । वाचा विरूप नित्यया । ऋग्वे० ८. ७५. ६. ।
इति श्रुतिः । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेति स्मृतिः । तस्मात्कर्तृदोषशंकाया अनुदयान्मंत्रब्राह्म
णात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ॥

ननु मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं । तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवं । द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति । जै० न्या० २. १. ७. ॥

अहे बुध्निय मंत्रं म इति मंत्रस्य लक्षणं । नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतद्व्याप्त्यादेरवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं । तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुजते ॥

आधान इदमाज्जायते । अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपाय । तै० ब्रा० १. २. १. २६. । इति । तत्र मंत्रस्य लक्षणं
नास्ति । अस्याप्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मंत्र इत्युक्ते वसंताय कपिञ्जलानालभते
। वा० सं० २४. २०. । इत्यस्य मंत्रस्य विधिरूपत्वाद्व्याप्तिः । मननहेतुमंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमसि-
पदांतो मंत्र उच्चमपुरुषांतो मंत्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् मैवं । याज्ञिकसमाख्यानस्य
निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मंत्रत्वं गमयति । उह प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मार-
काः । अपिमीळे पुरोहितमित्यादयः स्मृतिरूपाः । इषे स्वेत्यादयस्त्वांताः । अय आ याहि वीतय इत्यादय
आमंत्रणीपिताः । अमीदमीन्विहरेत्यादयः प्रेषरूपाः । अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३दित्यादयो विचार-
रूपाः । अवे अंवाक्यंकिं न मा नयति कश्चन । तै० सं० ७. ४. १०. १. । इत्यादयः परिदेवनरूपाः । पृच्छामि त्वा

परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. । इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाङ्गः परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. । इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यं । ईदृशेष्वत्यंतविजातीयेषु समाख्यानमंतरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्यते । लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । ऋषयोऽपि पदार्थानां नांतं यांति पृथक्कशः । लक्षणेन तु सिद्धानामंतं यांति विपश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मंचोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति । जै० न्या० २. १. ८. ॥

नास्थितद्वाराण्येत्थं लक्षणं विव्यतिऽथवा । नास्तीयंतो वेदभागा इति कृत्तेरभावतः ॥

मंचस्य ब्राह्मणं चेति द्वी भागी तेन मंचतः । अन्यद्वाराण्येत्थं विव्यतिऽथवा ॥

चातुर्मास्येष्विदमास्त्रायते । एतद्वाराण्येत्थं पंच हवींषि । तै० ब्रा० १. ७. १. १. । इति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्यतिव्याप्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मंचभाग एकः । भागांतराणि च कानिचित्पूर्वैरुदाहृतं संगृहीतानि । हेतुर्निर्वचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः । तद्ब्रह्मो दधित्वं । तै० सं० २. ५. ३. ४. । इति निर्वचनं । अमेध्या वै माषाः । तै० सं० ५. १. ८. १. । इति निंदा । वायुर्वै विपिष्ठा देवता । तै० सं० ३. ४. ३. २. । इति प्रशंसा । तद्व्यचिक्त्सज्जुहवानी३ मा हीषा३मिति । तै० सं० ६. ५. ९. १. । संशयः । यजमानेन संमितीदुंबरी भवति । तै० सं० ६. २. १०. ३. । इति विधिः । माषानेव मह्यं पचंतीति परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः । यावतोऽन्यत्रितृक्लीयान्तावतो वारुणास्तृक्पालान्निर्वपेदिति । तै० सं० २. ३. १२. १. । विशेषावधारणकल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यं । न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं । मंत्रेष्वपि हेत्वादिसंज्ञावात् । ईदृशो वामुशंति हि । ऋग्वे० १. २. ४. । इति हेतुः । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते । अथ० ३. १३. ४. । इति निर्वचनं । मोघमन्नं विंदते अप्रचिताः । ऋग्वे० १०. ११७. ६. । इति निंदा । अप्रिर्मूर्धा दिवः ककुत् । ऋग्वे० ८. ४४. १६. । इति प्रशंसा । अधः स्विदासी३कुपरि स्विदासी३त् । ऋग्वे० १०. १२९. ५. । इति संशयः । वसंताय कपिंजलानालभत इति विधिः । सहस्रमयुता ददत् । ऋग्वे० ८. २१. १८. । इति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवाः । ऋग्वे० १. १६४. ५०. । इति पुराकल्पः । इतिकरणवज्रं ब्राह्मणमिति चेन्न । इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मंत्रेऽतिव्याप्तिः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेन्न । राजा चिबं भगं भचीत्याह । ऋग्वे० ७. ४१. २. । यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह । ऋग्वे० ७. १०४. १६. । इत्यनयोर्मंचयोरतिव्याप्तिः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेन्न । यमयमीसंवादमुक्तादावतिव्याप्तिः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । मंचब्राह्मणरूपी द्वैवेव वेदभागवित्पंगीकारान्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति ॥ तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास । तद्विदकेषु मंचाख्या । शेषे ब्राह्मणशब्दः । पू० मो० २. १. ३२-३३. । इति । तद्विदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मंच इति समाख्या संप्रदायविविधैर्विद्वयति । मंचानधीमह इति । मंचव्यतिरिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दसौख्यवहत इत्यर्थः ॥

ननु ब्राह्मणप्रकरणे मंचब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आस्त्रायंते । यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः । तै० आ० २. ९. । इति । भैवं । विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाव्यवांतरमेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । देवासुराः संयत्ता आसन् । तै० सं० ५. ३. ११. १. । इत्यादय इतिहासाः । ईदं वा अये नैव किंचनासीत् । तै० ब्रा० २. २. ९. । इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पस्वाराण्येकैतुकचयनप्रकरणे समान्नायते । इति मंचाः कल्पोऽत ऊर्ध्वं यदि बलिं हरेत् । तै० आ० १. ३१. २. । इति । अपिचयने यमगाथाभिः परि गायति । तै० सं० ५. १. ८. २. । इति विहिता मंचविशेषा गाथाः । मनुष्यवृत्तांतप्रतिपादिका ऋचो नाराशंखः । तस्मान्मंचब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावात्तत्रब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात्तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितं ॥

मंचावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद इत्यं विचारितः । जै० न्या० २. १. १०. ॥

नर्त्तनमयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शंकिते । पादश्च गीतिः प्रसिष्टपाठ इत्यस्यसंकरः ॥

ईदमास्त्रायते । अहे बुध्निय मंचं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजुषीति । श्रीन्वेदान्विदंतीति त्रिविदः । त्रिविदां संबन्धिनोऽधितारस्त्रैविदाः । ते च यं मंचभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाङ्गसं

गोपायेति योजना । तत्र चिविधानामुक्तसामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वादिषु पठितो मंत्र इति हि लक्षणं वक्तव्यं । तच्च संकीर्णं । देवो वः सवितोऽपुनात्स्विद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । तै० सं० १. १. ५. १. । इत्ययं मंत्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टमसि तद्वाङ्मणे सावित्र्यर्चा । तै० ब्रा० ३. २. ५. ३. । इत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् । एतत्साम गायत्रासि । तै० आ० ९. १०. ५. । इति प्रतिज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतं । अक्षितमस्य च्युतमसि प्राणसंशितमसि । छां० उ० ३. १७. ६. । इति त्रीणि यजूषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमात्रस्य साम्ना आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेन्न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्थेन चोपेता वृत्तबद्धा मंत्रा ऋचः । गीतिरूपा मंत्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रसिष्टपठिता मंत्रा यजूषीत्युक्ते न क्वापि संकरः ॥ तदेतद्विधं जैमिनिना सूत्रचयेण लक्षितं । तेषामुक्त्यर्थवशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्दः । पू० मी० २. १. ३५-३७. । इति । एतमेव मंत्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानामृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं संपन्नं ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यं । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति । वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रममिति । एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदोऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आम्नातः । तस्माध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यं । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूचितं ॥

वेदस्वाध्ययनं नित्यमन्ययने पातादिति ॥ पातित्वं चैवमाम्नायते । अपहृतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत् । तं योऽनूतुजत्यभागे वाचि भवत्यभागे नाके । तदेषाम्भुक्ता । यस्तित्वाज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेदं मुक्तस्य पंथामिति । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । तै० आ० २. १५. । इति । अधेतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखिवत्पालयतीति सखिविदेदः । वज्रद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेण संपादनं तत्पालनं । तदयाम्नायते । यं यं क्रतुमधीति तेन तेनास्तेष्टं भवत्येषां योरादित्यस्य सायुज्यं गच्छति । तै० आ० २. १५. । इति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्थाध्ययनमंतरेण ब्रह्मयज्ञासंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्ययनमकृत्वा परित्यजति तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति । फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यं । सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुष्ठाय परनिंदानृतकलहहेतुं लौकिकीं वाचां सर्वत्रोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अत एवाम्नायते । नानुध्यायाद्ब्रह्मज्ज्वालाचो विग्लापनं हि तदिति । शत० ब्रा० १४. ७. २. २३. । यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणं । तेन मुक्तमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि । योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमं । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वयः । मनु० २. १६८. । इति । एवमन्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्रोदाहृतव्यानि ॥

नन्वधीति वेदे पश्चादध्ययनविधये ज्ञानं । ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योऽन्यथा इति चेत् बाढं । अत एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृकाध्यापनेन प्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयति । मतांतरानुसारिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्मागैव संध्यावंदनादिविधिज्ञानवत्पिचादिभ्योऽध्ययनविधिज्ञानं वर्णयति । यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिर्यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः सर्वथाप्युपनीतिरध्येतव्य एव वेदः ॥ तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमन्तरग्रहणांतत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः । अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति ॥

अदृष्टार्था लब्धीतिर्विहितत्वादिति ॥ १ ॥ दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगंतव्यं ॥ अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्तत्राह ॥

घृतकुल्यायतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति ॥ २ ॥ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिशस्तत्रत्यं घृतकुल्यादिकं रात्रिसन्न्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं । ये त्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति तैर्विश्वजिज्ञासेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्तयोः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥

अयुक्ते संस्कारप्राप्ती इति ॥ ३ ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य कृचित्कृतौ विनियोगादर्शनात्प्राप्तिः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रमितिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशंक्य विषनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमंत्रवदध्ययनांगतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थं प्रामाण्यमित्याह ॥

अन्यांगं नार्थप्रमापकमिति ॥४॥ अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्वीवांगमिति कृत्वा स्वार्थे प्रमाणमित्याह ॥

अध्ययनवाक्यमनन्यांगमिति ॥५॥ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावाद्धेतव्य इति कर्मवाची तव्यप्रत्ययो विरुध्येतेत्यत आह ॥

सक्तुवत्करणपरिणाम इति ॥६॥ सक्तुञ्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्सक्तुगुह्यं होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तूनामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफलं सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति ॥

दृष्टे तु नादृष्टमिति ॥७॥ किं तददृष्टफलमिति तदाह ॥

दृष्टी प्राप्तिरसंस्काराविति ॥८॥ अवरप्राप्तिः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह ॥

प्राप्त्यर्थबोध इति ॥९॥ जायत इति शेषः ॥ न च भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । अवघातादिवन्नियमादृष्टाद्य विध्युपपत्तेरित्याह ॥

विधिनियत्या इति ॥१०॥ यत्तुक्तं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनान्न संस्कार इति तत्राह ॥

संस्कारसिद्धिः क्रत्वध्ययनविधिद्वयोपादानादिति ॥११॥ क्रतुविधयो हि विषयावबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुजते । अध्ययनविधिश्च लिखितपाठादि व्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति । अत उभयोपादानात्तत्सिद्धिः । ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः । स च न स्वाध्यायगतः । तव्यप्रत्ययेन स्वपदीपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्तापूर्वाभिधानात् । ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह ॥

तव्यः कर्मगादृष्टवाचीति ॥१२॥ अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात्स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि तदुपरक्तत्वानियमादिति भावः ॥ यच्चोक्तमन्यांगं नार्थप्रमापकमिति तदसत् । यतो मंत्राणां स्वतंत्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते । इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं । तस्य च स्वाध्यायगताचरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलांतरकल्पनायोगात्प्राप्तामाख्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं न तु प्रतिबंधकमित्याह ॥

स्वतंत्रादृष्टाशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यत इति ॥१३॥ सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतंत्रादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत आह ॥

यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्याय इति ॥१४॥ सक्तुषु गत्यभावाच्छ्रुतं परित्यज्याश्रुतं कल्प्यतां नाम । नेह तद्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥

इत्यमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्यायार्थावबोधपर्यंततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति ॥

वैधर्म्यनिर्णयं भट्टगुरु विधेः पुमर्थावसानादिति ॥१५॥ सर्वत्र विधेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरु मन्यते ॥ ननु सकृदध्ययनादावृत्तिसहिताद्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य । तथा सति तत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह ॥

स विचारमाक्षिपेदिति ॥१६॥ ननु स्वविधेयतदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः । तथा सत्यतादृशं कथमत्राध्ययनविधिराक्षिप्यतीत्यत आह ॥

अविधियानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवदिति ॥१७॥ श्रीहीनवहंतीत्यत्रावघातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या अधात्वर्थत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी । अंतराणावृत्तिं सक्तुसलघातमात्रादवघातसिद्धेः । तथापि तंडुलनिष्पत्तिफलसिद्धये स विधिरावृत्तिं यद्वदाक्षेप तद्वत्प्रकृतेऽप्यवगंतव्यं ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थवबोधानुदयेऽपि व्याकरणावंगसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसंज्ञावात्तं प्रति व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदित्याशङ्क्यार्थगतविरोधपरिहारायापेक्षित एव विचार इत्याह ॥

सांगाध्ययनात्तज्ज्ञावे विचारो विरोधापनुदिति ॥१८॥ सिद्धांतयति ॥

प्राप्तेषु गवादिबल्युपमर्थत्वाद्विधिसदंत इति ॥१९॥ यथा फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थंति । तथा फलवदर्थवबोधहेतोरचरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वाद्ध्ययनविधिरचरप्राप्त्यवसानोऽवगंतव्यः ॥ नन्वचरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्वोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वाद्बोधांत एव विधिः किं न स्यादित्यत आह ॥

बोधोपांतत्वेऽध्ययनाकार्त्त्यमिति ॥ ६ ॥ बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं । तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्य-
क्षिण्यस्यसिवादावधिकारस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात् । न तु राजसूयादिवाक्याध्ययनं । तच्च प्रवृत्त्या-
दिपक्षाभावात् । स्वप्ने तु नायं दोष इत्याह ॥

कृतप्रतिपत्तिर्जायते ॥ ७ ॥ न चाबोधकत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्यदिति शङ्कनीयं । प्रमाणस्य प्रमेयबो-
धकत्वस्वाभावात् । लौकिकाप्रवाक्यानामंतरेणैव विधिं बोधकत्वदर्शनादित्याह ॥

लोकवन्निजो बोध इति ॥ ८ ॥ ननु बोधस्य विधिफलस्य बोधकाममुद्दिश्य विधातुं शक्यत्वात्सुलभो
ऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तपक्षेऽपि प्राप्तिरूपेण उपनीताष्टवर्षब्राह्मणोऽचाधिकारी सुलभ एवेति परिहारं
सष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति ॥

सोऽकाम्यः प्राग्बोधमानाभानयोरिति ॥ ९ ॥ बोधस्यापि होत्रादिलक्षणवेदार्थस्याध्ययनात्माकं संधो-
पासनादिवृत्तिबाधुपदेशत एव भागे सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः । अभाने कामयितुमशक्यः । ज्ञात
एव विषये कामनानियमात् ॥ ननु सामान्यतो ज्ञाति विशेषतो बुभुत्सा संभवति । यद्वा विशेषतोऽपि पित्रा-
पदेशादवगति सत्यौपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामना युक्तेवेत्याशङ्क्यैवमप्यर्थावबोधमुद्दिष्ट्या-
ध्ययनविधानं न संभवतीत्याह ॥

उद्देशायोमादिति ॥ १० ॥ अपिहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारिणोद्देशः संभवति ।
अनंतत्वात्सामान्याकारिणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यात् न तु ज्ञानविशेषः । ततो नोद्देशो युक्तः ॥ नन्वर्था-
वबोधमुद्दिष्टोच्चारणाभावे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशङ्क्योपक्रमादिलिङ्गगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव
सिध्यतीत्याह ॥

तात्पर्यं शब्दादिति ॥ ११ ॥ तदर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेन्न । पुरुषसंबन्धकृत-
दोषाख्यप्रतिबंधपरिहारार्थत्वादित्याह ॥

उद्दिष्टोच्चारणं दोषघ्नं लोक इति ॥ १२ ॥ नन्वध्ययनविधिर्बोधांतत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तते
प्रयोजकाभावादित्याशङ्क्याह ॥

विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत इति ॥ १३ ॥ क्रतुस्वीधेविधयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपत्ताः
विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमंतरेणानुष्ठापयितुमशक्तवन्तस्तन्निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति ।
श्रवणविधिसु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं च सति श्रवणविधिः स्वविधियप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनां च
विधयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतेतरां । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधिः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यंत-
त्वात्क्रतुगुणान्स्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत ॥ नन्वध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात्तत्प्र-
युक्तौ विचारस्यापि तद्व्यतिरेकं नान्यथेति चेत् । क्रतुविचारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मवि-
चारस्य । तत्राद्योऽस्मन्नितिऽपि सम इत्याह ॥

अतो नित्यः क्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्येति ॥ १४ ॥ यतोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात्क्रतवस्त्रैवर्णिकानां
नित्या अत इत्यर्थः ॥ द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंससंख्येति ॥ १५ ॥ नित्य इत्यनुषंग इति ॥

ननुक्तनीत्याध्ययनस्याश्रयहृणांतत्वेऽर्थज्ञानमविहितं स्यात् । मैवं । वाक्यांतरेण तद्विधानात् । ब्राह्मणेन
निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयस्येति तद्विधिः । तच्च निष्कारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं
निवार्यते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखांतरगतं निरुक्तकारो यास्क एवमुदाजहार । अथापि
ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ।

स्याश्रयं भारहारः क्लामुद्धीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रममुति नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्बुद्धीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयति ।

अनपाविव शुद्धिधो न तत्त्ववृत्तिर्वाहि चिदिति । नि० १. १८. ॥

अस्मिन्वद्वये योऽर्थज्ञ इत्यनेनैवार्थेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते । इतरेणार्थचयेण ज्ञानराहित्यं निश्चयते । यो
वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति ।
तदेतदेहिकामुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मंत्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्मणेन च स्पष्टीचक्रः ।

तदेवाभ्युक्ता । ये अर्वाङ्मुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदंत्यादित्यमेव ते परिवदंति । सर्वे अपि द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसंति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो द्विवेदिवे नमस्कुर्यान्नास्तीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति । तै० आ० २. १५. १ इति । वेदं विद्वानर्थभिन्नः पुरुषः । स च द्विविधः । अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोपेताः पंडितमन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु दूषयंति ते सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं सर्वतो दूषयंति । आदित्यापेक्षया द्वितीयमपि दूषयंति । तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयंति । हंति सदा गच्छतीति हंसो वायुः । अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविदं आम्नातं । अपेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति । न केवलमेतद्देवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसंति । तस्माद्ब्राह्मणांवेदविदो वृद्धा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यान् न तु तस्मिन्विद्यमानमपि दोषं कीर्तयेत् । एवं सति तत्तत्त्राचार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्वार्थमाणतया तदीयहृदयेऽवस्थिता अयं नमस्कृता तोषयति । न चैतदध्ययनस्यैव फलमिति शंक्नीयं । विद्वांसमित्याम्नातत्वात् । अन्यथा वेदमधीयानमित्याम्नायेत । तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पुत्रस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयःप्राप्तिरूपपद्यते । यस्य वेदमधीत्याप्यर्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्भारमेव हरति धारयति । स्थाणुरिति दृष्टान्तः । क्षिप्रशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते । स च यथेधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं । तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मत्वं न भवतीत्येतावदेव । न ह्यगुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति । किलेत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्योच्यते । लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते । किंच यदेववाक्यमाचार्यान्नुहोतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनरुच्चार्यते तत्कादाचिदपि न ज्वलति स्वार्थं न प्रकाशयति । यथापिरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात् । अलौकिकं पुरुषार्थोपायं चेत्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनं । तथा चोक्तं । प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदंति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदतेति । अतो मुख्यवेदत्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः ॥ किंचात्र यास्केन काचिदन्याप्यगुदाहता । नि० १. १९. १

उत त्वः पश्चन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां ।

उतो त्वस्मै तन्वं वि ससे जायेव पत्य उशती मुवासा इति ॥

तत्र पूर्वार्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति । अथेकः पश्चन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमिति । अस्यायमर्थः । यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्धेन मंत्रो ब्रूते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्चन्नपि न सम्यक् पश्यति । एकवचनवज्रवचनादिविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात् । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति । तै० सं० २. १. १. १ । आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गमयंतीत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनूयात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यंगानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतोऽस्मान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान्नर्वपेत् । तै० सं० २. ३. १२. १ । इत्यत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृहीतुरितिः प्रतीयते । मीमांसायां तु न्यायेन दातुरिति निर्णयितं । पू० मी० ३. ४. ३० । तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति । तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति । अथेकस्मै तन्वं विसस इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचेति । अस्यायमर्थः । अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिन्नविलक्षणयाच प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात् । यः पुमान्व्याकरणाद्यंगैः स्वशब्दार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विससे । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानं । वेदार्थप्रकाशनमर्थं सम्यग्ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मंत्र आहेति । चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति । उपमोक्षमया वाचा जायेव पत्य कामयमाना मुवासा ऋतुकालेषु मुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थप्रशंसति । अस्यायमर्थः । उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्थोपमोच्यते । उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यप्यहि गृहकालवेलायां मलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः । कामयमाना ऋतुकालेष्विति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तमर्थं हितबुद्ध्या शृणोति तथायं चतुर्दशविद्यास्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थाभिन्नस्य प्रशंसति ॥ पुनरप्युक्तं तं यास्क उदाजहार । तस्मैत्तरा भूयसे निर्वचानाय ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाङ्गनेनं ह्रिन्त्वपि वाजिनेषु ।

अधेत्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवोऽक्षफलामपुष्पामिति ॥ नि० १. २०. ॥

अयमर्थः । पूर्वोदाहृताया उत त्वः पञ्चमित्रादिकाया ऋचोऽन्तरमेवास्माता काचिदुक् तस्य पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति । कथमिति चेत् तदुच्यते । अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्त्रीयेण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाङ्गः । अभिज्ञाः कथयन्ति । सखिविदं सखायमिति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं । यद्वा । स्वर्गलोके देवानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाङ्गः । वाचाभिना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽपि वेदार्थकुशलं चोदयितुं न ह्रिन्वन्ति । न केऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवाभवति । पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पं । उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलं । यथा लोके पुष्पं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाश्रयेन । बृ० उ० ४. ४. २२. इति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकत्वत्वेहेतुः । यत्पूर्णाग्नैकबोधस्तद्रूपब्रह्ममस्मीति कृतकत्वो भवतीति श्रुतेः । तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष पुमानधेत्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिका चीरदोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वाद्भिन्नोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं चीरं न दोग्धनीयधेनुः । अत एवासौ माया कपटरूपा । ऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसदृशरूपत्वात् । तथा मायया सह चरन्नयं परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानसुखज्ञाननिंदोदाहरणस्य प्रपञ्चितत्वाच्च स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरभ्युपगंतव्यः ॥

किंच नक्षत्रेष्टिकांडे प्रतीष्टि फलवाक्यं यागतद्वेदनयोः समानमेवास्मायते । यथा ह वा अपिर्देवानामन्नाद एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति य एतेन हविषा यजते य उ चैनदेवं वेद । तै० ब्रा० ३. १. ४. १. इति । अतो यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधीयते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननु विद्याप्रशंसा । पू० मी० १. २. १५. इति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूत्रितमिति चेत् अस्तु नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य चातिपाते सति प्रायश्चित्तरूपां वैश्वा-नरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते । सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविक्रियते । तै० सं० २. २. ५. ४. इति । एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसोऽन्यपरत्वतः । यथावत्स्वभिधायित्वा त्वभूतार्थवादता ॥ इच्छते स्वर्गलोकाय दर्शादर्शी यथा तथा । न त्वभूतार्थवादत्वं पापस्योका श्रुतिर्यथेति ॥ न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वात् । उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं । फलस्य कर्मनिष्पत्तिसिद्धिं लोकावत्यरिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यात् । पू० मी० १. २. १७. इति । एतच्चास्माभिरुचरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं । छंदोगाद्य केवलादनुष्ठानाद्विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति । तेनोभौ कुर्वतो यश्चेतदेवं वेद यद्य न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्याया करोति अश्वयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । छां० उ० १. १. १०. यथायं गावबडोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता तथापि न्यायः सर्वास्तपि विद्यासु समानः ॥

कृतसवैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् । कृतो वा तवैतावान्प्रद्वेषः । प्रशंसा त्वस्माभिर्भूयसी दर्शिता । निदां तु न क्वाप्युपलभामहे । किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीवेन सह गच्छति तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेति पूर्वप्रज्ञा च । शत० ब्रा० १४. ७. २. ३. इति । तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ॥

विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिज्ञानमंतरेण श्रोतुप्रवृत्त्यभावाद्विषयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनं । व्याख्यानव्याख्येयभावः संबंधः । ज्ञानार्थी चाधिकारी । यद्यप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयाभावान्न व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् । अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते । वेदे पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः । तयोरनन्यत्वभ्यत्वात् । तथा च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । धर्मब्रह्मणी वेदेकवेदे इति । जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे चोदनेन धर्मे प्रमाणं । चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं संप्रदायविभिन्नरिमिहितं । चोदनेनैवैवमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतं । प्रत्यक्षम-

निमित्तं विद्यमानोपलभ्यमानत्वात् । पुं मी० १. १. ४. । इति । अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्त्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् प्रत्यक्षयोग्यतास्त । उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यान्निर्दिष्टैरवगम्यते । अत एवाकृष्टमिति सर्वैरभिधीयते । लिंगराहित्यान्नुमानविषयत्वमप्यस्ति । मुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिंगमिति चेत् वाडं । अथमपि लिंगलिङ्गिभावो वेदेनैव गम्यते । तत्सोदनेव धर्मे प्रमाणं ॥ वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्राय इति । श्रुतिश्च भवति । नावेदविश्वमुते तं बृहन्तमिति । तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता । रूपलिङ्गादिराहित्यान् मानान्तरयोग्यतेति । तस्मादनन्यत्वभ्यत्वादसि धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं । तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात्प्रयोजनं । न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपा वसुमती राजासी गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुष्पार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयं । धर्मप्रयुक्तस्य पुष्पार्थस्य स्तूयमानत्वात् । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पति धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदति । तै० आ० १०. ६३. ७. । इति । उहंङ्ख राज्ञो नियामकत्वाद्विदमानयोः पुष्पयोर्मध्ये कुर्बलस्यापि राजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुष्पार्थः । तथा च वाजसनेयिनः ऋष्टिप्रकरणे समामनन्ति । तच्छ्रेयो रूपमत्यजत धर्मं तदेतत्तच्चक्षुः चक्षुः यश्चर्मसंस्त्रा-ज्जमात्परं नास्त्यथोऽबलीयाम्बलीयांसमाशंसते धर्मेण यथा राज्ञिवं । शत० ब्रा० १४. ४. २. २६. । इति । ब्रह्मविदामोति परं । तै० आ० ८. १. । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मवित् । छां० उ० ७. १. ३. । इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः पुष्पार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानार्थो वेदेऽधिकारी । स च वैवर्णिकः पुष्पः । स्त्रीशूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्यादेदेऽधिकारः प्रतिबद्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखिणोत्पद्यते । तस्मान्नैवर्णिकपुष्पाणां वेदमुखिनार्थज्ञानेऽधिकारः ॥ संबंधस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । तदीयज्ञानेन सह अन्यजनकभावः । वैवर्णिकपुष्पैः सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्ततां ॥

अतिगंभीरस्य वेदस्वार्थमवबोधयितुं शिवादीनि षडंगानि प्रवृत्तानि । अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुंडकोपनिषदाथर्वणिका आमनन्ति । द्वे विधे वेदितव्ये इति ह स यद्वद्विदो वदन्ति परा विवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिवा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कंदो ज्योतिषमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते । मुं० उ० १. १. ४. । इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडंगसहितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं । परमपुष्पार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वं ॥

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिवा । तच्छब्देन तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति । शीघ्रां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरो मात्रा बलं साम संतान इत्युक्तः श्रीः आध्यायः । तै० आ० ७. २. । इति ॥ वर्णोऽकारादिः ॥ स चांगभूतशिवायंथे स्पष्टमुदीरितः । विषष्टिस्तुः षष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा । शि० ३. । इत्यादिना ॥ स्वर उदात्तादिः ॥ सोऽपि तत्रोक्तः । उदात्तस्यानुदात्तस्य स्वरितस्य स्वरास्त्रयः । शि० ११. । इति ॥ मात्रा ब्रह्मादिः ॥ सापि तत्रोक्ता । ब्रह्मो दीर्घः झुत इति कालतो नियमा अचि । शि० ११. । इति ॥ बलं स्थानप्रयत्नी ॥ तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानां । शि० १३. । इत्यादिना स्थानमुक्तं । अघोऽसृष्टा यणस्त्वीषदित्यादिना । शि० ३८. । प्रयत्न उक्तः ॥ सामशब्देन साम्यमुक्तं ॥ अतिद्रुताति-विबल्वितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं । गीतो शीघ्री शिरःकंपीत्यादिना । शि० ३२. । उपांशु दष्टं स्वरितमित्यादिना च । शि० ३५. । दोषा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिना । शि० ३३. । गुणा उक्ताः ॥ संतानः संहिता ॥ वायवा याहीत्यत्रावादेशः । इंद्रापी आ गतमित्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिवायामुपेक्षितं । शिष्यमाणवर्णाद्वैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः । मंचो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् । शि० ५२. । इति । इंद्रशत्रुर्वर्धस्व । तै० सं० २. ४. १२. १. । इत्यस्मिन्वाच इंद्रस्य शत्रुर्धातक इत्यस्मिन्निवर्तितेऽर्थे तत्पुष्पसमासे समासस्य । पा० ६. १. २२३. । इति सूत्रेण तत्पुष्पत्वादंतोदात्तेन भवितव्यं । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बह्व्रीह्रिवादिद्रो घातको यस्येत्यर्थः संपन्नः । तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिवायंथोऽपेक्षितः ॥

कल्पस्वाश्वलायनापस्तम्बबोधायनादिसूत्रं । कल्प्यते समर्थते यागप्रयोगोऽचेति व्युत्पत्तिः । नवाश्वलायनः किं मंत्रकांडमनुकृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मणमनुकृत्य । नाद्यः । दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः । आ० १. १. ३. ।

इत्थिवं तेनोपक्रांतत्वात् । न ह्यपिमीळ इत्यादयो मंचा दर्शपूर्णमासयोः कृत्विद्विनियुक्ताः । न द्वितीयः । आपाविष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयमेकादशकपालं । ऐ० ब्रा० १. १. । इत्थिवं दीक्षणीयेष्टिब्राह्मणे प्रक्रांतत्वात् । अचोच्यते । मंचकांडो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः । यत्स्वाध्यायमधीयीतेकामप्युचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः । तै० आ० २. १०. ६. । इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽपिमीळ इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा सर्वा अचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमे पारिज्वं शंसतीति विधीयते । तथाश्विने शस्त्रमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुभूयादिति विधीयते । तथा रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानम्रन् चिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत । तै० आ० २. १६. । इति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितं । इत्यादिषु कृत्स्नमंचकांडविनियोगेषु संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगांस्तु मंचविशेषाणां श्रुतिस्मिंशवाक्कादिप्रमाणानुपजीव्याश्रयायनो दर्शयति । अतो मंचकांडक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । इषे त्वेत्यादिमंचासु कृत्स्नगुष्ठानक्रमेणैवाम्नाता इत्यापसंबादयस्तेनैव क्रमेण सूचनिर्माणे प्रवृत्ताः । आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिपक्रांता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासधिकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्रयायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तं । अतः कल्पसूचं मंचविनियोगेन कृत्स्नगुष्ठानमुपदिश्योपकरोति । तर्हि प्र चो वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामुचामेव विनियोगमाश्रयायनो ब्रवीतु । नमः प्रवक्तु इत्यादयस्त्वनाम्नाताः । आ० १. २. । कुतो विनियुज्यत इति चेत् नायं दोषः । शाखांतरसमाप्तानां ब्राह्मणांतरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारव्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः । तस्माच्छिवे कल्पोऽप्यपेक्षितः ॥

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिस्रयायोपयुज्यते । तथा चैन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे समाम्नायते । वासि पराश्वव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्वति । सोऽब्रवीद्वरं वृषे मह्यं वीषे वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मादिन्द्रवायवः सह गृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते । तै० सं० ६. ४. ७. ३. । इति । अग्निमीळे पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्वस्मिन्काले पराची समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती अव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारियंथरहितासीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसग्रहणरूपेण घरेण तुष्टसामखंडं वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वचाकरोत् । तस्मादियं वागिदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्वाक्यता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्त्तिके दर्शितः । रचोहागमलक्ष्यसं-देहाः प्रयोजनमिति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनांतराणि च महामाधे पतंजलिना स्पष्टीकृतानि ॥ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं । लोपागमवर्णविकारद्वो हि सम्यग्मेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थं चाथवस्थति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लैर्गैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मंचा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवाग्भवति ॥ लक्ष्यार्थं चाध्येयं व्याकरणं । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्द-पारायणं प्रोवाच नांतं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता । इन्द्रश्चाधीता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अंतं च न जगाम । अथ तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तरां प्रयोगेण ॥ असंदिहार्थं चाध्येयं व्याकरणं । याज्ञिकाः पठन्ति । खूलपृषतीमाभिवाचणीमगडाहीमा-कमेतेति । तत्र न ज्ञायते किं खूलानि पृषन्ति यस्याः सा खूलपृषती किंवा खूला चासौ पृषती च खूलपृष-तीति । तां नवैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्थति । यदि समासांतोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृ-तिस्वरत्वं । ततो बङ्ग्रीहिरिति ॥ इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतं । यस्तु प्रयुक्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वति । यो वा इमां । चत्वारि । उत खः । सक्तुमिव । सारस्वतीं । दशम्यां पुचस्व । सुदेवो असि वरुणेति ॥ तेऽसुराः । तेऽसुरा हेऽलयो हेऽलय इति कुर्वतः पराबभूवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न स्नेहितवै नापमाधितवै । स्नेहो ह वा एष यदपशब्दः । स्नेहा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं । दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वक्त्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । दुष्टाञ्छब्दात्मा प्रयुक्तहीत्यध्येयं व्याकरणं । यदधीतं । यदधीत-मविज्ञातं निगदेनैव श्रूयते । ज्ञानप्राविच मुक्तीधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् । अविज्ञातमनर्थकं माधिगीष्म-

हीत्यधीयं व्याकरणं ॥ यस्तु प्रयुंते । यस्तु प्रयुंते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनंतमाप्नोति जयं परच वाग्योगविबुध्यति चापशब्देः ॥ कः । वाग्योगविदेव । यो हि शब्दाज्ञानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा गौरित्थितस्य शब्दस्य गावी गोष्ठी गोपोतल्लिकेत्येवमादयः । अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं । विषम उपन्यासः । नात्यंतायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविज्ञानं तस्य शरणं ॥ अविदांसः । अविदांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न भूतिं विदुः । कामं तेषु तु विमोक्ष स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति । स्त्रीवक्त्रा भूमेत्यधीयं व्याकरणं ॥ विभक्तिं कुर्वति । विभक्तिं कुर्वति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं । तस्मादधीयं व्याकरणं ॥ यो वा इमां । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽचरशो वर्णशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यधीयं व्याकरणं ॥ चत्वारि । चत्वारि शृंगा चयो अस्व पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्व । विधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश । ऋग्वे० ४. ५८. ३. इति । चत्वारि शृंगा चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । चयो अस्व पादाः चयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे सुपस्तिडश्च । सप्त हस्तासो अस्व सप्त विभक्तयः । विधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कंठे शिरसि च । वृषभो वर्षणात्कामानां । रोरवीति । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्या आ विवेश । महता देवेन नस्तादात्यं यथा स्यादित्यधीयं व्याकरणं ॥ अथवा चत्वारि । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुह्या चीणि निहिता नेगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ऋग्वे० १. १६४. ४५. ये मनीषिणः । मनस ईषिणो मनीषिणः । गुह्यायां चीणि निहितानि नेगयन्ति । न चेष्टते । न निमिषन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ॥ उत त्वः । उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां । उतो त्वस्मै तन्नं वि ससे जायेव पत्य उग्रती सुवासाः । ऋग्वे० १०. ७१. ४. अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां । अविदांस-माहर्धं । त्वस्मै अन्यस्मै तन्नं विससे । तन्नं विवृणुते । जायेव पत्य उग्रती सुवासाः । यथा जाया पत्ये कामय-माना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुत एवं वाग्यामिदे स्वमात्मानं विवृणुते । वाङ्मो विवृणुयादित्यधीयं व्याकरणं ॥ सक्तुमिव । सक्तुमिव तितउना पुनंतो यच्च धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । ऋग्वे० १०. ७१. २. सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति ततवद्धा तुन्नवद्धा । धीरा ध्यानवंतो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत । वाचमक्रषत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सख्यानि संजानते । सायुज्यानि जानते । क एष दुर्गो मार्ग एकगम्यः । वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाज्ञासनात्परिवृद्धा भवति ॥ सारस्वती । याज्ञिकाः पठन्ति । आहि-ताभिरपशब्दं प्रयुजानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टि निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यधीयं व्याकरणं ॥ दशम्यां पुत्रस्य । दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यंतरंतस्त्रिमभिनिष्ठानांतं द्यच्चरं चतुरच्चरं वा कृतं नाम कुर्यान्न तद्धितमिति । न चांतरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं । तस्मादधीयं व्याकरणं ॥ सुदेवो असि । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः । अनुचरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव । ऋग्वे० ८. ६९. १२. सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः । काकुजिह्वा । सांख्यनिवयत इति काकुदं तालु । सूर्यः खूला लोहप्रति-मेति ॥ एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्यादिवार्त्तिकोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसंधेयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यच्चोक्तं तन्निरुक्तं । गौः गमा क्मा क्मा णा णमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्यो देवपत्य इत्यंतो यः पदानां समाकायः समाकायस्तस्मिन्धि पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तच्च तच्च विसृष्ट-मभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं चिकांडं । तस्मान्मुक्तमणिकामाग्निं दर्शितं ॥

आद्यं निघंटुकं कांडं द्वितीयं नेगमं तथा । तृतीयं दैवतं चेति समाकायस्त्रिधा स्थितः ॥

गौरावपारपर्यंतमाद्यं निघंटुकं मतं । जहायुल्लभमृषीसांतं नेगमं संप्रचक्षते ॥

अग्न्यादिदेवपत्यंतं देवताकांडमुच्यते । अग्न्यादिदेवीर्जजाऊत्यंतः चित्तिगतो गयः ॥

स्थितिलयादयो ब्राह्मणपात्रवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति । सध्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजन-
दृष्टांतादीनां बोद्धव्यपदार्थानां निरूपणात्तदनुसरणेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं
शक्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव । मन्वच्चिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतियु वेदोक्तसंध्या-
बंदनादिविधयः प्रपञ्चिताः । तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्रिचाभिर्मंचिता आप ऊर्ध्वं
विचिपन्ति । तै० आ० २. २. २. । इत्यादिकः संध्यावंदनविधिः । पंच वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते । तै० आ०
२. १०. । इत्यादिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोप-
योगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणादिभिश्चतुर्दशभिर्विद्यास्थानैरुपबृंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधिकारिविशेषः
शास्त्रांतरगतेष्वतुर्भिर्मंचैरुपदर्शितः । तांश्च मंचान्यास्त उदाजहार । नि० २. ४. ॥ तत्रायं प्रथमो मंचः ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा श्रेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्थामिति ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम । आगत्य चैवं प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण माम-
नधिकारिणेऽनुपदिशस्व पालय । तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां मयि तदुपदेष्टरि त्वयि च योऽसूयां
करोति । यश्चार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति । तादृशेभ्यः शिष्या-
भासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा सति स्वबुद्धये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं ॥ अथ द्वितीयो मंचः ।

य आतृण्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमस्यनाहेति ॥

पूर्वस्मिन्मंच आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मंचे शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते । वितथममृतमपुरुषार्थभूतं
स्त्रीकिकं वाक्यं । तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथं । तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृण्यं
सर्वतस्तदं पूरणं करोति । उपसर्गवशादौचित्याच्च तृणत्तिधातोरर्थान्तरे वृत्तिः । सर्वदा वेदं यः आवयती-
त्यर्थः । किं कुर्वन् । न दुःखं कुर्वन् । मंदप्रज्ञस्य माणवकस्यादावर्धर्ममृचं वा ग्रहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न
भवति तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन् । किंच । अमृतं संप्रयच्छन् । अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा
प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन् । तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमातापितरूपं मन्येत । पूर्वसिद्धौ
तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रदानादमुख्यो । तस्मै मुख्यमातापितरूपायाचार्यायैकमपि द्रोहं
न कुर्यात् ॥ अथ तृतीयो मंचः ।

अध्यापिता ये गुहं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥

ये स्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः संतो विनयोक्त्या तदीयहितचिंतनेन शुश्रूषया वा गुहं नाद्रियन्ते ।
आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः । अनुभवयोग्या न भवन्ति । न हि तेषु गुहः कृपां करोति ।
यथैव गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तानधमाश्रित्यास्तच्छ्रुतं गुरुपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति । फलप्रदं न
भवतीत्यर्थः ॥ अथ चतुर्थो मंचः ।

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ।

यस्मै न द्रुह्येत्कतमस्यनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति ॥

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः । किंच यो मुख्यशिष्यसुभ्यं कदाचिदपि न
द्रुह्येत् । तस्मै तु मुख्यशिष्याय स्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया
प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या ॥

तदर्थमुन्नेदोऽस्माभिः षडंगानुसारेण व्याख्यायते । मंचब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मंचव्याख्यानोपयोगि-
त्वादादी ब्राह्मणमारण्यकांडसहितं व्याख्यातं । अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मंचात्मकः संहितायंयो
व्याख्यातव्यः ॥

स चापिमीळ इत्यारभ्य यथा वः सुसहासतीत्यन्तोऽष्टकांडेर्दशमंडलैस्तुःषडध्यायैः पंचाशीत्यनुवाकैरी-
षदधिकसहस्रभूतिरीषदधिकद्विसहस्रवर्नेरीषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्हविर्भक्ष्योपेतः । तस्य च यंयस्य कृत्स्न-

स्थाप्यान्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगसु तत्तत्प्रतीति सूच-
कारिण प्रदर्शितः । स च त्रिविधः । सूक्तविनियोगसु चादिविनियोग एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति ॥

तत्राभिमीळ इति सूक्तं प्रातरनुवाक आयेये क्रतौ विनियुक्तं । स विनियोग आसन्नसायनेन चतुर्थाध्यायस्य
चयोदशे खंडे सूचितः । अवा नो अप इति षष्ठ्याभिमीळेऽपि दूतमिति । तत्र हीनपादयहणात्सूक्तनिश्चयः ।
सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे । आ० १. १. इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पञ्चमा-
नेष्टी स्विष्टकृता याज्याख्येन विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूचितः । साङ्गान्वित्वा अभियुजो
ऽपिमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये इति । तत्र छत्तपादयहणादृगित्यवगम्यते । ऋचं पादयहणे । आ० १. १. ।
इति परिभाषितत्वात् । तथा संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृता प्रतीयात् । आ० २. १. इति परिभाषितत्वात्स्विष्ट-
कृतसंबन्धनिश्चयः । तत्रापि द्वितीयमंत्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात् । यद्यपि साङ्गान्वित्यनया पुरोनुवाक्येव देव-
ताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धस्तथापि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः ॥

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता । विकल्प्यान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चसः । देवताप्रकाशनकार्यसिक्कत्वात् । युग्मयोर्यथा विकल्पस्तथैव-
कयुग्मगतयोरिति चेत् मैवं । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकाशीनयाज्यामंतरेणानुपपत्तेः । किंच
पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्याया जुहोतीति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविष्प्रदानकार्ये भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं
विधीयते । तस्मात्समुच्चय इति ॥

एतच्चाभिमित्यादिसूक्तं नवर्चं । अपिं नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । विश्वामि-
त्रपुत्रो मधुच्छंदोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्तदीय ऋचिः । ऋच गताविति धातुः । सर्वधातुभ्य इन् । उ०
४. ११७. । इगुपधात्किम् । उ० ४. ११८. । वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषाभ्ययंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् । तथा च
श्रूयते । अजान्ह वै पुत्रीस्तपस्यमानाग्रह स्वयंभवागर्षस्तद्वच्योऽभवन् । तै० आ० २. ८. इति ॥ तथातीन्द्रियस्य
वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्वमित्यभिप्रेत्य स्मर्यते । युगंतिऽतर्हितान्वेदान्स्तेतिहासाग्रहर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवेति ॥ अथादिज्ञानामावे प्रत्यवायः स्मर्यते । अविदित्वा ऋचिं छंदो
देवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाज्जायते तु सः ॥ ऋचिच्छंदोदेवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।
अविदित्वा प्रयुजानो मंत्रकंठक उच्यते इति ॥ वेदनविधिश्च स्मर्यते । स्वरो वर्णीऽचरं माषा विनियोगोऽर्थ
एव च । मंत्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पद इति ॥ अभिमित्यादिसूक्तस्य छंदोऽनुक्रमणिकायां यथाप्यत्र
नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तं । आदौ गायत्रं प्राग्विधिरसूपात् । अनु० १२. १४. इति । हिरण्यसूपा
ऋषियेषां मंत्राणां वच्यते ततः प्राचीनेषु मंत्रेषु सामान्येन गायत्रं छंद इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबन्धं वारयितु-
माच्छादकत्वाच्छंद इत्युच्यते । तस्मात्पुरुषाच्छंदे समाग्रायते । छादयंति ह वा एनं छंदोसि पापात्कर्मण इति ।
अथवा चीयमानापिसंतापस्याच्छादकत्वाच्छंदः । तच्च तैत्तिरीया आमर्णति । प्रजापतिरग्निमचिनुत स चुर-
पविर्भूत्वातिष्ठत् तं देवा बिभ्यतो नोपायन् ते छंदोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् तच्छंदसां छंदस्त्वं । तै० सं०
५. ६. ६. १. इति । यद्वा । अप मृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छंदः । तदपि छांदोग्योपनिषद्याज्जातं । देवा वै
मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशंस्ते छंदोभिरात्मानमाच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयंस्तच्छंदसां छंदस्त्वं । छां० उ०
१. ४. २. इति ॥ तथा योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्द इत्येतदाम्नायते । दिवा वै नोऽभूदिति
तद्देवानां देवत्वमिति । अतो दीव्यतीति देवः । मंत्रेण व्योखत इत्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते सूच्यमानत्वादभिदैवः ।
तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं । मंडलादिष्वपियमैन्द्रात् । अनु० १२. १२. इति । तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवा-
न्वेदपुरुष आह ॥

ओं अभिमिमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृद्धिर्जं । होतारं रत्नधातमं ॥ १ ॥

ओं अभिं । ईळे । पुरःऽहितं । यज्ञस्य । देवं । ऋत्विजं । होतारं । रत्नऽधातमं ॥ १ ॥

अपिनामकं देवमीळे । क्षीमि । ईड सुतो । धा० २४. ८. इति धातुः । उकारस्य ऊकारो बहुचाश्चितुसं-
प्रादायप्राप्तः । तथा च पठ्यते । अज्मध्यस्य उकारस्य ऊकारं बहुचा ऋगुः । अज्मध्यस्य उकारस्य ऊकारं वै
यथाक्रममिति ॥ मंत्रस्य होषा प्रयोज्यत्वाद्दहं होता क्षीमीति लभ्यते । कीदृशमपिं । यज्ञस्य पुरोहितं । यथा

राक्षः पुरोहितस्तदमीष्टं संपादयति तथाभिरपि यज्ञस्यापिचितं होमं संपादयति । यद्वा । यज्ञस्य संबंधिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितं । पुनः कीदृशं । देवं दानादिगुणयुक्तं । पुनः कीदृशं । होतारमुत्विजं । देवानां यज्ञेषु होतृनामकं अत्विगमिरेव । तथा च श्रूयते । अपिर्वै देवानां होता । ऐ० ब्रा० ३. १४. । इति । पुनरपि कीदृशं । रत्नधातमं यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा । अत्रापिशब्दस्य यास्तो वद्धा निर्वचनं दर्शयति । अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽपिः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽपिः कस्मादयणीर्भवत्ययं यज्ञेषु प्रणीयतेऽयं नयति संनममानोऽक्रोपनी भवतीति स्त्रीलाघीविर्न क्रोपयति न स्नेहयति चिभ्य आख्यातिभ्यो जायत इति शाकपूणिरितादक्ताह्ग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतरकारमादत्ते गकारमनन्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्त्वेषा भवत्यपिमीळे । नि० ७. १४. । इति । अस्त्रायमर्थः । सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनंतरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांचितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽपिः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तादपिशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्यायणीरित्यादिकमुत्तरं । देवसेनामये स्वयं नयतीत्ययणीः । एतदेकमपिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं । तथा च ब्राह्मणांतरं । अपिर्देवानां सेनानीरिति । एतदेवामिमेत्य वद्धृचा मंत्रब्राह्मण आमनंति । अपिर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मंत्रः । ऐ० ब्रा० १. ४. । अपिर्वै देवानामवमः । ऐ० ब्रा० १. १. । इति ब्राह्मणं । तथा तैत्तिरीया-
स्यामनंति । अपिरये प्रथमो देवतानां । तै० ब्रा० २. ४. ३. ३. । इति । अपिरवमो देवतानामिति च । वाजस-
नेयिनस्त्विवमामनंति । स वा एषोऽये देवतानामजायत तस्मादपिर्नामेति । यज्ञेष्वपिहोवेष्टिपशुसोमरूपेष्वयं पूर्वदिश्वर्थाहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । संनममानः सम्यक् स्वयमेव प्रक्रीभवन्नयं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविष्याके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । स्त्रीलाघीवना-
मकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्रोपन इत्यपिशब्दं निर्वक्ति । तत्र न क्रोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति किंतु काष्ठादिकं रूचयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धातुचयादपिशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इत
इण् गतौ । धा० २४. ३६. । इति धातुः । अक्रोऽञ्जु अक्तिम्रक्षणकांतितिगतिषु । धा० २९. २१. । इति धातुः ।
दग्धो दह भस्मीकरणे । धा० २३. २२. । इति धातुः । नीतो गीञ् प्रापणे । धा० २२. ५. । इति धातुः । अपिशब्दो
ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमाण एतिधातोश्चत्पन्नादयनशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य
गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा । दहतिधातुजन्याह्ग्धशब्दात्त्रकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः । स च
ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुचयं मिलित्वापिशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमंगं नयति
काष्ठदाहे हविष्याके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्यापिशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनार्थ-
वापिमीळे इत्युभयवतीति । तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् । अपिमीळेऽपिं याचाभीळिरधिषणाकर्म
पूजाकर्म वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा बुख्यानो भवतीति वा यो
देवः सा देवता होतारं क्रातारं जुहोतिर्होतृतीर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातुतमं । नि०
७. १५. । इति । अस्त्रायमर्थः । ईडतिधातोः सुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमाश्रित्य
याज्ञाधिषणापूजा अप्यचोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये । नि० २. १२. ।
यद्देवापिः शं तनवे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य पुर एनं दधातीति व्याख्यातः । तैत्तिरीयास्य पुरोहिते
स्यर्धमानस्य पञ्चगुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन पुर एनं दधत इत्यामनंति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनाना-
मन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमपिरित्युक्तं भवति । दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वे
ऽप्यसि धातुभेदः । यवाप्यपिः पृथिवीस्थानस्यथापि देवान्प्रति हविर्वहनाद्युत्थानो भवति । देवशब्ददेवताश-
ब्दयोः पर्यायत्वाच्चप्रतिपाद्या काचिदपिब्यतिरिक्ता देवता गान्धेयणीया । होतृशब्दस्य कृत्यतिधातोश्-
चत्पन्नत्वेन देवानामाक्रातारमिति । श्रीर्णवामनामकसु मुनिर्जुहोतिधातोश्चत्पन्नो होतृशब्द इति मन्यते । अपिश
होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यं । रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः ।
रमणीयत्वाद्भूतत्वं । दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य मंत्रव्याख्यानं ॥ अथ
व्याकरणप्रक्रियोच्यते । अग्निधातोर्गत्यर्थात् । धा० ५. ३८. । अग्नेर्नलोपश्च । उ० ४. ५०. । इत्यौणादिकसूचण
निप्रत्ययः । इदित्वाभुमागमेन प्राप्तस्य नकारस्य । पा० ७. १. ५८. । लोपश्च भवति । अंगति स्वर्गे गच्छति
हविर्नैतुमित्यपिः । तत्र धातोः । पा० ६. १. १६२. । इत्यकार उदात्तः । आयुदात्तश्च । पा० ३. १. ३. । इति प्रत्य-
यगत इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं । पा० ६. १. १५८. । इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशेषितरस्यानु-

दात्तत्वं प्राप्तं । तच्च धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिति सति पञ्चादुपदिशमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते । सति शिष्टस्वरो बलीयान् । पा० ६. १. १५८. ९. इति हि व्यायः । ततोऽतोदात्तमभिप्रातिपदिकं । अनुदात्तो सुप्तिती । पा० ३. १. ४. इत्यभिव्यक्तद्वितीयैकवचनमनुदात्तं । तस्यामि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमेकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. इति सूचितत्वात् । अभिशब्दो धातुजमेति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं । नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैकसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चेके । नि० १. १२. इति । गार्ग्यस्य मतेऽभिश्चब्दस्याखंडप्रातिपदिकत्वात्किणोऽत उदात्तः । फि० १. १. इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्वोक्तेष्वयणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यद्योचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अथ निर्वचनं तथेषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्गूयादध्यामन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षित केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यानिर्गूयात् त्वेव न निर्गूयात् । नि० २. १. इति । अस्यायमर्थः । तत्तच्च निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां । स्वर उदात्तादिः । संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां । शब्दस्वैकदेशः पूर्वोक्तोऽभिधातुः प्रदेशः । तच्च भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनान्वितौ । तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्गूयात् । तच्च निर्वचनमस्याभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित्स्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्त्वस्मिञ्शब्देऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति । अयनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाभिश्चब्देकदेशेनाच नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बंधवान् । ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निर्बंधः । तदानीं स पुमांस्केनचिद्वृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षित । तस्मिञ्शब्दे योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यं । अस्याभिधायनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्यायणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनं । स्त्रीलाघीविरक्षरसाम्यान्निरवृत्ति । अक्रोपणशब्दस्यादौ निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते । अभिशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यं । शाकपूणिषु वर्णसाम्यान्निरवृत्ति । दग्धशब्दाभिश्चब्दयोर्गकारवर्णेन साम्यं । सर्वथापि निर्वचनं न त्याज्यमिति ॥ ईळ इत्येतत्पदं कृतमप्यनुदात्तं । तिङ्कृतिकः । पा० ८. १. २८. इत्यतिङ्तादभिश्चब्दात्परस्वेळ इत्यस्य तिङ्तास्य निघातविधानात् । पदद्वयसंहिताकाले स्त्रीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । पा० ८. ४. ६६. इति स्वरितत्वं । तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां । पा० १. २. ३९. इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति ॥ पुरःशब्दोऽतोदात्तः । अयं पुरो भुवः । तै० सं० ४. ३. २. १. इत्यत्र तथैवास्मात्तत्वात् । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवक्षिषां । पा० ५. ३. ३९. इति पूर्वशब्दादस्पृश्यः पुरादेशश्च । ततोऽच प्रत्ययस्वरः । पा० ३. १. ३. धातो निष्ठायां दधातिर्हिः । पा० ७. ४. ४२. इत्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो हितशब्दः । तच्च समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते । पा० ६. १. २२३. तदपवादत्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादिना । पा० ६. २. २. अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । पुरोऽव्ययं । पा० १. ४. ६७. इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत औकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्द्रष्टव्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्ते । पा० १. २. ३९. उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । पा० १. २. ४०. इत्यतिनीचोऽनुदात्तः । अजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्यंतोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति । पा० ३. १. ४. पञ्चात्स्वरितत्वं । देवशब्दः पञ्चाक्षरजंतः । पा० ३. १. १३४. स च फिदस्वरेण । फि० १. १. प्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३. चित्स्वरेण । पा० ६. १. १६३. वांतोदात्तः ॥ अत्विकशब्द अती यजतीति विग्रहे सत्युत्पिदधृक् । पा० ३. २. ५९. इति निपातितः । गतिकारकोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. इति ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् ॥ होतुशब्दस्तुन्प्रत्ययांतः । पा० ३. २. १३५. नित्स्वरेणानुदात्तः । पा० ६. १. १९७. स्वरितप्रचयी पूर्ववत् ॥ रत्नशब्दो नक्षत्रियस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. इत्यानुदात्तः । तथा चास्मायति रत्नं धातिरिति । रत्नानि दधातीति विग्रहः । समासत्वात्ततोदात्तो रत्नधाशब्दः । यद्वा । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्रत्ययश्च । पा० ५. ३. ५५. पित्स्वरेणानुदात्ते सति । पा० ३. १. ४. स्वरितप्रचिती । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वं । वेदावतार आद्याया अचोऽर्थश्च प्रपंचितः । विज्ञातं वेदगामीर्यमच संक्षिप्य वर्धते ॥

अग्निः पूर्वैर्भिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वैर्भिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वैर्भिः पुरातनैर्मृत्संगिरः प्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः सुखो नूतनैरुत दानीतनैरस्मानिरपि सुखः । सोऽपिः सुतः सन्निह यज्ञे देवाहविर्भुज आ वक्षति । वह प्रापण इति धातुः । आवहत्वित्यर्थः ॥ पूर्वैर्भिरित्यत्र ऋषिर्भुज इति धातुः । पा० ७. १. १०. । इति भिस् ऐसादेशाभावः । पूर्व पर्व अर्ध पुरण इति धातुः । पूर्वतिधातोरन्त्यय श्रीणादिकः । इन्त्ययान्त ऋषिश्च ऋष्यन्धकेति निपातनात् । पा० ४. १. ११४. । लघूपधगुणाभावः । पा० ७. ३. ८६. । कित्यत्ययो वाच ज्ञेयः । उ० ४. ११०. । तौ शब्दौ नित्स्वरेणाबुदात्तौ । ईड्यशब्दस्य स्यात्त्वयान्तत्वात् । पा० ३. १. १२४. । तित्स्वरितं । पा० ६. १. १८५. । इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ति तदपवादत्वेनेडवदेत्यादिना । पा० ६. १. २१४. । आबुदात्तत्वं । नवस्व नू त्वप्नखात् । पा० ५. ४. ३०. ६. । इति वार्त्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तन्मन्त्रयस्य महावार्त्तिके विहितः । ततो नित्स्वरेणाबुदात्तः । अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनातेषु पूर्ववदुक्तेषां । उतशब्दो यद्यपि विकल्पायै प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनाङ्कार्वादीचिखिनाच समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपातंतीति निपातत्वं । तर्हि निपाता आबुदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेन्न । प्रातःशब्दवदंतोदात्तत्वात् । यथा प्रातःशब्दोऽंतोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु पठितः । पा० १. १. ३७. । एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात् । यद्वा । एवादीनामंतः । फि० ४. १४. । इत्वंतोदात्तः । स इत्यत्र फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां दीर्घादटि । पा० ८. ३. ९. । इति इत्वं । अचानुनासिकः । पा० ८. ३. २. । इत्यनुवृत्तावातोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारः सानुनासिकः । मोभगो । पा० ८. ३. १७. । इति रोर्यकारः । स च लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १०. । इति लुप्यते । तस्मात्सिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । न पुनः संधिकार्यं । आडो निपातत्वादाबुदात्तत्वं । इदमो ह्रस्वस्य सति निष्पन्नत्वात् । पा० ५. ३. ११. । इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लोडर्थे क्वांसो ऋट् । तस्य स्वप्रत्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि क्वांसः । यद्वा । षेडि सिञ्जलम् । पा० ३. १. ३४. । इति सिप्रत्ययः । षेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यङगमस्य । ततो वक्षतीति संपद्यते । तस्य तिङंतत्वान्निघातः । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयेटौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । आ० २. १. सूक्तगता तृतीया ॥

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमं ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिं । अश्नवत् । पोषं । एव । दिवेऽदिवे । यशसं । वीरवत्तमं ॥ ३ ॥

योऽयं होवा सुखोऽपिस्तिनामिना निमित्तभूतेन यज्ञमानो रयिं धनमश्नवत् । प्राप्नोति । कीदृशं रयिं । दिवे दिवे पोषमेव प्रतिदिनं पुण्यमाणतया वर्धमानमेव । न तु कदाचिदपि क्षीयमाणं । यशसं दानादिना यशोयुक्तं वीरवत्तममतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतं । सति हि धने पुत्र्याः संपद्यते ॥ रयिशब्दो मघमित्यादिधननामसु पठितः । तच्च फिट्स्वरः । अत्रोतिर्धातोर्लोडि व्यत्ययेन तिप् । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । षेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यङगमः । ततोऽश्नवदिति भवति । तस्य निघातः । अर्जतत्वात् । पा० ६. १. १०७. । पोषशब्द आबुदात्तः । एवशब्दस्य निपातत्वेऽपिवादीनामंतः । फि० ४. १४. । इत्वंतोदात्तत्वं । वकारांताद्दिशब्दात्परस्वाः सप्तम्याः सुपां सुलुक् । पा० ७. १. ३०. । इत्यादिना शेषावि सति । सावेकाच इत्यादिना । पा० ६. १. १६८. । ऊडिदंपदादीत्यादिना वा । पा० ६. १. १७१. । तस्योदात्तत्वं । नित्यवीप्स्योः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । यशोऽस्मासीति विग्रहे सत्यश्र्वादिभ्योऽच् । पा० ५. २. १२७. । इत्यच्प्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वं । फिट्स्वरेणांतोदात्तादीरशब्दादुत्तरार्थोर्मनुत्तमयोः पित्वादनुदात्तत्वं । इत्यनुदात्तत्वं । पा० ६. १. १७६. । इति तु न । सावधर्मीतत्वात् । न गोश्चन । पा० ६. १. १८२. । इति प्रतिषेधः ॥

अभिज्ञवयडहस्य मध्यवर्तिषुकक्षिषु तृतीयसवने मेषावरणस्यापि यं यज्ञमित्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूप-
वृत्तः । एतच्च सप्तमाध्याय एष्टु ध्वित्यादिखंडे सूचितं । अग्निं वो वृधंतमपे यं यज्ञमध्वरं । आ० ७. ८. । इति ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स देवेषु गच्छति ॥४॥

अग्ने । यं । यज्ञं । अध्वरं । विश्वतः । परिभूः । असि । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥४॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिषु परिभूः परितः प्राप्तवानसि स इत् स एव यज्ञो देवेषु तुष्टिं प्रणीतुं स्वर्गे गच्छति । प्राच्यादिषु तुर्दिग्तेष्वहवनीयमावाकीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्नानेष्वभिरक्षि । परिशब्देन होचीयादिधिष्ण्यव्याप्तिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञं । अध्वरं हिंसारहितं । न ह्यग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति ॥ अपिशब्दस्य बाधकं । पा० ६. १. १०८. । आमंभितायुदात्तत्वं । न विश्वेति ध्वरो ऽस्तेति बज्रग्रीही नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १०३. । इत्वंतोदात्तत्वं । विश्वत इत्त्वञ् तसिन्धः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य लिति । पा० ६. १. १०३. । इत्युदात्तत्वं । परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतित्वात्वे प्राप्ति । पा० ६. २. २. । तदपवादत्वेन ऋतुत्तरपदप्रकृतित्वात् । पा० ६. २. १३०. । असीति तिङन्तस्य यङ्मुत्तान्तित्वं । पा० ८. १. ६६. । इति निघाताभावः ॥

अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥५॥

अग्निः । होता । कविऽक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवःऽतमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥५॥

अयमग्निर्देवोऽर्धेदेवैर्विभोर्जिमिः सहा गमत् । अस्मिन्वाग्ने समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । होता होम-निष्पादकः कविक्रतुः । कविशब्दोऽत्र क्रांतवचनो न तु भेदाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मो वा । सत्यः अमृतरहितः । फलमवशं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः । अयत इति श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः ॥ कविक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्येवोभयञ्च बज्रग्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्वात् । सत्सु साधुः सत्यः सत्यादशपथे । पा० ५. ४. ६६. । इत्वात्तोदात्तो हरदन्तेन निपातितः । लौकन्तस्य गच्छत्विति-शब्दस्य क्त्वाभावः । उकारलोपस्त्वांदसः । ततो रूपं गमदिति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ १॥

यदंग दान्शुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमंगिरः ॥६॥

यत् । अंग । दान्शुषे । त्वं । अग्ने । भद्रं । करिष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यं । अंगिरः ॥६॥

अंगेत्यभिमुखीकरणाद्यौ निपातः । अंगमपि हे अग्ने त्वं दान्शुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तस्मीत्यर्थं यज्ञं वित्तगृहप्रजापशुस्य कक्षाणं करिष्यसि तन्नद्रं तवेत् तवेव । सुखहेतुरिति शेषः । हे अंगिरोऽपि एतन्न सत्यं न त्वञ्च विसंवादोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरकृत्वगुणानेनापरेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं शान्तायनिनः समामनन्ति । यद्वै पुष्यस्य वित्तं तन्नद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति ॥ अंगशब्दस्य निपातत्वेऽपि । फि० ४. १२. । अभादित्वादन्तोदात्तत्वं । दान्शान् साङ्गान् । पा० ६. १. १२. । इति सूत्रेण दान्शु दान इति धातोः क्लृप्तप्रत्ययो निपातितः । तच्च प्रत्ययस्वरः । आमंभितस्यापिशब्दस्य पदात्परत्वेनाष्टमिकानु-दात्तत्वं । पा० ८. १. १०. । न शङ्कनीयं । अपादादौ । पा० ८. १. १८. । इति पर्युदस्तात् । ततः बाधकं । पा० ६. १. १०८. । आद्युदात्तत्वेमेव । भद्रशब्दस्य नञ्प्रत्ययेन । फि० २. ३. । आद्युदात्तत्वप्रसक्तावपि भद्रि कक्षाण इति धातोर्परि रक्प्रत्ययेन निपातनादन्तोदात्तत्वं । अस्मिन्वाक्ने यच्छब्दप्रयोगान्निपातित्यर्थोद्धृत । पा० ८. १. ३०. । इति निघाते प्रतिषिद्धे स्तप्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३३. । सति शिष्टेन करिष्यसि शब्द उपात्तोदात्तः । तवेत्यत्र युष्मद्वद्भादोर्द्धसि । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । अंगिरा अंगाराः । नि० ३. १७. । इति यास्कः । ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानोपाख्याने समामनन्ति । येऽंगारा आसंखेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. । इति । तस्मादंगिरोनामकमुनिकारणत्वादंगाररूपस्यापिरंगिरस्त्वं । अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं ॥

अपीषोमप्रणयन उप त्वाप इत्यादिकोऽनुवचनीयसूचः । एतन्न ब्राह्मणे समाख्यातं । उप त्वापि द्विविध उप प्रियं यन्निप्रतमिति तिस्रश्चैका चान्वाह । ऐ० ब्रा० १. ३०. । इति ॥

उप त्वामे दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं । नमो भरत एमसि ॥७॥

उप। त्वा। अमे। दिवेऽदिवे। दोषाऽवस्तः। धिया। वयं। नमः। भरतः। आ। इमसि ॥७॥

हे अपि वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिनं दोषावस्ता राचावहनि च धिया बुद्ध्या नमो भरतो नमस्कारं संपादयंत उप समीपे ऐमसि । त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य निपातस्वरः । फि० ४. १२. । त्वामी द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३. । इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वादेशः । दोषाशब्दो राचिवाची । वस्त इत्यहर्वाची । द्वंद्वसमासे कार्तिकौजपादित्वात् । पा० ६. २. ३७. । आबुदात्तः । सविकाचः । पा० ६. १. १६८. । इति धियो विभक्तिश्चदात्ता । नम इति निपातः । भरत इत्यत्र शपः । पा० ३. १. ६८. । पित्वाच्छतुर्थसर्वधातुक्तत्वाच्चानुदात्तत्वे सति । पा० ६. १. १८६. । धातुस्वरः शिष्यते । इमसीत्यचेदंतो मसिः । पा० ७. १. ४६. । इत्यादेशो निघातश्च ॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं । वर्धमानं स्वे दमे ॥८॥

राजंतं । अध्वराणां । गोपां । ऋतस्य । दीदिविं । वर्धमानं । स्वे । दमे ॥८॥

पूर्वमंचे त्वामुपेम इत्यभिमुद्दिश्योक्तं । कीदृशं त्वां । राजंतं दीप्यमानं अध्वराणां राचसकृतहिंसारहितानां यज्ञानां गोपां रचकं ऋतस्य सत्यस्यावशंभाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पीनः पुन्येन भृशं वा क्षीतकं । आज्ञा-
त्वाधारमपि दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भिर्वर्धमानं ॥ राजंतं वर्धमानमित्यचोभयत्र पूर्ववद्भातुस्वरः शिष्यते । दीदिविशब्दस्याभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्याबु-
दात्तत्वं । दमशब्दो वृषादित्वात् । पा० ६. १. २०३. । आबुदात्तः ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्रे सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥९॥

सः । नः । पिताऽईव । सूनवे । अग्रे । सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥९॥

हे अपि स त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव । तथा नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व । समवेतो भव । तत्रोभयत्र दृष्टांतः । यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्यानुदात्तं सर्वं । पा० ८. १. १८. । इत्यनुदात्तत्वं । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १६. । इतीवशब्दोऽनुदात्तः । इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २. १. ४. २. । इति समस्तः पिते-
वेति शब्दो मध्योदात्तः । शोभनमुपायनं यस्मैति वज्रप्रीही नञ्मुभ्यामित्यतोदात्तत्वं । सचस्वेत्यत्र पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः ससर्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥ ॥२॥

अपिमीळ इत्यादिसूक्तमपिष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा वायवा याहीत्यादयस्तृचाः प्रच-
गशस्त्रे विनियुक्ताः । तत्रेदं चिंत्यते । शस्त्रं किं देवतास्मरणरूपसंस्कारकर्म किंवा दृष्टफलं प्रधानकर्मैति । तत्र
पूर्वपक्षं जैमिनिः सूत्रयामास । पू० मी० २. १. १३-२९. ॥

सुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावहेवताभिधानत्वादिति ॥१॥ आग्नेः सुवते पुष्टेः सुवते प्रचगं शंसति
निष्क्रियवत् शंसतीति श्रूयते । तत्र सुतिः शंसनं च गुणिनिष्ठगुणामिधानं । इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं । ऋग्वे०
१. ३२. १. । इत्यत्र दृष्टत्वात् । एवं सति याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन सुतशस्त्रयोः संस्का-
ररूपत्वमभ्युपेयं । याज्यायास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थत्वाभेन निर्योतं । पू० मी० १०. ४. ३९-४१. ।
तद्वद्वापि तुशब्दः प्रधानकर्मत्वं व्यावर्तयति ॥ सिद्धांतो तं पक्षं दूषयति ॥

अर्थेन स्वपक्षेति देवतानास्त्रयोदशार्थस्य गुणभूतत्वादिति ॥२॥ तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति । संस्का-
रपक्षे प्रयोजनवशेन मंत्रः स्वस्त्वानादपक्षेति । कुतः । मंत्रगतं देवतावाचकं यदिद्रादि नामास्ति तच्चोदनाया
मंत्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्वार्थस्य गुणभूतं । तस्माच्च प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मंत्रो नेतव्यः ।
तद्यथा । महिंद्रगृहसंनिधावभि त्वा शूर । ऋग्वे० ७. ३२. २२. । इत्ययं प्रगाथ आस्नातः । स चेंद्रं प्रकाशयति न

तु महेन्द्रं । ततो यच्चैन्द्रं कर्म तथायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः । तथा सति क्रमसंनिधी बाधेयातां ॥ तदेतत्सिद्धांति-
नाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥

वशावदा गुणार्थं स्यादिति ॥ ३ ॥ वाशब्दः प्रगाथस्याव्ययनयनं वारयति । मन्त्रे यदेतद्दिन्द्रशब्दाभिधानं
तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्षणार्थं स्यात् । यथा सा वा एषा सर्वदेवता यद्वा वशा वायव्यामा कमेत । तै० सं०
३. ४. ३. २. इत्यत्रावावशाशब्देन चोदिते कर्मणि क्कागशब्देन केवलिन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयति
तद्वत् । तस्मान्महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेन्द्रशब्देनाभिधानमविवक्षितं । लोकेऽपि महाराजे केवलरा-
जशब्दप्रयोगमपि पश्यामः ॥ तदेतत्समाधानं सिद्धांती दूषयति ॥

न श्रुतिसमवाचित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तं वशान्वायेन राजान्वायेन वास्य यद्वेन्द्रो देवता युष्यत इति तत्र ।
देवतात्वस्य तद्वत्श्रुतिसमवाचित्वात् । महेंद्रयह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे महेंद्राह्वाणी च । पा० ४. २. २९. ।
इति महेंद्रशब्दादप्यप्रत्ययो विहितः । तस्मान्महेन्द्र एव देवता न त्विन्द्रः ॥ विपक्षे बाधमाह ॥

गुणस्वानर्थक इति ॥ ५ ॥ यदीन्द्रो देवता स्यात्तदानीमिन्द्रयह इत्येतावतीवार्थावगती महेंद्र इति महत्त्वगुणो
ऽनर्थकः स्यात् । चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः ॥ हेत्वन्तरमाह ॥

तथा याज्यापुरोषचोरिति ॥ ६ ॥ इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदे यथा महत्त्वगुणः सार्थकस्तथा याज्यापुरोगुवा-
कयोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते । ऐन्द्रं सानसिं । ऋग्वे० १. ८. १. इत्यादिके इन्द्रस्य याज्यापुरोगुवाक्ये ।
महौ इन्द्रो य श्रीजसा । ऋग्वे० ८. ६. १. इत्यादिके महेंद्रस्य ॥ पूर्वपक्षिणोक्ते वशादुच्यते वैषम्यमाह ॥

वशायामर्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ या वशा विधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमेषु क्कागशब्देन व्यवहारो न
विवक्षितः । क्कागत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात् । तस्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु भेद उपपादितः ।
तस्माद्विषमो दृष्टांतः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्त्विन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसंगान्नद्वारयितुं सोचशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्व-
मिति सिद्धांतिनो मतं ॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं निराचष्टे ॥

यचेति वार्थवत्त्वात्त्यादिति ॥ ८ ॥ वाशब्दः सिद्धांतितमत्वावुत्तर्यं । यच्चैन्द्रं कर्म तच्च प्रगाथो नेतव्य
इत्ययमेव पक्षः स्यात् । कुतः । अर्थवत्त्वात् । ऐन्द्रो मन्त्र इन्द्रं प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान्स्यात् । महेंद्रं तु
प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसज्येत । तस्मादेवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव सोचशस्त्रयो-
र्युक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः ॥ अथ सिद्धांतमाह ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे सौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति ॥ ९ ॥ अपि वेत्यनेन संस्कार-
कर्मत्वं व्यावर्त्यते । सौतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि स्वप्रकरण एव कस्याचित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं
विदध्यातां । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति ।
तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं श्रुतिः । यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ
इत्युक्ते सर्वे जनाः श्रुतिमवगच्छन्ति । गुणस्योपसर्जनत्वे तु न श्रुतिः प्रतीयते । यस्तुर्वेदाभिज्ञसमाकारयेत्युक्ते
श्रुतिं न मन्यन्ते किंवाहानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मन्त्रेष्वपि या देवता सेयमीदृशीरुपेति गुणप्राधान्य-
विवचायां मुख्यः सौतिधात्वर्थो विधीयते । त्वत्पक्षे तु येयमीदृशगुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य
प्राधान्यादियं श्रुतिर्न स्यात् । ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावा-
देन्द्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते महेंद्रकर्मण्येवावतिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न कथ्येत
तर्ह्यदृष्टमसु ॥ प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

शब्दपृथक्ताश्चेति ॥ १० ॥ द्वादशापिष्टोमस्य सोचाणि द्वादश शस्त्राणीत्यत्र द्वादशशब्देन सोचाणां
पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मन्त्रसंधिः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात् ।
प्रधानकर्मणां स्वाज्यसोचपृष्ठसोचादिनामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशत्वसंख्योपपद्यते । एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं ॥
विपक्षे बाधमाह ॥

अनर्थकं च तद्वचनमिति ॥ ११ ॥ अपिष्टुतिः श्रूयते । आप्रिया ग्रहा भवन्तीति । तथैव पुनरप्यन्यदुच्यते ।
आप्रीयिषु स्तुवते । आप्रीयिः शंसतीति । त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात् । चोदकप्राप्तिषु सोचशस्त्रमन्त्रेष्वपि य-
हागुसारेण देवतापदस्योद्देशे सत्यापेयत्वसिद्धिः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोद्देशाभावादापि-
मन्त्रांतरविधिवचनमर्थवद्भवति ॥ पुनरपि हेत्वन्तरमाह ॥

अन्यस्यार्थः प्रतीयत इति ॥ १२ ॥ संबन्धे वै सोचशस्त्रे इति ह्यास्मात् । संबन्धस्य द्वयोर्भवति न त्वेकस्य ।

तस्मात्सोऽश्वशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति । देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात् । प्रधानकर्मपक्षे तु सोऽश्वकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि ऋक् सुतो शम्भु सुतावित्वेकार्थो तथापि प्रतीयतमं च साध्यं सोऽश्वं अग्रणीतमं च साध्यं शस्त्रमिति तयोर्विभेदः ॥ हेत्वंतरमाह ॥

अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्मापि होचं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउगं शंसतीत्यभिधीयते । अतस्तत्सादृश्यात्प्रधानकर्मत्वं ॥ हेत्वंतरमाह ॥

फलनिर्वृत्तिश्चेति ॥ १४ ॥ सुतस्य सुतमसि । तै० सं० ३. २. ७. १. । इति सोऽश्वानुमं चणमात्रायवाक्यशेषे सोऽश्वफलमेवास्मात् । इन्द्रियावंतो वनामहे धुष्मीमहे प्रजामिषं । तै० सं० ३. २. ७. २. । इति । न तु देवताप्रयुक्तं फलमास्मात् । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मेति स्थितं । अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विकृतिषूहाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतांतरं तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात् । तस्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तं । एतच्च दशमाध्याये सूचितं । यद्वाणां देवतान्यत्वे सुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात् । पू० मी० १०. ४. ४९. । इति ॥ अथ संयहस्योक्ती । वै० न्या० २. १. ५. ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोऽत्र प्रधानता । दृष्टा देवस्युत्तिस्तेन गुणता सोऽश्वशस्त्रयोः ॥

सूत्यर्थत्वे सौतिशंसोर्धात्वोः त्रौतार्थबाधनं । तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुत्ये मतमिति ॥

अपिष्टोमे सुत्यादिने सूर्योदयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् । एतस्मिन्नेत्यब्राह्मणे प्रपंचितं । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरित्यादि ब्राह्मणं । २. १५. । तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽपि मीठ इत्यादिसुक्तमंतर्भूतं । तच्च व्याख्यातं । प्रातःसवने वैश्वदेवयहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होचा शंसनीयं । तच्च शस्त्रं वायवा याहीत्यादिसप्तनुवाक्यं । एतच्च ब्राह्मणे यहोक्थमित्यादिखंडे प्रपंचितं । ऐ० ब्रा० ३. १. । तथा पंचमाध्याये सोऽश्वमये शस्त्रादित्यादिखंडे सूचितं च । आ० ५. १०. ॥ अत्रेयमनुक्रमणिका । वायो वायवेन्द्रवायवमेवावष्टासृचा अश्विना द्वादशाश्विनेन्द्रवैश्वदेवसारस्वतासृचाः सप्तेताः प्रउगदेवता इति । अस्यायमर्थः । वायवा याहीत्यादिकं नवर्चं सूक्तं । अपि नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः । तच्चावसृचो वायुदेवताकः । द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावष्टादेवताकः । अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्चं सूक्तं । तच्चावसृच आश्विनः । द्वितीय ऐन्द्रः । तृतीयो वैश्वदेवः । चतुर्थः सारस्वतः । तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वाय्वादयः सरस्वत्यंताः सप्तसंख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छंदसोऽनुवर्तनात्स एवर्षिः । तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छंदः ॥ वायवे तृचे प्रथमा यहसिन्द्रवायवस्यैका पुरोनुवाक्या । एतच्च ब्राह्मणे समास्मात् । वायव्या पूर्वा पुरोनुवाकीन्द्रवायव्युत्तरा । ऐ० ब्रा० २. २६. । इति । तथा सूचितं च । वायवा याहि दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये । आ० ५. ५. । इति ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवँ ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरंऽकृताः । तेषां । पाहि । श्रुधि । हवँ ॥ १ ॥

दर्शत हे दर्शनीय वायो कर्मक्षेतस्त्रिणा याहि । आगच्छ । त्वदर्शमिमे सोमा अरंकृताः । अभिषवादि-संस्कारोऽर्चकारः । तेषां तास्तोमान् । यद्वा । तेषामेकदेशमित्यध्याहारः । पाहि । स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः । तत्पानार्थं हवमकदीयमाह्वानं श्रुधि । शृणु । अथ यास्तः । वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अरंकृतास्तेषां पिब शृणु नो ह्वानं । नि० १०. २. । इति ॥ दर्शतेत्यत्र भृमुदृशीत्यादिमुच्येण । उ० ३. ११०. । अतश्च प्रत्यय स्त्रीणादिकः । पित्वादंतोदात्तस्यामं चितानुदात्तत्वं । अर्तिसुखित्यादिना । उ० १. १३९. । मन्प्रत्ययांतस्य सोमशब्दस्य नित्स्वरः । अलमित्यत्र छंदसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे समासांतोदात्तत्वं । पा० ६. १. २२३. । बाधित्वाच्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्ती । पा० ६. २. २. । भूषणेऽलं । पा० १. ४. ६४. । इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां गतिकारकेत्यादिना । पा० ६. २. १३९. । ऋकुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । निपातत्वादलंशब्द आधुदात्तः । पाहीत्यत्र पिबादेशभावस्तच्छंदसः । श्रुधीत्यत्र श्रुश्रुत्वित्यादिना । पा० ६. ४. १०२. । हेर्धिभावः । तिङ्तादुत्तरस्य निघातो नास्ति । सेर्ह्यपिच । पा० ३. ४. ८७. । इति पित्त्वनिषेधादनुदात्ते निघातरिते प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ह्वयतिधातोर्बहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति संप्रसारणे सत्यकारांतत्वादुदीरप । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्ते सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधीत्वस्यान्विषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः ॥

वायं उक्थेभिर्जरेते त्वामच्छा जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरेते । त्वां । अच्छ । जरितारः । सुतऽसोमाः । अहःऽविदः ॥ २ ॥

हे वायो जरितारः सोतारः अस्मिन् यजमानास्त्वामच्छ त्वामभिलक्ष्योक्थेभिराज्यप्रउगादिशस्त्रैर्जरेते । सुवति । कीदृशाः । सुतसोमा अभिषुतेन सोमोपेता अहर्विदः । अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्येऽपिष्टोमादि-
कृती वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः । अस्त्वभिच्छा इत्यर्थः ॥ अर्चति वायतीत्यादिषु चतुस्त्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसु
धातुषु जरते ह्रयतीति पठितं । सुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादौषधेनाच सुत्यर्थी जरतिधातुः । अहश्चन्द्रस्य
संहितायां निपातस्य च । पा० ६. ३. १३६. इति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बङ्गव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः
। पा० ६. २. १. अहर्विद इत्यत्र समासत्वरः । पा० ६. १. २२३. बाधित्वा तत्पुरुषे तुष्कार्येत्वादिना । पा०
६. २. २. द्वितीयापूर्वपदप्रकृतित्त्वरः प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिकारकोपपदात्कात् । पा० ६. २. १३९. इति छन्दु-
त्तरपदप्रकृतित्त्वरः ॥

वायो तव प्रपृचती धेना जिगाति दाशुषे । उरूची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रऽपृचती । धेना । जिगाति । दाशुषे । उरूची । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्वसं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति । गच्छति ।
हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्वामीत्वेन वायुर्ब्रूत इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृचती प्रकर्षेण सोमसंपर्कं
कुर्वती । सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः । उरूची उरूच्यन्त्यजमानान् गच्छती । ये ये सोमयाजिनस्त्रान् सर्वान्वर्णय-
न्तीत्यर्थः ॥ प्रपृचतीत्यत्र शतुरनुमः । पा० ६. १. १७३. इति ङीबुदात्तः । सोको धरित्यादिषु सप्तपंचाशत्सु
वाङ्मामसु गणो धेना पा इति पठितं । वर्ततेऽयत् इत्यादिषु द्वाविंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गाति
जिगातीति पठितं । दाशुष इत्यत्र गत्यर्थकर्मणि । पा० २. ३. १२. इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरादिस्त्रिण
। पा० ४. १. ४१. ङीषि कृते प्रत्ययत्वरः । सोमपीतये इत्यत्र बङ्गव्रीहित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्र-
कृतित्त्वरः ॥

इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतं । इंद्रवो वामुशंति हि ॥ ४ ॥

इंद्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयःऽभिः । आ । गतं । इंद्रवः । वां । उशंति । हि ॥ ४ ॥

एतस्या अत्र ऐंद्रवायवग्रहे द्वितीयपुरोनुवाक्यारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः ॥ हे इंद्रवायू भवद-
र्थमिमे सोमाः सुताः । अभिषुताः । तस्माद्युवां प्रयोभिरन्नैरस्त्राभ्यं दातव्यैः सहोपा गतं । अस्मात्समीपं प्रत्या-
गच्छतं । हि यस्मादिंद्रवः सोमा वां युवामुशंति कामयन्ते तस्मादायमनमुचितं ॥ इंद्रवायूशब्दस्त्वामंजिताशु-
दात्तत्वं । प्रीणयन्ति भोक्तृमिति प्रयांस्यन्नामि । प्रीज्धातोरेतर्भावितव्यर्थात् । पा० ३. १. २६. अमुन्प्रत्यये सति
नित्त्वरः । गमिधातोर्लोपमध्यमपुरुषद्विवचने बङ्गत्वं क्दसि । पा० २. ४. ७३. इति शपो लुकि सत्वमुदात्तो-
पदेशेत्वादिना । पा० ६. ४. ३७. मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । उन्दी क्सेदन इति धातोर्क्सेदिरिच्चादेः
। उ० १. १३. इत्युन्प्रत्ययः । आद्यचरस्त्रिकारादेशः । तत इंद्रुशब्दस्य नित्त्वरः । सोमरसस्य द्रवत्वात्क्सेदनं
संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्यानुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तः । उशंतीत्यस्य निघाति हि च
। पा० ८. १. ३४. इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययत्वरः । हिशब्दस्य निपातत्वरः ॥

वायुविंद्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू । तावा यातमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इंद्रः । च । चेतथः । सुतानां । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । तौ ।

आ । यातं । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥

अथ चकारेणान्यः समुच्चीयते । संनिहितत्वाद्वायुरेव । हे वायो त्वमिंद्रश्च युवामुभौ सुतानामभिषुताः

स्तोमान् चेतथः । वाजीधः । यद्वा । अभिपुतानां सोमानां विश्वमित्यध्याहारः । कीदृशी युवां । वाजिनीवसू । वाजिनीशब्दो यद्यप्युषोनामसु पठितस्तथाप्यचासंभवात् न गृह्यते । वाजोऽज्ञं । तद्यस्यां हविःसंततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू । आमंचितत्वादनुदात्तः । तौ तथाविधौ युवां द्रवत्विप्रमुप समीप आ यातं । आगच्छतं । षड्विंशतिसंख्याकेषु चिप्रनामसु नु चिप्रं मनु द्रवदिति पठितं । तच्च फिट्-स्वरः ॥ ३॥

वायुविंद्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतं । मस्त्वित्था धिया नरा ॥ ६ ॥

वायोऽइति । इंद्रः । च । सुन्वतः । आ । यातं । उप । निः । ऽकृतं । मस्त्वित्था । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमिंद्रश्च सुन्वतः सोमाभिष्वं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं संस्कारं वा सोममुपा यातं । आगच्छतं । नरा हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ युवयोरागतयोश्च सतीर्धियामुना कर्मणा मनु स्वरया संस्कारः संपत्स्यते । इत्या सत्यं ॥ वायो इत्यस्यामंचितत्वेति षाष्ठिकमायुदात्तत्वं । इंद्रशब्द ऋग्वेदेत्यादिना । उ० २. २८. । रन्मत्ययांतत्वेन निपातितो ज्ञित्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९७. । इत्यायुदात्तः । चशब्दश्चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १६. । इत्यनुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र शतुरनुमो नवजादी । पा० ६. १. १७३. । इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । नि० १२. ७. । इति यास्तः । छतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । पा० ३. ४. ७१. । संस्कृतं प्रवृत्त इत्यर्थः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समसोऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते थायघञ्क्ताजविचकायां । पा० ६. २. १४४. । इत्यंतोदात्तः । गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति तु गिस उदात्तत्वं न भवति । तच्च कर्मणि क्ते विहितं । पा० ६. २. ४८. । निष्करोतीति निष्कृदिति क्तिबंतव्याख्याने तु गतिकारकोपपदात्कृतं । पा० ६. २. १३९. । इत्युकार उदात्तः स्यात् । धिया । सविकाचसृतीयादिः । पा० ६. १. १६८. । इति विभक्तिश्चदात्ता । नरा । मुपां मुनुगित्यादिना संबोधनद्विवचनस्य ङादेशः । पदात्परत्वादांमंचितत्वेत्याष्टमिको निघातः ॥

मिचं ऊव इति मिचावरणसृचो गवामयन आरंभणीये चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मिचावरणस्य स्रोत्रियः । तेषामिभ्रवषडहेऽपि विनियुक्तः । तथा चाश्वलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्ठेत्यादिखंडे मिचं वयं हवामहे मिचं ऊवे पूतदक्षं । आ० ७. २. । इत्यादि सूचितं । तथाहामिभ्रवपुण्याहानीति खंडे परिशिष्टानावापानुवृत्त्य मिचं वयं हवामहे मिचं ऊवे पूतदक्षं । आ० ७. ५. । इति च ॥

मिचं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं । धियं घृताचीं साधंता ॥ ७ ॥

मिचं । हुवे । पूतऽदक्षं । वरुणं । च । रिशादसं । धियं । घृताचीं । साधंता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणि हविष्प्रदानाय पूतदक्षं पवित्रवत् मिचं ऊवे । तथा रिशादसं रिशानां हिंसकानामदसमन्तारं वरुणं च ऊवे । आह्वयामि । कीदृशी मिचावरणी । घृतमुदकमंचति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधंता साधयती कुर्वती ॥ मिचशब्दः पुंल्लिङ्गः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । ऊव इति ऊयतेर्बहुवचनं कंदसीति शपो लुकि सति ऊः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बहुवचनं कंदसीति संप्रसारण उपङादेशः । तिङ्कुतिङ् इति निघातः । पूतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वरुणशब्दः कृवृदारिभ्य उगन् । उ० ३. ५३. । इत्युगन्प्रत्ययांतो नित्वादायुदात्तः । रिशंति हिंसंतीति रिशाः शशवः । इगुपधश्चाप्रोक्तिरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तानन्तीति रिशादाः । तं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १८८. । इत्यसुन्प्रत्यये नित्स्वरेणोत्तरपदमायुदात्तं । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवावशिष्यति । शेषनिघाते सविकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इति सवर्षादीर्घोऽयुदात्त एव । धीरित्यप इत्यादिषड्विंशतौ कर्मनामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । घृतमंचतीति घृताची । अल्विगदधृगित्यादिना । पा० ३. २. ५९. । क्तिन्निघदितां । पा० ६. ४. २४. । इति नकारलोपः । अंचतेऽलोपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. । इति ङीप् । अचः । पा० ६. ४. १३८. । इत्यकारलोपे चौ । पा० ६. ३. १३८. । इति दीर्घत्वं । घृतशब्दो नञ्निषय-स्त्वानिसंतस्त्वैत्यायुदात्तं बाधित्वा घृतादीनां च । फि० १. २२. । इत्यंतोदात्तः । समासस्त्वैत्यंतोदात्तस्यापवादत्वं

तत्पुनरे तुकार्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा गतिकारकोपपदादितुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वका-
रस्य खोपे सत्यनुदात्तस्य च यचोदात्तखोपः । पा० ६. १. १६१. इति ऊप उदात्तस्य प्राप्तिर्यौ । पा० ६. १. २२२. ।
इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । साधता । राध साध संसिद्धावित्यस्मादंतर्भावितव्यार्थाकृतः शबादेशे । पा० ३. २. १२४. ।
शुं बाधित्वा ब्यत्ययेन शप् । अदुपदेशत्वादुपरि शतुप्रत्ययस्य लसार्वधातुकाणुदात्तत्वं । द्वितीयादिवचनस्य
शपसाणुदात्तो सुप्पितावित्यनुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तैरा-
कारादेशः ॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । कर्तुं बृहंतमाशये ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतः ऽवृधौ । ऋतः ऽस्पृशा । कर्तुं । बृहंतं । आशये इति ॥ ८ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां कर्तुं प्रवर्तमानमिमं सोमयागमाशये । आनशये । व्याप्तवन्तौ । केन निमित्तेन ।
ऋतेन अवश्यंभावितया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशी युवां । ऋतावृधौ । ऋतमित्युद्-
कनाम । नि० २. २५. । सत्यं वा यज्ञं वा । नि० ४. १०. । इति यास्कः । उदकादीनामन्यतमस्य वर्धयितारौ ।
ऋत एव ऋतस्पृशा उदकादीन् स्पृशन्तौ । कीदृशं कर्तुं । बृहंतं अंगैरुपागैश्चातिप्रौढं ॥ ऋतशब्दो घृतादित्वाद्-
तोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रस्य वरुणश्चेति मित्रावरुणौ । देवताद्वन्द्वे च । पा० ६. ३. २६. । इति पूर्वपद-
स्थानडादेशः । ऋतस्य वर्धयितारावित्यर्थेऽंतर्भावितव्यार्थादुधेः क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. ।
इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृशा । सुपां सुलुगिति डादेशः ॥ मित्रावरुणावित्यायामञ्जितचयस्य स्वस्वपूर्वपदा-
त्परत्वादांमञ्जितस्थेत्वाष्टमिको निघातः । ननु ऋतेनेत्येतस्य सुबामञ्जिते परांगवत्स्वरे । पा० २. १. २. । इति
परांगवज्जावेनामञ्जितानुप्रवेशात्पादादित्वेन पदादपरत्वेन वाष्टमिकनिघाताभावादांमञ्जितस्य धित्वाद्युदात्तेन
भवितव्यमिति चेन्न । परांगवज्जावस्य सुबामञ्जिताश्रयत्वेन पदविधित्वात्समर्थः पदविधिः । पा० २. १. १. । इति
नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोराशये इत्याख्यातिनेवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । यच्च पुनः
परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तच्च परांगवज्जावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा मरुतां पितृसदृहं गुणामीति ।
मुयोरुक्तिः । उ० १. ०६. । इत्युतिप्रत्ययांतत्वेन पुत्रिये वै पयसो मरुतो जाताः । तै० सं० २. २. ११. ४. । इत्यादाव-
तोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र सामर्थ्यात्परांगवज्जावादेवाद्युदात्तो जातः । प्रकृते लृतेनेत्य-
स्यासामर्थ्यादेव न परांगवज्जाव इति ॥ ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामञ्जितस्य निघाते कर्तव्य आमञ्जितं पूर्वमवि-
द्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. । इति प्रथमामञ्जितेनाविद्यमानवज्जावितव्यमिति चेत् भवतु । अत एव तस्याव्यवधा-
यकत्वादृतेनेति प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयामञ्जितं निहन्निष्यते । यथा । इमं मे गंगे यमुने । ऋग्वे० १०. ७५. ५. ।
इत्यादौ गंगेशब्दस्याविव्यमानवज्जावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव न इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य नि-
घातः । किञ्च प्रकृते मित्रावरुणावित्यामञ्जितं सामान्यवचनं । तस्य विशेषणतया विशेषवचनमुतावृधाविति ।
अतो नामञ्जिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ८. १. ७३. । इति पूर्वस्याविव्यमानवज्जावप्रतिषेधादपि
निरंतरायो द्वितीयस्य निघातः ॥ नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेर्द्धतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वात् भवितव्यं
निघातेन । अत एव हीमं मे गंग इत्यत्र शतुद्रिपदस्य पदात्परस्यामञ्जितस्यापि पादादित्वादेवानिघातादाद्यु-
दात्तत्वं जातं । तद्वद्वापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति । उच्यते । मित्रावरुणपदस्य सुबामञ्जित इति
परांगवज्जावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं । शतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य
परांगवज्जावेन न पादादिरिति निहन्त्येति चेन्न । परांगवज्जावस्तावत्सुबंतमामञ्जितं चाश्रित्य प्रवृत्तेः पदविधिः ।
अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये परांगवज्जावेन भवितव्यं । समर्थः पदविधिरिति नियमात् । शतुद्रिसरस्वतिप-
दयोश्च न परस्परैरान्वयः । किंतु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्यात् परांगवज्जावः । प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति
द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भवितव्यं परांगवज्जावेन । यथा मरुतां पितरि-
त्यनेति विशेषः ॥ नन्वत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य परांगवज्जावेन पादादित्वाद्पादादाविति पर्युदासादा-
मञ्जितनिघातो न स्यादिति चेन्न । पूर्वं सुबंतं परं चामञ्जितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तच्च सुबामञ्जित इति
परांगवज्जावः । भवति चैवंविधं ऋतावृधपदनिघात इति । तच्च पूर्वस्य परांगवज्जावेनापादादित्वात् प्रवर्तते ।
मित्रावरुणपदनिघातस्य पूर्वमेव पदमुपजीवति न परमामञ्जितमिति न परांगवज्जावः ॥ ननु परांगवज्जाव-

निघातोऽपि पदविधिरिति । ऋतेनेत्यनेनासामर्थ्यात्ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यादिति चेन्न । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । पा० २. १. १. ११. इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न परांगवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलं ॥ कर्तुं । कृञः कर्तुः । उ० १. ७८. प्रत्ययस्वरेणादिसदात्तः । आशये । आनशये । कंदसि जुह्वल्लुलिटः । पा० ३. ४. ६. इति वर्तमाने लिट् । गुडभावस्कंदसः ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अप्सं ॥ ९ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविऽजातौ । उरुऽक्षया । दक्षं । दधाते । अप्सं ॥ ९ ॥

मित्रावरुणावितौ देवी नोऽस्माकं दक्षं बलमपसं कर्म च दधाते । पोषयतः । कीदृशी । कवी मेधाविनी तुविजाती बह्वनामुपकारकतया समुत्पत्नी उरुक्षया बहुनिवासी । विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कविर्मनीषीति पठितं । उरु तुवीत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहुनामसु पठितौ । औजः पात्र इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो वीर्यकृति पठितं । अप्सशब्दः षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः ॥ मित्रावरुणा । मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । वरुणशब्दो नित्स्वरेणाबुदात्तः । द्वंद्वे देवताद्वन्द्वे च । पा० ६. २. १४१. इत्युभाववशिष्येते । तुविजातौ । बह्वनामुपकारकतया तत्संबंधित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासांतोदात्तत्वं । चतुर्थीसमासे हि क्ते च । पा० ६. २. ४५. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । उरुक्षयां बह्वनां चयानुरक्षयौ । चि निवासगत्योरिति धातोः चियंत्यस्मिन्निति चयः । अधिकरण एरच् । पा० ३. ३. ५६. इत्यच्प्रत्ययांतस्य चित् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते चयो निवासे । पा० ६. १. २०१. इत्याबुदात्तत्वं विहितं । समासे तु समासस्येत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वा छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तरपदाबुदात्तत्वं यद्यपि थाथाद्विस्वरेणांतोदात्तेन बाध्यते तथापि परादिस्कंदसि बहुलं । पा० ६. २. १९९. इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं द्रष्टव्यं । दक्षो दक्षतेहत्साहकर्मणो घञ् । अित्वादाबुदात्तः । आप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म । आपः कर्माख्यायां वृत्त्यो नुट् वा । उ० ४. २०७. इत्यमुनंतस्यापसस्यारि । ऋत्वे ६. ६९. १. इत्यादौ नित्वादाबुदात्तस्याप्यप्सशब्दस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाबुदात्तत्वं ॥ ४ ॥

अश्विनेति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं । तत्राश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्याश्विने कर्तौ विनियुक्तः । तथा च सूचितं । अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजैति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिषः । आ० ४. १५. इति ॥

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनस्यतं ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः । पती इति ।

पुरुऽभुजा । चनस्यतं ॥ १ ॥

हे अश्विनी युवामिषो हविर्यज्ञान्यन्त्राणि चनस्यतं । इच्छतं । भुंजाथामित्यर्थः । यद्यपि चनःशब्दोऽस्त्रवाची तथापीष इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः । इच्छामुपलब्धयितुं प्रयुक्तत्वात् । वक्तव्यमुवाच । समूलकायं कषतीत्यादी यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिषः । यज्वरीः । यागनिष्पादिकाः । कीदृशावश्विनी । द्रवत्पाणी । हविर्यज्ञेहाय द्रवज्ञां धावज्ञां पाणिभ्यामुपेती । शुभस्पती । शोभनस्य कर्मणः पालकौ । पुरुभुजा । विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनी वा ॥ अश्विना । आमंत्रितस्येति षाष्ठिकमाबुदात्तत्वं । यज्वरीः । यागकरणानामप्यज्ञानामसिम्बिन्नत्तीतिवत् स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्ङ्गनिप । पा० ३. २. १०३. इति ङ्गनिप्रत्ययः । वनो र च । पा० ४. १. ७. इति ङीप् । तत्संनियोगेन रेफादेशः । प्रत्ययत्रयस्यानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एवावशिष्यते । इषःशब्दे शसोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवन्ती धावन्ती पाणी ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्यामंत्रिताबुदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातोऽपादादाविति प्रतिषेधात् । इष इति पूर्वपदस्य सुबामंत्रित इति परांगवद्भावेन मित्रावरुणावुतावृधौ । ऋत्वे १. २. ८. इतिवदपादादित्वमिति चेन्न । तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह त्विषो द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिमुतुद्रिपदवदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभ इति शुभ शुम्भ दीप्तावित्यस्य संपदादित्वाद्भावे क्लिबंतस्य षष्ठ्यैकवचनं । षष्ठ्याः पतिपुत्र । पा० ८. ३. ५३. इति विसर्जनीयस्य सत्वं । तस्य पती

इत्यामं चिते परतः परांगवज्जावादां चित्ताबुदात्तत्वं । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मात्कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामं चित्तामं चितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवज्जावेन पादादित्वादापादादाविति प्रतिषेधात् । ननु मित्रावहणवृत्तावृत्ताविति वज्जां चिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवज्जावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न । मित्रावहणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तस्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रवत्पाणीपदं तु न तथेति वेषम्यात् । पुरुभुजा । पुरु विसीर्णौ भुजौ ययोस्त्री । आमं चित्ताबुदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति डादेशः । पुरु बज्ज भुंजाते इति वा । वनस्थतमित्यत्र चायतेरन्ते ह्रस्वश्च । उ० ४. १०९. इति चायु पूजानिग्रामनयोरित्यस्यासु-
न्याय्य आकारस्य ह्रस्वे चानुष्ठे नुडागमे च । उ० ४. १०६. लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. इति यकार-
लोपे चनश्चब्दोऽन्ननामसु पठितः । तदात्मन इच्छतीति सुप आत्मनः क्वच । पा० ३. १. ८. सनाबन्ताः । पा० ३. १. ३२. इति धातुत्वालोपमध्यमद्विवचनं । क्वचः प्रत्ययस्वरिणोदात्तत्वं । शपेकादेशे कृत एकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. इत्युदात्तः । उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे स्वरितत्वं । न च तिङु-
तिङ् इति निघातः । पूर्वस्यामं चित्ताविद्यमानवज्जावेन पदादपरत्वात्पादादित्वाद्वा तदप्राप्तेः ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिष्ण्या वनतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिष्ण्या । वनतं । गिरः ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनी युवां गिरोऽस्मदीयाः सुतीर्धियादरयुक्तया बुद्ध्या वनतं । संभजतं । स्त्रीकृतं । कीदृशावश्विनी । पुरुदंससा बज्जकर्माणी । षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु दंस इति पठितं । नरा नेतारौ धिष्ण्या धार्थयुक्ती बुद्धिमंतौ वा । कीदृशा धिया । शवीरया गतियुक्तया । अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः ॥ अश्विनेत्याद्यामं चित्तचतुष्टयस्य षाष्ठिकमामं चित्ताबुदात्तत्वं । पादादित्वाष्टमिको निघातः । पुरुदंसस्येति हि पादादिरिवामं चितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् । नामं चिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन नाविद्यमानवत्त्वमिति चेन्न । अश्विशब्दवत्पुरुदंससः शब्दस्याप्य-
श्विनोरेव कृद्धा प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् । सामान्यवचनं नाविद्यमानवदित्युक्तेऽर्थात्परस्य विशे-
षवचनत्वावगमात् ॥ उभयोः सामान्यवचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात्सहाप्रयोग इति चेन्न । गुणविशेषसंकी-
र्तनवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबंधसंकीर्तनस्यापि सुलुपयोगेन सप्रयोजनत्वान्नप्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्त-
त्वात् । अश्विपुरुदंसः शब्दयोरेकार्थवृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपि
नाविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं ॥ अश्विशब्द-
स्याश्वसंबंधो निमित्तं पुरुदंसः शब्दस्य तु बज्जकर्मसंबंध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेन्न । तद्वि द्वयं
व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं । व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमही-
रहशब्दयोरपि तथात्वप्रसंगः । अत एव हीडे रतेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति । एतानि ते
अग्निरे नामानि । तै० सं० ७. १. ६. ८. इत्यत्र सहस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानि ते अग्निरे
नामानिति वचनेन पर्यायाणामप्यनेकविशिष्टनामसंबंधनिबंधनसुत्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः । सुलुपयोगेनैव
व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायां अपि पर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामं चित इति निषेधाभावादां चितं
पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषां षाष्ठिकमाबुदात्तत्वं । तद्वत्प्रकृतेऽपि ॥ कृशुपकटिपटि-
शौटिभ्य ईरन् । उ० ४. ३०. इत्यत्र ईरन्नित्यनुवृत्ती बज्जलवचनादन्यत्रापीत्यनेन शु गताविति धातोरोरन्त्यये
कृते सति नित्वाच्छवीरयाशब्द आबुदात्तः । धियेत्यत्र सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र शपः
पित्वालोपमध्यमद्विवचनस्य लसार्वधातुकत्वाच्च वन पण संभक्ताविति धातूदात्तत्वमेव शिष्यते । न च तिङु-
तिङ् इति निघातः पूर्वामं चित्ताविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् । गिरः । सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥

दसा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दसा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तऽबर्हिषः । आ । यातं । रुद्रवर्तनी इति
रुद्रऽवर्तनी ॥ ३ ॥

अश्विनेत्यनुवर्तते । हे अश्विनावा यातं । अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । किमर्थमिति तदुच्यते । सुता युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः । तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावश्विनी । दत्ता दत्तौ शत्रूणामुपपत्तिपथितारी । यद्वा । देववैश्वस्विन रोगाणामुपपत्तिपथितारी । अश्विनी वै देवानां भिषजौ । ऐ० ब्रा० १. १८. । इति श्रुतेः । नासत्या । असत्यमनृतभाषणं । तद्रहितौ । अत्र यास्कः । सत्यावेव नासत्यावित्थौर्णवामः । सत्यस्य प्रणेतारावित्थायाययः । नि० ६. १३. । इति । रुद्रवर्तनी । रुद्रशब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं । यदरोदीक्षद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः । तद्यद्रोदयंति तस्माद्रुद्रा इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्माणौ धाटीरूपो यथोक्तौ रुद्रवर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शत्रुन् रोदयंति तद्वदेतावित्थयः । युवाकव इत्यभिषुतसोमानां विशेषणं । वसतीवरीभिरैकधनाभिश्चाग्निमिश्रिता इत्यर्थः । वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि मूषिर्वर्जितानि बर्हिष्यास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । यद्वा । भरता इत्यादिष्वष्टसुविज्ञानसु वृक्तबर्हिष इति । तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा । ऋत्विग्भिरभिषुता इत्यन्वयः ॥ दत्ता । आमन्त्रितस्तेत्याद्युदात्तः । युवाकवः । यु मिश्रणे । युवंति मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृतिभिः अयणद्रव्यैरिति युवाकवः । कटिकृष्यादिष्वगणितस्यापि यतीर्बहुल्यग्रहणात् । उ० ३. ७७. । कांकुप्रत्ययः । तस्य कित्त्वेन गुणाभावाद्बुवङादेशः । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ । नभारणपान्नवेदा नासत्येत्यादिना । पा० ६. ३. ७५. । प्रकृति-वज्रावाप्तजो नलोपाभाषः । पादादित्वेनानिघातादामन्त्रिताद्युदात्तत्वं । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं मूषिर्वर्जितं बर्हिरास्त्रीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यचोप-सर्गाद्याभिवर्जं । फि० ४. १३. । इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । आमन्त्रितस्य चेत्यामन्त्रितनिघातः ॥

इंद्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अरून्भीस्तनां पूतासः ॥ ४ ॥

इंद्र० आ० याहि० चित्र० भानो० इति चित्र० भानो० सुताः । इमे० त्वा० यवः० अरून्भीः ।
तनां । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानो चित्रदीप्ति हे इंद्रास्मिन्कर्मण्या याहि । आगच्छ । सुता अभिषुता इमे सोमास्त्वायवस्त्वां कामयमाना वर्तन्ते । अरून्भीः । आयुव इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेष्वंगुलिनामस्वरव्य इति पठितं । ऋत्वि-जामंगुलिभिः सुता इत्यन्वयः । किंच । एते सोमास्तना नित्यं पूतासः पूताः शुद्धा दशापवित्रेण बहुधा शोधितत्वात् ॥ इंद्रशब्दं यास्कौ बहुधा निर्वर्तितः । इंद्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदेवे द्रवतीति वेदो रमत इति वेदे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणिः समेधंस्-दिद्रंस्तेद्रत्वमिति विज्ञायत इदंकरणादित्यायायण इदंदर्शनादित्यौपमन्यव इदंतेर्वैश्वर्यकर्मण इच्छन्तूणां दारयिता वा द्रावयिता वादरयिता च यज्वनां । नि० १०. ८. । इति । अस्यायमर्थः । दू विदारण इति धातुः । इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्धयर्थं दृणाति मेघं विदीर्णं करोतीतींद्रः । बुदाञ् दान इति धातुः । इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतींद्रः । धाञ् पोषणार्थः । इरामन्नं तृप्तिकारणं सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्पातीतींद्रः । इरामत्पादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं विदारयतीतींद्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धारयति विना-शराहित्येन स्थापयतीतींद्रः । इंदुः सोमो वल्लीरसः । तदर्थं यागभूमौ द्रवति धावतीतींद्रः । इंदौ यथोक्ति सोमे रमते क्रीडतीतींद्रः । जिह्वी दीप्ताविति धातुः । भूतानि प्राणिदेहानिञ्चे जीवचैतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीतींद्रः । एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमन्त्रति । इंधो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽचन्युक्षः । तं वा एतमिधं संतमिंद्र इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः । शत० ब्रा० १४. ६. १०. २. । इति । तद्यदित्यमदिकं ब्राह्मणांतरवाक्यं । तत्तत्तंद्रविषये निर्वचनमुच्यत इति शेषः । यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिंद्रं देवं प्राणिर्वाक्चक्षुरादींद्रिधैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समेधंनुपासका ध्यानेन सम्यक् प्रकाशितवंतस्तस्मात्कारणादिंद्रं नाम संपन्नं । अस्मिन्पक्ष इध्यते दीप्यत इति कर्मणि व्युत्पत्तिः । आयायण-नामको मुनिरिदंकरणादिंद्र इति निर्वचनं मन्यते । इंद्रो हि परमात्मरूपेणैवं जगत्करोति । औपमन्यवना-मको मुनिरिदंदर्शनादिंद्र इति निर्वचनमाह । इदमित्यापरोक्षमुच्यते । विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्षेण पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारख्यकांठे समास्त्रायते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमितींद्रं । तस्मा-दिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ऐ० आ० २.

४. ३. इति । इदि परमेश्वर्य इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमेश्वर्यं । तद्योगादिन्द्रः । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । अन्वे० ६. ४७. १८. इति । इन्द्रशब्दस्त्वैश्वरवाचकस्याकारलोपे सति नकारांतमिति पदं भवति । दू भय इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भीषयितेतीन्द्रः । द्रु गताविति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतीन्द्रः । यज्वनां यागानुष्ठायिनामाद्रयिता भयस्त्य परिहर्ता । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानीति ॥ इद्विषयमन्वितायुदात्तत्वं । आ इत्यत्र निपातत्वेनायुदात्तः । चिचभानो । पदात्परत्वादासंचितनिघातः । स्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छब्दात्सुप आत्मनः क्वच् । पा० ३. १. ८. । प्रत्ययान्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. इति मपर्यंतस्य स्वादेशः । क्वाच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. इति क्वाञ्जंता-दुप्रत्ययः । स्वत्यव इति प्राप्तौ युष्मदस्मदोरनादेशे । पा० ७. २. ८६. इत्यविभक्तावपि ह्लादौ व्यत्ययेनात्वं । उकारः प्रत्ययस्वरिणायुदात्तः । अगुशब्दः सौख्यवाचकस्ययोगात्प्रकृतेऽगुलीषु वर्तते । वीतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. इति ङीषि प्राप्ते व्यत्ययेन ङीन् । निच्वादायुदात्तः । तना इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादायुदात्तः । पूतासः । आञ्जसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. इत्यसुक् ॥

इंद्रा याहि धियेषितो विप्रजुतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इंद्र० आ० याहि० धि० यि० इषि० तः । विप्र० जुतः । सुत० अवतः । उप० ब्रह्माणि० वाघतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वमा याहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । किमर्थं । वाघत ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरूपाणि सोचाश्रयेतुं । कीदृशस्त्वं । धियास्मदीयया प्रक्षयेषितः प्राप्तः । अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजुतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रैर्मैधाविभिर्ऋत्विभिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । सुतावतः अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥ केत इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु विप्रो धीर इति पठितं । भरता इत्यादिष्वष्टसु लिङ्गामसु वाघत इति पठितं । इषित इत्यत्र गतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः । आगमा अनुदात्ताः । मं० ३. १. ३. ७. । इतीटोऽनुदात्तत्वात् ऋत्वरः शिष्यते । विप्रजुतः । डुवप् बीजतंतुसंताम इति धातोर्ऋजं द्रायवज्जविप्रेत्यादिना । उ० २. २८. । रन्त्ययांतो विप्रशब्दो निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च । निच्वादायुदात्तः । तैर्जुतः प्राप्तः । जू इति सीचो धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः किति । पा० ७. २. ११. । इतीटप्रतिषेधः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतावतः । क्वाञ्जं दीर्घत्वं । मतुपोऽनुदात्तत्वात् ऋप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । ब्रह्माणि । नञिषयस्यानिसंतस्येत्यायुदात्तः । वाघच्छब्द ऋत्विङ्गामसु पठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥

इंद्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥

इंद्र० आ० याहि० तूतुजानः । उप० ब्रह्माणि० हरि० वः । सुते० दधिष्व० नः । चनः ॥ ६ ॥

हरिशब्द इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयं । हरी इन्द्रस्य रोहितोऽपेरिति तदीयाश्वनामत्वेन पठितत्वात् । हे हरिवः अश्वयुक्तेन्द्र त्वं ब्रह्माश्रयेतुमा याहि । कीदृशस्त्वं । तूतुजानः स्वरमाणः । आगत्य चास्मिन्सुते सोमा-भिषवयुक्ते कर्मणि नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविर्लक्षणं दधिष्व । धारय । स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तूतुजानः । तुजेर्लिटि लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. इति कानजादेशः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । अभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. इत्यायुदात्तत्वं । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य संतीति मतुपि कंदसीरः । पा० ८. २. १५. इति मकारस्य यत्वं । संबुञ्जानुगिदचां । पा० ७. १. ७०. इति नुम् । संयोगांतलोपे । पा० ८. २. २३. । नकारस्य मतुवसो ऋः संबुञ्जौ कंदसि । पा० ८. ३. १. इति यत्वं । आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिव इत्यनेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्सुबामन्त्रितपरांगवद्भावाभावेनामन्त्रित-निघाताभावादायुदात्तत्वे सत्युपेत्यकारस्य समन्तरः । दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोटि यास् । यासः से । पा० ३. ४. ८०. । सवाभ्यां वामी । पा० ३. ४. ९१. इत्यिकारस्य वादेशः । कंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन शपि । पा० ३. १. ६८. । तस्य सौ च द्विर्भावः । पा० ६. १. १०. । आर्धधातुकत्वेनेडागमश्च । पा० ७. २. ३५. । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. इत्याकारलोपः । चनः । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । उ० ४. १९९. इत्यनुगतः । चकारानुडागमे यलोपः ॥ ५ ॥

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गंत । दाश्यांसो दाशुषः सुतं ॥ ७ ॥

ओमांसः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गंत । दाश्यांसः । दाशुषः । सुतं ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतमभिषुतं सोमं प्रत्या गत । आगच्छत । ते च देवा ओमासो रक्षकाः चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारका दाश्यांसः फलस्य दातारः । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः । अश्विनावित्यादिविकचिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितं । एतामुचं यास्क एवं व्याख्यातवान् । अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तुचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किंचिद्वृद्धदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाकपुणिः । नि० १२. ४०. इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं । देवविशेषस्त्वेवासाधारणं लिंगमिति शाकपुणेर्मतं ॥ अवंतीत्योमासो देवाः । मन्त्रित्यनुवृत्तावविसिविसिशुभिः कित् । उ० १. १४३. इति मन्त्राख्यः । ज्वरज्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. इत्युट् । मनः कित्त्वेऽपि बाहुलकत्वाद्गुणः । आज्ञासिरसुक् । पा० ७. १. ५०. इति ज्ञासिरसुगागमः । आमंवितायुदात्तत्वं । चर्षणयो मनुष्याः । तानृष्टिदानादिना धारयन्तीति चर्षणीधृतो देवाः । पूर्वस्थामंचितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं विशेषवचने बह्वचनं । पा० ८. १. ७४. इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्त्वेन निघातः । नन्वत एव विद्यमानवत्त्वात्सुबामंचित इति परांगवत्त्वेनैकपदीभावात्पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेन्न । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । म० ८. १. ७२. इति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याप्युपपत्तेः । ऐकपद्येऽप्यायुदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति ॥ इत्यमेव तर्हि द्रवत्पाणी शुभस्यती इत्यत्रापि परांगवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसंग इति चेन्न । तत्र परांगवद्भावस्य परेणामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बह्वचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् । पूर्वस्थाप्यामंचितस्य विद्यमानवत्त्वात्परांगवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं ॥ विश्वे । पादादित्वादायुदात्तः । गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेषपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न सामानाधिकरण्यं । सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य परांगवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावुधावित्यादाविवाचाप्यामंचितायुदात्तता न स्यात् । विश्व इत्यस्य विशेषणं देवास इति । दीयन्तीति देवाः प्रकाशवन्तः । नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी । परि० ९८. इति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य ग्राह्यो न योगिकः । योगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विचित्रा स्यात् । समुदायप्रसिद्धौ तु न विलेप इति चेन्न । समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावादिभाषितं विशेषवचने बह्वचनमित्यनेनानिषिद्धत्वाद्विश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्यती इति पदवद्देवास इत्यस्याप्यायुदात्तत्वं स्यात् । खरानुसारेण च रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आ गत । आगच्छत । बह्वचनं कंदसीति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । आङः पदात्परत्वान्निघातः । दाश्यांसः । दाशु दान इत्यस्य कृत्सी दाश्यान् साङ्गान् मीढांश्च । पा० ६. १. १२. इति निपातनात्क्रादिनियमप्राप्त इहागमो द्विवचनं च । पा० ७. २. १३. न भवति । प्रत्ययस्वरेण कृत्सोऽुदात्तत्वं । दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. इति पूर्वरूपत्वं । आदेशप्रत्यययोः । पा० ८. ३. ५९. इति षत्वं ॥

विश्वे देवासो अमुरः सुतमा गंत तूर्णयः । उस्मा इव स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अपऽमुरः । सुतं । आ । गंत । तूर्णयः । उस्माऽइव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे देवास एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममा गंत । आगच्छंतु । कीदृशाः । अमुरः । तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णयः । त्वरायुक्ताः । यजमानमनुग्रहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उस्मा इत्यादिर्दृष्टांतः । उस्माः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत् । खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनाममुस्मा वसव इति पठितं । वसोरित्यादिषु द्वादशस्वर्गनामसु स्वसराणि ग्रंसो घर्म इति पठितं । तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं । स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीक्षपि

वा खरादित्यो भवति स एतानि सारयति । उस्मा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । नि० ५. ४. इति ॥ देवासः । पचायजंतस्त्रित्वादांतोदात्तः । पा० ३. १. १३४. । अमुरः । तुर त्वरणे सुविकरणी । तुरुरिति त्वरयंतीत्यर्थे क्तिञेति क्तिप् । गतिकारकोपपदात्वादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आ गंत । आगच्छत्वित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । तस्य तप्तनप्तनयनाच्च । पा० ७. १. ४५. इति तवादेशेऽपि । पा० १. २. ४. इति प्रतिषेधादङित्वादानुनासिकलोपाभावः । तिङ्कुतिङ् इति निघातः । जित्वरा संभ्रम इति धातोस्वरंत इति तूर्णयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चिश्चुद्गुहाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५१. इति निप्रत्ययः । नित्त्वादाबुदात्तः । उस्मा इवेत्येवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. इति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः । पचायच् । स्वः सरो येषां तानि स्वसराण्यहानि । बङ्गव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आबुदात्तः ॥

विश्वे देवासो अस्मिन् एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषंत वहुयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवासः । अस्मिन् । एहिमायासः । अद्रुहः । मेधं । जुषंत । वहुयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं जुषंत । सेवतां । कीदृशाः । अस्मिन् चयरहिताः शोभरहिता वा एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः । यद्वा । सौचीकमपिमप्सु प्रविष्टमेहि मा यासीरिति यद्वोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहो द्रोहरहिताः बहुयो वोढारो धनानां प्रापयितारः ॥ अस्मिन् । स्मिन् चयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्तिपि । पा० ३. ३. १०८. ९. नञा बङ्गव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । एहिमायासः । ईह चेष्टायां । आ समंतादीहत इत्येहिः । इन् । उ० ४. ११७. इति सर्वधातुसाधारण इन्द्रत्ययो नित्त्वादाबुदात्तः । एहिमाया प्रज्ञा येषामिति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथवा । आङ् उदात्तादुत्तरस्येहीति लोपमध्यमेकवचनस्य तिङ्कुतिङ् इति निघात एकादेश उदात्तनोदात्त इत्येकार उदात्तः । एहीत्येतत्पदयुक्तं मा यासीरित्यत्र मायेत्यन्तरद्वयं येषां त एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्रुहः । द्रुह जिघांसायां । संपदादित्वाद्वावे क्तिपि बङ्गव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मेधं । मेधृ संगमे च । मेधते देवैः संगम्यत इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । नित्त्वादाबुदात्तः । जुषंत सेवतामित्यर्थे कंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. इति धातुसंबंधे लङ् । यत् उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुषतेति द्रुहादिधात्वर्थैः संबधात् । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गयोगेऽपि । पा० ६. ४. ७५. इत्यङागमाभावः । वहुयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चिश्चुद्गुहाहात्वरिभ्यो नित्त्वादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य नित्त्वादाबुदात्तत्वं ॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा सान्वारंभणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोमुवाक्या । तथा दर्शपूर्णमासावारंभ्यमान इत्यस्मिन्खंडे पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ० २. ८. इति सूचितं ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ १० ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवती । यज्ञं । वष्टु । धियावसुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजेभिर्हविर्बलैश्चैर्नैर्मित्तभूतैः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातव्यैर्नैर्मित्तभूतैः । नो ऽस्मदीयं यज्ञं वष्टु । कामयतां । कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथा चारण्यकांडे श्रुत्यैव व्याख्यातं । यज्ञं वहति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव तदाह । ऐ० आ० १. १. ४. इति । कीदृशी सरस्वती । पावका शोधयित्री वाजिनीवत्यन्नवत्क्रियावती धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यकांडे श्रुत्या व्याख्यातं । यज्ञं वष्टु धियावसुरिति वाग्वै धियावसुः । ऐ० आ० १. १. ४. इति । श्वेनः सोम इत्यादिषु पंचत्रिंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं । एतामुचं यास्त एव व्याचष्टे । पावका नः सरस्वत्यन्नैर्वज्रवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । नि० ११. २६. इति ॥ पवनं पावः शुद्धिः । पावं कायतीति पावका । कै गे रे शब्दे । आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. इति कप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । पुनातीत्यर्थे खुलि प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्थात् इदायमुपः । पा०

७.३.४४। इतीत्यस्माभावोऽतोदात्तत्वं च क्वांसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः सर्वैरनुगतत्वादायुदात्तः । मनुपङ्कीपोः पित्वादनुदात्तत्वं । वाजिभिः । वाजशब्दो वृषादित्वादायुदात्तः । स ह्यनुक्तत्वादाकृतिगणः । वाजो ऽस्मास्त्विति वाजिन्यः क्रियाः । अत इतिठनी । पा० ५. २. ११५। इतीनिप्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः संति सा सरस्वती वाजिनीवती । क्वांसरी इति मनुपो वत् । मनुपङ्कीपोः पित्वेनानुदात्तत्वादिनेः प्रत्ययायुदात्तत्वेनैव शिष्यते । यच्च । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०। नङ्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । वष्टु । वश कांतौ । कांतिरभिषावः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । निघातः । धियावसुः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः । सविकाच इति विभक्तिरुदात्ता । बङ्ग्रीही प्रकृत्या पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । क्वांससमृतीयाया अलुक् ॥

चोदयित्री सूनृतांनां चेतंती सुमतींनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सूनृतांनां । चेतंती । सुमतींनां । यज्ञं । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे । धारितवती । कीदृशी । सूनृतांनां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतींनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठानां चेतंती । तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयंती ॥ चोदयित्री । जुद प्रेरणे । खंतामुच् । चित्वादंतोदात्तः । अन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५। इति ङीप् । तस्योदात्तयणो हलपूर्वात् । पा० ६. १. १७४। इत्युदात्तत्वं । सूनृतांनां । जन परिहाण इत्यतः क्लिप्तेति क्लिपि सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनिति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति सूनृतं । परादिस्क्वदसि बङ्गलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । चेतंती । चित्ती संज्ञाने । अत्र शपो ङीपश्च पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशात्सर्वधातुकस्वरैरानुदात्तत्वं । धात्वन्तस्वर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मनुपि इत्यस्मान्नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७। इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती विग्रहवद्देवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामुभ्यां विग्रहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्र चेतयति । प्रकर्षेण ज्ञापयति । किंच । स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठानप्रज्ञानानि वि राजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वदीप्ताद्यतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावत्त्वं निगमा भवति । नि० २. २३। इति । एकशतसंख्याकेषूदकनामस्वर्णः चोद इति पठितं । एतामृचं यास्को व्याचष्ट । महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । नि० ११. २७। इति ॥ महो अर्णः । महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः । तस्य हत्वोत्पत्त्याः । प्रातिपदिकस्वरैणांतोदात्तः । एङः पदान्तादति । पा० ६. १. १०९। इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमव्यपरे । पा० ६. १. ११५। इति प्रकृतिभावः । अतीत्यर्थः । उदके नृद च । उ० ४. १९६। इत्यनुप्रत्ययो नुडागमश्च । केतुना । प्रातिपदिकस्वरैणांतोदात्तः । विश्वाः । विश्वशब्दः कृन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः ॥ ६ ॥ ११ ॥

प्रथमे मंडले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र सूरूपेत्यादिकं दशचं प्रथमं सूक्तं । सूरूपकृतं दशैत्यनुक्तांतत्वात् । पूर्ववद्भुक्त्वंदसो गायत्रस्य चानुवृत्तेस्ते एवर्षिक्त्वंदसौ । इदं पृच्छति चतुर्थामृचि खिगदर्शनादिद्रो देवता ॥ अभिज्ञवषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने सोमवृद्धावावापाथानि सूरूपकृतमुतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि । सूचितं चाभिज्ञवपृथ्वाहामीति खंडे ब्राह्मणाच्छंसिनः सूरूपकृतमुतय इति षट् सूक्तानि । आ० ७. ५। इति ॥ आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्केवस्य त्रीणिहनुचाशीती शसुत्यानि । उक्तं च शौनकेन । सूरूपकृतमुतय इति त्रीणिद्र सागसि रयिमिति सूक्ते । ऐ० आ० ५. २. ५। इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सूरूपकृतमुतय इति वैकल्पिकः सोचियसूचः । होत्रकाणामिति खंडे मदे मदे हि नो ददिः सूरूपकृतमुतये । आ० ७. ४। इति सूचितत्वात् ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सूरूपकृतमुतय इति धाव्या । सूरूपकृतमुतये तच्चत्रं । आ० ५. १८। इति सूचितत्वात् ॥

सुरूपकृन्तुमृतये सुदुधामिव गोदुहे । जुहूमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपऽकृन्तुं । जृतये । सुदुधाऽइव । गोऽदुहे । जुहूमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृन्तुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिन्द्रमृतयेऽसद्वचार्थं द्यवि द्यवि प्रतिदिनं जुहूमसि । आहु-
यामः । आहुनि दृष्टान्तः । गोदुहे गोधुगर्थं सुदुधामिव सुधु दोग्धीं गामिव । यथा लोके गोयीं दोग्धा तदर्थं
तस्माभिमुख्येन दोहनीयां गामाहुयति तद्वत् । वसोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्णामसु द्यविद्यवीति पठितं ॥ सुरूप-
कृन्तुं । करोतीति कृन्तुः । कृहनिभ्यां कृः । उ० ३. ३०. । कित्वाङ्गुणाभावः । तकारोपजनम्ह्वांसः । समासांतो-
दात्तः । जृतये । अवतेर्धातोश्चदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तिवृत्तिसातिहेतुकीर्तयश्च । पा० ३. ३. ९७. । इति क्तिमुदात्तो
निपातितः । सुदुधां । सुधु दुग्ध इति सुदुधा । दुहः कव्यश्च । पा० ३. २. ७०. । इति कप्रत्ययो इकारश्च च
घकारः । कित्वाङ्गुणाभावः । कपः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरेणोकार उदात्तः । सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेतीवसमासे स एव स्वरः । गां
दोग्धीति गोधुक् । सत्सूद्विषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहूमसि । ह्यतेर्ल-
जुत्तमपुष्पवज्रवचने बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । पा० २. ४. ७६. । अभ्यसस्य च । पा० ६. १. ३३. । इत्यभ्यसका-
रणस्य ह्यतेः प्रागेव द्विर्वचनात्संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति परपूर्वत्वं । हलः । पा० ६.
४. २. । इति दीर्घः । ततः स्याविति द्विर्वचनं । अभ्यसस्य ह्रस्वः । पा० ७. ४. ५९. । चुलज्जम् । पा० ७. ४. ६२.
८. ४. ५३. । इदंतो मसिः । पा० ७. १. ४६. । इतीकारागमः । प्रत्ययस्वरेण मकारस्योदात्तत्वं । द्यवि द्यवि ।
द्योश्चब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । निखवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भावः । तस्य परमाश्लेषितं । पा०
८. १. २. । अनुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इदेवतो मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिब । गोऽदाः । इत् ।
रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिद्र सोमं पातुं गोऽस्यदीयानि सवना चीणि सवनानि प्रत्युप समीप आ
गहि । आगच्छ । आगत्य च सोमस्य सोमं पिब । रेवतो धनवतस्तव मदो हर्षो गोदा इन्नोपद एव । त्वयि
हृष्टे सत्यस्याभिर्भावो लभ्यत इत्यर्थः ॥ उप । निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना । सूयते सोम एष्विति सवनानि ।
अधिकरणे क्लुट् । पा० ३. ३. ११७. । सुपो ङादेशश्चोपस्य । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं । गहि ।
गमेर्बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । हेर्कित्वाद्गुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । अतो हेः
। पा० ६. ४. १०५. । इत्याभाक्कास्त्रीये लुकि कर्तयेऽसिद्धवद्वा भात् । पा० ६. ४. २२. । इत्याभाक्कास्त्रीयो
मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः । आमंचितस्य चेति निघातः । तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वपेक्षया
तिङ्गुलिक इति पिबेत्यस्य निघातः । न च पूर्वस्यापि परांगवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वं । असामर्थ्येन तदभावात् ।
गां ददातीति गोदाः । क्तिप् । पा० ३. २. ७६. । इति क्तिपं परमपि सरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातो
मणिक्कनिष्पन्नपञ्च । पा० ३. २. ७४. । इति विच् । क्तिपि हि घुमास्तेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । धातोराका-
रस्यत्वं स्यात् । रेवान् । रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप् । ह्रस्वगुह्यां मतुप् । पा० ६. १. १७६. । इति मतुबुदात्तः ।
कंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्सं । रयेर्मती बङ्गलं कंदसि । पा० ६. १. ३७. ६. । इति संप्रसारणपरपूर्वत्वं
गुणश्च । मदः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप् । पित्वाद्गुदात्तः ॥

अथा ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां । मा नो अति ख्य आ गहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अंतमानां । विद्याम । सुऽमतीनां । मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथ सोमपानानंतरं हे इंद्र ते तवांतमानांमतिक्रान्तमानामतिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनां शोभनम-

तियुक्तानां शोभनप्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम । वयं त्वां जानीयाम । यद्वा । सुमतीनां शोभन-
बुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां सामर्थ्यमित्यध्याहारः । बुद्धिबलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि नोऽति मा
ख्यः । अस्मान्नतिक्रम्यान्विषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय । किंत्वा गह्वरस्नानेवागच्छ ॥ अथेति निपात आद्युदात्तः ।
निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अंतमानां । अतिशयेनांतिका इत्यतिशायने तमप । पा० ५. ३. ५५. । तमे तादेश्य
। पा० ६. ४. १४९. ९. । इति तादिलोपः । अंतोऽस्यास्तोत्र्यंतिकः समीपः । अत इतिठनाविति ठन् । नित्वा-
दाद्युदात्तः । दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति । सामीप्योत्कर्षस्य पुनर्यो यस्य समीपः स एव तस्यांत इत्यंतवत्त्वा-
त्समीपमंतिकमुच्यते । विद्याम । वेत्तेर्लिङि यामुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ् । पा० ३. ४. १०३. । इति यामु-
ट् उदात्तः । पादादित्वात्तिङ्गुतिङ् इति न निघातः । सुमतीनां । मतिशब्दे क्तिन्तेऽपि मंचे वृषेपचमनविद-
भूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इतीकार उदात्तः । शोभना मतिर्येषां ते सुमतय इति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरापवादेन नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरापवादः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तत्वैव । अतो मनुपि ह्रस्वादंतोदात्ताच्च सुमतिशब्दात्परस्य
नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । ख्यः । ख्या प्रकथन इत्यस्य लुङि सिध्यत्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । पा०
३. १. ५२. । इति चिरङादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । इतश्च । पा० ३. ४. १००. ।
इतीकारलोपो ह्रस्विसर्गो । न माङ्योगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्युडभावः । गहि । गमेर्बङ्गलं कंदसीति शपो
लुकि हेर्ङित्वादधुदात्तोपदेशेति मकारलोपस्यासिञ्जवद्वा भादित्यसिञ्जत्वादतो हेरिति लुप भवति ॥

परेहि वियमस्तृतमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं । यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥४॥

परा । इहि । वियं । अस्तृतं । इंद्रं । पृच्छ । विपःऽचितं । यः । ते । सखिभ्यः ।

आ । वरं ॥४॥

अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते । हे यजमान त्वमिंद्रं परेहि । इंद्रस्य समीपि गच्छ । गत्वा च विपश्चितं
मेधाविनं होतारं मां पृच्छ । असौ होता सम्यक् स्तुतवान् वेत्तिवं प्रश्नं कुरु । य इंद्रसे तव यजमानस्य सखिभ्य
अस्त्रिभ्यो वरं श्रेष्ठं धनपुत्रादिकमा समंतात्प्रयच्छतीति शेषः । तादृशमिंद्रमिति पूर्वचान्वयः । पुनरपि
कीदृशं । वियं मेधाविनं अस्तृतमहिंसितं । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु वियविप-
श्चिच्छब्दौ पठितौ ॥ वियं । वृषादिवादाद्युदात्तः । अस्तृतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रशब्द अश्वेन्द्रा-
द्येत्वादिना रन् । नित्वादाद्युदात्तः । सखिभ्यः । समाने ख्यस्योदात्तः । उ० ४. १३६. । इति समान उपपदे
ख्यतिरिण । ङित्वाद्युदात्तस्य ङित्वाट्टिलोपश्च । पा० ६. ४. १४३. । तत्संनिधौगेन यलोपः । उपपदस्योदात्तत्वं ।
समानस्य कंदस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु । पा० ६. ३. ८४. । इति सभावः । अतः सखिभ्यश्च आद्युदात्तः । त्रियत इति
वरः । यद्वृद्धनिश्चिगमश्च । पा० ३. ३. ५८. । इत्यप । तस्य पित्वाद्वातुस्वर एव ॥

उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इंद्र इहुवः ॥५॥

उत । ब्रुवंतु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत । दधानाः । इंद्रे । इत् । दुवः ॥५॥

नोऽस्माकं संबंधिन अस्त्रिज इति शेषः । ते ब्रुवंतु । इंद्रं ब्रुवंतु । उतापि च हे निदो निदितारः पुरुषा
निरारत । इतो देशान्निर्गच्छत । अन्यतश्चिदन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा अस्त्रिजः । इंद्रे दुवः परिचर्या
दधानाः कुर्वाणाः । इच्छब्दोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्यां कुर्वंत एव तिष्ठन्तित्यर्थः ॥ निदंतीति निदः । निदि
कुत्सायां । क्तिपि गुमभावश्छांदसः । सुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । आमंचितस्येपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगत-
पदादपरत्वात् निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । चिदित्यपिशब्दार्थः ।
तेन न केवलमितः । इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एव धात्वर्थयोः संबंध आरतेति लुङा
योत्यते । स हि धातुसंबन्धाधिकारे विधीयते । आरत । अर्तेऽर्कंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोट्ठर्थे लुङ् । मध्य-
मबङ्गवचनस्य तादेशः । सर्तिशस्त्वतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इति चिरङादेशः । अश्वेन्द्रोऽङि गुणः । पा० ७.

४. १६. इति गुणः । आढागमः । दधानाः । शानचक्षित्वात्प्राप्तमंतोदात्तं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादि-
रित्वाबुदात्तत्वं । डुवः । नक्षिषयस्थानिसंतस्थित्वाबुदात्तः ॥ ७ ॥

उत नः सुभगाँ अरिवोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिंद्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत नः सुभगान् अरिः वोचेयुः दस्म कृष्टयः स्याम इत् इंद्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

हे दस्म शशुणामुपपथितरिंद्र लदनुग्रहादरिक्त शचवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वो-
चेयुः । उच्चासुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्निभूता वदंतीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपत्ता वयमिंद्रस्य
शर्मणींद्रप्रसादलब्धे सुखे स्थामेत् । भवेमेव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु रयिः चचं भग
इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत । एवमादीनामंतः
। फि० ४. १४. । इत्वंतोदात्तः । सुभगान् । भगशब्दस्य कृत्वादिषु पाठास्तन्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा
कृत्वादयस्य । पा० ६. २. ११८. । इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ९. । इति
नकारस्य इत्वं । भोगो । पा० ८. ३. १७. । इति यत्वं । लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति यलोपः ।
तस्यासिद्धवत्त्वात् पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारस्य सागुनासिकता । अरिः ।
वधनव्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १३८. । इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वोचेयुः । उच्चासुः । वच परि-
भाषण इत्यस्मादाशीर्लिङि शेर्जुसादेशे । पा० ३. ४. १०८. । लिङ्याशिषि । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ्प्रत्यये वच
उम् । पा० ७. ४. २०. । इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. । इति यासुट् । कंदसुभयथा । पा० ३.
४. ११७. । इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वाद्धिः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । अतो
येयः । पा० ७. २. ८०. । आनुणः । पा० ६. १. ८७. । अङोऽदुपदेशत्वात्सार्वधातुकत्वेण लिङोऽनुदात्तत्वं ।
अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । तेन सहेकारस्य गुण एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । दस्म । दसु उपपद्य
इत्यस्मादंतभावितव्यार्थादिषुधोर्ध्वाधदसिस्त्राधूसुभ्यो मक् । उ० १. १४४. । पदात्परत्वादामंचितनिघातः । कृष्टयः ।
क्तिचत्तौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित इत्वंतोदात्तः । स्याम । अस भुवि ।
असोरलोपः । पा० ६. ४. १११. । यासुट् उदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । शर्मणि । श्रु हिंसायां । हिनास्ति
कुःखमिति शर्म । अन्येभ्योऽपि दृक्षते । पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् । नेङ्गि कृति । पा० ७. २. ८. । इतीदृप्रति-
षेधः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

एमांशुमाश्वे भर यज्ञश्रियं नृमादनं । पतयन्मंदयत्संखं ॥ ७ ॥

आ । ई । आंशुं । आश्वे । भर । यज्ञऽश्रियं । नृमादनं । पतयत् । मंदयत् । संखं ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमानाश्वे कृत्स्नसोमयागव्याप्तार्थेद्रायेमा भर । इमं सोम-
माहर । कीदृशं श्रोमं । आशुं सवनचयव्याप्तं यज्ञश्रियं यज्ञस्य संपद्वृत्तं नृमादनं नृणामृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं
पतयत्यतयंतं कर्माणि प्राप्नुवंतं मंदयत्संखं । य ईद्रो मंदयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निंद्रे सखिभूतोऽयं
सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वात्प्रीतिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं । कृवापाजिमिस्त्रदिसाध्यगुभ्य उण् । उ० १. १. । इत्युण् । प्रत्यय-
स्वरः । आश्वे । पूर्ववत् । यज्ञश्रियं । समासस्थित्यंतोदात्तः । मायतिऽनेनेति मादनः । करणाधिकरणयोश्च
। पा० ३. ३. ११७. । इति झुट् । तस्य लिच्चात्पूर्व आकार उदात्तः । गतिकारकोपपदात्कुदिति स एव शिष्यते ।
पतयत् । पतेरदंतस्य चौरादिको णिच् । पा० ३. १. २५. । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । तस्य स्थानिवत्त्वाकुप-
धाया वृद्धभावः । पा० ७. २. ११६. १. १. ५६. । लटः शचादेशः । तस्य कंदसुभयथेत्यार्धधातुकत्वेन शबभावाद्-
दुपदेशात् । पा० ६. १. १८६. । इति निघाताभावेन प्रत्ययाबुदात्तत्वमेव भवति । आर्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विध-
यस्त्वंदसि विकल्प्यते । परि० ३५. । इति णेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपाभावः । मुपां मुगुगित्यनो
मुक् । न लुमता । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणनिषेधादुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति न लुम् ।
एवं मंदयच्छब्दोऽंतोदात्तः । मंदयतींद्रि सखा । सप्तमीति योगविभागात्समासः । तत्पुंषे तुक्कार्थेति
सप्तमीपूर्वपदप्रकृतित्वात् ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घ्नो वृचाणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घ्नः । वृचाणां । अभवः । प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनं ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मयुक्तेन्द्र त्वमस्य सोमस्य संबन्धिममंशं पीत्वा वृचाणां वृचणामकासुरप्रमुखाणां शत्रूणां घ्नोऽभवः । हुताभूः । ततो वाजेषु संयामेषु वाजिनं संयामवतं स्वभक्तं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ अस्तेतोदंशेन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामुक्षते । अतोऽन्वादेश-त्वात्माचेदमोऽन्वादेशेऽश्वनुदात्तसृतीयादी । पा० २. ४. ३२ । इत्यश्वदेशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वं किंतु त्वदा-द्यत्वे । पा० ७. २. १०२ । हलि लोपे । पा० ७. २. ११३ । अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्यतोदात्तादित्यनुवृ-त्तावृद्धिदंपदाद्यप्पुस्रिभुभ्यः । पा० ६. १. १७१ । इति विभक्तिषदात्ता । पीत्वा । पिबतेः क्ताप्रत्यये घुमास्थादि-नेत्वं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । असामर्थ्यात् परामंचितांगवद्भावः । घ्नः । मूर्तीं घ्नः । पा० ३. ३. ७७ । इति हुतेधातोः काठिन्येऽप्रत्ययः । तदस्यास्तीत्यर्शआदित्वादजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादाद्यु-दात्तः । वाजिनं । इतिप्रत्ययस्वरः ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तं । त्वा । वाजेषु । वाजिनं । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । धनानां । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मयुक्त यद्वा ब्रह्मप्रज्ञानयुक्तेन्द्र धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवतं त्वा पूर्वमंचोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः । अन्नवतं कुर्मः । रण इत्यादिषु षट्त्वत्वारिंशत्सु संयामनामसु पौंस्त्रि महधने वाजेऽमन्निति पठितं । अष्टाविंशतिसंख्यकिंष्वन्ननामस्वंधो वाजः पाज इति पठितं । उरु तुवीत्यादिषु द्वादशसु ब्रह्मनामसु शतं सहस्रमिति पठितं । अपोऽप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्यकिंषु कर्मनामसु शक्म क्रतुरिति पठितं । केतः केतुरित्यादिविकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुरसुरिति पठितं ॥ त्वा । अनुदात्तं सर्व-मित्यनुवृत्ती त्वामी द्वितीयाद्या इति त्वादेशः । वाजेषु । वज्र व्रज गती । वाजयति गमयति शरीरनि-र्वाहमनेनेति वाजो बलमन्नं वा । खंतात्करणे घञ् । तच्च जित्स्वरस्यापवादे कर्षात्त्वतः । पा० ६. १. १५९ । इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ति तस्याप्यपवादेन वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३ । इत्याद्युदात्तत्वं । वाजयामः । वाजोऽस्यासीति वाजवान् । तं कुर्म इत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा० ३. १. २६. ५-६ । इति णिच् । इष्टवशी प्राति-पदिकस्य । पा० ६. ४. १५५. १ । इति तस्मिन्परत इष्टवज्जावाद्धिअतोर्भुक् । पा० ५. ३. ६५ । इति मतुपो लुक् । टिः । पा० ६. ४. १५५ । इत्यकारलोपः । णिचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्वेनानुदात्तत्वं । लसार्वधातुकस्वरे-णाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वं । पादादित्वात्तिङ्गुतिङ् इति न निघातः । शतक्रतो । आमंचितनिघातः । धनानां । नक्षिषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । सातये । उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतियूतिसातिहेतिकीर्तयद्येति क्तिन्नुदात्तः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा । तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥

य इन्द्रो रायो धनस्यावनी रचकः स्वामी वा तस्मा इन्द्राय गायत । हे ऋत्विजसत्प्रोत्यर्थं सुतिं कुरुत । कीदृश इन्द्रः । महान् गुणैरधिकः सुपारः सुष्ठु कर्मणः पूरयिता सुन्वतो यजमानस्य सखा सखित्प्रियः ॥ रायः । ऊर्द्धिदंपदाद्यप्पुस्रिभुभ्य इति विभक्तिषदात्तत्वं । अवनिः । अव रचणगतिप्रोतितुष्ट्यवगमप्रवेशश्रवण-स्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्यवाप्यालिङ्गनहिंसादहनभाववृद्धिषु चेत्यस्मादतिष्ठभुधुधम्यम्यश्वितृभ्योऽनिः । उ० २. १०३ । इत्यनिः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुपारः । पृ पाञ्चनपूरणयोरित्यस्माज्जित्वात्कर्तरीत्यनुवृत्ती । पा० ३. १. ६८ । पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४ । चित इत्यंतोदात्तः । सुन्वतः । शतुरनुमो नवव्यादी । पा० ६. १. १७३ ।

इति विभक्तिरुदात्ता । सखा । समाने ख्योदात्तः । उ० ४. १३६. । इतीरप्रत्ययांतः । तत्संमिथोगेन यलोपः । सशब्दस्य चोदात्तः । कित्वाट्टिलोपः । तक्षी । अदिरित्यनुवृत्तौ त्वजितनियजिभ्यो ङित् । उ० १. १३१. । इति तनोतिरदिप्रत्ययः । कित्वाट्टिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः । त्वदात्तत्वं । एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । सावेकाचलृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्तत्वे प्राप्ते प्रथमैकवचनेऽवर्णोत्तत्वात् गोश्वन्सावचर्ण । पा० ६. १. १८२. । इति निषेधः । इंद्राय । इंद्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः । कित्वादायुदात्तः । कर्मणा यमभिप्रति स संप्रदानं । पा० १. ४. ३२. । इत्यत्र क्रियायहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. । इति वचनान्नानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ ८ ॥

आ त्विति द्वितीयं सूक्तं दशर्वं । सुरूपकृतं दशैत्यनुवृत्तावा तु युञ्जंतीत्येवमनुक्रांतत्वात् । अषिच्छंदोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । अतिरात्रि तृतीयपद्याये भिचावक्ष्यशस्त्रे स्तोत्रियोऽयं तुषः । अतिरात्रि पर्यायाणामिति खंड आ त्वेता नि वीदत । आ० ६. ४. । इत्युक्तत्वात् ॥

आ त्वेता नि वीदतेद्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इंद्र । अभि । प्र । गायत । सखायः । स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

तुशब्दः चिप्राचो निपातः । द्वाभ्यामाहुभ्यामन्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः । हे सखाय अखिजः चिप्रमखि-
न्कर्मण्यगच्छतागच्छत । आदरायोऽभ्यासः । आगत्य च नि वीदत । उपविशत । उपविश चेंद्रमभि प्र गायत । सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशाः सखायः । स्तोमवाहसः । चिप्राचदशदिस्तोमानखिन्कर्मणि वहति प्रापयंतीति ॥ आ तु आ निपातत्वादायुदात्ताः । इत । इत् गती । द्यवोऽतस्त्रिः । पा० ६. ३. १३५. । इति संहितायां दीर्घत्वं । नि । निपातत्वादायुदात्तः । सीदत । पात्राध्यास्यान्नादायदृशीत्यादिना । पा० ७. ३. ७८. । सदेः सीदादेशः । सदरेप्रतिः । पा० ८. ३. ६६. । इति संहितायां षत्वं । अभि । उपसर्गाद्याभिवर्जमिति वचनात्प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । स्तोमवाहसः । अर्तिसुमुज्ज्वलधृषिषुभायावापदियचिणीभ्यो मन् । उ० १. १३९. । इति सौतेर्मन्प्रत्ययांतः स्तोमशब्दो कित्वादायुदात्तः । स्तोमं वहतीति स्तोमवाहसः । वहिहाधाञ्च्यच्छंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यनुप्रत्ययः । तत्र णिदित्यनुवृत्तेरत उपधायाः । पा० ७. २. ११६. । इत्युपधाया वृद्धिः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्यौणादिकसूत्रात्समास आयुदात्तः ॥

पुरुतमं पुरुणामीशानं वार्याणां । इंद्रं सोमे सचा सुते ॥ २ ॥

पुरुऽतमं । पुरुणां । ईशानं । वार्याणां । इंद्रं । सोमे । सचा । सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमचानुवर्तते । हे सखाय अखिजः सचा यूयं सर्वैः सह । यद्वा । सचा परस्परसमवायेन सुतेऽभिपुते सोमे प्रवृत्ते सतींद्रमभिप्रगायत । कीदृशमिंद्रं । पुरुतमं । पुरुबहुञ्छू-
स्मयति ग्लामयतीति पुरुतमः । पुरुणां बहूनां वार्याणां वर्यायानां धनानामीशानं स्वामिनं ॥ पुरुतमं । तमु ग्लान इति धातोर्तर्भावितात्पर्यात्पचाद्यचि चित्वादंतोदात्तेऽपि छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा परादिच्छंदसि बज्जलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । पुरुणां । पू पालनपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पूभिदि-
व्यधिगुधिधृषिदृशिभ्यः । उ० १. २४. । इति कुप्रत्ययः । कित्वाट्टिलोपनिषेधे । पा० १. १. ५. । उदोव्यपूर्वस्य । पा० ७. १. १०२. । इत्युकारः । उरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः पुष्यशब्दः । अतो मतुपि इत्वादंतोदात्तात्पुष्यशब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७. । इत्यंतोदात्तत्वं । ईशानं । ईश ऐश्वर्य इति धातोरनुदात्तत्वात्परस्य शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । वार्याणां । वृक्ष संभक्तावित्यस्माद्बहु-
लोर्षत् । पा० ३. १. १२४. । कञ्चिधी हि वृष एव यहणं न वृक्षः । पा० ३. १. १०९. १. । तित्स्वरितं । पा० ६. १. १८५. । इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईडवंदनुशंसदुहां ष्यतः । पा० ६. १. २१४. । इति ष्यदंतस्यायुदात्तत्वं । यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्यत्र तु ष्यतो यहणं न भवति तस्य ह्यनुबंधकत्वात् । एकागुबंधयहणे न

द्व्यनुबंधकक्षेति नियमात् । सचा । सच समवाये । धात्वादेः सः सः । पा० ६. १. ६४. । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. । इति क्तिप् । तृतीयैकवचनं । धातुस्वरणाद्युदात्तः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यते । परि० ३५. । इति न्यायेन सविकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते । सचेत्यस्य निपातत्पक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्यां । गमद्वाजैभिरा स नः ॥३॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंध्यां । गमत् । वाजैभिः ।

आ । सः । नः ॥३॥

घशब्दोऽवधारणार्थो निपातः । सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते । स घ स एवेन्द्रः पूर्वमंजोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबंध आ भुवत् । आभवत् । पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । स एव राये धनार्थमा भुवत् । आभवत् । स एव पुरंध्यां योषित्वा भुवत् । यद्वा । बह्वविधायां वृद्धावा भुवत् । पुरंधिर्बह्वधीः । नि० ६. १३. । इति यास्कः । स एव वाजैर्भिर्देवैरग्नेः सह नोऽस्माना गमत् । आगच्छतु ॥ घ । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संहितायामृचि तुनुघमचुतङ्कुचोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । योगे । घञो अित्वादाद्युदात्तत्वं । भुवत् । भूयात् । भवतेराशीर्लिङि परतो लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः । तस्य ङित्वेन गुणाभावादुवङादेशः । किदाशिषीति यामुएन भवत्यनित्यमागमशासनमिति वचनात् । तिङ्कुतिङ् इति निघातः । ङङिदंपदाद्यप्युष्येभ्य इति राय इत्येतस्य विभक्त्युदात्तत्वं । पुरंध्यां । पुरंधिः पुरुधीः । पृषोदरादित्वात् । पा० ६. ३. १०९. । उकारस्यामादेश ईकारस्य ब्रह्मस्य । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इत्याद्युदात्तत्वं । अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. । इति किप्रत्ययः । अलुक् क्वांसः । नञ्विषयस्यानिसंतस्थेति पुरशब्द आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतित्त्वं । गमत् । गमेर्लोटसिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । बह्वक्षं कंदसीति शपो लुक् । लोटोऽडाटावित्यङागमः । आगमा अनुदात्ताः । म० ३. १. ३. ७. । इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजैभिः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शचवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥४॥

यस्य । संस्थे । न । वृण्वते । हरी । इति । समत्सु । शचवः । तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥४॥

समत्सु युष्टेषु यस्तेन्द्रस्य संस्थे रथे युक्ती हरी द्वावस्थौ शचवो न वृण्वते न संभजते । रथमस्थौ च दृष्ट्वा पलायंत इत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विजो गायत । स्तुतिं कुर्वत । रथ इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु समत्सु समरण इति पठितं ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति संस्थो रथः । आतस्थोपसर्गे । पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्त्वं । वृण्वते । प्रत्ययस्वरणाकार उदात्तः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणीभ्यः । पा० ६. १. १५८. ९. । तिङ्कुतिङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । पंचमीनिर्देशेऽपि । पा० १. १. ६७. । अत्र व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी अस्थौ । इन्नित्यनुवृत्तौ हपिषिष्वितिवृत्तिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च । उ० ४. ११८. । इतीन्द्रप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । समत्सु । संपूर्वादन्तेः क्तिप् । शचवः । शतिः सौचो धातुर्हिसार्थः । वृण्वतिभ्यां ऋन् । उ० ४. १०३. । नित्वादाद्युदात्तत्वं । तस्मै । सविकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्ताववर्णेति प्रतिषेधात्प्रातिपदिकस्वर एव ॥

सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यंति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥५॥

सुतपात्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यंति । वीतये । सोमासः । दधिऽआशिरः ॥५॥

इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपात्रेऽभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुर्वीतये भक्षणार्थं यंति । तमेव प्राप्तुवन्ति । कीदृशाः सोमाः । सुता अभिषुताः शुचयो दशापवित्रेण शोधितत्वाच्छुद्धा दध्याशिरः । अवनीयमानं दध्याशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ॥ सुतपात्रे । सुतं

पिबतीति सुतपावा । वनिपः पित्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतित्स्वरं बाधित्वा कृत्वा-
रपदप्रकृतित्स्वरत्वं । शुषयः । शुष दीप्ती । इमिष्यनुवृत्ताविगुपधात्कित् । उ० ४. ११९. । इतीन् । कित्वाङ्गघूपध-
गुणाभावः । नित्वादाबुदात्तत्वं । वीतये । वी गतिप्रजनकांश्चश्रगखादनेष्वित्स्वाभ्यं च वृषेपचमनविद्भुवीरा
उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इति क्तिमुदात्तः । सोमासः । सुम् अभिषवे । अर्तिसुमुङ्गधृषीत्यादिना । उ० १.
१३९. । मन् । नित्वादाबुदात्तः । आञ्जसेरमुक् । पा० ७. १. ५०. । इत्यमुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्पा-
तीति दधि । बुधाञ् धारणपोषणयोः । आङ्गमह्वजनः किकिनी लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति क्तिन् ।
लिङ्गवाङ्मिभोः । कित्वादाकारलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । शृ हिंसायां । शृणाति हिनसि सोमोऽवनी-
यमानं सतोमस्य स्वाभाविकं रसमुजीवत्यप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्वाशीः । क्लिप्यत इहातोः । पा० ७. १. १००. ।
इतीत्वं रपरत्वं च । दधेवाशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥ ९ ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वं । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति
सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु
ज्यैष्ठ्यार्थं च सत्यसस्मिन्नेव ऋणे वृद्धोऽजायथाः । अभिवृद्धोत्साहेन युक्तोऽभूः ॥ पीतये । पा पान इत्यस्मात्स्वा-
गापापचो भावे । पा० ३. ३. ९५. । इति क्तिन् । पुमास्त्वयादिना । पा० ६. ४. ६६. । इत्वं । तस्य नित्वेऽपि व्यत्य-
येन प्रत्ययोदात्तत्वं । उत्तरसूचगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं । सद्यः । सद्यः पक्ष्यरारीति सूत्रेण । पा०
५. ३. २२. । समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य सभावो बन्ध प्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः । वृधु
वृद्धौ । उदितो वा । पा० ७. २. ५६. । इति क्ताप्रत्यय इटो विकल्पितत्वाबन्ध विभाषा । पा० ७. २. १५. । इति
निष्ठायाभिष्टप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय । ज्यैष्ठ्यस्य भावो ज्यैष्ठ्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
च । पा० ५. १. १२४. । इति ध्यञ् । नित्वादाबुदात्तः ॥

आ त्वा विशन्वाश्वः सोमास इन्द्र गिर्वणः । शं ते संतु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आश्वः । सोमासः । इन्द्र । गिर्वणः । शं । ते । संतु । प्रऽचेतसे ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां सोमासः सोमा आ विशन्तु । आभिमुख्येन प्रविशन्तु । कीदृशाः सोमाः । आश्वः सवनचये
प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिमन्तः । कीदृशेन्द्र । गिर्वणो गीर्भिः सुतिभिः संभजनीय देवविशेष । गिर्वणा देवो भवति
गीर्भिरेनं वनयन्ति । नि० ६. १४. । इति यास्कः । तथाविध हे इन्द्र ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शं सुखरूपाः
सोमाः संतु ॥ गिर्वणः । गृणांतीति गिरः सुतयः । शृ शब्दे । क्लिप्यत इहातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं
च । गीर्भिर्वन्यते सेव्यत इति गिर्वणाः । वन षण् संभक्ती । संभक्तिः सेवा । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १८८. । इत्य-
मुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥

त्वां स्तोमा अवीवृधन्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धतु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वां । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वां । उक्था । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । त्वां । वर्धतु ।

नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बङ्गकर्मन्बङ्गप्रज्ञ वेन्द्र त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोचाश्ववीवृधन् । वर्धितवन्ति । तथा बङ्गुचाना-
मुक्था शस्त्राणि त्वामवीवृधन् । यस्मात्पूर्वमेवमासीत्तस्मादिदानीमपि नोऽस्माकं गिरः सुतयस्त्वां वर्धतु ।
वर्धयन्तु । अतिवृद्धं कुर्वन्तु ॥ स्तोमाः । मनो नित्वादाबुदात्तः । अवीवृधन् । वृधु वृद्धौ । स्थातात् । पा० ३. १. २६. ।
लुङि चङि । पा० ३. १. ४८. । उर्ध्वत् । पा० ७. ४. ७. । इति वृधेऽपधाया ञ्कारस्य ञ्कारविधानादन्तरंगोऽपि

गुणो बाध्यते । द्विर्भाव । पा० ६. १. ११. । हलादिशेष । पा० ७. ४. ६०. । सन्वन्नाव । पा० ७. ४. ९३. । इत् । पा० ७. ४. ७९. । दीर्घत्व । पा० ७. ४. ९४. । अडागमाः । पा० ६. ४. ७१. । उक्था । उक्थानि । पातुतुदिवचिरिचिसि-
चिभ्यश्च । उ० २. ७. । इति वचेख्यप्रत्ययः । तस्य कित्वात्संप्रसारणं । शेर्द्धसि बङ्गत्वं । पा० ६. १. ७०. । इति
शिञोपो नञोपस्य । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । असामर्थ्यादामन्वितपरस्यापि न परांगवन्नाव इति नानुदात्तत्वं ।
वर्धंतु । अंतर्भावितवर्धंतुधेर्व्यत्ययेन परस्वीपदं ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिंद्रः सहस्रिणं । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितऽऊतिः । सनेत् । इमं । वाजं । इंद्रः । सहस्रिणं । यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

इंद्र इमं वाजं सोमरूपमन्नं सनेत् । संभजेत् । कीदृश इंद्रः । अक्षितोतिरहिंसितरणः । कदाचिदपि
रक्षां न विमुंचतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं । सहस्रिणं प्रकृती विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तं । यस्मि-
न्वाञ्चि विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तते तादृशं वाजमिति पूर्वचान्वयः ॥ अक्षितोतिः । ननु चि
अय इत्ययं धातुरकर्मकः । तस्य च कर्माभावादधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं । तदिह यदि
कर्तर्यधिकरणे वा स्यात्तदा तयोरर्थयोर्ब्रह्मत्ययस्याविधानात्स्थित्य इत्यनुवृत्तौ । पा० ६. ४. ५९. । निष्ठायास-
ख्यर्थे । पा० ६. ४. ६०. । इति दीर्घेण भवितव्यं । तथा च चियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. । इति निष्ठानत्वेऽची-
क्रेति स्यात् न त्वक्षितेति । अथ नपुंसके भावे क्तः । पा० ३. ३. ११४. । इति भावपरः चितशब्दो गृह्यते । तदा
तस्य ण्यदर्थत्वेनाख्यदर्थ इति निषेधादीर्घनत्वयोरभावात्स्थितमिति सिध्यति । तदा तु नञतत्पुरुषः प्रकृतेन
नान्वेतीति न विद्यते चितमन्वेति बङ्गव्रीहिणैव भवितव्यं । तथा च नञसुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुक्तिशब्देन बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमतमायुदात्तत्वं न
सिध्येदिति । सत्यं । अत एवात्र चिधातुरंतर्भावितवर्धंतो गृह्यते । तेन सकर्मकत्वात्कर्मण्येवा निष्ठा । ततश्चाख्य-
दर्थ इति निषेधादीर्घो निष्ठानत्वं च न भविष्यति । तथा च नञतत्पुरुषे न चिताचिताचयितेत्यर्थः । तत्र चा-
ख्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं । पुनरुक्तिपदेन बङ्गव्रीहौ स एव स्वरः स्यात्स्थितेति न कोऽपि दोषः ।
रि चि चिरि जिरि दाश द्रु जिघांसायां । धा० २७. २८-३३. । इति चिणोतेर्हिंसार्थस्य वा कर्मणि निष्ठा ।
तथा चाहंसितोतिरित्यर्थ उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । वन षण संभक्तौ । भौवादिकः ।
वाजं । वृषादिस्वादायुदात्तः । इंद्रः । रणो नित्वादायुदात्तः । सहस्रिणं । सहस्रमस्यासि । अत इनिठनी
। पा० ५. २. ११५. । प्रत्ययस्वरः । विश्वानि । विश्वेः क्तानि । उ० १. १५१. । नित्वादायुदात्तः । पुंसः कर्माणि पौं-
स्यानि । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. । इति ष्यञ् । नित्वादा-
युदात्तः । प्रथमाबङ्गवचनस्य सुपां सुसुगित्यादिना डादेशः । ननु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्त्वञौ भवनात् । पा० ४. १.
८७. । इत्यनेन धान्वाणां भवने चेचि खञ् । पा० ५. २. १. । इत्येतत्पर्यन्तेष्वप्यन्वयार्थेषु नञ्स्त्वञोर्विधानाद्यथा पुंसो
ऽपत्यं पौंसः पुंस आगतः पौंस इत्यादि तद्वत्पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नप्यर्थे ष्यञं बाधित्वा पौंस्त्वानीत्येव भवि-
तव्यं । कथमुच्यते पौंस्त्वानीति । उच्यते । आ च त्वात् । पा० ५. १. १२०. । इति सूचे त्वादित्यवधिनिर्देशाद्ब्रह्म-
णस्त्वः । पा० ५. १. १३६. । इत्येतत्पर्यन्तेरिमजिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः । एवं तत्रैव चशब्दान्न-
ञ्स्त्वञोरपि ष्यञादिभिः समावेश एव । न बाध्यबाधकभावः ॥

मा नो मर्तो अभि दुहन्त नूनामिंद्र गिर्वेणः । ईशानो यवया वधं ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । दुहन् । तनूनां । इंद्र । गिर्वेणः । ईशानः । यवय । वधं ॥ १० ॥

हे गिर्वेण इंद्र मर्ता विरोधिना मनुष्या नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां माभि द्रुहन् । अभितो द्रोहं
मा कुरुः । ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपाद्यमानं यवय । अस्मत्तः पृथक्कुरु । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंश-
तिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु मर्ता ब्राता इति पठितं ॥ मर्ताः । असिहसिमृधिवामिदमित्युपधुर्विभ्यस्तन् । उ०
३. ८६. । इति तन् । नित्वादायुदात्तः । अभि । एवमादीनामंतः । फि० ४. १४. । द्रुहन् । द्रुह जिघांसायां ।
लिङर्थे लिट् । पा० ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां । पा० ३. ३. १६१. । लिट् । तस्य स्मि । पा० ३. ४. ७८. । स्तोऽंतः
। पा० ७. १. ३. । इत्यञ् लोपः परस्वीपदेषु । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । शपो लुक् । सार्वधातुकमपित

। पा० १. २. ४. । इति तिङो क्त्वाङ्गुपधगुणाभावः । पा० १. १. ५. । तनूनां । असामर्थ्यात् पराङ्गवङ्गावः । ईद्वर्गिर्वचः । गतं । ईशानः । धातोर्गुदात्तत्वाच्चापो लुकि लसार्वधातुकागुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यवय । यीतिर्यिषि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यीतीति यवः । पषाद्यच् । पा० ३. १. १३४. । यवं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा० ३. १. २६. ५-६. । इति णिच् । इष्टवङ्गावाङ्लोपः । पा० ६. ४. १५५. १. । तस्य स्थानिवङ्गावाङ्लोपः । पा० १. १. ५६. । वधं । हनञ्च वधः । पा० ३. ३. ७६. । इति भावेऽप् । तत्संनिधौ-
नशिष्टः स्थानिवङ्गाविनांतोदात्तो वधादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं ॥ १० ॥

सुरूपेत्यादिषु षट्सूत्रेषु तृतीयस्य युञ्जतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या अविच्छेदोद्देशतानि विनियोगयित्वेति पूर्ववद्वगंतव्याः । दशर्चे तस्मिन्सूक्त आद्यास्त्रिंशोऽंतिमा चेत्येताश्चतस्र ऐंशः । आदहेत्येतां चतुर्थीमारभ्य षड्बुधो माह्वः । तासु मध्ये षीळु चिदिद्वेणेत्येते द्वे अचौ माह्वौ सत्यविंश्यावपि भवतः । तदेतत्सर्वमनुक्रमणिका-
यामुक्तं । सुरूपकृतं दशैद्रमा तु युञ्जत्यादहेत्येताः षण्माह्वौ षीळु चिदिद्वेणेत्येतां चेत ॥ एतस्मिन्सूक्ते युञ्ज-
तीत्यसौ तुषलृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छिनोऽनुरूपः । तथा चातिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे योगे योगे
तवस्वरं युञ्जति ब्रह्ममवधं । आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

युञ्जति ब्रह्ममवधं चरंतं परि तस्युषः । रोचते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युञ्जति । ब्रह्मं । अवधं । चरंतं । परि । तस्युषः । रोचते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

ईदो हि परमेश्वर्युक्तः । परमेश्वर्यं चाप्रिवाध्यादित्यनचरूपेणावस्थानादुपपद्यते । ब्रह्मादित्यरूपेणा-
वस्थितं अक्षयं हिंसकरहिताभिरूपेणावस्थितं चरंतं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरंतमिंद्रं परि तस्युषः परितोऽवस्थिता
लोकत्रयवर्तिनः प्राणिनो युञ्जति । स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबधं कुर्वन्ति । तस्मिन्नेंद्रस्य मूर्तिविशेषभूतानि
रोचना रोचनानि नक्षत्राणि दिवि ब्रह्मलोके रोचन्ते । प्रकाशन्ते । अस्य मंत्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणांतरं व्याख्यातं ।
युञ्जति ब्रह्ममित्याह । असौ वा आदित्यो ब्रह्मः । आदित्यमेवास्मी युनक्ति । अक्षमित्याह । अपिर्वा अक्षः ।
अप्रिमेवास्मी युनक्ति । चरंतमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मी युनक्ति । परि तस्युष इत्याह । इमे वै लोकाः
परि तस्युषः । इमानेवास्मी लोकान्युनक्ति । रोचते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्रा-
ण्येवास्मी रोचयति । तै० ब्रा० ३. ९. ४. १. । इति । पंचविंशतिसंख्याकेषु महस्रामसु महो ब्रह्म इति पठितं । आदि-
त्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रह्मत्वं ॥ युञ्जति । अन्तेः प्रत्ययस्वरेणागुदात्तत्वं । ब्रह्मं । प्रातिपदिकांतोदात्तः । अक्षयं ।
उष र्ष रिष हिंसार्थाः । रोचन्तीति ह्वा हिंसकाः । इगुपधञ्चाप्रीकिरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः ।
प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न संति ह्वा यस्मासावक्ष्यः । नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
अभि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. । इति पूर्वरूप एकादेश उदात्तनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इत्युदात्तत्वं । चरंतं ।
शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्युषः । तिष्ठतेर्लिटः क्रसुरादेशः
। पा० ३. २. १०७. । वस्वेकावाहसां । पा० ७. २. ६७. । इतीटमंतरंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं
च बलीयः । म० ६. १. १७. २. । इति शसि परतो भत्वात् । पा० १. ४. १८. । वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. ।
परपूर्वत्वं । शसिबसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं । वसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । रोचते । तिङो
लसार्वधातुकागुदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । रोचना । अनुदात्ततस्य ह्लादेः । पा० ३.
२. १४९. । इति युच् । युञ्जोरनास्मी । पा० ७. १. १. । इत्यनादेशः । चित इत्वंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना
विभक्त्युदात्तत्वं ॥

युञ्जंत्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्ण नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्ण इति ।
नृवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रह्मादिशब्दप्रतिपाद्यत्वादिवादिमूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितकीदृश रथे हरी एतन्नामानो द्वावसौ

सारथयो जुञ्जति । इन्द्रसंबन्धिनीरन्धयोर्हरिनामत्वं हरौ इन्द्रस्य रोहितोऽपि । नि० १. १५. । इति पठितत्वात् । कीदृशी हरौ । काम्या कामयितव्यौ विपक्षसा । विविध पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोरन्धयोस्वी विपक्षसी । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः । शोणा रक्तवर्णी धृष्णु प्रगल्भी नृवाहसा नृणां पुष्पाणामिन्द्रतत्सार-
धिप्रमुखाणां बोढारी ॥ अस्य । अध्रमित्युक्तस्य परामर्शादिदमोऽन्वादेशोऽश्वनुदात्तसृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यन् । शित्वात् । पा० १. १. ५५. । सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तैवेति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या । कमु कांती । कमेणिङ् । पा० ३. १. ३०. । कामयतेरचो यत् । पा० ३. १. ९७. । तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य ङादेशः । हरतो रथमिति हरौ । हृषिषीत्यादिना । उ० ४. ११८. । इन् । शित्वादाद्युदात्तः । विपक्षसा । पचिवचिभ्यां सुट् च । उ० ४. २१९. । इति पचेरमुन् मुडागमश्च । विभिन्ने पक्षसी पार्श्वौ ययोर्यौ । विशब्दो निपातत्वादुदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । द्विवचनस्य ङादेशः । रथे । रमंतेऽस्मिन्निति रथः । रमु क्रीडायां । हनिकुषिनीरमिकाशिश्वः कथन् । उ० २. २. । इति कथन् । कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा । शोणु वर्णगत्योः । गमनकरणत्वात्करणे घञ् । शित्वादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगिति ङादेशः । धृष्णु । जिघृषा प्रागल्भ्ये । चसिगृधिधृषिचिपेः क्तः । पा० ३. २. १४०. । कित्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा । नृत्वहत इति वहेर्वहिहाधाञ्भ्यस्कंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेर्वृद्धिः । शित्वादाद्युदात्तः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषन्निरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुं । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सं । उषत् ऽभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपोऽयमिन्द्र उषन्निरजा-
ह्वैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालीर्वा संभूयाजायथाः । उदपद्यत । अथवा सूर्यस्यैवासामये मरणमुपसर्प्य । व्यत्ययेन बह्वचनं कृत्वा संबोधनं कियते । हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं । किं कुर्वन् । अकेतवे राक्षो निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् । प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे रात्रावधकारा-
वृत्तत्वेनानभिव्यक्तत्वाद्परहिताय पदार्थीय प्रातरंधकारनिवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् । पेश इति रूपनाम पिशतेः । नि० ८. ११. । इति यास्कः । अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थी पश्यर्थे द्रष्टव्यौ ॥ केतुं । प्रातिपदि-
कस्वरः । कृण्वन् । कृवि हिंसाकरणयोश्च । खटः शचादेशः । इदितो नुम् धातोः । पा० ७. १. ५८. । इति गुमागमः । कर्तरि शप् प्राप्ते धिन्विह्वयोरस्य । पा० ३. १. ८०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति । पा० ७. ३. ८६. । अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । अकेतवे । बह्व्रीहौ नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तर-
पदांतोदात्तत्वं । पेशः । नक्षिपयस्थानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्याद्युदात्तः । मर्याः । कंदसि निष्टक्यैत्यादौ । पा० ३. १. १२३. । अयतेर्निपातः । आमंचितनिघातः । पा० ८. १. १९. । असामर्थात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः । अपेशसे । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सं । निपात आद्युदात्तः । उषन्निः । उष भूष दाहे । ज्वलन्निः रश्मिभिः । खटः शचादेशे शप् प्राप्ते व्यत्ययेन शः । सार्वधातुकमपित् । पा० १. २. ४. । इति तस्य कित्वाङ्गुपधगुणो न भवति । शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । उपरि शतुरदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अजायथाः । अजायतेत्यर्थे पुष्पव्यत्यये निघातः ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियं ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधां । अनु । पुनः । गर्भऽत्वं । आऽईरिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियं ॥ ४ ॥

अथासि विशेषविनियोगः । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र आदह स्वधामन्विति द्वे
अवौ । इद्रेण सं हि दृषस इत्येका । अयं तुषः षठ्हसोचियसंज्ञकः । तथा च सूचितं चतुर्विंशे होताव-
विष्टेति खंडे । इद्रेण सं हि दृषस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च । आ० ७. २. । इति । यद्यप्येतद्विद्वं सुतं

तथाप्यादहेत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्धन्ते । प्रायेणेद्रे मरुत इत्यनुक्रमणिकायांमुक्तत्वात् । अणु० २. २२. ॥ आदि-
त्ययमानंतर्थाद्यो निपातः । अहेत्यवधारणार्थः । आदह वर्षतोरनंतरमेव । स्वधामनु । इतः परं जनिष्यमाण-
मन्नमुदकं वानुलस्य मरुतो देवा गर्भत्वमेरिरे । मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवतः । जलस्य कर्तारं पर्जन्यं
प्रेरितवतः । प्रतिसंवत्सरमेव भुवंतीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः । यच्चियं यच्चाहं नाम
दधाना धारयतः । सप्तसु गणेषु मरुतामीदृक्कुम्भादृक्तेत्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्यन्वयास्मात्तानि । अंध
इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसूक्तं रसः स्वधेति पठितं । अर्ण इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषुदकनामसु तेजः
स्वधावरमिति पठितं ॥ आदह निपातावाबुदात्तौ । स्वधां । स्वं लोकं दधाति पुष्पातीति स्वधा । आतो
ऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुपुनःशब्दौ निपातावाबुदात्तौ । गर्भस्य भावो
गर्भत्वं । प्रत्ययस्वरः । एरिरे । अंतर्भावितव्यर्थादीर गतावित्यस्मादनुदात्तैः परस्व लिटो झस्य इरेच् । पा०
३. ४. ८५. चित्वादांतोदात्तः । सह सुपा । पा० २. १. ४. इत्यत्र सुपेति योगविभागादाका सह तिङः समासे
ऽपि समासस्य । पा० ६. १. २२३. इत्यंतोदात्तत्वं । इजादेशे गुरुमतोऽगुच्छः । पा० ३. १. ३६. इत्याम् न भवति
मंचत्वात् । अहशब्दयोगान्निघाताभावः । तुपश्चपश्चतहिः पूजायां । पा० ८. १. ३९. इति निषेधात् । दधानाः ।
ज्ञानचक्षित्वादांतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. इत्याबुदात्तत्वं । यज्ञमर्हति यच्चियं ।
यज्ञर्त्विग्भ्यां घञञौ । पा० ५. १. ७१. इति घप्रत्ययः । आयनेयोनीयियः फट्खळ्घां प्रत्ययादीनां । पा०
७. १. २. इतीयादेशः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ॥

वी॒क्तु चि॒दारु॒ज॒न्तुभिर्गु॒हा चिदि॒न्द्र वह्नि॒भिः । अ॒विंद॒ उ॒स्रिया॒ अ॒नु ॥ ५ ॥

वी॒क्तु । चि॒त् । आ॒रु॒ज॒न्तुऽभिः । गु॒हा । चि॒त् । इ॒न्द्र । वह्नि॒ऽभिः । अ॒विंदः ।
उ॒स्रियाः । अ॒नु ॥ ५ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं । पणिभिर्देवलोकान्नावोऽपहृता अंधकरि प्रणिप्ताः । तार्क्षिद्रो मरुद्भिः सहाजय-
दिति । एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितं । पणिभिरसुरैर्निगूह्या गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिद्रेण प्रहितामयुग्मिः
पणयो मिच्रीयंतः प्रोचुः । अणु० अखे० १०. १०८. इति । मंचांतरे च दृष्टांततया सूचितं । निरुद्धा आपः
पणिनेव गावः । अखे० १. ३२. ११. इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते ॥ हे इन्द्र वी॒क्तु चि॒द्रुदमपि दुर्गम-
स्थानमारुजन्तुभिर्मंजुर्वह्निभिर्वोदुभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं गुहा चित् गुहायामपि स्थापिता
उस्रिया गा अन्वविंदः । अन्विष्य लब्धवानसि । ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु द्रवो
वी॒क्तु च्यौत्वमिति पठितं । नवसंख्याकेषु गोनामस्वघ्नोस्त्रियेति पठितं ॥ वी॒क्तु । प्रातिपदिकस्वरः । चित् ।
चादिरनुदात्तः । आरुजन्तुभिः । रजो भंग इत्यौणादिकः कतुच्प्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । चित्वादांतो-
दात्तत्वं । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । सप्तम्या डादेशः । यामादीनां च । फि० २. १५. इत्याबु-
दात्तः । वह्निभिः । वह्निश्चिद्युदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५१. इति वह्नेर्निप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः ।
अविंदः । शे सुचादीनां । पा० ७. १. ५९. इति नुमागमः । जुङ्लङ्लृङ्ल्वङुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. वसंती-
त्युस्रियाः । वसेः कर्तरि रियक्प्रत्ययः । षत्वाभावश्च बाङ्लकाद्दृहनीयः । उक्तं हि । यन्न पदार्थविशेषसमुत्पं
प्रत्ययतः प्रकृतेषु तद्गृह्यमिति । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ॥ ११ ॥

दे॒व॒य॒न्तो॒ यथा॑ म॒त्तिम॒च्छा वि॒द॒द्वसुं॑ गिरः । म॒हाम॑नूषत श्रुतं ॥ ६ ॥

दे॒व॒ऽय॒न्तः । यथा॑ । म॒त्तिं । अ॒च्छ । वि॒द॒त्ऽव॒सुं । गिरः । म॒हां । अ॒नू॒ष॒त । श्रु॒तं ॥ ६ ॥

देवयन्तो मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छन्तो गिरः स्रोतारं अस्त्रिजो महान् प्रीढं मरुत्तणमच्छ प्राप्तुमनूषत ।
सुतवतः । कीदृशं मरुत्तणं । विद्वसुं वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं श्रुतं विख्यातं । मरुत्तणस्य
वृष्टांतः । यथा मतिं । मंतारमिन्द्रं यथा क्षुवंति तथेत्यर्थः ॥ देवयन्तः । देवानात्मन इच्छन्तः । सुप आत्मनः
क्वच् । पा० ३. १. ८. क्वचि च । पा० ७. ४. ३३. इतीत्वमकृतार्वाधातुकयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. इति
दीर्घत्वं च न भवति । न च्छदस्सुपचस्य । पा० ७. ४. ३५. इत्यनेन क्वचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य

प्रतिविधात् । यद्यपीत्यनेन प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वञ्च स प्रतिविध इति विश्वायते । अन्त्यान्त इत्यादावन्त्याषस्यात् । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वविधानादिति ह्युक्तं । अन्त्यान्ताच्छतुप्रत्ययः । अन्त्यश्चित्वाश्रित इत्यन्तोदात्तत्वं । शपः पितृत्वेन शतुश्च लसार्धधातुकस्वरिणानुदात्तत्वं एकादेश उदात्तानुदात्त इत्युदात्तः । यथा । प्रकारवचने घाञ् । पा० ५. ३. २३. । मिति । पा० ६. १. १०३. । इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । मतिं । मञ्चि युधिषपचमनेत्यादिना । पा० ३. ३. ०६. । क्लिप्तुदात्तः । मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचाराच्चातरीन्द्रे वर्तते । अथवा पदान्तरे विशिष्टानुपादानादिद्विस्त्रिषा संज्ञा । ततश्च क्लिप्तौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति मन्यतेः कर्तरि क्लिच् । तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः । पा० ७. २. १०. । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । अञ्च् । अन्त्याहृतगच्छत्थर्थयोगादञ्च् गच्छत्थर्वदेषु । पा० १. ४. ६०. । इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपि समावेशात् । पा० १. ४. ६०. । निपाता आबुदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्याबुदात्तत्वं । विद्वत्सुं । विद् ज्ञान इत्यस्यादन्तर्भावितव्यर्थाच्छतुप्रत्यये विद्वत्प्राद्वीदार्थातिशयवत्तया ज्ञापयन्ति वसुनि धनानि यं स विद्वत्सुः । विदेः शतुप्रत्ययेऽदिप्रभृतिभ्यः शपः । पा० २. ४. ७२. । इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरिण शतुश्चदात्तत्वं । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणन्ति सुवन्तीति गिरः । गृणन्तिः क्रियुत् इहातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं । धातुस्वरिणोदात्तत्वं । महान् । महान्तं । नकारतन्कारयोर्लोपश्चादंसः । प्रातिपदिकस्वरिणोदात्तत्वं । अनुषत । गु सुतो । व्यत्येनात्मनेपदं । लुङि स्रस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिचि कृटादित्वेन । पा० १. २. १. । क्लित्वाभ्युणाभावः । इडभाव उकारदीर्घत्वं च ह्रादंसं । निघातः । श्रुतं । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा । मंदू समानवर्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । सं । हि । दृक्षसे । संऽजग्मानः । अविभ्युषा । मंदू इति । समानऽवर्चसा ॥ ७ ॥

हे मन्त्रज्ञ त्वमिद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः सं वृषसे हि । सम्यग्दृष्टेयाः खलु । अथश्मस्माभिर्दृष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेन्द्रेण । अविभ्युषा भीतिरहितेन । कीदृशाविद्रमपन्नयोः । मंदू नित्यप्रसुदितौ समानवर्चसा तुल्यदीप्ती । पुरा कदाचिद्वृक्षवधशायामिन्द्रस्य सखायः सर्वे देवा वृषश्चसेनापसारिताः । तदानीमिन्द्रस्य वृषसंबन्धिसकलसेनाजयायै मन्त्रिः संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो वृषस्य स्वा श्वसयात् । ऋत्वि० ८. ९६. ७. इति मंत्रे संगृहीत इन्द्रो वै वृषं हनिष्यन् । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इति ब्राह्मणे प्रपंचितम् । इन्द्रशब्दः परमेश्वर्यवन्तं मन्त्रज्ञं वामिधत्ते । तदानीमिन्द्रस्य संबोधनं बहिरिवाध्याहर्तव्यं । तथा घेयमृग्यास्त्रेण व्याख्याता । इन्द्रेण हि संवृक्षसे संगच्छमानोऽविभ्युषा गणेन मंदू मदधिष्णू युवां स्त्रोऽपि वा मंदुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातं । नि० ४. १२. । इति ॥ सं वृषसे । संप्रक्षेयाः । वृषेचेति वक्तव्यं । पा० १. ३. २९. २. । इत्यात्मनेपदं । वृषेर्लिङ्गार्थे लिट् । पा० ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां लिट् । यासः से । पा० ३. ४. ८०. । लिटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्याडागमः । सिङ्गल्लं लिटि । पा० ३. १. ३४. । इति सिप् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः । प्रसादिना षत्वं । पा० ८. २. ३६. । षटोः कः सि । पा० ८. २. ४१. । इति कत्वं । आदेशप्रत्यययोः । पा० ८. ३. ५९. । इति सिप् । षत्वं । ऋजस्यहणात्सिपः परस्माच्छबपि भवति । पा० २. ४. ७३. । सिपा व्यवधानात्पश्चादेशो न भवति । पा० ७. ३. ७८. । ग्रपः पित्वादनुदात्तत्वं । उत्तरस्य लसार्वधातुकागुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । हिशब्द-योगात्तुक्कुटितुङ इति निघातो न भवति । हि च । पा० ८. १. ३४. । इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वाकंदसि लुङ्लङ्लिटि । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । समो गम्युच्छिभ्यां । पा० १. ३. २९. । इत्यात्मनेपदविधानास्मिटिः कानज्जदेशः । पा० ३. २. १०६. । द्विर्भावः । पा० ६. १. ८. । ह्वादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । अभ्यासस्य चुत्वं । पा० ७. ४. ६२. । गमहनेत्युपधात्तोपः । पा० ६. ४. ९८. । कानचक्षित्वाद्दंतोदात्तत्वं । गति-समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविभ्युषा । जिमी मये । पूर्ववद्धिः । शेषात्कर्तरि परस्मिपदं । पा० १. ३. ७८. । इति परस्मिपदं । क्रामुश्च । पा० ३. २. १०७. । इति लिटिः क्रामुरादेशः । तस्य कित्वाभुणाभावः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वञ्स्वि । पा० ७. ४. ५९. ८. ४. ५४. । क्रादिनियमात् । पा० ७. २. १३. । प्राप्त इङ्गुलिकावाहसां । पा० ७. २. ६७. । इति नियमान्निरवर्तते । गञ्समासे तुतीचैकवचने भत्वादसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति वकारस्योकारः । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्ववृत्तत्वं । शासिवसिषसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं । इयङादेशं बाधित्विरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । पा० ६. ४. ८२. । इति यणादेशः । अथश्चपूर्वपदप्रकृ-

तिस्वरत्वं । पूर्वेण सह संहितायामोकारस्त्रीकः पदांतादिति । पा० ६. १. १०९. इति परपूर्वस्य प्राप्ते प्रकृत्यातः-
पादमव्यपरे । पा० ६. १. ११५. इति प्रकृतिभावः । मंडू । मदि क्षुतिमोदमदस्वमकांतिगतिषु । इदितो गुम
धातोः । पा० ७. १. ५८. इति गुमागमः । कुरित्यनुवृत्तौ खड्गं कुपीयुनीलंगुलिगु । उ० १. ३७. इत्यष्टाविभक्ति-
कनिर्देशाद्वैर्हिगुरितिष्वालंतरादपि कुरित्युक्तं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्विवचनमौ । पा० ४. १. २. प्रथम-
योः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. तृतीयेकवचने चेत सुपां सुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । समानवर्चसा ।
समानं वर्चो ययोरिति वा यक्षेति वा बज्रव्रीहिः । द्विवचने सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः । समानपदस्य
प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेवावशिष्यते ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणैरिंद्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गणैः । इंद्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिर्बुधैर्लोकमभिगतेः काम्यैः फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्ग-
णैर्मत्समूहैः सहितमिंद्रस्त्रिं सहस्वद्वलोपेतं यथा भवति तथार्चति । पूजयति । अयं यज्ञो मरुत इंद्रं चाति-
शयेन प्रीणयतीत्यर्थः । यज्ञ इत्यादिषु पंचदशसु यज्ञनामसु मखो विष्णुरिति पठितं । चतुश्चत्वारिंशत्सर्वर्चति-
कर्मस्वर्चति गायतीति पठितं ॥ न विद्यतेऽवयवं येषां तेऽनवद्याः । नऽसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अभिगता
द्यौर्यैस्तेऽभिभवः । तैरभिद्युभिः । अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स
एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः । सहो बलमस्मिन्नर्चनकर्मस्थस्तीति सहस्वत् । तसौ मख्यैः । पा० १. ४. १९. ।
इति मसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात्सकारस्य इत्वाभावः । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । पा० ८. २. ९. ।
इति मतुपो मस्य वत्त्वं । सहस्रशब्दो नञ्विषयस्थानिसंतत्वेत्याद्युदात्तः । मतुपः पिप्वात्स एव शिष्यते । काम्यैः ।
कर्मेर्णिङ् । पा० ३. १. ३०. । अत उपधायाः । पा० ७. २. ११६. इति वृद्धिः । जनी जृप् क्रसु रंजोऽमंताश्च । धा०
१९. ६३-६७. इत्यमंतत्वेन प्राप्तस्य मित्वस्य न कस्यमि चमामिति प्रतिषेधात् । धा० १९. ६९. । मित्तां ह्रस्वः
। पा० ६. ४. ९२. इत्युपधाह्रस्वत्वं न भवति । खंतादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । णिलोपः । पा० ६. ४. ५१. । तिस्व-
रितं । पा० ६. १. १८५. इति प्राप्ति यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

अतः परिज्मन्ना गहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नुजते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सं । अस्मिन् ।

चुंजते । गिरः ॥ ९ ॥

हे परिज्मन् परितो व्यापिन्मन्त्रेण अतोऽस्मात्प्रवृत्त्यानादंतरिचादा गहि । अस्मिन्कर्मस्थागच्छ ।
दिवो वा । बुधोकादा समागच्छ । रोचनादधि । दीप्यमानादादित्यमंडलादा समागच्छ । अस्मादीयकर्मकालि
यत्र यत्र तिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । अस्मिन्कर्मणि वर्तमानं अस्तिगिरः
क्षुतीः समुंजते । सम्यक् प्रसाधयति । अंजतिः प्रसाधनकर्मा । नि० ६. २१. इति यास्कः । एताः क्षुतीः ओतु-
मागच्छेत्यर्थः । यवाप्युत्तिजा मंत्रस्य प्रयुज्यमानत्वादंजतिधातोश्चतुस्रपुरुषेण भवितव्यं तथापि परोक्षकृतत्वेन
निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः । परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह । तास्त्रिविधा अचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता
आध्यात्मिकश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्गुण्यन्ते प्रथमपुरुषेयाख्यातस्य । नि० ७. १. इति ॥
अतः । पंचम्यास्तसि । पा० ५. ३. ७. । एतदोऽय् । पा० ५. ३. ५. । शित्वात्सर्वादेशः । पा० १. १. ५५. । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । परिज्मन् । अज गतिषेपणयोः । अन्येभ्योऽपि कृञ्चति । पा० ३. २. ७५. इति मनिन् ।
अकारलोपश्छांदसः । अमंजितनिघातः । गहि । गमेर्वज्रत्वं छंदसि । पा० २. ४. ७३. इति शपो लुक् । हेर्हि-
त्वात् । पा० ३. ४. ८७. । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मलोपः । अतो हेः । पा० ६. ४. १०५. ।
इति ह्रिलोपो न भवति तस्मिन्कर्तव्येऽसिद्धवद्वा भात् । पा० ६. ४. २२. इति मलोपस्यासिद्धत्वेनाकारां-
तत्वात् । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्चोदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १६. इत्यनुदात्तः ।
रोचनात् । बच दीप्ती । अनुदात्ततश्च हलादेः । पा० ३. २. १४९. इति युच् । युवोरनाकौ । पा० ७. १. १. ।

इत्यनादेशः । विदित्यतोदात्तः । अधि । अधिपरी अनर्थको । पा० १. ४. ९३. । इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशान्निपाता आबुदात्ता इत्याबुदात्तः । अस्मिन् । परिज्मन्नित्यादिष्टस्त्रैवान्वादेशादिदमो ऽन्वादेशे ऽशुनुदात्तकृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यम् अनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । विभक्तिरनुदात्तो सुप्तिती । पा० ३. १. ४. । इत्यनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । अञ्जते । अजि भुञ्जी भर्जने । समित्युपसर्गयोगात्प्रसाधने वर्तते । निघातः । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादिधि । इन्द्रं महो वा रजसः ॥ १० ॥

इतः । वा । सातिं । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि । इन्द्रं । महः । वा । रजसः ॥ १० ॥

इन्द्रं देवं प्रति सातिं धनदानमधीमहे । आधिक्येन याचामहे । कस्माज्जोकादिति तदुच्यते । इतो ऽस्मादभिदृक्षमानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वा दिवो वा बुभुक्षोकाद्वा महो महतः प्रौढाद्रजसो वा पञ्चादीनां रजकादंतरिचलोकाद्वा । अयमिन्द्रो यतः कृतस्त्रिदानीयास्त्रयं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सप्तदशसु याज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं ॥ इतः । इदंशब्दात्पञ्चम्यास्तसिन् । इदम् इत् । पा० ५. ३. ३. । इतीम् । शित्वात्सर्वादेशः । अञ्जोडिमित्यस्यावकाशः । पा० ६. १. १७१. । आभ्यां एभिः । लितीत्यस्यावकाशः । पा० ६. १. १९३. । पचनं पाचकः । उभावपि निखी । तच्च परत्वाद्विप्रतिषेधे परं कार्यं । पा० १. ४. २. । इति लितीतीकारस्योदात्तत्वं । पञ्चात्तसेः प्रागिदृशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. । इति विभक्तिसंज्ञकत्वाद् उडिमित्यादिना सर्वनामस्थानविभक्तेश्च्यमानमुदात्तत्वं भवति । सङ्गजतो विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव । परि० ४०. । इत्युडिमित्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेन्न । लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसंगविज्ञानं चेति स्वीकारात् । नन्वेवं यतस्तत इत्यादावपि परेण लिप्स्वरेण बाधितमपि साविकाच इति तसिन् उदात्तत्वं स्यादिति चेन्न । यत्तच्छब्दयोः साववर्णोत्तत्वे न गोष्ठसाववर्णेति । पा० ६. १. १८२. । निषेधात् । न च पुनः प्रसंगविज्ञानं चेत्तत्सर्वत्रिकं लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेव तदाश्रयणादिति । सातिं । षण्णु दाने । धात्वादेः षः सः । पा० ६. १. ६४. । भावे क्तिन् । जनसनखनां सन्धुलोः । पा० ६. ४. ४२. । इति नकारस्यात्वं । तितुचतथसिमुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इति निषेधादिगुण भवति । निप्स्वरे प्राप्त उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियुतिसातिहेतुकीर्तयश्च । पा० ३. ३. ९७. । इति निपातनादतोदात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गती । अगो ऽपि नञ्जलं कंदसीति लुक् । अस्य धातोर्ङित्वात्तात्पर्यनुदात्तेऽङ्दुपदेशात् । पा० ६. १. १८६. । इति लसर्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । न च तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । अवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निषेधात् । उत्तरवाक्ययोरपि हि वाशब्दयोगादन्यथा वाक्यापरिपूर्तेस्तद्धिभक्तेरवश्यमध्याहारात्तदपेक्षयेषा प्रथमा तिङ्ङिभक्तिरिति । दिवः । ऊडिमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवात् । प्रथ प्रख्याने । प्रथत इति पृथिवी । प्रथेः शिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १५०. । इति शिवन्प्रत्ययः । षिन्नौरादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । शेषनिघातेनानुदात्तादिः पृथिवीशब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थं श्रीरञ्जित्यनुवृत्तावनुदात्तादेशः । पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । यस्येति च । पा० ६. ४. १४८. । इतीकारलोपः । तद्धितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. । इत्यादिवृद्धिः । रपरत्वं । पा० १. १. ५१. । ङित्यादिर्निमित्यमित्याबुदात्तः । अधि । निपातत्वादाबुदात्तः । इन्द्रं । रन्प्रत्ययात् आबुदात्तः । महः । महत इत्यस्याकारतकारयोर्लोपश्चादसः । साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रजसः । नञ्निषयस्थानिसंतस्त्रैवाबुदात्तत्वं ॥ १२ ॥

इन्द्रमित्यादिकं दशर्चं यत्सूक्तं तत्सुक्तेष्वपक्रान्तमित्यादिषु चतुर्थे । अथिच्छंदोदेवता विनियोगश्च पूर्ववत् । विश्वविनियोगस्तु स्यात् । महाव्रते निष्कवल्गुश्च इन्द्रमिन्द्राथिन इति सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूचितं । शिरो गायत्रिमिन्द्रमिन्द्राथिनः । ऐ० आ० ५. २. १. । इति तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इन्द्रमिन्द्राथिन इति षऊहसोचियसृचः । चतुर्विंशे होताजनिष्ठेत्युपक्रम्या याहि सुषुमा हि त इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत् । आ० ७. २. । इति सूचितत्वात् ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ऽच्छावाकशस्त्रेऽयमेव तृचोऽनुरूपः । सूचितं च । इन्द्राय महने सुतमिन्द्रमिन्द्राथिनो बृहत् । आ० ६. ४. । इति ॥

इंद्रमित्राग्निनो बृहदिंद्रमर्केभिरर्किणः । इंद्रं वाणीरनूषत ॥१॥

इंद्रः । इत् । गाग्निनः । बृहत् । इंद्रं । अर्केभिः । अर्किणः । इंद्रं । वाणीः । अनूषत ॥१॥

गाग्निनो गीयमानसामयुक्ता उक्तातार इंद्रमिंद्रमेव बृहत् त्वामिच्छि हवामहे । ऋन्वे ६. ४६. १. । इत्यस्यामृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन सामानूषत । सुतवतः । अर्किणोऽर्चनहेतुमंचोपेता होतारोऽर्केभिर्ह्युपेमे-
चेरिंद्रमेवानूषत । ये स्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजूरूपाभिरिंद्रमेवानूषत । अर्कशब्दस्य मंचपरत्वं
यास्तेनोक्तं । अर्को मंचो भवति यदेनेनार्चति । नि० ५. ४. । इति । श्लोक इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्मामसु
वाणी वाणीति पठितं ॥ गाग्निनः । उषिकुषिगार्तिभ्यस्त्वं । उ० २. ४. । इति गायतेत्यत्रत्ययः । नित्वादाबु-
दात्तः । गाथा एषां संतीति गाग्निनः । व्रीह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. । इतीनिः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ।
स च सति शिष्टः । बृहत् । बृहता । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति लुक् । पृषदुहमहज्जगच्छतुवश्च । उ० २.
८४. । इत्यंतोदात्तो निपातितः । अर्केभिः । अर्च पूजायां । अर्च्यत एभिरित्यर्के मंचाः । पुंसि संज्ञायां घः
प्रायेण । पा० ३. ३. ११८. । इति घः । चञोः कु घिस्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ।
बङ्गत्वं क्दंसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस एसादेशो न भवति । अर्काः सुतिसाधनभूता मंचा एषां संती-
त्यर्किणः । वाणीः । वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. । इत्याबुदात्तः । दीर्घाज्जसि च । पा० ६. १. १०५. । इति
पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वा क्दंसि । पा० ६. १. १०६. । इति विकल्पितत्वादीर्घत्वं । तृतीयार्थे प्रथमा । अनूषत ।
गु सुतौ । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिच
इडभाव उकारस्य दीर्घत्वं च क्दंसं । धातोः कृतादित्वात् । पा० १. २. १. । सिचो ङित्वेन । पा० १. १. ५. ।
गुणाभावः ॥

इंद्र इक्ष्योः सचा संमिष्ट आ वचोयुजा । इंद्रो वज्री हिरण्ययः ॥२॥

इंद्रः । इत् । ह्योः । सचा । संमिष्टः । आ । वचः । युजा । इंद्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥२॥

इंद्र इदिंद्र एव ह्योर्हरिनामकयोरश्वयोः सचा सह युगपदा संमिष्टः सर्वतः सम्यग्मिश्रयिता । कीदृ-
शयोर्हयोः । वचोयुजा । इंद्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः । अयमिंद्रो वज्री वज्रयुक्तो
हिरण्ययो हिरण्यमयः । सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ ह्योः । हरत इति हरी । इन् । नित्वादाबुदात्तः । सचा
सहेत्युक्तं । नि० ५. ५. । संमिष्टः । मिश्रणं मिश्रः । मिश्रयतेर्घञ् । पा० ३. ३. १८. । सम्यक् मिश्रो यस्यासौ संमिश्रः ।
नत्वं क्दंसं । सम्यक् मिश्रयितेत्यर्थः । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वचोयुजा । वचसा युज्यते इति
वचोयुजौ । तयोः । षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्वाकारादेशः । युज्जब्दो धातुस्वरेणांतोदात्तः । छदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वज्री । वज्रमस्यास्ति । अत इनिठगौ । पा० ५. २. ११५. । प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः ।
अत्यवास्तव्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि क्दंसि । पा० ६. ४. १०५. । इति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो नि-
पात्यते । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पूर्वोणानुदात्तेन सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः ॥

इंद्रो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्यं रोहयद्वि । वि गोभिरिंद्रिभैरयत् ॥३॥

इंद्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यं । रोहयत् । द्वि । वि । गोभिः । अद्रिं । ऐरयत् ॥३॥

अयमिंद्रो दीर्घाय प्रौढाय निरंतराय चक्षसे दर्शनाय दिवि बुल्लोके सूर्यमा रोहयत् । पुरा वृषासुरेण
जगति यदापातितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां वृष्टिसिद्धयर्थमादित्यं बुल्लोके स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यो
गोभिः स्वकीयरश्मिभिरिंद्रि पर्वतप्रमुखं सर्वं जगद्वीरयत् । विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् । प्रकाशितवानि-
त्यर्थः । अथवा । इंद्र एव गोभिर्जैर्निमित्तभूतैरिंद्रि मेघं वीरयत् । विशेषेण प्रेरितवान् । पंचदशसंख्याकेषु
रश्मिनामसु खेदयः किरणा गाव इति पठितं । त्रिंशत्संख्याकेषु मेघनामस्त्रिंशद्वैति पठितं ॥ दीर्घाय ।
प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । चक्षसे । चक्षेः सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १८८. । इत्यसुन् । वज्रजयहृषात्स्याच्चा-
देशाभावः । नित्वादाबुदात्तः । सूर्यं । सुवति प्रेरयतीति सूर्यः । वू प्रेरणे । धात्वादेः षः सः । राचसूर्यसूर्य-

त्वादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्रत्ययः । तस्य रुडागमस्य निपात्यते । क्यपः कित्वाङ्गुणाभावः । पित्वादनु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । रोहयत् । रुहेर्लृताङ्गि बङ्गं कंदस्वमाङ्गोनेऽपि । पा० ६. ४. ७५. ।
इत्यङ्गभावो निघातस्य । दिवि । ऊङिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अङ्गि । अङ्गिदिभ्युभिभ्यः क्तिन् । उ०
४. ६५. । इति क्तिन्प्रत्ययः । अदंति पञ्चवसृणादिकमचेत्यङ्गिः । नित्वादाबुदात्तत्वं । ऐरयत् । ईर गतौ ।
अंताङ्गि । निघातः ॥

इंद्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उय उयाभिरूतिभिः ॥४॥

इंद्र । वाजेषु । नः । अव । सहस्रऽप्रधनेषु । च । उयः । उयाभिः । ऊतिऽभिः ॥४॥

हे इंद्र उयः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वमुयाभिरप्रधृष्याभिरूतिभिरसद्विषयरचाभिर्वाजेषु युजेषु नोऽस्मानव ।
रच । तथा सहस्रप्रधनेषु च । सहस्रसंख्याकगजाश्वादिनाभयुक्तेषु महायुजेष्वपि रच ॥ वाजेषु । वृषादीनां च
। पा० ६. १. २०३. । इत्याबुदात्तत्वं । नोऽव । नमः सकारस्य ह्रस्वोत्प्लुतेषु प्रकृतांतःपादमिति प्रकृतिभावो न
भवति । अवपर इति निषेधात् । पा० ६. १. ११५. । अव । अव रचणे । तिङ्कृतिङ इति निघातः । यद्यपि सह-
स्रप्रधनेषु चवित्प्राप्ततां क्रियामपेक्ष प्रथमायाः श्रूयमाणाया अवेति क्रियायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १.
५९. । इति निघातनिषेधः प्राप्तस्यपि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य कुप्तत्वाच्चादिलोपे विभाषा । पा० ८. १. ६३. ।
इति निषेधस्य विकल्पितत्वाद् च निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः कर्दमादीनां च । ऋ० ३. १०. । इति मध्योदात्तः ।
सहस्रप्रधनेषु वाजेषु । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उयः । उय समवाये । चस्य गः । अङ्गेद्रेति रन् । व्यत्य-
धिनांतोदात्तः । ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिमुदात्तः ॥

इंद्र वयं महाधन इंद्रमर्भे हवामहे । युजं वृचेषु वज्रिणं ॥५॥

इंद्र । वयं । महाऽधने । इंद्रं । अर्भे । हवामहे । युजं । वृचेषु । वज्रिणं ॥५॥

वयमनुष्ठातारो महाधने प्रभूतधननिमित्तमिंद्रं हवामहे । आहुयामः । अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमि-
त्तभूते सतींद्रं हवामहे । कीदृशमिंद्रं । युजं सहकारिणं समाहितं वा वृचेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु
तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दो यद्यपि संयामनामसु पठितस्तथापि महद्भनमत्र संयाम इति
बङ्गब्रीहिलि सत्यंतोदात्तत्वासिद्धिर्नात्र तद्गृहीतं । महाधने महस्र तद्धनं चेति समासस्थित्यंतोदात्तः । अर्भे । अर्भ-
गृभ्यां भन् । उ० ३. १५२. । नित्वादाबुदात्तः । हवामहे । ह्रज् संधायां शब्दे च । नित्वात्कार्चमिप्राये । पा० १. ३.
७२. । आत्मनेपदं । छटः स्थाने महिङ् । पा० ३. ४. ७८. । टित आत्मनेपदानां । पा० ३. ४. ७९. । इति टेरत्वं ।
कर्तरि शप् । पा० ३. १. ६८. । ह्रः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बङ्गं कंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति
संप्रसारणं वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । गुणावादेशी । अतो दीर्घो यञि । पा० ७. ३. १०१. । इति दीर्घत्वं । तिङ्कृ-
तिङ इति निघातः । युजं । युज समाधावित्यस्य क्तिप् । युजेरसमासे । पा० ७. १. ७१. । इति नुम् न भवति ।
स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युजियोग इत्यस्यापि नुम्
न भवति । वृचेषु । वृत्तु वर्तने । प्रतिकूलतया वर्तते इति वृचाणि शत्रुकुलानि । स्थायितंतीत्यादिना रक्प्रत्ययः
। उ० २. १३. । कित्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं । अत इतिठनावितीनिः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ १३ ॥

स नो वृषन्मुं चरं सचादावन्पा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥६॥

सः । नः । वृषन् । अमुं । चरं । सचाऽदावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यं । अप्रतिऽस्कृतः ॥६॥

हे सचादावन् अस्मदमीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः अतो व्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र
नोऽस्मादर्थममुं वृषमानं चरं मेघमपा वृधि । उहाटय । तथैवास्मभ्यमस्मादर्थमप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः ।
यद्यदस्माभिर्योच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्माद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्त्विति । एतदे-
वाभिप्रेत्य यास्क आह । अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्त्विति वा । नि० ६. १६. । इति वृषन् । आमंभितनि-

घातः । अमुं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । चरं । चरतीति चरः । भृशुशीतृचरित्सरितनिधनिमिस्त्रिभ्य उः । उ० १. ७. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । सचादावन । सचाशब्दः सहार्थे । अभिमतफलजातं सकलं सह ददातीति सचादावा । आतो मनिष्कानिन्ननिपद्य । पा० ३. २. ७४. । इति वनिप । आर्मन्वितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । पादादित्वात् निघातः । अप । निपातस्य च । पा० ६. ३. १३६. । इति दीर्घः । निपात आद्युदात्तः । वृधि । वृञ् वरणे । लोटः सिप । तस्य सेह्यपिञ्च । पा० ३. ४. ८७. । इति हिः । स्वादिभ्यः झुः । पा० ३. १. ७३. । तस्य वङ्गं कंदसीति लुक् । श्रुशृणुपृष्ठवृभ्यश्चकंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । तस्य कित्वात्पूर्वस्य गुणाभावः । निघातः । अस्मभ्यं । अस्मच्छब्दाद्भासो भ्यं । पा० ७. १. ३०. । इति भ्यमादेशः । शेषे लोपः । पा० ७. २. ९०. । इति दकारलोपः । वङ्गवचने झञ्जेत् । पा० ७. ३. १०३. । इत्येवं न भवति । अंगवृत्ति पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्येत्युक्तं । म० ७. १. ३०. । प्रातिपदिकस्वरेण स्त्रीत्यकार उदात्तः । भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लोप इति मपर्यंतशेषस्यादशब्दस्य लोपः । तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्यम आदेरकारस्योदात्तत्वं । पा० ६. १. १६१. । अप्रतिष्कृतः । केनचिदप्रतिशब्दितः । कुरु शब्दे । निष्ठा । पा० ३. २. १०२. । इति कर्मणि क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक्प्रयोगः । पारस्कारदेराकृतिगणत्वात्सुडागमः । पा० ६. १. १५७. । सुषामादेराकृतिगणत्वात्सत्त्वं । पा० ८. ३. ९८. । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तुंजेतुंजे य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणः । न विंधे अस्य सुष्टुतिं ॥ ७ ॥

तुंजेऽतुंजे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इंद्रस्य । वज्रिणः । न । विंधे । अस्य । सुऽस्तुतिं ॥ ७ ॥

तुंजे तुंजे तस्मिन्सामिन्फलदातरि देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उत्तर उत्कृष्टाः संति तेः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणो वज्रयुक्तस्यास्त्रिंद्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं न विंधे । न विंदामि । इंद्रस्याख्यंतगुणवाङ्मयेन देवांतरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः । एतामुचं यास्क एवं व्याचष्टे । तुंजस्तुंजेतदानकर्मणः । दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विंदामि समाप्तिं स्तुतेः । नि० ६. १८. । इति ॥ तुंजे तुंजे । तुंजतिदानकर्मण्युक्तं । ततः कर्तरि पचायच् । पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भावः । तस्य परमाश्लेषितं । पा० ८. १. २. । इति द्वितीयस्याश्लेषितसंज्ञा । अनुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । दातरि दातरीत्यर्थः । निश्चिते तु दाने दान इत्यर्थतो व्याख्यानं । उत्तरे । तुंजवनतरणयोः । भावे ऋदोरप । पा० ३. ३. ५७. । उच्छब्द उत्कृष्टवचनः । उत्कृष्टसरो यस्येति वङ्गब्रीहिः । उच्छब्दो निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः । वङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तोमाः । अर्तिसुखित्यादिना । उ० १. १३९. । सोमशब्दो मन्तो नित्वादाद्युदात्तः । विंधे । विद्धुं जामि । लट् । स्वरितित्वादात्मनेपदं । उत्तमैकवचनमिट् । पा० ३. ४. ७८. । तुदादिभ्यः शः । पा० ३. १. ७७. । शे सुचादीनामिति नुम् । पा० ७. १. ५९. । दकारस्य व्यत्ययेन धकारः । अस्य । प्रकृतस्त्रिंद्रस्य परामर्शादन्वादेश इदमोऽयम् । पा० २. ४. ३२. । शित्वात्सर्वादेशोऽनुदात्तः । सुष्टुतिं । पुञ् स्तुतौ । धात्वादेः षः सः । पा० ६. १. ६४. । इति सत्त्वं । स्त्रियां क्तिन् । पा० ३. ३. ९४. । इति भावे क्तिन् । स्त्रियुदात्तानोपसर्गेण प्रादिसमासः । पा० २. २. १८. । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्त्वं । पा० ८. ३. ६५. । अचाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृतं । पा० ६. २. १३९. । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोर्बुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन तादौ च निति कृत्यती । पा० ६. २. ५०. । इत्यनंतरस्य गतिसंज्ञकस्य सोरेवोदात्तत्वेन भवितव्यं । तत्तु मन्क्तिव्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः । पा० ६. २. १५१. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । तथा च सुहवां सुष्टुतीं कृवे । ऋत्वे २. ३२. ४. । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिं । ऋत्वे ८. ७५. ६. । यासे राके सुमतयः । ऋत्वे २. ३२. ५. । इत्यादावंतोदात्तत्वमित्याहुः । यथा तु मन्क्तिन्नित्यादौ वृत्तावुक्तं तथैव तन्न घटत इति लक्ष्यते । तच्च हि कारकाहत्तश्रुतयोरेवाशिषि । पा० ६. २. १४८. । इत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेः पाणिनिहृतिरित्यादाविव मन्क्तिन्नित्यादिमुचमिष्युक्तं । कारकादित्येव प्रकृतिः प्रहृतिरिति च प्रत्युदाहृतं । स्यादेतत् । सुयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना करणभूतर्गमिधीयते । सुशब्देन च करणमेव विशिष्यते न धात्वर्थः । तथा च सुष्टुतिरित्यत्र सुशब्दः कारकपर एव भविष्यति । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपात्तरिति । न । एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गाः क्रियायोगे । पा० १. ४. ५९. । इत्युक्ता उपसर्गसंज्ञा न स्यात् । तथा चोपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिना षत्त्वं न

स्यात् । ननु क्तिना करणमभिधीयते । क्रियासाधनं च करणं । तथा च करणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य करणा-
तर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति । न । तथा सति यत्क्रियायुक्तासं प्रत्युपसर्गसंज्ञका इति करोत्यर्थमेव
प्रति सोऽपसर्गता न तु सुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य षत्वं न स्यादेव । ननु सुधात्वर्थद्वारेण तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं
भविष्यति । या हि शोभना सुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति । एवं च सुधात्वर्थसंबंधान्तं प्रत्युपसर्गत्वेन षत्वमपि
भविष्यति । तद्वारा करणविशेषणत्वात् कारकवचनोऽपि सुशब्दो भविष्यतीति । वृत्त्यविरोधेनैव मन्त्रिणादि-
सूचस्य सुष्ठुतिशब्दो विषयो भविष्यति । प्रकृतिः प्रकृतिरित्यत्र भावे क्तिन् प्रत्युदाहतेति । न । तत्र प्रशब्दस्य
करणपरत्वं । करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति
तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । सुष्ठुतिरित्यत्र पुनः क्तिन्भिधेयकरणपर्यंतं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न
प्रत्युदाहरणतैति । न । किमत्र सुशब्दः श्रुतिव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः । उत श्रुतिकं विशिष्टं अर्थो-
दितरदिति । यदाश्रयभयपरत्वं तदापि किं यौगपथेन उत क्रमेणेति । आद्ये प्रति विशिष्टं विशेषणपदावृत्तिरिति
प्रसंगः । द्वितीये विरम्य व्यापारापातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिद्बुद्ध इष्टो वा । अतो
न श्रुत्योभयपरत्वं । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यं । अपरत्र स्वार्थादिति । तत्र धात्वर्थसंबंधस्थार्थिकत्वे षत्वासिद्धिः ।
प्रत्ययार्थसंबंधस्थार्थिकत्वे मन्त्रिणित्यादिस्वरासिद्धिः । आर्थिकेनापि कारकसंबंधेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः
प्रकृतिरित्यादिप्रत्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबंधस्यापि प्रशब्दस्यार्थात्तत्करणसंबंधः केन वारयितुं
शक्यत इत्येषा दिक् । अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबंधपरत्वांगीकारेण स्वरः सिध्यतु षत्वं तु क्वांदसमस्तु । शोभना
सुतिर्यस्यामिति बङ्गव्रीहिर्वा भवतु । एवं च नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२ । इत्थंतोदात्तं भविष्यति । अथवा सुष्ठु
सुर्वतीति सुष्ठुतय इति करणभूता ऋचः सुतिशब्देनोच्यते । क्तिचक्त्वा च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४ । इति
क्तिचप्रत्यये सति चित्त्वादंतोदात्तता भविष्यति । न च करणीभूतानामृचां कर्तुप्रत्ययेन क्तिचा कथमभिधान-
मिति वाच्यं । काष्ठानि पचंतीतिवत्तासामपि स्वव्यापारप्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियत्योर्जसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽइव । वंसगः । कृष्टीः । इत्यर्ति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिऽस्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्षितेन्द्र ओजसा स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मनुष्यानि यति । प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः ।
ईशानः समर्थोऽप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टान्तः । वंसगो वननी-
यगतिर्बुध्नो यूथेव गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । कनिन्युवृषितचिधन्विराजिबुप्रतिदिवः । उ०
१. १५६ । इति वर्षतेः कनिन्प्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । नित्वादाबुदात्तः । यूथा इव । युवंति मिथ्रीभवन्तीति
यूथानि । यु मिश्रणामिश्रणयोः । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । उ० २. १२ । इति थकप्रत्ययांतो निपातितः ।
निपातनाहीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरिणाकार उदात्तः । शेम्बंदसि बङ्गत्वं । पा० ६. १. ७० । इति लुक् । इवेन
विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २. १. ४. २ । इति समासेऽपि स एव स्वरः । वंसगः ।
पृषोदरादित्वादभिमतकूपस्वरसिद्धिः । पा० ६. ३. १०० । कर्षतीति कृष्टयः । क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच ।
चित्त्वादंतोदात्तः । इत्यर्ति । ऋ ख गतौ । तिप् । शपः झुः । झी । पा० ६. १. १० । इति द्विभावः । अभ्यास-
स्त्रोरदत्वह्लादिशेषी । पा० ७. ४. ६६. ६० । अर्तिपिपत्योश्च । पा० ७. ४. ७७ । इत्यकारस्य इकारः । अभ्यास-
स्त्रासवर्णे । पा० ६. ४. ७८ । इतीयङादेशः । अंगस्य गुणो रपरत्वं । ओजसा । उब्जेर्वलोपश्च । उ० ४. १०१ ।
इत्यनु तत्संनियोगेन बकारलोपः । लघूपधगुणः । पा० ७. ३. ८६ । नित्वादाबुदात्तः । ईशानः । ईश
ऐश्वर्यं । ऋटः शानच् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । चित इत्थंतोदात्तं बाधित्वानुदात्तत्वात्सर्वधा-
तुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः । अप्रतिशब्दितः । कु शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्करादि-
त्वात्सुजागमः । सुषामादित्वात्षत्वं । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पंच सिंतीनां ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनां । वसूनां । इरज्यति । इन्द्रः । पंच । सिंतीनां ॥ ९ ॥

य इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्यामिरज्यति ईष्टे तथा वसूनां धनानामिरज्यति स इन्द्रः पंच

निषादपंचमानां चितीनां निषादायाणां वर्षानामनुयहीति शेषः ॥ एकः । इत् गती । इत्यमीकापाशङ्कति-
मर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३. इति कन् । बाहुसकात्त्वन्तोपाभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । चर्षणीनां । प्रातिपदि-
कस्त्रेणांतोदात्तः । अंतोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वसूनां । निदित्यनुवृत्तौ
भृशुत्तिहिचप्यसिवसिहनिक्लिदिबधिमनिभ्यश्च । उ० १. ११. इत्युप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः । इत्यति । कङ्गा-
दिध्विरञ् ईर्यायां । अचिश्चर्यायः । कङ्गादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. । प्रत्ययस्त्रेणांतोदात्तः । पंच । पचि
अक्तीकरणे । पंचेति कनिन् । नित्वादायुदात्तः । चितीनां । प्रातिपदिकस्त्रेणांतोदात्तः । नामन्यतरस्या-
मिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आश्विनं शंसिष्यमिंद्रं वो विश्वतस्परि जुहुयात् । संस्थितेष्वश्विनाय सुवत इति खंडे वरमहं असि
सूर्येति द्वाभ्यामिंद्रं वो विश्वतस्परि । आ० ६. ५. इति सूचितं ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिग इंद्रं
वो विश्वतस्परित्पारंमणीया । चतुर्विंश इत्युपक्रम्य अजुनीती नो वरण इंद्रं वो विश्वतस्परि । आ० ७. २. ।
इति सूचितं ॥

इंद्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इंद्रं वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

हे अस्त्वियजमाना विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपर्यवस्थितमिंद्रं वो युष्मदर्थं हवामहे । आहुयामः ।
अतः स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इंद्रं । रन्प्रत्य-
यांतो नित्वादायुदात्तः । वः । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्सौ । पा० ८. १. २१. इति वस् ।
विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । परि । निपातत्वादायुदात्तः । संहितायां पंचम्याः परावधर्थे । पा०
८. ३. ५१. इति विसर्जनीयस्य सत्वं । हवामहे । द्वेजः शपि बहुलं कंदसीति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणावा-
देशो । जनेभ्यः । जन्यत इति जनाः । जनयतिः कर्मणि घञ् । जनिवधोश्च । पा० ७. ३. ३५. इत्युपधाया
वृद्धभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । अस्माकं । अस्माच्छब्दोऽंतोदात्तः । शेषे लोपः । पा० ७. २. ९०. इत्यंतलोपपक्षे
साम आकं । पा० ७. १. ३३. इत्याकारिणैकादेश उदात्तः । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्त्रेणाकार उदात्तः ।
केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादायुदात्तः ॥ १४ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तैवेन्द्र सानसिमित्यादिकं प्रथमं दशर्चं सूक्तं मुरुपकृतमित्यादिषु षट्सु
पंचमं । अथादयस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवच्य श्रीणिहृत्वाशीतवेन्द्र सानसिं रधि-
मित्यादिके द्वे सूक्ते । पंचमारण्यक श्रीणिही तृचाशीतिरिति खंडे शौनकेन सूचितं । मुरुपकृतमृत्य इति
चोष्ण्ड्र सानसिं रधिमिति सूक्ते । ऐ० आ० ५. २. ५. इति ॥ अतिरात्रे प्रथमपर्यायेऽच्छावाकशस्त्र एन्द्र सान-
सिमिति सूक्तं । सूचितं च । इन्द्रमित्राधिगो बृहदेन्द्र सानसिं । आ० ६. ४. इति ॥ दर्शयाग इन्द्रयाजिनः
सांनायस्यानुवाकैन्द्र सानसिं रधिमिति । उक्ता देवता इत्यस्मिन्खंड एन्द्र सानसिं रयिं प्र ससाहिषे पुष्टत
शत्रुन् । आ० १. ६. इति सूचितं ॥

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं । वर्षिष्ठमृतये भर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिं । रयिं । सजित्वानं । सदासहं । वर्षिष्ठं । जतये । भर ॥ १ ॥

हे इन्द्र जतयेऽसद्वचार्थं रयिं धनमा भर । आहर । कीदृशं रयिं । सानसिं संभजनीयं सजित्वानं
समानशत्रुजयशीलं । धनेन हि शूरामृत्याम्संपाद्य शत्रवो जीयते । सदासहं सर्वदा शत्रूणामभिमवहेतुं वर्षिष्ठं
अतिशयेन वृद्धं । प्रभूतमित्यर्थः ॥ सानसिं । वन घण संभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरंतोदात्तत्वं च सानसि-
धर्णसीत्यादिना । उ० ४. १०७. निपात्यते । रयिं । प्रातिपदिकस्त्रेणांतोदात्तः । सजित्वानं । समानानरीक्षितुं
शीलमस्य । अन्येभ्योऽपि वृद्धंति । पा० ३. २. ७५. इति कनिप् । उपपदसमासः । समानस्य च्छंदस्मूर्धप्रभृत्यु-
द्वेषेण । पा० ६. ३. ८४. इति समानस्य सभावः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्त्रेण धातुस्वर एव शिष्यते । वर्षिष्ठं ।
वृषशब्दादतिशयने तमविष्ठनी । पा० ५. ३. ५५. इतीष्टन् । प्रियस्त्रित्वादिना । पा० ६. ४. १५७. वृषशब्दस्य

वर्षादेशः । इष्टनो गित्वादायुदात्तत्वं । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतिभूतिसातीत्यादिना क्तिमुदात्तो निपातितः । भर । ह्यहोर्मस्कंदसि । पा० ८. २. ३२. १. । इति हकारस्य भकारः । ते प्राग्धातोः । पा० १. ४. ८०. । इति धातोः प्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो व्यवहिताश्च । पा० १. ४. ८२. । इति कंदसि व्यवहितप्रयोगः ॥

नि येन मुष्टिहृत्यया नि वृचा रुणधामहै । त्वोतासो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिऽहृत्यया । नि । वृचा । रुणधामहै । त्वाऽऊतासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहृत्यया नितरां मुष्टिप्रहरणेन वृचा शूचि रुणधामहै निरुद्धा-
म्कारवाम तादृशं धनमाहरेत्यर्थः । त्वोतासस्त्वया रक्षिता वयमर्वतासदीयेनाश्वेन नि रुणधामहा इत्यनुषंगः ।
पदातियुवेनाश्वयुवेन च शूचिनाश्वयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्यया । हनस्त च । पा० ३. १. १०८. । इति सुबंत उपपदे
क्वप । तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिस्कंदसि बङ्गलं । पा० ६. २. १९९. ।
इति बङ्गलयहणेन चिचक्रादीनां कंदस्यंतोदात्तत्वाभिधानात् । पा० ६. २. १९९. १. । अंतोदात्तत्वं । नि ।
आख्यातसंबंधस्यापि नेरूपसर्गस्य व्यवहिताश्वेति व्यवहितप्रयोगः । वृचा । श्रेस्कंदसि बङ्गलं । पा० ६. १. ७०. ।
इति श्लोपः । नलोपः । रुणधामहै । आटसंयोगेन पित्वात् । पा० ३. ४. ९२. । असोरलोपः । पा० ६. ४. १११. ।
इत्यकारलोपो न भवति । पित्वादेव चाख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य भ्रम एवोदात्तत्वं शिष्यते । ननु
तिङ्कृतिङ इति निघातेन भवितव्यं । न । द्वे ह्यत्र तिङ्भिभक्ती । निविडया मुथ्या निरुणधामहा इत्यत्र श्रुतिका ।
अर्वता निरुणधामहा इत्यत्रानुषक्ता द्वितीया । तयोः समुच्चयार्थस्यकारो लुप्यते । तेन चादिलोपे विभाषा
। पा० ८. १. ६३. । इति प्रथमेयं तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते । यथा नात्मना तुष्यति नान्यस्मै ददाति । तै० सं० २. ५.
४. ३. । इत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य चशब्दस्य लोपानुष्यतीति प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते ददातीति द्वितीया
तु निहन्यते एव । ननु तत्र द्वे तिङ्भिभक्ती श्रूयते । इह पुनरेकैव श्रुता । सेवोत्तरवानुष्यते नान्या श्रूयत इति
द्वितीयाभावात्कथमियं प्रथमा । न । अनुषंगलब्धद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् ।
पुरोडाशं चाधिग्रयत्याज्यं च । तै० सं० १. ६. ९. ३. । प्रोक्षणीयासादयत्याज्यं च । तै० सं० १. ६. ९. ४. । इत्यत्र
ह्यधिग्रयत्यासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोश्चत्तरवाक्यद्वयेऽनुषंगमपेक्षैव प्राथम्यस्वीकारेण चवा-
योगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो दृष्ट इति । त्वयोता रक्षितास्त्वोतासः । प्रत्ययोत्तरपद-
योश्च । पा० ७. २. ९८. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशे दकारलोपस्कंदसः । अवतेर्निघायामिडभावश्च । ज्वरत्वरस्त्रि-
व्यविमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. । इत्यूट् । एत्वेधत्तूट्मु । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धभावस्कंदसः । तृतीया
कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः । एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्त ओकारः ।
अर्वता । अर्वति गच्छतीत्यर्वा । अर्व गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप्रत्ययः । नेङ्गशि कृति । पा० ७. २. ८. ।
इतीदृप्रतिषेधः । लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. । इति वकारलोपः । अर्वणस्त्रसावनजः । पा० ६. ४. १२७. ।
इति तकारः । वनिपः पित्वाद्वातुस्वर एव ॥

इंद्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इंद्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयं । वज्रं । घना । ददीमहि । जयेम । सं । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वोतासस्त्वया पालिता वयं घना घनं शत्रुप्रहरणायात्यंतवृद्धं वज्रमायुधमा ददीमहि । स्त्रीकुर्मः ।
तेन च वज्रेण युधि युद्धे स्पृधः स्पर्धमानाञ्छत्रून् जयेम । सम्यक् जयेम ॥ त्वोतासः । उक्तं । वज्रं । वज्र व्रज
गती । ऋजं द्राघित्यादिना रन्प्रत्ययांतो निपातः । घना । घनः काठिन्यं । तदस्यास्तीत्यर्शआदित्वादच्
। पा० ५. २. १२७. । चित्वादंतोदात्तः । मुपां मुलगिति ङादेशः । ददीमहि । उदात्त दाने । प्रार्थनायां लिङ् ।
क्रियाफलस्य कर्तृनामित्वात्स्वरितभितः । पा० १. ३. ७२. । इत्यात्मनेपदोत्तमपुष्पबङ्गवचनं महिङ् । जुहोत्या-
दित्वाच्छपः झुः । पा० २. ४. ७५. । झी । पा० ६. १. १०. । इति द्विभावः । लिङः सलोपोऽनंतस्य । पा० ७. २. ७९. ।
इति सलोपः । आभ्यस्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । जयेम । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च
लसार्वधातुकस्तराद्वातुस्वर एव शिष्यते । कंदसि परेऽपि । पा० १. ४. ८१. । इति समः परः प्रयोगः । युधि ।

युध संप्रहारे । संपदादिस्त्रायावे क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. । सविकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सार्धत इति स्युधः । सार्धं संधर्षे । क्तिप् । पा० ३. २. ७६. । इति क्तिप् । बज्जलं कंदसीति रेफस्य संप्रसारणमुकारः । अकारलोपश्च ॥

वयं शूरैर्भिरस्तृभिरिद्र त्वया युजा वयं । सासह्यामं पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं । शूरैर्भिः । अस्तृभिः । इंद्र । त्वया । युजा । वयं । सासह्यामं । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं कर्मानुष्ठातारः शूरैर्भिः शौर्ययुक्तरस्तृभिरायुधानां प्रसिद्धिर्भटैः संयुज्येमहीति शेषः । हे इंद्र तावृशा भटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम । अतिशयेनाभिभवेम ॥ शूरैर्भिः । शु शु गतौ । क्रान्त्यनुवृत्तौ शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. । इति क्रन् । कित्वाङ्गुणाभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । बज्जलं कंदसीत्यसौ निषिद्धत्वाद्बज्जवचने शब्धेदित्येत्वं । सहयोगे तृतीयाबलाद्वयमित्य- स्तत्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यं । विनापि सहशब्देन वृद्धो यूना । पा० १. २. ६५. । इति निपा- तनादिति ह्युक्तं । पा० २. ३. १९. । अस्तृभिः । शस्त्रास्त्रप्रचेपणश्रीलैः । तद्धर्मभिक्षात्साधुकारिभिर्वा । असु क्षेपणे । तुन् । पा० ३. २. १३५. । इति ताच्छील्यादिषु तुन् । नित्वादायुदात्तः । रधादिभ्यश्च । पा० ७. २. ४५. । इति विकल्पविधानादयं पञ्च इडभावः । त्वया । युष्मसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३८. । कित्वाङ्गुणाभावः । युष्मदः प्रत्ययस्त्रेणाकार उदात्तः । तृतीयावचनं टा । पा० ४. १. २. । स्वमाविकवचने । पा० ७. २. ९७. । इति मपर्य- तस्य त्वादेशः । अतो गुणे । पा० ६. १. ९७. । इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । युजा । अंचुयुजिक्कुंचां च । पा० ३. २. ५९. । इति क्तिप् । सविकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सासह्याम । भृशं पुनः पुनः सहेमहि । यह मर्षणे । धात्वादेः यः सः । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारि यङ् । पा० ३. १. २२. । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लृक् । सन्यङोः । पा० ६. १. ९. । इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्त्रीपदमदादिवच्च द्रष्टव्यमिति परस्त्रीपदोत्तमपुरुषवज्जवचनं मस । कर्तरि शप् । अदादिवज्जावाङ्मुक् । नित्यं कितः । पा० ३. ४. ९९. । इत्यंत्यसकारलोपः । यासुट् परस्त्रीपदेषूदात्तो ङिञ् । पा० ३. ४. १०३. । इति यासुट् । लिङः सलोपो ऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वाद्यासुट् एवोदात्तत्वं शिथ्यते । पादादिस्त्राया निघातः । पृतन्यतः । योर्जुं पृतनामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः क्वजिति क्वच् । सनायता धातवः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सुपो लृक् । क्वचि च । पा० ७. ४. ३३. । इत्यनुवृत्तौ क्वध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । पा० ७. ४. ३९. । इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुश्चित्वा- दंतोदात्तः । उपरि लटः शचादेशः । कर्तरि शप् । पित्वादनोदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्त्रेणोदात्तेन सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छब्दोऽंतोदात्तः । शसः मुप्स्त्रेणानुदात्तस्यांतोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमो नयजादौ । पा० ६. १. १७३. । इत्युदात्तत्वं ॥

महौ इंद्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ ५ ॥

महान् । इंद्रः । परः । च । नु । महित्वं । अस्तु । वज्रिणे । द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैश्चत्कृष्टोऽपि । नु किंच वज्रिणे वज्रयुक्तायेंद्राय महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदासु । स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् । किंच । द्यौर्न बुलोक इव शवो बलमिंद्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिन्वा पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः । यथा बुलोकः प्रभूत एवमस्य सेना प्रभूता । गुणव्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु नु मत्स्विति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावात्प्रिपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्च- यार्थोऽत्र गृहीतः । नशब्दो लोके प्रतिषेधार्थ एव । स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थं उपमानार्थश्चेति द्विविधः । येन पदेनान्वीयते तस्मात्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थं उपरिष्ठात्प्रयुज्यमान उपमार्थः । तथा च यास्क उदाहरति । उभयमन्वध्यायं भेदं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । कुर्मदासो न सुराया- मिलुपमार्थीय उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीति । नि० १. ४. । इति । अचोपमेयवाचिणो बुशब्दस्यापि

प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्त्रोत्रः पात्रः शव इति पठितं ॥ महानिति नका-
रस्य संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ९. इति ह्रस्वं । आतोऽटि नित्वं । पा० ८. ३. ३. इति
पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । पा० ८. ३. १७. इति घकारः । तस्य लोपः ।
। पा० ८. ३. १९. । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । स्वरसंधिर्न भवति । महेरिन् । उ० ४. ११७. । इत्यौणादिक
हन् । महेर्भावो महित्वं । त्व इति प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । स एव शिष्यते । वज्रिणि । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ।
यीः । योश्चब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ९०. । इति विभक्त्यर्थित्वाद्घो ञिषति
। पा० ७. २. ११५. । इति वृद्धिरांतरतम्यादुदात्तैव भवति । प्रथिना । प्रथिन्ना । पृथोर्भाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य
हमनिज्वा । पा० ५. १. १२२. । इतीमनिच् । र ऋतो ह्लादेशघोः । पा० ६. ४. १६१. । इति ऋकारस्य रभावः ।
नुरिष्ठमेयः सु । पा० ६. ४. १५४. । इत्यनुवृत्तौ टेः । पा० ६. ४. १५५. । इति टिलोपः । प्रथिमशब्दश्चित्वादंतो-
दात्तः । तृतीयैकवचने भत्वादलोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यकारलोपः । छान्सो मकारलोपः । अनुदात्तस्य
च यचोदात्तलोप इति विभक्त्युदात्तत्वं । शवः । नक्षिषयस्यानिसंतस्तेत्याद्युदात्तत्वं ॥ १५ ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनितौ । विप्रासो वा धियायवः ॥ ६ ॥

संऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनितौ । विप्रासः । वा । धियायवः ॥ ६ ॥

ये नरः पुंशः समोहे संयामे तोकस्यापत्यस्य सनितौ वा लाभे वाशत । व्याप्तवतः । इंद्रं कुत्येति शेषः ।
वा अथवा विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रज्ञाकामाः संत आशत ते सर्वे लभंत इत्यध्याहारः । रण इत्यादिषु
षट्चत्वारिंशत्संयामनामसु समोहे समिथ इति पठितं । पंचदशस्वपत्यनामसु तुक् तोकमिति पठितं ॥ समोहे ।
प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । आशत । असू व्याप्तौ । छान्स्युलोपः ।
आडागम उदात्तः । पा० ६. ४. ७२. । सति शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनितौ । स्त्रियां
क्तिन् । तितुवेष्वादिनामिति वचनात् । पा० ७. २. ९. १. । निगृहीतिर्निपठितिरिति वदिडागमः । विप्रासः ।
अजिद्रेत्यादिना विप्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः । धियायवः । धि धारणे । धीयते धार्यतेऽवबुध्यते
श्रुतमर्थजातमनयेति धिया प्रज्ञा । तामात्मन इच्छंतीति क्वच् । क्वाच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. । इत्युप्रत्ययः ।
अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र ईव पिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमपातमः । समुद्रऽईव । पिन्वते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरखेंद्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य पाता स कुक्षिः समुद्र इव पिन्वते । वर्धते ।
सेचनार्थो धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति । काकुदो मुखसंबन्धिन्य उर्वीर्बहु आपो न जलानीव । जिह्वासंबन्ध-
मास्योदकं यथा कदाचिदपि न शुष्यति तथेंद्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न शुष्यतीत्यर्थः । यद्यपि श्लोक इत्यादिषु
सप्तपंचाशत्सु वाङ्मामसु काकुज्जिद्रेति पठितं तथाप्युदकसंबन्धसिद्ध्यर्थमत्र काकुच्छब्देन मुखमुपलक्ष्यते । संबन्ध-
वाचिनस्तद्विस्तृताश्च छान्सो लोपो द्रष्टव्यः ॥ सोमपातमः । सोमं पिबतीति सोमपाः । आकारो धातुस्वरेणो-
दात्तः । छकुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । तमपः पित्वादननुदात्तत्वं । समुद्रशब्दः प्रातिपदिकत्वादंतो-
दात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. । इति प्रकृतिस्वरः । पिन्वते । पिवि
सेचने । इदितो नुम् धातोरिति गुमागमः । शपः पित्वेनानुदात्तत्वं । तिङ्शब्द लसार्वाधातुस्वरेण धातुस्वर
एव शिष्यते । उर्वीः । उर्वशब्दोऽंतोदात्तः । वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति ऊीष् । यथादेशः ।
उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् । पा० ६. १. १७४. । इतीकार उदात्तः । जसा सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश
उदात्तः । आपः । प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः ॥

अभिलषयषडहगतैषूक्त्वेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसि एवा ह्यस्य सूनृत्यगुणसृचः । एषु पु ब्रवाणि त
इति खंडे अथ ब्राह्मणाच्छंसि इत्युपक्रम्य एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनृता । आ० ७. ८. । इति सूचितं ॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही । पक्का शाखा न दाशुषे ॥८॥

एव । हि । अस्य । सूनृता । विरप्शी । गोमती । मही । पक्का । शाखा । न । दाशुषे ॥८॥

अखेंद्रस्य सूनृता प्रियसत्वरूपा वाग्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमेवा हि एवं खलु । अनंतरप-
दवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः । कीदृशी । विरप्शी विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता । बह्विधोपचारवादि-
नीत्यर्थः । गोमती बह्वभिर्गोभिर्रूपेता । गोप्रदेत्यर्थः । अत एव मही महती पूज्या । यथोक्तवाचो दृष्टांतः ।
पक्का शाखा न । यथा बह्वभिः पक्केः फलेरूपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतुस्तद्वत् । यद्यपि महत्तामसु ब्राधन्
विरप्शीति पठितं तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एव । एवमादीनामंत इत्यंतो-
दात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस् । प्रकृतखेंद्रस्य परामर्शादिदमो
ऽन्वादेश इत्यादिनाशादेशोऽनुदात्त इति सर्वाणुदात्तः । सूनृता । ऊन परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति
सून । सा चासानुता सत्या चेति सूनृता प्रियसत्वा वाक् । परादिस्कंदसि बह्वलमित्युकार उदात्तः । विरप्शी ।
विचित्रं रपणं विरप । रप लप व्यक्तायां वाचि । संपदादित्वाङ्गावे क्तिप् । तदेवामसीति विरप्श्यानि
वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि संति सा वाक्विरप्शीनी । अत इतिठनावितीभिः । यस्येति च । पा० ६. ४.
१४८. इत्यकारलोपः । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. इति ङीप् । इकारः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । नकारलोप-
श्छांदसः । सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । गावोऽस्यां संतीति गोमती । मतुङ्कीपी
पित्वादनुदात्ती । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मही । महती । उगितश्च । पा० ४. १. ६. इति ङीप् । तस्य
पित्वादनुदात्तस्य प्राप्ते शत्रुनुमो नवजादी इत्यत्र वृहन्वहतोरपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. इत्युदात्तत्वं ।
अच्छब्दलोपश्छांदसः । पक्का । उपपद्य पाके । निष्ठा । पा० ३. २. १०२. इति क्तप्रत्ययः । पचो वः । पा० ८. २.
५२. इति वत्वं । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. इति कुत्वं । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घ एकादेश
उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । शाखा । शाखुं स्नाखुं व्याप्ती । पचाद्यच् । चित्त्वादंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृति-
गणत्वाद्गुणादित्वादाद्युदात्तत्वं । दाशुषे । दाशु दाने । दाश्यान्ताङ्गाङ्गीङ्गाश्च । पा० ६. १. १२. इति निपात-
मात्तुक्साविडभावो द्विवचनाभावश्च । चतुर्थ्येकवचने यचि भं । पा० १. ४. १८. इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं
। पा० ६. ४. १३१. इति संप्रसारणं । वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. इति
षत्वं । प्रत्ययस्वरिणोकार उदात्तः ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इंद्र मावते । सद्यश्चित्संति दाशुषे ॥९॥

एव । हि । ते । विभूतयः । ऊतयः । इंद्र । मावते । सद्यः । चित् । संति । दाशुषे ॥९॥

हे इंद्र ते तव विभूतय ऐश्वर्यविशेषा एवा हि एवंविधाः खलु । किंविधा इति तदुच्यते । मावते मत्सङ्-
शाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायोतयस्त्वदीयरक्षाः सद्यश्चित्संति । यदा कर्मानुष्ठितं तदेव भवति ॥
मावते । मत्सङ्शाय । वतुप्रकरणे युष्मदसङ्गां कंदसि सादृश उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. इत्यस्यच्छब्दा-
द्वतुप् । मपर्यंतस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. इति मादेशः । अद्गच्छेन सहातो गुणि । पा० ६. १.
९७. इति पररूपत्वं । दृग्दृशवतुषु । पा० ६. ३. ८९. इत्यनुवृत्तावा सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. इति दकार-
स्याकारः । सवर्णदीर्घत्वं । वतुपः पित्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । समाने ऋषीत्यर्थे सद्यः पक्ष्य-
रार्थेषमः । पा० ५. ३. २२. इत्यादिना निपातितं । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तत्वं । चित् । चादयोऽनुदात्ता इत्यनु-
दात्तः । संति । अस भुवि । लटः स्त्राणि शि । शोऽंतः । पा० ७. १. ३. अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तिङ् ।
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं । पा० १. १. ६२. इति शबकारमाश्रित्य लसार्वधातुकाणुदात्तत्वं न
भवति । वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति । परि० २१. इति निषेधात् । दाशुषे । गतमंचे गतं ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इंद्राय सोमपीतये ॥१०॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थं । च । शंस्या । इंद्राय । सोमपीतये ॥१०॥

असिंद्रस्य सोमः सामसाध्यं सोषमुकथं चर्षाध्यं शस्त्रमथिवा ह्येति उभे एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । काम्या कामयितव्ये शंखा अस्त्रिभिः शंसनीये । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । इंद्राय सोमपीतये । इंद्रस्य सोमपानार्थं ॥ एवा ह्यस्य । अयहितमंचे गतं । काम्या । कमेर्णिङ्तादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । शेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपः । तिस्त्वरितमिति स्वरिते प्राप्ति यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याबुदात्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमः । अर्तिसुखित्यादिना । उ० १. १३९. । मन्त्रत्ययः । उकथं । वच परिभाषणे । पातृतुदिव-चिरिचिसिचिभ्यश्चक् । उ० २. ७. । इति यक् । कित्वात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वगुणाभावी । शंखा । शंसु सुतौ । खंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ति व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । अथवा सोमस्य पीतिर्यसिंद्रस्येति सोमपीतिरिंद्रः । बज्रव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदं । पा० ६. २. १. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १६ ॥

इंद्रेहीत्यादिकं दशर्चं मूर्तं सुरूपकृतमित्यादिषु षष्ठं । अथादयस्सस्य पूर्ववत् । विशेषस्त्वतिरात्रे द्वितीयपर्यायेऽच्चावाकशस्त्र इंद्रेहीत्यनुरूपसृचः । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंड इदं वसो सुतमंध इंद्रेहि मत्संधसः । आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

इंद्रेहि मत्संधसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । महौ अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इंद्र । आ । इहि । मत्सि । अंधसः । विश्वेभिः । सोमपर्वेऽभिः । महान् । अभिष्टिः ।

ओजसा ॥ १ ॥

हे इंद्र एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसकूपैरंधसोऽधोभिरन्नेर्मत्सि । माय । हृष्टो भव । तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन महाम्भूत्वाभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भवेति शेषः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्तोत्रः पात्र इति पठितं ॥ आ इहि । आह्वयः । पा० ६. १. ८७. । इंद्र एहि । यो ह्युभयोः स्थाने लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमित्याद्याङोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशादोमाङोश्च । पा० ६. १. ९५. । इति पररूपं । मत्सि । माय । मदी हर्षलपनयोः । लोटः सिप् । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति सेहिंरादेशः । पा० ३. ४. ८७. । न भवति । दिवादिभ्यः श्यन् । पा० ३. १. ६९. । इति श्यन् । बज्रलं कंदसीति श्यनो लुक् । न लुमतांगस्य । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छममष्टानां दीर्घः श्यन् । पा० ७. ३. ७४. । इत्युपधादीर्घो न भवति । सिप् । पित्वाद्वातुस्वर एव । अंधसः । अदेर्नुम् ध्वज् । उ० ४. २०५. । इत्यसुन् । व्यत्ययेन तृतीयाबज्रवचनं कर्तव्यं । नित्वादाबुदात्तः । विश्वेभिः । अग्निमुषीत्यादिना । उ० १. १५१. । कृन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । ऐसादेशो बज्रलं कंदसीति न भवति । सोमपर्वभिः । लतारूपं सोमं गृणति पूरयंतोति सोमपर्वणः सोमरसाः । पृ पालनपूरणयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्रंत इति वनिप् । गुणो रपरत्वं । वनिप् । पित्वाद्वातुस्वर एव । उपपदसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति । अभिष्टिरभिगंता । इष गतौ । मंचे वृषेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । कित्नुदात्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । कित्वा-क्षूपधगुणाभावः । तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडागमो न भवति । अभिशब्दस्त्रिकार एमनादिषु पररूपं वक्तव्यं । पा० ६. १. ९४. ६. । इति पररूपत्वं । प्रादिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उज्जेर्बलोपश्च । उ० ४. १९१. । इत्यसुन् । नित्वादाबुदात्तः ॥

एमेनं सृजता सुते मंदिमिंद्राय मंदिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ई । एनं । सृजत । सुते । मंदिं । इंद्राय । मंदिने । चक्रिं । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुतेऽभिषुते चमसस्ये सोम एनं सोममिंद्रायेंद्रार्थमा खजत । पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामंथिचममगणे पुनरभ्युन्नयनमापस्तंबिनोक्तं । होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सहात्सक-जुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमिति । आप० १२. २३. ४. । इति । कीदृशमेनं । मंदिं हर्षहेतुं चक्रिं साधुकर-णशीलं । कीदृशयेंद्राय । मंदिने हर्षयुक्ताय विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते । सर्वकर्मणिप्यादन-शीलायेत्यर्थः । ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह । अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताचरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा

सं चोदय चित्रमर्वायाध इंद्र वरेण्यं । असदित्रे विभु प्रभु ॥५॥

सं । चोदय । चित्रं । अर्वाक् । राधः । इंद्र । वरेण्यं । असत् । इत् । ते । विभु । प्रभु ॥५॥

हे इंद्र वरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं चित्रं मणिमुक्तादिरूपेण बह्विधमर्वागसदभिमुखं यथा भवति तथा सं चोदय । सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्विभुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ते तवैवासदित् । अस्त्येव । तस्मादस्त्रभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु राधो राध इति पठितं ॥ चोदय । चुद प्रेरणे । खंताहोद । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । राधः । राध्रुवंत्यनेनेति राधो धनं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १८८ । नित्वादाबुदात्तः । वरेण्यं । वृत्र एण्यः । वृषादित्वादाबुदात्तः । असत् । अस भुवि । लेट् । तिप् । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९७ । इतीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्वाडागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव । विभु । विभवतीति विभु । भुव इत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्यो द्वसंज्ञायां । पा० ३. २. १८० । इति डुप्रत्ययः । डित्वाडित्लोपः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥ ॥ १७ ॥

अस्मान्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः । तुविद्युम्न यशस्वतः ॥६॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इंद्र । राये । रभस्वतः । तुविद्युम्न । यशस्वतः ॥६॥

हे तुविद्युम्न प्रभूतधनेन्द्र राये धनसिद्धार्थमस्माननुष्ठातृन् तत्र कर्मणि सु चोदय । सुष्ठु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रभस्वत उद्योगवतो यशस्वतः कीर्तिमतः ॥ तत्र । तच्छब्दात्सप्तम्यास्त्रल् । पा० ५. ३. १० । क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । इंद्र । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । पादादित्वात् निघातः । राये । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेर्बुदात्तत्वं । रभस्वतः । रभ रभस्ये । रभस्यं कार्योपक्रमः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्वादाबुदात्तः । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पा० १. ४. १७ । इति न पदत्वं तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९ । इति भसंज्ञया बाधितत्वात् । आ कडारादेका संज्ञा । पा० १. ४. १ । इति नियमात् । तुविद्युम्न । तुवि बङ्ग बुम्नं धनं यस्य । षाष्ठिकमामंत्रिताबुदात्तत्वं । यशस्वतः । यशोऽस्यास्तीति मतुप् । अस्त्रायामेधास्रजो विनिः । पा० ५. २. १२१ । इति विनिना न बाध्यते मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् । यशस्वशब्दो नञ्विषयस्यानिसंतस्तेत्याबुदात्तः । मतुपः पित्वात्स एव शिष्यते ॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु अरवो बृहत् । विश्वायुर्धेह्यक्षितं ॥७॥

सं । गोऽमत् । इंद्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । अरवः । बृहत् । विश्वऽआयुः ।

धेहि । अक्षितं ॥७॥

हे इंद्र अरवो धनमस्मे सं धेहि । अस्त्रभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं अरवः । गोमत् बङ्गीभिर्गोभिर्रूपेण वाजवत् प्रभूतेनान्नेनोपेतं पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वायुः कृत्स्नायुष्कारणं अक्षितं विनाशरहितं ॥ गोमत् । वाजवत् । उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादिराबुदात्तः । अस्मे । अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबङ्गवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना श्रे आदेशः । शित्वात्सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वं । शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षे । पा० ७. २. ९० । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेर्बुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे ऽतो गुणं इति पररूप एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिभ्यश्चिभ्यश्च संप्रसारणं सलोपश्च । उ० १. २९ । इति कुप्रत्ययः । रेफस्य संप्रसारणमुकारः । परपूर्वत्वं । कोः कित्वात् लघूपधगुणः । अयत् इति अरवो धनं । अस्मत्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । बृहत् । प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः । विश्वमायुर्धेह्यक्षित्वा । विश्वशब्दः कृत्स्नप्रत्ययांतः । तस्य बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति परादिश्चंदसि बङ्गलमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अक्षितं । क्षि क्षय इत्यस्मादंतर्णीतस्थार्थात्कर्मणि निष्ठा । तेन ण्यदर्शत्वादिष्टायामण्यदर्शे । पा० ६. ४. ६० । इति न दीर्घत्वं । अत एव क्षियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६ । इति न निष्ठानत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद्युषं सहस्रसातमं । इंद्र ता रथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युषं । सहस्रऽसातमं । इंद्र । ताः । रथिनीः । रिषः ॥ ८ ॥

हे इंद्र बृहच्छ्रवो महतीं कीर्तिमस्मे धेहि । अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा सहस्रसातममतिशयेन सहस्रसंख्यादा-
नोपेतं युषं धनमस्मे धेहि । तथा ता व्रीहियवादिद्वयेण प्रसिद्धा रथिनीर्वज्ररथोपिता इषोऽन्नायस्य धेहि ॥
अस्मे । सुपां सुगुगित्यादिना श्रे आदेशः । धेहि । चसोरिवावभ्यासलोपश्च । पा० ६. ४. ११९. । इत्येवाभ्यास-
लोपी । श्रूयत इति श्रवः । अमुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । सहस्रं सनुते ददातीति सहस्रसाः । षण्णु दाने ।
जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७. । विट्पुनरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१. । इत्याकारादेशः । धातु-
स्वरेणांतोदात्तः । पुनः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । रथा आसां संतीति रथिन्य इति प्रत्ययस्या-
बुदात्तत्वं । चक्षेत्रेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । स च पित्वाद्गुदात्तः । इषो यौगिकत्वे धातुस्वरः । ऋडत्वे
प्रातिपदिकस्वरः ॥

वसोरिंद्रं वसुपतिं गीर्भिर्गुणंतं ऋग्मियं । होमं गंतारं मृतये ॥ ९ ॥

वसोः । इंद्रं । वसुऽपतिं । गीऽभिः । गुणंतः । ऋग्मियं । होमं । गंतारं । मृतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽसदीयस्य धनस्योतये रक्षार्थमिंद्रं होम । वयमाहुयामः । किं कुर्वतः । गीर्भिः स्तुतिभिर्गुणंतः
सुवतः । कीदृशमिंद्रं । वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचां मातारं गंतारं यागदेशे गमनशीलं । वसोः । वस
निवासे । श्रूस्त्वृहितीत्यादिना । उ० १. ११. । उपत्ययः । निदित्यनुवृत्तिर्नित्वादाबुदात्तः । वसुपतिं । समासांतो-
दात्तत्वे प्राप्ति पत्यवैश्वर्ये । पा० ६. २. १८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सविक्वाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ।
गुणंतः । गृ शब्दे । लट् । शतृ । प्रयादिभ्यः आ । पा० ३. १. ८१. । शतृः सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात् आभ्यस्त-
योरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । ऋग्मियं । ऋचो मिमीत
इत्युगमीः । तमुग्मियं । माहु माने शब्दे च । क्षिपेति क्षिप् । घुमास्त्वृत्त्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । ईत्वं ।
चकारस्य चोः कुः । झलां जशोऽंते । पा० ८. २. ३९. । इति जस्त्वं । गकारः । द्वितीयैकवचनेऽचि शुधात्वित्या-
दिना । पा० ६. ४. ७७. । इयङादेशः । एरनेकाच इति यणादेशः । पा० ६. ४. ८२. । सर्वे विधयस्कंदसि विक-
ल्प्यंत इति न भवति । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणेकार उदात्तः । होम । आहुयामः । हुञ् स्पर्धायां शब्दे च ।
लट् । तस्यासदो बज्जलेऽपि व्यत्ययेन मिप् । इकारस्य व्यत्ययेनाकारः । शपो बज्जलं कंदसीति लुक् । बज्जलं
कंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति झः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धातोः । पा० ६. १. १६२. । इत्योकार उदात्तः ।
मिपः पित्स्वरेणानुदात्तत्वं । गंतारं । गम् । छप् । गतौ । ताच्छीत्वे तुन् । नित्वादाबुदात्तः । मृतये । ऊतियूती-
त्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः ॥

सुतेसुते न्योकसे बृहद्बृहत् एदुरिः । इंद्राय श्रूषमर्चति ॥ १० ॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इंद्राय । श्रूषं । अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छब्दश्च पादपूरणौ । यद्वा । व्याप्तिवचन आकारः । आङीषदर्थेऽभिव्याप्ती । अम० ३. ४. ३२. ।
इत्यभिधानात् । इच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । इयति गच्छत्यनुष्ठेयं कर्म प्राप्नोतीत्यरिर्यजमानः । एदुरिः सर्वोऽपि
यजमान इंद्राय सुते सुत इंद्रार्थमभिषुते तत्तत्सोमे श्रूषं बलमर्चति । स्तौति । इंद्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः ।
कीदृशं श्रूषं । बृहत् प्रौढं । कीदृशार्थे इंद्राय । न्योकसे नियतस्थानाय बृहते प्रौढाय ॥ सुते सुते । पुञ् अभिषवे ।
क्लप्रत्ययः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । नित्यवीप्सरयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमाश्रेडितमिति द्वितीयस्या-
श्रेडितत्वेनानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । न्योकसे । नियतमोको यस्य तस्यै । निशब्दो निपाता
आबुदात्ता इत्युदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्ध्वणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्योकारः
स्वरितः । बृहते । बृहद्बृहतोऽपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. । इत्यजादिविभक्त्युदात्तत्वं । अरिः । अ गतौ ।

अच इः । उ० ४. १३८. । इतीकारप्रत्ययः । गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । इन्द्राय । अत्रेद्रेत्यादिना रन्प्रत्यय इकार उदात्तः । शूषं । प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति । निघातस्वरः ॥ १८ ॥

गायंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या कंदोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते । गायंति द्वादशानुष्टुभं त्विति । तुहिहवेत्यादिपरिभाषायां । अनु० १२. ३. । तुशब्दस्य मूक्तद्वये परिभाषितत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं । ऋषिदेवते पूर्ववत् ॥ अभिल्लवषडहस्योक्थेषु तृतीयसवनेऽच्चावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियलुचः । एह्यु ध्विति खंडे गायंति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रधीरिव । आ० ७. ८. । इति सूचितं ॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्च्यैर्कर्मकिंणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उड्गंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायंति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चंति । अर्कः । अर्किणः । ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उत् । वंशऽइव । येमिरे ॥ १ ॥

हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मन्ब्रह्मप्रज्ञा वेद्र त्वां गायत्रिण उन्नातारो गायंति । स्तुवंति । अर्किणोऽर्चनहेतुमंत्रयुक्ता होतारोऽर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चंति । शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति । ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय इतरे ब्राह्मणास्त्वामुबेमिरे । उन्नतिं प्रापयंति । तत्र दृष्टान्तः । वंशमिव । यथा वंशाद्ये नृत्यतः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति । यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति । तद्वत् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्ट । गायंति त्वा गायत्रिणः प्राचंति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उबेमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा । नि० ५. ५. । इति । अर्कशब्दं च ब्रह्मधा व्याचष्टे । अर्को देवो भवति यदेनमर्च्यैर्को मन्त्रो भवति यदेनार्च्यैर्कर्मन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृषो भवति स वृतः कटुकिन्ना । नि० ५. ४. । इति । गायंति । शप्तिडौ पित्वाङ्गसार्वधातुक्त्वाद्यानुदात्तौ । धातुर्दत्तः । गायत्रिणः । गायत्रं साम येषामुन्नातृणामस्ति ते । अत इनिठनी । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । अर्चंति । अर्च पूजायां । भौवादिकः । शप्तिडावनुदात्तौ । धातुस्वर एव । पादादित्वाङ्ग निघातः । अर्कः । अर्च्यैर्भिरित्यर्का मन्त्राः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षणयार्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३. ३. ११८. । इति करणे घः । चजोः कु घिस्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति चकारस्य कुत्वं । ककारः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । अर्का मन्त्रा एषां संतोत्यर्किणो होतारः । एकाचरात्कृतो जतिः सप्तम्यां च न तौ स्मृता । पा० ५. २. ११५. २. । इति रुद्रंतादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषिद्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. । इति स एव शिष्यते । येमिरे । यम उपरमे । तिङ्गुतिङ इति निघातः ॥

यत्सानोः सानुमारुहद्वूर्यस्पष्ट कर्त्वं । तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुं । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्वं । तत् । इन्द्रः । अर्थं । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदा सानोः सानुमारुहत् यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणाथैकस्मात्पर्वतभागादपरं पर्वतभागमारुहवान् । तथा भूरि प्रभूतं कर्त्वं कर्म सोमयागरूपमस्पष्ट स्पृष्टवान् । उपक्रांतवानित्यर्थः । तत्तदानीमिन्द्रोऽर्थं यजमानस्य प्रयोजनं चेतति । जानाति । ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्षिता सन् यूथेन मरुन्नणेन सहेजति । कंपते । स्वस्थानाद्यन्नभूमिमागतुमुद्युक्त इत्यर्थः ॥ सानोः । पणु दाने । सनोति ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः । दुसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो जुण् । उ० १. ३. । णित्वाडुपधाया वृद्धिः । नित्वादाद्युदात्तत्वं च । अरुहत् । रुहेर्लङ् तिपि शपि संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । परि० ९३. १. । इति लघूपधगुणो न भवति । लुङ्लङ्लङ्त्वडुदात्तः । सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । निपातैर्यद्यदिहतेति । पा० ८. १. ३०. । निषेधाङ्गिघातो न भवति । भूरि । अदिशदिभुशुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६५. । कित्वाङ्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तः ।

त्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । स्वरः । स्तु शब्दोपतापयोः । निघातः । अभि । गतं । गृणीहि । गृ शब्दे । सेह्यपिप्पेति हिः । क्रयादिभ्यः आ । ई ह्रस्वघोः । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं । प्वादीनां वृत्तः । पा० ७. ३. ८०. । इत्युकारस्य ऋकारः । ऋवर्णाच्चिति वक्तव्यं । का० ८. १. १. । इति णत्वं । तिङ्कुतिङ् इति निघातः । इव । इ शब्दे । सेह्यपिप्पे । अपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य डित्त्वेन गुणाभावादुवङादेशः । अतो हेरिति हेर्नुक् । तिङ्कुतिङ् इति निघातः । ब्रह्म । तुहि वृहि वृद्धौ । मनिमित्यनुवृत्तौ वृहेरम् नलोपश्च । उ० ४. १४५. । इति मनिन् । तत्संनियोगेन नलोपः । अमागमश्च । मिदचोऽत्यात्परः । पा० १. १. ४७. । इत्युकारात्परः । यणादेशः । मनिनो नित्वादायुदात्तत्वं । वसो । आमन्त्रितनिघातः । यच्च । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. । नङ् । प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अच चकारद्वयश्रवणादियमेव तिङ्विभक्तिः पूर्ववा-
क्येष्वनुपपद्यते । अतोऽनुषक्तैव प्रथमा न श्रुतित्यश्रुतायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो न भवति ॥

अभिप्लवपडहगतोक्थेष्वावाकस्य तृतीयसवन उक्थमिन्द्राय शंस्यमित्यनुसृष्टः । एहू ध्विति खंड इदं विद्या अवीवृधनुक्थमिन्द्राय शंस्यं । आ० ७. ८. । इति सूत्रितं ॥

उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्पिधे । शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च ॥ ५ ॥

उक्थं । इन्द्राय । शंस्यं । वर्धनं । पुरुनिऽसिधे । शक्रः । यथा । सुतेषु । नः । रारणत् । सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इन्द्रायेंद्रायें वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्थं शस्त्रं शंस्यं । अस्माभिः शंसनीयं । कीदृशयेंद्राय । पुरुनिष्पिधे बहूनां शत्रूणां निषेधकारिणे । शक्र इन्द्रो नोऽस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखित्वेष्वपि यथा येन प्रकारेण रारणत् अतिशयेन शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्ववान्वयः । अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं पुत्रानस्मात्सख्यानि च बद्धधा प्रशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्थं । वचिस्वकप्रत्यय उक्तः । उ० २. ७. । प्रत्ययस्वरः । शंस्यं । शन्सु सुती । खंतादचो यत् । णेरनिटीति णिलोपः । तित्स्वरिते प्राप्ते यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । वर्धनं । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. । इति करणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । पुरु-
निष्पिधे । बहूनां शत्रूणां निषेधकाय । पिध गत्यां । धात्वादेः षः सः । अच निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमा-
नार्थस्य प्राकप्रयोगः । क्विप्पेति क्विप् । क्विपः सर्वापहारी लोपः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासः । निसः सकारिणेणो व्यवधानं क्वांसत्वादानादृत्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । धातुस-
कारस्य षत्वं । निसः सकारस्य टुना टुः । पा० ८. ४. ४१. । इति षत्वं । पुरुशब्देन कर्मणि षष्ठ्येन समासः । पिधो धातुस्वरिणोदात्तत्वं । निष्पिध इति प्रादिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । छद्वहणे गतिकारकपूर्व-
स्यापि ग्रहणात्पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्रोतीति शक्रः । स्फायितं चिर्वचिशकीत्यादिना । उ० २. १३. । रक् । प्रत्ययस्वरः । यथा । प्रकारवचने थाल् । पा० ५. ३. २३. । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः । सुतेषु । ऋः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । नसो नकारस्य नश्च धातुस्थोरुपभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति संहितायां णत्वं । रारणत् । रण शब्दार्थः । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लुक् । प्रत्ययलक्षणेन । पा० ६. १. ९. । द्विर्भावो हलादिशेषः । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन सनायंता धातवः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां लिङर्थे लिट् । पा० ३. ४. ७. । इति हेतुहेतु-
मङ्गावलक्षणे । पा० ३. ३. १५६. । लिङर्थे लिट् । अच हीद्रकर्तृकं रारणनमुक्थशंसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः । लिट्क्षिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । लिटोऽडाटावित्यडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैपदम-
दादिवक्ष द्रष्टव्यमित्यदादिवङ्गावाददिप्रभृतिभ्यः शप् इति प्राप्तो लुगञ्जलं कंदसीति निषिध्यते । शपोऽनुदात्तत्वाद्वातोर्तोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्वधातुकस्य व्यवधानात्तच्च परतो विधीयमानमभ्यस्ताना-
मादिरित्यायुदात्तत्वं न भवति । न च तिङ्कुतिङ् इति निघातः । अच यथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यां । पा० ८. १. ३६. । इति निषेधात् । चवायोगे प्रथमेति वाच निघातो न भविष्यति । अच ह्युत्तरवाक्ये सख्येषु चेति चानुष्ठविभक्त्यपेक्षयेयं प्रथमा तिङ्विभक्तिः । सख्येषु । सख्युः कर्मणि सख्यानि । तेषु । कर्मणि चेत्यनुवृत्तौ

सख्युयः । पा० ५. १. १२६. । इति सखिशब्दाद्यप्रत्ययः । तत्र भसंज्ञायां यस्मिन् च । पा० ६. ४. १४८. । इतीकार-
लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये । स शक्र उत नः शक्रदिन्द्रो वसु दयमानः ॥ ६ ॥
तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तं । राये । तं । सुऽवीर्ये । सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् ।
इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥

सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्समेवेन्द्रमीमहे । प्राप्नुमः । तथा राये धनार्थं तमीमहे । तथा सुवीर्यं शोभ-
नसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे । उतापि च शक्रः शक्तिमान्स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शक्रत् ।
अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् । सप्तदशयाज्जाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । तदनुसारेणेंद्रं याचामह इति व्याख्येयं ॥
सख्युभावः सखित्वं । तस्य भावस्त्वतलौ । पा० ५. १. ११९. । इति त्वः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे । ईङ् गतौ ।
ङित्त्वादात्मनेपदं । पा० १. ३. १२. । दिवादिभ्यः श्यन् । बङ्गलं कंदसीति श्यनो लुक् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ।
राये । ऊङिदमिति विभक्तौऽदात्तत्वं । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवितुवाचिनानेन भावो
लक्ष्यते । सुवीर्यत्वं इत्यर्थः । बङ्गव्रीह्यावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौ च । पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
शक्तोतीति शक्रः । स्फायितचिचिश्शकीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शक्रत् । शक्नु शक्तौ । धातुसंबन्धाधिकारि
कंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति लुङ् । यतः शक्तोत्यतस्तमीमह इति धातुसंबन्धः । लुङ्क्षिप् । पुषा-
दियुताद्युदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति ङित्कादेशः । बङ्गलं कंदसि । पा० ६. ४. ७५. । इत्यङागमा-
भावः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । वसु । निदित्यनुवृत्तौ वसेत्प्रत्ययः । उ० १. ११. । नित्वादाद्युदात्तत्वं । दय-
मानः । दय दानगतिरक्षणाहिंसादानेषु । अनुदात्तत्त्वादात्मनेपदं । लटः शानजादेशः । पा० ३. २. १२४. । शपः
पित्वादानुदात्तत्वं । शानचक्षित इत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वादुपदेशाच्चाप्युत्तरत्वेन परत्वाच्चसार्वधातुकत्वानु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ११९ ॥

सुविवृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिदृशः । गवामपं व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥ ७ ॥
सुऽविवृतं । सुनिऽअजं । इन्द्रं । त्वाऽदातं । इत् । यशः । गवां । अपं । व्रजं । वृधि ।
कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यशोऽजं कर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्ठु सर्वत्र प्रसृतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं त्वादातमित्यया
शोधितं च संपन्नमिति शेषः । इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थं गवां व्रजं निवासस्थानमप्यवृधि । अपवृत्तमुष्ठाटि-
तद्वारं कुरु । हे अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधो धनं कृणुष्व । संपादय ॥ सुविवृतं । वृज् वरणे । कर्मणि
क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः । विवृतमित्यत्र छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि क्ताति परतो
गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ति परादिस्फंदसि बङ्गलं । पा० ६. २. १९९. । इत्युकार
उदात्तः । पुनः सुशब्देन समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवकार उदात्तः । ननु वृत्तमित्येव छदंतं न तु वि-
वृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्यात्स विहितसादादेस्तदंतस्य ग्रहणं । परि० २३. । इति वचनात् । सुविवृतमित्यत्र च
समासे वृत्तमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति । तत्कथं छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन छद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं । परि० २८. । इत्यनेन विवृतमित्यस्यापि
छदंतव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य यथा छदंतव्यपदेशः । एवं क्तांतव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया ।
तथा च कर्मणि क्तांत उत्तरपदे परतो गतिरनंतर इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि परा-
दिस्फंदसि बङ्गलमित्वेवं नास्ति विस्तारः । तथा हि । सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदा-
दिरिकार एवोदात्तः स्यात् । विवृतमिति समासे यद्यप्युकारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य
सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वत्तच्चत्य एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते । गतिर-
नंतर इत्यत्रानुवृत्तेः क्तग्रहणे छद्वहणपरिभाषा नाश्रीयते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनंतर-

यहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव चाभिप्रायेणानंतरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युत्थितमित्यत्र व्यवहितस्याभिगच्छस्य मा भूदिति प्रत्युदाहृतं । तस्मात्सुविवृतमित्युक्ता एवोदात्त इति स्थितं । सुनिरञ्जं । अनायासेन निरवशेषं प्राप्यं । अज गतिविषययोः । सुनिसोरूपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । ईषद्भुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्राथेभु खल् । पा० ३. ३. १२६. । न चात्र सुशब्दस्य निसा व्यवधानं शङ्कनीयं । सुशब्दस्य ह्युपपदमात्रं । खलो निमित्तं नान्तर्गम्यं । अत एव सुपरिहरं दुष्परिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववन्नतिसमासे लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निसा समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । पुनः सुशब्देन समासे छद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादात्तं । त्वया शोधनेन विशदीकृतं । दैप शोधने । आदेच उपदेशेऽशिति । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । सत्यपि हि पकारि नानुबन्धकृतमनेजतत्वं । परि० ७. । इत्येजंत एवायं । निष्ठेति कर्मणि क्तः । दाधा च्छदाप् । पा० १. १. २०. । इत्यच्चादाबिति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दो दहोः । पा० ७. ४. ४६. । इति ददादेशो न भवति । ननु दाप् लवन इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तचादाबिति निषेधः । न पुनर्लाक्षणीकस्य दैपः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणीकस्य । परि० १०५. । इति नियमादिति चेन्न । गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः । परि० १०६. । इति प्रतिप्रसवात् । युष्मच्छ्वात्तृतीयैकवचनस्य सुपां मुलुगिति उादेशः । त्वमाविकवचने । पा० ७. २. ९७. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । अतो गुण इति पररूपत्वं । भसंज्ञायां टेरित्यद्शब्दस्य लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । कर्तृकरणे कृता बङ्गलं । पा० २. १. ३२. । इति तृतीयासमासः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलं । पा० ६. ३. १४. । इति तृतीयाया अयलुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ति तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अशू व्याप्तौ । अशेर्युद्ध । उ० ४. १९०. । इत्यमुन् । तत्संनियोगेन धातोर्द्युडागमः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । गवां । प्रातिपदिकस्वरः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्तं । न गोश्चन्साववर्णेति निषिध्यते । वृधि । वृज् वरणे । अशुशुपुष्पवृभ्यश्चंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । बङ्गलं कंदसीति श्रोत्रपि लुक् । निघातः । कृणुष्व । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् । अत्ययेनात्मनेपदं । लोटस्थान् । पा० ३. ४. ७८. । घासः से । पा० ३. ४. ८०. । सवाभ्यां वामी । पा० ३. ४. ९१. । कर्तरि शप्ति प्राप्ति । पा० ३. १. ६८. । धिन्विह्रण्योरञ्च । पा० ३. १. ८०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । इति लोपः । अचः परस्मिन्पूर्वविधी । पा० १. १. ५७. । इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाच्चूपधगुणो न भवति । अच सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । राधः । अमुनंतो नित्वादाद्युदात्तः । अद्रिवः । अद्रिर्वञ्जं । तदस्यास्तीति मनुप् । कंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वलं । संबुध्वावुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति नुम् । हल्ङादिसंयोगांतलोपो । पा० ६. १. ६८. । मनुवसो हः संबुध्वा कंदसि । पा० ८. ३. १. । इति हत्वं । विसर्जनीयः । आमंत्रितस्य च निघातः ॥

न॒हि त्वा॒ रोद॑सी॒ उ॒भे ऋ॒घा॒यमा॑णमि॒न्वतः॑ ।

जे॒षः स्व॑र्वती॒रपः॑ सं गा॒ अ॒स्मभ्य॑ धू॒नुहि॑ ॥ ८ ॥

न॒हि । त्वा॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । ऋ॒घा॒यमा॑णं । इ॒न्वतः॑ ।

जे॒षः । स्वः॑ऽवतीः । अ॒पः । सं । गाः । अ॒स्मभ्य॑ । धू॒नुहि॑ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऋघायमाणं शत्रुवधं कुर्वानं त्वां रोदसी उभे बावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं नहीन्वतः । व्याप्तुं न समर्थे इत्यर्थः । तादृशस्त्वं स्वर्वतीः स्वर्लोकायुक्ता अपो वृष्टिरूपा जेषः । जयः । प्रेरयेत्यर्थः । अपां स्वर्गसंबन्धश्चान्यत्र दिवो वृष्टिं च्यावयति । तै० सं० ३. ३. ४. १. । इति श्रुतं । किंच वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्तेरूर्ध्वमस्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदा गाः सं धूनुहि । सम्यक् प्रेरय ॥ नहि । नञो हिशब्देन सह सुपा । पा० २. १. ४. । इति समासः । समासत्वादंतोदात्तत्वं । त्वा । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामी द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३. । इति त्वादेशः । रोदसी । रुदेरमुन् । नित्वादाद्युदात्तः । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । उभे । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । श्वा सहैकादेश उदात्तः । ऋघायमाणं । नृहंतीत्यृघा । अन्येभ्योऽपि वृश्चंत इति विच् । वृशिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंयहणार्थत्वात्तकारलोपो हकारस्य च घकारः । अनुघा ऋघा भवतीत्यभूततद्भावे लोहि

तादिडाभ्यः कषः । पा० ३. १. १३. । इति कषप्रत्ययो भवति । स ह्याकृतिगणः । लोपश्च हलः । पा० ३. १. १२. । इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च । वा कषः । पा० १. ३. ९०. । इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । शपोऽदुपदेशात्पराक्कानचो लसार्वधातुकादनुदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । कषः प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्योदात्तत्वं । इन्वतः । इवि व्याप्नो । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरेण धा- तुस्वर एव शिष्यते । हि चेति निषिधात्तिङ्कृतिङ इति निधातो न भवति । जेषः । जेः प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् । तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । कर्तरि शप्ति प्राप्ते तदपवादः सिञ्जङ्गलं लेटीति सिप । अडागमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । खरासामसीति स्वरत्वः । न्यङ्स्वरी स्वरितौ । फि० ४. ६. । इति स्वरशब्दः स्वरितः । मतुब्डीपी पित्वादनुदात्तौ । संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्ता- नां । पा० १. २. ३९. । इत्येकश्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते । अपः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्चदात्तत्वं । ध्रुगि । ध्रुज् कपने । लोट् । सेह्यपिषि । स्वादिभ्यः झुः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति प्राप्तस्य लुक्कृत्वात्सत्त्वाद्भावः ॥

अभिज्ञवषडहस्योक्थेषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य षट्सोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्नुगले आश्रुत्कर्णेति तृचोऽनुरूपः । एह्यु प्विति खंडे शुधी हवं तिरध्या आश्रुत्कर्णं शुधी हवं । आ० ७. ८. । इति सूचितं ॥

आश्रुत्कर्णं शुधी हवं नू चिहधिष्व मे गिरः ।

इंद्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदंतरं ॥ ९ ॥

आश्रुत्कर्णं । शुधि । हवं । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।

इंद्र । स्तोमं । इमं । मम । कृष्व । युजः । चित् । अंतरं ॥ ९ ॥

हे आश्रुत्कर्णं सर्वतः श्रोतारौ कर्णौ यस्य तादृगिंद्र हवमस्मदीयमाङ्गानं नु चिप्रं शुधि । शृणु । मे मम होतुर्गिरश्चित्कुतीरपि दधिष्व । चित्ते धारय । किंच मम मदीयमिमं स्तोमं स्तोचरूपं वाक्समूहं युजश्चि- त्स्वकीयसंख्युरयंतरं छष्व । आसन्नं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्मदीयस्मृतिष्वपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्णं । आ समंताच्छृणुत इत्याश्रुत् । क्लिप । ह्रस्वस्य तुक् । पा० ६. १. ७१. । तादृशी कर्णौ यस्य । आमंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । शुधी । शु श्रवणे । लोटो हिः । शुवः शृ च । पा० ३. १. ७४. । इति विहि- तश्रोवङ्गलं कंदसीति लुक् । तत्संनियोगशिष्टत्वाच्छ्रुभावोऽपि निवर्तते । शुशृणुपृष्ठवृत्त्युक्कंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धरादेशः । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आमंत्रितं पूर्वमवियमानवत् । पा० ८. १. ७२. । इत्यवि- यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्तिङ्कृतिङ इति निधातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । हवं । इन्द्र संध्यायां शब्दे च । बङ्गलं कंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे कृते पश्चादुकारांतत्वेन ऋदोरप । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्रत्ययः । अपः पित्वाद्वातुस्वरः । नु । संहितायामृचि तुनुधमचुतङ्कुचोब्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । चित् । चादिरनुदात्तः । दधिष्व । दधातेर्लोट् । थासः से । सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. । शपः झुः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वादि । कंदसुभयथेत्वारधधातुकस्यापि स्त्रीकारादिडागमः । आकारलोपः । नि- धातः । मम । तवममौ ङसि । पा० ७. २. ९६. । इत्यनेन मपर्यंतस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ति युष्मदस्मदोर्ङसि । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । छष्व । डुछज् करणे । लोट् । थासः से । सवाभ्यां वामौ । शपो बङ्गलं कंदसीति लुक् । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्त निधातः । युजः । सविकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । अंतरं । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

विज्ञा हि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं । वृषंतमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसातं मां ॥ १० ॥

विज्ञा । हि । त्वा । वृषन्ऽतमं । वाजेषु । हवन्ऽश्रुतं । वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । ऊतिं ।

सहस्रऽसातं मां ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वां विज्ञा । जानीमः । कीदृशं त्वां । वृषंतमं कामानामतिशयेन वर्षितारं वाजेषु संग्रामेषु हवनश्रुतं

असदीयस्याङ्गानस्य ओतारं । वृषंतमस्यातिशयेन कामादीनां वर्षितुस्तपोतिं रक्षामस्यद्विषयामुद्दिश्य ह्रमहे । त्वामाङ्गयामः । कीदृशीमूतिं । सहस्रसातमामतिशयेन धनसहस्राणां दात्रीं ॥ विद्म । विदो जटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वृषंतमं । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्युवृषितचिराजिधन्विदुप्रतिदिवः । उ० १. १५६. । इति कनिन् । नित्वादायुदात्तः । तमपः पित्वात्स एव शिष्यते । अयस्ययादीनि कंदसि । पा० १. ४. २०. । इति भत्वेन पदत्वाभावान्नलोपाभावः । पा० ८. २. ७. । वाजेषु । वाजशब्दो वृषादिरायुदात्तः । हवनश्रुतं । ह्र इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति व्युटि संप्रसारणं । हवनं शृणोतीति क्तिप् । तुगागमः । वृषंतमस्य । उक्तं । ह्रमहे । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । शप इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । ऊतिं । ऊतियूतीत्यादिनांतोदात्तो निपातितः । सहस्रसातमां । सहस्रं सगोतीति सहस्रसाः । षण् दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७. । विट् नोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१. । इत्याकारादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वादेव शिष्यते ॥

आ तू न इंद्र कौशिक मंदसानः सुतं पिब ।

नव्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिं ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मंदसानः । सुतं । पिब ।

नव्यं । आयुः । प्र । सू । तिर । कृधी । सहस्रसां । ऋषिं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रं नोऽस्मान्मत्या गच्छेति शेषः । हे कौशिक कुशिकस्य पुत्रेन्द्र मंदसानो हृष्टो भूत्वा सुतमभिषुतं सोमं पिब । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणैन्द्रस्त्वोत्पन्नत्वात्कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धं । अयं वृत्तांतोऽनुक्रमणिकायामुक्तः । कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ब्राह्मचर्यं चचार । तस्मिन् एव गाथी पुत्रो जज्ञे । अनु० ऋग्वे० ३. १. । इति । हे इन्द्र नव्यं सर्वदेवैः स्तुतं कर्मानुष्ठानपरमायुर्जीवितं प्र सू तिर । प्रकीर्षणं मुषु वर्धय । ततो मां सहस्रसां सहस्रसंख्याकलाभोपेतमृषिमतींद्रियद्रष्टारं कृधि । कृष ॥ तु । संहितायामुचि तुनुधमनुतङ्कुचोरुथाणामिति दीर्घः । नः । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । इन्द्र । आभंचित-निघातः । कौशिक । निघातः । मंदसानः । ह्ययन् । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतगतिषु । असानजित्यनुवृत्तावृ-जिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८७. । इत्यसानचप्रत्ययः । चित्वादंतोदात्तः । सुतं । प्रत्ययस्वरः । नव्यं । गु स्तुती । अचो यत् । गुणः । वांतो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. । इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । आयुः । उमि निदित्यनुवृत्तावेतेर्णिञ् । उ० २. ११९. । इत्युसिप्रत्ययः । णित्वावृद्ध्यादेशः । नित्वादायुदात्तत्वं । सू । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । तिर । तरतेर्बल्येन शः । ऋत इडातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं । अतो हेरिति हेर्नुक् । कृधि । डुकृञ् करणे । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । शृशृणुपृष्ठवृभ्यश्चकंदसीति हेर्धि-रादेशः । सहस्रसां । उक्तं । ऋषिं । ऋषी गतौ । इन्नित्यनुवृत्ताविगुपधात्किञ्च । कित्वावृद्ध्याभावः । नित्वा-दायुदात्तत्वं ॥

प्रवर्ग्ये परि त्वेत्यभिप्रेयात् । स्पृष्टोदकमिति खंडे परि त्वा गिर्वर्णो गिरोऽधि द्वयोरदधा उक्थं वचः । आ० ४. ६. । इति सूचितं । तथा हविर्धानप्रवर्तने सेयं परिधानीया । हविर्धाने प्रवर्तयतीति खंडे परि त्वा गिर्वर्णो गिर इति परिदध्यात् । आ० ४. ९. । इति सूचितं । तथा ब्राह्मणं च । परि त्वा गिर्वर्णो गिर इत्युत्तमया परिदधाति । ऐ० ब्रा० १. २९. । इति ॥

परि त्वा गिर्वर्णो गिर इमा भवंतु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवंतु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि । त्वा । गिर्वर्णः । गिरः । इमाः । भवंतु । विश्वतः ।

वृद्धसायुं । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवंतु । जुष्टयः ॥ १२ ॥

हे गिर्वणोऽस्मादीयसुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽस्मादीया सुतयस्त्वा त्वां परि भवन्तु । सर्वतः प्राप्तुवन्तु । कीदृशो गिरः । वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुषेणोपेतं त्वामनुसृत्य वृद्धयो वर्धमानाः । किंचिता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहितवो भवन्तु ॥ गिर्वणः । गीर्मिर्वन्त्य इति गिर्वणाः । वन षण संभक्तौ । सर्वधातुभ्योऽमुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छांदसः । आसंचितनिघातः । विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वृद्धायुं । वृधु वृद्धौ । क्तप्रत्ययः । उदितो वा । पा० ७. २. ५६. । इतीटः क्ताप्रत्यये विकल्पितत्वाच्च विभाषा । पा० ७. २. १५. । इति निष्ठायाभिडभावः । प्रत्ययस्वरः । इण गती । कंदसीणः । उ० १. २. । इत्युण् । णित्वावृद्धिः । आयादेशश्च । वृद्धमायुर्यस्य । बज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृद्धयः । वृधेः क्तिनि तितुचतथसिसुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडभावः । नित्वादाबुदात्तत्वं । जुष्टाः । श्रीदितो निष्ठायां । पा० ७. २. १४. । इतीडभावः । जुष्टापिते इत्यनुवृत्तौ नित्यं मंचे । पा० ६. १. २१०. । इत्याबुदात्तत्वं । जुष्टयः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्तिन् । तितुचेतीडभावः । नित्वादाबुदात्तः ॥ २० ॥

इंद्रं विश्वा इत्यष्टर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्रो जेतुनामक ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । इंद्रमष्टौ जेता माधुच्छंदस इति । कंदस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तं । इंद्रो देवतानुवर्तते ॥ विनियोगस्तु । महाव्रते निष्क्रेवस्ये छत्नसूक्तं शंसनीयं । ऊरू इति खंडे शीनकेन सूचितं । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्धर्चं शस्त्वोत्तरेणार्धर्चोत्तरस्थाः पूर्वमर्धर्चं व्यतिषजति पादैः पादाननुष्टुप्कारं प्रागुक्तमायाः । ऐ० आ० ५. ३. १. । इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते प्र वो मह इति खंडे । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुधंगाः । ऐ० आ० १. ५. २. । इति । तथा पृष्ठस्य पंचमेऽहनि निष्क्रेवस्ये शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुष्टुपस्तुचः । सोमो वर्धमान इति खंडे सूचितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन् । आ० ७. १२. । इति ॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ १ ॥

इंद्रं विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसं । गिरः । रथिऽतमं । रथिनां । वाजानां ।

सत्पतिं । पतिं ॥ १ ॥

विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मादीयाः सुतय इंद्रमवीवृधन् । वर्धितवत्यः । कीदृशमिंद्रं । समुद्रव्यचसं समुद्रवद्वाप्तवतं रथीनां रथयुक्तानां योद्धाणां मध्ये रथीतमं अतिशयेन रथयुक्तं वाजानामज्ञानां पतिं स्वामिनं सत्पतिं सतां सन्मार्गवर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विशेः क्तन् । नित्स्वरः । अवीवृधन् । वृधेर्णिवि चङ्युर्चदित्यनुवृत्तौ नित्यं कंदसि । पा० ७. ४. ८. । इत्युकारस्य ऋकारविधानाल्लघूपधगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्रव्यचसं । व्यचैरमुन् । गाङ्गुटादिभ्योऽङिण्डित् । पा० १. २. १. । इति प्राप्स्य डित्स्य व्यचैः कुटादित्यमनसि । पा० १. २. १. १. । इत्यसिनिषेधाद्ब्रह्मज्येत्यादिना डिति विधीयमानं संप्रसारणं । पा० ६. १. १६. । न भवति । समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रथीतमं रथीना । रथशब्दादुत्पन्नस्येनश्छांदसं दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च । वाजानां । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । सत्पतिं । पत्यावैश्वर्यं । पा० ६. २. १८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सख्ये तं इंद्रं वाजिनो मा भेम शवसस्पते । त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितं ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इंद्रं । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते । त्वां । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारं ।

अपराजितं ॥ २ ॥

हे शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्र ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते सखिले वर्तमाना वयं वाजिनोऽज्ञवन्तो भुत्वा मा भेम । शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतस्त्वामभयहेतुमभि प्र णोनुमः । सर्वतः प्रकर्षेण सुमः । कीदृशं त्वां । जेतारं युद्धेषु जयशीलं अपराजितं क्तापि पराजयरहितं ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽज्ञसेवामस्तीति वाजिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम । जिभी भये । लुङ्कुत्तमवज्रवचनं मस । नित्यं डितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सलोपः । बज्रं कंदसीति त्रिर्बुक् । कंदस्युभयधेति तिङ्

आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । न माङ्ग्ये । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङागमप्रतिषेधः । श्वसस्यति । श्वसः
षष्ठाः पतिपुत्रपुष्टपारपदपयस्योषेषु । पा० ८. ३. ५३. । इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्त्वं । सुवामंचितपरंग-
वस्त्रविन । पा० २. १. २. । पदद्वयनिघातः । नोनुमः । गु सुतौ । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । यङो लुक् ।
प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरिति द्विर्भावः । गुणो यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन
धातुसंज्ञायां लटो मस् । अदादिवज्जावाक्पो लुक् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । पा० ८. ४. १४. । इति
संहितायां णत्वं । जेतारं । जि जये । ताक्कीत्यादिषु तुन् । अत्रिादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९७. । इत्याद्युदात्तत्वं ।
अपराजितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यंत्यतयः । यदी वाजस्य गोमंतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥३॥
पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यंति । ऊतयः । यदि । वाजस्य । गोऽमंतः । स्तोतृ
भ्यः । मंहते । मघं ॥३॥

इन्द्रस्य संबंधिन्यो रातयो धनदानानि पूर्वीरनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा । अस्मिन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो
धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं सतीदानीतनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्यो गोमतो गोसहितस्य
वाजस्यात्रस्य पर्याप्तं मघं धनं यदि मंहते दक्षिणारूपेण ददाति तदानीमूतयो बद्धधनदानपूर्वकाणीन्द्रस्या-
स्मद्विषयाणि रक्षणानि न वि दस्यंति । विशेषेण नोपचीयंते । मघं रेक्क इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु
धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दाशतीत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं । पूर्वीः । पुरुशब्दस्य
वोतो गुणवचनादिति ङीष् । आयस्योकारस्य दीर्घस्कांदसः । जसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधं बाधित्वा वा
कंदसि । पा० ६. १. १०६. । इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ङीष्ः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । रातयः । मंत्रे वृषिषपचमन-
विदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इति क्तिन उदात्तत्वं । दस्यंति । दसु उपचये । दिवादिभ्यः श्नन् ।
निघातः । ऊतयः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिमुदात्तः । यदि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां निपातस्य
चेति दीर्घत्वं । स्तोतृभ्यः । षुञ् सुतौ । धात्वादेः षः सः । तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । मंहते । शपः पित्वादनुदा-
त्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण तिङ्कृतितङ् इति निघातो न भवति निपातैर्यद्यदिहंतेति निषेधात् ॥

अभिप्रवषडहस्योक्थेषु तृतीयसवनेऽच्चावाकस्य पुरां भिंदुर्युवा कविरिति स्तोत्रियसृचः । तथा च सूचितं ।
एहू प्वित्युपक्रम्य पुरां भिंदुर्युवा कविर्वृषा ह्यसि राधसे । आ० ७. ८. । इति ॥

पुरां भिंदुर्युवा कविरमितीजा अजायत ।

इंद्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥४॥

पुरां । भिंदुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः । अजायत ।

इंद्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥४॥

अयमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत । संपन्नः । कीदृग्गुणक इति तदुच्यते । पुरामसुरपुराणां भिंदुर्भेत्ता
युवा कदाचिदपि वलीपलितादिवार्धकरहितः कविर्मेधावी अमितीजाः प्रभूतबलः विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य
ज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकः वज्री यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः पुरुष्टुतो बद्धविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥
भिंदुः । भिदिर् विदारणे । कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिदृग्भिः । उ० १. २४. । इति कुप्रत्ययः । तस्य
कंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां ऋधादिभ्यः श्नन् । पा० ३. १. ७८. । मित्त्वादांत्वादचः परो भवति । पा० १. १.
४७. । असोरङोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । पा० ८. ४. ५८. । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । पा० १. १. ५७. । इति
प्राप्तस्य स्थानिवज्जावस्य न पदांतित्यादिना । पा० १. १. ५८. । निषेधः । युवा । यु मिश्रणाभिग्रणयोः । कनिन्यु-
वृषितक्षिराजिधन्विषुप्रतिदिवः । उ० १. १५६. । इति कनिन् । नित्वादाद्युदात्तः । कविः । कु शब्दे । अच इः
। उ० ४. १३८. । इतीः । प्रत्ययस्वरः । अमितीजाः । अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बद्धव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य । अग्निप्रुषीत्यादिना । उ० १. १५१. । क्कन् । नित्वादाद्युदात्तः । कर्मणः ।

अन्वेभ्योऽपि वृक्षंत इति मनिन् । नित्स्वरः । धर्ता । तुच् । चित्वादंतोदात्तः । वशी । मत्वर्थीय इति । प्रत्ययस्वरः । पुष्पुतः । सुतस्त्रोमयोऽखंडसि । पा० ८. ३. १०५. इति षत्वं । बङ्गपु प्रदेशेषु सुतः । थायघञ्ज्ञा-
जबिचकाणां । पा० ६. २. १४४. इत्थंतोदात्तत्वं । तृतीयासमासे हि थाथादिस्वरापवादसृतीया कर्मणि । पा०
६. २. ४८. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्विवो बिलं ।

त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥५॥

त्वं । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । बिलं ।

त्वां । देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥५॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धिनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपितवान् । तदानीमिन्द्रस्तद्विलं स्वसैन्येन
समावृत्य तस्माद्विलान्ना निःसारयामास । तदिदमुपाख्यानमिन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत् । ति० सं० २. १. ५. १. ।
इत्यादिब्राह्मणेषु मंचांतरेषु च प्रसिद्धं । तदेतद्वृद्धि निधायायं मंचः प्रवर्तते ॥ हे अद्रिवो वज्रयुक्तेन्द्र त्वं गोमतो
वलस्य गोमिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबन्धि बिलमपावः । स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि । तदानीं तुज्यमा-
नासो वलेन हिंस्यमाना देवा अबिभ्युषस्त्वदीयरक्षया वलादभीताः संतप्त्वामाविषुः । प्राप्तवन्तः ॥ अप ।
निपातत्वादायुदात्तः । अवः । वृञ् वरणे । लङ् । सिप । इतश्च लोपः । स्वादिभ्यः झुः । तस्य बङ्गत्वं कंदसीति
लुक् । गुणो रपरत्वं हल्ङ्यादिलोपः । विसर्जनीयः । अडागमः । अद्रिवः । अद्रिरस्यास्तीति मतुप् । कंदसीर
इति वत्वं । संबोधन उगिदचामिति लुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपी । मतुवसो हः संबुद्धौ कंदसि । पा० ८.
३. १. इति षत्वं । बिलं । नञ्विषयस्थानिसंतस्थेत्यायुदात्तत्वं । अबिभ्युषः । जिभी मये । लिट् । द्विर्भावः ।
अभ्यासस्य ह्रस्वजस्त्वे । क्रमुश्चेति लिटः क्रमुरादेशः । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् वस्वेकाज्ज्ञासामिति निय-
मान्निवर्तते । जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वादसोः संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिबसिघसीनां चेति
षत्वं । अचि शुधात्वित्यादिना । पा० ६. ४. ७७. । प्राप्तमियडादेशं बाधित्वा एरनेकाच इति यणादेशः ।
नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तुज्यमानासः । तुजेहिंसार्थात्परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच् ।
सार्वधातुके यक् । पा० ३. १. ६७. इति यक् । तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं । यक् एव
प्रत्ययस्वरः शिथ्यते । आविषुः । अव रचनादिषु । अस्मान्नत्वर्थीलुङो झिः । तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३.
४. १०६. इति जुस् । सिच इडागमः । आडजादीनां । पा० ६. ४. ७२. इत्याडागमः । आदेशप्रत्यययो-
रिति षत्वं ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिंधुमावदन् ।

उपातिष्ठंत गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥६॥

तव । अहं । शूर । रातिभिः । प्रति । आयं । सिंधुं । आऽवदन् ।

उप । अतिष्ठंत । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥६॥

हे शूर संग्रामे शीर्ययुक्तेन्द्र तव रातिभिः कर्मसु त्वदीयेधनदानैर्निमित्तभूतेरहं होता प्रत्यायं । त्वां पुनरा-
गतोऽस्मि । पुरा बङ्गपु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते । किं कुर्वन् । सिंधुं
खंडमानं सोममावदन् सर्वतः कथयन् । अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः । हे गिर्वणो
गोमिर्वननीचेंद्र कारवः कर्तार अस्त्वित्यजमाना उपातिष्ठंत । पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः । उपस्थाय
च तस्य तादृशस्त्रीदार्योपेतस्य ते तव धनदानं विदुः । जानन्ति । गिर्वणशब्दं यास्क इत्थं निर्व्रूते । गिर्वणा
देवो भवति गोमिरेन वनयति । नि० ६. १४. इति । रेभो जरितेत्यादिषु त्रयोदशसु स्तोत्रनामसु काशशब्दः
पठितः ॥ तव । युष्मदस्मादोर्कसीत्यायुदात्तत्वं । रातिभिः । मंचे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । आयं । इणो लङ् ।

तस्यस्त्रिभिषां तातंतामः । पा० ३. ४. १०१. । इत्यमादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । आडागमः । वृद्धायादेशौ । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । सिंधुं । स्याद् प्रसवणे । निदित्यनुवृत्तौ स्तंभेः संप्रसारणं धञ् । उ० १. १२. । इत्युप्रत्ययो धकारस्यांतादेशः । निच्चादायुदात्तः । आवदन । वद व्यक्तायां वाचि । लटः शतृ । शपः पित्वाद्युदात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुकस्वरिण धातुस्वर एव शिष्यते । आडा सह जुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतिष्ठत । उपाश्वचकरणे । पा० १. ३. २५. । इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः । वन षण् संभक्ती । असुन् । आमंचितस्य चिति निघातः । विदुः । विद् ज्ञाने । लट् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति श्लेष् । पादादित्वात् निघातः । संहितायां युष्मत्तत्तत्तुःष्वंतःपादं । पा० ८. ३. १०३. । इति षत्वं । पुना पुरित्युत्तरस्य तकारस्य पुत्वं । तस्य । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्वन्साववर्णेति निषिध्यते । कारवः । कृवापाजीत्यादिना । उ० १. १. । उण् । प्रत्ययस्वरः ॥

मायाभिरिंद्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः । विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां अवांस्युत्तिर ॥ ७ ॥
मायाभिः । इंद्र । मायिनं । त्वं । शुष्णं । अवं । अतिरः । विदुः । ते । तस्य । मेधिराः ।
तेषां । अवांसि । उत् । तिर् ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामकममुरं मायाभिस्तत्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः । यद्वा । तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः । अवातिरः । हिंसितवानसि । एतच्च यास्तेनोक्तं । इंद्रः शुष्णं जघान । नि० ३. ११. । इति । शुष्णं पिप्पु । ऋग्वे० १. १०३. ८. । इत्यादिमंत्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिरा मेधा-वंतोऽनुष्ठितारस्तस्य तादृशस्य ते तव महिमानं विदुः । जानंति । तेषां जानतामनुष्ठिताणां अवांस्यनुत्तिर । वर्धय । केतः केतुरित्यादिवेकादशसु प्रज्ञानामसु माया वयुनमिति पठितं । अवंशब्दं यास्को निर्वर्त्ति । अवं इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. । इति ॥ मायाभिः । माङ् माने । माच्छाससिसूभ्यो यः । उ० ४. १०८. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । मायिनं । मायास्यास्तीति मायी । ब्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । पा० ५. २. ११६. । प्रत्ययस्वरः । शुष्णं । शुष शोषणे । अस्मादंतर्भावितवर्णान्नित्यनुवृत्तौ तृषिशुधिरसिभ्यः क्त्वि । उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । निच्चादायुदात्तः । अतिरः । तरतेर्लङ् इत्यथेन शः । तस्य ङित्वेन गुणाभावादुत इडा-तोरितोत्वं । रपरत्वं । विदुष्टे तस्य । गतमंत्रे गतं । मेधिराः । मिधु मेधु मेधाहिंसनयोः । श्रीणादिक् हरन् । निच्चादायुदात्तः । अवांसि । नञ्प्रियत्वादायुदात्तः ॥

इंद्रमीशानमोजसाभि स्तोमां अनूषत । सहस्रं यस्य रातय उत वा संति भूयसीः ॥ ८ ॥
इंद्र । ईशानं । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूषत । सहस्रं । यस्य । रातयः । उत । वा ।
संति । भूयसीः ॥ ८ ॥

स्तोमाः स्तोतार ऋत्विज ओजसा बलेनेशानं जगतो नियामकमिंद्रमभ्यनूषत । सर्वत्र स्तुतवतः । यस्मिंद्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपेतानि संति । उत वायवा भूयसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः संति । तस्मिंद्रमिति पूर्वचान्वयः ॥ इंद्रं । अजेंद्रेत्यादिना रन् । निच्चादायुदात्तः । ईशानं । लटः शानच् । अदिप्र-भृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । धातोरनुदात्तत्वात्तात्तास्यनुदात्तत्वादिना शानचोऽनुदात्तत्वं । ओजसा । नञ्प्रि-यत्वादायुदात्तः । स्तोमाः । अर्तिसुखित्यादिना मन्प्रत्ययः । निच्चादायुदात्तः । अनूषत । शु स्तुतौ । णो नः । लुङ् । व्यत्ययेन श्च । तस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । ज्ञेः सिच् । अस्य धातोः कुटादित्वेन सिचो ङित्वा-गुणाभावः । इडभावश्छांदसः । दीर्घत्वं च । अडागमः । सहस्रं । कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति द्विती-यावरमुदात्तं । रातयः । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्मुदात्तः । उत । प्रातिपदिकस्वरः । वा । चादिरनुदात्तः । संति । प्रत्ययायुदात्तत्वं । तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति यवृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । स हि व्यवहिते ऽपि भवतीत्युक्तं । भूयसीः । सहस्रादतिशयेन बहुो भूयस्यः । अत्र विभक्त्यस्य सहस्रस्य संनिधिवत्तादुपपद-

त्वप्रतीतिर्दिवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ । पा० ५. ३. ५७. । इति बज्रशब्दादीयसुनौ । बहोर्लोपो भू च बहोः । पा० ६. ४. १५८. । इतीकारलोपः प्रकृतेर्भू इत्यादेशश्च । ईयसुनौ नित्वादायुदात्तत्वं । उगितश्चेति ऊीप् ॥ २१ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि । तत्रापि दूतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो मेधातिथिर्चर्षिः । अपवादाभावादनवर्तमानं प्राग्विघ्नसूपादित्युक्तं गायत्रमेव कंदः । अपिदेवताकत्वं विस्पष्टं । अत एवानुक्रम्यते । अग्निं द्वादश मेधातिथिः काण्व आमेयमग्निनेति पादो ह्यपिदेवतो निर्मथ्य आहवनीयश्चेति । विनियोगस्तु । प्रातरनुवाक आमेये क्रतौ गायत्रे कंदस्यपि दूतमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडेऽपिमीळेऽपि दूतं । आ० ४. १३. । इति सूचितं ॥ तथा पुष्यषडहस्य द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । पुष्यस्याभिज्ञवेनोक्ते अहनी इति खंडे सूचितं । अग्निं दूतमिति द्वितीये । आ० ७. १०. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वपि दूतमित्येका नमः प्रवक्तु इति खंडे सूचितं । ईकेन्यो नमस्यस्त्रिरोऽपि दूतं वृणोमहे । आ० १. २. । इति ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं ॥ १ ॥

अग्निं । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुं ॥ १ ॥

अपेर्दूतत्वमेतच्चान्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते । अपिदेवानां दूत आसीदुशनाः काव्योऽसुराणां । तै० सं० २. ५. ८. ५. । इति । तादृशं देवदूतमग्निमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे । संभजामः । कीदृशं । होतारं देवानामाहुतारं विश्ववेदसं सर्वधनोपेतं अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं शोभनकर्मणां शोभनप्रज्ञं वा । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदस्त्वन्द्ः पठितः । होतारं । ऊञ् सधायां शब्दे च । तात्तरीत्यादिषु तु । बज्रत्वं कंदसीति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः । नित्वादायुदात्तः । विश्ववेदसं । बज्रग्रीही विश्वं संज्ञायाम् । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । सुक्रतुं । कत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्यायुदात्तत्वं ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवंत विश्रपतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥ २ ॥

अग्निंऽअग्निं । हवीमभिः । सदा । हवंत । विश्रपतिं । हव्यऽवाहं । पुरुऽप्रियं ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा बज्रविधत्वमभिप्रेत्यापिमग्निमिति वीप्सा । तं हवीमभिराहुतानकरणैर्मन्त्रैः सदा हवंत । निरंतरमनुष्ठातार आहुयन्ति । कीदृशं । विश्रपतिं विश्रं प्रजानां होत्रादीनां पालकं हव्यवाहं यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान्प्रति वोढारं । अत एव पुरुप्रियं बहूनां प्रीत्यास्पदं ॥ अग्निमग्निं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमाग्नेडितमित्युत्तरस्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः । ऊञ् सधायां शब्दे च । आहुतानकरणभूतेषु मंत्रेषु स्वयंपारस्वातंत्र्यात्कर्तृत्वविवक्षयान्तेभ्योऽपि दृश्यं इति कर्तरि मनिन् । तस्य क्वादस ईडागमः । बज्रत्वं कंदसीति धातोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । नित्वादायुदात्तत्वं । सदा । सर्वैकान्येत्यादिना । पा० ५. ३. १५. । सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति सभावः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । हवंत । ऊञो लट् । इत्यांतादेशः । टेरेत्वाभावस्कृत्कंदसः । शपि बज्रत्वं कंदसीति संप्रसारणं । तिङ्गुतिङ् इति निघातः । विश्रपतिं । पत्याविश्रय इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते परादिस्कंदसि बज्रत्वमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्च । पा० ३. २. ६४. । इति ण्विप्रत्ययः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुप्रियं । पुरुणां प्रियं । समासांतोदात्तत्वं ॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे । असि होता न ईडाः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तऽबर्हिषे । असि । होता । नः । ईडाः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जज्ञानोऽरक्षोऽत्यन्तस्त्वं वृक्तबर्हिष आस्तरणार्थं क्षिप्तेन बर्हिषा युक्ताय तं यजमानमनुग्रहीतुमिह

कर्मणि हविर्भुजो देवाना वह । नोऽस्मदर्थं होता देवानामाह्वाता खमीड्यः सुख्योऽसि ॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति इत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । जज्ञानः । जनी प्रादुर्भवे । लिटः कानच् । गमहनेत्युपधाऽलोपः । द्विवचनेऽचि । पा० १. १. ५९. इति तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विवचनं । चित्वा-दंतोदात्तः । वृक्तवर्हिषे । औत्रस्य क्तेने । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । यस्य विभाषितोऽप्रतिषेधः । वृक्तं बर्हिष्ये यजमानाय येन वा अत्विजा । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । असि । अस्तेः सिप् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तासस्त्योर्लोपः । पा० ७. ४. ५०. इति सकारस्य लोपः । पादादित्वात्त्र निघातः । होता । ह्यतेस्ताच्छी-त्यादिषु तृन् । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । नित्वादायुदात्तः । ईड्यः । ईड सुती । अहलोर्हत् । पा० ३. १. १२४. तित्स्वरिति प्राप्त ईडवद्वृशंसदुहां ण्यतः । पा० ६. १. २१४. इत्यायुदात्तत्वं ॥

ताँ उ॒श॒तो वि बो॒धय॒ यद॒ग्ने यासि॑ दू॒त्यं । दे॒वैरा स॑न्ति ब॒र्हिषि॑ ॥ ४ ॥

तान् । उ॒श॒तः । वि । बो॒धय॒ । यत् । अ॒ग्ने । यासि॑ । दू॒त्यं । दे॒वैः । आ । स॑न्ति । ब॒र्हिषि॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणाहृत्यं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात्कारणादुशतो हविः कामयमाना-स्तान्देवान् हविःस्वीकारार्थं वि बोधय । विबोधय च बर्हिष्यस्मिन्कर्मणि तेदेवैः सह आ सन्ति । आसीद । आगत्योपविश ॥ तान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां इत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः । वशं कांती । लट् । शतु । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । यद्विष्यत्यादिना संप्रसारणं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्त्युदात्तत्वं । यासि । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्म वा दूत्यं । दूतस्य भागकर्मणी । पा० ४. ४. १२०. इति यत् । तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनाव इति प्राप्तमायुदात्तत्वं सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्ते इति निवर्तते । अतस्त्वित्स्वरितमित्येव भवति । शेषनिघातः । सन्ति । सीदसि । पद्वि शरणगत्यवसादनेषु । लट् । सिप् । शपो बङ्गलं कंदसीति लुक् । न लुमतांगस्थेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाथित्यादिना । पा० ७. ३. ७८. सीदादेशो न भवति । बर्हिषि । वृह वृहि वृद्धौ । वृहेर्नलोपश्च । उ० २. ११०. इतीसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणैकार उदात्तः ॥

घृ॒ताह॑वन दी॒दिवः॒ प्रति॑ ष्म॒ रिष॑तो द॒ह । अ॒ग्ने त्वं र॑क्ष॒स्विनः॑ ॥ ५ ॥

घृ॒तऽआ॑ह॒वन । दी॒दि॒वः । प्रति॑ । स्म॒ । रिष॑तः । द॒ह । अ॒ग्ने । त्वं । र॑क्ष॒स्विनः॑ ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाह्वयमान दीदिवो दीप्यमानामे त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् शत्रून्-त्यस्माकं प्रतिकूलान्दह स्म । सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतेनाह्वयतेऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । अत्र जुहोतिरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्गतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं । अतो नैषा तृतीया च होस्कंदसि । पा० २. ३. ३. इति कर्मणि तृतीया । किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८. इति करणवाचिन्येव । अतः कर्तृकरणे कृता बङ्गलं । पा० २. १. ३२. इति समासः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्नायामामंत्रितस्य चेत्यायुदात्तत्वं । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः क्लृप् । तस्य वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादिडभावः । द्विवचनं । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः । क्लृप् । कित्वाब्रुणाभावः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संबुद्धौ बुगिदचामिति नुम् । संयोगांतस्य लोपः । पा० ८. २. २३. इति सकारलोपे नकारस्य मतुवसो हः संबुद्धौ कंदसीति इत्वं । विसर्गः । पदात्परत्वादांमंत्रितनिघातः । ननु पूर्वामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वात्पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः । न च नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ८. १. ७३. इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । उभयोरपिपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिः । पा० २. १. १. इति च नियमात्पूर्वस्य न परांगवद्भावो धेनैकपक्षेन निघातः स्यात् । अत एव होडे रंतेऽदिते सरस्-तीत्यादी । तै० सं० ७. १. ६. ८. पृथक् पृथगायुदात्तत्वमिति । उच्यते । अत्र दीदिव इति नापिपदस्य विशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव व्योतनार्थं । घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादपिपदवि-षणता । तत्र दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामंत्रिते समानाधिकरणे इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषे-

धानिघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्यात्सुबामञ्चित इति परांगवज्जावे शेषनिघा-
तेनापि स्वरोपपत्तिरिति । इडे रंत इत्यादी तु नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यं । रिषतः । ऋष रिष हिंसार्था
इति । भीवादिकस्य ऋतः शब्दादेशे शपि ह्वांसो गुणाभावः । तीदादिकस्य वा ऋश रिष हिंसायामित्यस्य
ह्वांसं षत्वं । विकरणस्य शस्य ङित्वाभुणाभावः । रचस्शब्दादस्मायामेधासजो विनिः । पा० ५. २. १२१. इति
मत्वर्थो विनिः । तस्य प्रत्ययाबुदात्तत्वं ॥

अग्निमन्थनेऽग्निनापिः समिध्यत इत्येषानुवचनीया । प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित इति खंडे सूचितं । अग्निनापिः
समिध्यते त्वं ह्यपि अग्निना । आ० २. १६. इति ॥ एषैवाग्निमत इत्यस्यानुवाक्या । अथापेय्य इति खंडेऽभावपि-
प्रणयन इत्युपक्रम्य सूचितं । यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतान्यग्निनापिः समिध्यते । आ० ३. १३. इति ॥

अग्निनाग्निः समिध्यते क्विर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुहास्यः ॥ ६ ॥

अग्निना । अग्निः । सं । इध्यते । क्विः । गृहऽपतिः । युवा । हव्यऽवाट् ।
जुहुऽआस्यः ॥ ६ ॥

अग्निराहवनीयाख्यस्तस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते । सम्यक् दीयते ।
कीदृशोऽपिः । कविर्मेधावी गृहपतिर्यजमानगृहस्य पालको युवा नित्यतरुणो हव्यवाट् हविषो वोढा जुहास्यो
जुहुरूपेण मुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा । यु मिश्रणे । कनिन्युवृषित-
चिराजिधन्विबुप्रतिदिव इति कनिन् । नित्वादाबुदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । वहश्चेति ष्विप्रत्ययः ।
णिच्त्वादुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात्कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहास्यः । ह्यतेऽनयेति जुहः । ऊवः
सुवच्च । उ० २. ६०. इति क्तिप् । तत्संनियोगाद्दीर्घः । सुवज्जावाह्विर्भावः । चुत्वज्जन्त्वे । प्रादिपदिकस्वरेणां-
तोदात्तः । जुहुरास्यं यस्येति बज्जब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शेषनिघातः । यणादेश उदा-
त्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. इत्याकारः स्वरितः ॥ २२ ॥

क्विमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनं ॥ ७ ॥

क्विं । अग्निं । उप । स्तुहि । सत्यऽधर्माणं । अध्वरे । देवं । अमीवऽचातनं ॥ ७ ॥

हे सोतुसंध अध्वरे कृतावग्निमुप स्तुहि । उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशं । क्विं मेधाविनं सत्यधर्माणं सत्यव-
दनरूपेण धर्मेणोपेतं देवं द्योतमानं अमीवचातनममीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं ॥ सत्यं धर्मो
यस्येति सत्यधर्मा । धर्मादनित्यं केवलात् । पा० ५. ४. १२४. इत्यनिच् समासांतः । अंतःपदेन तस्य समासत्वा-
भिधानाद्बज्जब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दोऽम रोग इत्यस्मात् शेषवायद्बज्जि-
ह्वायीवाप्यामीवाः । उ० १. १५४. इति वन्प्रत्यय ईडागमे च निपातितः । नित्वादाबुदात्तः । चते चदे याचने
चेत्यस्माद्विंसार्थात् णिजंताब्रवादिवात् ल्युः । पा० ३. १. १३४. योरनादेशः । पा० ७. १. १. शेरनिटीति
णेलीपः । लितीति धातोरकारस्योदात्तत्वं । न च स्वरि कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवज्जावः । न पदांतद्विर्वचने-
त्यादिना प्रतिषेधात् । पा० ३. १. ५८. अमीवानां चातन इति समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वां । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतं । देव । सपर्यति । तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हे अपि देव यो हविष्पतिर्यजमानो देवदूतं त्वां सपर्यति परिचरति तस्य यजमानस्य प्राविता भव स्य ।
अवस्थं रक्षको भव ॥ ह्यत इति हविः । अर्चिमुचोत्यादिना । उ० २. १००. इति । प्रत्ययस्वरेणकार उदात्तः ।
हविषः पतिर्हविष्पतिः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । पा० ८. ३. ४५. इति षत्वं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । सपरशब्दात्काङ्क्षादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. इति यक् । धातुप्रकारणानुप्रतिषेधादर्थयक्कः

कित्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य यक आर्धधातुकत्वे सत्यतो लोप इति लोपः । सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन्पूर्वस्थातो गुण इति परपूर्वत्वं । यकः प्रत्ययस्वरिणो-
दात्तत्वं । शप्ता सहैकादेशस्त्रीकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्ता-
न्त्रित्वमिति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या यो अग्निं देववीतये इत्येषा । अथापेक्ष्य
इष्टय इति खंड सूत्रितं । यो अग्निं देववीतये कुवित्सु नो गविष्टये । आ० ३. १३. इति ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवासति । तस्मै पावक मृळय ॥९॥

यः । अग्निं । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविवासति । तस्मै । पावक । मृळय ॥९॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयागार्थमग्निमाविवासति अग्नेः
समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति हे पावकाग्ने तस्मै मृळय । तं यजमानं मुखय ॥ देववीतये । वी गति-
प्रजनकात्यश्रनखादनेष्वित्यस्मादश्रनार्थात् क्तिन् । देवानां वीतिर्यस्मिन्याग्ने स देववीतिः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । हविष्मान् । नक्षिषयस्यानिसंतस्येति पर्युदासाद्विशब्दोऽतोदात्तः । मनुषः सर्वानुदात्तत्वात्स
एव शिष्यति । आविवासति । वा गतिगंधनयोः । अस्मादंतर्भावितत्वर्यथादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् । आह्वा-
नेच्छा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति विवासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघंटौ पठितः । द्विभावः । अभ्यासस्य ब्रह्मः ।
सम्यतः । पा० ७. ४. ७९. इतीत्वं । ज्ञित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्ता-
न्त्रित्वमिति प्रतिषेधात् । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. इत्याडो निघातः । सह सुपा । पा० २. १. ४. ।
इत्यत्र सहेति योगविभागादाडस्तिङा सह समासे समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिर्क्कंदसि बङ्गलमित्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं । तस्मै । क्रियायहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. इति संप्रदाने चतुर्थी ॥

पवमानेष्टावपेः पावकस्यानुवाक्या स नः पावक दीदिव इति । पौरुषमासेनेष्टिपशुसोमा उपदिष्टा इति
खंडे सूत्रितं । स नः पावक दीदिवोऽपि पावक रोचिषा । आ० २. १. इति ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥१०॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । उप । यज्ञं । हविः ।
च । नः ॥१०॥

हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थमिह देवयजनदेशे देवाना वह । ततो नो
ऽस्मदीयं यज्ञं तत्त्वं हविश्चोप देवसमीपे प्रापयेति शेषः ॥ दीदिवः । दिवु क्रीडादौ । कंदसि लुङ्लङ्लिट्
इति वर्तमाने लिट् । कसुः । द्विभावो हलादिशेषः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्थभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्त्रेका-
जाह्नसामिति नियमाद्वसोरिट्प्रतिषेधः । लोपो व्योर्वलीति वकारलोपः । संवृद्धावुगिद्वामित्यादिना नुम् ।
हल्ङ्यादिलोपः संयोगांतलोपः । मनुषसोरिति हत्वं । विसर्गः । अग्ने । पादादित्वात्त निघातः । देवाँ इहेत्यत्र
दीर्घादटि समानपाद इति हत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति
रोर्यकारः । लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वादानुणो न भवति । इह । इदमो हः । पा० ५.
३. ११. इति सप्तम्यन्ताद्वप्रत्ययः । इदम इप् । पा० ५. ३. ३. तद्वितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो धातुप्रातिप-
दिकयोः । पा० २. ४. ७१. इति सप्तम्या लुक् । तद्वितश्चासर्वविभक्तिः । पा० १. १. ३८. इत्यव्ययसंज्ञायामव्यया-
दाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. इत्युत्तरस्याः सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषं ॥११॥

सः । नः । स्तवान् । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिं । वीरऽवती । इषं ॥११॥

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वक्षीरप्यसंपादितेन गायत्रेण गायत्रीच्छंदस्तेनानेन सूक्तेन स्तवानः स्तूयमानः

स त्वं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वीरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमन्नं चा भर । संपादय ॥ स्वानः । पुञ्
सुती । धात्वादिः षः सः । स्वरितञित इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । कर्तरि शप् । वज्रत्वं कंदसीति लुगभावः ।
गुणावादेशी । आने मुक् । पा० ७. २. ८२. । इति मुप भवत्यनित्यमागमशासनमित्यागमानुशासनस्यानित्यत्वात् ।
शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शानचश्चित्वाद्तोदात्तस्यादुपदेशाच्छपः परत्वाद्भसार्वधातुकागुदात्तत्वं । धातुस्वर
एव शिष्यते । भर । ह्यहोर्भ्रं कंदसि । पा० ८. २. ३२. १. । इति भत्वं । गायत्रेण । गायत्र्याः संबन्धि गायत्रं ।
तस्येदं । पा० ४. ३. १२०. । इत्यणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा । नवशब्दादातिशायनिक ईयमुन्प्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । वीरवतीं । मनुब्डीपोः पित्वाद्गुदात्तत्वं । अकारः प्रातिपदिकस्वरिणोदात्तः ॥

अग्नें शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्नें । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः । इमं । स्तोमं । जुषस्व । नः ॥ १२ ॥

हे अग्ने शुक्रेण शोचिषा त्वदीयश्वेतवर्णदीप्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वत्कृतसर्वदेवताह्वानसाधनस्तोचैश्च
युक्तस्त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं शोचविशेषं जुषस्व । सेवस्व ॥ विश्वशब्दो विश्वः क्लृप्तो नित्वादाद्युदात्तः ।
देवहूतिभिः । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । चित्वाद्तोदात्तः । देवानां हृतय आह्वानान्यासु सुतिष्विति देवहृतयः
सुतयः । वज्रवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सूयतेऽनेनेति स्तोमः । अर्तिसुखित्यादिना मन् । नित्वादाद्यु-
दात्तः ॥ ॥ २३ ॥

सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाप्नीमूक्तं । तस्य काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । गायत्रं कंदः । प्रत्युचं
प्रतीयमानाः समिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं ख्यामृषिं कंदश्चानुवृत्तिव-
नात्सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः । सुसमिद्ध इतीध्मः समिद्धो वापिसनूनपान्नराशंस इको बर्हिर्देवीर्दार
उपासानक्ता दैव्यो होतारौ प्रचेतसी तिस्रो दैव्यः सरस्वतीकाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति
प्रत्युचं देवता एतदाप्नीमूक्तमिति ॥ विनियोगसु पशौ सुसमिद्धो न आ वहेति काण्वमाप्नीमूक्तं । एकादश
प्रयाजा इति खंडे सूचितं । समिद्धो अथेति सर्वेषां यथर्षि वा । आ० ३. २. । इति ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते । होतरिति । पावक ।
यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवाना वह । हे पावक
शोधक होतर्होमनिष्पादकापि यक्षि च । यज च ॥ सुसमिद्धः । समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात्प्रादि-
समासः । शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण वज्रत्वं । पा० २. १. ५७. । इति समिद्धपदेन कर्मधार-
यसमासः । सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरिणोदात्तः । कर्मधारयेऽनिष्ठा । पा० ६. २. ४६. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात्प्रादिसमासे गतिरन्तर इति समो यदुदात्तत्वं तदेव छदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँ अग्ने । पूर्ववद्रूपत्वानुनासिके । हविष्मते । हविरस्या-
सीति मनुप । तसी मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. । इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वान्न इत्वं । होतःपावकशब्दयो-
रामन्त्रितयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वये परस्परमसामर्थ्यात्परांगवद्भावाभावात् तन्निबन्धनमेकत्वर्थे । न च
द्वितीयस्यामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेनैकत्वर्थे । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्य-
रत्वाभावात्प्रादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वं ।
अत एवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि न परांगवद्भाव इति नैकत्वर्थसिद्धिः । अतो होतरिति विशेष्यं । अतः
पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वाद्भोतरिति विशेष्यं । तच्च सामान्यवचनमिति नामन्त्रिते
सामानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्पदात्यरत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामन्त्रितस्याष्टमिकनिघातेन वा
परांगवद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि । यजेर्लोऽः सिपि वज्रत्वं कंदसीति शपो

लुक् । व्रथादिना षत्वं । षडोः कः सि । पा० ८. २. ४१. इति कत्वं । सेहिरादेशश्चादसत्वात् भवति । सिपः पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । न च तिङ्कुतिङ इति निघातः । पूर्वस्य पावकस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् । अत एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेन्न । यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात् । ननु नामन्त्रिते सामानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं । न च पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः । यक्षिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात् । होतःपदकार्यमविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वादविद्यमानवदेवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वान्तदपेक्षया यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यं । अत्र यक्षीत्यस्य चशब्दपरत्वाच्चादिषु च । ८. १. ५८. इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

मधुमंतं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमंतं । तनूऽनपात् । यज्ञं । देवेषु । नः । कवे । अद्य । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे कवे मेधाविन् अपि तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं मधुमंतं रसवंतं यच्च हविर्वीतये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि । कुरु । प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमंतं । फलिपाटिनमिमनिजनां गुकपटिनाकिधतश्च । उ० १. १९. इति मन्यतेरुप्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् । आमन्त्रितनिघातः । अद्य । सद्यःपरुदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थे यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुप इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सेहिरादेशः । धिन्विक्कण्वोरश्चेति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाच्चूपधगुणो न भवति । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. इति हेर्नुप भवत्युतश्च प्रत्ययाच्छंदो वाचचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति वचनात् । तिङ्कुतिङ इति निघातः । वीतये । मंत्रे नृषेपपचमनविदभुवीरा उदात्त इति क्तिन्नुदात्तः ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप हूये । मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥ ३ ॥

नराशंसं । इह । प्रियं । अस्मिन् । यज्ञे । उप । हूये । मधुऽजिह्वं । हविःऽकृतं ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमपिसुप हूये । आह्वयामि । कीदृशं । प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा हविष्कृतं हविषो निष्पादकं ॥ नराशब्दो नृ नय इत्यस्मादवंतः । प्रत्ययस्य पित्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । शंसंत्वस्मिन्निति शंसः । हलश्च । पा० ३. ३. १२१. इत्यधिकरणे घञ् । नराणां शंस इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४०. इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । अत एव वनस्पत्यादिषु पाठान्नराशब्दस्य दीर्घत्वं । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीशादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । प्रीणातीति प्रियः । इगुपधञ्चाप्रीकिरः क इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । हूये । निघातः । मधुजिह्वं । मधुशब्दस्याद्युदात्तत्वमुक्तं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं । हविः करोतीति हविष्कृत । क्तिपि ऋत्वस्य तुक् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अग्नें सुखतमे रथे देवाँ ईळित आ वह । असि होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्नें । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह । असि । होता । मनुःऽहितः ॥ ४ ॥

इदृशब्दाभिधेय हे अग्ने ईळितोऽस्माभिः सुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतो कस्मिंश्चिद्ध्ये देवान्स्थायित्वा कर्मभूमावा वह । इदृशब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीळित इति विशेषणं । मनुर्हितो मनुना मंत्रेण

मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽच स्थापितस्त्वं होता देवानामाहुतासि ॥ सुखतमे । सुखमस्मिन्नस्तीति मनुष्यः । तस्य गुणवचनेभ्यो मनुषो लुप्तत्वः । पा० ५. २. ९४. ३. इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुखतमः । तमपो ऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे । रमु क्रीडायां । रमतेऽस्मिन्निति रथः । हनिकुषिनीरमिकाश्रिभ्यः कथन् । उ० २. २. इति कथन् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २. १०. इतीदृशप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशित्यादिना । पा० ६. ४. ३७. मकारलोपः । नित्वादायुदात्तत्वं । ईकितः । ईड सुती । निष्ठिति क्तः । इडागमः । तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति क्तत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः । भोभगो इत्यादिना रोयत्वं । तस्य लोपः श्रांक्त्वस्येति लोपः । तस्यासिद्धत्वादानुषो न भवति । आ । निपातत्वादायुदात्तः । असि । अस भुवि । लटः सिप् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तासस्थोलोप इति सकारस्य लोपः । होता । ताक्कीत्ये तुन् । सौ अदुशन इत्यादिना । पा० ७. १. ९४. अनङ् । ङित्त्वादन्तादेशः । अमृन्नित्यादिना । पा० ६. ४. ११. उपधादीर्घः । हल्ङ्यादिलोप-नलोपी । नित्वादायुदात्तः । मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । मन ज्ञाने । मृत्स्वृत्तिह्रिव्यसिबसिह्रिक्लिदिबन्धि-मनिभ्यश्च । उ० १. १०. इत्युप्रत्ययः । तत्र निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादायुदात्तः । हितः । दधातेर्निष्ठिति कर्मणि क्तः । दधातेर्हितः । पा० ७. ४. ४२. इति हिरादेशः । मनुना हित इति समासे तृतीयायाः स्थाने सुपां सुलुगित्यादिना स्वितादेशः । तस्य क्तत्वं । लुगभावस्कृदांसः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सृणीत बर्हिर्नानुषघृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षुणं ॥ ५ ॥

सृणीत । बर्हिः । आनुषक् । घृतऽपृष्ठं । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्षुणं ॥ ५ ॥

हे मनीषिणो बुद्धिमंतः अस्त्वित्यो बर्हिर्दर्मं सृणीत । वेदेरुपर्याच्छादयत । अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः सूच्यते । कीदृशं बर्हिर्नास्तरणीयं । आनुषक् अनुक्रमेण सक्तं परस्परं संबद्धं घृतपृष्ठं । घृतपूर्णानां सुचां बर्हि-यासादितत्वाद्घृतं पृष्ठ उपरिभागे यस्य बर्हिषस्तद्वृत्तपृष्ठं । यत्र यस्मिन्बर्हिषमृतस्यामृतसमानस्य घृतस्य चक्षुणं दर्शनं भवति । यद्वा । मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्याग्नेर्दर्शनं भवति । तद्वर्हिः सृणीतेति पूर्वचान्वयः ॥ सृणीत । सृज् आच्छादने । लोणमध्यमपुरुषस्य वज्रवचनं । लोटो लङ् । पा० ३. ४. ८५. तस्यस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. इति थस्य तादेशः । क्र्यादिभ्यः आ । ई हल्यघोः । पा० ६. ४. ११३. इतीत्वं । अवरणाक्षिति वक्तव्यं । का० ८. १. १. इति एत्वं । प्वादीनां ह्रस्वः । पा० ७. ३. ८०. इति धातोर्ह्रस्वत्वं । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्व-मन्यत्र विकरणेभ्यः । अतस्तिड एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । बर्हिः । वृद्धेर्नलोपश्च । उ० २. ११०. इतीत्प्रत्ययन-लोपी । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । आ समन्तादनुषजतोत्यानुषक् । षञ्ज संगे । धात्वादेः षः सः । क्लिप्तेति क्लिप् । अनिदितां । पा० ६. ४. २४. इति लोपः । आङन्वीरूपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः । उपसर्गात्सुनोती-त्यादिना षत्वं । घृतपृष्ठं । घृ चरणदीप्त्योः । निष्ठिति क्तः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनीषिणः । आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य । न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं । वज्र-व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ति नञो जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । चक्षुणं । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । वागभिव्यक्तिवाचो धातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति । ल्युट् च । पा० ३. ३. ११५. इति भावे ल्युट् । योरनादेशः । तस्यार्धधातुकत्वाच्चक्षिङः ख्याञ् । पा० २. ४. ५४. इति ख्याञादेशे प्राप्तिऽसनयोश्च । पा० २. ४. ५४. १०. इति प्रतिषेधः ॥

वि श्रयंतामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । श्रयंतां । अमृतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः । अद्य । नूनं । च । यष्टवे ॥ ६ ॥

द्वारो यज्ञशालाद्वाराणि वि श्रयंतां । कपाटोद्घाटनेन विव्रियंतां । कीदृशः । अमृतावृध अतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यो देवीर्द्यौतमाना असश्चतोऽसश्चत्वं उद्घाटनेन प्रवेष्टुपुरुषसंगरहिताः । यद्वा । असश्चतः प्रवेष्टुपुरुषरहितान्यज्ञगृहास्तपुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमानिन्य एतत्संज्ञिका अपि विशेषमूर्तयो वि श्रयंतां । वि-शेषेण सेवतां । द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं यष्टवे

यष्टुं । चकारादिनांतरेष्वपीति द्रष्टव्यं ॥ ऋतावृधः । ऋतं वर्धयंतोत्यर्थे वृधेरंतर्भावितत्पर्यात्किञ्चेति क्तिप् । उपपदसमासः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधिधातुस्वरैणोदात्तः । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वेन स एव शिष्यते । देवीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । देवशब्दात्पचायजंतात्पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरैणोदात्तः । विभक्त्या सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । असस्यतः । ग्लुन्चु षस्ज गती । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः शचादेशः । द्वाराभावे न विद्यते सस्यतो गच्छंतो धेषु प्राग्वशादिषु तानसस्यतः । अय । सद्यःपरुदित्यादिना यप्रत्ययांतो निपातितः । तद्धितस्यासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्परस्या विभक्तिर्लुक् । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नूनं । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । यष्टवे । यजस्सुमर्थे सेसेनित्यादिना । पा० ३. ४. ९. । तवेन्द्रत्ययः । ब्रश्चादिना षत्वं । नित्वादाबुदात्तः ॥ २४ ॥

नक्तोषासा सुपेशसास्मिन्यज्ञ उप ह्ये । इदं नो बर्हिःसदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसा । सुपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्ये । इदं । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्द उपःशब्दस्य लोके कालविशेषवाचिनौ । इह तु तत्कालाभिमानिवद्भिर्मूर्तिद्वये प्रयुज्यते । नक्तोषासा नक्तोषोनामिके वह्निमूर्ति अस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञकर्मस्थुप ह्ये । आह्वयामि । किमर्थं । नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामास्तीर्णं बर्हिर्दंभमासदे । आसत्तुं । प्राप्तुं । कीदृशी । सुपेशसा शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तं चोषाश्च नक्तोषसा । द्वितीयादिवचनस्य सुपां मुलुगित्याकारः । मलोप उपधादीर्घश्चांदसी । देवताद्वये च । पा० ६. २. १४१. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतित्स्वरत्वं । सुपेशसा । शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते । पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दो नक्षिपयत्वादाबुदात्तः । बङ्गब्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वस्यापवादत्वेनाबुदात्तं द्यच्छंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आसदे । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । धात्वादेः षः सः । आङ्पूर्वादस्मात्संपदादिभ्यो भावे क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. । प्रादिसमासः । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥

ता मुजिह्वा उप ह्ये होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥ ८ ॥

ता । मुजिह्वा । उप । ह्ये । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची । ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावप्री उप ह्ये । आह्वयामि । नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां । तावुर्भा यजतामनुतिष्ठतां । कीदृशी । मुजिह्वा शोभनजिह्वोपेती । प्रियवचनी शोभनज्वाली वेत्यर्थः । होतारा होमनिष्पादकी दैव्या दैव्या देवसंबन्धिनी । अत एवेमावप्री देव्यहोतुनामकी । कवी मेधाविनी ॥ ता तौ । द्वितीयादिवचनस्य सुपां मुलुगित्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । मुजिह्वा । शोभना जिह्वा ययोस्ती । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पूर्ववदेकादेशस्वरः । संहितायामावादेशः । वस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । होतारा । जुहोतेत्युन् । द्विवचने ऋतो ङि । पा० ७. ३. ११०. । इति गुणः । अमृत्तित्युपधादीर्घः । पूर्ववदाकारः । नित्वादाबुदात्तः । दैव्या । देवानामिमी । देवाद्यञञौ । पा० ४. १. ८५. ३. । इति यञ् । यस्येति चेत्यकारलोपः । जित्वादिर्नित्यमित्याबुदात्तः । पूर्ववदाकारः । यक्षतां । यजतां । लोटि शपि परतः सिञ्चङ्गलं लोटि बङ्गल्यहणात्सिप् । कुलचर्त्तवत्वानि ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदंत्वसिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयः । भुवः । बर्हिः । सीदंतु । असिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टेऽन्येष्वप्रीमूर्तिषु सदृशेष्विळा सरस्वती भारतीत्याकां तत्वात् । इळादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्तयस्तिस्रो देवीर्दीप्यमाना बर्हिर्वेद्यामास्तीर्णं सीदंतु । प्राप्तुवंतु । कीदृशः । मयोभुवः मुखोत्पादिका असिधः शोषेण चयेण वा रहिताः ॥ इळा । ईड स्तुतौ । छांदसं ह्रस्वत्वं ।

क्रिप् । धातुस्वरः । टापं चापि हलन्तानां यथा वाचा दिशा निश्चिती टाप । सरस्वती । सरोऽमुनंतो नित्वा-
दाबुदात्तः । तदस्मात्सीति मनुष्य । अदुपधत्वात् । तसौ मत्वर्थ इति भवेन पदत्वस्य बाधितत्वाद्बुदात्तभावः ।
उगितश्चेति डीप् । मनुष्योऽपी पित्वादनृदात्तौ । मही । महतीशब्दे तकारलोपश्चादसः । यस्मिन् चेत्यकार-
लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण डीप् उदात्तत्वं । तिस्रः । विशब्दाज्जसि चिचतुरोः स्त्रियां तिष्ठचतश्च । पा० ७.
२. ९९. इति तिस्रादेशः । अचि र ऋतः । पा० ७. २. १००. इति रेफादेशः । तिष्ठभ्यो जसः । पा० ६. १. १६६. ।
इति जस उदात्तत्वं । देवीः । देवानां पत्यो देव्यः । पुंयोगादाख्यायामिति डीष् । यस्मिन् चेत्यकारलोपः ।
प्रत्ययस्वरिण डोष उदात्तत्वं । जसि दीर्घाज्जसि च । पा० ६. १. १०५. इति निषिद्धं दीर्घत्वं वा कृंदसीति
पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः । मीच् हिंसायां । हिंसति दुःखमिति सुखं मयः । तद्भावयंतीति मयोभुवः ।
अतर्भावितर्थ्याङ्गुवः क्रिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बर्हिः । वृहेर्नलोपश्चेतीति प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सीदंतु ।
षट् विशरणादी । पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । अस्तिधः । सिधेर्हिंसार्थस्य श्रोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावि
क्रिपि नञा वज्रव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पत्नीसंयात्रे त्वष्टुः पुरोनुवाक्येह त्वष्टारमयियमिति । शं युवाकाय संप्रेषित इति खंडे सूचितं । सं ते
पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमयियं । आ० १. १०. इति ॥

इह त्वष्टारमयियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारं । अयियं । विश्वरूपं । उप । ह्वये । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्निमिह कर्मण्युप ह्वये । कीदृशं । अयियं श्रेष्ठं विश्वरूपं वज्रविधिरूपोपेतं । सोऽस्माकं
केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारं । तच्च त्वष्टु तनुकरणे ।
तुन । स्वरतिसूतिसूयतिधुजूदितो वा । पा० ७. २. ४४. इतीडभावपक्षे स्त्रोः संयोगाद्योरंते च । पा० ८. २. २९. ।
इति ककारलोपः । इत्वं । द्वितीयैकवचने ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणेऽमृत्तित्वादिनोपधाया दीर्घः ।
तुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । अयियं । अयादित्यनुवृत्तौ घच्छौ च । पा० ४. ४. ११७. इति घच् । आयनेयीत्या-
दिना । पा० ७. १. २. घकारस्य इयादेशः । यस्मिन् लोपः । आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धार्थं । पा० ७. १.
२. १. इत्युपदेशिवद्भावत्वात्तयाबुदात्तत्वाद्द्वचनत्वात्ततोदात्तत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि त्वष्टृत्यत्रत्वेन
यस्य । त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत । तै० सं० ६. १. ८. ५. इति श्रुतेः । विश्वशब्दस्याबुदात्तत्वात्पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते वज्रव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अस्माकं । अमु क्षेपणे ।
युष्यसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३८. प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः । षष्ठीवज्रवचनमाम् । अत्र परमपि योऽचि । पा० ७.
२. ८९. इति यत्वं बाधित्वा नित्यत्वात्प्रतिपदविधित्वाच्चात्र आकमादेशे कृते । पा० ७. १. ३३. अनादेश इति
निषेधेन । पा० ७. २. ८६. यत्वाभावाच्छेषे लोप इति दकारलोपेऽकारांतत्वेन पश्चात्प्राप्तस्यापि सुटः । पा० ७.
१. ५२. साम इति निर्देशे स्थानिन्यंतर्भावेन निवृत्तिः । एवमर्थ एव हि साम इति समुद्रनिर्देशः । केवलः ।
वृषादेराकृतिगणत्वादाबुदात्तः ॥

अवं सृजा वनस्पते देवं देवेभ्यो हविः । प्र दातुरस्तु चेतनं ॥ ११ ॥

अवं । सृज । वनस्पते । देवं । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनं ॥ ११ ॥

हे वनस्पते एतन्नामकापि देव हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरव सृज । समर्पयेत्यर्थः । प्र दातुर्यज-
मानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते । आमंत्रितनिघातः । देव । पादादित्वाच्च
निघातः । षाष्ठिकमामंत्रिताबुदात्तत्वं । हविः । इसः प्रत्ययस्वरः । दातुः । ददातिस्मृच् । चित इत्यंतोदात्तः ।
ङसि ऋत उत् । पा० ६. १. १११. इत्युत्वं । एकादेशो रपरत्वं च । रात्सस्य । पा० ८. २. २४. इति सलोपः ।
एकादेशस्वरिणोकार उदात्तः । चेतनं । चिती संज्ञानि । करणे ब्युट् । योरनादेशः । लघूपधगुणः । चितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवाँ उप ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहा । यज्ञं । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहाशब्दो हविष्प्रदानवाची सन् एतन्नामकमपिविशेषं लक्षयति । तदपिसंपादितं यज्ञमिन्द्रायिन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन । कुरुत । तत्र यज्ञे देवानुप ह्वये ॥ कृणोतन । कृवि हिंसाकरण-योश्च । इदित्त्वानुम् । लोएमध्यमबहुवचनस्य तस्यस्थमिपामिति तादेशः । तन्ननप्रनयनास्य । पा० ७. १. ४५. । इति तनवादेशः । शपि प्राप्ते धिन्विष्णोर्योरश्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनिधौगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद्वाक्यस्य लघूपधगुणो न भवति । तनपः पितृत्वाङित्वाद्वा-कारस्य गुणः । इन्द्राय । ऋजेद्वेत्यादिना रन् । नित्वादाबुदात्तः । यज्वनः । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३. २. १०३. । ङसि भसंज्ञायामङ्गोपे प्राप्ति न संयोगाद्वमंतात् । पा० ६. ४. १३७. । इति निषेधः । वनिपः पितृत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । गृहे । यह उपादानि । गृहे कः । पा० ३. १. १४४. । इति कप्रत्ययः । यहिज्येत्यादिना । पा० ६. १. १६. । संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तत्र । चल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । देवाँ उपेत्यत्र संहितायां दीर्घादटीति नकारस्य इत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकार-स्थानुनासिकादेशः । भोभगो इति यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः ॥ २५ ॥

ऐभिरप इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । तच्च सूक्तं बह्वदेवताकं । अत एवा-नुक्रम्यते । ऐभिर्वैश्वदेवमिति ॥ विनियोगस्तु । ब्रूहद्वादशाहस्य प्रथमे कंदोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्र ऐभिरपे दुवो गिर इति सूक्तं । तथा च सूचितं । अथ कंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरपे दुवो गिर इति वैश्वदेवं । आ० ८. ९. इति ॥

ऐभिरपे दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यक्षि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमं पीतये । देवेभिः । याहि । यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अपे ऐभिरस्मिन् यज्ञे संभावितैर्विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैर्देवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्म-दीयां परिचर्या गिरोऽस्मदीयाः सुतीश्च प्रत्या याहि । आगच्छ । यक्षि च । आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनि-र्दिष्टानां देवानामिदमा परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तसुतीयादी । पा० २. ४. ३२. । इत्यशनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । नेदमदसोरकोः । पा० ७. १. ११. । इति भिस ऐसादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न चोडि-दमित्यादिना विभक्तिरुदात्तत्वं तत्रांतोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः । नञिषयस्यानिसंतस्यित्याबुदात्तत्वं । विश्वेभिः । विश्वशब्दो विश्वः कृतं नित्वादाबुदात्तः । बह्वलं कंदसीति भिस ऐस् न भवति । बह्ववचने श्रुत्येत् । पा० ७. ३. १०३. । इत्येत्वं । सोमपीतये । सोमशब्दोऽर्तिसुखित्यादिना मनंतो नित्वादाबुदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्यागि स सोमपीतिः । तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवेभिः । बह्वलं कंदसीति भिस ऐसादेशा-भावः । बह्ववचने श्रुत्येदित्येत्वं । यक्षि । यजिर्लोपः सिप । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिना षत्वं । षडोः कः सीति कत्वं । सेहिरादेशश्चान्दसत्वान्न भवति । सिपः पितृत्वानुदात्तत्वाद्भातुस्वर एव ॥

आ त्वा कणा अहूषत गृणंति विप्र ते धियः । देवेभिरग्रा गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कणाः । अहूषत । गृणंति । विप्र । ते । धियः । देवेभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधावित्रपे कणा मेधाविन ऋत्विजस्त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वामाहूषत । आहूयंति । तथा ते धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणंति । कथयंति । ततो हे अपे देवेभिर्देवैः सहा गहि । आगच्छ । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कण्व ऋभुरिति पठितं ॥ त्वा । त्वामी द्वितोयाया इति त्वादेशः । सर्वानु-दात्तः । कणाः । कण शब्दार्थः । अग्निमुषिलटिकणिलटीत्यादिना कृण् । नित्वादाबुदात्तः । अहूषत । हून्-स्पर्धायां शब्दे च । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । शित्वादात्तनेपदं । इह आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । ज्ञेः सिच् । एकाच इतीदृशप्रतिषेधः । पा० ७. २. १०. । बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । हलः । पा० ६. ४. २. ।

इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । क्वांसत्वादुकारस्य न गुणः । अडागमः । गुणंति । गु शब्दे । लट् । झि । झोऽंतः । अयादिभ्यः आ । प्वादीनां ह्रस्व इति धातोर्ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरान्तः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । अयवर्णाश्चेति वक्तव्यं । का० ८. १. १. । इति णत्वं । तिङः स्वर एव शिष्यते । विप्र । आमंचितनिघातः । ते । अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ तेमयाविकवचनस्य । पा० ८. १. २२. । इति षष्ठ्यासौ इत्यादेशः । देवेभिः । क्वांस ऐसभावः । गहि । गम् गप्पु गतौ । लोटः सिप् । सेह्यपिच्च । कर्तरि शप् । तस्य वज्रत्वं क्वांसीति लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । तस्यासिद्धवद्भावादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुप भवति ॥

इंद्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं । आदित्यान्मारुतं गुणं ॥ ३ ॥

इंद्रवायू इति । बृहस्पतिं । मित्रा । अग्निं । पूषणं । भगं । आदित्यान् । मारुतं । गुणं ॥ ३ ॥

इंद्रादिदेवाभ्यारुतं मरुतां वायूनां संबंधिनं गुणं च हे अग्ने यक्षीति पदद्वयमनुवर्तते ॥ इंद्रश्च वायुश्चंद्रवायू । देवताद्वंद्वे च । पा० ६. ३. २६. । इति प्राप्तस्यानङ् उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. । इति प्रतिषेधः । देवताद्वंद्वे च । पा० ६. २. १४१. । इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादी । पा० ६. २. १४२. । इति निषेधः । समासांतोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिं । तद्वृहतोः करपठ्योश्चोरदेवतयोरभिधायोः सुट् तलोपो वक्तव्यः । म० ६. १. १५७. । इति तलोपः सुडागमस्य । बृहच्छब्दमायुदात्तं केचिद्वर्णयंतीति वामनः । पा रचणे । पातीति पतिः । पातिर्इति । उ० ४. ५७. । प्रत्ययस्वरेणावुदात्तः । समास उभे वनस्यत्यादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४०. । इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । मित्रा । द्वितीयायाः सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः । आदित्यान् । अदितेरपत्वन्यादित्याः । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाख्यः । पा० ४. १. ८५. । प्रत्ययस्वरः । मारुतं । मरुतां विकारः । अनुदात्तादेशः । पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । जित्वादावुदात्तः ॥

प्र वो भ्रियंत इंद्रवो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रप्सा मध्वश्चमूषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियंते । इंद्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः । मध्वः । चमूऽसदः ॥ ४ ॥

हे इंद्रादिदेवा वो युष्मदर्थमिंद्रवः सोमाः प्र भ्रियंते । प्रकर्षेण संपादंते । कीदृशाः । मत्सरास्तृप्तिकराः । मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिर्कर्मणः । नि० २. ५. । इति यास्कः । मादयिष्णवो हर्षहेतवो द्रप्सा विंदुरूपा मध्वो मधुराः चमूषदश्चमूष चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र । व्यवहिताश्च । पा० १. ४. ८२. । इति व्यवहितप्रयोगः । भ्रियंते । भृजो यकि रिङ् शयग्लिङ् । पा० ७. ४. २८. । इति रिङादेशः । हजो वा । ह्यहोभंश्चंदसीति हकारस्य भकारः । इंद्रवः । उन्दी क्लेदने । उंदंति पात्राणीति । निदित्यनुवृत्तावुंदेरिच्चादेः । उ० १. १३. । इत्युप्रत्यय आदेरिच्चादेशः । नित्वादावुदात्तः । मत्सराः । मद तृप्तियोगे । चिदित्यनुवृत्तौ कृधूमदिभ्यः कित् । उ० ३. ७३. । इति सरप्रत्ययः । तितुचतथसिमुसरकसेषु चितीट्प्रतिषेधः । चित्वादंतोदात्तः । मादयिष्णवः । मदी हर्षग्लपनयोः । मदेर्ल्यताश्चिच्छंदसि । पा० ३. २. १३७. । इतीष्णुच् । णेरनिटीति णिलोपे प्राप्तिऽयामंतात्वाथ्येत्विष्णुषु । पा० ६. ४. ५५. । इत्यादेशः । चित्वादंतोदात्तः । मध्वः । मधुशब्द आयुदात्त उक्तः । मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुँल्लिङ्गत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति जसि च । पा० ७. ३. १०९. । इति गुणो न भवति । चमूषदः । चमु क्मु जमु क्षमु अदने । चम्यते भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चम्वः । कृषिचमीत्यादिना । उ० १. ८२. । जः । तत्र सीदंतीति चमूषदः । सत्सूविषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्तिप् । सुषामादेराकृतिगणत्वात्पत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ईळते त्वामवस्यवः कण्वांसो वृक्तबर्हिषः । हविष्मंतो अरंकृतः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वां । अवस्यवः । कण्वांसः । वृक्तऽबर्हिषः । हविष्मंतः । अरंऽकृतः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वामीळते । अत्विजः सुवंति । कीदृशाः । अवस्यवः । अवमं रक्षणं तद्वितुन्देवानिच्छंतः । कण्वांसो मेधाविनो वृक्तबर्हिष आस्तरणार्थं क्षिप्तदग्धो हविष्मंतो हविर्युक्ता अरंकृतोऽसंकर्तारः ॥ ईळते ।

ईड सुतो । अगुदात्तत्वाद्दोः शः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । अस्वादादेशः । टरेत्वं । तास्वगु-
दात्तदित्यादिना लसार्वधातुकस्यागुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । अवस्ववः । अवन्तीत्यवा देवाः । ताम-
तिशयेनेच्छन्ति । सुप आत्मनः क्वच । क्वचि च । पा० ७. ४. ३३. इतीत्वं न भवति । न च्छंदस्वपुचस्व । पा० ७.
४. ३५. इति निषेधात् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्यः । म० ७. १. ५१. २. इति मुक् । क्वाच्छंद-
सीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । कण्वासः । कण शब्दार्थः । कणांति ध्वनन्ति स्तोत्रादि-
पाठेनेति कण्वा च्छत्वजः । अशिप्रुषीत्यादिना क्कन् । नित्वादायुदात्तः । आज्ञसेरमुक् । पा० ७. १. ५०. ।
इत्यमुक् । वृक्तवर्हिषः । वृक्तमुक्तं । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मन्तः । हविरेषामसीति हविष्मन्तः ।
तसौ मत्वर्थ इति भत्वेनापदत्वात्त्वं । अरंक्रतः । अलंजुर्वन्तीत्यरंक्रतः । क्रिषेति क्रिप् । इस्वस्व तुक् । कपि-
लकादीनां संज्ञाच्छंदसोर्वा लो रत्वमापद्यते । पा० ८. २. १८. ३. इति लकारस्य रेफादेशः ॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्नयः । आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतऽपृष्ठाः । मनऽयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां येऽश्वा रथेन वहन्ति । कीदृशाः । घृतपृष्ठाः पृष्ठांगत्वेन दीप्तपृष्ठा मनोयुजो मनःसंकल्प-
मात्रेण रथे युज्यमाना वह्नयो वोढारः । तैरश्वैः सोमपीतये सोमपानहेतुयागार्थं देवाना वहन्ति शेषः ॥
घृतपृष्ठाः । घृ चरणदीप्त्योः । घृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बङ्गव्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनसा युजत इति मनोयुजः । च्छत्विर्दधुगित्यादिना क्कन् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इत्यनुदात्तत्वादेशः । वहन्ति । शप्तिङोरनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । यद्वृत्तयोगान्निघाता-
भावः । वह्नयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चिन्नुयुद्धग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५१. इति निप्रत्ययः । तस्य नित्वा-
दायुदात्तत्वं । सोमपीतये । उक्तं । सकारि परतो नकारस्य संहितायां नञ् । पा० ८. ३. ३०. इति धुडागमः ।
खरि च । पा० ८. ४. ५५. इति चत्वं । चयो द्वितीयाः शरि पीष्करसादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. इति द्विती-
यस्यकारः ॥ ॥ २६ ॥

तान्यजचाँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजचान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि । मध्वः । सुऽजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हे अग्ने तानिद्रादीन्देवान्यजचान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान् पत्नीवतः पत्नी-
युक्तान्कृधि । कृष । हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत मध्वो मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्यायय ॥ यजचान् ।
अमिनचियजिबन्धिपतिभ्योऽचन् । उ० ३. १०५. इति यजेरचन्प्रत्ययः । ऋतावृधः । वृधु वृद्धौ । अंतर्भावि-
तत्पर्यात् क्रिषेति क्रिप् । अन्येषामपि वृक्षत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधेर्धातुस्वरः । समासे छदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वान्नामन्त्रितनिघातः । षाष्ठिकमायुदात्तत्वं । पत्नीवतः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा०
४. १. ३३. इति ङीप् । इकारस्य च नकारः । ता एषां संतीति मतुप् । कंदसीर इति वत्वं । पतिशब्दो
ऽतिप्रत्ययांतत्वादायुदात्तः । ङीम्मत्तुपोरनुदात्तत्वात् एव शिष्यते । कृधि । कृजो लोटः सिः । सेह्यपिषेति
हिः । बङ्गलं कंदसीति विकरणलुक् । शुशृणुपृष्ठवृथ्यश्चकंदसि । पा० ६. ४. १०२. इति हेर्धिरादेशः । ङित्वाङ्ग-
णाभावः । मध्वः । उक्तं । सुजिह्व । आमन्त्रितनिघातः । पायय । पा पाने । पिबन्तं प्रयुक्त इति हेतुमति चेति
णिच् । शाक्तासाङ्गाव्याविषां युक् । पा० ७. ३. ३७. इति युक् । पूर्वस्यामन्त्रितस्याविष्यमानवत्त्वं । अत एवाव्यव-
धायकत्वान्मध्व इत्यपेक्ष्य तिङुक्तिङ् इति निघातः ॥

ये यजचा य ईड्यास्ते ते पिबन्तु जिह्या । मधोरग्ने वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजचाः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्या । मधोः । अग्ने । वषट्ऽकृति ॥ ८ ॥

ये देवा यजचा यष्ट्याः । तथा ये देवा ईड्याः सुत्याः । ते सर्वेऽपि वषट्कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते
यागे वा हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्या मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबन्तु ॥ यजचाः । गतं । ईड्याः । ईड

सुतो । अह्नोर्धत् । तित्स्वरिते प्राप्त ईड्वंद्वुशंसबुहां ख्यत इत्याबुदात्तत्वं । द्वितीयस्य तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं । मधोः । उप्रत्ययस्य नित्वादाबुदात्तत्वमुक्तं । अथि । आमंचितनिघातः । वषट्कृति । करोतेः संपदादिभ्यो भावे क्तिप् । वषडित्यस्य कारणं यस्मिन्त्याग इति बज्जब्रीहिः । वषडित्यस्य निपातत्वादाबुदात्तत्वं । बज्जब्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः । विप्रो होतेह वक्षति ॥९॥

आकीं । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषःऽबुधः । विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥९॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽपिरुषर्बुध उषःकाले यागगमनाय प्रबुध्यमानान्विश्वान्देवान्सूर्यस्य संबन्धिनो रोचनात्स्वर्गलोकादिह कर्मण्याकीं वक्षति । आवहतु ॥ आकीं । निपात आबुदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो राजसूयसूर्यत्यादिना । पा० ३. १. ११४. क्यप्रत्ययांतो निपातितः । क्यपः पित्वाडातुस्वरेणाबुदात्तः । रोचनात् । रोचमानात् । रुच दीप्ता । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा० ३. २. १४९. इति कर्तरि युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । विश्वान् । विश्वेः कृतान्तो नित्वादाबुदात्तः । उषर्बुधः । उषर्बुध्यंत इत्युषर्बुधः । क्तिप्चेति क्तिप् । धातुस्वरेणोकार उदात्तः । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विप्रः । ऋद्धेन्द्रित्यादिना रन् । नित्वादाबुदात्तः । होता । ऊयतेसाच्छीत्ये तुन् । बज्जलं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणः । नित्वादाबुदात्तः । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीप् । शित्वात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । वक्षति । वहेः प्रार्थनायां लिङ्गर्थे लिट् । तस्य तिप् । कर्तरि शप् । शपि परतः सिक्कलं लेटीति सिप् । ढत्वकत्वयत्वानि । तिङ्कुतिङ् इति निघातः ॥

अपिष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्यं मध्विति स्तोत्रमग्रे शस्त्रादिति खंडे सूत्रितं । विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या । आ० ५. १०. इति ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्र इंद्रेण वायुना । पिबा मिचस्य धामभिः ॥१०॥

विश्वेभिः । सोम्यं । मधु । अग्रे । इंद्रेण । वायुना । पिब । मिचस्य । धामऽभिः ॥१०॥

हे अग्रे त्वं विश्वेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैरिंद्रेण वायुना मिचस्य संबन्धिभिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसंबन्धि मधु मधुरं भागं पिब ॥ विश्वेभिः । बज्जलं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । सोम्यं । सोममर्हति य इत्यनुवृत्तौ मये च । पा० ४. ४. १३८. इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार इत्यर्थे । यस्तेति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । फलिपाटिनमिमनीत्यादिना । उ० १. १९. उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाबुदात्तः । वायुना । ऋषापाजोत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७. ३. ३३. इति युक् । प्रत्ययस्वरः । पिब । पा पाने । लोटः सेर्हिरादेशः । शपि पाघ्रेत्यादिना पिवादेशः । आतो हेरिति हेर्लुक् । शपः पित्वाडातुस्वरः । पादादित्वाच्च निघातः । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । धामभिः । धात्र् । आतो मनिन्निति मनिन् । नित्स्वरः ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्रे यज्ञेषु सीदसि । सेमं नो अध्वरं यज ॥११॥

त्वं । होता । मनुःऽहितः । अग्रे । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥११॥

हे अग्रे मनुर्हितो मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमनिष्पादको यस्त्वं यज्ञेषु सीदसि तिष्ठसि स त्वं नोऽस्मादीयमिममध्वरं यज्ञं यज । निष्पादय ॥ मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । निश्चेत्यनुवृत्तौ बज्जलमन्यवापि । उ० २. १२२. उत् । नित्वादाबुदात्तः । हितः । धात्रो धातोर्निष्ठेति क्तप्रत्ययः । दधातेर्हिरिति हिरादेशः । मनुषा हितो मनुर्हितः । कर्तृकरणे कृता बज्जलमिति समासः । कृत्स्वरापवादेन तुतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिप् । शपि पाघ्राध्मेत्यादिना सीदादेशः । निघातः । सेममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चित्पादपूरणं । पा० ६. १. १३४. इति

सोर्लोपे गुणः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्सोऽध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेकः पदांतादति । पा० ६. १. १०९. इति पूर्वरूपं प्राप्तं प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावात्निवर्तते ॥

युष्ट्वा अरुषी रथे हरितो देव रोहितः । ताभिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युष्ट्वा । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः । देवान् । इहा । आ । वह ॥ १२ ॥

हे देवाये रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वडवा रथे युत्स्व । योजय । हिशब्दः पादपुरणार्थः । कीदृशीः । अरुषीर्गतिमतीर्हरितो हर्तुं रथाच्छब्दान्पुरुषान्नेतुं समर्थाः । ताभिर्वडवाभिरिहास्मिन्कर्मणि देवाना वह ॥ युत्स्व । युजिर् योगि । लोट् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । यासः से । सवाभ्यां वामौ । रुधादिभ्यः झम् । तस्य बाङ्गलकाङ्गुक् । कुत्सपत्वे । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । अरुषीः । अ गती । रंति गच्छंतीत्यरुष्यो वडवाः । अहनिभ्यामुषन् । उ० ४. ७३. । धातोर्गुणो रपरत्वं । नित्वादायुदात्तो ऽरुषशब्दः । तस्मात्स्त्रियां क्वांदसो ङीप् । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. इति दीर्घः । रथे । रमेरीणादिकः कथन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः । हरितः । हृस्वरुहियुषिभ्य इति । उ० १. ९९. इति हरतेरिति प्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरेणादात्तः । रोहितः । रुहेरपि तेनैव मुच्येति । इकारः प्रत्ययस्वरेणादात्तः । ताभिः । सविकाच इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं साववर्णेति निषिध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववद्रुत्वानुनासिकी ॥ २७ ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशर्वस्य चतुर्थस्य मूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्नमृतुदेवताकं तथापि प्रत्युचमिन्द्रादिदेवतांतराणि मिलितानि । तथा चागुक्रम्यते । इंद्र सोममृत्यं त्वेन्द्री मासती त्वा-
द्यापेथेन्द्री भेचावरुणी चतस्रो द्रविणोदस आश्विन्यापेथृतुदेवताः सर्वचेति ॥ विनियोगसु स्मार्तो द्रष्टव्यः ॥

इंद्र सोमं पिबं ऋतुना त्वा विशंत्विंदवः । मत्सरासस्तदोक्तसः ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । पिबं । ऋतुना । आ । त्वा । विशंतु । इंदवः । मत्सरासः । तत् ऽञ्जोक्तसः ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतुना सह सोमं पिब । इंदवः पीयमानाः सोमास्त्वा त्वामा विशंतु । कीदृशाः । मत्सरासकु-
प्रिकराः तदोक्तसस्तन्निवासाः । सर्वदा त्वदुदरस्थायिन इत्यर्थः ॥ इंद्र । षाष्टिकमामं चित्वायुदात्तत्वं । सोमं । अर्तिसुखित्यादिना मन । नित्वादायुदात्तः । पिबं । पिबा मित्रस्य । ऋग्वे० १. १४. १०. इत्यचोक्तं । अस्या त्वा विशंत्वित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दो लुप्तः । अतश्चादिलोपे विभाषेतीयं प्रथमा तिङ्-
भक्तिर्न निह्न्यते । विशंत्विति चलोपसाम्येऽपि द्वितीयत्वान्निह्न्यत एव । संहितायामानुण इति प्राप्तस्य गुणस्य
अत्यक्तः । पा० ६. १. १२८. इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इंदवः । प्र वो भिर्यंते । ऋग्वे० १. १४. ४. इत्यचोक्तं । मत्सरासः । तत्रैवोक्तं । आज्ञसेरमुगित्यमुक् । तदोक्तसः । तदेवोक्तः स्थानं येषां ते तथोक्ताः ।
वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

मरुतः पिबंत ऋतुना पोचाद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबंत । ऋतुना । पोचात् । यज्ञं । पुनीतन । यूयं । हि । ष्ठा । सुदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोचात्पोतुनामकस्य अत्विजः पाचात्सोमं पिबत । ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन ।
शोधयत । हे सुदानवः शोभनदातारो मरुतः । हि यस्मात्तूयं स्थ युष्माकं शोधयितुं प्रसिद्धं । तस्माच्छोधय-
तेत्यर्थः ॥ पिबत । अत्र तिङोऽदुपदेशाच्छपः परत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वरं । पूर्वामंचितस्याविद्य-
मानवत्त्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोचात् । पोतुः संबन्धि पाचं पोचं । तस्येदमित्यण् ।
तद्धितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति न भवति ।
नन्वेवमंत्यस्य अकारस्याचो जिज्ञाति । पा० ७. २. ११५. इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाप्नो जागत इत्यत्र हि विप्र-

तिषेधे परं कार्यं । पा० १. ४. २. । इति परयादिवृद्धात्पधलक्षणा वृद्धिर्बाध्यत इत्युक्तं । इह तु परस्या आदि-
वृद्धेः कांदसत्वेन निवृत्तत्वादांत्ववृद्धिः प्राप्नोत्विति । एवं तर्ह्यत्रायादिवृद्धिरौकारः क्रियतां । तस्य तु कांदस
ओकारो भविष्यति । पुनीतन । पूज् पवने । लोट् । लोटो लङ्ङत् । पा० ३. ४. ८५. । इति लङ्ङावात्तस्य तस्य-
स्थमिपामिति तादेशः । क्रयादिभ्यः आ । ई ह्रस्वघोरितीकारः । तप्नतप्नथनाश्चेति तनादेशः । प्वादीनां ह्रस्व
इति ह्रस्वः । प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात्स्वस्वपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः । यूयं । युष्मदः परस्य
जसो ङिप्रथमयोरम् । पा० ७. १. २८. । इत्यमादेशः । न विभक्तौ तुस्माः । पा० १. ३. ४. । इति मकारस्थितंज्ञा-
प्रतिषेधः । यूयवयौ जसि । पा० ७. २. ९३. । इति मपर्यंतस्य यूयादेशः । शेषे लोपः । अत्र यूयादेशात्प्राग्विवा-
तरंगत्वात्प्रातिपदिकस्यांतोदात्तत्वं । शेषनिघातः । ततो यूयादेशः स्थानेऽंतरतमः । पा० १. १. ५०. । इति
सर्वानुदात्तः । तत्र शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयममि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. ।
इति प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वेन सहानुदात्तस्य सुप एकादेशः स एकादेश उदात्तान्तोदात्त इत्युदात्तः । टिलोपपक्षे
तूदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तौदात्तत्वं । स्त्र । अस भुवि । लटो मध्यमबहुवचनं य । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति
शपो लुक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । व्यत्ययेन षत्वं । हि चेति निषेधात्तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातो न भवति ।
संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अत्र हे मुदानवो यूयं हि स्थिति विवक्षितं । मुदानवः । दाभाभ्यां
नुः । उ० ३. ३२. । सोः प्रादिसमासः । आमंत्रितनिघातः । अत्र यूयमित्युद्दिश्य मुदानवः स्थिति न विधीयते
येनानामंत्रितत्वान्निघातो न स्यात् । किंतु मुदानव इति सिद्धवद्वातुत्वेन संबोध्य तेषु तेषु मारुतमूक्तेषु मरुतां
प्रसिद्धात्प्रभावातिशयावयूयं स्थिति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो मावो नेष्टः पिबं ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥३॥

अभि । यज्ञं । गृणीहि । नः । मावः । नेष्टरिति । पिबं । ऋतुना । त्वं । हि ।

रत्नधाः । असि ॥३॥

माशब्दः स्त्रीवाची । तथा च यास्क आह । मेना या इति स्त्रीणां मेना मानयंत्वेना या गच्छंत्वेनाः
। नि० ३. २१. । इति । या अस्य संतीति मावान् । नेष्टशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद्देवसत्त्वे नेष्टत्वेन
त्वष्टृत्तत्वात् । हे पावः पत्नीयुक्त नेष्टः त्वष्टः । नोऽस्मादीयं यज्ञमभि गृणीहि । अभितो देवानां समीपे स्नुहि ।
ऋतुना सह त्वं सोमं पिब । हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि रत्नानां दातासि दाता भवसि तस्मात्सोमं पातुमर्ह-
सीत्यर्थः ॥ अभि । उपसर्गाच्चाभिवर्जं । फि० ४. १३. । इति पर्युदासादभेदतोदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । लोटि
सिपो हिः । क्रयादिभ्यः आ । हेङित्वादी ह्रस्वघोरितीत्वं । आप्रत्ययस्य ङित्वाद्गुणाभावः । प्वादीनां ह्रस्वः ।
तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः । या अस्य संतीति मतुप् । व्यत्ययेन षत्वं । संबुद्धौ मतुवसो ऋरिति षत्वं । विसर्गः ।
पादादित्वेनामंत्रितनिघाताभावात् षाधिकमामंत्रितायुदात्तत्वं । माव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वा-
न्नामंत्रिते समानाधिकरण इति निषेधाभावादविव्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टशब्दस्य षाधिकमायुदात्तत्वं ।
पिबं । शप् । पित्वाद्वातुस्वरः । पूर्वयोरामंत्रितयोरविव्यमानवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति
रत्नधाः । क्लिप्तेति क्लिप् । धातुस्वरः । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि । सिपः पित्वा-
दातुस्वरः । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातो न भवति हि चेति प्रतिषेधात् ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिबं ऋतुना ॥४॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु । परि । भूष । पिबं । ऋतुना ॥४॥

हे अग्ने देवानिहास्मिन्कर्मणा वह । ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय । देवानुपवेशय । ततस्मा-
न्परि भूष । अलङ्कुष । ऋतुना सह त्वं सोमं पिब ॥ अग्ने देवानित्ययं पादो गतः । योनिषु । यु मिश्रणे । वहि-
श्रीत्यादिना । उ० ४. ५१. । निप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः । त्रिषु । षट्त्रिचतुर्थी हलादिः । पा० ६. १. १७९. ।
इति विभक्तौदात्तत्वं । भूष अलङ्करि । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः । पिबं ऋतुना । गतौ ॥

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिब सोममृतैरनु । तवेष्टि सख्यमस्तृतं ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोम । ऋतून् । अनु । तव । इत् । हि । सख्यं ।
अस्तृतं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाच्छंसिबन्धाद्राधसो धनभूतात्पाचात्सोमं पिब । किं कृत्वा । ऋतून् ऋतुदेवान-
मुच्यते । ऋतवोऽपि पिबन्त्वित्यर्थः । हि यस्मात्तवेत्तव सख्यममृतमृतूनामविच्छिन्नं तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं ॥
ब्राह्मणात् । ब्राह्मणशब्देनात्र ब्राह्मणं द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसि कथ्यते । स च पुँल्लिङ्गे शेषनिघातेनानुदात्तादिः ।
तस्य संबन्धुत्तष्ट्यमसः । स च तस्मैवावयववर्जित इत्यवयवविषयायामनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. । तेन
अन्तिवादाबुदात्तश्चमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । निन्त्वादाबुदात्तः । पिब । पादा-
दित्वादाबुदात्तत्वं । द्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । ऋतूरन्वित्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य इत्वं ।
अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८. ३. २. । इत्युकारस्यानुनासिकत्वं । तव । युष्मदस्मद्वा ऊसोऽम् । पा० ७.
१. २७. । शित्वात्सर्वादेशः । तवममौ ऊसीति तवादेशः । युष्मदस्मदोर्दसीत्याबुदात्तत्वं । सख्यं । सख्युः कर्म
सख्यं । सख्युर्यः । यस्तेति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं । स्तुणातेर्हिसार्थस्य क्तः । नञ्समासः । अवयवपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं ॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभं । ऋतुना यज्ञमाशये ॥ ६ ॥

युवं । दक्षं । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दुःदभं । ऋतुना । यज्ञं । आशये इति ॥ ६ ॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणी मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ युवमुभौ युवामृतुना सहास-
दीयं यज्ञमाशये । व्याप्नुयः । कीदृशं यज्ञं । दक्षं प्रयुक्तं दूळभं दुर्दहं । शत्रुभिर्दग्धं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥
युवं । प्रथमाद्विवचनस्य द्विप्रथमयोरमित्यमादेशः । युवावी द्विवचने । पा० ७. २. ९२. । इति मपर्यंतस्य युवा-
देशः । शेषे लोप इति टिलोपोऽत्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वं । भाषायामेव ह्यात्वं । टिलोपपञ्च उदात्तनिवृत्ति-
स्वरूपाम उदात्तत्वं । अत्यलोपपञ्च एकादेश उदात्तः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । दक्षत्यनेनेति करणे घञ् । एवं हि
पुँल्लिङ्गत्वनियमः । अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वं । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ
धृतव्रतौ । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र सुपां मुलुगित्यादिना विभक्तैराकारः । मित्रशब्दस्य
देवताद्वये चेत्यानडादेशः । प्रथमस्यामन्त्रितनिघातः । द्वितीयस्य पादादित्वादाबुदात्तत्वं । संहितायां क्वांदासं
ह्रस्वत्वं । दूळभं । दह भस्मीकरणे । दुःखेन दह्यत इति दुर्दहं । ईषद्दुःखित्यादिना । पा० ३. ३. १२६. ।
दुर्युपपदे दग्धिः खल् । व्यत्ययो वङ्गलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य च
भकारः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । छदुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आशये । अशू व्याप्नौ । क्वादसि
मुकूलङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनमाथां । टिरेत्वं । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यभ्यासस्य
दीर्घः । अश्रोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति प्राप्नो नुडागमोऽनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥ ॥ २८ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो यावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीकृते ॥ ७ ॥

द्रविणः । दाः । द्रविणसः । यावहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु । देवं । ईकृते ॥ ७ ॥

अध्वरेऽपिष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विभक्तिरूपेषूक्त्यादिषु च देवमपिमीकृते । अत्विजः स्तुवंति । कीदृशं
अत्विजः । द्रविणसो धनार्थिनो यावहस्तासोऽभिषवसाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवं । द्रविणोदा
धनप्रदं । यद्वा । धनप्रदोऽपिः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वर्त्तित । द्रविणोदाः कक्षाद्धनं
द्रविणमुच्यते यदेनदमिद्रवंति बलं वा द्रविणं यदेनेनामिद्रवंति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्मिन् भवति ।
द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि । नि० ८. १. । सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव ग्रंथेऽवगन्तव्यः ॥ द्रवि-
णोदाः । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । निन्त्वादाबुदात्तो द्रविणशब्दः । तद्दातीति द्रविणोदाः । क्तिञेति

क्लिप । पूर्वपदस्य सकारोपजनम्कांदसः । इत्योत्ति । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः । अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यति । सुप आत्मनः क्वच । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्यः । म० ७. १. ५१. २. । इति क्वचि परतः सुगगमः । द्रविणस्यतिः संपदादित्वाद्भावे क्लिप । अतो लोपः । कौ लुप्तं न स्थानिवद्भवति । म० १. १. ५८. २. । इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाच्चलोपः । एवं द्रविणस्यद्धो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपपद्यतीत्यर्थे दसु उपपद्य इत्यस्मादन्तर्भावितत्वात्क्रियेति क्लिप । एवं द्रविणोदःशब्दः सकारांतो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्तीति नैबक्तो व्यवहार उपपद्यते । नि० ८. २. । अतो द्रविणोदस्यद्धो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा । एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयायां भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनम्कांदसः । आबुदात्तत्वं तु नियमेन स्थितं । अत्वन्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्वञतात्किप । अतो लोपादि पूर्ववत् । अत्र तु पक्षे क्वचिस्त्वित्नांतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । यावयुक्ता हस्ता येषां ते यावहस्तासः । आज्ञसेरमुक् । यावशब्दो वृषादित्वादाबुदात्तः । बङ्ग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईळते । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । अस्यादादेशः ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्विरे । देवेषु ता वनामहे ॥८॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्विरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥८॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृण्विरे हविषपयुक्तत्वेन श्रूयते । तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे । संभजामः । धनैर्देवान्यष्टुं तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः । गतं । वसूनि । शृण्विरेहीत्यादिना । उ० १. ११. । उपपद्यः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तः । शृण्विरे । शु श्रवणे । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । झ इरेच् । पा० ३. ४. ८१. । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वे व्यत्ययेन युः । तत्संनियोगेन शृभावश्च । उवङि प्राप्ते ङमुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यदुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । ता । श्रेष्कंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । नलोपः प्रातिपदिकांतस्य । पा० ८. २. ७. । इति नलोपः । वनामहे । वन षण् संभक्तौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोतु प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥९॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोतु । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । अतुऽभिः । इष्यत ॥९॥

द्रविणोदा देव अतुभिः सह नेष्ट्रात्नेष्ट्रसंबन्धिपाचात्पिपीषति । सोमं पातुमिच्छति । ततो हे अत्वज इष्यत । होमस्थाने गच्छत । गत्वा च जुहोत । होमं कुरुत । ऊत्वा प्र तिष्ठत च । होमस्थानात्स्थानांतरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः । गतं । पिपीषति । पा पाने । पातुमिच्छतीति सन् । कांदस ईकारः । तिङ्-तिङ् इति निघातः । जुहोत । लोममध्यमबङ्गवचनं । तस्य लङ्ङावात्तादेशः । तस्य तप्रनप्रनथनाच्चेति तवादेशः । तस्य पित्वाङ्गुणः । अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तावनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्याबुदात्तत्वे प्राप्ते भीहीभृज्मदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । पा० ६. १. १९२. । इत्योकार उदात्तः । तिष्ठत । षा गतिनिवृत्ती । लोममध्यमबङ्गवचनस्य थस्य लङ्ङावात्तादेशः । शपि पाघ्राधेत्यादिना तिष्ठादेशः । समवप्र-विभ्यः स्थः । पा० १. ३. २२. । इत्यात्मनेपदं न भवति । तचानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानंत्यार्थत्वात् । अत्र चशब्देन व्यवधानात्ते प्राग्धातोः । पा० १. ४. ८०. । इत्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य व्यवहिताच्चेति कंदसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोतेति पूर्वण सह समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतेत्युत्तरेण । तेना-प्रथमत्वाच्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निषेधाभावात्तिङ्तिङ् इति निघातः । नेष्ट्रात् । पो-चायञ् पुनीतन । अत्वो १. १५. २. । इत्यत्र पोचशब्देन यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इष्यत । इष गती । लोम-मध्यमबङ्गवचनं ॥

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अध स्मा नो द्दिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयं । ऋतुऽभिः । द्रविणऽदः । यजामहे । अध । स्म । नः । द्दिः ।
भव ॥ १० ॥

हे द्रविणोदो देव यद्यस्मात्कारणादृतुभिः सह त्वां यजामहे । अधित्यं निपातस्यच्छब्दार्थः । तस्मात्कारणात्तोऽस्मभ्यं द्दिर्धनस्य दाता भव स्म । अवश्यं भव । तुरीयं चतुर्णां पूरणं ॥ तुरीयं । चतुरस्रयतावा-
यचरलोपश्च । पा० ५. २. ५१. १. इति छप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरिणोदात्तात्प्रागेवायनेयीनित्यादिना । पा० ७.
१. २. । ईयादेशः । आयनादिषूपदेशिवद्धचनं स्वरसिद्धार्थं । पा० ७. १. २. १. इति वचनात्कृत आदेशे प्रत्यय-
स्वरिणोकार उदात्तः । द्रविणोदः । उक्तं । पादादित्वादामंत्रितायुदात्तत्वं । यजामहे । अत्र शपः पितृत्वेन
तिङ्श्र लसार्धधातुकस्वरिण धातुस्वर एव । पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वाद्यद्वययोगाद्वा न निघातः ।
व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तं । अध । क्वांदसो धकारः । स्म । चादिरनुदात्तः । संहितायां निपातस्य
चेति दीर्घः । द्दिः । डुदाञ् दाने । आदृगभहनजनः किकिनी लिट् च । पा० ३. २. १७१. इति किप्रत्ययः ।
लिङ्गवावाद्धिर्वचनादि । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अश्विना पिबतं मधु दीद्यमी शुचिव्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतं । मधु । दीद्यमी इति दीदिऽअमी । शुचिऽव्रता । ऋतुना ।
यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हे अश्विनी मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतं । कीदृशी । दीद्यमी द्योतमानाहवनीयाद्यभियुक्तौ शुचिव्रता
शुद्धकर्माणी ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ अश्विना । संबोधनद्विवचनस्य सुपां
सुलुगित्याकारः । आमंत्रितायुदात्तः । पिबतं । शपः पितृत्वादनृदात्तत्वं । तिङ्श्र लसार्धधातुकस्वरिण धातुस्वर
एव शिष्यते । मधु । फलिपाटीत्यादिना । उ० १. १९. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादायुदात्तः । दीद्यमी ।
दिषु क्रीडादौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति प्रथमवकारस्य लोपः
। पा० ६. १. ६६-६७. । प्रथमं प्रत्ययलोपे हि वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति । परि० २१. । इति निषेधाद्वलि
लोपो न स्यात् । क्वांदसं द्विवचनं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । यङ्लुगंताद्वा संचापूर्वको विधिरनित्य
इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । दीदिरभिर्ययोस्ती दीद्यमी । आमंत्रितायुदात्तत्वं । पादादित्वात् न निघातः । शुचि-
व्रता । शुचि व्रतं ययोस्ती । सुपां सुलुगित्याकारः । दीद्यमिशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन नामंत्रित इत्यविद्यमा-
नवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वं । पूर्वस्य परांगवद्वावाद्धिकस्वर्थं । यज्ञवाहसा । वह प्रापणे । यज्ञं वहत
इति यज्ञवाहसी । वहिहाधाञ्भ्यस्कंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यसुन् । तच्च हि गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं चेति वचनात्सोपपदानामपि भवति । उ० ४. २२६. । इत्युक्तं । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । सुपां सुलुगि-
त्यादिना विभक्तेराकारः । आमंत्रितनिघातः । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्वावाः ॥

गार्हपत्येन संत्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हऽपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे संत्य फलप्रदापिदेव गार्हपत्येन गृहपतिसंबन्धिना रूपेण युक्तः सन् ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य
निर्वाहकोऽसि । तस्मात्त्वं देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय देवान्यज ॥ गार्हपत्येन । गृहपतिना
संयुक्ते ज्यः । पा० ४. ४. ९०. । यस्येति लोपः । त्रित्वादादिवृद्धिरायुदात्तत्वं च । गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यंतपुरो-
हितादिभ्यः । पा० ५. १. १२८. । इति यकि त्वंतोदात्तत्वं स्यात् । संत्य । सनने भव । षण् दाने । क्तिच्क्ती चेति
क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इति दीर्घनलोपाभावः । भवे क्ंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत् ।
तच्च साधुः । पा० ४. ४. ९८. । इति वा । निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । सत्सूद्विषेत्वादिना क्तिप् । ऋदुत्त-

रपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति देवयन् । तस्मै । क्वचि चेतीत्वं न भवति । न च्छंदस्यपुच-
स्वेति निषेधात् । अथाघस्य । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वविधानादीत्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याथिष निषेध इत्युक्तं ।
शतुरनुमो नयजादी इति विभक्तिरुदात्तत्वं । अच क्वचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेणीभयोः क्वचा सहेकादेश एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । तस्मादंतोदात्तत्वात्परस्या
विभक्तिः शतुरनुमो नयजादी इत्युदात्तत्वं ॥ २९ ॥

आ त्वा वहंतिति पंचमं नवर्चं सूक्तं । अविच्छंदसी पूर्ववत् । अनुवर्तते विशिषादेशाभावादिन्द्रो देवता ॥
विनियोगसु । प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमाने सूक्तमा त्वा वहंतु हरय इति । तथा च द्विदेवत्व्यहरंतीति
खंडे सूचितं । उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहंतु । आ० ५. ५. । इति ॥ तथा षोडशिशस्त्र आ त्वा वहंतु हरय
इति तिस्रः । तथा सूचितमथ षोडशीति खंडे । आ त्वा वहंतु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । आ० ६. २. । इति ॥

आ त्वा वहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये । इंद्रं त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वृषणं । सोमऽपीतये । इंद्रं । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे इंद्र वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया अथा आ वहंतु । अस्मिन्क-
र्मस्थानयंतु । तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता अस्त्विजस्त्वां मंभैः प्रकाशयंतिति शेषः ॥ हरंतीति हरयः ।
इन् सर्वधातुभ्यः । उ० ४. ११७. । इतीन् । नित्वादाबुदात्तः । वृषणं । कनिन्युवृषितबीत्यादिना कनिन् । कित्वा-
लघूपधगुणाभावः । वा षपूर्वस्य निगमे । पा० ६. ४. ९. । इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये । ऐभिरप
इत्यचोक्तं । छत्वे० १. १४. १. । सूरचक्षसः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । सर्वधातुभ्योऽमुन् । चक्षिङ् । ख्याञ् । पा० २.
४. ५४. । इति न भवति । अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधात् । घू प्रेरणे । सुवतीति सूरः । सुसूधागृध्भिः
क्रन् । उ० २. २४. । इति क्रन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाबुदात्तः । सूरवत्त्वानं प्रकाशो येषां । बद्धव्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इमा धाना घृतस्रुवो हरी इहोप वक्षतः । इंद्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतऽस्रुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः । इंद्रं । सुखऽतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिशब्द इंद्ररथस्य वोढारावश्चावाचष्टे । तथा च श्रुत्यंतरं । हर्योः स्थाति । हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां
गमयत्विति च । एतदेवामिमेत्य निघंटुकार आह । हरी इंद्रस्येति । तादृशी हरी इमा यागार्थं वेद्यामासा-
दितत्वेन पुरोवर्तिनीर्धाना भ्रष्टयवतंडुलानुद्दिश्य सुखतमे रथ इंद्रमवस्थाप्यिहास्मिन्कर्मस्थुप वक्षतः । वेदिसमीपे
वहतां । कीदृशीर्धानाः । घृतस्रुवोऽलंकरणोपस्तरणामिधारणेन घृतस्राविणीः ॥ धीयंत इति धानाः । धापू-
वस्थव्यतिभ्यो नः । उ० ३. ६. । इति नः । प्रत्ययस्वरः । घृतस्रुवः । घृतं स्रुवतीति घृतस्रुवः । क्षिपि तुगभाव-
श्छांदसः । धातुस्वरः । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्रुवोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुपडादेशः । हरी ।
हृन् हरणे । सर्वधातुभ्य इन् । नित्वादाबुदात्तः । प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः । प्रार्थनाख्ये
लिङ्गर्थे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । शपि प्राप्ते सिञ्चङ्गत्वं लेटीति सिप ।
ढल्लकुत्वपत्वानि । तिङ्ङुलिट् इति निघातः । सुखतमे । गतं ॥

इंद्रं प्रातर्हवामह इंद्रं प्रयत्यध्वरे । इंद्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इंद्रं । प्रातः । ह्वा॒म॒हे । इंद्रं । प्र॒य॒त्य॒ध्व॒रे । इंद्रं । सोम॑स्य । पी॒तये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारंभे प्रातःसवने इंद्रं हवामहे । आहुयामः । तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य
वर्तमाने सति माथ्यंदिने सवने तमिंद्रं हवामहे । तथा यज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपा-
नार्थं हवामहे ॥ प्रातः । स्वरादिष्वंतोदात्तो निपातितः । हवामहे । द्वेओ लटि शपि परतो द्वः संप्रसारण-
मित्यनुवृत्तौ बङ्गलं क्दसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशी । प्रयति । इण् गतौ । लटः शतु । अदिप्र-
भृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतुर्ङित्वाद्गुणाभावः । प्रादिसमासः । छद्महणे गतिकारकपूर्वस्यापि यहणं

। परि० २८. । इति वचनाप्रत्ययग्रहण इति नियमाभावात् शतुरनुमो गवजादी इति विभक्तेश्चात्तत्वं । अध्वरे । उक्तं । संहितायामुदात्तस्वरितयोरेणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्यकारस्य स्वरितत्वं । पीतये । पा पाने । क्तिनि च्छांदसमंतोदात्तत्वं ॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिंद्र केशिभिः । सुते हि त्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतं । आ । गहि । हरिऽभिः । इंद्र । केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इंद्र केशिभिः केसरयुक्तेर्हरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मादीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रत्युप समीप आ गहि । आगच्छ । सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कारणात्त्वा हवामहे त्वामाहुयामः । तस्मादागच्छति पूर्वचान्वयः ॥ गहि । गमेर्लोपः सेहिः । शप इत्यनुवृत्तौ बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । इषुगमियमां छः । पा० ७. ३. ७७. । इति कृत्वं न भवति । न लुमतां गच्छेति प्रतिषेधात् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदत्रा भात् । पा० ६. ४. २२. । इत्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुप भवति । केशिभिः । क्लिशेरन् लो लोपश्च । उ० ५. ३३. । इत्यन् । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । हु इत्यनुवृत्तौ बज्जलं कंदसीति संप्रसारणं । शपः पित्वाद्-नुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरिण धातुस्वर एव । तिङुतिङ इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥

सेमं नः स्तोममा गृह्यपेदं सर्वनं सुतं । गौरो न तृषितः पिब ॥ ५ ॥

सः । इमं । नः । स्तोमं । आ । गृहि । उप । इदं । सर्वनं । सुतं । गौरः । न । तृषितः । पिब ॥ ५ ॥

हे इंद्र स त्वं नोऽस्मादीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्या गहि । आगच्छ । आगमने हेतुश्च्यते । उप देवयजनस-मीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्मान्गौरो न गौरमृग इव तृषितः सन्निमं सोमं पिब ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणं । पा० ६. १. १३४. । इति सुलोपः । गहि । गतं । सर्वनं । सूयतेऽस्मिन्सोम इत्यधिकरणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्थो-दात्तत्वं । ल्युङतात्सम्याः सुपां सुपो भवतीति वक्तव्यं । म० ७. १. ३९. । इति वचनाद्वितीया । अभिषुतसोम-युक्तमिदं सर्वनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा सुतशब्दादर्शआदित्वाद्च् । पा० ५. २. १२७. । तृषितः । जितृष पिपासायां । निष्ठेति क्तः । प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । पश्चादिट आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥ ३० ॥

इमे सोमासु इंदवः सुतासो अधि बर्हिषि । ताँ इंद्र सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमासः । इंदवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् । इंद्र । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

इंदुशब्द उन्दी क्लेदन इति धातोश्च्युतः । इंदवः क्लेदनयुक्ता इमे वेद्यामवस्थिताः सोमासस्तत्पाव-गताः सोमा बर्हिषि यज्ञेऽध्याधिक्येन सुतासः । अभिषुताः । हे इंद्र सहसे बलार्थं तान्तोमान्पिब ॥ सोमासः । आज्ञसेरसुगिति असोऽसुगागमः । इंदवः । उक्तं । सुतासः । पूर्ववदमुक् । संहितायां प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि । वृहेर्नलोपश्च । उ० २. ११०. । इतीस् । प्रत्ययस्वरः । ताँ इंद्रेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति इत्वं । यत्वयलोपो । अनुनासिकः । सहसे । षह मर्षणे । असुनंतो नित्वा-दाद्युदात्तः ॥

अयं ते स्तोमो अग्नियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥

अयं । ते । स्तोमः । अग्नियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शम्ऽतमः । अथ । सोमं । सुतं । पिब ॥ ७ ॥

हे इंद्र अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽग्नियः श्रेष्ठः सन् ते तव हृदिस्पृक् मनस्वंगीकृतः शंतमः सुखतमोऽस्तु । अथ स्तुतेरनंतरं सुतमभिषुतं सोमं पिब ॥ अग्नियः । अयादित्यनुवृत्तौ घञ्छौ च । पा० ४. ४. ११७. । इति घच् । चित्वादंतोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । स्पृशोऽनुदके क्लिन् । पा० ३. २. ५८. ।

तत्पुरुषे कृति वज्रत्वं । पा० ६. ३. १४. । इत्यनुक् । क्षिप्रप्रत्ययस्य कृः । पा० ८. २. ६२. । इति शकारस्य कुत्वं ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतमः । मुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शब्दः । ततस्तमप । अत्र मुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा
गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रांतत्वादद्रव्यप्रकर्ष इति निषेधात् किमेत्तिङ्प्रत्ययेत्यादिना । पा० ५. ४. ११. । आम् न भवति
द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथा सोमं । संहितायां निपातस्थिति दीर्घः ॥

विश्वमित्सर्वनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृचहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वं । इत् । सर्वनं । सुतं । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृचऽहा । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

वृचहा शुभघातक इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुतमभि-
पुतसोमयुक्तं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥ विश्वं । अग्निमुषीत्यादिना कृत् । निष्वादाबुदात्तः ।
सवनं सुतं । पूर्ववत् । मदाय । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप्रत्ययः । पित्वाडातुस्वरः । गच्छति ।
इषुगमियमां छः । वृचहा । वृचं हतवान् । ब्रह्मभूणवृचेषु क्षिप् । पा० ३. २. ८७. । इहृत्तित्यादिना निवृत्तं
दीर्घत्वं सौ च । पा० ६. ४. १२-१३. । इति प्रतिप्रसवाद्भवति । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । व्यधि-
करणवज्रीहिरित्युक्तं । तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्त्वाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमं । नः । कामं । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्त्वाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सहा पृण । सर्वतः पूरय । वयमपि
स्वाधः सुषु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्त्वा त्वां स्त्वाम ॥ सेमं । संहितायां सोऽचि लोपि चेत्यादपूरणमिति मुलोपः ।
कामं । कमेर्घञि कर्षात्वतो घञोऽत उदात्तः । पा० ६. १. १५९. । इत्यतोदात्तत्वे प्राप्ति वृषादिषु पाठादाबु-
दात्तत्वं । पृण । पृण प्रीणने । लोटः सेहिः । तुदादिभ्यः शः । तस्य ङित्वाङ्गुणाभावः । अतो हेरिति हेर्मुक् ।
गोभिः । साविकाच इति प्राप्तं विभक्तेश्चदात्तत्वं न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषिध्यते । अश्वैः । कृन्त इत्युक्तं । असा-
मर्थ्यान् परांगवद्भावः । स्त्वाम । पुञ् सुतो । धात्वादेः घः सः । लोटुत्तमवङ्गवचनस्य लोटो लङ्ङदिति
लङ्ङङ्गावन्तिङ्ङङितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सकारस्य लोपः । आङुत्तमस्य पिङ् । पा० ३. ४. ९२. । इत्याङागमः ।
प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । स्वाध्यः । धी चिंतायां । स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः ।
अन्येभ्योऽपि वृक्षते । पा० ३. २. १७८. । इति क्षिप् । इशियहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वाद् च संप्रसारणे
सति परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घः । जस्यैरनेकाचः । पा० ६. ४. ८२. । इति यणादेशः । गतिकारकोपपदात्कृदि-
त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तयणो ह्यपूर्वादिति जस उदात्तत्वं न भवति तच्चासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः ।
अत उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्थिति स्वरितत्वमेव भवति ॥ ३१ ॥

इंद्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्चं षष्ठं मूक्तं । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुकम्यते । इंद्रावरुणयोरिंद्रावरुणं
युवाकृ पादनिचृताविति । अत्र देवता विस्पष्टा । अषिच्छंदसी तु पूर्ववदनुवर्तते । अयं तु विशेषः । युवाकृ
हीत्यादिके द्वे ऋचौ पादनिचृत्तामकच्छंदोयुक्ते ॥ विनियोगस्तु स्मार्तो लैंगिको वा कश्चिदवगंतव्यः ॥

इंद्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ १ ॥

इंद्रावरुणयोः । अहं । संऽराजोः । अवः । आ । वृणे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुशाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्विंद्रावरुणयोर्देवयोः संबन्धवो रश्-
णमा वृणे । सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवावीकृश एवविधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते सति मृळातः । अस्मान्मु-
खयतः ॥ इंद्रशब्दो रन्प्रत्ययांतः । वरुणशब्द उन्प्रत्ययांतः । उभौ निष्वादाबुदात्तौ । समासे देवताद्वंद्वे
चेति पूर्वपदस्थानङादेशः । उभे युगपदित्यनुवृत्तौ देवताद्वंद्वे चेति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सम्राजोः ।

राजृ दीप्तौ । सत्सुद्विषेत्यादिना क्लिप् । समो मोऽनुस्वारः । पा० ८. ३. २३. । इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः क्तौ । पा० ८. ३. २५. । इति मकारादेशः । छकुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति कर्तरि षष्ठी । अवः । अव रचनादिषु । मविऽमुन् । नित्वादाबुदात्तः । ता । सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचनस्य डादेशः । टिलोपे विभक्त्युदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृकातः । मृड मुखने । प्रार्थनायां लिङर्थे लिट् । द्विवचनं तस् । लिटोऽडाटावित्याडागमः । तुदादिभ्यः शः । कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । ईदृशे । त्वदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च । पा० ३. २. ६०. । इतीदंशब्द उपपदे दृशेः कञ् । उपपदसमास इदंकिमोरीरकी । पा० ६. ३. ९०. । इतीदम् ईम् । शित्वात्सर्वादेशः । कञः कित्वाङ्गुणाभावः । नित्वादुत्तरपदस्याबुदात्तत्वं । उपपदसमासे छकुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

गंतारा हि स्योऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनां ॥ २ ॥

गंतारा । हि । स्यः । अवसे । हवं । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनां ॥ २ ॥

हे इंद्रावरुणी अवसेऽवितुमनुष्ठितारं रक्षितुं मावतो मद्विधस्य विप्रस्य ब्राह्मणत्वंजो हवमाह्वानं गंतारौ स्यो हि । प्राप्तिशीली भवथः खलु । कीदृशी । चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारौ योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ ॥ गंतारा । गमंस्ताच्छीत्वे तुन् । द्विवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । अपृन्नित्यादिनोपधादीर्घत्वं । तुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । स्यः । अस भुवि । लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनं थस् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अवसे । अव रचणे । तुमर्थे सेसेन्नित्यसेन् । पा० ३. ४. ९. । नित्वादाबुदात्तः । हवं । छेजो बङ्गलं छंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ऋदोर-वित्यप् । गुणावादेशी । अपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । विप्रस्य । जुवप् बीजतंतुसंताने । अस्य ऋद्वेद्वेत्यादिना रन् निपातितः । नित्वादाबुदात्तः । मावतः । वतुप्रकरणे युष्मदस्यज्ञां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. । वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदो मपर्यंतस्य मादेशः । पा० ७. २. ९८. । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सर्वर्षदीर्घः । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । प्रातिपदिकांतो-दात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । धृञ् धारणे । खुल्लुचौ । पा० ३. १. १३३. । इति तुच् । एकाच उपदेश इतीदप्रतिषेधः । गुणो रपरत्वं । अपृन्नित्यादिनोपधादीर्घः । सुपां सुलुगित्याकारः । तुचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । चर्षणीनां । छषेरादेश चः । उ० २. १०५. । इत्यनिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन ककारस्य चकारः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं बाधित्वा छंदसमंतोदात्तत्वं । अत एव नामन्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वं । तत्र हि मतुपि यो ह्रस्वांतस्तत उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥

अनुकामं तर्पयेथांमिंद्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामं । तर्पयेथां । इंद्रावरुणा । रायः । आ । ता । वां । नेदिष्ठं । ईमहे ॥ ३ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणी अनुकाममस्मदीयामिलापमनु रायो धनस्य प्रदानेना तर्पयेथां । सर्वतोऽस्मां-लुप्तान् कुरुतं । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशी युवां नेदिष्ठम-तिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे । याचामहे । कालविलंबमंतरेण धनं दातव्यमित्यर्थः । सप्तदशसु याज्ञाकर्मस्वीमहे इति पठितं ॥ अनुकामं । कामस्य पश्चादनुकामं । अथवा कामे कामेऽनुकामं । अनुरिह पश्चादर्थे । अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः । अव्ययं विभक्त्युदात्तना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः । अव्ययीभावश्च । पा० १. १. ४१. । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम् स्वपंचम्याः । पा० २. ४. ८३. । इति विभक्तेरमादेशः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तुपेर्ल्यंतालोपो णिचश्च । पा० १. ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत्वा आमेतः । पा० ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । शपि सत्यतो येयः । पा० ७. २. ८०. । इत्याकारस्येयादेशः । आनुण्यो यलोपश्च । इंद्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । आमंचिताबुदात्तत्वं । संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वं । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । ता । सुपां

सुसुगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं । अतिशयेनांतिकं । अति-
शायन इष्टम् । अंतिकवाढयोर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. इति नेदादेशः । यस्येति लोपः । इष्टनो नित्वादायु-
दात्तत्वं । ईमहे । ईह गतौ । छित्वादात्मनेपदं । बङ्गलं कंदसीति श्नो लुक् । निघातः ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनां । भूयाम वाजदाव्रां ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनां । युवाकु । सुमतीनां । भूयाम । वाजदाव्रां ॥ ४ ॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु वसतीवर्येकधनात्मकैरदकैः पयःस-
क्तादिद्रव्यांतरैश्च मिश्रितं । तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां सोमरूपं वचनमपि युवाकु नाना-
विधैः सुखगुणैर्मिश्रितं । तस्मात्कारणात् हे इन्द्रावरणी तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्ध्वयोः प्रसादाद्वयं वाज-
दाव्रामन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम । भवेम । अपोऽग्न इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु
शची शमीति पठितं ॥ युवाकु । यु मिश्रणे । कटिकुविभ्यां काकुः । उ० ३. ७७. इत्यत्र बाङ्गलकाद्यीतरपि
काकुः प्रत्ययः । कित्त्वेन गुणाभावादुकारस्वोवङादेशः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वं । शचीशब्दः केषांचित्प्रति
शार्ङ्गुरादिः । छीनंतो नित्वादायुदात्तः । पा० ४. १. ७३. इत्युभे वनस्यत्यादिषु युगपदित्यत्र । का० ६. २.
१४०. वृत्तिकृतोक्तं । सुमतीनां । विद्याम सुमतीनां । च्छवे० १. ४. ३. इत्युचोक्तं । भूयाम । प्रार्थनायां लिङ् ।
उत्तमबङ्गवचने नित्यं छित इति सकारलोपः । यामुद् परस्मैपदेषूदात्तो छिञ्च । पा० ३. ४. १०३. इत्युदात्तो
यामुडागमः । लिङः सलोपोऽन्यस्य । पा० ७. २. ७९. इति सकारलोपः । बङ्गलं कंदसीति श्नो लुक् । सति
शिष्टत्वाद्यामुदात्त एव शिष्यते । वाजदाव्रां । वाजं ददतीति वाजदावानः । आतो मनिस्त्रित्वादिना वनिप् ।
तस्य पित्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । समासे क्वदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । आम्ब्लोपोऽनः । पा० ६.
४. १३४. इत्यकारलोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावालोपो व्योर्वलोति वकारलोपो न भवति ॥

इंद्रः सहस्रदाव्रां वरुणः शंस्यानां । क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

इंद्रः । सहस्रदाव्रां । वरुणः । शंस्यानां । क्रतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रः सहस्रदाव्रां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये क्रतुर्धनदानस्य कर्ता भवति । प्रभूतं ददातीत्यर्थः ।
तथा वरुणः शंस्यानां सुत्यानां मध्य उक्थ्यः सुत्यो भवति । अतिशयेन सुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उनन्प्रत्ययो
नित्वादायुदात्तः । शंस्यानां । शंसु सुतौ । च्छहलोर्ष्यत् । तित्स्वरितमिति प्राप्त ईडवंदवृशंसकुहां ष्यत् इत्या-
युदात्तः । क्रतुः । छजः क्रतुः । उ० १. ७८. इति क्रतुः । कित्त्वानुणाभावे यणादेशः । प्रत्ययस्वरेणायुदात्तः ।
उक्थ्यः । उक्थं शस्त्रं । तेन सुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । भवे कंदसि । पा० ४. ४. ११०. इति यत् । यस्येति
लोपः । अत्र तित्स्वरितमित्येतद्वाधित्वा तीर्थाय कूषायेत्यादिवत् ब्रुचत्वाद्यतोऽनाव इति प्राप्तमायुदात्तत्वं
सर्वे विधयश्चकंदसि विकल्प्यन्त इति न क्रियते । ननु यस्येति लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमसु । न हि तदा यतो
ऽनाव इत्येतदस्ति ब्रुचत्वाभावात् । अत एव ह्यूर्माय च सूर्माय चेत्यादी स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वान्नि-
त्यत्वाच्च यस्येति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्बहिरंगावस्थेति लोपात्प्रत्ययमात्राश्र-
यत्प्रातरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्रावच्यात् । अत ऊर्मायेत्यादिवदुक्थ्य इत्यत्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं
भविष्यतीति । किं च्छांदसेन । यत्र हि लोपमंतरैरेव ब्रुचत्वं तत्र यतोऽनाव इत्येतद्वति । यथा चेयं धेय-
मिति । लोपनिबंधनब्रुचत्वप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि तीर्थाय कूषायेत्यादी यदायु-
दात्तत्वं तदेव च्छांदसमसु । अथात्र तु वर्णादांगं बलीयः । परि० ५५. इत्यंतरंगत्वेऽपि स्वरितत्वं बाधित्वा
लोप एव भविष्यति । तर्ह्युक्थ्य ऊर्माय सूर्मायेत्यादी च च्छांदसमसु । सर्वथैकत्र च्छांदस्यान्न मुच्यते ॥ ३२ ॥

तयोरिदं वसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्रेरचनं ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अर्वसा । वयं । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्रऽप्रेरचनं ॥ ६ ॥

तयोरित्यूवीक्तयोरिन्द्रावरुणयोरैवावसा रचणेन वयमनुष्ठितारः सनेम । संमजेम धनमिति शेषः । नि

धीमहि च । प्राप्तिं धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं क्वचित्त्रिधिरूपेण स्थापयामश्च । उतापि च प्रेरचनं भुक्तान्निहिताच्च प्रकर्षणाधिकं धनं स्यात् । संपद्यतां ॥ अवसा । अमुन् । नित्वादायुदात्तः । वयं । यूयं हि षा । ऋत्वे १. १५. २. । इत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । सनेम । आशिषि लिङ् । तस्य मस् । नित्यं कृत इति सकारलोपः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. । इति यामुट् । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकमप्यस्तीति लिङ् । सलोपोऽन्यथेति सकारलोपः । अतो येय इतीयादेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । लिङ्याशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ् । आनुणः । पादादित्वात् निघातः । धीमहि । डुधाञ् धारणपोषणयोः । आशिषि लिङो महिङ् । तस्य कंदस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे । तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङ् । सलोपोऽन्यथेति सकारलोपः । सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं शप् च । बङ्गलं कंदसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक् । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । निघातः । सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वाच्च चवायोर्ये प्रथमेति न निषेधः । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तिप् । इतश्चेतीकारलोपः । यामुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङित्वेति यामुङङित्वे । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । पादादित्वाद्निघातः । उत । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । प्रेरचनं । रिचिर् विरेचने । भावे व्युट् । योरनादेशः । लितेति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । प्रादिसमासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्तु जिग्युषस्कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा । वां । अहं । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ वां युवामुभावहं ऊवे । आह्वयामि । किमर्थं । चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय । तत आहुतौ युवामस्माननुष्ठानं सु जिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतं । कुरुतं ॥ इंद्रावरुणा । सुपां मुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङ् । आमंत्रितायुदात्तत्वं । संहितायां क्दांसं ह्रस्वत्वं । ऊवे । ऊयतेर्लङ् । उत्तमैकवचनमिट् । शप् इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति लुक् । ऊ इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । अचि शुधात्वित्यादिनोवङ् । पा० ६. ४. ७७. । न च ऊयुवोरित्यादिना । पा० ६. ४. ८७. । यणादेशः । जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत् । न पुनरस्य लाबणिकत्वात् । इटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पादादित्वात् निघातः । राधसे । अमुन् । नित्वादायुदात्तत्वं । अस्मान् । शसि द्वितीयायां च । पा० ७. २. ८७. । इत्यात्वं । शसो नः । पा० ७. १. २९. । इति नत्वं । जिग्युषः । जि जये । लिटः कसुञ्चेति कसुः । द्विर्भावः । सन्लिटोर्जिः । पा० ७. ३. ५७. । इति द्वितीयस्य कृत्वं । कसोः कित्वाद्गुणाभावः । क्तादिनियमात्प्राप्तस्येष्टो वस्वेकावाहसामिति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयाबङ्गवचनं शस् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । एरनेकाच इति यणादेशः । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृतं । डुधञ् करणे । लोएमध्यमद्विवचनस्य लङ्ङावात्तमादेशः । शपो बङ्गलं कंदसीति लुक् । तिङुत्तिङ इति निघातः ॥

इंद्रावरुण नू नु वां सिषासंतीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुणा । नु । नु । वां । सिषासंतीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यं । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ धीष्वस्मदीयवृद्धिषु वां युवां सिषासंतीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा समंतादस्मभ्यं शर्म मुखं नू नु अतिशयेन चित्रं यच्छतं । दत्तं । षड्विंशतिसंख्याकेषु चित्रनामसु नु मत्विति पठितं । तस्य द्विरावृत्तिबलादतिशयो लभ्यते ॥ इंद्रावरुणा । उक्तं । नू नु । अचि तुनुघमचुतङ्ङुचोरुषाणां । पा० ६. ३. १३३. । इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिषासंतीषु । वन षण् संभक्तौ । धात्वादेः षः सः । इच्छायां सन् । द्विर्भावो ह्लादिशेषः । सन्यत इतीत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । सनीवन्तेत्यादिना । पा० ७. २. ४९. । विकल्पादिङभावः । जनसनखनां सन्झलोः । पा० ६. ४. ४२. । इति नकारस्याकारः । उपरि लटः शतु । कर्तरि शप् । उगितश्चेति ङीप् । शप्झनोर्नित्यं । पा० ७. १. ८१. । इति नुम् । ङीपः शपश्च पित्वाच्छतुष्वलसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वं । सनो नित्वादायुदात्तत्वं । तदेव शिष्यते । धीषु । सावेकाच इति विभक्तेश्च

दात्तत्वं । अस्मभ्यं । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः । ऋत्वे० १. ७. ६. । इत्यचोक्तं । यच्छतं । दाण दाने । शपि पाप्मे-
त्यादिना यच्छादेशः ॥

प्र वामश्रोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे । यामृधार्थे सधस्सुतिं ॥ ९ ॥

प्र । वां । अश्रोतु । सुऽस्सुतिः । इन्द्रावरुणा । यां । हुवे । यां । ऋधार्थे इति ।
सधऽस्सुतिं ॥ ९ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकां शोभनसुतिं प्रति ऊवे युवामुभावाद्भ्यामि । किंच सधसुतिं
युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणायाः सवक्रियाया यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य ऋधार्थे युवां वर्धार्थे । तादृशी
सुष्टुतिः शोभनसुतिहेतुभूत ऋक्समूहो वामश्रोतु । युवा व्याश्रोतु ॥ अश्रोतु । अशू व्याश्री । लोटो व्यत्ययेन
तिप् । स्वादिभ्यः सुः । सुष्टुतिः । न विधे अस्य सुष्टुतिं । ऋत्वे० १. ७. ७. । इत्यचोक्तं । इन्द्रावरुणा । ऊवे । उक्ते ।
अत्र तु यद्वृत्तयोगान्न निघातः । ऋधार्थे । अधु वृद्धौ । लट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । मध्यमद्विवचने श्रोत्रं ऊलं
कंदसीति लुक् । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । सधसुतिं । सह सुतिर्यस्यां सुष्टुती
सा सधसुतिः । अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे सुतिशब्दस्य सूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वेऽयं सुति-
शब्दो भावसाधनतया सवक्रियापरः । तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरेऽयं करणसाधनतया ऋक्पर
इति समस्यमानपदार्थादयः । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः । सहशब्द एवमादित्वादंतोदात्तः । बज्र-
व्रीहिलेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३३ ॥ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र सोमानमित्यादिकं नवर्चं प्रथमं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवतावि-
शेषस्त्वैवमनुक्रम्यते । सोमानमिति पंच ब्राह्मणस्यत्याश्रतुर्थ्यामिन्द्रस्य सोमस्य पंचम्यां दक्षिणा चान्याः सादस-
स्यत्या नाराशंसी वात्येति । सूक्तगता आद्याः पंचर्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः । तासां मध्ये स घा वीर
इत्येतस्याश्रतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रस्य सोमस्येति तिस्रो देवताः । त्वं तमित्येतस्याः पंचम्या दक्षिणया
सह पूर्वोक्तास्त्रिस्रो देवताः । षष्ठीमारभ्य तिष्ठणां सदसस्पतिर्देवता । नाराशंसमित्येतस्या नवम्याः सदसस्य-
तिर्नाराशंसो वा विकल्प्यते ॥ विनियोगसु पूर्ववत् ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीर्वंतं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानं । स्वरणं । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीर्वंतं । यः । औशिजः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्य कर्तारं मामनुष्ठितारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवंतं कृणुहि ।
कृणु । अत्र दृष्टांतः । कक्षीर्वंतमेतन्नामकमृषिं । इवशब्दोऽचाध्याहर्तव्यः । कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ।
यः कक्षीवानृषिरौशिज औशिजः पुत्रः । तमिवेति पूर्वच योजना । कक्षीवतोऽनुष्ठितुषु मुनिषु प्रसिद्धिसौत्तिरी-
धेरास्मायते । एवं वै पर आट्णारः कक्षीर्वौ औशिजो वीतहव्यः आयसस्त्रसदस्युः पौरकुत्यः प्रजाकामा
अचिन्वत । तै० सं० ५. ६. ५. ३. । इति । अगंतरेऽप्युपित्वकथनेनानुष्ठितुत्वप्रसिद्धिः सूच्यते । अहं कक्षीर्वौ ऋषि-
रस्मि विप्रः । ऋत्वे० ४. २६. १. । इति । तस्मादस्यानुष्ठितारं प्रति दृष्टांतत्वं युक्तं । सोऽयं मंत्रो यास्केनैवं व्या-
ख्यातः । सोमानं सोतारं प्रकाशनवंतं कृणु ब्रह्मणस्पते कक्षीर्वंतमिव य औशिजः । कक्षीवान्कक्ष्यावानीशिज
औशिजः पुत्र औशिज्येः कांतिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकण एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं
कृणु ब्रह्मणस्पते । नि० ६. १०. । इति । अस्मिन्नंत्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सूचितं तात्पर्यं
तैत्तिरीया आमनन्ति । सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव ब्रंजे । कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमे-
वाव ब्रंजे । तै० सं० १. ५. ८. ४. । इति ॥ सोमानं । मुनोतीति । पुत्र अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृष्टांत इति मन्यन् ।
दृश्यहणस्य विध्यंतरीपसंग्रहणार्थत्वान्नित्येऽपि नाबुदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव । उक्तादिषु वा सोमशब्दो
द्रष्टव्यः । पा० ६. १. १६०. । ब्रह्मणस्पतौणादौणादिको वा मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं । प्रख्यातं । सृष्ट शब्दोपतापयोः ।
कृणुत्युटो ब्रह्मणं । पा० ३. ११३. । इति कर्मणि क्युट् । लितीत्यकार उदात्तः । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सिपो हिः । शपि प्राप्ते धिन्विक्कण्योरश्चैत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वका-

रस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघूपधगुणः । हेर्ङित्वादुकारस्य न गुणः । उतस्य प्रत्ययाच्छंदोवावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति हेर्ङुप । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विक-
रणेभ्य इति वचनाद्विरेव प्रत्ययस्वरैणोदात्तत्वं । पादादित्वात् निघातः । ब्रह्मणः । षष्ठाः पतिपुत्रेत्यादिना । पा० ८. ३. ५३. । संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । सुबामंचितपरंगवद्भावात्पदद्वयस्थामंचितनिघातः । कषीवतं । कचे भवा कक्ष्याद्योदरसंबंधिनी रज्जुः । भवे कंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत्प्रत्ययः । सास्त्रा-
स्तीत्यर्थ आसंदीवदधीवक्षकीवत्कषीवत् । पा० ८. २. १२. । इत्युपिविशेषणाम कषीवच्छब्दो निपातितः । कंद-
सीर इति वत् । यप्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः । मनुप्सुपौ पित्वाद्गुदात्तौ । श्रीश्रिजः । वश कांती । इजीत्यनुवृत्तौ वशेः क्तिञ्च । उ० २. ७१. । इतीजिप्रत्ययः । तस्य कित्त्वाद्बहिष्येत्यादिना संप्रसारणं
परपूर्वत्वे गुणाभावः । स तस्यापत्यं । पा० ४. १. ९२. । इति प्राग्दीव्यतोऽण् । पा० ४. १. ८३. । आदिवृद्धिः । प्रत्य-
यस्वरैणांतीदात्तत्वं ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः रेवान् । यः । अमीवहा । वसुवित् । पुष्टिवर्धनः । सः । नः । सिषक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्यतो रेवान्धनवान्यश्चामीवहा रोगाणां हंता वसुविद्धनलब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टिवर्धयिता यश्च
तुरस्त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्यतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु । सेवतां । परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः । अत्र सिषक्तु-
शब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य । नि० ३. २१. । इति प्रत्यायकी शब्दाविति
शेषः ॥ रेवान् । रयिरस्यास्तीति मनुप । रयेर्मती बज्रत्वं । पा० ६. १. ३७. ६. । इति यकारस्य संप्रसारणं पर-
पूर्वत्वं । कंदसीर इति वत् । आनुणः । ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्बहिरंगत्वाच्च प्रागेव गुणे कृत इवर्णाभावान्न वत् ।
न चांतादिवक्ष । पा० ६. १. ८५. । इत्यादिवद्भावेनैवर्णसंपादनं वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा खट्वा-
भिरित्यत्र सर्वर्णदीर्घस्यांतवद्भावेन अकारत्वादतो भिस् ऐस् । पा० ७. १. ९. । इत्यैसादेशः स्यात् । न च निर-
वकाशत्वेन वत्वस्यानवकाशत्वं । अप्रिवान्वै दर्भस्तंबः । उप ब्रह्माणि हरिवः । ऋग्वे० १०. १०४. ६. । इत्यादाव-
वकाशलाभात् । सत्वं । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परो मनुप । कदाचिद्विवर्णात्परो मनुपः पञ्चादेकारादे-
शेनैवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति कंदसीर इति सूचकता विवचितं । अनुनेवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमु-
दाहृत्याप्यंते वृत्तिकृता अरेवानित्यप्युदाहृतं । का० ८. २. १५. । ह्रस्वगुड्भामित्यत्ररेशब्दात्तुप इत्युदात्तत्वं
वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इत्यचारेण्देशो रेशब्दस्याप्युपलक्षणं । अत एव हि रेवां इद्रेत्यादी मनुप उदात्तत्वं
दृष्टं । अथवा ह्रस्वगुड्भामित्यत्रापि कदाचिद्ब्रह्मात्परो मनुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं । एवं च संप्रसार-
णपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात्प्राग्वस्वात्परो मनुविति रेवानरेवानित्यादी सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव
सूचकतोऽभिप्रायो वार्त्तिककृता व्याख्यात इति । अमीवहा । अम रोग इत्येतस्माद्वन्मत्येनामीवशब्दो निपा-
तितः । तं हंतीति बज्रत्वं कंदसीति क्तिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसुवित् । वसु विंदतीति वसुवित् । क्तिञ्चेति
क्तिप् । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टिवर्धनः । वर्धयतेर्नद्यादित्वाद्भ्युः । पा० ३. १. १३४. । लीतीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । पुष्टिवर्धन इति कर्मणि षष्ठा समासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सिषक्तु । षच समवाये । लोटि
बज्रत्वं कंदसीति शपः झुः । स्याविति द्वित्वे हलादिशेषे बज्रत्वं कंदसीत्यभ्यासस्याकारस्येकारः । पा० ७. ४. ७८. ।
तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधञ्जाप्रोक्तिरः कः । प्रत्ययस्वरः ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्गुर्त्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अररुषो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिर्हंसकः शंसः शंसनं । अधिषेप
इत्यर्थः । तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्मा प्रणक् । मा संपृणक्तु । शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिषेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नो-
त्वित्यर्थः । तदर्थं हे ब्रह्मणस्पते नोऽस्मान्मा पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः । भावे घञ् । कित्त्वादा-
युदात्तः । अररुषः । अर्तरुषः । उ० ४. ७९. । इत्यंतर्भावितस्यर्थाद् गतावित्यस्मादरुस । गुणो रपरत्वं । प्रत्य-

यस्वरे प्राप्तिं वृषादिवादाबुदात्तः । धूर्तिः । धूर्वी हिंसार्थः । क्लिचक्ती च संज्ञायामिति क्लिच् । तितुवत-
थसिमुसरकसिषु चेतीट्प्रतिषेधः । उपधायाश्च । पा० ७. १. १०१. । इत्युपधादीर्घत्वं । वलि लोपं बाधित्वोऽटि
प्राप्तिः । पा० ६. ४. १९. । राक्षोपः । पा० ६. ४. २१. । इति वकारलोपः । प्रणक् । पृची संपर्कः । लङ्क्षिप् । इत्ये-
तीकारलोपः । हल्ङ्गादिलोपः । कुलं । रूधादिभ्यः झम् । तस्य व्यत्ययो वङ्गलं । पा० ३. १. ८५. । इत्यङ्गागमः ।
यणादेशः । अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ।
मर्त्यस्य । मृङ् प्राणत्यागे । असिहसिमृ इत्यादिना । उ० ३. ८६. । औणादिकसन्प्रत्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थे भवे
क्लृदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । रञ्च । रञ्च पालने । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव
शिष्यते । पादादिवादा निघातः । रञ्चा णः । ब्रूचोऽतस्त्रिङ् इति दीर्घः । उपसर्गाद्वङ्गलं । पा० ८. ४. २८. ।
इति वङ्गलग्रहणादनुपसर्गादपि नसो णत्वं । ब्रह्मणस्यति । षष्वाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्गस्य सकारः ।
मुबामञ्चते पराङ्गवज्जावात्पदद्वयस्यामञ्चितनिघातः ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यं ॥ ४ ॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यं । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्यं ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यक्ष्यमाणं हिनोति प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति । तथा
सोमो हिनोति । स घ स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन्न रिष्यति । न विनश्यति ॥ घ । चादिरनुदात्तः ।
संहितायामृचि तुनुधमनुतङ्कुचोबुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः । उक्तं । हिनोति । हि
गतीं वृद्धौ च । स्वादिभ्यः झुः । तिपः पित्वात् शुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यं । दक्षिणा पातृहंसः ॥ ५ ॥

त्वं । तं । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यं । दक्षिणा । पातु । अंहंसः ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुष्ठितारं मनुष्यमंहंसः पापात्पाहोति शेषः । तथा सोमः पातृहंस पातु दक्षि-
णाख्या देवता च पातु ॥ दक्षिणा । दक्ष वृद्धौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । नित्वादाबुदात्तः । अंहंसः ।
नखिषयस्येत्यादिनाबुदात्तः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदसस्पतिमित्येषा विनियुक्ता । तथा च गृह्ये मेखलामावधेति खंडे पठ्यते ।
आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतं । आ० गृ० १. २२. ११. । इति ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं मेधामयासिषं ॥ ६ ॥

सदसः । पतिं । अद्भुतं । प्रियं । इन्द्रस्य । काम्यं । सनिं । मेधां । अयासिषं ॥ ६ ॥

मेधां लब्धुं सदसस्पतिमेतन्नामकं देवमयासिषं । प्राप्तवानस्मि । कीदृशं । अद्भुतमाश्चर्यकरं इन्द्रस्य प्रियं
सोमपाने सहचारित्वात् काम्यं कमनीयं सनिं धनस्य दातारं ॥ सदसः । षट् विशरणादी । सर्वधातुभ्योऽमुन् ।
नित्वादाबुदात्तः । पतिं । पतिर्दतिः । उ० ४. ५७. । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । इगुपधञ्चाप्रीकिरः कः ।
इयङादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यं । कामयतेरचो यत् । शेरनिटीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं ।
सनिं । षणु दाने । धात्वादेः षः सः । अच इरित्यनुवृत्तौ खनिकथंन्यसिवसिवनिसनिध्वनियंथिचरिभ्यश्च
। उ० ४. १३९. । इति इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयासिषं । या प्रापणे । लुङ् । मिपोऽमादेशः । यमरमनमातां
सक् च । पा० ७. २. ७३. । इति सिच इङागमः । धातोः सगागमः । निघातः ॥

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपः । ऽचितः । चन । सः । धीनां । योगं । इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोऽयमगुष्टातव्यो विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदसस्यतिदेवादृते न सिध्यति सोऽयं सदसस्यतिर्देवो धीनां मनोऽगुष्टानविषयाणामस्मदुद्धीनामगुष्टेयकर्मणां वा योगं संबन्धमिवति । व्याप्नोति । यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । अन्यारादित्यादिना । पा० २. ३. २९. । अन्तेयोगा-
त्यंचमी । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति । षिधु संराडौ ।
अनो नित्वादाबुदात्तत्वं । यदुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
योगं । युजिर् योगे । घञो नित्वादाबुदात्तत्वं । इत्विति । इवि व्याप्नोति । शप् । इदितो गुम् धातोरिति गुम् ।
निघातः ॥

आदृभोति हविष्कृतिं प्रांचं कृणोत्यध्वरं । होचा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋभोति । हविःऽकृतिं । प्रांचं । कृणोति । अध्वरं । होचा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

आदनंतरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानमृभोति । सदसस्यतिर्देवो वर्धयति । हविर्दानानंतर-
मेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतमविघ्न-
परिसमाप्तिरुक्तं कृणोति । करोति । होचा ह्यमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति ।
यद्वा । होचास्मदीयसुतिरूपा वाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति । झोको धरित्यादिषु सप्तपंचाशत्सु
वाङ्मामसु होचा गीरिति पठितं ॥ हविष्कृतिं । हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः ।
बज्रव्रीहौ प्रकृत्यति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रांचं । अनिगतोऽचतौ वप्रत्यये । पा० ६. २. ५२. । इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं । न विद्यते धरो हिंसा यस्मिन् । नञ्भूमामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
हयतेऽस्यामिति होचा देवता । ऊयामाशुभसिन्धस्त्रन् । उ० ४. १६७. । इति च । नित्वादाबुदात्तः ॥

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं । दिवो न सद्यमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसं । सुधृष्टमं । अपश्यं । सप्रथःऽतमं । दिवः । न । सद्यऽमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषं । यद्वा । अवयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्यतिदेवतापरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च
यास्को दर्शयति । नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसत्यपरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो
भवति । नि० ८. ६. । इति । अत्रापि वत्सदसस्यतेरपि नरैः शस्यमानत्वान्नराशंसत्वं । एवमेवामिप्रायं इति
निधाय ब्राह्मणमेवमात्रायते । प्रजा वै नरो वाक् शंसः । ऐ० ब्रा० ६. २७. । इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः
सदसस्यतिर्यो वा नराशंसनामको देवस्तमपश्यं । शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशं । सुधृष्टममत्याधिकेन
धार्ढ्ययुक्तं सप्रथस्तममतिशयेन प्रख्यातं सद्यमखसं प्राप्ततेजस्कं । तच्च दृष्टांतः । दिवो न द्युलोकानिव । आदि-
त्यचंद्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः । सुधृष्टमं । शोभनं धृष्णो-
तीति सुधृक् । क्लिप्तेति क्लिप् । आतिशायनिकस्तमम् । षकारस्य जस्त्वाभावस्कान्दसः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वेन चकार उदात्तः । अपश्यं । पाघ्राधेत्यादिना पश्चादेशः । लुङ्लङ्लृत्त्वडुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । इत्यट
उदात्तत्वं । पादादित्वात्त निघातः । सप्रथस्तमं । प्रथ प्रख्याने । प्रथनं प्रथः । सर्वधातुभ्योऽमुन् । नित्वादाबु-
दात्तत्वं । सह प्रथसा वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति बज्रव्रीहिसमासः । वीपसर्जनस्य
। पा० ६. ३. ८२. । इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिस्कंदसि बज्रलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ।
दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सद्यमखसं । सीदतीति सद्य । षट् विशरणादौ । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति मनिन् । नित्वादाबुदात्तः । सद्य महो यस्येति बज्रव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥ ३५ ॥

प्रति त्वमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते । प्रति त्वमाग्निमावृतमिति ॥
कारीरीष्टौ प्रति त्वमित्येषा धाव्या । तथा च सूचितं । वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्वं चाहमध्वरमीळं
अपि स्ववसं नमोभिरिति धाव्ये । आ० २. १३. । इति ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । मरुद्भिरग्ने आ गंहि ॥ १ ॥

प्रति । त्वं । चारुं । अध्वरं । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गंहि ॥ १ ॥

तच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः । हे अपि यो यज्ञश्चाक्षरंगवैकस्वरहितस्त्वं तथाविधं चाक्षमध्वरं
प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्र ह्यसे । प्रकर्षेण त्वं ह्यसे । तस्मादस्मिन्ध्वरे त्वं मरुद्भिर्देवविशेषैः सहा
गहि । आगच्छ । सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता । तं प्रति चाक्षमध्वरं सोमपानाय प्र ह्यसे सोऽपि मरुद्भिः
सहागच्छ । नि० १०. ३६. इति ॥ प्रति । निपात आबुदात्तः । त्वं । त्वदादीनामः । पा० ७. २. १०२. प्रातिप-
दिकस्वरः । चार्हः । दूसनिजनिचरीत्यादिना । उ० ५. ३. जुगु । अत उपधाया इति वृद्धिः । अित्वादाबुदात्तः ।
गोपीथाय । निशीथगोपीथावगथाः । उ० २. ९. इति यकप्रत्ययांतो निपातितः । प्र । निपातस्वरः ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्रे आ गहि ॥२॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुं । परः । मरुत्ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥२॥

हे अपि महो महस्तव संबंधिनं क्रतुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परो नहि उत्कृष्टो देवो न भवति खलु । तथा
मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा
इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । देवः । पचायजंतश्चित्वादंतोदात्तः ।
महः । महस्तल्लोपश्छांदसः । बृहन्महत्तोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । तव ।
युष्मदस्मादोर्दसीत्याबुदात्तत्वं । क्रतुं । छत्रः कतुः । उ० १. ७८. प्रत्ययाबुदात्तत्वं । गहि । गम् छप् गती ।
लोपः सेहिः । बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवद्वा भादि-
त्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुङ् भवति । निघातः ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिरग्रे आ गहि ॥३॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । मरुत्ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥३॥

हे अपि ये महतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा महतः ।
विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपेताः । सप्तगणा वै महतः । ति० सं० २. २. ११. १. इति श्रुतिः । देवासो द्योतमाना
अद्रुहो द्रोहरहिता वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् । तथा चोपरिष्ठादाभ्यायते । उदीरयथा महतः समुद्रतो
घूर्णं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । ऋत्वे० ५. ५५. ५. इति । शाखांतरेऽपि मंचांतरस्य ब्राह्मणमेवमाभ्यायते । महतां
पृषतयः स्वेत्याह महतो वै वृष्ट्या ईशत इति । रजःशब्दो यास्केन बज्जधा व्याख्यातः । रजो रजतेर्ज्योती रज
उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्तुच्यन्तेऽस्यगह्वरी रजसी उच्यते । नि० ४. १९. इति ॥ रजसः । नन्विषय-
स्थानिसंतस्वेत्याबुदात्तः । विदुः । विदुः ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. इति श्लेषादेशः । प्रत्यय-
स्वरः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विश्वेः कृतंतस्य चित्वादाबुदात्तत्वं । देवासः । आञ्जसेरमुक् ।
देवशब्दः पचायजंतः । चित्वादंतोदात्तः । अद्रुहः । संपदादित्वाच्चावि क्तिपि बज्जव्रीही नञ्मुभ्यामित्यंतो-
दात्तत्वं । कर्तरि वा क्तिप् । तत्पुरुषे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतो
नञ् न गतिर्न च कारक इति । पा० ६. २. १३९. ॥

य उया अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा । मरुद्भिरग्रे आ गहि ॥४॥

ये । उयाः । अर्कः । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥४॥

ये महत उयास्त्रीत्राः संतोऽर्कमुदकमानृचुः अर्चितवंतः । वर्षणेन संपादितवंत इत्यर्थः । तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः ।
कीदृशा महतः । ओजसा बलिनानाधृष्टासोऽतिरक्ताः । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवा-
चित्वं वाजसनेयिन आमनति । आपो वा अर्कः । शत० ब्रा० १०. ६. ५. २. इति । तन्निर्वचनं च त एवामनति ।
सोऽर्चनचरत्तस्यार्चत आपोऽजायंतार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं । शत० ब्रा० १०. ६. ५. १. इति ।
अगत्सृष्टा हिरण्यगर्भ उदकं सप्तमुद्युक्तोऽर्चन उदकसत्यसंकल्पमहिमप्रस्थापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् । तथा
पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नं । तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यपीचत् । तेनोदकस्यार्कनाम

निष्पन्नमित्यर्थः ॥ आनुचुः । अर्चते । अपसृधधामित्यादिना । पा० ६. १. ३६. । निपातितः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगात् निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उज्ज्वलोपस्य । उ० ४. १९१. । इत्यमुन् । नित्वादाबुदात्तः ॥

ये शुभा घोरवर्षसः सुस्तत्रासो रिशादसः । मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ५ ॥

ये । शुभाः । घोरऽवर्षसः । सुऽस्तत्रासः । रिशादसः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ५ ॥

ये मरुतः शुभत्वादिगुणोपेतास्तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभाः शोभना घोरवर्षस उग्ररूपधराः सुस्तत्रासः शोभनधनोपेता रिशादसो हिंसकानां भक्षकाः । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु षत्रं भग इति पठितं ॥ शुभाः । स्फायितं चीत्यादिना शुभेरीणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्षसः । घोरं वर्षो येषां बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुस्तत्रासः । बज्रव्रीही नञ्शुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आबुदात्तं द्व्यच्दसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येव तु न भवति चत्रशब्दस्यांतोदात्तत्वात् । रिशंति हिंसंतीति रिशाः । तानदंतीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽमुन्प्रत्ययः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाबुदात्तं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥ ॥ ३६ ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि ब्रुलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसते । तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य । कं सुखं । तद्यस्मिन्नास्थसावक इति बज्रव्रीहिं कृत्वा पञ्चान्नञ् । न अको नाक इति नञ्तत्पुरुषः । नलोपो नञः । पा० ६. ३. ७३. । इति लोपो न भवति । नभ्राएनपादित्यादिना । पा० ६. ३. ७५. । प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वं । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पञ्चाद्वज्रव्रीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे । उपसंगप्रतिरूपको निपातः । रोचने । रच दीप्ती । अनुदात्तेतस्य हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । देवासः । आज्ञसेरमुगित्यमुक् । आसते । आस उपवेशने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । स्रस्यादादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । अनुदात्तेत्वात्तस्यार्वाधातुकानुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगात् निघातः ॥

य ईखयंति पर्वतान् तिरः समुद्रमर्णवं । मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ७ ॥

ये । ईखयंति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रं । अर्णवं । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

ये मरुतः पर्वतान्नेघानीं खयंति चालयंति तथार्णवमुद्रकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वतीति शेषः । निञ्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईखयंति । उख उखीत्यादावीखिर्गर्थः । हेतुमति चेति णिच् । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । णिजंतधातोश्चित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । तिङ्श्रु लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पूर्व पर्व मर्व पूरणे । औणादिकोऽतन् । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ये तन्वंति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा । मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वंति । रश्मिभिः । तिरः । समुद्रं । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्ने ।

आ । गहि ॥ ८ ॥

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सहा तन्वंति आप्रवन्ति । आकाशमिति शेषः । किंच श्रीजसा स्वकीय-
बलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति । तैर्मरुद्भिर्बलित्वन्वयः ॥ तन्वंति । तनुं विस्तारि । लटो झोऽतः । तनादिङ्ङञ्च उः
। पा० ३. १. ७९. । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ् एवायुदात्तत्वं । समुद्रं । उन्दी क्लेदने ।
स्फायितं चीति रक् । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिर्ग्राम आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यं । मधु । मरुत्ऽभिः । अग्रे । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोमसंबन्धिनं मधुररसमभि सृजामि ।
सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहाचागच्छ ॥ अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । स्वामी द्विती-
याया इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिञ्च । पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना । पा० ६. ३. ४२. ।
पुंवङ्गावः । सृजामि । सृज विस्मृते । मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । विकरणस्वरः । सोम्यं । सोममर्हति यः ।
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । मधु । फलिपाटिनमीत्यादिना । उ० १. १९. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं ।
अन्यत्रतं ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायेत्यष्टचं सूक्तं । तस्य अष्टिच्छंदसौ पूर्ववत् ।
ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते । अयमष्टावार्भवंमिति ॥ विनियोगस्तु सूक्तस्य लिंगिकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः ॥ ब्रूढस्य
प्रथमे कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्भवंवस्तुचः । अथ च्छंदोमा इति खंडे सूचितं । अभि त्वा देव
सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंसुवायं देवाय जन्मन इति तुचाः । आ० ८. ९. । इति ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयं । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः संतस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र सूक्ते देवताः । तत्संधो जायमानवाचिना
जगत्शब्देनैकवचनानिनात्र निर्दिश्यते । जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्र-
विशेषो विप्रेभिर्मैधाविभिर्हविर्भिरासया स्वकीयेनास्तेनाकारि । निष्पादितः । कीदृशः स्तोमः । रत्नधा-
तमोऽतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः । स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ आसया । आस्थ-
शब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपां मुलुगित्यादिना याजादेशः । व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः । चित इत्यंतोदात्तः ।
रत्नधातमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

य इंद्राय वचोयुजा ततश्चुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इंद्राय । वचःऽयुजा । ततश्चुः । मनसा । हरी इति । शमीभिः । यज्ञं । आशत ॥ २ ॥

ये ऋभव इन्द्रायेंद्रप्रीत्यर्थं वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ मुशिक्षिती हरी एतन्नामकावस्थौ मनसा ततनुः संपादितवन्तः । ऋभूणां सत्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणैन्द्रस्याश्वौ संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभिर्यहचमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्मदीयमाशत । व्याप्तवन्तः । अपोऽम् इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमी शमीति पठितं ॥ वचोयुजा । वचसा युञ्जति । सत्सुद्विषेत्वादिना क्लिप् । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततनुः । तन्नू त्वन्नू तन्नूकरणे । लिटि श्लेष्सादेशः । पादादित्वादनिघातः । शमीभिः । शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि । श्रीणादिक इन् । छदिकारादक्तिनः । पा० ४. १. ४५. इति ङीष् । वृषादित्वादायुदात्तः । आशत । अशू व्याप्ती । लङि श्लेष्सादादेशः । स्वादिभ्यः झुः । तस्य बङ्गलं छंदसीति लुक् । आडागमः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं । तक्षन्धेनुं सबर्दुघां ॥३॥

तक्षन् । नासत्याभ्यां । परिऽज्मानं । सुऽखं । रथं । तक्षन् । धेनुं । सबऽर्दुघां ॥३॥

नासत्याभ्यामश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तक्षन् । ऋभवो देवाः कंचिद्रथमतश्चन् । तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृशं । परिज्मानं परितो गंतारं सुखं उपर्युपवेशने सुखकरं । किंच धेनुं कांचिन्नां तक्षन् । धातूनामनेकार्थत्वात्तक्षतिरत्र संपादनवाची । कीदृशीं धेनुं । सबर्दुघां सबरः बीरस्य दोग्धीं ॥ तक्षन् । बङ्गलं छंदसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां । न विद्यते सत्यं ययोस्तावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्रायनपादित्यादिना नलोपाभावः । परिज्मानं । अजेः परिपूर्वस्य श्रुन्नृत्तित्यादिना । उ० १. १५८. । मन्त्रत्ययेऽकारलोप आद्युदात्तत्वं च निपातनात् । सबर्दुघां । सबः पयो दोग्धीति सबर्दुघा । दुहः कव्यश्च । पा० ३. २. ७०. इति कप् । सबरिति रेफांतं प्रातिपदिकं बीरवाचीति संप्रदायविद्ः । कपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्याभ्रवसृचः । द्वितीयस्यापि वो देवमिति खंडे सूचितं । मही यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति तुचौ । आ० ८. १०. इति ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमंचा ऋजूयवः । ऋभवो विष्टीक्रत ॥४॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमंचाः । ऋजूऽयवः । ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥४॥

ऋभव एतन्नामका देवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पूर्वं वृद्धावपि पुनर्युवाना तद्व्यावक्रत । कृतवन्तः । कीदृशाः । सत्यमंचा अवितथमंचसामर्थ्येपिताः । पुरस्तरणावगुष्ठानेन सिद्धमंचत्वावयवफलमुद्दिश्य मंचाः प्रयुज्यन्ते तत्तत्फलं तथैव संपद्यन्ते । तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः । ऋजूयव ऋजुतामात्मन इच्छन्तः । क्लरहिता इत्यर्थः । अत एवेतेषामनुष्ठिता मंचाः सिध्यन्ति । विष्टी विष्टयो व्याप्तिर्युक्ताः । सर्वेषु कार्येष्वेतदीयस्य मंचसामर्थ्यस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वर्तित । ऋभव उरमांतीति वर्तेन मांतीति वर्तेन भवन्तीति वा । नि० ११. १५. इति ॥ युवाना । युवम्शब्दो यौतेः कनिनंतो नित्वादायुदात्तः । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमंचाः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः । ऋजुत्वमात्मन इच्छन्ति । कश्च । अक्रतसार्वधातुकयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. इति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । विष्टी । विष्टु व्याप्ती । क्लिप्त्वा च संज्ञायामिति क्लिच् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिबंधः । तस्माज्जस इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. इति तस्यकारादेशः । स चालोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. इति सकारस्य भवति । तत आनुण्ये इति गुणे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. इति पूर्वसवर्णदीर्घः । तं बाधित्वा परत्वाज्जसि च । पा० ७. ३. १०९. इति वृत्त्यस्य गुणेन भवितव्यमिति चेन्न । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अक्रत । कृजो लुङ् । आत्मनेपदं । श्लेष्सादादेशः । मंचे घसेत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । ज्लेर्लुक् । यणादेशः । अडागमः । निघातः ॥

सं वो मदासो अगमतेद्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सं । वः । मदासः । अगमत । इद्रेण । च । मरुत्वता । आदित्येभिः । च । राजऽभिः ॥ ५ ॥

हे अमवो वो युष्माकं संबन्धिनो मदासो मदहेतवः सोमा इद्रेण चादित्येभिरादित्यश्च समगमत । संगताः । अमृणांमिन्द्रादित्यः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति । अत एवावाहननिगद आश्वलायनेनेवं पठितः । इन्द्रमादित्यवन्तमृभुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिमन्तं विश्वदेव्यावन्तमावहेति । आ० ५. ३. । कीदृशेनेद्रेण । मरुत्वता मरुन्निर्युक्तेन । अत एव मन्त्रांतरमेवमास्त्रायते । मरुन्निरिन्द्र सख्यं ते असु । अश्वे० ८. ९६. ७. । इति । कीदृशैरादित्येभिः । राजभिर्दीप्यमानैः ॥ मदासः । मायंयेभिरिति मदाः सोमाः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । आज्ञासरसुगिति जसोऽसुगागमः । अगमत । गमेः संपूर्वाङ्गु । समो गम्यच्छीत्यादिना । पा० १. ३. २९. । आत्मनेपदं । झस्वादादेशः । मन्त्रे घसेत्यादिना त्रैर्बुक् । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधाङ्गोपः । व्यवहिताश्चेति समो व्यवहितप्रयोगः । निघातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । तसौ मत्वर्थं इति भसंज्ञाया पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्ज्वात्वाभावः । झयः । पा० ८. २. १०. । इति मनुषो षत्वं । आदित्येभिः । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावे बङ्गवचने झञ्जेदित्येत्वं । राजभिः । राजन्शब्दस्य कनिनंतत्वेन निन्वादायुदात्तत्वं ॥ ॥ १ ॥

उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं । अकर्तं चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्वं । चमसं । नवं । त्वष्टुः । देवस्य । निऽकृतं । अकर्तं । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उतापि च त्वष्टुरेतन्नामकस्य देवस्य संबन्धी तच्चणव्यापारः । नवं नूतनं त्वं चमसं तं सोमधारणचमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः । तच्चणव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्या अमवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरोऽकर्तं । चतुर्धा विभक्तांश्चमसान्कृतवन्तः । एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मन्त्रांतरेऽपि विस्पष्टः । एकं चमसं चतुरस्कुणोतन । अश्वे० १. १६१. २. । इति ॥ नवं । गु सुती । नूयत इति नवं । कर्मणि अप्रत्ययः । स हि घञोऽपवादत्वाहजर्थे सर्वत्र भवति । घञप्रत्ययश्चाकर्तरि च कारके संज्ञायां । पा० ३. ३. १९. । इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति । यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यत इति संबन्धः । कर्मणि घञित्युक्तं । त्वष्टुः । तच्च लघू तनूकरणे । श्रीणादिकस्तु । उदित्वात्पक्ष इडभावः । पा० ७. २. ४४. । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । पा० ८. २. २९. । इति ककारलोपः । निष्कृतं । कञो निरूपकृष्टात्कर्मणि क्तः । प्रादिसमासे नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति षत्वं । अत्र कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययेति निषिद्धा । पा० २. ३. ६९. । तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८. । इत्येतस्याः प्राप्तेः शेषिकी षष्ठी । यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते । पा० २. ३. ५०. । माषाणामश्रीयादिति । गतिरनंतर इति निस उदात्तत्वं । अकर्तं । अकृत्यत । कञो लुङि झस्य व्यत्ययेन तादेशः । मन्त्रे घसेत्यादिना त्रैर्बुक् । कंदसुभयथेति तिङ् आर्धधातुकत्वादिन्वाभावेन गुणः । चतुरः । चतुरः शसि । पा० ६. १. १६७. । इत्युकार उदात्तः । पुनः । स्वरादिष्वायुदात्तः पठितः ॥

तृतीये कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे अचावार्भव्यौ । तृतीयस्यागम्य महेति खंडे सूचितं । इन्द्र इषे ददातु नक्षे नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च । आ० ८. ११. । इति ॥

ते नो रत्नानि धत्तन् चिरा साप्रानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्त्रिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । चिः । आ । साप्रानि । सुन्वते । एकैऽएकं । सुशस्त्रिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्तु ये प्रतिपादिता अमवस्ते यूयं सुशस्त्रिभिः शोभनैरस्त्रादीयशंसनैर्युक्ताः संतो नोऽस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनान्येकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन् । प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्वयं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्षयैकमेकमित्युक्तं । कीदृशानि

रत्नानि । चिरा चिवारमावृत्तानि । उक्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येवं रत्नानां चिरावृत्तिः । किंच साप्तानि सप्तसंख्यानिप्यन्नवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन । संपादयत । कीदृशानि साप्तानि । चिरा चिवारमावृत्तानि । अग्न्याधियदर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । श्रीपासनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अपिष्टोमोऽत्यपिष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । रसु क्रीडायां । निदित्यनुवृत्ती रमेस च । उ० ३. १४. । इति नप्रत्ययः । तत्संनियोगेन मकारस्य तकारः । नित्वादाद्युदात्तः । धत्तन । धत्त । तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः । सप्तानां वर्गः साप्तं । सप्तनोऽञ् कंदसि । पा० ५. १. ६१. । इति वर्गोऽप्रत्ययः । नस्तद्धिते । पा० ६. ४. १४४. । इति टिलोपः । नित्वादादिवृद्धि-
राद्युदात्तत्वं च । अत्र वर्गवचनेनानेन वर्गिणो लक्ष्यंते । तेन बह्वचनं । अन्यथा ह्येक एव वर्गस्त्रिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । मुन्वते । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । एकमेकं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । एकशब्द इणः कर्तव्यो नित्वादाद्युदात्तः । द्वितीयस्लोकशब्दस्य तस्य परमाश्लेषितमित्याश्लेषितसंज्ञा-
यामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । मुशस्तिभिः । शस्यत आभिरिति शस्य चचः । शन्तु सुती । करणे क्तिन् । तस्य कित्त्वान्नलोपः । शोभनाः शस्य इति प्रादिसमासे यद्यपि च क्तिनो नित्वादाद्युदात्तत्वेन छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वेन तदेव प्राप्तं तत्तु परेण मन्त्रिभ्याख्यानेत्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । पा० ६. २. १५१. ॥

अधारयंत वहूयोऽभजंत सुकृत्यया । भागं देवेषु यज्ञियं ॥ ८ ॥

अधारयंत । वहूयः । अभजंत । सुऽकृत्यया । भागं । देवेषु । यज्ञियं ॥ ८ ॥

वहूयश्चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढार ऋभवोऽधारयंत । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अप्यमृ-
तत्वलाभेन प्राणान्धारितवंतः । तथा च मंत्रांतरमास्त्रायते । मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुः । ऋग्वे० १. ११०. ४. ।
इति । किंचित् सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थिता यज्ञियं यज्ञार्हं भागं
हविर्लक्षणमभजंत । सेवितवंतः । अयमर्थः सौधन्वना यज्ञियं भागमानश । ऋग्वे० ३. ६०. १. । इत्यादिमंत्रांतरे
विस्पष्टः । ब्राह्मणेऽप्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् । ऐ० ब्रा० ३. ३०. । इत्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं ॥
वहूयः । निदित्यनुवृत्ती वहिश्चीत्यादिना निप्रत्ययः । अभजंत । पादादित्वादिनिघातः । सुकृत्यया । विभाषा
छवृषोः । पा० ३. १. १२०. । इति छत्रः कर्मणि क्यप् । शोभनं कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या । बह्व्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु कृत्यशब्दे क्यपः पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातु-
स्वरेणादिश्चदात्तः । ततश्चाद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं । तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि
नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं । एवं तर्हि छत्रः श च । पा० ३. ३. १००. । इति स्त्रियां भवि
क्यप्रत्ययांतः कृत्याशब्दः । क्यपः पित्वेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं । प्रादिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव
शिष्यते । भागं । कर्षात्वतः । पा० ६. १. १५२. । इत्यंतोदात्तः । यज्ञियं । यज्ञमर्हतीत्यर्थे यज्ञत्विरगभ्यां घवजौ
। पा० ५. १. ७१. । इति घः । तस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

इहेन्द्रापी इत्यादिकं षडृचं चतुर्थं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसो पूर्वषत् । देवता त्वनुक्रम्यते । इह षट्किंद्राय-
मिति ॥ विनियोगस्तु । अपिष्टोमेऽच्छावाकशस्त इहेन्द्रापी उप हूय इति सूक्तं । सोचमये शस्त्रादिति खंड इहे-
न्द्रापी उपेयं वामस्य मन्त्रन इति नव । आ० ५. १०. । इति सूचितत्वात् ॥ तथाभिज्ञवषडहे प्रातःसवनेऽच्छावा-
कशस्ते सोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं । तथा च सूचितं । अभिज्ञवपृष्ठाहानीत्युपक्रम्येहेन्द्रापी इन्द्रापी आ गतं
। आ० ७. ५. । इति ॥

इहेन्द्रापी उप हूये तयोरित्स्तोममुशमसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्रापी इति । उप । हूये । तयोः । इत् । स्तोमं । उशमसि । ता । सोमं ।
सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणीन्द्रापी देवावुप हूये । आहूयामि । तयोरिदिन्द्राग्न्योरेव स्तोमं सोचमुशमसि । काम-
यामहे । सोमपातमातिशयेन सोमं पातुं जमी ती द्वौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इन्द्रापी । अत्र देवता-

द्वंद्वेऽपि पूर्वपदस्यानङ्गं न भवति । तच्च हि द्वंद्व इत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वंद्वग्रहणास्योक्तप्रसिद्धसाहचर्याणामेव द्वंद्व आनङ्गित्वं । का० ६. ३. २६. । तस्मादत्राप्यग्रे द्वय इन्द्रशब्दः । समासस्थित्यंतोदात्तत्वं । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अपिशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति प्रतिषेधात् । उग्रमसि । वशं कांतौ । लटो मसः । इदंतो मसिः । पा० ७. १. ४६. । इतीकारोपजनः । अदादि-त्वाच्छपो लुक् । मसेर्ङित्वाद्बहिष्यत्यादिना संसारणं । ता सोमपातमा । उभयच्च सुपां सुलुगित्वाकारः ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुभता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे नरो मनुष्या ऋत्विजः ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राग्नी यज्ञेष्वनुष्ठीयमानकर्मसु प्र शंसत शस्त्रिः । तथा शुभत । नानाविधैरत्नकारैः शोभितौ कुशत । तथा ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीच्छंदस्त्रिषु मंत्रेषु साम-रूपेण गायत ॥ ता । सुपां सुलुगित्वाकारः । शुभत । अस्य संहितायामन्येषामपि वृक्षत इति दीर्घः ॥

ता मित्रस्य प्रशस्तय इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठानः प्रशस्तये ता पूर्वोक्ता देवी संपद्येतामिति शेषः । यद्वा । मित्रस्य मम संबंधिनी ताविन्द्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः । सोमपा सोमपानक्षमी ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे । आहुयामः ॥ प्रशस्तये । तुमर्थाच्च भाववचनात् । पा० २. ३. १५. । इति चतुर्थी । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा तादौ च निति कृत्यती । पा० ६. २. ५०. । इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणि तस्मै । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

उग्रा संतां हवामह उपेदं सर्वनं सुतं । इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥ ४ ॥

उग्रा । संतां । हवामहे । उपे । इदं । सर्वनं । सुतं । इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छतां ॥ ४ ॥

सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्मोप सामीप्येन प्राप्तुमुग्रा संता वैरिवधा-दिषु क्रूरी संतां देवी हवामहे । आहुयामः । इन्द्राग्नी देवाविह कर्मण्या गच्छतां ॥ संता । अस्तेः शतरि असोरल्लोपः । सर्वनं सुतमिति द्वयं सेमं नः सोममा गहि । ऋग्वे० १. १६. ५. । इत्यचोक्तं ॥

ता महांता सदस्यती इन्द्राग्नी रक्ष उज्जतं । अप्रजाः संत्वचिणः ॥ ५ ॥

ता । महांता । सदस्यती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्ष । उज्जतं । अप्रजाः । संत्वचिणः ॥ ५ ॥

तौ पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी रक्षो राक्षसजातिमुज्जतं । ऋजुकृतं । क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः । कीदृशी । महांता महांतां गुणैरधिकी सदस्यती सभापालकी । तयोः प्रसादादचिणो भक्षका राक्षसा अप्रजा अनुत्पन्नाः संतु ॥ महांता । सांतमहतः संयोगस्य । पा० ६. ४. १०. । इति दीर्घः । सदस्यती । सदस्यती इति समासे षष्ठा लुकि प्रातिपदिकसकारस्य हत्वाभावस्कान्दसः । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्राग्नी । आमंत्रितानुदात्तत्वं । अप्रजाः । प्रजायंत इति प्रजाः । अन्येष्वपि वृक्षते । पा० ३. २. १०१. । इति जनेर्ङप्रत्ययः । न प्रजा अप्रजाः । प्रजाशब्दस्य बङ्गब्रीहौ हि नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । पा० ५. ४. १२२. । इत्यसिजदेशः स्यात् । अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अचिणः । तुजंतस्यानुशब्दस्य जसस्कान्दस इनुडागमः । चित इति ऋकार उदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादितीकार उदात्तः ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतं । अधि । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतं ॥ ६ ॥

हे इंद्रापी सयिनावश्च फलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगश्चापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधि जागृतं । आधिक्येन सावधानी भवतं । ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं । सुखं गृहं वा दत्तं । गयः छदर इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं ॥ जागृतं । जागृ निद्राचये । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः । प्रचेतुने । चित्ती संज्ञान इत्यस्मात्स्यताद्वाङ्मलकादीणादिक उगप्रत्ययः । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रापी । इंहेन्द्रापी इत्युच्यते । आमंचितत्वादाबुदात्तत्वमच विशेषः । शृणोति हि नस्ति दुःखमिति शर्म । शृ हिंसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । यच्छतं । रघुगमियमां क्व इति क्वः ॥ ३॥

प्रातर्युज्यादिकमेकविंशत्युचं पंचमं सूक्तं । तस्य अष्टिच्छंदसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते । प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्यथा सावित्र्य आग्नेय्यौ द्वे देवीनामेकैकेन्द्राणीवरुणान्यप्रायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवी षड्विंशत्योऽतो देवा देवी वेति । सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन्खंडेऽनिरुक्ता संख्या विंशतिः । अनु० १२. ४. इति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्या विंशतिसंख्या द्रष्टव्या । सा च विंशतिरेकयाधिकया सह वर्तत इति सैका । तत्रादौ चतस्र अचोऽश्विदेवताकाः । पंचमीमारभ्याष्टम्यंताश्चतस्रः सवितुदेवताकाः । नवमी दशमी चोमे अपिदेवताके । एकादश्या अचो देवसंबन्धिन्यो देव्यो देवताः । द्वादश्या इंद्रवरुणाभिपत्न्य इंद्राणीवरुणान्यप्राय्यो देवताः । त्रयोदशीचतुर्दश्यौ द्यावापृथिवीदेवताके । पंचदशी पार्थिवी । षोडश्याद्याः षड्विंशुदेवत्याः । षोडशी छत्तदेवत्या वा ॥ अत्र सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ प्रातर्युजा वि बोधयेति चतस्र अचः । सूचितं च । अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रः । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येका पुरोनुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूचितं । आश्विनस्य प्रातर्युजा वि बोधय । आ० ५. ५. इति ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छतां । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छतां । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते । हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तावश्विनी देवी वि बोधय । विशेषेण प्रबुद्धी कुरु । अश्विनौ प्रबुद्धौ चाश्विनी देवावस्थाभिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानयिह कर्मणा गच्छतां ॥ प्रातर्युजाते गृह्यमाणेन ग्रहेण सहेति प्रातर्युजा । सत्तूद्विषेत्यादिना क्षिप् । सुपां सुलुगित्याकारः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । पीतये । व्यत्ययेन क्तिन् उदात्तत्वं ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सु० सुरथा । रथि० तमा । उभा । देवा । दिवि० स्पृशा । अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

योभाश्विना देवा यावुभावश्विनी देवी सुरथा शोभनरथयुक्ता रथीतमा रथिनां मध्येऽतिशयेन रथिनौ दिविस्पृशा सुलोकनिवासिनी ता हवामहे । तादृशावश्विनावाहयामहे ॥ येत्यादिष्वष्टसु पदेषु सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । सुरथा । शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ । समासांतोदात्तत्वापवादं बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्त आबुदात्तं द्वाच्छंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । रथीतमा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं । दिविस्पृशा । दिवि स्पृशत इति दिविस्पृशौ । क्षिपिति क्षिप् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमित्यलुक् । गतिकारकोपपदात्कृदिति छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतं ॥ ३ ॥

या । वां । कशा । मधु० मती । अश्विना । सूनृता० वती । तया । यज्ञं । मिमि० क्षतं ॥ ३ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवी वां युवयोः संबन्धिनी या कशाश्चताडनी विद्यते तया सहागत्य यज्ञमस्मादीयं

मिमिचतं । सोमरसेन सेक्तमिच्छतं । कशयाश्वाङ्गुलं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाङ्गतिं निष्पादयितुमुद्युक्ता भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा । मधुमती । अर्णः शोद इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं । तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं स्रवति तेनेयं कशा क्षिन्नेत्यर्थः । सूनृतावती प्रियसत्यवाग्युक्ता । तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायामश्वाङ्गुलेन च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं । यदा । सोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशद्वाङ्गामसु कशा धिषणेति पठितं । अश्विनोर्या वाक् मधुमती माधुर्योपेता पाद्व्यरहिता सूनृतावती प्रियत्वसत्यत्वेपेता । फलप्रदानविषयेत्यर्थः । तथा वाचा युक्ता यच्च मिमिचतमिति योजनीयं ॥ कशा । कश गतिशतनयोः । पचाद्यच् । वृषादित्वादायुदात्तः । सूनृतावती । जन परिहाणे । सुष्ठुनयत्वप्रियमिति सून् । तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूनृता । नञ्मुभयामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा परादिस्फुटं दसि बज्जलमिति अकार उदात्तः । सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतावतीति कशायाः संज्ञा । एवंनामा या कशेत्यर्थः । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति मतुपो वत् । मिमिचतं । मिहः सन् । हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. इति कित्त्वानुणाभावः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहं ॥ ४ ॥

नहि । वां । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सोमिनः । गृहं ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विनी देवी युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः । स मार्गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे नह्यस्ति । न वर्तते खलु । यदा । यत्र गृहे गच्छथस्तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । अस्ति । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते । चशब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्भिभक्तिरस्तीति । यत्र । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यचेति यदृक्तयोगान्न निघातः ॥

यूढस्य द्वितीये कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमृतय इति सावित्र्यश्चतस्रः । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । हिरण्यपाणिमृतय इति चतस्रो मही बौः पृथिवी च नः । आ० ८. १०. इति ॥

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदं ॥ ५ ॥

हिरण्यऽपाणिं । ऊतये । सवितारं । उप । ह्वये । सः । चेत्ता । देवता । पदं ॥ ५ ॥

ऊतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुप ह्वये । आह्वयामि । स च सविता देव एतच्चप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन प्रार्थ्यं स्थानं चेत्ता । ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारं । हिरण्यपाणिं यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं । यदा । देवकर्तुंके यागे सविता स्वयमुत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः । तदानीं कक्षांचिदिष्टावध्वर्यवस्तस्मै सविचे ब्रह्मणे प्राशिच नामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः । तच्च प्राशिचं हस्ते सविचा गृहीतं सत्तदीयपाणिं चिच्छेद । नतः प्राशिचस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः । सोऽयमर्थः कौपीतिकिब्राह्मणे समाम्नातः । सविचे प्राशिचं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्मै हिरण्यमयी प्रतिदधुस्तस्माद्विरण्यपाणिरिति सुत इति । हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्विद्यत आयस्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हयतेर्वा स्यात्प्राकर्मणः । नि० २. १०. इति । तथा पाणिः । पणायतेः पूजाकर्मणः । नि० २. २६. इति ॥ हिरण्यशब्दो नक्षत्रियत्वादायुदात्तः । भज्जरीहो पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः । ऊतये । उदात्त इत्यनुपुत्तावृत्तिवृत्तिसातीत्यादिना क्तिनतोऽंतोदात्तो निपातितः । सवितारं । नृचक्षित्वादंतोदात्तत्वं । चेत्ता । चिती संज्ञाने । अस्मादंतर्भावि-तत्त्वार्थात्ताच्छेत्ते तुन् । अनित्यमागमशासनमितीडभावः । नित्वादायुदात्तः । देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २७. इति स्वार्थे तल् । क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । पदशब्दः पचाद्यजन्तः । चित इत्यंतोदात्तः ॥ ४ ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥६॥

अपां । नपातं । अवसे । सवितारं । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥६॥

अत्र होता सामगमृत्विजमन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते । अवसेऽस्मान्नचितुं सवितारमुप स्तुहि । तस्य सवितुः संबंधीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपायुश्मसि । कामयामहे । कीदृशं सवितारं । अपां नपातं जलस्य न पालकं । संतापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं । पा रक्षणे । अस्य शब्दः पाच्छब्दः । तस्य नञा समासे नभ्राएनपादित्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः । अपिह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि कथमपामिति षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थेति । पा० २. ३. ६०. । कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधादिति चेत् । तर्ह्येषा शेषलक्षणासु । अग्न्यादित्यावपां कारणतया संबंधिनावपेराप इति श्रुतिः । आदित्याज्जायते वृष्टिः । मनु० ३. ७६. । इति स्मृतिश्च । अस्मिन्पञ्च उगिदचामिति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मंतव्यं । पातेः क्लिप्तस्य तुम्बा निपातनाद्बुध्यः । अथवा न पातयतीति नपात् । पतु गताविति धातोर्ल्य-तात्किप् । अग्न्यादित्यौ ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अवसे । तुमर्थे सेसेनित्यादिना ञसेन् । नित्वादायुदात्तः । उश्मसि । वशं कांती । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । इदं तो मसिरितीकारोपजनः ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसं ॥७॥

विऽभक्तारं । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सवितारं । नृऽचक्षसं ॥७॥

वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं अस्य यजमानस्ये-तावद्भनदानमुचितमिति विभागकारिणं नृचक्षसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे । कौपीतकिन एतस्या अचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामगन्ति । यदेतद्वसोश्चित्रं राधस्तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं । नृचक्षित्वादंतोदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । इत्येतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । वसोः । वस निवासे । शुश्रूक्षिहीत्यादिना उः । निदि-त्यनुवृत्तेर्नित्वादायुदात्तः । राधसः । अमुगंतो नित्वादायुदात्तः । नृचक्षसं । नृचक्ष इति नृचक्षाः । तं नृचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिष्य । उ० ४. २३२. । इत्यमुन् । शित्वादनार्धधातुत्वेन ख्यात्रादेशाभावः । छदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुभति ॥८॥

सखायः । आ । नि । षीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः । दाता । राधांसि । शुभति ॥८॥

सखिभूता हे ऋत्विज आ नि षीदत । सर्वचोपविशत । नोऽस्माकमयं सविता नु बिभ्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यो राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः । एष सविता शुभति । शोभते ॥ समानाः संतः ख्यातिं प्रकाशन्त इति सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यञ्चोदात्तः । उ० ४. १३६. । इतीएप्रत्ययः । तत्संनियोगेन डित्वं यलोपश्च । डित्वादाकारलोपः । समानस्य छंदसीत्यादिना । पा० ६. ३. ८४. । समानशब्दस्य सादेशः । इत्संनियोगेनो-दात्तत्वं । जसि सख्युरसंबुद्धौ । पा० ७. १. ९२. । इति णित्वावृद्धिरायादेशश्च । नि षीदत । सदेरप्रतिः । पा० ८. ३. ६६. । इति षत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । दाता । दानशीलः । ताच्छील्ये तुन् । नित्वादायुदात्तः । राधांसि । गतं । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लोकाव्ययेति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽग्ने पत्नीरिहा वहेति नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीति खंडे सूचितं । अग्ने पत्नीरिहा वहोषास्नाय वशास्नाय । आ० ५. ५. । इति ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशन्तीरुप । त्वष्टारं सोमपीतये ॥९॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानां । उशन्तीः । उप । त्वष्टारं । सोमऽपीतये ॥९॥

हे अग्ने उग्रतीः कामयमाना देवानां पत्नीरिद्राव्याया इह देवयजनदेश आ वह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थमुप समीप आ वह ॥ पत्नीः । उद्यंतः पतिशब्द आबुदात्तः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारश्च ङीपः पित्वाङ्गुतिस्वर एव । उग्रतीः । वग्र कांती । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतृङित्वाद्ब्रह्मिण्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति ङीबुदात्तः ॥

आ मा अम इहावसे होचां यविष्ठ भारतीं । वरूचीं धिषणां वह ॥ १० ॥

आ । माः । अमे । इह । अवसे । होचां । यविष्ठ । भारतीं । वरूचीं । धिषणां । वह ॥ १० ॥

हे अमे अवसेऽस्नानवितुं मा देवपत्नीरिहा वह । तथा हे यविष्ठ युवतमाप्ते होचां होमनिष्पादकामिपत्नीं भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं वरूचीं वरणीयां धिषणां वाग्देवीं चा वह । वाग्धे धिषणेति वाक्स-नेयकं । भरत आदित्यः । नि० ८. १३. इति यास्केनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते ॥ गम्यंत इति माः । गमृ खपू गती । औणादिको ङप्रत्ययः । ङित्वाङ्गुतिः । प्रत्ययस्वरः । होचां । ऊयामाश्रुमसिभ्यस्त्रन् । उ० ४. १६७. इति चनंतो नित्वादाबुदात्तः । अतिशयेन युवा यविष्ठः । अतिशयने तमविष्ठनो । स्थूलदूरेत्यादिना । पा० ६. ४. १५६. यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । भारतीं । शार्ङ्गरवादेरवृत्तत्वात् ङीगंतो नित्वादाबु-दात्तः । वरूचीं । ग्रसितस्कभित्यादौ । पा० ७. २. ३४. यवपि वरूनुशब्दसृजंत इत्युक्तं तथाप्यंत इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरूनुशब्दसृजंतोऽपि द्रष्टव्यः । तेन नित्वादाबुदात्तत्वं । शेषनिघातिन अकारस्यानुदात्तत्वाद्-दात्तयणो हल्पूर्वादित्यपि न ङीप उदात्तत्वं । धिषणां । कुप्रत्ययानुवृत्तौ ध्रुवेर्धिष च संज्ञायां । उ० २. ८२. इति क्वः ॥ ॥ ५ ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपचाः सचंतां ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः । अच्छिन्नपचाः । सचंतां ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्योऽवसा रचणेन महो महता शर्मणा च मुखेन च सह नोऽस्नानमि सचंतां । अभि-मुखेन सेवंतां । कीदृशो देव्यः । नृपत्नीर्मनुष्याणां पालयित्र्यः अच्छिन्नपचा अच्छिन्नपचाः । न हि पचिरूपाणां देवपत्नीनां पचाः केनचिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः । पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. इति ङीषंतः । प्रत्ययस्वरेणां-तोदात्तः । दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधस्य वा कंदसीति पाचिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवसा । अव रचणे । असुन । नित्वादाबुदात्तः । महः । मह पूजायां । क्तिप् । सुपां सुपो भवंति । म० ७. १. ३९. इति तृतीयैकव-चनस्य ऊसादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृपत्नीः । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ति परादिस्कंदसि वज्रलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अच्छिन्नपचाः । न च्छिन्नान्यच्छिन्नानि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्छिन्नानि पचाणि यासां ताः । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्राणीमुप ह्ये वरुणानीं स्वस्तये । अग्रायीं सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इंद्राणीं । उप । ह्ये । वरुणानीं । स्वस्तये । अग्रायीं । सोमपीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय चंद्रवरुणाग्नीनां पत्नीराहुयामि ॥ इंद्राणीं । वरुणानीं । इंद्रवरुणेत्यादिना । पा० ४. १. ४९. पुंयोगे ङीप्रत्यय आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्रायीं । वृषाकप्यभिकुसितकुसीदानामुदात्तः । पा० ४. १. ३७. इति ङीप् । तत्संनियोगेनकारस्वीकार उदात्तः । सोमपीतये । असकृत्पूर्वोक्तं ॥

द्वितीये कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही बीः पृथिवी च न इति बावापृथिव्यनिविज्ञानीयसृषः । द्वितीय-स्यापि व इति खंडे सूचितं । मही बीः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः । आ० ८. १०. इति ॥ आग्रय-णेष्टी मही बीरित्वेवा बावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या । आग्रयणं व्रीहिश्चामाकेति खंडे सूचितं । ये के च

ज्मा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. ९. । इति ॥ अभिमंथनेऽपि विनियुक्ता । प्रातर्दे-
शदेव्यामिति खंडे सूचितं । अमि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. १६. । इति ॥ विष्यदमानं
सांताव्यमनयेवाहवनीयदेशे निनयेत् । विध्यपराध इति खंडे तथैव सूचितं । विष्यदमानं मही द्यौः पृथिवी
च न इत्यंतःपरिधिदेशे निनयेयुः । आ० ३. १०. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽपि विषया संस्थितेष्वश्विनायेति खंडे सूचितं ।
मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि यावापृथिवी विश्वशंसुवा । आ० ६. ५. । इति ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही। द्यौः। पृथिवी। च। नः। इमं। यज्ञं। मिमिक्षतां। पिपृतां। नः। भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही महती द्यौर्युक्तादेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां । स्वकीयसारभूतेन
रसेन मिमिक्षतां । सेक्तुमिच्छतां । तथा भरीमभिर्भरणीः पोषणीर्नोऽस्मान्पिपृतां । उभे देवौ पूरयतां ॥ मही ।
महच्छब्दादुगितश्चेति ङीप् । अच्छब्दोपस्कांदसः । बृहन्नहतोरुपसंस्थानमिति ङीप् उदात्तत्वं । द्यौः । दि-
व्यशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ९०. । इति ततः परस्य सोर्णिद्वन्नावाङ्गन्ती
वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी । प्रथ प्रख्याने । प्रथेः धिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १५०. । इति धिव-
न्प्रत्ययः । धिग्नौरादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां । मिह सेचने । सनि द्विभा-
वह्लादिशेषी । ढत्वकत्वषत्वानि । पिपृतां । पृ पात्नपूरणयोः । ब्रूस्व इत्येके । शपः सुः । अर्तपिपर्थोश्च । पा०
७. ४. ७७. । इत्यभ्यासस्वाकारस्य इकारः । तिङ् । प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः । डुभृञ् धारणपोषणयोः । ऋ-
भृष्टृष्टृभ्य ईमन्नितीमन् । गित्वादायुदात्तः ॥

तयोरिहृतवत्पयो विप्रा रिहंति धीतिभिः । गंधर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः। इत्। घृतऽवत्। पयः। विप्राः। रिहंति। धीतिभिः। गंधर्वस्य। ध्रुवे। पदे ॥ १४ ॥

गंधर्वस्य ध्रुवं पदमंतरिक्षं । तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते । यच्चगंधर्वाप्सरोगणसेवितमंतरिक्षं
। नृ० ता० १. २. । इति । तेनांतरिक्षेणोपलक्षित आकाशे वर्तमानयोस्तयोरिहृत्वापृथिव्योरिव संबंधि पयो जलं
घृतवद्भूतसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो धीतिभिः कर्मभो रिहंति । लिहंति । यद्वा । घृतवद्भूतं सारं तेनोपेतं
रिहंति ॥ लिहैर्यत्ययेन रेफः । गंधर्वस्य । धृञ् धारणे । गवि गन् धृञो व इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
गोशब्दस्य च गन्नादेशः ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानास्त्रीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । एतद्विदं ब्रह्मचारिणमिति खंडे सूचितं ।
स्योना पृथिवि भवेति समाप्य । आ० ८. १४. । इति ॥ स्मार्ते हेमंतप्रत्यवरोहणेऽपि विषया जप्या । मार्गशीर्षी प्रत्यव-
रोहणमिति खंडे सूचितं । तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा । आ० गृ० २. ३. ६. । इति ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना। पृथिवि। भव। अन्तृक्षरा। निऽवेशनी। यच्छा। नः। शर्म। सऽप्रथः ॥ १५ ॥

हे पृथिवि स्योनखादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची । तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनश-
ब्दोपेतं कंचिन्मृचमुदाहृत्य व्याख्यातं । इन्द्रस्योदमाविश स्योनः स्योनमिति विस्तीर्णो विस्तीर्णमित्येव तदाहेति ।
यद्वा । स्योनशब्दः सुखवाची । तथा च यास्कवाक्चमुदाहरिष्यते । अनुक्षरा कंटकरहिता निवेशनी निवा-
सस्थानभूता सप्रथो विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोऽस्माभ्यं यच्छ । हे पृथिवि देहि । तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क
एवं व्याचष्टे । सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनृक्षरः कंटकः अश्नतेः कंटकः कंतपो वा कंततेर्वा कंटतेर्वा
स्यान्नतिकर्मण उन्नततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु । नि० ९. ३२. । इति ॥ स्योना । ध्रुव तंतुसं-
ताने । सिवेष्टेर्यो च । उ० ३. ९. । इति नप्रत्ययः । टेक्ष यो इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । स्योना पृथिवीत्यनयो-
र्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवन्नावाभावादोकारस्य नामञ्चितायुदात्तत्वं ।

अनुचरा । अष्टौ गतौ । गच्छत्यंतरितुषरः कंटकः । तन्युषिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७५. । षडोः कः सीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । नञा बङ्गब्रीहिः । तस्मान्नुडचि । पा० ६. ३. ७४. । इति गुडागमः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निविशंत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यच्छ । दाण् दाने । पाष्ठेत्यादिना यच्छादेशः । द्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । सप्रथः । प्रथ प्रस्थाने । असुन् । प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति सभावः । कृत्स्वरः ॥ ६ ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अत्रातो देवा इत्याद्याः षड्वचः । सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । मह्यं इंद्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्विंद्रीभिर्वैष्णवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आतोयामे ऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः षड्वचः सोचियानुक्त्यर्थः । तथा च यस्य पशव इति खंडे सूचितं । अतो देवा अवंतु न इति सोचियानुक्त्यर्थः । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाकयोर्मध्ये लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूचितं हि । आपयतो देवा अवंतु न इति जपेत् । आ० १. ५. । इति ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतः देवाः अवंतु नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्चंदोभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान् अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशातोऽस्मान्देवा अवंतु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु चंदोभिः साधनैर्यजं तैत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुखा वै देवाश्चंदोभिरिमांस्तोकां ननपजय्यमभ्यजयन् । तै० सं० ५. २. १. १. । इति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं । पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणं ॥ अतः । एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तसिल । पा० ५. ३. ७. । इति तसिल । एतदोऽय् । पा० ५. ३. ५. । इत्यशदेशः । लिट्स्वरिणाकार उदात्तः । यतः । तसिलः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. । इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं । लिट्स्वरः । विष्णुः । विषेः क्लिप् । उ० ३. ३९. । इति गुप्रत्ययः । कित्त्वान्न गुणः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुबिति योगविभागाद्विशब्दस्य समासः । समासांतोदात्तत्वं । यद्वृत्ततयोगात्त निघातः । सप्त । सुपां मुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मननिति मनन् । लिट्स्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये आतिक्रमणेऽनयैव अथपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खंडे सूचितं । भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्वि चक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥ आतिष्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । अथातिष्येकांतेति खंडे सूचितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्वा । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसत्सु वैष्णवस्यैवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे सूचितं । गयस्कानो अमोवहेदं विष्णुर्वि चक्रमे । आ० ४. ८. । इति ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे चेधा नि दधे पदं । समूहमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदं । विष्णुः । वि । चक्रमे । चेधा । नि । दधे । पदं । संऽऊहं । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य वि चक्रमे । विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा चेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं नि दधे । स्वकीयं पादं प्रक्षिप्यवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थानि समूहमिदं सर्वं जगत्सम्यगंतर्भूतं । सेयमृग्यास्तेनैवं व्याख्याता । विष्णुर्विशतेर्वा व्यञ्जोतेर्वा । यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं चेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूहमस्य पांसुरेऽप्याद्यनेऽंतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्थात् पांसुरे इव पदं न

दृश्यत इति पांसवः पादैः सूर्यत इति वा पद्माः शिरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा । नि० १२. १९६. इति ॥
 वेधा । एधाञ्च । पा० ५. ३. ४६. । इत्येधाञ्चप्रत्ययः । चितोऽतोदात्तः । समूहः । वह प्रापणे । निष्ठेति क्तः ।
 वचिस्वपीत्यादिना । पा० ६. १. १५. । संप्रसारणं । ढत्वधत्वष्ट्वहलोपदीर्घत्वानि । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वं । अस्व । इदमोऽशादेश इत्यनुदात्तः । प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे । नगपांसुपांडुभ्यश्चेति वक्तव्यं
 । का० ५. २. १०७. २. । इति मत्वर्थीयो रः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या चीणि पदेत्येषा । सूचितं च । चीणि पदा
 वि चक्रम इति स्विष्टकृदादि लुप्यते । आ० ४. ८. इति ॥

चीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

चीणि पदा वि चक्रमे विष्णुः गोपाः अदाभ्यः अतः धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेष्वत एतेषु चीणि
 पदानि वि चक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्यपिहोत्रादीनि धारयन् पोषयन् ॥ पदा । सुपां सुलुगित्यादिना
 विभक्तेर्डादेशः । तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं । गोपाः । गोपामृतस्य
 । अस्वे० १. १. ८. । इत्यचोक्तं । अदाभ्यः । दमेच्छहलोर्ष्यदिति णत् । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 धारयन् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यन् यतो व्रतानि पस्पशे । इंद्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यन् यतः व्रतानि पस्पशे । इंद्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

हे ऋत्विगादयो विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो येः कर्मभिर्ब्रतान्यपिहोत्रादीनि पस्पशे सर्वो
 यजमानः सृष्टवान् । विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्यो योज्योऽनुकूलः सखा
 भवति । विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना । तै० सं० २. ४. १२. २. । प्रपंचेन
 तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ पस्पशे । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । लिट् । द्विर्भावे शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. । इति
 पकारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । यदृत्तयोगादनिघातः । युज्यः । युजेर्बाहुलकात्क्वप् । कित्वाद्गुणाभावः ।
 क्वपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिविऽईव चक्षुः । आऽततं ॥ २० ॥

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या
 सर्वदा पश्यन्ति । तच्च दृष्टान्तः । दिवीव । आकाशे यथाततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्निरोधभावेन विशदं पश्यति
 तद्वत् ॥ सदा । सर्वैकान्येति । पा० ५. ३. १५. । दाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति
 सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः । नञ्विषयस्थेत्यावुदात्तत्वं । आततं । तनोतिः कर्मणि क्तः ।
 यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति गतिरनंतर
 इति गतिरुदात्तत्वं ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिधते । विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ २१ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवांसः । सं । इंधते । विष्णोः । यत् । परमं पदं ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिधते । सम्यक् दीपयन्ति । कीदृशाः ।
 विपन्यवो विशिषेण स्तोतारो जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः ॥ विप्रासः । आज्ञासेरनुक् ।

विपन्यवः । सुत्वर्षस्य पनेर्वाङ्मलक श्रीणादिको युप्रत्ययः । तच्च प्रत्ययस्वरः । आगृवांसः । आगृ निद्राचये ।
लिटः क्तुः । क्तादिनियमात्प्राप्तस्त्रिटो वल्लेकाजाहसामिति नियमाद्विपुलितः ॥ ७ ॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्युचं षष्ठं सूक्तं । अथेयमनुक्रमणिका । तीव्रास्तुर्विंशतिर्वायव्यैकैन्द्रवायव्यौ मित्रावरु-
णमरुत्वतीयवैश्वदेवपीष्णासृचाः शेषा आप्योऽत्याधर्धापेव्यप्स्वंतः पुरउष्णिक् परानुष्टुप्तिस्त्रयांस्तथा एकविंशी
प्रतिष्ठेति । अविद्यान्यस्मात् । अनु० १२. २. इति परिभाषयानुवर्तनात्केधातिथिः काण्व अविः । अप्स्वन्तरिषे
पुरउष्णिक् । प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेणाव्यसेत्पुरउष्णिक् । अनु० ५. २. इति लक्षणसम्भावात् । अप्सु मे सोम
इत्येवानुष्टुप् । इदमाप इत्यावास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकोनविंशतिसंख्याका अचो गायत्र्यः । आदौ गायत्र-
मिति परिभाषितत्वात् । अनु० १२. १४. आद्या वायुदेवताका । ततो द्वे अचाविन्द्रवायुदेवताके । तत एकसृचो
मित्रावरुणदेवतः । तत उत्तरतुचस्य मरुन्नणविशिष्टेन्द्रो देवता । तत एकसृचो वैश्वदेवः । तदनन्तरभावी
पीष्णः । शिष्टा अचोऽव्येवताकाः । पयस्वानम इत्यर्धचयुक्ता सं माप इत्येषा त्वपिदेवताका ॥ सूक्तविनियोगो
लिंगादवगन्तव्यः ॥ अभिलषवषडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशस्ते वायव्यतुचस्य तीव्राः सोमास इत्येषा तृतीया ।
द्वितीयस्य चतुर्विंशेति खंडे सूचितं । तीव्राः सोमास आ गृहीत्वाका । आ० ७. ६. इति । पृथ्वयडहेऽपि
द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा ॥

तीव्राः सोमास आ गृह्याशीर्वैतः सुता इमे । वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीव्राः । सोमासः । आ । गृहि । आशीःऽवैतः । सुताः । इमे । वायो इति । तान् ।

प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो इमे सोमास ऐन्द्रवायव्यहादिरूपाः सोमाः सुता अभिमुताः । ते च तीव्राः प्रभूतत्वात्तर्पयितुं
समर्था आशीर्वैत आशिरयुक्ताः । अतस्त्वमा गृहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रथानीतांस्तान्सो-
मान्पिब ॥ सोमासः । अतिस्त्वित्यादिना मन् । नित्वादायुदात्तः । आज्ञसेरसुक् । गृहि । मरुन्निरप आ गृहि
। ऋवे० १. १९. २. इत्यचोक्तं । आशीर्वैतः । अत्रिज् पाके । अपसृधेयामित्यादिसूचि । पा० ६. १. ३६. आङ्पूर्वस्य
क्लिपि शिरादेशो निपातितः । करणस्यापि अयणद्रव्यस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्लिप् न विरुध्यते ।
आशीरेषामस्तीत्याशीर्वैतः । कंदसीर इति वत् । वायो । आर्भक्षितायुदात्तत्वं । प्रस्थितान् । प्रादिसमासे
ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्र उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे ऐन्द्रवायवतुचस्य प्रथमाद्वितीये । तथा च द्वितीयस्येति खंडे
सूचितं । उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे । आ० ७. ६. इति ॥

उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृश । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृशा बुलोकवार्तनावुभा देवा द्वौ देवाविन्द्रवायू हवामहे । आह्वयामः । किमर्थं । अस्य सोमस्य
पीतये । असन्नद्धाख्यातं ॥ उभा देवा । सुपां मुलुगित्याकारः । दिविस्पृशा । हृद्युभ्यां ऋपसंख्यानं । पा० ६. ३.
९. १. इति सप्तम्या अलुक् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रवायू । इन्द्रस्य वायुस्येति द्वंद्वः । उभयत्र वायोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. इत्यानङो निषेधः । देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्त्रोभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य
नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. इति निषेधात्समासांतोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । द्वेज् स्पर्धायां
शब्दे च । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वं । शप् । गुणावादेशी । शप् । पित्वाद्गु-
दात्तत्वं । तिङ्श्रुत्त्वस्य सप्तम्यधितुक्तस्वरेण पदस्यायुदात्तत्वे प्राप्ति तिङ्श्रुतिङ् इत्याष्टमिको निघातः । अस्य ।
ऊडिदमित्यादिना यञ्चा उदात्तत्वं । पीतये । पा पाने । स्थागापापचः । पा० ३. ३. ९५. इति भावे क्लिन् ।
धुमास्त्रेतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

इंद्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये । सहस्राक्षा धियस्पती ॥३॥

इंद्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥३॥

विप्रा मेधाविन अतिव्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिंद्रवायू हवन्ते । आहुयन्ति । कीदृशी । मनोजुवा मन इव वेगवत्तरी सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्ती । यद्यपींद्र एव सहस्राक्षस्तथापि ऋत्विग्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती कर्मणी बुद्धेर्वा पालकी ॥ मनोजुवा । जवतिर्गतिकर्मा । मनोवज्जवत इति मनोजुवा मन इव वेगयुक्ती । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगित्याकारः । विप्राः । श्रीणादिको रण । रन्प्रत्ययांत आबु-दात्तः । ऊतये । ऊतियुतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । सहस्राक्षा । सहस्रमक्षीणि ययोस्ती । बज्रग्रीही सक्थ्यणोः । पा० ५. ४. ११३. इति षचसमासांतः । बज्रग्रीहिस्वरं प्राप्ति समासांतप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वं । धियः । सावेकाच इति ऊस उदात्तत्वं । षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । पती । उतयंत आबुदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रं वयं हवामहे इति तुचः षडहस्रोच्यः । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. इति ॥ अभिज्ञवषडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तुच आवापार्थः । अभिज्ञवपृष्ठाहानीति खंडे सूचितं । परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. ५. इति ॥ मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामहे इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीत्युपक्रम्येदं ते सोम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे । आ० ५. ५. इति सूचितं ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥४॥

मित्रं । वयं । हवामहे । वरुणं । सोमऽपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥४॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चोभावाह्वयामः । कीदृशानुभौ । जज्ञाना कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्ती पूतदक्षसा शुद्धबली ॥ वरुणं । वृज् वरणे । कृवृतृदारिभ्य उनन् । उ० ३. ५३. निच्वादाबुदात्तः । सोमपीतये । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना । जनी प्रादुर्भावे । कंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. तस्य लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. इति कानज्वादेशः । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. उपधा-लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवज्जावाज्जनशब्दस्य द्विवचनं । सोः झुना झुः । पा० ८. ४. ४०. इति नकारस्य जकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा । पूज् पवने । निष्ठेति क्तः । श्र्युकः किति । पा० ७. २. ११. इतीट्प्रतिषेधः । पूतं दक्षो ययोस्ती । बज्रग्रीही प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥५॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥५॥

यौ मित्रावरुणावृतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ । ऋतमवशंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धकी । ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पालकी । श्रुत्यंतरे मित्रावरुणयोरदितिपु-त्रत्वेन श्रुतत्वाद्वादशादित्वेष्वंतर्भूतत्वेन ज्योतिष्पालकत्वं युक्तं । श्रुत्यंतरे चाष्टौ पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य मित्रस्य वरुणश्चेत्यादिकमाह्वातं । ते आ० १. १३. २-३. ता मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ ऊवे । आहु-यामि ॥ ऋतावृधौ । वृधु वृद्धौ । क्तिञेति क्तिप् । अन्येषामपि वृक्षत इति दीर्घः । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिषः । झुत दीप्ती । झुतेरिसिन्नादेश जः । उ० २. १११. इतीसिन्प्रत्ययः । निच्वादाबुदात्तः । षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । मित्रावरुणा । देवताद्वंद्वे चेत्यानङ् । देवताद्वंद्वे चेतुभयपदप्रकृति-स्वरत्वं । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । ऊवे । ऊज् । आत्मनेपदोत्तमपुष्पैकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते बज्रत्वं कंदसीति शपो जुक् । टेरेत्वं । गुणे प्राप्ति किङ्कति च । पा० १. १. ५. इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । तिङ्कृतिङ्क इति निघातः ॥ ८ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मिचो विश्वाभिः कृतिभिः । कर्ता नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मिचः । विश्वाभिः । कृतिभिः । कर्ता । नः ।
सुरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत् । प्रकर्षेण रचको भवतु । मिचश्च विश्वाभिः कृतिभिः सर्वाभी रचामिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि नोऽस्मान्सुरार्धसः प्रभूतधनयुक्ताम्करतां । कृतां ॥ अविता । तुचश्चित्वादंतो-
दात्तत्वं । प्रादिसमासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । भू सत्तायां । षेटस्तिप् । षेटोऽङा-
टावित्वाङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुक् । गुणे प्राप्ते भूसुवोस्तिङि । पा० ७.
३. ८८. इति प्रतिषेधः । उवङादेशः । तिङ्कुतिङ् इति निघातः । विश्वाभिः । अग्निप्रुषीत्यादिना क्रान्तो
विश्वशब्द आबुदात्तः । टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते । कृतिभिः । कृतियूतीत्यादिना क्तित्वादात्तः । कर्ता ।
कृत् करणे । भौवादिकः । षोटस्स । तससां । कर्तरि शप् । गुणो रपरत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । सुरार्धसः । राध साध संसिद्धौ । राधोत्यनेनेति राधो धनं । शोभनं
राधो येषां ते । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं प्राप्तं सोमनसी अलो-
पोषसी । पा० ६. २. ११७. इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वेन बाध्यते ॥

मरुत्वंतं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं । हवामहे । इन्द्रं । आ । सोमंऽपीतये । सऽजूर्गणेन । तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं मरुन्निर्युक्तमिन्द्रं सोमपीतये सोमपांनाया हवामहे । आह्वयामः । स चन्द्रो गणेन मरुत्समूहेन
सजूर्गः सह तृपतु । तृप्तो भवतु ॥ मरुत्वंतं । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । ह्वयः । पा० ८. २. १०. इति मतुपो
वत्त्वं । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. इति भसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जम्बत्वाभावः । मतुप्सुपो पित्वा-
दनुदात्तौ । ननु ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् । पा० ६. १. १७६. इति मतुप उदात्तत्वेन भवितव्यं स्वरविधी व्यञ्जनमवि-
द्यमानवत् । परि० ७९. इति तकारस्याविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वात्परत्वात् । न । ह्रस्वनुङ्भ्यामित्यत्र नुङ्यङ्गणसा-
मर्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावृत्तं । का० ६. १. १७६. अतो मरुच्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते ।
सजूर्गः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । संपदादिलक्षणः क्षिप् । समाना प्रीतिर्यस्येति बङ्गव्रीहिः । समानस्य च्छंदसीति
सभावः । ससजुषो हः । पा० ८. २. ६६. इति हत्वं । स वोरूपधायाः । पा० ८. २. ७६. इत्युपधादीर्घः । बङ्गव्री-
हिस्वरं प्राप्ते चिचक्रादीनां कंदसि । पा० ६. २. १९९. १. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तृपतु । तृप तृप्य तृप्ते ।
तृदादिभ्यः शः । शे मुचादीनां । पा० ७. १. ५९. इति गुमागमः ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हव ॥ ८ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषरातयः । विश्वे । मम । श्रुता । हव ॥ ८ ॥

हे देवास इन्द्रमरुद्रूपा विश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत । कीदृशाः । इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो
मुख्यो येषु ते तथाविधा मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषामिन्द्रमरुतां
ते पूषरातयः ॥ इन्द्रज्येष्ठाः । आर्भचिताबुदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । मरुद्गणाः । विभाषितं विशेषवचने
बङ्गवचनं । पा० ८. १. ७४. इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनघातः । देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । श्रु
श्रवणे । लोपमध्यमबङ्गवचनं च । तस्यस्त्वमिपां । पा० ३. ४. १०१. इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । बङ्गत्वं कंद-
सीति शपो लुक् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते क्किति चेति प्रतिषेधः । द्यवोऽतस्तिङ् इति
दीर्घः । हव । ह्रस्व स्यर्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. इत्यप् । संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणा-
वादेशौ । पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ॥

ह॒त वृ॒चं सु॒दान॒व इ॒द्रेण॒ सह॑सा यु॒जा । मा नो॑ दुःशंस॑ ई॒शत ॥ ९ ॥

ह॒त । वृ॒चं । सु॒दान॒वः । इ॒द्रेण॒ । सह॑सा । यु॒जा । मा । नः॑ । दुःशंसः॑ । ई॒शत ॥ ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुव्रणाः सहसा बलवता युजा द्यौर्धेनेद्रेण सह वृचं शत्रुं हत । नाशयत । दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृचो नोऽस्मान्प्रति मेशत । समर्थो मा भूत ॥ हत । हन हिंसागत्योः । लोटस्थ । तस्य त । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । सुदानवः । दुदाञ् दाने । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२ । इत्यौणादिको नुप्रत्ययः । प्रादिसमास आमन्त्रितनिघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । साविकाश्च इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः । ईषद्ःसुष्विति खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ईशत । ईश ऐश्वर्ये । माङि लुङि प्राप्ति कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति व्यत्ययेन लङ् । तस्य बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्योग इत्याडागमाभावः । तिङ्कुतिङ् इति निघातः ॥

वि॒श्वान्दे॒वान्ह॒वामहे॒ म॒रुतः॒ सोम॑पीतये । उ॒या हि॒ पृ॒श्निमा॑तरः ॥ १० ॥

वि॒श्वान् । दे॒वान् । ह॒वामहे॒ । म॒रुतः॒ । सोम॑पीतये । उ॒याः । हि॒ । पृ॒श्निमा॑तरः ॥ १० ॥

मरुतो मरुत्संज्ञकान्विश्वान्सर्वान्देवान्सोमपीतये हवामहे । सोमपानार्थमाह्वयामः । ते च मरुत उयाः शत्रुभिरसह्यवलाः पृश्निमातरः पृश्निर्मानावर्णयुक्ताया भूमेः पुत्राः । हिशब्दः प्रसिद्धार्थः । सा च प्रसिद्धिः पृश्निः पुत्राः । ऋग्वे० ५. ५८. ५. । इति मंत्रांतरादवगंतव्या ॥ पृश्निमातरः । पृश्निर्माता येषां ते । पृश्निशब्दो घृणिः पृश्निरित्युणादावाबुदात्तो निपातितः । उ० ४. ५२ । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ ९ ॥

ज॒यता॑मिव त॒न्यतु॑र्म॒रुता॑मेति धृ॒ष्णुया॑ । यच्छु॒भं या॒थना॑ नरः ॥ ११ ॥

ज॒यता॑मि॒व । त॒न्यतुः॑ । म॒रुता॑ । ए॒ति । धृ॒ष्णुया॑ । यत् । शु॒भं । या॒थनं॑ । न॒रः ॥ ११ ॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्णुया धार्थ्ययुक्तः सन्नेति । गच्छति । केषामिव । जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानामिव । हे नरो नेतारो मरुतो यूयं यद्यदा शुभं शोभनं देवयजनं याथन प्राप्तुथ । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति पूर्वचान्वयः ॥ तन्यतुः । तनु विस्तारि । अतन्वजीत्यादिना । उ० ४. २. । यतुच्प्रत्ययः । धृष्णुया । जिघृषा प्रागल्भ्ये । त्रसिगृधिधृषिचिपेः क्तः । पा० ३. २. १४०. । सुपां सुलुगिति सोर्याजादेशः । चित्वा-दंतोदात्तः । याथन । तप्तनप्तनथनाञ्चेति थनादेशः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः ॥

ह॒स्कारा॑द्दि॒द्युत॑स्पर्य॒तो जा॒ता अ॒वन्तु॑ नः । म॒रुतो॑ मृ॒ळय॑न्तु नः ॥ १२ ॥

ह॒स्कारा॑त् । वि॒द्युतः॑ । परि॒ । अ॒तः । जा॒ताः । अ॒वन्तु॑ । नः॑ । म॒रुतः॑ । मृ॒ळय॑न्तु । नः॑ ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीप्तिकराद्दिद्युतो विशेषेण दीप्यमानादतोऽतरिषात्परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽस्मान्वन्तु । रचन्तु । तथाविधा मरुतो नोऽस्मान्मृळयन्तु । सुखयन्तु ॥ हस्कारात् । हसे हसने । अच तु प्रकाशमात्रे वर्तते । अस्मात्संपदादिनचणः क्तिप् । अस्मिन्नुपपदे दुर्लभ्यं करण इत्यस्मात्कर्मस्थान् । पा० ३. २. १. । इत्यणप्रत्ययः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति गतिकारकेत्यादिना छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः छकमीत्यादिना । पा० ८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

आ पू॒षञ्चि॒र्बर्हि॑ष॒माघृ॑णे ध॒रुणं॑ दि॒वः । आ॒जा न॒ष्टं यथा॑ प॒शुं ॥ १३ ॥

आ । पू॒षन् । चि॒र्बर्हि॑षं । आ॒घृणे॑ । ध॒रुणं॑ । दि॒वः । आ । अ॒ज । न॒ष्टं । यथा॑ । प॒शुं ॥ १३ ॥

हे पूषन् चिचर्बर्हिषं विचिचैर्देभिर्युक्तं धरुणं यागस्य धारकं सोमं दिव आ बुभुकादा हरेति शेषः । पूषा

विशेष्यते। आधुणे आगतदीप्तिरुक्त। तच्च दृष्टान्तः। हे अज गमनशील यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वीक्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आधुणे। घृ चरणदीप्त्योरित्यस्मादधुणिः पुन्निरिति निप्रत्ययो निपातितः। अवरणोऽस्ति वक्तव्यमिति णत्वं। प्रादिसमासः। आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं। धरणं। धृञ् धारणे। अस्मादयंताद्वातोरर्जौणिलुक्च। उ० ३. ५८. इत्युनप्रत्ययः। अत्ययेन निस्वरभावे प्रत्ययस्वरः। द्विषः। ऊडिदमित्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं। अज। अज गतिषेपणयोः ॥

पूषा राजानमाधुणिरपगूळं गुहा हितं। अविंदच्चिर्बर्हिषं ॥ १४ ॥

पूषा। राजानं। आधुणिः। अपगूळं। गुहा। हितं। अविंदत्। चिर्बर्हिषं ॥ १४ ॥

आधुणिः पूषा राजानं सोममविंदत्। अलमत। कीदृशं। अपगूळमत्यंतगूळं। तच्च हेतुः। गुहा हितं गुहासदृशे दुर्गमे शुलोके स्थितं। तथा चिर्बर्हिषं ॥ अपगूळं। गूळ संवरणे। निष्ठिति कर्मणि क्तः। हो ङः। पा० ८. २. ३१. इति ङत्वं। ऋषस्यथोर्धोऽधः। पा० ८. २. ४०. इति धकारः। पुल्ल्लोपदीर्घाः। समासे गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। गुहा। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। हितं। निष्ठायां दधातेर्हिः ॥

उतो स मयमिंदुभिः षड्युक्तां अनुसेषिधत्। गोभिर्यवं न चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो इति। सः। मयं। इंदुऽभिः। षट्। युक्तान्। अनुऽसेसिधत्। गोभिः। यवं। न।

चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो अपि च स पूषा मयं यजमानायेंदुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्संतादीनृतुननुसेषिधत्। अनुक्रमेण पुनःपुनर्नयन्वर्तत इति शेषः। तच्च दृष्टान्तः। गोभिर्बलीवर्दैर्यवं न चर्कषत्। नश्चब्द उपमार्थः। यथा यवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनःपुनः कृषति तद्वत् ॥ मयं। ऊयि च। पा० ६. १. २१२. इत्याद्युदात्तत्वं। इंदुभिः। उन्दी क्लेदने। उंदेरिच्चादेः। उ० १. १३. इत्युप्रत्यय उकारस्यकारादेशश्च। निदित्यनुत्तराद्युदात्तत्वं। युक्तान्। दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य ङत्वं। आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः। अनुसेषिधत्। षिधु गत्यां। धातोरैकाचः। पा० ३. १. २२. इति यङ्। यङोऽचि च। पा० २. ४. ७४. इति तस्य लुक्। प्रत्ययलक्षणेन सन्त्यङोः। पा० ६. १. ९. इति द्विभावः। हलादिशेषः। गुणो यङ्लुकोः। पा० ७. ४. ८२. इत्यभ्यासस्य गुणः। इएकोः। पा० ८. ३. ५७. इति षत्वं। सनादित्वाद्वातुसंज्ञायां लटः शतृ। कर्तरि शप्। अदादिवच्चेति वचनान्तस्य लुक्। नाभ्यस्ताच्छतुः। पा० ७. १. ७८. इति नुम्रतिषेधः। प्रत्ययस्वरे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। गोभिः। सविक्वाच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्निति प्रतिषेधः। चर्कषत्। कृष विलेखने। यङ्लुकि द्विभावहलादिशेषचत्वानि। ययिकौ च लुकि। पा० ७. ४. ९१. इत्यभ्यासस्य दगागमः। अस्माद्यङ्लुगंताक्षेष्टसिप्। इतश्च लोपः। सेटोऽडाटावित्यङागमः। अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक्। लघूपधगुणे प्राप्ते नाभ्यस्तस्याचि पिति। पा० ७. ३. ८७. इति निषेधः। तिङ्कुतिङ् इति निघातः ॥ ॥ १० ॥

अपोनप्तीय एकधनासूपाणीतासु स्वयमनुगच्छन्वय इति द्वे अनुब्रूयात्। तृतीययापो देवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत्। तथैव सूचितं। अंबयो यंत्यध्वभिरिति तिस्र उक्तमयानुप्रपद्येत। आ० ५. १. इति ॥

अंबयो यंत्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयतां। पृंचतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अंबयः। यंति। अध्वऽभिः। जामयः। अध्वरिऽयतां। पृंचतीः। मधुना। पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंबयो मातृस्थानीया आपः। तथा च कौपीतकिप्राज्ञेण समायाते। अंबयो यंत्यध्वभिरित्यापो वा अंबय इति। ता आपोऽध्वभिर्देवयजनमार्गेर्यंति। गच्छंति। कीदृश आपः। जामयो हितकारिणो बंधवः। तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृंचतीर्गवादिषु योजयंत्यः ॥ अंबयः। रवि लवि अवि शब्दे। एतस्मादृष इः। उ० ४. १३८. इति प्रकरणे बाङ्गलकादिः। प्रत्ययस्वरः।

अधमिः । अर्धं च । उ० ४. ११५. । इति कृगिप । पित्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । आमयः । अमु अहने । बाहुलकादिः । अधरीयतां । अध्वरशब्दात्सुप आत्मनः क्वञिति क्वच् । क्वचि धेतीत्वं । अपुषादीनामिति वक्तव्यं । म० ७. ४. ३५. । इति वचनान्न क्दस्यपुषस्तेतीत्वनिषेधाभावः । सर्वे विधयस्क्दसि विकल्प्यन्त इति क्वध्वरपुतनस्य । पा० ७. ४. ३९. । इत्यकारलोपोऽपि न भवति । क्वचप्रत्ययांतधातोर्लटः शतृ । शपः पित्वा-दनुदात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुकस्यरेण तयोः क्वचा सहैकादेशः । एकादेश उदात्तगोदात्त इत्थंनोदात्तत्वे सति शतुरनुमो नयजादी इति षष्ठा उदात्तत्वं । पुंषतीः । पुची संपर्कः । लटः शतृ । बधादिभ्यः अम् । असो-रलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । उगितसेति ङीप् । वा क्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति ङीप् उदात्तत्वं ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वन्तध्वरं ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरं ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्य उप समीपिनावस्थिताः । आपः सूर्ये समाहिता इति श्रुत्यंतरात् । वायवा सूर्यो याभि-रङ्गिः सह वर्तते । पूर्वचापां प्राधान्यमुत्तरच सूर्यस्तेति विशेषः । तास्तादृश्य आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं हिन्वन्तु । प्रीणयन्तु ॥ याभिः । सविकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्ताववर्णेति प्रतिषेधः । शेषा तु प्रक्रिया स्पष्टा ॥

अपो देवीरूपं ह्ये यच्च गावः पिबन्ति नः । सिंधुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्ये । यच्च । गावः । पिबन्ति । नः । सिंधुभ्यः । कर्त्वं । हविः ॥ १८ ॥

नोऽस्मदीया गावो यच्च यास्वप्सु पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ता अपो देवीरूपं ह्ये । आह्वयामि । सिंधुभ्यः खंदनशीलाभ्योऽङ्गो देवताभ्यो हविः कर्त्वं । अस्याभिः कर्त्तव्यं ॥ अपः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । पिबन्ति । पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्यरेण धातुस्यरेणाबु-दात्तत्वं । निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वं । डुकृञ् करणे । कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. । इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । गुणः । निस्वरेणाबुदात्तत्वं ॥

अप्स्वंतरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवन्त वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्ऽसु । अंतः । अमृतं । अप्ऽसु । भेषजं । अपां । उत । प्रशस्तये । देवाः । भवन्त । वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते । तस्याश्रिकारत्वात् । अमृतं वा आप इति श्रुत्यंतरात् । तथैवाप्सु भेषजमीषधं वर्तते । बुद्धोगनिवर्तकस्याप्तस्याप्यकार्यत्वात् । उतापि च तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवा अस्त्विजादयो ब्राह्मणाः । एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यंतरात् । वाजिनो वेगवंतो भवन्त । शीघ्रं सुतिं कुर्वन्तेत्यर्थः ॥ अप्सु । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वं । अमृतं । नञो जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । प्रशस्तये । तादौ च निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भवन्त । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्या-मंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् निघातः ॥

कारीर्यामुत्तरस्याज्यभागस्याप्सु न इत्येषानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडेऽप्स्वमे सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत् । आ० २. १३. । इति सूचितं ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदंतर्विश्वा नि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अप्ऽसु । मे । सोमः । अ॒ब्रवीत् । अ॒न्तः । वि॒श्वानि । भे॒षजा ।

अ॒ग्निं । च । वि॒श्वऽश॑भुव॑ । आ॒पः । च । वि॒श्वऽभे॑षजीः ॥ २० ॥

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि संतीति मे मह्यं मन्त्रदर्शने मुनये सोमो देवोऽब्रवीत् । तथा विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चापि चाप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत् । तथा च तैत्तिरीया अग्नेस्त्रयो ज्यायांस इत्यगुवाके सोऽपः प्राविशदित्यग्रेरप्सु प्रवेशमामनन्ति । तै० सं० २. ६. ६. १. । लतागुल्मवृक्षमूलादीनामौषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं । विश्वभेषजीः । विश्वानि भेषजानि यासु तथाविधा अपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा । सुपां सुलुगित्वाकारः । विश्वशंभुवं । भवतेरन्तर्भावितव्यत्वात् कृप् । व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्व । ब्रह्मब्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतीदात्तत्वं । आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस । अमृन्निद्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः । विश्वशंभुरितिवत् ॥ ११ ॥

आ॒पः । पृ॒णीत॑ भे॒षजं॑ व॒रूथं॑ त॒न्वे॒ऽमम॑ । ज्योक् च॒ सूर्ये॑ दृ॒शे ॥ २१ ॥

आ॒पः । पृ॒णीत॑ । भे॒षजं॑ । व॒रूथं॑ । त॒न्वे॒ । मम॑ । ज्योक् च॒ । सूर्ये॑ । दृ॒शे ॥ २१ ॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं पृणीत । पूरयत । किंच ज्योक् चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवामेति शेषः ॥ पृणीत । पू पालनपूरणयोः । लोणमध्यमबहुवचनं थ । तस्य तस्य-स्थमिपामिति तादेशः । प्रयादिभ्यः आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । ई ह्रस्वघोरितीत्वं । ऋषर्णाञ्चेति णत्वं । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ् । स्वरः शिष्यते । आप इत्यस्यामन्त्रितं पूर्वमविवक्ष्यमानवदित्यविवक्ष्यमानवत्वे पादादित्वाग्निघाताभावात् । वरूथं । वृज् वरणे । जूवृज्यामूथम् । उ० २. ६. । निस्त्वादासुदात्तः । तन्वे । डिति ह्रस्वश्च । पा० १. ४. ६. । इति नदीसंज्ञा पाणिनीयाङागमाभावात् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । दृशे । दृशे विश्वे च । पा० ३. ४. ११. । इति तुमर्थे निपात्यते ॥

पशौ मार्जान् इदमापः प्र वहतेत्येषा विनियुक्ता । ऊतायां वपायामिति खंडे सूचितं । इदमापः प्र वहत । आ० ३. ५. । इति ॥ एषेवावभृथेष्टी खाने विनियुक्ता । पत्नीसंयोजिचरित्वेति खंड इदमापः प्र वहत मुमित्र्या न आप औषधयः संतु । आ० ६. १३. । इति सूचितं ॥

इ॒दमा॒पः॒ प्र॒ वह॑त॒ यत्किं॑ च॒ दुरि॑तं म॒यि । य॒ज्ञाह॑म॒भिदु॑द्रोह॒ य॒ज्ञा शेष॑ उ॒तानृ॑तं ॥ २२ ॥

इ॒दं । आ॒पः॒ । प्र॒ । वह॑त॒ । यत् । किं॑ । च॒ । दुः॒ऽइ॒तं॒ । म॒यि॒ । यत् । वा॒ । अ॒हं॒ । अ॒भि॒ऽदु॑द्रोह॒ ।

यत् । वा॒ । शेषे॑ । उ॒त॒ । अ॒नृ॑तं ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत्किं च दुरितमज्ञानान्निष्यन्नं । वायवाहं यजमानोऽभिदुद्रोह सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि वायवा शेषे साधुजनं शत्रुवानस्मीति यदस्मि । उतापि चानृतमुक्तवानिति यदस्मि । तदिदं सर्वमपराधजातं प्र वहत । मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि । मपर्यंतस्य स्वमावेकवचन इति मादेशे कृतोऽतो गुण इति पररूपे च सति योऽचीति दकारस्य यकारादेशः । एकादेशस्वरेण मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वं । दुद्रोह । द्रुह जिघांसायां । णस्मि गुणे द्विवचनह्रस्वहलादिशिवाः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुक्तयोगान्निघाताभावः । शेषे । शप आक्रोशे । लिटि व्यत्ययेन तङ् । उक्तमेकवचनमिदं । डेरत्वं । अत एकहल्मध्ये । पा० ६. ४. १२०. । इत्येत्वाभ्यासलोपी । प्रत्ययस्वरिणांतीदात्तत्वं । पूर्ववन्निघाताभावः ॥

पशवाहवनीयोपखान आपो अब्यान्वचारिषमित्येषा । मनोताथै संश्रित इति खंडे सूचितं । एषोपतिष्ठत आपो अब्यान्वचारिषं । आ० ३. ६. । इति ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानम आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥२३॥

आपः । अद्य । अन् । अचारिषं । रसेन । सं । अगस्महि ।

पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज । वर्चसा ॥२३॥

अथास्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वचारिषं । जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश च रसेन जलसरिण समगस्महि । संगताः स्मः । हे अग्ने पयस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमा गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । तं मा तादृशं क्तातं मां वर्चसा तेजसा सं सृज । संयोजय ॥ आपः । कर्मणि शसि प्राप्तिं व्यत्ययेन जस् । अचारिषं । चर गत्यर्थः । लुङि लुः सिच् । आर्धधातुकस्येड्गुणादेः । पा० ७. २. ३५. । इतीट् । नेटि । पा० ७. २. ४. । इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतयातो क्तांतस्य । पा० ७. २. २. । इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्महि । समो गम्युच्छीत्यात्मनेपदं । पा० १. ३. २९. । लुः सिच् । मंचे घसेत्यादिना लुर्लुगभावः ऋदसः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । वा गमः । पा० १. २. १३. । इति सिचः कित्वादनृदात्तोपदेशेत्यादिना नुनासिकलोपः । गहि । लोटि गमेः सिपो हिः । अपित्वेन ङित्वादनृदात्तोपदेशेत्यादिना नुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुप् भवति । असिद्धवद्वा भादिति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इंद्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥२४॥

सं । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सं । प्रजया । सं । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥२४॥

हे अग्ने वर्चःप्रजायुर्भिर्मा संयोजय । देवाः सोमपातारोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः । अनुष्ठानं जानीयुः । किंच इन्द्रस्य ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात् । जानीयात् ॥ विद्युः । विद् ज्ञाने । लिङि शेर्जुस् । पा० ३. ४. १०८. । यासुट् । लिङः सलोपः । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । उख्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपत्वं । यासुट् उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य । इदमोऽन्वादेश इत्यनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वेनानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकः । पा० ६. १. १२८. । इति प्रकृतिभावः ॥ ॥१२॥ ॥५॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्त्वार्थं । वैष्टुभं । अग्निं त्वा देवेति तृचो गायत्रः । आद्याया अग्निस्तत्वात्मजापतिर्देवता । अग्नेर्वयमित्यस्यापिः । अग्निं त्वा देवेत्यस्य तृचस्य सविता । भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका वा । शेषा वारुण्यः । तथा चानुक्रांतं । कस्य पंचोनाजीगर्तः शुनःशेषः स छचिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु वैष्टुभमादौ काव्यामेख्यौ सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यांत्या भागो वेति ॥ राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सत्ये तदादिकं सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्ताद्धोत्राख्यातव्यं । तथा च सूचेऽभिहितं । संस्थिति मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेषमाचक्षीत । आ० ९. ३. । इति । ब्राह्मणं च भवति । तदेतत्परश्चकश्चतुर्गणं शौनःशेषमाख्यातं तद्वीता राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति । ऐ० ब्रा० ७. १८. । इति ॥

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मया अदितये पुनर्दात्पितरं च दृश्ये मातरं च ॥१॥

कस्य । नूनं । कतमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

कः । नः । मयै । अदितये । पुनः । दात् । पितरै । च । दृशेयं । मातरै । च ॥ १ ॥

कस्येत्ययं शुनःशेषो यूपे बद्धः कांदिशीकः कं देवमुपधावामीति विचिक्वित्सति । तथा चास्वायते । इताहं देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति । वयं शुनःशेषनामका अमृतानां देवतानां मध्ये कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे । उच्चारयामः । को देवो मां सुमूर्धं पुनरपि मही महत्यै अदितये पृथिवी दात् । दद्यात् । तेन दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरं च दृशेयं । पक्षेयं । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः कस्येति शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरेवोपकृत इति गम्यते ॥ कतमस्य । किंशब्दाद्वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच् । पा० ५. ३. ९३. इति । इत्यतोदात्तत्वं । अमृतानां । नञ्सुभ्रामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनामहे । मन दाने । व्यत्ययेन शप् । पादादित्यादनिघातः । मही । उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति विभक्त्येवदात्तत्वं । दात् । गातिस्था । पा० २. ४. ७७. इति सिचो लुक् । बङ्गत्वं छंदस्वमाङ्गोऽपीत्यङ्गमाभावः । दृशेयं । दृशिर् प्रेक्षणे । आशीर्लिङि मिपोऽम् । दृशेरग्वक्तव्यः । म० ३. १. ८६. २. इत्यकप्रत्ययः । ण्योऽपवादः । कित्वाङ्गधूपधगुणाभावः । लिङ्याशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. इत्यङि हि सति ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. इति गुणः स्यात् । यामुट् । सलोपः । अतो घेयः । आङ्गुणः । यामुट् । स्वरैककार उदात्तः । मातरं चेत्तच्च चशब्दाद्दृशेयमित्यनुषज्यते । अतस्तदपेक्षयेषा तिङ्भिः प्रथमेति चवायोगे प्रथमेति न निहन्त्येति ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

स नो मया अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयं । प्रथमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

सः । नः । मयै । अदितये । पुनः । दात् । पितरै । च । दृशेयं । मातरै । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चा विचिक्वित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तं देवमग्निं निश्चित्यानया तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं प्रजापतिरुवाचापिर्वै देवानां नेदिष्ठस्तेवोपधावेति सोऽग्निमुपससारायेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येत्यर्चा । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति । पूर्ववद्योजना । दाहदातु दृशेयं पश्चानीत्येवमाशीःपरत्वेन पदद्वयं योज्यं ॥

प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्र अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रसृचः सूक्तस्थानीयः । अथ छंदोमा इति खंडेऽभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा । आ० ८. ९. इति सूचितं ॥ अभि त्वेतिषापिमंथनेऽपि विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडेऽभि त्वा देव सवितर्मही यौः पृथिवी च नः । आ० २. १६. इति सूचितं । श्रूयते च । अभि त्वा देव सवितरिति साविचीमन्वाह । ऐ० ब्रा० १. १६. इति ॥ तथा प्रवर्ग्येऽप्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडेऽभि त्वा देव सवितः समी वत्सं न मातृभिः । आ० ४. ७. इति सूचितं ॥ तथा यावस्तोत्रेऽपि । एतस्मिन्काले यावत्सुदिति खंडे मध्यमस्वरेणेदं सवनमभि त्वा देव सवितः । आ० ५. १२. इति सूचितं ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानं । वार्याणां । सदा । अवन् । भागं । ईमहे ॥ ३ ॥

अथापिना प्रेरितः सन्सवितारमभि त्वेतिनेन तुचेन प्रार्थयते । तथैव श्रूयते । तमपिस्वाच सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति स सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्वेतिनेन तु । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति । हे सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं भजनीयं धनमभि सर्वत ईमहे । याचामहे ॥ ईशानं । ईश ऐश्वर्यं । णटः शानच् । तास्वनुदात्तेदिति

लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वार्याणां । वृक् संभक्तौ । अहलोर्लृत् । ईडवदेत्यादिनाबुदात्तत्वं । अवन ।
आमंचितनिघातः । भागं । कर्षात्त्वत इति घञोऽंत उदात्तः ॥

यश्चिद्धि तं इत्था भगः शशमानः पुरा निदः । अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा । निदः । अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

हे सवितर्यो भगो भजनीयो धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे धृतोऽभूत् धनविशेषमीमह इति पूर्वचान्वयः ।
चिच्छब्दः पूजार्थे हिशब्दः प्रसिद्धौ । धनस्य पुज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं । तामेव पुज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । इत्था
शशमानोऽनेन प्रकारेण शशमानः स्तूयमानः । धनसुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति । ननु स्वकीये धने वैरिभिर-
पहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निंदति द्वेष्टि च । अतो धनसुतिर्न नियतेत्याशङ्क्याह । निदः पुरा
अद्वेषो निंदायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः । तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्व-
मुक्तमित्यर्थः ॥ इत्था । प्रकारवचन इदमस्यमुः । पा० ५. ३. २४. । मुपां मुलुगिति व्यत्ययेन विभक्त्यर्थादेशः ।
टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरिणाकार उदात्तः । शशमानः । शश सुतगती । इह तु सुत्यर्थः । ताच्छीक्यवयोवचनेति
। पा० ३. २. १२९. । ताच्छीलिकस्यानम् । कर्तरि शप् । चित इत्थतोदात्तत्वं । निदः । णिदि कृत्सायां । संपदादि-
लक्षणः क्तिप् । सावेकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं । अद्वेषः । न विद्यते द्वेषोऽस्तेति बह्व्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्त-
रपदांतोदात्तत्वं । दधे । कर्मणि लिट् । तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर
एव शिष्यते । यदुत्तयोगान्निघाताभावः ॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य ते । वयं । उत् । अशेम । तव । अवसा । मूर्धानं । रायः । आरभे ॥ ५ ॥

हे सवितः ते त्वदीया वयं मुनःशेषनामानो भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेनोदशेम ।
उत्कर्षेण व्याप्तुमः । किं कर्तुं । रायो धनस्य मूर्धानमुत्कर्षमारभे । प्रारब्धुं । धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामे-
त्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषादित्यादाबुदात्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अशेम । आशू व्याप्नो ।
लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । शप् । रायः । ऊडिदमिति घञ्या उदात्तत्वं । आरभे । कृत्यार्थे तर्क्येनिति तुमर्थे
केन्द्रत्वयः । निस्वरिणाबुदात्तत्वं ॥ १३ ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्च नामी पतयंत आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरंतीर्न ये वातस्य प्रमिनंत्यभ्वं ॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्रं । न । सहः । न । मन्युं । वयः । चन । अमी इति । पतयंतः । आपुः ।

न । इमाः । आपः । अनिमिषं । चरंतीः । न । ये । वातस्य । प्रमिनंति । अभ्वं ॥ ६ ॥

अथ सवित्रा प्रेरितः मुनःशेष एतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं
सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरैक-
चिंशता । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति । हे वरुण पतयंतः प्रौढे विद्यत्युत्पतंतोऽमी बृहन्माना वयस्वन श्लेनादयः
पक्षिणोऽपि ते क्षत्रं त्वदीयं शरीरबलं न ह्यापुः । नैव प्राप्ताः । स्वत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः ।
तथा सहस्त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः । तथा मन्युं त्वदीयं कोपमपि न प्रापुः । स्वयि कुत्रे सति
सोढुमशक्ता इत्यर्थः । अनिमिषं सर्वदा चरंतीः प्रवाहरूपेण गच्छन्त्य आपस्त्वदीयं बलं न प्रापुः । वातस्य
वायोर्धे गतिविशेषास्त्वदीयमभ्वं वेगं न प्रमिनंति न हिंसन्ति । अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । तेऽपि न
प्रापुरिति पूर्वचान्वयः ॥ पतयंतः । पत गती । चुरादिरदंतः । णटः शतृ । शप् । गुणायदेशी । अदुपदेशाङ्-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वरः । आपुः । आप् व्याप्नो । लिङ्युसि द्विभावह्लादिशेषौ । अत आदेः । पा० ७.

४. ७०. । इत्यात्वं । अच न सहो न मन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्य संबन्धात्तदपेक्षया प्राचम्याच्चादिलोपि विभाषेति प्रथमा तिङ्भित्तिर्न निहन्त्येति । चरन्तीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिगति । मीञ् हिंसायां । त्र्यादिभ्यः आ । आभ्यस्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इति गतिरनुदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अबुधे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्युरपरि बुध एषामस्मे अंतर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुधे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वं । स्तूपं । ददते । पूतऽदक्षः ।

नीचीनाः । स्युः । उपरि । बुधः । एषां । अस्मे इति । अंतः । निऽहिताः । केतवः ।

स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबल्यो वरुणो राजाबुधे मूलरहितेऽंतरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वननीयस्य तेजसः स्तूपं संघमूर्ध्वसु परिदेशे ददते । धारयति । नीचीनाः स्युः । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यं । ते ह्यधो-मुखास्तिष्ठति । एषां रश्मीनां बुधो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणा अस्ते ऽस्मात्संतर्निहिताः स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ अबुधे । न विद्यते बुधो मूलमस्येति बज्रग्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्तूपं । स्थै शब्दसंघातयोः । स्युः संप्रसारणमूषेति पप्रत्ययः । तत्संनियोगेन यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारादेशस्य । निदित्यनुबुक्तेराबुदात्तत्वं । ददते । भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वादांचतेर्द्ध्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति जलोपः । न्यच्शब्दात्स्वार्थे विभाषांचेरदिकिस्त्रयां । पा० ५. ४. ८. । इति खः । आयस्रित्यादिना तस्तेनादेशः । आयनादिषुपदेशिवद्बचनं स्वरसिद्धयर्थं । पा० ७. १. २. १. । इति वचनादीकार उदात्तः । अच इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्युः । गातिस्तेत्यादिना । पा० २. ४. ७७. । सिचो लुक् । आतः । पा० ३. ४. ११०. । इति झेर्जुसादेशः । उख्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति परस्मैपत्वं । बज्रत्वं कंदस्यमाञ्ज्येऽपीत्यङागमाभावः । अस्ते । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शेषादेशः । निहिताः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । स्युः । अस्तेर्लिङि असीरलोपः ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथांमन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकृतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुं । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पंथां । अनुऽएतवै । ऊं इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गसुखं विस्तीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धौ । उत्तरायणदक्षिणायन-मार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अन्वेतवा उ । अनुक्रमेणोदयास्तमयो गंतुमेव । तथापदे पादरहितेऽंतरिक्षे पादा प्रतिधातवे । पादौ प्रचेष्टुं । अकः । मार्गं कृतवान् । पूर्वच रथस्य मार्गः अच पादयोरिति विशेषः । यदा । अपदे यूपे बज्जेन मया गंतुमशक्ते भूप्रदेशे पादौ प्रचेष्टुमुपायं बंधविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः । उतापि च हृदयाविधश्चिदस्मादीयवेधकस्य श्चोरथ्यपवक्तापवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार । लिट्स्वरिणाकार उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । पंथां । पथिममध्यमुचामात् । पा० ७. १. ८५. । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । पथिन्शब्दस्य पतेत्य च । उ० ४. १२. । इति प्रत्ययांतत्वेनांतोदात्तत्वे प्राप्ति पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९. । इत्याबुदात्तत्वं । अन्वेतवै । अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । तवै चांतस्य युगपत् । पा० ६. २. ५१. । इत्याद्यंतयोऽदात्तत्वं । पादा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रतिधातवे । दधाति-स्तुमर्थ इति सूत्रेणैव तवेन्प्रत्ययः । तादौ च निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अकः । करोति-स्कंदसि लुक्लृलिट् इति लोट्त्वे लुक् । तस्य तिप् । मन्वे घसेत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । झेर्जुक् । गुणो

रपरत्वं । हृत्पुत्राब्धः । पा० ६. १. ६८. । इति तिपो लोपः । अडागमः । इदयाविधः । इज् हरणे । वृद्धोः
पुगदुक्त्वा च । उ० ४. १००. । इति कयन् । व्यध ताडने । क्लिप् । नहिपुतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

शतं ते राजभिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु ।

बाधस्व दूरे निःसृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥९॥

शतं । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रं । उर्वी । गभीरा । सुऽमतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । दूरे । निःसृतिं । पराचैः । कृतं । चित् । एनः । प्र । मुमुग्ध्य । अस्मत् ॥९॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि शतसंख्याकान्वीषधानि वैद्या वा संति । ते तव
सुमतिरस्यदन्यहवुद्विर्वी विसीर्णा गभीरा गांभीर्योपेता स्थिरास्तु । निःसृतिमस्यदनिष्टकारिणी निःसृतिं
पापदेवतां पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा दूरेऽस्यक्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां बाधस्व । कृतं चिदस्माभिरनु-
ष्ठितमयेनः पापमस्यत् प्र मुमुग्ध्य । प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमतिः । तादी चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति
मन्त्रिनित्यादिगोत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादं । पा० ८. ३.
१०३. । इति षत्वं । बाधस्व । बाधु विलोडने । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्रुत्वा लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर
एव शिष्यते । निःसृतिं । तादी चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुमुग्ध्य । मुचू मोचणे । बङ्गत्वं कंदसीति युः । ऊस्-
लभ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. । तस्यापित्वेन कित्वाङ्गुणाभावः । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृशे कुहं चिद्वियुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशचंद्रमा नक्तमेति ॥१०॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तं । ददृशे । कुहं । चित् । दिवा । ईयुः ।

अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चंद्रमाः । नक्तं । एति ॥१०॥

अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । ऋक्षा इति ह स
वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षत इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः । ऋक्षाः स्मृभिरिति नक्षत्राणां । नि०
३. २०. । इति यास्कनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिदुप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये संति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ
ददृशे । सर्वैरपि दृश्यन्ते । दिवाहनि कुहं चिदीयुः । क्वापि गच्छेयुः । न दृश्यन्त इत्यर्थः । वरुणस्य रात्रौ
व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाण्यदब्धानि केनाप्यहिंसितानि । किंच वरुणस्याऽन्यैव चंद्रमा नक्तं रात्रौ
विचाकशत् विशेषेण दीप्यमान एति । गच्छति ॥ निहितासः । आज्ञासेरमुक् । थायादिस्वरेणोत्तरपदांतो-
दात्तत्वे प्राप्ति । पा० ६. २. १४४. । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददृशे । दृशेर्लिटि हरयो रे । पा० ६.
४. ७६. । इति रेआदेशः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । कुहं । वा ह च च्छंदसि । पा० ५. ३. १३. ।
इति किंशब्दादुत्तरस्य चलो हादेशः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४. । इति किंशब्दस्य कुआदेशः । स्थानिवद्भा-
वास्तिस्वरेणायुदात्तत्वं । विचाकशत् । कशेर्दीर्घार्थायङ्गुगताच्छतृप्रत्ययः । अभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं ।
समासे कृत्स्वरः । यद्वा । काशतेर्वा व्यत्ययेनोपधाङ्गत्वं । चंद्रमाः । चंद्रे माङो ङित् । उ० ४. २२७. । इत्यसि-
प्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १४ ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोक्तत्वा यामीति द्वे ऋचौ याज्ये । सूचितं च । तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे अस्तभ्राह्म्यां । आ० ३. ७. । इति ॥ वरुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा
यामीत्येषा पंचम्यां पीर्यमास्यामित्यत्र सूचितं । इमं मे वरुण शुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २.
१७. । इति ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा शस्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वंदमानः । तत् । आ । शस्ते । यजमानः । हविःभिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हे वरुण मुमूर्षुरहं त्वां प्रति तदायुर्यामि । याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण वंदमानः सुवन । सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुरा शस्ते । प्रार्थयते । त्वं चेह कर्मण्यहेळमानोऽनादरमकुर्वन्बोधि । अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस बज्रभिः सुख नोऽस्मदीयमायुर्मा प्र मोषीः । प्रमुषितं मा कुर्व । सप्तदशसंख्याकेषु याज्ञाकर्मस्त्रोमहे यामीति पठितं । चाशब्दलोपश्चादसः ॥ अहेळमानः । हेतु अनादरे । अदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपथ पित्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो मन्त्रमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटः सेहिः । बज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसि । पा० ३. ४. ८८. । इत्यपित्वाभावेन डित्वाभावात्तद्धूपधगुणः । ऊर्ध्वलभ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धातोरंत्यलोपश्चादसः । मोषीः । मुष सेये । लोट्थे क्वादसो लुङ् । वदन्नजति प्राप्ताया वृद्धेर्नेटि । पा० ७. २. ३-४. । इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । बज्रत्वं कंदस्यमाङ्गोनेऽपीत्यडभावः ॥

तदिन्नक्तं तद्दिवा मयमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेषो यमहृद्गृभीतः सो अस्मान्नाजा वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तं । तत् । दिवा । मयं । आहुः । तत् । अयं । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।

शुनःशेषः । यं । अहृत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदिन्नदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्री मयं शुनःशेषायाजः । कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवापि तदेवाजः । हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तदेव कर्तव्यत्वेना वि चष्टे । सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतो गृहीतो यूपे बद्धः शुनःशेष एतन्नामको जगो यं वरुणमहृत् आहृतवान् स वरुणो राजास्मान् शुनःशेषान्मुमोक्तु । बंधान्मुक्तं करोतु ॥ मयं । ऊयि चित्वायुदात्तत्वं । आजः । ब्रुवः पंचानां । पा० ३. ४. ८४. । इति ब्रूजो लटि शेषसादेशो धातोराराहादेशश्च । हृदः । पङ्क्तित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदंपदादीति पंचम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः । शुन इव शेषो यत्सेति समासे शुनःशेषपुच्छलांगुलेषु संज्ञायां षष्ठा अलुम्बत्त्वः । पा० ६. ३. २१. ४. । इत्यलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्यत्यादिषु । पा० ६. २. १४०. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अहृत् । ऊजो लुङि लिपिसिचिह्नश्च । पा० ३. १. ५३. । इति त्रिरङादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । हृयहोर्म इति भत्वं । सो अस्मान् । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । बज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य झुः ॥

शुनःशेषो ह्यहृद्गृभीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेषु बद्धः ।

अवैनं राजा वरुणः समृज्याद्विद्वाँ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अहृत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यं । द्रुपदेषु । बद्धः ।

अव । एनं । राजा । वरुणः । समृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतो बंधनाय गृहीतस्त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु बद्धः शुनःशेष आदित्यमदितेः पुत्रं यं वरुणमहृत् आहृतवान् । हि यस्मादेवं तस्मात्स वरुणो रात्रिर्न शुनःशेषमव सङ्ख्यात् ।

अवच्छेदं बंधनादिमुक्तं करोतु । विमोक्षप्रकार एव स्यष्टीक्रियते । विद्वान् विमोक्षप्रकाराभिज्ञः अदब्धः केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशान्बंधनरज्जुविशेषान् विमुक्तुः । विच्छिन्नं मुक्तं करोतु ॥ चिषु । षट्चिषतुभ्यो हलादिः । पा० ६. १. १७०. इति विभक्त्युदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति पर आकारः स्वर्यते । सख्ययात् । सख्य विसर्गे । प्रार्थनायां लिङ् । बज्रं कंदसीति विकरणस्य झुः । विद्वान् । विद् ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । पा० ७. १. ३६. । उगिदचामिति गुम् । हृज्यादिसंयोगांतलोपौ । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमिति सागुनासिक आकारः । अदब्धः । दम्भु दंभे । निष्ठायामनिदितामिति नलोपे झषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. इति ध्रुवं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेऽव ते हेळ इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खंडे सूचितं । अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे । आ० ६. १३. इति ॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।

क्षयन्स्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । अस्मभ्यं । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेळः क्रोधं नमोभिर्नमस्कारैरवेमहे । अवनयामः । तथा यज्ञीः सांगानुष्ठानेन पूज्यैर्हविर्भिरवेमहे । वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे असुरानिष्टक्षेपणशील प्रचेतः प्रकर्षेण प्रक्षायुक्त राजन् दीप्यमान वरुणास्मभ्यमस्मदर्थं जयन्तस्मिन्कर्मणि निवसन्कृतान्यस्माभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शिश्रथः । अथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः । असुरो नित्वादाबुदात्तत्वं । यज्ञेभिः । बज्रं कंदसीत्येवभावः । ईमहे । ईङ् गती । विकरणस्य लुक् । चयन् । चि निवासगत्योः । लटः शतृ । व्यत्ययेन शप् । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । असुर । असेरुर्न । उ० १. ४३. । आमंत्रितनिघातः । शिश्रथः । अथ दीर्बल्ये । चुरादिरदंतः । छांदसे लुङि शिश्रद्रुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. इति झिञ्झ । द्विर्भावहलादिशेषौ । अग्लोपित्वात् सन्वज्जावाभावेऽपि । पा० ७. ४. ९३. । बज्रं कंदसि । पा० ७. ४. ७८. । इत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववदभावः ॥

उत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं अथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उत्ऽतमं । वरुण । पाशं । अस्मत् । अव । अधमं । वि । मध्यमं । अथाय ।

अथ । वयं । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशमस्मदस्मात् उक्थाय । उत्कृष्टं शिथिलं कुरु । अधमं निम्नं पादेऽवस्थितं पाशमव अथाय । अधस्तादवकथ्य शिथिलीकुरु । मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं वि अथाय । वि-युज्य शिथिलीकुरु । अथानंतरं हे आदित्य अदितिः पुत्र वरुण वयं शुनःशेपास्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यदितये खंडनराहित्यायानागसोऽपराधरहिताः स्याम । भवेम ॥ उत्तमं । तमपः पित्वाद्गुदात्तत्वेनाबुदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशस्त्रतमौ सर्वचेतुर्मुखादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । पा० ६. १. १६०. । अधमं । अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते । उ० ५. ५४. । इत्यवतेरमच् । वस्य धः । अथाय । अथ दीर्बल्ये । संहितायां छांदसो दीर्घः । तव । शुष्मदस्य दीर्घसीत्याबुदात्तत्वं । अनागसः । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्मुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा । आगसश्चादस्मायामेधेति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थोयो विनिः । तस्य विभक्त्योर्लुक् । पा० ५. ३. ६५. इति लुक् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १५ ॥

यच्चिदित्येकपिंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं । यच्चित्सैकेति । अविद्यान्यस्यादिति परिभाषया
शुनःशेष एव अविः । आदौ गायत्रिमिति परिभाषितत्वात्त्रायची कंदः । वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वात्तुद्यादिपरि-
भाषया । अनु० १२. ३. । वरुणो देवता ॥ विनियोग उक्तः शीनःशेषाख्याने ॥ विशेषविनियोगसु । आभिन्नव-
षडह इदं सूक्तं होचकशस्त्रे सोमनिमित्तमावापार्थं । अभिन्नवपुष्वाहानीति खंडे तथैव सूचितं । यच्चिद्वि ते
विश इति वारुणमेतस्य तुचमावपेत भिचावरुणः । आ० ७. ५. । इति ॥

यच्चिद्वि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतं । मिनीमसि । द्यविद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव संबंधि यच्चिद्वि यदेव
किंचिद्व्रतं कर्म यवि यवि प्रतिदिनं प्र मिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः । तदपि व्रतं प्रमादपरिहरिण सांगं
कुर्वन्ति शेषः ॥ यथा । लिप्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादाति । फि० ४. १७. । इति सर्वानुदात्तत्वं । मिनी-
मसि । मीन् हिंसायां । इदंतो मसिः । क्रयादिभ्यः आ । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । ई
ह्रस्वघोरित्तीकारः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । यदुत्त-
धोगान्निघाताभावः ॥

मा नो वधाय हन्तवै जिहीकानस्य रीरधः । मा हृणानस्य मन्यवै ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हन्तवै । जिहीकानस्य । रीरधः । मा । हृणानस्य । मन्यवै ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीकानस्यानादरं कृतवतो हन्तवै हंतुः पापिहननशीलस्य तव संबंधिने त्वत्कर्तुंकाय वधाय
नोऽस्मात्मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभूतात्मा क्रुह । हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुहस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा
अस्मान् रीरधः ॥ वधाय । हनश्च वधः । पा० ३. ३. ७६. । इत्यन्ततो वधशब्दः । उंकादिषु पाठादंतोदात्तः ।
हन्तवै । हन हिंसागत्योः । कृहनिभ्यां कृः । उ० ३. ३०. । इति कृप्रत्ययः । धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीकानस्य ।
हेतु अनादरे । अस्माकृष्टः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुल्लज्ज्त्वानि । एकारस्य ईकारादेश्छांदसः ।
चित् इत्यंतोदात्तत्वं । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । चङि यिलोप उपधाह्रस्वत्वं । द्विर्वचनहलादिशेषः ।
ह्रस्वत्वसन्वन्नावित्वाभ्यासदीर्घाः । न माङ्योग इत्यडभावः । हृणानस्य । हृणीङ् लज्जायां । अस्माकानचि
पृषोदरादिस्वादिभिमतरूपसिद्धिः ॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्च न संदितं । गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्च । न । संदितं । गीः । अभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृळीकायास्तुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्वि सीमहि । विशेषेण बध्नीमः । प्रसादयाम
इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन आंतमश्वं न अश्वमिव । यथा
स्वामी आंतमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः । संदितं । दो अवखंडने ।
निष्ठेति क्तः । अतिस्थितिमाख्यां । पा० ७. ४. ४०. । इतीकारांतादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
गीर्भिः । सावेकाच इति भिस् उदात्तत्वं । सीमहि । विषु तंतुसंताने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बङ्गलं कंदसीति विक-
रणस्य लुक् । वलि लोपः । पा० ६. १. ६६. । यद्वा । विच् बंधन इत्यस्यादिकरणस्य लुक् । दीर्घश्छांदसः ॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यंइष्टये । वयो न वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यः । इष्टये । वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम शुनःशेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यइष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो
जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति । पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति । हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह ।

परापतने वृष्टांतः । वयो न । पचिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वान्निघाताभावः । वस्वदृष्टये । वसुमच्छब्दाद्विभक्तोर्भुगिति मतुपो लुकि टिलोप ईयसुनो यकारसो-
पच्छांदसः । वसतीः । शतुरमुम इति ङीप उदात्तत्वं ॥

कदा स्त्रिचश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायोरुचक्षसं ॥ ५ ॥

कदा । स्त्रिचश्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे । मृळीकाय । उरुचक्षसं ॥ ५ ॥

मृळीकायास्तुखाय वरुणं कदा कश्मिन्काल आ करामहे । कश्मिन्कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशं ।
स्त्रिचश्रियं बलसेविनं नरं नेतारं उरुचक्षसं वरुणं द्रष्टारं ॥ स्त्रिचश्रियं । स्त्रिचश्रियं । अत्राणि श्रयतीति स्त्रिचश्रीः । क्षिप ।
वशीत्यादिना । पा० ३. २. १७८. २ । क्षिप दीर्घश्च । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं । ऋदोरित्यवन्त आद्यु-
दात्तः । करामहे । करोतिर्बल्येन शप् । उरुचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिञ् । उ० ४. २३२. इत्यमुन् । शिञ्ज्ञावा-
त्ख्याजदेशाभावः ॥ ॥ १६ ॥

तदित्समानमाशते वेनंता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समा । न । आशते । इति । वेनंता । न । प्र । युच्छतः । धृतव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनंती कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः ।
तावुभौ समानं साधारणं तदिदंस्वामिर्दत्तं तदेव हविराशते । अशुवाते । न प्र युच्छतः । कदाचिदपि
प्रमादं न कुर्वतः ॥ आशते । अश्रोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषी । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. इत्यात्वं । अनि-
त्यमागमशासनमिति वचनादश्रोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. इति नुडभावः । वेनंता । वेनतिः कांतिकर्मा । सुपां
मुलुगित्याकारः । प्र युच्छतः । युच्छ प्रमादे । दाशुषे । दाशु दान इत्यस्माद्वाद्यान् साहानिति क्लमुप्रत्ययो
निपातितः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

वेदो यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां । वेदो नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां । वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अंतरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पचिणं पदं यो वरुणो वेद । तथा समुद्रियः समुद्रे
ऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छत्याः पदं वेद जानाति सोऽस्मान्बंधनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद
ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. इति तिपो णल् । लिट्स्वरेणाबुदात्तत्वं । द्यौश्चोऽतसिङ् इति संहि-
तायां दीर्घः । वीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । पततां । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्ध-
धातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । सावेकाच इति षष्ठा उदात्तत्वं । समुद्रियः । भवार्थे समुद्राद्भाह् । पा० ४.
४. ११८. इति घप्रत्ययः ॥

वेदो मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदो य उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतव्रतः । द्वादश । प्रजावतः । वेद । यः । उपजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतसदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्ताद्वादश
मासश्चैवादीन्याल्गुनांतावेद् । जानाति । यस्त्रयोदशोऽधिकमास उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते
तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । पङ्क्तिरित्यादिना । पा० ६. १. ६३. मासशब्दस्य मासित्यादेशः ।
ऊङिदमित्यादिना शप् उदात्तत्वं । द्वादश । द्वौ च दश चेति द्वंद्वः । द्वाष्टनः संख्यायां । पा० ६. ३. ४७.।
इत्यात्वं । संख्या । पा० ६. २. ३५. इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजावतः । जनी प्रादुर्भवे प्रपूर्वाज्जनसन-
खनक्रमगमो विट्प्रत्ययः । पा० ३. २. ६७. विट्प्रत्ययोरित्यात्वं । पा० ६. ४. ४१. ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजा
एषां संतीति तदस्यास्तस्मिन्निति मतुप् । पा० ५. २. ९४. मादुपधायाः । पा० ८. २. ९. इति मतुपो वत् ॥

उपजायते । जनेः कर्मकर्तारि लट् । कर्मवज्रावादात्मनेपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं
वक्तव्यं । पा० ६. १. १९५. ३. । इति वचनादस्यः कर्तृयकि । पा० ६. १. १९५. । इत्याद्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवति
। पा० ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । न च तिङ्कुतिङ् इति निघातः । यदुत्तान्तिव्यमिति प्रतिषेधात् ॥

वेद् वातस्य वर्तनिमुरीर्जृष्वस्य बृहत्तः । वेद् ये अध्यासन्ते ॥९॥

वेद । वातस्य । वर्तनिं । उरोः । जृष्वस्य । बृहत्तः । वेद । ये । अधिऽआसन्ते ॥९॥

उरोर्विस्तीर्णस्य षष्ठस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गं वेद् । वरुणो जा-
नाति । ये देवा अध्यासन्ते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद् । जानाति ॥ वातस्य । असिहसीत्यादिना । उ० ३. ८६. ।
तन्मन्त्रयांती वातशब्दो नित्वादायुदात्तः । वर्तनिं । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्र इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनि-
शब्दस्यांतीदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुक्तादिषु पाठादस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनांतीदात्तत्वं । बृहतः ।
बृहन्नहतीरुपसंख्यानमिति डस उदात्तत्वं । अध्यासन्ते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्याऽस्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥१०॥

नि । ससाद् । धृतव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । सांऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥१०॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु देवीषु प्रजास्वा नि षसाद् । आगत्य निषण्णवान् । किमर्थं । प्रजानां
साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ नि षसाद् । सदेरप्रतेः । पा० ८. ३. ६६. । इति षत्वं । साम्राज्याय ।
सम्राजो भावः साम्राज्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः । पा० ५. १. १२४. । इति षञ् । अत्रित्यादिर्नित्यमित्यायु-
दात्तत्वं । सुक्रतुः । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥ १०॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥११॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥११॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभि पश्यति । सर्वतोऽवलोकयति ।
या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्त्त-
व्यानि । तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वचान्वयः ॥ अद्भुता । शेर्क्दसि बज्रलमिति शैलीपः । प्रत्ययलक्षणेन
नपुंसकस्य शलचः । पा० ७. १. ७२. । इति नुम् । ग्लोपः । चिकित्वान् । कित् चानि । लिटः क्तसुः । अभ्यासह-
लादिशेषचुत्वानि । वत्सेकाजाह्नसामिति नियमादिडभावः । इत्यानुनासिकावुक्तौ संहितायां । पश्यति । पाप्ने-
त्यादिना दृशेः पश्चादेशः । कर्त्वा । कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. । इति करोतेस्त्वन् । नित्वादायु-
दात्तत्वं । पूर्ववच्छैलीपः ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् । प्र ण आयूँषि तारिषत् ॥१२॥

सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् । प्र । नः । आयूँषि ।
तारिषत् ॥१२॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहिता-
न्करत् । करोतु । किञ्च नोऽस्माकमायूँषि प्र तारिषत् । प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वती पूजायां । पा० २. २. १८. * ।
इति समासे न पूजनात् । पा० ५. ४. ६९. । इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादि-
र्क्दसि बज्रलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । क्रत्वादयश्चेत्येतन्न भवति अबज्रव्रीहत्वात् । बज्रव्रीहौ हि तद्विधीयते ।
आयुदात्तं द्व्यर्क्दसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येतदपि न भवति । पथिन्शब्दस्यांतीदात्तत्वात् । करत् । करोते-
ल्लिटि व्यत्ययेन शप् । शपो लुकि क्तिटोऽडाटावित्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । छांदसे लुकि

कमृद्वह्निभ्यः । पा० ३. १. ५९. । इति चैरङ् । अदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । बङ्गलं कंदस्व-
माङ्गोनेऽपीत्यङ्भावः । प्र णः । उपसर्गोद्गङ्गलं । पा० ८. ४. २८. । इति नसो णत्वं । तारिषत् । तारयतेर्लेङ्-
ङागमः । सिङ्गङ्गलं लेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

बिभ्रद्वापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशे नि वेदिरे ॥ १३ ॥

बिभ्रत् । द्रापिं । हिरण्ययं । वरुणः । वस्त । निःऽनिजं । परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रद्धारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त । आच्छादयति । स्पशे
हिरण्यस्यर्शिनो ररमयः परि नि वेदिरे । सर्वतो निषणाः ॥ बिभ्रत् । बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७.
१. ७८. । इति नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । द्रापिं । द्रा कुत्सायां गती । द्रापयतीषून्नुत्तितां
गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचं । अर्तिह्रीत्यादिना । पा० ७. ३. ३६. । पुगागमः । श्रीणादिक इप्रत्यये णिलोपः ।
हिरण्ययं । अत्यव्यास्त्वव्यास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छंदसि । पा० ६. ४. १७५. । इति हिरण्यशब्दाद्विकाराद्यै
विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छादने । लङ्गदादित्वाच्छपो लुक् । पूर्वपदङ्भावः ।
निर्णिजं । णिजिर् शीचपोषणयोः । स्पशः । स्पश बाधनस्यर्शनयोः । क्लिप्तेति क्लिप् । नि वेदिरे । षट् विशर-
णगत्ववसादनेषु । अस्मान्नत्यर्थात्कर्मणि लिखेत्वाभ्यासलोपो । सदेरप्रतेरिति षत्वं ॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न द्रुहाणो जनानां । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यं । दिप्संति । दिप्सवः । न । द्रुहाणः । जनानां । न । देवं । अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वरुणं न दिप्संति भीताः संतो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां
प्राणिनां द्रुहाणो दोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुहन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिः
। ते० सं० २. १. ३. ५. । इति श्रुत्यंतरात् । देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति ॥ दिप्संति । दम्भु दंभे । अस्मात्सनि सनीवंतर्धे-
त्यादिना । पा० ७. २. ४९. । इडभावः । हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. । इत्यच्च हल्ययहणस्य जातिवाचित्वात्सनः
कित्वाहंभ इच्च । पा० ७. ४. ५६. । इति दकारात्परस्याकारस्थेकारः । अनिदितामिति नलोपः । मष्मावामा-
वश्छंदसः । पा० ८. २. ३७. । अच लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. । इत्यभ्यासलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं ।
तिङ्श्र लसार्वधातुस्वरेण सनो नित्वात्स्वरेणाबुदात्तत्वं । यवुत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः । सनंताहंभेः
सनाशंसभिच्च उः । पा० ३. २. १६८. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । द्रुहाणः । द्रुह जिघांसायां । अन्वेभ्योऽपि
दृशन्तं इति क्लिप् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाबुदात्तत्वं ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असांम्या । अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असांमि । आ । अस्माकं । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

उतापि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽज्ञमा चक्रे सर्वतः छतवान् स वरुणः कुर्वन्नप्या सर्वत असांमि ।
संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं छतवान् । विशेषतोऽस्माकमुदरेष्वा सर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु । मनोजातावज्यतीषु च
। पा० ४. १. १६१. । इत्यञ् । जित्यादिर्नित्यमित्याबुदात्तत्वं । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । असांमि । अव्यये नञ्कुनिपा-
तानामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. ३. । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अशेर्युद्ध । उ० ४. १९०. । इत्यसुन् ।
उदरेषु । उदि दृणातिरजली पूर्वपदात्यलोपश्च । उ० ५. १९. । इत्यल् । लित्स्वरः । गतिकारकोपपदादित्युत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १८ ॥

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छन्तीरुचक्षसं ॥ १६ ॥

परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु । इच्छन्तीः । उरुऽचक्षसं ॥ १६ ॥

उचक्षसं बङ्गभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छन्तीर्मे धीतयः मुनःशेपस्य मुञ्चयः परा यन्ति । पराशुखा निवृत्तिर-

हिता गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो गच्छन्तीरनु गोष्ठान्गुलस्य गच्छन्ति तद्वत् ॥ गच्छन्तीः । गावोऽपि यूयंत इत्यधिकरणे क्तिन् । गोर्धूतो कंदसि । पा० ६. १. ७९. २. । इत्यवादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । यूतिर्यवनं । गवां यवनमनेति बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इच्छन्तीः । इषु
इच्छायां । लोटः शतृ । तुदादिभ्यः शः । इषुगमियमां कः । पा० ७. ३. ७७. । इति क्त्वं । अदुपदेशाक्षसार्वधा-
तुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं । होतैव क्षदसे प्रियं ॥ १७ ॥

सं नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतं । होताऽइव । क्षदसे । प्रियं ॥ १७ ॥

यतो यस्मात्कारणाच्चे मञ्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं अंजः सवाख्ये कर्मणि संपादितं अतः कारणाद्धोतेव
होमकर्तेव स्वमपि प्रियं हविः क्षदसे । अस्मासि । पुनर्हविः स्त्रीकाराद्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं सं
वोचावहै । संभूय प्रियवाचां करवावहै ॥ वोचावहै । लोङर्थे क्दसे लुङि ब्रुवो वचिः । अस्त्विति वक्तृतीति
त्रिरङादेशः । वच उमित्युमागमे गुणः । व्यत्ययेन टेरित्वं । यद्वा । लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावादेत्वं ।
आभृतं । ह्यहोर्भः । गतिरन्तरं इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं । नु । विश्वऽदर्शतं । दर्शं । रथं । अधि । क्षमि । एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मादन्यग्रहार्थमचाविर्भूतं वरुणं दर्शं नु । अहं दृष्टवान्बलु । क्षमि अमायां भूमौ
रथं वरुणसंबन्धिनमधि दर्शं । आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः सुतीर्जुषत । वरुणः
सेवितवान् ॥ दर्शं । दृशेरिरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति त्रिरङादेशः । अदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. ।
इति गुणः । विश्वदर्शतं । दृशेर्भुमृदृशीत्यादिना । उ० ३. १०९. । अतच्प्रत्ययांतो दर्शतशब्दः । मरुदृधादित्वात्पूर्व-
पदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १०६. २. । यद्वा । विश्वं दर्शनीयमस्मेति बङ्गव्रीहिः । बङ्गव्रीही विश्वं संज्ञायामिति
पूर्वपदांतोदात्तत्वं । क्षमि । आतो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यजात इति योगविभागादाकारलोपः ॥

वरुणप्रधासेध्विभं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या । पंचम्यां पीर्णमास्यामिति खंडे सूचितं । इमं
मे वरुण शुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २. १७. । इति ॥

इमं मे वरुण शुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमं । मे । वरुण । शुधि । हव । अद्या । च । मृळय । त्वां । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शुधि । शृणु । किंच अद्यास्मिन्दिने मृळय । अस्मात्सुखय । अवस्युः
रक्षणेक्षुरहं त्वां वरुणमाभिमुख्येन चके । शब्दयामि । सौमीत्यर्थः ॥ शुधि । श्रु अवणे । लोटो हिः । श्रुशृणु-
पृष्ठवृश्चकंदसीति हेर्धिरादेशः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां
दीर्घः । अवस्युः । अवस्यश्चात्सुप आत्मनः क्वप् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । आ चके । के गे शब्दे । अस्मा-
क्षित्यादेचः । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । द्विर्भावचुत्वे । आतो लोप एटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः ।
तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति शुधि ॥ २० ॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति । शुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च बुभोक्स्यापि गमश्च भूभोक्स्यापि । एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य
जगतो मध्ये राजसि । दीप्यसे । स तादृशस्त्वं यामनि जेमप्रापणेऽस्मादीये प्रति शुधि । प्रतिश्रवणमाज्ञापनं

कुब । रबिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं । रमः । रमेक्षितसूनामसु पठितं । आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि अत्ययेनाकारलोपः । उदात्त-निवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । यामनि । या प्रापणे । आतो मनिष्कानिष्कानिपक्षेति मनिन् । निष्वादाबु-दात्तत्वं । शुधि । उक्तं ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उत्तमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं । चृत । अवा । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुमुमुग्धि । उत्कृष्य मोचय । मध्यममुदरगतं पाशं वि चृत । वियुज्य नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्यादगतान्याशानव चृत । अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमं । उक्तादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । मुमुग्धि । मुचु मोचणे । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य सुः । द्विर्भावः । हलादिशेषः । ऊङ्गल्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. इति हेर्धिरादेशः । तिङ्कृतिङ इति निघातः । चृत । चृती हिंसाग्रंथनयोः । लोटो हिः । तुदादिभ्यः शः । अतो हेरिति हेर्लुक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ १९ ॥

वसिष्वेति दशचं तृतीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । वसिष्व दशमेयं त्विति । शुनःशेष ऋषिः । गायत्री कंदः । इदमुत्तरं च सूक्तमापेयं ॥ प्रातरनुवाक आपेये क्रतौ गायत्रे कंदस्वेतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यं । तथा च सूचितं । वसिष्वा हीति सूक्तयोश्चत्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जो पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जो । पते । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ १ ॥

वस्त्रेणापिसुतो प्रेरितः शुनःशेष एतदादिसूक्तद्वयेनापिमस्तीत । तथा चाम्नायते । तं वरुण उवाचा-यिर्वै देवानां मुखं मुहदयतमसं नु सुहृथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति सोऽयं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वौविंशत्या । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति ॥ हे मियेध्य मेधस्य यज्ञस्य योग्य ऊर्जो पते अन्नानां पालकांमे वस्त्राणाच्छादकानि तेजांसि वसिष्व । आच्छादय । प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः । हि यस्मात्प्रज्वलितस्तेजसात् तादृशस्त्वं नोऽस्मदी-यमिममध्वरं यज । निष्पादय ॥ वसिष्व । वस आच्छादने । लोटि थासः से । सवाभ्यां वामी । कंदसुभयथे-त्यार्धधातुकत्वादार्धधातुकस्तेजसादेरितीडागमः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य । मकारैकारयोर्मध्य इयागमस्कांदसः । ऊर्जो पते । सुबामंचित इति परां-गवज्जावात् षष्ठ्यामंचितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं । सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणमिति सोर्लोपः ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्रे दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः । अग्रे । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अपे वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवि-त्मता दीप्तिमता वचो वचसा स्तूयमानः सन् नि षीदेति शेषः । कीदृशस्त्वं । मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना । पा० ६. ४. १५६. । यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्त्रोकारस्य गुणश्च । अवादेशः । आमंचितनिघातः । मन्मभिः । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिप्रत्ययः । निष्वा-दाबुदात्तत्वं । दिवित्मता । दिवु क्रीडादौ । इक्छितपौ धातुनिर्देशः । पा० ३. ३. १०८. २. । इतीकप्रत्ययः । तेन च धातुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते । यदा । श्रीणादिको भावे क्रिप्रत्ययः । दिविशब्दात्तुपि तकारोपजनस्कांदसः । यदा । बाङ्गलकाद्विर्भाव इतक् । मतुपि तसौ मत्वर्थ इति भत्वाज्ज्स्वाभावः । वचः । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अपि वरेण्यो वरणीयः पितापि पितृस्थानीयस्त्वं सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यमभीष्टं देहीति शेषः । हि ष्मेति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्शमाचष्टे । अभीष्टदंनि दृष्टान्तद्वयमुच्यते । यथापि बंधुरापये बंधव आ यजति हि स । सर्वथा ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियायामीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि देहि ॥ ष्मा सूनवे । निपातस्य चेति दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यच्चाप्यनुषंगान्तदपेक्षेयं प्रथमेति चादिषोपे विभाषेति न निहन्यते । यद्वा । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सख्ये । समाने ख्यञ्चोदात्त इति सखिशब्द इत्यप्र-
त्ययांत आबुदात्तः । सुपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥

आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मिचो अर्यमा । सीदंतु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मिचः । अर्यमा । सीदंतु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हे अपि वरुणादयो देवास्त्वद्वंधवस्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदंतो नोऽस्मदीयं बर्हिर्यज्ञमा सीदंतु । तच्च दृष्टान्तः । यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदति । तद्वत् ॥ बर्ही रिशादसः । विसर्जनीयस्य ब्रह्मे कृते रो रि । पा० ८. ३. १४. । इति रेफलोपः । ब्रह्मोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । पा० ६. ३. १११. । इतीकारस्य दीर्घत्वं । रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशति हिंसतीति रिशः शचवः । इगुपधच्चाप्रीकिरः कः । तानदंतीति रि-
शादसः । सर्वधातुभ्योऽमुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदंतु । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । पाघ्रित्यादिना सीदादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः । मन ज्ञाने । मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः । जनेरसिर्निश्च । उ० २. ११६. ११८. । इत्यनुवृत्तौ बङ्गलमन्यत्रापि । उ० २. १२२. । इत्यौणादिक उसिप्रत्ययः । निन्त्वादाबुदात्तत्वं । यथा । यथेति पादांते । फि० ४. १७. । इति सर्वा-
नुदात्तत्वं ॥

पूर्व्यं होतरस्य नो मंदस्व सख्यस्य च । इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मंदस्व । सख्यस्य । च । इमाः । उं इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥

हे पूर्व्यं अस्मादेः पूर्वमुत्पन्न होतर्होमनिष्पादकापि नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मंदस्व । त्वं हृष्टो भव । इमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना गिर उ षु स्मृतिरूपा वाचो ऽपि श्रुधि । शृणु ॥ पूर्व्यं । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । होतरित्यस्य नामञ्चिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य विद्यमा-
नत्वादाष्टमिको निघातः । अस्य । ऊङिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं । मंदस्व । मदि स्मृतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाता-
भावः । सख्यस्य । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । इति यप्रत्ययः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । उ षु । सुजः । पा० ८. ३. १०७. । इति षत्वं । श्रुधि । श्रु अचणे । श्रुशृणुपृष्ठवृष्यश्चंदसीति हेर्धिरादेशः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥ २० ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे । त्वे इहूयते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवंऽदेवं । यजामहे । त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हे अपि यच्चिद्धि यथापि शश्वता शश्वतेन निखिन तना विसृतेन हविषा देवं देवमन्यमन्यं वरुणोद्वा-
दिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे तथापि तद्विः सर्वं त्वे इत्त्वथैव हूयते । अतो देवांतरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः ॥ तना । तनु विसरि । क्लिष्टेति क्लिप् । यद्वा । पषावच् । सुपां सुलुगिति तृती-
याया आकारः । देवं देवं । निखिवीप्सयोरिति द्विर्भावः । तस्य परमाक्षिडितमित्युत्तरस्यासेडितसंज्ञायामनुदात्तं

चेति सर्वानुदात्तत्वं । यजामहे । निपातिर्यद्यदिहति निघातप्रतिषेधः । स्वि । युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुबुगिति शेषादेशः । त्वमाविकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शेषलोपेऽतो गुण इति परपूर्वत्वं । शि । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यसंज्ञायां भुतप्रगृह्या अचि । पा० ६. १. १२५. । इति प्रकृतिभावः । ऋचति । अकृतसार्वधातुकयोः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः ॥

प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्होता मंद्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वमयो वयं ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्वपतिः । होता । मंद्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सुऽअमयः । वयं ॥ ७ ॥

विश्वपतिर्विशं प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको मंद्रो ह्यो वरेण्यो वरणीयोऽभिर्नोऽस्माकं प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वमयः शोभनापियुक्ताः संतस्तव प्रिया भूयासीति शेषः ॥ विश्वपतिः । पत्वावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरि प्राप्ति परादिस्फुंदसि बज्रलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः । वृष एष्यः । उ० ३. ९८. । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । स्वमयः । बज्रग्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

स्वमयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वमयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअमयः । हि । वार्यं । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअमयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वमयः शोभनापियुक्ता देवासो दीप्यमाना अतिजो नोऽस्मादीयं वार्यं वरणीयं हविर्हि यस्माद्दधिरे धृतवतः तस्माद्वयं स्वमयः शोभनापियुक्ताः संतो मनामहे । त्वां याचामहे ॥ वार्यं । वृज वरणे । वृड संभक्तौ । अहलोर्णत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । दधिरे । इरेचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् ॥

अथा न उभयेषाममृतं मर्त्यानां । मिथः संतु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषां । अमृतं । मर्त्यानां । मिथः । संतु । प्रऽशस्तयः ॥ ९ ॥

हे अग्ने अमृतं मरणरहिताग्ने अथ कर्मानुष्ठानानंतरं मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकमस्मात्स्वामिनस्तव उभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसा रूपा वाचः संतु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा । सम्यगनुगृहीतमित्यप्रविषया ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । अमृतं । अपादादाविति पर्युदासात्पाठिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां । मृड प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्मत्ययान्तो मर्तशब्दः । तस्माद्गवे कंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । संतु । असोरल्लोपः । प्रशस्तयः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमं । यज्ञं । इदं । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥

सहसो बलस्य यहो पुत्र हे देवतारूपे विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वमिममस्मादीयं यज्ञमिदमस्मादीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानस्य नोऽन्नं धाः । अस्माभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । बज्रत्वं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । चनः । चायु पूजानिग्रामनयोः । चायेरन्ने ह्रस्वस्य । उ० ४. १९९. । इत्यसुन् । तत्संनियोगेन गुडागमस्य । नित्वादाद्युदात्तत्वं । धाः । लुङि गातिष्ठा । पा० २. ४. ७७. । इति सिचो लुक् । बज्रत्वं कंदस्य माङ्योनेऽपीत्यडभावः । सहसो यहो इति सुबामंचित इति परांगवज्ञावादांमंचितस्य चेति षष्ठ्यामंचितसमुदायो निहन्यते ॥ ॥ २१ ॥

असं न त्वेति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । पूर्ववदृष्यादयः । त्रयोदशा नमो महद्वा इत्यस्यास्त्रिषुप कंदः ।

विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । अथ सप्तोना गायत्रेऽत्या देवो विष्टुविति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो-
रुत्तमावर्जितस्य सुक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अथ न त्वा वारवंतं वंद्या अग्निं नमोभिः । सम्राजंतमध्वराणां ॥१॥

अथ न । त्वा । वारऽवंतं । वंद्यै । अग्निं । नमःऽभिः । संऽराजंतं । अध्वराणां ॥१॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिर्वंद्यै वंदितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र कृष्टांतः । वारवंतं वालयुक्तमथ न अथमिव । अथो यथा वालैर्बाधकाश्वकमशिकादीन्यरिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्त्राद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवंतं । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । घञो जित्त्वा-
दायुदात्तो वारशब्दः । कर्षात्स्व इत्यंतोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । वंद्यै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदितो
नुम् धातोरिति नुम् । तुमर्थे सेसेनित्यर्थे प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजंतं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । समासे ककुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव । अध्वराणां । नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वाँ अस्माकं बभूयात् ॥२॥

सः । घा नः । सूनुः । शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः । मीढ्वान् । अस्माकं । बभूयात् ॥२॥

स घ स एवाग्निर्नोऽस्माकं सुशेवः सुमुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः । शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः पृथुप्रगामा
पृथुप्रगमनः । किंचास्माकं मीढ्वान् कामानां वर्धिता बभूयात् । भवतु ॥ घा नः । ऋचि तुनुधमस्तुतुः बोद्धव्याणां
। पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । शवसा । सुपां सुपो भवन्तीति ऊसष्टादेशः । पृथुप्रगामा । प्रकर्षेण गमनं
प्रगामः । हलश्चेति घञ् । पृथुः प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा । सुपां सुनुगिति पूर्वसवर्ण आकारः । बङ्ग्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुशेवः । इण्शीङ्भ्यां वन् । उ० १. १५२. । इति श्वशब्दो वन्प्रत्ययांत आयुदात्तः । ततो
बङ्ग्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्त आयुदात्तं ब्रह्मंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । मीढ्वान् । मिह
सेचन इत्यस्मात्क्रसुप्रत्ययांतो दास्यान् साङ्गान् मीढ्वाँचेति निपातितः । बभूयात् । भवतेऽस्मादसस्य लिट्सिङां
तिङो भवन्ति । म० ७. १. ३९. । इति लिङादेशः । यामुदस्थानिवद्वावादार्धधातुकत्वाच्चेबभावः । द्विर्वचने
भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. । इत्यत्वं । तिङुतिङ् इति निघातः ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः । पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥३॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः । पाहि । सदै । इत् ।
विश्वाऽआयुः ॥३॥

हे अग्ने विश्वायुर्व्याप्तगमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि आसाश्चासन्नदेशेऽपि अघायोरघं पापमनिष्टं कर्तुमि-
च्छतो मर्त्यान्मनुष्यादिरिणो नोऽस्मान्सदमित् सर्वदैव नि पाहि । नितरां पालय ॥ अघायोः । सुप आत्मनः
क्यच् । अश्वाघस्यात् । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वं । पाहि । पादादित्वादनघातः । विश्वायुः । इण् गतावित्-
स्याङ्गावे एतेर्णिच् । उ० २. ११९. । इत्युसिः । विश्वमयनं गमनं यस्मैति बङ्ग्रीहिः । बङ्ग्रीही विश्वं संज्ञा-
यामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायचं नय्यांसं । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥४॥

इमं । ऊं इति । सु । त्वं । अस्माकं । सनिं । गा॒यचं । नय्यांसं । अग्ने । दे॒वेषु । प्र । वो॒चः ॥४॥

हे अग्ने त्वमस्माकमस्मात्संबन्धिनमिममू षु पुरोदेशेऽनुष्ठेयमाणमपि सनिं हविर्दानं नय्यांसं नयतरं गायचं
गुणिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामपि प्र वोचः । प्रब्रूहि ॥ ऊ षु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । सुज

इति वत्सं । गव्यांसं । नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्चादसः । ईयसुनो नित्वादायुदात्तत्वं । योचः । हंसि
लुङ् लृङ् इति लोट्ठे प्रार्थनायां लुङ् लृङ् इति वक्तीति त्रिरङ्देशः । पा० ३. १. ५२. वच उम् । पा० ७. ४. २०. ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अंतमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भजः । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्षा । वस्वः । अंतमस्य ॥ ५ ॥

हे अपि परमेष्ठृषु युलोकवर्तिसु वाजेष्वपि नोऽस्मान् भज । सर्वतः प्रापय । मध्यमेष्वन्तरिक्षलो-
कवर्तिसु वाजेष्व्वा भज । अंतमस्यांतिकतमस्य भूलोकस्य संबन्धीनि वस्वो वसूनि शिक्ष । देहि ॥ शिक्ष । शिक्ष
विद्योपादाने । शपः पित्वाडातुस्वरः । ब्रह्मोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । अंतमस्य । अंतिकतमस्य तमे
तादेशः । पा० ६. ४. १४९. ९. इति तिकशब्दलोपः ॥ ॥ २२ ॥

विभक्तासि चिचभानो सिंधोरुर्मा उपाक आ । सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । असि । चिचभानो इति चिचभानो । सिंधोः । ऊर्मो । उपाके । आ ।
सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हे चिचभानो विचित्ररश्मियुक्तापि विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तच्च वृष्टांत उच्यते । आकार
उपमार्थः । यथा सिंधोर्नद्या उपाके समीप ऊर्मावूर्मि तरंगोपलक्षितं कुल्यादिप्रवाहं विभजति तद्वत् । दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव क्षरसि । कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि ॥ सिंधोः । स्यन्द् प्रस्रवणे । स्यंदेः
संप्रसारणं धञ् । उ० १. १२. इत्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । ऊर्मिः । अर्तैरुच्च । उ० ४. ४४. इति
मिः । प्रत्ययस्वरः । दाशुषे । धृतव्रताय दाशुषे । ऋग्वे० १. २५. ६. इत्यचोक्तं ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यं अग्ने । पृत्सु । मर्त्यं । अवाः । वाजेषु । यं जुनाः । सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः ॥ ७ ॥

हे अग्ने पृत्सु संग्रामेषु यं मर्त्यं यजमानमवा अवसि रक्षसि । यं पुरुषं वाजेषु संग्रामेषु जुनाः प्रेरयसि ।
स नरो यजमानः शश्वतीरिषो नित्यान्यन्नानि यन्ता । नियंतुं समर्थो भवति ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्सूनामु-
पसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । अवाः । आवः ।
अकाराकारयोर्विपर्ययः । यद्वा । लिट्याडागमः । इत्येति सिप् इकारस्य लोपः । जुनाः । जू इति गत्यर्थः सौत्रो
धातुः । लङ् । सिप् । क्रयादिभ्यः आ । बङ्गलं कंदस्यमाड्योगेऽपीत्यडागमाभावः । यदुत्तयोगादनिघातः ।
यन्ता । तुनो नित्वादायुदात्तत्वं । शश्वतीः । उगितश्चेति ङीप् ॥

नकिरस्य संहत्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति अवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । संहत्य । परिऽएता । कयस्य । चित् । वाजः । अस्ति । अवाय्यः ॥ ८ ॥

हे संहत्य शत्रूणामभिभवनशीलापि अस्य त्वद्भक्तस्य यजमानस्य कयस्य चित्कस्यापि पर्येता नकिः । आक्र-
मिता नास्ति । किंचास्य यजमानस्य अवाय्यः अवणीयो वाजोऽस्ति । बलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारो-
पजनश्चादसः । अवाय्यः । शुद्धिसृष्टिग्रहिभ्य आय्यः । उ० ३. ९५. इत्याय्यप्रत्ययः ॥

स वाजं विश्वचर्षणिर्वैद्विरस्तु तरुता । विप्रैभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजं । विश्वऽचर्षणिः । अर्वैतऽभिः । अस्तु । तरुता । विप्रैभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोऽभिरर्वद्विरर्षैर्वाजं संग्रामं तरुता तारयितास्तु । विप्रैर्मिथ्या

त्वग्निः सहितसुष्टोऽपिः सगिता फलस्य दातासु ॥ विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो यस्य । बङ्गव्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अर्चयिः । अष्ट गती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिष् । भिस्त्वर्षणस्त्वसा-वनजः । पा० ६. ४. १२७. । इति नकारस्य तु इत्ययमादेशः । तद्वता । तू ज्वनतरणयोः । अस्माद्वसितस्त्वभि-तेत्यादी । पा० ७. २. ३४. । तुनंतो निपातितः । निपातनादेवेकारस्योत्वं ॥

अप्रोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थे जराबोध तद्विविडुति स्तोत्रियमुचः । यस्य पशवो नोपधरैरन्निति खंडे मूत्रितं । अतिरिक्तोक्तानि जराबोध तद्विविडु । आ० ९. ११. । इति ॥

जराबोध तद्विविडु विश्वेविश्वे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ १० ॥

जराबोध । तत् । विविडु । विश्वेऽविश्वे । यज्ञियाय । स्तोमं । रुद्राय । दृशीकं ॥ १० ॥

हे जराबोध जरया सुत्या बोधमानाये विश्वे विश्वे तत्तद्वजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्ध-नुष्ठानसिद्ध्यर्थं तदेव यजनं विविडु । प्रविश । यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायापये तुभ्यं दृशीकं दर्शनीयं समी-चीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान् । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणस्तं बोध तथा बोधयितरिति वा तद्विविडु तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयं । नि० १०. ८. । इति ॥ जराबोध । जृष् वयोहानौ । अत्र तु सुत्यर्थः । षिञ्जिदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. । इत्यङ्प्रत्ययः । ततष्टाप । जरया सुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा । जरया बोध्यत इति जराबोधः । कर्मणि घञ् । आमंत्रितायुदात्तत्वं । विविडु । विश्वे प्रवेशने । लोटो हि । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । अभ्यासहलादिशेषौ । ङ्गलभ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । षत्वष्ट्वे । यद्वा । विष् व्याप्तावित्यस्मात्प्रोणमध्यमेकवचनेऽभ्यासस्य गुणा-भावः । विश्वे विश्वे । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । अनुदात्तं चेत्याग्निदितानुदात्तत्वं । यज्ञियाय । यज्ञर्लिङ्गभ्यां घञञौ । पा० ५. १. ७१. । इति घः । दृशीकं । अग्निदृशिभ्यां चिति कीकन्प्रत्ययः । निच्चादायु-दात्तः ॥ ॥ २३ ॥

स नो मह्यं अग्निमानो धूमकेतुः पुरुचंद्रः । धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अग्निऽमानः । धूमऽकेतुः । पुरुऽचंद्रः । धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोऽपि नोऽस्मान्मिथे कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु । प्रीणयतु । कीदृशः । महान् गुणाधिकः अग्निमानो निमानवर्जितः । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतुर्धूमेन ज्ञाप्यमानः पुरुचंद्रो बङ्गदीप्तिः ॥ मह्यं अनीत्यत्र संहितायां नकारस्य हत्वानुनासिकावुक्तौ । अग्निमानः । न विद्यते निमानोऽस्तेति बङ्गव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । धूमकेतुः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुचंद्रः । चदि आह्लादने दीप्ती च । अस्मात्स्फा-यितं चोत्थादिना कर्तरि रक् । पुरुश्चासौ चंद्रश्चेति समासांतोदात्तत्वं । इत्वाचंद्रोत्तरपदे मञ्चे । पा० ६. १. १५१. । इति मुट् । तस्य सुत्वेन शकारः । धिये । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । हिन्वतु । हिवि प्रीणनार्थः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् ॥

स रेवाँ इव विश्वपतिर्देव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरग्निर्वृहन्नानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान् । इव । विश्वपतिः । देव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थैः । अग्निः ।

बृहत्सभानुः ॥ १२ ॥

सोऽपि रक्थैः स्तोत्रैर्युक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु । तत्र दृष्टांतः । रेवानिव । यथा लोके धनवान् राजा वंदिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । विश्वपतिः प्रजापालको देव्यो देवानां संबन्धी । अग्निर्वै देवानां होता । ऐ० ब्रा० ३. १४. । इति श्रुत्यंतरात् । केतुर्दूतवज्रचापकः । अग्निर्वै देवानां दूत आसीत् । तै० सं० २. ५. ८. ५. । इति श्रुतेः । बृहन्नानुः प्रौढरश्मिः ॥ स रेवान् । एतत्तदोः । पा० ६. १. १३२. । इति सोर्लोपः । रथैर्मती बङ्गल-

मिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । आहुणः । कंदसीर इति मतुपो वत् । अरिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । विरपतिः । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बृहन्नानुः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्य इत्येषा । ब्रह्मादने प्राशिष्यमाण इति खंडे सूर्यो नो दिवस्यातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः । आ० १. ४. इति सूचितं ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्रवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥

नमः । महत्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः । नमः । आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः । शंसं । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

अपिना प्रेरितः शुनःशेपो विश्वान्देवाननया तुष्टाव । तथा चाम्नायते । तमपिस्वाच विश्वान् देवान् सुहृद्य त्वोत्सव्याम इति स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति ॥ महान्तो गुणैरधिकाः । अर्भका गुणैर्न्यूनाः । युवानस्तरुणाः । आशिना वयसा व्याप्ता वृद्धाः । यथोक्त-चतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोऽस्तु । यदि शक्रवाम कथंचिद्वनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्यजाम । हे देवा ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रकृतं शंसं सोचं मा वृक्षि । अहं विच्छिन्नं मा कार्यं ॥ आशिनेभ्यः । अशू व्याप्ता । बङ्गलमन्यत्रापि । उ० २. ४९. इत्यौणादिक इत्यत्रप्रत्ययः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यजाम । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः । शक्रवाम । शक्रू शक्ती । आहुत्तमस्य पिष्टेति तिङः पिष्ट्वावादानुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः । निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्त्यशब्दादीयसुनि ज्य च । पा० ५. ३. ६१. इति ज्यादेशः । ज्यादादीयसः । पा० ६. ४. १६०. इतीयमुन ईकारस्यात्वं । निच्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं । हलधेति घञ् । वृक्षि । ओब्रशू छेदने । व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषै-कवचनमिट् । ज्ञेः सिच् । स्वरतिसूतीत्यादिना इडभावः । स्तोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः । ब्रश्वादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । न माङ्योग इत्यडभावः ॥ ॥ २४ ॥

यत्र यावेति पंचमं सूक्तं नवचं । आदितः षडनुष्टुभः । आयजी इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आदितश्चतुष्ट-णामिन्द्रो देवता । ततो द्वे उलूखलदेवत्ये । तदनंतरभाविन्यामुलूखलमुसलोभयदेवताके । अंत्याया उच्छिष्ट-मित्यस्या हरिश्चंद्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं । चर्माधिषवणीयं वा सोमं वांत्या प्रशंसति । वृ० ३. ४११. इति । तदुक्तमनुक्रमणं । यत्र यावा नव षडनुष्टुबादि यच्छिष्टौलूखल्यो परे मीसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चंद्रस्यांत्या चर्मप्रशंसा वेति ॥ आद्याश्चतस्रोऽजःसवे होमे विनियुक्ताः । पंचम्या-द्याश्चतस्रोऽभिषवे । अंत्या द्रोणकलशे सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणं । अथ हितं शुनःशेपोऽजःसवं ददर्श तमेताभिश्चतस्रभिरभिषुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चस्वोर्भरेत्येतयर्चाथ हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतस्रभिः सस्वाहाकाराभिर्जुह्वां चकार । ऐ० ब्रा० ७. १७. इति ॥

यत्र यावा पृथुबुध ऊर्ध्वो भवति सोतवे । उलूखलसुतानामवेद्भिद्र जल्गुलः ॥ १ ॥

यत्र । यावा । पृथुबुधः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उलूखलऽसुतानां । अवं । इत् ।

ऊं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यत्र यस्मिन्नजःसवे कर्मणि सोतवेऽभिषवार्थं यावा पाषाणः पृथुबुधः स्खलमूल ऊर्ध्व उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मण्युलूखलसुतानामुलूखलेनाभिपुतानां रसमवेत् स्वकीयत्वेनावगच्छेत् जल्गुलः । भक्षय । पृथु-बुधः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवति । निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । सोतवे । पुञ् अभिषवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेत्यप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसुतानां । उलूखलेन सुतानां । तृतीया कर्मशीति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जल्गुलः । गल अदने । अक्षयङो लुकि लेणमध्यमैकवचने लेटोऽडाटावित्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । उपधाया उत्वं च हलादिशेषाभावश्च पृषोदरादित्वात् ॥

यच् द्वाविं जघनाधिषवण्या कृता । उलूखलसुतानामवेद्विद्र जल्गुलः ॥ २ ॥

यच् । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवण्या । कृता । उलूखलऽसुतानां । अव । इत् ।
उं इति । इद्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

यच् यस्मिन्कर्मण्यधिषवण्या उभे अधिषवणफलके द्वाविं जघना द्वौ जघनप्रदेशाविं । जघनं जघन्यते-
रिति यास्कः । नि० ९. २०. कृता विसीर्णे कृते संपादिते । अन्यतूर्ववत् ॥ जघना । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च । उ० ५. ३२. इति हन्तात्तोरच् । द्वित्वं । कर्दमादित्वात्तदोदात्तः । फि० ३. १०. सुपां सुलुगित्वाकारः । अधि-
षवण्या । पुञ् अभिषवे । ल्युट् । भवे खंदसीति यत् । उपसर्गात्सुगोतीति षत्वं । तित्स्वरित इति स्वरितः । न
च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तच्च हि निष्ठा च ब्रजनात् । पा० ६. १. २०५. इत्यस्यानुवृत्तेर्द्व्यचकस्यैव तदिति ।
कृता । पूर्ववदाकारः ॥

यच् नार्यपच्यमुपच्यवं च शिक्षते । उलूखलसुतानामवेद्विद्र जल्गुलः ॥ ३ ॥

यच् । नारी । अपऽच्यवं । उपऽच्यवं । च । शिक्षते । उलूखलऽसुतानां । अव ।
इत् । उं इति । इद्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

यच् यस्मिन्कर्मणि नारी पत्यपच्यवं शालाया निर्गमनमुपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिक्षते अभ्यासं
करोति । अन्यतूर्ववत् ॥ अपच्यवं । चुङ् गती । ऋदोरवित्यप् । गुणावादेशौ । थायादिना । पा० ६. २. १४४. ।
उत्तरपदांतोदात्तत्वं । एवमुपच्यवं । शिक्षते । शिक्ष विद्योपादाने । अदुपदेशाज्जसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । निपातियद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः ॥

यच् मंथां विवध्नते रश्मीन्यमित्वा इव । उलूखलसुतानामवेद्विद्र जल्गुलः ॥ ४ ॥

यच् । मंथां । विऽवध्नते । रश्मीन् । यमित्वेऽइव । उलूखलऽसुतानां । अव ।
इत् । उं इति । इद्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यच् यस्मिन्कर्मणि मंथामाशिरमथनहेतुं मंथानं विवध्नति । तच्च वृष्टांतः । रश्मीनश्चबंधनार्थान्मथहान्य-
मित्वा इव । नियंतुमिव । अन्यतूर्ववत् ॥ मंथां । पथिमध्यमुच्चात्मात् । पा० ७. १. ८५. । इति द्वितीयायामपि
व्यत्ययेनात्वं । प्रातिपदिकस्वरैणांतोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९. । इत्याद्युदात्तत्वं ।
यद्वा । मथ्यतेऽनयेति मंथा । मथि विलोडन इत्यस्माद्वलक्षेति करणे घञ् । ततष्टाप् । चित्वादाद्युदात्तत्वं ।
निवध्नते । बन्ध बंधने । क्रयादिभ्यः आ । अनिदितामिति नलोपे आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यमित्वे । यम उपरमे । तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । इडागम-
श्चांदसः । यद्वा । खंतात्तवैप्रत्ययस्येडागमे सति णिलोपश्चांदसः । अंतश्च तवै युगपत् । पा० ६. १. २००. ।
इत्याद्यंतयोदात्तत्वं ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्तमं वद् जयतामिव दुंदुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वं । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे । इह । द्युमतऽतमं । वद् ।
जयतांऽइव । दुंदुभिः ॥ ५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण युमत्तममतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद । तत्र दृष्टान्तः । जयतामिव दुंदुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्तु-
वतां राज्ञां दुंदुभिर्महांतं ध्वनिं करोति तद्वत् । उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान् । उलूखलमुत्करं
वोर्ध्वत्वं वोर्करं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुत्करं वै तत्तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणं
। नि० ९. २०. । इति ॥ उलूखलक । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमाबुदात्तत्वं । युज्यसे ।
अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । न च तिङ्गुतिङ् इति निघातः । निपातिर्यबदिहंतेति
प्रतिषेधात् । युमत्तमं । दीव्यतेदीप्त्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्लिप् । दिव उत । पा० ६. १. १३१. । इत्युत्वं । यणादेशे
ह्रस्वगुह्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् । अचबूरि-
त्यादाविवाचाप्युदा भवितव्यं । पा० ६. ४. १९. । एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिवप्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत
इत्युत्वं भविष्यति ॥ २५ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्ययमिति ।

अथो इंद्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अयं । इत् ।

अथो इति । इंद्राय । पातवे । सुनु । सोमं । उलूखल ॥ ६ ॥

उतापि च हे वनस्पते उलूखलरूप वृक्ष तेऽयमिति च पुरत एव वातो वि वाति स्म । त्वरोपेतमुसलप्रहा-
रेवायुर्विशेषेण प्रसरति खलु । अथो अनंतरं हे उलूखल इंद्रायिंद्रोपकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु । सोमा-
भिषवं कुरु । वनस्पते । पारस्करादित्वात्सुट् । कार्यं कारणशब्दः । पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेत्य-
त्ययः । त्रित्वादिर्नित्यमित्याबुदात्तत्वं । सुनु । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक् । विकरणस्वरेणांतो-
दात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । उलूखल । ऊर्ध्वं खमस्येत्युलूखलः । पृषोदरादिः ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजभृतः । हरी इवांधांसि बप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उच्चा । विऽजभृतः । हरी इवेति

हरीऽइव । अंधांसि । बप्सता ॥ ७ ॥

ये उलूखलमुसले आयजी सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनाज्ञप्रदे ता हि ते खलूच्चा प्रौढध्वनि-
र्यथा भवति तथा विजभृतः । विशेषेण पुनःपुनर्विहारं कुरुतः । तत्र दृष्टान्तः । अंधांस्यज्ञानि चणकादीनि
खाद्यानि बप्सता भक्षयन्ती हरी इव इंद्रस्याश्वाविव । अत्र यास्क एवं व्याचक्षौ । आयजी आयष्ट्ये अज्ञानां
संभक्तृत्वे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भुञ्जाने । नि० ९. ३६. । इति ॥ आयजी । यजेरौणादिकः करण
इप्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाजसातमा । वाजं सनोतीति वाजसाः । षण्णु दाने । जनसनेत्यादिना
विट्प्रत्ययः । विट्छनोरनुनासिकस्यादित्वात् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आतिशायनिकस्तमप् । सुपां सुषु-
गिति पूर्वसवर्णदीर्घः । विजभृतः । हृज् हरणे । अस्माद्यङ्लुक्कभ्यासहलादिशेषोरतज्जस्वेषु छतेषु ह्यिकौ च
लुक् । पा० ७. ४. ९१. । इति रुगागमः । ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विवचनं तस् । अदादिव-
चेति वचनाच्छपो लुक् । गुणे प्राप्ते किङ्कति चेति प्रतिषेधः । हृज्जोर्भस्मकंदसीति भत्वं । प्रत्ययस्वरः । हि चेति
निघातप्रतिषेधः । बप्सता । भस् भक्षणदीप्त्योः । लटः शतृ । जुहोत्यादिभ्यः सुः । घसिभसोर्हलि च । पा० ६. ४.
१००. । इत्युपधातोपः । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुम्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्ववृष्वेभिः सोतृभिः । इंद्राय मधुमत्सुतं ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः । इंद्राय । मधु

ऽमत् । सुतं ॥ ८ ॥

अवास्मिन्कर्मणि हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपी ती युवामृष्वभिर्दर्शनीयेः सोतुभिरभिषवहेतुभिः सह
अप्यौ दर्शनीयौ भूत्वेन्द्रायेन्द्रार्थं मधुमत माधुर्योपेतं सोमद्रव्यं नोऽस्मादीयं सुतं । अभिषुगुतं ॥ ता । सुपां
सुलुनित्याकारः । नो अय । प्रकृत्यातःपादमिति प्रकृतिभावः । वनस्पती । उभयपदप्रकृतिस्वरं प्राप्त आमंचि-
तस्विति सर्वानुदात्तत्वं । भूतप्रगृह्या अचि । पा० ६. १. १२५. । इति प्रकृतिभावः । सुतं । पुञ् अभिषवे । बङ्गत्वं
कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्रं आ सृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टं । चम्बोः । भर । सोमं । पवित्रं । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥

हे अस्मिन्विशेष हरिश्चंद्रदेवतापक्षे हे हरिश्चंद्रेति वा चम्बोः सोमस्य भक्षत्वसंपादकयोरधिषवणफल-
कयोः शिष्टमभिषवराहित्येनावशिष्टं सोममुद्धर । शकटस्योपरि हर । सोममभिषुतं सोमं पवित्रं दशापवित्रं
आ सृज । आनीय प्रक्षिप । प्रक्षेपे सत्यवशिष्टं सोमं गोस्त्वध्यामदुहे चर्मण्यधि नि धेहि । अध्यारोप्य स्थापय ॥
चम्बोः । चमु अदने । चम्यते भक्ष्यतेऽनेति चमूः । कृषिचमीत्यादिना । उ० १. ८२. । श्रीणादिक ऊप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनस्योदात्तस्वरितयोरेणः स्वरित इति स्वरितत्वं । उदात्तयणो हलपूर्वादिति व्यत्य-
येन न भवति । भर । इयहोर्मः । धेहि । घसोरेद्वावभ्यासलोपस्य । पा० ६. ४. ११९. । इत्येत्वाभ्यासलोपी । निघातः ।
त्वचि । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ २६ ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति षष्ठं सूक्तं सप्तमं शुनःशेषस्थार्थं पांक्तमिन्द्रं । अनुक्रमणिका च । यच्चिद्धि सप्त
पांक्तमिति ॥ पृथक्षडहस्य पंचमेऽहनि माध्यंदिने सवने होत्रका यच्चिद्धीति सप्तमं सूक्तं चींलुचाम्नात्वा
स्वस्वशस्त्र एकैकं तुचमावपेरन् । चतुर्थेऽहनीति खंडे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव । आ० ७. ११. ।
इति सूचितं ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेष एतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिर्द्धिगिरिन्द्रं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तं
विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु सुहृद्य त्वोत्स्रस्याम इति
स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तनोत्तरस्य च पंचदशभिः । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे सोमपाः
सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिन्द्रं यच्चिद्धि यद्यपि वयमनाशस्ता इव स्मसि अप्रशस्ता इव भवामः तथापि हे
तुवीमघ बङ्गधनेन्द्र त्वं गोष्वश्वेषु शुभिषु शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्माना शंसय ।
सर्वतः प्रशस्ताम्कुरु । असहोषमनपेक्ष्य गवादीन्प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सोमपाः । विजंतः । आमंचितनिघातः । अना-
शस्ता इव । शन्सु सुती । निष्ठेति भावे क्तः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । नञा बङ्गव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं । स्मसि । इदंतो मसिः । तू नः । अचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । गोषु । सावेकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोस्त्वध्यामवर्णेति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अश्रुतेऽध्याममित्यश्वः । अशिषुषीत्यादिना कृन्-
त्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । शुभिषु । शुभ दीप्ती । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६५. । इति कृन्त्ययः ।
यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजा॒नां । प॒ते । शची॑ऽवः । तव॑ । दंस॒ना ।

आ । तु । नः । इं॒द्र । शंस॑य । गोषु॑ । अश्वेषु॑ । ऋ॒भिषु॑ । सह॑स्रेषु । तुवि॒ऽमघ॑ ॥ २ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनुयुक्त वाजानां पतेऽज्ञानां पालक तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रह-
रूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् । शिप्रि हनू नासिके वा । नि० ६. १७. । इति यास्कः । अत इनिठ-
नाविति मत्वर्थाय इनिः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । वाजानां पते । सुवामंचित इति परांगवद्वावात् षष्ठ्यामंचित-
समुदायनिघातः । न चामंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाच्च
न निघातः । नामंचिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः । छंदसीर इति
मतुपो वत् । मतुवसो हरिति इत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः । पा० ८. ३. १५. । पादादित्वादां चितनिघा-
ताभावः ॥

नि प्वा॒पया मिथू॑दृशा स॒स्तामबु॑ध्यमाने ।

आ तू न इं॒द्र शंस॑य गोष्वश्वेषु॑ ऋ॒भिषु॑ सह॑स्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वा॒पय॑ । मिथु॑ऽदृशा । स॒स्तां । अबु॑ध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इं॒द्र । शंस॑य । गोषु॑ । अश्वेषु॑ । ऋ॒भिषु॑ । सह॑स्रेषु । तुवि॒ऽमघ॑ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदूत्यौ नि प्वापय । नितरां मुप्ते कुरु । ते चास्मान्मारयितुमबु-
ध्यमाने सत्यौ सस्तां । निद्रां प्राप्नुतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नि प्वापय । सुषामादित्वात् षत्वं । पा० ८. ३. ९८. ।
अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा । क्लिष्टेति दृशेः कर्तरि क्लिप् ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः । सुपां सुलुगिति विभक्तैराकारः । सस्तां । षस स्वप्ने । लोटि
तसस्ताम् । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाच्चितनिघाताभावः । अबुध्यमाने । नञ्समासे
ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

संस॑तु त्या अ॒रा॒तयो॑ बोध॑ंतु शूर॒ रा॒तयः॑ ।

आ तू न इं॒द्र शंस॑य गोष्वश्वेषु॑ ऋ॒भिषु॑ सह॑स्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

संस॑तु । त्याः । अ॒रा॒तयः॑ । बोध॑ंतु । शूर॒ । रा॒तयः॑ ।

आ । तु । नः । इं॒द्र । शंस॑य । गोषु॑ । अश्वेषु॑ । ऋ॒भिषु॑ । सह॑स्रेषु । तुवि॒ऽमघ॑ ॥ ४ ॥

त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शत्रवः संसंतु । निद्रां कुर्वंतु । हे शूर शौर्य-
युक्तेन्द्र रातयो दानशीला बंधवो बोधंतु । अस्मान्बुध्यतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ संसंतु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः ।
रा दाने । मंचे वृषेत्यादिना भावे क्लिन् । न विद्यते रातिरेष्विति बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्या-
मिति तु सर्वे विध्ययस्कंदसि विकल्प्यंत इति न भवति । यद्वा । क्लिचक्लौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्लिच् ।
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधंतु । पादादित्वाच्चित्कुटितिङ इति निघाताभावः ॥

समि॑द्र गर्द॒भं मृ॒ण नु॑वंतं पा॒पया॑मुया ।

आ तू न इं॒द्र शंस॑य गोष्वश्वेषु॑ ऋ॒भिषु॑ सह॑स्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥

सं । इं॒द्र । गर्द॒भं । मृ॒ण । नु॑वंतं । पा॒पया॑ । अ॒मुया॑ ।

आ । तु । नः । इं॒द्र । शंस॑य । गोषु॑ । अश्वेषु॑ । ऋ॒भिषु॑ । सह॑स्रेषु । तुवि॒ऽमघ॑ ॥ ५ ॥

हे इंद्र असुयागयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निंदाकूपया वाचा नुवंतं सुवंतं । अपकीर्तिं प्रकटयंत-
मित्यर्थः । तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं सं मृण । सम्यक् मारय । यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं पशुं शब्दं
करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं । गर्द गर्द शब्दे । कृगृगृश्लिगर्दिभ्योऽभच् । उ० ३. १२२. चित
इत्यंतोदात्तत्वं । मृण । मृण हिंसायां । तीदादिकः । शस्त्रं छित्त्वानुणाभावः । नुवंतं । गु सुती । शतर्यदिप्रभृ-
तित्वाच्छपो लुक् । शतुर्छित्त्वानुणाभाव उवडादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

पताति कुंडूणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुंडूणाच्या । दूरं । वातः । वनात् । अधि ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

वातोऽस्मत्प्रतिकूलो वायुः कुंडूणाच्या कुटिलगत्या स त्वस्मान्परित्यज्य वनादध्वरणादप्यधिकं दूरं देशं
पताति । पततु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति । सेव्याडागमः । कुंडूणाच्या । कुडि दाहे । अस्मात् व्युद्धते कुंडनशब्दे
उकारात्परस्माकारस्य चकाररूपादसः । चवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं । तदचतीति कुंडूणाची । चत्विति-
त्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपेऽचतेच्चेति वक्तव्यं । पा० ४. १. ६. २. इति ङीप् । अचः । पा० ६.
४. १३८. इत्यकारलोपः । ची । पा० ६. ३. १३८. इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । ची । पा० ६. १. २२२. इत्या-
कारस्योदात्तत्वं ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जंभया कृकदाश्वं ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वं । परिऽक्रोशं । जहि । जंभयं । कृकदाश्वं ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

परिक्रोशमस्यद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं जहि । मारय । कृकदाश्वमस्यद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं
जंभय । मारय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं । कृश आह्वाने । परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः । पचायच् ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जहि । छन हिंसागत्योः । हतेर्जः । पा० ६. ४. ३६. इति आदेशः । तस्यासिद्धवद्वा
भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुप भवति । जंभय । जंभ नाशने । चुरादित्वात्स्वार्थको णिच् । शपः पित्त्वा-
दनुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यति । कृकदाश्वं । कृज् हिंसायां । कृदाधाराचिकलिभ्यः कन् । उ० ३. ४०. ।
इति भावे कन्प्रत्ययः । किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः । तथा च कृको हिंसा । तां दाशति प्रयच्छतीति कृकदाश्वः ।
वङ्गलग्रहणाद्वाशतेरपि कृक उपपदे कृके वचः कश्च । उ० १. ६. इत्यण् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्वितीयायाममि
पूर्वत्वे प्राप्ते वा कंदसीति तस्य बाधितत्वाद्यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥ २७ ॥

आ व इंद्रमिति द्वाविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं शुनःशेषस्वार्थं गायचं । अस्माकमित्येषा पादनिचृन्नायची । त्रयः
सप्तकाः पादनिचृत् । अनु० ४. ४. इत्युक्तत्वात् । शश्वदिंद्र इत्येषा त्रिष्टुप् । आदितः षोडशर्च ऐंशः । आश्विना-
वथावत्येत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः । कस्त उष इत्याद्यास्तिस्र उपोदेवताकाः । तथा चानुक्रमणिका । आ वो
श्रधिकास्माकं पादनिचृच्छस्त्रिष्टुप्परौ तृचावाश्विनोषस्याविति ॥

आ व इंद्रं क्रिविं यथा वाजयंतः शतक्रतुं । मंहिष्ठं सिंच इंद्रुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इंद्रं । क्रिविं । यथा । वाजयंतः । शतऽक्रतुं । मंहिष्ठं । सिंचे । इंद्रुभिः ॥ १ ॥

वाजयंतोऽन्नमिच्छंतो वयं शुनःशेषा हे चत्वित्यजमाना वो युष्माकं संबंधिनमिममिंद्रमिंदुभिः सोमैरा

सिंचे । सर्वतः सिंचामहे । तर्पयामः । कीदृशं । शतक्रतुं शतसंख्याककर्मापितं मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं । सेचने वृष्टांतः । यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयति तद्वत् । क्रिविशब्दो वन्निः काटुरित्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु क्रिविः कूपः सूद इति पठितं ॥ क्रिविं । कृती छेदने । कृत्यत इति क्रिविः । क्रिविधुष्विच्छ्विख्यवी-
त्यादी । उ० ४. ५६. । क्तिन्प्रत्ययांतो निपातितः । अत एव तशब्दलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । यथा । यधेति पादांति । फि० ४. १७. । इति सर्वानुदात्तत्वं । वाजयंतः । वाजमात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । न च्छंदस्-
पुत्रस्थेतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः । अथाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानाज्ज्ञापकात् । मंहिष्ठं । महि वृद्धी । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुम्हं दसि । पा० ५. ३. ५९. । इति तुजंतादिष्वन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयः सु । पा० ६. ४. १५४. । इति तुलोपः । इष्टनो नित्वादाबुदात्तत्वं । सिंचे । षिचिर् चरणे । व्यत्ययेनैकवचनं । शे मुचादीनामिति गुमागमः ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां । एदु निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतं । वा । यः । शुचीनां । सहस्रं । वा । संऽआशिरां । आ । इत् । ऊं इति । निम्नं । त । रीयते ॥ २ ॥

य इन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं समूहं वा । समाशिरां समीचीनेनाशिराख्येन अपणद्रव्येणोपेतामां सोमानां सहस्रं वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा एदु रीयते । आगच्छत्येव । सोऽस्माननुगृ-
ह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्ती वृष्टांतः । निम्नं न । यथा निम्नप्रदेशमाप आमुवंति तद्वत् ॥ समाशिरां । श्रीञ्-
पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य क्तिष्यपसृधेयामित्यादावाशीरादेशो निपातितः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रीयते । रोड् अचरणे । दिवादिभ्यः श्नन् ॥

सं यन्मदाय शुष्मिण एना ह्यस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सं । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

यत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इन्द्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति । एना ह्यनेनैव शतेन सहस्रेण चाखिन्द्रस्योदरे व्यचो व्याप्तिर्दधे । धृता भवति । तत्र वृष्टांतः । समुद्रो न समुद्र इव । यथा समु-
द्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । मुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । व्यचः । व्यचिः कुटादित्वमनसि । का० १. २. १. १. । इति डिब्रज्जावस्य प्रतिषिद्धत्वाद्ब्रह्मिज्येत्यादिना संप्रसारणं न भवति । अमुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । दधे । दधातिः कर्मण्यभ्यासह्रस्वजस्त्वेषु कृतेष्वातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तत्वं । हि चेति प्रतिषेधान्निघाताभावात् ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सं । अतसि । कपोतःऽइव । गर्भऽधिं । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अयमु अयमपि दृश्यमानः सोमस्ते त्वदर्थं संपादितः । यं सोमं समतसि सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र वृष्टांतः । कपोत इव । यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित्तस्मादेव कारणान्नोऽस्मदीयं वच ओहसे । प्राप्नोषि ॥ अतसि । अत सातत्यगमने । कपोत इव । कवेरोतच् पञ्च । उ० १. ६२. । इत्योतच् । व्यत्ययेन मध्योदात्तः । गर्भधिं । गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ३९. । इति किप्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओहसे । तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने । व्यत्ययेनात्मनेपद ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाही वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥

स्तोत्रं । राधानां । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते । विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राधानां पति धनानां पालक गर्वाहो गीर्बह्यमान वीर शीर्योपेत यस्य ते तव सोऽपमीकृशं भवति तस्य तव विभूतिर्लक्ष्मीः सृजता प्रियसत्यरूपासु ॥ सोऽबं । दान्त्रीशसेति वृत् । पा० ३. २. १८२. । पञ्चा- दर्शआद्यच् । अथवा सोऽतुरिदमित्यर्थेऽण् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न । राधानां पति । राधुवत्ये- भिरिति राधानि धनानि । सुबामंचित इति परांगवज्जावात्षष्ठ्यामंचितसमुदायस्य निघातः । गर्वाहः । वह प्रापणे । वहिहाधाभ्यश्छंदसोति कारकपूर्वस्यापि वहतेरनुप्रत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्युक्तत्वात् । शिदित्यनुवृत्तेरपधावृद्धिः । पूर्वपदस्य वीर्यपधायाः । पा० ८. २. ७६. । इति दीर्घ- स्थाभावश्छंदसः । षाष्ठिकमामंचितायुदात्तत्वं । विभूतिः । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं । अन्येषु । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

हे शतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत अस्मिन्प्रसक्ते वाजे संग्रामे नोऽस्माकमृतये रक्षणायोर्ध्व उन्नत उत्सुक- स्तिष्ठ । भव । त्वं चाहं च मिलित्वान्येषु कार्यातरेषु सं ब्रवावहै । सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठ । ब्रूचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इंद्रमृतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवऽतरं । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इंद्रं । ऊतये ॥ ७ ॥

योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजे वाजे कर्मविघातिनि तस्मिंस्तस्मिन्संग्रामे तवस्तरमतिशयेन बलिनमिंद्रमृतये रक्षार्थं सखायः सखित्प्रिया वयं हवामहे । आह्वयामः ॥ योगे योगे । युजिर् योगे । हलधेति घञ् । चञोः कृ घिद्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति कुलं । घञो जित्वादायुदात्तत्वं । नित्यवीप्सयो- रिति वीप्सायां द्विर्भावे सत्यासिद्धितानुदात्तत्वं । तवस्तरं । तवसः शब्दादस्त्रायामेधिति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थोयो विनिः । तस्य छंदसो लोपः ॥

आ घा गमद्यदि अवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः । वाजेभिरूप नो हवै ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । अवत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिभिः । वाजेभिः । उप । नः । हवै ॥ ८ ॥

यदि अवत् यद्ययमिंद्रो नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात् तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिरूतिभिर्बहुभिः पालनैर्वाजेभिरनैश्च सहोप समीप आ घ अवश्यमागमत् । आगच्छेत् ॥ घ । अचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । गमत् । लिङर्थे लेट् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । छंदसे लुङि पुषादियुतायुदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति त्रिरङादेशः । वज्रलं छंदस्यमाश्रयेऽपीत्यडभावः । अवत् । श्रु अवणे । पूर्ववक्ष्येयडागमः । वाजेभिः । वज्रलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । हवै । भावेऽनुपस- रण्येति ह्यतेरप संप्रसारणं च । अपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणायुदात्तत्वं ॥

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरं । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिं । नरं । यं । ते । पूर्वं । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्यौकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्तुविप्रतिं बह्वन्यजमानाप्रतिगंतारं नरं पुष्पमिंद्रमनु हुवे । अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि । यं ते त्वामिंद्रं पितासदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले ऊवे

आहूतवान् । तमाहूयामीति पूर्वचान्वयः ॥ श्रीकसः । नञिषयस्तेत्याद्युदात्तत्वं । ऊवे । द्वेच् सार्धायां शब्दे च । इटि बज्जलं कंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । गुणे प्राप्ते किङ्कति चेति प्रतिषेधः । उवडादेशः । प्रत्ययस्वरैणां तोदात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः । तुविप्रति । तुवीनां बहूनां प्रतिगंतारं । अच प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगंतुशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति । अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । पा० १. ४. ९२ । इतिवत्सत्त्वचनत्वेनानिपातत्वादन्ययत्वे पुरणगुणेत्यादिना । पा० २. २. ११ । न षष्ठीसमासनिषेधः । ऊवे । द्वेचो लिटि बज्जलं कंदसीति पूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विवचनप्रकरणे कंदसि चेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १ । इति द्विवचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितुभ्यः ॥ १० ॥

तं त्वा वयं विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत । सखे । वसो इति । जरितुभ्यः ॥ १० ॥

हे विश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बज्जभिः स्वस्वकर्मणाहूत सखे सखिवत्प्रिय वसो निवासहेतो इन्द्र तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां जरितुभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थमा शास्महे । प्रार्थयामहे ॥ आ शास्महे । आङः शासु इच्छायां । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । वसो । नामञ्चिते समानाधिकरण इति पूर्वस्थाविद्यमानवत्त्वनिषेधात्परांगवज्ञावे सति शेषनिघातेन वामञ्चितस्य चेति वा सर्वागुदात्तत्वं । जरितुभ्यः । जरतिः स्तुतिकर्मा । तुचक्षित्वादतोदात्तत्वं ॥ २९ ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्रां । सखे वज्रिन्तसखीनां ॥ ११ ॥

अस्माकं । शिप्रिणीनां । सोमऽपाः । सोमऽपाव्रां । सखे । वज्रिन् । सखीनां ॥ ११ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवत्प्रिय वज्रिन्वज्रयुक्तोद्र सखीनां सखिवत्प्रियाणां सोमपाव्रां सोमस्य पातृणामस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां ह्रस्वाभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समूहस्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनां । अन्तेभ्यो डोबिति डीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः । आमञ्चितस्य सति शिष्टत्वादात्मञ्चिताद्युदात्तत्वं । सोमपाव्रां । आतो मन्त्रित्यादिना वनिप् । अलोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४ । इत्यनोऽकारस्य लोपः ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तया कृणु । यथा त उश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टयेऽभिलषितार्थं ते तवानुग्रहं यथा येन प्रकारेणोश्मसि वयं कामयामहे त्वं तथा कृणु । स्वत्प्रसादात्तदभीष्टं तथास्तु ॥ कृणु । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वात्तुम् । धिन्विक्कण्योरस्येभ्यः प्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोप इति तस्य लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्क्षूपधगुणाभावः । उतस्य प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक् । उश्मसि । वशं कांती । इदंतो मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । यहिज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । इष्टये । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । यद्वा । यजतेः क्तिनि वक्षिस्वपीत्यादिना । पा० ६. १. १५ । संप्रसारणं । ब्रह्मादिना षत्वे दुर्लभं । पूर्वस्मिन्पक्षे मञ्चे वृषेति क्तिन उदात्तत्वं । द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

रेवतीर्नः सधमाद् इंद्रे संतु तुविवाजाः । सुमंतो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधऽमादे । इंद्रे । संतु । तुविऽवाजाः । सुऽमंतः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

सुमंतोऽन्नवंतो वयं याभिर्गोभिः सह मदेम इथेम इंद्रे सधमादेऽस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति जोऽस्माकं ता

भावो रेवतीः श्रीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभूतवत्साश्च संतु ॥ रेवतीः । रयिशब्दाश्चतुपि रधर्मती बज्रलमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । कंदसीर इति मतुपो वत्त्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । अरिशब्दाश्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं । सधमादे । मद् तुप्तियोगे । श्रीरादिकः । सह मादयतीति सधमादः । पचायच् । सध मादस्थयोः कंदसि । पा० ६. ३. ९६. इति सहशब्दस्य सधादेशः । घाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ति परादिस्कंदसि बज्रलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुविवाजाः । तु इति सौचो धातुर्वृद्धार्थः । अच हरिति रः । संज्ञापूर्वकत्वानुणो न भवति । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । कुमंतः । टुषु शब्दे । अस्मात्क्रिपि तुगभावस्कंदसः । ह्रस्वनुद्भूतं मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । मदेम । मदी ह्रस्व । व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं । ततो धातुस्वरः शिष्यते ॥

आ घ त्वावान्मनामः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आप्रः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति । इयानः । ऋणोः । अक्षं । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धार्ष्ट्ययुक्तेन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशो देवताविशेषस्त्वनामस्तत्त्वदनुग्रहवशात्स्वयमेवाप्रः सन् इयानो ऽस्माभिर्याच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहाय तदभोष्टमर्थं घ अवश्यमा ऋणोः । आनीय प्रक्षिपतु । तत्र दृष्टान्तः । चक्रयोः रथस्य चक्रयोरक्षं न । यथाचं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ त्वावान् । वतुप्रकरणे गुण्मदस्यज्ञां कंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. इति वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९९. १. इति दकारस्यात्वं । वतुपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्वना । मंत्रेष्वद्यादेरात्मनः । पा० ६. ४. १४१. १. इत्याकारलोपः । धृष्णो । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रिसिगृध्रिधृषिचिपिः क्तुः । पा० ३. २. १४०. १. आमंत्रितानुदात्तत्वं । इयानः । ईङ् गती । कंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. १. तस्य लिटः कान्-जिति कानजादेशः । अचि शुधात्वित्यादिना । पा० ६. ४. ७७. १. इयङादेशः । द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनादभ्यासो न क्रियते । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ऋणोः । ऋण गती । लङि व्यत्ययेन तिपः सिपीतश्च । पा० ३. ४. १००. १. इतीकारलोपः । तनादिश्रज्भ्य उः । पा० ३. १. ७९. १. सार्वधातुकगुणः । बज्रत्वं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङागमाभावः । विकरणस्वरणोदात्तत्वं । अक्षं । अक्षस्यादेवनस्य । फि० २. १२. १. इत्याद्युदात्तत्वं । चक्रयोः । चक्रियोः । अकारस्येकारस्कंदसः ॥

आ यदुर्वः शतक्रतुवा कामं जरितृणां । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामं । जरितृणां । ऋणोः । अक्षं । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे शतक्रतो इंद्र यदुर्वो धनं कामितार्थरूपमा स्तोतृभिराप्राप्तव्यमस्ति तं कामं जरितृणां स्तोतृणामनुग्रहाय आ ऋणोः । आनीय प्रक्षिपसि । तत्र दृष्टान्तः । शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैरक्षं न । यथाचं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ शचीभिः । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनंत आद्युदात्तः । पा० ४. १. ७३. १. ॥ ३० ॥

शश्वदिंद्रः पोमृथज्जिर्जिगाय नानदङ्गिः शश्वसज्जिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्स नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इंद्रः । पोमृथत्ऽभिः । जिगाय । नानदत्ऽभिः । शश्वसत्ऽभिः । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यऽरथं । दंसनाऽवान् । सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेद्रेण दत्तं हिरण्यरथमनया प्रतिजयाह । तथा च ब्राह्मणं । तस्मा इंद्रः सूयमानः प्रीतो मनसा

हिरण्यरथं ददौ तमेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ इन्द्रः शश्वत्सर्वदा धनानि वैरिसं-
बन्धीनि जिगाय । जितवान् । अश्विरिति शेषः । कीदृशैः । पोप्रुथस्त्रिः घासभक्षणानंतरभाविनमोष्ठशब्दं कुर्वन्निः
गानदस्त्रिणादमास्यगतं हेवाशब्दं कुर्वन्निः शश्वत्सस्त्रिः पुनःपुनर्भुशं वा श्वसस्त्रिः । दंसनावान् कर्मवान् सनिता
दाता स इन्द्रो नोऽस्माकं सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं सुवर्णेन निर्मितं रथमदात् । दत्तवान् । स नः स न
इति द्विरुक्तिरादराय ॥ पोप्रुथस्त्रिः । प्रोथु पर्याप्ती । अस्माक्यङ्गुलुक्कभ्यासहलादिशेषी । इत्यः । पा० ७. ४. ५९. ।
इति इत्यस्त्रे कृते गुणो यङ्गुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इति गुणः । धातोर्नपधाया उत्वं क्वांसं । अस्माक्यङ्गु-
गन्ताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । जिगाय । जि जये । खिटो णलि वृद्धिः । द्विर्वचनेऽचीति स्नानि-
वज्ञावाज्जि इत्यस्य द्विर्वचनं । सन्निटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । गानदस्त्रिः । गद्
अव्यक्ते शब्दे । पूर्ववदाङ्गुलि दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं । शश्वत्सस्त्रिः । श्वस प्राणने ।
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथं । समासस्थेत्वंतोदात्तत्वं । अदात् । गातिस्थेति सिचो लुक् । दंसनावान् ।
दंसशब्दं अग्नौ दंसो वेष इति कर्मणामसु पठितः । दंस एव दंसना । तदस्यासीति मतुप । दस्यतेऽनेनेति
दंसना ॥

प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायचे कंदस्याश्विनाश्चावत्येति तुषः । अथाश्विन इति खंडेऽश्विना यज्वरी-
रिष आश्विनावश्चावत्या । आ० ४. १५. । इति सूचितं ॥

आश्विनावश्चावत्येषा यातं शवीरया । गोमंहसा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातं । शवीरया । गोऽमंत । दसा । हिरण्य
ऽवत् ॥ १७ ॥

इद्रेण प्रेरितः शुनःशेषोऽश्विनौ तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु लुह्यथ त्वोत्सच्याम
इति सोऽश्विनौ तुष्टावात् उत्तरेण तुषेन । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे अश्विनौ अश्वावत्या बज्रभिरश्वैर्युक्तया
शवीरया प्रेर्यमाणयेषान्नेन सह आ यातं । अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । हे दसा अश्विनौ युवयोः प्रसादान्नोमद्वज्र-
भिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्वज्रना हिरण्येन युक्तमस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः ॥ अश्वावत्या । मंचे सोमाश्चेद्विषयवि-
श्वदेवस्य मती । पा० ६. ३. १३१. । इति दीर्घत्वं । इषा । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । यातं । या
प्रापणे । लोटि तसत्वं । अदादित्वाच्छपो लुक् । शवीरया । शु गती । कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । उ०
४. ३०. । इतीरन्प्रत्ययो बज्रलवचनादस्मादपि भवति । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

समानयोजनो हि वाँ रथो दसावमर्त्यः । समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वाँ । रथः । दसा । अमर्त्यः । समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हे दसावश्विनौ वाँ युवयोः संबंधी रथः समानयोजनसुखयोजनः । युवयोर्द्वयोरिकरथाच्छ्रुत्वा दुभयार्थं
सकृदेव युज्यते । युक्तः स रथोऽमर्त्यो विनाशरहितः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत एव हे अश्विनौ हि यस्मा-
त्समुद्रेऽंतरिष ईयते गच्छति । अंतरिषणामसु पठितं समुद्रशब्दं यास्क एवं व्याचक्ष्वी । समुद्रः कस्मात्समुद्र-
वंत्यस्मादापः समभिद्रवत्येनापः संमोदंतेऽस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुनन्तीति वा । नि० २. १०. । इति ॥
समानयोजनः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमर्त्यः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईयते । ईङ् गती ।
अदुपदेशास्सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्वनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

न्य५घ्नस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अघ्नस्य । मूर्धनि । चक्रं । रथस्य । येमथुः । परि । द्यां । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवामभ्यस्य हंतुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य मूर्धन्यपरि चक्रं भवदीयस्वसंवर्धकं
चक्रं नि येमथुः । नियमितवन्ती । अन्यच्चक्रं परि द्यां बुलोकस्य परित ईयते । गच्छति ॥ अघ्नस्य । अहननमघ्नः ।

घञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिगुध्यर्थं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति हतेः कप्रत्ययः । अघ्नमर्हत्यर्थः । कंदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । येमधुः । यम उपरमे । किति लिख्यत एकह्रस्वः । पा० ६. ४. १२०. । इति स्थास्त्रासलोपी ॥

प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्र उषस्ते क्रतौ गायत्रे कंदसि कस्त उष इति तुषः । अषोषस्य इति खंडे कस्त उष इति तिस्रः । आ० ४. १४. । इति सूचितं ॥

कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नक्षसे विभावरी ॥२०॥

कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कं । नक्षसे । विभाऽवरि ॥२०॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनः शेष उषसं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमश्विना ऊचतुषसं नु सुहृद्य स्तोत्रस्तव्याम इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तुचेन तस्य ह स्मर्त्युच्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐत्वाकस्त्रोदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐत्वाक आस । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे कधप्रिये सुतिप्रिये अमर्त्ये मरणरहित उष एतच्छब्दाभिधेय उषः कालाभिमानिनि देवते भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को विद्यते । हे विभावरी विशेषप्रभावयुक्त उषो देवि कं पुरुषं नक्षसे । प्राप्नोषि । तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि । ईदृशस्तव महिमैत्यर्थः ॥ ते । तेमयावेकवचनस्य । पा० ८. १. २२. । इति युष्मच्छब्दस्य तेऽन्वादेशः सर्वानुदात्तः । कधप्रिये । कध वाक्यप्रबंधे । चुरादिरदंतः । णावतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुपधावुल्लभावः । चित्तिपुजिकथिर्जुनिचर्चस्य । पा० ३. ३. १०५. । इत्यङ्प्रत्ययः । गेरनिटीति णिलोपः । ततष्टाप् । षष्ठीसमासे ङ्यापोः संज्ञाच्छब्दसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति ह्रस्वत्वं । थकारस्य धकारश्चादसः । आमंचितानुदात्तत्वं । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणः कृिप् । सविकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । मर्तः । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांत आयुदात्तः । नक्षसे । तुष वृष णच् गती । विभावरी । भा दीप्ती । विपूर्वादस्मादातो मनिञ्जनिञ्जनिपञ्चेति वनिप् । वनो र च । पा० ४. १. ७. । इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । अंबार्थनयोर्ह्रस्वः । पा० ७. ३. १०७. । इति ह्रस्वत्वं ॥

वयं हि ते अमन्मह्यांतादा पराकात् । अश्वे न चिचे अरुषि ॥२१॥

वयं हि ते । अमन्महि । आ । अंतात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चिचे । अरुषि ॥२१॥

अश्वे व्यापनशीले चिचे चायनीय अरुषि आरोचमान उषः कालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपमांतात्समीपपर्यंतमा पराकादूरपर्यंतं वयं मनुष्या नाममहि । न बोधुं समर्थाः । हिशब्दः प्रसिद्धी । देवतामहिम्नः पारावारयोरज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि । मन् ज्ञाने । बज्जलं कंदसीति बज्जलवचनात् अज्ञो भुक् । लुङ्लङ्लङ्लङ्त्वुदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अश्वे । अशू व्याप्ती । अशिमुषीत्यादिना क्लान्तप्रत्ययः । आमंचितायुदात्तत्वं ॥

त्वं त्येभिरा गहि वाजैभिर्दुहितर्दिवः । अस्मे रयिं नि धारय ॥२२॥

त्वं । त्येभिः । आ । गहि । वाजैभिः । दुहितः । दिवः । अस्मे इति । रयिं । नि । धारय ॥२२॥

हे दिवो दुहितर्दुहिततायाः पुत्रि उषो देवि त्येभिर्वाजैर्मक्षीरघ्नैः सह त्वमा गहि । अचागच्छ । अस्मे अस्मासु रयिं धनं नि धारय । नितरां स्थापय ॥ त्येभिः । बज्जलं कंदसीति त्वदशब्दाद्विज्ञस्य ऐसादेशाभावः । गहि । असकृदुक्तं । दुहितर्दिवः । परस्मादि दिव इत्यस्य दिवो दुहितरित्यन्वये सति पूर्ववत्त्वात्सुबामंचित इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यामंचितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वं । यद्वा । कार्यकालं हि मंज्ञापरिभाषं । परि० ३. । इति व्यायेन सुबामंचित इत्यस्यामंचितस्य चेत्याष्टमिकेन योगिनैकवाक्यत्वे सति परत्वात् परांगवद्भावे सति सर्वानुदात्तत्वं । कृतस्वरयोः षष्ठ्यामंचितयोः पञ्चाद्व्यत्ययो बज्जलमिति व्यत्यसप्रयोगः । अस्मे । सुपां सुबुगिति सप्तम्याः श्रेष्ठादेशः ॥ ३१ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र त्वमपि प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चं । आंगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अष्टमीषोऽष्टादशस्त्रिष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुभंतपरिभाषया जगत्त्वः । अपिर्देवता । तथा चानुक्रमणिका । त्वमपि झूना हिरण्यस्तूप आप्रेयं त्रिष्टुभंत्याष्टमीषोऽष्टौ चेति ॥ प्रातरनुवाक आप्रेये क्रतावाञ्चिनाशस्त्रे च त्वमपि प्रथम इति सूक्तं । अथेतस्या रात्रेरिति खंडे त्वमपि प्रथमो अंगिरा ऋषिर्नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते । आ० ४. १३. । इति सूचितं ॥ अभिप्रवषडहस्य तृतीयेऽहन्यापिमादते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्त्रनिवि-
ज्ञानीयं । तथा च तृतीयस्य अर्थमेति खंडे सूचितं । त्वमपि प्रथमो अंगिरा इत्यापिमादतं । आ० ७. ७. । इति ॥ वाजपेय आपिमादत एतत्सूक्तं जातवेदस्य निविज्ञानीयं तृतीयेनाभिप्रविकेनोक्तं तृतीयसवनं । आ० ९. ९. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्वमपि प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्वानापसोऽजायंत मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वं अग्ने । प्रथमः । अंगिराः । ऋषिः । देवः । देवानां । अभवः । शिवः । सखा ।

तव । व्रते । कवयः । विद्वानाऽअपसः । अजायंत । मरुतः । भ्राजंतऽऽदृष्टयः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य आंगिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृशोऽंगिरोनामक ऋषिरभवः । तथा च ब्राह्मणं । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. । इति । तथा स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखामवः । तव व्रते त्वदीये कर्मणि कवयो मेधाविनो विद्वानापसो ज्ञानिन व्याभुवाना ज्ञात-
कर्माणो वा भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायंत ॥ विद्वानापसः । विद्व ज्ञानि । विद्वो वेदज्ञ । बज्रलयहणादीणादिको मकप्रत्ययः । तदस्यासीति पामादिप्रत्ययो नः । पा० ५. २. १००. । प्रत्य-
यस्वरणांतोदात्तत्वं । विद्वानान्यपांसि येषां ते विद्वानापसः । पूर्वपदस्यान्येषामपि दृश्यत इति दृशियहणादव-
यवसमयेऽपि दीर्घत्वं । अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । तस्य अग्नि ज्ञाजोर्जा । पा० ७. ३. ७९. । इति जादेशः । भ्राजदृष्टयः । भ्राजृ दीप्ती । व्यत्ययेन शतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋषी गतावित्यस्मात्
क्तिच्क्ता च संज्ञायामिति क्तिजंत ऋष्टिशब्दः । ततो बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वमपि प्रथमो अंगिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतं ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वं अग्ने । प्रथमः । अंगिरःऽतमः । कविः । देवानां । परि । भूषसि । व्रतं ।

विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य अंगिरस्तमोऽतिशयेनांगिरा भूत्वा कविर्मेधावी सन् देवानामन्येषां व्रतं कर्म परि भूषसि । परितोऽलं करोषि । कीदृशस्त्वं । विश्वस्मै भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थं विभुर्वैश्वविधः । आहवनीया-
वनेकरूपधारीत्यर्थः । मेधिरो मेधावान् द्विमाता द्वयोररण्योत्पन्नः । यद्वा । द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । आयवे मनुष्यार्थं कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः शयानः । तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयंत इति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः ॥ भूषसि । भूष अलंकारि । भौवादिकः । विभुः । विप्रसंभ्यो ब्रह्मसंज्ञायां । पा० ३. २. १८०. । इति विपूर्वाद्भवतेर्बुप्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भुवनाय । भूदुसूभस्त्रिभ्यश्चङ्दसि । उ० २. ८०. । इति क्युन् । योरनादेशे निस्वरणाद्युदात्तत्वं । मेधिरः । मेधु संगमे च । अस्माद्वाङ्मल इत्यप्रत्ययः । निस्वरः । द्विमाता । द्वौ मातरो यस्यासौ द्विमाता । नबृतस्य । पा० ५. ४. १५३. । इति कप्रत्ययो न भवति मातृमातृकयोर्भेदोपादानात्प्रवृत्तयेति कश्चपि विभाष्यत इति तस्य मातृशब्दविषये पाणिनिकोक्तिः । विचक्रा-
दित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । द्वयोर्माता द्विमाता । समासस्थित्यंतोदात्तत्वं । शयुः । शीङ् स्वप्ने । मृष्ट-
शीत्यादिना । उ० १. ७. । उप्रत्ययः । कतिधा । उत्यंतस्य किंशब्दस्य बज्रगणवतुङ्गति संख्या । पा० १. १. २३. ।

इति संख्यासंज्ञायां संख्याया विधार्थे धा । पा० ५. ३. ४२. इति धाप्रत्ययः । आयवे । कंदसीणः । उ० १. २. ।
इति चरप्रत्ययः ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव सुकृतूया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसंघोभारमयजो महो वसो ॥३॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । मातरिश्चने । आविः । भव । सुकृतुऽया । विवस्वते ।

अरेजेतां । रोदसी इति । होतृऽवूर्ये । असंघोः । भारं । अयजः । महः । वसो इति ॥३॥

हे अपे त्वं मातरिश्चने प्रथमो मुख्यो भूत्वा वर्तसे । अपिर्वायुरादित्य इति वाय्वपेक्षया सर्वत्र मुख्यत्वाव-
गमात् । तादृशस्त्वं सुकृतूया शोभनकर्मच्छया विवस्वते परिचरते यज्ञमाणायाविर्भव । प्रकटो भव । तव
सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी यावापृथिव्यावरेजेतां । अक्षपेतां । भ्यसते रेजत इति भयवेषनयोः । नि० ३. २१. इति
यास्तः । होतृवूर्ये होतृवरणयुक्ते कर्मणि भारं भरणमसंघोः । ऊढवानसि । हे वसो निवासहेतो बह्वे महः
पूज्यान्देवानयजः । इष्टवानसि ॥ मातरिश्चने । निर्माणहेतुत्वान्मातांतरिचं । तत्र अस्मिन् प्राणितीति मातरिश्चा
वयुः । शत्रुबन्धित्यादी । उ० १. १५८. । मातरिश्चञ्चशब्दः कन्प्रत्ययांती निपातितः । सुकृतूया । सुकृतुमात्मन
इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । क्वञ्तस्य धातुसंज्ञायां अ
प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. इति भावेऽकारप्रत्ययः । ततश्चाप । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य ङादेशः ।
टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरिण तस्योदात्तत्वं । संहितायामन्येषामपि वृक्षत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । विवस्वते ।
विवासतिः परिचरणकर्मा । अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । अत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं । तदस्यास्तीति मनुप् । मादु-
पधाया इति मतोर्वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भस्वेन पदत्वाभावाद्ब्रूत्वाभावः । मनुपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातु-
स्वरः शिथ्यते । रोदसी । वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । होतृवूर्ये । होत्रा त्रियत इति होतृवूर्यो यज्ञः । वृञ्
वरणे । बज्रलयहणादीणादिकः क्वप् । उदीक्यपूर्वस्त्वित्त्वं । हलि चेति दीर्घः । यदा । वृञ् वरण इत्यस्यादेति-
सुशास्त्रित्यादिना । पा० ३. १. १०९. । क्वप् । अनित्यमागमशासनमिति तुयभावः । अकृतसार्वधातुकयोरिति
दीर्घत्वं पूर्ववदुत्तदीर्घी । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिथ्यते ।
असंघोः । षघ हिंसायामत्र तु वह्नार्थः । स्वादिभ्यः झुः । पादादित्वादिनिघातः । अश्वजः । भारमित्यस्य
पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्माददेशा वक्तव्याः
। पा० ८. १. १८. ५. इति वचनात् । महः । मह पूजायां । क्विचित् क्तिप् । सुपां सुपो भवतीति शसो ङसादेशः ।
सावेकाच इति तस्योदात्तत्वं । यदा । शसि महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छांदसः । बृहन्नह्नोऽपसंख्यानमिति
शस उदात्तत्वं ॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः ।

श्वाचेण यत्पिचोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥४॥

त्वं । अग्ने । मनवे । द्यां । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते । सुकृतुऽतरः ।

श्वाचेण । यत् । पिचोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वं । अनयन् । आ । अपरं । पुनरिति ॥४॥

हे अपे त्वं मनवे मनोरनुग्रहार्थं द्यां बुलोकमवाशयः । शब्दितवानसि । पुण्यकर्मभिः साध्यो बुलोक इति
। कटितवानसि । सुकृते तव परिचरणं कुर्वते पुरुरवस एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं सुकृतरोऽतिशयेन शोभ-
नफलकार्यभूः । यद्यदा पिचोररख्योः श्वाचेण चिप्रमथनेन परि मुच्यसे परितो मुक्तो भवसि । उत्पन्न इत्यर्थः ।
। दानो त्वा अरख्योऽत्यन्तं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशमानयन् । आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः । पुनः पश्चादपरं
चिमदेशमानयन् । गार्हपत्यरूपेण प्रापितवन्तः । आहवनीयकर्मानुष्ठानार्द्धं गार्हपत्यरूपेण धारितवन्त
। त्वर्थः ॥ अवाशयः । वायु शब्दे । पुरुरवसे । पुत्र रीतीति पुत्रवाः । च शब्दे । अस्मादीकादिकेऽसुनि पुरलि

च पुरुरवाः । उ० ४. २३१. । इति पूर्वपदस्य दीर्घो निपात्यते । सुकृते । सुकर्मपापमंचपुष्टेयु कृत्रः । पा० ३. २. ८९. । इति कृिप । ततस्तुक् । पित्रोः । उदात्तयणो हलपूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं । मुच्यसे । अदुपदेशाक्षसार्वधातु-
कानुदात्तत्वं । यद्यपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि
क्षसार्वधातुकस्वरस्य बाधको न भवति तथापि धातुस्वरं बाधत एव धातुस्वरं आस्वर इत्युक्तत्वात् । अतो यत्र
एव स्वरं प्राप्तिं व्यत्ययेनावुदात्तत्वं ॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतसुचे भवसि अवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वर्षट्कृतिमेकायुरग्रे विश आविवाससि ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यतऽसुचे । भवसि । अवाय्यः ।

यः । आहुतिं । परि । वेद । वर्षट्कृतिं । एकऽआयुः । अग्रे । विशः । आऽविवाससि ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वृषभः कामानां वर्षता पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतसुच उद्यतया
सुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं अवाय्यो मंचैः श्रवणीयो भवसि । यो यजमानो वर्षट्कृतिं वर्षट्कार-
युक्तामाहुतिं परि वेद परितो जानाति । समर्पयतीत्यर्थः । एकायुर्मुखात्रस्त्वमग्रे प्रथमं तं यजमानं विशस्तद-
नुकूलाः प्रजा आविवाससि । सर्वतः प्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः । वृधु वृद्धी । अस्माक्षिजंतांन्यादित्वात् ल्युः ।
लित्स्वरेणोत्तरपदस्यावुदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेण स एव शिष्यते । उद्यतसुचे । यम उपरमे ।
अस्मादुत्पूर्वनिष्ठेति क्तप्रत्यय अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ।
उद्यता सुग्येनेति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेद । ब्रुचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥ ३२ ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन्पिपर्षि विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितकम्ये धने दभ्रेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिं । नरं । सक्मन् । पिपर्षि । विदथे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परिऽतकम्ये । धने । दभ्रेभिः । चित् । संऽचृता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

हे विचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्रे त्वं वृजिनवर्तनिं विभ्रुतमार्गं सदाचाररहितं नरं पुरुषं सक्मन् सचनीये
समवेतुं योग्ये विदथे कर्मणि पिपर्षि । पालयसि पूरयसि वा । सक्मन्मनुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यत्स्वं
परितकम्ये परितो गंतव्ये धने धनवच्छूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरैः संभजन्ये युद्धे दभ्रेभिश्चिदत्पौरि
शौर्यरहितैः पुरुषैः । दभ्रमर्मकमित्यल्पस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । समृता सम्यक् योर्धुं प्राप्तिं सति तदनु-
ग्रहार्थं भूयसः प्रीढान्प्रतिपक्षिणः शत्रून् हंसि मारयसि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं । वृजिना
वर्तनिर्यस्येति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सक्मन् । यच्च समवाचे । अन्येभ्योऽपि वृश्चंत इति मनिन् ।
नेङ्गशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । न्यङ्कादित्वात् । पा० ७. ३. ५३. । कुत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । पिपर्षि ।
पू पालनपूरणयोः । सिपि स्त्री द्विर्भावस्त्वोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपर्थोश्चैत्यभ्यासस्त्वं । शूरसाता । शू
गती । शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. । इति शूरशब्दो रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । वन घण संभक्तावित्यस्मात्
क्तिगंतः सातिशब्दः । जनसनखनां सम्पन्नलोरित्यात्वं । शूराणां सातिः संभजनमचेति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । परितकम्ये । तत्र हसने । अस्मादीणादिको भावे मक् । तदर्हतीति
च्छंदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
दभ्रेभिः । दम्भु दंभे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । बङ्गलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । समृता । गतिरनंतर
इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववदाकारः । हंसि । हंतेः सिपि नञापदांतस्य झलि । पा० ८. ३. २४. । इत्यनुस्वारः ।
यदुत्तयोगादनिघातः । भूयसः । बहोर्लोपो भू च बहोः । पा० ६. ४. १५८. । इति बङ्गशब्दादुत्तरस्थेयमुन
ईकारलोपो बहोर्भूभावश्च । निच्वादाद्युदात्तत्वं ॥

त्वं तममे अमृतत्वं उन्नमे मर्ते दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥ ७ ॥

त्वं । तं । अमे । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्ते । दधासि । श्रवसे । दिवेदिवे ।

यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

हे अमे त्वं तं मर्ते तथाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं श्रवसेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्वं उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि । धारयसि । यो यजमान उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं । द्विपदां चतुष्पदां लाभार्थेत्यर्थः । ततृषाणोऽतिशयेन तृष्णायुक्तो भवति तस्मै सूरयेऽभिष्टाय यजमानाय मयः सुखं । यद्वै सुखं तन्नय इति श्रुत्यंतरात् । प्रयश्चान्नमया कृणोषि । सर्वतः करोषि ॥ ततृषाणः । त्रितृषा पिपासायां । लिटः कानच् । चित्वादंतोदात्तत्वं । संहितायां दीर्घश्छांदसः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धित्विकरणयोरश्च-
त्युप्रत्ययः । चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः ॥

त्वं नो अमे सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।

ऋध्याम कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥ ८ ॥

त्वं । नः । अमे । सनये । धनानां । यशसं । कारुं । कृणुहि । स्तवानः ।

ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतं । नः ॥ ८ ॥

हे अमे स्तवानः सूयमानस्त्वं नोऽस्माकं धनानां सनये दानार्थं यशसं यशोयुक्तं कारुं कर्मणां कर्तारं पुत्रं कृणुहि । कृह । नवेन नूतनेनापसा प्राप्तेन त्वद्भित्तं पुत्रेण कर्म यागदानादिरूपमृध्याम । वर्धयाम । हे द्यावा-
पृथिवी उभे देवते देवैरन्यैः सह नोऽस्मान्प्रावतं । प्रकर्षेण रचतं ॥ यशसं । अर्शआदिवाद्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्प्रत्ययः । म० ३. १. ११. ३. इति यशसशब्दात् क्तिप् । तस्य प्रत्ययांतस्य सनायंतत्वाद्वातुसंज्ञायां क्तिप्तेति क्तिप्रत्ययांतधातोः सति शिष्टत्वाद्वातोरित्यंतोदात्तत्वं । कृणुहि । उतस्य प्रत्ययाच्छंदोवावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति हेतुगभावः । सवानः । सम्यानच् लुक् । उ० २. ८६. इति वज्रलवचनात्किवलस्यापि सौतेरानच्प्रत्ययः । वृषादिवादाशुदात्तत्वं । ऋध्याम । ऋधु वृद्धौ । वज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । यासुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९. इति द्यावादेशः । आर्मेचितानुदात्तत्वं ॥

त्वं नो अमे पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृबोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोषिषे ॥ ९ ॥

त्वं । नः । अमे । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य । जागृविः ।

तनूकृत । बोधि । प्रमतिः । च । कारवे । त्वं । कल्याण । वसु । विश्वं । आ । उपिषे ॥ ९ ॥

हे अनवद्य दोषरहितापि देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मातृपितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन्नोऽस्माकं तनूकृतं पुत्ररूपशरीरकारी भूत्वा बोधि । बुध्यस्व । अनुगृहाणेत्यर्थः । तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय पमतिश्चाशुयह रूपप्रकृष्टमतिरुक्तं भवेति शेषः । हे कल्याण मंगलरूपामि त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनमोषिषे । यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्थे । सुपि स्थः । पा० ३. २. ४. इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । मरुद्वादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. १०६. २. इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । जागृविः । जागृ निद्राक्षये । जृषूक्षुजागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५४. इति क्तिन् । नित्वादाशुदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने । वज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । वा कंदसीति हेरपित्वस्य विकल्पितत्वेन पित्वादकृत्स्ने सत्यकृतस्य

। पा० ६. ४. १०३. । इति हेर्धिरादेशः । लघूपधगुणः । धातोर्लृत्वलोपस्कृष्टादसः । प्रमतिः । मन ज्ञाने । क्तिन्वन्-
दात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिर्यस्येति बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊपिषे । डुवप् बीज-
तंतुसंताने । क्त्वांदसे लिटि घासः से । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्भावहृणादिशेषौ । क्त्वादिनि-
यमादिद् ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयं ।

सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । प्रमतिः । त्वं । पिता । असि । नः । त्वं । वयः । कृत् । तव । जामयः । वयं ।

सं । त्वा । रायः । शतिनः । सं । सहस्रिणः । सुवीरं । यन्ति । व्रतपां । अदाभ्य ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिरस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोऽसि । तथा त्वं नोऽस्माकं पिता पालकोऽसि । तथा त्वं
वयस्कृत् । आयुष्यप्रदोऽसि । वयमनुष्ठातारस्तव जामयो बंधवः । हे अदाभ्य केनाप्यहिंसनीयाग्ने सुवीरं शोभ-
नपुष्पयुक्तं व्रतपां कर्मणः पालकं त्वां शतिनः शतसंख्यायुक्ता रायो धनानि सं यन्ति । सम्यक् प्राप्नुवन्ति । तथा
सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रायः सं यन्ति ॥ सुवीरं । बङ्गब्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते वीरवीर्यौ
च । पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अदाभ्य । दभिः प्रकृत्यंतरमसीति केचिदाहुः । दभेक्षेति वक्तव्यं
। पा० ३. १. १२४. ३. । इति ख्यत् ॥ ॥ ३३ ॥

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नुषस्य विश्वपतिं ।

इळामकृण्वन्मुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वां । अग्ने । प्रथमं । आयुं । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । नुषस्य । विश्वपतिं ।

इळाम् । अकृण्वन् । मुषस्य । शासनीं । पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवा आयव आयोर्मनुष्यरूपस्य नङ्गुषस्येतन्नामकराजविशेषस्यायुं मनुष्यरूपं
विश्वपतिं सेनापतिमकृण्वन् । कृतवन्तः । तथा मनुषस्य मनोरिक्तामेतन्नामधेयां पुत्रीं शासनीं धर्मोपदेशकर्त्रीम-
कृण्वन् । कृतवन्तः । तथा च तैत्तिरीयैरास्मायते । इडा वै मानवो यज्ञानुकाशिन्यासीत् । तै० ब्रा० १. १. ४. ४. ।
इति । वाजसनेयिनोऽप्येवमामनन्ति । प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि कामानिति
सा मनुमन्वशादिति यत् शादिति । यद्यदा ममकस्य मदीयस्य हिरण्यसूपसंबन्धिनी यः पितागिरासस्य पितुः
पुत्रो जायते । तदानीं हे अग्ने त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । म० २. ३.
३२. १. । इति चतुर्थी । नङ्गुषस्य । गृह् बंधने । नहिकलिहन्त्यर्तिलसिभ्य उषच् । उ० ४. ७५. । वृषादिस्वादाबुदा-
त्तत्वं । विश्वपतिं । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । मनुषस्य । मनेर्निदित्युषच् । नित्वादाबु-
दात्तत्वं । शासनीं । शिष्यतेऽनयेति शासनी । करणाधिकरणयोश्चेति व्युट् । टिड्गुणजित्यादिना । पा० ४. १.
१५. । ङीप् । लिट्स्वरेणाबुदात्तत्वं । ममकस्य । ममेदमित्यर्थे तस्वेद् । पा० ४. ३. १२०. । इत्यणि तवकम-
मकावेकवचने । पा० ४. ३. ३. । इत्यस्यच्छब्दस्य ममकादेशः । संप्रापूर्वको विधिरनिष्ठ इति वृद्धभावः ।
व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वंद्य ।

चाता तोकस्य तनये गर्वामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वं । नः । अग्ने । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वंद्य ।

चाता । तोकस्य । तनये । गर्वा । असि । अग्निऽमेघं । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हे वंश वंदनीयाभि देव त्वं तव पायुभिस्त्वदीयैः पालनैर्मघोनो धनयुक्तामोऽस्मान् रक्ष । तथा तन्वस्व तमूः पुत्रदेहानपि रक्ष । तोकस्यास्मदीयस्य पुत्रस्य यस्तमयोऽस्मत्पौत्रादित्वाव व्रते त्वदीये कर्मण्यनिमेवं निरंतरं रक्षमाणः सावधानो वर्तते तस्मिन्वा गावः संति तासां गवां चाता रक्षकोऽसि । ईदृशस्य तवास्म-द्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । शसि श्वयुवमघोनामतद्धिते । पा० ६. ४. १३३. इति संप्रसारणं । तन्वः । सुपां सुपो भवन्तीति शसो जसादेशः । पूर्वसवर्णदीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । शसि ह्युदात्तयणो ह्रस्वर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरंतरोऽनिषंगाय चतुरस्र इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मंचं मनसा वनोषि तं ॥ १३ ॥

त्वं । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अंतरः । अनिषंगाय । चतुः । अक्षः । इध्यसे ।

यः । रातऽहव्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः । चित् । मंचं । मनसा । वनोषि । तं ॥ १३ ॥

हे अपि त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पायुः पालकः । अंतरः समीपवर्ती सन् अनिषंगाय रक्षोभिरसंबन्धाय यथाय चतुरस्रो दिक्चतुष्टयेऽपीन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्त इध्यसे । दीप्यसे । अवृकायाहिंसकाय धायसे पोष-काय तुभ्यं रातहव्यो दत्तहविष्को यो यजमानोऽस्ति कीरेश्चिन्मनोस्तुरेव सतस्तस्य संबंधिनं मंचं त्वदीयस्तो-त्ररूपं मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोषि । याचसि ॥ यज्यवे । यजिमनिशुं धीत्यादिना । उ० ३. २०. यजतेर्यु-प्रत्ययः । पायुः । कृवापाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७. ३. ३३. इति युगागमः । अनिष-गाय । षञ्ज संगे । न विद्यते निषंगोऽस्ति वज्रव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुरस्रः । चत्वार्य-बीणि ज्वालारूपाणि यस्यासीं चतुरस्रः । वज्रव्रीही सकथ्यक्ष्णोः । पा० ५. ४. ११३. इति समासांतः षचप्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यस्त्वं दसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । कीरेः । कृत संशब्दने । अस्मात्प्रयतादच हरितीप्रत्यये णिलोपे धातोर्ल्यलोपस्त्वं दसः । मंचं । मन्त्रि गुप्तभाषणे । पचाद्यचि वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । वनोषि । वनु याचने । तनादिक्लृभ्य उः । प्रत्य-यस्वरः ॥

त्वमग्र उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्कणः परमं वनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वं । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्पार्हं । यत् । रेक्कणः । परमं । वनोषि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकं । शास्ति । प्र । दिशः ।

विदुऽतरः ॥ १४ ॥

हे अपि त्वमुरुशंसाय वज्रभिः स्तोतव्याय वाघते अस्ति तदुपकारार्थं स्पार्हं स्पृहणीयं परममुत्तमं यद्रेक्कणो धनमस्ति तद्वनं वनोषि । अनुष्ठाता लभतामिति कामयसे । तथा त्वमाध्रस्य चित् सर्वतो धार-णीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिधीष्यसे । तथा विदुष्टरोऽतिशयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिशुं । पोतः पाकोऽर्भको डिभः । अम० २. ५. ३८. इत्यभिधानात् । यास्को ऽप्येवमाह । पाकः पक्तव्यो भवति । नि० ३. १२. तथाविधं यजमानं प्र शास्ति । प्रकर्षेणानुशिष्टं करोषि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्र शास्ति । त्वदीयशासनाभावेऽनुष्ठातृणां विधमः स्यात् । तथा च श्रूयते । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् । नि० सं० ६. १. ५. १. इति । स भ्रमो दक्षिणादिगतोऽपिना निवर्तते । तदपि तथैवास्मात् । पथ्यां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नपिना दक्षिणेति । ऐतरेयिणापि तथैवास्मात् । अथो एतं वरमवृणीत मथैव प्राचीं दिशं प्राजानन्नापिना दक्षिणां । ऐ० ब्रा० १. ७. इति ॥ उरुशंसाय । शन्तु सुतो । शस्वत इति शंसः । कर्मणि षञ् । अस्त्वेरेणाद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन

स एव शिष्यते। स्याहं। सृष्टासंबन्धि। तस्येदमित्यन्। रेक्णः। रिचिर् विरेचने। रिचेधने घिञ्। उ० ४. १९८.। इत्यमुन्। चकारानुदागमः। चजोः कु घिस्यतोः। पा० ७. ३. ५२.। इति कुत्वं। आध्रस्व। धि तुप्ती। आदेश उपदेशेऽशित्वात्वं। आतस्योपसर्गे। पा० ३. १. १३६.। इति कप्रत्ययः। शास्ति। शासु अनुशिष्टौ। अदादि-त्वाच्छपो लुक्। सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। पाकं च प्रशास्ति दिशश्च प्रशास्तीत्यच चार्थो गम्यते। अतस्यादिषोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्त्यते। विदुष्टरः। विदुच्छब्दान्तरपद्यस्ययादीनि च्छंदसि। पा० १. ४. २०.। इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं। शासिवसीति षत्वं। तरपः पित्वादनुदात्तत्वे वसोः स्वरिणोकार उदात्तः॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः।

स्वादुक्षद्या यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः॥ १५॥

त्वं। अग्ने। प्रयतऽदक्षिणं। नरं। वर्मेऽइव। स्यूतं। परि। पासि। विश्वतः।

स्वादुऽक्षद्या। यः। वसतौ। स्योनऽकृत्। जीवऽयाजं। यजते। सः। उपऽमा। दिवः॥ १५॥

हे अग्ने त्वं प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं नरं पुरुषं यजमानं विश्वतः सर्वतः परि पासि। सम्यक् पालयसि। तत्र दृष्टांतः। स्यूतं निष्क्रिद्रत्वेन सूचीभिः सम्यक् निष्पादितं वर्मेव। यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत्। स्वादुक्षद्या स्वादन्नो वसतौ निवासभूते स्वगृहे स्योनकृत् अतिथीनां मुख-कारी यो यजमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पादं यजते अनुतिष्ठति स यजमानो दिवः स्वर्गस्योपमा दृष्टांतो भवति। यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृमुखयति तथा त्वमप्युत्विगादीनित्यर्थः॥ स्यूतं। षिवु तंतु-संताने। निष्ठिति क्तः। यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः। छोः शूडनुनासिके च। पा० ६. ४. १९.। इति वकारस्यो-डादेशः। स्वादून्वदतीति स्वादुक्षद्या। षदतिरत्तिकर्मा। अन्येभ्योऽपि दृष्टांत इति मणिन्। नित्वादावु-दात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं वज्रव्रीही तु व्यत्ययेन। जीवयाजं। जीवा ऋत्विज इज्यते दक्षिणाभिः पूज्यतेऽन्वेत्यधिकरणे घञ्। कुत्वाभावश्छांदसः। यद्वा। जीवैः पशुभिर्याजनं जीवयाजः। याजयतेघञ्। शेरनिटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्चजोः कु घिस्यतोरिति कुत्वाभावः। थाथादिस्वरिणो-त्तरपदांतोदात्तत्वं। सोपमा। सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति संहितायां सोर्लोपः। दिवः। ऊडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं॥ ३४॥

इमामग्न इत्यनयानाहिताग्निरात्विज्यं कृत्वा स्वापावाकृतिं जुहुयात्। ऋत्विजो वृणीत इति खंड एवम-नाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणिं मीमृषो नः। आ० गृ० १. २३. २३.। इति सूचितं॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात्।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानां॥ १६॥

इमां। अग्ने। शरणिं। मीमृषः। नः। इमं। अध्वानं। यं। अगाम। दूरात्।

आपिः। पिता। प्रऽमतिः। सोम्यानां। भूमिः। असि। ऋषिऽकृत्। मर्त्यानां॥ १६॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मात्संबन्धिनीमिमांमिदानीं संपादितां शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः। चमस्व। तथा त्वदीयसेवामभिहीषादिरूपां परित्यज्य दूरादूरदेशं यमिसमध्वानमगाम वयं गतवतः। तमपि चमसेति शेषः। सोम्यानां सोमाहीणामनुष्ठातृणां मर्त्यानां त्वमाप्यादिगुणयुक्तोऽसि। आपिः प्रापणीयः पिता पालकः प्रमतिः प्रकृष्टमननयुक्तो भूमिर्धामकः। कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः। ऋषिकृत् दर्शनकारी। अनुजिघृक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः॥ शरणिं। शृ हिंसायामित्यस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः। मीमृषः। मृष तितिचायां। अस्मात्

चङि गुणे प्राप्ते गित्वं कंदसि । पा० ७. ४. ८. । ह्युपधकारस्य अकारादेशः । शिषोपध्निभावहलादिशेषोरद-
त्वसन्वभावित्वदीर्घत्वानि । तिङ्गुतिङ् इति निघातः । अगाम । इण् गती । इणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. ।
इति गादेशः । गातिस्त्विति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । भूमिः । भ्रमु अनवस्थाने । भमेः संप्रसारणं
च । उ० ४. १२०. । इतिन्यत्वयः । संप्रसारणे परपूर्वत्वं । इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः कित्वाद्गुणप्रतिषेधः । नि-
त्वादायुदात्तत्वं ॥

मनुष्वदग्ने अंगिरस्वदैंगिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छ याहा वह दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यस्मि च प्रियं ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अंगिरस्वत् । अंगिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । शुचे ।

अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यं । जनं । आ । सादय । बर्हिषि । यस्मि । च । प्रियं ॥ १७ ॥

हे शुचे शुचियुक्तांगिरोऽग्नशील हविरादानाय तच्च तच्च गमनशीलापि अक्कामिमुख्येन सदने देवयज-
नदेशे याहि । गच्छ । तच्च चत्वारो दृष्टांताः । मनुष्वत् यथा मनुष्येण देशे गच्छति । अंगिरस्वत् यथा
चांगिरा गच्छति । ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति । पूर्ववत् अन्ये च पूर्वपुरुषा यथा गच्छन्ति ।
यथा मन्वाद्यो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च दैव्यं देवता-
समूहकूपं जगमा वह । अस्मिन्कर्मस्थानय । आनीय च बर्हिषास्तीर्णं दर्भ आ सादय । तान्देवानुपवेशय ।
उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्यच्चि च । देहि ॥ मनुष्वत् । तेन तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तच्च तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वा
वतिः । पा० ५. १. ११५-११६. । अयस्मयादित्वेन भत्वादुत्पाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । एवमंगिरस्वदित्यादिषु ।
वह । द्वाचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । यचि । लोटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । सिद्धपिप्पिति हेरभा-
वश्चांदसः । पत्वकत्वे ॥

सापिचयने क्रतावुखासंभरणीयायामिष्टावपेर्ब्रह्मण्वतः पुरोनुवाक्येतेनाप ह्येषा । दर्शपूर्णमासाभ्यामि-
हेति खंड एतेनापि ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च । आ० ४. १. । इति सूचितं ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यज्ञे चकृमा विदा वा ।

उत प्र णेष्यभि वस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥ १८ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । ववृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा ।

उत । प्र । नेषि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सं । नः । सृज । सुऽमत्या । वाजऽवत्या ॥ १८ ॥

हे अग्ने एतेनास्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा मंत्रेण ववृधस्व । अभिवृद्धो भव । शक्ती वा विदा वा अस्मदीयशक्त्या
चास्मदीयज्ञानेन च ते तव यत्कौचं चक्रम वयं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणेति पूर्वचान्वयः । उतापि चास्माननु-
ष्ठान् वस्यो वसुमत्तरत्नलक्षणं श्रेयः प्र णेषि । प्रकर्षेण प्रापय । नोऽस्मान्वाजवत्या प्रभूतान्नयुक्त्या सुमत्या-
नुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्या सं सृज । संयोजय ॥ ववृधस्व । वृधु वृद्धौ । लैव्यडागमः । बज्जलं कंदसीति शपः
सुः । द्विभावहलादिशेषोरदत्वानि । अभ्यासस्य संहितायां दीर्घश्चांदसः । शक्ती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । क्रिनो कित्वादायुदात्तत्वं । विदा । सविकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । नेषि । णीञ्
प्रापणे । बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । उपसर्गादसमास इति णत्वं । सुमत्या । मन्त्रिनित्यादिनोत्तरपदांतो-
दात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रपंचितं । च्छन्वे० १. ७. ७. । उदात्तयणो हल्युर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ ३५ ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणीति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं । आंगिरसो हिरण्यरूप ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता ।
इंद्रस्य पंचोनेत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यन्दिने सवने निष्केवस्यस्य इंद्रस्य नु वीर्याणीति निविद्यानीयं
सूक्तं । निष्केवस्येति खंड इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नेद्रीं निविदं दध्यात् । आ० ५. १५. । इति । विषुवत्पथि

तस्मिन् शस्त्र एतद्विनियुक्तं । विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं । इंद्रस्य नु वीर्याणीवितस्मिन् इंद्रं निविदं शस्त्रा । आ० ८. ६. । इति ॥ महाव्रते निष्केवल्हेऽप्येतदेव विनियुक्तं । रायंतरो दक्षिणः पश्च इति खंडे चतस्रः सतीः षड् बृहतीः करोतींद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं । ऐ० आ० ५. २. २. । इति ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥१॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।

अहन् । अहिं । अन् । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानां ॥१॥

वज्री वज्रयुक्त इंद्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वा यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्मिन् इंद्रस्य तानि वीर्याणि नु चिप्रं प्रव्रवीमि । कानि वीर्याणीति तदुच्यते । अहिं मेघमहन् । हतवान् । तदेतदेकं वीर्यं । अन् पश्चादपो जलानि ततर्द । हिंसितवान् । भूमी पातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यं । पर्वतानां संबंधिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिजत् । भिन्नवान् । कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यं । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं ॥ वीर्याणि । शूर वीर विक्रांती । खंतादचो यदिति यत् । शेरनिटीति णिष्लोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे हि सुशब्देन बज्रव्रीहावाद्युदात्तं ब्रह्मदसीत्यनेनेवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्दीरवीर्यौ चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति । अतः परिशेषात्तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । वोचं । अस्त्वतिवक्तव्य्यातिभ्योऽङिति त्रैरङादेशः । बज्रं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । चकार । णलि स्तित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । अहन् । लङीतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याब्ध्य इति तकारलोपः । अहिं । आङपूर्वाद्धतेराङि अहिनिभ्यां ह्रस्वश्च । उ० ४. १३७. । इतीप्रत्ययः । आङो ह्रस्वत्वं च । चशब्देन वेजो ङित् समाने ख्योदात्त इति ङित्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुक्रुष्यते । ततष्टि-लोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वं । ततर्द । उत्तुदिर् हिंसानादरयोः । तिङुतिङ इति निघातः । वक्षणाः । वक्ष रोषे । क्रुधमंडार्येभ्यश्च । पा० ३. २. १५१. । इति युच् । तित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततक्ष ।

वाश्रा इव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरापः ॥२॥

अहन् । अहिं । पर्वते । शिश्रियाणं । त्वष्टा । अस्मै । वज्रं । स्वयं । ततक्ष ।

वाश्राऽइव । धेनवः । स्यंदमानाः । अंजः । समुद्रं । अव । जग्मुः । आपः ॥२॥

पर्वते शिश्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन् । हतवान् । अस्मा इंद्राय स्वयं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दगीयं सुखं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष । तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भित्ते सति स्यंदमानाः प्रसवणयुक्ता आपः समुद्रमंजः सम्यगव जग्मुः । प्राप्ताः । तच्च दृष्टान्तः । वाश्रा वत्सान्प्रति हंभारवोपिता धेनव इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शिश्रियाणं । श्रिञ् सेवायां । लिटः कानच् । द्विभावह्लादिशेषेयङादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । स्वयं । अह गतौ । अस्मात्सुपूर्वाद्बहुलोर्ण्यदिति ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । यद्वा । खु शब्दोपतापयोरित्यस्मात् ण्यति पूर्ववद्वृद्धभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । वाश्रंत इति वाश्राः । वाशु शब्दे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । जग्मुः । उसि गमहनेत्युपधालोपः ॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं चिकदुकेष्वपिबत्सुतस्य ।

आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनां ॥३॥

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमं । चिऽकदुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ।

आ । सायकं । मघऽवा । अदत्त । वज्रं । अहन् । एनं । प्रथमऽजां । अहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन्निद्रः सोममवृणीत । वृतवान् । चिकदुकेषु । ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकद्रुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत् । पीतवान् । मघवा धनवानिन्द्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त । स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् । हृतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३. १. ११. इति क्यङ् । अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः । अदुपदेशाच्चातोर्तोदात्तत्वे क्यङंताच्चातोर्तोदात्तत्वं । सायकं । पिञ् बंधने । सिनोतीति सायकः । एवम् । लिप्त्स्वरेणाबुदात्तत्वं । प्रथमजां । प्रथमं जायत इति प्रथमजाः । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्-नोरित्यात्वं ॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामाम्नायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्धामुषासं तादीन्ना शत्रुं न किल विविस्ते ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमऽजां । अहीनां । आत् । मायिनां । अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्यं । जनयन् । द्यां । उषसं । तादीन्ना । शत्रुं । न । किल । विविस्ते ॥ ४ ॥

उतापि च हे इन्द्र यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् हृतवानसि आत् तदन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबन्धिनीर्मायाः प्राभिनाः । प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनन्तरं सूर्यमुषस-मुषःकालं व्यामाकाशं च जनयन् उत्पाद्यन्नावरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे । तादीन्ना तदानीमावर-कांधकाराभावाच्छत्रुं धातकं वैरिणं न विविस्ते किल । त्वं न लज्जवाग्बलम् ॥ अहन् । हतेर्लङि हल्ङ्याभ्य इति सिलोपः । अडागम उदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः । मायिनां । मायाशब्दस्य ग्रीष्मादिषु पाठाद्वीक्षा-दिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. इति मत्वर्थीय इनिः । अमिनाः । मीञ् हिंसायां । क्रैयादिकः । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. इति ह्रस्वत्वं । तादीन्ना । तदानीमित्यस्य पृषोदरादित्वादर्णविपर्ययः । किल । निपातस्थेति दीर्घत्वं । विविस्ते । विट् लाभे । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति ॥

अहन्वृचं वृचतरं व्यसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्क्ंधांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृचं । वृचऽतरं । विऽअसं । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्क्ंधांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रो वज्रेण संपादितो यो महान्वधस्तेन वज्रेण वृचतरमतिशयेन लोकानामावरकमंधकाररूपं । यथा । वृचैरावरणीः सर्वाञ्छत्रुंसारति तं । वृचमेतन्नामकमसुरं व्यसं विगतांसं क्षिप्तबाह्वर्यया भवति तथाहन् । हृतवान् । अंसच्छेदे वृष्टांतः । कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्क्ंधांसीव । यथा वृचस्क्ंधा-श्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सत्यहिर्बुध्नः पृथिव्या उपर्युपपृक् सामीयेन संपुक्तः शयति । शयनं करोति । क्षिप्त-काष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः ॥ वृचतरं । वृत्तु वर्तने । स्फाचितंभीत्यादिना भावे रकप्रत्ययांतो वृचशब्दः । वृचेणाव-रणेन सर्वं तरतीति वृचतरः । तरतिः पचाद्यच् । परादिश्छंदसि बज्रबलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । तरपि तु व्यत्ययेन । व्यसं । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । वधेन । हनश्च वध इति भाविऽप । तत्संनिधौ धातोर्वधादेशः । स चांतोदात्तः । अत्यस्वाकारस्यातो लोप इति लोप उदात्तनि-वृत्तित्स्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं । विवृक्णा । ओग्रश्चु छेदने । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । ओहि-तश्च । पा० ८. २. ४५. इति परत्वाभिधानत्वं । ततो ब्रह्मभस्वेति पक्षे प्राप्ति निष्ठादेशः बलस्वरप्रत्ययेङ्गिधिषु

सिद्धो वक्तव्यः । पा० ८. २. ६. ७. । इति नखस्य सिद्धत्वेन ह्यपरत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुले तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव । पा० ८. २. १. । इति चोः कुरिति कुलं । शस्त्रकंदसि बज्रलमिति श्लोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । शयति । बज्रलं कंदसीति शपो लुगभावः । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्यपूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ ३६ ॥

अयो॒जेव॑ दु॒र्मद॑ आ हि जु॒ह्वे म॒हावी॑रं तु॒विबा॑धमृ॒जीषं॑ ।

नाता॑रीदस्य॒ समृ॑तिं व॒धानां॑ सं रु॒जानां॑ पिपिष॒ इंद्र॑श्चुः ॥ ६ ॥

अयो॒द्वाऽइ॒व । दुः॑मदः । आ । हि । जु॒ह्वे । म॒हाऽवी॑रं । तु॒विऽबा॑धं । अ॒र्जी॒षं ।

न । अ॒ता॒री॒त् । अ॒स्य । संऽसृ॑तिं । व॒धा॒नां । सं । रु॒जा॒नां । पि॒पि॒षे । इं॒द्र॑श्चुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृचोऽयोजेव योदुरहित इवेन्द्रमा जुह्वे हि । आहृतवान्खलु । कीदृशमिंद्रं । महावीरं गुणैर्महाम्भूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधं बहूनां बाधकं ऋजीषं शत्रूणांमपार्जकं । अस्त्रेदृशस्त्रेन्द्रस्य संबन्धिना ये शत्रुवधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदस्तारीतुं नाशकौत् । इंद्रश्चुरिद्रः शत्रुघातको यस्य वृचस्य तादृशो वृच इंद्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः सं पिपिषे । सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृचदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्वा इव । न विद्यते योद्वास्त्रेति बज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । समासांतविधेरनित्यत्वात् । परि० ८४. । नवृतस्य । पा० ५. ४. १५३. । इति कवभावः । जुह्वे । जुह्व् संधायां शब्दे च । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति संप्रसारणं । उवडादेशाभावस्कान्दसः । यद्वा । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां ऊभयोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा । परि० १०५. । लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा ह्याजुक्तां इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति सातये ऊवे वां । अस्त्रे० ६. ६०. १३. । इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं । अनेकाचत्वाभावात् । अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । महावीरं । महांश्चासी वीरस्य महावीरः । आहृतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तुविबाधं । बाधु विलोडने । तुवीन्मभूताम्बाधत इति तुविबाधः । पचाद्यच् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । समृतिं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रुजानाः । रुजो भंगे । रुजंति कूलानीति रुजाना नद्यः । रुजाना नद्यो भवंति रुजंति कूलानि । नि० ६. ४. । इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् । तुदादिभ्यः शः । नुमभावस्कान्दसः । अदुपदेशास्सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पिपिषे । पिषु संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इंद्रश्चुः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अ॒पाद॑ह॒स्तो अ॒पृत॑न्यदि॒न्द्रमा॑स्य॒ वज्र॑मधि॒ सानौ॑ जघान ।

वृ॒ष्णो व॒ध्निः प्र॒तिमा॑नं॒ बुभू॑षन्पु॒रु॒चा वृ॒चो अ॒शय॑ञ्चस्तः ॥ ७ ॥

अ॒पात् । अ॒ह॒स्तः । अ॒पृत॑न्यत् । इं॒द्रं । आ । अ॒स्य । व॒ज्रं । अ॒धि । सा॒नौ । ज॒घा॒न ।

वृ॒ष्णः । व॒ध्निः । प्र॒तिऽमा॑नं । बु॒भू॒षन् । पु॒रु॒ऽचा । वृ॒चः । अ॒श॒य॒त् । विऽअ॒स्तः ॥ ७ ॥

अपाद्वज्रेण च्छिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तो हस्तरहितो वृच इंद्रमुद्दिश्यापृतन्यत् । पृतनां युद्धमेच्छत् । वेषाधिक्येन बज्रधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृचस्य सानौ पर्यंतसानुसदृशे प्रौढस्त्रेऽध्युपरि वज्रमा जघान । इंद्र आभिमुखेन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टांतः । वध्निस्त्रिभुक्तः पुरुषो वृष्णो रेतःसिचनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृशं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । स वृचः पुरुषा बज्रज्वलयेषु व्यक्तो विविधं क्षिप्रस्ताडितः सन् अशयत् । भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बज्रव्रीहौ पादशब्दस्यांत्यलोपस्कान्दसः । अहस्तः । बज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । सुप आत्मनः क्वच् । क्वचध्वरपृतनस्येत्यंत्यलोपः । बुभूषन् । सनि ग्रहगुहोश्च । पा० ७.

२. १२. इतीदप्रतिषेधः । पुत्रा । देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वङ्गलं । पा० ५. ४. ५६. इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वङ्गलं कंदसीति शपो सुगभावः । व्यसः । असु वेपथ इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीदप्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

नृदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।

याश्चिर्वृचो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतः शीर्बभूव ॥ ८ ॥

नृदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति । यंति । आपः ।

याः । चित् । वृचः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतः । शीः । बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुयां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृचमापो जलान्यति यंति । अतिक्रम्य गच्छंति । तत्र वृष्टांतः । भिन्नं वङ्गधाभिन्नकूलं नदं न सिंधुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । कीदृश आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्तमारोह्यः । पुरा वृचे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृते तु वृचे निरोधरहिता आपो वृचशरीरमुल्लंघ्य प्रवहंति । तदा वृष्टिभागेन तु मनुष्यासुख्यंतीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । वृचो जीवन्तश्चायं महिना स्वकीयेन महिन्ना याश्चिवा एव मेघगता अपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् अहिर्वृचो मेघस्तासामपां पत्सुतः शीः पादस्याधः शयानो बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यन्निर्वृचस्याभिर्लघितत्वात्पादस्याधः शयनमुपपद्यते ॥ भिन्नं । रदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२. इति नत्वं । अमुया । मुपां मुलुगिति सप्तम्या याजादेशः । शयानं । शीः सार्वधातुके गुणः । पा० ७. ४. २१. धातोर्ङित्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह बीजजन्तानि प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शप्ति प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनित्यमागमशासनमिति वचनाभ्युगभावः । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पुजायां । इत्सर्वधातुभ्यः । उ० ४. ११७. इतीन्द्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । महिना महिन्ना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिच्चा । पा० ५. १. १२२. इतीमनिच्प्रत्ययः । टेरिति टिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽक्षोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरण तस्योदात्तत्वं । मकारलोपस्कांदसः । पत्सुतः शीः । पादस्याधः शेत इति पत्सुतः शीः । क्विच्चेति क्विप् । तसि पृथित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शस्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति श्ला दोषणीत्यत्रापि दोषज्ञादेशो भवति । का० ६. १. ६३. इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनस्कांदसः । यद्वा । पादशब्दस्य सप्तमीवङ्गवचने पदादेशे क्त इतराभ्योऽपि वृश्चंति । पा० ५. ३. १४. इति सप्तम्यर्थे तसिच् । सुगभावस्कांदसः ॥

नीचावया अभववृचपुचेंद्रो अस्या अव वधर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुच आसीद्वानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृचऽपुचा । इंद्रः । अस्याः । अव । वधः । जभार ।

उत्तरा । सूः । अधरः । पुचः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृचपुचा वृचः पुचो यस्या मातुः सेयं माता वृचपुचा नीचावया न्यगभावं प्राप्ता हताभवत् । पुचं प्रहाराद्रचितं पुचदेहस्योपरि तिरस्त्री पतितवतीत्यर्थः । तदानीमयमिंद्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृचस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं जभार । प्रहृतवान् । तदानीं सुमीतोत्तरोपरिस्थितासीत् । पुचस्त्वधोभागस्थित आसीत् । सा च दानुर्दानवी वृचमाता शये । मृता शयनं कृतवती । तत्र वृष्टांतः । धेनुर्लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न । यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् ॥ नीचावयाः । वेति खादतीति वयो बाहुः । श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः ।

सिद्धो वक्तव्यः । पा० ८. २. ६. ७. । इति गत्वस्य सिद्धत्वेन झल्यरत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुले तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव । पा० ८. २. १. । इति चोः कुरिति कुलं । श्रेष्कंदसि बह्वलमिति श्रेष्ठीपः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । शयते । बह्वलं कंदसीति शपो लुगभावः । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ ३६ ॥

अयोऽद्येव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषं ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिषे इंद्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोऽद्याऽइव । दुःमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरं । तुविऽबाधं । अृजीषं ।

न । अतारीत् । अस्य । संऽमृतिं । वधानां । सं । रुजानाः । पिपिषे । इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृचोऽयोऽद्येव योदुरहित इवेन्द्रमा जुह्वे हि । आहृतवान्खलु । कीदृशमिन्द्रं । महावीरं गुणैर्महाम्भूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधं बह्वनां बाधकं अृजीषं शत्रूनामपार्जकं । अस्यैवशस्त्रेन्द्रस्य संबंधिनो ये शत्रुवधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदसारीतुं नाशकौत् । इंद्रशत्रुरिन्द्रः शत्रुर्धातको यस्य वृचस्य तादृशो वृच इंद्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः सं पिपिषे । सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावुण्वतो वृचदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोऽद्या इव । न विद्यते योऽद्यास्येति बह्व्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । समासांतविधेरनित्यत्वात् । परि० ८४. । नवृतस्य । पा० ५. ४. १५३. । इति कबभावः । जुह्वे । क्तेच् स्याधायां शब्दे च । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति संप्रसारणं । उवडादेशाभावस्कान्दसः । यद्वा । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां ऊन्नुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । अच लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा । परि० १०५. । लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा ह्याजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति सातये ऊवे वां । अखे० ६. ६०. १३. । इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं । अनेकाचत्वाभावात् । अनेकाच इति हि तच्चागुवर्तते । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । महावीरं । महांश्चासी वीरस्य महावीरः । आन्वहतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तुविबाधं । बाधु विलोडने । तुवीन्मभूतान्बाधत इति तुविबाधः । पचायच्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । समृतिं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रुजानाः । रुजो भंगे । रुजंति कूलानीति रुजाना नद्यः । रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । नि० ६. ४. । इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् । तुदादिभ्यः शः । गुमभावस्कान्दसः । अदुपदेशास्सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पिपिषे । पिष्टु संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इंद्रशत्रुः । बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वध्निः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुचा वृचो अशययस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इंद्रं । आ । अस्य । वज्रं । अधि । सानौ । जघान् ।

वृष्णः । वध्निः । प्रतिऽमानं । बुभूषन् । पुरुऽचा । वृचः । अशययत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपाद्वज्रेण च्छिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तो हस्तरहितो वृच इंद्रमुद्दिष्टापृतन्यत् । पृतनां युद्धमेच्छत् । द्वेषाधिक्येन बह्वधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृचस्य सानौ पर्वतसामुसदृशे प्रौढस्त्रंधेऽध्वपरि वज्रमा जघान । इंद्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां वृष्टांतः । वध्निः स्त्रिंशत्पुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृशं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । स वृचः पुरुचा बह्वध्ववयवेषु व्यसो विविधं क्षिप्तस्ताडितः सन् अशययत् । भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बह्व्रीहौ पादशब्दस्याल्लोपस्कान्दसः । अहस्तः । बह्व्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । सुप आत्मनः क्यच् । कव्यध्वरपृतनस्येत्यल्लोपः । बुभूषन् । सनि यहगुहोश्च । पा० ७.

२. १२.। इतीदमितिषेधः । पुत्रा । देवमनुष्यपुत्रपुत्रमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वङ्गत्वं । पा० ५. ४. ५६.। इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वङ्गत्वं कंदसीति शपो लुगभावः । व्यसः । असु चेपण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीदमितिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

नृदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।

याश्चिर्वृचो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्वभूव ॥ ८ ॥

नृदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति । यंति । आपः ।

याः । चित् । वृचः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतः । शीः । वभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुयां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृचमापो जलान्यति यंति । अतिक्रम्य गच्छंति । तत्र दृष्टांतः । भिन्नं वङ्गधाभिन्नकूलं नदं न सिंधुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । कीदृश आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्तमारोह्यः । पुरा वृचे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवंति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते । मृते तु वृचे निरोधरहिता आपो वृचशरीरमुल्लंघ्य प्रवहंति । तदा वृष्टिबालेन तु मनुष्यास्तुष्यंतीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । वृचो जीवनदशायां महिना स्वकीयेन महिना याचिद्या एव मेघगता अपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् अहिर्वृचो मेघस्तासामपां पत्सुतःशीः पादस्थाधःशयानो वभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यन्निर्गुचस्याभिलषितत्वात्पादस्थाधःशयानमुपपद्यते ॥ भिन्नं । रदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२.। इति नत्वं । अमुया । मुपां मुलुगिति सप्तम्या याजादेशः । शयानं । शीङ्गः सार्वधातुके गुणः । पा० ७. ४. २१.। धातोर्ङित्वात्सार्वधातुकागुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह बीजजन्तानि प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शप्ति प्राप्ति व्यत्ययेन शः । अनित्यमागमशासनमिति वचनाल्लुगभावः । अदुपदेशात्सार्वधातुकागुदात्तत्वे विकरणस्वरं प्राप्ति व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पूजायां । इत्सर्वधातुभ्यः । उ० ४. ११७.। इतीत्यत्ययः । व्यत्ययेन विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । महिना महिना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । पा० ५. १. १२२.। इतीमनिच्प्रत्ययः । टेरिति टिलोपः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽक्षोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । मकारलोपश्चादंसः । पत्सुतःशीः । पादस्थाधः शेत इति पत्सुतःशीः । क्रिघेति क्रिप् । तसि पङ्क्तिर्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शस्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति श्ला दोषणीत्यत्रापि दोषनादेशो भवति । का० ६. १. ६३.। इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्चादंसः । यद्वा । पादशब्दस्य सप्तमीवङ्गवचने पदादेशे क्त इतराभ्योऽपि दृश्यंति । पा० ५. ३. १४.। इति सप्तम्यर्थे तसिच् । लुगभावश्चादंसः ॥

नीचावया अभववृचपुत्रेदो अस्या अव वधर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्वानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृचऽपुत्रा । इंद्रः । अस्याः । अव । वधः । जभार ।

उत्तरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृचपुत्रा वृचः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृचपुत्रा नीचावया न्यगभावं प्राप्ता हताभवत् । पुत्रं प्रहाराद्रपितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरस्त्री पतितवतीत्यर्थः । तदानीमयमिन्द्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृचस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं जभार । प्रहृतवान् । तदानीं सूर्यातोत्तरोपरिस्थितासीत् । पुत्रस्त्वधोभागस्थित आसीत् । सा च दानुर्दानवी वृचमाता शये । मृता शयनं कृतवती । तत्र दृष्टांतः । धेनुर्लोकप्रसिद्धा गीः सहवत्सा न । यथा वत्ससंहिता शयनं करोति तद्वत् ॥ नीचावयाः । वेति खादतीति वयो बाहुः । श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः ।

व्यची वयसी यस्याः सा नीचावयाः । व्यश्वाद्वादुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयैकवचनादेशः ।
अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । अचिच्छ्वेदस्वसर्वनामस्थानं । पा० ६. १. १७०. । इति तस्योदात्तत्वं ।
समासे लुगभावश्चादसः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । नीची निष्कृष्टी वयसी यस्याः सा । पूर्व-
पदस्व दीर्घश्चादसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । असुनि हन्तेर्वधादेशः । निच्वादाबुदात्तत्वं । जभार ।
ह्यहोभं इति भत्वं । सूः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते गर्भं विमुञ्चतीति सूमीता । क्लिप्तेति क्लिप् । दानुः ।
दो अवखंडने । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. । श्ये । लटि लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४१. । इति तलोपः ।
शीङः सार्वधातुक इति गुणेऽयादेशः ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।

वृचस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिंद्रशुः ॥ १० ॥

अतिष्ठन्तीनां । अनिवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये । निहितं । शरीरं ।

वृचस्य । निण्यं । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घं । तमः । आ । अशयत् । इंद्रशुः ॥ १० ॥

वृचस्य शरीरमापो वि चरन्ति । विशेषेणोपधाक्रम्य प्रवहन्ति । कीदृशं शरीरं । निण्यं निर्नामधेयं । अपु
मपत्वेन गूढत्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तं ।
कीदृशानां काष्ठानां । अतिष्ठन्तीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानामुपवेशनरहितानां । प्रवहणस्वभावत्वा-
देतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति । इंद्रशुचुर्वृचो जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ति सति दीर्घं तमो दीर्घं
निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत् । सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठन्तीनां । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अनिवेशनानां । निविशन्तिऽस्मिन्निति निवेशनं स्थानं । करणाधिकरणयोश्चैत्यधिकरणे ल्युट् । तद्रहितानां ।
बङ्गब्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । क्रांत्वा स्थिताः काष्ठाः । पुषोदरादि । निहितं । गतिरनंतर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अत्र यास्कः । अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः । शरीरं शृणातिः शस्त्रातिर्वा । वृचस्य निण्यं निर्णामं विचरन्ति विज्ञानं व्याप इति दीर्घं द्राघतेस्त्वसत्सो-
तेराशयदाशितेरिंद्रशुचिर्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिंद्रशुः । तत्को वृचो मेघ इति नैरुक्ता-
स्वाप्नोऽसुर इत्येतिहासिकाः । नि० २. १६. । इति ॥ ३७ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृचं जघन्वाँ अप तव्ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः ।

अपां । बिलं । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । वृचं । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृचः पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः । अत एवाहिगोपाः ।
अहिर्वृचो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छेदेन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टी-
क्रियते । आपो निरुद्धा अतिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले
स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां यद्विलं प्रवहणद्वारमपिहितं वृचेण निरुद्धमा-
सीत् तद्विलं प्रवहणद्वारं वृचं जघन्वान्मृतवानिंद्रोऽप ववार । अपवृतमकरोत् । वृचकृतमपां निरोधं परिह-
तवान् । अत्र यास्कः । दासपत्नीर्दासाधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना
गुप्ताः । अहिरयनादेत्यंतरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्हंसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव
गावः । पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनाद्वणिक् पण्यं नेनेति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति
विभर्तेर्वृचं जघ्रिवानपववार तद्वृचो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यद्वृणोत्तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते ।
यद्वर्तत तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । यद्वर्धत तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । नि० २. १७. । इति ॥

दासपत्नीः । दसु उपपद्ये । दासयतीति दासो वृत्तः । पचायच् । चित इत्यतोदात्तत्वं । दासः पतिर्यासां विभाषा सपूर्वस्व । पा० ४. १. ३४. । इति ङीप् । तत्संनियोगिनेकारस्य नकारः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । दासस्य पालयिष्यः । पत्न्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहिगोपाः । गुप् रक्षणे । गोपायतीति गोपाः । आयादय आर्धधातुके वा । पा० ३. १. ३१. । इत्यायप्रत्ययः । ततः क्तिप् । अतो लोपः । वेरपृक्तलोपा-
द्वलि लोपो बलीयानिति पूर्व यकारलोपः । पा० ६. १. ६६-६७. । न चाचः परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदांतद्विर्वचनेति प्रतिषेधात् । अहिगोपा यासां । पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः । रुधिर आवरणे । इषस्योर्धो
ऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति निष्ठातकारस्य धकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जघन्वान् ।
हृतेर्लिटः क्तमुः । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वं । क्रादिनियमप्राप्तस्तेषां
विभाषा गमहनेत्यादिना । पा० ७. २. ६८. । विकल्पविधानादभावः । संहितायां नकारस्य इत्वानुनासि-
कावृत्तौ ॥

अश्व्यो वारो अभवस्तदिंद्र सूके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अजय्यो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिंधून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इंद्र । सूके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमं । अवं । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिंधून् ॥ १२ ॥

सूके वज्रे । सूको वृत्त इति वज्रनामसु पठितत्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वायुधकुशल एकोऽद्वितीयो वृत्तो यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् तत्तदानीं त्वमश्व्यो वारोऽयसंबंधी वालोऽभवः । यथाश्वस्य वालोऽनायासेन मच्चिकादीन्निवारयति तद्वद्वज्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किंच गाः पणिनापहृता-
स्त्वमजयः । जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयः । जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः त्वष्टा हतपुत्र इत्य-
स्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति । स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् । तै० सं० २. ४. १२. १. । इति । सप्त सिंधून्
इमं मे गंगे । अश्व्ये १०. ७५. ५. । इत्यस्यामृच्यान्वाता गंगायाः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण
गंतुमवाहजः । त्यक्तवान् । वृत्तकृतं प्रवाहनरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्व्यः । अश्वे भवः । भवे कृदसीति
यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । वारयति दंशमशकानिति वारः । पचायच् । कपिलकादित्वाङ्गत्वविकल्पः
। म० ८. २. १८. । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । प्रत्यहन् । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तव-
तीति गतेरनुदात्तत्वं । अजयः । गा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्व तिङुत्तिङ् इति निघातो न भवति ।
समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । पा० १. १. १८. ५. । इति वचनात् । सर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति
तवेत्यत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्वातुनि च ।

इंद्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १३ ॥

न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिषेध । न । यां । मिहं । अकिरत् । ह्रादुनि । च ।

इंद्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघऽवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इंद्रं निषेधुं वृत्तो याव्युदादीन्नायया निर्मितवान् ते सर्वेऽथिनं निषेधुमशक्ताः । सोऽयमर्थोऽनेन
मन्वेणोच्यते । अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युन्न सिषेध । इंद्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां
वृष्टिमकिरत् वृत्तो विचित्रवान् सापि वृष्टिर्न सिषेध । ह्रादुनि चाशनिमपि यां वृत्तः प्रयुक्तवान् सापि न
सिषेध । इंद्रस्याहिश्चंद्रवृत्तावुभावपि यद्यदा युयुधाते युजं कृतवन्तौ । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति
पूर्वत्वान्वयः । उतापि च मघवा धनवानिंद्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि वृत्तनिर्मितानां मायानां सका-

शाद्धिं जिग्ये । विशेषेण जितवान् ॥ सिधेध । विधु गत्वा । मिह । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिद् वृष्टिः ।
 क्रिषेति क्रिप् । अकिरत् । कृ विक्षेपे । तुदादिभ्यः शः । ऋत इवातीरितीत्वं । अडागम उदात्तः । यदुत्तयो-
 गादनिघातः । युयुधाति । युध संप्रहारे । लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । सन्निटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. । इत्यभ्या-
 सादुत्तरस्य अकारस्य कृत्वं ॥

अहेर्यातारं कर्मपश्य इन्द्र हृदि यत्ने जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

नव च यन्वति च स्रवतीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारं । कं । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते । जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् ।

नव । च । यत् । नवति । च । स्रवतीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इन्द्र जघ्नुषो वृत्तं हतवतस्त्वव हृदि चित्ते यद्यदि भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात्
 तर्ह्येहर्वृत्तस्य यातारं हतारं कर्मपश्यः । त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषांतरस्याभावात्मा भूतव
 भयमित्यर्थः । यद्यस्मात्कारणात्त्वं नव च नवति च स्रवतीरेकीनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि
 तच्चत्वन्यदकान्यतरः । तीर्णवानसि । तच्च दृष्टांतः । श्येनो न । श्येननामको बलवान्पक्षीव दूरगमनात्तव
 भयमासीदिति गम्यते । तद्वयं मा भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातं । इन्द्रो वै वृत्तं हत्वा
 नासृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत् । ऐ० ब्रा० ३. १५. । इति । तैत्तिरीयाश्चामनन्ति । इन्द्रो वृत्तं हत्वा
 परां परावतमगच्छदपराधमिति मन्यमानः । तै० ब्रा० १. ६. ७. ४. । इति ॥ हृदि । पङ्क्तिरित्यादिना हृदयशब्दस्य
 हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्चादात्तत्वं । जघ्नुषः । हन्तेर्लिटः क्तसुः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति
 संप्रसारणपरपूर्वत्वे । शासिषसिधसीनां चेति षत्वं । न च षत्वतुकोरसिद्धः । पा० ६. १. ८६. । इत्येकादेशस्या-
 सिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं संप्रसारणकौटुसु प्रतिषेधो वक्तव्यः । का० ६. १. ८६. १. । इत्यसिद्धवद्भा-
 वस्य प्रतिषिद्धत्वात् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । न चासिद्धवद्वा भादिति संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः ।
 भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने उपधालोपसु वसाविति भिन्नाश्रयत्वं । स्रवतीः । सु गती ।
 शप्श्रनोर्निधत्वं । पा० ७. १. ८९. । इति नुमागमः । शपः पित्वादनृदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वाधातुक्स्वरेणावु-
 दात्तत्वं । अतरः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥ १५ ॥

इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृंगिणः । वज्रबाहुः ।

सः । इत् । ऊं इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनां । अरान् । न । नेमिः । परि । ता ।

बभूव ॥ १५ ॥

वज्रबाहुर्इन्द्रः शची हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्यावसितस्त्रैकैव स्थितस्य स्थाव-
 रस्य शमस्य शांतस्य शृंगराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृंगिणः शृंगोपेतस्योयस्य महिषवली-
 वर्दादेश राजाभूत् । सेदु स एवेन्द्रश्चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति । निवसति । ता तानि पूर्वोक्ताणि
 जंगमादीनि सर्वाणि परि बभूव । व्याप्तवान् । तच्च दृष्टांतः । अरान्न नेमिः । यथा रथचक्रस्य परितो
 वर्तमाना नेमिररात्राभौ कीलिताम्काष्ठविशेषान्याप्नोति तद्वत् ॥ यातः । या प्रापणे । याति गच्छतीति
 यात् । लटः शतृ । सावेकाच इति विभक्तेश्चादात्तत्वं । सः । सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः । ता ।
 शैर्लक्ष्मिदसि बज्रलमिति शैर्लोपः । बभूव । भवतेर्लिटो णलि भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. । इत्यभ्यासस्यात्वं । कृता-
 कृतप्रसंगितया युगागमस्य नित्यत्वाद्वृद्धेः पूर्वं युगागमः । यद्वा । इधिमवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिटः

किन्त्वादुष्टभावः । न चासिद्धवद्वा भादिति तस्यासिद्धत्वादुवडादेशः शङ्कनीयः । वृग्युटावुवङ्गणोः सिद्धी भवतः । पा० ६. ४. २२. १४. । इति तस्य सिद्धत्वात् । तिङ्गुतिङ् इति निघातः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्य गुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपासनाय्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेस्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । त्वमपि प्रथम इति सप्तमानुवाके पंच सूक्तानि । तत्रैतायामेति तृतीयं सूक्तं पंचदशर्चं । ऋषिसान्यस्यादिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यसूप ऋषिः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । विष्टुप कंदः । एतेत्यनुक्रमणिका ॥ गोसववीवधयोर्निष्केवत्य एतायामेति सूक्तं विनियुक्तं । तथा च सूचितमतिमूर्तिना यज्यमाण इति खंडे । गोसववीवधौ पशुकाम इन्द्र सोममेतायामेति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. । इति ॥

एतायामोप गव्यंत इन्द्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत् । अयाम् । उप । गव्यंतः । इन्द्रं । अस्माकं । सु । प्रमतिं । ववृधाति ।

अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवां । केतं । परं । आवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवा गव्यंतः पणिनामकेनासुरेणापहता अस्मदीया गाः प्राप्तमिच्छन्तो यूयमेत । आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयमिन्द्रं गवानयनश्चममुपायाम । प्राप्तवाम । स चेंद्रोऽनामृणो हिंसकरहितः सप्तस्माकं देवानां प्रमतिं गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं सु ववृधाति । सुष्ठु वर्धयति । आद-
नंतरं स इन्द्रोऽस्य रायो धनस्य गवां गोरूपस्य संबंधि परं केतमुत्कृष्टं ज्ञानं नोऽस्माकं कुविदावर्जते । अधिकं प्रापयति ॥ इत् । इण् गतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । अयाम् । एतेर्लोडुत्तमबहुवचन आडुत्तमस्य पिष्टेत्वाडा-
गमः । पिष्टव्वावात्सार्वधातुकलक्षणे गुणेऽयादेशः । न चेणो यण् । पा० ६. ४. ८१. । इति यणादेशः । मध्येऽप-
वादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्ते । परि० ६०. । इति वचनात्तस्येयडादेशापवादत्वात् । अतः परत्वावृणोः यणादेशो वाध्यते । पिष्टव्वावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाबुदात्तत्वं । गव्यंतः । गा आत्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः
क्यजिति गोशब्दात्कर्मणः क्वच् । वांतो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. । इत्यवादेशः । प्रत्ययांताद्वातोर्लटः शतृ ।
तस्यादुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रमतिं । मन्यतेः क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः ।
तादी चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ववृधाति । वृधु वृद्धौ । लेट्याडागमः । बहुलं कंदसीति शपः झुः । संहिता-
यामभ्यासस्य दीर्घश्छांदसः । अनामृणः । मृणं हिंसायां । मृणंति हिंसन्तीति मृणाः । इगुपधलक्षणाः कः । न
संख्यामृणा अस्तेति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अस्य रायः । ऊडिदमित्युभयच विभक्तेषदा-
त्तत्वं । गवां । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । केतं । कित ज्ञाने ।
घञंत आबुदात्तः । आवर्जते । वृद्धौ वर्जने । अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ति बहुलं कंदसीति तदभावः । शपः
पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । कुविद्योगा-
न्निपतैर्यद्यद्विदित्वादिना निघातप्रतिषेधः ॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टं न श्येनो वसतिं पतामि ।

इंद्रं नमस्यन्नुपमेभिरैकैः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहं । धन॒ऽदां । अ॒प्रति॒ऽइतं । जुष्टं । न । श्येनः । वस॒तिं । प॒तामि ।

इंद्रं । न॒म॒स्यन् । उ॒प॒ऽमेभिः । अ॒कैः । यः । स्तोतृ॒ऽभ्यः । ह॒व्यः । अ॒स्ति । यामन् ॥ २ ॥

य इंद्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थं यामन् तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे हव्योऽस्ति तैरा-
ह्मातव्यो भवति तमिन्द्रमहमनुष्ठातोपेत्यतामि । उपाप्नोम्येव । किं कुर्वन् । उपमेभिरुपमानस्थानीयैरुत्तमैरैकैः
स्तोत्रैः सह नमस्यन् पूजयन् । कीदृशमिन्द्रं । धनदां धनप्रदं अप्रतीतमप्रतिगतं । बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः ।
इन्द्रप्राप्ती दृष्टांतः । जुष्टं पूर्वं सेवितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनो न । यथा श्येनना-
मको वेगवान्पक्षी स्वकीयस्थानं प्रत्यादरेण धावति तद्वदहमिन्द्रं त्वरया प्राप्नोमि ॥ धनदां । धनं ददातीति
धनदाः । आतो मन्निन्नित्यादिना विच् । अप्रतीतं । शत्रुभिर्न प्रतिगतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुष्टं ।
जुषी प्रीतिसेवनयोः । श्रौदितो निष्ठायां । पा० ७. २. १४. इतीट्प्रतिषेधः । नित्यं मंचे । पा० ६. १. २१०. ।
इत्याद्युदात्तत्वं । पतामि । निष्ठाडागमः । नमस्यन् । नमसशब्दात्पूजार्थं नमोवरिवः । पा० ३. १. १९८. इति
क्वच् । प्रत्ययस्वरः । अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तस्यैकादेशस्वरैणोदात्तत्वं । उपमीयंत एभिरित्युपमाः ।
माङ् माने । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. इति कः । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । छदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यः । छेत्रो बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । अचो यदिति यत् । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैव
। पा० ६. १. ८०. इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । मनिनो नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
मुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि ।

चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिभूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्व॑ऽसेनः । इ॒षु॒ऽधीन् । अ॒स॒क्तः । सं । अ॒र्यः । गाः । अ॒ज॒ति॒ । यस्य॑ । व॒ष्टि॑ ।

चो॒ष्कूय॑माणः । इ॒न्द्र॒ । भू॒रि॒ । वा॒मं । मा । प॒णिः । भूः । अ॒स्मत् । अ॒धि॑ । प्र॒ऽवृ॒द्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्त इषुधीन्वाणानामाधारभूतान्निर्घगाव्यसक्त । नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान् ।
अर्यः स्वामिरूप इन्द्रो यस्य देवस्य वष्टि अमुरेणापहता गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ता गाः
समजति । सम्यक् प्रापयति । हे प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धयुक्तेन्द्र भूरि वामं प्रभूतं गोरूपं धनं चोष्कूयमाणोऽस्मभ्यं
प्रयच्छन् अस्मदध्यस्मासु पणिर्मा भूः । व्यवहारी मा भूयाः । गवां मूल्यं मा याचस्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः । इनेन
सह वर्तत इति सेना । वोपसर्जनस्येति सभावः । सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते । का० ६. १. १९१. इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपि । पा० ६. १
१९१. इति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन् । इषव एषु धीयंत इतीषुधयः । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. ।
इति किप्रत्ययः । संहितायां दीर्घादटीत्यादिना नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८. ३. २. ।
इति पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । असक्त । षच समवाये । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्वर्योः
। पा० ३. १. १०३. इति यत्प्रत्ययांतो निपातितः । अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् । फि० १. १८. इत्यंतोदात्तत्वं ।
अजति । अज गतिषेपणयोः । वष्टि । वशं कांती । अदादित्वाच्छपो लुक् । वश्यादिष्वेष्टुत्वं । चोष्कूयमाणः ।
कुञ् आप्रवणे । धातोरिकाच इति यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. ।
इति ककारः शिथ्यते । सकारो लुप्यते । कुहोसुरिति चुले गुणो यङ्लुकोरिति गुणः । मुषामादित्वात् षत्वं ।
यङंताकटः शानच् । अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः । गातिस्थिति सिचो लुक् ॥

वधीर्हि दस्युं धनिनं घनेनैकश्चरन्नुपशकेभिरिन्द्र ।

धनोरधि विषुणक्ते व्यायन्त्यज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युं । धनिनं । घनेन । एकः । चरन् । उपऽशकेभिः । इन्द्र ।

धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रऽइति । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र धनिनं बद्धधनेपितं दस्युं चोरं वृचं घनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि । त्वं हतवाक्खलु । धनित्वं वाज-
सनेयिनोऽपि स्पष्टमामनन्ति । वृचस्यातः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि चासन्निति । उपशकेभिः
समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितो भूत्विकश्चरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः समीपे
वर्तते तथापि ते प्रोत्साहयन्त्येव न तु वृचं प्रहरन्ति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव । तथा च ब्राह्मणे समाम्नातं ।
मरुतो हेनं नाजङ्गः प्रहर भगवो वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्त । ऐ० ब्रा० ३. २०. इति । धनो-
रधि इन्द्रसंबन्धिनी धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक् सर्वतस्ते वृचानुचरा व्यायन् ।
विविधमागच्छन् । आगत्य चायज्वानो यज्वविरोधिनः संतः सनका एतन्नामका वृचानुचराः प्रेतिमीयुः ।
मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः । हन हिंसागत्योः । लुडि च । पा० २. ४. ४३. इति वधादेशः । स चादन्तः । तस्यातो
लोप इति लोपे सति स्थानिवद्भावादतो हलादेः । पा० ७. २. ७. इति वृद्धभावः । इट ईटि । पा० ८. २.
२८. इति सिचो लोपः । आगमानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वं । घनेनैकः । ईषा अक्षादिषु क्कंदसि
प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यं । पा० ६. १. १२७. २. इति संहितायां प्रकृतिभावः । अनुनासिकस्कांदसः । उपश-
केभिः । उपशक्तं कुर्वतीत्युपशकाः । शक् शक्ती । अस्माद्धितुमस्यंतात्पचाद्यच् । थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । विषुणक् । विषुपूर्वात्तशः संपदादिलक्षणः क्तिप् । नशेवा । पा० ८. २. ६३. इति कुलं । यद्वा । विषुपु-
र्वसांचतेर्नुडागमः । सनका इत्यमुराणां नाम । षणु दाने । सन्वन्ति ददतीति सना दातारः । पचाद्यच् । सना-
न्कार्यति शब्दयतीति सनकाः । आतोऽनुपसर्गे कः । आतो लोप इटि चेत्काकारलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । प्रेति । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ईयुः । एतेरुसिपरत्वादिणो यस्मिन्ति यणादेशे द्विर्वचने
ऽचोति स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचनं । दीर्घ इणः किति । पा० ७. ४. ६९. इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यहिवो हरिवः स्थातरुय निरव्रताँ अंधमो रोदस्योः ॥ ५ ॥

परां । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वभिः । स्पर्धमानाः ।

प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । निः । अव्रतान् । अंधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते वृचानुचराः शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि परा चित् पराङ्मुखान्येव कृत्वा ववृजुः । गतवन्तः ।
कीदृशास्ते । अयज्वानः स्वयं यागरहिताः प्रत्युत यज्वभिर्यागानुशातुभिः सह स्पर्धमानाः । हे हरिवो हरिना-
मकाश्चयुक्त स्थातः स्थितियुक्त युद्धे पलायनरहित उग्र शीर्ययुक्तेन्द्र यद्यदा दिवोऽंतरिक्षाद्गोदस्योर्वावा-
पुथियोः सकाशाच्चान्नतान्नतरहितान्वृचानुचरान्निष्प्राधमो निःशेषेण धमनं कृतवानसि । तदानीं त्वदीयमु-
खवायुना नृन्नाः संतो ववृजुरिति पूर्वचान्वयः ॥ शीर्षा । श्रेष्कंदसि बद्धलमिति शैलीपः । ववृजुः । वृजी वर्जने ।
असंयोगाक्षिप् कित् । पा० १. २. ५. इति कित्वाङ्गणभावः । अयज्वानः । यजतेः सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३.
२. १०३. इति भूते ङ्निप्पत्यस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणानुदात्तत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्यदात्तत्वं । हरिवः । हरी अस्य स इति हरिवान् । कंदसीर इति
मनुषो वत् । संनुडौ मनुवसोरिति वत् । अव्रतान् । बद्धव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । दीर्घाद-
टीति संहितायां नकारस्य वत् । आतोऽटि नित्यमिति सामुनासिक आकारः । अंधमः । ध्मा शब्दापिसंयो-
गयोः । लङि सिपि शपि पाघ्रेत्यादिना धमादेशः ॥ ॥ १ ॥

अयुयुत्सन्नवद्यस्य सेनामयातयंत क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्भिर्निद्राक्षितयंत आयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अन्नवद्यस्य । सेना । अयातयंत । क्षितयः । नवऽग्वाः ।

वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः । इन्द्रात् । चितयंतः । आयन् ॥ ६ ॥

अन्नवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्त्रिंशस्य सेनां प्रत्यययुत्सन् । वृषस्यानुचरा योद्धुमैच्छन् । तदानीं नवग्वा नव-
नीयगतयः क्षीतव्यचरिषाः । यद्वा । अंगिरसां सप्तमासीनामां मध्ये ये नवभिर्मोक्षैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां
नवग्वा इति संज्ञा । नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं । अश्वे० ५. २९. १२ । इत्यादिषु तथाभिहितत्वात् । क्षितयो
मनुष्या अंगिरःप्रभृतयः । क्षितयः कष्टय इति तन्नामसु पाठात् । अयातयंत । युद्धार्थमिन्द्रं नानाविधमैवैः
प्रोत्साहितवतः । इन्द्रे योद्धुं गते सति निरष्टास्तेनेन्द्रेण निराकृता वृषानुचराक्षितयंतः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयंत
इन्द्रादिन्द्रस्य सकाशात्प्रवद्भिः प्रवद्भिः पालयितुं मुशकैर्मर्गैरायन् । दूरे गतवतः । तत्र वृष्टांतः । वृषायुधो
वृषेण सेचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वतो वध्रयो न नपुंसका इव । निसर्गपंडो वध्रिसेत्यादिस्मृतिषु
प्रयोगात् । ते यथा प्रवलेन दूरे निराकृता भवन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । युद्धं संप्रहरे । सनि हन्तास्य । पा० १.
२. १० । इति सनः कित्वाङ्गुणाभावः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २. १० । इतीदृशप्रतिषेधः । व्यत्ययेन
परस्त्रीपदं । सेना । इनेन सह वर्तत इति सेना बोपसर्जनस्थेति सहशब्दस्य सभावः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । अयातयंत । यती प्रयत्ने । हेतुमति चेति णिच् । क्षितयः । क्षि निवासगत्योः । क्षियंति गच्छंतीति
क्षितयो मनुष्याः । क्तिच्क्षौ च संज्ञायामिति क्तिच् । नवग्वाः । नवभिर्मोक्षैर्गच्छंतीति नवग्वाः । गमेरौणा-
दिको ड्वप्रत्ययः । यद्वा । क्षिपि गमः क्षौ । पा० ६. ४. ४० । इत्यनुनासिकलोप उ च गमादीनामिति वक्तव्यं
। पा० ६. ४. ४०. २ । इत्यकारस्य ऊकारः । जस्योः सुपि । पा० ६. ४. ८३ । इति यणादेशः । दीर्घश्छांदसः ।
वृषायुधः । क्षिप्तेति क्षिप् । क्षिप्तेत्यच सोपपदभ्यो निष्पपदभ्यः । का० ३. २. ७६ । इत्युक्तत्वाच्च सोपपदभ्यः
क्षिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घः । निरष्टाः । अश्व व्याप्नो । भावे निष्ठा । यस्य
विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । वृषादिना षत्वे ण्वत् । निसा च बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । निरस्ता इत्यच
सकारस्य षत्वं छांदसं । तदानीमस्मा इत्येतत्कर्मणि निष्ठेति गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रवद्भिः ।
वन् षण् संभक्तौ । अस्मात्पूर्वात् क्षिप् । गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १ । इत्यनुनासिकलोपः ।
ततस्तुक् । छडुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चितयंतः । चितौ संज्ञाने । अस्माद्यंतास्तटः शतु । शप् । अनित्यमागमशा-
सनमिति वचनाल्लघूपधगुणाभावः ॥

त्वमेतानुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारे ।

अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वं । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र । पारे ।

अव । अदहः । दिवः । आ । दस्यु । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः । शंस । आवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं रुदतो रोदनं कुर्वतो जक्षतो भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्चेतान् द्विविधानपि वृषानुचरान्नजसः
पारेऽंतरिक्षस्य परभागे । रजःशब्दोऽंतरिक्षवाची लोका रजांस्युच्यते । नि० ४. १९ । इत्युक्तत्वात् । अयोधयः ।
युद्धमकरोः । युद्धेन मारितवानित्यर्थः । दस्युमुपचयितारं वृचं दिव आ सुलोकादानीयोक्षीत्कर्षणावादहः ।
दग्धवानसि । वृचं सपरिवारं विनाश्च तत ऊर्ध्वं सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य
शंसं स्तुतिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ रुदतः । रुदिर् अश्रुविमोचने । लटः शतु । अदादित्याच्छपो लुक् ।
प्रत्ययस्वरणांतीदात्तत्वं । शतुरनुम इति शस उदात्तत्वं । जक्षतः । जष भक्षहसनयोः । पूर्ववच्छपो लुक् ।
जक्षित्यादयः षट् । पा० ६. १. ६ । इत्यभ्यस्तसंज्ञा । अतोऽभ्यस्तानामादिरित्यानुदात्तत्वं । सुन्वतः । सुनोतिः

शतरि स्वादिभ्यः सुः । ऋमुवोरित्वादिना यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदान्तत्वं । सुवतः । पुञ् सुती ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । उवडादेशः । पूर्ववत्स्वरः ॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभमानाः ।

न हिन्वानासस्तिरुस्त इन्द्रं परि स्पशो अदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहं । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभमानाः ।

न । हिन्वानासः । तिऽतिरुः । ते । इन्द्रं । परि । स्पशः । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

ये वृत्रानुचराः पृथिव्या भूमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं चक्राणासः कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्ययुक्तेन मणिना कण्ठवाह्यादितेन मण्याभामरणेन शुभमानाः शोभमाना हिन्वानासो वर्धमानाः संतो वर्तते ते तथाविधा वृत्रानुचरा इन्द्रं युवायोयंतं न तितिष्ठः । जेतुं न समर्था आसन् । तदानीं स इन्द्रः स्वशो बाधकान्वृत्रानुचरान् सूर्येणादित्येन पर्यदधात् । परिहितान् व्यवहितानकरोत् । तथा च ब्राह्मणं । आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्वांस्वपहंतीति ॥ चक्राणासः । करोतेऽच्छदसि लिङ्गिति वर्तमाने लिटः कानच् । ततोऽमुक् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । परीणहं । परिणहन् परीणत् । परिपूर्वात्तद्व्यतिर्भावे क्तिपि नहिनुतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्तेश्चदान्तत्वं । हिन्वानासः । हि गतौ वृद्धौ च । ताच्छीलिकश्चानम् । तितिष्ठः । तिरतिर्गत्यर्थः ॥

परि यदिदं रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीं ।

अमन्यमानाँ अभि मन्यमानैर्निब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना । विश्वतः । सीं ।

अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः । ब्रह्मभिः । अधमः । दस्युं । इन्द्र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र यद्यदा रोदसी उभे दुलोकभूलोकावुभौ महिना त्वदीयेन महिम्ना विश्वतः सीं सर्वतः परिगृह्य पर्यवुभोजीः परितो भुक्तवानसि तदानीं त्वममन्यमानान् मंचार्थमनुध्यातुमशक्तानपि केवलपाठकान्यजमानानभि मन्यमानैरस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया इत्यभिमानं कुर्वन्निब्रह्मभिर्मंचैर्दस्युं चोरं वृत्रादिरूपमसुरं निरधमः । निःसारितवानसि । धमतिर्गतिकर्मा । नि० ६. २. इति यास्कः ॥ अबुभोजीः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लङ्गि सिपि वज्रलं कंदसि । पा० २. ४. ७६. इति विकरणस्य सुः । वज्रलं कंदसि । पा० ७. ३. ९७. । इतीडागमः । अदुदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । महिना । महिम्ना । महच्छब्दात्पृथ्वादिनक्षणो भावे इमनिच् । टेरिति टिलोपः । तुतौथैकवचनेऽङ्गोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं । मलोपश्छांदसः । अमन्यमानान् । मन्यते जानंतीति मन्यमानाः । मन ज्ञाने । दिवादिभ्यः श्यन् । श्यमो नित्वादाद्युदात्तत्वं । समसि अथपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायां रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

न ये दिवः पृथिव्या अंतमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्रं इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गा अदुक्षत् ॥ १० ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अंतं । आपुः । न । मायाभिः । धनऽदां । परिऽअभूवन् ।

युजं । वज्रं । वृषभः । चक्रं । इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अदुक्षत् ॥ १० ॥

ये जलविशेषा दिवो बुल्लोकात्पृथिव्या अंतं भूमेः स्थानं नापुर्न प्राप्ताः । मेघरूपमापन्नेन वृत्रेण निबद्धत्वात् । अत एव भूमिप्राप्त्यभावाज्जनदां धनप्रदां भूमिं मायाभिः सख्योपकारादिभिः कर्मभिर्न पर्यभूवन् ।

परितो न व्याप्ताः । जलपानसस्याभिवृद्धायुपकारं न चकुरित्यर्थः । तदानीमयमिन्द्रो मेघमेदनाय वज्रं युजं स्वहस्तयुक्तं चक्रे । ततो ज्योतिषा द्योतमानेन वज्रेण तमसं अंधकाररूपान्मेघान्ना गमनशीलान्युदकानि निरधुक्षत् । निःशेषेण दुग्धवान् । मेघं भित्त्वा जलं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति षष्ठा उदात्तत्वं । आपुः । आपू व्याप्ती । लिख्यसि रूपं । यदुत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् । अत्रापि यच्छब्दस्यानुषंगान्निघाताभावः । युजं । युजिर् योगे । अतिगित्यादिना क्तिन् । अनित्यमागमशासनमिति वचनात्तुमभावः । अधुक्षत् । दुह प्रपूरणे । लुङि शल इगुपधादनिटः क्तः । पा० ३. १. ४५. । इति च्चिः क्सादेशः । दादेर्धातोर्घः । पा० ८. २. ३२. । इति घत्वं । एकाचो वश इत्यादिना । पा० ८. ३. ३७. । भग्भावः । संहितायां भग्भावाम्ब-
वच्छांदसः ॥ ॥ २ ॥

अनु स्वधामंक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानां ।

सध्रीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्नभि द्यून् ॥ ११ ॥

अनु । स्वधां । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानां ।

सध्रीचीनेन । मनसा । तं । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपो जलान्यस्त्रिंशस्य स्वधामन्नं ब्रीह्यादिरूपमनुलब्ध्याचरन् । मेघावृष्टा अभवन् । तदानीमयं वृजो नाव्यानां नावा तरणयोग्यानां बह्वीनामपां मध्ये आ समंतादवर्धत । वृद्धिं प्राप्नोति । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममारं किंत्वभिवृद्ध एव । तदानीमिन्द्रः सध्रीचीनेन सहगच्छता मनसा युक्तं तं वृचमोजिष्ठेनातिबलयुक्तेन हन्मना हननसाधनेन वज्रेणाभि द्यून् कतिचिद्विवसानभिलक्ष्याहन् । तेषु दिवसेषु हतवान् । जलमध्ये पतितस्यापि वृचस्य मनो यत्रेन्द्रस्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिज्ञाय स हतवानित्यर्थः ॥ अचरन् । चर संचलने । नाव्यानां । नावा तार्याणां । नौवयोधमेत्यादिना । पा० ४. ४. ९१. । यत् । वांतो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. । इत्यावादेशः । अनाव इति पर्युदासात् । पा० ६. १. २१३. । तिप्स्वरितमिति प्रत्ययस्वरितत्वं । सध्रीचीनेन । सहांचतीति सध्यङ् । सहस्य सधिः । पा० ६. ३. ९५. । इति सध्यादेशः । विभाषांचिरदिकिस्त्रयां । पा० ५. ४. ८. । इति स्वार्थे खप्रत्ययः । तस्यायन्तित्यादिना ईनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खादेशस्योपदेशवद्वचनादीकार उदात्तः । ओजिष्ठेन । ओजोऽस्यास्तीत्योजस्वी । अस्त्रायामेधेति विनिः । तत आतिशायनिक इष्टम् । विन्मत्तोलुंगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । हन्मना । हन्त्यतेऽनेनेति हन्म । अन्यभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियहणात्करणेऽपि मनिन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । तृतीयैकवचनं ऽलोपे प्राप्ति न संयोगाद्वमंतात् । पा० ६. ४. १३७. । इति प्रतिषेधः ॥

न्याविध्यदिलीविशस्य दृह्णा वि शृंगिणमभिनच्छुणमिन्द्रः ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युं ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीविशस्य । दृह्णा । वि । शृंगिणं । अभिनत् । शुणं । इन्द्रः ।

यावत् । तरः । मघऽवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुं । अवधीः । पृतन्युं ॥ १२ ॥

इलीविशस्य इलाया भूमेर्विले शयानस्य वृचस्य संबन्धीनि । इलाविलशयस्येति यास्कः । नि० ६. १९. । दृह्णा दृंहितान्यसुरेण निरुद्धानि प्रभूतान्युदकानीन्द्रो न्याविध्यत् । नितरां विद्ववान् । यद्वा । दृह्णानि प्रवृजानि सैन्यानि नितरां विद्ववान् । तत ऊर्ध्वं शृंगिणं गोमहिषादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतं शुणं जगतः शोषकं वृचं व्यभिनत् । विविधं ताडितवान् । हे मघवन् धनयुक्तेन्द्र तव यावत्तरो यावान्विगोऽस्ति यावदोजो यावद्वज्रमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं पृतन्युं पृतनां युद्धमिच्छंतं शत्रुं वृचं वज्रेणावधीः । हतवानसि ॥ अविध्यत् । व्यध ताडने । शनि ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । तिङ्ङुतिङ् इति निघात उदात्तस्वरितयोर्यण इति संहितायामाङगमस्य स्वरितत्वं । इलीविशस्य । पुषोदरादिखादभिमतस्वरितसिद्धिः । दृह्णा । दृहेर्निघायां दृढः स्थूलव-

लघोः । पा० ७. २. २०. । इति निपात्यते । शिखंडसि वज्रलमिति शिखोपः । अभिगत । भिदिर् विदारणे । लङि हधादिभ्यः अम् । इतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याब्ध्य इति तिषोपः । शुष्णं । शुष शोषणे । शोषयतीति शुष्णः । तुषितुषिरसिभ्यः क्तिञ्च । उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं । अवधीः । लुङि चेति हतेर्वधादेशः । पृतन्युं । पृतनाशब्दात्क्वचि क्यध्वरपृतनस्येत्वंत्यलोपः । क्वाच्छंदसीत्पुप्रत्ययः ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शचून्वि तिग्मेन वृषभेण पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणामृजवृचमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शचून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् ।

सं । वज्रेण । अमृजत् । वृचं । इन्द्रः । प्र । स्वां । मतिं । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अखेन्द्रस्य सिध्मः साधको वज्रः शचूनभि इन्द्रवैरिणोऽभिलक्ष्याजिगात् । गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा । गति जिगातीति गतिकर्मसु पाठात् । स चेंद्रस्तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठिनायुधिना तेन वज्रेण पुरो वृचस्य पुराणि अभेत् । विविधं भिन्नवान् । ततः स इन्द्रो वज्रेण स्वकीयेन वृचं समसृजत् । संयोजितवान् । संयोज्य च शाशदानो वृचं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षोपेतां बुद्धिं प्रातिरत् । प्रकर्षेण वर्धितवान् ॥ सिध्मः । धिधु संराट् । अस्मादीणादिको मक् । कित्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । अजिगात् । गा स्तुतौ । अत्र तु गत्यर्थः । जुहोत्यादिवात् झुः । द्विर्भवे वज्रत्वं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । तिग्मेन । युजिरुचितिजां कुञ्च । उ० १. १४५. । इति मक् । कुत्वं । वृषभेण । ऋषिवृषिभ्यां कित् । उ० ३. १२३. । इत्यनेनाभच् । अभेत् । भिदिर् विदारणे । अभि प्राप्ति व्यत्ययेन शप् । तस्य वज्रत्वं कंदसीति लुक् । लघूपधगुणे हल्ङ्याब्ध्य इति लोपः । यद्वा । लुङि त्रिर्लुक् । अतिरत् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । यद्वा । तरतेर्व्यत्ययेन शः । ऋत इडातोरितीत्वं । शाशदानः । शद्रू शातने । अस्माद्यडंताच्छानच् । तस्य च्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपी । सार्वधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं ॥

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकप्रावो युध्यंतं वृषभं दशद्युं ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत् द्यामुच्चैत्रेयो नृषाह्याय तस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यंतं । वृषभं । दशऽद्युं ।

शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत् । द्यां । उत् । श्वेित्रेयः । नृऽसह्याय । तस्थौ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकमृषिमावः । रक्षितवानसि । यस्मिन्कुत्से चाकन् स्तुतिं कामयमानो वर्तसे । तं कुत्समिति पूर्वचान्वयः । तथा दशवृत्तमेतन्नामकं दशसु दिक्षु दीप्यमानमृषिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कीदृशं । युध्यंतं स्वकीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं वृषभं गुरोः श्रेष्ठं । शफच्युतस्त्वदीयाश्चस्य शफात्पतितो रेणुर्धूलिर्वा बल्लोक्त नक्षत । प्राप्नोति । श्वेित्रेयः श्वित्राख्याया योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाज्जले मपः सन् त्वदनुग्रहात्तृप्तसह्याय नृभिः पुरुषैः सोढव्यायोक्तस्थी । जलादुत्थितवान् ॥ चाकन् । चक तृप्ता । अस्मात्प्रत्ययान्ताच्छतु । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात्तिलोपः शब्दभावस्य । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । यद्वा । कम कांतावित्यस्माद्यङ्लुगंताल्लङि सिष्यभ्यासस्य नुमभावश्छांदसः । दीर्घोऽङित इति दीर्घत्वं । सिलोपे मो नो धातोः । पा० ८. २. ६४. । इति मकारस्य नकारः । धातुस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । युध्यंतं । व्यत्ययेन परस्मैपदं । दशद्युं । दीप्यतेः प्रकाशार्थात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । क्लृप्तेः शृङित्युट् । दशसु दिक्षु बुर्यस्यासौ दशवुः । छांदसं ह्रस्वत्वं । यद्वा । वृषब्दोऽहर्नामसु पठितः । तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो लक्ष्यते । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शफच्युतः । शफेन च्युतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नक्षत । नक्ष गती । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्वेित्रेयः । श्वित्राया अपत्यं । स्त्रीभ्यो ङक् । पा० ४. १. १२०. । नृसह्याय । शकिसहोश्च । पा० ३. १. ९९. ।

इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदात् । पा० ८. ३. १०६. इति षत्वं । संहितायां दीर्घम्कादसः ॥

आवः शमं वृषभं तुग्यासु शेचजेषे मघवज्जिह्वं गां ।

ज्योक् चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्चयतामधरा वेदनाकः ॥ १५ ॥

आवः । शमं । वृषभं । तुग्यासु । शेचऽजेषे । मघऽवन् । श्विच्यं । गां ।

ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिऽवांसः । अक्रन् । श्चुऽयतां । अधरा । वेदना ।

अकरित्यकः ॥ १५ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्रं श्विच्यं श्विचायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरुषमावः । रक्षितवानसि । किमर्थं । शेचजेषे शनुभिः सह युद्धवेलायां शेचप्राप्त्यर्थं । कीदृशं । शमं त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शान्तं वृषभं गुणैः श्रेष्ठं तुग्यासु गां जलेषु गतं । मघमित्यर्थः । तुग्या बुर्वरमित्युदकनामसु पठितत्वात् । अत्रास्माभिः सह युद्धे ज्योक् चित् चिरकालमपि तस्थिवांसोऽवस्थिताः संतोऽक्रन् । ये वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । शत्रूयतां शत्रूनात्मन इच्छतां तेषामधरा वेदना निरुष्टानि दुःखानि त्वमकः । क्रञ्च ॥ तुयशब्दोऽंतरिक्षवचनः । तत्र भवासुग्नियाः । तुयाहन् । पा० ४. ४. ११५. इति घन् । तस्थिवादेशः । इकारलोपम्कादसः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । शेचजेषे । जेषु शेष्टु एष्टु प्रेषु गती । अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । शेचस्य जेट् शेचजेट् । समासांतोदात्तत्वं । अंतोदात्तादुत्तरपदादित्यादिना । पा० ६. १. १६९. विभक्तेश्चात्तत्वं । श्विच्यं । श्विचायां भवः । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तस्थिवांसः । तिष्ठतेः कसुः । वस्वेकाजाहसामितीडागमः । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना क्लृप्तं । शत्रूयतां । शत्रूनात्मन इच्छंतीति शत्रूयतः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । तदंताच्छतृ । तस्य लसार्वधातुकाशुदात्तत्वं एकादेशस्वरेणोदात्तत्वं । तस्य च पूर्वचासिद्धत्वं नेष्यते । पा० ८. २. ६. १. इत्युक्तत्वाच्छ्रुतमंतोदात्तत्वमिति शत्रुरनुमो नवजादी इति विभक्तेश्चात्तत्वं । अधरा वेदनेत्युभयत्र श्मकंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । अकः । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना क्लृप्तं । गुणः ॥ ॥ ३ ॥

त्रिश्चिन्नो अथेति चतुर्थं सूक्तं द्वादशर्चं । ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यसूप ऋषिः । अश्विनी देवता । क्व चो चक्रेति नवमी आ नो अश्विनेति द्वादशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत् । त्रिश्चिद्द्वादशाश्विनं नवम्यत्ये त्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ जागते कंदसीदं सूक्तं । अथाश्विन इति खंडे सूत्रितं । त्रिश्चिन्नो अथेके वावापृथिवी इति जागतं । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विने शस्त्रेऽधेतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वा याम उत रातिरश्विना ।

युवोर्हि यंच हिम्येव वासंसोऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्य । भवतं । नवेदसा । विऽभुः । वां । यामः । उत । रातिः । अश्विना ।

युवोः । हि । यंच । हिम्याऽइव । वासंसः । अभिऽआयंसेन्या । भवतं । मनीषिभिः ॥ १ ॥

हे नवेदसाश्विना मेधाविनावश्विदेवी । नवेदा इति मेधाविनाम नवेदाः कविर्मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात् । तादृशी युवां त्रिश्चित् त्रिवारमप्यद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्मदर्थं भवतं । आगतौ भवतं । अत्र चिरिति वचनं सवनत्रयपिबं । आदरातिशयबोधनार्थं वा । त्रिषत्या हि देवा इति श्रुत्यंतरात् । वां युवयोर्दामो गमनसाधनभूतो रथो विमुर्ध्वाप्तः । उतापि च रातिर्दानं विभुरिति शेषः । युवोर्युवयोर्बभूवोर्ध्वं हि परस्परनियमरूपः संबंधविशेषोऽस्ति खलु । तत्र दृष्टांतः । वाससः सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वासरस्य हिम्येव ।

हिमयुक्ताया राज्येव । यथा राज्या सह दिवसस्य संबंधः कदाचिदपि नापि तद्वत् । युवामुभौ मनीषिभिर्मै-
धाविभिर्ऋत्विभिः । मनीषीति मेधाविनाम मनीषी मंधातेति तन्नामसु पठितत्वात् । अभ्यायंसेन्याभितो
नियंतव्यौ अनुग्रहवशात्तदधीनौ भवतं ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । नवेदसा । विपरोतं न
वित्त इति नवेदसी । विद् ज्ञान इत्यस्मादीणादिकोऽसुन । नञ्समासे नभ्राणपादित्यादिना नकारस्य
प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगित्याकारः । आमंजितनिघातः । यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । अर्तिसु-
खित्यादिना मन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । यद्वा । यम उपरम इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । वृषादिषु पाठादाबु-
दात्तत्वं । रातिः । रा दान इत्यस्माद्भावे क्तिन् । मंचे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं । युवोः । सुपां सुपो भवतीति
षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचि । पा० ७. २. ८९. इति यत्वं न भवति । शेषे
लोप इति टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे त्वेकादेशस्वरेण । हिम्या इव ।
हिमेति रात्रिनाम ऊधः पयो हिमेति तन्नामसु पठितत्वात् । हनेर्हृ च । उ० १. १४६. इति मक् । हंति
पद्मानीति हिमं । अर्शआद्यच् । हिमा रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति आदेशः ।
ततष्टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । वाससः । वस आच्छादने । वासयति प्रकाशेनाच्छादयतीत्य-
हर्वासः । अभ्यायंसेन्या । अभ्याङित्युपसर्गद्वयोपल्लवम उपरम इत्यस्मादीणादिकः सेन्यप्रत्ययः । सुपां
सुलुगित्याकारः ॥

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद्विदुः ।

त्रयः स्कंभासः स्कमितासं आरभे चिर्नक्तं याथस्त्रिर्वैश्विना दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनां । अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।

त्रयः । स्कंभासः । स्कमितासः । आऽरभे । चिः । नक्तं । याथः । चिः । ऊं इति ।

अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुरद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तेऽश्विनोः संबंधिनि रथे पवयो वज्रसमाना
दृढाश्चक्रविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः संति । इत् इत्थं चक्रत्रयसंज्ञावप्रकारं विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चंद्रस्य वेनां
कमनोयां भार्यामभिलक्ष्य यात्रायां विदुः । जानंति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाहस्तदानीं नानाविधखा-
द्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रीढं रथमारुह्याश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानंतीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्कंभासः
संभविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः स्कमितासः । स्थापिताः । किमर्थं । आरभे । आरब्धुं । अवलंबितुं । यदा रथ-
स्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालंबनभूताः स्कंभा इत्यर्थः । हे अश्विना युवां तादृशेन रथेन
नक्तं रात्रौ त्रिर्याथः । त्रिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि त्रिर्याथः । रात्रावहनि च रथमारुह्य
पुनःपुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने । मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे ल्युट् । विदुः । वेत्तेर्लटि विदो
लटो वेति द्वेदसादेशः । स्कंभासः । ष्टभि स्कमि गतिप्रतिबंधे । स्कंभंति प्रतिबद्धा भवतीति स्कंभाः । पचाद्यच् ।
स्कमितासः । स्कम्भुः सौत्रो धातुः । अस्मान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधे प्राप्ति यस्मितस्कमितेत्यादि-
नेडागमो निपातितः । आरभे । रभ रामस्ये । अस्मादाहपूर्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छदुत्तरपदप्रक-
तिस्वरत्वं ॥

समाने अहन्तिरवद्यगोहना चिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतं ।

चिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसंश्च पिन्वतं ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । चिः । अवद्यऽगोहना । चिः । अद्य । यज्ञं । मधुना । मिमिक्षतं ।

चिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवं । दोषाः । अस्मभ्यं । उषसः । च । पिन्वतं ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ देवी युवं युवामुभौ समानेऽहन्तेकस्मिन्नगुणानदिने चिरवद्यगोहना चिवारमनुष्ठान-

गतानां दोषाणां संवरणकारिणी भवतं । अद्यास्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं हविर्मधुना मधुररसेन त्रिर्मिश्रितं । त्रिवारं सिंचतं । किंच दोषा उपसस्य रात्रीर्दिवसांश्च रात्रिषु दिवसेषु नेरंतयेण वाजवतीर्बलकारिणीरिषो ऽन्त्यास्त्राभ्यं पिन्वतं । सिंचतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अवद्यगोहना । गृह संवरणे । अवद्यस्य गूहयितारी । नद्यादित्वाभ्युः । ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८० । इति प्राप्तस्य ऊत्वस्त्राभावश्चादसः । मिमिक्षतं । मिह सेचने । सन्धेकाच उपदेशे ऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । हलन्ताश्चेति सनः कित्वाङ्गधूपधगुणाभावः । द्विर्भावहलादिशेषी । ढत्वकत्वषत्वानि । वाजवतीः । उगितश्चेति ङीप् । पिन्वतं । पिवि मिवि णिवि सेचने । इदित्वात्तुम् । कर्तरि शप् ॥

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राये त्रैधेव शिष्यतं ।

त्रिर्नोद्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृष्टो अस्मे अक्षरेव पिन्वतं ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यातं । त्रिः । अनुऽव्रते । जने । त्रिः । सुप्रऽअये । त्रैधाऽइव । शिष्यतं ।

त्रिः । नां । द्यं । वहतं । अश्विना । युवं । त्रिः । पृष्टः । अस्मे इति । अक्षराऽइव । पिन्वतं ॥ ४ ॥

हे अश्विना युवं त्रिर्वर्तिर्यातं । अस्मादीयवर्तनसाधनं गृहं त्रिर्यातं । त्रिवारं प्राप्तुं । तथानुव्रते ऽस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने त्रिर्यातं । त्रिवारं तदनुग्रहाय गच्छतं । त्रिः सुप्राये त्रिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्वा रचणीये प्रवर्तमानानस्मान् त्रैधेव त्रिभिरेव प्रकारिः शिष्यतं । पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः । तथा नां नदनीयं संतोषकरं फलं त्रिर्वहतं । प्रापयतं । अस्मे अस्मासु पृष्ठोऽन्नं त्रिः पिन्वतं । त्रिवारं प्रयच्छतं । तत्र दृष्टांतः । अक्षरेव । अक्षराण्युदकानि अक्षरा स्रोतस्तृप्तिरिति तन्नामसु पाठात् । तानि पर्जन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् । वर्तिः । वर्तते ऽचेति वर्तिर्गृहं । हृषिषिहृषिवृतीत्यादिना । उ० ४. ११८ । इत्यर्थः । सुपां सुलुगिति द्वितीयेकवचनस्य सुप्रादेशः । सुप्राये । उपसर्गद्वयोपप्लष्टादवतेः कर्मणि ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । शिष्यतं । शिष्य विद्योपादाने । नां । ण्यदंतः । पृष्ठः । पृची संपर्के । अमुनि मुडागमः । अस्मे । सुपां सुलुगिति शेषादेशः । अक्षरा इव । अश्ववते व्यामुवतीत्यक्षराण्युदकानि । श्रीणादिकः कसरप्रत्ययः । श्लोपः ॥

त्रिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिरुतावतं धियः ।

त्रिः सौभगत्वं त्रिरुत अवांसि नस्त्रिष्टं वां सूरं दुहिता रूहद्रथं ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । रयिं । वहतं । अश्विना । युवं । त्रिः । देवऽताता । त्रिः । उत । अवातं । धियः ।

त्रिः । सौभगऽत्वं । त्रिः । उत । अवांसि । नः । त्रिऽस्थं । वां । सूरं । दुहिता । आ ।

रूहत् । रथं ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं नोऽस्मान्नयिं धनं त्रिर्वहतं । त्रिवारं प्रापयतं । देवताता देवताती देवैर्युक्ते कर्मणि त्रिस्त्रिवारमागच्छतमिति शेषः । उतापि च धियोऽस्मद्वृद्धीस्त्रिस्त्रिवारं रचतं । सौभगत्वं सौभाग्यं त्रिर्वहतमिति शेषः । उतापि च अवांस्यन्नानि नोऽस्माभ्यं त्रिर्वहतं । वां युवयोः संबंधिनं त्रिष्टं चक्रचयेऽवस्थितं रथं सूरं सूर्यस्य दुहिता पुत्री । दुहिता दुहिता दूरे हिता । नि० ३. ४. । इति यास्कः । सारूढवती ॥ देवताता । सर्वदेवतातातिल् । पा० ४. ४. १४२ । इति स्वार्थिकत्वातिलप्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंबन्धो यज्ञो लक्ष्यते । देवताता मख इति तन्नामसु पठितत्वात् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । त्रिष्टं । त्रिषु चक्रेषु तिष्ठतीति त्रिष्टः । सुपि स्थः । पा० ३. २. ४. । इति कः । अंबांबेत्यादिना । पा० ८. ३. ९७ । सकारस्य षत्वं । सूरं । घृ प्रेरणे । सुसूधागृध्रिभ्यः कर्न् । उ० ४. २५ । इति कर्न् । निस्वादायुदात्तः । विभक्तिव्यत्ययः । आ रूहत् । कर्मदृष्टिभ्यश्चंदसि । पा० ३. १. ५० । इति ऋरडादेशः ॥

चि॒नो॑ अ॒श्विना॒ दि॒व्यानि॒ भेष॒जा चिः॒ पार्थि॑वानि॒ चिरं॒ दत्त॑म॒द्भ्यः ।
 ओ॒मानं॑ शं॒योर्म॑म॒काय॒ सू॒नवे॑ चि॒धातु॒ शर्म॑ वह॒तं शु॒भस्प॑ती ॥ ६ ॥
 चिः। नः। अ॒श्विना॒ दि॒व्यानि॒ भेष॒जा। चिः। पार्थि॑वानि। चिः। ऊं॒ इति॑। दत्तं। अ॒तऽभ्यः।
 ओ॒मानं॑। शं॒योः। म॑म॒काय॒। सू॒नवे॑। चि॒धातु॒। शर्म॑। वह॒तं। शु॒भः। प॒ती॒ इति॑ ॥ ६ ॥

हे अश्विना नोऽस्मभ्यं दिव्यानि द्युलोकवर्तीनि भेषजा औषधानि चिर्दत्तं । तथा पार्थिवानि । पृथिव्यामुत्पत्ताव्यौषधानि चिर्दत्तं । अश्वा उ अंतरिक्षसकाशादव्यौषधानि चिर्दत्तं । आप इत्यंतरिक्षनाम आपः पृथिवी भूरिति तन्नामसु पाठात् । शंयोरितन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन् । तै० सं० २. ६. १०. १. इति ब्राह्मणांतरात् । तस्य संबंधिनमोमानं सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तं । हे शुभस्पती शोभनस्त्रीषधजातस्य पालका युवां चिधातु वातपित्तश्लेष्मधातुचयश्मनविषयं सुखं वहतं । प्रापयतं ॥ दिव्यानि । दंडादित्वाद्यप्रत्ययः । पा० ५. १. ६६. भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । पुंसि संज्ञायामिति घः । शंयोः । शुभ उपशमे । क्लिप् । शमः । यु अमित्रणे । अस्माद्विच् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । चिधातु । सितनिगममिसि-सच्यविधात्रकुशिश्वसुन् । उ० १. ७०. अश्वाः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्चदात्तत्वं । ओमानं । अवतेरन्वेष्योऽपि दृश्यं इति मनिन् । ज्वरत्वरित्यादिनाकारवकारयोर्दृष्ट् । सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणो गुणः । यदि ज्वरत्वरित्यचानुनासिके च । पा० ६. ४. १०. इति नानुवर्तते तर्हि पूर्वेष्वेव सूत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति । शुभस्पती । शुभ दीप्ती । संपदादिलक्षणः क्लिप् । षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । सुवामंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ ४ ॥

चि॒नो॑ अ॒श्विना॒ यज॒ता दि॒वेदि॒वे परि॑ चि॒धातु॒ पृथि॒वीम॑शाय॒तं ।
 ति॒स्रो ना॑स॒त्या र॒थ्या परा॑व॒त आ॒त्मेव॒ वातः॒ स्वस॑राणि गच्छ॒तं ॥ ७ ॥
 चिः। नः। अ॒श्विना॒ यज॒ता। दि॒वेऽदि॒वे। परि॑। चि॒धातु॒। पृथि॒वीं। अ॒शाय॑तं ।
 ति॒स्रः। ना॒स॒त्या। र॒थ्या। परा॑व॒तः। आ॒त्माऽइ॒व। वातः॒। स्वस॑राणि। गच्छ॒तं ॥ ७ ॥

हे अश्विना दिवे दिवे प्रतिदिनं । दिवेदिवे द्यविद्यवीत्यहर्नामसु पठितत्वात् । यजता यष्टव्यौ युवां नोऽस्मदीयां पृथिवीं वेदिरूपां भूमिं परि सर्वतः प्राप्य चिधातु कक्ष्यात्रययुक्त आस्तीर्णं बर्हिषि चिस्त्रिवारमशायतं । शयनं कुरुतं । हे रथ्या रथ्या रथस्वामिनी तिस्रस्त्रिसंख्याका ऐष्टिकपाशुकसीमिकरूपा वेदीर्गच्छतं । तत्र दृष्टांतः । स्वसराणि शरीराण्यात्मेव वातः । यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुस्तदीयानि शरीराणि गच्छति तद्वत् ॥ यजता । यजतेर्भृमुदृशीत्यादिना । उ० ३. ११०. अतच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । चिधातु । त्रिधा धीयते निधोयत इति चिधातु । सितनिगमीत्यादिना धात्रसुन् । नित्वादायुदात्तत्वं । ममासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुपां सुनुगिति सप्तम्या लुक् । अशायतं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अशयाता-मित्यस्य ह्रस्वदोर्धयोर्व्यत्यासः । नासत्या । सत्सु साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । सत्यावेव नासत्यावित्यर्णवाम इति यास्तः । नि० ६. १३. नन्वाएनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । रथ्या । रथार्हौ स्वामिनावित्यर्थः । कंदसि च । पा० ५. १. ६७. इति यप्रत्ययः । स्वसराणि । सरंति गच्छंतीति सरा इन्द्रियाणि । स्वकीयाः सरा येषां शरीराणां । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चिर॑श्विना॒ सिंधु॑भिः स॒प्रमा॑तृभि॒स्त्रय॑ आ॒हावा॒स्त्रेधा॒ ह॒विष्कृ॑तं ।
 ति॒स्रः पृथि॒वीरु॒परि॑ प्र॒वा दि॒वो ना॒कं र॒क्षेथे॒ द्युभि॑र॒क्तुभि॑र्हितं ॥ ८ ॥

चिः । अश्विना । सिंधुऽभिः । सप्तमातृऽभिः । त्रयः । आऽहावाः । त्रेधा । हविः । कृतं ।
तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकं । रक्षेथे इति । द्युऽभिः । अक्तुऽभिः ।
हितं ॥ ८ ॥

हे अश्विना सप्तमातृभिः । इमं मे गंगे । अश्वि० १०. ७५. ५. । इत्यादिमंत्रोक्ताः सप्तसंख्याका गंगाया नवो
मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः । तैः सिंधुभिः स्वदनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिस्त्रिः
सोमाभिषवः कृत इति शेषः । तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समाम्नातं । अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोति एकादश कृत्वो
द्वितीयं द्वादश कृत्वजृतीयमिति । तै० सं० ६. ४. ५. १. । आहावा यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कूपस-
दृशास्त्रयस्त्रिसंख्याका द्रोणकलशा धवनीयपूतभुदाख्या निष्पन्ना इति शेषः । तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु त्रेधा
त्रिभिः प्रकारैः सवनत्रयगतेर्हविष्कृतं । सोमाख्यं हविः संपादितं द्रव्यं वर्तत इति शेषः । तिस्रः पृथिवीरूपरि-
त्रिभ्यः पृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वं प्रवा प्रवती गच्छती युवां दिवो नाकं बुलोकसंबन्धिनमादित्यं रक्षेथे । कीदृशं
नाकं । बुभिरहोभिरक्तभी रात्रिभिश्च हितं स्थापितं । अहनि सूर्य उदेति रात्रावसं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां
सूर्यो व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः । बह्वीरिहस्वरः । आहावाः । निपानमाहावः । पा० ३. ३. ७४. । इत्याह-
पूर्वाद्धयतेरप्प्रत्ययः संप्रसारणं वृद्धिश्च निपातनात् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । प्रवा । च्युङ् मुङ् गतौ ।
प्रवेति गच्छत इति प्रवी । पचाद्यच् । सुपां सुसुगित्याकारः । नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । नभ्राणनपादि-
त्यादिना नवः प्रकृतिभावः । बुभिः । ऊडिदमित्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य दिवो झल् । पा० ६. १. १८३. ।
इति प्रतिषेधः ॥

कृ० ची चक्रा चि०वृतो रथस्य कृ० चयो वंधुरो ये सनी०काः ।

कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्यापयाथः ॥ ९ ॥

कृ० ची । चक्रा । चि०वृतः । रथस्य । कृ० चयः । वंधुरः । ये । स०नी०काः ।

कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञं । नासत्या । उप०याथः ॥ ९ ॥

हे नासत्यावस्थिनी चि०वृत्तस्त्रिसंख्याकैरश्विभिर्रूपेतस्य भवदीयस्य रथस्य । ईषाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते । सेधमे-
काग्रिः । पृष्ठभागे वियुज्यते । तत्र कोणद्वयं संपद्यते । ईदृशस्य रथस्य संबंधीनि ची चक्रा चीणि चक्राणि कृ० कुत्र
स्थितानीत्यस्माभिर्न दृश्यते । ये काष्ठविशेषाः सनी०काः । नीळं गृहसदृशं रथस्थोपर्युपवेशस्थानं । तेन सह वर्तत
इति सनी०कास्ते काष्ठविशेषा वंधुरो नीडबंधनाधारभूतास्त्रयोऽक्षेण सहिते द्वे ईषे इत्येवं त्रिसंख्याकाः कृ० कुत्र
स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते । वाजिनो बलवतो रासभस्य भवदीयाश्चस्थानीयस्य गर्दभस्य योगो रथे योजनं
कदा । कस्मिंश्चाले निष्पन्नमित्यस्माभिर्न दृश्यते । येन चक्रचयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञमस-
दीयं यागस्थानमुपयाधो युवां प्राप्नुयः । तादृशस्य रथस्थेति पूर्वचान्वयः ॥ ची चक्रा । उभयत्रापि श्रेष्ठं दसि
बहुलमिति श्रेष्ठोपः । वंधुरः । बंधेरीणादिक उरप्रत्ययः । वत्सं क्वांसं । सनी०काः । वोपसर्जनस्थेति सभावः ॥

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिः ।

युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चि० घृतवतं मिथ्यति ॥ १० ॥

आ । नासत्या । गच्छतं । हूयते । हविः । मध्वः । पिबतं । मधुऽपेभिः । आसऽभिः ।

युवोः । हि । पूर्वं । सविता । उपसः । रथं । मृताय । चि० घृतवतं । इथ्यति ॥ १० ॥

हे नासत्यावस्थिनाविह कर्मस्था गच्छतं । अत्रास्माभिर्हविर्हूयते । युवां च मधुपेभिर्मधुरद्रव्यपानयुक्तरास-
भिर्मवदीधिरास्त्रिमध्वो मधुरद्रव्याणि हवीषि पिबतं । सविता सूर्य उपसः पूर्वमुषः कालासुरा युवयोरश्विनोः

संबन्धिनं रथमुतायास्त्रयार्थमिष्यति हि । प्रेरयति खलु । कीदृशं । विचं पूर्वोक्तैश्चक्रचयादिभिर्विचित्रं घृत-
वंतमन्त्राञ्जनसाधनेन घृतेनोपेतं ॥ गच्छतं । अदुपदेशास्ससार्वधातुकागुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातु-
स्वरः । अत्र गच्छतं पिवतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्त्रिभुविभक्तेर्निघातप्रतिषेधः ।
ह्रयते । लसार्वधातुकागुदात्तत्वे यकः स्वरः । मध्यः । लिंगव्यत्ययः शसि यणादेशश्छांदसः । मधुपेभिः । मधु
पिवतीति मधुपानि । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । आसभिः । पृहन्तित्यादिनास्त्रयशब्दस्यासनादेशः ।
युवोः । युवोर्हि यंचमित्यचोक्तं । इष्यति । इष गती । ज्ञानो नित्वादायुदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

आ नासत्या चिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृशतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । चिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातं । मधुऽपेयं । अश्विना ।

प्र । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृशतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हे नासत्या असत्येनानृतेन रहितावश्विना अश्विदेवौ युवां चिभिरेकादशैः ये देवासो दिव्यैकादश स्त्र
। ऋत्वे० १. १३०. ११. । इत्यादिमंत्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैरेकादशात्मकवर्गत्रयगतेर्देवैः सह मधुपेयं सोमात्मकं
मधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्येहास्त्रिभुवयञ्जनदेश आ यातं । आगच्छतं । आयुरस्मदीयमायुषं प्र तारिष्टं । प्रवर्ध-
यतं । रपांस्त्रयस्मदीयानि पापानि निर्मुच्यतं । निःशेषेण शोधयतं । द्वेषो द्वेषकर्तृन् सेधतं । प्रतिषेधतं । सचाभुवा
अस्माभिः सहावस्थितौ भवतं ॥ चिभिः । षट्त्रिचतुर्थ इति विभक्तैरुदात्तत्वं । एकादशैः । एकादशानां पूरुषैः ।
तस्य पूरुषे । पा० ५. २. ४८. । इति ङट् । मधुपेयं । पा पाने । अचो यदिति कर्मणि यत् । इष्यति । पा० ६. ४.
६५. । इत्याकारस्य ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । मधु च तत्पेयमिति समासे ऋदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । तारिष्टं । तृ ज्ञवनतरणयोः । छांदसे प्रार्थनायां लुङि त्रिः सिच् । इडागमः । वृतो वा । पा० ७. २.
३८. । इति प्राप्तस्थेटी दीर्घस्य सिचि च परस्मैपदेषु । पा० ७. २. ४०. । इति प्रतिषेधः । बज्रत्वं कंदस्यमाध्योने
ऽपीत्यडभावः । अत्र तारिष्टं मृचतं चेति चशब्दार्थप्रतीतिस्तस्य चाप्रयोगाच्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रति-
षेधः । आदिः सिचोऽन्यतरस्यां । पा० ६. १. १८७. । इत्यायुदात्तत्वं । मृचतं । मृश आमर्शने । कंदसि लुङ्लङ्-
लिट् इति लोङर्थे लुङ् । शल इगुपधादनिटः क्तः । पा० ३. १. ४५. । इति क्तादेशः । एकाच उपदेशेऽनुदा-
त्तादितोऽप्रतिषेधः । षत्वकुत्वे । पूर्ववदडभावः । सेधतं । षिधु गत्यां । अत्र केवलोऽपि षिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थे
वर्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्रु लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पादादित्वात्तिङ्ः
परत्वाद्वा निघाताभावः । द्वेषः । अन्येभ्योऽपि वृश्चतं इति कर्तरि विच् । भवतं । द्वेष इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वा-
त्तदपेयस्यास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये च निघातयुष्मदस्मादादेशा वक्तव्याः । पा० ८. १. १८. ५. । इति
वचनात् । सचाभुवा । सचेत्ययं निपातः सहशब्दसमानार्थः । तथा च यास्कः । सचा सहेत्यर्थे इति । नि० ५. ५. ।
सचा भवत इति सचाभुवौ । क्लिप् । ओः सुपि । पा० ६. ४. ८३. । इति यणादेशस्य न भूसुधियोः । पा० ६. ४.
८५. । इति प्रतिषेधः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

आ नो अश्विना चिवृता रथेनावीचं रयिं वहतं सुवीरं ।

शृण्वंतां वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । चिऽवृता । रथेन । अवीचं । रयिं । वहतं । सुऽवीरं ।

शृण्वंतां । वां । अर्वसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतं । वाजऽसातौ ॥ १२ ॥

हे अश्विना चिवृता रथेन अप्रतिहतगतित्वात् त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन सह नोऽस्माकमवीचमभिमुखं
सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रमृत्वादिभिर्दूषेतं रयिं धनमा वहतं । आनीय प्रापयतं । शृण्वंतास्मदीयसुतिं शृण्वंतौ
वां युवामवसेऽस्माद्रक्षणार्थं जोहवीमि । आह्वयामि । नोऽस्माकं वाजसातौ संयामे । वाजसातौ महाधन इति

संयामनामसु पाठात् । वृधे वर्धनाय च भवतं ॥ सुवीरं । शोभना वीरा यस्येति बङ्गव्रीही वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । शृण्वन्ता । श्रु श्रवणे । शतरि श्रुवः श्रु च । पा० ३. १. ७४. । इति श्रुः श्रुभावश्च । ऋग्वोः सार्वधातुक इति यणादेशः । सुपां सुलुगित्याकारः । जोहवोमि । ऋञ् स्यर्धायां शब्दे च । यङ्लुक्प्रत्ययस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति कृतसंप्रसारणादस्माकडुत्तमैकवचने यङो वा । पा० ७. ३. ९४. । इतीडागमः । वृधे । वृधु वृद्धावित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । वाजसातौ । षणु दाने । क्तिनि तितुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । जनसनेत्यादिना आत्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ ५ ॥

ह्ययाम्यमिमित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं । हिरण्यस्तूप ऋषिः । आद्या नवमी च जगतीच्छंदस्के । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्याया ह्ययाम्यमिमित्यस्या अमिमित्रावरुणरात्रिसवित्रास्या लिंगोक्तदेवताः । तथा चानुक्रांतं । ह्ययाम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याद्या च लिंगोक्तदेवतापादास्त्य इति ॥ अभिज्ञवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं सावित्रं निविद्वानं । तृतीयस्य त्र्ययमेति खंडे सूचितं । ह्ययाम्यमिमस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रः । आ० ७. ७. । इति ॥

ह्ययाम्यमिं प्रथमं स्वस्तये ह्ययामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्ययामि रात्रीं जगतीं निवेशनीं ह्ययामि देवं सवितारं मृतये ॥ १ ॥

ह्ययामि । अमिं । प्रथमं । स्वस्तये । ह्ययामि । मित्रावरुणौ । इह । अवसे ।

ह्ययामि । रात्रीं । जगतीं । निवेशनीं । ह्ययामि । देवं । सवितारं । ऊतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय । स्वस्तीत्यविनाशनाम । नि० ३. २१. । इति यास्कः । प्रथममादावमिं ह्ययामि । इहास्मिन्कर्मण्यवसेऽस्मद्रक्षणेय मित्रावरुणौ ह्ययामि । जगती जंगमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीमुपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ह्ययामि । जंगमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान्कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रावुपविशन्तीति प्रसिद्धं । ऊतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवं ह्ययामि ॥ मित्रावरुणौ । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानडादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्रीं । रात्रेश्चाजसी । पा० ४. १. ३१. । इति ङीप् । निवेशनीं । निविशन्त्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्ढाणञित्यादिना । पा० ४. १. १५. । ङीप् । ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निवेशयन् । अमृतं । मर्त्यं । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । कृष्णं कृष्यतेर्निर्गृह्यो वर्णः । नि० २. २०. । इति यास्कः । लोका रजांस्तुष्यन्ते । नि० ४. १९. । इति च । अंतरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति । तेनांतरिक्षमार्गेणा वर्तमानः पुनःपुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन् । यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यककाण्डे अमर्त्यो मर्त्येना सयो-निरित्येतस्य मंत्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते । मर्त्योनि हीमानि शरीराणि अमृतैषा देवता । ऐ० आ० २. १. ८. । इति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान्यश्नन् अवेचमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेना याति । अस्मात्समीपमागच्छति ॥ अमृतं । मृतं मरणं नास्त्यस्येति बङ्गव्रीही नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । मर्त्यं । मर्ते भवं । भवे क्कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । हिरण्ययेन । ऋत्विवास्त्वित्यादिना । पा० ६. ४. १७५. । मयटो मकारलोपो

निपातितः । यस्मिन् लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । भू सत्तायां । भूभुसुभस्त्रिभ्यश्चङ्सि । उ० २. ८०. । इति क्यप्रत्ययः । योरनादेश उवडादेशः । नित्वादायुदात्तत्वं ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभाभ्यां यजतो हरिभ्यां ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥३॥

याति देवः । प्रऽवता । याति । उतऽवता । याति । शुभाभ्यां । यजतः । हरिऽभ्यां ।

आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुऽऽता । बाधमानः ॥३॥

देवो दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति । गच्छति । तथोद्धतोत्कृष्टनोर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उदयानंतरं आ मध्याह्नमूर्ध्वो मार्गः । तत उपरि आ सायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः । तथा यजतो यष्ट्यः स देवः शुभाभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यां याति । देवयजनदेशे गच्छति । सविता देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यप बाधमानो विनाशयन् परावतो दूरदेशात् । परावत इति दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशाद्युलोकादा याति । यागदेश आगच्छति ॥ प्रवता । वन षण संभक्तौ । अस्मात्पूर्वात्किप् । गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १. । इत्यनुनासिकलोपः । ततस्तुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उद्धता । उत्पूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः । भृमृदृशीत्यादिना । उ० ३. ११०. । यजतेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः । विश्वा दुरिता । उभयत्र श्चङ्सि बङ्गलमिति श्र्लोपः ॥

अभीवृतं कृशन्नैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहंतं ।

आस्यादथं सविता चित्रभानुः कृष्ण रजोसि तविषीं दधानः ॥४॥

अभिऽवृतं । कृशन्नैः । विश्वरूपं । हिरण्यऽशम्यं । यजतः । बृहंतं ।

आ । अस्यात् । रथं । सविता । चित्रभानुः । कृष्ण । रजोसि । तविषीं । दधानः ॥४॥

सविता रथमास्यात् । आस्थितवान् । आरूढवानित्यर्थः । कीदृशं । अभीवृतं अभितो वर्तमानं । तथा कृशन्नैर्विश्वरूपं सुवर्णेन नानारूपं । कृशन्नं लोहमिति सुवर्णनामसु पाठात् । क्वचित्सुवर्णनिर्मितगजपंक्तिः । क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्ननुषपंक्तिरित्येवं बङ्गरूपत्वं । हिरण्यशम्यं । अश्वाणां स्तंभेषु रथयोजनवेलायां नियंतुं प्रवेष्टमाणाः शंकवः शम्याः । ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । बृहंतं प्रौढं । कीदृशः सविता । यजतो यष्ट्यः चित्रभानुर्विविधरश्मियुक्तः कृष्ण रजोसंधकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतं । अभितो वर्तत इत्यभीवृत् । वृत्तु वर्तने । क्वपि महिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । बङ्गव्रीही विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । हिरण्यशम्यं । हर्य गतिकांत्योः । हर्यतेः कन्यन् हिर च । उ० ५. ४४. । इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च । नित्वादायुदात्तत्वं । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आस्यात् । तिष्ठतेर्लुङि गातिस्त्विति सिचो लुक् । कृष्ण । कृषेर्वर्णे । उ० ३. ४. । इति नक्प्रत्ययः । श्चङ्सि बङ्गलमिति श्र्लोपः । तविषीं । तवतिः सीत्रो धातुः । तवेर्णिङ् । उ० १. ४९. । इति टिषच् । टित्वाट्टिष्ठाण्यित्यादिना ङीप् । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं वृषादिवाद्बृष्ट्यं । दधानः । शान्त्यभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं ॥

वि जनाञ्छ्रयावाः शितिपादो अख्यन्नथं हिरण्यप्रउगं वहंतः ।

शश्वद्भिः सवितुर्दैव्यस्योपस्ये विश्वा भुवनानि तस्युः ॥५॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथं । हिरण्यऽप्रउगं । वहंतः ।

शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य । उपऽस्ये । विश्वा । भुवनानि । तस्युः ॥५॥

आवा एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः । आवाः सवितुरिति निघंटावुक्तत्वात् । ते च श्रितिपादः श्वेतेः पादैरुपेता हिरण्यप्रउगं । रथस्य मुखमीषयोरयं युगबंधनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तस्माच्च सुवर्णमयं । तदुक्तं रथं वहंतो जनान्प्राणिनो व्यख्यन् । विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । शश्वत् सर्वदा विशः प्रजा दैवस्थितरदेवसंबन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्योपस्थे समीपस्थाने तस्युः । स्थितवत्यः । न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्युः ॥ श्रितिपादः । श्रितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते श्रितिपादाः । सुपां सुलुगिति जसः सुआदेशः । यद्वा । श्रितिः श्वेतवर्णः स्फाटिकादिः । स इव पादौ येषां ते । पादस्य लोपो ऽहस्तादिभ्यः । पा० ५. ४. १३८. । इति समासांतपादशब्दस्यांत्यलोपः । उपमानादिति हि तच्चावुवर्तते । पाद-शब्दस्य वृषादित्वादायुदात्तत्वं । तस्य बङ्गव्रीहौ समासे श्रितेर्नित्याबङ्गवृद्धीहावभसत् । पा० ६. २. १३८. । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अख्यन् । ख्यातेर्बुद्ध्यस्यतिवक्त्रोत्थादिना च्छिरडादेशः । हिरण्यप्रउगं । बङ्गव्रीहौ पूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वं । वहंतः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरिण धातुस्वरः । दैवस्य । तस्येद-मित्यर्थे देवाद्यञञौ । पा० ४. १. ८५. ३. । इति देवशब्दात्प्रागदीव्यतीयो यञ् । तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः । भ्रित्यादिर्नित्यमित्यायुदात्तत्वं । उपस्थे । आतस्योपसर्ग इति कः । आतो लोप इटि चित्वाकारलोपः । मरु-धादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।

आणिं न रथ्यममृताधिं तस्युरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥

तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपऽस्था । एका । यमस्य । भुवने । विराषाट् ।

आणिं । न । रथ्यं । अमृता । अधि । तस्युः । इह । ब्रवीतु । यः । उं इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलब्धिताः प्रकाशमाना लोकास्तिस्रस्त्रिसंख्याकाः संति । तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्योपस्था समीपस्थाने वर्तते । बुलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् । एका मध्यमा भूमिरंतरिक्षलोको यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाट् । विरान् गंतृन्सहते । प्रेताः पुरुषा अंतरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छंतीत्यर्थः । अमृतामृतानि चंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतीषि जलानि वाधि तस्युः । सवितारमधिगम्य स्थितानि । तत्र दृष्टांतः । रथ्य-माणिं न । रथाद्वहिरथच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसंबन्धनमाणिमधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत् । यस्तु मानवस्तत्सवितुरूपं चिकेतत् जानाति स मानव इहास्मिन्विषये ब्रवीतु । कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः । तिस्रभ्यो जसः । पा० ६. १. १६६. । इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । द्वौ । संहितायामावादेशे लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । उपस्था । आड्याजयारां षोपसंख्यानं । म० ७. १. ३९. १. । इति सप्तम्या आडादेशः । आडोऽनुनासिकम्कंदसि । पा० ६. १. १२६. । इति प्रकृतिभावः । विराषाट् । वृच् वरणे । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति कर्मणि कः । बङ्गलं कंदसि । पा० ७. १. १०३. । इतीत्वं । तथा सति वूर्यत इति विरा इत्युक्तं भवति । ताम्सहत इति विराषाट् । कंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. । इति सहेर्लृङ् । सहः साङ् । पा० ८. ३. ५६. । इति षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथ्यं । रथस्येदं रथ्यं । रथावत् । पा० ४. ३. १२१. । इति यत् । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । अमृता । श्चम्कंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । चिकेतत् । कित ज्ञाने । लिट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् झुः । लघूपध-गुणः । अनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्यभ्यस्तस्यायुदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥ ॥ ६ ॥

वि सुपर्णो अंतरिक्षाय ख्यन्नभीरवेपा असुरः सुनीथः ।

क्वेऽदानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमां द्यां रश्मिरस्या तंतान ॥ ७ ॥

वि । सुऽपर्णः । अंतरिक्षाय । ख्यन् । गभीरऽवेपाः । असुरः । सुऽनीथः ।

क्व । इदानीं । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमां । द्यां । रश्मिः । अस्य । आ । तंतान् ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः । सुपर्णा इति पंचदश रश्मिनामानोति तन्नामसु पठितत्वात् । अंतरिक्षाख्यंतरिक्षोपलक्षितानि लोकाश्चयस्यानानि व्यख्यत । विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः । गभीरवेपा गंभीरकंपनः । रश्मिः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । असुरः सर्वेषां प्राणदः । तथा चान्यत्रास्मायते । सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति । सुनीथः सुनयनः शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ कृत्वा कुचं वर्तते । तदेतद्रहस्यं कश्चित् को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां व्याप्ता ततान् । कं बुलोकं रात्रौ व्याप्तवान् । एतदपि को जानाति । सुपर्णः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गभीरवेपाः । दुर्वेपु कंपने । असुन् । गभीरं वेपो यस्य । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असुरः । असु क्षेपणे । अस्यति शत्रून्वित्यसुरः । असेहरन् । उ० १. ४३. नि-त्वादाबुदात्तत्वं । यद्वा । असुम्प्राणान्जाति ददातीत्यसुरः । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । सुनीथः । णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिश्वः कथन् । उ० २. २. इति कथन् । प्रादिसमासे याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । इदानीं । इदंशब्दात्प्रत्ययर्थे दानीं च । पा० ५. ३. १८. इति दानीप्रत्ययः । इदम इतितीदंशब्दस्यैवादेशः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । सूर्यः । षू प्रेरणे । सुवतीति सूर्यः । राजसूयसूर्येत्यादिना वडागमसहितः क्यप्रत्ययो नि-पातितः । प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरिणाबुदात्तत्वं । चिकेत । कित ज्ञाने । लिट् । कतमां । किंजातीयां । वा बहूनां जातिपरिप्रेक्षे उतमच् । पा० ५. ३. ९३. इति किंशब्दात् उतमच् । ङित्वाट्टिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

अष्टौ व्यख्यात्कुम्भः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिंधून् ।

हिरण्याक्षः सविता देव आगाहधद्रन्ता दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । अख्यत् । कुम्भः । पृथिव्याः । ची । धन्व । योजना । सप्त । सिंधून् ।

हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रन्ता । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संबन्धनीरष्टौ कुम्भः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिशः अप्रियाद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशो व्यख्यत । सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितुमन्व अंतरिक्षोपलक्षितान् त्रीन्चिंसाकापृथिव्यादिलोकान् सप्त सिंधून् गंगादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत । हिरण्याक्षः । हितर-मणोयचचुर्गुक्तो हिरण्यमयाचो वा सविता देव आगात् । इहागच्छतु । किं कुर्वन् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत् । प्रयच्छन् ॥ अख्यत् । ख्यातिर्बुद्ध्यस्यतिवक्तृत्वादिना ज्वरडादेशः । ची । शिष्कंदसि बज्रलमिति शिलोपः । धन्व । रवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदितो नुम् धातो-रिति नुम् । अस्मात्कनित्युपधित्तिराजिधन्विबुधप्रतिदिव इति कनिन् । सुपां मुमुगिति विभक्त्युक् । नलोपः । प्रत्ययस्य नित्वादाबुदात्तत्वं । योजना । योजयति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । मंदादिलक्षणो ब्युः । गिरनिटीति शिलोपः । पूर्ववच्छिलोपः । हिरण्याक्षः । हिरण्यमयान्यचीणि यस्यासी हिरण्याक्षः । बज्रव्रीही सक्थ्यक्ष्णोः । पा० ५. ४. ११३. इति समासांतः षच्प्रत्ययः । अगात् । एतेर्बुङीणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. इति गादेशः । गातिश्चेति सिचो लुक् । दधत् । शतरि नाभ्यसाच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । आभ्यस्तयोरान्ता रत्नाकारलोपः । अभ्यस्ताभामादिरित्याबुदात्तत्वं । दाशुषे । दाश्वान्साङ्गानित्यादिना कसुप्रत्ययांतो नि-पातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । वार्याणि । वृक्षं संभक्षी । अहलोर्षत् । ईडवंदेत्यादिनाबुदात्तत्वं ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अंतरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अंतः । इयते ।

अप । अपामीवां । बाधते । वेति । सूर्ये । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्यां । चृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् । विचर्षणिर्विविधदर्शनयुक्तः । विचर्षणिः पञ्चत्यर्थः । विचर्षणिर्विचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । सविता देव उभे बावापृथिवी अंतः उभयोर्लोकयोर्मध्य ईयते । गच्छति । अमीवां रोगादिबाधामप बाधते । सम्यगिराकरोति । तथा सूर्यं वेति । गच्छति । यद्यपि सवितुसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गंतुगंतव्यभावः । कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा यामाकाशमभ्युणोति । सर्वतो व्याप्नोति ॥ बावापृथिवी । दिवसश्च पृथिव्यां । पा० ६. ३. ३०. । इति चशब्दाद्विशब्दस्य बावादेशः । देवताद्वंद्वे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोत्तरपदे ऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति न निषेधः । अपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति पर्युदसत्वात् । ईयते । ईङ् गती । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । बाधते । बाधते च वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतिश्चशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपे विभाविति निघातप्रतिषेधः । वेति । वी गतिप्रजनकांत्यशनखादनेषु । अदादित्वाच्छपो लुक् । तिपः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्यप्येषा द्वितीया तथापि तिङः परत्वान्निघाताभावः । ऋणोति । ऋणु गती । तनादित्वादुः । तनादिषु करोतेरेव गुणो नान्येषामित्यापिश्लिमतैन गुणाभावः ॥

हिरण्यहस्तो अमुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।

अपसेधन् रक्षसो यातुधानानस्थहिंवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यऽहस्तः । अमुरः । सुऽनीथः । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ।

अपऽसेधन् । रक्षसः । यातुऽधानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिऽदोषं । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तोऽमुरः प्राणदाता सुनीथः सुष्ठु नेता । प्रशस्य इत्यर्थः । सुनीथः पाक इति प्रशस्यनामसु पाठात् । सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता स्ववान् धनवान् अर्वाङ् अभिसुखः कर्मदेशे गच्छतु । किंचायं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रिं गृणानः स्तूयमानोऽस्थात् । स्थितवान् । किं कुर्वन् । रक्षसो बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान् । रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १८. । यातुधानानमुरानपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयो गताः । सुमृळीकः । सुष्ठु मृळीकं सुखं यस्यासी तथोक्तः । मन्त्रमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्ववान् । स्वमस्यास्तीति स्ववान् । मादुपधाया इति वत्त्वं । संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति इत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । रोयत्वं । यलोपश्च । अपसेधन् । विधु गत्यां । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षसः । रक्ष पालन इत्यस्मादपादान् औणादिकोऽसिप्रत्ययः । यद्वा । रक्षत्यनेनेति रक्षो बलं । करणेऽमुन् । तदेषामस्तीति रक्षस्विनः । मत्वर्थप्रत्ययलोपम्कांदसः । प्रत्ययस्वरः । यातुधानान् । यत निकारोपसंस्कारयोः । तस्मात्प्राणदातृणादिको भाव उप्रत्ययः । यातवो यातना एषु धीयंत इति यातुधानाः । अधिकरणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वं । अस्थात् । गतिस्थिति सिचो लुक् । प्रतिदोषं । दोषां दोषां । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थे । अव्ययीभावः । गृणानः । गृ शब्दे । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

ये ते पंथाः सवितः पूर्यासोऽरेणवः सुकृता अंतरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पृथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पंथाः । सवितरिति । पूर्यासः । अरेणवः । सुऽकृताः । अंतरिक्षे ।

तेभिः । नः । अद्य । पृथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्षा । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पंथा मार्गाः पूर्यासः पूर्वसिद्धा अरेणवो धूलिरहिता अंतरिक्षे सुकृताः सुष्ठु संपादिताः । सुगेभिः सुष्ठु गंतुं शक्नोस्तेभिः पृथिभिस्तेभिर्गैरागत्वाद्यास्मिन्दिने नोऽस्मान्नश्च च । पालनमपि कुर्व । तथा हे देव नोऽस्माननुष्ठानधि ब्रूहि च । देवानामग्रेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पंथाः । सुपां सुसुगिति जसः सुः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । पूर्यासः । पूर्वैः कृताः पूर्याः । पूर्वैः कृतमितिचो च । पा० ४. ४. १३३. । इति यः ।

प्रत्ययस्वरः । असुभागमः । अरेणवः । नञ्सुभामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुकृताः । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर
इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सुगेभिः । सुष्ठु गच्छत्येष्विति सुगाः । सुदुरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८. ३. । इति गमे-
र्द्धप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रश्च । द्यौचोऽतसिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र प्र वो यद्भूमिति विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजो
बृहत् । तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतोबृहत् । प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्नि-
दैवता । ऊर्ध्व ऊ ध्वित्यादिके यूपदेनत्वे । तथा चानुक्रांतं । प्र वो विंशतिः कण्वो घोर आपेयं प्रागाथमूर्ध्व
ऊ पु यीष्याविति । नमूर्ध्व ऊ ध्वित्यादिकयोरप्यपेदैवतात्वेन भवितव्यमापेये क्रतावनयोरनुद्वारात् । तथा
हि सूत्रे एना वो अग्निं प्र वो यद्भूं । आ० ४. १३. । इति प्रतीकमानस्यैवोपादानात्कृतसूक्तमापेयमिति गम्यते ।
यद्येते अन्यदेवत्ये स्थातां वसिष्ठा हीति सूक्तयोश्चत्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. । इति वदुद्वारं ब्रूयात् । न च ब्रूते ।
अतः कथं यीष्याविति । नैष दोषः । यूपधिष्ठानस्यापेः स्तूयमानत्वादनयोरप्यपेदैवत्यापेये क्रतावनयोरनु-
द्वारो न कृतः । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यीष्यावित्येतदपि न विरुध्यते ॥ प्रातरनुवाक आपेये क्रता बार्हते
कंदसि प्र वो यद्भूमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडे सूचितं । एना वो अग्निं प्र वो यद्भूमिति ॥

प्र वो यद्भूं पुरुणां विंशं देवयतीनां ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्भूं । पुरुणां । विंशं । देवऽयतीनां ।

अग्निं । सुऽउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यं । सीं । इत् । अन्ये । ईळते ॥ १ ॥

हे अस्त्विग्यजमानाः देवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरुणां बहूनां विंशं प्रजारूपाणां वो युष्माकम-
नुग्रहाय यद्भूं महान्तं । यद्भो ववक्षि इति महन्नामसु पाठात् । अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वाक्यैः प्रेमहे ।
प्रकर्षेण याचामहे । ईमहे यामीति याज्ञाकर्मसु पाठात् । अन्य इदमेऽप्युषयो यमग्निं सीं सर्वत ईळते
लुवंति । तमग्निमिति पूर्वचान्वयः ॥ पुरुणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । विंशं । साविकाच इति
विभक्तेश्चदात्तत्वं । देवयतीनां । देवानात्मन इच्छन्त्यो देवयंत्यः । सुप आत्मनः क्वच् । न च्छंदस्यपुत्रस्येतीत्यस्येव
दीर्घस्यापि प्रतिषेधः । अथाघस्यादिति पुनरात्वविधानाच्चापकात् । क्वजंताष्टः शतु । कर्तरि शप् । शपः
पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकत्वेण क्वचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इति शतुश्चदात्तत्वं ।
उगितश्चेति ङीप् । अनित्यमागमशासनमिति वचनानुमभावः । एकादेशस्वरस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यत इति
वचनात् । पा० ८. २. ६. १. । शतुश्चदात्तत्वं सिद्धमेवेति शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सूक्तेभिः । वक्तेः क्तिच्क्ती
च संज्ञायामिति क्तः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईळते । ईड लुती । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदा-
त्तेत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

जनांसो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मंतो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भव वाजेषु संत्य ॥ २ ॥

जनांसः । अग्निं । दधिरे । सहःऽवृधं । हविष्मंतः । विधेम । ते ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

जनांसोऽनुष्ठितारो जनाः सहोवृधं बलस्य वर्धयितारमग्निं दधिरे । धृतवतः । हविष्मंतो हविर्युक्ता वयं
हे अग्ने ते त्वां विधेम । परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्म । विधेम सपर्यतीति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् ।
वाजेष्वनेषु संत्य दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को
ऽविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधं । वृधु वृधौ । अस्मादंतर्भावितव्यार्थात्किप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हवि-
ष्मंतः । तसौ मत्वर्थ इति भवेन पदत्वाभावाद्ब्रुत्वाद्यभावः । विधेम । विध विधाने । तुदादित्वाच्छः । सुमनाः ।

शोभनं मनो यस्मासी सुमनाः । सोमनसी अलोमोषसी । पा० ६. २. ११७. । इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । भव । पादादित्वात्तिङ्गुतिङ् इति निघाताभावः । द्यौः इति संहितायां दीर्घः । संत्य । षण् दाने । क्तिचि तितुचेत्यादिना इदप्रतिषेधः । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । संति-
दाता । तत्र भवः संत्यः । भवे कंदसीति यत् ॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।

महस्ते सतो वि चरंत्यर्चयो दिवि स्पृशंति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं ।

महः । ते । सतः । वि । चरंति । अर्चयः । दिवि । स्पृशंति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकमाह्वातारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं । अभिर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुत्यंतरात् । तादृशं त्वां प्र वृणीमहे । प्रकर्षेण वरणं कुर्मः । महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तवार्चयो दीप्तयो वि चरंति । विविधं प्रचरंति । भानवस्त्वदीया रश्मयो दिवि बुभुक्षे स्पृशंति । तत्रत्या-
न्नाणिनः प्रकाशयंतीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वं वेदो धनं यस्य । बह्व्रीहो विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
महः । मह पुजायां । क्तिचेति क्तिप् । साविकाच इति ङस उदात्तत्वं । यद्वा । महच्छब्देऽच्छब्दलोपश्छांदसः ।
सतः । अस्तेः शतरि असोरलोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमिति
विभक्त्युदात्तत्वं ॥

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिंधते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सं । दूतं । प्रत्नं । इंधते ।

विश्वं । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनं । यः । ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्रयो देवासो देवाः प्रत्नं पुरातनं दूतं त्वां समिंधते । सम्यग्दीपयति । यो मर्त्यो
मनुष्यो यजमानस्ते तुभ्यं ददाश हविर्दत्तवान् स यजमानस्त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा ।
अर्यान्निमीत इत्यर्यमा । अन्नचक्षित्यादिना । उ० १. १५८. । कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । इंधते । अिहन्धी दीप्ती ।
अस्माकं सखादादेशे अम् । आन्नलोपः । पा० ६. ४. २३. । असोरलोप इत्यकारलोपः । ददाश । दामृ दाने ।
लिटि णलि लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

मंद्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मंद्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विशां । असि ।

त्वे इति । विश्वा । संऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं मंद्रो हर्षहेतुर्होता देवानामाह्वाता विशां यजमानरूपाणां प्रजाणां गृहपतिर्गृहस्य पालको
दूतो देवदूतोऽसि । त्वे त्वयि विश्वा व्रता सर्वाणि कर्माणि संगतानि । व्रतं कर्वरमिति कर्मनामसु व्रतशब्दः
पठितः । पृथिव्यादयो देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यकृण्वत कृतवन्तः । पृथिवी धारयति पर्जन्यो वर्षति
सूर्यः प्रकाशयति । ताव्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्वचान्वयः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं । खे । सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य श्रेष्ठादेशः । स्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य स्वादेशः । शेषे लोप इति टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे लोकादेशस्वरेण । संगतानि । गमेः कर्मणि निष्ठायामेकाचः । पा० ७. २. १०. । इतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनागुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । व्रता ध्रुवेत्युभयत्र श्रेष्ठीपः । अकृत्वत । क्ववि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं । इदित्त्वानुम । धिन्विक्कण्वोरश्चैत्युप्रत्ययः ॥ ॥ ८ ॥

ते इदमे सुभगे यविष्य विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्यी ॥ ६ ॥

ते इति । इत् । अमे । सुऽभगे । यविष्य । विश्वं । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरं । यक्षि । देवान् । सुऽवीर्यी ॥ ६ ॥

हे यविष्य युवत्तमापि सुभगे सीमाव्ययुक्ते खे इत् लब्धेव विश्वं सर्वं हविरा हूयते । सर्वतः प्रचिप्यते । स त्वं नोऽस्मान्नाति सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वाद्यास्मिन्दिन उतापि चापरं श्वोऽपरं च इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि काले नैरतयेण सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षि । यज ॥ सुभगे । शोभनो भगो यस्येति वज्रव्रीहावायुदात्तत्वं । द्रष्टृदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । यविष्य । युवशब्दादिष्ठम् । स्थूलदूरेत्यादिना । पा० ६. ४. १५६. । यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । क्वांदसो यकारोपजनः । यक्षि । वज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । सुवीर्या । शोभनं वीर्यं येषां । वीरवीर्यं चैत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्मिन्पटले तं धेमित्या नमस्विन इत्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । प्रागार्थीं पूर्वाह्णे काण्वीमपराह्णे । आ० ४. ७. । इति ॥

तं धेमित्या नमस्विन उप स्वराजमासते ।

होचाभिरमिं मनुषः समिंधते तितिर्वासो अति सिधः ॥ ७ ॥

तं । घ । ई । इत्या । नमस्विनः । उप । स्वऽराजं । आसते ।

होचाभिः । अमिं । मनुषः । सं । इंधते । तितिर्वासः । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अमे नमस्विनोऽन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । नम आयुः सृष्टेत्यन्ननामसु पाठान्नमःशब्दस्यान्नवाचित्वं । तादृशा यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं तं घं तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वामित्यानेन प्रकारेण हविः प्रदानादिरूपेणोपासते । मनुषो मनुष्या यजमाना होचाभिः सप्तभिर्वषट्कर्तुंभिः । सप्त होचाः प्राचीर्वषट्कुर्वन्तीति श्रुत्यंतरात् । अमिं त्वा समिंधते । सम्यग्दीपयन्ति । कीदृशा मनुष्याः । सिधः शत्रून्ति तितिर्वासोऽतिशयेन तरंतः ॥ नमस्विनः । अस्मायामेधेति मत्वर्थो विनिः । स्वराजं । स्वभासा राजत इति स्वराट् । सत्पूहिषेति क्लिप । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसते । आस उपवेशने । अदादित्वाक्लो लुक् । तितिर्वासः । तृ प्रवनतरणयोः । कंदसि लिङ्गिति वर्तमाने लिट् । तस्य क्लसुषेति क्लसुः । वस्त्रेकाजहसामिति नियमादिङ्भावः । ऋत इवातीरितीत्वं । अक्त्वृतां । पा० ७. ४. ११. । इति गुणो हलि च । पा० ८. २. ७७. । इति दीर्घत्वं च न भवति । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् । यद्वा । तिरतिः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं । सिधः । सिधु शोषणे । क्लिपेति क्लिप ॥

मंतो वृचर्मतरन्नोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्कले वृषा द्युम्याहुतः क्रंददश्चो गर्विष्ठिषु ॥ ८ ॥

घ्नंतः । वृचं । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ।
भुवन् । कल्वे । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रंदत् । अश्वः । गोऽईष्टिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने घ्नतस्त्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरंतो वृचमतरन् । तीर्णवन्तः । तदनन्तरं रोदसी व्यावापृथिव्यावपो ऽतरिचं च क्षयाय प्राणिनां निवासार्थमुक्त्वा विस्सारो यथा भवति तथा चक्रिरे । अश्वशब्दोऽतरिचवाची । अपः पृथिवीति तन्नाममु पठितत्वात् । भवांसु कल्वे कल्वनामके महर्षौ वृषा कामानां वर्धिता द्युम्नी धनवान् आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवन् । भवतु । तच्च दृष्टान्तः । गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संयामेष्वश्वः क्रंदत् शब्दं कुर्वन्त्यथाभीष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ घ्नंतः । हन्तेः शतरि गमहनेत्यादिनोपधात्तोपः । हो हन्तेर्जिह्वेति । पा० ७. ३. ५४. इति घत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । क्षयाय । क्षि निवासगत्योः । क्षियति निवसंत्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः । क्षयो निवासे । पा० ६. १. २०१. इत्याद्युदात्तत्वं । भुवन् । भवतेर्लेख्यडागमः । इत्यस्य लोप इतीकारलोपः । बङ्गलं क्रंदसीति शपो लुक् । भुसुवोस्तिङि । पा० ७. ३. ८८. इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । आहुतः । आहूयत इत्याहुतः । ऊ दानादनयोः । कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । क्रंदत् । कदि कदि क्दि आहूनि । शतरि गुमभावश्छांदसः । अदुपदेशास्त्वसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गविष्टिषु । इषु इच्छायां । एषणमिष्टिः । गवामिष्टिषु संयामेषु बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्रवर्ग्ये महावीरे खरे संसाद्यमाने सं सीदस्व मह्यं असीत्विषा । सृष्ट्वोदकमिति खंडे सूचितं । सं सीदस्व मह्यं असीति संसाद्यमाने । आ० ४. ६. इति ॥

सं सीदस्व मह्यं असि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतं ॥ ९ ॥

सं । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः ।

वि । धूमं । अग्ने । अरुषं । मियेध्य । सृज । प्रऽशस्त । दर्शतं ॥ ९ ॥

हे अग्ने सं सीदस्व । बर्हिष्युपविश । महानसि । गुणाधिको भवसि । देववीतमोऽतिशयेन देवान्कामयमानः शोचस्व । दीप्यस्व । हे मियेध्य मेधार्हं प्रशस्त उत्कृष्टापि अरुषं गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं वि सृज । विशेषेण संपादय ॥ सीदस्व । षट् विशरणगत्ववसादनेषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । प्रार्थनायां लोटि शपि पाघ्रित्यादिना सीदादेशः । महान् । संहितायां नकाराकारयोः स्त्वानुनासिकावुक्तौ । शोचस्व । शुच दीप्ती । अदुपदेशास्त्वसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङ्गः परत्वान्निघाताभावः । देववीतमः । वी गतिप्रजनकां त्यशनखादनेषु । देवान्वेति गच्छतीति देववीः । क्लिप्तेति क्लिप् । अतिशयेन देववीर्देववीतमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरुषं । अरोषणं । रिष ऋष हिंसायां । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । नास्ति ऋषोऽस्तेति बङ्गव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मियेध्य । छंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । मकारात्पर इयागमश्छांदसः । सृज । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच् । विकरणस्वरः । पादादित्वादनघातः । दर्शतं । भृमुदृशीत्यादिना दृशेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कल्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यं । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ।

यं । कल्वः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतं । यं । वृषा । यं । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषो वाहकापि मनवे मनोरनुग्रहाय देवासः सर्वे देवा यजिष्ठमतिशयेन पूज्यं यष्टुतम्

वा यं त्वामिह देवयजनदेशे दधुः धृतवतः । मेधातिथिर्मेधाहैरतिथिभिर्युक्तः कण्व एतन्नामको महर्विद्यं त्वां धनस्युतं धनेन प्रीणयितारं कृत्वा दध इति शेषः । तथा वृषेद्रो यं त्वां दधे । तद्योपसुतोऽन्योऽपि सोता यजमानो यं त्वां दधे । स त्वं सं सीदस्वेति पूर्वचान्वयः ॥ दधुः । लिट्युसि कित्वा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दात्तुस्कंदसि । पा० ५. ३. ५९. । इत्यगुणवचनादप्यातिशयानिक इष्टम् । तुरिष्ठमेयः सु । पा० ६. ४. १५४. । इति तुलोपः । नित्वादायुदात्तत्वं । हव्यवाहन । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽन्तःपादं । पा० ३. २. ६६. । इति वहतेऽर्च्युट् । मेधातिथिः । मेधा अतिथयो यस्येति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धनस्युतं । धनैरस्मान्स्युणोति प्रीणयतीति धनस्युत । स्यु प्रीतिबलयोः । क्विप्ति क्विप् । ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उपसुतः । क्तिच्त्नी च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ ॥ ९ ॥

यमग्निं मेधातिथिः कण्व ईध ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यं । अग्निं । मेध्यऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।

तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तं । इमाः । ऋचः । तं । अग्निं । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेधातिथिर्यागयोम्या अतिथय ऋत्विगूपा यस्य तादृशः कण्व ऋषिर्ऋतादधि आदित्यादध्याह्न्य यमग्निमीधे दीपवान् तस्याग्नेरियो गमनस्वभावा रश्मयः प्र दीदियुः । प्रकर्षेण दीप्यते । तथा तमग्निमिमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना ऋचो वर्धयतीति शेषः । वयमपि तमग्निं वर्धयामसि । सोचैर्वर्धयामः ॥ ईधे । जिहन्धी दीप्ती । ईधिमवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिटः कित्वादनदितामिति नकारलोपः । द्विर्भावहलादिशेषयोः कृतयोः सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । इषः । इष गती । इष्यति गच्छंतीतीषो रश्मयः । दीदियुः । दीदेतिस्कृदांसो धातुर्दीप्तिकर्मा । लिट्युसीयडादेशः । एरनेकाच इति यणादेशाभावस्कृदांसः । वर्धयामसि । इदं तो मसिरिति मस इकारागमः ॥

रायस्पृधिं स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वायं ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महौ अंसि ॥ १२ ॥

रायः । स्पृधिं । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आयं ।

त्वं । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । अंसि ॥ १२ ॥

हे स्वधावोऽन्नवन्नमे । स्वधा अर्क इति तन्नामसु पाठात् । अस्माकं रायो धनानि स्पृधिं । पूरय देहि वा । स्पृधिं पूरय देहीति वा । नि० ४. ३. । इति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेष्वायं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि । विद्यते खलु । त्वं श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वाजस्यान्नस्य राजसि । ईश्वरो भवसि । स त्वं नोऽस्मान्मृळ । मुखय । महान् गुणैरधिकोऽसि ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । स्पृधिं । पृ पालनपूरणयोः । श्रुश्रुगुपृकृवृभ्यस्कृदसोति हेर्धिरादेशः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । हेरपित्वेन ङित्वाङ्गुणाभाव उदोऽव्यपूर्वस्य । पा० ७. १. १०२. । इत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । स्वधावः । संवुद्धौ मतुवसोरिति हत्वं । आयं । अदुपधत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पोरदुपधात् । पा० ३. १. ९८. । इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा । ण्यति च्कांदसमायुदात्तत्वं । श्रुत्यस्य । श्रु श्रवणे । श्रीणादिकः क्यप् । तुगागमः । यद्वा । श्रुतिशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । मृळ । मृड मुखने । शस्य ङित्वाङ्गुपधगुणाभावः ॥

यूपोच्छ्रयण ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतय इति द्वे । पशाविष्टिरिति खंडे सूचितं । ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतय इति द्वे । आ० ३. १. । इति ॥ एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्ते । अयोत्तरमिति खंडे सूचितं । सखे सखायमभ्या ववृत्स्वोर्ध्व ऊ पु ण ऊतय इति द्वे । आ० ४. ७. । इति ॥

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदंजिभिर्वाघञ्जिर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अंजिभिः । वाघत्भिः । विह्वयामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपान्मकदाहनिष्ठापे नोऽस्माकमूतये रचणायोर्ध्व उन्नतस्तिष्ठ । तच्च वृष्टांतः । सविता देवो न । यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्ध्व उन्नतः सन् वाजस्यान्नस्य सनिता दाता भविष्यसि । यद्यस्मात्कारणादंजिभिराज्येन यूपमंजिर्वाघञ्जिर्यज्ञं वहन्निर्ध्वंस्त्रिभिः सह विह्वयामहे अन्नदानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वचान्वयः ॥ ऊ पु णः । इकः सुञि । पा० ६. ३. १३४. । इति संहितायां दीर्घः । सुजः । पा० ८. ३. १०७. । इति षत्वं । नञ धातुस्थोऽपुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति णत्वं । ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरस्वरेत्यादिना ऊट् । ऊतिघृतीत्यादिना क्तिनुदात्तत्वं । तिष्ठ । शपि पाघ्रेत्यादिना तिष्ठादेशः । द्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । वाजस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. । इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता । षण्णु दाने । लुटि तासिः । वलादिलक्षण इट् । पा० ७. २. ३५. । तिपो डादेशः । पा० २. ४. ८५. । टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिवादेशस्योदात्तत्वे प्राप्तिं तास्यनुदात्तदिति तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न लुट् । पा० ८. १. २९. । इति निघातप्रतिषेधः । अंजिभिः । अञ्जू व्यक्तिप्रचणगतिषु । खनिक-
व्यंजीत्यादिना । उ० ४. १३९. । इत्ययः । विह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्रः । पा० १. ३. ३०. । इत्यकर्चभि-
प्रायेऽप्यात्मनेपदं । अदुपदेशास्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं ।
यदुत्तयोगादनिघातः ॥

ऊर्ध्वो नः पासंहसो नि केतुना विश्वं समचिणं दह ।

कृधी न ऊर्ध्वोच्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वं । सं । अचिणं । दह ।

कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यद्वा तन्निष्ठापे ऊर्ध्व उन्नतः सन् नोऽस्मान्केतुना ज्ञानेनांहसः पापान्नि पाहि । नितरां पालय । विश्वमचिणं सर्वमन्तारं भक्तं राक्षसं सं दह । सम्यग्भस्मीकुरु । नोऽस्मानूर्ध्वानुन्नतान्कृधि । कुरु । किमर्थं । चरथाय लोके चरणाय जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुवो धनं हविःस्वरूपं देवेषु विदाः । जंभय ॥ अचिणं । अद् भक्षणे । अदेस्त्रिणि च । उ० ४. ६८. । इत्यौणादिकस्त्रिणिप्रत्ययः । यद्वा । अदतस्त्रायंत इत्यच् । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । अतो मत्वर्थीय इति । कृधि । शुश्रूणुपूजयुभ्यस्त्वंदसीति हेर्धिरादेशः । वङ्गलं क्दसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि वृक्षत इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् । उभययर्चु । पा० ८. ३. ८. । इति विकल्पविधानान्नस्त्वप्रशान् । पा० ८. ३. ७. । इति नकारस्य ह्रस्वाभावः । चरथाय । चरिरीणादिको भावेऽथप्रत्ययः । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः । विदाः । विदुः लाभे । अस्मादंतर्भा-
वित्त्वर्थीकृति सिपि सेटोऽडाटावित्वाडागमः । तुदादित्वाच् । शे मुचादीनामिति नुम् न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वचनेन तस्यानित्यत्वात् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । आगमानुदात्तत्वे वि-
करणस्वरः ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेररावणः ।

पाहि रीषंत उत वा जिघांसतो बृहन्नानो यविष्ठ्य ॥ १५ ॥

पा॒हि । नः । अ॒मे । र॒क्षसः । पा॒हि । धूर्तेः । अ॒रा॒व्णः ।

पा॒हि । रिष॑तः । उ॒त । वा । जिघाँ॑सतः । बृह॑ज्ञानो॒ इति॑ बृह॑त्॒ऽभानो॑ । यवि॑ष्ठ्य ॥ १५ ॥

हे अमे हे बृहज्ञानो बृहंतो भानवो यस्य तादृश हे यविष्ठ्य युवत्तम हे अमे नोऽस्मान्नरसो बाधकाद्रा-
जसादेः पाहि । पालय । तथा अरावणो धनादीनामदातुरूपान्वृत्तिर्हिंसकात्पाहि । तथा रिषतो हिंसकाद्या-
घ्रादेः सकाशात्पाहि । उत वा अथवा जिघांसतो हंतुमिच्छतः शनोः सकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः । धूर्वी हिंसार्थः ।
क्लिचत्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्लिच् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । राक्षोपः । पा० ६. ४. २१. इति वकार-
लोपः । हलि चेति दीर्घत्वं । अराव्णः । रा दानि । आतो मनिनित्यादिना वणिप् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । पंचम्येकवचनेऽलोपोऽन इत्यनोऽकारस्य लोपः । रिषतः । रिष हिंसायां । लटः शतृ । वज्रलं
कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । जिघांसतः । हंतैरिच्छार्थे सन्यञ्जनगमां सनि
। पा० ६. ४. १६. । इत्युपधादीर्घत्वं । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । सन्यत
इतीत्वं । अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तत्वे सनो नित्वान्निस्वरेण पदस्यावुदात्तत्वं । बृहज्ञानो । आमंचितस्य
चेति षाठ्ठिकमावुदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यविष्ठ्य । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य
लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारोपजनम्कांदसः ॥ ॥ १० ॥

घने॒व विष्व॑ग्वि ज॒ह्यरा॑व्णस्तपु॑र्ज॒भ॒ यो अ॑स्म॒धुक् ।

यो म॒र्त्यः शि॒शीते॑ अ॒त्य॒क्तुभि॑र्मा नः स रि॒पु॒री॒शत॑ ॥ १६ ॥

घ॒नाऽइ॒व । विष्व॑क् । वि । ज॒हि । अ॒रा॒व्णः । तपुः॑ऽज॒भ॒ यः । अ॑स्म॒ऽधुक् ।

यः । म॒र्त्यः । शि॒शीते॑ । अ॒ति । अ॒क्तुऽभिः॑ । मा । नः । सः । रि॒पुः । ई॒शत॑ ॥ १६ ॥

हे तपुर्जभ तयमानरश्मियुक्ताये अरावणोऽस्मभ्यं देयस्य धनस्यादातृन्वैरिणो विष्वक् सर्वतो वि जहि ।
विशिष्य मारय । तत्र दृष्टान्तः । घनेव । यथा कठिनेन दंडपाषाणादिना भांडादिभंगं करोति तद्वत् । यो
ऽन्योऽपि रिपुरस्मधुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिना बाधते । यस्यान्यो मर्त्यो मनुष्यः शत्रुरक्तभिरायुधि-
रति शिशीते तनूकरोति । अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः । स रिपुर्भर्त्सनप्रहारकारी द्विविधोऽपि शत्रुर्नोऽस्मान्प्रति
मेशत । ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥ घनाऽइव । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । जहि । हंतेर्लोपि ह्री हंतेर्जः
। पा० ६. ४. ३६. । इति जादेशः । तस्यासिद्धत्वाद्भेदलुगभावः । तपुर्जभ । तप संतापे । श्रीणादिकः करण उ-
त्पत्त्यां तत्सपुसशब्दो नित्वादावुदात्तः । जभि नाशने । जभ्यंति शचव एभिरिति जंभान्यायुधानि । करणे
घञ् । तपूषेव जंभानि यस्यासौ तपुर्जभः । आमंचितावुदात्तत्वं । अस्मधुक् । द्रुहि जिघांसायां । सत्सुद्विषेत्या-
दिना क्लिप् । वा द्रुहमुहणुहण्णिहां । पा० ८. २. ३३. । इति हकारस्य घत्वं । भप्भावः । शिशीते । शो तनूक-
रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वज्रलं कंदसीति विकरणस्य झुः । आदेच इत्यात्वं । ततो द्विवचने वज्रलं कंदसि
। पा० ७. ४. ७८. । इत्यभ्यासस्येत्वं । ई ह्यघोरितीत्वं । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । ईशत ।
लङि वज्रलं कंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्योग इत्यङागमाभावः ॥

अ॒ग्निर्वै॒वे सु॒वीर्य॑म॒ग्निः क॒र्त्ताय॑ सौ॒भगं॑ ।

अ॒ग्निः प्रा॒र्वन्मि॒त्रोत॑ मे॒ध्याति॑थि॒म॒ग्निः सा॒ता उ॒पस्तु॑तं ॥ १७ ॥

अ॒ग्निः । व॒व्रे । सु॒ऽवी॒र्य॑ । अ॒ग्निः । क॒र्त्ताय॑ । सौ॒भगं॑ ।

अ॒ग्निः । प्र । आ॒वत् । मि॒त्रा । उ॒त । मे॒ध्यऽअ॒तिथिं॑ । अ॒ग्निः । सा॒ता । उ॒प॒
स्तु॑तं ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्य वज्रे । याचितः । सोऽग्निः कण्वाय महर्षये सौमगं शोभन-
धनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तथाग्निर्मित्रास्त्रिभिर्वाणि प्रावत् । प्रकर्षेण रक्षितवान् । उतापि च
मेध्यातिथिं मेधयोश्चैरतिथिभिर्हपितमृषिं प्रावत् । तथोपसुतमन्यमपि स्तोतारं यजमानं साती धनादिदान-
निमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वज्रे । वज्रं याचने । कर्मणि लिट् । न शसदद्वादिगुणानां । पा० ६. ४. १२६. । इत्ये-
त्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । उपधालोपश्छांदसः । सौमगं । सुभगाभ्यं इत्युक्ताच्चादिषु पाठान्तस्य भाव
इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् । पा० ५. १. १२९. । जित्वादायुदात्तत्वं । मित्रा । श्रेष्ठां दसि बह्वलमिति श्रेष्ठोपः । उपसुतं ।
क्लिच्छक्ती च संज्ञायामिति स्तोतेः कर्तरि क्तः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अग्निना तुर्वशं यदु परावत उग्रदेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीति दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वशं । यदु । परावतः । उग्रदेवं । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नववास्त्वं । बृहत्तरथं । तुर्वीति । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निना सहावस्थितान् तुर्वशनामकं यदुनामकमुग्रदेवनामकं च राजर्षीन्परावतो दूरदेशाञ्जवामहे ।
आह्वयामः । स चाग्निर्नववास्तुनामकं बृहद्रथनामकं तुर्वीतिनामकं च राजर्षीन्जयत् । इहानयतु । कीदृशो
ऽग्निः । दस्यवे सहः अस्मदुपद्रवहेतोश्चोरस्थाभिर्भविता ॥ नयत् । णीञ् प्रापणे । लेख्यडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः । नववास्त्वं । नवं वास्तु यस्यासौ नववास्तुः । वा छंदसीत्यनुवृत्तेरमि पूर्वत्वाभावे यणादेशः ।
बृहद्रथं । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कण्वं ऋतजात उक्षितो यं नमस्यंति कृष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वां । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदेथ । कण्वे । ऋतजातः । उक्षितः । यं । नमस्यंति । कृष्टयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बह्वविधाय जनाय मनुः प्रजापतिर्न दधे । देवयजनदेशे स्थापि-
तवान् । हे अग्ने त्वमृतजात ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्न उक्षितो हविर्भिस्त्वापितः सन् कण्व एतन्नामके
महर्षौ दीदेथ । दीप्तवानसि । यमपि कृष्टयो मनुष्याः । कृष्टयश्चर्षणय इति मनुष्यनामसु पठितत्वात् । नम-
स्यंति नमस्कुर्वन्ति । स त्वमिति पूर्वचान्वयः ॥ दीदेथ । दीदेतिश्छांदसो दीप्तिकर्मा । थलि द्विवचनप्रकरणे
छंदसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति द्विवचनाभावः । अनित्यमागमशासनमिति वचनादिडभावः ।
लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऋतजातः । ऋते जन्यत इत्यृतजातः । श्वीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः ।
जनसनेत्यादिनात्वं । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नमस्यंति । नमोवरिवः । पा० ३. १. १९. । इति पूजार्थे
क्वच् । अदुपदेशाज्ञसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्वजंतधातुस्वरः । कृष्टयः । कृष विलेखने । क्लिच्छक्ती च संज्ञाया-
मिति क्लिच् ॥

त्वेषासो अग्नेरमवंतो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावंतो विश्वं समचिणं दह ॥ २० ॥

त्वेषासः । अग्नेः । अमऽवंतः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ।

रक्षस्विनः । सदं । इत् । यातुऽमावंतः । विश्वं । सं । अचिणं । दह ॥ २० ॥

अभिरर्चयो ज्वालास्त्रिषासो दीप्ता अमवन्तो बलवन्तो भीमासो भयंकराः । अतः प्रतीतयेऽस्माभिः प्रत्येतुं न शक्या इति शेषः । हे अपि रक्षस्विनो बलवतो यातुमावतो यातुधानानमुरान् सदमित् सर्वदेव सं दह । सम्यग्भस्मीकुरु । तथा विश्वं सर्वमन्त्रिणं भस्मकमस्मद्विधाधकं शत्रुं सं दह ॥ त्रिषासः । त्रिष दीप्ता । पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अमवन्तः । अम रोगे । अमति शत्रुनुजतीत्यमो बलं । पचाद्यच् । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । तदेषामस्त्रीत्यमवन्तः । प्रतीतये । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रक्षस्विनः । रक्षत्यनेनेति रक्षो बलं । करणेऽमुन् । अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । यातुमावतः । यातवो यातनाः । तास्मिमते निर्मित इति राक्षसव्यापारा यातुमाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तदेषामस्तीति मतुप् । मतौ बहुचोऽनजिरादीनां । पा० ६. ३. ११९. इति दीर्घत्वं । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति वत्वं । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे छदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वं । अन्त्रिणं । अदेस्त्रिणि चेति कर्तरि चिनिप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

क्रीळं व इति द्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अचेयमनुक्रमणिका । क्रीळं पंचोना मारुतं हि गायत्रं त्विति । अविश्वान्यस्मादृषेरवाविशिष्ट इति परिभाषया घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रीच्छंदस्के । इदमादिमुक्तचयं मरुद्देवताकं । तुहिहवेति परिभाषितत्वात् ॥ ब्यूद्धे द्वितीये कंदोम आपिमारुतशस्त्र एतत्सूक्तं निविज्ञानीयं । द्वितीयस्यापि वो देवमिति खंडे सूचितं । क्रीळं वः शर्धोऽपे मृकित्यापिमारुतं । आ० ८. १०. इति ॥ ब्राह्मणं च । क्रीळं वः शर्धो मारुतमिति । ऐ० ब्रा० ५. १९. मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमि-त्यस्यामिष्टौ क्रीळं व इत्येषा प्रधानस्थानुवाक्या । तथा तत इति खंडे सूचितं । क्रीळं वः शर्धो मारुतमत्यासो न ये मरुतः स्वंचः । आ० २. १८. इति ॥

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनुवाणं रथेऽशुभं । कण्वा अभि प्र गायत ॥ १ ॥

क्रीळं वः शर्धोः मारुतं । अनुवाणं । रथेऽशुभं । कण्वाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । वो शुष्मदर्थं मारुतं मरुत्समूह रूपं शर्धो बलमभि प्र गायत । अभितः प्रकर्षेण सुध्वं । क्रीडशं शर्धः । क्रीळं विहरणशीलं अनर्वाणं भ्रातृव्यरहितं । अत एव श्रुत्यंतरब्राह्मणेन मंचांतरमेव व्याख्यातं । अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्था इति । रथेशुभं स्वकीये रथेऽवस्थाय शोभमानं ॥ क्रीळं । क्रीडु विहारे । पचाद्यच् । शर्धः । शृधु प्रसहने । शर्धय-त्यनेन शत्रूनि शर्धो बलं । अमुन् । नित्वादायुदात्तत्वं । मारुतं । मरुतां संबंधि । तस्येदमित्यण् । व्यत्ययेना-युदात्तत्वं । यद्वा । समूहार्थेऽनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्रत्ययः । अनर्वाणं । व्यत्ययेन पुंलिंगता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । रथेशुभं । शुभ दीप्ता । रथे शोभत इति रथेशुप् । क्तिप्ति क्तिप् । तत्पुरुषे कृति बज्जलमित्यनुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गायत । कै गे रे शब्दे । तिङुतिङ इति निघातः ॥

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिर्ऋजिभिः । अजायंत स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकं । वाशीभिः । ऋजिभिः । अजायंत । स्वभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तिपुक्ता अजायंत इति संपन्नाः । पृषत्यो विंदुपुक्ता मृग्यो मरुद्वाहनभूताः । पृषत्यो मरुतामिति निघंटापुक्तत्वात् । ऋष्टय आयुधानि । वाशः शब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः । वाशी वाणीति वाङ्मामसु पठितत्वात् । अजयोऽलंकरणानि । तान् शुभ इति शेषः ॥ अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । ऋजि अजाजोर्जा । पा० ७. ३. ७९. इति जादेशः । अडागम उदात्तः । स्वभा-नवः । स्वकीया भागवो येषां । बज्जरीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् । नि यामन्त्रिचमृजते ॥ ३ ॥

इहैव शृण्वे । एषां । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चिचं । चमृजते ॥ ३ ॥

एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो यद्वदान् यद्वदन्ति यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिमि-
हेवाचैव स्थित्वा शृण्वे । शृणोमि । स ध्वनिविशेषो यामन् संयामे चिचं विविधं शौर्यं व्युजते । नितरामलंक-
रोति । अञ्जतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः । नि० ६. २१. ॥ शृण्वे । श्रु अवणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्रुवः श्रु चेति
श्रुः । ऊश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । वदान् । वद व्यक्तायां वाचि । लेख्याङागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यदुत्तथोगादनिघातः । यामन् । मुपां
मुलुगिति सप्तम्या लुक् । न ङिसंबुद्धोः । पा० ८. २. ८. इति नलोपप्रतिषेधः । अञ्जते । अञ्जि भृजी भर्जने ।
अच प्रसाधनार्थः ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युन्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषद्युन्नाय । शुष्मिणे । देवत्तं । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

हे अश्विजः वो युष्माकं संबन्धिने शर्धाय प्रसहनशीलाय घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय त्वेषद्युन्नाय दीप्यमान-
यशसे । बुध्नं व्योततेर्यशो वात्तं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । शुष्मिणे बलवते । शुष्मं शुष्णमिति बलनामसु
पाठात् । एवंभूताय मरुत्रणाय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्य प्र गायत । शुध्वं । कीदृशं ब्रह्म । देवत्तं देवैर्दत्तं
देवतानुग्रहात्म्यं ॥ शर्धाय । शृधु प्रसहने । शर्धयत्यभिभवतीति शर्धो बलं । पचावच् । वृषादित्वादाबु-
दात्तत्वं । घृष्वये । घृष संघर्षे । कृविघृष्वीत्यादिना । उ० ४. ५६. । क्तिन्प्रत्ययातो निपातितः । त्वेषद्युन्नाय । त्विष
दीप्ती । पचावच् । त्विषं दीप्तं बुध्नं यस्य । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवत्तं । देवैर्दत्तं । छांदसो
वर्णलोपः । उक्तं च । द्वी चापरी वर्णविकारनाशी । का० ६. ३. १०९. इति । तृतीया कर्मणीति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र शंसा गोष्वघ्नं क्रीळं यच्छर्धो मारुतं । जंभे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥

प्र । शंस । गोषु । अघ्नं । क्रीळं । यत् । शर्धः । मारुतं । जंभे । रसस्य । वावृधे ॥ ५ ॥

गोषु मरुत्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु धेनुष्ववस्थितं । पृश्निये वै पयसो मरुतो जाताः । ति० सं० २. ११. ४. इति
श्रुत्यंतरात् । अघ्नमहंतव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्संबन्धि शर्धः प्रसहनशीलं तेजो यदस्ति तत्प्र शंस ।
हे अश्विजसमूहं लुहि । रसस्य गोषीरूपस्य संबन्धि तत्तेजो जंभे मुख उदरे वा वावृधे । वृद्धमभूत् ॥ शंस ।
शन्सु स्तुती । ब्रचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । गोषु । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्च-
न्साववर्णेति प्रतिषेधः । अघ्नं । घ्नो हननं । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. इति कः । गमहनेत्यादिनो-
पधालोपः । हो हतेः । पा० ७. ३. ५४. इति घत्वं । तदर्हतीति घ्यं । कंदसि चेति यः । न घ्यमघ्नं । अघ्नयपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रीळादयो गताः । जंभे । जमि नाशने । जंभ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति जंभमास्यं । करणे घञ् ।
वावृधे । वृधु वृद्धी । लिट् । छांदसं संहितायामभ्यासदीर्घत्वं ॥ ॥ १२ ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धूतयः । यत्सीमंतं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धूतयः । यत् । सीं । अंतं ।
न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्च ब्रूलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि । गौरमेति भूनामसु पठितत्वात् । धूतयः कंपनकारिणो हे नरो
नेतारो मरुतो वो युष्माकं मध्य आ समंताद्वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः । यद्यस्मात्कारणात्सीं सर्वतोऽंतं न वृषा-
यमिव धूनुथ चालयथ । तस्मात्कारणात्कंपयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः ॥ वर्षिष्ठः । वृद्धशब्दा-
दिष्टनि प्रियस्थिरित्यादिना वर्षादेशः । निच्वादाबुदात्तः । गमः । गमाशब्दात् षष्ठ्येकवचन आतो धातोरित्यच
आत इति योगविभागः कर्तव्यः । का० ६. ४. १४०. । इत्युक्तत्वादाकारलोपः । उदात्तनिबुत्तिस्वरेण विभक्तेषु
दात्तत्वं । धूतयः । धूज् कंपने । क्तिच्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । आमंचितस्य चेति

सर्वानुदात्तत्वं । ध्रुवः । स्वादिभ्यः झुः । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो लसार्धधातुक्स्वरं न बाधते । अतस्तिङ् एव स्वरः । यदुक्तयोगादनिघातः ॥

नि वो यामाय मानुषो दध्र उग्राय मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्रे । उग्राय । मन्यवे । जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृहस्वामी कश्चिन्मनुजो नि दध्रे । गृहदाढ्यार्थं दृढं संभं निचिप्रवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढसंभप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उग्राय तीव्राय मन्यवे चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि भवन्नमनाङ्गीतिः । यतो भवन्नत्या चालितः पर्वतो बह्वविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरी जिहीत गच्छेत् ॥ मानुषः । मनोजातावज्यती पुक् च । पा० ४. १. १६१. इति मनुशब्दादपत्यार्थेऽञ् पुगागमश्च । त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । दध्रे । धृञ् अवस्थान इत्यस्य लिटि कित्वाब्रुणाभवे सति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात् निघातः । जिहीत । श्रीहाङ् गती । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । भृजामित् । पा० ७. ४. ७६. इत्यभ्यासस्थित्वं । आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । पर्ववान् पर्वतः । मत्वर्थोयस्तप्रत्ययः ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वी इव विशपतिः । भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषां । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान् ऽइव । विशपतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हे मरुतो येषां युष्माकं यामेषु गमनेष्वज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः रेजते कंपते । तत्र दृष्टांतः । जुजुर्वी इव विशपतिः । यथा वयोहानिरोगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात्कंपते तद्वत् ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेपणयोः । बह्वल्यह्वणादीणादिको मन् । अजैर्व्यघ्रजपोः । पा० २. ४. ५६. इति वीभावो न भवति । वलादावार्धधातुके विकल्प इत्यते । का० २. ४. ५६. २. इति वचनात् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । जुजुर्वान् । जृष् वयोहानौ । लिटः क्तसुः । बह्वलं क्दंसि । पा० ७. १. १०३. इत्युत्वं । अभ्यासह्लादिशेषी । वल्काज्जाहसामिति नियमादिडागमाभावः । च्छकृतृतां । पा० ७. ४. ११. इति गुणो हलि चेति दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनात् भवति । विशां पतिर्विशपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ति परादिस्क्दंसि बह्वलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भिया । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् । कर्षात्वतो घञ इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेज् कंपने । अदुपदेशलसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदुक्तयोगादनिघातः ॥

स्थिरं हि जानंमेषां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनु द्विता शर्वः ॥ ९ ॥

स्थिरं । हि । जानं । एषां । वयः । मातुः । निः ऽएतवे । यत् । सीं । अनु । द्विता । शर्वः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां जानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि । चलनरहितं खलु । मातुर्मरुतां जननीस्थानीयादाकाशाद्वयः पक्षिणो निरेतवे निर्गतुं समर्था भवन्तीति शेषः । तादृशादाकाशाद्भवज्जन्मिति मरुतां स्मृतिः । यद्यस्मात्कारणाच्छ्वो भवदीयं बलमनुक्रमेण सीं सर्वतो द्विता द्वित्वेन बावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते । अतो भवदीयं जानं स्थिरं हीति पूर्वचान्वयः ॥ जानं । जन्त्येऽस्मिन्निति जानमंतरिचं । अधिकरणे घञ् । एषां । इदमोऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्ता । न चोडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । अंतोदात्तादिदंशब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे । इण् गती । तुमर्थे सेसेनिति तवेत्यत्ययः । तादी चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

उदु ते सूनवो गिरिः काष्ठा अज्मेष्वलत । वाश्रा अभिज्ञु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊं इति । ते । सूनवः । गिरिः । काष्ठाः । अज्मेषु । अलत । वाश्राः । अभिऽज्ञु । यातवे ॥ १० ॥

मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुत आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयेर्वाहनैः शीमं शीघ्रं । शीमं तुषु तूयमिति क्षिप्रनामसु पाठात् । प्र यात । प्रक्षेपेण कर्मभूमिं गच्छत । कल्पेषु मेधाविष्वनुष्ठातुषु वो युष्माकं दुवो दुवांसि परिचरणानि संति । तत्रो पु तत्रेव परिचारकेषु कल्पेषु मादयाध्वे । तुप्ता भवत ॥ आशुभिः । अशू व्याप्ती । कृषापाजीत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः । संति । असोरलोप इत्यकारलोपः । मादयाध्वे । मद तुप्तिर्योगे । चुरादिः । आकुक्षीय आत्म-
नेपदी । लिट्याडागमः । टेरित्वं । वैतोऽन्यत्र । पा० ३. ४. ९६. । इत्यकारस्त्रीकारादेशः ॥

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषां । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयं । एषां । विश्वं । चित् । आयुः ।
जीवसे ॥ १५ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं मदाय तुप्तेऽस्ति हि ष्मा । अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्बो विद्यते खलु । एषां युष्माकं भृत्यभूता वयं स्मसि ष्मा । विद्यामहे खलु । जीवसे जीवितुं विश्वं चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छेति शेषः ॥ स्म । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । स्मसि । इदं तो मसिः । जीवसे । तुमर्थे सेसेनित्यसे-
प्रत्ययः ॥ ॥ १४ ॥

कच्च नूनमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । ऋषिस्थान्यस्मादिति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते मारुतं हीत्युक्तत्वादितदपि मरुदेवताकं । गायत्रं त्वित्युक्तत्वान्नायचीच्छंदस्कं । कवेत्यनुक्रमणिका ॥
विनियोगो लिंगिकः ॥

कच्च नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः कच्च कदा खलु नूनमवश्यं हस्तयोर्दधिध्वे । यूयमस्माहस्ते धारयथ । तच्च दृष्टान्तः । पिता पुत्रं न हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । कधप्रियः स्तुतिप्रीताः वृक्तबर्हिषः । वृक्तं क्विन्नं बर्हिर्दभो येषां मरुतां यजमानाय ते मरुतस्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । द्वौ चापरी वर्णविकारनाशौ । का० ६. ३. १०९. । इत्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तथा प्रीणंतीति कधप्रियः । प्रीञ् प्रीती । क्विप् । पूर्वपदस्य ङ्यापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति ब्रह्मत्वं । धका-
रस्कांदसः । आमंत्रितनिघातः । दधिध्वे । दधातेऽच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । क्वादिनिय-
मादित् । प्रत्ययस्वरः । वृक्तबर्हिषः । आमंत्रितनिघातः ॥

क्व नूनं कच्चो अर्थं गंतो दिवो न पृथिव्याः । क्व वो गावो न रण्यंति ॥ २ ॥

क्व । नूनं । कत् । वः । अर्थं । गंतं । दिवः । न । पृथिव्याः । क्व । वः । गावः । न । रण्यंति ॥ २ ॥

हे मरुतो नूनमिदानीं क्व । यूयं कुत्र स्थिताः । कत् कदा वो युष्माकमर्थमरणं देवयजनदेशे गमनं । विलंबं मा कुर्वतेत्यर्थः । दिवो गंतं । ब्रह्मलोकान् गच्छत । पृथिव्या न गंतं । भूलोकान्मा गच्छत । वो युष्मान् क्व रण्यंति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयति । यजमानाः सुवर्ति । तच्च दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो रण्यंति । शब्दयति तद्वत् ॥ क्व । किंशब्दात्सप्रत्ययतात्किमोऽत् । पा० ५. ३. १२. । इत्यप्रत्ययः । क्वाति । पा० ७. २. १०५. । इति किमः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । अर्थं । अ गतौ । उपिकुपिगार्तिभ्यश्च । उ० २. ४. । इति भवि धन् । नित्वादायुदात्तत्वं । गंतं । गमेर्लोपि बहुलं कंदसीति शपो लुक् । यादेशस्य तस्य तप्तनप्तनधनाशेति तवादेशः । अत एव क्तिन्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपो न भवति । प्रत्य-
यस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्युचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेश्-
दात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्यपूर्वादिति विभक्तेश्दात्तत्वं । रण्यंति । रण्यतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन झञ् ॥

क्व वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता । क्वोऽविश्वानि सौभगा ॥३॥

क्व । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता । क्वोऽइति । विश्वानि । सौभगा ॥३॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबन्धीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि । प्रजा वै पशवः सुम्न । तै० सं० ५. ४. ६. ६. इति श्रुत्यंतरात् । क्व कुत्र वर्तते । तथा सुविता शोभनानि प्राण्याणि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क्व कुत्र वर्तते । विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्वो कुत्र वा वर्तते । भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागतव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना । शेष्कंदसि बज्रलमिति शैलोपः । नव्यांसि । नवशब्दादीयमुनीकारलोपस्कंदसः । सुविता । सुष्ठु इतानि सुवितानि । तन्वादीनां कंदसि बज्रलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. इत्युवडादेशः । सौभगा । सुभगाकञ्च इति तस्य भाव इत्यर्थेऽञ् । पूर्ववच्छैलोपः ॥

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥४॥

यत् । यूयं । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥४॥

हे पृश्निनामकधनुपुत्रा मरुतो यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन भवेत तथापि वो युष्माकं स्तोता यजमानोऽमृतः स्यात् । देवो भवेत् ॥ पृश्निमातरः । पृश्निमाता येषां ते । समासांतविधेरनित्यत्वान्नवृत्तश्च । पा० ५. ४. १५३. इति कवभावः । मर्तासः । असिहसीत्यादिना म्रियतेस्तन्म्रत्ययः । आज्ञसेरसुक् । स्यातन । अस्तेर्लिङि तस्य तप्तनप्तनथनाशेति तनादेशः । यासुट उदात्तत्वं । अमृतः । नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोषः । पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोषः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं जरिता स्तोताजोष्योऽसेव्यो मा भूत् । तच्च दृष्टान्तः । मृगो न यवसे । यथा तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदयसेव्यो न भवति किंतु सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत् । किंच स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबन्धिमर्गिण मोष गात् । मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । जृष् वयोहानी । सुतिकर्मेति यास्कः । नि० १०. ८. । तृचीडागमः । चित्त्वादतोदात्तत्वं । भूत् । लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । न माऽज्योग इत्यडभावः । अजोषः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । ऋहलोर्णदिति कर्मणि णत् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पथा । तृतीयैकवचने मस्य टैलोपः । पा० ७. १. ८८. इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तैरुदात्तत्वं । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लुक् । पूर्ववदडभावः ॥ ॥ १५ ॥

मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् । पदीष्ट नृणया सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निऽऋतिः । दुऽहना । वधीत् । पदीष्ट । नृणया । सह ॥ ६ ॥

हे मरुतो नोऽस्मान् निर्ऋतिः रक्षोजातिदेवता मो षु वधीत् । सर्वथा वधं मा कार्षीत् । कीदृशी । परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा । अतिबलित्वर्थः । अत एव दुर्हणा केनापि हंतुं दुःशक्वा । सा निर्ऋतिर्नृणया सह पदीष्ट । पततु । अस्मादीया नृणा बाधिका निर्ऋतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो षु णः । मुञ्च इति षत्वं । नश्च धातुस्थोरपुभ्य इति णत्वं । दुर्हणा । ईषद्भुःसुधित्यादिना हन्तेः कर्मणि खल् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वं । वधीत् । लुङि हतेर्लुङि च । पा० २. ४. ४३. इति वधादेशः । सिचोडागमः । वधादेशस्त्वादतोदात्तत्वादेकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादतो ह्लादेः । पा० ७. २. ७. इति वृद्धभावः । इट् ईटि । पा० ८. २. २८. इति सिचो लोपः । पदीष्ट । पद गती । आशीर्लिङि ऋदसुभ-

यथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आर्धधातुकत्वात्सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । तृष्ण्या । जितुषा पिपासायां । तृषिगुषिरसिभ्यः क्तिञ्च । उ० ३. १२. इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ॥

स॒त्यं त्वे॒षा अ॒म॒वंतो॒ ध॒न्व॒श्चि॒दा रु॒द्रिया॑सः । मि॒हं कृ॒ण्वन्त्य॒वा॒तां ॥ ७ ॥

स॒त्यं । त्वे॒षाः । अ॒म॒ऽवंतः । ध॒न्व॒न् । चि॒त् । आ । रु॒द्रिया॑सः । मि॒हं । कृ॒ण्व॒न्ति । अ॒वा॒तां ॥ ७ ॥

धन्वन् चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासो रुद्रेण पालितत्वात्तदीया मरुत आ सर्वतोऽवातां वायुरहितां मिहं वृष्टिं कुर्वन्ति । तदेतत्सत्यं । कीदृशा रुद्रियासः । त्वेषा दीप्ता अमवंतो बलवंतः । मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धं ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्वात्तुम् । कनिन्युवृषितशीत्यादिना कनिन् । निन्त्वादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्त्र्यमे रुद्रियाः । तस्त्र्येदमित्यर्थे घः । आज्ञसेरमुक् । मिहं । मिह सेचने । क्तिञ्चेति क्तिप् । कृण्वन्ति । कृवि हिंसाकरणाद्योश्च । धिन्विक्कण्वोरश्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारादेशः । अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवज्जावाल्लघूपधगुणाभावः ॥

कारीयां मारुतं सप्तकपालमित्यस्य हविषो वाग्नेव विद्युदित्वेषानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडे सूचितं । वाग्नेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय । आ० २. १३. इति ॥

वा॒ग्ने॒व वि॒द्युन्मि॑माति व॒त्सं न मा॒ता सि॑ष॒क्ति । यदे॒षां वृ॒ष्टि॒रस॑र्जि ॥ ८ ॥

वा॒ग्नाऽऽ॒इ॒व । वि॒ऽद्युत् । मि॒मा॒ति । व॒त्सं । न । मा॒ता । सि॒स॒क्ति । यत् । ए॒षां । वृ॒ष्टिः । अ॒स॑र्जि ॥ ८ ॥

वाग्नेव शब्दयुक्ता प्रसूतस्तनवती धेनुरिव विद्युन्नेषस्था दृश्यमाना सती मिमाति । शब्दं करोति । विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं । माता धेनुर्वत्सं न वत्समिव सिषक्ति । इयं विद्युन्मरुतः सेवते । सिषक्तिः सेवनार्थः । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य । नि० ३. २१. इति यास्केनोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणादेषां मरुतां संबंधिनी वृष्टिरसर्जि गर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति । तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नं ॥ वाग्नेव । वागृ शब्दे । स्फाडितचोल्यादिना रक् । मिमाति । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वात् स्युः । भृजामित् । पा० ७. ४. ७६. इत्यभ्यासस्येत्वं । सिषक्ति । षच समवाये । लटि बङ्गलं कंदसीति शपः स्युः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । असर्जि । खज विसर्गे । कर्मणि लुङ् । चिण् भावकर्मणोः । पा० ३. १. ६६. इति चिण् । चिणो लुक् । पा० ६. ४. १०४. इति तशब्दस्य लुक् । गुणः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दि॒वा चि॒त्त॒मः कृ॒ण्वन्ति॒ प॒र्जन्ये॑नो॒द॒वा॒हेन॑ । यत्पृ॒थि॒वीं व्यु॑द॒न्ति ॥ ९ ॥

दि॒वा । चि॒त् । त॒मः । कृ॒ण्व॒न्ति । प॒र्जन्ये॑न । उ॒द॒ऽवा॒हेन॑ । यत् । पृ॒थि॒वीं । वि॒ऽउ॒द॒न्ति ॥ ९ ॥

ते मरुत उदवाहेनोदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चिदहन्यपि तमः कृण्वन्ति । अंधकारं कुर्वन्ति । यद्यदा पृथिवीं भूमिं व्युदन्ति विशेषेण क्लेदयन्ति । तदानीमतिवृष्टिकाले तमः कुर्वन्तीति पूर्वचान्वयः ॥ उदवाहेन । उदकानि वहतीत्युदवाहः । कर्मण्यण् । मेघविशेषस्येयं संज्ञा । उदकस्योदः संज्ञायां । पा० ६. ३. ५७. इत्युदकशब्दस्योदभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युदन्ति । उन्दी क्लेदने । रुधादित्वात् अम् । आत्तलोपः । पा० ६. ४. २३. इति नलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अ॒थ स्व॒ना॒न्म॒रु॒तां वि॒श्व॒मा स॒द्य॒ पार्थि॑वं । अ॒रे॒ज॒न्त॒ प्र मा॑नु॒षाः ॥ १० ॥

अ॒थ । स्व॒ना॒त् । म॒रु॒तां । वि॒श्वं । आ । स॒द्य॒ । पार्थि॑वं । अ॒रे॒ज॒न्त॒ । प्र । मा॑नु॒षाः ॥ १० ॥

मरुतां संबन्धिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनंतरं पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि विश्वं सद्य सर्वं गृहमा समंतादरे-
जतेति शेषः । तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्रारेजंत । प्रकर्षेण कंपितवंतः ॥ अध । छांदसं धत्वं ।
सद्य । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । पार्थिवं । पृथिव्याः संबन्धि । पृथिव्या
जाञी । पा० ४. १. ८५. २. इति प्राग्दीव्यतीयोऽप्रत्ययः । जित्वादायुदात्तत्वं । अरेजंत । रेञु कंपने ॥ १६ ॥

मरुतो वीळुपाणिभिश्चिवा रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चिवाः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ई । अखिद्र-
यामऽभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतो यूयं वीळुपाणिभिर्दृढहस्तीः सहिताः संतो रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता नदीरनुलक्ष्याखिद्रयामभिर-
च्छिन्नगमनैर्यति । गच्छतैव ॥ मरुतः । आमंत्रितायुदात्तत्वं । वीळुपाणिभिः । वीळ्विति बलनाम । वीळु
च्यौत्नमिति तन्नामसु पाठात् । तेन च तद्वाङ्मयते । वीळवश्च ते पाणयश्च । समासखेत्यंतोदात्तत्वं । रोधस्वतीः ।
रुधिर आवरणे । रुणद्वि स्रोत इति रोधः कूलं । रोधः कूलं निरुणद्वि स्रोतः । नि० ६. १. इत्युक्तत्वात् ।
असुनो नित्वादायुदात्तत्वं । तयुक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधाया इति मनुषो वत् । उगितस्येति ङीप् । मनु-
ञ्ङीपोः पित्वादानुदात्तत्वेऽमुनः स्वर एव शिष्यते । यात । या प्रापणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । ई । चादयो
ऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं । गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । अखिद्रयामभिः । खिद्र दैव्ये । स्फायि-
तंचीत्यादिना रक् । खिद्रं यांतीति खिद्रयामानः । न खिद्रयामानोऽखिद्रयामानः । ते । अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स्थिरा वः संतु नेमयो रथा अश्वास एषां । सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । संतु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषां । सुऽसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हे मरुत एषां वो युष्माकं नेमयो रथचक्रवलयाः स्थिराः संतु । तथा रथा अश्वासोऽश्वाश्च स्थिराः संतु ।
अभीशवोऽगुलयः । अभीशवो दीधितय इति तन्नामसु पाठात् । सुसंस्कृता अश्वबंधनरज्जुपरिग्रहेण स्वलंकृताः
सावधानाः संतु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात्करोतिः कर्मणि क्तः । संपर्युपेभ्यः । पा० ६. १. १३७. इति सुट् । पुनः
मुशब्देन प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभीशवः । अभिपूर्वादश्रुतिः कृवापाजीत्यादिनोण । वर्णव्य-
त्ययेनाकारस्वकारः । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९. इति । अभीशवोऽभ्यश्रुवते कर्म-
णीति निरुक्तं । नि० ३. ९. ॥

अच्छा वद तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिं । अग्निं मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिं । अग्निं । मित्रं । न । दर्शतं ॥ १३ ॥

हे अत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयंत्या गिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मंत्रस्य हविर्लक्षणस्याप्तस्य
वा पालकं मरुद्गणमग्निं दर्शतं दर्शनीयं मित्रं न मित्रमपि जरायै सोतुमच्छाभिमुख्येन वद । ब्रूहि ॥ अच्छ ।
निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । वद । ब्रूचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । तना । तनु विस्तारः । तनोति
देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचावच् । वृषादिस्वादायुदात्तत्वं । तृतीयाया ङादेशः । गिरा ।
साविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । ब्रह्मणः । षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः । गाय गायत्रमुक्थ्यं ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकं । आस्ये । पर्जन्यऽइव । ततनः । गाय । गायत्रं । उक्थ्यं ॥ १४ ॥

हे अत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं सोचं मिमीहि । निर्मितं कुरु । तं च श्लोकं ततनः । विस्तारय ।

तत्र दृष्टान्तः । पर्जन्य इव । यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् । उक्थं शस्त्रयोगं गायत्रं गायत्रीच्छंदस्कं सूक्तं गाय । पठ ॥ मिमीहि । माङ् माने । जीहोत्यादिकः । अत्ययेन परस्मैपदं । भृशामिदित्यभ्यासस्थेत्वं । आस्ये । असु जेपणे । अस्थिते चिप्यतेऽस्मिन्नित्यास्यं । कृत्यल्युटो बङ्गलं । पा० ३. ३. ११३. । इत्यधिकरणे ण्यत् । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ततनः । तनु विस्तारे । लेटि सिपि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य सुः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । गायत्रं । गांयत्र्याः संबंधि तस्येदमित्यण् । यद्वा । गायतस्त्रायत इति गायत्रं । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

वंदस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणं । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥

वंदस्व । मारुतं । गणं । त्वेषं । पनस्युं । अर्किणं । अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥

हे अल्लिक्स्थं मारुतं मरुत्संबन्धिनं गणं समूहं वंदस्व । नमस्कृत्य सुहि वा । कीदृशं गणं । त्वेषं दीप्तिं पनस्युं क्षुतियोग्यं अर्किणमर्चनोपेतं । अस्मे अस्माकमिहास्मिन्कर्मणि वृद्धा असन् । मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वंदस्व । यदि अभिवादनस्तुत्योः । अदुपदेशाज्ञसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पनस्युं । पन चेति स्तुत्यर्थो धातुः । असन् । पनः स्तोत्रमात्मनं इच्छतीति पनस्युः । सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं । अच स्तुती । पुंसि संज्ञायामिति घः । अर्कोऽस्यास्त्यर्को । अत इनिठनी । असन् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तिङुतिङ् इति निघातः ॥ १७ ॥

प्र यदित्येति दर्शचं चतुर्थं सूक्तं । घोरपुत्रस्य कण्वस्यार्थं । मरुदेवताकं । युजः सतोबृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । प्र यद्गं प्रागाथं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र यदित्या परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धृतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्या । पराऽवतः । शोचिः । न । मानं । अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कं । याथ । कं । ह । धृतयः ॥ १ ॥

हे धृतयः स्थावरादीनां कंपनकारिणो मरुतो यद्यदा मानं मननीयं युष्मद्वलं परावतो दूरात् । अरि परावत इति दूरनामसु पाठात् । इत्यास्मादंतरिचात्मास्यथ भूमौ प्रक्षिपथ । तत्र दृष्टान्तः । शोचिर्न तेज इव । यथा सूर्यस्य तेजोऽंतरिचाभूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना संगच्छध्व इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसा स्तोत्रेण संगच्छध्वे । कं यजमानमुद्दिश्य याथ । देवयजनदेशे गच्छथ । कं ह कं खलु यजमानमनुगृहीधेति शेषः ॥ इत्या । या हेतौ च च्छंदसि । पा० ५. ३. २६. । इतीदंशब्दात्प्रकारवचने याप्रत्ययः । यदि तत्रेदंशब्दस्य नानुवृत्तिस्तर्हि यमुप्रत्ययांतादिदंशब्दादुत्तरस्या विभक्त्यर्थेन सुपां सुलुगिति डादेशः । प्रथमपक्षे प्रत्ययस्वरः । द्वितीयपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्यथ । असु जेपणे । अदुपदेशाज्ञसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्रानो नित्वादाबुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । क्रत्वा । जसादिषु च्छंदसि वावचनं । पा० ७. ३. १०९. १. । इति नामावस्य विकल्पितत्वादभावः । वर्षसा । वृद्धं संभक्तौ । वृद्धशीर्ष्भ्यां रूपस्वांगयोः पुक्च । ३०४. २००. । इत्यसु तत्संनियोगेन पुगागमश्च । नित्वादाबुदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधायिना वर्षसशब्देन देवतास्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साहचर्यात् ॥

स्थिरा वः संत्वायुधा पराणुदे वीऋ उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । संत्तु । आयुधा । पराऽनुदे । वीऋ । उत । प्रतिऽस्कभे ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतो व आयुधा युष्माकमायुधानि पराणुदे शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा संतु । स्थिराणि भवन्तु । उतापि च प्रतिष्कमे शत्रूणां प्रतिबंधाय वीकु संतु । दृढाणि संतु । युष्माकं तविषी बलं पनीयसी अतिशयेन स्रोतव्यं भवतु । मायिनोऽस्मां चक्षुचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोमी । बलं मा भवतु ॥ स्थिरा । आयुधा । उभयत्र शस्त्रेक्षदसि बह्वलमिति शैलीपः । पराणुदे । शुद प्रेरणे । संपदादिलक्षणः कृिप् । उपसर्गा-दसमासेऽपि । पा० ८. ४. १४. । इति णत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वीकु । मुपां मुलुगिति विभक्तैर्बुक् । ईषाश्चादित्वात्प्रकृतिभावः । पा० ६. १. १२७. २. । प्रतिष्कमे । स्कन्धुः सौचो धातुः । संपदादिलक्षणो भावे कृिप् । अनदितामिति नलोपः । पनीयसी । पनतिः स्तुत्यर्थः । अस्मादीणादिकः कर्मण्यमुन् । तत ईयमुनि टेरिति टिलोपः । उगितश्चेति डीप् । ईयमुनो नित्वादायुदात्तत्वं । मायिनः । मायाशब्दस्य ग्रीह्यादिषु पाठात् ग्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इति ॥

परां ह यत्स्थिरं ह्य नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशः पर्वतानां ॥३॥

परां ह । यत् । स्थिरं । ह्य । नरः । वर्तयथ । गुरु ।

वि । याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । व्याशः । पर्वतानां ॥३॥

हे नरो नेतारो मरुतो यद्यदा स्थिरं वस्तु परा ह्य वृक्षादिकं पराहतं भयं कुरुथ । गुरु पाषाणादिकं गुरुत्वोपेतं वर्तयथ प्रेरयथ । तदानीं पृथिव्याः संबंधिनो वनिनो वनवतो वृक्षान्वि याथन । विद्युज्य मध्ये गच्छथ । अरख्यगतानां निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भगत्वादितरवृक्षाणां परस्परवि-योगेन ग्रीहो मार्गो भवति । तथा पर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशो वि याथन । विद्युज्य गच्छथ ॥ ह्य । हन हिंसागत्योः । अनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । नरः । पादादित्वादामंत्रितनि-घाताभावः । वर्तयथ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वर एव शिष्यते । यच्छब्दानुषंगान्निघाता-भावः । याथन । तप्तनप्तनयनाश्चेति यनादेशः ॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥४॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्यां । रिशादसः ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नू । चित् । आऽधृषे ॥४॥

हे रिशादसः शत्रुर्हिंसका मरुतोऽधि द्यवि ब्रुलोकस्योपरि वो युष्माकं शत्रुर्नहि विविदे । न च बभूव । तथा भूम्यामपि शत्रुर्न बभूव । हे रुद्रासो रुद्रपुत्रा मरुतो युष्माकमेकोनपंचाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परैकमत्वेनाधृषे वैरिणां सर्वतो धर्षणाय तविषी बलं नू चित् क्षिप्रमेव तनास्तु । विलुता भवतु ॥ विविदे । विद् सत्तायां । लिटि प्रत्ययस्वरः । द्यवि नहि विविदे भूम्यां च न विविद् इति चशब्दार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्भक्तेर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं चानुषक्तक्रियापेक्षया । रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । इगुपधलक्षणः कः । तानदन्तीति रिशादसः । असुन् । आमंत्रितनिघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । सविकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रशब्देन तत्संबन्धिनो मरुतो लक्ष्यन्ते । आज्ञसेरमुक् । नू चित् । ऋचि तुनुधित्यादिना दीर्घः । आधृषे । जिधृषा प्रागल्भ्ये । संपदादि-लक्षणो भावे कृिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विंचन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥५॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विंचन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाःऽइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्र वेपयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण कंपयन्ति । वनस्पतीन् वटाश्वत्थादीन् विंचन्ति । परस्परवियुक्ताभ्युर्वन्ति । हे मरुतो देवासो देवाः सर्वया विशा प्रजया सहिता यूयं प्रो आरत । प्रकर्षेणैव सर्वतो गच्छत । तच्च दृष्टान्तः । दुर्मदा इव । यथा मदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥ वेपयन्ति । टुवेपु कंपने । वेपमानान्प्रयुञ्जति । हेतुमक्षिच् । विंचन्ति । विचिर् पृथग्भावे । रुधादित्वात् अम । असोरलोप इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वात्सुट् । वनपतिशब्दावायुदात्तौ । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । आरत । अ गतौ । लङि मध्यमबहुवचने बङ्गलं कृंदसीति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । सतिशास्त्वितिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. इत्यङ् । आङजादीनामित्याङागमः । आटश्च । पा० ६. १. ९०. इति वृद्धिः । देवासः । आमंत्रितायुदात्तत्वं । सर्वया । सर्वस्य सुपि । पा० ६. १. १९१. इत्यायुदात्तत्वं । विशा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ ५ ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्धं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदवीभयंत मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अवीभयंत । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतो रथेषु भवदीयेषु पृषतीर्विन्दुयुक्ता मृगीरूपो सामीप्येनैवायुग्धं । योजितवन्तः । प्रष्टिरेतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्ती युगविशेषो रोहितो मृगावांतरजातिलोहितवर्णो वहति । रथं नयति । वो युष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी चित् अंतरिक्षमप्याश्रोत् । आभिमुख्येनाशृणोत् । अनुजानातीत्यर्थः । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवी भूः स्वयंभवति तन्नामसु पाठात् । मानुषा भूलोकवर्तिनः पुरुषा अवीभयंत । स्वयं भीताः संतोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादितवन्तः ॥ उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यनिपातांतरं । श्रोत् । पा० १. १. १५. इति प्रगुह्यत्वं । अयुग्धं । लुङि झलो झलि । पा० ८. २. २६. इति सकारस्य लोपः । चोः कुरिति कुत्वं । रोहितः । रुहे रश्च लो वा । उ० ३. ९४. इतीतन्प्रत्ययांतः । नित्वादायुदात्तः । यामाय । यमेर्भावे घञ् । कर्षावत् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । अश्रोत् । श्रु श्रवणे । बङ्गलं कृंदसीति विकरणस्य लुक् । अवीभयंत । जिभी भये । अस्मात्प्रयत्नाल्लुङि भीस्योर्हेतुभये । पा० १. ३. ६८. इत्यात्मनेपदं । विभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १. ५६. इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात्पक्षे भियो हेतुभये षुक् । पा० ७. ३. ४०. इति षुक् प्राप्नोति । तन्न क्रियते । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् । णी चञ्चुपधाद्वस्वत्वादि । पा० ७. ४. १. ॥

आ वो मसू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।

गंतां नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्या कण्वाय विभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मसू । तनाय । कं । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ।

गंतं । नूनं । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्या । कण्वाय । विभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्रा रुद्रपुत्रा मरुतः तनाय कं अस्मदीयपुत्रार्थं मनु शीघ्रं वो युष्मदीयमवो रक्षणमा वृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । मत्सिति चिप्रनाम । नु मत्सिति तन्नामसु पठितत्वात् । पुरा पूर्वस्मिन्काले कर्मांतरेषु नोऽवसास्मदीयरक्षणेन निमित्तेन यूयं यथा प्राप्तवन्तः । इत्यानेन प्रकारेण विभ्युषे भीतियुक्ताय कण्वाय मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं चिप्रं गंतं । प्राप्तुम् ॥ मनु । अचि तुनुघमशुतङ्कुचोरथाणामिति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचायच् । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । यद्वा । तनयशब्देऽय् इत्यस्य लोप-

ऋक्षांदसः । कमित्येतत्पादाति प्रयुज्यमानं पादपुराणं । शिशिरं जीवनाय कमितिवत् । उक्तं च । अथापि पादपुराणाः कमीभिवितीति । रुद्राः । रोदयंतीति रुद्राः । रोदयिण्युक्च । उ० २. २२. इति रक्प्रत्ययः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । गंत । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । तप्तनवित्यादिना तवादेशः । अतः पित्वादनुनासिकलोपाभावः । बिभ्रुषि । बिभेतेर्लिटः क्लृप् । वस्विकाज्जसामिति नियमादि-
डभावः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत् शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरुतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽईषितः । मरुतः । मर्त्यऽईषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।

वि । तं । युयोत् । शवसा । वि । व्योजसा । वि । युष्माकाभिः । उतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतो यो यः कश्चिदभवः शत्रुर्युष्मेषितो युष्माभिः प्रेषितो मर्त्येषितो मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् नो ऽस्मान्प्रति आ ईषते आभिमुख्येन प्राप्नोति तं शत्रुं शवसान्नं वि युयोत् । विभक्तं कुरुत । तथौजसा बलेन वि युयोत् । युष्माकाभिरुतिभिर्युष्मत्संबन्धिनी रक्षणी च वि युयोत् ॥ युष्मेषितः । युष्माभिरुषितः । सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वं । न च न लुमतांगस्येति प्रतिषेधः । इकोऽचि विभक्तौ । पा० ७. १. ७३. इत्यत्राज्यहणेन तस्य पाक्षिकलोक्तिः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मर्त्येषितः । पूर्ववत् । अभ्वः । आभवतीत्यभवः शत्रुः । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । ईषते । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । अदुप-
देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः । लोएमध्यमबङ्गवचने बङ्गलं कंद-
सीति शपः युः । तप्तनप्तनयनाच्चेति तवादेशः । पित्वाङ्गुणः । युष्माकाभिः । युष्मत्संबन्धिनीभिः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । पा० ४. ३. २. इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । डीब्रुवी छांदसत्वान्न क्रियेते । उतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । उतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न उतिभिर्गता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रऽयज्यवः । कण्वं । दद । प्रऽचेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । उतिऽभिः । गंत । वृष्टिं । न । विऽद्युतः ॥ ९ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कण्वं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृषिं वा दद । धारयत । हि यस्माद्युयं कण्वनामकमृषिं धारितवंतस्तस्मा-
त्कारणादसामिभिरुतिभिः संपूर्णं रक्षणीर्नोऽस्मान् प्रत्या गंत । आगच्छत । तच्च दृष्टांतः । वृष्टिं न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छति तद्वत् ॥ असामि । साम्यर्थं । न सामि असामि । अन्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्टव्याः । यजिमनिशुंघिदसिजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति कर्मणि युप्रत्ययः । आमंत्रि-
तनिघातः । दद । दुदाज् दाने । लोएमध्यमबङ्गवचनस्य तिङां तिङो भवतीति लङात्प्रत्ययपदप्रथमपुरुषबङ्ग-
वचनादेशः । स्त्री द्विर्भवि सति आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४१. इति तलोपः । अतो गुण इति परपूर्वत्वं । कंदसुभयथेत्यार्धधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्ययस्वर एव । हि चेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । आमंत्रितनिघातः । गंत । गमेर्लो-
एमध्यमबङ्गवचनस्य तस्य तवादेशः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः । द्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं । विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् । भ्राज-
भासेत्यादिना । पा० ३. २. १७७. क्लिप् ॥

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषे ॥ १० ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋषिद्विषे । मरुतः । परिमन्यवे । इषुं । न । सृजत । द्विषे ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः असामि संपूर्णमोजो बलं विभृथ । धारयथ । हे धूतयः कंपनकारिणो मरुतः असामि संपूर्णं शवो बलं । परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्विषं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हन्तारं सृजत । तत्र दृष्टांतः । इषुं न । यथा शत्रोरपरि बाणं मुंचति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यते । असाम्योजो विभृथा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं विभृथ कल्याणदानाः । नि० ६. २३. इति ॥ विभृथ । दुभृज् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् सुः । भृजामिदित्यभ्यामस्यत्वं । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विष्ट । सत्सूद्विषेत्यादिना क्रिप् । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमासे परिरभितोभावमंडलं । पा० ६. २. १८२. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गतौ । इष्यति गच्छतीतीषुः । इषेः क्तिच् । उ० १. १४. इत्युप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेर्निन्वादाद्युदात्तत्वं । सृजत । सृज विसर्गे । विकरणस्य ङित्वाद्गुणाभावः । द्विषं । क्तिच् । क्तिच् । क्रिप् ॥ १९ ॥

उत्तिष्ठत्यष्टर्चं पंचमं मुक्तं कण्वस्यार्थं बार्हतं । युजः सतोवृहत्यः । अयुजो वृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकं । अनुक्रम्यते च । उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्यत्यमिति ॥ मुक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राक्-
ताद्ब्राह्मणस्यत्यात्मगाथात्पूर्वमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीय इति खंडे सूचितं । प्रेतु ब्रह्मणस्पति-
रुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्यत्यावावपते पूर्वीं नित्यात् । आ० ७. ३. इति ॥ आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे
विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्तावतिष्ठते । आ० ४. ७. इति सूचितत्वात् ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयंतस्त्वेमहे ।

उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इंद्र प्राशूभवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयंतः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यंतु । मरुतः । सुदानवः । इंद्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ । अस्रदनुग्रहाय त्वदीयनिवासादुत्थानं कुरु । देवयंतो देवान् कामयमाना वयं त्वा त्वामीमहे । याचामहे । सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत उप प्र यंतु । समीपे प्रकर्षेण गच्छंतु । हे इंद्र त्वं सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राशूः सोमस्य प्राशको भव । यद्वा । वृत्रस्य हिंसको भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । पा० १. ३. २४. ब्रह्मणस्पते । सुबामंचित इति परांगवद्भावात् पञ्चा-
मंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । न च्छंदस्यपुत्र-
स्यतीत्यस्येव दीर्घस्यापि निधिः । अन्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमह इत्यादयो गताः । प्राशूः । शृ हिंसायां । प्रकर्षेणा समंतात् शृणाति हिनस्तीति प्राशूः । बज्रं कंदसीत्युत्वं । वोरपधाया दीर्घः । छदुत्त-
रपदप्रकृतित्त्वरत्वं । भव । द्व्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्य उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वर्च्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वां । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपब्रूते । धने । हिते ।

सुवीर्यं । मरुतः । आ । सुऽअर्च्यं । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

हे सहसस्युच बलस्य बज्रपालक ब्रह्मणस्यति । पुत्रः पुत्रं चायति निपरणादिति निरुक्तं । नि० २. ११. । मर्त्यो मनुष्यो हिति शत्रुषु प्रचिन्ने धने निमित्तभूते सति त्वामित् त्वामेवोपब्रूते हि । समीपं प्राप्य स्तौति खलु । तद्धन-संपादनाय प्रार्थयत इत्यर्थः । हे मरुतो यो धनार्थी मर्त्यो वो युष्मान् ब्रह्मणस्यतिसहितानाचके स्तौति स मर्त्यः स्वस्थं शोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं च धनं दधीत । धारयेत् ॥ सहसस्युच । ब्रह्मणस्यत इतिवत् षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । उपब्रूते । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्तत्वं । हिति । निघायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्येति बज्रव्रीही वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वस्थं । अश्वानां समूहोऽश्वीयं । केशाश्वाम्नां यज्ज्ञावन्यतरस्यां । पा० ४. २. ४८. । इति समूहार्थे कप्रत्ययः । कस्य ईयादेशः । शोभनमश्वीयं यस्य तत् स्वस्थं । ईकारलोपस्कृष्टसः । परादिस्कृष्टसि बज्रलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधीत । सीयुटः सकारलोपे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदा-त्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । आचके । के गे रे शब्दे । आदेच इत्यात्वं । लिटि द्विर्वचनेऽभ्यासस्य ह्रस्वचुले । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरित्ययं प्रगाथो विनियुक्तः । सूचं तूत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्येवोदाहृतं ॥ महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छत्सु प्रेतु ब्रह्मणस्यति-रित्येतां पठन् होता नुगच्छेत् । सूचं च । प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरित्यनुव्रजेत् । आ० ४. ७. । इति ॥ एषेवाग्नीषोमीयप्र-णयनेऽपि विनियुक्ता । सूचितं च । प्रेतु ब्रह्मणस्यतिर्होता देवो अमर्त्यः । आ० ४. १०. । इति ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्यतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अच्छा वीरं नयं पंक्तिराधसं देवा यज्ञं नयंतु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ।

अच्छ । वीरं । नयं । पंक्तिराधसं । देवाः । यज्ञं । नयंतु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्यतिर्देवः प्रेतु । अस्मान्प्राप्नोतु । सूनृता देवी प्रियसत्वरूपा वाग्देवता प्रेतु । अस्मान्प्राप्नोतु । देवा ब्रह्मणस्यत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयंतु । तं नयं मनुष्येभ्यो हितं पंक्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहवि-षंक्त्यादिभिः समुद्धं यज्ञं प्रति नोऽस्मान् अच्छाभिमुखेन नयंतु ॥ प्रेतु । एङि पररूपं । पा० ६. १. ९४. । इति पररूपे प्राप्त एविधत्सु । पा० ६. १. ८९. । इति वुद्धिः । देखित्व्योदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्त-स्येति स्वरितत्वं । नयं । नरेभ्यो हितं । प्राक्क्रीतीय उगवादि लक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. । पंक्तिराधसं । पंक्तिमी राधोति पंक्तिराधाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना यजतेर्नङ् ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति अवः ।

तस्मा इळां सुवीरांमा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरं । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । अवः ।

तस्मै । इळां । सुवीरां । आ । यजामहे । सुऽप्रतूर्ति । अनेहसं ॥ ४ ॥

यो यजमानो वाघते ऋत्विजे सूनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं ददाति स यजमानो ब्रह्मणस्यतिः प्रसादादक्षितिं चयिरहितं अवोऽङ्गं धत्ते । धारयति । तस्मै तादृशयजमानायैकामेतन्नामधेयां मनोः पुत्रीं । इळा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति श्रुत्यंतरात् । आ यजामहे । वयमुत्विजः सर्वतो यजामः । कीदृशीमिळां । सुवीरां शोभनवीरैर्मर्त्यैर्युक्तां सुप्रतूर्तिं सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसाकारिणीं अनेहसं केनाप्यहिंसां ॥ ददाति । अनुदात्ते चेत्यभ्य-स्तस्यानुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सूनरं । सुखेन नीयत इति सूनरं । ईषद्भुःसुष्ठ्विति खलु । निपातस्य चेत्युपसर्गस्य दीर्घत्वं । अक्षिति । चयो नास्त्यस्येत्यक्षिति । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु

सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति वचनात् प्रवर्तते । अयः । श्रूयत इति अयः । श्रु अवणे । असुनो गित्वा-
दायुदात्तत्वं । सुवीरा । शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा । तां । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । सुप्रतूर्ति ।
तुर्वी हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्मात्प्रति क्तिन् । शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा । तां । परादिस्कंदसि
बहुलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । अनेहसं । न हन्यत इत्यनेहाः । नञि हन एह च । उ० ४.
२२३ । इत्यमुन्प्रत्ययो धातोरेहादेशश्च । नलोपो नञः । पा० ६. ३. ७३ । इति नकारस्य लोपः । तस्मान्मुञ्चि
। पा० ६. ३. ७४ । इति नृट् ॥

अपिष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इन्द्रनिवहप्रगाथानंतरं प्र नूनमिति प्रगाथः । मरुत्वतीयेनेति खंडे सूचितं । प्र
नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः । आ० ५. १४. । इति ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंचं वदत्युक्थ्यं ।

यस्मिन्निद्रो वरुणो मिचो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

प्र । नूनं । ब्रह्मणः । पतिः । मंचं । वदति । उक्थ्यं ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मिचः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मंचं नूनमवश्यं प्र वदति । होतुमुखे स्थितः सन् प्रवृत्ते । यस्मिन्मंत्र इन्द्रा-
दयश्च सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मंचमिति पूर्वचान्वयः ॥ मंचं । मञ्चि
गुप्तभाषणे । पचायच् । वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । उक्थ्यं । उक्थाहं । कंदसि चेत्यहंर्थे यप्रत्ययः । यदा ।
भवे कंदसीति यत् । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन
तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ओकांसि । उच समवाये । समवयंत्येत्यधिकरण श्रीणादिकोऽमुन् । बहुल-
ग्रहणात् कुलं द्रष्टव्यमित्येक उचः के । पा० ७. ३. ६४. । इत्यत्र वृत्तावित्युक्तं । चक्रिरे । इरेचश्चित्त्वादंतो-
दात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥ २० ॥

तमिद्वोचेमा विदथेषु शंभुवं मंचं देवा अनेहसं ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तं । इत् । वोचेम । विदथेषु । शंभुवं । मंचं । देवाः । अनेहसं ।

इमां । च । वाचं । प्रतिहर्यथा । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयस्तमित् तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मंचं विदथेषु यज्ञेषु वोचेम । वयमु-
त्विजो ब्रवाम । कीदृशं । शंभुवं मुखस्य भावयितारं अनेहसमहिंसनीयं दोषरहितं । हे नरो नेतारो देवा
इमामस्माभिश्च्यमानां मंत्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथा च । यूयं कामयध्वे चेत् । तर्हि विश्वेत् सर्वापि वामा वन-
नीया वाक् वो युष्मानश्रवत् । व्याभुयात् ॥ वोचेम । वच परिभाषणे । आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ् ।
वच उमित्युमागमः । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाज्जिङः सलोपोऽनंत्यस्येति यामुटः सकारस्य लोपः । अतो
घेय इतीयादेशः । आभुणः । तिङ्कुः तिङ् इति निघातः । विदथेषु । विद् ज्ञाने । विद्यते फलसाधनत्वेन ज्ञायत
इति विदथो यज्ञः । इविदिभ्यां कित् । उ० ३. ११६. । इत्यथप्रत्ययः । शंभुवं । भवतिरंतर्भावित्यर्थत्वात् क्लिप्तिति
क्लिप । ओः सुपि । पा० ६. ४. ८३. । इति यणादेशस्य न भूसुधियोः । पा० ६. ४. ८५. । इति प्रतिषेधः । मंचादयो
गताः । प्रतिहर्यथा । हर्य गतिर्कांत्योः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाबु-
दात्तत्वं । इमां चेत्यत्र चशब्दस्येदर्थः । चणिति निपातांतरं न च समुच्चयादर्थः । तेन निपातैर्यद्यदिहंतकुविने-
षेचण । पा० ८. १. ३०. । इति निघातप्रतिषेधः । अश्रवत् । अश्रू व्याप्ती । लेव्यडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
इत्यल्लोप इतीकारलोपः । इत्यङुवङ्भ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन । का० ६. ४. ७७. । इति गुणः ॥

को देवयन्तमश्ववज्जनं को वृक्तबर्हिषं ।

प्रमं दाश्वान्पस्याभिरस्थितांतर्वावक्ष्यं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयन्तं । अश्ववत् । जनं । कः । वृक्तऽबर्हिषं ।

प्रऽप्रं । दाश्वान् । पस्याभिः । अस्थित् । अन्तःऽवावत् । क्ष्यं । दधे ॥ ७ ॥

देवयन्तं देवान्कामयमानं जनं कोऽश्ववत् । ब्रह्मणस्यतिव्यतिरिक्तः को नाम देवो व्याप्नुयात् । तथा वृक्तबर्हिषमनुष्ठानाय च्छिन्नबर्हिषं यजमानं को नामान्यो देवोऽश्ववत् । दाश्वान् हविर्देवतान्यजमानः पस्याभिर्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह प्रमास्थितः । देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान् । अन्तर्वावत् अन्तःस्थितबज्रधनोपेतं । यद्वा । अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबज्रविधवागुपेतं चयं निवासस्थानं गृहं दधे । धृतवान् भवति ॥ देवयन्तमित्यादयो गताः । प्रमं । प्रसमुपोदः पादपुरणे । पा० ८. १. ६. । इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । अनुदात्तं चेत्याग्नेडितानुदात्तत्वं । अस्थित् । षा गतिनिवृत्ती । लुङि समवप्रविभ्यः स्थः । पा० १. ३. २२. । इत्यात्मनेपदं । स्थाष्वोरिच्च । पा० १. २. १७. । इति धातुसिचोरित् । कित्त्वे ह्रस्वादंगात् । पा० ८. २. २७. । इति सलोपः । अन्तर्वावत् । वा गतिगंधनयोः अन्तर्वाति गच्छंतीत्यन्तर्वाः पुत्रपश्चादयः । आतो मन्त्रित्यादिना विच् । तदस्यास्तीति मनुषः । मनुषः पित्वादनुदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । वावदीतिः क्तिप् । चयं । चियंति निवसंत्यस्मिन्निति चयः । पुंसि संचायामित्यधिकरणे घः । चयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥

उपं क्ष्वं पुंचीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्ष्मिं दधे ।

नास्य वर्ता न तरुता महाधने नर्भे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥

उपं । क्ष्वं । पुंचीत । हन्ति । राजऽभिः । भये । चित् । सुऽक्ष्मिं । दधे ।

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्यतिर्देवः क्ष्वं बलमुप पुंचीत । स्वात्मनि संपृक्तं कुर्यात् । ततो राजभिर्वरुणादिभिः सह हन्ति । शत्रुन्मारयति । भये चित् भोतिहिता युद्धेऽपि सुचिंतिं दधे । सुष्ठु निवासस्थैर्यं धारयति । न तु पलायते । वज्रिणो वज्राद्यायुधवतोऽस्य ब्रह्मणस्यतेर्महाधने प्रभूतधननिमित्ते युद्धे वर्ता प्रवर्तयितान्यः कोऽपि नास्ति । स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः । महाधन इति संयामनाम । महाधने समीक इति तन्नामसु पाठात् । तथा तरुता तरणस्योद्धनस्य कर्तान्यः कोऽपि नास्ति । तथैवार्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता नास्ति ॥ पुंचीत । पृची संपर्के । लिङि रुधादित्वात् अम । असोरसलोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । क्ष्वं पुंचीत राजभिर्हन्ति चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तद्धविभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हन्तीत्येषा द्वितीयापि तिङ्ः परत्वान्न निहन्यते । सुचिंतिं । शोभना चितिः सुचिंतिः । मन्त्रित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्ता । वर्ततेर्बुणोतेर्वा तुच्यागमानुशासनस्थानित्यत्वादित्त्वभावः । तरुता । तृ प्लवनतरणयोः । यसितस्त्वमिति त्यादिना तुच्युडागमो निपातितः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । महाधने । महस्य तद्धनं च महाधनं । आत्महतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तेन शब्देन तद्धेतुभूतः संयामो लक्ष्यते । अर्भे । ऋ गतो । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३. १५२. । इति भन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ २१ ॥

यं रक्षन्तीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । तच्चानुक्रमणं । यं रक्षन्ति नव वरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तुच आदित्येभ्यो गायत्रं हीति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमादित्रीणि सूक्तानि गायत्राणि । आद्यंतयोस्तुचयोर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः । मध्यतुचस्य मुगः पंथा इत्यस्यादित्या देवताः ॥ गतो विनियोगः ॥

यं रक्षन्ती प्रचेतसो वरुणो मिचो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यं । रक्षन्ति । प्रऽचेतसः । वरुणः । मिचः । अर्यमा । नू । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं रक्षन्ति स जगो यजमानो नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते । दभ्योति । शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नू चित् । अचि तुमुषेत्यादिना दीर्घः । दभ्यते । दम्भु दंभे । व्यत्ययेन स्मन् आत्मनेपदं च ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मर्त्यं रिषः । अरिष्टः सर्वं एधते ॥ २ ॥

यं बाहुताऽइव पिप्रति । पांति । मर्त्यं । रिषः । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति वरुणादयो देवा धनैः पूरयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । बाहुतेव । स्वकीयो बाहुवर्गो ऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं रिषो हिंसकात् पांति रक्षन्ति स सर्वो यजमानोऽरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन् एधते । वर्धते ॥ बाहुतेव । बाहुता बाहुत्वं । भाववाचिमानेन शब्देन बाहुवस्तदाश्रया लक्ष्यते । यद्वा । समूहार्थे तत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पिप्रति । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वात् सुः । अर्तिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्त्वं । अभ्यस्तानामादित्याद्युदात्तत्वं । पांति । तिङ्ङः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । रिष हिंसायां । क्षिप्रिति क्तिप् । सविक्काच इति विभक्त्युदात्तत्वं । अरिष्टः । रिष हिंसायां । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । ब्रथादिना पत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो भन्ति राजान एषां । नयन्ति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःऽगा । वि । द्विषः । पुरः । भन्ति । राजानः । एषां । नयन्ति । दुःऽङ्ता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गंतुं दुःशकानि शत्रुनगराणि वि घ्नन्ति । विशेषेण नाशयन्ति । तथा द्विषः शत्रून्पि वि घ्नन्ति । तथा दुरिता यजमानसंबन्धीनि दुरितानि तिरो नयन्ति । विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छन्त्येति दुर्गाणि । सुदुरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८. ३. इति गमेर्दप्रत्ययः । शिर्षकं दसि बज्रलमिति श्लीपः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्तम्यर्थे पूर्वाधरावराणां । पा० ५. ३. ३९. इत्यसिप्रत्ययः तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । घ्नन्ति । हतेर्ल्यङादि-त्वाच्छपो लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्ते । पा० ७. ३. ५४. इति घत्वं । अन्तादेशस्योपदेशवचना-दाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः ॥

सुगः पंथां अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नात्रावखादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुऽगः । पंथाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतं । यते । न । अत्र । अवऽखादः ।

अस्ति । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यास ऋतं यते यच्च गच्छते भवत्समूहाय पंथा मार्गः सुगः सुगु गंतुं शक्यः अनृक्षरः कंटकरहि-तश्च । अत्रास्मिन्कर्मणि वो युष्माकमवखादोऽवमंतव्यः खादो जुगुप्सितहविर्विशेषो नास्ति । तस्मादिहागतव्य-मित्यर्थः ॥ सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । पंथाः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । अनृक्षरः । ऋषो गतौ । ऋष्यन्तर्गच्छन्तीत्यृक्षराः कंटका । तन्यृषभ्यां कसरन् । उ० ३. ७५. इति कसरन्प्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । कल्पत्वे । यास्कस्वाह । ऋक्षरः कंटक ऋच्छते । नि० ९. ३२. इति । न विद्यते ऋक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आदित्यासः । अदितेः पुत्रा आदित्याः । दित्यदित्या-दित्येत्यादिना । पा० ४. १. ८५. अक्षप्रत्ययः । आज्ञसेरसुक् । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघा-ताभावः । यते । इण् गतौ । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । इणो यण् । पा० ६. ४. ८५. इति यणादेशः । शतृनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । अवखादः । खादृ भक्षणे । भावे घञ् । अवमतः खादोऽवखादः । थाथादि-नोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यं यज्ञं नयथा नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥

हे नरो नेतार आदित्या यं यज्ञमुजुना पथाविकलेन मार्गेण नयथ पारं प्रापयथ स यज्ञो वो धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय प्र णशत् । प्राप्नोतु ॥ नयथ । अदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदुत्तयो-
गादनिघातः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । पथा । तुतीयैकवचने भस्य टेलोपः । पा० ७. १. ८८. इति टिलोपः । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति विभक्त्युदात्तत्वं । धीतये । धेद् पाने । आदेच इत्यात्वं । क्तिचि घुमास्थेतीत्वं । नशत् । नशतिर्गत्यर्थः । लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ २२ ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नं । मर्त्यः । वसु । विश्वं । तोकं । उत । त्मना । अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः स तादृशो भवन्निरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो यजमानोऽसृतः केनाप्यहिंसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वं धनमच्छाभिमुख्येन गच्छति । प्राप्नोति । उतापि च ताना आत्मना स्वेन सदृशं तोक-
मपथं गच्छति ॥ त्मना । मंचेष्वङ्गादेरात्मनः । पा० ६. ४. १४१. इत्याकारलोपः । अच्छ । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । असृतः । सृज् हिंसायां । न सृतोऽसृतः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

कथा राधाम सखायः स्तोमं मिचस्यार्यम्णः । महि प्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमं । मिचस्य । अर्यम्णः । महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभूता अत्विजो मित्रादीनां चयाणां महि महत् प्सरो रूपं । अतस्तदनु रूपं स्तोमं स्तोत्रं कथा केन प्रकारेण राधाम । साधयामः ॥ कथा । था हेतो च च्छंदसि । पा० ५. ३. २६. इति किंशब्दात्प्रका-
रवचनेषु प्राग्दृशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः कः । पा० ७. २. १०३. इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः । राधाम । राध साध संसिद्धौ । लेटि वङ्गत्वं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तिङ्गुतिङ् इति निघातः । स्तोमं । पुञ् स्तुतौ । अर्तिस्तुतिव्यादिना भावे मन् । निच्वादाद्युदात्तत्वं । अर्यम्णः । षष्ठ्यैकवचनेऽस्त्रोपोऽन इत्याकार-
लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । महि । मह पूजायां । श्रीणादिक इन्द्रप्रत्ययः । प्सरः । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्सरो रूपं । श्रीणादिको डरप्रत्ययः ॥

मा वो घ्नंतं मा शपंतं प्रति वोचे देवयंतं । सुक्षैरिञ्च आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नंतं । मा । शपंतं । प्रति । वोचे । देवऽयंतं । सुक्षैः । इत् । वः । आ ।

विवासे ॥ ८ ॥

हे मित्रादयो देवा देवयंतं देवान्कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हति घ्नंतं तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रति वोचे । दुर्लक्षकथनभीत्याहं न कथयामि । तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपंतं मा प्रति वोचे । भवन्नरेव विचार्य शिषणीय इत्यर्थः । अहं तु सुक्षैरित धनेरेव वो युष्माना विवासे । सर्वतः परिचरामि ॥ घ्नंतं । हंतीति घ्नन् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हतिरिति कुत्से प्रत्ययस्वरः । शपंतं । शप आक्रोशे । अदुप-
देशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वोचे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । माङ्ङि लुङीटि ब्रुवो वचिः । पा० २. ४. ५३. इति वचिः । अस्यतिवक्तीत्यादिना क्षुरङादेशः । वच उमित्युमागमः । न माङ्ङीण इत्यङभावः । देवयंतं । सुप आत्मनः क्वच् । न च्छंदस्वपुत्रस्थेतीत्यप्रतिषेधः । सुक्षैः । क्षा अभ्यासे । सुक्ष्मायतेऽभ्यस्यत इति सुक्षं । आतद्योपसर्ग इति कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विवासे । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥

चतुरंश्चिद्ददमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निऽधातोः । न । दुऽउक्ताय ।
स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

घृतं शपंतं च मा प्रतिबोच इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् । दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किंतु दुरुक्ताद्विभीयात् । तत्रावशिष्टो मंत्रभागः सर्वोऽपि दृष्टांतः । चिदित्युपमार्थं वर्तते । अचबूतं कुर्वतोऽभयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरश्चतुःसंख्याकां कपर्दकान्ददमानाद्दतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ निधातोः कपर्दकनिपातपर्यंतं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति । न भविष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताङ्गेतव्यमिति धर्मरहस्यं । तस्मादहं घृतं शपंतं मा प्रतिबोच इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । चतुरो ऽन्धारयत इति तद्यथा कितवाद्विभीयादेवमेव दुरुक्ताद्विभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत् । नि० ३. १६. इति ॥ चतुरः । चतुरः शसि । पा० ६. १. १६७. इति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं । ददमानात् । दद दाने । अत्र धारणार्थः । शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं । अदुपदेशाज्जसार्वाधातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते । विभीयात् । विभी भये । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । यासुट उदात्तत्वं । पादादित्वाङ्निधाताभावः । निधातोः । निपूर्वाद्भातेः सितनिगमीत्यादिना । उ० १. ७०. भावे तुन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । तादी चेति गतिस्वरो न भवति । अताविति पर्युदसत्वात् । दुरुक्ताय । स्पृहरीप्सितः । पा० १. ४. ३६. इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी संप्रदाने । पा० २. ३. १३. इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाच्चूपधगुणाभावः ॥ २३ ॥

सं पूषन्नि दशर्चं सप्तमं सूक्तं कार्त्तं गायत्रं पूषदेवताकं । सं पूषन्द्दश पीष्णमित्यनुक्रांतं ॥ स्मार्ते महांतमध्वानमेधन्निदं सूक्तं जपेत् । सं पूषन्नध्वन इति महांतमध्वानमेधन् प्रतिभयं वा । आ० गृ० ३. ७. १०. इति सूचितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् । सस्त्वा देव प्र णस्पुरः ॥ १ ॥

सं । पूषन् । अर्ध्वनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् । सस्त्वा । देव । प्र ।
नृः । पुरः ॥ १ ॥

हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव अर्ध्वनो मार्गात्सं तिर । अस्मानभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । अंहो विप्रहेतुं पाप्मानं वि तिर । विनाशय । पूषा विशेयते । विमुचो नपात् जलविमोचकहेतोर्मेषस्य पुत्र । नपादिति पुत्रनाम । नपात्प्रजति तन्नामसु पाठात् । अत्यंतरेऽज्ञाः पृथिवीति जलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते । तथान्यचायुदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते । तद्यदपां सार आसीत्तत्समहन्त्य सा पृथिव्यभवदिति । मेषस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेषपुत्रो भवति । न च पृथिव्या मेषपुत्रत्वे पूष्णः किमायातमिति वाच्यं । पृथिव्या एव पूषत्वात् । तथा च अत्यंतरे कस्यचिन्मंत्रस्य ब्राह्मणमेवमस्मायते । पूषाध्वनः पालित्वाह्वेयं वै पूषेति । तन्निर्वचनं चान्यत्रैवमस्मायते । इयं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं च । शत० ब्रा० १४. ४. २. २५. इति । हे देव पूषन् नः पुरोऽस्माकं पुरतः प्र सत्त्व । प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुचतीति विमुक् मेषः । क्लिप्तेति क्लिप् । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः । नञ्पूर्वात् पातयति क्लिप् । नध्वायनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । सुबामंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सत्त्व । षच सेवने । अनुदात्तत्वादात्मनेपदं । लोटि बज्जलं कृदसीति शपो लुक् । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्र णः । उपसर्गाद्बज्जलमिति नसो णत्वं । पुरः । उक्तं ॥

यो नः पूषन्नध्वो वृकौ दुःशेव आदिदेशति । अप स्म तं पथो जंहि ॥ २ ॥

यः । नृः । पूषन् । अर्ध्वः । वृकः । दुऽशेवः । आदिदेशति । अप । स्म । तं । पथः । जहि ॥ २ ॥

हे पूषन् यः प्रतिपक्षी नोऽस्मानादिदेशति अनेन मार्गेण गंतव्यमित्येवमाज्ञापयति । कीदृशः । अथ आहंता वृकोऽस्मदीयस्य धनस्यादाता । अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः सेवितुं दुःशको दुष्टमुखो वा । तं तादृशं प्रतिपक्षिणं पथो मार्गादप जहि स्म । अवश्यमपाकुर्व । वृकः । कुक वृक आदाने । वर्कत इति वृकः । इगुपध-लक्षणः कः । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । दुःशेवः । दुष्टं शेवं यस्यासी दुःशेवः । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तर-पदाबुदात्तत्वं । यद्वा । दुःखेन सेव्यत इति दुःशेवः । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ईषद्दुःसुष्विति खल् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आदिदेशति । दिश अतिसर्जने । ल्यङागमः । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । बङ्गलं कंदसीति वक्तव्यं । पा० ७. ३. ८७. २. इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचीति लघूप-धगुणप्रतिषेधाभावः । पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

अप॒ त्यं परि॑पं॒थिनं॑ मु॒षी॒वाणं॑ ह॒रुश्चितं॑ । दूर॑मधि॒ सुते॑रज ॥ ३ ॥

अप॒ । त्यं । परि॑ऽपं॒थिनं॑ । मु॒षी॒वाणं॑ । ह॒रुऽचितं॑ । दूरं॑ । अधि॑ । सुतेः । अज॒ ॥ ३ ॥

त्वं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं सुतेर्मागं दधि दूरमत्यंतदूरदेशं प्रति अपाज । अपगमय । कीदृशं । परिपंथिनं मार्गप्रतिबंधकं मुषीवाणं तस्कररूपं । मुषीवेति तस्करस्य नाम । मुषीवान् मल्लिखुच इति तन्नामसु पाठात् । ऊरश्चितं कीटिभ्यानां संचेतारं ॥ परिपंथिनं । कंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. इति शचावभिधेय इतिप्रत्ययातो निपातितः । मुषीवाणं । मुष सेये । मोषणं मुषिः । श्रीणादिको भावे किप्रत्ययः । मुषिं वनति संभजत इति मुषीवा । वन षण संभक्ती । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति विच्प्रत्ययः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पा० ६. ४. ८. इति दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । ऊरश्चितं । ऊर्का कीटिभ्ये । संपदादिलक्षणे भावे क्लिप् । राज्ञोप इति हकारलोपः । ऊरश्चिनोतीति ऊरश्चित् । चिनोतेः क्लिपि तुगागमः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमित्यलुक् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतेः । सु गती । क्तिच्क्ता च संज्ञायामिति क्तिच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अज । अज गतिचेपणयोः ॥

त्वं तस्य॑ द्या॒विनो॑ऽघ॒शंस॑स्य॒ कस्य॑ चित् । प॒दाभि॑ तिष्ठ॒ तपु॑षिं ॥ ४ ॥

त्वं । तस्य॑ । द्या॒विनः॑ । अ॒घ॒शंस॑स्य॒ कस्य॑ । चित् । प॒दा । अ॒भि । तिष्ठ॒ । तपु॑षिं ॥ ४ ॥

हे पूषन् त्वं तस्य चोरस्य तपुषिं परसंतापकं देहं पदाभि तिष्ठ । भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ । कीदृशस्य । द्याविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्वयं तद्युक्तस्य अघशंसस्य अस्मास्वधमनिष्टं शंसतः । अघशंस इति तस्करनाम । मल्लिखुचोऽघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । कस्य चिदनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि ॥ द्याविनः । द्यमस्यासीति द्यावी । बङ्गलं कंदसीति मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अघशंसस्य । अघे पापे शंसो मनस्यभिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तपुषिं । तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः । श्रीणादिक उषिप्रत्ययः । बङ्गलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा । निच्वादाबुदात्तत्वं ॥

आ तन्नै॑ दस॒ मंतु॑मः पू॒षन्वो॑ वृ॒णीम॑हे । येन॑ पि॒तृन॑चो॒दयः॑ ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । द॒स॒ । मंतु॑ऽमः । पू॒षन् । अ॒वः । वृ॒णी॒म॒हे । येन॑ । पि॒तृन् । अ॒चो॒दयः॑ ॥ ५ ॥

हे मंतुमो ज्ञानवन्द्य दर्शनीय यद्वा वैर्युपचयकारिन् पूषन् ते त्वदीयं तदवस्तादृशं रक्षणमा वृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितृन् अंगिरःप्रभृतीन्पितृदेहानचोदयः प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति पूर्वचान्वयः ॥ दस । दसि दंसनदर्शनयोः । स्फायितंभीत्यादिना रक् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । यद्वा । दसु उपचय इत्यस्मादंतर्भावितव्यार्थात्पूर्ववद्रक् । मंतुमः । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना । उ० १. ७३. भावे तुप्रत्ययः । मंतुर्ज्ञानमस्यासीति मंतुमान् । संबुद्धौ मतुवसो हरिति हत्वं । अचोदयः । चुद संचोदने । चौरादिकः ॥ २४ ॥

अथा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि सुषणा कृधि ॥ ६ ॥

अध । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि । सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग कृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त हिरण्यवाशीमत्तमातिशयेन सुवर्णमयायुधवन् पूषन्
अथ पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानंतरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुषणा सुषु दानयुक्तानि कृधि ।
कुरु ॥ अध । अथशब्दे धत्वं क्वांदसं । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । विश्वसौभग । सुभगात्वात् इत्युक्तावा-
दिषु पाठास्त्राविऽञ् । पा० ५. १. १२९. । हज्जगसिध्वन्ते पूर्वपदस्य च । पा० ७. ३. १९. । इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां
सत्यां सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । विश्वानि सौभाग्यानि यस्यासौ
विश्वसौभगः । आमंत्रितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम । हिरण्यमयी वाशी । तदेषामस्तीति हिरण्यवाशीमंतः ।
अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः । आमंत्रितनिघातः । सुषणा । वन षण संभक्तौ । सुखिन
संभज्यंत इति सुषणानि । ईषद्दुःसुखिति खल् । शिश्कंदसीति श्लोपः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृधि । डुकृञ् करणे । श्रुशृणुपृष्ठवृभ्यश्चकंदसीति हेर्धिरादेशः । बज्रलं कंदसीति
विकरणस्य लुक् ॥

अति नः सश्चतौ नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्चतः । नय । सुगा । नः । सुऽपथा । कृणु । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ७ ॥

सद्यतोऽस्मद्वाधनाय प्राप्तवतः शत्रून्तोऽति अस्मानतिक्रम्य नय । अन्यत्र प्रापय । नोऽस्मान् सुगा सुषु गंतुं
शक्वेन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु । गंतृक्कुरु । हे पूषन् इहाध्वनि क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्रक्षणरूपं विदः । जानीहि ॥
सश्चतः । ग्लान्य षस्ज गतावित्यत्र सश्चिमयेके पठंतीति धातुवृत्तावुक्तं । अस्माकटः शत्रु । बज्रलं कंदसीति
शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण शत्रुदात्तत्वं । शत्रुर्नुम इति विभक्त्युदात्ताभावश्चकंदसः । सुगा । सुषु गच्छत्येति
सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्द्विप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा । न
पूजनात् । पा० ५. ४. ६९. । इति समासांतप्रतिषेधः । परादिश्चकंदसि बज्रलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । कृत्वादय-
श्च्युत्तरपदायुदात्तत्वं न भवति । अबज्रव्रीहिवात् । तच्च हि बज्रव्रीहाविति वर्तते । कृणु । कृवि हिंसाकर-
णयोः । धित्विकृण्वोरश्च्येत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् । विदः । विद ज्ञाने । लिट्यङागमः । इतश्च
लोप इतीकारलोपः ॥

अभि सूर्यवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुऽयवसं । नय । न । नवऽज्वारः । अध्वने । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पूषन् सूर्यवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं देशमभि नय । अस्मानभितः प्रापय । अध्वने
मार्गाय नवज्वारो नूतनः संतापो न भवत्विति शेषः । मार्गे गच्छतामस्माकमिदानींतनः क्लेशः कोऽपि मा
भूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् । सूर्यवसं । शोभनं यवसं यस्मिन्देशे स सूर्यवसो देशः । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । परादिश्चकंदसि बज्रलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । कृत्वादिवी द्रष्टव्यः । नवज्वारः । ज्वर रोगे । भवि
ष्य । नवस्थासौ ज्वारो नवज्वारः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

शग्धि पूर्यि प्र यंसि च शिशिहि प्रास्युदरं । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ९ ॥

शग्धि । पूर्यि । प्र । यंसि । च । शिशिहि । प्रासि । उदरं । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ९ ॥

हे पूषन् शग्धि । अस्माननुग्रहीतुं शक्नो भव । पूर्यि । अस्मद्गृहं धनेन पूरय । किंच प्र यंसि । अन्यदप्यपेक्षितं
पशु प्रयच्छ । शिशिहि । अस्मान्स्वेषु मध्ये तीक्ष्णिकुरु । तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः । उदरमस्मदीयं प्रासि ।
पृष्टान्नेन सोमरसेन वा पूरय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि । शक्नु शक्नौ । लोटो हिः । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य

लुक् । ऋक्षलभ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपित्वात्प्रत्ययस्वरिणोदात्तत्वं । पूर्धि । पू पाजनपूरणयोः । शुशु-
पृक्षवृथ्यस्कंदसीति हेर्धिरादेशः । पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । उदोष्यपूर्वखेत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । तिङ्ः परत्वा-
न्निघाताभावः । यंसि । यम उपरमे । लोट्थे लटि पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । निघातः । शिश्रीहि । शो तनूकरणे ।
लोटि बज्जलं कंदसीत्यभ्यासख्यत्वं । ई हल्यघोरितीत्वं । प्रत्ययस्वरः । प्रासि । प्रा पूरणे । अदादित्वाच्छपो
लुक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि । वसूनि दस्ममीमहे ॥१०॥

न । पूषणं । मेथामसि । सुउक्तैः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । दस्मं । ईमहे ॥१०॥

पूषणं देवं न मेथामसि । वयं न तु निंदामः । किंतु सूक्तैर्वेदगतेरभि गृणीमसि । सर्वत्र क्षुमः । दस्मं
दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानीमहे । याचामहे ॥ मेथामसि । मेथु मेधाहंसनयोः । लोटिदंतो मसिरिति
मस इकारागमः । सूक्तैः । सुष्ठु क्षुवते देवताः प्रकाशयंतीति सूक्तानि । क्तिचत्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः ।
वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । थाथादिस्वरः । यद्वा । कर्मणि निष्ठा । सूपमानात् क्तः । पा० ६. २. १४५ ।
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदंतो मसिः । दस्मं । इषियुधी-
धिदसिष्ठाधूसूभ्यो मक् । उ० १. १४४. । इति मकप्रत्ययः ॥ ॥२५॥

कद्रुद्रायैति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कद्रुद्राय नव रौद्रं तृतीया मैत्रावरुणी चांत्यलुचः
सौम्योऽत्यानुष्ठुबिति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री कंदः । यास्ते प्रजा इत्यत्यानुष्ठुप । रुद्रो देवता । यथा
नो मित्र इत्येषा मित्रावरुणदेवताका च । अस्ते सोमेत्यादिरंत्यलुचसु सौम्य एव ॥ सर्वेषु रुद्रदेवताकेषु
कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यं । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायैमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन
इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानं । आ० गृ० ४. ९. २१. इति ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं हृदे ॥१॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळुऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शंऽतमं । हृदे ॥१॥

कत् कदा रुद्राद्यैतन्नामकाय देवाय शंतममतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम । पठेम । कीदृशाय । प्रचेतसे
प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय मीळुष्टमाय सेकृतमाय । अभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः । तव्यसेऽतिशयेन प्रबुद्धाय हृदेऽस्मदीय-
हृन्निष्ठाय ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपस्कंदसः । रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । रोदेर्णिलुक्च
। उ० २. २२. इति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे । चिती संज्ञाने । प्रकृष्टं चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मीळुष्टमाय । अतिशयेन मीढ्वान् मीळुष्टमः । दाश्वान्
साह्वान् मीढ्वांश्चेति क्लमुप्रत्ययांतो निपातितः । तमप्ययस्मयादित्वेन भत्वादसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । तव्यसे । तवतिर्वृद्धार्थः । सौत्रो धातुः । अतिशयेन तविता तवीयान् । तुस्कंद-
सीतीयमुत्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयः स्थिति तुलोपः । ईयमुन ईकारलोपस्कंदसः । निन्वादाद्युदात्तत्वं । वोचेम ।
वच परिभाषणे । लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । यासुट् । स्वरेणिकार उदात्तः । हृदे । पृहन्तित्यादिना
हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

यथा नो अदितिः कर्त्तृपश्ये नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियं ॥२॥

यथा । नः । अदितिः । कर्त्तृ । पश्ये । नृभ्यः । यथा । गवे । यथा । तोकाय । रुद्रियं ॥२॥

अदितिर्भूमिर्नोऽस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं यथा येन प्रकारेण सिध्यति कर्त्तृ । तथा करोतु । किंच
यथा येन प्रकारेण पश्येऽस्मदीयाश्चमहिषादिपशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरुषेभ्यो विशेषेण गवे गोजातये हितं
रुद्रियं सिध्यति तथा करोतु । किंच तोकायास्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु । भेषजस्य
रुद्रसंबन्धित्वं मंत्रांतरे समान्नातं । या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजी । तै० सं०

४. ५. १०. १. इति । गवादिविषयभेषजं चान्यत्र स्पष्टमात्रातं । भेषजं गवेऽश्वाय पुष्याय भेषजमथो अस्मभ्यं भेषजं सुभेषजं । तै० सं० १. ८. ६. १. इति ॥ करत् । उरुञ् करणे । लङि व्यत्ययेन शप् । यद्वा । लेख्यडागमः । इत्यु लोप इतीकारलोपः । यद्वा । लुङि कर्मवृत्तिरिभ्यश्चंदसीति त्रैरङादेशः । अदृशोऽङि गुण इति गुणः । आद्ययोः पञ्चयोः प्रत्ययस्य पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीये तु व्यत्ययेन । यदुत्तयोगादनिघातः । पञ्च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् धेङिति । पा० ७. ३. १११. इति गुणाभावः । यणादेशः । नृभ्यः । नृ चान्यतरस्यां । पा० ६. १. १८४. इति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्ताव-
वर्णेति प्रतिषेधः । रुद्रियं । रुद्रशब्दात्तत्वेदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सजोषसः ॥३॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा । विश्वे । सजोषसः ॥३॥

मित्रो वरुणश्च नोऽस्मान्यथा येन प्रकारेण चिकेतति अनुयाह्यत्वेन जानाति । रुद्रोऽपि यथा चिकेतति । सजोषसः समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा यथा चिकेतति । तथा भवत्विति शेषः । यद्वा । यथाशब्दोपेतमंत्रद्व-
यस्य तथा कदा वोचेमिति पूर्वचान्वयः ॥ चिकेतति । कित ज्ञाने । लेख्यडागमः । नाभ्यस्त्येति । पा० ७. ३. ८७. । गुःनिषेधो न भवति । बङ्गलं कंदसीति वक्तव्यमिति वचनात् । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याबु-
दात्तत्वं । सजोषसः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । समानं जुषतीति सजोषसः । समानस्य चंदसीति समावः । असुनो नित्वादुत्तरपदस्याबुदात्तत्वं । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजं । तच्छ्रयोः सुम्नमीमहे ॥४॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलाषभेषजं । तत् । शंऽयोः । सुम्नं । ईमहे ॥४॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं शंयोर्वृहस्पतिपुत्रस्य संबंधि तत्प्रसिद्धं सर्वप्रजाभ्यो हितं सुम्नं सुखमीमहे । याचामहे । कीदृशं रुद्रं । गाथपतिं स्तुतिपालकं मेधपतिं यज्ञपालकं जलाषभेषजं सुखरूपीषधोपेतं । यद्वा । उदकरूपीष-
धोपेत । उदकं हि रुद्रनामाभिमंत्रितं सदीषधं भवति ॥ गाथपतिं । गाथेति वाङ्माम । गाथा गण इति
तन्नामसु पठितत्वात् । वायूपायाः स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । कै गे रे शब्दे । आदेच इत्यात्वं । उपिकुषिगार्तिभ्य-
स्त्यत्रिति यत्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं । व्यापोः संज्ञाचंदसीर्बङ्गलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं । पत्याविश्वर्य इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते मरुद्वृधादीनां कंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मेधपतिं । पूर्ववत् । जलाष-
भेषजं । जनी प्रादुर्भावे । जायंत इति जाः । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३. २. १०१. इति दृशियहणात्क्वलादपि
उप्रत्ययः । लाषः । लष कांतौ । कांतिरभिलाषः । भावे घञ् । जानां लाषो यस्मिंस्तज्जलाषं सुखं । जलाषरूपं
भेषजं यस्मिन्नुद्रे स जलाषभेषजः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंयोः । कंशंभ्यां । पा० ५. २. १३८. इति
मत्वर्थोयो युस्प्रत्ययः । सिति च । पा० १. ४. १६. इति पदसंज्ञायामनुस्वारपरसवर्णौ । प्रत्ययस्वरः ॥

यः शुक्र ईव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥५॥

यः । शुक्रऽईव । सूर्यः । हिरण्यंऽईव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानां । वसुः ॥५॥

यो रुद्रः सूर्य इव शुक्रः सूर्यवहीप्रिमान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं
भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठो वसुर्निवासहेतुश्च ॥ रोचते । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां
च । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्यतरः । प्रशस्यशब्दादिष्ठनि प्रशस्यस्य अः । पा०
५. ३. ६०. इति आदेशः । नित्वादाबुदात्तत्वं । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । वस निवासे । अंतर्भावि-
तत्पर्यात् शृङ्गुस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं ॥ २६ ॥

आपिमास्ते शं नः करतीति धाव्या । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः
करत्वर्पते । आ० ५. २०. इति ॥

शं नः कर्त्यर्वते सुगं मेषाय मेथे । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शं । नः । कर्ति । अर्वते । सुगं । मेषाय । मेथे । नृभ्यः । नारिभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संबंधिभ्योऽर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठु गम्यं शं सुखं करति । देवः करोति । अर्वतेऽश्वाय । अर्वश्शब्दोऽश्वनाम । अर्वा वाजीति तन्नामसु पाठात् । मेषाय मेषजातिपुरुषाय मेथे तज्जातीयस्त्रियै नृभ्यः पुरुषेभ्यो नारिभ्यः स्त्रीभ्यो गवे गोजातये ॥ करति । डुकृञ् करणे । व्यत्ययेन शप् । अर्वते । अर्ति गच्छतीत्यर्वा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । चतुर्थ्येकवचनेऽर्णस्त्रसावनञ इति नकारस्य तुआदेशः । वनिप्सुपी पित्वादनृदात्ता । धातुस्वरः । मेषाय । मेष सधायां । पचायच् देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनात् । मेथे । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । पा० ४. १. ६३. इति ङीप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचन आगमानुशासनस्यानित्यत्वादाङगमाभावः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति तु न भवति सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति वचनात् । नृभ्यः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । नारिभ्यः । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीप्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । गवे । न गोश्वन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणां । महि अर्वस्तुविनृम्णं ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियं । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणां । महि । अर्वः । तुविऽनृम्णं ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्याप्तां श्रियमस्मे अस्मास्वधि नि धेहि । आधिक्येन स्थापय । तथा महि महत् तुविनृम्णं प्रभूतबलयुक्तं अर्वोऽन्नमधि नि धेहि ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रेआदेशः । नृणां । नृ च । पा० ६. ४. ६. इति दीर्घप्रतिषेधः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । महीत्यादयो गताः ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारांतयो जुहुरंत । आ न इंदो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । मारांतयः । जुहुरंत । आ । नः । इंदो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिता नोऽस्मान् मा जुहुरंत । मा हिसंतु । तथारातयः शत्रवो मा जुहुरंत । हे इंदो सोम वाजे बलविषयेऽन्नविषये वा नोऽस्माना भज । सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिबाधः । सोमं परिबाधन्ते ये ते तादृशाः । क्षिपेति क्षिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मारांतयः । रा दाने । छत्यल्युटो बज्जलमिति बज्जलवचनात्कर्तरि क्तिन् । यद्वा । क्तिचकौ च संज्ञायामिति क्तिच् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहुरंत । ह प्रसह्यकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लङि जुहोत्यादित्वात् सुः । बज्जलं कंदसीति बज्जलवचनादिकारस्याप्युत्वं । द्विर्भावह्लादिशेषौ । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति वचनाददभ्यस्तात् । पा० ७. १. ४. इत्यदादेशाभावे सति सोऽंत इत्यंतादेशः । न माङ्योग इत्यङभावः ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामनृतस्य ।

मूर्धा नाभा सोम वेन आभूषंतीः सोम वेदः ॥ ९ ॥

याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । नृतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आभूषंतीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबंधिभ्यो याः प्रजाः संति स्तोत्रं वा कुर्वन्ति ताः प्रजाः मूर्धा शिरःस्थानीयत्वं नाभा

संनहनयुक्ते यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कीदृशस्य ते । अमृतस्य मरणरहितस्य परस्मिन्धाममृतस्य उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य । हे सोम आभूषंतीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वंतीः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥ धामन् । सुपां मुनूगिति सप्तम्या लुक् । नाम्ना । गृहं बंधने । गृही भक्ष्य । उ० ४. १२५. । इति कर्मणीऽप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । सुपां मुनूगिति सप्तम्या डादेशः । वेनः । वेनतिः कांतिकर्मा । लेटि सिष्यडागमः । तिङ्कुतिङ् इति निघातः । आभूषंतीः । भूष अलंकरि । भीवादिकः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वरेणायुदात्तत्वं । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेदः । विद् ज्ञाने । लेटि सिष्यडागमः ॥ २७ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्रापि विवस्वदिति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अग्ने षकूना प्रस्कण्वः काण्व आपयेयं तु प्रगाथमाद्यो वृचोऽभ्युषसां चेति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोवृहत्यः । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो वृहत्यः । ऋत्स्वं सूक्तमायेयमुत्तरं च । आये द्वे अग्निदेवताके उषोदेवताके च । प्रातरनुवाक आपयेये क्रतौ बार्हते कंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूत्रितं । अग्ने विवस्वत्सखायस्त्वा । आ० ४. १३. । इति ॥ वाजपेय आपिमारुत आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः । वाजपेयेनेति खंडे सूत्रितं । चित्रवतीषु चेत सुवीरंस्त्वं नश्चित्र जत्यापि विवस्वदुषस इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपी । आ० ९. ९. । इति ॥ पर्यायव्युष्टावाश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । यदि पर्यायानभि-
व्युक्तेदिति खंड आश्विनार्थैकस्तोत्रियोऽग्ने विवस्वदुषसः । आ० ६. ६. । इति सूत्रितं ॥

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाशुषे जातवेदो वह त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रं । राधः । अमर्त्य ।

आ । दाशुषे । जातवेदः । वह । त्वं । अद्य । देवान् । उषःऽबुधः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुषस उषोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाया वह । आनीय प्रापय । सोऽपिर्विशेष्यति । अमर्त्य मरणरहित जातवेदो जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे । जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वेन विदुर्जाति जाति विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविंदतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं । तस्मात्सर्वा-
नृतून्यश्वोऽग्निमभिसर्पंतीति च । नि० ७. १९. । इति । कीदृशं राधः । विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रं नानाविधं । किंच अद्यास्मिन्दिन उषर्बुध उषःकाले प्रबुडान्देवाना वह ॥ विवस्वत् । विवासनं विवः । तयुक्तं । वस निवासि । विपूर्वादंतर्भावितव्यर्थत्संपदादिलक्षणो भावे क्लिप । तदस्यास्तीति मनुष्य । मादुपधाया इति वत् । तसौ मत्वर्थ इति मत्वेन पदत्वाभावाद्ब्रुत्वाद्यभावः । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । राधः । राध साध संसिद्धौ । राधोत्वनेनेति राधो धनं । करणेऽमुन् । नित्वादायुदात्तत्वं । दाशुषि । दाशु दाने । दाश्वान् साह्वानिति क्रसुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसीति षत्वं । जातवेदः । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आमंचितनिघातः । वह । ब्रुचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य हत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । उषर्बुधः । उषसि बुध्यत इत्युषर्बुधः । बुध अवगमने । क्लिपेति क्लिप । रो हत्वाभावम्कांदसः । ऋदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वं ॥

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणां ।

सजूरश्चिभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणां ।

सऽजूः । अश्चिभ्यां । उषसां । सुवीर्यं । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषगुणयुक्तोऽसि । जुष्टः सेवितो दूतो देवानां वार्त्ताहारो हव्यवाहनो हविषो वोढा अध्वराणां क्रतूनां रथीः रथस्थानीयः । तथा च मंचांतरं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामित्याह हि देवरथ इति । ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह रथो ह वा एष भूतो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमग्निभ्यां देवताभ्यामुषसा देवतया च सञ्जुः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभृतं अयोऽन्नमस्ते धेहि । अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । नित्यं मंच इत्याद्युदात्तत्वं । असि । सिपि तासस्त्योर्लोपः । पा० ७. ४. ५०. । इति सलोपः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽन्तःपादं । पा० ३. २. ६६. । इति ऋयुट् । योरनादेशः । अित्वादायुदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वादाष्टमिनिघाताभावः । रथीः । रथशब्दात्स्वार्थिक ईकारप्रत्ययः । अध्वराणां । ध्वरो नास्त्येष्विति बङ्गव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । अस्ते । मुपां मुलुगिति सप्तम्याः श्रेआदेशः ॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियं ।

धूमकेतुं भाञ्जजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियं ॥ ३ ॥

अद्य । दूतं । वृणीमहे । वसुं । अग्निं । पुरुऽप्रियं ।

धूमऽकेतुं । भाऽञ्जजीकं । विऽउष्टिषु । यज्ञानां । अध्वरऽश्रियं ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽग्निं वृणीमहे । प्रार्थयामहे । कीदृशं । दूतं वार्त्ताहारं वसुं निवासहेतुं पुरुप्रियं बहनां प्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाञ्जजीकं प्रसिद्धभासालंकृतं । भाञ्जजीकः प्रसिद्धभाः । नि० ६. ४. । इति यास्क-वचनं । व्युष्टिषुःकालेषु यज्ञानां यजमानानामध्वरश्रियं यागसेविनं ॥ अद्य । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । पुरुणां प्रियः पुरुप्रियः । समासस्येत्वंतोदात्तत्वं । धूमकेतुं । इष्टियुधीधीत्यादिना । उ० १. १४४. । धूमशब्दो मक्प्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भाञ्जजीकं । ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । ऋजेस्य । उ० ४. २२. । इतीकप्रत्ययः । कित्त्वस्थानुवर्तनाद्गुणाभावः । भासः प्रकाशस्य ऋजीकः प्रार्थयिता । आयुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इति पूर्वपदायुदात्तत्वं । यद्वा । भासोऽर्जनं यस्मिन् । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युष्टिषु । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । विशेषणोच्छ्रयं तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टय उपःकालाः । कर्मणि क्तिन् । तितुचेत्यादिनेऽप्रतिषेधः । ब्रह्मादिना षत्वे ण्वत्वं । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । अध्वरश्रियं । अध्वरं श्रयत इत्यध्वरश्रीः । क्लिष्टचीत्यादिना । उ० २. ५७. । क्लिप्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च । द्वितीये-कवचनेऽचि श्रुधात्वित्यादिनेयडादेशः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।

देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठं । यविष्ठं । अतिथिं । सुऽआहुतं । जुष्टं । जनाय । दाशुषे ।

देवान् । अच्छं । यातवे । जातऽवेदसं । अग्निं । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषुःकालेषु देवान् इतरात्सर्वदेवानच्छाभिमुख्येन यातवे गंतुमग्निं देवमीळे । स्त्रीमि । कीदृशं । श्रेष्ठमतिथयेन प्रशस्तं यविष्ठं युवतमं अतिथिं सततगमनचमं स्वाहुतं सुष्ठु आ समंताद्बोमाधिकरणं दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय यजमानाय जुष्टं प्रीतं जातवेदसं जातानां वेदितारं ॥ यविष्ठं । युवशब्दादिष्ठनि स्थूल-दूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । नित्वादायुदात्तत्वं । अतिथिं । अत सातत्य-गमने । अतन्यजीत्यादिना । उ० ४. २. । इतिप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । स्वाहुतं । ऊ दानादनयोः । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. । इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वती पूजायां

। पा० २. २. १८. * । इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने चातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥५॥

स्तविष्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृतं । भोजनं ।

अग्ने । चातारं । अमृतं । मियेध्यं । यजिष्ठं । हव्यं वाहनं ॥५॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक हव्यवाहन हविषो वोढः मियेध्य यज्ञार्ह एवंविध हे अग्ने विश्वस्य चातारं सर्वस्य जगतो रत्नकममृतं मरणरहितं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तविष्यामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तविष्यामि । पुञ् स्तुती । व्यत्ययेनेडागमः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नंबादिलक्षणो ल्युः । चातारं । वैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । तुच्येकाच उपदेश इतीदृशप्रतिषेधः । अमृतं । नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य । हयागम-स्कांदसः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दान्तुस्कंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयः स्त्रिति तुलोपः ॥ २८ ॥

सुशंसो बोधि गृणते यविष्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनं ॥६॥

सुशंसः । बोधि । गृणते । यविष्य । मधुजिह्वः । सुश्राहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यं । जनं ॥६॥

हे यविष्य युवतमपि त्वं गृणते सुवते यजमानार्थं सुशंसः सुष्ठु शंसनीयो मधुजिह्वो मादयितुज्वालः स्वाहुतः सुष्ठु आभिमुख्येन ऊतः सन् बोधि । अस्मादभिप्रायं बुध्यस्व । किंच प्रस्कण्वस्येतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३. १७. । इति यास्कवचनात् । तस्य जीवसे जीवनार्थमायुः प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयन्दैव्यं देवसंबन्धिनं जनं नमस्य । पूजय ॥ सुशंसः । शन्तु स्तुती । भावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यासी सुशंसः । आयुदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटो हिः । वङ्गलं कंदसीति विकारणस्य लुक् । ऊष्टृलभ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । वा कंदसीत्यपित्वस्य विकल्पितत्वा-जघूपधगुणः । धातोरन्त्यलोपस्कांदसः । गृणते । गृ शब्दे । लटः शतृ । क्रयादिभ्यः श्रा । आभ्यस्तयोरान् इत्याकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । यविष्य । गतं । प्रस्कण्वस्य । प्रभूतिरूप्यन्तिः कण्वायस्य स प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावुषी । पा० ६. १. १५३. । इति मुडागमो निपातितः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । नमस्य । नमोवरिवस्त्रिचङः क्वजिति पूजार्थं क्वच् । प्रत्ययस्वरः । अन्येषा-मपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । दैव्यं । देवावजगौ । पा० ४. १. ८५. ३. । इति तत्त्वेदमित्यर्थे प्राग्दीव्य-तीक्ष्णो यन्प्रत्ययः ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इंधते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥७॥

होतारं । विश्ववेदसं । सं । हि । त्वा । विशः । इंधते ।

सः । आ । वह । पुरुहूत । प्रचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥७॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रजाः समिधते हि । सम्यग्दीपयन्ति खलु । हे

पुब्रह्म ब्रह्मभिराहतामे स त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान्देवानिह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रमा वह । अभिसुखेन प्रापय । द्रवदिति क्षिप्रनाम । द्रवदोषमिति तन्नाममु पाठात् ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि यस्यासौ विश्ववेदाः । ब्रह्मव्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । इंधति । जिह्वी दीप्तौ । असोरलोप इत्यकारलोपः । आन्तलोपः । पा० ६. ४. २३. । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

सवितारमुषसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कणासस्त्वा सुतसोमास इंधते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारं । उषसं । अश्विना । भगं । अग्निं । विऽउष्टिषु । क्षपः ।

कणासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इंधते । हव्यऽवाहं । सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्तामे व्युष्टिषुःकालेषु श्रवोऽन्नमाज्जतिरूपमभिलक्ष्य सवित्रादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते । स्वध्वरेत्याहवनीयाभिः संबोधनं । अग्निमिति हविष उद्दिश्य देवतांतरमुच्यते । सुतसोमासोऽभिषुतसोमाः कणासो मेधाविन ऋत्विजो हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वामिंधते । दीपयंति ॥ व्युष्टिषु । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । व्युच्छयते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टिषुःकालः । कर्मणि क्तिनि तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । चपः । चपेति रात्रिनाम । उस्वातो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः । सुतः सोमो धैः । निष्ठेति पूर्वनिपातः । पा० २. २. ३६. । ब्रह्मव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यवाहं । हव्यं वहतीति हव्यवाद् । वहश्चेति ण्विप्रत्ययः ॥

पतिर्ह्यध्वराणामग्ने दूतो विशामसि ।

उषर्बुध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्दृशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणां । अग्ने । दूतः । विशां । असि ।

उषःऽबुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य । स्वःऽदृशः ॥ ९ ॥

हे अग्ने विशां प्रजानां संबन्धिनो येऽध्वरा यागाक्षेपां पतिः पालकस्त्वं दूतोऽसि हि । देवानां वार्ताहारो भवसि खलु । उषर्बुध उषःकाले प्रबुद्धान् स्वर्दृशः सूर्यदर्शिनो देवानयास्मिन्दिने सोमपीतये सोमपानार्थमा वह । अभिसुखेन प्रापय ॥ असि । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं । सोमस्य पीतिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वर्दृशः । सुष्ठुति गच्छतीति स्वरादित्यः । अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । तं पश्यंतीति स्वर्दृशः । क्तिञेति क्तिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अग्ने पूर्वा अनूषसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।

असि यामेष्वाविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभावसो इति विभावसो । दीदेथ । विश्वऽदर्शतः ।

असि । यामेषु । अविता । पुरःऽहितः । असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन्तमे विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयस्त्वं पूर्वा उषसोऽनु अतीतानुषःकालाननुलक्ष्य दीदेथ । दीप्तवानसि । तादृशस्त्वं यामेषु जननिवासस्थानेष्ववितासि । रक्षको भवसि । यज्ञेषु नुष्ठेयकर्मसु पुरोहितो वेदेः पूर्वस्थां दिशवस्थितो मानुषोऽसि । ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥

दीदेथ । दीदेतिष्कांदसो दीप्तिकर्मा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिद्विभावः । द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति वचनाद्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः । विश्वेर्दर्शनीयः । भृमुवृशीत्यादिना वृशे-
रतच् । मरुद्वृधादित्वापूर्वपदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १०६. २. । पुरोहितः । पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वस्ते-
षामित्यसिप्रत्ययांतः पुरसशब्दः । तद्वितस्यासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोऽव्ययं । पा० १. ४. ६७. । इति गति-
संज्ञायां सत्यां गतिसमासे गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २९ ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजं ।

मनुष्वदेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यं ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनं । अग्ने । होतारं । ऋत्विजं ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसं । जीरं । दूतं । अमर्त्यं ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुर्यागदेशे निदधाति तद्वद्वयं त्वां नि धीमहि । अत्र स्थापयामः । कीदृशं ।
यज्ञस्य साधनं यज्ञनिष्पादकं होतारमृत्विजं ऋतौ वसंतादिके यष्टारं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानयुक्तं जीरं शत्रूणां
वधोहानिकरं दूतं देवानां दूतस्थानीयं अमर्त्यं मरणरहितं ॥ मनुष्वत् । श्रीणादिकोसिप्रत्ययांतो मनुसशब्दः ।
तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । पा० ५. १. ११५. । इति वतिप्रत्ययः । अयस्त्रयादित्वेन भत्वादुत्वाद्यभावः । धीमहि ।
बुधाञ् धारणपोषणयोः । लिङ्यभ्यासलोपस्कांदसः । जीरं । जु इति सौचो धातुः । जीरी च । उ० २. २३. ।
इति रक्प्रत्ययः । कात्यायनस्त्वाह । रक् ऋः संप्रसारणे जीर इति ॥

यदेवानां मित्रमहः पुरोहितोऽंतरो यासि दूत्यं ।

सिंधोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भाजंते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानां । मित्रमहः । पुरऽहितः । अंतरः । यासि । दूत्यं ।

सिंधोऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भाजंते । अर्चयः ॥ १२ ॥

हे मित्रमहो मित्राणां पूजकाग्ने यद्यदा पुरोहितस्त्वं वेदेः पूर्वस्थां दिशि स्थापितोऽंतरो देवयजनमध्ये
वर्तमानः सन् देवानां दूत्यं दूतकर्म यासि प्राप्नोषि तदानीमपेक्षार्चयो दीप्तयो भाजंते । दीप्यंते । तत्र
दृष्टांतः । सिंधोरिव यथा समुद्रस्य प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ता ऊर्मयस्तरंगा भाजंते तद्वत् ॥ मित्रमहः ।
मह पूजायां । मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मह्यते पूज्यत इति मित्रमहाः । श्रीणादिकोऽसुन् । यासि । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य भागकर्मणी । पा० ४. ४. १२०. । इति यत्प्रत्ययः । सर्वे विधयस्कांदसि
विकल्प्येत इति वचनायतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तिप्स्वरितमिति स्वरितत्वं । प्रस्वनितासः । स्यमु स्वन
ध्वन शब्दे । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । असुगागमः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
ऊर्मयः । अर्तैरुच्च । उ० ४. ४४. । इति मिप्रत्ययः ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आ सीदंतु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरं ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्णं । वह्निभिः । देवैः । अग्ने । सयावभिः ।

आ । सीदंतु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः । अध्वरं ॥ १३ ॥

हे श्रुत्कर्णं श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्ताग्ने श्रुधि । अस्मदीयं वचनं शृणु । यो मित्रो देवो यस्मार्थमा ये
चान्ये प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छंतो देवास्तैः सर्वैः सयावभिराहवनीयाभिना त्वया समानगति-

भिरन्विर्वह्निभिर्देवैः सहाध्वरं क्रतुमुद्दिश्य बर्हिषि दर्भ आसीदंतु । उपविशंतु ॥ शुधि । शु अवरणे । शुशृण्वित्यादिना हेर्धिर्नादेशः । बज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । शुत्कर्ण । शृणोतीति श्रुत् । क्विपि तुगागमः । श्रुतो कर्णो यस्यासौ शुत्कर्णः । वह्निभिः । वह प्रापणे । वह्निश्रियुश्रुणाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं । सयावभिः । समानं यांतीति सयावानः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् । छुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् । प्रातिपदिकांतनुमविभक्तिषु च । पा० ८. ४. ११. इति शत्वम् ॥

शृण्वंतु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

पिबंतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सज्जुः ॥१४॥

शृण्वंतु । स्तोमं । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः । ऋतवृधः ।

पिबंतु । सोमं । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्यां । उषसा । सज्जुः ॥१४॥

मरुतो देवाः स्तोममस्त्रदीयं स्तोत्रं शृण्वंतु । कीदृशाः । सुदानवः सुष्ठु फलस्य दातारः अग्निजिह्वा अग्निर्जिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तादृशाः ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा धृतव्रतो गृहीतकर्मा वरुणो देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुषसा देवतया सज्जुः सह सोमं पिबंतु ॥ सुदानवः । बुदाच् दाने । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. इति भावे नुप्रत्ययः । दानुशब्द आबुदात्तः । शोभनं दानु येषां । आबुदात्त द्व्यर्कंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायामवस्थिता हविर्भाज इत्यर्थः । तादृश्यात ताच्छब्दं । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते । कंदसमंतोदात्तत्वं । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः । वृधेरंतर्भावितव्यर्थात् क्विप्तेति क्विप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ॥ ३० ॥

त्वमपि वसूनि ददर्श द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । त्वमपि दशानुष्टुभमर्धर्चोऽत्यो देव इति । प्रस्तुतव ऋषिः । आनुष्टुभं कंदः । इदं सूक्तमपि देवताकं । पूर्वत्रापेयं त्वित्युक्तत्वात् । अयं सोम इत्यर्धर्चो देवदेवत्यः ॥ प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूचितं । त्वमपि वसून्त्वं हि चैतवत् । आ० ४. १३. इति ॥ तथा गर्गचिराच्चस्यांत्येऽह्न्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रं । आगिरसं स्वर्गकाम इति खंडे सूचितं । वारवंतीयमुत्तमे त्वमपि वसूरिति चाज्यं । आ० १०. २. इति ॥

त्वमपि वसूरिह रुद्रा आदित्या उत । यज स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतमुषं ॥१॥

त्वं । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यज । सुअध्वरं । जनं ।

मनुजातं । घृतमुषं ॥१॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वस्वादीन्यज । उतापि च जनमन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशं । स्वध्वरं शोभनयागयुक्तं मनुजातं मनुजा प्रजापतिनोत्पादितं घृतमुषमुदकस्य सेत्तारं ॥ यज । द्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । स्वध्वरं । शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं । जनेरंतर्भावितव्यर्थात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । घृतमुषं । मुष स्रुष स्नेहनसेचनपूरणेपु । घृतनोदकेन पुष्णाति पूरयतीति घृतमुष्ट । क्विप्तेति क्विप् ॥

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तान्नोहिदश्च गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशत्तमा वह ॥२॥

श्रुष्टीवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विचेतसः ।

तान् । रोहितऽअश्व । गिर्वणः । त्रयऽचिंशत् । आ । वह ॥२॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय श्रुष्टीवानो हि । श्रुष्टिः फलस्य

दानं । तज्जाजः खलु । हे रोहिदश्च रोहिन्नामकैरश्वैरुपेतं गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयाये । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंति । नि० ६. १४. । इति यास्कः । त्रयस्त्रिंशतमनया संख्यया संख्यातांस्तान्देवानां वह । इहानय ॥ शुष्टीवानः । शुष्टिः प्रेरणार्थः । भावे क्तिच् । शुष्टिं वनंति संभजंत इति शुष्टीवानः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । क्दादसं दीर्घत्वं । विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयो गिर्वणाः । वनतेरमुन् । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं क्दादसं । त्रयश्च त्रिंशश्च त्रयस्त्रिंशत् । त्रयस्य । पा० ६. ३. ४८. । इति विश्वस्य त्रयसादेशः । संख्या । पा० ६. २. ३५. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्रियमेधवदचिवज्जातवेदो विरूपवत् । अंगिरस्वन्महिब्रत प्रस्फणस्य शुधी हवँ ॥३॥

प्रियमेधऽवत् । अचिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् । अंगिरस्वत् । महिऽवत् ।

प्रस्फणस्य । शुधि । हवँ ॥३॥

हे महिब्रत प्रभूतकर्मन् जातवेदोऽपि प्रस्फणस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेर्हवमाहुतानं शुधि । शृणु । तच्च चत्वारो दृष्टांताः । प्रियमेधाचिविरूपांगिरोनामका एतेषामाहुतानं यथा शृणोषि तद्वत् । अच निरुक्तं । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्फणस्य शृणु हुतानं । प्रस्फणः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्रायमिति । विरूपो नानारूपो महिब्रतो महाब्रत इति च । नि० ३. १७. ॥ प्रियमेधवत् । प्रियमेधस्येव । तच्च तस्येव । पा० ५. १. ११६. । इति षष्ठ्यर्थे वतिः । एवमचिवदित्यादावपि । प्रस्फणादयो गताः ॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत । राजंतमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥४॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत । राजंतं । अध्वराणां । अग्निं । शुक्रेण ।

शोचिषा ॥४॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेता ऋषय ऊतये रक्षार्थमग्निमहूषत । आहूतवंतः । कोदृशं । अध्वराणां यज्ञानां मध्ये शुक्रेण शोचिषा शुद्धेन प्रकाशेन राजंतं दीप्यमानं ॥ महिकेरवः । मह पुत्रायां । औणादिक इन्द्राख्यः । दुक्तञ् करणे । कृत्वापाजोत्युण् । महयो महांतः कारवो येषां ते तथोक्ताः । आकारस्यैकारादेशश्च क्दादसः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां ते । अहूषत । कृञ् सधायां शब्दे च । लुङि सिचि बज्रलं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति धत्वं ॥

धृताहवन संत्येमा उ शु शुधी गिरः । याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥५॥

धृतऽआहवन । संत्य । इमाः । ऊं इति । सु । शुधि । गिरः । याभिः । कण्वस्य । सूनवः ।

हवन्ते । अवसे । त्वा ॥५॥

हे धृताहवन धृतेनाहूयमान संत्य फलप्रदामि इमा उ गिरोऽस्माभिः प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः सु शुधि । सुषु शृणु । कण्वस्य महर्षेः सूनवः पुत्रा याभिर्गीर्भिरवसे स्वरक्षार्थं त्वा हवन्ते त्वामाहुयंति ॥ धृताहवन । धृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति धृताहवनः । अधिकरणे ल्युट् । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । शुधि । शुशृणुपृच्छवृश्चकंदसीति हेर्धिरादेशः । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥ ३१ ॥

अथमेधे पीष्णामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या त्वां चित्रश्रवस्तमेत्थेषा । सर्वान्कामानाप्यस्मिन्निति खंडे मृजितं । त्वां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठं तदप्रये । आ० १०. ६. । इति ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विष्णु जंतवः । शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हेवे ॥६॥

त्वां । चित्रश्रवऽतम । हवन्ते । विष्णु । जंतवः । शोचिऽकेशं । पुरुऽप्रिय । अग्ने ।

हव्याय । वोळ्हेवे ॥६॥

हे चित्रश्रवस्तमातिशयेन विविधहवीरूपान्नयुक्त पुरुप्रिय बहूनां यजमानानां प्रीतिकरापे त्वां हव्याय वोळ्हेवे हविर्वोढुं विष्णु जंतवः प्रजामुत्पत्ता यजमाना हवन्ते । आह्वयन्ति । कीदृशं । शोचिक्लिशं दीप्तिरूपके शोपितं । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । शोचन्त इव ह्येतस्य समिद्धस्य रश्मयः केशा इति ॥ चित्रश्रवस्तम । श्रव इत्यन्ननाम । चित्रं श्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः । अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमः । आमन्त्रितानुदात्तत्वं । शोचिक्लिशं । शुच दीप्ता । अर्चिः शुचिर्जह्नुपिक्कादिर्हृदिभ्य इति । उ० २. १०९. । इतीति । प्रत्ययस्वरः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्याय । हवनक्रियया प्राप्यत्वात् क्रियायह्वणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोळ्हेवे । वह प्रापणे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्द्रप्रत्ययः । ढत्वधत्वप्लुत्वढलोपेषु कृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. । इत्यकारस्थीकारः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमं ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारं । ऋत्विजं । दधिरे । वसुवित्ऽतमं ।

श्रुत्ऽकर्णं । सप्रथऽतमं । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनो दिविष्टिषु यागेषु त्वां नि दधिरे । स्थापितवन्तः । कीदृशं । होतारमाह्वतातारं ऋत्विजमृतुपु यजनशीलं वसुवित्तममतिशयेन धनस्य लभयितारं श्रुत्कर्णं श्रवणयोग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तममतिशयेन प्रख्यातं ॥ दधिरे । इरेचश्चित्त्वादतोदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि । दिवः स्वर्गस्त्रीषणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्वि उत । पा० ६. १. १३१. । इत्युत्वं न क्रियते । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसौमा अभि प्रयः ।

बृहद्भा बिभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसौमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । बिभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसौमा अभिषुतसौमयुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विजः प्रयोऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य त्वा अचुच्यवुः । त्वामागमयन्ति । कीदृशं त्वां । बृहद्भाह्वन्तं भा भासमानं । कीदृशा विप्राः । दाशुषे मर्ताय हविर्प्रदस्य यजमानस्य संबंधि हविर्बिभ्रतो धारयन्तः ॥ अचुच्यवुः । चुङ् गती । अस्मादंतर्भावितवर्थात् लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । सिजभ्यस्ताविदिभ्यश्च । पा० ३. ४. १०९. । इति झेर्जुसादेशः । जुसि च । पा० ७. ३. ८३. । इति गुणः । बृहत् । भाः । उभयच सुपां मुलुगिति विभक्तैर्लुक् । बिभ्रतः । जुभृञ् धारणपोषणयोः । शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । मर्ताय दाशुषे । उभयच षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । पा० २. ३. ६२. १. । इति चतुर्थी ॥

प्रातर्याव्यः सहस्रकृत सोमपेयाय संत्य । इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिः सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयावः । सहऽकृत । सोमऽपेयाय । संत्य । इह । अद्य । दैव्यं । जनं । बर्हिः ।

आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हे सहस्रकृत बलेन मथित संत्य फलदातर्वसो निवासहेतुभूतापे इह देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्दिने सोमपेयाय सोमपानार्थं प्रातर्याव्यः प्रातरागच्छतो देवान् दैव्यं जनमन्यमपि देवताजनं बर्हिः सादय । यज्ञं प्रापय ॥ प्रातर्याव्यः । शस्त्रलोपोऽन इत्यकारलोपः । सहस्रकृत । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलं । तेन क्रियत इति सहस्रकृतः । ओजःसहोऽभस्तमसलुतीयायाः । पा० ६. ३. ३. । इत्यनुभावस्कंदसः ॥

अ॒र्वाचं॑ दै॒व्यं ज॒न॒म॒ग्ने य॒स्व स॒हूति॑भिः ।

अ॒यं सोमः॑ सु॒दान॒व॒स्तं पा॑त ति॒रोअ॒हूचं॑ ॥ १० ॥

अ॒र्वाचं॑ । दै॒व्यं । ज॒नं । अ॒ग्ने । य॒स्व । स॒हूति॑भिः ।

अ॒यं । सोमः॑ । सु॒दान॒वः । तं । पा॑त । ति॒रः॒अ॒हूचं॑ ॥ १० ॥

हे अग्ने अर्वाचमभिमुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं सहूतिभिः समानाह्वानैर्देवांतरैः सह यत्न । यज । हे सुदानवः सुष्ठु फलदातारो देवाः अयं सोमो युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । तं सोमं पात । पिबत । कीदृशं । तिरोअहूमेतन्नामकं । पूर्वस्निग्धमिषुतो यः सोम उत्तरेऽहनि ह्रयति तस्यैतन्नामधेयं ॥ दैव्यं । देवाद्यजनाविति प्रारदीव्यतीयो यज । यत्न । लोटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वराभावश्चांदसः । अप इत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वात् तिङ्ङुतिङ इति निघाताभावः । सहूतिभिः । समानाह्वतिराह्वानं घेषां ते सहूतयः । समानस्य च्छंदसीति सभावः । बज्जलीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पात । पा पाने । बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । तिरोअहूचं । अहनि भवमहूचं । भवे कंदसीति यत् । नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति अहृष्टखोरेव । पा० ६. ४. १४५. इति नियमात् । भसंज्ञायामल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । धे चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. इति प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वान्न क्रियते । तिरोहितोऽह्यस्तिरोअहूचः । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३२ ॥

एषो उषा इति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्थं । इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्रीच्छंदस्कं । अत्रानुक्रमणिका । एषो पंचोनाश्विनं तु गायत्रिमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विने कर्तौ गायत्रीच्छंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अथाश्विन एषो उषाः । आ० ४. १५. इति सूचितं ॥

ए॒षो उ॒षा अ॒पूर्व्या॑ व्यु॒च्छति॑ प्रि॒या दि॒वः । स्तु॒षे वा॑म॒श्विना॑ बृ॒हत् ॥ १ ॥

ए॒षो इति॑ । उ॒षाः । अ॒पूर्व्या॑ । वि । उ॒च्छति॑ । प्रि॒या । दि॒वः । स्तु॒षे । वा॑ ।

अ॒श्विना॑ । बृ॒हत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुरपूर्वा पूर्वेषु मध्वरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति कित्विदानींतनुषा उषोदेवता दिवो बुलोकस्य सकाशादागत्य व्युच्छति । तमो वर्जयति । हे अश्विनां वां युवां बृहत्प्रभृतं यथा भवति तथा सुषे । स्तौमि ॥ सुषे । षुञ् सुती । तिङां तिङो भवन्तीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा । ल्युत्तमैकवचने सिञ्जज्जलं लेटीति सिप् ॥

या द॒स्ना सि॒धुमा॒तरा॑ म॒नो॒तरा॑ र॒यीणां॑ । धि॒या दे॒वा व॑सु॒विदा॑ ॥ २ ॥

या । द॒स्ना । सि॒धुऽमा॒तरा॑ । म॒नो॒तरा॑ । र॒यीणां॑ । धि॒या । दे॒वा । व॑सु॒ऽविदा॑ ॥ २ ॥

या देवा यावुभावश्विनी वक्ष्यमाणगुणयुक्ती ती सुष इति पूर्वचान्वयः । कीदृशां । दस्ना दस्नी दर्शनीर्या सिधुमातरा समुद्रमातृकी । यद्यपि सूर्याचंद्रमसावेव समुद्रजी तथाप्यश्विनोः केषांचिन्मते तद्रूपत्वात्तथात्वं । रयीणां धनानां मनोतरा मनसा तारयितारी धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य लभयितारी ॥ मनोतरा । मनसा तरत इति मनोतरा । तरतेरंतर्भावितव्यार्थात् ऋदोरवित्यप् । पूर्वपदांतस्य सकारस्य ह्रस्वे सति च्छांदसमुखं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । धिया । साविकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । वसुविदा । वसूनि निवासस्थानानि विंदते इति वसुविदी । क्लिप्तेति क्लिप् ॥

व॒च्यंते॑ वां क॒कुहा॑सो जू॒र्णायाम॑धि वि॒ष्टपि॑ । य॒द्वां रथो॑ वि॒भिष्य॑तांत् ॥ ३ ॥

व॒च्यंते॑ । वां । क॒कुहा॑सः । जू॒र्णायाम् । अ॒धि । वि॒ष्टपि॑ । यत् । वां । रथः॑ । वि॒ऽभिः॑ ।

प॒तांत् ॥ ३ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः संबन्धी रथो जूष्णीयां नानाशास्त्रैः सुतायामधि विष्टपि स्वर्गलोके यद्यदा विभि-
रश्वैः पतात् पतति गच्छति तदानीं वां युवयोः ककुहासः सुतयो वच्यंते । अस्माभिरुच्यंते ॥ वच्यंते । ब्रवीतेत्येकं
ब्रुवो वचिः । पा० २. ४. ५३. इति वच्चादेशः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चैत्यत्र वा क्दंसी-
त्यनुवृत्तेः परपुर्वत्वस्य पाक्षिकत्वाद्यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । ककुहासः । ककुभं शृंगे विदुः प्रधाने चैत्यभिधानात्
प्राधान्याभिधायिना ककुप्शब्देन तत्प्रतिपादिकाः सुतयो लक्ष्यंते । ह्रस्वं क्दादसं । आज्ञसेरसुगित्यमुक् ।
जूष्णीयां । जृष् वयोहानी । अत्र सुत्यर्थो धातुनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां श्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बङ्गलं
क्दंसोत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । पा० ८. २. ४२. । प्रत्ययस्वरः । विभिः । वी गत्यादौ ।
वियंति गच्छंतीति वयोऽश्व्याः । औणादिको डिप्रत्ययः । पतात् । पतु गती । लेत्याडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः ॥

हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपां । पिपर्ति । पपुरिः । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनी देवी अपां जारः स्वकीयतपिनोदकानां जरयिता सूर्यो हविषास्महत्तेन पिपर्ति । देवान्पूर
यति । उदिते सूर्ये हविष्प्रदानात्सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यं । अतः सूर्योदयकाले युवाभ्यामागतव्यमित्यर्थः । कीदृशो
जारः । पपुरिरुक्तक्रमेण पूरणस्वभावः पिता पालकः कुटस्य चर्षणिः कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं । हविषापां
जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति पुणातिनिगमौ वा प्रोणातिनिगमौ वा पिता कुतस्य कर्मणश्चायितादित्यः
। नि० ५. २४. इति ॥ जारः । जरयतीति जार आदित्यः । दारजारी कर्तरि णिलुक्च । पा० ३. ३. २०. ४. ।
इति घञंतो निपातितः । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वं । अपां । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । पिपर्ति । पू पाल-
नपूरणयोः । तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपः सुः । अर्तिपिपर्वीश्चैत्यभ्यासस्थित्वं । अनुदात्ते चैत्यभ्यस्तस्याबुदात्तत्वं ।
पपुरिः । आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः । लिङ्गुवात्किञ्चे सिद्धेऽपि पुनः कित्करणसामर्थ्यादृच्छत्युतां । पा० ७.
४. ११. इति गुणाभावः । उदोष्यपूर्वस्थेत्युत्वं । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥

आऽदारः । वां । मतीनां । नासत्या । मतऽवचसा । पातं । सोमस्य । धृष्णुया ॥ ५ ॥

हे मतवचसाभिमतस्तोत्री नासत्याश्विनी वां युवयोर्मतीनां बुद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति
सोमस्य तं सोमं पातं । युवां पिवतं । कीदृशं सोमं । धृष्णुया धर्षणशीलं । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥
आदारः । दृङ् आदरे । आदारयतीत्यादारः । दारजारी कर्तरि णिलुक्चेति घञ्प्रत्ययः । थाथादिनोत्तर-
पदांतोदात्तत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मतवचसा । मतमभिमतं स्तोत्ररूपं वचो
ययोस्तां । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पातं । पा पाने । बङ्गलं क्दंसोति शपो लुकि सति पाघ्रेत्यादिना
पिवादेशो न भवति । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । धृष्णुया । सुपां
सुलुगिति विभक्त्याजादेशः ॥ ॥ ३३ ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथाभिषं ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । तां । अस्मे इति ।

रासाथां । इषं ॥ ६ ॥

हे अश्विना ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता येडङ्गं नोऽस्मान्पीपरत् पारयेत् तुष्टिं प्रापयेत् । किं
कृत्वा । तमो दारिद्र्यरूपमंधकारं तिरोऽंतर्हितं विनष्टं कृत्वा । तामिषं तादृशमन्नमस्ये अस्मभ्यं रासाथां ।
युवां दत्तं ॥ पीपरत् । पू पालनपूरणयोः । स्थंतालुङि चङि णिलोपः । उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहृत्वादिशेषसन्-
ज्ञावैत्वदीर्घाः । बङ्गलं क्दंसमाङ्योगेऽपीत्युदाभावः । चङ्यन्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८. । इत्युपोत्तमस्य

धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्तत्वं । यदुक्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अस्मै । सुपां मुलुगिति चतुर्थीवृज्वचनस्य श्रेयादेशः । रासायां । रा दाने । कांसे प्रार्थनायां लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । त्रिः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । पूर्ववदङ्भावः । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे । युंजायामश्विना रथं ॥७॥

आ नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे । युंजायां । अश्विना । रथं ॥७॥

हे अश्विना मतीनां सुतीनां पाराय गंतवे पारं गंतुं नावा नौरूपेण गमनसाधनेन नोऽस्मान्प्रत्या यातं । समुद्रमध्यादागच्छतं । भूमावागंतुं रथं भवदीयं युंजायां । सायं कुरुतं ॥ नावा । साविकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । गंतवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेत्यल्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । युंजायां । युजिर् योगे । लोव्यायामि र्धादित्वाक्लृम् । असोरलोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अरिचं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिंधूनां रथः । धिया युयुज् इंदवः ॥८॥

अरिचं । वां । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिंधूनां । रथः । धिया । युयुजे । इंदवः ॥८॥

हे अश्विनी वां युवयोर्दिवस्पृथु बृलीकादपि विस्तीर्णमरिचं गमनसाधनं नौरूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरणप्रदेशे विद्यत इति शेषः । रथस्य भूसौ गंतुं विद्यते । इंदवः सोमा धिया भवद्विषयेण कर्मणा युयुजे । युक्ता वभूवुः ॥ अरिचं । अ गतो । अर्तिलूधूसूखनसहचर इचः । पा० ३. २. १८४. इति करण इचप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । तीर्थे । तृ प्रवनतरणयोः । पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्त्वक् । उ० २. ७. इति थक् । ऋत इवातीरितीत्वं । हलि चेति दीर्घः । युयुजे । लिटीरयो रे । पा० ६. ४. ७६. इतीरेचो रेआदेशः ॥

दिवस्काण्वास इंदवो वसु सिंधूनां पदे । स्वं वत्रिं कुहं धित्सथः ॥९॥

दिवः । कण्वासः । इंदवः । वसु । सिंधूनां । पदे । स्वं । वत्रिं । कुहं । धित्सथः ॥९॥

हे कण्वासः कण्वपुत्राः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । अश्विनावित्यं पृच्छतेति शेषः । कथमिति तदुच्यते । दिवो बृलोकसकाशादिंदवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूताः । सिंधूनामपां वृष्टिरूपाणां स्थंदनस्वभावानां पदे स्थानेऽतिरिचं वसु अस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः । अस्मिन्नवसरे युवां स्वं वत्रिं स्वकीयं रूपं कुहं धित्सथः । कुच स्थापयितुमिच्छथः । अत्रागत्य प्रदर्शनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुहं । वा ह च चंदसि । पा० ५. ३. १३. इति किंशब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४. इति किमः कुः । धित्सथः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् । पा० ७. ४. ५४. इत्याकारस्य इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. इत्यभ्यासलोपः । सः स्यार्धातुके । पा० ७. ४. ४९. इति सकारस्य तकारः ॥

अभूद् भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यज्जिह्यासितः ॥१०॥

अभूत् । उं इति । भाः । उं इति । अंशवे । हिरण्यं । प्रति । सूर्यः । वि । व्यख्यत् ।

जिह्या । असितः ॥१०॥

भा उ सूर्यस्य दीप्तिस्त्वंशव उषःकालीनरश्मिसिद्धार्थमभूद् । प्रादुर्भूतेव । सूर्यस्य हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत् । अपिश्चासितः स्वकीयदीप्तिः सूर्यप्रवेशेन स्वयं कृणो भुत्वा जिह्या स्वकीयया ज्वालया व्यख्यत् । प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोर्युवयोरगमनकाल इत्यर्थः ॥ अभूत् । भूसुवीखिङीति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । पा० १. ४. ९२. इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते

द्वितीया । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया । अख्यत् । चषिङ् व्यक्तायां वाचि । लुङि चषिङः ख्याजिति ख्या-
आदेशः ॥ ॥ ३४ ॥

अभूदु पारमेतवे पंथा ऋतस्य साधुया । अदर्शि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊं इति । पारं । एतवे । पंथाः । ऋतस्य । साधुया । अदर्शि । वि ।
सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

अतस्य सूर्यस्य पारमेतवे रात्रिः पारभूतमुदयाद्रिं गंतुं पंथा मार्गः साधुया समीचीनोऽभूदु । निष्पन्न
एव । दिवो द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य सुतिः प्रकृता दीप्तिर्बुध्न्यदर्शि । विशेषेण दृष्टा । तस्मादश्विनौ युवाभ्यामा-
गतव्यं ॥ एतवे । इण् गती । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्द्रत्वयः । साधुया । सुपां मुलुगिति विभक्त्याजादेशः । अदर्शि ।
कर्मणि लुङि चेषिणादेशः । चिणो लुक् । पा० ६. ४. १०४. । इति तशब्दस्य लुक् । सुतिः । सु गती । क्तिच्त्तौ
च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

तत्तदित्श्विनोरवौ जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तदित् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूषति । मदे । सोमस्य ।
पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्रोताश्विनोः संबंधि तत्तदित् पुनःपुनः कृतं सर्वमप्यवोऽस्मद्विषयं रक्षणं प्रति भूषति । प्रत्येकम-
लंकरोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयोरश्विनोः । मदे हर्षे निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः सोमं
पूरयतोः ॥ भूषति । भूष अलंकरि । भौवादिकः । पिप्रतोः । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्थि । अस्माकटः शतृ ।
जुहोत्यादित्वाच्छपः सुः । दिर्भावोरदत्वहस्तादिशेषाः । अतिपिपत्योश्चित्यभ्यासस्त्वं । शतृर्दित्वाद्गुणाभावे यणा-
देशः । अभ्यस्तानामादित्वाद्युदात्तत्वं ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गतं ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । शंभू इति शंभू ।
आ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू सुखस्य भावयितारवश्विनी मनुष्वत् मनाविव विवस्वति परिचरणवति यजमाने ववसाना
निवासशीली युवां सोमस्य पीत्या सोमस्य पाननिमित्तं गिरा सुतिनिमित्तं चा गतं । आगच्छतं ॥ ववसाना ।
वस निवासे । ताच्छील्यवयोवचनेति ताच्छीलिकक्षानम् । पा० ३. २. १२९. । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । अन्ये-
षामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
पीत्या । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्तेतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचने
यणादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं । मनुष्वत् । मन ज्ञाने । मन्यते जानातीति मनुः । बङ्गल-
वचनादीणादिक उसिप्रत्ययः । तत्र तस्वेति सप्तम्यर्थे वतिः । प्रत्ययस्वरः । गतं । गमेर्लोटि बङ्गलं कंदसीति
शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो अक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उषाः । अनु । श्रियं । परिज्मनोः । उपऽआचरत् । ऋता । वनथः ।
अक्तुभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ परिज्मनोः परितो गंचोर्युवोर्युवयोऽभयोः श्रियमनु आगमनरूपां शोभामनुकृत्योषा उपा-

चरत् । उषःकालदेवतेहागच्छतु । युवयोरगतयोः सतोः पश्चादागतेत्यर्थः । युवां चाक्षुमी रात्रिभिर्द्धता यज्ञगतानि हवींषि वनथः । कामयेथे । संमजेथे ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुपो भवतीति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचीति यत्वाभावः । शिषे लोपः । परिज्मनोः । परितोऽजतो गच्छत इति परिज्मानी । अमुचन्नित्यादिनाजतेर्मन्त्रित्ययांतो निपातितः । अता । शिश्चंदसीति शिर्लोपः । वनथः । वन घण संभक्तौ । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

प्रथमं पौर्वाहिके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्योभा पिबतमित्येषा । अधोत्तरमिति खंडे सूचितं । उभा पिबतमश्चिनेति चोभाभ्यामनवानं । आ० ४. ७. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽध्याया द्वितीया याज्या । सूचितं च । प्र वामंधांसि मथान्यस्युभोभा पिबतमश्चिनेति याज्ये । आ० ६. ५. इति ॥

उभा पिबतमश्चिनोभा नः शर्म यच्छतं । अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिबतं । अश्चिना । उभा । नः । शर्म । यच्छतं । अविद्रियाभिः । ऊति ऽभिः ॥ १५ ॥

हे अश्चिना उभा युवामुभौ पिबतं । सोमपानं कुरुतं । तत ऊर्ध्वमुभा युवामुभावविद्रियाभिः प्रशस्ताभिरूतिभौ रक्षाभिर्नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतं ॥ पिबतं । पा पाने । लोटि शपि पात्रेत्यादिना पिबादेशः । अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति । म० ७. ३. ७८. २. परि० ९२. वचनाल्लघुपधगुणाभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदंतः पिबादेशः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । यच्छतं । दाण दाने । लोटि शपि पात्रेत्यादिना यच्छादेशः । अविद्रियाभिः । द्रा कुत्सायां गतौ । विपूर्वादस्मान्नाव औणादिकः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विद्रिर्निदा । तद्विरोधिन्यविद्रिः सुतिः । तां यांतीत्यविद्रियाः । अन्येभ्योऽपि वृश्चंत इति विच् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिनोद् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्षरहिताभाष्ये प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वामिति नवमानुवाकस्य चतुर्थं सूक्तं दशर्चं । अत्रानुक्रांतं । अयं दश प्रागाथं त्विति । अविश्वान्यस्मादृषेरिति परिभाषितत्वात्कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तथा पूर्वचाश्विनं त्वित्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमश्चिदेवताकं । अनयेव परिभाषयेदमुत्तरं च प्रागाथं । अतः प्रथमानुतीयाया अयुजो बृहत् । द्वितीयाचतुर्थ्याया युजः सतोबृहत् ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते कंदसेतसूक्तं । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । इमा उ वामयं वां । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽध्यायतसूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं ज्ञातावृधा ।

तमश्चिना पिबतं तिरोऽहं धत्तं रत्नानि दाश्रुषे ॥ १ ॥

अयं । वां । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतुवृधा ।

तं । अश्विना । पिबतं । तिरःऽअह्वं । धत्तं । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारवश्विना अश्विनी वां युवयोरयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिषुतः । कीदृशः । मधुमत्तमोऽतिशयेन माधुर्यवान् । तिरोऽह्वं तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं तं सोमं पिबतं । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं । प्रयच्छतं ॥ वां । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्तयोर्वीनावी । पा० ८. १. २०. । इति षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । स चानुदात्तः । मधुमत्तमः । मन ज्ञाने । मन्यत इति मधु । फलिपाटिनमीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं । धकारश्चांतादेशः । अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः । मनुप्रमपोः पित्वादनुदात्तत्वे पदस्वर एव शिष्यते । ऋतावृधा । वृधेरंतर्भावितव्यर्थात् क्लिप्तेति क्लिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तिरोऽह्वं । अहि भवोऽह्वः । भवे कंदसीति यत् । अह्वयवोरेव । पा० ६. ४. १४५. । इति नियमान्नसहित इति टिलोपाभावः । सर्वे विधयस्त्वंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्ये चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. । इति प्रकृतिभावाभावेऽलोपोऽन इत्यकारलोपः । तिरोहितीऽह्वस्तिरोऽह्वः । तिरोऽंतर्धी । पा० १. ४. ७१. । इति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाशुषे । दाश्वान्साह्यानित्यादिना क्लमुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति घत्वं ॥

चिवंधुरेण चिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कण्वांसो वां ब्रह्म कण्वंत्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवँ ॥ २ ॥

चिऽवंधुरेण । चिऽवृता । सुऽपेशसा । रथेन । आ । यातं । अश्विना ।

कण्वासः । वां । ब्रह्म । कण्वंति । अध्वरे । तेषां । सु । शृणुतं । हवँ ॥ २ ॥

हे अश्विना चिवंधुरेणोन्नतानतरूपचिविधबंधनकाष्ठयुक्तेन चिवृताप्रतिहतगतितया लोकचये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनमुवर्णयुक्तेन रथेना यातं । इहागच्छतं । कण्वासः कण्वपुत्रा मेधाविन ऋत्विजो वा वां युवयोरध्वरे यागे ब्रह्म स्तोत्ररूपं मंत्रं हविल्लक्षणमंत्रं वा कण्वंति । कुर्वंति । तेषां कण्वानां हवमाह्वानं सु शृणुतं । सुहादरेण शृणुतं ॥ चिवंधुरेण । बध्नातीति बंधुराः । बंधेरीणादिक उरन्प्रत्ययः । चयो बंधुरा यस्यासी चिवंधुरः । चिचक्रादिषु पाठात् चिचक्रादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. १९९. १. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चिवृता । चिषु लोकेषु वर्तत इति चिवृत् । क्लिप्तेति क्लिप् । सुपेशसा । पेश इति हिरण्यनाम । शोभनं पेशो यस्यासी सुपेशाः । आबुदात्तं ब्रह्मकंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । शृणुतं । श्रु अवणे । श्रुवः श्रु चेति श्रुः । तत्संनियोगेन धातोः शृभावश्च । हवँ । ह्वयतेर्भवेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. । इत्यप । संप्रसारणं च गुणावादेशी । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दसा वसु बिभ्रता रथे दाश्वान्समुप गच्छतं ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमं । पातं । सोमं । ऋतुवृधा ।

अथ । अद्य । दसा । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्वान्सं । उप । गच्छतं ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विनी मधुमत्तमं सोमं पातं । पिबतं । हे दसाश्विनी सोमपानार्थमथाद्य दाहानानंतरमवास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसु बिभ्रता अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्ती दाश्वान्सं हविर्भद्रं यजमानमुप गच्छतं । समीपे प्राप्तुं ॥ बिभ्रता । दुभृञ् धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यादिवाक्यः सुः । भृजामिदित्यभ्यासस्यत्वं । शतुर्ङित्वाङ्गणामवि यणादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥

त्रिषधस्ये बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतं ।

कणासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥४॥

त्रिऽसधस्ये । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षतं ।

कणासः । वां । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवां । हवन्ते । अश्विना ॥४॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञावश्विनी त्रिषधस्ये कक्षात्रयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते बर्हिषि दग्धे स्थित्वा मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिक्षतं । सेक्तुमिच्छतं । हे अश्विना वां युष्मदर्थं सुतसोमा अभिद्युतसो-मयुक्ता अभिद्यवोऽभिगतदीप्तयः कणासो युवामभौ हवन्ते । आहुयन्ते ॥ त्रिषधस्ये । त्रिषु स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषधस्यं बर्हिः । सुपि स्थ इति कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । सध मादस्थयोऽर्द्धदसि । पा० ६. ३. ९६. । इति सहशब्दस्य सधादेशः । मध्वा । आगमानुशासनस्थानित्वत्वानुमभावः । जसि चेत्यत्र जसादिषु च्छंदसि वावचनं । पा० ७. ३. १०९. १. । इति वचनात्ताभावाभावश्च । मिमिक्षतं । मिह सेचने । सन्वेकाच इतीट्प्रतिषेधः । हलन्तश्चेति सनः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । अभ्यासहलादिशेषी । ढत्वानुत्वषत्वानि । सुतसोमाः । सुतः सोमो धैः । बज्रव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः । द्युरित्यहर्नाम । तेन तत्संबन्धी प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता बुं । अत्यादयः क्रांतावर्थे द्वितीयया । म० २. २. १८. ४. । इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः ष्व१स्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥५॥

याभिः । कण्वं । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतं । युवं । अश्विना ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अवतं । शुभः । पती इति । पातं । सोमं । ऋतऽवृधा ॥५॥

हे अश्विना युवं युवामभौ याभिरभिष्टिभिरपेक्षिताभौ रक्षाभिः कण्वं महर्षिं प्रावतं रक्षितवन्ती हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकी तामो रक्षाभिरस्नाननुष्ठातृस्त्ववतं । सुषु रक्षतं । स्पष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः । अभिमुख्येनेष्यन्त इत्यभिष्टयः फलानि । इषु इच्छायां । कर्मणि क्तिनि तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । एमनादिषु च्छंदसि पररूपं वक्तव्यं । पा० ६. १. ९४. ६. । इति पररूपत्वं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गाच्चाभिवर्जं । फि० ४. १३. । इत्यभिरन्तोदात्तः । शुभस्पती । शुभ दीप्ती । क्तिचेति क्तिप् । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । सुवामन्वित इति षष्ठ्यन्तस्य परांगवद्भावात् षष्ठ्यामन्वितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ ॥१॥

सुदासे दस्त्रा वसु बिभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना ।

रथिं समुद्रादुत वा दिवस्पयस्मे धत्तं पुरुस्पृहं ॥६॥

सु०दासे । दस्त्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतं । अश्विना ।

रथिं । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तं । पुरुऽस्पृहं ॥६॥

हे दस्त्रा दर्शनीयावश्विनी सुदासे शोभनदानयुक्ताय राक्षे पिञ्जवनपुत्राय रथे वसु बिभ्रता युवां पृक्षोऽन्नं वहतं । प्रापितवन्ती । समुद्रादन्तरिक्षात् । समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम । समुद्रोऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात् । उत वा दिवस्परि अथवा स्वर्गात्पर्याहृत्य पुरुस्पृहं बज्रभिः स्पृहणीयं रथिं धनमस्ते धत्तं । अस्मासु स्थापयतं ॥ सुष्ठु ददातीति सुदाः । अमुनि ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थे । पा० ८. ३. ५१. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । पुरुस्पृहं । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदन्तः । पुरुभिः स्पृह्यत इति पुरुस्पृहः । कर्मणि घञ् । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । त्रिस्वरेणोत्तरपदस्यायुदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । परावति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सुवृता । नः । आ । गतं । साकं । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ ७ ॥

हे नासत्यासत्परहितावस्थिनी यद्यदि युवां परावति दूरदेशे स्थो वर्तते । यद्वा अथवाधि तुर्वशेऽधिके समीपे स्थः । अतोऽस्माद्दूरात्समीपाद्वा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्योदयकाले सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान् प्रत्या गतं । आगच्छतं ॥ नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राण्यपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । स्थः । अस भुवि । असोरस्त्रोप इत्यकारस्त्रोपः । यदुत्तयोगादनिघातः । गतं । गमेल्लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

अर्वाचा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहंतु सवनेदुप ।

इषं पृचंतां सुकृते सुदानव आ बर्हिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाचा । वां । सप्तयः । अध्वरश्रियः । वहंतु । सवना । इत् । उप ।

इषं । पृचंतां । सुकृते । सुदानवे । आ । बर्हिः । सीदतं । नरा ॥ ८ ॥

हे अश्विनी अध्वरश्रियो यागसेविनः सप्तयोऽश्वाः सवनेदुपासदनुष्ठेयानि चीणि सवनान्येवोपलक्ष्यार्वाचाभिमुखी वां युवां वहंतु । प्रापयंतु । हे नराश्विनी सुकृते सुपु कर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानायैषमज्ञं पृचंता संयोजयंतौ युवां बर्हिरा सीदतं । दर्भं प्राप्तुं ॥ अर्वाचा । सुपां सुलुगिति विभक्तिकारः । अध्वरश्रियः । अध्वरं अयंतीत्यध्वरश्रियः । क्लिब्वचिप्रक्रीत्यादिना । उ० २. ५७. । क्लिब्दीर्घश्च । वहंतु । वह प्रापणे । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्त्रेण धातुस्त्रेणानुदात्तत्वं । पादादित्वात्त्रिघाताभावः । सवना । युञ् अभिषवे । अभिषूयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे ल्युट् । योरनादेशः । गुणावादेशी । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । शेष्कंदसि बङ्गलमिति शेल्लोपः । पृचंता । पृची संपर्के । शतरि वधादित्वात् अम् । असोरस्त्रोप इत्यकारस्त्रोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते । सुकर्मपापित्यादिना । पा० ३. २. ८९. । करोतिर्भूते काले क्लिप् । ह्रस्वस्य पिति । पा० ६. १. ७१. । इति तुक् । सुदानवे । शोभनं दानु दानं यस्यासौ सुदानुः । दानुशब्दो नुप्रत्ययात् आद्युदात्तः । आद्युदात्तं ब्रह्मकंदसीति बङ्गब्रीह्यानुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सीदतं । षट् विशरणगत्यवसादनेषु ॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्दृह्युर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतं । रथेन । सूर्यत्वचा ।

येन । शश्वत् । ऊह्युः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेन वा तेन प्रसिद्धेन रथेना गतं । आगच्छतं । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा येन रथेनोह्युः प्रापितवन्तौ । तेन रथेनेति पूर्वत्रान्वयः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । मध्वो मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं ॥ सूर्यत्वचा । त्वच संवरणे । त्वचति संवृणोतीति त्वचरश्मिः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग्यस्य । सप्तम्युपमानेत्यादिना । पा० २. २. २४. १२. । बङ्गब्रीहिनुत्तरपदलोपश्च । सूर्यशब्दः षू प्रेरण इत्यस्मात् क्वपि राजसूयसूर्येत्यादिना वडागमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्त्रेणानुदात्तः । स एव बङ्गब्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्त्रेण शिष्यते । ऊह्युः । वह

प्रापणे । लिख्यसंयोगादिति कित् । पा० १. २. ५. । इति लिटः कित्त्वे वचिस्त्वपीत्यादिना संप्रसारणं । अभ्यासह-
लादिशेषी सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

उक्थेभिर्वागवसे पुरुवसू अकैश्च नि ह्यामहे ।

शश्वत्कणानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । अकैः । च । नि । ह्यामहे ।

शश्वत् । कणानां । सदसि । प्रिये । हि । कं । सोमं । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनाववसेऽस्मद्गणार्थमुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैरकैश्चार्चनसाधनैः सोमैश्चार्वागस्तदाभि-
मुखेन नि ह्यामहे । नितरामाह्वयामः । हे अश्विना कणानां कणपुत्राणां मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञ-
स्थाने शश्वत्सर्वदा सोमं पपथुहि कं । युवां पीतवन्ती खलु ॥ उक्थेभिः । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावः ।
बङ्गवचने द्रव्येदित्येवं । अकैः । अच स्तुती । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घः । चजोः कु घिस्यतो-
रिति कुलं । नि ह्यामहे । निसमुपविभ्यो ह्रः । पा० १. ३. ३०. । इत्यात्मनेपदं । सदसि । सीदंत्वस्मिन्निति सदः ।
अमुनो नित्वादायुदात्तत्वं । पपथुः । पा पाने । लिख्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हि चेति
निघातप्रतिषेधः ॥ २ ॥

सह वामेनेति षोडशर्चं पंचमं सूक्तं । प्रस्तुतव्यं ऋषिः । बार्हतत्वादयुजो बृहत्सो युजः सतोबृहत्सः । उषा
देवता । सह षोडशोपस्यं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ बार्हते कंदसीदं सूक्तं । अथोपस्य
इति खंडे सूचितं । प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतं । आ० ४. १४. । इति ॥ तथाश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । प्रात-
रनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवो बुदेवतायाः पुत्रि उष उषःकालदेवते नोऽस्मदर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ । प्रभातं कुरु ।
हे विभावर्ष्युषोदेवते बृहता प्रभूतेन द्युम्नेनान्न सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुल-
क्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छ । उक्की विवासे । दुहितर्दिवः । सुवामंचिते परांगवत्स्वर इत्यत्र परमपि
कंदसि । पा० २. १. २. ६. । इति वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वांगवज्जावे सत्यामंचितस्य चेति षष्ठ्यामंचितसमुदाय-
स्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । बृहता । बृहत्सहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । विभावरि । भा दीप्ती ।
आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । वनो र चेति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धी ब्रह्मत्वं ।
दास्वती । उदाञ् दाने । भावेऽमुन्यत्ययः । तदस्यास्ति । पा० ५. २. ९४. । इति दास्वती । मादुपधाया इति
प्रतुपो वत् । उगितश्चेति ङीप् ॥

अश्वावतोर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि चवंत वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद् राधो मघोनां ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । चवंत । वस्तवे ।

उत् । उदीरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद् । राधः । मघोनां ॥ २ ॥

अश्वावतीर्बहुश्वोपेता गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता विश्वसुविदः छत्तस्य धनस्य सुपु संभयिष्य उपोदेवता

वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा च्यवंत । प्राप्ताः । हे उषोदेवते मा प्रति मासुहि
सूनुताः प्रियहितवाच उदीरय । ब्रूहि । मघोनां धनवतां संबंधि राधो धनं चोद । अस्यार्थं प्रेरय ॥ अस्या-
वतीः । मंत्रे सोमाश्चंद्रियविश्वदेवस्य मती । पा० ६. ३. १३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वा छंदसीति पूर्वस-
वर्णदीर्घनिषेधस्य पात्तिकस्योक्तः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । च्यवंत । च्युङ् गतौ । लङि बङ्गलं छंदसमाज्योगेऽपीत्य-
उभावः । वस्तवे । वस निवासि । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्द्राख्यः । निष्वादायुदात्तत्वं । ईरय । ईर गतौ कपने
च । हेतुमति णिच् । चोद । चुद संचोदने । चीरादिकः । लोटि छंदस्युभयधेति शप आर्धधातुकत्वात् शेरनि-
तीति णिलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वाभिधाताभावः । मघोनां । षष्ठीबहुवचने
अयुवमघोनामतद्विते । पा० ६. ४. १३३. इति संप्रसारणं ॥

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥३॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानां ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥३॥

उषा देव्युवास । पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं छतवतीत्यर्थः । च नु अवाप्युच्छात् । व्युच्छति । प्रभातं
करोति । कीदृशी देवी । रथानां जीरा प्रेरयित्री । उषःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । अस्या उषस आचरणेष्वग-
मनेषु ये रथाः दधिरे धृताः सज्जीकृता भवन्ति । तेषां रथानामिति पूर्वचान्वयः । रथप्रेरणे दृष्टान्तः । श्रवस्यवो
धनकामाः समुद्रे न । यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास । वस निवासि । णिलि
लित्यभ्यासस्योभयेषां । पा० ६. १. १७. इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उच्छात् ।
लित्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उषा इत्यस्य
वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्यदादेशा वक्तव्याः । पा० ८. १.
१८. ५. इति वचनात् । जीरा । जु इति गत्यर्थः सौचो धातुः । जोरी च । उ० २. २३. इति रकप्रत्ययः ।
अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यशदादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वादननुदात्तेति सर्वाणुदात्तत्वं । आचरणेषु ।
चर गत्यर्थः । ल्युट् । पा० ३. ३. ११५. इति भावे ल्युट् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । दधिरे । धृङ् अवस्थानि । लिट्ः कित्वाद्गुणभावे यणादेशः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । यच्छब्दयोगाद-
निघातः । श्रवस्यवः । श्रूयत इति श्रवो धनं । अमुन् । तदात्मन इच्छंतीति श्रवस्यवः । सुप आत्मनः क्वच ।
क्वाच्छंदसोत्युप्रत्ययः ॥

उषो ये ते प्र यामेषु युंजते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणां ॥४॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युंजते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अहं । तत् । कण्वः । एषां । कण्वतमः । नाम । गृणाति । नृणां ॥४॥

हे उषस्ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानाभिज्ञा दानाय धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं
प्र युंजते प्रेरयन्ति । दानशीला उदाराः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छन्तीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां
तन्नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयेन मेधावी कण्वो महर्षिरत्राह अत्रैवोषःकाले गृणाति ।
उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तावुभावयुषःकाल एव तथा कुर्वत
इत्युषसः स्तुतिः ॥ गृणाति । गृ शब्दे । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । नृणां । नामि नृ च । पा०
६. ४. ६. इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यां । पा० ६. १. १८४. इति विभक्त्येवदात्तत्वं ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उतऽअयनात् । अधि ।

शतं । रथेभिः । सुभगा । उषाः । इयं । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषोषोदेवी शतमयुक्त । स्वकीयाणां रथानां शतं योजितवती । सुभगा सौभाग्ययुक्तियमुषाः परावतो दूरस्थात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युल्लोकाभ्यानुषानभि मनुष्यागृहिष्य रथेभिः शतसंख्या-
कैर्युक्तै रथैर्वि याति । विशेषेण गच्छति ॥ अयुक्त । जुडि झलो झलि । पा० प. २. २६. इति सिचो लोपः ।
उदयनात् । उदेत्यनेत्युदयनं । इण् गतौ । अधिकरणे ऋट् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुभगा । शोभनो
भगो यस्याः सा । आद्युदात्तं छच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मानुषान् । मनोः पुत्रा मानुषाः । मनोजाता-
वज्यतौ षुक् चेत्यञ् षुगागमश्च । जित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

विश्वंमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।

अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव उषा उच्छदम् सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं । अस्याः । ननाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति । सूनरी ।

अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् । अप । सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जंगमं प्राणिजातमस्या उषसश्चक्षसे प्रकाशाय ननाम । प्रक्रीभवति । रात्री तमसि
निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी सुष्ठु नेत्री अभिम-
तफलस्य प्रापयिष्युषा ज्योतिष्कृणोति सर्वं प्रकाशयति । किंच मघोनी मघवती धनवती दिवो दुहिता
बुलोकसकाशादुत्पन्नीषा द्वेषो द्वेषूनपोच्छत् । अपवर्जयति । तथा सिधः शोषयितृनपोच्छत् । अपवर्जयति ।
तस्मादिष्टप्राप्यनिष्ठपरिहारहेतुभूतामुषोदेवतां विश्वं जगन्नमस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यशा-
देशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तिति सर्वानुदात्तत्वं । ननाम । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इत्यभ्या-
सस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तृतुजान इत्यादाविव पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । इणः ष इत्यनुवृत्ता-
विसुसोः सामर्थ्ये । पा० प. ३. ४४. इति विसर्जनीयस्य पत्वं । द्वेषः । द्विष अप्रीती । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
विच् । लघूपधगुणः । मघोनी । मघं वनति संभजत इति मघोनी । श्वनुचन्नित्यादिना मघवञ्शब्दः कनिष्ठ-
त्ययांतो निपातितः । स्त्रियामृत्तेभ्यो ङीबिति ङीप् । मसंज्ञायां श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं ।
उच्छत् । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लङ् । बङ्गलं छंदस्यमाङ्गोने
ऽपीत्यडागमाभावः । सिधः । सिधु शोषणे । क्लिपेति क्लिप् ॥

उष आ भाहि भानुना चंद्रेण दुहितर्दिवः ।

आवहंती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छंती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । भाहि । भानुना । चंद्रेण । दुहितः । दिवः ।

आऽवहंती । भूरि । अस्मभ्यं । सौभगं । विऽउच्छंती । दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितर्बुलोकस्य पुत्रि उष उषोदेवते चंद्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना प्रकाशेन आ समंता-
ज्जाहि । प्रकाशस्व । किं कुर्वती । दिविष्टिषु दिवसेषु भूरि प्रभूतं सौभगं सौभाग्यमस्मभ्यमावहंती संपादयंती ।
तथा व्युच्छंती तमांसि वर्जयंतो ॥ उषः । षाष्टिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । दुहितर्दिवः । परमपि छंदसीति दिव
इत्यस्य परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । आवहंती ।

ङीप्शपी पित्वादनुदात्तौ । शतुच्चादुपदेशाक्षसार्वधातुक्खरेणानुदात्तत्वं । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भूरि । प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । अदिशदिभूभुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६५ । इति क्तिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगात्तत्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठादप्रत्ययः । ह्रस्वगसिध्वंत् पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति वचनादुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावृत्तं । का० ७. ३. १९० । व्युच्छंती । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । तौदादिकः । अदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु । दिव्शब्देन दिविष्ट आदित्यो लक्ष्यते । तस्येष्टय एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चिचामघे हवं ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणनं । जीवनं । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि । सूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि । श्रुधि । चिचऽमघे । हवं ॥ १० ॥

हे सूनरि उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे हि त्वय्येव वर्तते । यद्यस्मात्त्वं व्युच्छसि तमो वर्जयसि । हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्मति बृहता प्रंढेन रथेनायाहीति शेषः । तथा हे चिचामघे विचित्रधनयुक्ते उषोदेवि नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु ॥ प्राणनं । अत्र चेष्टायां । लुट्तेति भावे ल्युट् । योरनादेशः । समासेऽनितिः । पा० ८. ४. १९० । इत्युपसर्गस्याद्रकारान्तिमिच्छादुत्तरस्य नकारस्य णत्वं । मन्वन्तिरिति तोटा निर्देशात्कथमत्र चेष्टायामित्यस्य णत्वं । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामेकादेशस्वरैकैकादेशस्योदात्तत्वं । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रेष्ठादेशः । उच्छसि । उक्ती विवासे । तौदादिकः । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । सुपु नयतीति सूनरी । नृ नय इत्यस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः । गतिसमासे ऋद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् ऋदिकारादक्तिन इति ङीष् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्त आमन्त्रितस्य चेत्याष्टमिको निघातः । विभावरि । विशिष्टा भा यस्याः सा । कंदसीवनिपी । पा० ५. २. १०९. २ । इति मत्वर्थोयो वनिप् । वनो र चेति ङीष् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि । श्रुणुपृष्ठवृश्चस्कंदसीति हेर्धिरादेशः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । हेरपित्वेन प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । मघमिति धननाम । चिचं मघं यस्याः सा चिचमघा । अन्येषामपि वृश्चत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हवं । ङेज् स्पर्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येतिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं च ॥ ४ ॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणन्ति वह्नयः ॥ ११ ॥

उषः । वाजं । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेन । आ । वह् । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति । वह्नयः ॥ ११ ॥

हे उषो वाजं हविर्लक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व । याचस्व । स्वीकुर्वित्यर्थः । यो वाजश्चित्रश्चायनीयो मानुषे मनुष्ये जने जाति यजमाने वर्तते । तं वाजमिति पूर्वचान्वयः । तेन कारणेन सुकृतः सुपु कृतवतो यजमानानध्वरान् हिंसारहितान् यागानुपा वह् । प्रापय । ये यजमाना वह्नयो यज्ञनिर्वाहकास्त्वा त्वां गृणन्ति सुवन्ति । तान् सुकृत इति पूर्वेण संबंधः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रक्तं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजं । वज्रं वज्रं गतौ । कर्मणि घञ् । अजिब्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६० । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तस-

मुञ्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावृत्तत्वात्कुत्वाभावः । कर्षात्तत् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादायुदात्तत्वं । वंस् । वनु याचने । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तेत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सुकृतः । सुकर्मपापेत्यादिना करोतिभूतार्थे क्तिप् । तुगागमः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बङ्गव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अध्वरानित्यस्येप्सिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं । पा० १. ४. ४८. इति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्य त्वकथितं च । पा० १. ४. ५१. इति । नीवद्भोर्हरतस्य । म० १. ४. ५१. इति द्विकर्मकेषु बहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घादटीति स्वं । आतोऽटि नित्यमिति पूर्वस्थाकारस्य सानुनासिकता । गृणंति । गृ शब्दे । क्र्यादिभ्यः आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुषस्वं ।

सास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यमुषो वाजं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् । उषः । त्वं ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यं । उषः । वाजं । सुऽवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उषस्त्वं सोमपीतये सोमपानायांतरिक्षादन्तरिक्षलोकाद्विश्वान्देवान्देवाना वह । अस्मादीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उषः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमंतं बङ्गभिर्गोभिर्मुक्तमश्वावदश्चिरेपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वाजमन्नमस्मासु धाः । निधेहि । स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातिष्कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्तेति सिचो लुक् । बङ्गलं कंदस्वमाङ्गोऽपीत्यडभावः । गोमत् । अश्वावत् । मंत्रे सोमाश्वेन्द्रियेति मनुषि दीर्घत्वं । उभयत्र सुपां मुनुगिति विभक्त्यर्लुक् । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं । तत्र भवमुक्थ्यं । भवे कंदसीति यत् । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्ते इति यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । उषः । आमंत्रितायुदात्तत्वं । पादादित्वाभिघाताभावः । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अर्दक्षत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशंसमुषा ददातु सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अर्दक्षत ।

सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेशंसं । उषाः । ददातु । सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्या उषसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शत्रून्हिंसन्तो भद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षत प्रतिदृक्षन्ते सा तथाभूतोषा नोऽस्मभ्यं रयिं ददातु । कीदृशं रयिं । विश्ववारं विश्वस्य वारकं । यद्वा । विश्वैर्वरणीयं । सुपेशंसं । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेतं सुगम्यं मुषु गंतव्यं । यद्वा । सुगम्यमिति सुखनाम । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दं ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायां । शतरि तुदादित्वाच्छः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वरि प्राप्ते व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । अर्दक्षत । दृशेः कर्मणि लुङि स्यादादेशः । छिः सिच् । न दृशः । पा० ३. १. ४७. इति क्तप्रतिषेधः । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । लिङ्मिचावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. इति सिचः कित्वात्तुपधगुणाभावः । छजिदृशोऽर्थमिति । पा० ६. १. ५८. इत्यमागमाभावश्च कित्वादेव । षत्वकत्वषत्वानि । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृञ् वरणे । कर्मण्यण् । यद्वा । विश्वैर्विजयत इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुतुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुगम्यं । सुषु गंतव्यः सुगमः । गमेर्घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । तत्र भवं सुगम्यं । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहुरेऽवसे महि ।

सा नः स्तोमाँ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वां । ऋषयः । पूर्वं । ऊतये । जुहुरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महि ते पूजनीये षोषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वं चिरंतना ऋषयो मंत्रद्रष्टार ऊतये रचणाय । अव इत्यन्ननाम । अवसेऽन्नाय च जुहुरे जुहुरे आहृतवतः । सूक्तरूपमंत्रैः सुतवत इत्यर्थः । हे उषः सा तादृशी त्वं राधसास्माभिर्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन शुक्रेण शोचिषा दीप्तेन तमो निवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं स्तोमानभि सुतीरभिलक्ष्य गृणीहि । सम्यक् सुतमिति शब्दय । अस्मादीयाभिः सुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वंरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्चोड् । ऊतयूतीत्यादिना क्तिनुदात्तो निपातितः । जुहुरे । क्तेन् सधायां शब्दे च । लिट्यभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्रयतेः संप्रसारणं । अभ्यस्तस्य यो ह्रयतिः कश्चाभ्यस्तस्य ह्रयतिः यस्तस्य कारणं । का० ६. १. ३३. इति व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । द्विर्वचनादीनि । इरयी र इतीरेचो रेऽआदेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । तच्च हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं । का० ८. १. ६६. महि । मह पूजायां । श्रीणादिक इत्यर्थः । कृदिकारादक्तिनि इति ङीष् । संवृद्धावर्धयति ह्रस्वत्वं । पा० ७. ३. १०७. स्तोमान् । संहितायां मकारस्य ह्रस्वाद्युक्तं । नित्वादाद्युदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । कैयादिकः । शिति प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधसा । राधोत्पन्नेनेति राधः । असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । उषः । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामंजिताद्युदात्तत्वं ॥

उषो यद्य भानुना वि द्वावृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृकं । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोऽमतीः । इषः ॥ १५ ॥

हे उषस्त्वमद्यास्मिन्नभातसमये यद्यस्मान्नानुना प्रकाशेन दिवोऽंतरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागावंधकारिणाच्छादितौ व्युणवः विशिष्य प्राप्नोषि तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं छर्दिस्तेजस्वि गृहं प्र यच्छतात् । देहि । कीदृशं छर्दिः । अवृकं हिंसकरहितं पृथु विसीर्णं । अपि च हे देवि देवनशीले गोमतीर्वज्रभिर्गोभिर्युक्ता इषोऽन्नानि । प्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेर्यच्छतादित्यनुषज्यते । प्र यच्छतात् । देहि । त्वदागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः । छर्दिरिति गृहनाम । छर्दिश्छर्दिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋणवः । ऋणु गतौ । क्तांसे लङि सिपि तनादित्वाद्युप्रत्ययः । ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ । शपः पित्वादन्युदात्तत्वं उपत्ययस्वरः शिष्यते । यदुत्तयोगादनिघातः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । प्र नः । उपसर्गावृज्जलमिति बज्रलवचनान्नसो णत्वाभावः । यच्छतात् । दाण दाने । शपि पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः । अवृकं । नास्ति वृकोऽस्मिन्निति बज्रव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिभ्रदिभ्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्च । उ० १. २९. इति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च । छर्दिरिति गृहनाम । उकृदिर् दीप्तिदेवनयोः । अर्चिशुचिर्ब्रह्मपिच्छादिच्छर्दिभ्य इति । उ० २. १०९. इतीसिप्रत्ययः । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्षा समिळाभिरा ।

सं द्युमेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सं । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष । सं । इळाभिः । आ ।
सं । द्युम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सं । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥

हे उषो नोऽस्माज्जाया धनेन सं मिमिक्ष । संसिंच । संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन धनेन । बृहता प्रभूतेन विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बज्रविधिरूपयुक्तेन । तथेळाभिरा गोभिश्चास्मान्सं मिमिक्ष । इकेति गोनाम । इळा जगतीति तन्नामसु पाठात् । आकारः समुच्चये पदाति वर्तमानत्वात् । उक्तं च । एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारः । नि० १. ४. । इति । किंच हे महि महनीय उषोदेवते द्युम्नेन यशसा सं मिमिक्ष । द्युम्नं द्योततेयशो वाजं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । कीदृशेन द्युम्नेन । विश्वतुरा सर्वेषां शूचूणां हिंसकेन । तथा हे वाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान्सं मिमिक्ष । अन्नं वै वाजः । शत० ब्रा० ९. ३. ४. १. । इति श्रुत्यन्तरात् ॥ राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । बृहता । बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशः । बज्रब्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । मरुदुधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष । मिह सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि बज्रलं कंदसीति शपः युः । द्विर्भावह्लादिशेषौ । ढलकत्वपत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टत्वात् एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात्तुतिङ इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वेतीति तूः । तूर्वी हिंसार्थः । क्लिञ्चेति क्लिप् । राज्ञोप इति वलोपः । विश्वेषां तूर्विश्वतूः । समासस्थित्यतोदात्तत्वं । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता ॥ ॥ ५ ॥

उषो भद्रेभिरिति चतुर्ध्वं षष्ठं सूक्तं । अचानुकम्यते । उपश्रुत्युक्तमानुष्टुभं त्विति । कण्वपुत्रः प्रस्मरणं ऋषिः । तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं चानुष्टुभं । पूर्वचोषसं त्वित्युक्तत्वादित्दमपि सूक्तमुषसं ॥ प्रातरनुवाकस्योषस्ये कृतावानुष्टुभे कंदस्येतत्सूक्तं । सूच्यते हि । उषो भद्रेभिरित्यानुष्टुभं । आ० ४. १४. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽथेतत्सूक्तं । प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इत्यतिदेशात् ॥

उषो भद्रेभिरा गंहि दिवश्चिद्रोचनादधि । वहँवरुणस्संव उप त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥
उषः । भद्रेभिः । आ । गंहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि । वहँतु । अरुणऽस्संवः ।
उप । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उष उषोदेवते भद्रेभिर्मंदनीयैः शोभनैर्मार्गिर्दिवोऽंतरिचलोकात् रोचनाद्रोचमानाद्दीप्यमानात् । अधिरुपयर्थः । उपरिवर्तमानात् । चिदिति पूजितार्थः । पूजितादेवंविधादंतरिचलोकादा गंहि । आगच्छ । हे उषः अरुणस्सवोऽरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुप वहँतु । प्रापयंतु ॥ गंहि । गमेलोति बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । हेरपित्वेन डित्वेऽनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुप भवति । असिद्धवद्वा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्ति । अनुदात्तेतश्च ह्लादेरिति युच् । योरनादेशे चित् इत्यंतोदात्तत्वं । अरुणस्सवः । स्या भक्षणे । स्याति भक्षयति स्ननं पिबतीति स्सवो वत्साः । औणादिकः कुप्रत्ययः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । अरुणाः स्सवो यासां तास्तथोक्ताः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनात्प्रातृणामपि तथात्वं गम्यते । पितृकमश्वा अनुहरंते मातृकं गावोऽनुहरंते । म० १. ३. २१. ५. । इति गोनर्दीयः । तासां चोषोवाहनत्वं निघंटावुक्तं । अरुणो गाव उषसामिति । अरुणशब्दोऽतेश्च । उ० ३. ६०. । इत्युनम्रत्ययांतः । तुणाख्यायां चित् । उ० ३. ५९. । इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तः । स एव बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

सुपेशंसं सुखं रथं यमध्यस्था उषस्त्वं । तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥
सुऽपेशंसं । सुऽखं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वं । तेन । सुऽश्रवसं । जनं ।
प्र । अ॒व । अ॒द्य । दु॒हितः । दि॒वः ॥ २ ॥

हे उषस्त्वं यं रथमध्यस्थाः अधितिष्ठसि । कीदृशं रथं । सुपेशसं शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनामेति यास्कः । नि० ८. ११. यद्वा । शोभनहिरण्ययुक्तं । पेशः कृशमिति तन्नामसु पाठात् । सुखं शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं । विसृतमित्यर्थः । यद्वा । सुखहेतुभूतं । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणं । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितृलोकसकाशादुत्पन्न उषोदेवते तेन रथेनायासिम्काले सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव । प्रकर्षेण गच्छ ॥ सुपेशसं । पिश अवयवे । अस्मादसुम्प्रत्ययः । नित्वा-दाद्युदात्तः पेशश्चब्दः । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । आयुदात्तं द्वाचन्दसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । अथ-स्थाः । तिष्ठतेऽर्कदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । तेन । अन्येषामपि वृश्चत इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसं । श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. इति यास्कः । सुपेशसमितिबहुत्तरपदायु-दात्तत्वं । अथ । अथ रक्षणगतिप्रीतिप्रीत्युक्तत्वादत्रावतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः । परमपि च्छन्दसीति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामञ्जितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि । उषः प्रारन्नूर्तूरनु दिवो अन्तेभ्यस्परि ॥३॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् । अर्जुनि । उषः । प्र । आरन् ।

चतून् । अनु । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥३॥

हे अर्जुनि शुभ्रवर्ण उष उषोदेवते ते तव चतूँरनु गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकं चतुष्पत् गवादिकं तथा पतत्रिणः पतत्रवन्तः पक्षोपेता वयश्चित् पत्रिणश्च दिवोऽन्तेभ्य आकाशप्रान्तिभ्यः पर्युपरि प्रारन् । प्रकर्षेण गच्छन्ति । रात्रावंधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमानन्तरं चेष्टावन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः । पत् गती । पतत्यनेनेति पतत्रं । अमिनचीत्यादिना । उ० ३. १०५. । अचन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । द्विपत् । द्वी पादावस्थेति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४०. । इति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासांतः । अयस्माया-दित्वेन भवात् पादः पत् । पा० ६. ४. १३०. । इति पदभावः । द्वित्रिभ्यां पाद्वन्पूर्धुसु वङ्गव्रीही । पा० ६. २. १९७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्व । स्वरव्यतिरिक्तं पूर्ववत् । वङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इण् । ष इत्यनुपुत्ताविदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८. ३. ४१. । इति विसर्जनीयस्य षत्वं । न च परत्वेनास्य विद्वत्वात् कुव्योः ऋऋपी च । पा० ८. ३. ३७. । इत्युपध्मानीयादेशः शकनीयः । येननाप्राप्तिन्यायेन तस्याप-वादत्वात् । अपवादस्तु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्तायुक्तं । आरन् । च गती । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङि सतिशास्वतिर्भवेति त्रैरडादेशः । चदृशोऽङि गुण इति गुणः । आडागमः । चतून् । च गती । अस्मादीणादिको भावे कुप्रत्ययः । अनु । अनुलक्षणे । पा० १. ४. ८४. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य क्त्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता । अन्तेभ्यः । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं ।

तां त्वामुषर्वसूयवो गीर्भिः कण्वा अहूषत ॥४॥

विऽयच्छंती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वं । आऽभासि । रोचनं ।

तां । त्वां । उषः । वसुऽयवः । गीऽभिः । कण्वाः । अहूषत ॥४॥

हे उषो युच्छंती तमो वर्जयन्ती त्वं रश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वं सर्वं भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रका-शयुक्तं यथा भवति तथाभासि । आ समंतात् प्रकाशसे । हि यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसु-कामाः कण्वा मेधाविनश्चत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः सुतिलक्षणीर्वचोभिरहूषत । सुतवन्त इत्यर्थः । कण्व इति मेधाविनाम । कण्वश्चभुरिति तन्नामसु पाठात् । आभासि । भा दीप्तौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं ।

रोचनं । इव दीप्ती । अनुदानेतय हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । वसुयवः । वसु धनमात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्वच् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्त्येवदात्तत्वं । कणाः । कण शब्दार्थः । अग्निप्रुषिलटिकणीत्यादिना कृन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । अह्यत । द्वेजो लुङि ह्रः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । स्त्रिः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्मुणाभावः ॥ ६ ॥

उदु त्यमिति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रक्षण्वस्वार्थं सूर्यदेवत्वं । आदी नव गायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तं । तथा चानुक्रांतं । उदु त्वं सप्तोना सौर्यं नवाद्या गायत्र्य इति ॥ आश्विनशस्त्रे सौर्यं क्रतावुदु त्यमि-
त्यादयो नवर्चः शंसनीयाः । संस्थितेष्वान्ध्रिनायेति खंडे सूचितं । सूर्यो नो दिव उदु त्वं जातवेदसमिति नव । आ० ६. ५. इति ॥

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहंति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्वं । जातवेदसं । देवं । वहंति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यं ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याद्या यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यमुदु वहंति । ऊर्ध्वं वहंति । उ इति पादपूरणः । उक्तं च । मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. । किमर्थं । विश्वाय विश्वस्यै भुवनाय दृशे द्रष्टुं । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहंतीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यं । त्वं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानं । अत्र निश्चिन्तं । उद्वहंति तं जातवेदसं देवमन्थाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यं । नि० १२. १५. । इति ॥ जातवेदसं । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिका-
रकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । दृशे । दृशे विख्ये च । पा० ३. ४. ११. इति तुमर्थे निपातितः । सूर्यं । राजसूर्यसूर्येत्यादिना षू प्रेरण इत्यस्मात् क्वपि ङडागमसहितो निपातितः । अतः प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरणाद्युदात्तत्वं ॥

अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यंत्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अप । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुभिः । सूराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

त्ये तायवो यथा प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि । देवगृहा वै नक्षत्राणि । तै० ब्रा० १. ५. २. ६. । इति श्रुत्यंतरात् । यद्वा । इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते । तथा च श्रूयते । यो वा इह यजतेऽमुं स लोकं गच्छते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं । तै० ब्रा० १. ५. २. ५. । इति । यद्वा । तेषां मुकृतिनां ज्योतीषि नक्षत्राण्युच्यन्ते । मुकृतां वा एतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणि । तै० सं० ५. ४. १. ३. । इत्याम्ना-
नात् । यास्कस्त्वाह । नक्षत्राणि गच्छतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणं । नि० ३. २०. । इति । तथा-
विधानि नक्षत्राण्यक्तुभी रात्रिभिः सहाप यन्ति । अपगच्छन्ति । विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्यागमनं दृष्टेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्या पलायंत इत्यर्थः ।
तायुरिति स्तेननाम । तायुस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात् । अक्तुरिति रात्रिनाम । शर्वर्यक्तुरिति तत्र पाठात् ॥
यथा । यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं । नक्षत्रा । नक्ष गती । अमिनक्षयिजिबंधिपतिभ्योऽचन । उ० ३. १०५. । इत्यचनप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । नभ्राणनपादित्यच वृत्तौ स्वेवमुक्तं । न क्षरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रं । क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यत इति । शिष्कंदसि बङ्गलमिति शिल्लोपः । यन्ति । इण् गती । इणो यणिति यणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः । चक्षेर्वङ्गलं शिञ्च । उ० ४. २३२. । इत्यमुन्प्रत्ययः । शित्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्याजादेशाभावः । उभयच षष्ठ्यर्थे चतुर्थो वक्तव्यः । म० २. ३. ६२. १. । इति चतुर्थो ॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु । भ्राजंतो अग्नेयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्रं । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु । भ्राजंतः । अग्नेयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापका रश्मयो दीप्तयो जनाननु व्यदृशं । वाताम्सर्वाननुक्रमेण प्रेक्षते । सर्वे जगत्प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । धाजंतो दीप्यमाना अपयो यथा अपय इव ॥ अदृशं । दृशिर् प्रेक्षणे । वर्तमाने लुक् । इरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति छुरकादेशः । दडित्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसि । पा० ७. १. ८. । इति दडागमः । अत एव बङ्गलवचनाद्वृशोऽङ्कि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं । तिङ्गां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषबङ्गवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः । प्रथमपुरुषांत एव शाखांतरे श्रूयते । अदृशन्नस्य केतवः । अथ० १३. २. १८. । इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां इत्ययत्वादि पूर्ववत् । धाजंतः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वाधातुकस्त्रेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥

चातुर्भास्वेषु शुभासीर्धे पर्वण्यस्ति सौर्य एककपालः । तस्य तरणिरित्वेषानुवाक्या । तथा च सूचितं । तरणिविश्वदर्शतश्चिचं देवानामुद्गादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० २. २०. । इति ॥ तथातिमूर्तिनाम्न्येकाहे कृष्णपक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या । तस्यामथेषानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । नवो नवो भवति जायमानस्तरणिविश्वदर्शतः । आ० ९. ८. । इति ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनं ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिः । कृत । असि । सूर्य । विश्वं । आ । भासि । रोचनं ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिरस्तरिता अन्वेन गंतुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गतासि । तथा च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । यद्वा । उपासकानां रोगान्तराधितासि । आरोग्यं भास्करादिच्छेदिति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतो विश्वेः सर्वे प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चंडालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा चापसंबः । दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा । विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाशं येन स तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा । चंद्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ ह्यब्मथेषु चंद्रादिविषेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः संतोऽधकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरि निपतिताः सूर्यरश्मयो गुहांतर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमंतरिक्षमा समंताद्भासि । प्रकाशयसि ॥ यद्वा । हे सूर्य अंतर्धामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराब्धेस्तरकोऽसि । यस्मात्त्वं विश्वदर्शतो विश्वेः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शतो द्रष्टव्यः । साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता । तथा चाम्नायते । चंद्रमा मनसो ज्ञातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । तै० आ० ३. १२. ६. । इति । ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा भासि । प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद्भ्रूयते । तथा चाम्नायते । तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । क० उ० ५. १५. । इति ॥ तरणिः । तू ज्वनतरणयोः । अस्मादंतर्भावितस्थार्थादतिष्ठभृधृधम्यश्चवितृभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत । क्लिप्तेति क्लिप् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य घत्वं । भासि । भा दीप्ती । अंतर्भावितस्थार्थास्त्वदादि-त्वाच्छपो लुक् ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्कुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ्किं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् । देवानां । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वं । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशो मन्त्रामकान्देवान् । महतो वै देवानां विशः । तै० सं० २. २. ५. ७. । इति श्रुत्यंतरात् । तान्मन्त्रात्सकान्देवान् प्रत्यङ्कुदेषि । तान्प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि । तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषान्नुषान् प्रत्यङ्कुदेषि । तेषां यथास्मदभिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यते । तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकां दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्कुदेषि । यथा स्वर्लोकावासिनो जनाः स्वस्वामिमुख्येन पश्यन्ति तथोद्देशीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लोकचयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वामिमुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा चाम्नायते । तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युद्गादिति ॥ प्रत्यङ् । प्रत्यंचतीति प्रत्यङ् । अन्तु गतिपूजनयोः ।

अतिगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । उगिद्वामिति गुम् । हृङ्ग्यादिसंयोगांतलोपी । संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घनलोपयोरभावः । क्तिन्प्रत्ययस्य जुः । पा० ८. २. ६२. इति जुत्वं । अनिगंतोऽचती । पा० ६. २. ५२. इत्यनिगंत इति पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरभावे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एषि । इण् गती । सिप्यदादित्वाच्छपो लुक् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । स्वः । सुपूर्वादन्तेर्विच् । गुणे यणादेशः । न्यहस्वरो स्वरिती चेति स्वरितत्वं । दृशे । दृशिर् प्रेषण इत्यस्माद्दृशे विक्ष्ये चेति तुमर्थे निपातितः ॥ ७ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यंतं जनो अणु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यंतं । जनान् । अणु । त्वं । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण निष्ठनिवारक सूर्य त्वं जनान् जातान्माणिनी भुरण्यंतं धारयंतं पोषयंतं वेमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेनानु पश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयसि । तं प्रकाशं क्षुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्यामृचि संबंधः । तेन चक्षसा व्येपीति । तथा च यास्केनोक्तं । तत्ते वयं क्षुम इति वाक्यशेषोऽपि वीत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येपि । नि० १२. २२. इति ॥ भुरण्यंतं । भुरण धारणपोषणयोः । कंडूादित्वाद्यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिथ्यते । वरुण । वृञ् वरणे । अस्मादंतर्भावि-तण्यर्थात्कृतुदादिभ्य उनन् । उ० ३. ५३. इत्युनन्प्रत्ययः । अत्र वरुणशब्देनादित्य एवोच्यते । तथा चान्यजान्नातं । तस्ये मित्रस्य वरुणस्याजायेतामिति । मित्रस्य वरुणस्य धाता चार्यमा च । तै० आ० १. १३. ३. इति च ॥

वि द्यामेषि रजस्पृशुहा मिमानो अक्तुभिः । पश्यञ्जन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्यां । एषि । रजः । पृशु । अहा । मिमानः । अक्तुऽभिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथु विसीर्य रजो लोकं । लोका रजांस्तुच्यंत इति यास्कः । नि० ४. १९. कं लोकं । बामंत-रिचलोकं । व्येपि । विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । अहाहान्यक्तुभी रात्रिभिः सह मिमान् उत्पादयन् । आदित्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य । तथा जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् प्रकाशयन् ॥ रजस्पृष्टित्वञ्छेदसि वाप्राप्तेऽदितयोः । पा० ८. ३. ४९. इति विसर्जनीयस्य सत्वं । अहा । श्रेष्कंदसि बज्जलमिति शैलोपः । मिमानः । माङ् मनि । जीहोत्यादिकः । शानचि सौ द्विर्भावे भुजामिदित्यभ्यासत्वे । आभ्यस्तयोरान्त इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्तस्याबुदात्तत्वं । जन्मानि । जनी प्रादुर्भावे । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति मणि । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहंति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहंति । देव । सूर्य । शोचिः । ऽकेशं । विऽचक्षण ॥ ८ ॥

हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः सप्त सप्तसंख्याका हरितोऽश्वा रसहरणशीला रश्मयो वा त्वा त्वां वहंति । प्रापयन्ति । कीदृशं । रथेऽवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केशं । शोचींषि तेजांस्तेव यस्मिन्केशा इव वृक्षंतं स तथोक्तः । तं । हरित इत्यादित्याद्यानां संज्ञा हरित आदित्यस्येति निघंटानुक्तत्वात् ॥ शोचिष्केशं । शुच दीप्तौ । अर्चिशुचिङ्गृहपीत्यादिनेसिप्रत्ययांतोऽतोदात्तः । स एव बज्जलीही पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वेन शिथ्यते । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं ॥

अयुक्त सप्त शुंध्युवः सूरौ रथस्य नृशः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्त । शुंध्युवः । सूरः । रथस्य । नृशः । ताभिः । याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुंध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः तादृशीः सप्त सप्तसंख्याका अयुक्त । स्वरथे योजितवान् । कीदृशः । रथस्य नृशो न पातयिष्यः । याभिर्युक्ताभी रथो याति न पतति तादृशीभिरित्यर्थः ।

एवंभूताभिसामिरश्चस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संबन्धाभिर्याति । यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति । अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्तः । युजिर् योगे । स्वरितेत्वात्कार्षभिप्राय आत्मनेपदं । लुङि च्चुः सिच् । एकाच इतीदृशप्रतिषेधः । लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. इति सिचः कित्वाङ्गधूपधगुणाभावः । झलो झलीति सिचः सकारलोपः । चोः कुरिति कुलं । शुंध्युवः । शुन्ध विशुद्धौ । यजिमनिशुद्धिदसिजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति युप्रत्ययः । शसि तन्वादीनां कंदसि बङ्गलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. इत्युवडादेशः । मूरः । घू प्रेरणे । मुसूधागृध्रिभ्यः क्रन् । उ० २. २४. इति क्रन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । नप्त्यः । न पातयतीत्यर्थे नप्तृनेष्टु । उ० २. ९६. इत्यादिगोणादिषु नप्तृशब्दसृजंतो निपातितः । अन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । यणादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिनि ङीप उदात्तत्वं । सुपां सुपो भवतीति शसो जसादेशः । ततो यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । रेफलोपस्कृष्टसः । उक्तं च । द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । का० ६. ३. १०९. इति । शाखांतरे तु नप्त्य इत्येव पठ्यते । स्वयुक्तिभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिभ्यो युक्तयो योजनानि यासां । बङ्गम्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवशेषेष्टौ होत्रका जलान्निष्क्रम्योदयं तमसस्वरतीति मंत्रं ब्रूयुः । तथा च पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खंडे सूचितं । उदयं तमसस्वरतीत्युदेत्य । आ० ६. १३. इति ॥

उदयं तमसस्वरि ज्योतिष्पश्यंत उत्तरं । देवं देवचा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥ १० ॥
उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यंतः । उत्तरं । देवं । देवचा । सूर्यं । अगन्म ।
ज्योतिः । उत्तरं ॥ १० ॥

वयमनुष्ठानतारक्षमसस्वरि तमस उपरि रात्रेरूर्ध्वं वर्तमानं तमसः पापात्ययुपरि वर्तमानं वा । पापरहितमित्यर्थः । तथा चास्मायते । उदयं तमसस्वरतीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हति । तै० सं० ५. १. ८. ६. इति । ज्योतिस्तेजस्विनमुत्तरमुन्नततरमुत्कृष्टतरं वा देवचा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यंतः स्तुतिभिर्हविर्भिक्षोपासीनाः संत उत्तममुत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपमगन्म । प्राप्तवाम । तथा च श्रूयते । अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासी वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छतीति । युक्तं चैतत् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्यंतरात् ॥ तमसस्वरि । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । ज्योतिष्पश्यंतः । इमुसोः सामर्थ्यं । पा० ८. ३. ४४. इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तत्रांगीक्रियते । देवचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बङ्गत्वं । पा० ५. ४. ५६. इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । म्बोश्च । पा० ८. २. ६५. इति धातोर्मकारस्य नकारः । अडागम उदात्तः । पादादित्वान्निघाताभावः । उत्तमं । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशब्दतमौ सर्वत्रेव्युक्तादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥

उद्यन्नित्ययं तुचो रोगशान्त्यर्थः । तथा चानुक्रमण्यमुक्तं । अंत्यस्तुचो रोगघ्न उपनिषदिति । युक्तं चैतत् । यस्मादनेन तुचेन त्वग्दोषशान्तये प्रसूतः सूर्यमस्त्वौ तेन तुचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगान्निर्गमयत् तस्मादिदानीमपि रोगशान्तयेऽनेन तुचेन सूर्यं उपासनीयः । तदुक्तं श्रीनकेन । उद्यन्नयेति मंत्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च मुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवं । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥
उत्तरं यन् । अद्य । मित्रं महः । आरोहन् । उत्तरं । दिवं । हृद्रोगं । मम ।
सूर्यं । हरिमाणं । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्य सर्वस्व प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अद्यास्मिन्काल उद्यन् उदयं गच्छन् उत्तरामुन्नततरां दिवमंतरिक्षमारोहन् आभिमुख्येन प्राप्तुवन् । यद्वा । दिवमंतरिक्षमुत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्तुवन् । एवमिदं मम हृद्रोगं हृदयगतमांतरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकांतिहरणशीलं वाह्यं रोगं । यद्वा ।

शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैवर्णमित्यर्थः । तदुभयमपि नाशय । मां क्षीतारमुभयविधाद्रोगाभ्योचयेत्यर्थः ॥ मित्रमहः । मित्रमनुकुलं महस्तेजो यस्यासौ । आमन्त्रितनिघातः । उत्तरां । उदित्वनेनोपसर्गेण स्वसंक्षुधालर्थो लक्ष्यते । तस्मादातिशायनिकस्तरप्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽन्तरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षप्रतीतिराम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति किमेत्तिङ्ब्ययघादात्स्वद्रव्यप्रकर्षे । पा० ५. ४. ११. इति आसुः । प्रथमपक्षे टाप्तरपोः पित्वाद्गुदात्तत्वं उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये त्वाम्प्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तस्मैव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाशुदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगणः । हृद्रोगं । वा शोकाप्यश्वरोगेषु । पा० ६. ३. ५१. इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । युष्मदस्मदोर्ङ्सीत्याशुदात्तत्वं । हरिमाणं । हृन् हरणे । जनिहृन्नामिमनि । उ० ४. १४८. इत्यौणादिक इमनिप्रत्ययः । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । यद्वा । हरिक्ब्दस्य वर्णवाचित्वाद्धर्णवृद्धादिभ्यः ष्यञ् च । पा० ५. १. १२३. इति चकारादिमनिप्रत्ययः । इष्टेभ्यः स्वित्यनुवृत्तौ टेरिति टिलोपः ॥

शुक्लेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हरिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥१२॥

शुक्लेषु । मे । हरिमाणं । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हरिद्रवेषु । मे । हरिमाणं । नि । दध्मसि ॥१२॥

मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुक्लेषु तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि । स्थापयामः । अथो अपि च हरिद्रवेषु हरितालद्रुमेषु तादृशवर्णवत्सु मे मदीयं हरिमाणं नि दध्मसि । निदधीमहि । स च हरिमा तवैव सुखेनास्त्रामस्मान्मा वाधिष्टेत्यर्थः ॥ दध्मसि । इदं तो मसिरिति मस इकारागमः ॥

उदगाद्यमादित्यो विश्वेन सहसा सह । द्विषतं मह्यं रंधयन्मो अहं द्विषते रंधं ॥१३॥

उत् । अगात् । अयं । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह । द्विषतं । मह्यं । रंधयन् ।

मो इति । अहं । द्विषते । रंधं ॥१३॥

अयं पुरोवर्त्यादित्योऽदितेः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा सर्वेण बलेन सहोदगात् । उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्वन् । मह्यं द्विषतं रंधयन् । ममोपद्रवकारिणं हिंसन् । अपि चाहं द्विषतेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रंधं । नैव हिंसां करोमि । सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् । एतेर्बुद्धीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । आदित्यः । दित्यदित्यादित्येत्पत्त्यर्थे प्राग्दीव्यतीचो ष्यप्रत्ययः । रंधयन् । रंध हिंसासंराद्धोः । ष्यंताकृतः शतृ । रंधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. इति णी धातोर्नुमागमः । मो । मा उ निपातद्वयसमुदायो नैवेत्यस्यार्थः । ओत । पा० १. १. १५. इति प्रगृह्यत्वे झुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । द्विषते । शतृरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रंधं । रंधिर्बुद्धिः पुषादित्वात् छुरङ्गादेशः । रंधिजभोरचीति धातोर्नुम् । अनिदितामित्यनुषंगलोपः । न माङ्योग इत्यङ्गभावः ॥ ॥ ८॥ ॥ ९॥

दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्रामि त्वमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचेतिहासमाचक्षते । अंगिरा इन्द्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासां चक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणोद्भूत एव स्वयं अस्ते जगति मत्तुल्यः कश्चिन्मा भूदिति । स सव्य अंगिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । चतुर्दशोपंचदशो चिष्टुभी । चिष्टुबंतस्य सूक्तस्य शिष्टा जगत् इति परिभाषयावशिष्टास्त्रयोदशर्चो जगत्तः । इन्द्रो देवता । तदेतत्सर्वमनुक्तमस्यामुक्तं । अमि त्वं पंचोना सव्यो द्विचिष्टुबंतमंगिरा इन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्नभ्यायत्सव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजायतिति ॥ अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र इदं सूक्तं शंसनीयं । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । अमि त्वं मेघमध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥ गवामयनस्य मध्यभूते विपुवत्संक्षेपेऽहमपि

निक्रियस्य इदं सूक्तं शंसनीयं । तथा च सूचितं । यस्मिन्मृगोऽभि त्वं मेघमिन्द्रस्य नु वीर्याणीलितस्मिन्नेद्रीं
निविद्धं शस्त्वा । आ० ८. ६. इति ॥

अभि त्वं मेघं पुरुहूतमृगिमयमिन्द्रं गीर्भिमैदता वस्वो अर्णवं ।

यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्वं । मेघं । पुरुहूतं । अृगिमयं । इन्द्रं । गीः । ऽभिः । मद्त । वस्वः । अर्णवं ।

यस्य । द्यावः । न । विऽचरन्ति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं । अभि । विप्रं । अर्चत ॥ १ ॥

त्वं प्रसिद्धं मेघं शुभुभिः सार्धमानं । यद्वा । कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेघरूपेणागत्य तदीयं सोमं
पपी । स ऋषिस्तं मेघ इत्यवोचत् । अत इदानीमपि मेघ इतीन्द्रोऽभिधीयते । मेधातिथेर्मेघेति सुप्रसिद्धमवैक-
देशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाह्वयते । मेधातिथिं हि कण्वार्यानि मेघो भूत्वाजहरेति । आगत्य सोममप-
हृतवानित्यर्थः । पुरुहूतं पुरुभिर्यजमानैराहृतं ऋगिमयमृगिभिर्यजमानं । सूयमानमित्यर्थः । सुत्या हि
देवता विक्रियते । यद्वा । ऋग्भिर्मयीत्येव शब्दत इति ऋग्मीः । तं । वस्वो अर्णवं धनानामावासभूमिं एवंगुण-
विशिष्टमिन्द्रं हे स्तोतारो गीर्भिः स्तुतिभिरभि मद्त । अभिमुख्येन हर्षं प्रापयत । यस्मिन्द्रस्य कर्माणि मानुषा
मनुष्याणां हितानि विचरन्ति विशेषेण वर्तते । तच्च वृष्टांतः । द्यावो न । यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकराः ।
भुजे भोगाय मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेधाविनं तथाविधमिन्द्रमभ्यर्चत । अभिपूजयत ॥ मेघं । मिष
सर्धायां । इगुपधलक्षणे के प्राप्ते देवसेनमेघादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनादच्प्रत्ययः । ऋगिमयं । तस्य
विकार इत्यर्थ एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति । का० ४. ३. १४४. इति मयटप्रत्ययः । अकारस्तेकारश्चादसः ।
प्रत्ययस्वरः । यद्वा । माङ् माने शब्दे च । ऋग्भिर्मयीत्येव शब्दत इति ऋग्मीः । क्विपि वलि लोपात्पूर्वमेव परत्वात्
धुमास्तेतीत्वं । अचि नृधात्वित्यादिनेयडादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मद्त । मदी हर्षं । हेतुमति शिच् ।
मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य घटादयो मितः । धा० १०. १. इति मित्त्वे सति
मितां ह्रस्वः । पा० ६. ४. ०२. इति ह्रस्वत्वं । लोपमध्यमपुरुषबहुवचने शपि च्छंदसुभयथेत्यार्धधातुकत्वात्
शेरनिटीति णिलोपः । तश्चक्षुः सार्वधातुकमपिदिति छित्त्वे अचि तुनुधमचुतक्कुचोबध्याणामिति दीर्घः ।
वल् । छस्यागमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । जसादिषु च्छंदसि वावचनं । पा० ७. ३. १००. १. इति वच-
नात् घेर्ङिति । पा० ७. ३. १११. इति गुणाभावे यणादेशः । अर्णवं । अर्ण उदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः समुद्रः ।
अर्णसो लोपश्च । का० ५. २. १००. ३. इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । तेन शब्देन जलाश्रयवाचिनाश्रय-
मात्रं लक्ष्यते । प्रत्ययस्वरः । विचरन्ति । चर गत्यर्थः । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि
चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता । यदुत्तयोगादनिघातः । मानुषा । शेरुक्छंदसि बहुलमिति शैलोपः । भुजे ।
भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मंहिष्ठं । महि वहि
वृद्धौ । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठमेयः स्त्रिति तुलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
अर्चत । अर्च पूजायां । भीवादिकः ॥

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिमूतयोऽंतरिक्षप्रां तविषीभिरावृतं ।

इंद्रं दक्षासं चभुवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनीं सूनृतांरुहत् ॥ २ ॥

अभि । इं । अ० व० न् । सुऽअभिष्टिं । ज० तयः । अ० त० रि० स्त्रां । तविषीभिः । आऽवृतं ।

इंद्रं । दक्षासः । चभुवः । मद्ऽच्युतं । शतऽक्रतुं । जवनी । सूनृता । आ । अ० रुहत् ॥ २ ॥

जतयोऽवितारो रचितारो दक्षासो दक्षयितारः प्रवर्धयितार ऋभवः । उच्च मांतीति नैरुक्त्युत्पत्त्या
अभवोऽच मरुत उच्यते । एवंभूता मरुत इन्द्रमभीमवन्वन् । अभिमुख्येन खल्वभजंत । वृत्तेण सह युध्यमान-
मिन्द्रं सर्वे देवाः पर्यव्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्यव्यानुः । तथा चाम्नास्यते । विद्ये देवा अज्जर्घ्ये सखायः ।

मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्तु । अखे० ८. ९६. ७. । इति । ब्राह्मणेऽप्याम्नातं । मरुतो ह्येनं नाजङ्गः । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इति । कीदृशमिन्द्रं । स्वमिष्टिं शोभनाभ्येषणवन्तं । शोभनाभिगमनमित्यर्थः । अंतरिक्षप्रां । अंतरिक्षं बुल्लोचं स्वतेजसा प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षप्राः । द्वादशस्वादित्येष्टिन्द्रस्य विद्यमानत्वात् । शाखांतरेऽपि श्रूयते । तस्या इन्द्रस्य विवस्वांश्चाजायेतां । तै० ब्रा० १. १. ९. ३. । इति । इन्द्रस्य विवस्वांश्चिद्येति इति च । तविषीभिरावृतं । तविषीति बलनाम । तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । बलैरावृतं । अतिबलिनमित्यर्थः । अत एव मदच्युतं शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं । किंच शतक्रतुं शतसंख्यानां क्रतूनामाहृतारं बह्विधकर्माणं वा । पूर्वोक्तं तमिन्द्रं जवनी वृचवधं प्रति प्रेरयिषी सृगृता तैमरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि वीरयस्य । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियसत्यात्मिका वागप्यारुहत् । आरुहवती । वृचवधं प्रति सापि वागिन्द्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् । वन षण संभक्तौ । लङि शपि प्राप्ते व्यत्ययेनोप्रत्ययः । स्वमिष्टिं । इष गती । भावे क्तिन्प्रत्ययः । तितुचेत्यादिनेदप्रतिषेधः । एमनादित्वात्पररूपत्वं । पा० ६. १. ९४. ६. । शोभना अभिष्टयो यत्येति बह्व्रीहो नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ऊतयः । अवतेः कृत्यल्युटो बह्वलमिति कर्तरि क्तिन्प्रत्ययः । यद्वा । क्तिचक्ता च संज्ञायामिति क्तिच । ज्वरत्वेत्यादिनोद । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रां । प्रा पूरणे । अंतरिक्षं प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षप्राः । आतो मनिन्नित्यत्र चशब्दाद्विच् । आवृतं । वृञ् वरणे । आत्रियत इत्यावृतः । कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दशासः । दश वृद्धौ । दशंत एभिरिति दशाः । करणे घञ् । जित्वादाबुदात्तत्वं । आज्ञसेरमुक् । मदच्युतं । च्युङ् गती । अंतर्भावितव्यर्थात् क्तिञेति क्तिप् । इत्यस्य पिति कृतीति तुक् । शतक्रतुं । शतं क्रतवो यस्य । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवनी । जु इति सीचो धातुः । करणे ल्युट् । टिड्ढाणजित्वादिना ङीप् । लिट्स्वरेण जकारात्परस्योदात्तत्वं । अरुहत् । बहेर्नुङि कृमुदृहृह्यभ्यश्चंदसीति त्रैलङ्कादेशः ॥

त्वं गोचमंगिरोभ्योऽवृणोऽरपोताचये शतदुरेषु गातुवित् ।

ससेनं चिद्धिमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य नर्तयन् ॥३॥

त्वं । गोचं । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । उत । अचये । शतऽदुरेषु । गातुऽवित् ।

ससेनं । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आजौ । अद्रिं । ववसानस्य । नर्तयन् ॥३॥

हे इन्द्र त्वं गोचमव्यक्तशब्दवन्तं वृध्युदकस्यावरकं मेघमंगिरोभ्योऽंगिरसामृषीणामर्थायापावृणोः । अपवरणं कृतवानसि । वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्घात्य वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः । यद्वा । गोचं गोसमूहं पणिभिरपहृतं गुहासु निहितमंगिरोभ्यः अपिभ्योऽपावृणोः । गुहादारोद्घाटनेन प्राकाशयः । उतापि चाचये महर्षये । कीदृशाय । शतदुरेषु शतद्वारेषु यंचेष्वसुरेः पीडार्थं प्रणिप्ताय । गातुवित् मार्गस्य लंभयिताभूः । तथा विमदाय चित् विमदनाम्ने महर्षयेऽपि ससेनान्नेन युक्तं वसु धनमवहः । प्रापितवान् । तथाजौ संयामे जयार्थं ववसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुरद्रिं वज्रं नर्तयन् रक्षणं कृतवानसीति शेषः । अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इति भावः ॥ गोचं । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । श्रीणादिकस्त्रप्रत्ययः । यद्वा । खलगोरथादित्यगु-वृत्ताविनिचक्यचक्ष । पा० ४. २. ५१. । इति समूहार्थे चप्रत्ययः । शतदुरेषु । शतं दुरा दारास्थेषां । दृ इत्येके । इयंति संव्रियंत इति दुराः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । छांदसं संप्रसारणं परपूर्वत्वं । तच्च यो ह्युमयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरेणापि व्यपदेशमित्युरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । इति रपरं भवति । यद्वा । द्वार-शब्दस्यैव छांदसं संप्रसारणं द्रष्टव्यं । गातुवित् । गाङ् गती । अस्मात्कमिमनिजनिभागापायाहिभ्यश्च । उ० १. ७३. । इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लंभयतीति गातुवित् । विदू लभि । अंतर्भावितव्यर्थात् क्तिप् । कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वं । ससेन । ससमित्यन्ननाम । ससं नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । आजिरिति संयामनाम । आहव आज्याविति तच्च पाठात् । अद्रिं । अस्ति भवयति वैरिणमित्यद्रिर्वज्रः । अद्रिशदिभ्युभ्यः क्तिञिति क्तिन्प्रत्ययः । जित्वादाबुदात्तत्वं । यास्कस्त्वेवमद्रिशब्दं व्याचख्यौ । अद्रिराहुणात्यनेनापि वासीः स्यात् । नि० ४. ४. । इति । ववसानस्य । वस निवासि । कर्तरि ताच्छीलिकश्चान् । बह्वलं छंदसीति शपः सुः । द्विभावह-लादिशेषी । चित्वादंतोदात्तत्वं ॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्भुम् ।

वृचं यदिद्र शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे ॥४॥

त्वं अपां । अपिऽधाना । अवृणोः । अप । आधारयः । पर्वते । दानुऽमत् । वसु ।

वृचं । यत् । इन्द्र । शवसा । अवधीः । अहिं । आत् । इत् । सूर्यं । दिवि । आ ।

अरोहयः । दृशे ॥४॥

हे इन्द्र त्वमपामुदकानामपिधानान्याच्छादकाक्षिधानपावृणोः । अपावरीषाः । तथा पर्वते पर्ववति पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य । यद्वा । दानुरसुरमाता शिव दानुः । तद्वतः । तादृशस्य वृचादेर्वसु धनमधारयः । शत्रुञ्जित्वा तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचिन्विप इत्यर्थः । यद्वा । दानुमदिति वसुविशेषणं । शोभनदानयुक्तमित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं यद्यदा शवसा बलिन वृचं चयाणां लोकानामावरीतारं । तथा च शाखांतरे समास्नातं । यदिमान् लोकानवृणोस्तद्वृचस्य वृचत्वं । ति० सं० २. ४. १२. २. इति । अहिं आ समंतादंतारं । तथा च वाजसनेयिनः समामनंति । सोऽपिपोमावभिसंवभूव सर्वा विद्यां सर्वं यशः सर्वमज्ञायां सर्वा अश्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति । एवंभूतमसुरमवधीः । वधं प्रापितः । आदित् अनंतरमेव दिवि बुल्लोके दृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः । वृचेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृचादमूमुच इत्यर्थः ॥ अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अपिधाना । अपिधीयत आच्छाद्यत एभिरित्यपिधानानि । करणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं । तत् एकादेशस्वरः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुपां मुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आधारयः । पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पुनः प्रीणातिः प्रीणातिर्वा । नि० १. २०. इति यास्कः । दानुमत् । दो अवखंडन इत्यस्माद्वा दाण् दान इत्यस्माद्वा दाभाभ्यां नुरित्यौणादिको गुप्रत्ययः । असुरविशेषणत्वे मुपां मुलुगिति घञ्वा लुक् ॥

त्वं मायाभिरपं मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुभ्रावजुह्वत ।

त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहृत्येष्वविथ ॥५॥

त्वं मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये । अधि । शुभ्रौ । अजुह्वत ।

त्वं पिप्रोः । नृऽमनः । प्र । प्रारुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्चानं । दस्युऽहृत्येषु । आविथ ॥५॥

हे इन्द्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानैः । मायेति ज्ञाननाम । शची मायेति तन्नाममु पाठात् । यद्वा । मायाभिर्लोकप्रसिद्धैः कपटैः । मायिन उक्तलक्षणमायोपेतान्वृचादीनमुरानपाधमः । अपाजीगमः । धमति-
र्गतिकर्मेति यास्कः । नि० ६. २. येऽमुराः स्वधाभिर्हविल्लक्ष्णैरस्त्रैः शुभ्रावधि शोभमाने स्वकीये मुख एवाजुह्वत
अर्हायुः नापी । तानमुरानिति पूर्वैण संबंधः । तथा च कौषीतकिभिराम्नायते । असुरा वा आत्मज्ञजुहवु-
दातेऽपौ ते परामवन्ति । वाजसनेयिभिरप्यास्नातं । देवाश्च ह वा असुरास्वास्पर्धत ततो हामुरा अभिमानेन
कञ्चि च न जुज्जम इति स्वेष्टेवास्तेषु जुहुतश्चेरस्ते पराबभूवुरिति । तथा हे नृमणो नृषु यजमानेषु रक्षितेष्व-
नृपहवुवियुक्त त्वं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि प्रारुजः । प्राभांभीः । एवं
कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतमृजिश्चानमृजुगमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं दस्युहृत्येषु दस्यूनामुपक्षपयितृणां हननेन युक्तेषु
संयामेषु । यद्वा । दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु । प्राविथ । प्रकर्षेण ररक्षिथ ॥ मायिनः । मायाशब्दस्य
ग्रीह्यादिषु पाठात् ग्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इति । शुभ्रौ । शुभ दीप्ती । कर्मणि क्तिन् । तितुवेत्यादिनेट्प्र-
तिषेधः । श्वस्तथोरिति धत्वाभावश्छांदसः । खरि च । पा० ८. ४. ५५. इति चत्वं । अजुह्वत । जुहोतिर्लङि
व्यत्येनात्मनेपदं । अदभ्यस्तात् । पा० ७. १. ४. इति झस्मादादेशः । ऋजुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ।
पिप्रोः । पृ पालनपूरणयोः । पृभिर्दिव्यधीत्यादिना । उ० १. २४. । गुप्रत्ययः । उदोष्यपूर्वस्थित्यच बज्जलं कंदसी-
त्युत्पादुत्पाभावः । छांदसं द्विवचनं । अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्यौश्च बज्जलं कंदसीत्यास-

स्वित्वं । यथादेशः । नृमणः । नृषु मनो यस्य । कंदस्युदवयहात् । पा० ८. ४. २६ । इति णत्वं । अरुजः । रजो भंगे । शस्य ङित्वाङ्गुणाभावः । अजिज्जानं । अज्जश्रुते प्राप्नोतीत्युजिज्जा । पृषोदरादिः । दस्युहत्विषु । हन हिंसागत्योः । हनस्त च । पा० ३. १. १०८ । इति भावे क्यप्रत्ययसकारस्यांतादेशः । दस्यूनां हत्वा येषु संयामेषु । परादिश्चंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तत्पुरुषपक्षे तु ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आविथ । अवरक्षणे ॥ ॥ ८ ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्येष्वविथारंधयोऽतिथिग्वाय शंबरं ।

महांतं चिदबुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वं । कुत्सं । शुष्णऽहृत्येषु । आविथ । अरंधयः । अतिथिऽग्वाय । शंबरं ।

महांतं । चित् । अबुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युऽहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहृत्येषु । शुष्णः शोषयिता । एतन्नाम्नोऽसुरस्य हननयुक्तिषु संयामेष्वविथ । ररविथ । तथातिथिग्वायतिथिभिर्गतयाय दिवोदासाय शंबरमेतन्नामानमसुरमरंधयः । हिंसां प्रापितः । तथा महांतं चित् अतिप्रवृद्धमथर्बुदमेतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन नि क्रमीः । नितरामाक्रमिताभूः । यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहत्यायोपक्षपयितृणां हननाय जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंधयः । रंध हिंसासंराद्धोः । रंधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१ । इति धातोर्गुम् । अतिथिग्वाय । गमेरीणादिको ब्रुप्रत्ययः । क्रमीः । क्रमु पादविक्षेपे । ह्यंतक्षण । पा० ७. २. ५ । इति वृद्धिप्रतिषेधः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युडभावः । पदा । सावेकाच इति वोडिदंपदादीति वा विभक्त्युदात्तत्वं । जज्ञिषे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहृनेत्यादिनोपधालोपः ॥

त्वे विश्वा तविषी सध्र्यग्घिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।

तव वज्रश्चिकिते बाह्वोर्हिती वृश्वा शचोरव विश्वानि वृष्या ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्र्यक् । हिता । तव । राधः । सोमऽपीथाय । हर्षते ।

तव । वज्रः । चिकिते । बाह्वोः । हितः । वृश्वा । शचोः । अरव । विश्वानि । वृष्या ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषी सर्वं बलं सध्र्यक् सधीचीनं अपराङ्मुखं यथा भवति तथा हिता निहितं । तथा तव राधो मनः सोमपीथाय सोमपानाय हर्षते । हृष्यति । किंच तव बाह्वोर्हस्तयोर्हितीऽवस्थितो वज्रश्चिकिते । अस्माभिर्ज्ञायते । अतः शचोः शातयितुर्वैरिणो विश्वानि सर्वाणि वृष्णा वृष्णानि वीर्याण्यव वृश्वा । केदनं कुरु ॥ सहांचतीति सध्र्यक् । अंचतेर्द्ध्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति जलोपः । समासे सहस्य सध्रिरिति सहशब्दस्य सध्रादेशः । चोः कुरिति कुत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽद्रिसध्योरंतोऽदात्तत्वनिपातनं क्त्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १ । इति वचनात्सध्यादेशोऽतोदात्तः । तस्य यथादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । राधः । राधोति समृद्धो भवत्यनेन । राधोऽत्र मन उच्यते । असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । सोमपीथाय । पा पाने । पातृतुदिवचीत्यादिना थकप्रत्ययः । घुमास्वेतीत्वं । हर्षते । हृष तुष्टौ । अग्निं प्राप्तिं व्यत्ययेन शप । आत्मनेपदं च । चिकिते । कित ज्ञाने । कंदसि जुङ्गलङ् लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाह्वोः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । वृश्वा । औत्रसू केदने । तौदादिकः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । विकरणस्वरः । संहितायां ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । वृष्णा । वृष सेचने । औणादिको नकप्रत्ययः । तत्र भवानि वृष्णानि । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शिश्चंदसीति शैलीपः ॥

वि जानीत्यार्यान्ये च दस्यवो बर्हिष्मते रंधया शासद्व्रतान् ।

शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सधुमादेषु चाकन ॥ ८ ॥

वि। जानीहि। आर्योन्। ये। च। दस्यवः। बर्हिष्मते। रंधय। शासत्। अन्नतान्।
शाकी। भव। यजमानस्य। चोदिता। विश्वा। इत्। ता। ते। सधमादेशु। चाकन॥८॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठातृन्वि जानीहि। विशेषेण बुध्यस्व। ये च दस्यवस्तेषामनुष्ठातृणामुपक्षपयितारः शत्रवस्तानपि वि जानीहीति शेषः। ज्ञात्वा च बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानायान्नतान्। व्रतमिति कर्मनाम। कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून् रंधय। हिंसां प्रापय। यद्वा। यजमानस्य वशं गमय। रंधयतिर्वशगमने। नि० ६. ३२. इति यास्कः। किं कुर्वन्। शासत् दुष्टानामनुशासनं नियहं कुर्वन्। अतः शाकी शक्ति-युक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको भव। यज्ञविघातकानसुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान्यजमानैः सम्यगनुष्ठापयेति भावः। अहमपि स्तोता ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विधेत् सर्वाण्येव सधमादेशु सहमदनयुक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकन। कामये ॥ जानीहि। ज्ञा अवबोधने। कैयादिकः। ज्ञाजनोजेति जादेशः। अत्र ली गता वृत्। धा० ३१. ३२. इति वृत्करणं प्लादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न प्लादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां प्लादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यं। मेवं। ज्ञाजनोजेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तु दीर्घोच्चारणसंतरणार्थतो दीर्घो यत्रि। पा० ७. ३. १०१. इत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति। तस्माद्दीर्घो-च्चारणवैयर्थ्यप्रसंगाच्च ह्रस्वो न भवतीति सिद्धं। बर्हिष्मते। तसौ मत्वर्थ इति भत्वात् ह्रस्वजस्त्वयोरभावः। रंधय। रध हिंसासंराद्धोः। शासत्। शासु अनुशिष्टौ। शतर्यदादित्वाच्छपो लुक्। जक्षित्वादयः षट्। पा० ६. १. ६. इत्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमतिषेधः। अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। शाकी। शक्नु शक्ता। भवि घञ्। ततो मत्वर्थीय इनिः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। यद्वा। वृषादिर्द्रष्टव्यः। विश्वा ता। उभयत्र शस्त्रेण कंदसीति शैलोपः। सधमादेशु। सह माद्यंत्वेष्विति सधमादा यज्ञाः। अधिकरणे घञ्प्रत्ययः। ननु मदोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययेन भवितव्यं। मेवं। व्यधजपोरनुपसर्गः। पा० ३. ३. ६१. इत्येवैव मद इति वक्तव्ये यस्मादोऽनुपसर्ग इति पृथगुपादानं तद्वज्रपि पक्षे यथा स्यादिति न्यासकारेण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तावुक्तं। सध मादस्ययोः कंदसीति सहशब्दस्य सधादेशः। चाकन। कन दीप्तिर्कांतियतिषु। अत्र कांत्यर्थः। कंदसि लुङ्-नङ्निट इति वर्तमाने लिट्। ललुत्तमो वा। पा० ७. १. ९१. इति शित्त्वस्य विकल्पनादुद्ब्रामावः। तुजादि-न्यादाभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

अनुव्रताय रंधयन्नपन्नतानाभूभिरिंद्रः अथयन्ननाभुवः।

वृद्धस्य चिद्धर्थतो द्यामिनक्षतः स्तवानो वम्रो वि जघान संदिहः ॥९॥

अनुव्रताय। रंधयन्। अपन्नतान्। आभूभिः। इंद्रः। अथयन्। अनाभुवः।

वृद्धस्य। चित्। वर्धतः। द्यां। इनक्षतः। स्तवानः। वम्रः। वि। जघान्। संदिहः ॥९॥

य इंद्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मणे यजमानायानुव्रतानपगतकर्मणो यजमानान् रंधयन्निहंसयन्वशीकुर्वन्वा तथाभूमिः। आभिमुख्येन भवन्तीत्याभुवः स्तोतारः। तैरनाभुवस्तद्विपरीतान् अथयन्निहंसयन्वर्तते। वृद्धस्य चिद्धर्थतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनक्षतः स्वर्गं व्याप्नुवतस्संदिहस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणो वम्रः लुप्त्यतिरणशील एतत्संज्ञक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपा वि जघान। इंद्रेण परिहृतांतरायः सनृथिष्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं यज्ञसंभारमाहाषीदित्यर्थः। तथा च शाखांतरे समास्नातं। यद्वल्मी-कवपासंभारो भवति जर्जमेव रसं पृथिव्या अवबोधे। तै० ब्रा० १. १. ३. ४. इति ॥ अनुव्रताय। अनुकूलं व्रतं यस्य। वज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अथयन्। अथ हिंसायां। णिचि घटादित्वात्त्वित्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं। वर्धतः। व्यत्ययेन परस्मैपदं। इनक्षतः। नक्ष गतौ। इकारोपजनश्छांदसः। यद्वा। इनक्षतिर्गत्यर्थः। प्रकृत्यंतरमन्वेष्टव्यं। स्तवानः। सम्यागन् सुवः। उ० २. ८९. इति स्तौतिर्वज्रलवचनान्निरूपपदादयान्चप्रत्ययः। व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। जघान। अभ्यासाद्येत्वाभ्यासादुत्तरस्य हृतेर्हकारस्य कुत्वं। संदिहः। दिह उपचये। कृत्यलुटो वज्रलमिति वज्रलवचनात्कर्मणि क्तिप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तस्मद्यत्त उ॒शना॒ सहसा॒ सहो॒ वि रोद॑सी म॒ज्मना॑ बाधते शवः ।
 आ त्वा॒ वात॑स्य नृम॒णो मनो॑युज॒ आ पूर्य॑माणमवहन्म॒भि श्रवः॑ ॥ १० ॥
 तस्मत् । यत् । ते । उ॒शना॑ । सहसा॑ । सहः । वि । रोद॑सी इति । म॒ज्मना॑ । बा॒धते॒ । शवः॑ ।
 आ । त्वा॒ । वात॑स्य । नृ॒ऽम॒नः । म॒नः॒ऽयुजः॑ । आ । पूर्य॑माणं । अ॒व॒हन् । अ॒भि ।
 श्रवः॑ ॥ १० ॥

हे इंद्र यद्यदोशना काव्यः सहसात्मीयेन बलेन ते सहस्वदीयं बलं तच्च तनुकृतवान् । सम्यक् तोक्षाम-
 कार्षीदित्यर्थः । तदा शवस्वदीयं बलं मज्मना सर्वस्य शोधकेन स्वतैरुष्णिह रोदसी बावापृथिवी वि बाधते ।
 ते विभीत इत्यर्थः । तथा चान्यत्रास्मात् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां । ऋग्वे० २. १२. १. इति । यद्वा ।
 रोदसी यस्मादुच्चादेर्विभीतस्तं बाधत इत्यर्थः । हे नृमणो नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तेन्द्र आ
 पूर्यमाणं पूर्वोक्तेन बलेना समंतात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो मनोव्यापारमात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संव-
 धिनः । तद्वद्वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । एवंभूता अथाः श्रवोऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्यावहन् । आभिमुख्येन
 प्रापयंतु ॥ तच्च । तच्च त्वच्च तनुकरणे । लङि बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । शपः पित्वादनृदात्तत्वे
 धातुस्वरः शिष्यते । उ॒शना॑ । वश॑ कांती । वशेः कनसिः । उ० ४. २३८. इति कनस् । यहिज्येत्यादिना संप्रसा-
 रणं । अदुशनस्युद्देशोऽनेहसां च । पा० ७. १. ९४. इत्यनडादेशः । सर्वनामस्थानि च । पा० ६. ४. ८. इत्युप-
 धादीर्घत्वं । हल्ङ्यादिनलोपी । मज्मना । टुमस्जो शुद्धी । औणादिको मनिप्रत्ययः । नृमणः । कंदस्युदवध
 हादिति णत्वं । अवहन् । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङ् ॥ १० ॥

मंदिष्ट॒ यदु॑शने॒ काव्ये॒ सचाँ॒ इंद्रो॒ वंकू॒ वंकु॑तराधि तिष्ठति ।
 उ॒ग्रो य॒यिं नि॒रपः॑ स्रोत॑सामृज॒न्वि शु॒ष्णास्य॑ दृ॒हिता॑ ऐ॒रय॑त्पुरः ॥ ११ ॥
 मंदिष्ट॒ । यत् । उ॒शने॑ । का॒व्ये । सचा॑ । इंद्रः । वंकू॒ इति॑ । वंकु॑ऽतरा । अधि॑ । ति॒ष्ठति॒ ।
 उ॒ग्रः । य॒यिं । निः । अ॒पः । स्रोत॑सा । अ॒मृज॑त् । वि । शु॒ष्णास्य॑ । दृ॒हिताः । ऐ॒रय॑त् ।
 पुरः॑ ॥ ११ ॥

यद्यदेन्द्र उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मंदिष्ट सुतोऽभूत् तदानीं वंकू वंकुतरातिशयेन कुटिलं
 गच्छंतावश्चावधि तिष्ठति । रथे संयोज्य तमारोहतीत्यर्थः । यद्वा । वंकुतरातिशयेन वक्रं गच्छति रथे वंकु
 वक्रगमनशीलावयवी संयोज्येति योजनीयं । उग्र उग्रूणां स्तादृश इंद्रो ययिं गमनयुक्तान्नेघात् स्रोतसा प्रवाह-
 कृपेणापी निरखजत् । जलानि निरगमयत् । तथा शुष्णस्य सर्वस्य शोषयितुरसुरस्य दृहिताः प्रवृद्धाः पुरो
 नगराणि निवासस्थानानि व्यैरयत् । विविधं प्रेरितवान् ॥ मंदिष्ट । मदि सुतिमोदमदस्वप्रकांतगतिषु । लुङि
 बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । उ॒शने॑ । वशे॑रौणादिकः क्युप्रत्ययः । यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । योर-
 नादेशः । सचा । षच समवाये । संपदादिलक्षणे भावे क्लिप् । आङ्ययाजयारां चोपसंख्यानं । म० ७. १. ३९. १. ।
 इति विभक्तेराडादेशः । संहितायां आङोऽनुनासिकम्कंदसि । पा० ६. १. १२६. इति तस्य सानुनासिकत्वं ।
 वंकू । वन्चु गती । औणादिक उप्रत्ययः । बङ्गलवचनात्कुत्वं । वंकुतरा । अतिशयेन वंकू वंकुतरा । सुपां
 मुलुगिति विभक्तेराकारः । अच गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते । ययिं । या प्रापणे । आदृगमह-
 नजम इति क्लिप्रत्ययः । लिङ्ङुक्तावात् द्विर्वचनह्रस्वत्वे । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुपां
 सुपो भवतीति पंचम्या अमादेशः । दृहिताः । दृहि वृद्धी । इदित्वाप्तुम् । ऐरयत् । ईर प्रेरणे । चौरादिकः ।
 लङ्याडागमः । आटस्य । पा० ६. १. ९०. इति वृद्धिः ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शर्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे ।

इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ । स्म । रथं । वृषऽपानेषु । तिष्ठसि । शर्यातस्य । प्रऽभृताः । येषु । मंदसे ।

इंद्र । यथा । सुतऽसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणं । श्लोकं । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौपीतकिन इतिहासमाचक्षते । शर्यातनाम्नो राजर्षेयं भुगुचोत्पन्नश्चवन्नो महर्षिराश्विनं ग्रहमगृह्णात् । इंद्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् । तमिंद्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते । हे इंद्र त्वं वृषपाणेषु । वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु निमित्तभूतेषु रथमा तिष्ठसि स्म । स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि । न त्वन्यः कश्चित्प्रवर्तयितेति भावः । एवं च सति येषु सोमेषु त्वं मंदसे हर्षं प्राप्नोषि तादृशाः सोमाः शर्यातस्तीतन्नाम्नो राजर्षेः संबन्धिनः प्रभृताः । प्रकर्षेण संपादिताः । अभिषवादिंस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः । अतः सुतसोमेष्वभिषुतसोमयुक्तेष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु यथा चाकनः यथा कामयसे एवमस्यापि शर्यातस्य सोमांस्कामयस्व । तथा सति दिवि द्युलोकेऽनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं श्लोकं श्लोचलक्षणं वचो यशो वा आ रोहसे । प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि द्युलोकं उक्तलक्षणं यशः प्रापयसि ॥ स्म । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । वृषपाणेषु । पा पाने । भावे ल्युट् । वा भावकरणयोः । पा० ८. ४. १० । इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दनकारस्य एत्वं । प्रभृताः । भुञ् भरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मंदसे । मदि सुतिमोदमदस्वप्नकांतगतिषु । अदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः । कन दीप्तिकांतगतिषु । अत्र कांत्यर्थः । कांतिस्यामिलायः । छेति सिप्यडागमः । वज्रत्वं कंदसीति शपः सुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यत इत्यभ्यस्तस्यायुदात्तत्वाभावे धातोरिति धात्वन्तस्योदात्तत्वं । अनर्वाणं । अतैरन्येभ्योऽपि दृष्टं इति दृशियहणाद्भावे वनिप् । नञा वज्रग्रीहावस्यर्वणस्त्रसावनञ इति पर्युदासात्तृआदेशाभावे सर्वनामस्थाने चित्युपधादीर्घत्वं । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्लोकं । श्लोक संघाते । श्लोक्यत इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । जित्त्वादायुदात्तत्वं । रोहसे । रूढेत्येत्येनात्मनेपदं ॥

अर्ददा अर्भा महते वचस्यैव कक्षीवते वृचयामिंद्र सुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेता ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अर्ददाः । अर्भा । महते । वचस्यैव । कक्षीवते । वृचयां । इंद्र । सुन्वते ।

मेना । अभवः । वृषणश्चस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते ।

सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । अंगराजः कस्मिंश्चिद्विवसे स्वकीयामिरीषिभिः सह गंगायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मिन्समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात्किमपि कुर्वन्न शक्नोतीति द्वेषेण गंगामध्ये प्रविचिपे । स च ऋषिः केनचित्प्लवेनांगराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य प्रवादवतार्यैवमवोचत् । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति । एषा महिषी । अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति । स च तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी तु राजानं प्रति तथेत्युक्त्वायं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति वृद्धा स्वकीयामृषिकसंज्ञां दासीं प्राहिषीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मंत्रपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सेव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवानाम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् । स च वज्रविधेन राजसूयादिभ्यो । तस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट इंद्रो वृचयाख्यां तक्षणां योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते ॥ हे इंद्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यैव त्वदीयस्त्वोचलक्षणं वच आत्मन इच्छते सुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषयं कुर्वते कक्षीवत एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्यामर्भामल्यां । युवतिमित्यर्थः । एवंभूतां स्त्रियमददाः । तथा

मुक्तो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं वृषणश्चैतदाख्यस्य राज्ञो मेनाभवः । मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च शाखायनिभिः सुब्रह्मण्यामं चिकदेश्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । वृषणश्च मेन इति वृषणश्च मेना भूत्वा मघवा कुल उवासेति । तां च प्राप्तयीवनां स्वयमेवंद्रश्चकमे । तथा च तां डिभिरास्त्रातं । वृषणश्च मेना नाम दुहितास । तामिन्द्रश्चकमे इति । अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते ता त्वदीयानि तानि विश्वेत् सर्वाख्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या । प्रकर्षेण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानोत्तर्यः ॥ महते । बृहन्महतोऽपसंख्यानमिति विभक्त्युदात्तत्वं । वचस्येव । सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कचीवते । अश्वबंधनहेतवो रज्जवः कच्याः । कचीवान् कच्यावान् । नि० ६. १०. । इति यास्कः । आसंदीवदधीवच्चक्रीवत्क चीवत् । पा० ८. २. १२. । इति संप्रसारणं मतुपो वत्वं संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । मेना या इति पाठात् । मन ज्ञाने । मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना । पचायच् । नश्मिन्वोरल्लित्येत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इत्येत्वं । वृषादिर्द्रष्टव्यः । मेना मानयंत्याना इति यास्कः । नि० ३. २१. । सवनेषु । सवनमिति यज्ञनाम । सूर्यतेऽभिषूयत एष्वित्यधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । वच परिभाषणे । ण्यति यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । पा० ७. ३. ६६. । इति कुत्वाभावः । तित्स्वरिति प्राप्ते व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । यद्वा । वाचयतेरचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्यावुदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पजेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिद्र इद्रायः क्षयति प्रयंता ॥ १४ ॥

इंद्रः । अश्रायि । सुध्यः । निरेके । पजेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वयुः । गव्यूः । रथयुः । वसूयुः । इंद्रः । इत् । रायः । क्षयति । प्रयंता ॥ १४ ॥

इंद्रो देवः सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान्वा निरेके नैर्धन्य निमित्तभूते सति तान्नाचिगुमश्रायि । असेविष्ट । पजेषु । पज्ञा इत्यंगिरसामाख्या । तथा च शाखायनिभिरास्त्रातं । पज्ञा वा अंगिरसः पशुकामासपोऽतथ्येति । येषु यजमानेष्वंगिरःसु स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति दुर्यो न यूपो द्वारि निखाता खूणोव । तान्सुध्य इति पूर्वेणान्वयः । तस्मादिदानीमपि रायः प्रयंता धनस्य प्रदतिं इत् इंद्र एव यजमानानां दातुमश्वयुरश्वानिच्छन् तथा गव्यूर्गो इच्छन् रथयू रथानिच्छन् वसूयुरेवमन्यदपि यद्वनमस्ति तदपीच्छन्त्यति । वर्तते ॥ अश्रायि । अश्रु सेवायां । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन त्रैविण्यदेशः । सुध्यः । धीरिति कर्मनाम । शोभना धीर्येषां । नऽसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शसि च्छंदसुभयथा । पा० ६. ४. ८६. । इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । निरेके । नितरां रेचनं निरेकः । रिचिर् विरेचने । भवे घञ् । याथाः दिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । दुर्यः । दुरि भवो दुर्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्यावुदात्तत्वं । यूपः । यु मिश्रणे । यूर्यते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः । कुयुभ्यां च । उ० ३. २७. । इति पप्रत्ययः । दीर्घ इत्यनुबुत्तेदीर्घत्वं । अश्वयुः । यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । छंदसि परेक्षायां । का० ३. १. ८. २. । इति क्यच् । न च्छंदस्यपुत्रस्येतीत्वं दीर्घयोर्निषेधः । अश्वघस्यादित्यात्वं तु च्छंदसत्वान्न भवति । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि । एतावांसु विशेषः । गव्युरित्यत्र वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः । यास्कस्त्वेवं व्याचष्टे । इद्रयुरिद्रं कामयमानोऽपि तद्वदर्थे भाष्यते । वसूयुरिद्रो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो भवति । नि० ६. ३१. । इति । चयति । चि चये । भौवादिकः । प्रयंता । यम उपरमे । तुष्ट्येकाच इतीदृप्रतिषेधः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निद्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्स्याम ॥ १५ ॥

इदं । नमः । वृषभाय । स्वराजे । सत्यशुष्माय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इंद्र । वृजने । सर्वेऽवीराः । स्मत् । सूरिभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिक्षणं वचो हे इन्द्र तुभ्यमवाचि । अस्माभिः प्रायोजि । कीदृशाय । वृषभाय वर्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसा राजमानाय सत्यशुष्माय । शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात् । अवितथबलशुक्ताय । तवसेऽत्यंतं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मादस्मिन्वृजने वर्जनवति संयामे सर्वबोराः । विशिषे-
णेरयंत्वमिचानिति वीरा भटाः । तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेता वयं । स्मदिति निपातः मुशब्दार्थः । तव स्मत् शर्मन
त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम । भवेम । निवसेमेत्यर्थः । यद्वा । त्वत्संबन्धनि
शोभने यद्गृहे सूरिभिर्विद्वद्भिर्ह्यस्मिन्निगमः सह स्याम । शर्मेति गृहनाम । शर्म वमेति पठितत्वात् ॥ स्वराजे ।
राजु दीप्ती । सत्सूद्विषेति क्लिप् । सत्यशुष्माय । सत्यं शुष्मं बलं यस्य । बज्रब्रौह्मी पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तवसे ।
तवतिः सौचो धातुः । अस्मादीणादिकोऽसिप्रत्ययः । वृजने । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः
। उ० २. ८१. इति क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिंसंबुद्धोः । पा० ८. २. ८. इति
नलोपप्रतिषेधः । स्याम । नख । पा० ८. ३. ३०. इति संहितायां सकारस्य धुडागमः । खरि चेति चत्वं । चयो
द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. इति तकारस्य थकारः ॥ ११ ॥

त्वं सु मेधमिति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्वार्धमैन्द्रं । त्रयोदशी पंचदशी त्रिष्टुभी शिष्टा जगत्यः । तथा
चानुक्रांतं । त्वं सु त्रयोदशं त्वं त्रिष्टुभाचति ॥ गवामयनस्य मध्येऽहनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वतीयशस्त्र इदं
सूक्तं । विषुवान्दिवाकीर्त्य इति खंडे सूचितं । त्वं सु मेधं कया शुभेति च मरुत्वतीयं । आ० ८. ६. इति ॥

त्वं सु मेधं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमैन्द्रं ववृत्यामवसे सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्वं । सु । मेधं । महय । स्वःऽविदं । शतं । यस्य । सुऽभ्वः । साकं । ईरते ।

अत्यं । न । वाजं । हवनस्यदं । रथं । आ । इन्द्रं । ववृत्यां । अवसे । सुवृत्तिऽभिः ॥ १ ॥

त्वं तं प्रसिद्धं मेधं शत्रुभिः सह स्वर्धमानं स्वर्विदं । स्वरादित्यो यौर्वा । तस्य वेदितारं लभ्यारं वा । यद्वा ।
स्वः सुष्ठुरणीयं धनं । तस्य लभयितारं । एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं हे अध्वर्यो सु महय । सम्यक् पूजय । यस्मिन्द्रस्य
शत शतसंख्याकाः सुभ्वः स्तोतारः साकं सहैव युगपदेवेरते स्तुतौ प्रवर्तते । यद्वा । यस्मिन्द्रस्य रथं शतं सुभ्वः
शतसंख्याका अस्याः साकं सहैरते गमयन्ति । तमिन्द्रमवसेऽस्मद्रक्षणाय सुवृत्तिभिः सुष्ठावर्जकैः स्तोत्रैः रथमा
ववृत्यां । रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं रथं । हवनस्यदं हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छंतं । वेगगमने
दृष्टांतः । अत्यं न वाजं गमनसाधनमश्वमिव ॥ महय । मह पूजायां । चुरादिरदंतः । संहितायामन्येषामपि
दृश्यत इति दीर्घत्वं । सुभ्वः । सुष्ठु भवन्तीति सुभ्वः स्तोतारः । क्लिषेति क्लिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः
सुपीति यणादेशस्य न भ्रुसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते कंदस्युभयथा । पा० ६. ४. ८६. इत्युभयथाभावाद्यणा-
देशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्य जसोऽनुदात्तस्य स्वरितत्वं । ईरते । ईर गतीं कंपने च । अदादि-
त्वाक्पो लुक् । अस्यादादेशः । टेरेत्वं । अनुदात्तेत्याल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यदुत्तयोगा-
दनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । का० ८. १. ६६. इत्युक्तं । अत्यं । अत्य
इत्यथनाम । अत्यो ह्य इति पाठात् । वाजं । वाज्यते गम्यतेऽनेनेति वाजः । वज व्रज गतीं । करणे घञ् ।
अजिब्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इत्युक्तं ।
हवनस्यदं । स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यदो जवे । पा० ६. ४. २८. इति वेगे गम्यमाने घञंतो निपातितः । अत एव
नलोपो वृद्धभावश्च । न च न धातुलोप आर्धधातुके । पा० १. १. ४. इति वृद्धेः प्रतिषेधः । इग्लक्षणा हि
वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते । न चेयमिग्लक्षणा । घञो जित्वादुत्तरपदस्यानुदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
तदेव शिष्यते । ववृत्यां । वृत् वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । वज्रलं कंदसीति शपः स्युः । द्विर्वचनादि ।
यामुतो डिन्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूर्तिस्तर्विषीषु वावृधे ।

इंद्रो यदृचमवधीनदीवृतमुच्चन्नणीसि जह्वणो अंधसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । ध॒रुणे॑षु । अ॒च्युतः । स॒हस्रं॑ऽऊतिः । त॒विषी॑षु । व॒वृधे॑ ।

इ॒ंद्रः । यत् । वृ॒चं । अ॒वधी॑त् । न॒दीऽवृ॑तं । उ॒ज्जन् । अ॒णी॑सि । ज॒ह्वि॑षाणः । अ॒ध॒सा ॥ २ ॥

अंधसा सोमलक्षणेनाग्नेन जह्विषाणोऽत्यर्थं ह्यथिन्द्रो यद्यदा वृचं त्रयाणां लोकानामावरीतारमसुरम-
वधीत् हतवान् । कीदृशं वृचं । नदीवृत् । नदनामय आपः । तासामावरीतारं । किं कुर्वन्निद्रः । अणीसि
जलान्युज्जन् अधःपातयन् । तदानीं स इंद्रः पर्वतो न पर्ववान् शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धारकेषूदकेषु
मध्येऽच्युतश्चलनराहित्येन स्थितः सहस्रमूर्तिर्बहुविधरत्नणवान् तविषीषु बलेषु वावृधि । प्रवृद्धो बभूव ॥
धरुणेषु । धारयतेर्णिलुक्चेत्युनप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सहस्रमूर्तिः । सहस्रमृतयो यस्मात्सो । लुगभावश्छांदसः ।
ववृधि । संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि वृश्चत इति दीर्घत्वं । नदीवृत् । नदीं वृणोतीति नदीवृत् । क्तिप् ।
तुगागमः । उज्जन् । उज्ज आर्जवे । विकरणस्वरः । अणीसि । उदके गुड् । उ० ४. १०६. । इत्यर्तैरमुनप्रत्ययस्तत्-
नियोगेन नुडागमश्च । नित्वादाबुदात्तत्वं । जह्विषाणः । ह्यप तुष्टी । यङ्लुगंताद्वात्ययेन शानच् । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याबुदात्तत्वं । यद्वा । यङतादेव शानचि बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । कंदसुभयथेति शानच् ।
आर्धधातुक्त्वाद्दतोलोपयलोपी । सार्वधातुक्त्वाच्चाभ्यस्तस्याबुदात्तत्वं । अंधसा । अवत इत्यंधः । अदेर्नुम धय
। उ० ४. २०५. । इत्यमुन् धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

स हि इ॒रो इ॒रिषु॑ व॒व्र ऊ॒धनि॑ च॒ंद्रबु॒धो म॒दवृ॒द्धो म॒नीषि॑भिः ।

इ॒ंद्रं त॒म॒हे स्व॒प॒स्यया॑ धि॒या म॑ंहि॒ष्ठरा॑तिं स हि प॒प्रि॒रंध॑सः ॥ ३ ॥

सः । हि । इ॒रः । इ॒रिषु॑ । व॒व्रः । ऊ॒धनि॑ । च॒ंद्रऽबु॒धः । म॒दऽवृ॒द्धः । म॒नीषि॑ऽभिः ।

इ॒ंद्रं । तं । अ॒हे । सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । धि॒या । म॑ंहि॒ष्ठऽरा॑तिं । सः । हि । प॒प्रिः । अ॒ध॒सः ॥ ३ ॥

स पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इंद्रो हरिष्यावरीतुषु शत्रुषु इरो हि अतिशयेनावरीता खलु । शत्रुजयशील इत्यर्थः ।
यस्मादूधन्युद्धृतजलवत्तरिचे वव्रः संभक्तो व्याप्य वर्तते । अत एव चंद्रबुधः सर्वासां प्रजानामाल्लादकमूलः ।
अंतरिक्षस्य सर्वाल्लादकत्वात् । मदवृद्धः । माद्यन्तेभिरिति मदाः सोमाः । तैर्वर्धितः । एवंभूतो य इंद्रो मंहिष्ठ-
रातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदामं वा तमिंद्रं मनीषिभिर्मनस ईषितुभिः प्राज्ञैर्चेत्स्वित्तिभिः सह स्वपस्यया धिया
शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्याहे । आह्वयामि । हि यस्मात्स इंद्रोऽधसोऽनस्यास्यदपेक्षितस्य पप्रिः पूरयिता ॥
इरः । वृ इत्येके । इरत्यावृणोतीति इरः । पचायच् । चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । इरिषु । अच इरिति कर्तरीप्र-
त्ययः । वव्रः । वृङ् संभक्तौ । त्रियते संभज्यत इति वव्रः । घञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिद्युधर्थे । पा० ३.
३. ५८. ४. । इति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विर्भावश्छांदसः । ऊधनि । उत् ऊर्ध्वं
ध्रियतेऽस्मिन् जलमित्यूधः । सप्तम्येकवचनेऽस्थिदधिसक्थ्यच्णामनङ्कुदात्तश्छांदस्यपि वृश्चते । पा० ७. १. ७६. ।
इति दृशियहणादूधस्यब्दस्याप्यनडादेशः । यद्वा । ऊधसोऽनङ् । पा० ५. ४. १३१. । इति समासे विधीयमानो
ऽनडादेशश्छांदसत्वात्किंवादापि भवति । चंद्रबुधः । चदि आल्लादने दीप्ती च । इदित्वाङ्मुम् । स्थायितं-
चीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । मदवृद्धः । मदी
हृषे । मदोऽनुपसर्ग इति करणेऽप । तस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । अहे । हेञ् संधायां शब्दे च । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्वात्मनेपदेष्वात्तरस्यां । पा० ३.
१. ५४. । इति त्रैरडादेशः । आतो लोप इटि चेत्वाकारलोपः । गुणः । स्वपस्यया । अप इति कर्मनाम ।
शोभनमपः स्वपः । तदर्हतीति स्वपस्यः । कंदसि चेति यप्रत्ययः । मंहिष्ठरातिं । महि वृद्धौ । अतिशयेन
मंहिचो मंहिष्ठा । तुश्छंदसीतीष्टप्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तुलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । मंहिष्ठा रातिर्यस्य ।
स्त्रियाः पुंवत् । पा० ६. ३. ३४. । इति पुंवङ्गावाङ्प्रत्ययः । बज्रव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पप्रिः । पृ
पालनपूरणयोः । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । उदोष्यपूर्वस्येत्यस्य बज्रलं कंदसीति वचनादभावे
यणादेशः । लिङ्ङावाङ्निर्वचनेऽचीति स्थानिवङ्गावे सति द्विर्भावोदत्वह्लादिशेषाः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

आ यं पृणंति दिवि सन्नबर्हिषः समुद्रं न सुभ्वः स्वा अभिष्टयः ।

तं वृचहृत्य अनु तस्युतयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः ॥४॥

आ । यं । पृणंति । दिवि । सन्नऽबर्हिषः । समुद्रं । न । सुऽभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तं । वृचऽहृत्ये । अनु । तस्युः । उतयः । शुष्माः । इन्द्रं । अवाताः । अहुतऽप्सवः ॥४॥

सन्न सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलब्धितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमा दिवि स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिन्द्रमा पृणंति आ समंतात्पूरयंति । तच्च दृष्टांतः । सुष्ठु भवतीति सुभ्वो नद्यः समुद्रं न । यथा नद्यः समुद्रं पूरयंति तद्वदित्यर्थः । कीदृशो नद्यः । स्वाः । समुद्रस्य स्वभूताः । तथा चाम्नायते । समुद्राय वयुनाय सिंधूनां पतये नमः । तै० सं० ४. ६. २. ६. । इति । अभिष्टय अभिमुख्येन गमनवत्य उतयोऽवितारो मरुतो वृचहृत्य वृचहनने निमित्तभूते सति तमिन्द्रमनु तस्युः । अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः । कीदृशा मरुतः । शुष्माः शूचूणां शोषयितारः अवाताः । वांति प्रातिकूल्येन गच्छंतीति वाताः शूचवः । तद्रहिताः । अहुतप्सवोऽकुटिलरूपाः । शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणंति । पृ पालनपूरणयोः । क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरान्ता इत्याकार-लोपः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । सन्नबर्हिषः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । सीदंत्यस्मिन्निति सन्न । औणादिकोऽधिकरणे मनिप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः । भवतेः क्तिञ्चेति क्तिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भुमुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्तिं छंदस्यभयथेति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं । अभिष्टयः । इष्टय एषणानि । उपसर्गाद्याभिवर्जमिति वचनादभिरंतोदात्तः । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमनादित्वात्पररूपत्वं । वृचहृत्ये । हनस्त चेति हृतेर्भावे क्यप् तकारान्तादेशश्च । प्रत्ययस्य पित्वादानु-दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अहुतप्सवः । हु कौटिल्ये । अस्मान्निष्ठायां हु हरेर्ऋदसि । पा० ७. २. ३१. इति हुआदेशः । प्सा भक्षणे इत्यस्मादौणादिको दुप्रत्ययः । न हुतप्सवोऽहुतप्सवः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे संस्रुतयः ।

इंद्रो यज्ञजी धृषमाणो अंधसा भिनद्धलस्य परिधीरिव चितः ॥५॥

अभि । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रघ्वीऽइव । प्रवणे । संस्रुः । उतयः ।

इंद्रः । यत् । वज्री । धृषमाणः । अंधसा । भिनत् । वलस्य । परिधीन्ऽइव । चितः ॥५॥

उतयो मरुतो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यसिंद्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभूतवृ-ष्टिसंतं वृचमभि अभिमुख्येन संस्रुः । जग्मुः । रघ्वीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छंति । ययदांधसा सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन्वज्री वज्रवानिंद्रो वलस्य संवृण्वत एतत्संज्ञकममुरं भिनत् व्यदारयत् । अवधीदित्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । चितः परिधीनिव । देवानां हविलेपनिघर्षणायापेः सका-शादप्लेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयेः समाम्नातं । सोऽगारिणापः अभ्यपा-तयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्त्रि-तोऽजायत । तै० ब्रा० ३. २. ८. १०. । इति । तचोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य प्रतिरोधायामुरिः परिधयः परिधायकाः कूपस्थाच्छादकाः स्थापिताः । तान्यथा स अभिनत् तद्वत् ॥ स्ववृष्टिं । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं । युध्यतः । युध संप्रसारि । दैवादिकः । व्यत्ययेन शतृ । अदुपदेशाज्जसर्वधातुकानुदात्तत्वे शनो नित्वा-दायुदात्तत्वं । रघ्वीः । रघि गत्यर्थः । रंघिबंध्योर्नलोपश्च । उ० १. ३०. । इत्युप्रत्ययः । वीतो गुणवचनादिति डोष् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । डीप्स्वरः शिष्यते । धृषमाणः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । झुप्रत्यये प्राप्तिं व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च । अदुपदेशाज्जसर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लङि वङ्गत्वं छंदसमाज्योगेऽपीत्युभभावः । विकरणस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । वलस्य । वल संवरणे । वलति

संयुणोति सर्वमिति बलः । पचाद्यच् । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी । परिधीन् । परिधीयंत इति परिधयः । उपसर्गे घोः किः । पा० ३. ३. ९२. इति दधातेः कर्मणि क्प्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १२ ॥

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।

वृचस्य यत्प्रवणे दुर्गुभिश्चनो निजघंथ हन्वोरिंद्र तन्यतुं ॥ ६ ॥

परि० इं० घृणा० चरति० तित्विषे० शवः० अपः० वृत्वी० रजसः० बुधं० आ० अशयत्० ।

वृचस्य० यत्० प्रवणे० दुः० गृभिश्चनः० निजघंथं० हन्वोः० इंद्र० तन्यतुं० ॥ ६ ॥

यो वृचोऽपो वृत्वी उदकान्यावृत्त्य रजसो बुधमंतरिक्षस्योपरिप्रदेशमाशयत् आश्रित्याशित तस्य वृचस्य प्रवणे प्रकर्षेण वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गुभिश्चनो दुर्ग्रहव्यापनस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि ग्रहीतुं शक्यते । स इमान् लोकानावृणोदिति श्रुतेः । एवंभूतस्य वृचस्य हन्वोर्मुखपार्श्वयोर्है इंद्र यद्यदा तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यदा शब्दकारिणं वज्रं । तृतीयार्थे द्वितीया । तन्यतुना वज्रेण निजघंथ नितरां प्रजहर्था तदानीमीमेनं त्वामिंद्रं घृणा शत्रुजयलक्षणा दीप्तिः परि चरति । परितो व्याप्नोति । त्वदीयं शवो बलं च तित्विषे । प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । त्विष दीप्ती । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्परत्वान्निघाताभावः । वृत्वी । वृच् वरणे । स्नात्वाद्यश्च । पा० ७. १. ४९. इत्यादिग्रहणात् क्काप्रत्ययस्येकारः । रजसः । रज्ज रणि । रजत्वस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । अमुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । का० ६. ४. २४. ४. इति नलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अशयत् । शीङो व्यत्ययेन परस्मैपदं । वज्रं कंदसीति शपो लुगभावः । दुर्गुभिश्चनः । ग्रह उपादानेऽग्नौ व्याप्तावित्यनयोर्दुःशब्द उपपदे पृषोदरादित्वादभिमतत्वरूपस्वरसिद्धिः । निजघंथ । हन हिंसागत्योः । लिटि णलि क्कादिनियमात्प्राप्तस्येड उपदेशेऽल्वतः । पा० ७. २. ६२. इति निषेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । नितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं । तनु विस्तारि । अस्मादृतन्यंजीत्यादिना । उ० ४. २. यतुच् । यदा । सन शब्द इत्यस्माद्वज्रलवचनाद्यतुच्प्रत्यये सकारलोपः ॥

हृदं न हि त्वा न्यृषंत्यूर्मयो ब्रह्माणींद्र तव यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शवंस्ततस्त वज्रमभिभूत्योजसं ॥ ७ ॥

हृदं० न० हि० त्वा० निऽन्यृषंति० उर्मयः० ब्रह्माणि० इंद्र० तव० यानि० वर्धना० ।

त्वष्टा० चित्० ते० युज्यं० वावृधे० शवः० ततस्त० वज्रं० अभिभूतिऽओजसं० ॥ ७ ॥

हे इंद्र यानि ब्रह्माणि सोऽवशस्वरूपाणि मंचजातानि तव वर्धना वर्धयितुं तां त्वा त्वां न्यृषंति हि । नितरां प्राप्तुं त्वेव । तच्च दृष्टान्तः । उर्मयो जलप्रवाहा हृदं न । यथा जलाशयं प्राप्तुवंति तद्वत् । त्वष्टा चित् स त्वष्टा च देवस्ते तव युज्यं योग्यं शवो बलं वावृधे । प्रावर्धयत् । अपि चाभिभूत्योजसं शत्रूणामभिभवितृणा ओजसा बलेन युक्तं वज्रं ततश्च । तीक्ष्णोचकार ॥ न्यृषंति । ऋषी गतौ । तीक्षादिकः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । उर्मयः । ऋ गतौ । ऋच्छंति गच्छंतीत्युर्मयः । अर्तेरु च । उ० ४. ४४. इति मिप्रत्ययः । गुणे सत्यकारस्योकारादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । वर्धना । वृध् वृद्धौ । वर्धत एभिरिति वर्धना । करणे ल्युट् । शिञ्कंदसीति शैलीपः । ततश्च । तच्च त्वञ्चू तनूकरणे । लिटि णलि लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पादादित्वात्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूति । करणे क्तिन् । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूत्योजो यस्य । वज्रग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतुविंद्रं वृचं मनुषे गातुयन्त्रपः ।

अयच्छथा बाहोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्ये दृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊं इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इंद्रं । वृचं । मनुषे ।
गातुऽयन् । अयः ।

अयच्छथाः । बाहोः । वज्रं । आयसं । अधारयः । दिवि । आ । सूर्ये । दृशे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वेन्द्र मनुषे जनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृचं लोकाना-
मावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ । हतवान् खलु । तदनंतरमपि वृथुदकानि प्रावर्तय इत्यध्या-
हारः । बाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः । अयही । आकारः समुच्चयार्थः । सूर्यं च
दिवि बुलुकि दृशे द्रष्टुं सर्वेषामस्माकं दर्शनायाधारयः । स्थापयां चक्रुषे ॥ जघन्वान् । हंतेर्लिटः क्तमुः ।
विभाषा गमहनविदविशां । पा० ७. २. ६८. । इतीडागमस्य विकल्पोक्तिरभावः । गातुयन् । गातुमिच्छसि ।
कंदसि परेच्छायामपीति क्वच् । का० ३. १. ८. २. । न च्छंदस्सपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः । क्वजंताच्छतयदुपदेशा-
न्नावर्धधातुकानुदात्तत्वे क्वच एव स्वरः शिष्यते । बाहोः । उदात्तयणो हल्युर्वादिति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥

बृहत्स्वश्चंद्रमर्मवद्यदुक्थ्यमकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इंद्रमृतयः स्वनृषाचो मरुतोऽमदन्नु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचंद्रं । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यं । अकृण्वत । भियसा । रोहणं । दिवः ।

यत् । मानुषऽप्रधनाः । इंद्रं । मृतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ९ ॥

बृहत् बृहत्साम स्तोतारो यजमाना भियसा वृचभयेन यद्यदोक्थ्यमुक्थार्हं स्तोत्रयोग्यमकृण्वत अकुर्वन् ।
कीदृशं बृहत्साम । स्वचंद्रं स्वकीयेन चंद्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं अमवत् । अमति शत्रून् वृजत्यनेनित्यमो
बलं । तद्युक्तं । दिवः स्वर्गस्य रोहणमारोहणहेतुभूतं । एवंविधेन स्तोत्रेण वृचाङ्गीता इंद्रमस्तोषतेत्यर्थः । यद्यदा
मानुषप्रधनाः । प्रकीर्णान्यास्मिन्धानि भवन्तीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या प्रधनमिति संग्रामनाम । नि० ९. २३. । मनुष्य-
हितसंग्रामा जतयः स्वर्गलोकस्य रक्षितारो मरुतो नृषाचः प्राणरूपेण नृत्सवमाना भूलेंद्रमपि तेनैव रूपे-
णान्वमदन् आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् । तदानीं स इंद्रो वृचवधं प्रत्युद्युक्तो बभूवेति शेषः ॥ स्वचंद्रं । स्वकीयं
चंद्रं यस्य । ब्रह्मास्त्रद्रोत्तरपदे मंचे । पा० ६. १. १५१. । इति सुट् । युत्वेन शकारः । बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । भियसा । भीशब्दस्य तुतीयेकवचने क्वांदसोऽभुगागमः । तस्योदात्तत्वं च । नृषाचः । षच समवाये ।
अयं सेवनार्थ इति यास्कः । वहस्य । पा० ३. २. ६४. । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादपि खिवप्रत्ययः ।
अमदन् । मदी हर्षे णिचि मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठाभित्ते सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
नडि च्छंदस्सुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् शेरनिटीति णिलोपः ॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीज्ञियसा वज्रं इंद्र ते ।

वृचस्य यज्ञध्वानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिन्च्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहेः । स्वनात् । अयोयवीत् । भियसा । वज्रः । इंद्रं । ते ।

वृचस्य । यत् । यज्ञध्वानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥

अमवान्बलवान्बौद्धित् बुलुकिोऽप्यस्याहर्वृचस्य स्वनाच्छब्दाज्ञियसा भयेनायोयवीत् । अत्यर्थं पृथग्भूत
।सीत् । अकंपतेत्यर्थः । हे इंद्र ते तव सुतस्याभिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षं जाति सति

त्वदीयो वज्रो रोदसी बावापृथिवी बद्धधानस्य बाधनशीलस्य वृचस्य शिरो यवदा शवसा बलेनाभिनत्
अच्छिनत् । तदानीं दुर्लोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति शेषः ॥ अयोयवीत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः ।
अस्माद्यङ्लुगंताङ्गि यङो वा । पा० ७. ३. ९४. । इत्युक्तप्रत्ययस्यङागमः । अङागम उदात्तः । बद्धधानस्य ।
बाधु विलोडने । ताच्छीलिके चानग्नि बज्रं कंदसीति शपः सुः । ह्लादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं च च्छां-
सत्वात् । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥ १३ ॥

यदिन्विंद्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनंत कृष्टयः ।

अचाह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शर्वसा बर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इंद्र । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।

अचं । अहं । ते । मघवन् । विऽश्रुतं । सहः । द्यां । अनुं । शर्वसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्नु यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् । यदि वा कृष्टयः सर्वे मनुष्या विश्वा सर्वाण्यहानि
ततनंत विसारयेयुः । हे मघवन् धनवन्निंद्र अचाह अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो वृच-
धादिकारणं बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । शवसा त्वदीयेन बलेन कृता बर्हणा वृचादेर्वधरूपा क्रिया वामनु
भुवत् । अनुभवति । यथा यौर्महती तथा त्वत्कृतं वृचादेर्हंसनमपि महदिति भावः ॥ ततनंत । तनु विसारे ।
स्वरितेत्वादात्मनेपदं । लिङर्थे लङ्युप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शपः । छांदसो द्विर्भावः । यदा । बज्रं कंदसीत्यु-
प्रत्ययस्य स्त्री सति पुनरपि व्यत्ययेन शपः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्धधातुस्वरिण धातुस्वरः
शिष्यते । बज्रं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । यदुक्तयोगादनिघातः । विश्रुतं । श्रु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा ।
गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । बर्हणा । बर्हं वल्ह परिभाषणहिंसादानेषु । अस्मादीणादिकः क्युप्रत्ययः ।
बवधोरभेद इति वकारस्य बलं । प्रत्ययस्वरः । निबर्हयतीति वधकर्मसु पठितं च । भुवत् । भू सत्तायां ।
ल्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बज्रं कंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध
उवडादेशः ॥

त्वमस्य पारं रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः ।

चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेथा दिवं ॥ १२ ॥

त्वं । अस्य । पारं । रजसः । विऽओमनः । स्वभूतिऽओजाः । अवसे । धृषत्ऽमनः ।

चकृषे । भूमिं । प्रतिमानं । ओजसः । अपः । स्वपरिति स्वः । परिऽभूः । एषि ।

आ । दिवं ॥ १२ ॥

हे धृषन्मनः शत्रूणां धर्मकमनोयुक्तेन्द्र अस्माकामिः परिवृक्षमानस्य व्योमनो व्याप्तस्यांतरिक्षस्य रजसो
लोकस्य पार उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्त्वमवसेऽस्माद्रक्षणार्थं भूमिं भूलोकं चकृषे । कृत-
वानसि । किंच ओजसो बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा स्वः सुष्ठुरणीयं गंतव्यं । आप
इत्यंतरिक्षनाम । अपोऽंतरिक्षलोकं आ दिवं भूलोकं च परिभूः परियहीता । परिपूर्वो भवतिः परियहणार्थः ।
एषि । प्राप्नोषि ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्योमनः । अवतिर्गत्यर्थः । अव रक्षणगतिकांतीत्य-
भिधानात् । विशेषण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यदा । वृष्टिप्रदानेन विशेषण प्राप्नोतीति रक्षतीति
व्योम । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति मनिन् । ज्वरत्वरिण्यादिनोपधाया वकारस्य षोडः । गुणः । दासीभारादि-
त्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदा । भावे मनिन् । विविधमोम रक्षणं यस्मिन् । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । स्वः । सुपूर्वादेर्नन्वेभ्योऽपि वृक्षंत इति
विच् । अव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति सुपो लुक् । व्यङ्स्वरौ स्वरितौ । फि० ४. ६. । इति स्वरितत्वं ॥

भूगान्धेकाहि मरुत्वतीयशस्त्रे निविहानीयात्सूक्तात्पुरा त्वं भुवः प्रतिमानमित्येषा शंसनीया । तथैवा-
सूचयत् । शस्त्रमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः । आ० ९. ५. इति ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहत्तः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अंतरिक्षं महित्वा सत्यमद्वा नकिरन्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वं भुवः । प्रतिमानं । पृथिव्याः । ऋष्ववीरस्य । बृहत्तः । पतिः । भूः ।

विश्वं । अप्रा । अंतरिक्षं । महित्वा । सत्यं । अद्वा । नकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हे इंद्र त्वं पृथिव्याः प्रथिताया विसृणीया भूमेः प्रतिमानं भुवः । प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भूर्लोको
महानचिंत्यशक्तिः । एवं त्वमपीत्यर्थः । तथा ऋष्ववीरस्य । वीरयंति विक्रान्ता भवन्तीति वीरा देवाः । ऋष्या
दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः । तस्य बृहतो बृंहितस्य प्रबुद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः । पालयितासि ।
तथांतरिक्षमंतरा चांतं यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः ।
निश्चयेन आ समंतादपूरयः । अतस्त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्नकिरसि । नास्तीति । यदेतत्तदद्वा सत्यमेव ॥
भुवः । भवतेर्लैटि सिष्यडागमः । उवडादेशः । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्ता । बृहत्तः ।
बृहत्बृहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । भूः । क्वांद्से वर्तमाने लुङि बङ्गलं क्दस्वमाङ्गोऽपीत्युडभावः ।
अप्राः । प्रा पूरणे । आदादिकः । लङ्डागमः । महित्वा । मुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । त्वावान् ।
वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्वा क्दसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. इति सादृश्यार्थे वतुप् । प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव
शिष्यते ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो अंतमानुषः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चकृषे विश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिंधवः । रजसः । अंतं । आनुषुः ।

न । उत । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृषे । विश्वं । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्मिंद्रस्य व्यचो व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी गान्वागशति प्राप्तुमसमर्थं बभूवतुः । तथा रजसो
ऽंतरिक्षलोकस्योपरि सिंधवः स्तंभग्रीवा आपो यस्मिंद्रस्य तेजसोऽतमवसानं गानशुः न प्रापुः । उतापि
च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृचादि युध्यतो युध्यमानस्यास्मिंद्रस्य बलस्यांतं वृचादयो न
प्रापुः । अतो हे इंद्र एकस्त्वमन्यत्स्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातमानुषक् आनुषक्तं चकृषे । सकलमपि
भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ द्यावापृथिवी । बीश्च पृथिवी च दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९. इति
द्यावादेश आबुदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दः पित्रौरादिभ्यश्चेति ङीष्तोऽतोदात्तः । देवतावृद्धे चेतुभय-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीरुद्रपूषमंधिष्विति पर्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । व्यचः ।
व्यचः कुटादित्वमनसि । का० १. २. १. १. इति वचनात् ङित्वाभावे संप्रसारणाभावः । आनशुः । अग्नोतेर्व्य-
त्ययेन परस्मैपदं । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । अग्नोतिश्चेति गुडागमः ॥

आर्चन्नच मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्नं त्वा ।

वृचस्य यद्गृष्टिमता वधेन नि त्वमिद्र प्रत्यानं जघंथ ॥ १५ ॥

आर्चन् । अच । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ।

वृचस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि । त्वं । इंद्र । प्रति । आनं । जघंथ ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वां मरुतोऽचास्मिन्संयाम आर्चन् । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इत्यनेन वचने-
नापूजयन् । सस्मिन् तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौ संयामे विश्वे देवासस्ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वा
त्वामन्वमदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा । त्वदीयमदानंतरं तेऽपि मदं प्राप्ताः । हे इन्द्र त्वं यद्यदा
भृष्टिमता । भंशयति शत्रूनि भृष्टिरग्निः । तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण । अग्निमत्त्वं च वज्रस्य ब्राह्मणे
समास्नातं । वज्रो वा एष ययूपः सोऽष्टाग्निः कर्तव्योऽष्टाग्निर्यै वज्रः । ऐ० ब्रा० २. १. । इति । तेन वज्रेण
वृक्षस्थानं प्रति आननं मुखं प्रति यद्वा श्वासहेतु घ्राणं प्रति नि जघंथ । नितरां प्राहारीः ॥ आर्चन् । अर्चं
पूजायां । भीवादिकः । आडागम उदात्तः । सस्मिन् । तदोः सः सौ । पा० ७. २. १०६. । इति विधीयमानं
सत्त्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं । यद्वा । सर्वस्मिन्निव च वर्णलोपो द्रष्टव्यः । देवासः । आज्ञसेरमुक् । आनं ।
आननं । वर्णलोपस्कृदांसः । यद्वा । अन्न प्राणने । अन्यतेऽनेनेत्यानं घ्राणं । करणे घञ् । कर्षात्त इत्यतोदात्तत्वं ।
जघंथ । हन हिंसागत्योः । यल्युपदेशेऽल्वत इतीदृप्रतिषेधः । अभ्यासाच्चैत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं ।
लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ १४ ॥

न्यू ध्वित्वेकादशर्चं तृतीयं मूक्तं । दशम्येकादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्स्यः । सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता ।
तथा चानुक्रांतं । न्यू ध्वेकादशां त्रिष्टुभाविता ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र एतन्मूक्तं ।
तथा चामुच्यदाचार्यः । न्यू षु वाचमप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

न्यू३ षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सदर्ने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन् दुष्टुतिर्द्रविणोर्देषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊं इति । सु । वाचं । प्र । महे । भरा॒महे । गिरः । इन्द्राय । सदर्ने । वि॒वस्वतः ।

नु । चि॒त् । हि । रत्नं । स॒स॒तां॑ऽइव । अ॒वि॒दत् । न । दुः॑ऽस्तुतिः । द्र॒वि॒णः॑ऽदेषु ।

श॒स्य॒ते ॥ १ ॥

महे महत् इन्द्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं नि प्र भरामहे । नितरां प्रयुज्महे । उ इति पादपूरणः । यतो
विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदर्ने यज्ञगृह इन्द्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात्स इन्द्रो नू चित् बिप्रमेव
रत्नं रमणीयमसुराणां धनमविदत् विंदति । तच्च दृष्टांतः । ससतामिव । यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः
बिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोर्देषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिरसमी-
चीना स्तुतिर्न शस्यते । नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्र भरामह इति पूर्वेण संबंधः ॥ न्यू षु इत्यस्योदात्तस्वरि-
तयोर्यण इति स्वरितत्वं । तच्चोदात्तपरत्वात्संहितायां कथ्यते । इकः सुभि । पा० ६. ३. १३४. । इति दीर्घत्वं ।
मुञ्ज इति षत्वं । महे । मह पूजायामित्यस्मात् क्रिप्तेति क्रिप् । सावेकाच इति विभक्त्येदात्तत्वं । यद्वा । मह-
च्छब्दस्याच्छब्दलोपस्कृदांसः । नू चित् । ऋचि तुमुधेत्यादिना दीर्घः । ससतामिव । षस स्वप्ने । अस्माच्छब्द-
तादतोदात्तात्परस्या विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १.
४. २. । इति समासः । अविदत् । विदू लामि । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि पुषादियुतादौति त्रिर-
डादेशः । अडागम उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । द्रविणोर्देषु । द्रविणानि धनानि ददातीति द्रवि-
णोदाः । द्रु गतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । इतीनम्रत्ययांतो द्रविणशब्दः । तस्मिन्कर्मण्युपपद
आतोऽनुपसर्गे क इति कः । पूर्वपदस्य सुगागमस्कृदांसः । ककुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्यते । शन्सु स्तुतौ ।
यक्वनिदितामिति नलोपः ॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गीरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।

शिक्षानुरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इंद्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः ।
 शिश्नाऽनुरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः । सखा । सखिऽभ्यः । तं । इदं ।
 गृणीमसि ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि । तथा गोः पश्चादेर्दुरो दातासि । तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनो निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता शिबानरः । शिबतिर्दानकर्मा । शि-
 चाया दानस्य नेतासि । प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन् तथोक्तः । अकामकर्शनः । कामा-
 न्कर्शयति नाशयतीति कामकर्शनः । न कामकर्शनोऽकामकर्शनः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविर्दत्तवतां
 यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समानख्यानैभ्य चत्विभ्यः सखा सखिषद्व्यंतं
 प्रियः । एवभूतो य इंद्रस्तं प्रतीदं स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि । ब्रूमहे ॥ दुरः । दुदाच् दाने । मंदिवाशिमथि-
 चतित्वं क्वचित् उरच् । उ० १. ३९. इति विधीयमान उरच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एवा-
 कारलोपः । शिबानरः । शिब विद्योपादाने । गुरोश्च हलः । पा० ३. ३. १०३. इत्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप् ।
 षष्ठीसमासः । समासस्थित्यंतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दे । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदं तो
 गिरिति मसेरिकारः ॥

शचीव इंद्र पुरुकृद्युमत्तम् तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽवः । इंद्र । पुरुऽकृत । द्युमत्तम् । तव । इत् । इदं । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । संगृभ्य । अभिऽभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामं । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । शचीति प्रज्ञानाम् । हे इंद्र शचीवः प्रज्ञावन् पुरुकृत प्रभूतस्य वृचवधादेः कर्तः द्युमत्तमाति-
 शयेन दीप्तिमन् अभितः सर्वत्र वर्तमानं वसु धनं यदस्ति तदिदं तवेत् तवैव स्वभूतमिति चेकिते । भृशमस्मा-
 भिज्ञायते । अतः कारणाद्धनं संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रूणामभिभवितरा भर । अस्मभ्यमाहर ।
 देहीत्यर्थः । त्वायतस्त्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः काममभिलाषं मोनयीः । परिहीनं मा कार्षीः ।
 पुरथेत्यर्थः ॥ शचीवः । मतुवसो हरिति ह्रस्वं । पाठिकमामं चित्ताद्युदात्तत्वं । इतरेष्वाष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ।
 न चामंचितं पूर्वमविव्यमानवदित्यविव्यमानवत्त्वं । नामंचिते समानाधिकरण इति निषेधात् । चेकिते । कित
 ज्ञाने । अस्माद्यदंतावर्तमाने लिट्यमंचे । पा० ३. १. ३५. इति निषेधादात्मत्वयामावे सति लिट् आर्धधातुक-
 त्वादतोलोपयलोपी । संगृभ्य आभरेत्युभयत्र ह्यग्रहोर्म्यङ्कदसि । पा० ८. २. ३२. १. इति भत्वं । त्वायतः । त्वा-
 मात्मन इच्छति । सुप् आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वांदसमात्वं । क्यजंताद्भटः
 शतृ । तस्या दुपदेशास्मात्सर्वधातुकस्वरिणानुदात्तस्थिकादेशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽंतरंगः सिद्धो भवतीति
 वक्तव्यं । पा० ८. २. ६. १. इति वचनान्तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यजादिविभक्त्युदात्तत्वं । कामं । कम
 कांतावित्यस्माद्भावे घञ् । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ति वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । ऊनयीः । ऊन परि-
 ह्राणे । चुरादिः । लुङि णिश्चिद्रूपेण । पा० ३. १. ४८. इति क्लेश्वादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा०
 ३. १. ५१. प्रतिषेधः । ह्यंतच्छेति । पा० ७. २. ५. सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिदुभिर्निरुंधानो अमतिं गोभिरश्विना ।

इंद्रेण दस्युं दुरयंत इंदुभिर्युतवेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युभिः । सुमनाः । एभिः । इंदुभिः । निऽरुंधानः । अमतिं । गोभिः । अश्विना ।

इंद्रेण । दस्युं । दुरयंतः । इंदुभिः । युतऽवेषसः । सं । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इंद्र एभिरस्माभिर्दत्तैर्बुभिर्दीप्तिश्चरपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तितमिषुभं दत्तैः सोमैश्च प्रीत-
स्त्वमस्माकममतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिरश्विनाश्चयुक्तेन धनेन च निबन्धानो निवर्तयन्सुमनाः
शोभनमना भव । वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतिर्नेद्रेण दस्युमुपचपयितारं शत्रुं दूरयन्तो हिंसन्तोऽत एव
युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुका भुल्लिखेद्वदत्तेनास्त्रेण सं रभेमहि । संख्या भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः । शोभनं
मनो यस्य । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । निबन्धानः । बधिर् आवरणे । स्वरितेस्वादा-
त्त्वनेपदं । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मन्तव्या
मतिरैश्वर्यं । न मतिरमतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना । अश्वो
ऽस्यास्तीत्यश्वि धनं । मत्वर्थीय इति ॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजैभिः पुरुश्चंद्रैरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सं । इंद्र । राया । सं । इषा । रभेमहि । सं । वाजैभिः । पुरुऽचंद्रैः । अभिद्युऽभिः ।

सं । देव्या । प्रमत्या । वीरऽशुष्मया । गोऽअग्रया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इंद्र राया धनेन वयं सं रभेमहि । संगच्छेमहि । तथेषास्त्रेण सं रभेमहि । तथा वाजैर्भिर्बलैः सं रभेमहि ।
कीदृशैर्वाजैः । पुरुश्चंद्रैः पुरुषां बहूनामाह्लादकैः अभिव्युभिरभितो दीप्यमानैः । किंच देव्या द्योतमानया
प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या सं रभेमहि । कीदृश्या । वीरशुष्मया । वीरं विशेषणं शत्रुणां शिपणसमर्थं गुणं
बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअग्रया । सोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा तथोक्ता । अश्व-
वत्याश्चरपितया ॥ राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । पुरुश्चंद्रैः । ब्रह्मचंद्रोत्तरपदे मन्त्र इति सुट् ।
सुत्वेन शकारः । समासस्वरः । अभिद्युभिः । अभिगता द्यौर्दीप्तिर्येषां । अत्र दिव्यशब्दो दीप्तिं लक्षयति । अव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देव्या । उदात्तयण इति विभक्तैरुदात्तत्वं । प्रमत्या । तादौ च नितीति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । उत्तरयोर्बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सर्वत्र विभाषा गोः । पा० ६. १. १२२. इति गोअग्रयेत्यत्र
प्रकृतिभावः । अश्ववत्या । मन्त्रे सोमाश्चंद्रियेति मनुषि दीर्घत्वं ॥ ॥ १५ ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृषण्या ते सोमांसो वृचहर्त्येषु सत्पते ।

यत्कारवे दशं वृचाण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृषण्या । ते । सोमांसः । वृचऽहर्त्येषु । सत्ऽपते ।

यत् । कारवे । दशं । वृचाणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्यते सतां पालयितरिंद्र वृचहर्त्येषु वृचहननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा
त्वाममदन् । अमदयन् । हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृषण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबन्धीनि चरपुरो-
डाशादीनि हवींषि त्वाममदन् । ते सोमांसः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन् । यद्यदा कारवे सुतिकर्त्रे बर्हिष्मते
यज्ञवते यजमानाय दश सहस्राण्यपरिमितानि वृचाण्यावरकायुपद्रवजातान्यप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वं नि
बर्हयः न्यवधीः । तदानीमिति पूर्वेण संबंधः ॥ वृषण्या । शिष्कंदसि बङ्गलमिति शैलीपः । बर्हयः । बर्हयतिर्हि-
साकर्मा । लङि बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ।
यदुत्तयोगादङ्गिघातः ॥

युधा युधमुप घेदैषि धृषणुया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिद्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनं ॥ ७ ॥

युधा। युधं। उप। घ। इत्। एषि। धृष्णुऽया। पुरा। पुरं। सं। इदं। हंसि। ओजसा।
नम्या। यत्। इन्द्र। सख्या। पराऽवति। निऽवर्हयः। नमुचिं। नामं। मायिनं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र धृष्णुया शत्रूणां धर्वकस्त्वं युधा युद्धेन संबद्धं युधं युद्धमुप चेदेषि। उपैव गच्छसि। सर्वदा युद्ध-
शीलो भवसीत्यर्थः। घेति पादपूरणः। शत्रूणामसुराणां पुरा पुरेण नगरेण सहेदं पुरोवर्ति पुरं शत्रुनगरमो-
जसा बलेन सं हंसि। सम्यग्विनाशयसि। शत्रूणां पुराण्यभेत्सीरित्यर्थः। हे इन्द्र त्वं नम्या शत्रुषु नमनशीलेन
सख्या सहायभूतेन वक्ष्येण परावति दूरदेशे नमुचिं नामानया संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं यद्य-
स्मान्निबर्हयः नितरामहिंसीः। अतस्त्वमेवं सूयस इत्यर्थः॥ युधा। युध संप्रहारे। संपदादिलक्षणो भावे क्तिप्।
सावेकाच इति विभक्तिषदात्तत्वं। एषि। इण् गतौ। अदादित्वाच्छपो लुक्। धृष्णुया। जिधृषा प्रागल्भ्ये।
वसिगृधिधृषिषिपेः कुरिति क्प्रत्ययः। कित्त्वानुणाभावः। सुपां सुलुगिति सौर्याज्जादेशः। चित इत्थतोदात्तत्वं।
पुरा। पृ पालनपूरणयोः। पूरयति राज्ञामभिमतानीति। क्रिषेति क्तिप्। उदोऽव्यपूर्वस्त्वत्वं। सावेकाच इति
विभक्तिषदात्ता। हंसि। हंतेर्लटि सिध्यदादित्वाच्छपो लुकि नञापदात्तस्य झलि। पा० ८. ३. २४.। इत्यनुस्वारः।
नम्या। णमु प्रहृत्वे। औणादिक इत्यत्ययः। सुपां सुलुगिति तृतीयाया ज्जादेशः। टिलोपः। सख्या। शेषो
व्यसखि। पा० १. ४. ७.। इति घिसंज्ञाप्रतिषेधाज्ञाभावाभावे यणादेशः। नमुचिं। इन्द्रेण सह युद्धं न भुञ्चतीति
नमुचिः। औणादिकः क्प्रत्ययः। नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः। नञ् न गतिर्न च कारकमिति
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मायिनं। मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठात् मत्व-
र्थीय इतिः॥

त्वं करंजमुत् पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी।

त्वं शता वंगृदस्याभिन्नत्पुरोऽनानुदः परिषूता ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

त्वं। करंजं। उत्। पर्णयं। वधीः। तेजिष्ठया। अतिथिऽग्वस्य। वर्तनी।

त्वं। शता। वंगृदस्य। अभिन्नत्। पुरः। अननुऽदः। परिऽसूताः। ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं करंजमेतत्संज्ञकमसुरमुतापि च पर्णयमेतज्ज्ञानमानमसुरं चातिथिग्वस्येतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोज-
नाय तेजिष्ठयातिथ्येन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलया शक्त्या वधीः। हतवानसि। तथाननुदः।
अनु पश्चाद्यति खंडयतीत्यनुदोऽनुचरः। तादृशोऽनुचररहित एक एव त्वमुजिश्चनैतत्संज्ञकेन राज्ञा परिषूताः
परितोऽवष्टभ्याः शता शतानि शतसंख्याका वंगृदस्येतत्संज्ञकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराण्यभिनत। विभि-
दिषे॥ वधीः। हंतेर्लुङि सिपि लुङि चेति वधादेशः। तस्यादंतत्वाद्बुद्धभावः। पा० ७. ३. ३५.। अत एवाने-
काचत्वादित्प्रतिषेधाभावः। पा० ७. २. १०.। इट ईटीति सिचो लोपः। तेजिष्ठया। तेजसशब्दादस्मायामेधेति
मत्वर्थीयो विनिः। तस्मादातिशयानिक इष्टनि विन्यतोर्लुगिति विनो लुक्। टेरिति टिलोपः। नित्त्वादाबु-
दात्तत्वं। वर्तनी। वृत्त्यते प्रेर्यतेऽनयेति वर्तनी। करणे क्युट्। टित्त्वात्। पा० ४. १. १५.। ङीप्। सुपां सुलुगिति
विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं। अभिनत। भिदिर् विदारणे। लङि सिपि वधादित्वात् अम।
इतश्चेतीकारलोपः। हलङ्ग्याभ्य इति सकारलोपः। अननुदः। दो अवखंडने। आदेच इत्यात्वं। आतश्चोपसर्ग
इति कप्रत्ययः। नास्थमुदोऽस्थेति बज्जब्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। संहितायां दीर्घश्चादंसः।
परिषूताः। षू प्रेरणे। कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्देशाबंधुना सुश्रवसोपजग्मुषः।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वं। एतान्। जन्ऽराज्ञः। द्विः। दश। अबंधुना। सुऽश्रवसा। उपऽजग्मुषः।

षष्टिं। सहस्रा। नवतिं। नव। श्रुतः। नि। चक्रेण। रथ्या। दुऽपदा। अवृणक् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकानबन्धुना बन्धुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसे-
तत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थमुपजग्मुष उपगतवत एतानेवंविधान् जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् । षष्टिमित्या-
दिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते । षष्टिं सहस्रा सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिं । तान्नाह
ईदृक्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबन्धिना दुष्पदा दुष्प्रपदनेन । शत्रुभिः प्राप्तुमशक्नोत्यर्थः । ईदृशेन चक्रेण
न्यवृणक् । न्यवर्जयः । त्वां सुवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रून्जैवीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः ।
समासांतविधेरनित्यत्वादुच्प्रत्ययाभावः । पा० ५. ४. ९९. परि० ८४. । राजञ्शब्दो राज्ञु दीप्तावित्यस्मात्कनिन्प्र-
त्ययांत आद्युदात्तः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अबन्धुना । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
सुश्रवसा । शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य । आद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उपजग्मुषः । गमेर्लिटः क्तुः ।
शसि भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । शासिबसिघसीनां
चेति षत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन क्तसोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या । रथस्तेदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४. ३.
१२९. इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मुपां मुगुगिति विभक्तेराकारः । दुष्पदा । पद गतौ । ईषहुः-
मुष्विति खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः ।
लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याभ्य इति सिपो लोपः । चोः कुरिति कुलं ॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्त्व चामभिरिन्द्र तूर्वयाणं ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः ॥ १० ॥

त्वं । आविथ । सुऽश्रवसं । तव । उतिऽभिः । तव । चामऽभिः । इन्द्र । तूर्वयाणं ।

त्वं । अस्मै । कुत्सं । अतिथिऽग्वं । आयुं । महे । राज्ञे । यूने । अरंधनायः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं तवोतिभिस्त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं राजानमाविथ । ररक्षिथ । तथा तूर्वयाणमेतन्ना-
मानं राजानं तव चामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैः पालकैर्वलैराविथेति शेषः । किंच त्वं महे महति यूने तद्व्यायासौ
सुश्रवसे राज्ञे कुत्सादींस्त्रीनाञ्चोऽरंधनायः । वशमनयः । रथ्यतिर्वशगमने । नि० ६. ३२. । इति यास्तुः ॥
चामभिः । त्रैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतो मनिन्निति मनिन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अरंधनायः । रंधनं
वशीकरणं करोति रंधनयति । तत्करोति । पा० ३. १. २६. ५. । इति णिच् । इष्टवर्णां प्रातिपदिकस्य । पा० ६.
४. १५५. १. । इतीष्टवर्णावाटिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्छांदसः ॥

य उदृचीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उत्ऽञ्चि । इन्द्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । असाम ।

त्वां । स्तोषाम । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरं । दधानाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ये वयमुदृच्युर्दके यज्ञसमाग्नौ वर्तमाना देवगोपा देवैः पालितास्ते तव सखायः सखिवदत्वं
प्रिया अत एव शिवतमा असाम अतिशयेन कल्याणा अभुम ते वयं यज्ञसमाप्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम ।
सवाम । अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवतः संतो द्राघीयोऽतिशयेन दीर्घमायुर्जीवनं प्रतरं
प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधाना धारयंतो भूयास्तु ॥ देवगोपाः । देवा गोपा येषां । बङ्ग्रीही पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । असाम । अस भुवि । लुङर्थे लोव्यादुत्तमस्य पिबेति पिबृज्जावात्पिब डिन्नेति डित्त्वाभावे
शसोरङ्गोप इत्यकारलोपाभावः । पित्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । स्तोषाम । स्तौतिर्लोपि
सिङ्गलं लिटीति बङ्गल्यहणात् लोव्यपि सिप् । तस्य पित्वाद्गुणः । सुवीराः । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । द्राघीयः । दीर्घशब्दादीयसुनि प्रियस्त्रिरेत्यादिना । पा० ६. ४. १५७. । द्राघादेशः । निच्चादाद्यु-
दात्तत्वं । प्रतरं । प्रशब्दात्तरप्यमु च छंदसि । पा० ५. ४. १२. । इत्यद्रव्यप्रकर्षेऽमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्त्रेणांतोदात्तत्वं ।
दधानाः । दधातिः शानच्यभसानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ १६ ॥

मा न इत्यादिशर्चं चतुर्थं सूक्तं । षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादशस्तिष्ठुभः । शिष्टाः सप्त जगत्यः । सव्य ऋषिः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । मा नोऽत्या त्रिष्टुप् षष्ठ्यष्टमी नवमी चेति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावा-
कशस्त्र इदं सूक्तं । तथा च सूचितं । मा नो अस्मिन्मघवन्निद्रं पिव तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहंसि नहि ते अंतः शवसः परीणशे ।

अक्रंदयो नद्योऽं रोरुवदना कथा न क्षोणीभियसा समारत ॥१॥

मानः । अस्मिन् । मघऽवन् । पृत्ऽसु । अंहंसि । नहि । ते । अंतः । शवसः । परिऽनशे ।

अक्रंदयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा । न । क्षोणीः । भियसा । सं । आरत ॥१॥

हे मघवन् धनवन्निद्रं अस्मिन्परिवृष्टमानेऽहंसि पापे पृत्सु पृतनासु पापफलभूतेषु संयामेषु च नोऽस्मात्पा
प्रक्षेप्सीरिति शेषः । यस्मान्ने तव शवसो बलस्यातोऽवसानं परीणशे परितो व्याप्तं नहि शक्यते । सर्वोऽपि
जनस्त्वदीयं बलमतिक्रामितुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमंतरिक्षे वर्तमानो रोरुवत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यो
नदीर्घना तत्संबन्धीन्पृत्सु चान्द्रदयः । शब्दयसि । क्षोणीः क्षोणः । क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलक्षिता-
स्त्रयो लोका भियसा त्वज्जयेन कथा कथं न समारत । न संगच्छंते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका
विभ्यतीति भावः ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्पन्नानामुपसंख्यानं । पा० ३. १. ६३. १. इति पृतनाशब्दस्य पुञ्जावः ।
परीणशे । नशतिर्वाप्तिकर्मा । कृत्यार्थे तवैकनिति केन्द्रत्ययः । निन्वादायुदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । नद्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । रोरुवत् । रु शब्दे । यङ्लुगंताऽऽटः शतृ । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो
लुक् । शतृर्द्धित्वाङ्गुणभाव उवडादेशः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं ।
कथा । या हेतौ च च्छंदासीति किंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः । तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः कः । पा० ७. २.
१०३. इति कादेशः । आरत । ऋ गती । समो गम्युक्तीत्यात्मनेपदं । क्वांसे वर्तमाने लङ्गदादित्वाच्छपो
लुक् । श्रस्त्रादादेशः । आडागमो वृद्धिश्च ॥

अर्चो शक्राय शक्तिने शचीवते शृण्वंतमिन्द्रं महयन्मभि एहि ।

यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो नृजते ॥२॥

अर्चो । शक्राय । शक्तिने । शचीवते । शृण्वंतं । इन्द्रं । महयन् । अभि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषत्वा । वृषभः ।

निऽञ्जते ॥२॥

हे अध्वर्यो शक्तिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रायेंद्रायार्च । एवंविधमिन्द्रं पुजय । किंच सुतोः
शृण्वंतं समीचीनयं स्तुतिरिति जानंतं तमिन्द्रं महयन्पूजयन्नभि एहि । अभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । य इंद्रो
धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शवसा बलेनोभे रोदसी व्यावापृथिवी नृजति नितरां प्रसाधयति । ऋजतिः प्रसा-
धनकर्मा । नि० ६. २१. इति यास्कः । स इंद्रो वृषा सेचनसमर्थो वृषत्वा वृषत्वेनानेनैव सेचनसामर्थ्येन
वृषभो वर्धिता कामानां यद्वा वृष्युदकानां ॥ अर्चो । शपः पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः । ह्यचोऽतस्मिङ् इति
दीर्घत्वं । शक्तिने । शक्तिः शक्रः । शक्नु शक्ती । भवि घञ् । मत्वर्थीय इनिः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वास्तुर्थी । अभि एहि । स्तौतिरदादित्वाच्छपो लुक् । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । पुना
श्रुतिरिति पुलं । वृषत्वा । सुपां सुलुगिति विभक्तिराकारः । नृजते । ऋजि भृजी भर्जने । इदित्वाङ्गुणम् । शपि
प्रप्ति व्यत्ययेन शः ॥

अर्चो दिवे बृहते शूषं वचः स्वः स्वः यस्य धृषतो धृषन्मनः ।
 बृहच्छ्वा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥३॥
 अर्चो दिवे बृहते शूषं वचः स्वः स्वः यस्य धृषतः धृषत् मनः ।
 बृहत्श्रवाः असुरः बर्हणा कृतः पुरः हरिभ्यां वृषभः रथः हि सः ॥३॥

हे स्तोतः दिवे दीप्ताय बृहते महत इन्द्राय शूषं । शूषमिति सुखनाम । तत्र साधु शूषं । तादृशं सुतिलक्षणं वचोऽर्च । उच्चारय । यस्मिन् स्वः धृषतः शत्रुत्वर्षयतः स्वः स्वभूतबलवन्मनो धृषत् धृष्टं भवति । हि षः स हि स खल्विन्द्रो बृहच्छ्वाः प्रभूतयशा असुरः शत्रूणां निरसिता । यद्वा । असुः प्राणो बलं वा । तद्वान् । रो मत्वर्थीयः । अथवा । असवः प्राणाः । तेन चापो लब्धते । प्राणा वा आप इति श्रुतेः । ताज्जाति ददातीत्यसुरः । बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता हरिभ्यामश्वभ्यां पुरस्कृतः पूजितः वृषभः कामानां वर्धिता रथो रंहणशीलः ॥ शूषं । तत्र साधुरिति यत् । सर्वे विधयस्त्वंदसि विकल्प्यन्ते इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्त्वरित इति स्वरितत्वं । धृषतः । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । व्यत्ययेन शः । शत्रुनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । बृहच्छ्वाः । बृहच्छ्वो यस्य । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतित्वरत्वं । असुरः । असु क्षेपणे । असेरन् । उ० १. ४३ । इत्युरन्त्यत्यः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । बर्हणा । सुपां मुनुगिति विभक्तिराकारः । पुरः । पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययांतोऽतोदात्तः ॥

त्वं दिवो बृहतः सानुं कोपयोऽव त्मना धृषता शंबरं भिनत् ।
 यन्मायिनो ब्रंदिनो मंदिना धृषच्छितां गभस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥४॥
 त्वं दिवः बृहतः सानुं कोपयः अवं त्मना धृषता शंबरं भिनत् ।
 यत् मायिनः ब्रंदिनः मंदिना धृषत् शितां गभस्तिं अशनिं पृतन्यसि ॥४॥

हे इन्द्र त्वं बृहतो महतो दिवो दुर्लोकस्य सानुं समुच्छितमुपरिप्रदेशं कोपयः । अकंपयः । धृषता शत्रूणां धर्षयित्वा त्मनात्मना स्वयमेव शंबरमेतत्संक्षमसुरमवाभिनत् । अवधीः । यद्वा । ब्रंदिनः शत्रुञ्जितुं मृदुभावं प्राप्तान् । यद्वा । वृंदं समूहः । असुरसमूहवतः । मायिनो मायाविनोऽसुरास्मंदिना हृष्टेन धृषत् धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्तवता मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गभस्तिं हस्तेन गृहीतां । यद्वा । गभस्तिरिति रश्मिनाम । तद्वतीमशनिं वज्रं पृतन्यसि । तानसुराञ्जितुं पृतनारूपेणेच्छसि । तान्मति प्रेरयसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिवः सानुं कोपय इति पूर्वणान्वयः ॥ कोपयः । कृप कोपे । ष्यंताल्लङि बज्रत्वं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । त्वना । मंत्रेष्व्याज्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । धृषत् । सुपां मुनुगिति तृतीयाया लुक् । शितां । शो तनूकरणे । निषायां शाक्योरन्यतरस्यां । पा० ७. ४. ४१ । इतीकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । कव्यध्वरपृतनस्थित्यंतलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

नि यद्वृणक्षिं अस्मिनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्ब्रंदिनो रोहवद्वना ।
 प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यद्द्या चिक्कृणवः कस्त्वा परि ॥५॥
 नि यत् वृणक्षिं अस्मिनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चित् ब्रंदिनः रोहवत् वना ।
 प्राचीनेन मनसा बर्हणाऽवता यत् अद्य चित् कृणवः कः त्वा परि ॥५॥

हे इन्द्र त्वं रोहवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् अस्मिनस्य । अंतरिक्षे अस्मितीति अस्मनो वायुः । तस्य ब्रंदिनः स्वकिरीटमफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः शुष्णस्य चित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्धन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्यस्मान्नि वृणक्षि आवर्जयसि । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरीटेषु वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि

पुनरवस्थाप्यति । तदेवावस्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते । प्राचीनेन प्रकर्षेण गंचा । अपराङ्मुखिनेत्यर्थः । बह्वृणावता । निबर्हयतीति वधकर्मसु पाठाद्वर्हणा शत्रूणां हिंसा । तद्वता । एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वं ययस्मादद्या चिदद्यापि कृणवः । धर्मकाले सूर्यस्योपरि भीमान्नसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत्कुर्वे तस्मात्कारणात्वा त्वां पर्युपरि को वर्तते । न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणचि । वृजी वर्जने । रौधादिकः । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन । प्रपूर्वादन्तर्द्धत्वगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । विभाषांचेरदिकृत्स्त्रियामिति स्वार्थे खः । खस्येनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनकार उदात्तः । अद्या चित् । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । कृणवः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वात्तुम् । खिटि सिध्यङागमः । धिन्विक्कृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । वकारस्याकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तूपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अत्र निरुक्तं । व्रंदी व्रंदतेर्मृदूभावकर्मणः । निवृणचि यच्छसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितुं रोक्ष्यमाणो वनानीति वा धनानीति वा । नि० ५. १६. इति । धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयं ॥ १७॥

त्वमाविथ नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।
 त्वं रथमेतशं कृत्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नव ॥ ६॥
 त्वं आविथ नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
 त्वं रथं एतशं कृत्ये धने त्वं पुरः नवतिं दंभयः नव ॥ ६॥

हे इन्द्र त्वं नर्यादींस्तीन्नाञ्च आविथ । ररन्विथ । तथा हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा त्वं वय्यं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानमाविथेत्येव । अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावमेतत्संज्ञमृषिमेतत्प्रमेतत्संज्ञकं धने धननिमित्ते संग्रामे कृत्ये कर्तव्ये सत्याविथेति शेषः । यद्वा । पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं । एतश इत्यश्वनाम । एतशमश्वं च ररन्विथेति योज्यं । तथा त्वं शंवरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि दंभयः । व्यनीनशः ॥ एतशं । एति गच्छतीत्येतशः । इण् गतो । इणस्तशन्तशसुनी । उ० ३. १४९. इति तशप्रत्ययः । गुणः । कृत्ये । कर्तव्य इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः पृषोदरादित्वात् ॥

स घा राजा सत्यतिः शूश्रुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।
 उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७॥
 सः । घा राजा । सत्ऽपतिः । शूश्रुवत् । जनः । रातऽहव्यः । प्रति । यः । शासं । इन्वति ।
 उक्था । वा । यः । अभिऽगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥ ७॥

स घ स खलु जनो जातो राजा राजमानः सत्यतिः सतां पालयिता यजमानः शूश्रुवत् । आत्मानं वर्धयति । य इन्द्र प्रति रातहव्यो दत्तहविष्कः सन् शासमिन्द्रं कर्तुं कमनुशासनं यद्वा तस्य क्षुतिमिन्वति व्याप्नोति । उक्था वोकथानि शस्त्राणि वा यः स्तोता राधसा हविलक्षणेनान्नेन सह्यभिगृणाति तस्याभिमुखीकरणाय शंसति । अस्मै स्तोत्रे दानुरभिमतफलप्रदतिन्द्र उपरोपरास्मैघान् । उपर इति मेघनाम । स च यास्मिन्नेवं निरुक्तः । उपर उपलो मेघो भवत्युपरमतेऽस्मिन्नन्नाण्युपरता आप इति वा । नि० २. २१. इति । तास्मैघान्दिवः सकाशात्पिन्वते । सेचयति । दोग्धीति यावत् ॥ घ । अचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । सत्यतिः । सतां पतिः सत्यतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शूश्रुवत् । टुञ्जीश्च गतिवृद्धोः । ख्यतावर्तमाने लुङि क्षुश्चङादेशे संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः । म० ६. १. १७. २. इत्यंतरंगमपि वृद्धादिकं बाधित्वा णी च संज्ञकोः । पा० ६. १. ३१. इति संप्रसारणं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुद्धभावे द्विवचनादि । उवङादेशः । रातहव्यः । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शासं । शामु अनुशिष्टावित्यस्मान्नावे घञि कर्षात्तत इत्यतोदात्तत्वे

प्राप्ते व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । यद्वा । शस्सु सुतावित्यस्माद्वि व्यत्ययेन नलोपः । इति । इति व्याप्तिः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यवृत्तयोगादनिघातः । अभिगृणाति । गृ शब्दे । क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा । सुपां मुलुगिति शसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पिन्वते । पिबि मिवि णिवि सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

असंसं स्रुचमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमे ।

ये त इन्द्र ददुषो वर्धयति महि स्रुचं स्थविरं वृष्यं च ॥ ८ ॥

असंसं । स्रुचं । असमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा । संतु । नेमे ।

ये । ते । इन्द्र । ददुषः । वर्धयति । महि । स्रुचं । स्थविरं । वृष्यं । च ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य स्रुचं बलमसंसं । न केनचित्संसं । सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा मनीषा बुद्धिश्चासमा । न कस्यापि बुद्ध्या समाना । सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः । नेम इति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र संतु । प्रवृद्धा भवन्तु । हे इन्द्र ते तव ददुषो हविर्दत्तवन्तो ये त्वदीयं महि महत् स्रुचं बलं स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं वृष्यं पुंस्त्वं च वर्धयति प्रवृद्धं कुर्वति । यद्वा । ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवत्स्वेति योजनीयं ॥ नेमे । सर्वनामत्वाज्जसः शीभावो गुणः । पा० ७. १. १७. । त्वसमसिमेनेत्यनुष्ठानि । फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । ददुषः । ददति-लिटः कृत् । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीय इतीडागमात्पूर्वमेव संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं । प्रत्ययस्वरः । महि । महिरीणादिक इन्द्रप्रत्ययः । स्थविरं । अजिरशिशिरेत्यादिना । उ० १. ५४. । तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययांतो निपातितः ॥

तुभ्येते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

अशुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्य । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिदुग्धाः । चमूषदः । चमसाः । इन्द्रपानाः ।

वि । अशुहि । तर्पय । कामं । एषां । अथ । मनः । वसुदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तुभ्येते तुभ्यमेव चमसाः । चम्यन्ते भक्ष्यन्ते इति चमसाः सोमाः । एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः । कीदृशा इत्याह । बहुलाः प्रभूता अद्रिदुग्धा अद्रिभिर्वावभिरभिपुताः चमूषदश्चमूष चमसेष्ववस्थिता इन्द्रपाना इन्द्रस्य पानेन मुखकराः । अतस्त्वं तान्व्यशुहि । व्याशुहि । व्याप्य चैषां त्वदीयानामिन्द्रियाणां काममभिलाषं तैस्तर्पय । पूरयेति यावत् । अथानन्तरं वसुदेयायास्त्रयमभिसतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व । कृष्व ॥ तुभ्य । कांदसो मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुहेः कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चमूषदः । चमु अदने । चमत्यनेनेति चमूः । कृषिचमितनीत्यादिना । उ० १. ८२. । औणादिक ऊप्रत्ययः । चमूषु सीदंतीति चमूषदः । सत्सूद्विषेत्यादिना कृषि । पूर्वपदात् । पा० ८. ३. १०६. । इति पत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रपानाः । कर्मणि च येन संस्पर्शात् । पा० ३. ३. ११६. । इति पिबतेः कर्मणि ल्युट् । अशुहि । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वसुदेयाय । दुदाञ् दाने । अस्मादचो यदिति भावे यत् । ईयति । पा० ६. ४. ६५. । इतीका-रादेशः । गुणः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृष्व । दुकृञ् करणे । बहुलं वंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

अपामंतिष्ठद्वरुणहरं तमोऽंतर्वृचस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिद्रो नद्यो वत्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवृणेषु जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां । अतिष्ठत् । धरुणऽहरं । तमः । अंतः । वृत्रस्य । जठरेषु । पर्वतः ।
अभि । ई । इंद्रः । नद्यः । वत्रिणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृथुदकानां धरुणहरं । धरुणशब्दो धारावचनः । धारानिरोधकं तमोऽधकारमतिष्ठत् ।
अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । वृत्रस्य लोकचयावरितुरसुरस्य जठरेषुदरप्रदेशेष्वंतर्मध्ये पर्वतः पर्ववाग्धोऽभूत् ।
अतस्तमोरूपेण वृत्रेण मेघस्यावृतत्वाद्वृथुदकमप्यावृतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वोक्ता नद्यो नदीरपः । नदनान्नद्य
इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यते । वत्रिणावरकेण वृत्रेण हिताः पिहिता विश्वा व्यापिनीरनुष्ठा अनुक्रमेण
तिष्ठन्तीः । एवंविधा अप इंद्रः प्रवणेषु निम्बेषु भूप्रदेशेष्वभि जिघ्रते । अभिगमयति ॥ वत्रिणा । वृत्रं वरण
इत्यस्मादादृगमहजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गवाट्विर्भावादि । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः । आतस्थो-
पसर्ग इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । जिघ्रते । हृतेर्गत्यर्थाद्वात्ययेनात्मनेपदं । वज्रं कंदसीति
शपः सुः । अतिपिपत्योश्च वज्रं कंदसीत्यभ्यासस्त्वेत्वं ॥

स शेवृधमधि धा युन्नमस्मे महिं स्रुचं जनाषाट्किं तथ्यं ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरिनाये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥ ११ ॥

सः । शेऽवृधं । अधि । धाः । युन्नं । अस्मे इति । महिं । स्रुचं । जनाषाट् । इंद्र । तथ्यं ।

रक्षा । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरिन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र स त्वमस्मे अस्मासु युन्नं यशोऽधि धाः । अधिनिधिहि । कीदृशमित्याह । शेवृधं । शं शमनं ।
रोगाणां शमने सति यद्वर्धते तादृशं । तथा महिं महत् जनाषाट् शत्रुजनानामभिभवितुं तथ्यं प्रवृद्धं चचं
वलं चाधि धा इति शेषः । किंच हे इंद्र नोऽस्मात्प्रधोनो धनवतः कृत्वा रक्ष । पालय । सूरिन् विदुषो
ऽन्यापि पाहि । पालय । तथा राये धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्तायैषेऽज्ञाय च नोऽस्मान्धाः । धेहि ।
स्थापय ॥ धाः । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । वज्रं कंदस्यमाद्योगे
ऽपीत्युदाभावः । अस्मे । सुपां सुलुगित्यस्मच्छब्दात्सप्तम्याः श्रेष्ठादेशः । जनाषाट् । जनान् सहत इति जनाषाट् ।
कंदसि महः । पा० ३. २. ६३. इति ण्विः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सहेः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. इति
षत्वं । अन्यपामपि दृश्यत इति पूर्वपददीर्घः । तथ्यं । तवतिवृद्धार्थः । सौचो धातुः । अचो यदिति यत् । गुणे
धातोस्तन्निमित्तस्त्वैव । पा० ६. १. ८०. इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्ष । रक्ष पालने । शपः
पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यचोऽतस्लिङ् इति दीर्घत्वं । मघोनः । अयुवमघोनामतद्धित इति शसि संप्र-
सारणं । पाहि । अदादित्वाच्छपो लुक् । हेरपित्वात्तस्त्वैव स्वरः शिष्यते । मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्नि-
घाताभावः । स्वपत्यै । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । जसादिषु
कंदसि वावचनमिति याडापः । पा० ७. ३. ११३. इति याडागमाभावे वृद्धिरेचि । पा० ६. १. ८८. इति
वृद्धिः ॥ १८ ॥

दिवश्चिदस्यैष्टर्चं पंचमं मूक्तं सव्यस्वार्धमैंद्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । दिवश्चिदष्टी जागतं हीति । हीत्य-
भिधानात्तुष्टादिपरिभाषयोत्तरे द्वे च मूक्ते जागते ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र इदं मूक्तं । मृत्रितं
च । दिवश्चिदस्येति पर्यासः । स नो नव्येभिरिति च । आ० ६. ४. इति ॥ विषुवति निक्विवल्लेऽथितमूक्तं । मृत्रितं
च । शंसेदेवोत्तराणि षड्दिवश्चिदस्य । आ० ८. ६. इति ॥ समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये कंदोमेऽपि निक्विवल्ल
एतत्सूत्रितं । त्वं महौ इंद्र थो ह दिवश्चिदस्य त्वं महौ इंद्र तुभ्यमिति निक्विवल्लं । आ० ८. ७. इति ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इंद्रं न मूहा पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तुर्विष्माच्चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इन्द्रं । न । मृहा । पृथिवी । चन । प्रति ।
भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिभ्यः । आऽतपः । शिशीते । वज्रं । तेजसे । न । वंसगः ॥ १ ॥

अखेन्द्रस्य वरिमोरुत्वं प्राभवं दिवश्चित् बुलोकादपि वि पप्रथे । विस्तीर्णं बभूव । पृथिवी चन पृथिव्यपि च मृहा महिम्ना महत्त्वेनेन्द्रं न प्रति भवति । भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीमः शत्रूणां भयंकरस्तुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्यस्तेषामर्थाय शत्रूणां मातप आ समंतात्तापकारी । एवंविधः स इन्द्रो वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तेऽख्याय शिशीते । तनूकरोति । तीक्ष्णो करोति । तत्र दृष्टान्तः । वंसगो न । वननीयगतिमान्बुधभो यथा स्वशृंगे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । वरिमा । उरुशब्दात् पृथ्वादिप्रत्यय इमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनोऽशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे । प्रथ प्रख्याने । मृहा । महिम्ना । वर्णलोपश्छांदसः । यद्वा । महेरीणादिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरिणां तोदात्तः । तृतीयेकवचनेऽलोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तेश्चदात्तत्वं । प्रति । प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इतीन्द्रशब्दाद्वितीया । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । पा० २. ३. ११. । इति पंचमी तु च्छांदसत्वान्न भवति । भीमः । जिभी भय इत्यस्माद्विभक्त्यः पुस्वा । उ० १. १४७. । इति मकप्रत्ययः । भीमो विभयत्यस्मादिति यास्कः । नि० १. २०. । आतपः । तपतीति तपः । पचायच् । याथादिनोत्तरपदां तोदात्तत्वं । शिशीते । शो तनूकरणे । व्यत्येनात्मनेपदं । बज्रं कंदसीति विकरणस्य युः । बज्रं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । ई ह्रस्वघोरितीत्वं । अनजादावपि लसार्वधातुके व्यत्येनाभ्यस्ताबुदात्तत्वं । पा० ६. १. १८९. । वंसगः । वन षण संभक्तावित्यस्मात्कर्मस्थोणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः । उ० १. १४७. । इति गमिर्हप्रत्ययः । दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाबुदात्तत्वं ॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृह्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृह्णाति । विश्रिताः । वरीमभिः ।

इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषायते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

स इन्द्रः समुद्रियः । समुद्रयंत्यस्मादाप इति समुद्रमंतरिषं । तत्र भवः समुद्रियः । एवंभूतः सन् वरीमभिः स्वकीयेः संवरणैर्यद्वोरुत्वेर्विश्रिता व्याप्ता नद्यो नदीः शब्दकारिणीवृत्रेणावृता अपोऽर्णवो न समुद्र इव प्रति गृह्णाति । स्वीकृत्य वर्षयति भावः । स इन्द्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते । वृष इवाचरति । हर्षयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । तथा स इन्द्रो युध्मो योद्धा सनात्सिरादेव यद्वा सनातन ओजसा बलकृतेन वृचवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यति । पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः । अर्णसो लोपश्च । का० ५. २. १०९. ३. । इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । नद् अव्यक्ते शब्द इत्यस्मात्कर्तरि पचायच् । चित् इत्यं तोदात्तत्वं । नद्यत् । पा० ३. १. १३४. * । इति टित्त्वेन पाठात् टिट्ठान्निति ङीप् । यस्येति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरिण तस्योदात्तत्वं । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्येण इति स्वरितत्वं । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्याप उच्यते । तथा च श्रूयते । अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्य ता वो नामानि सिंधवः । अथ० ३. १३. १. । इति । समुद्रियः । समुद्राभ्रातः । पा० ४. ४. ११८. । इति भवार्थे चप्रत्ययः । घस्तेयादेशः । तस्योपदेशिवद्वचनादाबुदात्तत्वं । गृह्णाति । ह्यहोर्भ इति भत्वं । विश्रिताः । अत्र सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । वरीमभिः । वृज् वरण इत्यस्मादौषादिक ईमनिप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं । यद्वा । उरुशब्दादिमनिचि दीर्घ आबुदात्तत्वं च च्छांदसत्वात् । वृषायते । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३. १. १११. । इत्याचारार्थे क्यङ् । ङित्वादात्मनेपदं । अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः । युध्मः । युध्मं संप्रहार इत्यस्मादिषियुधीधिदसिस्माधूसुभ्यो मगिति मक् । पनस्यते । पन स्तुती । पनं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्येनात्मनेपदं ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृगणस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उयः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृगणस्य । धर्मणां । इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उयः । कर्मणे । पुरःऽहितः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्वतं मेघं नाकाशीः । न हि हतो मुक्ते । इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हन्ति । तथा महो महतो नृगणस्य धनस्य धर्मणां धारयितृणां कुवेरादीनामिरज्यसि । ईश्वरि । इरज्य-
तिरैश्वर्यकर्मा । स इन्द्रो देवता वीर्येणात्यतिशयित इति प्र चेकिते । प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स चोय उन्नूण इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे देवैः पुरोहितः । पुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणां । धृञ् धारणे । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति कर्तरि मनिन् । नित्वादायुदात्तत्वं । इरज्यसि । इरज् ईश्यायां । ऐश्वर्य इत्येके । कङ्गादित्वाद्यक् । वीर्येण । शूर वीर विक्रान्ती । चुरादिः । अचो यदिति यत् । णिलोपः । बङ्गव्रीही वीरवीर्यं चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वविधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । तस्मिन्निह सत्यायुदात्तं द्वाच्छन्दसीत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं । देवता । देव एव देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २७. इति स्वार्थे तल्प्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । चेकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यजन्ताञ्चेकित्यतेः कर्मणि लिट्यतोऽलोपयलोपो । पुरोहितः । पुरसशब्दस्यासिप्रत्ययांतस्य तद्धित-
स्यासर्वविभक्तिरित्यव्यत्येन पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियं ।

वृषा छंदुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिन्वति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु । प्रऽब्रुवाणः । इन्द्रियं ।

वृषा । छंदुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमेण । धेनां । मघऽवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

स इत् स एवेन्द्रो वनेऽरण्ये नमस्युभिर्नमसा स्तोत्रेण पूजयितुमिच्छतिभिर्वचस्यते । वच इच्छन् क्रियते ।
सूयत इत्यर्थः । यद्वा । वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति । स चेन्द्र आत्मोधिषु जनेष्विन्द्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाणः प्रक-
टयन् चारु वर्तते । किंच स वृषा कामानां वर्षको हर्यतः प्रेम्णावतो यियत्तत्तच्छन्दुरपच्छन्दयिता भवति ।
यियत्ततां पुरुषाणां यागे हविमुत्पादयतीति भावः । वृषा हविषां वर्षयिता । हविष्प्रदातेत्यर्थः । मघवा
धनवान् । एवंभूतो यजमानः क्षेमेणैन्द्रकृतेन रक्षणेन युक्तः सन् यद्यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिन्वति प्रेर-
यति । तदानीं छंदुर्भवतीति पूर्वणान्वयः । यद्वा । मघवा वृषेन्द्रः क्षेमेण क्षेमकरेण मनसा धेनां यजमानैः
कृतां स्तुतिं यद्यस्मादिन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यं ॥ नमस्युभिः । नमोवाच इति पूजार्थे क्वच । क्वा-
च्छन्दसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वचस्यति । तं वचस्यतं कुर्वति मुनयो वचस्ययति । वचस्ययतेः
कर्माण यक्षतोऽलोपयलोपो । यद्वा । वचस्यतेर्व्यत्येनात्मनेपदं । प्रब्रुवाणः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लटः शानच् ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । शानचो ङित्वाङ्गुणाभाव उवङ् । चित्स्वरेणातोदात्तः । इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगमिन्द्रियं ।
इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमिन्द्रदृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । पा० ५. २. ९३. इति लिंगादिष्वर्थेऽपिन्द्रशब्दात्
घञ्प्रत्ययो निपात्यते । अतोऽतोदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्नोति । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्त-
योगादनिघातः ॥

स इन्महानि समिथानि मज्जना कृणोति युध्म ओजसा जनैभ्यः ।

अधा चन अहधति त्विषीमत इन्द्राय वज्र निघनिघ्नते वधं ॥ ५ ॥

सः। इत्। म॒हानि॑। सं॒ऽइ॒थानि॑। म॒ज्मना॑। कृ॒णोति॑। यु॒ध्मः। ओ॒जसा॑। ज॒नेभ्यः॑।
अ॒ध। च॒न। अ॒त्। द॒धति॑। त्विषि॑ऽमते। इं॒द्राय॑। व॒ज्रं। नि॒घनि॑मते। व॒धं ॥ ५ ॥

स इत् स एवेन्द्रो युध्मो योद्धा महानि समिथानि महतः संयामान्यज्मना सर्वस्य शोधकेनौजसा बलेन कृणोति। करोति। किमर्थं। जनेभ्यः स्तोतृजनार्थं। यदेन्द्रो वधं हननसाधनं वज्रमायुधं मेघेषु निघनिमते निहृति अधा चन अनंतरमेव त्विषीमते दीप्तिमत इंद्राय सर्वे जनाः अर्ह्यधति। अदिति सत्यनाम। इंद्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ महानि। महान्तीत्यस्य तकारलोपश्छांदसः। यद्वा। मह्यति पुज्यंत इति महानि प्रवृद्धानि। घञर्थे कविधानमिति कः। प्रत्ययस्वरः। समिथानि। इण् गती। संयन्ति संगच्छतेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संयामाः। समीणः। उ० २. ११। इति थक्प्रत्ययः। किंत्वाहुणाभावः। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। मज्मना। टुमस्जो गुडौ। मनिप्रत्ययः। झलां जप् झशि। पा० ८. ४. ५३। इति सकारस्य जश्त्वं दकारः। ततश्चुत्वं जकारः। प्रत्ययस्वरः। अध। छांदसं धत्वं। निपातस्य चेति सांहितिको दीर्घः। त्विषीमते। त्विष दीप्ती। इत्सर्वधातुभ्य इतीत्यस्यः। नित्वादाबुदात्तत्वं। मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे तदेव शिष्यते। अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः। निघनिमते। हृतेत्येतेनात्मनेपदं वज्रवचनं च। वज्रलं कंदसीति शपः श्युः। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। अभ्यासस्य घत्वं निगागमश्च आगनीगतीति च। पा० ७. ४. ६५। इतीतिचशब्दः प्रकारार्थ इत्युक्तत्वाद्वाधत्वादावेतद्दृष्टव्यं ॥ ॥ १९ ॥

स हि अ॒व॒स्युः। स॒द॒नानि॑ कृ॒चिमा॑ ऋ॒मया॑ वृ॒धान॑ ओ॒जसा॑ वि॒ना॒शय॑न्।

ज्योती॑षि कृ॒ण्वन्वृ॒काणि॑ य॒ज्यवे॑ऽव॒ सु॒क्रतुः॑ स॒र्त॒वा अ॒पः सृ॒जत् ॥ ६ ॥

सः। हि। अ॒व॒स्युः। स॒द॒नानि॑ कृ॒चिमा॑। ऋ॒मया॑। वृ॒धानः॑। ओ॒जसा॑। वि॒ऽना॒शय॑न्।

ज्योती॑षि। कृ॒ण्वन्। अ॒वृ॒काणि॑। य॒ज्यवे॑। अ॒व॒। सु॒ऽक्रतुः॑। स॒र्त॒वै। अ॒पः। सृ॒जत् ॥ ६ ॥

अवस्युरन्नं यशो वात्मान इच्छन् कृचिमा कृचिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि सदनान्यसुरपुराण्यौजसा बलेन विनाशयन् क्षया भूत्या समानं वृधानो वर्धनशीलः। यद्वा। क्षयेत्योजोविशेषणं। शत्रूणामभिभवा बलेनित्यर्थः। ज्योतीषि सूर्यादीनि वृत्रेणावृतान्यवृकाणि वृत्रेणावरकेण तेन रहितानि कृण्वन् कुर्वन् सुक्रतुः शोभनकर्मसहित एवंविधः स खल्विन्द्रो यज्यवे यद्वै यजमानाय तदर्थं सर्तवै सरणायापो वृष्टिलक्षणान्युदकान्यवासृजत्। वृष्टिं कृतवानित्यर्थः ॥ कृचिमा। उक्रञ् करणे। द्वितः कृिः। पा० ३. ३. ८८। इति भावे कृिप्रत्ययः। चेर्मन्त्रित्वं। पा० ४. ४. २०। इति निर्वृत्तार्थे मप्। तस्य पित्वादनुदात्तत्वे कृिप्रत्ययस्वर एव शिष्यते। शिश्कंदसि वज्रलमिति शैलोपः। क्षया। क्षमूष् सहने। क्षमते प्राणिजातकृतमुपद्रवमिति क्षमा। षिङ्गिदादिभ्योऽङ्। पा० ३. ३. १०४। इत्यङ्प्रत्ययः। ततष्टाप। व्यत्ययेन धातोर्लुपधालोपः। छांदसं विभक्त्युदात्तत्वं। यद्वा। अयं धातुरभिभवार्थः। षह अभिभव इति सहनस्याभिभवार्थत्वात्। अस्मादीणादिको मनिन्। व्यत्ययेन स्त्रीलिंगता। मनः। पा० ४. १. ११। इति ङीपो निषेधे डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां। पा० ४. १. १३। इति डाप्। टिलोपः। वृधानः। ताच्छीलिकश्चानय्। वज्रलं कंदसीति शपो लुक्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। अवृकाणि। वृञ् वरणे। स्रुभृशुपिमुपिभ्यः कित्। उ० ३. ४१। इति कन्प्रत्ययः। वज्रव्रीहौ नञ्भुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। यज्यवे। यजिमनिशुंधिदमिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः। वृषादेराकृतिगणत्वादाबुदात्तत्वं। सुक्रतुः। वज्रव्रीहौ क्रत्वादयश्च्युत्तरपदाबुदात्तत्वं। सर्तवै। स्र गती। कृत्यार्थं तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः। गुणः। अंतश्च तवै युगपत्। पा० ६. १. २००। इत्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं। अपः। ऊङिदमिति शस उदात्तत्वं। सृजत्। लङि वज्रलं कंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥

दा॒नाय॑ म॒नः सोम॑पाव॒न्नस्तु॑ ते॒ऽवाँचा॑ ह॒री वंद॑नश्चु॒दा कृ॑धि।

यमि॑ष्टासुः सार॒थयो॑ य इं॒द्र ते॒ न त्वा॑ के॒ता आ॑ द॒भ्रुव॑न्ति भू॒र्णयः॑ ॥ ७ ॥

दानाय।मनः।सोमऽपावन्।अस्तु।ते।अवीचा।हरी इति।वन्दनऽश्रुत।आ।कृधि।
यमिष्टासः।सारथयः।ये।इंद्र।ते।न।त्वा।केताः।आ।दभुवन्ति।भूर्णयः॥७॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिद्र ते त्वदीयं मनो दानायास्तदभिमतफलप्रदानायास्तु।भवतु।हे वन्दनश्रुत
वन्दनानां स्तुतीनां श्रोतः हरी त्वदीयावश्चाववीचास्यज्ञाभिमुखत्वा कृधि।आभिमुख्येन कृध।हे इंद्र ते
तव स्वभूता ये सारथयः संति ते यमिष्टासोऽतिशयेन यन्तारः।अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः।यस्मादेवं
तस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारो भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः।यद्वा।भीतास्तीक्ष्णाः शत्रवस्त्वा त्वां
ना दभुवन्ति।न हिंसन्ति॥सोमपावन्।आतो मन्त्रिणिति वनिप्।असंबुद्धाविति पर्युदासाद्दीर्घाभावः।
अवीचा।सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः।वन्दनश्रुत।वदि अभिवादनसुखोः।इदित्वात्तुम्।भावे क्लृप्।
तेपां श्रोता।श्रु अवशे।क्लिपि तुगागमः।यमिष्टासः।यंतुः शब्दात्तुम्कंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः।तुरिष्ठेभ्यःस्विति
तुलोपः।नित्वादायुदात्तत्वं।आज्यसेरसुगित्यसुक्।केताः।कित ज्ञाने।चिकेतति प्रतिकूलं जानंतीति
केताः।पचायच्।वृषादेराकृतिगणलादायुदात्तत्वं।यद्वा।प्रतिकूलतया ज्ञायंत इति केताः।कर्मणि घञ्।
जित्वादायुदात्तत्वं।दभुवन्ति।दभ्नु दंभे।स्वादित्वाक्कुः।तस्य डित्वादिनिदितामिति नलोपः।संयोग-
पूर्वत्वेन ङश्चुवोरिति यणादेशाभावेऽचि शुधात्वित्यादिनोवडादेशः।भूर्णयः।भृञ् भरणे।घृणिः पृश्निरि-
त्यादौ।उ० ४. ५२।अस्मान्निप्रत्ययांतो निपात्यते।अत उलं दीर्घश्च।यद्वा।भृ भय इत्यस्मात्कृत्यत्वेन
बहुलमिति कर्तरि क्तिन्पदोष्पूर्वस्थित्युलं।हलि चेति दीर्घः।ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति।पा० ८.
२. ४४. १।इति निष्ठावद्भावान्नत्वं।नित्वादायुदात्तत्वं॥

अप्रक्षितं वसुं विभर्षि हस्तयोः रषाः सहस्रं त्वि श्रुतो दधे।

आवृतासोऽवृतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इंद्र भूरयः॥८॥

अप्रक्षितं।वसुं।विभर्षि।हस्तयोः।अषाः सहस्रं।तन्वि।श्रुतः।दधे।

आऽवृतासः।अवृतासः।न।कर्तृभिः।तनूषु।ते।क्रतवः।इंद्र।भूरयः॥८॥

हे इंद्र त्वमप्रक्षितं प्रचयरहितं वसु धनं हस्तयोर्विभर्षि।सोतृभ्यो दातुं धारयसि।तथा श्रुतः प्रख्यातो
भवान् तन्व्यात्म्ये शरीरेऽषाः शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे।धारयति।त्वदीयास्तनवः कर्तृभिर्वृचादे-
रसुरस्य वधं कुर्वन्निर्बलकृतैः कर्मभिरावृतास आवृताः।बलकृतानि सर्वाणि कर्माख्येतस्य शरीरमावृत्वाव-
तिष्ठति।तच्च दृष्टांतः।अवृतासो न।अवत इति कूपनाम।यथा कूपा जलोद्वरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिरात्रियंते
तद्वत्।यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र ते तव शरीरेषु क्रतवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यन्ते॥अप्रक्षितं।चि चय
इत्यस्माज्जाले निष्ठा।अण्यदर्थे।पा० ६. ४. ६०।इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः।अत एव चियो दीर्घादिति
निष्ठानत्वाभावः।प्रकृष्टं क्षितं यस्य तत्प्रक्षितं।न प्रक्षितमप्रक्षितं।अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।विभर्षि।दुभृञ्
धारणपोषणयोः।लटि सिपि शपः सुः।भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं।अषाः सहस्रं।यह अभिभव इत्यस्मान्निष्ठायां
तकारादौ प्रत्यये तीषसह।पा० ७. २. ४८।इतीटो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः।ढत्वधत्वपृ-
त्यङलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्थित्योले प्राप्ते साढी साढ्वा सडिति निगमे।पा० ६. ३. ११३।इति निपातनादात्वं।
यदुक्तं सडिति तुजंतमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं।तन्वि।जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति अश्व घेः।पा०
७. ३. ११०।इत्यलौक्ययोरभावे यणादेशः।उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं।उदात्तयणो
ह्यपूर्वादित्युदात्तत्वं तु च्छांदसत्वान्न प्रवर्तते॥२०॥

एष प्र पूर्वोरिति षडृचं षष्ठं सूक्तं सव्यस्वार्धेमेन्द्रं जागतमित्युक्तं।अनुक्रांतं च।एष प्र षडिति॥विषुवति
निकेवत्य एतत्सूक्तं शंसनीयं।विषुवान्दिवाकीर्त्य इति खंडे सूचितं।एष प्र पूर्वोर्वृषामदः प्र महिषाय
।आ० ८. ६. इति॥

एष प्र पूर्वीरिव तस्य चम्रिषोऽन्यो न योषामुदयस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्यं रथमावृत्वा हरियोगमृभ्वंसं ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अवं । तस्य । चम्रिषः । अन्यः । न । योषा । उत् । अयंस्त । भुर्वणिः ।

दक्षं । महे । पाययते । हिरण्यं । रथं । आऽवृत् । हरिऽयोगं । ऋभ्वंसं ॥ १ ॥

भुर्वणिरन्येष इन्द्रस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूताश्चम्रिषश्चमृष चमसेष्ववस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्रावो-
दयस्त । प्रकर्षेण पानार्थमुदरति । तत्र दृष्टांतः । अतो न योषां । यथाश्चो वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति । स
चंद्रो हिरण्यं सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तमृभ्वसमुभ भासमानं रथमावृत्वावस्थाय महे महते वृत्रवधा-
दिरूपाय कर्मणे दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते । पानं कारयति ॥ पूर्वीः । पृ पालनपूरणयोः । पृभिदि-
व्यधीत्यादिना । उ० १. २४ । कुप्रत्ययः । उदोऽप्युर्वेत्त्युत्वं । पृषशब्दाद्भूतो गुणवचनादिति ङीष् । यथादेशः ।
हलि चेति दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरः । चम्रिषः । चमु अदन इत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादिना । उ० १. ८२ ।
ऊप्रत्ययांतश्चमृशब्दः । तस्यां वर्तमाना इषश्चम्रिषः । वकारस्य रेफश्चादसः । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्वरत्वं ।
अयंस्त । क्वादसे वर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । एकाच इतीदृशप्रतिषेधः । भुर्वणिः । भुर्वतिरत्तिकर्मेति
यास्तः । नि० ९. २३ । धातुपाठे तु भर्व हिंसायामिति पठ्यते । अस्मादीणादिकोऽनिप्रत्ययः । अकारस्योकार-
श्चादसः । पाययते । पा पाने । शाक्सासाङ्गाव्याविषां युक् । पा० ७. ३. ३७ । इति हेतुमति णिचि युगागमः ।
णिचश्च । पा० १. ३. ७४ । इत्यात्मनेपदं । हिरण्यं । ऋत्वावास्त्वित्यादिना हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो
मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगं । हयोयोगो योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इन्द्रप्रत्ययांत आयुदात्तः । स एव
वज्रग्रीहस्त्रिण शिष्यते । ऋभ्वंसं । उरुभासमित्यस्य पुषोदरादित्वादृभ्वसादेशः ॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।

पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तं । गूर्तयः । नेमन्ऽइषः । परीणसः । समुद्रं । न । संऽचरणे । सनिष्यवः ।

पतिं । दक्षस्य । विदथस्य । नू । सहः । गिरिं । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्तोतारो नेमन्निषो नमस्कारपूर्वं गच्छंतः । यद्वा । नीतहविष्काः परीणसः परितो व्याप्तवतः ।
एवंगुणविशिष्टा यजमानास्तमिंद्रं स्तुतिभिरधिरोहन्ति । सुवत इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । सनिष्यवः सनिं धनमा-
त्मन इच्छन्ते वणिजो धनार्थं संचरणे संचरि निमित्तभूते सति समुद्रं न । यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति एवं
स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभमिंद्रं सुवन्तीति भावः । हे स्तोतस्त्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदथस्य यज्ञस्य
पतिं पालयितारं सहः सहस्वतं बलवंतमिंद्रं तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण नू क्षिप्रमधि रोह । सुहीति
यावत् । तत्र दृष्टांतः । वेनाः कांताः स्त्रियो गिरिं न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहन्ति ॥
गूर्तयः । गृ शब्दे । गृणन्ति सुवन्तीति गूर्तयः । क्तिच्क्त्वा चेति कर्तरि क्तिच् । बज्रलं कंदसीत्युत्वं । हलि चेति
दीर्घः । चित इत्यंतीदात्तत्वं । नेमन्निषः । णमु प्रकृत्य इत्यस्माच्छतरि व्यत्ययेनैत्वं । तकारस्य नकारादेशश्च ।
नमंत इत्यंतींद्रं प्राप्तुवन्तीति नेमन्निषः । इषु गतावित्यस्मात् क्तिच्चेति क्तिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्वरत्वं । यद्वा ।
णीञ् प्रापण इत्यस्मादतिस्त्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । बज्रलवचनान्नकारस्येत्संज्ञाभावः । नीताः प्रप्ता इषो
येषां । परादिश्चादसः बज्रलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । परीणसः । णस क्रीटिभ्य इत्ययं धातुगर्थार्थो धातूना-
मनेकार्थत्वात् । परितो नसन्ति गच्छन्तीति परिणसः । क्तिच्चेति क्तिप् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यद्वा । नशतिर्गतिकर्मा । अस्मात्पूर्ववत् क्तिप् शकारस्य
सकारः । सनिष्यवः । णु दान इत्यस्मादिन्सर्वधातुश्च इति कर्मणीन्प्रत्ययः । सनिमात्मन इच्छन्तीति क्वचि
सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुखत्वाच्चः सुगागमोऽपि वक्तव्यः । का० ७. १. ५१. ३ । इति सुक् । क्वाच्छंदसी-
त्युप्रत्ययः । नू । ऋचि तुनुधेति साहितिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मनुपश्चादसो लुक् ॥

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भ्राजते । तुजा । शवः ।

येन । शुष्णं । मायिनं । आयसः । मदे । दुध्रः । आभूषु । रामयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

स इन्द्रसुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता बिप्रकारी वा । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६. १४. । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । महान्प्रवृद्धश्च भवति । तस्मिन्नुस्य शवो बलं पौंस्ये वीरेः पुरुषैः कर्तव्ये संग्रामेऽरेण्वनवद्यं तुजा शत्रूणां हिंसकं सत् भ्राजते । दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । गिरेः पर्वतस्य भृष्टिर्न शृंगमिव । तद्यथोन्नतं सहोप्यते तद्वत् । आयसोऽयोमयकवचयुक्तदेहो दुध्रो दुष्टानां शत्रूणां धर्तावस्थापयिता एवंभूत इन्द्रो मदे सोमपानेन हर्षं सति येन बलेन शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं मायिनं मायाविनमाभूषु कारागृहेषु दामनि बंधके निगडे नि रमयत् न्यवासयत् । तद्वलमिति पूर्वेणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मादीणादिकोऽनिप्रत्ययः । अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वाद्देणुशब्देनावयमुच्यते । वज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिंसायां । इगुपधलक्षणः कः । सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । दुध्रः । दुष्टान् ध्रियतेऽवस्थापयतीति दुध्रः । धृञ् अवस्थान इत्यस्मादंतर्भावितल्यर्थान्नूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३. २. ५. २. । यणादेशः । रेफलोपश्चादंसः । रमयत् । अमंतत्वान्नित्ये मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । क्वादंसः संहितायां दीर्घः ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इंद्रं सिषक्त्युषसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शर्वसा बाधते तम इयति रेणुं बृहदहंरिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इंद्रं । सिसक्ति । उषसं । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शर्वसा । बाधते । तमः । इयति । रेणुं । बृहत् । अहंरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

य इन्द्रो धृष्णुना धर्षकेण शर्वसा बलेन तमस्मोरूपं वृचादिमसुरं बाधते हिनस्ति ऊतये रक्षणाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धितं तमिंद्रं देवी तविषी द्योतमानं बलं यदि यदा सिषक्ति समवेति । सेवत इति यास्कः । सूर्यं उषसं न यथोषोदेवतां सेवते । नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः । तदानीमहंरिष्वणिः । गच्छंती हरंतीत्यहंरयः शत्रवः । तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयितेन्द्रो रेणुं रेणुणं हिंसनं बृहत्प्रभूतमियति । शत्रून् गमयति ॥ त्वावृधा । त्वया वर्धते इति त्वावृत् । क्लिप्तेति क्लिप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वादंसं दकारस्यात्वं । सुपां मुलुगिति द्वितीयाया आकारः । सिषक्ति । षच समवाये । वज्रलं कंदसीति शपः सुः । वज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्थित्वं । इयति । ऋ ऋ गती । जीहोत्यादिकः । अस्मादंतर्भावितल्यर्थान्नट् । शपसुर्विभावोरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्थित्वं । अभ्यासस्यासवर्णे । पा० ६. ४. ७८. । इतीयकादेशः । अनुदान्ते चैत्यभ्यासस्याबुदात्तत्वं । पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । रेणुं । री गतिरेषणयोः । अस्मादीणादिको नुप्रत्ययः । अहंरिष्वणिः । अतिरन्ध्रेभ्योऽपि वृद्धं इति विच् । अरो गच्छंतश्चेमे हरयश्चैत्यहंरयः । तेषां स्वनयिता । स्वमु स्वन ध्वन शब्दे । अस्मास्यतादीणादिक इत्यल्ययः । णेरनिटीति णिलोपः । घटादित्वाच्चित्ते मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।

स्वमीळे यन्मद इद्र हर्षाहन्वृचं निरपामौञ्जो अर्णवं ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिरः । धरुणं । अच्युतं । रजः । अतिस्थिपः । दिवः । आतासु । बर्हणा ।

स्वःऽमीळे । यत् । मदे । इद्र । हर्षा । अहन् । वृचं । निः । अपां । औञ्जः । अर्णवं ॥ ५ ॥

यद्यदा तिरो वृषेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकमभ्युतं विनाशरहितं रज उदकं दिवो बुल्लोकादातासु । आता इति दिङ्नाम । आतासु विसृतासु दिषु हे इन्द्र बर्हणा इता त्वं व्यतिष्ठिपो विविधं स्थापयां चक्रषे । तथा यद्यदा स्वर्मीऽह्ने । मीऽह्नमिति धननाम । स्वः सुष्ठु गंतव्यं मीऽह्ने धनं यस्मिन् तस्मिन्सं-
ग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्षा हृष्टया शक्त्या वृचमावरकमसुरमहन् त्वमवधीः । तदानीमपां पूर्णमर्णवं मेघं निरौज्जः । वर्षणामिमुखमधोमुखमकार्षीः । वृष्टिरावरकं वृचं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसेची-
रिति तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः । तिष्ठतेर्ण्यंताङ्गुलिं त्रैलोक्यादेशः । णिलोपः । तिष्ठतेरिति । पा० ७. ४. ५. । इत्युप-
धाया इत्वं । चङि । पा० ६. १. ११. । इति द्विवचने शर्पूर्वाः खय इति थकारः शिष्यते । चर्त्वेन तकारः ।
अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बर्हणा । सुपां सुलुगिति सोराकारः । स्वर्मीऽह्ने । मिह सेचने ।
निष्ठा । हो ङः । पा० ८. २. ३१. । इति ङत्वं । श्वसथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वं । तस्य टुले ङी ङे लोपः ।
पा० ८. ३. १३. । इति ङलोपः । ङलोपे पूर्वस्य । पा० ६. ३. १११. । इति दीर्घत्वं । स्वरित्यत न्यङ्स्वरौ स्वरिता-
विति स्वर्यते । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् । हृतेर्लङि मध्यमेकवचने हृत्ङ्ङाभ्य
इति सेर्लोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । औज्जः । उज्ज आर्जवे । लङ्ङाडागमो वृद्धिश्च ॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इंद्र सदनेषु माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृचस्य समया पाथारुजः ॥ ६ ॥

त्वं । दिवः । धरुणं । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इंद्र । सदनेषु । माहिनः ।

त्वं । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि । वृचस्य । समया । पाथा । अरुजः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवो बुल्लोकात्पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेष्वोजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं धिषे । दधिषे । स्थापयसि । यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यपो जलान्यरिणा मेघान्निरगमयः वृचस्यावरकं वृचं च समया धृष्टया पाथा शिलया यद्वा शक्त्या व्यरजो विशेषेणाभांक्षीः ॥ धिषे । दधातेऽङ्कांदसो वर्तमाने लिट् । द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति वच-
नाद्विवचनाभावः । क्रादिनियमादिडागम आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । माहिनः । महिरिणश्च । उ० २. ५६. । इति मह पूजायामित्यस्मादीणादिक इन्प्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । अरिणाः । री गतिरेषणयोः । क्रैयादिकः । लङि सिपि प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । समया । षम ष्टम वैकृत्ये । समतीति समा । पचायच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पाथा । पिषू संचूर्णन इत्यस्मादीणादिक इन्प्रत्ययः । बङ्गलवचना-
दुपधाया आकारः । छदिकारादक्तिनः । पा० ४. १. ४५. * । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । तृतीयैकवचने यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्द्यण इति स्वरितत्वं । अरुजः । रजो भजे । तीदादिकः । शस्य ङित्वाङ्गुणा-
भावः ॥ ॥ २१ ॥

प्र मंहिषाय वृहते वृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।
निष्केवत्य इदं सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । प्र मंहिषाय त्वमू ध्वितीह ताव्यमंततः । आ० ८. ६. । इति ॥
उक्थ्यसंस्थे क्रतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । सूचितं च । सर्वाः ककुभः प्र मंहिषायोदप्रुतः । आ० ६. १. । इति ॥

प्र मंहिषाय वृहते वृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शर्वसे अपावृतं ॥ १ ॥

प्र । मंहिषाय । वृहते । वृहत्ऽरये । सत्यऽशुष्माय । तवसे । मतिं । भरे ।

अपांऽइव । प्रवणे । यस्य । दुऽधरं । राधः । विश्वऽआयु । शर्वसे । अपऽवृतं ॥ १ ॥

मंहिषाय । मंहितिर्दानकमेति यास्कः । नि० १. ७. । दातुतमाय वृहते गुणैर्महते वृहद्रये महाधनाय सत्य-

शुष्मायावितववलाय तवस आकारतः प्रवृद्धाय एवंगुणविशिष्टार्थेन्द्राय मतिं मननीयां क्षुतिं प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयामि । यत्खेद्रस्य बलं दुर्धरमन्वैर्धनुर्मशक्यं । तच्च वृष्टांतः । प्रवणे निम्नप्रदेशेऽपामिव । यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । तथा राधो धनं विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं श्वसे स्तोतृणां बलाय येनैन्द्रेणापावृतं अपगतावरणं क्रियते । तत्खेद्रस्येति पूर्वण संबन्धः ॥ मंहिष्ठाय । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुम्हं दसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेभ्यःस्त्विति तुलोपः । बृहति । बृहन्महतोऽपसंख्यानमिति विभक्त्यदात्तत्वं । उत्तरयोर्बज्जब्रीहिस्रः । मतिं । मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिमुदात्तत्वं । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । दुर्धरं । धृञ् धारणे । ईषद्भुःसुष्विति कर्मणि खल् । विश्वायु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्नायु गमनं यस्य तद्विश्वायु । एतेऽहं दसीणः । उ० १. २. इत्युपप्रत्ययः । बज्जब्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदातोदात्तत्वं । अपावृतं । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अथ ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सवना हविष्मतः ।

यत्पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः अर्धिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ ते विश्वं अनु ह असत् इष्टये आपः निम्नाऽइव सवना हविष्मतः ।

यत् पर्वते न । संऽअशीत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । अर्धिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ हानंतरमेव हे इन्द्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव संबंधिन इष्टये यागायान्वसत् । अन्वभवत् । यद्वा । इष्टये हविरादिभिराव प्राप्नोति इति योज्यं । हविष्मतो यजमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि निम्नेव निम्नानि भूस्खलान्याप इव त्वां संभजंत इति शेषः । हर्यतः शत्रुवधं प्रेप्सत इन्द्रस्य । हर्यतिः प्रेप्साकर्मणि यास्कः । नि० ७. १७. यद्वा । हर्यतः शोभनः । हिरण्ययो हिरण्यमयः अर्धिता शत्रूणां हिंसनशीलो वज्रः पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्रे वा यद्यदा न समशीत संसृप्तो नाभवत् । किंतु जागरितः सन्नवधीदित्यर्थः । यदैन्द्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्रतिहतः सन्वृत्रमवधीत्तदाप्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिष्येति भावः ॥ अधः । क्वां दसं धत्वं । असत् । अस्तेर्लङि बज्रत्वं क्वां दसीति शपो लुगभावः । इष्टये । यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । वृथादिना षत्वं । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । यद्वा । इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मन्त्रे वृषेति तस्योदात्तत्वं । निम्नेव सवना । श्रेष्ठं दसीति शैलीपः । समशीत । शीङ् स्वप्ने । लङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङ् सार्वधानुक्ते । पा० ७. ४. २१. इति गुणाभावः । हर्यतः । हर्य गतिकांत्योः । भृमुदृशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । अर्धिता । अथ क्रथ क्रथ हिंसार्थाः । ताच्छीलिकसृन्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्रे आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम अर्वसे नामैन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भरा । पनीयसे ।

यस्य । धाम । अर्वसे । नाम । इन्द्रियं । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उष उषोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसेऽतिशयेन स्तोतव्यायास्मा इन्द्रा-याध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागे । नेति संप्रत्यर्थः । तथा च यास्कः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहि । नि० ७. ३१. इति । संप्रतीदानीं नमसा नमो हविर्लक्षणात्मनं समा भर । सम्यक् संपादय । धाम सर्वस्य धारकं नाम स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धं वैन्द्रियमिन्द्रत्वस्य परमेश्वर्यस्य लिंगं यत्खेद्रस्यैवविधं ज्योतिः अर्वसे ऽनाय हविर्लक्षणाग्नलाभार्थमयस इतस्ततो गमनायाकारि क्रियते हरितो न । यथाश्वात्सादिनः स्वाभिल-षितदेशं गमयति तद्वदिन्द्रोऽपि स्वाभिमतहविर्लाभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः ॥ उषः । पादादित्वा-निष्ठाताभावः । शुभ्रे । शुभ दीप्ती । स्फायितंतीत्यादिना रक् । भर । ह्यग्रहोर्म इति भलं । द्यावोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः सुत्वर्थाद्बज्जलवचनात्कर्मण्यमुन् । तस्मादातिशायनिक ईयमुनि टेरिति टिलोपः ।

अकारि । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यदुत्तयोगादनिघातः । अडागम उदात्तः ।
अयसे । अय गतावित्यस्माज्जाविऽमुन् ॥

इमे तं इंद्र ते वयं पुरुषुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्सोऽणीरिव प्रति नो हर्यं तच्चः ॥ ४ ॥

इमे।ते।इंद्र।ते।वयं।पुरुऽस्तुत।ये।त्वा।आऽरभ्य।चरामसि।प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो।

नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । सोऽणीऽइव । प्रति । नः । हर्यं । तत् ।
वचः ॥ ४ ॥

हे इंद्र प्रभूवसो प्रभूतधन अत एव पुरुषुत पुरुभिर्वङ्गभिर्यजमानैः स्तुत ये च वयं त्वा त्वामारभ्याश्रयत-
यावलंब्य चरामसि चरामो यागे वर्तमानहे त इमे वयं ते तव स्वभूताः । हे गिर्वणो गीर्भिर्वननीथेन्द्र त्वदन्य-
स्त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि गिरः स्तुतीर्नहि सघत् । न हि प्राप्नोति । अतस्त्वं नोऽस्माकं तत्स्तुतिर्लक्षणं वचः प्रति
हर्यं । कामयस्व । सोऽणीरिव । यथा सोऽणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि कामयते ॥ चरामसि । इदं तो
मसिः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । सघत् । यघ हिंसायां । अत्र प्राप्यथो
धातूनामनेकार्थत्वात् । लिट्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । सोऽणी-
रिव । हल्ङ्याब्ध्य इति मुलोपाभावश्चादंसः ॥

भूरि त इंद्र वीर्यं तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मैघवन्काममा पृण ।

अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि।ते।इंद्र।वीर्यं।तव।स्मसि।अस्य।स्तोतुः।मघऽवन्।कामं।आ।पृण।

अनु।ते।द्यौः।बृहती।वीर्यं।ममे।इयं।च।ते।पृथिवी।नेमे।ओजसे ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बङ्ग । न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते । तादृशस्य तव वयं स्मसि । स्वभूता
भवामः । हे मघवन्नस्य स्तोतुः त्वां सुवतो यजमानस्य काममभिलाषमा पृण । आपूरय । बृहती बीर्महान्
द्युलोकोऽपि ते तव वीर्यमनु ममे । अन्वमंस्त । इंद्रेण सहावस्थानादियं चेत्यमपि पृथिवी ते तवीजसे वलाय
नेमे । प्रह्वीबभूव । त्वद्वलाज्जीता सत्यध एव वर्तत इति भावः ॥ स्मसि । अस भुवि । लटि असोरलोप इत्यका-
रलोपः । इदं तो मसिः । पृण । पृण प्रीणने । अत्र प्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । तस्य
ङित्त्वानुणाभावः । ममे । माङ् माने शब्दे च । ङित्त्वादात्मनेपदं । लिट्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
नेमे । एमु प्रह्वत्वे । लिट्यत एकहल्प्रत्यय इत्येवाभ्यासलोपी । तिङुतिङ इति निघातः ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ ।

अवांसृजो निवृताः सतैवा अपः सचा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वं।तं।इंद्र।पर्वतं।महां।उरुं।वज्रेण।वज्रिन्।पर्वऽशः।चकर्तिथ।

अव।अंसृजः।निऽवृताः।सतैवै।अपः।सचा।विश्वं।दधिषे।केवलं।सहः ॥ ६ ॥

हे वज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महांतमुरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्वतं मेघं वृचासुरं वा
वज्रेणायुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ । शकलीचक्रे । तेन मेघेन निवृता आवृता अपः सतैवै सरणाय
गमनाय अवांसृजः । अवाङ्मुखमस्रावीः । अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो बलं दधिषे । धारयसि ।
नान्यः कश्चिदिति । यदेतत्तत्तत्रा सत्यमेव । सचेति सत्यनाम । सचेत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ महं । महांतं ।

नकारतकारयोर्लोपश्चादसः । चकर्तिथ । कृती केदने । लिटि थलभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषचुत्वानि । सतंवे । कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः । कृष्यजंतः । पा० १. १. ३९० । इत्यव्ययत्वेऽव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । अंतश्च तवै युगपदिद्वयांतयोर्युगपदुदात्तत्वं । दधिषे । लिटि क्रादिनियमादिट् ॥ २२ ॥ ॥ १० ॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र नू चिदिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं गीतमस्य बोधस्य आर्षमापेयं । आद्याः पंच जगत्यः । शिष्टाश्चतसस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । नू चिन्नव बोधा गीतम आपेयं हि चतुस्त्रिष्टुवंतमिति । होति वचनादुत्तरे च द्वे सूक्ते अपिदेवताके ॥ अभिप्रवण्डहस्य पंचमेऽहन्यापिमाहृत इदं जातवेदस्यं निविज्ञानं । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । पृथस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्यापिमाहृतं । आ० ७. ७. इति ॥ प्रातरनुवाकस्यापेये कृतावाञ्चिनश्चि च जागते कंदस्यादितः पंचर्चः । सूचितं च । त्वमपे प्रथमो अंगिरा नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते इति पंच । आ० ४. १३. इति ॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते होता यद्भूतो अभवद्विवस्वतः ।

वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥ १ ॥

नू चित् । सहःऽजाः । अमृतः । नि । तुंदते । होता । यत् । दूतः । अभवत् । विवस्वतः ।

वि । साधिष्ठेभिः । पथिभिः । रजः । ममे । आ । देवऽताता । हविषा । विवासति ॥ १ ॥

सहोजाः सहसा बलेन जातः । अपिर्हि बलेन मथ्यमानोऽरण्योः सकाशाज्जायते । अमृतो मरणरहितः । एवंभूतोऽपिर्नू चित् क्षिप्रमेव नि तुंदते । नितरां व्यथयति । उत्पन्नमात्रस्यापिः स्पष्टमशक्यत्वात् । यदा । निर्गच्छति । तुंदतिर्गत्यर्थः सौची धातुः । यदा होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वायमभिर्विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दूतोऽभवत् हविर्वहने नियुक्तो भवति तदानीं साधिष्ठेभिः समीचीनैः पथिभिर्मार्गैर्गच्छन् रजोऽंतरिक्षलोकं वि ममे । निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमप्यंतरिक्षमसत्कल्पमभूत् । इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सदुत्पन्नमिव दृश्यते । किंच । देवतातिति यज्ञनाम । देवताता देवतातां यज्ञे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवानां विवासति । परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति वज्रव्रीहौ नजो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । तुंदते । तुद व्यथने । स्वरितेत्वादात्मनेपदं । नकारोपजनश्चादसः । साधिष्ठेभिः । वाढशब्दादातिशायनिक इष्टन्यंतिकवाढयोर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. इति साधादेशः । वज्रं कंदसीति भिस ऐसभावः । नित्वादाबुदात्तत्वं । देवताता । सर्वदेवात्तातित् । पा० ४. ४. १४२. इति स्वार्यक्तस्तात्त्रिप्रत्ययः । तेन च तत्संबन्धी यज्ञो लक्ष्यते । यदा । देवान्हविषा आ विवासतीति योज्यं । सुपां सुलुगिति विभक्त्यर्थादेशः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

आ स्वमन्नं युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अन्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानुं स्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वं । अन्नं । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति ।

अन्यः । न । पृष्ठं । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानुं । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमभिः स्वं स्वकीयमन्नादनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वालया ममिष्यन् तदनंतरं चाविष्यन् भक्षयंश्च । अविष्यन्नित्येतदत्तिकर्मसु पठितं । एवंभूतोऽपिस्तृषु क्षिप्रमेवातसेषु प्रभृतेषु कष्टेष्वपि तिष्ठति । आरोहति । अचातसशब्दः काष्ठवाची । अतसं न शुष्कं । ऋग्वे० ४. ४. ४. इति दर्शनात् । प्रुषितस्य दग्धमितस्ततः प्रवृत्तस्यापेः पृष्ठमुपर्यवस्थितं ज्वालाजालमन्यो न रोचते । यथा सततगमनशीलोऽथ रतस्ततो गच्छन् शोभते एवमपेर्ज्वालापि सर्वत्र गच्छन्ती शोभत इति भावः । तदानीं दिवो बुलोकस्य संबन्धि सानुं समुच्छ्रितमन्नं स्तनयन्न शब्दयन्निवाचिक्रदत् । गंभीरं शब्दमात्मानमचीकरत् ॥ युवमानः । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । तस्य वज्रं कंदसीति लुगभावः । अदुपदेशास्त्रसार्वधातुकानु-

दात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । अजरः । बङ्गव्रीही नञो जरमरमिषमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अचि-
कृदत् । कदि कदि कृदि आह्वाने रोदने च । अस्मात्प्रयत्नात्कुडि षड्यागमागुशासनस्थानित्यत्वानुभावः ।
द्विर्भावहृत्वादिशेषसन्ध्यावित्वानि ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाठमर्त्यः ।

रथो न विस्वृजसान आयुषु व्यनुषग्वार्यो देव ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रभिः । वसुऽभिः । पुरऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयिषाट् । अमर्त्यः ।

रथः । न । विस्व । ऋजसानः । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्यो । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणो रुद्रेभी रुद्रेर्वसुभिश्च पुरोहितः पुरस्कृतो होता देवानामाह्वाता निषत्तो
हविःस्वीकरणाय देवयजने निषत्तो रयिषाट् रथीणां शत्रुधनानामभिभवितामर्त्यो मरणरहितः । एवंभूतो
देवो द्योतमानोऽपिर्वसु प्रजासु लौकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्षणेषु मनुष्येष्वंजसानः स्तूय-
मानो वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनान्यानुषक् आनुषक्तं यथा भवति तथा व्युत्पत्तिः । विशेषेण प्रापयति ।
यद्वा । वार्याणि वरणीयानि हवींषि स्वयं प्राप्नोति ॥ क्राणा । करोतिः शानचि बङ्गलं कृंदसीति विकरणस्य
लुक् । शानचो कित्वाङ्गुणाभावे यणादेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । सुपां मुलुगिति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
निषत्तः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । नसत्तनिषत्तत्वादिना । पा० ८. २. ६१. निष्ठान-
त्वाभावो निपातितः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रयिषाट् । षट् अभिभवे । कृंदसि सहः । पा० ३.
२. ६३. इति खिवः । सहिः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. इति षत्वं । ऋजसानः । ऋजतिः स्तुतिकर्मा । असान-
जित्यनुवृत्तावृजिवृद्धिमदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८७. इति कर्मण्यसानच्प्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं ।
आयुषु । आयव इति मनुष्यनाम । इण् गतावित्यस्माच्छंदसीण इत्यणप्रत्ययः । वृद्ध्यायादेशो । वार्या । वृद्धि-
संभक्तौ । ऋहलोर्ध्वत् । तित्स्वरिति प्राप्त ईड्यंदवृशंसदुहं ष्यत इत्याद्युदात्तत्वं । शिश्कंदसीति शिर्षोपः ।
ऋण्वति । रिचि गतौ । व्यत्ययेन संप्रसारणं । इदित्वात्तुम् । कर्तरि शप् ॥

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्यां तुविष्वणिः ।

तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशंदर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वातऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्यां । तुविऽस्वनिः ।

तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णं । ते । एम । रुशंदऽजर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजूतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वणिर्महास्वनः एवंभूतोऽपिर्जुहूभिः स्वकीयाभिर्जुहूभिः खण्डा सरणशी-
लेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् । वृथेत्यनायासवचनः । वृथावायासेनैवातसेषून्नतेषु वृक्षेषु वि तिष्ठते । विशेषेण
तिष्ठति । हे अग्ने यद्यदा वनिनो वनसंबंधान्नुचान्दग्धं वृषायसे वृषवदाचरसि । दहसीत्यर्थः । हे रुशंदर्मे
दीपज्वाला अजर जरारहितापि ते तवैव गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णी भवति ॥ वातजूतः । जू इति सीचो
धातुः । वातेन जूतो वातजूतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वि तिष्ठते । समवप्रविभ्यः ख इत्या-
त्मनेपदं । जुहूभिः । ऊ दानादनयोः । ह्यत आस्ति ति जुहुः । ऊवः सुवच्च । उ० २. ६०. इति कृिप । चका-
रादीर्घः । सुवज्जावाह्विर्भावादि । धातोरित्यंतोदात्तत्वं । खण्डा । ख गतौ । सरतीति खणिः । खवृषिभ्यां
कित् । उ० ४. ४९. इति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेत्येव मार्गः । इण् गतावित्यस्मात्करण औणादिको मनिर् ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तपुर्जो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्यं अव वाति वंसंगः ।

अभिप्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्यातुश्चरथं भयते पतचिणः ॥ ५ ॥

तपुःऽजंभः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । स॒हान् । अ॒व । वा॒ति । वंस॑गः ।
अ॒भिऽव्रज॑न् । अ॒क्षितं । पाज॑सा । रजः । स्था॒तुः । च॒रथं । भ॒यते । प॒त॒चिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जंभः । तपूषि ज्वाला एव जंभा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः । वातचोदितो वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽभिर्युथे ज्वालासमूहे सत्यचित्तमक्षीणं रज आर्द्रवृक्षांतर्गतमुदकं पाजसा तेजोबलेनाभिव्रजन् अभिमुख्येन गच्छन्वेऽरखे साह्रान् सर्वमभिववन् आ अभिमुख्येनाव वाति । व्याप्नोति । तत्र दष्टांतः । वंसगो न । यथा वननीयगतिर्वृषो गोयूथे सर्वमभिववन्वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्पतचिणः पतनवतोऽपि सकाशात्स्थातुः स्थावरं चरथं च जंगमं च भयते । बिभेति ॥ साह्रान् । दाश्यान्साह्रानिति क्लृप्तप्रत्ययांतो निपातितः । दीर्घादटि समागपाद् इति संहितायां नकारस्य ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । यत्स्वलोपी । इत्स्वत्वं क्हांदसं । स्थातुः । कमिमनिजनीत्यादिना । उ० १. ७३. विहितसुप्रत्ययो बङ्ग-लवचनात्तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्थातुरन्तरं चरथं भयते । प्रथमं स्थातु स्थावरं बिभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादीणादिकोऽथप्रत्ययः । भयते । जिभी भये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बङ्गलं क्दसीति सौरभावः । गुणावादेशौ ॥ ॥ २३ ॥

द॒धु॒ष्टा॒ भृ॒गवो॒ मानु॑षेष्वा र॒यिं न चा॑रुं सु॒हवं॒ जने॑भ्यः ।
हो॒तार॑मग्ने॒ अति॑थिं॒ वरे॑ण्यं मि॒त्रं न शे॒वं दि॒व्याय॒ जन्म॑ने ॥ ६ ॥
द॒धुः । त्वा । भृ॒गवः । मानु॑षेषु । आ । र॒यिं । न । चा॑रुं । सु॒हवं । जने॑भ्यः ।
हो॒तारं । अ॒ग्ने । अ॒ति॒थिं । वरे॑ण्यं । मि॒त्रं । न । शे॒वं । दि॒व्याय॒ । जन्म॑ने ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतत्संज्ञा महर्षयो दिव्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये चारुं रयिं न शोभनं धनमिवा दधुः । आधानसंभारिषु मंत्रैः स्थापनेन समस्कुर्वन् । कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहवं यजमानार्थमाह्वानं शुश्रूक्षं होतारं देवानामाह्वानं अतिथिमतिथिवत्पूज्यं । यद्वा । देवयजनदेशेषु सततं गंतारं । वरेण्यं वरणीयं मित्रं न शेवं । यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । लिट्यस्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । युष्मत्तत्तत्तनुःष्वंतःपादमिति विसर्जनीयस्य षत्वं । सुहवं । ह्यतेरीषहुःसुष्विति खल । बङ्गलं क्दसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऋदुत्त-रपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

हो॒तारं स॒प्त जु॒हो॑ऽ यजि॑ष्ठं यं वा॒घतो॑ वृ॒णते॑ अ॒ध्वरे॑षु ।
अ॒ग्निं वि॒श्वेषा॑मर॒तिं वसू॑नां स॒पर्या॑मि प्र॒यसा॒ यामि॒ रत्नं ॥ ७ ॥
हो॒तारं । स॒प्त । जु॒हः । यजि॑ष्ठं । यं । वा॒घतः । वृ॒णते॑ । अ॒ध्वरे॑षु ।
अ॒ग्निं । वि॒श्वेषां । अ॒र॒तिं । वसू॑नां । स॒पर्या॑मि । प्र॒यसा॒ । यामि॒ । रत्नं ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याका जुहो होतारो वाघत अद्विजोऽध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं यष्टृतमं होतारं देवानामाह्वानं यमपि वृणते संभजते विश्वेषां सर्वेषां वसूनामरतिं प्रापयितारं तमपि प्रयसा हविलंबेणान्नेन उपर्यामि । परिचरामि । रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि । याचामि ॥ वृणते । वृद् संभक्तौ । कैयादिकः । गत्यस्वरः । अरतिं । अ गतिप्रापणयोः । अस्मादीणादिको वह्नियस्यतिभ्यश्चित् । उ० ४. ६०. इत्यतिप्रत्ययः । चत्वाद्दंतोदात्तत्वं । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचरणकर्म । सपर पूजायामिति धातुः कंङादिः । अतो यत् एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य वर्णलोपश्चकंदासः ॥

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने गृणंतमंहस उरुष्योर्जो नपात्पूरिभिरायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहः । शर्म । यच्छ ।

अग्ने । गृणंतं । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूरुभिः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र । बलेन हि मध्यमानोऽपिर्जायते । मित्रमहोऽगुणदीप्तिमत्तये नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्योऽवास्मिन्कर्मण्यच्छिद्राच्छेद्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ । देहि । किं हे ऊर्जो नपात् अन्नस्य पुत्र । भुक्तेनान्नं जठराग्नेः प्रवर्धनादपेरत्नपुत्रत्वं । एवंविधाग्ने गृणंतं त्वां सुवर्तमायसीभिर्व्याप्तेः । यद्वा । अथोवहूदतरैः । पूरिभिः पालनैरंहसः पापादुक्ष्य । रक्ष । उरुष्यती रक्षाकर्मा । नि० ५. २३. । इति यास्कः ॥ अच्छिद्रा । शर्मकंदसीति शर्लोपः । सूनो सहसः । परमपि कंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । शर्म । मुपां मुलुगिति विभक्त्यर्णुक् । ऊर्जो नपात् । न पातयतीति नपात् । नभ्राणपादिति नभ्रः प्रकृतिभावः । सुवामंचित इति षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावे सति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । पूरिभिः । पू पालनपूरणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे कृप । उलदीर्घो । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

भवा वरुणं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मसू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

भव । वरुणं । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवन्तऽभ्यः । शर्म ।

उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणंतं । प्रातः । मसू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशाग्ने गृणते त्वां सुवर्ते यजमानाय । वरुणमिति गृहनाम । वरुणमनिष्टनिवारकं गृहं भव । हे मघवन् धनवत्तये मघवद्भ्यो हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव । हे अग्ने गृणंतं सुवर्तमंहसः पापकारिणः शत्रोरुक्ष्य । रक्ष । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽपिः प्रातरिदानीमिव पर्युरपि मनु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ वरुणं । वृज् वरणे । जृवृज्भ्यामूथन् । उ० २. ६. । इत्युन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । गृणते । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । विभावः । विशिष्टा भा विभाः । आतो मन्त्रित्वि विच् । तदस्यासीति मतुप । मादुपधाया इति मतुपो वत् । मतुवसो रुरिति नकारस्य क्तत्वं । मघवद्भ्यः । मघवा बङ्गलं । पा० ६. ४. १२८. । इति मघवञ्शब्दस्य तुआदेशः । स च नानुबन्धकृतमनेकालत्वं । परि० ६. म० १. १. ५५. । इति वचनात् अलोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इत्यत्यस्य भवति । मनु । ऋचि तुनुघमत्विति दीर्घः । धियावसुः । बङ्गरीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदस्य सविकाच इति विभक्त्युदात्ता । लुगभावश्चादसः । जगम्यात् । गम् लृप् गती । लिङि बङ्गलं कंदसीति शपः झुः ॥ २४ ॥

वया इदमे अग्रयस्ते अन्ये ते विश्वे अमृता मादयन्ते ।
वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेषु जना उपमिदयन् ॥ १ ॥

वया इदमे अग्रयस्ते अन्ये ते विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेषु जना उपमिदयन् ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । ते इति । विश्वे । अमृताः । मादयन्ते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनां । स्थूणाऽइव । जनान् । उपमिदयन् । ययन् ॥ १ ॥

वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवतीति यास्कः । नि० १. ४. । हे अग्नि येऽन्येऽप्रयः संति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत् शाखा एव । ततस्त्वतोऽन्ये न संतीति भावः । किंच त्वे त्वयि सति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयन्ति । इत्यति । न हि स्वध्यातिरेकेण तेजीवितुं शक्यते । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां जाठररूपेण संबन्धिन्ने चितीनां मनुष्याणां नाभिः संग्रहासि । अवस्थापको भवसि । अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता सन् । यद्वा । उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणं । जनान्ययं । आधारयः । तच्च दृष्टान्तः । उपमिदुपनिष्ठाता स्थूणेव । वंशधारणार्थं निष्ठातः स्तम्भो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥ वैश्वानर । विश्वे च मे नरा विश्वानराः । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तत्संबन्धी वैश्वानरः । तस्येदमित्यर्थः । नाभिः । नहो भय । उ० ४. १२५. । इति प्रत्ययो भकारस्यान्तदेशः । त्रित्वादायुदात्तत्वं । असि । तासस्त्योर्लोप इति सलोपः । चितीनां । चि निवासगण्योः । अस्मात् क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । अतोदात्तात्त्विति शब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । उपमित् । उमिञ् प्रचेपणे । अस्मादुपपूर्वाद्बहुलवचनात्कर्मणि क्तिप् । तुगागमः । ययं । यम उपरमे । लिटि थलि क्तादिनियमादिटि प्राप्त उपदेशेऽत्यतः । पा० ७. २. ६२. । इति प्रतिषेधः ॥

विषुवत्संज्ञेऽहन्यापिमामते मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽगुरुपसृचः । विषुवान्दिवा कीर्त्यं इति खंडे सूत्रितं । मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा । आ० ८. ६. । इति ॥

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवद्गती रोदस्योः ।

तं त्वा देवासोऽजनयंत देवं वैश्वानर ज्योतिरिदारीय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।

तं । त्वा । देवासः । अजनयंत । देवं । वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्यीय ॥ २ ॥

अयमपिर्दिवो बुलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । पृथिव्या भूमेश्च नाभिः संग्राहकः । रश्मि इत्यर्थः । अथानंतरं रोदस्योर्वावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत् । हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनवे यजमानाय वा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवाजनयंत । उदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्धा । नि० ७. २७. । अमुञ्चन्नित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः । पृथिव्याः । पृथिवीशब्दः चिद्वीरादिभ्यश्चेति ङीष्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । अजनयंत । जनीजृप्त्सुरंजोऽमंताश्च । धा० १९. ६३-६७. । इति मित्त्वान्नितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि ।

या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्रा । वसूनि ।

या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्रा वैश्वानरेऽग्री वसूनि धनान्या दधिरे । आहितानि स्थापितानि वसुषुः । तच्च दृष्टान्तः । ध्रुवासो निश्चला रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्य आधीयते तद्वत् । अतस्त्वं पर्वतादिषु यानि धनानि विद्यन्ते तस्य धनजातस्य राजासि । अधिपतिर्भवसि ॥ अग्रा । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्ङादेशः । या । शिष्कंदसि बहुलमिति शैलोपः । ओषधीषु । उष दाहि । ओषः पाकः । भावे घञ् । त्रित्वादायुदात्तत्वं । ओष आसु धीयत इत्योषधयः । कर्मस्थधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सप्तमीबहुवचन ओषधेश्च विभक्त्यवप्रथमायां । पा० ६. ३. १३२. । इति दीर्घः । अप्सु । अडिदमिति विभक्तेर्ङादात्तत्वं ॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।

स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वी वैश्वानराय नृतमाय यज्ञीः ॥ ४ ॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृतमाय । यज्ञीः ॥ ४ ॥

रोदसी बावापृथिवी सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय बृहती इव प्रभूते इवाभूता । वैश्वानरस्य बावापृथिवीः पुत्रत्वं मंत्रांतरे स्पष्टमवगम्यते । उभा पितरा महयज्ञजायतामिर्बावापृथिवी भूरिरेतसा । ऋग्वे० ३. ३. ११. इति । महतो वैश्वानरस्यावस्थानाय बावापृथिवी विस्तृते जाति इत्यर्थः । किंचायं होता दक्षः समर्थः पूर्वी-
जविधा यज्ञीर्महतीर्गिरः स्तुतीर्वैश्वानरायापये प्रायुंतेति शेषः । कीदृशाय । स्वर्वते शोभनगमनयुक्ताय
सत्यशुष्मायावितथबलाय नृतमायातिशयेन सर्वेषां भेदे । तत्र दृष्टांतः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको
वंदी दातारं प्रभुं बहुविधया सुत्या स्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः । मनोजातावज्यती युक्तेति जाती गम्यमानायां
मनुशब्दाद्यत् पुगागमश्च । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं न भवति । तच्च हि द्वाजित्य-
नुवर्तते । स्वर्वते । सुपूर्वादर्थेर्भावे विच् । ततो मनुप । मादुपधाया इति वत् ॥

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वं ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकथं ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं ।

राजा । कृष्टीनां । असि । मानुषीणां । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकथं ॥ ५ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदित्वैश्वानराये ते तव महित्वं माहात्म्यं बृहतो महतो दिवश्चित् ब्रुलोकादपि प्र
रिरिचे । प्रवृद्धि । किंच त्वं मानुषीणां मनोजातानां कृष्टीनां प्रजानां राजासि । अधिपतिर्भवसि । तथा
वरिवोऽसुरैरपहृतं धनं युधा युद्धेन देवेभ्यश्चकथं । देवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर । पादादित्वादाष्टमकनि-
घाताभावः । रिरिचे । रिरिच् विरेचने । अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीत आधिक्ये वर्तते । कृष्टीनां । नामन्यतर-
स्यामिति नाम उदात्तत्वं । मानुषीणां । मानुषशब्दो मनोजातावित्यत्रप्रत्ययांतः । जातिलक्षणे ङीष् प्राप्ते
तदपवादतया शार्ङ्गरवाद्यत्र इति ङीन् । नित्वादायुदात्तत्वं । ङ्याम्कंदसि बहुलं । पा० ६. १. १७८. इति
बहुलवचनात्ताम उदात्तस्याभावः । युधा । युध संप्रहार इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । वरिव इति
धननाम । नञिषयस्येत्यायुदात्तत्वं ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृचहणं सचंते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोक्ताष्टा अव शंबरं भेत् ॥ ६ ॥

प्र । नू । महिऽत्वं । वृषभस्य । वोचं । यं । पूरवः । वृचऽहनं । सचंते ।

वैश्वानरः । दस्युः । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठाः । अव । शंबरं । भेत् ॥ ६ ॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते । पूरव इति मनुष्यनाम । पूरवो मनुष्य
वृचहणमावरकस्य मेघस्य हंतारं यं वैश्वानरं सचते वर्षार्थिनः सेवते तस्य वृषभस्यापां वर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं
माहात्म्यं नु क्षिप्रं प्र वोचं । प्रव्रवीमि । किं तदित्यत्र आह । अयं वैश्वानरोऽग्निर्दस्युं रसानां कर्मणां वोपब-
धितारं राक्षसादिकं जघन्वान् । हतवान् । तथा काष्ठा अपो वृष्यदकान्यधूनोत् । अधोमुखान्यपातयत् । शंबरं
तं निरोधकारिणं मेघमव भेत् । अवाभिनत् ॥ वोचं । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङ्यस्त्वतिवक्तीत्या
दिना छेरडादेशः । वच् उमित्युमागमः । गुणः । बहुलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । जघन्वान् । हतेर्लिट्

क्रसुः । अभ्यासाद्येव्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । विभावा गमहनेति विकल्पनादिङभावः । भेत् । भिदिर-
विदारणे । लङि वङ्लं कंदसीति विकरणस्य लुक् । हल्ङ्याब्ध इति तकारस्य लोपः । पूर्ववदङभावः ॥ अत्र
निरुक्तं । प्र प्रवीमि तन्महत्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पुरवः पुरयितव्या मनुष्या वृचहणं मेघहणं
सचते सेवते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः चयार्थादुपदस्यत्स्मिन्नसा उपदासयति कर्माणि तमपिर्वैश्वानरो घ्नन्तवा-
धुनोदपः काष्ठा अभिनच्छंवरं मेघं । नि० ७. २३. इति ॥ अचेदं चिंतनीयं । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र
केचिदाहुः । मध्यमस्थानस्थो वायुरिंद्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते । न त्वपिः पृथि-
वीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । बुस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति । युक्तिं चाहुः । प्रातःसवनानीनि चीणि
सवनानि लोकत्रयात्मकानि । तत्र तृतीयसवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृथिव्याः प्रस्थुतो भवेत् ।
तत्प्रच्युतिपरिहारायामिमास्तेऽतिमे शस्त्रे होता स्वर्गाद्भूमिं प्रत्यवरोहति । कथमिति तदुच्यते । इतरश-
स्त्रवत् । स्तोत्रियतृचेन प्रारंभमुक्त्वा बुस्थानसंबंधिना वैश्वानरीयेण सूक्तेन शस्त्रं प्रारभते । ततो मध्यमस्थान-
संबंधिनं बद्धं मरुतस्य प्रति तद्वैवत्यसूक्तपाठेनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमपि । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो न
स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मरुतद्वयमप्यनुपपन्नं । अयमेवापिर्वैश्वानरः । कृतः । वैश्वानरशब्दनिर्व-
चनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकांतरं प्रति नेतृतया संबंधी वैश्वानरः । तथा चाम्नातं । वैश्वानर पुत्रः
पित्रे लोककृज्जातवेदो वह्निं सुकृतां यत्र लोका इति । यद्वा । विश्वे सर्वे नरा एनमपि यच्चादौ प्रणयंतीति
तत्संबंधाद्वैश्वानरः । यद्वा । विश्वान् सर्वान्प्राणिनः प्रत्युतो गच्छत इति विश्वानरी मध्यमोत्तमौ । अत्र गता-
वित्यस्मात्पचावच् । लुगभावश्छांदसः । ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमपिर्वैश्वानरः । वैश्वतोऽपिर्हि मध्यमसकाशा-
ज्जायते । अश्रुनिपतनानंतरमयमेव पार्थिवोऽपिः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि घर्मकाले सूर्यकांतादिमणि-
ध्वपेरुत्पत्तिः प्रसिद्धा । तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनायमेवापिर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं । अस्यापि वर्षकर्मणा
लुतिः संभवति । अपी प्राप्ताहुः । सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु०
३. ७६. इति स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भक्तस्वर्गत्वात् । एतत्सर्वं यास्तेन वैश्वानरः
कस्मादित्यादिना बद्धधा प्रपंचितं । नि० ७. २९. । अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं तवैवानुसंधेयं ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये शतिनीभिर्मग्निः पुरुणीये जरते सूनृतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्वाजेषु । यजतः । विभाऽवा ।

शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीये । जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरोऽपिर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः । कृष्टिरिति मनुष्यनाम । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स
तथोक्तः । भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविलंबणान्नवत्सु यागेषु । यद्वा । एतत्संक्षेपेषु । यजतो यष्ट्यो विभावा
विशेषेण प्रकाशयिता सूनृतावान् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । तद्युक्तः । एवंभूतोऽपिः शातवनेये । शतसंख्या-
कान् क्रतून्वनति संभजत इति शतवनिः । तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् पुरुणीये बहूनां नेतर्येतत्संक्षेपे
राजनि च शतिनीभिर्वज्रभिः क्षुतिभिर्जरते । सूयते ॥ भरद्वाजेषु । भरंति पोषयंति भोक्तृनिति भरंतः ।
तादृशा वाजा येषु । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति मरुवृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यजतः । भृमुद्व-
शियजिपर्वपच्यमितमिनमिहर्षेभ्योऽतच् । उ० ३. ११०. इति यजतेरतच्प्रत्ययः । विभावा । भा दीप्तौ । आतो
मनिन्निति वनिप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यते । शातवनेये । इन्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः
शतवनिशब्दः । इत्येवमिति । पा० ४. १. १२२. इति ङक् । कित इत्यंतोदात्तत्वं । शतिनीभिः । शतशब्दात्स्व-
र्णोय इनिः । अन्नेभ्य इति ङीप् । पुरुणीये । पूर्वपदात्संज्ञायामगः । पा० ८. ३. इति णत्वं । जरते ।
व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ॥ २५ ॥

वह्निमिति पंचर्षं तृतीयं सूक्तं नोधस आर्षं वैश्वभमायेयं । अनुक्रांतं च । वह्निं पंचेति ॥ प्रातरनुवाकस्यापेये
क्रतो वैश्वभे कंदसीदं सूक्तमाश्विने शस्त्रे च । तथा च सूचितं । वह्निं यशसमुप प्र जिवन्वन्निति चीणि । आ० ४.
१३. इति ॥

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राव्यं दूतं सद्योऽर्थं ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्गवे मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं । यशसं । विदथस्य । केतुं । सुप्राव्यं । दूतं । सद्यःऽर्थं ।

द्विजन्मानं । रयिऽइव । प्रशस्तं । रातिं । भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विणं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं सुप्राव्यं सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तं सद्योऽर्थं यदा हवींषि जुहति सव्यसादानीमेव हविभिः सह देवान्गतां । यदा । सद्योऽर्थमरणं गमनं यस्य तं । द्विजन्मानं द्वयोर्व्यावापुथिव्योररख्योर्वा आयमानं रयिमिव धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं । एवंभूतमग्निं मातरिश्वा वायुर्भृगव एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् । मित्रमहरत् । अकरोदित्यर्थः । रातिना संभाष्यत्यत्र । आप० गु० १२. १४. । रातिर्मित्रमिति कपर्दिनोक्तं । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मंत्रांतरं च भवति । रातिं भृगूणां मुनिं कविकर्तुं । ऋग्वे० ३. २. ४. । इति ॥ वह्निं । वह्निश्चि-
युश्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति वहतेर्निप्रत्ययः । निद्वज्जावादाद्युदात्तत्वं । यशसं । यशसश्चोदात्तत्वं विनो-
लुक् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यदा । अर्शआदित्वाद्वा । स्वरः पूर्ववत् । सुप्राव्यं । सुष्ठु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्रावीः । उपसर्गद्वयोपच्छादवतेरवितृप्तुतंत्रिभ्य ईः । उ० ३. १५८. । इतीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यभि पूर्वं इत्यस्य विकल्पे सति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सद्योऽर्थं । उपि कुषिगार्तिभ्यश्चित्रित्यंतैः कर्तरि धन्यत्ययः । सद्य एवार्थो गता सद्योऽर्थः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदि त्वव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. ३. । इत्यव्ययग्रहणेन चितयं गृह्येत तर्हि बज्रग्रीहिस्वरो भविष्यति । मातरिश्वा । सर्वे निमीणाहेतुत्वात्मातांतरिचं । अस्मिन्तिरत्र गतिकर्मा । मातर्यंतरिचे अस्मिन्ति गच्छतीति मातरिश्वा । अमुच-
त्रित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः । यदा । मातर्यंतरिचे आश्वसति गच्छतीति मातरिश्वा । अस् गतिदीप्तादा-
नेष्वित्यस्मादीणादिको द्वन्वत्ययः । एतच्च याक्तेनोक्तं । नि० ७. २६. ॥

अस्य शासुर्भयासः सचंते हविष्मंत उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छचो विश्वपतिर्विष्णु वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयासः । सचंते । हविष्मंतः । उशिजः । ये । च । मर्ताः ।

दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छचः । विश्वपतिः । विष्णु । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्यापि रभयास उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यदा । स्तुतिभिः स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्च-
ममग्निं शासितारं सचंते । सेवन्ते । उशिजः कामयमाना देवा हविष्मंतो हविषा युक्ता ये च मर्ता मरणध-
र्माणो यजमानाः । यदा । उशिज इति मेधाविनाम । उशिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मंतो हविर्युक्ता
मर्ता यजमानाः । किंचायं होता होमनिष्पादकोऽपिर्दिवश्चित् आदित्यादपि पूर्वं उषःसु वर्तमानो भूत्वापि-
होत्रहोमार्थं विष्णु यजमानेषु न्यसादि । अध्वर्युणाग्न्यायतने न्यधायि । स्थाप्यते । कीदृशो होता । आपृच्छच
आप्रष्टव्यः । पूज्य इत्यर्थः । विश्वपतिर्विशां प्रजानां पालयिता वेधा विधाताभिमतफलस्य कर्ता ॥ शासुः ।
शासु अनुशिष्टौ । तृप्तृचौ शंसि शसिशासि चदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ । उ० २. ९४. । इति तुल । इडागमा-
भावश्च । षष्ठ्यकवचने तकारलोपस्कान्दसः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । उशिजः । वशः कित् । उ० २. ७१. । इति
वटेरिजिप्रत्ययः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । मर्ताः । मुङ् प्राणत्यागे । असिहसिमृचिष्वामीत्यादिना तन्मत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं । आपृच्छचः । प्रक्ष क्षीप्सायां । आङ्पूर्वादस्माच्छन्दसि निष्टकौत्यादौ । पा० ३. १. १२३. ।
क्वप्प्रत्ययो निपातितः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । क्वपः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विश्वपतिः ।
पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिस्कन्दसि बज्रलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

तं नर्षसी हृद् आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।
यमृत्वजो वृजने मानुषासः प्रयस्वंत आयवो जीजनंत ॥ ३ ॥
तं नर्षसी । हृद् । आ । जायमानं । अस्मत् । सुऽकीर्तिः । मधुऽजिह्वं । अश्याः ।
यं । ऋत्वजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वंतः । आयवः । जीजनंत ॥ ३ ॥

नर्षसी नवतरा सुकीर्तिः सुषु कीर्तयिष्यन्त अस्माकं सुतिर्हृदो हृदवस्थिताप्राणाज्जायमानमुत्पद्यमानं ।
अग्निर्हि वायोऽत्ययते वायुश्च प्राण एव । यः प्राणः स वायुरित्यास्मानात् । मधुजिह्वं मादयितुञ्जालं ।
एवंभूतं तमप्रिमाश्याः । आभिमुख्येन व्याप्नोतु । वृजने संग्रामे प्राप्तिं सत्यायवो मनुष्या यमपि जीजनंत यज्ञा
र्थमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः । ऋत्वज ऋतौ काले यष्टारो मानुषासो मनोः पुत्राः प्रयस्वंतो हविलंब-
णाप्नोपिताः ॥ नर्षसी । नवीयसीत्येकारलोपः क्वांदसः । हृद् । अत्र हृदयशब्देन तस्यः प्राणो लक्ष्यते ।
पह्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानं । जनी प्रादुर्भावे । अग्निं ज्ञाजनीर्जति जादेशः । अदुपदे-
शास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे अग्नौ निष्वादाबुदात्तत्वं । अस्मत् । सुपां सुलुगिति विभक्तिलुक् । अश्याः । अशू
व्याप्ती । लिङि बङ्गत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनंत । जनी प्रादुर्भावे ।
स्थंताङ्गि लिङ्ङादेशः । द्विर्भावहलादिशेषः । सन्वद्भावित्वदीर्घाः । अदुपदेशास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङ् एव
स्वरे प्राप्ति व्यत्ययेनाभ्यस्ताबुदात्तत्वं ॥

उशिकर्पावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विष्णु ।
दमूना गृहपतिर्देम आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां ॥ ४ ॥
उशिक् । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि । विष्णु ।
दमूनाः । गृहऽपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशीलः एवंभूतो होतापिर्विनु
यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेष्वधायि । स्थाप्यते । स चाग्निर्दमूना रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तो गृह-
पतिर्गृहाणां पालयिता च सन्दमे यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिरा भुवत् । आ समंताद्भवति । न केवलमेकस्य
रथेरपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति । यद्वा । रयीणां मध्य उत्कृष्टं यज्ञं तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि ।
कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङि त्रिचिणादेश आतो युक् चिण्कतोरिति युगागमः । दमयति
राक्षसादिकमिति दमूनाः । दम उपशमे । दमेऽनसिः । उ० ४. २३४. । इत्यौणादिक जनसिप्रत्ययः । यास्क-
स्त्वाह । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यात् । नि० ४. ४. ।
इति । दम आँ अपिः । आङोऽनुनासिकः कंदसीत्याकारस्य सानुनासिकत्वं । प्रकृतिभावश्च । भुवत् । लिङ्ङा-
गमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । रयिपतिः । परादिः कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । रयीणां ।
नागन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।
आशुं न वाजंभरं मर्जयंतः प्रातर्मेषू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥
तं । त्वा । वयं । पतिं । अग्ने । रयीणां । प्र । शंसामः । मतिऽभिः । गोतमासः ।
आशुं । न । वाजंऽभरं । मर्जयंतः । प्रातः । मेषू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमगोचोत्पन्ना वयं । नोधसः स्तोत्रिकत्वेऽप्यात्मनि पूजार्थं बङ्गवचनं । हे अग्ने रयीणां

धनानां पतिं रक्षितारं तादृशं त्वा त्वां मतिभिर्मननीयैः सोषैः प्र शंसामः । प्रकर्षेण सुमः । किं कुर्वतः । वाजभरं वाजस्य हविलक्षणात्तस्य भर्तारं त्वां मर्जयंतो मार्जयंतः । तच्च दृष्टांतः । आशुं न अश्नमिव । यथाश्व-
मारोहतः पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशं हृत्सीर्निमृजति तद्वदयमप्यमेहैर्विष्वहनप्रदेशं निमृजंत इत्यर्थः । तथा चापिसं-
मार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातं । अथ मध्ये तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि यथा युक्ता प्रेहि वहति प्रजेदेवमेत-
दपि युक्तोपचिपति प्रेहि देवेभ्यो हव्यं वहति । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽपि प्रातः
शोभूतस्याहः प्रातःकाले मनु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ मतिभिः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन् ।
मंचे वृषेष्ट्यादिना तस्योदात्तत्वं । वाजभरं । अपरेषा वैदिकी संज्ञा । संज्ञायां भृतृवृजिति । पा० ३. २. ४६ ।
वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । अर्द्धिषदजंतस्य सुम । पा० ६. ३. ६७ । इति सुमागमः । चित इत्यंतोदा-
त्तत्वं । मर्जयंतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेवृद्धिः । पा० ७. २. ११४ । इति वृद्धभावः । अदुपदेशात्-
सार्वधानुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् । लिङि वज्रलं कंदसीति शपः सुः ॥ २६ ॥

अस्मा इदु प्र तवसे इति षोडशर्चं चतुर्थं सूक्तं । नोधस आर्यमैद्रं वैष्टुमं । अनुक्रांतं च । अस्मा इदु
षोळशेति । अस्य सूक्तस्य नोधा द्रष्टव्यतद्वाङ्मणे समाम्नायते । अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त एते
प्रातःसवने । ऐ० ब्रा० ६. १८. । इति ॥ षळहसोचियावापवत्सु चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माध्यादिने सवने
ब्राह्मणाच्छंसिश्च ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुज्यस्या आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयं । तथा च
सूचितं । अस्मा इदु प्र तवसे शासद्वहिरितीतरावहीनसूक्ति । आ० ७. ४. । इति । ब्राह्मणं च भवति । त एते
प्रातःसवने षळहसोचियाञ्छस्वा माध्यादिनेऽहीनसूक्तानि शंसंतीति ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिंद्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि । स्तोमं । माहिनाय ।

ऋचीषमाय । अध्रिऽगवे । ओहं । इंद्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदु इति निपातद्वयं पादपूरणे । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति यास्कः । यद्वा । अवधारणार्थं ।
तवसे प्रवृद्धाय तुराय त्वरमाणाय । यद्वा । त्रिविधे शत्रूणां हिंसित्रे । माहिनाय गुणैर्महते ऋचीषमाय
ऋचा समाय । यादृशी स्मृतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः । अध्रिगवेऽधृतगमनाय । अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः ।
तथा च यास्कः । अधृतगमनकर्मवर्जिद्रोऽप्यध्रिगुच्यते । नि० ५. ११. । इति । एवंभूतायास्मा इंद्राय स्तोमं
स्तोत्रं प्र हर्मि । प्रहरामि । करोमीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । प्रयो न । प्रय इत्यन्ननाम । यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय
कश्चिदन्नं प्रहरति । कीदृशं स्तोमं । ओहं वहनीयं प्रापणीयं वा । अत्यंतोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं
किंतर्हि ब्रह्माणि हविलक्षणान्यन्नानि । कीदृशानि । राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि । इंद्रं सुत्या
हविषा च परिचरेमेति भावः ॥ तुराय । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । तुरीं हिंसार्थः । तुरतीति
तुरः । पचाद्यचि च्छांदसो वलोपः । हर्मि । हज् हरणे । वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । माहिनाय । मह
पूजायामित्यस्मान्महेरिनण् च । उ० २. ५६. । इतीनणप्रत्ययः । उपधावृद्धिश्च । ऋचीषमाय । ऋचीषम ऋचा
समः । नि० ६. २३. । इति यास्कः । तृतीया तत्कृतेति समासः । पा० २. १. ३०. । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
पृषोदरादित्वादीकारोपजनः । सुषामादित्वात् षत्वं । केचिदाहुः । ऋच सुतावित्यस्मादिगुपधात्किदितिप्र-
त्ययः । छदिकारादक्तिन इति ङीष् । ऋची स्मृतिः । तथा समः । पूर्ववत् षत्वं । अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वे सति ङीष् उदात्तत्वेन भवितव्यं । तथा च न दृश्यते । तस्मात्स्वरस्थितनीयः । यद्वा । दिवोदासादि-
द्रष्टव्यः । अध्रिगवे । अधृतोऽन्येनानिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियोऽपसर्जनस्य । पा० १.
२. ४८. । इति ह्रस्वत्वं । पृषोदरादित्वादधृतशब्दस्याधिभावः । ओहं । वहतेः कर्मणि घञि च्छांदसं
संप्रसारणं । यद्वा । तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्देन इत्यस्मादोहतेः पूर्ववहञ् । राततमा । रा दान इत्यस्मान्निघो-
तादातिशायनिकसमप । श्रेष्कंदसीति श्लोपः ॥

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराभ्यांगूषं बाधे सुवृक्ति ।
 इंद्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयंत ॥२॥
 अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आंगूषं । बाधे । सुऽवृक्ति ।
 इंद्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयंत ॥२॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय । प्रय इत्यन्ननाम । प्रय इवान्नमिव प्र यंसि । प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टीक्रियते ।
 बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थं सुवृक्ति सुष्टावर्जकमांगूषं स्तोत्ररूपमाघोषं भरामि । संपादयामि । अन्येऽपि
 स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिन इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्तिनांतःकरणेन मनीषा मनीषया
 तज्जन्वेन ज्ञानेन च धियः स्तुतिः कर्माणि वा मर्जयंत । मार्जयंति । संस्कुर्वन्ति ॥ प्र यंसि । यम उपरम इत्य-
 स्माह्वति पुरुषव्यत्ययः । वज्रं कंदसीति शपो लुक् । आंगूषं । आंगूषः स्तोम आघोषः । नि० ५. ११. । इति
 यास्कः । आङ्पूर्वाभ्युषेर्घञि पृषोदरादित्वाद्भो इत्यस्य गूआदेशः । आङो ङकारस्य लोपाभावश्च । थाथादि-
 नोत्तरपदांतोदात्तत्वं । बाधे । बाधु विलोडन इत्यस्मात्कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे केन्यत्ययः । एजंतत्वाद्-
 व्यत्ययेन सुपो लुक् । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा० १. ४. ८. ।
 इति घिसंज्ञायाः समासविषयत्वात् घेडितोति गुणाभावे यणादेशः ॥

अस्मा इदु त्वमुपमं स्वर्षा भराभ्यांगूषमास्येन ।
 महिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं ववृधधै ॥३॥
 अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वं । उपऽमं । स्वःऽसां । भरामि । आंगूषं । आस्येन ।
 महिष्ठं । अच्छोक्तिभिः । मतीनां । सुवृक्तिभिः । सूरिं । ववृधधै ॥३॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय त्वं तं प्रसिद्धमुपममुपमानहेतुभूतं स्वर्षा सुष्ठुरणीयस्य धनस्य दातारं सूरिं
 विपश्चितमिदं ववृधधै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः सुष्टावर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः । मतीनां स्तुतीनां संबंधिभिरच्छोक्ति-
 भिः स्वच्छैर्वचोभिर्महिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणमांगूषमाघोषमास्येन मुखेन भरामि । करोमीत्यर्थः ॥ उपमं ।
 उपमीयतेऽनेनेत्युपमः । घर्ज्ये कविधानमिति करणे कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । स्वर्षा ।
 सुपूर्वादर्तेर्विजंतः स्वरश्चः । षण् दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्गोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । सनोतिरनः
 । पा० ८. ३. १०८. । इति षत्वं । भरामि । पादादित्वान्निघाताभावः । अच्छोक्तिभिः । अच्छा उक्तयो येषां ।
 वज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । ववृधधै । वृधु वृद्धावि-
 त्यस्मादंतर्भावित्यर्थान्तुमर्थे सेसेनिति कथ्येप्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । द्विभावश्छांदसः । यद्वा । यङ्गुण-
 तादक्षिप्रत्यय आगमानुशासनस्थानित्यत्वाद्गीगाद्यभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति साहित्यिकमभ्यासस्य
 दीर्घत्वं । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तर्षेव तत्सिनाय ।
 गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तींद्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥४॥
 अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमं । सं । हिनोमि । रथं । न । तर्षाऽइव । तत्ऽसिनाय ।
 गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इंद्राय । विश्वंऽइन्वं । मेधिराय ॥४॥

अस्मा एवेन्द्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं सं हिनोमि । प्रेरयामि । तच्च दृष्टांतः । तत्सिनाय । सिनमित्यन्न-
 नाम । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानीति यास्कः । नि० ५. ५. । तेन रथेन सिनमन्नं यस्य स तथोक्तः । तस्मै
 रथस्वामिने तर्षेव तर्षा तस्मै रथनिर्माता रथं न । यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इवेत्येतत्पादपूरणं । तथा

गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिर्ब्रह्ममागयेद्राय गिरश्च शस्त्रसंबन्धिनीः केवला ऋचश्च सुवृत्ति शोभनभावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय मेधाविन इन्द्राय विश्वमिन्वं विश्वव्यापकं विश्वव्याप्तं सर्वोत्कृष्टं हविश्च सं हिनोमीत्यनुपगः ॥ हिनोमि । हि गती वृद्धौ च । स्वादित्वात् शुः । तष्टेव । तच्चू त्वचू तनूकरणे । ताच्छी-
लिकलृन् । ऊदित्वात्पच इडभावः । स्कोः संयोगाद्योरंते चेति ककारलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । तत्सिनाय ।
सिनशब्दः पित्र बंधन इत्यस्मादिषिञ्छदीदुष्यविभ्यो नक् । उ० ३. २. इति नक्प्रत्ययांतः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वाहसे । वहिहाधाभ्यस्कांदसीति वहतेः केवलाद्विहितोऽसुप्रत्ययो गतिकारकयोरपि पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । शिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः ।
हलि चेति दीर्घाभावस्कांदसः । विश्वमिन्वं । इवि व्याप्नो । विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वं । पचावच् ।
लुगभावस्कांदसः । यद्वा । खच्प्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि धातोर्दृष्टव्यः । मेधिराय । मेधा अस्यास्तीति
मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरनिरची वक्तव्यौ । पा० ५. २. १०९. ३. इति मत्वर्थोय इरन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अस्मा इदु सप्तिमिव अवस्येन्द्रायाकं जुह्वा ३ समंजे ।

वीरं दानौकसं वंदध्वै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । सप्तिंऽइव । अवस्या । इन्द्राय । अर्कं । जुह्वा । सं । अंजे ।

वीरं । दानंऽऔकसं । वंदध्वै । पुरां । गूर्तंऽश्रवसं । दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मा एवंद्रायाकं स्तुतिरूपं मंत्रं अवस्या अवस्ययान्नेच्छया । अत्रलाभायैत्यर्थः । जुह्वाह्वानसाधनेन
वाग्निद्वयेण समंजे । समक्तं करोमि । एकीकरोमीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । सप्तिमिव । यथाज्ञलाभाय गंतुकामः
पुमानश्च रथेनैकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरं शत्रुचेपणकुशलं दानौकसं दानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसं
प्रशस्त्यान् पुरामसुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं । एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं वंदध्वै वंदितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति
शेषः ॥ सप्तिमिव । पप समवाये । समवैति रथेनैकीभवतीति सप्तिरश्च । वसस्तिप । उ० ४. १७९. इति विधी-
यमानस्तिप्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि धातोर्भवति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । इवेन समास
उक्तः । अवस्या । अवस्यशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । क्यजंताद्वातोर्भावे अ प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. इत्यकार-
प्रत्ययः । ततष्टाप् । सुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । अर्कं । ऋच
स्तुतौ । ऋच्यते स्तूयतेऽनेनेत्यर्को मंत्रः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः । चजोः कु घिस्यतोरिति
कुलं । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः । जुह्वा । बङ्गलं कंदसीति कृतसंप्रसारणस्य द्वेजो ऊवः सुवस्व । उ० २. ६०. ।
इति क्तिप् । धातोर्दीर्घश्च । धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचन उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ।
उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वोः । पा० ६. १. १७५. इति प्रतिषेधः । अंजे । अज्ज
व्यक्तिस्रचणकांतिगतिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वंदध्वै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । तुमर्थे सेसेनिति कथ्येप्रत्ययः ।
गूर्तश्रवसं । गृ शब्दे । निष्ठायां श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बङ्गलं कंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । नसत्तनि-
षत्तेत्यादी । पा० ८. २. ६१. निपातनास्तिष्ठानत्वाभावः । गूर्तं श्रवो यस्य । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
दर्माणं । दृ विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्चंत इति मनिन् । नेङ्गशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन प्राययाद्यु-
दात्तत्वं । यद्वा । औणादिको मनिप्रत्ययो दृष्टव्यः ॥ ॥ २७ ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तस्रह्वजं स्वपस्तमं स्वयै रणाय ।

वृचस्य चिद्विदद्येन मर्मं तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वष्टा । तस्रत् । वज्रं । स्वपःऽतमं । स्वयै । रणाय ।

वृचस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टा विश्वकर्मास्मा इदु अस्मा एवंद्राय वज्रं वर्जकमायुधं रणाय युद्धार्थं तद्वत् । तीक्ष्णमकरोत् । कीदृशं

वज्रं । स्वपक्षममतिशयेन शोभनकर्माणं स्वयं सुष्ठु शत्रुषु प्रेयं यद्वा सुखं । तुजन् शत्रुहिंसन ईशान ऐश्वर्यवान्
 कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट इन्द्रो वृत्रस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन
 वज्रेण विदत् । प्राहापीदित्यर्थः ॥ स्वपक्षमं । शोभनमपः कर्म यस्यासौ । अतिशयेन स्वपाः स्वपक्षमः । तमपः
 पित्वादनुदात्तत्वं । सोर्मनसो अलोमोषसी इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । स्वयं । स्वयं ततश्च । अखे० १. ३२. २. ।
 इत्युच्यते । विदत् । विदुः लामि । लुदित्वात् चैरङादेशः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । यदुत्तयोगा-
 दनिघातः । तुजन् । तुज हिंसायां । शर्पि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । अनुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ।
 ईशानः । ईश ऐश्वर्यं । शानच्यदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता ।
 शत्रुनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । कियेधाः । अत्र निरुक्तं । कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वेति
 । नि० ६. २०. । अस्त्रायमभिप्रायः । कियत् किंपरिमाणमित्यस्य बलस्य । तादृशं बलं दधाति धारयतीति
 कियद्वाः । यः कोऽप्यस्य बलस्येयत्तां न जानातीत्यर्थः । यद्वा । क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति
 निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः । दधातिर्विच् ॥

अस्येदं मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।

मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यं वराहं तिरि अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुं । पपिऽवान् । चारु । अन्ना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतं । सहीयान् । विध्यत् । वराहं । तिरः । अद्रिं । अस्ता ॥ ७ ॥

इदं इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणं । यद्वावधारणार्थं । मातुर्वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्महो
 महतोऽस्य यज्ञस्य सर्वनेष्ववयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सर्वनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान् ।
 यदाग्नी ह्रयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्वन्ना चारुणि शोभनानि धानाकरंभादिहविल्ल-
 णान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति
 तन्मुषायत् अपहरन् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविताद्रिमस्ताद्विर्वज्रस्य क्षेपकः । एवंभूत इन्द्रस्तिरः ।
 सत इति प्राप्तस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् । अताडयत् । यद्वा ।
 विष्णुः सुत्यादिवसात्मको यज्ञः । यज्ञो देवेभ्यो निलाय विष्णुरूपं कृत्वेत्याम्नानात् । स विष्णुः पचतं परिप-
 क्वमसुरधनं यत्तन्मुषायत् । अचचुरत् । तदनंतरं दीवोपसदात्मनां दुर्गरूपाणां सप्तानामङ्गां परस्तादासीत् ।
 अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रो दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत् । तथा च
 तैत्तिरीयकं । वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां विभर्तीति । स दर्भपुंजी-
 लमुवृक्ष सप्त गिरीन्भित्त्वा तमहन्निति च । ति० सं० ६. २. ४. २-३. ॥ महः । महतः । अच्छब्दलोपश्चांदसः ।
 यद्वा । मह इत्येतत्पितृविशेषणं । महः प्रशस्तं पितृमित्यर्थः । पपिवान् । पिवतेर्लिटः क्तसुः । वस्त्रेकाजाहसामि-
 तोडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । चारु । सुपां सुलुगिति विभक्त्युक् । मुषायत् ।
 मुष स्तेये । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । मुषमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । न कंदस्यपुत्र-
 स्तेतीत्ववद्दीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात्क्वजंताल्लटः शत्रु । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्न-
 मभावः । द्वितीयपक्षे तु क्वजंताल्लङि बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी
 क्रिया लक्ष्यते । पचतं । भृमृदृशीत्यादिना पचतेरतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । विध्यत् । व्यध ताडने ।
 लङि दिवादित्वात् श्रज् । तस्य छित्त्वाद्बहिज्यादिना संप्रसारणं । श्रजो नित्वादायुदात्तत्वं । पादादित्वात्त्रि-
 घाताभावः । वराहं । वरसूदकमाहारो यस्य । यद्वा । वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वाद्बराह
 इत्युच्यते । अत्र निरुक्तं । वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहापीरिति च ब्राह्मणमिति । नि०
 ५. ४. । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । राजाहःसखिभ्यः । पा० ५. ४. ९१. । इति समासांतष्टच्प्रत्ययः ।
 चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अस्ता । असु क्षेपण इत्यस्मात्साधुकारिणि तुन् । पा० ३. २. १३५. । इडभावश्चांदसः । न
 लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

अस्मा इदु माश्चिदेवपत्नीरिद्रायाकर्महिहव्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जभ उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः ॥ ८ ॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। माः। चित्। देवऽपत्नीः। इन्द्राय। अकं। अहिऽहव्ये। ऊवुरित्यूवुः।

परि। द्यावापृथिवी इति। जभे। उर्वी इति। न। अस्य। ते इति। महिमानं। परि।

स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा एवेन्द्रायाहिहव्येऽहेर्वृत्रस्य हनने निमित्तभूते सति माश्चित् गमनस्वभावा अपि स्थिता देवपत्नी-
देवानां पालयित्र्यो गायत्र्याद्या देवता अकर्मचनसाधनं स्तोत्रमूवुः। समतन्वत। चक्रुरित्यर्थः। स चेन्द्र उर्वी
विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यो परि जभे। स्वतेजसा परिजहार। अतिचक्रामित्यर्थः॥ ऊवुः। वेज्
तंतुसंताने। लिटि वेजो वयिः। पा० २. ४. ४९। लिटः कित्वाद्यजादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य
लिटि वयो यः। पा० ६. १. ३८। इति प्रतिषेधादकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विवचनादि। वयसास्यान्य-
तरस्यां किति। पा० ६. १. ३९। इति यकारस्य वकारादेशः। जभे। हज् हरणे। लिटि जित्वात्कारत्रिभिप्राय
आत्मनेपदं। हज्रहोर्म इति मत्वं। उर्वी। उरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष्। वा कंदसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यंतरिक्षात् ।

स्वराङ्गिद्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमचो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य। इत्। एव। प्र। रिरिचे। महित्वं। दिवः। पृथिव्याः। परि। अंतरिक्षात्।

स्वऽराट्। इन्द्रः। दमे। आ। विश्वऽगूर्तः। सुऽअरिः। अमचः। ववक्षे। रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव। इदिति पादपुराणः। अस्येवेन्द्रस्य महित्वं माहात्म्यं प्र रिरिचे। अतिरिच्यते। अधिकं भव-
तीत्यर्थः। अचोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे। यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति। कुतः सकाशात्परिरिच इत्यत
आह। दिवो ब्रुलोकात् पृथिव्या भ्रुलोकात् अंतरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादंतरिक्षलोकाच्च। पर्युप-
र्यर्थः। ओङ्गोक्तातीत्योपरि परिरिच इत्यर्थः। दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् खेनैव तेजसा राजमानो
विश्वगूर्तो विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्कार्यं उन्नृणीः समर्थः। यद्वा। विश्वं सर्वमायुधं गूर्तमुद्यतं यस्य स तथोक्तः। स्वरिः
शोभनशत्रुकः। शोभने शत्रौ हंतव्ये सति हंता वीर्यवत्तम इति गम्यते। यथाकवारि दिव्यं शासमिन्द्रं। अश्वे ३.
४७. ५। इति। अकृत्सितारिमिति हि तस्यार्थः। अमचो युद्धादिषु गमनकुशलः। माचयेयत्तया रहितो वा।
अमचोऽमाचो महाभयत्वभ्यमितो वेति यास्कः। नि० ६. २३। एवंभूत इन्द्रो रणाय रणं युद्धमा ववक्षे।
आवहति। मेघान्नापयति। मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारिति भावः। यद्वा। युद्धाय स्वीया-
न्महान् गमयति॥ अस्य। ऊडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं। रिरिचे। रिचिर् विरेचने। कंदसि लुङ्लङ्लिट्
इति वर्तमाने कर्मणि लिट्। पृथिव्याः। उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं। स्वराट्। राज्ञु दीप्तावित्यस्मात्-
त्सूद्विषेति क्तिप्। वयसादिना षत्वे जश्त्वं। दमे। दम उपशम इत्यस्मात्कर्मणि घञि नोदात्तोपदेशस्य मात-
स्यानाचमेः। पा० ७. ३. ३४। इति वृद्धिप्रतिषेधः। घञो जित्वादायुदात्तत्वं। विश्वगूर्तः। गू निगरणे।
अस्मान्निष्ठायां श्र्युकः कितोतीट्प्रतिषेधः। बङ्गलं कंदसीत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। यद्वा। गूरी उबमे।
अस्मान्निष्ठा। नसत्तनिषत्तेत्यादी निपातनान्निष्ठानत्याभावः। तत्पुरुषपक्षे मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं।
बङ्गव्रीहिपक्षे तु बङ्गव्रीही विश्वं संज्ञायामित्यसंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं। अमचः। अम गत्यादिषु।
अमिनचियजिबंघीत्यादिनौणादिकोऽचन्मत्ययः। नित्वादायुदात्तत्वं। ववक्षे। ववक्षेति सिङ्गङ्गलं सेटीति
सिप्। बङ्गलं कंदसीति शपः झुः। ढत्वषलकत्वानि। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः। रणाय। क्रियाग्रहणं
कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। यद्वा। गत्यर्थकर्मणि। पा० २. ३. १२। इति चतुर्थी॥

अस्येदेव शवसा शुषंतं वि वृश्चज्जेण वृचमिंद्रः ।

गा न ब्राणा अवनीरमुंचदभि अवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शवसा । शुषंतं । वि । वृश्चत् । वज्जेण । वृचं । इंद्रः ।

गाः । न । ब्राणाः । अवनीः । अमुंचत् । अभि । अवः । दावने । सऽचेताः ॥ १० ॥

अस्येदेव शवसा बलेन शुषंतं शुषंतं वृचमिंद्रो वज्जेण वि वृश्चत् । व्यच्छिनत् । तथा गा न चीरैरपहता गाव इव ब्राणा वृचेणावृता अवनी रचणहेतुभूता अपोऽमुंचत् । अवर्षीत् । तथा दावने हविर्दात्रि यजमानाय सवेतालेन यजमानेन समानचित्तः सन् शवः कर्मफलभूतमन्नमभ्याभिमुख्येन ददातीति शेषः ॥ शुषंतं । शुष शोषणे । अग्निं प्राप्तिं व्यत्ययेन शः । अदुपदेशास्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । ब्राणाः । वृज् वरणे । कर्मणि लट् । शानचि बज्जलं कंदसीति यको लुक् । शानचो डित्वाङ्गुणाभावे यणादेशः । अवनीः । अवनेः करणेऽर्तिस्त्वधृधमीत्यादिना । उ० २. १०३. । अनिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दावने । आतो मनिन्निति वनिप् । चतुर्थ्येकवचनेऽङ्गोपाभावः कांदसः ॥ २८ ॥

अस्येदु त्वेषसा रंत सिंधवः परि यज्ज्जेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृद्वाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । त्वेषसा । रंत । सिंधवः । परि । यत् । वज्जेण । सीं । अयच्छत् ।

ईशानऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधं । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्येदेव त्वेषसा दीप्तेन बलेन सिंधवः समुद्राः । यद्वा । गंगाद्याः सप्त नद्यो रंत । स्वे स्वे स्थाने रमन्ते । यद्यस्मादयमिंद्रो वज्जेण सीमेनात्सिंधून्वज्जेण पर्ययच्छत् परितो नियमितवान् । अपि च ईशानकृत् वृचा-दिशत्रुवधेनात्मानमैश्वर्यवंतं कुर्वन्निंद्रो दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसंभजनः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६. १४. । यद्वा । तुर्विता शत्रूणां हिंसिता । एवंभूत इन्द्रसुर्वीतय एतत्संज्ञायोदके निमग्नय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं धिष्ण्यप्रदेशं कः । अकार्षीत् ॥ रंत । रमु क्रीडायां । कांदसे लङि वज्जवचने वज्जलं कंदसीति शपो लुक् । धातोरंत्यलोपः कांदसः । अयच्छत् । यम उपरमे । इषुगमियमां छ इति क्तं । कः । करोतेर्लुङि मन्त्रे घसङ्करणशेत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । त्रैलुङ् । गुणः । हल्ङ्यादिना तलोपः । वज्जलं कंदसमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृचाय वज्जमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्वे वि रदा तिरश्चेन्नणीस्यपां चरध्वै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृचाय । वज्जं । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्वे । वि । रद् । तिरश्चा । इष्यन् । अणीसि । अपां । चरध्वै ॥ १२ ॥

तूतुजान इति चिप्रनाम । तूतुजानस्वरमाणः । यद्वा । शत्रुन्हिंसन् । ईशान ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा । क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इन्द्र एवंभूतस्त्वमस्मै वृचाय वज्जं प्र भर । इमं वृचं वज्जेण प्रहरेत्यर्थः । प्रहृत्य चाणीसि वृष्टिजलानीष्यन् तस्माद्वृचा-न्नमयस्त्वमपां चरध्वै तासामपां चरणाय भूप्रदेशं प्रति गमनाय तस्य वृचस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वीत्यवयवसं-धीन् तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्जेण वि रद् । विलिख । किञ्चीत्यर्थः । तव दृष्टांतः । गोर्न । यथा मांसस्य विकर्तारो लीकिकाः पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजंति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । अस्मै प्रहर तूर्णं त्वर-माणो वृचाय वज्जमीशानः कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वीणि विरद् मेघस्त्रे-

ष्यत्तर्णीस्यपां चरणाय । नि० ६. २०. । इति ॥ भर । ह्यहोर्भ इति भत्वं । द्यौः ऽतसिङ् इति सांहितिको दीर्घः । तूतुजानः । तुज हिंसायां । कानचि तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्थभ्यासस्य दीर्घत्वं । ऋदस्युभयथेति कानचः सार्वधातुक्त्वे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । कियेधाः । तुजता कियेधा इत्यञोक्तं । रद । रद विलेखने । तिङ्कुतिङ् इति निघातः । तिरश्चा । तिरोऽचतीति तिर्यङ् । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अग्निदितामिति नलोपः । तृतीयैकवचने भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । युत्वेन सकारस्य शकारः । उदात्तनिवृत्तस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । इत्थन् । इष गतावित्यस्मादंतर्भावितवर्णार्थाच्छतरि दिवादिभ्यः झन् । तस्य नित्वादाद्युदात्तत्वं । चरथे । तुमर्थे सेसेनिति चरतेरर्थप्रत्ययः ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्युधायमाणो निरिणाति शचून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । ब्रूहि । पूर्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः । निऽरिणाति । शचून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्यो य इन्द्र अस्येदु अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणसिंहस्य पूर्याणि पुराणानि कर्माख्यतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्र ब्रूहि । प्रशंस । यद्यदा युधे योधनायायुधानि वज्रादीनीष्णान् आभीक्ष्णेन प्रेरयन् शत्रूनुधायमाणो हिंसंश्चन्द्रो निरिणाति अभिमुखं गच्छति । तदानीं प्र ब्रूहीति पूर्वेण संबंधः । पूर्यामिति पुराणनाम । पूर्यमहायेति पुराणनामसु पाठात् । तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षण कः । नव्यः । गु स्तुती । अचो यदिति यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्त्रिवेद्यवादेशः । इष्णानः । इष आभीक्ष्णे क्रियादिकः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । ऋघायमाणः । नहि त्वा रोदसी उभे ऋघाय माणं । ऋग्वे० १. १०. ८. । इत्यत्र व्युत्पादितं । निरिणाति । रो गतिरेषणयोः । क्रयादिभ्यः श्रा । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्वादन्युदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यदुत्तयो गात्तिङ्कुतिङ् इति निघाताभावः ॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृह्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्दीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । भिया । गिरयः । च । दृह्हाः । द्यावा । च । भूमा । जनुषः । तुजेते इति

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिं । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्येदं द्रस्य भिया पक्षच्छेदमयेन गिरयः पर्वता अपि दृह्हाः । निश्चलाः स्वस्वदेशेऽवतिष्ठते । जनु प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्राङ्गीत्या द्यावा भूमा च द्यावापृथिव्यावपि तुजेते । तुजिहिंसार्थोऽप्यत्र कंपने द्रष्टव्यः कंपेति इत्यर्थः । किंच वेनस्य कांतस्यास्त्रीणि दुःखस्यापनायकं रक्षणमुपो जोगुवानोऽनेकैः सृष्टैः पुनःपुनरप्युद्ध्यन् । उपस्योक्तयन्नित्यर्थः । एवंभूतो नोधा ऋषिः सद्यस्तदानीमेव वीर्याय भुवत् । वीर्यायानभवत् ॥ द्यावा भूमा । द्यावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य पाठश्छांदसः । दिवो द्यावेति दिग्शब्दस्य द्यावादेशः । सुपां सु गिति विभक्तेर्डादेशः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । जनुषः । ज प्रादुर्भवे । जनेरसिः । उ० २. ११६. । इत्यौणादिक उसिप्रत्ययः । जोगुवानः । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यः सुगताद्वात्ययेन शानच् । अदादिवक्षेति वचनाच्छपो लुक् । उवङ्गादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ओणिं । ओणु अपनयने । अस्मादीणादिक इत्यर्थः । भुवत् । भवतेर्लेख्यङागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लु भुसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । नोधाः । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधातीति यास्कः । नि० ४. १६. । तस्माद् नोऽसुन् नवशब्दस्य नोभावश्च ॥

अस्मा इदु त्यदनुं दाय्येषामेको यद्वे भूरेरीशानः ।

प्रैतशं सूर्यं पस्पृधानं सौवश्ये सुष्विमावदिंद्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनुं । दायि । एषां । एकः । यत् । ववे । भूरेः । ईशानः ।

प्र । एतशं । सूर्यं । पस्पृधानं । सौवश्ये । सुष्वि । आवत् । इंद्रः ॥ १५ ॥

एक एक एव शत्रुञ्जितं समर्थो भूरेर्वज्रविधस्य धनस्त्रेशानः स्वामी यत्स्तोत्रं ववे ययाचे एषां स्तोत्राणां संबंधि । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । एतैस्त्यत् तत्प्रसिद्धं स्तोत्रमस्मा इन्द्रायानु दायि । अकारोत्यर्थः ॥ उत्तरार्ध-
स्त्रेयमाख्यायिका । स्वस्यो नाम कश्चिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासां चक्रे । तस्य च सूर्य एव पुत्रो बभूव ।
तेन सहैतशनाम्नो महर्षेर्युद्धं जातमिति तदेतदिहोच्यते ॥ अयमिंद्रः सौवश्ये स्वस्यपुत्रे सूर्ये पस्पृधानं स्पर्धमानं
सुष्विं सोमानामभिषोतारमेतशमेत्संज्ञकमुषिं प्रावत् । प्रारब्धत् ॥ दायि । वज्रलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ।
ववे । वनु याचने । लिटि व्यत्ययेनोपधालोपः । पस्पृधानं । स्पर्ध संघर्षे । अस्माक्षितः कानच् । दिव्यचने शर्पुर्वाः
खय इति प्रकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ।
सौवश्ये । स्वस्य इति जनपदशब्दः ऋचिये संज्ञात्वेन वर्तते । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । पा० १. १.
७३. ५. । इति वृद्धसंज्ञायां वृद्धेत्कोसलाजादाञ्च्यङ् । पा० ४. १. १७१. । इत्यपत्यार्थे ञ्यङ्प्रत्ययः । न स्वाभ्यां
पदांताभ्यां । पा० ७. ३. ३. । इति वृद्धेः प्रतिषेध एजागमस्य । चित्त्वादायुदात्तत्वं । सुष्विं । पुञ् अभिषवे ।
उत्सर्गस्फंदसि । पा० ३. २. १७१. २. । इत्यस्मात्किन्प्रत्ययः । लिङ्गज्ञावात् द्विर्भावः । यणादेशः । उवडादे-
शाभावस्फंदसः ॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तींद्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

ऐषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मसू धियावमुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हारिऽयोजनं । सुऽवृक्तिः । इंद्रः । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसं । धियं । धाः । प्रातः । मसू । धियाऽवमुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हयोर्यथोर्योर्जनं यस्मिन्नथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबंधी हारियोजनः । हे हारियोजनेंद्र गो-
तमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्तिं सुधावर्जकान्यभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्मृतिरूपाणि मंत्रजा-
तानि ते तवैवाक्रन् । अकृतपत । एषु स्तोत्रेषु विश्वपेशसं वज्रविधिरूपयुक्तं धियं धाः । धिया लभ्यत्वाद्दीर्घ-
गमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्चादिवज्रविधिरूपं धनमपिष्टोमादिकं वज्रविधिरूपं कर्म वा आ
धाः । धिहि । स्थापय । प्रातरिदानीमिव परेशुरपि प्रातःकाले धियावसुर्बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रो मनु
षीघ्रं जगम्यात् । अस्मद्रूपणार्थमागच्छतु ॥ एव । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । सुवृक्तिः । सुपां सुलुगिति
॥ सो लुक् । अक्रन् । करोतिर्लुङि मंचे घसङ्करेत्यादिना लुक् । अंतादेशः । तस्य ङित्त्वान्नुणाभावे यणादेशः ।
तथेतीकारलोपे संयोगांतलोपे चाडागमः । धाः । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङि गातिस्त्रेति सिचो
मुक् । वज्रलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्वेन
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मंडले एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि । प्र मन्त्रह इत्येतत्तयोदशर्चं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । प्र सप्तेनेति । अग्निहस्ता संख्या विंशतिः । अनु० १२. ४. इत्युक्तत्वात् सप्तेनेत्युक्ते तयोदशेत्युक्तं भवति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया नोधा ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता ॥ गतः सामान्यविनियोगः । विशेषविनियोगस्तु लिंगादवगंतव्यः ॥

प्र मन्महे शवसानाय श्रूषमांगूषं गिर्वणसे अंगिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामाकं नरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । श्रूषं । आंगूषं । गिर्वणसे । अंगिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम । आकं । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय । शव इति बलनाम । तदिवाचरते । यथा बलं शत्रून् हति तथा शत्रूणां हतित्वर्थः । गिर्वणसे । गीर्भिः स्तुतिलक्षणेर्वचोभिः संभजनीयाय । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयति । नि० ६. १४. इति यास्कः । एवंभूतायेन्द्राय । श्रूषमिति सुखनाम । श्रूषं सुखहेतुभूतं । आंगूषः स्तोम आघोषः । नि० ५. ११. इति यास्कः । आंगूषं स्तोत्रमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्र मन्महे । वयं स्तोतारः प्रकर्षेणावगच्छामः । अवगत्य च सुवृक्तिभिः सुष्टावर्जैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषये य इन्द्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः । नरे सर्वेषां नेत्रे । यद्वा । नरे यजमाने । विश्रुताय यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय । एवंभूताय तस्मा अर्कं मंत्ररूपं स्तोत्रं । अर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्चति । नि० ५. ४. इति यास्कः । अर्चाम । पूजयाम । उच्चारयामित्यर्थः ॥ मन्महे । मनु अवबोधने । तनादित्वादुप्रत्ययः । लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्तोः । पा० ६. ४. १०७. इति मकारादौ प्रत्यय उकारलोपः । शवसानाय । शव इवाचरति शवस्यते । अस्माद्धटः शानच् । बज्रलं छंदसीति शपो लुक् । शानचस्कंदसुभयथेत्याधधातुकत्वादतोलोपयलोपी । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ननु क्यङो ङित्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचोऽनुदात्तेन भवितव्यं । एवं तर्हि ताच्छीलिकश्चानम् । तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि लसार्वधातुकत्वाभावाच्चितः स्वर एव शिष्यते । श्रूषं । श्रूष प्रसवे । पचायच् । आंगूषं । आङ्पूर्वाहुषेः पचायचि घो इत्यस्य गूआदेशः पृषोदरादित्वात् । आङो उकारस्तेत्संज्ञाभावस्कृदांसः । चित्स्वरिणोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । घञि वा थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । गिर्वणसे । गू शब्दे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ऋत इजातोरीतोत्वं । गीर्भिर्वन्यते संभज्यत इति गिर्वणाः । श्रीणादिकः कर्मण्यमुन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाच्चलिते दीर्घाभावः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः । नमोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. इति भसंज्ञायां इत्याद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । सुवृक्तिभिः । वृजो वर्जने । भावे क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं येषां । नञ्सुभामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु क्तिनंतस्योत्तरपदस्याबुदात्तत्वादाबुदात्तं ब्रह्मदसीति वचनादुत्तरपदाबुदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि तत्पुरुषोऽस्तु । शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृक्तयः स्तोत्राणि । करणे क्तिन् । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्त्रिन्नित्यादिना कारकादुत्तरस्य क्तिनो विहितमुत्तरपदांतोदात्तत्वमकारकादपि व्यत्ययेन भवति । स्तुवते । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । ऋग्मियाय । एकावो नित्यं मयट्मिच्छति । का० ४. ३. १४४. इति ऋक्शब्दाद्विकारार्थे मयट् । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पा० १. ४. १७. इति पदसंज्ञायां कुत्वज्जत्वे । व्यत्ययेनेत्वं । यद्वा । ऋच स्तुतावित्यस्माद्भावे मक् । बज्रलवचनात्कुत्वज्जत्वं च । ऋग्मं स्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः । अर्हार्थे घच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अर्चाम । अर्च पूजायां ।

मौवादिकः । श्रपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्धधातुस्वरिण धातुस्वरः शिष्यते । अर्कः । अर्च्यतेऽनेनेत्यर्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः । चञोः कृ घिष्यतीरिति कुलं । नरे । नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने गुणशब्दां-
दसः । विश्रुताय । श्रु अवश्ये । कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वो महे महि नमो भरध्वमांगूथं शवसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चतो अंगिरसो गा अर्विदन् ॥ २ ॥

प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वं । आंगूथं । शवसानाय । साम ।

येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । अर्चतः । अंगिरसः । गाः । अर्विदन् ॥ २ ॥

हे अश्विजो वो यूयं महे महते शवसानाय बलमिवाचरते । अतिबलाद्येत्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दश्रुते-
स्तच्छब्दाध्याहारः । एवंभूताय तस्मा इन्द्राय महि महत्प्रौढं नमः स्तोत्रं प्र भरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । किं
तत्स्तोत्रमित्याह । आंगूथं साम आघोषयोग्यं रथंतरादि साम । तन्निष्पाद्यतामित्यर्थः । अभि त्वा श्रुत्या-
दिष्वुच्यते यज्ञानं तस्य सामेत्याख्या । तथा चोक्तं । गीतिषु सामाख्येति । येनद्वेण नोऽस्माकं पितरः पितृविशेषाः
पूर्वं पूर्वपुरुषा अंगिरसः पणिनाम्नासुरेणापहृतानां गवां पदज्ञा मार्गज्ञाः संतोऽत एवार्चतस्त्वं पूजयंतो गा
अर्विदन् । अलभत ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः । पदानि जानंतीति । आतोऽनुपसर्गे क इति कः ।
आतो लोप इटि चित्वाकारलोपः । अर्विदन् । विद्व लामि । श्रे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

इंद्रस्यांगिरसां चेष्टी विदत्सरमा तनयाय धासिं ।

बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदज्ञाः समुस्त्रियाभिर्वावशंत नरः ॥ ३ ॥

इंद्रस्य । अंगिरसां । च । इष्टी । विदत् । सरमा । तनयाय । धासिं ।

बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिं । विदत् । गाः । सं । उस्त्रियाभिः । वावशंत । नरः ॥ ३ ॥

अवेदमाख्यानं । सरमा नाम देवशुनी । पणिभिर्गोष्वपहृतासु तन्नवेष्टणाय तां सरमामिन्द्रः प्राहिषीत् ।
यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं विवृजति तद्वत् । सा च सरमेवमवोषत् । हे इन्द्र अस्मदी-
याय शिशवे तन्नोसंबन्धि क्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यन्नवीत् । तथा च शाव्या-
यनकं । अन्नादिनी ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविद इति । ततो गत्वा गवां स्थानमन्नासीत् ।
ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां
प्रतिपाद्यते ॥ इंद्रस्यांगिरसामृषीणां चेष्टी प्रेषणे सति सरमा देवशुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं विदत् ।
अर्विदत् । धासिरित्यन्ननाम । धासिरिति तन्नामसु पाठात् । तथा गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्वृहतां देवा-
नामधिपतिरिन्द्रोऽद्रिमत्तारमसुरं भिनत् । अवधीत् । तेनापहृता गा विदत् । अलभत । ततो नरो नेतारो
देवा उस्त्रियाभिर्गोभिः सह । उस्त्रियेति गोनाम । सं वावशंत । भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा । गोभिः साधन-
भूतामिन्द्रदीयं क्षीरादिकमक्कामयंत । समगच्छंत्येत्यर्थः ॥ इष्टी । इष गतावित्यस्माज्जावे क्तिनि मंचे वृषेत्यादिना
क्तिन उदात्तत्वं । विदत् । विद्व लामि । लुङि लुदित्वादङ् । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युभभावः । अङ् एव
स्वरः शिष्यते । पादादित्वात्निष्ठाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् । नि० ११. २४. । इति यास्कः । संतरेणा-
दिकोऽमप्रत्ययः । धासिं । धेदृ पाने । धीयते पीयत इति धासिः । श्रीणादिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः
पोषणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । तबृहतोः करपत्न्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । पा० ६. १. १५७. * । इति
सुशगमसलोपश्च । बृहच्छब्दोऽतोदात्तः । तस्य केचिदाबुदात्तत्वं वर्णयंतीत्युक्तं । पतिशब्दो उतिप्रत्ययांत
आबुदात्तः । अत उभे वनस्याद्यादिविति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । उस्त्रियाभिः । निवसत्यस्यां
क्षीरादिकमित्युक्ता गौः । वस निवास इत्यस्मात् स्फायितं चोत्थादिनाधिकरणे रक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्र-
सारणं । उन्नाशब्दात्स्वार्थे पुषोदरादित्वेन घप्रत्यय इति निघंटुभाष्यं । घस्त्रेयादेशः । प्रत्ययस्वरः । वावशंत ।

वायुं शब्दे । अस्माद्यङन्ताङ्गिः स्यान्तादेशे सति तस्य च्छंदसुभयधेत्वार्धधातुकत्वाद्दत्तोलीपयस्योपी । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । यद्वा । वशः कांतावित्यस्माद्यङि न वशः । पा० ६. १. २०. । इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे पूर्व-
वत्प्रक्रिया ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वय्योऽं नवग्वैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥ ४ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिं । स्वय्यः । नवऽग्वैः ।

सरण्युऽभिः । फलिऽगं । इन्द्र । शक्र । वलं । रवेण । दरयः । दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

अंगिरसो द्विविधाः । सचयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मसिः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । नवग्वा नवनीतगतय इति यास्को व्याचख्यौ । नि० ११. १०. । ये तु दशभिर्मसिः समाप्य अगमुस्ते दशग्वाः । तावृशैरुभयविधैर्विप्रे-
र्मैधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त ह्यत्र मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसो
दृश्यन्ते । एवंभूतैरंगिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन स्वरेणोदात्तादिश्रवणस्वरोपेतेन । यद्वा । मन्द्रमध्यमादि-
स्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वय्यः सुष्टु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः । सुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमन्निन्द्र एवंभूतः स
त्वमद्रिमादरणीयं । वज्रेण च्छेत्तव्यमित्यर्थः । फलिगं । प्रतिफलं प्रतिबिंबं । तदस्मिन्नसीति फलि स्वच्छमुदकं ।
तन्नच्छत्याधारत्वेनेति फलिगः । यद्वा । ब्रीह्यादि फलं । तदस्तिन्नसति भवतीति फलि वृष्टिजलं । तन्नच्छतीति
फलिगः । एवभूतं वलं मेघं रवेणात्मीयेन शब्देन दरयः । अभाययः । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो विभेती-
त्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः । अवतिऽस्मिन्पटलादिकमिति । फलिगो मेघः । फलिग उपल इति तन्नामसु
पाठात् । वलोऽसुरः । देवा वै वले गाः पर्यपश्यन् । ऐ० ब्रा० ६. २४. । इत्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि
त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाविभयुरित्यर्थः ॥ स इत्येकः पादपूरणः । सुष्टुभा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिल-
क्षणो भवेत्क्रिप् । शोभनः स्तुप् स्तोभो यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति षत् ।
स्तुभा । वरणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोभति स्तोतीति क्रिप्तेति कर्तरि क्रिप् । सविकाच
इति विभक्त्युदात्तत्वं । सप्त । सुपां मुलुगिति भिसो लुक् । स्वय्यः । खृ शब्दोपतापयोः । च्छह्लोर्ह्रदिति ष्यत् ।
वृद्धभावावच्छांदसः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । नवग्वैः । नवशब्द उपपदे गमेर्भावे क्रिपि गमः क्तावित्यनुना-
सिकलोप ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. २. । इत्युकारांतादेशः । नवभिर्गुर्मनं येषां ते नवग्वाः ।
अकारोपजनच्छांदसः । यद्वा । गमेर्भावे ङप्रत्ययः । पूर्ववद्ङ्ग्रीहिः । ङङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छन्तः सरण्यवः । क्वच्यंत्यलोपच्छांदसः । क्वाच्छंदसीत्युः । फलिगं । फल्युदकं
गच्छतीति फलिगः । ङोऽन्यत्रापि दृश्यते । पा० ३. २. ४८. * । इति गमेर्ङः । वलं । वृणोतीति वलः । पघाद्यच् ।
कपिलकादित्वाङ्गत्वं । म० ८. २. १८. । दरयः । दृ विदारणे । वृद्धौ कृतायां दृ भय इति घटादिषु पाठान्नित्ते
मितां वृत्त इति वृत्तत्वं ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरंधः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानुं दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अंगिरऽभिः । दस्म । वि । वः । उषसा । सूर्येण । गोभिः । अंधः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानुं । दिवः । रजः । उपरं । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे दक्ष दर्शनीय शत्रूणामुपशयितर्वेन्द्र त्वमंगिरोभिर्द्विभिर्गृणानः स्तूयमानः सन् उषसा सूर्येण च सह
गोभिः किरणैरंधोऽधकारं वि वः । व्युणोः । व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः सानुं
समुच्छ्रितप्रदेशं व्यप्रथयः । विश्वेण विश्वीर्णमकरोः । विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा दिवोऽतरि-
चस्य रजो रजसो लोकस्तोपरमुप्तं मूलप्रदेशमस्तभायः । अस्तभाः । यथांतरिचलोकस्य मूलं दृढं भवति

तथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गुणानः । कर्मणि लट् शानचि यकि प्राप्ति व्यत्ययेन आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । दक्ष । दसु उपपद्ये । इषियुधीधिदसीत्यादिना मक् । वः । वृञ् वरणे । लुङि सिपि मंत्रे घसेत्यादिना लुङि । गुणे ह्रस्व्याभ्य इति सलोपः । बङ्गलं कंदस्यमाञ्जोगेऽपीत्यडभावः । अंधः । तमोऽप्यंध उच्यते नास्मिन्धानं भवति । नि० ५. १. । इति यास्कः । रजः । लोका रजांस्तुष्यंत इत्युक्तत्वाद्भजः-शब्दो लोकावचनः । सुपां सुलुगिति षष्ठा लुक् । अस्तभायः । लङि संभुलुभित्यादिना । पा० ३. १. ८२. । आप्रत्ययः । कंदसि शायजपि । पा० ३. १. ८४. । इत्यहावपि व्यत्ययेन आप्रत्ययस्य शायजादेशः । अग्निदिता-मिति नलोपः । अडागमः ॥ ११ ॥

प्रवर्येऽभिष्टवे तदु प्रयत्नतममित्येषा । अथोत्तरमित्यत्र सूचितं । तदु प्रयत्नतमस्य कर्मात्मन्वन्नमो दुह्यते घृतं पयः । आ० ४. ७. । इति ॥

तदु प्रयत्नतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊं इति । प्रयत्नऽतमं । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुऽतमं । अस्ति । दंसः ।

उपऽहरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्तिदस्य तदु तदेव कर्म प्रयत्नतमं । अतिशयेन पूज्यं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्तदेव कर्म चारुतमं । अतिशयेन शोभनं । किं तदित्यत्र आह । अयमिन्द्र उपहरे उपहृतव्ये गंतव्ये पृथिव्याः संबंधिनि समीपदेश उपरा उपराः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्यः प्रधानभूता गंगादिनदीरपिन्वत् । असिंचदिति । यदेतत्कर्म तद्व्येन कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयत्नतमं । यच्च पूजायां । यच्चत इति यच्चः । अतिशयेन यच्चो यत्नतमः । पुनः प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दंसः । दसि दंसनदर्शनयोः । चुरा-दितात्मनेपदी । दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म । श्रीणादिकः कर्मण्यसुन् । उपहरे । ह्रु कौटिल्ये । कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते । उपहरति गच्छंत्वस्मिन्नय इत्युपहरो भूप्रदेशः । पुंसि संचायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः । गुणः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वत् । पिबि संचने । भीवादिकः । चतस्रः । शस्र । चिचतुरोः स्त्रियां तिष्ठचतस्र इति चतुर्शब्दस्य चतस्रादेश आबुदात्तो निपातितः । पूर्वस-वर्णेदीर्घे प्राप्तिऽचि र अत इति रेफादेशः । पा० ७. २. ९९-१००. । चतुर्शब्दस्याबुदात्तत्वात्स्थानिवद्भावेन चतस्रादेशस्याबुदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराबुदात्तनिपातनसामर्थ्यादयथादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवद्भावाच्चतुरः शसीत्यंतोदात्तत्वस्याभावः । न च न पदातिरिति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् अन्यत्तु स्थानिवदेव । म० १. १. ५८. । इति नियमात् ॥

द्विता वि वव्रे सनजा सनीके अयास्यः स्तवमानेभिरकैः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्धारयद्रोदसी सुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता । वि । वव्रे । सनऽजा । सनीके इति सऽनीके । अयास्यः । स्तवमानेभिः । अकैः ।

भगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन् । अधारयत् । रोदसी इति । सुऽदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः । रासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः । कथं साध्यत इत्यत्र आह । स्तवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वन्निः पुरषैरकैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सन्निद्रः सुसाध्यो भवति । यद्वा । अयास्यः पंचवृत्तिर्मुख्यप्राणः । स ह्यास्याबुदादयते गच्छति निष्क्रामति । तदुपास-कोऽयंगिरा उपचारादयास्य उच्यते । तथा च कंदोर्गैरान्नातं । तं हायास्य उग्रीथमुपासां चक्र एतमु एवा-यास्यं मयंत आस्यादयते तेन । कां० उ० १. २. १२. । इति । अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तत इत्ययास्यः । तथा च वाजसनेयकं । ते होचुः क्व नु सोऽभूयो न इत्यमसक्तव्ययमास्येऽंतरिति । शत० ब्रा० १४. ४. १. ९. । इति ।

पूर्ववदुपासकोऽप्यथास्यः । तेन अविना सत्वमानेभिर्गुणिभिर्गुणामिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वन्निरर्कैर्मनैः करण-
भूतैः स्तूयमानः सन् सनजा । सनेति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाति । सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः । प्रथ-
मभावविकारवाचिना जनिना द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथौत्पत्तिकस्य शब्दस्यार्थेन संबंध
इत्यौत्पत्तिकमिति नित्यं ब्रूम इति हि तद्भाष्यं । सनीळं समानं नीळमौको निवासस्थानं ययोसि । संक्षेपे
इत्यर्थः । एवंविधे यावापृथिवी द्विता द्विधा वि वने । विवृते अकरोत् । भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मननीये
परम उत्कृष्टे व्योमन् विविधरक्षणे नभसि वर्तमानो भगो न सूर्य इव सुदंसाः शोभनकर्मेद्रो रोदसी यावा-
पृथिव्यावधारयत् । अपोषयत् । यद्वा । मेनेति स्त्रीनाम । तथा च यास्यः । मेना या इति स्त्रीणां मेना
मानयन्त्येना इति । नि० ३. २१. स्त्रीरूपमापने रोदसी इंद्रोऽपृथदित्यर्थः ॥ द्विता । द्विधेत्यस्य धकारस्य
तकारश्चादंसः । सनजा । जनी प्रादुर्भावे । अस्मान्नावेऽन्येष्वपि वृक्षत इति वृक्षग्रहणस्य सर्वोपाधिवि-
चारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । सना नित्यं जो जगन् ययोसि सनजे । पूर्वपदस्य ह्रस्वश्चादंसः ।
एवमादित्वादंतोदात्तत्वं । तदेव बज्रप्रीतिस्त्रेण शिष्यते । सुपां सुलुगिति विभक्त्यकारः । अयास्यः । यमु
प्रयत्ने । यासः प्रयत्नः । तच्च भवो यास्यः । भवे कंदसीति यत् । न यास्योऽयास्यः । परादिश्चंदसि बज्रलमि-
त्युत्तरपदायुदात्तत्वं । शुलुक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । मेने । सप्तम्येकवचनस्य सुपां
सुलुगिति शिआदेशः । शे । पा० १. १. १३. इति प्रगृह्यत्वं । यद्वा । मन्यत इति मेना । पचाद्यच् । नश्चिन्मन्यो-
रल्लिख्यत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. इत्येत्वं । ततष्टाप् । द्विवचन ईदूदेद्विवचनं । पा० १. १. ११. इति
प्रगृह्यत्वं । सुदंसाः । दंस इति कर्मवाची । असुप्रत्ययांत आयुदात्तः । बज्रप्रीहावायुदात्तं ब्रह्मचंदसीत्युत्तर-
पदायुदात्तत्वं ॥

सनाद्विवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरक्तोषा रुशंश्चिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् दिवैः परि भूमं विरूपे इति विरूपे पुनः भुवा युवती इति स्वेभिः एवैः ।

कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशंश्चिः । वपुः । अभिः । आ । चरतः । अन्याऽन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णतया विषमरूपे पुनर्भुवा पुनःपुनः प्रतिदिवं संजायमाने युवती तद्वत् । रात्र्युषसोः
सर्वदैककृष्यादेर्वभूते रात्र्युषसी दिवं दुलोकं भूम भूमिं च सनाच्चिरकालादारभ्य स्वेभिरेवैः स्वकीयेभ्यर्मनैः
परि चरतः । पर्यावर्तते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिरंधकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिता उषाश्च
रुशंश्चिर्दोष्यमानैर्वपुर्भिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिर्रूपलक्षिता अन्यान्या परस्परव्यतिहारेणा चरतः । आवर्तते । हे
इंद्र एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते त्वद्धीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूम । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया
डादेशः । छांदसो ह्रस्वः । एवैः । इण गती । इणशीकृभ्यां वन् । उ० १. १५२. इति भावे वन्प्रत्ययः । नित्वा-
दायुदात्तत्वं । अक्ता । नक्तेति रात्रिनाम । नलोपश्चादंसः । वपुर्भिः । अर्तिपुवपीत्यादिना । उ० २. ११८. ।
उत् । नित्वादायुदात्तः । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बज्रं
। म० ८. १. १२. ११. इति द्विर्भावे तस्य परमाश्रितमित्याश्रितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्रितित्यानुदात्तत्वं ॥

सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः सूनुर्दोधार शवसा सुदंसाः ।

आमासु चिहधिषे पक्कमंतः पयः कृष्णासु रुशंद्रोहिणीषु ॥ ९ ॥

सनेमि । सख्यं । सुऽअपस्यमानः । सूनुः । दाधार । शवसा । सुऽदंसाः ।

आमासु । चित् । दधिषे । पक्कं । अंतरिति । पयः । कृष्णासु । रुशंत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरण शवसा शवसो बलस्य सूनुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः ।
सुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत इंद्रः सख्यं यजमानानां सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार । धारयति ।

पोषयतीत्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम । प्रवयाः सनेमीति पाठात् । किंचामासु चित् आर्द्रास्वपरिपक्तासु योषु चांतर्मध्ये पक्कं परिपक्कं पयो दधिषे । धारयसि । तथा कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरीतं रश्मिहीनमानं श्वेतवर्णं पयो दधिषे ॥ सख्यं । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यः । प्रत्ययस्वरः । दाधार । धृञ् धारणे । गुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । पक्कं । पचो षः । पा० ८. २. ५२. इति निष्ठातकारस्य वत्त्वं । रोहिणीषु । बहु बीजजन्मनि प्राकुर्भावे । बहे रश्मि लो वा । उ० ३. ९४. । इतीतन्मत्स्यातो रोहितशब्द आनुदात्तो वर्णवाची । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । पा० ४. १. ३९. इति ङीप् । तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च । ङीपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

स॒नात्सनी॑का अ॒वनी॑रवा॒ता व्र॒ता र॑क्ष॒न्ते अ॒मृताः॒ सहो॑भिः ।

पुरु॑ स॒हस्रा॒ जन॑यो॒ न पत्नी॑र्दु॒वस्य॑न्ति॒ स्वसा॑रो अ॒हया॑णं ॥ १० ॥

स॒नात् । स॒नी॑काः । अ॒वनीः॑ । अ॒वा॒ताः । व्र॒ता । र॑क्ष॒न्ते । अ॒मृताः॑ । सहो॑भिः ।

पुरु॑ । स॒हस्रा॑ । जन॑नयः । न । पत्नीः॑ । दु॒वस्य॑न्ति । स्वसा॑रः । अ॒हया॑णं ॥ १० ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीकाः समाननिवासस्थाना अवाताः । वार्तं गमनं । तद्रहिताः । एकपात्यवस्थानात् । अवनय इत्थंगुलिनाम । एवंभूता अवनीरंगुलयः पुरु पुरुणि बहूनि सहस्रासंख्यातानि व्रता व्रतानीन्द्रसंबन्धीनि कर्माण्यमृताः पुनः पुनः करणेऽप्यालस्वरहिताः सत्यः सहोभिरात्मीयैर्बलैः रक्षन्ते । पालयन्ति । अपि च स्वसारः स्वयमेव सरंखोऽंगुलयः पत्नीः पालयिष्योऽह्रयाणं लज्जारहितं । प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा । अहीतयानं प्रशस्तगमनमिन्द्रं । जनयो न । जनय इति देवानां पत्य उच्यते । देवानां वै पत्नीर्जनय इति श्रुतेः । ता इव दुवस्यन्ति । परिचरन्ति । अंजलिबंधनेनेन्द्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ अवनीः । अवनयोऽंगुलयो भवन्त्येवंति कर्माणि । नि० ३. ९. इति यास्कः । सुपां सुलुगिति जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवाताः । वा गतिगन्धनयोः । असिहसीत्यादिना भावे तन्मत्स्यायः । बङ्गव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । व्रता । शिष्कंदसि वङ्गलमिति श्लोपः । दुवस्यन्ति । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । कंडादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वात्निष्ठाताभावः । अह्रयाणं । ह्री लज्जायां । बङ्गलं कंदसीति श्लोभाभावः । व्यत्ययेन शानच् । मुगभावश्चकंदसः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । बङ्गलं कंदसीति शपो लुकि च्छंदसुभयधेति शानच् आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावे गुणायादेशौ । पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्कस्त्वेषं व्याख्यत् । अह्रयाणोऽहीतयानः । नि० ५. १५. इति ॥ ॥ २ ॥

स॒नायु॒वो न॑मसा॒ नय्यो॑ अ॒र्कैर्व॑सू॒यवो॑ म॒तयो॑ द॒स्म द॒द्रुः ।

पतिं॑ न पत्नीरु॒शतीरु॒शतं॑ स्पृ॒शन्ति॑ त्वा श॒वसा॑वन्मनी॒षाः ॥ ११ ॥

स॒ना॒ऽयु॒वः । न॑मसा । नय्यः । अ॒र्कैः । व॒सु॒ऽय॒वः । म॒तयः॑ । द॒स्म । द॒द्रुः ।

पतिं॑ । न । पत्नीः॑ । उ॒श॒तीः । उ॒श॒तं । स्पृ॒शन्ति॑ । त्वा । श॒व॒सा॒ऽव॒न् । म॒नी॒षाः ॥ ११ ॥

हे दक्ष दर्शनीयेन्द्र अर्कैः शस्त्ररूपैर्मर्चनमसा नमस्कारेण यस्त्वं नय्यः सुखो भवसि । सनायुवः सनातनमपिहोवादि नित्यं कर्मात्मन इच्छंतो वसूयवो वसु धनमात्मन इच्छंतो धनकामा वा मतयो मेधाविनस्त्वां दद्रुः । बङ्गना प्रयासेन जरमुः । हे शवसावन् बलवन्निद्र तैः प्रयुक्ता मनीषाः सुतयस्त्वा त्वां स्पृशन्ति । प्राप्नुवन्ति । तच्च दृष्टान्तः । उशतीरुशत्यः कामयमानाः पत्नीः पत्य उशतं कामयमानं पतिं न । यथा पतिं संभजते तद्वत् ॥ सनायुवः । सनेत्येतदव्ययं नित्यत्वमाचष्टे । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । सना सनातनं कर्मात्मन इच्छन्तीति सनायुवः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । जसि वर्णव्यत्येगोत्वं । मतयः । मन ज्ञाने । मन्यंत इति मतयः श्रोतारः । क्लिचक्ता च संज्ञायामिति क्लिच् । न क्लिचि दीर्घश्चेति निषेधे प्राप्ते बाङ्गलकादनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । चित्वादंतोदात्तत्वं । दद्रुः । द्रा कुत्सायां गती । लिब्युस्यातो लोप इटि चेत्याकार-

लोपः । उग्रतीः । वश कांती । लटः शतु । अदादिखाच्छपो लुक् । शतुर्जित्वाद्वाहिव्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नया उदान्तत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् । मतुषाकारोपजनम्कांदसः । यद्वा । मत्वर्थीय आवनिप् ॥

सनादेव तव रायो गभस्तौ न क्षीयन्ते नोप दस्यन्ति दस्म ।

द्युमाँ असि क्रतुमाँ इंद्र धीरः शिषा शचीवस्तव नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयन्ते । न । उप । दस्यन्ति । दस्म ।

द्युमान् । असि । क्रतुमान् । इंद्र । धीरः । शिषा । शचीवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हे दस्म दर्शनीयेंद्र । गभस्तिरिति बाहुनाम । तव गभस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि रायो धनानि न क्षीयन्ते । न विनश्यन्ति । नोप दस्यन्ति च । स्तोतुभ्यो दत्तेऽपि स्वस्वगतं धनमुपचयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे इंद्र धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि । तथा क्रतुमान् लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि । हे शचीवः कर्मवन्निंद्र तव शचीभिस्त्वदीधिः कर्मभिर्नोऽस्माभ्यं धनं शिष । देहि । शिषतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयन्ते । क्षीञ् हिंसायां । अस्मात्कर्मकर्तारि कर्मवद्वावाद्यगत्वनेपदे । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति कर्तृवद्वावादचः कर्तृयकि । पा० ६. १. १९५ । इत्याद्युदात्तत्वं । चादिलोपि विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शचीवः । शच्यस्यास्तीति शचीवान् । कंदसीर इति मतुपो वत्त्वं । संबुद्धौ मतुवसो हरिति नकारस्य इत्वं ॥

सनायते गोतम इंद्र नव्यमतस्तस्मै हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मसू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥

सनाऽयते । गोतमः । इंद्र । नव्यं । अतस्तत् । ब्रह्म । हरिऽयोजनाय ।

सुऽनीथाय । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मसू । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इंद्रः सनायते । नित्य इवाचरति । सर्वेषामाद्यो भवति । हे शवसान बलवन्निंद्र हरियोजनाय । हरी अश्वी रथे योजयतीति हरियोजनः । सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यं गोतमो गोतमस्य ऋषेः पुत्रो नोधा ऋषिर्नव्यं नूतनं ब्रह्मतत्सूक्तं स्तोत्रं नोऽस्मादर्थमतस्तत् । अकरोत् । अतोऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण सुतः सन्धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तवसुर्निंद्रः प्रातःकाले मनु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ सनायते । सनेति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः । तस्मादाचारार्थं क्यङ्प्रत्ययः । सुनीथाय । योञ् प्रापण इत्यस्मादीणादिक-स्थकप्रत्ययः । थायादिस्वरः ॥ ३ ॥

त्वं महानिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । नोधस आर्चं त्रैष्टुभमिंद्रं । अनुक्रम्यते च । त्वं नवेति ॥ समूह्ये दशरात्रे द्वितीये कंदोमे मत्त्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽयिं नर इति खंडे सूचितं । तां सु ते कीर्तिं त्वं महौ इंद्र यो ह । आ० ८. ७. इति ॥

त्वं महौ इंद्र यो ह शुष्मैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यज्ञ ते विश्वा गिरयश्चिदभ्वा भिया दृह्हासः किरणा नैजन् ॥ १ ॥

त्वं । महान् । इंद्र । यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अभ्वा । भिया । दृह्हासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः खलु त्वमस्य सुरकृते भये सति ज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् शुभैः शत्रूणां शोषकैरासीधैर्वैलीयावापृथिवी बावापृथिवी धाः । आधारयः । तादृशाज्ञया-
दममुच इत्यर्थः । किंच । यद्य ते यस्य खलु तव संबंधिन्या भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि गिरयश्चित् ये च शिलोस्तथाः । अम्वा । महन्नामेतत् । अन्यान्यपि महान्ति यानि संति । तेऽपि सर्वे दृष्टासो दृढा अयिजन् । अकेपिषत् । तच्च दृष्टान्तः । किरणा न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कंपते तद्वत् ॥ ज्ञानः । जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवज्जावाह्विर्भावाद । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । बावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये ज्ञान इत्यस्य पाठस्कांदसः । यत् । सुपां मुलुगिति षष्ठा लुक् । अम्वा । आ समंताद्भवति सद्भावं प्राप्तुवन्तीत्यम्वा महान्तः । आङ्पूर्वाद्भवतेरीणादिको द्वन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नञ्पूर्वाद्भवतेः प्राप्तर्यान्नात्र भुवो ङिदिति क्रन्प्रत्ययः । महान्तो हि प्राप्तुं न शक्नोति । शेष्कांदसि बङ्गलमिति शैलोपः । किरणाः । कीर्यते विचिष्यते इति किरणाः । कू विभेपे । कृपवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः । उ० २. ८१. इति क्युप्रत्ययः । योरनादेशे प्रत्ययाबुदात्तत्वं । ऋत इवातीरि-
तीत्वं । ऐजन् । एज् कपने । लङ्गाडागमः । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

आ यद्वरीं इंद्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमिचान्पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इंद्र । विव्रता । वेः । आ । ते । वज्रं । जरिता । बाह्वोः । धात् ।

येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमिचान् । पुरः । इष्णासि । पुरुहूत ।

पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वं यद्यदा विव्रता विविधकर्माणी हरी त्वदीयावस्थावा वेः रथ आगमयसि । रथे योजयसीत्यर्थः । तदानीं ते तव बाह्वोर्हस्तयोर्जरिता सोता वज्रमा धात् । सोत्रेण स्थापयति । सोत्रा लुते प्रयत्नमंतरेण वज्रं त्वज्जले दृश्यत इत्यर्थः । हे अविहर्यतक्रतो प्रेषितकर्मेन्द्र अमिचान् शत्रून्नेन वज्रेणेष्णासि अभिगच्छसि । हे पुरुहूत पुरुभिर्वज्रभिर्यजमानैराहूत त्वं पूर्वोर्बङ्गीः पुरोऽसुरपुराणि भेत्तुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं ययोस्तौ । सुपां मुलुगिति पूर्वसवर्गदीर्घत्वं । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेः । वी गतिप्रजनकात्यशनखादनेषु । अंतर्भावितव्यर्थाच्छांदसे लङि सिष्यदादित्वाच्छपो लुक् । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गो गेऽपीत्यडभावः । धात् । दधातिस्कांदसे लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । पूर्ववदडभावः । अविहर्यतक्रतो । हर्यतिः प्रेषाकर्मैति यास्तः । मि० ७. १७. हर्य गतिकांत्योः । कांतिरभिलाषः । विहर्यतोऽनभिलषितः । अविहर्यतोऽभिलषित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमिचान् । न संति मिचास्थेष्विति बङ्गव्रीही नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । इष्णासि । इष आभीरुष्ये । अच गत्यर्थः । त्रयादिभ्यः आ । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । यदुत्तथोगादनिघातः ॥

त्वं सत्य इंद्र धृष्णुरेतान्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं षाट् ।

त्वं शुष्णं वृजनें पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचाहन् ॥ ३ ॥

त्वं । सत्यः । इंद्र । धृष्णुः । एतान् । त्वं । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वं । षाट् ।

त्वं । शुष्णं । वृजनें । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युऽमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं सत्यः सत्यु भवः । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान् शत्रून्भगतः सन् धृष्णुस्तेषां धर्ययिता तिरस्कृता । किंच त्वमृभुक्षा ऋभूणामधिपतिः । तेषु कृतनिवासो वा । यद्वा । महन्नामेतत् । महान्प्रवृद्धोऽसि । नर्यो नृभ्यो हितः । तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविता । इत्यर्थः । किंच । वृजन् इत्यादीनि चीणि संग्रामनामानि । अच पूर्व विशेषणे । वृजने वर्जनयुक्ते । संग्रामे हि वीराः पृक्षया वर्ज्यन्ते हिंस्यन्ते । पृक्षे संपर्चनीये वीर्यैर्धीर्बु प्राप्तये ।

एवंविध आणी संयामे युमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णं शोषयितारमेत-
त्संज्ञमसुरमहन् । अवधीः ॥ ऋभुषाः । ऋभुरिति मेधाविनाम । उरु विस्तीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन यज्ञेन
भाति भवतीति वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपदे भातिर्भवतेर्वा मृगध्वादयश्च । उ० १. ३८. इति कुप्रत्ययः
पूर्वपदस्य ऋभावश्च निपात्यते । जयतिरेत्यर्थकर्मा । तेषामीष्ट इत्युभुषाः । यद्वा । षि निवासगत्योः । तेषु नि-
वसतीति पतेत्य् । उ० ४. १२. इति विधीयमान इतिप्रत्ययो वज्रलवचनादस्यादपि भवति । टिलोपश्च । सौ
पथिमध्वभुषामात् । पा० ७. १. ८५. इत्यात्वं । प्रत्ययस्वरः । षाट् । सह अभिभवे । कंदसि सह इति केवलादपि
शिवः । षत्वं कंदसं । युमते । बीर्दीप्तिरस्मिन्नस्तीति युमान् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां दिव
उदित्युत्वं । इत्यनुङ्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं ॥

त्वं ह त्यदिंद्र चोदीः सखा वृचं यज्ञिनृषकर्मन्नुभाः ।

यज्ञं शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूर्योनावकृतो वृथाषाट् ॥ ४ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इंद्र । चोदीः । सखा । वृचं । यत् । वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभाः ।

यत् । ह । शूर । वृषऽमन् । पराचैः । वि । दस्यून । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्वत्तत्प्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशो वा चोदीः । प्रेरित-
वान् । अकार्षीरित्यर्थः । हे वृषकर्मन् वृष्युदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्रिन् वज्रवसिंद्र वृचं सर्वस्य धनस्वावरीतारं
कुत्सस्य शत्रुं यद्यदोभाः अतुभाः अहिंसीः । अपि च हे शूर शत्रूणां प्रेरक वृषमणः कामाभिवर्षकमनस्केन्द्र
वृथाषाट् अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं यज्ञ यदा खलु योनौ वीरैर्मिश्रणीये संयामे दस्युः कुत्सस्योप-
यितनन्यान् शत्रून्पराचैः परागमनैर्व्यकृतः पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा व्यच्छिनः । तदानीं कुत्सः सर्वं यशः
प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः । चुद प्रेरणे । बुद्धिं नेटीति सिचि बुद्धिप्रतिषेधः । उभाः । एभ तुभ द्विसंयां ।
कैयादिकः । लङि सिचि तलोपस्कान्दसः । वज्रं कंदस्यमाज्योगेऽपीत्यडभावः । पराचैरित्येतदव्ययं । नीचै-
रुद्धैरितिवदति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः परांचनैरिति निरुक्तं । नि० ११. २५. दस्यून । दीर्घादटि समान-
पाद इति नकारस्य इत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारस्य सानुनासिकता । अकृतः । कृती केदने ।
लङि सिचि तुदादित्वाच्प्रत्ययः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात् श्रे मुचादीनामिति नुमागमस्याभावः ।
शस्य डित्त्वानुणाभावः ॥

त्वं ह त्यदिंद्रारिषण्यन्दृहस्यं चिन्मर्तानामजुष्टौ ।

व्य०स्मदा काष्ठा अर्वन्ते वर्धनेव वज्रिञ्ज्थित्यमिचान् ॥ ५ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इंद्र । अरिषण्यन् । दृहस्यं । चित् । मर्तानां । अजुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वन्ते । वः । घनाऽइव । वज्रिन् । अथिहि । अमिचान् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तस्य दृहस्यं चित् दृढस्य कस्यचिदप्यरिषण्यन् रेषणमनिच्छन् एवंस्वभावो
भवसि । देवतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि मर्तानां स्तोत्रणामस्माकं शत्रुभिरजुष्टावप्रीती सत्यामस्यदर्वन्तेऽस्मा-
दीयाद्याय गंतुं काष्ठा दिश आ समंतात् वि वः । विवृताः कुक्षे । यथा सर्वासु दिक्स्वदीया अश्वाः प्रतिरो-
धमंतरिण गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । किंच तच्चत्थानमिचान् हे वज्रिन्वज्रवसिंद्र घनेव घनेन कठिनेन पर्वतेनेव
वज्रेण अथिहि । अथय । जहीत्यर्थः । यद्वा । मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कास्मिंश्चित्त्वाप्रीती सत्यां तस्य
शत्रोर्दृढस्याप्यरिषण्यन् रेषणं द्विसनमनिच्छन्वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्सादौ प्रीतिरस्ति तस्य शत्रुवधं चक्षुषे ।
अतस्त्वत्प्रियाणामस्माकमर्षत इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्यत् । सुपां सुलुगिति षष्ठा लुक् । अरिषण्यन् । रिष्टशब्दात्
क्वचि दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति । पा० ७. ४. ३६. इति रिषण्यभावो निपात्यते । नञ्समासेऽव्ययपूर्व-
पदप्रकृतस्वरत्वं । अस्मत् । पूर्ववत् षष्ठा लुक् । अर्वन्ते । अर्वणस्त्रसावनञ इति नकारस्य तकारादेशः । वनि-

पुपी पिप्वाद्गुदात्तौ । परिशेषाद्वागुस्वरः । घनेव । मूर्ती घनः । पा० ३. ३. ७७. । इति काठिन्ये गम्यमाने
हृत्तरप्रत्ययांती निपात्यते । अथिहि । अथ हिंसार्थः । खंताक्लोटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् ॥ ४॥

त्वां ह त्वदिन्द्राणैसातौ स्वमीळ्हे नरं आजा हवन्ते ।

तवं स्वधाव इयमा समर्ये ऊतिर्वाजेष्वतसाय्या भूत् ॥ ६ ॥

त्वां । ह । त्यत् । इन्द्र । अर्णैऽसातौ । स्वःऽमीळ्हे । नरः । आजा । हवन्ते ।

तवं । स्वधाऽवः । इयं । आ । सऽमर्ये । ऊतिः । वाजेषु । अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अर्णसातावर्णाणां गंतूणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन् स्वमीळ्हे । मीळ्हेमिति
धननाम । सुष्ठुरणीयं धनं यस्मिन् । एवंभूत आजा आजौ संघामे त्वत्तं प्रसिद्धं स्वामेव नरो योदुकामाः
पुरुषाः सहायार्थं हवन्ते । आहुयन्ति । यद्वा । अर्णस उदकस्य सातिर्लाभो यस्मिन्नुच्चादियुद्धे तस्मिन्निर्णयः ।
वृष्टिनिरोधकेन वृष्टेण सह वर्षणार्थं तव ययुजं तव स्रोतारस्त्वां प्रोत्साहयन्तीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् हे
स्वधावो हे अज्ञवन् बलवन्विन्द्र समर्ये संघामे तव संबंधिनीयमूतिस्त्वदीयमिदं रक्षणं आ अस्मादभिमुख्येन
भूत् । भवतु । वाजेषु संघामेषु यैषोतिरतसाय्या योद्धुभिः प्राप्तव्या भवति ॥ त्वत् । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया
लुक् । अर्णसातौ । अष्ट गतौ । बज्जलवचनादीणादिको नप्रत्ययः । यणु दान इत्यस्माद्भावे क्तिन् जनसनख-
नामित्यनुनासिकस्यात्वं । बज्जलीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । उदके नुद् । उ० ४. १०६. । इत्यर्तैरनुप्रत्ययो
नुडागमश्च । पीवोपवसनादीनां कंदसि लोपो वक्तव्यः । म० ६. ३. १०६. ६. । इति सलोपः । निप्वादाद्युदात्तत्वं ।
पूर्ववद्बज्जलीह्रस्वरः । स्वमीळ्हे । स्वरशब्दो न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितः । बज्जलीह्रस्वरेण स एव शिष्यते ।
आजा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या ङादेशः । स्वधावः । मनुवसो हरिति मनुपो हत्वं । अतसाय्या । अत सात-
त्यगमने । श्रीणादिकः साध्यप्रत्ययः । तस्याङागमश्च । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । भूत् । कंदसि
लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि बज्जलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः ॥

त्वं ह त्वदिन्द्र सप्त युध्यन्पुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय दर्दः ।

वर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गंहो राजन्वरिवः पूरवे कः ॥ ७ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् । पुरुऽकुत्साय । दर्दरिति दर्दः ।

वर्हिः । न । यत् । सुऽदासे । वृथा । वर्क् । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूरवे ।

करिति कः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र पुरुकुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह युजं कुर्वाणस्त्वमेव त्वत् ताः
सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि दर्दः । व्यदारयः । अमेत्सोरित्यर्थः । अपि च सुदास एतत्संज्ञाय
राज्ञेऽहोरितत्संज्ञासुरस्य संबंधि यद्वनमसि तद्वृथानायासेन वर्हिर्न वर्हिरिव वर्क् । अनुणक् । अक्लिन्
इत्यर्थः । तदन्तरं पूरवे त्वां हविषा पूरयते तस्मै सुदासे हे राजन् स्वामिन्निन्द्र वरिवो धनं कः । अकार्षीः ॥
त्वत् । सुपां सुलुगिति विभक्त्यर्णुक् । दर्दः । दृ । विदारणे । अस्माद्यङ्नुगताङ्गि सिष्यदादिवसेति वचनाच्छपो
लुक् । हल्ङ्याब्ध्य इति सलोपः । बज्जलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः ।
अमुन् । सुदाः कल्याणदानः । नि० २. २४. । इति यास्कः । वर्क् । वृजी वर्जने । लङि सिपि बज्जलं कंदसीति
विकरणस्य लुक् । लघूपभगुणे पूर्ववत्सलोपः । अङभावश्च । जोः कुरिति कुल्वं । कः । दुष्टञ् करणे । लुङि
सिपि मंचे घसेति क्लृप् । पूर्ववत्सलोपाङ्भावो ॥

त्वं त्यां न इन्द्र देव चिचामिषमापो न पीपयः परिज्मन् ।

यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मन्मूर्जे न विश्वध क्षरं ध्यै ॥ ८ ॥

त्वं । त्यां । नः । इन्द्र । देव । चित्रां । इधं । आपः । न । पीपयः । परिऽज्मन् ।

यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यं । यंसि । त्वनं । जज्ञं । न । विश्वध । सूरधै ॥ ८ ॥

हे देव द्योतमानेन्द्र त्वं नोऽस्माकं चित्रां चायनीयां त्यां तामिषमन्नं परिज्मन् परितो व्याप्रायां भूमौ पीपयः । प्रावर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्नेन परिपूर्णा भवति तथा कुर्वित्वर्थः । तच्च दृष्टान्तः । आपो न । यथापो वृष्ट्युदकानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्धयसि तद्वत् । यद्वा । भूमौ वर्तमानान्मानान्यथापः पाययसि तद्वत्चित्रामिषमपि पाययेति भावः । हे शूरेंद्र ययेषा त्वनमात्मानं जीवमस्मभ्यं प्रति यंसि । प्रयच्छसि । तच्च दृष्टान्तः । विश्वध विश्वतः सर्वतः चरधै चरितुमूर्जं न उदकमिव । यथास्मभ्यं बज्रलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः ॥ आपः । शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस । अमृत्तित्यादिना दीर्घः । पीपयः । स्फायी औप्यायी वृद्धी । ण्यंताच्छांदसे लुङि प्यायः पी । पा० ६. १. २८. । इति व्यत्ययेन पीभावः । णिश्रिद्रसुभ्य इति त्रैश्रुङादेशः । णिलोपादीनि । यद्वा । पीङ् पान इत्यस्मात्तुङि चङि पूर्ववत् । बज्रलं कंदस्यमाज्योऽपीत्युडभावः । परिज्मन् । जमतिर्गतिकर्मा । अज गतिक्षेपणयोः । आभ्यां परिपूर्वाभ्यां अमृत्तित्यादी कनिन्यत्ययांतो निपातितः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । यंसि । यम उपरमे । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । त्वनं । आङोऽन्यत्रापि कंदसि दृश्यते । का० ६. ४. १४१. १. । इत्यात्मन आकारलोपः । संघापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधादीर्घभावः । विश्वध । विश्वशब्दात्तत्सिलः सकारलोपो धत्वं च पृषोदरादित्वात् । चरधै । चर संचलने । तुमर्थे सेसेनित्यधैन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं ॥

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसा हरिभ्यां ।

सुपेशंसं वाजमा भरा नः प्रातर्मसू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमसा । हरिऽभ्यां ।

सुऽपेशंसं । वाजं । आ । भर । नः । प्रातः । मसू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव गोतमेभिर्गंतुतमैरेतत्संज्ञैर्चैपिभिरकारि । स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति । ब्रह्माणि मंत्रजातानि नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन सह हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्ताय तुभ्यमोक्ता । आभिमुख्येनोक्तानि । यद्वा । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि । स त्वं सुपेशंसं । पेश इति रूपनाम । बज्रविधिरूपयुक्तं वाजमन्नं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । देहीति यावत् । धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रः प्रातःकालेऽस्माद्रक्षणार्थं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ ओक्ता । शिःकंदसि बज्रलमिति शैलोपः । सुपेशंसं । पिश अवयवे । अमुन । वज्रब्रीहावायुदात्तं ब्रह्मकंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । भर । हयहोर्म इति भत्वं । ब्रह्मोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥ ५ ॥

वृष्णे शर्धायै पंचदशर्वं सप्तमं मूक्तं । नोधस आर्यं मारुतं । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्तुर्दश जगत्तः । तथा चानुक्रांतं । वृष्णे पंचोना मारुतं त्रिष्टुवंतमिति ॥ चातुर्विंशिकेऽहन्यापिमारुत इदं मारुतं निविद्वानीयं । सूत्रितं च । पृचस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्यापिमारुतं । आ० ७. ४. । इति ॥ आभिप्लविके पंचमेऽहन्ययेतदापिमारुते मारुतनिविद्वानं । सूत्रितं च । पृचस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्यापिमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥

वृष्णे शर्धाय सुमंखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समंजे विदथेष्वभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमंखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिं । प्र । भर । मरुतऽभ्यः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्त्यः । गिरः । सं । अंजे । विदथेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वाधेन सुतो नोधाः प्रेर्यते । हे नोधो वृष्णे कामानां वर्षिणे सुमखाय शोभनयज्ञाय वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वायौ सति हि पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय मरुतः । विभक्तिव्यत्ययः । मरुतां मितराविणां शर्धाय समूहाय सुवृत्तिं सुध्वावर्जकं सुष्ठु प्रवृत्तं वा स्तोत्रं प्र भर । प्रेरय । सुहीति यावत् । सुतो प्रेरितो नोधा आह । धीरो धीमान् सुहस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः । कृताञ्जलिरित्यर्थः । एवंभूतोऽहं मनसा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समञ्जः । सम्यग्व्यक्ताः करोमि । या गिरो विदधेषु यज्ञेष्वामुवः । आह्म मर्यादायां । यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीत्यामुवः । देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोग्यैः स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं मरुत्रणं स्तौमीति भावः । तत्र दृष्टान्तः । अपो न । यथा पर्जन्यो युगपदेव वज्रेषु प्रदेशेषु वज्रशो जलानि वर्षति तद्वत् ॥ वृष्णे । वृषु सेवने । कनिन्यवृषितबीत्यादिना कनिन्यत्ययः । कित्वाङ्गणामावो नित्वादायुदात्तत्वं । चतुर्थ्येकवचनेऽस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः । शर्धाय । शृधु प्रसहने । शर्ध्यते प्रसह्यतेऽनेन पर्वतादिकमिति शर्धो मरुत्संघः । करणे घञ् । जित्वादायुदात्तत्वं । सुमखाय । शोभनो मुखो यस्य । नञ्मुभ्यामिति प्राप्ति व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोधः । पादादित्वात् षाधिकमामन्त्रितायुदात्तत्वं । सुहस्त्यः । हस्ते भवा हस्त्याः । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । ततः सुशब्देन वज्रव्रीहावायुदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्यासं उक्ष्णो रुद्रस्य मर्या अमुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न दृप्सिनो घोरवर्षसः ॥ २ ॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्यासः । उक्ष्णः । रुद्रस्य । मर्याः । अमुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचयः । सूर्याः इव । सत्वानः । न । दृप्सिनः । घोरऽवर्षसः ॥ २ ॥

ते मरुतो दिवोऽन्तरिक्षाञ्जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः । कीदृशाः । ऋष्यासो दर्शनीयाः उचणः सेतारः । युवान इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्याः । मर्यशब्दो मनुष्यवाचीह मरुतां मर्यत्वासंभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं च मंचांतरे स्पष्टं । आ ते पितर्मरुतां सुखमेतु । ऋग्वे० २. ३३. १. इति । अमुराः शत्रूणां निरसितारः अरेपसः । रेप इति पापनाम । पापरहिताः पावकासः संवेषां शोधकाः सूर्या इव शुचयो दीप्ताः सत्वानो न यथा परमेश्वरस्य भूतगणा अतिशयेन बलपराक्रमाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । सत्वान इति भूतगणा उच्यते । अथो ये अस्य सत्वानः । तै० सं० ४. ५. १. ३. इत्यादौ तथा दर्शनात् । दृप्सिनो वृष्ट्युदकविदुर्मिर्युक्ताः । मरुतः खट्वां वृष्टिं नयन्तीति श्रुतेः । तै० सं० २. ४. १०. २. घोरवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । घोररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यदा । सत्वानो न घोरवर्षसः । यथा भूतगणा भयंकररूपास्तद्वदेति ऽपीत्यर्थः ॥ ऋष्यासः । ऋषी गता । गत्यर्था बुद्धयर्था इत्यत्र ज्ञानार्थः । सर्वनिघृष्टेत्यादौ । उ० १. १५३. षप्रत्ययांतो निपातितः । आज्ञसेरसुक् । उचणः । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । अरेपसः । वज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सत्वानः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । प्र ईरसयोस्तु । उ० ४. ११६. इति विधीयमानः कनिन्यत्ययो वज्रलवचनात्किंवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्घनो ववक्षुरभिगावः पर्वता इव ।

दृष्ट्वा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्ऽहनः । ववक्षुः । अभिऽगावः । पर्वताऽइव ।

दृष्ट्वा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र । च्यावयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥ ३ ॥

युवानलक्षणा रुद्रा रुद्रपुत्रा अजरा जरारहिता अभोग्घनो ये देवान्हविर्भनं भोजयन्ति तेषां हंतारः अभिगावोऽधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः पर्वता इव दृढांगाः एवंभूता मरुतो ववक्षुः । स्तोतृणामभिमतं

प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सन्नावं प्राप्ताणि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च वसूनि दृष्ट्वा चित् दृढान्यपि मज्जना । मज्जनेति बलनाम । मज्जना शोधकेन बलेन प्रच्यावयन्ति । प्रचालयन्ति ॥ अभोगधनः । भोजयन्तीति भोजः । न भोजोऽभोजः । तेषां हन्तारः । बह्वलं कन्दसीति हन्तेः क्लिप् । श्रयो होऽन्यतरस्यां । पा० ८. ४. ६२. इति हकारस्य घत्वं । इन्हन्पृषार्यम्णां श्रौ । पा० ६. ४. १२. इति नियमाद्दीर्घाभावः । ववशुः । वह प्रापणे । अस्मादिच्छासन्त्येकाच इतीदृप्रतिषेधः । द्विर्भावः । ढत्वकत्वघत्वानि । सन्त्य इतीत्याभावश्छांदसः । लिट्युस्यमन्वे । पा० ३. १. ३५. इति निषेधादास्य-त्ययाभावेऽतो लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाभिघाताभावः ॥

चिच्चैरंजिभिर्वपुषे व्यंजते वक्षःसु रुक्माँ अग्निं येतिरे शुभे ।

अंसंष्वेषां नि मिमृशुर्ऋष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥ ४ ॥

चिच्चैः । अंजिऽभिः । वपुषे । वि । अंजते । वक्षःऽसु । रुक्मान् । अग्निं । येतिरे । शुभे ।

अंसेषु । एषां । नि । मिमृशुः । ऋष्टयः । साकं । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

व्युरिति रूपनाम । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतश्चिच्चैर्नानाविधैरंजिभो रूपाभिर्व्यंजनसमर्थैरामरणीः स्वशरीराणि व्यंजते । व्यक्तं कुर्वन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः । वक्षःसु भुजांतरेषु रक्मान् रोचमानान्हारानधि येतिरे । उपरि चक्षिरे । किमर्थं । शुभे शोभार्थं । अपि वेषां मरुतामंसेष्वृष्टय आयुधानि नि मिमृशुः । नि-मृष्टाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधिः सहिता नरो नेतारो मरुतो दिवोऽंतरिक्षात्स्वधया स्वकीयेन बलेन साकं सह जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । यती प्रयत्ने । लिट्यत एकह्रस्व इत्येत्वाभ्यासलोपी । शुभे । शुभ दीप्ती । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । मिमृशुः । मृजुषु मृजौ । सन्त्युदित्यादिङभावः । हन्ताच्चेति सनः कित्वाद्गुणाभावः । द्विवचनादि । सन्त्य इतीत्वं । लिट्युस्यतो लोप इत्यकारलोपः । जज्ञिरे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युत्सविषीभिरकृत ।

दुहंत्यूर्धदिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वंति पयसा परिजयः ॥ ५ ॥

ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विऽद्युतः । तविषीभिः । अकृत ।

दुहन्ति । ऊधः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिं । पिन्वंति । पयसा । परिऽजयः ॥ ५ ॥

ईशानकृतः स्रोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वाणा धुनयो मेघादीनां कंपयितारो रिशादसो रिशानां हिंसकानामन्तारः । यद्वा । रिशतां हिंसतामसितारो निरसितारः । एवंभूता मरुतस्सविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वी-तान् पुरो वातादीन् विद्युतो विद्योतमानास्तडितश्चाकृत । कुर्वन्ति । कृत्वा च परिजयः परितो गंतारो धूतयः कंपयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवान्यूधरूधःस्थानीयान्यध्याणि दुहन्ति । रिक्तीकुर्वन्ति । जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः । तदनंतरं भूमिं पयसा मेघान्निर्गतेनोदकेन अलेन पिन्वंति । सिंचन्ति ॥ रिशादसः । रिश हिंसायां । इगुपधलक्षणः कः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशः शत्रवः । तानदन्तीति रिशादसः । असुन् । नित्वादा-द्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । रिशच्छब्दाच्छ्रंतादसु जेपण इत्यस्मात् क्लिप् । व्यत्ययेन पूर्वप-दस्योपधादीर्घः । अन्तोदात्तत्वं च । अकृत । करोतेऽछांदसो वर्तमाने लुङ् । मन्वे घसेति णिर्लुक् । ऊधः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ॥ ६ ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे पिन्वंत्यप इत्येवा धाव्या । सूचितं च । अधिर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वंत्यप इति धाव्याः । आ० ५. १४. इति ॥

पिन्वंत्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदयेष्वभुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं ॥ ६ ॥

पिन्वति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पयः । घृतऽवत् । विदथेषु । आऽभुवः ।

अत्यं । न । मिहे । वि । नयति । वाजिनं । उत्सं । दुहति । स्तनयंतं । अक्षितं ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पयः क्षीरवत् सारवतीरपः पिन्वति । सिंचति । आभुवः । आभवन्तीत्याभुव
ह्रस्विजः । ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् । यथा घृतं सिंचत्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वतीति भावः । तच्च हेतुमाह ।
अत्यं न यथाश्च सादिनो विनयति युद्धार्थं शिंचत्येवं मरुतो वाजिनं वेगवंतं मेघं मिहे वर्षणाय वि नयति ।
स्वाधीनं कुर्वतीति भावः । विनीय च स्तनयंतं गर्जतमक्षितमचीणमुत्सं । उत्सवंत्यस्मादाप इत्युत्तो मेघः । तं
दुहति । रिक्तीकुर्वति ॥ सुदानवः । गुप्रत्ययांतो दानुशब्द आशुदातः । बज्रव्रीहावायुदातं ह्यच्छंदसीत्युत्तर-
पदाशुदातत्वं । मिहे । मिहृ सेचने । संपदादिलक्षणे भावे क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । स्तनयंतं ।
स्तन शब्दे । घुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानिवन्नावाहुव्याथभावः ॥

महिषासो मायिनश्चिचभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुष्यदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुग्धं ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चिचभानवः । गिरयः । न । स्वऽतवसः । रघुऽस्यदः ।

मृगाऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुग्धं ॥ ७ ॥

महिष इति महिष्नाम । महिषासो महान्तः । मायेति ज्ञाननाम । मायिनः प्राज्ञाश्चिचभानवः शोभनदीप्रयो
गिरयो न स्वतवसः पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ता रघुष्यदः शीघ्रगमना हे मरुत एवंभूतगुणविशिष्टा यूयं
हस्तिनो हस्तवंतो मृगा इव गजा इव वना वनानि वृक्षजातानि खादथ । भक्षयथ । प्रभंक्थेति यावत् ।
यद्यस्मादारुणीष्वरणवर्णासु वडवासु तविषीर्बलान्ययुग्धं संयोजितवंतः । तस्मान्नवतामिव वाहनस्यापि
प्रबलत्वात्तत्संयुक्ता भवंतः सर्वं भंजंतीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः । स्यन्दू प्रसवणे । रघु शीघ्रं स्यंदंते गच्छंतीति
रघुष्यदः । क्लिषेति क्लिप् । अनदितामिति ग्लोपः । बालमूललघ्वलमिति लत्वविकल्पः । म० ८. २. १८. ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । खादथ । खादृ भक्षणे । अयुग्धं । युजिर् योगे । लुङि त्रिः सिच् । एकाच इतीट्-
प्रतिषेधः । धि च । पा० ८. २. २५. । इति सकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं । अडागम उदात्तः । यदुत्तयो-
गादनिघातः ॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः ।

क्षपो जिवंतः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्सबाधः शवसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

सिंहाऽइव । नानदति । प्रऽचेतसः । पिशाऽइव । सुऽपिशः । विश्वऽवेदसः ।

क्षपः । जिवंतः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । सं । इत् । सऽबाधः । शवसा ।

अहिऽमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः सिंहा इव नानदति । भृशं शब्दं कुर्वति । यथा सिंहा गिरिगङ्गरेषु गंभीरं
शब्दं कुर्वति एवं मरुत्स्वप्यागतेषु गंभीरः शब्द उत्पद्यत इति भावः । तथा सुपिशः शोभनावयवाः शोभना-
लंकारा वा । तच्च वृष्टांतः । पिशा इव । पिश इति रुद्रनाम । यथा रुद्रः स्वशरीरगतैः श्वेतविंदुभिरलंका-
तासद्वत् । विश्ववेदसः सर्वज्ञाः क्षपः शूचूणां क्षपयितारो जिवंतः स्तोतृन्प्रीणयंतः शवसा बलेनाहिमन्यव
आहननशीलमन्युयुक्ताः । यद्विषयः कोपो जायते तस्य हनने समर्था इत्यर्थः । यद्वा । मननं ज्ञानं मन्युः ।
अहीनज्ञानाः । उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता मरुतः पृषतीभिः । पृषत्य इति मरुतां वाहनस्याख्या । पृषत्यः
श्वेतविंदुकिता मृग्य इतिहासिकाः । नानावर्णा मेघमाला इति नैरुक्ताः । ताभिर्ऋष्टिभिरायुधैश्च सहिताः
संतः सबाधः शत्रुभिर्बाधितान्यजमानान् समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छंतीति शेषः ॥ नानदति ।

नद अत्यन्ते शब्दे । अस्माद्यङ्लुगताङ्गद । पिशा इव । पिश अवयवे । इगुपधलक्षणः कः । सुपिशः । सुपूर्वा-
त्पिश अवयव इत्यस्मात् क्तिञेति क्तिप् । पृषतीभिः । पृषु सेचने । वर्तमाने पृषतृहन्महज्जगच्छतृवच्च । उ० २. ८४ ।
इति शतृवज्जावादुगितश्चेति ङीप् । अत एव शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वे प्राप्ति बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति
नियमात्तस्याभावः ॥

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आ वंधुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणऽश्रियः । नृऽसाचः । शूराः । शवसा । अहिऽमन्यवः ।

आ । वंधुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् । न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हे गणश्रियो गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिता नृषाचो नृन् यजमानान्महविःस्वीकरणाय
सेवमानाः शूराः शौर्योपेता एवंभूता हे मरुतः शवसा बलेनाहिमन्यव आहननस्वभावकोपयुक्ताः संतो
रोदसी द्यावापृथिव्यावा वदत । आ समंताच्छब्दयत । युष्मदागमने सति भवदीयशब्देन द्यावापृथिव्यौ
पूर्णे कुरुतेति भावः । किंच हे मरुतो वो युष्माकं तेजो वंधुरेषु । बंधककाष्ठानिर्मितं सारथेः स्थानं वंधुरमि-
त्युच्यते । तद्युक्तेषु रथेष्वामतिः । आतिष्ठति । अवस्थितं सत्सर्वेदृश्यते । तच्च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अमतिर्न ।
अमतिरिति रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं सर्वेदृश्यते । दर्शता विद्युन्न । यथा वा दर्शनीया विद्युन्नेघस्था
सर्वेदृश्यते । एवं रथे स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि सर्वेदृश्यत इत्यर्थः ॥ वदत । अद्य च तुनुधेत्यादिना दीर्घः ।
नृषाचः । पादादित्वादामंचिताबुदात्तत्वं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिः । उ० ४. ५९ । इत्यौणादिको
ऽतिप्रत्ययः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । दर्शता । भृमुदृशीत्यादिनातत्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

विश्ववेदसो रयिभिः समोकसः संमिश्रासस्तविषीभिर्विरप्तिनः ।

अस्तार इषुं दधिरे गभस्त्योरनंतशुष्मा वृषखादयो नरः ॥ १० ॥

विश्वऽवेदसः । रयिऽभिः । संऽऔकसः । संऽमिश्रासः । तविषीभिः । विऽरप्तिनः ।

अस्तारः । इषुं । दधिरे । गभस्त्योः । अनंतऽशुष्माः । वृषऽखादयः । नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञा रयिभिर्धनैः समोकसः समाननिवासाः समवेता वा । धनाधिपतय इत्यर्थः । तविषी-
भिर्वलैः संमिश्रासः संमिश्राः । संयुक्ता इत्यर्थः । विरप्तिनः । महत्तामैतत् । महान्तः । अस्तारः शत्रूणां निरसि-
तारः अनंतशुष्मा अनवच्छिन्नबलाः वृषखादयः । वृषेन्द्रः खादिरायुधस्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । यद्वा ।
वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते । नरो नेतारः । एवंभूता मरुतः । गभस्तिरिति बाहुनाम । गभस्त्यो-
र्बाहोरिषुं दधिरे । शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकमायुधं धारयन्ति ॥ समोकसः । उच समवाये । असुनि
बहुलवचनात्कुत्वमित्येक उचः के । पा० ७. ३. ६४ । इत्यत्रोक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । संमिश्रासः ।
कपिलकादित्वात्तत्वं । विरप्तिनः । रप लप व्यक्तायां वाचि । विपूर्वाद्बहुलवचनात् शकप्रत्ययः । विविधं
शब्दं रपन्तीति विरप्तिः स्तोतारः । त एषां संतीति विरप्तिनः । यद्वा । विविधं रपणं विरप्तिः । तदेवाम-
स्तीति । मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वते । इतिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः । ताच्छीलिकस्तुन् । इडभावश्चादसः ।
नित्वादाबुदात्तत्वं । अनंतशुष्माः । नास्त्यंतोऽस्त्यनंतः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अनंतः शुष्मो
बलं येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखादयः । खादृ भक्षणे । औणादिक इत्यर्थः । वृषशब्दः
कनिप्रत्ययांत आबुदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघंत आपथ्योऽ न पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुधकृतो मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयऽवृधः । उत् । जिघ्रंते । आऽपृथ्यः । न । पर्वतान् ।
मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः । दुध्नऽकृतः । मरुतः । भ्राजन्तऽञ्जृष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतो हिरण्ययेभिः सुवर्णमयेः । यद्वा । हितरमणीयैः पविभिः रथानां चक्रैः पर्वतान्पर्वततो मेघान् यद्वा
शिलोच्चयानुज्जिघ्रंते । जघ्ने गमयन्ति । स्थानात्प्रत्यावयन्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । पृथ्यो न । यथा पथि गच्छन्नथो
मार्गं आस्थितं तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति । यद्वा । यथा संयुक्ता गजा मार्गस्थितं वृक्षादिकं
भयं कुर्वन्ति । कीदृशा मरुतः । पयोवृधः पयसो वृधुदकस्य वर्धयितारः । यद्वा । पृष्ठैः पयसा वर्धमानाः ।
पृष्ठियै वै पयसो मरुतो जाताः । ति० सं० २. २. ११. ४. इति श्रूयते । मखाः । मख इति यच्चनाम । तद्वन्तः ।
अयासो देवयजनदेशं प्रति गन्तारः स्वसृतः शत्रून्प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः ध्रुवच्युतो ध्रुवाणां निश्चलानां
पर्वतादीनामपि च्यावयितारः दुध्नकृतो दुध्नं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा । दुर्धरमन्यधर्तु-
मशक्यमात्मानं कुर्वाणाः । भ्राजन्तः । दीप्यमाना युधाः ॥ उज्जिघ्रन्ति । हृतेर्यत्नयेनात्मनेपदं । बज्रं कंदसीति
शपः सुः । बज्रं कंदसीत्यभासस्त्वेवं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । ह्यो हृतेरिति घत्वं । व्यत्ययेनांतादेशः ।
पृथ्यः । पथि भवः । भवे कंदसीति यत् । नस्तद्धिते । पा० ६. ४. १४४. इति टिलोपः । व्यत्ययेनांतस्वरितत्वं ।
यद्वा । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । उदात्तस्वरितयोर्ध्वेण इति विभक्तिः स्वरितत्वं । अयासः । अय
पय गती । अयंत इत्ययाः । पचाद्यच् । आज्ञसेरमुक् । दुध्नकृतः । अच दुःशब्देन दुष्टा लक्ष्यन्ते । धृज् धारणे ।
दुष्टान् धारयतीति दुध्नः । मूलविमुजादित्वात् । पा० ३. २. ५. २. कप्रत्ययः । यद्वा । ईषद्दुःसुष्विति दुःशब्द
उपपदे कर्मणि खल् । गुणाभावश्चादसः । तं कुर्वतीति दुध्नकृतः । करोतिः क्लिप्तेति क्लिप् । रिफलोपश्चादसः ॥

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सृनुं हवसा गृणीमसि ।
रजसुरं तवसं मारुतं गृणमृजीषिणं वृषणं सञ्चत श्रिये ॥ १२ ॥
घृषुं । पावकं । वनिनं । विऽचर्षणिं । रुद्रस्य । सृनुं । हवसा । गृणीमसि ।
रजऽसुरं । तवसं । मारुतं । गृणं । ऋजीषिणं । वृषणं । सञ्चत । श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं शत्रूणां बलस्य घर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं । वनमित्युदकनाम । उदकवंतं ।
वृष्टिप्रदमित्यर्थः । विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं रुद्रस्य महादेवस्य सृनुं पुत्रभूतं । एवंविधं मरुतां समूहं
हवसाङ्गानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि । शब्दयामः । सुम इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजमानाः यूयमपि श्रिय
ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संधं सञ्चत । प्राप्तुत । कीदृशं । रजसुरं पार्थिवस्य पांसोस्त्वरयितारं ।
प्रेरकमित्यर्थः । तवसं प्रवृद्धं ऋजीषिणं । तृतीयसवने हि मरुतः स्तूयन्ते तत्र च ऋजीषमभिषुण्वन्तीति ऋजी-
पसंबंधः श्रुतः । अतस्तद्वन्तं वृषणं कामानां वर्धयितारं ॥ हवसा ऋजोऽसिप्रत्यये बज्रं कंदसीति संप्रसारणं ।
गृणीमसि । गृ शब्दे । इदं तो मसिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । रजसुरं । रजांसि तुतोतीति रजसूः ।
तुर त्वरणे । क्लिप्तेति क्लिप् । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः । सञ्चत । रलुन्च पस्ज गतावित्यत्र
सश्चिमधिक इति धातुवृत्तानुक्तं । गतिकर्मसु च सञ्चतीति पठितं । श्रिये । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

प्र नू स मर्तः शर्वसा जनाँ अति तस्थौ वं ऊती मरुतो यमावन्त ।
अर्वञ्जिर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छयं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥ १३ ॥
प्र । नू । सः । मर्तः । शर्वसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः । ऊती । मरुतः । यं । आवन्त ।
अर्वन्तऽभिः । वाजं । भरते । धनं । नृऽभिः । आपृच्छयं । क्रतुं । आ । क्षेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

स मर्तो मनुष्यः शर्वसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषानति अतीत्य नु क्षिप्रं तस्थौ । प्रतिष्ठितो भवति ।
हे मरुतो वो युष्माकमूती जत्या रक्षणेन यं पुरुषमावन्त अरक्षन्त । अपि च स पुरुषोऽर्वञ्जिरश्वैः साधनभूति-

वीजमन्नं नृभिः स्वकीयेर्मनुष्यैर्धना धनानि च भरति । संपादयति । तथापृच्छमाप्रष्टव्यं शोभनं ऋतुमपिष्टोमा-
दिकर्मा चेति । आप्नोति । पुष्यति । प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥ ऊतो । तुतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
नृभिः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । आपृच्छं । कंदसि निष्टकौत्वादावाङ्पूर्वात्पृच्छतेः
क्वचप्रत्ययांतो निपात्यते । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । छदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । चेति । चि निवासगत्योः । बङ्गत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । पुष्यति । पुष पुष्टौ । दिवा-
दित्वात् झन । नित्वादाबुदात्तत्वं । तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमंतं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।

धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यं । मरुतः । पृत्सु । दुष्टरं । द्युमंतं । शुष्मं । मघवत्सु । धत्तन ।

धनस्पृतं । उक्थ्यं । विश्वचर्षणिं । तोकं । पुष्येम । तनयं । शतं । हिमाः ॥ १४ ॥

हे मरुतो मघवत्सु हविल्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तन । स्थापयत । दत्तेति यावत् । कीदृशं पुत्रं ।
चर्कृत्यं कार्येषु पुनःपुनः पुरस्कृत्यं । सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः । पृत्सु संगामेषु दुष्टरं दुःखेन तरितव्यं । अजेय-
मित्यर्थः । द्युमंतं दीप्तिमंतं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवंतं धनस्पृतं धनानां स्पृष्टारं धनैः प्रीतं वा उक्थ्यं । उक्थं
स्तोत्रं । तदर्हं । प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्षणिं विश्वेण द्रष्टारं सर्वज्ञं । एवंविधं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च शतं
हिमा हेमंततूर्णपल्लितान् शतं संवत्सरान् जीवंतः संतः पुष्येम । पोषयेम । अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता हेमंततर्तवो
भिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमास्मायते । शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमंतानि धिषीयेति वावितदाहेति ॥
चर्कृत्यं । प्रकृतियहणे यङ्लुगंतस्यापि ग्रहणं । परि० ९३. ९. इति न्यायेन करोतिर्यङ्लुगंताद्विभाषा छत्रुषोः
। पा० ३. १. १२०. इति क्वप् । तुगागमः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु
मांस्युत्तूनामुपसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. इति पुतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं । तू ज्वनतरणयोः । ईषहः-
सुष्विति खल् । सुषामादेराकृतिगणत्वात् षत्वं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । धत्तन । तप्तनप्तनप-
नाच्चेति तस्य तनादेशः ॥

एकादशिनस्य मासस्य पशोर्वपायागस्य नू छिरमित्येषा याज्या । सूचितं च । शुची वो हव्या मरुतः
शुचीनां नू छिरं मरुतो वीरवंतं । आ० ३. ७. इति ॥

नू छिरं मरुतो वीरवंतमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनै नूशुवांसं प्रातर्मसू धियावमुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥

नू । स्थिरं । मरुतः । वीरवैतं । ऋतिः स है । रयिं । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । शतिनै । नूशुवांसं । प्रातः । मसू । धियावमुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्थासुं वीरवंतं वीरेः पुत्रैस्तद्वतं । यद्वा । वीर्योपेतं । ऋतीषाहं गंतूणां शत्रूणामभिभवि-
तारं एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त । स्थापयत । सहस्रिणं शतिनमेतत्संख्याकधनवंतं अत एव
नूशुवांसं प्रवृद्धं । अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुन्नयः प्रातःकाले जगम्यात् ।
आगच्छतु ॥ नू छिरं । अचि तुनुधेति दीर्घः । पूर्वपदादिति षत्वं । ऋतीषाहं । अ गतौ । कर्तरि क्तिच् । षह
अभिभवे । कंदसि सह इति पित्प्रत्ययः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । सुषामादित्वात् षत्वं ।
नूशुवांसं । टुओश्चि गतिवृद्धोः । लिट्ः क्लसुः । विभाषा श्वेः । पा० ६. १. ३०. इति संप्रसारणं । द्विवचने तुजा-
दित्वाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्वेकाजाहसामिति नियमादिङ्भावः । प्रत्ययस्वरः ॥ ८८ ॥ १११ ॥

दादशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पञ्चेत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वेपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे
ऋचां चतुष्पदामैकैकामृचं कृत्वा समाम्नायते । अयुक्तसंख्यासु तु यांत्यातिरिच्यते सा तथैवास्मायते । प्राये-

णार्थोऽपि द्वयोर्विपदयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः । सूच्यते हि । पश्चा न तायुमिति द्विपदं । आ० ८. १२. इति ॥ तत्र पश्येति दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचानुकम्यते । पश्चा दश पराशरः शाक्त्यो द्विपदं तदिति । शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तिः पुत्रः पराशर इति । द्विपदा विराट् कंदः । विंशतिका द्विपदा विराजः । अनु० १२. ८. इति हि तल्लक्षणं । अपिर्देवता । परमाधेयमंद्रादिति परिभाषितं । पश्चा न तायुमित्यारभ्येत्या ह्रीत्यतः प्राक् यत्सूक्तजातं तत्सर्वमाधेयमिति तस्यार्थः । द्विपदं तदित्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तानि तुह्यादिपरिभाषया द्विपदानि ॥ दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वमेतद्वैपदं सूक्तं शंसनीयं । सूचमुदाहृतं ॥

पश्चा न ता॒युं गुहा॒ चत॑तं नमो॒ युजा॑नं नमो॒ वह॑तं ।

स॒जोषा॒ धीराः प॒दैरनु॑ ग॒मन्नुप॑ त्वा सी॒दन्वि॒श्वे यज॑चाः ॥ १ ॥ २ ॥

पश्चा । न । ता॒युं । गुहा॑ । चत॑तं । नमः । युजा॑नं । नमः । वह॑तं ।

स॒जोषाः । धीराः । प॒दैः । अनु॑ । ग॒मन् । उप॑ । त्वा । सी॒दन् । वि॒श्वे । यज॑चाः ॥ १ ॥ २ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रीतयः संतो हे अपे त्वां पदैर्मर्गे पादकृतैर्लीकनैरनु गमन् । अन्वगमन् । कीदृशं । पश्चापहतेन पशुना सह वर्तमानं तायुं न । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः परकीयं पश्चादिधनमपहृत्य दुष्प्रवेशे गिरिगड्डरे वर्तते तद्वद्गुहा चतंतं अन्नूपायां गुहायां गच्छंतं वर्तमानं । चततिर्गति-कर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरपेरप्सु प्रवेशः समास्त्रायते । स निलायत सोऽपः प्राविशत् । तै० सं० २. ६. ६. १. इति । यद्वा । अश्वत्यगुहायां वर्तमानं । श्रूयते च । अपिर्देवेभ्यो निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्ये संवत्सरमतिष्ठदिति । तथा नमो युजानं हविर्लक्षणमन्नमात्मना संयुजानं नमो वहंतं देवेभ्यः प्रक्तं हविर्वहंतं । यजचा यजनीया विश्वे सर्वे देवा हे अपे त्वा त्वामुप सीदन् । समीपं प्राप्तुवन् । ददृशुरित्यर्थः ॥ पश्चा । तृतीयैकवचनस्य जसादिषु कंदसि वाक्वचनमिति नाभावाभावः । उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्तत्वं । गुहा । भिदादिषु पाठादङ्प्रत्ययांतः । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । युजानं । शानचि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । सजोषाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । समानं जुषंत इति सजोषसः । समानस्य कंदसीति सभावः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति जसः सुः । गमन् । गमेर्लुङि मंचे घसेति त्रैलुङ् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । वज्रलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । यजचाः । अभिनवीत्यादिनाचन्द्र-त्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं ॥

ऋतस्य॑ देवा अनु॒ व्रता॑ गुर्भुव॒त्परि॑ष्टिर्द्यौर्न भूम॑ ।

वर्ध॑तीमापः प॒न्वा सु॑शि॒श्विमृ॑तस्य योना॒ गर्भे॑ सुजा॑तं ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऋतस्य॑ । देवाः । अनु॒ । व्रता॑ । गुः । भुव॑त् । परि॑ष्टिः । द्यौः । न । भूम॑ ।

वर्ध॑ति । ई॒ । आपः । प॒न्वा । सु॑शि॒श्वि । ऋतस्य॑ । योना॑ । गर्भे॑ । सु॑जा॑तं ॥ ३ ॥ ४ ॥

उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते । देवा ऋतस्य गतस्य पलायितस्याभिर्ब्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानशय-नादिरूपाण्यनु गुः । अन्विष्टुमगमन् । तदनंतरं परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्विषणं भुवत् । अभवत् । भूम भूमिरप्य-पेरन्विष्टुभिर्देवैर्यौर्न स्वर्गे इवाभूत् । इंद्रादयः सर्वे देवा अपेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । आपोऽब्देवता ईमेनमुदके प्रविष्टमग्निं वर्धति । प्रवर्धयति । यथा देवा न पश्यंति तथारक्षन्त्यर्थः । कीदृशं । पन्वा सोऽपेण सुशिश्विं सुष्ठु प्रवर्धितं । ऋतस्य योना । योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूते जले गर्भे गर्भस्थाने मध्ये सुजातं सुष्ठु प्रादुर्भूतं । एवमप्यु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो मत्स्यः प्रावोचत । तदनंतरं देवास्तम-ज्ञासिषुरिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं । स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः प्रेषमिच्छन् तं मत्स्यः प्रावोचदिति ॥ व्रता । शेष्कंदसि वज्रलमिति शैलोपः । गुः । इण् गती । इणो गा लुङीति गादेशः । गाति-

स्त्रेति सिधो लुक् । आत इति श्रिजुस । उख्यपदांतादिति पररूपत्वं । परिष्टिः । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुवे-
तीट्प्रतिषेधः । शकंधादिस्वात्पररूपत्वं । पा० ६. १. ९४. ४. । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भूम ।
सुपां सुलुगिति सोडादेशः । ह्रस्वच्छांदसः । वर्धति । कंदसुभयथेति शप आधधातुकत्वात्परिनिटीति णिलोपः ।
शपः पित्वादनृदान्तत्वं । तिङ्श्रु लसार्वधातुकत्वेरेण धातुस्वरः शिष्यते । पन्वा । पन सुती । श्रीणादिको
भाव उपत्ययः । सुशिथिं । दुश्चिथि गतिवृद्धोः । आदृगमहनजन इत्यनोत्सर्गच्छंदसि । पा० ३. २. १७१. २. ।
इति वचनात्किप्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । लिङ्गज्ञावाङ्निर्भवे बङ्गलं छंदसीत्युकारस्त्वत्वं ।
छांदसो यणादेशः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. । इति सोः कर्मप्रवचनीयत्वं । स्वती पूजायां । पा० २. २. १८. * ।
इति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पृष्टिर्न रखा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।

अत्यो नाज्मन्सर्गप्रतक्तः सिंधुर्न क्षोदः क ई वराते ॥ ५ ॥ ६ ॥

पृष्टिः । न । रखा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शंभु ।
अत्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिंधुः । न । क्षोदः । कः । ई । वराते ॥ ५ ॥ ६ ॥

रखा रमणीया सर्वेषां हृद्या पृष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिवाग्निः सर्वेषां रमणीयः । ऐहिकामुष्मि-
कसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् । यद्वा । पृष्टिरिव रखा गंतव्यः शब्दनीयः सुखो वा । यथा पृष्टिः प्राप्यते
तद्वदभिर्यज्ञे हविर्भिः प्राप्यत इति भावः । पृथ्वी विस्तीर्णा क्षितिर्न भूमिरिवाग्निरपि विस्तीर्णाः सर्वेषु भूतेषु
जाटरूपेणावस्थानात् । गिरिर्न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरौ विद्यमानं फलमूलादिक-
माहृत्य सर्वे भुजते तद्वदपावपि पचंतः सर्वे भुजते । यद्वा । अभावाज्जतिं कृत्वा यजमानाः स्वर्गफलं भुजते ।
अथवा गिरिर्यथा कुर्मिन्ने सर्वान्प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयमूलफलादिदानेन पालयति । तद्वदयमपि पापाद-
नुष्टातृन्प्रभुं चति । तथा चाम्नायते । अपिर्मा तस्मादेनसः प्र भुं चत्विति । शंभु मुखकरं क्षोदो न उदकमिव ।
यथोदकं मुखं करोति तद्वदग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः । अज्मन् । संयामनामेतत् । अज्मनि संयामेऽत्यो न
सततगमनशीलो जात्यश्च इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा सादिना प्रेषितो जात्यश्चो
हंतव्यसमीपमागु गच्छति तद्वदग्निरपि क्षोतुभिः प्रेषितः सन् शत्रून्हंतुं शीघ्रं गच्छतीति भावः । अपि च सिंधुर्न
क्षोदः । खंदनशीलसुदकमिवायमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निवारः । तद्वदग्ध-
व्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मादीमेनमपि को वराते । को वारयेत् । कोऽपि वारयितुं न
शक्नोतीत्यर्थः ॥ रखा । रविर्गत्यर्थः । रण्यते प्राप्यत इति रखः । कृत्यल्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कर्मणि
पचायच् । भुज्म । भुज पालनाभ्यवहारयोः । इषियुधीधीति विधीयमानो मक् बङ्गलवचनादस्मादपि भवति ।
सुपां सुलुगिति सोर्लुक् । अज्मन् । अज गतिक्षेपणयोः । मनिनि वलादावार्धधातुके विकल्प इत्येति । का० २. ४.
५६. २. । इति वचनाद्विभावाभावः । सुपां सुलुगिति सप्रम्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । हज विसर्ग इत्यस्माद्वज्रतः
सर्गशब्द आद्युदात्तः । तन्नु गती । अस्मादंतर्भावितल्लक्षणांनिष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति
नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वराते । वृज् वरणे । अंतर्भावितल्लक्षणांनिष्ठेति
लेटोऽडाटावित्याडागमः । व्यत्ययेन शप । वैतोऽन्यच्च । पा० ३. ४. ९६. । इत्येत्वं विकल्पितत्वादभावः ॥

जामिः सिंधूनां भ्रातैव स्वस्त्रामिभ्यान् राजा वनान्यत्ति ।

यद्वातजूतो वना व्यस्थादग्निर्हं दाति रोमां पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

जामिः । सिंधूनां । भ्राताऽइव । स्वस्त्रां । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अत्ति ।
यत् । वातऽजूतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । ह । दाति । रोमं । पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सिंधूनां खंदनशीलानामपामयमभिर्जामिर्बंधुः । तासामुत्पादकत्वात् । तथा चाम्नातं । अघेराप इति ।

यद्वा । देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन् तासामपां बंधुर्वभूवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । स्वसां स्वसृणां भ्रातेषु । यथा भ्रातातिशयेन हितकरो भवति तद्वत् । तादृशोऽपिर्वनानि महात्तरणान्यन्ति । भक्षयति । दहतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनं । राजेभ्याम् । भियं यंतीति नैरुक्त्युत्पत्त्येभ्याः श्रवणः । तान्यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा धनमपहरन्नाजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च यद्यदा वातजूतो वातेन प्रेरितः सन्वना वनान्यरण्यानि व्यस्थात् उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति दग्धुं प्रवर्तते तदानीमपिर्ह्नासावपिरेव पुथिव्या भूमिः संबन्धीनि रोमौषधिरूपाणि रोमाणि दाति । क्षिन्ति । भूम्यामौषधिवनस्यतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वसां । आमो नुडभावः कांदसः । अस्यात् । लुङि गातिस्तेति सिचो लुक् । दाति । दाप लवने । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

असित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषभुत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥ ९॥ १० ॥

असिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विशां । उषः भुत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतऽप्रजातः । पशुः । न । शिश्वा । विऽभुः । दूरेऽभाः ॥ ९॥ १० ॥

अयमपिर्देवेभ्यः पलायितः सप्तप्सुदक्षेषु असिति । प्राणिति । निगूढो वर्तत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । हंसो न सीदन् । उदकमध्य उपविशन् हंस इव । कीदृशोऽपिः । क्रत्वा क्रतुना ज्ञानहेतुनात्मीयेन प्रकाशेन विशां प्रजानां चेतिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । रात्री हि सर्वे जना अंधकारानुतं सर्वमपिः प्रकाशाज्जानन्ति । उपभुत् उषस्युषःकालेऽपिहोचादी प्रबुद्धः सोमो न वेधाः सोम इव विधाता स्रष्टा । सोमो यथा सकलमौषधिरूपं भोग्यजातं स्रजति । सोमो वा औषधीनां राजा । तै० सं० ६. १. ९. १. इति श्रुतिः । तथा सकलं भोक्तृजातं स्रजति । अपिरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तैत्तिरीयकं । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरिति । वाजसनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमाह्वानात् । एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इति । ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदकनाम । ऋतादुदकात्प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा । उदकमध्ये वर्तमानोऽपिः शयानः पशुरिव तनूकृतः संकुचितगात्रोऽभूत् । ततः प्रादुर्भूतः सन्निभः प्रभूतः संपन्नः । यद्वा । शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवो जात इत्यर्थः । दूरेभाः । दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽपिरप्सु असितोति पूर्वेण संबन्धः ॥ असिति । अस्व प्राणने । अदादित्वाच्छपो लुक् । रुदादिभ्यः सार्वधातुके । पा० ७. २. ७६. । इतीडागमः । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यति । क्रत्वा । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति नाभावाभावः । उपसि बुध्यत इत्युपभुत् । बुध अवगमने । क्षिप्तेति क्तिप् । एकाचो बश इति भष्भावः । अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं । म० ८. २. ७०. । इति सकारस्य रेफादेशः । शिश्वा । शो तनूकरणे । आदेच इत्यात्वं । शः कित्सन्वच्च । उ० १. २१. । इत्युप्रत्ययः । सन्वज्जावाह्विर्भवेत्वे । अत एव नित्वादायुदात्तत्वं । किद्वज्जावादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रथमपक्षे सुपां मुजुगिति सोराकारः । द्वितीये तु पूर्ववन्नाभावाभावः । दूरेभाः । तत्पुरुषे कृति बज्जलमिति बज्जलीहावपि बज्जलवचनादलुक् । बज्जलीर्हो पूर्वपदप्रकृतित्वात् ॥ ९॥

रयिरिति दशर्वं द्वैपदमध्ययनतः पंचर्वं द्वितीयं सूक्तं पराशरस्यार्धमापेयं । अनुक्रांतं च । रयिरिति ॥ विजियोगो लैगिकः ॥

रयिर्न चित्रा सूरौ न संदृगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ।

तक्षा न भूर्णिर्वना सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥ १॥ २ ॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । संदृक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः ।

तक्षा । न । भूर्णिः । वना । सिषक्ति । पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभाऽवा ॥ १॥ २ ॥

अयमपी रयिर्न धनमिव चित्रा चायनीयो विचित्ररूपो वा सूर्यो न सूर्य इव संद्रक् संद्रष्टा सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता आयुर्न प्राण आयुर्मुखे संचरन् प्राणः प्रश्नसन्वायुरिव प्रियतमः । यद्वा । यथा प्राणवायु-
रायुजीवनमवस्थापयति । तथा चाम्नायते । यावद्व्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति । एवमपिरपि
जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यो न मृनुर्नित्यो ध्रुवः पुत्र इव प्रियकारी । यथौरसः पुत्रः पितुर्हितमे-
वाचरति तद्वदयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चाम्नायते । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः । तै० ब्रा० ३.
७. ७. १०. इति । तस्मा न गतिमानश्च इव भूर्णिर्भर्ता । यथाश्च उपर्याकृढं पुष्टं विभर्ति धारयति पोषयति वा
तद्वदयमपीत्यर्थः । पयो न धेनुः पय इव प्रीणयिता शुचिर्दीप्तः विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवंगुणविशि-
ष्टोऽग्निर्वना वनान्यरण्यानि सिषति । दग्धं समवेति । सेवते वा ॥ चित्रा । सुपां सुलुगिति सोः पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं । नित्यः । नेर्धुवे । म० ४. २. १०४. इति त्वप् । प्रत्ययस्य पित्वाद्गुदात्तत्वं उपसर्गस्वर एव शिष्यते ।
तस्मा । तक् हसने । गतिकर्मसु पठितत्वाद्वाच्य गत्यर्थः । तक्कति गच्छतीति तस्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
वर्णिप् । भूर्णिः । घृणिः पृश्निरित्यादी भरतेर्निप्रत्ययांतो निपातितः ॥

दाधार॒ क्षेम॒मोको॒ न र॒खो यवो॒ न प॒क्को जेता॒ जनानां॑ ।

ऋषि॑र्न स्तु॒भ्वा वि॒ष्टु प्र॒शस्तो वा॒जी न प्री॒तो वयो॑ दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

दाधार॑ । क्षेमं । ओक्कः । न । र॒खः । यवः । न । प॒क्कः । जेता॑ । जनानां॑ ।

ऋषिः॑ । न । स्तु॒भ्वा । वि॒ष्टु । प्र॒शस्तः॑ । वा॒जी । न । प्री॒तः । वयः॑ । दधा॒ति ॥ ३ ॥ ४ ॥

अयमग्निः क्षेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं दाधार । धारयति । सोतृभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नो-
तीति भावः । ओक्को न निवासस्थानं गृहमिव र॒खो रमणीयः । यद्वा । गंतव्यः । गृहवत्सर्वैः प्राप्यत इत्यर्थः ।
यवो न यव इव पक्कः । यथा पक्को यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वदपिरपि पाकादिकार्थहेतुतयोपभोग्य
इत्यर्थः । जनानां जेता शत्रुजनानां मध्येऽभिभविता ऋषिर्न मंत्रद्रष्टा ऋषिरिव स्तु॒भ्वा देवानां स्तोता विनु
यजमानलक्षणेषु मनुष्येषु प्रशस्तः प्रख्यातः वाजी न अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः । यथाश्चो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं
गच्छति तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निर्वयोऽन्नं दधाति । दधातु । अस्मभ्यं
ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्ननाम । वयः क्षप्तेति तन्नामसु पाठात् ॥ दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
क्षेमं । क्षियति निवसत्यनेनेति क्षेमः । अतिसुखित्यादिना मन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । र॒खः । रवि धवि
गत्यर्थः । अस्मात्कर्मणि कप्रत्ययः । इदित्वात्तुम् । जेता । तुनंत आयुदात्तः । जनानां । यतश्च निर्धारणं
। पा० २. ३. ४१. इति निर्धारणे षष्ठी । नेयं कर्मणि षष्ठीति न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति ।
स्तु॒भ्वा । स्तोमतिः सुतिकर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्कनिप् ॥

दुरो॒क्कशोचिः॒ क्रतु॑र्न नित्यो जा॒येव॒ योना॒वरं॒ विश्व॑स्मै ।

चि॒त्रो यद्भा॒ट्छे॒तो न वि॒ष्टु रथो॒ न रु॒क्मी त्वे॒षः सम॑त्सु ॥ ५ ॥ ६ ॥

दुरो॒क्कऽशोचिः॑ । क्रतुः॑ । न । नित्यः॑ । जा॒याऽइ॒व । योना॑ । अ॒रं । विश्व॑स्मै ।

चि॒त्रः । यत् । अ॒भाट् । अ॒श्वेतः॑ । न । वि॒ष्टु । रथः॑ । न । रु॒क्मी । त्वे॒षः । सम॑त्सु ॥ ५ ॥ ६ ॥

दुरोक्कशोचिर्दुष्प्रापतेजाः क्रतुर्न नित्यः । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव ध्रुवः । यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः
सन् जागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसु रक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः । योनौ गृहे वर्तमाना जायेव योषिदिव
अपिहोवादिगृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वे सर्वेक्षी यष्टृजनायारमलं भूषणं भवति । यथा जायया गृहमलंकृतं
भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलंकृतं सहृश्यत इत्यर्थः । चित्रस्यायनीयो विचित्रदीप्तिर्वा यद्वायमपिरभाट्
भाजते तदानीं श्वेतो न शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति । रात्रौ ह्यहनि सूर्य इवाग्निः प्रकाशको भवति । विष्टु
प्रजामु रथो न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्रोचमानदीप्तियुक्तः समत्सु संयामेषु त्वेषो दीप्तः । एवंभूतोऽग्निर्यद-

भ्राडिति पूर्वेष्वन्वयः ॥ दुरोकशोचिः । उच समवाये । ईषद्भुज्विति कृच्छार्थे खल् । बङ्गलवचनात्कुलं । लिखरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दुरोकं शोचिस्तेजो यस्य । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरं । वालमू-
लेत्यादिना । म० ८. २. १८. । लकारस्य रेफादेशः । अभाट् । भाजू दीप्ती । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं
कंदसीति शपो लुक् । व्रथादिष्वे जस्त्वं । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । समत्सु । समानं
मायंत्वेष्विति समदः संयामाः । श्रीणादिकोऽधिकरणे क्तिप् । समानस्य कंदसीति सभावः । यद्वा । सम्यगिति
भक्षयति वीरानिति समत् । संपूर्वादन्तेः क्तिप्ति क्तिप् ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनां ॥ ७ ॥ ८ ॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अमं । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषऽप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वं । जारः । कनीनां । पतिः । जनीनां ॥ ७ ॥ ८ ॥

छष्टा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिवायमभिरमं शत्रूणां भयं दधाति । विदधाति ।
करोतीत्यर्थः । यद्वा । छष्टा सेनेवामं बलं दधाति । सा यथा बलवती तद्वदभिरपि बलवानित्यर्थः । निदर्श-
नांतरमुच्यते । दिद्युदिति वज्रनाम । तेन चात्रेपुल्लेख्यते । त्वेषप्रतीका दीप्तमुखानुर्न दिद्युत् चेष्टुः संबन्धिनीषु-
रिव । सा यथा भीषयते तद्वदभिरपि राजसादीन् भीषयत इत्यर्थः । अच निरुक्ते । सेनेव छष्टा भयं वा बलं
वा दधात्यस्तुर्व दिद्युत्त्वेषप्रतीकेत्यादि । नि० १०. २१. । यच्छति ददाति सोतुभ्यः कामानिति यमोऽपि-
च्यते । यद्वा । इंद्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वादपेयमत्वं । अस्मिन्नर्थे यास्केन मंत्रब्राह्मणे दर्शिते । यमो ह जात इंद्रेण
सह संगतः । यमाविहेह मातरित्यपि निगमो भवतीति । यो जात उत्पन्नो भूतसंघो यच्च जनित्वं जनयितव्य-
मुत्पत्त्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो ह अभिरिव । सर्वेषां भावानामाहुतिद्वाराग्न्यधीनत्वात् । कनीनां
कन्याकानां जारो जरयिता । यतो विवाहसमय अपौ लाजादिद्रव्यहोमे सति तासां कन्यात्वं निवर्तते । अतो
जरयितुमर्हति । तथा जनीनां जायानां कृतविवाहानां पतिर्भर्ता । तथा चाख्यायते । अनुपजातपुरुषसंभो-
गच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लेभे । स च सोम ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वावसवे गंधर्वाय प्रादात् । स च
गंधर्वो विवाहसमयेऽग्रे प्रददौ । अपिश्च मनुजाय भर्त्वं धनपुत्रैः सहितामिमां प्रायच्छदिति । इममर्थं
काचिद्वक् स्पष्टं ब्रूते । सोमो ददन्नगंधर्वाय गंधर्वो दददग्रे । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मेह्यमथो इमां । ऋग्वे०
१०. ८५. ४१. । इति । यास्कस्त्वाह । तृतीयो अपिष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति । नि० १०. २१. । इति । यद्वा ।
जनीनां पालयिता यतोऽयमनुष्ठितैर्यागेः फलं प्रयच्छति ॥ सेनेव । इनेन सह वर्तत इति सेना । वोपसर्जनस्वेति
सभावः । बङ्गव्रीहिस्वरः । जनित्वं । जनी प्रादुर्भावे । कृत्यार्थे तवैकेनिति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । इडागमः ।
नित्वादाबुदात्तत्वं । जारः । जरयतीति जारः । दारजारी कर्तरि णिलुक् । पा० ३. ३. २०. ४. । इति निपात्यते ।
कनीनां । कन्याशब्दात् षष्ठ्येकवचने बङ्गलं कंदसीति बङ्गलयहणात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । जनीनां । जन्यत
आस्विति जनयः स्त्रियः । इन्सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

तं वंश्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षत इडं ।

सिंधुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोन्नवंत गावः स्वर्दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

तं । वः । चराथा । वयं । वसत्या । अस्तं । न । गावः । नक्षते । इडं ।

सिंधुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवंत । गावः । स्वः । दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

व इति व्यत्ययेन बङ्गवचनं । हे अग्ने तं त्वां चराथा । चरतीति चरथः पशुः । तत्प्रभवेर्दद्यादितिः
साधाङ्गतिरपि चरथेत्युच्यते । उपचारात्कार्ये कारणशब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवदद्यादिसाधन-
याङ्गत्या । वसत्या । वसति निवसतीति स्थावरो व्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत्साधाङ्गतिर्लक्ष्यते । वसत्या पुरो-

डाशायाङ्गत्वा च वयमिदं प्रदीप्तमपि नञ्ति । व्यामुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तच्च दृष्टांतः । अस्मिं न गावः । अस्मिन्मिति गृह्णाम । यथा गावो गृहं व्यामुवन्ति तद्वत् । अत्र यास्कः । तं वक्षराथा चरन्त्या पञ्चाङ्गत्वा वसत्या च निवसन्त्येषधाङ्गत्वास्मं यथा गाव आमुवन्ति तथामुयाम । नि० १०. २१. इति । अयमपिः सिंधुर्न बोदः स्तंदनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरामंचतीरितस्ततो नितरामुन्नच्छंतीर्ज्वालाः प्रेनोत् । प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदपेर्ज्वाला दग्धव्यं प्रति गच्छतीति भावः । स्वनभसि वर्तमाने वृशीकि दर्शनीये तस्मिन्नप्यौ गावो गमनस्वभावा रश्मयो नवन्त । संगच्छन्ति । नवतिर्गतिकर्मा ॥ चराथा । चरैरीणादिकोऽथकप्रत्ययः । दीर्घश्चांदसः । मुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । वसत्या । वह्निवस्यतिभ्यश्चित् । उ० ४. ६०. इत्यतिप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्मं । अस्मतेऽस्मिन्सर्वमित्यस्मं गृहं । असिहसीत्यादिना तन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । नित्वादायुदात्तत्वं । नञ्ति । नञ्तिर्व्याप्तिकर्मा । नञ् गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । नीचीः । निपूर्वाद्चतेष्टोपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. इति ङीप् । अत्र इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । न्यधी च । पा० ६. २. ५३. इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ऐनोत् । इण् गतौ । अंतर्भावितव्यर्थाक्कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन झुः । आडागमो वृद्धिश्च । वृशीकि । वृशीर् प्रेषणे । अनिवृत्तिभ्यां चेति कीकन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं ॥ १० ॥

वनेष्विति द्वेपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं तृतीयं सूक्तं पराशरस्यार्चमापेयं । वनेष्वित्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुयं ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिं । राजाऽइव । अजुयं ।

क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु जायुररखिषु जायमानो मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोऽयमपिः श्रुष्टिं । शु आश्रुते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः । तथा च यास्कः । श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति । नि० ६. १२. एवंभूतं यजमानं वृणीते । संभजते । अनेन प्रक्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तच्च दृष्टांतः । राजेवाजुयं । अजुयं जरारहितं वृढांगं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवंभूतं पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् । क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता क्रतुर्न । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा होता देवानामाह्वाता हव्यवाद् हव्यवाहनो नाम देवानामपिः । तथा चाम्नायते । त्रयो वा अपयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरचा अमुराणां । तै० सं० २. ५. ८. ६. इति । एवंभूतोऽपिः स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनाध्यानो वा भुवत् । भवतु ॥ जायुः । जि जये । कृवापाजीत्युण् । अजुयं । जूष् वयोहानी । भावे ण्यत् । वृद्धौ कृतायामाकारस्य व्यत्ययेनोकारः । जुयं जरा नास्त्यस्येति बङ्गव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुवत् । भवतेर्लेख्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । भूसुवोस्तिङ्गीति गुणप्रतिषेधः ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद्गुहा निषीदन् ।

विदंतीमत्र नरो धियंधा हृदा यत्तष्टान्मंचाँ अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा । निऽसीदन् ।

विदंति । ई । अच । नरः । धियंऽधाः । हृदा । यत् । तष्टान् । मंचान् । अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविल्लक्षणानि धनानि हस्ते स्वकीये बाह्वौ दधानो धारयन्नयमपिः गुहा गुहायामप्यु मध्येऽश्वत्यादी वा संवृतप्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्तमानः सप्तमे भये देवान्धात् । अस्थापयत् । अर्नो हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अभिपुत्रित्यर्थः । नरो नेतारो धियंधाः कर्मणां बुद्धीनां

वा धारयितारो देवा अत्रास्मिन्काल ईमेनमपि विदन्ति । जानन्ति । यद्यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या तष्टान्निर्मितानप्रसुतिपरान्त्रांशान् अस्तुवन् । अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् । सदेरप्रतेरिति पत्वं । विदन्ति । विद ज्ञाने । अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तत्पुरुषे छति बङ्गलमिति बङ्गलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तष्टान् । तष्टू त्वष्टू तनूकरणे । निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृप्रति-
षेधः । स्तोः संयोगाद्योरिति कलोपः ॥

अजो न क्षां दाधारं पृथिवीं तस्तंभं द्यां मंत्रैभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥५॥६॥

अजः । न । क्षां । दाधारं । पृथिवीं । तस्तंभं । द्यां । मंत्रैभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । गुहा । गुहं । गाः ॥५॥६॥

अजो न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा । न जायत इत्यजः । जन्मरहित इत्यर्थः । स इव । क्षिति पृथिवीनाम । क्षां भूमिं दाधार । अयमपिः प्रकाशकत्वेन धारयति । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवीमंतरिक्षं च धारयतीत्येव । द्यां दुर्लोकं सत्यैरवितथार्थैर्मंत्रैर्मंत्रैस्तंभं । स्तंभाति । यथाधो न पतति उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मंत्रैर्देवो धारणं तैत्तिरीये समान्नातं । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गलोकस्य पराचो ऽतिपाताद्विभयुः । तं कंदोभिरदृहन्धृत्या इति । यद्वा । सत्यैर्मंत्रैः स्तूयमानोऽपित्री तस्तंभेति । हे अपि विश्वायुः विश्वं सर्वमायुरत्तं यस्य स त्वं पश्वः पशोः प्रिया प्रियाणि पदानि शोभनतृणोदकोपितानि स्थानानि नि पाहि । नितरां पालय । मा धाक्षीरित्यर्थः । तर्हि कुत्र निवसामीति चेत् तच्चाह । गुहा गुहाया अपि गुहं गुहां गवां संचारायोग्यस्थानं गाः । गच्छ । तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्वः । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घडिंतीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्तैरुदात्तत्वं । गुहा । सुपां मुलुगिति पंचम्या आजादेशः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । गुहं । व्यत्ययेन ब्रह्मत्वं । गाः । क्वादसौ लुङ् । इणो गा लुङीति गादेशः ॥

य ईं चिकेत गुहा भवतंमा यः ससाद् धारामृतस्य ।

वि ये चृतंत्युता सपंत आदिद्वसूनि प्र ववाचास्मै ॥७॥८॥

यः । ईं । चिकेत । गुहा । भवतं । आ । यः । ससाद् । धारां । अमृतस्य ।

वि । ये । चृतंति । अमृता । सपंतः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै ॥७॥८॥

यः पुमान् ईमेन गुहा भवतं गुहायां संतमपि चिकेत जानाति । यस्य अतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारां धारयितारमेनमपिमा ससाद् आसीदति । उपास्त इत्यर्थः । ये च अमृता अमृतानि सत्वानि यज्ञान्वा सपंतः समवयंतः स्पृशंतो वा पुरुषा एतमपि वि चृतन्ति अप्रिमृद्दिश्य सुतीर्यधृति । कुर्वन्तीत्यर्थः । आदित् सुत्यनंतरमेवास्मै सर्वस्मै स्तोतुजनाय वसूनि धनानि प्र ववाच । प्रकथयति ॥ चिकेत । कित ज्ञाने । लिटि णलि लिट्स्वरः । चृतन्ति । चृती हिंसायंथनयोः । तौदादिकः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । ववाच । लिटि ब्रुवो वचिः । लिट्यभ्यासस्योभयेषां । पा० ६. १. १७. इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वस्य वा क्छंदसि । पा० ६. १. १०६. इति विकल्पनाद्यणादेशः ॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वोत प्रजा उत प्रसूष्वंतः ।

चिह्निरपां दमे विश्वायुः सज्जैव धीराः संमायं चक्रुः ॥९॥१०॥

वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महित्वा । उत । प्रऽजाः । उत । प्रऽसूषु । अंतरिति ।

चिह्निः । अपां । दमे । विश्वऽआयुः । सज्जऽइव । धीराः । संऽमायं । चक्रुः ॥९॥१०॥

योऽभिर्वीरस्वोषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि संति तानि वि रोधत् विरुणद्धि विशिषेणावृणोति नावशेषयति । उतापि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषूत्पादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीष्वन्तर्मध्ये विरुणद्धीत्येव । द्वितीय उतशब्दः पादपूरणः । तथा चित्तिश्चेतयिता ज्ञापयितापां दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वाज्ञो योऽभिर्वर्तत इति शेषः । तमपि धीरा मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्यर्थः । चक्रुः । कर्माणि कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सन्नेव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु । विपूर्वाद्गोहतेः कृिप् । न्यङ्कादिषु वीरुध् । पा० ७. ३. ५३.* । इति पठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चांतादेशः । उक्तं च । वीरुध् श्रीषधयो भवन्ति । नि० ६. ३. । रोधत् । रुधिर् आवरणे । लेख्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संमाय । माङ् मानि शब्दे च । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् । पा० ७. १. ३७. । न ल्यपि । पा० ६. ४. ६९. । इतीत्वप्रतिषेधः ॥ ॥ ११ ॥

श्रीणन्निति द्वैपदं दशर्चं चतुर्थं मूक्तं । तत्राध्ययनतः पंचर्चं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

श्रीणन्नुप स्थाद्विवं भुरण्युः स्थातुश्चरथमक्तून्यूर्णोत् ।

परि यदेषामेको विश्वेषां भुवद्देवो देवानां महित्वा ॥ १॥ २ ॥

श्रीणन् । उप । स्थात् । दिव्यं । भुरण्युः । स्थातुः । चरथं । अक्तून । वि । ऊर्णोत् ।

परि । यत् । एषां । एकः । विश्वेषां । भुवत् । देवः । देवानां । महिऽत्वा ॥ १॥ २ ॥

भुरण्युर्हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना अयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः श्रीणन् मिश्रयन्दिवमुप स्थात् । उपतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । स्थातुः स्थावरं चरथं जंगमं तदुभयात्मकं जगदक्तूनं सर्वा रात्रीश्च ऊर्णोत् । स्वतेजसा विशिषेणाच्छादयति । हविर्वहनं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्वभासा प्रकाशयति स्नेहि भावः । विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानामिन्द्रादीनां मध्ये देवो द्योतमान एक एवायमग्निरेषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि यद्यस्मात्परि भुवत् परिभवति परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वो भवतिः परियहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये वर्तमानोऽयं देवोऽपि देवानां महत्त्वानि यद्यदा परि भुवत् परितो व्याप्नोति । तदानीमिति पूर्वचान्वयः ॥ ऊर्णोत् । ऊर्णञ् आच्छादने । ऊर्णोतेर्विभाषा । पा० ७. २. ६. । इति वृद्धेर्विकल्पः ॥

आदिन्ने विश्वे क्रतुं जुषन्तं शुष्काद्येदेव जीवो जनिष्ठाः ।

भजन्तं विश्वे देवत्वं नामं ऋतं सपन्तो अमृतमेवैः ॥ ३॥ ४ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुं । जुषन्तं । शुष्कात् । यत् । देवः । जीवः । जनिष्ठाः ।

भजन्तं । विश्वे । देवत्वं । नामं । ऋतं । सपन्तः । अमृतं । एवैः ॥ ३॥ ४ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने जीवो जीवन्मज्जलन् शुष्कान्नीरसादरणिक्पात्काष्ठाद्यद्यदा जनिष्ठाः प्रादुर्भवसि मथनेनोत्पद्यसे आदित् अनन्तरमेव विश्वे सर्वे यजमानास्ते तुभ्यं क्रतुं कर्म जुषन्तं । सेवन्ते । अनुतिष्ठन्ति । तथानुष्ठाय च विश्वे ते सर्वे नाम नामकमुतमवितथं देवत्वं देवतात्वं भजन्तं । भजन्ते । प्राप्नुवन्ति । किं कुर्वन्तः । अमृतममरणं त्वामेवैस्त्वां गंतुभिः स्तोत्रैः सपन्तः समवयन्तः । प्राप्नुवन्त इत्यर्थः ॥ जुषन्तेत्यादीनि चीण्याख्यातानि च्छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमानार्थानि । एवैः । यन्ति स्तोत्राभिममुख्येण गच्छन्तीत्येवानि स्तोत्राणि । इण् शीङ्भ्यां वन् । उ० १. १५२ ॥

ऋतस्य प्रेषा ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।

यस्तुभ्यं दाशद्यो वा ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वान्नयिं दयस्व ॥ ५॥ ६ ॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वेऽत्रायुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ।
यः । तुभ्यं । दाशात् । यः । वा । ते । शिखात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिं । दयस्व ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्यापिः प्रेषाः प्रकर्षणेऽप्यमाणाः ऋतयः क्रियन्ते । धीतिः । धीयते सोमः
धीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः । सोऽपि ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्यापेरेव क्रियते । अतः सोऽपिर्विश्वायुः ।
विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स तथाविधो भवति । अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमाना अपांसि दर्शपूर्णमासादीनि
कर्माणि चक्रुः । कुर्वन्ति । हे अग्ने तुभ्यं यो दाशात् चरुपुरोडाशादीनि हवीषि ददाति । यो वान्योऽपि यो
यजमानस्य शिखात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्तो भूयासमितीच्छति । उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वान्
तत्कृतमनुष्ठानं जानन्स्त्वं रयिं दयस्व । धनं देहि ॥ दाशात् । दाशु दाने । शिखात् । शक्रु
शक्तौ । इच्छर्थे सन् । सनि मीमाधुरभलभशकैत्यकारस्त्रेसादेशः । पा० ७. ४. ५४. । अत्र लोपोऽभ्यासस्त्रेभ्या-
मलोपः । स्त्रीः संयोगाद्योरिति सकारलोपः । पूर्ववत्त्रेव्याडागमः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः क्तसुः ।
दयस्व । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ॥

होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिन्वासां पति रयीणां ।

इच्छन्त रेतो मिथस्तनूषु सं जानन्त स्वैर्दक्षैर्मूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसां । पतिः । रयीणां ।

इच्छन्त । रेतः । मिथः । तनूषु । सं । जानन्त । स्वैः । दक्षैः । अमूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता देवानामाह्वाता सन् निषत्तो निषत्तः ।
मानयो हि प्रजाः । तै० सं० ५. १. ५. ६. । इति हि ब्राह्मणं । स चित्स स एव त्वमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां
धनानामपि पतिः स्वामी । अतस्ताः प्रजास्तनूष्वामीधेषु शरीरेषु मिथः संवृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं
रेतो वीर्यमिच्छन्त । ऐच्छन् । त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभन्तेति यावत् । लभ्यपुत्राय ताः प्रजा अमूरा अमूढाः सत्यः
स्वैः स्वकीयैर्दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह सं जानन्त । सम्यगवगच्छन्ति । चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः । यद्वा । दक्षशब्दः
प्राणवाचो । प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति श्रुतेः । स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैर्मूराः संगतास्त्वथैव सर्वे
जानन्ति ॥ इच्छन्त । व्यत्ययेनात्मनेपदं । जानन्त । कांसो लङ् । इत्यादादेशे आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः ।
अमूराः । मूरा अमूरेत्यत्र यास्क एवं व्याचष्टी । मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि । नि० ६. ८. । इति । अतोऽत्रा-
थमूरशब्देनामूढत्वमुच्यते । वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः । यद्वा । मुर्क्षा मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्संपदादि-
लक्षणो भावे क्लिप् । राज्ञोप इति क्लोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा अमूराः । अथवा । अम गत्यादिषु ।
अस्मादीणादिकं ऊरन्प्रत्ययः ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषन्त श्रोषन्ते अस्य शासं तुरासः ।

वि रायं और्णोदुरः पुरुषुः पिपेण नाकं स्मृभिर्दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुं । जुषन्त । श्रोषन्त । ये । अस्य । शासं । तुरासः ।

वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽशुः । पिपेण । नाकं । स्मृभिः । दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

अस्यापिः शासं शासनं तुरासस्त्वरमाणाः संतो ये यजमानाः श्रोषन् शृण्वन्ति ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं
कर्म जुषन्त । सेवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु वज्रं चायकाः पुत्रास्त्रो नरकाद्वा
रक्षकास्तनयाः पितुराक्षां कुर्वन्ति तद्वत् । पुत्रः पुरु चायते नियरणाद्वा पुत्ररक्तं ततस्त्रायत इति वा । नि०
२. ११. । इति यास्कः । पुरुषुः । जु इत्यन्ननाम । बह्वन्नः सोऽपिरेषां यजमानानां दुरो द्वाराणि यज्ञस्य
द्वारभूतानि रायो धनानि व्यौर्णोत् । विवृणोति । प्रकाशयति । ददातीति यावत् । अपि च दमूना दमे

यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽपि । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको शुभोक्तः । तं । सृमिरिति नक्षत्रनाम । सृमिर्नक्षत्रैः पिपेश । अवयवीचकार । नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ ओषन् । शु अरणे । लेव्यडागमः । सिद्धञ्जलं लेटीति सिप् । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । इतस्य लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्य लोपः । पिपेश । पिश अवयवे ॥ ॥ १२ ॥

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं पंचमं सूक्तं पराशरस्यार्थमाश्रितं । शुक्र इत्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

शुक्रः शुशुक्राँ उषो न जारः प्रमा समीची दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥ २ ॥

शुक्रः । शुशुक्रान् । उषः । न । जारः । प्रमा । समीची इति संऽईची । दिवः । न । ज्योतिः ।

परि । प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानां । पिता । पुत्रः । सन् ॥ १ ॥ २ ॥

शुक्रः शुभवर्णोऽयमपि रूषो न जार उषसो जरयिता सूर्य इव शुशुक्रान् शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता भवति । तथा समीची संगति यावापृथिव्यौ दिवो न ज्योतिर्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव प्रमा । स्वतेजसा पूरयिता । हे अपि अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशिनोक्तप्रकारेण सर्वं जगत्परि बभूथ । परितो व्याप्नोषि । दीव्यंतीति देवा अत्विजः । तेषां पुत्रः सन् पुत्राग्रो नरकात्तायकः सन् पिता भुवः । पालयिता भवसि । यद्वा । देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता हविर्भिः पालयिता भवसि ॥ शुशुक्रान् । शुच दीप्ती । लिटः कसुः । व्यत्ययेन कुत्वं । प्रमा । प पालनपूरणयोरित्यस्मा-दादृगमहनञ्जन इति किप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सोडादेशः । समीची । संपूर्वादंचतैश्चत्विगित्यादिना क्तिन् । समः समि । पा० ६. ३. ९३. इति सम्यादेशः । अंचतेत्येति वक्तव्यमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । यदि तु संऽईची इति पदविभागः क्रियते तर्ह्युद् ईत् । पा० ६. ४. १३९. इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं । बभूथ ततंथ । पा० ७. २. ६४. इति निपातनादिङभावः ॥

वेधा अदृप्नो अग्निर्विजानन्नुधर्न गोनां स्वादा पितूनां ।

जने न शेव आहूयः सन्मध्ये निषत्तो रण्वो दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेधाः । अदृप्नः । अग्निः । विऽजानन् । ऊधः । न । गोनां । स्वादा । पितूनां ।

जने । न । शेवः । आऽहूयः । सन् । मध्ये । निऽसत्तः । रण्वः । दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेधाः । मेधाविनामैतत् । मेधावी । यद्वा । विधाता सर्वस्य कर्ता । अदृप्नो दर्परहितो विजानन् कर्तव्या-कर्तव्यविभागं जानन्नग्निर्गोनां गवामूधर्न गोसंबन्धिपयस आश्रयभूतं स्थानमिव पितृनामन्नानां स्वादा स्वाद-यिता रसयिता । यथा गोरूधः पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि सम्यक्पाकेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि चैवंभूतोऽपिर्जने न शेषो जनपदे लोकमुखकरः पुरुष इव मध्ये यज्ञेषु मध्य आहूय आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे निषत्तो निषत्तो रण्वो रमयिता सुखो वा भवति ॥ गोनां । गोः पादाति । पा० ७. १. ५७. इत्यपादातेऽपि मुद् । स्वादा । स्वाद् आस्वादेन । अंतर्भावितव्यर्थाद-येभ्योऽपि वृश्चत इति मनिन् । सुपां सुलुगिति सोर्लुक् । पितूनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । आहूयः । आहूपूर्वात् ङ्यतेरचो यदिति यत् । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । हल इति दीर्घः । रेफोपजन-स्कांदसः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

पु॒त्रो न जा॒तो र॒खो दुरो॒णे वा॒जी न प्री॒तो वि॒शो वि ता॒रीत् ।

वि॒शो यद॒हे नृ॒भिः सनी॒ळा अ॒ग्निर्दे॒वत्वा वि॒श्वान्य॒श्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पु॒त्रः । न । जा॒तः । र॒खः । दुरो॒णे । वा॒जी । न । प्री॒तः । वि॒शः । वि । ता॒रीत् ।

वि॒शः । यत् । अ॒हे । नृ॒भिः । सऽनी॒ळाः । अ॒ग्निः । दे॒वत्वा । वि॒श्वानि । अ॒श्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽपि दुरोणे गृहे रखो रमयिता भवति । वाजी न अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः संयामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा वि तारीत् । विशेषेण तरति । अतिक्रामति । अपि च नृभिर्हृत्स्विरलक्षणीर्मनुष्यैः सहितोऽहं सनीळाः समाननिवासस्थाना विशो देवीः प्रजा यद्यदाहे आह्वयामि तदानोमयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वान्यश्याः । अश्रुते । प्राप्नोति । स्वयमेव तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मंत्रांतरमास्त्रास्यते । त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्ध इत्यादि । अश्वि० ५. ३. १. ॥ अश्याः । अशू व्याप्नोति । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमी । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लृक् ॥

नकि॒ष्ट ए॒ता व्र॒ता मि॒नन्ति॒ नृ॒भ्यो यदे॒भ्यः श्रु॒ष्टिं च॒कथं ।

तच्चु॒ ते दंसो॒ यदह॑न्त्समा॒नैर्नृ॒भिर्द्यु॒क्तो वि॒वे रपा॑ंसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

नकि॑ः । ते । ए॒ता । व्र॒ता । मि॒नन्ति॑ । नृ॒भ्यः । यत् । ए॒भ्यः । श्रु॒ष्टिं । च॒कथं ।

तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अह॑न् । स॒मा॒नैः । नृ॒भिः । यत् । यु॒क्तः । वि॒वेः । रपा॑ंसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अग्ने ते तव संबन्धीयता व्रता एतानि परिवृक्षमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि न किमिनन्ति । राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति । यद्यस्मात्त्वमेभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यद्यस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिं । शु आश्रयते व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखं । तच्चकथं कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां बाधक एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न संतीति । हे अग्ने ते त्वदीयं तच्च दंसस्तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरहन् इति नाशयति तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण सवृश्चैर्भूमिर्नेतृभिर्महद्भिः युक्तस्त्वं रपांसि बाधकानि राक्षसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवेः गमयसि पलायनं प्रापयसि । तस्मात्तव व्रतानि न हिंसन्तीति ध्येयं ॥ मिनन्ति । मीञ् हिंसायां । क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । विवेः । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । वी गत्यादिषु । सिध्यदादित्वाच्चपो लुकि प्राप्ते बज्रलं कंदसीति शपः स्युः ॥

उ॒षो न जा॒रो वि॒भावो॒स्रः संज्ञा॑तरूपश्चिकेत॒दस्मै ।

त्मना॒ वह॑तो दुरो॒ व्यृ॒खन्व॑न्त वि॒श्वे स्व॑र्दृशी॒के ॥ ९ ॥ १० ॥

उ॒षः । न । जा॒रः । वि॒भाऽवा । उ॒स्रः । संज्ञा॑तरूपः । चिकेत॑त् । अ॒स्मै ।

त्मना॑ । वह॑तः । दुरः । वि । व्यृ॒खन् । न॒वन्त । वि॒श्वे । स्वः । दृशी॑के ॥ ९ ॥ १० ॥

उषो न जार उषसो जरयितादित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उषो निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतांतरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽपिरस्मै यजमानाय चिकेतत् । जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मा इदं सूक्तरूपं स्तोत्रं चिकेतत् । जानातु । तथास्य रश्मयस्त्वन्मात्रमेव स्वयमेव वहंतो हविर्वहन् कुर्वन्तो दुरो यज्ञगृहद्वाराणि व्यृखन् । विशेषेण गच्छन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तदन्तरं दृशीके दर्शनीये स्वर्गभसि विश्वे सर्वे ते रश्मयो नवन्त । गच्छन्ति । नवन्ति-र्गतिकर्मा । देवाभ्यामुपवन्तीत्यर्थः ॥ उषः । वस निवासे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । यजादित्वात्संप्रसारणं । चिकेतत् । कित ज्ञानि । जीह्वीत्यादिकः । लिखडागमः । बज्रलं कंदसीति वक्तव्यं । का० ७. ३. ८७. १. इति वचनामाभ्यस्तस्यापि पितीति लघूपधगुणप्रतिविधाभावः । अश्वसानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । अखन् । इति

रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्वात्तुम् । छांदसो लङ् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं । यद्वा । ऋणु गतौ । तनोत्यादिः ॥ ॥ १३ ॥

वनेमेति द्वैपदमेकादशर्चमध्ययनतः षड्बुचं षष्ठं मूर्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रांतं च । वनेमेकादशेति ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

वनेमं पूर्वीर्यो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १॥ २ ॥

वनेमं । पूर्वीः । अर्येः । मनीषा । अग्निः । सुशोकः । विश्वानि । अश्याः ।

आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥ १॥ २ ॥

पूर्वीः प्रभृता इषोऽज्ञानि वनेम । संभजेमहि । अग्निस्तादृशान्यज्ञानि ददात्वित्यर्थः । मनीषा मनीषया बुद्ध्यार्यो गंतव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । मनीषयार्थः स्वामी । सुशोकः शोभनदीप्तिः । एवंभूतोऽग्निर्विश्वानि सर्वाणि कर्माण्यश्याः । अश्रुते । व्याप्नोति । किं कुर्वन् । दैव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ समंताज्जानन् । तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्पत्तिरूपं कर्म चिकित्वान् आभिमुख्येन जानन् । यावापृथिव्योः संबन्धीनि यानि कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । वन षण् संभक्तौ । अपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । पूर्वीः । पुरुष-ब्दाद्धोतो गुणवचनादिति ङीष् । हलि चिति दीर्घः । मनीषा । ईषाअच्चादित्वात्प्रकृतिभावः । पा० ६. १. १२७. २. । सुशोकः । शुच दीप्ती । भावे घञ् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । शोभनः शोको यस्य । आवुदात्तं द्वाच्छंदसीत्युत्तरपदावुदात्तत्वं । अश्याः । देवत्वा विश्वान्यश्याः । ऋग्वे० १. ६९. ६. । इतिवत् । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः क्तसुः ॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथां ।

अद्रौ चिदस्मा अंतदुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ ३॥ ४ ॥

गर्भः । यः । अपां । गर्भः । वनानां । गर्भः । च । स्थातां । गर्भः । चरथां ।

अद्रौ । चित् । अस्मै । अंतः । दुरोणे । विशां । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः ॥ ३॥ ४ ॥

योऽपिरपां गर्भो गर्भवदंतर्वर्ती अपांनपात्संज्ञः । यच्च वनानामरण्यानां गर्भो दावाप्तिरूपेण तत्राद्ये वर्तते । यच्च स्थातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽंतरवस्थाता । चरथां चरणवतां जंगमानां गर्भो जाठर-रूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते । एवंभूतायास्मा अपये दुरोणे दुस्तर्यगृहेऽद्रौ चित् पर्वतेऽप्यंतर्मध्ये हविः प्रयच्छंतीति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्मापिः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनाध्यानो वा । अस्माकं भवत्विति शेषः । तच्च दृष्टान्तः । विश्वो निवेशयिता सुखेनावस्थापयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥ स्थातां । तिष्ठतेः क्तिपि च्छांदसस्तुक् । यद्वा । औणादिकस्तुप्रत्ययः । आभ्यंत्यलोपस्छांदसः । चरथां । ग्रीह्मपिङ्गमि । उ० ३. ११३. । इति विधीयमानोऽथप्रत्ययो बह्वलवचनाच्चरेरपि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादामो नुडभावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । विश्वं प्रवेशने । अस्मादंतर्मापित्यर्थोऽग्निप्रुषीत्यादिना क्रान्त्ययः । नित्वादावुदात्तत्वं ॥

स हि स्रपावाँ अग्नी रयीणां दाशद्यो अस्मा अरं सूक्तैः ।

एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्तांश्च विद्वान् ॥ ५॥ ६ ॥

सः । हि । स्रपाऽवान् । अग्निः । रयीणां । दाशत् । यः । अस्मै । अरं । सुऽउक्तैः ।
एता । चिकित्वः । भूमं । नि । पाहि । देवानां । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् ॥ ५॥६॥

स ह्यग्निः स्रपावान् । स्रपेति रात्रिनाम् । रात्रिमान् । आपेयी वै रात्रिः । तै० ब्रा० २. १. २. ७. । इति श्रुतेः । रात्रेरग्निसंबन्धोऽप्यग्निर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति ह्रयमानत्वात् । तै० ब्रा० २. १. २. १०. । यद्वा । रात्रसादीनां स्रपणेन नाशनेन युक्तः । एवंभूतोऽग्निः सोत्रे यजमानाय रयीणां धनानि दाशत् । दाशति । प्रयच्छति । यो यजमानोऽस्मा अपये सूक्तैः सुधूक्तैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैररमलं पर्याप्तं सोत्रं करोति तस्मा इत्यर्थः । हे चिकित्वः । चिकित्वांश्चेतनावान् । नि० २. १५. । इति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वज्ञापि त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्म जन्मानि मर्तान्मनुष्यांश्च विद्वान् जानन्नेतानि भूम भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि नि पाहि । नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्सर्वान् जानासि अत एवमुच्यत इत्यर्थः ॥ रयीणां । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी । दाशत् । दाशु दाने । लिख्यडागमः । अरं । वालमूलेत्यादिना लत्वविकल्पः । सूक्तैः । सूपमानात् क्तः । पा० ६. २. १४५. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चिकित्वः । मनुवसो हरिति नकारस्य लृत्वं । भूम । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया डादेशः । पदकाले ब्रह्मस्फांदसः ॥

वर्धन्यं पूर्वीः स्रपो विरूपाः स्यातुश्च रथंमृतप्रवीतं ।

अराधि होता स्वर्निषत्तः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥ ७॥८॥

वर्धान् । यं । पूर्वीः । स्रपः । विऽरूपाः । स्यातुः । च । रथं । ऋतऽप्रवीतं ।

अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥ ७॥८॥

पूर्वीर्ब्रह्म उपसः स्रपो निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यो यमग्निं वर्धान् वर्धयन्ति । तथा स्यातुः स्यावरं वृद्धादिकं रथं रममाणं जंगमं मनुष्यादिकं च ऋतप्रवीतमृतेनोदकेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वर्धितं यमग्निं वर्धयन्ति । सोऽग्निः स्वः सुष्टुरणीये देवयजने निषत्तो निषण उपविष्टः सन् होता देवानामाह्वातराधि । संसिद्धोऽभूत् । यद्वा । अस्त्वग्निमरराधि । आराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि यद्वा सत्यफलान्यपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ वर्धान् । वृद्धिर्धनं ताल्ल्याडागमः । कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । इतश्च लोप इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । ऋतप्रवीतं । यज्ञ संवरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात्तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अराधि । राध साध संसिद्धौ । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन क्त्विण् ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरंत विश्वे बलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुषा सपर्यन्पितुर्न जिब्रेर्वि वेदो भरंत ॥ ९॥१०॥

गोषु । प्रऽशस्तिं । वनेषु । धिषे । भरंत । विश्वे । बलिं । स्वः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुऽचा । सपर्यन् । पितुः । न । जिब्रेः । वि । वेदः । भरंत ॥ ९॥१०॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु गोष्वस्मदीयेषु पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसां धिषे । दधिपे । स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवन्त्वित्यर्थः । विश्वे सर्वे जना नोऽस्माभ्यं स्वः सुष्टुरणीयं बलिमुपायनरूपं धनं भरंत । आहरंतु । हे अग्ने त्वा त्वां नरो मनुष्याः पुरुषा ब्रह्मणो देवयजनदेशेषु वि सपर्यन् । विविधं पूजयति । पूजयित्वा च वेदो धनं वि भरंत । त्वत्तो विश्वेण हरन्ति । गृह्णन्तीत्यर्थः । तच्च वृष्टांतः । जिब्रेर्जीर्णावृद्धात्पितुर्न पितुरिव । यथा पुत्रा वृद्धात्पितुः सकाशाद्वनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिषे । क्वांदसो वर्तमाने लिट् । द्विवचनप्रकरणे क्वांदसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति द्विवचनाभावः । भरंत । ब्रह्म हरणे । केवलोऽपि सोपसर्गाथो द्रष्टव्यः । क्वांदसो लङ् । इयहोर्म इति भत्वं । पुरुषा । देवमनुष्यपुरुषमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे

चाप्रत्ययः । जिभिः । जृष् वयोहानी । जृषुस्तृजागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५४. । ऋत इजातोरित्त्वं । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिभिः किर्योगिर्द्यौरित्थिवमादिषु दीर्घो न भवति । का० ८. २. ७८. । इत्युक्तत्वात् हलि चेति दीर्घस्याभावः । रेफवकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९. । इति । निच्वादाद्युदात्तत्वं । वेद इति धननाम । विद्यते लभ्यत इति वेदः । विद् लामि । कर्मण्यसुन् ॥

द्विपदास्त्रयुकसंख्यासु यांत्वातिरिच्यते सा तथैव पठितव्येत्युक्तं । उत्तरा तादृशी द्विपदा ॥

साधुर्न गृध्रस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥ ११ ॥

साधुः । न । गृध्रः । अस्ताऽइव । शूरः । याताऽइव । भीमः । त्वेषः । समत्सु ॥ ११ ॥

अयमभिः साधुर्न साधक इव गृध्रगृहीता । यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदपिरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । तथायमपिरस्तेव शूरः । यथेषूणां क्षेप्ता धानुजः शत्रून्प्रेरयति तद्वदपिरपि दहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति । तथा यातेव भीमः । याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयं करो भवति । तद्वदपिरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति । अत एवविधोऽपिः समत्सु संयामेषु खेपो दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृध्रः । गृधु अभिकांक्षायां । असिगृध्रिधृषिधिपेः क्तुः । शूरः । शु गतौ । अंतर्भावितस्य रथादस्मात् शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. । इति क्तन् ॥ ॥ १४ ॥

उप प्रति दशर्चं सप्तमं सूक्तं । अचानुकम्यते । उप प्र दशेति । अषिखान्यस्मादिति परिभाषया शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टुप । परमापेयमेन्द्रादिति परिभाषितत्वादपिदेवता ॥ प्रातरनुवाकस्यापेये क्तौ चैष्टुमे कंदसीदमादीनि चीणि सूक्तानि । अथैतस्या इति खंडे तथैव सूचितं । उप प्र जिवन्मिति चीणि का त उपेतिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति । आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि चीणि सूक्तानि । तथैव सूच्यते । एतयापेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इति ॥

उप प्र जिवन्नुशतीरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

स्वसारः श्यावीमरुषीमजुष्विचमुच्छंतीमुषसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जिवन् । उशतीः । उशंतं । पतिं । न । नित्यं । जनयः । सऽनीळाः ।

स्वसारः । श्यावी । अरुषीं । अजुषून् । चिचं । उच्छंतीं । उषसं । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीळाः । नीळो निवासस्थानं । समाननिवासस्थानाः । एकपाण्यवस्थानात् । स्वसार इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अंगुलय उशंतं कामयमानमपि जनयो जाया नित्यमसाधारणं पतिं न भर्तारमिवोप प्र जिवन् । उपेत्य हविष्प्रदानादिकर्मणा प्रीणयति । प्रीणयित्वा च चिचं चायनीयं पूजनीयं तमपिमंजलिबंधनेनाजुषून् । असेवंत । तच्च दृष्टान्तः । श्यावीं श्याववर्णा रात्रिसंबंधात्कृष्णां तत उच्छंतीं सूर्यकिरणसंबंधान्तमो वर्जयंतीं अत एवारुषीमारोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुषसं न उपोदेवतां गावो रश्मयो यथा सेवंते तद्वत् । यथा रश्मय उषसा नित्यसंबद्धा एवं सर्वेषु यज्ञेष्वपिपरिचरणेनांगुलयो नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिवन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्त्वामुम् । लेख्यडागमः । उशतीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । स्वसारः । असु क्षेपण इत्यस्मात्सुत्र्यसेच्छन् । उ० २. ९७. । इति ऋन् । न षट्स्वसादिभ्यः । पा० ४. १. १०. । इति ङीप्प्रतिषेधः । निच्वादाद्युदात्तत्वं । अरुषीं । अरुषमिति रूपनाम । ऋ गतौ । ऋहनिभ्यामुषच् । उ० ४. ७३. । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थोय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजुषून् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तौदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । ऋहिन्यनुवृत्तौ वङ्गलं कंदसीत्यंतादेशश्च ऋडागमः ॥

वीळु चिहृह्हा पितरो न उक्थैरद्रिं रुज्जंगिरसो रवेण ।

चकुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुन्नाः ॥ २ ॥

वी॒कु । चि॒त् । दृ॒ह्वा । पि॒तरः । नः । उ॒क्थैः । अ॒द्रि । रु॒जन् । अ॒ंगिर॒सः । रवे॒ण ।
च॒क्रुः । दि॒वः । बृ॒हतः । गा॒तुं । अ॒स्मे इति॑ । अ॒हरि॒ति । स्वः । वि॒वि॒दुः । के॒तुं । उ॒प्ताः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽंगिरस एतत्संज्ञा अथ उक्थैः शस्त्रैरपि सुत्वा वीकु चिह्नह्वा । वीकृति बलनाम । बलवतं दृढांगमप्यद्रिमत्तारं पणिनामानमसुरं रवेण स्तुतिशब्दमात्रेणैव रुजन् । अभंजन् । तैः स्तुतोऽपिस्त-
मसुरं हतवानित्यर्थः । किंच बृहतो महतो दिवो बलोकस्य गातुं मार्गमसौ अस्माकं चक्रुः । छतवतः । आवर-
कस्यामुरस्यापिना हतत्वात् । मार्गे कृत्वा च स्वः सुध्वरणीयमसुरराहित्येन सुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः ।
अजानन् लब्धवतो वा । तथा केतुमह्नां केतयितारं चापयितारमादित्यमुक्ताः पणिनापहृता गात्रं विविदुरि-
त्यनुगः ॥ वीकु । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । दृह्वा । दृढः स्थूलबलयोः । पा० ७. २. २०. इति निपातितः ।
सुपां सुलुगिति डादेशः । रुजन् । रुजो भंगे । तीदादिकः । बज्जलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । विविदुः ।
विद ज्ञाने विदुः लाभ इति वा । लित्यसि रूपं ॥

दध॑न॒तं ध॒नय॑न्नस्य धी॒तिमादि॑र्यो दि॒धिष्वो॒ऽ विभृ॑चाः ।

अ॒तृ॒यंती॒रप॒सो यं॒त्य॒च्छा दे॒वाञ्ज॒न्म प्र॒यसा॑ व॒र्धय॑ंतीः ॥ ३ ॥

दध॑न् । अ॒तृ॒तं । ध॒नय॑न् । अ॒स्य । धी॒तिं । आ॒त् । इ॒त् । अ॒र्यः । दि॒धिष्वः । वि॒ऽभृ॑चाः ।

अ॒तृ॒यंतीः । अ॒पसः॑ । यं॒ति । अ॒च्छ । दे॒वान् । ज॒न्म । प्र॒यसा॑ । व॒र्धय॑ंतीः ॥ ३ ॥

अतं देवयजनदेशं प्राप्तमपिमंगिरसो महर्षयो दधन् । गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् । धारयित्वा चास्या-
मेधीति कर्माभिहोत्रादिलक्षणं धनयन् । धनमकुर्वन् । यथा पुरुषा धनं संपादयति तद्वदपिदेवत्वं कर्मान्व-
तिष्ठन्नित्यर्थः । आदित् अंगिरसामनुष्ठानानंतरमेवाच्योऽर्घ्यं धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्वस्तेन धनेन दिधिष्वो
ऽपीनां धारणं कुर्वत्यः । कृताग्न्याधाना इत्यर्थः । विभृचा आहितानपीनपिहोत्रादिकर्मणि विहरंत्योऽतृयंती-
र्विषयांतरतुण्णारहिता अत एवापसोऽपसा कर्मणा युक्ता एवंभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसा हविलक्ष-
णेनान्न देवाभिद्रादीञ्जन्म जातामनुष्टांश्च वर्धयंतीर्वर्धयंत्यः सत्य एनमपिमच्छाभिमुखेन यंति । प्राप्नुवन्ति ।
परिचरंतीति यावत् ॥ दधन् । दध धारणे । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बज्जलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः ।
धनयन् । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् । इष्ठवर्णौ प्रातिपदिकस्थितौष्ठवज्जावाटिलोपः । लङि पूर्ववत् । अर्यः ।
अर्यः स्वामिवैश्ययोः । पा० ३. १. १०३. इति निपातितः । लिंगवचनव्यत्ययो । अर्यः स्वाम्याख्या चेत् । फि०
१. १८. इत्यंतोदात्तत्वं । दिधिष्वः । डुधाञ् धारणपोषणयोः यो अंतकर्मणीत्याभ्यामंडूंभुजंवूकफेलूककंधू-
दिधिषूः । उ० १. ९५. इति कूप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं ।
विभृचाः । हृञ् हरणे । विपूर्वादस्मादीणादिकः कूप्रत्ययः । ह्यहोर्भे इति भत्वं । अतृयंतीः । जितृषा पिपा-
सायां । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घस्य विकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अपसः । अपसशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य विनो बज्जलं कंदसीति बज्जलवचनाल्लुक् । पा० ५. २. १२२. विनंतस्य
त्रिलिङ्गत्वेन जल्लिष्यत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वं । जन्म । जायंत इति जन्मानो मनुष्याः । अन्येभ्यो
ऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सुपां सुलुगिति शसो लुक् ॥

मथी॒द्यदीं॑ विभृ॒तो मा॒तरि॒श्वं गृ॒हेगृ॒हे श्ये॒तो जे॒न्यो भू॒त् ।

आ॒दीं रा॒ज्ञे न स॒ही॒यसे॑ स॒चा स॒न्ना दू॒त्यं भृ॒गवा॒णो वि॒वाय ॥ ४ ॥

मथी॑त् । यत् । ईं । वि॒ऽभृ॑तः । मा॒तरि॒श्वं । गृ॒हेऽगृ॒हे । श्ये॒तः । जे॒न्यः । भू॒त् ।

आ॒त् । ईं । रा॒ज्ञे । न । स॒ही॒यसे॑ । स॒चा । स॒न् । आ । दू॒त्यं । भृ॒गवा॒णः । वि॒वा॒य ॥ ४ ॥

वर्धो॑ अग्ने॒ वयो॑ अस्य॒ द्विर्बर्हा॑ यास॒द्राया॑ स॒रथं॑ यं जु॒नासि॑ ॥ ६ ॥

स्वे। आ। यः। तुभ्यं। दमे। आ। विऽभाति। नमः। वा। दाशात्। उऽशतः। अनु। द्यून्।
वर्धो इति। अग्ने। वयः। अस्य। द्विऽवर्हीः। यासत्। राया। सऽरथं। यं। जुनासि॥६॥

हे अपि तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः। एक आकारो मर्यादायां। यथाशास्त्रमा
विभाति आ समंतात्समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वल्यति। अनु द्यून् अनुदिवसमुशतः कामयमानाय तुभ्यं नमो
वा दाशात् हविर्लक्षणमन्नं वा दद्यात्। अस्य यजमानस्य हे अपि द्विवर्ही द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृंहितो
वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धो। वर्धधैव। सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि युद्धे प्रेरयसि स पुरुषो
राया धनेन यासत्। संगच्छते॥ तुभ्यं। क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। दाशात्। दाशु
दाने। लेख्याङागमः। उशतः। शतुरगुम इति विभक्त्युदात्तत्वं। चतुर्थ्यर्थे वज्रत्वं कंदसीति षष्ठी। अनु द्यून्।
दुरित्यहर्णाम। लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं। कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया। वर्धो। वर्ध उ। वृधेर्ण-
तालोपि च्छंदसुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्तेरनिटीति शिलोपः। शपः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः
श्रियति। उआ सहैकादेश उजः। पा० १. १. १७. इति प्रगुह्यत्वं। यासत्। या प्रापणे। सिञ्जज्जलं लेटीति
सिप्। लेटोऽडाटावित्यङागमः। जुनासि। जु इति गत्वर्थः सीचो धातुः। शपि प्राप्ति व्यत्ययेन आ॥

अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचंते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्भीः।
न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमंतिं चिकित्वान्॥७॥
अग्निं। विश्वाः। अभि। पृक्षः। सचंते। समुद्रं। न। स्रवतः। सप्त। यद्भीः।
न। जामिऽभिः। वि। चिकिते। वयः। नः। विदाः। देवेषु। प्रऽमंतिं। चिकित्वान्॥७॥

विश्वाः पृषत्यश्चपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्त्यापिमंगनादिगुणयुक्तमेनमभि सचंते। अभिमुख्येन समवयंति।
प्राप्नुवन्ति। तच्च दृष्टान्तः। स्रवतः समुद्रं न। यथा स्रवत्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत्। कीदृशो नद्यः। सप्त
मप्रसंख्याकाः। इमं मे गंग इत्यस्यामृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते। यद्भीः। महत्तामेतत्। महत्यः।
जमत्येकस्मिन्पत्रे सह भुंजत इति जामयो ज्ञातयः। तैर्नोऽस्मादीयं वयोऽन्नं न वि चिकिते। न ज्ञायते। तेभ्यो
दातुमस्माकमन्नं प्रभृतं नास्तीति भावः। अतो हे अपि त्वं देवेषु। दीव्यंतीति देवा धनपतयः। तेषु प्रमंतिं
प्रकोषेण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन्विदाः। अस्माभ्यं लभय। यद्वा। प्रमंतिं प्रकृष्टं सोचं देवेषु विदाः।
वेदय। ज्ञापय॥ पृषः। अन्ननामेतत्। पृची संपर्क इत्यस्मादीणादिकः कर्मणि क्तिप् धातोः युगागमश्च। यद्वा।
अमुनि सुपां सुलुगिति जसो लुक्। स्रवतः। स्रु गतौ। स्रवणं स्रवः। तल्लुर्वन्ति। सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्चत्तव्य
इति क्तिप्। एतदंताद्वातोः क्तिञेति क्तिप्। व्रस्वस्य पितीति तुक्। क्तिवन्ताद्वातोः सति शिष्टत्वाद्वातुस्वरणा-
तोदात्तत्वं। यद्भीः। पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गीरादिषु पठितत्वात्तस्य चाकृतिगणत्वादत्रापि ङीष्। पा० ४. १.
४१.*। वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं। चिकिते। क्हांदसो वर्तमाने कर्मणि लिट्। विदाः। विदू लाभे।
अंतर्भावितव्यथैल्लेख्याङागमः। तुदादित्वाच्। आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुसमाभावः। विकरणस्वरः श्रियति।
यद्वा। विदेज्ञानार्थस्य लेटि व्यत्ययेन शः॥

आ यदिषे नृपतिं तेज आनदद्भुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके।
अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च॥८॥
आ। यत्। इषे। नृऽपतिं। तेजः। आनदः। शुचिं। रेतः। निऽसिक्तं। द्यौः। अभीके।
अग्निः। शर्धं। अनवद्यं। युवानं। सुऽआध्यं। जनयत्। सूदयत्। च॥८॥

अपेयंतेजो नृपतिं नृणामुत्तिजां पालकं यजमानमागद जाठररूपेण आ समंताद्वाप्नोत्। किमर्थं। इष
अनाय। कीदृशं। शुचि शुद्धं बीदीप्तं। तेन तेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं रेतो वीर्यमभीकेऽभ्यक्तैऽभिमते

ऽभिप्राप्तिं गर्भस्थाने निषिक्तं नितरां सिक्तमपिर्वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जनयत् । जनयतु । शर्धं बलवन्त-
मनवद्यमवयारहितं युवानं तद्वत् । जरारहितमित्यर्थः । स्वाध्वं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वोत्पन्नं पुत्रं सुदयस्व ।
यागादिकर्मसु प्रेरयतु च । यद्वा । रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकमिषेऽन्नाय सखादिनिष्यत्तये
ऽपेर्यन्तेज आनद् व्याप्नोत् । वृष्ट्युदकेन भीमापेः संयोगे सति हि सख्यान्युत्पद्यते । कीदृशं तेजः । नृपतिं नृणां
रक्षकं शुचिं दीप्तं । तादृशेन तेजसा युक्तो बौद्धिप्रोऽपिरभीक आसन्नकाल एव शर्धादिगुणविशिष्टं पुत्रं
जनयतु तं च प्रेरयतु यद्वादी ॥ इषे । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । नृपतिं । परादिष्ण्डदसि बज्र-
मित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । आनद् । अशू व्याप्नोत् । लडि व्यत्ययेन परस्मैपदसमी । आडागमः । ब्रह्मादिषले
दुत्वं । निषिक्तं । षिचिर् चरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति
षत्वं । अभीके । अभिपूर्वाद्चतेः पचाद्यचि पृषोदरादित्वाद्भूपसिद्धिः । यद्वा । इण् गतावित्यस्मादीणादिकः
ककप्रत्ययः । उभयथापि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वाध्वं । एरणेकाच इति यणादेशः । उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । जनयत् । जनेर्ल्यतात्वेव्यङ्गागमः । सुदयत् । घृद चरणे । पूर्ववक्ष्येव्यङ्गागमः ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सचा सूरौ वस्व ईशे ।

राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सचा । सूरः । वस्वः । ईशे ।

राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी । गोषु । प्रियं । अमृतं ।
रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यः सूरः सूर्य एक एकाक्यसहायः सन्नध्वनो दिव्यान्मार्गान्सव एति आशु गच्छति । असहायत्वं च श्रूयते ।
सूर्य एकाकी चरतीत्याह । असी वा आदित्य एकाकी चरतीति । तै० ब्रा० ३. ९. ५. ४. । शीघ्रगमनं च स्मर्यते ।
योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शतं द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । शीघ्रगमने दृष्टान्तः ।
मनो न । यथा मनः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । स च सूरौ वस्वो धनस्य सचा सहैव युगपदेवेशे । ईष्टे । यो हि
शीघ्रं गच्छति स ब्रह्मदेशेष्ववस्थितानि धनानि प्राप्नोति । तथा राजाना राजमानौ सुपाणी शोभनबाह
मित्रावरुणा मित्रावरुणावस्मदीयासु गोषु प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरममृतममृतवत्स्वादुभूतं पयो रक्षमाणा
रक्षन्ती वर्तन्ते । हे अग्ने तत्तद्रूपेण त्वमेवैवं वर्तस इति भावः ॥ वस्वः । त्रिंशव्यत्ययः । जसादिषु च्छंदसि
वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । ईशे । ईश ऐश्वर्यं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । मित्रा-
वरुणा । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङ्गादेशः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नभः । न । रूपं । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः । अभिऽशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥

हे अग्ने पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्या सखित्वानि मा प्र मर्षिष्ठाः । मा विनाशय । अथ
मृथतिरूपसर्गवशादधीतरे वृत्तिः । यतस्त्वं कविः क्रांतदर्शो सन् अभ्याभिमुख्येन विदुः सर्वं विद्वान् । नभो न
रूपं । यथांतरिक्षं रूपवन्तः सूर्यरश्मय आच्छादयन्ति तद्वदाच्छादयति । जरिमा जरा मिनाति । मां सूक्तद्रष्टारं
हिनसि । अभिशस्तेर्हिंसहितोक्तस्या जराया पुराधीहि । मां बुधस्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुष ।
अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यः । पित्र्याणि । पितृभ्य आगतानि ।
पितुर्यस्य । पा० ४. ३. ७९. इति यत्प्रत्ययः । रीकृतः । पा० ७. ४. २७. इति रीङादेशः । यस्मैति चेतीकार-
लोपः । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । मर्षिष्ठाः । मृष तितिषायां । प्रार्थनायां छांदसो जुहू । न माङ्गीण

इत्युभयः । विदुः । विद् ज्ञाने । बङ्गलमन्यवापोलुसिप्रत्ययः । अत एव बङ्गलवचनाङ्गुणाभावः । छंदसि वाप्राप्तेऽदितयोः । पा० ८. ३. ४९. इति विसर्जनीयस्य षत्वं । नमः । नहेर्दिवि भञ्ज । उ० ४. २१०. इत्यसुन् । जरिमा । जृष् वयोहानी । श्रीणादिको भाव इमनिच्प्रत्ययः । मिनाति । मीन् हिंसायां । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । अभिशस्तेः । अभिशस्यते हिंस्वतेऽनयेत्यभिशस्तिः । करणे क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अधीहि । इक् स्वरणे । लोव्यदादित्वाच्छपो लुक् । हेरपित्वेन क्तिन्वाङ्गुणाभावः ॥ १६ ॥

नि काव्येति दशर्चमष्टमं सूक्तं चैष्टुभमापेयं पराशरस्यार्थः । अनुक्रांतं च । नि काव्येति ॥ प्रातरनुवाकाश्चि-
नशस्त्रयोऽक्तो विनियोगः ॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नर्या पुरुणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सचा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरुणि ।

अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां । सचा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शश्वतस्य नित्यस्य वेधसो विधातुर्ब्रह्मणः संबन्धीनि काव्या काव्यानि मंत्ररूपाणि सोचाख्यम-
पिर्नि कः । नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । नर्या नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा पुरुणि बहूनि
धनानि हस्ते दधानो हस्ते धारयन् । ईदृग्भुतमपिमवलोक्य सर्वे जनाः सुवतीति भावः । सोतृभ्यो धनेषु
दत्तेष्वप्यमेधनं न स्वीयत इत्याह । अपिरिति । अयमग्नी रयीणां रयिपतिर्भुवत् । धनानां मध्ये यानि धना-
न्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाण्यमृतानि । हिरण्यनामेतत् । अमृतं हिरण्यं
। अथ० ५. २८. ११. इति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि सोतृभ्यः सचा सहेव चक्राणः कुर्वन् । युगपत्प्रयच्छन्नि-
त्यर्थः ॥ कः । करोतेऽस्कांदसो लुङ् । मंचे घसेति ज्लेर्लुक् । हल्ङ्याब्ध्य इति तकारलोपः । नर्या । नरशब्दाच्चि-
तयि गवादिजघ्णो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. यद्वा । तत्र साधुरिति यत् । चक्राणः । करोतेर्लटः
शानच् । बङ्गलं छंदसीति विकरणस्य झुः । नन्वेवं सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि
लिटः कानजसु । तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्यस्त्याद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

अस्मे वत्सं परि घंतं न विदन्निच्छंतो विश्वे अमृता अमूराः ।

अमयुवः पद्व्यो धियं धास्तस्युः पदे परमे चार्वमेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सं । परि । संतं । न । विदन् । इच्छंतः । विश्वे । अमृताः । अमूराः ।

अमऽयुवः । पद्व्यः । धियंऽधाः । तस्युः । पदे । परमे । चारु । अमेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्यंतं प्रियं । यद्वा । वत्सः पुत्रः पञ्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदपिरप्यस्माकं पुत्रः । तथा
चान्नायते । ममैव सन्वह हव्यान्यपि पुत्रः पित्रे लोकज्ञातवेदः । तै० ब्रा० ३. ७. १०. इति । परि घंतं
परितः सर्वत्र वर्तमानं । देवभ्यो निर्गत्याश्चत्येणवादिषु निजीनं संतमित्यर्थः । एवंविधमपिमिच्छंतो विश्वे
ऽमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवा अमूरा अमृता मरुतश्च न विदन् । तमपि नालभंत । अलभमानाश्च ते
अमयुवो हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात्तज्जन्येन अमेण क्लेशेनैकीभूताः तस्यापिरन्वेषणाय पद्व्यः पादे-
र्गच्छंतः धियं धा धियाममेः शयनासनस्थानादिलक्षणां कर्मणां धारयितारः । एवंविधाः संतश्चारु चारुणि
शोभनेऽमेः परम उत्तमेऽस्ते पदे । यच्च ह्यपिर्मिमीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः । तस्मिन्दे तस्युः । स्थितवतः । बङ्गवि-
धेन प्रयासेनापि दह्मुर्गित्यर्थः ॥ परि घंतं । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः । पा० ८. ३. ८७. इति षत्वं ।
अमयुवः । यु मिश्रणे । अमेण यूयंत इति अमयुवः । क्तिञ्चिप्रच्छीत्यादिना । उ० २. ५७. विधीयमानौ
क्लिन्दोर्धावस्मादपि धातोर्भवतः । तन्वादित्वादुवङ् । पद्व्यः । वी गत्यादिषु । पादेन विर्यति गच्छतीति

पदव्यः । क्विप्ति क्विप् । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तत्पुरुषे छति बङ्गलमिति बङ्गलवचनाद्वि-
तीयाया अथलुक् । तस्युः । पादादित्वाग्निघाताभावः । चार । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

ति॒स्रो यद॑ग्रे श॒रद॑स्त्वामिच्छु॒चिं घृ॒तेन॒ शुच॑यः सप॒र्यान् ।

नामानि चिह्निधरे यज्ञियान्यसूदयंत तन्व१ः सुजाताः ॥ ३ ॥

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वां । इत् । शुचिं । घृतेन । शुचयः । सपर्यान् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । असूदयन्त । तन्वः । सुऽजाताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा महतो हे अग्ने शुचिं शुद्धं दीप्यमानं वा स्वामिद्वेष्यो निर्गतं त्वामेवो-
द्दिश्य तिस्रः शरदस्तीन् संवत्सरान्धृतेनाग्नेन यक्षदा सपर्यान् पूजां कुर्युः तदानीं त्वमाविरभूः । तदनंतरं ते
महत्स्वययानुगृहीताः संतो यज्ञियाणि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि दधिरे ।
अधारयन् । नामानि च तैत्तिरीयके समाम्नायन्ते । ईदृक् चान्यादृक् च तादृङ् च प्रतिदृङ् च मितश्च
संमितश्च सभराः । तै० सं० ४. ६. ५. ५. । इत्यादीनि । एतैश्चाभिचयने माहताः सप्तकापाला ह्रयन्ते । नामानि
धारयित्वा च मुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य शोभनममुतत्वं प्राप्ताः संतस्त्वन्वः स्वकीयाणि शरीराण्यसुदयन्त ।
स्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः । शसि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिस्रचतस्र इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्तेऽचि र ऋत इति
रेफादेशः । त्रिशब्दः फिषः । फि० १. १. । इत्यन्तोदात्तः । तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनांतोदात्तत्वं उदात्त-
भयो हल्पूर्वादिति शस उदात्तत्वं । शरदः । शृ हिंसायां । शीर्यन्तेऽस्यामोषधय इति शरत्संवत्सरः । शृदृभ-
सोऽदिः । उ० १. १२९. । इत्यदिप्रत्ययः । उभयत्र कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे । पा० २. ३. ५. । इति द्वितीया ।
सपर्यान् । सपर पूजायां । कंडादिः । श्रित्याडागमः । इत्य लोप इतीकारलोपः । यज्ञियाणि । यज्ञविर्ग्यां
घञ्जावित्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥

आ रोदंसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रियां जभ्रिरे यज्ञियासः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानृमिं पदे परमे तस्थिवांसं ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रिया । जभ्रिरे । यज्ञियासः ।

विदत् । मर्तः । नेमऽधिता । चिकित्वान् । अग्निं । पदे । परमे । तस्थिऽवांसं ॥ ४ ॥

वृहती महत्त्वौ रोदसी बावापृथिव्यावा वेविदाना अत्यर्थं ज्ञापयंतः । कुत्रापिर्वर्तत इति परस्परं वदंतो
बावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा । महत्त्वौर्बावापृथिव्योर्मध्ये आ वेविदाना अप्रिमुपलभमानाः ।
एवंभूता यच्चियासो यच्चाह्ना देवा रुद्रियाः । रुद्रोऽपि । देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्देवैः स्थापितं
धनमपहृत्य गतवन्तमपि देवा आगत्यापिसकाशाद्वलेन तद्धनमगुरुन् । तदानीं सोऽभिररोदीत । तस्माद्रुद्र
इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । तदभिर्व्यकामयत तेनापाक्तामत तद्देवा विजित्यावरुहत्समाना अन्वायन्
तदस्य सहसादित्संत सोऽरोदीयदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. १. इति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि
स्त्रीवाणि प्र जध्विरे । प्रजह्विरे । चकुरित्यर्थः । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्ध्ववचनः । तथा च यास्कः । लो नेम
इत्यर्धस्य । नि० ३. २०. १ इति । सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यत इति नेमधित इंद्रः । सर्वे देवा
एकोऽर्धः । इंद्र एक एवापरोऽर्ध इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्धमिंद्रः प्रति तस्मादिंद्रो
देवतानां भूयिष्ठभाक्तामः । तै० सं० ५. ४. ८. ३. इति । तेनद्रेण सहितो मर्तो मरुद्गणः परम उत्तमेऽपि पदे
स्थानेऽश्वत्यादी तस्मिन्वांसं स्थितवन्तमपि चिकित्वाज्ज्ञानन्विदत् । अलभत ॥ वेविदानाः । विदेर्ज्ञानार्थाज्ञानाभा-
याद्वा यङ्तात्पठः शानच् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । कंदसुभययेति शानच् आर्धधातुकत्वाद्दतोऽलोप्य-
लोपी । अश्वस्तानामादिरित्याशुदात्तत्वं । विदत् । विट् लामे । लुङि लुदित्वात् श्रिरुडादेशः । नेमधिता ।
दधातिः कर्मणि निष्ठा । मुधित वसुधित नेमधित । पा० ७. ४. ४५. इति धिभावो निपात्यते । तृतीया कर्म-

णीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । तस्मिन्वांसं । तिष्ठतेर्लिटः क्लृप् । वस्विका-
आह्वसामितीडागमः ॥

धर्माभिष्टवे संजानाना इत्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । संजानाना उप सीदन्नभिष्टवा दशभिर्वि-
वस्वतः । आ० ४. ७. इति ॥

संजानाना उप सीदन्नभिष्टु पत्नीवंतो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिक्कांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

संजानानाः । उप । सीदन् । अभिष्टु । पत्नीऽवंतः । नमस्यं । नमस्यन्निति नमस्यन् ।

रिरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः । सखा । सख्युः । निऽमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अपे त्वां संजानानाः सम्यग्जानंतो देवा उप सीदन् । उपसीदंति । प्राप्नुवंति । उपसत्तिं कृत्वा च
पत्नीवंतः सपत्नीकाः संतो नमस्यं नमस्कारार्हमभिष्टु अभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां नमस्यन् । अपूजयन् ।
पूजयित्वा च सख्युर्मित्रस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणास्त्वया परिरक्ष्यमाणाः सखा
सखायो देवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्कांसोऽनशनादिरूपेण दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वंतः
शोषयंतः कृण्वत । यागानकुर्वन् । देवा वै यज्ञमतन्वत । ऐ० ब्रा० २. ११. इति श्रुतिः ॥ नमस्यन् । नमोवरिव-
श्चिचड इति पूजार्थं क्वच । लङि बङ्गलं कंदस्वमाङ्गोऽपोत्यडभावः । रिरिक्कांसः । रिचिर् विरेचने । लिटः
क्लृप् । निमिषि । मिष संध्यायां । अचोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपदादिलक्षणो भवे क्लिप् । रक्षमाणाः । कर्मणि
लटः शानच् । यकि प्राप्तिं व्यत्ययेन शप् ॥ १७ ॥

चिः सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविद्वन्निहिता यज्ञियासः ।

तेभीं रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशून् च स्थातृचरथं च पाहि ॥ ६ ॥

चिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविद्वन् । निऽहिता । यज्ञियासः ।

तेभिः । रक्षन्ते । अमृतं । सजोषाः । पशून् । च । स्थातृन् । चरथं । च । पाहि ॥ ६ ॥

चिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि वैदिकसमधिगम्यानि यद्यानि पदा पदानि । पश्यते
गम्यते स्वर्गे एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यंते । ते चैकविंशतिसंख्याकाः । त्रीपासनहोमवैश्वदे-
वादयः सप्त पाकयज्ञाः । अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अपिष्टोमात्यपिष्टोमादयः सप्त सो-
मयज्ञाः । एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अपे त्वे इत् त्वय्येव निहिता स्थापितानि ।
तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् । न ह्यपिमंतरेण यागा अनुष्ठानं शक्यं । यज्ञियासो यज्ञार्हा अर्थित्वसामर्थ्यवै-
दुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः । तथा चोक्तं । अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तः कर्मण्यधिकारीति ।
एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदान्यविद्वन् । अलभंत । लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणध-
र्माणं त्वां रक्षन्ते । पालयंति । यजंतीत्यर्थः । सजोषास्तेर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वं पशून् गवाश्चादिपशून् स्थातृन्
ग्रीह्यादिस्थावराणि चरथं पशुव्यतिरिक्तमन्यथाप्राणिजातमस्ति तच्च पाहि । रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया
यागाः कर्तुं शक्यं नान्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यस इत्यर्थः ॥ यत् । सुपां सुलुगिति विभक्तिर्लुक् । गुह्यानि । गुह्यायां
भवानि । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शिआदेशः ।
अविद्वन् । विदु लामे । लुङि लुदित्वादङ् । पशून् स्थातृन् । उभयचोभयचर्तु । पा० ८. ३. ८. इत्युभयथाभा-
वात्कारस्य सत्त्वाभावः ॥

विड्वाँ अग्ने व्युनानि क्षितीनां व्यानुषक्छुसुधो जीवसे धाः ।

अंतर्विड्वाँ अर्ध्वनो देवयानानतद्रो दूतो अभवो हविर्वाद ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनां । वि । आनुषक् । शुरुधः । जीवसे । धाः ।
अतः ऽविद्वान् । अध्वनः । देवऽयानान् । अतंद्रः । दूतः । अभवः । हविः ऽवाद् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि । ज्ञाननामैतत् रह तु ज्ञातव्ये वर्तते । सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् ज्ञानंस्त्वं क्षितीनां यजमानलक्षणानां प्रजानां जीवसे जीवितुं शुरुधः शुद्धपस्य शोकस्य रोधयित्रीरिषोऽन्नान्यानुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा वि धाः । विधेहि । कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानान्नसमुद्गात्कृत्वानंतरं हविर्वाद् तैर्देवेभ्यः प्रक्तं हविर्वहन् दूतोऽभवः । देवानां दूतो भवसि । कीदृशस्त्वं । अतर्विद्वान् बावापृथिव्योर्मध्ये ज्ञानम् । किं ज्ञानम् । अध्वनो मार्गान् । कीदृशान् । देवयानान् । देवा येर्मार्गं यीयति गच्छंति ताज्ज्ञानमित्यर्थः । अतंद्रः पुनर्हविर्वहनेऽप्यनलसः ॥ वयुनानि । अज गतिज्ञेयण्योः । अजियमिशीङ्भ्यश्च । उ० ३. ६१. इति कर्मण्युन-प्रत्ययः । अजैर्व्यघजपोः । पा० २. ४. ५६. इति वीभावः । क्षितीनां । क्षियंति निवसंतीति क्षितयो मनुष्याः । क्षिचक्षौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । अतोदात्ताङ्गुस्वांतात्क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामि-त्युदात्तत्वं । शुरुधः । शुचं बंधंतीति शुरुधः । क्तिषेति क्तिप् । पूर्वपदस्वांत्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥

स्वाध्वो दिव आ सप्त यद्ग्री रायो दुरो व्यृज्ज्ञा अजानन् ।
विदद्व्यं सरमा दृह्मूर्वे येना नु कं मानुषी भोजते विद् ॥ ८ ॥
सुऽआध्यः । दिवः । आ । सप्त । यद्ग्रीः । रायः । दुरः । वि । व्यृज्ज्ञाः । अजानन् ।
विदत् । गव्यं । सरमा । दृह्मं । ऊर्वं । येन । नु । कं । मानुषी । भोजते । विद् ॥ ८ ॥

स्वाध्वः शोभनकर्मयुक्ता यद्ग्रीर्यद्ग्री महत्यः सप्त गंगाद्याः सप्त नद्यो दिवो बुधोकादागत्य भूत्यां प्रवहंतीति शेषः । हे अग्ने ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः । अप्रौ होमे सति हि तेन तृप्तः सूयो वृष्टिं करोति । तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमुदाहृता । अतो वृष्टिद्वाराप्तिरेव नदीः करोतीत्युच्यते । तथा अतश्चा अतं यज्ञं जानतोऽंगिरसो रायो वलनाम्नामुरेणापहतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि गमनमार्गान्जानन् । त्वया ज्ञातवन्तः । त्वत्साधेन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगच्छंद्रस्य न्यवेदयत् । इन्द्रश्च तानंगिरसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् । अंगिरोभ्यः सकाशाद्गव्यं गवि भवं दृह्मं स्खलं । बज्रलमित्यर्थः । एवंविधं पथोलक्षणमूर्ध्वमग्नं सरमा देवशुनी विदत् । अलभत । कमित्येतत्पादपूरणं । येन नु येन हि गव्येन मानुषी विद् मनोः संबंधिनी प्रजा भोजते इदानीं भुंक्ते । तन्नव्यमपि परंपरयाप्तिरेव करोति ॥ स्वाध्वः । सुआङ्पूर्वाङ्गीशब्दाज्जस्थिरनेकाच इति यणादेशः । यद्ग्रीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । गव्यं । सर्वच गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यद्वक्तव्यमिति भावार्थं यत् । ऊर्वं । ऊर्वो हिंसार्थः । ऊर्वति बुधं हिनस्तीत्यूर्ध्वमग्नं । पचाद्यच् । भोजते । भुज पालनाभ्यवहा-रयोः । अग्निं प्राप्तिं व्यत्ययेन श्रप् ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्युः कृत्वा नासो अमृतत्वाय गातुं ।
महा महद्भिः पृथिवी वि तस्ये माता पुचैरदिति धायसे वेः ॥ ९ ॥
आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्युः । कृत्वा नासः । अमृतऽत्वाय । गातुं ।
महा । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्ये । माता । पुचैः । अदितिः । धायसे ।
वेरिति वेः ॥ ९ ॥

य आदित्या अमृतत्वायामरणत्वसिद्धये गातुं मार्गमुपायं कृत्वा नासः कृषाणाः संतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दशराचषट्त्रिंशद्वाचादित्यानामयनादीनि कर्माणा तस्युः

आस्थितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेतीति । त एतं षट्त्रिंशद्वाचमपश्यन् तमाहरन् तेनायजतेति च । तै० सं० ७. ४. ६. १. । महद्भिरनुष्ठानेन महानुभाविस्तिः पुत्रैः सहिता माता जनयिष्यदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय मूढा स्वकीयेन महत्त्वेन वि तस्ये । विशेषेण तिष्ठति । हे अपे यतस्त्वं वेः आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादीनि हवींष्यभक्षयः । अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थः ॥ कृण्वानासः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्विक्कण्वोरस्येत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेनाकारांतादेशश्च । तस्मातो लोपे सति स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । शानचञ्चित्त्वादांतोदात्तत्वं । आञ्जसेरमुक् । मूढा । महिष्येत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यश्छांदसीति दधातेर्भावेऽमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक् । वेः । वी गतिप्रजनकां त्यश्नखादनेषु । लङि सिप्यदादित्वाच्छपो लुक् । बङ्गलं छंदस्माङ्योगेऽपीत्यङभावः । धायस इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वाद्दस्य निघाताभावः ॥

अधि श्रियं नि दधुश्चार्मुस्मिन्दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ।

अधं क्षरन्ति सिंधवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुषीरजानन् ॥ १० ॥

अधि।श्रियं।नि।दधुः।चारं।अस्मिन्।दिवः।यत्।अक्षी इति।अमृताः।अकृण्वन्।

अधं।क्षरन्ति।सिंधवः।न।सृष्टाः।प्र।नीचीः।अग्ने।अरुषीः।अजानन् ॥ १० ॥

अस्मिन्नपी चारं शोभनां श्रियं परिसरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदमधि नि दधुः । यजमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च यद्यदाक्षी यज्ञस्याज्यभागलक्षणे चक्षुषी अकृण्वन् कुर्वन्ति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ । तै० सं० २. ६. २. १. । इति श्रुतेः । तदानीं दिवो बुलुकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागसमयो जात इत्यवगम्यागच्छतीति शेषः । अधाज्यभागानंतरं सृष्टा अपेक्ष्यपन्नाः सिंधवो न शीघ्रं गच्छन्त्यो नव्य इव नीचीर्नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीररुषीरारोचमानाः । यद्वा । निर्मलरूपाः । हे अग्ने एवंभूतास्त्वदीया जालाः क्षरन्ति । संचलन्ति । सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्राजानन् । अस्माकं होमायेदृशो जाला उत्पन्ना इति हृष्टाः संतः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी । परत्वानुमं बाधित्वा ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. । इत्यक्षिशब्दस्तेकारांतादेशः । स चोदात्तः । इत्वि कृते सङ्गतपरिभाषया । परि० ४०. । पुनर्मुञ्च भवति । सवर्णदीर्घः । नीचीः । निपूर्वादांचतेर्च्चत्वित्यादिना क्लिन् । अनिदितामिति नलोपः । अंचतेश्वोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । न्यधी च । पा० ६. २. ५३. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अरुषीः । अरुषमिति रूपनाम । अहनिभ्यामुषजित्यर्तेरुषच् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थोय ईकारः ॥ ॥ १८ ॥

रयिर्नेति दशर्चं नवमं सूक्तं पराशरस्वार्थं वैष्टुभमापेयं । अनुक्रांतं च । रयिर्नेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः ।

स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो हीतेव सन्न विधतो वि तारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रणीतिः । चिकितुषः । न । शासुः ।

स्योनऽशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः । होताऽइव । सन्न । विधतः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सत्काशाङ्गव्यो रयिर्धनमिव योऽपिर्वयोधा अन्नस्य दाता । यथा पितुर्कं धनं विश्रमेण व्यवह्रियमाणं सद्गन्तव्यं भवति तद्वदपिरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्रमेण व्यवहृतः सन् अन्नप्रदो भवतोत्यर्थः । चिकितुषो न विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेतव्यः । यथा विद्वच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते तद्वदपिरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यद्य स्योनशीः सुखप्रदे गार्हपत्यायतनादी शयानोऽतिथिर्न सुखासन उपवेशितोऽर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानो हविर्भिक्ष-

पणीयः सोऽपिर्विधतः परिचरतो यजमानस्य सप्त गृहं वि तारीत् । प्रवर्धयति ददाति वा । तच्च दृष्टांतः । होतव । होता होमकर्ता ध्वर्युस्तत्कर्मकरणेन फलिर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् ॥ पितृविषतः । विद्रु लाभे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषितोऽप्रतिषेधः । विभाषा गमहनविद्विष्टामिति क्सावस्य धातोरिटो विकल्पितत्वात् तत्रापि विशिसाहचर्यात्तीदादिक एव विदिर्गुह्यत इत्युक्तं । का० ७. २. ६८. । वित्तो भोगप्रत्ययोः । पा० ८. २. ५८. । इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः । बुधाञ् धारणपोषणयोः । आतो मन्त्रिन्निति विच् । सुप्रणीतिः । प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । तादी चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुनः सुशब्देन समासि कृद्गुह्ये गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चिकितुषः । क्षिष्टः क्लृप्तः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । शासुः । शासु अनुशिष्टौ । गृह्युत्तिहीत्यादिना विधीयमान उपप्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । तच्च निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । स्थोनशीः । स्थोनमिति मुखनाम । स्थोने मुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शेत इति स्थोनशीः । क्लिप्तेति क्लिप् । प्रीणानः । प्रीञ् तर्पणे । कर्मणि शानचि व्यत्ययेन आ । विधतः । विध विधाने । विधतिः परिचरणकर्मणि नैरुक्ताः । तुदादित्वाच्प्रत्ययः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

दे॒वो न॒ यः स॒वि॒ता स॒त्यम॑न्मा॒ क्र॒त्वा नि॒पा॒तिं वृ॒ज॒नानि॒ विश्वा॑ ।

पु॒रु॒प्र॒श॒स्तो अ॒म॒ति॒र्न स॒त्य आ॒त्मे॒व शे॒वो दि॒धि॒षा॒य्यो भू॒त् ॥२॥

दे॒वः । न । यः । स॒वि॒ता । स॒त्यऽम॑न्मा । क्र॒त्वा । नि॒पा॒ति । वृ॒ज॒नानि॒ । विश्वा॑ ।

पु॒रु॒ऽप्र॒श॒स्तः । अ॒म॒तिः । न । स॒त्यः । आ॒त्माऽइ॒व । शे॒वः । दि॒धि॒षा॒य्यः । भू॒त् ॥२॥

देवो न सविता योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव योऽपिः सत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽपिः क्रत्वात्मीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि । विभक्तियत्ययः । सर्वेभ्यः संग्रामेभ्यो निपाति नितरां पालयति । वज्रंति हिंस्तेऽस्मिन्निति वृजनं संग्रामः । अपि च पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः सुतोऽपिरमतिर्न । रूपनामैतत् । रूपमिव सत्यो बाधरहितः । रूप्यत इति रूपं स्वरूपं । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशेषेषु सत्यपि स्वयमेकरूप्येण निव्यं भवति तद्वदपिरप्युच्चावचेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽपिः शेवः मुखकरः । तच्च दृष्टांतः । आत्मेव । परमप्रेमास्यदतया निरतिशयानंदस्वरूप आत्मा यथा सर्वात्मसुखयति । एतस्त्विवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवति । एष ह्येवानंदं यातीति च श्रवणात् । तद्वदपिरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति । एवंभूतोऽपिर्दिधिषाय्यो भूत् । सर्वैर्यजमानैर्धारणीयो भवति । परित्यागे हि वीरहत्यालक्षणो दोषो भवति । तथा च तैत्तिरीयकं । वीरहा वा एष देवानां योऽपिसुहासयति । तै० सं० १. ५. २. १. । इति ॥ सत्यमन्मा । मननं मन्य । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृष्टांत इति मनिन् । सत्यमवितथं मन्य यस्य । बङ्गव्रीहस्वरः । वृजनानि । वृजी वर्जने । कृपूवृजीत्यादिना क्वुप्रत्ययः । पुरुप्रशस्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते प्रवृद्धादीनां च । पा० ६. २. १४७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिः । दिधिषाय्यः । दधातेर्दिधिषाय्यः । उ० ३. ९७. । इति साध्यप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

दे॒वो न॒ यः पृ॒थि॒वीं वि॒श्वधा॑या उ॒प॒क्षे॒ति हि॒तमि॑चो न॒ राजा॑ ।

पु॒रु॒स॒दः श॒र्म॒स॒दो न॒ वी॒रा अ॒न॒व॒द्या प॒ति॒जु॒ष्टे॒व नारी॑ ॥३॥

दे॒वः । न । यः । पृ॒थि॒वीं । वि॒श्वऽधा॑याः । उ॒प॒ऽक्षे॒ति । हि॒तऽमि॑चः । न । राजा॑ ।

पु॒रु॒ऽस॒दः । श॒र्म॒ऽस॒दः । न । वी॒राः । अ॒न॒व॒द्या । प॒ति॒जु॒ष्टाऽइ॒व । नारी॑ ॥३॥

देवो न योतमानः सूर्य इव योऽपिर्विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा सूर्यो वृद्धादिप्रदानेन सर्वं जगदन्ते एवमपिरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता । सोऽपिः पृथिवीं पृथिव्यामुपक्षेति । सर्वेषां

प्रियः सन्त्यगृहादौ निवसति । तच्च दृष्टान्तः । हितमिचो न राजा । हितान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सर्वजनमिचो राजा एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः । न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे । यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्तात्सीदंत उपविशंतः पुरुषाः शर्मसदो न वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिवापिः स्वस्य परिचारकान्नक्षतीति भावः । सोऽयमग्निरतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति । तच्च दृष्टान्तः । अनवद्यानिदिता पतिजुष्टेव नारी स्वपतिना सेविता स्वीकृता योषिदिव । सा यथा पातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति एवमग्निरपि ॥ विश्वधायाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वादपि दधातेर्वहिहाधाभ्यः कंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतो-रिति युक् । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । उपक्षेति । क्षि निवासगत्योः । वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । वज्रोद्ग्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पतिजुष्टेव । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं । नारी । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. * । इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीनंत आद्युदात्तः ॥

तं त्वा नरो दम् आ नित्यमिदमग्ने सचंत क्षितिषु ध्रुवासु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यस्मिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणां ॥ ४ ॥

तं त्वा नरः । दमे । आ । नित्यं । इदं । अग्ने । सचंत । क्षितिषु । ध्रुवासु ।

अधि । द्युम्नं । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव । विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणां ॥ ४ ॥

हे अग्ने तं त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वं नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ध्रुवासु क्षितिषु निश्चलासु चलनर-हितासु भूमिषु । निरुपद्रवेषु ग्रामेष्वित्यर्थः । दमे स्वकीये यज्ञगृहे नित्यमिदमनवरतं समिद्धिः प्रज्वलितं कृत्वा आ सचंत । आभिमुख्येन सेवन्ते । किंचास्मिन्नग्नी द्युम्नं हविलक्षणेन भूरि चरुपुरोडाशादिरूपेण वज्रविधमधि नि दधुः । स्थापितवन्तः । एवंगुणविशिष्टो योऽग्निः स त्वं विश्वायुर्भूतप्रकारेण सर्वान्नो भूत्वा रयीणां धनानां धरुणो धारयिता भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचंत । षच समवाये । कंदसी वर्तमाने लङ् । वज्रलं कंदस्यमाङ्ग्योऽपीत्यङभावः । भव । द्याचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । धरुणः । धरिर्णि-लुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्रुर्वि सूरयो ददतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिथेष्वर्यो भागं देवेषु अरवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृक्षः । अग्ने । मघऽवानः । अश्रुः । वि । सूरयः । ददतः । विश्वं । आयुः ।

सनेम । वाजं । संऽइथेषु । अर्यः । भागं । देवेषु । अरवसे । दधानाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने मघवानो हविलक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षोऽन्नानि व्यशुः । व्याप्नुवन्तु । त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभन्तां । ये च सूरयो विद्वांसस्त्वं स्तुवंति । ददतो ये च तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छन्तो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वं जीवितं व्यशुः । व्याप्नुवन्तु । वयं च समिथेषु संयामिष्वर्योऽरिः शत्रोः संबन्धिनं वाजमग्नं सनेम । त्वदनुग्रहात्संभजेमहि । तदनंतरं देवेषु त्वत्प्रमुखिष्विन्द्रादिषु अरवसे यज्ञसे तदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयन्तो भूयासीति शेषः ॥ अश्रुः । अश्रू व्याप्नो । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ददतः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सनेम । वन षण् संभक्ती । व्यत्ययेन शः । अर्यः । अरिशब्दात्पृथक्वचने जसादिषु कंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । अरिशब्द अच इरितीप्रत्ययांतोऽतोदात्तः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । भागं । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं ॥ १९ ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूभीः पीपयंत द्युभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिंधवः समया ससुरद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत् ऽदूभीः । पीपयंत । द्युभक्ताः ।

परा ऽवतः । सु ऽमतिं । भिक्षमाणाः । वि । सिंधवः । समया । ससुः । अद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमयमेव धेनवो ऽभिहोत्रादिहविषां दोग्ध्रो गावः पीपयंत । चीरा-
दिलक्षणं गव्यमपापयन् । कीदृशो गावः । वावशाना अपि पुनः पुनः कामयमानाः स्मदूभीः । स्मच्छब्दो
नित्यशब्दसमानार्थः । नित्यमूधसा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदात्र्य इत्यर्थः । द्युभक्ता दिवा प्रकाशिन संभक्ताः
संश्लिष्टाः । तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च सिंधवः स्तंदनशीला नद्यः सुमतिमस्यापिः शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं
भिक्षमाणा याचमानाः सत्यो ऽद्रिं समयाद्रेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूरदेशाद्वि ससुः । विशेषेण गच्छति
प्रवहति । अपये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहतीत्यर्थः ॥ ऋतस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वावशानाः । वशं कांती । यङंताच्छानच् । न वशः । पा० ६. १. २०. । इति संप्रसा-
रणप्रतिषेधः । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयथेति शानच् आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपी । अत एव
लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । स्मदूभीः । स्मत् नित्यान्यूधांसि यासां । ऊधसो ऽनङ्
। पा० ५. ४. १३१. । इत्यनङादेशः समासांतः । संख्याव्ययादेर्ङीप् । पा० ४. १. २६. । इति ङीप् । भसंज्ञायामङ्गो-
पो ऽन इत्यलोपः । ङीपः पित्वादनुदात्तत्वे बज्रव्रीहिस्वर एव शिष्यते । पीपयंत । पा पाने । अस्माहेतुमति
णिच् । शाक्तासाहेति युक् । खंताङ्गुडिं त्रैशङ्गिदेशादि । षड्यन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । हि चेति
निघातप्रतिषेधः । परावतः । परागतात् । दूरं हि परागतं भवति । अस्मिन्धात्वर्थे गत्यमान उपसर्गाच्छंदसि
धात्वर्थे । पा० ५. १. ११८. । इति वतिः ॥

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि अरवो दधिरे यज्ञियांसः ।

नक्ता च चक्रुषसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सु ऽमतिं । भिक्षमाणाः । दिवि । अरवः । दधिरे । यज्ञियांसः ।

नक्ता । च । चक्रुः । उषसा । विरूपे इति विरूपे । कृष्णं । च । वर्णं । अरुणं । च ।

सं । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमाना यज्ञियांसो यज्ञाह्वाः सर्वे देवा दिवि
द्योतमाने त्वे त्वयि अरवो हविलक्षणमन्नं दधिरे । अस्त्रापयन् । अपिर्देवानामस्त्राद् इति श्रुतेः । तदगतरं
तादृशे हविर्युक्तायानुष्ठानाय विरूपे विविधरूपे उषसोषःकालोपलक्षितमहर्नक्ता च नक्तं रात्रिं च चक्रुः ।
अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्णं च वर्णं रात्र्यां शामलवर्णमंधकारमह्यरुणमारोचनं श्वेतवर्णं तेजस्रं सं
धुः । सम्यक् स्थापितवन्तः ॥ त्वे । सुपां मुलुगिति सप्तम्याः शिआदेशः । नक्ता । तेनैव द्वितीयाया उादेशः ।
उषसा । तेनैव विभक्तेराकारः । धुः । जुधाञ् धारणपोषणयोः । लुङि गातिश्चेति सिचो लुक् । आत इति
शेजुसादेशः । बज्रलं कंदस्यमाद्योनि ऽपीत्यडभावः ॥

यान्वाये मर्तान्सुषूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुवनं सिसह्यापप्रिवानोदसी अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान् । राये । मर्तान् । सुसूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघ ऽवानः । वयं । च ।

छाया ऽइव । विश्वं । भुवनं । सिसह् । आपप्रि ऽवान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यावर्तान्मनुष्यान्स्त्रान्जाये धनाय सुषूदः अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि ते तादृशा वयं च मघवानो धनिनः स्याम । भवेम । रोदसी यावापुषिष्यावंतरिषं चापप्रिवान् स्वतेजसा वृष्युदकेन वापूरितवांस्त्वं च विश्वं भुवनं सर्वं जगत् सिसचि । सेवसे । अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । क्रायेव । यथा कृत्वादेः क्रायातपादिजनितं क्लेशं निवार्य रचति तद्वत् ॥ राये । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुषूदः । षूद प्रेरणे । लेख्यडागमः । बज्जलं कंदसीति शपः सु । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सिसचि । षच समवाये । बज्जलं कंदसीति शपः सु । इदित्यनुवृत्तौ बज्जलं कंदसीत्यभ्यासस्थेत्वं । आपप्रिवान् । प्रा पूरणे । छिटः क्लृप्सुः । वस्त्रेकाजाहसामितोडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवज्जावात् द्विर्भावादि ॥

अर्वंद्भिरे अर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्रुः ॥ ९ ॥

अर्वत्ऽभिः । अर्मे । अर्वतः । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । वनुयाम् । त्वाऽऊताः ।

ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नृः । अश्रुः ॥ ९ ॥

हे अर्मे त्वोतास्त्वया रजिताः संतो वयमर्वद्विरस्मदीयैरश्वैरर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽश्वाभिरस्मदीयैर्भर्तृनृन् श्वोर्भटान् । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्राः । तैर्वीरान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम् । हन्याम । वनुयतिर्हंतिकर्मण-वगतसंस्कारो भवति । नि० ५. २. इति यास्कः । पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य रायो धनस्तेजानासः स्वामिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवंतः संतो व्यष्टुः । विशेषेण भुंजतां । अस्मदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः । त्वयोताः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्थतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतहिमाः । अत्र हिमशब्देन तद्वाग्भेमतो लक्ष्यते । ब्राह्मणं च भवति । शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमंतानि धिषीयेति वावितदाहेति । शतं हिमाः शतं हेमंततैवो येषां ते शतसंवत्सरजीविन इत्यर्थः । अश्रुः । अश भोजने । बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

एता ते अम उचथानि वेधो जुष्टानि संतु मनसे हृदे च ।

शक्रेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि अर्वो देवभक्तं दधानाः ॥ १० ॥

एता । ते । अर्मे । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । संतु । मनसे । हृदे । च ।

शक्रेम । रायः । सुधुरः । यमं । ते । अधि । अर्वः । देवऽभक्तं । दधानाः ॥ १० ॥

हे वेधः । मेधाविनामेतत् । मेधाविज्ञप्ते एतोचथान्येतानीदानीमस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे मनोवृत्तये हृदे तदुत्तिमतेऽंतःकरणाय च जुष्टानि संतु । प्रियाणि भवन्तु । ते तव संबन्धिनः सुधुरः सुष्ठु निर्वाहकस्य । यद्वा । शोभनं धूर्वति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधुः । तादृशस्य रायो धनस्य यमं नियमनं कर्तुं शक्रेम । शक्ता भूयास्य । किं कुर्वतः । देवभक्तं देवैः संभजनीयं अर्वो हविल्लक्षणमन्नमधि दधानाः । अमेरुपरि धारयंतः । अर्मा हविर्भिर्होमं कुर्वत इत्यर्थः ॥ उचथानि । वच परिभाषणे । रुविदिभ्यां कित् । उ० ३. ११६. इति विधीयमानोऽथप्रत्ययः कित्त्वं च बज्जलवचनादस्मादपि भवति । वच्यादिना संप्रसारणं । जुष्टानि । जुष्टार्पिते च चंदसि नित्यं संवे । पा० ६. १. २०९-२१०. इत्याद्युदात्तत्वं । हृदे । पद्मनित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । शक्रेम । शक्नु शक्नौ । लिङ्याशिष्यङ् । सुधुरः । धुर्वी हिंसार्थः । क्लिप्तेति क्लिप् । राज्ञोप इति वकारलोपः । न पुजनादिति समासांतप्रतिषेधः । देवभक्तं देवभक्तं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २० ॥ ॥ १२ ॥

त्रयोदशानुवाक एकादश सूक्तानि । तत्रोपप्रयंत इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । उपप्रयंतो नव गीतमो राह्मणो गायत्रं स्थिति । अस्यायमर्थः । राह्मणनामा कश्चिद्वृषिः । तस्य पुत्रो गीतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । गायत्रं स्तितुत्वादिदमुत्तरं च गायत्रीच्छंदस्कं । परमापेयमिन्द्रादिति परिभाषितत्वादपिर्देवता ॥

प्रातरनुवाकस्यापि कर्तौ गायत्रे कंदस्थितदादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । आपो रेवतीः च यथा हि वस् उपप्रयंत इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदेशात् ॥ पृष्य-
उहस्य प्रथमेऽहन्येतदेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । उपप्रयंत इति तु प्रथमेऽहन्याज्यं । आ० ७. १०. इति ॥

उपप्रयंतो अध्वरं मंचं वोचेमाम्रये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयंतः । अध्वरं । मंचं । वोचेम । अम्रये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमपिष्टोमादियज्ञमुपप्रयंत उपेत्य प्रकर्षेण यंतो गच्छंतः । प्राप्यविच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठंत इत्यर्थः । तादृशा वयमपयेऽंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मंचं मननसाधनमेतत्सूक्तं स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास्तेत्याशास्ते । कीदृशायापये । आरेऽस्मै च शृण्वते । चशब्दोऽप्यर्थ आरेशब्दात्परो द्रष्टव्यः । आरे च दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतौ शृण्वते । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽभिरक्षादीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम । ब्रुवो वचिः । लिङ्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । शृण्वते । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥

यः स्त्रीहिंतीषु पूर्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षद्वाश्रुषे गयं ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहिंतीषु । पूर्व्यः । संजग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् । दाश्रुषे । गयं ॥ २ ॥

पूर्व्यश्चिरंतनो योऽपिः स्त्रीहिंतीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाश्रुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय गयं धनमरक्षत् । रक्षति । तस्मै मंचं वोचेमिति पूर्वेण संबंधः ॥ स्त्रीहिंतीषु । णिह स्नेहने । चुरादिः । स्नेहयतीति वधकर्मसु पठितः । स्नेह्यते हिंस्याते प्रजा आभिरिति स्नेहितयः । करणे क्तिन् । तितुचेष्वयहादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्निगृहीतिर्निपठितरिति वदिङागमः । म० ७. २. ९. १. व्यत्ययेनैकारस्वकारादेशः । क्तिनो दीर्घश्च । नित्वादाशुदात्तत्वं । संजग्मानासु । समो गम्यच्छीत्यात्मनेपदं । लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अरक्षत् । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् ॥

अप्रिमंथने जातायानुब्रूहीत्युक्त उत ब्रुवंत्वित्येषानुवचनीया । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूचितं । शिष्टेनो-
त्तरामुत ब्रुवंतु जंतवः । आ० २. १६. इति ॥ तथा साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिष्टावेषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूचितं च । मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य उत्तरोत ब्रुवंतु जंतवः । आ० २. १८. इति ॥

उत ब्रुवंतु जंतव उद्ग्रिर्वृचहाजनि । धनंजयो रणेरणे ॥ ३ ॥

उत । ब्रुवंतु । जंतवः । उत । अग्रिः । वृचऽहा । अजनि । धनंजयः । रणेरणे ॥ ३ ॥

अग्रिर्दजनि । अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । उतानंतरं जंतवो जाताः सर्व ऋत्विजो ब्रुवंतु । तमपि ब्रुवंतु । कीदृशोऽग्रिः । वृचहा वृचाणामावरकाणां शत्रूणां हंता रणे रणे सर्वेषु संयामेषु धनंजयः शत्रुधनानां जेता ॥ धनंजयः । संज्ञायां भृतृवृजीति । पा० ३. २. ४६. खच् । अर्द्धिषदजंतस्य । पा० ६. ३. ६७. इति मुम् । चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । रणे रणे । रण शब्दार्थः । रणंति दुंदुभयोऽस्मिन्निति रणः संयामः । वशिष्ठोऽप-
संख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. इत्यप् । नित्यवोप्सयोरिति द्विवचनं । आग्नेडितानुदात्तत्वं ॥

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोषध्वरं ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोषि । अध्वरं ॥ ४ ॥

हे अपे यस्य यजमानस्य चये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतस्त्वमसि भवसि । यस्य च हव्यानि चरपु-
रोडाशादीनि हवीषि वीतये देवानां भक्षणाय वेषि गमयसि । यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वदर्शनीयं
क्षणोपि करोषि । तमित्सुहव्यमित्युत्तरया संबंधः ॥ वेषि । वी गत्यादिषु । अंतर्भावितव्यार्थास्तट् । अदादित्वा-

च्छपो लुक् । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । दक्षत् । दसि दंसनदर्शनयोः । इषियुधींधीत्यादिना मक् । दक्षमि-
त्यत्र मकारस्य वर्णव्यापत्त्या तकारः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विक्कण्वोरश्चेत्युप्रत्ययः ।
तत्संनियोगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्कूपधगुणाभावः । यस्येत्यनुषंगान्निधा-
ताभावः ॥

तमित्सुहृद्यमंगिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुबर्हिषं ॥ ५ ॥

तं । इत् । सुऽहृद्यं । अंगिरः । सुऽदेवं । सहसः । यहो इति । जनाः । आहुः ।
सुऽबर्हिषं ॥ ५ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्र अंगिरोऽंगनादिगुणयुक्तापि यो यजमानः पूर्वमुक्तस्तमित तमेव यजमानं
सुहृद्यं शोभनहृदिष्कं सुदेवं शोभनदैवतं सुबर्हिषं । बर्हिरिति यज्ञनाम । शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनुष्या
आहुः । कथयन्ति ॥ सुहृद्यमित्यादिषु नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सहसो यहो । सुबामंचित इति
परांगवद्भावात्षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकमामंचितानुदात्तत्वं ॥ २१ ॥

आ च वहांसि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हव्या सुश्चंद्र वीतर्ये ॥ ६ ॥

आ । च । वहांसि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये । हव्या । सुऽचंद्र । वीतर्ये ॥ ६ ॥

हे सुश्चंद्र शोभनाल्लादनापि तान्देवानिहास्मिन्कर्मण्युपास्यत्समीपं प्रशस्तये स्तुतय आ वहांसि च । आवह
प्रापय च । आगतिभ्यस्तेभ्यो हव्या हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतर्ये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहांसि ।
वह प्रापणे । लेख्याडागमः । प्रशस्तये । शन्सु स्तुतौ । भावे क्तिन् । तितुवेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति
नलोपः । तादी चेति गतिः प्रकृतिसंस्वरत्वं । सुश्चंद्र । इस्वाचंद्रोत्तरपदे मंच इति सुट् ॥

न योरुपच्छिरम्यः शृण्वे रथस्य कच्चन । यदग्ने यासि दूत्यं ॥ ७ ॥

न । योः । उपच्छिः । अम्यः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यं ॥ ७ ॥

हे अग्ने यवदा दूत्यं देवानां दूतत्वं यासि प्राप्तोषि कच्चन कदाचन तदानीं सर्वदापि योगेच्छतस्तव
रथस्याम्योऽश्चैरुत्पादित उपच्छिः श्रवणार्हः शब्दो न शृण्वे । न श्रूयते । रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो
नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ योः । या प्रापण इत्यस्मात् यो द्वे च । उ० १. २२. । इत्याणादिकः कुप्रत्ययः । बङ्गलवच-
नाद्विर्भावाभावः । उपच्छिरित्येतत् श्रोतुमर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यं सशब्दमुप-
च्छिमत् । तै० प्रा० २३. ९. । इति । शृण्वे । श्रु श्रवणे । कर्मणि लटि श्रुवः शृ चेति व्यत्ययेन श्रुः शृभावश्च ।
लोपस्त आत्मानेपदेध्विति तलोपः । ऊश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ॥

त्वोतो वाज्यह्वयोऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्व्याँ अग्ने अस्यात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अह्वयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्वान् । अग्ने ।
अस्यात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारादपरो निरुद्धो भवति हे अग्ने स इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवींषि दाता
सन् त्वोतस्त्वयोतो रक्षितो वाज्यज्ञवान् अह्वयो लज्जारहितः एवंभूतः सन् अभि प्रास्यात् । ऐश्वर्यमभिप्राय
प्रतिनिष्ठति । सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अह्वयः । द्वौ लज्जायां । जिह्वेतीति ह्वयः । न ह्वयोऽह्वयः । अश्वयपूर्व-
पदप्रकृतिसंस्वरत्वं । दाश्वान् । दाशु दाने । दाश्वान् साङ्गानिति क्रमुप्रत्ययांतो निपातितः ॥

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देव दाशुषे ॥ ९ ॥

उत । द्युऽमत् । सुऽवीर्यं । बृहत् । अग्ने । विवा॒स॒सि । दे॒वेभ्यः । दे॒व । दा॒शुषे ॥ ९ ॥

उतापि च हे देव व्योतमानामि देवेभ्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवींषि दत्तवते तस्मै यजमानाय बृहत्प्रीढं धनं विवाससि । गमयितुमिच्छसि । प्रापयसीति यावत् । कीदृशं । द्युमदतिशयेन दीप्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ॥ सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विवाससि । वा गतिगन्धनयोः । सनि द्विर्भावि सन्यत इतीत्वं । दाशुषे । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥ २२ ॥

जुषस्वेति पंचमं द्वितीयं सूक्तं । अनुक्रांतं च । जुषस्व पंचेति । ऋथाद्याः पूर्ववत् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्च-
स्तयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥ पशौ स्तोकानुवचन आद्या विनियुक्ता । सूचितं च । प्रेषितः
स्तोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमं ॥ आ० ३. ४. इति ॥

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमं । हव्या जुहान आसनि ॥ १ ॥

जुषस्व । स॒प्रथः॒ऽत॒मं । व॒चः । दे॒वप्सरः॒ऽत॒मं । ह॒व्या । जु॒हानः । आ॒सनि ॥ १ ॥

हे अग्ने सप्रथस्तममतिशयेन विस्तीर्णं वचः स्तोत्रलक्षणमस्मदीयं वचनं जुषस्व । सेवस्व । कीदृशं । देवप्सरस्तमं देवानां प्रीणयितुतमं । किं कुर्वन् । आसनि तवास्ते हव्या हव्यानि स्तोत्रलक्षणानि हवींषि जुहानः प्रक्षिपन् । इमानि स्तोत्रलक्षणानि हवींषि वृथा मा भुवन् तत्सर्वं त्वदीयेन मुखेन स्वीकृत्वित्यर्थः ॥ देवप्सरस्तमं । स्यु प्रीतिबलयोः । देवान् स्युणीति प्रीणयतीति देवप्सराः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारपकारयोः स्थानविपर्ययः । अतिशयेन देवप्सरा देवप्सरस्तमः जुहानः । जुहोतिर्व्यत्ययेन ज्ञानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । आसनि । पङ्क्तिरित्यादिनास्यश्च स्थासनादेशः ॥

अथा ते अंगिरस्तमाग्ने वेधस्तम प्रियं । वोचेम ब्रह्म सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अ॒ंगिरः॒ऽत॒म । अग्ने । वे॒धः॒ऽत॒म । प्रि॒यं । वो॒चेम । ब्र॒ह्म । सा॒न॒सि ॥ २ ॥

हे अंगिरस्तमातिशयेनांगनादिगुणयुक्त । यद्वा । अंगिरसां वरिष्ठ । वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम अतिशयेन मेधाविन्नये । अथानंतरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम । वक्तारं भूयास्व ॥ वोचेम । लिङ्गाशिष्यङ् । वच् उमित्युमागमः । सानसि । वने षण् संभक्तौ । सानसिधर्णसीत्यादाव सिच्प्रत्ययांती निपात्यते ॥

कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाश्वधरः । को ह कस्मिन्सि श्रितः ॥ ३ ॥

कः । ते । जा॒मिः । ज॒ना॒नां । अग्ने । कः । दा॒शुऽध॒रः । क॒स्मिन् । अ॒सि
श्रि॒तः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जनानां मनुष्याणां मध्ये ते तव को जामिः को बन्धुः । त्वं सर्वगुणैरधिकोऽसि । तवानुरूपं बन्धुर्नास्तीति भावः । को दाश्वधरः । दाशुर्दत्तोऽध्वरो यज्ञो येन स तथोक्तः । त्वां यष्टुमपि समर्थः कोऽनास्तीत्यर्थः । को ह त्वं कथंभूतस्त्वं । ईदृग्रूप इति सर्वेन ज्ञायस इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने श्रित आश्रितोऽसि वर्तसे । तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते । अतस्त्वमस्माभिर्मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्य इत्यपिः प्रशस्तैः दाश्वधरः । दाशु दाने । उणादयो बज्रलमिति बज्रलवचनात्कर्मण्युपप्रत्ययः । बज्रप्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वर यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्वेति स्वरितत्वं ॥

त्वं जा॒मिर्जना॑नाम॒ग्ने मि॒त्रो अ॒सि प्रि॒यः । सखा॑ सखि॒भ्य ई॒ड्यः ॥४॥

त्वं जा॒मिः । जना॑नां । अ॒ग्ने । मि॒त्रः । अ॒सि । प्रि॒यः । सखा॑ । सखि॒भ्यः । ई॒ड्यः ॥४॥

हे अग्ने त्वमुक्तप्रकारिणाचिंत्यरूपोऽप्यनुग्रहीतृतया सर्वेषां जनानां जामिर्बधुरसि । तथा प्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानां मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽसि । ईड्यः स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वं सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्वं प्रियोऽसि ॥ जामिः । जमु अदने । अमंति सहेकस्मिन्याचेऽदंतीति जामयो बंधवः । जनिघसिभ्यामिण् । उ० ४. १२९. इति विधीयमान इण् बङ्गलवघनादस्मादपि द्रष्टव्यः । ईड्यः । ईड स्तुतौ । ईडवद्वृशंसदुहां ष्यत इत्याद्युदात्तत्वं ॥

यजा॑ नो मि॒त्रावरु॑णा॒ यजा॑ दे॒वाँ ऋ॒तं बृ॒हत् । अ॒ग्ने य॒क्षि॒ स्वं द॒मं ॥५॥

यज॑ । नः । मि॒त्रावरु॑णा । यज॑ । दे॒वान् । ऋ॒तं । बृ॒हत् । अ॒ग्ने । य॒क्षि॒ । स्वं । द॒मं ॥५॥

हे अग्ने नोऽस्मादर्थं मित्रावरुणा एतत्संज्ञी देवौ यज । हविषा पूजय । तथा देवानिन्द्रादीन्यज । पूजय । ऋतं सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजेत्येव । तदर्थं बृहत् प्रौढं स्वं स्वकीयं दमं यज्ञगृहं यक्षि । यज । संगच्छस्व । त्वय्यंतर्वियमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते ॥ यज । ब्रूचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य णत्वं । आनोऽटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः । यत्त्वलोपी । यक्षि । यजेर्बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥ २३ ॥

का त इति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं । का त इत्यनुक्रांतं । राहगणो गोतम ऋषिः । चिष्टप कंदः । अपिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रती चैष्टुभे कंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च । उप प्र जित्वन्निति चीणि का त उपैति-रिति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येति प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

का त॒ उपै॑ति॒र्मन॑सो॒ वरा॑य॒ भुव॑द॒ग्ने श॑ंत॒मा का॑ म॒नीषा॑ ।

को वा॑ य॒ज्ञैः परि॑ द॒क्षं त॒ आप॒ केन॑ वा ते॒ मन॑सा दा॒शेम ॥१॥

का । ते । उप॑ऽइति । मन॑सः । वरा॑य । भुव॑त् । अ॒ग्ने । श॑ऽतमा । का । म॒नीषा॑ ।

कः । वा । य॒ज्ञैः । परि॑ । द॒क्षं । ते । आप॒ । केन॑ । वा । ते । मन॑सा । दा॒शेम ॥१॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणायास्मास्ववस्थापनाय कोपेतिर्भुवत् । कीदृशमुपगमनं भवेत् । न कायस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः । मनीषा स्तुतिः शंतमा तवातिशयेन सुखकारी का कीदृशी भवेत् । तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । को वा यजमानो यज्ञैस्त्वैव संबंधिभिर्योगेर्दक्षं वृद्धिं बलं वा पर्याप । पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान्यागानुष्ठाय तैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां । तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह । केनेति । हे अग्ने ते तुभ्यं केन मनसा कीदृश्या बुद्ध्या दाशेम । हवीषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्यगुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ उपैतिः । तादौ चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । वराय । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितत्वर्याद्ब्रह्मवृद्धिनिश्चि-गमश्च । पा० ३. ३. ५८. इत्यप । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवत् । स्तुत्यङागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तितीति गुणप्रतिषेधः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । भावे करणे वा घञ् । जित्वादायुदात्तत्वं ॥

य॒ज्ञं इ॒ह होता॑ नि॒ षी॒दाद॑व्यः सु॒ पुर॑ता भ॒वा नः॑ ।

य॒ज्ञां त्वा॒ रोद॑सी वि॒श्वमि॒न्वे यजा॑ म॒हे सौ॑म॒नसा॑य दे॒वान् ॥२॥

आ। इ॒हि। अ॒ग्ने। इ॒ह। हो॒ता। नि। सी॒द। अ॒द॒ब्धः। सु। पु॒रः॑ ऽ ए॒ता। भ॒व। नः॑।
अ॒व॒तां। त्वा। रो॒द॒सी इति॑। वि॒श्व॒मि॒न्वे इति॑ वि॒श्वं॑ ऽ इ॒न्वे। य॒ज। म॒हे। सौ॒म॒न॒साय॑।
दे॒वान् ॥ २ ॥

हे अग्ने एहि। आगच्छ। रहास्मिन्यज्ञे होता देवानामाहुता सन्नि षीद। उपविश। नोऽस्माकं पुरेता पुरतो गता सु भव। सुष्ठु भव। यस्मात्त्वमदब्धो राक्षसादिभिरहिंस्योऽसि। तादृशं त्वां विश्वमिन्वे सर्वं व्याप्नुवत्यो रोदसी द्यावापृथिव्यौ त्वा त्वामवतां। रक्षतां। आगत्योपविश च द्यावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च सन् महे महते सौमनसाय सौमनसाय देवान्दानादिगुणयुक्तानि द्रादीन्यज। हविर्भिः पूजय ॥ नि षीद। सदेर-
प्रतिरिति षत्वं। सौमनसाय। सुमनसो भावः सौमनसं। तस्येदमिति संबंधसामान्य इत्यणप्रत्ययः। स चात्र भावलक्षणे संबंधविशेषे पर्यवस्यति। यद्वा। हायनांतयुवादिभ्योऽण्। पा० ५. १. १३०। इति भावेऽण्। युवा-
दिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

प्र सु विश्वा॑न् रक्ष॒सो ध॒स्य॒ग्ने भ॒वा य॒ज्ञाना॑म॒भि॒श॒स्ति॒पा॒वा।
अथा॑ व॒ह सोम॑पतिं॒ हरि॑भ्यामातिथ्यम॒स्मै च॒कृ॒मा सु॒दा॒वै ॥ ३ ॥
प्र। सु। विश्वा॑न्। र॒क्ष॒सः। ध॒सि। अ॒ग्ने। भ॒व। य॒ज्ञाना॑। अ॒भि॒श॒स्ति॒पा॒वा।
अथ॑। आ। व॒ह। सोम॑ऽपतिं॒ हरि॑ऽभ्यां। आ॒ति॒थ्यं। अ॒स्मै। च॒कृ॒म। सु॒दा॒वै ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वास्तर्वान्नरसो राक्षसान् प्र सु धवि। प्रकर्षेण दह। दग्ध्वा च यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां यागानामभिशस्तिपावामभिशस्तिर्हिंसायाः पाता रक्षिता भव। अथानंतरं सोमपतिं सर्वेषां सोमानां पालक-
मिंद्रं हरिभ्यां तदीयाश्चाभ्यामा वह। अस्मयज्ञं प्रापय। आगतायास्ते सुदावै शोभनस्य फलस्य दात्र इन्द्राया-
तिथ्यमतिथ्यर्हं सत्कारं चक्रम। कुर्मः ॥ धवि। दह भस्मीकरणे। बज्रं कंदसीति शपो लुक्। ढत्वमभावाक-
त्वयत्वानि। अभिशस्तिपावा। शसु हिंसायां। अस्मादभिपूर्वाद्भावे क्तिन्। अभिशस्तिः पातोत्यभिशस्तिपावा।
पा रक्षणे। आतो मन्त्रित्ति वनिष्। सोमपतिं। पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुदावै। पूर्ववद्दत्ति-
र्वनिष्। अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः ॥

प्र॒जा॒व॒ता व॒च॒सा व॒हि॒रा॒सा च॑ हु॒वे नि च॑ स॒त्सी॒ह दे॒वैः।
वे॒षि हो॒त्र॒मु॒त पो॒त्रं य॒ज॒त्र बो॒धि प्र॒यंत॑र्ज॒नित॒र्वमू॒नां ॥ ४ ॥
प्र॒जा॒ऽव॒ता। व॒च॒सा। व॒हि॒ः। आ॒सा। आ। च॒। हु॒वे। नि। च॒। स॒त्सि॒। इ॒ह। दे॒वैः।
वे॒षि। हो॒त्रं। उ॒त। पो॒त्रं। य॒ज॒त्र। बो॒धि। प्र॒ऽयंत॑ः। ज॒नित॑ः। व॒मू॒नां ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण सुतः सन् योऽधिरासास्वस्थानीयया
ज्वालयया वह्निर्देवेभ्यो हविषां वोढा तमग्निमा च ऊवे। आहुयामि। आहुतः सन् त्वमिहास्मिन्कर्मणि
देवैरन्यैः सह नि सत्सि च। निषीद च। निषद्य च हे यजत्र यजनीयामे होत्रं होत्रा क्रियमाणं कर्म उतापि
च पोत्रं पोत्रा कृतं कर्म च वेषि। कामयस्व। वसूनां धनानां प्रयंतः प्रकर्षेण नियंतः वसून्सदायत्तानि
कुर्वन् जनितराज्जितद्वारा सर्वस्य जनयितरमे बोधि। अस्मान्बोधय ॥ आसा। पृश्नित्यादिनास्वशब्दस्यास-
त्तादेशः। सुपां सुलुगिति तृतीयाया उादेशः। टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं। ऊवे। ऊजो
लटि बज्रं कंदसीति संप्रसारणं। बज्रं कंदसीति शपो लुक्। चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः। बोधि।
बुध अवगमने। अस्माप्यंताकंदस्युभयथेति हेरार्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः। ऊजस्यो हेधिः। धातो-
रंत्यलोपश्चादसः। हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

एकादशिनस्यापेयस्य पशोर्यथा विप्रस्तेष्वेवा पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च प्रदानानामिति खंडे ।
यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वच्यमानाः । आ० ३. ७. । इति ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमद्यामै मंद्रया जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः । कविः । सन् ।

एव । होत॒रिति । सत्य॒ऽतर । त्वं । अद्य । अमै । मंद्रया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥

कविः क्रांतदर्शी सम्कविभिर्मैधाविभिर्हविर्भिः सह विप्रस्य मेधाविनो मनुषो मनोर्येक्षे हविर्भिस्वरूपो-
डाशादिभिर्ह्वये यथा देवानयजः एवमेव होतर्होमनिष्पादक सत्यतरातिशयेन सत्सु साधो अमे त्वमद्या-
स्मिन्ये मंद्रया हर्षयित्वा जुह्वा होमसाधनभूतया जुचा यजस्व । देवान्हविर्भिः पूजय ॥ मनुषः । मन ज्ञाने ।
वङ्गलमन्यवापीति मनैरुसिन्नत्ययः ॥ ॥ २४ ॥

कथेति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभं गोतमस्वार्धमापेयं । अनुक्रांतं च । कथेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चस्त्रयोः
पूर्वसूक्तं सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥

कथा दाशेमाग्रये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दा॒शेम । अग्रये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते । भामिने । गीः ।

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋत॒ऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्मा अग्रये कथा दाशिम । कथं हवींषि ददाम । अग्रेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थः । अथवास्मै
भामिने तजस्विनेऽग्रये देवजुष्टा सर्वदेवैः सेवितव्या गीर्वाक् सुतिरपि का कीदृशुच्यते । तादृशीं सुतिमपि कर्तुं
न शक्ता इत्यर्थः । अमृतो मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान्यज्ञवान् वा होता देवानामाहुता होम-
निष्पादको वा यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टा एवभूतो योऽपिमर्त्येषु मरणधर्मस्वस्मासु वर्तमानः सन्देवानित्कृणोति
हविर्भिर्युक्ताङ्करोत्येव । तादृशायाग्रये कथा दाशेमिति पूर्वैणान्वयः ॥ कथा । या हती च च्छंदसीति थाप्र-
त्ययः । भामिने । भा दीप्तौ । अर्तिसुखित्यादिना मन्त्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतावा । छंदसीवनि-
पावति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं ॥

यो अर्ध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वं ।

अग्निर्यद्वैर्मतीय देवान्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

यः । अर्ध्वरेषु । शं॒ऽतमः । ऋत॒ऽवा । होता । तं । ऊं इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वं ।

अग्निः । यत् । वेः । मतीय । देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योऽपिरर्ध्वरेषु यागेषु शंतमोऽतिशयेन सुखकारी ऋतावा सत्यवान् । यथार्थदर्शीत्यर्थः । होता देवा-
नामाहुता भवति हे अत्यग्न्यजमाना यूयं तसु तमेवाग्निं नमोभिः स्तोत्रैरा कृणुध्वं । अभिसुवीकृत ।
यद्यदायमग्निर्मतीय मनुष्याय यजमानार्थं देवान्ते वेति शक्नोति तदानीं सोऽपिर्यष्टव्यान्सर्वान्देवान्बोधाति
च । जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान्यजाति । हविर्भिः पूजयति । अतस्तमेवाग्निमा कृणुध्वमिति
योग्यं ॥ वेः । वी गत्यादिषु । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । तिङां तिङो भवतीति प्रथमपुरुषैक-
वचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति । बुध अवगमने । लेव्याडागमः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातु-
स्वरः शिष्यते । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मनसा । मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मिचो न भूदङ्गुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उषं ब्रुवते दस्ममारीः ॥३॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मिचः । न । भूत् । अङ्गुतस्य । रथीः ।

तं । मेधेषु । प्रथमं । देवऽयन्तीः । विशः । उषं । ब्रुवते । दस्मं । आरीः ॥३॥

स ह्यग्निः क्रतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्यो मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता साधुः साधयितोत्पादयितापि स एवाङ्गुतस्याभूतस्यालब्धस्य धनस्य रथी रंहयिता प्रापयिता भूत् । भवति । तच्च दृष्टान्तः । मिचो न । यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् । एवंभूतो योऽपिस्त्वमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्तो देवानात्मन इच्छन्त्यो विशः प्रजाः प्रथममुप ब्रुवते । स्तुतिभिरूपेत्य प्रधानभूत इति कथयन्ति । कीदृशो विशः । दस्मं दर्शनीयं तमपिमारीर्गच्छन्त्यः । भजन्त्य इत्यर्थः ॥ मर्यः । मृद् प्राणत्यागि । अस्मादंतर्भावितव्यथाच्छंदसि निष्ठकैत्यादी निपातनायत् । छत्यन्युटो बज्रलमिति बज्रलवचनात्कर्तरि द्रष्टव्यः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । देवयन्तीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आरीः । अष्ट गतौ । जनिघसिभ्यामिण् । उ० ४. १२९. इति बज्रलयहणादस्मादपीत्यल्ययः । छदिकारादक्तिन इति ङीष् । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिं ।

तनां च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इषयंत मन्म ॥४॥

सः । नः । नृणां । नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा । वेतु । धीतिं ।

तनां । च । ये । मघऽवानः । शविष्ठाः । वाजऽप्रसूताः । इषयंत । मन्म ॥४॥

नृणां यज्ञस्य नेतृणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिशादा रिशानां शत्रूणामन्ता भक्षयिता । यद्वा रिशतां हिंसतामसिता निरसिता । एवंविधः सोऽग्निर्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीरवसा हविर्लक्षणेनान्नैव युक्तां धीतिं कर्म च वेतु । कामयतां । अपि च ये यजमानास्तना । धननामेतत् । विसृतेन धनेन मघवानो धनवन्तः शविष्ठा अतिशयेन बलिनश्च संतो वाजप्रसूताः प्रसूतं प्रेरितं वाजो हविर्लक्षणमन्नं यैस्तादृशा भुत्वा मन्त्रापि-र्मननरूपं स्तोत्रमिषयंत एषयन्ति अस्त्रिग्भिः कारयितुमिच्छन्ति । तेषामपि स्तुतिमग्निः कामयतामिति भावः ॥ नृणां । नृ चेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । तना । तनु विसृते । पचाद्यच् । तृतीयैकवचनस्य सुपां मुलुगित्याकारः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । शविष्ठाः । शव इति बलनाम । अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । तत आतिशायनिक इष्टम् । विष्मतोर्मुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । इष्टनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । इषयंत । इषु इच्छायां । अस्माक्यंताच्छंदसो लङ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वास्त्री लघूपधगुणाभावः । अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते ॥

एवाग्निर्गोतमेभिर्जृतावा विप्रैभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥५॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । जृताऽवा । विप्रैभिः । अस्तोष्ट । जातऽवेदाः ।

सः । एषु । द्युम्नं । पीपयत् । सः । वाजं । सः । पुष्टिं । याति । जोषं । आ । चिकित्वान् ॥५॥

जृतावा अतवान्यज्ञवान् जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वायमग्निर्विप्रैर्भिमैधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमैर्ह-विभिरेवमुक्तेन प्रकरिणास्तोष्ट । स्तुतोऽभूत् । स्तुतश्च सोऽपिरेषु गोतमेषु द्युम्नं योतमानं सोमं पीपयत् । अपिबत् । यद्वा । तानृषीनपाययत् । तथा सोऽपिर्वाजं हविर्लक्षणमन्नं पीपयदित्येव । एवं सोमलक्षणं चरुप-रोडाशादिलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य सोऽपिर्जोषमस्माभिः कृतं सेवनमा चिकित्वान् आ समंताज्जानन् पुष्टिं

याति । पोषं प्राप्नोतु । यद्वा । अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥ गोतमेभिः । अथ्यंधकवृष्णिक्कृद्भ्यश्च । पा० ४. १. ११४. । इति विहितस्याणोऽविभृगुक्तसवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च । पा० २. ४. ६५. । इति बङ्गपु लुक् । असोष्ट । स्तीतिः कर्मणि लुङि चिणभावम्कांदसः । पीपयत् । पा पाने । खंताल्लुङि ल्लेचकादि । जोषं । जुषी प्रीतिसेव-
नयोः । भावे घञ् । जित्वादायुदात्तत्वं ॥ २५ ॥

अभि त्वेति पंचचं पंचमं सूक्तं गोतमस्वार्धमाधेयं गायचं । तथा चानुक्रांतं । अभि त्वा गायचं त्विति ॥
विनियोगो वैगिकः ॥

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । द्युन्नैः । अभि । प्र ।

नोनुमः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्वचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टुः एवंभूतापि त्वा त्वां गोतमा अस्य सूक्तस्य द्रष्टा
गोतम ऋषिः । ऋषिरेकत्वेऽपि पूजार्थं बङ्गवचनं । गिरा स्तोत्रलक्षणाया वाचाभ्यामिमुख्येनास्तीदिति शेषः ।
तद्वदयमपि त्वां द्युन्नैस्त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मंचैरभि प्र णोनुमः । आभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ नोनुमः । गु
सुती । अस्माद्यङ्गुगताल्लट् । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं ॥

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायऽकामः । दुवस्यति । द्युन्नैः । अभि । प्र ।

नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमपि गिरा सुत्वा दुवस्यति परिचरति तमु तमेव त्वां द्युन्नैर्वीतमानैः
नोन्नैरभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः । रायो धनानि कामयत इति रायस्कामः । कर्मण्यण् ।
तत्पुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनादलुक् । ऊङिदमित्यादिना पूर्वपदस्य विभक्त्युदात्तत्वं । दासीभारा-
दित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृत्वाकंसकुंभेति । पा० ८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं । दुवस्यति । दुवस
उपतपि परिचरणे च । कंडादिः ॥

तमु त्वा वाजसातममंगिरस्वड्वामहे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वाजऽसातमं । अंगिरस्वत् । ह्वामहे । द्युन्नैः । अभि । प्र ।

नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामन्नानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेव त्वा त्वामंगिरस्वत् । अंगिरस इव
ह्वामहे । आह्वयामः । शिष्टं गतं ॥ वाजसातमं । षण्णु दाने । जगसनखनक्रमगमो विट् । विट्पुनोरनुनासिक-
स्यादित्वात्वं । अतिशयेन वाजसा वाजसातमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते ।
अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वलुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. । इति भत्वेन पदत्वा-
भावाद्गुत्वायभावः ॥

तमु त्वा वृचहंतमं यो दस्यूरवधूनुषे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वृचऽहन्ऽतमं । यः । दस्यून् । अवऽधूनुषे । द्युन्नैः । अभि । प्र ।

नोनुमः ॥ ४ ॥

हे अग्निं दस्युन् उपचपयितृन् राक्षसादीन् यस्त्वमवधूनुषे अवचालयसि स्थानात्प्रचावयसि वृचहंतं वृचाणां पाप्मानामतिशयेन हंतारं तमु त्वा तमेव त्वां बुद्धिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृचहंतं ॥ अतिशयेन वृचहा वृचहंतमः । पदसंज्ञायां नलोपि नावस्य । पा० ८. २. १७. इति तमपो नृद् । दस्युन् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारः सानुनासिकः ॥

अवोचाम् रहूगणा अग्रये मधुमह्वचः । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम् । रहूगणाः । अग्रये । मधुमह्वचः । वचः । द्युन्नैः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ ५ ॥

अग्रिः कृतं सोचमनयोपसंहरति । रहूगणा रहूगणस्य पुत्रा वयं गीतमा अग्रये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमह्वचो माधुर्योपेतं वचनमवोचाम् । प्रावादिष्म । तद्वचनरूपैर्बुद्धिर्योतमानैः सोचैः पुनः पुनरभि वयमभि प्र णोनुमः । अभिसुखेन प्रकर्षेण सुमः ॥ ॥ २६ ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं । रहूगणपुत्रस्य गीतमस्त्वर्थं । अत्रानुक्रम्यते । हिरण्यकेशो द्वादशार्चा तृचो वैष्टुर्भीष्णिहो पूर्वोऽग्रये वा मध्यमार्थेति । पूर्वव गायत्रं त्वित्युक्तादिदमपि गायत्रं सूक्तं । एतावांसु विशेषः । आबसृचस्त्रिष्टुभः । द्वितीयस्वीष्णिहः । प्रथमतुचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽपिः शुद्धाभिर्वा देवता । शिष्टा नवर्चः केवलाभिदेवताकाः ॥ प्रातरनुवाकस्यापि कृती वैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चाबसृचः । सूचितं च । हिरण्यकेश इति तिस्रोऽपश्यमस्य महत् इति सूक्तं । आ० ४. १३. इति ॥ कारीर्यामपेधामच्छदो हिरण्यकेश इति द्वे अचौ याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वं त्या चिदच्युता धामने विश्वं भुवनमधि श्रितमिति वा । आ० २. १३. इति ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ।

शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातः । इव । ध्रजीमान् ।

शुचिभ्राजाः । उषसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशो हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः सुवर्णवद्भोचमानज्वालो वा अहिरा- गत्य हंता मेघानां धुनिस्तेषां कंपयिता वात इव वायुरिव ध्रजीमान् शीघ्रगतियुक्तः एवंप्रभूतो वैद्युतोऽग्नी रजस उदकस्य विसारे विसरणे मेघान्निर्गमने निमित्तभूते सति शुचिभ्राजाः शोभनदीप्तिः सन् मेघाज्जलानि निर्गमयितुं जानाति । उषस उपोदेवता नवेदाः । न विदंति इति नवेदाः । मेघादुदकस्य निःसारणमपिरेव जानाति उषससु न जानंतीत्यर्थः । अज्ञाने दृष्टांतः । यशस्वतीरपस्युक्ता अज्ञवत्योऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन इच्छंत्यः सत्या अवितथारंभा न । एवंप्रभूताः प्रजा इव । अचोषसामज्ञानेनापिः प्रशस्यते न तु ता निबंति । न हि निंदा निबं निंदितुं अपि तु सुखं सोतुमिति न्यायात् ॥ ध्रजीमान् । ध्रज गती । हस्तर्वधानुभ्य इति भाव इत्यतः । ततो मतुप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं इतो नित्वात्प्रातिपदिकस्यानुदात्तत्वं । नवेदाः । नञ्पूर्वाद्धितेः पचायच् । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अपस्युवः । अपस्यब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंद- सीत्युप्रत्ययः । तन्वादीनां कंदसि वज्रलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. इत्युवङ् ॥

आ ते सुपर्णा अमिनंत एवैः कृणो नोनाव वृषभो यदीदं ।

शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतंति मिहः स्तनयंत्यभ्रा ॥ २ ॥

आ । ते । सुऽपर्णाः । अमिनंत । एवैः । कृणः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदं ।

शिवाभिः । न । स्मयमानाभिः । आ । अगात् । पतंति । मिहः । स्तनयंति । अभ्रा ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मय एवैर्गन्तुभिर्मरुद्भिः सहामिनन्त । आ समन्तान्नेघं ह्रिसन्ति । वर्षणार्थं ताडयन्ति । प्रहृतश्च कृष्णः कृष्णवर्णो वृषभो वर्षिता मेघो नोनाव । भृशं शब्दमकरोत् । यदि यदेद-
मीदृशं कर्म तदानीं शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः स्नयमानाभिर्हंसनवतीभिः कांताभिरिव शुभवर्णाभिः केनयु-
क्ताभिरङ्गिर्विबुद्धिर्वा सहागात् । वैद्युताग्निप्रेरितः पर्जन्य आगच्छति । तदनन्तरं मिह आपः पतन्ति । दिवः
सकाशात्प्रवृष्टा भवन्ति । अम्बाभ्राण्यङ्गिः पूर्णा मेघाः स्नयन्ति । इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति ॥ अमिनन्त । मीत्र
ह्रिसायां । क्रैयादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः । ईषाञ्चादित्वात्प्रकृतिभावः । अणोऽप्रगृह्यस्व । पा० ८. ४. ५७. ।
इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययेनात्र संहितायामपि द्रष्टव्यं । नोनाव । नीतिर्यङ्लुगं-
तास्त्रिव्यमन्त्रे । पा० ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्रत्ययाभावः । स्नयमानाभिः । स्निग्ध ईषद्वसने । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । स्नयन्ति । स्नान शब्दे । चुरादिरदन्तः । पतन्ति
स्नयन्तीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्पादित्वाच्च निघाताभावः ॥

यदीमृतस्य पयसा पियानो नयन्तस्य पथिभी रजिष्ठैः ।

अयमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृचंत्युपरस्य योनौ ॥ ३ ॥

यत् । ई । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः ।

अयमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचं । पृचन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदीं यदायमभिर्कृतस्त्रोदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन पियानो जगदाप्यायनं कुर्वन् आप्यायितं
च जगद्वृत्तस्त्रोदकस्य संबंधिमी रजिष्ठैश्च जुतमैः पथिभिर्मार्गैः स्नानपानादिभिर्नयन् प्रापयन्वर्तते तदानीमयमा
मित्रो वरुणस्य परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणद्योपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं पृचन्ति ।
वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधिः संयोजयन्ति । उद्घाटयन्तीति यावत् ॥ पियानः । स्नायी औप्यायी
वृद्धौ । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । धातोर्यत्ययेन पीभावः । अनुदात्तेत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः
शिष्यते । रजिष्ठैः । ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषजोऽकंदसि । पा० ६. ४. १६२. । इत्युकारस्य रत्वं । टेरिति टिलोपः ।
पृचन्ति । पृचो संपर्के । रीधादिकः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावीर्णिहे कंदस्याश्विनशस्त्रे चामे वाजस्येत्यावास्तिस ऋचः । सूचितं च । अग्ने
वाजस्येति तिस्रः पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १३. । इति ॥

अग्ने वाजस्य गोमन्त ईशानः सहसो यहो । अस्मे धेहि जातवेदो महि अश्वः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमन्तः । ईशानः । सहसः । यहो इति । अस्मे इति । धेहि ।

जातऽवेदः । महि । अश्वः ॥ ४ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने गोमतो बज्रभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्थेशान ईश्वरस्त्वमसि । अतोऽस्मै
ऋत्नासु हे जातवेदो जातधन जातानां वेदितृवाग्ने महि प्रभूतं अश्वोऽन्नं धेहि । स्थापय ॥ सहसो यहो । परां-
गवज्जावादांमन्त्रितस्य चेति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्त्यते । अस्मै । मुपां सुलुगिति सप्तम्याः शिआदेशः ॥

स इधानो वसुष्कविरग्निरिक्तेन्यो गिरा । रेवत्स्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईक्तेन्यः । गिरा । रेवत् । अस्मभ्यं । पुरु

ऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोऽग्निरिधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रांतदर्शनी मेधावी वा गिरा सोवक्ष्यया
वाचेक्तेन्यः सोतव्यो भवति । हे पुर्वणीक । अनीकं मुखं । पुरुर्भिर्बह्वीभिरनीकस्यानीयाभिर्जाताभिर्युक्ताभि

अस्मभ्यं रेवङ्गनयुक्तमङ्गं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व ॥ इधानः । अिहन्धी दीप्ती । ताच्छीलिकद्यानम् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । ईठिन्यः । ईड सुती । श्रीणादिक एव्यप्रत्ययः । रेवत् । रयेर्मती बङ्गलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मतुपो वत् । रेवद्वाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । का० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । दीदिहि । दीदेतिष्कांदसो दीप्तिकर्मा ॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजंभ रक्षसो दह प्रति ॥ ६ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः । सः । तिग्मजंभ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥

हे राजन् राजनशीलामे क्षपः । क्षपय । राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व । उतापि च त्मना न केवल-
मग्नैरेवात्मना च ताग्वाधस्व । कदेति चेत् उच्यते । वस्तोः सर्वाण्यहानि उतापि चोषस उषःकालोपलक्षिता
रात्रीः । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिग्मजंभ तीक्ष्णमुखामे रक्षसो
राक्षसानुक्तप्रकारेण क्षपयित्वा स एव त्वं प्रति दह । प्रत्येकं दह । न किंचिद्गृध्रव्यमित्युदाख्येत्यर्थः ॥ क्षपः । क्षप
चात्वा । लोडर्थे कंदसो लङ् । कंदसुभयधेति शप आर्धधातुकत्वात्खेरनिटीति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्-
रेण शप उदात्तत्वं । त्मना । मन्वेष्वाद्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । रक्षसः । रक्ष पालने । रक्षितव्यमस्मादिति
रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. ७४. अपादानेऽसिप्रत्ययः । अरतेर्वा ण्यंतादसिप्रत्यये णिलोपो वर्णविप-
र्ययश्च । अस्य च रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥ २७ ॥

प्रातरनुवाकस्यापेये कृती गायत्रे कंदस्ववा नो अप इत्याद्याः षडृचः । सूचितं च । अवा नो अप इति
षऊप्रिमीळिऽपि दूतं । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

अवा नो अग्र ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वांसु धीषु वंद्य ॥ ७ ॥

अव । नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि । विश्वांसु । धीषु । वंद्य ॥ ७ ॥

विश्वांसु धीषु सर्वेषु कर्मसु वंद्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रसाक्षो गायत्रीच्छंदस्कस्य सूक्तस्य वा
प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मानूतिभिस्त्वदीयैः पालनैरव । रच ॥ अव । द्व्यचोऽतसिड
इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यं । विश्वांसु पृत्सु दुष्टरं ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिं । भर । सत्राऽसहं । वरेण्यं । विश्वांसु । पृत्सु । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽस्मभ्यमा भर । प्रयच्छ । कीदृशं । सत्रासाहं सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं
वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं विश्वांसु पृत्सु सर्वेषु संयामेषु दुष्टरं शत्रुभिस्तरुतुमशक्यं ॥ सत्रासाहं । कंदसि सह इति
णिवः । वरेण्यं । वृज एण्यः । पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्तूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृद्भावः । सावेकाच इति
विभक्तिश्चदात्तत्वं ॥

आयुष्कामेभ्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अप इति । सूचितं च । आयुष्कामेभ्यां जीवातुमंतावा
नो अग्ने सुचेतुना । आ० २. १०. इति ॥ महापितृयज्ञेऽप्येव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूचितं च । जीवातु-
मंती सव्योत्तर्युपस्थाः । आ० २. १९. इति ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसं । माडीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । सुऽचेतुना । रयिं । विश्वायुऽपोषसं । माडीकं । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं धनमा धेहि । आस्थापय ।

कीदृशं । माडीकं । मृडीकं सुखं । तद्धेतुभूतं । विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकं । यावज्जीवमस्मदु-
पभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना । चित्ती संज्ञाने । औणादिक उपत्ययः । छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्वायु-
पोषसं । विश्वमायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु । बङ्गव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदातोदात्तत्वं । तत्पुष्पा-
तीति विश्वायुपोषाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोप-
च्छादसः । दीर्घायुत्वाय वर्चस इति यथा ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गीतमाग्रये । भरस्व सुस्त्रयुर्गिरः ॥ १० ॥

प्र। पूताः । तिग्मऽशोचिषे । वाचः । गीतम । अग्रये । भरस्व । सुस्त्रयुः । गिरः ॥ १० ॥

हे गीतम सूक्तद्रष्टः सुस्त्रयुः सुस्त्रं धनमात्मन इच्छेत्स्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालायाग्रये पूताः शुद्धा
वाचोऽभेर्गुणान् सम्यग्गमिदधतीर्गिरः सुतीः प्र भरस्व । प्रकर्षेण संपादय ॥ तिग्मशोचिषे । तिज निज्ञाने ।
युजिरचितिजां कुलं च । उ० १. १४५. इति मक् । तिग्मानि शोचीषि यस्य । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सुस्त्रयुः । सुस्त्रशब्दात्कचि न च्छंदस्वपुत्रस्वेतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

यो नो अमेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिद्वृधे भव ॥ ११ ॥

यः । नः । अमे । अभिऽदासति । अन्ति । दूरे । पदीष्ट । सः । अस्माकं । इत् । वृधे । भव ॥ ११ ॥

हे अमे नोऽस्मान् अन्तिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति उपक्षपयति स
शत्रुः पदीष्ट । पततु । नश्नुतु । त्वं चास्माकमित् अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति । दसु उपक्षये ।
अस्माक्यंताल्लटि च्छंदस्वुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः । अन्ति । कादिस्त्रोपो बङ्ग-
लमिति वक्तव्यमित्यंतिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भवि क्तिप् । सावेकाच
इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

सहस्रांशो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअशः । विऽचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति । होता । गृणीति । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्राचोऽसंख्यातज्वालो विचर्षणिर्विशेषेण सर्वस्य द्रष्टायमग्नी रक्षांसि सेधति । प्रतिषेधति । यज्ञान्नि-
र्गमयति । स चाग्निश्चकथ उक्थैः शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते ।
तांस्तोति ॥ सहस्राक्षः । बङ्गव्रीहौ सकथ्यत्णोरिति षच् समासांतः । सति शिष्टत्वात्तस्वीव स्वरः शिष्यते ।
सेधति । विधु गत्वा । अच केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । गृणीते । गृ शब्दे । प्वादीनां वृस्व इति
वृस्वत्वं ॥ ॥ २८ ॥

इत्येति षोडशर्चं सप्तमं सूक्तं गीतमस्यार्धमैन्द्रं पंक्तिच्छंदस्कं । अनुक्रांतं च । इत्या षोडशैन्द्रं पांक्तं हि ।
हिशब्दप्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरे च द्वे पंक्तिच्छंदस्के ॥ पृथयडहस्य पंचमेऽहर्नि मरुत्वतीय इदं
सूक्तं । सूचितं च । अवितासीत्या हीन्द्रं पिब तुभ्यमिति मरुत्वतीयं । आ० ७. १२. इति ॥ चतुर्विंशेऽह्न्यच्छावा-
कस्यायसृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । होचकाणामिति खंडे सूचितं । इत्या हि सोम इत्यद उभे यदिन्द्रं रोदसी
आ० ७. ४. इति ॥ महाव्रते निकेवल्यस्य दक्षिणपच इत्या हीत्येका । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इत्या हि
सोम इत्यद इति पंक्तिः । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

इत्या हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनं ।

शविष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १ ॥

इत्या । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनं ।

शर्विष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिं । अर्चन् । अन् ।

स्वराज्यं ॥ १ ॥

हे शविष्ठातिशयेन बलवन् वज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र इत्या हि इत्यमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदे मदकरे हर्षकरे सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता वर्धनं तव वृद्धिकरं स्तोत्रं चकार । अनेन सूक्तेन कृतवान् । इदित्येतत्पादपूरणं । अतस्त्वमोजसा बलेन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हन्तारं वृचं निः शशाः । निःशेषेणाशाः । मा बाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशान्निर्गमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् । स्वराज्यं स्वस्य राज्यं राजत्वमन्वनुलब्ध्यार्चन् पूजयन् । स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः । शशु अनुशिष्टौ । लङ् लुकि प्राप्तिं ब्रह्मलं कंदसीति शपः युः । स्वराज्यं । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं । पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् । पा० ५. १. १२८. । इति यक् । तत्र हि राजास इति पठ्यते । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं । अकर्मधारये राज्यं । पा० ६. २. १३०. । इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥

स त्वामदबृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृचं निरद्भो जघंथ वज्रिन्नोजसार्चन्नु स्वराज्यं ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽभृतः । सुतः ।

येन । वृचं । निः । अत्ऽभ्यः । जघंथ । वज्रिन् । ओजसा । अर्चन् । अन् । स्वराज्यं ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् । अमदयत् । हर्षं प्रापयत् । कीदृशः सोमः । वृषा सेचनस्वभावो मदी मदकरो हर्षकारी श्येनाभृतः श्येनरूपमापन्नया पक्ष्याकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहतः सुतोऽभिपुतः । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र येन पीतेन सोमेनोजसा बलकरेणाद्भ्योऽतिरिचसकाशाद्वृचं निर्जघंथ हतवानसि । अन्य-त्पूर्ववत् ॥ अमदत् । मदी हर्षं । अस्मात्पिचि मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठात् मित्त्वे सति मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङ् क्कंदस्युभयधेति शप आर्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः । अद्भ्यः । आप इत्यंत-रि-क्षनाम । अपो भि । पा० ७. ४. ४८. । इति प्रकारस्य तत्वं । जघंथ । क्रादिनियमप्राप्तस्येत् उपदेशेऽल्वत इति प्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इंद्र नृम्णं हि ते शवो हनो वृचं जया अपोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।

इंद्र । नृम्णं । हि । ते । शवः । हनः । वृचं । जयाः । अपः । अर्चन् । अन् । स्वराज्यं ॥ ३ ॥

हे इन्द्र प्रेहि । प्रकर्षेण गच्छ । अभीहि । हंतव्यान् शत्रूनामिमुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च धृष्णुहि । तान् शत्रून् अभिभव । ते तव वज्रो न नि यंसते । शत्रुभिर्न नियम्यते । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा ते शवस्त्वदीयं बलं नृम्णं नृणां पुरुषाणां नामकमभिभावकं हि यस्मादेवं तस्माद्वृचमसुरं मेघं वा हनः । जहि । ततोऽनंतरं तेन निरुद्धा अप उदकानि जयाः । वृचं हत्वा तेनावृतमुदकं लभस्वित्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ यंसते । यमेः कर्मणि लेटि सिञ्जलमिति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । हनः । लोट्थे क्कंदसो लङ् । ब्रह्मलं कंदसीति शपो लुगभावः । शपः पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यत्वात्तन्निघाताभावः । जयाः । जयतेर्लेख्याडागमः । पूर्ववत्स्वरः ॥

निर्दिद्रु भूम्या अधि वृचं जघंथ निर्दिवः ।

सृजा मरुत्वतीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥४॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृचं । जघंथ । निः । दिवः ।

सृज । मरुत्वतीः । अव । जीवधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् । अन् । स्वऽराज्यं ॥४॥

हे इन्द्र भूम्या अधि भूलोकस्थोपरि वृचं निर्जघंथ । निःशेषेण हतवानसि । तथा दिवो बुलोकान्निर्जघंथ । हत्वा चेमा अपो वृथुदकान्यव स्रज । अधः पातय । कीदृशीरपः । मरुत्वतीर्मरुद्भिः संयुक्ता जीवधन्या जीवाः प्राणिनो धन्यास्तृप्ता यामिस्ताः । अन्यत्समानं ॥

इन्द्रो वृचस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीकृतः ।

अभिक्रम्याव जिघ्रतेऽपः समीय चोदयन्नर्चन्नु स्वराज्यं ॥५॥

इन्द्रः । वृचस्य । दोधतः । सानुं । वज्रेण । हीकृतः ।

अभिऽक्रम्य । अव । जिघ्रते । अपः । समीय । चोदयन् । अर्चन् । अन् । स्वऽराज्यं ॥५॥

हीकृतः कुड् इन्द्रोऽभिक्रम्याभिसुखेन गत्वा दोधतो भृशं कंपमानस्य वृचस्य सानुं समुच्छितं हनुप्रदेशं वज्रेणाव जिघ्रते । प्रहरति । किं कुर्वन् । अपो वृथुदकानि समीय सरणाय निर्गमनाय चोदयन् प्रेरयन् । दोधतः । धृञ् कंपने । अस्माद्यङ्गुगताच्छतयं त्यलोपस्कृष्टसः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । हीकृतः । हेडु होडु अनादरे । हेकृत इत्येतत् कुध्यतिकर्मसु पठितं । अस्मान्निष्ठायां वर्णव्यापत्येकारः । जिघ्रते । हन्तेर्लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं बज्रवचनं च । बज्रलं कंदसीति शपः युः । इदित्यनुवृत्तौ बज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । गमह-
नेत्यादिनोपधालोपः । समीय । ख गतौ । अर्तिसुखित्यादिना भावे मन्त्रत्ययः । नित्यादाद्युदात्तत्वं ॥ २९ ॥

अधि सानौ नि जिघ्रते वज्रेण शतपर्वणा ।

मंदान इन्द्रो अंधसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्नु स्वराज्यं ॥६॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतऽपर्वणा ।

मंदानः । इन्द्रः । अंधसः । सखिऽभ्यः । गातुं । इच्छति । अर्चन् । अन् । स्वऽराज्यं ॥६॥

इन्द्रः शतपर्वणा शतसंख्याकधारामिर्युक्तेन वज्रेण सानावधि नि जिघ्रति । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छिते वृचस्य कपोलादौ स्थाने नितरां हिनस्ति । स चन्द्रो मंदानो मंदमानः सूयमानः सन् सखिभ्यः समानस्थानेभ्यः स्तोतृभ्योऽधसोऽन्नस्य गातुं मार्गमुपायमिच्छति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंदानः । मदि स्तुतौ । कर्मणि शानचि यक् । कंदसुभयथेति शानच आर्धधातुकत्वादतो लोपयलोपी । अनुदात्ततः परत्वात् शानचो लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वे सति यक् एवोदात्तत्वं । अनुदात्ते शानचि तस्य यको लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच उदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि शानच आर्धधातुकत्वादेव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एवावशिष्यते ॥

इन्द्र तुभ्यमिदं दिवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यं ।

यङ् त्वं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्नु स्वराज्यं ॥७॥

इन्द्र । तुभ्यं । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तं । वज्रिन् । वीर्यं ।

यत् । हु । त्वं । मायिनं । मृगं । तं । ऊं इति । त्वं । मायया । अवधीः । अर्चन् । अन् ।

स्वऽराज्यं ॥७॥

अद्विरिति मेघनाम । हे अद्विरो वाहनरूपमेघयुक्तं वज्रिन् वज्रवन्निद्रं तुभ्यमित् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तवेव वीर्यं सामर्थ्यमनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतं । यद् यस्मात् खलु मायिनं मायाविनं त्वं तं प्रसिद्धं वंचयितारं । लोको-पद्रवकारिणमित्यर्थः । मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृचं स्वमपि माययेवावधीः । हतवानसि ॥ अनुत्तं । नसत्तानि-पत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अवधीः । हतेर्लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । तस्मातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्सिचि वृद्धभावः ॥

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाय्याऽ अनु ।

महत् इन्द्र वीर्यं बाहोस्ते बलं हितमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिं । नाय्याः । अनु ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यं । बाहोः । ते । बलं । हितं । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव वज्रासो वज्रास्त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानि नाय्या नावा तार्या नवतिं नवतिसंख्याका वृचेण निबद्धा नदीरूपस्य व्यस्थिरन् । विविधमस्थिरतः । सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृचं हंतुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः । किंच इन्द्र ते तव वीर्यं महत् प्रभूतं । अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा ते बाहोस्त्वदीय-योर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं । त्वदीयौ बाहू अत्यतिशयेन बलिनावित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठ-तेर्लुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । मंचे घसेति क्लृप् । स्थाघोरिच्च । पा० १. २. १७. । इतीत्वं । व्यत्येन स्रस्व रनादेशः । नाय्याः । नीवयोधमेत्यादिना । पा० ४. ४. ९१. । यत् । यतोऽनाव इति पर्युदासात्तिस्वरित इति स्वरितत्वं । बाहोः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

सहस्रं साकमर्चेत परि शोभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिद्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं । साकं । अर्चेत । परि । शोभत । विंशतिः ।

शता । एनं । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्त्यतं । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः साकमर्चेत । एनमिन्द्रं युगपदेवापूजयन् । तथा विंशतिः । षोडशत्विजो घजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशतिसंख्याकाः । तेषां या विंशतिसंख्या सा परि शोभत । परितः सर्वतोऽस्तीत् । तथा च शता शतसंख्याका ऋषय एनमिन्द्रमन्वनोनवुः । पुनः पुनरनुवन् । अस्मा एवेन्द्राय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमुद्यतं । दातुमूर्ध्वं धृतं । अत एवविध इन्द्रो वृचमहन्नित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परि शोभत । शोभतिः स्तुतिकर्मा । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । अनोनवुः । शु सुती । अस्माद्यङ्गुगताल्लुङि सिजभ्यस्तविदि-भ्यश्चेति श्लेषादेशः । उद्यतं । युम उपरमे । उत्पूर्वादस्मात्कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक-लोपः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

इन्द्रो वृचस्य तविषीं निरहन्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृचं जघन्वाँ असृजदर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १० ॥

इन्द्रः । वृचस्य । तविषीं । निः । अहन् । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यं । वृचं । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ १० ॥

इन्द्रो वृचस्यासुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् । हतवान् । सहसा सहनेनाभिवसाधनेनायुधेन सहोऽभिवसाधनं वृचायुधं निरहन् । अस्त्रेन्द्रस्य तत्पौंस्यं बलं महत् अतिप्रौढं । यस्मादयं वृचं जघन्वान् हत-

वान् हत्वा च तन्निष्ठा अपोऽसृजत् तस्मादुच्चान्निरगमयत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पीयूषं । पुंस अभिवर्धने ।
चुरादिः । अचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वघन्वान् । हृतेर्लिटः क्तसुः । विभाषा गमहन-
विदेतीटो विकल्पादभावः । अभ्यासाच्चैत्यभ्यासादुत्तरस्य हतेर्हकारस्य घत्वं ॥ ३० ॥

इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही ।

यदिद्र वज्रिन्नोर्जसा वृचं मरुत्वाँ अवधीर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओर्जसा । वृचं । मरुत्वान् । अवधीः । अर्चन् । अन् । स्वराज्यं ॥ ११ ॥

मही महत्याविमे व्यावापृथिव्यावपि हे इन्द्र तव मन्यवे स्वदीयकोपाग्नियसा भीत्या वेपेते । कंपेते । हे
वज्रिन् वज्रिन्द्र मरुत्वाँ अर्चयितुं तस्वमोर्जसा बलेन यद्यदा वृचमवधीः । तदानीं व्यावापृथिव्यावपि भयेना-
कंपिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते । दुवेषु कंपने । भियसा । जिभी भये । श्रीणादिकः कसिप्रत्ययः ॥

न वेपसा न तन्यतेद्रं वृचो वि बीभयत् ।

अभ्येनं वज्र आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्नु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्रं । वृचः । वि । बीभयत् ।

अभि । एनं । वज्रः । आयसः । सहस्रं भृष्टिः । आयत । अर्चन् । अन् । स्वराज्यं ॥ १२ ॥

वृच इन्द्रं वेपसा स्वकीयेन वेपेन कंपनेन न वि बीभयत् । भीतं नाकरोत् । तथा तन्यता स्वकीयेन घोरिण
गर्जनशब्देन न वि बीभयत् । अपि च इन्द्रेण विष्टेय आयसोऽयोमयः सहस्रभृष्टिरनेकाभिधाराभिर्युक्तो वज्र
एनं वृचमभ्यायत् । हंतुमाभिमुख्येनागच्छत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता । स्तन शब्दे । अतन्यं ग्रीत्यादिना तनोति-
विधीयमानो यतुश्च बज्रलवचनादस्मादपि भवति । अत एव सलोपश्च । मुपां मुलुगिति तृतीयाया ङादेशः ।
उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । बीभयत् । जिभी भये । हेतुमति णिच् । अत्र वेपस्तन्यतुभ्यां भयं न हेतो-
र्बुत्वादिति हेतुभयाभावाद्भिभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १. ५६. । इत्यात्वाभावः । ण्यंताल्लुङि लुङ्यङादि । आयत । अय
पय गती । भीवादिरात्वनेपदी ॥

यवृचं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते बद्धधे शवोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥ १३ ॥

यत् । वृचं । तव । च । अशनिं । वज्रेण । संऽअयोधयः ।

अहिं । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्धधे । शवः । अर्चन् । अन् । स्वराज्यं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र यद्यदा वृचं तव हननार्थं तेन छष्टामशनिं च त्वं वज्रेण समयोधयः सम्यक् प्राहापीः तदानीम-
हिमागत्य हंतारं वृचं जिघांसतो हंतुमिच्छतस्ते तव शवो बलं दिवि बद्धधे । बद्धमनुस्यूतं व्याप्तमासीत् । शिष्टं
पूर्ववत् ॥ जिघांसतः । हृतेरिच्छार्थं सन्यज्जनगमां सनि । पा० ६. ४. १६. । इत्युपधादीर्घत्वं । बद्धधे । बध बंधने ।
कर्मणि लिटि ब्यात्येन ह्लादिशिषाभावः ॥

अभिष्टेने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते ।

तथा चित्तव मन्यव इन्द्र वेविज्यते भियार्चन्नु स्वराज्यं ॥ १४ ॥

अभिऽसुने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।
त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इंद्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १४ ॥

हे अद्रिबो वज्रवन्निद्र ते तवाभिष्टने सिंहनादे सति स्थाः स्थावरं जगज्जंगमं च यदस्ति तदुभयं रेजते । कंपते । त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वेविज्यते । भृशं कंपते । अन्यत्समानं ॥ स्थाः । तिष्ठतेः क्विप्ति क्विप् । वेविज्यते । ओविजी भयचलनयोः । अस्मात्क्रियासमभिहारे यङ् । सन्यङोरिति द्विर्भावः । अदुपदेशास्सार्वाधातुकानुदात्तत्वे यङ् एव स्वरः शिष्यते । इंद्रेत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामन्त्रितं पूर्वमविव्यमानवदित्यविव्यमानवत्त्वे सत्यस्य पादादित्वाद्पादादाविति पर्युदासन्निघाताभावः ॥

नहि नु यादधीमसींद्रं को वीर्या परः ।
तस्मिन्नृणमुत् क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुर्चन्नु स्वराज्यं ॥ १५ ॥
नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इंद्र । कः । वीर्या । परः ।
तस्मिन् । नृणम् । उत । क्रतुं । देवाः । ओजांसि । सं । दधुः । अर्चन् । अनु ।
स्वऽराज्यं ॥ १५ ॥

यात् यातं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिंद्रं नहि न्वधीमसि । वयं न ह्यवगच्छामः । यतो वयमत्पाः । पर इत्येतत्सकारांतमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे । परो दिवा पर एना । ऋग्वे० १०. ८२. ५. । इति यथा । परः परस्तादतिदूरे मनुष्यरनवगाह्ये स्थाने वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानमिंद्रं को मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् अत्राह । तस्मिन्निति । यस्मात्तस्मिन्निंद्रं देवा नृणं धनं उतापि च क्रतुं वीर्यकर्मांजांसि बलानि च सं दधुः स्थापयां चक्रुः । तस्मादित्यर्थः ॥ यात् । या प्रापणे । अस्माकटः शतृ । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक् । अधीमसि । इण गतौ । इदंतो मसिः । वीर्या । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमन्त ।
तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समगमतार्चन्नु स्वराज्यं ॥ १६ ॥
यां । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियं । अन्त ।
तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इंद्र । उक्था । सं । अगमत । अर्चन् । अनु ।
स्वऽराज्यं ॥ १६ ॥

अथर्वैतत्संज्ञक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतो मनुष्य दध्यङ् अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिश्च यां धियमन्तत यत्कर्मातन्वत अकुर्वन् तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि हविल्लक्षणान्यन्त्रान्युक्था शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि संति तानि सर्वाणि तस्मिन्निंद्रं समगमत । समगच्छंत । तत्र दृष्टांतः । पूर्वथा पूर्वेषामन्वेषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्राणि चेंद्रेण संगच्छंत तद्वत् । य इंद्रः स्वराज्यं स्वस्य राज्यत्वमन्वर्चनं अनुपूजयन् । वृषवधादिरूपेण कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अन्त । तनु विसारि । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योऽकंदसीत्युपधात्तोपः । पूर्वथा । प्रतपूर्वविश्वेमात्यान् कंदसि । पा० ५. ३. १११. । इतीवार्थे पूर्वशब्दात्प्राक्प्रत्ययः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्त्वोदात्तत्वं । उक्था । श्रेष्ठकंदसि बज्रलमिति

श्रुत्वाः । समरमत । समो गम्यच्छिन्नामिवात्मनेपदं । शुद्धिं मंचे घसेति त्रिर्बुक् । गमहनेत्यादिनोपधाया लोपः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्षरहिताभाष्ये प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेस्वरं ॥

दशतय्याः पंचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा । धीमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

प्रथमे मंडले चयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याकृतानि । इंद्रो मदायेति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इंद्रो नवेति । ऋषिस्थान्यस्मादृषेः । अनु० १२. २. इति परिभाषया रङ्गणपुत्रस्य गीतमस्यानुवृत्तेरस्य सूक्तस्य स ऋषिः । पूर्वसूक्ते पांक्तं हीत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं च सूक्तं पांक्तं । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता ॥ पृथस्य पंचमेऽहनि निष्केवत्यशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । प्रेदं ब्रह्मिन्द्रो मदाय सचा मदास इति निष्केवत्यं । आ० ७. १२. इति ॥ आरंभणीये चानुर्विश्वेऽहनि माध्वदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रो मदायेत्या-
वल्लुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रो मदाय वावृधे मदे मदे हि नो ददिः । आ० ७. ४. इति ॥ महाव्रते निष्केवत्य उत्तरपत्र इंद्रो मदायेत्येका शंसनीया । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इंद्रो मदाय वावृध इति पांक्तः सूददोहाः । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

इंद्रो मदाय वावृधे शर्वसे वृचहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥ १ ॥

इंद्रः । मदाय । वृधे । शर्वसे । वृचहा । नृभिः ।

तं । इत् । महत्सु । आजिषु । उत । ई । अर्भे । हवामहे । स । वाजेषु । प्र । नः ।

अविषत् ॥ १ ॥

वृचहा वृचस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हंता । यद्वा । आवरकाणां शत्रूणां हन्तेन्द्रो मदाय हृषार्थं शर्वसे । बलनामितत् । बलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेतुभिर्हृत्विग्भिर्ववृधे । स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव । सुत्या हि देवता प्राप्तवला सती प्रवर्धते । तमित्तमेवेन्द्रं महत्सु प्रभृतेष्वजिषु संयामेषु हवामहे । अस्माकं रक्षणायाद्भयामहे । उतापि चेमेनमर्भेऽल्ये संयामे हवामहे । अस्माभिराकृतः स चेन्द्रो वाजेषु संयामेषु नोऽस्मान् प्राविषत् । प्रावतु । प्रकर्षेण रक्षतु ॥ ववृधे । वृधेः कर्मणि लिट् । संहिताया-
मभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तूतुजान इतिवत्पदकाले दीर्घः श्रूयते । नृभिः । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । हवामहे । कृत्यतेर्लिटि कृ इत्यनुवृत्ता ब्रह्मलं कंदसीति संप्रसारणं । शपि गुणावादेशी । अविषत् । अव रक्षणे । लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीका-
रलोपः । सिद्धब्रह्मं लेटीति सिप् । तस्यार्धधातुक्त्वादलक्षण इदं ॥

असि हि वीरु सेन्योऽसि भूरि परादृदिः ।

असिं दुभस्यं चिद्धुधो यजमानाय शिक्षसि मुन्वते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असिं । हि । वीर । सेन्यः । असिं । भूरि । पराऽददिः ।

असिं । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिस्तसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

हे वीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वं सेन्योऽसि । सेनाहो भवसि । त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवसीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद्भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं पराददिः परादाता शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा आदातासि । भवसि । दभ्रस्य चित् । अल्पनामेतत् । अल्पस्यापि तव स्तोतुर्वृधो वर्धयितासि । तथा यजमानाय यागं कुर्वते सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय शिस्तसि । अपेक्षितं धनं ददासि । शिस्ततिर्दानकर्मा । यस्मात्ते तव वसु धनं भूरि बज्रलमक्षयं धनं विद्यते । तस्माद्दासीति भावः ॥ पराददिः । बुदान् दाने । आङ्गमहमजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गवाङ्निर्वचने द्वस्वत्वं । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । वृधः । वृधिरन्तर्भावितव्यर्थादिगु-पधलक्षणः कः । सुन्वते । शत्रुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युष्ट्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इद्र वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उत् । ईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युष्ट्व । मदऽच्युता । हरी इति । कं । हनः । कं । वसौ । दधः । अस्मान् । इद्र ।

वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । रङ्गगणपुत्रो गोतमः कुशखंजयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञां परेः सह युद्धे सति स ऋषिरनेन सूक्तेन्द्रं सुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभि-राम्नातं । गोतमो ह वै रङ्गगण उभयेषां कुशखंजयानां पुरोहित आसीदिति ॥ यद्यदाजयः संग्रामा उदीरते उन्नक्तं उत्पद्यते तदानीं धना धनं धृष्णवे यो धृष्णुर्धर्षयिता शत्रूणां जेता भवति तस्मै धीयते । निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इद्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारी हरी त्वदीयावस्थी युत्स्व । रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वतं हनः । हन्याः । कंचन त्वां परिचरन्तं वसौ वसुनि धने दधः । स्थापयसि । अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इद्रास्मान्मददीयान्नाहो वसौ धने दधः । स्थापय ॥ उदीरते । ईर गती । आदादिकः । अनुदात्तेत्वात् सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । धना । सुपां सुलुगिति डादेशः । युत्स्व । युजिर् योगे । अन्तर्भावितव्यर्थाङ्गोऽटि बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ङाचोऽतस्तिङ् इति संहिताया दीर्घत्वं । हनः । हन्तेर्लेटि सिष्यडागमः । हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्गवि-भक्त्येर्निघातप्रतिषेधः । वसौ । लिंगव्यत्ययः । दधः । दध धारणे । लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

क्रत्वा म॒हौं अ॒नुष्व॒धं भी॒म आ वा॒वृधे॒ शवः॑ ।

अ॒त्रि॒य ऋ॒ष्व उ॒पा॒कयो॒र्नि शि॒प्री हरि॑वान्दधे॒ हस्त॑यो॒र्वज्र॑मा॒यसं॑ ॥ ४ ॥

क्रत्वा । म॒हान् । अ॒नु॒ऽस्व॒धं । भी॒मः । आ । वा॒वृधे॒ । शवः॑ ।

अ॒त्रि॒ये । ऋ॒ष्वः । उ॒पा॒कयोः॑ । नि । शि॒प्री । हरि॑वान् । दधे॒ । हस्त॑योः । वज्रं॑ । आ॒यसं॑ ॥ ४ ॥

क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां भयंकर इन्द्रोऽनुष्वधं । स्वधेत्यत्र नाम । स्वधायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः । शव आत्मीयं बलमा ववृधि । आभि-मुख्येन प्रावर्धयत् । तदनंतरमृष्वो दर्शनीयः शिप्री । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्युक्तः हरिवान् हरिनाम-काश्चोपेत इद्र उपाकयोः । अतिक्रान्तिनाम । समीपवर्तिनोर्हस्तयोर्बाह्वोरायसमयोमयं वज्रं अत्रिये संपदर्थं

नि दधे । निदधाति । स्थापयति । सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ क्रत्वा । जसादिषु च्छंदसि वाचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । आयसं । तस्य विकार इत्यप्रत्ययः ॥

आ प॒म्री पार्थि॑वं रजो॑ ब॒द्धे रो॒चना दि॒वि ।

न त्वा॒वाँ इ॒न्द्र कश्च॑न न जा॒तो न ज॑निष्यतेऽति॒ विश्वं॑ वव॒क्षिथ॑ ॥ ५ ॥

आ । प॒म्री । पार्थि॑वं । रजः॑ । ब॒द्धे । रो॒चना । दि॒वि ।

न । त्वा॒वान् । इ॒न्द्र । कः । च॒न । न । जा॒तः । न । ज॑निष्यते । अति॒ । विश्वं॑ । व॒व॒क्षिथ॑ ॥ ५ ॥

इन्द्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संबंधि वस्तुजातं रजोऽंतरिक्षलोके चा पम्री । आपुरयति । तथा दिवि बुलेकि रोचना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धे । बबंध । स्थापितवान् । अतो हे इन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशः कश्चन न जातो नोत्पन्नोऽस्ति । न च जनिष्यति । उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति । तादृशस्त्वं विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगदति ववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ पम्री । प्रापणे । लिट्यात् श्री णलः । पा० ७. १. ३४. । इत्थीकारादेशः । पार्थिवं । पृथिव्या जात्री । पा० ४. १. ८५. २. । इत्यप्रत्ययः । जित्वादायुदात्तत्वं । रजः । रजं त्यस्मिन् गंधर्वाद्य इति रजोऽंतरिक्षं । रज्ज रागि । अमुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । का० ६. ४. २४. ४. । इति मलोपः । बद्धे । बध बंधने । लिटि व्यत्ययेन हलादि-शिपाभावः । एकहल्अधगतत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपावपि न सः । पादादिस्त्वान्निघाताभावः । त्वावान् । वतुप्र-करणे युष्मदस्मद्वां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । ववक्षिथ । वह प्रापणे । अस्मादिच्छासनि सन्त्य इतीत्वस्य सर्वे विधयस्छंदसि विकल्प्यंत इत्यभावः । सनंतास्त्रिचमंच इति निषेधा-दात्मत्वयाभावः ॥ ॥ १ ॥

यो अ॒र्यो म॑र्त॒भोज॑नं प॒राद॑दाति दा॒शुषे॑ ।

इ॒न्द्रो अ॒स्मभ्य॑ शि॒क्षतु॑ वि भ॒ज भूरि॑ ते॒ वसु॑ भ॒क्षीय॑ तव॒ राध॑सः ॥ ६ ॥

यः । अ॒र्यः । म॑र्त॒भोज॑नं । प॒राऽद॑दाति । दा॒शुषे॑ ।

इ॒न्द्रः । अ॒स्मभ्य॑ । शि॒क्षतु॑ । वि । भ॒ज । भूरि॑ । ते॒ । वसु॑ । भ॒क्षीय॑ । तव॒ । राध॑सः ॥ ६ ॥

अर्थः स्वामी पालयिता य इन्द्रो मर्तभोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय पराददाति प्रयच्छति स इन्द्रोऽस्मभ्यं शिक्षतु । तादृशमन्नं ददातु । अर्वाशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं । हे इन्द्र अस्मभ्यं दातुं धनं वि भज । विभक्तं कुरु । यतस्ते तव वसु धनं भूरि बज्जलमसंख्यातं अतस्तव राधसो धनस्यैकदेशं भक्षीय । भजेय । प्राप्नुयां ॥ पराददाति । अन्नस्नानामादिरित्यायुदात्तत्वं । तिङि चोदात्तव-तीति गतिरनुदात्तत्वं । दाशुषे । दाशु दाने । दाश्वान् साङ्गानिति क्लमुप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिषसीनां चेति पत्वं । भक्षीय । भज सेवायां । प्रार्थनायां लिङि तस्य छंदस्युभयथेत्यार्धधातुक्त्वाच्बभावः सलोपाभावश्च । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्याह्नसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो मदेमदे हि नो ददिरिति वैकल्पिकोऽनुरूपसृजः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । मदेमदे हि नो ददिः सुरूपकृतमुतये । आ० ७. ४. । इति ॥

मदे॑मदे हि नो॑ द॒दिर्यू॒षा ग॒वामृ॑जु॒क्रतुः॑ ।

सं गृ॒भाय॑ पुरु॒ श॒तोभ॑याह॒स्या वसु॑ शि॒शीहि॑ रा॒य आ भ॑र ॥ ७ ॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवां । ऋजुऽक्रतुः ।

सं । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिशिहि । रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

मदे मदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुक्रतुर्ऋजुकर्मा स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं गवां यूथा यूथानि ददिर्हि गोयूथानां दाता खलु । हे इन्द्र स त्वं पुरु पुरुणि प्रभूतानि शता शतसंख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनान्युभयाहस्तयोर्भाभ्यां हस्ताभ्यां सं गृभाय । अस्मभ्यं दातुं सम्यग्गृहाण । शिशिहि । अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु । निश्चितबुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । रायो धनानि हस्तयोः स्थितान्या भर । आहर । प्रयच्छ ॥ ददिः । उदात्त दाने । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । यूथा । शिष्कंदसि बज्रलमिति शिर्लोपः । गवां । सविक्वाच इति प्राप्तस्य न गोश्चन्ताववर्णेति प्रतिषेधः । गृभाय । यह उपादाने । लोटि हौ कंदसि शायजपि । पा० ३. १. ८४ । इति आप्रत्ययस्य शायजादेशः । ह्यहोर्भे इति भत्वं । उभयाहस्त्या । उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगिति उदादेशः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । समासांतोदात्तत्वं उदात्तनिवृत्तिस्वरणे विभक्त्युदात्तत्वं । वसु । सुपां सुलुगिति विभक्त्युक् । शिशिहि । शो तनूकरणे । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य युः । आदेच इत्यात्वं । इदित्यनुवृत्ती बज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई ह्रस्वघोरिति धातोरीत्वं । पादादित्वाभिघाताभावः । रायः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे ।

विद्महि त्वां पुरुवसुमुप कामान्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे ।

विद्महि । त्वा । पुरुऽवसुं । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शौर्यवन्निद्र सुते सोमेऽभिषुते सत्यागत्य सचास्माकं सखा सन् मादयस्व । तेन सोमेन तृप्तो भव । किमर्थः । शवसे बलार्थं राधसेऽस्माकं धनार्थं च । त्वा त्वां पुरुवसुं बज्रधनं विद्महि । वयं जानीमः खलु । अतोऽस्मादीयान् कामान् माचा गवा वत्सानिव त्वयोप ससृज्महे हि । त्वया खल्वेकीकुर्मः । अथानंतरं नोऽस्माकमविताभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्व । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । ससृज्महे । सृज विसर्गे । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य युः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । अत्रापि हिशब्दानुषंगार्च्छदस्यनिकमपि साकांचं । पा० ८. १. ३५ । इति निघातप्रतिषेधः ॥

एते तं इन्द्र जंतवो विश्वं पुष्यंति वार्यं ।

अंतर्हि ख्यो जनानामुर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ॥ ९ ॥

एते । ते । इन्द्र । जंतवः । विश्वं । पुष्यंति । वार्यं ।

अंतः । हि । ख्यः । जनानां । अर्यः । वेदः । अदाशुषां । तेषां । नः । वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव स्वभूता एते जंतवो यजमानलक्षणा जना विश्वं सर्वं वार्यं सर्वैः संभजनीयं हविः पुष्यंति । वर्धयंति । अदाशुषां हविषामदातृणां जनानामंतर्मध्ये विद्यमानं वेदो धनमर्यः सर्वेषां स्वामी त्वं ख्यो हि । पश्यसि हि । जानासीत्यर्थः । तेषामयजमानानां वेदो धनं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमानं धनं यागानुपयुक्तत्वाद्ध्यर्थमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ॥ ख्यः । ख्या प्रकथने । अयं दर्शनार्थोऽपि । वर्तमाने क्वांदसो लुङ् । अस्तिवक्तीत्यादिना त्रिरडादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । बज्रलं कंदस्यमाज्योगेऽपीत्युदाभावः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥ २ ॥

उपो खिति षडृचं नवमं सूक्तं गीतमस्वार्धमिन्द्रं । अन्त्या जगती । आद्याः पंक्तयः । अनुक्तांतं च । उपो षु षड् जगत्वंतमिति ॥ सूक्तविनियोगो खेगिकः ॥ षोडशीत्यस्त्र आद्या सुसंदृशमित्यादिके द्वे अचौ च विनियुज्यते । अथ षोडशीति खंडे सूचितं । उपो षु शृणुही गिरः सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्नित्येका द्वे च पंक्ती । आ० ६. २. इति ॥

उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इव ।

यदा नः सूनृतावतः कर आर्धयास इद्योजा न्विद्र ते हरी ॥ १ ॥

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मघवन् । मा । अतथाऽइव ।

यदा । नः । सूनृतावतः । करः । आत् । अर्धयासे । इत् । योज । नु । इन्द्र । ते ।

हरी इति ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र गिरोऽस्मदीयाः सुतीक्ष्णो उपैव सु शृणुहि । उपगत्य सम्यक् शृणु । अतथा इव पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो मा भूः । अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहबुद्धियुक्तस्तथाविध एव भवेत्यर्थः । अपि च नः । अस्मान्सूनृतावतः । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तथा सुतिरूपया वाचा युक्तान्यदा करः करोषि आदन्तरं त्वमप्यर्थयास इत् । अर्थयस एव । याचयस एव । न तूदासे । अस्माभिः प्रयुक्ताः सुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः । अतो हे इन्द्र ते हरी त्वदीयावन्मयी नु चिप्रं योज । रथे योजय ॥ शृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वाचनमिति वचनादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्भुगभावः । अतथा इव । तथेवाचरति तथाति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके । का० ३. १. ११. २. इति कृिप् । तथातेरप्रत्ययः । न तथा इव अतथा इव । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । करः । डुकृञ् करणे । लुङि कृमृदृबृहिभ्यश्छंदसीति त्रैरङादेशः । नन्वङः सति शिष्टत्वात् चित्स्वरेणांतोदानेन भवितव्यं । तर्हि लङि व्यत्ययेन शप् । ननु डुकृञ् कारण इति भूवादौ पठ्यते । अतो व्यत्ययः कस्मात् क्रियत इति चेत् नैवं । यस्मादस्य धातोस्तच्च पाठोऽनार्थः । तथा हि । कः कर्त्तृकरतीत्यत्र यदाहतुर्न्यासकारहरदत्तौ व्यत्ययेन श्रुतिं तस्मादस्य धातोर्भूवादी पाठो नास्तीति गम्यते । किंच यद्ययं पठ्येत कर्दित्वेवमादिरूपसिद्धयर्थं कृमृदृबृहिभ्यश्छंदसीति करोतेरङ्गविधानमनर्थकं स्यात् । अस्मात्तुङि शप्स्य रूपस्य सिद्धिः । लङ्लुङोरर्थभेदाद्भुज्येतद्रूपसिद्धये कर्तव्यमङ्गविधानमिति चेन्न । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङादीनामेकत्र विधानेनार्थभेदाभावादित्यनेन प्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः । अतो व्यत्ययेनेति सिद्धं । अर्थयासे । अर्थ याज्यायां । चुरादिरात्मनेपदी । लेख्याङागमः । योज । युजिर् योगे । खंताल्लोटि छंदस्युभयथेति शप् आर्धधातुक्त्वात्खेरनिटीति णिलोपः । ह्यचोऽतल्लिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

असन्नमीमदंतं स्वप्नं प्रिया अधूषत ।

अस्तौषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विद्र ते हरी ॥ २ ॥

असन्नं । अमीमदंतं । हि । अवं । प्रियाः । अधूषत ।

अस्तौषत । स्वभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वया दत्तान्यन्नान्यन्नं । यजमाना मुक्तवन्तः । मुक्ता चामीमदंतं हि । तृप्ताश्चासन् । प्रियाः स्वकीयास्तनूरवाधूषत । अकंपयन् । अतिशयितरसास्वादनेन वल्लभशक्नुवन्तः शरीराखकंपयन् । तदनंतरं स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो विप्रा मेधाविनस्ते नविष्ठया नवितुतमया मती मत्वा सुत्यास्तौषत । असुवन् । अन्यतूर्ववयोऽयं ॥ अन्नं । अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घसू । पा० २. ४. ३७. इति घस्लादेशः । मन्त्रे घसेत्यादिना त्रैलुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । खरि चेति चत्वं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं । अङागम उदात्तः । अमीमदंतं । मदं तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । लुङि त्रैलुङि णिलोपोपधात्स्वत्वद्विर्भावसन्वन्नावेत्वदीर्घाः । अधूषत । धूञ् कपने । लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः । यद्वा । छंदस्युभयथेति सिचः सार्वधातुक्त्वेन

ङित्वात् किङिति चेति प्रतिषेधः । अथवा धू विधूने । तीदादिकः । कुटादिः । अस्मात्कर्मणि कुङि गाङ्कुटा-
दिभ्य इति सिचो ङित्वाङ्गुणाभावः । नविष्ठया । शु सुतो । करणभूताया अपि सुतिः स्वव्यापारि कर्तृत्वानृच् ।
तदन्तात् तुम्हदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयः स्तिति तुष्टोपः । मती । सुपां सुजुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदी-
र्घत्वं । मंचे वृषेपचमनेति क्लिन्न उदात्तत्वं ॥

महापितृयज्ञे सुसंवृशमित्येषाहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता । सूचितं च । आहवनीयं सुसंवृशं त्विति पंक्त्या
। आ० २. १९. । इति ॥

सुसंवृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो याहि वशं अनु योजा न्विद्र ते हरी ॥ ३ ॥

सुऽसंवृशं । त्वा । वयं । मघऽवन् । वन्दिषीमहि ।

प्र । नूनं । पूर्णऽवंधुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज । नु । इन्द्र । ते ।
हरी इति ॥ ३ ॥

हे मघवन्निद्र सुसंवृशं सुष्ठुनयहवृथा सर्वस्य द्रष्टारं त्वा त्वां वयं वन्दिषीमहि । स्ववामहि । सुतिकर्तारो
भूयास्तेत्याशास्ते । अस्माभिवन्दिभिः स्तुतस्त्वं पूर्णवंधुरः स्तोतृभ्यो देवैर्धनेः पूरितेन रथेन युक्तः सन् वशान्
कामयमानानन्यान्वजमानान्प्रति नूनं प्र याहि । अवशं प्रतिष्ठस्व । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वन्दिषीमहि । वदि
अभिवादनस्तुत्योः । आशीर्लिङ् । लिङ्गुशिषि । पा० ३. ४. ११६. । इति तस्यार्धधातुकत्वेन लसार्वधातु-
कस्वरभावे प्रत्ययाबुदात्तत्वं । मघवन्नित्यस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सति पादादित्वा-
न्निघाताभावः ॥

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदं ।

यः पाचं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योजा न्विद्र ते हरी ॥ ४ ॥

सः । घ । तं । वृषणं । रथं । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदं ।

यः । पाचं । हारिऽयोजनं । पूर्णं । इन्द्र । चिकेतति । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

स घ स खल्विन्द्रो वृषणं कामाभिवर्षकं गोविदं गवां संभयितारं तं रथमधि तिष्ठाति । ईदृशे रथेऽधि-
तिष्ठतु । आरूढो भवतु । हे इन्द्र यो रथो हारियोजनमेतत्संज्ञकं धानामिश्रितं पूर्णं सोमेन पूर्णं पाचं
चिकेतति ज्ञापयति । तं रथमधितिष्ठेति पूर्वेणान्वयः । अधिष्ठाय च त्वदीयावयवी चिप्रं योजय ॥ घ । अचि
तुनुषेति दीर्घः । रथं । अधिशीङ्ख्यासां कर्म । पा० १. ४. ४६. । इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठाति । तिष्ठते-
ल्येयाडागमः । चिकेतति । कित ज्ञाने । लेय्यडागमः । जुहोत्यादित्वाच्छपः युः । वज्रत्वं छंदसीति वक्तव्यं
। का० ७. ३. ८७. १. । इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचि पितेति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुप प्रियां मंदानो यासंधसो योजा न्विद्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन । जायां । उप । प्रियां । मंदानः । याहि । अंधसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो वज्रकर्मवन्निद्र ते त्वदीये रथे दक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थोऽश्वो युक्तोऽसु । उतापि च सव्यो
वामपार्श्वस्थोऽपि युक्तोऽसु । तेन रथेनांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मंदानो मत्तस्त्वं प्रियां प्रीणयिषी

त्रायामुप याहि । सा यत्र वर्तते तत्र गच्छत्यर्थः । तदर्थं हे इंद्र स्वदीयावश्चौ रथे चित्रं योजय । अग्नयोत्त-
रया च पीतसोमस्येन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रस्थानं प्रतिपाद्यते ॥ मंदानः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिकतितु ।
लिटः कानच् । द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अंधसः । अद भरणे । अदेर्गुम् धञ्
। उ० ४. २०५. । इत्यमुन् धातोर्गुमागमो धकारांतादेशश्च ॥

अंत्येव्वहःसु हारियोजनस्य युनज्मीत्येषा याज्या । सूचितं च । युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति
याज्यानुवाक्ये अंत्येव्वहःसु । आ० ६. ११. । इति ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गर्भस्त्योः ।

उत्ता सुतासो रभसा अमंदिषुः पूषणान्वज्जिन्समु पत्न्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे । गर्भस्त्योः ।

उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमंदिषुः । पूषणऽवान् । वज्जिन् । सं । ऊं इति ।

पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥

हे इंद्र केशिना केशयुक्तौ शिखावन्तौ ते हरी स्वदीयावश्चौ ब्रह्मणा स्त्रीरूपेण मंत्रेण युनज्मि । रथे
संयोजयामि । तेन रथेनोप प्र याहि । त्वद्गृहमुपगच्छ । गर्भस्त्योः । बाहुनामेतत् । बाह्वोरश्वबंधकान् ररमीन्द-
धिषे । धारयस्व । त्वा त्वां सुतासो यज्ञेऽभिषुताः सोमा रभसा वेगवन्तः । तीव्राः चित्रं मदकारिण इत्यर्थः ।
उदमंदिषुः । उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः । हे वज्जिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषणान् । अत्र पूषणशब्दः पुष्टौ वर्तते ।
पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिमेवावच्छेद इति श्रुतेः । सोमपानजनितया पुष्ट्या युक्तः सन् पत्न्या स्वभार्यया सह समु अमदः ।
सम्यगेव तुष्टो भव ॥ केशिना । केशशब्दान्त्वर्थीय इति । सुपां सुसुगिति विभक्तेराकारः । रभसाः । अर्श-
आदिवाद् । अमंदिषुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । पूषणान् । पूष पुष्टी । श्वसुषन्नित्यादौ पुषन्निति निपात्यते ।
तच्चात्र भावसाधनं द्रष्टव्यं । पूषास्वास्तीति पूषणान् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । नलोपेऽनो नुट् । पा०
८. १६. । इति नुट् । इत्यनुड्भां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अमदः । मदी हर्षे । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति
प्रार्थनायां लङ् । अग्निं प्राप्ति व्यत्ययेन शप् ॥ ॥ ३ ॥

अश्वावतीति षड्रुचं दशमं सूक्तं गीतमस्त्वार्षभेन्द्र जागतं । तथा चानुक्रांतं । अश्वावति जागतमिति ।
अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिश्च इदं सूक्तं । सूचितं च । अश्वावति प्रोयां पीति वृष्ण इयमि सत्या-
मिति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिंद्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित्पुणस्त्रि वसुना भवीयसा सिंधुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इंद्र । मर्त्यः । तव । ऊतिऽभिः ।

तं । इत् । पृणस्त्रि । वसुना । भवीयसा । सिंधुं । आपः । यथा । अभितः । वि

उचेतसः ॥ १ ॥

हे इंद्र यो मर्त्यो मनुष्यस्तवोतिभिस्तदीये रक्षणीः सुप्रावीः सुपु प्ररक्षितो भवति स मर्त्योऽश्वावति
वज्रभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानो गोषु प्राप्त्येषु प्रथमो गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान् भव-
तीत्यर्थः । त्वं तमित् तमेव पुष्यं भवीयसा बह्वतरेण भवितुमेन वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना धनेन
पुणस्त्रि । संपूर्णं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टांतः । विचेतसो विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथाभितः सर्वासु दिषु
सिंधुं समुद्रं पूरयति तद्वत् ॥ अश्वावति । मंत्रे सोमाश्चेति मतो दीर्घत्वं । सुप्रावीः । अविद्वृत्तं चिन्म ईः । उ० ३.
१५८. । इत्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । पृणस्त्रि । पृची संपर्के । रौधा-

दिकः । भवीयसा । वज्रशब्दादीयमुनि बहोर्लोपो भू च बहोरिति वज्रशब्दस्य भूभाव ईयसुन ईकारलोपश्च । अत्र तु च्छांदसत्वादीकारलोपो न क्रियते भूभावश्च क्रियते । अथवा भवितुशब्दात्तुच्छंदसीतीयसुन । तुरिष्ठे-
मेयःस्त्विति तुलोपः ॥

अपोनग्नीये होतृचमसेऽग्निः पुर्यमाण आपो न देवीरित्येषानुवक्तव्या । सूचितं च । आपो न देवीरूपं यंति होचियमिति समाप्य । आ० ५. १. इति । ब्राह्मणं च भवति । आपो न देवीरूपं यंति होचियमिति होतृचमसे समवनीयमानास्वत्वाद् । ऐ० ब्रा० २. २०. इति ॥

आपो न देवीरूपं यंति होचियमवः पश्यंति विततं यथा रजः ।

प्राचैर्देवासः प्र णयंति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयंते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यंति । होचियं । अवः । पश्यंति । विततं । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासः । प्र । नयंति । देवयुं । ब्रह्मप्रियं । जोषयंते । वराः इव ॥ २ ॥

होचियं होतृः स्वभूतं चमसं देवीर्देव्यो ब्योतमाना आपो न यथाप उप यंति उपगच्छंति तद्वदुपरि वर्तमाना देवा एतमेव चमसमवोऽवस्ताप्यंति । होतृचमसेऽस्माकं सोमाभिषवायापः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संलयाभूत् । तत्र दृष्टान्तः । विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबन्धि यथा निरंतरमवस्ताप्यतति तद्वत् । देवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा प्रांचनैः प्रगमनैश्चरवेद्यभिमुखं होमकाले प्र णयंति । होमार्थं प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोमलक्षणेनान्नैव प्रीतं संतुष्टं । पूरितमित्यर्थः । जोषयंते । सर्वे देवास्तं चमसं सेवन्ते । वरा इव कन्यकां । यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति कन्यकां सेवन्ते । एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वर्तते इत्यर्थः । एवमपोनग्नीयविनियोगानुसारेण योजितं मंत्रस्थानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् ॥ यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगस्तदा त्वेवं व्याख्येयं । हे इन्द्र देव्य आपो यथा निम्नदेशमुपगच्छंति एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शुश्रूषमाणा होचियं होतृसंबन्धि धिष्ण्यस्थानमुपगच्छंति । उपगत्य चावस्ताप्यंति विततं ज्योतिरिव । देवयुं देवानात्मन इच्छंतमेतं शंसितारमागताः सर्वे देवाः प्राचीनं प्र णयंति । अग्रतो धारयंति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसंतं वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥ होचियं । होतृशब्दात्तस्त्रिदमर्थे घप्रत्ययः । अवः । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवस्यैषामित्यसिप्रत्ययांतोदात्तः । प्राचैः । उच्चैर्नोचैरिति वदव्ययं । यद्वा । प्रपूर्वादंचतेर्घञर्थे कविधानं स्थाप्तापाव्यधिहिनियुध्यर्थमिति परिगणन-
स्थोपलक्षणार्थत्वाद्वावि कप्रत्ययः । अनदितामिति नलोपः । जोषयंते । जुषी प्रीतिसेवनयोः । स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाद्धेतुमिति णिच् ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवेऽधि द्वयोरित्येषा । सृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । अधि द्वयोरदधा उक्थं वचः शुक्रं ते अन्यद्वज्रतं ते अन्यत् । आ० ४. ६. इति ॥ हविर्धानप्रवर्तनेऽपिषा । सूचितं च । यमे इव यतमाने यदैतमधि द्वयोरदधा उक्थं वच इत्यर्धर्चं आरमेत् । आ० ४. ९. इति ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थं वचो यतसुचा मिथुना या संपर्यतः ।

असंयज्ञो व्रते ते स्तेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थं । वचः । यतऽसुचा । मिथुना । या । संपर्यतः ।

असंऽयज्ञः । व्रते । ते । स्तेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र द्वयोर्हविर्धानयोर्द्वयं । उक्थं शस्त्रं । तद्योग्यं वचो युजे वामित्यादिमंत्ररूपं वचनमध्यदधाः । निहितवानसि । ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव वचोऽधिनिधीयत इत्याशङ्क्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातं । अधि द्वयोरदधा उक्थं वच इति द्वयोर्हवितृतीयं हृदि रधिनिधीयत उक्थं वच इति यदाह यच्चियं वि कर्मोक्थं वचो यच्चमेवैतेन समर्धयति । ऐ० ब्रा० १. २९. इति । तत्र यथा हविर्धानद्वय एकमेव तृतीयं

हृदिरधिनिधीयते एवं स्रोचमयुभयोरेकं युक्तं । उक्तं नाम यज्ञसंबन्धि शस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यच्चिद्यं कर्म । तस्य यज्ञरूपयोर्हविधानयोर्यज्ञत्वसंपादनायाधिनिधानाद्यज्ञोऽपि समृद्धो भवति । कीदृशयोर्हविधानयोः । यतस्तुचा । यताः संबद्धाः सुचो यद्वचमसादिलक्षणानि पात्राणि ययोस्ते । मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने या ये हविर्धाने त्वां सपर्यतः पूजयतस्तयोरित्यर्थः । किंच ईदृशूपहविधानयुक्तो यजमानोऽसंयतः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् ते व्रते त्वदीये कर्मणि चेति । निवसति । पुष्यति च । प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति च । सुन्वते त्वद्देवत्ये यागे सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य भद्रा कक्षाणो शक्तिरुत्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयोश्चकथ्यस्य वचसोऽधिनिधानेन त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतस्तुचा । यम उपरमे । निष्ठायामनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इदमादिषु चिषु पदेषु सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सपर्यतः । सपर पुजायां । कङ्गादिभ्यो यक् । अनुपदेशात्सर्वधातुकाणुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । चेति । चि निवासगत्योः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । सुन्वते । पथ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । शत्रुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आदंगिराः प्रथमं दधिरे वयं इद्वाग्रयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वं पण्येः समविदंत भोजनमश्वावंतं गोमंतमा पशुं नरः ॥४॥

आत् अंगिराः । प्रथमं । दधिरे । वयः । इद्वाग्रयः । शम्या । ये । सुऽकृत्यया ।

सर्वं । पण्येः । सं । अविदंत । भोजनं । अश्वंऽवंतं । गोऽमंतं । आ । पशुं । नरः ॥४॥

यदा पणिभिर्गोषोऽपहृतास्तदानीमंगिरा अंगिरसः प्रथमं पूर्वमयतो वयो हविर्वर्षणमज्ञं दधिरे । इद्वाग्रं संपादितवतः । आदनंतरं तादृशं येऽंगिरस इद्वाग्रयः प्रज्वलितापियुक्ताः संतः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्या कर्मणा शोभनेन यागेनैन्द्रमयजन्ति शेषः । ते नरो यज्ञस्य नेतारोऽंगिरसः पण्येरेतन्नाम्नोऽमुरस्य संबन्धि सर्वं भोजनं धनं समविदंत । समलभंत । कीदृशं । अश्वावंतं अश्विर्युक्तं गोमंतं गोभिर्युक्तं । आकारः समुच्चये । गवाश्चव्यतिरिक्तमन्यत्पशुजातं च समविदंत ॥ अंगिराः । सुपां सुलुगिति जसः सुः । शम्या । शमीति कर्मनाम । शाम्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी । करणे घञ् । नोदात्तोपदेशस्य मातस्त्वानाचमेः । पा० ७. ३. ३४. इति वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादित्वात् ङीष् । अत्ययेनानुदात्तत्वं । सुकृत्यया । शोभनं कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥५॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । अजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातं । अमृतं । यजामहे ॥५॥

पणिभिरपहृतासु गोष्वथर्वैतत्संज्ञं अघिर्यज्ञैरिन्द्रदेवत्यैरनुष्ठितैर्यागेः पथो गोसंबन्धिनी मार्गान् प्रथमस्तते । तनुते । सर्वेभ्य अघिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः । ततस्तदनंतरं व्रतपा व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कांतः सूर्यः सूर्यरूप इन्द्र आजनि । गवां प्रदर्शनायाविरभूत् । ततोऽथर्वा ता गा आजत् । अभिमुख्येन प्राप्नोत् । तादृशस्यैन्द्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचामुरनिरसनाय सहायोऽभूत् । यमस्यामुराणां नियमनार्थं जातं प्रादुर्भूतममृतं मरणरहितं तमिन्द्रं यजामहे । हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः । शसि भस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तेरुदात्तत्वं । तते । तनु विस्तरि । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अजनि । जनी प्रादुर्भवे । दीपजनबुधेत्यादिना । पा० ३. १. ६१. कर्तरि लुङि वृश्चिण । आजत् । अज गतिचेपणयोः ॥

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।

यावा यच्च वदति कारुःकथ्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रणयति ॥ ६ ॥

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकं । आऽघोषते । दिवि ।

यावा । यच्च । वदति । कारुः । उकथ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रणयति ॥ ६ ॥

स्वपत्याय शोभनापतनहेतुभूताय कर्मणे बर्हिर्वा यद्यदा वृज्यते क्षियते अध्वर्युणा यागार्थमाह्वयते । अर्को वा श्लोकनिष्पादको होता वा श्लोकं स्तुतिरूपां वाचं दिवि शीतमाने यज्ञे यदाघोषते उच्चारयति । यच्च यस्मिन्काले यावाभिषवार्थं प्रवृत्त उपलब्धो वदति शब्दं करोति । तच्च दृष्टान्तः । कारुःकथ्यः । सुप्तोपममेतत् । उकथ्यस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति तद्वत् । तस्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्याभिपित्वेष्वभिप्राप्तिर्विन्द्रो रणयति । रमते । यद्वा । पूर्वोक्तानां बर्हिरादीनामभिप्राप्तिषु सतीष्विन्द्रो रणयति । अस्मदीयो यागो भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति ॥ वृज्यते । वृज्जी वर्जने । अदुपदेशास्त्वसर्वधानुकाणुदात्तत्वे यच्च एव स्वरः शिष्यते । निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । आघोषते । घुषिर् विशब्दने । भौवादिकः । अत्रापि यदित्यस्य निपातस्यानुषंगान्निघाताभावः । रणयति । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन स्नन् परस्मैपदं च । अन्त्यविकारश्चादसः । यद्वा । रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन स्नन् ॥ ४ ॥

असावीति विंशत्युचमेकादशं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । असावि विंशतिः षऊनुष्टुभ श्रीष्णिहपांक्तगायत्र्यैष्टुभास्तृचाः प्रगाथ इति । आदितः षऊनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिहः । दशम्याद्यास्तिस्रः पंक्तयः । चयोदश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । षोडश्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । एकोनविंशो बृहती विंशो सतोबृहती । अनुवर्तनान्नोत्तम ऋषिः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता ॥ सूक्तविनियोगो बिंगादवगंतव्यः ॥ अविहृतषोडशिश्च आबी तृची स्तोत्रियानुरूपी । सूचितं च । अथ षोडशसावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियानुरूपी । आ० ६. २. इति ॥ अभिप्राप्तिकेषूकथ्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येमाविव तृची वैकल्पिकी स्तोत्रियानुरूपी । एष्टु ध्विति खंडे सूचितं । असावि सोम इन्द्र त इममिन्द्र सुतं पिब । आ० ७. ८. इति ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि ।

आ त्वा पृणक्लिद्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ । गहि ।

आ । त्वा । पृणक्लु । इन्द्रियं । रजः । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं सोम असावि । अभिषुतोऽभुत् । हे शविष्ठातिशयेन बलवन् अत एव धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिन्द्र आ गहि । देवयजनदेशमागच्छ । आगतं त्वामिन्द्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यमा पृणक्लु । आपूरयतु । रजोऽतरिचं रश्मिभिः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् । शविष्ठ । शवस्विच्छब्दादिष्ठनि विभक्तोर्बुक् । टेरिति टिलोपः । पादादित्वान्निघाताभावः । गहि । गमेर्लोपः । बलं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धवत्त्वादिर्बुगभावः ॥

इन्द्रमिहरीं वहतोऽप्रतिधृष्टशवसं । ऋषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणां ॥ २ ॥

इन्द्रं । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टऽशवसं । ऋषीणां । च । स्तुतीः । उप ।

यज्ञं । च । मानुषाणां ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यप्रतिधर्षितबलं । अहिंसितबलमित्यर्थः । इन्द्रमिन्द्रमेव ऋषीणां वसिष्ठादीनां मानुषाणामन्येषां मनुष्याणां च स्तुतीर्थं च हरी अद्यावुप वहतः । समीपं प्रापयतः । यच्च यच्च सुवन्ति यच्च यच्च यजते तच्च सर्वचन्द्रमश्नी प्रापयत इत्यर्थः ॥ मानुषाणां । मनोज्ञाताविति मनुशब्दादत्र पुगागमश्च ॥

आ तिष्ठ वृषहन्त्रं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो यावा कृणोतु वमुना ॥३॥

आ । तिष्ठ । वृषहन् । रथं । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । यावा । कृणोतु । वमुना ॥३॥

हे वृषहन् शत्रूणां हन्तरिद्र रथमा तिष्ठ । आरोह । यस्मात्ते हरी त्वदीयावधौ ब्रह्मणा सोऽज्जघनेन मन्त्रेण युक्ता रथेऽस्माभिर्योजिता तस्मात्त्वं रथमातिष्ठ । ते मन्त्रस्त्वदीयं मन्त्रं यावाभिषवार्थं प्रवृत्तः पाषाणो वपुना वचनीयेनाभिषवशब्देनार्वाचीनमस्मदभिमुखं सु कृणोतु । सुष्ठु करोतु ॥ युक्ता । मुपां मुगुगित्याकारः । वपुना । वचर्गश्च । उ० ३. ३३. इति गुप्रत्ययो गकारश्चांतादेशः ॥

इममिंद्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदं । शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारा ऋतस्य सार्दने ॥४॥

इमं । इंद्र । सुतं । पिब । ज्येष्ठं । अमर्त्यं । मदं । शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् ।

धाराः । ऋतस्य । सार्दने ॥४॥

हे इंद्र सुतमभिषुतमिमं सोमं पिब । कीदृशं । ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्तं मदं मदकरं अमर्त्यममारकं । सोम-पानजन्यो मदो मदांतरवस्मारको न भवतीत्यर्थः । तथा ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनि सार्दने गृहे वर्तमानाः शुक्रस्य दीप्तस्यास्य सोमस्य धारास्त्वामभ्यक्षरन् । अभिमुख्येन संचलन्ति । त्वां प्राप्नुवन्ति । स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं । प्रशस्तशब्दादिष्ठनि ज्य च । पा० ५. ३. ६१. इति ज्यदेशः । अक्षरन् । क्षर संचलने । क्वांसो लङ् ॥

इंद्राय नूनमर्चतोऽक्थानि च ब्रवीतन । सुता अमत्सुरिंदवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥५॥

इंद्राय । नूनं । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन । सुताः । अमत्सुः । इंदवः । ज्येष्ठं ।

नमस्यत । सहः ॥५॥

हे ऋत्विज इंद्राय नूनं चिप्रमर्चत । पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उक्थान्यप्रगीतमंत्रसाध्यानि सोत्राणि च ब्रवीतन । ब्रूत । सुता अभिषुता इंदवः सोमाश्चामत्सुः । आगतमेनमिंद्रं मत्तं कुर्वतु । अनंतरं ज्येष्ठं प्रशस्यतमं सहः सहस्त्रिं बलवंतं तमिंद्रं नमस्यत । नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन । ब्रवीतिलोऽटि तप्तमत्तनथ-नाथेति तनवादेशः । अमत्सुः । मदी हर्षं । क्वांसः प्रार्थनायां लुङ् । आगमानुशासनस्त्रानित्यत्वादिऽभावः । नमस्यत । नमोवरिवस्त्रिचङ् इति क्यच् । सहः । लुगकारिकारिफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २. इति मत्वर्थीयस्य लुक् ॥ ५॥

नकिष्टृथीतरो हरी यदिंद्र यच्छसे । नकिष्ट्वानु मज्मना नकिः स्वश्रं आनशे ॥६॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इंद्र । यच्छसे । नकिः । त्वा । अन्तु ।

मज्मना । नकिः । सुऽअश्रः । आनशे ॥६॥

हे इंद्र यद्यस्मात्त्वं हरी एतत्संज्ञावधौ यच्छसे रथे योजयसि तस्मात्त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्रथीतरोऽतिशयेन रथवान् नकिः । नास्ति । अन्विषामीदृगन्धयुक्तरथाभावात् । त्वा त्वामनुलक्ष्य मज्मना । बलनामैतत् । बलेन सदृशोऽपि नकिः । न ह्यस्ति । स्वश्रः शोभनाश्रोऽन्यश्च त्वां नकिरानशे । न प्राप । इंद्रस्य बलाश्रयोरसाधारणत्वादिंद्रसदृशो बलवानश्रवान् लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्टृत् । युष्मत्तत्ततशुःष्वंतःपादमिति षत्वं । रथीतरः । अतिशयेन रथी । तरपीडयिष्यति । पा० ८. २. १७. १. इतीकारांतादेशः । अवयवसमये क्वांसं प्रस्वत्वं । यच्छसे । यमेव्यत्ययेनात्मनेपदं । स्वश्रः । बङ्ग्रीहावायुदात्तं क्वाच्छंदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । आनशे । अश्रोतिश्वेत्यभ्यासादुत्तरस्य गुट् ॥

आभिन्नविकेयूक्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो य एक इद्विदयत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियसृचः । एह्यु
ध्विति खंडे सूचितं । सखाय आशिषामहि य एक इद्विदयते । आ० ७. ८. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवक्ष्य
श्रीष्णिहृतुचाशीतावयं तुचो विनियुक्तः । तथैव पंचमारण्यके सूच्यते । य एक इद्विदयत आ याह्यद्रिभिः सुतं
। ऐ० आ० ५. २. ५. । इति ॥

य एक इद्विदयते वसु मर्तीय दाशुषे । ईशानो अप्रतिष्कृत इंद्रो अंग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्तीय । दाशुषे । ईशानः । अप्रतिऽस्कृतः ।

इंद्रः । अंग ॥ ७ ॥

य इंद्र एक इत् एक एव दाशुषे हविर्दत्तवते मर्तीय मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते विशेषेण
ददाति । अंगेति चिप्रनाम । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः । प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः स इंद्रः
चिप्रमीशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ विदयते । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । शपः पित्वादानुदा-
त्तत्वं । तिङ्श लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । यदुत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कृतः । कु शब्दे ।
प्रतिकूलं कूयते शब्दयत इति प्रतिस्कृतः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् । सुषामादित्वात्षत्वं । नञ्समासेऽव-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुपमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवन्निर इंद्रो अंग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तं । अराधसं । पदा । क्षुपंऽइव । स्फुरत् । कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः ।

इंद्रः । अंग ॥ ८ ॥

अराधसं हविर्लक्षणेन राधसा धनेन रहितं । अयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं मर्तं मनुष्यमिंद्रः पदा पादेन
क्षुपमिवाहिच्छकमिव कदा स्फुरत् । स्फुरिष्यति । वधिष्यति । यथाहिच्छकं मंडलाकारेण शयानं कश्चिद-
नायसेन हंति एवमिंद्रोऽपि कदासच्छत्रुं हनिष्यतीत्यर्थः । स्फुरतिर्वधकर्म । स्फुरति स्फुलतीति वधकर्मसु
पठितत्वात् । नोऽस्माकं यष्टृणां गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इंद्रः कदा कस्मिन्कालेऽंग चिप्रं शुश्रवत् । ओथ-
तीति वितर्क्यते । अत्र निश्चितं । क्षुपमहिच्छकं भवति यत् शुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयंतं पादेन क्षुपमिवाव-
स्फुरिष्यति । कदा नः ओथ्यति गिर इंद्रोऽंग । अंगेति चिप्रनाम । नि० ५. १७. । इति ॥ पदा । पादशब्दस्य
पङ्क्तित्वादिना पदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । क्षुपमिव । शुभ संचलने । अस्मात्कर्मणि घञि
बङ्गलवचनाद्वातोर्नुमागमः । वर्णव्यापत्त्या भकारस्य पकारः । स्फुरत् । स्फुर संचलने । कंदसि लुङ्लङ्लिट
इति लुङर्थे लङ् । बङ्गलं कंदस्यमाङ्योनेऽपीत्युदाभावः । शुश्रवत् । शु अवगणे । लियङागमः । बङ्गलं कंदसीति
शपः सुः ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आ विवासति । उयं तत्पत्यते शव इंद्रो अंग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवासति । उयं । तत् । पत्यते ।

शवः । इंद्रः । अंग ॥ ९ ॥

बङ्गभ्यो मनुष्येभ्यः सकाशाद्यश्चिद्धि य एव खलु यजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तः सन् हे इंद्र त्वा
त्वामाविवासति परिचरति । विवासतिः परिचरणकर्म । तत्तस्मै यजमानाय यदुपसुदूर्णं शवो बलमिंद्रोऽंग
चिप्रं पत्यते । पातयति । प्रापयति ॥ तत् । सुपां सुलुगिति घतुर्थ्या लुक् । पत्यते । पतू गती । अस्मादंतर्भावि-
तस्पर्थाद्वात्ययेन झन् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माथ्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य स्वादोरित्या विषूवत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियसृचः ।
होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । यः सत्राहा विचर्षणिः स्वादोरित्या विषूवतः । आ० ७. ४. । इति ॥ पृथ्व्यस्य

पंचमेऽहनि निष्केवस्त्रेऽप्ययं तृचोऽनुरूपः । सोमे वर्धमान इति खंडे सूचितं । स्वादोरित्या विषूयत उप नो हरिभिः सुतं । आ० ७. १२. इति ॥

स्वादोरित्या विषूयतो मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।

या इंद्रेण सयावरीवृष्णा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्या । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यैः ।

याः । इंद्रेण । सयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्येत्या विषूयत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तिर्युक्तस्य मध्वो मधुररसस्य सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः शोभसे शोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्धकेणंद्रेण सयावरीः सह यात्यो गच्छन्त्यः सत्यो मदन्ति हृष्टा भवन्ति । ता इंद्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयःप्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्त्रेयस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलब्ध्यावस्थिता इति शेषः ॥ विषूयतः । विषु व्याप्ती । अस्मादीणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मनुप । वृष्वनुड्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । मध्वः । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यैः । पिबन्तीरादिभ्यश्चेति ङीष् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्येण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरीः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् । वनो र चेति ङीब्रिफौ । मदन्ति । मदी हर्षे । श्रानि प्राप्ति व्यत्ययेन शप् । वस्वीः । वस निवासि । शृसृस्त्रिहीत्यादिना वसेत्प्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । वोतो गुणवचनादित्यत्र गुणवचनान्ङीवायुदात्तार्थः । का० ४. १. ४४. १. इति वचनाद्भुशब्दान्ङीपि यणादेशः । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं । अकर्मधारये राज्यं । पा० ६. २. १३०. इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥ ६ ॥

ता अस्य पृश्नायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इंद्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृश्नऽयुवः । सोमं । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इंद्रस्य । धेनवः । वज्रं । हिन्वन्ति । सायकं । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ता अस्त्रेन्द्रस्य पृश्नायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयो नानावर्णा गाव इंद्रेण पातव्यं सोमं पयसा श्रीणन्ति । मिश्रीकुर्वन्ति । इंद्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ता धेनवः सायकं शत्रूणामंतकारकं वज्रमायुधं हिन्वन्ति । शत्रुषु प्रेरयन्ति । इंद्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वाङ्मुम् । सायकं । घो अंतकर्मणि । खुन्यात्वे युगागमः ॥

ता अस्य नर्मसा सहः सपर्येति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरुणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नर्मसा । सहः । सपर्येति । प्रऽचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सश्चिरे । पुरुणि । पूर्वऽचित्तये । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ता गावोऽस्त्रेन्द्रस्य सहो बलं नर्मसा स्वकीयेन पयोरूपेणानेन सपर्येति । परिचरन्ति । पुरुणि बह्वन्यस्त्रेन्द्रस्य व्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणि सश्चिरे । सेर्वरे । ज्ञायंत इत्यर्थः । किमर्थं । पूर्वचित्तये युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृत्रादयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं

भवद्भिः प्राणास्थ्यज्यत इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ सखिरे । सख गती । व्यत्ययेनात्मनेपदं । पूर्वचित्तये । चित्ती संज्ञाने । भवे त्तिन् । मरुदुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इन्द्रो दधीच इति षडहसोषियसंज्ञकसृचः । सूचितं च । आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चंद्रो दधीचो अस्थभिः । आ० ७. २. इति ॥

इंद्रो दधीचो अस्थभिर्वृचाण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥

इंद्रः । दधीचः । अस्थऽभिः । वृचाणि । अप्रतिऽस्कृतः । जघान । नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाव्यायजिन इतिहासमाचरते । आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेनासुराः पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रसौरसुरैः सह योद्धुमशक्तुवंसामृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति श्रुत्वा । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान् नेह किमस्य किंचित्परिशिष्टमंगमस्तीति । तस्मा अवोचन् अस्थितदाश्च शीघ्रं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत् । तत्तु न विद्य यत्राभवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति । तद्वा-
न्विषिषुः । तच्छर्यणावत्यनुविद्याजहुः । शर्यणावड वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः खंदते । तस्य शिरसो
ऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुराजघानेति ॥ अप्रतिष्कृतः परिरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इन्द्र आथर्वणस्य दधीच
एतत्संज्ञकस्य क्षपेरस्थभिरश्वशिरःसंबंधिभिरस्थभिर्नवतीर्नव नवसंख्याका नवतीर्दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः ।
तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाज्जितुमादावासुरी माया जिधा संपद्यते । त्रिविधातीतानागतवर्तमानकाल-
भेदेन तत्कालवर्तिनो देवाज्जितुं पुनरपि प्रत्येकं चिगुणिता भवति । एवं नव संपद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्ति-
यरूपेण त्रिगुण्ये सति सप्तविंशतिः संपद्यते । पुनः सात्त्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रिगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः संपद्यते ।
एवं चतुर्भिस्त्रिगुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः संपद्यते । एवंविधमाया-
रूपाणि वृत्राण्यावरकाण्यसुरजातानि जघान । हतवान् ॥ दधीचः । दध्यंचतीति दध्यङ् । अंचतेर्द्ध्वत्विति
दिना क्तिन् । अग्निदितामिति जलोपः । पञ्चैकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया चाविति पूर्वपदस्यांतोदात्तत्वं प्राप्तं । अंचेच्छंदस्य सर्वनामस्थानं । पा० ६.
१. १७०. इति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाध्यते । अस्थभिः । छंदस्यपि वृक्षते । पा० ७. १. ७६. इत्यन-
वादावप्यस्थिशब्दस्थानङादेशः स चोदात्तः ॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितं । तद्विदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपऽश्रितं । तत् । विदत् । शर्यणा
ऽवति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिष्वपश्रितमपगत्य स्थितमश्वस्याश्वसंबंधि दधीचो यच्छिर इच्छन्निन्द्रो वर्तते शर्यणा-
वत्येतत्संज्ञे सरसि तच्छिरो विदत् । अज्ञासीत् । ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थभिर्वृचाणि जघानेति पूर्वस्यामृचि
संबंधः ॥ इच्छन् । इषु इच्छायां । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् । वेत्तेर्भुक्ति व्यत्ययेन छिरङादेशः । शर्यणावति ।
शर्यणा नाम देशाः । तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् । मध्वादिषु शर्यणशब्दस्य पाठान्मध्वादिभ्यश्च । पा० ४.
२. ८६. इति चातुर्थिको मतुपः । संज्ञायामिति मतुपो वत् । मती बह्वचोऽनजिरादीनां । पा० ६. ३. ११९. इति दीर्घः ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहि कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्याचांद्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्ट्यं । तत्र पूर्वपक्षे चांद्रम-
सीष्टिः । अत्राह गोरिति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । अत्राह गोरमन्वत नवीनवो
भवति जायमानः । आ० ९. ८. इति ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यं । इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अत्र । अहं । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यं । इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

अत्राहास्मिन्नेव गौर्गंतुश्चंद्रमसो गृहे मंडले त्वष्टुर्दोषस्वादित्यस्य संबंधपीथं रात्रावतर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजसादादित्यस्य रश्मय इत्येवमनेन प्रकारेणामन्वत । अजानन् । उदकमये स्वच्छे चंद्रबिंबे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति । तच्च प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं चंद्रेऽपि वर्तमाना लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्वाचावतर्हितं सौरं तेजसाश्चंद्रमंडलं प्रविश्याहृणीव नैशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चंद्र एव द्वादशस्वादित्येष्विंद्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इंद्र एवेतींद्रस्तुतिः प्रतीयमानत्वादिंद्रो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ईदृग्भूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चंद्रमसः प्राधान्यविवक्षया चांद्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते । अत्र निवृत्तं । अथाप्यस्त्रीको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौर्बध्यते । अत्राह गोरमन्वतेति । नि० २. ६. । अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमंतर्हितं वा । नि० ४. २५. । इति ॥ अमन्वत । मनु अवबोधने । अपीथं । अपपूर्वास्मिनेति रघ्यादयश्च । उ० ४. १११. । इति निपातनायत् । अत एवाभिमतरूपसिद्धिः । यद्वा । अपिपूर्वादन्तेर्द्धत्विति त्यादिना क्लिन् । अनिदितामिति नलोपः । अपिगते निगते भवमपीथं । भवे कंदसीति यत् । अत्र इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । तिप्स्वरितः । अपीथोऽप्रकाश इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्या । इदंशब्दात्वा हेतो च कंदसीति प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तच्चेदंशब्दो नाशुवर्तते तदानीमिदमस्यमुः । पा० ५. ३. २४. । इति यमुप्रत्ययः । अव्ययादासुपः । पा० २. ४. ८२. । इति सुब्लुकं बाधित्वा सुपां सुलुगिति डादेशः । चंद्रमसः । चंद्रमाद्वादनं मिमीते निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे माङो ङित् । उ० ४. २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च स्फायितं चोत्थादिना रक्प्रत्ययांतमंतोदात्तं ॥ ७ ॥

सर्वपुष्टायामिष्टौ कायस्य हविषः को अथेति द्वे अचौ याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । कायं दशमं को अथ युंक्ते धुरि गा अतस्येति द्वे इति ॥

को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।

आसन्निष्पून् ह्रस्वसो मयोभून् एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युंक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः । दुःहृणायून् ।

आसन्ऽईषून् । ह्रस्वऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषां । भृत्यां । ऋणधत् । सः ।

जीवात् ॥ १६ ॥

अव्याप्तिर्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इंद्रसंबन्धिनो रथस्य धुर्यश्चवहनप्रदेशे गा गतिमतोऽश्वान् को युंक्ते । को नाम नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशानश्वान् । शिमीवतो वीर्यकर्मेपेतान् भामिनस्तेजसा युक्तान् दुर्हणायून् परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । आसन्निष्पून् येषामासन्त्यास्ये सुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो बाणा बद्धास्तान् ह्रस्वसः । ह्रस्वु शत्रूणां हृदयेष्वस्ति स्वकीयं पादं क्षिपतीति ह्रस्वसः । मयोभून् मयसः सुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । यो यजमान एषामीदृशाना-
नश्वानां भृत्यां भरणक्रिधां रथवाहनक्रियामृणधत् समर्धयति । स्तौतीति यावत् । स यजमानो जीवात् । जीवनवान्भवेत् ॥ यद्वा । क इति प्रजापतिरुच्यते । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वहे गा वेदरूपान्वास्विशेषानवेदानीं युंक्ते । संयोजयति । कीदृशान् । शिमीवतः प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् भामिन उक्त्वस्तान् दुर्हणायून् । हृणीयतिर्हानिकर्मा । हातुमशक्वान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आसन्निष्पून् आसन्त्यास्य इषुरेषां गमनसुस्धारणं येषां तान् ह्रस्वसो ह्रस्वु हृदयेषु दीप्यमानान् । प्रकाशमानानित्यर्थः । मयोभून् मयसोऽध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् । यो यजमान एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियामृणधत् अङ्गिमतीं करोति स जीवात् । स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून् । हृणीकृन्त्यायां । कङ्कादित्वायक । वङ्गसवचनादस्मादुपप्रत्ययः । अतो लोपे सति वर्णव्यापत्त्याकारः । मृगधादिर्वा दृष्टव्यः । आसन्निष्पून् । पङ्क्तिव्यादिनास्त्रशब्दस्यासन्नादेशः । इष गतावित्यस्मादिषेः क्लिप् । उ० १. १४. । इत्यु-

प्रत्ययः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ह्रस्वसः । असु क्षेपणे । अस गतिदीप्त्यादानेषु । क्षिप्तेति क्षिप् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमित्यनुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मयोभून् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं । यद्वा । मितद्रादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. इति दुप्रत्ययः । भृत्वा । भृञ् भरणे । संज्ञायां समजनपद । पा० ३. ३. ९९. इति क्यप् । उदात्त इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वं । ऋणधत् । ऋधु वृद्धौ । लेटि व्यत्ययेन अम् । लेडोऽडा-टावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जीवात् । जीव प्राणधारणे । पूर्ववत्त्व्याडागमः ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते संतमिंद्रं को अंति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽ को जनाय ॥ ११ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । संतं । इंद्रं । कः । अंति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ ११ ॥

अनुग्रहीतरींद्र आगते सति क ईषते । शत्रोर्भोतः सन् को निर्गच्छति । न कोऽपीत्यर्थः । कस्तुज्यते । को हिंस्यते । शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । को यजमानो विभाय । विभेति । इंद्रे रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते दूरे तस्य शत्रुकृता हिंसा । अंत्यंतिके समीपे संतमस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानमिंद्रं कः पुरुषो मंसते । जानाति । वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः । एकः कः पुरकः । युद्धे सहायार्थमिंद्र आगते सति को यजमान-स्तोकाय पुत्रायाधि ब्रवत् । हे इंद्रास्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिरूपा-दिति यथा एवंपक्षमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः । इभाय गजाय कोऽधि ब्रवत् । उतापि च राये शत्रुभिरपह्नियमाणाय धनाय कोऽधि ब्रवत् । अपह्नियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधि-वचनमपि को यजमानः कुर्यात् । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च कोऽधि ब्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चेंद्रस्याधिवचनं नापेक्षितं । स्तुत्या प्रीत इंद्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः ॥ यदा तु कशब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः संबंधिनि कर्मणि विनियोगः तदानीं परमेश्वर्ययोगादिंद्र-शब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते । यथेन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसरिण कदा चनेत्यस्माच्च विद्यमान इंद्रो गार्हपत्यपरतया नीयते तद्वत् ॥ ईषते । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते । तुज हिंसायां । कर्मणि यक् । अदुपदेशलक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । अतिङ् इति पर्युदासान्निघाताभावः । मंसते । लेट्यडागमः । सिञ्चजलं लेटीति सिप् । अंति । अंतिकस्य कादिलोपो बङ्गल-मिति क्लीपः । ब्रवत् । ब्रवीतेलेट्यडागमः । तन्वे । तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥

को अग्निमीदृ हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्धुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानाऽनु होम को मंसते वीतिहोचः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निं । ईद्रे । हविषा । घृतेन । सुचा । यजाते । ऋतुऽभिः । धुवेभिः ।

कस्मै देवाः । आ । वहान् । आऽनु । होम । कः । मंसते । वीतिऽहोचः । सुऽदेवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीदृ । इंद्रार्थं हविर्निर्व्यापिं स्वीति । इंद्राय हविर्निर्व्यापोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते । इंद्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वेद्रयागार्थमपि सुचा जुह्वा धुवेभिर्धुवेर्निर्व्यापिर्भुविर्वसंतादिकालैरुपलक्षितेन घृतेन हविषा यजाते । यजेत् । यद्वा । ऋतवः प्रयाजदेवताः । ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । तामिर्धुवेः प्रकृती विकृती चानुष्ठेयतया निश्चलैर्धुतुभिः सहापिमाज्यभागदेवतां घृतेन हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मै यजमानाय होम ज्ञातव्यं प्रशस्यं धनमाशु शीघ्रं देवा आ वहान् । आवहंति । प्रयच्छंति । न कस्मा अपीत्यर्थः । इंद्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इतींद्रः स्तूयते । वीतिहोचः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभन-देवताकः को यजमानो मंसते । इंद्रं सम्यग्जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । बङ्गविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन

चंद्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ ईद्रे । ईड सुतो । अदादित्वाच्छपो लुक् । सुचा । सावेकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । यजाते । यजतेल्लेख्याडागमः । वेतोऽन्यत्रेत्यकारः । वहान् । वहतेल्लेख्याडागमः । इतश्च लोप इतोकारलोपः । संयोगांतस्थेति तकारलोपः । होम । ह्रयतेः कृतात्वस्यातो मनिन्निति मनिन् । इ इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । यद्वा । नामन्सीमन्नित्यादी । उ० ४. १५०. । होमश्चब्दो मनिन्प्रत्ययांतो निपात्यते । मंसते । मन ज्ञाने । लेव्यडागमः । सिद्धङ्गलं लेटीति सिप् । वीतिहोत्रः । वी गत्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मंचे वृषेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होचं होमः । ऊयामाश्रुमसिभ्यस्त्वं । उ० ४. १६७. । इति चन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्तो होमो येन । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदेवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्वमंग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यं ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेद्रु ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वं । अंग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यं ।

न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । मर्दिता । इंद्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अंगेयमिमुखीकरणे । अंग शविष्ठ हे बलवत्तमेन्द्र देवो द्योतमानस्त्वं मर्त्यं मरणधर्माणं त्वां सुतवंतं पुरुषं प्र शंसिषः । सम्यग्नेन स्तुतमिति प्रशंस । हे मघवन् धनवन्निद्र त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिन्मर्दिता मुखयिता नास्ति । अतः कारणात्ते तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं वचो ब्रवीमि । उच्चारयामि ॥ शंसिषः । शन्सु सुतो । लेटि सिण्डागमः । सिद्धङ्गलं लेटीति विकरणश्च सिप् । तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः । शविष्ठ । अतिशयेन शवस्वी शविष्ठः । इष्टनि विभक्तोर्लुक् । टेरिति टिलोपः । मर्दिता । मृड मुखने । तृच इडागमः ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वो च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । चन । दभन् ।

विश्वो । च । नः । उपऽमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥

हे वसो निवासयितरिन्द्र ते तव संबन्धीनि राधोत्थेभिरिति राधांसि भूतान्यस्मान्कदा चन कदाचिदपि मा दभन् । मा विनाशयंतु । तथोतयो गंतारः । यद्वा । धूतय इत्यत्र वर्णलोपः । धूतयः कंपयितारस्ति त्वदीया मरुतय मा दभन् । हे मानुष मनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यो मंचद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमीहि । सर्वत आहृत्यास्मात्समीपे कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा । किंश्चात्सर्वैकान्यकिंचित्तदः काले देति दाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । दभन् । दम्भु दभे । लोडर्थे क्दांसे लङि बङ्गलं कंदसीति विकरणश्च लुक् । न माङ्योग इत्यडभावः । मिमीहि । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वात् युः । भृजामिदित्यभ्यासस्थेत्वं । हेर्ङित्वात् घुमास्थेतीत्वं ॥ ॥ ८ ॥ ॥ १३ ॥

चतुर्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र प्र य इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं गोतमस्यार्थं । पंचमीद्वादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । मरुतो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र ये द्वादश मारुतं ह पंचम्यं त्रिष्टुभाविति । ह्रश्चप्रथो-गादिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुदेवतानि ॥ अभिज्ञवषडहस्य चतुर्थेऽहन्यापिमारुत एतत्सूक्तं मारुतनि-विद्वानीयं । सूचितं च । प्र ये शुभंते जनस्य गोपा इत्यापिमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥

प्र ये शुभंते जनयो न सप्रयो यामनुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।

रोदंसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदंति वीरा विदर्थेषु घृध्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । शुभंते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः । सुदंससः ।
रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदंति । वीराः । विदधेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

ये मरुतो यामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति प्र शुभंते प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यलङ्कुर्वन्ति जनयो न जाया इव । यथा योषितः स्वकीयान्यंगान्यलङ्कुर्वन्ति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । सप्तयः सर्पणशीलाः रुद्रस्य सूनवः । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । सुदंससः शोभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । हि यस्मान्मरुतो रोदसी बावापृथिव्यौ वृधे वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीरा विशिष्येण शत्रुक्षेपणशीलाः घृष्वयो घर्षणशीलाः । महीरुहशिलोच्चयादेर्मज्जका इत्यर्थः । एवमुक्तास्ते मरुतो विदधेषु । विदधेषु यष्टव्यतया देवानिति विदधा यज्ञाः । तेषु मदंति । सोमपानेन ह्वयन्ति ॥ शुभंते । शुभ शुभ दीप्ती । भीवादिकः । जनयः । जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । इन्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः । यामन् । या प्रापणि । कृत्यव्युटो बज्जलमिति बज्जलवचनादातो मणिमिति भावे मणिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सुदंससः । दंस इति कर्मनाम । शोभनं दंसो येषां । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्रिरे । हि चेति निघातप्रतिषेधः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे कृपि । सवि काच इति विभक्त्युदात्तत्वं । मदंति । मदी हर्षे । अग्निं प्राप्तिं व्यत्ययेन शप् । पादादित्वाभिघाताभावः । विदधेषु । विद् ज्ञाने । इविदिभ्यां किदित्यथप्रत्ययः । घृष्वयः । घृषु संघर्षे । कृषिघृष्वीत्यादिना चित्रत्ययांतो निपात्यते ॥

त उक्षितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अग्निं चक्रिरे सदः ।

अर्चन्तो अर्कं जनयंत इन्द्रियमग्निं श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥ २ ॥

ते । उक्षितासः । महिमानं । आशत । दिवि । रुद्रासः । अग्निं । चक्रिरे । सदः ।

अर्चन्तः । अर्कं । जनयंतः । इन्द्रियं । अग्निं । श्रियः । दधिरे । पृश्निमातरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुत उक्षितासो देवैरभिषिक्ताः संतो महिमानं महत्त्वमाशत । आप्नुवन् । रुद्रासो रुद्रस्य पुत्राः । उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि द्यौतमाने नभसि सदः सदनं स्थानमग्निं चक्रिरे । अर्चन्तः सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्तः पूजयन्त इन्द्रियमिन्द्रस्य लिंगं वीर्यं जनयन्तः । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इत्येवंप्रकारेण वाक्येनात्पादयन्तः । पृश्निमातरः पृश्निना नाकपाया भूमेः पुत्रा मरुतः श्रिय ऐश्वर्याख्यधि दधिरे । आधिक्येनाधारयन् ॥ उक्षितासः । उच्च सेचने । कर्मणि निष्ठा । आज्ञसेरसुक् । महिमानं । महच्छब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् । टेरिति टिलोपः । आशत । अशू व्याप्ती । लङि बज्जलं कंदसीति विकारणस्य लुक् । इन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रवृष्टं । पा० ५. २. ९३. । इति घञ्प्रत्ययांतो निपात्यते । पृश्निमातरः । प्राप्नुते सर्वाणि रूपाणीति पृश्निर्भूमिः । श्रूयते च । इयं वै पृश्निः । ते० ब्रा० १. ४. १. ५. । घृणिः पृश्निरित्यादौ निपातनादभिमतरूपसिद्धिः । पृश्निर्माता येषां ते तथोक्ताः । अतः स्कंदसि । पा० ५. ४. १५८. । इति समासांतस्य कपः प्रतिषेधः ॥

गोमातरो यच्छुभयंते अजिभिस्तनूषु शुभा दधिरे विरुक्मंतः ।

बाधन्ते विश्वमभिमातिनमप वत्मीन्येषामनु रीयते घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरः । यत् । शुभयंते । अजिभिः । तनूषु । शुभाः । दधिरे । विरुक्मंतः ।

बाधन्ते । विश्वं । अभिमातिनं । अप । वत्मीनि । एषां । अनु । रीयते । घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरो गोरूपा भूमिमाता येषां ते मरुत अजिभी रूपाभिव्यञ्जकैराभरणीयवदा शुभयंते स्वकीयान्यंगानि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति तदानीं शुभा दीप्ता मरुतस्तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्मतो विशिष्येण रोचमाना

नानाकाराद्भिरि । धारयन्ति । अपि च विश्वं सर्वमभिमातिनं शत्रुमप बाधन्ति । हिंसन्ति । एषां मरुतां वर्तमानि मार्गानुगच्छत्य घृतं चरणशीलमुदकं रीयते । स्रवति । यत्र मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तद्गुसारेण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ मुमयन्ति । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणधुपधगुणाभावः । अंजिभिः । अम्बू व्यक्तिस्रवण-
गतिषु । खनिकषिकस्त्र्यसिबसिध्वनिखनिवनिनियन्तिचरिभ्यश्च । उ० ४. १३९. । इतीप्रत्ययः । शुभाः । शुभ
दीप्ती । स्फायितं चीत्यादिना रक् । विरक्तमतः । विशिष्टा रक् विरक् । तद्वतो विरक्तमतः । मनुष्यस्ययादित्वेन
पदत्वात्कुलं । भत्वात् जम्बूत्वाभावः । रीयते । रीरु स्रवणे । देवादिकः ॥

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यवयन्तो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषवातासः पृषतीरयुग्धं ॥ ४ ॥

वि।ये।भ्राजन्ते।सुऽमखासः।ऋष्टिऽभिः।प्रऽच्यवयन्तः।अच्युता।चित्।ओजसा।

मनऽजुवः।यत्।मरुतः।रथेषु।आ।वृषऽवातासः।पृषतीः।अयुग्धं॥४॥

सुमखासः शोभनयज्ञा ये मरुत ऋष्टिमिरायुधैर्वि भ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते ते मरुतोऽच्युता चित् च्याव-
यितुमशक्त्वानि वृढानि पर्वतादीन्पयोजसा स्वकीयेन बलेन प्रच्यवयन्तः प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयि-
तारो भवन्ति । उत्तरार्धः प्रत्ययकृतः । हे मरुतो मनोजुवो मनोवद्देगगतयो वृषवातासो वृष्ट्युदकसेचनसम-
र्थसप्तसंघातका यूयं रथेष्व्वादीयेषु पृषतीः । पृषत्य इति मरुद्वाहनानां संज्ञा पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् ।
पृषद्भिः श्वेतविदुर्मिर्युक्ता मृगोर्यबदायुग्धं अभिमुख्येन नियुक्ता अरुद्धं । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः ॥
सुमखासः । सर्वे विधयस्त्वंदसि विकल्प्यन्त इति नञ्मुभ्यामित्यस्य प्रवृत्त्यभावे बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अच्युता । श्रेष्ठदसि बह्वलमिति श्लोपः । मनोजुवः । जु इति सौचो धातुर्गत्वर्थः । क्रिद्धचीत्यादिना
क्रिद्धीर्घो । अयुग्धं । युजिर् योने । लुङि धि च । पा० ८. २. २५ । इति सकारलोपः ॥

प्र यदर्थेषु पृषतीरयुग्धं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयन्तः ।

उतारुषस्य वि ष्यन्ति धाराश्चर्मैवोदभिर्द्युदन्ति भूमं ॥ ५ ॥

प्र।यत्।रथेषु।पृषतीः।अयुग्धं।वाजे।अद्रिं।मरुतः।रंहयन्तः।

उत।अरुषस्यं।वि।स्यन्ति।धाराः।चर्मैऽइव।उदऽभिः।वि।उदन्ति।भूमं॥५॥

हे मरुतः पृषतीर्यबदा रथेषु प्रायुग्धं प्रायुयुजत । किं कुर्वन्तः । वाजेऽग्नि निमित्तभूते सत्यद्रिं मेघं रंहयन्तो
वर्षणार्थं प्रेरयन्तः । उत तदानीमरुषस्यारोचमानस्य सूर्यस्य वैद्युतापेर्वा सकाशाद्वृष्ट्युदकधारा भवन्तो वि
ष्यन्ति । विमुच्यन्ति । विमुक्तास्त्वाश्च धारा उदभिर्दक्षैश्चर्मैव परिमितमल्पं चर्म यथाप्रयत्नेन क्लेष्यते एवं भूम
सर्वा भूमिं बुदन्ति । विशेषेणाद्रिं कुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः । रहि गतौ । वि ष्यन्ति । यो अन्तर्कर्मणि । देवादिकः ।
योतः श्रानि । पा० ७. ३. ७१. । इत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । उदभिः । पङ्क्तित्यादिनोद-
कशब्दस्योदनादेशः । बुदन्ति । उन्दी क्लेदने । भूम । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामो जादेशः ।
कादसं वृत्तत्वं ॥

तृतीयसवन आ वो वहन्ति पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । आ वो वहन्तु सप्तयो रघुषदोऽमेव
नः सुहवा आ हि गन्तव्य । आ० ५. ५. । इति ॥

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुषदो रघुपत्नानः प्र जिगात बाहुभिः ।

सीदता बहिरुरु वः सदर्स्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अंधंसः ॥ ६ ॥

आ । वः । वहंतु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्वानः । प्र । जिगात । बाहुऽभिः ।
सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतं । मादयध्वं । मरुतः । मध्वः । अंधसः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्मान् सप्तयः सर्पणशीला अथा आ वहंतु । अस्मद्यज्ञं प्रापयंतु । कीदृशाः सप्तयः । रघुष्यदो लघु शीघ्रं खंदमानाः । वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । रघुपत्वानो लघु शीघ्रं पतंतो गच्छंतो यूयं बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तिरस्त्रभ्यं दातव्यं धनमाहृत्य प्र जिगात । प्रकर्षेण गच्छत । हे मरुतो वो युष्माकं सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानमरु विल्लीर्णं कृतं । तत्र यदास्तीर्णं बर्हिस्तदा सीदत । तस्मिन्बर्हिष्युपविशत । उपविश च मध्वो मधुरस्यांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मादयध्वं । तृप्ता भवत ॥ रघुष्यदः । रघु खंदंत इति रघुष्यदः । खन्दू प्रस्ववणे । क्लिप्तेति क्लिप् । अनदितामिति गलोपः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रघुपत्वानः । पतु गती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । जिगात । गा सुती । जीहोत्यादिकः । जिगातीति गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । लोहमध्यमबहुवचनस्य तन्ननप्रत्ययनाञ्चेति तबादेशः । तस्य पित्वेन डित्वाभावादी ह्रस्वघोरितीत्याभावः । सदः । अतः कृकमीति । पा० ८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं । मादयध्वं । मद तुप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥ ॥ ९ ॥

तेऽवर्धंत स्वतवसो महित्वना नाकं तस्युरु चक्रिरे सदः ।
विष्णुर्यद्वावृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये ॥ ७ ॥
ते । अवर्धंत । स्वऽतवसः । महिऽत्वना । आ । नाकं । तस्युः । उरु । चक्रिरे । सदः ।
विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणं । मदऽच्युतं । वयः । न । सीदन् । अधि । बर्हिषि ।
प्रिये ॥ ७ ॥

ते मरुतोऽवर्धंत । वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः स्वाश्रयबलाः । नान्यस्य कस्यचिद्वलमपेक्षते । वृद्धिं प्राप्य च महित्वना महित्वा महत्त्वेन नाकं स्वर्गमा तस्युः । आस्थितवतः । सदः सदनं नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनिवासायोह विल्लीर्णं चक्रिरे । यदेभ्यो मरुद्भ्यो यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षकं मदच्युतं मदस्य हर्षस्या-
सेत्कारं यज्ञं विष्णुर्हवात् विष्णुरिवागत्य रक्षति ते मरुतो वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति एवं शीघ्र-
मागत्य बर्हिष्यध्वसदीये यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे सीदन् । सीदंतु । उपविशंतु ॥ तेऽवर्धंत । स्वरितो वानुदात्ते
पदादी । पा० ८. २. ६. । इत्येकादेशस्य स्वरितत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याडो व्यत्ययेन नाभाव
उदात्तत्वं च । यद्वा । सुपां सुलुगित्याजादेशो नकारोपजनश्च । तस्युः । नाकमातस्युश्च सदस्य विल्लीर्णं चक्रि
इति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्त्रिभुक्तिर्निघातप्रतिषेधः । यत् । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या
लुक् । आवत् । छान्दसो वर्तमाने लङ् । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । मदच्युतं । मदं च्यो-
ततीति मदच्युत् । च्युतिर् आसंचने । क्लिप्तेति क्लिप् । सीदन् । लिङर्थे ल्यङ्गागमः ॥

शूरा इवेद्युधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।
भयंते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसंदृशो नरः ॥ ८ ॥
शूराऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु । येतिरे ।
भयंते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानऽइव । त्वेषऽसंदृशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये । शूरा इवेत् शौर्योपेता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव
च जग्मयः शीघ्रं गच्छंतो मरुतः श्रवस्यवो न श्रवोऽन्नमात्मन इच्छंतः पुरुषा इव पृतनासु संग्रामेषु येतिरे ।
प्रयतंते । वृत्तादिभिर्युद्धे व्याप्रियंते । तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयंते । बिभ्यति ।

ये नरो वृद्धादेर्नैतारो मरुतो राजान इव राजमाना नृपतय इव लेषसंदृशो दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति । तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः । युध संप्रहरे । आदृगमहनजन इत्यचोत्सर्गस्कंदसि । पा० ३. २. १७१. २. इति वचनात्किन्प्रत्ययः । लिङ्गज्ञावाङ्निर्भावादि । कित्वाङ्गुणाभावः । नित्वादाबुदात्तत्वं । जग्मयः । तेनैव सूत्रेण किन्प्रत्ययः । गमहनेत्यादिगोपधालोपः । स्थानिवज्ञावाङ्निर्भावादि । अवस्थयः । अव इच्छति अवस्थति । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । येतिरे । यती प्रयत्नि । कंदसि जुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । भयंते । जिभी भये । बज्जलं कंदसीति शपः झोरभावः । लेषसंदृशः । त्विष दीप्तौ । पचाद्यच् । दृशिर् प्रेक्षणे । संपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बज्जत्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्त इंद्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृचं निरपामौञ्जदर्णवं ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रं । सुऽकृतं । हिरण्ययं । सहस्रं भृष्टिं । सुऽअपाः । अवर्तयत् ।

धत्ते । इंद्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहन् । वृचं । निः । अपां । औञ्जत् । अर्णवं ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रमवर्तयत् इंद्रं प्रत्यगमयत् । दत्तवानित्यर्थः । कीदृशं । सुकृतं सम्यग्निष्पादितं हिरण्ययं सुवर्णमयं सहस्रभृष्टिमनेकाभिधाराभिर्युक्तं । तद्वज्रमिंद्रो धत्ते । धारयति । किमर्थं । नरि । अत्र नृसंबधानुशब्देन संयामोऽभिधीयते । संयामेऽपांसि शत्रुहृन्नादिलक्षणानि कर्माणि कर्तवे कर्तुं । एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेण वृचं वृष्ट्युदकस्यावरकर्मण्यवमर्णसोदकेन युक्तं मेघमहन् । अवधीत् । अपां तेन निरुद्धा अपश्य स निरीञ्जत् । निःशेषेणाधोमुखमपातयत् । प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं । सुपूर्वात्करोतिः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतरं इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । हिरण्ययं । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोपः ऋत्य-वास्त्यवास्त्वित्यादी निपात्यते । स्वपाः । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । कर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति करोतिस्त्वित्यप्रत्ययः । अपां । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । औञ्जत् । उञ्ज आर्जवे । अर्णवं । अर्णसो लोपश्च । का० ५. २. १०९. ३. इति मत्वर्थो यो वः सलोपश्च ॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त औजसा ददृहाणं चिद्धिभिदुर्वि पर्वतं ।

धमंतो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रणयानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । अवतं । ते । औजसा । ददृहाणं । चित् । बिभिदुः । वि । पर्वतं ।

धमंतः । वाणं । मरुतः । सुऽदानवः । मदे । सोमस्य । रणयानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका (गोतम ऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुत उदकं ययाचे । तदनंतरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुदृत्य यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं आहावं च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिष्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयंचक्रुः) अयमर्थोऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते ॥ ते मरुतोऽवतं । अवस्तात्ततो भवतीत्यवतः कूपः । कूपनामसु चावतोऽवट इति पठितं । तमूर्ध्वमुपरि यथा भवति तथौजसा स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे । प्रेरितवतः । उत्खातवत इत्यर्थः । एवं कूपमुत्खाद्य ऋषेराश्रमं प्रति नयंतो मरुतो मार्गमध्ये ददृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्ववतं शिलोच्चयमपि वि बिभिदुः । विशेषेण बभञुः । सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शतसंख्याभिस्तचीभिर्युक्तं कीणाविशेषं धमंतो वादयंतः सोमस्य मदे सोमपानेन हृष्यं सति रणयानि सुत्थानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे । सोतुभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे । गुद प्रेरणे । लिटीरयो र इति रेआदेशः । ददृहाणं । दृह दृहि वृद्धौ । लिटः कानच् । धमंतः । ध्मा शब्दापि-संयोगयोः । पाघ्रेत्यादिना धमादेशः । वाणं । अण रण वण शब्दार्थाः । कर्मणि घञ् । कर्षात्तत् इत्यन्तो-

दात्तत्वं । रक्षानि । रणतेर्भावे वग्निरख्योऽपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप । ततो भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तया दिशसिंचन्तुसं गोतमाय नृणजे ।

आ गच्छंतीमवसा चिचभानवः कामं विप्रस्य तर्पयंत धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वं । नुनुद्रे । अवतं । तया । दिशा । असिंचन् । उत्सं । गोतमाय । नृणजे ।

आ । गच्छंति । ईं । अवसा । चिचभानवः । कामं । विप्रस्य । तर्पयंत । धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतोऽवतमुवृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तथा दिशा जिह्वं वक्त्रं तिर्य्यचं नुनुद्रे । प्रेरितवतः । एवं कूपं नीत्वा ऋष्याग्रमेऽवस्थाप्य नृणजे नृषिताय गोतमाय ऋषये तदर्थमुत्सं जलप्रवाहं कूपाकुवृत्त्यासिंचन् । आहावेऽवानयन् । एवं कृत्वेमेन स्रोतारमुषिं चिचभानवो विचिचदीप्तयस्ते मरुतोऽवसेदृशेन रक्षणेन सहा गच्छंति । तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काममभिलाषं धामभिरायुषो धारकैरुदकैस्तर्पयंत । अतर्पयन् ॥ तया । न गोश्चन्ताववर्तेति सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृणजे । जितृषा पिपासायां । स्वपितृषोर्नजिङ् । पा० ३. २. १७२. । प्रत्ययायुदात्तत्वं । पदकारस्य शाकल्यस्य स्वयमभिप्रायः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणात्किंवालादपि जनेर्दप्रत्ययः । नृणा जाता यस्य स तथोक्तः । ज्यापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलमिति ब्रह्मत्वं । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धामभिः । दधातिरातो मनिन्निति मनिन् ॥

मारुते पशौ या वः शर्मैति हविषो याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्मं शशमानाय संति । आ० ३. ७. । इति ॥

या वः शर्मै शशमानाय संति चिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यंत रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं ॥ १२ ॥

या । वः । शर्मै । शशमानाय । संति । चिधातूनि । दाशुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यं । तानि । मरुतः । वि । यंत । रयिं । नः । धत्त । वृषणः । सुवीरं ॥ १२ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबंधीनि या यानि शर्म शर्माणि सुखानि गृहाणि वा । कीदृशानि । चिधातूनि पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि शशमानाय युष्मान्नुतिभिर्भजमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणाणि शर्माणि यानि संति यानि च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायाधि यच्छत अधिकं प्रयच्छथ हे मरुतस्तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं वि यंत । विशेषेण प्रयच्छत । किंच हे वृषणः कामानां वर्धितारो मरुतो नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं रयिं धनं धत्त । दत्त ॥ या । श्रेष्ठं दसि बज्रलमिति शैलौपः । शर्म । मुपां मुलुगिति जसो लुक् । शशमानाय । शशं भुतगती । ताच्छीलिकशानम् । यच्छत । क्हांदसे लङि बज्रलं कंदस्यमाज्योगेऽपीत्युडभावः । यंत । यमेलौटि बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । तप्तनप्तनयनाच्चेति तस्य तबादेशः । अतस्तस्य पितृत्वेन कृत्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । वृषणः । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । सुवीरं । बज्रव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥ १० ॥

मरुतो यस्तेति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोतमस्यार्थं गायत्रं मरुदेवताकं । अनुक्रम्यते च । मरुतो दश गायत्रमिति ॥ व्यूह्ये तृतीये कंदोम आप्रिमारुते शस्त्र एतत्सूक्तं । तृतीयस्यागम्य महेति खंडे सूचितं । मरुतो यस्य हि प्राप्तये वाचमित्वाप्रिमारुतं । आ० ८. ११. । इति ॥ ऐंद्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो यस्तेत्येवानुवाक्या । सूचितं च । ऐंद्रामारुतीं भेदकामा मरुतो यस्य हि जये । आ० २. ११. । इति ॥ एवैव वरुणप्रधासेषु मारुत्या आमिनाया अनुवाक्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि जयेऽरा इवेदचरमा अहेव । आ० २. १७. । इति ॥ तथा प्रातःसवने पोतुरेवा प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि जयेऽने पत्नीरिहा वह । आ० ५. ५. । इति ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः । सः । सुगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशा मरुतो दिवोऽन्तरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ सोमं पिबथ स जनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनेः पालकैरत्यंतं युक्तो भवति ॥ पाथ । पा पाने । खटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । यदुत्तथोगादनिघातः । विमहसः । विशिष्टं महस्तेजो येषां ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो गोपा रक्षको यस्य स सुगोपाः । अतिशयेन सुगोपाः सुगोपातमः । तमपः पित्वाद्गुदात्तस्य सति बज्जग्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां । मरुतः ऋणुता हवै ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनां । मरुतः । ऋणुत । हवै ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोढारो मरुतो यूयं यज्ञैर्वा । वाशब्दः समुच्चये । यज्ञैश्च यजमानस्य मतीनां मतीनां संबंधिनो विप्रस्य वायजमानस्य मेधाविनश्च हवमाह्वानं ऋणुत । यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य तोतुश्चाह्वानमवश्यं भवतिः श्रोतव्यं यतो भवतो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनाद्बहिर्धाधाभ्यर्कंदसीति कारकपूर्वाद्बहतेरमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां । मन ज्ञाने । अस्मात्कारणे क्तिन् । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । ऋणुत । श्रुवः शृ चेति श्रुः । सति शिष्टस्य स्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । मरुत इत्यस्यामंत्रितस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । हवै । भावेऽनुपसर्गस्तेति द्वयतेरप्यसंप्रसारणं च ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतस्तत । स गंता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रं । अतस्तत । सः । गंता । गोमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वापि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविर्ब्रह्मणातोपेता ऋत्विजो विप्रं मेधाविनं मरुत्तणमन्वतश्चत हविप्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वन्ति स यजमानो गोमति बज्जभिर्गोभिर्युक्ते व्रजे गोष्ठे गंता गमनशीलो भवति ॥ अतस्तत । तन्नू तन्नू तन्नूकरणे । क्हांदसो लङ् । व्यत्ययेन मध्यमः । गंता । गमेत्ताच्छीलिकलुन् ॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थं । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजमीयदिवसेषु बर्हिषि यज्ञे वीरस्य शत्रुषेपणकुशलास्यास्य मरुत्तणस्य यागाय सोमः सुतः । ऋत्विग्भिर्भूषितो भवति । उक्थं मरुत्तणस्य शस्त्रं मदश्च मदिधातुना युक्ता मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्निध्यादिका माहती निविद्यास्य मरुत्तणस्य हर्षाय शस्यते । होवा पठ्यते ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि गमनानि । दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्येष्टयो येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः । बज्जग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यत्ययेनोत्ताभावः ॥

अस्य ओषंत्वा भुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि । सूरं चित्सुषीरिषः ॥ ५ ॥

अस्य । ओषंतु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरं । चित् । सुषीरिषः ।

इषः ॥ ५ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुत आ आमिमुखेन ओषंतु । श्रुतंतु । यो मरुत्तणो विश्वाचर्षणीः सर्वाण्यनुभुतान्नुष्यान्नि भुवः अभिभवति । तादृग्गणाकारा मरुतः शृङ्खलित्वर्थः । सूरं चित् स्तुतिः प्रेरयितारं

यजमानमपीषो मरुद्भिः प्रत्तान्यन्नानि ससुषीः प्राप्तानि भवंतु ॥ श्रोषंतु । श्रु श्रवणे । लोटि सिञ्जलं लेटीति वङ्गलवचनात्सिप् । भुवः । भवतेलेटि तिपस्तिङां तिङो भवंतीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । भुसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । सूरं । पू प्रेरणे । सुसूधागुधिभ्यः ऋन्ति कृन्त्यत्ययः । ससुषीः । स्रु गती । अस्मात्तिङः कृमुः । उगितश्चेति ङीप् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिषसिघसीनां चेति षत्वं । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥ ११ ॥

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयं । अवीभिश्चर्षणीनां ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत् ऽभिः । मरुतः । वयं । अवीऽभिः । चर्षणीनां ॥ ६ ॥

हे मरुतः पूर्वीभिर्वह्नीभिः शरद्भिः संवत्सरैश्चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवतां संबंधिभिरवोभी रक्षणीर्युक्ताः संतो वयं ददाशिम । युष्मभ्यं हवींषि दत्तवतः । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मादी-
यहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुशब्दाद्वीतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशे हलि चेति दीर्घत्वं । ददाशिम । दाशु दाने । लिटीडागमः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्यः । यस्य प्रयांसि पर्वथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्यः । यस्य । प्रयांसि । पर्वथ ॥ ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः स मर्यो मनुष्यो यजमानः सुभगोऽस्तु । शोभनधनो भवतु । यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविर्लब्धान्यन्नानि पर्वथ आत्मनि सिंचय । स्वीकृत्येत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य । कत्वादयश्चेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । पर्वथ । पृषु वृषु मृषु सेचने । भीवादिकः । यद्वृत्तान्ति-
त्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यश्वसः । विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यऽश्वसः । विद । कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हे सत्यश्वसोऽवितथबला नरो नेतारो मरुतः शशमानस्य युष्मास्तुतिभिः संभजमानस्य स्वेदस्य स्ताव-
कमंत्रोच्चारणजनितेन श्रमेण स्विद्यमानगात्रस्य वेनतः । वेनतिः कांतिकर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंभूतस्य स्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषं विद । संभयत । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य । शश सुतगती । ता-
च्छीलिकथानश । स्वेदस्य । जिह्विदा गात्रप्रक्षरणे । अंतर्भावितव्यार्थात्कर्मणि घञ् । जित्वादाबुदात्तत्वं ।
विद । विदू लाभि । लोटि मध्यमपुरुषवङ्गवचनस्य व्यत्ययेन झादेशः । वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ।
अस्मादादेशः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । द्व्यचोऽतस्तिङ
इति संहितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिषु पाठादाबुदात्तत्वं । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदान-
त्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी ॥

यूयं तत्सत्यश्वस आविष्कर्त महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ९ ॥

यूयं । तत् । सत्यऽश्वसः । आविः । कर्त । महिऽत्वना । विध्यत । विऽद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हे सत्यश्वसः सत्यबला अन्यैरप्रधुष्यबला मरुतो यूयं तद्वृत्रवधादिषु प्रसिद्धं युष्मदीयं माहात्म्यमाविष्कर्त ।
आविष्कुरुत । प्रकाशयत । विद्युता विद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षोऽस्माकमुपद्रवका-
रिणं राक्षसादिकं विध्यत । ताडयत । नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त । करोतेलेटि वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ।
तप्तनप्तनयनाश्चेति तवादेशः । गुणः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८. ३. ४१. । इत्यादिःशब्दे विसर्जनीयस्य
षत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याङो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया

आज्ञादेशो नकारोपजनश्च । विध्यत । व्यध ताडने । शनि यहिज्यादिना संप्रसारणं । तशब्दस्य सार्वधातु-
कमपिदिति ङित्वे सति ऋचि तुमुधमशुतङ्किति संहितायां दीर्घः ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमचिणं । ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गूहत । गुह्यं । तमः । वि । यात । विश्वं । अचिणं । ज्योतिः । कर्तुं । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥

हे मरुतो गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोऽंधकारं गूहत । संवृतं कुरुत । यथास्माभिर्न
दृश्यते तथादर्शनं प्रापयत । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वं सर्वमचिणमन्तारं राक्षसादिकं वि यात । विविधं
यापयत । अस्मत्सकाशान्निर्गमयत । यज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसि कामयामहे तत्कर्तुं । कुरुत । यद्वा ।
गुह्यं गुहायां शरीरांतर्गतगुहारूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं । तन्नूहत । विनाशयत । अचिणं पुरुषार्थ-
स्यान्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापा-
नादिपंचवृत्तिरूपा हे मरुतस्तत्कर्तुं । कुरुत ॥ गूहत । गूह संवरणे । शपि लघूपधगुण ऊदुपधाया गोहः
। पा० ६. ४. ८९. इत्युपधाया ऊकारः । यात । या प्रापणे । अस्मादंतर्भावितवर्थास्त्रोऽट् । अचिणं । अदेस्त्रिणि
च । उ० ४. ६८. इति चिणिप्रत्ययः । उश्मसि । वशं कांती । इदं तो मसिः । अदादित्वाच्क्पो लुक् । यहि-
ज्यादिना संप्रसारणं ॥ ॥ १२ ॥

प्रत्वक्षस इति षडुचं तृतीयं सूक्तं गोतमस्यार्धं जागतं मारुतं । तथा चानुक्रांतं । प्रत्वक्षसः षड्जागतमिति ॥
अपिष्टोम आपिमारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुतनिविडानं । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्रत्वक्षसः प्रतवसो
यज्ञा यज्ञा वो अपये । आ० प. २०. इति ॥

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिनोऽनानता अविथुरा ऋजीषिणः ।

जुष्टतमासो नृतमासो अंजिभिर्व्यानजे के चिदुस्मा इव स्तुभिः ॥ १ ॥

प्रऽत्वक्षसः । प्रऽतवसः । विऽरप्शिनः । अनानताः । अविथुराः । ऋजीषिणः ।

जुष्टतमासः । नृततमासः । अंजिऽभिः । वि । आनजे । के । चित् । उस्माऽइव ।

स्तुभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षेण तनूकर्तारः । शत्रुघातिन इत्यर्थः । यतः प्रतवसः प्रकृष्टबलीपेता अत एव
विरप्शिनो विविधेन जयघोषेणेपिताः । यद्वा । महन्नामैतत् । महान्तो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यते । अत एवाना-
नता आनतिरहिताः । सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः । अविथुरा अविद्युक्ताः । सप्तगणरूपेण संघीभूता इत्यर्थः । ऋजीषिणः ।
तृतीयमवने ऋजीषस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तूयंत इति तेषामृजीषित्वं । यद्वा । ऋजीषिणः प्रार्जयितारो
रसानां । जुष्टतमासोऽतिशयेन यष्टुभिः सेविताः नृतमासोऽतिशयेन मेघादेर्नैतारः एवभूता मरुतः स्तुभिः
स्वशरीरस्याच्छादकैरंजिभि रूपाभिव्यंजकैराभरणैर्व्यानजे । नभसि व्यक्ता दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । के चिदुस्मा
इव । ये केचन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः । प्रकर्षेण त्वक्षन्ते तनुकुर्वन्तीति प्रत्वक्षसः ।
तच्च त्वक्ष तनूकरणे । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः । तव
इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषां । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विरप्शिनः । रप लप जल्प व्यक्तायां
वाचि । विरपणं विरप्शः । औणादिकः शकप्रत्ययः । तद्वन्तो विरप्शिनः । अनानताः । आनता अवनताः
प्रक्रीभूताः । न आनता अनानताः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविथुराः । व्यथ भयचलनयोः । व्यथेः
संप्रसारणं धः क्तिष्ठ । उ० १. ४०. इत्युरच्प्रत्ययः । अत्र तु बज्रलवचनाद्वत् न क्रियते । पूर्ववत्समासस्वरौ ।
जुष्टतमासः । नित्यं मंच इति जुष्टशब्द आशुदान्तः । तत आतिशायनिकस्य तमपः पित्वादनुदान्तत्वे स एव
स्वरः शिष्यते । आनजे । अन्जु व्यक्तिप्रचणकांतितिगतिषु । कर्मणि क्त्वंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । अत
आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । तस्मान्नूङ्द्विहलः । पा० ७. ४. ७१. इति नृट् । व्यत्ययेनोपधात्तोपः । इरयो रे । स्तुभिः ।
स्तुञ् आच्छादने । क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चगुभावः ॥

उपहरेषु यदचिध्वं ययिं वयं इव मरुतः केन चित्पथा ।

ओतंति कोशा उप वो रथेष्व्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते ॥ २ ॥

उपहरेषु । यत् । अचिध्वं । ययिं । वयः ऽइव । मरुतः । केन । चित् । पथा ।

ओतंति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतं । उक्षत । मधु ऽवर्णं । अर्चते ॥ २ ॥

हे मरुत उपहरेषूपहर्तव्येषु गंतव्येष्वस्माकं संनिष्ठेषु नभसः प्रदेशेषु यद्यदा ययिं गतिमंतं मेघमचिध्वं वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुरुय । किं कुर्वतः । वय इव पक्षिण इव केन चित्पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छंतः । नभसि शीघ्रं वर्षणार्थं प्रवर्तमानिर्मरुद्भिर्मैघा उपचीयंत इत्यर्थः । तदानीं कोशाः । मेघनामितत् । वो युष्माकं रथेष्व्वासक्ता मेघाः ओतंति । जलं संचति । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतो यूयमर्चते युष्मान् हविर्भिः पूजयते मह्यं यजमानाय मधुवर्णं मधुसदृशरूपं स्वच्छं घृतं वृथ्युदकमा समंतादुक्षत । संचत । अस्माद्भिलषितां वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपहरेषु । ऊ कौटिल्ये । उपहर्तंति कौटिल्येन तिर्यग्गच्छन्तिष्वित्युपहृरा नभःप्रदेशाः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः । अचिध्वं । चिनोतिर्वर्तमाने लङ् । बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ययिं । या प्रापणे । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । पथा । आङि भस्य टेलीप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । ओतंति । श्युतिर् चरणे । छांदसो यलोपः । उक्षत । उच्च सेचने । लोटि तशब्दस्य ङित्वे सति ऋचि तुमुधेत्यादिना साहितिको दीर्घः ॥

प्रेषामज्मेषु विधुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद्धं युंजते शुभे ।

ते क्रीळयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयंत धूतयः ॥ ३ ॥

प्र । एषां । अज्मेषु । विधुरा ऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । ह । युंजते । शुभे ।

ते । क्रीळयः । धुनयः । भ्राजत् ऽकृष्टयः । स्वयं । महित्वं । पनयंत । धूतयः ॥ ३ ॥

यद्य यदा खल्वेते मरुतः शुभे शोभनाय वृथ्युदकाय युंजते मेघान् सज्जीकुर्वति तदानीमज्मेषु मेघानामुत्प्रेषकेष्विषां मरुतां संबंधिषु यामेषु मेघानां नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्र रेजते । प्रकर्षेण कंपते । यद्वा । यदा खलु मरुतः स्वकीयान्नथान्युंजते अश्वैर्योर्जयति तदानीमेषां रथानां संबंधिषु पर्वतादेस्तपकेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भोत्या कंपते । तच्च दृष्टांतः । विधुरेव । यथा भर्वा विद्युक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु निरालंबा सती कंपते तद्वत् । ते तादृशाः क्रीळयो विहारशीला धुनयश्चलनस्वभावा भ्राजदृष्टय दीप्यमाना युधा एवंभूता मरुतो धूतयः पर्वतादीन्मुवतः संतो महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव पनयंत । व्यवहरति । प्रकटयंतीत्यर्थः ॥ अज्मेषु । अज गतिवैपणयोः । अर्तिसुखित्यादिना विधीयमानो मन् बज्जलवचनादस्मादपि दृष्टव्यः । वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । का० २. ४. ५६. २. । इति वचनादज्जैर्धजपोरिति वीभावभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । रेजते । रेज् कंप्ने । भ्यसते रेजत इति भयवैपणयोरिति यास्कः । नि० ३. २१. । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् । कर्षात् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । यद्वा । या प्रापण इत्यस्मादर्तिसुखित्यादिना मन्प्रत्ययः । शुभे । शुभ दीप्ती । संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । पनयंत । पन व्यवहारे । गुपूधूपविक्लीत्यायः । पा० ३. १. २८. । अस्माच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं ॥

स हि स्वसृत्पृषदश्चो युवां गृणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।

असि सत्यं ऋणयावानेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषा गृणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्व ऽसृत् । पृषत् ऽअश्चः । युवां । गृणः । अया । ईशानः । तविषीभिः । आ ऽवृतः ।

असि । सत्यः । ऋण ऽयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्र ऽअविता । अथ । वृषा । गृणः ॥ ४ ॥

स हि स खलु मरुतगणोऽथा अस्व सर्वस्व जगत ईशान ईश्वरशीलो भवति । कीदृशः । स्वस्वत् स्वयमेव सरन् । न ह्यन्यः कश्चिदस्व मरुतगणस्य प्रेरकोऽस्ति । पृषदश्चः । पृषत्यः श्वेतविद्वंकिता मृग्योऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः । युवा नित्यतृणः तविषीभिरन्येषामसाधारणीर्बलैरावृतः परिवेष्टितः सत्यः सत्कर्मार्हः अणयावा स्रोतृणामुणस्यापगमयिता । वज्रस्य धनस्य दतित्वर्थः । अनेवः । प्रशस्यनामैतत् । सर्वैरनिन्दितः वृषा जलानां वर्धिता । एवंभूतो मरुतगणोऽस्या धियोऽस्त्रदीयस्यास्य कर्मणोऽद्यानंतरं प्रावितासि । प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ अया । सुपां सुसुगिति षष्ठा याजादेशः । हलि लोपः । पा० ७. २. ११३. इतीदम इद्रूपस्य लोपः । ईशानः । ईश ऐश्वर्य इत्यस्मान्ताच्छीलिकथानम् । तस्य लसार्वाधातुकत्वाभावेन चित्स्वरिणांतीदात्तत्वं । अथा ईशान इत्येषाश्चादित्वात्प्रकृतिभावः । असि । पुरुषव्यत्ययः । अणयावा । या प्रापण इत्यस्मादंतर्भा-
वित्स्वर्यादातो मणिन्निति वनिप् । अनेवः । णिदि कृत्सायां । अहलोर्षदिति ण्यत् । आगमानुशासनस्यानित्य-
त्वात्तुभभावे लघूपधगुणः । नञ्समासिऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिंद्रं शम्यक्काण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । ईं । ईंद्रं । शमि । अक्काणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चिरंतनस्य पितुरस्माकं जनकस्य रहगणस्य सकाशायज्जन्म तेन वयं वदामसि । ब्रूमः । वक्ष्यमाणं वृत्तांतमस्माकं पितोपदिष्टवान् अतो वयं ब्रूम इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तांत इति चेत् उच्यते । सोमस्य यज्ञेष्वभि-
पुतस्य सोमद्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयाज्जत्या सहिता जिह्वा सुतिरूपा वाक् प्र जिगाति । मरुतगणं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाज्जतिः सुतिश्च मरुतः क्रियते । यस्मादीमेनमिंद्रं शमि वृचवधादिरूपे कर्मणि अक्काणः प्रहर भगवो जहि वीरयस्त्वैवंरूपया सुत्या युक्ताः संत आशत प्राप्तुवन् न पर्यत्याशुः आदित् एवमिंद्रप्रा-
प्त्यनंतरमेव यज्ञियाणि यज्ञार्हाणीदृङ् चान्यादृङ् चेत्येवमादीनि नामानींद्रसकाशाज्जन्मा दधिरे । धृतवतः । तन्मादेशां यज्ञे सोमाज्जतिः सुतिश्च क्रियते ॥ शमि । शमीति कर्मनाम । सप्तम्येकवचने क्कांदस ईकारलोपः । अक्काणः । अच सुती । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अंत्यविकार-
क्कांदसः । यद्वा । अयस्त्रयादिषु क्कचिदुभयं भवति । का० १. ४. २०. । इत्युक्तत्वात् स सुष्टुभा स अक्कतित्यादाविव पदत्वात्कुलं भत्वाज्जन्त्वाभावः । आशत । लङि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । यज्ञियाणि । यज्ञत्विग्भ्यां घञ्जावित्यर्हार्थे घः ॥

अयसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त अक्कभिः सुखादयः ।

ते वाशीमंत इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥ ६ ॥

अयसे । कं । भानुभिः । सं । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिभिः । ते । अक्कभिः । सुखादयः ।

ते । वाशीमंतः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतो भानुभिर्भानुशीलेदीपमानैः सूर्यरश्मिभिः सह कं वृथ्युदकं अयसे अयितुं प्राणिभिः सेवितुं सं मिमिक्षिरे । सम्यग्मेढुमिच्छति । पृथिवीं वृथ्युदकेन सम्यक् सेक्तुमिच्छति । एवं वृष्टिमुत्पाद्य ते मरुत अक्कभिः सुतिमन्त्रिर्चत्वग्भिः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवन्ति । वाशीमंतः । वाशीति वाङ्माम । शोभनया सुतिलक्षणया वाचोपेताः इष्मिणो गतिमंतः अभीरवो भयरहितास्ते मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संबन्धिनी धाम्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबन्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे । लब्धवतः ॥ अयसे । तुमर्थे सेसेनिति कसेन्प्रत्ययः । मिमिक्षिरे । मिह सेचने । अस्मादिच्छासनंतास्त्रियमंच इति निषेधा-
दामभावः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । सुखादयः । खादु भक्षणे । शीणादिक इत्यर्थः । शोभना खादिर्भक्षणं येषां ।

नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इष्मिणः । इष गती । इषियुधीधीत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थीय इनिः । विट् । विट् लामि । लिटि द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । इरयो र इतीरयो रेभावः ॥ ॥ १३ ॥

आ विद्युन्मद्भिरिति षडुचं चतुर्थं सूक्तं । अचानुकम्यते । आ विद्युन्मद्भिराद्यां प्रस्तारपंक्ती पंचमी विराडूपेति । पूर्ववदृषिदेवते । आद्या षष्ठी च द्वे प्रस्तारपंक्ती । आद्यौ पादौ जागती तृतीयचतुर्थौ गायत्री यस्याः सा प्रस्तारपंक्तिः । सूत्रितं च । प्रस्तारपंक्तिः पुरतः । पिं० ३. ४०. इति । अस्यायमर्थः । जागती गायत्री चेत्यनुवर्तते । यदि पुरतः पुरस्ताद्वौ जागती पादौ स्थातामंखी गायत्री सा प्रस्तारपंक्तिरिति । एतत्त्यदितेषां पंचमी विराडूपा । आदितस्त्रयः पादा एकादशका अंत्योऽष्टकः सा विराडूपेत्युच्यते ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्यैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्रता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्केः । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपर्यैः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पप्रत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हे मरुतः । मितं निर्मितमंतरिचं प्राप्य हवन्ति शब्दं कुर्वन्तीति मरुतः । यद्वा । अमितं भृशं शब्दकारिणः । अथवा मितं स्तैर्निर्मितं मेघं प्राप्य विद्युदात्मना रोचमानाः । अथवा महत्त्वंतरिचे द्रवन्तीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने देवगणाः समाम्नातास्ते सर्वे मरुत आख्यायन्ते । तथा चाङ्गः । सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनमिति । पीराणिकास्वाचक्षते । मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्का एकोनपंचाशत्संख्याका मरुतो जहिर इति । एवंभूता हे मरुतो रथेभिरात्मीये रथैरा यात । अस्मदीयं यज्ञमागच्छत । कीदृशी रथेः । विद्युन्मद्भिः । विद्योतनं विद्युत् । विशिष्टदीप्तिर्युक्तैः स्वर्कैः स्वर्चनैः शोभनगमनयुक्तैः । यद्वा । शोभनमर्कोऽर्चनं स्तुरित्येषामस्ति तादृशीः । अथवा शोभनदीप्तिर्युक्तैः । ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः शक्तिरूपाण्यायुधानि । खूणा इत्यन्ये । तद्वद्भिः । अश्वपर्यैः । अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशीः । यद्वा । रंहणशोला मेघा रथाः । तैः सहान्तरिचे वर्षणार्थमागच्छत । कीदृशीः । विद्युन्मद्भिः । विद्युता तडिता तद्वद्भिः स्वर्कैः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः । अर्षणं गमनं । तत्स्वभावनीरयुक्तैः । अश्वपर्यैः । अश्वं व्याप्तं पर्यां पतनं गमनं येषां । अंतरिचं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः । हे सुमायाः । मायेति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयं । शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतो वर्षिष्ठया प्रवृद्धतरयेषास्मभ्यं दातव्येनान्नेन सह नोऽस्मान्प्रति वयो न पक्षिण इव शीघ्रमापप्रत । आपतत । आगच्छतेत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्भ्रवन्तीति वेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वर्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्यैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा । नि० ११. १३-१४. इति ॥ विद्युन्मद्भिः । यवादेराकृतिगणत्वेन विद्युच्छब्दस्य यवाद्यंतर्भावादयवादिभ्य इत्यचानुवृत्तेर्ज्ञेयः । पा० ८. २. १०. इति मतुपो वत्त्वं न प्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः । इस्वनुड्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अश्वपर्यैः । अश्वं व्याप्तौ । अग्निप्रुषीत्यादिना कृतमत्ययः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्षिष्ठया । वृद्धशब्दादातिशायनिक इष्टनि प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः । पप्रत । पत्तु गती । लुङि लुदित्वात् क्लेरडादेशः । पतः पुम् । पा० ७. ४. १०. इति पुमागमः ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशंगैः श्रुभे कं यांति रथतूभिर्रथैः ।

रुक्मो न चिचः स्वधितीवान्पय्या रथस्य जंघनंत भूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरं । आ । पिशंगैः । श्रुभे । कं । यांति । रथतूऽभिः । रथैः ।

रुक्मः । न । चिचः । स्वधितिऽवान् । पय्या । रथस्य । जंघनंत । भूम ॥ २ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतोऽरुणेभिरक्षयवर्णैः पिशंगैः पिंगलवर्णैश्चभयवर्णोपेतै रथतूर्मी रथस्य प्रेरयितुमिरक्षैर्वरं देवानां वरीतारं कं शब्दचितारं सुवंतं यजमानमा याति । आगच्छन्ति । किमर्थं । शुभे तस्य शोभां कर्तुं । अथवा शुभ उदकाय । वृध्यर्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां गणो रक्तो न रोचमानं सुवर्णमिव चित्रोऽतिशयेन दर्शनीयः स्वधितोवान् । स्वधितिरिति वज्रनाम । शत्रूणां खंडकेनायुधेनोपेतः । एवंविधगणरूपास्ते मरुतो रथस्य पथ्या चक्रधारया भूम भूमिं जघनंत । अत्यर्थं घ्नन्ति । स्तोतुरक्षणांर्यमागतानां तेषां मरुतां भारमसहमाना भूमिरतिपीडिता बभूवेत्यर्थः ॥ वरं । त्रियंते देवा अनेनेति वरः । यहवुहनिश्चीति करणेऽपि । कं । कै गे शब्दे । कायतीति कः । वज्रलवचनात्कप्रत्ययः । रथतूर्मिः । तुर त्वरणे । रथं तुरति त्वरायुक्तं कुर्वतीति रथतुरः । क्षिप्तेति क्षिप । भिसि हलि चेति दीर्घत्वं । पथ्या । पथी रथनेमिर्भवतीति यास्कः । नि० ५. ५. । पुङ् पवने । अस्मादच इतीप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जघनंत । हतेर्यङंताद्वर्तमाने क्वांसो लङ् । क्वादसुभयथेत्यार्धधातुक्त्वादतोलोपयलोपी । भूम । भूमिशब्दादुत्तरस्यामः सुपां सुनुगिति डादेशः । क्वादसं ह्रस्वत्वं ॥

श्रिये कं वो अधि तनूषु वाशीर्मेधा वना न कृण्वंत ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुवियुष्मासौ धनयंते अद्रिं ॥३॥

श्रिये । कं । वः । अधि । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना । न । कृण्वंते । ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं । कं । मरुतः । सुजाताः । तुविद्युष्मासः । धनयंते । अद्रिं ॥३॥

हे मरुतो वो युष्माकं तनूषु शरीरेष्वसंप्रदेशेषु वाशीः शत्रूणामाक्रोशकमाराख्यमायुधं श्रिये कमेत्यर्थार्थं वर्तत इति शेषः । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुक्तं । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति । तादृशा मरुतो वना न उच्छ्रितान्वृक्षसमूहानिव मेधा मेधान्यज्ञानूर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकाहाहीनसवरूपेणोच्छ्रिताङ्गणवन्ते । यजमानः कारयति । हे सुजाताः शोभनजननयुक्ता मरुतो युष्मभ्यं युष्मदर्थं कं सुखकरमद्रिं सोमाभिषवे प्रवृत्तं यावाणं तुवियुष्मासः प्रभूतधना यजमाना धनयंते । धनं कुर्वन्ति । युष्माकं यागाय यावभिरभिषुखंतीत्यर्थः ॥ वाशीः । शत्रूणां भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं वाशः । ततश्चकंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । मेधा । सुपां सुनुगिति शसो डादेशः । वना । शिश्चकंदसि वज्रलमिति श्लोपः । छण्वन्ते । छवि हिंसाकरणयोश्च । लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्विछण्योरच्चेत्युप्रत्ययः । पुनरपि व्यत्ययेनांतादेशः । क्वादसुभयथेत्यार्धधातुक्त्वेन प्रस्थाडित्वाङ्गुलिऽवादेशः । ऊर्ध्वा । पूर्ववङ्गादेशः । धनयंते । धनशब्दात्तत्करोतीति शिच् ॥

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धियं वार्कायां च देवी ।

ब्रह्म कृण्वंतो गोतमासो अर्कूर्ध्वं नुनुद्रे उत्सधिं पिवथ्यै ॥४॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमां । धियं । वार्कायां । च । देवी ।

ब्रह्म । कृण्वंतः । गोतमासः । अर्कः । ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । उत्सधिं । पिवथ्यै ॥४॥

तृषितैर्गोतमैः सुता मरुतस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशांतरे वर्तमानं कूपमुत्खायानीय प्रददुः । एतद्गृहा कश्चिद्विष्वक्ते । हे गोतमा गृध्रा जलाभिकांबायुक्तान्वो युष्मानहानि शोभनोदकोपेतानि दिनानि पर्यागुः । पर्यागतानि । परित आभिमुख्येन प्राप्तानि । प्राप्य च वार्कायां वार्भिरुदकैर्मिष्यायां धियं ज्योतिष्टोमादिलक्षणं कर्म च देवीं योतमानमकुर्वन् । येष्वहसु ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमर्कैर्मचसाध्यैः स्तोत्रैः सह छण्वंतो मरुतः कुर्वंतो गोतमासो गोतमा ऋषय उत्सधिं । उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयत इत्युत्सधिः कूपः । तं पिवथ्यै स्वकीयपायायोर्ध्वं नुनुद्रे नुनुदिरे देशांतरे वर्तमानं कूपमुत्खातवन्तः । एतदीयस्तोत्रैः सुता मरुतः कूपमुत्खातवन्त इति यत्तदेतदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषूपचर्यते ॥ गृध्राः । गृधु अभिकांबायां । सुसूधागृध्रिभ्यः ऋत्तिरि क्रन्त्यत्ययः । सुपां सुपो भवन्तीति शसो जस् । नित्वादायुदात्तत्वं । अगुः । एतेर्बुङीणो गा लुङीति गादेशः । आत इति

स्रजुस । वार्क्या । बुद्धञ् करणे । अहलोर्ल्यत् । वार्भिः कार्या वार्क्या । चित्रादित्वाङुत्तरपदांतोदात्तत्वं । गुग्गु । गुद प्रेरणे । हरयो र इति रेआदेशः । उत्सधिं । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबध्वे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति ग्रथीत्यर्थः । पाघ्नित्वादिना पिबादेशः ॥

एतत्त्यन्न योजनमचेति सस्वर्हं यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनं । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावतः । वराहून् ॥ ५ ॥

हे मरुत एतयोजनं । युज्यतेऽनेन देवतेति योजनमेतत्सूक्तसाध्यं स्तोत्रं । त्यन्न त्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रमिवाचेति । सर्वज्ञायते । वो युष्मदर्थं यत् यदेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं गोतम ऋषिः सस्वर्हं उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान् हिरण्यमयचक्ररथाखण्डान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वायोदंष्ट्रान् । दशतीति दंष्ट्रा चक्रधारा । अयोमयीभिश्चक्रधाराभिर्युक्तान् । यद्वा । दंशनसाधना ऋष्टयो दंष्ट्राः । अयोमया ऋष्टयो येषां तान्विधावतो विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान्वराहन् वरस्योत्कृष्टस्य शत्रोर्हंतृन् । यद्वा । उत्कृष्टस्य वृथ्यदकस्याहर्तृन् । अथवा उत्कृष्टानां देवतानामाह्वातृन् वरस्य हविषो भक्षयितृन्वा । एवंभूतामरुतः पश्यन् सम्यग्ज्ञानं गोतमो यत्स्तोत्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सदस्माभिः सर्वैरुपलभ्यत इत्यर्थः । अच निरुक्तं । अथाधिते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते पश्यन्हिरण्यचक्रान् । नि० ५. ४. इति ॥ अचेति । चिती संज्ञाने । कांदसो वर्तमाने कर्मणि लुङ् । सस्वः । स्तु शब्दोपतापयोः । लङि तिपि वज्रलं छंदसीति शपः सुः । गुणे ह्रस्व्याभ्य इति तलोपः । धातुखरेणांतोदात्तत्वं । वराहन् । वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वाङ्गतेर्वा हरतेर्वा ह्रयतेर्वा जुहोतेरद्वार्थाद्वा । ऊ इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कंदस्वामी । अस्य पृषोदरादित्वादभिमतसिद्धिः ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभर्ची प्रति द्योभति वाघतो न वाणी ।

अस्तोभयवृथासामनु स्वधां गर्भस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वो । मरुतः । अनुभर्ची । प्रति । द्योभति । वाघतः । न । वाणी ।

अस्तोभयत् । वृथा । आसां । अनु । स्वधां । गर्भस्त्योः ॥ ६ ॥

हे मरुतः स्या सैषास्मदीया स्तुतिर्वो युष्माकमनुभर्ची युष्माननुहरंती युष्मन्नुणसदृशी प्रति द्योभति । प्रत्येकं स्तौति । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा वाघतो न वाणी । नशब्दः संप्रत्यर्थः । तदुक्तं यास्कैः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । नि० ७. ३१. इति । इदानीमुत्प्लविकसंबन्धिनी वागपि वृथानायासेनासामभिर्हन्तिमरुतोभयत् । अस्तीत् । इदानीमित्युक्ते कदेत्याह । गर्भस्त्योरस्मदीययोर्बाह्वोः स्वधां । अन्ननामेतत् । यदा बह्वविधमन्नं मरुतः स्थापयन्ति । तामनुलब्धेत्यर्थः ॥ अनुभर्ची । हृज् हरणे । तुच् । अन्नेभ्य इति ङीप् । उदानयणो हल्पूर्वादिति नया उदात्तत्वं ॥ ॥ १४ ॥

आ नो भद्रा इति दशर्चं पंचमं सूक्तं । गोतमस्यार्थं वैश्वदेवं । आदितः पंचर्चः सप्तमी च जगत्पृष्ठी स्वस्ति न इद्रेत्येषा विराट्स्थाना । नवको विराजस्त्रिष्टुभश्च । अनु० ९. ५. इत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्याद्यास्तिस्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । आ नो दश वैश्वदेवं तु पंचाद्याः सप्तमी च जगत्पृष्ठी विराट्स्थानेति ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र उत्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्यानीयं । सा तु प्रकृती विहृती च वैश्वदेवशस्त्रस्य परिधानीया । तथा च सूचितं । आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वत इति नव वैश्वदेवं । आ० ५. १८. इति । आदित्यौरदितिरंतरिषमिति परिदध्यात्सर्वं वैश्वदेवे । आ० ५. १८. इति च । ब्राह्मणं च भवति । सदैव पंचजनीयया परिदध्यात् । ऐ० ब्रा० ३. ३१. इति ॥ महाव्रते निष्कैवल्य एतत्सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूच्यते । आनोभद्रीयं च तस्य स्थाने । ऐ० आ० ५. ३. २. इति ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वतोऽदव्यासो अपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सद्मिन्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ नः । भद्राः । क्रतवः । यंतु । विश्वतः । अदव्यासः । अपरिऽइतासः । उत्तुऽभिदः ।

देवाः । नः । यथा । सद्म । इत् । वृधे । असन् । अत्रऽआयुवः । रक्षितारः । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान् क्रतवोऽपिष्टोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भागादा यंतु । आगच्छंतु । कीदृशाः क्रतवः । भद्राः समीचीनफलसाधनत्वेन कल्याणा भजनीया वा अदव्यासोऽसुरैरहिंसिताः अपरीतासः शत्रुभिरपरिगताः । अप्रतिदृष्टा इत्यर्थः । उद्भिदः शत्रूणामुन्नेतारः । ईदृशाः क्रतवोऽस्मांस्तथागच्छंतु । अप्रायुवोऽप्रगच्छंतः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजंतः अत एव दिवे दिवे प्रतिदिवसं रक्षितारो रक्षां कुर्वंत एवगुणविशिष्टाः सर्वे देवा नोऽस्माकं सद्मिन् सदेव वृधे वर्धनायासन् । भवंतु ॥ अदव्यासः । दम्भु दंभे । दंभो हिंसा । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपरीतासः । इण गतौ । पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा । उभयत्राज्जसेरसुक् । वृधे । वृधु वृधौ । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । असन् । अस भुवि । लित्यङागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । तस्याङित्वात् असोरल्लोप इत्यकारलोपाभावः । अप्रायुवः । इण गतौ । अस्मात्पूर्वाच्छंदसीण इत्युपप्रत्ययः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जसि जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे तन्वादित्वादुवङ् ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्ततां ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरंतु जीवसे ॥ २ ॥

देवानां । भद्रा । सुऽमतिः । ऋजुऽयतां । देवानां । रातिः । अभि । नः । नि । वर्ततां ।

देवानां । सख्यं । उप । सेदिम । वयं । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरंतु । जीवसे ॥ २ ॥

भद्रा सुखयित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः । कीदृशानां । ऋजूयतामृजुसार्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठितारं यजमानमात्मन इच्छतां । तथा देवानां रातिर्दानं नोऽस्मानामिमुख्येन नितरां वर्ततां । तदभिमतफलप्रदानमयस्माकं भवत्वित्यर्थः । वयं च तेषां देवानां सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वोप सेदिम । प्राप्तुवाम । तादृशा देवा नोऽस्माकमायुर्जीवसे जीवितुं प्र तिरंतु । वर्धयंतु ॥ भद्रा । भदि कल्याणे सुखे च । ऋजेंद्रायेत्यादी । उ० २. २८. । रन्प्रत्ययांतो निपातितः । ऋजूयतां । ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति । सुप आत्मनः क्यच् । तदंताकटः शत्रु । शत्रुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । रातिः । रा दाने । मंत्रे वृषेति क्तिन् उदात्तत्वं । सख्यं । सख्युर्य इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिम । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्थानिमित्तिकत्वेन लिटि परत आदेशादित्वाभावादत एकह्रस्व इत्येत्वाभ्यासलोपी । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । प्र तिरंतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । तथा च यास्तो व्याचख्यौ । देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयंतु चिरं जीवनाय । नि० १२. ३९. । इति ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमसिधं ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥

तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयं । भगं । मित्रं । अदितिं । दक्षं । असिधं ।

अर्यमणं । वरुणं । सोमं । अश्विना । सरस्वती । नः । सुऽभगा । मयः । कर्तु ॥ ३ ॥

तान्विश्वान्देवान्पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया निविदा वेदात्मिकया वाचा । निविदिति वाङ्माम । यद्वा ।

निविदा विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्निध्यादिकया वैश्वदेव्या निविदा वयं हमहे । आहुयामः । देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव विनियते । भगं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं मित्रं प्रमीतिस्त्रायकमहरभिमानिनं देवं । मैत्रं वा अहः । तै० ब्रा० १. ७. १०. १. इति श्रुतिः । अदितिमखंडनीयामदीनां वा देवमातरं दत्तं सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिं । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं । प्राणो वै दत्त इति श्रुतिः । अस्मिन् शोषणरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुन्नगं । अर्यमणं । अरीन् मंदेहादीनसुरान्यच्छति नियच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । असौ वा आदित्योऽर्यमेति श्रुतिः । तं । वरुणं । वृणोति पापकृतः स्वकीयः पाशैरावृणोतीति रात्र्यभिमानिदेवो वरुणः । श्रूयते च । वारुणी रात्रिः । तै० ब्रा० १. ७. १०. १. इति । सोमं द्वेधात्मानं विभज्य पृथिव्यां लतारूपेण दिवि च चंद्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं । अश्विनाश्ववंतौ । यद्वा । सर्वं व्याभ्रवंतौ । तथा च यास्कः । अश्विनौ यद्वाभ्रुवाते सर्वं रसेनान्योऽज्योतिषान्योऽश्विरश्विनाविधीर्णवामस्तत्कावश्विनौ यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचंद्रमसावित्येके राजानो पुण्यकृतावित्येतिहासिकाः । नि० १२. १. इति । एवंभूतान् सर्वान्देवानस्मद्गणार्थमाहुयाम इति पूर्वच संबंधः । अस्माभिराहुता सुभगा शोभनधनोपेता सरस्वती नोऽस्माभ्यं मयः सुखं कर्तुं । करोतु ॥ हमहे । द्वेजो लटि क् इत्यनुवृत्तौ बज्रं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । बज्रं कंदसीति शपो लुक् । अस्मिन् । सिन्धु शोषणे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बज्रव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मयस्करत् । करोतेर्लिट्यडागमः । बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अतः कृकमीति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।

तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना ऋणुतं धिष्ण्या युवं ॥४॥

तत् । नः । वातः । मयःऽभु । वातु । भेषजं । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । यावाणः । सोमसुतः । मयःऽभुवः । तत् । अश्विना । ऋणुतं । धिष्ण्या । युवं ॥४॥

वातो वायुस्तज्जेषजमीषधं नोऽस्मान्वातु । प्रापयतु । यज्जेषजं मयोभु मयसः सुखस्य भावयितु । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तज्जेषजमस्मान्प्रापयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रचिता द्यौर्बुल्लोकोऽपि तज्जेषजमस्मान्प्रापयतु । सोमसुतः सोमाभिषवं कृतवंतो मयोभुवो मयसो यागफलभूतस्य सुखस्य भावयितारो यावाणोऽभिषवसाधनाः पापाणाञ्च तज्जेषजमस्मान्प्रापयंतु । हे धिष्ण्या । धिषणा बुद्धिः । तदर्हावश्विनौ युवं युवां तज्जेषजं ऋणुतं । आकर्णयतं । यज्जेषजमस्माभिर्वाय्वादिषु प्रार्थ्यते । तज्जेषजं देवानां भिषजौ युवामस्माकमनुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । पा० १. २. ४७. इति ह्रस्वत्वं । वातु । वा गतिगंधनयोः । अंतर्भावितवर्थात्प्रार्थनायां लोट् । सोमसुतः । सोमे सुत्रः । पा० ३. २. ९०. इति भूते क्तिप् । धिष्ण्या । धिषणाशब्दादर्हार्थे कंदसि चेति यः । वर्णलोपस्कांदसः । सुपां सुलुगित्याकारः ॥

तमीशानं जगतस्तस्युषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयं ।

पूषा नो यथा वेदसांमसंवृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥५॥

तं । ईशानं । जगतः । तस्युषः । पतिं । धियंजिन्वं । अवसे । हूमहे । वयं ।

पूषा । नः । यथा । वेदसां । असत् । वृधे । रक्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥५॥

पूर्वार्धेन्द्रः स्तूयते अपरार्धेन पूषा । ईशानमैश्वर्यवंतं अत एव जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्युषः स्थावरस्य च पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीभिः कर्मभिः प्रीणयितव्यं एवंभूतं तमिंद्रमवसे रक्षणाय वयं हमहे । आहुयामः । पूषा नोऽस्माकं वेदसां धनानां वृधे वर्धनाय रचिता यथासत् येन प्रकारेण भवति तेनैव प्रकारेणादब्धः केनाप्यहिंसितः पूषा स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय पायुः रचिता भवतु ॥ तस्युषः । तिष्ठतेर्लिटः क्तसुः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिषसीनां चेति षत्वं । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति

विसर्जनीयस्य सत्त्वं । धियंजित्वं । जिविः प्रीणनार्थः । कृत्यलुटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्त्वच् । इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च । पा० ६. ३. ६८. । इत्यमागमः । असत् । अस भुवि । लेखडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । पायुः । पा रक्षणे । कृवापाजीत्युण् । स्वस्तये । सुपूर्वादस्तेर्भावे क्तिन् । कंदसुभयधेति तस्य सार्वधातुकत्वादस्तेर्भुः । पा० २. ४. ५२. । इति भूमावाभाव इति वृत्तावुक्तं ॥ १५ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । वृद्धऽश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्वऽवेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टऽनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवा वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य तादृश इन्द्रो नोऽस्माकं । स्वस्तीत्यविनाशनाम । नि० ३. २१. । स्वस्त्यविनाशं दधातु । विदधातु । करोतु । विश्ववेदाः । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । यद्वा । विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य । तादृशः पूषा पोषको देवो नोऽस्माकं स्वस्त्यविदधातु । अरिष्टनेमिः । नेमिरित्यायुधनाम । अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा । रथचक्रस्य धारा नेमिः । यत्संबन्धिनी रथस्य नेमिर्न हिंस्वते सोऽरिष्टनेमिः । एवंभूतस्तार्क्ष्यसृचस्य पुत्रो गन्तव्यं नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु । तथा बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पालयिता नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु ॥ वृद्धश्रवाः । बङ्गलीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्ववेदाः । विद् ज्ञाने । विद्वांस्त्वाभे । आभ्याममुन्प्रत्ययांते वेदश्चब्दः । बङ्गलीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । तार्क्ष्यः । तुषस्यापत्यं । गर्गादिभ्यो यञ् । पा० ४. १. १०५. । जित्वादाबुदात्तत्वं । अरिष्टनेमिः । न रिष्टारिष्टा । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः । बृहस्पतिः । तद्वृहतोः करपत्योः । पा० ६. १. १५७. * । इति सुटतलोपी । उभे वनस्यत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्धुंयपत्यकृतिस्वरत्वं ॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अर्वसा गमन्निह ॥ ७ ॥

पृषत्ऽश्वाः । मरुतः । पृश्निऽमातरः । शुभंऽयावानः । विदथेषु । जग्मयः ।

अग्निऽजिह्वाः । मनवः । सूरऽचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अर्वसा । आ ।

गमन् । इह ॥ ७ ॥

पृषदश्वाः । पृषद्विः श्वेतविंदुमियुक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । पृश्निमातरः । पृश्निर्नानावर्णा गौर्माता येषां । शुभंयावानः । शुभं शोभनं याति गच्छतीति शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयो गतारः अग्निजिह्वा अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवा हविःस्वीकरणायाग्नेर्जिह्वायां वर्तन्ते । तात्स्थानात्ताच्छब्दं । मनवः सर्वस्य मंतारः सूरचक्षसः सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशो येषां त एवंभूता मरुतो मरुत्संज्ञका विश्वे देवा सर्वे देवा नोऽस्मानिहास्मिन्कालेऽवसा रक्षणेन सहा गमन् । आगच्छन्तु ॥ शुभंयावानः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । गमन् । गमेः प्रार्थनायां लेखडागमः । इत्यस्य लोप इतीकारलोपः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥

असि सौम्यचक्षुःसृतीयसवने । तेन चक्षणा देवतामिद्वेष्टये तस्मिन्बङ्ग घृतमवनीय तस्मिन्वपदकर्त्रा स्वकीया क्राया द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं भद्रमित्येका पठितव्या । त्वं सोमेति खंडे तथैव सूच्यते । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च । आ० ५. १९. । इति ॥ महाना-स्त्रीवर्तेऽपेवा भूमिस्पर्शे जप्या । सूचितं चैतद्विदमिति खंडे । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः । आ० ८. १४. । इति ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजचाः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रं कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रं । पश्येम । अक्षऽभिः । यजचाः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुऽवांसः । तनूभिः । वि । व्यशेम । देवऽहितं । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्मदीयैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम । युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं वाधिर्यं कदाचिदपि मा भूत् । हे यजत्रा यागेषु चक्षुरोडाशा-
दिभिर्यष्टव्या देवा अक्षभिरक्षभिराक्षीयैश्चक्षुर्भिर्भद्रं शोभनं पश्येम । द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं दृष्टिप्रति-
घातोऽपि मा भूत् । स्थिरैर्दृढैरङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैस्तनूभिः शरीरैश्च युक्ता वयं तुष्टुवांसो युष्मान् सुवन्तो
यदायुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तद्व्यशेम ।
प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः । बज्रं कंदसीति भिस् ऐसभावः । अक्षभिः । कंदस्यपि दृश्यत इत्यण्ड् स चोदात्तः ।
यजत्राः । अमिनचीत्यादिना यजेरन्नत्ययः । तुष्टुवांसः । पुत्र सुतौ । लिटः क्लृप्ताः । श्रुतौः खय इति तकारः
शिष्यते । व्यशेम । अशू व्याप्नोति । लिङ्माशिष्यङ् । यदि तु तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङ्गि व्यत्ययेन
शप् । देवहितं । तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

शतमिन्नु शरदो अंति देवा यचा नश्चक्रा जरसं तनूनां ।

पुत्रासो यचं पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गंतोः ॥ ९ ॥

शतं । इत् । नु । शरदः । अंति । देवाः । यचं । नः । चक्र । जरसं । तनूनां ।

पुत्रासः । यचं । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मध्या । रीरिषत । आयुः । गंतोः ॥ ९ ॥

हे देवा अंत्यंतिके मनुष्याणां समोप आयुष्टेन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतमिन्नु शतं खलु ।
यस्मात्पृष्ठिकाले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं तस्मान्नोऽस्माकमायुर्गंतोः
क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिषत । मा हिंसिष्ट । कीदृशान् । नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां
जरसं जरां यचं यस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो यूयं । यचं च पुत्रासः पुत्राः पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवन्ति ।
ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अंति । अंतिकशब्दस्य कादिलोपो वज्रलमिति वक्तव्यमिति क्लृप्तः । यचं । अचि
तुनुघमशुतङ्कुत्रेति संहितायां दीर्घः । चक्र । लिटि मध्यमवज्रवचनस्य कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । द्यचो
ऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । जरसं । जराया जरसन्यतरस्यां । पा० ७. २. १०१. इति जरसादेशः ।
मध्या । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । रीरिषत । रिष ऋष हिंसायां । अस्माक्यंतात् माङि लुङि मध्यमव-
ज्रवचने त्रिषङ्गि णिलोपोपधाद्ब्रह्मस्वर्दिर्वचनहलादिशेषसन्वज्जवित्त्वदीर्घाः । कांदसः पदकालीनो ब्रह्मः । गंतोः ।
भावलक्षणे स्त्रीण । पा० ३. ४. १६. इति गमेस्तोसुन्नत्ययः ॥

अदितिर्द्यौरदितिरित्येषादितिदेवताके पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च । अदितिर्द्यौरदितिरंतरित्त्वं न
ते विष्णो जायमानो न जातः । आ० ३. ८. इति ॥

अदितिर्द्यौरदितिरंतरित्त्वंमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पंच जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं ॥ १० ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अंतरित्त्वं । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पंच । जनाः । अदितिः । जातं । अदितिः । जनित्वं ॥ १० ॥

अदितिरदीनाखंडनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्योतनशीलो नाकः । सैवांतरित्त्वंमता

यच्छंतु । प्रयच्छंतु । किं कुर्वंतः । द्विषोऽस्मादीयान्पापलक्षणान् शत्रून्प बाधमानाः । विनाशं प्रापयंतः ॥
यंसन । यम उपरमे । लेख्यडागमः । सिद्धफलं लेटीति सिप् । अमृताः । मृतं मरणं येषां नास्तीत्यमृताः । नञो
जरमरमिषमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

वि नः पथः सुविताय चियंत्विद्रो मरुतः । पूषा भगो वंद्वासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियंतु । इंद्रः । मरुतः । पूषा । भगः । वंद्वासः ॥ ४ ॥

वंद्वासः सर्ववन्दनीयाः स्रोतव्या नमस्कृतव्या वेन्द्रादयो देवा नोऽस्माकं पथो मार्गान्वि चियंतु । विचिन्तु ।
अशोभनेभ्यो मार्गिभ्यः सकाशात्पृथक्कुर्वंतु । किमर्थं । सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय ॥ पथः । शसि
मस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण शस उदात्तत्वं । सुविताय । इण गतावित्यस्मात्कर्मणि
निष्ठा । तन्वादीनां कंदसि बङ्गलमुपसंख्यानमित्युवङ् । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते सुपमानात्
क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चियंतु । चिञ् चयने । बङ्गलं कंदसीति विकारणस्य लुक् । इयङ् । पादादित्वा-
न्निघाताभावः । वंद्वासः । वदि अभिवादनस्त्योः । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवद्वृशंसदुहां ण्यत् इत्याद्युदात्तत्वं ।
आञ्जसेरसुक् ॥

अप्नोर्यामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तच्च चतुर्थेऽच्चावाकातिरिक्तोक्त्य उत नो धिय इत्येषानुरूपतुचस्य
वैकल्पिकी तृतीया । सूचितं च । उत नो धियो गोअया इति वानुरूपस्योत्तमा । आ० ९. ११. इति ॥

उत नो धियो गोअयाः पूषन्विष्णवेवयावः । कर्ता नः स्वस्तिमतः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोऽअयाः । पूषन् । विष्णो इति । एवंऽयावः । कर्त । नः ।

स्वस्तिऽमतः ॥ ५ ॥

हे पुषन् पोषक देव हे विष्णो व्यापनशील देव हे एवयावः । एवैर्गंतुभिरश्वीर्याति गच्छतीत्येवयावा मरुतः ।
हे मरुतः ते सर्वे यूयं नोऽस्माकं धियोऽप्नोर्यामलक्षणानि कर्माणि गोअयाः पश्याणि पशुप्रमुखान्यस्मत्सका-
शाद्भूयः पशुभिर्युक्तानि कर्त । कुरुत । अप्नोर्यामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्वमाश्नायते । यस्मात्पशवः प्रवेव भ्रंशेन
स एतेन यजेत । तै० ब्रा० २. ७. १४. २. इति । उतापि च नोऽस्मान्स्वस्तिमतोऽविनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः ।
इण गती । इणशीङ्भ्यां वन्निति वन्नत्ययः । अस्मिन्नुपपदे या प्रापण इत्यस्मादातो मनिन्निति वनिप् । संवृद्धौ
वन उपसंख्यानं । पा० ८. ३. १. १. इति वकारस्य इत्वं ॥ १७ ॥

अस्तिगावर्थमाहुतं मधुपर्कं मधु वाता इति तुचेन अस्तिगादिः प्रतियह्यतावेजेत । तथा च सूच्यते । मधु
वाता अतायत इति तुचेनवेत्स्य । आ० गृ० १. २४. १४. इति ॥

मधु वाता ऋतायते मधु स्मरंति सिंधवः । माध्वीर्नः संत्वोषधीः ॥ ६ ॥

मधु । वाताः । ऋतऽयते । मधु । स्मरंति । सिंधवः । माध्वीः । नः । संतु । ओषधीः ॥ ६ ॥

अतायते अतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय वाता वायवो मधु माधुर्योपेतं कर्म फलं स्मरंति । वर्धते ।
प्रयच्छंतीत्यर्थः । तथा सिंधवः खंदनशीला नद्यः समुद्रा वा मधु माधुर्योपेतं स्वकीयं रसं चरंति । एवं नो
ऽस्मभ्यमोषधीः फलपाकांता ओषधयस्ताश्च माध्वीर्माधुर्योपिताः संतु । भवंतु ॥ मधु । अस्मादुत्तरस्य मत्वर्थोयस्य
लुगकारिकाररेफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २. इति लुक् । अतायते । अतमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः
क्यच् । न च्छंदस्यपुत्रस्तीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि संहितायां दीर्घत्वं । क्यजंतास्रटः शतृ । शतुरनुम
इति विभक्त्युदात्तत्वं । माध्वीः । मधोरञ् च । पा० ४. ४. १२९. इति मत्वर्थोयोऽञ्प्रत्ययः । अत्यव्यास्त्व्येत्वा
दावञि यणादेशो निपात्यते । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ओषधीः । ओषः पाक आसु धीयत इत्योष
धयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । छदिकारादक्तिन इति डीप् । असि पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घः । दासीभा
रादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमाद्युदात्तं ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तं । उत । उषसः । मधुऽमत् । पार्थिवं । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः ।
पिता ॥ ७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु । उतापि चोषस उषःकालोपलक्षितान्यहानि च मधुमति भवतु । पार्थिवं रजः पृथिव्याः संबन्धी लोकोऽस्माकं मधुमत् माधुर्यविशष्टफलयुक्तो भवतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता द्यौर्युलोकोऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु ॥ पार्थिवं । पृथिव्या आज्ञी । पा० ४. १. ८५. २. इति प्राग्दीव्यतीयोऽप्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । लोका रजांस्युच्यन्ते । नि० ४. १९. इति यास्तः । रजं त्यस्मिञ्जना इति रजः । अमुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । का० ६. ४. २४. ४. इति रजनेलोपः ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माधीर्गावो भवन्तु नः ॥ ८ ॥

मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः । माधीः । गावः ।
भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकं वनस्पतिर्वनानां पालयिता यूपाभिमानो देवो मधुमान् माधुर्योपेतफलवानस्तु । तादृशं फलमस्माभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमानस्तु । गावोऽग्निहोत्राद्यर्था धनवश्च नोऽस्माकं माधीर्माधुर्योपेतेन पयसा युक्ता भवन्तु ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात्सुट् । वनपतिशब्दावायुदात्ता । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिसंस्वरत्वं ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्मः ॥ ९ ॥

शं । नः । मित्रः । शं । वरुणः । शं । नः । भवन्तु । अयमा ।

शं । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शं । नः । विष्णुः । उरुऽक्रमः ॥ ९ ॥

अहरभिमानो मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । यद्वा । अस्रदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । रात्र्यभिमानो वरुणश्च शं सुखकरो भवतु । अयमाहोरात्रयोः स्थापयिता सूर्यश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पालयितृश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । उरुक्रमः । उरु विस्तीर्णं क्रामति पादौ विक्षिपतीत्युक्क्रमः । विष्णुर्हि वामनावतरे पृथिव्यादीन् लोकान्पदचयरूपेणाक्रांतवान् । अत उरुक्रमो विष्णुश्च नोऽस्माकं शं सुखकर उपद्रवाणां शमयिता वा भवतु ॥ उरुक्रमः । क्रमु पादविक्षेपे । पचायच्च । यद्वा । उरुन् क्रामतीत्युक्क्रमः । कर्मण्यण । नोदात्तोपदेशस्य मांतस्येति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ॥ १८ ॥

त्वं सोमेति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्थं सोमदेवताकं । पंचम्याद्याः षोडश्र्यंता द्वादशर्चा गायत्र्यः । सप्तदश्युष्णिक् । शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । त्वं सोम त्र्यधिका सौम्यं पंचम्यादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिक् चेति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोस्त्वं सोमेति द्वे स्रचावनुवाक्ये । सूचितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषिति द्वे । आ० ३. ७. इति ॥ महापितृयज्ञ एकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये । तत्र सोमस्य पितृमतस्त्वं सोमेतिषा प्रथमानुवाक्या । दक्षिणापेरप्रिमिति खंडे ऽवितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा सोमो धेनुं । आ० २. १९. इति ॥ एषैव प्रायणीयेष्टौ सौम्यस्थानुवाक्या । दहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूचितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां आ० ४. ३. इति ॥

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पंथां ।

तव प्रणीती पितरो न इंदो देवेषु रत्नमभजंत धीराः ॥ १ ॥

त्वं । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वं । रजिष्ठं । अनु । नेषि । पंथां ।

तव । प्रऽनीती । पितरः । नः । इंदो इति । देवेषु । रत्नं । अभजंत । धीराः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या प्र चिकितः । प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि । वयं त्वां सुतिभिरज्ञा-
सिष्येत्यर्थः । अतस्त्वं रजिष्ठमुजुतममकुटिलं पंथां पंथानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गमनु नेषि । अस्मान्गुक्रमेण
प्रापयसि । किंच हे इंदो उंदनशील सर्व जगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेण प्रकृष्ट-
नयनेन धीरा धीमतः कर्मवतः प्रज्ञावतो वा नोऽस्माकं पितरो देवेष्विन्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनमभजंत ।
असेवत । प्राप्तुवन् । अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्र चिकितः । कित ज्ञाने । अस्मात्कर्मणि
निष्ठा । क्वांदसं द्विर्वचनं । यद्वा । यङ्लुगंतात्तिष्ठा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य
गुणाभावः । यद्वा । कंदस्युभयथेति निष्ठायाः सार्वधातुकसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादित्वात्तस्य झुः । याविति
द्विर्वचनं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । मनीषा । सुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । रजिष्ठं ।
ऋजुशब्दादिषु निभाषजोऽकंदसि । पा० ६. ४. १६२ । इति रत्नं । टेरिति टिलोपः । नेषि । नयतेर्लटि बङ्गलं
कंदसीति शपो लुक् । पंथां । पथिमथ्यमुच्चांमात् । पा० ७. १. ८५ । इत्यसावपि व्यत्ययेनात्वं । पथिमथोः
सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रणीती । तादौ चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां मुलुगिति तृतीयायाः
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

अपिष्टोमे मरुत्वतीये त्वं सोम क्रतुभिरित्येषा धाव्या । सूचितं च । अपिनेता त्वं सोम क्रतुभिः पित्र्यत्प
इति धाव्याः । आ० ५. १४ । इति ॥

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महत्वा युस्मेभिर्बुध्न्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वं । सोम । क्रतुऽभिः । सुऽक्रतुः । भूः । त्वं । दक्षैः । सुऽदक्षः । विश्वऽवेदाः ।

त्वं । वृषा । वृषऽत्वेभिः । महिऽत्वा । युस्मेभिः । युस्मी । अभवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

हे सोम त्वं क्रतुभिस्त्वत्संबन्धिभिरपिष्टोमादिकर्मभिरात्मीयैर्ज्ञानैर्वा सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा
भूः । भवसि । तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैरात्मीयैर्वलैः सुदक्षः शोभनबलो भवसि । तथा त्वं वृषत्वेभिर्वृषत्वं
कामाभिवर्धणैर्महत्वा महत्त्वेन माहात्म्येन च वृषा कामानां वर्धिता महान् भवसि । तथा त्वं नृचक्षा नृणां
यज्ञस्य नेतृणां यजमानानामभिमतफलस्य दर्शयिता सन् युस्मेभिर्बुध्न्यैर्दत्तैर्हविर्बलचणैरन्नैर्बुध्न्यभवः । प्रभुताज्ञो
भवसि ॥ सुक्रतुः । बङ्गव्रीहौ क्त्वाद्यथेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुदक्षः । दक्ष वृद्धौ । दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो बलं ।
करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । सुशब्देन बङ्गव्रीहावाद्युदात्तं द्वाचंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विश्ववेदाः ।
विश्वानि वेदांसि यस्यासौ । बङ्गव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । वृषत्वेभिः । वृष्णो भावो
वृषत्वं । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसभावः । महत्वा । महेरौणादिक इन्द्रत्ययः । भावप्रत्ययांतात्सुपां मुलु-
गिति विभक्तैराकारः ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्भीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्ठमसि प्रियो न मिचो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरं । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वं । असि । प्रियः । न । मिचः । दक्षाय्यः । अर्यमाऽइव । असि । सोम ॥ ३ ॥

हे सोम राज्ञो ब्राह्मणानां स्वामिनः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा । तै० ब्रा० १. ७. ४. २. । इति श्रुतेः । वरुणस्य यागार्थमाहृतः क्रीतो वस्त्रेणावृतः सोमो वरुणः । वरुणोऽसि धृतव्रत इति मंचलिंगात् । क्रीतस्य ते नु तव संबन्धीनि हि व्रतानि सर्वाण्यपिष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतो भवसीत्यर्थः । अतस्तव धाम त्वदीयं तेजो बृहत्सहस्रिणीं गभीरं गांभीर्योपेतं च । यद्वा । नु इत्येतदुपमार्थे । तदुक्तं यास्केन । अथाप्युपमार्थे भवति वृक्षस्य नु ते पुष्कलं वयाः । नि० १. ४. । इति । राज्ञो राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकहितकारीणि । शिष्टं समानं । हे सोम त्वं शुचिः सर्वेषां शोधकोऽसि । तत्र वृष्टांतः । प्रियो न मित्रः । यथा सर्वेषामनुकूलोऽहरभिमानी मित्रो देवः शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वमयमेवास्माभिर्दृश्यमानः सूर्य इव दत्ताव्योऽसि । सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति एवं निश्च्युतमयैः सोमकिरणैराप्यायमानं सत्स्वावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्वर्धते ॥ शुचिद्वं । युष्मत्तत्ततनुः प्वंतः पादमिति विसर्जनीयस्य पत्वं । दत्ताव्यः । दत्त वृद्धी । शुदन्तिस्पृहियहिभ्य आव्यः । उ० ३. ९६. । इत्याख्यप्रत्ययः ॥

आययणेष्टी सौम्यस्य हविषो या ते धामानीति याज्या । आययणं ब्रीहिश्यामाकयवानामिति खंडे सूचितं । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. । इति ॥ एषैवैकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपायां याज्या । सूचितं च । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामपाव्हं युसु पृतनासु परि । आ० ३. ७. । इति ॥ प्रायशीयेष्टावथैव सौम्यस्य याज्या । सूचितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. । इति ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विधैः सुमना अहेकृन्नाजन्तोम प्रति हव्या गृभाय ॥४॥

या ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्यां । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु ।

तेभिः । नः । विधैः । सुमनाः । अहेकृन् । राजन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥४॥

हे सोम ते तव दिवि द्युलोके या यानि धामानि तेजांसि वर्तन्ते । तथा पृथिव्यां भूमौ यानि वर्तन्ते । तथा पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु यानि वर्तन्ते । तथा ब्रीह्याद्योषधीष्वप्सु च यानि वर्तन्ते । तेभिर्विधैः सर्वस्वेजोभिर्युक्तः सुमनाः शोभनमना अहेकृन्नक्रुधन् हे राजन् सोम राजमान सोम एवंभूतस्त्वं हव्यास्माभिः प्रत्तानि हवींषि प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण ॥ या । अहेकृन्दसि बह्वलमिति शिलोपः । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेः विभक्तावप्रथमायां । पा० ६. ३. १३२. । इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुमनाः । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । गृभाय । यह उपादाने । कंदसि शायजपीति हौ आप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥

पूर्णमासेष्टी सौम्यस्याज्यभागस्य त्वं सोमेत्येषानुवाक्या । सूचितं च । अग्निर्वृत्राणि जघनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या त्वं सोमासि सत्यतिरित्युत्तरस्य । आ० १. ५. । इति । एवं यत्र यत्र वार्चघ्नावाज्यभागा तत्र सर्ववास्या विनियोगः ॥ प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्यैवानुवाक्या । आपराह्निकायामुपसदि मेव याज्या । सूचितं च । त्वं सोमासि सत्यतिर्गयस्कानो अमीवहा इति विपर्ययो याज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति च ॥

त्वं सोमासि सत्यतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥५॥

त्वं सोम । असि । सत्पतिः । त्वं । राजा । उत । वृत्रहा । त्वं । भद्रः । असि । क्रतुः ॥५॥

हे सोम त्वं सत्यतिरसि । सतां कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि । तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः । तै० ब्रा० १. ७. ४. २. । इति श्रुतेः । यद्वा । संतः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि । तथा चास्मायते । स्वान भ्राजत्याहृते वा अमुष्मिन् लोके सोममरचन् । तै० सं० ६. १. १०. ५. । इति ।

उतापि च राजा राजमानस्त्वं वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य शत्रोर्वा हंतासि । भद्रः शोभनः क्रतुर्योऽयमग्निष्टोमादि-
यागस्त्वमेव तद्रूपो भवसि । त्वत्साध्यत्वाद्यागानां ॥ सत्यतिः । ब्रह्मग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत्पुरुषपक्षे तु
पत्न्याविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १९ ॥

सापिचित्त्वे क्रतावप्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमन्वष्टौ देवमुवां हवींषि निरूप्यते । तच्च सोमस्य वनस्पतेर्ह-
विषस्त्वं च सोमेत्येषानुवाक्या । अथाप्नीषोमीयेणेति खंडे सूत्रितं । त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवोः
कवीनां । आ० ४. ११. । इति ॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोचो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वं । च । सोम । नः । वशः । जीवातुं । न । मरामहे । प्रियऽस्तोचः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हे सोम नोऽस्माकं स्तोत्राणां जीवातुं जीवनीषधं त्वं च त्वं चेद्वशः कामयेथाः तदानीं वयं न मरामहे ।
न स्त्रियामहे । कीदृशस्त्वं । प्रियस्तोचः । प्रियाणि स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः । ब्रह्मभिः स्तोत्रं इत्यर्थः ।
वनस्पतिर्वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि । सोमो वा ओषधीनां राजा । तै० सं० ६. १.
९. १. । इति श्रुतेः ॥ वशः । वशं कांती । लिटि सिध्यडागमः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । त्वं चेति
चशब्दश्चणिति निपातांतरं चेदर्थः । तद्योगान्निपातिर्यद्यदिहृतेति निघातप्रतिषेधः । जीवातुं । जीव प्राणधारणे ।
जीवेरातुः । उ० १. ८०. । मरामहे । मृड् प्राणत्यागे । व्यत्ययेन शप् ॥

आयुष्कामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं सोम महे भगमित्येषानुवाक्या । अथ काम्या इति खंडे सूत्रितं ।
आ नो अपि सुचेतुना त्वं सोम महे भगं । आ० २. १०. । इति ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यूने ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वं । सोम । महे । भगं । त्वं । यूने । ऋतायते । दक्षं । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महे महते वृद्धाय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय जीवसे जीवितुं दक्षमुपभोग-
समर्थं भगं धनं दधासि । विदधासि । करोषि । तथा त्वं यूने तद्वृत्ताय च ऋतायते जीवितुं धनं करोषि ॥
महे । महते । अच्छब्दलोपस्कांदसः । बृहन्महतीरूपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । यूने । श्रयुवमघोनामतद्वित
इति संप्रसारणं । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । न च्छब्दस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । क्वजंताल्लटः शतृ । शतुरनुमो नवजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थं सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं नः सोमेत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावपि रक्षा
णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वतः । आ० २. १०. । इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्घायतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥

त्वं । नः । सोम । विश्वतः । रक्ष । राजन् । अघऽयतः । न । रिष्येत् । त्वाऽवतः । सखा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजनशील त्वमघायतः । अघं पापं । तद्देतुकं दुःखमस्माकं कर्तुमिच्छतो विश्वतः सर्वस्मा-
दपि पुरुषान्नोऽस्मान्नृष । पालय । त्वावतस्त्वत्सदृशस्य सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषो न रिष्येत् । नहि विनश्येत्
किमु वक्तव्यं त्वत्सखा न विनश्यतीति ॥ अघायतः । अघं पापं परिषामिच्छतीत्यघायतः । कंदसि परिष्कारायाम-
पीति क्वच् । अश्वाघस्यादित्यात्वं । रिष्येत् । र्ष रिष हिंसायां । त्वावतः । वतुप्रकरणे युष्मदस्माद्वा कंदसि
सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

सोमप्रवहणे सोम यास्त इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च । सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः । आ० ४. ४. ।
इति ॥ आययणे सौम्यस्य सोम यास्त इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि

दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. । इति ॥ अश्वमेधेऽपि पौष्ण्यामिष्टी द्वितीयस्याज्यभागस्तेषामुवाक्या । सूचितं च । त्वमपि सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सवतौ । आ० १०. ६. । इति ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः संति दाशुषे । तामिर्नोऽविता भव ॥ ९ ॥

सोम । याः । ते । मयः । ऽभुवः । ऊतयः । संति । दाशुषे । तामिः । नः । अविता । भव ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबन्धिन्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय मयोभुवो मयसः सुखस्य भाव-
यिज्यो या ऊतयो रक्षाः संति विवते तामि रक्षामिर्नोऽस्माकमविता रक्षिता भव ॥ मयोभुवः । अस्योतिवि-
शेषणत्वेन स्त्रीलिंगत्वे भुवश्च । पा० ४. १. ४७. । इति ङीष् प्राप्नोति । तद्वोतो गुणवचनादित्यस्मादुत इति
तत्परकरणस्यानुवर्तनान्न भवति ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥

इमं । यज्ञं । इदं । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । सोम । त्वं । नः । वृधे । भव ॥ १० ॥

हे सोम त्वमिममस्माभिः क्रियमाणं यज्ञमिदं वच इदानीं क्रियमाणं सुतिलक्षणं वचनं जुजुषाणः सेव-
मानः सन् उपागहि । उपागच्छ । प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च नोऽस्माकं वृधे यज्ञस्य वर्धनाय
भव ॥ जुजुषाणः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । कंदसि लिट् । लिटः कानच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । उपागहि ।
गमेलोऽटि वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । असिद्ववदवा भादित्यस्यासि-
द्वत्वादिर्बुंगभावः । गतिर्गती । पा० ८. १. ७०. । इति पूर्वस्य गतेर्निघातः ॥ ॥ २० ॥

दर्शयागे सौम्यस्याज्यभागस्य सोम गीर्भिरित्येषामुवाक्या । सूचितं च । अग्निः प्रतिन मन्त्रना सोम गी-
र्भिर्वा वयं । आ० १. ५. । इति । अन्यत्रापि यत्र वृधन्वतावाज्यभागी तत्रैषा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

सोम गीर्भिष्टा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विश ॥ ११ ॥

सोम । गीः । ऽभिः । त्वा । वयं । वर्धयामः । वचः । ऽविदः । सुऽमृळीकः । नः । आ ।
विश ॥ ११ ॥

हे सोम त्वा त्वां वचोविदः सुतिलक्षणाणां वचसां वेदितारो वयमनुशतारो गीर्भिः सुतिलक्षणीर्वचो-
भिर्वर्धयामः । प्रवृद्धं कुर्मः । तादृशस्त्वं च नोऽस्माकं सुमृळीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् आ विश । आगच्छ ॥
सुमृळीकः । मृड सुखने । मृडेः कीकन्ककनी । उ० ४. २४. । इति भावे कीकन्प्रत्ययः । शोभनं मृडीकं यत्येति
वज्रब्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

संति पवमानेष्टयस्तिस्रः । तत्र तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्यभागस्य गयस्फान इत्येषामुवाक्या । सूचितं च ।
पुष्टिमंतावभिना रयिमश्रवन्नयस्फानो अमीवहा । आ० २. १. । इति ॥ एषैव प्रातःकालीनोपसदि सौम्ययागस्य
याज्या सायंकालीनाय । त्वनुवाक्या । सूचितं चाथोपसदिति खंडे । त्वं सोमासि सत्यतिर्गयस्फानो अमीवहा
। आ० ४. ८. । इति ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १२ ॥

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुऽमित्रः । सोम । नः ।
भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः । गय इति धननाम । धनस्य वर्धयिता अमीवहामीवानां रोगाणां हंता वसुवित् सोतृणां
धनस्य लभयिता प्रापयिता पुष्टिवर्धनः पुष्टेः संपदो वर्धयिता सुमित्रः । शोभनानि मित्राणि सखायो

यस्य स तथोक्तः । हे सोम त्वं नोऽस्माकमेवंगुणविशिष्टो भव ॥ गयस्फानः । स्फायी वृद्धौ । अंतर्भावित-
ण्यर्थात् ल्युटि व्यत्ययेन यलोपः । इदमादिषु चतुर्षु पदेषु छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुमित्रः । नञ्सुभ्यामित्यु-
त्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

सोमं रारंधि नो हृदि गावो न यवसेष्वा । मर्यं इव स्व ओक्वे ॥ १३ ॥

सोमं । रारंधि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्यः । इव । स्वे । ओक्वे ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्माकं हृदि हृदये रारंधि । रमस्व । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते । गावो न । यथा गावो
यवसेषु शोभनतृणेष्वामिमुख्येन रमंते । मर्यं इव । यथा वा मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः स्व ओक्वे स्वकीय
ओकांसि गृहे पुत्रादिभिः सह रमते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तृप्तः सन् अस्मास्विवावतिष्ठस्व । नान्यत्र गच्छति
निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ रारंधि । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । कंदस्यु-
भयथेति हेरार्धधातुक्त्वेन डित्वाभावादङितश्चेति हेर्धिः । अत एवाङित्वाद्गुणसिक्कलोपाभावः । सैर्ह्यपि
चेति हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्रांदसमभ्यासदीर्घत्वं । आमंत्रितं पूर्वमवियमानवदिति पूर्वस्यामंत्रित-
स्यावियमानवत्त्वात्पदादपरत्वेन निघाताभावः । मर्यं इव । कंदसि निष्टर्क्येत्यादौ मर्यशब्दो यत्प्रत्ययांतो
निपात्यते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ओक्वे । उच समवाये । उच्यते समवेच्यते प्राप्यत इत्योक्वं गृहं ।
अहलोर्णत् । चजोः कु धिग्यतोरिति कुत्वं । तित्स्वरितः ॥

यः सोम सख्ये तव रारणहेव मर्यः । तं दक्षः सचते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । रारणत् । देव । मर्यः । तं । दक्षः । सचते । कविः ॥ १४ ॥

हे देव व्योतमान सोम तव सख्ये त्वदीये सखिले निमित्तभूते सति यो मर्यो मरणधर्मा यजमानो
रारणत् रणति एतत्सूक्तरूपेण स्तोत्रेण त्वां स्तौति तं यजमानं कविः क्रांतदर्शी दक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वं सचते ।
सेवसे । अनुगृह्णासीत्यर्थः ॥ रारणत् । रण शब्दार्थः । सेव्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । इतथ लोप
इतीकारलोपः । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुक्त्वादच्यनिटि लसार्वधातुके विधीयमानस्याभ्यस्त्याद्युदात्तत्वस्याभावे
धातुस्वरः शिष्यते । सचते । षच समवाये । पुष्पव्यत्ययः ॥

उरुथा णो अभिशस्तेः सोम नि पाह्यंहसः । सखा सुशेवं एधि नः ॥ १५ ॥

उरुथ । नः । अभिऽशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सखा । सुऽशेवं ।

एधि । नः ॥ १५ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्मानभिः शस्तेरभिः शंसनादभिः शपः पात्रिंदनादुरथ । रच । उरुथ्यती रक्षाकमेति यास्कः
। नि० ५. २३. । तथांहसोऽस्मत्कृतात्पापाच्च नि पाहि । नितरां पालय । एवमस्मदीयं पापं परिहृत्य सुशेवो
ऽस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन सुखेन युक्तः सन्सखिधि । हितकारी भव ॥ अभिशस्तेः । शन्सु सुतौ । अस्माङ्गावि क्तिन ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एधि । अस भुवि । लोटि सेर्हिः । तस्य डित्वात् असोरलोप इत्यका-
रलोपः । घसोरिद्वावभ्यासलोपश्चेति सकारस्यत्वं । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वात् ङ्गलभ्यो हेर्धिरिति
हेर्धिरादेशः ॥ ॥ २१ ॥

यावस्तोत्र आ प्यायस्व समेतु त इति तृचो विनियुक्तः । सूचितं च । आ प्यायस्व समेतु त इति तिस्रो
मृजंति त्वा दश क्षिपः । आ० ५. १२. । इति ॥ पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्या प्यायस्वेत्येषानुवाक्या । सूचितं च । आ
प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽधिषा विनियुक्ता । सूचितं
च । आ प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपायान् । आ० ५. ६. । इति ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृषण्यं । भवा वाजस्य संगथे ॥ १६ ॥

आ । प्यायस्व । सं । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृषण्यं । भव । वाजस्य । संऽगथे ॥ १६ ॥

हे सोम त्वमा प्यायस्व । वर्धयस्व । ते तव वृष्णं वृषत्वं वीर्यं सामर्थ्यं विश्वतः सर्वतः समेतु । संगच्छतां । त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतत्वं वाजस्यान्नस्य संगथे संगमने भव । अस्माकमन्नप्रदो भवेत्यर्थः ॥ वृष्णं । वृष भेचने । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । वृष्णि भवं वृष्णं । भवे कृंदसीति यत् । अन्नोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । भव । द्यवोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । संगथे । पातृतुदिवचीत्यादिना विधीयमानस्यकप्रत्ययो बङ्गलवचनान्नमेरपि भवति । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

आ प्यायस्व मदितम् सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवा नः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ १७ ॥
आ प्यायस्व । मदिन्ऽतम् । सोम । विश्वेभिः । अंशुभिः । भवा । नः । सुश्रवःऽतमः । सखा । वृधे ॥ १७ ॥

हे मदितमातिशयेन मदवन् सोम विश्वेभिः सर्वैरंशुभिर्लतावयवैरा प्यायस्व । आ समंताद्बृहो भव । स त्वं सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनान्नयुक्तः सन् नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा भव । मित्रीभव ॥ मदितम् । मदी हर्षः । तद्वा न मदी । अतिशयेन मदी मदितम् । नाह्वस्व । पा० ८. २. १७. । इति तमपो नुद् । सुश्रवस्तमः । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. । इति यास्कः । शोभनं श्रवो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुश्रवाः सुश्रवस्तमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

पत्नीसंयाजिषु सौम्यस्य सं ते पयांसितीति याज्या । सूचितं च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमयि । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽपिषा । सूचितं च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपायान् । आ० ५. ६. । इति ॥

सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाहः ।
आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥
सं । ते । पयांसि । सं । ऊं इति । यंतु । वाजाः । सं । वृष्ण्यानि । अभिमातिऽसहः ।
आऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हे सोम अभिमातिषाहोऽभिमातीनां शत्रूणां हंतुस्ते तव एवंभूतं त्वां पयांसि श्रयणार्थानि क्षीराणि सं यंतु । संगच्छतां । तथा वाजा उ हविलंबणान्यन्नानि च त्वां संगच्छतां । वृष्ण्यानि वीर्याणि च संगच्छतां । हे सोम त्वममृतायास्माकममृतत्वायामरणत्वायाप्यायमान आ समंताद्धर्मानः सन्दिवि नमसि स्वर्ग उत्तमान्युन्नतमान्युत्कृष्टानि श्रवांस्यन्नान्यस्माभिर्मोक्तव्यानि हविलंबणानि वा धिष्व । धारय ॥ ते । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी । अभिमातिषाहः । पृह अभिभवे । कृंदसि सह इति एवप्रत्ययः । सुपामादिवात् षत्वं । अमृताय । नजो जरसरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उत्तमानि । उक्कन्दात्ससा धनक्रियावचनादातिशायनिकस्तमप । उत्तमशश्वत्तमी सर्वच । पा० ६. १. १६०. । इत्युक्तादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । धिष्व । सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च । पा० ७. ४. ४५. । इति धिभावो निपात्यते ॥

सोमप्रवहणे या ते धामानीत्येषा । सूचितं च । या ते धामानि हविषा यजंतीमां धियं शिष्यमाणस्य देवति निहिते परिदध्यात् । आ० ४. ४. । इति ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्हविष एषैव याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अषाढं युत्सु पुननासु पग्रिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. । इति ॥

या ते धामानि हविषा यजंति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं ।
गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजंति । ता । ते । विश्वा । परिऽभूः । अस्तु । यज्ञं ।
गयऽस्फानः । प्रऽतरणः । सुऽवीरः । अवीरऽहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हे सोम ते त्वदीयानि या यानि धामानि बुप्रभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषा चरुपुरोडाशादिना यजंति यजमानाः पूजयन्ति ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यज्ञमस्मदीयमध्वरं परिभूरसु । परितो भावयितृणि परितः प्राप्तानि संतु । यद्वा । त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धाम्नामस्मदीयो यजमानः परिभूर्यज्ञं प्रति परियहीता यागेन स्वीकृतास्तु । भवतु । परिपूर्वा भवतिः परियहार्थः । तादृशीधामभिरुपेतस्त्वं दुर्यान् प्राचीनवंशादिलक्षणानस्मदीयान् गृहान् । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः । प्र चर । प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्त्वं । गयस्कानो गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता प्रतरणः प्रकर्षेण दुरितान्तारयिता सुवीरः शोभनेवीरैः पुरुषैरुपेतः अवीरहा । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्राः । तेषामहंता ॥ परिभूः । भू प्राप्ता । अस्मात्क्रिषेति क्रिप । व्यत्ययो बङ्गलं । पा० ३. १. ८५. इति लिंगवचनव्यत्ययो । अस्तु । व्यत्ययेनैकवचनं । गयस्कानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयं । तेषां स्फायिता वर्धयिता । कृत्यल्युटो बङ्गलमिति कर्तरि ल्युटि च्छांदसो यलोपः । अवीरहा । वीराणां हंता वीरहा । न वीरहा अवीरहा ॥

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे सोमो धेनुमित्येषा द्वितीयानुवाक्या । तत्र ह्येकैकस्य हविषो दे दे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते । तथैव दक्षिणाधेरिति खंडे सूचितं । सोमो धेनुं सोमो अर्धतमाशुं त्वं सोम पितृभिः संविदानः । आ० २. १९. इति ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्धतमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।
सादृत्यं विदृत्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥
सोमः । धेनुं । सोमः । अर्धतं । आशुं । सोमः । वीरं । कर्मण्यं । ददाति ।
सादृत्यं । विदृत्यं । सभेयं । पितृश्रवणं । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥

यो यजमानो ददाशत् सोमाय हविलक्षणाव्ययानि दद्यात् तस्मै यजमानाय सोमो धेनुं सवत्सां दोग्ध्रीनां ददाति । तथाशुं शीघ्रगामिनमर्धतमश्वं ददाति । प्रयच्छति । तथा वीरं पुत्रमस्मै यजमानाय ददाति । कीदृशं पुत्रं । कर्मण्यं लौकिककर्मसु कुशलं सदृत्यं । सदृत्यं गृहं । तदहं । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विदृत्यं । विदृत्येषु देवानिति विदृषा यज्ञाः । तदहं । दर्शपूर्णमासादियोगानुष्ठानपरमित्यर्थः । सभेयं सभायां साधुः । सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । पितृश्रवणं पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशं ॥ कर्मण्यं । कर्मसु साधुः कर्मण्यः । तत्र साधुः । पा० ४. ४. ९८. इति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । एवमुत्तरत्रापि यत्प्रत्ययः । सभेयं । ढस्छंदसि । पा० ४. ४. १०६. इति तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । ददाशत् । दाशुं दाने । ल्युट्छांदसि । बङ्गलं छंदसीति शपः स्युः ॥ २२ ॥

एकादशिनस्य सोमस्य पशोः पुरोडाशस्यापाञ्चं युत्स्वित्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अषाञ्चं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. इति ॥

अषाञ्चं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्धामप्सां वृजनस्य गोपां ।
भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयंतं त्वामनु मदेम सोम ॥ २१ ॥
अषाञ्चं । युत्सु । पृतनासु । पप्रिं । स्वऽसां । अप्सां । वृजनस्य । गोपां ।
भरेषुजां । सुक्षितिं । सुश्रवसं । जयंतं । त्वां । अनु । मदेम । सोम ॥ २१ ॥

युत्सु युत्सेष्वषाञ्चं शत्रुभिरनभिभवनीयं तथा पृतनासु सेनासु पप्रिं जयस्य पूरयितारं स्वर्धाम् स्वर्गस्य

सन्तारं दातारं अप्सामपां वृष्टिलक्षणासुदकानां दातारं । यद्वा । अप्सामप्सातृकं भक्षकरहितं । सर्वेषा-
मनुयाहकमित्यर्थः । वृजस्य गोपां । वृज्यतेऽनेनेति वृजनं बलं । तस्य गोपां गोपयितारं रक्षितारं भरेषुजां ।
अयंत एषु हवीषीति भरा यागाः । तेषु प्रादुर्भवतं सुचिंतिं शोभननिवासस्थानं सुश्रवसं शोभनयशस्कं जयंतं
एवूनभिभवतं । हे सोम ईदृग्भूतं त्वामनुलक्ष्य मदेम । हर्षयुक्ता भवेम ॥ अषाढं । षह अभिभवे । साढी साढ्वा
श्रद्धेति निगमे । पा० ६. ३. ११३. इति निपातनात् सहिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. इत्योत्पाभावः । सहेः
श्राद्धः स इति षत्वं । पप्रिं । पृ पालनपूरणयोः । आदृगमहनजन इति किमत्ययः । स्वर्षी । स्वः स्वर्गं सनोतीति
वर्षाः । षणु दाने । जनसनखनेति विट् । विट्पुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अप्सां । अप्शब्दोपपदात्सन्तोतिः
पूर्ववद्विट् । यद्वा । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्साः । क्षिपेति क्षिप् । न विद्यते प्सा अस्थिति बद्धव्रीही
असुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भरेषुजां । जनी प्रादुर्भवे । पूर्ववद्विट् आत्वं च । मदेम । मदी हर्षे ।
प्रत्ययेन शप् ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा तंतथोर्वेतरिंस्त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वं । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वं । अपः । अजनयः । त्वं । गाः ।

त्वं । आ । तंतथ । उरु । अंतरिंस् । त्वं । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वमिमा भूम्यां वर्तमाना विश्वाः सर्वा ओषधीरजनयः । उत्पादितवानसि । तथा त्वमपस्त्वासा-
पोषधीनां कारणभूतानि वृष्ट्युदकान्यजनयः । तथा त्वं गाः सर्वान्यशूनुदपादयः । उरु विस्तीर्णमंतरिंस्
।मा तंतथ । विस्तारितवानसि । तस्मिन्नंतरिंस् यत्तमोऽस्मद्विनिरोधकमंधकारं तदपि त्वं ज्योतिषास्तीयेन
काशेन वि ववर्थ । विवृतं विस्त्रिष्टं विनष्टं कृतवानसि ॥ तंतथ । तनु विस्तारि । ववर्थ । वृज वरणे । उभयत्र
नटस्थिति बभूथा तंतथ जगृभम ववर्थेति निगमे । पा० ७. २. ६४. इति निपात्यते ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्मभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागं । सहसाऽवन् । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोऽईष्टौ ॥ २३ ॥

हे देव द्योतमान सहसावन् बलवन् सोम देवेन मनसा द्योतमानया त्वदीयया बुद्ध्या रायो भागं
नस्यांशं नोऽस्मानभिलक्ष्य युध्य । प्रेरय । यद्वा । नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं भक्तारमपहृतां शत्रुमभि
य । अभिमुख्येन सम्यक् प्रहर । त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुर्मा आ तनत् । क्लेशेनाततं मा कार्षीत् ।
हिंसीदित्यर्थः । उभयेभ्य उभयेषां युध्यमानानां संबंधिनो वीर्यस्य बलस्य त्वमीशिषे । ईश्वरो भवसि । स
गविष्टौ संयामे प्र चिकित्स । अस्मादीयमुपद्रवं परिहर ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । भागं ।
ततः कर्मणि घञ् । कृत्यल्युटो बह्वलमिति बह्वलवचनात्कर्तरि वा । कर्पात्तत इत्यंतोदात्तत्वं । सहसावन ।
ःशब्दात्तुपि च्छांदस आकारोपजनः । युध्य । युध संप्रहारि । व्यत्ययेन परस्मैपदं । तनत् । तनु विस्तारि ।
ययेन शप् । न माड्योग इत्युत्पाभावः । ईशिषे । ईशः से । पा० ७. २. ७७. इतीडागमः । चिकित्स । कित
ने । गुप्तिज्जिज्ञः सन् । पा० ३. १. ५. । गविष्टौ । गवां बाणानामिष्टय एषणानि गमनानि येष्विति बह्व-
ही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ २३ ॥

एता उ त्वा इत्यष्टादशर्चमष्टमं मूर्तं गोतमस्यार्थं । आदित्यतस्रो जगत् । त्रयोदशाद्याः षड्बुध उष्णिहः ।
ष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । उषा देवता । अश्विना वर्तिरित्यनुचोऽश्विदेवताकः । तथा चानुक्रांतं । एता उ त्वा
पोषसं चतुर्जगत्यादि षडुष्णिगंतं तृचोऽत्य आश्विन इति । मूर्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक उपस्थे

क्रतो जागते कंदसाश्चिनशस्ते चैता उ त्या इति चतस्रो विनियुक्ताः। सूचितं च। एता उ त्या इति चतस्रो जागतं। आ० ४. १४. इति ॥

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमंजते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्येति मातरः ॥ १ ॥

एताः। ऊं इति। त्याः। उषसः। केतुं। अक्रत। पूर्वे। अर्धे। रजसः। भानुं। अंजते।

निःऽकृण्वानाः। आयुधानिऽइव। धृष्णवः। प्रति। गावः। अरुषीः। यंति। मातरः॥ १ ॥

उ इत्येतत्पादपुराणं। त्यास्ता एता उषसः प्रभातकालाभिमानीन्यो देवताः केतुमंधकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशमक्रत। अक्रतवत्यः। यस्मादेवं तस्मादुषसो रजसोऽंतरिक्षलोकास्य पूर्वेऽर्धे प्राचीनदिग्भागे भानुं प्रकाशमंजते। व्यक्तीकुर्वति। धृष्णवो धर्षणशीला योद्धार आयुधानीव यथासिप्रभृती-
न्यायुधानि संस्कुर्वन्ति एवं निष्कृण्वानाः स्वभासा जगत्संस्कुर्वाणा गावो गमनस्वभावा अरुषीरारोचमाना मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्जनन्यो वोषसः प्रति यंति। प्रतिदिवसं गच्छन्ति। एवंविधा उषसोऽस्मा-
न्नर्चन्त्येत्यर्थः। अत्र निरुक्तं। एतास्ता उषसः केतुमक्रत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थं बह्ववचनं स्यात् पूर्वेऽर्धे
ऽंतरिक्षलोकास्य समंजते भानुना निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः। निरित्येष समित्येतस्य स्थाने। एमीदृषां
निष्कृतं जारिणीवित्यापि निगमो भवति। प्रति यंति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः
। नि० १२. ७. इति ॥ अक्रत। करोतेर्लुङि मंत्रे घसेति त्रैलुक्। निष्कृण्वानाः। ऋवि हिंसाकरणयोश्च। अस्मा
त्ताच्छीलिकश्चानम्। धिन्विह्वोरश्चेत्युप्रत्ययः। इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्थेति विसर्जनीयस्य षत्वं। ऋदुत्तरप
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

उदपन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुषासो वयुनानि पूर्वथा रुशंतं भानुमरुषीरशिश्नयुः ॥ २ ॥

उत्। अपपन्न। अरुणाः। भानवः। वृथा। सुऽआयुजः। अरुषीः। गाः। अयुक्षत।

अक्रन्। उषसः। वयुनानि। पूर्वऽथा। रुशंतं। भानुं। अरुषीः। अशिश्नयुः॥ २ ॥

अरुणा आरोचमाना भानव श्रीषस्यो दीप्तयो वृथानायासेन स्वयमेवोदपन्न। उदगमन्। तदनंतरमु-
षसश्च स्वायुजः सुखेन रथ आयोक्तुं शक्या अरुषीः शुभवर्णा गाः पूर्वमुत्थितान् रश्मिन् ईदृशीः स्ववाहनभृ-
ताश्चतुष्पदीर्गा एव वायुक्षत। स्वरथेऽयोजयन्। उक्तं च। अरुण्यो गाव उषसामिति। एवं गोभिर्युक्तं रथमा-
रुह्योषसः पूर्वथा पूर्वेष्वतीतेष्वहःस्विव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानान्यक्रन्। अकार्षुः। उषःकाले जाति हि
सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति। तदनंतरमरुषीरारोचमानास्ता उषसो रुशंतं। रुशदिति वर्णनाम रोचते
ज्वलतिकर्मणः। नि० २. २०. इति यास्कः। शुभवर्णं भानुं सूर्यमशिश्नयुः। असेवंत। तेन सहैकीभवन्तीत्यर्थः॥
अपपन्न। पतु गती। लुङि लृदित्वात् त्रैरङादेशः। पतः पुम्। पा० ७. ४. १९. इति धातोः पुमागमः।
अक्रन्। मंत्रे घसेत्यादिना त्रैलुक्। पूर्वथा। प्रत्यपूर्वविद्येमात्याल् कंदसि। पा० ५. ३. १११. इतीवार्थे थाल्प्र
त्ययः। अशिश्नयुः। अश्च सेवायां। बह्वक्षं कंदसीति शपः झुः। सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति शैर्जुस्। जुसि च। पा०
७. ३. ८३. इति गुणः ॥

अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः ससानेन योजनेना परावतः ।

इषं वहन्तीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चति । नारीः । अपसः । न । विष्टिभिः । समानेन । योजनेन । आ । पराऽवतः ।
इषं । वहतीः । सुऽकृते । सुऽदानवे । विश्वा । इत् । अहं । यजमानाय । मुन्वते ॥ ३ ॥

नारीर्निज्य उपसो विष्टिभिर्निवेशकैः स्वकीयैस्त्रिजोभिः समानेन योजनेनैकेनैव योजनेनोद्योगेना परावत
आ दूरदेशादा पश्चिमदिग्भागादर्चति । नमःप्रदेशं पूजयति । कृत्स्नं जगद्युगपदेव व्याप्नुवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
अपसो न । युद्धकर्मणोपिताः पुरुषाः यथा स्वकीयैरायुधिधाटीमुखेन सर्वं देशं व्याप्नुवति तद्वत् । किं कुर्वत्यः ।
मुकृते शोभनस्य कर्मणः कर्त्रे मुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते सुदानवे कव्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददते यजमानाय
विष्टेदह सर्वमेवेषमन्नं वहन्तीरावहंत्यः । प्रयच्छंत्य इत्यर्थः ॥ नारीः । नृ नये । ऋदोरप । नृनरयोर्वृद्धिश्च
। पा० ४. १. ७३. * । इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन् । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अपसः । अपस्-
ब्दादर्शआदिभ्योऽजित्यच् । सुपां मुलुगिति जसः सुः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । विष्टिभिः । विश
प्रवेशने । विशंति प्रविशंतीति विष्टयः किरणाः । क्लिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्लिच् । विश्वा । सुपां मुलु-
गित्यमो ङादेशः ॥

अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापोर्णुते वक्ष उसेव बर्जहं ।
ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ ४ ॥
अधि पेशांसि वपते । नृतूऽइव । अप । ऊर्णुते । वक्षः । उसाऽइव । बर्जहं ।
ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती । गावः । न । व्रजं । वि । उषाः । आवरि-
त्यावः । तमः ॥ ४ ॥

उषाः पेशांसि जगत्स्वादिष्टानि कृष्णवर्णानि तमांस्वधाधिक्येन वपते । क्लिनन्ति । तत्र दृष्टान्तः । नृतूरिव ।
नंतूर्वति केशेन रिक्तीकरोतीति नृतूर्नापितः । स यथा केशान्निःशेषेण क्लिनन्ति एवमुषा अप्यंधकारं समूलं
हिनस्तीत्यर्थः । यद्वा । नृतूरिव नृत्वंती योषिदिव । पेशांसि । रूपनामेतत् । सर्वैर्दर्शनीयानि रूपाण्युषा अधि
वपते । स्वात्मन्यधिकं धारयति । एवं प्रथमतोऽंधकारं स्वकिरणैर्निरस्य वषः स्वकीयमुरःप्रदेशमपोर्णुते ।
तमसानाच्छादितं करोति । स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः । बर्जहं पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमय उसा गायथावि-
करोति तद्वत् । किं कुर्वती । गावो न व्रजं यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव शीघ्रं व्याप्नुवति एवं स्वयमेव
प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्मै भुवनाय सर्वस्मै लोकाय ज्योतिष्कृण्वती । प्रकाशं कुर्वती । एवमुक्तेन प्रकारिणोषा-
समोऽंधकारं व्यावः । विवृतमपदिष्टमकरोत् ॥ नृतूरिव । तूर्वी हिंसार्थः । क्लिचति क्लिप् । राक्षोप इति
वलोपः । वीरुपधाया इति दीर्घत्वं । यद्वा । नृती गावविनामे । नृतिशृद्धोः कूः । उ० १. ९३. । इति कूप्रत्ययः ।
वर्जहं । वृङ् संभक्तौ । वृणीते संभजते गामिति वः पयः । विच् । तज्जहातीति बर्जहः । श्रीहाङ् त्यागे । खरप्र-
करणे वातशुनीतिलगधेष्वजधेटुदजहातिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. २८. १. । इत्यगधेशब्दोपपदादपि कृत्य-
न्युटो वङ्लमिति वङ्लवचनात् खश् । तस्य सार्वधातुकत्वेन कर्तरि शप्ति जुहोत्यादित्वात् स्युः । द्विर्वचनादि ।
वययोरभेद इति बलं । दिवोदासादित्वात्पूर्वपदायुदात्तत्वं । आवः । वृत् वरणे । लुङि मन्वे घसेति त्रैलुङ्क ।
गुणे हल्ङ्याब्ध्य इति लोपः । कंदस्यपि दृश्यते । पा० ६. ४. ७३. । इत्याडागमः ॥

पातरनुवाकस्योपस्ये कृती प्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याः । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूत्रितं । प्रत्यर्चिरित्यष्टा
बुषा आ वो दिविजा इति षक्तिरिति वैष्टुभं । आ० ४. १४. । इति ॥

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते वार्धते कृष्णमभ्वं ।
स्वहं न पेशो विदथेष्वंजञ्चिचं दिवो दुहिता भानुमश्रेत् ॥ ५ ॥

प्रति॑ । अ॒र्चिः । रु॒शत् । अ॒स्याः । अ॒दर्शि॑ । वि॒ । ति॒ष्ठते॑ । वा॒धते॑ । कृ॒ष्णं । अ॒भ्वं ।
स्व॒हं । न । पे॒शः । वि॒दथे॑षु । अ॒जन् । चि॒त्रं । दि॒वः । दु॒हिता॑ । भा॒नुं । अ॒श्वेत् ॥ ५ ॥

अस्या उपसो दृशद्दीप्यमानमर्चिस्तेजः प्रत्यदर्शि । सर्वैः पूर्वस्थां दिशि प्रथमतो दृश्यते । वि तिष्ठते । सर्वासु दिशु विविधमवतिष्ठते । व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वा दिशो व्याप्य चाभ्वं । महत्तामैतत् । अतिशयेन विपुलं कृष्णं कृष्णवर्णमंधकारं वाधते । अपसारयति । विदथेषु यज्ञेषु स्वहं न स्वहनाम्ना शकलेन युक्तं यूपं यथाज्येनाध्वर्यवोऽजन् अजति तद्वन्नभसि स्वकीयं पेशो रूपमुषा अनक्ति । संश्लिष्टं करोति । तदनंतरं चित्रं चायनीयं भानुं सूर्यं दिवो दुहिता युलोकादुत्पन्नोषा अश्वेत् । असेवत ॥ वि तिष्ठते । समवप्रविभ्य इत्यात्मनेपदं । अश्वेत् । अत्र सेवायां । लङि वज्रलं कंदसीति शपो लुक् ॥ २४ ॥

अ॒तारि॑ष्म॒ तम॑स॒स्पार॑म॒स्योषा॑ उ॒च्छंती॑ व॒युना॑ कृ॒णोति॑ ।

अ॒श्वे छंदो॑ न स्म॒यते॑ वि॒भाती॑ सु॒प्रती॑का सौम॒नसा॑याजीगः ॥ ६ ॥

अ॒तारि॑ष्म । तम॑सः । पा॒रं । अ॒स्य । उ॒षाः । उ॒च्छंती॑ । व॒युना॑ । कृ॒णोति॑ ।

अ॒श्वे । छंदः॑ । न । स्म॒यते॑ । वि॒भाती॑ । सु॒प्रती॑का । सौम॒नसा॑य । अ॒जीग॑रिति ॥ ६ ॥

अस्य नैशस्य तमसोऽंधकारस्य पारं समाप्तिप्रदेशमतारिष्म । उत्तीर्णा अभूम । अनंतरमुच्छंती नैशं तमो वर्जयंत्युषा वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि कृणोति । निर्मिमीति । अश्वे संपदर्थं छंदो न स्मयते । यथोपच्छंदयिता वशीकरणे समर्थः पुरुष आढ्यसमीपं प्राप्य तप्तीत्यर्थं स्मयते हसति एवं विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वत्युषाः स्वकीयया निर्मलदीप्या हसंतीव दृश्यते । एवं सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनांगी सती सौमनसाय सर्वेषां सौमनसायाजीगः । अंधकारं भक्षितवती ॥ अतारिष्म । तृ अवनतरणयोः । लुङि सिचि वृद्धिः । तमसः । पथ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं । स्मयते । स्मिङ् ईषद्वसने । भावादिकः । अजीगः । गृ निगरणे । लङि वज्रलं कंदसीति शपः सुः । वज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्थेत्वं । तुजादिवादीर्घः ॥

भा॒स्वती॑ ने॒त्री सूनृ॑तानां दि॒वः स्त॒वे दु॒हिता॑ गोत॒मेभिः॑ ।

प्र॒जाव॑तो नृ॒वतो॑ अ॒श्वबु॑ध्या॒नुषो॑ गो॒अयान्॑ उप॒ मासि॑ वा॒जान् ॥ ७ ॥

भा॒स्वती॑ । ने॒त्री । सूनृ॑तानां । दि॒वः । स्त॒वे । दु॒हिता॑ । गोत॒मेभिः॑ ।

प्र॒जाऽव॑तः । नृ॒ऽवतः॑ । अ॒श्वऽबु॑ध्यान् । उ॒षः । गो॒ऽअया॑न् । उ॒प॒ । मा॒सि॑ । वा॒जान् ॥ ७ ॥

भास्वती तेजस्विनी । सूनृतेति वाङ्माम । सूनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्री प्रणेत्री कारधित्री । उपसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापारायेतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता दिवो दुहिता युलोकसकाशादुत्पन्नोषा गोतमेभिर्ऋषिभिरस्माभिः स्तवे । स्तूयते । हे उष अस्माभिः सुता त्वं वाजानन्तान्युप मासि । प्रयच्छ । कीदृशान्वाजान् । प्रजावतः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिर्युक्तान् नृवतो दासलक्ष्णैर्गुभिरुपेतान् अश्वबुध्यान् । अथा बुध्या विद्यमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा । अश्वबुध्यान् । वर्णव्यापत्त्या यकारः । अश्वमूलान् । अश्वैर्हि राजानो धनान्यज्ञानि च लभन्ति । अतोऽज्ञानां तन्मूलत्वं । गोअयान् । गावोऽश्वे प्रमुखे येषां तादृशान् ॥ भास्वती । भा दीप्ती । असृन् । ततो मतुप । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । उगितश्चेति ङीप् । नेत्री । ऋन्नेभ्यो ङीप् । उदात्तयणो हल्यूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं । स्तवे । पुञ् सुतौ । कर्मणि लटि वज्रलं कंदसीति वज्रलयहणादयोऽपि लुक् । लोपस्त आत्मनेपदध्विति तलोपः । कंदसुभयथेत्वेकारस्यार्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणावादेशौ । नृवतः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । ह्रस्वनुभ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । मासि । मा माने । आदादिकः ॥

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुधं ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तं ॥ ८ ॥

उषः । तं । अश्यां । यशसं । सुवीरं । दासप्रवर्गं । रयिं । अश्वबुधं ।

सुदंससा । श्रवसा । या । विभासि । वाजप्रसूता । सुभगे । बृहन्तं ॥ ८ ॥

हे उष उषोदेवते तं रयिं धनमश्यां । प्राप्नुयां । कीदृशं । यशसं यशसा कीर्त्या युक्तं । सर्वैः प्रशस्यमित्यर्थः । सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं दासप्रवर्गं । प्रकृष्टो वर्गः संघः प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन् तं । अनेकैर्भृत्यैरुपेतमित्यर्थः । अश्वबुधं । अश्वो बुध्या बोद्धव्या येन धनेन तादृशं । हे सुभगे शोभनधन उपः सुदंससा शोभनेन कर्मणा युक्तेन श्रवसा श्रवणीयेन स्त्रीचिण् प्रीता त्वं वाजप्रसूतास्त्रभ्यं दत्ताम्ना सती बृहन्तं प्राढं या यं रयिं विभासि विशेषेण प्रकाशयसि । तमश्यामिति पूर्वेण संबंधः ॥ अश्यां । अश्वो व्याप्नोति । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । यशसं । अशं आदित्वात्त्वर्थीयोऽच् । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दासप्रवर्गं । दासयत्युपसृपयति शत्रून्निती दासो भृत्यः । दसु उपचये । अस्मास्यतात्पचाद्यच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । तदेव बज्रप्रीहिल्वरेण शिष्यते । सुदंससा । सोमनसी अलोमोषसी इति बज्रप्रीहावुत्तरपदाबुदात्तत्वं । या । सुपां सुलुगित्यमो डादेशः ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्यां प्रतीची चक्षुर्विव्या वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयंती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिचक्ष्यां । प्रतीची । चक्षुः । उर्विव्या । वि । भाति ।

विश्वं । जीवं । चरसे । बोधयंती । विश्वस्य । वाचं । अविदत् । मनायोः ॥ ९ ॥

देवी व्योतमानोषा विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि भूतजातान्यभिचक्ष्याभिप्रकाशय प्रकाशयति कृत्वा नतरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती चक्षुः प्रकाशकेन तेजसोर्विव्योर्वीं विस्तीर्णा सती वि भाति । प्रकाशते । अपि च विश्वं जीवं सर्वं प्राणिजातं चरसे चरणाय स्वस्वव्यापारिषु प्रवर्तनाय बोधयंती निद्रातः सकाशादुद्बोधयंत्युषा विश्वस्य सर्वस्य मनायोर्मनसा युक्तस्य वागव्यवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति तां वाचमविदत् । अलभत । अत एवोपसः सुनुतावतीति संज्ञोपपत्ता भवति ॥ अभिचक्ष्य । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं प्रकाशनार्थोऽपि । समासेऽनञ्पूर्वे । पा० ७. १. ३७. इति क्ताप्रत्ययस्य ल्यबादेशः । प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेर्च्चलित्वादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । अंचतेद्योपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । उर्विव्या । उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोरियाडियाजीकाराणां चोपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. इति डियाजादेशः । आदेशसामर्थ्यात्तस्य लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन इच्छति मनस्यति । सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युः । वर्णव्यापत्त्या सकार आकारः । यद्वा । कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् सकारलोपश्च । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः ॥

पुनः पुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुभमाना ।

श्वघ्नीव कृत्नुर्विजं आमिनाना मर्तस्य देवी जरयंत्यायुः ॥ १० ॥

पुनः पुनः । जायमाना । पुराणी । समानं । वर्णं । अभि । शुभमाना ।

श्वघ्नीऽइव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयंती । आयुः ॥ १० ॥

पुनः पुनर्जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती पुराणी चिरंतनी । निवृत्त्यर्थः । यस्मात्समानं वर्णमेकमेव रूपमभि प्राप्य शुभमाना शोभमाना । विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या ऐक्येणावस्थानान्नित्यत्वमि-

त्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा देवी देवनशीलोषा मर्तस्य मरणधर्मतः सर्वस्य प्राणिजातस्यायुर्जीवनं जरयंत्युनयन्ती वर्तते । बह्वीषूषःस्वतीतासु हि सर्वेषामायुर्होयते । उषाश्च पुनःपुनर्जायमानेत्युक्तं अतः सेवायुर्जरयति । तत्र दृष्टान्तः । कृतुः कर्तनशीला यधोव व्याधस्त्रीव । सा यथा विजयलतः पक्षिण आभिनाना पक्षादिक्छेदनेन हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी । पुरेत्यस्मादव्यथात् सायंचिरं प्राक्त इत्यादिना । पा० ४. ३. २३ । भवार्थे व्युत्पत्त्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । पा० ४. ३. १०५ । इति निपातनान्तुडभावः । योरनादेशः । टित्वाङ्गीप् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । शुभमाना । शुभ दीप्ती । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । शानचो लसार्धधातुक-स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । यधो । शुना मृगान् हतवान् यहा । बङ्गलं कंदसि । पा० ३. २. ८८ । इति वचना-द्वृद्धादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्तेः क्तिप् । अन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । अन्नोपोऽन इत्यकारलोपः । हो हन्तेरिति घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । कृतुः । कृती छेदने । औणादिकः क्लृप्रत्ययः । विजः । श्रीविजी भयचलनयोः । विजंति चलन्तीति विजः पक्षिणः । आभिनाना । मीज् हिंसायां । कैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । शानचश्चित्वादंतोदात्तत्वं ॥ २५ ॥

व्यूर्खती दिवो अंतौ अबोधप स्वसारं सनुतयुयोति ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषा जारस्य चक्षसा वि भाति ॥ ११ ॥

विऽऊर्खती । दिवः । अंतान् । अबोधि । अप । स्वसारं । सनुतः । युयोति ।

प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषा । जारस्य । चक्षसा । वि । भाति ॥ ११ ॥

दिवो नभसोऽतान् प्रांताभ्यूर्खती विवृतांस्तमसा विद्युक्तान् कुर्वत्युषा अबोधि । सर्वैः प्राणिभिरन्नायि । ज्ञाताभूत् । तदन्तरं स्वसारमुषसः प्रादुर्भवे सति स्वयमेव सरन्तीं निशां सनुतः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हि-तप्रदेशेऽप युयोति । अपगमय्य पृथक्करोति । मनुष्या मनुष्याणां संबंधीनि युगानि कृतचेतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसन्ती जारस्य राचिर्जरयितुः सूर्यस्य योषा जायोषाश्चक्षसात्मीयेन प्रकाशेन वि भाति । विशेषेण प्रकाशते ॥ व्यूर्खती । ऊर्णुञ् आच्छादने । विपूर्वादस्माकटः शत्रु । उगितश्चेति ङीप् । शत्रुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सनुतः । एतदंतोदात्तं स्वरादिषु निपातितं । अतोऽव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सप्तम्या लुक् । युयोति । यु मिश्रणामिश्रणयोः । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । मनुष्या । मुपां मुलुगिति षष्ठा डादेशः । युगानि । युजः करणे कर्मणि वा घञ् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । उंकादिषु कालविशेषे रथावुपकरणे च युगशब्दपाठात् लघूपधगुणाभावः । का० ६. १. १६० । उंकादीनां चेत्यंतोदात्तत्वं । जारस्य । दारजारौ कर्तरि णिलुक् । पा० ३. ३. २०. ४. । इति घञन्तो निपात्यते ॥

पशून् चित्रा सुभगा प्रथाना सिंधुर्न क्षोद उर्विया व्यश्नैत् ।

अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिभिर्दृशाना ॥ १२ ॥

पशून् । न । चित्रा । सुभगा । प्रथाना । सिंधुः । न । क्षोदः । उर्विया । वि । व्यश्नैत् ।

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य । चेति । रश्मिभिः । दृशाना ॥ १२ ॥

सुभगा शोभनधना चित्रा चायनीया पूजनीयोषाः पशून् यथा पशून् गोपालकोऽरखे विस्तारयति तथा प्रथाना तेजांसि विस्तारयंत्युर्वियोर्वी महती एवभूता सा व्यश्नैत् । सर्वे जगद्वाप्नोत् । तत्र दृष्टान्तः । सिंधुर्न क्षोदः । यथा स्तंदनशीलमुदकं निम्नदेशेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सैवोषाः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः सह दृशाना वृक्षमाना सती चेति । प्रज्ञातासीत् । किं कुर्वती । दैव्यानि देवसंबंधीनि व्रतानि दर्शपू-र्णमासादीनि कर्माण्यमिनती अहिंसती । अनुष्ठाने यजमानान्प्रवर्तयतीत्यर्थः । उषसः प्रादुर्भावानंतरं ह्यपि होवादीनि सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठीयते न राचौ । न सायमस्ति देवया अजुष्टं । ऋग्वे० ५. ७७. २. । इति श्रुतेः ॥ प्रथाना । प्रथ प्रख्याने । अस्मादंतर्भावितवर्ण्यात्ताच्छीलिकश्चानश् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । सिंधुः ।

स्यन्दू प्रसवणे । खंदेः संप्रसारणं धञ्च । उ० १. १२ । इत्युप्रत्ययः । निदित्यनुत्तेरायुदात्तत्वं । अथैत । टुओश्चि गतिवृद्धोः । लुङ्यङ्चङोर्विकल्पितत्वात् । पा० ३. १. ४९. ५८. । त्रुः सिच् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादिङ-भावः । सिचि वृद्धिः । पा० ७. २. १. । अनिडादित्वात् ह्यन्तर्बणेति वृद्धिप्रतिषेधाभावः । बङ्गलं कंदसि । पा० ७. ३. ९७. । इतीडागमाभावः । स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः । चेति । चिती संज्ञानि । कर्मणि लुङि बङ्गलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङभावः । दृशाना । दृशेः कर्मणि लटः शानच् । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

प्रातरनुवाकस्थोषस्ये कृतावीर्णिहे कंदस्युपस्तच्चित्रमिति तृचो विनियुक्तः । आश्विनशस्त्रे च । अथोपस्य इति खंडे सूत्रितं । उपस्तच्चित्रमा भरेति तिस्र और्णिहं । आ० ४. १४. । इति ॥

उपस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । चित्रं । आ । भर । अस्मभ्यं । वाजिनीऽवति । येन । तोकं । च । तनयं । च । धामहे ॥ १३ ॥

हे वाजिनीवति । वाजो हविलक्षणमन्नं । तद्युक्ता क्रिया वाजिनी । तया क्रियया युक्त उप उपोदेवते ऽस्मभ्यं चित्रं चायनीयं तद्वनमा भर । आहर । प्रयच्छ । येन धनेन तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च धामहे धम्हे धारयामः । अत्र निरुक्तं । उपस्तच्चित्रं चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पीत्रांश्च दधीमहि । नि० १२. ६. । इति ॥ धामहे । दधातेर्लटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यद्वा । लोव्या-दुत्तमस्य पिप्पेत्याडागमः प्रत्ययस्य पिप्लवावश्च । अतः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यते । अस्मिन्त्यच एत ऐ । पा० ३. ४. ९३. । इत्येत्वाभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

उषो अद्येह गोमत्यश्चावति विभावरि । रेवत्स्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उषः । अद्य । इह । गोऽमति । अश्वऽवति । विभाऽवरि । रेवत् । अस्मे इति । वि ।

उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

हे गोमत्यस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिर्युक्ते तथास्यावत्यर्थ्युक्ते विभावरि विशिष्टप्रकाशोपेति सूनृतावति । प्रियस-त्यात्मिका वाक् सूनृता । तादृशा वाचा युक्ते एवभूते हे उप उपोदेवतेऽद्येदानीं प्रभातसमय इहास्मिन्देशेऽस्मि अस्माकं रेवत् धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा व्युच्छ । नैशं तमो निवारय ॥ अश्वावति । मंत्रे सोमार्थं द्विधेति मती दीर्घत्वं । पादादित्वादात्मन्त्रितस्याष्टमिकनिघाताभावः । रेवत् । रयेर्मती बङ्गलं । पा० ६. १. ३७. ६. । इति संप्रसारणं । कंदसीर इति मतुपो षत्वं । रेवत्वाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । का० ६. १. १७६. १. । इति मतुप उदात्तत्वं । उच्छ । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं ॥

युक्त्वा हि वाजिनीवत्यश्वाँ अद्यारुणाँ उषः । अथा नो विश्वा सौभगाण्या वह ॥ १५ ॥

युक्त्वा । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् । उषः । अथ । नः । विश्वा ।

सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥

हे वाजिनीवति हविलक्षणान्नवत्युष उपोदेवते अरुणानरुणवर्णानश्चानश्चस्थानीयान् गोविशेषानद्या-स्मिन्काले युक्त्वा हि । योजयेव । हिरवधारणे । अथानंतरं रथमाह्व्य विश्वा सौभगानि सर्वाणि सौभाग्यानि नोऽस्मभ्यमा वह । आनय ॥ अश्वान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य इत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सामुनासिक आकारः । सौभगानि । सुभगाक्षं च इत्युक्ताच्चादिषु पाठान्नावकर्मणोरर्थयोः प्राण-भृज्जातिवयोवचनोक्ताच्चादिभ्योऽजित्यञ्प्रत्ययः । बङ्गलसिध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाद्बोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीत्युक्तं । का० ७. ३. १९. ॥ २६ ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने कृतावीष्णिहे कंदस्यश्विना वर्तिरित्यथं तुचः । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं ।
अश्विना वर्तिरस्यदाश्विनावेह गच्छतमिति तुची । आ० ४. १५. । इति ॥

अश्विना वर्तिरस्मदा गोमहसा हिरण्यवत् । अर्वायथं समनसा नि यच्छतं ॥ १६ ॥
अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दसा । हिरण्यऽवत् । अर्वाक् । रथं ।
सऽमनसा । नि । यच्छतं ॥ १६ ॥

उषःसाहचर्यादुद्विष्टावश्विनाविदमादिकेन तृचेन सूयेते । हे अश्विनाश्ववन्तौ व्यापनशीलौ वा देवी दसा
शत्रूणामुपचपयितारौ अस्यदसाकं वर्तिर्वर्तनहेतुभूतं गृहमा समंताद्गोमद्वज्रभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्वितरमणी-
यधनयुक्तं च यथा भवति तथा समनसा समानमनस्का संतौ युवां युष्मदीयं रथमर्वागर्वाचीनमस्यदीय-
गृहमभिसुखं नि यच्छतं । आवर्तयतं ॥ अश्विना । सुपां सुलुगित्याकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तिर्गृहं ।
श्रीणादिक इतिप्रत्ययः । अस्मत् । सुपां सुलुगिति षष्ठा लुक् । समनसा । समानं मनो यद्योस्ती । समानस्य
कंदसीति सभावः ॥

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रयुः । आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं ॥ १७ ॥
यौ । इत्था । श्लोकं । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रयुः । आ । नः । ऊर्जं । वहतं ।
अश्विना । युवं ॥ १७ ॥

हे अश्विनी यौ युवां दिवो युलोकात् श्लोकमुपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं ज्योतिस्तेज इत्येत्यमस्माभिरनुभूय-
मानेन प्रकारेण चक्रयुः कृतवन्तौ । केषांचिन्नतेन सूर्याचंद्रमसावश्विनावुच्येते । तदुक्तं यास्मिन् । तत्कावश्विनी
वावापृथिव्यावित्थेऽहोरात्रावित्थे सूर्याचंद्रमसावित्थे । नि० १२. १. । इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोरुप-
पन्नं । तौ युवं युवां नोऽस्मभ्यमूर्जं बलप्रदमन्नमा वहतं । आनयतं । प्रयच्छतं ॥ श्लोकं । श्लोकं संघाति । अयं
सुत्यर्थोऽपि । कर्मणि घञ् । जित्वादायुदात्तत्वं ॥

एह देवा मयोभुवा दसा हिरण्यवर्तनी । उषर्बुधो वहंतु सोमपीतये ॥ १८ ॥
आ । इह । देवा । मयऽभुवा । दसा । हिरण्यवर्तनी । इति हिरण्यऽवर्तनी । उषऽबुधः ।
वहंतु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

उषर्बुध उषसि प्रबुद्धा अथा इहास्मिन्यागे सोमपीतये सोमपानाय दसा शत्रूणामुपचपयितारावश्विनावा
वहंतु । आनयंतु । कीदृशी । देवा देवनशीलौ दानादिगुणयुक्तौ वा मयोभुवा मयस आरोग्यप्रदस्य सुखस्य
भावयितारौ । अश्विनी वै देवानां भिषजौ । ऐ० ब्रा० १. १८. । इति श्रुतेः । हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या
वर्तनिशब्देन रथ उच्यते । सुवर्णमयो वर्तनिर्ययोस्ती ॥ देवेत्यादिषु त्रिषु सुपां सुलुगित्याकारः । सोमपीतये ।
पा पाने । भावे क्तिनि घुमास्थितौत्वं । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ ॥ २७ ॥

अपीषोमाविति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं गीतमस्यार्थं । आदितस्त्रिस्तोऽनुष्टुभः । नवम्याद्यास्त्रिस्तो गायत्र्यः ।
अष्टमी जगती चिष्टुष्टा । शिष्टाः पंच त्रिष्टुभः । अपीषोमी देवता । तथा चानुक्रांतं । अपीषोमी द्वादशापी-
षोमीयमाद्यास्त्रिस्तोऽनुष्टुभ उपांत्यास्त्रिस्तो गायत्र्योऽष्टमी जगती वेति ॥ अपीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाश-
हविषामादितस्त्रिस्त च्छः क्रमेणानुवाक्याः । सूचितं च । अपीषोमाविमं सु मे युवमेतानि दिवि रोचनानीति
तुची । आ० ३. ८. । इति ॥

अग्नीषोमाविमं सु मे ऋणुतं वृषणा हवै। प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः॥१॥
अग्नीषोमौ। इमं। सु। मे। ऋणुतं। वृषणा। हवै। प्रति। सुऽउक्तानि। हर्यतं। भवतं।
दाशुषे। मयः॥१॥

वृषणा वृषणी कामानां वर्षितारी हे अग्नीषोमी इममिदानीं प्रयुज्यमानं मे मदीयं हवमाह्वानं सु ऋणुतं। सम्यगवगच्छतं। सूक्तानि शोभनानि स्तुतिलक्षणान्यस्माभिः कृतानि वचांसि प्रति हर्यतं। प्रत्येकं काम येषां। तदनंतरं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय मयो मयसः सुखस्य दातारी भवतं॥ अग्नीषोमी। अग्निश्च सोमश्च। इदं ईदृशैः सोमवरुणयोः। पा० ६. ३. २७. इतीत्वं। अग्नेः सुस्तोमसोमाः। पा० ८. ३. ८२. इति पत्वं। देवताद्वे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरं प्राप्त आमंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं। वृषणा। सुपां सुनुगित्याकारः। वा षपूर्वस्थिति विकल्पनादुपधाया दीर्घाभावः। हवै। भाविऽनुपसर्गस्थिति ऋयतेरप संप्रसारणं च। सूक्तानि। सुपूर्वाद्धक्तेः कर्मणि निष्ठा। सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। हर्यतं। हर्य गतिकांत्योः। भौवादिकः॥

यदा पौर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्य देवता तदानीमग्नीषोमा यो अथेति तस्यानुवाक्या। सूत्रितं चोक्ता देवता इति खंडे। अग्नीषोमा यो अथ वामान्यं दिवो मातरिश्वा जभार। आ० १. ६. इति॥

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्येति। तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्वं॥२॥
अग्नीषोमा। यः। अद्य। वां। इदं। वचः। सपर्येति। तस्मै। धत्तं। सुऽवीर्यं।
गवां। पोषं। सुऽश्वं॥२॥

हे अग्नीषोमी यो यजमानोऽद्यास्मिन्कर्मणि वां युवाभ्यां युष्मदर्थमिदं स्तुतिलक्षणं वचो वाक्यं सपर्येति पूजितं करोति तस्मै यजमानाय गवां पशूनां पोषमभिवृद्धिं धत्तं। प्रयच्छतं। कीदृशं पोषं। सुवीर्यं शोभनेन धीयैर्ग सामर्थ्येनोपेतं स्वश्वं शोभनैरश्वैर्युक्तं॥ गवां। सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्साव वर्णेति प्रतिषेधः॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्विष्कृतिं।
स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यध्ववत्॥३॥
अग्नीषोमा। यः। आऽहुतिं। यः। वां। दाशात्। हविःऽकृतिं।
सः। प्रऽजया। सुऽवीर्यं। विश्वं। आयुः। वि। अश्ववत्॥३॥

हे अग्नीषोमी यो यजमान आहुतिमाज्याहुतिं वां युवाभ्यां दाशात् दद्यात्। अथवा हविष्कृतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना कृतामाहुतिं यो यजमानो दद्यात्। स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं विश्वं सर्वमायुर्जीवनं व्यध्ववत्। व्याप्नोतु॥ आहुतिं। जुहोतिः कृतिनि तादा चेति गतेः प्रकृति स्वरत्वं। दाशात्। दाशृ दाने। लेख्याडागमः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। हविष्कृतिं। हविषः कृतिः करणं यस्यामाहुती। बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नित्यं समासोऽनुत्तरपदस्थस्थिति विसर्जनीयस्य पत्वं। अश्ववत्। अश्वोतिर्यत्येन परस्त्रीपदं। लेख्याडागमः॥

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पृणिं गाः।
अवातिरतं वृसयस्य शेषोऽविंदतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः॥४॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यं । वां । यत् । अमुष्णीतं । अवसं । पणिं । गाः ।
अव । अतिरतं । वृसयस्य । शेषः । अविंदतं । ज्योतिः । एकं । बहुऽभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमी वां युवयोस्तद्वक्ष्यमाणं वीर्यं सामर्थ्यं चेति । अस्माभिर्ज्ञातमभूत् । यद्येन वीर्येण गा अवसं गोरूपमन्नं पणिं पणेः । विभक्तित्वत्थयः । एतन्नाम्नोऽसुरादमुष्णीतं अपाहार्ष्टं । तथा वृसयस्य । वृसिर्वेष्टनार्थः । वृसयति सर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽसुरस्त्वष्टा । तस्यासुरस्य शेषोऽपत्यं । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयत इति यास्तः । नि० ३. २. । त्वष्टृसकाशादुत्पन्नं वृत्रमवातिरतं । अवधिष्टं । अवतिरतिर्वधकर्मा । प्राणापानरूपयो-
र्युवयोर्वृत्रेऽनवस्थानात्स मरणं प्राप्तः । तथा चान्नायते । तस्माज्जंजम्भमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणा-
पानी वा एनं तदजहितां । तै० सं० २. ५. २. ४. । इति । ततो वृत्रवधानंतरं ज्योतिर्द्योतमानं सूर्यमेकं नभसि
गच्छंतं ब्रह्मभ्यो जनेभ्यो ब्रह्मनामर्थायाविंदतं । अलप्सायां । एतत्सर्वं येन वीर्येण क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमि-
त्यर्थः ॥ चेति । चिती संज्ञाने । लुङि चिण् भावकर्मणोः । पा० ३. १. ६६. । इति त्रिचिणादेशः । चिणो लुगिति
तशब्दस्य लुक् । अमुष्णीतं । मुष स्तेये । क्रियादिकः । अवसं । अवतेरौणादिकोऽसच् । शेषः । मुपां मुलुगिति
द्वितीयायाः सुः । एकं । इण् गती । इण्भीकापाशब्दतिमर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३. । इति कन्प्रत्ययः । नित्वादा-
बुदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां युवमेतानीत्याद्यास्तिस्रश्चक्रः क्रमेण याज्याः । सूत्रं तु पूर्वमेवो-
दाहृतं । आ० ३. ८. ॥ पीर्णमासयानिऽग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य युवमेतानीत्येषा याज्या । उक्ता देवता इति
खंडे सूचितं । युवमेतानि दिवि रोचनानीन्द्राग्नी अवसा गतं । आ० १. ६. । इति ॥

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तं ।

युवं सिंधूरभिश्स्तेरवद्यादग्नीषोमावमुंचतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवं । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सक्रतू इति सऽक्रतू । अधत्तं ।

युवं । सिंधून् । अभिऽशस्तेः । अवद्यात् । अग्नीषोमौ । अमुंचतं । गृभीतान् ॥ ५ ॥

हे सोम त्वमग्निश्च सक्रतू समानकर्माणी संतौ युवं युवां रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानान्येतान्यस्मा-
भिर्निशि दृश्यमानानि ताराग्रहादीनि ज्योतींषि दिवि बुलुकिऽधत्तं । अधारयतं । उत्तरार्धस्थेयमाख्यायिका ।
इंद्रो वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्याया भीतः सन् पृथिव्यां वृत्रेषु स्त्रीष्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां न्यमार्षीत् तासामपां शुदि
रग्नीषोमाभ्यां जातेति । ब्रह्महत्यांशेन पापेन गृभीतान् गृहीतानाक्रांतान् सिंधून् नदीविशेषान् हे अग्नीषोमी
युवामभिश्स्तेरभिश्स्तेरमानादभितः प्रकटितादवद्यात्तस्मात्पापादमुंचतं । मुक्तवन्ती । यद्वा । वृत्रं इद्रेण हतः
सन् नदीषु पपात । ततो मृतेन वृत्रशरीरेण नद्यः सर्वा दुष्टा बभूवुः । तथा च तैत्तिरीयकं । इंद्रो वृत्रमहन
सोऽपोऽभ्यग्नियत तासां यन्मेध्यं यन्नियं सदेवमासोत्तदपोदक्रामत् । तै० ब्रा० ३. २. ५. १. । इति । तेन दोषेण
गृहीता नदीस्तस्माद्दोषादग्नीषोमौ मुक्तवन्ती ॥ रोचनानि । रुच दीप्ती । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच ।
सिंधून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिक इत्यनुनासिकः । गृभीतान् । ह्यग्रहोर्म
इति भत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्योपांशुयाजस्यान्यं दिव इत्येषा याज्या । अग्नीषोमा यो अद्य वामित्यत्र सूत्रमुदाहृतं ॥

आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं ॥ ६ ॥

आ । अन्यं । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमथात् । अन्यं । परि । श्येनः । अद्रेः ।

अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । ववृधाना । उरं । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊं इति । लोकं ॥ ६ ॥

हे अग्नीषोमी युवयोर्मध्येऽन्यमेकमपि मातरिश्वा वायुर्दिवो बुभुक्षोकादा जभार । भृगवे यजमानायाज हार । तथा च मंचांतरं । द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्वागवे मातरिश्वा । ऋग्वे० १. ६०. १. इति । श्वेनः शंसनीयगतिमान्यची पत्न्याकारा गायत्र्यन्यं सोममद्रेः परि मैरोरुपर्यवस्थितात्स्वर्गादमध्यात् । बलादा हतवती । एवं महानुभावौ युवां ब्रह्मणा सप्ता मंचरूपेण स्तोत्रेण हविर्लक्षणेनान्नैव वा ववृधाना वर्धमानौ युवां यज्ञायान्येषां देवानां यागायोर्बु विसीयां लोकं स्थानं चक्रयुः । कृतवन्ती । उ इत्येतत्पादपुराणं । आज्य- भागदेवतयोरग्नीषोमयोश्चत्तरार्धदक्षिणार्धयोर्हयते । तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि सर्वाणि हवींषि हयते । तन्मध्ये स्थानमग्नीषोमकृतं । तथा च तैत्तिरीयकं । राजानी वा एती देवानां यदग्नीषोमावन्तरा देवता इज्यते देवतानां विधृत्या इति ॥ ववृधाना । वृधेर्लिटः कानच् । क्वांसमभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगित्या- कारः ॥ २८ ॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हयंतं वृषणा जुषेथां ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतं । हयंतं । वृषणा । जुषेथां ।

सुऽशर्माणा । सुऽअवसा । हि । भूतं । अथ । धत्तं । यजमानाय । शं । योः ॥ ७ ॥

हे अग्नीषोमी प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपं प्राप्तं हविष इदं हविर्वीतं भक्षयतं । तदनंतरं च हयंतं । अस्माकमयेथां । हे वृषणा कामानां वर्षितारी जुषेथां । अस्मादीयं परिचरणं सेवेथां । तदनंतरं सुशर्माणा शोभनमुखी स्ववसा हि शोभनरक्षणी च भूतं । अस्माकं भवतं । अथानंतरं हविर्दत्तवते यजमानाय शं शमनीयानां रोगाणां शमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं च धत्तं । विधत्तं । कुरुतं । उक्तं च यास्केन । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानां । नि० ४. २१. इति ॥ हविषः । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वीतं । वी गतिप्रजनकां त्यशनत्वादिनेषु । यससं । अदादित्वाच्छपो लुक् । वीतं च हयंतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभषिति प्रथमायास्तिङ्विभक्तिर्निघातप्रतिषेधः । हयंतं । पादा- दित्वात्त्रिघाताभावः । जुषेथां । वृषणेत्यामंचितस्यामंचितं पूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वे सति तिङः परत्वात्त्रिघाता- भावः । सुशर्माणा स्ववसा । उभयत्र बज्रव्रीहौ सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भूतं । लोटि वज्रं कंदसीति शपो लुक् ॥

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यादेवद्रीचा मनसा यो घृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । घृतेन ।

तस्य । व्रतं । रक्षतं । पातं । अंहसः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

यो यजमानोऽग्नीषोमा अग्नीषोमी देवद्रीचा देवानंचता देवतापरायणेन श्रद्धायुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तः सन् हविषा चरुपुरोडाशादिना सपर्यात् सपर्यति परिचरति । यश्च यजमानो घृतेनाज्येनाग्नीषोमी परिचरति । तस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षतं । अंहसः पापात्तं च यजमानं पातं । रक्षतं । विशे यागेषु प्रविशते तस्मै जनाय यजमानाय महि महत्प्रभूतं शर्म सुख यच्छतं । दत्तं ॥ अग्नीषोमा । देवताद्वंद्वे चेतुभय- पदप्रकृतिस्वरत्वं । सपर्यात् । सपर पुजायां । कंडादिः । लिट्याडागमः । देवद्रीचा । देवानंचतीति देवद्वयं । अंचतेर्चत्वगित्यादिना क्लिन् । अनदितामिति नलोपः । विष्वग्देवयोश्च टेरद्व्यंचतावप्रत्यये । पा० ६. ३. ९२. इति देवशब्दस्य टेरद्व्यादेशः । तृतीयैकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽद्विसधोरंतोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १. इति वचनाद्व्यादेशोऽतोदात्तः । विशे । साविकाच इति विभक्तेश्चात्तत्वं ॥

प्रीणमासयानेऽप्रीषोमीयस्य यागस्याप्रीषोमेत्येषानुवाक्या । तथा च सूचितमुक्ता देवता इति खंडे । अप्रीषोमा सवेदसा युवमेतानि दिवि रोचनानि । आ० १. ६. इति ॥

अप्रीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । सं देवचा बभूवथुः ॥९॥

अप्रीषोमा । सऽवेदसा । सहूती इति सऽहूती । वनतं । गिरः । सं । देवऽचा । बभूवथुः ॥९॥

हे अप्रीषोमी युवां सवेदसा समानैर्नकेन वेदसा हविर्लक्षणेन धनेन युक्ती सहूती समानज्ञानी च मन्तं गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं । संभजेथां । देवचा देवेषु सर्वेषु यी युवां सं बभूवथुः संभूती संभाविती प्रशस्नां स्थाः । राजानी वा एतौ देवानां यदप्रीषोमाविति श्रुतेः ॥ सवेदसा । समानं वेदो ययोः । समानस्य कंदसीति सभावः । वनतं । वन पण संभक्ती । देवचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येत्यादिना सप्रम्यर्थे चाप्रत्ययः ॥

अप्रीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥१०॥

अप्रीषोमौ । अनेन । वां । यः । वां । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयतं । बृहत् ॥१०॥

हे अप्रीषोमी नां युवयोः संबंधो यो यजमानोऽनेन घृतेनोत्पवनादिभिः संस्कुतेनाज्येन युक्तं हविर्वा युवाभ्यां दाशति प्रयच्छति तस्मै यजमानाय बृहत्प्रभृतं धनं दीदयतं । प्रकाशयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दाशति । दाशृ दाने । शप्तिपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदृत्तयोगादग्निघातः । दीदयतं । दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥

अप्रीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतं । आ यातमुप नः सचा ॥११॥

अप्रीषोमौ । इमानि । नः । युवं । हव्या । जुजोषतं । आ । यातं । उप । नः । सचा ॥११॥

हे अप्रीषोमी युवं युवां नोऽस्मदीयानीमानि हव्या हवींषि जुजोषतं । सेविथां । तदर्थं नोऽस्मान् सचा सह युवामुपा यातं । उपागच्छतं ॥ जुजोषतं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लोटि व्यत्ययेन शप् । क्वांदसं द्विर्वचनं । यद्वा । विकरणस्य बङ्गलं कंदसीति युः । ततो व्यत्ययेन शप् । बङ्गलं कंदसीति वक्तव्यमिति वचनान्नाभ्यस्त्याचि पितेति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ॥

अप्रीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायतामुस्त्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मघवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमंतं ॥१२॥

अप्रीषोमा । पिपृतं । अर्वतः । नः । आ । प्यायतां । उस्त्रियाः । हव्यऽसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मघवत्सु । धत्तं । कृणुतं । नः । अध्वरं । श्रुष्टिऽमंतं ॥१२॥

हे अप्रीषोमी नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान्पिपृतं । पालयतं । हव्यसूदः क्षीरादिहविष उत्पादयिष्य उंसया अस्मदीया गावश्चा प्यायतां । आप्यायिताः प्रवृद्धाः संतु । मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मे अस्मासु बलानि धत्तं । स्थापयतं । तथा नोऽस्माकमध्वरं यागं श्रुष्टिमंतं धनयुक्तं कृणुतं । कुरुतं ॥ पिपृतं । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वाच्छपः युः । अर्तिपिपृत्योश्चैत्यभ्यासखिलं । हव्यसूदः । हव्यं सूदते चरतीति हव्यसूदः । सूद चरणे । क्लिप्तेति क्लिप् । अस्मे । मुपां सुलुगिति सप्तम्याः शिआदेशः । श्रुष्टिमंतं । श्रुष्टीति धननाम । यु आश्वशते व्याप्यत इति श्रुष्टिः । पृषोदरादिः । इत्स्वनुद्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं ॥ ॥२९॥ ॥१४॥

पंचदशेऽनुवाके द्वादश मुक्तानि । तत्रेमं स्तोममिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं । आंगिरसस्य कुत्सस्वार्थं । पंचदशीषोडशी त्रिष्टुभी श्रिष्टा जगत्वाः । अपिर्देवता । पूर्वो देवा भवतु सुत्वतो रथ इति त्रयः पादा देवदेवत्याः । ततो मित्रो वरुण इत्यर्धर्चो लिंगोक्तमित्रावरुणादिषड्वैतव्यः । अथवा तस्याप्यभिरिव देवता मित्रा-

वरुणादयस्व निपातभाक्तेनाप्रधानाः । एतत्सर्वमनुक्रांतं । इमं षोऽश कुत्स आप्रेयं तद्विचित्रं पुर्वो देवास्त्रयः पादा देवास्तप्तो मित्रोऽर्धचो ब्रिगोऽर्धवतो यद्वेवत्यं वा सूक्तमिति ॥ प्रातरनुवाकस्याप्रेये कर्ता जागते कंदस्थितसूक्तं । आश्विनश्स्त्रि च । तथा च सूचितं । इमं स्तोममर्हते सं जागुवद्भिः । आ० ४. १३. । इति ॥ आभिप्रविके षष्ठेऽह्न्याग्निमाहतेऽथेतसूक्तं जातवेदस्यनिविडानं । सूचितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमाहृतं । आ० ७. ७. । इति ॥ तृतीयसवन इमं स्तोममित्येषाग्नीधः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति तार्तीयसवनित्यः । आ० ५. ५. । इति ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमं स्तोमं अर्हते । जातवेदसे । रथं इव । सं । महेम । मनीषया ।

भद्रा हि नः । प्रमतिः । अस्य । संसदि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १ ॥

अर्हते पूज्याय जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां वेदत्रे जातप्रज्ञाय जातधनाय वाग्नेये मनीषया निशितया बुद्धिमतेतसूक्तरूपं स्तोमं स्तोत्रं रथमिव यथा तत्रा रथं संस्करोति तथा सं महेम । सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्याग्नेः संसदि संभजने नोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्भद्रा हि कल्याणी समर्था खलु । अतस्तथा बुद्ध्या नुम इत्यर्थः । हे अग्ने तव सख्येऽस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं मा रिषाम । हिंसिता न भवाम । अस्मान्न चेत्यर्थः ॥ अर्हते । अर्हं पूजायां । अर्हः प्रशंसायां । पा० ३. २. १३३. । इति लटः शब्दादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशास्त्रसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । महेम । मह पूजायां । रिषाम । रिष हिंसायां । व्यत्ययेन शः । तव । युष्मदस्मदोर्दसीत्याबुदात्तत्वं ॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा श्लेति दधते सुवीर्यं ।

स तूताव नैनमश्रोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वं । आऽयजसे । सः । साधति । अनर्वा । श्लेति । दधते । सुवीर्यं ।

सः । तूताव । न । एनं । अश्रोति । अंहतिः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वमायजसे देवानामिमुख्येन यजमि स यजमानः साधति । स्वाभिर्लाघितं साधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच स यजमानोऽनर्वा शत्रुभिरप्रत्युतः सन् चेति । निवसति । तथा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं दधते । धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । धृत्वा च स यजमानस्तूताव । वर्धते । एनं यजमानमंहतिरार्तिर्दारिद्र्यं नाश्रोति । न प्राप्नोति । अन्यतूर्ववत् ॥ साधति । षिधु संराद्धी । णिच सिध्यतिरपारलोकिके । पा० ६. १. ४९. । इत्यात्वं । कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्गेरनिटोति णिलोपः । चेति । चि निवासगत्योः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । दधते । दध धारणे । भावादिकः । तूताव । तु इति वृद्धर्थः सौत्रो धातुः । अस्माच्छांदसो लिट् । तुजादिवाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं । अश्रोति । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अंहतिः । हंतैरंह च । उ० ४. ६२. । इत्यतिप्रत्ययः । चिदित्यनुवृत्तिरंतोदात्तत्वं ॥

शक्मे त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदंत्याहुतं ।

त्वमादित्याँ आ वह तांस्तु १ श्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

शक्मे । त्वा । संसिधं । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदंति । आहुतं ।

त्वं । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् ।

वयं । तव ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां समिधं सम्यगिदं कर्तुं शक्नेम । शक्ता भूयास्व । त्वं च धियोऽस्मदीयानि दर्शपूर्णमासाः
दीनि कर्माणि साधय । निष्पादय । त्वया हि सर्वे यागा निष्पादयन्ति । यस्मात्त्वे त्वय्यपावाङ्गतं ऋत्विग्भिः
प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविर्देवा अदन्ति भक्षयन्ति । तस्मात्त्वं साधयेत्तर्थाः । अपि च त्वमादित्यानदितेः
पुत्रान् सर्वान्देवानां वह । अस्मद्यज्ञार्थमानय । तान्हीदानीमेव वयमुग्रमसि । कामयामहे । अन्यत्पूर्ववत् ॥
शक्नेम । शक्नु शक्ता । लिङ्याशिष्यङ् । अदुपदेशास्मसार्वधातुकागुदात्तत्वेऽङ एव स्वरः शिष्यते । समिधं । त्रि-
इन्धी दीप्ती । अस्मात्संपदादिलक्षणाः कर्मणि क्तिप् । त्वे । सुपां मुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शिआदेशः । उग्रमसि ।
वश कांती । इदंती मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं ॥

भरामिधं कृण्वामा हवींषि ते चितयंतः पर्वणापर्वणा वयं ।

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम । इध्मं । कृण्वाम । हवींषि । ते । चितयंतः । पर्वणाऽपर्वणा । वयं ।

जीवातवे । प्रऽतरं । साधय । धियः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वयागार्थमिधमिधनसाधनमेकविंशतिदार्वात्मकं समित्समूहं भराम । संपादयाम । तदनंतरं ते
तुभ्यं हवींषि चरुपुरोडाशादीन्यन्त्राणि वयं कृण्वाम । करवाम । किं कुर्वंतः । पर्वणा पर्वणा प्रतिपन्नमावृ-
त्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां चितयंतस्त्वां प्रज्ञापयंतः । स त्वं जीवातवेऽस्माकं जीवनौषधाय चिरकालावस्थानाय
धियः कर्माण्यग्निहोत्रादीनि प्रतरं प्रकृष्टतरं साधय । निष्पादय । अन्यत्समानं ॥ चितयंतः । चित्ती संज्ञाने ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाज्जघूपधगुणाभावः । पर्वणा पर्वणा । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य
परमाग्नेडितमिति परस्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । प्रतरं । तरबंतात्प्रशब्दात्क्रियाप्रकर्षे वर्त-
मानादमु च च्छंदसि । पा० ५. ४. १२ । इत्यमुप्रत्ययः ॥

विशां गोपा अस्य चरन्ति जंतवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदकुभिः ।

चिचः प्रकेत उषसो महौ अस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ५ ॥

विशां । गोपाः । अस्य । चरन्ति । जंतवः । द्विऽपत् । च । यत् । उत । चतुऽपत् । अक्तुऽभिः ।

चिचः । प्रऽकेतः । उषसः । महान् । असि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ५ ॥

अस्याग्नेर्जंतवो जाता रश्मयो विशां सर्वेषां प्राणिनां गोपा गोपायितारो रक्षकाः संतश्चरन्ति । उन्नच्छन्ति ।
तदनंतरं यच्च द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति उतापि च चतुष्पत् चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयमक्तुभि-
रंजकैरस्य रश्मिभिरक्तमाद्यिष्टमभूत् । हे अग्ने चिचो विचित्रदीप्तियुक्तः प्रकेतो रात्रावंधकारावृतानां सर्वेषां
प्रज्ञापयिता प्रदर्शयितोषस उपोदेवताया अपि महान् गुणैरधिकोऽसि । भवसि । उषास्तु रात्रेश्वरमभागे
प्रकाशयति अग्निस्तु सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यं ॥ गोपाः । गुप् रक्षणे । गुपूधूपविच्छीत्याया
प्रत्ययः । पा० ३. १. २८ । अस्मात्क्लिप् । अतो लोपः । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं वलि लोपः ।
न चातो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदादित्यादिना यलोपं प्रति तन्निषेधात् । द्विपत् । द्वौ पादावस्येति वङ्गब्रीहौ
संख्यामुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४० । इति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । अयस्त्रयादित्वेन भत्वे पादः पत् । पा०
६. ४. १३० । इति पञ्जावः । एकदेशविक्रतस्थानन्यवत्त्वात् । परि० ३७ । द्विचिभ्यां पाङ्क्तूर्धसु । पा० ६. २. १९७ ।
इत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । चतुष्पत् । पूर्ववत्समासांतः पञ्जावश्च । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्व-
जः संख्यायाः । फि० २. ५ । इति चतुरशब्द आद्युदात्तः । स एव वङ्गब्रीहोस्त्वेरेण शिष्यते ॥ ३० ॥

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्यः प्रशस्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विश्वा विह्वौ आर्त्विज्या धीर पुष्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ६ ॥

त्वं। अध्वर्युः। उत। होता। असि। पूर्यः। प्रऽशास्ता। पोता। जनुषा। पुरऽहितः।
विश्व। विद्वान्। आर्त्विज्या। धीर। पुष्यसि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव॥ ६॥

हे अग्ने त्वमध्वर्युरध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता यद्वा याग आध्वर्यवस्य कर्ता भवसि । अध्वर्यो मनुष्ये जाठररूपेण वागिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वाक्स्थाय यागनिष्पादकोऽसि । उतापि च पूर्यो मुख्यो होता देवानामाह्वाता पूर्ववद्वोतर्यवस्थाय द्वौत्रस्य कर्मणः कर्ता वासि । भवसि । मानुषो होतामुख्यः । तदपेक्षयास्य मुख्यत्वं । तथा प्रशास्ता प्रकर्षेण शास्ता सर्वेषां शिक्षकोऽसि । यद्वा । होतर्यज पोतर्यजेत्यादिना प्रेषण शास्तीति मैत्रावरुणः प्रशास्ता । पूर्ववत्तस्मिन्नवस्थाय यागनिष्पादकोऽसि । पोता यज्ञस्य पार्वयिता शोधयितासि । यद्वा । पोतृनामकस्यर्त्विजः पूर्ववदधिष्ठाय यागनिष्पादकोऽसि । तथा जनुषा जन्मना स्वा भावेन पुरोहितः पुरस्तादागामिनि स्वर्गादौ हितोऽनुकूलाचरणोऽसि । यद्वा । सर्वेषु कर्मसु पूर्वस्यां दिक्षाहवनीये स्थापितोऽसि । अथवा पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य बृहस्पतिः प्रतिनिधित्वात् । तथा च मंत्रांतरं । बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणामिति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय तद्रूपः सन्विद्या सर्वांस्तार्त्विज्या ऋत्विजः कर्माण्याध्वर्यवादीनि विद्वान् जानंस्त्वं हे धीर प्राज्ञापि पुष्यसि । न्यूनाधिकभावराहित्येन संपूर्णानि करोषि । अन्यत्समानं ॥ जनुषा । जनेरुसिः । पुरोहितः । दधातिः कर्मणि निष्ठा । पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययांतः पुरसशब्दोऽतोदात्तः । तद्वितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोऽव्ययमिति गतित्वात्प्रतिरन्तरं इति पूर्वपदप्रकृतित्वरत्वं । आर्त्विज्या । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । अत्त्वादायुदात्तत्वं ॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्कुसि दूरे चित्सन्तः ऋद्विवाति रोचसे ।
रात्र्याश्चिदंधो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ७ ॥
यः विश्वतः सुऽप्रतीकः सुऽदृङ्कुसि दूरे चित् सन्तः तः ऋद्विवाति रोचसे ।
रात्र्याः चित् अंधः अति देव पश्यसि अग्ने सख्ये मा रिषाम वयं तव ॥ ७ ॥

हे अग्ने यस्त्वं सुप्रतीकः शोभनांगः सन् विश्वतः सर्वस्मादपि सदृङ्कुसि अन्यूनः सदृशो भवसि स त्वं दूरे चित्सन् दूरेऽपि वर्तमानः सन् तः ऋद्विवा । अंतिकनामेतत् । अंतिके वर्तमान इवाति रोचसे । अतिशयेन दीप्यसे । तदुक्तं यास्केन । दूरेऽपि सन्नंतिक इव सन्दृश्यसे । नि० ३. ११. इति । रात्र्याश्चित् रात्रेरपि रात्रेः संबंधिनमंधो वज्रसमंधकारमपि हे देव द्योतमानापेऽति पश्यसि । अतीत्य प्रकाशसे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः । शोभनं प्रतीकोऽंगं यस्य । कृत्वादयश्चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । सदृङ् । समानान्ययोश्चेति वक्तव्यं । पा० ३. २. ६०. १. इति समानोपपदादृशः क्तिन् । दृग्दृशवतुषु । पा० ६. ३. ८९. इति समानस्य सभावः । दृक्स्ववःस्वतवसां कंदसि । पा० ७. १. ८३. इति नुम् । संयोगांतलोपः । क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतित्वरत्वं । रात्र्याः । रात्रिश्चाजसौ । पा० ४. १. ३१. इति ङीप् ॥

पूर्वी देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढः ।
तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ८ ॥
पूर्वः देवाः भवतु सुन्वतः रथः अस्माकं शंसः अभि अस्तु दुऽध्यः ।
तत् आ जानीत उत पुष्यत वचः अग्ने सख्ये मा रिषाम वयं तव ॥ ८ ॥

हे देवा अग्न्यवयवभूताः सर्वे देवाः सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य रथः पूर्व अन्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यो भवतु । अपि चास्माकं शंसः शंसनीयमभिशापरूपं पापं दूढो दुर्धियः पापबुद्धीनस्मदनिष्ठाचरणपराञ्छन्नभ्यस्तु । अभिभवतु । तान्वाधतां । तदिदं महाक्यं हे देवा आ जानीत । आभिमुख्येनावगच्छत । उतापि च तद्वचोऽस्मदीयं वचनं तदर्थोचरणेन पुष्यत । प्रवर्धयत । हे सर्वदेवात्मकापि सख्ये

इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतः । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । शंसः । शंस्यते कीर्त्यत इति शंसोऽभिशापः । कर्मणि घञ् । त्रित्वादाद्युदात्तत्वं । दृढः । दुष्टं ध्यायतीति दुर्धियः । धी चिन्तायामित्यस्मात् क्विप्तेति क्विप् । दृशियहणानुवृत्तेस्तस्य च विध्यन्तरोपसंयहार्यत्वात्संप्रसारणं । पुषोदरादिषु धी चेति पाठादुरो रेफस्योत्वं उत्तरपदादेः पुल्वं च ॥

व॒धैर्दुःशंसाँ अप॑ दृढ्यो जहि दूरे वा॒ ये अ॒न्ति वा॒ के चि॒त्चि॒णः ।

अथा॑ य॒ज्ञाय॑ गृण॒ते सु॒गं कृ॒ध्यमे॑ स॒ख्ये मा रि॒षामा व॒यं तव॑ ॥ ९॥

व॒धैः दुःशंसा॑न् अप॑ दुः॒ध्यः ज॒हि दूरे॑ वा॒ ये अ॒न्ति वा॒ के चि॒त् । अ॒चि॒णः ।

अथ॑ य॒ज्ञाय॑ गृण॒ते सु॒गं कृ॒धि । अ॒मे स॒ख्ये मा रि॒षाम॒ व॒यं तव॑ ॥ ९॥

हे अमे त्वं वधैर्हननसाधनेरायुधैर्दुःशंसान्दुःखेन कीर्तनीयान्दृढो दुर्धियः पापबुद्धीनप जहि । वधं प्रापय । ये के चित् ये केचन दूरे विप्रकृष्टदेशे वातिके समीपदेशे वा वर्तमाना अचिणोऽन्तारो राक्षसादयो विध्यन्त तान्दुर्धियोऽप जहीत्यर्थः । अथानन्तरं यज्ञाय यज्ञपतये गृणते त्वां सुवते यजमानाय सुगं शोभनं मार्गं कृधि । कुरु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ वधैः । हनय वध इति हन्तेः करणेऽप वधादेशश्च । स चादंतोऽतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं । दुःशंसान् । ईषहुःमुष्विति कर्मणि खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । जहि । लोटि हिः । हन्तेर्ज इति जादेशः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वाद्भेदुर्गभावः । अन्ति । अंतिकस्य कादिलोपो बङ्गलमिति कलोपः । अचिणः । अदेस्विनि चेति त्रिनिप्रत्ययः । इकारो नकारपरिचाराणार्थः । गृणते । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सुगं । सुदुरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८ ३. । इति गमेर्डः । कृधि । अशृणुपृष्ठवृभ्यस्कंदसीति हेर्धिः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

यदयु॑कथा अ॒रुषा रोहि॑ता रथे॒ वात॑जूता वृष॒भस्यै॑व ते॒ रवः॑ ।

आदि॑न्वसि व॒निनो॑ धूम॒कैतु॑नामे॒ स॒ख्ये मा रि॒षामा व॒यं तव॑ ॥ १०॥

यत् अ॒यु॒कथाः । अ॒रुषा । रोहि॑ता । रथे॒ । वात॑जूता । वृष॒भस्यै॑व ते॒ । रवः॑ ।

आत् । इ॒न्व॒सि॒ । व॒निनः॑ । धूम॒कैतु॑ना । अ॒मे स॒ख्ये मा रि॒षाम॒ व॒यं तव॑ ॥ १०॥

हे अमे अरुषारोचमानी रोहिता लोहितवर्णा । रोहित इत्यपेरथस्याख्या । रोहितोऽपेरिति दर्शनात् । रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयतु । तै० सं० १. ६. ४. ३. । इति मंत्रवर्णाच्च । एते वै देवाश्चाः । तै० सं० १. ७. ४. ३ । इति हि तत्र व्याख्यातं । वातजूता । वातस्य वायोजूतं जवो वेग इव वेगो ययोस्ती । ईदृशावर्थ्या रथे यद्यदायुक्ताः अयोजयः तदानीं वनानि दहतस्ते तव रवः शब्दो वृषभस्येव दृप्तस्य महोषस्य शब्द इव गंभीरो भवति । आदनन्तरं वनिनो वनसंबद्धान्वृचान्धूमकैतुना धूमः कैतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन रश्मिनेन्वसि । व्याप्नोषि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अयुक्ताः । युजिर् योगे । लुडि झलो झलीति सकारलोपः । अरुषेत्यादिविवचनेषु सुपां सुलुगित्याकारः । रवः । रू शब्दे । ऋदोरविति भावेऽप । इन्वसि । इवि व्याप्ती । भीवादिकः । इदि॒त्त्वान्मुम् ॥ ३१॥

अ॒थ स्व॒नादु॑त बि॒भ्युः प॒त॒चि॒णो दृ॒प्सा य॒ज्ञे यव॑सादो॒ व्य॒स्थिर॑न् ।

सु॒गं त॒ज्ञे ताव॑केभ्यो॒ रथे॒भ्योऽमे॑ स॒ख्ये मा रि॒षामा व॒यं तव॑ ॥ ११॥

अ॒थ स्व॒नात् । उ॒त बि॒भ्युः । प॒त॒चि॒णः । दृ॒प्साः । य॒त् ते॒ । य॒व॒स॒ऽअ॒दः । वि॒ । अ॒स्थिर॑न् ।

सु॒गं । त॒त् ते॒ । ता॒व॒के॒भ्यः । रथे॒भ्यः । अ॒मे स॒ख्ये मा रि॒षाम॒ व॒यं तव॑ ॥ ११॥

हे अपि अध दग्धुं वनप्रवेशानंतरं स्वनात्त्वदीयात्पूर्वोक्तगंभीरशब्दात् । उतशब्दोऽप्यर्थः । पतचिणः पचि-
णोऽपि बिभ्युः । बिभ्यति । भयं प्राप्नुवन्ति । उत्पतनेन देशान्तरं गंतुं समर्थाः पचिणोऽपि यदा भयं प्राप्नुवन्ति
किमु वक्तव्यमन्येषां तत्त्वानां वृक्षादीनां भीतिर्जायत इति । अतस्त्वयि वनं प्रविशति सर्वे प्राणिनो भयं प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव द्रष्टा ज्वालकदेशा यवसादो यवसानामरण्ये वर्तमानानां तृणानामन्तारः संतो
यद्यदा व्यस्तिरन् विविधमवतिष्ठते तत्तदा ते तव सर्वमरण्यं सुगं सुखेन गंतुं शक्यं । अतस्तावकेभ्यस्त्वदीयेभ्यो
रथेभ्यश्च तदरण्यं सुगं भवति । पूर्वं प्रवृत्तैर्ज्वालकैस्तृणादिषु दग्धेषु सत्सु त्वदीया रथाः प्रतिबंधमन्तरेण पञ्चा-
न्नच्छन्तीति भावः । अन्यत्समानं ॥ बिभ्युः । जिभी भये । क्वांसो लिट् । एरनेकाच इति यण । व्यस्तिरन् ।
समवप्रविभ्य इति तिष्ठतेरात्मनेपदं । लुङि व्यत्ययेन झस्य रन् । स्थाष्मोरिच्छेतीत्वं । ह्रस्वादंगात् । पा० ८. २.
२०. इति सलोपः । तावकेभ्यः । तवकममकाविकवचने । पा० ४. ३. ३. इति युष्मदस्तवकादेशः ॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धायसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृळा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १२ ॥

अयं । मित्रस्य । वरुणस्य । धायसे । अवयातां । मरुतां । हेळः । अद्भुतः ।

मृळा । सु । नः । भूतु । एषां । मनः । पुनः । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १२ ॥

अयमग्रेः स्तोता मित्रस्याहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य राज्यभिमानिनश्च संबंधिने धायसे धारणाया-
वस्थापनाय भवतु । मित्रावरुणाविममग्रेः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः । अवयातामवस्तान्नच्छन्तां स्वर्गलोकास्था-
धस्तादंतरिचे वर्तमानानां मरुतामेतत्संज्ञानां देवानां हेळः क्रोधोऽद्भुतो महान्भवति । अद्भुत इत्येतन्नहन्नाम ।
तस्मात्क्रोधादिममग्रेः स्तोतारं मित्रावरुणी रचतामिति शेषः । अपि च नोऽस्मान् हे अपि सु मृळ । सुष्ठु
मृडय । मुखय । एषां मरुतां मनश्च पुनर्भूतु । पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत्समानं ॥ धायसे । वहिहाधाभ्य-
श्चंदसीति भावेऽसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्छतोऽरिति युक् । अवयातां । या प्रापणे । अस्मादव-
पर्वाऽऽटः शतु । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदान्तत्वं । मृळ । मृड मुखने । कंदसुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्तेर-
निटोति णिलोपः । द्यौचोऽतसिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । भूतु । बज्जलं कंदसीति शपो लुक् ॥

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुध्वरे ।

शर्मन्त्याम तव सप्रथस्तमेऽग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानां । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनां । असि । चारुः । अध्वरे ।

शर्मन् । स्याम । तव । सप्रथः । तमे । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १३ ॥

हे अपि देवो द्योतमानस्त्वं देवानां सर्वेषामद्भुतो महान्मित्रोऽसि । प्रीडः सखा भवसि । तथा चारुः
शोभनस्त्वमध्वरे यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुरसि । निवासयिता भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः ।
किंच सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विलीर्णे तव त्वत्संबंधिनि शर्मणि यज्ञगृहे स्थाम । वर्तमाना भवेम ।
अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तत्रे भद्रं यत्समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाप्नुषेऽग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रं । यत् । सं । ईद्वः । स्वे । दमे । सोमः । आहुतः । जरसे । मृळयत् । तमः ।

दधासि । रत्नं । द्रविणं । च । दाप्नुषे । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १४ ॥

हे अग्ने ते त्वत्संबन्धि तत्त्वन् भद्रं भजनीयं । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । स्वे दमे स्वकीय उत्तरवेदिस्थिते निवासस्थाने । तस्मिन् स्वे लोको यदुत्तरवेदीनाभिः । ऐ० ब्रा० १. २८. इति श्रुतेः । तस्यामुत्तरवेद्यां समिद्धः सम्यग्निः प्रज्वलितः सोमाहुतो ऋतेन सोमरसेन संतर्पितः सन् जरसे । अस्त्विग्भिः क्षूयस इति यदस्ति तद्भद्रमित्यर्थः । एवं प्रशस्तस्त्वं मृळयन्तमोऽतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा रत्नं रमणीयं कर्मफलं द्रविणं धनं च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दधासि । प्रयच्छसि । अन्यत्समानं ॥ समिद्धः । जिहन्धी दीप्तौ । कर्मणि निष्ठा । श्रोदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमाहुतः । सोमेनाहुतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जरसे । जरतिः स्तुतिकर्मा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तुप्रत्ययः । यदुत्तयोगादनिघातः । दधासि । अनुदाने चेत्यभ्यस्तस्यानुदात्तत्वं ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शर्वसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वं । सुद्रविणः । ददाशः । अनागाऽत्वं । अदिते । सर्वताता ।

यं । भद्रेण । शर्वसा । चोदयासि । प्रजावता । राधसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हे सुद्रविणः शोभनधनादितेऽखंडनीयाग्ने सर्वताता सर्वासु कर्मतत्पु यद्वा सर्वेषु यज्ञेषु वर्तमानाय यस्मै यजमानायानागास्त्वमपापत्वं पापराहित्येन कर्माहतां त्वं ददाशः प्रयच्छसि स यजमानः समृद्धो भवति । यं च यजमानं भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन शर्वसा बलेन चोदयासि संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन ते राधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम । भवेम ॥ सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि धनानि यस्य । द्रु गतौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । द्रविणशब्दस्याति सकारोपजनम्कांदसः । ददाशः । दाशु दाने । लेख्यडागमः । वज्रलं कंदसीति शपः स्रुः । अभ्यस्तानामादिरित्यानुदात्तत्वं । सर्वताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थे तातित्प्रत्ययः । यास्तपस्ते तु सर्वाः स्तुतयो येषु यागेष्विति वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्णव्यापत्वात् । उभयत्रापि सुपां मुलुगिति सप्तम्या डादेशः । चोदयासि । चुद प्रेरणे । लेख्यडागमः ॥

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्र तिरिह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । त्वं । अग्ने । सौभगत्वस्य । विद्वान् । अस्माकै । आयुः । प्र । तिरि । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्ताग्ने स पूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वं सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् जानन् इहास्मिन्कर्मण्यस्माकमायुः प्र तिर । प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । त्वया प्रवर्धितं नोऽस्माकं तदायुर्मित्रादयः षड्वेता ममहंता । पूजयंतां । रत्नत्वित्यर्थः । मित्रः प्रमीतिस्त्राता वरुणोऽनिष्ठानां निवारयिता अदितिरदीनाखंडनीया वा देवमाता सिंधुः स्तंदनशीलोदकात्मा देवता पृथिवी प्रथिता भूदेवता । उतेति समुच्चये । द्यौः प्रकाशमाना ब्रह्मलोकात्मा देवता । एताश्च सर्वा अपिना प्रवर्धितमायुर्ममहंतामिति पूर्वचान्वयः ॥ सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगाच्च इत्युक्ताचादिषु पाठाद्भावेऽञ् । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिम्कांदसी । ममहंता । मह पूजायां । भौवादिकः । लोटि वज्रलं कंदसीति शपः स्रुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीत्यतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विवातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रथमे मंडले पंचदशेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातं । द्वे विरूपे इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । द्वे एकादशीषसाय वाप्रय इति । ऋषिस्त्वान्यस्मादिति परिभाषया कुत्सस्यानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टुषं छंदः । उपसि प्रातःकाले हविर्भाग्योऽभिरसि स देवता । यद्वा । आप्रेयं तदिति पूर्वत्रोक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि पंच सूक्तानि केवलापिदेवत्यानि । अतोऽस्य सूक्तस्त्रीषसगुणविशिष्टोऽपिः शुद्धोऽपिर्वा देवतेति वाशब्दार्थः ॥ प्रातरनुवाकस्याप्रेये कर्तौ चैष्टुभे छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । तथा च मूर्चितमथेतस्या इति खंडे । द्वे विरूपे इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैते प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समाम्नायस्य । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुऽअर्थे । अन्याऽअन्या । वत्सं ।

उप । धापयेते इति ।

हरिः । अन्यस्यां । भवति । स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्यस्यां । ददृशे । सुऽवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्थे स्वरणे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनं । शोभनप्रयोजनोपेति विरूपे विषमरूपे शुक्लकण्ठतया नानारूपे द्वे अहोरात्रे चरतः । पुनःपुनः पर्यावर्तते । ते चाहोरात्रे अप्रेः सूर्यस्य च जनन्यौ । तत्र रात्रेः पुत्रः सूर्यः । स हि गर्भवद्वाचावतर्हितः सन् तस्याश्चरमभागादुत्पद्यते । अहः पुत्रोऽपिः । स हि तत्र विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येनासत्कल्पः सन् तस्मादहः सकाशान्निर्मुक्तः प्रकाशमानं स्वात्मानं लभते । अनयोरेतयोः पुत्रत्वं च तैत्तिरीयैरास्मायते । तयोरेतौ वत्सावपिश्चादित्यश्च रात्रिर्वत्सः श्वेत आदित्योऽहोऽपिस्त्राग्रोऽरुण इति । ते चाहोरात्रे वत्सं स्वं स्वं पुत्रमन्यान्या परस्परव्यतिहरिणोप धापयेते । स्वकीयं रसं पाययतः । यद्वात्र्या कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य पायनं तदहः करोति । यदहः कर्तव्यं स्वपुत्रस्याप्रे रसस्य पायनं तद्वात्रिः करोति । एतच्च सायंप्रातःकालीनाज्जल्यभिप्रायं । श्रूयते च । तस्मा अप्रे सायं हयते सूर्याय प्रातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या अन्यस्यामहरात्मिकायामप्रेर्जनन्यां हरी रसहरणशील आदित्यः स्वधावान् हविल्लक्षणावन्भवति । शुक्रो निर्मलदीप्तिरपिः स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां सुवर्चाः शोभनदीप्तिर्युक्तः सन्ददृशे । दृश्यते ॥ स्वर्थे । ऋ गतौ । उपिकुषिगार्तिभ्यस्त्रिति भावे कर्मणि वा थन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । शोभनोऽर्थो यथोक्ते । आयुदात्तं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बङ्गलं । म० ८. १. १२. ११. इति द्विर्भावः । बङ्गल-ग्रहणात्समासवद्भावाभावे तस्य परमाश्लेडितमिति परस्याश्लेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्लेडितानुदात्तत्वं । धापयेते । धेट् पाने । आदेच इत्यात्वं । ततो हेतुमति णिच् । अर्तिङ्गीत्यादिना । पा० ७. ३. ३६. धातोः पुगागमः । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नासीति ज्ञापितं शास्त्रासाङ्गाव्येति कृतात्वानां निर्देशेन । स हि युक्तप्राप्तिख्यापनार्थः । यदि तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पुनः प्राप्नोति सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादध्यापयतीत्यादाविव धापयेते इत्यापि पुगागमः सिद्धः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । पा० १. ३. ८७. इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८९. १. इति प्रतिषेधादात्मनेपदं । हरिः । हञ् हरणे । श्रीणादिक इत्यत्ययः । त्रित्यादिर्नित्यमित्यायुदात्तत्वं । भवति । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यां । पा० ८. १. ६५. ।

इति प्रथमायास्त्रिभुविभक्तैर्निघातप्रतिषेधः । दृष्टेः । दृष्टेः दृष्टिः लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । सुवर्चाः । शोभनं वर्चस्तेजो यस्य । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

दशेमं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भमतद्रासो युवतयो विभृचं ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परि षीं नयन्ति ॥ २ ॥

दश । इमं । त्वष्टुः । जनयन्त । गर्भं । अतद्रासः । युवतयः । विभृचं ।

तिग्मऽअनीकं । स्वऽयंशसं । जनेषु । विऽरोचमानं । परि । षीं । नयन्ति ॥ २ ॥

अतद्रासः स्वकार्यं जगतः पोषणेऽनलसा आलस्यरहिताः । जागरूका इत्यर्थः । युवतयो नित्यतरुणः । जरामरणरहिता इत्यर्थः । एवंभूता दश प्राच्याद्या दशसंख्याका दिशो गर्भं मेघेषु गर्भरूपेणांतर्वर्तमानं त्वष्टुर्दीप्ताब्धमादायोः सकाशाज्जनयन्त । वैद्युतमग्निमुत्पादयन्ति । यद्वा । दशसंख्याका अंगुलयस्त्वष्टुर्दीप्तिस्व वा-योर्गर्भं स्वकारणभूते वायो गर्भरूपेण वर्तमानं । अपेहि वायुः कारणं वायोरभिरिति श्रुतेः । एवंभूतमिमम-पिमरण्योः सकाशाज्जनयन्त । उत्पादयन्ति । कीदृशोऽंगुलयः । अतद्रासः पुनःपुनः कर्मकरण आलस्यरहिता युवतयोऽपृथक्कृत्य वर्तमानाः । एकस्मिन्पाणी संहत्यावस्थिता इत्यर्थः । कीदृशमग्निं । विभृचं सर्वेषु भूतेषु विहृतं । जाठररूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः । तिग्मानीकं तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसं । अत एव हि वैद्युतापिदशने दृष्टिः प्रतिहृत्यते । स्वयंशसं स्वायत्तयशस्कं । अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः । जनेषु जनपदेषु सर्वदेशेषु विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानं । बह्वनामुपकारकमित्यर्थः । एवंभूतं सीमेनमग्निं परि परितः सर्वतो नयन्ति । स्वस्वोपका-राय सर्वे जनाः स्वकीयं देशं प्रापयन्ति ॥ त्वष्टुः । त्विष दीप्ती । नष्टुनेष्ट्वष्टु इत्यादिना । उ० २. ९६. । उणादिषु तृन्ततो निपातितः । अतो निच्वादाबुदात्तत्वं । विभृचं । हज हरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । छांदसो रेफोपजनः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ह्यहोर्भ इति भत्वं । यद्वा । श्रीणादिकः कृप्रत्ययः । तिग्मानीकं । तिज निशने । युजिरुचितिजां कुत्वं च । उ० १. १४५. । इति मक् । अन प्राणने । अनिदृशिभ्यां चेति कीकन् । तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्य । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । परि षीं । पूर्वपदादिति षत्वं ॥

चीणि जाना परि भूषन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतन्मृशसद्भि दधावनुष्टु ॥ ३ ॥

चीणि । जाना । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकं । दिवि । एकं । अप्सु ।

पूर्वा । अनु । प्र । दिशं । पार्थिवानां । अतून् । प्रऽशसत् । वि । दधौ । अनुष्टु ॥ ३ ॥

अस्यापेस्त्रीणि त्रिसंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि परि भूषन्ति । परितः सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । यद्वा । परीत्विष समित्येतस्य स्थाने । अस्यापेस्त्रीणि जन्मानि संभवन्ति । समुद्रेऽप्यौ वडवानलरूपेणैकं जन्म । दिवि शुलोक आदित्यात्मनैकं । अप्सु । आप इत्यंतरिचनानाम् । अंतरिचे वैद्युतापिरूपेणैकं । एवमपिस्तेधात्मनं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तन्त इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्तमानः सोऽभिर्चतूत्स्वसंताद्यान् षडृतन्मृशसत् प्रकर्षेण विभ-क्ततया ज्ञापयन्पार्थिवानां पृथिव्याः संबंधिनां सर्वेषां प्राणिनां पूर्वा प्राचीं प्रदिशं प्रकृष्टां ककुभं । अनुष्टित-दव्ययं सम्यक्शब्दसमानार्थं सुष्ठिति यथा । सम्यगनुक्रमेण वि दधौ । कृतवान् । स्वतो मेदरहितयोरखंडयो-र्दिक्कालयोः प्राच्यादिभेदो वसंतादिभेदश्च सूर्यगत्या निष्पाद्यते । अतः सूर्य एव तयोः कर्तृत्यर्थः ॥ जाना । जनी प्रादुर्भावे । घञ् । कर्षात्वत् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ति वृषादेराकृतिगणत्वादाबुदात्तत्वं । श्रेष्कंदसि वज्र-मिति शैर्लोपः । भूषन्ति । भूष अलंकरि । भीवादिकः । यद्वा । भवतेर्लेटि सिञ्जलं लेटीति सिप् । आगमानुशा-सनस्थानित्यत्वादिडभावः संचापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुणाभावश्च । दिवि । अप्सु । उभयचोडिदमिति विभक्ते-रुदात्तत्वं । पार्थिवानां । पृथिव्या ज्ञात्राविति प्राग्दीव्यतीयोऽजप्रत्ययः । प्रशसत् । शासु अनुशिष्टी । अस्माकटः शतृ । जचित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंचायां नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्रतिषेधः । छडुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुष्टु । अपदुःसुषु स्तः । उ० १. २६. । इति विधीयमानः कृप्रत्ययो बज्रलवचनान्तिष्ठतेरनुपूर्वादिपि भवति ॥

क इ॒मं वो॑ नि॒ण्य॒मा चि॑केत व॒त्सो मा॒तृज॑नयत स्व॒धाभिः ।

व॒ह्नीनां॑ गर्भो॑ अ॒पसा॑मुप॒स्थान्म॒हान्क॒विर्निश्च॑रति स्व॒धावान् ॥४॥

कः । इ॒मं । वः । नि॒ण्यं । आ । चि॑केत । व॒त्सः । मा॒तृः । ज॒न॒य॒त । स्व॒धाभिः ।

व॒ह्नीनां॑ । गर्भः । अ॒पसा॑ । उ॒प॒स्थात् । म॒हान् । क॒विः । निः । च॒र॒ति । स्व॒धाऽवा॑न् ॥४॥

हे ऋत्विज्यजमाना निष्णं निष्णीतं । अंतर्हितनामैतत् । अवादिषु गर्भरूपेणांतर्हितं । तथा च मंत्रांतरं । गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरयां । ऋग्वे० १. ७०. २. इति । एवंभूतमिममग्निं वो युष्माकं मध्ये क आ चिकेत । को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽयमग्निर्वत्सो मेघस्थानामपां वैद्युताग्निरूपेण पुत्रस्थानीयः सन् मातृसख्यं मातृस्थानीयानि वृष्ट्युदकानि स्वधाभिर्हविलंबणैरन्निर्जनयत । उत्पादयति । तथा च स्मर्यते । अप्री प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । अपि च बह्नीनां मेघस्थानामपां गर्भो वैद्युतरूपेण गर्भस्थानीयः सोऽग्निरपसामुपस्थात् समुद्रान्निश्चरति । औपसाग्निरूपेणादित्यः सन्निर्गच्छति । कीदृशः । महान् तेजसा प्रीढः कविः क्रांतदर्शी स्वधावान् हविलंबणान्नवान् । एक एवाग्निर्होमनिष्पादकलक्षणेन पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मनीषसरूपेणादित्यात्मना च विभज्य वर्तत इत्यर्थः ॥ चिकेत । कित चानि । क्रांदसो लिट् । जनयत । जनीजृप्तसुरजोऽमंताश्च । धा० १९. ६३. ६७. इति मित्वात्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । पूर्ववच्छांदसो लङ् । बह्नीनां । नित्यं कंदसि । पा० ४. १. ४६. इति बह्नुशब्दाङ्गीष् । ङ्यास्क्कंदसि बह्लं । पा० ६. १. १७८. इति नाम उदात्तत्वं । अपसां । आप् व्यप्री । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो गुङ् वा । उ० ४. २०७. इति बह्लवचनादकर्माख्यायामप्याप्नोतेरसिप्रत्ययो ह्रस्वश्च । उपस्थात् । उपतिष्ठत्यापोऽत्रैत्युपस्थः । आतश्चोपसर्ग इति कृत्यस्युटो बह्लमिति बह्लवचनादधिकरणे कप्रत्ययः । मरुतुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

आ॒वि॒ष्ट्यो॑ वर्ध॒ते चारु॑रासु जि॒ह्मना॑मूर्ध्वः स्वयं॑श उप॒स्थे ।

उ॒मे त्वष्टु॑र्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रती॒ची सि॑हं प्रति॑ जोष॒येते ॥५॥

आ॒विऽत्यः॑ । वर्ध॒ते । चारुः॑ । आ॒सु । जि॒ह्मना॑ । ऊ॒र्ध्वः । स्वऽयं॑शः । उप॒स्थे ।

उ॒मे इति॑ । त्वष्टुः । बि॒भ्यतुः । जा॒य॒मा॒नात् । प्र॒ती॒ची इति॑ । सि॒हं । प्रति॑ । जोष॒येते इति॑ ॥५॥

आसु मेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽग्निश्चारुः शोभनदीप्तिः सन् आविष्ट्यो वर्धते । आविर्भूतः प्रकाशमानो वृद्धिं प्राप्नोति । किं कुर्वन् । जेह्मनां कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां तासामपासुपस्थ उत्सर्गे स्वयंशः स्वायत्तयशस्कोऽग्निरूर्ध्व ऊर्ध्वज्वलनः सन् । स्वकारणभूतास्वप्सु तिर्यगवस्थितास्वपि स्वयमूर्ध्व ज्वलन्त्यर्थः । तदुक्तं वैशेषिकैः । अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनं । अणुमनसोराद्यं कर्मेतान्यदृष्टकारितानीति । अपि च उमे वावापृथिव्यौ त्वष्टुर्दीप्ताज्जायमानादुत्पद्यमानात्तस्मादप्येर्बिभ्यतुः । भयं प्रापतुः । तदनंतरमुत्पन्नं सिंहं सहनशीलमभिवनशीलं तमग्निं प्रतीची प्रत्यंचत्यौ प्रतिगच्छत्यावाभिमुख्येन प्राप्नुवत्यौ जोषयेते । सेवेते । यास्कस्त्वाह । आविरावेदनात्तत्त्यो वर्धते चारुरासु चारु चरतेर्जिह्मं जिह्वेतिरूर्ध्व ऊर्ध्वतो भवति स्वयंश आत्मयश उपस्थ उपस्थान उमे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते वावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वापि चैति प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते । नि० ८. १५. इति ॥ आविश्यः । आविःशब्दाच्छंदसि । पा० ४. २. १०४. १. इति शेषिकस्यप । ह्रस्वात्तादी तद्धिते । पा० ८. ३. १०१. इति पत्वं । आसु । इदमोऽन्वादेश इत्यशदेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । न चोड्दमिति विभक्तिरुदात्तत्वं शंकनीयं । अंतोदात्तादिदंशब्दाच्च तद्विधीयते । प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेर्च्च-ल्विगत्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिखरेण ङीप् उदात्तत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । जोषयेते । जुषी प्रीतिसेव-नयोः । स्वार्थे णिच् ॥ १॥

उ॒भे भ॒द्रे जोष॑येते न मेने गावो न वा॒श्रा उप॑ तस्युरेवैः ।

स दक्षा॑णां दक्ष॑पतिर्वभूवा॑जंति यं दक्षि॑णतो ह॒विभिः ॥ ६ ॥

उ॒भे इति॑।भ॒द्रे इति॑।जोष॑येते इति॑।न।मेने॒ इति॑।गावः।न।वा॒श्राः।उप॑।तस्युः।एवैः॑।

सः । दक्षा॑णां । दक्ष॑पतिः । ब॒भूव॒ । अ॒जंति॑ । यं । दक्षि॑णतः । ह॒विः । भिः ॥ ६ ॥

उभे अहश्च राविश्च । यद्वा । उभे द्यावापृथिव्यौ । अरणी वा । भद्रे भजनीये शोभनांग्यौ मेने स्त्रियौ जोषयेते न । सेवेते इव । यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते राजानमुभयतः सेवेते एवं द्यावापृथिव्यावेनमपिमुभयतः सेवेते इत्यर्थः । अपि च वाश्रा हमारवं कुर्वत्यो गावो न गावो यद्यैवैः स्वकोपैश्चरिचैरादरातिशयेन स्वकीयान्वत्सानुप तस्युः संगच्छंते तथेममपि द्यावापृथिव्यानुपस्थिते भवतः । पूर्वं सेवनमात्रमुक्तं इदानीं पुनर्गोनिदर्शनेन तत्रैवादरातिशयो द्योत्यते । अतः सोऽग्निर्दक्षाणां सर्वेषां बलानां दक्षपतिर्वलाधिपतिर्वभूव । आसीत् । बलानां मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिर्वभूवेत्यर्थः । यमपि दक्षिणत आहवनीयस्य दक्षिणभागेऽवस्थिता ऋत्विजो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिरञ्जति आर्द्रैर्जुर्वेति तर्पयंति । सोऽग्निरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ वाश्राः । वायु शब्दे । स्थायितंघीत्यादिना रक् । एवैः । इण गती । इणशीङ्भ्यां वज्रिति भावे वज्रात्ययः ॥

उद्य॑यमीति सवितेव बा॒हू उ॒भे सिचौ॑ यतते भी॒म ऋ॑जन् ।

उच्छु॑क्रमत्कमजते सि॒मस्मा॒न् नवा॑ मा॒तृभ्यो॑ वस॑ना जहाति ॥ ७ ॥

उत् । य॑यमीति । स॒विता॑ऽइव । बा॒हू इति॑ । उ॒भे इति॑ । सिचौ॑ । यत॑ते । भी॒मः । ऋ॑जन् ।

उत् । ऋ॒कं । अ॒क्तं । अ॒जते॑ । सि॒मस्मात् । नवा॑ । मा॒तृभ्यः । वस॑ना । ज॒हाति॑ ॥ ७ ॥

सवितेव सर्वस्य प्रेरक आदित्यो यथा बाहू बाङ्गस्थानीयान् रमीनुन्नमयति तथायमीषसोऽग्निः स्वकीयानि तेजांस्युद्ययमीति । भृशमुद्यतान्पूर्वाभिमुखानि करोति । तदनन्तरं भीमः सर्वेषां भयंकरोऽग्निरुभे सिचावुभे द्यावापृथिव्यौ ऋजन् प्रसाधयन् स्वतेजसालं कुर्वन्त्यतः । स्वव्यापारे प्रयतते । तदनन्तरं सिमस्मात्सर्वस्माद्भूतजाताकुक्कं दीप्तमत्कं सारभूतं रसमुदजते । रश्मिभिरूर्ध्वमादत्ते । अपि च मातृभ्यः स्वमातृस्थानीयेभ्यो वृष्यदकेभ्यः सकाशात्तवा नवानि प्रत्यगाणि वसना सर्वस्य जगत आच्छादकानि तेजांसि जहाति । उन्नमयति ॥ यंयमीति । यम उपरमे । अस्माद्यङ्लुकि नुगतोऽनुनासिकांतस्य । पा० ७. ४. ८५ । इत्यभ्यासस्य गुणागमः । एतच्चानुस्वारोपलक्षणार्थः । सिचौ । षिचिर् चरणे । सिंचतः फलेन संयोजयत इति सिचौ द्यावापृथिव्यौ । क्लिप्तेति क्लिप् । यतते । यती प्रयत्ने । अक्तं । अत सातत्यगमने । इणभीकापाशब्दतिमर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३. इति कन् । नित्वादायुदात्तत्वं । सिमस्मात् । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा वसना । उभयत्र शेषेदसि बङ्गलमिति शैलोपः । जहाति । ओहाक् त्यागे । जीहोत्यादिकः ॥

त्वे॒षं रू॒पं कृ॑णुत॒ उत्तरं॑ यत्संपृ॑चानः स॒दने॑ गोभि॒रद्भिः॑ ।

क॒विर्बु॒धं परि॑ म॒र्मज्य॑ते धीः सा दे॒वता॑ता॒ समि॑तिर्वभूव ॥ ८ ॥

त्वे॒षं । रू॒पं । कृ॑णुते । उत्॒तरं । यत् । सं॒पृच॑ानः । स॒दने॑ । गोभिः । अ॒त्तऽभिः॑ ।

क॒विः । बु॒धं । परि॑ । म॒र्मज्य॑ते । धीः । सा । दे॒वऽता॑ता । सं॒ऽइति॑ । ब॒भूव॒ ॥ ८ ॥

सदनेऽतरिचे गोभिर्गन्धीभिरद्भिर्मेघस्त्राभिः सह संपृचानो वैद्युतरूपेण संयुक्तः सन् त्वेषं दीप्तं सर्वेद्रूपं शक्यमुत्तरमुत्कृष्टतरं रूपं वैद्युतं प्रकाशं यद्यदा कृणुते करोति तदानीं कविः क्रांतदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽपिर्बुधं सर्वस्वोदकस्य मूलभूतमंतरिक्षं परि मर्मज्यते । परितो मार्ष्टि । स्वतेजसाच्छादयति । तस्यापिः सा देवताता देवेन देवनशीलेनापिना तता विस्तारिता दीप्तिरस्त्राभिः सुता सती समितिर्वभूव । तेजसां संहतिः

भवति ॥ संपुचानः । पृची संपर्कः । रौधादिकः । अस्माकः शानच् । असोरलोप इत्यकारलोपः । सीदत्यस्मिन्
गंधर्वादय इति सदनमंतरिचं । अधिकरणे ल्युट् । मर्मज्यते । मृजुष शुद्धी । अस्माकडि मर्मज्यते मर्मज्यमानास
उपसंख्यानं । पा० ७. ४. ९१. १. इति निपातनादभ्यासस्य रुगागमः । देवताता । देवेन तता देवताता ।
तनोतिः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशादिनामुनासिकलोपः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

उरु ते जयः पर्येति बुधं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्ने स्वयंशोभिरिहोऽदंभेभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु ते । जयः । परि । एति । बुधं । विरोचमानं । महिषस्य । धाम ।

विश्वेभिः । अग्ने । स्वयंशः । अभिः । इहः । अदंभेभिः । पायुभिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

महिषस्य महतस्ते तव जयो राक्षसादीनामभिभावुकं विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानमुहं विस्तीर्णं धाम
तेजो बुधमपां मूलभूतमंतरिचं पर्येति । परितो व्याप्नोति । हे अग्ने इहोऽस्माभिः प्रज्वलितः सन् विश्वेभिः सर्वैः
स्वयंशोभिः स्वकीयैरात्मीयैस्तेजोभिरस्मान्पाहि । रक्ष । कीदृशीः । अदंभेभी राक्षसादिभिरहिंसितैः पायुभिः
पालनशक्तैः ॥ जयः । जि जि अभिभवे । असुन् । अदंभेभिः । दम्भु दंभे । निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ।
अनिदितामिति नलोपः । इषस्तथोर्धोऽध इति धत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बङ्गलं छंदसीति
भिस ऐसभावः ॥

धन्वन्स्रोतः कृणुते गातुर्मूर्मिं शुक्रैर्मिभिरभि नक्षति स्नां ।

विश्वा सनानि जठरेषु धत्तेऽतर्नवासु चरति प्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् । स्रोतः । कृणुते । गातुं । ऊर्मिं । शुक्रैः । ऊर्मिभिः । अभि । नक्षति । स्नां ।

विश्वा । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अतः । नवासु । चरति । प्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् नभसि गातुं गमनशीलमूर्मिसुदकसंघमयमग्निः स्रोतः कृणुते । स्रोतसा प्रवाहरूपेण युक्तं करोति ।
शुक्रैर्मिभिरभि नक्षति । अभिव्याप्नोति । स्वतेजोभिरंतरिचै जलसंघमुत्पाद्य तेन
सर्वा भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः । पश्चाद्विश्वा सर्वाणि सनानि । अन्ननामैतत् । सर्वाण्यन्नानि जठरेषु धत्ते । अवस्था-
पयति । तदर्थं नवासु वृथ्यनंतरमुत्पन्नसु प्रसूषु सर्वेषामन्नानां प्रसविचोष्योषधीषु पाकार्थमंतरिचरति । मध्ये
वर्तते । अंतरवस्थितेन भीमाग्निना सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ धन्वन् । रवि रवि धावि गत्यर्थाः । इदित्वात्तुम् ।
कनिन्युषीत्यादिना कनिन् । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । धन्वांतरिचं धन्वंत्यस्मादाप इति यास्कः । नि०
५. ५. । निच्वादायुदात्तत्वं । गातुं । गाङ् गती । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः । ऊर्मिं । अर्तेरु चेति मिप्र-
त्ययः । नक्षति । नक्ष गती ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावकं श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

हे पावक शोधकाग्ने समिधास्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्यैर्वैवमुक्तप्रकारेण वृधानो वर्धमानः सन् रेवत्
रयिमते धनयुक्ताय नोऽस्माकं श्रवसेऽन्नाय वि भाहि । विशेषेण दीप्यस्व । अस्माकं तादृशमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः ।
नोऽस्माकं तदन्नं मिचादयो ममहंतां । पूजयंतां । रचंत्वित्यर्थः । उतशब्दः समुच्चये । पृथिवी च द्यौश्चेत्यर्थः ॥

एव । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । वृधानः । वृधिरंतर्भावितत्पथ्यात्ताच्छीलिकथानम् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । चानशः सार्वधातुकत्वेन ङित्वाङ्गधूपधगुणाभावः । लसार्वधातुकाभावानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिथ्यते । रेवत् । रयिशब्दान्मनुप् । रयेर्मती बङ्गलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मनुपो वत्सं । रेशब्दाच्च । का० ६. १. १७६. १. इति मनुप उदात्तत्वं । मुपां मुलुगिति चतुर्थी लुक् ॥ २ ॥

स प्रत्यथेति नवचं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्वार्थं वैष्टुभं । द्रविणोदस्त्वगुणविशिष्टोऽपिः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । स प्रत्यथा नव द्रविणोदस इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥ बृहत्स्य दशरात्रस्य षष्ठेऽह्न्याग्निमारुत इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविधानं । बृहत्स्येदिति खंडे सूचितं । स प्रत्यथेत्याग्निमारुतं । आ० ८. ८. इति । स प्रत्यथा सहसा जायमान इति जातवेदस्य समानोदकमित्यादि ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ५. १५. ॥ महापितृयज्ञे स्विष्टकृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनस्य स प्रत्यथेत्येषा याज्या । दक्षिणापेरिति खंडे सूचितं । स प्रत्यथा सहसा जायमान इत्यपिः स्विष्टकृत्कव्यवाहनः । आ० २. १९. इति ॥

स प्रत्यथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बळधत्त विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्तेवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ १ ॥

सः । प्रत्यथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । बट् । अधत्त । विश्वा ।

आपः । च । मित्रं । धिषणा । च । साधन् । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ १ ॥

सहसा बलेन जायमानो निर्मथनेनोत्पद्यमानः सोऽपिः सद्यस्तदानीमुत्पत्त्यनंतरमेव प्रत्यथा प्रत्य इव चिरंतन इव विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवेः क्रांतदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि बट् सत्यमधत्त । अधा-
रयत् । पूर्वं विद्यमान इवापि रत्यत्तिसमकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः । इममपि वैद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्ववस्थिता आपश्च धिषणा च या माध्यमिका वाक् सा च मित्रं सखिभूतं साधन् । साधयति । कुर्वति । तमिमं द्रविणोदां द्रविणस्य धनस्य दातारमपि देवा ऋत्विजो धारयन् । गार्हपत्यादि-
रूपेण धारयति । यद्वा । देवा एवेन्द्रादय इममग्निं द्रविणोदां हविर्लक्षणास्य धनस्य दातारं कृत्वा दृष्टे धारयन् । धारयति ॥ प्रत्यथा । प्रत्यपुर्वविश्वेमात्याल् कंदसीतीवार्थे थालप्रत्ययः । काव्यानि । कवेः कर्म काव्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति यञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । साधन् । पिधु संराट्ठी । णी सिध्यतेरपारलौकिके । पा० ६. १. ४९. इत्यात्वं । ल्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुका-
क्षरनिटीति णिलोपः । द्रविणोदां । द्रविणानि ददातीति द्रविणोदाः । द्रु गती । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । कंदसः पूर्वपदस्य सुक् । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति ददातीर्विच् । सकारांतं त्वसुनि कृते निष्पद्यते ॥

स पूर्वया निविदा कव्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनां ।

विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निऽविदा । कव्यता । आयोः । इमाः । प्रऽजाः । अजनयत् । मनूनां ।

विवस्वता । चक्षसा । द्यां । अपः । च । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ २ ॥

सोऽपिः पूर्वया प्रथमयाभिर्देवेभ्य इत्यादिकया निविदा कव्यता गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्मृतिं कुर्वतायोर्मनोः संबंधिनोक्थेन च स्तूयमानः सोऽपिर्मनूनां संबंधिनीरिमाः प्रजा अजनयत् । उद्पादयत् । मनुना स्मृतः सन् मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा विवस्वता विवासनवता विश्वेष्टेणाच्छादयता चक्षसातीयेन तेजसा द्यां दुलोकमपस्यांतरिक्षं च व्याप्नोतीति शेषः । अन्यत्समानं ॥ कव्यता । कु शब्दे । अघो यदिति भावे यत् । कव्यं कवनं स्मृतिं करोति । तत्करोति । पा० ३. १. २६. ५. इति णिच् । तदंतात् क्तिप् । बङ्गलमन्यत्रापि संज्ञाच्छंदसीरिति णिलुक् । ततलुक् । धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । आयोः । इण गती । कंदसीण इत्युपप्रत्ययः ॥

तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विश आरीराहुतमृजसानं ।

ऊर्जः पुत्रं भरतं सृप्रदानं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥३॥

तं । ईळत । प्रथमं । यज्ञऽसाधं । विशः । आरीः । आऽहुतं । अृजसानं ।

ऊर्जः । पुत्रं । भरतं । सृप्रदानं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥३॥

हे विशः सर्वे मनुष्याः आरीरग्निं स्वामिनं गच्छन्त्यो यूयं तमयिमीळत । सुध्वं । कीदृशं । प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं यज्ञसाधं यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः साधकं निष्पादकं आहुतं हविर्भस्तरपितं अृजसानं सोचैः प्रसाध्यमानं ऊर्जोऽन्नस्य पुत्रं । भुक्तेनाग्नेन जाठराभिवर्धनादधिरन्नपुत्रत्वं । भरतं हविषो भर्तारं । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां भर्तारं । श्रूयते च । स्वदेहे वा एष प्राणो भूत्वा प्रजा विभर्ति तस्मादेष भरत इति । सृप्रदानं सर्पणशीलदानयुक्तं । अविच्छेदेन धनानि प्रयच्छंतमित्यर्थः । देवा इत्यादि गतं ॥ ईळत । ईड स्तुति । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुगभावः । यज्ञसाधं । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । साधयतेः क्तिप् । ऐरनिटीति णिलोपः । आरीः । अृ गतीं । सूचिसूचीत्यादिना । पा० ३. १. २२. ३. । यङ् । यङोऽचि चेति चशब्देन बङ्गलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिको लुक् । प्रत्ययलक्षणेन द्विर्भाव उरदत्वह्लादिशेषौ । रुयिर्का च लुकीति रुक् । यङ्लुगंतादीणादिकः क्तिप्रत्ययः । यणादेशे रो रीति रेफलोपः । ढलोपे पूर्वस्थिति दीर्घत्वं । ऋदिकारादक्तिन इति ङीष् । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । अृजसानं । अृजतिः प्रसाधनकर्मा । अृजिवुधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८७. । इति कर्मण्यसानच् । भरतं । भृज् भरणे । भृमृदृशीत्यादिनातच् । सृप्रदानं । सृप् गतीं । स्फायितंतीत्यादिना रक् । सृप्रो दानुर्दानं यस्य । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदज्ञातुं तनयाय स्वर्वित् ।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥४॥

सः । मातरिश्वा । पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुं । तनयाय । स्वऽवित् ।

विशां । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥४॥

सोऽपिस्तनयायास्मदीयाय पुत्राय गातुमनुष्ठानमार्गे विदत् । लंभयतु । कीदृशः । मातरिश्वा मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातर्यंतरिबे श्वसन्वर्तमानः पुरुवारपुष्टिः । पुरुभिर्वङ्गभिर्वारा वरणीया पुष्टिरभिवृद्धिर्यस्य स तथोक्तः । स्वर्वित् स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लंभयिता विशां सर्वासां प्रजानां गोपा गोपायिता रक्षिता रोद-स्योर्वावापृष्टिर्बोर्जनिता जनयितोत्यादयिता । देवा इत्यादि गतं ॥ मातरिश्वा । शत्रुबन्धित्यादीं मातृशब्दो-पपदात् श्वस प्राणन इत्यस्मात् कनिन्प्रत्ययांतो निपात्यते । विदत् । विदू लाभे । अस्मादंतर्भावितण्यर्थाच्छांदसो नृङ् । नृदित्वात् त्रिरङादेशः । पादादित्वान्निघाताभावः । जनिता । जनिता मंत्रे । पा० ६. ४. ५३. । इति तुचि णिलोपो निपात्यते ॥

नक्तोषसा वर्णमेम्यानि धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाक्षामा रुक्मो अंतर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥५॥

नक्तोषसा । वर्णं । आमेम्यानि इत्याऽमेम्यानि । धापयेते इति । शिशुं । एकं । समीची

इति संऽईची ।

द्यावाक्षामा । रुक्मः । अंतः । वि । भाति । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥५॥

नक्तोषासा रात्रिरहस्य वर्णं स्वकीयं स्वरूपमामेभ्यानि परस्परं पुनःपुनर्हिसंख्यौ समीची संगति संक्षिपे
एवंभूते अहस्त्रियामे एकं शिशुमहः पुत्रमग्निं धापयेति । हवींषि पाययेति । हवो रोचमानः सोऽग्निर्वावा-
चामा वावापृथिव्योरंतर्मध्ये वि भाति । विशेषेण प्रकाशते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोषसा । नक्तिति रात्रिनाम ।
नक्तोषास्य नक्तोषसा । मुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अन्येषामपीति साहितिकमुपधादीर्घत्वं । देवताद्वे
चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतित्त्वरत्वं । अमेभ्यानि । मीड् हिंसायां । अस्माद्यङ्लुगंताद्वात्ययेन शानच् ।
अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । एरनेकाच इति यण । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृ-
तित्त्वरत्वं । धापयेति । धेट् पाने । अस्माद्यंतानिगरणचलनेति । पा० १. ३. ८७. । प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिपु
धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८८. १. । इति वचनात् न पादस्याङ्गम । पा० १. ३. ८९. । इति प्रतिषेधः । अदुप-
देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । समीची । संपूर्वादंचतेऽ-
त्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । समः समि । पा० ६. ३. ९३. । इति सम्यादेशः । अंचतेऽप्योपसं-
ख्यानमिति डीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तित्त्वरिण डीप उदात्तत्वं । पदकारस्य
त्वयमभिप्रायः । उद ईत् । पा० ६. ४. १३९. । इति विधीयमानमोत्वं सम उत्तरस्याप्यंचतेत्यर्थेन भवतीति ।
वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । वावाचामा । दिवो वावेति वावादेशः । मुपां सुलुगिति षड्या डादेशः ।
देवताद्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतित्त्वरत्वं ॥ ३ ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनो वेः ।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ६ ॥

रायः । बुध्नः । संगमनः । वसूनां । यज्ञस्य । केतुः । मन्मसाधनः । वेरिति वेः ।

अमृतत्वं । रक्षमाणासः । एनं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ ६ ॥

योऽग्नी रायो धनस्य बुध्नो मूलभूतः । आकृतिद्वारा सर्वेषां धनानां कारणत्वात् । वसूनां निवासहेतूनां
धनानां संगमनः संगमयिता स्तोत्राणां प्रापयिता यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिता ज्ञापयिता वेरात्मा-
नमभिगच्छतः पुरुषस्य मन्मसाधनो मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता । अमृतत्वं स्वकीयामरणत्वं रक्षमा-
णासः पालयंतो देवा एनं धनस्य दातारमग्निं धारयन्ति ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । संगमनः ।
नंबादिलक्षणो ल्युः । वेः । वी गत्यादिषु । अस्मादीणादिक इप्रत्ययः । टिलोपश्च ॥

नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षां ।

सतश्च गोपां भवंतश्च भूरैर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ७ ॥

नू । च । पुरा । च । सदनं । रयीणां । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षां ।

सतः । च । गोपां । भवंतः । च । भूरैः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ ७ ॥

नू चेति निपातसमुदायोऽथेत्यस्यार्थः । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोनू च । नि० ४. १७. । इति यास्कः ।
नू चाद्यास्मिन्काले पुरा च रयीणां सर्वेषां धनानां सदनमावासस्थानं जातस्योत्पन्नस्य कार्यजातस्य जायमा-
नस्योत्पद्यमानस्य च क्षां निवासयितारं सतस्य सर्वत्र विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चाकाशादेर्भवतश्च सद्भावं
प्राप्नुवतो भूरैरसंख्यातस्यान्यस्य च भूतजातस्य गोपां गोपायितारं रक्षितारं द्रविणोदां धनप्रदं एवंगुणवि-
शिष्टमग्निं देवा धारयन् । हविर्वीदृत्वेन धारयन्ति ॥ नू च । अचि तुनुधेति दीर्घः । रयीणां । नामन्यतरस्या-
मिति नाम उदात्तत्वं । क्षां । क्षि निवासगत्योः । अस्माक्षिच् । बुद्ध्यायादेशौ । खंतात्किप् । शेरनिटीति
णिलोपः । वेरपुक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं लोपो व्योर्वलीति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानि
वत्त्वं । न पदांतद्विवचनवरेयलोपेति प्रतिषेधात् । यद्वा । कै जी वै ऋये । अस्मात्किप् । आदेच इत्यात्वं । सतः
अस्तेः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।

द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणःऽदाः । सनरस्य । प्र । यंसत् ।

द्रविणःऽदाः । वीरवती । इषं । नः । द्रविणःऽदाः । रासते । दीर्घं । आयुः ॥ ८ ॥

द्रविणोदा द्रविणस्य धनस्य बलस्य वा दातामिसुरस्य त्वरमाणस्य चलतो जंगमस्य द्रविणसो धनस्य बलस्य वैकदेशं प्र यंसत् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदाः सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं प्रयच्छतु । अपि च द्रविणोदा वीरवती वीरेः पुत्रादिभिर्युक्तमिषमन्नं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदा दीर्घमायुरस्मभ्यं रासते । प्रयच्छतु ॥ तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य । वन षण संभक्तौ । ऊदरादयश्च । उ० ५. ४९. । इत्यरन्प्रत्ययः । यंसत् । यम उपरमे । लियङागमः । सिञ्चङ्गलं लिटीति मिप् । रासते । रा दानि । पूर्ववज्जेटि सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक अवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । अवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

वाखातिवं पूर्वमूक्ते । अक्षरार्थस्तु । हे शोधकापे एवमस्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण वृधानो वर्धमानः सन् नोऽस्माकं धनयुक्तायाम्नाय विशेषेण प्रकाशस्व । अस्माकं तदन्नं मित्रादयो ममहंता । पूजयंता । रक्षन्ति-त्यर्थः । तथा सिंधुरब्देवता वावापृथिवी च ममहंता ॥ ॥ ४ ॥

अप न इत्यष्टचं चतुर्थं मूक्तं कुत्सस्यार्थं गायत्रं । शुचिगुणकोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । अप नोऽष्टी शुचये गायत्रमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥ अत्रेदमाख्यानं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान्य-क्षान्वाधा । तां हंतुमिन्द्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समब्रवीदेषा त्वया हंतव्येति । स चावधीत् । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरमकार्षीरिति । तमृषिं शोकः प्राप्नोत् । स अघोरनेन मूक्तेनाग्निं सुत्वा शोकमपागमयत् । तथा च तांडकं । दीर्घजिह्वी वा इदं रक्षो यज्ञहा यज्ञान-वलिहृत्यचरत् तामिन्द्रः कया चन मायया हंतुं नाशंसत् अथ ह सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस तमब्रवीदित्यादि । तां १३. ६. ९. । तस्मादेतत्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यं । अत एव हि सूत्रकारेण भारद्वाजेन दशमेऽहनि कर्तव्ये शांतिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं विनियुज्यते । नव च सुवाङ्मतीरप नः शोशुचदधमिति ॥

अप नः शोशुचदधमर्मे शुशुग्ध्या रयिं । अप नः शोशुचदधं ॥ १ ॥

अप । नः । शोशुचत् । अघं । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिं । अप । नः । शोशुचत् । अघं ॥ १ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकमघं पापमप शोशुचत् । अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीयं शत्रुं शोचयतु । यद्वा । अस्मदीयं पापं शोशुचत् । शोकयस्तं सद्दिनश्चतु । अपि चास्माकं रयिं धनमा समंताच्छुशुग्धि । प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्य-मादरातिशयबोधनाय पुनः पठ्यते । अवश्यमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत् । शुच शोके । अस्माद्यङ्गुलुगं-ताल्लेख्यङागमः । अदादिवक्ष्येति वचनाच्छपो लुक् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । अघं शोशुचत् रयिं शुशुग्धि चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । शुच दीप्ती । लोटि वङ्गलं कृद-सीति शपः सुः । ऋश्चभ्यो हेर्धिः । चोः कुरिति कुलं ॥

सु॒क्षे॒त्रि॒या सु॒गा॒तु॒या व॒सू॒या च॒ य॒जाम॑हे । अ॒प नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ २ ॥

सु॒ऽक्षे॒त्रि॒या । सु॒गा॒तु॒ऽया । व॒सु॒ऽया । च॒ । य॒जाम॑हे । अ॒प । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसूया च धनेच्छया निमित्तभूतया च यजामहे । अपिं हविर्भिः पूजयामः । यद्वा । सुक्षेत्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेशसंबन्धिना हविषापिं यजामहे । नो ऽस्माकमघमप शोशुचत् । विनश्यत् ॥ सुक्षेत्रिया । शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं । तद्विषयेच्छा सुक्षेत्रिया । सुप आत्मनः क्वच । न च्छंदस्यपुत्रस्थेतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । व्यत्ययेनेत्वं । क्वजंतात् अ प्रत्ययादिति भावेऽकारप्रत्ययः । ततश्चाप । सुपां मुनुगिति तृतीयाया लुक् । एवमुत्तरचापि । यद्वा । शोभनं क्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रं । इयाडि-याजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. इति तृतीयाया डियाजादेशः ॥

प्र॒ य॒ज्ञं॒दि॒ष्ट ए॒षां प्रा॒स्माका॑सश्च॒ सूर॑यः । अ॒प नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ ३ ॥

प्र॒ । य॒त् । भं॒दि॒ष्टः । ए॒षां । प्र॒ । अ॒स्माका॑सः । च॒ । सूर॑यः । अ॒प । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ३ ॥

यद्येषां स्तोत्राणां मध्येऽयं कुत्सः प्र भंदिष्टः प्रकर्षेण स्तोतुमः एवमस्माकास आस्माकीनाः सूरयः स्तोतारश्च प्रकर्षेण स्तोतुमा भवन्ति । अन्यत्समानं ॥ भंदिष्टः । भंदतिः स्तुतिकर्मा । भदि कल्याणे सुखे चेति तु धातुः । अस्मान्तृजंतात्तुच्छंदसीतीष्टन् । तुरिष्ठमेयः स्तिति तुलोपः । अस्माकासः । अस्माकं संबन्धिन आस्माकाः । तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकी । पा० ४. ३. २. इत्यस्माकादेशः । क्वांसोऽएप्रत्ययस्य लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुद्भवः । आज्ञसेरमुक् । स्थानिवदादेशेऽपि मकारात्परस्माकारस्योदात्तत्वं । यद्वा । षष्ठी-बहुवचनेऽस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात् एवाचार्येणातिदिश्यते ॥

प्र॒ य॒ज्ञे अ॒ग्ने सूर॑यो॒ जा॒र्ये॒महि॒ प्र ते॒ व॒यं । अ॒प नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ ४ ॥

प्र॒ । य॒त् । ते॒ । अ॒ग्ने । सूर॑यः । जा॒र्ये॒महि॒ । प्र । ते॒ । व॒यं । अ॒प । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्ते तव सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रपौत्रादिदृष्टेण बहुविधा भवन्ति ततो वयं च ते तव स्तोतारः संतः प्र जायेमहि । पुत्रपौत्रादिभिरुपेता भवेम ॥ जायेमहि । प्रार्थनायां लिङ् । श्वनि ज्ञाजनोर्जिति जादेशः । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्वनो नित्वादायुदात्तत्वं ॥

प्र॒ य॒द॒ग्नेः स॒ह॒स्व॒तो वि॒श्व॒तो॒ यंति॑ भा॒न॒वः । अ॒प नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ ५ ॥

प्र॒ । य॒त् । अ॒ग्नेः । स॒ह॒स्व॒तः । वि॒श्व॒तः । यंति॑ । भा॒न॒वः । अ॒प । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शत्रून्भिमवतोऽग्नेर्भानवो दीप्तयो विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात् यन्ति । प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति । यद्यस्मादेवं तस्मात्तेनापितेजसास्मादीयमघं नश्यत् ॥ यन्ति । इणो यण । पा० ६. ४. ८१. इति यणादेशः ॥

त्वं हि वि॒श्व॒तो॒मुख॑ वि॒श्व॒तः परि॒भूर॑सि । अ॒प नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ ६ ॥

त्वं । हि । वि॒श्व॒तः । मुख॑ । वि॒श्व॒तः । परि॒भूः । अ॒सि॑ । अ॒प । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ६ ॥

हे अपि त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोज्वालः । तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहति रस्ति । अतो हे विश्वतोमुखापि विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात्परिभूरसि । अस्माकं परियहीता भव रणको भवेत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥

द्विषो॑ नो वि॒श्व॒तो॒मुखा॑ति॒ न॒वे॒व पा॒र॒य । अ॒प नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ ७ ॥

द्विषः । नः॒ । वि॒श्व॒तः । मुख॑ । अ॒ति॑ । न॒वा॒ऽइ॒व । पा॒र॒य । अ॒प । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ७ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखायै नावेव नावा नदीमिव द्विषः शत्रुतोऽस्मानति पारय । अतिक्रमय्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावेव । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । पारय । पार तीर कर्मसमाप्ती ॥

स नः सिंधुमिव नावयाति पर्षा स्वस्त्यै । अयं नः शोशुचद्घं ॥ ८ ॥

सः । नः । सिंधुऽइव । नावया । अति । पर्ष । स्वस्त्यै । अयं । नः । शोशुचत् । अघं ॥ ८ ॥

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थ्यते । हे अयं स त्वं नोऽस्मान्नावया नावा सिंधुमिव नदीमिव स्वस्त्यै चैवार्थमिति पर्ष । शत्रुनतिक्रमय्य पालय । शत्रुरहितं प्रदेशमस्मान्नापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादान्नोऽस्माकमघं पापं चाप शोशुचत् । अस्मत्तोऽपक्रम्यास्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया । आङ्ययाजयारां चोपसंख्यानं । म० ७. १. ३९. १. इति तृतीयाया अयारादेशः । उपोत्तमं रिति । पा० ६. १. २१७. । इत्यकारस्योदात्तत्वं । पर्ष । पू पालनपूरणयोः । लोटि बङ्गलं कंदसोति शपः स्रोरभावः । सिञ्चङ्गलं लेटीति बङ्गलवचनात्सिप । गुणः । द्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्त्विति त्वं पंचमं सूक्तं कुत्तस्यार्थं चैदृभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निः शुद्धाभिर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । वैश्वानरस्य त्वं वैश्वानरीयमिति । ब्रूढस्य चतुर्थेऽहन्यापिमारुत इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविज्ञानं । ब्रूढेदिति खंडे सूचितं । वैश्वानरस्य सुमती क ई व्यक्ताः । आ० ८. ८. । इति ॥

वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं भुवनानामभिः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुऽमती । स्याम । राजा । हि । कं । भुवनानां । अभिऽश्रीः ।

इतः । जातः । विश्वं । इदं । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां लोकांतरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा संबंधिनोऽग्निः सुमती शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम । अनुयाह्यत्वेन वर्तमाना भवेम । हि कमित्येतद्विश्वार्थं । स हि वैश्वानरोऽभिः शीर-भिः श्रयणीय आभिमुख्येन सेवितव्यः सम्भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यो वैश्वानरोऽग्निरितोऽस्मादरणिद्वयाज्जातमात्र एवेदं सर्वं जगद्वि चष्टे विशेषेण पश्यति प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते संयतते संगच्छते । उद्यंतं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति । तै० ब्रा० २. १. ३. १०. । इति तैत्तिरीयकं । यद्वा । पार्थिवस्यापेक्षेजांस्युन्नच्छति सूर्यकिरणाश्चाधोमुखं प्रसरंति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते सूर्येणेत्यु-पिब्रूते । तथा च यास्कः । अमृतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्त्वार्षिस्तयोर्मासोः संसंगं दृष्ट्वैवमवच्छत । नि० ७. २३. । इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य सुमती स्यामेति संबंधः ॥ वैश्वानरस्य । विश्वेषां नराणां संबंधी । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. । इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तस्येदमित्यण । सुमती । शोभना मतिः सुमतिः । तादौ चिति गतिः प्रकृतिस्वरि प्राप्ति मन्त्रिनित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु तत्र कारकादित्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं तर्हि मतिर्मननं । भावे क्तिन् । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । नऽसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चष्टे । चचिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं पश्यतिकर्मा च । अदादि लाङ्ग्यो लुक् । स्तोः संयोगाद्योरिति क्लोपः । यतते । यती प्रयत्ने ॥

चातुर्मास्यान्वारंभणीया वैश्वानरपार्जन्या । तस्यां वैश्वानरस्य हविषः पृष्टो दिवीति याज्या । चातुर्मा-स्यानीति खंडे सूचितं । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पर्जन्याय प्र गायत । आ० २. १५. । इति ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तं ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्यां । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश् ।
वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तं ॥२॥

अयं वैश्वानरोऽपिर्दिवि ब्रूलोक आदित्यात्मना पृष्टः संस्पृष्टः यद्वा निष्कृति निहितो वर्तते । तथा पृथिव्यां भूमौ गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संस्पृष्टो निहितो वा । तथा विश्वाः सर्वा ओषधीः पृष्टः संस्पृष्टः सोऽग्निरा विवेश । पाकार्थमन्तः प्रविष्टवान् । अन्तःप्रविष्टेन पार्थिवेनाग्निना हि सर्वा ओषधयः पच्यन्ते । सहसा परेषाम- साधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टो वैश्वानरो नोऽस्मान्निवाहि रिषो हिंसतः शत्रोः पातु । रक्षतु । तथा स वैश्वानरो नक्तं रात्रावप्यस्मान्निहंसकात्पातु ॥ पृष्टः । स्पृश संस्पर्शने । क्वांसः सकारलोपः । यद्वा । पृषु सेचने । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तिश्चदात्ता । रिषः । रिष हिंसायां । क्लिप्तेति क्लिप् । साविकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं ॥

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्वस्मान्नायो मघवानः सचन्तां ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥३॥

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यं । अस्तु । अस्मान् । रायः । मघऽवानः । सचन्तां ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्तां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥३॥

हे वैश्वानर तव तत्त्वदीयं तदस्माभिः क्रियमाणं कर्म सत्यमस्तु । अवित्रयफलं भवतु । ततोऽस्मात्प्रमघवानो मघवन्तो धनवन्तो रायो धनवदतिप्रियाः पुत्राः सचन्तां । सेवन्तां । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्यदीयं तत् मित्रोऽहरभिमानी देवो वरुणो रात्र्यभिमानी अदितिरदीना देवमाता सिंधुः खंदनशीलोदकाभिमानी देवः । उतशब्दः समुच्चये । एते सर्वे मित्रादयो ममहन्तां । पूजयन्तां । पालयन्तामित्यर्थः ॥ ॥६॥

जातवेदस इत्येकं पष्ठं मूर्त्तं मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्थं त्रैष्टुभं । जातवेदोगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । जातवेदस एका जातवेदस्यमेतदादीन्येकभूयांसि मूर्त्तसहस्रमेतत्तु कश्यपार्थमिति ॥ अहर्गणेपु द्वितीयादिष्वहःस्वाभिमारुते जातवेदस्यनिविज्ञानात्पूर्वमेषां शंसनीया । सूचितं च । जातवेदसे मुनवाम सोममित्याभिमारुते जातवेदस्यानां । आ० १. १. इति ॥

जातवेदसे मुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरितात्यग्निः ॥१॥

जातवेदसे । मुनवाम । सोमं । अरातिऽयतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःगानि । विश्वा । नावाऽइव । सिंधुं । दुःइता । अति ।

अग्निः ॥१॥

जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदिषु यद्वा जातिः सर्वैः प्राणिभिर्जायमानाय जातधनाय जात- प्रज्ञाय वापये लतारूपं सोमं मुनवाम । अभिपुण्याम । जातवेदोगुणकमग्निं यष्टुं सोमाभिषवं करवामेत्यर्थः । सोऽग्निररातीयतोऽरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं नि दहाति । नितरां दहतु । भस्मीकरोतु । अपि च सोऽग्निर्नोऽस्मान्विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखान्यति पर्षत् । अतिपारयतु । अतिक्रमय्य दुःखरहितं मुखं प्रापयतु । तच्च दृष्टांतः । नावेव सिंधुं । यथा कश्चित्कर्णधारो याहादिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलितां नदीं नावा तारयति तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापा- न्यस्मानपरिति पारयतु । दुःखनिमित्तात्पापादप्यस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः । अत्र निष्कृतं । जातवेदाः कस्मात् जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाति जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा जातविद्यो वा

जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशुनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि । नि० ७. १९. ॥ जातवेदसे । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वा-
द्वेत्तेरमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । अरातीयतः । न विद्यते रातिर्दानमस्मिन्नित्यरातिः शत्रुः । तमिवास्माना-
चरति । उपमानादाचरि । पा० ३. १. १०. । इत्थंप्रमाणभूतात्कर्मणः क्वच् । क्वजंतास्रटः शत्रु । शत्रुरनुम इति
ऊस उदात्तत्वं । दहाति । दह भस्मीकरणे । लेव्याडागमः । विद्यते लभ्यत इति वेदो धनं । विदू लाभे ।
श्रीणादिकः कर्मण्यमुन् । पर्यत् । पू पालनपूरणयोः । अस्मादंतर्भावितवर्ण्यर्थास्त्रिंशदागमः । सिद्धजलं लेटीति
सिप । दुर्गाणि । दुःखेन गम्यत एष्विति सुदुरोरधिकरण इति गमेर्ङः ॥ ७ ॥

स यो वृषेत्कोनविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । स यो वृषेकोना वर्षागिरा ऋचाश्चावरीषसह-
देवभयमानसुराधस इति । वृषागिरो महाराजस्य पुत्रभूता ऋचाश्चादयः पंच राजर्षयः सहेदं सूक्तं ददृशुः ।
अतस्तेऽस्य सूक्तस्य ऋषयः । उक्तं ह्यार्पणानुक्रमणं । सूक्तं स यो वृषेत्कोनविंशत्युचं वर्षागिरा विदुः । नियुक्ता नाम-
धेयः स्वीरपि चैतत्त्यदित्युचीति । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । इंद्रो देवता ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीय
इदं सूक्तं । तथा च सूचितं । यं त्वं रथमिन्द्र स यो वृषेद्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ८. १. इति ॥

स यो वृषा वृष्यैभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।

सतीनसत्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्यैभिः । संऽओकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । संऽराट् ।

सतीनसत्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १ ॥

य इंद्रो वृषा कामानां वर्षिता वृष्येभिर्वृषिण भवैर्वीर्यैः समोकाः सम्यक् समवेतः संगतो महो महतो
दिवो बुलोकस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेश्च सम्राडोश्चरः सतीनसत्वा । सतीनमित्युदकनाम । उदकस्य सत्वा
सादयिता गमयिता भरेषु संग्रामेषु हव्यः सर्वैः स्तोतृभिराह्वातव्यः एवंभूतो मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तः स इंद्रो नो
ऽस्माकमुतो जतये रक्षणाय भवतु ॥ वृष्येभिः । वृष्यशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः ।
ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न भवति । महः । मह पूजायां । क्लिप् । यद्वा । महच्छब्देऽच्छ-
ब्दलोपः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । सम्राट् । मो राज्ञि समः क्लौ । पा० ८. ३. २५. । इति राजर्षी
क्लिबंत उत्तरपदे समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थं । सतीनसत्वा ।
पटू विशरणगत्यवसादनेषु । मेघेषु निषीदतीति सतीनं वृष्युदकं । श्रीणादिक ईनप्रत्ययस्तकारांतादेशश्च ।
यद्वा । सती माध्यमिका वाक् । सा इना ईश्वरा यस्य तत्सतीनं । व्यत्ययेन पुंवङ्गावाभावः । तत्सत्वा । सदेरं-
तर्भावितवर्ण्यर्थात्पर ईरसद्योस्तुद्र । उ० ४. ११६. । इत्यादिनादीको वनिप् तुडागमश्च । मरुत्वधादिवात्पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं । मरुत्वान् । शय इति मतुपो वत् । ऊती । ऊतियूतोत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । सुपां मुलुगिति
चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

यस्यानाप्तः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृचहा शुष्मो अस्ति ।

वृषंतमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनाप्तः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेऽभरे । वृचऽहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्ऽतमः । सखिऽभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ २ ॥

यखेन्द्रस्य यामो गतिरनाप्तः परैरप्राप्ता सूर्यस्येव । यथा सूर्यस्य गतिरन्यैर्न प्राप्तुं शक्यते तद्वत् । स्वेभिरा-
त्यौर्यैरेवैर्गमनशीलैः सखिभिर्भिचभूतैर्मरुद्भिः सह वृषंतमोऽतिशयेन कामानां वर्षिता भरे भरे सर्वेषु संग्रामेषु
वृचहा शत्रूणां हंता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोषकः एवंभूतो य इंद्रोऽस्ति विद्यते स मरुत्वानिंद्रो नोऽस्माकं
रक्षणाय भवतु ॥ यामः । या प्रापणे । अर्तिसुखित्यादिना भावे मन्त्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । शुष्मः । शुष

शोषणे । अविसिविसिगुषिभ्यः कित् । उ० १. १४३. इति मन्त्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं । अस्ति । यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । वृषंतमः । वृषञ्शब्दादुत्तरस्य तमपो नाहस्य । पा० ८. २. १७. इति नृद् । एवैः । इण गतौ ।
इणशीङ्भ्यां वन् ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुधानाः पंथासो यंति शवसापरीताः ।

तरद्वेषाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुधानाः । पंथासः । यंति । शवसा । अपरिऽइताः ।

तरत्ऽद्वेषाः । ससहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ ३ ॥

यस्मिंश्च पंथासो रश्मयो रेतसो वृष्यदकानि दुधाना दुहंतः प्रवर्धतो यंति निर्गच्छंति बुधोकादितस्ततः
प्रसरंति । तच्च दृष्टांतः । दिवो न । यथा द्योतमानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं कुर्वतो नभःस्थलान्निर्गच्छंति तद्वत् ।
कीदृशा रश्मयः । शवसा बलेन सहिताः अपरीताः परिरनभिगताः । दुष्प्रापा इत्यर्थः । सोऽयमिंद्रस्तरद्वेषा
द्वेषांसि शत्रूंस्तरन् । जितशत्रुक इत्यर्थः । पौंस्येभिर्वैलेः ससहिः शत्रूणामभिभविता एवंभूतो मरुत्वानिंद्रो नो
ऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ रेतसः । रेत इत्युदकनाम । रीयते गच्छतीति रेतः । री गतिरेषणयोः । सुरोभ्यां
तुद् । उ० ४. २०१. इत्यमुन् तुडागमश्च । शसो व्यत्ययेन ङसादेशः । दुधानाः । दुह प्रपूरणे । कर्तरि लट्
शानच् । अदादित्वाच्क्पो लुक् । व्यत्ययेन घत्वं । वृषादेराकृतिगणत्वादाबुदात्तत्वं । पंथासः । पतंतीति पंथानो
रश्मयः । पतिष्य च । उ० ४. १२. इतीनिप्रत्ययस्यकारांतादेशश्च । जसि पथिमथ्यमुच्चामादिति व्यत्ययेनात्वं ।
आज्जसेरमुक् । यद्वा । पंथान इत्यत्र वर्णव्यापत्त्या नकारस्य सकारः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याबुदात्तत्वं ।
ससहिः । यह अभिभवे । उत्सर्गश्छंदसीति वचनादादृगमहन इति किप्रत्ययः । लिङ्गज्ञावाह्विर्वचनं ॥

सो अंगिरोभिरंगिरस्तमो भूङ्गुषा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्मिभिर्ऋग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ४ ॥

सः । अंगिरऽभिः । अंगिरऽतमः । भूत् । वृषा । वृषऽभिः । सखिऽभिः । सखा । सन् ।

ऋग्मिऽभिः । ऋग्मी । गातुऽभिः । ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ ४ ॥

स इंद्रोऽंगिरोभिः । अंगतिं गच्छतीत्यंगिरसो गंतारः । तेभ्योऽयंगिरस्तमो भूत् । अतिशयेन गंता भवति ।
वृषभिर्वृषा वर्षितुभ्योऽप्यतिशयेन वर्षिता सखिभिः समानख्यानेभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि सखातिशयेन हितकारी
एवंभूतः सन् ऋग्मिभिरर्चनीयेभ्योऽपि ऋगम्यर्चनीयो भवति । गातुभिर्गातयेभ्यः स्तोतयेभ्योऽपि ज्येष्ठोऽति-
शयेन स्तोतव्यः एवंगुणविशिष्टो मरुत्वानिंद्रो रक्षणाय भवतु ॥ अंगिरोभिः । अंगि रंगि लंगि गत्यर्थाः ।
अंगिरा अप्सराः । उ० ४. २३५. २३६. इत्यौणादिकोऽमुन्प्रत्ययो निपात्यते । इदमादिषु सर्वत्र पंचम्यर्थे
तृतीया । ऋग्मिभिः । ऋच सुतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । मत्वर्थोयो मिनिः । पदत्वात्कुत्वं जप्त्वं च ।
गातुभिः । गा सुतौ । कमिसनिजनीत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

स सृनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋभ्वा नृषाह्ये सासृह्यौ अमित्रान् ।

सनीळेभिः अवस्यानि तूर्वेन्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ५ ॥

सः । सृनुऽभिः । न । रुद्रेभिः । ऋभ्वा । नृऽसह्ये । ससृह्यौ । अमित्रान् ।

सऽनीळेभिः । अवस्यानि । तूर्वेन् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ ५ ॥

सूनुभिर्न पुत्रैरिव रुद्रेभ्यो रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्युक्तं ऋभ्वा महान् एवंभूतः स इंद्रो नृषाह्ये नृभिः पुत्रैः सोढव्ये

संयामेऽभिवाचं शत्रून् ससङ्गानभिभूतवान् । अपि च सनीकेभिः समानजिह्वैर्महद्भिः सह श्रवस्थानि । श्रव
इत्यत्रनाम । तदेतुभूतान्युदकानि तूर्वेन मेघात्प्रच्यावयन् महत्त्वानिद्रोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ नृषाह्ये । पृ
मर्षणे । शकिसहोच्च । पा० ३. १. ९९ । इति कर्मणि यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां धात्वकारस्य
दीर्घत्वं । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वे कृत्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ससङ्गान् । पृष्ठे अभिभवे । लिट्ः क्तमुः । अभ्या-
सदीर्घत्वं क्वांसं । अभिवाचं । मिबाखेषु न संतीत्यभिवाः । नजो जरमरमिवमृता इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ।
सनीकेभिः । समानं नीकं येषां ते सनीकाः । समानस्य च्छंदसीति सभावः ॥ ॥ ८ ॥

स म॒न्युमीः स॒म॒द॒नस्य क॒र्तास्माक॑भि॒र्नृभिः॒ सूर्यं स॑नत् ।

अस्मिन्नहन्सात्पतिः पुरुहूतो मरुत्वान्नो भवतिन्द्र जती ॥ ६ ॥

सः । म॒न्युऽमीः । स॒ऽम॒द॒न॒स्य । क॒र्ता । अ॒स्माकै॒भिः । नृ॒ऽभिः । सूर्य॑ । स॒न्त ।

अस्मिन् । अहन् । सत् ऽपतिः । पुरु ऽहूतः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहतासु गोषु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गता अञ्जाश्चादयोऽनेन सूक्तेर्नेद्रमस्त्रुवनः । स इन्द्रो मन्युमी-
मन्योः कोपस्य निर्माता । यद्वा । अभिमन्यमानस्य शत्रोर्हिसकः । अपि च समदनस्य संग्रामस्य कर्ता सत्यतिः
सतां पालयिता पुरुहृतो वज्रभिर्यजमानैराहृतः एवंगुणविशिष्टः स अस्त्रिप्तहन् अस्त्रिन्दिवसेऽस्त्राकिभिरास्त्रा-
कैरस्त्रदीयैर्भुभिः पुरुषैः सूर्यं सूर्यप्रकाशं सनत् । संभक्तं करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनरोधकमंधकारं संयोजयतु ।
स च मरुत्वानिन्द्रोऽस्त्राकिं रक्षणाय भवतु ॥ मन्युमीः । मन्युं मिनातीति मन्युमीः । मीञ् हिंसायां । क्रिप् ।
समदनस्य । सह माघंयस्त्रिप्तिरिति समदनः संग्रामः । मदी हर्षे । अधिकरणे ल्युट् । सहस्य सः संज्ञायां
। पा० ६. ३. ७८. इति सभावः । अस्त्राकिभिः । तस्त्रिप्तिणि च युष्माकास्त्राकावित्यण्यस्यच्छ्रदस्यास्त्राकादेशः ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्धभावः । वज्रं कंदसीति भिस् ऐसभावः । खरस्तु प्रास्त्राकासश्च मुरयः
। ऋ० १. ९७. ३. इत्यत्रोक्तः । सनत् । वन षण् संभक्ती । लित्यडागमः । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्रत्या लुक् ।
सत्यतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥

तमृतयो रणयञ्छूरसातौ तं क्षेमस्य क्षितयः कृण्वतु चान् ।

स विश्वस्य क॒रुण॑स्ये॒श ए॒को म॒रुत्वा॑न्नी भव॒त्वि॒न्द्र ज॒ती ॥ ७ ॥

तं । ऊ॒तयः । र॒णय॒न् । शूर॑ऽसा॒तौ । तं । क्षे॒मस्य॑ । क्षि॒तयः॑ । कृ॒णव॒त् । चां ।

सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ७ ॥

तमिन्द्रं शूरसातो शूरेवीरपुरुषैः संभजनीये संग्राम जतयो गंतारो मरुतो रणयन् । रमयन्ति । यद्वा ।
प्रहर भगवो जहि वीरयस्त्रियैर्वरूपं शब्दमिन्द्रमुद्दिश्य कुर्वन्ति । अपि च क्षितयो मनुष्यास्तमिन्द्रं जेमस्य
रत्नगीयस्य सर्वस्य धनस्य चां चातारं रक्षितारं ह्यखत । कुर्वन्ति । देवतांतरादस्य कोऽतिशय इति चेत्
उच्यते । स इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य करुणस्याभिमतफलनिष्पादनरूपस्य कर्मण एकोऽसहाय एवेश । ईष्टे ।
अन्यपूर्ववत् ॥ जतयः । अचतेर्गत्यर्थात् ह्यत्यखुटो वज्रलमिति कर्तरि क्तिन् । तितुवेतीट्प्रतिषेधः । ज्वरत्वेर-
त्यादिना वकारस्योपधायय ऊट् । अतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । यद्वा । कर्तरि क्तिच् । रणयन् ।
रमतेहेतुमस्मिजंताद्वर्तगः क्वांसो लङ् । अत्यधिकारश्चांसः । यद्वा । रण शब्दार्थः । अस्मास्मिजंतात्पूर्व-
वत्तद्वा । चां । चैह पालने । चायत इति चाः । क्तिञ्चेति चशब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणान्निष्ठरूपदादपि क्तिप् ।
करुणस्य । दुःखञ् करणे । कृतुतुदारिभ्य ऊनन् । उ० ३. ५३. इति भाव ऊनन् । व्यत्ययेन प्रत्ययाबुदात्तत्वं ।
ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लोपस आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

तमस्संतु श्वंस उत्सवेषु नरो नरमवसे तं धनीय ।

सो अंधे चिन्तमसि ज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ८ ॥

तं । अ॒प्संत॒ । श॒र्व॒सः । उ॒त्स॒वेषु॑ । न॒रः । न॒रं । अ॒व॒से । तं । ध॒नाय॑ ।

सः। अंधे। चित्। तमसि। ज्योतिः। विद्त्। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ॥ ८ ॥

नरो नेतारः स्रोतारः शवसो बलस्य संवधिप्रत्युत्सविषु संयामिषु नरं जयस्य नेतारं तमिन्द्रमस्यंत ।
 आप्नुवन्ति । किमर्थं । अवसेऽन्नार्थं रक्षणार्थं वा । तथा धनाय धनार्थं च तमिन्द्रं प्राप्नुवन्ति । यस्मात्स
 इन्द्रसमसि दृष्टिप्रतिबंधकेऽधि चित् आध्यानरहिते चित्तव्यामोहकरेऽपि संयामे ज्योतिर्विजयलक्षणं प्रकाशं
 विदत् लभयति । तस्मात्तमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ अप्संत । आपू व्याप्ती । लङ्घि व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
 व्यत्ययेन क्तप्रत्ययः । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । विदत् । विद् लामि । कंदसि लुङ्लङ्लुङिति वर्तमाने
 कंदसो लुङ् । लृदित्वाक्षरेण्डादेशः । बज्जलं कंदस्यमाङ्गोऽप्येत्युच्यते ।

स सव्येन यमति ब्राधतश्चित्स दक्षिणे संगृभीता कृतानि ।

स कीरिणा चित्सनिता धनानि मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥९॥

सः । स॒ध्येन॑ । य॒म॒ति॒ । ब्रा॒ध॒तः । चि॒त् । सः । द॒क्षि॒णे । सं॒ऽगृ॒भी॒ता । कृ॒ता॒नि॒ ।

सः । कीरिणा । चित् । सनिता । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ९ ॥

स इंद्रः सख्येन वामहस्तेनैकहस्तेन ब्राधतस्थितं हिंसतो महतः शत्रून्पि यमति । नियमयति । तथा स इंद्रो दक्षिणे दक्षिणपार्श्वस्थेन हस्तेनैकेन यजमानैः कृतानि हवींषि संगृभीता । संगृह्णाति । अपि च स इंद्रः कीरिणा चित् कीर्तयित्रा स्तोत्रा च स्तुतः सन्धनानि सनिता प्रदानशीलो भवति । हविष्प्रदातृणामिव स्तोतृणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं सष्टं ॥ यमति । यम उपरमे । शिष्यमंतत्वान्निष्ये मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाभिरनिटीति णिलोपः । ब्राधतः । वृधु वृद्धी । अस्मादतिप्रत्यय औणादिक आमागमश्च । वृषादिस्वादायुदात्तत्वं । संगृभीता । यह उपादाने । लिङि बह्वनं कंदमीति विकरणस्य लुक् । लिङः सलोप इति सलोपः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । ह्यग्रहोर्भे इति भत्वं । द्वचो ऽतलिङ इति दीर्घः । सनिता । ण्य दाने । ताच्छीलिकसून् । धनानि । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

स ग्रामेभिः सन्तिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्न्य॑द्य ।

स पौंस्यैभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं उती ॥ १० ॥

सः । यामैभिः । सनिता । सः । रथैभिः । विदे । विश्वाभिः । कृष्टिभिः । नु । अह ।

सः। पौंस्येभिः। अभिऽभूः। अशस्तीः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ॥ १० ॥

स इन्द्रो यामेभिर्मरुतस्येः सह सनिता फलानां प्रदाता भवति । स चाद्यास्त्रिसहस्रिणु निष्प्रिं विद्याभिः
छष्टिभिः सर्वैर्नुगृथि रथेभिर्निद्रसंबंधिभी रथैः करणभूतैर्विन्दे । विज्ञायते । अपि च स इन्द्रः पौंसिभिः स्वकी-
यैर्वैरिण्यस्तीरग्रं सनीयान् शत्रून्भिभुः । अभिभवन्नर्तते । मरुत्वान्स इन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥
यामेभिः । वज्रं कंदसीति भिस ऐसभावः । यामादीनां च । फि० २. ५५ । इत्याद्युदात्तत्वं । विदे । विद
ज्ञाने । कर्मणि लट् । वज्रं कंदसीति विकरणस्य लृक् । लोपस्य आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ ९ ॥

स जामिभिर्यत्समजाति मीच्छेऽजामिभिर्वा पुरुहूत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेषे मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ११ ॥

सः। जामिऽभिः। यत्। संऽअजाति। मीऽहे। अजामिऽभिः। वा। पुरुऽहूतः। एवैः।
अपां। तोकस्य। तनयस्य। जेषे। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ॥११॥

पुरुहूतो बह्मभिर्यजमानैराहूतः स इंद्रो मीऽहे संयामे। मीऽहमिति धननाम। तदेतुत्वात्संयामोऽपि मीऽहशब्देनोच्यते। जामिभिर्बन्धुभिरजामिभिर्वा बांधवरहितैर्वैर्युद्धार्थं मरुद्भिः सह यद्यदा समजाति संगच्छते। तेषामुभयविधानामपामिंद्रं प्राप्तवतां पुरुषाणां तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तत्पुत्रस्य च जेषे जयप्राप्तये स इंद्रो भवति। किमु वक्तव्यमस्माकं स्तोतुतमानां जयो भवतीति। अन्यत्समानं ॥ समजाति। अज गतिने-
पणयोः। लेख्याडागमः। जेषे। जि जये। श्रीणादिकः सप्रत्ययः। चतुर्थ्यर्थे सप्तमी। यदा। जेषु णेषु प्रेषु
गती। क्लिप्तेति क्लिप्। सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

स वज्रभृद्दस्युहा भीम उग्रः सहस्रचेताः शतनीथः ऋभ्वा।

चम्रीषो न शर्वसा पांचजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विंद्र ऊती ॥१२॥

सः। वज्रऽभृत्। दस्युऽहा। भीमः। उग्रः। सहस्रऽचेताः। शतऽनीथः। ऋभ्वा।

चम्रीषः। न। शर्वसा। पांचऽजन्यः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ॥१२॥

स इंद्रो वज्रभृत् अन्यैर्धर्मशक्तस्य वज्रस्य भर्ता दस्युहा दस्युनामुपक्षपयितृणामसुराणां हंता भीमः सर्वेषां
भयहेतुः उग्र उग्रैर्गतेजाः सहस्रचेता बह्विधज्ञानः। सर्वज्ञ इत्यर्थः। शतनीथो बह्वसुतिर्बह्वविधप्रापणो वा
ऋभ्वा उरु भासमानो महान्वा चम्रीषो न चम्रां चमसे रसात्मनावस्थितः सोम इव शर्वसा बलिन
पांचजन्यः। गंधर्वा अप्सरसो देवा असुरा रक्षांसि पंच जनाः। निषादपंचमाश्रितारो वर्णा वा। तेषु
रचकत्वेन भवः। एवंभूतः स मरुत्वानिंद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ दस्युहा। बह्वलं कंदसीति हंतेः क्लिप्।
भीमः। जिभी भये। भीमादयोऽपादानि। पा० ३. ४. ७४.। इत्यपादानि भियः पुग्व। उ० १. १४७.। इति मक्।
शतनीथः। णीञ् प्रापणे। हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः कथन्। उ० २. २.। इति कथन्प्रत्ययः। चम्रीषः। इष
गतां। चम्रामिष्यति गच्छतीति चम्रीषः। इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः। वर्णव्यापत्या रेफो दीर्घश्च। यदा। चमेरा-
णादिक ईषन्प्रत्ययः। पूर्ववद्विष्ः। पांचजन्यः। भवार्थे बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यं। का० ४. ३. ५८. १.। इति
उग्रप्रत्ययः। जित्वादाबुदात्तत्वं ॥

तस्य वज्रः क्रंदति स्मत्स्वर्षा दिवो न त्वेषो रवथः शिमीवान्।

तं संचते सनयस्तं धनानि मरुत्वान्नो भवत्विंद्र ऊती ॥१३॥

तस्य। वज्रः। क्रंदति। स्मत्। स्वऽसाः। दिवः। न। त्वेषः। रवथः। शिमीऽवान्।

तं। संचते। सनयः। तं। धनानि। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ॥१३॥

तस्मिंद्रस्य वज्रः कुलिशः स्मत् भृशं क्रंदति। शत्रूणां क्रंदयति। रोदयतीत्यर्थः। य इंद्रः स्वर्षाः शोभनस्यो-
दकस्य दाता दिवो न दिवः संबंधी सूर्य इव त्वेषो दीप्तः रवथः शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता शिमीवान्।
शिमीति कर्मनाम। लोकानुयाहकेण कर्मणा युक्तस्मिंद्रं सनयो धनस्य दानानि संचते। सेवते। तथा तं
धनानि च सेवते। स मरुत्वानिंद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ क्रंदति। कदि कदि कदि आक्रान्ते रोदने
च। कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्तिरिणीति णिलोपः। स्वर्षाः। सुपूर्वादेर्तेर्विच्। मुष्मति गच्छतीति
स्वरदकं। तत्संनोतीति स्वर्षाः। षण्णु दाने। जनसनखनक्रमगमो विट्। विट्प्रीतिरनुनासिकस्यादित्यात्वं।
सनोतिरनः। पा० ८. ३. १०८.। इति षत्वं। त्वेषः। त्विष दीप्ती। पचाद्यच्। रवथः। इ शब्दे। शीङ्शपिङ्ग-
मिवचिञीविप्राणिभ्योऽथः। उ० ३. ११३.। इत्यथप्रत्ययः। गुणावादेशौ। सनयः। सनोतिर्भाव श्रीणादिक
इप्रत्ययः ॥

यस्याजसं शवसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सीं ।
 स पारिषत्क्रतुभिर्मंदसानो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १४ ॥
 यस्य । अजसं । शवसा । मानं । उक्थं । परिभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सीं ।
 सः । पारिषत् । क्रतुभिः । मंदसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्योक्थं प्रशस्यं शवसा मानं बलेन सर्वस्य परिच्छेदकं सर्वेषां बलस्योपमानभूतं वा रोदसी यावा-
 पृथिव्या विश्वतः सीं सर्वतोऽजस्रमनवरतं परिभुजत् परितः सर्वतो भुगक्तिं पालयति स इंद्रः क्रतुभिरस्माभिः
 कृतैर्यगिर्मंदसानो मोदमानः सन्पारिषत् । अस्मान्दुरितात्पारयतु ॥ उक्थं । वच परिभाषणे । पातृतुदिव-
 चीत्यादिना कर्मणि थक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । परिभुजत् । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लैव्यडागमः ।
 व्यत्ययेन शः । पारिषत् । पार तीर कर्मसमाप्ती । लैव्यडागमः । सिद्धज्जलं लेटीति सिप् । तस्यार्धधातुक-
 त्वादिट् । व्यत्ययेन णिलोपः । मंदसानः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतगतिषु । ऋजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित
 । उ० २. ८७. । इत्यसानच्प्रत्ययः ॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्च न शवसो अंतमापुः ।
 स प्ररिक्ता त्वष्टसा ह्सो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १५ ॥
 न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । च । न । शवसः । अंतं । आपुः ।
 सः । प्ररिक्ता । त्वष्टसा । ह्सः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १५ ॥

देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्येन्द्रस्य शवसो बलस्यांतमवसानं देवा वखाद्या देवगणा नापुः
 नानाशिरि तथा मर्ता मनुष्या आपश्च नापोऽपि न प्रापुः स तादृश इंद्रस्त्वचसा शत्रूणां तनूकर्चात्मीयेन बलेन
 क्षमः पृथिव्या दिवश्च स्वर्गस्य च प्ररिक्ता प्रकर्षेण रेचको भवति । लोकद्वयादप्यस्य बलमतिरिच्यत इत्यर्थः ।
 मरुद्विर्युक्तः स इंद्रो नोऽस्माकमूती ऊतये रक्षणाय भवतु ॥ देवता । देव एव देवता । देवात्तलिति स्वायं
 तल् । मुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । मर्ताः । मृद् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्मत्ययः । नित्वादायु-
 दात्तत्वं । प्ररिक्ता । रिचिर् विरेचने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कृनिप् । अंघ्रविकारस्त्वंदसः । त्वचसा ।
 तच्चू त्वचू तनूकरणे । असुन् । नित्वादायुदात्तत्वं । क्षमः । क्षेति पृथिवीनाम । आतो धातोरित्यच्चात इति
 योगविभागादिष्टसिद्धिरित्यभिधानात् ऊसि भसंज्ञायामाकारलोपः । यद्वा । क्षायी विधुनने । अस्मात्किञ्चेति
 क्तिप् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपः । अन्यत्समानं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्तत्वं ॥ १० ॥

रोहिच्छयावा सुमदंशुर्ललामीर्द्युक्षा राय ऋजाश्चस्य ।
 वृषण्वंतं विभ्रती धूर्षु रथं मंद्रा चिकेत नाहुषीषु विश्नु ॥ १६ ॥
 रोहित् । श्यावा । सुमत् ऽअंशुः । ललामीः । द्युक्षा । राये । ऋज ऽअंशुस्य ।
 वृषण् ऽवंतं । विभ्रती । धूः ऽसु । रथं । मंद्रा । चिकेत । नाहुषीषु । विश्नु ॥ १६ ॥

रोहित् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा । उभयोः पार्श्वयोर्भयविधवर्णयुक्तैत्यर्थः । सुमदंशुः सुमत् स्वतः
 प्रांशुः । उक्तं च यास्किन । सुमत् स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. । इति । अतिदीर्घावयवा ललामीः पुंस्त्रवती अथ
 भूषणयुक्ता वा बुधा दिवि सुलोके कृतनिवासा ऋजाश्चक्षीतत्संज्ञस्य राजर्षे राये धनार्थं वृषण्वंतं वृष्णा
 सेक्तेन्द्रेण युक्तं रथं धूर्षु युगसंबंधिषु वहनप्रदेशेषु विभ्रती वहंती मंद्रा सर्वेषामाह्लादकर्यश्चपंक्तिर्नाहुषीषु ।
 नङ्गषा मनुष्याः । तत्संबंधिनीषु विश्नु सेनालक्षणासु प्रजासु चिकेत । ज्ञायते । ईदृशाश्चपंक्त्या युक्त इंद्रः
 संयामेष्वनुयाहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः । ललामशब्दाच्छंदसीवनिपौ । पा० ५. २. १०९. २. । इति

मत्वर्थीय ईकारः । अङ्गान्तत्वात्सुलोपाभावः । बुचा । चि निवासगत्योः । श्रीणादिको उप्रत्ययः । ततश्चाप ।
 अत्राश्वस्य । अत्र गतिस्थानार्जोपाजनेषु । अत्रेद्रेत्यादिना रकप्रत्ययांती निपातितः । अत्रा गतिमंतोऽश्वा
 यस्य । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषण्वंतं । अनो नुट् । पा० ८. २. १६. इति मतुपो नुट् । चिकेत । कित
 ज्ञानि । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तिप् ॥

एतत्स्यत्त इन्द्र वृष्ण उक्थं वार्षागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

अत्राश्वः प्रष्टिभिरंबरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥१७॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्थं । वार्षागिराः । अभि । गृणन्ति । राधः ।

अत्राश्वः । प्रष्टिभिः । अंबरीषः । सहदेवः । भयमानः । सुराधाः ॥१७॥

हे इन्द्र वृष्णे कामानां वर्षितुस्ते तव त्यत्तदेतदुक्थं स्तोत्रं राधः संराधकं त्वत्प्रीतिहेतु वार्षागिरा
 वृषागिरा राधः पुत्रा अत्राश्वदयोऽभि गृणन्ति । अभिसुखेन वदन्ति । वार्षागिरा इत्येतद्विवृणोति ।
 अत्राश्व एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैरन्यैर्ऋषिभिः सहेंद्रमस्मौत् । के ते पार्श्वस्थाः । अंबरीषादयश्च
 त्वारो राजर्षयः ॥ वार्षागिराः । तस्यापत्यं । पा० ४. १. ९२. इत्युपप्रत्ययः । गृणन्ति । गृ शब्दे । प्वादीनां ङस्व
 इति ङस्वत्वं । राधः । राध साध संसिद्धी । राधोति समृद्धो भवत्यनेनेति राधः । करणेऽसुन् । अत्राश्वः ।
 अत्रा गतिमंतोऽश्वा यस्य स तथोक्तः । अंबरीषः । अंबि शब्दे । श्रीणादिक ईषप्रत्ययः । उ० ४. २९. सहदेवः ।
 देवः सह वर्तत इति सहदेवः । वोपसर्जनस्थेति विकल्पनात्समावाभावः । भयमानः । जिभी भये । अस्मादंत
 भावितव्यार्थाद्व्यत्ययेन शानच् । बज्रत्वं कंदसीति शपः क्षोरभावः । अकुपदेशास्त्वार्वाधातुकांनुदात्तत्वं
 धातुस्वर एव शिष्यते । सुराधाः । राध इति धननाम । शोभनं राधो यस्य । सोमंनसी अलोमोषसी
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

तस्यूञ्छिस्म्यंश्च पुरुहूत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा नि वर्हन्ति ।

सनत्क्षेचं सखिभिः श्वित्येभिः सनत्सूर्यं सनत्पः सुवज्रः ॥१८॥

तस्यून । शिस्म्यून । च । पुरुहूतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्यां । शर्वा । नि । वर्हन्ति ।

सनत् । क्षेचं । सखिभिः । श्वित्येभिः । सनत् । सूर्यं । सनत् । अपः । सुवज्रः ॥१८॥

पुरुहूतो बज्रभिर्यजमानैराहृत इन्द्र एवैर्गमनशीलैर्महद्भिर्गुक्तः सन् पृथिव्यां भूमौ वर्तमानान्दस्यूनपक्षपः
 यितुञ्कवून शिस्म्यंश्च शमयितुं त्वधकारिणो राक्षसादींश्च हत्वा प्रहृत्य तदन्तरं शर्वा हिंसकेन वज्रेण नि
 वर्हन्ति । अवधीत् । निवर्हयतिर्वधकर्मा । एवं शत्रून्निरस्य श्वित्येभिः श्वेतवर्णैरलंकारेण दीप्राग्निः सखिभिर्म
 चर्भृतमहद्भिः सह क्षेचं शत्रूणां स्वभूतां भूमिं सनत् । समभाक्षीत् । तथा वृत्रेण तिरोहितं सूर्यं तस्य वृत्रस्य
 हननेन सनत् । अभजत । प्राप्तवानित्यर्थः । तथा सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इन्द्रो वृत्रेण निहत्वा अपो वृष्युदकानि
 सनत् । समभजत ॥ दस्यून । दसु उपपद्ये । यजिमनिशुं धिदसिजनिभ्यो युः । वृषादिस्वादाद्युदात्तत्वं । शिस्म्यून ।
 शम् उपशमे । शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राक्षसादिः शिस्म्युः । श्रीणादिको युप्रत्ययः । वर्णव्यापत्त्याका
 रस्वत्वं । शर्वा । शू हिंसायां । अन्येभ्योऽपि ङृश्चत इति वनिप् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । सनत् ।
 वन पण संभक्तौ । लङि बज्रत्वं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युडभावः । श्वित्येभिः । श्विता वर्णे । श्रीणादिको नक्प्र
 त्ययः । श्वितं शुक्लवर्णमर्हतीति श्वित्याः । कंदसि चेति यः । सुवज्रः । आद्युदात्तं ङाङ्कंदसोत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

विश्वाहेंद्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिहृताः सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥१९॥

विश्वाहा । इंद्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम् । वाजं ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा सर्वकालं नोऽस्माकमिन्द्रोऽधिवक्तासु । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं । यथोक्तं । ब्राह्मणायाधि
ब्रूयात् । तै० सं० २. ५. ११. ९. इति । सर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो भवतु । वयं चापरिहृता अकुटिल-
गतयः संतो वाजं हविलक्ष्णमन्नं सनुयाम । संभजामहे । यद्नेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्निचादयो ममहंता ।
पुजितं कुर्वंतु ॥ विश्वाहा । विश्वान्यहानि विश्वाहानि । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । श्रेष्ठं दंसि बज्रलमिति शैलोपः ।
उपधादीर्घत्वं नलोपः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अपरिहृताः । हृ कौटिल्ये । निष्ठायामपरिहृताश्च
। पा० ७. २. ३२. इति निपातनात् हुभावाभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सनुयाम । षणु दाने । लिङि
तनादित्वादुप्रत्ययः । वन षण संभक्तावित्यस्माद्वा व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥ ११ ॥

प्र मंदिन इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमांगिरसस्य कुत्सस्यार्थं । अष्टम्याद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्यः ।
इंद्रो देवता । तथा चानुक्तांतं । प्र मंदिन एकादश कुत्स आद्या गर्भसाविष्णुपनिषत्तुस्त्रिष्टुवंतमिति । दश-
रात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । विश्वजित इति खंडे सूचितं । प्र मंदिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीय
। आ० ८. ७. इति ॥

प्र मंदिने पितुमदर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहं नृजिश्चना ।

अवस्यवो वर्षणं वज्रदक्षिणं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥

प्र मंदिने पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णऽगर्भाः । निऽअहन् । ऋजिश्चना ।

अवस्यवः । वर्षणं । वज्रऽदक्षिणं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजो मंदिने स्तुतिमते स्तोत्रव्याधिंद्राय पितुमहविलक्षणेनान्नेनोपेतं वचः स्तुतिलक्षणं वचनं प्रार्चत ।
प्रकर्षणोच्चारयत । य इंद्र ऋजिश्चनेतत्संज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन् कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदमुरः ।
तेन निषिक्तगर्भास्तदोया भार्या निरहन् अवधीत । कृष्णममुरं हत्वा पुत्राणामप्यनृत्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या
अप्यवधीदित्यर्थः । अवस्यवो रक्षणेच्छवो वयं वृषणं कामानां वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं
तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे । आहुयामहे ॥ मंदिने । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतगतिपु ।
श्रीणादिक इतिप्रत्ययः । तदुक्तं यास्केन । मंदो मंदतेः स्तुतिकर्मणः । नि० ४. २४. इति । पितुमत् । ब्रह्मनुद्भ्यां
मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । कृष्णगर्भाः । कृष्णेन निषिक्ता गर्भा यामु तास्तथोक्ताः । परादिः कंदंसि बज्रल-
मिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अवस्यवः । अवैरीणादिको भावेऽमुन् । अव इच्छत्यवस्यति । सुप आत्मनः क्वच ।
क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वर्षणं । वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । सख्याय । सख्युः कर्म
सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । हवामहे । द्वेजो लटि बज्रलं कंदसीति संप्रसारणं ॥

यो व्यंसं जाहृषाणेन मन्युना यः शंबरं यो अहन्पिप्रुमव्रतं ।

इंद्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणङ्गमरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः । विऽअसं । जहृषाणेन । मन्युना । यः । शंबरं । यः । अहन् । पिप्रुं । अव्रतं ।

इंद्रः । यः । शुष्णं । अशुषं । नि । अवृणक् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

य इंद्रो जहृषाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यंसं विगतभुजं वृत्रमहन् अवधीत् । अपि च य इंद्रः
शंबरमेतत्संज्ञममुरं चावधीत् । तथाव्रतं व्रतस्य यागादेः कर्मणो विरोधिन् पिप्रुमेतत्संज्ञममुरं च य इंद्रो
ऽवधीत् । किंच य इंद्रोऽशुषं शोषकरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञममुरं न्यवृणक् न्यवर्जयत् ।
समुषं हतवानित्यर्थः । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाहुयामहे ॥ व्यंसं । विगतोऽसौ यस्मात् । बज्रग्रीहो पूर्वपदप्र-

कृतिस्वरत्वं । यण उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । जह्वाणेन । हृष तुष्टी । अच वृद्धार्थः । कंदसि लिट् । लिटः कानज्जेति तस्य कानजादेशः । अन्येषामपि वृश्चत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अशुषं । शुष शोषणे । इगुपधलक्षणः कः । शुषाः शोषका न संत्यस्यत्यशुषः । परादिस्फंदसि वज्रलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिंधवः सश्रति व्रतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यं । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।

यस्य । इन्द्रस्य । सिंधवः । सश्रति । व्रतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य महद्विपुलं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तते । यस्य चन्द्रस्य व्रते नियमरूपे कर्मणि वरुणो वर्तते । वरुणोऽपीन्द्रस्य नियमनं नातिक्रामतीत्यर्थः । अपि च सूर्योऽपि यस्येन्द्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्येन्द्रस्य व्रतं कर्म सिंधवो नद्यः सश्रति । वचनव्यत्ययः । गच्छन्ति । सश्रतिर्गच्छतिकर्मा । इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवर्तन्तीत्यर्थः । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ द्यावापृथिवी । द्वाव पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । स चाद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घः ॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वानां । यः । गवां । गोऽपतिः । वशी । यः । आरितः । कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः ।

वीळोः । चित् । इन्द्रः । यः । असुन्वतः । वधः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

य इन्द्रोऽश्वानां पतिरधिपतिः । तथा य इन्द्रो गोपतिः । न केवलमेकस्या गोः किंतु सर्वासामित्याह गवामिति । सर्वासां गवामधिपतिर्भवति । वशी अपराधीनः । स्वतंत्र इत्यर्थः । अपि च य इन्द्रः कर्मणि कर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थिरो नैश्वल्येनावतिष्ठमान आरितः सुतिभिः प्रत्युतः प्राप्तो भवति । आरितः प्रत्युतः लोमानिति निरुक्तं । नि० ५. १५. । यस्येन्द्रोऽसुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातृणां विरोधिनो वीळोश्चित् वृद्धस्यापि शत्रोर्वधो हंता तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ गवां । न गोश्वन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आरितः । अ गतो । अस्मात्पयतामिष्टा । आगमानुशासन-स्थानित्यत्वात्पुगभावः । यद्वा । सूचिसूचिमूच्यत्यर्थशृणोतीनां । पा० ३. १. २२. ३. । इति विहितस्य यडो यडोऽन्ति चेत्यत्र चशब्देन वज्रलयहृणानुकर्षणादनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन सन्यडोरिति अ इत्येतस्य द्विवचन उरदत्वहलादिशेषयोः सतो रुयिकी च लुकीति रुक् । ततो निष्ठायां क्वांदस इडागमः । अकारस्य यणादेशः । रो रीत्यभ्यसरेफलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घत्वं । वधः । कृत्यल्युटो वज्रलमिति वज्रलवचनात् हनस्य वध इति कर्तर्यप वधादेशश्च । स चादंतः । अतो लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविंदत् ।

इन्द्रो यो दस्यूरधराँ अवातिरन्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अविंदत् ।

इन्द्रः । यः । दस्यून् । अधरान् । अवऽअतिरत् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

य इन्द्रो विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रश्वसतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी यस्य ब्रह्मणे ब्राह्मणजा-
तिभ्योऽगिरोभ्यः प्रथमोऽन्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहता गा अविंदत् अलमत । अन्येभ्यो देवेभ्यः
पूर्वमेव तैरसुरैर्युद्धा गाः स्वयमलमतित्यर्थः । अपि च य इन्द्रो दस्युनुपचपयितुं सुरानधरान्निष्कृष्टान्कृत्वावा-
तिरत् अवधीत् । अवतिरतिर्वधकर्मा । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ जगतः । गम् गम्पू गतौ । वर्तमाने
पृषद्वृहन्महज्जगच्छतुवच्च । उ० २. ८४. । इत्यतिप्रत्ययांती निपातितो जगच्छब्द आबुदात्तः । प्राणतः । यस्य
प्राणने अल च । अस्मात्तटः शतु । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्त्येव दान्तत्वं । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति
विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥

यः शूरेभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावन्निहूयते यश्च जिग्युभिः ।

इंद्रं यं विश्वा भुवनाभि संदधुर्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः । शूरेभिः । हव्यः । यः । च । भीरुभिः । यः । धावन्भिः । हूयते । यः । च । जिग्युभिः ।

इंद्रं । यं । विश्वा । भुवना । अभि । संदधुः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥

य इन्द्रः शूरेभिः शीर्योपेतैः पुरुषैर्हव्यो योद्धुमाह्वातव्यः । यस्य भीरुभिर्मयशीलैः कातरैः पुरुषैः सहायार्थं
माह्वातव्यः । अपि च य इन्द्रो धावन्निः पराजयेन पलायमानैर्हूयते रचार्यमाह्वयते । यस्य जिग्युभिः प्राप्तज
धिराह्वयते । यं चंद्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि स्वेषु स्वेषु कार्येष्वभि संदधुः आभिमुख्येन स्थापयन्ति ।
तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ शूरेभिः । वज्रं कंदसीति भिस ऐसभावः । हव्यः । हूयतेरचो यदिति
यत् । इत्यनुवृत्तौ वज्रं कंदसीति संप्रसारणं । गुणे धातोस्तन्निमित्तस्त्वैवत्यवादेशः । भीरुभिः । भियः
क्रुकुर्कनी । उ० २. ३१. । इति कुप्रत्ययः । धावन्निः । छ गतौ । सतैर्वेगितायां शपि पाघ्रित्यादिना धावादेशः ।
शपः पित्वादनदान्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । जिग्युभिः । जि जये । लिटः क्लृप् ।
द्विर्वचने सन्लिटोर्जैरित्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । भिस्त्वयस्त्रयादित्वेन भत्वाद्वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । क्वांदसोऽत्यलोपः ॥ ॥ १२ ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषा तनुते पृथु जयः ।

इंद्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणां । एति । प्रदिशा । विचक्षणः । रुद्रेभिः । योषा । तनुते । पृथु । जयः ।

इंद्रं । मनीषा । अभि । अर्चति । श्रुतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

विचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रो रुद्राणां रुद्रपुत्राणामध्यात्मं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुतां ।
यद्वा । रोदयितृणां प्राणानां । प्राणा हि शरीरान्निर्गताः संतो बंधुजनान्नोदयन्ति । प्रदिशा प्रदेशनेन
मनुष्येभ्यः प्रदानेन सहेति । अंतरिक्षे गच्छति । तथा चाम्नायते । योऽसौ तपनुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणा-
नादायोदेति । तै० आ० १. १४. १. । इति । अपि च रुद्रेभिरधिभूतं वर्तमानं रुद्रपुत्रैर्मरुद्विर्योषा माध्यमिका
वाक् पृथु विस्तीर्णं जयो वेगं तनुते । विस्तारयति । प्रसंगादत्र मरुतां स्तुतिः । तैर्मरुद्विः सह वर्तमानं श्रुतं
प्रख्यातं सूर्यात्मानमिन्द्रं मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक् अभ्यर्चति । आभिमुख्येन स्तौति । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्या
याह्वयामहे ॥ प्रदिशा । दिश अतिसर्जने । संपदादिलक्षणे भावे क्लिप् । जयः । जि जि अभिभवे । जीयते
ऽभिभूयतेऽनेनेति जयो वेगः । करणेऽमुन् । मनीषा । ईषाअच्चादित्वात्प्रकृतिभावः ॥

यद्वा मरुत्वः परमे सधस्थे यद्वावमे वृजनं मादयासे ।

अत आ याह्यध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चकृमा सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधऽस्ये । यत् । वा । अ॒व॒मे । वृ॒जने॑ । मा॒दया॑से ।

अ॒तः । आ । या॒हि । अ॒ध्व॒रं । नः । अ॒च्छ । त्वा॒ऽया । ह॒विः । च॒कृ॒म । स॒त्य॒ऽरा॒धः ॥ ८ ॥

हे मरुत्वो मरुद्भिर्द्युतेन्द्र परम उत्कृष्टे सधस्ये सहस्रानि गृहे यद्वा यदि वा मादयासे तृप्तो वर्तसे । यद्वा यदि वावमेऽर्धाचीने वृजने । वृज्यते रिक्तीक्रियतेऽस्मिन्धनमिति वृजनं गृहं । तस्मिन्मादयासे । अतोऽस्मादुभयविधात्स्थानान्नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमच्छाभिमुख्येना याहि । आगच्छ । हे सत्यराधः सत्यधन त्वाया त्वत्कामनया वयं हविश्चकम । कृतवन्तः ॥ मरुत्वः । मतुवसो हरिति संबुद्धौ नकारस्य क्वत्वं । सधस्ये । सुपि स्य इति कप्रत्ययः । सध मादस्ययोश्चंदसीति सहस्य सधादेशः । मादयासे । मद तुप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । लेख्याडागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्यात्वं । अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

त्वा॒ये॒द्र सोमं॑ सु॒षुमा॑ सु॒दक्ष॑ त्वा॒या ह॒विश्च॑कृ॒मा ब्र॒ह्म॒वाहः॑ ।

अ॒धा॒ नि॒यु॒त्वः स॒र्ग॒णो म॒रु॒द्भि॒रस्मि॒न्य॒ज्ञे ब॒र्हि॒षि मा॒दय॑स्व ॥ ९ ॥

त्वा॒ऽया । इं॒द्र । सोमं॑ । सु॒षु॒म । सु॒ऽदक्ष॑ । त्वा॒ऽया । ह॒विः । च॒कृ॒म । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒हः ।

अ॒ध । नि॒यु॒त्वः । स॒ऽस॒र्ग॒णः । म॒रु॒त्ऽभिः॑ । अ॒स्मि॒न् । य॒ज्ञे । ब॒र्हि॒षि । मा॒दय॑स्व ॥ ९ ॥

हे सुदक्ष शोभनबलेन्द्र त्वाया त्वत्कामनया सोमं सुषुम । अभिषुतवन्तो वयं । हे ब्रह्मवाहो ब्रह्मणा मंत्ररूपेण स्तोत्रेणोद्यमान प्राप्यमाणेन्द्र त्वाया त्वत्कामनयाहवनीये पुरोडाशलक्षणं हविश्चकम । कृतवन्तः । हे नियुत्वः । नियुतोऽश्वाः । तद्वत्तिन्द्र अधानंतरं मरुद्भिः सप्तगणरूपैरेतत्संज्ञितैर्वैः सगणो गणसहितः सप्तस्मिन्वर्तमाने यज्ञे बर्हिष्यास्तीर्णे दर्भ उपविश्य मादयस्व । तृप्तो भव ॥ सुषुम । पुञ् अभिषवे । लिटि क्वादिनि-यमप्राप्तस्तेऽनित्यमागमशासनमिति वचनादभावः ॥

मा॒दय॑स्व॒ हरि॑भि॒र्ये॒ त इं॒द्र वि॒ ष्य॑स्व॒ शि॒मे॒ वि॒ सृ॒ज॑स्व॒ धेने॑ ।

आ॒ त्वा॒ सु॒शि॒म्र॒ हर॑यो॒ वह॑न्तू॒शन्ह॑व्यानि॒ प्रति॑ नो॒ जुष॑स्व ॥ १० ॥

मा॒दय॑स्व॒ हरि॑ऽभिः । ये । ते । इं॒द्र । वि॒ स्य॑स्व॒ शि॒मे॒ इति॑ । वि॒ सृ॒ज॑स्व॒ धेने॑ इति॑ ।

आ॒ त्वा॒ सु॒ऽशि॒म्र॒ हर॑यः । वह॑न्तु । उ॒शन् । ह॒व्यानि॑ । प्रति॑ । नः । जुष॑स्व ॥ १० ॥

हे इंद्र हरिभिर्यैः सह मादयस्व । तृप्तो भव । ये ते तव स्वभृतास्तदर्थं शिमे हनू संहते वि ष्यस्व । सोमपानार्थं विवृते कुब । तथा धेने पानसाधनभूते जिह्वोपजिह्विके वि सृजस्व । सोमपानार्थं विविष्टे कुब । हे सुशिम्र । शिमे हनू नासिके वा । शोभनशिमेन्द्र त्वा त्वां हरयोऽश्वा आ वहन्तु । अस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्तु । त्वं चोशन् अस्मान्कामयमानो नोऽस्माकं हव्यानि हवींषि प्रति जुषस्व । प्रत्येकं सेवस्व । मोदासिष्टाः ॥ वि ष्यस्व । षो अंतर्कर्मणि । व्यत्ययेनात्मनेपदं । दिवादिस्वात् श्यन् । ओतः श्यनि । पा० ७. ३. ७१. इत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ॥

म॒रु॒त्स्तो॑च॒स्य वृ॒ज॒न॒स्य गो॒पा व॒यमि॑न्द्रेण॒ स॒नु॒याम॑ वा॒जं ।

त॒न्नो मि॒त्रो वरु॑णो॒ माम॑हंता॒मदि॑तिः॒ सि॒न्धुः पृ॒थि॒वी उ॒त द्यौः॑ ॥ ११ ॥

म॒रु॒त्ऽस्तो॑च॒स्य । वृ॒ज॒न॒स्य । गो॒पाः । व॒यं । इं॒द्रेण॑ । स॒नु॒याम॑ । वा॒जं ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हंता॑ । अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः॑ ॥ ११ ॥

महत्सोचस्य । महद्भिः सह सोचं यस्य स महत्सोचः । तस्य वृजनस्य शत्रूणां चेष्टुरिन्द्रस्य संबंधिनो गोपा गोपायनीया रक्षणीया वयं तेनेद्रेण वाजममं सनुयाम । लभेमहि । यदेतदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मादीयं तन्निवाद्यो बावापुथिव्या च ममहंता । पूजितं कुर्वतु ॥ वृजनस्य । वृजो वर्जने । कृपुवृजिमंदिनिधाञ्चः क्युरिति क्युप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

इमां त इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं कृत्स्नस्वार्थमिन्द्रं । अन्ता चिष्टुष शिष्टा दश जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । इमां तेऽन्ता चिष्टुर्विति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनुजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शर्वसामदन्नु ॥ १ ॥

इमां । ते । धियं । प्र । भरे । महः । मही । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनुजे ।

तं । उत्सवे । च । प्रसवे । च । ससहिं । इन्द्रं । देवासः । शर्वसा । अमदन् । अन्नु ॥ १ ॥

हे इन्द्र महो महतस्ते तवेमामिदानीं क्रियमाणां महीं महतीं अत्यंतोत्कृष्टां धियं स्तुतिं प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयामि । ते तव धिषणा त्वदीया बुद्धिरस्य मम सोतुः स्तोत्रे स्तुती यद्यस्मादानजे अक्ता संक्षिष्टासीत् । तस्मात्तव प्रियां स्तुतिं करोमीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ससहिं शत्रूणामभिभवितारं पूर्वोक्तं तमिन्द्रं देवासः कर्मसु दीव्यं च त्वजः शर्वसा स्तुतिभिः कीर्तनबलेनान्वमदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । किमर्थं । उत्सवे चोत्सवार्थमभिवृद्धार्थं प्रसवे च धनानां वृष्ट्युदकानां वोत्पत्त्यर्थं च ॥ आनुजे । अञ्जु व्यक्तिप्रत्ययगत्यु । अस्मात्कर्मणि लिट् । द्विर्वचनहलादिशेषी । अत आदेरित्यभ्यासस्वात् । तस्मान्बुद्धिहलः । पा० ७. ४. ७१ । इति नुट् । व्यत्ययेनोपधानकारलोपः । उत्सवे । प्रसवे । षू प्रेरणे । ऋदोरिति भावेऽपि । निमित्तात्कर्मसंयोगे । पा० २. ३. ३६. ६. इति सप्तमी । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ससहिं । षह अभिभवे । आदृगमहन इत्यनोत्सर्गस्कंदसीति वचनात्किप्रत्ययः । लिङ्बुद्ध्यावाह्विर्वचनं । अन्येषामपि दृष्टत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । हेतुमति णिच् । मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कंदस्वुभययेति शप आर्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः ॥

अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रति द्यावाक्षामां पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचंद्रमसाभिचक्षे अडे कमिन्द्र चरतो वितर्तुरं ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । नद्यः । सप्त । बिभ्रति । द्यावाक्षामां । पृथिवी । दर्शतं । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचंद्रमसां । अभिऽचक्षे । अडे । कं । इन्द्रं । चरतः । विऽतर्तुरं ॥ २ ॥

अस्तिन्द्रस्य श्रवो यशः कीर्तिं सप्त इमं मे गंग इत्यस्यामृचि प्राधान्येन प्रतिपादिता गंगायाः सप्तसंख्याका नद्यो बिभ्रति । धारयति । वृचहननेनेन्द्रस्य यदृष्टेः प्रदातृत्वं तत्प्रभूतजलोपेता नद्यः प्रकटयंतीत्यर्थः । अपि च द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षं चास्य सूर्यात्मना वर्तमानस्तिन्द्रस्य दर्शतं सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयं वपुः । रूपनामैतत् । प्रकाशात्मकं रूपं धारयति । किंच हे इन्द्र अस्मे अस्माकमभिचक्षे द्रष्टव्यानां पदार्थानामभिमुख्येन प्रकाशनार्थं अडे कं अज्ञार्थं । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनीदं सत्यमिति अद्वोत्पद्यते । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुभयार्थं सूर्याचंद्रमसौ वितर्तुरं परस्परव्यतिहारेण तरणं पुनःपुनर्गमनं यथा भवति तथा चरतः । वर्तते । त्वमेव तद्रूपः सन्वर्तस इत्यर्थः ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेर्बुदात्तत्वं । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्बुदादेशः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतित्त्वरत्वं । दर्शतं । भुमुदृशीत्यादिनातच् । सूर्याचंद्रमसा । सूर्यश्च चंद्रमाश्च । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानडादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चंद्रमःशब्दो दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्त्वरणं मध्योदात्तः । अतो देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्वोभयपदप्रकृतित्त्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीति प्रतिषेधः । अभिचक्षे ।

चक्षेः प्रकाशनार्थात्संपदादिलक्षणो भावे क्रिप् । तादर्थ्यं चतुर्थी । अहे । वृश्चिहणाहधातेर्भावे विच् । चतुर्थीकवचन आतो धातोरित्याकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तेरुदात्तत्वं । वितर्तुरं । तरतेर्यङ्लुगंता-दीणादिकः कुरच् । बङ्गलं कंदसीमुखं ॥

तं स्मा रथं मघवन्प्राव सातये जैचं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा न इद्र मनसा पुरुषुत त्वायज्ञो मघवञ्छर्म यच्छ नः ॥ ३ ॥

तं स्म । रथं । मघऽवन् । प्र । अ॒व । सा॒तये । जै॒चं । यं । ते । अनु॒ऽम॒दाम । सं॒ऽग॒मे ।

आ॒जा । नः । इ॒द्र । मन॑सा । पुरु॒ऽस्तु॒त । त्वा॒य॒त्ऽभ्यः । म॒घऽव॒न् । श॒र्म । य॒च्छ । नः ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र सातयेऽस्माकं धनलाभाय तं स्म तमेव रथं प्राव । प्रेरय । वर्तय । नोऽस्माकं मनसा बुद्ध्या पुरुषुत बङ्गशः सुतेन्द्र ते तव स्वभूतं जैचं जयशीलं यं रथं संगमे शत्रुभिः सह संगमन आजा युवे सत्यनुमदाम वयमनुक्रमेण सुमः । अपि च हे मघवन् त्वायज्ञस्त्वां कामयमानेभ्यो नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ अ॒व । अ॒व र॒च॒ण॒ग॒ति॒कां॒तीत्यु॒क्त॒त्वा॒द॒व॒ति॒र॒च॒ ग॒त्यर्थः । संग॒मे । ग्र॒ह॒वृ॒द्वा॒नि॒श्चि॒ग॒म॒श्चे॒ति॒ क॒र्म॒ण्य॒प॒ । था॒था॒दि॒नो॒त्त॒र॒प॒दां॒तो॒दा॒त्त॒त्वं । आ॒जा । सु॒पां॒ सु॒नु॒गि॒ति॒ स॒प्त॒म्या॒ डा॒देशः । त्वा॒य॒ज्ञः । सु॒प॒ आ॒त्म॒नः॒ क॒च॒ । प्र॒त्य॒यो॒त्त॒र॒प॒द॒यो॒श्चे॒ति॒ म॒प॒र्य॒त॒स्य॒ त्वा॒देशः । अ॒त्य॒ये॒न॒ द॒का॒र॒स्या॒त्वं । क॒ञ्जं॒ता॒ल्ल॒टः॒ श॒तु॒ । अ॒दु॒प॒दे॒शा॒ल्ल॒सा॒र्व॒धा॒तु॒का॒नु॒दा॒त्त॒त्वे॒ स॒ति॒ क॒च॒ा॒ स॒है॒का॒देश॒ ए॒का॒देश॒ उ॒दा॒त्ते॒ने॒ति॒ त॒स्यो॒दा॒त्त॒त्वं ॥

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृष्ण्या रुज ॥ ४ ॥

व॒यं । ज॒ये॒म । त्व॒या । यु॒जा । वृ॒तं । अ॒स्मा॒कं । अं॒शं । उ॒त् । अ॒व । भ॒रे॒ऽभ॒रे ।

अ॒स्म॒भ्यं । इ॒न्द्र । व॒रि॒वः । सु॒ऽगं॒ । कृ॒धि । प्र । श॒त्रू॒णां । म॒घऽव॒न् । वृ॒ष्ण्या॒ । रु॒ज ॥ ४ ॥

हे इन्द्र युजास्माभिर्द्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृतमावृण्वतं शत्रुं वयं स्तोतारो जयेम । अभिभवेम । अपि च भरे भरे संग्रामे संग्रामेऽस्माकमंशमस्मादीयं भागमुदव । शत्रुकृतपीडापरिहरिणोत्कृष्टं रज । तथा हे इन्द्र वरिवो धनमस्मभ्यं सुगं सुगमं सुप्रापं कृधि । कुरु । तथा हे मघवन् शत्रूणामस्मदुपद्रवकारिणां वृष्ण्या वृष्ण्यानि वीर्याणि प्र रुज । प्रमंघि । बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृतं । वृज वरणे । क्लिप्तेति क्रिप् । तुगागमः । सुगं । सुदुरोरधि-करण इति गमेर्ङप्रत्ययः । कृधि । अशृणुपृच्छवृश्च इति हेर्धिः । रुज । रुजो भंगे । तीदादिकः ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तॄर्वसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैचं हीद्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

ना॒ना । हि॒ । त्वा॒ । ह॒व॒मा॒नाः । ज॒नाः । इ॒मे । ध॒ना॒नां । ध॒र्त॒ः । अ॒व॒सा । वि॒प॒न्य॒वः ।

अ॒स्मा॒कं॒ । स्म॒ । र॒थ॒मा॒ । ति॒ष्ठ । सा॒तये॒ । जै॒चं॒ । हि॒ । इ॒न्द्र । नि॒भृ॒तं॒ । म॒नः॒ । त॒व ॥ ५ ॥

हे धनानां धर्तॄर्गोहिरण्यादिरूपाणां द्रव्याणां धारयितरिन्द्र विपन्यवः । स्तोतुनामैतत् । स्तोतार इमे जना अवसा रक्षणेन हेतुना त्वा हवमानास्त्वामाह्वयन्तो नाना हि । विभिन्नाः खलु । तेषां मध्येऽस्माकं स्मा-स्माकमेव सातये धनदानाय रथमा तिष्ठ । आरोह । हे इन्द्र निभृतमव्याकुलं तव मनश्चित्तं जैचं हि । जय-शीलं खलु । शत्रूञ्जित्वास्मभ्यं धनं दातुं समर्थमित्यर्थः ॥ सातये । षणु दाने । क्लिप्ति जनसमखनां सम्पन्नो-रित्यात्वं ॥ ॥ १४ ॥

गोजिता बाहू अर्मितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मञ्छतमूतिः खजंकरः ।
 अकल्प इंद्रः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्वयंते सिषासवः ॥ ६ ॥
 गोऽजिता बाहू इति अर्मितऽक्रतुः । सिमः । कर्मन्ऽकर्मन् । शतंऽऊतिः । खजंऽकरः ।
 अकल्पः । इंद्रः । प्रतिमानं । ओजसा । अथ । जनाः । वि । ह्वयंते । सिषासवः ॥ ६ ॥

हे इंद्र तव बाहू हस्तौ गोजिता जयेन गवां संभयितारी । त्वं चामितक्रतुरपरिच्छिन्नज्ञानः सिमः श्रेष्ठः ।
 तथा च शाखायनकं । सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षत इति । यद्वा । सिमः शत्रूणां बंधकः । कर्मन्कर्मन् स्तोत्राणां
 कर्मणि कर्मण्युपस्थिते शतमूतिर्बहुविधरक्षणोपेतः खजंकरः । खजति मथ्नाति पुष्पानिति खजः संयामः । तस्य
 कर्ता । अकल्पः कल्पेनान्येन रहितः । स्वतंच इत्यर्थः । ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेण
 प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः । यस्मादेवंगुणविशिष्ट इंद्रोऽथातः कारणात्सिषासवो धनं लब्धुकामा
 जना वि ह्वयंते । विविधमाहुयंति ॥ गोजिता । गा जयत इति गोजितौ । सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः ।
 सिमः । षिञ् बंधने । अस्मादीणादिको मक् । खजंकरः । खज मंथे । पचोयच् । क्षेमप्रियमद्रेऽण च । पा० ३.
 २. ४४. । इति चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोपपदादपि करोतिः खज । अर्द्धिषदजंतस्येति सुम् । छद्-
 त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अकल्पः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सिषासवः । वन षण् संभक्तौ । सनि सनी-
 वंतर्धेति विकल्पनादिङ्भावः । जनसनखनां सम्प्रसारित्यात्वं । द्विर्वचनादिः । सनाशंसमिष उः । पा० ३. २
 १६८. । इत्युप्रत्ययः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

उत्ते शतान्मघवन्नुच्च भूयस उत्सहस्रादिरिचे कृष्टिषु अरवः ।
 अमाचं त्वा धिषणा तित्विषे मह्यधा वृचाणि जिघ्रसे पुरंदर ॥ ७ ॥
 उत् । ते । शतात् । मघऽवन । उत् । च । भूयसः । उत् । सहस्रात् । गिरिचे । कृष्टिषु । अरवः ।
 अमाचं । त्वा । धिषणा । तित्विषे । मही । अध । वृचाणि । जिघ्रसे । पुरंदर ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र कृष्टिषु स्तोत्रेषु मनुष्येषु त्वया दीयमानं अरवो यदन्नमस्ति तच्छतात् शतसंख्याकाश्च
 नादुद्रिरिचे । उद्रिक्तमधिकं भवति । अपि च भूयसः शतसंख्याकादपि बहुतराङ्गनादुद्रिरिचे । अधिकं
 भवति । किं बहुना । सहस्रात्सहस्रसंख्याकादप्युद्रिरिचे । त्वया दत्तं तदन्नमचयमित्यर्थः । अपि चामाचं मात्र-
 येयत्तया रहितं परिगणितुमशक्यैः सर्वगुणैरधिकं त्वां मही महती धिषणास्मादीया स्तुतिस्त्रचना वाक् तित्विषे ।
 दोषयति । त्वत्संबन्धिनो गुणान्प्रकाशयति । हे पुरंदर शत्रूणां पुरां दारयितरिद्र अध स्तुत्यनंतरं वृचाणां
 रकान् शत्रुभिघ्रसे । हंसि । विनाशयसि ॥ रिरिचे । रिरिचिर् विरेचने । कर्मणि लिट् । तित्विषे । त्विष दीप्ता ।
 जिघ्रसे । हंतेर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लेटोऽडाटावित्यडागमः । बहुलं कंदसीति शपः झुः । गमहनेत्यादिभो-
 पधालोपः । स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनादिः । बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । पुरंदर । पूःसर्वयोर्दोरिसहोः । पा० ३
 २. ४१. । इति खच् । खचि ह्रस्वः । पा० ६. ४. ९४. । इति ह्रस्वत्वं । वाचंयमपुरंदरी च । पा० ६. ३. ६९. । इति
 निपातनादम् ॥

चिविष्टिधातुं प्रतिमानमोजसस्तिस्मो भूमीर्नृपते चीणि रोचना ।
 अतीदं विश्वं भुवनं ववस्त्रिषाश्चुरिंद्र जनुषा सनादसि ॥ ८ ॥
 चिविष्टिऽधातुं । प्रतिमानं । ओजसः । तिस्रः । भूमीः । नृऽपते । चीणि । रोचना ।
 अति । इदं । विश्वं । भुवनं । ववस्त्रिष्य । अश्चुः । इंद्र । जनुषा । सनात् । असि ॥ ८ ॥

हे नृपते नृणां पालयितरिद्र त्वमोजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरसि । कीदृशं प्रति-

मानं । त्रिविष्टिधातु । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः । यथा त्रिधातु पंचधातु वा शुल्लं करोतीति । यथा त्रिविष्टिस्त्रिगुणिता रज्जुर्द्वितीयसी एवमिन्द्रोऽपि दृढतर इत्यर्थः । किंच त्वं तिस्रो भूमीस्त्रीन् लोकान् त्रीणि रोचना त्रीणि तैजसांसि दिव्यादित्याख्यमंतरिक्षे वैद्युतरूपमपि पृथिव्यामाहवनीयादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमपि एवं त्रीन् लोकान् त्रीणि तैजसांसि चाति ववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अपि चेदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं चातिवोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतः पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः । यस्माद्दे इन्द्र त्वं सनासिरकालादारभ्य जनुषा जन्मना जन्मप्रभृत्यशत्रुः सपत्नरहितोऽसि ॥ त्रिविष्टिधातु । त्रिधा त्रिप्रकारेण विद्या प्रवेशनेन विधीयते क्लियत इति त्रिविष्टिधातुस्त्रिगुणिता रज्जुः । विशर्भवे क्लिन् । धाजः सितनिगमिमसीत्यादिना । उ० १. ७०. । कर्मणि तुन्प्रत्ययः । छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अत्र दृढरज्जुवाचकः शब्दस्तत्रतं दाढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमाने वर्तते । यथा माणवकेऽपिशब्दः । तिस्रः । शसि चिचतुरोः स्त्रियामिति तिस्रदेशोऽतोदात्तः । अचि र अचत इति रेफादेश उदात्तयसो ह्रस्वोर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं । ववक्षिथ । वह प्रापण इत्यस्मादिच्छासनि ढलकत्वयत्नानि । सन्यत इतीत्याभावः क्कांदसः । क्कांदसे लित्यमं च इति निषेधादात्मन्ययाभावः । जनुषा । जनेरसिः ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्यमुज्झिदुमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥ ९ ॥

त्वां देवेषु । प्रथमं । हवामहे । त्वं । बभूथ । पृतनासु । सासहिः ।

सः । इमं । नः । कारुं । उपऽमन्युं । उत्तुभिदं । इन्द्रः । कृणोतु । प्रऽसवे । रथं । पुरः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र देवेषु प्रथमं श्रेष्ठं त्वां हवामहे । यागार्थमाहुयामहे । तथा त्वं पृतनासु संग्रामेषु सासहिर्बभूथ । शत्रूणामभिभवितासि । उत्तरार्धः परोक्षकृतः । स इन्द्रो नोऽस्माकं कारुं स्तुतीनां कर्तारमुपमन्यमुपमंतारं सर्वज्ञमुज्झिदं शत्रूणामुज्जेत्तारमिममेवंगुणविशिष्टं पुत्रं कृणोतु । करोतु । अपि च प्रसवे युद्धोत्पत्तावस्मदीयं रथं पुरोऽन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानं करोतु । यद्वा । कारुमित्यादीनि रथविशेषणानि । कारुं युद्धस्य कर्तारमुपमन्यमुपगतेन प्राप्तेन मन्युना क्रोधेन युक्तमुज्झिदं मार्गेऽवस्थितानां वृक्षादीनामुज्जेत्तारमतिशयेन मन्तारं ॥ बभूथ । बभूथा ततंथ जगृभम ववर्थेति निगम इति निपातनादिङभावः । स इमं । सोऽचि लोपि चत्पादपूरणमिति सुलोपः । प्रसवे । षूङ् प्राणिप्रसवे । ऋदोरप । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्वं जिगेथ न धनां हरोधिथार्भेष्वजा मघवन्महत्सु च ।

त्वामुयमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वं । जिगेथ । न । धनां । हरोधिथ । अर्भेषु । अजा । मघऽवन् । महत्सु । च ।

त्वां । उयं । अवसे । सं । शिशीमसि । अथ । नः । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं जिगेथ । शत्रूञ्जयसि । तथा धना शत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न हरोधिथ । नावरुणत्सि । सोतुभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः । हे मघवन् धनविन्निद्र अर्भेष्वेष्वजा आजिषु संग्रामेषु महत्सु च प्रौढेषु संग्रामेषु चावसेऽस्माकं रक्षणार्थमुयमुन्नूर्णमधिकवत्त्वं त्वां सं शिशीमसि । स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः । अथानंतरं हे इन्द्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाहुनेषु सत्स्वागत्य नोऽस्माच्चोदय । संग्रामेषु प्रेरय । जयं प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ । जि जये । निटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्तेटोऽचस्वास्त्यन्धनिटो नित्यं । पा० ७. २. ६१. इति प्रतिषेधः । सनलिटोर्जित्यभ्यासादुत्तरस्य अकारस्य कुलं । हरोधिथ । क्रादिनियमादिट् । अजा । मुपां मुलुगिति सप्तमीवज्रवचनस्य ङादेशः । शिशीमसि । शो तनूकरणे । वज्रलं कंदसीति विकरणात् सुः । आदेच इत्यात्वं । द्विर्वचने वज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वत्वं । ई ह्रस्वघोरितीकारांतादेशः । इदंती मसिः ॥

वि॒श्वाहि॑न्द्रो॒ अधि॒वक्ता॒ नो॒ अ॒स्त्वप॑रि॒हृताः॒ स॒नुयाम॒ वाजं॑ ।
तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो॒ माम॒हंता॒मदि॑तिः॒ सिंधुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः॑ ॥ ११ ॥
वि॒श्वाहा॑ । इ॒न्द्रः । अ॒धिऽव॒क्ता । नः॑ । अ॒स्तु । अ॒प॑रिऽहृ॒ताः । स॒नुयाम॑ । वाजं॑ ।
तत् । नः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हंता॑ । अ॒दि॑तिः । सिंधुः॑ । पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः॑ ॥ ११ ॥

आख्यातेयं रोहिष्क्यविति वर्गे । इन्द्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं पक्षपातेन वक्ता भवतु । वयं चाकुटिलगतयः संत इन्द्रेण दत्तमन्नं लभामहे । यदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं तन्निचादयः पूजितं कुर्वंतु ॥ ११ ॥

तत्त इत्यष्टचं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्थमिन्द्रं वैष्टुभं । तथा चानुक्रांतं । तत्तेऽष्टाविति ॥ तृतीये कंदोमे निष्के-
वल्ह्य इदं सूक्तं निविद्वानं । विद्यजित इति खंडे सूचितं । तत्त इन्द्रियमिति निष्केवल्ह्यं । आ० ८. ७. इति ॥

तत्त इ॒न्द्रियं॑ प॒रमं॑ प॒राचै॑रधारयंत॒ कवयः॑ पु॒रेदं॑ ।
स्य॒मेद॒मन्य॑हि॒व्य॒न्यद॑स्य॒ समी॑ पृच्यते॒ सम॒नेव॑ के॒तुः॑ ॥ १ ॥
तत् । ते॑ । इ॒न्द्रियं॑ । प॒रमं॑ । प॒राचैः॑ । अ॒धारय॑ंत । क॒वयः॑ । पु॒रा । इ॒दं ।
स्य॒मा । इ॒दं । अ॒न्यत् । दि॒वि । अ॒न्यत् । अ॒स्य॒ । सं । ई॒मिति॑ । पृच्य॑ते । स॒म॒नाऽइ॒व ।
के॒तुः॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयं परममुत्कृष्टं तत्त्वसिद्धमिदं वर्तमानमिन्द्रियं बलं पुरा पूर्वस्मिन्काले कवयः क्रांतदर्शिनः स्तोतारः पराचैः पराचीनं पराङ्मुखं । यद्वा । पराचैः परांचनैः परागमनैर्युक्तं । युद्धाभिमुखमेवाधारयंत । धृतवतः । अपि चासिन्द्रस्यान्यदेकमिदमग्न्याख्यं ज्योतिः जमा जमायां भूमी वर्तते । अन्यदप्येकं सूर्याख्यं दिवि ब्रुलोके । ईं तदिदमुभयविधमिन्द्रस्य ज्योतिः सं पृच्यते । परस्परं संयुज्यते । रात्रावादिष्योऽपिना संयुक्तो भवति । अपिं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादपिर्दूरान्नक्तं ददृश इति श्रुतेः । अहनि त्वपिः सूर्येण संगच्छते । उद्यंतं वावादित्यमपिरनुसमारोहति तस्माद्भूम एवापिर्दिवा ददृश इति श्रुतेः । तै० ब्रा० २. १. २ ९-१० । अनयोः परस्परसंगमने दृष्टांतः । समनेव केतुः । समनशब्दः संग्रामवाची । यथा समने संग्रामे युध्यमानयोरुभयोः केतुर्ध्वजो ध्वजांतरेण संयुज्यते तद्वत् ॥ इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगं बलं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिति घचप्रत्ययांतो निपात्यते । पराचैः । अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरिति यथा । यास्कस्त्वाह । पराचैः परांचनैः । नि० ११. २५. इति । जमा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । ईमो मलोपः साहितिकश्चांदसः । समनेव । घम एम अवैक्ये । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. ३. १३०. इति युच् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या आकारः । इवेन विभक्त्य-
लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः ॥

स धा॒रय॑त्पृथि॒वीं प॒प्रथं॑ च॒ वज्रे॑ण॒ ह॒त्वा नि॒रपः॑ स॒सर्ज॑ ।
अ॒ह॒न्नहि॒मभि॑न॒द्रौहि॑णं॒ व्य॒ह॒न्यसं॑ म॒घवा॒ शची॑भिः ॥ २ ॥
सः । धा॒रय॑त् । पृथि॒वीं । प॒प्रथं॑त् । च॒ । वज्रे॑ण । ह॒त्वा । निः । अ॒पः । स॒सर्ज॑ ।
अ॒ह॒न् । अ॒हिं । अ॒भि॑न॒त् । रौ॒हि॑णं । वि॒ । अ॒ह॒न् । वि॒ऽअसं॑ । म॒घऽवा॑ । शची॑भिः ॥ २ ॥

स इन्द्रः पृथिवीमसुरैः पीडितां भूमिं धारयत् । धृतवान् । पीडाराहित्येन स्थितामकरोदित्यर्थः । तदनंतरं पप्रथच्च । तां भूमिं विस्तीर्णांमकरोत् । अपि च वज्रेणायुधेन हंतव्यान्वृचादीन्हत्वापो वृष्युदकानि निः ससर्ज । मेघान्निर्गमयामास । एतदेव स्पष्टीक्रियते । अहिमंतरिक्षे वर्तमानं मेघमहन् । वज्रेण वर्षणार्थमताडयत् । रौहिणं । रौहिणो नाम क्षिप्रदसुरः । तं च व्यभिजत् । व्यदारयत् । अपि च मघवा धनवानिन्द्रः शचीभिः

क्षीयैर्युद्धकर्मभिर्व्यसं विगतभुजं वृत्रासुरमहन् । अवधीत् ॥ पप्रथत् । पृथुं करोति प्रथयति । तत्करोतीति णिच् । णाविष्ठवत्तातिपदिकस्य कार्यं । पा० ६. ४. १५५. १. । इति वचनाद् अतो ह्लादेल्लघोः । पा० ६. ४. १६१. । इति अकारस्य रत्वं । टेरिति टिलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्बृहद्भावः । प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः । द्विवचने चङ्यन्तरस्थां । पा० ६. १. २१८. । इति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदांतित्वादिना स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः ॥

स जातूभर्मा अहधान् ओजः पुरो विभिन्दन्नचरद्भि दासीः ।

विद्वान्वज्जिन्दस्यवे हेतिमस्यायं सहो वर्धया द्युम्नमिन्द्र ॥३॥

सः । जातूभर्मा । अतः सधानः । ओजः । पुरः । विऽभिन्दन् । अचरत् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्जिन् । दस्यवे । हेतिम् । अस्य । आयं । सहः । वर्धय । द्युम्नम् । इन्द्र ॥३॥

जातूभर्मा । जातू इत्यशनिमाचक्षते । भर्मायुधं । अशनिरूपमायुधं यस्य स तथोक्तः । यद्वा । जातानां प्रजानां भर्ता । ओज ओजसा बलेन निष्पाद्यं कार्यं अहधान् आदरातिशयेन कामयमानः एवभूतः स इन्द्रो दासीर्दस्यसंबन्धीनि पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन्त्यचरत् । विविधमगच्छत् । हे वज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र विद्वान् सुतीर्विज्ञानंस्त्वमस्य स्तोतुर्दस्यव उपनयकारिणे शत्रवे हेतिमायुधं विवृजति शेषः । अपि च हे इन्द्र आयं सहः । आर्या विद्वांसः स्तोतारः । तदीयं बलं वर्धय । अतिबृहत् कुरु । तथा द्युम्नं तदीयं यशश्च प्रवर्धय ॥ जातूभर्मा । जनी प्रादुर्भवे । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्किंवालादपि उपपत्त्यः । जांसूर्वतीति जातूः । तुर्वी हिंसार्थः । क्षिपि राक्षोप इति वलोपः । भियत इति भर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिन् । जातूभर्म यस्य । क्वांसो रेफलोपः । वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पक्षांतरं तु जनेर्निष्ठा । जनसनखनामित्यात्वं । जातं सर्वं भर्म भर्तव्यं येन । वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्णव्यापन्याकारस्य ऊकारः ॥

तदृचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तन्यं मघवा नाम विभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वज्री यद्ध सूनुः अवंसे नाम दधे ॥४॥

तत् । ऊचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तन्यं । मघऽवा । नाम । विभ्रत् ।

उपऽप्रयन् । दस्युऽहत्याय । वज्री । यत् । ह । सूनुः । अवंसे । नाम । दधे ॥४॥

नाम शत्रूणां नामकं तर्दिद्रस्य बलमूचुष उक्तवते सुवते यजमानाय कीर्तन्यं कीर्तनीयं सुखं । नामकं तद्वत्त्वं विभ्रद्वारयन्मघवा धनवानिन्द्रो मानुषा मनुष्याणां संबन्धीनीमेमानि दृश्यमानानि युगान्यहोरात्रसंधनिष्पाद्यानि कृतचेतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तप्तम । दस्युहत्याय दस्यूनां वृत्रादीनां हननायोपप्रयन् गृहसमीपान्निर्गच्छन् वज्री वज्रवान्सूनुः शत्रूणां प्रेरयितेन्द्रो यद्ध यत्खलु नाम शत्रूणां नामकं अवंसे जयलक्षणां यशसे दधे धृतवान् ॥ ऊचुषे । वृज् व्यक्तायां वाचि । व्रुवो वचिः । लिटः क्तुः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । चतुर्थेकवचने भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । क्तुप्रत्ययादुदात्तत्वं । कीर्तन्यं । कृत संशब्देन । कृत्यार्थं तद्वैकेनिति केन्यप्रत्ययः । मघवा । मघ-शब्दाच्छेदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । विभ्रत् । उभृज् धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यादिवाक्पः युः । भृजामिदित्यभ्यासस्थित्वं । नाभ्यस्वाच्छतुरिति नुमागसप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्यादुदात्तत्वं ॥

तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टं अदिद्रस्य धत्तन वीर्याय ।

स गा अविन्दुत्सो अविन्दुत्सुन्त ओषधीः सो अपः स वनानि ॥५॥

तत् । अस्य । इदं । पश्यत् । भूरि । पुष्टं । अत् । इन्द्रस्य । धत्तन् । वीर्याय ।
सः । गाः । अविन्दत् । सः । अविन्दत् । अश्वान् । सः । ओषधीः । सः । अपः । सः ।
वनानि ॥ ५ ॥

हे अस्विग्यजमानलक्षणा जनाः अस्विन्द्रस्य तदिदं वीर्यं पुष्टं प्रवृद्धं । अत एव भूरि विस्तीर्णं पश्यत । आलोकयत । तस्मै च वीर्याय अदत्तन् । बद्धमानं कुरुत । किं पुनस्तद्वीर्यमिति चेत् उच्यते । स इन्द्रः पणिभिरपहृता गा येन वीर्येणाविन्दत् अलभत । तथा तैरपहृतानश्वान्स इन्द्रो येनाविन्दत् । अपि च स इन्द्रः ओषधीरोषधुपलक्षितां सर्वां भूमिं येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्युदकानि स इन्द्रो येनालभत । तथा वनानि वननीयानि संभजनीयानि धनानि स इन्द्रो येन वीर्येण प्राप्नोत् ॥ धत्तन् । तप्त-
नप्तनयनाश्वेति तस्य तनादेशः । अविन्दत् । विद्धुं लभे । शे मुचादीनामिति नुम् ॥ १६ ॥

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्माय सुनवाम सोमं ।
य आदृत्या परिपंथीव शूरोऽयज्वनो विभजन्नेति वेदः ॥ ६ ॥
भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सत्यऽशुष्माय । सुनवाम । सोमं ।
यः । आऽदृत्यं । परिपंथीऽइव । शूरः । अयज्वनः । विऽभजन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बद्धविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवत्सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृष्णे सच-
नसमर्थाय सत्यशुष्मायावितथबलायेंद्राय तदर्थं सोमं सुनवाम । होमार्थं रसरूपं करवाम । शूरः शौर्योपेतो
य इन्द्र आदृत्य धनविषयमादरं कृत्वायज्वनोऽयजमानस्य वेदो धनं विभजन् । तस्मादयजमानाद्विभक्तं
कुर्वन्नपहरन्नेति । यजमानेभ्यस्तद्वनं दातुं गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । परिपंथीव । यथा मार्गनिरोधकश्चोरो
गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं बलात्कारेणापहृत्य गच्छति तद्वत् ॥ आदृत्य । दृढ आदरे । समासेऽनञ्पूर्वे क्तो
ल्यप् । तस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वे सति ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । परिपंथीव । कंदसि परिपंथिपरिपरिणां
पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. । इतीतिप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

तदिन्द्र प्रेवं वीर्यं चकर्थ यत्ससंतं वज्रेणाबोधयोऽहिं ।
अनु त्वा पत्नीर्हृषितं वयश्च विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा ॥ ७ ॥
तत् । इन्द्र । प्रऽइव । वीर्यं । चकर्थ । यत् । ससंतं । वज्रेण । अबोधयः । अहिं ।
अनु । त्वा । पत्नीः । हृषितं । वयः । च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तद्वीर्यं वीरकर्म प्रेवं चकर्थ । प्रख्यातमिवाकाशीः । किं पुनस्तद्वीर्यं । ससंतं स्वपंतं मदोन्मत्तमहिं
वृचं वज्रेण कुलिशेन यद्येन वीर्येण स्वमबोधयः । प्रबुद्धः सन्मया सह युद्धं करोत्विति हृषितं तादृशस्य वृचस्य
हननेन प्राप्तुं हर्षं स्वामनु पश्चात्पत्नीर्देवपत्न्य अमदन् । हर्षं प्राप्ताः । अपि च वयश्च गमनशीला मरुतोऽपि
तथा विश्वे देवासोऽन्ये च सर्वे देवास्त्वामनु पश्चादमदन् । अमाद्यन् ॥ ससंतं । षस स्वप्ने । अदादित्वाक्पो
लुक् । पत्नीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । व्याख्येयं शप् ॥

शुणं पिपुं कुर्यवं वृचमिन्द्र यदावधीर्वि पुरः शंबरस्य ।
तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥
शुणं । पिपुं । कुर्यवं । वृचं । इन्द्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शंबरस्य ।
तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं शुष्णादींश्चतुरोऽसुरान्यदावधीः हतवानसि तदानीं शंबरस्यासुरस्य पुरो नगराणि वि
दारितवानसि । असुराणां मुखेषु हतेष्वन्यान्यसुरपुराणि विदीर्णान्यासन्नित्यर्थः । यदनेन मूर्तेन प्रार्थितम-
स्मदीयं तन्निचादयो ममहंता । पूजितं कुर्वतु ॥ शुष्णं । शुष शोषणे । अंतर्भावितव्यार्थात् तुषिमुषिरसिभ्यः क्लिप्त
। उ० ३. १२. इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पिप्पुं । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । औणादिकः
कुप्रत्ययः । कंदसुभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वं सति शप् । जुहोत्यादित्वात् सुः । अर्तिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्त्वं ।
कुयवं । यवो यवनं मिश्रणं । कुत्सितं यवनमस्य । बज्जत्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंबरस्य । श्मयतीति शंब
आयुधं । शमेर्वन् । उ० ४. ९४. । ततो मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥ ॥ १७ ॥

योनिरिति नवचर्मेकादशं सूक्तं कुत्सस्यार्थं वैष्टुभेन्द्रं । योनिर्नवैत्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो लिंगिकः ॥

योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नार्वी ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । निऽसदे । अकारि । तं । आ । नि । सीद । स्वानः । न । अर्वी ।

विऽमुच्य । वयः । अवऽवसाय । अश्चान् । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हे इन्द्र योनिर्वेद्याख्यं स्थानं ते तव निषदे निषदनायोपवेशनायाकारि । कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभूत् ।
तं योनिमा नि षीद । शीघ्रमागत्य तत्रोपविश । शीघ्रागमने दृष्टांतः । स्वानो नार्वी । अर्वेत्यश्वनाम । यथाश्वः
स्वानो हेपाशब्दं कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । वयोऽश्वबंधनार्थान् रश्मीन्विमुच्य
रथाद्विस्त्रिय तथाश्चान् रथे योजितांश्च तुरगानवसाय विमुच्य । अत्र निषक्तं । अवसायाश्चानिति स्थितिरूप-
छष्टो विमोचने । नि० १. १७. । इति । कीदृशानश्चान् । प्रपित्वे यागकाले प्राप्ति । प्रपित्वे प्राप्तिऽभीकेऽभ्यक्ते
। नि० ३. २०. । इति यास्कः । दोषा रात्रौ वस्तोरहनि च वहीयस आदरातिशयेन वोढुन् ॥ निषदे । सदेः
संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । स्वानः । स्वमु स्वन ध्वन शब्दे । बज्जलवचनात्कर्तरि घञ् । कर्षात्वं इत्यंतोदा-
त्तत्वं । वयः । विर्यति रथेन सह संगच्छंत इति विशब्देन रश्मय उच्यंते । वी गत्यादिषु । औणादिक रप्रत्ययः ।
टिलोपश्च । द्वितीयाथै प्रथमा । अवसाय । यो अंतर्कर्मणि । आदेच इत्यात्वं । समासिऽनन्पूर्व इति ङ्को
ल्यवादेशः । वहीयसः । वह प्रापणे । तुजंताद्वोदृशब्दान्तुक्कंदसीतीयमुन् । तुरिष्ठेभ्यःस्विति तुलोपि कर्तव्ये
ढत्वधत्वधुत्वङ्लोपानामसिद्धत्वात्तदाश्रितस्त्वोत्पत्त्याभावे तुलोप एव क्रियते ॥

ओ ते नर इन्द्रमृतये गुनू चित्तान्सद्यो अर्ध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मन्युं दासस्य अस्मन्ते न आ वक्षन्सुविताय वर्णं ॥ २ ॥

ओ इति । ते । नरः । इन्द्र । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान् । सद्यः । अर्ध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मन्युं । दासस्य । अस्मन् । ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्णं ॥ २ ॥

ते ते नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ऊतये रक्षणयिन्द्रमो । आ उ इत्येतन्निपातद्वयसमुदाय आकारार्थः ।
आ गुः । आगच्छंति । स चेन्द्र आगतांस्तान् नू चित्पिप्पं सद्यस्तदानीमेवाध्वनोऽमुष्ठानमार्गाज्जगम्यात् । गमयतु ।
प्रापयतु । देवासः सर्वे देवा दासस्योपपत्त्यितुरसुरस्य मन्युं क्रोधं अस्मन् । भक्षयंतु । हिंसित्वित्यर्थः । अपि च
ते देवा नोऽस्माकं सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय यज्ञाय वर्णमनिष्टनिवारकमिन्द्रमा वचन् । आपहंतु । आनयंतु ॥
जगम्यात् । गमेरंतर्भावितव्यार्थात् लिङि बज्जलं कंदसीति शपः सुः । अस्मन् । चमु अदने । लिटि व्यत्ययेन आ ।
शकारोपजनस्कांदसः । यद्वा । अस्मातिः प्रकृत्यंतरं हिंसार्थं द्रष्टव्यं । वचन् । वह प्रापणे । लिटि सिद्धज्जलं
लेटीति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि । सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वाद्बुवङ् । भूपमानात् क्त
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्णं । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितव्यार्थात्कृज्वृसिद्धुपन्यनिस्वपिभ्यो निष्ठा । उ० ३. १०. ।
इति नप्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अव॒ त्मना॑ भरते॒ केत॑वेदा॒ अव॒ त्मना॑ भरते॒ फेन॑मुदन् ।

क्षीरे॑ण॒ स्नातः॑ कुय॒वस्य॑ योषे॒ हते॑ ते स्यातां॑ प्रव॒णे शि॒फायाः॑ ॥ ३ ॥

अव॑ । त्मना॑ । भरते॑ । केत॑वेदाः । अव॑ । त्मना॑ । भरते॑ । फेन॑ । उदन् ।

क्षीरे॑ण । स्नातः॑ । कुय॒वस्य॑ । योषे॒ इति॑ । हते॑ इति॑ । ते इति॑ । स्यातां॑ । प्रव॒णे । शि॒फायाः॑ ॥ ३ ॥

केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कुयवनामासुरस्त्रनात्मना स्वयमेवाव भरते । ज्ञातं परेषां धनमपहरति । अपि च सोऽसुर उदमुदकेऽतर्पितमानः सन्केन फेनयुक्तमुदकमात्मना स्वयमेवाव भरते । अपहरति । क्षीरेण क्षरणशीलेन तेनापहृतेनोदकेन कुयवस्यासुरस्य योषे भार्ये स्नातः । स्नानं कुर्वति । तादृशां स्त्रियां शिफायाः । शिफा नाम नदी । तस्याः प्रवणे निम्ने प्रवेष्टुमशक्तेऽगाधप्रदेशे हते नष्टे स्यातां । भवेतां । हे इन्द्र त्वं परेषां धनमपहृत्यान्विर्दुरवगाह उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुम्बमवधीरित्यर्थः ॥ त्मना । मंत्रेष्वङ्गादेरात्मन इत्याकारलोपः । भरते । हज्र हरणे । ह्यहोर्म इति भत्वं । केतवेदाः । कित ज्ञाने । कर्मणि घञ् । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदन् । पहन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदनादेशः । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

युयोप॑ नाभिरु॒परस्या॑योः प्र॒ पूर्वाभि॑स्तिरते॒ राष्टि॑ शूरः ।

अ॒ज॒सी कुलि॑शी वी॒रप॑त्नी पयो॑ हिन्वा॒ना उ॒दभि॑र्भरन्ते ॥ ४ ॥

युयोप॑ । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्टि । शूरः ।

अ॒ज॒सी । कुलि॑शी । वी॒रप॑त्नी । पयः । हिन्वा॒ना । उ॒दभिः । भर॑न्ते ॥ ४ ॥

उपरस्योदकमथ उपस्थावस्थितस्यायोः परेषामुपद्रवार्थमितस्ततो गच्छतः कुयवस्यासुरस्य नाभिः संनद्धमावसनस्थानं युयोप । गूढमासीत् । यथान्येन दृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोदित्यर्थः । अपि च पूर्वाभिः पूरयित्रीभिरात्मनापहृताभिरङ्घ्रिः प्र तिरते । सोऽसुरः प्रवर्धते । स च शूरः शौर्योपेतो राष्टि । राजते च । आत्मीयेन शर्यिण्य लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तमिममसुरमंजसांजस्योपिता कुलिशी कुलं शातयन्ती वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञिकास्ति नवः पयः पयसा तत्संबन्धिना सारभूतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्य उदभिरात्मीयेरुदकेर्भरन्ते । धारयन्ति ॥ युयोप । युप विमोहने । नाभिः । नहो भञ्ज । उ० ४. १२५. इतीन्द्रप्रत्ययः । राष्टि । राजृ दीप्ति । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिना पत्ने पुत्वं । पयः । मुपां मुलुगिति तृतीयाया लुक् । हिन्वानाः । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वाङ्गम् । अस्मान्नाच्छीलिकश्चानम् । आगमानुशासनस्थानित्वान्मुगभावः । चानशो लसार्वधातुकत्वाभावात्तत्स्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

प्रति॑ यस्या नीथादर्शि॑ दस्यो॒रोको॒ नाच्छा॑ सद॒नं जान॑ती गा॒त् ।

अ॒ध॒ स्मा नो॑ मघव॒श्चकृ॑तादि॒न्मा नो॑ म॒घेव॑ निष्प॒पी परा॑ दाः ॥ ५ ॥

प्रति॑ । यत् । स्या । नीथा । अदर्शि । दस्योः । ओकः । न । अच्छ । सद॒नं । जान॑ती । गा॒त् ।

अ॒ध॒ । स्म । नः । म॒घेव॑ । च॒कृ॒तात् । इत् । मा । नः । म॒घाऽइ॒व । नि॒ष्प॒पी । परा॑ । दाः ॥ ५ ॥

यद्यदा नीथा नयनहेतुभूता स्या सा पदवी प्रत्यदर्शि अस्माभिर्दृष्टाभूत् सा च पदवी दस्योरुपपत्तिगुः कुयवस्यासुरस्य सद॒नं गूढमच्छाभिमुख्येन गा॒त् गता॑ प्राप्ता । तच्च दृष्टांतः । जानती स्वकीयं वत्समभिजानती

गौरीको न निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति । तद्वत्पार्श्वोऽप्यसुरगृहं प्राप्त इत्यर्थः । अथ स
अथानंतरमेव हे मधवन्धनवन्निद्रं चर्छतात्पुनः पुनस्तेनासुरेण कृतादुपद्रवान्नोऽस्मान्चेति शेषः । इदित्यव-
धारणे । अस्मान्चैव नोऽस्मात्परा दाः । मा परित्याचीः । अस्माभिर्ज्ञातेन मार्गेण गत्वास्मदुपद्रवकारि-
णमसुरं जहीति तात्पर्यार्थः । तत्र व्यतिरेके दृष्टान्तोऽभिधीयते । मधेव निष्पपी । यथा विनिर्गतसपो विनि-
र्गतशेषो यथेष्टचारी दासीपतिर्मधेव यथा धनान्यस्थाने परित्यजति तथास्मात्मा परित्याचीरित्यर्थः । अत्र
निबृत्तं । निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः । सपः सपतेः सृष्टतिकर्मणः । मा नो मधेव निष्पपी परा
दाः । स यथा धनानि विभजति मा नस्त्वं तथा परा दाः । नि० ५. १६. इति ॥ नीथा । णीञ् प्रापणे । हनि-
कुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्निति करणे कथन्प्रत्ययः । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति
सिचो लुक् । बज्रलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युडभावः । चर्छतात् । करोतिर्यङ्लुगंतान्निष्ठेति क्तप्रत्ययः । मघाऽइव ।
श्रृङ्खंदसीति शैलोपः । निष्पपी । षप समवाधे । सपति समवेति योन्या संगच्छत इति सपः शेषः । पचायच् ।
निर्गते नित्योद्धृतः सपः शेषो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्पपः । वर्णव्यापत्त्या ईकारः । दाः । डुदाञ् दाने । लुङि
गातिस्थिति सिचो लुक् । न माङ्गोऽयं इत्युडभावः ॥ ॥ १८ ॥

स त्वं न इन्द्र सूर्यं सोऽप्स्वनागास्त्व आ भज जीवशंसे ।

मांतरां भुजमा रीरिषो नः अद्वितं ते महत् इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वं । नः । इन्द्र । सूर्यं । सः । अप्सु । अनागाः स्वे । आ । भज । जीवः शंसे ।

मा । अंतरां । भुजं । आ । रीरिषः । नः । अद्वितं । ते । महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मान्सूर्यं सर्वस्य प्रेरक आदित्य आ भज । आभाजय । आभिमुख्येन भक्तान्संभक्तान्कुरु ।
तथा स त्वमप्स्वदेवतास्वस्मानाभाजय । अपि च जीवशंसे जीविः प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्येऽनागास्त्वे
ऽपापत्वे पापराहित्येऽस्मानाभाजय । अपि च नोऽस्माकमंतरां गर्भरूपेणांतर्वर्तमानां भुजं पालयित्रीं प्रजामा
समंतात्मा रीरिषः । मा हिंसीः । ते तव महते प्रभूतार्थेन्द्रियाय बलाय अद्वितं । अस्माभिः अद्वानं कृतं ।
त्वदीयं बलं बज्रमानपूर्वकं सुम इत्यर्थः । तस्मात्तादृशबलयुक्तस्त्वं मा रीरिष इति पूर्वेण संबन्धः ॥ अनागास्त्वे ।
न विद्यत आगः पापं यस्य सोऽनागाः । तस्य भावस्तत्त्वं । क्वादस उपधादीर्घः । जीवशंसे । शन्तु सुती ।
कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं । भुजं । भुनक्ति पालयतीति भुक् प्रजा । कृप । रीरिषः । रिष
हिंसायां । स्वार्थे ण्यंतादस्माङ्ङि चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वादीनि । क्वादसं पदकालीनमभ्यासह्रस्वत्वं ।
अद्वितं । अच्यब्दस्य ऊर्ध्वादिस्त्वेन । पा० १. ४. ६१. गतित्वात्प्रतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अथा मन्ये अस्मै अथायि वृषा चोदस्व महते धनाय ।

मा नो अकृते पुरुहूत योनाविद्रं सुध्यंश्चो वयं आसुतिं दाः ॥ ७ ॥

अथ । मन्ये । अत् । ते । अस्मै । अथायि । वृषा । चोदस्व । महते । धनाय ।

मा । नः । अकृते । पुरुहूत । योनौ । इन्द्र । सुध्यंश्चोऽभ्यः । वयः । आऽसुतिं । दाः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अधाथानंतरं मन्ये । त्वां मनसा जानामि । ते तवास्मै बलाय अदधायि । अस्माभिः अद्या कृता ।
त्वदीयबलविषयमादरातिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । वृषा कामानां वर्षिता स त्वं महते प्रीढाय धनाय
चोदस्व । चोदय । अस्मान्प्रेरय । हे पुरुहूत पुरुर्भिवंङ्गभिर्यजमानैराहृतं अकृतेऽनिष्पादिते धनशून्ये योनौ ।
गृहणामेतत् । गृहे नोऽस्मात्मा धाः । निधेहि । धनधान्यपूर्णं गृहेऽस्मान्वासयेत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र सुध्यंश्चो
वसुचितेभ्योऽन्त्येभ्योऽपि स्तोतुभ्यो वयोऽसमासुतिं पेयं चीरादिकं च दाः । देहि ॥ अधायि । दधातेः कर्मणि
लुङि त्रिषिण् । आतो युक् चिरकृतोरिति युक् । सुध्यंश्चोः । सुध वसुधायां । दिवादित्वात् अन् । नित्वा-
दाबुदात्तत्वं ॥

मा नो वधीरिद्र मा परा दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः ।
 आंदा मा नो मघवञ्छक्र निर्भेन्मा नः पात्रा भेत्सहजानुषाणि ॥ ८ ॥
 मा । नः । वधीः । इद्र । मा । परा । दा । मा । नः । प्रिया । भोजनानि । प्र । मोषीः ।
 आंदा । मा । नः । मघवन् । शक्र । निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहजानु-
 षाणि ॥ ८ ॥

हे इद्र नोऽस्मान्मा वधीः । मा हिंसीः । सर्वदा रक्षेत्यर्थः । अपि च मा परा दाः । मा परित्याजीः । परादानं परित्यागः । अस्मात्कृतां पूजां सर्वदा गृहाणेत्यर्थः । अपि च नोऽस्माकं प्रिया प्रियाणीप्सितानि भोजनान्युपभोग्यानि धनानि मा प्र मोषीः । मापहर्षीः । अस्मास्वेव धनानि यथा स्तुलथा कुर्वित्यर्थः । तथा हे मघवन् धनवन् शक्र सर्वकार्यशक्तिद्र नोऽस्माकमांडांडसंबन्धीनि गर्भरूपेण निषिक्तान्यपत्न्यानि मा भेत् । मा भिनः । गर्भरूपेणावस्थितानस्मात्पुत्रान्नचेत्यर्थः । मा च नः पात्रा । पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्न्यानि पात्राणि । तानि च मा भेत् । मा भिद्रः । सहजानुषाणि । जानुभ्यां यानि भूमिं सनन्ति । गच्छन्तीत्यर्थः । तानि जानुषाणि । तैः सहितानि मा विनीनशः ॥ वधीः । हर्तेर्माङ्ङि लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । सिच् । अतो लोप इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेरिति वृद्धभावः । इट ईटीति सिचो लोपः । मोषीः । मुष सेये । लुङि सिच् इट् । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । भेत् । भिद्रि विदारणे । लङि सिपि बङ्गलं छंदसीति विकरणस्य लृक् । लघूपधगुणः । हल्ङ्याब्ध्य इति सिचो लोपः ॥

माध्यंदिने सवनेऽर्वाङ्ङिहीत्येषा पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । अर्वाङ्ङिहि सोमकामं त्वाङ्ङसवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् । आ० ५. ५. इति ॥

अर्वाङ्ङिहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिब मदाय ।
 उरव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ॥ ९ ॥
 अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामं । त्वा । आहुः । अयं । सुतः । तस्य । पिब । मदाय ।
 उरव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व । पिताऽइव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ ९ ॥

हे इद्र त्वमर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि । आगच्छ । किं कारणमिति चेत् यस्मात्त्वं सोमकामं सोमविषयाभिलाषमाङ्गः पुराविदः कथयन्ति । अयमस्मदीयः सोमः सुतः । अस्त्वभिभरभिषुतः । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च मदाय हृषार्थं तस्य तमस्मदीयमभिषुतं सोमं पिब । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उरव्यचा उर विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं यस्य तादृशो महावयवो भूत्वा जठर आत्मीय उदर आ वृषस्व । सोममासिंच । आ समं तात्पूरयेत्यर्थः । एवंभूतस्त्वं हूयमानः स्तुतिभिराहूयमानः सन् पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति तथा नोऽस्माकं वाक्यानि शृणुहि । शृणु ॥ सोमकामं । सोमविषयः कामोऽभिलाषो यस्य । बङ्गवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आङ्गः । ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुवः । पा० ३. ४. ८४. इति श्लेषादेशो धातोराहादेशश्च । तस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय । मदी हर्षे । मदोऽनुसर्ग इति भावेऽपि । उरव्यचाः । व्यच व्याजीकरणे । श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः । व्यचः कुटादित्वमनसीति वचनान् । का० १. २. १. १. । डित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा उर विचति व्याप्नोतीत्युरव्यचाः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषस्व । वृष सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदश्रप्रत्ययी । शृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेनुंगभावः ॥ ॥ १९ ॥

चंद्रमा इत्येकोनविंशत्युचं द्वादशं सूक्तं । अपां पुत्रस्य चित्तस्य कूपे पतितस्य कुतस्य वार्षं । तथा चोभयोः कूपपात आस्त्रायते । चित्तः कूपेऽवहितः काटे निबाल्ह ऋषिरङ्गदूतय इति च । चित्तस्य चापां पुत्रत्वं

तैत्तिरीया स्पष्टमामनन्ति । तत एकतोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत यदज्ञोऽजायत तदायानामायत्स्व । तै० ब्रा० ३. २. ८. १०-११. इति । तमेतमायं चितस्तद्वे-
दाय इति तकारोपजनेन वयमधीमह इति । अंत्वा चिष्टुप् । सं मा तपंतीत्येषा यवमध्या महावृहती । आद्यौ
द्वावष्टाक्षरी पादौ द्वादशाक्षरस्मृतीयस्ततो द्वावष्टाक्षरी सा यवमध्या महावृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च
महावृहतीत्युक्ता मध्ये चैवमध्या । अनु० ९. १०. । इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । शिष्टाः पंक्तयः । विश्वे देवा देवता ।
तथा चानुक्रांतं । चंद्रमा एकोनाप्यस्त्रितो वा वैश्वदेवं हि पांक्तमंत्वा चिष्टुबष्टमी महावृहती यवमध्येति ।
हीत्यभिधानादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि ॥ विनियोगः । अत्र शाखायनिन इतिहासमाचक्षते ।
एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय चक्षयो बभूवुः । ते कदाचिन्महभूमावरणं वर्तमानाः पिपासया संतप्तगात्राः
संत एकं कूपमविंदन् । तत्र चिताख्य एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वितरयोश्च कूपादुदकमुद्धृत्य
प्रादात् । तौ तदुदकं पीत्वा चितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहत्य कूपं च रथचक्रेण पिधाय प्रास्थि-
पातां । ततः कूपे पतितः स चितः कूपादुत्तरीतुमशक्नुवन्सर्वे देवा मामुद्वरन्त्विति मनसा संस्मार । ततस्तेषां
स्वावकमिदं सूक्तं ददर्श । तत्र रात्री कूपस्थांतश्चंद्रमसो रश्मीन्पश्यन्परिदेवयते ॥

चंद्रमा अप्सवैतरा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यमनेयः पदं विंदन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १ ॥

चंद्रमाः । अप्सु । अतः । आ । सुपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्यमनेमयः । पदं । विंदन्ति । विद्युतः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

अप्सांतरिक्षासूदकमध्ये मंडलेऽतर्मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा । सुपर्ण इति रश्मिनाम ।
सुपुष्पाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चंद्रमा दिवि दुलोक आ धावते । आङ् मर्यादायां । एकैनैव प्रकारेण धावते ।
शोधं गच्छति । तादृशस्य चंद्रमसः संबंधिनो हे हिरण्यमनेमयः सुवर्णसदृशपर्यंताः । यद्वा । हितरमणीयप्रांताः ।
विद्युतो विद्योतमाना रश्मयो वो युष्माकं पदं पादस्थानीयमयं न विंदन्ति । मदीयानींद्रियाणि कूपेनावुत-
त्वान्न लभन्ते । अत इदमनुचितं । तस्मात्कूपात्सामुत्तारयतेत्यर्थः । अपि च हे रोदसी बावापृथिवी मे मदीय-
मस्यदं स्तोत्रं वित्तं । जानीतं । यद्वा । मदीयं कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तदवगच्छतं । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा
मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वास्मात्कूपात्सामुत्तारयतमित्यर्थः ॥ चंद्रमाः । चंद्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत
इति चंद्रमाः । चंद्रे माडो डित् । उ० ४. २२७. । इत्यमुन् । दासीभारादिषु पाठात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धावते ।
य गती । पापेत्यादिना वेगितायां धावादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वित्तं । विद ज्ञाने । लोच्यदादित्वाच्छपो
नुक् । पादादित्वात्तिङ्ङितिङ इति निघाताभावः । अस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च-
तुर्थर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अर्थमिद्धा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिं ।

तुंजाते वृष्ण्यं पर्यः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थं । इत् । वै । ऊं इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पतिं ।

तुंजाते इति । वृष्ण्यं । पर्यः । परिऽदाय । रसं । दुहे । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषा अर्थमिद्वे अपेक्षितं धनं प्राप्तुं वेल्लेव । नाहं प्राप्नोमि । उ इत्येतत्पादपुराणं ।
अपि च जायान्यदीया भार्या पतिं स्वपतिमा युवते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । मदीया तु मद्विरहाद्वतासीत् ।
अपि च संयुक्तौ तौ जायापती वृष्ण्यं वीर्यरूपं पर्य उदकं तुंजाते । प्रजननायान्योन्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तद-
नंतरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण धृत्वा दुहे । दुग्धे । पुत्ररूपेण जन-
यति । मम तु पुत्रोऽपि नोत्पद्यते । अत इदं मदीयं दुःखं हे बावापृथिवी जानीतं ॥ उ । उजः । पा० १. १.

१७.। इति शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् झुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः। युवते। यु मिश्रणे। व्यत्ययेनात्म-
नेपदं। शब्दलुकि प्राप्ति व्यत्ययेन शः। तुजाते। तुजि पिजि हिंसावलदाननिकेतनेषु। इदित्वाप्तुम्। व्यत्ययेन
अम्। आत्मलोपः। बुहे। बुह प्रपूरणे। लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः॥

मो षु दे॒वा अ॒दः स्व॑र॒व पा॒दि दि॒वस्परि॑ ।

मा सो॒म्यस्य॑ शं॒भुवः॑ शू॒ने भू॒म कदा॑ च॒न वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॒दसी ॥ ३ ॥

मो इति॑ । सु । दे॒वाः । अ॒दः । स्वः । अ॒व । पा॒दि । दि॒वः । परि॑ ।

मा । सो॒म्यस्य॑ । शं॒भुवः॑ । शू॒ने । भू॒म । कदा॑ । च॒न । वि॒त्तं । मे॑ । अ॒स्य । रो॒दसी॑ इति॑ ॥ ३ ॥

हे दे॒वाः स्वः स्वर्गे वर्तमानमदस्तदस्मदीयं पितृपितामहप्रपितामहात्मकं संतानं दिवस्परि दिवश्चोपरि
वर्तमानं मो षु मैवाव पादि । अवपन्नं विपन्नं प्रभ्रष्टं मा भूत् मम पुत्राभावात् । पुत्रेण लोकाञ्जयति नापुत्रस्य
लोकोऽस्तीति श्रुतेः । अतो वयं सोम्यस्य सोमपानार्हस्य पितृगणस्य शंभुवः सुखस्य भावयितुः पुत्रस्य शूने
अपगमने कदा चन कदाचिदपि मा भूम । युष्मत्प्रसादात्मन पुत्रा जायन्तां । अतो मामस्माद्बुधादुत्तारयते-
त्यर्थः । हे बावापृथिवी युवां च मदीयं विज्ञापनं जानीतं ॥ मो । मा उ इति निपातद्वयसमुदायो मैवेत्य-
स्यार्थः । सु इत्येतद्वधारणे । सुज इति षत्वं । पादि । पद गतौ । चिण् ते पदः । पा० ३. १. ६०.। इति कर्तरि
लुङि त्रिचिणादेशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं ।
सोम्यस्य । सोममर्हति यः । पा० ४. ४. १३७.। इति यप्रत्ययः । शंभुवः । भवतेरंतर्भावितव्यर्थात्किप् । शूने ।
दुश्चोश्चि गतिवृद्धौ । भावे निष्ठा । श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । औदि
तश्च । पा० ८. २. ४५.। इति निष्ठानत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

य॒ज्ञं पृ॒च्छाम्य॒वमं॑ स त॒हूतो॑ वि वो॒चति॑ ।

क्व॑ ऋ॒तं पू॒र्य ग॒तं क॒स्तद्धि॑भ॒र्ति नू॒तनो॑ वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॒दसी ॥ ४ ॥

य॒ज्ञं । पृ॒च्छामि॑ । अ॒वमं॑ । सः । तत् । दू॒तः । वि॑ । वो॒चति॑ ।

क्व॑ । ऋ॒तं । पू॒र्य । ग॒तं । कः । तत् । वि॒भर्ति॑ । नू॒तनः॑ । वि॒त्तं । मे॑ । अ॒स्य । रो॒दसी॑ इति॑ ॥ ४ ॥

यज्ञं यजनीयमवमं सर्वेषां देवानामादिभूतं । अपिर्मुखं प्रथमो देवतानां । ऐ० ब्रा० १. ४.। इति श्रुतेः ।
अपिर्व देवानामवम इति ब्राह्मणास्त । तमपि पृच्छामि । यन्मया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोऽपिर्वि वोचति ।
विविच्य कथयतु । किं पुनस्तत्पृच्छत इति चेत् उच्यते । हे अपि त्वदीयं पूर्य पूर्वकालीनमृतं भद्रं स्तोतृभ्यः
कृतं श्रेयः क्व गतं । कुत्रेदानीं वर्तते । नूतनो नवतरस्त्वत्तोऽन्यः कः पुरुषस्तद्भद्रं विभर्ति । धारयति । यदि
त्वय्यवर्तिष्यत ममेदृशी दशापि नाभविष्यत् । अतस्तत् क्व गतमिति कथय ॥ वोचति । वच परिभाषणे ।
लेख्यडागमः । वच उमिति व्यत्ययेन धातोर्मागमः । क्व । किमोऽत् । पा० ५. ३. १२.। इति सप्तम्यर्थोऽत् ।
क्वाति । पा० ७. २. १०५.। इति किमः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । परेण सह ऋत्यक इति
प्रकृतिभावः ॥

अ॒मी ये दे॒वाः स्थ॑नं चि॒ष्वा रो॑च॒ने दि॒वः ।

क॒व ऋ॒तं क॒दनु॑तं क्व॑ प्र॒त्ना व॒ आ॒हुति॑र्वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॒दसी ॥ ५ ॥

अ॒मी इति॑ । ये । दे॒वाः । स्थ॑नं । चि॒ष्वा । आ॒ । रो॑च॒ने । दि॒वः ।

क॒त् । वः । ऋ॒तं । क॒त् । अ॒नृतं॑ । क्व॑ । प्र॒त्ना । वः । आ॒हुतिः॑ । वि॒त्तं । मे॑ । अ॒स्य । रो॒दसी॑
इति॑ ॥ ५ ॥

हे देवाः त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु येऽमी यूयं स्थानं वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य आ रोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेष्वित्यर्थः । तेषां वो युष्माकं संबंधि स्तोतृविषयमृतं सत्यं कर्तुं । कस्मिन्देशे वर्तन्ते । अमृतं द्वेष्टुविषयमसत्यं च कर्तुं । कुत्र गतं । अपि च प्रजा चिरकालीना वो युष्माकं संबंधिन्याऽऽतिर्मया पूर्वमनुष्ठितो यागः कृत् । कुचासीत् । ईदृग्भूतदुःखानुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान् प्राप्नोदित्यनुमिमे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थानं । तप्तप्रनयनादिति तशब्दस्य धनादेशः । कर्तुं । कृशब्दस्य वर्णव्यापत्त्या कञ्जावः ॥ २० ॥

कडं ऋतस्य धर्णसि कवृणस्य चक्ष्णं ।

कर्दर्यम्णो महस्पथाति क्रामेम दूढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

कर्त् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कर्त् । वरुणस्य । चक्ष्णं ।

कर्त् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दुःऽध्यः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

हे देवा वो युष्माकं संबंधिन ऋतस्य सत्यस्याभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि धारणं कर्त् । कुत्र गतं । वरुण-स्थानिष्ठनिवारकस्य देवस्य चक्षणेननुग्रहवृद्ध्या दर्शनं कर्त् । कृत् गतं । महो महतो महानुभावस्यार्यम्णोऽरीणां नियंतुरेतत्संज्ञकस्य देवस्य संबंधिना पथा शोभनमार्गेणैष्टदेशप्रापणं कर्त् । कृत् गतं । एतत्सर्वं युष्मास्विव वर्तते । न कुचापि गतं । अतो वयं दूढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनस्तदनिष्टाचरणपरान् शत्रून् कर्त् क्रामेम । अतितरेम । तैः कृतादस्मात्कूपपातलक्षणाहुःखाद्वयमुत्तीर्णा भवेम । हे वावापृथिव्यी मदीयमिदं जानीतं ॥ धर्णसि । धृञ् धारणे । सानसिधर्णसिपणसीत्यादिना । उ० ४. १०७. असिचप्रत्ययांतो निपात्यते । अर्यम्णः । षष्ठ्येकवचने ऽलोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेश्चदात्तत्वं । महः । महतोऽच्छब्दलोपश्चांदसः । यद्वा । मह पूजायां । कृप । उभयथापि सावेकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । दूढ्यः । पृषोदरादिः । धी चेति तत्र पाठाहुरो रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेः डुत्वं च । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यंत्याध्योऽ वृको न तृणजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहं । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तं । मा । व्यंति । आऽध्यः । वृकः । न । तृणऽजं । मृगं । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हे देवाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सुते युष्मद्यागार्थं सोमेऽभिषुते कानि चित् कतिपयानि स्तोत्राणि योऽहं वदामि उक्तवानस्मि स एवाहमस्मि न त्वन्यः कश्चित् । तस्मात्किमर्थं मां परित्यजथ । तं तादृशं मामाध्योऽभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या जनिता मानस्यो व्यथा व्यंति । भक्षयति । तत्र दृष्टान्तः । तृणजं जाततृणं पिपासंत-पुद्गलं प्रति गच्छंतं मृगं वृको न । यथारण्यश्चा मध्येमार्गं भक्षयति तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ व्यंति । वी गत्यादिषु । अदादित्वाच्छपो लुक् । तन्वादीनां ईदृसि वज्रलमुपसंख्यानमिति वज्रलवचनादयान् । आध्यः । आधीयते मनसि स्थापयत इत्यादिः । उपसर्गे घोः क्ति । पा० ३. ३. ९२. आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति असि चेति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । तृणजं । तृष पिपासायां । स्वपितृषोर्नञिङ् । पा० ३. २. १७२. इति नञिङ् । पदकारस्त्वेवं मन्यते । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचाराथत्वात्केवलादपि जनेर्जप्रत्ययः । तृणा जाता यस्य । आधोपोः संज्ञाच्छंदसोर्वज्रलमिति ब्रह्मत्वं ॥

सं मा तपंत्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूषो न शिश्ना व्यदंति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सं । मा । तपंति । अभितः । सपत्नीःऽइव । पर्शवः ।

मूषः । न । शिष्ना । वि । अदंति । मा । आऽध्यः । स्तोतारं । ते । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐन्द्रिया । हे इन्द्र पर्शवः पार्श्वस्थीनि अथ सामर्थ्यात्पशुस्थानीयाः कूपभित्तयो मा मामभितः सर्वतः सं
तपंति । सम्यक् पीडयंति । तच्च दृष्टान्तः । सपत्नीरिव । समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्न्यो यथैकं पतिमभितः
पीडयंति । परस्परं वा पीडयंति । हे शतक्रतो बहुविधकर्मण बहुविधप्रज्ञे वेद्रे ते तव स्तोतारं मामाध्योऽसंप-
द्यमानैर्यागदानादिभिरुत्पादिता मानस्यः पीडा व्यदंति । विविधं भक्षयंति । तच्च दृष्टान्तः । मूषो न यथा
मूषिकाः शिष्ना शिष्नानि कुविदेन वायितान्यन्नरसेनालिप्तानि सूत्राणि भक्षयंति । यद्वा । शिष्नाशब्देन प्रजनन-
मेवोच्यते । तद्योपचारात्पुच्छे वर्तते । यथा स्वकीयानि पुच्छानि घृततेलादिभाण्डे प्रक्षिप्योर्ध्वमुत्कृष्य व्यदंति ।
लिङ्गतीत्यर्थः । एवं मामाध्यो भक्षयंति । न चैतत् हे इन्द्र तव स्तोतृत्वात् । तस्मात्कूपाम्नामुत्तारय । अन्यत्स-
मानं । अथ निरुक्तं । संतपंति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्त्रातानि सूत्राणि
व्यदंति । स्वांगमिधानं वा स्त्रात् । शिष्नानि व्यदंतीति । नि० ४. ६. इति । सपत्नीः । नित्यं सपत्न्यादिषु । पा०
४. १. ३५ । इति पतिशब्दस्य नकारान्तादेशः । ङीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मूषः । मूष स्तये । क्विपि
च्छंदसो दीर्घः । तथा च यास्कः । मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मृणातिर्मूषोऽधितस्मादेव । नि० ४. ५. ।
इति । शिष्ना । णा शीचे । घञर्थे कविधानं स्त्रास्त्रापाव्याधहनिपुध्यर्थमिति कः । वर्णव्यापत्त्या सकारस्य
शकारः । छत्रादीनां के हे भवत इति वक्तव्यं । का० ६. १. १२. १. इति द्विवचनं । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत् ॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता ।

चित्तस्तवेदास्यः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।

चित्तः । तत् । वेद । आस्यः । सः । जामिऽत्वाय रेभति । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ९ ॥

येऽमी बुभुक्षे वर्तमानाः सप्तसंख्याका रश्मयः सूर्यस्य किरणाः संति तत्र तेषु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्त-
प्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नाभिरातता संबद्धा । अक्षिरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति । चित्तस्तीर्ण-
तमस्तिरस्कृताज्ञान आप्त्योऽपां पुच अक्षितपूर्वोक्तं वृत्तान्तं वेद । जानाति । गान्यः । स ज्ञानमृषिर्जामित्वाय
कूपान्निर्गतुत्वाय रेभति । तां रश्मीन् स्तौति । अन्यत्समानं ॥ आतता । तनोतिः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तो-
पदेशेत्यादिगानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जामित्वाय । जमतिर्गतिकर्मा । जमति
गच्छतीति जामिः । श्रीणादिक इत्यप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वं । रेभति । रेभृ शब्दे । भौवादिकः ॥

अमी ये पंचोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवचा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पंच । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः । दिवः ।

देवऽचा । नु । प्रऽवाच्यं । सध्रीचीनाः । नि । वावृतुः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

उक्षणः सेतारः कामाभिवर्षकाः पंच । तत्र इन्द्रसदृशणसादृशिसादृश्यमा तत्सविता जनो धात । अ० १.
१०७. ३. । इत्यर्थेचैन प्रतिपादिताः पंचसंख्याका देवाः । यद्वा । अपिर्वायुः सूर्यश्चंद्रमा विद्युदित्थिवं पंचसंख्याकाः ।
तथा च शाखायनकं । एतामेव पंच ज्योतींषि यान्येषु लोकेषु दीप्यंति । अपिः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च आदित्यो
दिवि चंद्रमा नक्षत्रे विद्युदप्सिति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु मेघस्योदकेषु । तैत्तिरीयेऽक्षेवमास्त्रातं । अपिः

पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे सूर्यो दिवि चंद्रमा दिक्षु नक्षत्राणि स्वर्लोके इति । येऽमी पंचसंख्याका देवा महो दिवो महतो विस्तीर्णस्य बुलोकस्य मध्ये तस्युः तिष्ठन्ति आसते देवेषु नु क्षिप्रं प्रवाच्यं प्रशंसनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति सध्रीचीनाः सहांचंतो युगपदागच्छन्तस्ते देवा मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति । तदनंतरं नि ववृत्तुः । तुभ्यः स्तोत्रं निवर्तते च । अन्यत्समानं ॥ उच्यते । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । देवता । देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रवाच्यं । वाचयतेरचो यदिति यत् । गौरानटीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सध्रीचीनाः । सहांचन्तीति सध्रं चः । त एव सध्रीचीनाः । सहपूर्वादंचतेर्ह्रस्वित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । सहस्य सध्रिः । पा० ६. ३. ९५ । इति सध्यादेशः । विभाषांचेर्द्विक्त्वित्यामिति स्वार्यं खप्रत्ययः । ववृत्तुः । वृत्तु वर्तने । कंदसि सुहृल्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ २१ ॥

सुपर्णा एत आसते मध्य आरोधने दिवः ।

ते संधन्ति पथो वृकं तरंतं यद्गतीरपो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥११॥

सुऽपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आऽरोधने । दिवः ।

ते । संधन्ति । पथः । वृकं । तरंतं । यद्गतीः । अपः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥११॥

सुपर्णाः । रश्मिनामैतत् । शोभनपतना एते सूर्यरश्मय आरोधने सर्वस्यावरके व्याप्ति दिवोऽंतरिक्षस्य मध्य आसते । वर्तन्ते । ते सूर्यरश्मयः पथो मार्गावुकमरणस्थानं संधन्ति । निषेधन्ति । निवारयन्ति । कीदृशं । यद्गतीर्महतीरपसरंतमतिक्रामन्तं । कूपपतनात्पूर्वं चित्तं दृष्ट्वेन मन्त्रयितुं कश्चिदरण्यस्या महतीं नदीं तितीर्षुराजगाम । स च सूर्यरश्मिन्मृद्वायमवसरो न भवतीति निववृत्तुः । अतो रश्मयो वृकं निषेधन्तीत्युच्यते । यास्कपचे त्वाप इत्यंतरिचनाम । यद्गतीरपो महदंतरिचं पथः पथा द्वादशराश्यात्मना मर्गेण तरंतं वृकं चंद्रमसं सूर्यरश्मयो निषेधन्ति । अहनि हि सूर्यरश्मिभिर्निर्बुद्धचंद्रमा निष्प्रभो दृश्यते । अतो निष्प्रभं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ आरोधने । आरुध्यत आन्रियतेऽनेन्यारोधनं । करणे ल्युट् । संधन्ति । विधु गत्वां । अयं केवलोऽपि निपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । पथः । पंचम्येकवचने भस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । यास्कपचे तु तृतीयार्थे व्यत्ययेन पंचमी । यद्गतीः । यद्ग इति महत्ताम । अस्मादाचारार्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्यः । म० ३. १. ११. ३. इति क्तिप् । ततो लटः शतृ । उगितश्चेति ङीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । शतुरनुम इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥

नयं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनं ।

अतमर्षन्ति सिंधवः सत्यं तानान सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१२॥

नयं । तत् । उक्थ्यं । हितं । देवासः । सुऽप्रवाचनं ।

अतं । अर्षन्ति । सिंधवः । सत्यं । तानान । सूर्यः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥१२॥

हे देवासो देवा नयं नवतरमुक्थ्यं प्रशस्यं सुत्यर्हं सुप्रवाचनं सुष्ठु अस्त्विग्निर्वाचयितुं शक्यं एवंभूतं तन्नवदीयं बलं हितं । युष्मासु निहितं । अतो युष्मदीयेन बलेन सिंधवः स्यंदनशीला नयं अतमुदकमर्षन्ति । आलस्यराहित्येन सर्वदा प्रेरयन्ति । अशीष्याः सत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यं सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजस्तान । आतनोति । विस्तारयति । अन्यत्समानं ॥ सुप्रवाचनं । वच परिभाषणे । अस्मादयं तादन्त्येभ्योऽपि दृश्यत इति खलर्थे युच् । अर्षन्ति । अर्तलेटि सिञ्जलं लेटीति सिप् । गुणः । ततान । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

अग्ने तव तदुक्थ्यं देवेष्वस्त्यार्यं ।

स नः सन्नो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१३॥

अग्ने॑ । तव॑ । त्यत् । उ॒क्थ्यं॑ । दे॒वेषु॑ । अ॒स्ति । आ॒यं ।
 सः । नः॑ । स॒त्तः । म॒नुष्वत् । आ । दे॒वान् । य॒क्षि । वि॒दुः॑ऽतरः । वि॒त्तं । मे॒ । अ॒स्य ।
 रो॒दसी॑ इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने तवोक्थं प्रशस्तं त्वत् श्रुतिप्रसिद्धमायं । आपिर्बन्धुः । तस्य भावः । बांधवं देवेषु दानादिगुण-
 युक्तेष्विन्द्रादिष्वस्ति । विद्यते । तस्मात्स तादृशो विदुष्टरो विदुत्तरस्त्वं नोऽस्माकं यज्ञे सत्तो निषण्णः सद्देवा-
 स्तानिन्द्रादीनां शास्त्रमर्यादया यन्नि । यज । हविर्भिः पूजय । तच्च दृष्टान्तः । मनुष्वत् । यथा मनुनां यज्ञे
 तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ आयं । आपु व्याप्नोति । अस्माक्यंतादच हरितीप्रत्ययः । ब्राह्मणादिखात् षञ् । सत्तः ।
 नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । क्वांसो निशब्दलोपो द्रष्टव्यः । मनुष्वत् । मनेरीणादिक उ-
 प्रत्ययः । तच्च तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. इति मत्वेन
 पदत्वाभावाद्ब्रुत्वाद्यभावः । यन्नि । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिष्वे लुक् । विदुष्टरः । विदुःशब्दात्त-
 रण्ययस्यादित्वेन भत्वादसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिषसीनां चिति षत्वं ॥

स॒त्तो होता॑ म॒नुष्वदा॑ दे॒वाँ अ॒च्छा वि॒दुष्टरः॑ ।
 अ॒ग्निर्ह॒व्या सु॒षूदति॑ दे॒वो दे॒वेषु॑ मे॒धिरो वि॒त्तं मे॒ अ॒स्य रो॒दसी॑ ॥ १४ ॥
 स॒त्तः । होता॑ । म॒नुष्वत् । आ । दे॒वान् । अ॒च्छ । वि॒दुः॑ऽतरः ।
 अ॒ग्निः । ह॒व्या । सु॒सूदति॑ । दे॒वः । दे॒वेषु॑ । मे॒धिरः॑ । वि॒त्तं । मे॒ । अ॒स्य । रो॒दसी॑ इति ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे सत्तो निषण्णो होता देवानामाह्वाता विदुष्टरो विदुत्तरो देवो दानादि-
 गुणयुक्तो देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्ये मेधिरो मेधावी एवंभूतोऽपि सान्देवानच्छाभिमुख्येन हव्या हव्यान्वस-
 दीयानि हवीषि । मर्यादायामाकारः । शास्त्रमर्यादया यथाशास्त्रं सुषूदति । प्रेरयतु । अन्यत्समानं ॥
 सुषूदति । षूद् चरणे । लेख्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरनिरची वक्तव्यौ
 । पा० ५. २. १०८. ३. इति मत्वर्थीय हरन् ॥

ब्र॒ह्मा कृ॒णोति॑ वरु॒णो गा॒तुवि॒दं तमी॑महे ।
 व्यू॒र्णोति॑ ह॒दा म॒तिं न॒व्यो जा॒यता॑मृतं वि॒त्तं मे॒ अ॒स्य रो॒दसी॑ ॥ १५ ॥
 ब्र॒ह्म । कृ॒णोति॑ । वरु॒णः । गा॒तुऽवि॒दं । तं । ई॒महे॑ ।
 वि॒ । कृ॒णोति॑ । ह॒दा । म॒तिं । न॒व्यः । जा॒यतां॑ । च॒तु॒तं । वि॒त्तं । मे॒ । अ॒स्य । रो॒दसी॑ इति ॥ १५ ॥

यो वरुणोऽनिष्टस्य निवारयिता देवो ब्रह्म परिवृढं तद्रक्षणरूपं कर्म कृणोति करोति तं तादृशं गातु-
 विदं गातोर्भागस्य दुःखनिवारकस्य लभयितारं वरुणमीमहे । अभिमतफलं याचामहे । ईमह इति याज्ञाकर्मा ।
 तस्यै वरुणायायमस्मदीयः स्तोता हृदा हृदयेन मतिं मननीयां सुति व्यूर्णोति । विवृणोति । प्रकाशयति ।
 उत्सारयतीत्यर्थः । सोऽयं नव्यः सुखो वरुणोऽस्माकमुतं जायतां । सत्यभूतोऽसु ॥ ब्रह्म । अन्येषामपि दृश्यत
 इति सांहितिको दीर्घः । गातुविदं । विद्वत्सामि । अंतर्भावितव्यार्थात् क्तिप् । ईमहे । ईद् गतौ । बङ्गलं कंदसीति
 विकरणस्य लुक् । हृदा । पङ्क्तित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥ २२ ॥

अ॒सौ यः प॑या आ॒दित्यो॑ दि॒वि प्र॒वाच्यं॑ कृतः ।
 न स दे॒वा अ॒ति॒क्रमे॑ तं म॒र्तासो॑ न प॑श्यथ वि॒त्तं मे॒ अ॒स्य रो॒दसी॑ ॥ १६ ॥

असौ । यः । पंथाः । आदित्यः । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तं । मर्तासः । न । पश्यथ । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १६ ॥

पंथाः सततगामी । यद्वा । ब्रह्मलोकं गच्छतामुपासकानां मार्गभूतः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति । मु० उ० १. २. ११. इति श्रुतेः । एवंभूतो योऽसावादित्यो दिवि शुलोके प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनं यथा भवति तथा कृतो निर्मितः । यथा सर्वैः प्राणिभिर्दृश्यते तथा वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः सोऽयमादित्यो युष्माभिरपि नातिक्रमे । अतिक्रमिषु न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायत्तत्वात् । सति हि सूर्ये वसंतादयः काष्ठा निष्पद्यते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । यागेषु च सत्सु भवतां जीवनं । अतो युष्माभिरप्यसौ नातिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासः पापकृतो मनुष्याः तं महानुभावं सूर्यं न पश्यथ । सूर्यं न जानीथः । एतच्च कूपे पातयित्वा निर्गता-वेकतद्विती प्रति निन्दनं । अहमेव मंचद्रष्टा तं सूर्यं जानामि पापकृतो युवां न जानीथ इति ॥ पंथाः । पतु गतौ । पतेस्व चेतीति प्रत्ययः । पथिमथ्यमुच्चादिवात् । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० ७. १. ८६. इत्यत्वमि-कारस्य । धो न्यः । पा० ७. १. ८७. पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रवाच्यं । वक्तव्यतादचो यदिति भावे यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अतिक्रमे । क्रमु पादविक्षेपे । कृत्यार्थे तवैकेनिति केनप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

चित्तः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नहूणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

चित्तः । कूपे । अवहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अहूणात् । उरु । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

कूपेऽवहितः पातितस्त्रित एतत्संज्ञं ऋषिरुतये रचणाय देवान्हवते । स्तुतिभिराकारयति । यदेतच्चित्त-स्याङ्गानं बृहस्पतिर्वृहतां महतां देवानां रचक एतत्संज्ञो देवस्तदाङ्गानं शुश्राव । श्रुतवान् । किं कुर्वन् । अहूणादहसः पापरूपादस्मात्कूपपातादुन्नीयोऽव विस्रोतं शोभनं कृण्वन् कुर्वन् ॥ हवते । ह्वयतेर्लटि वङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । शब्दगुणावादेशः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिञ् उदात्तत्वं । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः करपत्योः । पा० ६. १. १५७. * । इति पारस्करादिषु पाठात् सुटतलोपी । उभे वनस्यत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपद-योर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अहूणात् । अहि गतौ । इदित्वाप्तुम् । खर्जिपिण्यादिभ्य ऊरोलक्षौ । उ० ४. १०. इति भाव ऊरप्रत्ययः । दुःखप्राप्तिहेतुभावा गतिरस्यासीति पामादिलक्षणो मत्वर्थोऽयं नः । पा० ५. २. १००. । आरुपूर्वाहतेर्वा रूपमुन्नेयं ॥

अरुणो मां सकृद्वृकः पथा यंतं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तष्टैव पृष्ठ्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पथा । यंतं । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निऽचाय्यं । तष्टाऽइव । पृष्टिऽआमयी । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १८ ॥

अरुणवर्णो लोहितवर्णो वृकोऽरुणश्चा सकृदेकवारं पथा यंतं मार्गेण गच्छंतं मां ददर्श हि । दृष्टवान् । हिः पादपूरणः । निचाय्यं दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन् उज्जिहीते । उज्जच्छति स्म । तत्र दृष्टांतः । तष्टैव पृष्ठ्या-मयी । यथा तच्छब्दजनितपृष्ठक्षेत्रस्तष्टा वर्धेकिस्तदपनोदनायोर्ध्वाभिमुखो भवति तद्वत् । हे बाबापुथिचौ

मदीयमिदं दुःखं वित्तं । जानीतं । यद्वा । वृक इति विवृतज्योतिष्कचंद्रमा उच्यते । अरण्य आरौचमानः
 छत्तस्य जगतः प्रकाशकः मासकृत मासार्धमासर्त्यनसंवत्सरादीष्कालविशेषाभ्युर्वन् । तिथिविभागज्ञानस्य
 चंद्रगण्यधीनत्वात् । स चंद्रमा आकाशमार्गे यतं गच्छंतं नक्षत्रगणं ददर्श हिरवधारणे । नक्षत्रगणमेव ददर्श
 न कूपपतितं मामित्यनादरो द्योत्यते । यदि मां पश्येत् उदरेत्कूपात् । निचाय्य नक्षत्रगणं दृष्ट्वा चोज्जिहीते ।
 येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोन्नच्छति । न मामभिगच्छतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अत्र मासकृतदिति यास्त एकं
 पदं मन्यते शाकल्यसु पदद्वयं । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः । दक्षप्रजापतेर्दुहितुभूताः स्वभार्या अश्विन्याबास्तारकाः
 पुनःपुनर्ददर्श । मां सकृदेव पश्यतीति सकृद्दृष्ट्वा चोज्जिहीते । ताराभिः सहोर्ध्वमेव गच्छति । न मां कूपादुत्ता-
 रयति । अत इदमनुचितं । हे यावापृथिवी मदीयमिमं वृत्तान्तं जानीतं ॥ अत्र निरुक्तं । वृकचंद्रमा भवति
 विवृतज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा । अरण्य आरौचनो मासकृतमासानां चार्ध-
 मासानां च कर्ता भवति चंद्रमा वृकः पथा यतं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन द्योत्यमाणो
 भवति चंद्रमास्तत्तुवन्निव पृष्ठरोगी । नि० ५. २०. । इति ॥ सकृत् । एकस्य सकृच्च । पा० ५. ४. १९. । इति क्रिया-
 भ्यावृत्तिगणने निपातितः । वृकः । वृञ् वरणे । छवृभूशुषिमुषिभ्यः क्ति । उ० ३. ४१. । इति कप्रत्ययः । जिहीते ।
 ओहाङ् गती । जीहोत्यादिकः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । निचाय्य । चायू पूजानिग्रामनयोः । अत्र दर्शनार्थो
 धातूनामनेकार्थत्वात् । समासेऽनन्पूर्वे ल्को ल्यप् । पृथ्यामयी । स्पृश संस्पृशे । स्पृशतेऽनेनेति स्पृष्टिः । क्वांसो
 वर्णलोपः । पृष्टावामयः पृथ्यामयः । तद्वान् पृथ्यामयी ॥

एनांगूषेण वयमिन्द्रवंतोऽभि ध्याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

एना । आंगूषेण । वयं । इन्द्रवंतः । अभि । स्याम । वृजने । सर्वेऽवीराः ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

एननिनांगूषेणाघोषणयोम्येन स्तोत्रेण हेतुभूतेर्नद्रवंतोऽनुयाहकेणोद्रेण युक्ताः सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः
 पीत्रादिभिश्चोपिताः संतो वयं वृजने संयामिऽभि ध्याम । शत्रून्भिभवेम । तदिदमस्मादीयं वचनं मित्रादयो
 ममहंतां । पूजयंतु । पालयन्तिव्यर्थः । उतशब्दो देवतासमुच्चये । अत्र यास्तः । आंगूषः स्तोम आघोषः । अनेन
 स्तोमेन वयमिन्द्रवंतः । नि० ५. ११. । इति ॥ एना । द्वितीयाटीः स्वेनः । पा० २. ४. ३४. । इति तृतीयायामिदम
 एनादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराजादेशः । चिस्त्वेरेणांतोदान्तत्वं । आंगूषेण । आङ्पूर्वाहुषेः कर्मणि घञ् ।
 आङो ङकारलोपाभावश्चादंसः । घोषशब्दस्य गूषभावश्च पृषोदरादिवात् । याथादिनोत्तरपदांतोदान्तत्वं ।
 स्याम । अस्तेः प्रार्थनायां लिङि असौरलोप इत्यकारलोपः । उपसर्गप्रादुर्भावास्त्यर्चपरः । पा० ८. ३. ८७. ।
 इति षत्वं ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १५ ॥

षोडशेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेन्द्रमिति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इन्द्रं मित्रं सप्त त्रिष्टुवंत-
 मिति । अनुवर्तमानत्वात्कुत्स ऋषिः । त्रितस्तु वाविशिष्टत्वात्तत्रैव विकल्पितो नानुवर्तते । अंत्या त्रिष्टुप् ।
 शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्त्यः । विश्वे देवा देवतेत्युक्तं । विनियोगो लैंगिकः ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे ।

रथं न दुर्गावसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ १ ॥

इन्द्रं । मित्रं । वरुणं । अग्निं । उतये । मारुतं । शर्धः । अदितिं । हवामहे ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ १ ॥

उतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन्माहृतं शर्धो मरुत्समूहं रूपं बलं च हवामहे । आह्वयामहे । वसवो निवास-
 यितारः सुदानवः शोभनदाना इन्द्रादयो विश्वस्मात्सर्वस्मादंहसः पापाप्तोऽस्मान्निष्पिपर्तन । निर्गमय्य पालयत ।

तच्च दृष्टान्तः । रथं न दुर्गात् । गंतुमशक्वान्निष्क्रान्तात्स्थानात्सारथ्यो यथा रथं पालयन्ति तद्वत् ॥
पिपर्तनं । पु इत्येके । लोटि तप्तनप्तनथनाच्चेति तस्य तनबादेशः । पित्वेन कित्वाभावाद्गुणः । अतिपिपत्नोश्च-
त्त्वभासस्त्वत्वं ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृचतूर्येषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वऽतातये । भूत । देवाः । वृचऽतूर्येषु । शंभुवः ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

हे आदित्या अदितेः पुत्रा देवाः ते यूयं सर्वतातये सर्वैर्वीरपुरुषैस्तथाय विस्तारिताय युवाय । युवेऽस्माकं
साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । आ गत । आगच्छत । अपि च वृचतूर्येषु । संयामनामैतत् । संयामेषु शंभुवः सुखस्य
भावयितारो भूत । भवत ॥ गत । गमेर्लोटि वज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् ॥

अर्वंतु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

अर्वंतु । नः । पितरः । सुप्रवाचनाः । उत । देवी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।
ऋतऽवृधा ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्पितरोऽपिष्वात्तादयोऽर्वंतु । रचंतु । कीदृशाः । सुप्रवाचनाः सुखेन प्रवक्तुं स्तोतुं शक्वाः ।
उतापि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्री देवी
देवनादिगुणयुक्ते वावापुष्टिवावस्मान्नतां । अन्यत्समानं ॥ देवी । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ऋतावृधा ।
वृधेरंतर्भावितवर्णत्वात् क्तिप् । सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्वीरं पूषणं सुमैरीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं । वाजिनं । वाजयन् । इह । क्षयत्स्वीरं । पूषणं । सुमैः । ईमहे ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं नरैः शंसनीयं वाजिनमन्नवंतमपि वाजयन् उपवाजयन् प्रज्वलयन्निहास्मिन्काले स्त्रीमीति
शेषः । तथा क्षयद्वीरमतिबलिनं यस्मिन्सर्वे वीराः क्षीयन्ते एवंपूषणं पूषकं देवं सुमैः सुखकरैः स्तोत्रैर्हेतु-
भूतेरीमहे । याचामहे । अभीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशंसं । उभे वनस्यत्यादिष्विति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
नराशब्द ऋदोरबित्यबंत आयुदात्तः । निपातनाद्दीर्घः । शंसशब्दो घञंत आयुदात्तः । वाजयन् । वज्र व्रज
गती । अस्माक्षिच् । क्षयद्वीरं । चि क्षये । लटः शतृ । शपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । तस्य कंदस्युभयथेत्वार्यधातु-
कलेन कित्वाभावाद्गुणायादेशी । अदुपदेशास्ससार्वधातुकागुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अतो गुण इति परपूर्वत्व
एकादेश उदात्तेनेत्येकादेश उदात्तः । क्षयंतो वीरा यस्मिन् । वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

बृहस्पते सद्मिन्नः सुगं कृधि शं योर्यन्ते मनुर्हितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते । सदै । इत् । नः । सुऽगं । कृधि । शं । योः । यत् । ते । मनुऽहितं । तत् । इमहे ।
रथं । न । दुऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते सदमित् सदैवा नोऽस्माकं सुगं । सुखनामितत् । सुखं कृधि । कुब् । अपि च ते तव स्वभूतं शं
शमनीयानां रोगाणामुपशमनं योः पृथक्कृतव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं मनुर्हितं मनुना ब्रह्मणा हितं
स्वव्यवस्थापितं । यद्वा । मनुष्याणामनुकूलं । एवंविधं शमनं यावनं च यदस्ति तदीमहे । याचामहे ॥ सुगं । सुपु
गम्यतेऽस्मिन्निति सुगं । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्ङः । शं योरित्येतत्पदद्वयं यास्तेनैवं व्याख्यातं । शमनं च
रोगाणां यावनं च भयानां । नि० ४. २१. इति । मनुर्हितं । मनेरीणादिव उचिन्मन्त्रयः । तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाह्वः ऋषिरह्मदूतये ।
रथं न दुर्गाहंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निषिपर्तन ॥ ६ ॥
इंद्रं । कुत्सः । वृत्रहणं । शचीपतिं । काटे । निऽबाह्वः । ऋषिः । अह्मत् । उतये ।
रथं । न । दुऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ६ ॥

काट इति कूपनाम । तस्मिन्निबाह्वो निपातितः कुत्स ऋषिरुतये रक्षणाधिद्रमहत् । आह्वयति स्म ।
कीदृशं । वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हंतारं शचीपतिं । शचीति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितारं । यद्वा ।
शच्या देव्या भर्तारं ॥ शचीपतिं । वनस्याद्यादिषु पाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनंत
आबुदात्तः । निबाह्वः । बाह्व प्रयत्ने । नीत्युपसर्गवशात्पतने वर्तते । निष्ठायामनित्यमागमशासनमितीडभावः ।
ढत्वधत्वादीनि । यद्वा । बुध्यस्वन्तित्यादी । पा० ७. २. १८. । भृशार्थं इडभावो निपात्यते । अत्र च वाडशब्दो
भृशत्वोपेते पतने सामर्थ्याद्वर्तते । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अह्मत् । लिपिसिचिह्नश्च । पा० ३. १.
५३. इति लुङि त्रिरडादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता चायतामप्रयुच्छन् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥
देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । चाता । चायतां । अप्रयुच्छन् ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥

देवी दानादिगुणयुक्तादितिरखंडनीयादीना वा देवमाता देवैर्दानादिगुणयुक्ताः स्वकीयेः पुत्रैः सह नो
ऽस्मान्नि पातु । नितरां रक्षतु । देवो दीप्यमानस्त्राता सर्वेषां रक्षकः सविताप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् असद्रक्षणे
जागरूकः सन् चायतां । अस्मान्पालयतु । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मादीयं तस्मिन्नादयः षड्वैवता
ममहंतां । पूजयंतु ॥ चायतां । चैड् पालने । भौवादिकः । अप्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । अस्माकटः शतु । नञ्स-
मासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ २४ ॥

यज्ञो देवानामिति तुचं द्वितीयं सूक्तं कुत्सस्त्वार्षं चैष्टुभं वैश्वदेवं । यज्ञसृचमित्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुमन्मादित्यासो भवता मृळयंतः ।
आ वोऽवाचीं सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्या वरिवोविहारासन् ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानां । प्रति । एति । सुम् । आदित्यासः । भवत । मृळयंतः ।
 आ । वः । अवोची । सुऽमतिः । ववृत्वात् । अंहोः । चित् । या । वरिवोवित्ऽतरा ।
 असत् ॥ १ ॥

अस्मदीयो यज्ञो देवानामिन्द्रादीनां सुम् सुखं प्रथेति । प्राप्नोतु । अपि च हे आदित्यास आदित्या मृळ-
 यंतोऽस्मान्सुखयंतो भवत । तथा वो युष्माकं सुमतिः शोभना मतिर्भद्रानुग्रहपरा बुद्धिरवाच्यस्मदभिमुख्या
 ववृत्वात् । आवर्ततां । या मतिरंहोचित दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य वरिवोवित्तरा । वरिव इति धननाम ।
 अतिशयेन धनस्य लभयिष्यसत् भवेत् । सेवा मतिरस्मान्नश्चितुं वर्ततामित्यर्थः ॥ भवत । आमंत्रितं पूर्वमविद्य-
 मानवदित्यादित्यास इति पादादौ वर्तमानस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेनास्य पादादित्वात् अपादादाविति
 पर्युदासान्निधाताभावः । मृळयंतः । मृड सुखने । खंताकटः शतु । शप । कंदस्युभयथेति शतुरार्धधातुकत्वेना-
 दुपदेशास्मसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे शतुः स्वरः शिष्यते । ववृत्वात् । वृत्तु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
 बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । अंहोः । अहि गती । इदित्त्वामुम् । श्रीणादिक उपत्ययः । वरिवोवित्तरा । विदू-
 लभि । अस्मादंतर्भावितव्यर्थात् क्लिप् । तत आतिशायनिकस्तरप । असत् । अस भुवि । लेव्यडागमः ॥

उप नो देवा अवसा गमंत्वांगिरसां सामभिः स्तूयमानाः ।

इंद्र इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ २ ॥

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमंतु । अंगिरसां । सामऽभिः । स्तूयमानाः ।

इंद्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुतऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवा अवसा रक्षणेनास्मभ्यं दातव्येनात्रेण वा युक्ता नोऽस्मान् स्तोतुमुपा-
 गमंतु । उपागच्छंतु । प्राप्तुवंतु । कथंभूताः । अंगिरसामेतत्संज्ञकानामृषीणां संबंधिभिः सामभिः प्रगीर्तयिष्ये-
 स्तूयमानाः । अपि चंद्र इन्द्रियैः । धननामैतत् । स्वसंबंधिभिरस्मभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मानागच्छतु । तथा
 मरुतः सप्तगणरूपा एकोनपंचाशत्संख्याका ईदृङ् चान्यादृङ् चेत्येवमादिनामानो देवा मरुद्भिः स्वावयवभूतैः
 प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैर्वायुभिः सहास्मानागच्छंतु । तथादितिरखंडनीयादीना वा देवमातादित्यैः
 स्वकीयैः पुत्रैः सह नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् । यच्छतु ॥ गमंतु । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभ-
 यथेति क्षेराधधातुकत्वेन ङित्वाभावात्तमहनेत्यादिनोपधालोपाभावः । यंसत् । यम ङपरमे । लेव्यडागमः ।
 सिञ्जङ्गलं लेटीति सिप् ॥

तन्न इंद्रस्तद्धरणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धातु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इंद्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सविता । चनः । धातु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति । चन इत्यन्ननाम । तत्तादृशं चनोऽन्नं नोऽस्मभ्यमिन्द्रो धातु । दधातु । एवं तद्वरण इत्यादावपि योज्यं । तदिदमिन्द्रादिभिर्देवमस्मदीयमन्नं मित्रादयो ममहंतां । पूजयंतु ।
 पालयंतित्यर्थः ॥ चनः । चायु पूजानिशामनयोः । चायेरन्ने ह्रस्वस्य । उ० ४. १०९. । इत्यमुन् गुडागमस्य धातोर्ह्र-
 स्वं च । वलि लोपः । निच्वादायुदात्तत्वं । धातु । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थिति
 सिचो लुक् ॥ २५ ॥

य इन्द्राग्नी इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तं कृत्स्नस्थार्थं वैष्टुभमैन्द्राग्रं । तथा चानुक्रांतं । य इन्द्राग्नी सप्तोनि-
द्राग्रं त्विति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

य इन्द्राग्नी चिचतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाया सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥१॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चिचऽतमः । रथः । वां । अभि । विश्वानि । भुवनानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातं । सऽरथं । तस्थिऽवांसा । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥१॥

हे इन्द्राग्नी चिचतमोऽतिशयेन चायनीयो वां युवयोः संबन्धी यो रथो विश्वानि भुवनानि भूतजा-
तान्यभि चष्टे अभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात् रत्नखचितत्वाच्च स्वप्रभाभिः कृत्स्नं जगद्भासयतीत्यर्थः । तेन
रथेना यातं । अस्त्रयज्ञमागच्छतं । तत्किं पर्यायेण । नेत्याह । सरथं समानमेकं रथं तस्थिवांसा युगपदेवास्थि-
तवन्तो युवामागच्छतं । न पर्यायेणेत्यर्थः । अथागमनानंतरं सुतस्य ऋत्विग्भिरभिषुतं सोमस्य सोमं स्वांशलक्षणं
तदेकदेशं वा पिबतं ॥ वां । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीत्यादिना । पा० ८. १. २०. । षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः ।
सर्वानुदात्तत्वं । चष्टे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अत्र प्रकाशनार्थः । अदादित्वाच्चापो लुक् । स्कोः संयोगादो-
रिति कलोपः । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यदुत्तान्नित्यमिति निघात-
प्रतिषेधः । सरथं । समानस्यासीं रथस्य सरथः । समानस्य च्छंदसोति सभावः । परादिश्छंदसि बज्रलमित्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं । तस्थिवांसा । ष्ठा गतिनिवृत्ती । लिटः क्लृप्ताः । द्विवचनं । शर्पूर्वाः खयः । वस्वेकाजातसामि-
तीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । सुपां मुलुगित्याकारः । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

यावद्विदं भुवनं विश्वमस्त्युरुव्यचा वरिमता गभीरं ।

तावाँ अयं पातवे सोमो अस्त्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्यां ॥२॥

यावत् । इदं । भुवनं । विश्वं । अस्ति । उरुऽव्यचा । वरिमता । गभीरं ।

तावान् । अयं । पातवे । सोमः । अस्तु । अरं । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवऽभ्यां ॥२॥

विश्वं सर्वमिदं भुवनं जगत्यावदस्ति यावत्प्रमाणं भवति । कीदृशं । उरुव्यचा विस्तीर्णव्यापनं । सर्वव्यापक-
मित्यर्थः । तथा वरिमता वरिष्णोरुत्वेनात्मीयेन गौरवेण गभीरं गांभीर्योपेतं । हे इन्द्राग्नी पातवे युवभ्यां
पातुं सोमस्तावानसु । तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे युवयोरंतःकरणाधारं स सोमः पर्याप्तो भवतु ॥
उरुव्यचा । व्यच व्याजीकरणे । असुन् । व्यचिः कुटादित्वमनसीति वचनात् डित्वाभावेन संप्रसारणाभावः ।
स्वमोनंपुंसकात् । पा० ७. १. २३. । इति सोर्लुकि प्राप्ति सुपां मुलुगिति व्यत्ययेन डादेशः । वरिमता । पृथ्वादिभ्य
इमनिज्वेत्युत्तरशब्दात्तस्य भाव इत्यर्थ इमनिच् । प्रियस्थिरित्यादिनोरुत्तरशब्दस्य वरादेशः । पुनरपि भावप्रत्ययो-
त्पत्तिश्छंदसी । सुपां मुलुगिति तृतीयाया लुक् । यद्वा । तृतीयायाश्छंदससुडागमः । तावान् । तत्परिमा-
णमस्य । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुष । पा० ५. २. ३९. । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । पातवे । पा पाने । तुमर्थे
संसेनिति तवेन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अरं । वालमूललघ्वलसंगुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यं
। म० ८. २. १८. । इति लत्वविकल्पः । युवभ्यां । व्यत्ययेनात्वाभावे शेषे लोप इति दकारलोपः ॥

चक्राथे हि सध्र्यङ्गाम भद्रं सध्रीचीना वृत्रहणा उत स्थः ।

ताविन्द्राग्नी सध्र्यं चा निषद्या वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथां ॥३॥

चक्राथे इति । हि । सध्र्यंक् । नाम । भद्रं । सध्रीचीना । वृत्रऽहनौ । उत । स्थः ।

तौ । इन्द्राग्नी इति । सध्र्यंक् । निऽसद्यं । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथां ॥३॥

हे इंद्रापी भद्रं क्वाणं नाम स्वकीयं नामधेयं सध्यक् सहगतमिन्द्रापी इत्थिवं संयुक्तं चक्राये । युवां
 कृतवन्ती । उतापि च हे वृचहणी वृचस्यासुरस्य हंताराविन्द्रापी सध्रीचीना सहांचन्ती वृचवधार्थं संगती स्त्रः ।
 भवथः । हि यस्मादेवं तस्माद्धे वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रापी तौ युवां सध्रीची सहितावेव संतो निषय
 वेद्यामुपविश्व वृष्णः सेक्तुः सोमस्यात्मोयं भागमा वृषेथां । स्वकीय उदरे आसिंचेथां ॥ सध्यक् । सहशब्दोप-
 पदादंचतेच्छ्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । सहस्य सध्रीः । अद्रिसध्रीरतोदात्तनिपातनं
 क्तस्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १. इति वचनात्सध्रादेशोऽतोदात्तः । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति
 स्वरितत्वं । सध्रीचीना । विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः । मुपां मुलुगिति विभक्तेराजादेशः । वृचहणी ।
 संहितायामावादेशे लोपः शाकल्येति नलोपः । वृषेथां । वृष सेचने । व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च ॥

समिञ्चेष्वाग्निष्वांनजाना यत्सुचा बर्हिर् तिस्रिराणा ।

तीत्रिः सोमैः परिषिक्तेभिर्वागेन्द्रापी सौमनसाय यातं ॥ ४ ॥

संऽइङ्गेषु । अग्निषु । आनजाना । यत्सुचा । बर्हिः । उं इति । तिस्रिराणा ।

तीत्रिः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः । अर्वाक् । आ । इंद्रापी इति । सौमनसाय । यातं ॥ ४ ॥

अग्निषु गार्हपत्यादिष्वानाधानादिना समिञ्चेषु सम्यग्निषु दीप्तिषु सस्वानजाना हवींष्याज्येनांजन्ती
 यत्सुचा तदनंतरं यागार्थं गृहीतसुचौ बर्हिर् वेद्यां बर्हिरपि तिस्रिराणा आस्तीर्णं कृतवन्तावध्वर्युप्रतिप्रस्था-
 तारविवंभूतावभूतां । तथा सति हे इंद्रापी तीत्रिः क्षिप्रं मदकरिः परिषिक्तेभिः परितः सर्वेषु ग्रहचमसादिष्व-
 सिक्तेः सोमैर्हेतुभूतेरवागस्यदमिमुखमा यातं । आगच्छतं । किमर्थं । सौमनसाय सौमनसाय । अस्माकमनुग्र-
 हायेत्यर्थः ॥ आनजाना । अन्जु व्यक्तिप्रचणगतिषु । लिटः कानच् । अनिदितामिति नलोपः । द्विर्भावेऽत
 आदिरित्यभ्यासस्य दीर्घः । तस्मान्नुद्धिहल इत्यद्विहलोऽपि व्यत्ययेन गुट् । तिस्रिराणा । स्तान् आच्छादने ।
 पूर्ववत्कानच् । ऋत इज्ञातोरिति त्वं । दिर्वचने शर्पूर्वाः खयः । मुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । चित्त्वा-
 दतोदात्तत्वं ॥

यानिंद्रापी चक्रयुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्यानि ।

या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ५ ॥

यानि । इंद्रापी इति । चक्रयुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्यानि ।

या । वां । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इंद्रापी यानि वीर्याणि वृचवधादिरूपाणि चक्रयुः कृतवन्ती युवां यानि च रूपाणि निरूप्यमाणानि
 गवाद्यादीनि भूतजातानि कृतवन्ती । इंद्रापिभ्यां हि सर्वं जगत्सृज्यते । इंद्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजत्यपि सृज-
 तिवारा वृष्ट्युत्पादकः । वृष्टिः सकाशात्सर्वं प्राणिन उत्पद्यते । उतापि च यानि वृष्णानि वृष्णि भवानि
 वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवन्ती । तथा वां युवयोः संबंधीनि प्रत्नानि चिरंतनानि शिवानि
 शोभनानि या यानि सख्या सखित्वानि संति । तेभिस्तैः सर्वैः सहितौ युवां सुतस्य सोमस्याभिपुतं सोमं
 पिबतं ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । शिर्कंदसि बज्रमिति श्लोपः । तेभिः ।
 बज्रं कंदसीति भिस् ऐसभावः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्चस्ताववर्णेति प्रति-
 पेधः ॥ ॥ २६ ॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो अमुरैर्नो विह्व्यः ।

तां सत्यां अज्जामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अ॒ब्र॒वं । प्र॒थ॒मं । वा॒ । वृ॒णानः॑ । अ॒यं । सोमः॑ । अ॒सुरैः॑ । नः॑ । वि॒ऽह॒व्यः॑ ।
तां । स॒त्यां । अ॒ङ्गां । अ॒भि । आ॒ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ ६ ॥

हे इंद्रापी प्रथमं कर्मोपक्रम एव वां युवां वृणानः संभजमानो यदब्रवं सोमेन प्रीणयिष्यामीति यदबोचं सत्यां यथार्थां तां अङ्गां यद्वयादरातिशयेन कृतामुक्तिमभ्यभिलक्ष्या हि यातं । आगच्छतमेव नोदासायां । अथागमनानंतरमभिषुतं सोमं पिबतं । तथा सत्यसुरैर्हविषां प्रक्षेपकैर्ऋत्विग्भिरयं नोऽस्माकं सोमो विहव्यो विशेषेण होतव्यो भवति । इतरथा व्यर्थः स्यात् । तस्मादिंद्रापी आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः । वृङ् संभक्तौ । लटः शानच् । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । असुरैः । अमु क्षेपणे । असेरुरन् । उ० १. ४३ । इत्युरन्प्रत्ययः । विहव्यः । ऊ दानादनयोः । अचो यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्त्वेत्येवादेशः । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

यदि॑ंद्रा॒मी॒ मद॑थः स्वे दुरो॒णे॒ यद्ब्र॑ह्मणि॒ राज॑नि वा यज॒त्रा ।

अ॒तः॒ परि॑ वृष॒णा॒वा हि॒ या॒तम॑था सोम॑स्य पि॒ब॒तं सु॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

यत् । इं॒द्रा॒मी॒ इति॑ । मद॑थः । स्वे । दुरो॒णे॒ । यत् । ब्र॒ह्मणि॑ । राज॑नि । वा॒ । य॒ज॒त्रा॒ ।

अ॒तः॒ । परि॑ । वृष॒णौ॒ । आ॒ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ ७ ॥

यजत्रा यष्टव्यी हे इंद्रापी स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थाने यद्यदि मदथः हृष्यथः । यद्यदि वा ब्रह्मणि ब्राह्मणेऽन्यस्मिन् यजमाने हविःस्वीकरणायागत्य हृष्यथः । यदि वा राजनि क्षत्रिये युद्धे साहाय्यं कर्तुमागत्य हृष्यथः । अतः परि परितोऽस्मात्सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणौ कामानां वर्षिताराविंद्रापी आ यातं हि । आगच्छतमेव । श्रीदासीन्यं मा काष्ठं । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मदथः । मदी हँषे । व्यत्ययेन शप् । यजत्रा । अग्निनवीत्यादिना यजतेः कर्मण्यत्रन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

यदि॑ंद्रा॒मी॒ यदु॑षु तु॒र्वशे॑षु॒ यद्ब्र॑ह्म॒ष्वनु॑षु॒ पूरु॑षु स्यः ।

अ॒तः॒ परि॑ वृष॒णा॒वा हि॒ या॒तम॑था सोम॑स्य पि॒ब॒तं सु॒तस्य॑ ॥ ८ ॥

यत् । इं॒द्रा॒मी॒ इति॑ । यदु॑षु । तु॒र्वशे॑षु । यत् । द्रु॒ह्युषु॑ । अ॒नुषु॑ । पू॒रुषु॑ । स्यः॑ ।

अ॒तः॒ । परि॑ । वृष॒णौ॒ । आ॒ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ ८ ॥

अत्र यदुष्वित्यादीनि पंच मनुष्यनामानि । हे इंद्रापी यद्यदि यदुषु नियतेषु परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु स्यः भवथः वर्तेथे । यदि वा तुर्वशेषु हिंसकेषु मनुष्येषु वर्तेथे । यद्यदि वा द्रुह्युषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छन्तु मनुष्येषु वर्तेथे । यदि वानुषु प्राणत्सु सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञातृष्वनुष्ठानेषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा निष्फला ज्ञानहीनत्वादनुष्ठानाभावाच्च । तेषु यदि भवथः । तथा पूरुषु कामैः पूरयितव्येष्वनुषु स्तोतृजनेषु यदि भवथः । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे कामाभिवर्षकाविंद्रापी आगच्छतं । अगंतरमभिषुतं सोमं पिबतं ॥ यदुषु । यम उपरमे । नियम्यंत इंद्रियाख्येभिरिति यदवः । यमेर्दुक्तेति कुप्रत्ययो दुगागमश्च । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तुर्वशेषु । तुर्वो हिंसार्थः । औणादिकोऽश्रप्रत्ययः । द्रुह्युषु । द्रुह् जिघांसायां । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । द्रुहं परेषामिच्छंति । कंदसि परेक्षायामपीति क्वच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अनुषु । अन्न प्राणने । अणश्च । उ० १. ८. । इति विधीयमान उप्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि भवति । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं । पूरुषु । पूरी आप्यायने । पूर्यंत इति पूरवः । औणादिक उप्रत्ययः ॥

यदि॑ंद्रा॒मी॒ अव॑मस्यां पृ॒थि॒व्यां म॑ध्य॒मस्यां॑ पर॒मस्या॑मु॒त स्यः॑ ।

अ॒तः॒ परि॑ वृष॒णा॒वा हि॒ या॒तम॑था सोम॑स्य पि॒ब॒तं सु॒तस्य॑ ॥ ९ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । अ॒व॒म॒स्य॑ । पृ॒थि॒व्यां । म॒ध्य॒म॒स्य॑ । प॒र॒म॒स्य॑ । उ॒त । स्यः ।
अ॒तः । प॒रि॒ । वृ॒ष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ ९ ॥

हे इंद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां सन्निरुद्धाया मस्यां भूस्यां यद्यदि स्थः वर्तमानो भवथः । यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्यामंतरिक्षलोके । अथ पृथिवीशब्दस्त्रिष्वपि लोकेषु वर्तते । यथा यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नास्ति । उतापि च परमस्यामुत्कृष्टायां दूरे वर्तमानायां पृथिव्यां बुलोके यदि वा वर्तते । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणावागच्छतं । आगमानंतरं सुतं सोमं पिबतं ॥ अवमशब्दादुत्तरस्य ऊर्ध्वत्ययेन स्वाडागमः । एवमुत्तरचापि ॥

यदिंद्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्यः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । प॒र॒म॒स्य॑ । पृ॒थि॒व्यां । म॒ध्य॒म॒स्य॑ । अ॒व॒म॒स्य॑ । उ॒त । स्यः ।

अ॒तः । प॒रि॒ । वृ॒ष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाख्यं । एतावांस्तु विशेषः । पूर्वं भूत्यादिषु त्रिषु लोकेषु याविंद्राग्नी तावागच्छतामित्युक्तं । इदानीं तु बुधप्रभृतिष्ववरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु याविंद्राग्नी वर्तते तावागच्छतामिति प्रार्थते ॥

यदिंद्राग्नी दिवि षो यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । दि॒वि । स्यः । यत् । पृ॒थि॒व्यां । यत् । प॒र्व॒तेषु॑ । ओष॑धीषु । अ॒प्सु । सु॒तस्य॑ ।

अ॒तः । प॒रि॒ । वृ॒ष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ ११ ॥

हे इंद्राग्नी दिवि बुलोके यद्यदि स्थः भवथः । यदि वा पृथिव्यां भूलोके यदि वा पर्वतेषु मेवादिषु मेघेषु वा । तथा ओषधीषु तिलमाषव्रीह्यादिष्वप्सूदकेषु चानुयाहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिवर्षकौ युवामतः सर्वस्मात्स्थानादागच्छतं । आगत्य चाभिषुतं सोमं पिबतं ॥ पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयत इति ओषधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमायुदात्तं । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः ॥

यदिंद्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । उ॒त् । सूर्य॑स्य । म॒ध्ये । दि॒वः । स्व॒धया॑ । मा॒दये॑थे इति ।

अ॒तः । प॒रि॒ । वृ॒ष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अ॒थ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ १२ ॥

हे इंद्राग्नी उदिता उदितस्योदयं प्राप्तस्य सूर्यस्यादित्यस्य संबंधिनो दिवो व्योतमानस्यांतरिक्षस्य मध्ये मध्यभागे स्वधयात्म्येन तेजसा हविलक्षणेनाग्नेन वा यद्यस्मात्कारणात्मादयेथे तुप्ती भवथः तस्मात्कारणादतः सर्वस्मादंतरिक्षभागात् हे कामाभिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । आगमनानंतरमभिषुतं सोमं पिबतं ॥ उदिता । सुप्तं सुनुगिति षष्ठ्या ङादेशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । मादयेथे । मदं तुष्टियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥

ए॒वे॒द्रा॒ग्नी॒ प॒पि॒वां॒सां॒ सु॒तस्य॒ वि॒श्वा॒स्मभ्यं॒ सं ज॒यतं॒ ध॒ना॒नि ।
 तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो॒ माम॒हंता॒मदि॒तिः॒ सि॒न्धुः॒ पृ॒थि॒वी उ॒त द्यौः॑ ॥ १३ ॥
 ए॒व । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । प॒पि॒वां॒सां । सु॒तस्य॑ । वि॒श्वा । अ॒स्मभ्यं॑ । सं । ज॒यतं॑ । ध॒ना॒नि ।
 तत् । नः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हंता॑ । अदि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः॑ ॥ १३ ॥

हे इन्द्राग्नी सुतस्त्राभिषुतं सोममेवैवं पपिवांसा पीतवन्ती युवामस्मभ्यं विश्वा सर्वाणि धनानि सं जयतं । प्रयच्छतं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तन्नित्रादयो ममहंता । पूजयंतु ॥ पपिवांसा । पा पानि । लिटः क्लृप्ताः । वस्त्रिकाज्राहसामितीडागमः ॥ ॥ २७ ॥

वि हीत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं । अनुक्रांतं च । वि ह्यष्टाविति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥ सूक्तविनियोगो वैश्विकः ॥

वि ह्य॒ख्यं॒ मन॑सा॒ वस्य॑ इ॒च्छन्नि॒न्द्रा॒ग्नी ज्ञा॒स उ॒त वा॑ स॒जा॒तान् ।
 ना॒न्या यु॒वत्प्र॑म॒तिर॒स्ति म॒ह्यं स वा॑ धि॒यं वा॒ज॒यंती॑म॒त॒स्रं ॥ १ ॥
 वि॒ । हि॒ । अ॒ख्यं॑ । मन॑सा । वस्यः॑ । इ॒च्छन् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । ज्ञा॒सः । उ॒त । वा॒ । स॒जा॒तान् ।
 न । अ॒न्या । यु॒वत् । प्र॒म॒तिः । अ॒स्ति । म॒ह्यं । सः । वा॒ । धि॒यं । वा॒ज॒यंती॑ । अ॒त॒स्रं ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी वस्यः प्रशस्तं धनमिच्छन् कामयमानोऽहं ज्ञासो ज्ञातीन् उत वापि वा सजातान् । समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्ता बांधवाः । तांश्च मनसा बुद्ध्या वि ह्यख्यं । युवामेव ज्ञातिरूपेण बंधुरूपेण च व्यज्ञासिषं । ते हि धनस्य दातारो भवन्ति । अपि च युवयुवाभ्यामन्यान्वेन केनचिन्मह्यं दत्ता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति । मदीया येषां प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । स तादृशा बुद्ध्या युक्तोऽहं वां युवयोः संबन्धिनीं वाजयंतीमन्नमस्मभ्यमिच्छन्तीं धियं ध्यानेन निष्पन्नां सुतिमतचं । अकार्षं ॥ अख्यं । लुब्धस्यतिवर्त्तिष्यातिभ्योऽङिति क्षिरडादेशः । वस्यः । वसुशब्दादीयसुन् । टेरिति टिलोपः । कांदस ईकारलोपः । ज्ञासः । मुखदुःखादिकं साम्येन जानन्तीति ज्ञासो ज्ञातयः । ज्ञा अवबोधने । श्रीणादिकोऽसुन् । व्यत्ययेन विभक्त्येव दत्तत्वं । युवत् । सुपां सुनुगिति विभक्त्यर्णुक् । द्वयार्थाभिधायकत्वाद्युवावो द्विवचने । पा० ७. २. ९२. इति युष्मदो मपर्यंतस्य युवादेशः ॥

अ॒श्र॒वं हि॒ भूरि॑दा॒वत्तरा॑ वा॒ वि॒जा॒मातु॑रु॒त वा॑ घा॒ स्या॒लात् ।
 अ॒था सोम॑स्य॒ प्र॒य॒ती यु॒वभ्या॑मि॒न्द्रा॒ग्नी स्तोमं॑ ज॒नयामि॒ नय्यं॑ ॥ २ ॥
 अ॒श्र॒वं । हि॒ । भूरि॑दा॒वत्तरा॑ । वा॒ । वि॒जा॒मातुः॑ । उ॒त । वा॒ । घा॒ । स्या॒लात् ।
 अ॒थ । सोम॑स्य । प्र॒य॒ती । यु॒व॒भ्या॑ । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । स्तोमं॑ । ज॒न॒यामि॑ । नय्यं॑ ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरातिशयेन बद्धधनस्य दातारावित्यश्रवं हि । अश्रीषं खलु । कस्यात्युषात् । विजामातुः । श्रुताभिरूप्यादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बद्ध धनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी इत्यर्थः । उत वापि च स्यालात् । स्वं श्रुपं । तस्माज्जाजानावपति विवाहकाल इति स्यालः कन्याभ्राता । स यथा भगिनीप्रोत्यर्थं बद्ध धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी । घेति पादपूरणः । तथा च सत्यधानंतरं हे इन्द्राग्नी युवाभ्यां सोमस्य प्रयती अभिषुतस्य सोमस्य प्रदानेन सह नय्यं नवतरं प्रत्ययं स्तोमं स्तोचं जनयामि । निष्पादयामि । अत्र निश्चिन्तं । अश्रीषं हि बद्धदातृतरौ वां विजामातुरमुसमाप्ताज्जामातुः । विजामातेति शश्वहाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्याल्लाजानावपतीति वा । लाजा लाजतिः स्वं श्रुपं स्वतिः । श्रुपमशनपवनं श्रुयातिः शस्वतिर्वा ।

अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी सोमं जनयामि नव्यं नवतरं । नि० ६. ९. इति ॥ अथर्वं । शु अथर्वे । लङ्युत्तमपुष्पैकवचने बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । भूरिदावत्तरा । उदात्तं दाने । आतो मनिति वनिप् । अतिशयेन भूरिदावा भूरिदावत्तरः । भूरिदावत्तुङ्गत्वात् । पा० ८. २. १७. २. इति तरपसुट् । पदसंज्ञायां नलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्तिराकारः । घ । अचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घत्वं । अथ । निपातस्य चेति । प्रयती । यम उपरमे । क्तिव्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । युवभ्यां । सर्वे विधयश्चंदसि विकल्प्यं इति युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वाभावः । शेषे लोप इति दकारलोपः ॥

मा छेन्न रश्मीरिति नाधमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इंद्राग्निभ्यां कं वृषणो मदंति ता ह्यद्रीं धिषणाया उपस्ये ॥३॥

मा । छेन्न । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितृणां । शक्तीः । अनुयच्छमानाः ।

इंद्राग्निभ्यां । कं । वृषणः । मदंति । ता । हि । अद्री इति । धिषणायाः । उपस्ये ॥३॥

रश्मीन् । रश्मिश्चो रज्जुवाची । यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवन्ति एवमविच्छिन्नान्युत्तरी-
चादीन् मा छेन्न मा विच्छिन्नाभ्युर्मेति बुद्ध्या नाधमाना इंद्राग्नयोः सकाशात्तथाविधान्युचादीन्याचमानाः ।
तदन्तरं पितृणां शक्तीः शक्त्युत्पादकान्वीर्योत्पादकांस्तान्युचादीननुयच्छमाना अनुक्रमेण नियतान् कुर्वन्तो
वृषणः सेतारः पुत्रोत्पादनसमर्थाः । सपत्नीका इत्यर्थः । एवंभूता यजमाना इंद्राग्निभ्यां कं सुखं यथा भवति
तथा मदंति । सुवन्ति । हि यस्मादद्री शत्रूनादृणन्ती हिंसन्ती विदारयन्ती ताविन्द्राग्नी धिषणायाः सुखा
उपस्य उपस्थाने समीपे भवतः । तस्मात्तत्संनिधाय सुवन्तीति भावः । यद्वा । निपातानामनेकार्थत्वात्
हिंशब्दो यद्वैत्यर्थः । यदा ताविन्द्राग्नी उद्दिष्टाद्री अभिषवसाधनभूता यावाणो धिषणाया उपस्ये । धिषणा-
धिषवणचर्म । तस्योपरिष्ठादिंद्राग्न्यर्थं सोममभिषुण्वन्ति । तदा तदा यजमानाः सुवन्तीति योजनीयं ॥ छेन्न ।
क्विद् द्वैधीकरणे । लङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । कंदस्युभयथेत्याधेधातुक्त्वेन डित्वाभावात्तद्धू-
पधगुणः । न माङ्योग इत्युडभावः । रश्मीन् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य इत्वं । अचा-
नुनासिकः पूर्वस्य तु वेतीकारः सानुनासिकः । नाधमानाः । नाधु याज्यायां । पितृणां । नामन्यतरस्यामिति
नाम उदात्तत्वं । मदंति । मदि सुती । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात्तुमभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेंद्राग्नी सोममुशती सुनोति ।

तावन्धिना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावन्तं मधुना पृक्तमप्सु ॥४॥

युवाभ्यां । देवी । धिषणा । मदाय । इंद्राग्नी इति । सोमं । उशती । सुनोति ।

तौ । अश्विना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति सुपाणी । आ । धावन्तं । मधुना । पृक्तं ।

अप्सु ॥४॥

हे इंद्राग्नी युवाभ्यां मदाय युवयोर्हर्षाय देवी द्योतमानोशती युवां कामयमाना धिषणा मंत्ररूपा वाक्
सोममभिषुणोति । यद्वा । धिषणाधिषवणचर्म । द्योतमानं तद्युवयोर्मदं कामयमानं सत्सोममभिषुणोति ।
यावभिः स्वस्मिन्नभिषवत्तस्याभिषवकर्तृत्वं । अश्विनाश्वन्ती भद्रहस्ता शोभनदोर्दंडी सुपाणी । मणिबंधा-
दूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी एवंभूती हे इंद्राग्नी तौ युवामा धावन्तं । शीघ्रमागच्छन्तं । आगत्य चाप्सूदकेषु
वर्तमानेन मधुना माधुर्योपेतं सारांशं पृक्तं । अस्मदीयं सोमं संयोजयतं । यद्वा । अप्सु वसतीवरीषु मधुना
माधुर्यं संयोजयतं । विभक्त्यव्ययः ॥ युवाभ्यां । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । उशती । वशं कान्ती । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
यद्विद्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शत्रुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । पृक्तं । पृची संपर्के । रौधा-

दिकः । लोटि यसस्तं । असोरहोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । न चाचः परस्मिन्नित्यहोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदातित्यादिना निषेधात् ॥

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृचहृत्ये ।

तावासद्या बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवां । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । विभागे । तवःस्तमा । शुश्रव । वृचऽहृत्ये ।

तौ । आऽसद्य । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र । चर्षणी इति । मादयेथां । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी वसुनो धनस्य विभागे स्तोतृभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्तमानौ युवां वृचहृत्ये वृचस्यासुरस्य हनने तवस्तमातिशयेन बलिनी प्रवृद्धतमौ वा शुश्रव । अश्रौषं । हे चर्षणी सर्वस्य द्रष्टाराविन्द्राग्नी तौ युवामस्यदीधेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिषि वेद्यामासीर्णे दर्भ आसद्योपविश्य सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पानेन प्र मादयेथां । प्रकर्षेण तृप्ता भवतं ॥ विभागे । भज सेवायां । भावे घञ् । चजोः कृ घिष्यतीरिति कुत्वं । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । तवस्तमा । तव इति बलनाम । लुप्तमत्वर्थीयादेतस्मादातिशायनिकस्तमप । यद्वा । तवतिवृद्धार्थः सीचो धातुः । तस्मादीणादिकः कर्तर्यसिप्रत्ययः । सुपां मुनुगिति विभक्तिः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । वृचहृत्ये । हनस्त चेति हन्तेर्भावे क्यप् तत्संनियोगेन तकारांतादेशश्च । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २८ ॥

ऐन्द्राप्रस्य पशोर्हविषः प्र चर्षणिभ्य इत्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेष्वा देवो यातु सविता सुरतः । आ० ३. ७. इति ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

प्र सिंधुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र । चर्षणिभ्यः । पृतनाहवेषु । प्र । पृथिव्याः । रिरिचाथे इति । दिवः । च ।

प्र । सिंधुभ्यः । प्र । गिरिभ्यः । महिऽत्वा । प्र । इन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना ।

अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासु संग्रामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सत्सु हे इन्द्राग्नी आगतवन्तौ युवां चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचाथे । अतिरिच्ये । सर्वाधिकौ भवथ इत्यर्थः । अचोपसर्गवशादातुः स्वामिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । तथा पृथिव्याः सर्वस्या भूमेश्च प्र रिरिचाथे । एवं वुप्रभृतिभ्योऽपि । सिंधवः खंदनशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इन्द्राग्नी विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातान्यन्योक्तव्यतिरिक्तानि यानि संति तान्यतीत्य प्र रिरिचाथे । अधिकौ भवथः ॥ पृतनाहवेषु । पृतनासु हवः पृतनाहवः । द्वेजो भविऽनुपसर्गस्येत्यप्यसंप्रसारणं च । व्यत्ययेन थाथादिस्वरामावे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रिरिचाथे । रिरिच् विरेचने । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । यद्वा । लयेव वज्रत्वं छंदसीति विकरणस्य झुः । महित्वा । मह पूजायां । औणादिक इन्द्रत्ययः । तस्य भावो महित्वं । सुपां मुनुगिति तृतीयाया ङादेशः ॥

पूर्वोक्त एव पश्चाद्वा भरतमित्येषा पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । आ भरतं शिषतं वज्रबाहू उमा वामिन्द्राग्नी आङ्गवधे । आ० ३. ७. इति ॥

आ भरतं शिषतं वज्रबाहू अस्माँ इन्द्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपित्वं पितरो न आसन् ॥ ७ ॥

आ॥भर॑तं॥शि॒क्ष॑तं॥व॒ज्र॒वा॒हू॒ इति॑ वज्र॒ऽवा॒हू॒। अ॒स्मान्। इ॒न्द्रा॒मी॒ इति॑। अ॒व॒तं॒। श॒ची॒भिः॒।
इ॒मे। नु॒। ते। र॒श्म॒यः॒। सूर्य॑स्य॒। येभिः॒। स॒ऽपि॒त्वं। पि॒तरं॑। नः॒। आ॒सन् ॥ ७ ॥

हे वज्रवाह वज्रहस्ताविन्द्रामी आ भरतं। अस्मदर्थं धनमाहरतं। आहृत्य च शिष्यतं। अस्मभ्यं दत्तं। शिष्यतिर्दानकर्मा। अपि चास्माननुष्ठातुं शचीभिः। कर्मनामैतत्। आत्मीदैः कर्मभिरवतं। रचतं। किंच सूर्यात्मन इन्द्रस्य येभी रश्मिभिर्चैरर्चिभिर्नोऽस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाः सपितृं सहप्राप्तव्यं स्थानमासन् ब्रह्मलोकमगच्छन्। अर्चिरादिमार्गेण हि ब्रह्मलोकमुपासका गच्छन्ति। तथा च श्रूयते। तेऽर्चिषमभिसंभवत्यर्चिषोऽहरति। यद्वा। येभी रश्मिभिः सपितृं समवेतत्वमध्यगच्छन्। ते रश्मय इमे नु इदानीमस्माभिर्दृश्यमाना एत एव खनु। सूर्यात्मन इन्द्रस्य ये रश्मयस्त एवापेरपि। तथा च श्रूयते। अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे। तै० ब्रा० २. १. २. ९. इति। तस्मात्सूर्यस्य रश्मीनां स्ववनेनेन्द्राग्न्योरुभयोरपि स्तुतिः सिद्धा॥ भरतं। हयहोर्म इति भत्वं। शिष्यतं। शिष्य विद्योपादाने। अदुपदेशास्तसर्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं। धातुस्वरः शिष्यते। तिङः परत्वान्निघाताभावः। सपितृं। आपू व्याप्ती। अस्मात्सशब्दोऽप्यदात्तत्वात्थे तर्कनिति त्वन्प्रत्ययः। पृषोदरादित्वाद्वातोः पिभावः। यद्वा। षप समवाये। इन्तर्वधातुभ्य इतीन्। सपेर्भावः सपितृं। आसन्। अस गतिदीप्त्यादानेषु। लङ्वाडागम उदात्तः। यदुत्तान्नित्यमिति निघाताभावः॥

पु॒रं॒द्रा॒ शि॒क्ष॑तं वज्रहस्ता॒स्माँ इ॒न्द्रा॒मी॒ अ॒व॒तं॒ भरे॑षु।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहंता॒मर्दि॑तिः॒ सिं॒धुः पृथि॑वी उ॒त द्यौः ॥ ८ ॥

पु॒रं॒ऽद॒रा। शि॒क्ष॑तं॒। व॒ज्र॒ऽह॒स्ता॒। अ॒स्मान्। इ॒न्द्रा॒मी॒ इति॑। अ॒व॒तं॒। भरे॑षु।

तत्। नः॒। मि॒त्रः॒। वरु॑णः॒। म॒म॒हं॒तां॒। अर्दि॑तिः॒। सिं॒धुः॒। पृथि॑वी॒। उ॒त॒। द्यौः॒ ॥ ८ ॥

हे वज्रहस्ता हस्तेन गृहीतवज्री पुरंदरामुरपुराणां दारयितारारविन्द्रामी शिष्यतं। अस्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतं। अपि च भरेषु संयामेष्वस्मानवतं। रचतं। यदनेन मूक्तेन प्रार्थितं तदस्मदीयं मित्रादयो ममहंतां। पूजयंतां॥ पुरंदरा। पूःसर्वयोर्दारिसहोः। पा० ३. २. ४१. इति खच्। वाचंयमपुरंदरी च। पा० ६. ३. ६९. इति निपातनादम्। सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः॥ ॥ २९ ॥

ततं म इति नवर्चं पंचमं मूक्तं कुत्सस्थार्षं ऋभुदेवताकं। पंचमीनवम्यौ त्रिष्टुभी। शिष्टाः सप्त जगत्स्य। तथा चानुक्रांतं। ततं नवार्भवं तु पंचम्यं च त्रिष्टुभाविता॥ अभिप्रवण्डहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त इदमार्भवं निविद्वान्। सूचितं च तृतीयस्थिति खंडे। ततं मे अप इति वैश्वदेवं। आ० ७. ७. इति॥

त॒तं मे॒ अ॒प॒स्त॒दु॒ ता॒य॒ते पु॒नः॒ स्वा॒दि॒ष्टा धी॒तिरु॒च॒थाय॑ शस्यते।

अ॒यं स॒मु॒द्र इ॒ह वि॒श्व॒दे॒व्यः॒ स्वा॒हा॒कृत॑स्य॒ स॒मु॒ नृ॒प्णु॒त ऋ॒भ॒वः ॥ १ ॥

त॒तं॒। मे॒। अ॒पः॒। तत्। ऊं॒ इति॑। ता॒य॒ते॒। पु॒न॒रिति॑। स्वा॒दि॒ष्टा॒। धी॒तिः॒। उ॒च॒थाय॑। श॒स्य॒ते॒।

अ॒यं॒। स॒मु॒द्रः॒। इ॒ह॒। वि॒श्व॒ऽदे॒व्यः॒। स्वा॒हा॒ऽकृत॑स्य॒। सं॒। ऊं॒ इति॑। नृ॒प्णु॒त॒। ऋ॒भ॒वः॒ ॥ १ ॥

हे ऋभवी मे मयापोऽपिष्टोमादिरूपं कर्म ततं। विस्तारितं। वज्रशः पूर्वमनुष्ठितं। तदु तदेव पुनस्तायते। विस्तार्यते। अनुष्ठित इत्यर्थः। तत्र स्वादिष्टा स्वादुतमातिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्चोचथाय सुत्याय शस्यते। पठ्यते। अपि चेहास्मिन्यागे समुद्रः समुद्रनशीलोऽयं सोमरसो विश्वदेवः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा संपादितः। तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकरिणाग्री प्रविप्रस्य सोमस्य पानेन समु नृप्णुत। सम्यगेव तृप्ता भवत॥ ततं। तनु विस्तारे। निष्ठायां यस्य विभाषितोऽप्रतिषेधः। अनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः। अपः। आपू व्याप्ती। आपः कर्माख्यायां द्वस्वी नुद् वा। उ० ४. २०७. इत्यमुन धातोर्द्वस्वश्च।

तायते । तनोतिर्यक् । पा० ६. ४. ४४. । इत्यात्वं । स्वादिष्टा । स्वादुशब्दादातिशायनिक इष्टम् । टेरिति टिष्णोपः । उच्यथाय । वच परिभाषणे । औणादिकोऽथकप्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । समुद्रः । उन्दी क्लेदने । स्फायितं चोत्थादिना रक् । अनदितामिति गलोपः । विश्वदेव्यः । देवाहो भागो देव्यः । कंदसि चेति यप्रत्ययः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्सोमे । बज्रवीही विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं । स्वाहाकृतस्य । स्वाहाशब्दस्य ऊर्यादित्वेन गतित्वात् । पा० १. ४. ६१. । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । तुप्पुन । तुप प्रीणने । स्वादिभ्यः झुः । ऋभव इत्यनेन संहितायामुत्पन्न इति प्रकृतिभावः ॥

आभोग्यं प्र यद्विच्छंत एतनापाकाः प्रांचो मम के चिदापयः ।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहं ॥ २ ॥

आभोग्यं । प्र । यत् । इच्छंतः । ऐतन । अपाकाः । प्रांचः । मम । के । चित् । आपयः ।

सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुषः । गृहं ॥ २ ॥

हे ऋभवोऽपाकाः परिपक्वज्ञानाः प्रांचः पूर्वकालीना ममापयः प्रापयितारो मदीया ज्ञातयः के चित् एवंभूता ये केचन यूयमाभोग्यमुपभोग्यं सोममिच्छंतो यद्यदा प्रेतन तपश्चरितुमरणं गतवन्तः । ऋभवो हि सुधन्वन आंगिरसस्य पुत्राः । तदुक्तं यास्किन । ऋभुर्विभा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. । इति । कुत्सोऽप्यांगिरसः । अतस्तेन मदीया ज्ञातय इत्युक्तं । हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः तदानीं चरितस्य समुपार्जितस्य तपसो भूमना भूम्ना बज्रत्वेन दाशुषो हवींषि दत्तवतः सवितुः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबंधि यज्ञगृहमगच्छत । तपसा लब्धसोमाः संतः कृतपाना यूयं गतवन्तः । यद्वा । दाशुषः प्रातःसवनादिष्वन्यादिभिरपसारितेभ्य ऋभुभ्यः सोमपानं दत्तवतः सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनाख्य-
मगच्छत । प्राप्ताः । एतत्सर्वमार्भवं शंसतीत्यादौ । ऐ० ब्रा० ३. ३०. । विस्पष्टमात्रातं ॥ आभोग्यं । आ समंता-
ज्ज्ञोऽभोगः । तदहं आभोग्यः । कंदसि चेति यः । यस्मिन् लोपाभावश्चांदसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं । यद्वा । आङ्पूर्वाहुजेरौणादिकः कर्मणि इप्रत्ययः कुत्वं च । अभि व्यत्ययेन गुणः । ऐतन । इण गती ।
लङि मध्यमबज्रवचनस्य तस्य तादेशः । तप्तनप्तनयनाश्रिति तस्य तनवादेशः । आडागमो वृद्धिश्च । आपयः ।
आप्तेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना । बज्रशब्दात्पृथवादिलक्षण इमनिच् । बहोर्लोपो भू च बहोरितिकारलोपो
बहोर्भूभावश्च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादलोपाभावः ॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोह्यं यच्छ्रवयंत ऐतन ।

त्यं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं संतमकृणुता चतुर्वयं ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वः । अमृतत्वं । आ । असुवत् । अगोह्यं । यत् । श्रवयंतः । ऐतन ।

त्यं । चित् । चमसं । असुरस्य । भक्षणं । एकं । संतं । अकृणुता । चतुः । वयं ॥ ३ ॥

हे ऋभवस्तत्तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वो युष्माकममृतत्वं देवत्वमासुवत् । आभिमुखेन प्रेरितवान् । दत्तवानित्यर्थः । यद्यदा यूयमगोह्यं गृहितुमशक्यं सर्वैर्दृश्यमानं सवितारं श्रवयंतोऽपेक्षित सोमपानं विज्ञापयंतः संत ऐतन आगच्छत । तदानीमिति पूर्वेणान्वयः । यस्माद्यूयं देवैराज्ञापिताः संतो ऽसुरस्य त्वष्टुः संबंधिनः । तेन निर्मितमित्यर्थः । भक्षणं सोमपानसाधनं त्वं तं चमसमेकं चित् असहायमेव संतं चतुर्वयं चतुर्व्यूहमकृणुता कृतवन्तः । रुध्यादौ त्वष्ट्रा कृतं चमसं होतुचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवन्त इत्यर्थः ॥ असुवत् । षू प्रेरणे । तौदादिकः । श्रवयंतः । शु श्रवणे । चांदसो वृद्धभावः । ऐतन । लङि मध्यमबज्रवचनस्य तादेशे तप्तनप्तनयनाश्रिति तनवादेशः । भक्षणं । करणे झ्युट् । अकृणुता । कृवि हिंसाकर-
णयोश्च । लङि मध्यमबज्रवचने धिन्विक्कण्वोरश्चैत्युप्रत्ययः । चतुर्वयं । वया श्रवयवाः । चत्वारोऽवयवा यस्य स तथोक्तः ॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मतीसु संतो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः ॥४॥

विष्टी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मतीसः । संतः । अमृतऽत्वं । आनशुः ।

सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सं । अपृच्यंत । धीतिऽभिः ॥४॥

वाघतः । ऋत्विङ्नामैतत् अत्र च सामर्थ्यात्तदंतो लक्ष्यते । ऋत्विग्भिरुपेता ऋभवः शमी । कर्मनामितत् । यागदानादीनि कर्माण्यन्यथेकं चमसं चतुरसृणोतन । ऋ० १. १६१. २. इत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि तरणित्वेन । तरणिरिति चिप्रनाम । चिप्रत्वेन श्रेष्ठेण विष्टी । यद्यथेतत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृत्वैत्यर्थः । एवं कर्माणि कृत्वा मतीसो मनुष्या अपि संतोऽमृतत्वं देवत्वमानशुः । आनशुरे । कृतिः कर्मभिर्जैभिर । देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते ऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते वसंतादिकालेऽनुष्ठेयैर्धर्मैर्भिर्भिष्टोमादिकर्मभिः समपृच्यंत । संयुक्ता ऋभवन् । हविर्भागाहो बभूवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । कृत्वा कर्माणि चिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मतीसः संतोऽमृतत्वमानशुरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः कर्मभिर्ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. इति ॥ विष्टी । विष्टु व्याप्ती । स्नात्वा दयश्च । पा० ७. १. ४९. इति त्वाप्रत्ययस्य ईकारांतादेशः । शमी । मुपां मुलुगिति शसो लुक् । आनशुः । अशू व्याप्ती । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अश्रोतिश्वेत्यभ्यासादुत्तरस्य नुडागमः । अपृच्यंत । पृची संपर्कं । कर्मणि लङ् ॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेन एकं पाचमृभवो जेहमानं ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥५॥

क्षेत्रंऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकं । पाचं । ऋभवः । जेहमानं ।

उपऽस्तुताः । उपऽमं । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवं । इच्छमानाः ॥५॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुता ऋभवो जेहमानं होमक्रियां प्रति प्रयतमानमेकमसहायं पाचं पानसाधनं त्वष्टा निर्मितं चमसं मानदंडेन क्षेत्रमिव भूमिमिव तेजनेन तोक्षणेन शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं वि ममुः । विशेषेण मानं कृतवतः । किमिच्छंतः । उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणमन्नं नाधमाना याचमानाः । एतदेव विवृणोति । अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये श्रवो हविलक्षणमन्नमिच्छमाना इच्छंतः । देवैः सह सोमपानं कामयमानास्तस्माभाय चतुरस्रमसानकार्पुंरित्यर्थः ॥ ममुः । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । तेजनेन । अणोऽप्रगुह्यस्यानुनासिकः । पा० ८. ४. ५७. इत्यनवसाने व्यत्ययेनाकारस्यानुनासिकं । ईषाश्चादित्वात्प्रकृतिभावः । जेहमानं । वेह जेह वाह प्रयते । भौवादिकः । अनुदानेत्त्वादात्मनेपदं । उपस्तुताः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपमं । माङ् माने । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ ३० ॥

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सुचेव घृतं जुहवाम विद्मना ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सश्चिरं ऋभवो वाजं मरुहन्दिवो रजः ॥६॥

आ । मनीषां । अन्तरिक्षस्य । नृभ्यः । सुचाऽइव । घृतं । जुहवाम । विद्मना ।

तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे । ऋभवः । वाजं । मरुहन् । दिवः । रजः ॥६॥

अन्तरिक्षांतरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबंधिभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्य ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन हि देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा । अन्तरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे स्थाने ह्येते पद्यते । तादृशेभ्यः

सुचेव यथा सुचा जुह्वा घृतं चरणशीलाज्योपेतं हविरा जुह्वाम। मर्यादायामाकारः। यथाशास्त्रं प्रयच्छाम। एवमेव मनीषां स्तुतिं विज्ञाना वेदनेन ज्ञानेन कुर्म इति शेषः। अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सश्विरे सूर्यरश्मिभूताः संतः प्रापुः। तदुक्तं। आदित्यरश्मयोऽष्टभव उच्यन्ते इति। ते ऋभवो दिवो रजः। रजःशब्दो लोकवाची। द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबंधिनं वाजं सोमलक्षणमन्नमरुहन्। यागदानादिभिः कर्मभिरन्यैश्च देवोक्तैश्चमसचतुष्टयकारणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ सुचेव। सावेकाच इति विभक्तेश्चदान्तत्वं। जुह्वाम। ऊ दानादनयोः। लोभ्यादुत्तमस्य पिष्टेत्याडागमः। विज्ञाना। विद ज्ञाने। आणादिको मणिः। न संयोगाद्वसन्तादित्यल्लोपाभावः। तरणित्वा। तृप्तवनतरणयोः। अतिष्ठमृधुधम्यश्चवितृभ्योऽनिरिति कर्तर्यनिप्रत्ययः। तस्य भावस्तरणित्वं। शस्त्रकंदसि वज्रलमिति शैलीपः। सश्विरे। ग्लुज्य षस्ज गतावित्यत्र सश्विमथेके पठन्ति। व्यत्ययेनात्मनेपदं। द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनाभावः। इरेचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं। यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः। अरुहन्। रूह बीजजन्तानि प्रादुर्भावे च। लुडि कृमुदृहृभिभ्यश्चकंदसीति त्रैरडादेशः। दिवः। ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्चदान्तत्वं। रजः। रज रजि। रजत्यस्मिन्निति रजो लोकः। तदुक्तं। लोका रजांस्युच्यन्ते। नि० ४. १९। इति। आणादिकोऽधिकरणेऽमुन्। रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः। सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

ऋभुर्न इंद्रः शर्वसा नवीयान्भुर्वाजैर्भिर्वसुभिर्वसुर्ददिः।

युष्माकं देवा अवंसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुः। नः। इंद्रः। शर्वसा। नवीयान्। ऋभुः। वाजैर्भिः। वसुऽभिः। वसुः। ददिः।

युष्माकं। देवाः। अवंसा। अहनि। प्रिये। अभि। तिष्ठेम। पृत्सुतीः। असुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुर्विभवा वाज इति चयः सुधन्वनः पुत्राः। तत्र शर्वसा बलेन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततर ऋभुर्नोऽस्माकमिन्द्रः परमेश्वरः। अस्माकं रक्षक इत्यर्थः। यदा। इंद्र एव प्रसंगादुक्तं भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्तूयते। अपि च वाजैर्भिर्वाजैरस्माभ्यं दातव्यैरन्नैर्वसुभिर्निवासहेतुभिर्धनैश्च ऋभुर्वसुरस्माकं निवासयिता अत एव ददित्क्षेपामन्नानां धनानां च दाता भवतु। परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः। हे देवा दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयो युष्माकं संबंधिनावसा रक्षणेन युक्ते प्रियेऽस्माकमनुकूलेऽहनि दिवसे वर्तमाना वयमसुन्वतां सुन्वयजमानविरोधिनां शत्रूणां पृत्सुतीः सेना अभि तिष्ठेम ॥ नवीयान्। नवशब्दादातिशायनिक इयमुन्। वाजैर्भिः। वज्रलं कंदसीति भिस ऐसभावः। वसुः। वस निवासे। अस्मादंतर्भावित्त्वार्थात् शृङ्खुस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः। निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। ददिः। उदाञ् दाने। आदृगमहन् इति किप्रत्ययः। लिङ्गज्ञावाह्विर्भावादिति। आतो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥

निश्चर्मण ऋभवो गामपिंशत सं वत्सेनासृजता मातरं पुनः।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिघ्री युवाना पितराकृणोतन ॥ ८ ॥

निः। चर्मणः। ऋभवः। गां। अपिंशत। सं। वत्सेन। असृजत। मातरं। पुनरिति।

सौधन्वनासः। सुऽअपस्यया। नरः। जिघ्री इति। युवाना। पितरा। अकृणोतन ॥ ८ ॥

पुरा कस्यचिद्वर्धेर्मुमृता। स ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभुं तुष्टाव। ऋभवस्तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोजयन्निति। अयमर्थः पूर्वाधे प्रतिपाद्यते। हे ऋभवो यूयं चर्मणश्चर्मणा त्वचा। तृतीयार्थे षष्ठी। गां धेनुं निरपिंशत। निःशेषिणास्त्रिंशं संयुक्तामकुर्वत। तदन्तरं मातरं तां गां पुनर्वत्सेन समकृजत। संकृष्टामकुर्वत। समगमयतेति यावत्। अपि च हे सौधन्वनासः सुधन्वन आगिरसस्य पुत्रा नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मच्छया। यागदानाद्याचरणेनेति यावत्। जिघ्री जीर्णीं ब्रूही पितरा मातापितरौ युवाना पुनर्यौवनोपेतावकृणोतन। यूयमकृष्टुं ॥ अपिंशत। पिश अचयवे। तीदादिकः। शे मुचादीनामिति गुम्। सौधन्वनासः। सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः। अन्। पा० ६. ४. १६७. इति

प्रकृतिभावः । आञ्जखेरसुक् । आञ्जितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । स्वपस्यया । शोभनमपः स्वपः । तदिच्छा स्वपस्या । सुप आत्मनः कश्च । अ प्रत्ययादिति भावेऽकारप्रत्ययः । जित्री । जृष् वयोहानी । जृष्टृसृज्जागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५४. । ऋत इच्छातोरितित्वं । रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः । बङ्गलवचनादलि चेति दीर्घाभावः । नित्वा-दाद्युदात्तत्वं । युवाना । मुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । पितरा । पिता च माता च पितरौ । पिता मात्रा । पा० १. २. ७०. । इति पिता शिष्यते । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अकणोतन । क्वि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वात्तुम् । धिन्विहण्योरञ्जेल्युप्रत्ययः तत्संज्ञियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवद्भावाद्बधूपधगुणाभावः । लङ्मध्यमबङ्गवचनस्य तश्चस्य तप्तनप्तनथनाच्चेति तनवादेशः । तस्य पित्वेन क्तिन्त्वाभावाद्गुणः ॥

वाजेभिर्नो वाजसातावविद्वृभुमौ इन्द्र चित्रमा दर्षि राधः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाजेभिः । नः । वाजसातौ । अविद्वि । ऋभुऽमान् । इन्द्र । चित्रं । आ । दर्षि । राधः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऋभुमान् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयोऽप्युभयशब्देनोपचारादत्रोच्यते । तैर्युक्तस्त्वं वाजसातौ वाज-स्यान्त्रस्य संभजने निमित्तभूते सति वाजेभिरन्नैरविद्वि । अस्मान्माप्नुहि । यद्वा । वाजसातिरिति संयामनाम् । वाजसातौ संयामे वाजेभिर्वेज्जनयुक्तैरन्नैरविद्वि । अस्मान् रक्ष । अपि च चित्रं चायनीयं राधो धनमा दर्षि । अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्व । तृतीयसवने ऋभुभिः सहेंद्रस्यावस्थानात् प्रसंगादचेंद्रस्तुतिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थित-मस्मदीयं तस्मिन्नादयो ममहंतां । पूजयन्तां ॥ वाजसातौ । वन षण् संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसनस्वनां सङ्ग-लोरीत्यात्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन् । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविद्वि । विष्णु व्याप्तौ । लोटो हिः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । ङ्गलभ्यो हेर्धिः । पुल्लजस्त्वे । कंदस्यपि दृश्यते । पा० ६. ४. ७३. । इति दृशिग्रह-णात्लोप्यङागमः । यद्वा । अवतेर्लोपि सिद्धङ्गलं लेटीति बङ्गलवचनाद्विकरणः सिप् । तस्यार्धधातुकत्वादित् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । इत्यनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । दर्षि । दृङ् आदेर । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥ ३१ ॥

तन्निति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं कुत्सस्यार्धमार्भवं । पंचमी त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतस्रो जगत्स्यः । तथा चानुक्रांतं । तन्नयंचांत्या त्रिष्टुबिति ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तमार्भवं निविद्वान् । सूचितं च । तन्नयमयं वेनस्यो-दयत्पृथग्निर्माः । आ० ५. १८. । इति ॥

तक्षन्थं सुवृतं विद्वानापसस्तक्षन्हरी इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।

तक्षन्पितृभ्यामृभवो युवद्वयस्तक्षन्वत्साय मातरं सचाभुवं ॥ १ ॥

तक्षन् । रथं । सुवृतं । विद्वानाऽअपसः । तक्षन् । हरी इति । इन्द्रवाहा । वृषण्वसू इति

वृषण्वसू ।

तक्षन् । पितृभ्यां । ऋभवः । युवत् । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरं । सचाभुवं ॥ १ ॥

विद्वानापस उत्कृष्टेन ज्ञानेन निप्यायकर्मणो लाभवत्कर्मणो वा ऋभवो रथमश्विनोरारोहणार्थं सुवृतं शोभनवर्तनं सुचक्रं वा तक्षन् । अकुर्वन् । तथेंद्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूती हरी हरणशीलवितत्संज्ञकावश्यौ तक्षन् । कृतवन्तः । कीदृशी । वृषण्वसू सेचनसमर्थेन दृढतरेण धनेन बलेन वा युक्तौ । अपि च पितृभ्यां स्वकी-याभ्यां मातापितृभ्यां बुद्धाभ्यां युवद्वयवर्तमाने वय आयुर्धर्मवत्तक्षन् । कृतवन्तः । तथा वत्साय मातरं गां सचाभुवं सहस्रं सह वर्तमानां तक्षन् । अकुर्वन् ॥ तक्षन् । तक्षू त्वक्षू तनुकरणे । लङि बङ्गलं कंदस्यामाङ्गो-ऽपीत्यङभावः । सुवृतं । शोभनं वर्तत इति सुवृत् । वृत् वर्तने । क्तिञ्चेति क्तिप् । विद्वानापसः । विद् ज्ञाने ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियहणाद्भावे मनिन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुणाभावः । बङ्गलवचनादलुक् । यद्वा । विद् लामि । औणादिको भावे मक् । ततः पामादिलक्षणो नप्रत्ययः । विज्ञानं लाभवदपः कर्म येषां । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्वांदसः पूर्वसवर्णदीर्घः । इंद्रवाहा । इंद्रं वहत इतींद्रवाही । वहस्येति एव-
प्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सुपां मुलुगिति विभक्तैराकारः । वृषण्वसू । वृष सेचने । कनिन्युवृषितची-
त्यादिना कनिन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । वृषण्वस्वयोरुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ४. इति वसुशब्द उत्तरपदे
वृषण्भावः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवत् । अत्र युवञ्शब्दः सामर्थ्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे ।
तदस्मिन्नस्तीति युवत् । क्वांदसो वर्णलोपः ॥

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीमिधं ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धीय धासथा स्विद्रियं ॥२॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुऽमत् । वयः । क्रत्वे । दक्षाय । सुऽप्रजावतीं । इधं ।

यथा । क्षयाम । सर्वऽवीरया । विशा । तत् । नः । शर्धीय । धासथ । सु । इन्द्रियं ॥२॥

हे ऋभवो नोऽस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋभुमद्वयभासनयुक्तं वयो हविलक्षणमन्नमा तक्षत । आ समंता-
दुत्पादयत । एतदेव विव्रियते । क्रत्वे क्रतवेऽसदीयाय कर्मणे दक्षाय बलाय च । तादर्थ्यं चतुर्थी । एतदुभयार्थं
सुप्रजावतीं शोभनाभिः पुत्रपीत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तामिषमन्नमा तक्षतेति शेषः । अपि च सर्ववीरया
सर्ववीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया सह यथा येन प्रकारेण क्षयाम सुखेन निवसाम तत्तादृशमिन्द्रियं ।
धननामितत् । धनं नोऽस्मभ्यं शर्धीय बलार्थं सु धासथ । सुष्ठु धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् । उरु भातीति
नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुशब्दः प्रकाशमात्रवाची । ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुविति मतुप उदात्तत्वं । क्रत्वे । जसादिषु च्छंदसि
वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । क्षयाम । क्षि निवासगत्योः । व्यत्ययेन शप् । धासथ । धाजो
लेख्यडागमः । सिङ्गङ्गलं लेटीति सिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

आ तक्षत सातिमस्मभ्यमृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।

सातिं नो जैत्रीं सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सक्षणिं ॥३॥

आ । तक्षत । सातिं । अस्मभ्यं । ऋभवः । सातिं । रथाय । सातिं । अर्वते । नरः ।

सातिं । नः । जैत्रीं । सं । महेत । विश्वहा । जामिं । अजामिं । पृतनासु । सक्षणिं ॥३॥

हे नरो यक्षस्व नेतार ऋभवः अस्मभ्यमनुष्ठानुभ्यः सातिं संभजनीयमन्नं धनं वा तक्षत । आ समं-
तात्कुर्वत । तथासदीयाय रथाय रंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा सातिं संभजनीयं धनमा तक्षत ।
तथावर्तेऽद्याय सातिं संभजनीयमन्नं धनं वाश्रयोग्यमा तक्षतेत्येव । किंच विश्वहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्माकं जैत्रीं
जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिं संभजनीयं धनं सं महेत । सर्वो जनः सम्यक् पूजयतु । वयं च
पृतनासु संयामेषु जामिं सहजातमजामिं सहानुत्पन्नं शत्रुं वा सक्षणिमस्मानभिभवतं युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति
शेषः ॥ सातिं । ऊतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन्न उदात्तत्वं । महेत । मह पूजायां । सक्षणिं । षह अभिभवे ।
औणादिकः सनिप्रत्ययः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

ऋभुक्षणमिंद्रमा हुंव ऊतय ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मिचावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वंतु सातये धिये जिषे ॥४॥

ऋभुक्षणं । इंद्रं । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमऽपीतये ।

उभा । मिचावरुणा । नूनं । अश्विना । ते । नः । हिन्वंतु । सातये । धिये । जिषे ॥४॥

अमुच्यते । महत्तामेतत् । महान्तमिन्द्रमा ऊवे । आह्वयामि । किमर्थं । ऊतये रचणार्थं । तथा अमुन्वा-
जान् । अमुर्विभा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते ।
अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यते । तदुक्तं यास्किन । प्रथमोत्तमाभ्यां बङ्गवन्निगमा भवति न मध्यमेन । नि० ११.
१६. इति । एवंविधानुभूत्यस्तस्य सोमपीतये सोमपानायाह्वयामि । तथोभा युगलरूपेण संहत्य वर्तमानौ द्वौ
मित्रावरुणावश्चिनी च नूनमवश्यं सोमपानायाह्वयामीति शेषः । अपि चाह्वताश्चिद्रादयो नोऽस्मान् हिवन्तु ।
प्ररयन्तु । गमयन्त्वित्यर्थः । किमर्थं । सातये संभजनीयाय धनाय धिये धनसाध्याय कर्मणे जिषे जेतुं शत्रूणां
जयार्थं च ॥ अमुच्यते । उरुभासमाने स्थाने क्षियति निवसतीत्युच्यते । उरुपूर्वाङ्गातिर्मृगध्वाद्यस्य । उ० १. ३८.
इति कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः पूर्वपदस्य अभावश्च । अमुशब्दोपपदात्ति निवासगत्यो-
रित्यस्मात्पत्येति चेति विधीयमान इतिप्रत्ययो बङ्गलवचनाद्भवति । टिलोपः । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० ७.
१. ८६. इत्यत्वमिकारस्य । वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । यद्वा । अर्तमुंश्चिन् ।
कित्वाङ्गुणाभावः । अत एव नावगृह्यते । सोमपीतये । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमा-
स्तेतोत्वं । दासोभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हिवन्तु । हि गतो वृद्धौ च । अस्मादंतभावितव्यथाक्लोपि
स्वादित्वात् शुः । जिषे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति क्तेप्रत्ययः ॥

अमुर्भराय सं शिशतु सातिं समर्यजिह्वाजो अस्माँ अविष्टु ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

अमुः । भराय । सं । शिशतु । सातिं । समर्यजित् । वाजः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

अमुः प्रथमोऽस्माकं सातिं संभजनीयं धनं भराय संयामार्थं सं शिशतु । सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु । संया-
मोचितं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा समर्यजित् । मर्या मनुष्याः । तैः सह वर्तत इति समर्यः संयामः ।
तत्र शत्रूणां जेता वाज एतत्संज्ञस्तुतीयस्यास्मान् स्तोतृनविष्टु । अवतु । संयामाद्रुचत्वित्यर्थः । यदनेन मृक्तेन
प्रार्थितमस्मादीयं तन्मित्रादयो ममहंतां । पूजयन्तु ॥ शिशतु । शो तनूकरणे । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य सुः ।
आदंच इत्यात्वं । द्विर्भावः । ह्रस्वे बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्थेत्वं । अविष्टु । अवतेर्लोपि सिद्धङ्गलं लेटीति बङ्गल-
ग्रहणात्सिप् । इडागमः । षत्वष्ट्वे ॥ ३२ ॥

ईके इति पंचविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं । आंगिरसस्य कुत्सस्थार्यं । चतुर्विंशीपंचविंशौ त्रिष्टुभी शिष्टास्त्रयोविं-
शतिर्जगत् । आद्यः पादो द्यावापृथिव्यः । द्वितीय आप्येयः । शिष्टं सूक्तमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । ईके
पंचाधिकाश्विनमासी पादौ लिंगोक्तदेवतावत्ये त्रिष्टुभाविति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवेऽधेतत्सूक्तं । सूत्रितं च । द्यावा-
णेवैके द्यावापृथिवी इति । आ० ४. ६. इति ॥ प्रातरनुवाके चाश्विने क्रतौ जागते कंदस्थितसूक्तं । सूत्रितं च ।
अग्न्य महातारिष्मिक्ते द्यावापृथिवी इति जागतं । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽधेतत् प्रातरनुवाकन्या-
धेन । आ० ६. ५. इत्यतिदेशात् ॥ तथाप्नोर्धामे संति चत्वार्यतिरिक्तोकथानि । तत्राच्छावाकातिरिक्तोकथ
एतत्सूक्तं यस्य पशव इति खंडे सूत्रितं । ईके द्यावापृथिवी उमा उ नूनं । आ० ९. ११. इति ॥

ईके द्यावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं घर्मं सुरुचं यामन्निष्टये ।

याभिर्भरं कारंशाय जिवन्थस्ताभिर्षु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १ ॥

ईके । द्यावापृथिवी इति । पूर्वचित्तये । अग्निं । घर्मं । सुरुचं । यामन् । इष्टये ।

याभिः । भरं । कारं । अंशाय । जिवन्थः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १ ॥

अहं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावीके । स्तौमि । किमर्थं । पूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय । ते

ह्यश्विनोः प्रत्यासन्ने । यद्वा । बावापृथिवी अश्विनौ सौमि पूर्वचित्तयेऽन्यदीयात्सोचात्पूर्वमेवास्मदीयस्य
सोचस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं । तत्कावश्विनौ बावापृथिव्यावित्येके । नि० १२. १. इति । अपि च यामन्
यामन्यश्विनोरागमने सतीष्टये तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापितमग्निं सौमीति शेषः । कीदृशमग्निं ।
घर्मं प्रवृजनेन दीप्तं मुखं अत एव शोभनकांतियुक्तं । हे अश्विनौ भरे । संयामनामेतत् । संयामेऽशाय युष्मदी-
यभागाय जयप्राप्त्यर्थं याभिरूतिभिः पालनैः सहागत्य कारं । कारशब्दः शंखवाचीत्यभियुक्ताः संगिरंते ।
कारं शब्दकारिणं शंखं जिवन्थः मुखेनापूरयथः ताभिरूतिभिः पालनैः सह । उ इति समुच्चये । अस्मा-
नपि मुष्ठा गतं । आगच्छतं ॥ ई० । ई० सुती । उत्तमैकवचनमिदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्वात्-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । बावापृथिवी । वीश्च पृथिवी च । दिवो बावेति बावादेश आबुदात्तो
निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्तोऽतोदात्तः । देवताद्वे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीति पर्युदासात्तो-
त्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पूर्वचित्तये । चित्ती संज्ञाने । अस्मा-
दंतर्भावितवर्णार्थाद्वावे क्तिन् । मरुदुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मुखं । रूच दीप्तावभिप्रीत्यां च । संपदादि-
लक्षणो भवे क्तिप् । शोभना रूच्यस्य । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । आतो
मनिन्निति ह्यत्यल्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनाद्वावे मनिन् । कारं । क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् ।
कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वं । जिवन्थः । जिवि प्रीणनार्थः । अत्र प्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते । धनेनापूरितो हि
पुरुषः प्रीतो भवति । इदित्वात्तुम् । भौवादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङोऽदुपदेशात्सार्वधातुकस्यरेण
धातुस्वरः शिष्यते । यदुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तत्र हि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । का० ८. १.
६६. । ऊ पु । इकः सुजीति दीर्घत्वं । सुज इति पत्वं । ईषाअन्नादित्वात्सुज उकारस्य प्रकृतिभावः । ऊतिभिः ।
अवतेर्भावे क्तिन् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना निपातनात् क्तिन्
उदात्तत्वं । गतं । गमेर्लोपि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

युवोर्दानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्युर्वचसं न मंतवे ।

याभिर्धियोऽवथः कर्मन्निष्टये ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुभराः । असश्चतोः । रथं । आ । तस्युः । वचसं । न । मंतवे ।

याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २ ॥

सुभराः शोभनसोचभरणा असश्चतोऽन्यचानासक्ताः सोतारो हे अश्विनौ युवोर्युवयो रथमा तस्युः ।
आतिष्ठति । प्राप्तुवन्ति । किमर्थं । दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थं । धनलाभाद्येत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वचसं न यथा
न्यायोपेतेन वचसा वाक्येन युक्तं विपश्चितं मंतवे बुभुक्षितार्थप्रतिपत्तये सोतारः प्राप्तुवन्ति तद्वत् । अपि च
कर्मन् कर्मणीष्टये यागार्थं प्रवृत्ताश्वियो ध्यातृन्विशिष्टज्ञानोपेतान्याभिरूतिभिः पालनैरवथः युवां रक्षथः ।
ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसं । अग्नेऽदित्वात्त्वर्थीयोऽच् । मंतवे । मन ज्ञाने । कमिमजिजनीत्यादिना
तुप्रत्ययः । धियः । ध्यायंतीति धियः सोतारः । धी चिंतायां । क्तिञ्चेति क्तिप् । वचस्त्वेन वृत्तिग्रहणानुर्कर्ष-
णात्संप्रसारणं । कर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न ङिसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां स्त्रियथो अमृतस्य मज्मना ।

याभिर्धेनुमस्वंपिन्वथो नरा ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ३ ॥

युवं । तासां । दिव्यस्य । प्रशासने । विशां । स्त्रियथः । अमृतस्य । मज्मना ।

याभिः । धेनुं । अस्वंपिन्वथः । नरा । ताभिः । ऊ इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पन्नस्यामृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नेन मज्जना बलेन युक्ता युवं युवां तासां यास्त्रिषु लोकेषु वर्तन्ते तासां सर्वासां विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासने शिक्षणे जयथः । ऐश्वर्यकर्माय । ईशाये । समर्थो भवथः । यद्वा । मज्जनान्येषामसाधारणेन बलेन विशां प्रजानां दिविभवस्यामृतस्य वृध्युदकस्य प्रशासने प्रदाने जयथः । ईश्वरौ भवथः । अपि च याभिरुक्तिभि रचाभिरस्वं प्रसवासमर्था धेनुं गां शयुनास्त्रे ऋषये पितृव्यः सिंचयः । पयसा पुरितवंतावित्यर्थः । ताभिरुक्तिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ अस्वं । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सवनं सुः । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । नास्ति सूर्यस्यामित्यसुः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि ओः सुपीति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पितृव्यः । पिवि सेचने । इदित्वाद्गुम् । भौवादिकः ॥

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्जना द्विमाता तृषु तरणिर्विभूषति ।

याभिस्त्रिमंतुरभवच्चिच्छाणस्ताभिर्षु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥४॥

याभिः । परिज्मा । तनयस्य । मज्जना । द्विमाता । तृषु । तरणिः । विभूषति ।

याभिः । त्रिमंतुः । अभवत् । चिच्छाणः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥४॥

परिज्मा परितो गता वायुस्तनयस्यात्मीयस्य पुत्रस्यापिः । अभिर्हि व्यानवृत्त्यात्मना वर्तमानेन वायुना मथ्यमानः सन् जायते । तथा च श्रूयते । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः । अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथापिर्मथनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणजनपानंस्तानि करोतीति । छां० उ० १. ३. ३-५ । यद्वा । खट्वादी वायुसकाशादुत्पन्नत्वाद्देः पुत्रत्वं । आस्त्रायते च । वायोरभिरिति । एवं स्वपुत्रस्यापिर्मज्जना बलेन युक्तः सन् द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । अपिः पृथिवीस्थानो वायुरंतरिक्षस्थानः । उभयोर्मिलितयो- रभयनिर्मातृत्वमुपपन्नं । यद्वा । द्विमातेति तनयस्य विशेषणं । सुपां सुलुगिति षष्ठाः सुः । द्विमातृकस्य द्वाभ्या- मरणिभ्यां जातस्य । एवंभूतो वायुर्हे अश्विनी याभिरुक्तिभिर्हेतुभूतैः पालनैस्तृषु तरीतृषु धावत्सु मध्ये तरणि- रतिशयेन तरीता शीघ्रगामी विभूषति विभवति व्याप्तो भवति । यद्वा । विशेषेण सर्वमलं करोति । अपि च त्रिमंतुस्त्रयाणां मंता त्रिविधेषु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्वसादितज्ञानः कबीवान् याभिर्युष्मदीयाभिरुक्ति- भिरिविचक्षणो विशिष्टज्ञानयुक्तोऽभवत् । ताभिः सर्वाभिरुक्तिभिरस्नानागच्छतं ॥ परिज्मा । परिपूर्वाद्गति- क्षेपणयोरित्यस्मात् श्वन्नुच्चित्रादी निपात्यते । तृषु । तृ प्लवनतरणयोः । वज्रलं कंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । यद्वा । त्वरतेः क्लिप् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारोपधयोद्धृत् । सवेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । विभूषति । भवतेर्लेख्यडागमः । सिद्धज्जलं लेटीति सिप् । यद्वा । भूष अलंकारि । भौवादिकः । विचक्षणः । अनुदात्ततस्य हलादेरिति युच् ॥

याभी रेभं निवृतं सितमग्न उद्धंदनमैरयतं स्वदृशे ।

याभिः कण्वं प्र सिषासंतमावतं ताभिर्षु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥५॥

याभिः । रेभं । निवृतं । सितं । अत्ऽभ्यः । उत् । वंदनं । ऐरयतं । स्वः । दृशे ।

याभिः । कण्वं । प्र । सिषासंतं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥५॥

हे अश्विनी याभिरुक्तिभि रेभमेतत्संज्ञमुषिं निवृतमसुरैः कृपेऽप्सु निवारितं सितं तदीयैः पाशैर्बद्धमेवंभूत- मुषिमग्नः सकाशादुदैरयतं उद्गमयतं । तथा वंदनमेतत्संज्ञमुषिं च तथाभूतमुदैरयतं । किमर्थं । स्वरादित्वं दृशे द्रष्टुं । अपि च कण्वमसुरैरंधकारि प्रक्षिप्तं सिषासंतमालोकं संभक्तुमिच्छतं याभिरुक्तिभिः प्रावतं प्रकर्षणा-

रक्षतं । तामिरित्यादि समानं ॥ रेभं । रेभु शब्दे । रेभते स्त्रीतीति रेभः । पचाद्यच् । निवृत्तं । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितव्यार्थात्कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सितं । षिज् बंधने । अज्यः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । वंदनं । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वंदते स्त्रीतीति वंदनः । नंदादिजन्यो ल्युः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरित्येतद्विवक्षादित्यस्य च साधारणनामधेयं । तदुक्तं यास्कैः । स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः । नि० २. १४. । इति । स्वरादिनिपातं । पा० १. १. ३७. । इत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । वृशे । वृशे विख्ये चेति वृशेऽस्तुमर्थे केप्रत्ययांतो निपात्यते । सिषासंतं । वन षण संभक्तौ । सनि सनी-वन्तर्धेत्यादिना विकल्पनादिडभावः । जनसनखनां सन्धूलोरित्यात्वं । द्विर्भावेऽभ्यासस्य ह्रस्वत्वं । सन्यत इतीत्वं ॥ ३३ ॥

याभिरंतकं जसमानमारणे भुज्यं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।

याभिः कर्कधुं वय्यं च जिन्वथस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ६ ॥

याभिः । अंतकं । जसमानं । आऽअरणे । भुज्यं । याभिः । अव्यथिऽभिः । जिजिन्वथुः ।

याभिः । कर्कधुं । वय्यं । च । जिन्वथः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ६ ॥

आरणमगाधं कूपादि । तच्चासुरैः प्रचिप्रे जसमानं तैर्हिंस्यमानमंतकं शत्रूणामंतकरमेतत्संज्ञं राजर्षिं हे अश्विनी याभिरूतिभिरवथः रक्षथः । तथा भुज्यं सर्वस्य पालकमेतत्संज्ञं समुद्रमध्ये निमग्नं तुग्यं तुग्यस्य पुत्रं राजर्षिं याभिरूतिभि रक्षणहेतुभूताभिरव्यथिभिर्व्यथारहिताभिर्नौभिर्जिजिन्वथुः युवामतर्पयतं । एतच्च मंचांतरे तुग्यो ह भुज्यमश्विनोदमेधे । ऋ० १. ११६. ३. । इत्यादिके विस्पष्टयिष्यते । अपि च कर्कधुं वय्यं चैतत्संज्ञको चासुरैः पीड्यमानो याभिरूतिभिर्जिन्वथः प्रीणयथः । गतमन्यत् ॥ जसमानं । जसु हिंसायां । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । आरणे । आङ्पूर्वादन्तेर्लुट् । जिजिन्वथुः । जिविः प्रीणनार्थः । लिज्यथुसि रूपं ॥

याभिः शुचंति धनसां सुषंसदं तप्तं घर्ममोम्यावैतमचये ।

याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ७ ॥

याभिः । शुचंति । धनऽसां । सुऽसंसदं । तप्तं । घर्मं । ओम्याऽवैतं । अचये ।

याभिः । पृश्निऽगुं । पुरुऽकुत्सं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ७ ॥

हे अश्विनी धनसां धनस्य संभक्तारं शुचंतिमेतन्नामानं सुषंसदं । संसीदंत्वस्मिन्निति संसद्गृहं । शोभनसंसदं याभिरूतिभिरकुरुतं । तथाचये याभिश्चोतिभिस्तप्तं प्रवृज्जनेन संतप्तं घर्मं महावीरमोम्यावैतं सुखयुक्तं सुखेन स्पृष्टुं शक्यमकुरुतं । यद्वा । शतद्वारे यंचगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय घर्मं दीप्तं पीडासाधनमपि तप्तं तापकारिणमोम्यावैतं सुखवन्तमकुरुतं । यथास्मै सुखं भवति तथा हिमेनोदकेन तमप्तिमवारयेथां । यास्कपक्षे त्वचये हविषामन्तेऽप्ये हविस्त्यक्त्यर्थं सूर्यकिरणसंतप्तं घर्मं नैदाघमहरोम्यावैतं तृप्तिहेतुवृथुदकोपितं कृतवन्ताविति योज्यं । अपि च याभिरूतिभिः पृश्निगुं पुरुकुत्सं चावतं अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्नानागच्छतं ॥ शुचंति । शुच दीप्ती । औणादिको शिच । धनसां । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादि-त्यात्वं । सुषंसदं । शोभना संसद्यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ओम्यावैतं । अवतेरन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति मनिन् । ज्वरत्स्वरेत्यादिना वकारस्योपधायाञ्च ऊट् । गुणः । कंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । नस्तद्धित इति टिलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । पृश्निगुं । पृश्नयो नानावर्णा गावो यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १. २. ४८. । इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं ॥

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्राधं ओणं चक्षसे एतवे कृयः ।

याभिर्वर्तिकां यस्मिताममुचतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥८॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । परावृजं । प्र । अधं । ओणं । चक्षसे । एतवे । कृयः ।

याभिः । वर्तिकां । यस्मितां । अमुचतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥८॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनी याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा परावृजमेतन्नामकमृषिं पंगुं संतमपंगुमकुरुतं । तथाधं दृष्टिरहितं संतमुज्जाश्वमृषिं चक्षसे प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरूतिभिः प्र ऋथः प्रकर्षेण कुरुथः । याभिश्च ओणं विगुणजानुकमेव संतमुषिमेतवे गंतुं प्र ऋथः प्रकर्षेण कृतवन्तौ । अपि च याभिरूतिभिर्वर्तिकां चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं यस्मितां वृकेण यस्मादमुचतं वृकास्यान्निर्मुक्तामकुरुतं । यास्कपक्षे तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण सूर्येण याभिर्यस्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुषसं तस्मादमोचयतमिति योज्यं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्नानप्यागच्छतं ॥ वृषणा । वृष सेचने । कनिन्यवृषीत्यादिना कनिन् । परावृजं । वृजी वज्रने । परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् । क्लिप्तेति क्लिप् । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एतवे । तुमर्धे सेसेनिखितेस्त्वन्प्रत्ययः । ऋथः । दुःकृत् करणे । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

याभिः सिंधुं मधुमंतमसञ्चतं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतं ।

याभिः कुत्सं श्रुतयं नयमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥९॥

याभिः । सिंधुं । मधुऽमंतं । असञ्चतं । वसिष्ठं । याभिः । अजरौ । अजिन्वतं ।

याभिः । कुत्सं । श्रुतयं । नयं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥९॥

हे अश्विनी सिंधुं स्वन्दनशीलां नदीं मधुमंतं मधुमदृशेनोदकेन पूर्णां याभिरूतिभिरसञ्चतं अगमयतं । प्रावाहयतमित्यर्थः । हे अजरी जरारहितावश्विनी वसिष्ठमृषिं याभिरूतिभिरजिन्वतं अप्रीणयतं । याभिश्च कुत्सादीस्त्रीनृपीनावतं अरञ्चतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्नानपि सुष्ठुगच्छतं ॥ मधुमंतं । मधुशब्दाद्भूमिमतुषः । लिंगव्यत्ययः । असञ्चतं । सञ्चतिर्गतिकर्मा । अस्मादंतर्भावितव्यथोद्भूटं ॥

याभिर्विशपलां धनसामथर्व्यं सहस्रमीलं आजावजिन्वतं ।

याभिर्वशमश्वं प्रेणिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥१०॥

याभिः । विशपलां । धनऽसां । अथर्व्यं । सहस्रऽमीलं । आजौ । अजिन्वतं ।

याभिः । वशं । अश्वं । प्रेणिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥१०॥

हे अश्विनी धनसां धनं संभजमानामथर्व्यमगच्छतीं क्षिप्रजंघात्वेन गंतुमसमर्थौ । थर्वतिर्गतिकर्मा । विशपलामेतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य खिलस्य संबन्धिनीं सहस्रमीलं । मीलमिति धननाम । बङ्गधनोपेत आजौ संयामे याभिरूतिभिरजिन्वतं गंतुं समर्थामकुरुतं । एतच्च चरित्रं हि वैरिवाक्केदि पूर्णं । अ० १. ११६. १५. इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते । याभिश्चाश्वमश्वीत्याख्यस्य पुत्रं प्रेणिं स्तुतेः प्रेरयितारं वशमेतत्संज्ञमृषिमावतं अरञ्चतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्नानप्यागच्छतं ॥ प्रेणिं । प्रेणु गतिप्रेरणेपणेषु । औणादिकरप्रत्ययः ॥ ३४ ॥

याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशो अक्षरत् ।
 कक्षीवंतं स्तोतारं याभिरावतं ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ११ ॥
 याभिः सुदानू इति सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः अक्षरत् ।
 कक्षीवंतं स्तोतारं याभिः आवतं ताभिः ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।
 आ । गतं ॥ ११ ॥

उशिक्षंज्ञा दीर्घतमसः पत्नी । तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिद्वृषिरनावृष्ट्यां जीवन्मर्थमकरोद्वाणिज्यं ।
 स च वर्षणार्थमश्विनीं तुष्टाव । तौ चाश्विनीं मेघं प्रेरितवन्तौ । अयमर्थः पूर्वार्धं प्रतिपाद्यते । हे सुदानू शोभ-
 नदानावश्विनी औशिजायोशिकपुत्राय वणिजे वाणिज्यं कुर्वते दीर्घश्रवस एतत्संज्ञाय ऋषये याभिर्युष्मदी-
 याभिर्ऋतिभिर्हेतुभूताभिः कोशो मेघो मधु माधुर्योपेतं वृष्टिजलमक्षरत् असिंचत् । युष्मत्प्रसादादपेक्षिता
 वृष्टिर्जातित्यर्थः । अपि चोशिजः पुत्रं स्तोतारं कक्षीवंतमेतत्संज्ञमृषिं याभिर्ऋतिभिरावतं अरक्षतं । ताभिः
 सर्वाभिर्ऋतिभिः सहास्नानप्यागच्छतं ॥ कक्षीवंतं । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तथा युक्तः कक्षीवान् । आसं दीवदष्टि
 वञ्चक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनात्तुपो बलं । संप्रसारणं ॥

याभी रसां क्षोदसोद्गः पिपिन्वथुरनश्वं याभी रथमावतं जिषे ।
 याभिस्त्रिशोक उस्त्रिया उदाजत ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १२ ॥
 याभिः । रसां । क्षोदसा । उद्गः । पिपिन्वथुः । अनश्वं । याभिः । रथं । आवतं । जिषे ।
 याभिः । त्रिऽशोकः । उस्त्रियाः । उत्ऽआजत । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।
 अश्विना । आ । गतं ॥ १२ ॥

रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मण इति यास्कः । नि० ११. २५. । हे अश्विनी याभिर्ऋतिभिर्हेतुभूताभी
 रसां नदीमनावृष्ट्या जलरहितां क्षोदसा कूलानि संपिपतोद्ग उदकेन पिपिन्वथुः युवां पूरितवन्तौ । तथानश्व-
 मश्वैर्वियुक्तमात्मीयं रथं जिषे जेतुं याभिर्ऋतिभिरावतं अगमयतं । अपि च याभिर्ऋतिभिः कण्वपुत्रस्त्रिशोक
 ऋषिर्ऋत्रिया अपहृता गा उदाजत उदगमयत् असुरसकाशाक्षिभे । ताभिः सर्वाभिर्ऋतिभिः सहास्नानप्या-
 गच्छतं ॥ क्षोदसा । बुद्धिर् संपिपणे । औणादिकोऽमुन । उद्गः । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुपो भवतीति शसादेशः ।
 पृह्नित्यादिनोदकशब्दस्योदभावः । भसंज्ञायामलोपोऽन इत्यकारलोपः । पिपिन्वथुः । पिपि सेचने ।
 इदित्वात्तुम् । जिषे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति क्सेप्रत्ययः । उदाजत । आज गतिचेपणयोः ॥

याभिः सूर्यं परियाथः परावति मंधातारं क्षैचपत्येष्वावतं ।
 याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १३ ॥
 याभिः । सूर्यं । परिऽयाथः । पराऽवति । मंधातारं । क्षैचऽपत्येषु । आवतं ।
 याभिः । विप्रं । प्र । भरत्ऽवाजं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।
 अश्विना । आ । गतं ॥ १३ ॥

हे अश्विनी परावति दूरदेशे स्थितं सूर्यं तमोरूपेण स्वर्मानुनावृतमादित्यं तस्मात्तमसो मोचयितुं याभि-
 र्ऋतिभिः परियाथः युवां परितो गच्छथः । तथा मंधातारमृषिं क्षैचपत्येषु । क्षैचाणां पतिरधिपतिः क्षैचपतिः ।
 तत्संबन्धिषु कर्मस्वावतं अरक्षतं । अपि च याभिर्ऋतिभिर्विप्रं मेधाविनं भरद्वाजमृषिमज्ञप्रदानेन प्रावतं प्रकर्ष-

णारक्षतं । ताभिः सर्वाभिर्कृतिभिः सह रक्षणार्थमस्नानप्यागच्छतं ॥ त्रैत्रपत्येषु । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्म-
ल्लेख्ये ष्यञ् ॥

याभिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शंबरहत्य आवतं ।

याभिः पूभिद्यै चसदस्युमावतं ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १४ ॥

याभिः । महं । अतिथिऽग्वं । कशःऽजुवं । दिवःऽदासं । शंबरऽहत्ये । आवतं ।

याभिः । पूऽभिद्यै । चसदस्युं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ महं महान्तमतिथिग्वमतिथिभिर्गतव्यं कशोजुवमसुरभीत्योदकं प्रवेष्टुं गतारं एवंभूतं दिवोदा-
समेतत्सञ्चकं राजर्षिं शंबरहत्ये । शंब आयुधं । तद्युक्तः शंबरोऽसुरः । तस्य हनने विषयभूते सति याभिर्कृति-
भिरावतं अरक्षतं । अपि च याभिर्कृतिभिः पूभिद्यै । पुराणि नगराणि भिद्यतेऽस्मिन्निति पूभिद्यैः संयामः ।
तस्मिन् चसदस्युमेतत्सञ्चकमुषिं पुरुजुत्सपुत्रमावतं अरक्षतं । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ महं । महान्तमित्यस्य
क्वदसो वर्णलोपः । कशोजुवं । कश इत्युदकनाम । कश गतिशतनयोः । अमुन् । कशांस्युदकानि जवतीति
कशोजुः । जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । क्लिब्वचीत्यादिना । उ० २. ५७. । क्लिब्वीर्घी । दिवोदासं । दिवस्य दासे
षष्ठ्या अनुग्वक्तव्यः । का० ६. ३. २१. ५. । इत्यनुक् । दिवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इति पूर्वप-
दाद्युदात्तत्वं । शंबरहत्ये । हनस्त चेति हन्तेर्भावे क्त्वा तत्संनियोगेन तकारांतादेशश्च । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

याभिर्विषमं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।

याभिर्विषममुत पृथिमावतं ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १५ ॥

याभिः । विषमं । विऽपिपानं । उपऽस्तुतं । कलिं । याभिः । वित्तऽजानिं । दुवस्यथः ।

याभिः । विऽअश्वं । उत । पृथिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वषमं विखनसः पुत्रमेतत्सञ्चमृषिं विपिपानं विशेषेण पार्थिवं रसं पिबंतं याभिर्कृतिभिररक्षतं ।
कीदृशं । उपस्तुतं समीपस्थैः सम्यक् स्तुतमिति स्तूयमानं । तथा वित्तजानिं लब्धभार्यं कलिमेतत्सञ्चमृषिं याभि-
र्कृतिभिर्दुवस्यथः रक्षथः । उतापि च व्यथं विगताथं पृथिमेतत्सञ्चं वैमं राजर्षिं याभिर्कृतिभिरावतं अरक्षतं ।
अन्यपूर्ववत् ॥ विपिपानं । पा पाने । ताच्छीलिकथानम् । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्या-
सस्येत्वं । उपस्तुतं । स्तौतिः कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धादिवाद्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १४७. । वित्तजानिं ।
वित्ता लब्धा जाया येन स तथोक्तः । जायाया निङ् । पा० ५. ४. १३४. । इति समासांतो निङादेशः । लोपो
योर्वलीति वलि लोपः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यथं । विगतोऽथो यस्मात्स तथोक्तः । बङ्गव्रीहिस्वरं
पूर्वपदस्योदात्तत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥ ३५ ॥

याभिर्नरा शयवे याभिरचये याभिः पुरा मनवे गातुमीषथुः ।

याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अचये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुं । ईषथुः ।

याभिः । शारीः । आजतं । स्यूमऽरश्मये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १६ ॥

हे नरा नितारावश्विनी पुरा पूर्वस्मिन्काले शयव एतत्संज्ञकाय ऋषये गातुं दुःखानिर्गमनलक्षणं मार्गं
याभिर्हृतिभिरीषथुः युवां वांक्षितवन्ती । कृतवन्तावित्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यात् शयवे चिन्तासत्या शचीभिः
। ऋ० १. ११६. २२. । इत्यस्यामुचि प्रतिपादितं । तथात्रये ऋषये शतद्वारे यंचगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय संतापका-
रिणोऽग्नेः शीतेनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं याभिर्हृतिभिर्युवामिष्टवन्ती । एतच्च
हिमेनाग्निं घंसमवारयेथां । ऋ० १. ११६. ८. । इत्यादौ प्रसिद्धं । तथा मनव एतन्नाम्ने राजर्षये याभिर्हृतिभि-
र्यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं मार्गं युवां कृतवन्ती । तथा च मंचांतरं । यवं वृक्षेणाश्विना
वपन्ता । ऋ० १. ११७. २१. । इति । अपि च स्यूमरग्रमये स्यूतः संबद्धो रश्मिर्दोर्गिर्यस्य तस्मै एतत्संज्ञकाय
ऋषये याभिर्हृतिभिः शारीः । शरी नाम वेणुविशेषः । तद्विकारभूता इपूराजतं शत्रुभ्रति प्रेरयतं । ताभिर्हृ-
तिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नरा । नृ नये । ऋदोरप । सुपां सुनुगिति विभक्तेराकारः । शयवे । शीङ् स्मि ।
भृमृशीतृचरोत्यादिना । उ० १. ७. । उपत्ययः । ईषथुः । इषु इच्छायां । लिखथुस्यसवर्ण इति पर्युदासात्
। पा० ६. ४. ७८. । अभ्यासस्येयडादेशाभावे सवर्णदीर्घः । शारीः । विकारार्थे शरशब्दादनुदात्तादेशेयत्वात् ।
टिड्डाणजिति डीप् । स्यूमरग्रमये । पिवु तंतुसंताने । सिविराणादिको मन्त्रत्ययः । कूः । शूडित्यूट् । वज्रग्रीर्हा
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्मनाग्निर्नादीदेक्षित इडो अज्मन्ना ।

याभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिर्हृषु कृतिभिरश्विना गतं ॥ १७ ॥

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्मना । अग्निः । न । अदीदेत् । चितः । इडः । अज्मन् । आ ।

याभिः । शर्यातं । अवथः । महाधने । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १७ ॥

हे अश्विनी जठरस्य । जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्धियत इति यास्कः । नि० ४. ७. । जठरोपलब्धस्य
शरीरस्य मज्मना बलेन युक्तः सन् पठर्वतत्संज्ञो राजर्षिरज्मन् । संग्रामनामैतत् । अज्मन् संग्रामे युष्मदीया-
भिर्याभिर्हृतिभिरा समंताददीदेत् अदीष्यत । तत्र दृष्टांतः । चितः काष्ठैरभिचित इडो यज्ञगृह ऋत्विग्भिः
प्रज्वालितोऽग्निर्न । यथापिः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च शर्यातं मानवमिद्रेण सह स्पर्धमानं महाधने ।
संग्रामनामैतत् । महता धनेनोपेते संग्रामे याभिर्हृतिभिरवथः रक्षयः । ताभिरित्यादि गतं ॥ अदीदेत् । दीदे-
तिस्कृन्दसो दीप्तिर्कर्म । अज्मन् । अज गतिक्षेपणयोः । अजंति क्षिपंत्यस्मिन्वाणानित्यधिकरण औणादिको
मनिन् । वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । का० २. ४. ५६. २. । इति वचनाद्वीभावभावः । सुपां सुनुगिति
सप्तम्या लुक् । महाधने । आन्महत इत्यात्वं ॥

याभिरंगिरो मनसा निरुण्यथोऽग्रं गच्छथो विवरे गोअर्णसः ।

याभिर्मनुं पूरमिषा समावतं ताभिर्हृषु कृतिभिरश्विना गतं ॥ १८ ॥

याभिः । अंगिरः । मनसा । निरुण्यथः । अग्रं । गच्छथः । विवरे । गोऽअर्णसः ।

याभिः । मनुं । पूरं । इषा । संऽआवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १८ ॥

अंगिर इत्येतदामंत्रितं वाक्याद्विभूतं । तेन चात्मानं संबोध्य सुतावृषिं प्रेरयति । हे अंगिरोऽंगिरसां
गोत्रं त्वमश्विनी सुहि । हे अश्विनी मनसा मननीयेन सोत्रेण प्रीती संती युवां याभिर्हृतिभिर्निरुण्यथः
स्रोतृन् नितरां रमयथः । यद्वा । मनसैव करणभूतेन रमयथः । तथा गोअर्णसो गोरूपस्वारणीयस्य धनस्य
पणिभिर्गुहायां निहितस्य विवरे विवरणे गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशने विषयभूते सति याभिर्हृतिभिः सह

युवामयं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्तच्छयः । अपि च शूरं वीर्यवंतं मनुमिषा पुथिव्यामुग्नेन यवादिधान्यरूपे-
णान्नैव यामिरुतिभिः समावृतं सम्यग्रक्षतं । तामिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ निरुण्णः । निर-
मयथ इत्यस्य वर्णव्यापत्तितद्रूपं । विवरे । यहवृद्धनिश्चिगमश्चेति भावेऽपि । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहयुरा घ वा याभिररुणीरशिक्षतं ।

याभिः सुदासं ऊहयुः सुदेव्यं ताभिर्ऋषु ऋतिभिरश्विना गतं ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । विऽमदाय । निऽऊहयुः । आ । घ । वा । याभिः । अरुणीः । अशिक्षतं ।

याभिः । सुऽदासे । ऊहयुः । सुऽदेव्यं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऋतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १९ ॥

हे अश्विनी विमदायैतन्नाम्न ऋषये यामिर्युष्मदीयामिरुतिभिः पत्नीर्भायाः पुरुमित्रस्य दुहितरं न्यूहयुः
नितरां युवां प्रापितवन्ती । घृति पादपुराणः । तथा यामिरुतिभिररुणीररुणवर्णा आरोचमाना गा आभि-
मुख्येनाशिक्षतं अदत्तं । तथा पित्रवनपुत्राय सुदासे कल्याणदानाय राज्ञे सुदेव्यं प्रशस्तं धनं यामिरु-
तिभिरूहयुः प्रापितवन्ती । तामिरित्यादि गतं ॥ पत्नीः । अमो व्यत्ययेन शसादेशः । न्यूहयुः । वह प्रापणे ।
अयमि यजदिवात्संप्रसारणं । द्विवचनादि । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । असुन । सुदेव्यं । दिगादि-
त्वाच्च । पा० ४. ३. ५४. । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

याभिः शंताती भवथो ददाशुषे भुज्युं याभिरवथो याभिरधिगुं ।

ओम्यावतीं सुभरामृतस्तुभं ताभिर्ऋषु ऋतिभिरश्विना गतं ॥ २० ॥

याभिः । शंताती इति शंताती । भवथः । ददाशुषे । भुज्युं । याभिः । अवथः ।

याभिः । अधिऽगुं ।

ओम्याऽवतीं । सुऽभरां । ऋतुऽस्तुभं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऋतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २० ॥

हे अश्विनी ददाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय यामिरुतिभिः शंताती मुखस्य कर्तारी भवथः । याभि-
शोतिभिर्भुज्युं तुयस्य पुत्रमवथः । यामिश्चाधिगुं । अधिगुर्देवानां शमिता । अधिगुश्चापापश्च उर्भा देवानां
शमितारं । तै० ब्रा० ३. ६. ६. ४. । इति श्रुतेः । अपि च ऋतस्तुभं । ऋतं सत्त्वं स्तोमत्युच्चारयतीत्युतस्तुप ।
एतत्तन्मृषिं ओम्यावतीं । ओम्येति मुखनाम । तद्युक्तां सुभरां मुखेन भरणीयामिषं यामिरुतिभिः प्रापयथः ।
ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ शंताती । शिवशमरिष्टस्य करे । पा० ४. ४. १४३. । इति तातिलप्र-
त्ययः । जितेति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ददाशुषे । दाशु दाने । लिटः क्तसु । वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥ ३६ ॥

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वतमावतं ।

मधु प्रियं भरथो यत्सरदभ्यस्ताभिर्ऋषु ऋतिभिरश्विना गतं ॥ २१ ॥

याभिः । कृशानुं । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः । अर्वतं । आवतं ।

मधु । प्रियं । भरथः । यत् । सरदऽभ्यः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऋतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २१ ॥

स्नानादिषु सोमपालेषु मध्ये कृशानुरेकः सोमपालः । तथा च तैत्तिरीयकं । हस्तं मुहस्तं कृशानवेते वः सोमक्रयणाः । तै० सं० १. २. ७. । इति । तं कृशानुमसने । इषवोऽस्त्येऽस्मिन्नित्यसनः संग्रामः । तस्मिन्संग्रामे हे अश्विनी याभिर्भूतिभिर्दुर्वस्यथः रक्षथः । तथा याभिश्च जवे वेगे प्रवृत्तं यूजस्तदणस्य पुरुजुत्सस्त्वावतमश्वमावतं अरक्षतं । अपि च यन्मधु बीद्रं प्रियं सर्वेषामनुकूलवेद्यं तत्सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्यो याभिश्चोतिभिर्भरथः संपादयथः । ताभिः सर्वाभिर्भूतिभिः सहास्नानप्यागच्छतं ॥ असने । असु क्षेपणे । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । सरड्भ्यः । छ गतो । सतेरटिः ॥

याभिर्नरं गोषुयुधं नृषाह्ये क्षेचस्य साता तनयस्य जिवन्थः ।

याभी रथाँ अवंथो याभिरवंतस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २२ ॥

याभिः । नरं । गोषुऽयुधं । नृऽसह्ये । क्षेचस्य । साता । तनयस्य । जिवन्थः ।

याभिः । रथान् । अवंथः । याभिः । अवंतः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २२ ॥

हे अश्विनी गोषुयुधं गोविषयं युधं कुर्वतं नरं यज्ञस्य नेतारं यजमानं याभिर्भूतिभिर्नृषाह्ये नृभिः सोढव्ये संग्रामे जिवन्थः प्रीणयथः । रक्षथ इत्यर्थः । तथा क्षेचस्य गृहादिरूपस्य । तनयशब्दो धनवाची । तनयस्य धनस्य च साता सातये संभजनार्थं याभिर्भूतिभिर्यजमानं रक्षथः । याभिश्च यजमानानां रथान्नक्षथः । तदीयानर्वतोऽश्वाँश्च याभिरवथः । ताभिः सर्वाभिर्भूतिभिः सहास्नानप्यागच्छतं ॥ गोषुयुधं । युध संग्रहारे । गोषु युध्यत इति गोषुयुत् । तत्पुरुषे छति बज्रलमित्यनुक् । नृषाह्ये । षह मर्षणे । शक्तिसहोश्चेति यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । साता । वन षण संभक्ती । भावे क्तिन् । जनसनस्वनां सन्धूलोरित्यात्वं । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं निपातितं । सुपां मुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । जिवन्थः । जिविः प्रीणनार्थः । भौवादिकः । इदित्वाङ्गम् । रथान् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । आतो ऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ॥

याभिः कुत्संमार्जुनेयं शतक्रतू प्र तुर्वीतिं प्र च द्भीतिमावतं ।

याभिर्ध्वंसंतिं पुरुषंतिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २३ ॥

याभिः । कुत्सं । आर्जुनेयं । शतक्रतू इति शतऽक्रतू । प्र । तुर्वीतिं । प्र । च । द्भीतिं । आवतं ।

याभिः । ध्वंसंतिं । पुरुऽसंतिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २३ ॥

हे शतक्रतू वज्रविधकर्माणावश्विनी आर्जुनेयं । अर्जुन इतींद्रस्य नाम । तथा च वाजसनेयकं । एतद्वा इंद्रस्य गुह्यं नाम यदर्जुन इति । तस्य पुत्रं कुत्सं याभिर्भूतिभिः प्रावतं प्रकर्षेणारक्षतं । तथा तुर्वीतिं द्भीतिं च याभिर्भूतिभिः प्रावतं । अपि च याभिर्ध्वंसंतिमेतत्संज्ञं पुरुषंतिमेतन्नामानं च ऋषिमावतं अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिर्भूतिभिः सहास्नानपि मुद्रागच्छतं ॥ आर्जुनेयं । शुभ्रादिभ्यश्च । पा० ४. १. १२३. । इति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्युक्तत्वात् ढक् । तुर्वीतिं । तुर्वी हिंसार्थः । शत्रूंस्त्वर्वतीति तुर्वीतिः । औणादिक इतिप्रत्ययः । द्भीतिं । दम्भु दम्भे । औणादिकः कीतिप्रत्ययः । ध्वंसंतिं । ध्वंसु गतो च । औणादिको झिङ्प्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । झोऽतः । पुरुषंतिं । पुरु सनोति ददातीति पुरुषंतिः । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेत्यनुनासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥

अप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्मा वृषणा मनीषां ।

अद्युत्येऽवसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २४ ॥

अप्रस्वतीं । अश्विना । वाचं । अस्मे इति । कृतं । नः । दस्मा । वृषणा । मनीषां ।
अद्युत्ये । अवसे । नि । ह्ये । वां । वृधे । च । नः । भवतं । वाजसातौ ॥ २४ ॥

हे अश्विनी अस्मे अस्माकं वाचमप्रस्वतीं । अप्र इति कर्मनाम । विहितैः कर्मभिः संयुक्तां कृतं । कुरुतं । तथा नोऽस्माकं मनीषां बुद्धिं हे वृषणा कामानां वर्षकौ दस्मा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनी वेदार्थज्ञानसमर्थौ कुरुतं । अपि च यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्माद्वा युवामवसे रक्षणाय नि ह्ये । नितरामाह्वये । कदा । अद्युत्ये द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रेः पश्चिमे यामे । तस्मिन्काले हि प्रातरनुवाकाश्विनश्चरयोरिदं सूक्तं पठति । आह्वतौ च युवां वाजसातौ वाजस्यान्त्रस्य संभजने । यद्वा । संयामनामैतत् । संयामे नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय भवतं ॥ अप्रस्वतीं । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद् वेत्यमुन् नुडागमश्च । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । तसौ मत्वर्थ इति भवेन पदत्वाभावाद्गुत्वाद्यभावः । अस्मे । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः शिवादेशः । कृतं । करोतेर्लोपि बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अद्युत्ये । द्युत दीप्ती । अहलोर्ष्यदिति भावे ण्यत् । वर्षणायपत्या ऊकारः । द्युत्यं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति बज्जलीही व्यत्ययेनांतस्वरितत्वं । नि ह्ये । निसमुपविभ्यो ह्र इत्यात्मनेपदं । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

द्युभिरक्तुभिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥

द्युऽभिः । अक्तुऽभिः । परि । पातं । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥

हे अश्विनी द्युभिर्दिवसैरक्तुभी रात्रिभिश्चास्मान् स्तोतृन्परि पातं । परितो रक्षतं । सर्वदास्मान् रक्षतमि-
त्यर्थः । तथारिष्टेभिरहिंसितैः सौभगेभिः सुभगलैः सुभगत्वापादकैर्धनेरस्मान्नक्षतं । यदस्माभिः प्रार्थितं नो
ऽस्मादीयं तन्मित्रादयः षड्वेताः ममहंतां । पूजयंतु । उतशब्दः समुच्चये ॥ द्युभिः । दिव उदित्युत्वं । दिवो झल्
। पा० ६. १. १८३. । इति सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः । रिष हिंसायां ।
निष्ठेति क्तः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बज्जलं कंदसीति भिस ऐसभावः । अश्विना । सुपां सुलुगिति
विभक्तिराकारः । आमंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । सौभगेभिः । शोभनो भगः श्रीयस्यासौ सुभगः । तस्य भावः
सौभगं । सुभगान्मंत्र इत्युक्तानादिषु पाठादप्रत्ययः । हज्जगसिंध्वंति पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिर्न भवति तस्य सर्वे
विधयश्चकंदसि विकल्प्यंत इति विकल्पितत्वात् । पूर्ववदसभावः । ज्ञित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीत्यतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकभार्गवप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्षरसंहिताभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्यायाष्टमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । प्रथमे मंडले षोडशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि
गतानि । इदमिति विंशत्युचमष्टमं सूक्तं । अचानुकम्यते । इदं विंशतिरूपस्य द्वितीयोऽर्धर्चो रात्रिष्वेति । अश्वि-
न्यान्त्रादिति परिभाषयानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टुप कंदः । उषा देवता

द्वितीयस्थार्धर्चस्य रात्रिरपि ॥ प्रातरनुवाक उपस्थे कृती वैष्टुभे कंदस्येतत्सूक्तं । सूचितं च । इदं श्रेष्ठं पृथू रथ इति सूक्ते । आ० ४. १४. । इति ॥ आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चिचः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युषसे योनिमरैक् ॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः । आ । अगात् । चिचः । प्रऽकेतः । अजनिष्ट । विऽभ्वा ।

यथा । प्रऽसूता । सवितुः । सवायँ । एव । रात्री । उषसे । योनिं । अरैक् ॥ १ ॥

ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्य इदमुपआख्यं ज्योतिः श्रेष्ठं । प्रशस्यतमं । अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चंद्रसु यद्यप्यन्यत्प्रकाशयति तथापि न विस्मयप्रकाशः । औषसं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽधकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकं । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिरागात् । पूर्वस्थां दिश्यागमत् । आगति च तस्मिन् चित्रायायनीयः प्रकेतोऽधकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकस्तदीयो रश्मिर्विभ्वा विभुर्व्याप्तः सन्नजनिष्ट । प्रादुरभूत् । किं यथा रात्री रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यसकाशात्प्रसूता उत्पन्ना । सूर्यो ह्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्नन्तमिति रात्रेरुत्पत्त्यभावात् । एवमेव रात्रिरप्युषसे सवायोपस उत्पत्तये तदर्थं योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणमरैक् । अरचितवती । कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा । प्रसूता रात्रिसकाशादुत्पन्नोषाः सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा भवति एवं रात्रिरप्युषस उपसो यज्जन्म तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निरुक्तं । इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैव रात्र्युषसे योनिमरिचत्स्थानं । नि० २. १९. । इति ॥ श्रेष्ठं । प्रशस्यशब्दादातिशायनिक इष्टम् । प्रशस्यस्य अः । पा० ५. ३. ६०. । इति आदेशः । प्रकृत्यैकाच् । पा० ६. ४. १६३. । इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात् । एतेर्लुङोणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । प्रकेतः । कित ज्ञाने । अंतर्भावितव्यार्थात्कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भावे । लुङि सिच इडागमः । विभ्वा । विप्रसंभ्यो वृसंज्ञायामिति भवतेर्दुप्रत्ययः । सुपां सुलुगित्यादिना सोराकारादेशः । ओः सुपीति यणादेशस्य न भुमुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते कंदसुभयथेति यणादेशः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । यद्वा । विपूर्वाद्भवतेरीणादिको दुन्प्रत्ययः । निच्चादावुदात्तत्वं । प्रसूता । षूङ् प्राणिप्रसवे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सवाय । कंदसि जवसवी वक्तव्यो । पा० ३. ३. ५६. ४. । इति निपातनादच । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अणोऽप्रगृह्यस्थानुनासिक इति संहितायामकारः सानुनासिकः । एव । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । रात्री । रात्रेऽथाजसाविति डीप् । यथेति चैतीकारलोपः । अरैक् । रिचिर् विरचने । लङि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः । वर्णव्यापत्त्या व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः ॥

रुशंत्सा रुशंती श्वेत्यागादौरंगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबँधू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ २ ॥

रुशंतऽवत्सा । रुशंती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् । ऊं इति । कृष्णा । सदनानि । अस्याः ।

समानबँधू इति समानऽबँधू । अमृते इति । अनूची इति । द्यावा । वर्णं । चरतः ।

आमिनाने इत्याऽमिनाने ॥ २ ॥

श्वेत्युपसो नामधेयं । रुशंती दीप्ता श्वेत्या श्वेतवर्णोषा रुशंत्सा रुशंतीः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति एवमुषसः समीपे सूर्यस्य नित्यमवस्थानात्तद्वत्सत्वं । अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन्हरति एवमुषसोऽवस्थायाख्यं रसं पिबन्वत्स इत्युच्यते । तादृशी सत्यागात् । आग-

तवती । आगताया अस्या उषसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयां त्वार्धयामलक्षणाव्यरेक् ।
 अरिचितवती । कल्पितवती । दत्तवतीत्यर्थः । उ इत्येतत्पादपूरणं । अपि चैते रात्र्युषसी समानबंधु समाने-
 नेकेन सूर्याख्येन बंधुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धे । यथोषा उदेत्यता सूर्येण संबद्धा एवं रात्रि-
 रप्यस्त्यता सूर्येण संबद्धा । अमृते मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् अनूची अन्वंचत्वी । प्रथमं रात्रिः
 पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छंती । यद्वा । सूर्यगत्यनुसारेण गच्छंती । एवंभूते वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपमा-
 मिनाने जरयंती । यद्वा । स्वकीयं रूपं हिंसंती । उषसा नैशं तमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या ।
 एवंविधे सखी बावा द्योतमाने चरतः । प्रतिदिवसमावर्तते । यद्वा । बावा नभसांतरिक्षमार्गेण चरतः ।
 प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निश्चितं । दृश्यत्वात् सूर्यवत्सा दृशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या
 वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । दृशती श्रित्यागात् श्रित्या श्रितेतरिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः
 कृष्णं कृष्णतेर्निष्कटो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबंधु समानबंधने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनुच्यावि-
 तीतरेतरमभिप्रेत्य बावा वर्णं चरतस्ते एव बावी द्योतनादपि वा बावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादा-
 मिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वन्ने । नि० २. २०. । इति ॥ श्रित्या । श्रिता वर्णे । अस्माद्यंतादचो
 यदिति भावे यत् । णिलोपः । अशंआदित्वात्त्वर्थीयोऽच् । अमृते । मृतं मरणमनयोनास्तीति बह्व्रीही
 नञो अरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अनूची । अनुपूर्वादचतेर्द्ध्वलिगित्यादिना क्तिन् । अनिदिता-
 मिति नलोपः । अचतेऽपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अनुदात्तस्य च यञोदा-
 त्तलोप इति ङीप् उदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्बुक् । आमिनाने । मीड् हिंसायां । क्रियादिकः । शानचि
 मीनतेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥

समानो अध्वा स्वस्रोर्नन्तस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥३॥

समानः । अध्वा । स्वस्रोः । अन्नन्तः । तं । अन्याऽअन्या । चरतः । देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे ।

न मेथेते इति । न । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके । नक्तोषसा । सऽमनसा । विरूपे
 इति विऽरूपे ॥३॥

स्वस्रोर्भगिन्यो रात्र्युषसोरध्वा संचरणसाधनभूतो मार्गः समान एक एव । येनैवाकाशमार्गेणोषा निर्ग-
 छति तेनैव रात्रिरपि । स च मार्गोऽन्तोऽवसानरहितः । तं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येणानुशिष्टे
 शिञ्जति सत्यावन्यान्या एकेका चरतः । क्रमेण गच्छतः । अपि च सुमेके शोभनमेहने सर्वेषामुत्पादकत्वात्
 शोभनप्रजनने नक्तोषासा रात्रिरुषाश्च विरूपे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समा-
 नमनस्ते ऐकमत्यं प्राप्तिं सखी न मेथेते । परस्परं न हिंसतः । तथा न तस्थतुः । क्वचिदपि न तिष्ठतः । सर्वदा
 लोकानुग्रहार्थं गच्छत इत्यर्थः ॥ अन्यान्या । कर्मव्यतिहारि सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बह्वचं
 । म० ८. १. १२. ११. । इत्यन्यशब्दस्य द्विर्भावः । तस्य परमाश्रितमित्याश्रितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्रितानु-
 दात्तत्वं । देवशिष्टे । शासु अनुशिष्टौ । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषितीट्प्रतिषेधः । शास इदृङ्हलोः
 । पा० ६. ४. ३४. । इत्युपधाया इत्वं । शासिबसिघसीनां चेति षत्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 मेथेते । मिथु मेथु मेधाहिंसनयोः । भौवादिकः । अनुदात्तेत् । सुमेके । मिह सेचने । भावे घञ् । शोभनो मेहो
 ययोस्ते । व्यत्ययेन ककारः । उत्तरपदस्य त्रित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । आद्युदात्तं द्वाचदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 नक्तोषासा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामुपधादीर्घः ॥

भास्वती नेची सूनृतानामचेति चित्रा वि दुरौ न आवः ।

प्रार्थी जगद्भु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥४॥

भास्वन्ती । नेत्री । सूनृतानां । अचेति । चित्रा । वि । दुरः । नः । आवरित्यावः ।
प्रऽअर्थे । जगत् । वि । ऊं इति । नः । रायः । अख्यत् । उषाः । अजीगः । भुवनानि ।
विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वन्ती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता । सूनृतेति वाङ्माम । सूनृतानां वाचां नेत्र्युत्पादयित्री । उषसः प्रादुर्भावा-
नन्तरं हि पशुपक्षिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूतोषा अचेति । अस्माभिरज्ञायि । चित्रा चायनीया ज्ञाता
सा नोऽस्माकं दुरो द्वााराणि तमसा तिरोहितानि व्यावः । व्यवृणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवार्य
प्रकाशयतीत्यर्थः । अपि च जगत्सर्वं भुवनं प्रार्थ्य प्रकाशं गमयित्वा नोऽस्माकं रायो धनानि व्यख्यत् । विशिष्ट-
प्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । उ इत्येतत्पादपूरणं । सौषोषा विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसा तिरोहि-
तत्वेनाविद्यमानकल्पान्यजीगः । उन्निरति । स्वमुखान्निर्गमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुत्पन्ना-
नीव करोतीत्यर्थः ॥ नेत्री । णीञ् प्रापणे । तृच् । ऋन्नेभ्यो ङीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं ।
अचेति । चिती संज्ञानि । दुरः । द्वारशब्दस्य रथेर्मती बङ्गलं । पा० ६. १. ३७. ६. । इति बङ्गलवचनात्संप्रसारणं ।
आवः । वृञ् वरणे । लुङि मन्त्रे घसेति ज्ञेर्लुक् । गुणः । हल्ङ्याभ्य इति तिलोपः । कंदस्यपि दृश्यत इत्याडा-
गमः । प्रार्थ । ऋ गती । णावर्तिह्रीत्यादिना पुक् । समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप् । अख्यत् । ख्या प्रकथने ।
लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना ज्ञेरडादेशः । अजीगः । गृ निगरणे । लङि तिपि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य युः ।
द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपत्योश्च बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । क्वांदस ईकारः । यदा । अस्माकं-
ताल्लुङि चङि द्विभावसन्वज्ञावैत्वदीर्घाः । क्वांदसश्चङो लोपः ॥

जिह्मश्रेष्ठे चरितवे मघोन्याभोगये इष्टये राय उ त्वं ।

दभ्रं पश्यद्भ उर्विया विचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

जिह्मऽश्रेष्ठे । चरितवे । मघोनी । आऽभोगये । इष्टये । राये । ऊं इति । त्वं ।

दभ्रं । पश्यत्ऽभ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥

मघोनीत्युपसो नामधेयं । मघोनी धनवत्युषा जिह्मश्रेष्ठे जिह्मं वक्त्रं शयानाय पुरुषाय चरितवे चरितुं
शयनादुत्थाय स्वापिषितं प्रति गंतुं व्युच्छंती भवति । त्वं । अयमेकशब्दपर्यायः सर्वनामशब्दः । यदाह त्व इति
विनियोगार्थीयं सर्वनामानुदात्तं । नि० १. ७. । इति । त्वमेकं प्रत्याभोगय आभोग्याय शब्दादिविषयार्थं तथापरं
प्रतीष्टये यागार्थं तथान्यं प्रति राये धनार्थं च व्युच्छंतीति शेषः । उशब्दश्चार्थः । अपि च दभ्रमल्पं पश्यद्भो
ऽधकारावृतत्वेनेषद्भृष्टभ्यो मनुष्येभ्यो विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छंत्युर्विया उर्वीं विस्तीर्णीषाः सर्वाणि भूत-
जातानि तमसा तिरोहितानि प्रकाशदानेनोन्नोन्नोनीवीव करोति ॥ जिह्मश्रेष्ठे । शीङ् स्वप्ने । जिह्मं शीत इति
जिह्मशीः । क्षिप्तेति क्षिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एरनेकाच इति यण् । उदात्तस्वरितयोर्यण् इति
विभक्तेः स्वरितत्वं । आभोगये । आभोगशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारोपजनः । यदा । आङ्पूर्वाङ्गुर्बङ्गलवच-
नादीणादिकः किप्रत्ययः कुत्वं च । उर्विया । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. । इत्युर्वी-
शब्दादुत्तरस्य सोडियाजादेशः । विचक्षे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । विपूर्वादस्मात्संपदादिष्वचणो भावे
क्षिप् ॥ १ ॥

क्षुचाय त्वं अर्वसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।

विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

क्षुचाय । त्वं । अर्वसे । त्वं । महीयै । इष्टये । त्वं । अर्थेऽइव । त्वं । इत्यै ।

विऽसदृशा । जीविता । अभिऽप्रचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

ब्रवाय । धननामैतत् । धनार्थं त्वमेकं प्रत्युषा व्युच्छंतीति शेषः । तथा अयमेऽन्नार्थं त्वमेकं प्रति महीधि मह्ये इष्टयेऽपिष्टोमादिमहायन्त्रार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । तथार्थमिवापिचितमर्थं प्रतीत्ये गमनार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । अपि च विसदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि जीविता जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषिवाणिज्यादीन्यभिप्रचक्ष आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छंत्युषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा निगीर्णान्य जीगः । प्रकाशनेनोन्नीर्णानीवाकरोत् ॥ त्वं । त्वमसिमनेमेत्यनुष्ठानि । फि० ४. १०. इति सर्वानुदात्तत्वं । महीधे । मही । महेरित्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । उदात्तयण इति विभक्तेश्च दात्तत्वं । क्वांदस ईकारोपजनः । यद्वा । महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य याडापः । पा० ७. ३. ११३. इति व्यत्ययेन याडागमः । क्वांदसमंतोदात्तत्वं । विसदृशा । त्वदादिषु दृशोऽनालोचने कश्चेत्यत्र समानान्वयोश्च । पा० ३. २. ६०. १. इति वचनादुभेः कञ् । समानस्य च्छंदसीति सभावः । विगतसादृश्यानि विसदृशानि । श्रृङ्खंदसि बज्जलमिति शैलीपः । बज्जलीह्री पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । अभिप्रचक्षे । चक्षेस्तुमर्थे सेसेनिति सेन्द्रत्ययः । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः । कत्वत्वे ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छंती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छंती । युवतिः । शुक्रऽवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुऽभगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

दिवो दुहिता व्योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्ध उषा उत्पद्यते । सैषा व्युच्छंती तमो वर्जयंती प्रत्यदर्शि । सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूत् । कीदृशी सा । युवतिर्यावयित्री फलानां पुरुषैः प्रापयित्री नित्ययौवनोपता वा शुक्रवासाः श्रितवसना निर्मलदीप्तिर्वा तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संबन्धिनी वस्वो धनस्येशानेश्वरी । हे सुभगे शोभनधन उषः तादृशी त्वमद्यास्मिन्काल इहास्मिन्देवयजनदेशे व्युच्छ । तमांसि विवासय । वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । व्युच्छंती । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । तादादिकः । युवतिः । युनक्तिः । पा० ४. १. ७७. शुक्रवासाः । वस आच्छादने । वसे सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । बज्जलीह्री पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । ईशाना । ईश ऐश्वर्ये । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदानेत्वा-न्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पार्थिवस्य । पृथिव्या आज्ञाविति प्राग्दीव्यतीयोऽज्प्रत्ययः । वस्वः । विंशत्ययः । घेडितीति गुणस्य जसादिषु च्छंदसि वाचनमिति विकल्पितत्वादभावे यणादेशः ॥

परायतीनामन्वेति पाथ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनां ।

व्युच्छंती जीवमुदीरयंत्युषा मृतं कं चन बोधयंती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनां । अनु । एति । पाथः । आऽयतीनां । प्रथमा । शश्वतीनां ।

विऽउच्छंती । जीवं । उत्ऽईरयंती । उषाः । मृतं । कं । चन । बोधयंती ॥ ८ ॥

परायतीनां परागच्छंतीनामतीतानामुषसां संबन्धि पाथोऽतरिषैकदेशलक्षणं स्थानं । पाथोऽतरिषं पथा व्याख्यातं । नि० ६. ७. इति यास्कः । अद्यतन्युषा अन्वेति । अनुगच्छति । अतीता उपसो यथा व्युष्टा एवमेषापि व्युच्छतीत्यर्थः । तथायतीनामागच्छंतीनां शश्वतीनां बज्जलीनामुषसां प्रथमाद्या भवति । एषा यथा वर्तते एवमेवागामिन्योऽप्युषस इत्यर्थः । तादृशी व्युच्छंती तमो वर्जयंती जीवं प्राणिनां जीवात्मानमुदीरयंती शयनादूर्ध्वं प्रेरयंत्युषा मृतं स्वापसमये प्रलीनेन्द्रियत्वात्कृतमिव संतं कं चन कमपि पुरुषं बोधयंती पुनरिन्द्रियप्रवेशेन चेतनं कुर्वती प्रवर्तते इति शेषः ॥ परायतीनां । इह गती । लटः शतृ । इणो यण । उगितश्चेति डीष् । च्छांखंदसि बज्जलमिति नाम उदात्तत्वं ॥

उषो यद्मिं समिधे चकर्थं वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यह्यमाणां अजीगस्तदेवेषु चकृषे भद्रमम्रः ॥९॥

उषः । यत् । अम्रिं । संऽइधे । चकर्थं । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यह्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रं । अम्रः ॥९॥

हे उषः त्वमग्निं गार्हपत्यादिरूपं समिधे समिधनाय प्रज्वलनार्थं यस्तु चकृषे कृतवती । उषः काले ह्यपयो होमार्थमुपसमिधति । अपि च तमसा तिरोहितं जगत्सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यद्वायुः व्यवृणोः तमसा विशिष्टमकरोः । तथा मानुषान्नोः पुत्रान्ननुष्यान्त्यमाणां न्यागं करिष्यतस्त्वं यदजीगः पूर्वं तमसा यस्तान्प्रकाशेनोन्नीर्णानिवाकरोः । हे उषो देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रं भजनीयं तदेतत्त्रिविधमम्रः कर्म चकृषे । कृतवती ॥ आवः । वृत्रं वरणे । लुङि मन्वे घसेति ल्लेर्लुक् । गुणे हृत्ङ्ङाभ्य इति सिलोपः । क्ङदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । मानुषान् । मनोजातावज्यती पुकेत्यञ् पुगागमश्च ॥

कियात्या यत्समया भवति या व्युष्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीधाना जोषमन्याभिरेति ॥१०॥

कियति । आ । यत् । समया । भवति । याः । विऽऊषुः । याः । च । नूनं । विऽउच्छान् ।

अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रऽदीधाना । जोषं । अन्याभिः । एति ॥१०॥

समयेत्यव्ययं समीपवचनं । उषाः समया भवति समीपस्था भवतीति यदेतत् तत्कियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं वेत्याकारः प्रश्नार्थः । एतदुक्तं भवति । उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः कियान् तस्य कालस्य किं परिमाणमिति । अनेनोषसोऽनंतत्वमुक्तं । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा या उषसो व्युषुः व्युष्टाः संजाताः । नूनमवशमितः परं याश्चोषसो व्युच्छान् व्युच्छंति व्युष्टा भविष्यति । तच्च पूर्वा व्युष्टा अतीता उषसो वावशाना कामयमानेदानीं वर्तमानोषा अनु कृपते । अनुकल्पते । समर्था भवति । अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वदेवपि प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा प्रदीधाना प्रकर्षेण दीप्यमानोषा अन्याभिरागामिनीभिर्बुधोभिर्जोषं सहेति । संगच्छते । आगामिन्योऽधेतदीयं प्रकाशमनुकुर्वतीत्यर्थः ॥ कियति । किं परिमाणमस्य । किमिदंभ्यां वो घः । पा० ५. २. ४०. इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किंशब्दादपि परिमाणार्थं वतुश्रकारस्य घत्वं । इदं किमोरीशकी । पा० ६. ३. ९०. इति किमः कीआदेशः । घस्वेयादेशे यस्सेति लोपः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । क्ङादसः साहितिको दीर्घः । भवति । लेव्याडागमः । व्युषुः । विपूर्वो वसतिर्व्युच्छने वर्तते । लियुसि क्त्वि यजादि-त्वात्संप्रसारणं द्विवचनादि । व्युच्छान् । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । लेव्याडागमः । संयोगांतस्य लोपः । कृपते । कृपू सामर्थ्ये । व्यत्ययेन शः । वावशाना । वशं कांती । अस्माबहुलुगंतात्ताच्छीलिकश्चानश् । प्रदीधाना । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । जन्वित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा-यामभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छंतीमुषसं मर्त्यासः ।

अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यंति ये अपरीषु पश्यान् ॥११॥

इयुः । ते । ये । पूर्वऽतरां । अपश्यन् । विऽउच्छंतीं । उषसं । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । ऊं इति । नु । प्रतिऽचक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते । यंति । ये । अपरीषु ।

पश्यान् ॥११॥

ये मर्त्यासो मरणधर्माणो मनुष्या ब्रुह्मन्तीं विवासयन्तीं पूर्वतरामतिशयेन पूर्वा विप्रलम्भामुषसमपञ्चन दृष्टवन्तः ते मनुष्या ईयुः । गताः । तथास्माभिरपि नु इदानीं प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण द्रष्टव्याभूत् । जाता । तथा-
परीषु भाविनीषु रात्रिषु ये मनुष्या एतामुषसं पञ्चान् पञ्चति ते । आ उ इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र उ
द्व्येतदवधारणे । एव यन्ति । आगच्छन्त्येव । कालचयेऽप्येषा व्याप्य वर्तत इत्यर्थः ॥ ईयुः । इण गती । लियु-
सीणो यक्षिति यणादेशः । द्विचक्षनेऽचीति तस्य स्थानिवद्भावाद्धिर्भावे दीर्घ इणः किति । पा० ७. ४. ६९.
इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । ते । युष्मत्तत्तनुः श्वन्तः पादमिति सकारस्य श्वत्वं दुत्वं च । मर्त्यासः । आञ्जसेरमुक् ॥

यावयद्देषा ऋत॒पा ऋते॒जाः सु॒स्मावरी॑ स॒नृता॑ ईरय॑न्ती ।

सुमंगलीर्विभ्रती देववीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १२ ॥

यवयत् ऽवेषाः । ऋत् ऽपाः । ऋते ऽजाः । सुन्न ऽवरी । सूनृताः । ईरयंती ।

सुऽमंगलीः। बिभ्रती। देवऽवीतिं। इह। अद्य। उषः। श्रेष्ठऽतमा। वि। उच्छ ॥१२॥

यावयद्वेषाः । यावयन्ति अस्मत्तः पृथक्कृतानि द्वेषांसि द्वेषूणि राक्षसादीनि यया सा तथोक्ता । न ह्युपसि
जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ते यतस्ते निराश्वराः । अतपा अतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पालयिषी अततेजा
यज्ञार्थं प्रादुर्भूता । सत्यामुषस्यहनि यागा अगुणीयन्ते अतो यज्ञार्थं जातियुच्यते । मुखावरी । मुष्ममिति
मुखनाम । तद्वती सूनृताः । वाङ्ममितत् । पशुपत्तिमुगादीनां वचांसीरयन्ती प्रेरयन्त्युत्पादयन्ती मुमंगलीः
सामंगल्योपेता । पत्या कदाचिदपि न वियुक्त्यर्थः । देववीतिं देवैः काम्यमानं यज्ञं बिभ्रती धारयन्ती हे उषः
श्रेष्ठतमोक्तेन प्रकारेणातिप्रशस्ता त्वमिहास्मिन्देवयजनदेशे वास्मिन्यागसमये व्युच्छ । विवासय ॥ यावयद्वेषाः ।
यु मिश्रणाभिमिश्रणयोः । अस्माक्यन्तामृतः शत्रु । तस्य च्छंदस्युभयथेयार्धधातुकत्वादुपदेशाज्जसर्वधातुकानु-
दात्तत्वाभावात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पुनर्बज्जत्रीही स एष स्वरः । क्रांदसः पदकालीनो ह्रस्वः । अतपाः ।
अतं पाति रक्षतीत्युतपाः । पा रक्षणे । विच । अततेजाः । अतते निमित्तभूते जायत इत्युतेजाः । जनी
प्रादुर्भवि । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । तत्पुरुषे कृति बज्जलमित्यलुक् । मुखा-
वरी । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थोयो वनिप् । वनो र चिति डीप् नकारस्य रेफादेशश्च । अन्येषामपि
दृश्यत इति दीर्घः । व्यत्ययेन प्रत्ययाबुदात्तत्वं । मुमंगलीः । मुमंगलात्संज्ञायां । पा० ४. १. ४१. * । इति गौरादिषु
पाठात् डीष् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति हल्ङ्याभ्य इति मुञ्जोपस्य विकल्पितत्वादभवि ह्रस्ववि-
सर्गा । देववीतिं । वी गतिप्रजनकांत्यशनखादनेषु । देवैर्वीयन्ते काम्यत इति देववीतिर्यज्ञः । कर्मणि क्तिन् ।
दासीभारादित्वात्पुर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तराँ अनु दूनजरामृता चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य । इदं । वि । आवः । मघोनी ।

अथो इति । वि । उच्छात् । उत्तरान् । अनु । द्यून् । अजरा । अमृता । चरति ।

स्वधाभिः ॥ १३ ॥

देवी देवनशीलोषाः पुरा पूर्वस्मिन्काले शश्वन्नित्यं संततं व्यास । व्यौच्छत् । अथो अनंतरमद्यास्मिन्काले
मघोनी धनवत्युषासमसा तिरोहितमिदं सर्वं जगद्भावः । विवासितं प्रकाशनेन तमसा वियुक्तमकरोत् ।
अथो अनंतरमुत्तरानूर्ध्वतराग्नाविनी शूणं दिवसाननुलक्ष्यागामिष्वपि दिवसेषु व्युच्छात् । व्युच्छति । विवा-
सयति । अतः कालत्रयव्यापिनी सोषा अजरा जरारहिता सर्वदैकरूपामृता मरणरहिता च सती स्वधाभि-
राग्यैस्तेजोभिः सह चरति । वर्तते ॥ उवास । वस निवासि । लिख्यभ्यासस्थोभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं ।
आवः । तस्मादेव धातोर्लङ् ब्रह्मलं कंदसीति विकरणस्य लृक् । हलङ्ग्याभ्य इति तिलोपः । कंदस्यपि

दृश्यत इत्याडागमः । उच्छात् । लेव्याडागमः । उत्तरान् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य दत्त्वं । आतो ऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अमु । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । अजरा अमृता । तच्च ब्रह्मब्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

व्य॒पँजिभिर्दिव॑ आ॒तास्वद्यौ॒दपं॑ कृ॒ष्णां नि॒र्णिजं॑ दे॒व्यावः॑ ।

प्र॒बोध॑यंत्य॒रुणे॑भि॒रश्वै॑रोषा या॒ति सु॒युजा॑ रथे॒न ॥ १४ ॥

वि॒अंजि॑ऽभिः । दि॒वः । आ॒ता॒सु । अ॒द्यौ॒त् । अ॒पं । कृ॒ष्णां । निः॑ऽनिजं । दे॒वी । आ॒व॒रि॒त्यावः॑ ।

प्र॒ऽबो॒धय॑न्ती । अ॒रु॒णेभिः॑ । अ॒श्वैः । आ । उ॒षाः । या॒ति । सु॒ऽयु॒जा । रथे॒न ॥ १४ ॥

दिवो नभसः संबन्धिनीष्वातासु । दिङ्नामैतत् । आततासु विसीर्णासु दिक्षुषा अंजिभिर्व्यञ्जकैः प्रकाशकैः स्तेजोभिर्व्यद्यौत् । विद्योतते । प्रकाशते । सैषा देवी देवनशीला छप्णां निर्णिजं । निर्णिगिति रूपनाम । रात्रिहृतं छप्णं रूपमपावः । अपावृणोत् । प्रकाशेन तिरस्कृतवती । अपि चारुणेभिररुणेर्लोहितवर्णैरश्वैर्व्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैस्तुरगैर्वा सुयुजा सम्यग्युक्तेन रथेनोषा आ याति । आगच्छति । किं कुर्वती । प्रबोधयन्ती सुप्तान्प्राणिनः प्रबुद्धान्कुर्वती ॥ अद्यौत् । द्युत दीप्ती । लुङ् । द्युज्यो लुङि । पा० १. ३. ९१. । इति परस्मैपदं । व्यत्ययेन वृत्तुक् । गुणे प्राप्ति वृद्धिश्छांदसी । यद्वा । द्यु अभिगमने । आदादिकः । उतो वृद्धिर्लुक् हलि । पा० ७. ३. ८९. । इति वृद्धिः ॥

देवीनां हविःष्वावहन्तीत्योषसो याज्या । सूचितं च । आ यां तनोषि रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते । आ० ६. १४. । इति ॥

आ॒वह॑न्ती पो॒ष्या वा॒र्याणि॑ चि॒त्रं के॒तुं कृ॑णुते चे॒किताना॑ ।

ई॒युषी॑णामुप॒मा शश्व॑तीनां वि॒भाती॑नां प्रथ॒मोषा॑ व्य॒श्नैत् ॥ १५ ॥

आ॒ऽवह॑न्ती । पो॒ष्या । वा॒र्याणि॑ । चि॒त्रं । के॒तुं । कृ॑णुते । चे॒किताना॑ ।

ई॒युषी॑णां । उ॒प॒ऽमा । शश्व॑तीनां । वि॒ऽभा॒तीनां॑ । प्रथ॒मा । उ॒षाः । वि॒ । अ॒श्नैत् ॥ १५ ॥

पोष्या यावज्जीवं पोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनान्यावहन्त्यस्मभ्यमानयन्ती चेकिताना सर्वं जन्मं प्रज्ञापयंत्युषाश्चित्रं विचित्रमाश्चर्यभूतं चायनीयं वा केतुं प्रज्ञापकं रश्मिं छत्त्रजगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते । स्वात्मनः प्रकाशात्कुर्वते । सैषेयुषीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां शश्वतीनां ब्रह्मीनामुषसामुपमा उप समीपे निर्मितोपमानभूता वा विभातीनां विशेषेण प्रकाशमानानामागामिनीनामुषसां प्रथमाया एवभूतोषा व्यश्नैत् । तेजसा प्रवृद्धासीत् ॥ पोष्या । पुष पुष्टौ । पोषणं पोषः । भवि घञ् । तच्च भवानि । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शिश्छंदसि ब्रह्ममिति शैलीपः । वार्याणि । वृद्ध संभक्तौ । अहलोर्ण्यत् । ईडवदनुशंसदुहां ण्यत् इत्याद्युदात्तत्वं । चेकिताना । कित ज्ञाने । अस्माद्यडंताल्लटः शानच् । छंदसुभयर्थेति तस्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपी । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ईयुषीणां । इण् गती । लिटः क्लृप् । द्विर्भावादि । उगितश्चेति ङीप् । वसोः संप्रसारणं । इणो यक्षिति यणादेशः । दीर्घ इणः क्तितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । शासिर्वसिघसीनां चेति षत्वं । ङीप्सुपी पित्त्वादनुदात्तौ । विभातीनां । भा दीप्ती । अस्माच्छ्रवतात्पूर्ववत् ङीप् । आश्छंदसि ब्रह्ममिति नाम उदात्तत्वं । अश्नैत् । दृष्टीश्च गतिवृद्धौ । लङि ब्रह्मं छंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते व्यत्ययेनैत्वं ॥ ३ ॥

उदी॒र्ध्वं जी॒वो अ॒सुनं॑ आ॒गा॒दप॑ प्रा॒गा॒त्तम॑ आ॒ ज्योति॑रेति ।

अ॒रै॒कपं॑थां या॒तवे॒ सूर्या॑याग॒न्म॒ यच्च॑ प्र॒तिर॑न्त॒ आ॒युः ॥ १६ ॥

उत्। ईर्ध्वं। जीवः। असुः। नः। आ। अगात्। अपः। प्र। अगात्। तमः। आ। ज्योतिः। एति।
अरैक्। पंथां। यातवे। सूर्याय। अगन्म। यत्र। प्रऽतिरंते। आयुः ॥ १६ ॥

हे मनुष्या उदीर्ध्वं। शयनं परित्यज्योन्नच्छत। नोऽस्माकमसुः शरीरस्य प्रेरयिता जीवो जीवात्मागात्।
आगतवान्। तमोऽप प्रागात्। अपकांतं। उपसः प्रकाशे सति सर्वजीवनव्यापारयोगः। तस्मात्परमात्मरूप-
तया स च जीवस्तदेव ज्योतिरिति। आगच्छति। सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमरैक्। विविक्तीकरोति। यातवे
गमनाय। तस्मिन्देशेऽगन्म गच्छामो यत्र यस्मिन्देशे आयुः। अन्ननामैतत्। अन्नं प्रतिरंते। प्रपूर्वस्तिरतिवर्ध-
नायः। उदारा दानेन प्रवर्धयति ॥ ईर्ध्वं। ईर गती। आदादिकोऽनुदात्तत्। अरैक्। रिचिर् विरचने।
लङि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक्। गुणे व्यत्ययेनेत्वं। पंथां। द्वितीयायामपि पथिमथ्यमुच्चामादिति
व्यत्ययेनात्वं। अगन्म। गमेर्लङि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक्। म्बोद्य। पा० ८. २. ६५। इति मकारस्य
नकारः ॥

स्यूमना वाच उदियति वहिः स्तवानो रेभ उषसो विभातीः।

अद्या तदुच्छ गृणते मघोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूमना। वाचः। उत्। इयति। वहिः। स्तवानः। रेभः। उषसः। विऽभातीः।

अद्य। तत्। उच्छ। गृणते। मघोनि। अस्मे इति। आयुः। नि। दिदीहि।

प्रजाऽवत् ॥ १७ ॥

वहिः स्तोत्राणां वोढा रेभः। स्तोत्रनामैतत्। स्तोतोषसो विभातीस्तमसोऽपमोदनेन प्रकाशमाना उषो-
देवताः स्तवानः सुवन् वाचो वेदरूपायाः संबन्धीनि स्यूमना स्यूमान्यनुस्यूतानि संततान्युक्तान्युदियति। उन्नम-
यति। उच्चारयति। अतो हे मघोनि मघवत्युषः अद्यास्मिन्समये गृणते सुवते तस्मै पुरुषाय तदुच्छ। दृष्टि-
निरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय। वर्जय। अस्मै अस्मभ्यं च प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तमा-
युरन्नं नि दिदीहि। नितरां प्रकाशय। दीदेतिष्कान्दसो दीप्तिकर्मा। प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्यूमना। पितु तंतुसं-
ताने। अन्येभ्योऽपि दृष्टं इति दृष्टिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कर्मणि मणि। कुः। शृङ्खलूट्।
आडयाजयारां चोपसंख्यानं। म० ७. १. ३०. १। इति विभक्त्योऽङादेशः। यद्वा। औणादिको भावे मक्।
पामादिलक्षणो मत्वर्थोऽपि नः। बंधनयुक्तामीत्यर्थः। शिष्कंदसि वज्रलमिति श्लोपः। व्यत्ययेनायुदात्तत्वं।
वाचः। सविकाच इति डस उदात्तत्वं। इयति। अ गती। जीहोत्यादिकः। अतिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्त्वं।
स्तवानः। पुञ् सुती। शानच्च्दादित्वाच्छपो लुक्। तस्य च्छंदस्युभयधेत्वार्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणावा-
देशः। व्यत्ययेनायुदात्तत्वं। विभातीः। शतुरनुमो नवजादी इति ङीप उदात्तत्वं। गृणते। गृ शब्दे। क्रिया-
दिकः। प्वादीनां ह्रस्वः। पूर्वोक्तेन सूत्रेण विभक्त्युदात्तत्वं। अस्मे। सुपां मुलुगिति चतुर्थ्याः शिऽआदेशः ॥

या गोमतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छंति दाशुषे मर्त्याय।

वायोरिव सूनृतानामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

याः। गोऽमतीः। उषसः। सर्वऽवीराः। विऽउच्छंति। दाशुषे। मर्त्याय।

वायोऽईव। सूनृतानां। उत्ऽअके। ताः। अश्वऽदाः। अश्ववत्। सोमऽसुत्वा ॥ १८ ॥

दाशुषे हवीषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीर्गोमत्यो वज्रभिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववीराः
सर्वैः सरणसमर्थैर्वीरैः शूरैर्युक्ता या उषसो व्युच्छंति तमो वर्जयंति वायोरिव वायुवच्छीघ्रं प्रवर्तमानानां
सूनृतानां सुतिरूपाणां वाचासुदके समाप्तावश्वदा अश्वानां दाशुषा उषसः सोमसुत्वा सोमानामभिषोता

यजमानोऽग्नवत् । व्याप्नोतु ॥ दाशुषे । दाशु दाने । दाश्वान्साह्वानिति क्लृप्तप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं । अग्नवत् । अशु व्याप्नोतु । व्यत्ययेन परस्मैपदं । लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । सोममुत्वा । पुञ् अभिषवे । अग्न्यभ्योऽपि दृष्टंत इति क्लृप्तिः । ब्रह्मस्व पितृति तुक् ॥

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्बृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववारे ॥ १९ ॥

माता । देवानां । अदितेः । अनीकं । यज्ञस्य । केतुः । बृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिः कृत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्वऽवारे ॥ १९ ॥

हे उपस्त्वं देवानां माता जननी । उपसि सर्वे देवाः सुत्या प्रबोध्यते अतः सा तज्जननवतीत्युच्यते । अत एवादितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्यनीकं । प्रतिस्यर्धिनी त्वमित्यर्थः । यद्वा । दीव्यतीति देवा रश्मयः । तेषां निर्मात्री अदितेरखंडनीयाया भूमेरनीकं मुखं । यथेन्द्रियाग्रयत्वामुखं प्रकाशकं एवमुषा भुमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः केतयित्री आपयित्री बृहती महती सती वि भाहि । प्रकाशस्व । अपि च प्रशस्तिः कृत सम्यक् स्तुतिमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्मदीयाय ब्रह्मणे मंचरूपाय सोचाय व्युक् । विवासय । तदन्तरं हे विश्ववारे सर्वैर्वरणीय उषो नोऽस्मान् अने जनपद आ जनय । अभिमुख्येन प्रादुर्भावय । अवस्थापयेत्यर्थः ॥ बृहती । बृहन्न्यहतीरूपसंख्यानमिति ङीप् उदान्तत्वं । प्रशस्तिकृत् । शम्सु स्तुती । भावे क्तिन् । तितुवेतीट्प्रतिषेधः । अनदितामिति नलोपः । तस्मिन्नुपपदे करोतिः क्तिञेति क्तिप् । जनय । जनी प्रादुर्भावे । णिच्नुपधावृद्धिः । जनीजृप्त्सुरंजोऽमंताश्च । धा० १९. ६३-६७. इति मित्वे मितां ब्रह्म इति ब्रह्मत्वं ॥

यच्चिचमम्र उषसो वहती जानाय शशमानाय भद्रं ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् । चिचं । अम्रः । उषसः । वहति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रं ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥

चिचं चायनीयमम्र आप्रव्यं यज्ञनमुषसो वहति आनयति ईजानाय हविर्मिरिष्टवते शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं तज्जवतीति शेषः । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयः षड्वेता ममहंतां । पूजितं कुर्वतु ॥ अम्रः । आपू व्याप्नोतु । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुङ् वेति बङ्गलयहणादकर्माख्यायामप्यमुन् धातोर्ह्रस्वो नुङाममश्च । ईजानाय । यजतेऽच्छंदसि लिट् । लिटः कानज्वा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । शशमानाय । शश स्तुतगती । ताच्छीलिकश्चानम् । तस्य लसार्वाधातुकत्वाभावाददुप देशलसार्वाधातुकस्वरभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ ४ ॥

इमा रुद्रायेत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्सस्वार्थं । दशम्येकादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्स्यः । रुद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । इमा एकादश रौद्रं द्वित्रिष्टुवंतमिति ॥ शूलगवादिषु रुद्रदेवत्वेषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थेया । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानं । आ० गृ० ४. ९. २१. इति ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसंक्षिपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं यामे अस्मिन्ननातुरं ॥ १ ॥

इ॒माः । रु॒द्राय॑ । त॒वसे॑ । क॒प॒र्दि॒ने । स॒यत् ऽवी॑राय । प्र । भ॒राम॑हे । म॒तीः ।

यथा॑ । शं । अ॒सत् । द्वि॒ऽपदे॑ । चतु॑ऽपदे । वि॒श्वं । पु॒ष्टं । यामे॑ । अ॒स्मिन् । अ॒ना॒तुरं ॥ १ ॥

रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । यद्वा । रुत्संसारख्यं दुःखं । तद्वावयत्यपगमयति विनाशयतीति रुद्रः । यद्वा । रुतः शब्दरूपा उपनिषदः । ताभिर्द्रुयते गम्यते प्रतिपाद्यत इति रुद्रः । यद्वा । रुत शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्यात्मविद्या वा । तामुपासकेभ्यो राति ददातीति रुद्रः । यद्वा । रुणञ्चावृणोतीति रुदंधकारादि । तद्गुणाति विदारयतीति रुद्रः । यद्वा । कदाचिद्देवासुरसंयामेऽग्न्यात्मको रुद्रो देवेर्निष्पन्नं धनमपहृत्य निरगात् । अमुराजित्वा देवा एनमन्विष्य दृष्ट्वा धनमपाहरन् । तदानीमरुदत् । तस्माद्रुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । सोऽरोदीयदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. १. इति । तस्मै रुद्राय मतीर्मननीया इमाः स्तुतीः प्र भरामहे । प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीदृशाय । तवसे प्रवृद्धाय कपर्दिने जटिलाय जयदीराय जयंतो विनश्वंतो वीरा यस्मिन् तादृशाय । यद्वा । जयतिरेश्वर्यकर्मा । जयंतः प्राप्तिश्रय्या वीरा मरुतृणाः पुत्रा यस्य तस्मै । यथा येन प्रकारेण शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं द्विपदेऽस्मदीयाय मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्चप्रभृतये चासत् भवेत् । तेन प्रकारेण स्तुतीः कुर्म इत्यर्थः । अतोऽस्मिन्नस्मदीये यामे वर्तमानं विश्वं सर्वं प्राणिजातमनातुरं । आतुरा रुग्णाः । ते रहितं सत् पुष्टं प्रवृद्धं भवतु ॥ रुद्राय । रोदेः शिंलुक् । उ० २. २२. इति रुक् । तवसे । तवतिर्वृद्धार्थः सौचो धातुः । श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः । जयदीराय । चि जये । लटः शतृ । कंदसुभयथेति शतुरार्धधातुकत्वेनादुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असत् । अस भुवि । ज्येष्ठागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । द्विपदे । द्वौ पादावस्य । संख्यासुपूर्वस्थेति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । चतुर्थैकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पञ्चावः । एकदेशविभक्तस्थानन्यत्वात् । परि० ३७. । द्वित्रिभ्यां पाह्मभूधसु बज्रब्रीहावित्युत्तरपदावुदात्तत्वं । चतुष्पदे । स्वरवजं पूर्ववत् । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च ऋः संख्यायाः । फि० २. ५. । इत्यावुदात्तं ॥

रुद्रदेवत्वे पशौ वपापुरोडाशयोर्मृका नो रुद्रेत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूत्रितं । मृका नो रुद्रोत नो मयस्कृधीति द्वे आ ते पितर्मरुतां सुममेतु । आ० ३. ८. इति ॥

मृ॒का नो॑ रु॒द्रोत॑ नो॒ मय॑स्कृ॒धि स॒यद्दी॑राय॒ नम॑सा वि॒धेम॑ ते ।

य॒च्छं च॒ योश्च॑ म॒नुरा॑ये॒जे पि॒ता तद॑श्याम॒ तव॑ रु॒द्र प्र॑णी॒तिषु॑ ॥ २ ॥

मृ॒क । नः॑ । रु॒द्र । उ॒त । नः॑ । म॒यः । कृ॒धि । स॒यत् ऽवी॑राय । नम॑सा । वि॒धेम॑ । ते॒ ।

यत् । शं । च॒ । योः॑ । च॒ । म॒नुः । आ॒ऽये॒जे । पि॒ता । तत् । अ॒श्या॒म । तव॑ । रु॒द्र ।

प्र॒ऽनी॒तिषु॑ ॥ २ ॥

हे रुद्र नोऽस्मभ्यमस्मदर्थं मृक । त्वं सुखयिता भव । उतापि च तदनंतरं नोऽस्माकं मयः सुखं कृधि । कृष । वयं च जयदीराय जपितसर्ववीरं प्राप्तिश्रयैर्मरुत्रिर्युक्तं वा ते त्वां नमसा हविर्लक्षणेनाग्नेन नमस्कारेण वा विधेम । परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । अपि च पितोत्पादको मनुः स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः शं रोगाणां शमनं योश्च भयानां यावनं च यदेतद्वयमायेजे देवेभ्यः सकाशात्प्राप्य दत्तवान् हे रुद्र तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तद्वयमश्नाम । व्यामुयाम ॥ मृक । मृड सुखने । तौदादिकः । ब्रूचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । कृधि । करोतेर्लोपि बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । युशृणुपृष्ठवृभ्यश्च कंदसीति हेधिः । अतः कृकमीति मयसो विसर्जनीयस्य सत्वं । जयदीराय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम । विध विधाने । तौदादिकः । आयेजे । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । लिटि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभाव एवाभ्यासलोपी । अश्नाम । अशू व्याप्ती । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया स्यद्वीरस्य तव रुद्र मीढुः ।

सुम्नायन्निश्चिषो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥ ३ ॥

अश्याम ते । सुमतिं । देवयज्यया । स्यद्वीरस्य । तव । रुद्र । मीढुः ।

सुम्नायन् । इत् । विशः । अस्माकं । आ । चर । अरिष्टवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हे मीढुः सेक्तः कामाभिवर्षक नित्यतरुण वा रुद्र स्यद्वीरस्य अपितप्रतिपक्षस्य मरुद्भिर्युक्तस्य वा तव सुमतिं शोभनां कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते त्वत्संबन्धिनो वयं देवयज्यया देवयागेन त्वद्देवत्वेन यज्ञेनाश्याम । प्राप्तवाम । त्वं चास्माकं विशः प्रजा अभिलक्ष्या चर । आगच्छ । किं कुर्वन् । सुम्नायन्ति । सुम्नामिति सुखनाम । तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव । सुखप्रद एव भवेत्त्वर्थः । ततो वयमरिष्टवीराः । वीर्याज्जायन्त इति वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता वीरा येषां तथाभूताः संतप्ते तुभ्यं हविश्चरुपुरोडाशादिकं जुह्वाम । चोदित आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिं । मतिर्मननं । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयज्यया । छंदसि निष्टर्क्यत्यादौ यजैर्यप्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिंगता च । मीढुः । मिह सेचने । दाश्यान्ताङ्गाभीष्टानिति क्लृप्तप्रत्ययांतो निपातितः । संबुद्धौ मतुवसो हरिति खल्वं । सुम्नायन् । सुम्न परेषामिच्छति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्तेतिलदीर्घयोर्निषेधः । देवसुम्नयोर्यजुषि काठके । पा० ७. ४. ३८. इति विधीयमानमात्रं व्यत्ययेनात्रापि द्रष्टव्यं ॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वंक्तुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।

आरे अस्मदैव्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेषं । वयं । रुद्रं । यज्ञसाधं । वंक्तुं । कविं । अवसे । नि । ह्वयामहे ।

आरे । अस्मत् । दैव्यं । हेळः । अस्यतु । सुमतिं । इत् । वयं । अस्य । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

अवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं नि ह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । कीदृशं । त्वेषं दीप्तं यज्ञसाधं यज्ञस्य साधयितारं । एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति । तथा च तैत्तिरीयके देवा वै यज्ञाद्रुद्रमंतरायन्निष्यपक्रम्यान्नांत । स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदि स राधयिष्याम इति तत्स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्त्वं । तै० सं० २. ६. ८. ३. इति । वंक्तुं कुटिलगंतारं कविं क्रांतदर्शिनं । स च रुद्रो दैव्यं देवस्य द्योतमानस्य संबन्धिनं हेळः क्रोधमस्त्रदारेऽस्मत्तो दूरदेशेऽस्यतु । प्रेरयतु । अस्य महादेवस्य सुमतिमित् शोभनामनुग्रहरूपां बुद्धिमैव वयमा वृणीमहे । आभिमुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञसाधं । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । पिधू संराद्धौ । सिध्यतेरपारलौकिक इत्यात्वं । यद्वा । राध साध संसिद्धौ । अस्त्रायतात् क्लिप् । वंक्तुं । वक्ति कौटिल्ये । औणादिक उपलब्धयः । नि ह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं । दैव्यं । देवाद्यजत्रौ । पा० ४. १. ८५. ३. इति प्राग्दीव्यतीयो यज् । अस्यतु । असु लेपणे । दैवादिकः । वृणीमहे । वृङ् संभक्तौ । क्रियादिकः ॥

दिवो वराहमरुषं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।

हस्ते विभ्रज्जेषजा वार्याणि शर्म वर्म छर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥ ५ ॥

दिवः । वराहं । अरुषं । कपर्दिनं । त्वेषं । रूपं । नमसा । नि । ह्वयामहे ।

हस्ते । विभ्रत् । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्म । छर्दिः । अस्मभ्यं । यंसत् ॥ ५ ॥

वराहं वराहारमुत्कृष्टभोजनं । यद्वा । वराहवद्गङ्गां । अरुषमारोचमानं कपर्दिनं जटामिर्युक्तं त्वेषं तेजसा दीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदांतैरधिगम्य एवंभूतं रुद्रं नमसा हविर्लक्षणेनाग्नेन नमस्कारेण वा दिवो युलोकसकाशान्नि ह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । स आहूतो रुद्रो हस्ते स्वकीये बाहौ वार्याणि सर्वैर्व-

रणीयानि भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि बिभ्रत् धारयन् अस्मभ्यं स्तोतुभ्यः शर्मारोग्यलक्षणं सुखं
वर्मायुधानां निवारकं कषचं हृदिः । गृह्णामेतत् । गृहं च यंसत् । प्रयच्छतु ॥ बिभ्रत् । दुभृज धारणपोष-
णयोः । औहोत्यादिकः । लटः शतृ । भृशामिदित्यभ्यासस्थित्वं । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । कंङ्गादिः ।
पचायच् । अतोलीपयलोपी । सुमंगलभेषजाच्च । पा० ४. १. ३०. । इति निपातनादूपसिद्धिः । श्रेष्ठं हंसि बङ्ग-
लमिति शैलीपः । वार्याणि । वृङ् संभक्तौ । अहलोर्ण्यत् । ईडवंदेत्याद्युदात्तत्वं । हृदिः । उक्कृद्दिर् दीप्तिदेव-
नयोः । कृष्यते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनेः प्रकाशत इति हृदिर्गृहं । अर्चिशुचिज्जपिक्कादिहृदिभ्य इति ।
यंसत् । यम उपरमे । लेख्यडागमः । सिद्धञ्जलं लेटीति सिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ ५ ॥

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनं ।

रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनं तमने तोकाय तनयाय मृळ ॥ ६ ॥

इदं पित्रे । मरुतां । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय । वर्धनं ।

रास्व । च । नः । अमृत । मर्तभोजनं । तमने । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

इदं स्तुतिलक्षणं वचो मरुतामेकोनपंचाशत्संख्याकानां देवविशेषाणां पित्रे जनकाय रुद्रायेश्वरायोच्यते ।
उच्चार्यते । कोदृशं । स्वादोः स्वादीयो रसवतो मधुघृतादेरपि स्वादुतरं । अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः ।
वर्धनं सुखस्य प्रवर्धकं । स्तोत्रेण हि देवता हृष्टा सती प्रवर्धते । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वमेवमाख्यायते । पुरा
कदाचिद्दिन्द्रोऽसुराज्जिगाय । तदानीं दितिरसुरमतिं द्रह्मनसमर्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः सकाशाद्गर्भं
लेभे । इमं वृत्तांतमवगच्छन्निन्द्रो वज्रहस्तः सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेदं ।
पुनरर्थिकं सप्तखंडमकरोत् । ते सर्वे गर्भकदेशा योनिर्निर्गत्या रुद्रन् । एतस्मिन्नवसरे लीलार्थं गच्छन्ती पार्वती-
परमेश्वराविमान्दृष्टवतुः । महेशं प्रति पार्वत्यिवमवोचत् । इमे मांसखंडा यथा प्रत्येकं पुत्राः संपद्यन्तामेवं त्वया
कार्यं मयि चित्प्रीतिरस्तीति । स च महेश्वरस्तान्समानरूपान् समानवयसः समानालंकारान्पुत्रान्कृत्वा गौर्धे
प्रददां तवेमे पुत्राः संत्विति । अतः सर्वेषु मारुतेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति सूयते । रौद्रेषु च मरुतां
पिता रुद्र इति । अपि च हे अमृत मरणरहित रुद्र मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं नोऽस्मभ्यं
रास्व । प्रयच्छ । तथा तमने आत्मने । द्वितीयार्थे चतुर्थी । मां तोकाय तोकं पुत्रं तनयाय तनयं तत्पुत्रं च
मृळ । सुखय ॥ पित्रे । उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्तत्वं । रास्व । रा दानि । व्यत्ययेनात्मनेपदं । तमने ।
मंत्रेष्वान्धादेरात्मन इत्यत्राङोऽन्यत्रापि च्छंदसि दृश्यते । का० ६. ४. १४१. १. । इति वचनादात्मन आका-
रलोपः ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उर्ध्वतमुत मा न उक्षितं ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥ ७ ॥

मा । नः । महान्तं । उत । मा । नः । अर्भकं । मा । नः । उर्ध्वतं । उत । मा । नः । उक्षितं ।

मा । नः । वधीः । पितरं । मा । उत । मातरं । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रीरिषः ॥ ७ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं मध्ये महान्तं वृद्धं मा वधीः । मा हिंसीः । उतापि च नोऽस्माकमर्भकं बालं मा हिंसीः ।
तथा नोऽस्माकं मध्य उर्ध्वतं सेतारं मध्यवयस्कं युवानं मा वधीः । उतापि च नोऽस्माकमुचितं गर्भरूपेण
स्त्रीषु निषिक्तमपत्यं मा वधीः । तथा नोऽस्माकं पितरं जनकं मा वधीः । उतापि च मातरं जननीं मा
वधीः । तथा नोऽस्माकं प्रियाः स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनुषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र मा रीरिषः । मा
हिंसीः ॥ वधीः । हृतेर्माङ्गि लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । सिच इट् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्ब्रह्म-
भावः । रीरिषः । रिष हिंसायां । खंतालुङि चङि णिलोपोपधाह्रस्वादीनि । क्छंदसः पदकालीनो
ऽभ्यासद्वयः ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
 वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मंतः सदमित्वा हवामहे ॥ ८ ॥
 मा नः । तोके । तनये । मा । नः । आयौ । मा । नः । गोषु । मा । नः । अश्वेषु । रीरिषः ।
 वीरान् । मा । नः । रुद्र । भामितः । वधीः । हविष्मंतः । सदं । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोकादिविषये मा रीरिषः । मा हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाची । तनयस्तनुवः ।
 आयुरित्यंतोदात्तो मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो योऽस्मदीयो मनुष्यस्तस्मिन् गोषु पश्यादिष्वश्वेषु च मा
 रीरिषः । हिंसां मा कथाः । तथा हे रुद्र वीरान् विक्रान्तान् शौर्योपेतान् अस्मदीयान् भामितः क्रुद्धः सन् मा
 वधीः । मा हिंसीः । वयं च हविष्मंतो हविर्मयुक्ताः संतः सदमित् सर्वदेव त्वां हवामहे । आहुयामहे ॥
 आयौ । इण् गती । कंदसीण इत्युणप्रत्ययः । भामितः । भाम क्रोधि क्रोधिकरणे चेति कर्तरि क्तः । हवामहे ।
 हेनो लटि बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं ॥

देवमुवां हविषु रुद्रस्य पशुपतेर्याग उप ते स्तोमानित्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । उप ते
 स्तोमान्यशुपा इवाकरिमिति द्वे । आ० ४. ११. । इति ॥

उप ते स्तोमान्यशुपा इवाकरं रास्वा पितर्मरुतां सुम्नस्मे ।
 भद्रा हि ते सुमतिर्मृळयत्तमाथा वयमव इत्ते वृणीमहे ॥ ९ ॥
 उप । ते । स्तोमान् । पशुपाः । ईव । आ । अकरं । रास्व । पितः । मरुतां । सुम्नं । अस्मे इति ।
 भद्रा । हि । ते । सु । मतिः । मृळयत् । तमा । अथ । वयं । अवः । इत् । ते । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे रुद्र स्तोमान् सुतिरूपात्मन्वान् ते तुभ्यमुपाकरं । उपाकरोमि । समर्पयामि । तत्र दृष्टान्तः । पशुपा इव ।
 यथा पशूनां पालयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्त्री समर्पितान्यशून् सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति एवं त्वत्सका-
 शास्त्राभ्यान् सुतिरूपात्मन्वान् सुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे मरुतां पितर्मरुत्संज्ञानां देवाना-
 मत्पादक रुद्र नोऽस्माभ्यं सुम्नं सुखं रास्व । देहि । अपि च ते त्वदीया सुमतिः कल्याणी बुद्धिर्मृळयत्तमाति-
 शयेन सुखयितुतमा । अत एव भद्रा भजनीया हि । यस्मादेवं तस्मादथानंतरं वयं ते त्वदीयमवो रक्षणं
 वृणीमहे । संभजामहे ॥ अकरं । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङ् । कर्मवृद्धिभ्य इति च्छेरडादेशः ।
 अदृशोऽङि गुणः । पितर्मरुतां । परमपि कंदसीति परस्याः षष्ठ्याः पूर्वामंत्रितानुप्रवेशे सत्यामंत्रितस्य चेति
 पदव्ययमप्यनुदात्तं । अस्मै । सुपां सुलुगिति चतुर्थीदङ्गवचनस्य शिञ्जादेशः । मृळयत्तमा । मृळ सुखने । अस्माभ्यं-
 तास्वतः शतृ । तस्य कंदस्युभयथेत्यर्थधातुकत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यते ॥

आरे ते गोघ्नमुत पूरुषघ्नं क्षयन्वीर सुम्नस्मे ते अस्तु ।

मृळा च नो अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विर्बर्हीः ॥ १० ॥
 आरे । ते । गोऽघ्नं । उत । पूरुषऽघ्नं । क्षयन् । वीर । सुम्नं । अस्मे इति । ते । अस्तु ।
 मृळः । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव । अधि । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽबर्हीः ॥ १० ॥

हे षयन्वीर अपितसर्वशत्रुजन रुद्र ते त्वदीयं गोघ्नं यज्ञोहननं यद्वा गोहननसाधनमायुधं उतापि च
 पूरुषघ्नं पूरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयमपि दूरेऽस्मात्तो विप्रकण्टदेशे भवतु । अस्मै अस्मासु ते त्वदीयं
 सुम्नं सुखमस्तु । भवतु । अपि च नोऽस्माकं मृळः । सुखसिद्धयर्थं प्रसन्नो भव । हे देव द्योतमान रुद्र नोऽस्मानधि
 ब्रूहि च । अधिवचनं पशुपतेन वचनं ब्राह्मणायाधि ब्रूयात् । तै० सं० २. ५. ११. ९. । इति यथा । अधि चाथा-
 नंतरं च द्विर्बर्ही द्वयोः स्थाण्योः पृथिव्यामंतरिक्षे च परिवृढः । यद्वा । द्वयोर्दक्षिणोत्तरमार्गयोर्ज्ञानकर्म-

लोवां परिपुष्टः स्वामी । स त्वं नोऽस्माभ्यं शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ गोघ्नं । हन हिंसागत्तोः । अस्माह्वयर्थे कविधानमिति भावे करणे वा कप्रत्ययः । गमहनेत्युपधात्तोपः । हो हुतेरिति कुत्वं । द्विवर्हाः । वृह वृहि वृद्धौ । दयोः स्थानयोर्वर्हते प्रवर्धत इति द्विवर्हाः । अमुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवोचाम् नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हवँ रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मिचो वरुणो भामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवँ । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥११॥

अवस्यवोऽवोऽन्नं रक्षणं वेक्षंतो वयमवोचाम । एतत्सूक्तं स्तोत्रमवादिष्य । अस्मै रुद्राय नमो नमस्कारोऽसु । मरुत्वात्परुद्धिः स्वकीयेः पुत्रैर्युक्तो रुद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु । स्वीकरोतु । यदस्माभिस्तन्नं नोऽस्मादीयं तत्सर्वं मित्रादयः षड्वेता ममहंता । पूजयंतु । उतशब्दोऽप्यर्थः ॥ अवोचाम । ब्रून् व्यक्तायां वाचि । लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यतिवक्तृत्वादिना चुरङादेशः । वच उमित्युभागमः । अवस्यवः । अव रक्षणे । भावेऽमुन् । सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छदसीत्युप्रत्ययः । हवँ । भावेऽनुपसर्गस्त्येत्प संप्रसारणं च । मरुत्वान् । शय इति मतुपो वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाज्जम्बवाभावः ॥ ६॥

चित्रमिति षडृचं दशमं सूक्तं कुत्सस्वार्थं त्रैपुभं सूर्यदेवताकं । तथा चागुक्तांतं । चित्रं षट् सीर्यमिति ॥ आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि । तत्रेदं सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । चित्रं देवानां नमो मित्रस्य । आ० ६. ५. । इति ॥ आदितस्तिस्र ऋचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो द्वे वपापुरोडाशयोर्याज्ञे । तथा च सूचितं । चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पंच शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना । आ० ३. ८. । इति ॥ अतिमूर्तिनाम्येकाहि शुनासीर्ये पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्येषा याज्या । सूचितं च । तरणिविश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० ९. ८. । इति ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगंतस्तस्युषश्च ॥१॥

चित्रं । देवानां । उत । अगात् । अनीकं । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अंतरिक्षं । सूर्यः । आत्मा । जगंतः । तस्युषः । च ॥१॥

देवानां । दीव्यंतीति देवा रश्मयः । तेषां देवजनानामेव वानीकं तेजःसमूहं रूपं चित्रमाश्चर्यकरं सूर्यस्य संडलमुदगात् । उदयाचलं प्राप्तमासीत् । कीदृशं । मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमंतरिक्षं चाप्राः । स्वकीयेन तेजसा आ समंतादपूरयत् । ईदृग्भूतसंडलांतर्वर्तो सूर्योऽतर्धामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतो जंगमस्य तस्युषः स्थावरस्य चात्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं । कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्थं सूत्रं । तदन्यत्त्वमारंभणशब्दादिभ्यः । वेदां २. १. १४. । इति । यद्वा । स्थावरजंगमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिति हि सूर्यं मृतप्रायं सर्वं जगत्पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते । योऽसौ तपस्युदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति । ति० आ० १. १४. १. । इति ॥ आप्राः । प्रा पुरणे । लङि पृथ्व्यत्ययः । अदादित्वाच्छपो लुक् । जगतः । गर्भेर्हं च । पा० ३. २. १७८. ३. । इति क्तिब्धिर्वचनं । गमः क्तावित्यनुनासिकलोपः । तस्युषः । तिष्ठतेर्लिटः क्तसुः । द्विवचने शपूर्वाः खयः । षण्ये-कवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । शासिवसीति षत्वं ॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यच्चा नरो देवयंतो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यः । देवी । उषसं । रोचमानां । मर्यः । न । योषां । अभि । एति । पश्चात् ।

यच्चा । नरः । देवऽयंतः । युगानि । विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यो देवी दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानामुषसं पश्चादभ्येति । उषसः प्रादुर्भावांतरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तच्च दृष्टांतः । मर्यो न योषां । यथा कश्चिन्ननुष्यः शोभनावयवां गच्छंतीं युवति स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् । यच्च यस्यामुषसि जातायां देवयंतो देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छंतो नरो यज्ञस्य भेतारो यजमाना युगानि । युगशब्दः कालवाची । तेन च तच्च कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यते यथा दर्शपूर्णमासाविति । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयति । यद्वा । देवयंतो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छंतो यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयति । तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः । एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय शुभ इति शेषः । यद्वा । देवयंतो देवकामा यजमाना युगानि युगमानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः संतो भद्रं कल्याणमग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयति ॥ मर्यः । मुद् प्राणत्यागे । कंदसि निष्ठकैत्यादी यत्प्रत्ययांतो निपात्यते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । युगानि । युजेः कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे च । का० ६. १. १६० । इत्युक्तादिषु पाठान्तराभावोऽतोदात्तत्वं च । वितन्वते । तनु विस्तारि । तनादिङ्ङञ् उः । सहेति योगविभागात्तिङोपसर्गस्य समासि सति समासस्थित्यंतोदात्तत्वं ॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्यंतो दिव आ पृष्ठमस्युः परि द्यावापृथिवी यंति सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतऽग्वाः । अनुऽमाद्यासः ।

नमस्यंतः । दिवः । आ । पृष्ठं । अस्युः । परि । द्यावापृथिवी इति । यंति । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कल्याणाः । अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम । तत्रैकं क्रियापरं योजनीयं । अश्वास्तुरगा व्यापनशीला वा हरितो हर्तारश्चित्रा विचित्रावयवा अनुमाद्यासोऽनुक्रमेण सर्वे स्तुत्या मादनीयाः एवंभूताः सूर्यस्थित्वा अश्वाः । यद्वा । एतं गंतव्यं मार्गं गंतारोऽश्वाः । एतं शबलवर्णं वा प्राप्तुवन्तोऽश्वाः । नमस्यंतो ऽस्माभिर्नमस्वमानाः संतो दिवोऽंतरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणमास्युः । आतिष्ठंति । प्राप्तुवन्ति । यद्वा । हरितो रसहरणशीला रश्मयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नमःस्खलमातिष्ठंति । आस्थाय च द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी सद्यस्तदानीमेवैकेनाह्वा परि यंति । परितो गच्छंति । व्याप्तुवन्तीत्यर्थः ॥ अश्वाः । अश्व व्याप्री । अग्निपृषीत्यादिना क्लृण्व । एतग्वाः । इण् गतौ । असिहसीत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गर्भरीणादिको भावे ड्वप्रत्ययः । एतमेतत्वं प्रति स्त्रो गमनं येषां ते तथोक्ताः । बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुमाद्यासः । मदि स्तुतौ । अस्माक्यंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । नमस्यंतः । नमोवरिव इति पूजार्थे क्यच् । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । अस्युः । तिष्ठतेऽङ्कादसो वर्तमाने लुङ् । गतिस्थिति सिचो लुक् । आत इति श्लेर्जुस् ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्वं मध्या कर्तोर्वितंतं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्यादाद्राची वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वं । तत् । महिऽत्वं । मध्या । कर्तोः । विऽतंतं । सं । जभार ।

यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधऽस्यात् । आत् । राची । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वं । स्वातंत्र्यमिति यावत् । महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्दश्रुतिर्यच्छब्दाध्याहारः । यत्कर्तोः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कथादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्येऽपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालमसं गच्छन् सूर्यः सं जभार अस्मात्प्रो- कात्स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विश्वजल्यस्तं यतं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातंत्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यासि । न कस्यापि । सूर्य एवेदृशं स्वातंत्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च । इदित्यव- धारणे । यदेवस्मिन्नेव काले हरितो रसहरणशीलान्स्वरश्मिन् हरिद्वर्णानश्चान्वा सधस्यात्सहस्यानादस्मा- त्पार्थिवास्त्रोकादादायायुक्त अन्यत्र संयुक्तात्करोति । यद्वा । युजिः केवलोऽपि विपूर्वो द्रष्टव्यः । यदेवासौ स्वरश्मिन्श्चान्वा सधस्यात् । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मादयुक्त । असुंचत । आत् अनंतरमेव रात्री निशा वास आच्छादयितुं तमः सिमस्रैः । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्मिन् लोके तनुते । विस्तारयति । यद्वा । वासो वासरमहः । तत्सर्वस्मादस्मात्प्रोकादपनीय रात्री तमस्तनुते । अत्र निवृत्तं । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुक्त हरणानादित्यरश्मी- न्हरितोऽश्चानिति वाद्य रात्री वासस्तनुते सिमस्रैः वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् । नि० ४. ११. इति ॥ महित्वं । मह पूजायां । श्रीणादिक इत्यत्ययः । तस्य भावस्त्वतर्ली । पा० ५. १. ११९. मध्या । मध्यशब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां मुलुगिति डादेशः । कर्तोः । करोतिरौणादिकस्तुत्ययः । विततं । विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा । उदित्वेन त्काप्रत्यय इटो विकल्पनायस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जभार । ह्यहोर्भ इति भवं । अयुक्त । युजेर्लुङि झलो झलीति सिचो लोपः । सधस्यात् । घञर्थे कविधानमित्यधि- करणे कप्रत्ययः । सध मादस्ययोस्कंदसीति सधादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्री । रात्रिश्चाजसाविति डीप् ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे ।

अनंतमन्यदुर्गदस्य पाजः कृणमन्यङ्हरितः सं भरंति ॥५॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपं । कृणुते । द्योः । उपऽस्थे ।

अनंतं । अन्यत् । रुर्गत् । अस्य । पाजः । कृणं । अन्यत् । हरितः । सं । भरंति ॥५॥

तत्तदानीमुदयसमये मित्रस्य वरुणस्यैतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतोऽभिचक्ष आभिमुख्येन प्रकाशनाय दोर्नभस उपस्थ उपस्थानि मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते । करोति । अपि चास्य सूर्यस्य हरितो रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अश्वा वानंतमवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रश्मिहीयमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् । बलयुक्तमतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थमन्यत्तमसो विलक्षणं तेजः सं भरंति । अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयति । तथा कृणं कृणवर्ण- मन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन रात्री । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वति किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्योः । डसिङसोश्च । पा० ६. १. ११०. इति पूर्वकृपता । उपस्थे । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । पाजः । पाति रचतीति पाजो बलं । पातिर्बले जुङ् । उ० ४. २०२. इत्यमुन् जुडागमश्च । क्हांदसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥६॥

अद्य । देवाः । उतऽइता । सूर्यस्य । निः । अंहसः । पिपृता । निः । अवद्यात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥६॥

हे देवा द्योतमानाः सूर्यरश्मयः अद्यास्मिन्काले सूर्यस्यादित्यस्योदिता उदितापुदये सतीतस्ततः प्रसरंती

यूयमस्मानंहसः पापान्निष्पिपृत । निष्कृष्य पालयत । यदिदमस्माभिर्हन्तं नोऽस्मदीयं तन्निचादयः षड्वेता ममहन्तां । पुजयंतु । अनुमन्यन्तां । रक्षन्ति यावत् । मित्रः प्रमोतेस्त्रायकोऽहरभिमानी देवः । वरुणोऽनिष्ठानां निवारयिता रात्र्यभिमानी । अदितिरखंडनीयादीना वा देवमाता । सिंधुः खंदनशीलोदकाभिमानी देवता । पृथिवी भूलोकस्याधिष्ठात्री द्यौर्युलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । उदिता । उत्पूर्वादेतेर्भावे क्तिन् । मुपां मुलुगिति डादेशः । तादी चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । पिपृत । पू पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । द्विर्वचनोरदत्वह्लादिशेषाः । अर्ति-पिपर्थोऽेत्यभ्यासस्येत्वं । सार्वधातुकमपिदिति तशब्दस्य क्तिन्त्वे सति ऋचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः ॥ ७ ॥ ॥ १६ ॥

सप्तदशेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र नासत्याभ्यामिति पंचविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । उशिकसंज्ञायामंगराजस्य महित्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कचीवानस्य सूक्तस्य ऋषिः । चिष्टुप् छंदः । अश्विनी देवता । तथा चानुक्रांतं । नासत्याभ्यां पंचाधिका कचीवान्दीर्घतमस उशिकप्रसूत आश्विनं वा इति । तुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि पंच सूक्तान्यश्विदेवत्यानि ॥ प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । यावाणिव नासत्याभ्यामिति त्रीणि । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैतानि शस्यानि प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

नासत्याभ्यां बर्हिर्विव प्र वृजे स्तोमौ इयम्यभ्रियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतू रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां । बर्हिःऽइव । प्र । वृजे । स्तोमान् । इयमि । अभ्रियाऽइव । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायां । सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥ १ ॥

बर्हिरिव यथा कश्चिज्जमानो यागार्थं बर्हिः प्र वृजे प्रकर्षेणानूनानतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृक्ते क्तिन्ति । संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान् लुतीरियमि । संपादयामि । एतदेव विशदीक्रियते । अभ्रियेव यथाभ्रियाण्यभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं बज्रशः प्रेरयति एवमहमश्विभ्यां स्तोवाणीयमि । बज्रशः प्रेरयामि । कीदृशावश्विनौ । अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदायेतत्संज्ञाय राजर्षये मध्येमार्गं स्वयंवरार्थमागतैस्तामलभमानैरन्वैर्नृपैः सह योजुमशुक्लवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुष्प्रापिण रथेन यावश्विनौ जायां भार्या परैरनुक्रातां न्यूहतुः शत्रून्निहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्यां । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्या नासत्यौ । नभ्राएनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृजे । वृजी वर्जने । आदादिकः । इदित्वात्तुम् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इयमि । ऋ गतौ । जीहोत्यादिकः । अर्तिपि-पर्थोऽेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् । अभ्रियेव । समुद्राभ्राह इति भवार्थं घः । घस्येयादेशः । शेष्छंदसि बज्रलमिति शैलोपः । अर्भगाय । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३. १५२. इत्यर्तेर्भन् । अर्भ एवार्भकः । संज्ञायां कन् । पा० ५. ३. ८७. । छंदसो गकारः । अपर आह । अर्भमल्पं गायति शब्दयतीत्यर्भगः । कै गे शब्दे । गापोष्टक् । पा० ३. २. ८. । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । तदेतत्पदकृतः शाकल्यस्याभिमतं । सेनाजुवा । जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादंतर्भावितवर्णार्थात् क्तिञ्चिप्रक्कीत्यादिना क्तिञ्दीर्घौ । तत्त्वादित्वादुवङ् । पा० ६. ४. ७७. १. । न्यूहतुः । वह प्रापणे । लिख्यतुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । यदुत्तान्नित्यमिति निघातः प्रतिषेधः ॥

वीकृपत्मभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शशदाना ।

तद्रासंभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

वी॒रु॒प॒त्न॑ऽभिः । आ॒शु॒हे॒म॑ऽभिः । वा॒ । दे॒वा॒नां॑ । वा॒ । जू॒ति॑ऽभिः । शा॒श॒दा॒ना ।
तत् । रा॒स॒भः॑ । ना॒स॒त्या॒ । स॒ह॒स्रं॑ । आ॒जा । य॒म॒स्य॑ । प्र॒ऽध॒ने॑ । जि॒गा॒य ॥ २ ॥

वीरुपत्नभिः । वीरुति बलनाम । बलवदुत्पत्तनैः आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः । वाशब्दः समुच्चये । हे नासत्याश्विनी एवंभूतिरश्वेय देवानामिन्द्रादीनां जूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदाना शाशव्यमानयोरत्यर्थं प्रेर्यमाण-
योर्युवयोर्वाहनभूतो यो रासभः प्रजापतिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेत
आजा आजौ संग्रामे तच्छूणां सहस्रं जिगाय । जितवान् । वैवस्वतो हि बह्वनां मरणहेतुना संग्रामेण तृष्टो
भवति । यद्वा । जेतव्यत्वेन प्रजापतिना निहितमृक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय । जयेनालभत ।
अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञि दुहितरं
प्रायच्छत् । ऐ० ब्रा० ४. ७. । इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥ वीरुपत्नभिः । वीरु बलवत्पतन्तीति वीरुपत्नानः ।
आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वंति गच्छन्तीत्याशुहेमानः । तैः । हि गतो वृद्धौ च । अन्येभ्योऽपि वृद्धांत इति
मनिन् । ऋदुत्तरपदप्रकृतस्वरत्वं । जूतिभिः । जतियूतिजूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । शाशदाना । शृदु
शान्तने । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्युक्ताल्लटः शानच् । तस्य क्दंस्वभयधेत्यार्धधातुकत्वात्
शानभावः । अतोलोपयलोपी । अन्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति षध्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ।
आजा । तेनैव सूत्रेण ङादेशः । जिगाय । जि जये । सन्लिटोर्जैरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं गकारः ॥

तु॒यो ह॑ भु॒ज्यु॒र्म॒श्वि॒नो॒द॒मे॒धे॒ र॒यिं॑ न कश्चि॒न्म॒मृ॒वाँ॑ अ॒वा॒हाः ।

त॒मू॒ह॒यु॒नौ॒भि॒रा॒त्म॒न्व॒ती॒भि॒र॒न्त॒रि॒क्ष॒प्रु॒द्भि॒र॒पो॒द॒का॒भिः॑ ॥ ३ ॥

तु॒यः॑ । ह॒ । भु॒ज्युं॑ । अ॒श्वि॒ना । उ॒द॒ऽमे॒धे॒ । र॒यिं॑ । न । कः॑ । चि॒त् । म॒मृ॒ऽवा॒न् । अ॒व॒ । अ॒हाः॑ ।

तं । उ॒ह॒युः॑ । नौ॒भिः॑ । आ॒त्म॒न्ऽव॒ती॒भिः॑ । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒प्रु॒त्ऽभिः॑ । अ॒प॒ऽउ॒द॒का॒भिः॑ ॥ ३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । तुयो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपांतरवर्तभिः शत्रुभिरत्यंतमुपद्रुतः
सन तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा प्राहृषीत् । सा च नौर्मध्येसमुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन
भिन्नासीत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तृष्टाव । तौ च सुतो सेनया सहितमात्मीयासु नौष्वारोष्य पितु-
न्यस्य समीपं चिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थ इदमादिकेन तुचेन प्रतिपाद्यते । हशब्दः
प्रसिद्धौ । तुयः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्जयार्थमुदमेधे । उदकैर्मिह्यते सिच्यत इत्युदकमेधः समुद्रः ।
तस्मिन्भुज्युमेतत्संज्ञं प्रियं पुत्रमवाहाः । नावा गंतुं पर्यत्यासीत् । तत्र दृष्टांतः । ममृवान् म्रियमाणः सन्धन-
लोभी कश्चिन्मनुष्यो रयिं न यथा धनं परित्यजति तद्वत् । हे अश्विनी तं च भुज्युं मध्येसमुद्रं निमग्नं नौभिः
पितुसमीपमूहयुः । युवां प्रापितवन्तौ । कीदृशीभिः । आत्मन्वतीभिरात्मीयाभिः । युवयोः स्वभुताभिरित्यर्थः ।
यद्वा । धृतिरात्मा । धारणवतीभिरित्यर्थः । अंतरिक्षप्रुद्भिरतिस्वच्छत्वादंतरिक्षे जलस्थोपरिष्ठादेव गन्त्रीभिः
अपोदकाभिः सुसिष्टत्वादपगतोदकाभिः । अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ उदमेधे । मिह सेचने । कर्मणि घञ् ।
व्यंक्रादीनां च । पा० ७. ३. ५३. । इति कुत्वं । उदकस्योदः संज्ञायां । पा० ६. ३. ५७. । धायादिनोत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । ममृवान् । मृक् प्राणत्यागे । लिटः क्लृप् । क्लादिनियमात्प्राप्तस्येदो वस्वेकाजाहसामिति नियमाद-
भावः । अहाः । ओहाक् त्यागे । लुङि तिपि त्रैः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सगिटी न क्रियते । वज्रं
क्दंसीतीडभावः । हृत्स्वव्यस्य इति तिलोपः । ह्रस्वविसर्गौ । यद्वा । मंचे घसेति त्रैलुक् । त्रैलुप्प्रत्वादिश्च न
क्रियते । नौभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् । माकुपधाया इति वत्त्वं ।
अनो नुडिति नुट् । नलोपः । ह्रस्वनुडभ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रुद्भिः । प्रुङ् गतौ ।
क्रिषेति क्तिप् ॥

ति॒स्रः॑ क्ष॒प॒स्त्रि॒र॒हा॒ति॒व्र॒ज॒ज्जि॒ना॒स॒त्या॒ भु॒ज्यु॒मू॒ह॒युः॑ प॒त॒गैः॑ ।

स॒मु॒द्र॒स्य॒ ध॒न्व॒न्ना॒द्र॒स्य॒ पा॒रे॒ चि॒भी॒ रथैः॑ श॒त॒प॒द्भिः॑ ष॒ठ्श्रैः॑ ॥ ४ ॥

तिस्रः । स्रपः । चिः । अहा । अतिव्रजत् ऽभिः । नासत्या । भुज्युं । ऊह्युः । पतंगैः ।
समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य । पारे । चिऽभिः । रथैः । शतपतं ऽभिः । षट् ऽअश्वैः ॥ ४ ॥

हे नासत्या सेनया सहोदके निमग्नं भुज्युं तिस्रः षपस्त्रिसंख्याका राजीस्त्रिरहा चिवारभावृत्तान्यहानि
चातिव्रजज्जिरतिक्रम्य गच्छन्निरेतावंतं कालमतिव्याप्य वर्तमानैः पतंगैः पतन्निस्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रथैरूह्युः ।
युवामूढवंती । किति चेत् उच्यते । समुद्रस्यांबुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे आर्द्रस्योदकेनाद्री-
भूतस्य समुद्रस्य पारे तोरदेशे च । कथंभूते रथैः । शतपद्भिः शतसंख्याकिस्रकलशैः पादैरुपेतैः षष्ठैः
षड्विरश्चैर्युक्तैः ॥ तिस्रः । चित्रतुरोः स्त्रियामिति विशब्दस्य तिस्रादेशः । स चांतोदात्तः । अचि र ष्ट इति
रेफादेश उदात्तयणो ह्रस्वोदिति विभक्त्युदात्तत्वं । षपः । विभक्त्यंतस्य ष्छांदसं द्वस्त्वं । यद्वा । शस्यात
इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः । अहा । शेरुदसि बज्रलमिति शैलोपः । पतंगैः । पतू गती ।
पतेरंगच् । उ० १. ११८. । धन्वन् । धविर्गत्वर्थः । इदित्त्वानुम् । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां मुलुमिति
सप्तम्या लुक् । शतपद्भिः । शतं पादा येषां । संख्यामुपूर्वस्येति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । अयस्यया-
दित्वेन भत्वात्पादः पदिति पञ्जावः । यद्वा । पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं ॥

अनारंभणे तदवीरयेथामनास्थाने अयमभणे समुद्रे ।

यदश्विना ऊह्युर्भुज्युमस्तं शतारिचां नावमातस्थिवांसं ॥ ५ ॥

अनारंभणे । तत् । अवीरयेथां । अनास्थाने । अयमभणे । समुद्रे ।

यत् । अश्विनौ । ऊह्युः । भुज्युं । अस्तं । शत ऽअरिचां । नावं । आतस्थिऽवांसं ॥ ५ ॥

हे अश्विनी अनारंभण आखंबनरहिते समुद्रे तत्कर्मवीरयेथां । विक्रांतं कृतवंती युवां । अनारंभणत्वमेव
स्पष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्थीयते ऽस्मिन्नित्यास्थानो भूप्रदेशः । तद्रहिते स्थातुमशक्ये जल इत्यर्थः । अयमभणे
ऽयमभणे । हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यच्च नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्युं समुद्रे मग्नं शतारिचां
बहुरिचां । शिः काष्ठैः पार्श्वतो बह्वैर्जलाखण्डने सति नीः शीघ्रं गच्छति तान्यरिचाणि । ईदृशीं नावमातस्थि-
वांसमास्थितवंतमाकूढवंतं कृत्वासां । गृह्णामीतत् । पितृसुयस्य गृहं प्रति यदूह्युः । तत्प्रापणमन्यैर्दुःशकं युवां
समुद्रमध्ये कृतवंतावित्यर्थः ॥ अनारंभणे । आरभ्यत इत्यारंभणं । कृत्यल्युटो बज्रलमिति कर्मणि ल्युट् । नन्सु-
भ्रामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अवीरयेथां । शूर वीर विक्रांती । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानायमभणयोः
पूर्ववक्ष्युदस्वरौ । अयं तु विशेषः । ह्यहोर्भ इति भत्वं । अस्तं । अस्त्यते ऽस्मिन् सर्वमित्यसं गृहं । असिहसीत्या-
दिना तन्मत्वयः । शतारिचां । ष्ट गती । अर्तिलूधूसू । पा० ३. २. १८४. । इति करण इवप्रत्ययः । बज्रव्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ८ ॥

यमश्विना ददधुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदिस्त्वस्ति ।

तद्वां दाचं महि कीर्तेन्यं भूत्पैडो वाजी सद्मिद्वयो अर्यः ॥ ६ ॥

यं । अश्विना । ददधुः । श्वेतं । अश्वं । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।

तत् । वां । दाचं । महि । कीर्तेन्यं । भूत् । पैडः । वाजी । सद् । इत् । हव्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

अवेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनी तुष्टाव । तस्मै प्रीती कंचिच्छ्रुतवर्णमश्वं दत्तवंती । स
चाश्वस्य प्रीढं जयं चकारिति । एतद्वच प्रतिपाद्यते । हे अश्विनी युवामघाश्वायार्हंतव्याश्वाय पेदुनास्मै
राजर्षये यं श्वेतवर्णमश्वं ददधुः दत्तवंती सोऽश्वस्यै स्वस्ति जयलक्षणं मंगलं शश्वदित् मित्यमेव चकार । वां
युवयोस्तद्वाचं दानं महि महदतिगंभीरं अत एव कीर्तेन्यं सर्वैः कीर्तनीयं प्रशस्तं भूत् । अभूत् । तस्मात्पेदः
पेदोः संबंधी पतनशीलः शीघ्रगामी वार्यः शत्रूणां प्रेरयिता युष्मेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेजनवाप्तोऽश्वः

सदमित् सदैव हव्योऽस्माभिरप्याह्लातव्यः ॥ दाचं । ददातिर्भाव श्रीणादिकस्त्रप्रत्ययः । महि । मह पूजायां ।
इत्सर्वधातुभ्य इतीन् । कीर्तिव्यं । कृत संशब्दने । कृत्यार्थे तवैक्येन्यत्वन इति केन्यप्रत्ययः । ऋत इजातोरितीत्वं ।
भूत् । बङ्गलं कंदस्वमाङ्गोऽपीत्यडभावः । पेदः । पेदोः संबंधी । तस्वेदमित्यण । क्वांदसो वर्णलोपः । हव्यः ।
ह्रयतेरचो यदिति यत् । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्त्वेत्यवादेशः । अर्थः । अ गती ।
अध्यादयच्च । उ० ४. १११. । इत्थीणादिको यत् । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं ॥

युवं नरा स्तुवते पञ्जियाय कक्षीवते अरदत् पुरंधिं ।

कारोतराच्छपादश्वस्य वृष्णः शतं कुंभाँ असिंचतं सुरायाः ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । पञ्जियाय । कक्षीवते । अरदत् । पुरंऽधिं ।

कारोतरात् । शपात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतं । कुंभान् । असिंचतं । सुरायाः ॥ ७ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । कक्षीवानुषिः पुरा तमसातिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनीं तुष्टाव । तस्मा
अश्विनीं प्रभूतां धियं दत्तवताविति । तदाह । हे नरा नेतारावश्विनीं युवं युवां पञ्जियाय । पञ्चा इत्यंगिर-
सामाख्या पञ्चा वा अंगिरस इत्याह्लातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवते । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वते
तत्संज्ञाय स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मह्यं पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिभरदत्तं । व्यलिखतं । यथा सर्वार्थगोचरा
भवति तथा कृतवतावित्यर्थः । अपि च कारोतरात् । कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो
यस्मिन्सुरायाः स्नावणं क्रियते । सुप्तोपममेतत् । कारोतराद्यथा सुरायाः संपादकास्तां स्नावयति एवमेव युवां
वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्याश्वस्य शपात् खुरात् सुरायाः शतं कुंभान् असंख्यातान्सुराघटानसिंचतं ।
अक्षारयतं । यद्वा । सिंचतिः पूरणार्थः । कारोतरस्थानीयायुष्मदीयाश्चखुरात् या सुरा प्रवहति तया-
संख्यातान् घटानसिंचतं । अपूरयतं । ये जनाः सौचामण्यादिकर्मणि युष्मद्वागाय सुरां याचन्ते तेषामित्यर्थः ॥
स्तुवते । स्तौतेर्लटः शतु । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । पञ्जियाय । पञ्चशब्दाच्छै-
षिको घच् । कक्षीवते । आसंदीवदधीवस्रकीवत्कक्षीवदिति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं वत्त्वं च ।
अरदत् । रद बिलिखने । पुरंधिं । पुरंधिर्बङ्गधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । पृषोदरादित्वात्पुरंधिभावः ।
यद्वा । पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत इति पुरंधिर्बुद्धिः । कर्मण्यधिकरणे चिति दधतिः
किप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनादलुक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरिव ।
असिंचतं । षिचिर् चरणे । तीदादिकः । शि मुचादीनामिति नुम् ॥

हिमेनाग्निं घंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।

अवीसे अचिमश्विनावनीतमुन्नन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निं । घंसं । अवारयेथां । पितुऽमतीं । ऊर्जं । अस्मै । अधत्तं ।

अवीसे । अचिं । अश्विना । अवंऽनीतं । उत् । निन्यथुः । सर्वेऽगणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानं । अचिमृषिमसुराः शतद्वारे पीडयन्चगृहे प्रवेश्य तुषाभिनावाधिषत । तदानीं तेन अघिना
सुतावश्विनावपिमृदकेनोपशमय्य तस्मात्पीडागृहादविकलेन्द्रियवर्गं संतं निरगमयतामिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते ।
हे अश्विनी हिमेन हिमवच्छीतिनोदकेन घंसं दीप्यमानमचैर्वाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाभिमवारयेथां । युवां
निवारितवन्ती । शीतीकृतवतावित्यर्थः । अपि चास्मा असुरपीडया काश्चं प्राप्तायाचये पितुमतीं । पितुरित्य-
न्ननाम । अस्युक्तमूर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत्तं । पृथर्थं प्रायच्छतं । अवीसेऽपगतप्रकाशे पीडयन्च-
गृहेऽवनीतमवाङ्मुखतयासुरैः प्रापितमचिं सर्वगणं । गणः समूहः । सर्वेषामिन्द्रियाणां पुचादीनां वा गणेशो-
पेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नन्यथुः । तस्मान्नृहादुन्नमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्ती । यद्वा । हिमेन
शीतेन वृष्ट्युदकेनापिमचिचक्षीर्णं घंसं । अहर्नामेतत् । सामर्थ्यान्निदाघकालीनमहरवारयेथां । तस्मान्नृक्षेच्छं

निवारितवन्ती । अपि चास्मा अपये पितुमतीं चरपुरोडाशादिलक्षणाज्ञोपेतमूर्जं बलकरं रसात्मकमुपस्तरणा-
भिधारणात्मकं घृतमधत्तं । वृधुत्पादनेनापेर्यागार्थं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । अंबीसेऽपगततेजस्के
पृथिवीद्रव्येऽवनीतमोषधीनामुत्पादनायावस्ताप्तीतं । पार्थिवाग्निना परिपक्त्वा उदकेन क्षिप्त्वा ह्योषधिवनस्य-
तयो विरोहति । अत्रिं हविषामत्तारमोषधिवनस्यत्यादीनां वा एवंविधमग्निं सर्वगणं ब्रीह्याव्योषधिगणोपेतं
हे अश्विनी युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नित्यधुः । ब्रीह्याव्योषधिवनस्यतिरूपेण भूमिपरिष्ठाप्ती-
तवन्ती । कारणात्मना पार्थिवाग्नी वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्यत्यादिकमश्विनी प्रवर्षणेन व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः ।
अयं पक्षो यास्केन हिमोदकेनेत्यादिगोक्तः । नि० ६. ३६. ॥ पितुमतीं । इत्यनुबुद्ध्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं ।
अंबीसे । अत्र यास्कः । अंबीसमपगतभासमपचितभासमपहतभासं गतभासं वेति । नि० ६. ३५ । पृषोदरादि-
त्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । अत्रिं । अद् भक्षणे । अदेस्त्रिणि चेति चशब्दात्तिः । अवनीतं । गतिरनन्तर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । स्वस्ति । अस भुवि । भावे क्तिन् । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादस्तीर्भूमावाभावः ॥

परावतं नासत्यानुदेयामुच्चाबुधं चक्रयुर्जिह्वारं ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृथते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतं । नासत्या । अनुदेयां । उच्चाऽबुधं । चक्रयुः । जिह्वारं ।

क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृथते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानं । कदाचिन्नरभूमौ वर्तमानस्य स्रोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपं देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खाया-
श्विनी प्रापयेतां । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्यायोपरिमूलमधोबिलमवास्थापयतामिति । तदेतदाह ।
हे नासत्या सत्यस्वभावी सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा एतत्संज्ञावश्विनी युवामवतं । कूपनामितत ।
अवस्तात्तं कूपं परानुदेयां । गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरिषायां । तदन्तरं तं कूपमुच्चाबुधं । उच्चैरुपरिष्ठादुधो
मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्वारं । जिह्वामधस्ताद्वर्तमानतया वक्रं बारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्ट
चक्रयुः । युवामरुषायां । तस्मात्कूपान्तृथते पिपासतो गोतमस्य पायनाय पानार्थमापो न आपश्च । अयं
नशब्दस्यार्थः । क्षरन् । प्रवाहरूपेण निरगमन् । कीदृशस्य । राये हवींषि दत्तवतः । सहस्राय सहनशीलाय ।
यद्वा । सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेयां । शुद्ध प्रेरणे । तीदादिकः ।
जिह्वारं । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्वारादेशः । क्षरन् । क्षर संचलने । बज्रत्वं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यु-
भावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिडो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमति णिच् । शास्त्रा
साङ्केति युक् । भावे ल्युट् । राये । रा दाने । राति ददातीति राः । रातिडैः । उ० २. ६६. । ऊडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । तृथते । त्रितुषा पिपासायां । क्षन् । लटः शतृ । क्षनो नित्वादायुदात्तत्वं । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
वक्तव्या । पा० २. ३. ६२. १. इति चतुर्थी ॥

जुजुरुषो नासत्योत वत्रिं प्रामुंचतं द्रापिमिव च्यवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्त्रादित्पतिमकृणुतं कनीनां ॥ १० ॥

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वत्रिं । प्र । अमुंचतं । द्रापिंऽइव । च्यवानात् ।

प्र । अतिरतं । जहितस्य । आयुः । दस्त्रा । आत् । इत् । पतिं । अकृणुतं । कनीनां ॥ १० ॥

अत्रेदमाख्यानं । वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णगः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्च्यवनाख्य अश्विरश्विनी तुष्टाव ।
सुतावश्विनी तस्मा अश्वये जरामपगमस्य पुनर्यौवनमकुर्वतामिति । तदेतदाह । हे नासत्यावश्विनी जुजुरुषो
जीर्णत च्यवानात् च्यवनाख्यादृषेः सकाशाद्वत्रिं कृत्स्नं शरीरमावृत्त्वावस्थितां जरां प्रामुंचतं । प्रकर्षणाभी-
चयतं । तत्र दृष्टान्तः । द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चित्कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा
पश्चाच्छरीरात्पृथक्करोति तद्वत् । उतापि च हे दस्त्रा एतत्संज्ञी दर्शनीयौ वाश्विनी जहितस्य पुत्रादिभिः

परित्यक्तस्य चधिरायुर्जीवनं प्रातिरतं । प्रावर्धयत । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । आदित् अनंतरमेव युवानं संतं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारमकणुतं । अकुरुत ॥ जुजुष्यः । जुष् वयोहानौ । लिटः कसुः । बज्जलं कंदसीत्युत्वं । द्विर्भावः । पंचम्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । वप्ति । वृत् वरणे । आदृगमहन इति किप्रत्ययः । जहृतस्य । ओहाक् त्यागे । कर्मणि निष्ठा । तस्य कंदसुभययति सार्वधातुकत्वावक् । तस्य बज्जलं कंदसीति युः । जहंतस्य । पा० ६. ४. ११६. इतीत्वं । कनीनां । रयेर्मती बज्जलमिति बज्जलवचनात्कन्याशब्दस्यात्र संप्रसारणं ॥ ॥ ८ ॥

तद्धां नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथं ।

यद्विद्वांसा निधिमिवापगूहमुद्दर्शतादूपथुर्वंदनाय ॥ ११ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । राध्यं । च । अभिष्टिमत् । नासत्या । वरूथं ।

यत् । विद्वांसा । निधिं । इव । अपगूहं । उत् । दर्शतात् । उपथुः । वंदनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानं । वंदनो नाम कश्चिद्वृषिः । स चासुरैः कूपे निखात उत्तरीतुमशक्नुवन्नश्विनावसीत् । तमश्विनी कृपादुन्नित्यतुरिति । तदाह । नरारोग्यस्य नेतारी हे नासत्यावश्विनी वां युवयोः संबंधमिष्टिमदशेषणयुक्तमभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यं । अस्माभिः प्रशंसनीयं । राध्यं । आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा जानन्ती युवां निधिमिव निविष्टं धनमिवापगूहमरुणे निर्जने देशे कूपमध्येऽसुरैर्निगूढं वंदनाय वंदनमृषिं दर्शतादध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कृपादुदूपथुः । उदहाष्टं । एवं यदेतत्कृपादुद्वरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यं । शम्सु स्तुतौ । अस्माक्यंतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वादिषु गतावित्यस्याङ्गावे क्तिन् । मंचे वृषति क्तिन् उदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । तादौ चेति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः । ततो मतुप । अतोदात्तादुत्तरस्य तस्य ह्रस्वगुह्यामित्युदात्तत्वं । वरूथं । जृषृञ्भ्यामूथन् । उ० २. ६. । विद्वांसा । सुपां सुलुगिति विभक्तैराकारः । अपगूहं । गृह संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषितीट्प्रतिषेधः । ह्रस्वधत्तुल्यद्रव्योपदीर्घाः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतित्स्वरत्वं । दर्शतात् । भृमुदृशीत्यादिनातत् । उपथुः । उवप बीजतंतुसंताने । लिख्यथुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । वंदनाय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तद्धां नरा सनये दंसं उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वां । नरा । सनये । दंसं । उग्रं । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिं ।

दध्यङ् । ह । यत् । मधु । आथर्वणः । वां । अश्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ई । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविषां मधुविषां चोपदिश्य यदीमामन्यस्ये वन्यसि शिरस्ते केत्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनावश्वस्य शिरस्किञ्च दधीचः शिरः प्रच्छिन्नान्यत्र निधाय तत्राश्व्यं शिरः प्रत्यधत्तां । तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविषाप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनी तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति श्रान्तायनवाजसनेययोः प्रपंचेनोक्तं । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे नरा नरावश्विनी वां युवयोः संबंध्यमुद्गूणमन्यैर्कुशकं दंसः । कर्मनामैतत् । युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म सनये धनलाभार्थमाविष्कृणोमि । प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टांतः । तन्यतुर्न यथा मेघस्थः शब्दो वृष्टिं मेघांतर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञ चधिरश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्यामीमिमां मधुविषां यद् यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमाश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च यज्ञवदीयं कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये । षण् दाने । खनिकधिकसंज्ञसि-

वसिध्वनिस्तनिवसिनियंथिचरिभ्यस्तेतीप्रत्ययः । तन्वतुः । तनु विस्तारि । अतन्वजीत्यादिना यतुच् । यद्वा । सान शब्दे । बाङ्गलकायतुच् । छांदसः सलोपः । वृष्टिः । वृथ्यते सिध्यतेऽनेनेति वृष्टिः । मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । आथर्वणः । अपत्यार्थेऽणन् । पा० ६. ४. १६७. इति प्रकृतिभावाद्विलोपाभावः । शीर्ष्णा । शीर्ष-
म्बुदसि । पा० ६. १. ६०. इति शिरःशब्दपर्यायः शीर्षंशब्दोऽतोदात्तो निपात्यते । अलोपे सत्युदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वां । महे । यामन् । पुरुभुजा । पुरंधिः ।

श्रुतं । तत् । शासुःऽइव । वधिमत्याः । हिरण्यहस्तं । अश्विनौ । अदत्तं ॥ १३ ॥

वधिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्विनावाजुहाव । तदाङ्गानं श्रुत्वा-
श्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः । तदेतदाह । पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा हे नास-
त्यावश्विनी महे महनीये पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति याम स्तोत्रं । तस्मिन्सति कराभिमत-
फलस्य कर्तारौ वां युवां पुरंधिर्बुध्नीर्वधिमती । वधिः पुत्रोत्पादनाशक्तः पंडकः । तद्वती एतत्संज्ञा राजपु-
त्र्यजोहवीत् । पुनःपुनःसुत्वा पुत्रलाभार्थमाहूतवती । युवां च वधिमत्यास्तदाङ्गानं श्रुतं । अश्रुगुतं । तत्र
दृष्टान्तः । शासुरिव । यथा शासुराचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सन्नेकाग्र्येण शृणोति तद्वत् । श्रुत्वा च हे
अश्विनी तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रमदत्तं । प्रायच्छतं ॥ अजोहवीत् ।
ह्रयतेर्यङ्लुगंताङ्गङ् । यङो वेति तिप् ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । मुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः ।
यामन् । आतो मनिन्कनिध्वनिपञ्चेति मनिन् । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । श्रुतं । लङि बङ्गलं कंदसीति
विकरणस्य लुक् । वङ्गलं कंदस्यमाङ्गोनेऽपीत्युडभावः । शासुः । शासुः । शासु अनुशिष्टौ । शंसिशिशिशासी-
त्यादिना । उ० २. ९४. संज्ञायां तुन् । इडभावः । छांदससलोपः ॥

आसो वृकस्य वर्तिकामभीकै युवं नरा नासत्यामुमुक्तं ।

उतो कविं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥ १४ ॥

आसः । वृकस्य । वर्तिकां । अभीकै । युवं । नरा । नासत्या । अमुमुक्तं ।

उतो इति । कविं । पुरुभुजा । युवं । ह । कृपमाणं । अकृणुतं । विचक्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन शुना यस्तां पुरा किलाश्विनावमोचयतां ।
तदेतदाह । हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनी युवं युवामभीकैऽभिगते वृकवर्तिकयोः संग्रामे वृकस्य विकर्तकस्य
शुन आस आस्याद्वर्तिकां चटकसदृशीममुमुक्तं । अमोचयतं । यास्कस्त्वाह । पुनःपुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत
इति वर्तिकोषाः । तां वृकेणावरकेण सर्वजगत्प्रकाशनाच्छादयिष्या सूर्येण यस्तां तदीयमुखादश्विनावमुचता-
मिति । उतो अपि च पुरुभुजा महाबाहू प्रभूतहस्तौ वा युवं ह युवां खलु कृपमाणं सुवर्तं कविं एतत्संज्ञमंध-
मृषिं विचक्षे विशेषेण द्रष्टुं समर्थमकृणुतं । अकृणुतं ॥ आसः । पङ्क्तित्यादिनास्वस्यासप्तादेशः । अलोपोऽन
इत्यकारलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अमुमुक्तं । मुचिरंतर्भावितस्यार्थाङ्गङि बङ्गलं
कंदसीति विकरणस्य लुक् । कृपमाणं । कृपिः क्षुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः । विकरणस्वरे प्राप्ति वृषादीनां
चेत्याद्युदात्तत्वं । विचक्षे । तुमर्थे सेसेनिति सेन्प्रत्ययः । स्तोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥

चरिचं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायां ।

सद्यो जंघामार्यसीं विशपलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तं ॥ १५ ॥

चरिचं । हि । वेऽइव । अच्चेदि । पर्णे । आजा । खेलस्य । परिऽतकम्यायां ।

सद्यः । जंघां । आयसीं । विऽपलायै । धने । हिते । सतवे । प्रति । अधत्तं ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेनो नाम राजा । तस्य संबंधिनी विऽपला नाम स्त्री संयामे शत्रुभिः स्त्रिपदासीत् । पुरोहितेनागस्त्येन सुतावस्थिनी राजावागत्यायोमयं पादं समधत्तां । तदेतदाह । आजा आजौ संयामेऽगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबंधिन्या विऽपलाख्यायाश्चरिचं चरणं वेरिव वेः पक्षिणः पर्णे पतत्रमिवाच्चेदि हि । पुरा छिन्नमभूत्खलु । हे अस्थिनी युवामगस्त्येन सुतौ संतौ परितकम्यायां । परितकम्या राज्ञिः परित एनां तकतीति यास्कः । नि० ११. २५ । एनामुभयतः सूर्यौ गच्छतीति तस्यार्थः । राजावागत्य सयसदानीमेव हिते शत्रुषु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सतवे सतुं गतुं विऽपलाया आयसीमयोमयीं जंघां जंघोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तं । संधानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ चरिचं । अर्तिलूधूमखनसहचर इच इति करण इचः । आजा । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । आयसीं । अयःशब्दाद्विकारार्थं प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । पा० ४. ३. १५४ । टिड्ढाणञिति ङीप् ॥ १० ॥

शतं मेघान्वृक्ये चक्षदानमृज्जाश्वं तं पितांधं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्मा भिषजावनर्वन् ॥ १६ ॥

शतं । मेघान् । वृक्ये । चक्षदानं । अृज्जऽश्वं । तं । पिता । अधं । चकार ।

तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्षे । आ । अधत्तं । दस्मा । भिषजौ । अनर्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरः पुत्र अज्ञाश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपेऽस्थिनोर्वाहनभूतो रासभो वृकी भूत्वावतस्थे । स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान्पौरजनानां स्वभूतामेघान् शकलीकृत्य प्रददी । अज्ञाश्वः शतमेकं च मेघानिति मंत्रांतरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शपिण नेत्रहीनमकरोत् । तेन सूयमानावस्थिनावस्त्राद्वाहननिमित्तमस्यांधं जातमिति जानन्तौ तस्मा अक्षिणी प्रायच्छतामिति । तदेतदाह । अत्र तच्छ्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । य अज्ञाश्वः शतं शतसंख्याकान्मेघान्वृक्य आत्मनापोषितायै वृकस्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानं । चक्षदतिरक्तिकर्माच्च शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवन्तमुज्जाश्वं पिता शपिणांधं दृष्टिहीनं चकार । कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारी वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ । अस्थिनी वै देवानां भिषजौ । ऐ० ब्रा० १. १८ । इति श्रुतेः । दस्मा दर्शनीयावेतत्संज्ञौ वा हे अस्थिनावनर्वन्नमर्वणी द्रष्टव्यं प्रति पितृशापान्नमनरहिते अक्षौ चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्मै अज्ञाश्वायधत्तं । अधत्तं । अकुर्वन् ॥ वृक्ये । वृकोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृकी । जातिरस्त्रीविषयात् । पा० ४. १. ६३ । इति ङीप् । जसादिषु क्दसि वावचनमिति चतुर्थ्यैकवचनस्याडभावे यथादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । चक्षदानं । चदेर्लिटः कानच् । चित्स्वरः । अक्षी । ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७ । इति परत्वादचशब्दस्तेकारांतादेशः । स चोदात्तः । तस्मिन्कृते सकृन्नती विप्रतिषेधे । परि० ४० । इति परिभाषया पुनर्मुक्त्वा भवति । विचक्षे । चक्षेः संपदादिष्वचणो भावे क्तिप् । अनर्वन् । अ गतौ । अस्मादर्थेभ्योऽपि दृष्टान्त इति दृशियदणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वाद्भावे वनिप् । अर्व गमनं विषयं प्रथिनयोर्नास्तीति बज्जत्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य लृक् । क्दांसो नलोपाभावः ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्णैवातिष्ठदर्वता जयंती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृज्जिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्णैऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयंती ।

विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । हृत्ऽभिः । सं । ऊं इति । श्रिया । नासत्या ।

सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्वोन्मूयुः । आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्य उज्जिष्यति तस्यैवं भविष्यतीति । तच्चाश्विनावुदजयतां । सा च सूर्या जितवतोस्तयो रथमाहरोह । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् । ऐ० ब्रा० ४. ७. इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं । इदं चाख्यां सूर्याविवाहस्य स्तावकेन सत्येनोत्तमिता भूमिरिति सूक्तेन विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनी वां युवयो रथं कार्ष्णेव । कार्ष्णशब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्तावधितया निर्दिष्टं लक्ष्यमाशुगामी कश्चित्सर्वेभ्यो धावन्नः पूर्वं प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमवता शीघ्रमवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयंती जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् । आकूटवती । विश्वे सर्व इतरे देवा एतदारोहणस्थानं हस्तिर्हृदयेरन्वमन्यत । अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनी श्रिया ऋक्सहस्रलाभरूपया संपदा कांत्वा वा युवां सं सचेथे । संगच्छेथे ॥ जयंती । व्यत्ययेन कर्मणि शतुप्रत्ययः । हस्तिः । पङ्क्तित्यादिना हृदयशब्दस्य हस्तावः । सचेथे । षच समवाये । स्वरितेत्वादात्मनेपदं ॥

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयंता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातं । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरत्ऽवाजाय । अश्विना । हयंता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वां । वृषभः । च । शिंशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनी हयंता सुतिभिराह्वयमाना युवां भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविलक्षणाया यजमानाय दिवोदासायैतत्संज्ञाय राजर्षयेऽभीष्टं फलं दातुं वर्तिसदीयं गृहं यद्यदायातं अगच्छतं तदानीं रेवदनयुक्तमन्नं वां युवयोः सचनः सेवनी रथ उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्नेव वृषभोऽनङ्गान् शिंशुमारो ग्राह्यश्च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता । वाहनतया संयुक्तावासां ॥ दिवोदासाय । दिवश्च दासे षष्ठा अलुम्बक्यः । का० ६. ३. २१. ५. इत्यलुक् । दिवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाबुदात्तत्वं । भरद्वाजाय । भृञ् भरणे । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतुप्रत्ययः । शतुर्कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाबुदात्तत्वं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हयंता । ह्रजः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतु । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । शपि गुणे क्वांदसोऽयादेशः । रेवत् । रयिशब्दात्प्रत्ययः । रयेर्मती बङ्गलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मतुपो वत्त्वं । रयिशब्दाच्च । का० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । सचनः । षच सेवने । अनुदात्ततश्च हलादेरिति युच् । युक्ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

रयिं सुस्तत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहंता ।

आ जहावीं समनसोप वाजैस्त्रिरहो भागं दधतीमयातं ॥ १९ ॥

रयिं । सुस्तत्रं । सुस्तत्रं । आयुः । सुवीर्यं । नासत्या । वहंता ।

आ । जहावीं । सऽमनसा । उप । वाजैः । त्रिः । अहः । भागं । दधतीं । अयातं ॥ १९ ॥

हे नासत्यावश्विनी सुस्तत्रं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादिभिर्पुत्रं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतमायुः । अन्ननामितत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च वहंता धारयंती युवां समनसा समानमनस्का संतौ जहावी जहोर्महर्षेः संबन्धिनीं प्रजामायातं । आभिमुख्येनागच्छतं । कीदृशीं । वाजैर्हविलक्षणीरन्निर्भेतां अहः अत्राहःशब्देन तच्चाश्वेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादिरूपेण त्रिस्त्रिधा विभक्तं भागमंशं दधतीं बिभ्रतीं । अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुस्तत्रं । बङ्गब्रीहौ नऽमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं वीरवीर्यं चेति बङ्गब्रीहोपुत्तरपदाबुदात्तत्वं । जहावीं । जहृशब्दात्तस्त्रेदमित्यर्थेऽण । टिड्ढाणजिति डीप जाह्वीह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९. इति अत एव मध्योदात्तत्वं ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहयू रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातं ॥ २० ॥

परिऽविष्टं जाहुषं विश्वतः । सीं । सुऽगेभिः । नक्तं । ऊहयूः । रजःऽभिः ।

विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातं ॥ २० ॥

जाहुषो नाम कश्चिद्वाजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनाव-
जरयू जरारहितौ नित्यतृणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनास्त्रीयेन रथेन नक्तं रात्री सुगेभिः
सुष्ठु गंतुं शक्वी रजोमी रंजकैर्मार्गेण ऊहयूः । तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतं । सीमित्येतत्पादपूरणं । निर्गतेन तेन
सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान् अयातं । विशेषेणागच्छतं ॥ परिविष्टं । विश्व प्रविशने । कर्मणि
निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुगेभिः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्द्धेः । विभिन्दुना । भिद्वि
विदारणे । औणादिक उपत्ययो गुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा । तामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः
क्यच् । न च्छंदस्यपुचक्षेतीत्यदीर्घयोर्निषेधः । क्वाच्छंदसीत्युपत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इंद्रवंता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तौः । आ॒व॒तं । र॒णाय । व॒शं । अ॒श्विना । स॒नये । स॒हस्रा ।

निः । अ॒हतं । दु॒च्छुनाः । इं॒द्र॒ऽवंता । पृ॒थु॒ऽश्रव॑सः । वृ॒ष॒णौ । अ॒रा॒तीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनी वशमेतत्संज्ञमृषिकेकस्या वस्तोरिकस्याहो रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये
धनलाभायावतं । अरुहतं । स अश्विः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रचितवंतावित्यर्थः । अपि च
हे वृषणी कामानां वर्षितारावश्विनी इंद्रवंता इंद्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुना दुष्टमुखान् दुःखस्य कर्तृन् पृथुश्रवसो
विस्तीर्णयशसोऽरातीः शत्रून्निरहतं । निःशेषिणावधिष्टं । यद्वा । कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य राज्ञः शत्रून्निति
योज्यं । सहस्रा । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । अहतं । लङि यसस्तं । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नुनासिक-
लोपः । दुच्छुनाः । शुनमिति सुखनाम । दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः । परादिच्छंदसि बह्वलमित्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वं ॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रयुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्ये पिप्यथुर्गा ॥ २२ ॥

शरस्य । चि॒त् । आ॒र्च॒त्क॒स्या॒व॒ता॒दा । नी॒चा॒दु॒च्चा । च॒क्र॒युः । पा॒त॒वे॒ वाः ।

वा॒रि॒ति॒ वाः ।

श॒य॒वे । चि॒त् । ना॒स॒त्या । श॒ची॒भिः । ज॒सु॒रये॒ । स्त॒र्ये॒ । पि॒प्य॒थुः । गां ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्य अर्चत्कपुचस्य शरस्वितत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे पानार्थं नीचादानीचीनादवता-
त्कपादुच्चा उच्चैरुपरिष्ठाद्वावदकं हे अश्विनी युवामा चक्रयुः । आभिमुख्येन हतवन्तौ । तथा हे नासत्यावश्विनी
शचीभिर्युष्मदीथैः कर्मभिः परिचरणीर्जसुरये आंताय शयवे चित् शयुनाम् अषये स्तर्यं निवृत्तप्रसवां
गामपिहोचार्थस्य पयसो दोग्ध्रीं पिप्यथुः । पयसा युवामापूरितवन्तौ ॥ पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति
तवेत्यत्ययः । जसुरये । जसु हिंसायां । जसिसहोवरिण । उ० २. ७३. स्तर्यं । स्तीर्यत आच्छादयते प्रसवसाम-
र्थमावेनेति स्तरीः । अचित्सुतं चिभ्य ईः । उ० ३. १५८. । इतीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यभि पूर्वत्वस्य विकल्पि-

तत्त्वादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्व्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पिप्यथुः । प्यायी वृद्धौ । खिति व्यत्ययेन परस्मैपदं । खिड्डाडोश्च । पा० ६. १. २९. इति पीभावः ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजूयते । नासत्या । शचीभिः ।

पशुं । न । नष्टमिव । दर्शनाय । विष्णाप्वं । ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यतेऽवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्ण्याय । कृष्णो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकायैतत्संज्ञाय ऋषये हे नासत्यौ युवां शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः । दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमार्थीयः पुरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवःशब्दात्सुप आत्मनः क्वच् । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । कृष्ण्याय । कृष्णशब्दादपत्यार्थं क्वादसौ घच् ॥

दश रात्रीरशिवेना नव द्यूनवनञ्च अथितमप्स्वपतः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्नित्यथुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अशिवेन । नव । द्यून । अवनञ्च । अथितं । अप्सु । अन्तरिति ।

विप्रुतं । रेभं । उदनि । प्रवृक्तं । उत् । नित्यथुः । सोममिव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमुषिं पाशैर्बद्धासुराः कूपे कस्यचिद्विषसस्य सायंकाले प्रचिचिपुः । स चाश्विनी स्तुवन दश रात्रीर्नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातरश्विनी तं कूपादुदतारयतामिति । तदाह । अप्सु कूपांतर्वर्तमानास्वतर्मध्येऽसुरैः पातितमशिवेन दुःखहेतुना दाम्नावनञ्च बद्धं अथितं शत्रुभिर्हिंसितं दश रात्री देशसंख्याका निशा नव द्यून नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । एतावतं कालं तत्रैव कूपे ऽवस्थितं अत एवोदन्युदके विप्रुतं विप्रुतं व्याचिप्रसर्वांगं प्रवृक्तं । लुप्तोपममेतत् । प्रवृजनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानं एवंभूतं रेभं हे अश्विनी युवामुन्नित्यथुः । तस्मात्कूपादुन्नीतमुत्तीर्णं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । सोममिव यथाग्निहोत्रहोमार्थमभिपुतं सोमरसं कूपसदृशेऽग्निहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं सुवेणाध्वर्युर्ब्रह्मयत्नार्थं नयति तद्वत् ॥ अवनञ्च । णह बंधने । कर्मणि निष्ठा । नहो धः । पा० ८. २. ३४. । झषस्तथोर्ध्वोऽध इति निष्ठा तकारस्य धत्वं । गतिरन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अथितं । अथ हिंसार्थः । निष्ठा । विप्रुतं । मुद् गतौ । अवनद्वयप्रत्ययस्वरौ । कपिलकादित्वात्प्रत्ययविकल्पः । उदनि । पृहन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदम्भावः ॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नश्वुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्यां ॥ २५ ॥

प्र । वां । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचं । अस्य । पतिः । स्यां । सुगवः । सुवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्वुवन् । दीर्घं । आयुः । अस्तमिव । इत् । जरिमाणं । जगम्यां ॥ २५ ॥

एवमनेन मुक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्याधुना मंचद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनी वां युवयोर्दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्रावोचं । इत्यमुक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वास्व राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः स्यां । भवेयं । उतापि च पश्यन्नभिभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयसमर्थेर्दीर्घं वर्षशतकूपेणायतमायुर्जीवितं चाश्वुवन् प्राप्तुवन्नहमस्ममिव यथा गृहं स्वामी निष्कण्टकं प्रविशति

एवं जरिमाणं जरां जगम्यां । कंटकराहितेन प्राप्नुयां । वृद्धः संशिरकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्यां । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । असोरजोप इत्यकारलोपः । अश्रुवन् । अश्रू व्याप्ती । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणं । जृप् वयोहानी । अस्मादीणादिक इमनिच् । जगम्यां । गमेः प्रार्थनायां लिङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य झुः ॥ ॥ १२ ॥

मध्व इति पंचविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । श्रीशिवस्य कचीवत आर्घं वैष्टभमाश्विनं । मध्व इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्चतयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रत्नो होता विवासते वां ।

बर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नासत्योप वाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रत्नः । होता । आ । विवासते । वां ।

बर्हिष्मती । रातिः । विऽश्रिता । गीः । इषा । यातं । नासत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

हे अश्विनी मध्वो मधुना माधुर्योपेतं सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदार्थं प्रतश्चिरंतनो होता होम-
निष्पादको यजमानो वां युवामा विवासते । विवासतिः परिचरणकर्मा । आङ् मर्यादायां । यथाशास्त्रं
परिचरति । अपि च रातिर्दातव्यं हविर्बर्हिष्मती । आस्तीर्णेन बर्हिषा युक्तं । युष्मदर्थं बर्हिषासादितमित्यर्थः ।
तथा गीः स्तुतिलक्षणा वाक् च विश्रिता । अश्विभ्यु समवेता । तैः स्तुतिरपि क्रियत इत्यर्थः । अतो हे नासत्या-
वश्विनी इषास्मभ्यं दातव्येनान्नं वाजैर्वैलेख सह युवामुप यातं । अस्मात्समीपं प्राप्तुं ॥ मध्वः । सुपां सुपो
भवतीति तृतीयार्थे षष्ठी । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेडितीति गुणाभावि यणादेशः । मदाय । मदी
हपं । मदीऽनुपसर्ग इत्यप् । रातिः । रा दनि । कर्मणि क्तिन् । मंचे वृषेभ्योऽदिना तस्योदात्तत्वं । विश्रिता ।
श्रित्र सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतस्वरत्वं ॥

यो वामश्विना मनसो जवीयान्नथः स्वश्वो विश आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिस्मभ्यं यातं ॥ २ ॥

यः । वां । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगाति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणं । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यं । यातं ॥ २ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः स्वभूतो मनसो जवीयान् मनसोऽप्यतिशयेन वेगवान् स्वथः शोभनाश्च एवंभूतो
यो रथो विशः प्रजा आजिगाति आभिमुख्येन गच्छति । येन रथेन सुकृतः शोभनं यागं कुर्वतो यजमानस्य
दुरोणं देवयजनलक्षणं गृहं गच्छथः । हे नरा नेतारावश्विनी तेन रथेनास्मभ्यमस्माकं वर्तिर्वर्तनाधिकरणं गृहं
यातं । आगच्छतं ॥ जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् । तदस्यास्तीति मतुप् । तत आतिशायनिक ईयसुन् ।
विश्वतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः । जिगाति । गा स्तुती । जीहोत्यादिकः । गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । बङ्गलं
कंदसीत्यभ्यासत्वेत्वं ॥

ऋषिं नरावंहसः पांचजन्यमृबीसादचिं मुंचथो गणेन ।

मिन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयता ॥ ३ ॥

ऋषिं । नरौ । अंहसः । पांचऽजन्यं । ऋबीसात् । अचिं । मुंचथः । गणेन ।

मिन्ता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वं । वृषणा । चोदयता ॥ ३ ॥

हिमेनापि । ऋ० १. ११६. ८. । इत्यनयोक्त एवार्थः पुनः प्रकारान्तरेणानया प्रतिपाद्यते । अतस्तयोक्तं सर्व-
मत्रापि द्रष्टव्यं । अश्वरार्थस्तु । हे नरौ नेतारी वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनी पांचजन्यं । निषादपंच-

माश्वत्वारो वर्णाः पंच जनाः । तेषु भवं । स्वर्भानुना गृहीतमसुं सूर्यं मोचयन्नचिः सर्वेषां हिताचरणान्तच भव
इत्युच्यते । तादृशमृषिमंहसः पापकृपादृवीसात् शतद्वारे यंचगृहेऽचिः पीडार्थमसुरैः प्रक्षिप्तानुषाभिः सकाशात्-
लेनेन्द्रियवर्गेण पुत्रपौत्रादिगणेन वा सह मुंचयः । अमोचयतं । किं कुर्वन्ती । मिनता शत्रून् हिंसन्ती दस्यो-
पक्षपथितुरशिवस्य दुःखकारिणोऽसुरस्य संबन्धिनीस्तस्मिन्नचौ प्रयुक्ता मायाद्यानुपूर्वमानुपूर्वेण चोदयता
प्रेरयन्ती निवारयन्ती ॥ पांचजन्यं । बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यं । का० ४. ३. ५८. १. इति भवार्थे ज्यः ।
मिनता । मीम् हिंसायां । क्रियादिकः । लटः शतृ । मीनातेर्निगम इति ब्रह्मस्वत्वं ॥

अश्वं न गूह्ममश्विना दुरेवैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्येति पूर्या कृतानि ॥४॥

अश्वं । न । गूह्मं । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिं । नरा । वृषणा । रेभं । अप्सु ।

सं । तं । रिणीथः । विप्रुतं । दंसःऽभिः । न । वां । जूर्येति । पूर्या । कृतानि ॥४॥

नरा नेतारौ वृषणा कामानां वर्षकौ हे अश्विनी दुरेवैर्दुष्प्रापेरसुरैरप्सु कूपस्थेपूदकेषु गूह्मं निगूढं
निखातं रेभमृषिं कूपादुन्नीय विप्रुतं विस्त्रिष्टावयवं तमश्वं न व्याधितमश्वमिव दंसोभिरात्मीयैर्मेषज्यरूपैः
कर्मभिः सं रिणीयः । समधत्तं । सर्वैरवयवैरूपेतमकुर्वन्तमित्यर्थः । वां युवयोः संबन्धिनि पूर्या चिरंतनानि
कृतानि कर्माणि न जूर्येति । न हि जीर्णानि भवन्ति ॥ दुरेवैः । दुष्पक्ष्णैर्देतेरीषद्भुःसुजिति खलु । रिणीयः ।
री गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्लादीनां ब्रह्मः । जूर्येति । जृष वयोहानी । दैवादिकत्वाच्छयन् । वज्रं
कंदसीत्युत्वं । हलि चति दीर्घः ॥

सुषुप्वांसं न निर्ऋतेरूपस्थे सूर्ये न दस्रा तमसि क्षियन्तं ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विना वंदनाय ॥५॥

सुषुप्वांसं । न । निःऽऋतेः । उपस्थे । सूर्ये । न । दस्रा । तमसि । क्षियन्तं ।

शुभे । रुक्मं । न । दर्शतं । निऽखातं । उत् । ऊपथुः । अश्विना । वंदनाय ॥५॥

निर्ऋतिरिति भूनाम । निर्ऋतेः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे सुषुप्वांसं सुप्तवंतं पुरुषमिव कूपमध्ये शयानं सूर्यं न
सूर्यमिव तमसि कूपांतर्गतांधकारे क्षियन्तं निवसन्तं सूर्यमिव । तेजस्विनमित्यर्थः । शुभे शोभार्थं निर्मितं रुक्मं न
रोचमानं सुवर्णमयामरणमिव दर्शतं दर्शनीयं एवंगुणविशिष्टं कूपेऽसुरैर्निखातं वंदनाय वंदनमृषिं हे दस्रा
दर्शनीयावश्विनी युवामुदूपथुः । उन्नतवन्ती ॥ सुषुप्वांसं । निष्वप शये । लिटः क्लृप्ताः । वचिस्वपीत्यादिना
संप्रसारणं द्विवचनादि । उपस्थे । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुवृधादित्यापूर्व-
पदान्तोदात्तत्वं । वंदनाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ १३ ॥

तद्धां नरा शंस्यं पज्जियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुंभां असिंचतं मधूनां ॥६॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । पज्जियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतं । कुंभान् । असिंचतं । मधूनां ॥६॥

हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनी परिज्मन् परिगमनेऽभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति पञ्चियेण पञ्चा-
णामंगिरसां कुले जातेन कक्षीवता मया वां युवयोः संबन्धि तत्कर्म शंसं । प्रकर्षेण शंसनीयं । तच्छब्दश्रुतेर्य-
च्छब्दाध्याहारः । यज्जनाथपिषमाणाय पुरुषाय वाजिनो वेगवत्सदीयस्त्राश्वस्य शफान्निर्गतेर्मधूनां मधुभिः
शतसंख्याकान्कुंभानसिंचतं । अपूरयतं । सिंचतिरच पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तच्छस्वमित्यर्थः ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्ण्याय विष्णाप्यं ददधुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूयैत्या अश्विनावदत्तं ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । कृष्ण्याय । विष्णाप्यं । ददधुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृऽसदे । दुरोणे । पतिं । जूयैत्यै । अश्विनौ । अदत्तं ॥ ७ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां सुवते सोचं कुर्वते कृष्ण्याय कृष्णाख्यस्य पुत्राय विश्वकाय विष्णाप्यं ददधुः । विष्णाप्यं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्तौ । घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता । सा कुष्ठिनी सती कक्षीचिद्वरायादत्ता पितृगृहे निषणा जीर्णासीत् । साश्विनोरनुग्रहात्तद्वत्कुष्ठा सती पतिं लेभे । तदेतदाह । हे अश्विनी पित्रा संबद्धे दुरोणे स्वकीयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृषदे पितृसमीपे निषण्णायै जूयैत्ये जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्या अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारमदत्तं । युवां दत्तवन्तौ ॥ पितृषदे । षट् विशरणादिषु । क्लिप्तेति क्लिप् । जूयैत्यै । जूष् वयोहानी । ऋटः शत्रु । दिवादित्वाच्छ्वेन । वज्रत्वं वदसीत्युत्वं । हस्ति चेति दीर्घः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे श्वनो नित्वादायुदात्तत्वं ॥

युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ।

प्रवाच्यं तवृषणा कृतं वा यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । श्यावाय । रुशतीं । अदत्तं । महः । क्षोणस्य । अश्विना । कण्वाय ।

प्रऽवाच्यं । तत् । वृषणा । कृतं । वा । यत् । नार्षदाय । श्रवः । अधिऽअध्यधत्तं ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण शामवर्णायर्षये रुशतीं दीप्तत्वं स्त्रियमदत्तं । प्रायच्छतं । अपि च क्षोणस्य क्षोणाय यो दृष्टिराहित्येन गंतुमशक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसति तस्मै कण्वायर्षये महस्तेजस्तेजसं चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति शेषः । तथा हे वृषणा कामानां वर्धितारौ वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयं । नार्षदाय नृषदपुत्राय बधिरायर्षये श्रवः श्रवणेन्द्रियं यदध्यधत्तं । दत्तवन्तौ स्त्र इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह । ब्राह्मण्यस्य परीक्षार्थमसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः सन् व्युष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावागन्त्योचतुः । व्युष्टायां हर्म्य-
स्योपरि वीणां वादयन्तावावामागमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टामुषसं ब्रूहि । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्धितारावश्विनौ वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं यन्नार्षदाय नृषदपुत्राय कण्वाय क्षोणस्य । क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महो महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दमध्यधत्तं उपसो विज्ञानार्थमधि-
कमकुर्वतं ॥ महः । मह पूजायां । अस्मादीणादिकोऽसिप्रत्ययः । पश्चांतरे तु महच्छब्दात् षष्ठीकवचने वृद्धसो
ऽजोपः । बृहन्नहतोऽपसंस्थानमिति विभक्तेश्च दत्तत्वं । यद्वा । क्लिबन्तात् षष्ठीकवचनं । क्षोणस्य । चि निवास-
गत्योः । कृत्यव्युटो वज्रलमिति कर्तरि व्युट् । पृषोदरादित्वात् क्षोणभावः । तदुक्तं यास्केन । क्षोणस्य चयणस्य
। नि० ६. ६. इति । पश्चांतरे तु दुश्च शब्द इत्यस्मादीणादिको नप्रत्ययः । नार्षदाय । अध्यधत्तकृत्यण् ॥

पुरु वर्षीस्यश्विना दधाना नि पेदवं जहयुराणुमश्वं ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिह्नं श्रवस्यं तरुचं ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षीसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवं । जहयुः । आणुं । अश्वं ।

सहस्रऽसां । वाजिनं । अप्रतिऽइतं । अहिऽह्नं । श्रवस्यं । तरुचं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ पुरु पुरुषि बह्वनि वर्षीसि । रूपनामेतत् । आत्मीयैः कर्मभिः कृतानि रूपाणि दधाना
धारयन्तौ युवामाणुं शीघ्रगामिनमश्वं पेदवे पेदुनाम्ने सुवते न्यूहयुः । नितरां प्रापितवन्तौ । दत्तवन्तावित्यर्थः ।

कीदृशमश्वं । सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं वाजिनं बलवतं अत एवाप्रतीतं शुभिरप्र-
तिगतं अहिह्नमहीनामागत्य हंतूणां शत्रूणां शत्रून्वा हंतारं अवस्यं । अश्वः अवणीयं स्तोत्रं । तत्र भवं । स्तुति-
विषयमित्यर्थः । तद्वत् तरितारं ॥ वपीसि । वृज् वरणे । वृज्शीर्भ्यां रूपस्वांगयोः पुक्ता । उ० ४. २००. । इत्यमुन्
पुगागमश्च । दधाना । दधातेर्लटः शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं । सहस्रसां । षण्णु दाने । जनस-
खनेति विट् । विट्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अवस्यं । अश्वःशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरितः । तद्वत् ।
तृ भ्रवन्तरणयोः । अशिचादिभ्य इचोच्ची । उ० ४. १७२. । इत्युचप्रत्ययः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यद्वा । यसित-
स्कभितेत्यादी निपातनात्तुनतात्तत्तुशब्दादमि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुणाभावे यण् । नित्स्वरेणा-
युदात्तत्वं ॥

एतानि वां अश्वस्यां सुदानू ब्रह्मांगूषं सदनं रोदस्योः ।

यद्वा पञ्चासौ अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च वाजं ॥ १० ॥

एतानि । वां । अश्वस्यां । सुदानू इति सुदानू । ब्रह्म । आंगूषं । सदनं । रोदस्योः ।

यात । वां । पञ्चासः । अश्विना । हवन्ते । यातं । इषा । च । विदुषे । च । वाजं ॥ १० ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनी वां युवयोः संबन्धिन्येतानि समन्तरोक्तानि वीर्याणि अश्वस्या अश्वणी-
यानि सर्वज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थं रोदस्योर्वावापृथिव्यात्मना वर्तमानयोर्युवयोः । उक्तं च यास्कैः । तत्का-
वश्विनी वावापृथिव्यावित्येके । नि० १२. १. । इति । तथा च तैत्तिरीयकं । इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानर
इति । तयोर्युवयोः सदनं स्तोतृसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वांगूषमाघोषणीयं ब्रह्म मन्त्ररूपं स्तोत्रं
निष्पन्नमिति शेषः । यद्यदा पञ्चासौऽगिरसां गोत्रोत्पन्ना यजमाना हे अश्विनी वां युवां हवन्ते स्तुतिभिरात्म-
रणार्थमाह्वयन्ति तदानीमिषा दातव्येनाग्निं सहा यातं । आगच्छतं च । विदुषे युष्मद्विषयं स्तोत्रं जानते
मह्यं च वाजमम्रं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥ यातं । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । विदुषे । विद
ज्ञाने । विदेः शत्रुर्वसुः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥ ॥ १४ ॥

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदंता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वावृधाना सं विशपलां नासत्यारिणीतं ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजं । विप्राय । भुरणा । रदंता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । ववृधाना । सं । विशपलां । नासत्या । अरिणीतं ॥ ११ ॥

भुरणा भर्तारो पोषको नासत्या सत्यस्वभावी हे अश्विनी सूनोः जुभात्प्रसूतस्यागस्त्यस्य खेलपुरोहितस्य
संबन्धिना मानेन सत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण गृणाना सूयमानौ विप्राय मेधाविने भरद्वाजायर्षये वाजमम्रं
रदंता विलिखन्तौ निष्पादयन्तौ युवां विशपलां संयामे क्षिप्रजघां खेलस्य संबन्धिनीं स्त्रियं समरिणीतं ।
पुनरायस्या जंघया समयोजयतं । तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो विव्रियते । अगस्त्य ऋषी ब्रह्मणा
मन्त्ररूपेण स्तोत्रेण ववृधाना प्रवर्धिताविति ॥ गृणाना । गृ शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्वादीनां
ह्रस्वः । भुरणा । भुरण धारणपोषणयोः । कंड्रादिः । पचाद्यच् । अतोलोपयलोपी । मुपां मुलुगिति विभक्ति-
राकारः । आमन्त्रितनिघातः । विप्रायेत्यस्य रदंतेत्यनेनासामर्थ्यात् परांगवत्त्वं । ववृधाना । वृधेर्लिटः कानच् ।
संहितायां क्वांसमभ्यासस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तूतुजान इतिवत् पदकालेऽपि स्यात् । अरिणीतं । री
गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

कुह् यांतां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुचा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुदूषयुर्दशमे अश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । यांता । सुऽस्तुतिं । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । शयुचा ।
हिरण्यस्यऽइव । कलशं । निऽस्तां । उत् । ऊपयुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

पुरा खलूशनसः स्तुतिं गच्छंतावश्विनी. मार्गमध्ये कूपे पतितं रेमं दृष्ट्वा तं कूपादुदतारयतां । तदानीम-
श्विभ्यां गंतव्यं काव्यस्य निवासस्थानमजानन्नुषिरश्विनी पृच्छति । हे दिवो नपाता द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रो
वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनी कुह कुच शयुचा शयने निवासस्थाने वर्तमानस्य काव्यस्य भार्गवस्य सुपुति
शोभनां स्तुतिं श्रोतुं यांता गच्छंती । यद्वा । शयुत्रेत्येतदश्विनोर्विशेषणं । शयुनाम्नस्त्रायकौ युवां । हिरण्यस्येव
कलशं यथा हिरण्यपुरितं कलशं भूम्यां निक्षिप्तं सर्वैर्दुर्ज्ञातं कश्चिदभिज्ञ उद्वरति एवमसुरैः कूपे निखातं दश
रात्रीर्नवाहानि च तत्रैव निवसंतं रेममवगत्य दशमेऽहन्नहन्यदूपयुः । कूपादुन्नीतवन्ती । किं तन्निवासस्थान-
मिति प्रश्नः । रेमस्थानुक्तावपि दश रात्रीरश्विनेन । अ० १. ११६. २४. इति मंत्रांतरसामर्थ्यात्प्रतीतिः । यद्वा ।
काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छंती युवां कुह कस्मिंस्थाने रेमं युवामुन्नित्युपति प्रश्नः ॥ कुह । वा ह च च्छंदसीति
सप्रत्यर्थे हप्रत्ययः । दिवो नपाता । सुवामंचिते परांगवत्स्वर इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यंतस्यामंचितानुप्रवेशा-
दामंचितस्य चिति पदद्वयसमुदायस्य षष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । नपादित्यप-
त्यनाम । न पातयतीति नपात् । नभाएनपादिति नञः प्रकृतिभावः । सुपां मुलुगिति विभक्तैराकारः ।
शयुचा । अश्विनादिभ्य इचोचाविति शीङ उचः । यथंतोदात्तता न स्यात् तद्वैषं । शयुं चायेति इति शयुचो ।
वैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतोऽनुपसर्गे कः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । निखातं । खनु
अवदारणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । जनसनखनां सम्मूलोरित्यात्वं । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहन् । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । न ङिसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं चक्रयुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवं । च्यवानं । अश्विना । जरंतं । पुनः । युवानं । चक्रयुः । शचीभिः ।

युवोः । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हे अश्विनी युवं युवां शचीभिरात्मीयैर्भेषज्यलक्षणेः कर्मभिर्जरंतं जीर्यंतं च्यवानं स्तुतीनां व्यावयितारमे-
तसंचर्मयं युवानं पुनर्यौवनोपेतं चक्रयुः । कृतवन्ती । अपि च हे नासत्यावश्विनी युवोर्युवयो रथं सूर्यस्य
दुहिता सूर्याख्या श्रिया सह ऋक्सहस्ररूपया संपदा कांत्या वा सहावृणीत । समभजत । आगत्यारूढवती-
त्यर्थः । आ वां रथं दुहिता । अ० १. ११६. १७. इत्यत्र लिखितमाख्यानमत्रापि द्रष्टव्यं ॥ जरंतं । जृप् वयो-
हानां । व्यत्ययेन शप् । युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचने व्यत्ययेन योऽचीति यत्वाभावे सति श्रेषे लोप इति
दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अवृणीत । वृङ् संभक्तौ । क्रियादिकः ॥

युवं तुयाय पूर्व्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद्विभिरुहयुर्जुजेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवं । तुयाय । पूर्व्येभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवतं । युवाना ।

युवं । भुज्युं । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विऽभिः । ऊहयुः । जुजेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

हे युवाना दुःखानां व्यावयितारावश्विनी युवं युवां पूर्व्येभिः । पुराणनामैतत् । पूर्वकाकीनेश्विरंतनैरेवैः
मुत्वं प्रति गंतुभिः स्तोत्रैस्तुयाय भुज्योर्जनकस्य संबंधिभिः पुनर्मन्यौ यथा भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां
स्तोत्रवी तथा पुनरपीदानीं स्तोत्रव्यावभवतं । यदा युवां समुद्रमध्ये सेनया सह निमग्नं भुज्युं तुयस्य पुत्रम-
र्णसोऽर्णस्ततः प्रौढोदकयुक्तात्समुद्रादंबुराशेः सकाशाद्विभिरगंतुभिर्नौभिश्च जेभिः शीघ्रगतिपुक्तिरश्वैश्च निरूहयुः

निर्गमय पितृसमीपं प्रापितवन्तौ । तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्रोतस्यै जातावित्यर्थः । तुभ्यो ह मुञ्चुः ॥ अ० १. ११६. ३. । इत्यचोक्तमाख्यानमत्राप्यनुसंधेयं ॥ एवैः । इण गती । इणशीङ्भ्यां वन् । पुनर्मन्यौ । मन ज्ञाने । अत्र सुत्यर्थः । मन्यते स्तौतीति मना सुतिः । पचायच् । कंदसि चेत्यर्थार्थे यः । युवाना । यु मिश्रणामिश्रणयोः । कनि-
न्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अर्णसः । अर्णःशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य वङ्गलं
कंदसीति वङ्गल्यहणास्त्रोपः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनादभावः । अज्ञेभिः ।
अज्ञ गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । अज्ञेद्वेत्यादौ रन्प्रत्ययांतो निपातितः । वङ्गलं कंदसीति भिस ऐसभावः ॥

अजोहवीदश्विना तौग्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमूहयुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । तौग्यः । वां । प्रऽऊळ्हः । समुद्रं । अव्यथिः । जगन्वान् ।

निः । तं । ऊहयुः । सुऽयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

हे अश्विनी वां युवां तौग्यसुयपुत्रः प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः समुद्रमब्धिं जगन्वाभ्युदये निमग्नोऽप्यव्य-
थिर्ब्रथां पीडामप्राप्त एव सन्नजोहवीत् । सुतिभिराहूयत् । तमाह्वातारं हे मनोजवसा मनोवह्नेयुक्तौ वृषणा
कामाभिवर्षकावश्विनी सुयुजा सुष्ठ्वैर्युक्तेन रथेन स्वस्ति जेमं यथा भवति तथा निरूहयुः । जलान्निर्गमय
युवां पितृगृहं प्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान् । गमेर्लिटः क्तसुः । विभाषा गमहनविदविशामिति विकल्पनादिभावः ।
व्योद्येति मकारस्य नकारः । निष्टं । युष्मत्तत्तनुःष्वंतःपादमिति मूर्धन्यः । मनोजवसा । मनसो जव इव
जवो ययोस्तौ तथोक्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पादादित्वादांभितनिघाताभावे षाठिकमा-
बुदात्तत्वं ॥ ॥ १५ ॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्त्रो यत्सीममुंचतं वृकस्य ।

वि जयुषा यययुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वां । आस्त्रः । यत् । सीं । अमुंचतं । वृकस्य ।

वि । जयुषा । यययुः । सानु । अद्रेः । जातं । विष्वाचः । अहतं । विषेण ॥ १६ ॥

आस्त्रो वृकस्य । अ० १. ११६. १४. । इत्यर्धेचं यदुक्तं तदत्र पूर्वाधेन प्रतिपाद्यते । वर्तिका चटकसदृशस्य
पक्षिणः स्त्री वृकेणारण्यगुणा यस्ता सती हे अश्विनी वां युवां तदाजोहवीत् आहूतवती यत्सीं यदा खलु
वृकस्यास्त्र आस्त्रादमुंचतं वर्तिकाममोचयत् । अपि च युवां जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रेः पर्वतस्य सानु
समुच्छ्रितप्रदेशं वि यययुः । शत्रुभिराविष्टं जाङ्गषाख्यं स्रोतारं शत्रुसमूहान्निर्गमय तेन सहायैर्गन्तुमशक्यं
पर्वतायं गतवन्तावित्यर्थः । तदुक्तं परिविष्टं जाङ्गषमित्यत्र । अ० १. ११६. २०. । तथा विष्वाचो विविधगतियु-
क्तस्यैतत्संज्ञस्यासुरस्य जातमुत्पन्नमपत्यं विषेण स्वेडेनाहतं । युवां हतवन्तौ । यद्वा । वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत
इति वर्तिकोषाः । वृक इति विवृतश्लोतिष्कः सूर्य उच्यते । तेन यस्ता सती सा हे अश्विनी युवामजोहवीत्
आहूयत् । यदा खलु युवां वृकस्य सूर्यस्यास्त्र आस्त्रस्थानीयाम्बडलादमुंचतं अमोचयत् । सूर्येणैकीभूतामुष-
पृथक्कृत्योदयात्पूर्वं रात्रेरपरभागे स्थापितवन्तावित्यर्थः । तथा च यास्कः । आदित्योऽपि वृक उच्यते यदावृक्ते
आहूयदुषा अश्विनावादित्यनाभिगता तामश्विनी प्रमुमुचतुरित्याख्यानं । नि० ५. २१. । इति । अपि च जयुष
जयशीलेन रथेनाद्रेर्मेघस्य सानु समुच्छ्रितप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया विशिषेण यययुः । युवां गतवन्तौ । गत्वा च
विष्वाचो विविधगतियुक्तस्य मेघस्य संबन्धिना विषेणोदकेन जातमुत्पन्नं सर्वं भूतजातमहतं । अगमयत् । वृष्टि-
कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अजोहवीत् । हूयतेर्यङ्लुगन्तास्त्राङि तिपि यङो वेतीडागमः । अभ्यस्तस्य चेति दिवंचना
त्पूर्वमेव हूयतेः संप्रसारणं । आस्त्रः । पङ्क्तित्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः । अस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः । जयुषा
जि जये । श्रीणादिक उसिप्रत्ययः । विष्वाचः । विषु नानाभिमुख्येणांचतीति विग्रहः । अश्विगित्यादिन

क्रिन् । अच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेश्चदात्तत्वे प्राप्ते चावित्यतोदात्तत्वं ।
अहन्तं । हन् हिंसागत्योः । लङ्घदादिस्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

शतं मेषान्वृक्ये मामहानं तमः प्रणीतमश्विनेन पित्रा ।

आक्षी चृज्जाश्वे अश्विनावधत्तं ज्योतिरंधाय चक्रयुर्विचक्षे ॥ १७ ॥

शतं । मेषान् । वृक्ये । ममहानं । तमः । प्रऽनीतं । अश्विनेन । पित्रा ।

आ । अक्षी इति । चृज्जऽश्वे । अश्विनौ । अधत्तं । ज्योतिः । अंधाय । चक्रयुः ।
विऽचक्षे ॥ १७ ॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानं । ऋ० १. ११६. १६. । इत्यत्र यदाख्यानमवादिष्य तदत्राप्यनुसंधयं । शतं शत-
संख्याकान्मेषान्वृक्ये वृकीरूपेणावस्थितायाश्विनोर्वाहनाय रासभाय ममहानं पूजितवंतमाहारार्थं समर्पितवं-
तमश्विनामुखकारिणा पित्रा स्वकीयेन जनकेन तमो दृष्टिराहित्येन कृतमांधं प्रणीतं प्रापितमृज्जाश्वं
चनुष्यंतमश्विनावकुर्वतामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे अश्विनौ अक्षी पितृशापान्नष्टे चनुषी ऋज्जाश्व
एतत्संज्ञके राजर्षावाधत्तं । पुनर्दर्शनसमर्थं अकुर्वतं । एतदेवाह । अंधाय दृष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चनुः
विचक्षे विविधं जगद्द्रष्टुं चक्रयुः । युवां कृतवन्ती । ममहानं । मह पूजायां । लिटः कानच् । संहितायां क्वांस-
मभासस्य दीर्घत्वं । प्रणीतं । प्रपूर्वाप्तयतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पित्रा ।
उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । अक्षी । अश्विशब्दाद्विवचने नुमागमश्च प्राप्नोति । ई च द्विवचन इतीका-
रांतादेशश्च । परत्वादीकारादेशः । कृते तस्मिन् सन्नतपरिभाषया पुनर्नुम्र भवति । उदात्त इत्यनुवृत्ते-
रीकारस्योदात्तत्वं ॥

शुनमंधाय भरमह्यत्सा वृकीरश्विना वृषणा नरेति ।

जारः कनीन इव चक्षदानं चृज्जाश्वः शतमेकं च मेषान् ॥ १८ ॥

शुनं । अंधाय । भरं । अह्यत् । सा । वृकीः । अश्विना । वृषणा । नरा । इति ।

जारः । कनीनऽइव । चक्षदानः । चृज्जऽश्वः । शतं । एकं । च । मेषान् ॥ १८ ॥

शुनमिति सुखनाम । भरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यं सुखमंधाय दृष्टिहीनाय तस्मा ऋज्जाश्व
येच्छन्तो सा वृकीर्हि अश्विनावश्वयुक्तौ कृत्स्नं जगद्ग्रामुवन्ती वा वृषणा हे वृषणी कामानां वर्षितारावित्येवं
संबोध्य नरा नेतारावश्विनावद्भूयत् । आहूतवती । आहूयंत्यास्तस्याः कोऽभिप्राय इति चेत् तदुच्यते । कनीन
इव यथा प्राप्तयौवनः कामुको जारः पारदारिकः सन् परस्त्रिये सर्वं धनं प्रयच्छति एवमृज्जाश्वो मह्यं
शतमेकं चैकोत्तरशतसंख्याकान्मेषान्पीरजनानां स्वभूतानपहत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् । तिनेदृशीं
दुर्दशां प्राप्त इति ॥ कनीनः । युवशब्दादिष्ठनि युवात्ययोः कन्नन्यतरस्यां । पा० ५. ३. ६४. । इति युवशब्दस्य
कन्नादेशः । व्यत्ययेनेष्टनः खादेशः । यद्वा । कन दीप्तिकांतिगतिषु । अस्मादीणादिक ईनप्रत्ययः ॥

मही वामूतिरश्विना मयोभूरुत स्नामं धिष्ण्या सं रिणीयः ।

अथा युवामिदं ह्यत्पुर्धिरागच्छतं सीं वृषणाववोभिः ॥ १९ ॥

मही । वां । ऊतिः । अश्विना । मयऽभूः । उत । स्नामं । धिष्ण्या । सं । रिणीयः ।

अथ । युवां । इत् । अह्यत् । पुर्धिरागच्छतं । सीं । वृषणौ । अवऽभिः ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोर्मही महद्युतिः पालनं मयोभूर्मयसः सुखस्य भावयित्री । उतापि च हे धिष्ण्या ।

धिषणा सुतिलक्षणा वाक् । तथा स्तोतव्यी सामं व्याधितं पुरुषं विश्विष्टांगमत्र्यादिकं सं रिणीथः । संगता-
वयवं कुरुथः । अथापि च युवामियुवामेव पुरंधिर्वज्रधीघोषा विरपला बाहुयत् । रोगोपशमनार्थमाह-
तवतो । हे वृषणी कामानां वर्षितारावश्चिनी अवोभी रक्षणीः सहागच्छतं । आभिमुख्येन सीमेनां प्राप्तवन्ती ॥
मही । महती । छान्दसो वर्णलोपः । यद्वा । महेरीणादिक इत् । छदिकारादक्तिन इति ऊीष् । मयोभूः ।
भवतेरंतर्भावितव्यार्थात् क्रिप् । रिणीथः । री गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

अधेनुं दस्त्रा स्तर्ये विषक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गां ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहयुः पुरुमित्रस्य योषां ॥ २० ॥

अधेनुं । दस्त्रा । स्तर्ये । विऽसक्तां । अपिन्वतं । शयवे । अश्विना । गां ।

युवं । शचीभिः । विऽमदाय । जायां । नि । ऊहयुः । पुरुऽमित्रस्य । योषां ॥ २० ॥

हे दस्त्रा दर्शनीयावश्चिनी विषक्तां विश्वेण सक्तावयवां । कृशावयवामित्यर्थः । अत एव स्तर्यं निवृत्तप्र-
सवां अत एवाधेनुमदोग्धीं एवंभूतां गां शयव एतत्संज्ञायर्षयेऽपिन्वतं । पयसापूरयतं । अपि च पुरुमि-
त्रस्य । पुरुमित्रो नाम कश्चिद्राजा । तस्य योषां कुमारीं शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विमदायितत्संज्ञायर्षये
शत्रुभिः सह योद्धुमशक्ताय युवां न्यूहयुः । विमदस्य गृहं प्रापितवन्ती ॥ स्तर्यं । सृज आच्छादने । अविनृत्तं विभ्य
ईरितिकारप्रत्ययः । वा छन्दसीत्यमि पूर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मा-
नुदात्तस्य स्वरितत्वं । विषक्तां । षञ्ज संगे । कर्मणि निष्ठा । अनिदितामिति नलोपः । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वतं । पिवि सेचने । इदित्वात्तुम् । भौवादिकः । पुरुमित्रस्य । पुरुणि मित्राणि यस्य ।
संज्ञायां मित्राजिनयोः । पा० ६. २. १६५. इति वज्रप्रीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ ॥ १६ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुषाय दस्त्रा ।

अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रयुरार्याय ॥ २१ ॥

यवं । वृकेण । अश्विना । वपन्ता । इषं । दुहन्ता । मनुषाय । दस्त्रा ।

अभि । दस्युं । बकुरेण । धमन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रयुः । आर्याय ॥ २१ ॥

आर्याय विदुषे । मनुषशब्दो मनुष्यशब्दपर्यायः । मनुषाय मनवे मनोरर्थं हे दस्त्रा दर्शनीयावश्चिनी वृकेण
लांगलेन कर्षकेः कष्टदेशे यवं यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातं वपन्ता वापयन्ती तथेयं । अन्ननामैतत् । तत्कार-
णभूतं वृष्युदकं च दुहन्ता मेघात्स्वारयन्ती तथा दस्युमुपस्यकारिणमसुरपिशाचादिकं बकुरेण । बकुरो भास-
मानो वज्रः । तेनाभि धमन्ता । धमतिर्वधकर्मा । अभिघ्नन्ती एवं त्रिविधं कर्म कुर्वन्ती युवामुक् विस्तीर्णं ज्योतिः
स्वकीयं तेजो माहात्म्यं चक्रयुः । कृतवन्ती । दर्शितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । त्रिविधकर्माचरणेनार्याय विदुषे
मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं ज्योतिश्चक्रयुः । कृतवन्ती । जीवनं हि सूर्यं पश्यति । तद्धेतुभूतानि त्रीणि कर्माणि
युवाभ्यां कृतानीति भावः । अत्र निरुक्तं बकुरो भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा यवमिव वृकेणा-
श्विनी निवपन्ती वृको लांगलं भवति विकर्तनादित्यादिकमनुसंधेयं । नि० ६. २६. ॥ मनुषाय । मनेरीणादिक
उपन्यासः ॥

आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्वं शिरः प्रत्यैरयतं ।

स वां मधु प्र वोचदृतायन्वाष्ट्रं यद्दस्त्रावपिकृष्यं वां ॥ २२ ॥

आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्वं । शिरः । प्रति । ऐरयतं ।

सः । वां । मधु । प्र । वोचत् । ऋतऽयन् । त्वाष्ट्रं । यत् । दस्त्रौ । अपिऽकृष्यं । वां ॥ २२ ॥

तद्वां नरा सनये । ऋ० १. ११६. १२ । इत्यथोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयं । हे अश्विनौ आद्यर्वणायाद्यर्वणः पुत्राय दधीचे दध्यङ्गनाम्ने महर्षयेऽथ्यमश्वसंबंधि शिरः प्रलीरयतं । प्रत्यधत्तं । तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्या-
व्यव विधायाश्चैन शिरसा तमुषिं समयोजयतमित्यर्थः । स च वां युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च
वक्ष्यामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञां ऋतायन् सत्यामात्मन इच्छन् मधु मधुविद्यां त्वाङ्गं त्वष्टुरिन्द्राज्जम् प्र वोचत् ।
प्रोक्तवान् । हे दक्षी दर्शनीयावश्विनौ वां युवयोः संबंधि यदपिकस्यं क्षिप्तस्य यज्ञशिरसः कचप्रदेशेन पुनःसं-
धानभूतं प्रवर्ग्यविद्यां रहस्यं तदपि वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे । अंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्रिन् ।
अग्निदितामिति नलोपः । चतुर्थ्यैकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्त्यु-
दात्तत्वे प्राप्ति तस्यापवादत्वेन चाविति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं प्राप्तं । तस्याप्ययमपवादः । अंचेः कृदस्य सर्व-
नामख्यानमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।

अस्मे रयिं नासत्या बृहंतमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथां ॥ २३ ॥

सदा । कवी इति । सुमतिं । आ । चके । वां । विश्वाः । धियः । अश्विना । प्र । अवतं । मे ।

अस्मे इति । रयिं । नासत्या । बृहंतं । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । रराथां ॥ २३ ॥

हे कवी क्रांतदर्शिनौ मेधाविनावश्विनौ वां युवयोः सुमतिं कक्षाणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सदा सर्वदा
चके । आभिमुख्येन प्रार्थये । मे मदीयानि विश्वा धियः सर्वाणि कर्माणि युवां प्रावतं । प्रकर्षेण रचतं । अपि
चास्मै अस्माभ्यं हे नासत्यावश्विनौ बृहंतं महांतमपत्यसाचमपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतं श्रुत्यं प्रशंसनीयमुत्कृष्टं रयिं
धनं रराथां । प्रयच्छतं ॥ चके । कै गे शब्दे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लित्युत्तमैकवचने रूपं । अस्मै । सुपां सुलुगिति
चतुर्थीविङ्गवचनस्य शिआदेशः । अपत्यसाचं । अपत्यैः सह सचते संगच्छत इत्यपत्यसाचं । क्वांदसो णिवः । श्रुत्यं ।
श्रुतिः स्तुतिः । तत्र भवं श्रुत्यं । भवे क्दसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रराथां । रा दानि । लोटि
व्यत्ययेनात्मनेपदं । बङ्गलं क्दसीति शपः सुः ॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तं ।

चिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवसे ऐरयतं सुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यऽहस्तं । अश्विना । रराणा । पुत्रं । नरा । वधिऽमत्याः । अदत्तं ।

चिधा । ह । श्यावै । अश्विना । विऽकस्तं । उत् । जीवसे । ऐरयतं । सुदानू इति
सुऽदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणी दातारी वा नरा नेतारी हे अश्विनौ हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं वधिमत्या एतत्संज्ञायै
ब्रह्मवादिन्या अदत्तं । प्रायच्छतं ह । अपि च हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ चिधा चिधा विकस्तं विच्छिन्नं
आवाख्यमुषिं जीवसे जीवितुमुदिरयतं । असुरैस्त्रेधा खंडितं शरीरं पुनरेकीकृत्योदगमयतमित्यर्थः ॥ रराणा ।
रमतेः शानचि बङ्गलं क्दसीति शपः सुः । व्यत्ययेन मकारस्यात्वं । रातेर्वा व्यत्ययेन शानच । पूर्ववत् सुः ।
वधिमत्याः । चतुर्थ्यर्थे बङ्गलं क्दसीति षष्ठी । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याण्ययवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वंतो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वां । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्याणि । आयवः । अवोचन् ।

ब्रह्म । कृण्वंतः । वृषणा । युवऽभ्यां । सुऽवीरांसः । विदथं । आ । वदेम ॥ २५ ॥

अश्विना हे अश्विनी वां युवयोः संबन्धीनि पुत्र्याणि प्रत्नान्येतानीदानीं मयोक्तानि वीर्याणि वीरकर्म-
ण्यायवो मनुष्या मदीयाः पित्रादयः प्रावोचन् । उक्तवन्तः । वयं च हे वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनी युवाभ्यां
ब्रह्म मन्त्रात्मकं स्तोत्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः सुवीरासः सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेताः संतो विदथं यज्ञमा
वदेम । आभिमुख्येन स्तुतीरुच्चारयाम । यद्वा । विदथं वेदयन्तमतिथिं तदपेक्षितप्रदानेना वदेम । आभिमुख्येन
प्रियपूर्विकां वाचमुच्चारयाम ॥ कृण्वन्तः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वाप्नुम । लटः शतृ । धिन्विष्ठयोरश्च-
त्युप्रत्ययः । अकारांतादेशश्च । अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात्क्षूपधगुणाभावः । सुवीरासः । शोभना वीरा
वेषां ते तथोक्ताः । आज्ञसेरमुक् । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । विदथं । विद् ज्ञाने । इविदिभ्यां कि-
दित्यथप्रत्ययः ॥ १७ ॥

आ वामित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवत आर्यं चैष्टुभमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वामेकादशेति ॥
पूर्वसूक्ताभ्यां सह प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृच्छीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्विवंधुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वां । रथः । अश्विना । श्येनऽपत्वा । सुऽमृच्छीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ।

यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । चिऽवंधुरः । वृषणा । वातंऽरंहाः ॥ १ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः स्वभूतो रथोऽर्वाङ्मदभिमुखमा यातु । आगच्छतु । कीदृशो रथः । श्येनपत्वा ।
श्येना इत्यश्वनाम । शंसनीयगमनैरश्वैः पतन् गच्छन् । यद्वा । श्येनः पत्नी । स इव शीघ्रं पतन् । सुमृच्छीकः
शोभनसुखयुक्तः स्ववान् धनवान् । हे वृषणी कामानां वर्षितारावश्विनी यो युष्मदीयो रथो मर्त्यस्य मनुष्यस्य
मनसो जवीयानतिशयेन वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जगद्धाप्नोति ततोऽप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं
जगत्पर्यटतीत्यर्थः । चिंवंधुरः । वंधुरं वेष्टितं सारथेः स्थानं । त्रिप्रकारेण वंधुरेण युक्तः वातरंहा वातस्य
वायो रंहा वेग इव वेगो यस्य स तथोक्तः । अनेनाप्रतिहतगतित्वमुच्यते । स रथ इति पूर्वचान्वयः ॥ श्येन-
पत्वा । पत्न गती । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिष् । दासीभारादिः । यद्वा । दृशियहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहा-
र्थत्वाद्वा वि वनिष् । ततो बह्व्रोही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवीयान् । जवोऽस्यासीति जववान् । अतिशयेन
जववान् । आतिशायनिक ईयसन् । विअतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः ॥

चिंवंधुरेण चिवृता रथेन चिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयन्तमश्विना वीरमस्मे ॥ २ ॥

चिऽवंधुरेण । चिऽवृता । रथेन । चिऽचक्रेण । सुऽवृता । आ । यातं । अर्वाक् ।

पिन्वतं । गाः । जिन्वतं । अर्वतः । नः । वर्धयन्तं । अश्विना । वीरं । अस्मे इति ॥ २ ॥

चिंवंधुरेण । वंधुरं सारथिस्थानं । त्रिप्रकारवंधुरोपेत्य चिवृता त्रिधा वर्तमानेन चिचक्रेण चक्रचयपेतेन
सुवृता शोभनं गच्छता रथेनावीगच्छदभिमुखमा यातं । आगच्छतं । आगत्य चास्मादीया गाः पिन्वतं । पयसा
पूरयतं । नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान् जिन्वतं । प्रीणयतं । अपि च हे अश्विनी अस्मै अस्माकं वीरं पुत्रादिकं
वर्धयतं । प्रवृद्धं कुरुतं ॥ चिचक्रेण । त्रीणि चक्राणि यस्य स तथोक्तः । चिचक्रादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा०
६. २. १९९. १. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

प्रवृद्धामना सुवृता रथेन दस्राविमं ऋणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमंग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्स्यामना । सुवृता । रथेन । दसौ । इमं । शृणुतं । श्लोकं । अद्रेः ।

किं । अंग । वां । प्रति । अर्वति । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराजाः ॥३॥

हे दसौ दर्शनीयावश्विनी प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना सुवृता शोभनवर्तनेन रथेनागत्याद्रे-
रादरं कुर्वतः स्तोत्रमिमं श्लोकं स्तुतिलक्षणाभिमां वाचं शृणुतं । अंगश्विना हे अश्विनी पुराजाः पूर्वजाताश्चि-
रंतना विप्रासो मेधाविनो यां युवामवर्ति स्तोत्राणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिष्ठा गंतुतमावाङ् ।
कथयति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रप्ते वर्तते । किं न कथयति । कथयत्येव सर्वे । तथा सत्यागंतव्यमिति ॥
प्रवद्यामना । स्तोपच्छे धात्वर्थे वर्तमानात्प्रशब्दादुपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे । पा० ५. १. ११८. । इति वतिः । या
प्रापणे । आतो मनिन्निति वज्रलवचनाद्भावे मनिन् । ततो वज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अद्रेः । इह
आदरे । आहुपूर्वादस्मादीणादिकः किप्रत्यय आहो ह्रस्वश्च । गमिष्ठा । गंतुशब्दात्तुच्छंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठे-
मेयः स्विती तृलोपः । सुपां सुसुगिति विभक्तैराकारः । आहुः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ॥

आ वां श्येनासो अश्विना वहंतु रथे युक्तासं आशवः पतंगाः ।

ये अमुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥४॥

आ । वां । श्येनासः । अश्विना । वहंतु । रथे । युक्तासः । आशवः । पतंगाः ।

ये । अप्सतुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥४॥

हे अश्विनी रथे युक्तासः सारथिना वहनप्रदेशे योजिता आशवो व्याभुवन्तः पतंगाः पतनसमर्थाः
श्वेनासः शंसनीयगमना अश्विना वां युवामा वहंतु । अस्मत्समीपमानयंतु । येऽश्वा अमुर आप इव त्वरोपिता
दिव्यासो न गृध्रा अंतरिक्षे वर्तमाना गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छन्तो हे नासत्या युवां प्रयो हविर्लक्षण-
मन्नमभिलक्ष्य वहन्ति प्रापयन्ति । तादृशा इति पूर्वच संबंधः ॥ अमुरः । तुर त्वरणे । अप्शब्दोपपदादस्मात्
क्लिप्तेति क्लिप् ॥

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्वा वपुषः पतंगा वयो वहन्तरूषा अभीके ॥५॥

आ । वां । रथं । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वां । अश्वाः । वपुषः । पतंगाः । वयः । वहंतु । अरूषाः । अभीके ॥५॥

हे नरा नेतारावश्विनी युवतिस्तरूणी सूर्यस्य दुहिता जुष्टी प्रीता सती वां युवयोरचेमं रथमा तिष्ठत् ।
आरूढवती । तथा सहितौ वां युवामश्वा अभीके गृहसमीपे तं रथं परि वहंतु । परिप्रापयंतु । कीदृशा
अश्वाः । वपुषः । वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयं । तद्वन्तः । क्वांदसो मत्वर्थेयस्य लोपः । पतंगा
उत्पतनसमर्थाः वयो गच्छन्तः अरूषा आरोचमाना हिंसकरहिता वा ॥ अत्र । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ति । पा० ५. ३.
१४. । इति दृशिग्रहणाद्भावदाययोगेऽपीदंशब्दाद्विभक्त्यर्थे चल्प्रत्ययः । जुष्टी । जुषी प्रीतिसेवनयोः । औणा-
दिकः क्लुप्रत्ययः । वोतो गुणवचनादिति ङीष् ॥ १८ ॥

उबंदनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दंसा वृषणा शचीभिः ।

निष्टैग्यं पारयथः समुद्रात्पुनश्चवानं चक्रयुर्वुवानं ॥६॥

उत् । वंदनं । ऐरतं । दंसनाभिः । उत् । रेभं । दंसा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तौग्यं । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । चवानं । चक्रयुः । युवानं ॥६॥

हे अश्विनी वंदनमेतत्संज्ञमृषिं दंसनाभिरात्मीयेः कर्मभिः कृपादुदैरतं । उदैरयतं । उदगमयतं । हे दसा दर्शनीयो वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनी शचीभिः कर्मभी रभमेतत्संज्ञमृषिं दश राचीर्नवाहानि च कृपे निवसंतं तस्मादुदैरयतं । उदतारयतं । तथा तौग्यं तुयस्य पुत्रं भुज्यं सभुद्रे निमपमात्मीयाभिर्नोभिरश्वेषु समुद्रान्निष्पारयथः । तीरदेशं प्रापितवन्तौ । तथा च्यवानं च्यवनमृषिं जीर्णं पुनर्युवानं यौवनोपेतं चक्रयुः । कृतवन्तौ ॥ ऐरतं । ईर गतीं कपने च । षंतास्रडि च्छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्ऐरनिटीति शिलोपः ॥

युवमच्येऽवनीताय तप्त्रमूर्जेमोमानंमश्विनावधत्तं ।

युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवं । अच्ये । अच्येऽवनीताय । तप्त्रं । ऊर्जे । ओमानं । अश्विना । अधत्तं ।

युवं । कण्वाय । अपिऽरिप्ताय । चक्षुः । प्रति । अधत्तं । सुऽस्तुतिं । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हे अश्विनी युवं युवामवनीताय शतद्वारे पीडायञ्चगृहेऽवस्ताप्तीतायाच्ये तप्त्रं पीडार्थं प्रक्षिप्तं तुषापिं शीतिनोदकेनावारयेथां । अपि चास्मा अच्य ओमानं सुखकरमूर्जे रसवदन्नमधत्तं । प्रायच्छतं । तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुषाणा सेवमानौ युवामपिरिप्तायासुरैर्ग्रीह्यणपरीचार्थमिहासीनः सन् व्युष्टामुषसं जानीही-
त्यंधकारवति गृहे प्रवेशिताय कण्वायर्षये चक्षुर्व्युष्टाया उषसः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं । कृतवन्तौ । यद्वा । अपिरिप्तायापिरिप्ताय पटलेन पिहितदृष्टय एवंविधाय कण्वाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं ॥ ओमानं । अवतिरौणादिको मणिः । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । अपिरिप्ताय । लिप उपदेहे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जुजुषाणा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । छांदसो लिट् । लिटः कानच्वा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

युवं धेनुं श्यवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्याय ।

अमुंचतं वर्तिकांमंहसो निः प्रति जंघां विशपलाया अधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । धेनुं । श्यवे । नाधिताय । अपिन्वतं । अश्विना । पूर्याय ।

अमुंचतं । वर्तिकां । अंहसः । निः । प्रति । जंघां । विशपलायाः । अधत्तं ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनी युवं युवां पूर्याय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय श्यव एतत्संज्ञायर्षये धेनुं निवृत्तप्रसवामदोग्ग्रीमपिन्वतं । पयसासिंचतं । सर्वदा पयस्विनीमकुशतमित्यर्थः । अपि च वर्तिकां वृकेण यस्तां चटकसदृशीं शकुनिमंहसो वृकास्त्यलक्षणात्पापान्निरमुंचतं । निरमोचयतं । यद्वा । पुनःपुनर्वर्तत इति वर्तिकोषाः । तामादित्येनाभियस्तां युवाममोचयतं । तथा विशपलायै संयामि क्षिप्रजंघाया अगस्त्यपुरोहितस्य खिलस्य संबन्धिन्या एतत्संज्ञायै स्त्रिया आयसीं जंघां प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं । समयोजयतमित्यर्थः ॥

युवं श्वेतं पेदव इंद्रजूतमहिहन्मश्विनादत्तमश्वं ।

जोहूचमर्यो अभिभूतिमुयं सहस्रसां वृषणं वीडूगं ॥ ९ ॥

युवं । श्वेतं । पेदव । इंद्रऽजूतं । अहिऽहनं । अश्विना । अदत्तं । अश्वं ।

जोहूचं । अर्यः । अभिऽभूतिं । उयं । सहस्रऽसां । वृषणं । वीऽकुऽअंगं ॥ ९ ॥

अश्विना हे अश्विनी पेदवे पेदुनास्ते राज्ञे युवं युवां श्वेतवर्णं कंचिदश्वमदत्तं । प्रायच्छतं । कीदृशं । इंद्रजूतमिद्रेण युवाभ्यां गमितं । दत्तमित्यर्थः । अहिहणं शत्रूणां हंतारं जोहूचमतिशयेन संयामिष्वाह्वातारं अर्योऽरेः शचीरभिभूतिमभिभावुकं उयमुन्नूयं । वीर्यवन्तमित्यर्थः । सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य संभक्तारं

दातारं वा वृषणं सेक्तारं । युवानमित्यर्थः । वीङ्गं वृङ्गं ॥ इन्द्रजितं । जु इति सीञो धातुर्गत्वर्थः । अस्माद-
तर्भावितव्यार्थात्कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओह्रं । ऊयतेर्यङ्गुगतादीणादिक-
स्वप्नप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अयः । अरिशब्दात् षष्ठ्येकवचने जसादिषु
क्वदसि वाचनमिति घेर्ङितीति गुणस्य विकल्पितत्वाद्भावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं ।
अभिभूति । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सहस्रसां । सनोतिः
सनतेर्वा जनसनखनेति विद् । विङ्गोरगुनासिकस्यादित्यात्वं ॥

ता वां नरा स्ववंसे मुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरौ जुषाणा सुविताय यातं ॥ १० ॥

ता वां नरा । सु । अवंसे । सुऽजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुऽमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातं ॥ १० ॥

नरा नेतारी हे अश्विनी मुजाता शोभनजन्मानौ ता वां ती युवां नाधमाना धनं याचमाना वयं
लोतारीऽवसे रक्षणार्थं सु हवामहे । शोभनमाहुयामहे । गिरः सुतोर्जुषाणा सेवमानौ युवां वसुमता
धनयुक्तेन रथेन नोऽस्मानुपा यातं । उपागच्छतं । किमर्थं । सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय सुखाय वा ॥
मुजाता । शोभनं जातं जन्म यद्योस्ती मुजाती । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । नाधमानाः । नाधु याज्यायां । जुषाणा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । ताक्कीलिकश्चानम् । गुदादित्वाच्छः ।
पूर्ववद्विभक्तेराकारः । सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वादुवङ् । सूपमानात् क्त् इत्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं ॥

आ श्येनस्य जवंसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्येनस्य । जवंसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातं । नासत्या । सऽजोषाः ।

हवे । हि । वां । अश्विना । रातऽहव्यः । शश्वत्ऽतमायाः । उषसः । विऽउष्टौ ॥ ११ ॥

हे नासत्यावश्विनी सजोषाः सजोषसौ समानप्रीतियुक्ता श्येनस्य शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य नूतनेन नवतरेण
प्रत्ययेण जवसा वेगेन सहितौ युवामस्मे अस्माना यातं । आगच्छतं । अश्विना हे अश्विनी रातहव्यो वां
युवाभ्यां दातव्येन हविषा युक्तः सन् शश्वत्तमायाः कालात्मकतया नित्याया उषसो व्युष्टौ विवासनसमये वां
युवां हवे । आहुयामि । हिहीतौ । हि यस्मादेवं तस्मादा यातमित्यर्थः ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति शसः श्रेआदेशः ।
सजोषाः । तेनैव द्विवचनस्य सुआदेशः । हवे । द्वेजो लडुत्तमेकवचने वङ्गलं क्वदसीति संप्रसारणं । शङ्गुणा-
वादेशाः । शश्वत्तमायाः । उत्तमशश्वत्तमी सर्वत्र । पा० ६. १. १६०. * । इत्युक्तादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥ १९ ॥

आ वां रथमिति दशर्चं चतुर्थं मूक्तं दैर्घतमसस्य कक्षीवत आर्धं जागतमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वां
रथं दश जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ जागते क्वदसीद् मूक्तमाश्विनशस्त्रे च । तथा च सूत्रितं । आ
वां रथमभूदिदं यो वां परिक्रमेति त्रीणि । आ० ४. १५. । इति ॥

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतद्वंसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १२ ॥

आ । वां । रथं । पुरुऽमायं । मनऽजुवं । जीरऽश्वं । यज्ञियं । जीवसे । हुवे ।

सहस्रऽकेतुं । वनिनं । शतत्ऽवंसुं । श्रुष्टीऽवानं । वरिवऽधां । अभि । प्रयः ॥ १२ ॥

हे अश्विनी वां युवयो रथं जीवसे जीवनाथं प्रयो हविलक्षणमममिलस्या ऋवे । आहूयामि । कीदृशं । पुरुमायं बह्विधाश्वयं बह्विधकर्मणं वा मनोजुवं मन इव शीघ्रं गच्छंतं जीराश्वं जवचदश्वेपितं यज्ञियं यज्ञेष्वाह्नातुमर्हं सहस्रकेतुं अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वा वनिनं । वनमित्युदकनाम । तद्वतं शतद्वसुं शतसंख्याकैर्धनैर्युतं श्रुष्टीवानं । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं संभजमानं । यद्वा । सुखवंतं । वरिवोधां । वरिव इति धननाम । वरिवसो धनस्य दातारं ॥ पुरुमायं । बह्वीही त्रिचक्रादिवादांतोदात्तत्वं । यद्वा । तत्पूर्वादर्शआदिवादाच्च । जीराश्वं । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । जोरी च । उ० २. २३ । इति रगोकारांतादेशश्च । बह्वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञियं । यज्ञत्विग्भ्यां घञ्जावित्यर्हार्थं घप्रत्ययः । ऋवे । ऋजो लटि बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । लुगित्यनुवृत्तौ बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । उवङ् । शतद्वसुं । शतवसुं । क्वांदसस्तकारोपजनः ॥

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्तसमयंत आ दिशः ।

स्वदामि घर्मे प्रति यंत्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रयामनि । अधायि । शस्मन् । सं । अयंते । आ । दिशः ।

स्वदामि । घर्मे । प्रति । यंति । उतयः । आ । वां । ऊर्जानी । रथं । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

अस्य रथस्य प्रयामनि प्रयाणे प्रगमने सति शस्मन् अश्विनोः शंसने स्तवने धीतिरस्मदीया बुद्धिरूर्ध्वोन्मुखा प्रत्यधायि । प्रत्यस्थायि । तदनंतरं दिशो देष्टव्याः स्तुतयोऽपि समयंते । अश्विभ्यां संगच्छंते । आकारः समुच्चये । अहं च स्तोता घर्मे महावीरस्यं यद्वा चरणशीलाज्यादिकं हविः स्वदामि । स्वादूकरोमि । उतयोऽवितारो रक्षका अश्विजस्य प्रति यंति । घर्मे प्रति गच्छंति संस्कारार्थं । अपि च हे अश्विनी वां युवयो रथमूर्जानी सूर्यस्य दुहितारुहत् । आरूढवती ॥ प्रयामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्निति कृत्यल्युटो बह्वलमिति बह्वलवचनाद्वा वि मनिन् । दासीभारादिवात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्मन् । शन्सु स्तुती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । दृशियहणस्य विध्यंतरोपसंयहार्यत्वादुपधानकारलोपः । मुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अयंते । अय पय गती । भौवादिकोऽनुदात्तत्वं । उतयः । क्तिच्क्त्वौ च संज्ञायामित्यवतेः कर्तरि क्तिच् । ज्वरत्वरत्यादिना वकारोपधयोऽरुट् । अरुहत् । कृमृदृरुहिभ्य इति त्रैरङादेशः ॥

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अगमत शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।

युवोरहं प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहयः सूरिमा वरं ॥ ३ ॥

सं । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमत । शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।

युवोः । अहं । प्रवणे । चेकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहयः । सूरिः । आ । वरं ॥ ३ ॥

मखा मखवंतो यज्ञोपेता अमिता अपरिमिता जायवो जयशीला मनुष्या रणे संग्रामे शुभे शोभनाय धनाय तदर्थं मिथः पस्पृधानासोऽन्योन्यं स्पर्धमाना यद्यदा समगमत संगच्छंते तदानीं हे अश्विना अश्विनी युवोरहं युवोरिव रथः प्रवणे प्रकर्षेण संभजनीये भूतले चेकिते । ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छथ इत्यर्थः । यद्येन रथेन सूरिं स्तोतारं प्रति वरं श्रेष्ठं धनमावहयः प्रापयथः । स रथ इत्यर्थः ॥ पस्पृधानासः । स्पर्ध संघर्षे । क्वांदसो लिट् । तस्य लिटः कानजादेशः । क्वांदसं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । अगमत । गमेऽङ्क्वांदसो लङ् । समो गम्यच्छीत्यादिनात्मनेपदं । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । इत्यादादेशः । गमहेत्युपधालोपः । मखाः । मखो यज्ञः । अर्शआदिवादाच्च । जायवः । जि जये । कृवापाजीत्यादिनोऽण । चेकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यङ्ताच्छांदसो वर्तमाने लिट् । अतोलोपयलोपी । यत् । मुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

युवं भुज्यं भुरमाणं विभिर्गुतं स्वयुक्तिभिर्निवहता पितृभ्य आ ।
 यासिष्टं वर्तिर्वृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चेति वामवः ॥ ४ ॥
 युवं । भुज्यं । भुरमाणं । विऽभिः । गुतं । स्वयुक्तिऽभिः । निऽवहता । पितृऽभ्यः । आ ।
 यासिष्टं । वर्तिः । वृषणा । विऽजेन्यं । दिवः । दासाय । महि । चेति । वां । अवं ॥ ४ ॥

वृषणा कामानां वर्षितारी हे अश्विनौ युवं युवां भुरमाणं विभिर्गुतं स्वयुक्तिभिर्निवहता गतं समुद्रे निमग्नं भुज्यं तुष्टपुत्रं स्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्विनौ विषेभ्य निवहता नितरां वहन्ती पितृभ्य आ । आह मर्यादायां । यत्र पितरस्तुयादय आसते तावत्पर्यंतमित्यर्थः । विजेन्यमिति दूरस्थं ब्रुवते । दूरे वर्तमानं वर्तितुमशक्यं गृहं प्रति यासिष्टं । अगच्छतं । अपि च दिवोदासाय राज्ञे कृतं युवयोः संबन्धवो रक्षणं शंवरहननरूपं महि महद्गंभीरं चेति । अस्माभिर्ज्ञायते ॥ भुरमाणं । दुभुज्यं धारणपोषणयोः । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन शः । बङ्गलं कंदसीत्युत्वं । पितृभ्य आ । मर्यादायामाहुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पा० १. ४. ८९. पंचम्यपाङ्गपरिभिः । पा० २. ३. १०. इति पंचमी । यासिष्टं । या प्रापणे । यमरमनमातां सक्र । पा० ७. २. ७३. इति सगागमः । सिच इडागमः । विजेन्यं । विजनो दूरदेशः । तत्र भवं विजेन्यं । भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणीं येमतुरस्य शर्ध्वं ।
 आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥ ५ ॥
 युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजं । रथं । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्ध्वं ।
 आ । वां । पतिऽत्वं । सख्याय । जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवां । पती इति ॥ ५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवोर्युवयोर्वाणी वननीयौ प्रशस्त्वावन्तौ युवायुजं युवाभ्यां युज्यमानं रथमाजिधा-
 वनसमयेऽस्य रथस्य यच्छर्ध्वं प्राप्यमादित्याख्यमवधिभूतं लक्ष्यं वपुषे शोभार्थं तथेमतुः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतुः । तदनंतरं चा जग्मुष्यागतवती जेन्याजिधावनेन जीयमाना योषा सूर्या सख्याय सखित्वाय युवां युवयोः पतित्वमवृणीत । कथमिति । मम युवामेव पती भर्ताराविति ॥ युवोः । षष्ठीद्विवचने योऽचीति यत्सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादभावे शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । युवायुजं । युवावौ द्विवचन इति द्व्यर्थामिधायकस्य युष्मच्छब्दस्याविभक्तावपि व्यत्ययेन युवादेशः । शर्ध्वं । शृधु प्रसहने । अस्माद्यतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जग्मुषी । गमेर्लिटः क्लृप्तः । उगि-
 तश्चेति ङीप् । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । गमहनेत्युपधालोपः । जेन्या । जि जये । औणादिक अन्यप्र-
 त्ययलिङ्गलोपश्च ॥ ॥ २० ॥

युवं रेभं परिषूतेरुष्यथो हिमेन घर्मे परितप्रमचये ।
 युवं शयोरवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वंदनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥
 युवं । रेभं । परिऽसूतेः । उरुष्यथः । हिमेन । घर्मे । परिऽतप्तं । अचये ।
 युवं । शयोः । अवसं । पिप्यथुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वंदनः । तारि । आर्यायुषा ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां रेभमृषिं परिषूतेः परितः प्रेरकादुपद्रवात्कूपपतनाद्गोष्यथः । रक्षथः । उरुष्यती-
 रचाकर्मैति यास्कः । नि० ५. २३. तथाचय ऋषये परितप्तं परितस्तप्तं घर्ममसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्तं दीप्यमानं
 तुषाणि हिमेन शीतिनोदकिनावारयेथां । यद्वा । हविषामचये भक्षयित्रेऽपये परितप्तं सूर्यकिरणीः संतप्तं घर्मं ।
 अहर्निमेतत् । अहर्हिमेन वृष्युदकेन हविःसंपादकत्रीह्यायुत्यर्थमवारयेथां । अपि च शयोरितत्संज्ञस्त्वर्थैर्गवि

निवृत्तप्रसवायां धेनाववसं रक्षकं पथो युवं युवां पिष्यथुः । प्रवर्धितवन्ती । तथा जीर्णीगो वंदन ऋषिर्दोर्घ्या-
युषा प्र तारि । युवाभ्यां प्रवर्धितः । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसं । अवतेरौषादिकोऽसच् । पिष्यथुः । प्यायी
वृद्धौ । व्यत्ययेन परस्त्रीपदं । लिङ्यङोश्च । पा० ६. १. २९. इति पीभावः ॥

युवं वंदनं निर्वृत्तं जरण्यया रथं न दस्त्रा करणा समिन्वथः ।

क्षेचादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामच विधते दंसना भुवत् ॥ ७ ॥

युवं । वंदनं । निःऽवृत्तं । जरण्यया । रथं । न । दस्त्रा । करणा । सं । इन्वथः ।

क्षेचात् । आ । विप्रं । जनथः । विपन्यया । प्र । वां । अच । विधते । दंसना । भुवत् ॥ ७ ॥

हे दस्त्रावश्विनी युवं युवां जरण्यया जरया निर्वृत्तं निःशेषेण प्राप्तं वंदनमृषिं करणा कर्मणां कर्तारो
शिल्पकुशली युवां समिन्वथः । समधत्तं । पुनर्युवानमकुषत् । तच्च वृष्टांतः । रथं न । यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं
रथं पुनरप्यभिनवं करोति तद्वत् । अपि च विपन्यया सुत्या गर्भस्थेन वामदेवेन सुती संती क्षेचादा । आकारः
समुच्चये । मातुर्दरलक्षणाञ्जन्मस्थानाद्विप्रं मेधाविनं तमृषिं जनथः । जनयथश्च । तथा वां युवयोर्दंसना
रक्षणात्मकं कर्मावाप्स्ये विधते परिचरते यजमानाय प्र भुवत् । प्रभवतु । रक्षितुं समर्थं भवतु ॥ निर्वृत्तं । ऋ
गती । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतरं इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । जरण्यया । जरणक्रियाद्वा जरण्या । अंत्वावस्था-
च्छंदसि चेति यः । करणा । करोतिरन्त्येभ्योऽपि वृश्चते । पा० ३. ३. १३०. इति युच् । इन्वथः । इवि व्याप्ती ।
इदित्वात्तुम् । भीवादिकः । जनथः । जनी प्रादुर्भावे । णिच्युपधावृद्धिः । जनीजृप्क्तसुरंज इति मित्वाचित्वां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्परिनिटीति णिलोपः । विपन्यया । पन सुती । अघ्या-
दयथेति भावे यत् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । विधते । विध विधाने । तौदादिकः । लटः शतृ । शतुरनुम इति
विभक्त्येवदात्तत्वं । भुवत् । भवतेर्लेख्यङागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निबाधितं ।

स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरहं चिचा अभीके अभवन्नभिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतं । कृपमाणं । पराऽवति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निऽबाधितं ।

स्वःऽवतीः । इतः । ऊतीः । युवोः । अहं । चिचाः । अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी परावति दूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितुस्तुयस्य त्यजसा त्यागेन निबाधितं पीडितं मुञ्चुं
कृपमाणं युवां सुवतमगच्छतं । युवां रक्षणार्थं गतवन्ती । यस्मादेवं तस्माद्धे अश्विनी स्वर्वतीः स्वर्वत्यः शोभन-
गमनयुक्ता इत इतोमुखाश्चिचाश्चायनीया युवोरहं युवयोरेवोतीरुतयो रक्षा अभीके समीपेऽभिष्टयः सर्वैः
प्राणिभिरभ्येषणीया अभवन् । भवंति ॥ कृपमाणं । कृपतिः क्षुतिकर्मा । अयं च तुदादिर्द्रष्टव्यः । स्वर्वतीः ।
सुपूर्वादर्तेर्भावे विच् । ततो मतुप् । कंदसीर इति मतुपो वत् । अभिष्टयः । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् ।
शकंधादित्वात्पररूपत्वं ॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामन्ध्रं वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वां । मधुऽमत् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य । औशिजः । हुवन्यति

युवं । दधीचः । मनः । आ । विवासथः । अथ । शिरः । प्रति । वां । अन्ध्रं । वदत् ॥ ९ ॥

उतापि च हे अश्विनी मधुमन्मधुमन्ती वां युवां स्या सा मक्षिका सरघा मधुकामा सत्वरपत् । अक्षीत

तथौशिव उशिवः पुषः कक्षीवान् सोमस्य पात्रेन युवयोर्मदे हवै निमित्तभूते सति ऊवन्त्यति । युवामाह्वयति । युवं युवां च तस्य मथिकाये मधु दातुं मधुविचारिणी संती दधीच आचर्वणस्य ऋषेर्मनसिक्तं शुश्रूषया आ विवासयः । पर्यचरतं । अचानंतरं तस्मिन्नीति सत्त्वर्थं युवाभ्यां प्रतिहितमश्वस्य संबंधि यच्छिरस्तदां युवां प्रति मधुविचामवदत् । स ऋषिराश्विन शिरसोपदिष्टवानित्यर्थः ॥ मधुमत् । सुपां सुसुगिति विभक्तैर्लुक् । अरपत् । रप लप व्यक्तायां वाचि । मदे । मदी हवै । मदीऽनुपसर्ग इति भावेऽप । ऊवन्त्यति । ऊन् सधायां शब्दे च । लुटिति भावे ल्युट् । बह्वचं कंदसीति संप्रसारणं । हवनमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । अंत्यलोपस्कं दसः । वर्षाव्यापत्योत्वं । अश्वं । अश्वे भवमश्वं । भवे कंदसीति यत् ॥

युवं पेदवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शर्यैरभिद्युं पृतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिंद्रमिव चर्षणीसहं ॥ १० ॥

युवं । पेदवे । पुरुऽवारं । अश्विना । स्पृधां । श्वेतं । तरुतारं । दुवस्यथः ।

शर्यैः । अभिऽद्युं । पृतनासु । दुष्टरं । चर्कृत्यं । इंद्रऽइव । चर्षणिऽसहं ॥ १० ॥

अश्विना हे अश्विनौ पेदवे पेदुनास्ते राक्षे पुरुवारं बह्वभिर्वरणीयं स्पृधां संयामे सधर्मानानां शत्रूणां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभ्रवर्णमिंद्राक्षमश्वं युवं युवां दुवस्यथः । दत्तवर्तौ । पुनरपि कीदृशं । शर्यैः । शरीर्यंत इति शर्या योऽहारः । तैः पृतनासु संयामेषु दुष्टरं तरीतुमशक्वं अभियुमभिगतदीप्तिं चर्कृत्यं सर्वेषु कार्येषु पुनःपुनः प्रयोज्यं इंद्रमिव चर्षणीसहं । इंद्रो यथा शत्रून् अभिवति एवं शत्रून् अभिवतारमित्यर्थः ॥ स्पृधां । सधर्मा संधर्षे । क्षिपेति क्षिप । चशब्देन वृश्चिग्रहणानुकर्षणात्तस्य च विध्यंतरोपसंयहार्यत्वादकारस्य लोपो रेफस्य च संप्रसारणं । सावेकाच इति विभक्तैर्लुक् । तरुतारं । तृ जवनतरणयोः । अस्मात्तृचि यसितस्मभितस्मितेत्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः । चर्कृत्यं । करोतेर्यङ्लुगंताद्विभाषा छवुषोरिति क्यप् । ततस्तुक् ॥ ॥ २१ ॥

का राधदिति द्वादशर्चं पंचमं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । का राधद्वादशांख्या दुःस्वप्ननाश्याया गायत्री द्वितीया कजुप तृतीयाचतुर्थी काविराएनष्टरूप्यौ पंचमी तनुशिरा षष्ठ्यैरुष्णिग्विष्टारवृहती छतिर्विराट् तिस्रो गायत्र्य इति । अस्यायमर्थः । अनुवृत्तेरौशिवो दीर्घतमसः कक्षीवानुषिः । आया गायत्री । विद्वांसा-विलेपा कजुप मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । मध्यमश्चैकजुप । अनु० ५. ३. इति हि तल्लक्षणं । तृतीया ता विद्वांसिलेपा काविराट् । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । अनु० ६. ५. इत्युक्तलक्षणेपितत्वात् । चतुर्थी वि पृक्कामीलेपा नष्टरूपी । नववैराजत्रयोदशीर्नष्टरूपी । अनु० ६. ६. इत्युक्तलक्षणेपितत्वात् । प्र या घोष इत्येषा पंचमी तनुशिरा । एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा । अनु० ५. ५. इत्युक्तलक्षणेपितत्वात् । श्रुतं गायत्रमित्येषा षष्ठी यद्यपि पादसंख्ययोष्णिक् भवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् । युवं हीति सप्तमी विष्टारवृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकी विष्टारवृहती । अनु० ७. ५. इति तल्लक्षणेपितत्वात् । मा कक्षा इत्यष्टमी छतिः । जागताषट्कश्च छतिः । अनु० ६. ३. इत्युक्तलक्षणसम्भावात् । दुहीयन्निति नवमी विराट् । दशम्यायास्तिस्रो गायत्र्यः । आश्विनं वै इति वैश्वप्रयोगानुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमाश्विनं । अध स्वप्नस्थित्यया दुःस्वप्ननाशनं प्रतिपाद्यते । अतो या तेनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. इति व्यायेन तदेव देवता ॥ सूक्तविनियोगो ऐंगिकः ॥ घर्माभिष्टव आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । सूच्यते हि । का राधद्वाञ्चाश्विना वामिति नवा मात्यपिः । आ० ४. ६. इति । का राधद्वाञ्चाश्विना वामिति नव विच्छंदसः । ऐ० ब्रा० १. २१. इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥

का राधद्वाञ्चाश्विना वां को वां जोष उभयोः । कथा विधान्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होचा । अश्विना । वां । कः । वां । जोषे । उभयोः । कथा । विधाति ।

अप्रऽचेताः ॥ १ ॥

अश्विना हे अश्विनी वां युवां का होवा । वाङ्मामितत् । कीदृशी स्तुतिलक्षणा वायाधत् । आराधयति । प्रीती करोति । युवयोर्माहात्म्यानुकूपा स्तुतिर्मास्तीत्यर्थः । किंच वां युवयोर्बभूवोर्बोधि जोषणे सेवने प्रीणने वा समर्थः कः स्तोता विद्यते । युष्मद्विषयं परिचरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि न कर्तुं शक्नोमिति । राधत् । राध साध संसिद्धौ । लेव्यडागमः । जोषे । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । भित्त्वादायुदात्तत्वं । कथा । या हेती च च्छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने याप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । विधाति । विध विधाने । तौदादिकः । लेव्यडागमः । अप्रचेताः । प्रकृष्टं चेतो यस्यासी प्रचेताः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

विद्वांसाविदुरः पृच्छेदविद्वानित्यापरो अचेताः । नू चिन्नु मर्ते अक्रौ ॥ २ ॥
विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या । अपरः । अचेताः । नु । चित् ।
नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इत्येवमनेन पूर्वोक्तप्रकारेणाविद्वानञ्चः स्तोता विद्वांसावित् सर्वज्ञावश्विनाविव दुरो द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोर्नृपायभूतान्मार्गान्पृच्छेत् । प्रष्टुमर्हति । अपरोऽश्विभ्यामन्यः सर्वोऽप्यचेताः । चेतसा ज्ञानेन रहितः । तस्मादश्विनाविव पृच्छेदित्यर्थः । तौ चाक्रौ शत्रुभिरनाक्रांतावश्विनौ नू चित् क्षिप्रमेव मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुग्राहकतया सन्धिं धत्त इति वाक्यशेषः ॥ इत्या । या हेती च च्छंदसीति याप्रत्ययः । इदम इत् । एतौ रषोः । पा० ५. ३. ४. । इतीज्ञावः । यदि या हेती चेत्येदंशब्दस्य नानुवृत्तिसादानीमिदमस्यमुः । एतदंतात्परस्या विभक्त्यर्थेन सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । अक्रौ । क्रमु पादविभेदे । अस्मान्नञ्युपपदे कृत्यल्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कर्मण्यपि जनसमखनक्रमगमो विडिति विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।
प्रार्चयमानो युवाकुः ॥ ३ ॥
ता । विद्वांसा । हवामहे । वां । ता । नः । विद्वांसा । मन्म । वोचेतं । अद्य ।
प्र । आर्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अश्विनी विद्वांसा सर्वज्ञौ ता वां तौ युवां हवामहे । आह्वयामहे । तावाह्वती विद्वांसाभिज्ञौ युवां नोऽस्मभ्यं मन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रमस्यास्मिन्काले वोचेतं । युवाणौ भूयास्तं । स चाहं युवाजुर्थुवां कामयमानः स्तुत्या संयोजयन्वा दयमानो युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चत् । प्रार्चं । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वोचेतं । ब्रूज् व्यक्तायां वाचि । ब्रूवो वचिः । लिङ्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । आर्चत् । अर्च पूजायां । भीवादिकः । तिङां तिङो भवतीति मिपस्तिबादेशः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । युवाकुः । युवां कामयत इति युवाकुः । मितद्रादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. । इति डुप्रत्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवावौ द्विवचन इति युवादेश आत्वं च । यदा । यु मिश्रणे । औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

वि पृच्छामि पाक्वा ३ न देवान्वषट्कृतस्याहुतस्य दसा ।
पातं च सख्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥ ४ ॥
वि । पृच्छामि । पाक्वा । न । देवान् । वषट्कृतस्य । अहुतस्य । दसा ।
पातं । च । सख्यसः । युवं । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनी युवां वि पृच्छामि । विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि । पाक्वा न पक्त्वप्रज्ञानं स्वपरिपक्वमतीतान्वादि-
वान्न पृच्छामि । किंतु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छामीत्यर्थः । हे दक्षा दर्शनीयौ तौ युवां वषट्कृतस्य वषट्करिणापी
ऊतस्याङ्गुतस्याश्चर्यभूतस्य महतः सहायोऽतिशयेन बलवतो बलौत्यादकस्य सोमस्य स्वाश्लक्ष्णमेकदेशं पातं
च । नोऽस्मांश्च रभ्यसोऽतिशयेन रभस्विनः प्रौढोद्यमाभ्युदयं ॥ पाक्वा । पचिर्हृल्लोर्णत् । चजोः कु घितय-
तोरिति कुलं । तित्स्वरः । सुपां सुलुगिति विभक्तौर्डादेशः । वषट्कृतस्य । वषट्शब्दस्योर्थादित्स्विन गतित्वाद्वा-
तिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पातं । पा पाने । बज्जलं कृंदसीति शपो लुक् । सहायः । सहतेऽभिभवत्य-
नेनेति सहो बलं । असुम् । तदस्यासीति सहस्री । मत्वर्थोद्यो विनिः । तत आतिशायनिक ईयसुम् । विष्म-
तोर्लुक् । कृंदस ईकारलोपः । रभ्यसः । रभ रामस्ये । रामस्यं कार्योपक्रमः । पूर्ववत्प्रक्रियोन्नेया ॥

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पज्जियो वा । प्रैष्युर्न विद्वान् ॥ ५ ॥

प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति । पज्जियः । वां । प्र ।

इषऽयुः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥

हे अश्विनी प्र भवति समर्था भवति सा वाक् या वाम्युष्मत्स्तुतिरूपा घोषे घोषाख्यायाः पुत्रे सुहृत्स्थास्य
क्षणी भृगवाणे न भृगी च शोभे शोभते । यया च स्तुतिलक्षणा वाचा पज्जियः । पञ्चा अंगिरसः । तेषां
कुलोत्पन्नः कबीवान्वां युवां यजति पूजयति स्तौति । सापि शोभत इत्यर्थः । इष्युर्न इषमन्नमात्मनः कामय-
मानश्च विद्वान् स्तुत्यभिज्ञः कबीवानुषिः प्र भवतु । युष्मदनुग्रहात्संपूर्णकामो भवत्वित्यर्थः ॥ घोषे । घोषा नाम
काचिद्रुद्रवादिनी कबीवतः पुत्री । अत्रोपचारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुत्रे वर्तते । भृगवाणे । चिरंतनो
भृगुरिवाचरति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति कृप् । धातुसंज्ञायां व्यत्ययेन लटः शानच् । शबादि । आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वान्भुगभावः । वृषादिः । शोभे । शुभ दीप्ती । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इषयुः । इष
गती । इत्यति गच्छतीतीषमन्नं । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । इषु इच्छायां । इत्यते सर्वैः प्राणिभिरितीषमन्नं ।
व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशब्देन संहितायां प्रादूहोढोद्वेषेभ्यो वृद्धिर्वक्तव्या । पा० ६. १. ८८. ४. इति
वृद्धिः ॥ २२ ॥

श्रुतं गायत्रं तक्वानस्याहं चिद्धि रिरिभाश्विना वां । आश्वी शुभस्पती दन् ॥ ६ ॥

श्रुतं । गा॒य॒त्रं । तक्॒वान॒स्य । अ॒हं । चि॒त् । हि । रिरि॒भ । अ॒श्वि॒ना । वां । आ । अ॒श्वी

इति । शु॒भः । प॒ती इति । दन् ॥ ६ ॥

हे अश्विनाश्विनी गायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्रसाम्ना निष्पाद्यं वा स्तोत्रं तक्वानस्य स्वलक्षणैरं-
धस्य अज्जाश्वस्य संबंधि श्रुतं । अशृणुतं । अहं चिदहमिव वां युवां स हि रिरिभ । स्तुतवान् । किं कुर्वन् । हे
शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालयितारी जलस्य वा स्वामिनी अश्वी युवाभ्यां दत्ते चक्षुषी आ दन् आददानः ।
तस्या इव मह्यमप्यभिमतफलं प्रयच्छतमिति भावः ॥ श्रुतं । श्रु श्रवणे । लङि बज्जलं कृंदसीति विकरणस्य
लुक् । तक्वानस्य । तक् गती । अत्र गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मंदगतिलक्ष्यते । औणादिक उपत्ययः ।
भृगवाण इतिवत् प्रक्रियोन्नेया । रिरिभ । रेभु शब्दे । अश्वी । ई च द्विवचन इत्यक्षिशब्दस्य ईकारांतादेशः । स
घोदात्तः । शुभस्पती । सुबामंन्त्रिते परांगवत्स्वर इति षष्ठ्यंतस्य परांगवन्नावात्पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकामं-
न्त्रितानुदात्तत्वं । दन् । आङ्पूर्वाहदातेराडो दोऽनास्यविहरणे । पा० १. ३. २०. । इत्यात्मनेपदं । व्यत्ययेन शतृ ।
बुहोत्यादित्वात् सुः । द्विवचनप्रकरणे कृंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । कृंदसुभयथेत्युभयथा-
श्रयणात् शतृः सार्वधातुकत्वेन डित्वं । आर्धधातुकत्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥

युवं स्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरतंतसतं ।

ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥ ७ ॥

युवं । हि । आस्ति । महः । रन् । युवं । वा । यत् । निःऽअततंसतं ।

ता । नः । वसू इति । सुऽगोपा । स्यातं । पातं । नः । वृकात् । अघऽयोः ॥ ७ ॥

हे अश्विनी महो महतो धनस्य रन् रातारी दातारी युवं युवां कंचनासं । - - - निरततंसतं । धनानि निरगमयतं । रचकौ विनाशकावपि युवामेवेत्यर्थः । हे वसू वासयितारावश्विनी ता तादृशी युवां नोऽस्माकं सुगोपा सुष्ठु गोपायितारी रक्षितारी स्यातं । भवतं । अपि च नोऽस्मानघायोरघं पापफलमस्माकमिच्छतो वृकात्क्षेनात्पातं । रचतं ॥ महः । महतः । क्वांदसोऽच्छब्दलोपः । रन् । दमिति वत्प्रक्रियोन्नेया । व्यत्ययेनैकवचनं । निरततंसतं । तसि अलंकारि । अस्माक्यंताल्लुङि णिश्चिद्रुसुभ्य इति चैश्चङ् द्विवचनादि च । गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधितत्वात्सन्वज्ञावाभावः । सुगोपा । सुपां सुलुगिति विभक्त्युक् । अघायोः । अघं परेषामिच्छति । क्वांदसि परेच्छायामिति क्वच् । अश्वाघस्यादित्यात्वं । क्वाच्छंदसीत्युप्रात्ययः ॥

मा कस्मै धातमभ्यमिचिणे नो माकुचं नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिश्नीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातं । अभि । अमिचिणे । नः । मा । अकुचं । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।

स्तनऽभुजः । अशिश्नीः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी अमिचिणे । अमिचं मिचराहित्यं । तद्वति कक्षे चिदपि शब्दे नोऽस्मात्प्रामि धातं । आमिसुख्येन मा स्थापयतं । अपि च नोऽस्माकं गृहेभ्यः सकाशात्स्तनाभुजः स्तनैर्वत्सामनुष्यांश्च पालयंत्यो धेनवो गावोऽशिश्नीः शिशुना वत्सेन विरहिता अस्मदीये गृहेऽश्याना वा सत्योऽकुचं चिदस्माभिरगम्ये प्रदेशे मा गुः । मा गच्छंतु ॥ धातं । धात्रो माङि लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । न माङ्योग इत्यङभावः । अकुचं । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदावुदान्तत्वं । गुः । इण गती । इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लुक् । आत इति श्लेर्जुस । स्तनाभुजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । स्तनैर्भुजंति पालयंतीति स्तनाभुजः । कृप् । अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । अशिश्नीः । सख्यशिश्नीति भाषायां । पा० ४. १. ६२ । इति च्छंदस्यपि व्यत्ययेन निपातनं द्रष्टव्यं । यद्वा । शिशुरस्यासीति शिश्नी । क्वांदसीवनिपाविति मत्वर्थोय ईकारः । नञ्समासिऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वा क्वांदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । अथवा । शीङ् स्वप्ने । उत्सर्गच्छंदसीति किप्रत्ययः । द्विवचनद्वस्वत्वे । एरणेकाच इति यण । क्वांदसो वकारः । पूर्ववत्समासस्वरौ ॥

दुहीयन्मिचधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मिचऽधितये । युवाकु । राये । च । नः । मिमीतं । वाजऽवत्यै ।

इषे । च । नः । मिमीतं । धेनुऽमत्यै ॥ ९ ॥

हे अश्विनी युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्यावयितारः संयोजयितारो वा स्रोतारो मिचधितये मिचार्णां बंधुजनानां धारणार्थं दुहीयन् । युष्मत्सकाशाङ्गानि दुहंति प्राप्नुवन्ति । अतो नोऽस्मानि वाजवत्यै वाजयुक्ताय च राये धनाय मिमीतं । कुर्वतं । तथा धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्तायिषेऽन्नाय च नोऽस्माभि मीतं । कुर्वतं । अस्माभ्यं स्तोतृभ्यो बलयुक्तं धनं गोयुक्तमन्नं च प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन् । दुह प्रपूरणे दुहिर्दीर्घः । इगुपधात्कित् । उ० ४. ११० । इति भाव इप्रत्ययः । दुहिमात्मन इच्छति दुहीयति । सुप आत्मन क्वच् । दुहीयतेर्लेख्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । दुहेर्लिङि झस्य रन् । पा० ३. ४. १०५ । इति व्यत्ययेन रनादेशाभावे रूपमेतत् । क्वांदसोऽत्यलोपः । यद्वा । रनादेशे कृते क्वांदसो रेफस्य यकारः । अ

एव व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगृह्णन्ति । युवाकु । सुपां सुलुगिति असौ लुक् । मिमीतं । माह् माने शब्दे च । जीहीत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्थेत्वं । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः ॥

अश्विनोरसनं रथमनश्च वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरि चाकन ॥१०॥

अश्विनोः । असनं । रथं । अनश्च । वाजिनीवतोः । तेन । अहं । भूरि । चाकन ॥१०॥

वाजिनीवतोः । वाजोऽस्रं बलं वा । तद्वत्क्रियावतोरश्विनोरनश्चमश्चरहितमश्चराहित्येऽपि सामर्थ्यातिशयेन गच्छन्तं रथमसनं । अहं सोता समभजं । तेन च रथेन भूरि प्रभूतं त्रेयश्चाकन । कामये ॥ असनं । वनपणं संभक्तौ । खड्गं । चाकन । कन दीप्तिर्कांतिकृतिषु । छान्दसो लिट् । णलुत्तमो वा । पा० ७. १. ९१. इति णित्वस्य विकल्पनादुद्बन्धभावः । तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वं ॥

अयं समह मा तनूह्याते जनां अनु । सोमपेयं सुखो रथः ॥११॥

अयं । समह । मा । तनु । ऊह्याते । जनान् । अनु । सोमपेयं । सुखः । रथः ॥११॥

हे समह धनेन सहित हे रथ अयं पुरोवर्ती त्वं मा मां तनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कुरु । यद्वा । अयमयमानं त्वां प्राप्तुर्वन्तं मामिति योज्यं । स च सुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा रथो जनाननु सोतुजनेषु सोमपेयं सोमपानं प्रत्यूह्याति । उह्यते । अश्विभ्यां नीयते । अतोऽश्विभ्यां यद्दीयते तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयं । इदोऽयं पुंसि । पा० ७. २. १११. रद्वा । अयं पथं गती । पचाद्यच् । समह । मघमिति धननाम । मघेन सह वर्तते इति समघः । छान्दसो वर्णविकारः । यद्वा । मह पूजायां । महयति पूजयतीति महो धनं । पचाद्यच् । ऊह्याति । वह प्रापणे । कर्मणि लिट्याडागमः । यजादित्वात्संप्रसारणं । तस्य छान्दसो दीर्घः । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यति । सोमपेयं । पा पाने । अचो यदिदं भावे यत् । ईयतीति ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अध स्वप्नस्य निर्विदेऽभुंजतश्च रेवतः । उभा ता वसिं नश्यतः ॥१२॥

अध । स्वप्नस्य । निः । विदे । अभुंजतः । च । रेवतः । उभा । ता । वसिं । नश्यतः ॥१२॥

अधेदानीं प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति निर्विदे । निर्विखोऽस्मि । तथाभुंजतः परानरक्षतो रेवतो धनवतश्च पुरुषस्य एवंभूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विखोऽस्मि । यतस्तावुभौ वसिं क्षिप्रं नश्यतः नाशं प्राप्तुः । स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्गोपलभ्यते कदर्यस्थेव धनमभुक्तमदत्तं सत् क्षिप्रमेव नश्यति । तदुभयविषयो निर्विदे मां बाधत इत्यर्थः । अत्र स्वप्नमात्रस्यासत्त्वप्रतिपादनेन दुःस्वप्नस्याप्यसङ्गावः प्रतिपादितः । अत एषा दुःस्वप्ननाशनीति युज्यते ॥ स्वप्नस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विदे । विदू लाम्बे । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । रेवतः । रथिश्चब्दाश्चतुष् । रथेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छान्दसीर इति मतुपो वत्त्वं । रेश्चब्दाश्च मतुप उदात्तत्वमिति तस्योदात्तत्वं । उभा ता । उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥ २३ ॥ ॥१३॥

अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र कदित्यति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कदित्या पंचोना वैश्वदेवं वेति । अनुवर्तमानः कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा इन्द्रो वा देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

कदित्या नूः पाचं देवयतां अवनिरो अंगिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानुद्दिश आ हर्म्यस्योरु क्रसते अध्वरे यजचः ॥१॥

कत् । इत्या । नृन् । पाचं । देवऽयतां । अवंत् । गिरः । अंगिरसां । तुरण्यन् ।
प्र । यत् । आनद । विशः । आ । हर्म्यस्य । उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजचः ॥ १ ॥

नृः पाचं नृन्पाता नृणां स्तुतेर्नृणां पुरुषाणां रक्षणशील इन्द्रसुराण्यन् गोरूपधनं प्रेरयन् देवयतां देवं
द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वेदमात्मन इच्छतामंगिरसामृषीणामस्माकमित्येत्यं प्रयुज्यमाना गिरः स्तुतीः कत
कदा कस्मिंश्काले अवंत् । शृणुयात् । यद्यदा स इन्द्रो हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितेन गृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबं-
धिनो विश ऋत्विग्लक्षणात्मगुण्याना आभिमुख्येन प्राणदं प्राप्नोति तदानीमध्वरेऽस्मदीये यज्ञे यजत्रो यष्टयः
सन्नुष बज्रं क्रंसते । क्रमते । स्वयमेवोत्सहत इत्यर्थः ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपः क्दांसः । नृः पाचं । नृन्पे
। पा० ८. ३. १०. । इति संहितायां नकारस्य इत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारः सानुनासिकः । पाचं ।
पा रक्षणे । ताच्छीलिकसृन् । व्यत्ययेन सोरमादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुशाभावे यण् । देवयतां ।
मुप आत्मनः क्वच् । ततो लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तौ दत्तत्वं । अवंत् । शु अक् । लेव्यडागमः ।
बज्रं क्दांसोति विकरणस्य लुक् । तुरण्यन् । तुरण खरायां । क्दादिः । आनद । अतोतेर्लङि व्यत्ययेन
परस्मिपदं । शी प्राप्ति व्यत्ययेन अमविकरणः । प्रश्नादिष्वे जस्त्वं । आडागमः । हर्म्यस्य । हर्म्यशब्दादर्शनादि-
त्वादच् । क्रंसते । क्रमु पादविक्षेपे । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । पा० १. ३. ३८. । इत्यात्मनेपदं । लेव्यडागमः ।
सिद्धं लं लेटीति सिप् । यजचः । अभिनचीत्यादिना यजेरचन्प्रत्ययः ॥

स्तंभीह्यं द्यां स धरुणं पुषायदृभुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनु स्वजां महिषश्चक्षत व्रां मेनामश्वस्य परि मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तंभीत् । ह । द्यां । सः । धरुणं । पुषायत् । ऋभुः । वाजाय । द्रविणं । नरः । गोः ।

अनु । स्वऽजां । महिषः । चक्षत । व्रां । मेनां । अश्वस्य । परि । मातरं । गोः ॥ २ ॥

स इन्द्रो द्यां बुलोकं स्तंभीह्यं । स्तंभाति खलु । तथा गोः पणिभिरपहतस्य गोसमूहस्य वज्रस्योदकस्य
किरणसमूहस्य वा नरो नेता । स इन्द्र ऋभुः सूर्यात्मनोऽपि विस्तीर्णं भासमानः सन् द्रविणं सर्वैः प्राणिभिर-
भिद्रवणीयं धरुणं । उदकनामैतत् । सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं वाजायान्नार्थं बलार्थं वा पुषायत् । पुष्पाति
सिंचति । प्रवर्षतीत्यर्थः । अपि च महिषः । महन्नामैतत् । महान्सूर्यरूपीन्द्रः स्वजां स्वस्वाशादुत्पन्नां व्रां
वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति व्रा रात्रिः । यद्वा । प्रकाशेन वृणोतीति व्रा उषाः । तामनु चक्षत । चष्टि
पञ्चतिकर्मा । अनु पश्चात्पश्यति प्रकाशते । स्वयं ग्रीढप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया रात्रेरुपसंय पश्चादु-
देतीत्यर्थः । अपि चेदमपरमाश्रयं यदयमश्वस्य मेनां । स्त्रीनामैतत् । स्त्रियं वडवां गोमातरं जननीं । परि
वैपरीत्ये । विपरीतमकरोत् । कदाचिदिन्द्रो लीलयाश्वायां गामुत्पादयामास । तदच प्रतिपाद्यते मंत्रांती
चन्द्रवाक्यरूप एतद्विषयमवगम्यते ॥ धरुणं । धरिणिर्लुक्तेत्युनप्रत्ययः । पुषायत् । पुष लुष स्नेहनसेचनपुरणेषु
क्रेयादिकः । लेव्यडागमः । क्दांसि शायजपीत्यहावपि आप्रत्ययस्य शायजादेशः । नरः । नृ नये । बज्रं लवच
नादूदोरविति कर्तर्यप । चक्षत । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । क्दांसो लङ् । बज्रं क्दांसोति शपो लुगभावः ॥

नक्षत्रवमरुणीः पूर्व्यं राट् तुरो विशमंगिरसामनु द्यून् ।

तक्षत्रजं नियुतं तस्तंभद्यां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हवँ । अरुणीः । पूर्व्यं । राट् । तुरः । विशां । अंगिरसां । अनु । द्यून् ।

तक्षत् । वज्रं । निऽयुतं । तस्तंभत् । द्यां । चतुऽपदे । नर्याय । द्विऽपादे ॥ ३ ॥

अरुणीरक्षणावर्णा आरोचमाना वोषसो राट् राजयन्प्रकाशयन्सूर्यात्मिन्द्रः पूर्व्यं पूर्वैर्हविषिभिः प्रयुक्तं हवमि
दानोमस्माभिः क्रियमाणमाहुतं नक्षत् । नक्षतु । शृणोतु । कीदृशः । अनु द्यून् अनुदिवसं विशां मनुष्याणां

गिरसामुषीणां स्तोत्राणां तुरो धनस्य प्रेरयिता । अपि च स इंद्रो वज्रं स्वकीयमायुधं नियुतं हंत्येन सह
नितरां युक्तं तच्चत् । अकरोत् । तथा यां बलोकं तस्मिन् । अस्मभयत् । यथाधो न पतति तथाकरोदित्यर्थः ।
किमर्थं । नर्थाय नृभ्यो हिताय चतुष्पदे गवाश्चादये द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नचत् । नच
गती । लेख्यडागमः । पूर्व्यं । पूर्वैः कृतमिनयो च । पा० ४. ४. १३३. इति यप्रत्ययः । राट् । राज्ञु दीप्ती ।
अस्मादंतर्भावितव्यर्थात् क्तिप् । तुरः । तुरं त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । तच्चत् । तच्चू स्वचू तनूकरणे । वज्रं
कंदस्यमाद्योगेऽपीत्युक्तभावः । तस्मिन् । इमि स्मभि गतिप्रतिबंधे । अस्मात्पयतां लुङि चङि कूपं । चङ्यन्त-
रस्यामित्युपोत्तमस्योदात्तत्वं । पूर्वपदस्यासमानवाक्यत्वात्तन्निघाताभावः । चतुष्पदे । चत्वारः पादा अस्व ।
संख्यामुपूर्वस्येति पादशब्दस्यांत्वलोपः समासांतः । चतुर्थैकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पञ्चावः । द्विपादे ।
पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः । अयस्यायादित्वेन पदत्वाद्भसंज्ञाया अभावे पञ्चावाभावः । द्विचिभ्यां पाह-
न्पूर्वमु वज्रम्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुस्त्रियाणांमनीकं ।

यङ् प्रसर्गे चिकुक्चिवर्तदप दुहो मानुषस्य दुरो वः ॥४॥

अस्य । मदे । स्वयं । दाः । ऋताय । अपिऽवृतं । उस्त्रियाणां । अनीकं ।

यत् । ह । प्रऽसर्गे । चिऽकुकुप् । निऽवर्तेत् । अप । दुहः । मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥४॥

हे इंद्र अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षं सत्यताय यज्ञार्थं स्वयं स्तुत्यमपीवृतं पणिभिर्गृहासु निगूढमुस्त्रियाणां
गवामनीकं संधं दाः । अंगिरोभ्यो दत्तवानसि । उत्तरार्धः परोक्षकृतः । यद्य यदा खलु प्रसर्गे युजे चिकुक्प
त्रिषु लोकेषूच्छित इंद्रो निवर्तत नितरां वर्तेत तदानीं स इंद्रो द्रुहो द्रोग्धुर्मानुषस्य मनोः संबन्धिनोऽसुरस्य
पणेः संबन्धोनि दुरो द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितान्यप वः । अपवृणोति । उडाटयति ॥ स्वयं । स्तु
शब्दोपतापयोः । अहलोख्यत् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुक्तभावः । अपीवृतं । अपिपूर्वाहुणोतिः कर्मणि
निष्ठा । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रसर्गे । प्रकर्षणं कृज्यते विमु-
च्यतेऽस्मिन्निषव इति प्रसर्गः । अधिकरणे घञ् । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्वांसंस्थायादिस्वराभावः ।
निवर्तेत् । वृत्त वर्तने । लेख्यडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वः । वृज् वरणे । क्वांसंसे लुङि मन्त्रे घसेति त्रिभुक् ।
गुणे हल्ङादित्यलोपः ॥

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तरणे भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्कां आयजंत सबर्दुघायाः पय उस्त्रियायाः ॥५॥

तुभ्यं । पयः । यत् । पितरौ । अनीतां । राधः । सुऽरेतः । तुरणे । भुरण्यू इति ।

शुचि । यत् । ते । रेक्काः । आऽअयजंत । सऽबऽदुघायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥५॥

हे इंद्र तुरणे क्षिप्रकारिणे तुभ्यं भुरण्यू कृत्स्नं जगत्पोषयन्ती पितरावुत्पादयन्ती यावापृथिवी यद्यदा
पयः सांताव्यलक्षणं हविरनीतां गोष्वनयतां । न्यधिषातामित्यर्थः । कीदृशं पयः । राधो राधकं समृद्धिकरं
सुरेतः शोभनरेतस्कं । कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः । हविषः सकाशाच्च जगदुत्पद्यते । अप्री प्राप्ताङ्गतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । यद्यदा च यावापृथि-
वीभ्यां गोष्वानीतां शुचि शुद्धं सबर्दुघायाः क्षीरस्य दोग्ध्या उस्त्रियाया गोः पयो रेक्काः । धननामेतत् ।
धनवदतिप्रियं । यद्वा । अतिरिक्तं प्रवृद्धं । एवंविधं हविसुभ्यमायजंत आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् ।
तदानीं द्रुहो मानुषस्य द्वाराण्यपवृणोतीति पूर्वया संबन्धः ॥ अनीतां । गीज् प्रापणे । लङि वज्रं कंदसीति
शपो लुक् । सुरेतः । सोमंनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुरणे । तुरण त्वरायां । कंङादिः । क्रिञेति
क्तिप् । अतोलोपयलोपी । भुरण्यू । भुरण धारणपोषणयोः । अयमपि कंङादिः । श्रीणादिक उग्रत्ययः ॥ २४॥

अथ प्र जज्ञे तरणिर्ममत्तु प्र रोच्यस्या उषसो न सूरः ।

इंदुर्येभिराष्ट स्वेदुह्यैः सुवेण सिंचज्जराभि धाम ॥ ६ ॥

अथ । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उषसः । न । सूरः ।

इंदुः । येभिः । आष्ट । स्वऽइदुह्यैः । सुवेण । सिंचन् । जराणां । अभि । धाम ॥ ६ ॥

अधेदानीमयमिन्द्रः सुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्र जज्ञे । प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव । स तरणिः शत्रूणां तारको ऽस्मान्ममत्तु । मादयतु । स च प्र रोचि । प्रकृष्टं रोचते । तच्च वृष्टांतः । अस्या अस्माभिर्वृक्षमाणाया उषसः समीपे वर्तमानः सूरो न सूर्य इव । जराणां जराणीयः स्तोतव्य इंदुः सीमो धामाहवनीयलक्षणं स्थानमभिलक्ष्य सुवेण सिंचन् सिच्यमानः सन् स्वेदुह्यैः स्वभूतसमृद्धहविर्कैर्येभिर्यैरस्माभिराष्ट आशित आसीत् । तान्-स्मान्मादयत्वित्यर्थः ॥ जज्ञे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्युपधात्तोपः । ममत्तु । मदी हर्षे । बज्रं कंदसीति विकरणस्य झुः । रोचि । रुच दीप्ती । कंदसो वर्तमाने लुङ् । व्यत्ययेन वृश्चिणादेशः । आष्ट । अश भोजने । कर्मणि लङि बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ब्रह्मादिष्वे पुत्वं । आडागमः । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघात-प्रतिषेधः । स्वेदुह्यैः । इदि परमेश्वर्ये । औणादिक उपत्ययः । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । इदूनि प्रभूतानि च तानि हव्यानि स्वभूतानि च हव्यानि धेषां । यद्वा । जिह्वी दीप्ती । स्वायत्तानीदूनीहानि हव्यानि धेषां । अथवा । स्वभूतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हविर्येषां ते तथोक्ताः । पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः । सिंचन् । विचिर् चरणे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । शे मुचादीनामिति नुम् । जराणां । जरतिः सुतिकर्मा । अस्मात्कर्मणि ल्युट् । सुपां सुलुगिति विभक्त्येकाराकारः । व्यत्ययेन लिट्स्वराभावः ॥

स्विध्मा यद्धनधितिरपस्यात्सूरो अध्वरे परि रोधना गोः ।

यद्ध प्रभासि कृष्याँ अनु दूनर्नर्विशे पश्विषे तुराय ॥ ७ ॥

सुऽध्मा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । सूरः । अध्वरे । परि । रोधना । गोः ।

यत् । ह । प्रभासि । कृष्यान् । अनु । दून । अर्नर्विशे । पश्वुऽध्वे । तुराय ॥ ७ ॥

यदि स्विध्मा सुदीप्तास्या वनधितिर्वने क्षेत्रे वृक्षसमूहे निधातव्या शस्त्यपस्यात् अपो विशसनात्म्यं स्वकीयं कर्म कर्तुमिच्छेत् तदानीं सूरः प्रेरकोऽध्वर्युरध्वरे यज्ञे गोः पशो रोधना रोधनाय यूपे नियोजनारपरि भवति । समर्थो भवति । यद्वा । स्विध्मा सूर्यकिरणैः सुदीप्ता वनधितिः । वनमुदकमस्यां धीयत इति वनधितिर्मेघमाला । सा यद्यदापस्यात् अपः प्रवर्षणलक्षणं कर्म करोति तदानीं सूरः प्रेरक इंद्रोऽर्धं यज्ञस्य निमित्तभूतेऽध्वर्यवेऽर्हिसितवेऽतरि च वर्तमानः सन् गोवृष्युदकस्य रोधना रोधनान्यान्नरणां पति परितो निवारयतीति शेषः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षतः । हे इन्द्र सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं कृत्वा । कृत्वा कर्मनाम । कर्मसु साधून् दून दिवसाननुलक्ष्य यद्ध यदा खलु प्रभासि प्रकर्षेण दीप्यसे तदानीमनर्विशेऽनस शकटेनेधनायाहरणाचार्यं प्रविशते । यद्वा । गंतव्यं स्थलं प्रति गंतुमशक्ताय । पुष्पाय पश्विषे पशुन्नेरयां तुराय त्वरमाणाय गोपालाय च सिध्देदभिमतरमिति वाक्यशेषः ॥ स्विध्मा । शोभनमिध्मं दीप्तामासं दीप्तिर्वयस्याः सा तथोक्ता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपस्यात् । अपःशब्दात्सुप आत्मनः कश्च । लेयाडा गमः । रोधना । रुधिर आवरणे । ल्युट् इति भावे ल्युट् । शेऽकंदसि बज्रलमिति शैलीपः । अर्नर्विशे । अनस विशति प्राप्नोतीत्यनर्विट् । विशतेः क्लिप् । अहरादीनां पथ्यादिषूपसंख्यानं । म० ८. २. ७०. १. इति सकारर रेफादेशः । यद्वा । अर्तः कर्मणि चिच् । अर्नं गंतव्यं प्रति विशति प्राप्नोतीत्यनर्विट् । न अर्विट् अनर्विट् । अत्र यपूर्वपदप्रकृतित्त्वं । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । पश्विषे । इष गती । अस्मादंतर्भावितस्थो क्लिप्तेति क्लिप् ॥

अष्टा महो दिव आदो हरीं इह बुक्कासाहमभि योधान उत्सं ।

हरिं यत्ने मंदिनं दुष्पन्वृधे गोरभसमद्रिभिर्वातायं ॥८॥

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । बुक्कऽसहं । अभि । योधानः । उत्सं ।

हरिं । यत् । ते । मंदिनं । धुक्त्तन् । वृधे । गोऽरभसं । अद्रिऽभिः । वातायं ॥८॥

हे इंद्र महो महतो दिवो मदकरस्य सोमस्याष्टा भोक्तारी पातारी हरी स्वकीयावस्थाविहासिन्मर्मणादः । पीतशेषं सोमं पायय । तथा बुक्कासाहं बुक्कस्यास्यदीयस्य धनस्याभिभवितारमुत्समुत्सावयितारं शत्रुं योधानो योधनशीलस्त्वमभि भव । यद्यदा ते तव वृधे वर्धनाय हरिं मनोहरं मंदिनं मदकरं गोरभसं । अत्र गोशब्दः पयसि वर्तते । पयो बलं । तद्विषयवन्तं । वीर्यवन्तमित्यर्थः । वातायं वातेन प्राप्तव्यं । वाततुल्येन शीघ्रकारिणा त्वया पातव्यमित्यर्थः । एवंविधं सोममद्रिभिर्यावभिर्धुक्त्तन् दुहति अस्त्रिजोऽभिपुष्वंति । तदानीमष्टेति पूर्वच संबन्धः ॥ अष्टा । अश भोजने । गुच्छ । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिदभावः । धुक्त्तन् । पदकालीनो मध्मावच्छादसः ॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अश्मानमुपनीतमृभ्वा ।

कुत्साय यच्च पुरुहूत वन्वञ्छुणमनन्तैः परियासि वधैः ॥९॥

त्वं । आयसं । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानं । उपऽनीतं । ऋभ्वा ।

कुत्साय । यच्च । पुरुऽहूत । वन्वन् । शुण्णं । अनन्तैः । परिऽयासि । वधैः ॥९॥

हे इंद्र त्वं गोर्गंतुः शुण्णस्यासुरस्य वधार्थमायसमयोमयं वज्रं प्रति वर्तयः । अभिमुख्येन व्यसजः । कीदृशं वज्रं । दिवो बुल्लोकादृभ्वा दीप्तेन त्वद्गोपनीतमानीतं अश्मानं शीघ्रं शचीर्वापकं । यच्च यदा हे पुरुहूत पुरु-भिर्वज्रभिः क्षोतुभिराहूतं कुत्सायितत्संज्ञायर्षये शुण्णं शोषकमसुरमनन्तैर्निर्वधिकैर्वधैर्हृन्मनसाधनैरायु-धैर्वन्वन् हिंसन् परियासि परितो गच्छसि । तदानीं तद्वधार्थं वज्रं प्रत्यवर्तय इत्यर्थः ॥ अश्मानं । अग्नौ व्याप्तौ । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति मनिन् । ऋभ्वा । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पित-त्वादभावे यथादेशः । वन्वन् । वनु याचने । अत्र हिंसार्थः । तथा च यास्कः । वगुष्यतिर्हृत्किर्मानवगतसंस्कारो भवति । नि० ५. २. । इति । वधैः । हनस्य वध इति हृतेः करणेऽपि तत्संनियोगेन वधादेशश्च । स चादंतो ऽतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

पुरा यत्सूरस्तमसो अपीतिस्तमद्रिवः फलिगं हेतिमस्य ।

शुण्णस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुयथितं तदादः ॥१०॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिऽइतेः । तं । अद्रिऽवः । फलिऽगं । हेतिं । अस्य ।

शुण्णस्य । चित् । परिऽहितं । यत् । ओजः । दिवः । परि । सुऽयथितं । तत् । आ ।

अदरित्यदः ॥१०॥

पुरा यद्यदा सूरः सूर्यस्तमस्तमोरूपस्य शुण्णस्यासुरस्यापीतिः संयामाश्रुतोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अद्रिवः । आदृणात्यनेनेत्यद्विर्वज्रः । तद्वज्रिद्रं तं फलिगं । मेघनामितत् । मेघरूपेणावृण्वन्तं हेति हंतारं शुण्णम-सुरमस्य । निरसितवानसि । यद्वा । अस्य शुण्णस्यासुरस्य हेतिं हननसाधनमायुधं फलिगं मेघलक्षणं प्राभांशी-रिति शेषः । तथा शुण्णस्य चित् शोषयितुरसुरस्य च यदोज आच्छादकं नभं दिवस्परि शीतमानस्य सूर्यस्योपरि परिहितमाच्छादितं सुयथितं सुष्ठु सूर्ये सक्तं तदोजस्यैवात्सूर्यादादः । आदृणाः । विसिष्टं कृतवा-नसीत्यर्थः ॥ अद्रिवः । छंदसीर इति मतुपो वत् । मतुवसो हरिति नकारस्य हत्वं । हेतिं । कृत्यल्लुटो वज्र-मिति वज्रलवचनावृत्तिः कर्तरि क्तिन् । कतिथूतीत्यादौ निपातनादपसिद्धिरंतोदात्तत्वं च । अस्य । असु क्षेपणे ।

लटः सिप । तस्य व्यत्ययेन ह्यादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । दिवसरि । पंचभ्याः परावध्यर्थे इति विसर्ज-
नीयस्य सत्वं । अदः । दृ विदारणे । लङि सिपि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे हल्ङ्याभ्य इति
सिलोपः ॥ २५ ॥

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिंद्र कर्मन् ।

त्वं वृचमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिष्वपो वराहुं ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । मही इति । पाजसी इति । अचक्रे इति । द्यावाक्षामा । मदतां । इंद्र । कर्मन् ।

त्वं । वृचं । आशयानं । सिरासु । महः । वज्रेण । सिष्वपः । वराहुं ॥ ११ ॥

हे इंद्र मही मही महती पाजसी बलवत्यावचक्रे अचक्रमणे सर्वत्र व्याप्य वर्तमाने द्यावाक्षामा द्यावा-
पृथिवी कर्मन् वृचवधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तं त्वामनु मदतां । इष्टमकुर्वतां । अन्वमन्येतां वा । तथा च
तैत्तिरीयकं । स आभ्यामेव प्रसूत इंद्रो वृचमहन्ति । तदनंतरं त्वमाशयानमा समंताद्व्याप्य वर्तमानं वराहुं
वराहारं वृचमसुरं सिरासु सरणशीलास्वप्सु महो महता वज्रेण सिष्वपः । अस्वापयः । वज्रेण हत्वा पातित-
वागित्यर्थः ॥ मही । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी । पाजःशब्दो बलवाचको लक्षणयाच
तद्वति वर्तते । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति विभक्तेरीकारादेशः । द्यावाक्षामा । यौञ्च चामा च ।
दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वये चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मदतां । मदी
हर्षे । व्यत्ययेन शप् । वज्रलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युडभावः । महः । महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी ।
अच्छब्दलोपश्छांदसः । सिष्वपः । अिष्वप शये । अस्मास्यंताङ्गुलिं चङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्
स्वपिचङि । पा० ६. १. १८. । इति संप्रसारणं न क्रियते ॥

त्वमिंद्र नर्यो याँ अवो नृन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशनां मंदिनं दाहृचहणं पार्यं ततस्तु वज्रं ॥ १२ ॥

त्वं । इंद्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुयुजः । वहिष्ठान् ।

यं । ते । काव्यः । उशनां । मंदिनं । दात् । वृचऽहनं । पार्यं । ततस्तु । वज्रं ॥ १२ ॥

हे इंद्र नर्यो नृभ्यो हितस्त्वं यामृन्नेतृनश्चानवः अवसि रक्षसि तान्वातस्य तुल्यान् तद्वच्छीघ्रं गच्छतः सुयुजः
शोभनं रथेन युज्यमानान्वहिष्ठानतिशयेन वोढुमश्यांतिष्ठ । आतिष्ठ । आरोहित्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्र उशना
मंदिनं मदकरं यं वज्रं ते तुभ्यं दात् दत्तवान् तं वज्रं वृचहणं वृचस्यासुरस्य घातकं पार्यं शत्रूणां पारणेऽति-
क्रमणे समर्थं च ततश्च । छतवानसि ॥ अवः । अवतेर्लेख्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । वहिष्ठान् ।
वोढुशब्दात्तुच्छंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठमेयः स्थिति तुलोपः । पार्यं । पार तीर कर्मसमाप्ती । अस्मास्यंतादचो
यदिति यत् । ततश्च । तच्च त्वच्च तनूकरणे । पुरुषव्याख्यः ॥

त्वं सूरौ हरितो रामयो नृभरंश्चक्रमेतंशो नायमिंद्र ।

प्रास्यं पारं नवतिं नाव्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयं ज्यून् ॥ १३ ॥

त्वं । सूरः । हरितः । रमयः । नृन् । भरत् । चक्रं । एतंशः । न । अयं । इंद्र ।

प्रऽअस्यं । पारं । नवतिं । नाव्यानां । अपि । कर्तं । अवर्तयः । अयं ज्यून् ॥ १३ ॥

हे इंद्र सूरः सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं हरितो हरिद्वर्णासृन्नेतृनश्चान यद्वा रसहरणशीलान् रमन् रमयः ।
उपारमयः । एतशो न । एतश्च इति सूर्याश्वस्याख्या । तथा च श्रूयते । एतशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति ।
नशब्दश्चार्थः । एतश्च रथस्य चक्रं भरत् । प्रावहत् । अपि च त्वं नाव्यानां नावा तार्याणां नदीनां नवतिं
नवतिसंख्यामतीत्य वर्तमानं पारं तीरदेशं । सप्तम्यर्थे द्वितीया । तीरदेशेऽयं ज्यून् यजमानान् यज्ञविहीना-

नसुरादीन् प्रास्य प्रक्षिप्य तत्र कर्तमवर्तयः । कर्तव्यमपि कृत्वा तानद्यजमानानवर्तयः । प्रापयः ॥ रमयः । लङि बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । प्रास्य । असु चेपणे । अस्माभ्यपि रूपं । नाभ्यानां । नौवयोधमेत्यादिना यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

त्वं नो अस्या इंद्र दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरितादभीके ।

प्र नो वाजान् व्योऽश्नुवुध्यानिषे यंधि अवसे सूनृतयै ॥ १४ ॥

त्वं । नः । अस्याः । इन्द्र । दुःहनायाः । पाहि । वज्रिऽवः । दुःइतात् । अभीके ।

प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वऽवुध्यान । इषे । यंधि । अवसे । सूनृतयै ॥ १४ ॥

हे वज्रिवो वज्रवज्रिंद्र त्वं दुर्हणाया दुःखेन हंतव्याया अस्या अवृत्तेर्दारिद्र्यान्तोऽस्मान्पाहि । रथ । तथा दुरितात्पापादभीकेऽभिप्राप्तिं समीपवर्तिनि संयामेऽस्मान्नृष । अपि च नोऽस्माभ्यं रथ्यो रथयुक्तान् अश्वबुध्या-
नश्चानां बोधकान् । अश्वा यावज्जिर्लभ्यं तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्वबुध्नान् । क्वांदसो वर्णविकारः । अश्वमू-
लान् । अश्वप्रसूतानित्यर्थः । सर्वं हि धनमश्वमूलं दासापवर्गं । यथोक्तं । दासप्रवर्गं रथिमश्वबुध् । ऋ० १. ९२.
८. इति । एवंविधान्वाजान् धनानि प्र यंधि । प्रयच्छ । किमर्थं । इष अन्नार्थं अवसे कीर्त्यं सूनृतयै । सूनृता
प्रियसत्वात्मिका वाक् । तदर्थं च ॥ दुर्हणायाः । ईषहुःसुध्विति हंतेः कर्मणि खल् । पाहि । पादादित्वात्तिघा-
ताभावः । वज्रिवः । वज्रोऽस्यासीति वज्री हस्तः । तवान् वज्रिवान् । कंदसीर इति मतुपो वत् । संबुद्धौ
मनुवसो हरिति नकारस्य ह्रस्वं । रथ्यः । कंदसीवनिपाविति रथशब्दात्प्रत्ययार्थेय ईकारः । यंधि । यम
उपरमे । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसीति हेः पित्वेन कित्वाभावादङितश्च । पा० ६. ४.
१०३. इति हेर्धिः ॥

मा सा ते अस्मत्सुमतिर्वि दसद्वाजप्रमहः समिधो वरंत ।

आ नो भज मघवन्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुऽमतिः । वि । दसत् । वाजऽप्रमहः । सं । इषः । वरंत ।

आ । नः । भज । मघऽवन् । गोषु । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सधऽमादः । स्याम ॥ १५ ॥

हे वाजप्रमहो वाजैर्धनैः प्रमहनीयेंद्र ते त्वदीया सा सुमतिः शोभनागुपहृत्पा वुद्धिरसदस्मासु मा वि
दसत् । मा विमुष्यतु । तथेषोऽन्नान्यस्मान् सं वरंत । संवृतान्कुर्वंतु । हे मघवन् धनवज्रिंद्र अर्यो धनपतिस्त्वं
नोऽस्मान् गोष्वो भज । प्रापय । ते तव मंहिष्ठा अतिशयेन सुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं सधमादः स्याम ।
पुत्रपौत्रादिभिः सह सायंतो भवेम ॥ अस्मत् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । दसत् । दसु उपपद्ये । माङ्कि
लुङि पुषादित्वाद्ङ् । वाजप्रमहः । वाजैर्धनैः प्रकृष्टं महस्तेजो यस्य स तथोक्तः । पादादित्वादाष्टमिकनिघा-
ताभावः । षाष्ठिकमार्मचित्वाबुदात्तत्वं । वरंत । वृञ् वरणे । व्यत्ययेन शप् । गोषु । सावेकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्वर्योरिति निपात्यते । अर्यः स्वाम्या-
स्या चेत् । ऋ० १. ५८. । इत्यंतोदात्तत्वं । मंहिष्ठाः । महि वृद्धौ । इदित्वात्सुम् । अस्मादंतर्भावितवर्थान्तृच् ।
तुम्कंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः । सधमादः । मद तृप्तिर्योगे । चौरादिकः । सह मादयंते तुप्ता
भवंतीति सधमादः । क्तिञ्चेति क्तिप् । जस् । सध मादस्ययोऽम्कंदसीति सहस्य सधादेशः ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

ॐ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं गत्वा कृतकृत्याः सुखं गमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्भमे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहिम्नरं ॥
प्रक्रिया प्रथमे काण्डे साकल्येनोपवर्णिता । अत ऊर्ध्वतमो ज्ञेया स्मर्यते च क्वचित्क्वचित् ॥

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । शतर्चिनामाद्ये मंडले चतुर्विंशत्यनुवाकाः । तेषु कदित्येवष्टा-
दशानुवाके षट् सूक्तानि । तत्र प्र वः पांतमिति द्वितीयं सूक्तं । पंचोनेत्यनुवर्तमानात्यंचदशर्चं । अविश्वान्य-
स्मादृषेरिति परिभाषया कषीवानुषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा देवता । प्र वो विश्वदेव-
मित्यनुक्रमणिका ॥ अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

प्र वः पांतं रघुमन्यवोऽंधो यज्ञं रुद्राय मीळुषे भरध्वं ।

दिवो अस्तोषसुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः ॥१॥

प्र वः । पांतं । रघुऽमन्यवः । अंधः । यज्ञं । रुद्राय । मीळुषे । भरध्वं ।

दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽइव । मरुतः । रोदस्योः ॥१॥

हे रघुमन्यवो लघुक्रोधा अक्रोधिन् अल्विको वो युष्माकं पांतं पालनशीलं पातव्यं वा यज्ञं यागसाध-
नमंधोऽन्नमाज्यसोमादिलक्षणं रुद्राय । बहुःखं तच्चेतुभूतं दुरितं वा । तस्य द्वावयिचे एतन्नामकाय देवाय
मीळुषे फलस्य वर्षिचे तदर्थं प्र भरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । अहं चेपुध्येव इषुध्या शत्रून्यथा निरस्यति तथा
वीरैरभिज्ञाणां विविधभीरुकैर्वीर्योपैतेर्वा तदनुचरैर्मरुदादिभिः सह दिवो युलोकसकाशात् । उपलक्षणमे-
तत् । लोकत्रयादप्यसुरस्य निरसितव्यानामसुराणां निरसितुः । कर्मणि षष्ठी । निरसितारं तमेव देवं रोद-
स्योर्निरोधनवत्योर्वावापुथिव्योर्मध्ये वर्तमानात्सहस्रास्त्रोषि । स्त्रीमि ॥ पांतं । पांतमित्यत्र पातिः शत्रु
पिबतेर्वीणादिको झः । मीळुषे । दाशान्ताद्भानिति क्लृप्तप्रत्ययांतो निपातः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसा-
रणमिति संप्रसारणं । शासिवसीत्यादिना षत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्यदात्तत्वं । अस्तोषि ।
स्त्रीत्वेकादसो लुङ् । इषुध्येव । इषवो धीयतेऽचेतीषुधीः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातिः किः । कृत्स्नरेणां-
तोदात्तः । उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति विभक्त्यदात्तत्वं ॥

पत्नीव पूर्वहूतिं वावृधध्या उषासानक्ता पुरुधा विदाने ।

स्तूरीनाक्तं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥२॥

पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिं । ववृधध्वैः । उषासानक्ता । पुरुधा । विदाने इति ।

स्तूरीः । न । अक्तं । विऽउतं । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुऽदृशी । हिरण्यैः ॥२॥

पत्नीव पत्नी यथा पूर्वहृति पत्युः पूर्वाङ्गानं ववृधधी वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भवति तद्वदुषासानक्ताहोरात्रे देवते अपि पुब्रधा बज्रप्रकारं बज्रविधिः स्तोत्रैर्विदने ज्ञायमाने सखी पूर्वहृति ववृधध्या अस्मदीयं पूर्वाङ्गानं वर्धयितुं शीघ्रमागच्छतमिति शेषः । यद्वा । ववृधध्या अस्मद्वर्धनाय पुब्रधा बज्रप्रकारं विदने वर्धनोपायाज्ञानखी भवतमिति शेषः ॥ उषासानक्ता । उषासोषसः । पा० ६. ३. ३१. इति पूर्वपदस्योषासादेशः । देवताद्वेदे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथ केवलोषा उच्यते । सखीः शत्रूणां हिंसकस्तेजसाच्छत्रो वादित्यः स इव हिरण्यहिरण्यवर्णं रश्मिभिर्व्युतं विततं विशेषेण संबद्धमत्कमक्तं संततं वा रूपं वसानाच्छादयन्ती धारयन्ती सूर्यस्य त्रिया शोभया सुदृशी शोभनं दृश्यमाना । सूर्यस्य पुरोगामिनी रश्मिभिः खल्वेषा जगन्नासयति । तादृश्या अस्मत्पूर्वहृति पालयत्वित्यर्थः । यद्वा । हिरण्यहृतरमणीयैः प्रकाशैर्धनविशेषैर्वा सहागच्छतु ॥ व्युतं । व्यञ्जो निष्ठायां वचित्स्वपीत्यादिना संप्रसारणं । सखीः । अवितृष्ट इतीकारप्रत्ययः ॥

ममहु नः परिज्मा वसर्हा ममहु वातो अपां वृषण्वान् ।

शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ॥३॥

ममहु । नः । परिज्मा । वसर्हा । ममहु । वातः । अपां । वृषण्वान् ।

शिशीतं । इन्द्रापर्वता । युवं । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ॥३॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसनाहौं गार्हपत्यादिरूपेण । यद्वा । वासकानामाच्छादकानां वृषादीनां हंतापिः । अथवा । वसर्हा वासाहौं वासरस्य गमयिता । परिज्मा परितो गन्तादित्यो ममहु । मादयतु । तथापां वृष्युदकानां वृषण्वान् वर्षणवान् वृष्युत्पादको वातो वायुरस्मान्ममहु । किंच हे इन्द्रापर्वता । इन्द्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान् वृष्यादिपूरणवान्पर्वजः । तौ युवं युवां नोऽस्मान्ममहु वा शिशीतं । तीक्ष्णीकुशतं । शोधय-
तमित्यर्थः । तत्तस्मात् यस्मादहं सर्वान्देवान् स्तौमि तस्माद्विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्माकं वरिवस्यंतु । प्रभूतमन्नं प्रदातुमिच्छंतु । समृद्धान्नप्रदानेन प्रीणयत्वित्यर्थः ॥ ममहु । मदी हृषं । अंतर्भावितव्यार्थाञ्छोटी च्छादसो विक-
रणस्य युः । द्विर्वचनं । शिशीतं । ई ह्रस्वघोरितीत्वं । बज्रं छंदसीत्यभ्यासत्वेत्वं । इन्द्रापर्वतेत्यत्र देवताद्वेदे चेति पूर्वपदस्याङादेशः ॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यंता पांतौ शिजो हुवधै ।

प्र वो नपातमपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः ॥४॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यंता । पांतौ । शिजः । हुवधै ।

प्र । वः । नपातं । अपां । कृणुध्वं । प्र । मातरा । रास्पिनस्य । आयोः ॥४॥

श्रीशिज उशिजः पुत्रः कक्षीवानहं मे । तादर्थ्ये चतुर्थी । मदर्थे यशसा । यश इत्यन्नं बलं कीर्तिर्वीच्यते । तद्वन्ती व्यंता भवयन्ती चरुपुरोडाशादिकं पांता पिबन्तावाज्यसोमादिकं त्या । तच्छब्दसमार्थस्यच्छब्दः । यौ सुखत्वेन प्रसिद्धौ तावन्विनौ । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतः तथापि सूक्तस्य वैश्वदेवत्वाकुषःसंबन्धाद्विवचनलिङ्गाच्चाश्विनाविति गम्यते । तादृशावन्विनौ श्वेतनायै । इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वं जगच्छेतयत्या उपसः तत्संबन्धिनि काले । उपःकालीनाङ्गानाय यतेयमिति शेषः । हे अश्विजः वो यूयं । प्रथमार्थे द्वितीया । अपामुदकानां नपातं नपातयितारं तासां नप्तरं वापिं । अत्र श्रीषधिवनस्यतयः ताभ्योऽभिरित्यपां नमृत्वमपेः । तं देवं प्र कृणुध्वं । करोतिरच क्रियासामान्यवाची क्रियाविशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण सुध्वमित्यर्थः । किंच रास्पिनस्य । रपते रसतेर्वा शब्दनार्थस्य घञंतस्य कृतसकारपकारोपजनस्य रास्य इति भवति । तदस्यास्तीति रासि स्तोत्रं । तद्वान् रास्पिनः स्तोता । तस्यायोस्मादृशस्य मनुष्यस्य मम मद्वा मातरा मातृवद्वितकारिण्या-
वहोरात्रदेवते अपि प्र कृणुध्वं । अथवा रास्पिनस्य । एको मत्वर्थप्रत्ययच्छादसः । प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य वृषु-
दकस्य यमनशीलस्य निर्मात्र्यावहोरात्रे प्र कृणुध्वं ॥ व्यंता पांता । उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥

आ वो रुवण्युर्मौशिजो हुवधै घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।

प्र वः पूष्णे दावन आ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥

आ । वः । रुवण्युं । औशिजः । हुवधै । घोषाऽइव । शंसं । अर्जुनस्य । नंशे ।

प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ । वोचेय । वसुतातिं । अग्नेः ॥ ५ ॥

हे देवाः औशिजः कक्षीवानहं वो युष्माकं संबंधिनं रुवण्युं रुवणीयं शब्दनीयं शंसं स्तोत्रमा ऊवधै युष्मदाह्वानायाच्छा वोचेय । आभिमुख्येन ब्रवीमि । यद्वा । अवाप्यश्विनाविवोच्येति । तस्मिन्त्यक्षे बङ्गवचनं पूजार्थं । हे अश्विनौ वो युष्मान् घोषेवैतन्नामिका ब्रह्मवादिनीव । सा यथार्जुनस्य श्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वयोग्यस्य नंशे नाशनाय यथाश्विनोः शंसमकार्षीत तद्दहमपीत्यर्थः । हे देवाः युष्माकंसंबन्धिने दावन आ आभिमुख्येन फलस्य दात्रे पूष्णे पोषकायैतन्नामकाय देवायापि ॥ आकारस्याङोऽनुनासिकस्कंदसीति प्रकृतिभावः ॥ अच्छा-भिमुख्यगमनेन वोचेय । स्तौमि ॥ वच परिभाषणे । लिङ्याश्रित्यङ् । वच उमित्युम् । किंचापिर्वसुतातिं तत्संबन्धि-धनमपि वोचेय । स्तौमि तमेवापि ॥ ११ ॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सदेने विश्वतः सीं ।

श्रोतुं नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेचा सिंधुरङ्गिः ॥ ६ ॥

श्रुतं । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतं । सदेने । विश्वतः । सीं ।

श्रोतुं । नः । श्रोतुरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽक्षेचा । सिंधुः । अतऽभिः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा एतन्नामानावहोरात्राभिमानिदेवौ युवामिमैमानि हवास्मदाह्वानानि श्रुतं । शृणुतं । न केवलमस्मदाह्वानं उतापि च सदेने यागगृहे विश्वत उज्जात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणं सीमितस्तोत्रमपि श्रुतं । शृणुतं । किंच श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रुयमाणधनसादृशदानो वा सुश्रोतुरस्मदाह्वानस्य सम्यक्श्रोता सिंधुर्जला-भिमानी देवः सुक्षेचा सुक्षेचाष्टत्रिंश्वृष्टिजलैः क्लेदयन्निति शेषः । यद्वा । अस्मत्क्षेत्राण्यङ्गिः सुक्षेचाणि सस्यादि-समृद्धानि कुर्वन्तो हवं शृणोतु । सुक्षेचत्वलाभाय शृणोत्वित्यर्थः ॥ हवा इमा । उभयत्र विभक्त्या आकारः । श्रुतमित्यत्र बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

स्तुषे सा वां वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पजे ।

श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुंधानासो अगमन् ॥ ७ ॥

स्तुषे । सा । वां । वरुण । मित्र । रातिः । गवां । शता । पृक्षऽयामेषु । पजे ।

श्रुतऽरथे । प्रियऽरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिं । निऽरुंधानासः । अगमन् ॥ ७ ॥

हे मित्र हे वरुण देव वां युवामहं स्तुषे । स्तुषे ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ युषयोः संबंधिनी सा प्रसिद्धा राति-र्दानं शता शतानां शतसंख्यानामपरिमितानां गवां संबंधिन्यसंख्यातगोविषया रातिः पजे कक्षीवति मयि पृषयामेषु । पृष इत्यकारांतोऽप्यस्ति । पृषाणामन्नानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्तभूतेषु भवत्विति शेषः । किंच मित्रादयो देवाः श्रुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेते प्रियरथे प्रीयमाणरथयुक्ते सर्वदा रथप्रिये पजे च मध्येव दधानाः प्रीतिं धारयंतः सद्य आगमनानंतरमेव पुष्टिं गवादिपोषं निरुंधानासोऽव-रुंधाना अस्मास्वैव स्थापयंतः । यद्वा । मयि पुष्टिं दधानाः कुर्वाणा निरुंधानासः कृतमिव पुष्टिं मयि स्थिरां कुर्वन्तोऽगमन् । आगच्छंतु ॥ रातिः । रा दाने । भावे क्तिन् । मंचे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । शता । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । दधानाः । जुहोत्यादित्वाच्छपः सुः । अभ्यस्तानामादिरित्यादुदात्तत्वं । अगमन् । गमेःकादसे लुङि मंचे घसेत्यादिना लुक् । गमहनेत्युपधालोपः ॥

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।

जनो यः पजेभ्यो वाजिनीवानश्चावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः । सुऽवीराः ।

जनः । यः । पजेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वऽवतः । रथिनः । मह्यं । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य । महि महत्पूज्यं मघो धनमन्नं वा यस्य देवसंघस्य स तथोक्तः । तादृशस्यास्य राधो धनं स्तुषे । स्तुषे । व्यत्ययेन मध्यमः । धनलाभाय प्रभूतधनं देवसंघं स्तौमीत्यर्थः । किंच नहुषः । मनुष्यनामेतत् । परस्परस्नेहबंधोपेता मनुष्या वयं कक्षीवतः सुवीराः शोभनपुत्राबुपेताः संतः सचा सह परस्परैकमत्येन सनेम । त्वद्वत्तं धनं संभजेम । लभेमहि । देवसंघो विशेष्यते । यो जनो देवजनो यस्य देवसंघः पजेभ्योऽगिरीगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवज्यः । पञ्चा वा अंगिरस इति श्रुतेः । तेभ्यो वाजिनीवान् । वाजोऽन्नं । तद्वती क्रिया वाजिनी । तथा तद्वान्भवति । यद्वा । एको मत्सर्थीयप्रत्ययस्कांदसः । अस्मभ्यं प्रदेशेन दत्तेन वानेन तद्वान्भवतीत्यर्थः । यस्य देवसंघोऽश्वावतो बज्रभित्तिहत्तैरश्वैस्तद्वतो रथिनो रथवतो मह्यं मे सूरिः प्रेरको भवति । अश्वाणां रथानां प्रेरयितारं देवसंघं सुष इत्यर्थः ॥ सुवीराः । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अश्वावतः । अश्वशब्दस्य मंचे सोमाश्चेत्यादिना मनुपि दीर्घत्वं ॥

जनो यो मित्रावरुणावभिधुगपो न वां सुनोत्यक्ष्णयाधुक् ।

स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्ते आप यदीं होचाभिर्चृतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽधुक् । अपः । न । वां । सुनोति । अक्ष्णयाऽधुक् ।

स्वयं । सः । यक्ष्मं । हृदये । नि । धत्ते । आप । यत् । ई । होचाभिः । चृत्तऽवा ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युष्माकं यो जनोऽभिधुक् अभितो द्रोघा भवति । अयष्टा भवतीत्यर्थः । यस्याक्ष्णयाधुक् वक्रेण मार्गेण द्रुहति अन्यथाप्रकारेण द्रुहति । द्रोहप्रकार उच्यते । वां युवामपः सोमरसात् सुनोति । अभिषवं न करोति । युवामतिक्रम्यान्वदेवतार्थं सुनोतीत्यभिप्रायः । अयमेवाक्ष्णयाद्रोहः । स मूढो द्विविधो जनः स्वयं यक्ष्मं व्याधिं हृदये स्वचित्ते नि धत्ते । स्थापयति । अनुष्ठातॄणां भोगान्पञ्चन्यथितो भवतीत्यर्थः । यत् । किंगव्यत्ययः । य उक्तविलक्षणः पुमान् अतावा यच्चवान् परिगृहीतयज्ञो होचाभिः । वाङ्मैतत् । सुतिवाग्विभीमेन सोमरसमाप व्याप्नोति । सुवन् सोममभिषुणोतीति यावत् । स नरः पुत्सु यातीति वक्ष्यमाणेन सह संबंधः ॥ अभिधुक् । द्रुहेः सत्सुद्धिपेति क्तिप् । संहितायां भष्मावस्कांदसः । अतावेत्येव कंदसी-वनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

स ब्राधंतो नहुषो दंसुजतः शर्धस्सरो नरां गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिर्याति बाह्वसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छूरः ॥ १० ॥

सः । ब्राधंतः । नहुषः । दंसुजतः । शर्धःऽतरः । नरां । गूर्तऽश्रवाः ।

विसृष्टरातिः । याति । बाह्वऽसृत्वा । विश्वासु । पृत्सु । सदं । इत् । शूरः ॥ १० ॥

हे मित्रावरुणौ युवां गतमंचावसानोक्तलक्षणो युष्मत्पूजको जनो दंसुजतो दांतिरश्विः सुष्ठु प्रेरितः अत एव नरां नराणां शर्धस्सरोऽतिशयेनाभिभवता । अथवातिशयेन बलवान् । नराणां स्वसमानानां मध्ये गूर्तश्रवा उन्नूर्णदीप्तिः प्रख्याताज्ञो वा विस्फुरातिरर्थिभ्यः प्रदत्तधनः एवं महानुभावः शूरः सन् विश्वासु पुत्सु सर्वेषु जन्त्रेषु संग्रामेषु ब्राधतः । महन्नामेतत् । हिंसकाग्रहतोऽपि नहुषः । मनुष्यनामेतत् । मनुष्यान् शत्रून्प्रति बाह्वसृत्वा भृशं सतीशंकितगमनः सन् सदमित् सदिव याति । गच्छति ॥ दंसुजतः । दामेर्विच् । तृतीया

कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गूर्तश्चवाः । गुरी उबमने । नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः ।
विच्छेदरातिः । विपूर्वात्सृजतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वेन स एव शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्पन्नानामुपसंख्यानमिति पुतनाशब्दस्य पृदादेशः । सविकाच
इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । बाह्वृत्त्वा । सतेरन्त्येभ्योऽपि वृश्चत इति क्लृप् ॥ २॥

अध॒ ग॒म॒ता॒ नहुषो॒ ह॒वँ॒ सू॒रेः॒ श्रो॒ता॒ राजानो॒ अ॒मृत॑स्य म॒द्राः ।

न॒भो॒जु॒वो॒ यन्नि॒र॒वस्य॒ राधः॒ प्रश॑स्तये म॒हि॒ना रथ॑वते ॥ ११ ॥

अध॒ । ग॒म॒तं । नहुषः॒ । ह॒वँ॒ । सू॒रेः । श्रो॒तं । राजा॒नः । अ॒मृत॑स्य । म॒द्राः ।

न॒भः॒ऽजु॒वं । यत् । नि॒र॒वस्य॒ । राधः॒ । प्र॒श॑स्तये । म॒हि॒ना । रथ॑ऽवते ॥ ११ ॥

हे राजानो राजमानाः सर्वस्वैश्चरा वा हे मद्रा मादधितारः यूयममृतस्यामरणस्य सूरैः स्तोत्रादिप्रेर-
कस्य नहुषो मनुष्यस्य मम हवमाह्वानं श्रोत । शृणुत ॥ बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । अमृतस्येत्यत्र बङ्गब्रीहौ
नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥ अधाय श्रवणानन्तरं गमंत । आगच्छत ॥ गमेष्कांदसो लङ् ।
मध्यमबङ्गवचनस्य व्यत्ययेन झः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । गमहनेत्युपधालोपः ॥ किमर्थमागमनं उच्यते ।
नभोजुवो नभसि व्याप्ता यूयं यवस्यान्निरवस्य निर्गतरचकस्य युष्मद्वातिरेकेण रचकांतररहितस्य । अथवा
निर्गतो मुखादुच्चरितो रचः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य । रथवते रथवतो यजमानस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
महिना महिम्ना माहात्म्येन ॥ मकारलोपश्चांदसः ॥ तेन युक्तं राधः समृद्धिसाधनं हविल्लक्षणं संराधकं स्तोत्रं
वा प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुतागच्छत चेति ॥

ए॒तं श॒र्धं धाम॒ यस्य॑ सू॒रेरि॒त्य॒वोच॑न्द्द॒शत॑यस्य न॒शे ।

द्यु॒स्मानि॒ येषु॑ व॒सुता॑ती रा॒रन्वि॒श्वे स॒न्व॑न्तु प्र॒भृ॒षेषु॑ वाजं ॥ १२ ॥

ए॒तं । श॒र्धं । धा॒म । यस्य॑ । सू॒रेः । इति॑ । अ॒वो॒च॒न् । द॒श॑ऽतयस्य । न॒शे ।

द्यु॒स्मानि॒ । येषु॑ । व॒सु॑ऽतातिः । रा॒रन् । वि॒श्वे । स॒न्व॑न्तु । प्र॒भृ॒षेषु॑ । वाजं ॥ १२ ॥

यस्य सूरैर्विरादिप्रेरकस्य यजमानस्य संबन्धिना दशतयस्य दर्शद्वयसंबन्धकत्वेन दशावयवस्यान्नस्य
नशे प्राप्तये वयमाह्वताः स्म तस्मै यजमानायैतमिदानीं दातव्यत्वेन वर्तमानं शर्धं परेषामभिभावकमन्नं
तत्प्राप्तिहेतुं बलं वा धाम विदधाम करवामेत्यवोचन्देवाः ॥ धाम । दधातेर्मुङि गातिस्थिति सिचो लुक् ।
वचेरकारस्योम् । अस्यतिवक्तीत्यादिना णिरङ् ॥ येषु देवेषु द्युस्मानि द्योतमानान्यज्ञानि वसुतातिर्वसूनां
धनानां तातिर्विस्तारश्च वसून्त्येव वा रारन् रमन्ते भृशं ॥ तातिः । तनोतिः क्लिप्ति व्यत्ययेनात्वं । मरुदुधादि-
त्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । स्वार्थिकस्तात्तिल् । रारन्निति रमतेर्यङ्लुगंतस्य लुङि रूपं ॥ ते विश्वे सर्वे देवाः
प्रभृषेषु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु वाजमन्नं सन्वन्तु । ददन्तु । प्रयच्छन्तु ॥ षण्णु दाने ॥ यद्वा । यस्य सूरैः स्वभूतस्य च
दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य सोमस्य प्राप्तये वयमाह्वताः स्म तस्मा एतं शर्धं धामेत्यवोचन् । यस्मादेवं
तस्मात्प्रभृषेषु यागेषु वाजं तादृशं सोमलक्षणमन्नं विश्वे देवाः सन्वन्तु । संभजन्तां ॥ वन षण्णु संभक्तावित्यस्य
व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥ कीदृशेषु यज्ञेषु । येषु वसुतातिर्वसूनां हविल्लक्षणानां धनानां वा विस्तारयितार ऋत्विजः ।
वचनव्यत्ययः । द्युस्मानि द्योतमानानि हवींषि रारन् ददति ॥ रा दाने । लिटि च्चांदसः शपः सुः । कंदस्युभय-
थेयार्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अत एवाभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वाभावश्च ॥

मंदा॒महे॒ द॒श॒त॒य॒स्य धा॒सेर्द्वि॒र्य॒त्प॑न्च॒ वि॒भ्र॑न्तो॒ य॒न्त्य॒न्ना ।

कि॒मि॒ष्टाश्च॑ इ॒ष्टर॑श्मिरे॒त ई॒शा॒ना॒स॒स्तरू॑ष ऋ॒ज॒ते नृ॒न् ॥ १३ ॥

मंदांमेहे । दर्शऽतयस्य । धासेः । द्विः । यत् । पंच । विभ्रतः । यंति । अन्ना ।
किं । इष्टऽश्मिन् । इष्टऽरश्मिः । एते । ईशानासः । तरुषः । चंजते । नृन् ॥ १३ ॥

मंदांमेहे । सुमो वयं देवान् ॥ मदि सुतौ । इदित्वाप्तुम् ॥ किमर्थं । दशतयस्य धासेर्देशेन्द्रियतृप्तिसाध-
नत्वेन दशावयवस्यान्नस्य यद्यस्माद्विः पंच दशविधान्यन्नाणि । दशचमसगृहीतत्वादन्नस्य दशविधत्वं । एवंवि-
धमन्नं विभ्रतो धारयंतो दश चमसाध्वर्यवो यंति होमाय गच्छंत्याहवनीयं प्रति । यद्वा । आश्वमेधिकानि
दशान्नानि जुहोतीत्यास्मात्तान्याज्यमध्वादीनि दशविधान्यन्नाणि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धारयंतो यंति यदा
तदा मंदांमेहे इति । न चेष्टाश्चप्रभृतीन्वष्टृन्विहाय कस्मादस्मान्नत्यागमिष्यंतीति वाच्यं । तरुषः शत्रूणां तार-
कान् ॥ तरतेरौणादिक उस्मिन् ॥ नृन् नैतृन्कर्मणां एवं महानुभावान्वरुणादीनिष्टाश्च एतन्नामको राजा कि-
मुंजते । किं प्रसाधयति । तथेष्टरश्मिश्च किमुंजते । एत इदानीं वर्तमाना ईशानासः पृथिव्या ईश्वरा राजा-
नश्च किं प्रसाधयंति । यद्वा । येषां स्तोत्राणामस्माकमेते सुता देवा ईशानासः स्वामिनः किल तादृशंलक्ष्यः
शत्रूणां तारकान् नृन् कर्मनिर्वाहकानस्मानिष्टाश्चादयः किं साधयंति । किमुपद्रवति । न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥

हिरण्यकर्णे मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ।

अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुषीरोस्माश्चाकंतूभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यऽकर्णे । मणिऽग्रीवं । अर्णः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ।

अर्यः । गिरः । सद्यः । आ । जग्मुषीः । आ । उस्माः । चाकंतु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णे हिरण्यविकारकुंडलाद्युपेतकर्णे मणिग्रीवं रत्नाद्युपेतकंठं । एतद्वयं सर्वावयवस्याप्युपलक्षणं ।
एवं सर्वानाभरणयुक्तमर्णं अरणीयं रूपं तद्वत् पुत्रादिकमित्यर्थः । उक्तलक्षणमस्मादीयं रूपं वा नोऽस्माकं
विश्वे सर्वे देवा वरिवस्यंतु । परिचरंतु । प्रयच्छंत्वित्यर्थः । अर्योऽरणीयो विश्वेषां देवानां संघो जग्मुषीः
स्तोतुर्मुखाभिर्गच्छंतीर्गिरः स्तुतीरुस्माः । विकारि प्रकृतिशब्दः । क्षीराज्यादीनि हवीषि च सद्योऽस्मादागमना-
न्तरमेव चाकंतु । कामयंतां । छांदसः श्रुः सुः परस्मैपदं च । यद्वा । यङ्लुकि नुगभावः ॥ आ चाकंत्विति
वा योज्यं । पर्याप्तं कामयंतामित्यर्थः । केष्विति तदुच्यते । अस्मे अस्माकं संबंधिषूभयेषु स्तोतृषु यष्टृषु च ।
यद्वा । अस्माकमुभयेष्वेहिकामुष्मिकविषयेषूभयविषयेषु फलेषु ॥

चत्वारो मा मशर्शारस्य शिश्वस्त्रयो राज्ञ आयवसस्य जिष्णोः ।

रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्साः स्यूमंगभस्तिः सूरौ नाद्यौत् ॥ १५ ॥

चत्वारः । मा । मशर्शारस्य । शिश्वः । त्रयः । राज्ञः । आयवसस्य । जिष्णोः ।

रथः । वां । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्साः । स्यूमंगभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥

मा मां कबीवंतं मशर्शारस्य । मशर्शारस्य भृशं शृणोति शारयति वामिचानिति मशर्शारः । एतन्नामकस्य
राज्ञः शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रबुद्धाश्चत्वारः पुत्रा बाधंत इति शेषः ॥ शिशुशब्दस्य जसादिषु क्कंदसि वाव-
चनमिति गुणाभावः ॥ तथायवसस्य सर्वतः प्राप्तान्नस्येतन्नाम्नो राज्ञो जिष्णोर्जयशीलस्य पुत्रास्त्वयस्तेऽपि
बाधंत इति शेषः । हे मित्रावरुणैतन्नामानौ देवौ वां युवयोः संबंधी रथो दीर्घाप्साः । अप्स इति रूपनाम ।
अतिविलुप्तरूपः स्यूमंगभस्तिः । स्यूममिति सुखनाम । सुखकरदीप्तिः सन् सूरौ न सूर्य इवावीत् । द्योततां ।
उक्तानामस्मद्विरोधिनां पुरतः स्फुरन् भयजनको भवत्वित्यर्थः ॥ युतेऽक्कंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङ् । बुद्धौ
लुङि । पा० १. ३. ९१. इति परस्मैपदं । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । पा० ७. २. १. इति वृद्धिः । बङ्गलं कंदसी-
तीडभावे हल्ङ्घ्यादिसंयोगांतलोपी । यद्वा । यु अमिगमने । आदादिकः । छांदसे लङ्युतो वृद्धिलुकि हलि
। पा० ७. ३. ८९. इति वृद्धिः ॥ ३ ॥

कदित्येत्थस्मिन्नष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तच्च पृथू रथ इति तृतीयं सूक्तं त्रयोदशत्वं । अत्रानुक्रमणिका । पृथुः सप्तोनीषस्त्वं इति । दीर्घतमसः पुत्रः कषीवानुषिर्ध्विश्चान्यस्मादुषेरिति परिभाषितत्वात् । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके सूक्ते उषोदेवताके ॥ प्रातरनुवाक उषस्ते क्रतावस्य चोत्तरस्य च विनियोगः । अथोषस्य इति खंडे सूचितं । पृथू रथ इति सूक्ते प्रत्यर्चिरित्यष्टौ । आ० ४. १४. इति ॥ तथा-श्विनशस्त्र इदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्युः ।

कृष्णादुदस्यादर्याऽ विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनं । देवासः । अमृतासः । अस्युः ।

कृष्णात् । उत । अस्यात् । अर्या । विहायाः । चिकित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलाया उषोदेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णो रथोऽयोजि । अश्वैर्युक्तः संग्रहो भूत । अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतस्तथाप्युषस्त्वादुषस इति गम्यते । एनं संग्रहं रथममृतासोऽमरणधर्माणो देवासो देवनशीला हविर्भाजो देवा अस्युः । आस्थितवंतः । देवयजनं गंतुमाकूटा इत्यर्थः । अनंतरं सोषाः कृष्णान्निष्ठवर्णान्निष्ठात्तमसः सकाशादुदस्यात् । उषिताभूत् । कृष्णं कृष्यतेर्निष्ठो वर्णः । नि० २. २०. इति यास्कः । कीदृशी सा । अर्धारणोया पूजनीया विहाया विविधगमनयुक्ता महती वा । विहाया इति महत्तम विहाया यद्वा इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाय चयाय मनुष्याणां निवासाय चिकित्सन्त्यंधकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती । तमो निवारयन्तीत्यर्थः ॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयंती वाजं बृहती सनुची ।

उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयंती । वाजं । बृहती । सनुची ।

उच्चा । वि । व्यख्यत् । युवतिः । पुनः । भूः । आ । उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्सुप्ताद्भूतजातात्पूर्वा प्रथमा सतीयमुषा अबोधि । बुद्धाभूत् । उषःकालमवगत्य हि पञ्चात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते । कीदृशी सा । वाजं गमनशीलं प्रकाशं निर्वर्त्यधकारं जयंती पराभवं कुर्वती । यद्वा । वाजशब्दोऽन्ननामसु पठितत्वादन्ननाम । अन्नं वै वाजः । शत० ९. ३. ४. १. इति श्रुतिश्च । यजमानार्थमन्नं संपादयन्ती । बृहती महती सनुची सर्वे जगत्संभजन्ती दात्री वा प्रकाशस्य । किंच सोषा उच्चोच्चैरन्नता सती व्यख्यत् । विचष्टे । सर्वे जगत्पश्यन्तीत्यर्थः । कीदृशी सा । युवतिर्मिश्रणशीला नित्ययौवना वा पुनर्भूः पुनःपुनर्भवनशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात् । सोषाः पूर्वहूतौ सत्यां प्रथमा मुख्या प्रकृष्टा सत्यागम् । देवयजनदेशं प्रत्यागच्छति । प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवतीति यास्कः । नि० २. २२. इतरदेवेभ्यः पूर्वमाहूता सती शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥

यद्य भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यं चा सुजाते ।

देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागं । विभजासि । नृभ्यः । उषः । देवि । मर्त्यं । चा । सुजाते ।

देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

सुजाते शोभनजनने देवि देवनशीले हे उष उषःकालाभिमानिदेवते मर्त्यं चा मनुष्याणां पालयित्री

त्वमद्यास्मिन्काले नृभ्यो मनुष्येभ्यो यवं भागं भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्थांशं विभज्यासि विभज्य ददासि । यद्वा । मर्त्यवा मर्त्येषु मध्ये नृभ्यो यजमानेभ्यो देवानां भागं विभज्य ददासि । उषसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमानत्वादुषसो दातुत्वमुपचर्यते । अत्रास्मिन्भागविषये दमूना यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वेति निरुक्तवचनं । नि० ४. ४. । तादृशः सविता प्रेरको देवो नोऽस्माननागसो वोचति । अपापान् यागयोग्यान्ब्रवीतु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । किमर्थं । सूर्यायास्मन्नागदेशं प्रति सूर्यस्वागमनार्थं ॥

गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिषासंती द्योतना शश्वदागादयमयमिज्जजते वसूनां ॥ ४ ॥

गृहंऽगृहं । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम । दधाना ।

सिसासंती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अयंऽअयं । इत् । भजते । वसूनां ॥ ४ ॥

अहना । उषोनामेतत् । अहना द्योतनेति तन्नामसु पाठात् । सा देवी दिवे दिवे प्रत्यहं । दिवे दिवे यवि यवीत्यहर्नामसु पाठात् । गृहं गृहं तत्तद्वच्चगृहमच्छाभिमुख्येन याति । गच्छति । कीदृशी । अध्वधिकं नाम नमनं प्रकृतं प्रतिगृहसुखीयं प्रकाशनरूपं दधाना धारयती । यद्वा । अधि दधानाधिकं धारयती । किंच सिषासंती संभक्तमिच्छंती द्योतना कृतं जगद्द्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनमागात् । आगच्छति । पूर्वं यातो-त्युक्तत्वात्पुनरागादिति वचनमावश्यकत्वद्योतनार्थं । आगत्य च वसूनां धनानां हविर्लब्धानामयमयमित् तत्तच्छ्रेष्ठभागं भजते । सेवते । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥ ५ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा । जरस्व ।

पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तं । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥

सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्र्युषो हे उषोदेवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि । स्वस्थानीयासि । तेन सहोत्पद्यमानत्वात्तद्वत्पूज्येत्यर्थः । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य जामिरसि । भगिनीस्थानीयासि । एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् । जनयंत्युत्पादयंत्यस्यामपत्यमन्य इति जामिः । यद्वा । जमति गच्छति स्तोत्रपत्तिस्थानादन्यवेति । उक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रेत्य यास्क आह । न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां जनयति जामपत्यं जमतेर्वा स्यान्नतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । नि० ३. ६. । इति । तादृशी त्वं प्रथमेतर-देवेभ्यः पूर्वोक्तृष्टा वा सती जरस्व । सुता भव । जरतिः सुत्यर्थः । जरा सुतिर्जरतेः सुतिकर्मणः । नि० १०. ८. । इति यास्कः । पश्चा पश्चात्त्वत्प्रीत्यनंतरं योऽघस्य धाता यः कश्चिद्बुधस्य तदुत्पादकपापस्य वा धारयितासि स दध्याः । गच्छतु । वचनव्यत्ययः । दध्यतिर्गत्वर्थः । दध्यति दभोतीति गत्वर्थेषु पाठात् । यदि स पापी बलीयान् तं दक्षिणया प्रवृद्धया सहायभूतया त्वया रथेनास्मदीयरथादिसाधनेन च जयेम ॥ ४ ॥

उदीरतां सूनृता उत्पुंरंधीरुद्गयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्पाहा वसूनि तमसापगूह्णविष्कृण्वंत्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । ईरतां । सूनृताः । उत् । पुंरंधीः । उत् । अगयः । शुशुचानासः । अस्थुः ।

स्पाहा । वसूनि । तमसा । अपगूह्ण । आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विऽभातीः ॥ ६ ॥

सुशुताः प्रियसत्वात्मिका वाच उदीरतां । उन्नच्छंतु । हे अत्विजः उत्कृष्टं यथा भवति तथा शोचं प्रवर्त-

यध्वं । तथा पुरंधीः पुरंधयः । पुरं शरीरं यासु धीयते याभिर्वा ताः पुरंधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ता अप्युन्मिषंतु । प्रज्ञोपलब्धितानि कर्माणि प्रवर्ततामित्यर्थः । यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतिः प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात्प्रज्ञायाः शरीरधारणमविवक्षितं । तथाप्य आहवनीयाद्याः शुशुबानासोऽत्यंतं दीपमाना उदस्युः । उत्तिष्ठंतु । प्रज्वल्यंतित्वित्यर्थः । किमर्थमेवमिति तदुच्यते । यतो विभातीर्विविधं भासमाना उषस उषोदेवतासमसापगूहान्यंधकारेणात्यंतं गोपितानि स्याद्वा सृहणीयानि वसूनि वासयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीन्याविकृण्वन्ति यथावस्तु प्रकटीकुर्वन्ति । तस्मात्स्तोत्रादिकं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥

अपान्यदेत्यभ्यर्चयत्येति विषुरूपे अहनी सं चरेते ।

परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौदुषाः शोभुचता रथेन ॥ ७ ॥

अपं । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । सं । चरेते इति ।

परिऽक्षितोः । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोभुचता । रथेन ॥ ७ ॥

इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारोषाः स्तूयते । विषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेण नानारूपे अहनी अहस्य रात्रिद्योभे सं चरेते । समित्येकीभावे । सहैवाव्यवधानेन चरतः । अवाहः साहचर्योत्तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरप्यहरित्युच्यते । उत्तरव मंत्रांतरेऽयमेवार्थः स्पष्ट आस्नातः । अहस्य कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तते रजसी वेद्याभिः । ऋ० ६. ९. १. इति । तयोर्मध्येऽन्यद्वाचिरूपमहरपेति । अपगच्छति । प्रतिलोमं गच्छति वा । अपेक्षितस्य प्रतिलोम्यं । नि० १. ३. इति यास्कः । अन्यस्य दिवसाख्यमहरभ्येति । अभिमुख्येन गच्छति । अभीत्याभिमुख्यं । नि० १. ३. इति यास्कः । रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायामहरभिमुखमागच्छतीत्यर्थः । विषुरूपे सं चरेते इति यदुक्तं तदेव स्पष्टीक्रियते । परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः परिचपयतोर्वा । प्राणिनामहः स्वतीतिष्वायुषः क्षयात्परिचपणं प्रसिद्धं । तयोर्मध्येऽन्या रात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गूहनमकः । करोति । अन्याहरेकदेशभृता चोषाः शोभुचता भृशं दीप्तिं रथेनावीत् । द्योतते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । रात्रिस्तमोरूपत्वात्सर्वं जगदावृणोति । उषालु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युपसः स्तुतिः ॥

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्रो दीर्घं संचते वरुणस्य धाम ।

अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैका क्रतुं परि यंति सद्यः ॥ ८ ॥

सऽदृशीः । अद्य । सऽदृशीः । इत् । ऊं इति । श्वः । दीर्घं । संचते । वरुणस्य । धाम ।

अनवद्याः । त्रिंशतं । योजनानि । एकाऽएका । क्रतुं । परि । यंति । सद्यः ॥ ८ ॥

अवाक्स्निहनि सदृशीरित् परस्परं सदृश एव । तथा च इत् परस्मिन्प्यहनि सदृशीः परस्परं सदृश एव । उग्रब्दोऽपिशब्दार्थः । इच्छब्द एवार्थः । अद्यतन्योऽपि श्वस्त्रीभिः सदृशः श्वस्तन्यश्चाद्यतनीभिः । एवमहरंतरेण सादृश्यं । कथं सादृश्यमिति तदुपपाद्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यश्च नोदेति उपःकालः । स चैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्च संमितः । सूर्यो हि प्रतिदिनमेकोनषष्ट्यधिकपंचसहस्रयोजनानि मेघं प्रादक्षिण्येन परिभ्रमति । तथा सति यत्र यत्र लंकादिभूप्रदेशे सूर्यो गच्छति तस्य तस्य पुरस्ताच्चिंशद्योजनमुषा अपि गच्छति । सूर्यो यस्मिन्देशे गच्छति तत्र चिंशद्योजनं पुरस्ताद्विशिष्टितानामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । तथोषा अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्ताच्चिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लंकादि-सर्वप्रदेशस्थितानामप्युषस उदयोऽवगंतव्यः । एवं च सत्येकस्मिन्भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागांतरेऽपि तावतं कालं प्रकाशयति । एवमुक्तरीत्येकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृशः । प्रदेश-

बाहुल्यमपेक्ष्योषसां बहुत्वाद्बहुवचनं । एवमेकरूपा उषसोऽनवद्याः शुद्धाः । तासामुदयात्सर्वे भावा अनवद्या भविष्यति किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वे । दीर्घमुक्तरीत्याख्यंतमायतं वक्ष्यस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य धाम स्थानं मेरुवलयं सचंते । प्रतिदिनं सेवते । कियद्दूरमिति तदुच्यते । त्रिंशत्तं योजनानि त्रिंशद्योजनानि पुरतः । सूर्यो यच्च यत्रोदेति ततस्तत्त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुद्यंतीत्यर्थः । किंचासां मध्य एकेकोषा लंकाद्येकैकभूभागवर्तिनां क्रतुं गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा । तथा च निरुक्तं । क्रतुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञां वा । नि० २. २८. । इति । सद्यस्तदानीमेव स्वीदयकाल एव परि यंति । परितो गच्छंति । निर्वहंतीत्यर्थः । तत्तद्भूभागविशेषेण सूर्यस्वीदयो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः । उदयो यो लंकायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे । मध्याह्ने यवकोट्यां रोमकविषयेऽर्धरात्रः स्यात् । आर्यं ४. १३. । इति ॥

जानत्यहः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।

ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरंती ॥ ९ ॥

जानती । अहः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची ।

ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतं । आऽचरंती ॥ ९ ॥

उषाः प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमानस्य बाह्वो दिवसस्य नाम नमनमागमनं जानत्यवगच्छंती । प्राणिनां प्रज्ञापयंतीत्यर्थः । सोषाः शुक्रा स्वतो दीप्ता अत एव श्वितीची श्वेतं गच्छंती प्रकाशं प्राप्नुवती कृष्णान्निष्ठात्तमसः सकाशादजनिष्ट । प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशात्प्रोत्पद्यते तथापि तदनंतरभावित्वात्तत् उत्पद्यत इत्युपचर्यते । उत्पन्ना सा ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य धाम तेजोयुक्तं स्थानं योषा मिश्रयंती न मिनाति । न हिनस्ति । तदीयं तेजो न पराभवति । अपि त्वहरहः सर्वेष्वहःसु निष्कृतमाचरंती । अलंकारशोभां कुर्वती । यद्वा । ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रणशीला सती न मिनाति । न हिनस्ति । किंत्वहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारमाचरंती कुर्वती । तादृश्रुषा अजनिष्टेति पूर्वचान्वयः ॥

कन्येव तन्वाऽशशदानाँ एषि देवि देवमियंक्षमाणं ।

संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादविर्वक्षांसि कृणुषे विभाती ॥ १० ॥

कन्याऽइव । तन्वा । शशदाना । एषि । देवि । देवं । इयंक्षमाणं ।

संस्मयमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे । विऽभाती ॥ १० ॥

तन्वा शरीरेण शशदाना शशायमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती । शशदानः शशायमानः । नि० ६. १६. । इति यास्कः । कन्येव कमनीया कन्येकेव । कन्या कमनीया भवति क्लियं नेतयेति वा । नि० ४. १५. । इति यास्कः । सा यथा जनांतिके विवसना संचरति तथा हे उषस्त्वं कन्या कमनीयाप्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शशदाना स्पष्टतां गच्छंती दृश्यसे । पश्चात्प्रगल्भा सती हे देवि देवनशील इत्यक्षमाणं यदुमिच्छंतमभिमतं दातुमिच्छंतं वा देवं योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियमेषि । गच्छसि । ततः पश्चात् युवतिर्यौवनोपेता सती पुरस्तात्पत्युः सूर्यस्य पुरतः संस्मयमाना समीपवसंती हास्यं कुर्वती विभात्यख्यं भासमाना वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानवयवानाविष्कृणुषे । प्रकटीकरोषि । यद्वा । युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा लोके प्रगल्भा योषित पुरस्तात्प्रियतमस्य पुरतः संस्मयमाना दंतप्रदर्शनायेषद्वसनं कुर्वती वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानि गोप्यानि बाहुमूलक्षणादीन्याविष्करोति तथा त्वमपीत्यर्थः । यद्वा । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि संस्मयमाना स्मितोपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वक्षांसि । वक्ष इति रूपनाम । दंतस्थानीयानि नीलपीतादीनि रूपाण्याविष्करोषि ॥ ॥ ५ ॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्व कृणुषे दृशे कं ।

भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तत्तै अन्या उषसो नशंत ॥ ११ ॥

सुसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्व । कृणुषे । दृशे । कं ।

भद्रा । त्वं । उषः । विऽतरं । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशंत ॥ ११ ॥

हे उषोदेवि मातृमृष्टा मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता योषेव सुसंकाशात्यर्थं प्रकाशमाना त्वं तन्वं स्वकीयां तनुं दृशे सर्वेषां दर्शनायाविः कृणुषे । प्रकटयसि । यथा लोके मावादिना स्वलंकृतात्यंतं शोभना सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनायाविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः । अत्र कमिति पादपूरणोऽत्र विशेष-
स्याभावात् शिशिरं जीवनाय कमिति वत् । तथा च यास्काचार्यः । मिताचरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. इति । यद्वा । कमिति सुवचनः । सुखं यथा भवति तथाविष्कृणुष इत्यर्थः । हे उषः यत एवं करोष्यतो भद्रा कल्याणशीला सुत्या त्वं वितरं व्युच्छ । आवरकमंधकारं विप्रकृष्टं यथा भवति तथा विवासय । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतस्तथापि प्रकाशनिर्वर्त्यत्वात्परिहरणीयत्वाच्च व्युदसनीयं तम एवेति गम्यते । किंच ते तव तद्व्युदसनमन्या उषसोऽतीता आगामिन्यश्च न नशंत । न व्याप्नुवन्ति । तथा व्युच्छेति भावः । नशिर्व्याप्ति-
कर्मा । हन्वति ननचेति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परा च यंति पुनरा च यंति भद्रा नाम वहमाना उषसः ॥ १२ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

परा । च । यंति । पुनः । आ । च । यंति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उषसः ॥ १२ ॥

अश्वावतीरश्ववत्यो बज्रभिरश्वैस्तद्वत्यः तथा गोमतीर्बज्रभिर्गोभिस्तद्वत्यः विश्ववारा विश्वे वारा वरणीयाः काला यासां तास्तथोक्ताः । सार्वकालीना इत्यर्थः । यद्वा । विश्वे वरितारो यासु ता विश्ववाराः । विश्वैर्वरणीया इत्यर्थः । सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः । यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपि प्रयत्नमविवक्षितं । रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः । किंच भद्रा भद्रं कल्याणं सुखं वा नाम नमनं सर्वजना नुकूल्यं वहमाना धारयमाणा उषाम उषोदेवताः परा च यंति । परायंति च । तथा पुनरा च यंति । पुनरायंति च । परस्परपिचयोभयत्र चशब्दः । या एवातीतेषु दिनेषु गतास्ता एव पुनः पुनर्दिनांतरेष्वप्यायंति । जगन्निर्वाहाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

ऋतस्य रश्मिमनुयच्छमाना भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासु धेहि ।

उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवत्सु च स्युः ॥ १३ ॥

ऋतस्य । रश्मिं । अनुऽयच्छमाना । भद्रंभद्रं । क्रतुं । अस्मासु । धेहि ।

उषः । नः । अद्य । सुहवा । वि । उच्छ । अस्मासु । रायः । मघवत्सु । च ।

स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥

हे उषः ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिं रश्मीननुयच्छमानानुकूल्येन प्रवर्तमाना त्वं भद्रं भद्रं क्रतुं तत्तत्कल्याणं सुखं वा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा धेहि । स्थापय । हे उषः नोऽस्मदर्थं सुहवा सुश्रद्धा सती व्युच्छ । तमो विवासय । प्रकाशं कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । मघवत्सु । मघमिति

धननाम । हविल्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मासु यजमानेषु रायश्च स्युः । बह्विधानि धनानि संभवन्ति पूर्वोक्तेन ऋतुना सह समुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ ६ ॥

उषा उच्छंतीति त्रयोदशर्चं चतुर्थं मूलं दीर्घतमसः कवीवत आर्षं वैष्टुभमुषसं । उषा उच्छंतीत्यनुक्रांतं ॥ विनियोगस्तु पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

उषा उच्छंतीं समिधाने अग्रा उद्यन्तसूर्यं उर्विया ज्योतिरश्रेत् ।

देवो नो अच सविता न्वर्थे प्रासावीद्विपत् चतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

उषाः । उच्छंतीं । संऽइधाने । अग्री । उतऽयन् । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्रेत् ।

देवः । नः । अच । सविता । नु । अर्थे । प्र । असावीत् । द्विऽपत् । प्र । चतुऽपत् । इत्यै ॥ १ ॥

एषोषाः समिधानेऽग्री । अपित्वसामान्येनैकवचनं । अपिषु समिध्यमानेषु सत्सु । कर्मार्थं कर्तृप्रयोगः । उषःकाले ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते । उच्छंती तमो विवासयत्युर्वियोर् बह्वलं ज्योतिः प्रकाशमश्रेत् । सेवते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । किमिव । उद्यन् सूर्यः । उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः । अच त्वदुदयानंतरमस्मिन्कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्मदर्थं न क्षिप्रमर्थं । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिंगः । अयन्नर्थानि कृणवन्नपासीत्यादौ । ऋ० ७. ६३. ४. । तथादृष्टत्वात् । अरणीयं द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं प्रासावीत् । अनुजानातु । ददात्वित्यर्थः । तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत् । किमर्थं । इत्ये द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा । न इत्या इति संबंधः । अस्मन्नमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥

अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ।

इयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमीषा व्यद्यौत् ॥ २ ॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि ।

इयुषीणां । उपमा । शश्वतीनां । आऽयतीनां । प्रथमा । उषाः । वि । व्यद्यौत् ॥ २ ॥

दैव्यानि व्रतानि देवसंबन्धीन्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम व्रतं कर्वरमिति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माण्यमिनत्यहिंसंती भागप्रदानेनानुकूलं कुर्वती । तथा मनुष्या मनुष्याणां युगानि युगोपलक्षितान्निमेषादिकालावयवान्प्रमिनती प्रकर्षेण हिंसंती । आयुः क्षपयंतीत्यर्थः । यद्वा । युगानि युगमानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिंसंती । वियोगं कुर्वतीत्यर्थः । उषःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छंतीति प्रसिद्धं । किंच इयुषीणां गच्छंतीनामतीतानां शश्वतीनां नित्यानामुपसामुपमा । तामिः सदृशीत्यर्थः । सादृश्यं च सदृशीरस्य सदृशीरिदु श्र इत्यत्रोक्तं । ऋ० १. १२३. ८. । तथायतीनां प्रथमागामिनीनामुपसां प्रथमभाविनी सती व्यद्यौत् । विशेषेण प्रकाशते । यद्वा । इयुषीणां गमनशीलानां पश्वादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानामुपमा । तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथायतीनां रात्र्यवसानसमय उत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमा प्रथमभाविनी । उषस्यागतायां वाचो बुद्धयश्च स्फुरंतीति प्रसिद्धं । तादृशी देवी व्यद्यौत् । प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।

ऋतस्य पंथांमन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना । समना । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पंथां । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

एषोषा दिवो द्योतमानात्मकस्य शुलोकस्य दुहिता दुहितृस्थानीया । तत उत्पद्यमानत्वाद्दुहितेत्युपचर्यते । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि प्रति प्रत्येकमदर्शि । दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः । कीदृशी सा । ज्योतिर्वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयती तेजसा प्रकाशयती समना सम्यगानयित्री चेष्टयित्री ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं । यद्वा । सह युगपदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥ सा तादृशी अतस्यादित्यस्य पंथां पंथानं मेरोः प्रांतप्रदेशमनुक्रमेण साधु सम्यगेति । गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव विशेष्यते । प्रजानतीव । प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गंतव्य इति चेतयंतीव । यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिन्नर्तारं सर्वास्वस्थासु न विमुंचति तथेयमपीत्यर्थः । किंच दिशः प्रागादिका न मिनाति । न हिनस्ति । किंतूषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥

उपो अदर्शि शुंध्यवो न वक्षो नोधा इवाविरंकृत प्रियाणि ।

असन्न ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनर्युषीणां ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । शुंध्यवः । न । वक्षः । नोधाःऽइव । आविः । अकृत । प्रियाणि ।

असन्नऽसत् । न । ससतः । बोधयंती । शश्वत्ऽतमा । आ । अगात् । पुनः । आऽईयुषीणां ॥ ४ ॥

एषोषाः । उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सर्वैः समीप एवादर्शि । दृश्यते । तत्र दृष्टांतः । शुंध्यवो न वक्षः । अत्र नकार उपसार्थोऽय उपरिष्ठात्प्रयुज्यमानत्वात् । यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्तात्प्रकारः प्रयुज्यते । तथा च यास्कः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधतीति । तस्योदाहरणं नेद्रं देवममंसतेति । उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीत इति । तस्योदाहरणं दुर्मदासो न सुरायामिति । नि० १. ४. अ० १०. ८६. १. अ० ८. २. १२. । शुंधुरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् । तस्य वक्षो वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा । शुंधुरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन्दृश्यते तद्वदित्यर्थः । किंच नोधा इव प्रियाणाविरंकृत । नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिर्देवतासुतित्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः प्रियाणि स्वमनीषिताभ्याविष्कृतवान् । तथैवापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्यविरकरोत् । किंचासन्न । अत्राप्युपसार्थो नकारः । अथत इत्यसन्नं । तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यसत् पाचिका योषित् ससतो बोधयंती । सा यथा स्वपतः पुत्रादीभोजनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा । अनेति गृहनाम वक्ष्यमनेति तन्नामसु पाठात् । तत्र सीदतीत्यसज्जननी । मा यथा स्वपतः पुत्रादीनुषःकाले प्रबोधयति तथा भुवनाख्ये गृहे सीदती तत्रत्यान्प्राणिनः प्रबोधयंतीयमुपाः । एयुषीणामागमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा पुनःपुनरागच्छति । प्रातर्नियतमागच्छंतीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । उपादर्शि शुंध्यवः शुंधुरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासोऽध्वूहमिदमपीतरद्वय एतस्मादेवाध्वूहं काये । शकुनिरपि शुंध्यव्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुंध्यव उच्यते शोधनादेव । नोधा अर्षिर्भवति नवनं दधाति स यथा सुत्या कामानाविष्कृत एवमुषा रूपाणाविष्कृते । असन्नदसन्नं भवत्यससादिनीति वात्सलानिनीति वा । ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनर्युषीणां स्वपतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरागामिनीनां । नि० ४. १६. इति ॥

पूर्वे अर्धे रजसो अश्वस्य गवां जनिच्यकृत प्र केतुं ।

युं प्रथते वितरं वरीय ओभा पूरंती पिचोऽपस्था ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अश्वस्य । गवां । जनिची । अकृत । प्र । केतुं ।

वि । ऊं इति । प्रथते । विऽतरं । वरीयः । आ । उभा । पूरंती । पिचोः । उपऽस्था ॥ ५ ॥

अप्यस्य व्यापनशीलस्य विस्तृतस्य रजसो रंजकस्यांतरिक्षलोकस्य । रजःशब्दोऽंतरिक्षलोकवाची लोका रजांस्तुच्यंत इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. । तस्य पूर्वेऽर्धे पूर्वस्मिन्भागे जनिच्युत्पन्ना सती गवां दिशं ररमीनां वा केतुं प्रज्ञानं प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । यद्वा । रजसो रंजकस्याहः । रजःशब्दोऽहर्वाची । अष्टगह्वरी रजसो उच्येते इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. । तस्य पूर्वेऽर्धे पूर्वस्मिन्भाग उषःकाले गवां वाचां जनिची जनयिच्युत्पादयिची । उषःकाले सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरंतीति प्रसिद्धं । यद्वा । अप्यस्य कर्मसु स्थितस्य जंतोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म । केतुरिति कर्मनाम केतः केतुरिति तन्नामसु पाठात् । प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । किंच पिबोः पालयिच्योर्वावापुथिच्योरुपस्थोपस्य उत्संगेऽंतरालप्रदेशे स्थितोभोभे बावा-पुथिच्योः पूर्णं स्तितजसा पूरयंती । यद्वा । उभोभयोः पिबोरिति संबंधः । वितरं विशिष्टतरं वरीय उरत-रमतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा व्यु प्रथते । विशेषेणैव प्रख्याता भवति । प्रकाशत इत्यर्थः । उशब्दोऽवधार-णार्थः पादपूरणो वा मितान्तरध्वनर्थकाः कमीमिद्वितीति यास्कनोक्तत्वात् ॥ ७ ॥

एवेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिं ।

अरेपसा तन्वाऽ शशदाना नाभीदीषते न महो विभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कं । न । अजामिं । न । परि । वृणक्ति । जामिं ।

अरेपसा । तन्वा । शशदाना । न । अभीत् । ईषते । न । महः । विऽभाती ॥ ६ ॥

एषोषा एवेत् । इच्छद् एवकारार्थः । एवमेवेदानींभासमानप्रकारिणैव पुरुतमा विपुलतमात्यंतविस्तृता सत्यजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिं न परि वृणक्ति । परितः सर्वतो न वर्जयति । तथा जामिं सजातीयं देवजातिं न परि वृणक्ति । न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । दृशे कं सुखेन सर्वेषां दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान्-दर्शयितुं वा । किंचरिपसापापया निर्मलया तन्वा शरीरेण शशदाना शशायमाना । शशदानः शशाय-मान इति यास्कः । नि० ६. १६. । स्पष्टतां गच्छंतीत्यर्थः । विभाती विशेषेण प्रकाशयंती सार्भादव्याप्युत्ति-कादेः सकाशान्निषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा महो महतो मेर्वादेः सकाशान्निषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशत इत्युक्तं । इदानीमस्मिन्लोके परमाण्वादि पर्वतपर्यंतं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानां ।

जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्तेव नि रिणीते अस्सः ॥ ७ ॥

अभ्राताऽइव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तऽआरुगिव । सनये । धनानां ।

जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः । उषाः । हस्ताऽइव । नि । रिणीते । अस्सः ॥ ७ ॥

अभ्रातेव भ्रातुरहितेव पुंसः पित्रादीन्प्रति प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी सत्विति । गच्छति । यथा लोके भ्रातुरहिता योषित्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय पितृनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तीषयति । तदभावात्पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिंडदानादिकं संता-नकृत्यं करोति । तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति । तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यमाभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टांतः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिवे-त्यपरो दृष्टांतः । गर्त इति गृहनाम छदरो गर्त इति तन्नामसु पाठात् । अचीचित्वेन राजपुरुषैर्व्यायनिर्णेतुमि-त्याधिष्ठितं स्थानमुच्यते । तदारोहतीति गर्तारुक् । यथा लोके काचिन्नतभर्तुका योषिन्नानां स्वकीयरिक्तानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति । तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्तं लभते चेद्वैः संताड्य तदीयं धनं वित-रंति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति ।

देशविशेषाचारमपेक्षितं दृष्टान्तितं । किंच पत्य उशती कामयमाना सुवासा जायेव । अयमपरो दृष्टान्तः । यथा च लोके सुवासा दुकूलादिशोभनवसना खलङ्कता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानन्तरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय काञ्चती तेन सह संकीडते तथेयमुषा अतिनिशेनांधकारिणावृतत्वात्खलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात्सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संकीडमाना हस्तेव हसनेवाप्सो दंतस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि । यद्वा । निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि । नि रिणीति । नितरां रिणीति गमयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचिद्रमणीया योषित्स्मितव्याजेन दंतान्विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । अयं मन्त्रो निश्चिते स्पष्टं व्याख्यातः । अभ्यातुकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मेणे पिंडदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाया । गर्तः समाख्यागुणतिः सत्यसंगरो भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति तां तच्चालैराघ्रति सा रिकथं लभत इति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा अतुकालेषूषा हसनेव दंतान्विवृणुते । नि० ३. ५. इति च ॥

स्वसा स्वसे ज्यायस्यै योनिमरैर्गपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।

युच्छंतीं रश्मिभिः सूर्यस्यांज्यंते समनगा इव ब्राः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वसे । ज्यायस्यै । योनिं । अरैक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्याऽइव ।

विऽउच्छंतीं । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य । अंजि । अंक्ते । समनगाऽइव । ब्राः ॥ ८ ॥

एकस्मादेवांतरिचादुत्पन्नत्वात्परस्परं स्वस्वभावः । तथाप्यहः प्राथम्यात्तेजस्वितास्तु ज्यायस्यं । स्वयमेव सरतीति वा स्वसा । रात्रिः स्वसे ज्यायस्या उक्तरीत्या ज्येष्ठायै योनिमुत्पत्तिस्थानमपराचरूपमरैक् । अरिचत् । प्रादात् । प्रेरचयतीत्यर्थः । तथा च पूर्ववाम्नातं । रात्र्युषसे योनिमरैक् । अ० १. ११३. १. इति । दत्त्वा चास्या उत्पन्नाया उपसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वेव स्वयमपस्त्वैव गच्छति । ज्यायस्यामागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्सन्निधौ स्थातुमनुचितमिति विज्ञापयिष्येव गच्छतीति भावः । एवमुत्पन्नेषां सूर्यस्य रश्मिभिर्युच्छंती तमो विवासयंत्यंजि व्यंजकं तेजः । यद्वा । अंजि व्यक्तं जगत् । अंक्ते । अनक्ति । प्रकाशयति । किमिव । समनगा इव । सम्यगननहेतव आपः समनाः । ता गच्छंतीति समनगा विद्युतः । ब्रा ब्राताः । विद्युत्संधा इव । यद्वा । सम्यगननाय गच्छंतीति समनगाः सूर्यरश्मयः । त इव ब्रा ब्राताः संधीभुताः । ते यथांजते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः ॥ ब्रात इत्यत्र तकारलोपः क्कांदसः ॥

आसां पूर्वासांमहसु स्वसृणामपरा पूर्वामभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रत्नवन्नयसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छंतु सुदिना उषासः ॥ ९ ॥

आसां । पूर्वासां । अहऽसु । स्वसृणां । अपरा । पूर्वा । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रत्नऽवत् । नयसीः । नूनं । अस्मे इति । रेवत् । उच्छंतु । सुऽदिनाः । उषासः ॥ ९ ॥

स्वसृणां परस्परं स्वस्वभावमापन्नानां स्वयं सरतीनां वा पूर्वासां पुरातनीनामासामुषां मध्येऽहस्वहःसु प्रतिदिनमपरान्याद्यतनुषा पूर्वामतीतदिवससंबन्धिनीमुषां पश्चादनुसृत्याभ्येति । अभिमुखं गच्छति । अव्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः । सर्वेष्वहःस्वमेवाभ्येति । नयसीर्नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यस्ता उषास उपसोऽपि नूनं निश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्य इव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखा वा सत्योऽपि अस्माकं रेवत् बहुधनविशिष्टं यथा भवति तथोच्छंतु । पूर्वतन्यो यथोच्छन् तथागमिन्योऽप्युच्छंतित्यर्थः ॥

प्र बोधयोषः पूणतो मघोन्यबुध्यमानाः पणयः ससंतु ।

रेवदुच्छ मघवन्नो मघोनि रेवत्सोत्रे सूनृते जारयंती ॥ १० ॥

प्र । बो॒धय॒ । उ॒षः । पृ॒णतः । म॒घोनि॒ । अ॒बु॒ध्यमा॒नाः । प॒णयः । स॒संतु॒ ।
रे॒वत् । उ॒च्छ । म॒घव॑त् ऽभ्यः । म॒घोनि॒ । रे॒वत् । स्तो॒त्रे । सू॒नृते॒ । ज॒रय॑ती ॥ १० ॥

हे मघोनि मघवत्सम्भं दातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वत्पुत्रो हे उपोदेवि पृणतो हविष्प्रदानस्मान्यजमानान्प्र बोधय । प्रज्ञापय । प्रतिबुद्धाङ्गुह । किंच पणयो व्यासहिष्णवो वणिजः । पणिर्वणिग्भवतीति यास्कः । नि० २. १७. । पणय इव लुब्धका अबुध्यमाना यागादीनकुर्वाणा अदानशीला अस्मच्छवः ससंतु । स्वपंतु । दीर्घ- निद्रा भवंतु । श्रियंतामित्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं । ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः । छ० १. २९. ४. । इति । किंच हे मघोन्यस्मद्भूतहविर्भिस्तद्वति हे उषः मघवद्भ्यो हविलक्षणाज्ञवद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थं रेवद्वन- वत्समुद्विमदुच्छ । विभाहि । किंच हे सूनुते सुपु मनुष्याणां नेचि देवि जरयंती सर्वप्राणिनः क्षपयंती त्वं स्तोत्रे श्रुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं रेवद्वनवत्समुद्विमुच्छति शेषः ॥ ॥ ८ ॥

अ॒वे॒यम॑श्चैद्यु॒वतिः॑ पुर॒स्ताद्यु॑क्ते ग॒वांम॑रू॒णाना॑म॒नीकं॑ ।

वि नू॒नमु॑च्छा॒दस॑ति॒ प्र के॒तुर्गृ॑हं गृ॒हमु॑प॒ तिष्ठा॑ते अ॒ग्निः ॥ ११ ॥

अ॒र्व । इ॒यं । अ॒श्चैत् । यु॒वतिः॑ । पुर॒स्तात् । यु॑क्ते । ग॒वां । अ॒रू॒णानां॑ । अ॒नीकं॑ ।

वि । नू॒नं । उ॒च्छा॒त् । अ॒सति॑ । प्र । के॒तुः । गृ॒हं ऽगृ॑हं । उ॒प॑ । ति॒ष्ठा॒ते । अ॒ग्निः ॥ ११ ॥

इयमुषा युवतिर्यौवनोपेतयोषित्स्थानीया । यद्वा । सर्वेषु भावेषु मिश्रयंती । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यवाश्चैत् । अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा । अत्रावशब्दो विनियहार्थो न्यवेति विनियहार्थोऽपि । नि० १. ३. । इति यास्के- नोक्तत्वात् । तत्कथमवगम्यत इति तत्राह । इयमरूणानामरूणवर्णानां गवां प्रसिद्धानामेतन्नामकानामश्वानां वानीकं समूहं युंक्ते । रथे योजयति । अरूण्यो गाव उपसां श्वावाः सवितुः । नि० १. १५. । इति । यथा लोके वाहनसंनान् दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथात्रापरणरप्सीनामश्वानां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते । यद्वा । अरूणानां रप्सीनां समूहं युंक्ते । तथा नूनं निश्चयमेव व्युच्छात् । तमो विवर्जयिष्यति । यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणावयथा लोकेऽश्वसंनान् दृष्ट्वादयोऽनुमीयते तथात्रापीत्यर्थः । तादृशी सासत्यसत्प्राधि नीरूपेऽतरिचे तिरोधायकत्वाद्दशोभने तमसि वा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासत इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा । असति तमोरूपेऽधकारि प्र केतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वचान्वयः । तस्मिन्कालेऽग्निराहवनीयादिरूपो गृहं गृहं सर्वयजमानगृहमपिहोवा- वर्थमुप तिष्ठति । उपतिष्ठते । दीप्यत इत्यर्थः ॥

उ॒क्ते॒ वय॑श्चि॒द्वस॑ते॒रप॑न्न॒नरं॑श्च॒ ये पि॑तु॒भाजो॑ व्यु॒ष्टौ ।

अ॒मा स॑ते॒ वह॑सि॒ भूरि॑ वा॒ममु॑षो॒ देवि॑ दा॒शुषे॑ म॒र्त्याय॑ ॥ १२ ॥

उ॒त् । ते॒ । वयः॑ । चि॒त् । व॒सतेः॑ । अ॒प॒प॒न् । न॒रः । च॒ । ये । पि॒तु॒ऽभाजः॑ । वि॒ऽउ॒ष्टौ ।

अ॒मा । स॑ते॒ । वह॑सि॒ । भूरि॑ । वा॒मं । उ॒षः । दे॒वि । दा॒शुषे॑ । म॒र्त्याय॑ ॥ १२ ॥

ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चिद्वसतेरपन्ननरंश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंति । नि० १. ४. । इति यास्केनोक्तत्वात् । वसतेर्निवासस्थानास्तीडादेष्टदूर्ध्वमपन्न । पतंति । पूर्ववाक्ते गृहं गृहमुप तिष्ठतिऽपिरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः । किंच नरश्च मनुष्याश्च पितुभाजोऽन्नवतोऽन्नार्थिनः ऋषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुदुन्मुखा अपन्न । गच्छंति । तथा मंत्रांतरं । पददीयत उत्पातयति पक्षिणः । छ० १. ४८. ५. । इति । एवं सत्यां हे देवि देवनशील उपोदेवतेऽमा गृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते यजमानाय तदर्थं । अमेति गृहनाम अमा दम इति तन्नामसु पठितत्वात् । यद्वा । अमा सह ह्यय-

मानेनामिना सह निवसते यजमानाय । अमा वसेतामित्यादौ सहार्थे प्रयोगात् । मर्त्याय मनुष्याय दाम्नुषे हविर्दत्तवते यजमानाय भूरि वामं बद्ध शोभनं धनं वहसि । प्रापयसि ॥

अस्तौदं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृधध्वमुशतीरुषासः ।

युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च शतिनं च वाजं ॥ १३ ॥

अस्तौदं । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृध्वं । उशतीः । उपसः ।

युष्माकं । देवीः । अवंसा । सनेम । सहस्रिणं । च । शतिनं । च । वाजं ॥ १३ ॥

एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या बद्धधा सुक्ता तां च सुतिमनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे सोम्याः ।
सोमः सोत्रं । तदर्हतीति सोम्याः सुत्यर्हा उपसः । यतो यूयं तादृशः अतो मे मत्स्वभूतेन ब्रह्मणा सूक्तद्वय-
गतमंत्ररूपेण सोत्रेणासोत्रं । जुता भवत । किंच हे उषास उपसः उशतीः सोतृणस्मान् अस्मात्सृष्टिं वा
कामयमाना यूयमवीवृधध्वं । अस्मान्प्रवर्धयत । किंच हे देवीर्देव्यो देवनशीलाः युष्माकमवसा युष्मात्संबंधिना
रक्षणेन वयं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकमभीष्टं धनं सनेम । लभेमहि । तथा श्रतिनं च वाजं शतसंख्याकमपरि-
मितं धनं सनेम । युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेन वयमप्यर्थिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य
सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥ ॥९॥

प्राता रत्नमिति सप्तचं पंचमं सूक्तं काशीवतं । दानस्य सुयमानत्वाद्दानदेवत्वं या तेनोच्यते सा देवता । अन्नु० २. ५. १ इति परिभाषितत्वात् । वैश्वं । उपेत्यादिके द्वे अग्नौ । प्राता रत्नं सप्त स्वयस्य दानस्तुतिरूपं जगत्पाविष्यनुक्रमणिका ॥

प्रा॒ता रत्नं प्रा॒त॒रित्वा दधा॒ति तं चि॒क्त्वा प्र॒तिगृ॒ह्या नि ध॒त्ते ।

तेन प्रजां वर्धयमान् आयू रायस्पोर्षेण सचते सुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रत्नं । प्रातःऽइत्वा । दधाति । तं । चिक्त्वान् । प्रतिऽगृह्य । नि । धत्ते ।

तेन । प्र५ जां । वर्धयमानः । आयुः । रायः । पोषेण । स५ चते । सु५ वीरः ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते । दीर्घतमसः कबीवानाम ऋषिर्ब्रह्मचर्यं चरिष्यन्वेदाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमु-
षित्वा वेदान्सम्यग्धीत्य व्रतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गे राज्ञौ
विश्रांतः । प्रभाते भावयव्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजानुचरैः संक्रीडमानोऽकस्मात्कबीवरोऽतिक्रमाससाद
स च रभसा प्रतिवुद्धः सहस्रोत्तस्थौ । तं च राजा पाणिं गृहीत्वा स्वकीय आसन उपवेश्वास्य सौंदर्यमवगत्य
स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन् कस्य पुत्रः किं नामा त्वमिति । स च पृष्ठो मातरं पितरं च स्वनृत्तांतं
वाचचक्षे । स च राजा संभाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्मि मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमान्धादिभिः
पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतनिष्कानश्चशतं पुंगवानां शतं गवां पथ्युत्तरसहस्रं पुनरेकादश रथांश्च
प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽतिक्रमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् ॥ ननु कस्या नामाद्यबंधनी
रज्जुः । तन्नामकबीवान् । अश्वबंधनं च राज्ञ एवोचितं । अतोऽस्य राजन्यत्वात्प्रतिग्रहो नोपपद्यते । याजना-
ध्यापने चैव विमुञ्चाच्च प्रतिग्रह इत्युक्तत्वात् । मनु १०. ७६. । तस्माद्ब्राह्मणस्वीवाधिकारो न तु चित्रियस्येति ।
नैष दोषः । यद्यप्यसौ कर्षिगाव्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कर्षिगेन स्वयं वृद्धत्वादपत्योत्पादनाय सामर्थ्यम-
लभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिरश्विपामिकामपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्याति-
जरटेन महर्षिणा सह रंतुं लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलंकृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितामुश्विपामिकां यो-
षितं दासीमित्यवगत्य मंत्रपूतेन जलेनाभिषिच्य ऋषिपुत्रीं कृत्वा तथा सह रेमे । तदुत्पन्नः कबीवानाम
ऋषिः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये नासत्याभ्यां । ऋ. १. ११६. । इत्यत्र सूक्ते विस्तरेण प्रतिपादितं । अतोऽस्य
चत्रियसंबंधात्कबीवानिति नामोपपन्नं । दीर्घतमसः परमर्षैरुत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतिग्रहोऽप्युपपन्न एव ॥

इदमादि सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकं । नन्वगुक्तमस्यां स्वनयस्य दानस्तुतिरिति दानतुष्टो भावयव्यं तुष्टावेति चोभयत्र स्तोतव्यं भिन्नमेवानुगम्यत इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामृच्यधि चियतो भाव्यस्वेति दातुर्भावयव्यस्य श्रूयमाणत्वात्तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तं । वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात् तथा आ इन्द्रास इत्यादौ वज्रशः प्रयोगदर्शनात्स्वनयेन दत्ता इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापि दातृप्रतिगृहीचोरेकत्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति प्रसिद्धं ॥ स च कक्षीवानामीतं सर्वं पितुर्निवेदयन् परोचेणीव दानप्रकारं प्रशंसति । स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरैवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले दधाति । अस्मत्संनिधौ स्थापयति । ददाति । तं स्थापितं सर्वं चिकित्वाश्चेतनावान् अदुष्टमित्यवगतवान्प्रतिगृह्य स्वीकृत्य नि धत्ते । पितुः समीपे स्थापयति । अनन्तरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन् आयुर्जोषितं च वर्धयन् सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्योषेण धनानां पुनःपुनर्वर्धनेन सचते । असौ राजा संगच्छतामिति तव दातुराशिषं प्रार्थयते ॥

सुगुरंसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वयं इन्द्रो दधाति ।

यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्तिनाति ॥ २ ॥

सुऽगुः । अ॒सत् । सुऽहिर॒ण्यः । सुऽअ॒श्वः । बृ॒हत् । अ॒स्मै । वयः । इ॒न्द्रः । द॒धाति ।

यः । त्वा । आ॒ऽयन्तं । वसु॒ना । प्रा॒तः । इ॒त् । मु॒क्षीज॒याऽइ॒व । पदि॑ । उ॒त् । सि॒नाति॑ ॥ २ ॥

अत्र कक्षीवतः पितामीतेन धनेन संतुष्टो राजानं वज्रप्रकारेणाशस्ते । असौ स्वनयो राजा सुगुरसत् । शोभनैर्वज्रभिर्गोभिस्तद्वाग्भवतु । तथा सुहिरण्यः सुष्ठु हितरमणीयेर्धनैस्तद्वाग्भवतु । तथा स्वश्वः शोभनैरश्वस्तद्वाग् सन् अस्मै राज्ञे प्रदाचे बृहत् प्रभूतं वयोऽन्नमिन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधाति । दधातु । ददातु । यतोऽयं राजास्ते गोहिरण्याश्चान्नानि वज्रसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव । कस्मैवमाशीरिति स उच्यते । यः यो राजा प्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथे पुत्र आयन्तं गुरुकुलादागतं पदि पथिकं यदृच्छया गन्तारं त्वा त्वां वसुनान्नसाधनेन गवादिधनेनोत्तिनाति । गमनत उत्कृष्टं बध्नाति । गतिं निरुणञ्जीत्यर्थः । प्रतिबंधे दृष्टांत उच्यते । मुक्षीजयेव पदि । मुच्यमाना सती बंधनं जनयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबंधनी रज्जुः । तथा पाशको यथा पदि गन्तारं मृगपक्ष्यादिकमुत्तिनाति बध्नाति तथा मयाननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिवध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं व्याचक्षते । यास्केन तदुदाहरणमयमंत्रो व्याख्यातः । सुगुर्भवति ततनाश्चेति । नि० ५. १९. ॥

आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।

अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयत्रीरं वर्धय सूनृताभिः ॥ ३ ॥

आयं । अ॒द्य । सु॒कृतं । प्रा॒तः । इ॒च्छन् । इ॒ष्टेः । पु॒त्रं । वसु॑म॒ता । रथे॑न ।

अं॒शोः । सु॒तं । पा॒यय॑ । म॒त्सर॑स्य । क्ष॒य॒त्रीरं । वर्ध॑य । सू॒नृता॑भिः ॥ ३ ॥

प्रातः पूर्वेषुः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहमद्यास्मिन्दिन इदानीमायं । प्राप्तोऽस्मि । अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्वेन श्रुतं न पूर्वेषुरिति तथाप्यद्यायमित्युक्तत्वादर्थोत्पूर्वेषुः प्रातरिति गम्यते । कीदृशं । इष्टेरिष्टेष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुत्रं चातारं । पुत्रः पुत्रं चायते । नि० २. ११. । इति यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । वसुमता रथेन समृद्धधनवता रथेन साधनेन । यद्वा । तेन सहित इति सहार्थे तृतीया । किंच मदानीतेन समृद्धेन धनेनांशोरंशुमतो वस्त्रीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य । मत्सरः सोमो मंदं तेषुप्रिकर्मण इति निरुक्तं । २. ५. । तस्य सुतमभिपुतं रसं पायय । आत्मानं पायय । इष्टसाधनं सोमयागं

कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च चयद्वीरं चिन्तितो निवसंतो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनवद्भूधनप्र-
दातारं सूनुताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्निर्वर्धय । समृद्धं कुरु । पुत्रभृत्यादिवीरैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा
कामयेत्यर्थः ॥

उप॑ स्मरंति॑ सिंधवो॑ मयो॒भुव॑ ईजा॒नं च॑ य॒स्यमा॑णं च धेनवः ।

पृ॒णं॑ च॒ पपु॑रिं च॒ श्रव॑स्यवो॒ घृत॑स्य॒ धारा॑ उप॑ यंति वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

उप॑ । स्मरंति॑ । सिंधवः । मयः॑ऽभुवः । ईजा॒नं । च॒ । य॒स्यमा॑णं । च॒ । धेनवः ।

पृ॒णं॑ । च॒ । पपु॑रिं । च॒ । श्रव॑स्यवः । घृत॑स्य । धाराः । उप॑ । यंति॑ । वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्छानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तं । तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्तौति । सिंधवः खंदन-
शीलाः प्रस्तुतपयोधाराः । सिंधुः खंदनादिति यास्कः । नि० ९. २६. । मयोभुवः सुखभावयिष्यः । मय इति
सुखनाम मयः सूत्रमिति तन्नामसु पाठात् । धेनवः प्रीणयिष्यो गाव ईजानं सोमयागमनुतिष्ठतं तथा
यस्यमाणं यस्य इति प्रणतिं कुर्वतं च । न केवलमीजानं अपि तु यस्य इत्यध्यवसितवन्तमप्युप उपेत्य चरति ।
स्रवति । प्रीणयंतीत्यर्थः । न च पूर्वस्यामृचि सोमं पिबेत्युक्तत्वात् सर्वेषां सोमयागानामपिष्टोमात्मकज्योतिष्टो-
मस्य प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवादिकमिति वाच्यं । स्वर्गवन्नवा-
दिकामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलं अपि तु मुकृतसाध-
नानि कर्मांतराण्यधितिष्ठतामपि महत्फलमस्त्येवेति दर्शयति । पृणं पितृप्रीणयंतं पपुरिं प्रीणनशीलमिष्ट-
दातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयंतं च पुरुषं श्रवस्यवोऽन्नमिच्छत्योऽन्नसमृद्धिहेतवो घृतस्य धाराः । यद्वा ।
घृतकुल्याः । विश्वतः सर्वत उप उपेत्य यंति । प्राप्नुवन्ति । प्रीणयंतीत्यर्थः ॥

नाक॑स्य पृ॒ष्ठे अ॒धि ति॑ष्ठति श्रि॒तो यः॑ पृ॒णाति॑ स ह॑ दे॒वेषु॑ गच्छति ।

तस्मा॑ आपो॑ घृतम॑र्षेति॑ सिंध॒वस्तस्मा॑ इ॒यं दक्षि॑णा पि॒न्वते॑ सदा॑ ॥ ५ ॥

नाक॑स्य । पृ॒ष्ठे । अ॒धि । ति॑ष्ठति । श्रि॒तः । यः । पृ॒णाति॑ । सः । ह॒ । दे॒वेषु॑ । ग॒च्छति॑ ।

तस्मै॑ । आपः॑ । घृतं॑ । अ॒र्षेति॑ । सिंध॒वः । तस्मै॑ । इ॒यं । दक्षि॑णा । पि॒न्वते॑ । सदा॑ ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेन सामान्यतो दानमेतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति । यद्वा । सोमस्यैव स्तुतत्वाद्दक्षिणा-
शब्दस्य याग एव प्रसिद्धत्वाच्चा सूक्तपरिसमाप्तिः सोमयाग एव प्रस्तूयते । यः यो मर्त्यः पृणाति हविरादि-
दानेन देवादीन्प्रीणाति स नाकस्य । कमिति सुखनाम । तद्विरुद्धमकं । न विद्यतेऽकं दुःखं तत्साधनं पापं चेति
नाको बुलोकः । तथा श्रूयते । न वा असुं लोकं जग्मुषे किं च नाकमिति । नि० २. १४. । तस्य पृष्ठ उन्नत उप-
रिदेशे श्रितः सन्नध्यधिकमा कल्पान्तं तिष्ठति । यद्वा । अधि तिष्ठति । अधिष्ठाय प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति । न
केवलं स्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषु मध्ये गच्छति । वर्तते । स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः । हेति प्रसिद्धा । तस्मै प्रीणयिष्ये
पुरुषाय सिंधवः खंदनशीला आपो घृतं तेजोवत्सारमर्षेति । गच्छति । रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः । किंचिद्यं भूमिरपि
दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदद्या सती सदा सर्वकालं पिन्वते । सेचयति । तोषयतीत्यर्थः । दातुर्जीवनसाध-
कान्नोदकानि हविराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥

दक्षि॑णावता॒मिदि॑मानि चि॒त्रा दक्षि॑णावतां दि॒वि सूर्या॑सः ।

दक्षि॑णाव॒न्तो अ॒मृतं॑ भ॒जंते॑ दक्षि॑णाव॒न्तः प्र॑ ति॒रन्ते॑ आ॒युः ॥ ६ ॥

दक्षि॑णाऽव॒तां । इत् । इ॒मानि॑ । चि॒त्रा । दक्षि॑णाऽव॒तां । दि॒वि । सूर्या॑सः ।

दक्षि॑णाऽव॒न्तः । अ॒मृतं॑ । भ॒जंते॑ । दक्षि॑णाऽव॒न्तः । प्र॑ । ति॒रन्ते॑ । आ॒युः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां बज्रविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातृणां । इच्छद् एवकारार्थः । तेषामेवार्थं इमानि भूमौ वृक्षमानानि चित्राणि चायनीयानि स्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवतीति शेषः । किंच दक्षिणावतामेव दिवि बुलोके सूर्यासः सूर्यसंबन्धिनो लोकास्तदनुगृहीता भोगा वा समृद्धा भवन्ति । किंच दक्षिणावतं एवामृतं जरामरणरहितं स्थानं भञ्जते । सेवते । यद्वा । दानेनापहतपाप्मान आत्मानं विदित्वा मृतमविनाशं मोक्षं भजते । प्राप्नुवन्ति । यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः । किंच दक्षिणावतं एवायुः प्र तिरन्ते । अतिदीर्घमेवमायुष्यं लभन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । इदिति सर्वत्र संबध्यते ॥

मा पृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिरस्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यंतु शोकाः ॥ ७ ॥

मा । पृणन्तः । दुःईतं । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुव्रतासः ।

अन्यः । तेषां । परिधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तं । अभि । सं । यंतु । शोकाः ॥ ७ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह । पृणन्तो देवादीन्हविरादिना प्रीणयन्तः संतो दुरितं दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखमेनस्तत्साधनं पापं च मारन् । मा प्राप्नुवन् । न केवलं दातार एव अपि तु सूरयो देवानां स्तोतारो विद्वांसो मा जारिषुः । जरया न जीर्णा भवेयुः । तथा सुव्रतासः शोभनकृच्छ्रांद्राघणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः । तर्ह्येषामन्यो जनः क इति स उच्यते । तेषां दातृणां स्तोतृणां वान्यस्तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः परिधिः पापस्य परितो धारकोऽस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्चन पापदेवस्तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु । यथापिः परिधिः स्वयं रक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वातर्हितमपि रक्षति तद्वत् । अथवा । अन्यो धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु । कवचस्थानीयोऽस्तु । तर्हि किं प्राप्नुयुरिति उच्यते । अपृणन्तं देवादीन्प्रीणयन्तमदातारं शोकाश्चित्तपीडास्तत्साधनाः पाप्मानोऽभ्यभिमुखं सं यंतु । सम्यक् प्राप्नुवन्तु । वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

अमंदानिति षष्ठं सूक्तं सप्तैत्यनुवर्तनात्सप्तचं । आदितः पंचानां कक्षीवानृषिः षष्ठ्या भावयव्यः सप्तम्या रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी । आदितः पंचानां भावयव्यस्य स्तुतिरूपत्वात् एव देवता या तेनोच्यते । अनु० २. ५. । इति न्यायात् । अंत्ययोः षष्ठीसप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः । षष्ठ्या भावयव्यः सप्तम्या रोमशा । यद्यपि स्वनयेन दत्ता इति श्रूयमाणत्वात्तस्मैव स्तुत्या भाव्यं तथापि पितृपुत्रयोरभेदात् आ ब्रह्मास इतिवत् पितृनाम्ना व्यवहर्तुं शक्यत्वात् प्रथमायामृचि भाव्यस्तेत्युक्तत्वाच्च भावयव्यं तुष्टवेत्येतद्विरुद्धमित्युक्तं पूर्वसूक्त एव । आदितः पंच चिष्टुभः । अंत्ये अनुष्टुभी । तथा चानुक्रांतं । अमंदानिति कक्षीवान्दानतुष्टः पंचभिर्भावयव्यं तुष्टावांत्ये अनुष्टुभी भावयव्यरोमशयोर्दोषतोः संवाद इति ॥ उक्तो विनियोगः ॥

अमंदान्स्तोमान् भरे मनीषा सिंधावधिं क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रमर्मिमीत स्वान्तूर्तो राजा अवं इच्छमानः ॥ १ ॥

अमंदान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिंधौ । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रं । अर्मिमीत । स्वान् । अतूर्तः । राजा । अवं । इच्छमानः ॥ १ ॥

सिंधी सिंधुदेशे यद्वा लक्षण्या सिंधुतीरे समुद्रतीरेऽधि क्षियतोऽधिनियसतो भाव्यस्य भावयव्यस्य । तत्पुत्रस्य स्वनयस्तेत्यर्थः । तस्यामंदाननल्यान् स्तोमान् स्तोत्राणि तस्मिन्बज्रविधदानादीनां कीर्तनानि मनीषा मनीषया प्रियातिशयबुद्ध्या प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयामि । कस्तस्य विशेष इति तच्चाह । अतूर्तः केनाप्यहिंसितो यो राजा मे मदर्थं सहस्रं तत्संख्याकान् सवान् । सूर्यते सोमा एष्विति सवाः सोमयागाः । तानर्मिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् । किमिच्छन् । अवं सर्वैः श्रूयमाणां कीर्तिमात्मन इच्छमानः कामयमानः । यतोऽयमात्विज्यायुपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव बज्र धनं प्रादात् अतस्तं स्तौमीत्यर्थः ॥

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्काञ्छतमश्वान्प्रयतान्सद्य आदं ।
 शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोनां दिवि श्रवोऽजरमा ततान् ॥२॥
 शतं । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतं । अश्वान् । प्रयतान् । सद्यः । आदं ।
 शतं । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनां । दिवि । श्रवः । अजरं । आ । ततान् ॥२॥

नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युच्यैवमानस्यासुरस्य धनानां निरसितुर्दानशीलस्य राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य निष्कानाभरणविशेषान् इत्यन्ताविशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि शतसंख्याकानि । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः । अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनानंतरमेव कक्षीवानहमादं । आत्तवानस्मि । स्वीकृतवानस्मीत्यर्थः । तथा प्रयतान् शुद्धान् लक्ष्णोपेतानश्चानध्वगमनसमर्थान् हयानादं । आत्तवान् । तथा गोनां पुंगवानां । बलीवर्दानामित्यर्थः उत्तरमंचे स्त्रीगवीनामभिधानात् । तेषां शतमादं । एवं प्रदाता राजा दिवि बुल्लोके श्रवः कीर्तिमजरं शाश्वतीमा ततान् । विस्तारितवान् । गवादिप्रतिग्रहीताहं स्वर्गे कीर्तिमकरवमित्यर्थः ॥

उपं मा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमंतो दश रथासो अस्युः ।
 षष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात्सर्नत्कक्षीवाँ अभिपित्वे अह्नां ॥३॥
 उपं । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूऽमंतः । दश । रथासः । अस्युः ।
 षष्टिः । सहस्रं । अनु । गव्यं । आ । अगात् । सर्नत् । कक्षीवान् । अभिऽपित्वे । अह्नां ॥३॥

स्वनयेन दत्ताः श्यावासद्वर्णाश्चिर्युक्त्वात् श्यावा वधूमंत आरूढाभिर्वधूमिस्तद्वतो दशैतत्संख्याका रथासो रथा उपास्युः । उपस्थिताः । गव्यशब्दे गोसमूहवाची । षष्टिः सहस्रमनु गव्यं षष्ठ्यधिकसहस्रं गवां समूहोऽन्वागात् । आगतः । तत आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति । तत्सर्वं प्रतिगृह्यायं कक्षीवानह्नां दिवसानां मध्येऽभिपित्वे सन्निहितेऽहनि सनत् । स्वीकृतं रथवध्वादिकं स्वपिचि समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति । अभिपित्वशब्द आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्द इतिवत् । स च प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्थिति यास्तेनोक्तत्वादासन्नवचनः । नि० ३. २० । उपसर्गभेदेऽप्यर्थभेदः ॥

चत्वारिंशदशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं नयन्ति ।
 मदच्युतः कृशनावतो अत्यान्कक्षीवैत उदमृक्षंत पञ्जाः ॥४॥
 चत्वारिंशत् । दशऽरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे । श्रेणिं । नयन्ति ।
 मदऽच्युतः । कृशन्ऽवतः । अत्यान् । कक्षीवैतः । उत् । अमृक्षंत । पञ्जाः ॥४॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो गोयूथसहस्रस्य वागे पुरस्तात् शोणाः शोणवर्णोपेता अश्वस्यत्वारिंशत् एकैकस्य रथस्य चतुष्टये सति दशरथानां मिलित्वा चत्वारिंशदश्व भवन्ति । तेऽपि श्रेणिं पंक्तिमाश्रित्य नयन्ति । रथानभिमतदेशं प्रापयन्ति । यद्वा । अश्वनियुक्तान् रथान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयन्ति । प्रापयन्ति । एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः पंक्त्याकारेण बह्वतीत्यर्थः । अथ तान् कक्षीवतः । कक्ष्याश्वसंबन्धिनी रज्जुः । कक्ष्या रज्जुरश्म्यस्येति यास्तेनोक्तत्वात् । नि० २. २. ताभिस्तद्वतः । यद्वा । अंगिरसः पुत्राः सर्वेऽपि कक्षीवतः । अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि कक्षिन्यायेन कक्षीवतः । पञ्जा घासाद्यनवतः संतो मदच्युतो मदस्त्राविण उदृत्तान् शत्रूणां मदस्य आवधितृन्वा कृशनावतः सुवर्णमयनाभारणयुक्तान् । कृशन्मिति हिरण्यनाम कृशन् लोहमिति तन्नाममु पाठात् । सुवर्णाभरणोपेतान्त्वान् सततगमनशीलानश्चानुदमृक्षंत । अध्वश्रमजनि तस्वेदापनयनायोत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥

पूर्वा॒मनु॒ प्रयति॒मा ददे॒ वस्त्री॒न्युक्तौ॑ अ॒ष्टाव॒रिधाय॑सो॒ गाः ।

सु॒बंध॒वो ये वि॒श्या इव॒ वा अ॒न॒स्व॒न्तः अ॒व ऐष॑न्त॒ प॒ज्जाः ॥ ५ ॥

पूर्वा॑ । अ॒नु । प्र॒यति॑ । आ । द॒दे । वः । ची॒न । यु॒क्तान् । अ॒ष्टौ । अ॒रि॒ऽधाय॑सः । गाः ।

सु॒ऽबन्ध॑वः । ये । वि॒श्याः । इ॒व । वाः । अ॒न॒स्व॒न्तः । अ॒वः । ऐष॑न्त । प॒ज्जाः ॥ ५ ॥

इदानीमानीतं धनं बंधुभ्यो निवेदयन्नाह । हे सुबंधवः पूर्वा प्रयतिं पूर्वप्रदानमनु तमगृह्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि वो युष्मदर्थमा ददे । स्वीकृतवानस्मि । यद्वा । पूर्वा प्रयतिं प्रदेयं रथादिकमनु दानक्रमेणैवा ददे । प्रतिगृहीतवानस्मि । कानि तानीति । चीनष्टौ च युक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिरेर्धनैर्वा युक्तान् रथानिति शेषः । अत्र संख्यापृथङ्निर्देशो न विवक्षितः । तथारिधायसोऽरिभिरिष्टैर्धरणीया बहूमूल्या असंख्याता गाश्चा ददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीति युक्तं । पूर्वमेव पिबे निवेदितानां पुनर्बंधुभ्यो निवेदनासंभवात् वधुमंतो दश रथासो अस्त्युरिति दशानां रथानामुक्तत्वाच्च च चीनष्टावित्तेकादशानां वक्ष्यमाणत्वादधुविशिष्टानामन्येभ्यो दातुमनुचितत्वाच्चान्यानीति युक्तं । उक्तानामिवानुवदनपक्षे दश वधूयुक्ता रथा एको धनपूर्ण इति विवेकः । उक्तानामेव रथादीनां पुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थं सर्वे ब्राह्मणा आगता वसिष्ठश्चागत इतिवत् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबंधवः शोभना विद्यायोनिबंधिनो येषां ते तथोक्ताः । यद्वा । शोभनबंधवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ता इत्यर्थः । विशः प्रजाः । तत्र भवा विश्वाः । त्रियन्त इति वा व्राताः ॥ तकारलोपस्कान्दसः ॥ विशां व्राता यथा परस्परमनुरागवन्तस्तथैते ऽपीत्यर्थः । पज्जा अन्नवन्तोऽगिरसः संतानप्रभवा ये संति ते सर्वे सुबंधवोऽनस्वन्तः शकटवन्तो हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयागवन्तः संतः अवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिर्मेघन्त । इच्छन्ति इच्छन्तु वा । तदर्थमा दद इति शेषः ॥

आग॑धिता॒ परिग॑धिता॒ या क॑शीके॒व जंग॑हे ।

ददा॑ति॒ मह्यं॒ यादु॑री॒ याशू॑नां भो॒ज्या श॒ता ॥ ६ ॥

आऽग॑धिता । परिऽग॑धिता । या । क॒शीकाऽइ॒व । जंग॑हे ।

ददा॑ति । मह्यं॑ । यादु॑री । याशू॑नां । भो॒ज्या । श॒ता ॥ ६ ॥

संभोगाय प्रार्थितो भावयव्यः स्वभार्या रोमशामग्रैवेति बुद्ध्या परिहसन्नाह । भोज्या भोगयोगैषागधिता आ समन्ताजृहीता स्वीकृता । तथा परिगधिता परितो गृहीता । आदरातिशयाय पुनर्वचनं । गधं गृह्णातेरिति यास्कः । नि० ५. १५. । यद्वा । आगधिता आ समन्तान्निश्रयन्ती । आन्तरं प्रजननेन वाह्यं भुजादिभिरित्यर्थः । गधतिर्मित्रीभावकमेति यास्कः । नि० ५. १५. । पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यं उत्तरस्मिन् योषित इति भेदः । कीदृशी सा । या जंगहे अत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुञ्चति । अत्यागे दृष्टान्तः । कशीकेव । कशीका नाम सूतवत्सा गजुली । सा यथा पत्न्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि विमुञ्चति तथैषापि । किंच भोज्येषा यादुरी । यादुरित्युदकनाम । रेतो लक्षणमुदकं प्रभूतं ददातीति यादुरी । बहुरेतोयुक्तित्वार्थः । तादृशी सती याशूनां संभोगानां । यश इति प्रजनननाम । तत्संबंधीनि कर्माणि याशूनि भोगाः । तेषां शता शतान्यसंख्यातानि मह्यं ददाति ॥

रोमशा नाम बृहस्पतिः पुत्री ब्रह्मवादिनी परिहसन्तं स्वपतिं प्रत्याह ॥

उ॒पोप॑ मे॒ परा॑ मृ॒श मा मे॑ द॒भ्राणि॑ मन्यथाः ।

सर्वा॑ह॒मस्मि॑ रोम॒शा ग॒ंधारी॑णामिवा॒विका ॥ ७ ॥

उप०उप० । मे । परा । मृश । मा । मे । द्भ्राणि । मन्यथाः ।

सर्वा । अहं । अस्मि । रोमशा । गंधारीणांऽइव । अविक्ता ॥ ७ ॥

मे पते मे मां । द्वितीयार्थे चतुर्थी । उपोप । द्वितीय उपशब्दः पादपूरणः । उपेत्य परा मृश । सम्यक् सृश । भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः । यद्वा । मे मम गोपनीयमंगमुपोप परा मृश । अत्यंतमांतरं सृश । पराम-
शाभावशंकां निवारयति । मे मदंगानि रोमाणि द्भ्राणि मा मन्यथाः । अल्पानि मा बुध्यस्व । दध्ममर्मक-
मित्यत्यस्येति दध्मं दध्मोतेरिति यास्कः । नि० ३. २०. । अदध्मत्वमेव विशदयति । अहं रोमशा बज्जरोमयुक्ता-
स्मि । यतोऽहमीदृशी अतः सर्वा संपूर्णावयवास्मि । रोमशत्वे दृष्टान्तः । गंधारीणामविकेव । गंधारा देशाः ।
तेषां संबंधिन्यविजातिरिव । तद्दिशस्था अवयो मेघा यथा रोमशाः तथाहमस्मि । यद्वा । गंधारीणां गर्भधा-
रिणीनां स्त्रीणामविकात्यर्थं तर्पयंती योनिरिव । तासामा प्रसवं रोमादिविकर्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी
रोमशा भवति । अतः सोपमीयते । यतोऽहमीदृशी अतो मामप्रौढां मावबुध्यस्वेत्यर्थः ॥ १११ ॥ ११८ ॥

एकोनविंशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्रापि होतारमिति प्रथमं सूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परस्मैप-
त्यार्धमापेयमात्यष्टं । स हि शर्ध इत्यस्याः षट्सप्तत्यचरातिधृतिः । उत्कृत्यभिरुतिसंक्रुतिविकृताक्रुतिप्रक्रुति-
त्यतिधृतिधृत्यत्यष्टिषु चतुश्चत्तरशताचरमारभ्य चतुर्णां परित्याग एकैकमुक्तं छंदो जायते । तथा सत्यत्य-
तिधृति उक्तसंख्योपेति स्यातां । एतत्सर्वं छंदोग्रंथे चतुःशतमुक्तृतिरित्यादिमूत्रैः प्रतिपादितं । पि० ४. १. । तथा
चानुक्रांतं । अपिमेकादश परस्मैपो देवोदासिरापेयं तु पारस्मैपं सर्वमात्यष्टं तत्रातिधृतिः षष्ठीति ॥ सूक्तस्य
विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः कृत्वा
प्राकृतीभिश्च सह यष्टव्यं । तत्राप्तीध्रस्त्रिषा प्रथमा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । अपिं होतारं मन्ये
दास्वतं दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिराः । आ० ८. १. इति ॥

अपिं होतारं मन्ये दास्वतं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसं ।

य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषा जुहानस्य सर्पिषः ॥ १ ॥

अपिं । होतारं । मन्ये । दास्वतं । वसुं । सूनुं । सहसः । जातवेदसं ।

विप्रं । न । जातवेदसं ॥ य । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।

घृतस्य । विऽभ्राष्टिं । अनुं । वष्टि । शोचिषा । आऽजुहानस्य । सर्पिषः ॥ १ ॥

अपिं सर्वासां देवसेनानामयस्य यज्ञेष्वयं नीयमानं वा होतारमस्रयागं प्रति देवानामाह्वतारं । यद्वा ।
होमनिष्पादकं होतारं । जुहोतिर्होतिर्होतारमिति यास्कः । नि० ७. १५. । अपिमय होतारमवृणीत । तै० ब्रा०
२. ६. १५. १. इति श्रुतेः । अपिमय आवहेति चापिराह्वानुत्वं प्रसिद्धं । अपिं होतारं मन्ये । एवं प्रतिविशेषणं
मन्ये इति संबंधः । यद्वा । यागनिष्पत्तेरेवपिहितत्वादेतदेव विधेयविशेषणं । इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि
सुतिपराणि । दास्वतमतिशयेन दानवतं वसुं सर्वेषां निवासहेतुं सहसः सूनुं बलस्य पुत्रं । अपिमंथनकाले
बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते । जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातबलं वा । जात-
वेदः शब्दो यास्केन बज्जधा निरुक्तः । नि० ७. १९. । अपिर्जातवेदस्त्वे दृष्टान्तः । विप्रं न जातवेदसं जातविद्यं
मेधाविनं ब्राह्मणमिव । तं यथा बज्जमन्यते तथा त्वामपि मन्ये । सीमीत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टो यो देवः
स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यग्विर्वहन् ऊर्ध्वयोन्नतयोत्कृष्टया देवाच्या देवान्पूजयंत्या देवान्प्रत्यक्तया वा
रूपा रूपया सामर्थ्यलक्षणाया । देवान्प्रत्यक्तया कृपेति यास्कः । नि० ६. ८. । तेभ्यो हविर्वहन्बुद्ध्या युक्तः सन्
आजुहानस्या समंताबूयमानस्य सर्पिषः सरणशीलस्य घृतस्य विज्ञापनेन दीप्तस्याज्यस्य विभ्राष्टिं विशेषेण
भाजमानमनु स्वयमपि तदाज्यं शोचिषा ज्वालया वष्टि । कामयते । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमंगिरसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ।
 परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनां ।
 शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशः प्रावतु जूतये विशः ॥ २ ॥
 यजिष्ठं । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठं । अंगिरसां । विप्र । मन्मभिः ।
 विप्रेभिः । शुक्र । मन्मभिः ॥ परिज्मानं ऽइव । द्यां । होतारं । चर्षणीनां ।
 शोचिः ऽकेशं । वृषणं । यं । इमाः । विशः । प्र । अवंतु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् शुक्र दीप्तज्वालाये यजिष्ठमतिशयेन यष्टृतमं त्वा त्वां यजमाना वयं यष्टारो ऋवेम ।
 आहुयामः । यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं यजिष्ठः अतो ऋवेमेत्यभिप्रायः । कीदृशं त्वां । अंगिरसामंगिरो-
 गोचोत्पन्नानां मध्ये ज्येष्ठं । यद्वा । अंगाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात् । अंगिरा अंगारा इति यास्तुः ।
 जि० ३. १७. । येऽंगारा आसंसेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. । इति श्रुतिः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
 मन्मभिर्मनसाधनैर्विप्रेभिर्विशेषेण प्रीणयितुमिन्मन्मभिर्मन्त्रैः । यद्वा । विप्रेभिर्मेधाविभिर्द्विगिर्मन्मभिर्मन्त्रैश्च
 सहिता वयमिति संबंधः । त्वदाहुतानानंतरं परिज्मानं परितो गच्छंतं वामिव सूर्यमिव होतारं देवानामा-
 हुतारं । केषामर्थं । चर्षणीनां । मनुष्यानामेतत् । मनुष्याणां यजमानानामर्थं । यद्वा । चर्षणीनां पूर्वं मनुष्या-
 णामेव सतां पश्चाद्यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाहुतारं । तथा शोचिष्केशं केशवदत्तं तायत-
 ज्वालोपेतं वृषणं वर्धितारं एवंरूपं यं त्वां विशस्त्वामेव निविशमाना इमा विशो यजमानरूपाः प्रजा जूतये
 स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये प्रावतु प्रकर्षेण प्रीणयंतु । तादृशं त्वां ऋवेमेति संबंधः ॥

स हि पुरु चिदोजसा विरुक्ता दीद्यानो भवन्ति दुहन्तरः परशुर्न दुहन्तरः ।
 वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवन्नैव यत्स्थिरं ।
 निष्पहमाणो यमते नायते धन्वसहा नायते ॥ ३ ॥
 सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्ता । दीद्यानः । भवन्ति । दुहं ऽतरः ।
 परशुः । न । दुहं ऽतरः ॥ वीळु । चित् । यस्य । सं ऽर्चतौ । श्रुवन् । वनाऽइव । यत् । स्थिरं ।
 निः ऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

स हि स एव पूर्वं स्तुत एवापिर्विरुक्ता विशेण रोचनवतोजसा ज्वालारूपेण बलेन पुरु चित् अत्य-
 धिकमेव दीद्यानो दीप्यमानो दुहन्तरो द्रोग्धूणां तरिता निवारयिता भवति । अस्मासु द्रोहं कुर्वतां शत्रूणां
 हिंसको भवतीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । दुहन्तरो द्रोग्धूणां क्लेदनाय प्रयुक्तः परशुर्न परशुरिव । स यथामोघं
 हिनस्ति तथायमपि । किंच यस्यापिः समृतौ संगतौ संयोगे वीळु चित् दृढमपि पाषाणादिकं श्रुवत् गच्छति
 शीर्यते । तथा यत्स्थिरं यच्च पर्वतादि स्थिरमचलितं तदपि श्रुवत् । वीङ्गिति दृढनाम वीळु च्यौत्त्रमिति
 तन्नामसु पाठात् । तच्च दृष्टांतः । वनेव उदकमिव । उदकं यथापिसंयोगे शुष्यति तथेत्यर्थः । अत्यंतदृढं स्थिर-
 मपि हिनस्ति अस्मद्द्रोग्धारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किंचायमपिर्निष्पहमाणः शत्रुभिः
 शेषेणाभिभवन् यमते । उपरमते । शत्रुषु मध्ये क्रीडति । तानेव नाशयति । तथा कुर्वन्नायते । न गच्छति ।
 शत्रोः सकाशात् पलायते । तच्च दृष्टांतः । धन्वसहा न । धनुषा शत्रून् अभिभवतीति धन्वसहा धानुष्कः ॥ सहते-
 रसुन् क्वांदसोऽत्यलोपः ॥ स यथा शत्रोरभिमुखं विधत्ति न पलायते तद्वदित्यर्थः । यद्वा । दृढधनुर्वहनचमो
 धन्वसहः ॥ अस्मिन्पक्षे पचायच् । सुपां सुलुगित्याकारः ॥ दृढधन्वा सन्नायते न चलति ॥

दृष्ट्वा चिदस्मा अन्तु दुर्यथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्ट्यवसेऽग्रये दाष्ट्यवसे ।
प्र यः पुरुणि गाहते तक्षन्नेव शोचिषा ।

स्थिरा चिदन्ना नि रिणान्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा चित् अस्मै अन्तु दुः यथा विदे तेजिष्ठाभिः अरणिभिः दाष्टि अवसे ।
अग्रये दाष्टि अवसे ॥ प्र यः पुरुणि गाहते तक्षन् वनाऽइव शोचिषा ।
स्थिरा चित् अन्ना नि रिणाति ओजसा नि स्थिराणि चित् ओजसा ॥ ४ ॥

अस्मा अग्रये दृष्ट्वा चित् दृष्ट्वान्येव सारवंति हवीष्यनुक्रमेण प्रतिमन्त्रं दुः । ददति ॥ ददातेर्बुद्धि गति-
स्तेति सिचो लुक् । आत इति शैर्जुस् ॥ यजमाना ददति । दाने दृष्टांतः । यथा विदे विदुषे परमार्थदर्शन
उत्कृष्टानि धनानि वितरति दानशीलाः । यद्वा । अयमपि यथा विदे विंदते स्वातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो दातुं
लभते स्वीकरोति तथा दुरिति ॥ विंदतेऽङ्कादसः शपो लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ किंच
सोऽपि तेजिष्ठाभिररणिभिरत्यंततेजोयुक्तेर्मर्गैर्यज्ञादिरूपैर्दाष्टि । पूजितः सन् स्वर्गादिकं ददाति ॥ दातुं दाने ।
शपो लुक् ॥ किमर्थं । अवसे तद्रक्षणाय । यद्वा । तेजिष्ठाभिरतिशयेन तेजोवह्निररणिभिर्गमनैरितरदेवान्-
द्विष्ट यजमानेन दत्तं हविरवसे तेषां स्वीकाराय दाष्टि । अयमपिर्ददाति । नयति । किंचाग्रये इतरदेवता-
प्रदानसमयेऽपि यजमानोऽग्रयेऽपि प्रीतये दाष्टि । प्रथमं ददाति । किमर्थं । अवसे रक्षणार्थं । यद्ययमतुष्टः
स्यात् इतरभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मादग्रये प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः । किंच योऽपि पुरुणि
बह्वनि सामर्थ्यायजमानधनादीनि प्र गाहते प्रविशति प्रविश्य च वाञ्छादिरूपया ज्वालया तच्च तनूक-
रोति । नाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । वनेव । वृक्षादिसमूहानि वनानि यथा प्रविश्य तक्षति दहति तथेत्यर्थः ।
किंचायमपि स्थिरा स्थिराणि कठिनान्यन्नान्नानि व्रीह्यादीन्योजसा तेजोरूपया ज्वालया नि नितरां
रिणाति । गच्छति । पचतीत्यर्थः ॥ री गतिरेषणयोः क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥ तथोजसा
स्वकीयेन तेजसा स्थिराण्यपरिहरणीयानि पापान्यमिच्छाणि वा नि रिणाति । निःशेषेण गच्छति । नाशय-
तीत्यर्थः ॥

तमस्य पृष्ठमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवांतरादप्रायुषे दिवांतरात् ।
आदस्यायुर्मभरणवद्बीकु शर्म न सूनवे ।

भक्तमभक्तमवो व्यंतो अजरा अग्रयो व्यंतो अजराः ॥ ५ ॥

तं । अस्य । पृष्ठं । उपरासु । धीमहि । नक्तं । यः । सुदर्शेऽतरः । दिवाऽतरात् ।

अग्रऽआयुषे । दिवाऽतरात् ॥ आत् । अस्य । आयुः । ग्रभणऽवत् । वीकु । शर्म । न । सूनवे ।

भक्तं । अभक्तं । अवः । व्यंतः । अजराः । अग्रयः । व्यंतः । अजराः ॥ ५ ॥

अस्याक्षी पृष्ठं हविर्लक्षणमन्नमुपरासु । उपरमन्तेऽस्मिन् हवीषीत्युपरा वेदिसमीपभुमयः । तासु धीमहि ।
धारयामः । अस्तेत्युक्तं कस्येत्याह । योऽपि नक्तं रात्री दिवांतरात् अहोऽपि सुदर्शतरः अत्यर्थं सर्वदर्शनीयो
भवति । यतोऽयं रात्री सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वाददृश्यमानेष्वपि स्वयमत्यर्थं प्रकाशते अतोऽक्षी धीमहि ।
पुनः कीदृशाय । दिवांतरादहः सकाशादेवाप्रायुषे । प्रगतमायुर्थस्यासौ प्रायुः । न प्रायुरप्रायुः । तक्षी ।
असौ योऽस्मिन् स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तमेतीति श्रुते रात्री सर्वे भावा निद्रयावृतत्वात्प्रायुष
इव भवन्ति । अयमपिस्तु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्व रात्री स्वस्मिन्नेव प्रवेशात्पृष्ठायुर्भवति । अतोऽपि
धीमहि । किंचात् अत एव कारणात् यतोऽयं सुदर्शतरो यतश्चायमप्रायुः अतः कारणादस्याक्षी तदर्थमायु-

हविर्लक्षणमसं यमणवत् यहणयुक्तमभूत् । यहणे दृष्टांतः । सूनवे पुत्राय पित्रोर्वीरु शर्म दृढं सुखसाधनं गृहं यथा यहणवद्भवति तथेत्यर्थः । शर्मेति गृहनाम शर्म वर्मेति तन्नामसु पाठात् । इदानीमाहवनीयादिरूपेणा-
पेर्बहुत्वमपेक्ष्याह । एतेऽप्यो भक्तं सेवमानमभक्तमसेवमानं च व्यंत एति प्राणिनोऽनुयाह्या इति बुध्यमाना
अवः । रक्षन्ति । यद्यपि विशेषेण प्राणिनो दाहपाकादिद्वारा रक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमानेष्वतिशय इत्याह ।
व्यंतस्तेः प्रत्तं हविरभ्रंतीऽजरा भवन्ति । स्वयं हविषाजराः संतो यजमानानप्यजराभ्रवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिरप्रस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आदङ्व्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुरहेणा ।

अथ स्मास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषंत पंथां नरः शुभे न पंथां ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्धः । न । मारुतं । तुविऽस्वनिः । अप्रस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः ।

आर्तनासु । इष्टनिः ॥ आदत् । ह्व्यानि । आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः । अहेणा ।

अथ । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषीवतः । विश्वे । जुषंत । पंथां । नरः । शुभे । न । पंथां ॥ ६ ॥

स हि स एव सुत्यतया प्रसिद्ध एवाप्तिस्तुविष्वणिः । तुवीति बज्रनाम उक्त्वा तुवीति तन्नामसु पाठात् ।
बज्रस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तो वर्तते । अत्यंतज्वलितेऽग्नी वायुसंपर्कात् भुगिभुगिति ध्वनिरुत्पद्यते । ज्वलतीत्यर्थः ।
ध्वनने दृष्टांतः । मारुतं शर्धो न मरुत्संबन्धि बलमिव । मरुतां समूहो यथा ध्वनयति तथेत्यर्थः । कुत्रेति
तदुच्यते । अप्रस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु । अप्र इति कर्मनाम अप्रो दंस इति तन्नामसु पाठात् ।
उर्वरासूखवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु । कीदृशोऽयं । इष्टनिर्यष्टव्यः ॥ श्रीणादिकोऽनिक् तुडागमश्च ॥ किंचा-
र्तनासु । आर्तात्करोत्यार्तयति । आर्तयंतीत्यार्तनाः पृतनाः । तासु ॥ श्वासश्रंथो युच् । पा० ३. ३. १०७. । वृषा-
दित्वादायुदात्तत्वं ॥ तासां जयायेष्टनिर्यष्टव्यो यष्टव्यो वा । किंचैवं खनयन्नभिर्ह्वान्याज्यपुरोडाशादीन्यादत् ।
अन्ति । भक्षयति ॥ क्वांदसो लुङ् । यद्वा । आङ्पूर्वाद्दातेराङो यमहनः । पा० १. ३. २८. । इति व्यत्ययेनात्म-
नेपदाभावः । गातिस्थिति सिचो लुक् । क्वांदसो ब्रुवः । केवलादेव वा क्वांदस्यपि दृश्यत इत्यनजादेरप्याडागमः ।
अर्त एवानवग्रहः स एव शिष्यते ॥ आददिः सर्वत्र हविरादानशीलः तथा यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो
वा अहेणा पूजनीयः ॥ सुपां मुलुगिति सोराकारः । प्रत्ययायुदात्तत्वं क्वांदसं ॥ किंच हर्षतो हविर्भक्षणादत्यं-
तहर्षयुक्तस्य यद्वाभिमतफलदानेन यजमानान्हर्षयतो हृषीवत आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः पंथां पंथानं
मार्गं विश्वे सर्वे मनुष्या जुषंत । अप्रीणयन् असेवंत वा । किमर्थं । शुभे शुभाय शोभनाय सुखप्राप्तये । पंथानं
सर्वैर्गतव्यमैहिकामुष्मिकफलस्वापेरेव मार्गं सर्वेऽनुगच्छन्ति । अपिमिव प्रीणयित्वा साधयन्ति । मार्गश्रयणं
दृष्टांतः । यथा लोके नरो मनुष्याः शुभे शोभनाय सुखप्राप्तये पंथानं सर्वैर्गतव्यं निर्भयं प्रौढमार्गमिव ॥

द्विता यदीं कीस्तासो अभिष्टवो नमस्यंत उपवोचंत भृगवो मथ्यंतो दाशा भृगवः ।

अग्निरीशे वसूनां शुचिर्यो धर्षिरेषां ।

प्रियाँ अपिधीर्वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ईं । कीस्तासः । अभिऽष्टवः । नमस्यंतः । उपऽवोचंत । भृगवः ।

मथ्यंतः । दाशा । भृगवः ॥ अग्निः । ईशे । वसूनां । शुचिः । यः । धर्षिः । एषां ।

प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

यत्वं द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रौतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नं । यद्वा । उपलक्षणमेतत् । आहवनीयादि-
रूपेण नानाविधं । यद्वा । द्विता द्विविधायैहिकामुष्मिकफलाद्योभयाय ॥ विभक्तेराजादिशः ॥ ईमिममयि

कीक्षासः कीर्तनं कुर्वतः स्तोतारः ॥ पचाद्यचि च्छांदसं सत्त्वं ॥ अभिव्यवोऽभितो द्योतमाना नमस्त्यंती नमस्का-
रोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वतो भृगवो भृगुगोचोत्पन्ना महर्षय उपवोचंत उपेत्य ब्रुवति । किं कुर्वतः । दाशा दानेन
निमित्तभूतेन हविर्दानार्थं मधुतोऽरण्यामपिमंथनं कुर्वतः तथा भृगवो भृष्टारो हविषां पापानां वा । किंच
योऽपि शुचिर्दीप्तो धर्णिर्धारणकुशलोऽयमधिरेषां दीयमानानां वसूनां हविर्लक्षणाामीशे । ईष्टे । समर्थो
भवति ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ यद्वा । एषां दृश्यमानानां मणिमुक्तादीनां वसूनामीशे । ईष्टे ।
समर्थो भवति प्रदातुमिति शेषः । किंचायमपिर्मेधिरः । मेधो यज्ञः । तद्वान् स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन्
प्रियान् स्वमीतिहेतुनाज्यादीनपिधोन् पर्याप्तिपर्यंतं दत्तान्वनिषीष्ट । संभक्तवान् । संभजतां वा । तथा मेधिरो
मेधावानसावा वनिषीष्ट । अन्यदेवताकेष्वपि यज्ञेषु स्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते ॥

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दंपतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।

अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया ।

अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेष्वा वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां । त्वा । विशां । पतिं । हवामहे । सर्वासां । समानं । दंपतिं । भुजे ।

सत्यगिर्वाहसं । भुजे ॥ अतिथिं । मानुषाणां । पितुः । न । यस्य । आसया ।

अमी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां यजमानानां पतिमभिमतफलदानेन पालकं हवामहे । आहुयामः । न
केवलं यजमानानां किंतु सर्वासां प्रजानां समानमेकरूपं दहनपचनाद्युपकारस्य सर्वेषां समत्वात् । तथा दंपतिं
गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकं । दम् इति गृहनाम दमे छत्तिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ अकारलोपश्छांदसः ॥
किमर्थं । भुजे भोगाय हवामहे । आहुयामः । पुनः स एव विशेष्यते । सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानामविसंवा-
दिफलानां स्तुतिरूपाणां गिरां बोढारं । यद्वा । गिरौ मंचरूपा बहंतीति गिर्वाहसं चत्विजः । सत्या अवि-
संवादिफला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामहे इति शेषः ॥ वहिहाधाञ्भ इत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधा-
वृद्धिः ॥ पुनः कीदृशं । मानुषाणां मनुष्याणामतिथिमतिथिवत्पूज्यं दर्शादितिथिमपेक्ष्यागंतारं वा । किंच
यस्यापेरासया समीपे । आसेत्यंतिकनाम आसांवरमिति तन्नामसु पाठात् । तत्समीपेऽमी विश्वेऽमृतासो
हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अप्या गच्छन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किमर्थं । वयो हविर्लक्ष-
णात्तमुद्दिश्य अपिमुखादेवेतरेभ्यो दीयमानत्वात् । तच्च दृष्टान्तः । पितुर्न । पितुरंतिके पुत्रादयो यथान्नाद्यर्थं
सेवन्ते तद्वत् । किंच वयो नेतारं चत्विजोऽपि देवेष्वितरेष्विज्यमानेषु मध्ये हव्या हवीष्या ददत्यपये ॥ वितेरी-
णादिको ङिः । विचि वा गुणः ॥

त्वमग्ने सहसा सहंतमः शुष्मिंतमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।

शुष्मिंतमो हि ते मदो द्युष्मिंतम उत क्रतुः ।

अथ स्मा ते परि चरंत्यजर श्रुष्टीवानो नाजर ॥ ९ ॥

त्वं । अग्ने । सहसा । सहन्तमः । शुष्मिन्तमः । जायसे । देवतातये ।

रयिः । न । देवतातये ॥ शुष्मिन्तमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्तमः । उत । क्रतुः ।

अथ । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर । श्रुष्टीवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं सहसा बलेन सहंतमोऽतिशयेन शत्रूणामभिभविता तथा शुष्मिंतमोऽतिशयेन तेजस्वी जायसे ॥
सहेरीणादिकः कनिज् । नाद्वस्तेति नृट् ॥ किमर्थं । देवतातये देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थं । यच्च-

नामैतत् । यद्वा । उक्तगुणविशिष्टः स जायसे । अरण्योदत्पयसे । यज्ञार्थत्वे दृष्टान्तः । रयिर्न देवतातये । धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते । तथा चोक्तं यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति । किंच ते तव मद आज्यस्वीकारजनितो हर्षः शुभ्रिंतमोऽतिशयेन बलवान् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । आज्येनाग्निर्मदो भवतीति प्रसिद्धं । अपि च ते ऋतुः कर्मविशेषोऽपि शुभ्रिंतमो यशोयुक्तोऽन्नयुक्तो वा खलु । शुभ्रं योततेर्यशो वासं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । अधातः कारणात् अजर हे जरारहितमि ते त्वां परि चरंति यजमानाः । तच्च दृष्टान्तः । शुष्टीवानो न दूता इव । ते यथा वार्त्ताविशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते तद्वत् ॥ कंदसीवनिपाविति वनिप् । क्वांदसं प्रत्ययाबुदात्तत्वं ॥ अजर भक्तानामजरयितः ॥ अंतर्भावितव्यर्थात्पचाद्यच् ॥ यद्वा । अजरास्तोतः । जरा स्तुतिः । असी न कस्यापि स्तोता भवति किंतु सर्वैः स्वयं स्तुयते । तादृशं त्वां परि चरंतीत्यर्थः ॥

प्र वो महे सहसा सहस्वत उषर्बुधे पशुषे नाग्रये स्तोमो बभूवग्रये ।

प्रति यदी हविष्मान्विश्वासु क्षासु जोगुवे ।

अग्रये रेभो न जरत ऋषूणां जूणिर्होति ऋषूणां ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उषःऽबुधे । पशुऽसे । न । अग्रये ।

स्तोमः । बभूवु । अग्रये ॥ प्रति । यत् । ई । हविष्मान् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ।

अग्रये । रेभः । न । जरते । ऋषूणां । जूणिः । होता । ऋषूणां ॥ १० ॥

हे उक्तावादेयः स्तोतारः वो युष्माकं संबंधि स्तोमः स्तोत्रमग्रये प्र बभूवु । प्रीणयितुं समर्थं भवतु ॥ क्वांदसः शपः सुः । अत्वं चाभ्यासस्य । भूसुवोस्तिङ्गीति गुणाभावः ॥ कीदृशायामये । महे महते पूज्याय सहसा पराभिभवसामर्थ्येन तद्वत् उषर्बुध उषःकाले प्रबुध्यमानाय ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यामिति रत्वं ॥ पशुषे पशुफलप्रदाय । नशब्दोऽचापिशब्दार्थः । यद्वा । पशुषे पशुप्रदात्रे प्रभवे यथा स्तुतिः क्रियते तद्वत् । किमर्थमिति तदुच्यते । ईमेनमपि प्रति लक्ष्योक्त्य हविष्मान् घृतादिहविर्युक्तो यजमानो विश्वासु बासु सर्वासु निवासभूतासु वेदिभूमिषु जोगुवे । अत्यर्थं शक्नोति ॥ गुवतेर्यङ्गुगताक्कांदसो लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं अमंत्र इति पर्युदासादामभावः ॥ जेति भूनाम चा नामेति तन्नामसु पाठात् । ऋषूणामागंतूणां देवानां मघं अष्टमपि जूणिः स्तुतिकुशलो होताय इतरदेवेभ्यः पूर्वं जरते । स्तोति । तच्च दृष्टान्तः । ऋषूणां महतां धनवतामये रेभो न वंदीव ॥ ऋषी गतौ । श्रीणादिकः कुप्रत्ययः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ यद्वा । ऋषूणामित्येतद्वीतुविशेषणं । ऋषूणां ज्ञानवतां मध्ये अष्टोऽयं होतित्यर्थः ॥

स नो नेदिष्टं ददृशान् आ भराग्रये देवेभिः सचनाः सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।

महिं शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।

महिं स्तोतृभ्यो मघवन्सुवीर्यं मथीर्यो न शर्वसा ॥ ११ ॥

सः । नः । नेदिष्टं । ददृशानः । आ । भर । अग्रये । देवेभिः । सऽचनाः । सुऽचेतुना ।

महः । रायः । सुऽचेतुना ॥ महिं । शविष्ठ । नः । कृधि । संऽचक्षे । भुजे । अस्यै ।

महिं । स्तोतृऽभ्यः । मघऽवन् । सुऽवीर्यं । मथीः । उयः । न । शर्वसा ॥ ११ ॥

हे अग्ने स त्वं नो नेदिष्टमत्यंतसमीपे ददृशानो वेषां ददृशानो दीप्तत्वेन दृश्यमानो देवेभिः सचना इतरैर्देवैः समानात्तः । अग्निमुखेनैवितरेषां हविःस्वीकारात्समानात्तत्वं । सुचेतुना शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशेष्यते । सुचेतुना शोभनचितोवता मया ॥ श्रीणादिक उः । बज्रव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ युक्तेन । त्वदायन्ते मध्यगुहयुक्तेत्यर्थः । तादृशस्त्वं महः पूजनीयानि राघो धनान्या भर । अस्मा-

कमाहर । हे अपि शविष्ठ बलवत्तमे नोऽस्माभ्यं महि महदन्नं महतीं कीर्तिं वा कृधि । कुरु । संपादय । शविष्ठेति संबोधितत्वात्तदेव प्रार्थ्यत इति गम्यते । किमर्थं । संचक्षे सम्यग्दर्शनीयत्वाय अस्या अस्याः पृथिव्याः सर्वाधने भुजे भोगाय । यद्वा । संचक्षे भुज इति सामानाधिकरण्यं । सम्यग्दर्शनीयाय भोगायेत्यर्थः । न केवलं यजमानस्योऽस्माभ्यमेव अपि तु स्रोतुभ्यः स्रोतृकर्तृभ्योऽपि हे मघवन्नवन्नपे सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्यायुपेतं धनं शोभनसामर्थ्यं वा कृधि । कुरु । किंच शवसा बलेन युक्तः सन् मयीः । अस्माद्विरोधिनो नाशय ॥ लुङि ह्यंतर्गणेति वृद्धिप्रतिषेधः । कारकपक्ष औणादिक ईकारः । आयुदात्तः कांदसः ॥ यद्वा । मयीर्मथनवांस्त्वमस्मदर्थं शवसा बलेन युक्तो भवेति शेषः । तच्च दृष्टान्तः । उयो न शवसा । यथा कश्चित् क्रूरः शवसा बलेन मयीर्भवति तद्वत् ॥ १३ ॥

अयं जायतेत्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं । अयं जायताष्टावित्यनुक्रमणिका । पञ्चैप ऋषिः । सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिर्ऋक्षः । आपेयं त्विति तुशब्दस्योक्तत्वादित्दमपेयं ॥ पृथ्व्य षष्ठेऽह्न्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रत्वेन विनियुक्तं । सूचितं च षष्ठ्येति खंडे । अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यं । आ० ८. १. इति ॥

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतं ।

विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते ।

अदब्धो होता नि षददिळस्पदे परिवीत इळस्पदे ॥ १ ॥

अयं । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजा । अमुं । व्रतं ।

अग्निः । स्वं । अमुं । व्रतं ॥ विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिऽइव । श्रवस्यते ।

अदब्धः । होता । नि । षदत् । इळः । पदे । परिऽवीतः । इळः । पदे ॥ १ ॥

अयमपिर्मनुषो मनुष्यस्याध्वयोः सकाशाज्जायत । अरणिमंथनेनोत्पन्नः । कीदृशोऽयं । होता देवानामाह्वाता यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टतमः । किमर्थमुत्पन्न इति । उशिजां फलस्य कामयितृणां यजमानानां व्रतं सोमयागादिरूपं कर्मानु लक्षोक्तव्यं । न केवलं परार्थमेव अपि त्वयमर्थः । स्वं व्रतमनु स्वकीयं हविःस्वीकारादिरूपं कर्मानुलक्ष्य । पुनः स एव विशेष्यते । विश्वश्रुष्टिर्विश्वविषयकर्मवान् । कक्षी । सखीयते सखित्वमात्मन इच्छते । तथा श्रवस्यतेऽतिप्रसिद्धान्नमात्मन इच्छते यजमानाय रयिरिव धनस्थानीयो भवति । धनं यथा मध्यमन्नसमुद्भिं च साधयति तद्वदयमपिरपि तस्मै द्वयं साधयतीत्यर्थः । किंचायमपिरिळस्पद इडाया भूम्याः पदे ॥ अत्यलोपः कांदसः ॥ धरीमणि सारभूते स्थाने वेदिरूपे । वेदिमाङ्गः परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. इति श्रुतेः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति च । पुनस्तदेव विशेष्यते । इडस्पद इडादेवताया मनोः पुत्र्या गोरूपाया इडोपह्वानमंत्रप्रतिपादितायाः पदे पादन्यासप्रदेशे । इडा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीत् । तै० ब्रा० १. १. ४. ४. इतीडायाः पदे घृतवति स्वाहा । तै० सं० १. २. ५. १. इति च श्रुतेः । नि षदत् । निषीदति । कीदृशोऽयमपिः । अदब्धः केनाप्यहिंसितः होता होमनिष्पादकः परिवीत ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः । एवंभूतः सन् नि षदत् ॥

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्युतस्य पथा नमसा हविष्मता देवतांता हविष्मता ।

स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।

यं मातरिश्वा मनवे परावतौ देवं भाः परावतः ॥ २ ॥

तं । यज्ञऽसाधं । अपि । वातयामसि । ऋतस्य । पथा । नमसा । हविष्मता ।

देवऽतांता । हविष्मता ॥ सः । नः । ऊर्जा । उपऽआभृति । अया । कृपा । न । जूर्यति ।

यं । मातरिश्वा । मनवे । पराऽवतः । देवं । भारिति भाः । पराऽवतः ॥ २ ॥

यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकं ॥ साधोतिः क्षिपि ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तमग्निं वेद्यां स्थापितमपि वातया-
मसि । अपिः संभावनार्थः । आ परितोषं सेवामहे ॥ वात गतिमुखसेवनयोः । चौरादिकः । इदं तो मसिः ॥
केनोपायेनेति तदुच्यते । अतस्य पथा यागस्य मार्गेण यागानुष्ठानेन । यज्ञेन देवेभ्य इति श्रुतेर्यज्ञेन देवस्य
महती प्रीतिर्भवति । यद्वा । अतस्य यज्ञस्य पथा । मार्गस्तीर्थाख्यः पूर्वोक्तोत्तरमपरेण प्रणीताः । आ० १. १. ।
इत्यादिसूत्रोक्तः । तेन मार्गेण गत्वा । पुनः केन । हविष्मताज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा नमस्कारोपलक्षणेन
स्तोत्रेणोपस्थानेन वा । तदुभयेनेत्यर्थः । कुर्वति तदुच्यते । हविष्मता हविष्मत्याज्यपुरोडाशादिबहुहविर्युक्ते
देवताता देवानां विस्तारयुक्ते यज्ञे । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मत्संबन्धिनामूर्जा हविर्लक्षणागमज्ञानामुपाभृत्युपा-
हरणे तत्स्वीकारविषये ॥ उपाङ्गुपष्टष्टादरतेः क्तिन् । ह्यग्रहोर्भे इति भवं । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । तादी
चेत्यनंतरस्य गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अया कृपानया सामर्थ्यलक्षणाया कल्पनया हविःस्वीकरणरूपया न जूर्यति ।
यज्ञसमाप्तिपर्यंतं न गच्छति । अजरो वर्तत इत्यर्थः । स इत्युक्तं । क इत्याह । यमग्निं देवं द्योतनशीलं मातरि-
श्वान्तरिक्षसंचारी वायुः पूर्वं मनवे मनोरर्थाय परावतोऽतिदूरं गतवत आदित्याम्नाः । अभासीत् । औचित्येन
भूमौ स्थापितवानित्यर्थः । तद्वत्परावतो दूरद्विषमग्निमस्मद्देवयजनं प्रति स्थापयत्वित्यर्थः ॥

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गीरेतो वृषभः कनिक्कदद्दधत्तः कनिक्कदत् ।

शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।

सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवं । मुहुः ऽगीः । रेतः । वृषभः । कनिक्कदत् ।

दधत् । रेतः । कनिक्कदत् ॥ शतं । चक्षाणः । अक्ष ऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।

सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

अयमग्निरेवेन गमनसाधनेन गमनेन वा सद्योऽसदाङ्गानानंतरं पार्थिवं पृथिवीसंबन्धं स्थानं वेदिलक्ष-
णमेव परि परितः । यद्वा । अनर्थक आभिमुख्यार्थो वा परि । एति । गच्छति । कीदृशोऽपि । मुहुर्गीः सर्वदा
गीयमानः । रेतः शब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते । तद्वा ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ वृषभः कामानां वर्धिता
कनिक्कदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विशेष्यते । रेतो दधदाज्यादिस्वीकरिणात्यधिकं सामर्थ्यं दधानः
कनिक्कदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स एव विशेष्यते । अयमग्निर्देवो वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभू-
तेष्वक्षभिरक्षस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः शतं चक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा । ज्वालोत्कर्षेण यजमानेन कृतं
शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा तुर्वणिः शीघ्रगता शत्रूणां हिंसको वा । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६.
१४. । किंच सानुषु समुच्छितेषु । सानु समुच्छितं भवतीति यास्कः । नि० २. २४. । तेषूपरेषु । उपरमंत एष्वपय
इत्युपरा धिष्ण्या यजमानगृहा वा । तेषु सदो दधानः स्थानं धारयमाणोऽपिः सद्यः पर्येतीति पूर्वज्ञानयः ।
किमर्थः । परेषूत्कृष्टेषु सानुषु समुच्छितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु ॥

स मुक्तुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।

क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।

यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । पुरः ऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति ।

क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ॥ क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।

यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

सोऽपि सुकृतुः शोभनकर्मा पुरोहितः पुरो धार्यमाणः । यद्वा । पुरोहितवयागनिर्वाहकः सन् । दमे दमे तत्तदयजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु वाध्वरस्य नाशरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य तदर्थं चेतति । जानाति । प्रबुध्यत इत्यर्थः । किंचायं यजमानोऽपि क्रत्वा शोभनेन कर्मणा यज्ञस्य चेतति । कर्तव्यतामवजानाति । किंचायमपिरपि क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा वेधा विविधानां फलानां कर्ता सन्निषूयते । इत्थत इतीपुरजमागमनं वा । तदिच्छते यजमानार्थं विश्वा जातानि सर्वाणि संपादितानि हविरादीनि पश्यति । अत्यर्थं स्पृशति । स्वीकरोति । यतोऽयं घृतग्रीधृतं सेवमानोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यश्चाजायत उत्पन्नः । यतः कारणात् घृतमत्यर्थं सेवमानः प्रवृद्धोऽभवत् अतः पश्यति इत्यर्थः । एवमग्नौ प्रवृद्धे सति यजमानोऽपि वह्निर्हविषां वोढा वेधा विविधस्य फलस्य कर्तोत्पादयिताजायत । समर्थोऽभवत् ॥

क्रत्वा यदस्य तविषीषु पृंचतेऽग्नेरवेण मरुतां न भोज्येष्टिराय न भोज्या ।

स हि ष्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्मना ।

स नस्त्रासते दुरितादभिहुतः शंसादुघादभिहुतः ॥ ५ ॥

क्रत्वा । यत् । अस्य । तविषीषु । पृंचते । अग्नेः । अवेन । मरुतां । न । भोज्या ।

इष्टिराय । न । भोज्या ॥ सः । हि । स्म । दानं । इन्वति । वसूनां । च । मज्मना ।

सः । नः । चासते । दुः । इतात् । अभिऽहुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽहुतः ॥ ५ ॥

यद्यस्मात्कारणात्सर्वे यजमानाः क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविष्प्रदानादिरूपेणास्यायेस्तविषीषु प्रबलासु ज्वालास्वनेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्या भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि पृंचते मिश्रयन्ति । तविषीति बलनाम तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । मरुतां न भोज्या वायूनां संबन्धीनि व्रीह्यावज्जानीव । वायुषु मेघं निर्भिय वृष्टिं जनयत्सु सत्सु सस्यादिद्वारा व्रीह्यादिभोज्यानि यथा पृंचते तथेत्यर्थः । दाने दृष्टान्तः । इष्टिराय न भोज्या । एषणयुक्ताय याचमानायार्थिने भोज्या भोग्यानि भक्ष्यादीनि यथा दीयते तद्वत् । इष्टिरशब्दो यास्तेनैवं निरुक्तः । ईषणेन वैषणेन वा । नि० ४. ७. इति । अतः कारणात् स खलु यजमानो दानमिन्वति । हविष्प्रदानं तस्मै व्याप्नोति । यद्वा । स्वयमभिमतं दानमिन्वति । इन्वतिर्वाप्तिकर्मा इन्वति ननवेति तत्कर्मसु पाठात् । केन सामर्थ्येनेति । वसूनां च मज्मना निवासयोग्यानां धनानामग्निना लब्धानां बलेनैव । यद्वा । सोऽग्निर्वसूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्मना बलेन दानमिन्वतीति शेषः । किंच सोऽग्निरभिहुत अभिमुख्येन पापैः द्वियमाणान् नोऽस्मान् दुरितात्पापात् चासते । वायते । तथा शंसादतिप्रभूतत्वेन शंसनीयात् यद्वा हिंसकात् अभिहुतोऽमितो द्वियमाणादुघादुःखात् तत्कारणात्पापाद्वा चासते । वायते ॥ ॥ १४ ॥

विश्वो विहाया अरतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे तरणिर्न शिश्रथच्छ्रवस्यया न शिश्रथत् ।

विश्वस्मा इतिषुध्यते देवचा हव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत्सुकृते वारंमृखत्यग्निर्द्वारा व्युत्सति ॥ ६ ॥

विश्वः । विऽहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः । न । शिश्रथत् ।

श्रवस्यया । न । शिश्रथत् ॥ विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवऽचा । हव्यं । आ । ऊहिषे ।

विश्वस्मै । इत् । सुऽकृते । वारं । व्युत्सति । अग्निः । द्वारा । वि । व्युत्सति ॥ ६ ॥

अयमपिर्दक्षिणेऽभिमतं प्रदातुमुत्साहयुक्ते हस्ते वामेतिरे यजमानाय दातव्यं धनं दधे । धारयति । कोदृशोऽयं । विश्वः सर्वैर्गतव्यः यद्वा विश्वात्मकः विहाया महान् । विहाया इति महत्ताम विहाया यद्वा इति

तन्नामसु पाठात् । अरतिरोश्चरोऽरममाणो वाप्रीतिः ॥ अच वहिवस्वर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः । चिद्विज्ञावा-
दंतोदात्तः ॥ धृत्वा च शिश्रथत् । धृतं हस्तं यजमानार्थं अथयति । ददाति ॥ सथयतेर्बुद्धिं चकिं रूपं ॥ तच्च
दृष्टांतः । तरणिर्न तरणिरिव तारकः सूर्य इव । स यथा स्तोपासकायाभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत् ।
यद्वा । तरणिः सर्वस्य तारको न शिश्रथत् । यजमानं न अथयति न मुंचति । किंच अवस्थया न शिश्रथत् ।
हवीरूपान्नेच्छयैव न शिश्रथत् । न विमुंचति । अयमनुग्रहेणैव पालयते हविःस्वीकारसु व्यपदेशमात्रेणेति
भावः । इदानीं प्रत्यक्षकृतः । हे अपि देवचा देवेषु मध्येऽतिशयेन त्वं विश्वस्य सर्वस्मा इषुध्यते हविरात्मन
इच्छत इन्द्रादये ॥ इषुध्यतिः कंङ्गादिः ॥ हव्यं तत्तद्देवतामुद्दिश्य प्रत्तं पुरोडाशादिकमोहिषे । सर्वतो वहसि ॥
वहेल्लेष्टि यजादित्वात्संप्रसारणं ॥ किंचायमभिर्विश्वस्य मुकृते शोभनयज्ञकर्त्रे यजमानाय वारं सर्वैर्वरेण्यं
शुदादिनिवारकं वान्नादिकमुपवति । गच्छति । करोतीत्यर्थः । किंचायमभिर्द्वारा स्वर्गाद्यभिमतद्वाराणि
वृण्वति । विवृणोति । प्रतिबंधकपापपनयनद्वाराभिमतानि साधयतीत्यर्थः ॥ अण्वतिर्गतिकर्मा । यद्वा ।
रिविर्गत्यर्थः । इदित्वात्तुम् । छांदसं रेफस्य संप्रसारणं ॥

स मानुषे वृजने शंतमो हितोऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो न विशपतिः प्रियो यज्ञेषु विशपतिः ।

स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।

स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ ७ ॥

सः । मानुषे । वृजने । शंतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विशपतिः ।

प्रियः । यज्ञेषु । विशपतिः ॥ सः । हव्या । मानुषाणां । इळा । कृतानि । पत्यते ।

सः । नः । चासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥ ७ ॥

सोऽग्निर्मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबंधिनि वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति यज्ञेषु निमित्तेषु
शंतमोऽत्यंतं सुखतमः अरिष्टस्य निवारकत्वात् अत एव हितः स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् । किंचायं यज्ञेषु
विशपतिर्चत्विषूपाणां प्रजानामतिशयेन पालकः ॥ पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिस्कंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अत एव प्रियश्च भवति । तच्च दृष्टांतः । जेन्यो न विशपतिर्जयशीलो राजेव ।
स यथा परसेनायुपद्रवपरिहारेण सम्यक्परिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति । किंचायमभिर्मानुषाणां
मनुष्याणां यजमानानां संबंधीनि हव्या हवीषीळा कृतानीळायां वेद्यां कृतानि संपादितान्युद्दिश्य पत्यते ।
पतति । आगच्छति । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मान्यजमानान्वरुणस्य वारकस्य धूर्तेर्हंसकस्य भयात्त्रासते । चायते ।
यद्वा । धूर्तेरिति पंचमी । वरुणस्य पापदेवस्य धूर्तेर्हंसकात् । किंच महो महतो देवस्य धूर्तेर्हंसातस्त्रासते ।
पालयते । अयष्टारमग्निर्हंसतीति प्रसिद्धं । यद्वा । एकमेव वाक्यं । धूर्तेर्हंसकस्य महो महतो वरुणस्य देवस्य
वरुणाख्यायाः पापदेवताया धूर्तेर्हंसातो नोऽस्मान् सोऽग्निसत्रासते । चायते ॥

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरुतिं न्यैरिरे हव्यवाहं न्यैरिरे ।

विश्वायुं विश्ववैदसं होतारं यजतं कविं ।

देवासो रण्वमवसे वसूयवो गीभी रण्वं वसूयवः ॥ ८ ॥

अग्निं । होतारं । ईळते । वसुधितिं । प्रियं । चेतिष्ठं । अरुतिं । नि । एरिरे ।

हव्यऽवाहं । नि । एरिरे ॥ विश्वऽआयुं । विश्वऽवैदसं । होतारं । यजतं । कविं ।

देवासः । रण्वं । अवसे । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वं । वसुऽयवः ॥ ८ ॥

अमुमग्निं होतारमाह्वातारं होमनिष्पादकं वेळते । अत्विजः क्षुवंति । तथा वसुधितिं धनस्य धारयि-

तारं दातारं वा अत एव प्रियं सर्वेषां प्रियतमं चेतिष्ठमतिशयेन यजमानानां चेतयितारं यदा प्रकृष्टचेतनवतं ॥
चेत्तृशब्दानुसृष्टं दसीतीष्ठन् । तुरिष्ठमेयः स्विति तुलोपः ॥ अरतिमीश्वरं तादृशं देवं न्येरिरे । नितरां प्राप्ताः ।
प्राप्तिरेव विशेष्यते । हव्यवाहं न्येरिरे । निःशेषेण प्राप्ताः । इतरदेवेभ्यो हव्यं वोढुं यथा प्रभवति तथा नितरां
प्राप्ताः । पुनः कीदृशं । विश्वायुं सर्वत्र प्राणिजीवनं विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं होतारं देवानामाहुतातारं यजतं
यजनीयं कविं सर्वज्ञं ॥ ईर प्रेरणे ईर गतावित्यन्यतमस्य लिटि रूपं ॥ किंच देवासो देवनशीला अतिसृजो
रण्वमतिप्रवृद्धा शब्दयन्तमवसेऽस्य रक्षणाय वसूयवो वसुक्कामाः संतः । पुनः कीदृशाः । गीर्भिः स्तुतिभ्यो रण्वं
रण्यन्तं रमणीयं वा वसूयवो वसु हवीरूपमन्नमपये प्रदातुमात्मन इच्छन्तो न्येरिरे । प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति
तथा हविरादिना प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

यं त्वं रथमित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं पारुक्षिकं सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वादत्यष्टिच्छंदस्कं । अनुक्तत्वादिंद्र ।
प्रमा वो अस्मि इत्यादिके द्वे अतिशक्त्यौ षष्ठ्यन्तरोपेतत्वात् । पाहि न इत्यादिः चतुःषष्ठ्यन्तरोपेतत्वात् । प्र
तद्वोचेयमिति षष्ठीदुदेवत्या । तथा चानुक्रमणिका । यं त्वमेकादश षष्ठ्यन्तरोपेतत्वात् । प्रमा वोऽतिशक्त्यौपादित्-
वेति ॥ दशराचस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं षष्ठ्यन्तरोपेतत्वात् खंडे सूचितं । यं त्वं रथमिंद्र स यो वृषा
। आ० ८. १. इति ॥

यं त्वं रथमिंद्र मेधसांतयेऽपाका संतमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।

सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनं ।

सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसांमिमां वाचं न वेधसां ॥ १ ॥

यं । त्वं । रथं । इंद्र । मेधऽसांतये । अपाका । संतं । इषिर । प्रऽनयसि ।

प्र । अनवद्य । नयसि ॥ सद्यः । चित् । तं । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनं ।

सः । अस्माकं । अनवद्य । तूतुजान् । वेधसां । इमां । वाचं । न । वेधसां ॥ १ ॥

हे इंद्रेधिर यज्ञमनशील त्वं मेधसांतये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा यं यजमानं प्रति रथं प्रणयसि
प्रापयसि ॥ द्विकर्मकोऽयं ॥ कीदृशं यजमानं । अपाकापाकमनस्यप्रज्ञयाधिकारवंतं । पाकः पक्त्यो भवतीति
यास्कः । नि० ३. १२. अत एव संतं पंडितं संतं । किंच हे अनवद्यानिंदित यं यजमानं धनविद्यादिना प्र
णयसि प्रकृष्टं नयसि । तं यजमानं सद्यश्चित् तदानीमेव तदनुग्रहकाल एवाभिष्टय अभिमुख्येन यागायाभि-
मतप्राप्तये वा ॥ अभिपूर्वादिभिः क्तिन् । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ करः ।
समर्थं करोषि ॥ लिटि व्यत्ययेन शप् ॥ एवं कृत्वा च वाजिनं हविर्लक्षणमन्नं तद्वतं वा वशः । कामयसे च ॥
वष्टेल्लेखडागमः । तिङ्गः परत्वादिनिघातः ॥ यजमानेनाहृतः सन् शीघ्रमेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु
निर्वृत्य तं चाभिमतफलिन संयोज्य पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । हे इंद्रानवद्यानिंदित सर्वैः स्तूयमान तूतुजाना-
स्माननुग्रहीतुं त्वरमाण ॥ तुजेः प्रेरणार्थाल्लिटः कानच् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्त्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ स त्वं ॥
सोऽपि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः ॥ वेधसां विविधफलकर्तृणां मध्ये श्रेष्ठतया वेधसां मेधाविनाम-
स्माकं संबंधि हविः स्वीकृषीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । इमां वाचं नास्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमिव । स्तुतिं यथा
स्वीकरोषि तथा हविरपीत्यर्थः ॥

स श्रुधि यः स्मा पुतनासु कासु चिह्नाय्य इंद्र भरहूतये नृभिरसि प्रतूर्तये नृभिः ।

यः श्रूरैः स्वयः सनिता यो विप्रैर्वीजं तरुता ।

तमीशानासं इरधंत वाजिनं पृथमत्यं न वाजिनं ॥ २ ॥

सः। श्रुधि। यः। स्म। पृतनासु। कामु। चित्। दृष्टाय्यः। इंद्र। भरऽहूतये। नृऽभिः।
असि। प्रऽतूर्तये। नृऽभिः॥ यः। शूरैः। स्वऽरिति स्वः। सनिता। यः। विप्रैः। वाजं। तरुता।
तं। ईशानासः। इरधंत। वाजिनं। पृक्षं। अत्यं। न। वाजिनं ॥ २॥

हे इंद्र स वक्ष्यमाणगुणविशिष्टस्त्वं श्रुधि। अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु ॥ हेर्धिभावः ॥ यः स यः खलु
त्वं नृभिर्मनुष्यैरेव सन्निः पश्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिः। पुनस्त एव विशेष्यते। नृभिः संयामनयनशीलैः। इंद्रस्य
मरुतां साहाय्यमिन्द्रो मरुद्भिः। तै० सं० ६. ५. ५. १.। मरुतो ह्येनं नाजङ्गः। ऐ० ब्रा० ३. २०.। इत्यादिषु प्रसिद्धं।
तैः सहितः सन् कामु चित्पृतनासु सर्वासु प्रौढेष्वपि संयामेषु भरहृतये भरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय प्रतूर्तये
प्रकृष्टहंसनाय। यद्वा। भरहृतये शूरो भव प्रहरेत्येवमादिभरणयुक्ताह्वानाय प्रतूर्तये च शूराणां प्रकृष्टवधाय
च। दक्षाख्योऽसि प्रवर्धनशीलोऽसि। यद्वा। नृभिर्नैतुभिर्यजमानैः प्रार्थितः सन् प्रतूर्तये शत्रूणां पापानां वा
प्रकृष्टहंसनाय दक्षाख्योऽसि समर्थोऽसि। किंच यत्स्वं शूरैः शौर्योपेतैर्मरुद्भिर्नैर्मरुदैर्वा सहितः सन् स्वः
स्वयमेव सनिता संयाममयस्थान्यस्य वा मनीषितस्य सनिता संभक्तासि। सत्यपि तेषां साहित्येऽन्यैरपेक्ष्यैव
तरुतासीत्यर्थः ॥ तरतेऽनुनि यसितस्तुभितेत्यादौ निपात्यते ॥ यस्य त्वं विप्रैर्मधाविभिर्द्ध्विग्भिः सुतः सन्
वाजं तरुता नेभ्योऽन्नस्य दातासि। विप्रैर्मरुद्भिः सहित इति संबंधः। तं तादृशं वाजिनं गमनवंतं पृक्षं
हविल्लक्षणाज्ञवंतमिन्द्रमीशानासः सम्यगभ्यर्थयितुं समर्था ऋत्विज इरधंत। संराधति। सेवते। तत्र दृष्टांतः।
वाजिनं वेजनवंतं गमनवंतं पृक्षं घासाद्यन्नवंतमत्वं नाश्वमिव। तं यथा समर्थाः स्वादुघासप्रदानादिना
पोषयन्ति तद्वत्। अत्य इत्यश्वनाम अत्यो हय इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्यावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यं।

इंद्रोत तुभ्यं तद्विवे तद्रुद्राय स्वयंशसे।

मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः सुमृच्छीकाय सप्रथः ॥ ३॥

दस्मः। हि। स्म। वृषणं। पिन्वसि। त्वचं। कं। चित्। यावीः। शूररुं। शूर। मर्त्यं।

परिऽवृणक्षि। मर्त्यं ॥ इंद्र। उत। तुभ्यं। तत्। दिवे। तत्। रुद्राय। स्वऽयंशसे।

मित्राय। वोचं। वरुणाय। सऽप्रथः। सुऽमृच्छीकाय। सऽप्रथः ॥ ३॥

हे इंद्र त्वं दस्मो हि। शत्रूणामुपवृणक्षीकृता खलु। अत एव कारणावृषणं स्वतो वर्षणशीलं त्वचं संवर-
णवंतं पुटबंधनवदुदकवेष्टनवंतं कं चिज्जलधारिणं मेघं पिन्वसि। निर्भयं सेचयसि। किंच मर्त्यं मर्त्यवदरु-
मरणशीलं गमनस्वभावं कंचिन्मेघं हे शूर विक्रांत यावीः। मिश्रयसि ॥ यौतेष्कांदसे लुङि च्छांदसोऽडभावः ॥
अवर्षणेन गच्छंतं वज्रान्निगृह्य वर्षयसीत्यर्थः। यथा शूरः कश्चिद्वलवंतं गच्छंतं वैरिणं निगृह्य स्वो करोति
तद्वदित्यर्थः। तथा मर्त्यं मरणशीलं शीर्यमाणस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं परिवृणक्षि। सर्वतो वर्जयसि।
श्रीदासीन्यं करोषीत्यर्थः। हे इंद्र तत्तादृशं कर्म वर्षणरूपं सप्रथः सर्वतः पृषु यथा भवति तथा तुभ्यं वोचं।
ब्रवीमि। इंद्र एव विशेष्यते। स्वयंशसे स्वकीययशोयुक्ताय। तथा दिव उत त्वदाश्रयभूतायै बुलोकदेवताया
अपि तत्तादृशं कर्म वोचं। ब्रवीमि। उतशब्दोऽपिशब्दार्थः। वर्षणकर्मणो बुदेवताया आमुकूल्यात्तस्या अपि
वचनं युक्तं। तथा रुद्राय जगतां दुःखद्रावयित्री रोदनशीलाय वाग्रये तद्वोचं। रुद्रो वै क्रूरो यदयमपि-
रिति श्रुते रुद्रत्वं। सोऽरोदीबदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं। तै० सं० १. ५. १. १.। इति श्रुते रोदनस्वभावत्वं
प्रसिद्धं। तस्य चाङ्गतिद्वारा वृथ्वगुकूलत्वात्तस्यापि कथनं युक्तं। स्वयंशस इत्यस्य रुद्रायेत्यनेन वा संबंधः
संनिहितत्वाद्योग्यत्वाच्च। स्वकीययशोयुक्तायाप्रय इत्यर्थः। तथा मित्रायाहरभिमानिदेवतायै तद्वोचं। वरुणाय
रात्र्यभिमानिदेवतायै तद्वोचं। अहोरात्रे वै मित्रावरुणी। तां २५. १०. १०.। अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
वर्षति। तै० सं० २. १. ७. ३.। इति तथा मेघं वा अहर्षारुणी रात्रिरित्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहोरात्रा-

भिमानिदेवत्वं । अत एव श्रुतेर्वृष्टिप्रदातृत्वात्ताभ्यामपि प्रथमं युक्तं । समुच्छीकाय शोभनमुखयित्रे प्रजानां ।
एतत्सर्वत्र संबध्यते । उक्तेश्चो देवेभ्यः सप्रथः सर्वतः पृथ्वतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा तद्वर्षणकर्म ब्रवीमि ॥

अस्माकं व इन्द्रमुश्मसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजं ।
अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्सुषु कामु चित् ।

नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यं ॥ ४ ॥

अस्माकं । वः । इन्द्र । उश्मसि । इष्टये । सखायं । विश्वऽआयुं । प्रऽसहं । युजं ।

वाजेषु । प्रऽसहं । युजं ॥ अस्माकं । ब्रह्म । उतये । अवा । पृत्सुषु । कामु । चित् ।

नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरते । स्तृणोषि । यं । विश्वं । शत्रुं । स्तृणोषि । यं ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः अस्माकमस्मादर्थं वो युष्मदर्थं चेष्टये यागायाभिमतेषणाय वेन्द्रमुश्मसि । अभिमतं कामया-
महे ॥ वशं कांती । आदादिकः । इदं तो मसिः । यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं ॥ यद्वा । अस्माकं सखायमिति
संबंधः । कीदृशमिन्द्रं । सखायं सखिवदत्यंतहितकारिणं समानस्थानं वा विश्वायुं विश्वेषां यागानां गंतारं
प्रासहं प्रकर्षेण शत्रूणां मर्षयितारं ॥ सहः क्लिप् । नहि वृतीत्यादिनोपसर्गस्य दीर्घः ॥ युजं सर्वदा युक्तं । सहा-
यभूतमित्यर्थः । पुनः स एव विशेष्यते । वाजेषु हवीरूपान्नेषु तद्वत्सु यज्ञेषु वा निमित्तभूतेषु प्रासहं यज्ञविधा-
तिनः सहमागं युजमभिमतफलैर्युक्तं मरुद्भिर्वा । किंच हे इन्द्र अस्माकमृतये रचणाय ब्रह्म परिवृढं कर्माव ।
रच । कस्तत्र विशेष इति तच्चाह । कामु चित् पृत्सु संग्रामेषु । पृत्सु समत्स्विति संग्रामनामसु पाठात्तन्नामत्वं ।
तेषु त्वा त्वां नहि स्तरते न हिनस्ति न विरोधमाचरति यं स्तृणोषि । यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि वारयसि स
कश्चिदपि शत्रुर्न हिनस्ति । तव महत्त्वेन सर्वे भीता विधेया भवन्ति शत्रुभावं न कोऽप्याचरति । अजातश-
त्रुत्वादित्यर्थः ॥

नि षू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिरुयाभिरुयोतिभिः ।

नेषि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।

विश्वानि पुरोरप पषि वहिरासा वहिर्नो अच्छ ॥ ५ ॥

नि । सु । नम । अतिऽमतिं । कयस्य । चित् । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । न । उतिऽभिः ।

उयाभिः । उय । उतिऽभिः ॥ नेषि । नः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे ।

विश्वानि । पुरोः । अप । पषि । वहिः । आसा । वहिः । नः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कयस्य कस्य चित् त्वद्भक्तस्य यजमानस्यातिमतिमतिक्रांतमननं विरुद्धमनस्कं शत्रुं नि षू नम ।
नितरां सुष्ठु नामय । अस्मात्प्रगतं कुरु ॥ अंतर्भावितल्यर्थोऽयं ॥ हे उयोद्गूर्णबल उतिर्भो रचणैः प्रीतिभिर्वा
युक्तः सन् तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिशयेन तेजस्त्रिभिर्युद्धादिरूपैर्मर्गैरिव ॥ तेजस्त्वच्छब्दादातिशायनिक इष्टम् ।
विस्मृतोर्भुक् । टेरिति टिलोपः ॥ अतिमतिं वृत्तादिं यथा नामितवान् तथास्माद्विरोधनमपीत्यर्थः । यद्वा ।
उत्तरचान्वयः । तेजिष्ठाभिररणिभिर्न तेजोयुक्तैर्गमनसाधनैर्युद्धादिमर्गैर्यथास्मान्योजितवानसि तथोयाभिः
प्रकाशिकाभिरुतिर्भो रचणैर्यागफलभूतैर्नोऽस्मान् नेषि । नयसि । अभिमतस्वर्गादिफलं प्रापयसीत्यर्थः ॥
नयतेऽच्छांदसः शपो लुक् ॥ तव दृष्टांतः । पुरा पूर्वस्मिन्कालेऽस्मात्पिचादीन्यथोतिभिर्नोतिवानसि । तथा
नेपीत्यर्थः । हे शूर विकांतं त्वमनेना मन्यसे । सर्वैरपापत्वेनावबुध्यसे । स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति भावः ।
यद्वा । अनेनास्त्वमस्मानप्यनेनसो मन्यसे । किंच हे इन्द्र वहिर्वृद्ध्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् पुरोर्म-
गुणस्य यजमानस्य । पूरयति मनुष्यनाम पूरवो जगत इति तन्नामसु पाठात् । तस्य विश्वानि सर्वास्त्रिणां-

स्वयं पथि । अपक्रत्य पालयसि ॥ पृणतिः क्वांसः शपो लुक् ॥ अतो नोऽस्माकमप्यासांतिके देवयजनदेशेऽस्मा-
भिमुख्येनागत्य वह्निरभिमतानां वोढा सन्नपानभिमतमपक्रत्य पथि । अभिमतफलं पूरयसि ॥ १६ ॥

प्र तद्वोचेयं भव्यायेदंवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।

स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिं ।

अव सवेदघशंसोऽवतरमव स्रुद्रमिव सवेत् ॥ ६ ॥

प्र । तत् । वोचेयं । भव्याय । इदंवे । हव्यः । न । यः । इषवान् । मन्म । रेजति ।

रक्षःऽहा । मन्म । रेजति ॥ स्वयं । सः । अस्मत् । आ । निदः । वधैः । अजेत । दुःऽमतिं ।

अव । सवेत् । अघऽशंसः । अवऽतरं । अव । स्रुद्रऽइव । सवेत् ॥ ६ ॥

भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिवृद्ध्या वर्धनशीलायिदंवेऽमृतेन सर्वस्य क्लेदयिचे तदर्थं तद्वच्यमाणं
कर्म स्तोत्रं वा प्र वोचेयं । प्रकर्षेण वक्तुं शक्नो भूयासं । सुतेरतिमहत्त्वादिति भावः ॥ वचेर्लिङ्गाश्रित्यङ् । वच
उम् ॥ कस्य तदिति । य इंदुरिषवानिषण्वान् मन्म मननीयं स्तोत्रं कर्म वोद्दिश्य रेजति गच्छति । रेजति-
गत्यर्थः रेजति दध्यतीति तन्नामसु पाठात् । आगमने दृष्टान्तः । हव्यो न होतव्य आह्नातव्यो वा हव्य इन्द्र इव ।
प्रायेणैन्द्र आगच्छत्यादिनेन्द्र एवाह्वयते । स इव । स एव विशेष्यते । रक्षोहा यज्ञविघातकानां रक्षसां हंता
मन्म तेषामेव कर्म हननादिरूपं रेजति गच्छति । चालयति नाशयतीत्यर्थः । स एवेदुः स्वयं निदः ॥ णिदि
कुत्सायां । क्लिप् । साविकाच इति विभक्तिरुदात्तता ॥ अस्मिन्निदिर्तुर्वैरिणो वधैर्हननोपायः ॥ हनस्य वध इति
भविऽप तत्संनियोगेन वधादेशः । स चादंतोऽतोदात्तः ॥ दुर्मतिं दुर्बुद्धिमस्मदस्मत्त आजेत । आक्षिपेत् ।
अवनयेत् । किंचाघशंसोऽघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनोऽवतरमत्यंतनिकृष्टमव स्वस्थानादवाङ्मुखो
भूत्वा सवेत् । गच्छतु । अघः पतत्वित्यर्थः । अघशंसः स्तेनः अघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । अवसवणमेव
प्रार्थ्यते । स्रुद्रमिव जेष्टं शक्यमुदकादिकमिव । उदकं यथा तिष्ठति सवन्नश्नति तथासावपीत्यर्थः ॥

वनेम तद्वोचया चितंत्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रणं संतं सुवीर्यं ।

दुर्मन्मानं सुमंतुभिरेमिषा पृचीमहि ।

आ सत्याभिरिद्रं द्युम्नहूतिभिर्यजचं द्युम्नहूतिभिः ॥ ७ ॥

वनेम । तत् । होचया । चितंत्या । वनेम । रयिं । रयिऽवः । सुऽवीर्यं ।

रणं । संतं । सुऽवीर्यं ॥ दुःऽमन्मानं । सुमंतुऽभिः । आ । ईं । इषा । पृचीमहि ।

आ । सत्याभिः । इद्रं । द्युम्नहूतिऽभिः । यजचं । द्युम्नहूतिऽभिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानास्मात्तादृशं सुखं तव रूपं यद्वा तत्ते वयं चितंत्या तव गुणान् ज्ञापयन्त्या ॥ चिती
संज्ञाने । अस्माक्यंताच्छतरि व्यत्ययेन शः ॥ होचया होमसाधनभूतया स्तुतिरूपया वाचा वनेम । संभजेम ।
यद्वा । शब्दयेम । स्तुतिं करवामित्यर्थः । होचेति वाङ्माम होचा गीरिति तन्नामसु पाठात् । किंचैवं स्तोतारो
वयमपि हे रयिवो विशिष्टधनवजिद्रं रयिं धनं वनेम । संभजेम । कीदृशं रयिं । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यापितं
रणं रमणीयं गंतव्यं वार्थिभिः संतं सर्वदा वर्तमानं यज्ञादिद्वारा वज्रशो दीयमानमपि प्रवर्धमानं । पुनस्तदेव
विशेष्यते । सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याभ्युपेतं धनेन तेषां संपादयितुं शक्यत्वात् ॥ वीरवीर्यौ चेतुस्तरपदाबुदात्तत्वं ॥
किंच हे इन्द्र दुर्मन्मानं दुःखिनं मंतुं शक्यं त्वां तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात् सुमंतुभिः शोभनैर्मनैस्तत्साधनैः स्तो-
त्रैर्वेषा हवीरूपेणाग्नेन चा पृचीमहि । सर्वतः संपृक्ता भूयास । यद्वा । इषाग्नेन निमित्तेन । पूर्वं धनस्य
प्रार्थितत्वादिदानीमज्ञं प्रार्थ्यते ॥ पृची संपर्कः । किङ्कि क्वांसो विकरणस्य लुक् ॥ किंच यजचं यागनिष्पादक-

मिन्द्रं सत्वाभिरविसंवादिनीभिर्यथाभिलाषमुपजायमानफलाभिर्युञ्जतिभिः । हरिश्च आगच्छ मेधातिथेर्मेवे-
त्याह्वानैरित्यर्थः । पुनस्तथा एव विशेष्यते । युञ्जतिभिर्हविर्लक्षणात्तन्निमित्तराह्वानैरा पृचीमहीति शेषः । युञ्ज-
न्तीतिर्यशो वासं वा । नि० ५. ५. इति यास्कः ॥

प्रप्रा वो अस्मे स्वयंशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनां ।

स्वयं सा रिषयथ्यै या न उपेषे अचैः ।

हृतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति ॥ ८ ॥

प्रऽप्र । वः । अस्मे इति । स्वयंशऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इन्द्रः । दुऽमतीनां ।

दरीमन् । दुऽमतीनां ॥ स्वयं । सा । रिषयथ्यै । या । नः । उपऽइषे । अचैः ।

हृता । ई । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूर्णिः । न । वक्षति ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः वो युष्मदर्थमस्मै अस्मदर्थं चायमिन्द्रः स्वयंशोभिः स्वकीयशोयुक्तेरूतिभी रक्षणीर्दुर्मतीनां
दुर्मनयुक्तानां विरोधिनां परिवर्गे परितो वर्जने निमित्तभूते सति प्रप्र । प्रकृष्टो भवति । समर्थो भवतीत्यर्थः ।
द्विर्भावः पादपूरणः । यद्वा । हे ऋत्विजः वो युष्मदर्थमस्मै अस्माकं संबन्धिभिः स्वयंशोभिः स्वयमेवान्यनैरपेक्षेण
स्तोतुं समर्थैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् ऊती ऊती रक्षणे प्रप्र । प्रकृष्टो भवति ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥
कुचेति तदुच्यते । दुर्मतीनां दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्जनवति संयामे यागे वा । पुनः स एव विशेष्यते ।
दुर्मतीनां दुष्टवज्रमानवतां हननबुद्धीनां दरीमन् दरीमण्यतिशयेन दारयितरि । एवमिन्द्रे सम्यक् पालयति
सत्यचैर्भक्षकैरस्त्रद्विरोधिभिर्या जूर्णिर्जववती सेना । जूर्णिर्जवतेवा द्रवतेवा दूनोर्तेर्वति यास्कः । नि० ६. ४. ।
नोऽस्मान् प्रति रिषयथ्यै हिंसितुं ॥ रिषेयतात्तुमर्थे शर्थ्यप्रत्ययः ॥ उपेष उपगंतुमस्मान् प्राप्तुं ॥ ईड् गतो ।
तुमर्थे क्तेप्रत्ययः ॥ क्षिप्ता प्रेरिता सा सेना स्वयं हृतेमसत् । हिंसितेवासीत् । न वक्षति । अस्मान्न वहत् । न
प्राप्नोति । तथास्त्रहिंसकाऽशत्रून्पि पुनर्न वक्षति । न वहति ॥ वहेल्लेख्यडागमः । सिद्धज्जलमिति सिप् ॥ इन्द्रसा-
मर्थ्येन तत्रैव नष्टाभूदित्यर्थः ॥

त्वं न इन्द्र राया परीणसा याहि पथाँ अनेहसा पुरो याह्यरक्षसा ।

सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ ।

पाहि नो दूरादारादभिष्टिभिः सदा पाह्यभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

त्वं । नः । इन्द्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा ।

पुरः । याहि । अरक्षसा ॥ सचस्व । नः । पराके । आ । सचस्व । अस्तुऽईके । आ ।

पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिभिः । सदा । पाहि । अभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं नः पथास्तसंबन्धिना मार्गेण पुरो याहि । आगच्छ ॥ भस्य टेलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
तृतीयाया उदात्तत्वं ॥ कीदृशेन मार्गेण । अरक्षसा रक्षोवर्जितेन अनेहसापापेन । यज्ञगमनमार्गस्य स्मृतिचो-
दितत्वाद्नेहस्त्वं । यद्वा । नोऽस्मानुद्दिश्य याहि । किंविशिष्ट इति । परीणसा परितो नद्वेन रायास्तस्य दात-
व्येन वज्रविधभनेन युक्तः सन् । हे इन्द्र नोऽस्मान् पराकेऽत्यंतदूरदेशात् स्वर्गलक्षणादा सचस्व । समवेतो
भव । पराक इति दूरनाम पराके पराचैरिति तन्नाममु पाठात् । तथास्तमीकेऽत्यंतांतिके देवयजनदेशे
सचस्व । अस्मत्प्रप्तं हविः सेवस्व । संगच्छस्व वा । किंच नोऽस्मान् दूराद्दूरदेशात्स्वर्गादेः सकाशात् पाहि ।
रक्ष । आरात् संहितादिह लोकात् पाहि । पालय । यद्वा । दूरादयागकाले स्वर्ग एवोषित्वास्मान्पाहि ।
पालय । आरायागकाले संहिते देवयजनदेशे पाहि । केनेति तदुच्यते । अभिष्टिभिरभिमुखैर्योगेस्तन्निर्वाहेः ।

यद्वा । अभागमनिः । किं बह्वना । सदा सर्वकालं यागकालेऽयागकाले दूरेऽतिके चाभिष्टिभिरभित एषीः पाहि । सम्यक् परिपालय ॥

त्वं न इन्द्र राया तरुषसोयं चित्वा महिमा संक्षदवसे महे मिचं नावसे ।

ओजिष्ठ चातरविता रथं कं चिदमत्य ।

अन्यमस्मद्विरिषेः कं चिदद्रिवो रिरिष्यंतं चिदद्रिवः ॥ १० ॥

त्वं । नः । इन्द्र । राया । तरुषसा । उयं । चित् । त्वा । महिमा । संक्षत् । अवसे ।

महे । मिचं । न । अवसे ॥ ओजिष्ठ । चातः । अवितरिति । रथं । कं । चित् । अमत्यं ।

अन्यं । अस्मत् । रिरिषेः । कं । चित् । अद्रिऽवः । रिरिष्यंतं । चित् । अद्रिऽवः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्मांस्तरुषसा तरणकुशलेनास्मानापह्य उत्तरोतुं शक्तेन राया धनेनोद्धता भवेति शेषः । हे इन्द्र त्वा त्वाभ्यं चिदुन्नूणबलं संतं त्वामेव महिमा महत्त्वमस्मात्स्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः सचत् । सेवते । संभजते । उत्कर्षयतीत्यर्थः । किमर्थं । अवसे त्वत्प्रीतये । तत्र दृष्टांतः । महे महतेऽवसे रक्षणाय प्रकाशारोग्यादिरूपाय मिचं न सर्वजनमिचं सूर्यमिव । तं यथा महत्त्वेन संयोजयति तथेत्यर्थः । यद्वा । मिचं न प्रियहितरूपं सखायमिव । तं यथा महत्यै प्रीतये संभजते तद्वत् । किंच हे ओजिष्ठीजस्वितमातिशयेन बलवन् चाता रक्षितरक्षान्यालयितर्वा अमर्त्यामरणधर्ममिन्द्र अवितरस्मान्धनेन तर्पयितः त्वं कं चिद्रथं वेगवन्तमारुह्यास्महे वयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः । तथा हे अद्रिवः शत्रूणामतिशयेन भक्षकेन्द्र अस्मादन्यं रिरिच्यंतं चिदत्यं महान्तं वा । शत्रुमिति शेषः । रिरिषेः । बाधस्व । तथा हे अद्रिवोऽद्रिरादत्तर्भक्षक वा शत्रूणां । अद्रिवमद्रिरादृणात्यनेनापि वान्तेः स्यादिति निरुक्तं । नि० ४. ४. । रिरिच्यंतं चिदत्यंतं कुत्सितं हिंसितमपि शत्रुं रिरिषेः । बाधस्व ॥ रिष हिंसायां । क्वांसः शपः युः । पुनर्यत्ययेन शः । रिरिच्यंतं । अस्मादेव सनि हलन्ताश्चेति सनः कित्वाङ्गुणाभावः । चिदित्यवकुत्सितः । कुत्वाषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सित इति यास्कनोक्तत्वात् । नि० १. ४. । यद्वा । समुच्चयार्थः । कंचिदित्यनेन सह समुच्चयते ॥

पाहि न इन्द्र सुष्टुत सिधोऽवयाता सदमिहुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनां ।

हन्ता पापस्य रक्षसंस्त्राता विप्रस्य मावतः ।

अधा हि त्वा जनिता जीजनवसो रक्षोहणं त्वा जीजनवसो ॥ ११ ॥

पाहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । सिधः । अवऽयाता । सदै । इत् । दुऽमतीनां ।

देवः । सन् । दुऽमतीनां ॥ हन्ता । पापस्य । रक्षसः । चाता । विप्रस्य । माऽवतः ।

अधः । हि । त्वा । जनिता । जीजनत् । वसो इति । रक्षःऽहनं । त्वा । जीजनत् । वसो इति ॥ ११ ॥

हे इन्द्र सुष्टुत शोभनस्तुत त्वं सिधो दुःखात् तदुत्पादकात्पापाद्वा नोऽस्मान्पाहि । रक्ष । यतस्त्वं दुर्मतीनां दुर्मनस्त्वानां रक्षःप्रभृतीनां ॥ नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ सदमित् सर्वदेवावयाताधोयापयिता प्रापयितासि । अतः पाहि । अत एव हे इन्द्र देवोऽस्मांस्तुत्या दृष्टः सन् दुर्मतीनां दुष्टमननवतां यागविघातकानामवयातासि । तथा रक्षसो रक्षणनिमित्तभूतस्य । रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १८. । तादृशस्य पापस्य फलप्रतिबंधरूपस्य हन्ता घातकोऽसि । यद्वा । पापस्य पापिनी रक्षसो राक्षसादेर्हन्तासि । तथा मावतो मत्सदृशस्य विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य चाता रक्षितासि । अधातो हेतोर्हि इन्द्र वसो सर्वेषां निवासभूत त्वा त्वां जनिता सर्वस्य जनयितादिकर्ता परमेश्वरो जीजनत् । अजनयत् । उत्पादितवान् । तथा हे वसो वासयितः त्वा त्वां रक्षोहणं जीजनत् । रक्षोहननायोत्पादितवान् ॥ अजनयतेर्बुद्धिं चङ्गि रूपं ॥ यद्वा-

दिविधातिनां रक्षःप्रभृतीनां विधाताय हींद्रस्त्वावतारः । तमिंद्रो देवतान्वस्यत्येतादिप्रसिद्धयोतनाथो हि शब्दः ॥ १७ ॥

एंद्र याह्युप न इति दशर्वं चतुर्थं सूक्तं पाश्चात्पमिंद्र । अंथा स नो नथेभिरित्येषा त्रिष्टुप् शिष्टा अत्यष्टयः । अत्र त्रिष्टुवंतपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्टमिति विशेषेण प्रतिज्ञातत्वात् । एंद्र याहि दशांथा त्रिष्टुबित्यनु-
क्रमणिका ॥ पृथ्व्युडहस्य षष्ठेऽहनि निक्षेपस्यमेतत्सूक्तं । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । एंद्र याह्युप नः प्र घान्वस्य
। आ० ८. १. इति ॥ महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनोऽगुरुपतुचे प्रथमिंद्र याहीत्येषा । महाव्रतस्य
पंचविंशतिमिति खंडे श्रौतकेन सूचितं । एंद्र याह्युप नः परावत इंद्राय हि बौरसुरो अनम्रत । ऐ० आ०
५. १. १. इति ॥

एंद्र याह्युप नः परावतो नायमच्छा विदधानीव सत्पतिरस्तं राजेव सत्पतिः ।

हवामहे त्वा वयं प्रयस्वतः सुते सचा ।

पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥ १ ॥

आ । इंद्र । याहि । उप । नः । परावतः । न । अयं । अच्छ । विदधानिऽइव । सत्पतिः ।

अस्तं । राजाऽइव । सत्पतिः ॥ हवामहे । त्वा । वयं । प्रयस्वतः । सुते । सचा ।

पुत्रासः । न । पितरं । वाजसातये । मंहिष्ठं । वाजसातये ॥ १ ॥

हे इंद्र परावतो दूरदेशात् स्वर्गलक्षणातोऽस्मानुप याहि । अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टांतः ।
अयं न । पुरोवर्त्यधिरभिषुतः सोमो वा प्रसूतत्वान्निर्दिश्यते । स इव । यद्यपि पुरस्तादुपाचारातिषेधार्थो यो
नकारः सर्वत्र तथाप्यत्रौचित्येनोपमार्थो यो गृह्यते । यद्वा । परावतो न दूरदेशादिव । यद्यपि यज्ञे सर्वदा
संनिहितस्तथापि स्वर्गाख्यादूरदेशादिवास्त्वित्ये ॥ अयमिति विभक्तित्वत्थयः ॥ अमुं देवयजनदेशमच्छाभिप्रा-
प्तमायाहीति शेषः । तत्र दृष्टांतः । सत्पतिः सतां सर्वदा वर्तमानानामृत्विजां पालको यजमान इव ॥ पत्या-
वैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ स यथा विदधानि वेदनान्यनुष्ठेयज्ञानानि । यद्वा । सतां विद्यमानानां
फलानां पालकोऽपि । स यथा विदधानि यज्ञगृहाण्यागच्छति तद्वत्त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ । यद्वा सतां
नक्षत्राणां पती राजा चंद्रमा अस्त्वमिव । स यथा स्वधामस्थानमागच्छति तद्वत् । किंच प्रयस्वतो हविर्लक्ष-
णात्प्रवतो वयं यजमानास्त्वा त्वां हवामहे । आहुयामः । किमर्थं । सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति ।
कीदृशा वयं । सचा अत्विग्भिः सहिताः । सचा सहेत्यर्थ इति यास्कः । नि० ५. ५. । आहुते दृष्टांतः । पुत्रासः
पुत्राः पितरं न पालकं जनकमिव तं यथा वाजसातयेऽज्ञस्य संभजनायाहुयंत तथा वयमपि त्वां तदर्थमा-
हुयामः । किंच मंहिष्ठं मंहनीयं त्वां वाजसातये संग्रामप्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकाराय वाहुयामः ॥

षष्ठेऽहनि माध्यंदिने सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षेपणीयाः । तत्र होतुः पुरस्तात् पिबा
सोममिंद्रित्येषा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । पिबा सोममिंद्र सुवानमद्रिभिरिंद्राय हि बौरसुरो
अनम्रत । आ० ८. १. इति ॥

पिबा सोममिंद्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसंगस्तानृषाणो न वंसंगः ।

मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धायसे ।

आ त्वा यच्छंतु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्ये ॥ २ ॥

पिब । सोम । इंद्र । सुवानं । अद्रिभिः । कोशेन । सिक्तं । अवतं । न । वंसंगः ।

तृषाणः । न । वंसंगः ॥ मदाय । हर्यताय । ते । तुविऽतमाय । धायसे ।

आ । त्वा । यच्छंतु । हरितः । न । सूर्यं । अहा । विश्वाऽइव । सूर्ये ॥ २ ॥

मनुष्यनाम आयवोऽनव इति तन्नामसु पाठात् । त इमां क्रियमाणां स्तिरूपां वाचमतश्चिषुः । संपादि-
तवतः । स्वपाः शोभनकर्मवान् कुशली ॥ बङ्ग्रीही सोमनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ धीरो धीमान् रथं
न रथमिव । तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत् । एवं कृत्वा त्वां सुखाय सुखायातश्चिषुः । अनुकूलमुत्पाद-
यन्ति । सुखमिति सुखनाम सुखं सुगम्यमिति तन्नामसु पाठात् । किंच हे विप्र मेधाविनिर्द्र वाजिषु संयामेषु
वाजिनं वेगवंतं त्वां शुभंतो गुणैर्दीपयन्तोऽतश्चिषुः । स्तुत्या प्रीणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । जेन्यं यथा । जयशीलं
शूरं यथा भटाः स्तुवन्ति तद्वत् । यद्वा । जेन्यं जयशीलं वाजिनं वेगवंतमश्वं वाजिषु संयामेषु यथोत्साहयन्ति
तद्वत् । किंच श्वसे बलाय धना धनानां सातये लाभाय च क्षुम इति शेषः ॥ ऊतियूतिश्रुतिसातीत्यादिना
क्तिन उदात्तत्वं ॥ न केवलं धनमात्रं किंतु विश्वा धनानि सातये कृत्वानि प्रीणनसाधनानि गवादिधनानि ॥
षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ तेषां लाभाय । तत्र दृष्टान्तः । धना धने संयामे श्वसे वैरजयसाधनबलाय सातये तेषामेव
धनानां प्राप्ते चाल्पमिव सततगामिनमश्वमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् ॥

भिन्तपुरो नवतिमिंद्र पूरवे दिवोदासाय महि दाशुषे नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो ।
अतिथिग्वाय शंबरं गिरेरुयो अवाभरत् ।

महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥ ७ ॥

भिन्त । पुरः । नवति । इंद्र । पूरवे । दिवः । दासाय । महि । दाशुषे । नृतो इति ।
वज्रेण । दाशुषे । नृतो इति ॥ अतिथिऽग्वाय । शंबरं । गिरेः । उयः । अवा । अभरत् ।
महः । धनानि । दयमानः । ओजसा । विश्वा । धनानि । ओजसा ॥ ७ ॥

हे इंद्र नृतो रणे नर्तनशील त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते पूरवेऽभिमतपुरकाय । मनुष्यनामैतत् । महि महते
दिवोदासायैतन्नामकाय राज्ञे ॥ दिवो दासे षष्ठ्या अलुक् । का० ६. ३. २१. ५. । इत्यलुक् । दिवोदासादीनां
कंदसीति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥ नवतिमेतत्संख्याकानि पुरः शत्रूणां पुराणि भिन्त । भिन्नवानसि । तथा हे नृतो
गात्रविक्षेपणकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपेण शत्रूणां हिंसक वज्रेण क्षेपणसमर्थेनायुधेन दाशुषे हविर्दत्तवते दिवो-
दासायान्यस्त्री वा भिन्त । तमपि शत्रुं भिन्नवानसि । इदानीं परोक्षेणाह । अतिथिग्वाय पूजार्थमतिथिं गच्छते
दिवोदासाय तदर्थं ॥ गमेरौणादिको द्वप्रत्ययः ॥ उय उन्नूर्णबल इंद्रः पूर्वं पुरमेदनसमये विजयमश्रियमाणं
गिरिमाच्छ्रं शंबरमेतन्नामानमसुरं गिरिर्दुर्गमात्यर्षतादेः सकाशादोजसा स्वकीयेन बलेनावभरत् । अवाद्यु
खमवकृष्य प्राणं हृतवान् । किं कुर्वन् । महो महन्ति धनानि तदीयगवाश्वादीनि दयमानो दिवोदासाय
राज्ञे साधयन् ॥ दय दानगतिर्हिंसादानेषु । शपः पित्वादनुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः ॥
न केवलमल्पं धनं किंतु विश्वा धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणिमुक्तादीन्योजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः
साधयन्नवाभरत् ॥

इंद्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजिषु स्वमीच्छेष्वजिषु ।

मनवे शासद्व्रतान्त्वचं कृष्णामरंधयत् ।

दक्षन् विश्वं ततृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥ ८ ॥

इंद्रः । समत्सु । यजमानं । आर्यं । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतं । ऊतिः । आजिषु ।

स्वः । मीच्छेषु । आजिषु ॥ मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्वचं । कृष्णां । अरंधयत् ।

दक्षत् । न । विश्वं । ततृषाणं । ओषति । नि । अर्शसानं । ओषति ॥ ८ ॥

अयमिंद्रः समत्सु रणेषु प्रहारनिमित्तेषु यजमानं यष्टारमार्यमरणीयं सर्वैर्गतव्यं प्रावत् । रक्षति । सम-

त्स्विति संयामनाम समत्सु समरण इति तन्नामसु पाठात् । किंच शतमूतिः स्वभक्त्यपपरिमितरक्षण इन्द्रो विश्वेषु ॥ किंगव्यत्ययः ॥ आजिषु सर्वेषु संधानिभिन्नेषु संयामेषु यजमानं प्रावत् । तथा स्वर्गदेशेषु मुखस्य सेचयत्सु वाजिषु महासंयामेषु प्रावत् । स्वर्गप्रदानेन रक्षति । रणे आभिमुख्येन हतानां वीराणां स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते । द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ । परित्राडोगयुक्तश्च रणे योऽभिमुखो हतः । परा० ३. २५. इति । अचेतिहासमाचक्षते । अंशुमती नाम नदी । तस्यास्तीरे कृष्णनामासुरो वर्णतश्च कृष्णो दशसहस्रैरनुचरैरुपेतसहस्रवर्तिनः पीडयन्नासी । तत्रेन्द्रो बृहस्पतिना प्रेरितः सन् मरुद्भिः सहितः कृष्णां तदीयत्वचमुत्कृत्य सानुचरमवधीत् । अयमर्थोऽव द्रष्टो अंशुमतीमतिष्ठत् । अ० ८. ९६. १३. इत्यादिनोपरि-
ष्टाद्वक्ष्यते । तद्वचोच्यते । अयमिन्द्रो मनवे मनुष्याय ॥ विभक्त्यत्ययः ॥ मनुष्याणामर्थायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम । तद्गृहितान् यागविधेयिणः शासत् । शिञ्चितवान् । हिंसितवान् ॥ शासेल्लेव्यडागमः ॥ तथा कृष्णां त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचमुत्कृत्यारंध्यत् । हिंसितवान् ॥ रध हिंसायां । रधिजभोरचीति नुम् ॥ केन प्रकरिणेति तदुच्यते । धत्त । भस्मीकरोति ॥ लेव्यडागमः । सिञ्चकृलमिति सिप् ॥ तथा विश्वं तनुषाण-
मोषति । सर्वमपि हिंसकं तदनुचरसंघं दहति । यत्किंचिदवशिष्टमिति नेत्याह । अर्शसानं हिंसावचिं हताव-
शिष्टं सर्वमपि न्योषति । निःशेषेण दहति ॥

सूरश्चक्रं प्र वृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुषायतीशान आ मुषायति ।

उशना यत्परावतोऽजगन्नृतये कवे ।

सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ९ ॥

सूरः । चक्रं । प्र । वृहत् । जातः । ओजसा । प्रऽपित्वे । वाचं । अरुणः । मुषायति ।

ईशानः । आ । मुषायति ॥ उशना । यत् । पराऽवतः । अजगन् । नृतये । कवे ।

सुम्नानि । विश्वा । मनुषाऽइव । तुर्वणिः । अहा । विश्वाऽइव । तुर्वणिः ॥ ९ ॥

अचापीतिहासमाचक्षते । केचनासुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो मा भूदिति ब्रह्मणो वरं लब्ध्वेन्द्रमगणयित्वोद्वृत्ता आसन् । तान् हंतुमिन्द्रः सूर्यरथस्य चक्रमादायावधीदिति । तदिदमुच्यते । अयमिन्द्रः सूरः सूर्यस्य ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ चक्रं रथस्य चक्रमादायीजसा शारीरेण बलेन जातः समृद्धः सन् प्र वृहत् । प्रविप्रवान् ॥ वृह उद्यमने । तौदादिकः ॥ किंचारुणोऽरुणवर्णोऽत्यंततेजोयुक्तः सन् यद्वा गमनशीलः सन् प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीपमागत्य वाचं वागुपलब्धितं प्राणं मुषायति । मुमोष मुष्णाति वा । प्रपित्व इत्यासन्ननाम । यद्वा । वाचं तेषां प्रहारध्वनिं मुषायति । तेषु हतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रांतो भवति । अवधीदित्यर्थः । अथवा । इन्द्र एव युष्टानः सन्नादित्यात्मना स्मृत्यते । सूरः सूर्यो जात उदितः सन्नो जसा स्वकीयेन तेजसा युक्तश्चक्रं प्र वृहत् । तमोनिवारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलब्धितं रथं प्रकर्षेणोद्यतं करोति । ततः पूर्वमरुणस्तद्रथयता प्रपित्वे मंदेहायसुराणां प्रपित्वे समीपे वाचं तेषां जहि भिंधीत्यादिध्वनिं मुषायति । मुष्णाति ॥ मुपेक्षतरस्य श्रो-
हावपि च्छंदसि शायजपीति शायजादेशः ॥ तदनंतरं सूर्य ईशानः सर्वाणि तमांस्यसुरान्वा निराकर्तुं समर्थः सन् आ मुषायति । समंतान्मुष्णाति । अथ प्रत्यचकृतः । हे कवे क्रांतदर्शिन यद्यस्त्वमुशनोशनस एतन्नाम्नो महर्षेरुतये रक्षणाय परावतो दूरात्स्वर्गस्थानादजगन् गतवानसि प्राप्तवानसि ॥ गमेः सिपि च्छांदसः शपः सुः । हल्ङ्यादिलोपे मो नो धातोः । पा० ८. २. ६४. इति नत्वं ॥ यद्वा । उशनोशनसा युक्तः सन्नजगन् । आगच्छ । आगत्य च विश्वा विश्वानि सुम्नानि मुखसाधनानि धनान्यादायास्माकं तुर्वणिसूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता भवेति ईषः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति निरुक्तं । ६. १४. । तच्च दृष्टान्तः । मनुषेव मनुष्येणैव । यथा स्वोतेन परिवृढाय देशान्तरादभिमतं धनमानीयते तद्वत् । यद्वा । मनुषेव मनुष्याणामिव । इतरेषामुत्विजां विश्वा सुम्नानि सर्वाणि धनान्यादाय तुर्वणिर्भवसि । तद्वदस्माकमपि । न केवलमेकस्मिन्नेव यागदिने किंत्वहा विश्वेव विश्वान्यप्यहानि सर्वेष्वप्यहःसु तुर्वणिर्भव । यद्वा । तुर्वणिस्त्वमहा विश्वेव विश्वान्यहान्यतिदीर्घमायुषं यथा ददासि तथा सुम्नान्यपि । उभयमपि देहीत्यर्थः ॥

स नो नर्थेभिर्वृषकर्मन्तुकथैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः ।
 दिवोदासेभिरिन्द्र स्तवानो वावृधीषा अहोभिरिव द्यौः ॥ १० ॥
 सः । नः । नर्थेभिः । वृषऽकर्मन् । उकथैः । पुरां । दर्तः । रिति दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।
 दिवः । दासेभिः । इन्द्र । स्तवानः । ववृधीषाः । अहोभिः । इव । द्यौः ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृषकर्मन्मम तव वर्णव्यापारवन् पुरां दर्तस्मिन् पुराणां दारयितुं ॥ सुवामंचित इति षष्ठाः परां-
 गवज्जावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्य पादादित्वादाष्टमिकमाबुदात्तत्वं ॥ स तावृषो महानुभावस्त्वं नोऽस्मात्संब-
 धिभिर्नर्थेभिर्नूतनैश्चकथैरिदानीं प्रतिपादितप्रकारैः स्तोत्रैस्तुष्टैः सन् पायुभिः पालनप्रकारैः शग्मैः सुखिषैर्हिक्का-
 मुष्मिकरूपैः पाहि । पालय । किंच हे इन्द्र दिवोदासेभिर्दिवोदासगोचोत्पन्नैः ॥ अर्श आदित्वाद्च् ॥ अस्माभिः
 परच्छेपैः । यद्वा । पूजार्थं बज्रवचनं । स्तवानः स्तूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ववृधीषाः । प्रवृद्धो भव ॥
 वृधेर्लिङि च्छांदसः शपः सुः ॥ किमिव । अहोभिरिव द्यौः । द्यौतनशील आदित्योऽहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो
 भवति । तथास्मत्स्तुत्यात्यंतं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

इंद्राय हीति सप्तमं पंचमं सूक्तं । इंद्राय सप्तैत्यनुक्रमणिका । परच्छेप ऋषिः । अत्यष्टिच्छंदः । इंद्रो
 देवता ॥ पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि मार्यं दिनसवने होचकाः स्वस्वशस्त्र एतत्सूक्तं तुचचयं छत्वारंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमा-
 वपेयुः । अत्रायं विभागः । आद्यास्तिस्रो मेचावरुणस्य । तृतीयाद्यास्तिस्रो ब्राह्मणाच्छंसिनः । पंचम्याद्यास्तिस्रो
 ऽच्छावाकस्य । एतच्चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । षष्ठेऽहनींद्राय हि द्यौरसुरो अगन्ततेत्येवमेव । आ० ७. ११ ।
 इति ॥ तत्रैवाहनि तस्मिन्नेव सवने प्रशास्त्रादीनां प्रस्थितयाज्याभ्यः पुरस्तादादितः षड्वच एकैकशः प्रक्षेपणी-
 याः । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । इंद्राय हि द्यौरसुरो अगन्ततेति षट् । आ० ८. १. इति ॥ महाव्रते निक्षेपव्य-
 इंद्राय हीति तृचो वैकल्पिकानुरूपद्वितीयः । महाव्रतयेति खंडे सूचितं । इंद्रं यात्युप नः परावत इंद्राय हि
 द्यौरसुरो अगन्तत । ऐ० आ० ५. १. १. इति ॥

इंद्राय हि द्यौरसुरो अगन्ततेंद्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युम्नसांता वरीमभिः ।
 इंद्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।
 इंद्राय विश्वा सर्वनानि मानुषा रातानि संतु मानुषा ॥ १ ॥
 इंद्राय । हि । द्यौः । असुरः । अगन्तत । इंद्राय । मही । पृथिवी । वरीमऽभिः ।
 द्युम्नऽसांता । वरीमऽभिः ॥ इंद्रं । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।
 इंद्राय । विश्वा । सर्वनानि । मानुषा । रातानि । संतु । मानुषा ॥ १ ॥

द्यौर्द्यौतनशीलो बुलोकस्तन्निवासी देवसंघो वा स चासुरो निरसनशीलः शत्रूणां पुण्यकृतामेव तन्निवा-
 सात् इंद्राय हींद्रायैवानगन्तत । स्वयमेव प्रहो भवति ॥ नमेच्छांदसे लङि कर्मकर्तृयात्मनेपदं । न दुहस्त्रुनमा-
 मिति यगभावः । पा० ३. १. ८९. छांदसः शपः सुः । हलादिशेषाभावश्च । अनुनासिकलोपः ॥ हिशब्दः
 प्रसिद्धार्थो वा । तथेन्द्रायेंद्रार्थं मही महती पृथिवी भूमिस्तत्त्वः सर्वो जनो वानगन्तत । उभयवाग्रयवावि-
 शब्देनाश्रयी लक्ष्यते ग्राम आगत इतिवत् । केन साधनेनेति तदुच्यते । वरीमभिर्वरणीयैः स्तोत्रैर्विभिर्वा ।
 किंच द्युम्नसांता द्युम्नसातावन्नस्य यज्ञसो वा लाभे निमित्ते सति वरीमभिर्वरणीयैर्विभिर्न्युक्ता यजमानाः
 प्रह्ना भवन्ति । किंचेन्द्रमेव विश्वे सर्वे देवासो देवाः सजोषसः समानप्रीतियुक्ता ऐकमत्यभाजः पूर्वमसुरजयार्थं
 पुरो दधिरे । पुरतः स्थापितवन्तः । इंद्रमुखेनैवासुराजितवन्त इत्यर्थः । तथा मानुषा सर्वनानि मनुष्याणां
 संबंधीन्विषययुक्तानि प्रातरादिसवनानींद्राय संतु । इंद्रायैव भवन्तु । तथा मानुषा मनुष्याणामुल्लिख-
 संबंधीनि रातानि दातव्यानि पुरोडाशादीनींद्राय हींद्रायैव संतु । इंद्रं प्रीणयितुं समर्थाणि भवन्तित्यर्थः ॥

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुंजते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।
तं त्वा नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।

इंद्रं न यज्ञिश्चितयंत आयवः स्तोमेभिरिंद्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । तुंजते । समानं । एकं । वृषमण्यवः । पृथक् ।

स्वपरिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् ॥ तं । त्वा । नावं । न । पर्षणिं । शूषस्य । धुरि । धीमहि ।

इंद्रं । न । यज्ञिः । चितयंतः । आयवः । स्तोमेभिः । इंद्रं । आयवः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामेकमेकमेव संतं विश्वेषु सर्वेषु सर्वनेषु तद्वत्स्वेकाहाहीनसत्त्वरूपेषु सर्वेषु सोमयागेषु यजमानासुंजते । त्वरयंति । हविरादीनि ददते । कीदृशं त्वां । समानं सर्वेषामेकरूपं । कीदृशा यजमानाः । वृषमण्यवोऽभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः पृथग्विविच्य स्वस्वयागे । किमिच्छंतः । स्वः स्वर्गं सुखविशेषं वा सनिष्यवः संभक्तुकामाः पृथक् तुंजते । पृथगेव त्वरयंति । तुंजतिर्दानार्थः शिञ्चति तुंजत इति तन्नामसु पाठात् । तं तादृशं त्वा त्वां शूषस्य बलस्य सेनारूपस्य धुरि वह्ने तज्जयाय धीमहि । स्थापयामः । यद्वा । शूषस्यास्मदीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि । शूषमिति बलनाम शूषं सह इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । पर्षणिं नावं न पारस्य संभक्तीं पुरयित्रीं वा फलस्य नावमिव । तां यथा भारवह्ने स्थापयंति ॥ पार तीर कर्मसमाप्ती । कृंदसि वनसनेति सनेरिन्द्रप्रत्ययः । पा० ३. २. २७. । पृषोदरादिः । पिपतेरौणादिकः सनिप्रत्ययो वा ॥ कीदृशा वयं । आयवो मनुष्या यजमाना यज्ञैः साधनैरिंद्रं न चितयंतः परमेश्वरमिव त्वां चेतयंतः । परमेश्वरबुद्ध्या भावयंत इत्यर्थः । यद्वा । नशब्द एवकारार्थः । इंद्रमेव त्वां जानंतः । तथा स्तोमेभिः स्तोत्रैरिंद्रमिंद्रमेवायवो गच्छंतो वयं धीमहि ॥ दधातेर्लिङि क्कांदसः शपो लुक् ॥

वि त्वा ततस्त्रे मिथुना अंवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः सक्षंत इंद्र निःसृजः ।

यद्रथ्यंतां वा जना स्वयं यंतां समूहसि ।

आविष्करिंक्रवृषणं सचाभुवं वज्रमिंद्र सचाभुवं ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्त्रे । मिथुनाः । अंवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःसृजः ।

सक्षंतः । इंद्र । निःसृजः ॥ यत् । गव्यंतां । वा । जना । स्वः । यंतां । संसृजहंसि ।

आविः । करिंक्रत् । वृषणं । सचाभुवं । वज्रं । इंद्र । सचाभुवं ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामुद्दिश्य मिथुनाः पत्नीसहिता यजमाना वि ततस्त्रे । यज्ञं वितन्वते । यद्वा । यज्ञे पयोव्रतादिनात्मानमुपचरयंति ॥ तमु उपचये । क्कांदसे लिटीरयो र इति रेभावः ॥ किमर्थं । गव्यस्य व्रजस्य साता गवां संबंधिनां धूयस्य लाभे निमित्तभूते सति । न च सर्वत्रापिहोत्रादिनित्यवाक्येषु कारीरीचित्रादिकाम्यवाक्येषु यस्मिंदयं यस्य गृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्त्वैवार्थित्वादेः सज्जावात्तत्त्वैवाधिकारः स्त्रियासु सत्यर्थित्वेऽध्ययनाभावेन विद्वत्ताया अभावादत एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकार इति वाच्यं । यद्यपि स्त्रिया नास्ति पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां षष्ठेऽधिकारः ध्याये तृतीयचतुर्थाभ्यामधिकरणाभ्यां अस्त्येव स्त्रिया अधिकारः स च पत्न्या सहेति प्रपञ्चितत्वात् जायापती अप्रिमादधीयातामित्याधानविधानात् स्मृतिषु च नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं । म० ५. १५५. । इति पृथगधिकारस्यैव निवारितत्वादस्त्येव स्त्रियाः पत्न्या सहाधिकारः । अध्ययनाभावेऽपि वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेत् । आ० १. ११. । इति सूत्रकारवचनात् पत्यन्वास्त इत्यादिविधिषु सुप्रजसस्त्वा वयं । तै० सं० १. १. १०. १. । इत्यादिमंत्रविधानाच्च वचनमस्ति तच्चास्त्येव मंत्रेऽधिकारः किं हि वचनेन कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इति न्यायात् । तस्मान्मिथुना यज्ञं ततस्त्रे

इत्येतद्युक्तं । कीदृशास्ते । अथस्वव इन्द्रायात्मने वा तुष्टिमिच्छंतः निःस्वजो निःशेषेण हविस्त्यजंतः सचंतः ॥ सचतिर्गत्वर्थः ॥ त्वां संभजमानाः । पुनस्त एव विशेष्यते । निःस्वजः फलप्रतिबंधकं पापं निर्गमयंतः । कस्तव विशेष इति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणात्तत्त्वंता गामात्मन इच्छन्तौ ॥ गोशब्दात्सुप आत्मनः क्वच् । वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः ॥ स्वयंता स्वर्गं यन्ती गंतुमुद्युक्ता द्वा जना द्वौ आयापतिरूपौ जनौ समूहसि । संयुक्तयोरे-
वाभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि । यद्वा । सम्यगनुष्ठितवृत्तावित्यूहसि निश्चिनोषि । अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठती-
त्यर्थः । किंच हे इन्द्र त्वं वृषणं वर्षकं कामानां सचाभुवं सहैवोत्पन्नं त्वया विना भूतं तथा सचाभुवं शत्रुवधा-
दिद्यापारसामर्थ्येन सहैवोत्पन्नं वज्रमाविष्करिक्त । आविष्कुर्वन्प्रकटयन्वर्तस इति शेषः ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिन्द्र शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।

महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मंदसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः ।

ससहानः । अवऽअतिरः ॥ शासः । तं । इन्द्र । मर्त्यं । अयज्युं । शवसः । पते ।

महीं । अमुष्णाः । पृथिवीं । इमाः । अपः । मंदसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते वीर्यस्य तव संबंधिनोऽस्य वीर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वक्ष्यमाणमेतद्वीर्यं विदुः । ये पूरवो मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानास्त्वामिव यजन्ति ते विदुः । यद्वा । अस्य वीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः ॥ विदुष्ट इत्यत्र युष्मत्तत्तत्तुःष्विति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥ वीर्यमेव विशेष्यते । हे इन्द्र यद्यस्मात्कारणात् शारदीः संवत्सरसंबन्धिनीः संवत्सरपर्यंतं प्राकारपरिखादिभिर्दृढीकृताः पुरः शत्रूणां पुरीरवातिरः अनाशयः ॥ अवपूर्वस्तिरतिर्नाशनाथः ॥ किं कुर्वन् । ससहानस्तत्रत्यानभिभवन् धनाद्यपहारेण पीडयन् ॥ सहतेर्यङ्लुगंता-
त्ताच्छीलिकथानम् ॥ अवातिरः । किंच हे इन्द्र तं मर्त्यं मरणधर्माणमयज्युमयष्टारं यज्ञविघातिनं राक्षसादि
शासः । निगृहीतवानसि । हे शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्र त्वं महीं महतीं पृथिवीमिमा अपस्य समुद्रनद्यात्म-
कान्युदकानि चामुष्णाः । बलादपहतवानसि । असुरैरन्यैर्वा यज्ञविद्वेषिभिराक्रांतां भूमिं तत्संबन्धिनीरपस्य
तेषां पुराणि भित्त्वापहतवानसीत्यर्थः । किं दुःखेन । नेत्याह । मंदसानो हृष्यन्नेवेमा अप इमान्यधकार्याणि
ब्रीह्याद्यन्मान्यमुष्णाः । लब्धवानसि ॥

आदित्रे अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मर्देषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।

चकर्थं कारमेभ्यः पृतनासु प्रवैतवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत अवस्यंतः सनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मर्देषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ ।

सखिऽयतः । यत् । आविथ ॥ चकर्थं । कारं । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवैतवे ।

ते । अन्याऽअन्यां । नद्यं । सनिष्णत । अवस्यंतः । सनिष्णत ॥ ५ ॥

हे इन्द्र आदत्त एव हेतोस्ते वीर्यस्य तव संबंधिने वीर्याय तदभिवृद्धये चर्किरन् । पुनःपुनः सोमं विकिरन्ति ॥
किरतेर्यङ्लुगंताद्यत्ययेन शः ॥ सर्वेषु सवनेषु वितरन्ति यजमानाः । अत इत्युक्तं कुत इत्याह । मर्देषु वृषन्
सोमजनितमर्देषु सत्सु हे कामानां वर्षितः उशिजस्त्वां कामयमानान्यजमानान् यद्यतः कारणादाविथ रक्षसि ।
किंच सखीयतस्तव सखित्वमात्मन इच्छतोऽस्मान् यद्यस्मादाविथ तर्पयसि अभिमतेन प्रीणयसि अतश्चर्किरन् ।
किंच हे इन्द्र एभ्यो यजमानेभ्यः कारं शब्दं सिंहनादलक्षणं चकर्थं । करोषि ॥ करोतिः कर्मणि घञ् । कर्षात्त

इत्वंतोदात्तत्वं ॥ जुवेति तदुच्यते । पृतनासु संयामेषु । किमर्थं । प्रवतवे प्रकर्षेण वनितुं संभक्तुं । युद्धाय हि धीराः संभजंते ॥ वनतिशुमर्थे तवेत्यर्थः । तादौ चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ किंच ते तव संयामवासिनस्त्वय्यन्यामन्यामन्यान्धान्यान्धान्यमन्यं प्रति ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्विवचनं ॥ नयं यदि संतोषं समुद्रिं ॥ टुनदि समुद्रौ । पूर्ववत्पत्वं बाधित्वा क्वांसो यणादेशः ॥ सनिष्णत । संभजंते ॥ सनेर्लेटि सिञ्जलमिति सिप । इट् । व्यत्ययेन पुनः आप्रत्ययः । आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशे आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । क्वांसः टेरेत्याभावः ॥ तथा अवस्थतोऽन्नमिच्छंती जयास्तन्ममं कांचतः सनिष्णत । संभजंते ॥

उतो नो अस्या उषसो जुषेत ह्यर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।
यदिद्रु हंतवे मृधो वृषा वज्रिचिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमभिः ।

स्वः साता । हवीमभिः ॥ यत् । इद्रु । हंतवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।

आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो नोऽस्माकं संबंधिनीमस्या उषसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ एतामुषसं सुत्याहः संबंधिनमुषः कालमुतो जुषेत । अपि नाम सेवेत । उषस्वेवास्माकमयमिन्द्रो यच्च गच्छेदित्यर्थः । हिः पूरणार्थः । गत्वा चार्कस्य हविषः ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ अर्चनसाधनं हविर्हवीमभिर्हवनप्रकारविशेषेर्दत्तं हविषतो बोधि । अपि नाम जानोहि । किंच स्वर्षाता स्वर्गस्थान्यस्य सुखविशेषस्य वा संभजनस्थाने यज्ञे हवीमभिराहुनिराहृतो भवेति शेषः । अस्माभिराहृतः सन् उषस्वेवागत्य हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । कस्मादिदमुच्यते । यद्यस्मात्कारणात् हे वज्रिन् वज्रयुक्तेद्रु मृधो हिंसकाञ्छ्वेन हंतवे हंतुं वृषा वर्धिता सन् कामानां चिकेतसि अवबुध्यसे ॥ कित ज्ञाने । जीहोत्यादिकः । लेखडागमः । नाभ्यस्तस्याचि पितृत्यत्र च्छंदसि बज्रलमिति वचनाक्षपधगुणप्रतिषेधाभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तस्माद्रूमः । हे इद्रु मे मम मन्य मननीयं स्तोत्रमा श्रुधि । सर्वतः शृणु । कीदृशस्य मे । वेधसो मेधाविनः नवीयसो नवतरस्य । दीक्षितसंस्कारैः संस्कृतत्वान्नवीयस्त्वं । पुनर्विशेष्यते । नवीयसोऽतिशयेन नवनवतोऽसाधारणश्रुतिमतः । अत्र यजमानविशेषणैस्तत्कर्तृकं स्तोत्रमेव विशिष्टं भवति ॥

त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्मयुरमित्रयंतं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यं ।

जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।

रिष्टं न यामन्त्रपं भूतु दुर्मतिर्विश्वापं भूतु दुर्मतिः ॥ ७ ॥

त्वं । तं । इद्रु । ववृधानः । अस्मऽयुः । अमित्रऽयंतं । तुविऽजात । मर्त्यं ।

वज्रेण । शूर । मर्त्यं ॥ जहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवऽतमः ।

रिष्टं । न । यामन् । अपं । भूतु । दुःसमतिः । विश्वा । अपं । भूतु । दुःसमतिः ॥ ७ ॥

हे इद्रु तुविजातास्मात्सुत्या बज्रभावमापन्न शूर विक्रांत त्वं ववृधानोऽत्यर्थं वर्धमानोऽस्मयुरस्मान् त्वज्ज्वात्कामयमानस्त्वममित्रयंतमस्मासु शत्रुत्वमाचरंतं मर्त्यं मरणस्वभावं तं मर्त्यं वज्रेण जहि ॥ इतिर्ज इति आदेशः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥ तमित्युक्तं कमित्याह । यो मर्त्यो नोऽस्माकमघायति अघं पापं दुःखं वेच्छति तं जहि ॥ अघायस्यादित्यात्वं ॥ किंच सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनश्रवणस्त्वं शृणुष्व । आवयास्मादाकं । कीदृशं तदिति तदुच्यते । हे इद्रु त्वत्प्रसादाद्दुर्मतिरस्माज्जिघांसाविषया दुष्टा बुद्धिरप्य भूतु । अपमता भवतु ॥ क्वांसः शपो लुक् । भुसुबोक्षिणीति गुणप्रतिषेधः ॥ न केवलं हिंसास्वरूपा

अपि तु विद्या सर्वापि क्रोधपरिवादादिरूपाप भूतु । तच्च दृष्टांतः । यामन् यामन्यध्वनि रिष्टं न । अध्वनः
अमेण हिंसितं परिष्ठातं यथा दुर्मतिस्त्रीरादिविषया बाधते तद्वदस्मात्बाधमाना दुर्मतिरपगच्छतु । यथा ।
यामनि मार्गे यन्नादिरूपे रिष्टमसुरकृतहिंसादिरूपं विघ्नं परिहरसि तद्वत् ॥ २० ॥

त्वया वयमिति वज्रं वधं मूर्तं पादच्छेपमात्यष्टमिंद्रं । युवं तमित्ययमेन्द्रापार्वतोऽर्धर्चः । त्वया वयं
वज्रं तमेन्द्रापार्वतोऽर्धर्चं इत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो श्लेषः ॥

त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धनं इंद्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतः ।

नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु मुन्वते ।

अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयंतो भरे कृतं ॥ १ ॥

त्वया । वयं । मघऽवन् । पूर्व्ये । धने । इंद्रत्वाऽजताः । ससह्याम । पृतन्यतः ।

वनुयाम । वनुष्यतः ॥ नेदिष्ठे । अस्मिन् । अहनि । अधि । वोच । नु । मुन्वते ।

अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम । भरे । कृतं । वाजयंतः । भरे । कृतं ॥ १ ॥

हे मघवन् । मघः सीख्यं । तद्वन्निंद्र त्वया साधनेन युक्ता वयं । अत एवेन्द्रत्वोता अतिप्रबलेनेन्द्रेण त्वया
रक्षिताः संतः ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वादेशः । छांदसमार्त्वं ॥ पृतन्यतः पृतनामात्मन इच्छतः प्रबलसेना-
युक्ताञ्छन् ससह्याम । अभिभवेम । तथा वनुष्यतोऽस्मात्प्रहारायागच्छतः शत्रून्वनुयाम । तेषामागमनात्पूर्वमेव
वयं संभजेम । किंच पूर्व्ये धनेऽस्मिन्यज्ञे नेदिष्ठेऽत्यंतसंनिहितेऽस्मिन्नहन्यभिषवयुक्तेऽयतनेऽहनि मुन्वते यजमा-
नाय तदर्थमधि वोच । तं हविष्प्रदं यजमानं यच्च वा नु क्षिप्रमधिकं ब्रूहि ॥ लोटि व्यत्ययेनाङ् । वच उम् ॥
किंच हे इंद्र वयं यजमाना भरे संयामे कृतं जयस्य कर्तारं त्वामुद्दिश्य तज्जयार्थं वाजयंतो हविर्लक्षणात्तमुपा-
चरंतो वि चयेम । सोचादिकं हविरादिकं वा विचिनुयाम ॥ चिनोतिर्व्यत्ययेन शप् ॥ पुनः कीदृशं त्वां । भरे
देवानां संयामेऽसुरजये देवानां सम्यग्भरणे वा कृतं कर्तारं । भर इति संयामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा । नि०
४. २४. इति यास्तः ॥

स्वर्जेषे भर आप्रस्य वक्रन्पुष्वुधः स्वस्मिन्नंजसि क्राणस्य स्वस्मिन्नंजसि ।

अहन्निद्रो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः ।

अस्मत्वा ते सध्र्यक्संतु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥ २ ॥

स्वऽजेषे । भरे । आप्रस्य । वक्रन्नि । उषऽबुधः । स्वस्मिन् । अंजसि ।

क्राणस्य । स्वस्मिन् । अंजसि ॥ अहन् । इंद्रः । यथा । विदे । शीर्ष्णाऽशीर्ष्णाः । उषऽवाच्यः ॥

अस्मत्वा । ते । सध्र्यक् । संतु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

अयमिंद्रः स्वर्जेषे स्वर्गगमनसाधने भरे संयामे । युद्ध अभिमुखेन हतस्य स्वर्गो द्वाविमौ पुरुषौ लोके
सूर्यमंडलमेदिनी । परा० ३. २५. इत्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धः । आप्रस्थापनशीलस्य शत्रुवधायितस्ततो व्याप्तस्य ॥
शीर्ष्णादिको रः ॥ शूरस्य वक्रानि मार्गभूते स्वस्मिन् स्वभूतेऽजस्यभिव्यक्तिमति कपटादिरहिते । पुनः स एव
विशेष्यते । स्वस्मिन्नंजसि स्वकीयेऽजसि मुखे महति संयामे । यद्वा । स्वस्मिन्नंजसि शत्रौ स्वयमेवाप्रच्छन्नलेनागते
सति । अहन् । शत्रून् हिंनस्ति । कस्य संयाम इति तदुच्यते । आप्रस्थापनशीलस्य आ समंतादिंद्रस्य प्रीणयि-
तुर्वा उषर्वुध उषःकालेऽनुष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य क्राणस्य यागं कुर्वाणस्य ॥ करोतिः शतरि छांदसः शपो
लुक् ॥ अस्य यजमानस्य शत्रून्हन् । हिंनस्ति । अतः कारणादयमिंद्रः शीर्ष्णा शीर्ष्णोपवाच्यः । सर्वेषां शिरसा
प्रणम्यः सुखः ॥ शीर्वंश्छंदसि । पा० ६. १. ६०. इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तत्वं । नित्यवीप्स्योरिति

दिर्भावः ॥ तत्र दृष्टांतः । यथा विदे सर्वज्ञाय शिरसा प्रणतिः क्रियते सूयते च तथैनमित्यर्थः । यथा । यथा विदे येन प्रकारेण हंतव्यं शत्रुं जानासि तं तं ग्रहंसि ॥ वेत्तेत्येवमेवात्मनेपदं । पुष्पव्याख्यः । जोपस आत्मने-
पदेष्विति तन्नोपः ॥ अथवा । यथा विदे यं यं विंदसे लभसे शत्रुं तं तं मारयसि । अतः कारणात्सुख-
इत्यर्थः ॥ अस्मिन्पक्षे ह्यंदासो विकरणस्य लुक् । पूर्ववत्तन्नोपः ॥ किंच हे इंद्र ते रातयस्तव संबंधीनि धनानि
दानान्यस्मात्स्वास्वैव सध्वक् सहेकोद्योगेन संतु । भवन्तु ॥ सहपूर्वादंघतेर्ध्वत्विगित्यादिना क्तिन् । सहस्य सध्वि-
रिति सध्वादेशः । अद्रिसध्वोरंतोदात्तनिपातनं क्त्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति स चांतोदात्तः । उदात्तस्वरितयोर्यण
इति स्वरितः ॥ किंच भद्रस्य सुखस्य रातयोऽस्मासु दत्तानि दानानि भद्रा अतिस्मिराणि संतु ॥

तत्तु प्रयः प्रत्नथा ते शुशुक्लं यस्मिन् यज्ञे वारमकृण्वत क्षयमृतस्य वारसि क्षयं ।
वि तन्नोचेरधं द्वितांतः पश्यन्ति रश्मिभिः ।

स घा विदे अन्विद्रो गवेषणो बंधुषिज्ञो गवेषणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रत्नऽथा । ते । शुशुक्लं । यस्मिन् । यज्ञे । वारं । अकृण्वत । क्षयं ।
अमृतस्य । वाः । असि । क्षयं ॥ वि । तत् । वोचेः । अधः । द्विता । अंतरिति । पश्यन्ति । रश्मिभिः ।
सः । घ । विदे । अनु । इंद्रः । गोऽएषणः । बंधुषित्ऽभ्यः । गोऽएषणः ॥ ३ ॥

हे इंद्र तत्तु खलु प्रसिद्धं प्रयो हविर्लक्षणमन्नं शुशुक्लमाज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तं ॥ शुचेर्दीप्तिर्कर्मण
एतद्रूपं ॥ ते तव स्वभूतं । प्रतथा पूर्वमितः पूर्वं यथा यागकाले हविसे तव स्वं भवति तथायतनमपि । सर्वदा
त्वामेव यजंत इति भावः ॥ प्रतपूर्वविधेयादिनेवार्थे याल् । लिप्स्वरः ॥ कीदृशं तदिति उच्यते । यज्ञे यागे
यस्मिन् हविषि दातव्ये सति वारं वरणीयं चयं स्थानं वेदिलक्षणमकृण्वत कुर्वन्मृत्विजः । कस्तव विशेष इति
चेत् उच्यते । अतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य वारसि चयं । निवासस्थानं संभक्तोऽसि । यद्वा । अतमित्युदकनाम ।
तस्य चयं स्थानं प्राप्तोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः । अथवा । अतस्यादित्यस्य चयं स्थानं सुलोकास्त्र्यं वारसि ।
यजमानं यमयितासि । तत्तादृशं वक्ष्यमाणं कर्म वि वोचेः । विब्रूहि । अधातः कारणाद्वितांतर्द्वित्वेपित-
योर्वावापृथिव्योर्मध्येऽंतरिक्षे रश्मिभिरादित्यकिरणैः पश्यन्ति । मेघं निर्मिद्य रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे
जनाः प्रत्यक्षतः पश्यन्ति । अस्मद्वत्तं हविरादित्यं प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्येतत्सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः ।
इदानीं परोक्षतया स्तौति । स घ स खल्विन्द्रो गवेषण उदकस्यान्वेषणशीलः । तथा बंधुषिज्ञो हविष्यदा-
नादिना बंधुभावं प्राप्तवद्भ्यो यजमानेभ्यो गवेषणो गवां प्रसिद्धानामेषणकर्ता ॥ इषेर्वाङ्मलकात्कर्तरि व्युट् ।
यद्वा । गवेष मार्गणे । पूर्ववच्छ्रुट् । यजमानफलस्य मृगयितेत्यर्थः । अनु उक्तक्रमेणैव कर्ता सन् विदे । विंदते ।
उदकप्राप्तिप्रकारं जानाति ॥

नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदंगिरोभ्योऽवृणोरप ब्रजमिन्द्र शिष्टान्नपं ब्रजं ।

एभ्यः समान्या दिशास्मभ्यं जेषि योत्सि च ।

सुवृजो रंधया कं चिदव्रतं हृणायतं चिदव्रतं ॥ ४ ॥

नु । इत्या । ते । पूर्वऽथा । च । प्रऽवाच्यं । यत् । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । ब्रजं ।

इंद्रं । शिष्टं । अप । ब्रजं ॥ आ । एभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यं । जेषि । योत्सि । च ।

सुवृत्ऽभ्यः । रंधय । कं । चित् । अव्रतं । हृणायतं । चित् । अव्रतं ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते तव संबंधि कर्मेत्येत्युक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपं वा पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा नु क्षिप्रं प्रवाच्यं
सर्वैः स्तौतव्यं तद्वदिदानींतनमपि सुखं ॥ नू इत्येतदेषाश्चादित्यात्मकतिभावः ॥ कीदृशं तदिति तदुच्यते ।

यत्त्वमंगिरोभ्य एतन्नोचोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यस्तेषामर्थाय ब्रजमंतरिक्षे गच्छंतं मेघमपावृणोः अपवृतवानसि मेघमुत्पाव्य वृष्टिमुत्पादितवानसि । ब्रज इति मेघनाम ब्रजो वराह इति तन्नामसु पाठात् । किंच हे इंद्र ब्रजं गवां समूहमपायष्टूभ्योऽपहृत्य तेभ्य एवांगिरोभ्यः शिषन् वितरन् रक्षितवानसि । यद्वा । पश्चिमिरपहृतं विलेखितं गवां ब्रजमपहर्तुमपावृणोः । अपवृतदारमकरोः । किंच हे इंद्र एभ्य उक्तेभ्य ऋषिभ्यः समान्या दिशा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददासि तद्वदस्मभ्यमपि जेषि । धनं संयामं वा जय । तदर्थं योत्सि । युध्यस्व च ॥ छांदसो विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किंच त्वं सुन्वज्ञास्वदर्थमभिषवं कुर्वन्नोऽस्माभ्यं कं चिद्व्रतं सर्वमप्ययज्जानं यागविरोधिनां रंधय । बाधय । मदधीनं कुर्वित्यर्थः । न केवलमयज्जानं किंतु हृणायंतं चिद्व्रतं ॥ चिदित्यवकुत्सिते ॥ अस्मासु रोषं कुर्वंतं तमेवायष्टारं स्वयं रोषवतं वा । यद्वा । हृणायंतं चित् रोषं कुर्वंतमप्यव्रतमकर्माणां पुनर्हृणनासमर्थं कुर्वन् रंधय ॥ हृणीङ् रोषे कङ्वादिः । व्यत्ययेनाकारः ॥

सं यज्जनान् क्रतुभिः शूर ईक्ष्यद्धने हिते तरुषंत अवस्यवः प्र यक्षंत अवस्यवः ।

तस्मा आयुः प्रजावदिद्धाधे अर्चन्त्योजसा ।

इंद्र ओक्थं दिधिषंत धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ ५ ॥

सं । यत् । जनान् । क्रतुऽभिः । शूरः । ईक्ष्यत् । धने । हिते । तरुषंत । अवस्यवः ।

प्र । यक्षंत । अवस्यवः ॥ तस्मै । आयुः । प्रजाऽवत् । इत् । बाधे । अर्चन्ति । ओजसा ।

इंद्रे । ओक्थं । दिधिषंत । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५ ॥

यद्य इंद्रः शूरो विक्रांतः सन् जनान् सर्वान्प्राणिनः क्रतुभिः प्रज्ञाभिः समीक्षयत् सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान् । अंतर्यामिरूपेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः । यद्वा । क्रतुभिः कर्मभिः सुकृतदुष्कृतरूपैर्निमित्तभूतैस्तत्फलैर्योजयति । एवं प्रेरयति सति अवस्यवोऽन्नमिच्छंतो यजमाना धने गवादिरूपे हितेऽभिमतं सति । यद्वा । हिते धनेऽभिप्रेते सति । तरुषंत । हिंसन्ति शत्रून् ॥ तरुष्यतिर्वधकमी । छांदसे लुङि व्यत्ययेन क्तिरङ् । तरतेर्वा लङ्युकारसिष्पस्त्रयो विकरणाः ॥ तरंतीत्यर्थः । अतः कारणात् अवस्यवोऽन्नं हविर्लक्षणमिन्द्रायात्मने वेच्छंतः संतः प्र यक्षंत । प्रकर्षेण यजते ॥ छांदसे लुङि व्यत्ययेन क्तः ॥ किंच तस्मा इत् तस्मै प्रसिद्धयिंद्राद्यैवायुर्हविर्लक्षणमन्नं प्रजावत् पुत्रादिसहितं भवति । तैः सहितैर्दीयत इत्यर्थः । किंच यजमाना ओजसा स्वकीयेन बलेन युक्ता बाधे शत्रूणां बाधने निमित्तभूते सति बाधितुं वा ॥ कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वन इति केनप्रत्ययः ॥ अर्चन्ति । पूजयन्ति । यद्वा । तस्मा इत्यजमानाधैव बाधे बले निमित्तभूते सति । बाध इति बलनाम बाधस्तविषीति तन्नामसु पाठात् । प्रजावत् पुत्रायुपेतमायुरन्नं लब्धुमोजसा बलेन युक्ता अर्चन्ति । इंद्रं पूजयन्ति ऋत्विज इति शेषः । किंच धीतयः कर्मवतो यजमाना इंद्र इंद्रसमीपे ॥ गंगायां घोष इतिवत् तत्सामीप्यं लक्ष्यते ॥ इंद्रलोक इत्यर्थः । तत्रैक्यमोको निवासस्थानं ॥ स्वार्थे यत् ॥ दिधिषंत । धारयन्ति ॥ धिष शब्दे । अत्र धारणार्थः । जीहोत्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ त एव पुनर्विशेष्यते । धीतयः स्वर्गसाधनकर्मवतः संतो देवाँ अच्छा न देवानामिमुख्येन प्राप्तुमिवौक्थं दिधिषंतित्यन्वयः ॥

अविवाक्नेऽहनि मानसग्रहमक्षणानंतरं नक्षत्रेषु दृश्यमानेष्वध्वर्युप्रमुखाः सर्वे युवं तमित्येतां जपेयुः । गार्हपत्ये जुह्वतीति खंडे सूचितं । युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधिति जपंतः । आ० ८. १३. इति ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धंत वज्रेण तंतमिद्धंत ।

दूरे चत्ताय च्छत्सद्गहनं यदिनक्षत् ।

अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दूर्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥ ६ ॥

युवं । तं । इंद्रा॒पर्व॒ता । पु॒रः॒ऽयु॒धा । यः । नः । पृ॒त॒न्यात् । अप । तं॒ऽतं । इत् । ह॒तं ।
वज्रेण । तं॒ऽतं । इत् । ह॒तं ॥ दू॒रे । च॒त्ताय॑ । छ॒त्सत् । ग॒हनं॑ । यत् । इ॒न॒क्षत् ।
अ॒स्माकं॑ । श॒त्रून् । परि॑ । शू॒र । वि॒श्वतः॑ । द॒र्मा । द॒र्षि॒ष्टि । वि॒श्वतः॑ ॥ ६ ॥

हे इंद्रापर्वता । इंद्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववाक्त्रेण । तदभिमानो देवः । तौ युवं युवां पुरोयुधा संयामि
पुरतो योद्धारौ नोऽस्माकं यः शत्रुः पृतन्यात् अस्मान् हंतुं पृतनामात्मन इच्छति तं तमित् सर्वमपि शत्रुमप
हंतं । नाशयतं ॥ हतेर्लोव्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । तं तमित् सर्वमपि शत्रुं
हंतुं वज्रेण साधनेन प्राप्तुं ॥ ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । यद्यो वज्रः ॥ विंगव्यत्ययः ॥ दूरे चत्तायात्यंत-
दूरदेशे गताय ॥ चातयतेर्वा नाशकर्मणः ॥ नष्टाय । अदर्शनमापन्नायेत्यर्थः ॥ यसितस्कभितेत्यादी निपातना-
दिडभावः ॥ तादृशं शत्रुं कंत्सत् कंदयति कामयते हंतुं ॥ कंदतेः कान्तिकर्मण इदं रूपं ॥ किंच गहनं दुरवगाहं
स्थानमतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वेनचत् व्याप्नोति ॥ नक्ष गतौ । क्वांदस इकारोपजनः । इनक्षतिर्वा
प्रकृत्यंतरं ॥ इदानीमिंद्र एव स्तूयते । हे शूर शौर्योपेतेंद्र अस्माकं विरोधिनः शत्रून् विश्वतो विश्वान् ॥
सार्वभित्तिकस्तस्मिन् ॥ परि परितो विश्वतो विश्वरूपायैर्दर्षिष्टि । दारयसि । किंच दर्मा शत्रूणां दारकः ॥
दारयतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन । णिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरण मनिन उदात्तत्वं । ह्रस्वस्क्वांदसः ।
यद्वा । दू भये । घटादित्वाभित्तां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥ तव पूर्वीक्तो वज्रो विश्वतः सर्वांश्शत्रून् सर्वरूपायैर्वा
दर्षिष्टि । दारयति । यद्वा । दर्मा शत्रूणां दारक इंद्रो दर्षिष्टि । कात्स्न्येन दारयति शत्रून् ॥ २१ ॥

उभे पुनामीति सप्तमं सप्तमं सूक्तं पारुक्छेपमैन्द्र । आद्या त्रिष्टुप् । अभिवृग्येत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । पिशंग-
भृष्टमित्येषा गायत्री । अवर्मह इत्येषा धृतिः । वनोति हीत्यनभिधानादत्यष्टिः । अत्रानुक्रमणिका । उभे
सप्तादी त्रिष्टुप् तिस्रोऽनुष्टुभो गायत्री धृतिरिति ॥ अस्य सूक्तस्य विनियोगमाह शौनकः । उभे पुनामीति
पुरा रिपुष्यसु प्रकीर्तिताः । ता जपन् प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्समश्नुते । ता जपन् हति रक्षांसि सपत्नांश्च
नियच्छति । अग्नौ १. २५. ॥

उ॒भे पु॒नामि॒ रोद॑सी ऋ॒तेन॒ द्रुहो॑ द॒हामि॒ सं म॒हीर॑नि॒न्द्राः ।

अ॒भि॒वृ॒ग्य॒ यत्र॑ ह॒ता अ॒मि॒त्रा॑ वैल॒स्थानं॑ परि॑ तृ॒ह्णा अ॒शेर॑न् ॥ १ ॥

उ॒भे इति॑ । पु॒नामि॒ । रोद॑सी इति॑ । ऋ॒तेन॑ । द्रुहः॑ । द॒हामि॒ । सं । म॒हीः । अ॒नि॒न्द्राः ।

अ॒भि॒ऽवृ॒ग्य॒ । यत्र॑ । ह॒ताः । अ॒मि॒त्राः । वैल॒ऽस्थानं॑ । परि॑ । तृ॒ह्णाः । अ॒शेर॑न् ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतेन त्वद्रुद्देशेन यज्ञेन बलेनोभे रोदसी यावापुषिर्वा पुनामि । लोकद्वयं हिंसकानां तवाय-
ष्टृणां वापगमनेन पावयामि । किंच भूलोकेऽनिन्द्रा इंद्रविरहितानामाश्रयभृता महीरवीः अत एव द्रुहो
द्रोहिणामाधारभूतत्वात्स्वयमपि द्रोग्भीः सं दहामि । संभूयैकहेलया दहामि । पुनस्ता एव विशेयंति । यत्र
यामु भूमिष्वमित्राः शत्रवोऽभिवृग्याभितो गत्वा हताः सर्वतः प्राप्ता अस्माभिर्घातिता वा ॥ वृगतर्गतिकर्मा ।
क्वांदसो धातुः ॥ ते सर्वे परि तृह्णा हिंसिताः ॥ तृह् हिंसार्थः । ऊदित्त्वाद्यस्य विभषितीट्प्रतिषेधः ॥ हिंसिताः
संतोऽशेरन् । शयनं प्राप्ताः ॥ शेत्येत्येन परस्मैपदं । शीडो ऋट् । पा० ७. १. ६. । शीडः सार्वधातुके गुणः ॥
वैलस्थानं । विलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः श्मशानवचनः । अतोऽयमपि श्मशानवाची । अथवा
विलसंबंधिस्थानं जागलोकः । तत्र वाशेरन् ॥ यद्वा । विल क्षेप इति धातुः । घञर्थे कः । स्वार्थकोऽण । तत्र
शवाः चिथंत इति वैलस्थानं श्मशानं ॥ तत्र त्वया हता भूमिं श्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शेरते । तान्द-
हामीत्यर्थः ॥

अ॒भि॒वृ॒ग्या चि॒द॒द्रि॒वः शी॒र्षा या॑तु॒मती॑नां ।

छि॒न्धि व॑टूरि॒णा प॒दा म॒हाव॑टूरि॒णा प॒दा ॥ २ ॥

अभिऽवृण्य । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनां ।
छिन्धि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

अद्रिषो वैरिणां भक्षक यद्वाट्रेर्मेषस्यादतीरिद्र त्वं यातुमतीनां हिंसावतीनां सेनानां । यद्वा । यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि तद्वतीनां । अथवा । यातवो रक्षांसि तद्वतीनां सेनानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ शत्रूणां सेनाः । शीर्षा शीर्षाण्यभिवृण्या चिदभितः प्राप्तेव छिन्धि । चूर्णय । यद्वा । तासां संबन्धीनि रथादीनि छिन्धि । केन साधनेनेति तदुच्यते । वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन स्वदीयपादेन । अतिविस्तृतेनेत्यर्थः । यद्वा । वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन हस्तिनः संबन्धिना पादेन । ऐरावतपादेनेत्यर्थः । न केवलेन येन केन पादेनेत्याह । महावटूरिणा पदा महावेष्टनवता स्त्रीयैरावतसंबन्धिना वा पादेन छिन्धि । चूर्णय ॥ वट वेष्टने । खर्जिपिण्यादिभ्य ऊरोलचौ । उ० ४. ९०. इत्यूरप्रत्ययः । अत इनिठनावितीनिः ॥

अवासां मघवञ्जहि शर्धो यातुमतीनां । वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥
अव । आसां । मघऽवन् । जहि । शर्धः । यातुऽमतीनां । वैलऽस्थानके । अर्मके ।
महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

हे इंद्र मघवन् धनवन् आसां यातुमतीनां । यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि । तद्वतीनां यातुधानवतां वा सेनानां शर्धो बलमव जहि । चूर्णय । तथा कृत्वा चार्मके कुत्सिते श्वैररणीये वैलस्थानके कुत्सिते पूर्वोक्तलक्षणे रमशाने अपयेति शेषः । यद्वा । वैलस्थानके बिलसंबन्धिनि कुत्सिते स्थानेऽधकारावृतेऽधोलोके स्थापयेति शेषः । ननु यत्र क्वचित्सुद्रे नेत्याह । महावैलस्थे सर्वैर्गतये महारमशाने नागलोके वा । पुनः कीदृशे । अर्मके कुत्सिते गतासुभिररणीये ॥

यासां तिस्रः पंचाशतोऽभिवृणैरपावपः । तत्सु ते मनायति तत्सु ते मनायति ॥ ४ ॥
यासां । तिस्रः । पंचाशतः । अभिऽवृणैः । अपऽअवपः । तत् । सु । ते । मनायति ।
तत्सु । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

हे इंद्र यासां पूर्वमंचोक्तलक्षणानां सेनानां तिस्रः पंचाशतः त्रिगुणितपंचाशत्संख्यां सार्धशतमभिवृणैरभिगमनैः ॥ वृणतिर्गतिकर्मेत्युक्तं ॥ अभिगम्यापावपः नाशितवानसि । हे इंद्र तत्तावृणं सेनावधादिरूपं कर्म सु मनायति । सुष्ठु संभावयतीत्यर्थः । किंच हे इंद्र ते तवाध्यर्धशतशत्रुसेनाजयरूपं महदपि तद्वदिति सु मनायति । अत्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते ॥

पिशंगभृष्टिमंभृणं पिशाचिमिद्र सं मृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥ ५ ॥
पिशंगऽभृष्टिं । अंभृणं । पिशाचिं । इंद्र । सं । मृण । सर्वं । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

हे इंद्र पिशंगभृष्टिमीषद्रक्तवर्णं अंभृणमतिभयंकरं शब्दायमानं ॥ भ्रण शब्दे । यरूनुगंतात्यचाबिच्छादसो भलोपस्य ॥ यद्वा । महान्तं । अतिप्रवृद्धमित्यर्थः । अंभृण इति महन्नाम अंभृणो माहिन इति तव पाठात् । उक्तविधिं पिशाचिं पिशाचविशेषं । जरामित्येके । सं मृण । सम्यग्विहंसय । न केवलं तमेकं किंतु सर्वं रक्षो रक्षणनिमित्तभूतं राक्षसादिकं नि बर्हय । निषूदय ॥ बृह हिंसायां चौरादिकः ॥ नामय । वधकमेतत् नितीशयति निबर्हयतीति तचोक्तत्वात् ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र ऐंद्रतुषस्त्रावर्मह इंद्रेत्यादिके प्रथमाद्वितीये । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । अवर्मह इंद्र वृषभिंद्र । आ० ८. १. इति ॥

अ॒व॒र्म॒ह इ॒न्द्र दा॒दृहि श्रु॒धी नः॑ शु॒शोच॑ हि द्यौः॒ स्था न॑ भी॒षाँ अ॒द्रि॒वो
घृ॒णा॒न्न भी॒षाँ अ॒द्रि॒वः ॥ शु॒ष्मि॒न्त॒मो हि शु॒ष्मि॒भिर्व॒धैरु॒येभि॒रीय॑से ।
अ॒पू॒रुष॑मो अ॒प्रती॑त शूर॒ स॒त्वंभि॒स्त्रि॒स॒प्तैः शूर॒ स॒त्वंभिः॑ ॥ ६ ॥
अ॒वः । म॒हः । इ॒न्द्र । द॒दृहि । श्रु॒धि । नः॑ । शु॒शोच॑ । हि । द्यौः । स्थाः । न । भी॒षा । अ॒द्रि॒ऽवः ।
घृ॒णात् । न । भी॒षा । अ॒द्रि॒ऽवः ॥ शु॒ष्मि॒न्त॒मः । हि । शु॒ष्मि॒ऽभिः । व॒धैः । उ॒येभिः॑ । ई॒य॑से ।
अ॒पु॒रुष॑ऽमः । अ॒प्र॒ति॒ऽइ॒त् । शूर॒ । स॒त्वंऽभिः॑ । त्रि॒ऽस॒प्तैः । शूर॒ । स॒त्वंऽभिः॑ ॥ ६ ॥

हे इन्द्र महो महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महान्तं जलधारिणं मेघं महान्तं वृचं वावरवसादवाकुलं ॥
पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययोऽवादेशस्य । अस्मरुधरवरित्युभयथा कंदसि । पा० ८. २. ७०. । इति रेफः ॥ दृष्टिः ।
विदारय । किंच नोऽस्मादाकं शुधि । शृणु । हे अद्रिवः । अद्रिमैघः । तद्वन्निद्र हि यस्मात्कारणाद्दीर्घोऽन्वयो
देवानामाश्रयभूतः शुशोच शोचति । वृध्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः । तच्च दृष्टान्तः । चा न ॥ चेति
भूनाम । चार्थं निवसंत्यस्यामिति चाः । चे जे षे चये । अधिकरणे क्तिप् ॥ चा न सर्वनिवासाश्रयभूमिरिव ।
सा यथा भीषा वृध्यभावात्सत्यादिशेषभीत्या शोचति तद्वत् । लोकद्वयमपि वृध्यभावेन शोचतीत्यर्थः ।
अमुरपचं लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं धर्तुमसहमाने यावापृथिव्यौ शोचत इत्यर्थः । तस्माच्छुधीति पूर्वचान्वयः ।
भीती दृष्टान्तः । हे अद्रिवः शत्रूणां भक्षक । यदा । अद्रिर्वज्रः । तेन तद्वत् । हे इन्द्र घृणास्त्रीषा न दीप्ता-
दपेर्मूर्त्यंतरात्त्वष्टुर्भीत्येव । त्वष्टुर्भीत्या पूर्वं यथा यावापृथिव्यौ शोचतस्तद्वत् । अत्रेतिहासमाहुः । पूर्वं जगति
महाधिकारिणावृते सति देवा विचिंत्यामि प्रार्थितवन्तः । स च त्वष्टुरूपेण यावापृथिवीभ्यां सकाशात्तमो
व्युदस्यनुदपद्यत । तं दृष्ट्वा यावापृथिव्यौ विभ्यतुरिति । स चोभे त्वष्टुर्विभ्यतुः । ऋ० १. ९५. ५. । इत्यादिश्रुतितो
ऽवगंतव्यः । यदा । घृणः केवल्लोऽपिः । तस्माद्यथा विभीतस्तद्वत् । सा च भीतिररेजेतां रोदसी । ऋ० १.
३१. ३. । इत्यादिश्रुतितोऽवगंतव्या । तादृशभीतिं वृष्टिप्रदानेन परिहरित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं शुष्मिभिर्वलीः शुष्मि-
न्तमो हि । अतिशयेन बलवान् खलु । अतः कारणादुयेभिर्ब्रह्मर्णेति क्रूरैर्वधस्तदुपायैः सहितस्त्वमीयसे । शत्रून्
मेघान्वा गच्छसि ॥ ई॒ड गती । दे॒वादिक॒त्वात् श्न ॥ यदा । शुष्मिभिर्वधेरिति संबंधः । हे शूर विक्रान्त
सत्वभिरप्रतीतावसप्तै रचःप्रभृतिभिरप्रतिगत युद्धे शत्रुभिरनाक्रान्त । यदा । सत्वभिः प्राणिभिरसंस्कृतमनस्त्रि-
रनधिगत । अपुरुषघ्नः पौरुषोपेतानां यजनसमर्थानामहननस्त्वं । त्रिसप्तैः सत्वभिस्त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्वभि-
रनुचरैरुपेतः सन् । ईयस इत्यन्वयः ॥

प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्ताद्वनोति ह्रीलिषा प्रचेपणीया । तत्रैव खंडे सूचितं ।
वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसो मो घु वो अस्मदभि तानि पौंस्था । आ० ८. १. । इति ॥

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।

सुन्वान इत्तिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।

सुन्वानायेंद्रो ददान्याभुवँ रयिं ददान्याभुवँ ॥ ७ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयँ । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अ॒व । द्विषः ।

दे॒वानाँ । अ॒व । द्विषः ॥ सुन्वानः । इत् । सि॒सा॒सति॑ । स॒ह॒स्रा । वा॒जी । अ॒वृतः॑ ।

सुन्वानाय । इन्द्रः । द॒दा॒ति । आ॒ऽभुवँ । र॒यिं । द॒दा॒ति । आ॒ऽभुवँ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र सुन्वन् त्वामुद्दिष्टाभिषवं कुर्वन् यजमानः क्षयं सर्वैर्वसव्यं गंतव्यं वा गृहं वनोति हि । त्वत्प्रसादात्सं-
भजते । हिः प्रसिद्धार्थः । किंच सुन्वानो हि सोमयागं कुर्वन् एव परीणसः परितो नवान् संबद्धान् द्विषो

द्वेष्टुमव यजति । नाशयति । न केवलं यागद्वेषिणः देवानां द्विषोऽप्यव यजति । किंच सुन्वान इदमिषवोप-
लक्षितं यागं कुर्वाणो हे इन्द्र त्वत्प्रसादाद्वाजी वाजवानन्नवान् अवृतः परिरणाक्रांतः सन् सहस्रा सहस्राण्य-
परिमितानि गवादिधनानि सिषासति । साधयितुं संभक्तुं वेच्छति ॥ सनिः सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादि-
उभावे जनसमखनेत्याख्यं ॥ केनेदं लभ्यत इति तत्राह । सुन्वानायेन्द्रमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वाणाय यजमानाय
वायमिन्द्र आभुवं समंताद्भवन्शीलं तथाभुवं पुनर्भवन्शीलमतिसमुद्धं रयिं गवादिरूपं धनं ददाति । प्रयच्छति ।
तस्मात्सुन्वानः सिषासतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ १९ ॥

विंशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्रा त्वा जुव इति षड्वचं प्रथमं सूक्तं पारुक्तेपमात्यष्टं । त्वं नो वायवित्वं-
त्याष्टिष्यतुः षट्वाचरा । वायव्यं त्वित्युच्यमानत्वादित्युत्तरं च वायुदेवत्वं । अत्रानुक्रमणिका । आ त्वा षड्वाच्यं
त्वंत्याष्टिरिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

आ त्वा जुवो ररहाणा अभि प्रयो वायो वहन्तिह पूर्वपीतये सोमस्य पूर्वपीतये ।
ऊर्ध्वा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।

नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मखस्य दावने ॥ १ ॥

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहन्तु । इह । पूर्वऽपीतये ।

सोमस्य । पूर्वऽपीतये ॥ ऊर्ध्वा । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।

नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मखस्य । दावने ॥ १ ॥

हे वायो त्वा त्वां जुवो गमनशीला ररहाणाः शीघ्रगामिनो बलवंतो वा सामर्थ्यान्नियुत्सञ्चका अथाः ॥
रहि गती । लिटः कानच् । छांदसोऽनुनासिकलोपः ॥ इहास्मिन्यस्ते प्रयश्चरुपुरोडाशादि हविर्लक्षणमन्नं
वहन्तु । प्रापयन्तु । किमर्थं । पूर्वपीतये पूर्ववत्पानाय । पुनः किमर्थं । पूर्वपीतय इतरदेवेभ्यः पुरा पानाय ॥
मरुतुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ किंच हे वायो ते तव संबंधि मनोऽगु सूनृता प्रियसत्यात्मिका स्मृतिरूपा-
स्मदीया वाक् तिष्ठतु । आश्रित्य सर्वदा वर्ततां । हर्षयत्वित्यर्थः । सूनृतेति वाङ्माम सूनृता ब्रह्मेति तन्नामसूक्त-
त्वात् । ऊर्ध्वोन्नता तथा जानती तव गुणान्विशेषेणावगच्छती । सोमपानार्थं सुत्वर्थं च हे वायो मखस्य
यज्ञस्य दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय । पुनः किमर्थं । दावनेऽस्मभ्यमभिमतदानाय ॥ उभयत्र ददातिः
कर्मणि भावे च क्रमेणीणादिको वनिः । छांदस उपधालोपः ॥ नियुत्वता रथेन नियुन्निर्युक्तेन रथेना याहि ।
आगच्छ ॥

मंदंतु त्वा मंदिनो वायुविंदवोऽस्मत्क्राणासुः सुकृता अभिद्यवो
गोभिः क्राणा अभिद्यवः ॥ यज्ञं क्राणा इरथ्यै दक्षं सचंत ऊतयः ।

सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुवत ई धियः ॥ २ ॥

मंदंतु । त्वा । मंदिनः । वायो इति । इंदवः । अस्मत् । क्राणासः । सुऽकृताः । अभिऽद्यवः ।

गोभिः । क्राणाः । अभिऽद्यवः ॥ यत् । ह । क्राणाः । इरथ्यै । दक्षं । सचन्ते । ऊतयः ।

सध्रीचीनाः । निऽयुतः । दावने । धियः । उप । ब्रुवते । ई । धियः ॥ २ ॥

हे वायो त्वा त्वामस्रदस्माकं संबंधिन इंदवः क्लेदयितारः सोमा मंदंतु । मादयंतु ॥ अत्ययेन परस्मैपदं ॥
कीदृशाः सोमाः । मंदिनो मादयितारः क्राणासः कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृता अभिषवदशापवित्रशो-
धनयहणादिभिः सुष्ठु कृताः अभिषवोऽभितो द्योतयंतः गोभिर्वीतिभर्मचरूपाभिः क्राणाः क्रियमास्त-
ह्यमानाः । यद्वा । गोभिर्गंतुमिराहवनीयं प्रत्यजितुभिः क्राणा ह्यमानाः ॥ करोतेः शानच् । छांदसः शपो

लुक् ॥ तथाभिबबोऽभिगंतरः । हे वायो यद्यस्मात्कारणात् । ह्रस्वः प्रसिद्धौ । दक्षमस्मदागदेशं प्रति
गंतुमुत्साहवतं समर्धयितारमीं त्वां नियुत एतत्संज्ञकास्तवाश्वा दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं धियः
कर्माण्युद्दिश्य सचते त्वां संगच्छते यागदेशं वा । किमर्थं । इरथ्यै प्रापयितुं परिचरितुं वा ॥ ईर गतौ । तुमर्थे
कथ्येप्रत्ययः । प्रस्वच्छांदसः ॥ इरथ्यतिः परिचरणकर्मा इरथ्यति विधेमेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कोदृशास्ताः ।
क्राणाः स्वव्यापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः । क्राणाः कुर्वाणा इति यास्कः । नि० ४. १९. । उतयो रक्षणवत्यः
प्रीतियुक्ता वा तथा सध्रीचीनास्त्वया सहांचंत्यो गच्छंत्यः ॥ सहस्र सध्रिर्विभाषांचेरिति स्वार्थे खः । व्यत्ययेनां-
तोदात्तः ॥ किंच धियः कर्मवतो बुद्धिमंतो वा चत्विजो यजमाना वोप ब्रुवते । उपेत्य ब्रुवन्ति स्वाभिमनं
विज्ञापयन्ति वा ॥

वायुर्युक्ते रोहिता वायुररुणा वायू रथे अजिरा धुरि वोळ्वे
वहिष्ठा धुरि वोळ्वे ॥ प्र बोधया पुरंधिं जार आ ससतीमिव ।

प्र चक्षय रोदसी वासयोषसः अवंसे वासयोषसः ॥३॥

वायुः । युक्ते । रोहिता । वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोळ्वे ।

वहिष्ठा । धुरि । वोळ्वे ॥ प्र । बोधय । पुरंधिं । जारः । आ । ससतीं । ऽइव ।

प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उषसः । अवंसे । वासय । उषसः ॥३॥

अयं वायु रोहिता रोहितवर्णावस्थौ धुरि धारणप्रदेशे रथस्यायभागे यदा भारवहने युक्ते । क्वचिद्यो-
जयति । तथा क्वचिदरुणारुणवर्णी धुरि युक्ते । तथाजिराजिरी गमनशीली वर्णविशेषयुक्ता कदाचियुक्ते ।
यदा । एतदुभयत्र संबध्यते । किमर्थं युक्त इति तदाह । वोळ्वे धुरं वोढुं भारवहनाय । किंच वहिष्ठा वहिष्ठा-
वतिशयेन वोढारावस्थौ ॥ वोढुशब्दादिष्ठनि तुरिष्ठमेयः स्थिति तुलोपः । टत्वादिकमसिद्धत्वान्निवर्तते । द्विवच-
नस्वाकारः ॥ धुरि वोळ्वे महज्जारं वोढुं महति भारे वोढव्ये सति । पुनः पुनर्वायुग्रहणमथ्ययोजनवचनं
चातिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थं । इदानीं प्रत्यक्षेणाह । हे वायो पुरंधिं बद्धप्रज्ञं सामर्थ्यायजमानमिति
गम्यते । पुरंधिर्बद्धधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । तं प्र बोधय । रथेन शीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारा-
येति भावः । तत्र दृष्टान्तः । जारः पारदारिक आ ससतीमुपपत्यागमनमन्यनेषत्स्वपंतीं पुरंधिमिव प्रकृष्टश-
रीरधारिणीं योषितमिव । तां यथा स्वमंकिनेन स प्रबोधयति तद्वत्त्वमपि कर्मव्ययेनेषत्स्वपंतं यजमानं
प्र बोधय । किंच तदर्थं रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्र चक्षय । प्रकर्षेण प्रख्यापय । प्रकाशयेत्यर्थः । तत्प्रकाशार्थ-
मुषसो वासय । उषःकालानपि यथावत्स्थापय । प्रभातं कुर्वित्यर्थः । पुनस्तदेव प्रार्थ्यते । अवंसे । अयं इत्यज्ञ-
नाम । तव हवीरूपास्त्रस्वीकारायोषसो वासय ॥

तुभ्यमुषासः शुचयः परावति भद्रा वस्ता तन्वते दंसु रश्मिषु चिचा नर्थेषु रश्मिषु ।

तुभ्यं धेनुः सबदुघा विश्वा वसूनि दोहते ।

अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः ॥४॥

तुभ्यं । उषसः । शुचयः । पराऽवति । भद्रा । वस्ता । तन्वते । दंसु । रश्मिषु ।

चिचा । नर्थेषु । रश्मिषु ॥ तुभ्यं । धेनुः । सबऽदुघा । विश्वा । वसूनि । दोहते ।

अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥४॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्धमुषास उषसः पूर्वोक्तरीत्या त्वया प्रकाशिताः शुचयः शुद्धा दीप्ता वा परावत्यन्त-
हरदेशेऽंतरिक्षे दंसु दंसु कर्मवस्तु । यदा । गृहनामैतत् ॥ अत्यलोपच्छांदसः ॥ गृहवदाच्छादकेषु । रश्मिषु

स्वकीयेषु तेर्मद्रा भंदनीयानि कक्षाणानि वस्त्राच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि तन्वते । विस्तारयन्ति । यद्वा ।
उषसो दंसु यागगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमाय प्रदीप्ताभिज्वालावत्स्वागताय तुभ्यं मद्रा वस्त्रा तन्वते ।
अभिज्वाला एव वस्त्राणि विस्तारयन्तीत्यर्थः । उषःकालेऽग्नीनां प्रज्वाल्मान्स्वात्ता एव वस्त्राणीत्युपचर्यते ।
ननु केवलं साधारणानि वस्त्राणि नेत्याह । नक्षत्रेषु नूतनेषु सूयमानेषु ॥ शु सुती । अचो यत् । वांतो यि
प्रत्यय इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ रश्मिषु चित्राणि नानावर्णयुक्तान्याश्चर्यभूतानि तन्वते ।
उषःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः । अग्निद्वारेति पक्षे ज्वालानां कालीकराणीत्यादिरूपेण नाना-
वर्णत्वाच्चित्तत्वं । किंच हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं त्वत्वागार्थमेव धेनुर्धृतादिना प्रीणयिषी गौः । जातावेकवचनं ।
सबर्द्धुषा । सबरित्यमृतनाम । तस्य दोग्ध्री ॥ दुहः कव्यञ्चेति कप ॥ सती विश्वा वसूनि सर्वाणि धनान्याज्या-
दिरूपाणि दोहते । स्वयमेव दुग्धे । प्रीणयतीत्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि न दुहस्तुनमां । पा० ३. १. ८९. इति यग-
भावः । छांदसः शपो लुगभावः ॥ कस्तत्र विशेष इति चेत् उच्यते । हे वायो दिवो दीप्तादंतरिक्षाभ्यस्त
एतन्नामकान् मेघं विशीर्यं वृष्ट्युत्पादकान् त्वदंशभूतान्देवागजनयः । जनयसि । उत्पादयसि । किमर्थमिति
तदुच्यते । वक्षणाभ्यः प्रवहणशीलाभ्योऽङ्गो वृष्टिलक्षणाभ्यः । तथा वक्षणाभ्यः । नदीनामितत् वक्षणा इजाना
इति तन्नामसु पाठात् । तासामर्थाय ॥

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मदेष्पूया इषणंत भुर्वण्यपामिषंत भुर्वणि ।

त्वां त्सारी दसमानो भगमीट्रे तक्कवीर्ये ।

त्वं विश्वस्माद्भुवनात्पासि धर्मणासुर्यात्पासि धर्मणा ॥ ५ ॥

तुभ्यं । शुक्रासः । शुचयः । तुरण्यवः । मदेष्पु । उग्राः । इषणंत । भुर्वणि ।

अपां । इषंत । भुर्वणि ॥ त्वां । त्सारी । दसमानः । भगं । ईट्रे । तक्कऽवीर्ये ।

त्वं । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मणा । असुर्यात् । पासि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं शुक्रासो दीप्ताः शुचयः शुद्धाः । सोमस्य पातारोऽत्यंतं शुद्धा भवन्ति । किमु वक्तव्यं
तेषां शुद्धत्वे । तुरण्यवस्त्वरणयुक्तास्त्वां प्राप्तुं उग्रा उन्नूयन्तिजसः सोमा मदेष्पु तव मदेष्पु निमित्तभूतेषु भुर्वणि
भरणवति याग इषणंत । आहवनीयं प्रति गच्छन्ति इच्छन्ति वा ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं । शशमी द्वौ विकरणौ ॥
किंचापां भुर्वणि मेघ इषंत । उदकमिच्छन्त्युत्पादयितुं । अग्नी ह्यमानस्याङ्गतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् ।
यद्वा । यजमानास्त्वामुद्दिश्याजुह्वाना अपां वर्षणमिषंत । इच्छन्ति । किंच हे वायो भगं भजनीयं त्वां त्सारी
त्सरणवानत्यंतभीतो दसमान उपचीणो यज्ञविघातकैः पयोव्रतादिनियमैर्वा यजमानस्तक्कवीर्ये तत्स्वराणां
यज्ञविघातिनामन्यत्र गमनायेट्टे । स्तौति ॥ ईड सुती । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ यतस्त्वं विश्वस्माद्भुवनात्
सर्वस्माद्धोकात् भूतजाताद्वा लोकत्रयसंबन्धिनो भयाद्धर्मणास्मदीयहविषां धारणेन पासि पालयसि । किंचा-
सुर्यादमुरसंबन्धिनो भयाद्विशेषेण पासि धर्मणास्मद्वारणेन पोषणेन वा युक्तः सन् । यत एवं करोषि अतः
सौमीत्यर्थः ॥

त्वं नो वायवेष्टामपूर्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।

उतो विहुत्समीनां विशां ववर्जुषीणां ।

विश्वा इत्ते धेनवो दुह आशिरं घृतं दुहत आशिरं ॥ ६ ॥

त्वं । नः । वायो इति । एषां । अपूर्यः । सोमानां । प्रथमः । पीतिं । अर्हसि ।

सुतानां । पीतिं । अर्हसि ॥ उतो इति । विहुत्समीनां । विशां । ववर्जुषीणां ।

विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुहे । आऽशिरं । घृतं । दुहते । आऽशिरं ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमपूर्वः । न विद्यते पूर्वं यस्मात् तत्पानमपूर्वं । तदर्हतीत्यपूर्वः । तादृशः अत एव प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः सन् सोमानां पीतिं पानमर्हसि । प्राप्नोषि । सुतानामभिषवकृतानां सोमानां पीतिं पानमर्हसि । यच्च यन्नाभिषवोऽस्ति तच्च सर्वत्र नियमेन पिबसीत्यर्थः । पूर्वं प्राथम्याभिप्रायेण इदानीं तु सर्वत्र सोमवति यागेऽस्य पानमस्तीति ज्ञापयितुं पुथगभिधानं । न केवलं सोमपानमात्रं उतो अपि तु विजृम्भतीनां विशिष्टेण होमवतीनामाह्वानवतीनां वा ॥ जुहोतिः संपदादिलक्षणो भवेत्क्रिप । ततो मतुङ्गीयी ॥ ववर्जुषी-
णामनभिमतपापं वर्जयंतीनां ॥ वर्जयतेर्लिटः क्रमुङीप्संप्रसारणत्वानि ॥ विशामृत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानां संबंधि हविः स्वीकरोषीति शेषः । यद्वा । तेषां यष्टृणां विश्वा इहेनवः सर्वा अपि गावसे त्वदर्धमाशि-
रमाश्रयणद्रव्यं शीरं दुह्रे । दुह्रति स्वयमेव ॥ कर्तारि न दुहस्तुनमामिति यगभावः । लोपस्त आत्मनेपदे-
ष्विति तन्नोपः । बज्रत्वं कंदसीति रुद्र ॥ तथाशिरं घृतमुपसारणाभिघारणावाश्रयणाय योग्यं करणं
द्रव्यं दुह्रति ॥ ॥ २३ ॥

स्तीर्णं बर्हिरिति नवर्चं सूक्तं पारुक्छेपमात्यष्टं । पूर्वत्र तुशब्दाद्वायुदेवत्वं । आ वां रथ इत्याद्युक्पंचकर्मिन्द्रं । सप्तम्यष्टम्यावष्टी । अत्रानुक्रमणिका । स्तीर्णं नव चतुर्थ्याद्याः पंचेन्द्रयोपांति अष्टी इति ॥ सूक्तस्य विशेषविनि-
योगो लैंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आबी तृची प्राकृतयोर्वायव्येन्द्रवायव्ययोः स्थाने विनियुक्ती ।
षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । स्तीर्णं बर्हिरिति तृची । आ० ८. १. इति ॥

स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते श्रुतिनीभिर्नियुत्वते ।

तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।

प्र ते सुतासो मधुमंतो अस्थिरन्मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णं । बर्हिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । निऽयुता । नियुत्वते ।

श्रुतिनीभिः । नियुत्वते ॥ तुभ्यं । हि । पूर्वऽपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।

प्र । ते । सुतासः । मधुमंतः । अस्थिरन् । मदाय । क्रत्वे । अस्थिरन् ॥ १ ॥

हे वायो नोऽस्मद्यज्ञार्थं स्तीर्णमाकृतं बर्हिरभिलक्ष्योप याहि । आगच्छ । किमर्थं । वीतये हविषां भक्षणाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन नियुता । जातावेकवचनं । नियुत इति वायोरश्चानां नामधेयं नियुतो वायोरिति निरुक्तत्वात् । नै० १. १५. । तथा श्रुतिनीभिः श्रुतसंख्योपेताभिर्नि-
युज्जिरागच्छति शेषः । यद्वा । सहस्रेण नियुता श्रुतिनीभिश्च नियुज्जिनियुत्वते तद्वते देवाय हविर्दीयत इति शेषः । यद्वा । तुभ्यमित्यनेन संबंधः । उक्तसंख्याकाभिर्नियुज्जिस्तद्वते देवाय द्योतमानाय तुभ्यं ॥ ऊयि च । पा०
६. १. २१२. । इत्याबुदात्तत्वं । पूर्वपीतय इतरदेवेभ्यः पूर्वं पानाय देवा येमिरे । यमितवतः । यद्वा । स्तीतार
अत्विजो देवाय तुभ्यं येमिरे । आहवनीयं प्रति सोमं नियमितवतः । अयं पिबा मधूनां सुतं वायो
। अ० ४. ४६. १. । इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । किंचिते त्वदर्धं सुतासोऽभिपुता मधुमंतो माधु-
योपेताः सोमा मदाय तव मोदायास्थिरन् । तिष्ठति । किंच क्रत्वे कर्मणे तत्सिद्ध्यर्थमस्थिरन् । अत्विगिभर्धु-
तास्तिष्ठति । अतस्त्वं पिबेति शेषः ॥ तिष्ठतिःकांदसे लुडि व्यत्ययेन शस्य रन् । स्थाञ्चोरिसेति सिचः क्त्वि
धातोरित्त्वं च । इत्सादंगादिति सिचोपः ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्याही वसानः परि कोशमर्षति

शुक्रा वसानो अर्षति ॥ तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।

वहं वायो नियुतो यात्यस्मयुजुषाणो यात्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्यं अयं सोमः । परिऽपूतः । अद्रिऽभिः । स्याही । वसानः । परि । कोशं । अर्षति ।
शुक्रा । वसानः । अर्षति ॥ तव । अयं भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते ।
वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि । अस्मऽयुः ॥ २ ॥

हे वायो तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थं ॥ सुपां सुसुगिति चतुर्थी लुक् ॥ अयं सोमो ह्यमानः कोशं कोशस्थानीयं
ग्रहमर्षति । गच्छति । प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । अद्रिभिः परिपूतः । अभिषवसाधनैरपगतजीषत्वेन शोधितः ।
यद्वा । अद्रिभिरभिषुतो दशापविचशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । तथा स्याही स्फुटणीयानि तेजांसि
वसानः पिधानः । किंच शुक्रा निर्मलानि दीप्तानि वा तेजांसि वसानः सोमोऽर्षति । त्वां प्राप्नोति ॥ ऋषी
गतौ । व्यत्ययेन शप् ॥ हे वायो आयुषु मनुष्येषु यष्टव्यत्वेन स्थितो भागो भजनीयः सोमस्तव त्वदर्थं देवेषु मध्ये
हूयते । सत्स्वपीतरेषु देवेषु यतः सोमस्तव भागः अतः प्रथमं तुभ्यं हूयत इत्यर्थः । किंच हे वायो एवं तं
सोममस्मयुरस्माभिस्तद्वान् ॥ मत्वर्थीयो युः ॥ त्वं नियुतो वह । नियुत्संज्ञकान्धान्वहनाय प्रापय । ततः परं
याहि । दिवं प्रति गच्छ । तथा कुर्वन् अस्मयुरस्माभिर्युक्तः सन्नस्माननुगृह्णन् अस्माकमयमानो वा । क्वचि
च्छांसेऽत्यलोपे क्वाच्छंदसीत्युः ॥ जुषाणः प्रीयमाणो याहि । गच्छ ॥

आ नो नियुज्झिः श्रुतिनीभिर्ध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि वीतये
वायो हव्यानि वीतये ॥ तवायं भाग ऋत्वियः सरश्मिः सूर्ये सचा ।
अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ ३ ॥
आ । नः । नियुत्ऽभिः । श्रुतिनीभिः । अध्वरं । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । वीतये ।
वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ तव । अयं भागः । ऋत्वियः । सरश्मिः । सूर्ये । सचा ।
अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ ३ ॥

हे वायो त्वं नोऽध्वरमस्मत्संबन्धिनं यज्ञं श्रुतिनीभिर्नियुज्झिः सहस्रिणीभिश्च तामिस्त्वदीयैरश्वैर्नोऽस्मत्सन्न-
मुपा याहि । उपागच्छ । किमर्थं । वीतये त्वदभिमतकामाय तत्पूर्यते । आगत्य च हव्यानि वीतये सोमादि-
हविर्भक्षणायाध्वरं हव्यानि चोपलक्ष्य तेषामेव भक्षणाय शतसहस्रैरश्वैरतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः । किंचायं तव
भागो भजनीयः सोम ऋत्वियः प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः । ऋतुशब्देन प्रदानकालो लक्ष्यते । छंदसि
घस् । पा० ५. १. १०६. । सिति च । पा० १. ४. १६. । इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधादोर्गुणाभावि यण् ॥
किंच सोमः सूर्य उदिते सति तस्य रश्मिभिः सचा सह सरश्मिर्भवति । समानदीप्तिर्भवति । यद्वा । तैः
सहितो भवति । यतः सूर्य उदिते सति रश्मिर्भवति अतः प्राप्तकाल इत्यर्थः । किंच सोमा अध्वर्युभिश्चमसा-
ध्वर्युभिः । तेषां दशत्वाद्ब्रह्मवचनं । तैर्भरमाणा भ्रियमाणा अयंसत । नियता अभवन् । किंच हे वायो ते
सोमाः शुक्रा अयंसत । अत्यंतदीप्ता उद्यताः । अतस्तेषां भक्षणायायाहीत्यर्थः ॥

आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवसेऽभि प्रयांसि सुधितानि वीतये
वायो हव्यानि वीतये ॥ पिबंतं मध्वो अंधसः पूर्वपेयं हि वां हितं ।
वायवा चंद्रेण राधसा गंतमिंद्रश्च राधसा गंतं ॥ ४ ॥
आ । वां । रथः । नियुत्वान् । वक्षत् । अवसे । अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । वीतये ।
वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ पिबंतं । मध्वः । अंधसः । पूर्वऽपेयं । हि । वां । हितं ।
वायो इति । आ । चंद्रेण । राधसा । आ । गतं । इंद्रः । च । राधसा । आ । गतं ॥ ४ ॥

केवलं वायुं सुता व्यासक्ततथेन्द्रवायुं लौति । हे वायो त्वमिन्द्रं च वां युष्मान् रथो युवयोः संबन्धी
रथो नियुत्वान् नियुस्त्रिरश्चैस्तद्वान् सप्ता वषत् । देवयजनं प्रति युष्मानावहत् ॥ वहेल्लेख्यडागमः । सिद्धञ्जल-
मिति सिप् ॥ यद्यपि नियुतो वायोरेव रथस्योचिताः तथापि व्यासक्तदेवतात्वात् सहैवागमनादिन्द्रार्थमपि
वहन्ति । किमर्थं । अवसे गमनाय रथणाय वा । पुनश्च किमर्थं । प्रयांस्तत्रानि सोमलक्षणानि सुधितानि सुष्ठु
गृहीतानि वीतये । तेषां भक्षणाय । तथा हव्यानि वीतय इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय ॥ वेतेः
क्तिन् । मंत्रे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं ॥ किंच मध्वो मधुररसस्याधसोऽन्नस्य सोमरूपस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥
मधुरं सोमं पिबतं । यतः पूर्वपेयमितरदेवेभ्यः पूर्वपानं वां युवयोर्हितं ॥ पातेरचो यदिति यत् । ईयतीती-
कारः ॥ अभिमतं । अतः प्रथमं पिबतमित्यर्थः । यद्यपीन्द्रादपि वायोः पूर्वपानं त्वं हि पूर्वपा असि । ऋ० ४.
४६. १. । देव दधिषे पूर्वपेयं । ऋ० ७. ९२. १. । इत्यादिषु सर्वत्र प्रसिद्धं तथापीन्द्रस्वितरदेवेभ्यः पूर्वं वायुना सह
पानं चेंद्रतुरीयार्थवादनब्राह्मणे देवा वै सोमस्य राक्षोऽयपेये न समपादयन्नित्यत्र प्रतिपादितं । ऐ० ब्रा०
२. २५. । किंचागमनसमये हे वायो त्वमिन्द्रश्च चेंद्रेणास्मदाह्लादकेन हिरस्थेन राधसा गवादिरूपेण धनेन च
सहा गतं । आगच्छतं । राधसा रत्नेन धनेन सहा गतं ॥ गमेर्लोटि च्छांदसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशे-
त्यनुनासिकलोपः । लुङि च मंत्रे घसति त्रैलुक् ॥

आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेममिदं मर्मजंत वाजिनमाश्रुमत्यं न वाजिनं ।
तेषां पिबतमस्मयू आ नो गंतमिहोत्या ।

इंद्रवायू सुतानामद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवं ॥ ५ ॥

आ । वां । धियः । ववृत्युः । अध्वरान् । उपे । इमं । इंद्रं । मर्मजंत । वाजिनं ।

आश्रुः । अत्यं । न । वाजिनं ॥ तेषां । पिबतं । अस्मयू इत्यस्मयू । आ । नः । गंतं । इह । ऊत्या ।

इंद्रवायू इति । सुतानां । अद्रिऽभिः । युवं । मदाय । वाजदा । युवं ॥ ५ ॥

हे इंद्रवायू वां युवां धियः कर्माणि सोचादिलक्षणान्यध्वरानुपास्यदीयान्यज्ञान् लब्धोक्त्य ववृत्युः ।
अतिशयेन वर्तयति प्रवर्तयति । किंच युष्मदर्थं वाजिनं ग्रहणाय द्रोणकलशाद्वहान्प्रति गमनवन्तमामिन्वावंतं
वेममिदं पुरतो वर्तमानं सोमं मर्मजंत । अध्वर्यवो दशापवित्रेण संमार्जयति । मार्जने दृष्टांतः । आश्रुमतिशी-
घ्रगामिनमत्यं न सततं गंतारं वाजिनं वेजनवन्तमयमिव । तं यथा खेदाद्यपनयनेन संमार्जयति तद्वत् । किंच
हे इंद्रवायू तेषामध्वर्यूणां संबन्धिनः शोधितान् सोमान्पिबतं । पानं कुरुतं । तदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं प्रतीहेदा-
नीमूत्यास्मद्रक्षणेन सहा गतं । आगच्छतं । किंच हे इंद्रवायू अस्मयू अस्मयज्ञमिच्छंती युवं युवामद्रिभिर्यावभिः
सुतानामभिषुतानां । पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ तान्पिबतमिति शेषः । किमर्थं । मदाय तुष्टये मोदाय वा । यतो
युवं युवां वाजदा वाजस्यान्नस्य दातारौ । अतः पिबतमित्यन्वयः ॥ २४ ॥

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ।

एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाश्वः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वां । सोमाः । अप्स्व । सुताः । इह । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत ।

वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ एते । वां । अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रं । आश्वः ।

युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

हे वायो वां युवयोस्तत्र चेंद्रस्य च स्वभूता इमे सोमा अप्स्रस्यदीयेषु कर्मसु ॥ ऊडिदमित्यादिना विभ-

तेष्वदान्तत्वं ॥ इहास्मिन्नभिषवस्थानि सुता अध्वर्युभिर्भरमाणास्त्रिभिर्यमाणा गृहीता होतुं वा द्वियमाणाः ॥
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ संत आर्यसत । आगच्छंत । युवयोर्नियता भवन्ति । किंच त एव सोमाः युक्ताः शुभा
दीप्ता अर्यसत । नियता भवन्ति । किंचैत आश्वो व्यापकाः सोमा वां युवां । प्रीक्षयितुमिति शेषः । तिरः
पवित्रं तिर्यग्भूतं सोमांतर्धायकं वोर्णामयं पवित्रमभ्यसृजत । अभिलक्ष्यासृज्यंत । सृष्टा भवन्ति ॥ सृजिः कर्मणि
लुङि लिङ्गिचावात्मनेपदेष्विति सिचः कित्वाद्गुणाभावोऽमागमाभावश्च ॥ किंच युवायवो युवां कामयमानाः
सोमासः सोमा अव्ययाव्ययान्यच्छिन्नानि रोमाणि पवित्रसंबन्धीन्यविरोमाणि । यद्वा । अव्यया अविमयानि ॥
मकारो लुप्यते ॥ तादृशानि रोमाण्यत्यतिक्रम्य पाचाद्गच्छन्तीति शेषः । पुनस्त एव विशेष्यते । अत्यतिशयेना-
व्यया व्ययरहिताः सोमासः सोमा असृजतेति शेषः ॥

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यच्च यावा वदन्ति तच्च गच्छतं गृहमिन्द्रश्च गच्छतं ।
वि सूनृता ददृशे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिन्द्रश्च याथो अध्वरं ॥७॥
अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यच्च । यावा । वदन्ति । तच्च । गच्छतं ।
गृहं । इन्द्रः । च । गच्छतं ।

वि । सूनृता । ददृशे । रीयते । घृतं । आ । पूर्णया । निऽयुता । याथः । अध्वरं ।
इन्द्रः । च । याथः । अध्वरं ॥७॥

हे वायो त्वं ससत आलखादिना निद्रां कुर्वतः शश्वतो बह्वन्यजमानान् । शश्वदिति बह्वनाम शश्वद्वि-
मिति तन्नामसु पाठात् । अत्यतिक्रम्योपेक्ष्यास्त्रयञ्च याहि । गच्छ । इन्द्रश्च तथा करोतु । कं देशमिति तमाह ।
यच्च यावा वदन्ति यस्मिन्दृशेऽभिषवार्थः पाषाणध्वनिः श्रूयते तच्च गच्छतं तं देशं प्रत्यागच्छतं । गृहं यच्चगृहं
गच्छतं । पुनः स्थानमेव विशेष्यते । सूनृता प्रियतयात्मिका सुतिरूपा वाग्यच्च वि ददृशे विशेषेण दृश्यते ।
श्रूयत इत्यर्थः । तच्च गच्छतं । यच्च च घृतमत्यंतदीप्तमाज्यं होमार्थं गृहीतं रीयते गच्छति आहवनीयं प्रति
नीयते ॥ रीङ् सवणे । दिवादित्वात् श्यन् ॥ तच्च गच्छतं । गमनप्रकार एव विशेष्यते । पूर्णया संपूर्णया पुष्टा-
गया नियुता ॥ जातावैकवचनं ॥ नियुज्यात्वाध्वरमस्मदीयं यज्ञमा याथः । आभिमुख्येन प्रयायः । किंच हे
वायो त्वमिन्द्रश्च युवामध्वरमस्मदीयं यागमा याथः । सहेवागच्छतं । तथास्माभिरपि सहेव गच्छतमित्यर्थः ॥

अत्राह तद्वहेथे मध्व आहुतिं यमश्चत्थमुपतिष्ठंत जायवोऽस्मे ते संतु जायवः ।

साकं गावः सुवन्ते पच्यन्ते यवो न ते वाय उप दस्यन्ति धेनवो

नाप दस्यन्ति धेनवः ॥८॥

अत्र । अहं । तत् । वहेथे इति । मध्वः । आऽहुतिं । यं । अश्चत्थं । उपऽतिष्ठंत । जायवः ।

अस्मे इति । ते । संतु । जायवः ।

साकं । गावः । सुवन्ते । पच्यन्ते । यवः । न । ते । वायो इति । उप । दस्यन्ति । धेनवः ।

न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥८॥

हे इन्द्रवायू अत्राहास्मिन्नेव यज्ञे ॥ अहेति विनियहारथीयः ॥ मध्वो मधुरस्य मधुसदृशस्य वा तत् तस्या-
हुतिं प्रदेयद्रव्यं वहेथे । धारयतं । यं सोममश्वत्थं पर्वतादिव्याप्तिप्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यजमाना
उपतिष्ठंत उपेत्य तिष्ठन्ति क्रयावर्थं । किंचास्मै अस्माकं संबन्धिना जायवो जेतारः कर्मनिर्वहितारस्त ऋत्विजः
संतु । समर्था भवन्तु । यज्ञं निर्वहंतित्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतार ऋत्विजोऽस्मै
संतु नान्यस्य । अत्र वहेथे इत्युक्तं कोऽत्र विशेष इति तत्राह । हे इन्द्रवायू अस्मिन्नेव गावो धेनवः साकं सहेव

सुवते । युष्मदर्थमेव चौरमुत्पादयति । दोग्ध्यो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा । गावः साकं सहैव सुवते । अपत्यमुत्पादयति त्वहोह्वयार्थः ॥ आदादिकः । क्तिन्वात्तास्यमुदत्तेदिति जसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ किंच यवः । जातावेकवचनं । उपलक्षणमेतत् । यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यत इत्यर्थः । किंच हे वायो इन्द्र च यतो गाव एवं सुवते अतस्ते त्वदर्थं धेनवो नोप दक्षन्ति । नोपचीणा भवन्ति । रोगादिना कृशा न भवन्ति । न केवलमनुपचीणाः किंतु धेनवो युष्मत्पौत्राण्यिज्यो गावो नाप दक्षन्ति । चौराद्युपहारेणपचीणा गृष्टा न भवन्ति ॥

इमे ये ते सु वायो बाह्वोजसोऽन्तर्नदी ते पतयन्त्युक्ष्णो महि ब्राधंत उक्ष्णः ।

धन्वञ्चिद्ये अनाशवो जीराश्चिदगिरौकसः ।

सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियंतवो हस्तयोर्दुर्नियंतवः ॥ ९ ॥

इमे । ये । ते । सु । वा । यो । इति । बा । हु । ओ । ज । सः । अन्तः । नदी इति । ते । पतयन्ति । उक्ष्णः ।

महि । ब्राधंतः । उक्ष्णः । धन्वन् । चित् । ये । अनाशवः । जीराः । चित् । अगिराऽओकसः ।

सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । दुःऽनियंतवः । हस्तयोः । दुःऽनियंतवः ॥ ९ ॥

हे सु वायो शोभनफलप्रद वायुदेव ते तव स्वभूता इमे पुरतो दृश्यमाना येऽद्याः संति ते नदी नदने वावापृथिव्यावन्तस्तयोरेतरास्ते तं त्वां पतयन्ति । पातयन्ति । गमयन्ति । यद्वा । ते तव संबंधिनोऽद्याः पतयन्ति । पतन्ति । यज्ञदेशं गच्छन्ति ॥ पत गती चौरादिरदंतः ॥ कीदृशास्ते । बाह्वोजसो बाहुषु प्रकटबलवन्तः । उपलक्षणमेतत् सर्वांगवला इत्यर्थः । किंचोक्षणः सेतारः । युवान इत्यर्थः । महि महदतिप्रभुतं ब्राधंतो वर्धमानाः तथोक्षण उच्चारणः । तत्सदृशा इत्यर्थः ॥ वा यपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः ॥ किंच धन्वन् चित् धन्वन्मुदकनिर्गमनापादानभूतेऽतरिक्षेऽपि निरालंबेऽनाशवो नाशरहिता अद्याप्रा वा । आकाशे विष्वक्मकुवाणा इत्यर्थः । अत एव जीराश्चित् । चित्कब्धः पूजायां । अत्यंतं चिप्रगतयः । यद्वा । अनाशव इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चित्कब्धः । आकाशमार्गेऽचीणाः । शीघ्रगतयश्चेत्यर्थः । किंचागिरौकसः । गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति तं तादृशाः । भर्त्सनादिना स्थितिमलभमाना इत्यर्थः ॥ ह्यंदसन्तुतीयाया अनुक् ॥ तदेव स्पष्टयति । सूर्यस्य ते तादृशाः । भर्त्सनादिना स्थितिमलभमाना इत्यर्थः ॥ ह्यंदसन्तुतीयाया अनुक् ॥ तदेव स्पष्टयति । सूर्यस्य रश्मय इव दुर्नियंतवो दुःखिन नियंतव्याः । ते यथा क्षणेन दश दिशो व्याप्नुवन्ति बहवश्च तद्वदेतेऽपीत्यर्थः । पूर्वं गिरानिर्याह्यत्वमुक्तं । इदानीं हस्तेनाप्यनिर्याह्यत्वमाह । हस्तयोर्दुर्नियंतव उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखिन नियंतव्याः । देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन इत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्र सु ज्येष्ठमिति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया परुच्छेप ऋषिः । अत्यष्टिच्छंदः । ऊती देवानामित्यंत्वा चिष्टुप । अत्र चिष्टुवन्तपरिभाषा नाश्रीयते सप्तमात्यष्टिमिति विशेषपरिभाषया बाधितत्वात् । मित्रावरुणा देवता । अंत्ययोस्तु तत्तत्तल्लिंगोक्तदेवता । तथा चानुक्रांतं । प्र सु सप्त मित्रावरुणं त्वंत्वे लिंगोक्तदेवते अंत्या चिष्टुवन्ति । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके द्वे सूक्ते मित्रावरुणदेवताके ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो हव्यं मतिं भरता मृकयद्वा स्वादिष्टं मृकयद्वा ।

ता सप्तराजा घृतासुती यज्ञेयं उपस्तुता ।

अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चानाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र । सु । ज्येष्ठं । निऽचिराभ्यां । बृहत् । नमः । हव्यं । मतिं । भरत । मृकयत्ऽभ्यां ।

स्वादिष्टं । मृकयत्ऽभ्यां ।

ता । सऽराजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । यज्ञेऽयज्ञे । उपऽस्तुता ।

अथ । एनोः । क्षत्रं । न । कुतः । चन । आऽधृषे । देवऽत्वं । नु । चित् । आऽधृषे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः मित्रावरुणाभ्यां ज्येष्ठं प्रशस्तं बृहन्नहदतिप्रबुद्धं नमो नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं तदुपलक्षितं हविर्लक्षणमन्नं वा प्र भरत । संपादयत । नम इत्यन्ननाम नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । किंच हव्यं हव्यां मतिं तत्प्रदानविषयां बुद्धिं भरत । यद्वा । मतिं पुण्यं हव्यं हविर्भरत । पूर्वच पुरोडाशावदनीयमन्नं इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निषेधं हविरिति विवेकः । कीदृशाभ्यां ताभ्यां । निचिराभ्यां नितरां चिरकालाभ्यां । नित्याभ्यामित्यर्थः । प्रवाहरूपेणेति भावः । किंच मृळयज्ञां स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वयं मृडित्वा यजमानमपि सुखयज्ञां तथा स्वादिष्टं स्वादुतरं मृळयज्ञां हविः सुखयज्ञां । भक्षयज्ञामित्यर्थः । कस्तयोर्विशेष इति तत्राह । ता ती मित्रावरुणौ सम्राजा सम्ययाजमानौ ॥ राजतेः क्तिप् । मो राजि समः क्ताविति समो मकारस्य मकारः ॥ घृतासुती । घृतमासूयत आदीयते याभ्यां ती तादृशी । यद्वा । घृतमुदकं वृष्टिलक्षणं प्रसूयते सर्वचानुज्ञायते याभ्यां ती । एतयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वादहोरात्रद्वारा वृथुत्पादकत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति । तै० सं० २. १. ७. ३. । इति श्रुतेर्वृथुगुणाप्रदत्वं प्रसिद्धं । किंचेती यज्ञे यज्ञे सर्वेष्वपि यज्ञेषूपस्तुता सर्वैर्ऋत्विग्भिः स्तूयमानौ ॥ गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथापि चैनोरेनयोः ॥ संचापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादोसि च । पा० ७. ३. १०४. । इति गुणाभावेऽतो गुण इति पररूपत्वं ॥ अन्नं बलं कुतश्चन कस्मादपि च शन्नो राक्षसादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा नाधृषे । आधर्षितुं शक्यं न भवति ॥ कृत्यार्थं तवैकेनिति केन्द्रत्ययः ॥ किंच तयोर्देवत्वं नू चित् देवभावोऽपि नाधृषे । आधर्षणायोग्यः । यद्वा । पूर्वमिवेदानीमपि । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोरिति यास्किनोक्तत्वात् । नि० ४. १७. । आधृषे न केनाप्याधर्षणीयो भवति । एतयोर्बलं नाधृष्यं किमु तद्देवत्वमिति भावः ॥

अर्दशि गातुरुवे वरीयसी पंथां ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः ।

द्युक्षं मित्रस्य सादनमर्यम्णो वरुणस्य च ।

अथा दधाते बृहदुक्थ्यं वयं उपस्तुत्यं बृहद्वयः ॥ २ ॥

अर्दशि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पंथाः । ऋतस्य । सं । अयंस्तु । रश्मिभिः ।

चक्षुः । भगस्य । रश्मिभिः ॥ द्युक्षं । मित्रस्य । सादनं । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अथ । दधाते इति । बृहत् । उक्थ्यं । वयः । उपऽस्तुत्यं । बृहत् । वयः ॥ २ ॥

गातुर्यमनशीला वरीयस्युत्तरोषा उरवे विसीर्णाय यागाय गमनादिव्यापारायादर्शि । सर्वैर्दृष्टाभूत् । तथा ऋतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य पंथा मार्गे आकाशलक्षणो रश्मिभिः समयंस्त । प्रकाशः संगतोऽभूत् । भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यैतन्नामकस्य देवस्य रश्मिभिश्चक्षुः सर्वप्राणिनां लोचनं समयंस्त । संगतमभूत् । सर्वे स्वस्वद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः । तदेव स्पष्टीक्रियते । मित्रस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमित्रस्य सदनं गृहमंतरिचं बुधं दीप्तानां निवासस्थानं रश्मिभिः समयंस्त । संगतमभूत् । तथार्यम्ण एतन्नामकस्य देवस्य ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तैरुदात्तत्वं ॥ बुधं सदनं रश्मिभिः समयंस्त । किंच वरुणस्य तमोनिवारकस्यैतन्नामकस्य देवस्य सदनं तथाभूत् । यद्यपि सूर्यस्यैकत्वेऽप्युपाधिभेदेन भेदात्पुण्यं स्तुतिः तथा यद्यपि विभिरपि प्रकाशमयंतरिचमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात् त्रिधा स्तूयते । उदयानंतरं कर्मानुष्ठानाय प्रकाशोऽभवदित्यर्थः । अथातः कारणादुदितत्वादेवोक्थ्यं स्तुत्यं बृहत् प्रभूतं वयो हविर्लक्षणमन्नं दधाते । धारयतः । किंचोपस्तुत्यमुपेत्य स्तोत्रत्वं ॥ एतिसुशास्त्रित्यादिना कथं । पा० ३. १. १०९. ॥ बृहत्स्तोमादिना महत्स्तोत्रं वयो हविर्लक्षणमन्नं च दधाते ॥

ज्योतिष्मतीमर्दिति धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा संचेते दिवेदिवे जागृवांसां दिवेदिवे ।

ज्योतिष्मत्क्षुचमांशते आदित्या दानुनस्पती ।

मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्यमा यातयज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीं । अदितिं । धारयत् ऽक्षितिं । स्वः ऽवती । आ । सचेते इति । दिवे ऽदिवे ।
जागृ ऽवांसा । दिवे ऽदिवे ।

ज्योतिष्मत् । सचं । आशते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयत् ऽजनः । अर्यमा । यातयत् ऽजनः ॥ ३ ॥

अयं यजमानो ज्योतिष्मतीमाहवनीयापेक्षेजोयुक्तामदितिमदीनां संपूर्णलक्षणां क्षितिमभिर्निवासयोग्यां भूमिमुत्तरवेदिलक्षणां धारयत् । धारयति । स्वयं कृतवानित्यर्थः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । तथा स्वर्वती यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवती ईदृशी तामा सचेते । मित्रावरुणौ संगतौ भवतः । न केवल-
मेतस्मिन्नेवाहनि किंतु दिवे दिवे सर्वेष्वप्यहःसु । कीदृशी तौ । दिवे दिवे प्रतिदिनं जागृवांसा प्रबोधं कुर्वाणौ । यज्ञं गंतुमगलसावित्यर्थः । किंच वेदिमागत्य ज्योतिष्मदाज्यादिस्वीकारेणातिशयेन तेजोयुक्तं षचं बलमाश्रति । अश्रुवति । प्राप्तुतः ॥ अश्रोतेऽकांदसे लिख्यनित्यमागमशासनमिति वचनात्तुडभावः । सटि वा कांदसः शपः
शुः ॥ कीदृशविति तावाह । आदित्यादितिः पुत्रौ दानुनस्यती दानस्याज्यादिप्रदानस्य स्वामिनौ अभिमत-
दानस्य पालयितारौ वा ॥ षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां सत्यं ॥ मित्रश्च वरुणश्च तावुभौ देवौ । अर्यमाख्यसु
देवस्तयोर्मित्रावरुणयोर्थातयज्जनः । तयोरेव संबन्धादुभयोर्मध्ये स्थितौ यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनियोजित-
सर्वजनः । मित्रावरुणावहोरात्रदेवौ अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात्सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः । किंच यातय-
ज्जनः । यातयंति लोके यदीया जनाः प्रेथाः स तादृशः । यद्वा । यात्यमाना नरके निपात्यमाना जनाः
प्राणिनोऽयष्टारो येन स तादृशः । कर्मसाक्षित्वात्स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः मुक्तये यातयतीत्यर्थः । तादृशो
अर्यमा मित्रावरुणयोरेधीनो वर्तत इति शेषः ॥

अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्वपानेष्वभांगो देवो देवेष्वभांगः ।

तं देवासो जुषेरत् विश्वे अद्य सजोषसः ।

तथा राजाना करथो यदीमहे ऋतावाना यदीमहे ॥ ४ ॥

अयं । मित्राय । वरुणाय । शंतमः । सोमः । भूतु । अव ऽपानेषु । आ ऽभांगः ।

देवः । देवेषु । आ ऽभांगः ॥ तं । देवासः । जुषेरत् । विश्वे । अद्य । स ऽजोषसः ।

तथा । राजाना । करथः । यत् । ईमहे । ऋतावाना । यत् । ईमहे ॥ ४ ॥

अयमस्माभिर्हयमानः सोमो मित्राय वरुणाय च शंतमः पीयमानः सन् सुखतमो भूतु । भवतु ॥ कांदसः
शपो लुक् । भूसुकोस्तिङीति गुणाभावः ॥ अवपानेष्ववाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु आ सर्वतो भगो भजनीय-
स्त्वाभ्यां । किंच देवो दीप्यमानो देवेषु मित्रावरुणानुचरेष्वितरदेवेषु तैराभग आभजनीयः । यद्वा । देवेषु
स्त्रोतुषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानः । तथाभगस्त्वेवा सर्वतो भजनीयः । किंच तं सोमं विश्वे सर्वे
देवासो देवा अद्यास्मिन्नहनि जुषेरत् । सेवते ॥ कांदसो ह्यस्य रत्नादेशाभावः । बङ्गलं कंदसीति रुडागमः ॥
कीदृशस्ते । सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः । तथा राजाना राजमाना मित्रावरुणौ युवां करथः । कुर्वतं ।
सेवेथे इत्यर्थः ॥ व्यत्ययेन शप् ॥ यद्यस्मात्कारणाद्यदीमहे यत्प्राप्तुमस्तद्देवान्याचामहे ॥ ईदृ गती । देवादिकः ।
कांदसो विकरणस्य लुक् ॥ तस्माज्जुषेरत् । तथा ऋतावाना ऋतवन्तौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा मित्रावरुणा-
वीमहे । अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे ॥

यो मित्राय वरुणाय विधज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाश्यांसं मर्तमंहसः ।

तमर्यमाभि रक्षत्यृज्यंतमनु व्रतं ।

उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतं ॥ ५ ॥

यः । मि॒त्राय॑ । वरु॒णाय॑ । अ॒वि॒धत् । ज॒नः । अ॒न॒वा॒णं । तं । परि॑ । पा॒तः । अ॒हंसः ।
दा॒श्वान्सं॑ । म॒र्तं । अ॒हंसः ॥ तं । अ॒र्य॒मा । अ॒भि । र॒क्षति॑ । ऋ॒जु॒ऽय॒तं । अ॒नु॒ । व्र॒तं ।
उ॒क्थैः । यः । ए॒नोः । परि॑ऽभूष॒ति । व्र॒तं । स्तो॒मैः । आ॒ऽभूष॒ति । व्र॒तं ॥ ५ ॥

यो जनो यजमानो मित्राय वरुणाय च ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ मित्रं वरुणं चाविधत् परिवरति तं जनं युष्मत्परिचारकमगर्वाणमद्वेषिणं । भ्रातृभ्यो वा अवेति श्रुतेः । अनल्पं वानन्यसेविनं परि पातः । परितो रक्षतां । कक्षादिति तदुच्यते । अहंसो न्यूनातिरेकजनितात्पापात् । न केवलं सामान्यं जनं अपि तु दाश्वान्सं हविर्दत्तवतं मर्तं मरणधर्माणमहंसः सर्वस्मादपि पापात् । न केवलं भवतावेव अपि त्वर्यमा सर्वेषां नियता देव ऋजूयंतं देवेष्वार्जवमाचरंतं यजमानमनु व्रतं तदीयं कर्मानुलक्ष्याभि रक्षति । अभितो रक्षति । कोऽस्य जनस्य विशेष इति तच्चाह । यो यजमान उक्थैः शस्त्रैरेनोरेणयोर्मित्रावरुणयोर्व्रतं कर्म परिभूषति परिगृह्णाति तथा यजमानो युष्मदीयं व्रतं कर्म स्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तमंत्रसाधिराभूषति सर्वतोऽलंकरोति ॥ भूष अलंकारि भौवादिकः ॥ तमभिरचंतीत्यन्वयः ॥

नमो॑ दि॒वे बृ॒हते॑ रोद॒सीभ्यां॑ मि॒त्राय॑ वो॒चं वरु॒णाय॑ मी॒ळुषे॑ सु॒मृ॒ळी॒काय॑ मी॒ळुषे॑ ।
इ॒द्रं॒म॒ग्नि॒मुप॑ स्तु॒हि द्यु॒क्षं॒म॒र्य॒मणं॑ भ॒गं ।

ज्यो॒ग्जी॒वंतः॑ प्र॒जया॑ स॒चेम॒हि सोम॑स्यो॒ती स॒चेम॒हि ॥ ६ ॥

नमः॑ । दि॒वे । बृ॒हते॑ । रोद॒सीभ्यां॑ । मि॒त्राय॑ । वो॒चं । वरु॒णाय॑ । मी॒ळुषे॑ ।
सु॒ऽमृ॒ळी॒काय॑ । मी॒ळुषे॑ ॥ इ॒द्रं । अ॒ग्निं । उ॒पं । स्तु॒हि । द्यु॒क्षं । अ॒र्य॒मणं॑ । भ॒गं ।
ज्योक् । जी॒वंतः॑ । प्र॒ऽजया॑ । स॒चेम॒हि । सोम॑स्य । उ॒ती । स॒चेम॒हि ॥ ६ ॥

दिवे द्योतमानाय सूर्याय नमो वोचं । नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं । ब्रवीमि । स्तोमीत्यर्थः । कीदृशाय तस्मै । बृहते महते ॥ बृहन्नहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ सुत्याय । तथा रोदसीभ्यां बावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवाभ्यां नमो वोचं । तथा मित्राय सर्वजनहितायाहरभिमानिदेवाय नमो वोचं । तथा वरुणाय शोभनसुखयित्रे । पुनः स एव विशेष्यते । मीळुषे सुमृळीकायेति द्वे प्रत्येकविशेषणभूते । इदानीं यजमान ऋत्विजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति । हे होतः हे आत्मन्वा इन्द्रमग्निं युचं दीप्तिमंतमर्यमणं भगं चोपोपेत्य बुद्ध्या प्राप्य स्तुहि । स्तुतिं कुरु । युष्मदनुग्रहाज्ज्योक् चिरकालं जीवंतो जीवनोपेता वयं प्रजया पुत्रभृत्यादिना सचेमहि । संगता भूयास्म । किंच सोमस्तेन्दोऋती ऊत्या सचेमहि । तमपि सुत्या तत्कारितेन रचणेन सहिता भूयास्मेत्यर्थः ॥

उ॒ती दे॒वानां॑ व॒यमि॒न्द्र॒वंतो॑ म॒सीम॒हि स्व॒यं॒शसो॑ म॒रुद्भिः॑ ।

अ॒ग्नि॒मि॒त्रो वरु॑णः श॒र्म॒ यंस॒न्त॒द॒श्याम॑ म॒घवा॑नो व॒यं च॑ ॥ ७ ॥

उ॒ती । दे॒वानां॑ । व॒यं । इ॒न्द्र॒ऽवंतः॑ । म॒सीम॒हि । स्व॒ऽयं॒शसः॑ । म॒रु॒त॒ऽभिः॑ ।

अ॒ग्निः । मि॒त्रः । वरु॑णः । श॒र्म॒ । यंस॒न् । तत् । अ॒श्याम॑ । म॒घ॒ऽवा॑नः । व॒यं । च॑ ॥ ७ ॥

इन्द्रवंतः प्रीतिर्निर्द्रेण तद्वतो वयं देवानां देवान् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उती ऊत्या तर्पणेन हविरादिना मसीमहि । मन्त्रेमहि । कीदृशा वयं । स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तयो मरुद्भिः सुत्या हृष्टैर्मरुद्देवैरनुगृहीताः । यदा । देवानामूत्या रचणेन रक्षिता मसीमहि ज्ञातारो भवेम सामर्थ्याच्चेष्टामिव महत्त्वस्य । किंचाग्निमित्रवरुणा

देवाः शर्म यंसन् । अस्माकं सुखं प्रायच्छन् तं तं वरं । मघवानो वयं च तैर्दत्ताप्तवन्तः संतस्तुसुखमश्नाम ।
व्याप्नुयाम ॥ अन्नोतेराशिषि लिङि च्छंदस्सुभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्शतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्षरहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । सुषुमा यातमिति तुचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुक्तेपमतिशास्करं
षष्ठ्यच्चरोपेतत्वात् । पूर्वच तुशब्दप्रयोगाद्वैचावरणं । अचात्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयतेऽतिशास्करमिति विशिषि-
तत्वात् । अचानुक्रमशिका । सुषुम तुचमतिशास्करमिति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रउगशस्त्र इदं
सूक्तं मित्रावरुणदेवतं तृतीयतृचं । सूचितं च । स्त्रीणं बर्हिरिति तृची सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥
तथास्मिन्नेव मित्रावरुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादाद्या प्रवेपणीया । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं ।
सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मचा गंतमुप नः ।

इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ १ ॥

सुषुम । आ । यातं । अद्रिऽभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः । इमे ।

सोमासः । मत्सराः । इमे ॥ आ । राजाना । दिविऽस्पृशा । अस्मऽचा । गंतं । उप । नः ।

इमे । वां । मित्रावरुणा । गोऽआशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽआशिरः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ आ यातं । अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतं । आगमनाय किमस्तीति चेत् तत्राह । अद्रिभिरमिष-
वसाधनैर्यावभिः सुषुम । सोमं सुतवंतो वयं ॥ सुनोतेर्लिटि रूपं ॥ अतो गोश्रीताः । विकारे प्रकृतिशब्दः ।
पयोभिर्मिश्रिताः । तस्माद्वैचावरणं पयसा श्रीणातीति हि ब्राह्मणं । मत्सरास्तृप्तिहेतवः सोमाः । मत्सरः
सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मण इति यास्कः । नि० २. ५. इमे पुरतो गृहीता वर्तते । अत आ यातं । पुनस्त एव
विशेष्यते । इमे सोमासो मत्सरा मदहेतवो मादने मात्सर्यवंतो धेतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः । कीदृशी युवां ।
राजाना राजनश्रीली दिविस्पृशा युलोकवासिनी ॥ हृद्युभ्यां ङेरुपसंख्यानं । पा० ६. ३. ९. १. इत्यनुक् ॥
इदृशी युवामसचास्मासु मध्येऽस्मत्पालकौ वा युवां नोऽस्मत्संबन्धिनं यज्ञमुप गंतं । आगच्छतं । किंच हे
मित्रावरुणैतज्जामानौ देवी वां युवयोरर्थधेमे सोमा गवाशिरः । पूर्ववद्विकारे प्रकृतिशब्दः । गोभिः क्षीरे-
राशिरो मिश्रिताः संजाताः । किंच गवाशिरो गोभिर्ददकेभिर्मिश्रिताः संजाताः । यद्वा । गोभिः स्तुतिलब्ध-
णैर्मैर्मिश्रिताः । अत एव शुक्रा दीप्ताः संजाताः । आशिरमव नयति सशुक्रत्वाय । ति० सं० ६. १. ६. ५. ।
इति श्रुतिः ॥

इ॒म आ॒ या॒त॒मि॒दं॒वः सो॒मा॒सो॒ द॒ध्या॒शिरः॒ सु॒ता॒सो॒ द॒ध्या॒शिरः॒ ।

उ॒त वा॑मु॒षसो॑ बु॒धि सा॒कं सूर्य॑स्य र॒श्मि॒भिः ।

सु॒तो मि॒त्राय॑ वरु॒णाय॑ पी॒तये॑ चारु॑र्जु॒ताय॑ पी॒तये॑ ॥ २ ॥

इ॒मे । आ॒ । या॒तं । इ॒दं॒वः । सो॒मा॒सः । द॒धिऽआ॒शिरः॒ । सु॒ता॒सः । द॒धिऽआ॒शिरः॒ ।

उ॒त । वा॑ । उ॒षसः॑ । बु॒धि । सा॒कं । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभिः॑ ।

सु॒तः । मि॒त्राय॑ । वरु॒णाय॑ । पी॒तये॑ । चारुः॑ । ऋ॒ताय॑ । पी॒तये॑ ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणी आ यातं । आगच्छतं । यतो युष्मदर्थमिदं वः क्लेदनसमर्थाः सोमासः सोमा दध्याशिरो दध्याश्रयणवतः संत इमे पुरतो ग्रहेण गृहीता वर्तन्ते अत आ यातं । किंच दध्याशिरो धीयमानाशिरः सोमाः सुतासो मंत्रेण यावभिरभिषुताः संपन्नाः । अत आ यातमिति शेषः । आदित्यग्रहे दध्यवनयसङ्गावात्तदपेक्षया दध्याशिर इत्युक्तं । उतापि च वां युवयोः प्रीतये पालनायोषसो बुध्युषसः संबन्धिनि बोधे सति ॥ संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तेश्च दत्तत्वं ॥ प्रकाशे संजाते सति । न केवलमुषस एव बोधः अपि तु सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशे हविष्प्रदानाय संजाते सति सुतः सोमोऽभिषुतः । इदानीं वियुज्योच्यते । मित्राय सर्वहितायेतन्नामकायाहरभिमानिदेवाय तथा वरुणाय वरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोमः सुत इति शेषः । किंच ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय तदर्थं पीतये पानाय । यज्ञसिद्धयर्थं हि देवानां सोमपानं । यद्वा ॥ कर्तरि क्तिच् ॥ पीतये पात्र ऋत्विगादये ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय । चारुश्चरणीयो भक्षणीयः सोमः सुतोऽभिषुतः ॥

तां वां धे॒नुं न वा॑स॒रीम॑ंशुं दु॒हंत्य॑द्रि॒भिः सोमं॑ दु॒हंत्य॑द्रि॒भिः ।

अ॒स्म॒त्रा ग॑त॒मुप॑ नो॒ऽवा॑चा सोम॑पीतये ।

अ॒यं वा॑ मि॒त्रावरु॑णा नृ॒भिः सु॒तः सोम॑ आ पी॒तये॑ सु॒तः ॥ ३ ॥

तां । वां । धे॒नुं । न । वा॑स॒रीं । अ॑ंशुं । दु॒हन्ति॑ । अ॒द्रिऽभिः॑ ।

सोमं॑ । दु॒हन्ति॑ । अ॒द्रिऽभिः॑ ॥ अ॒स्म॒त्रा । ग॑तं । उ॒प॒ । न॒ । अ॒वा॑चा । सोम॑ऽपीतये ।

अ॒यं । वां । मि॒त्रावरु॑णा । नृ॒भिः । सु॒तः । सोमः॑ । आ॒ । पी॒तये॑ सु॒तः ॥ ३ ॥

वां युवयोः संबन्धिनसंशुं वक्षीरूपं सोमं दुहन्ति । संपादयंत्यध्वर्यवः । किमिव । तां प्रसिद्धामपिहीचावर्थां वासरीं सर्वागाच्छादितपयस्कां । बह्वचीरामित्यर्थः । यद्वा । पयआदिनाच्छादयित्रीं ॥ वस आच्छादने । श्रीणादिकोऽरिप्रत्ययः । रुद्रिकारादक्तिन इति ङीष् । यद्वा । केवल श्रीणादिकोऽरिप्रत्ययः स्वार्थिकोऽण ॥ धेनुं न प्रीणयित्रीं गामिव । केन साधनेनेति तदाह । अद्रिभिरभिषवसाधनेर्यावभिः । किंचाद्रिभिरिव साधनेः सोमं युष्मदर्थमेव दुहन्ति । वक्षीरूपं सोमं युष्मदर्थमेवोदकेनाप्लाव्य रसं दुहन्ति । किंचावांचास्रदभिमुखी संतौ सोमपीतये सोमपानायास्रचास्रत्तातारौ युवां नोऽस्रदीयं यज्ञमुप गतं । उपागच्छतं । किंच वां युष्मदर्थमयं सोमो नृभिर्नेतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः सुतः । अभिषुतः । किंचा पीतये संपूर्णपानाय सुतः । अत आगच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

प्रप्र पूष्ण इति चतुर्ह्रस्वं पंचमं सूक्तं पाश्चात्पमात्यष्टं पूषदेवताकं । प्रप्र चतुष्कं पीष्णमित्यनुक्रांतं ॥ विनि-
योगो लैंगिकः ॥

प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तंदते स्तोत्रमस्य न तंदते ।
अर्चामि सुम्नयन्नहमंत्यूतिं मयोभुवं ।

विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥१॥

प्रऽप्र । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वं । अस्य । तवसः । न । तंदते ।
स्तोत्रं । अस्य । न । तंदते ॥ अर्चामि । सुम्नऽयन् । अहं । अंतिऽऊतिं । मयऽभुवं ।
विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवे । मखः । देवः । आऽयुयुवे । मखः ॥१॥

तुविजातस्य बङ्गयजमानार्थमुत्पन्नस्यास्य पूष्णः पोषकस्यैतन्नामकस्य देवस्य तवसो महित्वं बलस्य महत्त्वं
प्रप्र शस्यते । प्रस्तूयते सर्वैः ॥ वीष्णा पादपूरणे ॥ न तंदते । न हिनस्ति कश्चित्तदपि । किंचास्य पूष्णः स्तोत्रं न
तंदते । न हिनस्ति । न विरमति । सर्वोऽपि जन एनं स्तौतीत्यर्थः । जगत्पोषकत्वादिति भावः । अतः कार-
णादहं अहमपि यजमानः सुम्नयन् सुखमिच्छन्नर्चामि । स्तौमि । कीदृशं तं । अंत्यूतिमासन्नरण्यं ॥ कादिलोपो
बङ्गलमिति कलोपः ॥ सुत्यनंतरमेव वरप्रदमित्यर्थः । मयोभुवं सुखस्योत्पादकं भावयितारं वा । यः पूषा
मखो यज्ञवान् ॥ मत्सर्वो लुप्यते ॥ विश्वस्य सर्वस्य स्तोतृर्द्धत्विजो मन आयुयुवे समंतान्मिश्रयति । शीघ्रवर-
प्रदानादिति भावः । किंच देवो दीप्यमान एष मखो मखं यज्ञमायुयुवे । संपूर्तिपर्यंतं मिश्रयति । यद्वा ।
विश्वस्य मनोमिश्रणे यजमाने किमायातमिति चेत् उच्यते । मखो यज्ञनिर्वाहकोऽयं पूषा देवो यजमानस्य
मन आयुयुवे । समंतान्मिश्रयति । सामर्थ्याद्यजमानस्य मन इति लभ्यते ॥ यंतिस्त्वंदसो लिट् ॥

प्र हि त्वा पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमेभिः कृण्वे ऋणवो यथा मृधु
उष्ट्रो न पीपरो मृधः । हुवे यत्त्वा मयोभुवं देवं सख्याय मर्त्यः ।

अस्माकमांगूषान्द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥२॥

प्र । हि । त्वा । पूषन् । अजिरं । न । यामनि । स्तोमेभिः । कृण्वे । ऋणवः । यथा । मृधः ।

उष्ट्रः । न । पीपरः । मृधः ॥ हुवे । यत् । त्वा । मयऽभुवं । देवं । सख्याय । मर्त्यः ।

अस्माकं । आंगूषान् । द्युम्निनः । कृधि । वाजेषु । द्युम्निनः । कृधि ॥२॥

हे पूषन् अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवतं त्वा त्वां यामनि गमने निमित्तभूते सति स्तोमेभिः स्तोमेः प्र
कृण्वे । प्रकृष्टं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । यामनि शीघ्रगमनेऽजिरं न शीघ्रगामिनमश्वमिव । स यथा प्रस्तूयते
तद्वत् । किंच यथा मृधः संयामानुद्दिश्य ऋणवः गच्छेः तथा प्र कृण्वे । यद्वा । यथा ऋणवः अस्मद्यज्ञं प्रति
गच्छेः ॥ ऋण गती । तानादिकः । लेख्यडागमः ॥ तथा त्वां कृण्वे । किंच मृधो हिंसकान्योवृन् संयामे पीपरः ।
पारं नयसि ॥ पारयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ तत्र दृष्टान्तः । उष्ट्रो न । उष्ट्रो यथा भारं बोढा पारयति तद्वन्मृधः
संयामात्पीपरः । पारं नयसि । अतः कारणात् त्वा त्वां मयोभुवं सुखस्य भावयितारं देवं देवनशीलं पूषणं
मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्योऽहं ऊवे । आहूयामि । किमर्थं । सख्याय समानख्यानाय प्रियकरणाय । एवमाहुतः
सन्नस्माकमांगूषानाघोषान् स्तोमान् । आंगूषः स्तोम आघोष इति यास्कः । द्युम्निनस्कृधि । द्योतनवतः कुक्षे ।
यद्वा । स्तोमान् यज्ञोवतोऽज्ञवतो वा कृधि । अस्मत्सुत्या प्रीतस्त्वमेवं कुर्वित्यर्थः । किंच वाजेषु संयामेषु
द्युम्निनोऽज्ञवतः कृधि । अस्मद्वैरिणो जित्वा तेषामग्नं मयि कुर्वित्यर्थः ॥

यस्य ते पूषन्सख्ये विपन्यवः क्रत्वा चित्संतोऽवसा बुभुजिर इति क्रत्वा बुभुजिरे ।

तामनु त्वा नवीयसीं नियुतं राय ईमहे ।

अहेऽकमान उरुशंस सरी भव वाजैवाजे सरी भव ॥३॥

यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विपन्यवः । क्रत्वा । चित् । संतः । अवसा । बुभुजिरे ।
इति । क्रत्वा । बुभुजिरे ॥ तां । अनु । त्वा । नवीयसीं । निऽयुतं । रायः । ईमहे ।
अहेळमानः । उरुऽशंस । सरीं । भव । वाजेऽवाजे । सरीं । भव ॥ ३ ॥

हे पूषन् देव यस्य ते रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य तव सख्ये सखित्वे हितकरणे सति क्रत्वा चित् क्रतुना प्रकृष्टेन कर्मणैव ॥ असादिषु च्छंदसि वाचनमिति नाभावाभावः ॥ संतो भवंतं प्रीणयितारः संतो विपन्यवो विशेषेण स्तोत्रशीलाः । यद्वा । मेधाविनामेतत् । मेधाविनः । यजमाना अवसा त्वत्कृतेन रक्षणेन रक्षिताः संतो बुभुजिरे । भुञ्जते भोगान् । इति एवमेव सर्वदा क्रत्वा कर्मणा बुभुजिरे । भुञ्जते सर्वे पाख्यंत इति वा ॥ भुञ्जेच्छंदसि लिटि बज्जलं छंदसीति वट् ॥ तां तादृशीं नवीयसीं नवतरां सुखां वा रक्षामन्वनुसृत्य रक्षाया अनंतरं त्वां नियुतं राय एतत्संख्याकान्धनानीमहे । याचामहे । किंच हे उरुशंस बज्जधा सुत्य त्वमहेळमानोऽकुध्यन्नासु मुमनाः सन् सरी भव । अस्माभिर्गतव्यो भव ॥ सत्तरीणादिक इति प्रत्ययः । आयुदात्तत्वं ॥ किंच त्वं वाजे वाजे सर्वेष्वपि संधामेषु सरी भव । गमनशीलो भव । पुरतो गन्ता भवेत्यर्थः ॥

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च अवस्यतामजाश्च ।
ओ षु त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।
नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपहुवे ॥ ४ ॥
अस्याः । ऊं इति । सु । नः । उप । सातये । भुवः । अहेळमानः । ररिऽवान् । अजऽअश्च ।
अवस्यतां । अजऽअश्च ॥ ओ इति । सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमेभिः । दस्म । साधुभिः ।
नहि । त्वा । पूषन् । अतिऽमन्ये । आघृणे । न । ते । सख्यं । अपऽहुवे ॥ ४ ॥

हे अजाश्च पूषन् । अजाश्चेति पूषणमाहेति यास्कः । नि० ४. २५. । नोऽस्माकमस्या असी ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ सातये क्षामायाहेळमानोऽकुध्यन्ननादरमकुर्वन् ररिवान् दाता च सन् सु सुधूप भुवः । समीपस्थो भव ॥ रतिः च्छंदसस्य लिटः क्रसुः । पदसंज्ञाया अभावेऽपि पपिवांसं तस्मिन्वांसमित्यादौ छंदसोऽवग्रहो दृश्यते । ऊ इति पादपूरणः ॥ किंच अवस्यतामन्नमिच्छतामस्माकं हे अजाश्च अजा एवाश्चस्थानीया यस्य तादृशं त्वं । पूषनामेदं । ररिवाँश्च सन्नप भुवः । अजाः पूष्ण इति यास्कः । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । हे दस्य शत्रूणांमुपचपयितः पूषन् त्वा त्वामो षु ववृतीमहि । सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ॥ वृतेरन्तर्भावितव्यार्थाल्लिङि बज्जलं छंदसीति शपः सुः ॥ यज्ञान्तरगमनान्नवर्तयाम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । साधुभिः स्तोमेभिस्त्वां प्रीणयितुं समर्थः स्तोत्रैः । किंच हे पूषन् आघृणे सर्वतो वृष्टेः चारयितः । यद्वा । आघृणे हविषामाहर्तः स्वीकर्तः त्वां नह्यतिमन्ये । अवमतिं नैव करोमि । न केवलमनतिक्रममात्रं किंतु ते सख्यं तव सखित्वं हितकर्तृत्वं नह्यपहुवे । नैवापनयामि । न त्यजामि । सर्वतः प्रख्यापयामीत्यर्थः ॥ ॥ २॥

असु श्रीषड्विक्रिकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । असु श्रीषड्विक्रिकादश वैश्वदेवी मैत्रावरुणाश्चित्र-
स्तिस्र ऐन्द्राग्नेयो मारुतिंद्राग्नी बार्हस्पत्या वैश्वदेव्यं चित्रप्यंचमी बृहती वैश्वदेवमेतदेवमन्यासामपि सूक्तप्र-
योगे वैश्वदेवत्वं सूक्तभेदप्रयोगे यजुर्गं सा देवतेति । परस्मैपदेषु ऋषिः । अंत्वा चित्रप पंचमी बृहती । अन्या
अत्यष्टयो विशेषाभावात् । छत्वं सूक्तं वैश्वदेवं । तच्चायाया विश्वे देवा देवता । द्वितीयाया मित्रावरुणी ।
अथ तिस्रोऽश्विदेवताकाः । ऐंद्री षष्ठी । सप्तम्याग्नेयी । अष्टमी मारुती । नवम्यंद्राग्नी । दशमी बार्हस्पत्या ।
एकादशी वैश्वदेवी ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आया वैश्वदेवतुचे प्रथमा ।
षष्ठस्तेति खंडे सूचितं । असु श्रीषड्विक्रिकादश षु णो अपि । आ० ८. १. इति ॥

अस्तु श्रीषट् पुरो अग्निं धिया दधे आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमहे इंद्रवायू वृणीमहे ।
यद्वा क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी ।

अध प्र सू न उप यंतु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रीषट् । पुरः । अग्निं । धिया । दधे । आ । नु । तत् । शर्धः । दिव्यं । वृणीमहे ।
इंद्रवायू इति । वृणीमहे ॥ यत् । ह । क्राणा । विवस्वति । नाभा । संदायि । नव्यसी ।
अध । प्र । सु । नः । उप । यंतु । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ १ ॥

अहं पुरः पुरत उत्तरवेदामभिमाहवनीयाख्यं धिया प्रणयनादिकर्मणा दधि । धारितवानस्मि । तच्छर्ध-
सादृशं बलवतं वाग्निं यद्वा तच्छर्धसादृशं मरुतां स्वरूपं बलं दिव्यं दिवि भवं नु क्षिप्रमा वृणीमहे ।
आभिमुख्येन संभजामहे । किंचेन्द्रवायू वृणीमहे । यद्यस्मात्कारणादिवस्वति दीप्रमति नाभा नामौ भूम्या
नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे । यद्वा । नामौ सर्वफलस्य संबंधके यज्ञे । यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिमिति श्रुतेः ।
क्राणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं नव्यसी नवतरा स्तुतिरूपा वाक् संदायि संबध्यते ॥ क्वांसः कर्मणि लुङ् ॥
अस्माभिः प्रयुज्यत इत्यर्थः । यस्मात्स्तुतिः क्रियते तस्मादस्तु श्रीषट् । अस्याः स्तुतेः अरणं भवतु । श्रोता भवतु
वा मरुतां गणोऽपिर्वा । इंद्रावायुपदे प्रत्येकपिबधैकवचनं । अधानंतरं नो धीतयोऽस्मदीयानि कर्माणि
स्तुत्यादिरूपाणि प्र सूप यंतु । प्रकर्षेण सुष्ठु युष्मानुपगच्छंतु । किंच देवाँ अच्छा नाग्न्यादिदेवानाभिमुख्येन
प्राप्तुमिव धीतयोऽस्मदीयानि कर्माण्युप यंतु । तेषां समीपं प्राप्तुवंतु ॥

यद्वा त्वन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।
युवोरित्याधि सद्यस्वपश्याम हिरण्ययं ।

धीभिश्च न मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्वत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे इत्याऽददाथे । अनृतं । स्वेन । मन्युना ।
दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ॥ युवोः । इत्या । अधि । सद्यऽसु । अपश्याम । हिरण्ययं ।

धीभिः । च न । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ ऋतादादित्यात्तदुदकं यद्यस्मात्कारणादध्यधिकमाददाथे सर्वतो ददथः । कीदृश-
मुदकं । अनृतं नश्वरं शोषणस्वभावं । केन साधनेन । स्वेन मन्युना स्वकीयेन तेजसा । अहोरात्राभिमानीदेवी
मित्रावरुणौ खलु वृष्टिं मोचयतः । अहोरात्रे वा इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता । मन्युर्विशेष्यते । दक्षस्य
समर्थस्य स्वेन मन्युनात्मभूतेन मननीयेन सामर्थ्येन । किंच हे मित्रावरुणौ युवोः ॥ अत्यन्तोपस्कांसः ॥
युवयोः संबन्धि हिरण्ययं हिरण्यमयं रूपं ॥ ऋत्यवास्त्यवास्त्वित्यादी मयटो मशब्दलोपो निपात्यते ॥ इत्येत्यं
वक्ष्यमाणप्रकारेण सद्यसु यज्ञसदनेष्वध्यपश्याम । पश्येम । केन साधनेनेति तदुच्यते । धीभिस्त्वदुद्देश्यैः कर्मभि-
र्यज्ञादिरूपैः मनसा च न त्वदासक्तेन चेतसा च स्वेभिरक्षभिरात्मीयेरन्यैश्च नुरादीद्विधैः । किंच सोमस्य सोमं
स्वेभिरक्षभिरक्षदीयेरिद्विधैः ॥ नासाद्यपेक्षया वज्रवचनं ॥

पृथक्स्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्ते युवां स्तोमेभिरित्याश्विनमृचः । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । युवां स्तोमेभिर्देवयंतो
अश्विनावर्मह इंद्र । आ० ८. १. इति ॥

युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनाश्रावयंत इव श्लोकमायवो युवां हव्याभ्यां यवः ।

युवोर्विश्वा अग्निं श्रियः पृक्षश्च विश्ववेदसा ।

मुषायंतै वां पवयो हिरण्यये रथे दसा हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवां । स्तोमेभिः । देवऽयंतः । अश्विना । आश्वयंतऽइव । स्योकं । आयवः ।
युवां । हव्या । अभि । आयवः ॥ युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृष्ठाः । च । विश्वऽवेदसा ।
प्रुषायंतं । वां । पवयः । हिरण्यये । रथे । दसा । हिरण्यये ॥ ३ ॥

हे अश्विनाश्विनी देवी युवां स्तोमेभिः स्तोचैर्देवयंतो युवामात्मन इच्छंत आयवः । मनुष्यनामेतत् । यजमानाः स्योकं युष्मदीयस्मृतिरूपां वाचमाश्वयंत इव सर्वतः श्रवणविषयां कुर्वंत इव क्षुवंति । स्योक इति वाङ्माम स्योको धारिति तन्नामसूक्तत्वात् । कीदृशास्ते । युवां हव्या हविषाज्यादिनाभ्यायव अभिमुख्येन गंतारः । प्रीणयितुमिति शेषः । हवीष्याभिमुख्येन प्रापयंतो वा । किंच हे विश्ववेदसा सर्वधनौ युवोर्युवयोः संबंधिन्यो विश्वाः श्रियः सेवनीयाः सर्वा लक्ष्मीर्धनकनकादिरूपा अध्यधिकं भजंत इति शेषः । किंच पृच्छान्नमपि युष्मत्प्रसादादध्यधिकं लभंते । किंच हे दसा शत्रूणामुपपन्नपयितारौ वां हिरण्यये रथे हिरण्यये मधुपूर्णे रथे पवयस्तन्नेमयः प्रुषायंतं । क्षरंति क्षवंति ॥ प्रुष प्रुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । कंदसि शाय-जपीत्यहवर्षा अः शायजादेशः ॥ मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधूनि क्षवंतीति भावः । पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिमिति निरुक्तं । ५. ५. । अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं चयः पवयो मधुवाहने रथे । ऋ० १. ३४. २. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंच तादृशे हिरण्यये हृदयरमणे रथे मधुरं हविर्वहतमिति शेषः ॥

अचेति दसा व्यु५ नाकंमृत्वथो युंजते वां रथयुजो दिविष्टिष्वध्वस्मानो दिविष्टिषु ।
अधि वां स्यामं बंधुरे रथे दसा हिरण्यये ।
पथेव यंतावनुशासता रजोऽंजसा शासता रजः ॥ ४ ॥
अचेति । दसा । वि । ऊं इति । नाकं । ऋत्वथः । युंजते । वां । रथऽयुजः । दिविष्टिषु ।
अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ॥ अधि । वां । स्यामं । बंधुरे । रथे । दसा । हिरण्यये ।
पथाऽइव । यंतौ । अनुऽशासता । रजः । अंजसा । शासता । रजः ॥ ४ ॥

हे दसा दसावश्विनी अचेति । वक्ष्यमाणं युष्मच्छेष्टितं ज्ञायते सर्वैः । किं तदिति तदुच्यते । नाकं स्वर्गं व्युत्पथः । विशेषेण गच्छथः ॥ ऋगु गतौ तानादिकः । लेख्यडागमः ॥ यज्ञसंपूर्त्यनंतरमिति यावत् । उशब्दोऽवधारणे । यद्वा । नाकं । अकं दुःखं । तद्रहितं यज्ञमृत्वथः । विशेषेण गच्छथ एव । तदर्थं वां रथयुजो युष्मत्संबन्धिनो रथस्य योजयितारः सारथ्यो दिविष्टिषु स्वर्गस्त्रीषणेषु द्योतनात्मकस्य यज्ञस्त्रीषणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु युंजते । अश्वान्योजयंति रथे । युक्ते रथे वा युष्मान् । त एव विशेष्यते । दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालंबाकाशगमनेष्वध्वस्मानो रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः । किंच हे दसाश्विनी वां युवयोर्बंधुरे बंधुरत्रययुक्ते । युगबंधनाधारः काष्ठविशेषो बंधुरे । तादृशत्रययुक्तत्वं रथो यो वां त्रिवंधुरः । ऋ० ८. २२. ५. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । हिरण्यये हिरण्यये रथेऽधि तादृशस्य रथस्योपरि स्थाम । अस्थापयाम ॥ क्वांदसे लडि बङ्गलं कंदसीत्यडभावः । आयुदात्तः क्वांदसः ॥ कीदृशी । पथेव सुपथेन मार्गेण निरालंब आकाशे रजो रंजनात्मकं स्वर्गं प्रति यंती गच्छंती । लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तत्वात् । अनुशासताननुकूलाञ्छूननुशासती विधेयीकुर्वती ॥ शासिः शतरि जचित्वादय इत्यभ्यस्तत्वाद्भ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं ॥ किंचांजसा मुख्येन प्रकष्टं रज उदकं वृष्टिलक्षणं शासता शासती बलाद्विधेयीकुर्वती ॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यंतं ।

मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥ ५ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तं । दशस्यतं ।

मा । वां । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥

हे शचीवसू । शचीति कर्मनाम । अस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ युषां शचीभिरस्मदीयैः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैर्दिवा नक्तमहनि रात्री च दशस्यतं । अभिमतं ददेयां ॥ दामृ दान इत्यस्येदं कादसं रूपं । यद्वा । दशस्यतिर्दानार्थः कंडादिषु द्रष्टव्यः ॥ वां युवयो रातिर्दानं कदा चन सर्वदा यागकालेऽयागकालेऽपि मोप दसत् । मोपचीणं भूत् ॥ दसु उपचये । लुडि पुषादिसुतादीति त्रैरङ् ॥ न केवलं युष्मदीयं अपि त्वस्माकमपि रातिर्दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयदानं वार्थिभ्यः कदा चन सर्वावस्थायामपि मोप दसत् । उपचीणं मा भूत् । सर्वदा वर्ततां । अहमपि सर्वदा युष्मागुद्दिश्य दद्यां युवामपि मदभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

पृथक्स्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रेण तृचे तृतीया वृषन्निद्रेत्येषा । वृषन्निद्र वृषपाणास इंदवः सुषमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥ तत्रैव सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षिप्योभयीभिर्यष्टव्यं । तत्र होतुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादेषा प्रक्षेपणीया । सूचितं च । षष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याः कृत्वोभाभ्यामनवानंतो यजति । आ० ८. १. इति ॥

वृषन्निद्र वृषपाणास इंदव इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतास उद्भिदः ।

ते त्वा मंदंतु दावने महे चित्राय राधसे ।

गीर्भिर्गिर्वाहः स्तवमान आ गहि सुमृळीको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इंद्र । वृषऽपानासः । इंदवः । इमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः । उतऽभिदः ।

तुभ्यं । सुतासः । उतऽभिदः ॥ ते । त्वा । मंदंतु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।

गीऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुऽमृळीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे इंद्र वृषन् वर्षितः कामानां इमे पुरतो दृश्यमाना इंदवः सोमाः सुताः । त्वदर्थमभिषुताः । कीदृशास्ते । वृषपानासोऽभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः अद्रिसुतासोऽद्रिभिर्दृढैः पापाणैरभिषवसाधनैः सुताः उद्भिद उद्भेदका वर्षस्य । त एव पुनर्विशेष्यते । उद्भिदो बलस्योद्भेदका उद्भिवा वा पर्वतादी तादृशाः सोमास्तुभ्यं सुतासस्त्वदर्थमेवाभिषुताः । किंच ते तादृशाः सोमास्त्वा त्वां मंदंतु । तर्पयंतु । कुर्वति तदुच्यते । दावने दानवति यागे । अभिमतदानाय वा । तथा महे महते चित्राय चायमानाय विचित्राय नानाविधाय वा राधसे धनाय । किंच हे गिर्वाहो गिरां स्तुतीनामस्मदीयानां वोढः ॥ वहिहाधाभ्य इत्यमुन् ॥ गीर्भिरस्मत्स्तुतिभिः स्तवमानः सन्ना गहि । आगच्छ । नोऽस्मान् सुमृळीकः सुष्ठु मुडयिता सन्ना गहि । आगच्छ ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादो षू णो अप्र इत्येवावपनीयैकीकृत्योभाभ्यां यागः । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । ओ षू णो अप्रे शृणुहि त्वमीकृतोऽपि होतारं । आ० ८. १. इति ॥ तस्मिन्नेव सवने प्रउगशस्त्रे द्वितीया । सूचितं च । असु त्रापको षू णो अप्रे । आ० ८. १. इति ॥

ओ षू णो अप्रे शृणुहि त्वमीकृतो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राज्ञेभ्यो यज्ञियेभ्यः ।

यङ् त्यामंगिरीभ्यो धेनुं देवा अर्दन्नन ।

वि तां दुहे अर्यमा कर्तरी सचौ एष तां वेद मे सचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । ऋणुहि । त्वं । ईकितः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः ।
राजऽभ्यः । यज्ञियेभ्यः ॥ यत् । ह । त्यां । अंगिरऽभ्यः । धेनुं । देवाः । अदत्तन ।
वि । तां । दुहे । अर्यमा । कर्तेरि । सचा । एषः । तां । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मदीयमावाहनं सुतिं वेकितोऽस्माभिः सुतः सन्नो षु ऋणुहि । ओ इति निपातद्वयसमु-
दायात्मक एको निपातः । आभिमुख्येनैव सुष्ठु ऋणु ॥ उतश्च प्रत्ययादिति क्दसि वावचनमिति हेर्बुगभावः ॥
श्रुत्वा च देवेभ्यो देवनशीलेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो हविर्भाग्भ्यः सुतिभागभ्यश्चेत्यर्थः ॥ यज्ञस्त्रिंश्यामिति
घः ॥ तेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो यजमानेभ्यः संबंधि कर्म ब्रवसि । ब्रूहि ॥ ब्रवीतेत्यङागमः ॥ कीदृशेभ्यः ।
राजभ्यो राजमानेभ्यः । इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अत्रेतिहासमाहुः । अंगिरसो नाम महर्षयः पूर्वं
यज्ञार्थं देवान् सुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचन्त । ते प्रीताः कामदुघां प्रादुः । लब्धां च तां धेनुं क्षीरं दोग्धु-
मशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽपिहोवाचार्थं क्षीरं कुदोहेति । तदिदमचोच्यते । यथां त्यां
तां प्रसिद्धां धेनुं क्षीरादिना प्रीणयित्रीं गां ह देवा अंगिरोभ्यस्तदर्थमदत्तन दत्तवन्तः ॥ तप्तनप्तनयनाश्चेति
तन्नादेशः ॥ तां धेनुमर्यमा सर्वस्य नियमिता देवः कर्तेरि सर्वस्योत्पादके स्वयंप्री सचेतरदेवेभ्यः साकं वि
दुहे । विविधं दुग्धवान् ॥ दुहेर्लिटि बङ्गलं क्दसीति ऋट् । क्दसि वेति वचनाद्विर्वचनभावः । लब्धेव वा
लोपस्त इति तलोपः ॥ एषः एष एवार्यमा तां धेनुं मे सचा मत्समवायेन वेद । जानाति । अर्यमाहमपि
जानामीत्यर्थः । ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यत इत्यपिः सुतिः ॥

मो षु वो अस्मदिति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या षू णो अग्ने
॥ आ० ८. १. इति ॥

मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या सना भूवन्द्युम्नानि मोत जारिषुरस्मात्पुरोत जारिषुः ।
यज्ञश्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यं ।

अस्मासु तन्मरुतो यज्ञं दुस्तरं दिधृत यज्ञं दुस्तरं ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्या । सना । भूवन् । युम्नानि । मा । उत । जारिषुः ।
अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ॥ यत् । वः । चित्रं । युगेऽयुगे । नव्यं । घोषात् । अमर्त्यं ।
अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुस्तरं । दिधृत । यत् । च । दुस्तरं ॥ ८ ॥

हे मरुतः वो युष्मत्संबंधीनि तानि प्रसिद्धानि पौंस्या पौंस्थानि बलानि सना सदातनानि नित्यानि
युम्नानि प्रकाशयुक्तानि । यद्वा । सना संभजनीयानि युम्नानि धनवंति यशोवंति वा ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ।
मो इति निपातद्वयसमुदाय उशब्दोऽवधारणे ॥ अस्मदस्मान् मो प्वभि भूवन् । सुष्ठु भिवाभिभवन् । यद्वा ।
अस्मत्तोऽपगतानि मा भूवन् । उतापि च । यद्वा । युम्नानीत्येतदुत्तरञ्च संबध्यते । युम्नानि धनानि यशांसि
वास्मदीयानि मा जारिषुः । जीणानि मा भूवन् । उतापि चास्मात्पुरा पुराणि लक्षणया तत्रस्थाः प्राणिनो मा
जारिषुः । जीर्णा नष्टा मा भूवन् । किंच वो युष्मत्संबंधि चित्रं चायनीयं नानाविधं नव्यं नूतनं स्रोतव्यं
वामर्त्यममरणधर्मकं मर्त्येषु दुर्लभं वा यदस्ति घोषात् घोषाः ॥ व्यत्ययेन पंचमी ॥ शब्दोपेता गवादयो घोषो-
पलक्षिता ग्रामनगरादयो वा ये संति तत्सर्वं युगे युगे युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्कालेऽस्मासु । अस्मासेव
भवत्विति शेषः । नान्यस्य । किंच हे मरुतः यज्ञं दुस्तरं दुःखेन तरणीयं संपादनीयं धनं दिधृत धारयत
तदस्मासु । किंच दुस्तरं शत्रुभिरहिंसितं तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत ॥

पुण्यस्य षष्ठेऽह्न्यच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् दध्यङ् ह म इत्येवा । सूचितं च । दध्यङ् ह मे
अनुषं पूर्वा अंगिरा इत्येवमेव माध्यन्दिने ॥ आ० ८. १. इति ॥

दध्यङ् हं मे जनुषं पूर्वो अंगिराः प्रियमेधः कण्वो अचिर्मनुर्विदुस्ते मे पूर्वं मनुर्विदुः ।
तेषां देवेष्वार्यतिरस्माकं तेषु नाभयः ।

तेषां पदेन मया नमे गिरेन्द्राग्नी आ नमे गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् । ह । मे । जनुषं । पूर्वः । अंगिराः । प्रियऽमेधः । कण्वः । अचिः । मनुः । विदुः ।
ते । मे । पूर्वं । मनुः । विदुः ॥ तेषां । देवेषु । आऽर्यतिः । अस्माकं । तेषु । नाभयः ।
तेषां । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इन्द्राग्नी इति । आ । नमे । गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ्गुः पर्वगोचोत्पन्न एतन्नामको महर्षिः स च पूर्वः पूरकः सर्वस्य पुरातनो वा अंगिरा अंगारः । तद्वत्तै-
जस्वीत्यर्थः । यद्वा । अंगारा एवांगिरसोऽभवन् येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्ति श्रुतेः । अंगिरा अंगारा
अंकना अंचना इति निरुक्तं । एतन्नामा महर्षिश्च प्रियमेधो मेधाप्रियः । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः । नि० ३.
१७. इति यास्कः । स च कण्वो मेधावी स चाचिर्दुःखचयरहितः । अचिर्न चय इति निरुक्तं । ३. १७. ।
मनुर्मनवानेतन्नामा महर्षिः । एते सर्वे महात्मानो महर्षयो मे जनुषं दिवोदासपुत्रस्य परुक्तेपस्य जन्म विदुः ।
जानन्ति ॥ वेत्तेर्विदो लटो वेति क्षेप्सादेशः ॥ किंच ते पूर्वोक्ताः पूर्वं पूर्वकालीना मेऽस्मत्पितादीज्जानन्त
इत्यर्थः । मनुर्मनवो ज्ञानवंतो यतस्ते पूर्वं मनवश्च अतो विदुरिति भावः ॥ सुपां सुनुगिति जसो लुक् ॥ तेषां
ज्ञान उपपत्तिमाह । तेषां दध्यङ्गादीनां देवेष्वितरेषु देवग्रीलेषु महर्षिषु मध्य आयतिर्दीर्घकालसंबंधो
ऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । अस्माकं नाभयो जीवेन सह बंधवन्तः प्राणाः फलेन संबद्धा
यागा वा तेषु । तेष्वेव वर्तन्ते । असौ विशिष्टजन्मातो यज्ञयोग्य इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं । तेषां दध्यङ्गा-
दीनां पदेनास्यदेन महत्त्वेन निमित्तेन गिरा स्तितिरूपया वाचा महि महदत्यधिकं नमे । नमति सर्वो जनः ।
किंच तेषामनुग्रहाद्यज्ञयोग्यः सन्निद्राग्नी गिरा स्तितिरूपया वाचा युक्तः सन्ना नमे । आभिमुख्येन नमामि
स्त्रीमि । नमामि चेत्यर्थः ॥ नमेर्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यद्वा ॥ कर्मकर्तरि न दुहस्नुनमामिति यकः प्रतिषेधः ॥
स्वयमेव नतोऽस्मि ॥

होता यक्षश्च निनो वंत वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारैर्भिर्क्षभिः ।

जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेध त्मना ।

अधारयदरिंदानि सुक्रतुः पुरु सन्नानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यक्षत् । वनिनः । वंत । वार्यं । बृहस्पतिः । यजति । वेन । उक्षऽभिः ।

पुरुऽवारैर्भिः । उक्षऽभिः ॥ जगृभ्म । दूरेऽआदिशं । श्लोकं । अद्रेः । अध । त्मना ।

अधारयत् । अरिंदानि । सुऽक्रतुः । पुरु । सन्नानि । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

अयं होता देव्योऽग्निमानुषो वा देवानामाह्वाता यजत् । याज्यां पठतु ॥ यजेर्लेख्यडागमः । सिद्धञ्जलमिति
सिप ॥ वनिनो वननवन्तः हविः कामयमाना वा देवा वार्यं वरणीयं सोमं वन्तः । संभजन्तां ॥ वनतेऽकांदसे
लङि अत्ययेनात्मनेपदं । वज्रं कंदसीति शपो लुक् । कांदसोऽत्यलोपः ॥ तदर्थं बृहस्पतिर्वृहतो मंत्रस्य हविषो
वा पालकोऽध्वर्युर्देव्यो बृहस्पतिर्वा स्वयमेव यजति । यागं करोति । कीदृशः सः । वेनः कामयमानः । केन
साधनेनेति तदुच्यते । उक्षभिः सेचकैः सोमैः पुरुवारैर्भिर्ब्रह्मिर्वरणीयैः तथोक्षभिः सेचनसमर्थैर्ब्रह्मैः तन्नि-
मित्तभूतैर्हयमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृध्यन्तः । वयं यजमाना दूरआदिशं दूरदेश आदिगादेशो यस्य
तादृशं ॥ हलदन्तात्सप्तम्याः । पा० ६. ३. ९. इत्यलुक् ॥ अद्रेः । जातावेकवचनं । अभिषवसाधनस्य आख्याः
श्लोकं वाचं ध्वनिं जगृभ्म । गृहीतः ओचाभ्यां । पूजार्थं वज्रवचनं । रदानां परोचकतः । सुक्रतुः शोभनकर्मायं

यजमानोऽधाथ यागसंपूर्वनंतरमरिंदानि । उदकनामैतत् अरिंदानि ध्वस्त्वदिति तन्नामसु पाठात् । वृष्टिलक्षणान्युदकानि तन्नामनाधारयत् । धारयति ॥ ररिर्दाता । नास्त्यन्यो ररिरस्य पिपासोपशमनस्य तादृशं पिपासोपशमनं ददतीत्यरिंदानि । यद्वा । अररिरित्येतस्य गमनं । श्रीणादिकोऽरिप्रत्ययः । आतोऽनुपसर्गे कः । पृषोदरादित्वादभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । तद्दतीत्यरिंदान्युदकानि । चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । आपोमयः प्राणः । छां० उ० ६. ५. ४. इति श्रुतेः । यद्वा । ररिर्दानं । न विद्यते तादृशं दानमितरभूतेषु तदररि । तद्दतीत्यरिंदानि । अन्यैरदेयं लोकोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः ॥ तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवानित्यर्थः । किंच सुक्रतुः शोभनकर्मायं पुरु पुरुणि बहूनि सद्गानि सदनानि सुखनिवासयोग्यानि गृहाण्यधारयत् । यद्वा । बृहस्पतिः सुक्रतुश्चायमध्वर्युररिंदान्युक्तलक्षणान्यभिषवसाधनान्युदकान्यधारयत् । धारितवान् । तथा सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः पुरु सद्गानि सदनानि हविरासादनान्यधारयत् ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे वैश्वदेवतृचस्य द्वितीया ये देवास इत्येषा । सूत्रितं च । ये देवासो दिव्येकादश स्त्रेयमददाद्रभसं । आ० ८. १. इति ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वं ॥ ११ ॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्यां । अधि । एकादश । स्थ ।

अप्सुऽक्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः । यज्ञं । इमं । जुषध्वं ॥ ११ ॥

हे देवासो देवा योतनशीला ये यूयं दिवि दुर्लोक एकादश स्थ एकं च दश चेत्येतत्संख्याका भवथ तथा पृथिव्यामधुपर्येकादश स्थ एतत्संख्याका भवथ किंचाप्सुक्षितः । तद्वेतुत्वान्ताच्छब्दं । अप्संतरिचे चियंति निवसंतीत्यप्सुक्षितः ॥ चियतेः कृप् । तत्पुरुषे कृतीत्यनुक् ॥ अंतरिचवासिनो देवा एकादश स्थ तत्संख्याका भवथ । यद्वा । अंतरिचस्त्रेयं संज्ञा । आपः पृथिवीत्यंतरिचनामसु पाठात् । यद्यपि तिस्र एव देवता इत्युक्तत्वात् चित्याद्यभिमानिन्यो देवतास्तिस्र एव तथापि महिना महत्त्वेन स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तत्तत्स्थाना अन्यास्तद्विभूतय इत्युक्तत्वात् । महिना देवास इत्येते सर्वत्र संबध्येते । ते यूयं हे देवासो मिलित्वोक्तसंख्याका देवा इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं । संभजध्वं । तत्संबंधि हविषा सेवित्वा प्रीणयध्वं ॥ एकं च दश चैकादश । प्रागेकादशभ्यः । पा० ५. ३. ४९. इति निपातनाद्दीर्घः । संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ४॥ ॥ २० ॥

एकविंशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र वेदिषद इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशर्चं । उच्यथपुत्रस्य दीर्घतमस आर्थं । आपेयं । अत्ये चिष्टुभी । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्स्यः । दशमी त्रिष्टुब्जगती वा । अत्यष्टिपरिभाषा निवृत्ता । अत्रानुक्रमणिका । वेदिषदे सप्तोना दीर्घतमा श्रीचथ्य आपेयं तु द्वित्रिष्टुवंतं तु त्रिष्टुब्जगती वेति ॥ प्रातरनुवाकस्यापेये कृती जागते वृंदसीदमादीनि तृतीयवर्जितानि षट् सूक्तानि विनियुक्तानि । तथाश्चिनशस्त्रे षष्ठां तृतीयवर्जितानां सूक्तानां विनियोगः । सूत्रितं च । वेदिषद इति षष्ठां तृतीयमुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भरा योनिमग्रये ।

वस्त्रेणैव वासया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनं ॥ १ ॥

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिऽइव । प्र । भर । योनिं । अग्रये ।

वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिं । ज्योतिऽरथं । शुक्रऽवर्णं । तमऽहनं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो वेदिषदे वेद्यां सीदते नित्यं प्रियधामाय प्रियधाने प्रियस्थानाद्योत्तरवेदिलक्षणप्रियाय सुद्युते शोभनयोतनायापयेऽग्रनयनादिगुणविशिष्टाय योनिं स्थानं वेद्याख्यं धासिमिव हवीरूपमज्ञमिव प्र

भर । प्रहर । प्रकर्षेण संपादयेत्यर्थः । तच्च स्थानं वस्त्रेणैव तेन यथा मार्दवायासृणाति तद्वत् मन्मना मननीयेन संभारेण बहिषा वा वेदिस्थानं वासय । आच्छादय । कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते । शुचिसुत्पवनप्रोक्षणादिनामेध्यामुरादीनामपगतत्वाच्छुद्धं ज्योतीरथं ज्योतिष आज्यादेरपेक्षा रथस्थानीयमाधारभूतत्वात् शुक्लवर्णं अग्न्युपेतत्वाद्दीप्तवर्णं अत एव तमोह्नं तमसोऽंधकारस्य हंतारमज्ञानस्य वा । अपिसाध्ययज्ञाद्विद्वारा ज्ञानविचारकत्वादिति भावः । यद्वा । तस्यां योनौ स्थाने वस्त्रेण यथा गोपनीयं वस्तु गोपयति तद्वत्तमपि वासय । निवासय । स्थापय । मन्मना मननीयेन ह्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिनाच्छादय वा । कीदृशं । ज्योतीरथं दीप्तिरथोपेतं । शेषं पूर्ववत् ॥

अभि द्विजन्मा चिद्वृद्धमृज्यते संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः ।

अन्यस्यासा जिह्या जेन्यो वृषा न्यन्येन वनिनो मृष्ट वारणः ॥ २ ॥

अभि । द्विजन्मा । चिद्वृत् । अन्नं । अज्यते । संवत्सरे । ववृधे । जग्धं । ईमिति । पुनरिति ।

अन्यस्य । आसा । जिह्या । जेन्यः । वृषा । नि । अन्येन । वनिनः । मृष्ट । वारणः ॥ २ ॥

द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वं ॥ अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति मनिन् ॥ अयमपिस्त्रिवृद्धमाज्यपुरोडाशसोमरूपेण त्रिप्रकारमन्नमदनीयमभि ऋज्यते । प्राप्नोति । अभित अभिमुख्येन नयति भक्षयति ॥ ऋज गतिस्थानार्जुनोपाजनेषु । व्यत्ययेन ऋज ॥ यद्वा । भृज्यते ॥ भस्जो पाके ॥ पक्वं करोति वा । किंच ई इदं ॥ ईमित्यत्र सांहितिको मलोपपञ्चादसः ॥ जग्धं भक्षितं संवत्सरे पूर्णं पुनर्ववृधे । अपिर्वर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्धभावाद्यजमानं हविर्वृद्धा प्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः । यद्वा । एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णं संवत्सर उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा भक्षितारं । किंचायमपिर्वृषा वर्षकः सन्नस्य हविष आसास्येन जिह्या जेन्यः प्रभुतो भवतीति शेषः । यद्वा । वर्षिता सन्नेकेन रूपेणान्यस्य यज्ञे होचादेर्जिह्या तदुपलक्षितया सुचा जेन्यः प्रवृद्धो भवति । तथान्येन दावापिरूपेण वारणः सर्वेषां वारकः सन् वनिनो वनसंवाधनो वृक्षान्नि मृष्ट । निमाष्टि । दहतीत्यर्थः ॥ मृजेऽप्यं दसे लडि व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सक्षिता उभा तरेते अभि मातरा शिशुं ।

प्राचाजिह्वं ध्वसयंतं तृषुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥ ३ ॥

कृष्णप्रुतौ । वेविजे इति । अस्य । सक्षिता । उभा । तरेते इति । अभि । मातरा । शिशुं ।

प्राचाऽजिह्वं । ध्वसयंतं । तृषुच्युतं । आ । साच्यं । कुपयं । वर्धनं । पितुः ॥ ३ ॥

अस्यापिमातरा मातृस्थानीये उत्पादयित्वावुभौ अरण्याख्ये मातरौ वेविजे । चलतः ॥ ओविजी भयचलनयोः । अस्यावङ्गुलंगताद्व्यत्ययेनात्मनेपदमेकवचनं च । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ॥ मथनोपक्रमे कृष्णप्रुतावपिसंपर्कात्कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यां प्रापयत्यां वा भूमिं तथा सक्षिता समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छत्या एवमभूते मातरौ शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसमयेऽत्यल्पमपिमभि तरेते । अभिमुख्येन प्राप्नुतश्च । कीदृशं शिशुं । प्राचाजिह्वं प्रादेशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालं ध्वसयंतं तमो नाशयंतं तृषुच्युतमरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छंतमक्षेपेन योनिः सकाशाच्छीघ्रमुत्पद्यमानं । आ ईषत् साच्यं समवेतयं मृदुकाष्ठचूर्णादिना कुपयं गोपनीयं पितुः पालकस्य यजमानस्य वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारं । उक्तप्रकारेणोक्तिकशिशुसाधारणरूपेण शिशुमपि मातरावुत्पादयत इत्यर्थः ॥

मुमुक्ष्वोऽमनवे मानवस्यते रघुदुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः ।

असमना अजिरासो रघुषटो वातं जूता उप युज्यंत आशवः ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुऽदुवः । कृष्णऽसीतासः । ऊं इति । जुवः ।
असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वातऽजूताः । उप । युज्यते । आशवः ॥ ४ ॥

मनवे मनवते मानवस्यते मानवानुत्विजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय तदर्थमध्वर्यादिभिरपेज्ज्वाला उप
युज्यते यज्ञेषु । सूक्तस्यापेयत्वादौचित्याज्ज्वाला इति गम्यते । कीदृशस्तः । मुमुक्षो मुमुक्षव आङ्गतिद्वारा
यजमानं भोक्तुमिच्छत्यो ब्रह्मलोकं प्रापयत्यः ॥ जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति गुणाभावः ॥ ज्वालानामाङ्ग-
तिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं काली करालीत्युपक्रम्य श्रूयते । एतेषु यस्वरते भाजमानेषु यथाकालं चाङ्ग-
तयो ह्याददायन् तं नयत्येताः सूर्यस्व रश्मयो यच्च देवानां पतिरेकोऽधिवासः । मुं उ० १. २. ४-५. इति ।
रघुदुवः क्षिप्रं गच्छत्यः कृष्णसीतासः कृष्णमार्गाः । उकारः समुच्चयार्थः । जुवो जवनशीलाः शीघ्रकारिणः
स्वव्यापारेषु असमना असमानमनस्ताः । काश्चन प्राप्नुवन्त्यो गच्छन्ति काश्चन प्रत्यङ्मुख्य इति विविधमनस्ताः ॥
व्यत्ययेनैकवचनं ॥ यदा । असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते । कालो कराली च मनोजवा च
मुक्तोहिता या च मुधूस्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वभुवी च देवी खेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति । अजिरासो
गमनशीलाः रघुस्यदः शीघ्रं खंदमानाः वातजूता वातप्रेरिताः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतित्वरत्नं ॥
आशवो व्यापनशीलाः ॥

आदस्य ते ध्वसयंतो वृषेरते कृष्णमभ्वं महि वर्षः करिक्तः ।
यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मेशदभिश्चसन्स्तनयन्नेति नानंदत् ॥ ५ ॥
आत् । अस्य । ते । ध्वसयंतः । वृषा । ईरते । कृष्णं । अभ्वं । महि । वर्षः । करिक्तः ।
यत् । सीं । महीं । अवनिं । प्र । अभि । मर्मेशत् । अभिऽश्चसन् । स्तनयन् । एति ।
नानंदत् ॥ ५ ॥

आदनंतरमस्य स्तूयमानस्यापेक्षे प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गा वृषा सहैविरते । सर्वतो गच्छन्ति । कीदृशास्ते ।
ध्वसयंतस्तमांसि ध्वसयंतः तथा कृष्णवर्णमभ्वं महान्तमभिवन्नमनमार्गं महि महद्वर्षो रूपं प्रकाशं करिक्तो
ऽत्यर्थं कुर्वतः । कश्चिन् काल इति तदुच्यते । यद्यदा महीं महतोमवनिं भूमिं सीं सर्वतो मर्मेशत् पुनःपुनरा-
मृशत् ॥ मृशेर्यङ्गुलंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ अभिश्चसन् सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन्शब्दं कुर्वन्
नानंददत्यर्थं शब्दयन् ॥ पूर्ववत्प्रत्ययस्वरौ ॥ अभितः प्रकर्षेणैति गच्छति । यदेतस्ततो जिह्वाभिलेलिलहानो
भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन्त्येति तदेव विस्फुलिङ्गा उद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भूषन्न योऽधि बभूषु नमन्ते वृषेव पत्नीरभ्येति रोहवत् ।
ओजायमानस्तन्वश्च श्रुभते भीमो न शृंगां दविधाव दुर्गृभिः ॥ ६ ॥
भूषन् । न । यः । अधि । बभूषु । नमन्ते । वृषाऽइव । पत्नीः । अभि । एति । रोहवत् ।
ओजायमानः । तन्वः । च । श्रुभते । भीमः । न । शृंगां । दविधाव । दुऽगृभिः ॥ ६ ॥

योऽपिर्बभूषु बभूवर्णास्त्रोषधीषु भरणकुशलासु वा जगतामध्यधिकं नमन्ते नमति काष्ठानि प्रविशति ॥
नमतेल्लेख्यडागमः । व्यत्ययेन आ । यदा । लटि च्छांदसः श्रपः सुः । व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ भूषन्न
भूतान्येव स्वतेजसा भूषयन्नित् । किंचायं प्रविशन् वृषेव सेक्ता वृषभ इव पत्नीस्तमेव पालयित्रीः समर्धयित्री-
रोषधी रोहवत् । रौतेर्यङ्गुलंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ अत्यर्थं शब्दयन्नभ्येति । अभितो
गच्छति । प्रथममोषधीः प्रविशन् पश्चात्प्रबुद्धः संसा एव दहतीत्यर्थः । किंचैवं कृत्वा ओजायमानः । ओज इति
बलनाम । स्वयं बलमिवाचरणं ॥ कर्तुः क्ख सलोपयेति क्खस्सलोपौ ॥ धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव

संस्तन्वच्च शुभति । स्वशरीरभूता ज्वाला अपि दीपयति । पोषयतीत्यर्थः । किंच प्रवृद्धज्वालो दुर्गुभिः केनचि-
दपि ग्रहीतुमशक्यः सन् भीमो न भयंकरो मृग इव स यथा दुर्युधः सञ्जुगं चालयति तद्वदयमपि शृंगाणि
शृंगवदुन्नता ज्वाला दविधाव । अत्यर्थं चालयति ॥ धुनोतिर्यङ्मुगतास्त्रिंशति रूपं । अस्व च दाधर्षादाविति-
यद्दिन संग्रहो द्रष्टव्यः ॥

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्यं आ शये ।

पुनर्वर्धते अपि यंति देव्यमन्यवर्षः पिचोः कृण्वते सचा ॥ ७ ॥

सः । संस्तिरः । विस्तिरः । सं । गृभायति । जानन् । एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये ।

पुनः । वर्धते । अपि । यंति । देव्यं । अन्यत् । वर्षः । पिचोः । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

सोऽपिः संस्तिर आच्छन्नः ॥ संपूर्वाऽलुण्ठितमूलविमुजादिस्वात्कप्रत्ययः । पा० ३. २. ५. २. । परादिऽच्छदसि
वज्रलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा विस्तिरः कदाचिद्विस्तीर्णः सन् सं गृभायति । संगृह्णात्योषधीः । किंचायं
जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृत्तेन भवितव्यं अतो ज्वालाभिः संयोज्य इत्यधिगच्छन्नेव जानतीर्यजमानार्थं प्रवृद्धा-
भिर्भवितव्यमित्यवगच्छतीर्ज्वाला नित्योऽविच्छिन्नः सन्ना शये । आशयेति । आश्रयतीत्यर्थः ॥ लोपस्त आत्मनपदे-
ष्विति तलोपः ॥ एवंभूतज्वालाः पुनः पूर्वं प्रवृद्धा एव पुनरपि यागयोग्या यथा भवन्ति तथा वर्धन्ते । देव्यं
यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वापिमपि यंति । प्राप्नुवन्ति । यद्यप्यपिज्वालयोरेकत्वं तथापि राहोः शिर इति-
वदीपवारिको गंतुगंतव्यभावः । किंचैवं प्रवृद्धा ज्वाला औषधयो वा सचापिना सह पिचोर्जगत्पालयिचो-
लाभ्यां संभूय बावापृथिव्योरन्यत्पूर्वमविद्यमानं तेजोमयं वर्षो रूपं कृण्वते । कुर्वन्ति । लोकादयं स्पृशतीत्यर्थः ॥

तममुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्युर्ममुषीः प्रायवे पुनः ।

तासां जरां प्रमुंचन्नेति नानंददसुं परं जनयञ्जीवमस्तुतं ॥ ८ ॥

तं । अमुवः । केशिनीः । सं । हि । रेभिरे । ऊर्ध्वाः । तस्युः । ममुषीः । प्र । आयवे । पुनरिति ।

तासां । जरां । प्रमुंचन् । एति । नानंदत् । असुं । परं । जनयन् । जीवं । अस्तुतं ॥ ८ ॥

तमपिमयुवोऽयतः स्थिताः । यद्वा । अंगुलिनामेतत् । अंगुलय इवाकुटिलाः । केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्व-
भाविकाण्योपेता ज्वालाः सं रेभिरे हि । परिरंभं कुर्वन्ति खलु । आलिंगन्ति । किंचैवं कुर्वन्त्यो ममुषीर्मुता
अंगारभावमापन्ना अपि ॥ म्रियन्तेः क्लृप्तप्रत्ययांतात् डीपि रूपं ॥ आयव आगच्छतेऽपये भवे पुनः स्वोपद्रव-
मजानत्य ऊर्ध्वाः प्र तस्युः । ऊर्ध्वमुखा उन्नताः प्रतस्थिरे । मुतप्राया अपि प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । एवं
कृतवतीषु सतीषु स भर्तापितासां ज्वालानां जरां वयोहानिं प्रमुंचन् प्रकर्षेण मोचयन् नानदञ्जरापरिहा-
राय मंचयन्निवात्यर्थं शब्दयन् । न केवलं जराहानिरेव अपि तु परं निरतिशयमसुं प्राणमस्तुतं काष्ठोदका-
दिप्रक्षेपेणाप्यहंसितं जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं जनयन्नुत्पादयन्निति । गच्छति । तासां ज्वालानां संग्रहिं
प्राप्नोति । यथा लोके काश्चन रमण्यो रमणेन सह निर्भरं क्रोडित्वा पश्चात्प्रोषिते तस्मिन्निर्वहणे जीर्णा
म्रियमाणाः पश्चात्तस्मिन्नागते सति स्वदीवंत्यमगणयित्वा संतोषेण परिष्वंगाय चेटन्ते स भर्ता मंचोच्चारणेन
जरामपनोयोचितप्रदानेन प्राणयन् रक्षतीत्यर्थं भावोऽवानुसंधेयः ॥

अधीवासं परि मातू रिहन्नहं तुविग्रेभिः सत्वंभिर्याति वि जयः ।

वयो दधत्पृष्ठे रेरिहत्सदानु श्येनीं सचते वर्तनीरहं ॥ ९ ॥

अधीवासं । परि । मातू । रिहन् । अहं । तुविऽग्रेभिः । सत्वंऽभिः । याति । वि । जयः ।

वयः । दधत् । पत् । वर्तते । रेरिहत् । सदा । अनु । श्येनीं । सचते । वर्तनिः । अहं ॥ ९ ॥

दावाभिः स्तूयते । अयमभिर्मातुर्भूतानां निर्मातुर्भूमेरधीवासमुपर्याच्छादनस्त्राणीयं तृणगुल्मीषध्यादिकं परि परितो रिहन् लिहन् । अहेति प्रसिद्धौ । यद्वा । मातुर्भूमेरधीवासमुपरि धार्यमाणं वस्त्रं परि परितो रिहन् संपादयन् । तुविद्येभिः प्रभूतं शब्दयन्निः प्रभूतगमनेर्वा सत्वभिः प्राणिभिः सहितो अयो अयसा जवेन वि याति । विविधं गच्छति । किंच पठते पादपते द्विपदे चतुष्पदे च वयोऽन्नं तत्तदुचितं दधद्दत् । विवने दावानले भीत्या पलायमानान्प्राणिनो व्याघ्रादयो भक्षयंतीति प्रसिद्धं । किं कुर्वन् । सदा सर्वदा तृणादिकं रेरिहद्दहन् । किंच श्रेणी श्यामवर्णौ वर्तनिर्मागौ विद्यांतमन्वगुक्रमेण सचते । सेवते । यच्च यचाभिर्गच्छति तच्च तच्च मार्गोऽपि कृष्णो भवति । अहेति प्रसिद्धौ ॥

अस्माकमग्रे मघवन्त्सु दीदिह्यध्वं असीवान्वृषभो दमूनाः ।

अवास्या शिशुमतीरदीदेर्वमेव युत्सु परिजर्भुराणः ॥ १० ॥

अस्माकं । अग्रे । मघवन्त्सु । दीदिहि । अध्वं । असीवान् । वृषभः । दमूनाः ।

अवऽअस्य । शिशुऽमतीः । अदीदेः । वर्मेऽइव । युत्सु । परिऽजर्भुराणः ॥ १० ॥

हे अग्ने अस्माकं मघवत्स्वस्मात्संबन्धिष्वन्नवत्सु यागेषु गृहेषु वा दीदिहि । दीप्यस्व । अध्याधानंतरं असीवान् असनवान् ज्वालाभिश्चेष्टावान् अस्मात्प्राणनवान्वा वृषभो वर्षिताभिमतानां दमूना दानमना दममना दांतमना वा सर्वत्र भवेति शेषः । स उक्तलक्षणस्त्वं शिशुमतीरवास्व । शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते । शिशवती-ज्वाला अपक्षेप्य विहायादीदेः । भृशं दीप्यस्व । कीदृशस्त्वं । युत्सु संग्रामेषु वर्मेव कवचमिव परिजर्भुराणोऽस्मद्विष्टुन् पुनःपुनः परिहरन् । यद्वा । युत्सु संग्रामेषु वर्मेव परिजर्भुराणो भव ॥ हरतेर्यङ्लुगंताद्व्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ उक्तगुणको भवान्मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥ ६ ॥

इदमग्रे सुधितं दुर्धितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।

यत्ने शुक्रं तन्वोऽं रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वं ॥ ११ ॥

इदं । अग्रे । सुधितं । दुःधितात् । अधि । प्रियात् । ऊं इति । चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते ।

यत् । ते । शुक्रं । तन्वः । रोचते । शुचि । तेन । अस्मभ्यं । वनसे । रत्नं । आ । त्वं ॥ ११ ॥

हे अग्ने इदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः । कीदृशं तत् । दुर्धितादुष्टं स्थापितात्कठिनात्काष्ठादेरध्वपरि सुधितं सुहितं सुष्ठु दत्तं । मन्मनो मननीयात्प्रियादु चित् तव हवादपि । उशब्दोऽवधारणे चिच्छब्दोऽपि शब्दार्थः । ते तव प्रेयोऽतिप्रियतममस्तु । तत्किमित्याह । हे अग्ने ते तव तन्वः शरीरस्य घृतेनोज्ज्वलिताया ज्वालायाः शुचि निर्मलं शुक्रं दीप्तं यत्तेजो रोचते तेन सह रत्नं रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन्नस्मभ्यं वनसे । अस्मान्संभजस्व ॥ वनतेर्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारिचां पद्धतीं रास्यमे ।

अस्माकं वीरां उत नो मघोनो जनांश्च या पारयाच्छर्म या च ॥ १२ ॥

रथाय । नाव । उत । नः । गृहाय । नित्यं । अरिचां । पत् । अवती । रासि । अग्रे ।

अस्माकं । वीरान् । उत । नः । मघोनः । जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

हे अग्ने उतापि च रथाय रंहणाय गृहाय सर्वस्वायतनभूताय नोऽस्माकं यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावं । यज्ञो वै सुतमी नीरित्वादिषु श्रुतिषु नीरूपत्वेन स्तुतत्वात् । कीदृशीं तां । नित्यारिचां नियतस्त्रिगुणोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां पद्धतीं ॥ इत्स्वनुज्ञामिति मतुप उदात्तत्वं ॥ द्रव्यदेवता-मंजादिरूपपादोपेतां । ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावं रासि । देहि । संपादय । रातिर्दानकर्मा दासति रातीति

तन्नामसु पाठात् । सैव विशेष्यते । उतापि च या गौरव्याकं धीरानस्रत्संबंधिनः पुषादीन्धो नो हविर्बन्ध-
याज्ञवतः करोति । अनांश्च यजमानानस्रानपि चा नौः पारयात् पारयेत् उत्तारयेत् ॥ पारयतेर्लेव्याङा-
नमः ॥ जननमरणादिबहुदुःखात्मकस्य पारं निरतिशयमुखास्यद् ब्रह्मलोकं प्रापयेत् । एष वः पुण्यः सुकृतो
ब्रह्मलोक इति यागाद्यनुष्ठानवतां श्रूयमाणत्वात् । एवं प्राप्य च या नौः शर्म सुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत्
परस्यांति कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमित्युक्तत्वात् । चित्तशुद्ध्यादनद्वारा विविदिषन्ति यज्ञेन दाने-
नेति श्रुतेः ॥

अभी नो अम उक्थमिज्जुगुर्या द्यावाक्षामा सिंधवश्च स्वगूर्ताः ।

गव्यं यव्यं यंतो दीर्घाहेषं वरमरुण्यो वरंत ॥ १३ ॥

अभि । नः । अग्ने । उक्थं । इत् । जुगुर्याः । द्यावाक्षामा । सिंधवः । च । स्वऽगूर्ताः ।

गव्यं । यव्यं । यंतः । दीर्घा । अहां । इषं । वरं । अरुण्यः । वरंत ॥ १३ ॥

हे अपे न उक्थं शस्त्रमभि जुगुर्याः । अभिमुख्येन सुहि प्रोत्साहय । सम्यक् शस्त्रमित्यंगीकुरु ॥ गृ शब्दे ।
लङि वज्रं कंदसीति विकरणस्य सुः । वज्रं कंदसीत्युत्वं ॥ तथा द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यावपि यज्ञसाध-
नसंपादनेन प्रोत्साहयतां । तथा सिंधवः स्यंदनशीला नव्यश्च स्वगूर्ताः स्वयमेव गामिन्यो गव्यं गोसंभवं
चीरादिकं गवां तुणाद्युत्पादनद्वारा यव्यं । उपलक्षणमेतत् । यवव्रीह्यादिजन्यं पुरोडाशादिकं यंतः प्रापयंतः
प्रोत्साहयंतु । तथा अरुण्योऽरुणवर्णगोयुक्ताः ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ आरुण्यसाधनभूता उषसः । तद्वेतुत्वात्ता-
च्छब्दं । दीर्घाहा सर्वाण्यहानि सर्वकालमिषमिष्यमाणमन्नरसादिकं वरं वरणीयं श्रेष्ठमन्यदपि यागसाधनं
वरंत । प्रापयंतु ॥ वृङ् संभक्तौ । अंतर्भावितव्यार्थाच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेन शप् ॥ साधयंतु । एतत्सर्वमपिः
प्रसादादित्यपरेव सुतित्वादापेयत्वमविरुद्धं ॥ ७ ॥

वक्तव्येति चयोदशर्चं द्वितीयं मूक्तं दीर्घतमसं जागतं । अंत्ये त्रिष्टुभी । अग्निदेवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन-
शस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

वक्तव्या तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि ।

यदीमुप हूरते साधते मतिर्ज्ञतस्य धेना अनयंत समुतः ॥ १ ॥

वट् । इत्या । तत् । वपुषे । धायि । दर्शतं । देवस्य । भर्गः । सहसः । यतः । जनि ।

यत् । ई । उप । हूरते । साधते । मतिः । ज्ञतस्य । धेना । अनयंत । समुतः ॥ १ ॥

देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य दर्शतं सर्वैर्दर्शनीयं तत् प्रसिद्धं भर्गस्तेज इत्येत्यं सर्वैर्दृश्यमानप्रकारेण वपुषे
शरीरव्यवहार । य दाढ्याय धायि । धार्यते सर्वैः । वक्तव्येत्युभे अपि सत्यनामनी वट् अत् सचेत्येति तन्नामसु
पाठात् । जाठराग्निना भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धं । तत्रोपपत्तिमाह । यतः सहसो जनि । यतः
कारणाभ्यधनकाले बलेनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यत इत्यर्थः । यदीं यदेतत्प्रसिद्धं लोकोपकार्यमेतेजो मतिर्म-
दीया बुद्धिरपि हूरते उपगच्छति उपगम्य वर्तते वा ॥ इह कांठि ॥ साधते च तेनैव तेजसा साधयति
स्वामीष्टं । किंच अतस्य यज्ञसाधकस्यापेक्षेजसा धेनाः सर्वप्राणिनां वाचः समुतः समानं गच्छत्यः सहैव
प्रवर्तमानाः ॥ सवतेः कर्तरि क्तिप् ॥ अनयंत । नयति । निर्वहति जगद्वावहारं ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यदा ।
अतस्य धेना यज्ञस्य संबन्धिन्यो मंत्ररूपा वाचः समुतो होवादिमुखेन सहैव प्रवर्तमाना अनयंत । नयति ।
अपेः स्तोत्रं निर्वहति । अपेक्षेजसा वा यज्ञं निर्वहति । तेजोमयी वागिति श्रुतेः । छां० उ० ६. प. ४. । अतः
कारणाभ्यतिष्ठपहूरत इत्यर्थः । धेनेति वाङ्मय धेना या इति तन्नामसु पाठात् ॥

पृथ्वी वपुः पितृमान्नित्यं आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।

तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥ २ ॥

पृथ्वीः । वपुः । पितृऽमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयं । आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु ।

तृतीयं । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशऽप्रमतिं । जनयन्त । योषणः ॥ २ ॥

अयमपिः पृथ्वीऽन्नसाधकः पाकादिना वपुर्वपुष्माञ्चरीराभिवृद्धितुः पितृमान् हविर्ब्रह्मणाद्युक्तो नित्यः शाश्वतः । ईदृशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः सप्ता शये । आशिति । दाहपाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च निर्वर्तयन्ध्रुवो भूमौ वर्तते इत्यर्थः । तथा सप्तशिवासु मातृषु सप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयमाश्रिते । मध्यमस्थानो विद्युद्भूषो वा वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्त्रिव वैद्युतापिः सहायत्वेन संबन्धिने दोहसे दोग्ध आदित्यस्योदकस्य वर्षयित्र आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तयंसुप्रत्ययः ॥ तत्प्रवृत्तये तृतीयमाश्रिते । बुद्धानो वर्तते । यद्वा । अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य संबन्धिने दोग्धे रश्मये तत्प्रवृत्तये । आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिस्थमुदकमाकृष्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरन्तरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । अतो रश्मेर्दोग्धत्वं । ईदृशं चिस्थानमपि महाभागं योषणो मिश्रणशीलाः सर्वा दिशो जनयन्त । उत्पादयन्ति । सर्वासु दिशु प्रकृत इत्यर्थः । कीदृशं तं । दशप्रमतिं । दशसु दिशु प्रकृष्टमननवन्तं पूज्यत्वाय । यद्वा । मथनकाले दशभिरंगुलीभिरुत्पन्नं लोकात्रये दशदिशु च व्याप्तमित्यर्थः ॥

निर्यदौ बुध्नान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शवसा क्रन्तं सूरयः ।

यदीमनु प्रदिवो मध्वं आधवे गुहा संतं मातरिश्वा मथायति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ई । बुध्नात् । महिषस्य । वर्षसः । ईशानासः । शवसा । क्रन्तं । सूरयः ।

यत् । ई । अनु । प्रऽदिवः । मध्वः । आऽधवे । गुहा । संतं । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

ईमेनमपि यद्यस्मात्कारणात्कहिषस्य । महन्नामेतत् महिषोऽभव च्छमुष्वा इति तन्नामसु पाठात् । महतो यज्ञस्य बुध्नाभूलादाधानादारभ्य वर्षसः । रूपनामेतत् । रूपस्योपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धय ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थाः सूरयो मेधाविनश्चत्विजः शवसा बलेन मन्त्रादिरूपेण शारीरेण वा निष्कृतं निष्कुर्वन्ति साधयन्ति उत्पादयन्ति काष्ठात् । यद्वा । एनमपि बुध्नादादितो मथनादारभ्य महिषस्य वर्षसो महतो रूपस्याङ्गतिस्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्वन्ति ॥ करोतेऽङ्कादसे लुङि मन्त्रे घसेति त्रिर्लुक् । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ किंच यदीमेनमेवापि प्रदिवः पुराणात् । अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानीमेवेत्यर्थः । पूर्ववदिदानीं मध्वो मधुनो मधुसदृशस्याधव आधवने प्रवेपि निमित्ते सति गुहा संतं गुहायां वेद्यां काष्ठेषु निगूढं संतं मातरिश्वातरिचे चेष्टमानो वायुरनुक्रमेण मथायति चालयति । उद्धीधयतीत्यर्थः । यद्वा । मातरि फलस्य मातरि यागे श्रसिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानो गुहा संतमरण्योर्निगूढं संतं प्रादुर्भावाद्यानुक्रमेण मथायति मथ्नाति । उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्तस्मात्स्रोतव्य इत्यर्थः ॥

प्र यत्पितुः परमान्नीयते पर्या पृथुधो वीरुधो दंसु रोहति ।

उभा यदस्य जनुषं यदिवन्त आदिद्यविष्ठो अभवद्गुणा शुचिः ॥ ४ ॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृथुधः । वीरुधः । दंसु । रोहति ।

उभा । यत् । अस्य । जनुषं । यत् । इवन्तः । आत् । इत् । यविष्ठः । अभवत् । गुणा । शुचिः ॥ ४ ॥

यद्यस्मात्पितुरन्नस्य पशुलक्षणस्य ॥ षष्ठीस्थाने प्रथमा ॥ तस्य परमात् परमत्वाद्देतोः । उत्कृष्टत्वाद्येत्थर्थः । तदर्थं प्र परि णीयते प्रकर्षेण परितो णीयते । पर्यपिक्रियत इत्यर्थः । यद्वा । ितुष्ट्यादकात्परमादुत्कृष्टाङ्गा-
हृत्पत्न्यलक्षणस्यापिः सकाशादाहवनीयं प्रति प्र परि णीयते प्रकर्षेण णीयते । पर्यनर्थकः । किंच पृथुधः पशुपुरो-
डाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः । यद्वा ॥ प्रशब्दस्य संप्रसारणं । कुध बुभुक्षायां । क्रिप् ॥ प्रबोधाः प्रकर्षेण
बुभुक्षिता भोक्तृमिष्यमाणाः । बोधो दंसु दंतेषु मध्य आ रोहति । आरोहति । प्रविशतीत्यर्थः । यद्यस्मादुभो-
भावध्वर्युयजमानौ उभे अरणी बास्यापेर्जनुषं जन्मोत्पत्तिमिन्वतः व्यामृतः । स्वीकृत इत्यर्थः ॥ इवि व्याप्ती ।
इदित्वाप्तुम् ॥ आदिदत्त एव कारणाच्छुचिः शुद्धोऽयमभिर्घृणा यजमानेष्वनुग्रहेण । यद्वा । घृणा घृणो
दीप्तिमान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ दीप्त्या वा यविष्ठो युवतमोऽभवत् । संपन्नः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥

आदिन्मातृराविश्यास्वा शुचिरिहस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५ ॥

आत् । इत् । मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अहिंस्यमानः । उर्विया । वि । वावृधे ।
अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सनाजुवः । नि । नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५ ॥

अयमग्निरा शुचिर्दीप्तः सन् आदित् पूर्वमंचे यविष्ठोऽभवदित्युक्त्वात् तदनंतरमेव मातृष्ट्यादयिषीमा-
तृस्थानीया दश दिश आविशत् । सर्वतः प्रविशति । पूर्वच दशप्रमति जनयंत योषण इत्युक्त्वात् दिशां
मातृत्वं । दिशु प्रकाशेन व्याप्त इत्यर्थः । मातरो विशिष्यते । यासु मातृष्वहिंस्यमानः परिरपीड्यमान उर्वियोर्व-
तिप्रभृतं वि ववृधे विविधं प्रवृद्धोऽभवत् तास्माविशत् । यथा लोके कश्चित्तेजस्वी जनन्याः स्नानपानपरिपी-
डादिभिः सम्यक् पोषितो लोके प्रकाश पुनरागत्य मातरमाविंगति तद्वदिति भावः । कस्मिन्काल इति
तत्राह । यद्यदा सनाजुवो दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रसिप्ताः अत एव पूर्वाः प्रथमभाविनीरोष-
धीरनुक्रमेणाब्रूहत् आरोहति ॥ बृहत्कांदसो लुङ् । क्रमुद्बृहद्भिभ्यश्चक्षसीति त्रैरङ्गादेशः ॥ उपरि प्रज्वलति ।
तथा नव्यसीषु नवतरासु अत एवावरासु अत एव पूर्वपितृया निरुष्टासु पञ्चाङ्गाविनीष्वोषधीषु नि धावते
नितरां नीचैर्वा गच्छति । अंतःप्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठानामधस्तादुपरिष्ठासु प्रविश ज्वलति तदा दिशु
प्रकाशितोऽभवदित्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

आदिद्धोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानासं ऋजते ।

देवान्यत्क्रत्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति धार्यसे ॥ ६ ॥

आत् । इत् । होतारं । वृणते । दिविष्टिषु । भगंऽइव । पपृचानासः । ऋजते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना । पुरुऽस्तुतः । मर्तं । शंसं । विश्वधा । वेति । धार्यसे ॥ ६ ॥

होतारं होमनिष्पादकमाङ्गातारं वा देवानां ईदृशमग्निं दिविष्टिषु दिवसेष्वेषु निमित्तभूतेषु वृणते ।
संभजते । आदिदन्तरमेव तथा पपृचानासो हविषा सुत्या च संपृचाना ऋत्विजो यजमानाः ॥ पृचेष्कांदसस्य
लिटः कानच् ॥ ऋजते । प्रसाधयति । किमिव । भगमिव । तं यथा जनाः प्रसाधयति तद्वत् । यद्वा । महान्तं
राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः । ऋजतिः प्रसाधनकर्मणि यास्कः । यद्यस्मादयमग्निः पुरुष्टुतो ब्रह्म-
वर्द्धधा वा सूर्यमानः क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यागादिरूपेण मज्मना शारीरेण बलेन च युक्तान्देवान्ब्रह्मवर्द्धनृ-
त्विजो यज्ञभुजो देवान्वा क्रत्वा मज्मना च योजयितुं तथा मर्तं यजमानं शंसं स्तुतिं च सुत्यं वा तं विश्वधा
विश्वधनो यद्वा विश्वात्मकोऽयं वेति पूर्वोक्तान्कामयति । किमर्थं । धार्यसे हविर्लक्षणाज्ञाय । तस्माद्दोतारमग्निं
वृणते ऋजते च ॥

वि यदस्याद्यजतो वातचोदितो हारो न वक्त्रा जरणा अनाकृतः ।

तस्य पतमन्दक्षुषः कृष्णजँहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥ ७ ॥

वि । यत् । अस्यात् । यजतः । वातऽचोदितः । हारः । न । वक्त्रा । जरणाः । अनाकृतः ।

तस्य । पतमन् । धक्षुषः । कृष्णऽजँहसः । शुचिऽजन्मनः । रजः । आ । विऽअध्वनः ॥ ७ ॥

यद्यदायमभिर्वातचोदितो वायुना प्रेरितः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ यजतः सर्वैर्यष्ट्यो यष्टुं योग्यः सन् व्यस्थात् वितिष्ठते सर्वतो व्याप्तो भवति । तत्र दृष्टान्तः । अनाकृतोऽनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरो वक्त्रा बज्रवक्त्रा ॥ वचैरन्येभ्योऽपि दृष्टान्त इति वनिष् । दृष्टियहणात्कुत्वं ॥ हारो न कुटिल इव विदूषणका-
दिरिव ॥ ऊरतेर्ल्यतात्पचाद्यच् ॥ स यथा जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते विविधं कुर्वन् वर्तते तद्वदयमप्यनाकृतो
ऽप्रतिबज्रप्रसरो व्यवस्थितः । तदा तस्याभिः पतमन् पतने मार्गे यज्ञरूपे रजो रजनात्मको लोक आस्थात् ।
आतिष्ठति । सर्वत आश्रयति । अपौ बज्रधा यजतीत्यर्थः । कीदृशस्य तस्य । धक्षुषो दहतः ॥ दहेर्लिट् । क्रसुः ॥
कृष्णजँहसः । कृष्णमार्गस्य ॥ पुनः पुनर्गम्यत इति जँहा मार्गः । हृतेर्यङ्लुगन्तात्कर्मण्यसुन् । कुत्वाभावश्छांदसः ॥
शुचिजन्मनः मंत्रसहितारण्योत्पन्नत्वात् व्यध्वनो विविधज्वालस्थानियतमार्गस्य ॥

रथो न यातः शिक्कभिः कृतो द्यामंगेभिररूपेभिरीयते ।

आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिक्कऽभिः । कृतः । द्यां । अंगेभिः । अरूपेभिः । ईयते ।

आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । दक्षि । सूरयः । शूरस्यऽइव । त्वेषथात् । ईषते । वयः ॥ ८ ॥

अयमभिः शिक्कभी रज्जुभिः कृतो बद्धो रथो न रथ इव । स यथा स्वीयैश्चक्रादिभिरंगैरीयते तद्व्यातः
स्थापितः सन्नरूपेभिर्गमनशीलैरंगेभिर्ज्वालादिरूपैरवयवैर्यामन्तरिचमाज्येन हृष्टः सन्नीयते । गच्छति ॥ ईड्
गतौ ॥ आत् प्रवृत्त्यन्तरमस्यापेक्षे सूरयः सरणयो मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णा भवन्ति । यत एवं भवन्ति तदर्थं
दक्षि । दहति काष्ठान् ॥ पुरुषव्यत्ययः । छांदसः शपो लुक् ॥ किंच ज्वलितस्यापेक्षेयथाद्दीपान्तेजसः सका-
शाद्वयो गमनवन्तः पश्चिमृगादय ईषते । गच्छन्ति ॥ ईष गत्यादौ । बज्रलं छंदसीति शपो लुक् ॥ पलायते । तत्र
दृष्टान्तः । शूरस्य त्वेषथाद्वय इव । कस्यचिद्विक्कांतस्य दीपान्तेजसः सकाशाद्भोत्या पलायमाना इव । एवमन्ते-
रिचं स्पृशन् सर्वतो दहतीति सर्वदा दावाभिरूपेण स्तूयते ॥

त्वया ह्यग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शाश्वदे अर्यमा सुदानवः ।

यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुरान्न नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शाश्वदे । अर्यमा । सुऽदानवः ।

यत् । सीं । अनुं । क्रतुना । विश्वऽथा । विऽभुः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः ।

अजायथाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया खलु वरुणो राज्यभिमानी देवो धृतव्रतः स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । तथा मित्रोऽहर-
भिमानी देवः शाश्वदे । शातयति तमः ॥ शद्रु शातने । छांदसो लिङ् । बज्रलं छंदसीति ऋट् । तुजादित्वा-
दभ्यामदीर्घः ॥ तथार्यमोभयोर्मध्यवर्ती देवः सुदानवः शोभनदानो भवति ॥ व्यत्ययेन बज्रवचनं ॥ यद्वा । एते
वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्यकर्तारस्त्वया हि शाश्वदे । तीक्ष्णीक्रियते । हिशब्दो मंत्रांतर-
प्रसिद्धिद्योतनार्थः । त्वमग्ने वरुणो जायसे । ऋ० ५. ३. १. इति हि मंत्रांतरं ॥ शदेः कर्मणि छांदसो लिट् ।

इरयो र इति रेभावः । हि चेति निघाताभावः ॥ वरुणादीनामग्न्यायत्तत्वं उपपत्तिमाह । यथास्मात्कारणात् हे अपि सीं सर्वतः क्रतुना कर्मणा विश्वथा विश्व इव विश्वात्मक इव विभुर्मिथार्यमात्मना सर्वव्यापी परिभुः स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सत्तनुक्रमेणाजायथाः जायसे प्रादुर्भवसि । तच्च दृष्टान्तः । अरान्नयस्य चक्रान्ते-मिर्गं बाह्यवलय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमपि वरुणादीग्याप्य तिष्ठति ॥

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिमिन्वसि ।

तं त्वा नु नव्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥ १० ॥

त्वं अग्ने । शशमानाय । सुन्वते । रत्नं । यविष्ठ । देवतातिं । इन्वसि ।

तं त्वा नु । नव्यं । सहसः । युवन् । वयं । भगं । न । कारे । महिऽरत्न । धीमहि ॥ १० ॥

हे अपि यविष्ठ युवतम त्वं शशमानाय त्वां सुवते । शशमानः शंसमान इति यास्कः । नि० ६. ८. । सुन्वते त्वदर्थमभिषवं कुर्वते यजमानाय तद्यागार्थं रत्नं रमणीयं हविर्देवतातिं देवेषु तायमानं विस्तार्यमाणमिन्वसि । व्याप्नोषि । अस्मात्प्रचं हविर्देवान्प्रापयसीत्यर्थः । इन्वतिर्व्याप्तिकर्मा इन्वति ननचेति तन्नामसु पाठात् । हे सहसो युवन् । युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते । मधनकाले बलेनोत्पन्न बलस्य मिश्रयित्वा । यद्वा । सहसस्युच युवन्नित्यतश्च महिरत्नास्तत्प्रदेयमहद्रमणीयधन नव्यं नवतरं सुव्यं वा तं तादृशं हविर्भुजं त्वा त्वां वयं यजमानाः कारि शब्दे स्तोत्रलक्षणे नु चिप्रं धीमहि । स्थापयामः । हविर्भुजदानसमये चिप्रमेव सुम इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । भगं नादित्यमिव । यद्वा । महान्तं राजानमिव । तं यथा सुवति तद्वत् ॥

अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिं ।

रश्मीरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥ ११ ॥

अस्मे इति । रयिं । न । सुऽअर्थं । दमूनसं । भगं । दक्षं । न । पपृचासि । धर्णसिं ।

रश्मीन्ऽइव । यः । यमति । जन्मनी इति । उभे इति । देवानां । शंसं । च । चृते । आ ।

च । सुऽक्रतुः ॥ ११ ॥

हे अपि त्वमस्मे अस्मासु स्वर्थं सुपुत्रणीयं दमूनसं दमनीयमुपाज्य ॥ दमेरूनसिः । उ० ४. २३४. । इत्यूनसिप्रत्ययः ॥ रयिं न पपृचासि धनं यथा संपुणञ्चि । तथा भगं सर्वैर्भजनीयं दक्षं नोत्साहवतं प्रबुधं वा धर्णसिं विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं यथा पपृचासि संपुणञ्चि । उभयमपि ददासीत्यर्थः ॥ पुत्री संपर्के । जेव्याडागमः । वज्रलं कंदसीति विकरणस्य झुः ॥ इदानीं परोक्षेणाह । योऽपी रश्मीरिव स्वकीयान् रश्मीन् यथा यमति नियमयति विस्तारयति तद्वत् स उभे जन्मनी जननाधारभूतावुभौ लोकाविहलोकपरलोकां यमति नियच्छति । तथा सुक्रतुः शोभनकर्मायमृतेऽस्मदीययज्ञे देवानां देवसंबन्धिनं शंसं स्तवं वा यमति आचच्छति सर्वदा ददाति । यद्वा । पूर्वार्धे पपृचासीत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया योज्यं ॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मद्रः शृणवच्चंद्ररथः ।

स नो नेषन्नेषतमैरमूरैऽग्निर्वांमं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥

उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मद्रः । शृणवत् । चंद्रऽरथः ।

सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वांमं । सुवितं । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

उतशब्दोऽर्थः । स च संभावनायां । सोऽग्निर्नोऽस्मदीयमाह्वानमुत शृणवत् । अपि नाम शृणुयात् । यद्वा । नोऽस्मान् आवयेत् । देवेषु मध्ये प्रख्यापयेत् ॥ शृणोतिर्लैव्याडागमः ॥ कीदृशोऽयं । सुद्योत्मा सुद्योत-

मानः ॥ द्युत दीप्ती । अन्येभ्योऽपि दृष्टान्त इति मनिर् ॥ जीराश्वः शीघ्रगमनाश्वः होता देवानामाज्ञाता मन्द्रो मदनशीलः चंद्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः । किंचायममूरोऽमूढबलो ब्रह्मो वसनीयः स प्रसिद्धोऽभिनेषतमे-
रत्थर्थं नेतुभिः कर्मेभिः स्तोत्रैर्वा नोऽस्मानुत नेषत् । अपि नाम नयेत् । यज्ञस्य पारं प्रापयेत् ॥ नयतेत्ये-
डागमः । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ किमर्थं । वामं वननीयं सुवितं मुष्टु प्राप्यं सर्वैः कांक्षणीयं स्वर्गमच्छामिमुखेन
प्राप्तुं नेषत् ॥

अस्ताव्यमिः शिमीवद्भिरैकैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।

अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरौ अति निष्टतन्युः ॥१३॥

अस्तावि । अमिः । शिमीवत्ऽभिः । अकैः । सांऽराज्याय । प्रऽतरं । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयं । च । मिहं । न । सूरः । अति । निः । ततन्युः ॥१३॥

अयममिः शिमीवद्भिर्हविषप्रदानादिकर्मवद्भिरैकैरर्चनसाधनैर्मंचैरस्तावि । सुतोऽस्माभिर्यजमानैः । शि-
मीति कर्मनाम शिमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात् । कीदृशोऽयं । साम्राज्याय साम्राज्येति कर्मणि
षष्ठीस्थाने चतुर्थी । सम्ययाजमानत्वं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्थर्थं दधानः ॥ अमु च च्छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥ किंचे-
मपिममी च पुरोवर्तमाना अत्विजः पुत्रादयो वा ये वयं च पूर्वं स्तोतृत्वेन प्रसिद्धा वयमप्यत्यर्थं निष्टतन्युः ।
शब्दयंतु ॥ निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्म ॥ इतः परमप्यस्त्युत्तपीचादयो वयं चापि सुम इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः ।
मिहं न सूरः । मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो वृष्यर्थं शब्दयति तद्वत् ॥ लिङि च्छंदसो विकरणस्य
द्युः । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां । पा० पृ. ३. ८६. इति षत्वं ॥ ॥ ९ ॥

समिद्ध इति त्रयोदशचं तृतीयं सूक्तमानुषुभं । प्रथमायाः समिन्नामकोऽपिर्देवता समिद्धोऽमिः । द्विती-
यादीनां तनूनपान्नराशंस इऊो बर्हिर्देवीर्द्वार उषासानक्ता देव्यौ होतारी प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीका-
भारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः । अंथाया इन्द्रः । तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं
सरस्वतीकाभारत्य इति । अत्रानुक्रमणिका । समिद्ध आप्रिय आनुषुभमंत्विंद्वीति ॥ अत्रेधमतनूनपादादिभिर्य-
ज्ञावयववाचिभिर्यज्ञ एवोच्यते । अतः स एव देवतेति कात्यक्यस्य मर्तं । अपिरेव समिदादिभिश्च्यते । अतः
स एव देवतेति शाकपुणेर्मतं । निश्चितं किं देवताः प्रयाजानुयाजा इति च्छंदोदेवता इत्यादिपक्षांतरं ब्रजधा
प्रदर्श्य तदर्थं ब्राह्मणादि चोदाहृत्य इतरे पक्षा अर्थवादा आप्रिया एवेति सिद्धांतितं अथ किं देवताः प्रयाजा-
नुयाजा इत्यादिना । नि० पृ. २१. ॥ पश्चावंगिरोगोचोत्पन्नानामेतदाप्रीसूक्तं । एकादश प्रयाजा इति खंडे
सूचितं । समिद्धो अयेति सर्वेषां यथच्छपि वा । आ० ३. २. इति । अत्र यथच्छपियहणात् ॥ आप्रीसूक्तानि
त्रिविधानि । तत्र वासिष्ठाचेयवाध्यश्चगात्समदानि चत्वारि नराशंसवंति । मेधातिथिर्देवतमसमपिर्काण
नराशंसतनूनपादुभयवंति । इतराणि तनूनपात्वंतीति । तत्रैतत्सूक्तं देवतमसत्वादुभयवत् ॥

समिद्धो अम आ वह देवाँ अद्य यत्सुचे । तंतुं तनुष्व पूर्ण्य सुतसोमाय दाशुषे ॥१॥

संऽइडः । अये । आ । वह । देवान् । अद्य । यत्ऽसुचे । तंतुं । तनुष्व । पूर्ण्य ।

सुतऽसोमाय । दाशुषे ॥१॥

हे अमि समिद्धः सम्यग्दीपित एतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्त्यागदिने देवान् हविषां भोक्तृनग्न्यादीना वह ।
अस्माक्यं प्रति प्रापय । यत्सुचे यागाद्योद्यत्सुचे यजमानाय तदर्थं । आवाह्य च सुतसोमाय यागार्थमभिपु-
तसोमाय दाशुषे हविर्दत्तवते । यद्यपीदानीमेवाह्वयते देवाः तथापि पूर्वानुष्ठानपिचया भाव्यपेक्षया वा
दाशुष इत्युच्यते । हविर्दाने वा यजमानाय तदर्थं पूर्ण्य पूर्वैभ्यो देवेभ्यो हितं पूर्वकालीनं वा तंतुं यज्ञं तनुष्व ।
विस्तारय ॥

घृतवतमुप मासि मधुमंतं तनूनपात् ।

यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाशुषः ॥२॥

घृतऽवतं । उप । मासि । मधुऽमंतं । तनूऽनपात् ।

यज्ञं । विप्रस्य । माऽवतः । शशमानस्य । दाशुषः ॥२॥

हे तनूनपात् । तनूनपादाज्यमिति कात्यक्यपक्षे तन्वो गावो भोगानां तामु जायमानत्वात् ताभ्य उत्पन्नं क्षीरं क्षीरात्सर्पिरित्याज्यस्य नमृत्वं । तद्वान्यज्ञः । अपिपक्ष आपस्तन्व उच्यते । ताभ्य श्रीषधिवनस्यतयः । तेभ्यो ऽपिरिति नमृत्वं । अरणीभ्यामिति भावः । एतन्नामक हे अपे विप्रस्य मेधाविनः शशमानस्य शंसमानस्य त्वां सुवतो दाशुषो हविर्दत्तवतो मावतो मत्सदृशस्य यजमानस्य ॥ युष्मदक्षत्रां कंदसि सादृश्य इति वतुप । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥ घृतवतं चरदाज्योपेतं मधुमंतं माधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वतं यज्ञमुपोषेत् मासि । निर्मिमीषे । मितो भवसि वा । संपूर्तिपर्यंतं तिष्ठसीत्यर्थः ॥ मा माने । आदादिकः ॥

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥३॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षति ।

नराशंसः । चिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥३॥

देवेषु मध्ये शुचिः शुद्धो दीप्तो वा पावकोऽन्नस्यापूतस्य शोधयिताद्भुतोऽभुत इव अथर्वणे भविता । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । देवो द्योतनशीलो यज्ञियो यज्ञसंपादनाहः ईदृशो नराशंसो नरैः कर्मणेतुभिर्हृत्विग्भिः शंसनीयोऽपिर्दिवो बुलोकादागत्य मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञमस्मदीयं चिरा मिमिक्षति । चिवारं समंतात्सिंचति । स्वदयतीत्यर्थः । यद्वा । मधुरेण फलेन चिरा मिमिक्षति । योजयतीत्यर्थः । नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यपक्षे यज्ञाभिमानो देवो द्योतमानो बुलोकादागत्यानुष्ठीयमानं यज्ञं चिरा मिमिक्षति । अयं नराशंसो देवस्त्रिरा ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ चिवारमागच्छति । चिराहरति वा फलं । अवशिष्टं पूर्ववन्नेयं ॥

ईकृतो अम्र आ वहेंद्रं चित्रमिह प्रियं ।

इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा मुजिह्व वच्यते ॥४॥

ईकृतः । अम्रे । आ । वह । इंद्रं । चित्रं । इह । प्रियं ।

इयं । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । मुऽजिह्व । वच्यते ॥४॥

हे अपे ईकृतः सर्वैः सुख इणनामकस्त्वमिहास्मिन् यज्ञे चित्रं चायनीयं प्रियं प्रीणयितारमस्मान् हविः स्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तमिंद्रमा वह । आहुय । हे मुजिह्व घृतपानेन शोभनज्वाल इयं मम मतिर्मननसाधना सुतिरूपा वाक् त्वा त्वामच्छाभिमुखेन प्राप्तुं वच्यते । मतिरिवास्मदीयोच्यते ॥ हिः पुरणार्थः । वच्येयं किं संप्रसारणाच्चिति पूर्ववत्पक्षस्य वा कंदसीति विकल्पितत्वादभावे यण ॥ अत्र पुरोडाशादीडभिमानियज्ञपरतया वा व्याख्येयं । एवमुत्तरत्र यज्ञाग्निर्यज्ञसंबन्धिदेवतामिद्य यज्ञ एवोच्यत इति तत्परत्वेन व्याख्येयं ॥

सृणानासो यतसुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे । वृजे देवव्यचस्तममिंद्राय शर्म सप्रथः ॥५॥

सृणानासः । यतऽसुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे । वृजे । देवव्यचः । तमं । इंद्राय ।

शर्म । सुऽप्रथः ॥५॥

स्वध्वरे शोभनप्रायशीयाद्यवांतरयागवति यज्ञे सोमयागे बर्हिर्देर्मान् कृणानास आस्तरंती यतसुषो
नियमितजुह्वादिपात्रा अस्त्रिजो देवव्यचक्ष्ममतिशयेन देवगामिनं सप्रथः सर्वतो विस्तीर्णं शर्म सुखसाधनं
गृहमिन्द्राय वृजे । विवर्जयंति । संपादयंतीत्यर्थः ॥

वि अयंतामृतावृधः प्रयै देवेभ्यो महीः ।

पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः ॥ ६ ॥

वि । अयंतां । ऋतऽवृधः । प्रऽयै । देवेभ्यः । महीः ।

पावकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ॥ ६ ॥

द्वारो देवीर्यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो देवता वि अयंतां । विविधं अयंतु । विवृता भवंतु । किमर्थं । देवेभ्यः
प्रयै प्रयातुं देवानां प्रापणाय ॥ प्रयै रोहिथि अयथिथि । पा० ३. ४. १०. । इति निपातितः ॥ कीदृशस्ताः ।
ऋतवृधो यज्ञस्य वर्धयिष्यः पूज्याः महीर्महत्त्वः पावकास शोधयिष्यः पुरुस्पृहो बह्वस्पृहणीयाः असश्चतोऽस-
ज्यमानाः । परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

आ भंदमाने उपाके नक्तोषासां सुपेशसा ।

यद्ही ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत् ॥ ७ ॥

आ । भंदमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसा । सुऽपेशसा ।

यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा । सीदतां । बर्हिः । आ । सुऽमत् ॥ ७ ॥

भंदमाने सर्वैः स्तूयमाने उपाके परस्परं संनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे । पेश इति रूपनाम । यद्ही महती
अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् । यङ्गिरित्यपत्यनाम यङ्गः सूरुरिति तन्नामसु पाठात् । ऋतस्य मातरा
यज्ञस्य निर्मात्र्यौ । ताभ्यामागमनाद्यज्ञस्य संपूर्तैर्यज्ञमातृत्वमुपचर्यते । यद्वा । अतिरात्रादीनामहोरात्रसाध-
त्वात् । नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्रदेवते सुमत् स्वयमेव । अस्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः । यद्वा । सुमद्व-
र्हिरास्तुतं दर्भमा समंतादा सीदतां । उपविशतां । यद्वा । ऋतस्तेति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमा सीदतां । आसाद्य
च बर्हिरास्तुतं दर्भं स्वयमेवा सीदतां ॥

मंद्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्ममद्य दिविस्पृशं ॥ ८ ॥

मंद्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं । सिध्मं । अद्य । दिविऽस्पृशं ॥ ८ ॥

मंद्रजिह्वा देवानां मादनज्वाली जुगुर्वणी भृशं गृणतां सुवतां यजमानानां संभक्तारी ॥ गृणतेर्यङ्गुणं-
तात् क्षिपि च्छांदसी रूपसिद्धिः । तस्मिन्नुपपदे वनतेर्च्छंदसि वनसनरक्षिमथामितीत्यर्थः ॥ कवी
मेधाविनी क्रांतदर्शिनी दैव्या होतारा देवसंबन्धिनी होतारी अयं च मध्यमस्थानश्चेत्युभौ सिध्मं फलसाध-
नभूतं ॥ सिध्मेः स्फाद्यितंतीत्यादिना रक् ॥ दिविस्पृशं बुभुक्षोक्तवासिदेवान् स्पृशंतं । तैर्हविषः स्वीक्रियमा-
णात्वादिति भावः । ईदृशं नोऽसदीयमिमं यज्ञमद्य यजतां । अनुतिष्ठतां पूजयतां वा । सम्यक्क्रियादय-
तामित्यर्थः ॥

विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय वायुदेवाय च तथा गायत्र्येवसि । वेप इति रूपनाम । गायत्र्यशब्द इतरसामोपलक्षणः । गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशयिंद्राय हव्यं हविः प्रदातुं स्वाहा कर्तन । स्वाहाकारं कुरुत ऋत्विजः ॥ करोतेर्लोपि तप्तप्रत्ययनाच्चेति तनवादेशः ॥

स्वाहाकृतान्या गृह्युप हव्यानि वीतये । इंद्रा गहि श्रुधी हवं त्वां हवन्ते अध्वरे ॥ १३ ॥

स्वाहाऽकृतानि । आ । गृहि । उप । हव्यानि । वीतये । इंद्र । आ । गृहि । श्रुधि ।

हव । त्वां । हवन्ते । अध्वरे ॥ १३ ॥

हे इंद्र स्वाहाकृतानि । स्वाहित्वेवंपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यच्चमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्वन्ति हव्यानि हवींषि । अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदानात्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः । तद्विवरित्य वीतये भक्षणाया गहि । आगच्छ ॥ गमेच्छांदसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ तथा हे इंद्र आ गहि । स्तोत्राण्यभिलक्ष्यागच्छ । आगत्य हवमस्यदीयमाह्वानं श्रुधि । गृणु । यतस्त्वामध्वरेऽहिंसात्मके यागे हवन्ते आह्वयन्ति ऋत्विजः अतः श्रुधि ॥ ह्यतेर्बहुलं कंदसीति संप्रसारणं ॥ ॥ ११ ॥

प्र तव्यसीमित्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं दीर्घतमसं । तथा चानुक्रांतं । प्र तव्यसीमष्टावामेयं तु तत्त्रिष्टुबंतमिति । तु तदित्युक्तत्वादिदमादिसूक्ताष्टकस्याभिर्देवता । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया अगत्यः ॥ प्रातरनुवा-
काश्चिन्नशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥ अग्निष्टोम आपिमावते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्य निविदानीयं । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्र तव्यसीं नव्यसीमापो हि छेति तिस्रः । आ० ५. २०. इति ॥ दशरात्रस्य प्रथमे ऽप्यहनि जातवेदस्य निविद्वानं आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि च निविद्वानं । तथा चाचार्यातिदेशः । ऐकाहिका-
नुपसंशस्य तेषु निविदो दध्यादेवमेवापिमावते । आ० १०. १०. इति ॥

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्रये वाचो मतिं सहस्रः सूनवे भरे ।

अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां न्यसीददृत्वियः ॥ १ ॥

प्र । तव्यसीं । नव्यसीं । धीतिं । अग्रये । वाचः । मतिं । सहस्रः । सूनवे । भरे ।

अपां । नपात् । यः । वसुऽभिः । सह । प्रियः । होता । पृथिव्यां । नि । असीदत् ।

ऋत्वियः ॥ १ ॥

अहमग्रये तव्यसीं तवीयसीमतिग्रयेन वर्धयित्रीं ॥ तवतिर्वृद्धार्थः सौचो धातुः । अस्मान्तुजंतातुस्कंदसी-
तीयसुन् । तुरिष्ठमेयः स्विति तुलोपः । छांदस ईकारलोपः ॥ नव्यसीं नवतरामपूर्वा धीतिं यागलक्षणासूक्त-
गुणकं कर्म प्र भरे । प्रकर्षेण करोमि । तथोक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कीदृशायाग्रये ।
सहस्रो बलस्य सूनवे पुत्राय । किंच योऽग्निरपां नपात् तासां नप्ता । अत्र औषधयः औषधीभ्योऽग्निरित्य-
येर्नपुल्वं । अथवा । अपां न पातयिता वैद्युतापिरूपेण प्रवर्षकत्वादिति भावः । तथा प्रियो यजमानस्य
प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य होता होमनिष्पादकः सोऽग्निर्ऋत्वियः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयः सन्
पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिर्निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितो न्यसीदत् । नितरां सीदति ॥

स जायमानः परमे व्योमन्याविराग्निरभवन्मातरिश्चने ।

अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्जना प्र द्यावा शेचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिश्चने ।

अस्य । क्रत्वा । संऽद्धानस्य । मज्जना । प्र । द्यावा । शेचिः । पृथिवी इति ।

अरोचयत् ॥ २ ॥

स पूर्वोक्तोऽभिर्जायमानोऽरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमिव परम उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्चनेऽतरिचसंचारिणे वायवे प्रथममाविरभयत् । प्रत्यक्षोऽभूत् । त्वमपि प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव । अ० १. ३१. ३. । इत्यादिश्रुत्यंतरप्रसिद्धेः । वायुसंयोगात्प्रज्वलित इत्यर्थः । अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्चा यजमानः । तदर्थं । किंच समिधान-
स्त्रंधनैः सम्यग्वर्धमानस्यापिर्मज्जना । बलनामितत् । बलवता कृत्वा क्रतुना कर्मणा ज्वालनादिव्यापारेण शोचिर्वावा पृथिवी यां च पृथिवीं च प्रारोचयत् । प्रकर्षणादीपयत् ॥ मध्ये शोचिःशब्दश्चादसः ॥ मज्जना कृत्वा समिधानक्षेति वा योज्यं । प्रबलेन समिधनादिव्यापारेण समिधमानस्येत्यर्थः ॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।

भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिंधवोऽग्ने रेजते असंसंतो अजराः ॥ ३ ॥

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुसंदृशः । सुऽप्रतीकस्य । सुऽद्युतः ।

भाऽत्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिंधवः । अग्नेः । रेजते । असंसंतः । अजराः ॥ ३ ॥

अस्य सूयमानस्यापिस्त्वेषा दीप्तयोऽजरा जरारहिता अजीर्णाः । अविरता इत्यर्थः ॥ नञो जरमरेत्या-
दिनोत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥ तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुखस्यास्याभिर्भानवो रश्मयः । दीप्तिरुक्तत्वाच्च विस्फुलिंगा-
अवगंतव्याः । ते च सुसंदृशः सुष्ठु सम्यग्दृष्टारः । सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो व्योतमानाः ।
तथास्याभिर्भावत्त्वसः । त्वच इति बलनाम त्वचः शर्ध इति बलनामसु पाठात् । भासमानबलाः । अक्षुरिति
रात्रिनामितत् अक्तुर्न्येति तन्नामसुक्तत्वात् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अक्तुं जगदंजकं नैशं तमोऽत्यतिक्रम्य सिंधवः
स्यंदमानाः सर्वत्र व्याप्तवन्तोऽसंसंतः स्वव्यापारिष्वस्वपंतोऽविरताः अत एवाजरा न रेजते । न कंपते ।
दाहपाकादिषु न चर्षन्ति न चान्तिं वान्तिः । यदा । नशब्दो दृष्टान्तवचनः । भात्वक्षसो भा एव त्वक्षो बलं
यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिंधवो न रश्मय इव । ते यथा स्यंदनशीला व्याप्तिमंतोऽक्षुरति अंजकं तमोऽतिक्र-
म्यासंसंतो रेजते तद्वज्रात्वक्षसोऽस्यापिर्बलक्षणा दीप्तयोऽपि सर्वत्र रेजते । कंपते । व्याप्तवन्तीत्यर्थः ॥

यमैरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्जना ।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥ ४ ॥

यं । आऽईरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसं । नाभा । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्जना ।

अग्निं । तं । गीऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः ।

न । राजति ॥ ४ ॥

विश्ववेदसं सर्वधनं । वेद इति धननाम वेदो वरिव इति तन्नामसु पाठात् । तादृशं यमपि भृगवो
भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्या वेद्याः । एकदेशे कृत्स्नशब्दः । यदा । एतावती वै पृथिवीत्यादि-
श्रुतेर्वेद्याः पृथिवीत्वं । तस्या नाभावोत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्जना बलेन निमित्तेना आभिमुख्ये-
रिरे ईरितवन्तः स्थापितवन्तः तमपि स्वे स्वकीये दमे गृह उत्तरवेद्यां गीर्भिः स्तुतिभिरा हिनुहि । प्रामुहि ॥
हि गतो वृद्धी च । उतस्य प्रत्ययाच्छंदसि वाचचनमिति हेतुर्गभावः ॥ योऽग्निरैको मुख्यः सन् एक एव वा
वसो वसुनो गवादिधनस्य राजति ईश्वरो भवति । प्रदानुमिति शेषः । राजतीत्यश्वर्यकर्मा चियति राजतीति
तन्नामसु पाठात् । तच्च दृष्टान्तः । वरुणो न वारक आदित्य इव । स यथा सर्वस्येष्टे तदत् ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।

अग्निर्जैस्त्रिगितैरन्ति भवति योधो न शक्नुन्स वना न्यूजते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुतां ऽइव । स्वनः । सेनां ऽइव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः ।
अग्निः । जभैः । तिगितिः । अस्ति । भवति । योधः । न । शचून । सः । वना । नि । ऋजते ॥ ५ ॥

योऽपिर्वराय वराय नियहाय न शक्तो न भवति । तच्च वृष्टांतत्रयमुच्यते । मरुतां स्वन इव । स यथायाह्यस्तद्वत् । तथा सृष्टा वैरिषयार्थं प्रबलेनातिशृष्टा सेनेव । सा यथान्धैरनिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवाश्रयार्थं पतत्येव न निवार्यते तद्वत् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमपिस्तिगितैर्निशितैस्तीक्ष्णीभूतैः ॥ अंत्यविकारः ऋदसः ॥ जभैर्देतैर्दतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिरस्ति । अस्माद्विरोधिनी भवत्यति । तथा भवति । हिमस्ति ॥ भव हिंसायां । यास्तस्वाह भवतिरत्तिकर्मेति । नि० ९. २३. यद्यप्यन्तिभर्वयोरदनमेवार्थः तथापि तद्वांतरभेदोऽवगंतव्यः । तच्च वृष्टांतः । योधो न संप्रहर्ता भूर इव । स यथा शचून्भवति भवत्यति तद्वत् । किंच सोऽपिर्वना वनानि वृष्टादिसमूहान् नृजते । नितरां प्रसाधयति । दहतीत्यर्थः । ऋजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥

कुविन्नो अग्निरुचयस्य वीरसुहृसुंष्कुविहसुभिः काममावरत् ।

चोदः कुविहंतुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

कुवित् । नः । अग्निः । उचयस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामं । आऽवरत् ।

चोदः । कुवित् । तुतुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकं । तं । अया । धिया । गृणे ॥ ६ ॥

अयमग्निर्नोऽस्माकमुचयस्योक्तस्य स्तोत्रस्य कुविहृज्वारं वीः कामयितासत् । भवतु ॥ अस्तेलेखडागमः ॥ यद्वा । उचयस्यैतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य न इति संबंधः । तथा वसुर्वासयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा वसुभिर्वासयितुमिर्धनेः काममत्यर्थमभिमतं वा कुविदतिप्रभूतमावरत् । आवृणोतु । अभिमतप्रदानेन कामं निवर्तयत्वित्यर्थः ॥ वृणोतेलेखडागमः । ऋदसो विकारणस्य लुक् ॥ अयमपिस्तिदोऽस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् धियः कर्माणि सातये लाभाय कुविहृज् तुतुज्यात् । त्वरयतु । प्रेरयत्वित्यर्थः ॥ तुजिः प्रेरणार्थः । ऋदसः शपः सुः ॥ शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालां तममिमया धियानया स्तिरूपया प्रज्ञया गृणे । उच्चारयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मिचं न समिधान ऋजते ।

इंधानो अक्रो विदयेषु दीद्यच्छुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियं ॥ ७ ॥

घृतऽप्रतीकं । वः । ऋतस्य । धूऽसदं । अग्निं । मिचं । न । संऽइंधानः । ऋजते ।

इंधानः । अक्रः । विदयेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णः । उत् । ऊं इति । नः । यंसते । धियं ॥ ७ ॥

घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिष्वज्यैर्ह्यमानत्वात् । यद्वा । प्रतीकमंगं । दीपज्वालामित्यर्थः । किंच वो युष्मत्संबन्धिन ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे सीदतं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मिचं न मित्रमिव समिधान इध्नीर्दीपयमान ऋजते । प्रसाधयति । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । इंधानः सम्यग्दीपमानोऽक्रो ज्वालासमिदादिभिराक्रांतोऽन्यैराक्रांतो वा ॥ क्रमेऽऋदसो ऋः ॥ विदयेषु यज्ञेषु वेदयत्सु स्तोत्रेषु निमित्रभूतेषु दीद्यत् स्वयं दीपमानोऽसदीयां धियं प्रज्ञां यागादिविषयां शुक्रवर्णां शुभवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म वोदु यंसते । उद्योजयत्येव ॥ यमेलेखडागमः । सिप ॥ उशब्दोऽवधारणे । धीरिति कर्मनाम धीः शमीति तन्नामसु पाठात् ॥

अप्रयुच्छन्प्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शम्भैः ।

अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

अप्र०युच्छन् । अप्र०युच्छत् ऽभिः । अ०मे । शिवेभिः । नः । पा०यु ऽभिः । पा०हि । श०मैः ।
अद०भ्येभिः । अद०पितेभिः । इ०ष्टे । अनि०मिषत् ऽभिः । परि० । पा०हि । नः । जाः ॥ ८ ॥

हे अ०मे अप्र०युच्छन्नस्मात्प्रमादन् ॥ युच्छ प्रमादे ॥ अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन्नप्रयुच्छन्निरप्रमादन्निरनवधा-
नरहितः शिवेभिर्मन्त्रकल्याणैः श०मैः सुखकरैः पा०युभी रक्षणप्रकारिणोऽस्मान्पाहि । रण । किंच हे इ०ष्टे सर्वैरेष-
णीयापि जा जायमानोऽस्माभिर्दीप्यमानः सन्नद०भ्येभिरहिंसितैरद०पितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः ॥ दृप दृम्फ
उत्क्षिप्ते तौदादिकः ॥ अनिमिषन्ननिमेषरहितैरनलसस्वभावेऽदृष्टशैलैश्चणैर्नोऽस्मान्परि परितः पाहि । पालय ।
यद्वा । उपर्युपरि जायन्त इति जाः । नो जा अस्मत्संबन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि । परितो
रण । न केवलमस्मान् किंत्वस्मात्पुत्रपौत्रादीनपि रण ॥ १२ ॥

एति प्र होतिति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं । पूर्वत्रापेयं तु तदित्युक्त्वादिदमप्यापेयं । तथा
चानुक्रमणिका । एति प्र सप्त जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्तयस्त्रयोविंशत्येव उक्तः ॥

एति प्र होता व्रतमस्य मा०ययोर्ध्वं दधानः शुचिपेशसं धियं ।
अ०भि सुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धामं प्रथमं ह निंसते ॥ १ ॥
एति । प्र । होता । व्रतं । अ०स्य । मा०यया । ऊर्ध्वं । दधानः । शुचि०पेशसं । धियं ।
अ०भि । सुचः । क्रमते । दक्षिणा०वृतः । याः । अ०स्य । धामं । प्रथमं । ह । निंसते ॥ १ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युरस्यामेव तं हविष्प्रदानादिरूपं कर्म कर्तुं मायया कर्तव्यविशेषप्रज्ञया
युक्तः सन् प्रेति । प्रवर्षेण गच्छति होतुं । मायेति प्रज्ञानाम माया वयुनमिति तन्नामसु पाठात् । कीदृशो
ऽयं । ऊर्ध्वामुपर्यारूढां शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतां । पेश इति रूपनाम । धियं प्रज्ञां दधानः । आ चतुर्था-
त्कर्मणोऽभिसमीचेतिदं करिष्यतीत्युक्त्वात् । आगत्य च दक्षिणावृतः प्रादक्षिणेन वर्तमानाः सुचो जुह्वादीः
क्रमते । गृह्णाति । कीदृशः सुचः । याः प्रथमं पात्रासादनकालेऽस्यामेधाम स्थानं निंसते ॥ निंस चुंबन इति
धातुः ॥ चुंबति । भजंत इत्यर्थः । प्रथममनुष्ठेयक्रमं बुद्ध्या प्रेति पश्चात्सुचः क्रमत इत्यर्थः । ह्रस्वः प्रसिद्धौ ।
यद्वा । होता देवानामाहुतायमग्निरस्य यजमानस्य व्रतं कर्म ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सन्नेति ।
यज्ञदेशं प्रत्यागच्छति । कीदृशोऽयं । ऊर्ध्वामूर्ध्ववर्ति शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतं धियं ज्वालाचलनादिरूपं
कर्म दधानो धारयमाणः । आगत्य च दक्षिणावृत उक्तलक्षणाः सुचो घृतपूर्णा जुहपभृदादिका अ०भि
क्रमते । आक्रमते । घृतं स्वीकर्तुं ज्वालाः प्रसर्पतीत्यर्थः । याः सुचः प्रथमं पूर्वं हविरासादनकालेऽस्यामे-
धाम स्थानं वेदिलक्षणं निंसते चुंबति प्राप्ताः । ह्रस्वः प्रसिद्धौ ॥ णिसि चुंबने । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
इदित्वास्तुम् ॥

अ०भीमृतस्य दोहना अनूषत् योनौ देवस्य सदने परीवृताः ।
अ०पा०मुपस्थे विभृतो यदावसदधं स्वधा अ०धयद्याभिरियते ॥ २ ॥
अ०भि । ई । अ०मृतस्य । दोहनाः । अनूषत् । योनौ । देवस्य । सदने । परि०वृताः ।
अ०पां । उप०स्थे । वि०भृतः । यत् । आ । अवसत् । अध । स्वधाः । अध०यत् ।
याभिः । ईयते ॥ २ ॥

अतस्योदकस्य दोहना धारा योनावृत्तिस्थाने देवस्य सदने द्योतमानस्यादित्यस्य स्थाने परीवृतास्त-
द्रश्मिभिः परितो व्याप्ताः सत्योऽभ्यनूषत । अभिनवा भवन्ति । अभवन्त्येव सूयन्ते वा । कदेत्यत आह । यद्यदा-
पा०मुपस्थ उदकानामुत्सर्गेऽतर्विभृतो विशेषेण तामिर्धार्यमाणः सन्नावसत् आक्रम्य निवसत्ययमग्निः तदानीमि-

त्यर्थः । अधाधुना स्वधा अमृतोपमा अपोऽधयत् । पिबति सर्वो लोकः । ता विशेयंते । यामिः सहेयतेऽयमपिः संगच्छते वा भूमिं ता अधयत् । विबुदात्मनोदकानि जगत्पाययत इत्यपिः स्तुतिः ॥

युयूषतः सर्वयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरिचता मिथः ।

आदीं भगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रश्मीन्समयंस्त सारथिः ॥ ३ ॥

युयूषतः । सऽवयसा । तत् । इत् । वपुः । समानं । अर्थं । विऽतरिचता । मिथः ।

आत् । ई । भगः । न । हव्यः । सं । अस्मत् । आ । वोळ्हुः । न । रश्मीन् । सं ।

अयंस्त । सारथिः ॥ ३ ॥

सवयसा समानवयस्कौ । वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते । समानसामर्थ्यौ तदित्तदानीमेव यदा प्रवृहो भवति तदानीमेव समानमर्थं समानप्रयोजनं निष्पत्तिं मिथः प्रत्येकं वितरिचता भृशं तरंती होत्रध्वर्यु वपुरपिः शरीरं युयूषतः । स्वस्वव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः । प्रेषानंतरं याज्यादिपाठो होतृव्यापारः वषट्कारानंतरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः । अचेदमनुसंधेयं । सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानप्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरिचता विशेषेण तरितुमिच्छंती ॥ तरतेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधत्यादौ निपात्यते । द्विवचनस्याकारः ॥ जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं शरीरं युयूषतः मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमास्त्रिगतः । तद्वदपिं साकं होत्रध्वर्यु युयूषतः । आदीमनंतरमेव हव्य आहवनीयोऽपिः सारथिः सरणशीलः सारथिवद्यज्ञात्मकस्य रथस्य निर्वाहको वा सन्नस्मदस्माकं संबंधिनो रश्मीन् रश्मिबदायता घृतधारा आ सर्वतः समयंस्त । सम्यक् स्वीकरोति । तच्च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । भगो न सर्वैः सेवनीय आदित्यः स यथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत् । सारथी रथस्य यंता वोढुर्वाहकस्याश्वादे रश्मीन् प्रतिग्रहानिव । तान्यथा स्वीकरोति तद्वदयमग्निरपि हवीषि समयंस्त ॥

यमीं द्वा सर्वयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समौकसा ।

दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरु चरन्जरौ मानुषा युगा ॥ ४ ॥

यं । ई । द्वा । सऽवयसा । सपर्यतः । समाने । योना । मिथुना । संऽऔकसा ।

दिवा । न । नक्तं । पलितः । युवा । अजनि । पुरु । चरन् । अजरः । मानुषा । युगा ॥ ४ ॥

यमीमेनमपिं द्वा द्वौ सवयसा समानवयस्कौ समानसामर्थ्यौ वा समाने योना योनौ फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ मिथुना दंपती इवैककार्योद्युक्ता समौकसा समाननिवासी देवयजनस्थानी ईदृशौ होत्रध्वर्यु सपर्यतः पूजयतः स्तुत्या हविष्प्रदानेन च प्रीणयतः । कदेत्याह । दिवा नाहनीव नक्तं रात्रावपि । सर्वदेवार्थः । एवं पूज्यमानोऽपिः पलितः पूर्वमंगारावस्थायां जीर्णोऽपि समिधनानंतरं युवा तद्वपुस्तदेव परस्परं मिश्रयिता वाजनि । जायते । एवं जातोऽयं मानुषा युगा मनोः संबंधीनि युगानि जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणि वोहिष्य पुरु चरन् ब्रह्माज्यादिकं भक्षयन् अजरौऽजीर्णौ जरारहितौ वर्तते ॥

तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश त्रिंशो देवं मर्तास ऊतये हवामहे ।

धनोरधि प्रवत आ स ऋण्यभिब्रजन्निर्वयुना नवाधित ॥ ५ ॥

तं । ई । हिन्वन्ति । धीतयः । दश । त्रिंशः । देवं । मर्तासः । ऊतये । हवामहे ।

धनोः । अधि । प्रवतः । आ । सः । ऋण्यति । अभिब्रजत्ऽभिः । वयुना । नवा ।

अधित ॥ ५ ॥

देवं द्योतमानं तमेनमपि दश धीतयो दशसंख्याका अंगुलयो त्रिशो विशः परस्परविशिष्टा ह्रिन्वति । प्रीणयन्ति मथनकाले । तथा मर्तासो मनुष्या वयं यजमाना ऊतये रक्षणाय हवामहे । आहुयामः । कोऽस्य विशेष इत्युच्यते । अयमभिर्धनोर्धनुषः सकाशात्प्रवत आ प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव । तान्यथा शत्रोरुपरि संचति ॥ आ इत्युपमार्थे ॥ तद्वत्सोऽभिर्धनुःस्थानीयान्निजशरीरसकाशात्प्रवतः प्रकृष्टवेगवतो ररमीनुयवति । गमयति ॥ रिविर्गन्तव्यः । अत्रांतर्भावितल्लर्थोऽयं । इदित्वात्तुम् । क्हांदसं रेफस्य संप्रसारणं । अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ किंचैवं प्रवृद्धोऽपिरभिव्रजस्त्रिरनुष्ठानार्थमभितः संचरन्निर्धेयमर्थमभिगच्छन्निर्वा तदर्थं नवा नवानि नूतनानि वयुना वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठानविषयाण्यधित । धारयति । ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वा । अभिव्रजस्त्रिराभिसुखेन गच्छन्निर्वादादिभिः क्रियमाणानि नवानि वयुनानि प्रज्ञाविशिष्टानि सोचादीन्यधित । धत्ते ॥ धाज्क्हांदसे लुङि स्थाञ्चोरिच्चेतीत्वं । उत्तरस्य सिचः क्त्वं । ह्रस्वाद्गादिति सलोपः ॥

त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपाइव त्मना ।

एनीं त एते बृहती अभिश्चिया हिरण्ययी वक्करी बर्हिंराशते ॥ ६ ॥

त्वं । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वं । पार्थिवस्य । पशुपाऽइव । त्मना ।

एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिऽश्चिया । हिरण्ययी इति । वक्करी इति ।

बर्हिः । आशते इति ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं दिव्यस्य दिवि भवस्य देवादेर्विबुदात्मना वृथादेर्वा राजसि । ईशिषि । ऐश्वर्यनामैतत् । तथा पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिनो मनुष्यादे राजसि । ईश्वरो भवसि । किमन्यतंचत्वेन जेत्याह । त्वनात्मनैव स्वसामर्थ्येनैव । तच्च दृष्टान्तः । पशुपा इव । पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येनैव पशूनां निरोधनिर्गमनादिव्यापारेषु समर्थो भवति तद्वत् । एतद्दृष्टान्तेनात्यंतस्वातंत्र्यमुक्तं भवति । किंच यस्मादेवं तस्मात्ते तव बर्हिर्यज्ञमेते प्रसिद्धे एनी एतवर्णे शुभ्रे व्यावापृथिव्यावाशते । अश्रुवाते । व्याप्तुतः ॥ वर्णादनुदात्तादिति ङीप् तकारस्य नकारश्च ॥ कीदृशी ते । बृहती महत्यावतिविकृते अभिश्चिया प्राप्तिश्चर्ये अभितः सेव्ये वा हिरण्ययी हितरमणीये वक्करी अतिकृशलं शब्दयंत्यौ ॥ वचेर्वनिपि वनो र चेति ङीत्रेफी । क्हांदसं कुलं । वकि कौटिल्य इत्यस्माद्वा क्हांदसो नुमभावः ॥ ईदृशी व्यावापृथिव्यौ बर्हिरश्रुवाते ॥

अग्ने जुषस्व प्रति हर्यं तद्वचो मद्रं स्वधाव चतृजात सुक्रतो ।

यो विश्वतः प्रत्यङ्मुसि दर्शतो रण्वः संदृष्टौ पितुमाँ इव क्षयः ॥ ७ ॥

अग्ने जुषस्व । प्रति । हर्यं । तत् । वचः । मद्रं । स्वधाऽवः । चतृऽजात । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

यः । विश्वतः । प्रत्यङ् । अस्मि । दर्शतः । रण्वः । संदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः ॥ ७ ॥

हे अग्ने जुषस्व । सेवस्व हविः । प्रीतो भव वा सुत्या । किंच तत्तादृशं प्रियकरं वचो वायूपं स्तोत्रं प्रति हर्यं । पुनः कामयस्व । हे मद्रं मादनशीलं सुत्यं वा हे स्वधावो हविर्लक्षणाप्तवन् हे चतृजात यज्ञार्थमुत्पन्न हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा । य ईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्थावरजंगमस्य जगतः प्रत्यङ्मुसि अभिमत अनुकूलोऽसि । न पराङ्मुख इत्यर्थः । तथा दर्शतो दर्शनीयः सर्वैः किंच संदृष्टौ सम्यग्दर्शने रण्वो रमणशीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य । यद्वा । तव संदृष्टौ सत्यां सर्वो जनः चयो निवासवान्भवति । तच्च दृष्टान्तः । पितुमानिव । अतिप्रभूताप्तस्वामी यथा सर्वैर्वस्तव्यो गंतव्यश्च भवति तद्वत् ॥ १३ ॥

तं पृच्छतेति पंचर्वं पंचमं सुक्तं । अत्रानुक्रमणिका । तं पृच्छत पंचांश्या चिष्टुविति । दीर्घतमा ऋषिः । पूर्ववापेयं तु तदित्युक्तत्वादित्दमप्यापेयं । अंश्या चिष्टुप । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्स्य ॥ प्रातरनुवाका-
श्विनश्चयोरस्य विनियोग उक्तः ॥

तं पृच्छता स जगाम स वेद स चिकित्वाँ ईयते सा न्वीयते ।
 तस्मिन्सन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्ठयः स वाजस्य शर्वसः शुष्मिणस्पतिः ॥ १ ॥
 तं पृच्छत सः । जगाम सः । वेद सः । चिकित्वान् ईयते सः । नु ईयते ।
 तस्मिन्सन्ति प्रशिषः । तस्मिन् इष्ठयः । सः । वाजस्य शर्वसः । शुष्मिणः । पतिः ॥ १ ॥

हे यजमानाः तमपि पृच्छत । यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत् । तस्मैव प्रष्टव्यत्वेऽतिशयमाह । स जगाम । स सर्वत्र गच्छति । अत एव स वेद । स च प्रष्टव्यं जानाति । किमितरसाधारणेन नेत्याह । स चिकित्वान् स एव चेतनावान् । स विशेषज्ञ इत्यर्थः । स एवेयते । ज्ञेयसंकाशं गच्छति । पुनर्गतिरेव विशेष्यते । सः सोऽपिरेव नु चिप्रमीयते । यद्यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः । यद्वा । ज्ञानार्थमीयते । सेव्यते । तथा शीघ्रमनुसेव्यते । यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः । तच्चापेक्षिताः कामाः संतीत्याह । तस्मिन्नपी प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानि सन्ति । असाध्यं नियम्यापि साधयितुं शक्नोतीत्याह । किंच तस्मिन्नेवापाविष्टय एष्टव्या भोगाः सर्वफलसाधका यागा वा सन्ति । किंच सोऽपिर्वाजस्याप्तस्य शर्वसो बलस्य च पतिः पालयिता दाता । किंच शुष्मिणो बलवतो राजादेरपि पतिः स्वामी । यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं साधयतेति ॥

तमित्पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनेव धीरो मनसा यदग्रभीत् ।
 न मृष्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य क्रत्वा सचते अप्रदृपितः ॥ २ ॥
 तं इत् पृच्छन्ति । न सिमः । वि पृच्छति । स्वेनऽइव । धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत् ।
 न । मृष्यते । प्रथमं । न । अपरं । वचः । अस्य । क्रत्वा । सचते । अप्रदृपितः ॥ २ ॥

पूर्वमंचेऽपि पृच्छतेत्युक्तं । अत्र तु सोऽनुनयेन प्रष्टव्य इत्याह । तमित्तमेवापि पृच्छन्ति स तु नान्यं पृच्छति प्रश्नसमयेऽपि । सिमः सर्वज्ञो न वि पृच्छति । विपरीतं न पृच्छति । पृष्ठोऽपि धीरो धीमानयं स्वेनेव मनसा । इवशब्द एवार्थः । स्वकीययैव बुद्ध्या यत् यत्कार्यमग्रभीत् वदामीत्यादत्ते तदेव प्रतिश्रुते न तु प्रश्नानुज्ञां । स्वतंत्रेणैव इत्युक्तं भवति । यद्वा । प्रष्टा धीमान् स्वेन मनसा वाचा वाच्यं विचार्य यदग्रभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदेवापि पृच्छति न तु वज्र भाषत इत्यर्थः । परवाक्यसह्यत्वमाह । अयमपि प्रथमं वचः स्ववाक्यात्पूर्वभावि वचनं न मृष्यते । न सहते । तथापरं वचः स्वीकृत्यन्तरभावि प्रतिवचनं न मृष्यते । यस्मादयमेवंविधस्तस्मादप्रदृपितोऽप्रदृप्तः यद्वा तेन शिञ्चितोऽनुहंढः सर्वो लोकोऽस्य महानुभावः स्यामिः क्रत्वा क्रतुना रक्षणादिकर्मणा सह सचते । संगच्छते । जीवतीत्यर्थः ॥

तमित्पृच्छन्ति जुह्वीस्तमर्वतीर्विश्वान्येकः शृणवच्चोसि मे ।
 पुरुषैस्ततुरिर्यज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादत्त सं रभः ॥ ३ ॥
 तं इत् पृच्छन्ति । जुह्वी । तं । अर्वतीः । विश्वानि । एकः । शृणवत् । वच्चोसि मे ।
 पुरुषैः । ततुरिः । यज्ञसाधनः । अच्छिद्रोऽजतिः । शिशुः । आ । अदत्त । सं । रभः ॥ ३ ॥

जुह्वीऽस्मदीया जुह्वपशुदादयस्तमित्तमेवोद्दिष्टाज्यपूर्णाः सत्यो गच्छन्ति प्रीणयितुं । यद्वा । हयंत इति जुह्व आहुतयः सोमादिरूपाः । अथवा जुह्वादिषु स्थितान्याज्यान्यथाश्रयाश्रयिणोरभेदेन जुह्व इत्युच्यते मंचाः क्रोशंतीतिवत् । ता अपि तमेव गच्छन्ति अस्य सर्वदेवतात्मकत्वात् । अत्रैवेतरदेवतार्थमपि हयमानं चेति भावः । किंचार्वातीः प्राप्तिमत्यः सुतयस्तमित्तमेवापि गच्छन्ति सर्वदेवतात्मकत्वादेव । स एवेकोऽयमपि विश्वानि मे मदीयानि वच्चोसि स्वीचरूपाणि शृणवत् । शृणोति । अपिः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीया आहुः ।

ते देवा विभ्यतोऽपि प्राविशन् तस्मादाङ्गरपिः सर्वा देवता इति । ते० सं० ६. २. ६. । तथाचैव पुरस्ता-
दास्मास्यते । त्वमपि वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रः । ऋ० ५. ३. १. । इत्यादिकोऽस्य विशेष इत्युच्यते । पुरप्रेषो
बज्रप्रेषभाक् । यद्वा । बज्रप्रेषणः । सर्वस्याज्ञापयितेत्यर्थः । तत्पुरिस्तारयिता ॥ तरतिरन्तर्यथादादुगमहन् इति
किन्नात्ययः । बज्रं कंदसीत्युत्वं ॥ यज्ञसाधनो यज्ञसाधकः अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य अस्मिद्भूतिरविच्छिन्नरक्षणः
शिशुः शिशुवत्प्रियकारी शोचयिता वा शत्रूणां एवंभूतोऽपिः सं रभो यज्ञादिसंरंभवान् सन्नादत्त । आदत्ते ।
हविरादिकं स्वीकरोति ॥

उपस्थायं चरति यत्समारत सद्यो जातस्तत्सार युज्येभिः ।

अभि आतं मृशते नाद्यै मुदे यदीं गच्छत्युशतीरपिष्ठितं ॥ ४ ॥

उपऽस्थायं । चरति । यत् । संऽआरत । सद्यः । जातः । तत्सार । युज्येभिः ।

अभि । आतं । मृशते । नाद्यै । मुदे । यत् । ई । गच्छति । उशतीः । अपिऽस्थितं ॥ ४ ॥

यद्यदाध्वर्युरूपस्थायं चरति उपस्थायोपस्थायानुतिष्ठति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारं करोति । कदेत्याह । यत्
समारत समागच्छत मयनेनाविरभवत् ॥ समो गम्यच्छीत्यन्तरात्मनेपदं ॥ सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः सन्
युज्येभिर्योक्तुं संबन्धुं समर्थैः फलैर्मिश्रयितुमर्हं स्तेजोभिर्वा युक्तः सन् तत्सार । अरण्योर्गूढः सन् चचार । यद्वा ।
युज्येभिरश्वैर्जातमात्र एव सर्वत्र संचचार ॥ तत्र च्छगती । लिटि णलि रूपं ॥ एवं प्रवृत्तोऽयं आतं आतं
शांतं वा यजमानं नाद्यै नंदनीये कर्मणि निमित्तभूते सति मुदे तस्य संतोषायाभि मृशते । अभिमर्शनं
करोति । फलप्रदानेनेति भावः । यथा लोके गुर्वादिः आतं शिष्यादिकं स्पृशति तद्वत् । कदेति चेत्
उच्यते । यद्यदापिष्ठितं व्याप्य वर्तमानमीमेनमपिमृशतीः कामयमाना आश्रयधाराः सुतयो वा गच्छन्ति
प्राप्नुवन्ति तदाभि मृशते ॥

स ई मृगो अण्यो वनगुरुप त्वच्युपमस्यां नि धायि ।

व्यब्रवीद्युना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वां ऋतचिद्धि सत्यः ॥ ५ ॥

सः । ई । मृगः । अण्यः । वनगुरुः । उप । त्वचि । उपऽमस्यां । नि । धायि ।

वि । अब्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतचिद्धि । हि । सत्यः ॥ ५ ॥

स ई स एवाग्निरुपमस्यामुपमायासुपमासदायां त्वच्योषधादिभिराक्षादितायां वेद्यामुप नि धायि ।
उपस्थाप्यत उत्तरचोपभोगाय । कीदृशः सः । मृगो मार्जयितान्वेषणशीलो वा । मृगो मार्ष्टिर्गतिकर्मणः
। नि० १. २०. । इति यास्कः । अण्य आण्यो गंतव्यः । अपः कर्म तत्र साधुर्वा । वनगुरुर्नगामी ॥ ऋच्छतेर्गमिषेदं
रूपं । यद्वा । गमेरेव । उपपदस्य रुडागमस्कृदादसः ॥ एवंभूतोऽग्निर्मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्यो यजमानादिरूपेभ्यो
वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठेयज्ञानानि अब्रवीत् । विशेषेण ब्रवीति । उपदिशति । वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनम-
भिख्येति तन्नामसु पाठात् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निर्विद्वान् सर्वज्ञ ऋतचिद्धिस्त्योदकस्य
वा चेतिता ज्ञाता सत्यः । सत् क्रियमाणं कर्म । तत्र साधुः । सत्सु भवो वा । सत् फलं तदर्हतीति वा ।
सम्यक्फलप्रद इत्यर्थः । यस्मादयमुक्तसामर्थ्येपेतस्तस्मात्प्रज्ञोपदेशो युक्तः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १४ ॥

विमूर्धानमिति पंचर्वं षष्ठं सूक्तं दीर्घतमसं । आप्येयं पूर्ववाप्येयं तु तदित्युक्तत्वात् । विमूर्धानमित्यनु-
क्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्मशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे कंदसीदमादिमूक्तत्रयस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे
सूचितं । विमूर्धानमिति चीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

विमूर्धानं सप्ररश्मिं गृणीषेऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्थे ।

निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रौचिनापप्रिवांसं ॥ १ ॥

चि॒ऽमूर्धा॑नं । स॒प्रऽर॑श्मिं । गृ॒णी॒षे । अ॒नू॒नं । अ॒ग्निं । पि॒त्रोः । उ॒पऽस्य॑ ।
नि॒ऽस॒त्तं । अ॒स्य । च॒र॒तः । ध्रु॒वस्य॑ । वि॒श्वः । दि॒वः । रो॒च॒ना । आ॒प॒प्रि॒ऽवांसं॑ ॥ १ ॥

अनयापिर्यज्ञरूपेण स्तूयते । चिमूर्धानं सवनत्रयरूपमूर्ध्वचयोपेतं ॥ द्वित्रिभ्यां पाद्भूमिषु बज्रव्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ किंच सप्ररश्मिं नियामकसप्तच्छंदोयुक्तं अनुगमविकलं संपूर्णफलं अग्निमग्निसाध्यमंगनादिगुणयुक्तं वा पित्रोरुपस्थे बावापृथिव्योदत्संगे निषत्तं निषत्तं । मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । भूमिष्वद्रव्येण युलोकस्थदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत् । किंच ध्रुवस्य निश्चलस्य चरतो हविर्भक्षयतोऽस्यापिः संबन्धिनं यच्च दिवो युलोकादागतानि विश्वानि रोचनानि देवविमानान्यापप्रिवांसं सर्वतः पूरयितारं गृणीषे । गृणीहि । सुहि । यद्वा । अयमग्निरेवोच्यते । चिमूर्ध्वदच्च चित्यंतरिचयुलोकाख्यस्थानत्रयोपेतं । लोकत्रयव्याप्तमित्यर्थः । गार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तिनं वा । सप्ररश्मिं, सप्तज्वालं अनुगमन्यूनं पित्रोर्बावापृथिव्योरुपस्थ उत्संगे निषत्तं ॥ नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः ॥ निषत्तं आपप्रिवांसं सर्वतः पूरयंतं कामानां उक्तलक्षणविशिष्टमग्निं गृणीषे । गृणीहि । सुहि । किंच चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो ध्रुवस्य धृतत्वादविलितस्य दिवो द्योतमानस्यास्यापिर्विश्वा सर्वाणि रोचना रोचमानानि तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवतीति शेषः । ईदृशमग्निं सुहीत्यंतरात्मनः प्रेषः ॥

उ॒क्षा म॒हाँ अ॒भि व॑वक्ष ए॒ने अ॒जर॑स्तस्यावित॒र्क॒तिर्ऋ॒ष्वः ।
उ॒र्याः प॒दो नि द॑धाति॒ सानौ॑ रि॒हंत्यू॒धो अ॒रु॒षासो॑ अस्य ॥ २ ॥
उ॒क्षा । म॒हान् । अ॒भि । व॒वक्षे॑ । ए॒ने इति॑ । अ॒जरः । त॒स्थौ । इ॒तऽऽर्क॑तिः । ऋ॒ष्वः ।
उ॒र्याः । प॒दः । नि । द॒धाति॑ । सानौ॑ । रि॒हंति॑ । ऊ॒धः । अ॒रु॒षासः॑ । अ॒स्य ॥ २ ॥

उक्षा सेक्ता । फलप्रदानसमर्थ इत्यर्थः । अत एव महान् महिम्ना स्वरूपेणोदुत्तवृषभसदृशोऽयमग्निरेव बावापृथिव्यावभ्यभिक्रम्य व्याप्य ववक्षे । वहति । व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वहतेर्लेटि च्छांदसः शपः सुः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । सिद्धज्जलमिति सिप् ॥ वृथादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्वयस्य वासिनी देवान्मनुष्यांश्च रक्षतीत्यर्थः । किंचायमजरो जरारहित ऋष्वो महान् पूज्यः । महन्नामैतत् ऋष्व उच इति तन्नामसु पाठात् । तथेतज्जतिः प्राप्तरक्षणः सन् तस्थौ । स्थितो वर्तते । यद्वा । उक्तगुणोऽयमितज्जतिरित एव गमनवानस्रदेवयजनाभिमुखगमनवान् तस्थौ । वर्तते । तदनंतरमुर्ध्वा विलुताया भूम्याः सानौ समुत्कृते प्रदेशे वेदिलक्षणे पदो नि दधाति । पदानि स्थापयति करोति । किंचास्यापिररुषासोऽरुषा आरोचना ऊधरूधः स्थानीयमंतरिचं रिहंति लिहंति । यद्वा । अस्योधरूधः स्थानीयं यज्ञमरुषास आरोचना ब्रह्मवर्चसेन यजमाना रिहंति । अभिमतस्वर्गादीनि लिहंति ॥

स॒मा॒नं व॒त्सम॑भि स॒ंचर॑ती वि॒ष्वग्धे॒नू वि च॑रतः सु॒मेके॑ ।
अ॒न॒प॒वृ॒ज्याँ अ॒ध्व॒नो मि॒माने॑ वि॒श्वान्के॒ताँ अ॒धि म॒हो द॑धाने ॥ ३ ॥
स॒मा॒नं । व॒त्सं । अ॒भि । स॒ंचर॑ती इति॑ स॒ऽच॑रती । वि॒ष्वक् । धे॒नू इति॑ । वि । च॒र॒तः ।
सु॒मेके॑ इति॑ सु॒ऽमेके॑ ।
अ॒न॒प॒वृ॒ज्यान् । अ॒ध्व॒नः । मि॒माने॑ इति॑ । वि॒श्वान् । के॒तान् । अ॒धि । म॒हः ।
द॑धाने इति॑ ॥ ३ ॥

समानमेकमेव वत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवद्वर्षहेतुमग्निमभिमुखं संचरंती संचरंती द्वे धेनू अधिहितकरणेन प्रीणयित्री पत्नीयजमानलक्षणे धेनू विष्वग्नि चरतः । संचरतः । क्षणपानादिसदृशंधनप्रक्षेपसंमार्जनादिना

सत्यम्बर्धयत इत्यर्थः । कीदृशी ते । सुमेके शोभनकर्माणी शोभनमेहने वा । परिचरणकुशले इत्यर्थः । किंचानपवृञ्चानपवर्जनीयरहितान् ॥ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ अध्वनो मार्गानपेः प्रांतप्रदेशान् केशाबमेध्वरहितान्निमानि संपादयिष्यी । किंच विश्वाक्तेतान् सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि महो महात्वं अध्विकं दधाने धारयन्ती । ईदृशावध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनु विष्वम्नि चरतः ॥

धीरासः पदं कवयो नयन्ति नाना हृदा रक्षमाणा अजुयै ।

सिषासंतः पर्यपश्यन्ति सिंधुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्यो नृन् ॥४॥

धीरासः । पदं । कवयः । नयन्ति । नाना । हृदा । रक्षमाणाः । अजुयै ।

सिषासंतः । परि । अपश्यन्ति । सिंधुं । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नृन् ॥४॥

धीरासो धीरा धीमंतः प्रयोगज्ञा अध्वर्वाद्योऽजुयैमज्यमजीर्णमेनमपि पदं स्थानं वेदिलक्षणं नयन्ति । प्रापयन्ति । मथनदेशान्नाहृपत्यादा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः पदमास्यदं सर्वकामानामास्यदमेनं गमयन्ति । कीदृशास्ते । कवयः क्रांतदर्शिनो मेधाविनः अनुचाना वा । ये वा अनुचानास्ते कवय इति श्रुतेः । किंच नाना हृदा बहुप्रकारया बुद्ध्या रक्षमाणा धारयमाणाः । किंचैवंपास्ते सिंधुं खंदमानं यज्ञद्वारा फलानि स्रवंतमपि सिषासंतः संभक्तुमिच्छन्तः ॥ सन्तिः सनि सनीवन्तधेति विक्लपनादिउभावः । जनसनखनामित्यात्वं ॥ पर्यपश्यन्ति । परितः पश्यन्ति । श्रुप्यन्त इत्यर्थः । किंच सूर्यः सर्वस्य प्रसवितायमपिरेभ्य एवं कुर्वन्तो नृन्भ्यो नेतुभ्य आविरभवत् । तेषामनुग्रहेण प्रत्यक्षोऽभवत् ॥ नृनित्यत्र वचनव्यत्ययः ॥ नृन्वापि नोऽनुग्रहीतुमिति वा योज्यं ॥

दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईकेन्यो महो अभोय जीवसे ।

पुरुचा यदभवत्सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥५॥

दिदृक्षेण्यः । परि । काष्ठासु । जेन्यः । ईकेन्यः । महः । अभोय । जीवसे ।

पुरुऽचा । यत् । अभवत् । सूः । अहं । एभ्यः । गर्भेभ्यः । मघऽवा । विश्वऽदर्शतः ॥५॥

अयमपिः काष्ठासु परस्परं क्रांत्वा वर्तमानासु दशसु दिक्षु दिदृक्षेण्यः । अनुग्रहयुक्त्या दर्शनयुक्तो भवति । यदा । द्रष्टुमेष्ट्यो दर्शनेच्छाविषयभूतः ॥ दृशेः सनन्तात्कृत्यार्थं तवैकेन्येति केन्यप्रत्ययः ॥ अत एव जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भवनशीलो भवति जयशीलो वा । किंच प्रदानसमय ईकेन्यः सुत्यो भवति । किमर्थमेवं । महो महतो देवादरेभायार्भकस्याल्पस्य यजमानादेवा जीवसे जीवनाय । हविर्वहनेन धनप्रदानेनेति विवेकः । तत्रोपपत्तिमाह । यदहं यस्मात्खलु पुरुचा बहुषु देशेषु ॥ देवमनुष्येत्यादिना चाप्रत्ययः ॥ मघवा हविलक्षणास्त्रवान् विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यवानयमपिरेभ्यो गर्भेभ्यः ॥ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ॥ एषामृत्विजां गर्भवच्छिशुवदत्यंतरक्षणीयानां सूरभवत् प्रसवितोत्पादयिताभवत् भवति । तस्मान्नाना हृदा रक्षमाणाः कवयः पदं नयन्तीति पूर्वत्र संबंधः ॥ ॥५॥

कथा त इति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं दीर्घतमसमापेयं त्रैष्टुभं । कथेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरस्य सूक्तस्य विनियोगस्त्रिमूर्धानमिति त्रीणीत्यनेनोक्तः ॥

कथा ते अग्ने शुचयंत आयोर्ददामुर्वजैभिराशुषाणाः ।

उभे यत्तोक्ते तनये दधाना ऋतस्य सामन्त्रणयंत देवाः ॥१॥

कथा । ते । अग्ने । शुचयंतः । आयोः । ददामुः । वाजैभिः । आशुषाणाः ।

उभे इति । यत् । तोक्ते इति । तनये । दधानाः । ऋतस्य । सामन् । रणयंत । देवाः ॥१॥

हे अपि ते तव संबंधिनो रश्मयः शुचयंतो दीप्तिं सर्वत्र चक्षाणाः प्रकटयंत आशुषाणा आशु शीघ्रं संभक्तार आशुसंभक्तारो वा । वाय्वादेरपि शीघ्रं संभक्तार इत्यर्थः । यद्वा । समंताच्छीषयितारः । यद्वा । सर्वं व्याप्तवन्तः ॥ अग्नीतेर्लिटः कानच् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः सिञ्चेति द्विविकरणता । आङ्पूर्वादंतर्भावितल्यर्थोऽङ्कुषेः शानचि च्छांदसः शपो लुक् । आशुशब्दोपपदात्सन्तः कर्मण्यण ॥ ईदृशा रश्मयो वाजेभिरग्निः सहितमायो-
रायुरायुष्यं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कथा केनोपायेन ददाशुः । ददति ॥ दाशु दाने । छांदसो लिट् ॥ तमुपायमनुगु-
हाणेत्यर्थः । रश्मीनां वरप्रदानं कुत्र दृष्टमिति चेत् उच्यते । यद्यस्मादुभे उक्ते अत्रायुषी तौके पुत्रे तनये ऽनवच्छेदेन कुटुंबस्य विस्तारके । यद्वा । तौके पुत्रे तनये तत्पुत्रादौ च । दधाना धारयंतो देवा अवहर्तारो यजमाना ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनि सामन् सान्नि रयंतरादौ रणयंत रमंते रमयंति शब्दयंतिव वा । यस्मा-
दज्ञायुष्युचादिसहिताः सोमेनेहा सान्नि रमंते तस्माद्रश्मयो ददतीत्यवगम्यत इत्यर्थः । तादृशांस्वदीयान्न-
श्मीन् मामप्यनुगुहाणेत्यर्थः ॥

बोधो मे अस्य वचंसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीयति त्वे अनु त्वे गृणाति वंदारुस्ते त्वं वंदे अग्ने ॥ २ ॥

बोधः । मे । अस्य । वचंसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य । प्रभृतस्य । स्वधाऽवः ।

पीयति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वंदारुः । ते । त्वं । वंदे । अग्ने ॥ २ ॥

हे यविष्ठ युवतम हे स्वधावो हविलक्षणाग्नेन तद्वज्रमे मे मदीयस्य मंहिष्ठस्यातिशयेन पूजनीयस्य प्रभृतस्य प्रकर्षेण संपादितस्यास्त्रेदानीं क्रियमाणस्य वचसः स्तुतिरूपस्य वचनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं वचो बोधः । बुध्यस्व । स्तुतो भवेत्यर्थः । हे अपि लोके त्वः । अत्र यास्कस्त्वो नेम इत्यर्थस्त्युक्तेतदेवोदाजहार । नि० ३. २०. । एको जनः पीयति । वधकर्मैतत् । हिनस्ति । यज्ञादिना न पूजयतीत्यर्थः । त्व एकोऽनु गृणाति । अनुकूलमुच्चारयति । तयोर्मध्ये हे अपि वंदारुर्वंदनशीलोऽहं ते तव त्वं तनुं तव मूर्तिं वंदे । सौमि ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्संत इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ ३ ॥

ये । पायवः । मामतेयं । ते । अग्ने । पश्यंतः । अंधं । दुःइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्संतः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ ३ ॥

-अत्रेतिहासमाचक्षते । उच्यन्बृहस्पतिनामानौ द्वावुषी आस्तां । तत्रोच्यस्य ममता नाम भार्या । सा च गर्भिणी । तां बृहस्पतिर्गृहीत्वारमयत् । शुक्रनिर्गमनावसरे प्राप्ते गर्भस्थं रेतः प्रावादीत् हे मुने रेतो मा त्वाक्षीः पूर्वमहं वसामि रेतःसंकरं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्बलात्पतिरुदरेतस्कः सन् शशाप । हे गर्भं त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि जात्यधो भवेति । एवं शप्तो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नस्तमोव्यथयापिमस्तीषीत् । स च स्तुत्या प्रीत आंधं पर्यहरदिति । तदिदमचोच्यते । हे अपि ते तव संबंधिनो ये पायवः प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयो मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसमं पश्यंतोऽंधोऽयं अतोऽस्माभौ रक्षणीय इत्यवगच्छंतो दुरितादुष्टं प्राप्ताहुः खादरक्षन् तान्सुकृतः सुखकर्तृन् विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो ररक्ष । रक्षति । अस्मत्पालनायेति भावः । तैरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षितान्-
स्मान् दिप्संतो दंभितुमिच्छंतो रिपवः कामादयो नाहं देभुः । अहेति विनियहार्थीयः । न खलु दंभितुं शक्नुवन्ति ॥ दंभु दंभे । अंधियंथिदंभित्वंजीनामिति वक्तव्यं । का० १. २. ६. १. । इति लिटः कित्वादिनिदिता-
मिति नलोपः । तस्मासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्ती दंभेति वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इति तौ वि-
धीयते ॥ यद्वा । सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परोक्षतया ब्रवीति ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति ह्येन ।

मंचो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृक्षीष्ट तन्व दुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा । मर्चयति । ह्येन ।

मंचः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु । मृक्षीष्ट । तन्व । दुऽउक्तैः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान्मद्रक्षितान् योऽघायुर्मरणादिरूपपपिच्छवान् अररिवानदाता । अस्मादानप्रति-
बंधक इत्यर्थः ॥ रातिश्चांदसस्य लिटः क्लृप्तः ॥ अरातीवा स्वयमदानवान् ॥ कंदसि वनिपमिच्छतीति मत्व-
र्थोऽयं वनिप ॥ शत्रुत्वमाचरणं यः शत्रुर्द्वयेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन । न ददामीति मानसो मंचः ।
निंदायारोपेण दाननिवारणं वाचिको मंचः । यद्वा । मायहितुकेन विरुद्धरूपेण द्विविधेन मंचेण । यो
विरुद्धमाचरति तत्र संकीर्तयति यच्च प्रियं वृत्ते तत्र करोति अन्यत्करोत्यन्यद्वदतीत्येवं मंचस्वरूपद्विविध्यं । पूर्वं
मानसवाचिकभेदेन इदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः । ईदृशेन मंचेण यः शत्रुमर्चयति भर्त्सयति
विधेयीकरोति वास्त्रान् । स मंचैकदेशे मानसरूपोऽस्ती पुनर्गुरुस्तु ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ प्रयोक्तुरेव पुनर्गुरि-
तास्तु । तथा दुर्बलैर्दुर्वाक्यैर्निंदाकूपैर्वाचिकेस्त्वं स्वकीयां तनुमनु मृक्षीष्ट । अनुमाह । अनुक्रमेण जुंपतु ।
यद्वा । स द्विविधो मंचोऽस्ती प्रयोक्तुरेव गुरुर्गुरितास्तु । अन्यान्यप्यस्यकाराय प्रयुक्तानि निष्ठुरभाषणानि
सन्ति । तैर्दुर्बलैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावजुंपतु । स्वात्मानमेवावृत्त्य दहत्वित्यर्थः ॥

उत वा यः सहस्य प्रविद्वान्मर्तो मर्तं मर्चयति ह्येन ।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवंतमग्ने माकिर्नो दुरिताय धायीः ॥ ५ ॥

उत । वा । यः । सहस्य । प्रऽविद्वान् । मर्तः । मर्तं । मर्चयति । ह्येन ।

अतः । पाहि । स्तवमान् । स्तुवंतं । अग्ने । माकिः । नः । दुऽइताय । धायीः ॥ ५ ॥

पूर्वमंचे द्विविधकुटिलमंचेण कर्तारं तन्मंचणं प्राप्नोतु मास्मानित्युक्तं । अत्र तु तन्मंचणात्पाहीत्यपि
प्राथ्यते । उत वा हे सहस्य । सह इति बलनाम । तत्र भवापि यो मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्यः प्रविद्वान् माया-
मंचणं प्रकर्षेण जानन् द्वयेन पूर्वोक्तरात्र्या द्विविधमंचेण मर्तं मनुष्यं मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयति वा
अतस्मादृशास्त्रत्सनात्तत्कर्तुः सकाशादा हे स्तवमान स्तुयमानापि स्तुवंतं स्तुतिं कुर्वंतं मां पाहि । रक्ष । किंच
नोऽस्मादुरिताय तत्कृताय दुर्मंचणप्रयुक्तदुःखाय समर्थं माकिर्धायीः । मा स्थापय । दुरितभाजनं मा
कार्षीरित्यर्थः ॥ धि धारणे । व्यत्ययेनेद् । सिचि वृद्धिः । न माऽङ्गीग इत्युद्भावः ॥ १६ ॥

मथीयदिति पंचर्चमष्टमं सूक्तं दीर्घतमसं वैष्टुभमापेयं । मथीयदित्यनुक्रमणिका ॥ सूक्तत्रयमध्यस्य तृती-
यत्वेन पूर्वं विनियोग उक्तः ॥

मथीद्यदीं विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्सु विश्वदेव्यं ।

नि यं दधुर्मनुष्यासु विष्टु स्वर्णं चित्रं वपुषे विभावै ॥ १ ॥

मथीत् । यत् । ई । विष्टः । मातरिश्वा । होतारं । विश्वऽअप्सु । विश्वऽदेव्यं ।

नि । यं । दधुः । मनुष्यासु । विष्टु । स्वः । न । चित्रं । वपुषे । विभाऽवै ॥ १ ॥

होतारं देवानामाह्वतारं विश्वाप्सु । अप्सिति रूपनाम । नानारूपं पार्थिववैद्युतआठरादिभेदेनाहव-
नीयादिभेदेन वा । यद्वा । कालीकराष्ट्यादिरूपेण ज्वालानां वैरूप्याद्विश्वरूपत्वं । विश्वदेव्यं सर्वदेवयोग्यक्रि-
यासाधुं यदीं यमेनमपि मातरिश्वा वृथादिनिर्माचंतरिचक्षसनी वायुर्विष्टः काष्ठेष्वंतःप्रविष्टः सन् मथीत्
अमघ्रात् । प्रावर्धयदित्यर्थः ॥ मथे विलोडने । ह्यंतश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ पुनः स एव विशेष्यते । यमपि

मनुष्यासु मत्वा कर्म कुर्वतीषु वित्तृत्विषूपासु प्रजासु पूर्वं वपुषे यज्ञसिद्धये नि दधुः धारयन्ति यजमानाः । मनुष्यशब्दो निरुक्ते बज्रधा निरुक्तः । मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति मनुष्यमानेन कृष्टा मनोरपत्वं मनुषो वा । नि० ३. ७. इति । यद्वा । पूर्वं देवा मनुष्यासु मनोरपत्वंभूतासु विष्णु प्रजासु प्राणिषु वपुषे स्वरूपाय यागादिस्वरूपप्रकाशाय शरीरधारणाय वा जाठराग्निरूपेण नि दधुः । स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । स्वर्णं स्वरणं स्वीरणं वा । आदित्यमिव चित्रं चायनीयं विभावं विविधप्रकाशवन्तं यथा प्रकाशादि-साधनाय धारयन्ति तद्वत् । स्वःशब्दं यास्तु एवं निरुवाच । स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्मृतो रसान्स्मृतो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासति वा । नि० २. १४. इति । ईदृशं यं नि दधुस्तं मथीदिति पूर्व-चान्वयः ॥

ददानमिन्न ददभन्त मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।

जुषन्त विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥ २ ॥

ददानं । इत् । न । ददभन्त । मन्म । अग्निः । वरूथं । मम । तस्य । चाकन् ।

जुषन्त । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपस्तुतिं । भरमाणस्य । कारोः ॥ २ ॥

मन्म मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा ददानमिदमप्ये कुर्वाणमेव मां दंभितारो वैरिणो न ददभन्त । दंभितुं हिंसितुं न प्रभवन्ति ॥ दंभेर्वज्रत्वं कृदसीति विकरणस्य सुः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ मम कोऽतिशय इति उच्यते । तस्य तादृशस्य प्रदातुर्मम वरूथं वरणीयं स्तोत्रादिकमयमग्निश्चाकन् । अत्यर्थं कामयते । कनतिः कान्तिकर्मा । अस्माद्यदुलुगन्ताल्लङ्घि क्छांदसोऽडभावः । बज्रलादेव वा क्छांदसस्तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ यस्मादेवं तस्मान्न दभ्यन्तीत्यर्थः । न केवलमग्निरेव कामयते किंतु सर्वे देवाः कामयन्त इत्याह । उपस्तुतिं भरमाणस्य कुर्वाणस्य कारोः स्तोत्रस्य यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि हविष्प्रदानादिरूपाणि जुषन्त सर्वे देवाः । अतो न ददभन्तीत्यर्थः ॥

नित्ये चिन्नु यं सदेने जगृभे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियासः ।

प्र सू नयन्त गृभयन्त इष्टावश्वासो न रथ्यो ररहाणाः ॥ ३ ॥

नित्ये । चित् । नु । यं । सदेने । जगृभे । प्रशस्तिऽभिः । दधिरे । यज्ञियासः ।

प्र । सु । नयन्त । गृभयन्तः । इष्टौ । अश्वासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

यज्ञियासो यज्ञयोग्या यजमाना ऋत्विजो वा यं मथनेनोत्पन्नमग्निं नित्ये चित्सदेने नित्य एव गार्हपत्य-लक्षणेऽग्न्यासादनस्थाने नु चिप्रं जगृभे गृह्णन्ति ॥ यहेर्लिटीरयो र इति रेभावः । ह्यहोर्भे इति भत्वं ॥ नित्यं गतश्रियो ध्रियते नित्यं गार्हपत्यमिति सूत्रान्नार्हपत्यो नित्यः । तदाश्रयत्वात्सदनमपि नित्यमुच्यते । गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिर्दधिरे । धारयत्याहवनीयार्थं । धृत्वा चेष्टाविषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते सति गृभयन्त ऋत्विजः प्र सू नयन्त । सुष्ठु प्रणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ररहाणा रंहसा गच्छन्तः ॥ रहि गतौ । क्छांदसस्य लिटः कानच् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ रथ्यो रथवन्तस्तच्च नियुक्ताः ॥ कृदसीवनिपाविति रथशब्दात्त्वर्थीय ईकारः ॥ अश्वासो नाश्वा इव । ते यथा धृत्वा रथस्वामिनमभिमतदेशं नयन्ति तद्वत् ॥

पुरुणि दस्मो नि रिणानि जंभैराद्रौचते वन आ विभावा ।

आदस्य वातो अन्नु वाति शेचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥ ४ ॥

पुरुणि । दस्मः । नि । रिणानि । जंभैः । आत् । रोचते । वने । आ । विभाऽवा ।

आत् । अस्य । वातः । अन्नु । वाति । शेचिः । अस्तुः । न । शर्या । असनां । अन्नु । द्यून् ॥ ४ ॥

अथ दावाभिरूपेणायं सूयते । दस उपपत्तितायमपिः पुरुणि बहूनि वृक्षादीनि नि रिणाति । नितरां हिनिस्ति ॥ री गतिरेषणयोः । प्वादित्वावृत्तः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । जमेदंतस्थानीयाभिर्ज्वा-
लाभिः । आद्वाहानंतरं घने वृक्षादिसमूहात्मके विभावा विविधप्रकाशयुक्तः सज्जोचते । दीप्तो भवति ।
आदन्तरमस्य शोचिर्ज्वालानुकूलं वातोऽपिसखिभूतो वायुरनु ब्रून् । अन्विति वीप्सार्थं । प्रतिदिनमनुकूलं
वाति । ज्वाला आदाय गच्छति । तत्र दृष्टांतः । असुः चेष्टुः सकाशादसनां गच्छन्तीं शय्यां न । शरो नाम
हिंसासाधनलोहमयमिषुमुखं । तत्पचुरां । यद्वा । शरो नाम वंशावांतरजातीयः काष्ठविशेषः । तद्विकारामि-
षुमिव । शय्या इषवः शरमय्य इति यास्कः । नि० ५. ४. । यद्वा । शर एव शय्या । अथवा । शरो हिंसा ।
तत्करोतीति शय्येषु । तां यथा वायुर्नोदकजन्यो वेगो वानुकूलं प्रेरयति तद्वत् ॥

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे संतं रेषणा रेषयंति ।

अंधा अपश्या न दम्भन्भिख्या नित्यास ईं प्रेतारो अरक्षन् ॥ ५ ॥

न । यं । रिपवः । न । रिषण्यवः । गर्भे । संतं । रेषणाः । रेषयंति ।

अंधाः । अपश्याः । न । दम्भन् । अभिऽख्या । नित्यासः । ईं । प्रेतारः । अरक्षन् ॥ ५ ॥

यमपि गर्भे गर्भवद्रक्षकेऽरणिमध्ये संतं वर्तमानं रिपवो नरा न रेपयंति न दुःखयंति । तथा रिषण्यवो
ऽप्ये हिंसकाः ॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति क्यचि निपात्यते । क्वाक्कंदसीत्युः ॥
न हिंसंति । कीदृशास्ते । रेपणा हिंसनस्वभावाः । यद्वा । तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसंति । किंचास्या-
भिख्याभितः ख्यातिं माहात्म्यमंधा ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः अत एवापश्चा अद्रष्टारः । यद्वा । विद्वांसो
ऽप्यभाववितारः । अनुपासका इत्यर्थः । ईदृगूपा मयेऽपि न दम्भन् । न दम्भुवंति । न हिंसंति । लौकिकोपका-
रेणापि प्रयोजकत्वादिति भावः । तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के जानंतीति चेत् उच्यते । नित्यासो नित्या
अविचलितभक्त्यः अप्रिहोवादिनित्यकर्मरता वा । अग्न्यनुग्रहात्स्वयमपि नित्या भविष्यतीति भावि नित्यत्व-
माश्रित्य नित्या उपचर्यंते । तादृशा यजमानाः प्रेतारो यज्ञादिना तमेव तर्पयितारः संत ईमेनमरक्षन् ।
रक्षंति । यज्ञादिरूपेण भजंत इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

महः स इति पंचर्चं नवमं सूक्तं दीर्घतमसं वैराजमापेयं । दशकास्तयो विराठिकादशका वा । असु० ६. ७. ।
इत्युक्तलक्षणसंज्ञावात् । तथा चानुक्रांतं । महः स वैराजमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

महः स राय एषते पतिर्देन्निन इनस्य वसुनः पदे आ ।

उप धर्जंतमद्रयो विधन्ति ॥ १ ॥

महः । सः । रायः । आ । ईषते । पतिः । दन् । इनः । इनस्य । वसुनः । पदे । आ ।

उप । धर्जंतं । अद्रयः । विधन् । इत् ॥ १ ॥

महो महतः पुण्यस्य रायो गवादिरूपस्य धनस्य पतिः पालकः स्वामी सोऽपिर्देन् दददभिमतं प्रयच्छन् ॥
ददातिः शतरि च्छांदसः शपो लुक् । तस्य च्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥
आ अभिमुख्येनास्मद्वैवयजनं प्रतीषते । गच्छति । किंचिनस्य स्वामिनोऽपीनः स्वामी । सर्वस्य पतिरित्यर्थः ।
ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य पद आस्यदभूते वेदिस्थान आ । आश्रयति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥
यद्वा । वसुनो निवासयोग्यस्य धनस्यापीन इति संबंधः । यद्वा । वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा । किंचोप धर्जंतमुपगच्छ-
तमेनमभिषवार्थमद्रयो याववंतो यजमाना विधन्ति । परिचरंति ॥ विध विधाने । तौदादिकः । लङि
वज्रलं छंदसीत्यङभावः । निघाताभावश्छांदसः । यद्वा । पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेरत्र यच्छब्दाध्याहारेणास्य
संबन्धादनिघातः ॥ यद्वा । अद्रयोऽभिषवयावाणः स्वशब्दीरूपोपेत्य विधन्ति । पूजयंति ॥ आह्लादं जनयं-
तीत्यर्थः ॥

स यो वृषा नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।

प्र यः सस्राणः शिश्रीत योनौ ॥ २ ॥

सः । यः । वृषा । नरां । न । रोदस्योः । श्रवःऽभिः । अस्ति । जीवपीतऽसर्गः ।

प्र । यः । सस्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥ २ ॥

स तादृशो योऽपिर्नरां न मनुष्याणामिव रोदस्योर्बावापृथिव्योरपि वृषा सेक्ता । उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः सन्नस्ति वर्तते । सर्वोत्पादक इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । यतोऽयं जीवपीतसर्गः । जीविर्नानाविधैः पीत आस्वादितः सर्गः ऋष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः ॥ अचायं ऋष्टिक्रमः । अयमपिः स्वदत्तं हविरादित्यं प्रापय्य तद्भस्मभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारोदकेन प्रवर्ष्य सर्वान्प्राणिनः प्रापयतीत्यतो वृष्ट्युत्पादनद्वारोत्पादयिता । इदानीं साक्षादुत्पादकत्वमाह । योऽपिर्द्यौनी गर्भाशये सस्राणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत निषिक्तं रेतः पारयति । नृपञ्चादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः । यद्यपिर्न पचत् पुरयेद्देव नोत्पद्यते । तस्मादयं साक्षादेवोत्पादकः । स तादृशोऽपिर्द्यौस्त्री वर्तते इत्यर्थः । यद्वा । योऽपिर्नरां न नराणां कर्ममुत्साहयुक्तानां यजमानानामिव । नरा मनुष्या नृत्वंति कर्मस्त्विति यास्कः । नि० ५. १. । तेषां यथा स्वर्गाब्जमितवर्षकः तद्वद्भोदस्योरपि । आश्रयवाचिना शब्देनाश्रयिणो लक्ष्यते । भूलोकवर्तिनां वृष्टिप्रदानेन बुलोकवर्तिनां हविष्प्रापणेनेति भावः । स तादृशोऽपिः श्रवोभिर्हविर्लक्षणीः सोमाज्यादिभिरन्नैर्निमित्तभूतेर्जीवपीतसर्गो जीवविशेषैर्यजमानैरविशेषेण सर्वैर्वास्वादितस्वभावः सन्नस्ति । प्रष्टो वर्तते । अमुमपिं हविर्भिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतान्भोगान्भुञ्जत इत्यर्थः । किंच योऽपिर्द्यौनी स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणे सस्राणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत स्वस्मिन्प्राप्तं पुरोडाशदिकं पचति सोऽयमपिरस्ति । महानुभावो वर्तते ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेत्यः कविर्नभन्योऽनार्वी । सूरौ न रुरुक्काञ्छतात्मा ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरं । नार्मिणीं । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नभन्यः । न । अनार्वी । सूरः ।

न । रुरुक्कान् । शतऽआत्मा ॥ ३ ॥

योऽपिर्नार्मिणीं नभवतीं यजमानानां संबन्धिनीमुत्तरवेदिं । यद्वा । नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां भूमिं प्रत्यगन्यागमनमनीषा विद्यते तां । पुरं तत्स्थानमादीदेत् दीपयति । कीदृशोऽयं । अत्योऽपेक्षितदेशं प्रत्यतनशीलः कविः क्रांतदर्शी । तत्र दृष्टान्तः । अवीरणकुशलो नभन्यो न नभस्त्राकाशे भवो नभस्त्रान्वायुरिव । किंच शतात्मा । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः । तत्तद्यजमानगृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानारूपत्वं । अथवा मित्रवरुणभेदेनापेक्षितानादिरूपं त्वमपे वरुणो जायसे यत् । ऋ० ५. ३. १. । इन्द्रं मित्रं वरुणमपिमाजः । ऋ० १. १६४. ४६. । इत्यादिभ्युतिषु प्रसिद्धं । अपेरेवेन्द्राद्यात्मकत्वमाहुर्निति द्वितीयमंत्रस्थार्थः । तादृशोऽयं सूरौ न सूर्य इव रुरुक्कान् दीप्यमानः ॥ इव दीप्तौ । कान्दसस्य लिटः कसुः ॥ अतः स तादृशोऽपिरस्ति उत्कृष्टं वर्तते इति पूर्वचान्वयः ॥

अभि द्विजन्मा ची रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्यात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्ये ॥ ४ ॥

अभि । द्विऽजन्मा । ची । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुचानः । अस्यात् ।

होता । यजिष्ठः । अपां । सधस्ये ॥ ४ ॥

अयमभिर्द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनात्प्रथमं जन्म । उत्पत्त्यनंतरं पवमानेष्ट्यादि-

संस्काररूपं द्वितीयं जन्मैव । एवं द्विजन्मत्वं । अथवा वाचापुथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् । तादृशोऽपि स्त्री रोचनानि
त्रीणि रोचनानि चित्वादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वाभि शुशुचानोऽमितः प्रकाशयन् । न केवलं श्रीस्त्रेव
किंतु विश्वा रक्षांसि सर्वाण्यपि रंजनात्मकानि चित्वादिलोकान् शुशुचानोऽमितः प्रकाशयन् दीपयन् होता
देवानामाह्वाता यजिष्ठो यष्टुतमः सप्तमां प्रोचन्त्याबुदकानां सधस्त्रे सहस्रानि यागदेशेऽस्थात् । तिष्ठति ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि अवस्या ।

मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५ ॥

अयं । सः । होता । यः । द्विजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । अवस्या ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुतुकः । ददाश ॥ ५ ॥

यो द्विजन्मा स एव होता होमनिष्पादकः अरणीभ्यामुत्पन्नस्त्रेव गार्हपत्यद्वाराहवनीयत्वात् आह्वाता
वा देवानां सोऽयं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि ॥ ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याबुदात्तत्वं ॥ अवस्या
श्रवस्त्रया । श्रवोऽसं हविलक्षणं । तदिच्छया ॥ श्रवःशब्दात् कर्जतात् अ प्रत्ययादिति भावे अप्रत्ययः ॥ दधे ।
धारयति । अस्मा उक्तस्वरूपायापये यो मर्तो मर्तो ददाश ददाति स सुतुकः शोभनपुत्रो भवति ॥ ॥ १८ ॥

पुरु त्वेति तुचात्मकं दशमं मूक्तं दैर्घ्यतमसमायेयमीप्णिहं । पुरु तुचमीप्णिहमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनु-
वाकाश्चिन्मशस्त्रयोरीप्णिहं कंदस्त्रस्त्र विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे मूचितं । पुरु त्वा त्वामपि । आ० ४.
१३. इति ॥

पुरु त्वा दाश्वानोचेऽरिरमे तव स्विदा । तोदस्यैव शरणे आ महस्य ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दाश्वान् । वोचे । अरिः । अमे । तव । स्वित् । आ । तोदस्येऽइव । शरणे ।

आ । महस्य ॥ १ ॥

हे अपि त्वा त्वां पुरु बज्र वोचे । यद्वा । बज्र दाश्वानिति संबंधः । पुत्रं देहि वित्तं देहीत्याद्याशासनानि
ब्रवीमीत्यर्थः । किं तूष्णीं नेत्याह । यतो दाश्वानभिमतं हविर्दत्तवानस्मि अतो वोचे । इतरसाधारणेन ब्रुवतः
कथं दातव्यमिति न मंतव्यं । यतोऽहं हे अपि तव स्वित्तवैवा अभिमुख्यनारिरतो हविरादिप्रापणेन सेवको
ऽहं । तव दृष्टान्तः । महस्य महत्सोदस्त्रेव शिचकस्य स्वामिनः शरणेऽस्य गृहे यथा गर्भदासादिरा समंतान्नि-
यतो वर्तते तद्वदहमपि । यस्मादेवं तस्मादभिमतं बज्र वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । बज्र
दाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमिच अचक्रेतः । ईश्वरोऽप्यरिरितस्मादेव । यदन्यदेवत्वा अपावाकृतयो ह्ययं
इत्येतद्ब्रूवैवमवच्छत् तोदस्त्रेव शरणे आ महस्य तुदस्त्रेव शरणेऽधि महतः । नि० ५. ७. इति ॥

व्यनिनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः । कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः ॥ २ ॥

वि । अनिनस्य । धनिनः । प्रहोषे । चित् । अररुषः । कदा । चन । प्रजिगतः ।

अदेवयोः ॥ २ ॥

पूर्वमंचे स्वामीष्टं बज्र विज्ञापयामीत्युक्तं । अत्र तु स्वविलक्षणेभ्यो दानादिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति
प्रार्थयते । हे अपि त्वां विशेषेण ब्रवीमि ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाधाहारः । अथवा सन्निहितत्वाद्बोच इत्यनु-
ष्यते ॥ अस्मादर्थं यद्वज्रिच्छपन् तद्विद्वं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य न दातव्यमिति ब्रवीमीत्यर्थः । तेषां स्वरू-
पमाह । अग्निस्थास्वामिनस्त्वामस्वामिनं कुर्वाणस्य तथा धनिनः समयधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य
निरर्थकत्वात्तन्निवार्यते । यद्वा । यागाद्यनुपयोगिधनवत इत्यर्थः । किंच प्रहोषे प्रकर्षेण होतुमरुषोऽददतो
दक्षिणाकूपेण । यद्वा । प्रहोषेऽग्निनस्येति संबंधः । प्रकर्षेण होतुमसमर्थस्येत्यर्थः । अत्रेनशब्देन तत्स्थं सामर्थ्यं

लक्ष्यते । चिच्छब्दः समुच्चयार्थः । किंच कदा चन प्रजिगतः कदाचिदपि प्रकर्षेण देवानसुवतः । अत्र चनेति निपातद्वयसमुदायः । तत्र चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधः । किंचादेवयोः । देवानात्मनोऽनिच्छतः । एतेषां न दातव्यमिति विवोच इत्यर्थः । निन्दितानां स्वरूपनिरूपणेन स्वस्यातादृशत्वात् बह्वोच इत्येतद्युक्तमेवेत्युक्तं भवति । यद्वा । चनेति चिच्छब्दपर्यायः । उक्तप्रकारेण दुष्टस्यापि कदाचित्प्रजिगतो यदाकदाचित्त्वां सुवतो विवोचे । तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि । किमु वक्तव्यमस्मदर्थमिति भावः ॥

स चंद्रो विप्र मर्त्यो महो ब्राधंतमो दिवि । प्रप्रेक्षे अग्ने वनुषः स्याम ॥ ३ ॥

सः । चंद्रः । विप्रः । मर्त्यः । महः । ब्राधन्ऽतमः । दिवि । प्रऽप्र । इत् । ते । अग्ने । वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥

हे अग्ने विप्र मेधाविन् यो मर्त्यत्वां यजते स मर्त्यो यजमानो दिवि बुद्धौ चंद्रः सर्वेषामाह्लादकश्चंद्र-सदृशो भवति । यद्वा । चंद्र एव भवति । यजमानानां चंद्रत्वप्राप्तिं कंदोगा आमर्तति । पितृलोकादाकाश-माकाशाश्चंद्रमसमेष सोमो राजा । छां० उ० ५. १०. ४. । इति । सोमलौके विभूतिमनुभूयति च । तथा मुंडकेऽपि बुद्धौकप्राप्तिराम्नायते । एहीहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति तं नयन्तिताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति । एष वः पुण्यः मुक्तो ब्रह्मलोक इति च । मुं० उ० १. २. ५-६. । पुनः स एव विशेष्यते । महो महतोऽपि ब्राधंतमः प्रबुद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । अतोऽपि ते तव प्रप्रेत प्रकर्षेणैव वनुषः संभक्तारः स्याम । यद्वा । प्रीणयित्वा प्रप्रेत स्याम । प्रकृष्टा एव भवेम ॥ ॥ १९ ॥

मित्रं न यमिति नवर्चमेकादशं सुक्तं दीर्घतमसं जागतं मेचावरुणं । आद्या मेज्येव । अत्रानुक्रमणिका । मित्रं नव मेचावरुणं हि जागतं मेज्यायेति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

मित्रं न यं शिम्या गोषु गव्यवः स्वाध्या विदधे अप्सु जीर्जनन् ।

अरेजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥ १ ॥

मित्रं । न । यं । शिम्या । गोषु । गव्यवः । सुऽआध्यः । विदधे । अप्सु । जीर्जनन् ।

अरेजेतां । रोदसी इति । पाजसा । गिरा । प्रति । प्रियं । यजतं । जनुषां । अवः ॥ १ ॥

यमपि शिम्या । कर्मनामैतत् शिम्यो शक्तिरिति तन्नामसूक्तत्वात् । प्रकाशवृष्ट्युत्पादनादिकर्मणा मित्रं न मित्रमिव स्थितं । यद्वा । शिम्येत्येतत् क्रियया सह संबध्यते । गोषु बह्वीषु निमित्तभूतासु गव्यवो वा आत्मन इच्छन्तः । अत्र यद्यपि गव्यव इत्येवात्वं न गोष्विति तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपाद्यते । तस्मैकया द्वित्राभिरपि स्यात् । अतः सुहृणीया बह्व इत्यवगमयितुं गोष्विति पदं । यथा गवामसि गोपतिः । ऋ० ७. ९८. ६. । गणानां त्वा गणपतिः । ऋ० २. २३. १. । तथा स्वाध्यः सुधाध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्याना वा विदधे यागेऽप्यन्तरिक्षे वैद्युतरूपेण वर्तमानं । आप इत्यन्तरिक्षनाम आपः पृथिवीति तन्नामसूक्तत्वात् । अपेरन्तरिक्षोत्पत्तिर्यदपि दिविजा अस्यप्सुजा वा । ऋ० ८. ४३. २८. । अप्सुमे सधिष्टव । ऋ० ८. ४३. ९. । इत्यादिमन्त्रांतरेषु प्रसिद्धा । प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा यजतं यष्टव्यमपि जनुषां जन्मवतां प्राणिनामवः प्रति रक्षणं निमित्तीकृत्य शिम्या मथनादिकर्मणा जीर्जनं जनयति यजमानाः । यद्वा । अप्सु निमित्तभूतासु जीर्जनं सर्वप्राणिनामुपकाराय वृध्यर्थं चेत्यर्थः । एवमुत्पन्नस्यापिः पाजसा बलेन गिरा भयंकरशब्देन च रोदसी बावापुथिव्यावरजेतां । अकंपेतां । अग्नेः सकाशात्कंपनमरेजेतां रोदसी होतृवृत्ते । ऋ० १. ३१. ३. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । न च सर्वरक्षणार्थमुत्पादितोऽपिर्लोकद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निंदा-स्तुतित्वात् । यथा लोकौ बिभीतस्तथा प्रबुद्धोऽभवदिति स्तुती पर्यवसानात् । यद्यप्यत्रापिरेव प्रतिपाद्यते मित्रसु परं दृष्टान्ति एव तथापि दुस्मानस्यापिरेव मित्रत्वात्तत्रस्य मित्रत्वमविरुद्धं । यद्वा । मित्रं न सखाय-मिष स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽन्तरिक्षे च अस्त्विजः प्रादुर्भावयति । शिष्टमेतद्विशेषेण तथैव योजनीयं ॥

यद्ध त्यङ्वां पुरुमीऽहस्य सोमिनः प्र मिचासो न दधिरे स्वाभुवः ।

अध क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । वां । पुरुऽमीऽहस्य । सोमिनः । प्र । मिचासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः ।

अध । क्रतुं । विदतं । गातुं । अर्चते । उत । श्रुतं । वृषणा । पस्त्यऽवतः ॥ २ ॥

हे मिचावङ्गी यवस्मात्कारणाद्वां युवां पुरुमीऽहस्य बङ्गलाभीष्टेचनस्य सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभवनशीलस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ त्यदुक्तलक्षणं कर्म प्र मिचासो न मिचाणीव मिचभूता ऋत्विजः प्र दधिरे प्रकर्षेण धारयति । हेति पूरणः । अधातः कारणात्क्रातुं युष्मन्नमनमर्चते ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अर्चतः पूजयतो यजमानस्य क्रतुं कर्म विदतं । जानीतं ॥ विदेर्लोटि व्यत्ययेन शः ॥ उतापि च हे वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां पस्त्यावतः । पस्त्येति गृहनाम पस्त्या दुरोण इति तन्नामसूक्तत्वात् । सदः प्राचीनवंशादिगृहवती यजमानस्याङ्गानां स्तोत्रं वा श्रुतं । श्रुतं ॥ छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ यद्वा । यवस्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीऽहस्येतन्नामकस्य राज्ञो मिचासो न मिचाणीव स्थिताः स्वाभुवः स्वाभवनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्था दधिरे अधातः कारणात्तस्मात्तर्चतेऽर्चतः क्रतुं विदतमित्यादि पूर्ववत् ॥

आ वां भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।

यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्रया शिम्या वीथो अध्वरं ॥ ३ ॥

आ । वां । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्रऽवाच्यं । वृषणा । दक्षसे । महे ।

यत् । ईं । ऋताय । भरथः । यत् । अर्वते । प्र । होत्रया । शिम्या । वीथः । अध्वरं ॥ ३ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारौ हे मिचावङ्गी वां युवयोः संबंधि जन्म जननमुत्पत्तिं रोदस्योर्वावापु-थिव्योः सकाशात् । वावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तेः । यद्वा । मिच इति सर्वोपकार्यप्रिरुच्यते वरुण इति तमोनिवारक आदित्यः । उभयोः पृथिवीबुस्थानत्वात् । ततः पूर्वमंत्रे मिचदृष्टांतत्वेनाग्निः सुतः । अत इदमधिगम्यते अप्रिरेव मिच इति । तथान्यत्रापि । अग्निं मिचं न चितिषु प्रशंस्यं । ऋ० २. २. ३. । मिचं न यं सुधितं भुगवो दधुः । ऋ० ६. १५. २. । इति च । प्रवाच्यं सुत्यं तादृग्युवयोर्जन्म महे महते दक्षसे सर्वविषयव-लाय क्षितयो मनुष्या यजमाना आ भूषन् । सर्वतोऽलंकुर्वति । स्थाघंत इत्यर्थः । जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह । यदीं यस्मादेव कारणात् । अथवा । ईमित्यनर्थकः मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्मोमिद्वितीयसूक्तत्वात् । ऋताय यज्ञाय भरथः सामर्थ्यं । यवस्माच्च कारणादर्वते युष्मान् प्राप्तवते यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलं । अथवा । उभयत्र कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । यस्माच्च होत्रया सुतिरूपया वाचा शिम्या हविष्प्रदानादिकर्मणा च प्र वीथः प्रकर्षेण प्राप्तुथः । तस्मात्प्रवाच्यं जन्म भूषयंतीत्यर्थः । होत्रेति वाङ्माम होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात् ॥

प्र सा क्षितिरसुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत् ।

युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युपं युंजाथे अपः ॥ ४ ॥

प्र । सा । क्षितिः । असुरा । या । महि । प्रिया । ऋतऽवानौ । ऋतं । आ । घोषथः । बृहत् ।

युवं । दिवः । बृहत् । दक्षं । आऽभुवं । गां । न । धुरि । उपं । युंजाथे इति । अपः ॥ ४ ॥

हे असुरासुरी बलवन्तौ मिचावङ्गी युवयोर्वा क्षितिर्देवयजनरूपा महि महदत्यधिकं प्रिया प्रियतरा प्रीणयित्री वा सा क्षितिः प्र । प्रकर्षेण संपादिता ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तामासीदतमिति शेषः । यागभूमिर्देवानां प्रियेति प्रसिद्धं । आसाव च हे ऋतावानावृतवन्तौ युवां बृहत्प्रवृद्धमृतमस्मदीयं

यज्ञमा घोषथः । अवेकस्त्रिण संपादित इति स्तुतमित्यर्थः । यतो युवं युवां बृहतो महतो दिवो बुलोकस्य धुरि दक्षं तर्पणवह्ने समर्थं । अथवा बृहतो दिवो महतो बुलोकस्यदेवान् दक्षं प्रीणयितुमिति शेषः । यदा । कर्मणि षष्ठी । दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं दक्षमभिमतसाधनसमर्थं । आभुवं सर्वतो भवनशीलमपः कर्म सोमयागरूपमुप जुंजाथे मेवेथे तत्रत्वं हविः स्वीकृत्य इत्यर्थः । उपयोगे दृष्टान्तः । धुरि शरीरबलस्य निर्वाहे तदर्थं गां न धेनुमिव । तां यथोपयुजते तद्वत् । यदा । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिकमिव । तस्माद्वृत्तम घोषथः ॥

मही अर्चं महिना वारंमृण्वथोऽरेणवस्तुज आ सद्यन्धेनवः ।

स्वरँति ता उपरताति सूर्यमा निमुचं उषसस्तक्कवीरिव ॥ ५ ॥

मही इति । अर्चं । महिना । वारं । ऋण्वथः । अरेणवः । तुजः । आ । सद्यन् । धेनवः ।

स्वरँति । ताः । उपरताति । सूर्यं । आ । निऽमुचं । उषसः । तक्कवीः । इव ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणी युवां मही महत्यां ॥ सप्तम्येकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । ईदूतो च सप्तम्यर्थे । पा० १. १. १९. । इति प्रगृह्यता ॥ अचास्यां पृथिव्यां महिना महत्त्वेन वा धेनुर्वारं वरणीयं प्रदेशमृण्वथः गमयथः ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ गमनादिव्यवहारस्य तयोर्धीनत्वात् बावापृथिव्योरभिमानिदेवत्वाच्च मित्रावरुणयोः । ता एता धेनवो गावः सायंकाले युष्मन्महत्त्वेनारेणवोऽनवद्यास्तस्कराद्यनपहरिष्यामष्टा वा तुजः क्षीराणां प्रदात्र्यः ॥ तुजतिर्दानकर्मा ॥ सद्यन् सद्यनि गोष्ठ आ । आश्रिता आगच्छन्ति वा ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ता एवंकारिता धेनव उपरतात्युपरताती ॥ सप्तम्या लुक् ॥ मेघानां विस्तारवत्यंतरिक्षे मेघाच्छन्ने सति सूर्यं सर्वस्य प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा । सुवीर्यौ मर्या यथा गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वमिति श्रुत्यंतरात् । आदित्यमभिलक्ष्य स्वरंति । शब्दयन्ति सुखसंचाराय ॥ स्तु शब्दोपतापयोः । भौवादिकः ॥ कस्मिन्काल इति तदुच्यते । निमुच उषसः । सर्वेष्वपि सायंकालेषुषःकालेषु च । तत्र दृष्टान्तः । तक्कवीरिव । तक्का स्तेनः । तस्य वेता गता मनुष्यः । स यथा क्रोशति तद्वत् । एवं निरुद्धानां गवां सुखचारो युष्मदायत्त इति तयोः स्तुतिः ॥ २० ॥

आ वामृताय केशिनीरनूषत मिच यच वरुण गातुमर्चयः ।

अव त्मना सृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः ॥ ६ ॥

आ । वां । ऋताय । केशिनीः । अनूषत । मिच । यच । वरुण । गातुं । अर्चयः ।

अव । त्मना । सृजतं । पिन्वतं । धियः । युवं । विप्रस्य । मन्मनां । इरज्यथः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणी केशिनीः केशवत्योऽपेज्वाला वां युवामृताय यज्ञार्थमानूषत । हविःसमर्पणेनाभिपूजयंतीत्यर्थः । कुर्वति तदुच्यते । हे मिच हे वरुण युवामुभौ यच यागे गातुं गमनं देवयजनदेशं वा । गातुरिति पृथिवीनाम गातुः पूषेत्युक्तत्वात् । अर्चयः पूजयथः । स्वीकृत्य इत्यर्थः । आगत्य च त्मनात्मनैवाव सृजतं वृष्टिमवाप्नुवन् विस्मृतं । तथा कृत्वा धियोऽस्मादीयानि कर्माणि पिन्वतं । वर्धयतमित्यर्थः । एवं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य मन्मनां मननवतीनां स्तुतीनां युवं युवामिरज्यथः । ईश्वरौ स्वामिनी भवथः । इरज्यतिरेश्वर्यकर्मा इरज्यति पत्यत इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥

यो वां यज्ञैः शंशमानो ह दार्शति कविर्होता यजति मन्मसाधनः ।

उपाह तं गच्छथो वीथो अंध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गंतमस्मयू ॥ ७ ॥

यः । वां । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशति । कविः । होता । यजति । मन्मऽसाधनः ।
उप । अहं । तं । गच्छथः । वीथः । अध्वरं । अच्छ । गिरः । सुऽमतिं । गतं ।
अस्मयू इत्यस्मऽयू ॥ ७ ॥

यो ह यः खलु यजमानो वां युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा यज्ञीर्यागैर्निमित्तभूतेः शशमानः शंसमानो दाशति हविरादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं करोति । य एव कविरनुचानः । येऽनुचानास्ते कवय इति श्रुतेः । अथवा कविर्मेधावी होता सम्यग्होमनिष्पादको यजमानो मन्मसाधनो मननीयद्रव्यदर्शिणा-
दिसाधनोपितः सन्यजति सोमयागादिकं करोति । तमेव यजमानं सुमतिं शोभनप्रज्ञमुपोपलभ्य गच्छथः ।
प्राप्नुथः खलु । अध्वरं तदीयं यज्ञं वीथः । कामयेथे । किंचास्मयू अस्माकमयमानौ युवां गिरः सुतीर-
च्छाभिलष्य गतं । गच्छतं । तादृशं मां प्राप्य सुतीः स्वीकुरुतमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तमिति सामान्यनिर्देशः
प्रतिभाति तथाप्यस्मयू इत्युक्तत्वाद्दीर्घतमाः स्वात्मानमेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते । यद्वा । यो दाशति
यश्च यजति तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेथे । अतोऽस्मयू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः सुतीरच्छाभिलष्य
गच्छतं ॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गाभिरंजत ऋतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।
भरंति वां मन्मना संयता गिरोऽदृष्यता मनसा रेवदाशथे ॥ ८ ॥
युवां यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अंजते । ऋतऽवाना । मनसः । न । प्रऽयुक्तिषु ।
भरंति । वां । मन्मना । संऽयता । गिरः । अदृष्यता । मनसा । रेवत् । आशथे इति ॥ ८ ॥

हे ऋतावाना यज्ञवन्ती वृष्यदकवन्ती वा मित्रावरुणौ युवां प्रथमा प्रथमी यज्ञीर्यजनसाधनैर्गोभिर्गोवि-
कारैः पयश्चादिभिरंजते । व्यंजयति यजमानाः । देवभागं यागेषु क्षीरादिभिर्यंजत इत्यर्थः । यद्वा । गोभिरंजते ।
सुवंति । तत्र दृष्टान्तः । प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो न ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मन इव । तद्यथा प्रथमं व्यंजयति मुख्यं
कुर्वति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य । किंच वां युवां मन्मना मननवता संयता युवामेव सम्यग्गच्छता चिन्तेन
गिरः सुतीर्भरंति । संपादयति । यस्मादेवं तस्माददृष्यतानभिभवता मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ संतौ
रेवजनवत्कर्मसादीयमाशथे । अश्रुवाथे । व्याप्नुथः । ददाथे इत्यर्थः ॥ अश्रोतिलिखनित्यमागमशासनमिति
वचनादिद्विभावः ॥

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशथे नरा मायाभिरितकृति माहिनं ।
न वां द्यावोऽहभिर्नोति सिंधवो न देवत्वं पृणयो नानंशुर्मघं ॥ ९ ॥
रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशथे इति । नरा । मायाभिः । इतऽकृति । माहिनं ।
न । वां । द्यावः । अहऽभिः । न । उत । सिंधवः । न । देवऽत्वं । पृणयः । न । आनऽशुः ।
मघं ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां रेवजनवद्वयोऽन्नं दधाथे । उभयं च धारयथः । यस्मादेवं तस्माद्विवजनवत् । सहदृष्ट-
त्वादय इति गम्यते । धनविशिष्टमन्नं हे नरा नेतारौ युवामाशथे । अश्रुवाथे । अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः । कीदृशं ।
मायाभिर्युवयोः प्रज्ञाभिरितकृतीतोऽस्मदभिमुखं गमनवत् इतो रक्षणवद्वा माहिनं । महन्नामैतत् । अति-
महत् । ईदृशोर्युवयोरेतादृशं सामर्थ्यं कृत इत्यत आह । वां युवयोर्देवत्वमहभिरहोभी रात्रिभिः । अत्राहःश-
ब्देन रात्रिभिर्धीयते बोधशब्देनाहःपृथगभिधानात् । तामिः सहिता द्यावो दिवसा नानशुः । न प्राप्नुवंति ।
अहश्च रात्रिबोभे न तरत इत्यर्थः । उतापि च सिंधवः स्यंदनशीला नवो न चैवानशुः । तथा युवयोर्देवत्वं

पण्योऽसुरा अपि नान्युः । मघं धनं च नान्यगिरे । लोकत्रये युवयोः पराभवितारो न केऽपि संतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

युवं वस्त्राणीति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं दीर्घतमसं । अनादेशपरिभाषया चैष्टुभं । मित्रावरुणं पूर्वच मित्रावरुणं हीत्युक्तत्वात् ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ मित्रावरुणे पश्चादाद्या वपायाज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिद्धतं जीवसे नः । आ० ३. ८. । इति ॥ सैव समावर्तने नववस्त्रधारणे विनियुक्ता । सूचितं च । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य । आ० गृ० ३. ८. ९. । इति ॥

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतवो ह सर्गाः ।

अवातिरतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

युवं । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः । मंतवः । ह । सर्गाः ।

अव । अतिरतं । अनृतानि । विश्वा । ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ पीवसा पीनौ युवं युवां । यद्वा । पीवसा पीनान्यच्छिन्नानि । वस्त्राणाच्छादनयोग्यानि वासांसि वसाथे । आच्छादयथः । यद्वा । पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणि दधाथे । अविच्छिन्नानि वस्त्रस्थानीयानि तेजांसि धारयथ इत्यर्थः । किंच युवयोः सर्गाः षष्ठ्य अच्छिद्रा अच्छिन्ना मंतवो ह मननीयाश्च । ईदृशी युवां विश्वा विश्वानि सर्वाण्यनृतान्यसत्त्वान्यप्रियाणि पापान्यवातिरतं । नाशयतं ॥ विश्वेत्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ब्रह्मत्वं च ॥ ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा सचेथे । संगच्छेथे । अस्मभ्यं योजयथ इत्यर्थः ॥

एतच्चन त्वो वि चिकेतदेषां सत्यो मंचः कविशस्त ऋधावान् ।

चिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिर्यो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥ २ ॥

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषां । सत्यः । मंचः । कविऽशस्तः । ऋधावान् ।

चिःऽअश्रिं । हन्ति । चतुःऽअश्रिः । उग्रः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥ २ ॥

एषामेतयोर्मध्ये ॥ बह्वचनं पूजार्थं । यद्वा । तदनुचरपिषया बह्वचनं ॥ एतयोर्मध्ये त्वस्त्रनैक एवैतद्वच्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म वि चिकेतत् । विशेषेण चेतति । अनुतिष्ठतीत्यर्थः । स विशेष्यते । स एकः सत्योऽबाध्यः सत्सु भवो वा मंचो मननवान् कविशस्तः कविभिर्मधाविभिः शंसनीय ऋधावान् हिंसावान् । अनेन वच्यमाणस्य सामर्थ्यस्य संभाविता प्रतिपादिताभवदित्युक्तं । किं तदित्याशङ्क्याह । चिरश्रिं । अश्रित्रयोपेतमायुधं चिरश्रिं । तद्वतं ॥ मत्वर्थी लुप्यते ॥ उपलक्षणमेतत् सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा । चतुरश्रस्ततोऽप्यधिकायुधवान् । न केवलमायुधसामर्थ्यं किंतूयः स्वयमुन्नूतबलौ हन्ति । हिनस्त्यतिबलं शत्रुं । किंच युवयोरेकस्मिन् सामर्थ्येन देवनिदो ह देवनिदकासु प्रथमाः समर्थाः संतोऽप्यजूर्यन् । स्वयमेव जीर्णा भवन्ति ॥ जीर्यतेः अग्निं बह्वलं कंदसीत्युत्वं ॥ युवयोर्मध्य एकोऽपि महाबलः । मिलितयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा । एषां युवयोरितदुत्तरत्र वच्यमाणं सामर्थ्यमेकः सत्यादिलक्षणो वि चिकेतत् । विशेषेण जानाति । शेषं पूर्ववत् ॥

अपादेति प्रथमा पृथ्वीनां कस्तद्धां मित्रावरुणा चिकेत ।

गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपत्यनृतं नि तारीत् ॥ ३ ॥

अपात् । एति । प्रथमा । पत्ऽवतीनां । कः । तत् । वां । मित्रावरुणा । आ । चिकेत ।

गर्भः । भारं । भरति । आ । चित् । अस्य । ऋतं । पिपति । अनृतं । नि । तारीत् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ पवतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां प्रथमा प्रथमभावविन्यपात् पादरहितोषाः । प्रतिदिनं सूर्यचन्द्रादिवत् स्वस्थाः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनादपादिति धेतीति चोपचर्यते । तत्तादृशं युवयोः प्रसिद्धं कर्म क आ चिकेत । क आभिमुख्येन जानाति ॥ कित ज्ञाने ॥ तत्सुखमित्यर्थः । मित्रावरुणयोरहोरात्रदेवत्वाद्होरात्रयोरंतराक्षयवोषत्वादेतत्कर्मत्वं । किंचास्य लोकस्य भारं निर्वाहं गर्भो युवयोर्गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः । अहोरात्रयोर्मध्यकाल उत्पत्तेस्ताम्रामेव मित्रावरुणत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणाविति श्रुतेः । स आहरति चित् । समन्तान्निर्वहत्येव । हरति वास्य भारं जाड्यं । चिदित्यवधारणे । तत्कथमिति तदुच्यते । अतः सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं पिपति । पूरयति । अमृतमुक्तविजयणमंधकारं गमनादिनिरोधं च नि तारति । नितरति । निमज्जयति । नाशयतीत्यर्थः । शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥

प्रयंतमिदं परि जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानं ।

अनवपुग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम ॥४॥

प्रयंतं । इत् । परि । जारं । कनीनां । पश्यामसि । न । उपनिपद्यमानं ।

अनवपुग्णा । वितता । वसानं । प्रियं । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ॥४॥

कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकाख्यानीयानामुपसां ॥ कनतेः कान्तिकर्मण इत् । ऊदिकारादक्तिन इति डीष् । आमि कन्याशब्दस्य वा ह्रस्वसं संप्रसारणं ॥ तासां जारमादित्यं प्रयंतमित् प्रगच्छतमेव परि पश्यामसि । वयं परिपश्यामः । उपनिपद्यमानं ज्ञानमात्रमपि निषीदंतं न पश्यामः । एतदपि तयोः सामर्थ्यं । पुनस्तदेव विशेष्यते । अनवपुग्णानवपुग्णानि अत एव विततानि तेजांसि वसानमाच्छादयंतं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजःस्थानभूतं । यद्वा । प्रियं धामेति संबध्यते । तयोः प्रेमस्थानं । ईदृशमादित्यं युष्मदनुज्ञया संचरंतं पश्यामसि ॥

अनृश्वो जातो अनभीश्रुर्वा कनिक्कदत्पतयदूर्ध्वसानुः ।

अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्गुवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणंतः ॥५॥

अनृश्वः । जातः । अनभीश्रुः । अर्वा । कनिक्कदत् । पतयत् । ऊर्ध्वसानुः ।

अचित्तं । ब्रह्म । जुजुषुः । गुवानः । प्र । मित्रे । धाम । वरुणे । गृणंतः ॥५॥

स एवादित्योऽनृश्वो यद्यपि शीघ्रगाम्यश्चरहितः तथानभीश्रुरालंबनाधारप्रयहस्थानीयरश्मिरहितः तथाअर्वा जातः शीघ्रगमनवान् संपन्नः । तथाविधोऽयमादित्यः कनिक्कदत्त्यर्थं कंदयन् ॥ कंदेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधर्त्वादी निपात्यते ॥ ऊर्ध्वसानुर्गुपरि समुच्छ्रयणः सन् पतयत् । गच्छति । अचित्तं चित्ताविषयं ब्रह्म परिवृढमुक्तरूपं कर्म मित्रे वरुणे च उभयोर्धाम तेजःस्थानं युवानो मिश्रयंतस्तयोर्धाम्भारोपयंतः तथा प्र गृणंतो युवयोस्तेजः प्रभवमिति प्रकर्षेण कुर्वतो जुजुषुः । सेवते । मनुष्याः सूर्यस्य निरालंबांतरिक्षसंचारात्मकं कर्म वरुणमित्रयोरधीनमिति कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

आ धेनवो मामतेयमवैतीब्रह्मप्रियं पीपयन्तस्मिन्नूधन् ।

पित्वो भिक्षेत वयुनानि विद्वानासाविवासन्नदिति मुरुष्येत् ॥६॥

आ । धेनवः । मामतेयं । अवैतीः । ब्रह्मप्रियं । पीपयन् । सस्मिन् । ऊधन् ।

पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् । आसा । आऽविवासन् । अदितिं । उरुष्येत् ॥६॥

मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां ब्रह्मप्रियं परिवृढस्य कर्मणः प्रियतमं परिवृढस्यापिः प्रीणयितारं

वावंतीरवंतः प्रीणयंत्यो धेनवो गावः सखिन् स्वकीय ऊधत्तूधत्ता पीपयन् । सर्वत आप्याययंतु ॥ प्याय-
तेर्णिषि च्छांदसः पीभावः ॥ ऊधोगतेन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्मान्नक्षत्रित्वर्थः । मित्रावरुणाभ्यां
पयस्येति श्रुतेः । एवं प्रदत्तहविर्वयुनाय्यगुष्ठानविषयज्ञानानि विदाज्ञानान् ऊतशेषो भक्षणीय इत्यवगच्छन्
दीर्घतमाः पितृः पितोर्जंतुशिशुस्तान् तादृगस्तमासास्तेन भक्षयितुं भिक्षित । याचेत युष्मान् । किंच विवासन्
युवां परिचरन्नदितिमखंडितमन्यूनमेतत्कर्मोद्दधेत् । यथा शिष्टं भिक्षेत यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् तथा-
पीपयन्नित्यर्थः ॥

मित्रावरुणपशौ वपाया एषानुवाक्या । सूचितं च । आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमा यातं मित्रावरुणा
। आ० ३. ८. इति ॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवाववसा ववृत्यां ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सत्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥ ७ ॥

आ । वां । मित्रावरुणा । हव्यजुष्टिं । नमसा । देवौ । अवसा । ववृत्यां ।

अस्माकं । ब्रह्म । पृतनासु । सत्याः । अस्माकं । वृष्टिः । दिव्या । सुपारा ॥ ७ ॥

हे देवी देवशोली मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवां हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसा नमस्कारोपलक्षितेन
स्तोत्रेणावसा रक्षणेन निमित्तभूतेना ववृत्यां । आवर्तयेयं । यद्वा । नमस्कारेणावसानेन वा ववृत्यां । किंच हे
मित्रावरुणौ अस्माकं संबंधि ब्रह्मेदानीं क्रियमाणं परिवृढं कर्म पृतनासु संयामेषु सत्याः । सद्यात् । शत्रून्-
भिभूयात् । अनेन कर्मणा शत्रून्भिभवेयमित्यर्थः । किंचास्माकं दिव्या दिवि भवा वृष्टिः सुपारा सुष्ठु पारयित्री
भवत्विति शेषः । वृष्टौ सत्यां ब्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तेरिति भावः ॥ ॥ २२ ॥

यजामहे वामिति चतुर्ध्वं चतुर्दशं सूक्तं दर्धतमसं त्रैष्टुभं मित्रावरुणं । यजामहे चतुष्कमित्यनुक्रमणिका ॥
विनियोगो लैंगिकः ॥

यजामहे वां महः सजोषा हव्येभिर्मित्रावरुणा नमोभिः ।

घृतैर्घृतसू अथ यजामस्मे अध्वर्यवो न धीतिभिर्भरंति ॥ १ ॥

यजामहे । वां । महः । सजोषाः । हव्येभिः । मित्रावरुणा । नमः । अभिः ।

घृतैः । घृतसू इति घृतसू । अथ । यत् । वां । अस्मे इति । अध्वर्यवः । न ।

धीतिभिः । भरंति ॥ १ ॥

हे घृतसू घृतस्य स्त्रावयितारी मित्रावरुणौ महो महांती वां यजामहे । पूजयामो यजमाना ऋत्विजश्च ।
कीदृशाः । सजोषाः समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते । हव्येभिः पुरोडाशादिभिर्नमोभिर्नमस्का-
रोपलक्षितैः । अधापि च यवस्मात्कारणादां युवामध्वर्यवोऽस्मादीया अध्वर्यवोऽपि । अत्र नशब्दोऽप्यर्थः ।
तेऽपि धीतिभिः कर्मभिः स्वकीयेर्भरंति पोषयंति तस्माद्यजामहे ॥

प्रस्तुतिर्वा धाम न प्रयुक्तिरयामि मित्रावरुणा सुवृक्तिः ।

अनक्ति यद्वा विदथेषु होता सुम्नं वां सूरिर्वृषणावियक्षन् ॥ २ ॥

प्रस्तुतिः । वां । धाम । न । प्रयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुवृक्तिः ।

अनक्ति । यत् । वां । विदथेषु । होता । सुम्नं । वां । सूरिः । वृषणौ । इयक्षन् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणी वां युवयोः संबन्धिनो यागस्य प्रसूतिः प्रसावना करोमीति संकल्प एव न प्रसूतिः
कृत्स्नप्रयोगो न संपन्नः । तावदेव युवयोर्धाम तेजःस्थानमयामि । प्राप्नोमि । सुवृत्तिर्युवयोः शोभनावर्जकश्च
युष्मत्परिग्रहादस्ति । यद्यदा तु विदथेषु यज्ञेषु वां युवां होता होमनिष्पादकोऽयमध्वर्युरनक्ति हविषाग-
च्छति । होमं करोतीत्यर्थः । यद्वा । होता देवानामाहुतितन्नामकं अस्त्विक्षु शस्त्रादिना वामनक्ति व्यञ्जयति ।
तदा सूरिर्युष्मन्माहात्म्यविदित्यञ्च यागं कर्तुमिच्छन्नहं हे वृषणी कामानां वर्षितारौ वां युवयोः सुखं युष्म-
त्संबन्धि सुखं देवत्वलक्षणमयामीति शेषः ॥

पीपाय धेनुरदितिर्जृताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।

हिनोति यद्वा विदथे सपर्यन्त रातहव्यो मानुषो न होता ॥ ३ ॥

पीपाय । धेनुः । अदितिः । जृताय । जनाय । मित्रावरुणा । हविः । दे ।

हिनोति । यत् । वां । विदथे । सपर्यन्त । सः । रातहव्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणी जृताय युष्मत्संबन्धियज्ञाय हविर्दे हविषो दात्रे ॥ आतो मनिमिति विच् ।
मत् आतो धातोरित्याकारलोपः ॥ जनाय यजमानाय च धेनुः प्रीणयित्री गौरदितिरदीना बङ्गचीरा
सती पीपाय । चीरेण पुनः पुनरायायतां ॥ यायतेऽङ्गादसः प्रार्थनायां लिट् । लिङाङोश्चेति पीभावः ॥ पयस्या-
दिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु यजमानं चेत्यर्थः । कस्मिन्काल इति चेत् तत्राह । यद्यदा स प्रसिद्धो रातहव्य
एतन्नामा राजा सपर्यन्तं स्तुत्या पूजयन् मानुषो होता न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धितन्नामकं अस्त्विगिव
विदथे यज्ञे वां हिनोति हविरादिना प्रीणयति । तदा पीपायत्याह ॥

उत वां विश्व मद्यास्वंधो गाव आपंश्च पीपयंत देवीः ।

उतो नो अस्य पूर्व्यः पतिर्दन्वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उत । वां । विश्व । मद्यासु । अंधः । गावः । आपः । च । पीपयंत । देवीः ।

उतो इति । नः । अस्य । पूर्व्यः । पतिः । दन् । वीतं । पातं । पयसः । उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उतापि च हे मित्रावरुणी वां युवामंधोऽदनीयमन्नं पयोरूपं पुरोडाशादिरूपं वा देवीर्द्यौतनशीला
गाव आपश्च त्रीद्यादिप्रवर्धकान्यदकानि च मद्यासु युष्माभिर्मदनीयासु विश्व प्रजासु यजमानलक्षणासु
तासामभिवृद्ध्यर्थं पीपयंत । आप्याययंतु । उतो अपि च नोऽस्मात्संबन्धिनोऽस्य यज्ञस्य पूर्व्यः पूर्वकालीनः पतिः
पालकोऽपिर्दन् दाता भवत्विति शेषः । अप्री ह्ययमानत्वात्सर्वेषामपि हविषां । यस्यादेवं तस्माज्जे मित्रावरुणौ
वीतं । भक्षयतं पुरोडाशादिकं । उस्त्रियायाः चीराद्युत्प्लाविण्या गोः पयसः पयः पातं । यद्वा । घनीभूतं
पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं पातं ॥ २३ ॥

विष्णोर्नु कमिति षड्च पंचदशं सूक्तं दीर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवं । अचानुक्रमशिका । विष्णोः षड्वैष्णवं हीति ॥
अभिन्नवषट्हेषूक्येषु तृतीयसवने सोमवृद्धावच्छावाकस्य सोमातिशंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तं ।
सोमे वर्धमान इति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो माचयेत्यच्छावाकः । आ० ७. ९. इति ॥ तथा
तृतीयसवने सोमातिरेक उत्तरोत्तरसंस्थोपगतव्या आतिराचात् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजन-
यितव्यं । तत्रैतदेव सूक्तं सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । मह्यं इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कं । आ० ६. ७. इति ॥
आपिमावतशस्त्र आद्या विनियुक्ता । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं तंतुं
तत्त्वज्जसो भानुमन्विहि । आ० ५. २०. इति ॥

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्क्वभायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । कुं । वीर्याणि । प्र । वोचं । यः । पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि ।

यः । अस्कभायत् । उत्त०तरं । सध०स्थं । विऽचक्रमाणः । चेधा । उरु०गायः ॥ १ ॥

हे नराः विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्मणि नु कमतिशीघ्रं प्र वोचं । प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्मिन् नवोत्तराणि पदानि । नै० ३. १२. । इत्युक्तत्वात् शाखांतर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कमिति पदद्वयं । कानि तानीति तत्राह । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि रंजनात्मकानि जित्यादिलोकत्रयाभिमानोन्मिषाध्वादित्यरूपाणि रजांसि विममे विश्लेषणं निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मंचांतरं । यदिद्रापी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्याः । अ० १. १०८. ९. । इति । तैत्तिरीयेऽपि । योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषेत्युपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति । तै० सं० १. २. १२. १. । तस्मात्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वं । किंच यद्य विष्णुश्चर-मुन्नततरमतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्रानं लोकत्रयाश्रयभूतमंतरिक्षमस्कभायत् तेषामाधारत्वेन संभितवान् । निर्मितवानित्यर्थः । अनेनांतरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि कृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान्विममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची लोका रजांस्युच्यत इति यास्मिनोक्तत्वात् । किंच यद्योत्तरमुन्नततरमुत्तरभाविनं सधस्थं सहस्रानं पुण्यकृतां सहस्रि-वासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकमस्कभायत् स्कंभितवान् । कृष्टवानित्यर्थः ॥ स्कंभेः संभुस्तुंभिविति विहितस्य अः क्दसि शायजपीति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं । किंच यद्योत्तर-मुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतं । अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वं । सधस्थमुपासकानां सहस्रानं सत्यलोकम-स्कभायत् । स्कंभितवान् । ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । चेधा विचक्रमाणस्त्रिप्रकारं स्वकृष्टाङ्गलोकान्वि-विधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रिधा क्रमणमिदं विष्णुर्वि चक्रमे । अ० १. २२. १७. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अत एवोक्तगाय उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचं ॥

तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्र प्र तदित्ययमनुरूपसृचः । सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । प्र तद्विष्णुः स्तवते, वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपी । आ० ६. ७. । इति ॥ वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खंडे सूचितं । प्र तत्ते अत्र शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण । आ० ९. ९. । इति ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः ।

यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २ ॥

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते । सूयते सर्वैः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् ॥ वीर्येण सूयमानत्वे दृष्टांतः । मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्ववि-रोधिना मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगता वा गिरिष्ठाः पर्वता-बुज्जतप्रदेशस्था यी सर्वैः सूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो महर्षिर्गतिकर्मणो भीमो विभ्यत्यस्माङ्गीष्मोऽप्येतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुज्जीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणतिः प्रीणातिर्वा । नि० १. २०. । इति ॥ तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराङ्गीतिर्भोषास्माद्वातः पवते । तै० आ० ८. ८. १. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा तथा गिरिष्ठा गिरिवदुच्छ्रितलो-

कक्षाधी । यद्वा । गिरि मंषादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोर्बन्धु विस्तीर्णेषु चिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्वाध्विचरन्ति आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

प्र विष्णवे श्रूषमेतु मन्म गिरिश्चित उरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्यमेको विममे चिभिरित्पदेभिः ॥३॥

प्र । विष्णवे । श्रूषं । एतु । मन्म । गिरिऽश्चिते । उरुऽगायाय । वृष्णे ।

यः । इदं । दीर्घं । प्रऽयतं । सधऽस्यं । एकः । विऽममे । चिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥३॥

विष्णवे सर्वव्यापकाय श्रूषमस्तृत्वादिजन्यं बलं महत्त्वं मन्म मननं स्तोत्रं मननीयं श्रूषं बलं वा विष्णुमेतु । प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कीदृशाय । गिरिश्चिते वाचि गिरिवदुन्नमप्रदेशे वा तिष्ठते उरुगायाय ब्रह्मभिर्गीयमानाय वृष्णे वर्षिषे कामानां । एवंमहानुभावं श्रूषं प्राप्नोतु । कोऽस्य विशेष इति उच्यते । यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घमतिविक्षृतं प्रयतं नियतं सधस्यं सहस्रानं लोकचयमेक इदेक एवाद्वितीयः सन् चिभिः पदेभिः पादैर्विममे विशेषेण निर्मितवान् ॥

यस्य ची पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदति ।

य उ चिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥४॥

यस्य । ची । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मदति ।

यः । ऊं इति । चिऽधातु । पृथिवीं । उत । द्यां । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥४॥

यस्य विष्णोर्मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि चीणि पदानि पादप्रक्षेपणान्यक्षीयमाणाक्षीय-
माणानि स्वधयात्नेन मदति मादयति तदाश्रितजनान् । य उ य एव पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं ब्यासुत द्योत-
नात्मकमंतरिक्षं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा । पृथिवीशब्देनाधोवर्ती-
न्यतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । द्युशब्देन तदवांतररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतुर्दश लोकान्
विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि । चिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यग्ने-
जोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार । धृतवान् ॥ तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ उत्पादितवा-
नित्यर्थः । कुंदो गारुण्यके । तत्तेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप ऐक्षन्तेति भूतत्रयसृष्टिसुक्ता हंताहमिमांसितो
देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादिना त्रिवृत्कारणसृष्टिरुपपादिता । कां० उ० ६. २. ३. ३. ३. ।
यद्वा । चिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारित्यन्वयः ॥

आतिथ्यायां तदस्त्रेत्थेषा प्रधानस्य याज्या । अथातिथ्येति खंडे सूचितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य
प्रियमभि पाथो अश्नां । आ० ४. ५. इति ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्नां नरो यच्च देवयवो मदति ।

उरुक्रमस्य स हि बंधुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥५॥

तत् । अस्य । प्रियं । अभि । पाथः । अश्नां । नरः । यच्च । देवऽयवः । मदति ।

उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बंधुः । इत्था । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥५॥

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत्सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः । अंतरिक्षनामेतत् पाथोऽंतरिक्षं पथा
याख्यातं । नि० ६. ७. इति याज्ञेनोक्तत्वात् । अविनश्यं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अश्नां । ब्याभ्यां । तदेव

विशेष्यते । यच्च स्थानि देवयवो देवं योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छन्तो यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तो नरो मर्दन्ति तुष्टिमनुभवन्ति । तदश्नामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । उरुक्रमस्यात्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तत्तदात्मना अत एव विष्णोर्वापकस्य परमेश्वरस्य परम उत्कृष्टे निरतिशये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वो मधुरस्थोत्सो निष्यंदो वर्तते । तदश्नां । यच्च तुष्टुष्णाञ्जराभरणपुनरावृत्त्यादिभ्यं नास्ति संकल्पमात्रेणामृत-कुल्यादिभोगाः प्राप्यन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं नास्तीत्याह । इत्येत्यमुक्तप्रकरणे स हि बंधुः स खलु सर्वेषां मुक्तितनां बंधूभूतो हितकरो वा तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः । न च पुनरावर्तत इति श्रुतेस्तस्य बंधुत्वं । हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

ता वां वास्तून्नुश्मसि गमध्वे यच्च गावो भूरिशृंगा अयासः ।

अचाह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

ता । वां । वास्तूनि । उश्मसि । गमध्वे । यच्च । गावः । भूरिशृंगाः । अयासः ।

अच । अह । तत् । उरुगायस्य । वृष्णः । परमं । पदं । अव । भाति । भूरि ॥ ६ ॥

हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थं ता तानि गंतव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वे युवयोर्गमनायोश्मसि । कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कामीत्याह । यच्च येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृंगा अत्यंतोन्नत्युपेता बह्वभिराश्रयणीया वायासोऽयना गंतारोऽतिवि-
स्तृताः । यद्वा । यासो गंतारः । अतादृशाः । अत्यंतप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अचाहाच खलु वास्त्वाधारभूते युक्तो उरुगायस्य बह्वभिर्महात्मभिर्गतव्यस्य सुखस्य वृष्णः कामानां वर्धितुर्विष्णोस्तत्तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गंतव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूर्यतिप्रभूतमव भाति । स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्वो यास्तेन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः । तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यच्च गावो भूरिशृंगा बह्वभिराश्रयणीया भूरीति बह्वभो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृंगं अयतेर्वा शृणोतेर्वा शस्त्रातेर्वा शरणायोन्नतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तच्च तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्थस्त्वमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः । नि० २. ७. इति ॥ ॥ २४ ॥

प्र वः पांतमिति षडृचं षोडशं सूक्तं देर्घतमसं जागतं । पूर्वच वैष्णवं हीत्युक्तत्वाद्वैष्णवं । आद्यसुच इन्द्रदे-
वताकश्च । प्र वो जागतं सिद्धं द्वायसुच इत्यनुक्रमशिका ॥ आभिन्नविकेषूक्येषु सोमातिशंसन उक्तो विनियोगः ॥

प्र वः पांतमंधसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुर्वतेव साधुना ॥ १ ॥

प्र । वः । पांतं । अंधसः । धियायते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत ।

या । सानुनि । पर्वतानां । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्वताऽइव । साधुना ॥ १ ॥

हे अध्वर्यादयः वो युष्माकं संबंधि पांतं पालनस्वभावं पातव्यं बांधवोऽधः सोमरूपमन्नं प्रार्चत । प्रकीर्णं संपादयत । कक्षी । धियायते स्तुतीरिच्छते महे महते शूराय विकांतायेंद्राय विष्णवे व्यापकायैतन्ना-
मकाय देवाय च । कक्षयोरतिशय इति उच्यते । या याविंद्राविष्णू पर्वतानां प्रीणनवतां पूरणवतां वा । पर्वतशब्दो यास्तेनैवं निरुक्तः । पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणतिः प्रीणतेति । उक्तलक्षणानां लोकानां सानुनि समुच्छितप्रदेशे । सर्वलोक इत्यर्थः । अथवा मेघानां समुच्छितप्रदेशे । पर्वतशब्दो मेघनामसूक्तत्वात् । तच्च तस्थतुः । तिष्ठतः । कीदृशी ती । अदाभ्यादंभनीयी परैरनभिभावी अत एव महो महंती । यद्वा । महो महसि स्वतेजसि सानुनीत्यनेन संबंधः । तच्च दृष्टान्तः । साधुनाभिमतदेशप्रापणसमर्थनार्थता वेगवताश्चिनेव । तेन यथातुच्छितं प्रदेशमारोहति तद्वदुच्चं पदमारूढौ । तस्मात्ताभ्यामर्चत ॥

सोमातिरेके तृतीयसवन एषा वैकल्पिकी याज्या । तथा च सूत्रितं । त्रिषमित्या समरणं शिमीवतोरिति वा याज्या । आ० ६. ७. । इति ॥

त्रिषमित्या समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमिक्शानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २ ॥

त्रिषं । इत्या । संऽअरणं । शिमीऽवतोः । इन्द्राविष्णू इति । सुतऽपाः । वां । उरुष्यति ।

या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानं । इत् । कृशानोः । अस्तुः । असनां । उरुष्यथः ॥ २ ॥

हे इन्द्राविष्णू शिमीवतोरिष्टप्रदानादिकर्मवतोर्वा युवयोरित्येत्यं त्रिषं प्रदीप्तं समरणं सम्यग्यागदेशगमनं सुतपा ऊतशिशोमपीतयजमान उरुष्यति । रक्षति । यागेन पुजयति । यद्वा । शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोर्वा युवयोस्त्रिषं दीप्तं शीघ्रोपेतं समरणं सम्यक्परस्परगमनोपेतं वृष्टिप्रदानाय मेघविदारणरूपं यजमान उरुष्यति । रक्षति । स्त्रीतीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इति उच्यते । या याविन्द्राविष्णू मर्त्याय मनुष्याय हविर्दाने यजमानाय प्रतिधीयमानमित् प्रतिधातव्यं फलरूपमसनामसनं चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिकमस्तुरभिमतक्षेप्तुर्निरसितुर्वा शत्रूणां कृशानोरपेः सकाशादुरुष्यथः । अविच्छेदेन प्रवर्तयथः । वही ऊतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ॥

ता ईं वर्धति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरा नयति रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । ईं । वर्धति । महिं । अस्य । पौंस्यं । नि । मातरा । नयति । रेतसे । भुजे ।

दधाति । पुत्रः । अवरं । परं । पितुः । नाम । तृतीयं । अधि । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आऊतयो यजमानेन ऊता ईमेतदस्त्रं महि महत्पौंस्यं पुंसः कर्म वक्ष्यमाणरूपं बलं वर्धति । वर्धयति । ईमित्यनर्थको वा । स चेंद्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं मातरा बावापृथिव्यौ नि नयति । नितरां प्रापयति । किमर्थं । रेतसे प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय भुजे तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुत्रेति तदुच्यते । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्याध्यधिकं रोचने रोचमाने मंडले । नाम नमनं बावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं पुत्रः पुत्राता सर्वो जनः पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् । यद्वा । पितुः स्त्रोत्पादकात्स्वयमुत्पन्नं सत् अवरं निष्कष्टं नाम पीचसंज्ञं परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयापेक्षया तृतीयं पितेति नाम दधाति । धारयति । चीणि वाव रेतसि पिता पुत्रः पीत्रः । ति० सं० ५. ६. ८. ४. । इति श्रुतेः । अस्यायमर्थः । अपी ऊताः सोमाहृतय आदित्यमंडलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्त्यंतराविन्द्राविष्णू पोषयन्ति । तुष्टौ तौ मेघद्वारा वर्धतः । तथा वृथा सस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपीत्रादिरूपेण वर्धयत इत्येवंमहानुभावाविन्द्राविष्णू इति ॥

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य चातुरवृकस्य मीळुषः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥ ४ ॥

तत्ऽतत् । इत् । अस्य । पौंस्यं । गृणीमसि । इनस्य । चातुः । अवृकस्य । मीळुषः ।

यः । पार्थिवानि । त्रिऽभिः । इत् । विगामऽभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुऽगायाय ।

जीवसे ॥ ४ ॥

अस्य महानुभावस्य तत्तत्पौंस्यं पुंस्यं पराक्रमातिशयं गृणीमसि । गृणीमः । क्षुमः । कीदृशस्यास्य । इनस्य सर्वस्य स्वामिनः चातुः पालकस्य अवृकस्य । वृको हिंसकः शत्रादिः । तद्रहितस्य मीळुषः सेक्तुर्नित्यतरणस्य ।

सुखेषु पराक्रमेषु मध्य एकमुदाहरति । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिव्यादीनि प्रथमवन्ति वा । सामर्थ्यात् रजांसीति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतं । तानि त्रिभिरिद्विगामभिस्त्रिभिरिव विविधगमनैश्च विस्तीर्णं यथा भवति तथा क्रमिष्ट क्रांतवान् । विचक्रम इत्यर्थः । उद्गायाद्योद्गातव्याय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा । उद्गायाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उद्गायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं गुणीमसि । किमर्थं । जीवसे जीवनाय रक्षणाय ॥

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयंश्च न पतयंतः पतचिणः ॥ ५ ॥

द्वे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वःऽदृशः । अभिऽख्याय । मर्त्यः । भुरण्यति ।

तृतीयं । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । च । न । पतयंतः । पतचिणः ॥ ५ ॥

अस्य स्वर्दृशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टृविष्णोर्द्वे इत् क्रमणे द्वे एव पदे मर्त्यो मनुष्योऽभिख्याय सर्वभूत्यादिना प्रख्याय भुरण्यति । गच्छति । भजते । भुरण्यतिः कंडादिर्गतिकर्मा भुरण्यति श्वतीति तत्कर्मसु पाठात् । प्रसिद्धत्वाद्भूलोकं वृथ्यागमनादंतरिचं चेतुभे क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोस्तृतीयं क्रमणं दुलोकाख्यं कोऽपि मर्त्यो नकिर्नैवा दधर्षति । बुद्ध्या नाभिभवति । ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव अपि तु वयश्च न वेतारो मरुतोऽपि । कीदृशास्ते । पतयंतः सर्वत्र गमनसमर्थाः तथा पतचिणः पतनशीला गरुडादयो वायव्यो वा नकिरा दधर्षति । नैव शक्नुवन्ति ॥ धृषेर्लेख्यडागमः ॥ सत्यलोकस्यात्यंतविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः ॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान् ऋक्भिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याह्वं ॥ ६ ॥

चतुर्भिः । साकं । नवतिं । च । नामऽभिः । चक्रं । न । वृत्तं । व्यतीन् । अवीविपत् ।

बृहत्ऽशरीरः । विऽमिमानः । ऋक्ऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽह्वं ॥ ६ ॥

अयमादित्यात्मा विष्णुश्चतुर्भिः साकं सहितां नवतिं च । चतुर्भवतिमित्यर्थः । एतत्संख्याकान्कालावयवान् नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैर्वृत्तं यथा भवति तथा व्यतीन् विविधातनस्वभावान् वृत्तं चक्रं न बहुरीपितं चक्रमिव तं यथा शत्रोरुपरि प्रक्षेपेण भ्रमयति तद्वदुक्तसंख्याकान्कालावयवानवीविपत् । कंपयति । भ्रमयति ॥ टुवेपुं कंप्ने । खंतालुडि चडि रूपं ॥ के पुनस्ते उच्यते । संवत्सर एकः । अयने द्वे । पंचर्तवः । द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्यर्धमासाः । चिंशदहोरात्राः । अष्टौ यामाः । एकस्मिन्दिने पर्यावर्तमानानि मेषादीनि द्वादश लपानीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसंख्याकानवीविपत् । गन्वादित्यः स्वयमपीतरवत्यभिभ्रमति कथं भ्रमयतीत्युच्यते । नैष दोषः । एतेषां भ्रमकस्य ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यंतरत्वात् । अथवा स्वधमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रमणस्य । अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते । एवं कालात्मको विष्णुर्बृहच्छरीरो विराडात्मना सर्वदेवमनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात् । बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति । विमिमानो विविधमात्मानं मिमानो देवतिर्यगात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा । ऋक्भिः स्तुतिमन्त्रिर्मंचवन्निर्वा विमिमानः । यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्याधीनत्वात् स्तुत्या मीयते । युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा अत एवाकुमारोऽनल्पः एवंभूतो महाविष्णुराहवमाह्वानं प्रत्येति । गच्छति यज्ञदेशं ॥ ॥ २५ ॥

भवा मित्र इति पंचर्वं सप्तदशं सूक्तं दीर्घतमसं । जागतं त्वित्युक्तत्वादिदमपि जागतं । वैष्णवं हीत्युक्तत्वाद्द्वैष्णवं । भव पंचैत्यनुक्रांतं ॥ उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं विनियुक्तं । उक्थ्ये तु होचकाणामिति खंडे सूचितं । भवा मित्रः सं वां कर्मणा । आ० ६. १. इति ॥ सौम्यचरोद्भवयतो घृतेन यष्ट्यं तपोपरितने

म० १. अ० २१. सू० १५६.]

॥ द्वितीयोऽष्टकः ॥

६६७

घृतयाग उर विष्णो वि क्रमस्वेति प्राकृता याज्ञा । दशमेऽहनि तु तस्याः स्थाने भवा मित्र इत्येषा प्रयोक्तव्या ।
दशमेऽहनीति खंडे सूचितं । उर विष्णो वि क्रमस्वेति घृतयाज्ञास्थाने भवा मित्रः । आ० ८. १२. इति ॥

भवा मित्रो न शेष्यो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उ सप्रथाः ।

अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्थः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १ ॥

भव मित्रः । न । शेष्यः । घृतऽआसुतिः । विभूतऽद्युम्नः । एवयाः । उं इति । सऽप्रथाः ।

अध । ते । विष्णो इति । विदुषा । चित् । अर्थः । स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥ १ ॥

हे विष्णो मित्रो न । मितेर्दुःखात् चाता सखा आदित्यो वा मित्रः । प्रमीतिस्त्रायत इति निरुक्तं । १०. २१. । तद्वत् शेष्यः सुखे साधुः सुखकर्ता घृतासुतिः । घृतमुदकमासुयते येन स तादृशः । यद्वा । घृतमाज्य-
माभिमुख्येन नीयते यस्मै स तादृशः । विभूतद्युम्नः प्रभूतयज्ञाः प्रभूतान्नो वा । एवया रक्षणस्य मिश्रयिता
प्रापयिता । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नो भवेति संबंधः ॥ द्यौचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । उ इति
पादपूरणः ॥ हे विष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवसि अधास्मान्ते तव स्तोमः स्तोत्रविशेषो विदुषा त्वन्माहात्म्य-
वेदिना यजमानेनार्थः पुनःपुनः प्रवर्धनार्हः । एकवारकरणे न संपूर्यत इत्यर्थः । तथा ते यज्ञस्य हविष्मता
तेन यजमानेन राध्यः समाराधनीयः । यद्वा । विदुषा होवा स्तोमो राध्यो हविष्मता यज्ञस्य राध्यः ॥

यः पूर्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु अवीभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥ २ ॥

यः । पूर्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे । ददाशति ।

यः । जातं । अस्य । महतः । महिं । ब्रवत् । सः । इत् । उं इति । अर्वऽभिः । युज्यं ।

चित् । अभि । असत् ॥ २ ॥

यः यो मर्त्यः पूर्याय पूर्वकालीनाय । नित्यायेत्यर्थः । वेधसे विविधजगत्कर्त्रे नवीयसे नित्यनूतनाय ।
अत्यंतरमणीयायेत्यर्थः । सुत्वाय वा सुमज्जानये स्वयमेवोत्पन्नाय ॥ जनेरीणादिक इण ॥ सुमत्स्वयमित्यर्थः
। नि० ६. २२. इति यास्कः । यद्वा । सुतरां मादयतीति सुमत् । तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः । तस्मै सर्व-
जगन्मादनशीलश्रीपतये इत्यर्थः ॥ ब्रह्मप्रीही जायाया निङ् । पा० ५. ४. १३४. इति निङादेशः समासांतः ।
वलि लोपः ॥ उक्तगुणकाय विष्णवे व्यापकाय ददाशति हविरादिकं ददाति । किंचास्य विष्णोर्महतो महानु-
भावस्य महि महत् पूज्यं जातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म ब्रवत् ब्रूयात् ॥ ब्रवीतेर्लेख्यडागमः ॥ संकीर्त-
येत् । सेदु । उग्रब्दोऽपिशब्दार्थः । सोऽपि दाता स्तोता च अवीभिरनैः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् युज्यं चित्
सर्वैर्गतव्यमेव तत्पदमभ्याभिमुख्येनासत् । गच्छति । प्राप्नोति ॥

तमु स्तोतारः पूर्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्य जानंतो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ३ ॥

तं । उं इति । स्तोतारः । पूर्यं । यथा । विद । ऋतस्य । गर्भं । जनुषा । पिपर्तन ।

आ । अस्य । जानंतः । नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽमतिं ।

भजामहे ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः तमु तमेव विष्णुं पूर्यं पूर्वाह्नमनादिसंसिद्धमुतस्य गर्भं यज्ञस्य गर्भभूतं । यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः ।

यज्ञो वै विष्णुः । शत० १. १. २. १३. । इति श्रुतेः । यद्वा । अतस्त्वोदकस्य गर्भं गर्भकारणं । उदकोत्पादकमित्यर्थः । अप एव ससर्जादी । मनु० १. ८. । इति स्मृतेः । एवंभूतं विष्णुं यथा विद् जानीथ तथा जनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद्वरलाभादिना पिपर्तन । स्तोत्रादिना प्रीणयत । यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥ विदर्लोटि मध्यमबहुवचनं । विद् अतस्त्वित्यत्र संहितायामुक्त्येक इति प्रकृतिभावः ॥ किंवास्य महानुभावस्य विष्णोर्नाम चित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वभौमप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम जानंतः पुद्गलार्थप्रदमित्यधिगच्छंत आ समंताद्विवक्तन । वदत । संकीर्तयत । यद्वा । नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनायेष्ट्याद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणाममा जानंतो यूयं विवक्तन । ब्रूत । स्तुत ॥ वचेर्लोटि च्छांदसः शपः स्युः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववत्तनादेशः ॥ इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे विष्णो सर्वात्मक देव महो महतसे तव सुमतिं सुष्टुतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा भजामहे । सेवामहे वयं यजमानाः ॥

अप्रीषोमप्रणयने तमस्य राजेत्येषा प्रयोक्तव्या । अप्रीषोमौ प्रणेष्यत्स्विति खंडे सूचितं । तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिन्नेत्यर्धं च आरमेत् । आ० ४. १०. । इति ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचंत मारुतस्य वेधसः ।

दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोरुते ॥४॥

तं अस्य राजा । वरुणः । तं । अश्विना । क्रतुं । सचंत । मारुतस्य । वेधसः ।

दाधार । दक्षं । उत्तमं । अहः । विदं । व्रजं । च । विष्णुः । सखिवाँ । अपोरुते ॥४॥

मारुतस्य । मरुतामुखिजां संघातो मारुतः । तद्वतः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबंधिनो वा वेधसो मेधाविनोऽस्य यजमानस्य तं प्रसिद्धं क्रतुं यागं यज्ञात्मकं विष्णुं । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । राजा राजमानो वरुणः सचंत । सेवते । तमेव क्रतुं यागमश्विनाश्विनी सचेते । अन्येऽपि देवाः सचंते । सेवंते । किंच विष्णुः सवनत्रयात्मना व्याप्तो विष्णुः सखिवान् यजमानादिसखिभिर्युक्तः सनुत्तममुत्कृष्टतममहर्विदमहर्वित्तरं । स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः । दक्षं बलं फलप्रदानसामर्थ्यरूपं दाधार । धृतवान् । किंच व्रजं च मेघं च । व्रज इति मेघनाम व्रजश्चरति तन्नामसु पाठात् । तं वृथ्युदकायापोरुते । अपगतावरणं करोति । आहुतिद्वारा यज्ञस्यैव वृथ्युत्पादकत्वात् । यद्वा । मारुतस्य मरुत्संघातस्य देवगणस्य वेधसो विधातुः स्रष्टुर्विष्णोः क्रतुं कर्म पालनादिरूपं वरुणादयः सचंते । तदधीनत्वात्पालनस्य । स च सखिवानिन्द्रमरुदादिसहायोपेतः सनुत्तलक्षणं दक्षं वृथ्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा व्रजं चापोरुते ॥

आ यो विवाय सचथाय दैव्य इंद्राय विष्णुः सुकृते सुकृत्तरः ।

वेधा अजिन्वन्निषधस्य आर्यमृतस्य भागे यजमानमाभजत् ॥५॥

आ । यः । विवाय । सचथाय । दैव्यः । इंद्राय । विष्णुः । सुऽकृते । सुकृत्तरः ।

वेधाः । अजिन्वत् । निऽसधस्यः । आर्यैः । ऋतस्य । भागे । यजमानं । आ । अभजत् ॥५॥

यो विष्णुर्दैव्यो दिवि भवः सुकृत्तरः शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठ आ विवाय । आगच्छति ॥ वेतेर्लिटि रूपं ॥ किमर्थं । सचथाय सचनाय यागसहायकरणाय । कक्षे । इंद्राय । इरां हविर्लक्षणां द्रावयतीतींद्रो यजमानः । इंद्र इरां दृणातीति इदंकरणादित्यायायण इति यास्केनोक्तनिर्वचनस्यात्रापि सद्भावात् । नि० १०. ८. । तस्मा उक्तरूपाय यजमानाय सुकृते शोभनसुतिकर्त्रे । आगत्य च वेधा अभिमतफलविधाता विषधस्यस्त्रिसंख्योपेतसहस्रानवान् । सवनत्रयस्थानः चित्यादिस्थानत्रयो वा विष्णुः । आर्यमागतं यजमानमजिन्वत् । प्रीणयति ॥ जिवि प्रीणनार्थः । इदित्वाप्तुम् ॥ तदर्थमृतस्य यज्ञस्य भागे ऊतशेषरूपे तं यजमानमाभजत् । भजति । समीपयतीत्यर्थः । यद्वा । अतस्य यज्ञस्य भागे फले यजमानमाभजत् । स्वामित्वेन स्थापयति ॥ २६ ॥ २१ ॥

द्वाविंशेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्राबोधमिर्जम् इति प्रथमं सूक्तं षड्रुचं दीर्घतमसमाश्विनं । पूर्वं च जागतं त्विति तुशब्दादिदमपि जागतं । अन्त्ये द्वे चिष्टुमौ । अबोधि षष्ठाश्विनं त्वन्त्ये चिष्टुभावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते कंदस्वस्व विनियोगः । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । अबोधमिर्जम् एष स्व भानुः । आ० ४. १५. इति ॥

अबोधमिर्जम् उदेति सूर्यो व्युषाश्चंद्रा मत्सावी अर्चिषा ।

आयुक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीहेवः सविता जगत्पृथक् ॥ १ ॥

अबोधि। अग्निः। जम्। उत्। एति। सूर्यः। वि। उषाः। चंद्रा। मही। आवः। अर्चिषा।

आयुक्षातां। अश्विना। यातवे। रथं। प्र। असावीत्। देवः। सविता। जगत्। पृथक् ॥ १ ॥

अयमपिर्विहितः सञ्जो जमायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः संबंधी सन्नबोधि । प्रतिबोधितः । ज्ञेति पृथिवीनाम गमा ज्ञेति तन्नामसूक्तत्वात् । किंच सूर्य उदेति । मही महत्युषा अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा चंद्रा प्राणिनामाह्लादिनी सती व्यावः । तमांसि विवासयति ॥ वसेर्नुङि च्छांदसश्चुर्नुक् । कंदस्वपि दृश्यत इत्याडागमः ॥ यत इयमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो भवति अतः कारणाद्दे अश्विनी युष्मत्संबन्धिनं रथं यातवे देवयजनगमनाय रासभाभ्यामायुक्तातां । आभिमुख्येन युंजाथां । तथा सविता सर्वकर्मणो ऽनुज्ञाता देवो जगज्जगमं प्राणिजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्रासावीत् । प्रसीतु । अनुजानातु ॥

यद्युंजाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतं ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिवन्तं वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

यत् । युंजाथे इति । वृषणं । अश्विना । रथं । घृतेन । नः । मधुना । क्षत्रं । उक्षतं ।

अस्माकं । ब्रह्म । पृतनासु । जिवन्तं । वयं । धना । शूरऽसाता । भजेमहि ॥ २ ॥

हे अश्विनाश्विनी यद्यदा वृषणं वृथ्यादिवर्षकं रथं युंजाथे योजयथः तदा नः क्षत्रमस्त्रदीयं बलं क्षत्रियजातं वा घृतेनोदकेन मधुना मधुरेणोक्षतं । प्रवर्धयतमित्यर्थः । यद्वा । घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेणामृतेनोक्षतं । युष्मद्रथस्थेन मधुनास्त्रदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनो रथस्थ मधुपूर्णत्वं मधुवाहनो रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंचास्माकं पृतनास्त्रस्त्रदीयासु पुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु ब्रह्म ब्राह्मं तेजो जिवन्तं । पृतना इति मनुष्यनाम विवस्वतः पृतना इति तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा । पृतनासु परकीयासु प्रजासु ब्रह्म तासां परिवृढमन्नमस्माकं जिवन्तं । प्रीणयतं । ब्रह्मेत्यन्ननाम ब्रह्म वर्च इति तन्नामसूक्तत्वात् । वयं च शूरसाता शूरसाती शूराणां प्रहारादिना युक्ते संयामे धना तदीयानि धनानि वज्रविधानि भजेमहि । लभेमहि ॥

अर्वाङ् चिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः ।

त्रिवंधुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षद्विपदे चतुष्पदे ॥ ३ ॥

अर्वाङ् । चिऽचक्रः । मधुऽवाहनः । रथः । जीरऽश्वः । अश्विनोः । यातु । सुऽस्तुतः ।

चिऽवंधुरः । मघऽवा । विश्वऽसौभगः । शं । नः । आ । वक्षत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे ॥ ३ ॥

अश्विनो रथोऽर्वाङ्क्षदभिमुखो यातु । गच्छतु । कीदृशः । चिचक्रश्चक्रवययुक्तः मधुवाहनो मधुवोढा जीराश्वः शीघ्रगाम्यश्चोपेतः सुष्टुतोऽत एवास्माभिः स्तूयमानः त्रिवंधुरो निम्नोन्नतकाष्ठवचोपेतः । सारथा-

अयस्मानं वंधुरं । मधवा धनवान् अत एव विश्वसीभगः सर्वसीभाग्योपेतः । ईदृशोऽश्विनो रथो नोऽस्माकं
द्विपदे पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवे च शं सुखमा वचत् । आवहतु ॥ वहेल्लेव्यडागमः । सिप् ॥

आ न ऊर्जे वहतमश्विना युवं मधुमत्या नः कशया मिमिक्षतं ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ४ ॥

आ । नः । ऊर्जे । वहतं । अश्विना । युवं । मधुमत्या । नः । कशया । मिमिक्षतं ।

प्र । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृक्षतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाभुवा ॥ ४ ॥

हे अश्विनाश्विनौ युवं युवां नोऽस्माकमूर्जे बलं प्राणनसमर्थमन्नं वा वहतं । प्रापयतं । किंच नोऽस्मान्मधु-
मत्या माधुर्योपेतया कशया वाचेष्टप्रदानरूपया मिमिक्षतं । सिंचतं । प्रीणयतं । कशति वाङ्माम कशा
धिषणेति तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा । मधुमत्या मधुरवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया कशयाश्चताडन्या नोऽस्मान्मि-
मिक्षतं । मध्वित्युदकनाम मधु पुरीषमिति तन्नामसूक्तत्वात् । कशयाश्चताडनेन शीघ्रमागत्य वृष्टिरूपं फलं
दास्यत इति कशया मधुमत्त्वं । किंचायुरायुष्यं प्र तारिष्टं । प्रवर्धयतं ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ तथा
रपांसि मृक्षतं । पापानि निःशेषेण शोधयतं । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । नि० ४. २९. इति यास्कः ।
किंच द्वेषो द्वेष्यमभिचादिकं सेधतं । नाशयतं । इदं च भाव्यं । सचाभुवा सहभुवावस्मात्कार्येषु सहमवनवन्तौ
भवतं । भवन्तावैकमयं भजत इत्यर्थः ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥

युवं ह गर्भं जगतीषु धृत्यो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतीरश्विनावैरयेथां ॥ ५ ॥

युवं । ह । गर्भं । जगतीषु । धृत्यः । युवं । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

युवं । अग्निं । च । वृषणा । अपः । च । वनस्पतीन् । अश्विनौ । ऐरयेथां ॥ ५ ॥

हे अश्विनी युवं युवां ह खलु जगतीष्वन्तर्गमनशीलासु गोषु मध्ये गर्भं धृत्यः । धारयथः । न केवलं
गोष्वेव अपि तु युवं युवां विश्वेषु सर्वेषु भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये गर्भं धृत्यः । वृष्टिद्वाराभिषरूपत्वेन
गर्भस्थिरतसः पोषकत्वात् । किंच हे वृषणी कामानां वर्धितारी युवं युवामग्निं चापश्च वनस्पतीरैरयेथां ।
प्रवर्तयेथां । आहुतिभोगायाग्निं स्वीकृत्य च वृष्ट्युदकानि उदकैरोषधिवनस्पत्यादिकं एतान्यस्मदर्थं प्रैरयेथां ॥

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्याऽ राथ्येभिः ।

अथो ह स्रचमधि धृत्य उया यो वां हविष्मान्मनसा ददाश ॥ ६ ॥

युवं । ह । स्थः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्थः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः ।

अथो इति । ह । स्रचं । अधि । धृत्यः । उया । यः । वां । हविष्मान् । मनसा । ददाश ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवं युवां ह खलु भेषजेभिर्मेषजैरौषधिः । भेषजौषधभेषज्यान्वगदो जायुरगदं तच्चीषधमिति
चाभिधानात् । तैर्मेषजा भिषजी स्तः । ह्रश्ब्दोऽश्विनी हि देवानां भिषजावित्यादिप्रसिद्धियोतनार्थः ।
अथो अपि च रथ्येभी रथवोदुभिरथि रथ्या रथवन्तौ स्तः । आ वां रथो अश्विना ॥ ऋ० १. ११८. १. इत्या-
दिप्रसिद्धियोतनार्थो ह्रश्ब्दः । अनयो रथेन विशेषसंबन्धो युवोर्हि पूर्वं सवितोषसा रथमुताय चित्रं
घृतवंतमिष्यति । ऋ० १. ३४. १०. इत्यादिमन्त्रांतरेषु प्रसिद्धः । अथो अपि च युवयोः श्वं बलमधि ह ।
अधिकं खलु । ह्रश्ब्दः प्रसिद्धौ । यस्मादेवं तस्माद्धे उयोर्नून्यसामर्थ्यावश्विनी वां युवाभ्यां यो हविष्मान्माज्या
रोडाशादिहविर्युक्तो यजमानो मनसा युष्मदायत्तेन चेतसा ददाश ददाति हविरादिकं तं धृत्यः

धारयथः । अत्यधिकमनुगृहीय इत्यर्थः । प्रभूतबली युवां रथमाह्वयस्वदेवयजनमागत्य हविष्मदं मां धृत्वास्वयमेव स्नान्विचिकित्सतमिति तात्पर्यार्थः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यार्दे निवारयन् । पुमर्थोऽनुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । वसू रद्रेत्येतदनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं षडृचं दीर्घतमसं । पूर्वत्राश्विनं त्वित्युक्तत्वादिदमप्याश्विनं । अनादेशपरिभाषया चैष्टुभं । दीर्घतमा मामतेय इत्येतानुष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । वसू अंत्यानुष्टुप्ति ॥ अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

वसू रुद्रा पुरुमंतू वृधंता दशस्यते नो वृषणावभिष्टौ ।

दस्त्रा ह यद्रेकण औचथ्यो वां प्र यत्ससाथे अकवाभिरूती ॥ १ ॥

वसू इति । रुद्रा । पुरुमंतू इति पुरुमंतू । वृधंता । दशस्यते । नः । वृषणौ । अभिष्टौ ।

दस्त्रा । ह । यत् । रेकणः । औचथ्यः । वां । प्र । यत् । ससाथे इति । अकवाभिः । ऊती ॥ १ ॥

हे वृषणौ कामानां वर्धितारी दस्त्रास्मद्विरोध्युपचयितारी हे अश्विनौ युवां नोऽस्मभ्यं दशस्यते । दत्तं दित्सितं फलं । कीदृशौ युवां । वसू वासयितारी प्रजानां । वसुना धनेन तद्वंती वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ रुद्रा रुद्रौ । रुद्रः खं तद्वेतुभृतं पापं वा । तस्य द्रावयितारी । संयामि भयंकरं शब्दयंती वा । रुद्रो रीतीति सतः । नि० १०. ५. । इति यास्कः । पुरुमंतू बहूनां ज्ञातारी ॥ मनेरीणादिकसुन्यत्ययः ॥ वृधंता वर्धमानौ सोत्रादिना अभिष्टावामिमुख्येन पूजितौ । अभीष्टसाधकौ वा । हशब्द उक्तगुणप्रसिद्धियोतनार्थः । किमर्थं दीयत इति चेत् । यद्यस्मादौच्य उच्यस्य पुत्रो दीर्घतमा वां युवां रेकणो धनं सुतिव्याजेन प्रार्थयते तदर्थं । यद्वा । अयं यजमानो यद्यस्माद्रेकणो हविलंबणमजं वां युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः । यस्माच्चाकवाभिरुज्ज्वलितैरुत्पूतिभिरुच्यते ॥ मुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ प्र ससाथे प्रसारयथः प्रकर्षेण दत्तः तस्माद्दशस्यते । यस्मादभिमतप्रदौ यस्मासाथं प्रार्थयते ददाति वा हविः तस्माद्दशस्यतमित्यर्थः ॥

को वां दाशत्सुमतये चिदस्यै वसू यद्वेधे नमसा पदे गोः ।

जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणैव मनसा चरंता ॥ २ ॥

कः । वां । दाशत् । सुमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । धेये इति । नमसा । पदे । गोः ।

जिगृतं । अस्मे इति । रेवतीः । पुरंधीः । कामप्रेणैव । मनसा । चरंता ॥ २ ॥

हे वसू वासयितारावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिन्या अस्मै वक्ष्यमाणरूपायै सुमतये चित् शोभनबुद्धौ । चित् पूजायामर्थ्ये वा । स्वल्पेनैव हविषा महत्फलप्रदानरूपाया ईदृक्षा अपि बुद्धौ प्रीणनाय को दाशत् ।

को दद्यात् । दातुं शक्नुयात् । युवयोः प्रभावस्थातिमहत्त्वादिति भावः ॥ दाशतिर्लेख्यडागमः ॥ कथं मतेः सौष्ठवमिति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणाद्गोः पदे भूम्याः सर्वैर्गतव्यायाः युत्वाया वा वेदिरूपायाः स्थाने । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । गौरिति भूमिनाम । तथा च निरुक्तं । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्वरं गता भवति यस्यास्यां भूतानि गच्छन्ति गतिर्वीकारो नामकरणः । नि० २. ५. इति । तादृशे स्थानेऽस्माभिः प्रार्थिता संती नमसा हविलक्षणेन यवमात्रप्रकरणेन धेये धारयथो बह्वप्रदानविषयां बुद्धिं ॥ दधातेर्लेटि बङ्गलं कृदसीति विकरणस्य लुक् । धातोर्ह्रस्वत्वं । आतोऽङितः । पा० ७. २. ८१. इतीयादेशः ॥ यस्मादेवं तस्मादस्मै अस्मभ्यं रेवतोः क्षीरादिधनवतीः पुरंधीः शरीरधारिकाः शरीराभि-
वृद्धिहेतुर्गा जिगृतं । शब्दयतं । दत्तमित्यर्थः ॥ गृ शब्दे । छांदसः शपः सुः । अभ्यासस्यत्वं ह्रस्वत्वं च ॥ पुनस्तविव विशेष्टेति । कामप्रेणेव । इवशब्द एवकारार्थः । कामपूरकेणैव मनसा सह चरंता चरंती । यजमानस्य कामाः पूरणीया इति कृतसंकल्पावित्यर्थः ॥ प्रा पूरणे । कामं प्रातीति कामप्रः । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

युक्तो ह यद्वां तौग्याय पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धायि पजः ।

उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः ॥३॥

युक्तः । ह । यत् । वां । तौग्याय । पेरुः । वि । मध्ये । अर्णसः । धायि । पजः ।

उप । वां । अवः । शरणं । गमेयं । शूरः । न । अज्म । पतयत् । भिः । एवैः ॥३॥

अत्रेतिहासमाहुः । तौग्यनामकं राजानं युद्धे शत्रवः पराभावं पाशैर्दृढं बद्धा समुद्रमध्ये प्रचक्षिपुः । स चोत्तरीतुमशक्तः सन्नस्थिनी तुष्टाव । तौ च तुष्टौ शीघ्रमेव रथमश्वयोर्यजित्वा समुद्रमागत्य तमुत्तार्यापालय-
तामिति । अयमर्थोऽजोहवीदस्थिना तौग्यः । ऋ० १. ११७. १५. । इत्यादिमंत्रांतरे प्रसिद्धः । सोऽचोच्यते । हे अस्थिनी वां युवयोः संबन्धी पेरुः पारणकुशलो रथो युक्तो ह । अश्वैर्युक्तः खलु । हृशब्दो मंत्रांतरप्रसिद्धयो-
तनार्थः । स चोदाहृतः । कक्षी । तौग्याधितत्वास्मै राक्षे तद्वंधमोचनार्थं । कुवेति तदुच्यते । अर्णसोऽभसो मध्ये समुद्रस्य मध्ये । स च पजः पाजसा बलेन तीर्थः सन् वि धायि । धारितः । स्थापितः । यस्मादेवं तस्माद्वां युवयोरवो रक्षणं शरणमुप गमेयं । संप्राप्त्यां । ऐहिकदुःखाद्विमुक्तो युष्मत्स्थानं संभजियं । गतौ दृष्टांतः । पतयद्भिरेवैरश्वैः शूरो न शूर इव । स यथाज्म जित्वा निर्भयं स्वगृहं प्राप्नोति तद्वत् ॥

उपस्तुतिरौच्यमुरुथेन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धां ।

मा मामेधो दशतयश्चितो धाक् प्र यद्वां बद्धस्मनि खादति स्नां ॥४॥

उपऽस्तुतिः । औच्यं । उरुथेत् । मा । मां । इमे इति । पतत्रिणी इति । वि । दुग्धां ।

मा । मां । एधः । दशतयः । चितः । धाक् । प्र । यत् । वां । बद्धः । त्मनि । खादति । स्नां ॥४॥

अत्राख्यानमाहुः । जरास्रश्चरितगात्रं जात्यंधं दीर्घतमसं मामतेयं वरिवसितुमशक्नुवानाः स्वर्गर्भदासा अपी प्रदाहाय प्रचक्षिपुः । तत्र क्षिप्तोऽस्थिनावस्तावीत् । तौ चैनमरक्षतां । ततोऽप्यभियमाणमुदकेष्वपात-
यन् । तत्र निमग्नः पुनरस्थिनी तुष्टाव । तुष्टौ संती तौ जलाकुदहाष्टौ । एवमवधं तं चैतनो नामकः कश्चिद्दा-
सोऽस्य शिरो वक्ष्य व्यतक्षत् । ततोऽप्यपालयतामिति । तदिदमुद्दयाभ्यामुच्यते । हे अस्थिनी उपस्तुतिर्युवां बुद्धोपेत्य क्रियमाणा स्तुतिरौच्यमुचयस्य पुत्रं दीर्घतमसं मामुरुथेत् । रक्षेद्दाहाद्युपद्रवात् । उरुथ्यती रक्षा-
कर्मेति यास्कः । नि० ५. २३. । एवं सामान्येनोक्ता विशेषेण प्रत्युपद्रवपरिहारं प्रार्थयति । इमे प्रसिद्धे पतत्रिणी पतनशीले पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे मां मा वि दुग्धां । विशेषेण दोहगतसारं मा काष्टौ । प्राणनिर्गमना-
नुकूल्यं मा कुशतामित्यर्थः । किंच मां दशतयो दशवारश्चितः संचितः संपादित एधः प्रज्वालितेधनसंघो मा धाक् । मा धासीत् ॥ दहतेर्लुङि सिचि ह्रस्वतल्लक्षणा वृद्धिः । बङ्गलं कृदसीतीडभावः । हृल्लङ्गादिसंयोगात्-
लोपी ॥ दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्वां युवयोः संबन्धयं जनो बद्धः पाशैर्गढं वेष्टितः सन् तन्ना-

तन्मात्राणां चां भूमिं खादति भक्षयति । गंतुमशक्तः सन् भूमीं परिलुठतीत्यर्थः । तस्मादुपलुतिरौच्य-
मुच्येदिति ॥

अस्याः पंचम्या विनियोगमाह श्रीनकः । आततायिनमायांतं वृद्धा व्याघ्रमथो वृकं । न मा गरन्निति
अपेक्ष्य एव प्रमुच्यते । चिराच्चोपोषितो राक्षी अपेदा सूर्यदर्शनात् । आलुत्व प्रयतः सूर्यमुपतिष्ठेहिवाकरं ।
पश्याति तस्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः । एकः शतानि चायेत तस्करेभ्यश्चरन्पथि । अश्वि० १. २५. । इति ॥

न मा गरन्नद्यो मातृतमा दासा यदीं सुसमुब्धमवाधुः ।

शिरो यदस्य चैतनी वितस्तस्वयं दास उरो अंसावपि ग्ध ॥ ५ ॥

न मा गरन् । नद्यः । मातृतमाः । दासाः । यत् । ई । सुसमुब्धं । अवः । अधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । चैतनः । वितस्त । स्वयं । दासः । उरः । अंसौ । अपि । ग्धेति ग्ध ॥ ५ ॥

नद्यो नदनशीला मातृतमा मातृवज्जगतां हितकारिण्य आपो मा मां दीर्घतमसं गरन् । न गिरियुः ।
निमग्नं मा कुर्युः ॥ गृ निगरणे । लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ गिरणप्राप्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्दासा अस्मादुपलपयि-
तारो मदीयगर्भदासा ईमेन दीर्घतमसं मां सुसमुब्धं सुष्ठु संकुचितसर्वांगं ॥ स्वती पूजायां । पा० २. २. १८. * ।
इति प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अवाधुः अवाङ्मुखमपातयन् । किंचास्य मम शिरः स चैतन
एतन्नामको दासोऽत्यंतनिर्घृणः सन् यद्यस्माद्वितस्तं विविधं तष्टवान् तस्मात्स दासः स्वयं स्वकीयमेव शिर-
स्तत्तु । न केवलं शिर एव अपि तु मदीयसुरो वक्षःस्थलमसौ च ग्ध । हतवान् । विदारितवानित्यर्थः ॥
हंतैर्लुङि च्छांदसमेतद्रूपं ॥ ततः स्वकीयसुरोऽसावपि स्वशस्त्रेणैव तथा हतवान् । तदुपयोर्माहात्म्य-
मिति भावः ॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे ।

अपां । अर्थं । यतीनां । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमा एतन्नामा महर्षिः स च मामतेयो ममतायाः पुत्रो दशमे युगे दशयुगपर्यंतं महानुभावयो-
रधिभ्योः प्रभावात्पूर्वोक्ताहुःखाद्विमुक्तोऽत्यंतमुखो स्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान् । दशमे युगेऽतीति
सति जुजुर्वान्जीर्णो वलीपलितगात्रो बभूव । एवंभूतः सप्तर्षे पुरुषैरर्घ्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकं यतीनां
प्राप्तुवतीनामपामप्यार्याणां प्रजानां । यद्वा । अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानां ।
ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृढो भवति । किंच सारथिः तद्वन्निर्वाहको भवति । देवो भवतीत्यर्थः । एवमस्य वृत्तान्तं
मंचोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येणाधिभ्योर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति ॥ ॥ १ ॥

प्र यावेति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं यावापृथिव्यं । अनुक्रांतं च । प्र यावा पंच यावापृथिव्यं
तु जागतं त्विति ॥ अपिष्टोमे पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि च यावापृथिव्यानिविज्ञानमेतत्सूक्तं । तथा च सूचं । प्र यावेति
दीर्घतमसं । आ० ५. १८. । इति ॥ आवा यावापृथिव्ये पशौ हविषो याज्या । तथा च सूचितं । प्र यावा यज्ञैः
पृथिवी अतावृधा मृक्का नो रद्रोत नो मयस्कृधीति द्वे । आ० ३. ८. । इति ॥

प्र यावा यज्ञैः पृथिवी अतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्था धिया वार्योणि प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । ऋतुऽवृथा । मही इति । स्तुषे । विदधेषु । प्रऽचेतसा ।
देवेभिः । ये इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । सुऽदंससा । इत्या । धिया । वार्याणि ।
प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

द्यावा पृथिवी द्यावापृथिवी ॥ दिवो द्यविति द्यावादेश आबुदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीष्तोऽतोदात्तः ।
देवताद्वन्द्वे चेतुभ्यपदप्रकृतिस्वरत्वं । समासमध्ये पदांतरपाठश्छांदसः ॥ अहं यजमानो यज्ञीर्यागैस्तत्पदानै-
र्निमित्तभूतेर्हविषप्रदानार्थं प्र स्तुषे । प्रकर्षेण स्तीमि ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृशी ते । ऋतावृथा यज्ञस्य वर्धयित्री
मही महती विदधेषु यागेषु प्रचेतसा प्रकर्षेणास्माञ्चेतयित्री अस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृशी स्तुषे । अनयोः
कोऽतिशय इति उच्यते । ये द्यावापृथिवी देवेभिर्यजमानैर्देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः शुश्रूषका
ययोस्ते तादृशी । यदा । देवेभिर्विशिष्टे सुदंससा । दंस इति कर्मनाम । शोभनकर्मापेते इत्या सत्यं । इत्येति
सत्यनाम सन्नेत्येति तन्नामसु पाठात् । सत्यं धियास्मदनुग्रहबुद्ध्या वार्याणि वरणीयानि धनान्यस्त्रभ्यं प्रभूषतः
अनंजुतः । दत्त इत्यर्थः । यदा । वार्याणि हवीषि धिया कर्मेणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः
प्रकर्षेण स्तीकृतः ॥

उत मन्ये पितुर्दुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्वीमभिः ।
सुरेतसा पितरा भूमं चक्रतुरु प्रजाया अमृतं वरीमभिः ॥ २ ॥
उत । मन्ये । पितुः । अदुहः । मनः । मातुः । महि । स्वऽतवः । तत् । हवीमऽभिः ।
सुऽरेतसा । पितरा । भूमं । चक्रतुः । उरु । प्रऽजायाः । अमृतं । वरीमऽभिः ॥ २ ॥

उतापि च पितुः पितृस्थानीयायाः पात्र्या अदुहोऽद्रोग्धुः । न हि कदाचित्पिता स्वपुत्रादधे द्रुह्यति ।
तादृश्याः पृथिव्याः स्वतवः स्वायत्तं बलं स्वयमेवास्मदनुग्रहाय त्वरमाणं अत एव महि महत् तत्तादृशमनुग्र-
हयुक्तं मनश्चित्तं हवीमभिर्हवनैराह्वानैर्मन्ये । जानामि । प्रसाद्यामीत्यर्थः । यदा । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो हवी-
मभिर्हवनैर्महि मन्ये । अतिमहत्प्रबुद्धं मन्ये । तथा मातुः सर्वस्योत्पादयितुरंतरिक्षस्य बुलोकस्य । मातांतरिचं
निर्मोयतेऽस्मिन्भूतानि । नि० २. ८. इति निरुक्तं । यदा । पितृबुलोकस्य मातुर्भूम्याः । द्यौर्वः पिता पृथिवी
माता । ऋ० १. १९१. ६. इति श्रुतेः । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये । द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्मदाह्वानैः प्रीण-
यामीत्यर्थः । किंच पितरा माता च पिता च पितरौ द्यावापृथिवी सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन प्रजाया यजमा-
नादिरूपाया वरीमभिर्विरिष्ठे रक्षणविशेषैर्भूमं बह्वतरमुखं विसीर्णममृतममरणभूतमभिलषितं चक्रतुः । कुरुतः ॥

ते सूनवः स्वपसः सुदंससो मही जज्ञुर्मातरा पूर्वचित्तये ।
स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मेणि पुत्रस्य पाथः पदमह्वयाविनः ॥ ३ ॥
ते । सूनवः । सुऽअपसः । सुऽदंससः । मही इति । जज्ञुः । मातरा । पूर्वऽचित्तये ।
स्थातुः । च । सत्यं । जगतः । च । धर्मेणि । पुत्रस्य । पाथः । पदं । अह्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते प्रसिद्धाः सूनवो युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः स्वपसः शोभनकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शना
युवां मही महती मातरा मातृवद्वितकारिणी जज्ञुः । जानन्ति । महानुभावतामवगच्छन्ति । किमर्थं ।
पूर्वचित्तये प्रथमबुद्धयेऽनुग्रहरूपायै । किंच ते द्यावापृथिवी स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य पुत्रस्य
पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतोऽह्वयाविनो न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य । स्वजीवनाय युष्मद्गतिरिक्तम-
जानत इत्यर्थः । ईदृशस्य धर्मेणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति पदं स्थानं सत्यमबाध्यं पाथः । रक्षयः ।
दत्त इत्यर्थः । यदा । ते प्रसिद्धाः सूनव उत्पाद्यमानाः स्वपसः शोभनप्रकाशादिकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शनाः

सुषूपचयंती वाङ्मनं स्वव्यापाराय ईदृशा ररमयो मही महत्वी व्यावापृथिवी पूर्वचित्तये प्राक्किनां पूर्वज्ञा-
नाय ज्ञुः । जातवतः । व्यावापृथिव्योर्तराले व्याप्ता इत्यर्थः । किंच स्थातुर्जगतश्च धर्मणि धारणे तदर्थमह-
याविनो मार्गद्वयरहितश्च ॥ वङ्गलं कंदसीति द्वयशब्दाव्यत्यर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥
पुत्रश्च पुष्पतपुत्रस्थानीयस्यादित्यस्य पदं मार्गं सत्त्वं पाथः । अवशं रणयः ॥

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समोकसा ।

नय्यनय्यं तंतुमा तन्वते दिवि समुद्रे अंतः कवयः सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । ममिरे । सुप्रचेतसः । जामी इति । सयोनी इति । सयोनी ।

मिथुना । संऽओकसा ।

नय्यंऽनय्यं । तंतुं । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अंतरिति । कवयः । सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते प्रसिद्धे व्यावापृथिव्यौ मायिनः । माया प्रज्ञा । स्वविषयप्रज्ञावतः प्रज्ञोपलब्धितकर्मवतो वा सुप्रचेतसः
सुषु प्रकर्षेण चेतितुं शक्ता ररमयो ममिरे । मिमते । प्रमाणेन परिच्छिंदति । कीदृशी ते । जामी परस्परं
भगिनी । एतत्कृत इति चेत् उच्यते । सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने मिथुना प्राण्युत्पत्तये मिथुनभूते । परस्पर-
मवियुक्ते इत्यर्थः । समोकसा समानस्थाने । बुपृथिव्योरेकस्मिन्नेवावकाशरूप आकाशेऽवस्थानात् । समोची-
नस्थाने वा । किंच कवयो मेधाविनः स्वव्यापारविषयज्ञानवतः सुदीतयः सुषुदीतना ररमयो दिवि
द्योतमाने समुद्रेऽंतरिक्षेऽंतर्मध्ये । समुद्रशब्दोऽंतरिक्षनामसु पाठान्तद्वचनः । स चैवं यास्तेन निरुक्तः ।
समुद्रः कस्मात्समुद्रवत्यस्यादापः समभिद्रवत्येनमापः संमोदतेऽस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुनतीति वा
। नि० २. १०. इति । नय्यं नय्यं तंतुं तननीयं विस्तारणीयं । जात्येकवचनं । ररमीना तन्वते । समंताद्वि-
स्तारयति ॥

तद्राधो अद्य सवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं व्यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमंतं शतग्विनं ॥ ५ ॥

तत् । राधः । अद्य । सवितुः । वरेण्यं । वयं । देवस्य । प्रऽसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यं । व्यावापृथिवी इति । सुऽचेतुना । रयिं । धत्तं । वसुऽमंतं । शतऽग्विनं ॥ ५ ॥

वयं यजमानाः सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्यादित्यस्यांतरीर्यामिहूपिणः प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां तत्तादृशं
वरेण्यं वरणीयं राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादि धनं मनामहे । याचामहे ॥ मन्यतिर्याज्जाकर्मा । क्वांदसः
शप् ॥ यद्वा । पुनःपुनरभ्यस्यामः । लप्सीमहीति यावत् ॥ न्वा अभ्यासे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि पाप्रादिना
मनादेशः ॥ किंचास्मभ्यं व्यावापृथिवी व्यावापृथिव्यौ सुचेतुना शोभनचेतनेनास्मदमुयहबुद्ध्या रयिं धनं धत्तं ।
दत्तं । कीदृशं । वसुमंतं निवासयोग्यगृहादिविशिष्टं शतम्विनं शतसंख्याकगवादिविशिष्टं ॥ २ ॥

ते हीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं व्यावापृथिव्यं । ते हीत्यनुक्रांतं ॥ चतुर्विंशेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे
व्यावापृथिव्यनिविज्ञानमेतत्सूक्तं ते हि व्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदेवं । आ० ७. ४. इति सूचित-
त्वात् । तथा पृथ्याभिज्ञवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवे व्यावापृथिव्यं निविज्ञानीयं चातुर्विंशकं तृतीयसवनं
। आ० ७. ६. । इत्याभिज्ञविके द्वितीयेऽहन्यतिदिष्टत्वात् । आभिज्ञविकाद्वितीयादहः पृथ्व्यस्य द्वितीयेऽहन्येतत्सूक्त-
मतिदेशतः प्राप्तं पृथ्व्याभिज्ञवेनोक्ते अहनी आये आद्याभ्यां । आ० ७. १०. । इति सूचितत्वात् ॥ प्रथमाश्वि-
नशस्त्रे विनियुक्ता । संस्थितेष्वाश्विनायेत्यत्र सूचितं । ते हि व्यावापृथिवी विश्वशंभुवा विश्वस्य देवीमु-
चयस्य । आ० ६. ५. । इति ॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।
 सुजन्मनी धिषणे अंतरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः ऋचिः ॥ १ ॥
 ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वऽशंभुवा । ऋतावरी इत्युतऽवरी । रजसः ।
 धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी ।
 सुजन्मनी इति सुऽजन्मनी । धिषणे इति । अंतः । ईयते । देवः । देवी इति ।
 धर्मणा । सूर्यः । ऋचिः ॥ १ ॥

ते हि ते खलु प्रसिद्धे द्यावापृथिवी अंतस्तयोरंतराले ऋचिः शुद्धो विश्वस्य शोचयिता वा देवो दीप्य-
 मानः सूर्यो धर्मणा प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः सन्नीयते । सर्वदा गच्छति ॥ ईह गती दीपादिकः ॥
 तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्तुतिः । कीदृशी ते । विश्वशंभुवा । विश्वं सुखभावयितुं ययोस्ते विश्वशंभुवा ।
 विश्वस्य सुखयित्र्यावित्यर्थः । ऋतावरी ऋतवत्यी ॥ ऋतशब्दाच्छब्दसीवनिपाविति वनिप् । वनो र चेति
 ङीत्रिप् । रजस उदकस्योदकोत्पत्ती । उदकं रज उच्यत इति निरुक्तं । ४. १९. । धारयत्कवी अङ्गच्छेण
 धारकं कवि ययोस्ते तादृशी । उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्यावित्यर्थः । यद्वा । धारयत्कविर्मनीषादित्यो
 ययोस्ते तादृशी । वृथ्युदकधारयत्सूर्योपेति इत्यर्थः । सुजन्मनी शोभनजन्मवत्यी धिषणे धर्मणीपेति । स्वभावा-
 रेणु प्रगल्भे इत्यर्थः । देवी द्योतमाने । अत्र यद्यपि धिषणे इत्येतत् धिषणे रोदसी इति तन्नामसूक्तत्वाद्यावा-
 पृथिवीनाम तथापि द्यावापृथिवी इत्यस्य विद्यमानत्वाद्यौगिकं द्रष्टव्यं ॥

उरूच्यचसा महिनी असश्चता पिता माता च भुवनानि रक्षतः ।
 सुधृष्टमे वपुषे न रोदसी पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत् ॥ २ ॥
 उरूच्यचसा । महिनी इति । असश्चता । पिता । माता । च । भुवनानि । रक्षतः ।
 सुधृष्टमे इति सुऽधृष्टमे । वपुषे न । रोदसी इति । पिता । यत् । सी । अभि ।
 रूपैः । अवासयत् ॥ २ ॥

उरूच्यचसा प्रभूतव्यचनवत्यावतिविस्तीर्णे महिनी अत एव महत्यौ असश्चतासम्भमाने । परस्परविपुक्ते
 इत्यर्थः । पिता पालयित्री बहीः माता निर्मात्री पृथिवी चेतुमे भुवनानि भूतजातानि रक्षतः । पालयतः ।
 बहीप्सितः पृथिवि मातः । अ० ६. ५१. ५. । इत्यादिभ्युत्तेर्मातापितृरूपत्वं । किंच सुधृष्टमे अतिशयेन धृष्टे ॥
 क्वांदसस्तकारलोपः ॥ प्रगल्भे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वपुषे न वपुषो हिते इव । प्राणिनां पितराविव शरीर-
 रक्षके इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । यवस्मात्सीं सर्वतः पिता पितृस्थानीया बही रूपैर्निरूपणसाधनैः प्रश्लेः
 प्रकाशैर्निरूप्यमाणैर्वृथ्यादिभिर्वाभ्यवासयत् अभिवासयति अधितिष्ठति तस्मात्पिता माता च भुवनानि
 रक्षतः ॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवनानि मायया ।
 धेनुं च पृश्निं वृषभं सुरेतसं विश्वाहा ऋक् पयो अस्य दुक्षत ॥ ३ ॥
 सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रऽवान् । पुनाति । धीरः । भुवनानि । मायया ।
 धेनुं । च । पृश्निं । वृषभं । सुरेतसं । विश्वाहा । ऋक् । पयः । अस्य । दुक्षत ॥ ३ ॥

पित्रोर्मातापित्रोर्वावापृथिव्योः ॥ पिता मात्रेति पिता शिष्यते । उदान्तयण इति पितुर्विभक्तिरुदात्ता ॥

पुत्रः पुत्राता पुत्रस्थानीय आदित्यः पवित्रवान् पावनरश्मियुक्तो धीरो धीमान् स वह्निः फलस्य वोढा
धारकः सम्पायया प्रज्ञया स्वकीयया भुवनानि भूतजातानि पुनाति । पावयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । किंच स
एव पुत्रः पृथ्विं सुकृत्वणौ धेनुं प्रीणयित्रीं भूमिं सुरितसं शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकं वा वृषभं सेतारं युक्तोक्तं
च माचया पुनाति । प्रकाशयतीत्यर्थः । कदा । विश्वाहा सर्वाख्यहानि । सर्वकालमित्यर्थः । किंचास्य युक्तो-
क्तस्य । यदा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इमं युक्तोक्तं । युक्तं पयो दीप्तं पयःसदृशमुदकं धुषत । दोग्धि ॥ दुहेः ऋक्षं दसे
सुखि शल इगुपधादण्डः कस इति त्रैः क्सादेशः ॥ ईदृशो महानुभाव आदित्यस्तयोः पुत्र इति यावा-
पृथिव्योः सुतिः ॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशंभुवा ।

वि यो ममे रजसी सुकृतूययाजरेभिः स्कंभनेभिः समानृचे ॥४॥

अयं । देवानां । अपसां । अपःऽतमः । यः । जजान । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

वि । यः । ममे । रजसी इति । सुकृतुऽयया । अजरेभिः । स्कंभनेभिः । सं । अनृचे ॥४॥

पूर्वं पुत्रमाहात्म्येनैते प्रशस्तेदानीं स्वोत्पादकसुत्वा प्रशंसति । अयं देवानां मध्ये देवतमोऽपसामपस्तमः ।
अप इति कर्मनाम । तेन तद्वान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये प्रकृतकर्म । अयमित्युक्तं क इत्याह । यो देवो
विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयित्र्यौ रोदसी यावापृथिव्यौ महानुभावे जजान उत्पादि-
तवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु यो देवो रजसी रजनात्मिके यावापृथिव्यौ । रजसी इति यावा-
पृथिव्योर्नाम रजसी सदसी इति तन्नामसु पाठात् । उक्तरूपे वि ममे विशेषेण परिच्छिनत्ति । किं स्वोपभोगाय
नेत्याह । सुकृतूयया शोभनकर्मैच्छया । येन कर्मणा प्राणिनां सुखं संभवति तादृक्कर्मैच्छया । अथवैतदुत्तरत्र
संबध्यते । सुकृतूययौक्तेन निमित्तेनेमे यावापृथिव्यावजरेभिरजोर्लैर्दृढतरैः स्कंभनेभिर्गतिप्रतिबंधसाधनैः
शंकुभिः समानृचे । सम्यक् सर्वतः पूजितवान् । स्थापितवानित्यर्थः ॥ अच सुती । लिटि रेफसामान्याङ्गि-
हलत्वमस्तीति तस्मान्नुङ्ङिहल इत्यभ्यासस्य नुट् । यस्मादेवं तस्मादयमेव देवोऽयमेवापस्तम इत्येवंमहानु-
भावेन परमेश्वरेणोत्पन्ने इति सुतिः ॥

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः स्रचं द्यावापृथिवी धासथो बृहत् ।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतं ॥५॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । श्रवः । स्रचं । द्यावापृथिवी इति ।

धासथः । बृहत् ।

येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यं । ओजः । अस्मे इति । सं । इन्वतं ॥५॥

ते प्रसिद्धे हे यावापृथिवी यावापृथिव्यौ गृणाने अस्माभिः स्तूयमाने सत्यौ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ महि
महदतिप्रभूतं श्रवः सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिं वा नोऽस्मभ्यं धासथः । धत्तं ॥ दधातेलेख्यडा-
गमः । सिङ्गुलमिति सिप् ॥ तथा बृहदतिप्रभूतं स्रचं बलं धासथः । तदेव विशिष्यते । येनान्नबलेन विश्वहा
सर्वेष्वप्यहःसु कृष्टीः पुत्रादिरूपाः प्रजा अभि ततनाम अभितो विस्तारयाम ॥ तनोतेर्लोडि च्छांदसो विकर-
णस्य सुः । आनुत्तमखेत्वाडागमः । तस्य च्छंदसुभयथेत्यार्धधातुत्वाद्भस्मायुदात्तत्वाभावे धातुस्वरः ॥
कृष्टय इति मनुष्यनाम कृष्टयश्चर्षण्य इति तन्नामसु पाठात् । किंच पनाय्यं स्तूयमोजः शरीरबलमस्मे अस्मासु
सम्यगिन्वतं । व्याप्तं । प्रवर्धयतमित्यर्थः । इन्वतिर्बोप्रिवचनः इन्वति ननचेति तन्नामसु पाठात् ॥ ३ ॥

किमु श्रेष्ठ इति चतुर्दशं पंचमं सूक्तं दीर्घतमसमार्भवं । अंत्वा चिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्तः ।
अनुक्रांतं च । किमु श्रेष्ठः षकूनाभं चिष्टुवंतमिति ॥ व्युद्धे दशराचे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आभं निविहानं

द्विप्रतीकं । तत्र किमु श्रेष्ठ इत्येतदन्वयार्थं प्रतीकं । व्यूहश्चेदिति खंडे सूचितं । किमु श्रेष्ठ उप नो वाजा इति चयोदशार्थं चतस्रश्च । आ० ८. ८. इति ॥

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दूत्यं कद्यदूचिम ।
न निदिम चमसं यो महाकुलोऽयं भ्रातर्दुण इज्जुतिमूदिम ॥ १ ॥
किं। ऊं इति। श्रेष्ठः। किं। यविष्ठः। नः। आ। अजगन्। किं। ईयते। दूत्यं। कत। यत। ऊचिम।
न। निदिम। चमसं। यः। महाऽकुलः। अयं। भ्रातः। दुणः। इत। भूतिं। ऊदिम ॥ १ ॥

ऋभवो नाम सुधन्वन्स्त्रयः पुत्रा ऋभुर्विभवा वाज इति । ते च मनुष्याः संतः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान्प्रति देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपाम्बुद्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभव आगतं तं समानरूपमवलोक्य विवेक्तुमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहते । अयं किमु श्रेष्ठः किं नु खल्वस्मत्तोऽयं प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् । आगमत् । प्राप्तः ॥ गमेर्लङि च्छांदसः शपः सुः । हल्ङादिषोपे मो नो धातोरिति नत्वं । अजगन्निति गतिकर्मा अजगन्नजगन्निति तन्नामसु पाठात् ॥ किं यविष्ठः किं वास्माकं युवतमोऽस्मत्तः कनोयानाजगन् । प्राप्तः । किं वा दूत्यं दूतकर्म देवसंबन्धीयते । गच्छति । देवैः प्रेरितो दूतोऽस्मानागतो वा ॥ दूतस्य भागकर्मणी इति यत् ॥ यदूचिम यदेतदूचिमः तत्कत् । कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः । वयं तावत्तत्र एवेदानीं चत्वारः समानरूपा वर्तमानहे तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति विचिकित्सा । एवं संदिह्य कथंचित्स्वतोऽन्यं निश्चित्य तं प्रत्यापरोक्षेण ब्रुवते । हे अये भ्रातर्भानुवज्जागर्ह । भ्राता यथा बलात्स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य बलाच्चमसपानाय प्रवृत्त इति भ्रातरित्युक्तं । हे तादृशमे चमसं न निदिम । अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः ॥ णिदि कृत्सायां । छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः ॥ अदूत्यत्वे कारणमाह । यश्चमसो महाकुलः महाकुलोत्पन्नः त्वद्वा निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च त्वष्टा पास्वतन्व्यानज इति । अतः कारणात् दूणः । विकारि प्रकृतिशब्दः । ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः । इच्छन्दोऽवधारणे । दाहविकारचमसस्य भूतिं प्राप्तिमूदिम । ब्रूमः ॥ विदेच्छांदसे लिटि वचिस्वपीति संप्रसारणं । क्रादिनियमादिट् ॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्धो देवा अब्रुवन्तव आगमं ।
सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥ २ ॥
एकं। चमसं। चतुरः। कृणोतन। तत्। वः। देवाः। अब्रुवन्। तत्। वः। आ। अगमं।
सौधन्वनाः। यदि। एव। करिष्यथ। साकं। देवैः। यज्ञियासः। भविष्यथ ॥ २ ॥

एवं पृष्ठोऽग्निस्तान्प्रत्युवाच । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयमेकं चमसं त्वद्वा संपादितं पूर्वमेकमेव संतं चमसं चतुरः कृणोतन । चतुःसंख्याकाम्बुद्वा ॥ चतुरः शसीत्यंतोदासत्वं । पूर्ववत्तनप् ॥ यद्योपरितने ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेतीत्युपक्रम्य कनिष्ठ आह चतुरस्करेतीति चतुष्कं निर्धारितं । अ० ४. ३३. ५. । न केवलमहमेव ब्रवीमि किंतु वो युष्मान्प्रति तदुक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्मोत्तरं च वक्ष्यमाणमश्वरथादिकरणरूपं च कर्म देवा इन्द्रादयोऽब्रुवन् । देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तत्तादृशं कर्म वो युष्माकं वक्तुमहमागमं । प्राप्तोऽस्मि । यस्मादेवं तस्माद्युयं यद्येवा करिष्यथ यद्येवं मदुक्तप्रकारेण कर्तुं शक्नुथ तथा चेद्देवैः साकं सह यज्ञियासो भविष्यथ । इति तैश्चकामित्यर्थः ॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्वा रथं उतेह कर्त्तव्यः ।
धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा द्वा तानि भ्रातरनु वः कृत्येमसि ॥ ३ ॥

अग्निं । दूतं । प्रति । यत् । अब्रवीतन । अश्वः । कर्त्तव्यः । रथः । उत । इह । कर्त्तव्यः ।
धेनुः । कर्त्वा । युवशा । कर्त्वा । वा । तानि । भ्रातृः । अनु । वः । कृत्वा । आ । इमं । सि ॥ ३ ॥

हे आगत देव अप्रिमंगलादिगुणविशिष्टं दूतं दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वां प्रति यत् चत्कार्यमब्रवीतन । अनुवन् ॥
व्यत्ययेन मध्यमः । पूर्ववत्तन ॥ किमिति अश्वः कर्त्तव्यः । एकस्मादस्मादन्तरं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अस्मादश्वमतश्च-
तेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ कृत्यार्थं तवैकेनेति स्वल्पव्ययः ॥ उतापि च रथः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः । धेनुः कर्त्वा । चर्मर-
हिता मृता गौर्नित्यदोग्ध्री पुनर्नूतना कार्या । तदुत्तरं च निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिरिति वक्ष्यमाणत्वात् ।
तथा वा द्वी पितरौ जीर्णौ संतौ पुनर्युवशा युवानौ शयानी प्रकृष्टयौवनोपेतौ कर्त्वा कर्त्तव्यौ । हे भ्रातरपि
युष्माकं देवानां तैश्चक्षुषि कर्मणि कृतवानु पश्चात्कृत्वा कृत्या कर्मणैर्मसि । एमः । अभिमुख्येन प्रामुख्येन ॥
इह गती । इदं तो मसिः ॥ यद्वा । अषेरिदं वाक्यं । हे अश्वभ्यः यूयमागतमग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतन
यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्त्तव्यत्वेन वदथ अंगीकृत्य तानि सर्वाणि संपाद्य हे भ्रातरपि कृत्या कर्मणैर्मसीति
ब्रूथेत्युचिराह ॥

चक्रवांसं ऋभुवस्तदपृच्छत क्रदभूयः स्य दूतो न आजगन् ।
यदावाख्यं चमसाञ्चतुरः कृतानादित्वष्टा मास्वन्तर्न्यानजे ॥ ४ ॥
चक्रुऽवांसः । ऋभुवः । तत् । अपृच्छत । क्र । इत् । अभूत् । यः । स्यः । दूतः । नः । आ । अजगन् ।
यदा । अवाऽअख्यत् । चमसान् । चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । मासु । अन्तः ।
नि । आनजे ॥ ४ ॥

हे अश्वभ्यः तत्कार्यं यथा चक्रवांसः कृतवन्तो यूयमपृच्छत । प्रश्नं कुरुत ॥ करोतेर्लिटः क्रमुः ॥ अत्र
यद्यप्यभूरिति चयाणां मध्य एकस्य नाम तथापि तस्य प्राथम्याच्छ्रिणो गच्छन्तीतिवत्सर्वेऽप्यभव उच्यते ।
किमिति । स्यः स दूतः क्रदभूत् । कुच गतः । स इत्युक्तं क इत्याह । यः यो दूतो नोऽस्मानाजगन् आगमत्
प्राप्तः । एवंभूते सति यदायं त्वष्टा चतुरः कृताञ्चमसानवाख्यत् अभिपश्यति ॥ ख्यातेर्लुप्तस्यतिवर्त्तिव्यातीति
त्रैरङ्गदेशः ॥ आदिदन्तरमेव त्वष्टा तस्य चमसस्योत्पादक एतन्नामको देवो मासु स्त्रीषु । मेना मा इति
स्त्रीणामिति निरुक्तं । ३. २१. अन्तर्मध्ये न्यानजे । न्यक्तोऽभूत् । स्त्रियमात्मानममन्यतेत्यर्थः ॥ अंजेलिङि
तस्मान्नुद्धिहल इति नुद् । क्वांसोऽनुनासिकलोपः ॥

हनामैनां इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिर्दिषुः ।
अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान्कन्याऽ नामभिः स्परत् ॥ ५ ॥
हनाम । एनान् । इति । त्वष्टा । यत् । अब्रवीत् । चमसं । ये । देवऽपानं । अनिर्दिषुः ।
अन्या । नामानि । कृण्वते । सुते । सचाँ । अन्यैः । एनान् । कन्या । नामभिः । स्परत् ॥ ५ ॥

एनान्वक्ष्यमाणान् हनामिति यदाब्रवीत्त्वष्टा । पूजार्थं बह्वचनं । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वाद्बभूव
प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति । ये देवपानं देवैः पातव्यं चमसं य अश्वभ्योऽनिर्दिषुः निन्दामकुर्वन् ।
देवयोग्यं त्वाङ्गचमसं मनुष्या अश्वभ्यः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन् तान् हनामिति यदाब्रवीदित्यर्थः । तदाप्रभृति
मनुष्याः सुतेऽभिषुते सोमे पानाय प्रसुते सति सचा सह परस्परमन्या नामान्यन्यानि होचध्वर्यूनाच्चादीनि
कृण्वते । कुर्वन्ति । पूर्वनाम प्रख्यापोपहवकालेऽध्वर्यु उपह्वयस्य होतृपङ्क्तयस्त्रिविमन्यैरेव नामभिरात्मानं
त्वष्टृवधभीत्या प्रख्यापयन्तीत्यर्थः । पूर्वमन्यानि कथं प्रसक्तानीत्यत आह । एनान्नरान् कन्या स्त्रोत्पादयिषी
मातान्यैरेव नामभिः स्परत् । प्रीणयति । स्यु प्रीतिबलघोः । श्लेषाङ्गमः ॥ ४ ॥

इंद्रो हरीं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपा मुपाजत ।

ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ॥ ६ ॥

इंद्रः । हरी इति । युयुजे । अश्विना । रथं । बृहस्पतिः । विश्वरूपा । उप । आजत ।

ऋभुः । विभ्वा । वाजः । देवान् । अगच्छत । सुऽअपसः । यज्ञियं । भागं । ऐतन ॥ ६ ॥

पूर्वं कथानां क्रमेण विनियोगमाह । इंद्रो हरी युयुजे । एतन्नामानावश्वौ रथे योजितवान् । तथाश्विनाश्विनी रथं योजितवन्तौ । तथा बृहस्पतिर्वृहतो मन्त्रस्य पालयितैतन्नामको देवो विश्वरूपां नानारूपीपितां गामुपाजत । उपागमत् । स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्यप्यत्र भौरिति विशेषो न श्रुतः तथापि पूर्वं धेनुः कर्त्तव्युक्त्वात् पुरस्ताच्च ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपां ॥ ४. ३३. ८. ॥ इति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा गौरित्येवाध्यवसीयते । अत एव विश्वरूपामित्यस्याश्च पंक्तिरिति केचन व्याचक्षते तदसत् । युष्मत्संपादितानि रथादीनीन्द्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् । तस्माद्ऋभुर्विभ्वा वाजश्च यूयं देवानिन्द्रादीनगच्छत । गत्वा च हे स्वपसः शोभनाश्चरथादिकर्मवन्तो यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसंबन्धिनं भागं सोमरूपं देवत्वं प्राप्तिः श्वेदनीयमैतन । प्राप्तुम् । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवमुपिराह ॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरंता युवशा ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वदश्वमतस्तत युक्ता रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥

निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिभिः । या । जरंता । युवशा । ता । अकृणोतन ।

सौधन्वनाः । अश्वान् । अश्वान् । अतस्तत । युक्ता । रथं । उप । देवान् । अयातन ॥ ७ ॥

हे सौधन्वनाः यूयं निश्चर्मणो मृताया गोः सकाशादुत्कृत्ताश्चर्मणो गां नूतनां निररिणीत । निरगमयत । उत्पादितवन्त इत्यर्थः । तेनैव चर्मणा संवीतां तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृतवन्त इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमेवाश्व्यादीनां विनियोग उक्तः तथापि तेषामत्यंतदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह । न केवलं गोकर्णमेव अपि च या जरंता यौ जीर्णी पितरौ ता तौ युवशा युवानावकृणोतन । अकृत । किंचाश्वदश्वमेकेन विद्यमानेनाश्वेनाश्वान्तरमतस्तत । प्रत्येकं संपादितवन्तः । यस्मादेवं कृतवन्तस्तस्माद्रथं युष्मदीयं युक्ताश्चैर्योजयित्वा देवानिन्द्रादीनुपायातन । देवसमीपं प्राप्तुम् ॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुंजनेजनं ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीयं घा सर्वने मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदं । उदकं । पिबत । इति । अब्रवीतन । इदं । वा । घ । पिबत । मुंजनेजनं ।

सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽइव । हर्यथ । तृतीयं । घ । सर्वने । मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदानीमृषिर्देवैरुक्तमर्थं तान्संबोध्य यूयमृभूनेवमुक्तवन्तः स्वेत्यनुवाचयति । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयमिदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन । इत्युक्तवन्तः ॥ अब्रवीत्तर्लङि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनवादेशे पित्वाद्बुव ईट् । पा० ७. ३. ९३. ॥ एतन्प्रातःसवनिकामिप्रायं । वाचवा । स्वेत्यनर्थकः प्रसिद्धार्थो वा । इदं मुंजनेजनं । मुंजवान्नाम पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानं । तत आहतत्वात्तेन मुंजतुणेन शोधितं । अपगततृणमित्यर्थः । इदं सोमरसरूपमुदकं पिबतेत्यब्रवीतन । एतन्नाथ्यं दिनसवनामिप्रायं । हे ऋभवः यूयं तदुभयसवनसंबन्धि सोमपानकार्यं नैव हर्यथ । नैव कामयथ । हर्यतिः कांतिकर्मा । हर्यत्युश्रिगिति तत्कर्मसु पाठात् । तृतीये सवने तु मादयाध्वै । अत्यर्थं तुष्टा भवथ । ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन्निति तृतीयसवने तेषां सोमपानसम्प्राप्तात् । एवं यूयमृभूनुक्तवन्तः । अथवा ऋभून्मति तस्मैवेदं वाक्यं । हे सौधन्वनाः यूयं देवत्वं प्राप्य देवयजनं

प्रति सोमपाणाय रथेनागत्य आंतागन्धान् प्रातःसवन इदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन । तच्च यदि
नेच्छेत् इदं वा मुञ्जेज्जनं मुञ्जेन दूषितं वाजिनं पिबतेत्यब्रवीतन पश्चात्तद्वयं यदि नेव हर्यथ हे अश्वाः यूयं
तृतीये सवने मादधाध्वे । तत्रापि वाजिनप्रचारात् ॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीद्भिर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।

वधर्येती बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदृता वदंतश्चमसाँ अपिंशत ॥९॥

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः । भूयिष्ठः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।

वधः ऽयंती । बहुऽभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । चृता । वदंतः । चमसान् । अपिंशत ॥९॥

चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्त्वं वदंतो व्यभजति तदाह । एकस्त्रयाणामन्यतम आपो भूयिष्ठा
इत्यब्रवीत् । न ह्युदकात्मशस्तं लोकोपकारकं तत्त्वांतरमस्ति । आपो भूयिष्ठा इत्युतमवादीत् । अपामेव
श्रेष्ठत्वमप एव ससर्जादौ । मनु० १. ८. । इत्यादिशास्त्रात् । तथान्योऽपिर्भूयिष्ठ इत्यब्रवीत् । आंतरं वाह्यं च
दाहपाकमुक्तजरणादिव्यापारिणाधरेव जगन्निर्वाहकत्वादपरेव भूयिष्ठत्वमित्येव मन्यते । तथा वधर्येती । वध-
रिति रेफांतोऽपि वज्रनाम वधोऽर्क इति तन्नामसु पाठात् । तदिच्छति वृथ्युदकायेति वधर्येती मेघपंक्तिरुच्यते ।
यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं स्वयमेव नापेक्षते तथापि वृथ्यर्थमिन्द्रवज्रेण हन्यमानत्वात् तदिच्छतीत्युपचर्यते । यद्वा ।
बहुभ्यस्तैषामर्थाय वधर्येती वधमात्मन इच्छंती भूमिं ॥ ह्यं दसो रेफोपजनः ॥ तामेवैको बहुभ्यः संवादिभ्यः
श्रेष्ठतमामब्रवीत् । उदकस्यापि मेघकारणत्वात् । एवमुता चतान्युक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि वदंतः
परस्परं ब्रुवन्तश्चमसानपिंशत । अवयविनोऽकुर्वन् । चतुर्धा व्यभजतेत्यर्थः ॥ पिश अवयवे । शे मुचादीनामिति
नुम् ॥ इदमेवतवदनमपेक्ष्यर्भुशब्दं व्याचक्षाणो यास्तः । चभव उर भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवंतीति
वा । नि० ११. १५. । इत्युक्तत्वात् ॥

श्रोणामेकं उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतं ।

आ निमुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्विन्पुचेभ्यः पितरा उपावतुः ॥१०॥

श्रोणां । एकः । उदकं । गां । अवं । अजति । मांसं । एकः । पिंशति । सूनया । आऽभृतं ।

आ । निऽमुचः । शकृत् । एकः । अप । अवरत् । किं । स्विन् । पुचेभ्यः । पितरौ ।

उप । आवतुः ॥१०॥

अत्रमेव एवर्त्विगुपेण स्थित्वा सर्वत्र यज्ञं निर्वहन्तीत्याह । श्रोणां श्रोणं ॥ वा ह्यं दसोति पररूपाभावः ॥
श्रोणवर्णमुदकं रुधिरमेकं चक्षुषु मध्यं चक्ष्विगामवाजति । बाह्यभूमिं प्रति गमयति । रक्षोभागत्वेन स्थाप-
यति । तथैको मांसं सूनया ह्येदनसाधनेन स्वधितिनाभृतं संपादितं पिंशति । हृदयजिह्वावत्तत्त्वाकारिणाहृतं
संपादितं मांसं पिंशति । अवयवीकरोति । स्वधितिना तत्तदवयवान्विभजतीत्यर्थः । अथैको निमुचो निःशेषेण
क्लिप्ताभ्यांसात् शकृत् कुक्षिस्थं जरत्तुणमूवध्यनामकमपाभरत् । अपाहरन्निरसनाय । एवमृत्विगुपेण स्थितिभ्यः
पुचेभ्यः पुश्चानुभ्यः पुश्चस्थानीयेभ्य चक्षुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु पितरा यज्ञस्य पालयितारी जायापती किं स्विदु-
पावतुः । किं नु खलु प्राप्तुः ॥ अवतेः प्राप्तर्याह्यं दसो लिट् ॥ सर्वे तैरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किंचित्कृत्यम-
स्तीत्यर्थः । अथवायमर्थः । एकस्तेषामन्यतमः श्रोणां पंगुकां गामुदकं प्रत्यवगमयति । अपरः सूनया मांसवि-
कृषिस्थामृतं संपादितं मांसं पिंशति । अपर आ निमुचोऽस्तमयादवगमिव शकृन्नोपुरीषं हरति । एवमृभुभिर-
नुष्ठिते सति किं स्विदेतस्मात्परिचरणादन्यत्पुचेभ्यः सकाशादुपावतुः । उपगच्छतामिति ॥ ५॥

उवस्वस्मा अकृणोतना नृणं निवत्स्वपः स्वपस्यया नरः ।

अगोक्षस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥११॥

उ॒द्यत् ऽसु॑ । अ॒स्मै । अ॒कृ॒णो॒त॒न॒ । नृ॒ण॑ । नि॒वत् ऽसु॑ । अ॒पः । सु॒ऽअ॒प॒स्य॒या॑ । न॒रः ।
अ॒गो॒ह्य॒स्य॒ । यत् । अ॒संस्त॒न॒ । गृ॒हे । तत् । अ॒द्य॒ । इ॒दं॒ । ऋ॒भ॒वः॒ । न॒ । अ॒नु॑ । ग॒च्छ॒थ॒ ॥ ११ ॥

पुराणप्रसिद्धान्मुधन्वः पुत्राश्च कर्मणा देवत्वं प्राप्तवत् ऋभून् सुत्वा वेदप्रसिद्धा सूर्यरश्मिरूपानुभूनि-
दानीं सौति । तथा च यास्को निरुक्ते पुराणप्रक्रियासिद्धानुभून्वङ्गधा निरुक्त्य तदुदाहरणत्वेन विद्मः
शमीत्येतामुदाहृत्यादित्यरश्मयोऽप्युभय उच्यन्त इत्युक्ता तस्मिन्नर्थ एतामुचमुदाहरणम् । नि० ११. १६. । हे
ऋभव उच्यते प्रभूतं भासमानाः ऋतेवादिष्वेव भासमाना वा ऋतेनोदकेनोदकार्यमुत्पन्ना वा । रश्मीनामुच-
भासमानत्वं प्रसिद्धं । तथादित्यादुत्पत्तिरपि । उदकार्यं भवनमपि रश्मीनां घर्मकाले भूमिगतं सारमादाय
पुनर्वर्षकाले प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति शास्त्रात् । तथाविधा नरः प्रकाशवृष्ट्युदकादेर्भे-
तारः यूयमुदत्तुमतेषु प्रदेशेषु मेवादिषु तृणं ग्रीह्यवादिरूपमस्ती प्राणिजाताय तदुपकारार्थमङ्गणोत्तन ।
कृतवन्तः स्त्र ॥ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थ इति वतिः ॥ तथा निवत्सु प्रवणदेशेष्वस्मा एवाप उदकान्यङ्गणोत्तन ।
ऋकृत् । किं स्वभोगार्थं नेत्याह । स्वपस्यया शोभनकर्मैच्छया । शोभनं कर्मभिः कृतमिति यथा यजमानाः
सुवन्ति तदिच्छयेत्यर्थः । किंच यूयमगोह्यस्यायाह्यस्यादित्यस्य गृहे मंडले यथावत्काष्ठमसत्तन सुप्तवन्तः स्त्र
राची निर्व्यापारास्तिष्ठथ ॥ षस स्वप्ने । अस्माकङ्कि पूर्ववत्तस्य तनवादेशः । अदादित्याच्छपो लुक् ॥ तत्तावन्तं
कालमयाहनीदमिदानीं नानु गच्छथ । अनुसृत्य न गच्छथ । यावन्तं कालं राची सूर्ये निगूढा वर्तन्ते तावन्तमेव
कालमहन्यपि यागुगच्छथेत्यर्थः । यद्वा । अगोपनीयस्य तस्य गृहेऽन्तरिक्षे यथावन्तं कालमसत्तन वृष्टिमदत्त्वा
स्वापमकृत्त तत्तावन्तं कालमयेदानीं वर्षसमय इदं सस्याभिवर्धनवृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नानु गच्छथ । अनुसृत्य
न प्राप्तुथ । यावन्तं कालं विवर्षथ तावन्तमेव कालं प्रवर्षथेत्यर्थः ॥

सं॒मी॒त्य॒ यद्भु॒व॒ना॒ पर्य॑सर्पन्तं कं॒ स्वि॒त्ता॒त्या॒ पि॒तरा॑ व आ॒सतुः॑ ।

अ॒श॒प॒त॒ यः॒ क॒र॒स्त्रं॑ व आ॒द॒दे॒ यः॒ प्रा॒ब्र॒वी॒त्प्रो॒ तस्मा॑ अ॒ब्र॒वी॒त॒न॒ ॥ १२ ॥

सं॒ऽमी॒त्य॒ । यत् । भु॒व॒ना॒ । प॒रि॒ऽअ॒स॒र्प॒न्त॒ । कं॒ । स्वि॒त् । ता॒त्या॒ । पि॒तरा॑ । वः॒ । आ॒स॒तुः॑ ।

अ॒श॒प॒त॒ । यः॒ । क॒र॒स्त्रं॑ । वः॒ । आ॒ऽद॒दे॒ । यः॒ । प्र॒ । अ॒ब्र॒वी॒त् । प्रो॒ इति॑ । तस्मै॑ ।

अ॒ब्र॒वी॒त॒न॒ ॥ १२ ॥

हे ऋभवो रश्मयः यूयं यद्यदा भुवना भूतजातानि संमील्य संमीलनं कृत्वा जलधरपटलैराच्छाद्य
पर्यसर्पन्तं परितः सर्पणं कृत्थ । वर्षथेत्यर्थः । तात्या तातौ तायमाने वृष्ट्युदके । यद्वा । तात्या तासु वर्षासु ॥
छांदसस्त्यप्रत्ययो दकारस्यात्वं च ॥ अथवा पितृविशेषणं । तात्या तत्कालीनी पितरा जगतः पालकौ सूर्या-
चंद्रमसौ क्त स्विदासतुः । कुच खलु तिष्ठतः ॥ अस्तेर्लिटि व्यत्ययेन भूमावाभावः । यद्वा । असतेर्गत्यर्थस्य
लिव्येतद्रूपं ॥ अहोरात्रविभागेन प्रवर्षयथेत्यर्थः । किंचेदृशान्वो युष्मान् यः कोऽपि वृष्टिप्रतिबंधकारी
राक्षसादिः करस्त्रं । बाहुनामैतत् करस्त्री बाहू इत्युक्तत्वात् अत्र स्वकारांतं । युष्मदीयं हस्तमाददे गृह्णाति
प्रतिरोधं करोति तमशपत । नाशयथ । यच्च प्राब्रवीत् प्रकर्षेण वाचा निरुद्धे तस्मै प्रो प्रेवाब्रवीतन । प्रकर्षेण
भर्त्सनादिशब्दं कृत्थ । यद्वा । यो नूनं सौति तं प्रकर्षेण स्तुतित्यर्थः ॥

सु॒षु॒प्त्वांसं॑ ऋ॒भ॒व॒स्त॒द॒पृ॒च्छ॒ता॒गो॒ह्य॒ क॒ इ॒दं॒ नो॑ अ॒ब्रू॒वु॒धत् ।

श्वानं॑ व॒स्तो॒ बो॒ध॒यि॒तारं॑ म॒ब्र॒वी॒त्सं॒वत्स॒र॒ इ॒द॒म॒द्या॒ व्य॑ख्यत ॥ १३ ॥

सु॒षु॒प्त्वांसः॑ । ऋ॒भ॒वः॒ । तत् । अ॒पृ॒च्छ॒त् । अ॒गो॒ह्य॒ । कः॒ । इ॒दं॒ । नः॒ । अ॒ब्रू॒वु॒धत् ।

श्वानं॑ । व॒स्तः॒ । बो॒ध॒यि॒तारं॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । सं॒वत्स॒रे॒ । इ॒दं॒ । अ॒द्य॒ । वि॒ । व्य॑ख्यत ॥ १३ ॥

हे ऋभवो ररम्यात्मकाः यूयं सुपुत्रांस आदित्यसंज्ञले स्वर्पतो वर्षणाय ॥ स्वपेक्षितः क्रसुः ॥ तमादित्यं तदाकथमपुच्छत । प्रश्नं कुर्वथ । किं तदिति चेत् उच्यते । हे अगोह्य केनचिद्गोपनीयादित्य स्वामिन् नोऽस्मदीयमिदं कर्म वर्षणरूपं कोऽबुबुधत् । बोधयति । प्रेरयति । साहाय्यं करोति ॥ बुधेर्लंताङ्गि चङ्गि रूपं ॥ ब्रह्मः सर्वस्य वासयितादित्यः ॥ वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः । ववयोरभेदाद्वत्त्वं ॥ बोधयितारं प्रेरयितारं शानमब्रवीत् । अंतरिक्षे अस्मत् कायं प्राप्तादीत् । असी युष्मान्प्रेरयतीति । अथ वायुसहायेन वर्षतो यूयं संवत्सरे पूर्णेऽवेदानीमिदं जगद्व्यव्यत । विविधं प्रकाशितवतः । पूर्वं सूर्याचंद्रमसौ यथा न दृश्येते तथा वर्षितेदानीं वर्षकालेऽतीति विश्वं जगद्व्यतं कुर्वथेत्यर्थः ॥ ख्यातेर्बुधस्तितिवत्तिख्यातीत्यङ् ॥

दिवा यांति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अंतरिक्षेण याति ।

अङ्गिर्यीति वरुणः समुद्रैर्युष्मा इच्छंतः शवसो नपातः ॥ १४ ॥

दिवा । यांति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयं । वातः । अंतरिक्षेण । याति ।

अतऽभिः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् । इच्छंतः । शवसः । नपातः ॥ १४ ॥

हे शवसो वृष्टिकार्यस्य बलस्य नपातो नपातयितार ऋभवः युष्मानिच्छंतो वृथ्यनुकूलचिकीर्षया युष्मानेवेच्छंतः सर्वे देवा आयाति । कस्मादिति तदुच्यते । मरुतो वृथ्यनुकूला देवा दिवा युष्मोकायांति । आगच्छति ॥ सावेकाच इति तृतीयाविभक्तेरुदात्तत्वं ॥ भूम्या भूमेः सकाशादभिधीयति । आगच्छति । अयं वातः सर्वदा संचारी वायुरंतरिक्षेण याति । अंतरिक्षादायाति । तथा वरुण आवरको जलाभिमानी देवः समुद्रैः समुदन्तस्त्वभावैरङ्गिः ताभ्य आयाति । यद्वा । पूर्वं वृष्टिसाहाय्यायागता एते देवाः कृतकार्याः संतः पुनर्युष्मान्कामयमानाः स्वस्वदेशं प्रति यांतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

मा नो मित्र इति द्वाविंशत्युचं षष्ठं सूक्तं दीर्घतमसं । तृतीयाषष्ठी जगत्पौ । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अथस्य सूयमानत्वाद्या तिनोच्यते सा देवतेति न्यायेनाथो देवता । अत्रानुक्रमणिका । मा नो द्वाधिकाश्रुतिस्तु तृतीयाषष्ठी जगत्पाविति ॥ अथमेधस्य मध्येऽहन्यध्रिगुप्रिधेऽध्रिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिरस्य वंक्रय इत्यस्मात्पुरस्ताद्वैतसूक्तमावपेत् । त्रीणि सुत्यानि भवन्तीति खंडे सूचितं । अध्रिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिरस्य वंक्रय इति वा मा नो मित्र इत्यावपेत् । आ० १०. ८. इति ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिंद्र ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।

यद्वाजिनां देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इंद्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । परि । ख्यन् ।

यत् । वाजिनः । देवजातस्य । सप्तैः । प्रवक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥ १ ॥

नोऽस्मानश्च स्तोतुं प्रवृत्तास्त्रिचादयो देवा मा परि ख्यन् । परिख्यानं मा कुर्वन्तु । परिख्यानं नाम निंदा । महानुभावं देवजातमश्च तुच्छा नराः सुवंतीति मा कुर्वन्तु ॥ ख्यातिर्माङ्गि बुधस्तितिवत्तीत्यादिना ज्ञेयम् ॥ अहरभिमानी देवो मित्रो रात्र्यभिमानी वरुणः । अर्यमा तयोरंतराजामिन्यादित्यः । आयुः सततगता वायुः ॥ वकारलोपो वा ॥ इंद्रः प्रसिद्धः । ऋभुक्षा देवानां निवासभूतः प्रजापतिः । यद्वा । एतन्महत्तमैर्द्रविशेषणं ऋभुक्षा उच्यते तन्नामसु पाठात् । निंदायाः प्रसक्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्वाजिनो वेजनवतो बहुजनवतो वा देवजातस्य बहुदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य । उपआदीनामस्य शिरआद्यवयवत्वादिति भावः । उषा वा अथस्य मेधस्य शिर इत्यादिभ्युतेः । यद्वा । देवेभ्यो जातस्य गंधर्वकुल उत्पन्नत्वात् । सप्तैः सर्पणशीलस्य । अथनामेतत् । एवंविधस्याथस्य महानुभावस्य वीर्याणि वीरकर्मणि सामर्थ्यानि विदथे वेदनसाधने यज्ञे प्रवक्ष्यामः प्रकर्षेण ब्रूमः । अतो मा परि ख्यन् प्रत्युतानुगृह्णत्वित्यर्थः ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयंति ।

सुप्राङ्जो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूर्णाः प्रियमप्येति पार्थः ॥ २ ॥

यत् । निः । निजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिं । गृभीतां । मुखतः । नयंति ।

सुऽप्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वरूपः । इन्द्रापूर्णाः । प्रियं । अपि । एति । पार्थः ॥ २ ॥

यद्यस्मान्निर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । निर्णिग्विभिरिति रेक्णो रिक्थमिति च तन्नामसूक्तत्वात् ॥ उभयच मत्वर्थो लुप्यते ॥ रूपवता हिरण्यवताभरणेन प्रावृतस्य सर्वतो वेष्टितस्याश्वस्य मुखतः पुरस्ताद्गृभीतां गृहीतां रातिं दातव्यां दातव्यत्वेन गृहीतामजां नयंत्युत्तिजः । स तादृशो ऽजः सुप्राङ् सुष्ठु प्रशस्यागमनो मेम्यद्वन्यमानः ॥ मीन् हिंसायां । अस्मावाङ्मुगतात्कर्मणि व्यत्ययेन शतृ ॥ यद्वा । तस्य शब्दानुकरणं मेमेशब्दं कुर्वन् । विश्वरूपो बज्रवर्णोपेतः कृष्णधीवः कृष्णललामो वा । नैकवर्ण इत्यर्थः । एवंरूपोऽयमिन्द्रापूर्णाः । इन्द्रः प्रसिद्धः । पूषा पोषको देवोऽपि । तयोः प्रियं । आपेयः कृष्णधीव इत्युक्तत्वादपेः प्रियत्वं । सर्वेऽपीन्द्रस्तेतीन्द्रप्रियत्वं । एवंरूपं पार्थोऽन्नमप्येति । प्राप्नोतु ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोऽकाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति ॥ ३ ॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यः ।

अभिऽप्रियं । यत् । पुरोऽकाशं । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनं । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३ ॥

एष छागः शृंगरहितोऽजोऽश्वेन वाजिना शीघ्रव्यापकेनाश्वेन सह पूष्णः पोषकस्यापिर्भागो भजनीयो विश्वदेव्यः सर्वदेवार्हः । अपेः सर्वदेवात्मकत्वात् तदर्थत्वेन सर्वदेवप्रियत्वं । एवंविधोऽजः पुरः पुरस्तानीयते । प्राप्यते । यद्यस्मादेवं क्रियते तस्मात्प्रियं प्रीणयितारं पुरोडाशं पुरस्तादातव्यमेनमजं त्वष्टा सर्वस्योत्पादको देवः । त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रूतेः । तूर्णव्यापकोऽपिर्वा । उमे त्वष्टृर्बिभ्यतुरित्युक्तत्वात् अहोरात्रे इति वारणी इति वेति यास्कनारणी बिभ्यतुरित्युक्तत्वात् । नि० ८. १५. । अरणिसंबंधोऽपिरेवेति गम्यते । अर्वता-रणवताश्वेन सह सौश्रवसाय देवानां शोभनान्ननिमित्तमभि जिन्वति । प्रीतिहेतुकं करोति ॥

यच्चविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयंति ।

अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥

यत् । हविष्यं । ऋतुऽशः । देवऽयानं । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वं । नयंति ।

अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञं । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

हविष्यं हविर्योग्यं देवयानं देवानां प्रापणीयमश्वं यद्यदा मानुषा ऋत्विज ऋतुश ऋतावृतौ काले काले त्रिः परि णयंति । पर्यभिर्कुर्वतीत्यर्थः । अत्रास्मिन्समये ॥ ऋचि तुनुधेति दीर्घः ॥ पूष्णः पोषकस्यापिर्भागोऽजः प्रथम एति । पुरोगामी सन् गच्छति । किं कुर्वन् । यच्च देवेभ्यः प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिंधो यावयाभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पूणध्वं ॥ ५ ॥

होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निऽइंधः । यावऽयाभः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।

तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽइष्टेन । वक्षणाः । आ । पूणध्वं ॥ ५ ॥

होता देवानामाहूतितन्नामक ऋत्विक् अध्वर्युरध्वर्युरध्वरस्य नेता सोऽप्यावया अभिमुख्येन हविषां जमयिता । अध्वर्योर्विशेषणमेतत् ॥ आहुपूर्वद्वितेरमुन् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ यद्वा । अभिमुख्येनावयष्टा प्रतिप्रस्थातोच्यते ॥ अवे यजः । पा० ३. २. ७२. इति खिन् । अवाप्योरुपसर्गयोरित्यङ्गोपः ॥ अपिमिंधोऽभीत् ॥ आङ्गाग्न्योरिंधे । पा० ६. ३. ७०. ६. इति मुम् ॥ यावयामः । यावणः स्तुत्या गृह्णातीति यावसुत् ॥ कर्मस्थण ॥ उतापि च शंसा प्रशास्ता । सुविप्र इति मेधाविनाम । शोभनमेधोपेतो ब्रह्मोच्यते । ब्रह्मा त्वो वदति जात-
विद्यामित्यत्र ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति । नि० १. ८. इत्युक्तत्वाद्ब्रह्मैव
सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चानुक्तत्विगुपलक्षकः । एते सर्वे तेन प्रसिद्धेन स्वरंरुतेन सुव्यरणीयं रुतेन स्वरंरुतेन
वोच्चारसौष्ठवादिना सुष्ठु संपादितेन स्विष्टेन सुष्ट्विष्टेन यज्ञेन वचना अभितो घृतकुन्दादीन् प्रवहणस्वभावाः
प्रसिद्धा नदीर्वा पृणध्वं । सर्वतः पूरयत । यज्ञं सम्यपिर्वत्यं फलं साधयतेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्वते पचनं संभरंत्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपऽव्रस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चषालं । ये । अश्वऽयूपाय । तक्षति ।

ये । च । अर्वते । पचनं । संभरंति । उतो इति । तेषां । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपव्रस्का यूपार्हवृक्षस्य व्रश्चनकर्तारश्चेत्तारः । उत ये च यूपवाहाश्चिक्त्रस्य वोढारः । ये च चषालं ।
यूपस्थोपरिस्थाप्यं यूपयभागं चषालमाहुः । तद्येऽश्वयूपायाश्चबन्धनयूपाय तक्षति ॥ तक्षतीति वचनव्यत्ययः ॥
साधु संपादयति । ये चार्वतेऽरणवतेऽश्वाय पचनं पाकसाधनं काष्ठभांडादिकं संभरंति । उतो अपि च
नोऽस्मत्संबन्धिनां तेषामृत्विजामभिगूर्तिः संकल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धिरिन्वतु । व्याप्नोतु ॥ इन्वतिर्वाप्ति-
वचनः इन्वति ननवेति तद्वचनेषु पाठात् ॥ यद्वा । तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु । यागं साधुपारं प्रापय्य
फलेन योजयत्वित्यर्थः ॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाश उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदंति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुं ॥ ७ ॥

उप । प्र । अगात् । सुऽमत् । मे । अधायि । मन्म । देवानां । आशाः । उप । वीतऽपृष्ठः ।

अनुं । एनं । विप्राः । ऋषयः । मदंति । देवानां । पुष्टे । चकृम । सुऽबन्धुं ॥ ७ ॥

मन्म मननीयं फलं सुमदुप प्रागात् । उपप्रेतु । सुमत्स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. इति यास्कः । यद्वा ।
स्वयमेव मादयितुमे मन्मधायि । धीयते । फलभूतोऽश्च आगतः स च मया धृत इत्यर्थः । किमर्थं । वीतपृष्ठः
साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः कांतपृष्ठो वा । अत्यंतं दृप्त इत्यर्थः । तादृशोऽयं देवानामाशाः पूरयितुमुप
गच्छतु । यागार्थमागतमेनं सुबन्धुं शोभनबन्धनमश्वं देवानामाशास्वमानानां पुष्टे पोषणाय चक्रम । कुर्मः । तं
च विप्रा मेधाविन ऋत्विज ऋषयोऽतीद्विद्वद्रुद्रारोऽन्वे वा विप्रा ऋषयश्चानु मदंति । अनुमोदतां । सम्यक्
कृतमिति परितुष्यंतु ॥

यज्ञाजिनो दामं संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य ।

यज्ञा घास्य प्रभृतमास्येऽं नृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत् । वाजिनः । दामं । संदानं । अर्वतः । या । शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य ।

यत् । वा । घ । अस्य । प्रऽभृतं । आस्ये । नृणं । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८ ॥

वाजिनो गमनवतोऽश्वस्य यहाम ग्रीवावद्धा रज्जुः । यच्च संदानं सम्यगवच्छिदकं बंधकं पादबंधनं दा-
मास्ति । या चास्य शीर्षस्था शिरसि बद्धा खलीनरज्जुरस्ति ॥ शिरःशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । ये च तद्धिते
। पा० ६. १. ६१. इति शीर्षभावः । तित्स्वरितः ॥ यद्वा घास्त्राश्वस्यास्ते मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रशिप्तं तुणमस्ति ।
घशब्दो हार्धे स च प्रसिद्धार्थः । सर्वा सर्वाणि ता तानि सर्वाण्यपि हे अश्व ते तव संबंधीनि देवेष्वसु । संतु ।
देवेषु मध्ये भवंतु । देवत्वं प्राप्नुवंतु वा ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किल अश्वस्य तत्पा-
त्रिणां प्रासनीया ॥

यदश्वस्य ऋविषो मक्षिकाश्च यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्प्रमस्ति ।

यद्वस्तयोः शमितुर्यन्त्रेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अश्वस्य । ऋविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वऽधितौ । रिप्प्रं । अस्ति ।

यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । नृषेभुः । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

अश्वस्य तदवयवभूतस्य ऋविष आममांसस्य यत् यदंगं मक्षिकाश्च अभवयत् ॥ अश मोजने ॥ यद्वा ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ अश्वस्य यन्मांसं भवयति । वायवा स्वरौ पञ्चजनकाले यद्रिप्प्रं लिप्प्रमस्ति । स्वदणा पशुमन-
क्तीति श्रुतेः । अथवा स्वधितौ केदनकाले चावदानकाले यद्रिप्प्रमस्ति शमितुर्हस्तयोर्लिप्प्रमस्ति । विशसनकाले
यच्च नृषेभु लिप्प्रं । ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ते तव संबंधीनि देवेष्वस्तु । देवेषु संतोषार्थाय भवंतु ॥

यदूर्वध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य ऋविषो गंधो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वंतु मेधं शृतपाकं पचंतु ॥ १० ॥

यत् । ऊर्वध्यं । उदरस्य । अपऽवाति । यः । आमस्य । ऋविषः । गंधः । अस्ति ।

सुऽकृता । तत् । शमितारः । कृण्वंतु । उत । मेधं । शृतऽपाकं । पचंतु ॥ १० ॥

उदरस्य संबंधि यदूर्वध्यमीषज्जीर्णं तुणं पुरीषमपवाति अपगच्छति । यस्यामस्यापक्वस्य ऋविषो मांसस्य
गंधोऽस्ति लेशोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किंचिदूर्वध्यमपक्वस्य च लेशोऽस्ति आमगंधोऽस्ति । तत्सर्वं शमितारो
विशसनकर्तारः सुकृता कृण्वंतु । सुकृतमुक्तदोषरहितं कुर्वंतु । उतापि च मेधं मेध्यं यज्ञार्हं पञ्चवयवं शृतपाकं
देवयोग्यपाकोपेतं यथा भवति तथा पचंतु । पितृमनुष्यादियोग्यमतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

यत्ने गाचाद्गग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधार्वति ।

मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा नृणेषु देवेभ्यस्तदुशङ्घो रातमस्तु ॥ ११ ॥

यत् । ते । गाचात् । अग्निना । पच्यमानात् । अभि । शूलं । निऽहतस्य । अवऽधार्वति ।

मा । तत् । भूम्यां । आ । श्रिषत् । मा । नृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उशत्ऽभ्यः । रातं । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अश्व ते तवाग्निना पच्यमानाग्नाचाद्यदृष्मरूपं रसो वा यत्किंचिदवधार्वति । तथा निहतस्य निःशेषेण
हतस्य तव यदंगं रसरूपं शूलमभिलक्ष्यावधार्वति निर्गच्छति । तत् तदंगं भूम्यां मा श्रिषत् । आश्लिष्टं मा
भूत् ॥ श्रिषः पुषादित्वादङ् ॥ पाकसमये तथा मा नृणेषु विशसनसमये दर्भेषु मापगच्छतु । तर्हि तत्पतितं कुत्र
गच्छत्विति चेत् उच्यते । तत्तादृशमुशङ्घः कृत्स्नं हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु ॥

ये वाजिनं परिपश्यति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निहरेति ।

ये चार्वतो मांसमिक्षामुपासत उतो तेषामभिर्गूर्तिर्न इवतु ॥ १२ ॥

ये । वाजिनं । परिऽपश्यन्ति । पङ्कं । ये । ई । आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति ।
ये । च । अर्वतः । मांसंऽभिष्ठां । उपऽआसते । उतो इति । तेषां । अभिऽगूर्तिः ।
नः । इन्वतु ॥ १२ ॥

ये पङ्कं वाजिनमश्वमश्वमयवं परिपश्यन्ति परितः पावनबुद्धिचते । य ईं ये चैनं सुरभिः शोभनगंधोऽतो निर्हर किंचिदप्यस्मभ्यं देहीत्याहुः । यद्वा । निःशेषेण देवेभ्यो हरित्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोग्यमिति । किंच ये चार्वतो मांसमिषामुपासते ये नरा अस्त्वार्वतोऽश्वस्य ऊतशिश्टमांसयाचनामुपासते कांसते । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूर्तिरमित उद्यमनं नोऽस्मान्वितु । व्याप्नोतु । यथास्माभिरस्य उपासन् एवं सृष्टयन्ति तथा षष्ठो निर्वाहयत्वित्यर्थः ॥ यद्वा । मंचो देवपरो व्याख्येयः । ये देवा वाजिनं पङ्कं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति विलंबं ब्रूया ये च सुरभिरमीमेनं निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ये चार्वतोऽश्वस्य मांसमिषामुपासते तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु । तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

यन्नीक्ष्यं मांसपचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।
ऊष्मण्यापिधानां चरूणामंकाः सूनाः परि भूषन्त्यर्थं ॥ १३ ॥
यत् । निऽईक्ष्यं । मांसपचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।
ऊष्मण्या । अपिऽधानां । चरूणां । अंकाः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अर्थं ॥ १३ ॥

मांसपचन्या मांसपचन्याः ॥ पचतेरधिकरणे ल्युट् । मांसस्य पचि युद्धघ्नोः । का० ६. १. १४४. । इत्यंतलोपः ॥ उखायाः स्थाव्या नीचणं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठं तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य कृषितस्यासेचना-न्यासेचनसाधनानि तथोष्मण्योष्मनिवारणाह्नीणि पात्राणि तथा चरूणां पात्राणां मांसपूर्णाणामपिधाना-पिधानानि तत्साधनानि तथांकां हृदयावयववांजनसाधना वेतसशाखाः सूना अवदानसाधनाः स्वधि-त्यादय एतमश्वमश्वमयवं परि भूषन्ति । परितो भूषयन्ति । स्वस्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः ॥ भूष अलंकारे । भौवादिकः ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पङ्गीशमर्वतः ।
यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १४ ॥
निऽक्रमणं । निऽसदनं । विऽवर्तनं । यत् । च । पङ्गीशं । अर्वतः ।
यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिं । जघास । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

यन्निक्रमणं । नितरां क्रमते यच्च तन्निक्रमणं स्थानं । नितरां सीदत्वचेति निषदनं । विवर्तनं विविधवर्त-नमितस्ततो लुठनं यच्च तत् ॥ सर्वत्राधिकरणे ल्युट् ॥ यस्त्वार्वतोऽश्वस्य पङ्गीशं पादबंधनं । यद्वा । बंधनं पट् तद्वान्देशः । अत्र सर्वत्र देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाय तत्स्थानमपि स्वीक्रियते । यद्वा । क्रियापरावगंतव्या । आलंभसमये नियहेण या निक्रमणादयश्चेष्टाः सन्ति ता इत्यर्थः । यच्च पपौ यदुदकम-पिवत् । यच्च घासिमदनीयं तृणादिकं लघास अभवत्यत् । हे अश्व ते तव ता तानि सर्वाणि निक्रमणादीनि देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु व्याप्नोतु । तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

मा त्वामिध्वेनयीङ्मगंधिमोखा भ्राजंत्यभि विंक्तु जघ्निः ।
इष्टं वीतमभिगूर्तिं वर्षदृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यर्थं ॥ १५ ॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमऽगंधिः । मा । उखा । भ्राजंती । अभि । विक्त । जग्निः ।
इष्टं । वीतं । अभिऽगूर्तं । वषट्ऽकृतं । तं । देवासः । प्रति । गृभ्णांति । अश्वं ॥ १५ ॥

हे अश्व त्वा त्वां धूमगंधिर्धुमेन व्याप्तोऽग्निर्मा ध्वनयीत् । मा ध्वनयत् । धूमं दृष्ट्वा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः ।
अश्वस्य शब्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा । हे पच्यमानाश्चावयव त्वा त्वां धूमगंधिरग्निर्मा ध्वनयीत् । ध्वनी
सति भांडभंगः स्यात् ॥ नोनयतीत्यादिना चक्रप्रतिषेधः । पा० ३. १. ५१. । इयंतश्चेति वृद्धभावः ॥ किंच
भ्राजंत्यत्वापिसंयोगेन दीप्तोखा स्थाली माभि विक्त । अभितो मा चीचलत् । तापातिशयेन मा नीनशदि-
त्यर्थः ॥ औविजी भयचलनयोः । छांदसो विकरणस्य लुक् । लुङि वा झलो झलीति सलोपः ॥ स्थाली
विशेष्यते । जग्निर्जिघ्रती तापेन ॥ घ्रा गंधोपादाने । आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः ॥ तं तादृशमश्वमिष्टं होतुमिषितं
वीतं होमायानीतमभिगूर्तमाभिमुख्येन प्रदानायोच्यतं । यद्वा । इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यपि कृतमभिगूर्तं
थ यजामह इत्यागूर्युक्तं । वषट्कृतं वषट्कारेण देवसंस्कृतं एवंभूतं तं देवासो देवाः प्रति गृभ्णांति । प्रति-
गृह्णांति ॥ ॥ ९ ॥

यदश्वाय वासं उपस्तृणंत्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।
संदानमर्वंतं पङ्गीशं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति ॥ १६ ॥
यत् । अश्वाय । वासः । उपऽस्तृणन्ति । अधीवासं । या । हिरण्यानि । अस्मै ।
संऽदानं । अर्वंतं । पङ्गीशं । प्रिया । देवेषु । आ । यमयन्ति ॥ १६ ॥

अश्वाय संक्षयमानायाधीवासमुपर्याच्छादनयोग्यं यद्वास उपस्तृणन्ति सर्वत आच्छादयन्ति ॥ सुत्र आच्छा-
दने क्रियादिकः ॥ तथास्मा अश्वाय या यानि हिरण्यानि सौवर्णराजतकांस्यानि कल्पयन्ति । तथार्वंतं ॥ पक्ष्यर्थे
द्वितीया ॥ अर्वतोऽश्वस्य संदानं शिरोबंधनं पङ्गीशं पादेषु प्रविष्टं पादबंधनं । एतानि प्रिया देवानां प्रियत-
राणि चात्वाले बद्धा स्थापितानि देवेष्वा यामयन्ति । प्रापयन्ति ॥

यत्ने सादे महसा शूकृतस्य पाषाण्या वा कशया वा तुतोदं ।
सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ १७ ॥
यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पाषाण्या । वा । कशया । वा । तुतोदं ।
सुचाऽइव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥ १७ ॥

महसा बलेन शूकृतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । शूत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे सदनेऽगमने निमित्तभूते सति ॥
सदेर्भावे घञ् । कषात्वत इत्यंतोदात्तत्वं ॥ अर्थतो गमनं कुर्वन्शूत्कारं कुर्वतस्ते त्वां पाषाण्या वा कशया वा
तुतोदं व्यथयति यद्यस्मात् तस्मात्ते तव ता तानि सर्वा सर्वाण्यध्वरेषु यागेषु ब्रह्मणा मंत्रेण सूदयामि ।
चरामि । आङ्गित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु यागेषु हविषो हविराज्यादिकं सुचेव सुचा
यथा सूदयन्ति तद्वत् ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबंधोर्वंकीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।
अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्यरनुघुष्या वि शस्त ॥ १८ ॥
चतुऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबंधोः । वंकीः । अश्वस्य । स्वऽधितिः । सं । एति ।
अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुऽपरुः । अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥ १८ ॥

वाजिनोऽश्वस्य देवबन्धोर्देवानां प्रियस्य चतुस्त्रिंशद्वक्रीरितत्संख्यान्युभयपार्श्वोन्नि स्वधितिश्चेदनासा-
धनोऽसिः समेत । सम्यग्गच्छति चेदनाथ । इतरेषामजादीनां षड्विंशतिरेव षड्विंशतिरस्य वक्रयः । ऐ० ब्रा०
२. ६. । इति प्रेषात् । हे विशसनस्य कर्तारः अस्याश्वस्य गात्राणि शरीरावयवान्छिद्राच्छिद्राणि यथा
भवन्ति तथा वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि । वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनमभिख्येति तन्नामभूत्वात् । कृणोत ।
कुरुत ॥ तप्तनप्तनयनाश्चेति तवादेशः ॥ हृदयजिह्वावचःप्रभृतीनि प्रज्ञाय मध्ये छिन्नानि मा कुरुतेत्यर्थः ।
तदर्थं परःपरः प्रतिपर्व प्रतिहृदयावयवमगुण्येदमवयवमिति संशब्दश्चैव वि शस्य । विशसनं कुरुत ॥ शस्य
हिंसायां । छांदसः शपो लुक् ॥ गात्रंगात्रमस्यानूनं कुरुतात् । ऐ० ब्रा० २. ६. । इति प्रेषात् ॥

एकस्वष्टुरश्वस्या विशस्ता हा यंतारा भवतस्तथ चतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिंडानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥ १९ ॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विऽशस्ता । हा । यंतारा । भवतः । तथा । चतुः ।

या । ते । गात्राणां । चतुऽथा । कृणोमि । ताऽता । पिंडानां । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥ १९ ॥

त्वष्टुरस्य दीप्तस्याश्वस्य विशस्ता विशसनस्य कर्तैकः । एक एव । स कः । चतुरेतदुपलक्षितः कालात्मा
तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसितत्वात् । यद्वा । चतुर्निःशंकविशसनाय गता शमिता । तथा हा यंतारा नियम-
यितारावहोरात्रे देवौ बावापृथिव्यौ वा चत्विषु भवतः ॥ तथ चतुरित्यत्र चत्वर्य इति प्रकृतिभावो ब्रह्मत्वं
च ॥ हे अश्व ते तव गात्राणां मध्ये या यानि हृदयावयवयवान्यृतुथा कालि कृणोमि छिन्नानि संपादयामि
पिंडानां मध्ये ता ता तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेनापी प्र जुहोमि । प्रकर्षेण कृतं करोमि ॥

मा त्वा तपन्प्रिय आत्मापियंतं मा स्वधितिस्तन्व १ आ तिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृध्रविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथुं कः ॥ २० ॥

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपिऽयंतं । मा । स्वऽधितिः । तन्वः । आ । तिष्ठिपत् । ते ।

मा । ते । गृध्रुः । अविऽशस्ता । अतिऽहाय । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथुं ।

करिति कः ॥ २० ॥

हे अश्व त्वा त्वामपियंतं देवान्प्रति गच्छंतं प्रिय आत्मा भोगायतनत्वान्तव प्रियतरो देहो मा तपत् । तप्तं
मा कार्षीत् । विद्योगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः । स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वस्तनूरंगानि मा तिष्ठिपत् ।
त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् ॥ स्थापयतेर्बुद्धि तिष्ठतिरित् । पा० ७. ४. ५. । इतीत्वं ॥ तथा ते तव गात्राणि
गृध्रुः केवलमांसग्रहणेप्सुरविशस्ता विशसनेऽकुशलः शमितातिहाय न्यूनातिरेकभावेन तत्तदंगमतिक्रम्य मध्ये
मिथु मिथ्या अर्थमसिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक्छिन्नानि मा कः । मा कार्षीत् ॥ करोतेर्बुद्धि मंत्रे घसेति
त्रेर्बुक् । गुणः । हृज्याभ्य इति तलोपः ॥

न वा उ एतन्मित्रयसे न रिष्यसि देवाँ इदेषि पृथिभिः सुगेभिः ।

हरीं ते युंजा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासंभस्य ॥ २१ ॥

न । वै । ऊं इति । एतत् । मित्रयसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् । एषि । पृथिभिः । सुगेभिः ।

हरी इति । ते । युंजा । पृषती इति । अभूता । उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासंभस्य ॥ २१ ॥

न वा उ नैव खल्वेतन्मित्रयसे । वैशब्द एवकारार्थः । उ इत्यवधारणे । नैवेदानीमितराश्ववन्मृतो भवसि
देवत्वप्राप्तिर्विष्यमाणत्वात् । अत एव न रिष्यसि । न हिंस्यसे । अर्थहिंसाया अभावात् । ननु प्रत्यक्षतो मृतिर-

वयवनाशश्च दृश्यते कथमेवमुच्यत इति उच्यते । सुगेभिः पथिभिः शोभनगमनसाधनेर्मर्गेर्देवयानलक्षणेर्देवा-
निदिषि । देवानेव प्राप्नोषि । अतो युक्तेषोक्तिः । कैः साधनैरिति तच्चाह । ते त्वां वोढुं हरी एतन्नामानाविद्र-
स्याश्च ते तव युञ्जा रथे युक्तावभूतां । भविष्यतः । आशंसारूपत्वाद्भूतार्थनिर्देशः । हरी इन्द्रस्येति निरुक्तं ।
तथा पृषती पृषत्यौ मरुतां वाहनभूती युञ्जाभूतां । युक्ती भविष्यतः । पृषत्यौ मरुतामिति च निरुक्तं ॥
युजेर्ष्विगित्यादिना क्तिन् । युजेरसमासे । पा० ७. १. ७१. इति नुम् । सुपां मुलुगित्याकारः ॥ तथा रासभ-
स्याश्विवाहनस्यैतन्नामकस्याश्वस्य धुरि स्थाने वर्तमानः कश्चिद्वाज्युपास्यात् । उपस्थास्यति । वहतीत्यर्थः । यद्वा ।
रासभस्य भानोर्धुरि वर्तमाने युक्ते वाज्यश्च उपस्थास्यति । देवत्वं गच्छतस्तव गमनार्थिन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि
प्रेषयन्तीत्यर्थः । यद्वा । तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहति ॥

उपाकरणकालेऽवघ्राणावर्तने यद्यश्चो न कुर्यात् तदैषा नैमित्तिकी यजमानवाचनार्था भवति । तथा च
सूचितं । सुगव्यं नो वाजी स्वध्वं यजमानं वाचयेत् । आ० १०. ८. इति ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वध्वं पुंसः पुत्रां उत विश्वापुषं रयिं ।

अनागास्वं नो अदितिः कृणोतु स्रुचं नो अश्वौ वनतां हविष्मान् ॥२२॥

सुऽगव्यं । नः । वाजी । सुऽअश्वं । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वऽपुषं । रयिं ।

अनागाऽस्वं । नः । अदितिः । कृणोतु । स्रुचं । नः । अश्वः । वनतां । हविष्मान् ॥२२॥

वाज्यश्च आलभ्यमानो नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनेन गोसमूहेन युक्तं विश्वापुषं रयिं विश्वस्य पोषकं धनं
कृणोतु । करोतु ॥ खलगोरथात् । पा० ४. २. ५०. इति समूहार्थं यत् । छांदसमुत्तरपदायुदात्तत्वं । यद्वा ।
सामूहिकस्याणः प्रसंगे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंग इति यत् । का० ४. ३. १६०. । तदंतस्यायुदात्तं द्वाचंदसी-
त्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥ तथा स्वध्वं शोभनाश्वसमूहयुक्तं । तथा पुंसः पुत्रान् । पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणः ।
अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा । पुंसो वध्वादीन् पुत्रान् पुष्टरचकानात्तजान् । स्व्यपत्यानि पुमपत्यानि चेत्यर्थः ।
उतापि च विश्वापुषं रयिं विश्वपोषणसमर्थं धनं । किंच नोऽस्मानदितिरदीनोऽश्वोऽनागास्वं कृणोतु ।
सर्वतो निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनितपापक्षयाभावेऽसंभवादपापत्वं प्रार्थ्यते । किंच
हविष्मान् हविर्भूतावयवोपेतोऽश्वो नोऽस्माकं स्रुचं बलं चाचं तेजो वनतां । संभजतां । कुरुतां ॥ १० ॥

यदक्रंद इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं दीर्घतमसं त्रैष्टुभं । अश्वस्य सूयमानत्वात्तद्देवत्वं । यदक्रंदः सप्तनेत्य-
नुक्रमणिका ॥ आश्वमेधिके मध्यमेऽह्न्युपाकरणायवावस्थितमश्वमावाभिरिकादशभिः सौति । तथा च त्रीणि
मुत्यानीति खंडे सूचितं । तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रंद इत्येकादशभिः सौत्यप्रणुवन् । आ० १०. ८. इति ॥

यदक्रंदः प्रथमं जायमान उद्यन्तमुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्वेनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महिं जातं ते अर्वन् ॥१॥

यत् । अक्रंदः । प्रथमं । जायमानः । उतऽयन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

श्वेनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपऽस्तुत्यं । महिं । जातं । ते । अर्वन् ॥१॥

हे अर्वन्नरणकुशलाश्च ते तव जातं जन्म जननमुपस्तुत्यं । उपेत्य सर्वैः स्रोतव्यं ॥ सौतिरेति कुशाखिति
कथं । तत्सुक्तं ॥ कथं सुत्यत्वमिति उच्यते । यद्यस्मात्समुद्रात् । अंतरिक्षनामैतत् । उदकसमुद्रनापादानाय-
चगंधर्वादिंसंमोदनाधिकरणाद्वांतरिक्षात्प्रथमं पूर्वं जायमान उत्पन्नः । यद्वा । समुद्र आदित्यः समुद्रनादृष्ट्या ।
तस्माद्वा जायमानः । सूर्यादश्च वसवो निरतष्ठेति वक्ष्यमाणत्वात् । उत वायवा पुरीषात् सर्वकामाणां पूरका-
दुदकात्प्रथममुद्यजायमानः । स तादृशस्त्वं यद्यस्मादक्रंदः महाशब्दमकरोर्यजमानमनुयहीतुं । किंच ते
पक्षा पतनसाधनी पक्षी श्वेनस्य पक्षाविव । तौ यथा शीघ्रपतनसाधनी तादृशावित्यर्थः । तव बाहू हरिणस्य
बाहू इव । तौ यथा वेगवन्तौ तादृशावित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म सुत्यमित्यर्थः ॥

यमेन दत्तं चित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अर्धतिष्ठत् ।
 गंधर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्च वसवो निरतष्ट ॥ २ ॥
 यमेन । दत्तं । चितः । एनं । अयुनक् । इन्द्रः । एनं । प्रथमः । अर्धं । अतिष्ठत् ।
 गंधर्वः । अस्य । रशनां । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्च । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

यमेन नियामकेनापिना दत्तमेनमश्च चितः पृथिव्यादिषु चिषु स्थानेषु वर्तमानः स्तीर्णतमो वा वायुर-
 युनक् । रथे योजितवान् । किंचैनमश्चमिन्द्रः प्रथमः प्रकृततमः । प्रथम इति मुख्यनाम । अर्धतिष्ठत् ।
 अधिष्ठितवान् । अस्य गंधर्वः सोमः । सोमेन समया विपुक्त इति वक्ष्यमाणत्वात् । स चास्याश्च रशनां
 नियमनरञ्जुमगृभ्णात् । अयहीत् । ईदृशोऽश्चः कृतः समुत्पन्न इति चेत् उच्यते । हे वसवो रश्मयः यूयं
 सूरादादित्यादश्चमेवमहानुभावं निरतष्ट । निःशेषेण साधु संपादितवन्तः । यद्वा । वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः
 परामुञ्चन्ति । हे वसवः स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याच्छादयितारः यूयं सूरादादित्यादश्चमेन निरतष्ट । अतश्चत ।
 निरतिष्ठेय समित्येतस्य स्थाने । तच्चतिः करोतिकर्मा । स च क्रियासामान्यवचनः । अत्रौचित्याद्वारणे वर्तते ।
 सम्यग्धारितवन्त इत्यर्थः ॥ तच्चैर्लङि क्कांसः शपो लुक् । स्तोः संयोगादोरिति कलोपः ॥

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन् असि चितो गुह्येन व्रतेन ।
 असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते चीणि दिवि बंधनानि ॥ ३ ॥
 असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । चितः । गुह्येन । व्रतेन ।
 असि । सोमेन । समया । विपृक्तः । आहुः । ते । चीणि । दिवि । बंधनानि ॥ ३ ॥

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि । नियमिताभिरसि । तेन दत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः । तथादित्योऽसि । सूरात्रिर-
 तष्टेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्निरूपेण वा कर्मणा । सर्वत्रव्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन चितस्त्रिषु
 स्थानेषु तायमानो वायुरसि । चित एनमायुनगित्युक्तत्वात्तद्रूपत्वं । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा
 योगादिसाधनरूपेण चित एतन्नामकं च्छपिरसि । किंच हे अश्च त्वं सोमेन समया सह विपृक्तः । वीत्येप
 समित्येतस्मिन्नर्थे । संपृक्तोऽसि तेन गृहीतत्वात् । हे अर्धैवंप्रकारेण ते तव दिवि बुलोक आदित्ये वा वर्तमानस्य
 चीणि बंधनान्युत्पत्तिकारणान्याहुः पुराविदः । वसव आदित्यो बुल्लानं चेति चीणि ॥

चीणि त आहुर्दिवि बंधनानि चीण्यप्सु चीण्यन्तः समुद्रे ।
 उतेव मे वरुणं छंत्स्यर्वन् यचा त आहुः परमं जनिचं ॥ ४ ॥
 चीणि । ते । आहुः । दिवि । बंधनानि । चीणि । अप्सु । चीणि । अंतरिति । समुद्रे ।
 उतऽइव । मे । वरुणः । छंत्सि । अर्वन् । यच । ते । आहुः । परमं । जनिचं ॥ ४ ॥

पूर्वं दिवि चीणि बंधनानीत्युक्तं । रदानीं स्थानत्रयेष्वपि चीणि बंधनानीत्याह । हे अर्वन् ते तव दिवि
 संबंधनानि चीण्याहुः । तानि पूर्वमुक्तानि । अप्सु । अबुपजीवितत्वाद्बुल्लोकोऽप्यशब्देनाभिधीयते । पृथिव्यां
 चीणि बंधनान्याहुः । अन्नं स्थानं बीजमिति चीणि । तथा समुद्रेऽतः समुद्रमध्ये । समुद्रवणादपादानात्स-
 मुद्रमंतरिचं । तस्मिंस्त्रीणि वृष्ट्युत्पत्तिनिमित्तानि मेघो विद्युत् सानितमिति । उतेव । इवशब्दश्चार्थः । अपि च
 हे अर्वन् वरुणः पापस्य वारकः फलस्यावर्जयिता वा त्वं मे मह्यं कंत्सि । कथयसि । किं कथयसीति चेत्
 उच्यते । ते तव परमं जनिचं निरतिष्ठयं जन्म ॥ जनेरीणादिक इत्थप्रत्ययः ॥ यच येषु चिपूतेषु स्थानेष्व्याहुः
 कथयन्ति । यद्वा । यच यस्मिन्नादित्ये परमं जनिचमाहुः सूरादश्च वसवो निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तावृशं प्रशस्वं
 जन्म यन्नसाधनमवेन कथयसीत्यर्थः ॥

इ॒मा ते॒ वाजि॑न्नु॒व॒मार्ज॑नानी॒मा श॒फानाँ॑ स॒नितु॑र्नि॒धानाँ॑ ।
 अ॒त्रा ते॒ भ॒द्रा र॑श॒ना अ॒पश्य॑मृतस्य॒ या अ॒भिर॑क्ष॒न्ति गो॒पाः ॥ ५ ॥
 इ॒मा । ते॒ । वा॒जिन् । अ॒वऽमार्ज॑नानि । इ॒मा । श॒फानाँ॑ । स॒नितुः॑ । नि॒ऽधानाँ॑ ।
 अ॒त्र । ते॒ । भ॒द्राः । र॑श॒नाः । अ॒पश्यं॑ । ऋ॒तस्य॑ । याः । अ॒भि॒ऽरक्ष॑न्ति । गो॒पाः ॥ ५ ॥

हे वाजिन्नुवमार्जनान्यंगसंशोधकानि स्थानानीमेमान्युक्तानि शुलोकादीनि किंच सनितु-
 र्यागसंभक्तस्त्वमेमानि शफानां निधानानि स्थानानि । संचारप्रदेशा इत्यर्थः । किंचात्रैव ते तव भद्रा
 भंदनीयाः कल्याणा रशना ग्रीवादिषु संयुक्ता रज्जूरचापश्च । एषुक्तेषु स्थानेष्वपश्च । रशना विशिष्यते । या
 गोपा गोपयिष्यो रशना ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वायस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतमभिरक्षन्ति अभितः
 पालयन्ति ता अपश्च । दृष्टवानस्मि । यद्वा । इमा ते तवावमार्जनान्यंगप्रचालनसाधनान्युदकानि । इमानि
 सनितुस्तत्र शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा वा । अत्रास्मिन्देवयजनस्थाने या रशना
 गोपास्तव पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो वा ऋतस्य संबन्धिन्योऽभिरक्षन्ति ता अपश्च ॥ १११ ॥

आ॒त्मानं॑ ते॒ मन॑सारा॒द॒जाना॑म॒वो दि॒वा प॒तय॑तं प॒तंगं॑ ।
 शि॒रो अ॒पश्यं॑ प॒थिभिः॑ सु॒गेभि॑ररे॒णुभि॑र्जेह॒मानं॑ प॒तत्रि॑ ॥ ६ ॥
 आ॒त्मानं॑ । ते॒ । मन॑सा । आ॒रात् । अ॒जानाँ॑ । अ॒वः । दि॒वा । प॒तय॑तं । प॒तंगं॑ ।
 शि॒रः । अ॒पश्यं॑ । प॒थिऽभिः॑ । सु॒ऽगेभिः॑ । अ॒रे॒णुऽभिः॑ । जेह॑मानं । प॒तत्रि॑ ॥ ६ ॥

हे अथ ते तवात्मानं शरीरं मनसास्मदीयेन प्रकृष्टगमनवता चेतसारादतिदूरे स्थितमजानां । जानामि ।
 अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । कथं । अवोऽवस्तात् । सामर्थ्याद्भूमेः । भूमिमारभ्य दिवांतरिक्षेण मार्गेण
 पतंगमादित्यं पतयंतं गच्छंतं व्याप्नुवंतं । यद्वा । यतो दिवांतरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयंतं गच्छंतं पतंगमा-
 दित्यमवः आवः व्याप्नोषि अतो व्याप्तं जानामि । किंच शिरोऽपश्च । तव शिर एवं पश्यामि । कथं । सुगेभिः
 शोभनगमनसाधनैररेणुभिरपपिः पथिभिर्मार्गैः । आदित्यमंडलादप्युपरिभूतैः सत्यलोकमार्गेरित्यर्थः । तत्र
 प्रतिबंधाभावात्प्राणाणामुक्तं रूपत्वं । तथाविधैस्तेजोहमानमुपर्युपरि व्याप्नुवत् पतत्रि पतनवच्छिरोऽपश्च ।
 भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । यद्वा । त आत्मानमेवं भावयामि मनसा दिवा द्योतना-
 त्मकेनांतरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वावोऽवस्ताद्वाधुखं पतयंतं यागदेशं प्रति व्याप्नुवत् अत एव पतंगं
 पतनशीलमधःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपश्च । उक्तरूपैर्देवयजनमा-
 र्गेर्जेहमानं यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि । यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं
 तथापि देहात्पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते ॥

अ॒त्रा ते॒ रू॒पमु॑त्त॒मम॑पश्यं॒ जिगी॑षमा॒णमि॒ष आ॒ प॒दे गोः॑ ।
 य॒दा ते॒ म॒र्तो॒ अनु॑ भो॒ग॒मान॒कादि॑न्नसि॒ष्ठ ओष॑धीरजी॒गः ॥ ७ ॥
 अ॒त्र । ते॒ । रू॒पं । उ॒त्त॒ऽत॒मं । अ॒पश्यं॑ । जिगी॑षमा॒णं । इ॒षः । आ॒ । प॒दे । गोः॑ ।
 य॒दा । ते॒ । म॒र्तः । अ॒नु॒ । भो॒गं । आ॒न॒ट् । आ॒त् । इ॒त् । य॒सि॑ष्ठः । ओष॑धीः । अ॒जी॒ग॒रिति॑ ॥ ७ ॥

एवं गमनानंतरं हे अथ ते तवोत्तममुक्तरूपेणोत्कृष्टतमं रूपमत्रास्मिन्त्यागदेशेऽपश्च । पश्यामि । कीदृशं ।
 गोर्भूत्याः पदे स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेशं आजिघावनस्थाने वेषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इषमिष्यमाणमन्नम-
 न्नानि वा आ सर्वतो जिगीषमाणं गंतुमिच्छंतं । हे अथ ते तव यदा मर्तो मनुष्यो भोगं भोक्तव्यमन्नमन्वानट् ॥
 नशतिर्गतिकर्मा ॥ अनुक्रमेण समीपं गमयति । आदिदन्तरं तदानीमेव तदनुग्रहाद्विषयमकृत्वा यसिष्ठो

महातृष्णयेव यसितृतमो भवयितृतमः सन्नोषधीरन्नान्यजीगः । गिरसि । भवयसि । महानुभावोऽपि त्वं लौकिकाश्च वक्तुं चेन्न पुष्पेण दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यमनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्नु गावोऽनु भगः कनीना ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ ८ ॥

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीना ।

अनु । व्रातासः । तव । सख्यं । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यं । ते ॥ ८ ॥

इदानीं कृत्स्नस्य लोकस्यापि मुख्य इति प्रतिपादयति । हे अर्वन् गमनशीलाश्च त्वा त्वामन्वगुह्य रथो गच्छति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा मर्यो मर्यस्त्वा त्वामनु ॥ जात्येकवचनं ॥ अनु गावः । गावोऽपि त्वामनुगच्छन्ति । तथा कनीनां कन्यकानां स्त्रीणां भगो भाग्यं कीदृशं त्वद्गमनम् । तथा व्रातासो व्राताः संघातका अन्येऽश्वसमूहा वस्त्रादिदेवगणा वा त्वामन्वगुह्य तव सख्यमीयुः । सखिभावं गच्छन्ति । देवा ऋत्विजो ऋतमाना देवा वा त्वामनुह्य ते वीर्यं वीरकर्म ममिरे । सुत्या मांति । अतः सर्वोऽपि त्वामनुसरः त्वं तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

हिरण्यशृंगोऽयो अस्य पादा मनोजवा अर्वर इन्द्र आसीत् ।

देवा इन्द्रस्य हविरद्यमायन्यो अर्वतं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ ९ ॥

हिरण्यऽशृंगः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अर्वरः । इन्द्रः । आसीत् ।

देवाः । इत् । अस्य । हविःऽअद्यं । आयन् । यः । अर्वतं । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥ ९ ॥

अयमश्वो हिरण्यशृंगो हितरमणीयशृंगो वा उन्नतशिरस्को हृदयरमणशृंगस्थानीयशिरोरुहो वा । अस्य पादा अयोऽयोमयाः । अयःपिंडसदृशा इत्यर्थः । तथा मनोजवा मनोविगाः । अथवैतदिन्द्रविशेषणं । ईदृशस्याश्वस्य सामर्थ्यं प्रति मनोविग इन्द्रोऽप्यवरो निष्ठ आसीत् । किंचास्याश्वस्य हविरयं हविषोऽदनं भक्षणं ॥ स्वार्थिको यत् ॥ अदनयोग्यं हविर्वपिच्य देवा इत् सर्वेऽपि देवा आयन् । प्राप्ताः । य इन्द्रोऽर्वतं प्रथमः प्रथमभावी सन्नध्वतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । सहविद्वेन स्वकीयत्वेन वाश्रितवानित्यर्थः । इन्द्र एणं प्रथमो अध्वतिष्ठदिति ह्युक्तं ॥

ईमांतासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतंते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः ॥ १० ॥

ईर्मऽअंतासः । सिलिकऽमध्यमासः । सं । शूरणासः । दिव्यासः । अत्याः ।

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतंते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यं । अज्मं । अश्वाः ॥ १० ॥

अत्राश्वसमूहसुतिद्वारेणायं सूयते । ईमांतास ईरिताः प्रेरिता अंता येषां ते तथोक्ताः । विरलांता इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः संख्यताः संगता मध्यप्रदेशा येषां ते तथोक्ताः । मध्ये निविडा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्थिते विशेषणे । ईर्म ईरितः । पुरतो गुह्य इत्यर्थः । तादृशः पृथुरतो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशाः । तथा सिलिकमध्यमासः । संख्यतः संगतः संलपो मध्यभागो येषां ते तादृशाः । पुष्टत्वात्प्रीहपुष्टाः संलपमध्यासेत्यर्थः । जघनपुरोभागावपेच्य सिलिकमध्यमा इत्युक्तं । समित्ययमुपसर्गो यतंत इत्याख्यातेन संबंधयितव्यः । शूरणासो विक्रमशीला दिव्यासो दिवि भवा अतनशीलाः । यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्यमाणत्वाद्यं यौगिकोऽवगंतव्यः । ईदृशा अश्वाः श्रेणिशः । एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते । शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पंक्तीभूय सं यतंते । सम्यग्यतं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टांतः । हंसा इव । ते यथा श्रेणीभूता

ईमीतास इत्याद्युक्तरूपाः संतोऽंतरिक्षे गमनाय यतन्ति तद्वत् । कदा । उच्यते । यद्यदाश्वा दिव्यमज्मं गमनं गंतव्यं वा मार्गमाक्षिपुः व्याप्नुवन्ति तदा ॥ अयं मन्त्रो यास्मिन्निव व्याख्यातः । ईमीताः समीरिताः पुष्टता वा सिलिकमध्यमाः संखतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुश्रुते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतद्दिद्रियाणि भवन्ति । सं शूरणासो दिव्यासो अत्थाः । शूरः श्रवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्था अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ति । हंसा इतिर्घ्नत्वध्वानं । श्रेणिश्च इति श्रेणिः अयतेः समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिपुर्व्यदापुर्दिव्यमज्ममजनिमाजिमन्त्राः । नि० ४. १३. इति ॥ १२ ॥

तव शरीरं पतयिष्येऽर्चन्तव चित्तं वात इव ध्रुजीमान् ।

तव शृंगाणि विष्टिता पुरुचारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ ११ ॥

तव । शरीरं । पतयिष्ये । अर्चन्तव । तव । चित्तं । वातः । इव । ध्रुजीमान् ।

तव । शृंगाणि । विऽस्थिता । पुरुऽचा । अरण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

हे अर्चन्तव तव शरीरं पतयिष्ये पतनशीलं । व्याप्नित्यर्थः । तथा तव चित्तं मनो वात इव ध्रुजीमान् शीघ्रगमनवायुरिव । तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः । किंच तव शृंगाणि शिरसो निर्गताः शृंगस्थानीयाः केशाः पुरुचा पुरुषु बज्रपु प्रदेशेषु विष्टिता विष्टितानि विविधं स्थिताः । किंच त एवारण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पूर्यमाणानि वा एवंभूताः केशाश्चरन्ति । यद्वा । अचाश्चस्य शृंगाभावात् तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यन्ति ॥

आश्चमेधिके मध्यमेऽहन्त्यध्रिगुग्रेषु मा नो मित्र इति सूक्तानंतरमुप प्रागाच्छसनमिति द्वे अचौ शंसनीये । सूत्रितं च । उप प्रागाच्छसनमिति द्वे । आ० १०. ८. इति ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनं । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा । मनसा । दीध्यानः ।

अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

अयमवारणकुशलो वाज्यश्चः शसनं विशसनस्थानमुप प्रागात् । उपग्रेति । किं कुर्वन् । देवद्रीचा मनसा देवान्गच्छता मनसा दीध्यानो ध्यायन् । कदा देवान्सद्वयवेनार्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् । किंचास्य पुरः पुरस्तान्नाभिर्नहनं । बंधुभूत इत्यर्थः । यद्वा । अस्य बंधनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात् । एवंभूतोऽजः पुरो नीयते । पुरतः प्राप्यते । अन्वगुह्य पश्चादन्तरं । अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसितोऽर्थ एव तथाप्यजाश्चोभयानंतर्यत्वप्रकटनाय पदद्वयं । यद्वा । अन्विति क्रियया संबध्यते । कवयोऽनुचाना रेभाः स्रोतार अस्त्रिजो यन्ति । गच्छन्ति । ये वा अनुचानास्ते कवय इति श्रुतेः । यद्वा । कवय इति मेधाविनाम कविर्मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात् । रेभ इति स्रोतृनाम रेभो जरितेति तच्च पाठात् ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अद्या देवाञ्जुष्टमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ १३ ॥

उप । प्र । अगात् । परमं । यत् । सधऽस्थं । अर्वा । अच्छ । पितरं । मातरं । च ।

अद्या । देवान् । जुष्टऽतमः । हि । गम्याः । अथ । आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥ १३ ॥

अर्वावरणकुशलोऽयमश्च उप प्रागात् । उपगच्छति । किं । यत्परममुत्कृष्टं सधस्थं सहस्थानं सुकृतिभिरैक-

अग्निवासयोम्यं स्वर्गाख्यं यदस्ति तत् । किमर्थं । पितरं मातरं चाच्छामिमुख्येन प्राप्तुं । हे अश्व अथास्मिन्काशि जुष्टतमः प्रीततमः । स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः । एवंभूतो देवान् गम्याः । गच्छेद्देवान् । हिशब्दो यच्च उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः सगम्योऽनु सखा सयूध्यः । तै० सं० १. २. ४. २. । इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिबोधनार्थः । अथानंतरं यजमान आ शास्ते । कस्मै । दाशुषे हविर्दत्तवते स्वस्मै । कानि । वार्याणि वरणीयानि धनानि । यद्वा ॥ पुरुषस्य व्यत्ययः ॥ आ शास्ते प्रार्थये यजमानार्थं ॥ १३ ॥

अस्य वामस्येति द्विपंचाशद्वचमष्टमं सूक्तं दीर्घतमसं । अत्रेयमनुक्रमणिका । अस्य द्विपंचाशदल्पस्तवं स्वेतस्-
ग्रयोत्यापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञानमोचाक्षरप्रशंसा च पंचपादं साकंजानां यन्नायत्रेऽयं स शिंक्ते
सप्ताधर्गर्भा गौरीरिति जगत्स्यः । एतदंतं तु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरं सा
प्रस्तारपंक्तिः शकमयमिति शकधूम उचाणं पुत्रिमिति सोमस्त्रयः केशिन इत्यपिः सूर्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारि
वाग्वाच इन्द्रं मित्रं सौरीयं द्वादशेति संवत्सरसंख्यं कालचक्रवर्णनं यस्ते सरस्वत्ये यज्ञेन साध्येभ्यः परानुष्टुप्पौरी
पर्जन्याभिदेवता वांत्वा सरस्वते सूर्याय वेति । अत्र सुत्यावज्जलेन स्तुतिभागस्याल्पीयस्त्वादिदं सूक्तमल्पसावनं ।
न सूक्तांतरवद्वज्जसवं । इदमेव वैलक्षण्यं तुशब्देन बोध्यते । अस्मिन्सूक्ते प्रायेण संशयोत्यापनादयो बहुवोऽर्थाः
प्रतिपाद्यन्ते । अचिकित्वास्त्रिकितुष इत्यनया संशय उत्थाप्यते । पुच्छामि लेख्यत्र प्रश्नः प्रतीयते । इयं वेदिरित्यत्र
प्रतिवचनं । य ईं चकारेत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते । अपश्च गोपामित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य
प्रशंसा । न चरतीत्यक्षरं ब्रह्म । वा सुपर्णेत्यादिना तस्य प्रशंसा । पंचपादं पितरं साकंजानां सप्तयं यन्नायत्रे
अधि अयं स शिंक्ते सप्ताधर्गर्भा गौरीर्ममायेति षड्जगत्स्यः । समानमेतदित्यनुष्टुप् । तस्याः समुद्रा इति प्रस्तार-
पंक्तिः । तल्लक्षणं कंदोयंथे सूचितं । प्रस्तारपंक्तिः पुरतः । पिं० ३. ४०. । इति । पुरतः पूर्वार्धे द्वादशाक्षरौ जागतौ
पादौ ततो द्वावष्टाक्षरौ गायत्री सा प्रस्तारपंक्तिरिति सूत्रार्थः । अनुक्रमणायामप्युक्तं । आर्या चेत्यस्तारपंक्तिः
। अनु० ८. ६. । इति । शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । गौरीर्ममायेत्येतदंतानां विष्टे देवा देवता । तस्याः
समुद्रा इत्यस्याः पूर्वार्धस्य वाग्देवता । उत्तरार्धस्यापः । शकमयमित्यस्याः पूर्वार्धस्य शकधूमः । उचाणं
पुत्रिमित्युच्चारार्धस्य सोमो देवता । त्रयः केशिन इत्यस्या अपिसूर्यवायवः । चत्वारि वागित्येषा वाग्देवताका ।
इन्द्रं मित्रं वरुणं कृष्णं नियानमित्येते सूर्यदेवत्ये । द्वादश प्रधय इत्यस्याः संवत्सरात्मा कालो देवता । यस्ते
स्तन इत्यस्याः सरस्वती । यज्ञेनेत्यस्याः साध्या देवता । समानमेतदित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वायव्यो वा देवता ।
दिव्यं सुपर्णमित्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता ॥ छत्सूक्तस्य विनियोगं शौनक आह । स्तयं छत्वा द्विजो
मोहात्त्रिराचोपोषितः शुचिः । सूक्तं अप्स्वास्ववामीयं चिप्रं मुच्येत किल्विषादिति । छत्सि० १. २६. ॥ महाव्रते
वैश्वदेवशस्ते वैश्वदेवं निविजानं द्विप्रतीकं । तचास्य वामस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं प्रतीकं । पंचमा-
रण्यके सूचितं । अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दीर्घतमस एकचत्वारिंशतं । ऐ० आ० ५. ३. २. । इति ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्याचापशयं विशपतिं सप्तपुचं ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्वः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतपृष्ठः । अस्य । अश्वः । अपश्यं । विशपतिं । सप्तपुचं ॥ १ ॥

अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं
दिवि बोतते तस्यास्य वामस्य वननीयस्य संभजनीयस्यारोग्यार्थभिः सर्वैः सेवनीयस्य पलितस्य पालयितुः
प्रकाशवृद्धादिप्रदानेन पालकस्य तथा योऽयं दिवि बोतते तस्यास्य होतुर्ज्ञातव्यस्याज्ञानार्हस्यादित्यस्य
मध्यमो मध्यमस्थानः । मध्ये भवो वायुरुच्यते । आदित्यापी अपेक्ष्यास्य मध्यमत्वं । स चाश्वः सर्वत्र व्याप्तः ।
न हि वायुरहितः कश्चित्पदेशोऽस्ति । तादृशो भ्रातास्ति । भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता पितृ-
धनस्य भागं हरति तद्वत् । मध्यस्थानमंतरिक्षलोकं हरतीति वा । वृथार्थं रश्मिभिराहताणां भीमानां रसानां
हरणाद्वा भ्रातेत्युच्यते । पित्र्येण धनेन स्वाजितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि वृथार्थं
रसेर्भक्तव्यो भवति । किंच घृतपृष्ठः घृतमाज्जतिलक्षणं पृष्ठं यस्य तादृशो भ्राता तस्य तृतीयोऽस्ति । भवति ।

चथाणां पूरणसृतीयः । उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वं । आतुल्यं प्रतिपादितप्रकरणान्नापि द्रष्टव्यं । रात्रौ सवितुस्तोत्रोभागस्य हरणात् । दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वाद्वा आतुल्यं । अत्रैषु आतुषु मध्ये पुरोदेशे वा विरपतिं विशां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतं । ऐतिहासिकपक्षेऽदितिः पुत्रकामेति प्रसूति मित्रवरुणादिष्वदितिपुत्रेष्वस्यादित्यस्य सप्तमपुत्रत्वं । ईदृशं महानुभावमादित्यमपञ्च । अद्राक्षं । भावनयात्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति श्रुतिः ॥ एवं वा । अस्य वामस्य विश्वस्योन्निरितुः । सप्तुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्पालनशीलस्य होतुरादातुः । स्वस्मिन्संहर्तुरित्यर्थः । परमेश्वरस्य खड्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धं । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य आता तज्ज्ञागहारी तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति । जगद्भारकत्वेन वर्तते । स चाज्ञो व्यापनशीलः । वायुना वै गीतम सूत्रेणायं च लोकः परस्व लोकः सर्वाणि च भूतानि संरब्धानि । ऋ० उ० ३. ७. २. इति श्रुतिः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वं । किंचास्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः । घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा यस्य स तादृशः । पृष्ठं स्युशतेरिति निश्चितं । ४. ३. यद्वा । प्रदीप्तपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानोत्थः । न त्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत्स्पर्शं नाविषयो भवति । अत्रैषु मध्ये विरपतिं विशां प्रजानां पतिं । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । सर्वस्य पतिः सर्वस्थेशान इति श्रुतिः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशं । स्वमायया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः । अपञ्चं । पञ्चैयं । साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ अयमर्थः । स्वाधीनमायाजगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत् उत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनी द्वौ विराट्सूत्रात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षमावात् खड्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यं । तथापि स्वरसत्त्वाभावाद्ब्रह्मविस्तारभयाच्च न लिख्यते । यच्च द्वा सुपर्णेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते तत्र तत्र प्रतिपादयामः । अयं मंत्रो यास्मिन् व्याख्यातः । अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुरित्यादिना । नि० ४. २६. तच्च व्याख्यानमत्रानुसंधेयं ॥

सप्त युञ्जति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

चिनाभि चक्रमजरमनुर्वं यचेमा विश्वा भुवनाधि तस्युः ॥ २ ॥

सप्त । युञ्जति । रथं । एकं चक्रं । एकः । अश्वः । वहति । सप्तनामा ।

चिनाभि । चक्रं । अजरं । अनुर्वं । यच्च । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्युः ॥ २ ॥

एकचक्रमेकरथांगोपेतं । यद्यपि चीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते । रथं रंहणस्वभावं सूर्यस्य संबन्धिनं सप्तैतत्संख्याका अश्वो युञ्जति । अनुबध्ति । वहत्यहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्त नेत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामैक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारी वा । एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा वहतीत्यर्थः । वाय्वधीनत्वादेतरिचसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । चिनाभि वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतं अजरमरणधर्मकं अनर्घमशिशिलं । पुनस्तदेव विशेष्यते । यच्च यस्मिंश्चक्र इमा विश्वा भुवनेमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यध्याश्रित्य तस्युः । तिष्ठति । यद्वा । एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन संचरंतं रथमादित्यमंडलं सप्त युञ्जति । सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्या असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षड्रतवः । एकः साधारण इत्येवं । अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अपरोऽधिकमासात्मक इत्येवं सप्तर्तवो युञ्जति । एतस्य कार्यं निर्वहतीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्त रसानां संगमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः सप्तर्षिभिः सूत्रमानो वादित्यो वहति । धारयति । भ्रमयतीत्यर्थः । किं । चिनाभि चक्रं । तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा चय चतवो यस्य तत्तादृशं । के ते । ग्रीष्मवर्षाहिमंताख्याः । यद्वा । भूतमविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत्पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रमजरं मरणरहितं । न हि कदाचिदपि कालो म्रियते । अनादिनिधनः काल इति स्मृतिः । अनर्घमप्रतिहृतं । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनरावर्तयति । संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवांतर्भावात् ततो युगादीनां तदनुत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य चक्रत्वेन

निरूपणं। पुनः कीदृशं तत्। यच्च यस्मिंश्चक इमा विद्या भुवनेमानि सर्वाणि भूतान्यधि तस्युः आश्रित्य तिष्ठन्ति
कालाधीनत्वात्सर्वस्य स्थितिः। ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाच्च-
रप्रशंसा चैतन्मूकमप्युक्तं। अयमपि मञ्चो यास्केण सप्त युञ्जति रथमेकचक्रमेकधारिणमित्यादिना व्या-
ख्यातः। नि० ४. २७.। तदवाप्यनुसंधेयं ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्युः सप्तचक्रं सप्त वहंत्यश्वः।

सप्त स्वसारो अभि सं नवंते यच्च गवां निहिता सप्त नाम ॥३॥

इमं। रथं। अधि। ये। सप्त। तस्युः। सप्तचक्रं। सप्त। वहन्ति। अश्वः।

सप्त। स्वसारः। अभि। सं। नवंते। यच्च। गवां। निहिता। सप्त। नाम ॥३॥

इममुक्तस्वरूपमादित्यमंडलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये सप्त रथमयोऽधि तस्युः अधिष्ठिताः। संवत्सरपक्षे
ऽयनर्तुमासपक्षदिवसरात्रिसंज्ञायाः सप्तावयवा अधितिष्ठन्ति। कीदृशं रथं। सप्तचक्रं। चक्रनाम्नराणां
क्रमशादा चक्राणि रथमयः। ते सप्त यस्य रथस्य तादृशसुभयविधं रथं पूर्वोक्ता अधिष्ठिता अश्वा व्यापन-
शीलाः सप्त वहन्ति। निर्वहन्ति च। तादृशं रथं सप्त स्वसारः स्वयंसरणाः। स्वरादित्यः। तेन सारिताः
परस्परं स्वस्वभूता वा सप्तसंख्याका रथमय अतवश्याभि सं नवंते। अभिसुखेन संगच्छन्ति। असाधारणाः
परस्परविलक्षणकार्याः षड्रतवः सर्वसाधारण एक इति सप्तत्वं। यदा। उक्तरूपा मासद्वयात्मकाः षट्
चयोद्देशमासात्मकाः सप्तम इति सप्तत्वं। कीदृशो रथ इति तदुच्यते। यच्च यस्मिन् रथे उभयविधं गवां वाचां
सुतिरूपाणां सप्त सप्तविधानि नाम नमनानि सप्तस्वरूपाणि निहितानि। सप्तस्वरोपेतैः सामभिः सुतं
रथमित्यर्थः। यदा। गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यच्च यासु स्वस्वेषु निहिता स्वसारः
परस्परस्वभूता देवनवोऽभि सं नवंते ॥

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्यन्वतं यदेनस्या विभर्ति।

भूम्या असुरसृगात्मा क्व स्विक्तो विद्वांसमुप गात्प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः। ददर्श। प्रथमं। जायमानं। अस्थ्यन्वतं। यत्। अस्या। विभर्ति।

भूम्याः। असुः। असृक्। आत्मा। क्व। स्विक्त्। कः। विद्वांसं। उप। गात्। प्रष्टुं। एतत् ॥४॥

एवं प्रपञ्चस्य कालायस्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविषयत्वमाह। को ददर्श। को द्रष्टुं
शक्नुयात्। कदा। प्रथमं। कष्टेः पूर्वं। अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः। किं। जायमानं। प्रथमभावविकारमापन्नं।
उत्पद्यमानं प्रपञ्चमित्यर्थः। दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह। यद्यस्मादस्यन्वतमस्थिमंतं सशरीरं। उपलक्षणमेतत्। कार्यभा-
वमापन्नमित्यर्थः। अनस्थास्थिरहिताशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिर्वेदांतप्रसिद्धेश्वरायक्ता माया विभर्ति गर्भ-
वदंतर्धारयति। अव्याकृतावस्थायामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो विभर्ति। यदा केवलः परमेश्वरो मायाशब-
लितः सन्नित् अगन्निर्मितवानुत्पत्तिसमये देहादिसहितस्य कस्यचिदभावात्को ददर्श। तदानीं मनो नित्यमात्मा
च नित्यः तत्संयोगात्कश्चिदात्मा जानानीति चेत् सोऽपि न संभवतीत्यत आह। भूम्याः संबन्धि पार्थिवं
स्थूलशरीरं असुः प्राणः तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं असृक् श्रोणितं। एतत्सप्तधातूपलक्षणं। यद्यपि शरीरं
पञ्चभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षयोक्तं। आत्मा तेः संबद्धश्चेतनः क्व स्विक्त्। कुचाक्षि। न कश्चिद-
क्षीत्यर्थः। नाव्यक्त्विचन मिषत्। ऐ० आ० २. ४. १. इति श्रुतिः। विद्वांसं जगत्कारणविषयज्ञानवन्तमन्यं गुर्वादि-
कमेतत्कारणं प्रष्टुं कः श्रियोऽस्यमतिरूप गात्। उपगच्छति। तादृशो देहेन्द्रियसंघातरूप आत्मा तस्मिन्समये
कुचाक्षि। प्रष्टा प्रतिवक्ता बोधोऽपि नाक्षीत्यर्थः। न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽव्यभिक्तं चाप्यस्मिदिति श्रुतिः।
यदा। प्रथमं प्रथमभाविनं जगतः कारणभूतं को ददर्श। कः साक्षात्करोति। जायमानमस्यन्वतं मनुष्यमन-
श्चिकः परमेश्वरः सशरीरमशरीरो यद्यस्माद्विभर्ति। द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः। शिष्टं समानं ॥

पाकः पृच्छामि मनसा विजानन् देवानां मेना निहिता पदानि ।

वत्से बष्कयेऽधि सप्त तंतून् वि तन्निरे कवय ओतवा उं ॥ ५ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविऽजानन् । देवानां । एना । निऽहिता । पदानि ।

वत्से । बष्कये । अधि । सप्त । तंतून् । वि । तन्निरे । कवयः । ओतवै । उं इति ॥ ५ ॥

पाकः पक्त्वोऽपक्रमतिरहं मनसा संस्कृतिना विजानन्नतिग्रहणं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । अज्ञाने कारणमाह । एनानि पदानि संदेहास्यदानि तत्त्वानि देवानां निहितानि । देवानामपि गूढानीत्यर्थः । यद्वा । देवानां पदानि तत्त्वानि निधिवन्नोपयित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः । तानि कानीति उच्यते । वत्से सर्वस्य निवासभूति बष्कये । बडिति सत्यनाम । तत्कषतीति बष्कय आदित्यः । यद्वा । बष्कयो नामैकहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पृथग्निर्देशाद्वष्कयशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते । तस्मिन्नादित्येऽध्यधिकं सप्त तंतून् स्थापयमानां सप्त सोमसंस्थांश्च वयो मेधाविनो यजमाना ओतवै जगद्रूपतिर्यक्ततून्वेतुं वि तन्निरे । वितन्वति । यद्वा । सप्त तंतवः सप्त च्छंदांसि । तानि वितन्वति । किमर्थं । ओतवै सप्तसोमसंस्थारूपतिर्यक्ततुसंतानाय । यन्ननिर्माणायेत्यर्थः । यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीनत्वादिति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मने न विद्वान् ।

वि यस्तुस्तंभ षष्ठिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् । चिकितुषः । चित् । अत्र । कवीन् । पृच्छामि । विद्मने । न । विद्वान् ।

वि । यः । तस्तंभ । षट् । इमा । रजांसि । अजस्य । रूपे । किं । अपि । स्वित् । एकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं चिकितुषो विशेषेण तत्त्वं जानतः कवीन् क्रांतदर्शिनोऽधिगतपरमार्थान्वाख्यंस्तत्त्वविषये पृच्छामि । किमर्थं । विद्मने वेदनाय परमार्थज्ञानाय । किं जानन्नैव परामर्शार्थं जेत्याह । विद्वान् पृच्छामि अपि त्वज्ञानादेव । यः परमेश्वरस्तंभ संमितवान् नियमितवान् । अथ य आत्मा स सेतुर्विधुतिरेषां लोकानामसंभेदाय । ऋ० उ० ८. ४. ५. इति श्रुतिः । किं । इमेमानि षड्रजांसि लोकान्त्रजगत्कान् । लोका रजांस्युच्यन्ते इति निश्चयः । यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तं । ननु षड्विंशतिः सप्तमः किमिति न निर्दिष्ट इति उच्यते । अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो रूपे स्वरूप एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं किमपि स्वित् । किंस्विदेव । तन्न केनाप्यधिगंतुं शक्यमित्यर्थः । कैश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गंतव्यत्वादिति भावः । यद्वा । षड्रजांसि विलक्षणाः षडृतवः । तान्यस्तंभयत्तत्त्वं । अजस्य गमनशीलस्य जम्बरहितस्य वादित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मंडले एकमद्वितीयं किमपि स्वित् । यत्किंचिद्वाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि । अथ य एषोऽंतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते । ऋ० उ० ६. ५. इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः । अथवा षड्विंशति रजांसि चिद्विधाभूलोकाश्च यस्तंभ । तिस्रो भूसीधायक्रीडत द्युम् । ऋ० २. २७. ८. इति निगमः । तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि जगति किमपि स्विदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः । अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः । अस्तीत्येवोपलब्ध्यमिति श्रुतेः ॥

इह ब्रवीतु य ईमंग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वृद्धिं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ई । अंग । वेद । अस्य । वामस्य । निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ।

शीर्ष्णः । क्षीरं । दुहते । गावः । अस्य । वृद्धिं । वसानाः । उदकं । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

इहेदानीमीमेतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वमंग चिप्रमविचारेण ब्रवीतु । कः । यो वेद सः । कीदृशं तत् । अस्य पुरतो दृक्ष्यमानस्य वामस्य वननीयस्य वेगंतुरादित्यस्य पदं सर्वैर्गंतव्यं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते । किंचास्यादित्यस्य शीर्ष्णः शिरोवदुल्लसत्स्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा गावः केचन वर्षकालीना रश्मयः शीरमुदकं द्रुहते । चरंति । वस्त्रिं । रूपनामितत् । रूपं वसाना आच्छादयंतोऽतिविस्तरेण तिजसा तपंतः केचनास्य गावो रश्मय उदकं स्वच्छं पदा छष्टेनैव मार्गेणापुः । पिबन्ति । भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीत्वित्यन्वयः ॥

माता पितरंमृत आ बभाज धीत्यये मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वंत इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरं । ज्ञते । आ । बभाज । धीती । अये । मनसा । सं । हि । जग्मे ।

सा । बीभत्सुः । गर्भरसा । निऽविद्धा । नमस्वंतः । इत् । उपऽवाकं । ईयुः ॥ ८ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं दुलोकं तत्स्थं । दुलोकस्थमादित्यमित्यर्थः । तमा बभाज । आभजते । किमर्थं । अत उदके यज्ञे वा निमित्तभूते सति । केन दुरिण । धीती धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण । स्वकीयेनाज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । अये ततः पूर्वं पिता च मनसास्यामभिप्रायवता चेतसा सं जग्मे हि । संक्षिप्तो वर्तते खलु । वृष्टिमकरोदित्यर्थः । अनंतरं सा माता बीभत्सुर्गर्भबंधनेच्छावती गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिनिमित्तेन रसेन निविद्धा नितरां विद्यासीत् । यद्वा । गर्भे रस ओषध्याद्युत्पादनसमर्थमुदकं यस्याः सा तादृशमुदकेनायंतं क्षिप्त्वा निविद्धा कृषीवलेर्हसमुखिन नितरां विदारिता भवति बीजावापार्थं । अत्रायं समाधिः । या काचन योषिदपत्न्यार्थं स्वपतिं युवानं यौति स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो भवति सा चांतर्वती सती पुत्राञ्जनयतीति तद्वद्वापि । अनंतरं नमस्वंत इज्जावित्रीहिप्रियंस्वायत्तवंत एवोपवाकमुपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिवृद्धानि सस्यानीति वचनमीयुः । प्राप्नुवन्ति । यद्वा । हविर्लक्षणात्तवंत उपेत्य वचनं प्रेषादिरूपमीयुः । वृष्टौ सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥

युक्ता मातासीद्भुरि दक्षिणाया अतिष्ठन्नर्भो वृजनीष्वंतः ।

अमीमेद्वत्सो अन्तु गामपश्यद्विश्वरूपं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अंतरिति ।

अमीमेत् । वत्सः । अन्तु । गां । अपश्यत् । विश्वरूपं । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

माता । निर्मीयतेऽस्मिन्भूतानीति माता यौः । दक्षिणाया अभिमतपुरणसमर्थायाः पृथिव्या धुरि निर्वहणे युक्तासीत् । वर्षणाय समर्थाभूदित्यर्थः । कथमिति तदुच्यते । गर्भो गर्भस्थानीय उदकसंघो वृजनीषुदकवत्सु मेघपंक्तिष्वंतर्मध्येऽतिष्ठत् । तिष्ठति । अनंतरं वत्सः पुत्रस्थानीय उदकसंघस्त्रिषु योजनेषु मेघरश्मिवायुषु संयुक्तेषु सत्स्वमोमेत् । वर्षणसमये शब्दयति । अनंतरं विश्वरूपं विश्वरूपवतीं गामन्वपश्यत् । अनुक्रमेण पश्यति । वर्षतीत्यर्थः । यद्वा । त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् । अनंतरं सर्वो जनीऽनुक्रमेण विश्वरूपं सस्यादिभिर्नानारूपवतीं भूमिमपश्यत् । पश्यति ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन्पितृन्बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्ति ।

मंचयन्ति दिवो अमुषं पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वां ॥ १० ॥

तिस्रः । मातृः । बीन् । पितृन् । बिभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ई । अवं । ग्लपयन्ति ।

मंचयन्ति । दिवः । अमुषं । पृष्ठे । विश्वविदं । वाचं । अविश्वमिन्वां ॥ १० ॥

एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः संवत्सराख्यः काशो वा तिस्रो मातृः सख्यवृद्धा-
शुत्यादयिनीः । चित्वादिभ्योऽकचयमित्यर्थः । तथा भीन्पितृभ्योऽकचयामिमानिभ्योऽपिवायु-
सूर्याख्यान्विभ्रत सन्तुर्ध्वस्तस्थौ । उन्नतोऽत्यंतदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदाद्यात्मना । सूर्यपक्षे सर्वेभ्य उन्नतः । ईमेन
नाव ग्लपयति । ग्लानिं नैव कुर्वति । न हि काल आदित्यो वान्येन पराभूयते । दिवः पृष्ठे शुभोऽकस्योपर्येत-
रिच्छे मन्त्रयति । गुप्तं परस्परं भाषते देवाः । किं । विश्वविदं विश्ववेदनसमर्था विश्वेर्वेदनीयां वाविश्वमिन्वाम-
सर्वव्यापिनीं वाचं गर्जितलक्षणां । अमुष्यादित्यस्य संबंधिनीं मन्त्रयंत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

द्वादशारं नहि तज्जरायुर्वर्तति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अच सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरं । नहि । तत् । जरायु । वर्तति । चक्रं । परि । द्यां । ऋतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अच । सप्त । शतानि । विंशतिः । च । तस्युः ॥ ११ ॥

ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनःक्रमणशीलं मंडलाख्यं रथचक्रं वा वर्तति । पुनः-
पुनर्वर्तते । संचरति । कुत्र । द्यां परि शुभोऽकस्योपरिचक्ष्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारं द्वादशसंख्याकमेषा-
दिराज्ञात्मकैर्मासात्मकैर्वरे रथांगावयवैर्युक्तं । किंच तच्चक्रं नहि जरायु नैव खलु जरायु भवति । हे अग्ने
सर्वदागमनयुक्तादित्य । यद्वा । अग्नेरेव स्थानचये तत्तदात्मना वर्तमानत्वादसावप्यप्रित्युच्यते । अवास्मिंस्त्व-
दीये चक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परं मिथुनभूताः सप्त शतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाः
पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखात्तातारो बाहोरात्ररूपास्तस्युः । तिष्ठति । निय्यन्ते । यथ्यधिकशतत्र-
यसंख्याकान्यहानि तावत्य एव रात्रय इत्येवं तद्विभागः । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सराहोरात्राः स
एषोऽहःसंमासः । ऐ० आ० ३. २. १. । इत्यारण्यकं ॥

पंचपादं पितरं द्वादशकृतिं दिव आहुः परे अर्धं पुरीषिणं ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षठर आहुरर्पितं ॥ १२ ॥

पंचऽपादं । पितरं । द्वादशऽआकृतिं । दिवः । आहुः । परे । अर्धं । पुरीषिणं ।

अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणं । सप्तऽचक्रे । षटऽअरे । आहुः । अर्पितं ॥ १२ ॥

पंचपादं पंचसंख्याकर्त्वात्मकपादोपेतं । एतद्वैमंतशिग्रियोरैकत्वाभिप्रायं । पितरं सर्वस्य ग्रीण्यितारं
द्वादशकृतिं द्वादश मासा एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं वृथ्युदकेन तद्वतं ग्रीण्यितारं वा । पुरीषमित्यु-
दकनाम । उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवो शुभोऽकस्य परेऽर्धे । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं । परस्मिन्नर्धेऽंतरिचक्षणं
ऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः । तस्मिन्नर्पितमाहुः । एतदुत्तरत्र स्थितमत्राप्यनुषज्यते । यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनं अतः
संवत्सरं सूर्यायत्तमाहुः इत्यर्थः । अथेमेऽपि चान्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे । उपरमंते
ऽस्मिन् उपरताः प्राणिनोऽचेति वोपरः संवत्सरः । तस्मिन्कीदृशे । सप्तचक्रे । सप्तादित्यरश्मयसङ्घारेण चक्र-
स्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा । अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनःपुनःक्रममाणानि
यस्य तादृशे । षठरे षड्रतव एवारा नामौ प्रत्युताः संबद्धा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विवि-
धदर्शनकरमादित्यमर्पितमाहुः । एतदुक्तं भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपमभिन्नगतेस्त्रीव्रमंदादिभावस्य च
कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्व-
माहुः इति ॥

पंचारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ १३ ॥

पंचऽअरे । चक्रे । परिऽवर्तमाने । तस्मिन् । आ । तस्युः । भुवनानि । विश्वा ।
तस्य । न । अर्क्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् । एव । न । शीर्यते । सऽनाभिः ॥ १३ ॥

पंचारे पंचर्तुपरैर्युक्ते चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनःपुनरावर्तमाने
सति तस्मिन्कालचक्रे विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वर्तन्त इत्यर्थः । किंच तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानो
ऽहो भूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि न तप्यते । न पीड्यते । किंच सनादेव सनातन एव सनाभिः
समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसी न शीर्यते । न भिद्यते । यथा लौकिकरथाद्यो भारेण भग्नो भवति
अवघातेन च नाभिर्विवृता भवति तद्वदपि नास्तीत्यर्थः ॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उक्तानायां दश युक्ता वहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षु रजसैत्यावृतं तस्मिन्नार्पिता भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

सऽनेमि । चक्रं । अजरं । वि । ववृते । उक्तानायां । दश । युक्ताः । वहन्ति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आऽवृतं । तस्मिन् । आर्पिता । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेम्येकप्रकारवह्निर्वलयमसीनेमि चक्रं संवत्सराख्यमजरं सदातनमपि जरारहितं वि
ववृते । पुनःपुनर्विशेषेण वर्तते । उक्तानायामूर्ध्वतनायामीषायामुपरिविलुतभूम्यां वा दशैन्द्रादयः पंच लोक-
पाला निषादपंचमाद्यत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ता वहन्ति ।
निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः । तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य । किंच सूर्यस्यादित्यस्य चक्षुः ख्यानस्वभावं सर्वस्य
चक्षुःस्थानीयं वा मंडलं । चक्षुः ख्यातेर्वा चष्टेवेति निरुक्तं । ४. ३. । रजसा वृष्यदकेनावृतं व्याप्नोति । गच्छति ।
उदकं रज उच्यत इति यास्कः । नि० ४. १९. । तादृशे मंडले विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातान्यार्पिता ।
अर्पितानि । तदधीनत्वान्निषां ॥

साकंजानां सप्रथमाहुरेकजं षष्ठिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥ १५ ॥

साकंऽजानां । सप्रथं । आहुः । एकऽजं । षट् । इत् । यमाः । ऋषयः । देवऽजाः । इति ।

तेषां । इष्टानि । विऽहितानि । धामशः । स्थात्रे । रेजन्ते । विऽकृतानि । रूपशः ॥ १५ ॥

साकंजानामेकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानां सप्तानामृतूनां मध्ये सप्रथं सप्तममृतुं ॥ षट् च च्छंदसि । पा० ५.
२. ५०. । इति षट् ॥ एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन
वसंतायाः षडृतवो भवन्ति । अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमृतुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मंतव्यं ।
अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः । तै० सं० ६. ५. ३. ४. । इति श्रुतेः । तदेवोच्यते । षष्ठिद्यमाः । इच्छब्द एवका-
रार्थः । षड्वर्तवो मासद्वयरूपा ऋषयो गंतारः । ते च देवजा देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । सप्तमाधा-
रस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः । निःसूर्योऽधिकमासो मंडलं तपते रवेरित्यादिस्मृतेः । तस्मात् षड्वे
देवजाः अदेवज एकः । तेषामृतूनां स्वरूपाणीष्टानि सर्वलोकामिमतानि धामशस्तत्स्थानि विहितानि पृथक्
पृथक् स्थापितानि रूपशो रूपभेदेन विकृतानि विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदक्षेत्रीयैरास्मातः । स
रसमह वसंताय प्रायच्छयवं ग्रीष्मायेत्यादि । तै० सं० ७. २. १०. १. । स्थात्रेऽधिष्ठात्रे तदर्थाय रेजन्ते । चलन्ति ।
जगद्व्यवहाराय पुनःपुनरावर्तन्त इत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षत्वात् वि चैतदंधः ।

कुविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितृष्पितासत् ॥ १६ ॥

स्त्रियः । सतीः । तान् । ऊं इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यन् । अष्टाण्ऽवान् । न ।
 वि । चेतत् । अंधः ।
 कविः । यः । पुत्रः । सः । ईं । आ । चिकेत । यः । ता । विऽजानात् । सः । पितुः ।
 पिता । असत् ॥ १६ ॥

मे मदीया या दीधितयः स्त्रियः संस्थानवत्यो योषितः सतीः सत्यः । योषिद्वदुदकरूपगर्भधारणा-
 त्स्त्रीत्वं । एषां ररमीनामाविष्टलिंगत्वात्स्त्रीलिंगता । तानु तान्नरमीनेव पुंस आहुः । प्रभुतवृथुदकसेतुन्यु-
 षानाहुः । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंलिंगता । अमुमर्थमत्यंतनिगूढमन्त्रवान् ज्ञानवृथुपितः कश्चिन्महान्यस्यत् । जा-
 नाति । अंधोऽतथा रूपः स्थूलदृष्टिर्मे वि चेतत् । न विचेतयति । न जानाति । किंच यः कविः क्रांतदर्शी पुत्रः
 स्त्रीपुरुषरूपाणां ररमीनां पुत्रस्थानीयः पुरुष जगतां जाता वृथुदकलक्षणोऽस्ति स ईं स एव पुत्रः । यद्वा ।
 ईमेनमर्थं । स्त्रीणां सतीनां पश्चात्पुरुषभावमा चिकेत सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति
 नान्यः । यः कश्चित्ता तानि विजानात् स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् स पितुः पितासत् । पिता वृथ्वा
 जगत्पालको रश्मिसमूहः । तस्यापि पितादित्यः स भवति । आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा । लौकिकोक्ति-
 रियं । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति । पुत्रपीचादि-
 सहितश्चिरकालं जीवो भवति । इत्यधिदैवतं ॥ अथाध्यात्मं । या इदानीं स्त्रियः सतोः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौ-
 किकाः तानु तानेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः । प्रतिपादयति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्यान्यभावः उच्यते । एकस्यैव
 निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेण तत्तद्वापदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि । त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं
 कुमार उत वा कुमारी । श्वे० उ० ४. ३. । इत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति ।
 श्रुतिरपि तदभावं बोधयति । नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोद्यते
 । श्वे० उ० ५. १०. । इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रो वयसात्योऽपि यः कविः क्रांतप्रज्ञो ज्ञानी स्यात्
 ईमिममर्थं स विचिकेत । जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनस्ता तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानात्
 औपाधिकानि जानीयात् स पितुः स्तोत्रादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पितासत् । पितृवत्पूज्यो भवति । उक्तमर्थ-
 मभिप्रेत्य तांडकब्राह्मणं । शिशुर्वा आंगिरसो मंचकतां मंचकदासीत् स पितृन् पुत्रका इत्यामंचयतेत्युपक्रम्य ते
 देवानपुच्छंत ते देवा अन्नवन्नेष वाव पिता यो मंचकदिति । तां० १३. ३. २४. । मंचद्रपुरेव किल पितृत्वं
 तत्त्ववित् पितुः पितासदिति किमाश्चर्यमित्यभिप्रायः ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदंस्थात् ।

सा कद्रीची कं स्विदधं परागात्कं स्वित्सूते नहि यूथे अंतः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सं । बिभ्रती । गौः । उत् । अस्थात् ।

सा । कद्रीची । कं । स्वित् । अर्धं । परा । अगात् । कं । स्वित् । सूते । नहि । यूथे ।

अंतरिति ॥ १७ ॥

अचापी ह्ययमानाहुतिर्गोरूपेण सूयते । गौर्गोरूपा गमनशीलैवाहुतिसंधेन पोथं वत्सं वत्सस्थानीयम-
 पिमवोऽवस्तादधोदेशे परेण पदा पादद्वयेन स्वावयवेनाकृष्य बिभ्रती धारयती तथा परः परस्तादुपरिदेश
 एनानेनावरेण च पदा पादद्वयेनाकृष्य तमेव वत्सं बिभ्रत्युदस्थात् । सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति । अपी प्रास्ताहुतिः
 सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । मनु० ३. ७६. । इति स्मृतिः । अथैवं कृतवती साहुतिः कद्रीची क्क गतेत्यनिश्चयगमना ।
 आदित्यं प्राप्तवतीत्यर्थः । कं स्वित् कं फलभाजं पुरुषं प्रत्यर्धमर्धमार्गमागत्य । यद्वा । अर्धमुद्धं । परागात् ।
 परागच्छति । आगत्य च क्क स्वित्सूते । कुच प्रदेशे फलमुत्पादयति । नहीतरगोवदियं यूथेऽंतः सजातीयगोमध्ये
 सूते । साधारण्येन यत्रकच्चिन्न सूते अपि तु कश्चिद्विदनुष्ठातरि । अतः स महान् को नु खल्विति । यद्वा ।

आदित्यरश्मिसमूह एव गोरूपेण स्तूयते । गौरुक्तलक्षणा रश्मिरूपा गौरवत्सं वत्सवद्द्रवणीयं यजमानमुक्त-
क्रमेण विभक्तुं दृष्ट्यात् । अथ तथा कृत्वा सा कद्रीच्यदृश्यगमना सती कं स्विदर्धमुद्धमर्धस्यागमाजं वा कं स्वि-
त्युद्धमादित्यं परागात् । अप्रतिनिवृत्ता गता । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यच्च देवानां पतिरिहोऽधि-
वासः । मु० उ० १. २. ५. इति श्रुतेः । तथा कृत्वा च क्व स्वित्सूते । कश्चिन्निद्रादिलोके जनयति । न सर्वत्र ।
शिष्टं समानं ॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेदं पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचहेवं मनः कुतो अधि प्रजातं ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरं । यः । अस्य । अनुऽवेदं । परः । एना । अवरेण ।

कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवं । मनः । कुतः । अधि । प्रजातं ॥ १८ ॥

अवोऽवस्तात्स्थितमस्य पितरमेतल्लोकपालकमग्निं परेणादित्येन सह योऽनुवेदं अनुक्रमेण जानाति तथा
परः परस्तात्स्थितमादित्यमस्य पितरं पालकं । सोऽपीममेव लोकं वृथ्यादिना पालयति । तादृशमादित्यमेना-
नेनावरेणापिना सह योऽनुवेदं अग्न्यादित्यौ व्यतिहरिणोपास्ते । यद्वा । अभिभूतरजसमस्कावुद्धसत्त्वी अत
एव स्वाधीनमायवितविकत्वेन वाधिगच्छति । स तादृशः पुद्गलः कवीयमानः कविपदाचरणं क्रांतदर्शित्वमा-
त्मनः स्वापयन् क इहास्मिन्लोके प्र वोचत् । प्रवर्षीति । किंच देवं योतमानं देवविषयमलौकिकं वा मनः कुतः
कस्माददृष्टविशेषादध्याधिक्येन प्रजातं । उत्पन्नं । उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

ये अर्वाचस्ताँ उ पराच आहुये पराचस्ताँ उ अर्वाच आहुः ।

इंद्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये अर्वाचः । तान् । कुं इति । पराचः । आहुः । ये पराचः । तान् । कुं इति । अर्वाचः । आहुः ।

इंद्रः । च । या । चक्रथुः । सोम । तानि । धुरा । न । युक्ताः । रजसः । वहन्ति ॥ १९ ॥

ये सूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमाना रश्मयो ग्रहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेनावीचोऽवीगंचना अधोमुखाः संति
ताँ उ तानेव पराच आहुः । पराङ्मुखांचनानुर्ध्वानाहुः कालविदः । तथा प्रथमं ये पराचः परागंचनाः ताँ
उ तानेवावीच आहुः । हे सोम त्वमिन्द्रः परमेस्वर इरां भूमिं वृथ्या धारक आदित्यः । यद्वा । द्वादशादि-
त्यानां मध्य इन्द्रोऽधिकः । विष्वदिन्द्रयुता इत्युक्तत्वादयमपीन्द्रः । स च युवां या यानि मंडलपरिभ्रमणानि
चक्रथुः कृतवन्ती तानि रजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ लोकं वहन्ति । निर्वहन्ति । तच्च दृष्टांतः ।
धुरा शकटादी धुरि युक्ताः संबद्धा अश्वादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् । यद्वा । एतत्पूर्वार्धं दृष्टांतितं । धुरा
युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धुरशब्देनोच्यते । तच्च युक्ताः समर्पिताः पुद्गलास्तत्परिभ्रमणवशेनावीचोऽपि
पराचः पराचोऽर्वाचो भवन्ति तद्वत् ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपर्णा । सुऽयुजा । सखाया । समानं । वृक्षं । परि । सुऽस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलं । स्वादु । अन्नं । अन्नं । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टातेन जीवपरमात्मानौ कूथेते । यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ
सयुजा समानयोगौ सखाया समानस्थानी समानं वृक्षं परि षस्वजाते एकमेव वृक्षं परिषस्वजाते आश्रयतः

तयोरन्य एकः पिप्पलं पक्कं स्वादुतरमन्ति अपरोऽनघ्नमि चाकशीति अभिपश्यति तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ
 चित्रपरमात्मानौ सयुजा समानयोगी । योगो नाम संबंधः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः
 स्वरूपं यस्य परमात्मन स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एवमे-
 कस्वरूपावित्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरेकिनाम्नो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः स च परमात्मा
 जीवादन्वो नानाजीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं भवति । ननु संबंधो द्विष्टः स च पक्षिणोरिव भेदमपेक्षति अतः
 कथमेकात्म्यमिति न । श्रीपादिकभेदं वास्तवभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ समानस्थानी नान्य-
 स्थानी । नन्वेकस्य यादृशं स्थानं तादृशमेवान्यस्तेति व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति कथं तादात्म्यमुच्यते इति
 न वक्तव्यं । नात्र परस्परं दृष्टान्तदाष्टांतिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं स्थानं स्फुरणं परमात्मनः तदेव
 स्थानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखायावित्युच्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अत उपपन्नमेकात्म्यं । अनेन
 वास्तवभेदोऽपि निरस्तः । समानं वृषं परि षस्वजाते इत्यत्र यथाश्रयांतराभावादुभयोरैकाश्रयत्वमभ्युपगंतव्यं
 तद्वत्सयुजा सखायैरुभयचापेकयोगस्थाने आश्रयणीये । वृद्धयत इति वृषो देहः । स चोभयोः समान एक
 एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना दृष्टिर्महाभूतैरारब्धत्वात्तस्योपलब्धस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः ।
 तादृशं समानं वृषं परि षस्वजाते । परिष्वजतः । आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुत ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या
 संसारशोकाविति वाच्यं तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा चाधर्वणिका अनुमंत्रमात्मायास्य संदेहनिवर्तकमुत्तरं
 मंत्रमेवमामनंति । समाने वृषे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य
 महिमानमिति वीतशोकः । मुं० उ० ३. १. २. इति । अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा
 निमग्नो निगूढः सन् स्वयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सञ्ज्ञोचति । संसारेऽहं कर्ता सुखी
 दुःखीति जननमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यनुपमन्यं संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वान-
 न्यतया साक्षात्करोति । तदा वीतशोको देहाद्व्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारिण गततापत्रयः सन्नस्य महिमा-
 नमिति । निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वत्रिकसर्वज्ञत्वादिमहिमानमिति । एति । प्राप्नोति ।
 न च तस्माद्वनाप्तौ तस्माद्विमा प्राप्यते । अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । तस्माद्वस्तुत एक एव । भेदस्तु मोहकृत इति
 प्रसिद्धं । अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेतोच्यते । तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतमन्ति ।
 भुंक्ते । यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति । अन्यः परमात्मानघ्नप्राप्तकामत्वेनाभुंजानः सृष्टाया अभवात् ।
 आप्तकामस्य का सृष्टेति स्मृतेः । तस्मादवास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तं । वस्तुतस्त्वनीशया शोचति
 मुह्यमान इत्युक्तत्वादभेद एव । तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तं जगत्साक्षित्वेनेति । अत्र द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ
 मुह्यन्तौ धर्मकर्तारवित्यादि निरुक्ते गतमस्य मंत्रस्य व्याख्यानमनुसंधेयं । नि० १४. ३०. ॥ ॥ १७ ॥

यचा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदधाभिस्वरंति ।

इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमचा विवेश ॥ २१ ॥

यच । सुपर्णाः । अमृतस्य । भागं । अनिऽमेषं । विदधा । अभिऽस्वरंति ।

इनः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकं । अच । आ । विवेश ॥ २१ ॥

यचादित्यमंडलि सुपर्णाः सुपतनाः श्रीभनगमना रश्मयोऽमृतस्योदकस्य भागं भजनीयमंशमादायानि-
 मेषमनवरतं विदधा वेदनेन ज्ञानेनास्माभिरिवं कर्तव्यमिति बुद्ध्याभिस्वरंति अभिप्रापयंति । यस्य विश्वस्य
 भुवनस्य भूतजातस्थेनः स्वामी तथा तस्मैव गोपा गोपायिता रक्षिता । अयमादित्यः स परमेश्वरो धीरो
 धीमान् प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् मा मां पाकं पक्तव्यमपक्वप्रक्षमचाक्षिस्त्वकीयमंडल आ विवेश । प्रवेशयति ।
 अचाक्षदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्ट इत्यधिदैवतपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यच यक्षिन्नात्मनि सुपर्णाः
 श्रीभनपतनानि स्वस्वविषयग्रहणाय गमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षुरादीन्यमृतस्य भागं । अच विषयावच्छिन्न-
 चैतन्यममृतमित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशमनिमेषं निमेषरहितमनारतं विदधा वेदनेन वृत्त्यवच्छि-
 न्नचैतन्येनावबुद्धान्यभिस्वरंति अभिप्रयंति आवरणापगमनेन स्फोरयंति । किंच यत्स्वित्वाः स्वाम्यस्य देहस्य
 विश्वस्य भुवनस्य गोपा गोपायिता रक्षिता । यद्वा । विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य स्वाम्यस्य देहस्य गोपाः ।

अनेन तत्त्वपदार्थयोरैकत्वं प्रतिपादितं भवति । स परमेश्वरो धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदाविक्रियो मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं यागदानादिनापगतं रजसमस्त्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्भूतमनस्कं मामा विवेश् । उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वा । अपरिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानदशायां मदन्व ईश्वरोऽस्तीत्यविद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञानादिलक्षण इति निश्चित्य पश्चाद्गुरुशास्त्राभ्यां स एवाहमस्मीति मत्वा एवं पारंपर्येणावगत्यासंभावनाविपरीतभावेन व्युदस्य भावनया साक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्माभूवमित्यर्थः । अयमेव स मा धीरः पाकमत्रा विवेशेत्यनेनोच्यते । नन्वनवच्छिन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात्प्राप्तिरेव नोपपद्यते संप्रत्यत्र प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तिप्राप्तिरप्राप्तिप्राप्तिश्चेति । प्राप्तिस्थापि कंठे चामीकरन्यायेनावरणाज्ञानहानद्वारेण प्राप्तिरुपपद्यते । अस्य मंत्रस्य यन्निष्कर्तं यत्र सुपर्णाः सुपतना आदि-
त्वररमय इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यं । नि० ३. १२. ॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवन्ते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वादु तन्नोन्नशद्यः पितरं न वेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवन्ते । च । अधि । विश्वे ।

तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलं । स्वादु । अयं । तत् । न । उत् । नृशत् । यः । पितरं ।

न । वेद ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदैवमादित्यमध्यात्ममात्मानं च प्रशंसति । यस्मिन्नादित्ये वृक्षे वृक्षवत्सर्वफलाश्रयभूते मध्वदः । मध्वित्युदकनाम । तददतीति मध्वद उदकस्यात्तारः सुपर्णाः सुपतना ररमयो निविशन्ते प्रविशन्ति रात्रौ सुवन्ते च पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च यस्मादादित्यात् । कुत्र । अधि विश्वे विश्वस्योपरि । तस्यादित्यवृक्षस्य पिप्पलं पालकं फलं स्वादु रसवदय उपर्युपासनानंतरमाहुः । कथयन्ति तत्त्वविदः । यद्वा । सर्वस्वाध्यपरि वर्तमानमाहुः । ईदृशं पितरं जगतः पालयितारं यो नरो न वेद नोपासी स तन्नोन्नशत् । नशतिर्गतिकर्मा । तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुस्त्वये पिप्पलमाहुर्नित्यर्थः । इत्यधिदैवपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यस्मिन्परमात्मनि वृक्षे वृक्षवन्नमनादिरहितेऽविक्रियो सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञानस्यात्तृणि । तज्ज्ञानेन ज्ञानभांजीत्यर्थः । निविशन्ते स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्त्यान्यात्मानिबुद्ध्या लीयन्ते पुनः प्रबोधकालेऽधि विश्वे विश्वस्योपरि सुवन्ते च उद्यन्ति । स्वस्वविषयाह्वयंभंत इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः पिप्पलं पालकं संसारत उद्धारकं स्वादास्वादनियममुतत्वलक्षणं ज्ञानं । यत्फलास्वादे पुनः चुतृणाशोकमोहज्वरामरणादयो न भवन्ति तद्धि स्वादुतमं । इतरस्वर्गादिफलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वादापातस्वादूनि । तत्फलमये स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहुः । यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानं वा न वेद न जानाति गुरुशास्त्रात् स तत्फलं नोन्नशत् । न प्राप्नोति । अत आत्मानं यो वेद स एव तन्नोन्नशत् प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । चर्मवदाकाशं । श्वे० उ० ६. २०. । इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानादन्योपायस्यामुतत्वप्राप्तिं निवारयति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकानुज्ञाप्राप्तिमाह । तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः ॥

यज्ञायचे अधि गायत्रमाहितं त्रैष्टुभाह्वं त्रैष्टुभं निरतंशत ।

यज्ञा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमानसुः ॥ २३ ॥

यत् । गायत्रे । अधि । गायत्रं । आऽहितं । त्रैष्टुभात् । वा । त्रैष्टुभं । निऽअतंशत ।

यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितं । पदं । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतऽत्वं ।

आनृषुः ॥ २३ ॥

गायत्रे अधि गायत्रमाहितं । प्राथम्यात्सर्वैः सुखत्वाच्च गायत्री भूः । तदीयं स्थानं गायत्रं । अधुपरि तत्र गायत्रमापेयं पदमाहितं । प्रथमकृष्टत्वात् गायति चायते चेति व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद्गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्वापिरपि गायत्रः । गायत्रीऽपि । तै० सं० २. २. ५. ५. इति श्रुतेः । भूम्यामपि स्थापित इति यदस्ति । तथा चैष्टुभाह्वितोयत्वाद्दृष्टिपर्जन्यविबुद्धपञ्चस्तोभयुक्तादंतरिक्षात् चैष्टुभं स्तोभयुक्तमूर्ध्वाधस्तिर्यग्लक्ष्णस्तोभत्रयोपेतं वायुं निरतस्त साधु संपादितवन्तो देवा इति यदस्ति । वायवा जगति सर्वैर्गैतव्य उन्नतमे वा तृतीयभूते द्युलोके जगन्नमनशोऽलमादित्याख्यं पदमाहितमिति यदस्ति । तदिदं त्रिषु स्थानेषु त्रयाणामग्न्यादीनां पदाधानं य इव एव नरा विदुः जानन्ति त एवामृतत्वमानयुः । अमररूपं पदमाप्नुवन्ति । इत्यधिलोकं ॥ अथाधियज्ञं । गायत्रे प्रातःसवनेऽधुपरि गायत्रं छंदः पदमाहितमिति यत् । तथा चैष्टुभाह्वि-
ध्दिनात्सवनाच्चैष्टुभं छंदो निरतस्त तत्र आहितमिति यत् । वा किंचित्तर्यः । जगति तृतीयसवने जगज्जागतं पदमाहितमिति यत् । तत्तादृशं सवनत्रयेषु छंदस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुः यजमाना विदुः जानन्ति तेऽमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानयुः । आप्नुवन्ति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु छंदस्त्रयपरिमाणात् सवनान्यपि तत्तच्छंदःशब्देनोच्यन्ते । गायत्रं प्रातःसवनं चैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमिति श्रुतेः । तै० सं० २. २. २. ५-६. । तादृशे प्रातःसवनेऽधुपरि गायत्रमष्टाक्षरात्मकमाहावप्रतिगररूपं गायत्रं पदमाहितं । तद्यथा होता शींसावोमिति त्र्यक्षरेण तथा शंसामोदिवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । तस्माष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं तस्या अपि पादस्याष्टाक्षरत्वात् । इदमेकं प्रातःसवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनं । तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुक्तं वाचोति चतुरक्षरमाह । ओमुकथशा इति चतुरक्षरमध्वर्युः । तदष्टाक्षरं संपद्यते । एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनं । तथा चैष्टुभाह्विध्दिनसवनमाहावप्रतिगररूपं पदं निरतस्त अत्विजः । तद्यथा माध्यंदिनसवने होताध्वर्यो शींसावोमित्याहुयते षडक्षरेण अध्वर्युश्च शंसामोदिवोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वैकादशाक्षरं संपद्यते । इदमेकं माध्यंदिनसवनादौ चैष्टुभे चैष्टुभाधानं । तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुक्तं वाचि इंद्रायेति सप्ताक्षरमाह । अध्वर्युश्चोमुकथशा इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वैकादशाक्षरं संपद्यते । इदमपरं चैष्टुभे चैष्टुभस्थापनं । तथा तृतीयसवने होताध्वर्यो शींशींसावोमिति सप्ताक्षरेणाहुयते शंसामोदिवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । द्वादशाक्षरं भवति । तदिदं प्रथमं जागते जागतोत्पादनं । तथा पश्चादपि शंसनानंतरमाह उक्तं वाचि इंद्राय देवेभ्य इति । एतदेवैकादशाक्षरं भवति । अध्वर्युश्चोमित्यैकाक्षरेण प्रतिगृणाति । तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति । तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनं । एवं त्रिषु छंदःसु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्रादिछंदस्त्रयपदप्रतिष्ठापनं । एतत्सर्वमैतरेयब्राह्मणे देवविशः कल्पयितव्या इति खंडे विस्पष्टमान्नातं । १. ९. । तत्तादृशं छंदसि छंदःस्थापनं य इत्तद्विदुः य एव जानन्ति त एवामृतत्वमानयुः । प्राप्नुवन्त्यनुष्ठानद्वारा । एवमजानंतोऽनुष्ठानेनापि फलं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्य साकल्याभावादिति भावः ॥

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम चैष्टुभेन वाक् ।

वाकेन वाक् द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कं । अर्केण । साम । चैष्टुभेन । वाक् ।

वाकेन । वाक् । द्विऽपदा । चतुऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण गायत्रछंदसार्कमर्चनसाधनं मंत्रं प्रति मिमीते । प्रत्येकं परिच्छिनत्ति । अर्को मंत्रो भवति यदेनेनाचर्ततीति निश्चितं । ५. ४. । प्रतिमंत्रं गायत्रेण छंदसोपनिबद्धं करोति । उपलक्षणमेतदन्वेषां छंदसां । यद्वा । इतरेषां छंदसामख्ये चतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तच्छंदोभिः प्रतिमिमीत इत्यर्थः । यद्वा । प्रतिशब्दः समित्येतस्मिन्नर्थे । छंदोभिर्मंत्राणं संमितं करोतीत्यर्थः । अर्केण साम । उक्तलक्षणेन मंत्रेण साम गायत्ररयंतरसंज्ञकं साम प्रति मिमीते । नन्वेकं साम तृचे क्रियत इति तिष्ठत्वेकं साम विहितं अतोऽर्कैः समिति वक्तव्यं कथमुच्यतेऽर्केणेति न । वस्तुत एव सामैकस्यामृष्ट्याहुः । पश्चादन्वेषां तदुत्तरयोर्गायत्रीत्यतिदेशतः प्राप्तं तिष्ठतु गानं । अत एकवचनमविच्छेदं । चैष्टुभेन वाक् । अत्र चैष्टुवपादानमितरच्छंदःप्रदर्शनार्थं । अथवा

अनादेशे सर्वत्र चिद्रूपो ग्रहणात्प्राचुर्याभिप्रायेणेदमुक्तं । चैष्टुभेन द्विवारचिवारावृत्तेन वृत्तवृत्तं वाकं वक्तव्यमेकैकं कंदः प्रति मिमीति । अथवा वाकं सूक्तमेतावन्निस्त्रिष्टुभिश्चपनिबद्धमिदं सूक्तमिति । तादृशेन वाकेन वाकं वर्गमनुवाकं वा मिमीति । कीदृशेन वाकेनेति स विशेष्यते । द्विपदा चतुष्पदा । पादद्वयवृत्तविराडादिच्छंदोनिबद्धमंत्ररूपेण चतुष्पदा प्रादचतुष्टयोपेतानुष्टुबादिमंत्ररूपेणेति । इयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्गः इयतीभिश्चतुष्पदाभिर्पेते वर्गः । इयद्विपदरूपेर्वाकैः इयश्चतुष्पदरूपेर्वाकैश्च परिमितोऽनुवाक इति । सूक्तपक्ष एतावन्निः सूक्तैरयमनुवाक इति । किंचाचरेणाचरेणैव सप्त वाणीर्वागधिष्ठितानि सप्त च्छंदांसि मिमते । निर्माणं कुर्वति । अष्टाक्षरा गायत्री एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगतीति । अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते । परिमितैः पादैश्छंदांसि । ततः पादानां कंदसामक्षरं मूलमिति । तथा अष्टवर्गसूक्तानुवाकादीनां चाक्षरं मूलमित्यक्षरप्रशंसा ॥

जगता सिंधुं दिव्यस्तभायद्रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्तिस्र आहुस्ततो मूहा प्र रिरिचे महित्वा ॥ २५ ॥

जगता । सिंधुं । दिवि । अस्तभायत् । रथंऽतरे । सूर्यं । परि । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । संऽइधः । तिस्रः । आहुः । ततः । मूहा । प्र । रिरिचे । महिऽत्वा ॥ २५ ॥

जगतीच्छंदस्कायामुच्यत्यत्र साम जगत् । तेन ब्रह्मा स्रष्टिकाले सिंधुं स्यंदनशीलमुदकस्य स्यंदकं वादित्यं दिवि बुल्लोकेऽस्तभायत् । संमितवान् । जागतो वा एष य एष तपतीति श्रुतिः । रथंतर एतन्नामके साक्षि संमितं सूर्यं पर्यपश्यत् । परिदृष्टवान्मजापतिः । तदाधारभूतायामृषि । अ० ७. ३२. २२. । स्वर्दृशमिति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् । असौ वाव स्वर्दृगिति हि श्रुतिः । अत एव तत्र सूर्यदर्शनं विधीयते । रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्दृशं प्रति वीक्षेति सामब्राह्मणेन । तां ७. ७. १५. । गायत्रस्य गायत्र्यामुत्पन्नस्य साक्षः समिधः समिधनास्तिस्रो विभक्तीराहुः । पादत्रयमाहुरित्यर्थः । अथवा तिस्रश्च आहुः । ततो हेतोर्मूहा बलेन महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचे । परिच्यते । अन्यानि सामानि पृथक्पृथक्प्रमितवान् । यद्वा । गायत्रशब्दश्छंदोवाची । तस्य तिस्रो मूर्तीराहुः क्रमेणाष्टाक्षरीकादशाक्षरद्वादशाक्षरीगायत्रीचिष्टुक्त्रयगत्यात्मिकाः । यस्मादेवं ततस्तस्मान्नायत्री छंदसां कनिष्ठा सती मूहा बलेन महत्त्वेन प्र रिरिचे । सर्वाणि च्छंदांस्यतिक्रामति । येनैव बलेन सोममाहृतवती तादृशेनैवं भवति ॥ ॥ १८ ॥

प्रवर्ग्ये घर्मधुगाहानकाल उप ह्य इत्यादिके द्वे ऋषी । उप ह्ये मुदुघां धेनुमेतामिति द्वे । आ० ४. ७. । इति सूत्रितत्वात् ॥

उप ह्ये मुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनां ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीष्टो घर्मस्तदु घु प्र वोचं ॥ २६ ॥

उप । ह्ये । सुऽदुघां । धेनुं । एतां । सुऽहस्तः । गोऽधुक् । उत । दोहत् । एनां ।

श्रेष्ठं । सवं । सविता । साविषत् । नः । अभिऽइष्टः । घर्मः । तत् । ऊं इति । सु ।

प्र । वोचं ॥ २६ ॥

अहं होतोप ह्ये । उपेत्याहुयामि । किं । एतां धेनुमागच्छंतीं क्षीरेण प्रीणयिषीं गां प्रवर्ग्यामीं । पुनः कीदृशीं । मुदुघां सुधु दोग्धीं । उतापि चैनामुक्तलक्षणां गां सुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुशलो गोधुगुतोदो-
ग्धाध्वर्युर्दोहत् । दोग्धि । यस्मादेवं तस्मादुप ह्य इत्यर्थः । तदर्थं सविता सर्वस्यानुज्ञाता परमेश्वरो नोऽस्मा-
दीयं श्रेष्ठं प्रशस्तं सवं सोमयागं क्षीरं वा साविषत् । अनुजानातु । कथमेवं । तच्छब्दश्रुतिर्यच्छब्दाध्याहारः । यवस्माहर्मः प्रवर्ग्यः । यद्वा इत्यपतस्तद्वर्मस्य घर्मत्वमिति तैत्तिरीयकं । तै० आ० ५. १. ५. । तस्मादुष्टोऽभीष्टो

ऽभिदीप्तः । तदुशब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात्सु प्र वोचं । सुष्ठु ब्रवीमि । उपह्वय इति । यद्वा । एतां पुरतो दृश्यमानां धेनुं वृथा प्रीणयित्रीं मेघलक्षणां धेनुमुप ह्वये । आह्वयामि वर्षदोहाय । किंचिनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहनकुशलहस्तोपेतो गोधुग्गोदोग्धादित्यो वा वायुर्वा दोहत् । दोग्धि । तदधीनत्वाद्वर्षणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मदुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साविषत् । अनुजानातु । प्रतिबंधं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यत इति उच्यते । घर्मो योष्मोऽवर्षणजनितः सख्यशोषोऽभीष्टः प्रवृद्धः । तदु पु प्र वोचं । तस्मादेव कारणाद्ब्रवीमि ॥ ब्रवीतिर्बुद्धि वक्ष्यादेशेऽस्यतिवक्त्रादिना श्रितः । छांदसो ऽडभावः ॥

हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छंती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयो अघ्नेयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ २७ ॥

हिङ्ऽकृण्वती । वसुऽपत्नी । वसूनां । वत्सं । इच्छंती । मनसा । अभि । आ । अगात् ।

दुहां । अश्विऽभ्यां । पयः । अघ्ना । इयं । सा । वर्धतां । महते । सौभगाय ॥ २७ ॥

यथाहता गौर्हिङ्कण्वती वत्सं प्रति हिंकारं कुर्वती वसूनां वसुपत्नी क्षीरदध्याज्यादिबद्धधनानां सर्वदा पालयित्री । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयितुं । तस्मैवाधिकं च प्रतिपादयते । पुनः कीदृशी । मनसा वत्समिच्छंती । ईदृशी साभ्यागात् । अभ्यागमत् । इयमागताध्या । गोनामेतत् । अहननीया गौरश्विभ्यां ताभ्यामर्थाय पयः क्षीरं दुहां । दुग्धां । सा तादृशी महते सौभगाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय वर्धतां । प्रवृद्धा भवतु । यद्वा । अश्वे सौभगाय क्षीरं वर्धयतां ॥ अत्रापि वृष्टिपरत्वेन यथायोगं योग्यं । हिङ्कण्वती वर्षणाय शब्दयंती वसूनां गोसखादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोकं वत्सवत्पोषणीयं मनसेच्छंती प्रीणयितुमभ्यागात् । अभिगच्छति मेघरूपा । सा चाध्याहृतव्या । प्रसुत्येत्यर्थः । पय उदकमश्विभ्यां व्याप्राभ्यां स्थावरजंगमाभ्यामर्थाय । यद्वा । अश्विनी वाय्वादित्यौ । ताभ्यां सकाशात् । दुहां । दुग्धां । तौ हि वृष्टेर्मोचयितारौ । शिष्टमविशिष्टं ॥

प्रवर्त्येऽभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीयमाने गौरमीमेदित्तिषा । सूचितं च । गौरमीमेदनु वत्सं मिषतं नमसेदुप सीदत । आ० ४. ७. इति ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषतं मूर्धानं हिङ्कृणोन्मातवा उ ।

सृक्काणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सं । मिषतं । मूर्धानं । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊं इति ।

सृक्काणं । घर्मं । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुं । पयते । पयःऽभिः ॥ २८ ॥

गौर्धेनुर्मिषतं निमीलिताच्च वत्समनु प्राप्यामीमेत् । शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा । यद्वा । उक्तं वत्समन्वात्मानं प्रक्षिपति । किंच तस्य वत्सस्य मूर्धानं मातवै मातुं निर्मातुं लिहनेन शोधयितुं । उशब्दोऽवधारणे । हिङ्कृणोत् । हिंकारमकरोत् । करोति । किंच सृक्काणं वत्सस्य शब्दवदनप्रांतं फेनस्य स्रष्टारं घर्मं क्षीरस्य चरणशीलं वत्समभ्यभिलक्ष्य वावशाना भृशं कामयमाना मायुं शब्दं मिमाति । निर्माति । करोति । तादृशी सती पयोभिः प्रभृतिः क्षीरैः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति वत्सं ॥ अत्रापि मेघपरतया योजनीयं । एवमाहता मेघरूपा गौर्धेनुर्मिषतं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताच्च लोकास्त्र्यं पुत्रमन्वनुकृत्यामीमेत् । गर्जनशब्दं वर्षणषिड्गुरूपं करोति । मूर्धस्थानीयां भूमिं मातवा उ निर्मातुमेव सखादियुक्तां कर्तुं हिङ्कृणोत् । हिंकाररूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः । किंच सृक्काणं फलस्य स्रष्टारं घर्मं दीप्तं पुत्रमभि वावशानामिमुख्येन कामयमाना पयोभिर्बद्धैः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति ॥

अयं स शिंक्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।
 सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवती प्रति वत्रिमौहत ॥ २९ ॥
 अयं सः शिंक्ते येन गौः अभिऽवृता मिमाति मायुं ध्वसनौ अधि श्रिता ।
 सा चित्तिभिः नि हि चकार मर्त्यं विऽद्युत् भवती प्रति वत्रिं औहत ॥ २९ ॥

सोऽयं वत्सः शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन वत्सेन गौर्मताभीवृता आगत्याभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौर्मायुं शब्दं मिमाति । निर्मिमाति । कुच स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता ध्वसनाख्याने गवां निवासा-
 अयेऽधिष्ठिता । सा तादृशी चित्तिभिर्ज्ञानैसात्पूर्वकैः कर्मभिर्वा मर्त्यं नि चकार हि । नीचैः करोति । ज्ञानवि-
 शिष्टा मनुष्या यथा बालकस्यादनसनपानादिल्लेहं कुर्वति ततोऽप्यतिशयमियं करोतीत्यर्थः । किंच विद्युद्भ-
 वती बज्रघोरतया विद्योतमाना वत्रिं स्वकीयं रूपं । वत्रिरिति रूपनाम । रूपं प्रतीयते । प्रकाशयति । यद्वा ।
 वत्सलेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवती विद्युदिव शीघ्रदर्शनीहृत । अयमेकोऽर्थः ॥ अर्थोत्तरं च । शाकपूणिनाम
 निरुक्ताचार्यः सकलमन्त्रदेवता जानामीत्यभिमानितवान् । बुद्धेयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमसौ जानाति किलिं
 व्यामोहयामीति मनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिङ्गा देवता प्रादुरासीदथ तस्य पुरतः । स च तां न बुबुधि ।
 बुभुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शयेति पप्रच्छ । सा चायं स शिंक्ते इत्येषा महिषता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमि-
 त्युपदिदेश । नि० २. ८. । कथमनोभयलिङ्गत्वं वस्तुत उभयलिङ्गत्वे कथं देवतैक्यमिति उच्यते । अत्रोभयलिङ्गत्व-
 मुभयथा संभवति स्त्रीपुंलिङ्गद्वयेन मध्यमोत्तमलिङ्गद्वयेन च । तत्कथं । अयं स येनेति पुंलिङ्गवाचिना शब्द-
 येण मेघः प्रतीयते । अधि श्रिता सेत्यादिना स्त्रीलिङ्गवाचकेन माध्यमिका वाक् । अत उभयलिङ्गत्वं । तथा
 विद्युद्भवतीत्यं मध्यमलिङ्गं तत्र मेघस्तानितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतिः । तथा सति वत्रिमौहतेत्यत्र वर्णेण
 पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्या रसं प्रत्यादत्त इत्ययमर्थो विवक्षितः । स चादित्यव्यापार इत्युत्तमलिङ्गत्वं । तर्हि वस्तुत
 उभयलिङ्गत्वप्रतीतिरुभे अपि देवते यलिङ्गं सा देवता । अनु० अ० १. १३९. । इति न्यायात् अतः कथमेकदेवता-
 सिद्धिरिति अयं स येनेत्येतेषां व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानामधिष्ठातृकाया एकत्वाश्रयणेन वा सर्वफलदात्रा-
 त्वेन एकत्वाश्रयणेन वा देवतैक्योपपत्तेः । अनेन मध्यमोत्तमभेदेनोभयलिङ्गत्वपक्षेऽपि देवतैक्यमुक्तं भवति ।
 अत एकैव वा महानात्मा देवतैक्यत्वाद्वस्तुतो देवतैक्यं अधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विरुध्यते ॥ अयं स
 शिंक्ते । इयं सा माध्यमिकाया वाचोऽधिष्ठात्री देवता शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन गौरभीवृता ।
 गौरिति वाङ्माम । माध्यमिका वाग्ययाभिप्रेता अभितो व्याप्ता । अधिष्ठितेत्यर्थः । सेयं शिंक्ते । अथवा । अयं
 स शिंक्ते इति नैव माध्यमिका वाग्निर्दिश्यते अपि तु मेघः । तस्यां वाचि शिंजानायां स एव शिंक्ते इत्युपचर्यते
 मंचाः क्रोशंतीतिवत् । अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वाग्निर्व्याप्ता । शब्दने प्रकार एवोच्यते ।
 मिमाति मायुं । स्तनितलक्षणं शब्दं करोति । अथवायं । लुप्तोपमा । मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्रक्षिपतीति
 मायुरादित्यः । तमिवातिदीप्तं करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते । कुच स्थिता ।
 ध्वसनावधि श्रिता । ध्वसने मेघेऽधिष्ठिता । सेदृशो चित्तिभिः । कर्मनमितत् । स्वकर्मभिर्बुद्धिरूपैर्मर्त्यं मरण-
 धर्माणं स्थावरजंगमरूपं कृत्स्नं जगन्नि हि चकार । नीचैः करोति । मनुष्यान्मृणाताम्करोति । ओषध्यादिकं
 फलिनावनतं करोति । अथवा चित्तिभिर्व्योतनलक्षणेः कर्मभिः । विद्युति विद्योतमापद्यमाना प्रति वत्रिमौहत ।
 वत्रिरिति रूपनाम । ऊहतिरत्र सामर्थ्यादुपसंहारवाची । प्रत्युपसंहरति । उदकलक्षणं रूपं पुनरादत्ते ।
 रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं पुनर्धर्मकाल आदत्ते । एकस्यैव ज्योतिषस्त्रिधाकरणाद्विद्युतः सूर्यरश्मिभाव उपपद्यते
 तसू अकृण्वन्नेधा भुवे कं । अ० १०. ८८. १०. । इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तनितस्य विद्युद्भावावो मेघविद्युत्स्तनित-
 नामभेदाभिप्रायेण ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायां । अनेन देहस्यासारता जीवस्य नित्यत्वं च प्रतिपाद्यते ॥

अनच्छये तुरगात् जीवमेज्जुवं मध्य आ पस्त्यानां ।

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् । शये । तुरऽगातु । जीवं । एजत् । ध्रुवं । मध्ये । आ । पस्त्यानां ।
जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् प्राणं कुर्वन्जीवं जीवनवचुरगातु स्वधापाराय तूर्णगमनं सदेजत्तच्छये । शये । वर्तते । पश्चात्पा-
णापगमनानंतरमुक्तविलक्षणं सद्रुवमविचलितं सत् पस्त्यानां गृहाणां मध्य आश्रिते च । स्थाणुवन्तिष्ठति ।
आकारः पूरणो वा । जीवस्य वैलक्षण्यमाह । मृतस्य शरीरस्य संबंधी जीवो मर्त्येन मरणधर्मकेण शरीरेण
सयोनिः पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुषस्तत्सङ्गावात्तत्संबन्धनोपचर्यते ।
तदेवाह । अमर्त्योऽमरणस्वभावः । जीवपितं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते । छा० उ० ६.
११. ३. इति श्रुतेः । उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिश्चरति । पुच्छतेः स्वधाकारपूर्वकदत्तैरन्नेश्चरति । वर्तते
इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

प्रवर्येऽभिष्टवेऽपश्यं गोपामित्येका विनियुक्ता । भूवितं च । अपश्यं गोपामनिपद्यमानं सज्जि द्रप्सस्य । आ०
४. ६. इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरंतं ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वंतः ॥ ३१ ॥

अपश्यं । गोपां । अन्निऽपद्यमानं । आ । च । परां । च । पृथिऽभिः । चरंतं ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अंतरिति ॥ ३१ ॥

अहं गोपां सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारमनिपद्यमानं कदाचिदप्यविषयं तथा पृथि-
भिर्विचित्रैर्मर्त्यैरंतरिचरूपैरा चरंतं च परा चरंतं च उदयप्रभृत्या मध्याह्नमागच्छंतं मध्याह्नप्रभृत्या सायं
पराङ्मुखं गच्छंतं एवमहानुभावमादित्यमपश्यं । याथात्म्येन पश्येयं । किं स आदित्यः सध्रीचीः सहांचंतीर्विषू-
चीर्विष्वगंचंती राचावपि चंद्रभीमादित्यानां प्रकाशयित्रीस्त्रिषो वसान आच्छादयन् भुवनेषु भुवनेकदेशेषु
लंकादिप्रदेशेष्वंतर्मध्य आ वरीवर्ति । उदयास्तमयं कुर्वन् पुनःपुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः । एष वै गोपा एष
हीदं सर्वं गोपायतीत्याद्यस्मद्वाङ्मणं । अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स हीमाः प्रजा गोपा-
यतीत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यं । तै० आ० ५. ६. ४. ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योनां परिवीतो अंतर्बहुप्रजा निःसृतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

यः । ईं । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ईं । ददर्श । हिरुक् । इत् । नु । तस्मात् ।

सः । मातुः । योनां । परिऽवीतः । अंतः । बहुऽप्रजाः । निःसृतिं । आ । विवेश ॥ ३२ ॥

अत्र गर्भवासक्षेपपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्यर्थात्प्रतिपाद्यते । यः पुमान्
पुचार्थमेनं गर्भं चकार करोति विचिपति वा तत्कारणभूतस्य विशेषद्वारेण न स पुमानस्य तत्त्वं वेद ॥
कर्मणि षष्ठी वा ॥ एनं गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः ।
यस्य मातुर्ददर्शं ददर्श उदरवृद्धयथागुप्यत्यानुमानेन वा दर्शयति तस्माद्बुधुः सकाशात्स हिरुगिन्नु । हिरु-
गित्यंतर्हितनाम । इच्छब्द एवकारार्थः । नु निश्चये । अत्यंतमंतर्हित एव खलु । यद्वा । यः संसारावस्थाया-
मीमेनं कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोऽस्तीतस्य वेद लोकांतरे जन्मांतरे वा । तथा य ईमेनं ददर्श
गिरिन्दीपसमुद्रबंधादिकं ददर्श जीवनसमये तस्माद्बुधाहिरुगिन्नु पृथगेव । अज्ञानभूतं सर्वं न जन्मांतरे
लोकांतरे वानुभवतीत्यर्थः । स तादृशो मातुर्जनन्या योना योनावंतः परिवीत उल्लजरायुभ्यां परितो वेष्टितः
सन् बह्वप्रजा बहुजन्मभाक् । अथवा । उत्पन्नः सन् स्वयमप्यपत्योत्पादनेन बहुप्रजाः । एवं गर्भदुःखमनुभ-

वन्निर्द्धत्यभिधानं प्रदुःखमनुभवति यावत् स्वरूपभूतात्मज्ञानं । अतस्तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति । एषमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः ॥ नैवज्ञानां तु मते य ईं चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वैतवृष्ट्युदकं करोति सोऽस्य । तत्त्वमिति शेषः । अथवा एतत्कर्म । न जानाति । तयोरचेतनत्वादिति भावः । यस्वीमेतद्दर्शं पश्यति तस्मादपि हिङ्गन्तर्हितः । प्राणिकर्मवशेन काले वर्षिता परमेश्वर आदित्यात्मनि गूढ इत्यर्थः । य ईं हिङ्गन्तर्हितमीमेतद्दर्शं पश्यति स वृष्टिलक्षणाः पुत्रो मातुर्निर्मातुरन्तरिक्षस्य योनौ योनिवदुत्पत्त्याधारभूते ऽन्तरिक्षे । उभयोरन्तरिक्षनामत्वात्सामान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः । अन्तरिक्षैकदेशे योन्यामन्तर्मध्ये ब्रह्मप्रजा ब्रह्मप्रजातामो ब्रह्मप्राण्युत्कारो । अथवा । जनिरचांतर्भाषितव्यर्थः । ब्रह्मणा धाराणां सख्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन् । निश्च्येति निरमणसाधनां भूमिमा विवेश । प्रविशति । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बंधुर्मे माता पृथिवी महीयं ।

उत्तानयोश्चम्बोऽयान्तिरन्तरचा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

द्यौः । मे । पिता । जनिता । नाभिः । अत्र । बंधुः । मे । माता । पृथिवी । मही । इयं ।

उत्तानयोः । चम्बोः । योनिः । अन्तः । अत्र । पिता । दुहितुः । गर्भः । आ । अधात् ॥ ३३ ॥

दीर्घतमा ब्रवीति । मे मम यौर्बुलोकः पिता पालकः । न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु जनिता जनयितोत्पादयिता । तत्रोपपत्तिमाह । नाभिरत्र नाभिभूतो भीमो रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः । ततश्चाज्ञं जायते अन्नद्रितः रेतसो मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसंबन्धिनो हेतो रसस्यात्र सञ्जावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनि-
तेत्युच्यते । अत एव बंधुर्वधिका तथेयं मही महती पृथिवी मे माता मातृस्थानीया स्त्रीद्व्यूतीषधादिनिर्मात्री-
त्यर्थः । किंचोत्तानयोर्बुध्वन्तनयोश्चम्बोः सर्वस्यात्त्योभोगसाधनयोर्बोधावापृथिव्योरन्तरमध्ये योनिः सर्वभूतनिर्मा-
णाश्रयमन्तरिक्षं वर्तते इति शेषः । अत्रास्मिन्नन्तरिक्षे पिता बुलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेनादित्यो
यौरुच्यते । स्वरश्मिभिः । अथवा इन्द्रः पर्जन्यो वा । दुहितुर्दूरे निहिताया भूम्या गर्भं सर्वोत्पादनसमर्थं
वृष्ट्युदकलक्षणमाधात् । सर्वतः करोति ॥

आश्रमेधिके मध्यमेऽहनि ब्रह्मोवि होत्रादयः पृच्छामि त्वेत्यनया यजमानं पृच्छेयुः । तथा च सूचितं ।
एकैकशो यजमानं पृच्छन्ति पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः । आ० १०. ९. इति ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

पृच्छामि । त्वा । परं । अन्तः । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ।

पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमं । विऽव्योम ॥ ३४ ॥

हे यजमान त्वा त्वां पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । किं । पृथिव्याः परमन्तमुत्कृष्टां काष्ठां । यत्र सर्वा पृथिवी
समाप्यते तत्पृच्छामि । तथा त्वामन्यत्पृच्छामि । किं तदिति उच्यते । यत्र भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संज्ञाहो
बंधनं । यत्र सर्वं संलब्धं भवति तस्मिन्त्यर्थः । किंच त्वा त्वां वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्याघ्रस्यादित्यस्य । असी वा
आदित्यो वृषाश्च इति तैत्तिरीयकं । तस्य रेतो रेतोवत्कारणं तत्किमिति पृच्छामि । तथा वाचः सर्वस्य वा-
ग्जातस्य परमं निरन्तरिशयं व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणं । एतत्प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि ॥

अथैवं पृष्ठो यजमान इयं वेदिरित्यनया प्रतिब्रूयात् । इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या इति प्रत्याह । आ०
१०. ९. इति सूचितत्वात् ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

इयं। वेदिः। परः। अंतः। पृथिव्याः। अयं। यज्ञः। भुवनस्य। नाभिः।

अयं। सोमः। वृष्णः। अश्वस्य। रेतः। ब्रह्मा। अयं। वाचः। परमं। विऽओम ॥ ३५ ॥

पृथिव्याः प्रथमवत्त्वा भूम्याः परो अंतः परमंतं पर्यवसानमियं वेदिः। न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति। एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः। तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संगहनं। तत्रैव वृष्ट्या-दिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बंधकत्वात्। अथ वृष्णो वर्षकस्यादित्यस्य रेतोऽयं सोमो रसात्मकः। अग्नी ऊतः सोमरस आदित्यं प्राप्य वृष्ट्यादिफलं जनयति। अयं ब्रह्मा प्रजापतिरेव वाचो मंत्रादिरूपायाः परमं व्योम। उत्कृष्टं रत्नकं स्थानं। तत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च ॥ २० ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त। अर्धेऽगर्भाः। भुवनस्य। रेतः। विष्णोः। तिष्ठन्ति। प्रदिशा। विधर्मणि।

ते। धीतिभिः। मनसा। ते। विपः। चितः। परिभुवः। परि। भवन्ति। विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयोऽर्धगर्भाः संवत्सरस्यार्धं गर्भं गर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः। यद्वा। ब्रह्मांडस्यार्धे मध्येऽतरिणे गर्भवद्वर्तमानाः। भुवनस्य लोकस्य रेतः सारं वृष्टिप्रदत्तेन रेतोभूताः तादृशा रश्मयो विष्णोर्ब्यापकस्यादित्यस्य विधर्मणि जगद्धारणव्यापारे प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति। वर्तन्ते। किंच ते धीतिभिः प्रज्ञाभिर्मनसा जगदुपकारः कर्तव्य इति बुद्ध्या च विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः ॥ विश्वं परि भवन्ति। परितो भावयन्ति। कृत्स्नं जगद्भाष्यन्तीत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात्ते त एव विपश्चितो बुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वत्र व्याप्ताश्च ॥ यद्वा। सप्तार्धगर्भाः। सप्त महदहंकारौ पंच तस्माच्चाणीति मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि। अर्धगर्भा अविकृतिरूपाः। विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मन्योत्पन्नत्वादधर्शेन प्रपंचाकारेण परिणामादधर्गर्भाः। पुरुषांश्चाविक्रियत्वादित्यभिप्रायः। अत एव तेषां प्रकृतिविकृतित्वं। यस्मादेवं तस्माद्भुवनस्य रेतः कारणं। कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्ब्यापस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति। इतरत्समानं ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निण्यः संनद्धो मनसा चरामि।

यदा मार्गप्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्ववे भागमस्याः ॥ ३७ ॥

न। वि। जानामि। यत्। ईव। इदं। अस्मि। निण्यः। संनद्धः। मनसा। चरामि।

यदा। मा। आ। अगन्। प्रथमऽजाः। ऋतस्य। आत्। इत्। वाचः। अश्ववे।

भागं। अस्याः ॥ ३७ ॥

अहं यदिवेदं यदपीदं विश्वमस्मि। कृत्स्नः प्रपंचोऽप्यहमेवास्मि। नामरूपांश्च परमार्थं त्यक्त्वा सर्वत्रानुग-तोऽस्मि। योऽयं सच्चिदानंदाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति न वि जानामि। विविच्य नास्त्रासिधं। परं शास्त्रज-नितमिदमहमस्मीति ज्ञानं जातं। अविवेक्यहमित्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदात्। कृत्स्नप्रपंचस्यापि ब्रह्मान्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपंचजातमपि स्वस्वरूपमेव भवति। इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वं आत्मेवेदं सर्वं स ईशत वज्र स्यां प्रजापेयेत्यादिश्रुतिभ्य एकाविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्। तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः। वेदां० २. १. १४.। इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपंचस्य ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धं। यद्वा। इवशब्द उपमार्थः। यदिव यत्परोक्षज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपमानुभाविकमस्ति तदिव तद्वदेवाहमस्मि। इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातं। अपि त्वेतद्वाष्टी-तिकभूतं। आनुभविकं सार्वार्थ्यं यदस्ति तन्न वि जानामि। न प्राप्तोऽस्मि। शास्त्रजनितं सार्वार्थ्यं जातं न

स्वानुभाविकमित्यर्थः । तच्च कारणमाह । यतोऽहं निष्कः । अंतर्हितनामितत् । अंतर्हितो मूढचित्तः । चित्तप्रत्य-
कप्रवणताभावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । संग्रहोऽविद्याकामकर्मभिः सम्यग्बुद्धौ वेष्टितः अत एव
मनसा युक्तो भावनासहिष्णुना बहिर्मुखेन विचित्रेण चेतसा युक्तः संचरामि संसारे । अथवा मनसा संग्रह-
रामि । इन्द्रियपरवश एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि । न सार्वत्र्यं जानामीति परिदेवते । यास्तोऽपीमं
परिदेव नार्थत्वेनोदाजहार । अथापि परिदेवना कस्माच्चिन्नावात् न वि जानामि यदिदेदमस्मि । नि० ७. ३. ।
इति । बहिर्मुखचेतसः स्वरूपापरिज्ञानजनितं दुःखमन्यत्र श्रूयते । परां चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूतास्मात्पराङ्
पश्यति नांतरात्मन् । क० ७. १. । इति । तर्हि कदैतज्जवतीति आह । यदा मागन् आगमिष्यति तदा । किं
तदिति उच्यते । अतस्तस्य परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमोक्त्यैः प्रथमोत्पन्नचित्तप्रत्यकप्रवणजनितो
ऽनुभावः । स यदा मा मां प्राप्नोति आदिदन्तरमेवाव्यवधानेनास्या वाच ऐकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिष-
द्वाचो यदिदेदमस्मीत्युक्ताया वा भागं भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्त्यं परं ब्रह्मपदमश्रुते । प्राप्नोमि । चित्तस्य
बहिर्मुखतां परित्यज्यांतर्मुखतेवाहुः संपादा । सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशक्तं भवति । पश्चाद्विलं-
बाभावात् यथा गिरिशिखरात्यतन् पाषाणोऽविलंबेन पतति तद्वत् । चित्तप्रत्यक्षमुखस्य दुःशकत्वमपि तथैव
श्रूयते । कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमेच्छदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छति ॥

अपाङ् प्राङ् इति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वता विषूचीना वि॒यंता॒ न्य॒न्यं चि॒क्षुर्न॒ नि चि॒क्षुर॒न्यं ॥ ३८ ॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ।

ता । शश्वता । वि॒षूचीना । वि॒यंता॒ । नि । अ॒न्यं । चि॒क्षुः । न । नि । चि॒क्षुः । अ॒न्यं ॥ ३८ ॥

अमर्त्योऽमरणधर्मायमात्मा मर्त्येन मरणधर्मणा भूतात्माना देहेन सयोनिः समानस्थानः । यच्च परिच्छि-
दको देहोऽस्ति तच्च सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः । यद्वा । समानोत्पत्तिः । सहवासेन स्वस्मिन्पुत्पत्तिश्च-
पचर्यते । एवंभूतः सन् स्वधयान्नोपलभिततद्भोगेन गृभीतः । यद्वा । स्वधाशब्देनात्मन्यं शरीरे लक्ष्यते । तेन
गृहीतः सन्नपाडिति । अशुक्तं कर्म कृत्वाधो गच्छति । प्राडिति । ऊर्ध्वं स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति । परमात्मैव
सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन्नागाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरचयेण संबद्धो लोकांतरेषु
संचरति । स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोके गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति । तथा च श्रूयते । गुणान्वयो
यः फलकर्मकतो कृतस्य तस्मै स चोपभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्ता प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः
। श्वे० ७. ७. । इति । इदानीमुभयप्राधान्येनाह । ता तौ भूतात्मकर्त्तात्मानौ शश्वता विभागेन सर्वदेा वर्तमानौ ।
यद्वा । सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते । स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्त्विकजातिः । तत्कारणानां भूतसूक्षा-
णां सङ्गावात्तत्र शरीरसंबंध उपपद्यते । विषूचीनेह लोके सर्वत्रगमनी वि॒यंता तत्तत्फलोपभोगाय सर्वत्र
लोकांतरेषु गच्छन्ती वर्तते । तत्र नरा अन्यं भूतात्मानं नि चि॒क्षुः । नितरां विशेषेण पश्यति जानंति । अन्यमपरं
देहवच्छायातिरिक्तं न नि चि॒क्षुः । न जानंति । केचन पामरा देहव्यतिरिक्तं न जानंति । केचन विवेकिनः
कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतौ देहातिरिक्तः कश्चिदस्तीत्यनुमिति । न केऽपि देहचयव्यतिरिक्तमात्मानं जानंति । अतो
कुलंभमात्मज्ञानमित्यर्थः ॥

ऋचो अक्षरं परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥

ऋचः । अक्षरं । परमे । वि॒ऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । नि॒ऽसेदुः ।

यः । तत् । न । वेद । किं । ऋचा । करिष्यति । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सं । आ॒स॒ते ॥ ३९ ॥

पूर्वमंचे देहात्मजीवात्मानानुक्ती । तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति तद्वचोच्यते । ऋचो

अचरे । अच ऋकशब्देन ऋकप्रधानभूताः सांगापरविद्यात्मकास्तत्वारो वेदा उच्यन्ते । अगादीनामपरविद्यात्वं मुंडके श्रूयते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति प्रतिज्ञाय तच्चापरा ऋग्वेदी यजुर्वेदः सामवेदः । मुं० उ० १. १. ५. । इत्यादिना । तस्याः संबंधिन्यचरेऽदृष्टादिगुणके चरणरहितेऽनचरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अचरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वं एतद्वै तदचरस्य प्रशासने गार्गि । वृ० उ० ३. ८. । यथा तदचरमधिगम्यते । मुं० उ० १. १. ५. । येनाचरं पुरुषं वेद सत्यं । मुं० उ० १. २. १३. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अचरचरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः । सर्वैर्वेदेः खलु ब्रह्माधिगम्यते तं स्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । शत० १४. ६. ९. २८. । इत्यादिश्रुतेः । ननुपनिषद्भागानां तथासु । इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषयत्वमिति उच्यते । यद्यपीतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिः श्रुत्युत्पादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषया भविष्यति वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषति । वृ० उ० ४. ४. २२. । इत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते । परम उत्कृष्टे निरतिशये व्योमन् व्योमनि व्योमसदृशे । अलेपलनीरूपलव्यापित्वादिसादृशेन व्योमेत्युक्तं । यद्वा । विशेषेण सर्वस्य रक्षके । निरधिष्ठा न कस्यचिदस्ति स्वाध्यस्तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रक्षकत्वात् । तादृशे तस्यैव सर्वमध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव विशेष्यते । यस्मिन्परमात्मनि विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मिन् । यद्वा । उत्कलक्षणे वसुन्युपलक्षिताः सर्वे सांगा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः । यः यो मर्त्यसत्तादृशं देवादीनां स्वरूपलाभास्यदं कृत्स्नवेदेस्तात्पर्यं प्रतिपाद्यं यदसु न वेद न जानाति स मर्त्यं ऋचा पूर्वोक्तेनर्गादिशब्दजालेन किं करिष्यति । वेदनसाधनेन वेदेन वेद्यमविदित्वा किं साधयतीत्यर्थः । प्रयोजनाभावात्सर्वस्यापि वेदस्य नैष्फल्यादिति भावः । अथवा योऽचरमविदित्वा कर्मणां कर्ता भवति यागादीननुतिष्ठति तेन किञ्चिदपि कर्म कृतं न भवतीत्यर्थः । य इय एव तत्तत्त्वं विदुः जानन्ति त इमे समासते । त एवेमे ज्ञातारः समासते । सम्यक् तिष्ठन्ति । अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं समासनं । यद्वा । ये विदुरित्ये जानन्त्येव नानुतिष्ठन्ति । इच्छन्तेऽवधारणे । त इमे त एव समासते । गवामयनादिसहस्रसंवत्सरसत्त्वपर्यन्तानि सहोपयन्ति । सहार्थे संशब्दः । सत्तादधिकानां यागानामभावात् तेषामपि फलमेतज्ज्ञानेनैव प्राप्तं भवतीत्यर्थः । कर्तृणां ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मवचननिर्देशः ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । अचः । अचर्चनीयमादित्यमंडलमृगादिमयं वा । अग्निः पूर्वाह्ने दिवि देव आदित्यो वा एष एतन्मंडलं तपति तत्र ता अच इत्यादिश्रुतेः । तस्य संबंधिन्यचरे परमे व्योमन्निर्गुणलक्षणे ब्रह्मणि य एषोऽतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन् सर्वे देवा व्योममाना रश्मयो निषेदुः वर्तन्ते । य एतन्न वेद स केवल्यर्चा किं करिष्यति । ये जानन्ति भावयन्ति त एव विद्वांसः समासते । भूम्यां सुखेन रोगादिरहिता भोगिनः संतश्चिरकालं जीवन्ति ॥ अपरे प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । अचोऽचर ऋगुपलक्षितसर्ववेदसंबंधिन्यचरे प्रणवरूप ओंकारेऽविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ति वा । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते । तान्वेदानभ्यतपन्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायताकार उकारो मकार इति तानिकधा समभरत् तदेतदोमिति । ऐ० ब्रा० ५. ३२. इति । परमे निरतिशये । न हि प्रणवाद्धिकं किञ्चिन्मंत्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदर्थोकार एव ओमिति ब्रह्म । तै० आ० ७. ८. । इत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः संबन्धो य अचोऽधीत इत्याद्युपक्रम्य यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागितत्परममचरं । तै० आ० २. ११. ४. । इत्यादिश्रुतेः । यस्मिन्विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वमंत्रात्मकत्वात् मंत्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेवनिवासत्वं । ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात् । शिष्टमविशिष्टं ॥ अयं मंचो निरुक्ते व्याख्यातः । नि० १३. १०. ॥ अपरे त्वपरथा वर्णयन्ति । अचः । अचर्चनीयो जीवः । तस्य संबंधिन्यचरेऽविनाशे व्याप्ति वा परमात्मनीत्यर्थः । अत एव जीवापेक्षया परम उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके व्योमसदृशे वा । यस्मिन्परमात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तो वेद्वियसंज्ञका विश्वे सर्वेऽप्यधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानाति उपाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति स्थूलो जनः किमुचा करिष्यति । केवलेन जीवेन जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति । जननमरणादिक्लेशशाल्यागादिति भावः । ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धं ॥

अपिहोचार्था धिगुर्यदि कुत्सितं शब्दं कुर्यात्तदानीं सूयवसादित्यनया यवसादिकं प्रयच्छेत् । तथा च सूचितं । वाञ्छमानायै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाङ्गवती हि भूयाः । आ० ३. ११. । इति ॥ प्रवर्त्येऽभिष्टव एषेव परिधानीया । सूचितं च । सूयवसाङ्गवती हि भूया इति परिद्धात् । आ० ४. ७. । इति ॥

सूयवसाङ्गवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम ।

अङ्घ्रि तृणमग्रे विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥४०॥

सूयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अथो इति । वयं । भगऽवन्तः । स्याम ।

अङ्घ्रि । तृणं । अग्रे । विश्वऽदानीं । पिब । शुद्धं । उदकं । आऽचरन्ती ॥४०॥

हे अग्रे । गौणमेतत् । अहमनीये हे गौः त्वं सूयवसाङ्कोभयवसस्य तृणादिकस्यास्त्री भगवती । भग इति धननाम । सर्वेभजनीयप्रभूतशीरादिधनवती भूयाः । भव । हिः पूरणः प्रसिद्धौ वा । लोके यवसादिभक्षणेन शीरादिसमृद्धिः प्रसिद्धा । अथो अनन्तरमेव वयं यजमाना अपि भगवन्तः प्रभूतेन धनेन तद्वन्तः स्याम । अधिकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते । विश्वदानीं विश्वकालं सर्वदा तृणमङ्घ्रि । भक्षय । आचरन्ती सर्वतो निर्गच्छन्ती शुद्धं निर्मलमुदकं पिब । अयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । सूयवसादिनी भगवती हि भवाधिदानीं वयं भगवन्तः स्यामाङ्घ्रि तृणमग्रे सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरन्ती । नि० ११. ४४. इति ॥ २१॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषीं सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥४१॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी ।

अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभ्रुवुषीं । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽओमन् ॥४१॥

गौरीर्गणशीला माध्यमिका वाक् ॥ सुलोपाभावश्चादसः ॥ मिमाय । शब्दयति । किं कुर्वन्ती । सलिलानि वृष्ट्युदकानि तक्षती सम्यक्संपादयित्री । एकपद्येकपादोपेतिकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना गमनसाधनेन वायुनैकपदी वा द्विपदी मेघांतरिक्षाख्यद्विधधष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः । तथा सा चतुष्पदी पादचतुष्टयोपेता दिङ्मनुष्याधिष्ठाना । अथाष्टापदी दिदिगपेक्षयाष्टपादोपेताष्टाधिष्ठाना नवपद्युपरिदिगपेक्षया सूर्येण वा नवदिगधिष्ठाना बभ्रुवुषेर्वभूता ॥ भवेच्छादसः क्रमुः । ततो ऊर्ध्वं वसोः संप्रसारणं ॥ किमनया परिगणनया । सहस्राक्षरा । अपरिमितवचनोऽयं । अपरिमितव्याप्तिर्युक्ता । ब्रह्मव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः । कुर्वन्ती तदुच्यते । परमे व्योमन्मुदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टं तन्निष्ठं ॥ केचिदेवमाहुः । गौरीर्गणशीला शब्दब्रह्मात्मिका वाग्मिमाय । माति ॥ प्रसिद्धार्थे धातुः ॥ प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयन्ती एकपद्यव्याकृतत्वेनैकप्रतिष्ठानैककक्षा वात्मना द्विपदी सुप्तिभेदेन पादद्वयवती चतुष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन अष्टापद्यामन्त्रितसहिताष्टभेदेनाष्टपदी नवपदी बभ्रुवुषीं साव्यैश्चैतैरष्टभिर्नवपदी । अथवा सनाभिकेशुरःकंठादिषु नवसु पदेषु भवन्ती पञ्चाद्विधाभिव्यक्तिमुपेयुषी परमे व्योमन्मुत्कृष्टं हृदयाकाशं मूलाधारे सहस्राक्षरानेकाकारेण व्याप्तानेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः ॥ अयं मन्त्र आचार्येणैवं व्याख्यातः । गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा ब्रह्मदका परमे व्यवने । नि० ११. ४०. इति ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि स्तरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः स्तरन्त्यस्तरं तद्विश्वमुप जीवति ॥४२॥

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । स्तरन्ति । तेन । जीवन्ति । प्रदिशः । चतस्रः ।

ततः । स्तरन्ति । अस्तरं । तत् । विश्वं । उप । जीवति ॥४२॥

तस्मा उक्ताया गोः सकाशात्समुद्रा वृष्ट्युदकसमुदनाधिकरणभूता मेघा अधधिकं प्रभूतमुदकं वि चरन्ति । विविधं चरन्ति । तेनोदकेन प्रदिशन्तसः । प्रशब्दो वीत्यर्थः । विदिशन्तसो दिशश्च । अथवा प्रकृष्टा दिशो सुखाद्यतसः । तत्स्थेषु ताच्छब्दः । तस्याः पुष्ट्या जीवन्ति । ततः पश्चात्तद्वरमुदकं चरन्ति । सखादिकमुत्पादयतीत्यर्थः । तत् सखादिकं विश्वं जगदुप जीवन्ति । अयमपि यास्केन व्याख्यातः । तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति वर्धन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः चरत्यचरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । नि० ११. ४१. इति ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषूवता पर एनावरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचंत वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥४३॥

शकऽमयं । धूमं । आरात् । अपश्यं । विषुऽवता । परः । एना । अवरेण ।

उक्षाणं । पृश्निं । अपचंत । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥४३॥

शकमयं शकमयं शुष्कगोमयसंभूतं धूममारात्तातिदूरं अपश्यं । दृष्टवानस्मि । दिवा धूमस्य दूरे दृश्यमानत्वात् एव दर्शनविषयतयोक्तः । विषुवता व्याप्तिमतेनानेनावरेण निरुष्टेन धुमेन परः परस्मात्तत्कारणभूतमपिमपश्यं । अहं यजमान इत्यर्थः । किंचोषाणं फलस्य सेक्तारं पृश्निं शुक्लवर्णं । प्राप्नुते तेन फलमिति स्वयं प्राप्नुत इति वा पृश्निर्वक्त्रोरूपः सोमः । तं वीरा विविधेरणकुशला अस्त्रिजोऽपचंत । अत्र धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः करोत्यर्थः । स च क्रियासामान्यवचनोऽचौचित्यादभिषवेण संपादितवन्त इत्यर्थः । तानि तत्साधनानि धर्माण्यगुष्ठानानि प्रथमानि प्रतमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसानीयान्यासन् । संपादितान्यभवन् । यद्वा । सोम उच्चाभवत् पूर्वं तं देवाः शकतापचन्यन्त्यर्थं तन्नवो धूमो मेघ आसीत् तदुच्यते । तत्परत्वेन वा मंत्रो व्याख्येयो विचक्षणैः ॥

चयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषां ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपं ॥४४॥

चयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चक्षते । संवत्सरे । वपते । एकः । एषां ।

विश्वं । एकः । अभि । चष्टे । शचीभिः । ध्राजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपं ॥४४॥

केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः । ते ऋतुथा काले काले वि चक्षते । विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति । तेषां पृथक्पृथक्कार्यमाह । एषां मध्य एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीते सति संवत्सरं वपते । दाहेन केशस्थानीयीषधिवनस्पत्यादिके क्लेदनं नापितकार्यं करोति । एक अन्य आदित्यो विश्वं सर्वं जगच्छचीभिः स्वकीयेः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभि चष्टे । सर्वतः पश्यति । एकस्य वायोध्राजिर्गतिर्ददृशे । दृश्यते सर्वैः । न रूपं । अप्रत्यक्षत्वात् स्पर्शशब्दधृतिकंपलिर्गैर्गम्यत इति हि न्यायविदो वदन्ति । अयमपि मंत्रो यास्केनैव व्याख्यातः । चयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यभिः पृथिवीं दहति सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य । नि० १२. २७. इति ॥

वाग्देवस्य पशौ चत्वारि वागिति हविषोऽगुवाक्या । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् । आ० ३. ८. इति सूचितत्वात् ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।

गुहा चीणि निहिता नेंगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥४५॥

चत्वारि । वाक् । परिऽमिता । पदानि । तानि । विदुः । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः ।
गुहा । चीणि । निऽहिता । न । इंग्रयन्ति । तुरीयं । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥ ४५ ॥

वाग्वाचः कृत्वायाः पदानि चत्वारि परिमिता परिमितानि । लोके या वागस्ति सा चतुर्विधा विभ-
क्तित्यर्थः । तानि पदानि ब्राह्मणा वेदविदो मनीषिणो मनस ईषिणो मेधाविनो विदुः । जानन्ति । तेषां
मध्ये चीणि गुहा गुहायां निहिता स्थापितानि भेगयन्ति । न चेष्टते । न प्रकाशन्त इत्यर्थः । वाचसुरीयं पदं
मनुष्या अज्ञासाञ्चाश्च वदन्ति । व्यक्तमुच्चारयन्ति । व्यवहरन्ति । कानि तानि चत्वारित्यत्र बहवः स्वस्वमतानु-
रोधेन बद्धधा वर्णयन्ति । सर्ववैदिकवाग्जालस्य संग्रहरूपा भूरादयस्त्रिस्तो व्याहृतयः प्रणव एक इति
वेदत्रयसारत्वात्तासां व्याहृतोनामेव सारसंग्रहभूतत्वात्काराव्यात्मकस्य प्रणवस्येति सप्रणवामु व्याहृतिषु
सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदन्ति ॥ अपरे व्याकरणमतानुसारिणो नामाख्यातोपसर्गनिपात-
भेदेन । क्रियाप्रधानमाख्यातं । द्रव्यप्रधानं नाम । प्रागुपलब्धत आख्यातपदस्येत्युपसर्गः प्रादिः । उच्चावचेष्वा-
र्थेषु निपतनाभिप्रायोऽपितुचेत्यादिः । एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितित्वसंज्ञायाः कृत्वाया वाचस्यतुर्धा व्याकृत-
त्वात् । वाक्चि पराच्यव्याकृतावदत् तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते । तै० सं० ६.
४. ७. ३. इति श्रुतेः ॥ अन्ये तु याज्ञिका मन्वाः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी लौकिकीति । याज्ञिकैः समाख्यातोऽनु-
ष्ठयार्थप्रकाशको वेदभागो मन्वाः । मन्वविधानप्रतिपादको वेदभाग इति मन्वाः कल्पोऽत ऊर्ध्वं । तै० आ० १.
३१. २. इत्यादिनोक्तः कल्पः । मन्वतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणं । भोगविषया गामानयेत्यादिरूपा
व्यावहारिकी । एष्वेव सर्वा वाङ्मयमितेति याज्ञिकाः ॥ च्छग्यजुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति वैष्णवाः ॥
सर्पाणां वाग्वयसां बुद्धसरीरूपस्य च चतुर्थी व्यावहारिकीतिहासिकाः ॥ पशुषु तूणेषु मृगेष्वात्मनि
चेत्यात्मवादिनः ॥ अपरे मातुकाः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । परा पञ्चती मध्यमा वैखरीति चत्वारोति ।
एकैव नादात्मिका वाग्मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मत्वेन बुद्धिरूपत्वात् सैव हृदयगा-
मिनी पञ्चतीत्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्य
उदीयमानत्वात्तन्मध्यायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता तात्त्वोष्ठादिव्यापारेण वह्निर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्यु-
च्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा
रवाख्यस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगन्तारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः । जानन्ति । तेषु मध्ये चीणि
परादीनि गुहा निहितानि हृदयांतर्वर्तितात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति ॥ व्याकरणप्र-
सिद्धानामाख्यातादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्मानि पदानि जानन्ति ।
अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति । व्यवहरन्ति । अर्थप्रकाशनाय प्रयुजते ॥
अयं मन्वो निश्चिन्ते आख्यातः । सोऽचायनुसंधेयः । नि० १३. ९. ॥ अथापि ब्राह्मणं भवति । सा वै वाक् कष्टा
चतुर्धा व्यभवदेष्टेव लोकेषु चीणि पशुषु तुरीयं । या पृथिव्यां साप्री सा रथंतरे । यांतरिचि सा वायी सा
वामदेष्टे । या दिवि सादित्ये सा ब्रुहति सा स्तनयित्वावथ पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वाधुः ।
तस्माद्ब्राह्मणा उभयौ वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति ॥

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सवित्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥

इंद्रं मित्रं । वरुणं । अग्निं । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकं । सत् । वित्राः । बहुधा । वदन्ति । अग्निं । यमं । मातरिश्वानं । आहुः ॥ ४६ ॥

अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टमिन्द्रमाहुः । तथा मित्रं प्रसीतेर्मरणात्तातारमहरभिमानिनमेतन्नामकं देवं
तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं राज्यभिमानिनं देवमाहुः । तथाप्रिमंगनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः ।
अथो अग्निं चायमेव दिव्यो दिवि भवः सुपर्णः सुपतनो गरुत्मान् गरणवान् पञ्चवान् । एतन्नामको यः
पञ्चाक्षि सोऽप्ययमेव । कथमेकस्य नामात्वमिति उच्यते । अमुमेवादित्यमेकमेव वक्षुतः संतं वित्रा मेधाविनो

देवतातत्त्वविदो ब्रह्मधा वदन्ति । तत्तत्कार्यकारणेर्नेद्राद्यात्मानं वदन्ति । एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षत इत्युक्तत्वात् । किंच तमेव वृद्धादिकारणं वैद्युतापि यमं नियन्तारं मातरिश्चानमंतरिक्षे अस्मत् वायुमाजः । सूर्यस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वेन सर्वात्म्यमुक्तं भवति । अथ ये केचिदपिः सर्वा देवताः । ऐ० ब्रा० २. ३. । इत्यादिश्रुतितोऽयमेवापि उत्तरे अपि श्रुतिषी इति मत्वापिरेव सर्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मंत्र इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽपिशब्द उद्देशः । तमपिमुद्दिष्टेन्द्राद्यात्मकत्वकथनं । अयं मंत्रो निरुक्त एव व्याख्यातः । इमे-वापि महानात्मानमेकमात्मानं ब्रह्मधा मेधाविनो वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरुणमपि दिव्यं च गच्छन्तं । दिव्यो दिविजो गच्छन् गच्छन्तं गुर्वात्मा महात्मेति वा । नि० ७. १८. । इति ॥ २२ ॥

वर्षकामेध्यां तिस्रः पिंडो होतव्याः । तत्र कृष्णं नियाममिति तृतीयस्थानुवाक्या । कृष्णं नियामं हरयः सुपर्णा नियुज्यन्तो ग्रामजितो यथा नरः । आ० २. १३. । इति ॥

कृष्णं नियामं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आववृचन्सदनादृतस्यादिहृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥४७॥

कृष्णं । नि० यानं । हरयः । सु० पर्णाः । अपः । वसानाः । दिवं । उत् । पतन्ति ।

ते । आ । अववृचन् । सदनात् । चृतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥४७॥

कृष्णं कृष्णवर्णं नियामं नियमेन गच्छन्तं मेघं हरय उदकस्य हतारः सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयोऽपो वसाना उदकानि वासयन्तो मेघेषु । अग्निर्मेघान्पूरयन्त इत्यर्थः ॥ अंतर्भावितव्यार्थाद्विकर्मकत्वं ॥ यद्वा । कृष्णं नियामं नियमनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनं । तत्प्रति । तस्मिन्वर्षकाल इत्यर्थः । एवं कुर्वन्तो दिवं सुलीकं तदाश्रितमादित्यं बोद्धिश्चोत्पतन्ति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति । ते रश्मयश्चतस्र सदनादुदकस्य स्थानादादित्य-मंडलादाववृचन् । आवर्तन्ते । अर्वाच आगच्छन्ति । आदिदन्तरमेव यदावीरगच्छन्ति तदानीमेव घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । विविधं क्षिप्यते । कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मय इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ७. २४. ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं चीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्साकं चिंशता न शंकवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥४८॥

द्वादश । प्र० धयः । च० क्रं । एकं । चीणि । नभ्यानि । कः । उं इति । तत् । चिकेत ।

तस्मिन् । साकं । चिंशताः । न । शंकवः । अर्पिताः । षष्टिः । न । चलाचलासः ॥४८॥

द्वादशैतत्संख्याकाः प्रधयः परिधयः प्रहिता वर्तन्ते । तत्स्थानीया द्वादश मासा एकमद्वितीयं चक्रं क्रम-णस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रमाश्रिताः । तथा चीणि त्रिसंख्याकानि नभ्यानि नाभ्याश्रयाणि फलकानि तत्स्थानीयानि ग्रीष्मवर्षाहिमन्ताख्यान्याश्रितानि । यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयो नाभ्यर्हाणि चीणि फलकानि सन्ति तद्वत्कालचक्रस्यापि । क उक्तोऽपि महान्साकं चिकेत । जानाति । तस्मिंश्चक्रे साकं सह शंकवो न शंकव इव । अथ पुरस्तादुपचारोऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः । तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे चिंशता एतत्संख्याकाः षष्टिर्न । नशब्दश्चार्थः । षष्टिश्चारा अरस्थानीयान्यहान्यर्पिताः । अर्पितानि । कीदृशानि तानि । चलाचलासः । एकखलशब्दो द्विर्भावप्राप्तः । चलाः । चलनस्वभावानीत्यर्थः ॥ चरिचलिपतिवदीनामद्याक्ताभ्यासस्य । पा० ६. १. १२. ६. । इति द्विर्वचनमागागमस्य । ततोऽमुक्त्वा षष्टिश्च ह वै चीणि च शतानि संवत्सराख्याहानीति ब्राह्मणं । शत० ९. १. १. ४३. । द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानादित्यादि निरुक्तं । ४. २७. ॥

प्रवर्गेऽभिष्टवे यस्ते स्तन इत्येका । सूचितं च । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूगौरमोमेदनु वत्सं मिषतं । आ० ४. ७. । इति ॥ एषैव सारस्वते पशौ हविषो याज्या । सूचितं च । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूस्त्वं सोम प्र चिकितो मनीषिति द्वे । आ० ३. ७. । इति ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्योणि ।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदचः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥४९॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्योणि ।

यः । रत्नऽधाः । वसुऽवित् । यः । सुऽदचः । सरस्वति । तं । इह । धातवे । करिति कः ॥४९॥

हे सरस्वति ते तव संबन्धी यः स्तनः स्तनवच्छिगुस्थानीयानां प्राणिनामाप्यायनकारी लौकिकवैदिकसु-
शब्दरूपः स्तनः शशयः शयानस्तव देहे वर्तमानः । यश्च स्तनो मयोभू रसास्वादिनां मुखस्य भावयिता । येन
स्तनेन विश्वा सर्वाणि वार्योणि वरणीयान्यभिमतरूपाणि धनानि पुष्यसि भोक्तव्यः । यश्च स्तनो रत्नधा
वज्रविधरमणीयरसानां धारयिता वसुविद्वसूनां वासयितृणां धनानां वेत्ता लब्धा वेदयिता वा । किंच यः
स्तनः सुदचः शोभनदानः । सुदचः कल्याणदान इति निरुक्तं । ६. १४. । अत्रासक्तयच्छब्दश्रवणं स्तनस्यातिप्रश-
स्त्युच्चापनार्थं । हे देवि तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं सूक्तमयं स्तनमिहास्मिन्कर्मणीदानीं वा धातवेऽस्मा-
भिर्धातुं पातुं पानाय कः । कुरु ॥

अग्निमंथने यज्ञेन यज्ञमलिषा परिधानीया । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति परिदध्यात् । आ० २. १६. ।
इति सूचितत्वात् ॥

यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वं साध्याः संति देवाः ॥५०॥

यज्ञेन । यज्ञं । अयजंत । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नाकं । महिमानः । सचंत । यत्र । पूर्वं । साध्याः । संति । देवाः ॥५०॥

देवा व्यवहृता रो यजमाना यज्ञेन निर्मथ्यापिना यज्ञं होमसाधनमाहवनीयमयजंत । पूजितवंतः । अनु-
ष्ठानाय संयोजितवंत इत्यर्थः । अपिं मथित्वा प्रहरति तेनैवापय आतिथ्यं क्रियत इति हि तैत्तिरीयकं । तानि
धर्माणापिसाधनानि कर्माणि प्रथमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमानि प्रकृततमान्यासन् । फलप्रसवसम-
र्थान्यभवन्नित्यर्थः । ते ह ते च यजमाना नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः स्वर्गः । तं महिमानो माहात्म्ययुक्ताः
सचंत । संगताः । कीदृशं नाकं । यत्र यस्मिन्नकिं पूर्वं पूर्वतनाः साध्याः साधना यज्ञादिसाधनवंतः । कर्मदेवा
इत्यर्थः । ते संति निवसन्ति तं सचंत । तस्मादिदानीमपि मनुष्यैरेवं कर्तव्यमित्यर्थः । यद्वा । देवा इदानीं देवभा-
गमापन्नाः पूर्वं यज्ञेनापिना पशुभूतेन यज्ञं यष्टव्यमपिमयजंत । पूजितवंतः । अपिरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं च
पशुत्वं च द्रष्टव्यं । अपिः पशुरासीत्तत्कालमंत तेनायजतेति श्रुतिः । शिष्टं पूर्ववत् । यत्र यस्मिन् स्वर्गे निमित्तभूते
सति पूर्वं पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनास्त्वंदोऽभिमानिनः । आदित्या अगिरसश्च साध्या देवा उच्यंते ।
कदासि वै साध्या देवास्तेऽपिनापिमयजंत ते स्वर्गे लोकमायन्नादित्याश्चिवेहासन्नगिरसश्च तेऽपिनापि-
मयजंत ते स्वर्गे लोकमायन् । ऐ० ब्रा० १. १६. । इति ब्राह्मणं । एते देवाः स्वर्गे संति । भवन्ति । स्वर्गप्राप्ता
इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजंत । पूजयन्ति । ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः
सचंत । संगच्छन्ति । यत्र पूर्वं साध्यादयो देवाः संति तत्स्थानं । अपिनापिमयजंत देवा इत्यादि निरुक्तमनु-
संधयं । नि० १२. ४१. ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥५१॥

समानं । एतत् । उदकं । उत् । च । एति । अवं । च । अहंऽभिः । भूमिं । पर्जन्याः ।

जिन्वन्ति । दिवं । जिन्वन्ति । अग्नयः ॥५१॥

एतत्प्रसिद्धमुदकं समानं । एकरूपमित्यर्थः । अह्निः केचिद्दहोभिर्द्यौष्मकालीनिवृष्टिः । ऊर्ध्वं गच्छति । तथाह्निर्वर्षकालीनिरेव तदुदकमव चेति । अवाङ्मुखं च गच्छति ॥ चवायोगे प्रथमेति प्रथमा विभक्तिर्न नि-
ह्न्यते ॥ रश्मिनाडीव भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । पर्जन्याः प्रीणयितारो मेघा भूमिं जिन्वन्ति । उदकसं-
स्थायेन सखायुत्पादनद्वारा भूमिष्ठाप्रीणयन्ति । तथापय आहवनीयाद्याः स्वे ऊत आज्ञत्वा दिवं दुष्लोक-
स्यान्देवाज्जिन्वन्ति । प्रीणयन्ति ॥

सरस्वहेवतकि पशौ दिव्यं सुपर्णमिति वपायाज्या । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तं स वावृधे नद्यो योषणासु
। आ० ३. ८. । इति सूचितत्वात् ॥ अन्वारंभणीयायां सरस्वत्याग एषेव याज्या । सूचितं च । दिव्यं सुपर्णं वायसं
बृहन्तमा सवं सवितुर्यथा । आ० २. ८. । इति ॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमपां गर्भं दर्शतमोषधीनां ।

अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयन्तं सरस्वंतमवसे जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं । सु० पर्णं । वा० य० स० । बृ० ह० तं । अ० पां । गर्भं । दर्श० तं । ओष० धी० नां ।

अभी० प० तः । वृ० ष्टि० भिः । त० र्प० यन्तं । सर० स्वंतं । अ० व० से । जो० ह० वी० मि ॥ ५२ ॥

दिव्यं दिवि भवं सुपर्णं शोभनगमनं वायसं गमनशीलं बृहन्तं महान्तमपां गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकं ।
ओषधीनामोषधीर्दर्शतं दर्शनाय । दर्शयन्तमित्यर्थः । यद्वा । ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथग्विशेषणं । किंचा-
भीपत आनुकूल्येन वृष्टिभिस्तर्पयन्तं जगत्प्रीणयन्तं । यद्वा । अभीपतोऽभिगमनवतः सखिलाधारांस्तटाकादी-
स्तर्पयन्तं । अथवाभिगताहं । सरस्वंतमुदकवन्तं । सर इत्युदकनाम । देवं सूर्यं वावसे रक्षणाय जोहवीमि ।
पुनःपुनराहामि ॥ २३ ॥ २२ ॥

चयोर्विंशेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र कथा शुभेति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं चैष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका ।
कथा पंचोना संवादस्मृतोयाद्ययुजो मरुतां वाक्यमंत्यस्तुचोऽगस्त्यस्य शिष्टा इंद्रस्यैकादशी च मरुत्वांस्त्रिंशो
देवतेति । अत्रिंद्रागस्त्यमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते । तत्र तृतीयापंचमीसप्तमीनवमीनां मरुत्वाक्यरूपत्वात्
एवर्षयः । यस्य वाक्यं स ऋषिः । अनु० २. ४. । इति न्यायात् । अंत्यनुचस्यागस्त्यवाक्यत्वात् एवर्षिः । शिष्टा
युज आद्या चैकादशी चेंद्रस्य वाक्यं । अतः स एवर्षिः । अत्र या तेनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. । इति
सामान्यापवादेन ऋत्विजस्य मरुत्वज्ञानक इंद्रो देवता ॥ संसवचातुर्विंशकयोर्मरुत्वतीयशस्त्रे निविहानीयात्पूर्व-
मेतत्सूक्तं । यदि पर्यायात्मरुत्वतीय इति खंड्योः सूचितं । कथा शुभेति च मरुत्वतीये पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत्
। आ० ६. ६. ७. ३. । इति ॥ अभिप्लविके पंचमेऽह्नि मरुत्वतीय एतदेव सूक्तं । पंचमस्य कथा शुभा यस्ति-
ग्मशृंग इति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. । इति सूचितत्वात् ॥ महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । पंचमारण्यके
कथा शुभा सवयसः सगीळा मरुत्वाँ इंद्र वृषभो रणाय । ऐ० आ० ५. १. १. । इत्युक्तत्वात् ॥ विषुवति मरुत्व-
तीय एतदेव निविहानीयं । त्वं सु मेघं कथा शुभेति च मरुत्वतीयं । आ० ८. ६. । इति सूचितत्वात् ॥ अस्य
विनियोगं शौनक आह । ज्ञातिपुत्रसुहृन्निचैर्यस्य राज्यं चिकीर्षति । नित्यं स नियतो भूत्वा सूक्तं तु मनसा
जपेत् । कथा शुभेति पैशुन्यं कृत्वाचार्यमुपदिजैः । श्रुत्वा पररहस्यं तु गुरोरप्याह शौनकः । ऋग्वि० १. २६. । इति ॥

कथा शुभा सवयसः सनीळाः समान्या मरुतः सं मिमिक्षुः ।

कथा मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया ॥ १ ॥

कथा । शुभा । स० व० य० सः । स० नी० ळाः । स० मा० न्या । म० रु० तः । सं । मि० मि० क्षुः ।

कथा । म० ती । कु० तः । आ० इ० ता० सः । ए० ते । अ० र्च० न्ति । शु० ष्मं । वृ० ष० णो । व० सु० या ॥ १ ॥

इंद्रवाक्यं । सवयसः समानवयस्काः सगीळाः समानस्थाना एते मरुतः कथा शुभा कैरपि दुर्बोधया

शोभया समान्या सर्वेषामेकरूपया महत्या युक्ताः । यद्वा । शुचित्युदकनाम । उक्तरूपया शुभोदकेन । सं
मिभिषुः । लोके सम्यक् सिंचति ॥ मिहिसमानार्थो मिमिषतिधातुः ॥ यद्वा । मां युष्मादिषु प्रवर्तमानं सं
मिभिषुः । तदर्थमेते मरुतः कयानिश्चयया मती मत्वा कुतो देशादेतासः । आगताः । आगत्य चेति वृषणो
वर्धितारो वसूया वसूयया ॥ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ धनेच्छया । यद्वा । वसवो वासधितारो वा ॥
तेनैव जसो याजादेशः ॥ शुष्मं बलं वृष्टिप्रदानजनितं लोकेऽर्चति । पूजयंति । जगति कुर्वति । यद्वा । मम
बलं वर्धयंतीत्यर्थः । मरुतो हेनं नाजङ्गः । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इति श्रुतिः । अर्चद्रमरुतसंवादरूपे सर्वेषां प्राणजी-
वात्मपरतयापि योजनीयं । अचापीन्द्रो ब्रूते ॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुषुर्युवानः को अध्वरे मरुत आ ववर्त ।

श्येनौ इव ध्रजतो अंतरिक्षे केन महा मनसा रीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अध्वरे । मरुतः । आ । ववर्त ।

श्येनान् इव । ध्रजतः । अंतरिक्षे । केन । महा । मनसा । रीरमाम् ॥ २ ॥

युवानो नित्यतृणया महाशुभावा मरुतः कस्य महाभागस्य ब्रह्माणि परिपुष्टानि हवीषि जुजुषुः । सेवते ।
कस्य महानध्वरे स्वकीये यागे मरुत एतानां ववर्त । यागांतरेभ्यो निवर्तयति । दुर्भिर्यहस्वे वृष्टांतमाह ।
अंतरिक्षे ध्रजतो गच्छतः श्लेणाञ्छंसनीयगमनानेतन्नामकान्यधिष्ठा इव । केन तत्प्रीतिसाधनेन महा महता
मनसा मननवता स्तोत्रेण रीरमाम् । रमेमहि ॥

अथ मरुत इंद्रेणोक्तासृतीययागया प्रतिब्रुवते ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिन् सन्नेको यासि सत्पते किं ते इत्या ।

सं पृच्छसे समराणः शुभानिर्वोचेस्तन्नो हरिवो यज्ञे अस्मे ॥ ३ ॥

कुतः । त्वं । इन्द्र । माहिन् । सन् । एकः । यासि । सत्पते । किं । ते । इत्या ।

सं । पृच्छसे । सं । समराणः । शुभानिः । वोचेः । तत् । नः । हरिः । इव । यत् । ते । अस्मे इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सत्पते सतां पालक त्वं माहिनी महीयः पूजनीयः । अश्वरैरनुगंतव्य इत्यर्थः । तथाभूतः सन्नयि-
कोऽसहायः सन् कुतो यासि । कुतः कारणायासि । यद्वा । कुत्र यासि । ते तवेत्येत्यं किं । किं त्वमेवमेव । किं
न कोऽप्यनुचरोऽस्ति । किंच त्वं समराणोऽस्माभिः संगच्छमानः सं पृच्छसे । समीचीनं पृच्छसि । हे हरिवो
हरिभ्यां तद्वस्त्रिन्द्र ते तवास्ते अस्मासु यद्वक्तुमिष्टतममस्ति तन्नोऽस्माभ्यं शुभानिः शोभमानिर्वचनेर्वोचेः । ब्रूहि ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासः शुष्म इयति प्रभृतो मे अद्रिः ।

आ शासते प्रति हर्येत्युक्थेमा हरी वहतस्ता नो अच्छ ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शं । सुतासः । शुष्मः । इयति । प्रभृतः । मे । अद्रिः ।

आ । शासते । प्रति । हर्यति । उक्थ्या । इमा । हरी इति । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥ ४ ॥

अथैवं तैः पुष्टोऽनया चतुर्थेन्द्रः प्रत्याह । हे मरुतः ब्रह्माणि सर्वाणि कर्माणि हवीषि वा मे मम स्वभू-
तानि । तथा मतयश्च मननयुक्ताः सुतयश्च मे मम शं सुखकायाः । यद्वा । मे मतयो बुद्धयसेष्वेव वर्तन्त इति
शेषः । तथा सुतासोऽभिषुताः सोमा मे मदीया मदर्या एव । अतो यज्ञं प्रति गंतव्यमित्यर्थः । किंच मध्ये
राक्षसादिबाधपरिहाराय शुष्मो बलवाक्मे मदीयोऽद्रिः शत्रूणां भक्षको वज्रः प्रभृतः सन्निधति । गच्छत्येव
लक्ष्यं प्रति न च निवर्तते । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वमेव अपि तु यजमाना आ शासते । मामेव

प्रार्थयन्ते । किंचोक्थोक्थानि शस्त्राणि मां प्रति हर्षयन्ति । कामयन्ति । मामेव शंसन्तीत्यर्थः । किंच नोऽस्मादीया-
विमा हरी इमावन्थी ता तानि गन्तव्यानि हविरादीन्यच्छाभिप्राप्तुं मां वहतः । अभिमतदेशं प्रापयतः । अत
एव ग्रीधं गच्छामि । युष्माभिरपि तन्माप्तुं गन्तव्यमित्यर्थः । अतोऽसहाय इति मन्तव्यमिति भावः ॥

अतो वयमंतमेभिर्युजानाः स्वस्त्रेभिस्तन्वः शुभमानाः ।

महोभिरेता उप युज्महे न्विद्रं स्वधामनु हि नो बभूथ ॥ ५ ॥

अतः । वयं । अंतमेभिः । युजानाः । स्वऽस्त्रेभिः । तन्वः । शुभमानाः ।

महःऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इंद्रं । स्वधां । अनु । हि । नः । बभूथ ॥ ५ ॥

एवमुक्ता मरुतसमेव ब्रुवते । हे इंद्र त्वं यस्मादेवं करोषि अतः कारणाद्वयमप्यंतमेभिरंतिकतमेरश्चैर्युजाना
युक्ताः संतः । कीदृशीः । स्वस्त्रेभिः स्वायत्तबलैः । किंच महोभिस्तेजोभिस्तन्व आत्मशरीराणि शुभमाना
दीपयन्तः । हर्षं प्राप्तवाना इत्यर्थः । यद्वा । महोभिः स्वमहत्त्वेन युक्ता वयमेताभ्यां तनुं चिप्रमुप युज्महे । तव
साकं हविरादि स्वीकुर्महे इत्यर्थः । हे इंद्र त्वमपि नोऽस्मात्संबन्धि स्वधामुदकं बलं वागु बभूथ हि । अस्मात्सृष्टो-
दकजन्यं हविरनुभवसि खलु । हिशब्दः परस्परपकार्योपकारिभावप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ॥ २४ ॥

क्र० स्या वो मरुतः स्वधासीद्यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये ।

अहं ह्यु० यस्तविषस्तुविष्मान्विश्वस्य शचोरनमं वधस्त्रैः ॥ ६ ॥

क्र० स्या । वः । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् । मां । एकं । संऽअधत्त । अहिऽहत्ये ।

अहं । हि । उयः । तविषः । तुविष्मान् । विश्वस्य । शचोः । अनमं । वधऽस्त्रैः ॥ ६ ॥

स्या सा स्वधा तदुदकं बलं वा वो युष्माकं संबन्धि क्तासीत् । नैवासीदित्यर्थः । अस्माकमुदकं त्वमनुभव-
सीति ब्रूथ । यद्वा स्वधेकमसहायं मामहिहत्ये वृथार्थं मेघहृन्नकर्मणि वृचवधे वा समधत्त सहितमभूत् ।
समासीदिति संबन्धः । असहायस्य कथमिति मतं सेत्स्यतीति अत आह । अहं ह्यहं खलूय उदूर्णबलसाविषो
बलवांसुविष्माकमहत्त्वोपेतोऽस्मि । यस्मादतिबलोऽहं तस्माद्विश्वस्य कृत्स्नस्य शचोर्मैघस्य । शचुरेवायं ॥ कर्मणि
षष्ठी ॥ सर्वं शचुसंघं वधस्त्रैर्वधरूपैः शोधयिषीः । वधकौशलेरित्यर्थः । यद्वा । वध इति वज्रनाम । वधस्त्रैर्वज्रस्या-
सनेः क्षेपणप्रकारैः । अनमं । अनमयं ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ वशीकरोमीत्यर्थः ॥

भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः ।

भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेद्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम ॥ ७ ॥

भूरि । चकर्थ । युज्येभिः । अस्मे इति । समानेभिः । वृषभ । पौंस्येभिः ।

भूरीणि । हि । कृणवाम । शविष्ठ । इंद्रं । क्रत्वा । मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥

अथैवमुक्ता इंद्रं पुनराहुः । हे इंद्र वृषभ वर्धतः त्वं भूरि चकर्थ । प्रभूतं कृतवानसि । सत्यमेव । तथाप्यस्मै
अस्माकं समानेभिः समानैर्युज्येभिरस्माभिर्युक्तिः पौंस्येभिः पुंसः कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्थ । न त्वेक एवेत्यर्थः ।
हे शविष्ठ । शव इति बलनाम । हे इंद्र बलवत्तम वयं भूरीणि हि त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्मणि कृणवाम ।
कृतवन्तः स्म । हे इंद्र क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यद्यद्वृथादिकं वशाम कामयामहे । तानि त्वत्तोऽप्यधिकानीत्यर्थः ।
यतो वयं मरुतः ॥ छांदसमनुदात्तत्वं ॥ एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति । स्वरो व्यस्तः । अथवा इंद्रस्त्रेदं
वाक्यं । हे मरुतः यद्यस्मैव तत्तस्मैव भवतु । तर्ह्यहं च यूयं च सहैव क्रत्वा कर्मणा यद्वशाम यद्वृष्टिकर्म काम-
यामहे । तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः । एवं मरुत इति निघातस्वरस्य व्याख्यानं ॥

वधीं वृचं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।

अहमेता मनवे विश्वश्चंद्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥ ८ ॥

वधीं । वृचं । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभूवान् ।

अहं । एताः । मनवे । विश्वश्चंद्राः । सुगाः । अपः । चकर । वज्रबाहुः ॥ ८ ॥

इदानीमिंद्र आह । हे मरुतः अहमिंद्र इन्द्रियेण स्वेन भामेन कोपेन तविषो बलवान् बभूवान् । भूतः । संपन्नः । कस्य कमिति तदुच्यते । मनवे मनोरथाधिता विश्वश्चंद्राः सर्वाह्लादकाः सुगाः सुगमनाः सर्वत्र नद्यादिषु गमनशीला अपो वृथुदकानि चकर । चकार । कृतवानस्मि । यतोऽहं वज्रबाहुः । अनेन सहाय-
निरपेक्षमुक्तं भवति ॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।

न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ९ ॥

अनुत्तं । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः ।

न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयमिदानीं हे मघवन् ते स्वयानुत्तमप्रे-
रितं नकिर्नु । नैवास्ति । नु निश्चये । त्वया यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः । हे देव त्वावाँस्त्वत्सदृशो विदानी विद्वान् ॥
व्यत्ययेन शानच् ॥ त्रयोपाद्यवेदिता देवता देवो नास्ति । किंच हे प्रवृद्धातिबल जायमानो जातो वा
कश्चिद्देवो मर्त्यो वा त्वं यानि वृत्रवधादीनि करिष्या कर्तव्यानि कृणुहि कुर्वते तानि न नशते । न व्याप्नोति ।
नशतिर्व्याप्तिर्कर्म । नान्यस्त्वस्त्रेष्टितानुकार्येवेत्यर्थः ॥

एकस्य चिन्मे विभ्वस्वोऽजो या नु दधृष्वान्कृण्वै मनीषा ।

अहं ह्युयो मरुतो विदानो यानि च्यवमिंद्र इदीश एषां ॥ १० ॥

एकस्य । चित् । मे । विऽभु । अस्तु । ओजः । या । नु । दधृष्वान् । कृण्वै । मनीषा ।

अहं । हि । उयः । मरुतः । विदानः । यानि । च्यवै । इंद्रः । इत् । ईशे । एषां ॥ १० ॥

इदानीमिंद्र आह । मे मनीष्य चिदेकस्यैव विभु सर्वत्रगमनशीलमोजो बलमस्तु । यद्वा । बलमेकस्यै-
वास्तु । किमर्थमिति चेत् उच्यते । या यानि कर्माणि मनीषा मनीषया मनस ईषया दधृष्वान् धर्षितवानहं
नु चिप्रं कृण्वे कर्तुं शक्नुवानि । हे मरुतः अहं ह्यहं खलूय उन्नूर्णबलो विदानो वेदनावान् । यानि यानि
वसूनि च्यवं अलगच्छामि एषामहमेवंद्र इदीश्वर एव सन्नीशे । ईश्वरो भवामि । अथवा विदानोऽहं यानि
च्यवं यान्युद्दिश गच्छेयं एषामीशे । यतोऽहमिंद्रः अतः शक्त इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

अमंदन्मा मरुतः स्तोमो अच यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र ।

इंद्राय वृष्णे सुमंखाय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वै तनूभिः ॥ ११ ॥

अमंदत् । मा । मरुतः । स्तोमः । अच । यत् । मे । नरः । श्रुत्यं । ब्रह्म । चक्र ।

इंद्राय । वृष्णे । सुऽमंखाय । मह्यं । सख्ये । सखायः । तन्वै । तनूभिः ॥ ११ ॥

इदमपींद्रवाक्यं । हे मरुतः मा मामन्नास्मिन्मुदकोत्पादनविषये स्तोमः स्तोत्रममंदत् । मादयति मोदयति

वा । हे नरः सखायः यूयं मे मम यच्छृण्वं सर्वैः श्रोतव्यं ब्रह्म परिवृद्धमेघधारणादिरूपं चक्रं कृतवन्तः । स्वप्रभूतं खोचं वायुस्तमा त इत्यादिकं । इन्द्राय परमेश्वर्यगुणकाय वृष्णेऽभिमतवर्षिणे सुमखाय शोभनया-
गाय सख्ये युष्माभिः समानख्यानाय तनूभिरनेकशरीरैरुपेताय मह्यं मम तन्वे मदीयशरीरपोषाय भवतु ।
यद्वा । तनूभिरनेकशरीरभूतैर्युष्माभिः कृतं मह्यमेवास्त्वित्यर्थः ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्या मरुतश्चंद्रवर्णा अच्छांत मे छदयाथा च नूनं ॥ १२ ॥

एव । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः । आ । इषः । दधानाः ।

संऽचक्ष्य । मरुतः । चंद्रऽवर्णाः । अच्छांत । मे । छदयाथ । च । नूनं ॥ १२ ॥

हे मरुतः एवेदेवमेवेति यूयं मा मां प्रति रोचमाना मद्विषये संप्रीयमाणा मां व्यापयंतो वानिष्योऽनंति-
कथं श्रवः कीर्तिमिषश्च दधानाः । आ इति चार्थः । यद्वा । अनेद्य इति प्रशस्त्रनाम । प्रशस्त्रं यशोऽक्षत्तो
दधाना अस्माभिर्वा धारयमाणाः । चंद्रवर्णाः । चंद्रमिति हिरण्यनाम । सुवर्णवर्णा यूयं मे मां संचक्ष्य
सम्यक्प्रकाशं नूनं निश्चयमच्छांत यशोभिराच्छादितवन्तश्छदयाथ । आच्छादयथ च । मां प्रति सर्वदा
रोचमाना मध्येव कीर्तिमज्ञं च दधाना मत्कृतेः कर्मभिर्मामेव स्तुतित्यर्थः ॥

को न्वच मरुतो मामहे वः प्र यातन सखीरच्छा सखायः ।

मन्मानि चित्रा अपिवातयंत एषां भूत नवेदा म ऋतानां ॥ १३ ॥

कः । नु । अच । मरुतः । ममहे । वः । प्र । यातन । सखीन् । अच्छ । सखायः ।

मन्मानि । चित्राः । अपिऽवातयंतः । एषां । भूत । नवेदाः । मे । ऋतानां ॥ १३ ॥

हे मरुतः युष्मान्च लोके को नु खलु मर्त्यो ममहे । पूजयति । हे सखायः सर्वस्य सखिवन्नियकारिणः
संतः सखीन् हविषप्रदानेन सखिभूतान्यजमानानच्छाभिमुख्येन प्राप्तुं प्र यातन । गच्छत । हे चित्राश्चायनीयाः
यूयं मन्मानि मननीयानि धनान्यपिवातयंतः संपूर्णं प्रापयंतो भूत । भवत । किंच मे मदीयानामेषामृतानाम-
वितथानां नवेदा भूत । ज्ञातारो भवत ॥

आ यहुवस्याहुवसे न कारुस्माञ्चक्रे मान्यस्य मेधा ।

ओ धु वर्त्त मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चन्त ॥ १४ ॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।

ओ इति । सु । वर्त्त । मरुतः । विप्रैः । अच्छ । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चन्त ॥ १४ ॥

हे मरुतः दुवस्यायुष्मत्परिचरणाहोत्सोचात् तेन स्तोत्रेण दुवसे परिचरणाय पर्याप्ता कारुः कर्चो
स्तुतिकृशला मान्यस्य माननीयस्य विदुषो मेधा बुद्धिरस्मान् । नेति संप्रत्यर्थः । इदानींतनाना चक्रे । आभि-
मुख्येन करोति । प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । षष्ठीबहुवचन इदं रूपं । दुवस्यानां परिचरणाहोत्सोचात् दुवसे परिचर-
णायेत्यर्थः । अतो हे मरुतः यूयं विप्रं मेधाविनं यजमानं मामगस्त्यमच्छाभिमुख्येन प्राप्तुं सु सुहो वर्त्त । ओ
इति निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः । आङित्याभिमुख्येन । उकारोऽवधारणे । आवर्तध्वमेव । किमर्थ-
मेवमिति उच्यते । इमा ब्रह्माणीमानि परिवृद्धानि कर्माक्षुहिश्च जरिता स्तोता वो युष्मानर्चन्त । अर्चन्ति ।
यस्यादेवं तस्मादावर्तध्वमित्यर्थः ॥

अथ पंचदशां सूक्तोपक्रममारभ्य कृतां स्तुतिं मरुतो निवेद्याभिमतमाश्रासे ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेघं वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्यामेघं । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १५ ॥

हे मरुतः एष स्तोम इदानीं क्रियमाणप्रकारं स्तोत्रं वो युष्मदर्थं । युष्मत्प्रीणनाय भवत्स्वित्त्वर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थाय । यस्यादेवं तस्यास्मादार्यस्य स्तुतिविशेषमिदं दत्तुः स्तुतिभिर्मदस्य प्रेरयितुं मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य कारोः स्तोतुरिच्छया यासीष्ट । आगच्छत । किमर्थं । तन्वे शरीराय । तत्पोषायेत्यर्थः । वयां वयमपीषमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं जयशीलदानमेतत्सर्वं विद्यामेघं । युष्मास्वागतेषु यज्ञसंपूर्णेष्व्यादिद्वारा लभेमहि ॥ २६ ॥

वेदार्यस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देवादिवातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं द्वितीयाष्टकमसृतीयोऽध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणाचार्येण पुरुषार्थप्रदर्शकः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । कया शुभेत्यस्मिंस्त्रयोविंशेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र तन्वितेतद्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अचानुक्रमणिका । तद्वगस्थो मारुतं हि द्विविष्टुबंतं मित्रावरुणयोर्द्विषितयोर्बर्षशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुंभे रेतोऽपतत्ततोऽगस्थवसिष्ठावजायेतामिति । सूक्तसंख्यानवर्तते अन्यस्याः सूक्तसंख्यायाः । अमुं १२. १. इति परिभाषितत्वात्पंचदशर्चं । उक्तलक्षणेनागस्थेन दृष्टत्वात्तस्यार्चं । मारुतं हीत्युक्तत्वात्तु ह्यादिपरिभाषयेदमादिसूक्तत्रयं मरुदेवताकं । अंत्वे द्वे विष्टुभी शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत् ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

तन्नु वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥ १ ॥

तत् । नु । वोचाम । रभसाय । जन्मने । पूर्वं । महित्वं । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽइव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽइव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

हे मरुतः वयं युष्मदीयं तत्तादृशं प्रसिद्धं पूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा महित्वं माहात्म्यं नु शिप्रं वोचाम । क्रमः । किमर्थं । रभसाय रभस्ययुक्ताय जन्मने वेषां प्रादुर्भावाय । वेषां संग्रहानायेत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह । वृषभस्य फलस्य वर्षितुर्यज्ञस्य केतवे प्रज्ञानाय । वायुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसिद्धं । हे तुविष्वणो गमनसंरंभेण प्रभूतध्वनियुक्ता हे शक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः यूयं यामन्यामनि यागगमने प्रसुते सतीधिवैधान्येधः-संबन्धीनि तेषांसीव प्रायेण महत्त्वेन तविषाणि बलानि सामर्थ्यानि कर्तन । कुरुत । तत्सुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । युधेव युजेन तत्तदुद्यनिमित्तं यथा तविषाणि कुरुय तद्वत् ॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळंति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः ।
 नक्षंति रुद्रा अवंसा नमस्विनं न मर्धन्ति स्वतवसो हविष्कृतं ॥ २ ॥
 नित्यं । न । सूनुं । मधु । बिभ्रतः । उप । क्रीळंति । क्रीळाः । विदथेषु । घृष्वयः ।
 नक्षंति । रुद्राः । अवंसा । नमस्विनं । न । मर्धन्ति । स्वतवसः । हविःकृतं ॥ २ ॥

नित्यं न सूनुमीरसं प्रियं पुचमिव मधु मधुरं हविर्बिभ्रतो धारयंतो मरुतो विदथेषु यागेषु घृष्वयो रक्षःप्रभृतीनां घर्षकाः संतः क्रीळाः क्रीडनशीला उपोपेत्य क्रीळन्ति । विहरन्ति । किंच रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यन्ते जन्मजनकयोरभेदात् । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं पुराणेषु तपसा गुह्यी पार्वतीपरमेश्वरी मरुतः पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धं । नमस्विनं नमस्कारोपलक्षितसोचोपेतं हविष्कृतं हविषः कर्तारं प्रदातारं यजमानमवसा रक्षणेन तर्पणेन वा निमित्तभूतेन नक्षन्ति । व्याप्नुवन्ति । किंच स्वतवसः स्वायत्तबला मरुतो यजमानं न मर्धन्ति । न संशामयन्ति । न क्लेशयन्तीत्यर्थः ॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्योषं च हविषा ददाणुषे ।
 उक्षन्त्यस्मै मरुतो हिता इव पुरु रजांसि पयसा मयोभुवः ॥ ३ ॥
 यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषं । च । हविषा । ददाणुषे ।
 उक्षन्ति । अस्मै । मरुतः । हिताः । इव । पुरु । रजांसि । पयसा । मयः । भुवः ॥ ३ ॥

यस्मै यजमानाय हविषा ददाणुषे सोमादिहविर्दत्तवते हविषा प्रीता ऊमासोऽवितारोऽमृता अमरण-धर्माणां मरुतो रायस्योषं धनस्य पुष्टिं । चक्षन्त्याप्यश्वादिपुष्टिं । अरासत प्रायच्छन् । रासतिर्दानार्थः । अस्मै यजमानाय हिता इव हिताचरणाः सखाय इव संतो मयोभुवः सुखस्य भावयितारो मरुतो रजांसि लोकान् पुरु प्रभूतं यथा भवति तथा पयसोदकेन सखाबुत्पत्त्यर्थमुच्यन्ति । सिञ्चन्ति ॥

आ ये रजांसि तविषीभिरव्यन्त प्र व एवासः स्वयंतासो अध्रजन् ।
 भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्या चिचो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु ॥ ४ ॥
 आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अव्यन्त । प्र । वः । एवासः । स्वयंतासः । अध्रजन् ।
 भयन्ते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चिचः । वः । यामः । प्रयतासु । स्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनो य एवास एवा अश्वविषीभिरव्यन्तः स्वकीयेर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिरूपे रजांसि लोकानावृत सर्वत आवृण्वन्ति ते वो युष्माकमेवासोऽश्वाः स्वयंतासः स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः प्राध्रजन् । प्रकर्षेण गच्छन्ति । व्याप्नुवन्ति । किंच युष्मदागमनाद्विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि विश्वा हर्म्या सर्वाणि हर्म्याणि च भयन्ते । बिभ्यति पतनात् । यस्मादेवं तस्माद्वो यामश्चिचश्चायनीयः । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । भीतिः कारणमाह । स्वृष्टिषु युद्धस्यासु हेतिषु प्रयतासु प्रकर्षेणोद्यतासु सतीषु । अथवा भीतौ वृष्टांतः । स्वृष्टिषु प्रयतासु सतीषु । लुप्तोपमेयं । आयुधेषूद्यतेषु यथा जना बिभ्यति तद्वयुष्मदागमनाद्विभ्यतीत्यर्थः ॥

यस्त्रेषयामा नदयन्त पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।
 विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथीयन्तीव प्र जिहीत ओषधिः ॥ ५ ॥
 यत् । त्रेषयामाः । नदयन्त । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठं । नर्याः । अचुच्यवुः ।
 विश्वः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः । रथीयन्ती । इव । प्र । जिहीते । ओषधिः ॥ ५ ॥

महत्स्वेषयामाः प्रदीप्तगमना यद्यदा पर्वतान् पर्ववतो गिरेर्गङ्गराणि पूरकान्नेधान्वा नदयन्त नादयन्ति
वाथवा दिवो विद्योतनात्मकस्यांतरिक्षस्य पृष्ठमुपरिभागं गयीं नरेभ्यो हिता अचुच्युः गच्छति तदा वो
युष्मत्संबन्धिन्यज्मन् गमने निमित्तभूते सति विद्यो वनस्यातिर्वनस्य पालयिता वृक्षसमूहो भयते । बिभेति ।
तथीषधिः प्रियंगुम्रीह्यादिः प्र जिहीते । प्रकर्षेण गच्छति । स्वस्थानादितस्तत्तल्लतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथी-
यन्तीव रथमात्मन इच्छन्ती स्त्री । रथारूढेत्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् ॥ १ ॥

यूयं न उया मरुतः सुचेतुनारिष्टयामाः सुमतिं पिपर्तन ।

यच्चा वो दिद्युद्रदन्ति क्रिविर्दन्ती रिणान्ति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

यूयं नः । उयाः । मरुतः । सुचेतुना । अरिष्टयामाः । सुमतिं । पिपर्तन ।

यच्चा वः । दिद्युत् । रदन्ति । क्रिविः । दन्ती । रिणान्ति । पश्वः । सुधिता । इव । बर्हणा ॥ ६ ॥

हे उया उन्नर्णवला मरुतः यूयं सुचेतुना शोभनचेतसारिष्टयामा अहिंसितसंघाः संतो नोऽस्माकं सुमतिं
शोभनबुद्धिं पिपर्तन । पूरयत । कस्मिन्काल इति तदुच्यते । यच्च यस्मिन्काले वो युष्मत्संबन्धिनी क्रिविर्दन्ती
विशेषणशीलदन्ती दिद्युद्रदन्ती रदन्ति लिखति मेघसंस्थायं पश्वः पशून् रिणान्ति रेवति हिमसि । वायी वाति
सति पशवः शीर्यन्त इति प्रसिद्धं । हिंसायां दृष्टान्तः । सुधिता सुहिता सुष्ठु प्रेरिता बर्हणा इति साक्षाधना
हेतिर्वा यथा रिणान्ति तद्वत् ॥

प्र स्कम्भदेष्णा अनवभराधसोऽलानृणासौ विदथेषु सुष्टुताः ।

अर्चैत्यर्के मन्दिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्कम्भदेष्णाः । अनवभराधसः । अलानृणासः । विदथेषु । सुऽस्तुताः ।

अर्चन्ति । अर्के । मन्दिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र स्कम्भदेष्णाः प्रकर्षेण संमितदानाः । अविरतदाना इत्यर्थः । अनवभराधसोऽभ्यष्टहविरादिधनाः ।
राध इति धननाम । अलानृणासः ॥ नकारस्य स्थाने लकारः ॥ अलानृणास आतर्दनरहिताः । अथवा । अलं
पर्याप्तमातर्दनाः शत्रूणां । यद्वा । अलमत्यर्थं दातारः फलानां । एवंरूपा मरुतो विदथेषु यागेष्वर्कमर्चनी-
यमिन्द्र स्वसखीभूतमर्चन्ति । पूजयन्ति । सुत्यादिना संभावयन्तीत्यर्थः । किमर्थं मन्दिरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य
पीतये पानाय । तस्मिन्महत्त्वं कथं जानन्तीत्यत आह । ते मरुतो वीरस्य विविधं शत्रूणामीरकस्मिन्
प्रथमानि प्रतमानि मुख्यानि पौंस्या पुंस्त्वानि वृत्रवधादिरूपाणि विदुः । जानन्ति ॥

शतभुजिभिस्तमभिर्हृतेरुघात्पूभी रक्षता मरुतो यमावन्त ।

जनं यमुयास्तवसो विरग्निनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिभिः । तं । अभिऽहृतेः । अघात् । पूऽभिः । रक्षन्त । मरुतः । यं । आवन्त ।

जनं । यं । उयाः । तवसः । विऽरग्निनः । पाथनं । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे मरुतः यूयं शतभुजिभिः । शतमित्यपरिमितनाम । असंख्यातभोगवन्निः पूर्भिः पालनीर्जेतयैः शत्रूणां
नगैर्वीरैः तं रक्षत । पालयत । तमित्युक्तं । कमित्याह । यं जनमभिर्हृतेरभिभवकारणात्कुटिलस्वभावाद्घात्या-
पादावन्त अरक्षन्त । किंच हे उया उन्नर्णतेजसो हे तवसो बलवन्तो वेगवन्तो वा हे विरग्निनः । महन्नामेतत् ।
महान्तः । रपणीयाः शब्दा रपाः । ते येषां ते रग्निनः । विविधा रग्निनः कोतारो येषां ते तथोक्ता हे
तादृशाः यूयं यं च जनं पाथन पाथ रक्षथ । कस्मान्निमित्तादिति उच्यते । तनयस्य । उपलक्षणमेतत् । पुत्रा-

दोनां पुष्टिषु पोषेषु निमित्तभूतेषु शंसादभिर्शंसनात् । यमेवं कुरुष्व तं रक्षतेति शेषः । पापक्षयाद्यनिष्टपरिहारेण पुत्रादिपोषक्येष्टप्राप्त्या च रक्षथेत्यर्थः ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्वेव तविषाण्याहिता ।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि वावृते ॥ ९ ॥

विश्वानि भद्रा मरुतः । रथेषु वः । मिथस्पृध्वाऽइव । तविषाणि । आऽहिता ।

अंसेषु । आ । वः । प्रऽपथेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । वावृते ॥ ९ ॥

हे मरुतः वो रथेषु युष्मत्संबन्धिरथेषु रंहणसाधनेषु विश्वानि भद्रा सर्वाणि कल्याणानि भोगयोग्यानि द्रव्याण्यस्त्र्यं प्रदेयानि फलानि वाहितानि । तथा वोऽंसेष्वा तदुपलक्षितभुजेष्वपि । आकारोऽर्घ्ये । मिथ-स्पृध्वेव बलाधिक्यात्परस्परसंधाविषयाणि तविषाणि बलानि अंसेषूक्तलक्षणाभ्यामुधानि वाहितानि । किंच वः प्रपथेषु । प्रगताः पंथानो येषु विश्रामस्थानेषु तानि प्रपथानि । तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याख्याहितानि । यद्वा । प्रगतः पंथा ऐक्षेषु पादायेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किंचाक्षो वो युष्मत्संबन्धी रथोऽचक्षुक्ता तचोपनिबद्धानि चक्राणि समया समोपे तेषां परिसरे वि ववृते । विशेषेण वर्तते । न कदाचि-दपि चक्रेषु संलयो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं देवयजनगमनसाधनानि संति तस्माच्छीघ्रमागच्छध्वमित्यभिप्रायः ॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रभसासो अंजयः ।

अंसेष्वेताः पविषु स्युरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे ॥ १० ॥

भूरीणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःसु । रुक्माः । रभसासः । अंजयः ।

अंसेषु । एताः । पविषु । स्युराः । अधि । वयः । न । पक्षान् । वि । अंनु । श्रियः । धिरे ॥ १० ॥

ते मरुतो नर्येषु नरेभ्यो हितेषु बाहुषु भुजेषु भूरीणि प्रभूतानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि धनानि स्त्रीतुभ्यो दातुं धिरे । दधिरे । धारयन्ति । तथा वक्षःसुरःस्थलेषु रुक्माः सुवर्णरत्नादिनिर्मितान्याभरणानि धारयन्ति । कीदृशानि । रभसासो रामस्वयुक्तानि कांतिमन्ति वा तथांजयो व्यक्तानि । अंसेषु भुजमूलेष्वेताः शुक्लवर्णा मालाः । पविषु वक्षसदृशेष्वायुधेषु स्युराः सुरधाराः । अधि सप्तम्यर्थानुवादी । एवमेते मरुतः सर्वाण्येषु श्रियो लक्ष्मीरनुक्रमेण वि धिरे । विविधं धारयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । वयो न पक्षान् पक्षिणः पक्षानिव ॥ ॥ २ ॥

महांतो म॒ह्ना वि॒भ्वोऽ॑ वि॒भूतयो॑ दूरे॒दृशो॑ ये दि॒व्या इ॒व स्तु॒भिः ।

म॒द्राः सु॒जि॒ह्वाः स्वरि॑तार आ॒सभिः॑ संमि॒ष्टा इ॒द्रे म॒रुतः॑ परि॒ष्टुभः॑ ॥ ११ ॥

म॒हांतः । म॒ह्ना । वि॒ऽभ्वः । वि॒ऽभूतयः॑ । दूरे॒ऽदृशः॑ । ये । दि॒व्याऽइ॒व । स्तु॒ऽभिः ।

म॒द्राः । सु॒ऽजि॒ह्वाः । स्वरि॑तारः । आ॒सऽभिः॑ । संऽमि॒ष्टाः । इ॒द्रे । म॒रुतः॑ ।

परि॒ऽस्तु॒भः॑ ॥ ११ ॥

ये मरुतो महांतो महाव्योपेताः । केन । म॒ह्ना महत्त्वेन प्रभावातिशयेन । तथा वि॒भ्वो विभवो व्याप्ताः तथा विभूतयो विविधैश्वर्यवन्तः दूरे॒दृशो दूरे दृश्यमानाः प्रकाशमानाः । दूरदर्शने दृष्टान्तः । दि॒व्याः स्तु॒भिः-रिच । स्तु इति नचचक्षुषाम् अक्षः स्तुभिरिति नचचाणां । नि० ३. २०. इति निश्चितत्वात् । दिवि भवा देवाः स्तुभिः स्वपुण्यकर्मैस्तेजःपुंजैर्नचचैर्यथा दूरे दृश्यमाना भवन्ति तद्वत् । किंच म॒द्रा मादनाः सुजिह्वाः शोभन-जिह्वाः आसभिराक्षीः स्वरितारः शब्दधितारः । प्रियवचना इत्यर्थः । अत एव सुजिह्वा इत्युक्तं । किंच इ॒द्रे

संमिष्टाः सम्यग्मिश्रधितारः । इन्द्रसहायिन इत्यर्थः । मरुतो हेमं नाञ्जयन्ति श्रुतिः । तथा परिष्टुमः परिको-
मयुक्ताः क्षुतिभिर्युक्ताः । एवं महाभागा ये मरुतः संति तेऽस्मद्वत्तमागच्छन्तीति शेषः ॥

तद्वः सुजाता मरुतो महित्वं दीर्घं वो दाचमदितेरिव व्रतं ।
इन्द्रश्च न त्यजसा वि हुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वं ॥१२॥
तत् । वः । सुजाताः । मरुतः । महिऽत्वं । दीर्घं । वः । दाचं । अदितेऽइव । व्रतं ।
इन्द्रः । च । न । त्यजसा । वि । हुणाति । तत् । जनाय । यस्मै । सुकृते । अराध्वं ॥१२॥

हे सुजाताः शोभनजनना हे मरुतः वो युष्मदीयं महित्वं महत्त्वं तत् तावक् खलु । तदित्युक्तं किमि-
त्याह । वो युष्माकं दाचं दानं वृथादिरूपं दीर्घमत्यायतमविच्छिन्नं । प्रकृष्टोपकारीत्यर्थः । दीर्घत्वे दृष्टान्तः ।
अदितेर्व्रतमिव । अदीनाया देवमातुर्भूम्या वा । व्रतमिति कर्मनाम । तद्यथा दीर्घमतिविस्तृतं तद्वत् । अदि-
तिर्वीरदितिरन्तरिक्षं ॥ अ० १. ८९. १०. । इत्यादिमन्त्रवर्णात् । किंच हे मरुतः यूयं यस्मै सुकृते शोभनयागा-
दिकर्त्रे यजमानाय यदभिमत्तं धनमराध्वं तदिन्द्रस्येन्द्रोऽपि त्यजसा त्यागेन न वि हुणाति । न विहरति ।
कौटिल्यं न करोति ॥ चनेत्ययं यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन चशब्दः
समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगतव्यः ॥ युष्मद्वन्नादित्यागमिन्द्रत्यागोऽपि नातिक्रामतीत्यर्थः । यद्वा । यस्मै
तद्वनमराध्वं तमिन्द्रोऽपि न कुटलयति । न निषेधयति किंनुमोदयतीत्यर्थः ॥

तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरु यच्छंसममृतास आवत ।
अया धिया मनवे श्रुष्टिमाया साकं नरो दंसनैरा चिकिचिरे ॥१३॥
तत् । वः । जामिऽत्वं । मरुतः । परे । युगे । पुरु । यत् । शंसं । अमृतासः । आवत ।
अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिं । आया । साकं । नरः । दंसनैः । आ । चिकिचिरे ॥१३॥

हे मरुतः वो जामित्वं बंधुत्वमस्माद्विषयप्रेमाधिक्यं तत् खलु प्रसिद्धमित्यर्थः । कियत्पर्यंतमिति तदुच्यते ।
परे युगे । युगशब्दः कालोपलक्षकः । उत्कृष्टे महति कालेऽतीतेऽपि वर्तते इति शेषः । तत्कथमधिगतमित्यत
आह । अमृतासोऽमरणधर्माणो हे मरुतः यूयं यवस्माच्छंसमस्माभिः कियमाणां स्मृतिं पुरु प्रभूतं यथा
भवति तथावत रक्षथ । तस्माद्युष्मत्कृतं जामित्वमविनाशीत्यर्थः । किंच यूयमया धियानयानुयहात्मिकया
बुद्ध्या मनवे मनुष्याय स्तोत्रे यद्रे वास्मदादये श्रुष्टिमाय कीर्तिं स्मृतिं वा रक्षित्वा साकं संभूय नरो नेतारः
संतो दंसनैः कर्मभिरित्यंभृता आ चिकिचिरे । सर्वतो जानीथ ॥

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।
आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तद्भीष्टिमश्यां ॥१४॥
येन । दीर्घं । मरुतः । शूशवाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।
आ । यत् । ततनन् । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् । अभि । इष्टिं । अश्यां ॥१४॥

हे तुरासो वेगवंतो मरुतः युष्माकेन युष्मत्संबंधिना येन परीणसा । यद्यप्येतद्वृजनामसु पठितं तथापि यद्वृज
तत्कहदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थे गृह्यते । महता युष्मदभिगमनेनैषणेन वा दीर्घमायतं सत्त्वादिरूपं कर्म
शूशवाम प्रवर्धयामः । किंच यत्नेन चाभिगमनेनैषणेन वा जनासो जना अस्मदीया वृजने संयाम आ ततनन्
सर्वतो विस्तारयति । स्वसामर्थ्यः संयामं जयन्तीत्यर्थः । तदिष्टिमेषणं गमनमेभिर्यज्ञेभिरिदाभिः कियमाणिः
स्तोत्रादिरूपैः पूजनैरभ्याभिमुख्येनाश्यां । आमुयां ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।
 एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥
 एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।
 आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १५ ॥

अयं मंत्रस्तुतीयाध्यायान्ति व्याख्यातः । सूक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्तुतिं मरुद्भ्यः समर्थं स्वाभीष्टमाशास्ते । हे मरुतः एष स्तोम इदानीं कृतं स्तोत्रं वो युष्माकं । युष्मदर्थमित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्माकं । कस्य संबन्धीदमिति तदुच्यते । मादार्यस्य ॥ मन्दतेरीयतेष्व मादार्यः ॥ स्तुतिं प्रेरयतो मान्यस्य मान-
 नार्हस्य कारोः । स्तोतुनामैतत् । स्तोतुः संबन्धि । यद्वा । एतत्पदत्रयमुत्तरत्र संबध्यते । उक्तलक्षणस्तोतुरिषे-
 च्छया कामनया तन्वे युष्मच्छरीरपृच्छी । सुत्या हि शरीरं वर्धते । आ यासीष्ट । अभिगच्छतु स्तुतिः । वयां
 वयं चेषमन्नं वृजनं वलं जीरदानुं चिरकालजीवनं च विद्याम । लभेमहि ॥ ॥ ३ ॥

सहस्रं त इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तमागस्थं त्रैष्टुभं । आथेन्द्री शिष्टा मरुद्देवताकाः पूर्वत्र हिशब्दात् ।
 सहस्रमेकादशर्चैन्द्रीत्यनुक्रमणिका ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।
 सहस्रं रायो मादयथै सहस्रिण उप नो यंतु वाजाः ॥ १ ॥
 सहस्रं । ते । इन्द्र । ऊतयः । नः । सहस्रं । इषः । हरिऽवः । गूर्तऽतमाः ।
 सहस्रं । रायः । मादयथै । सहस्रिणः । उप । नः । यंतु । वाजाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तवोतयो रक्षाप्रकाराः सहस्रं । अपरिमिता इत्यर्थः । नोऽस्माभ्यमुप यंत्विति सर्वत्र योज्यं ।
 तथा हे हरिवः । हरी इन्द्रस्याथी । ताभ्यां तद्वन्नन्द्र गूर्ततमा अत्यंतं गूर्णानीष एषणीया अन्नानि सहस्रं
 बहूनि त्वदीयानि । तथा सहस्रं रायोऽपरिमितानि धनानि मणिमुक्तादीनि मादयथा अस्मान्मादयितुं
 यानि संति तान्यस्मानुप यंतु । तथा सहस्रिणो वाजा गमनवंतश्चतुष्पादूपाः पशवोऽपि नोऽस्मानुप यंतु ।
 समीपं प्राप्नुवंतु ॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यांत्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्वैः सुमायाः ।
 अध यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयंत पारे ॥ २ ॥
 आ । नः । अश्वःऽभिः । मरुतः । यांतु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत्ऽद्वैः । सुऽमायाः ।
 अध । यत् । एषां । निऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य । चित् । धनयंत । पारे ॥ २ ॥

ते मरुतोऽवोभी रक्षणीः सहिता नोऽस्मान्छाभिमुख्येना यांतु । आगच्छंतु । सुमायाः । मायेति प्रज्ञा-
 नाम । शोभनप्रज्ञा एव मरुतो ज्येष्ठेभिर्बृहद्वैर्वा ज्येष्ठैः प्रशस्यतमेर्मणिमुक्तादिधनैश्च सहिता आ यांतु ।
 वाशब्दः समुच्चये । आगमने कथमेषां सामर्थ्यमिति अत आह । अधाथेषां मरुतां यद्यस्मान्नियुत एतन्नामकाः
 परमा उत्कृष्टा अश्वाः समुद्रस्य चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । समुद्रस्यापि पारे परस्मिंस्तीरे धनयंत धनधारणं
 वहनं कुर्वन्ति । तस्माद्रक्षणीर्धनैश्चायांत्वित्यर्थः ॥

मिम्यश्च येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।
 गुहा चरंती मनुषो न योषा सभावंती विदथ्येव सं वाक् ॥ ३ ॥

मिम्यस्य । येषु । सुऽधिता । घृताची । हिरण्यऽनिर्निक् । उपरा । न । ऋष्टिः ।
गुहा । चरंती । मनुषः । न । योषा । सभाऽवती । विदुष्याऽइव । सं । वाक् ॥ ३ ॥

सुधिता सुष्ठु निहिता सुष्ठु हिता वा लोके घृताची घृतं चरणशीलमुदकमंचती हिरण्यनिर्णिगृहतरमणी-
यरूपा । निर्णिगिति रूपनाम । एवरूपा ऋष्टिर्विबुदाख्यायुधविशेषो वा उपरा न मेघमालिव येषु मरुत्सु
सं मिम्यस्य । म्यचतिर्गतिकर्मा । संगताभूत् । मेघपंक्तिविबुताविमे अपि संगते इत्यर्थः । मेघपंक्तिर्विबुद्धोभे
दृष्टान्तेन विशेष्यते । गुहा निगूढा गुहायां वांतरिक्षे चरंती । तच्च दृष्टान्तः । मनुषो न योषा मनुष्यस्य परिवृ-
ढादेर्महिषोवत् । सा यथा सुवेष्टांतःपुर एव मध्ये चरति तद्वत् । किं सर्वदैवमिति जेत्याह । सभावती । सभा
जनसंघः । तद्वती । वर्षकाल आविर्भवतोत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । विदुष्या वागिव । विदथो यज्ञः । तदर्हतीति
विदुष्या प्रेषलोत्रादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राप्याविर्भवति तद्वत् । यद्वा । विदुष्या वेदनाहं विष-
दमानयोषाक् । सा यथा सभावती तद्वत् । सेवरूपा येषु मिम्यस्य ते मरुतो देवयजनमागच्छत्वित्यर्थः ॥

परां शुभा अयासो यया साधारण्येव मरुतो मिमिषुः ।

न रोदसी अप नुदंत घोरा जुषंत वृधं सख्याय देवाः ॥ ४ ॥

परां । शुभाः । अयासः । यया । साधारण्याऽइव । मरुतः । मिमिषुः ।

न । रोदसी इति । अप । नुदंत । घोराः । जुषंत । वृधं । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

शुभाः शोभनानंकारा अयासोऽभिगंतारो मरुतो यया मिमिषुः । प्रकर्षेण
सिंचत्युदकसंस्त्यायं । साधारण्येव । यथा लोके साधारण्या स्त्रिया संगता युवानो रेतो मुंचति तद्वत् । एवं
कुर्वन्तो घोरा अतिवृष्टिप्रदानेन भयंकरास्ते रोदसी बावापृथिव्यां नाप नुदंत । अपनोदनं वर्षणरूपं तिरस्कारं
न कुर्वति । बावापृथिवीवचनो रोदसीशब्दः सर्वत्रायुदात्तः । अत्र तु व्यत्ययेनांतोदात्तत्वमिति द्रष्टव्यं । यद्वा ।
रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः । तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः । अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति
नामधेयमित्याहुः । अयमेव पक्षो युक्त उत्तरैवं व्यवहारात् । तत्पक्षे रोदसी रोदस्यां ॥ डीघंतात्प्रप्त्या
ईकारो लुप्त्वा । ईदूती च सप्तम्यर्थ इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ तस्यां प्रियं धनं मुंचति । किंतु देवा मोदयितारो
मादयितारो वा मरुतः सख्याय वृधं वृद्धिं जुषंत । सेवते । बावापृथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखिभावाय
तयोर्वृद्धिं कुर्वतीत्यर्थः ॥

जोषद्यदीमसुर्या सचध्यै विषितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येव विधतो रथं गात्रेषप्रतीका नभसो नेत्या ॥ ५ ॥

जोषत् । यत् । ई । असुर्या । सचध्यै । विसितऽस्तुका । रोदसी । नृऽमनाः ।

आ । सूर्याऽइव । विधतः । रथं । गात् । त्वेषप्रतीका । नभसः । न । इत्या ॥ ५ ॥

रोदसी मरुत्पत्नी विबुद्धा एतन्नामिकेयमपीमेनं मरुत्संघं जोषत् । सेवते ॥ जुषेर्लेखडागमः ॥ किमर्थं ।
सचध्यै संगमनार्थं । कीदृशी सा । असुर्या । असुराः क्षेप्रारो मरुतः । तेषां स्वभूता विषितस्तुका विशिष्टकेशसंघा
विप्रकीर्णकेशसंघा वा संभोगवशेन तथा नृमणा नृषु नेतृषु मरुत्सु मननवती मनुष्येषु वा वृष्टिप्रदानमनोयुक्ता
त्वेषप्रतीका दीप्तोपक्रमा दीप्तावयवा । ईदृशी देवी विधतः परिचरतो मरुत्संघस्य रथमा गात् । आगच्छति ।
व्याप्नोति । यागदेशं गंतुं रथमाह्वय वा यज्ञमागच्छति । केव । विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका सूर्येव सूर्य-
पत्नीव । यद्वा । सूर्यस्य दुहिताश्विनो रथमिव सा यथारोहति तद्वत् । आगमने दृष्टान्तः । नभस इत्या न ।
अंतरिक्षादित्ययोः साधारण्येऽयं नभःशब्दः नभ इति षट् साधारणानि । नै० १. ४. इत्युक्तत्वात् । अत्रादित्य-
वचनः । तस्य गतिरिव । सा यथा शीघ्रा तद्वत् ॥ ॥ ४ ॥

आस्थापयंत युवतिं युवानः शुभे निमिष्ठां विदधेषु पञ्चां ।
 अर्को यज्ञो मरुतो हविष्मान्गायत्रायं सुतसोमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥
 आ । अस्थापयंत । युवतिं । युवानः । शुभे । निमिष्ठां । विदधेषु । पञ्चां ।
 अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गायत्रं । गाथं । सुतः सोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

युवानो मिश्रयंतो नित्यतरुणा वा मरुतो युवतिं मिश्रयंतीं नित्यतरुणीं वा विबुद्धपां रोदसां स्त्रिय-
 मास्थापयंत । आस्थापयंति । देवतास्त्रिय रथे धारयंति । कीदृशीं तां । निमिष्ठां नियमेन मिश्रयंतीं पञ्चां ।
 पञ्चो बलं । तद्वतीं । शुभे । शोभते दीप्यत इति शुबुदकं । वृध्युदकार्थं । शुभे रथ इति वा योज्यं । किंनिमित्तं ।
 विदधेषु यगिषु निमित्तभूतेषु । कदा । यद्यदा हे मरुतः वो युष्मानर्कः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ अर्चनसाधनमंत्रोपेतः
 सोता वा हविष्मान् प्रदेयाज्यादिहविर्युक्तः सुतसोमो होमायाभिषुतसोमोऽयं यजमानो दुवस्यन् परिचरन्
 गाथं गातव्यं सोचं गायत् गायति । तदेत्यर्थः ॥

प्र तं विवक्ति वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।
 सचा यदो वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥ ७ ॥
 प्र । तं । विवक्ति । वक्म्यः । यः । एषां । मरुतां । महिमा । सत्यः । अस्ति ।
 सचा । यत् । ईं । वृषमनाः । अहंयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुभागाः ॥ ७ ॥

एषां मरुतां यो महिमा महत्त्वातिशयो वक्म्यः सर्वैः सुत्यः सत्योऽबाध्योऽमोघोऽस्ति तं प्र विवक्ति ।
 प्रवक्ष्यि । वर्णयामि । कथमेषां महिमा प्राप्त इति उच्यते । यद्यस्मादीमेतेषां संबंधिनी रोदसी वृषमणा
 वृथादिवर्षणमनस्काहंयुरहंकारवती । जगदुपकारकर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः । स्थिरा चित् । चिदिति
 पूजायां । अत्यंतमविनश्यरा ईदृशी देवी सुभागाः शोभनभाग्योपेता जनोर्जननशीलाः प्रजा वृध्युत्पत्तीर्वा वहते
 धारयति । वृष्टी सत्यां सर्वे प्राणिन उत्पद्यंते । यस्मादेवं तस्मान्महिमास्ति । तं महिमानं स्त्रीमीत्यर्थः ॥

पांति मित्रावरुणाववद्याच्चयंत ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।
 उत च्यवंते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ईं मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥
 पांति । मित्रावरुणौ । अवद्यात् । चयंते । ईं । अर्यमो इति । अप्रशस्तान् ।
 उत । च्यवंते । अच्युता । ध्रुवाणि । वावृधे । ईं । मरुतः । दातिवारः ॥ ८ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनो देवा मित्रावरुणावहोरात्र्यभिमानिदेवावर्यमो । अर्यमा उ इति निपातसमुदा-
 यात्मकमेकं पदं । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । अर्यमापि । एते त्रयोऽपीमसुं लोकं यज्ञं वावद्यान्नाद्यादयथानुष्ठानात्
 जगत्पक्षे व्यवहारप्रतिबंधरूपात् पांति । रवंति । तथेतिषामप्रशस्तान् शीणानपि पदार्थाश्चयते । चातयंति ।
 नाशयंति । उतापि चैतेः प्रेरितान्यच्युताच्युतान्यस्त्रावीणि अत एव ध्रुवाण्यविचलानि मेघस्योदकानि च्यवंते ।
 च्यावयंति वेते । अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेः । यद्वा । अच्युतानि
 ध्रुवाणि धनानि च्यवंते । कदेति उच्यते । हे मरुतः युष्मदीय ईमयं कालो दातिवारः प्रदेयजलः खंडितमेघो
 वा यदा ववृधे वर्धते । तदा मित्रादयो देवा युष्मदनुकूलव्यापारेण जगद्रचंतीत्यर्थः । यद्वा । दातिवारो
 दत्तवरणीयहविलक्षणधनो यजमानो हे मरुतः ईमेनान्युष्मान्ववृधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः ॥

नही नु वो मरुतो अंत्यस्मे आरात्ताच्छिवसो अंतमापुः ।
 ते धृष्णुना शर्वसा शूशुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि धुः ॥ ९ ॥

न॒हि। नु॒। वः॒। म॒रुतः॒। अ॒न्ति। अ॒स्मे इति॑। आ॒रा॒ज्ञात्। चि॒त्। श॒व॒सः। अ॒न्तं। आ॒पुः।
ते। धृ॒ष्णु॒ना। श॒व॒सा। शृ॒णु॒ऽवांसः॑। अ॒र्णैः। न॒। द्वे॒षः। धृ॒ष॒ता। परि॑। स्युः॑॥ ९॥

हे मरुतः वः शवसो युष्माकं संबंधिनी बलस्यांतमवसानमंत्यंतिक आराज्ञाच्चिह्नरादपि। यद्वा। चिदिति कुत्सायां। अत्यंतदूरात्। अस्मे अस्मासु मध्य एकेऽपि नु बिप्रं न ह्यापुः। नैव खलु प्राप्नुवन्ति। संनिधावसंनिधी च न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। अथ परीक्षे प्राप्तबलत्वमाह। ते खलु मरुतो धृष्णुना धर्षकेण शवसा बलेन शृणुवांसो वर्धमानाः अत एव धृषता पराभिभावकेन सामर्थ्येन द्वेषो द्वेष्टृन्परि षुः। परिभवन्ति। वशीकुर्वन्ति। तच्च वृष्टांतः। अर्णो नोदकमिव। यथोदकं स्वविरोधि रजआदिकमभिभवति तद्वत्। यस्मादेवं तस्माच्छवसोऽन्तं नापुः॥

वयमथैवेतां दशमीमस्तमित आदित्ये जपेत्। तथा च सूत्रं। वयमथेन्द्रस्य प्रेष्टा इत्यसं यात्यादित्ये। आ० गृ० २. ६. १४. इति ॥

व॒यम॒थेन्द्र॑स्य॒ प्रे॒ष्टा व॒यं शो वो॒चेम॒हि स॒म॒र्ये॑।

व॒यं पु॒रा म॒हि च नो॒ अनु॒ द्यून्त॑न् च॒भु॒क्षा न॒राम॑नु॒ ध्यात् ॥ १०॥

व॒यं। अ॒द्य। इ॒न्द्र॑स्य॒। प्रे॒ष्टाः। व॒यं। श्वः॑। वो॒चेम॒हि। स॒ऽम॒र्ये॑।

व॒यं। पु॒रा। म॒हि। च। नः॑। अ॒नु॒। द्यून्। तत्। नः॑। च॒भु॒क्षाः। न॒रां। अ॒नु॒। स्यात्॑॥ १०॥

अथास्मिन्दिने वयं यष्टार इन्द्रस्य देवस्य प्रेष्टाः प्रियतमा भवेम। यद्वा। प्रियतमा वयमिन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि। स्तोत्रं समर्था भूयास। किंच वयं श्वः परस्मिन्नपि दिने समर्ये। सह मर्या मर्या ष्वत्विजो यस्मिन् स समर्यो यज्ञः। तस्मिन्। संग्रामे वा। इन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि। किंच वयं पुरा पूर्वस्मिन्नतीतेऽपि काले महि महद्वलं नोऽस्मदर्थं वोचेमहि। तथा द्यून्दिवासाननु। प्रतिदिवसमित्यर्थः। अतीत आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि। तत्तस्माद्भुक्षाः। महन्नामेतत् चभुक्षा उषा इति तन्नामसु पाठात्। महानिन्द्रो नरां मनुष्याणां मध्ये नोऽस्माननु स्यात्। अनु भवतु। अनुकूलमभिमतप्रदो वा भवतु ॥

ए॒ष वः॒ स्तोमो॑ म॒रुत इ॒यं गी॒र्मादा॑र्यस्य॒ मान्य॑स्य॒ कारोः॑।

ए॒षा या॑सीष्ट॒ तन्वे॑ व॒यां वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुं ॥ ११॥

ए॒षः। वः॑। स्तो॒मः। म॒रुतः॑। इ॒यं। गीः॑। मां॒दा॒र्य॑स्य॒। मा॒न्य॑स्य॒। का॒रोः॑।

आ॒। इ॒षा। या॑सीष्ट॒। तन्वे॑। व॒यां। वि॒द्यामे॒। इ॒षं। वृ॒जनं॑। जी॒र॒ऽदा॑नुं ॥ ११॥

एष इत्येकादशी व्याख्याता ॥ ५॥

यज्ञायज्ञेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तमागस्थं मादतं। अत्यास्तिसस्त्रिष्टुभः। शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभंतपरिभाषया जगत्वाः। यज्ञायज्ञा दश त्रिष्टुभंतमित्यनुक्रांतं ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

य॒ज्ञाय॑ज्ञा वः स॒म॒ना तु॒तुर्व॑णि॒धियँ॑धियं वो दे॒व्या उ॑ दधि॒ध्वे॑।

आ वो॒ऽर्वाचः॑ सु॒वि॒ताय॑ रोद॒स्योर्म॑हे व॒वृ॒त्याम॑वसे सुवृ॒क्तिभिः॑ ॥ १॥

य॒ज्ञाऽय॑ज्ञा। वः॑। स॒म॒ना। तु॒तुर्व॑णिः। धि॒यँ॑ऽधियं। वः॑। दे॒व॒ऽयाः॑। ऊं॑ इति॑। दधि॒ध्वे॑।

आ॒। वः॑। अ॒र्वाचः॑। सु॒वि॒ताय॑। रोद॒स्योः॑। म॒हे। व॒वृ॒त्यां। अ॒वसे॑। सुवृ॒क्तिऽभिः॑ ॥ १॥

हे मरुतः वः समना समीकृतिर्नूनाधिकामावलक्षणा यज्ञा यज्ञा सर्वेष्वपि यज्ञेषु तुर्वणिस्तूर्णवनिस्वर-

माणा संभजमाना भवति । त्वर्णिसूर्णवगिरिति यास्तः । नि० ६. १४. । तत्तद्यागावसर आगत्य हविः स्वीकृत्य वैकल्पपरिहरिण समं कुरुषेत्यर्थः । किंच वो यूयं धियं धियं युष्मत्संबंधिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्म देवया देवान्मापयितार एव संतो दधिध्वे । धारयथ धारयध्वे वा । देवार्थहविराद्युत्पादनाय वृष्टिं कुरुषेत्यर्थः । यस्मादेवं कुरुष तस्माद्वो युष्मानर्वाचोऽस्मदभिमुखाना ववृत्वा । आवर्तयामि । किमर्थं । रोदस्योर्वावापृथि-
व्योर्महे महतेऽवसे रक्षणाय प्रीणनाय वा । तदपि किमर्थमिति । सुविताय सुष्ठु व्याप्राय । कैः साधनैः । सुवृत्तिभिः शोभनावर्जनैः स्तोत्रैः ॥

व॒त्रासो॑ न ये स्व॒जाः स्व॒त॒वस॑ इ॒षं स्व॒रभि॑जायंत धू॒तयः॑ ।

स॒ह॒स्रिया॑सो अ॒पां नो॒र्मय॑ आ॒सा गावो॑ वं॒द्यासो॑ नो॒क्षणः॑ ॥ २ ॥

व॒त्रासः॑ । न । ये । स्व॒जाः । स्व॒त॒वसः॑ । इ॒षं । स्वः । अ॒भि॒जाय॑ंत । धू॒तयः॑ ।

स॒ह॒स्रिया॑सः । अ॒पां । न । उ॒र्मयः॑ । आ॒सा । गावः॑ । वं॒द्यासः॑ । न । उ॒क्षणः॑ ॥ २ ॥

ये मरुतो वत्रासो न । वत्रिरिति रूपनाम । रूपवंत इव । ते यथा प्रकृष्टा लक्ष्यन्ते तद्वत् । यद्वा । अरूपा अपि सरूपा इव । स्वजाः स्वयमेव स्वस्माद्वा जायमानाः । अन्यहेतुका इत्यर्थः । धूतयः कंपनशीलाः संति त इषमन्नं हविलक्षणमन्नसाधनं सस्यादिकं वा स्वः स्वयं चाभिजायंत । अभिलक्ष्य प्रादुर्भवन्ति । ते दृष्टान्तमुखेन श्रूयन्ते । अपां नोर्मय उदकानामूर्मय इव सहस्रियासः सहस्रसंमिताः । तथा वंद्यासो ब्रह्मचोरादिप्रदत्तेन सुत्या गावो न गाव इवासा समीप एवोच्चणो वृथुदकस्य सेक्ताः । तादृशा मरुतः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः ॥

सोमा॑सो न ये सु॒तास्तृ॒प्तांश॑वो ह॒त्सु पी॒तासो॑ दु॒वसो॑ ना॒सते॑ ।

ए॒षाम॑सेषु रं॒भिणी॑व रार॒भे ह॒स्तेषु॑ खा॒दिश्च॑ कृ॒तिश्च॑ सं द॒धे ॥ ३ ॥

सोमा॑सः । न । ये । सु॒ताः । तृ॒प्तांश॑वः । ह॒त्सु । पी॒तासः॑ । दु॒वसः॑ । न । आ॒सते॑ ।

आ । ए॒षां । अं॑सेषु रं॒भिणी॑ऽइव । रार॒भे । ह॒स्तेषु॑ । खा॒दिः । च॒ । कृ॒तिः । च॒ । सं । द॒धे ॥ ३ ॥

ये मरुतः सुता अभिषुतास्तृप्तांशवस्तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिष-
वात्पूर्वमाप्यायनेन तृप्तावयवाः संतः पश्चात्सुता अभिषुता रसभृताः पीतासः पीताः संतो हत्सु पातृणां हृदयेषु
दुवसो नासते परिचरंत इवासते तद्वत् ये मरुतो यज्ञ आहृतास्तृप्तावयवा भवन्ति ध्यायमानाः संतो हत्सु
हृदयेषु दुवसो न परिचरंत इवासते । यद्वा । प्राणादिरूपेण शरीरे स्थिता दुवसः परिचरंत इव गमनादि-
चेष्टाः कुर्वन्त आसते । एषामंसेषु रंभिणीव युवतमांसालंबिनी योषिदिवा रारभे । अरिभे । आश्लिष्यति ।
अवलंबने सामर्थ्याच्छ्रयाख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा । किंच हस्तेषु खादिर्हस्तचाणकश्च कृतिः कर्तनी च
खड्गलताष्टिश्च सं दधे । संधोयते । सम्यग्धृता भवति । परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः । ये मरुत उक्तरूपास्त
आविर्भवन्तीत्यर्थः ॥

अ॒व स्व॒युक्ता॑ दि॒व आ वृ॒था य॒युरम॑र्त्याः क॒श्या चो॒दत॑ त्मना ।

अ॒रेण॑वस्तुविजा॒ता अ॒चुच्य॑वुर्दृ॒हानि॑ चिन्म॒रुतो॑ भ्राज॑दृष्टयः ॥ ४ ॥

अ॒व । स्व॒युक्ताः॑ । दि॒व । आ । वृ॒था । य॒युः । अ॒मर्त्याः॑ । क॒श्या । चो॒दत॑ । त्मना॑ ।

अ॒रेण॑वः । तु॒वि॒जा॒ताः । अ॒चुच्य॑वुः । दृ॒हानि॑ । चि॒त् । म॒रुतः॑ । भ्राज॑त॒ऽदृष्ट॑यः ॥ ४ ॥

एते मरुतः स्वयुक्ताः स्वीरुक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः संतो दिवो बुल्लोकाद्वृथानायासे-
नावा ययुः । अवाङ्मुखमागच्छन्ति । हे अमर्त्या मरुतः यूयं त्वनात्मना स्वयमेव कश्या । वाङ्मनित । वाचा

स्तुतिरूपया चोदत । प्रेरयत । स्तोतुमिति शेषः । ते च मरुतोऽरेणवोऽपापास्तुविजाता बह्वयज्ञेषु प्रादुर्भूता
भाजदृष्टयो दीप्ता एवभूताः संतो दृष्टानि चिद्वृद्धान्यपि पर्वतान्यनुच्युः । आचयन्ति । चालयन्ति ॥

को वोऽंतर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति त्मना हन्वेव जिह्वया ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुषैषा अहन्योऽनैतशः ॥ ५ ॥

कः । वः । अंतः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रेजति । त्मना । हन्वाऽइव । जिह्वया ।

धन्वऽच्युतः । इषां । न । यामनि । पुरुऽपैषाः । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥

हे मरुतो हे ऋष्टिविद्युतो मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः युष्माकमंतर्गुप्तासु मध्ये स्थित्वा कः
पुमान्नेजति । चालयति । प्रेरयति । तर्हि कथं चालनमिति उच्यते । त्मनात्मनैव । चालने दृष्टांतः । जिह्वया
हन्वेव ॥ द्विवचनस्वाकारः ॥ हनू इव । तौ यथा रसनया चास्ते तद्वत् । यद्यप्येवं तथापीषामज्ञानां तत्साध-
नानां सस्यानां यामनि प्राप्तौ समुद्यर्थं धन्वच्युतो न । धन्वच्छब्दोऽंतरिक्षस्य वचनः । तेन तत्स्थमुदकं
लक्ष्यते । उदकस्राविणो मेघा इव । ते यथाकांच्यन्ते तथा युष्मानन्नादिप्राप्तये पुरुषैषा बह्वविधं फलमिच्छन्
यजमानः स्तोत्रैर्वज्रप्रकारमाकारयतीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । अहन्योऽहि भव एतशो नाश इव । स यथा
शिचकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥ ६ ॥

क्व स्विदस्य रजसो महस्परं क्वावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।

यच्यावयय विशुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवं ॥ ६ ॥

क्व । स्वित् । अस्य । रजसः । महः । परं । क्व । अवरं । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।

यत् । च्यवयय । विशुराऽइव । संऽहितं । वि । व्यद्रिणा । पतथ । त्वेषं । अर्णवं ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं यस्मिन्मुदकनिमित्तभूते सत्यायय आगच्छत अस्य रजसो वृष्युदकस्य लोकस्य वा महो
महतः परं पारमंतं क्व स्वित् । कुत्रासीति । नासीत्यर्थः । तथावरमवाङ्मात्रा आदिस्य क्व स्वित् । कुत्रासि ।
आद्यंतं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । यद्यदा यूयं विशुरेव विशुराणि शिथिलानि तृणानीव संहितमेकभूतमुदकं
आवयथ स्वस्थानाञ्चालयथ तदाद्रिणा वज्रेण त्वेषं दीप्तमर्णवमुदकवंतं मेघं वि पतथ । विशीर्णं पातयथ ॥

सातिर्न वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वो रातिः पूणतो न दक्षिणा पृथुजयी असुर्यैव जंजती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वऽवती । त्वेषा । विऽपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पूणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽजयी । असुर्याऽइव । जंजती ॥ ७ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं संबन्धिनी सातिर्न संभक्तिरिव युष्मत्संभजनं यथा प्रशस्तगुणं तद्वद्वो रातिर्वृथादि-
विषयामवत्यमात्यवतीन्द्रादिसहायवती । यथा राजिवामवान् ॥ अ० ४. ४. १. ॥ इत्यत्रामशब्दोऽमात्यवचनः
तद्वत् । यद्वा । वः सातिः संविभक्तिर्नामवती । रोगवती न भवति । किंतु स्वर्वती सुखवती त्वेषा दीप्ता
विपाका परिपक्वफला पिपिष्वती पेषणवती कृषीवलीः कर्षणवती । वृष्टौ सत्यां कर्षतीति प्रसिद्धं । स्वविरोधि-
पेषणवती वा । भद्रा मंदनोद्या सुख्या । किंच पूणतो दातुर्धनिकस्य दक्षिणा न दक्षिणैव तद्वत्समुदकरी
पृथुजयी पृथुजवा शीघ्रगामिनी । किंचासुर्यैवामुरस्य स्वभूता जंजती सर्षानभिभवती शक्तिरिव । सा यथा-
श्वेभ्योऽपहृत्त्वान्यक्ते दातुं समर्था तद्वदियमपि मेघस्यमुदकमपहृत्य जगतो दातुं शक्तित्वर्थः । ईदृशो रातिर-
अभ्यमस्त्विति भावः ॥

प्रति षोभन्ति सिंधवः पविभ्यो यद्भियां वाचमुदीरयन्ति ।
 अत्र स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदी घृतं मरुतः प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥
 प्रति । स्तोभन्ति । सिंधवः । पविभ्यः । यत् । अभियां । वाचं । उत्तुड्दीरयन्ति ।
 अत्र । स्मयन्त । विद्युतः । पृथिव्यां । यदि । घृतं । मरुतः । प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

पविभ्यो मरुत्संबन्धिवन्नेभ्यः सिंधवः खंदनशीला आपः प्रति षोभन्ति । प्रतिचलन्ति । कदा । यद्यदाभियामभ्रभवां वाचं शब्दं स्तनितलक्षणमुदीरयन्ति उत्सारयन्ति वज्राणि । किंच विद्युतो विद्योतमानास्तडितः पृथिव्यामन्तरिक्षे । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम पृथिवी भूरिति तन्नामसूक्तत्वात् । तत्रापि स्मयन्त । स्मयन्ति । अत्राशुखं प्रकाशन्ति । पृथिव्यामित्येतदुत्तरत्र वा योज्यं । यदि यदा पृथिव्यां भूम्यां घृतं चरदुदकं मरुतः प्रुष्णुवन्ति प्रुष्णन्ति सिंचन्ति ॥ प्रुषेः क्रियादिकस्य व्यत्ययेन श्रुः ॥ यदेवं तदेत्यर्थः ॥

असूतु पृश्निर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकं ।
 ते सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वमादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥
 असूत । पृश्निः । महते । रणाय । त्वेषं । अयासां । मरुतां । अनीकं ।
 ते । सप्सरासः । अजनयन्त । अभ्वं । आत् । इत् । स्वधां । इषिरां । परि । अपश्यन् ॥ ९ ॥

पृश्निर्महत्त्वात्ता नानावर्णा । पृश्निष्वे वै पयसो मरुतो जाताः । तै० सं० २. २. ११. ४. । पृश्नेः पुत्रा उपमासः । ऋ० ५. ५८. ५. । इत्यादिश्रुतेः । तामेवांतरिक्षदेवतां केचिदाहुः । सा देवी त्वेषं दीप्तमयासां गंतूणां मरुतामनीकं समूहमेकोनपंचाशत्संख्याकमसूत । उत्पादितवती । किमर्थं । महते रणाय संग्रामाय । मेघजयायेत्यर्थः । ते च मरुतः सप्सरासः समानरूपा हिंसका वा मेघानामभ्वं मेघं जनयन्ति । उत्पादितवन्तः । आदिदन्तरमेवेषिरां सर्वैरेष्टव्यां स्वधामन्नं सस्यादिसमृद्धिलक्षणं पर्यपश्यन् । परिपश्यन्ति सर्वे जनाः ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।
 एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥
 एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।
 आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १० ॥

एष व इति दशमी व्याख्याता ॥ ७ ॥

महश्चित्त्वमित्यष्टर्चं पंचमं सूक्तमिन्द्रमागस्थं वैशुभं । द्वितीया चतुष्पदा विराट् अथ चतुष्पदा विराड्भुक्तेरित्युक्तत्वात् विराजो दिशः । पिं० ३. ५. । इति पिंगलनागेन सूचितत्वाच्च । महोऽष्टौ द्वितीया विराडित्यनुक्रमणिका ॥ समूहो दशरात्रे द्वितीये छंदोमे मरुत्वतीय इदं विश्वजितोऽपि नर इति खंडे सूचितं । द्वितीयस्य शंसा महं महश्चित्त्वमिन्द्र । आ० ८. ७. । इति ॥

महश्चित्त्वमिन्द्र यत् एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरुता ।
 स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्सुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्टा ॥ १ ॥
 महः । चित् । त्वं । इन्द्र । यत् । एतान् । महः । चित् । असि । त्यजसः । वरुता ।
 सः । नः । वेधः । मरुतां । चिकित्वान् । सुम्ना । वनुष्व । तव । हि । प्रेष्टा ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं यतः कारणादेतामरतो महश्चिन्महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वात्वं निरपेक्षेषां क्लृप्तात्
त्वजसीति शेषः । अतः कारणात्तद्विदसि । चिदिति पादपूरणः । महतोऽपि त्वजसस्त्यागात् । यद्वा । एतत्क्रो-
धनाम । क्रोधादा । वरुता वरिता रचितासि । भवसि । यद्वा । महतोऽपि त्वागावृद्ध्यादिविषयाद्वारयितासि ।
यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतां वेधो विधातः स तादृशस्त्वं चिकित्वांश्चितनावानकादगुह्यविषयज्ञानोपेतः सप्तो
ऽस्मभं सुखा सुखानि मरुदायत्तानि वृद्ध्यादिरूपाणि वगुष्व । देहि । तानि सुखानि तव हि प्रेष्टा । तव खलु
प्रियतमानि । हिशब्दः अयमिन्द्रो मरुत्सखा । अ० ८. ७६. २. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धार्थः ॥

अयुजन्त इंद्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्पिधो मर्त्यचा ।

मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वर्मीहस्य प्रधनस्य सातौ ॥ २ ॥

अयुजन् । ते । इंद्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः । निऽसिधः । मर्त्यऽचा ।

मरुतां । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वऽमीहस्य । प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमञ्चे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तं । अचेंद्रस्व मरुत्साहाय्यमुच्यते । हे इंद्र ते मरुतोऽयुजन् । युजन्ति । त्वया
युक्ता भवन्तीत्यर्थः । क्रीडशास्त्रे । विश्वकृष्टीर्विश्वकृष्टयो राज्यत्वेन सर्वजनवतः किंच मर्त्यचा मर्त्येषु मर्त्यार्थं
निष्पिधो निःशेषेणोदकस्य सेतुनिघान्विदानासो जानाताः । किंच येषां मरुतां पृत्सुतिः सेना स्वर्मीहस्य
प्रधनस्य सुखसेतुः प्रकृष्टधनवतो वृत्तादिसंयामस्य सातौ क्षमि जये निमित्तभूते सति सेना हासमाना हासं
कुर्वती हर्षयुक्ता भवति । यद्वा । सुखेन मिह्यति जलं यस्मिन् तादृशस्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य
संयामस्य सातौ । मेघभेदनायेति यावत् । येषामीदृशी सेनासि ते मरुतोऽयुजन्ति संबंधः ॥

अम्यक्सा तं इंद्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्विष्मातसे शुशुक्लानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अम्यक् । सा । ते । इंद्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि । अभ्वं । मरुतः । जुनन्ति ।

अग्निः । चित् । हि । स्म । अतसे । शुशुक्लान् । आपः । न । द्वीपं । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

हे इंद्र ते तव सा प्रसिद्धा अष्टिर्वज्राख्यायुधविशेषोऽस्मै अस्मद्वृत्त्यर्थमम्यक् । प्राप्नोति मेघसमीपे । एवं च
सति मरुतोऽपि सनेमि । अह्रायेति षट् पुराणनामानोक्तत्वात्सनेमीति पुराणनाम । पुराणं चिरकालं
संगृहीतमभ्यसुदकं जुनन्ति । चिपन्ति । वर्धन्तीत्यर्थः । वृद्ध्या सखादिसमुद्भू सत्यामपिचिद्विष्म । हि क्लेति
पूरणे । अग्निरप्यतसे संतते कर्मणि निमित्तभूते सति शुशुक्लान्दीप्यमानो वर्तते । पञ्चात्मयांसि चरपुरोडाशा-
दिहवीषि दधति । धारयन्ति ददति वा यजमानाः । किमिव । आपो न द्वीपं । द्विपार्थस्योदकवान्यवतादि-
द्वीपः । तं यथापो धारयन्ति तद्वत् । यद्वा । आयुधमेवोच्यते । वज्राख्यायुधविशेषोऽतसे काष्ठसमूहे शुशुक्ला-
न्दीपयन्नपिचिद्विष्म । चिच्छब्द उपमार्थे दधि चिदित्युपमार्थे । नि० १. ४. । इति यास्केनोपमार्थस्योक्तत्वात् । काष्ठे
जलमपिरिव तद्वहीतो वर्तते । एतदेव दीपत्वमपिच्य सेतुम् । एवं च सत्यापो द्वीपमिव वृद्ध्युदकानि प्रयांसि
सखायमज्ञानि दधति । धारयन्ति । एतत्सर्वं महानुभावस्तेन्द्रस्वष्टैः सामर्थ्यमितोद्भूतं श्रुतिः ॥

त्वं तू न इंद्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रान्ति ।

स्तुतश्च यास्ते चकनन्त वायोः स्तनं न मध्वः पीपयन्त वाजैः ॥ ४ ॥

त्वं । तू । नः । इंद्र । तं । रयिं । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिणयाऽइव । रान्ति ।

स्तुतः । च । याः । ते । चकनन्त । वायोः । स्तनं । न । मध्वः । पीपयन्त । वाजैः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं तु । तुरवधारणे । त्वमेव तं रयिं स्वहानयोग्यं गवादिधनं दाः । देहि । यस्यादितरेभ्योऽपि त्वमेव बह्वप्रदः अतोऽतिमहद्वनं देहीत्यर्थः । वयं त्वोजिह्वयौजस्वितमया परिक्रमणाईया दक्षिणया समृद्धिसाधनया गवादिजघनयत्विजमिव रातिं दातारं त्वां प्रीणयाम इति शेषः । यद्वा । दक्षिणाशब्दो देयद्रव्यसामान्यवचनः । रातिशब्दो बंधुवचनः । हिरण्यादिसारवह्व्यप्रदानेन बंधुं यथा वशीकुर्वति तद्वत्त्वं वशीकुर्म इत्यर्थः । किंच वायोधीतयुवचेपिष्ठस्य शीघ्रवरप्रदस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठो ॥ वायुं त्वां सुतो येऽस्यदीयाः स्तोतारश्चकान्तं कामयन्ते अस्ववन् । याः सुतयस्त्वामेवाकामयन्तेति वा योजना ॥ कनतेर्ल्यंताङुङि चङि रूपं । चङ्यन्यतरस्यामिति चङः पूर्वमचरमुदात्तं ॥ त्वां होचादयो वाजिर्हविर्लक्ष्मणैरग्निः पीपयंत । आप्याययन्ति । तत्र दृष्टान्तः । मध्ये मधुरस्य सन्यस्य लाभाय वाजिः सारवह्निरन्नविशेषैः सनं न । तं यथाप्याययन्ति तद्वद्वयं त्वां बह्व्रजतप्रदानाय सुत्वा हविषाप्याययामः । त्वं तु दातव्यत्वेन प्रसिद्धं धनं सर्वदा देहीत्यर्थः ॥

त्वे रायं इंद्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिदृतायोः ।

ते षु णो मरुतो मृळयंतु ये स्मा पुरा गातूयंतीव देवाः ॥ ५ ॥

त्वे इति । रायः । इंद्र । तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः । कस्य । चित् । ऋतऽयोः ।

ते । सु । नः । मरुतः । मृळयंतु । ये । स्म । पुरा । गातूयंतिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वे तव रायो धनविशेषास्तोशतमाः । अतिशयेन प्रीणयितारः ॥ तुष्यतेस्तोषः । छांदसं श्रुत्वं ॥ यद्वा । ते रायो रातयो बंधवो बंधुभूताः सखिभूता मरुतस्तोशतमाः । तोशतिर्वधकर्मा नितोशयति निबर्हयतीति तन्नामसु पाठात् । तोशतमा हिंसितुमा अवर्षकाणां मेघानां । कस्य चिदृतायोः । ऋतमिति यज्ञनाम । कस्यापि यज्ञेच्छोर्यजमानस्य प्रणेतारः प्रकर्षेण निर्वोढारः । ते मरुतो नोऽस्मान् सुष्ठु मृळयंतु । के ते । ये अ ये खलु देवा द्योतनशीला मरुतः पुरा पूर्वं गातूयंतीव । यज्ञगमनमिच्छंतीव । त आगत्य मृळयंतु ॥ ॥ ८ ॥

प्रति प्र याहींद्र मीळुषो नृन्महः पार्थिवे सदने यतस्व ।

अध यदेषां पृथुबुधास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्युः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इंद्र । मीळुषः । नृन् । महः । पार्थिवे । सदने । यतस्व ।

अध । यत् । एषां । पृथुऽबुधासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः । पौंस्यानि । तस्युः ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं मीळुष उदकसेतुजगन्नेतृन्नराकारान्वा महो महतो मेघान्प्रति प्र याहि । अभिगच्छ । मेघानां वृत्ररूपेण नराकारत्वं युक्तं । गत्वा च पार्थिवे सदने । पृथिवीत्वंतरिचनानाम् । तत्संबन्धिनि स्थाने यतस्व । प्रयत्नं कुरु । तेः सह युध्यस्वेत्यर्थः । यद्वा । हविष्प्रदातुं कर्मनिर्वाहकात्महतो यजमानान्प्रति गच्छ । गत्वा च पार्थिवे सदने देवयजने यतस्व । यत्नं कुरु हविर्भोजनाय । अधापि यद्यदेषां त्वत्साहाय्यकारिणां मरुतां संबन्धिनः पृथुबुधासो विस्तीर्णमूला एताः पुषद्वर्णा गंतारो वाक्चा अर्योऽरिः शत्रोः पौंस्यानि तीर्थे न युद्धमार्ग इव तस्युः तिष्ठन्ति मेघानाक्रमन्ति । यद्वा । एषां मरुतां पृथुबुधासो बृहन्मूला एताः छण्वर्णा मेघा-
सिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अर्योऽरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानि बलानि तीर्थे न राजवीर्या यथा तिष्ठन्ति तद्वत् ॥

प्रति घोराणामेतानामयासां मरुतां शृण्व आयतामुपष्टिः ।

ये मर्त्यं पृतनायंतमूर्मैर्ऋणवानं न पतयंत सैर्गैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोराणां । एतानां । अयासां । मरुतां । शृण्वे । आऽयतां । उपऽष्टिः ।

ये । मर्त्यं । पृतनाऽयंतं । ऊर्मैः । ऋणऽवानं । न । पतयंत । सैर्गैः ॥ ७ ॥

हे इंद्र ते संबंधिनां घोराणां मथानक्षानां शब्दामिमानां धैतानामेतत्पर्षणामयासामथमानां गमनशीलानां मरुतामायतामागतूणां मरुतामुपब्धिः । उप गुर्वादिषमीपि गम्यते ज्ञायत उपपद्यत इति षोपब्धिर्वाक् । शृण्वे । श्रूयते ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ त एव विशिष्यते । धे मरुतो मरुं मरणधर्माणभूमीः स्वरचणीरुदकगिगमनसाधनेषां पुतनायंतं पुतनामात्मन इच्छंतं वैरिणं मेघं वा सर्वैः छष्टिः स्वकीयप्रहार-विशेषः पतयंत । पातयति । तेषामेव ध्वनिः श्रूयत इत्यर्थः । पातने दृष्टान्तः । सर्वैर्च्छेद्यवानं न ॥ छंदसीवनिपा-दिति वणिप् ॥ अण्वंतमधमवैरिणमिव । तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरति तद्वत् । एषमहानुभावा मरुतस्त्वानुगा इतींद्रस्त्व क्षुतिः ॥

त्वं मानेभ्य इंद्र विश्वजन्त्या रदां मरुद्भिः श्रुद्धो गोऽञ्जयाः ।

स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

त्वं । मानेभ्यः । इंद्र । विश्वजन्त्या । रदां । मरुत्भिः । श्रुद्धः । गोऽञ्जयाः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं मानेभ्यो मानार्थं । चित्तेनेत्यर्थः ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ विश्वजन्त्या विश्वजन्यः ॥ सोराकारः ॥ विश्वे प्राणिन उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वजनहितशक्त्या वा मरुद्भिः सह शुद्धः शोकस्य रोधयित्रीः शोषिका गोभ्रया गर्जितमुदकं वाये पुरतो यासां ता मेघपंक्ती रद । विलिख । विदारय । हे देव द्योतमान त्वं स्तवनेभिः स्तुयमानैर्देवैरन्यैर्मरुदादिभिर्द्ध्वनिभिर्वा स्तवसे । स्तुयसे ॥ उभयच कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ विद्या-मेत्यर्थं व्याख्यातः ॥ ॥ ८ ॥

न नूनमस्तीति पंचर्वं षष्ठं सूक्तमागस्थमैन्द्र । अचानुकर्मणिका । न नूनं पंचागस्थेनैन्द्रे हविषि मरुतामुद्यत इंद्रागस्थयोः संवाद ऐन्द्रस्त्ववाचा तृतीया चेंद्रवाक्यं चतुर्थी चादी बृहती तिस्रोऽनुष्टुभ इति । सूक्तस्येंद्राग-स्थसंवादरूपत्वादाया तृतीया चतुर्थी चेंद्रवाक्यं । अतस्मात्तां यस्यवाक्यन्यायिन स अक्षिः । शिष्टे अगस्थ-वाक्ये । अतस्तयोः स एवर्षिः । आद्या च बृहती ततस्तिस्रोऽनुष्टुभः । अंत्याविशेषात्त्रिष्टुप् ॥ विशेषविनियोगो लेगिकः ॥ अत्र यास्तः । अगस्थ इंद्राय हविर्निर्हय मरुद्भिः संप्रदितां चकार स इंद्र एव परिदेवयां चके । नि० १. ५. । इति ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तुवेद यदङ्गुतं ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ १ ॥

न । नूनं । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद । यत् । अङ्गुतं ।

अन्यस्य । चित्तं । अभि । संऽचरेण्यं । उत । आऽधीतं । वि । नश्यति ॥ १ ॥

परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इंद्र आह । अद्यतनं यदस्ति तन्नूनमय नास्ति । नूनमत्र विचिकित्सार्थं । अथावेति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरवाक्ये श्व इति दर्शनादत्रावेति गम्यते । तथा सोऽपि नूनं नो । उग्रब्धो ऽवधारणे । अस्तनमपि नैव नास्ति । अथ यथास्मदर्थनिष्प्रमसम्भं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यत इति भावः । यदङ्गुतमन्यस्य निरूप्यान्यस्य दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत्को वेद । यद्वा । यदङ्गुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद । अथ श्वो वा लभ्यत इत्याशा न कार्येत्युक्तं भवति । तदेवाह । अभि संचरेण्यं सर्वतः संचार्यन्यस्य चित्तं मानसं जानातीति शेषः । उतापि चाधीतमाध्यातं चिंतितमपि न दृश्यं किमु सङ्गत्सुतं वि नश्यतीति ॥

किं न इंद्र जिघांससि आतरो मरुत्स्तव ।

तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः ॥ २ ॥

किं । नः । इन्द्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव ।

तेभिः । कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । संऽअरण्ये । वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं । हे इन्द्र नोऽस्मान्नपराधिगः किं जिघांससि । इतुमिच्छसि । कथमवधत्स्वमिति अत आह । मरुतस्व भ्रातरः । स्वया भोगप्रदानेन भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । मरुता-
मिन्द्रभ्रातृत्वमेकस्मिन्नेवादिगर्भ उत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । संतु भ्रातरस्तस्य किमिति
अत आह । तेभिस्मिमेवभिः सह साधुया साधु त्वं कल्पस्व । कल्पय हविर्भागं तैः सह युद्धं वा । नोऽस्मान्
समरणि संयामे मा वधीः । मा हिंस्योः । यद्वा । कुतो वृष्टांतः । संयामे यथा विरोधिगं हंसि न तथा-
स्मानिति ॥

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सन्नति मन्यसे ।

विद्महि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३ ॥

किं । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।

विद्म । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यं । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । हे भ्रातः हे अगस्त्य । हविष्प्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्परपकारत्वाद्भ्रातृत्वं । तावृशस्त्वं
सखा सन्नसन्नित्कार्यपि सन्नोऽस्मात्किमिति मन्यसे । कस्मादपराधादतिक्रम्य मनुषे । अपन्नपसि । नायमपलापः
किंतु तथ्यमेवेति चेत् उच्यते । गंतव्यं ते तव मनो मानसं यथा यथावत्सु विद्म । जानीमः । कथं जानीथिति
उच्यते । अस्मभ्यमिन्न दित्ससि । अस्मादर्थं निरूपयस्व दानं नेच्छस्व । इदेवार्थः ॥

अरं कृण्वंतु वेदिं सममिमिंधतां पुरः ।

तचामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहे ॥ ४ ॥

अरं । कृण्वंतु । वेदिं । सं । अग्निं । इंधतां । पुरः ।

तच । अमृतस्य । चेतनं । यज्ञं । ते । तनवावहे ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । अपरेऽगस्त्यवाक्यमाहुः । हे अस्त्वित्यो यूयं अगस्त्योऽगीकृतवान् तस्माद्वेदिमरं कृण्वंतु ।
संमार्जनपर्युषणादिना परिचरंतु । तथा पुरः पुरस्तादपिमाहवनीयादिकं समिंधतां । इध्मप्रक्षेपेण प्रज्वालयंतु ।
तचामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहे ॥ अगस्त्यवाक्यपक्षे शिष्टमविशिष्टं । तच वेद्याममृतस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञापनमासादनं कुरुत ।
आवां पत्नीयजमानौ अध्वर्युयजमानौ वा हे इन्द्र ते त्वदर्थं यज्ञं तनवावहे ॥

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मिचाणां मिचपते धेष्टः ।

इन्द्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाध प्राशान ऋतुया हवींषि ॥ ५ ॥

त्वं । इशिषे । वसुऽपते । वसूनां । त्वं । मिचाणां । मिचऽपते । धेष्टः ।

इन्द्र । त्वं । मरुतऽभिः । सं । वदस्व । अध । प्र । अशान । ऋतुऽया । हवींषि ॥ ५ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं । हे वसूनां वसुपतेऽतिप्रभूतानां पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामिन् हे इन्द्र त्वमीशिषे ।
ईश्वरो भवसि । सर्वस्य वृत्त्यवृत्तिभ्यां वज्रत्वं नित्यं संबंधस्य प्रतिपद्यते । यद्वा । हे वसुपते वसूनामीशिष इति
योजना । द्वितीयो वसुशब्दोऽनुवादो वा । तथा हे मिचाणां मिचपतेऽस्मादादिमित्रस्य नित्यं पाषकिन्द्र त्वं

धेष्टः । सर्वस्वातिशयेन धारकोऽसि । हे इंद्र त्वमुक्तमहिमस्त्वं मरुद्भिः सं वदस्व । तेः साकं सम्यक्कृतमिति वदस्व । अथापि च त्वमुतथा च्छतावृती । उपलक्षणमेतत्कालस्य । तत्तत्प्रागकाशे हवींश्चाज्यचर्वादीनि प्राशान । प्रकर्षेण संख्य ॥ १७० ॥

प्रति व इति षडृचं सप्तमं सूक्तमागस्त्यं षेष्टमं मादत्तं । आद्ये द्वे केवलमादत्ते । शिष्टाश्चतस्रो मरुत्वादिद्रुदेवताकाः । प्रति वः षणमादत्तं तु चतस्रोऽत्या मरुत्वतीया इत्युक्तमणिका ॥ विशेषविनियोगो केनिकः ॥

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणां ।

रराणता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्चान् ॥ १ ॥

प्रति वः । एना । नमसा । अहं । एमि । सुऽउक्तेन । भिक्षे । सुऽमतिं । तुराणां ।

रराणता । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळः । धत्त । वि । मुचध्वं । अश्चान् ॥ १ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं प्रथमि । अभिगच्छामि । केन साधनेन । नमसा नमस्कारेण हविषा वा । नम इत्यन्ननाम । तथा सूक्तेन शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण । तुराणां स्वरमाणां शत्रूणां हिंसकाणां वा युष्माकं सुमतिं शोभनमतिमनुग्रहवृद्धिं भिक्षे । याचे । इंद्रस्त्वैव पुनर्हविष्प्रदानादिदं याच्यते । किंच हे मरुतः यूयं वेद्याभिर्वेदितव्याभिः स्तुतिभी रराणता रममाणेन मनसैत्यभूताः संतो हेळः । क्रोधनामैतत् । क्रोधं युष्मदभिक्रमजनितं नि धत्त । निष्ठष्टं धारयत । त्वजतेत्यर्थः । तथाश्चान्वि मुचध्वं । रधेभ्यो वियोजयत । क्रोधात्पुनर्गमनं मा कुर्वतेत्यर्थः ॥

एष वः स्तोमो मरुतो नमस्वान्हृदा तष्टो मनसा धायि देवाः ।

उपेमा यात मनसा जुषाणा यूयं हि ष्टा नमस इवृधासः ॥ २ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । नमस्वान् । हृदा । तष्टः । मनसा । धायि । देवाः ।

उपं । ईं । आ । यात । मनसा । जुषाणाः । यूयं । हि । ष्ट । नमसः । इत् । वृधासः ॥ २ ॥

हे मरुतः एष वः स्तोम इदानींक्रियमाणप्रकारो वो युष्माकं । युष्मदर्थ इत्यर्थः । कीदृशोऽयं । नमस्वान् । नम इत्यन्ननाम । हविर्लक्षणात्प्रवान् । न केवलं स्तुतिमात्रं भक्षणाय हविरपि युष्माकमित्यर्थः । किंच हृदा तष्टो युष्मन्निवेदनबुद्ध्या संपादितः । तादृशः स्तोमो हे देवा देवगशीलाः मनसास्मदनुग्रहवता चित्तेन धायि । धारयतां । तदर्थं मनसादरया बुद्ध्या जुषाणा ईमेनां स्तुतिं तद्विषयं सेवमाना उपा यात । उपागच्छतेव । मा विलंबं कुरुत । यूयं नमसोऽन्नस्य हवीरूपस्य वृधासः स्य ह । वर्धयितारो भवथ खलु । अतो गंतव्यमेव । इत्यूरणः ॥

स्तुतासो नो मरुतो मृळयंतुत स्तुतो मघवा शंभविष्टः ।

ऊर्ध्वा नः संतु कोम्या वनान्यहानि विश्वा मरुतो जिगीषा ॥ ३ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयंतु । उत । स्तुतः । मघवा । शंभविष्टः ।

ऊर्ध्वा । नः । संतु । कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

ते मरुतः स्तुतासः स्तुताः संतो नोऽस्माकमृळयंतु । सुखयंतु । उतापि च मघवा । मघमिति धननाम । अस्माहातव्यवज्जधनेन तद्वाग्निद्रः स्तुतः शंभविष्टः सुखस्य भावयितुतमः सन्नस्माकमृळयंतु । किंच हे मरुतः नोऽस्माकं जिगीषा ॥ जिगीर्गतिर्कर्मणो जिगीषा ॥ जिगीषितव्यानि प्राप्तव्यान्युत्तरवागुभूयमानानि विश्वा सर्वाण्यहानि दिवसान्यूर्ध्वोन्नतान्युपर्युपरि श्रिया यशसा वोत्कृष्टानि कोम्या काम्यानि सृहणीयानि वनानि

सर्वैः संभवनीयानि संतु । विगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च संत्विति वा योज्यं । एवं कृत्वा मरुत इन्द्रं सुखयन्तित्यर्थः ॥

अस्माद् हं तविषादीषमाण इन्द्राङ्गिया मरुतो रेजमानः ।

युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा मृळता नः ॥ ४ ॥

अस्मात् अहं तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।

युष्मभ्यं । हव्या । निऽशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥ ४ ॥

हे मरुतः शृणुत । अहमस्मात्प्रसिद्धान्तविषाद्वलवत इन्द्रास्तत्सकाशाङ्गिया भीतिषमाणः पलायमानः पुरतः स्थातुमशक्तः तथा रेजमानो वेपमानश्चाभवत् । ततश्च किमायातमिति अत आह । यानि युष्मभ्यं हव्या हवींषि निशितानि संस्कृतान्यासन् तानि तान्येवारे चकृम । दूरे कृतवन्तो वयमिन्द्रमयात् । अतो नोऽस्मान्नपराधिगो मृळत । मृळयत । सुखयत ॥

येन मानासश्चितयंत उस्मा व्युष्टिषु शवसा शश्वतीनां ।

स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उय उयेभिः स्थविरः सहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानासः । चितयंते । उस्माः । विऽउष्टिषु । शवसा । शश्वतीनां ।

सः । नः । मरुत्ऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उयः । उयेभिः । स्थविरः । सहऽदाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र येन शवसा बलभूतेन त्वयानुगृहीता मानासो मान्यास्त्वयाभिमानिता वोस्मा ररमयः शश्वतीनां नित्यानां बड्डीनामुषसां व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु चितयंते चेतयंते प्राणिनां स्वस्वव्यवहाराय प्रज्ञापयन्ति । ऐंश्चां दिशि तेनेवानुगृहीता उषसो ररमय उन्नच्छन्तीति प्रसिद्धं । हे वृषभ वर्धितरिन्द्र स तादृशस्त्वं मरुद्भिः सहितः श्रवो धाः । सर्वत्र श्रूयमाणमसं धेहि । स्थापय । देहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वं । उय उन्नूर्णबलः सहोदाः । पराभिभवसामर्थ्यं बलं सहः । तस्य दाता स्थविरः पुरातनः । कीदृशीर्मरुद्भिः । उयेभिः क्रूरबलैः । एवमहानुभावोऽसं देहि ॥

त्वं पाहीन्द्र सहीयसो नृभवा मरुद्भिरवयातहेळाः ।

सुप्रकेतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

त्वं । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नृन् । भव । मरुत्ऽभिः । अवयातऽहेळाः ।

सुऽप्रकेतेभिः । ससहिः । दधानः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं पाहि । रक्ष । कान् । सहीयसो नृन् सहस्वितमांस्त्वदनुग्रहेणातिप्रवृद्धबलान्नेतृन्मनुष्यान्मान् मरुतो वा । किंच मरुद्भिः साकमस्मास्त्वयातहेळा भव । अपगतमन्युर्भव । मरुत्सु वा तथा भव । किंच सुप्रकेतेभिः शोभनप्रज्ञानैर्मरुद्भिः सह सासहिः शत्रूणांमभिभविता सन्दधानोऽस्मदभिमतस्य धारयिता भवेति शेषः । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥ ११ ॥

चिचो व इति तुचात्मकमष्टमं सूक्तमागस्थं मावतं गायत्रं । चिचसृचं गायत्रमित्यनुक्रमणिका ॥ शैगिको विशेषविनियोगः ॥

चिचो वोऽस्तु यामश्चिच ऊती सुदानवः । मरुतो अहिभानवः ॥ १ ॥

चिचः । वः । अस्तु । यामः । चिचः । ऊती । सुदानवः । मरुतः । अहिभानवः ॥ १ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं यामोऽस्य द्वागमस्त्रिषश्चायनीयः पूष्य आश्वर्यभूतो वासु । भवतु । न केवलमागम-
नमेव चित्रं किंतु हे सुदानवः शोभनदाना हे अहिभानवोऽहीयमानप्रकाशाः युष्माकं संबंधी चित्रः स आनम
ऊर्ध्वं रक्षणायैष्टतर्पणाय वा युक्तश्च भवतु । तदागमनं शीघ्रमसु अभिमतप्रदं चास्त्वित्यर्थः ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुतं ऋजुंती शरुः । आरे अश्मा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे । सा । वः । सुदानवः । मरुतः । ऋजुंती । शरुः । आरे । अश्मा । यं । अमस्यथ ॥ २ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतः वो युष्माकं संबंधिन्ऋजुंती प्रसाधयंती स्वतेजसा स्वात्मानमलंजुर्वती
प्रसिद्धिं प्राप्नुवाना वा सा प्रसिद्धा शर्वाहंसका अष्टिरारे दूरे भवतु । तथा यमस्यथ त्रिषथ सोऽरमा
व्यापक आयुधविशेष आरे । दूरनामितत् । दूरे भवतु । मां न प्राप्नोतु । यद्वा । आरेशब्द आराच्छब्दपर्यायः ।
स च दूरे समीपे च वर्तते । अथ समीपवचनः । यमस्यतोऽन्यमस्यथ तं वैरिणमस्माकमुपलोपमः कठिन
आयुधविशेष आरे समीपं प्राप्नोतु ॥

तृणस्कंदस्य नु विशः परि वृक्तं सुदानवः । ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥

तृणऽस्कंदस्य । नु । विशः । परि । वृक्तं । सुदानवः । ऊर्ध्वान् । नः । कर्त । जीवसे ॥ ३ ॥

हे मरुतः सुदानवः शोभनदानाः यूयं तृणस्कंदस्य तृणवस्त्रलनस्वभावस्य मुख्यमाणस्य वा मम विशः
पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजा नु क्षिप्रं परि वृक्तं । परिवर्जयत । बाधापरिहरिण रक्षत । यद्वा । उक्तलक्षणकालस्या-
सुरविशेषस्य वा प्रजाः परिवर्जयत । किंच नोऽस्मानूर्ध्वान् कर्त । कुरुत । जीवसे चिरजीवनाय ॥ ॥ १२ ॥

गायत्सामेति त्रयोदशर्चं नवमं सूक्तमागस्थं वैष्टुभमिंद्रं । गायत्सप्तोनेत्यनुक्रांतं ॥ समूहे दशरात्रे तृतीये
हं दोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽसि नर इति खंडे सूचितं । तृतीयस्थंड्रः स्वाहा गायत्साम
। आ० ८. ७. इति ॥

गायत्साम नभन्यं यथा वेरचीम तद्वावृधानं स्वर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिष्यदध्या आ यत्सद्धानं दिव्यं विवासान् ॥ १ ॥

गायत् । साम । नभन्यं । यथा । वेः । अर्चीम । तत् । ववृधानं । स्वःऽवत् ।

गावः । धेनवः । बर्हिषि । अदध्याः । आ । यत् । सद्धानं । दिव्यं । विवासान् ॥ १ ॥

हे इंद्र नभन्यं नभस्यं नभसि भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य । नभतिर्वधकर्मा नभत्यर्दतीति
वधकर्मसु गणनात् । तादृशं साम हे इंद्र यथा वेः धेन प्रकारेण वेत्ति तथा गायत् । गायत्युन्नाता । तत्तस्या-
यतः स्त्रीति ततः कारणाद्वृधानं वर्धमानं स्वर्वत् फलभूतेन स्वर्गेण तद्वच्छस्त्रं यथा वेः तथार्चाम । पूजयाम ।
शंसामेत्यर्थः । सुतमनुशंसतीति न्यायात् । यद्वा । तदुक्तलक्षणं साम ववृधानं सर्वत्र यथा भवति तथार्चाम ।
किंच धेनवो दोग्ध्रोऽदध्या अर्हिसिता गावो यद्बर्हिषि सद्धानं सीदतं दिव्यं दिवि भवमिंद्रं त्वामा विवा-
सान् । विवासतिः परिचरणकर्मा । आगत्य परिचरंति शीरं दुहंति तथार्चाम ॥

अर्चवृषा वृषभिः स्वेदुहव्यैर्मृगो नाश्रो अति यजुगुर्यात् ।

प्र मंद्युर्मनां गूर्तं होता भरते मर्यो मिथुना यजचः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वृषऽभिः । स्वऽदुहव्यैः । मृगः । न । अश्वः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।

प्र । मंद्युः । मनां । गूर्तं । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यजचः ॥ २ ॥

वृषा हविषां वर्धिताय यजमानः स्वेदुहव्यैः स्वायत्तेद्वहव्यैः । यद्वा । स्वयंप्राप्तिधकं हव्यं येषां तादृशीः ।

वृषभिर्वर्षकैर्हविःप्रदानुभिरध्वर्यादिभिर्विशिष्टः सन्नर्षत् । अर्षयतींद्र । यद्वा । वृषां फलस्य वर्षितायमिंद्र उक्तस्यचरीरध्वर्यादिभिरर्षति । यद्यस्मादग्नौ व्यापकः पानाद्यर्थं धावन्मृगो न हरिणादिरिवायमिंद्रोऽग्नौ ऽशनशीलः सन्नति जुगुर्यात् । अत्यर्थमुद्युक्ते हविर्भक्षणाय । यथा मृगः शुत्पिपासार्दितः शीघ्रमुद्युक्ते तथाय-
मिंद्रोऽपि । यस्मादेवं तस्मादर्षति । यद्वा । अयमिंद्रो यद्यथाग्नौ मृग इवाति जुगुर्यात् भक्षयेत् तथार्चतो-
त्यर्थः । किंच हे गूर्तोन्नुर्योंद्र मनां मननं सोऽभिमच्छतां देवानां मंद्युः सुतियुक्तो मया होता मानुष एतन्नामक
ऋत्विग्यजत्रो यागनिष्पादकः सन्निधुना मिथुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनौ वा
जायापतिरूपः सन् प्र भरते । प्रकर्षेण संपादयति । तस्मादर्षतीत्यर्थः ॥

नक्ष्त्रो होता परि सद्य मिता यन्भरन्नर्भमा शरदः पृथिव्याः ।

क्रंददश्चो नयमानो रुवन्नौरंतर्दूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥३॥

नक्षत् । होता । परि । सद्य । मिता । यन् । भरत् । गर्भे । आ । शरदः । पृथिव्याः ।

क्रंदत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अंतः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥३॥

होता होमनिष्पादकोऽयमभिर्मिता परिमिता सद्य सदृशानि गार्हपत्यादिस्थानानि परि यन् परितो गच्छन्नर्षत् । व्याप्नोति । व्याप्य च शरदः संवत्सरसंबन्धिनं पृथिव्या भूम्याश्च संबन्धिनं गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं हविर्भक्षणमा भरत् । आहरति । स्वीकरोति । संभरति वा । संवत्सरपर्यंतं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः । यद्वा । संवत्सरसंबन्धिनं वसंतादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भरत् । वसते वसंते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेः । तथा कृत्वा क्रंददश्चः । सुप्तोपममेतत् । अश्व इव क्रंदति हर्षातिशयात् । किं कुर्वन् । नयमानो नयदिंद्राय हविर्भरं । किंच गीर्गतोदृक्तो वृष इव रुवत् । रीति । शब्दायते । किं कुर्वन् । दूतो न वार्त्ताहरो दूत इव रोदसी रोदस्योर्वावापृथिव्योरंतर्मध्ये रोदस्योरंतरा वाक् सूयमानः सुवन् वा देवांचरत् । चरति । गच्छति । हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्प्रापणाय बुल्लोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ वक्तेः कर्तरि कर्मणि वा क्तिञ्च-
चीत्यादिना क्तिञ्चीर्णो संप्रसारणाभावश्च ॥

ता कर्माधतरास्मै प्र च्यौत्नानि देवयंतो भरंते ।

जुजोषदिंद्रो दुस्मवर्चा नासत्येव सुगम्यो रथेष्टाः ॥४॥

ता । कर्म । अर्षऽतरा । अस्मै । प्र । च्यौत्नानि । देवऽयंतः । भरंते ।

जुजोषत् । इंद्रः । दुस्मऽवर्चाः । नासत्याऽइव । सुगम्यः । रथेऽस्थाः ॥४॥

ता तान्यधतरार्थतराणि व्याप्ततराणि वा हवींष्यसा इंद्राय तदर्थं कर्म । कर्मः । संपादयामः ॥ कृज-
ःकांदसे वर्तमानार्थं लुकि मंचे घसेति च्लुक् । क्रंदस्युभयथेत्यार्धधातुक्त्वेन क्तिन्वाभावाद्गुणः ॥ च्यौत्नानि
आवयित्रीणि वृढानि स्तोत्राणि कर्माणि स्वकीयानि सामर्थ्यानि वा देवयंतो देवानात्मन इच्छंतो यज-
मानाः प्र भरंते । प्रकर्षेण संपादयंति । तद्वत्तयमपि संपादयाम इत्यर्थः । दुस्मवर्चा दर्शनीयतेजाः शत्रूपक्षयण-
बलौ वा नासत्येव नासत्याविवाश्विनाविव । तौ हि यावापृथिव्यात्मानौ । ताविव सुगम्यः सुगम्यः सुखेन गंतुं
शक्यो रथेष्टा रथे वर्तमान एवभूतः सज्जुजोषत् । अस्मात्कृतं स्तोत्रादि कर्म सेवतां ॥

तमु हुहींद्रं यो ह सत्वा यः शूरो मघवा यो रथेष्टाः ।

प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषत्वान्ववृषश्चित्तमसो विहंता ॥५॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । इंद्रं । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मघऽवा । यः । रथेऽस्थाः ।

प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषणऽवान् । ववृषः । चित् । तमसः । विऽहंता ॥५॥

तसु तमेवेन्द्रं सुहि । हे होतः सुतिं कुह । किमस्याधिक्यमिति उच्यते । यो ह यः खलु सत्यातिप्रभूतबलः । यद्वा । सत्त्वा सादकः शत्रूणां । यश्च शूरः शौर्योपेतो मघवा बलवान्नवान्वा । यश्च रथेष्ठा रथे वर्तमानः । किंच प्रतीचक्षित् प्रत्यभिमुखं योद्धुरपि योधीयान् योद्धुतमः ॥ प्रतिपूर्वाद्द्यतेः क्रिन्ताकुपनकाराच्छसि अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अवेस्कंदस्सर्वनामस्थानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ वृषण्वान् । वृषाणो वर्षितारो वज्रादयः । तद्वा । वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथः । अ० २. १६. ६. इति हि निगमः । तथा वववृषश्चित्तमस आवरकस्यापि तमसो मेघादेर्विहंता विशेषेण घातकः । यस्यादेवमहानुभावः तस्यात्सुहि ॥ १३ ॥

प्र यदित्था महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कस्येऽ नास्मै ।

सं विव्ये इंद्रो वृजनं न भूमा भर्ति स्वधावाँ ओपशमिव द्यां ॥ ६ ॥

प्रायत् । इत्था । महिना । नृभ्यः । अस्ति । अरं । रोदसी इति । कस्येऽ इति । न । अस्मै ।

सं । विव्ये । इंद्रः । वृजनं । न । भूमं । भर्ति । स्वधाऽवान् । ओपशंऽइव । द्यां ॥ ६ ॥

यद्य इंद्रो महिना महत्त्वेन स्वीर्येण नृभ्यो नेतुभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः प्राप्तिं प्रभवति ईंष्टे स्वर्गादिप्रदाने रक्षितुं चक्षी रचकारिंद्राय रोदसी द्यावापृथिव्यौ कस्ये कस्ययते सती संचाराय नारं नारं । न पर्याप्ति । अगतोऽधीशस्त्रिंश्रस्य संचारायात्पत्वाद्यावापृथिव्यौ न पर्याप्ति इत्यर्थः । छटादपि स्रष्टुर्महिम्नोऽधिकत्वादिति भावः । अयमिंद्रो वृजनं न भूम भूमिं भूतानि वा वृजनं न वृजनमिव ॥ वृजेः कर्तनार्थेक्षिदं रूपं । तदिव तद्यथावृणोति तथायमपि स्वतेजसा सं विव्ये । सम्यगावृणोति लोकत्रयं । किंचायं स्वधावान्न-वान् वृष्टिलक्षणेदकवान्वा द्यां दिवं भर्ति । विभर्ति । धारणे दृष्टांतः । ओपशमिव । ईषदुपशेत इत्योपशं शृंगं । तद्वृषभ इव । यद्वा । परस्परं समीपे वर्तमानं चित्तं तरिचाख्यं लोकद्वयमोपशं । तदिव द्यां विभर्ति । लोकत्रयमपि विभर्तीत्यर्थः । भृजो लटि च्छादसः शपो लृक् ॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथितं परितंसयध्वे ।

सजोषस इंद्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्ये अनुमदंति वाजैः ॥ ७ ॥

समत्सु । त्वा । शूर । सतां । उराणं । प्रपथिन्ऽतमं । परिऽतंसयध्वे ।

सऽजोषसः । इंद्रं । मदे । क्षोणीः । सूरिं । चित् । ये । अनुऽमदंति । वाजैः ॥ ७ ॥

हे शूर शौर्योपेतं समत्सु संग्रामेषु सतां त्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणिनामुराणमुच्छ्रतिप्रभूतानि वलादीनि कुर्वीणं प्रपथितं प्रकृष्टमार्गतमं मुकृतिनामुत्तममार्गभूतमिंद्रं शत्रूणां दारकं त्वा त्वां परितंसयध्वे अवतंसीकर्तुं भूषणीकर्तुं । भूषयितुं वा निमित्तेऽर्थे । मदे तव मदार्यं च सजोषसः सह सेवमानाः समानप्रीतयो वा क्षोणीः क्षोण्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतंते । कीदृशास्ते । ये वाजैर्वलेरनुमदंति अनुकूलं मादयंति संग्रामे मरुतस्त्वमेव स्वामिनं कृत्वा मादयंति । हर्षयंतीत्यर्थः । यद्वा । ये यजमाना वाजैर्हविर्भिर्मादयंति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्यभूता ऋत्विजो यजमानभूताः प्रजाः समत्सु सहमादनस्थानेषु यागिपूकलक्षणविशिष्टं त्वामेव पूजयितुं तव मादाय च प्रयतंते ॥

एवा हि ते शं सर्वना समुद्र आपो यत्त आसु मदंति देवीः ।

विश्वा ते अनु जोषा भूतः सूरिंश्चिद्यदि धिषा वेषि जनान् ॥ ८ ॥

एव । हि । ते । शं । सर्वना । समुद्रे । आपः । यत् । ते । आसु । मदंति । देवीः ।

विश्वा । ते । अनु । जोषा । भूतः । सूरिन् । चित् । यदि । धिषा । वेषि । जनान् ॥ ८ ॥

हे इंद्र एवा शिवं हि सति ते तव संबंधीनि सवनानि । सूयते सोमोऽनेति सवनानि सोमयागाः । ते शं मुखकरा भवन्ति । कथं सति । यद्यदि देवीर्देव्यो द्योतमाना आपः समुद्र उदकसमुद्रवणापादानभूते ऽतरिष आसु प्रजासु निमित्तभूतासु ते त्वां मदति मादयन्ति ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ यदा प्राण्युपकारार्थं वर्षणाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्ट्युदकानि तदा खलु तव सोमयागाः मुखकरा भवन्ति । यज्ञसाधनवृष्टिप्रदानेन यागान्निर्वर्तयेत्यर्थः । किंच हे इंद्र विश्वा गौः सर्वापि स्तोत्रशस्त्ररूपा वाक्ते त्वामनुक्रमेण ओष्या ओषणाही प्रोणयिषी भूत् । भवति । कदा । यदि सूर्योऽस्मिन् स्तोत्रादिप्रेरयितृन् स्तोत्रजनानपि धिषा धिषणया प्रज्ञया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा वेपि कामयसे तदा सर्वापि स्तुतिस्त्वर्था भवति ॥

असाम् यथा सुखाय एन स्वभिष्टयो नरां न शंसैः ।

असद्यथा न इंद्रो वंदनेष्ठास्तुरो न कर्म नयमान उक्था ॥ ९ ॥

असाम् । यथा । सुऽसुखायः । एन । सुऽअभिष्टयः । नरां । न । शंसैः ।

असत् । यथा । नः । इंद्रः । वंदनेऽस्याः । तुरः । न । कर्म । नयमानः । उक्था ॥ ९ ॥

हे एनेनेश्चिंद्र यथा सुखायः शोभनत्वद्रूपसहायवतोऽसाम् भूयास्व किंच स्वभिष्टयः शोभनाभिषणाः शोभनाभीष्ठास्मासाम् । किमिव । नरां न शंसैः । नराणां राजादीनां शंसैः शंसनैरिव । स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः शोभनाभीष्ठा भवन्ति तद्वत् । इदानीं परोक्षेणाह । नोऽस्माभ्यमिंद्रो वंदनेष्ठा अस्मास्तुती वर्तमानः संस्तुरो न त्वरमाण इव नोऽस्माकं कर्मोक्त्योक्तैः शस्त्रैर्नयमानः फलं प्रापयन् स्तुत्या तुष्टः सन्नस्मादीयेन कर्मणा फलप्रापयिता यथासत् भवेत् । हे अश्विजः तथा कुर्वतेति शेषः ॥

विष्पर्धसो नरां न शंसैस्माकासदिंद्रो वज्रहस्तः ।

मित्रायुवो न पूर्पतिं सुशिष्टौ मध्यायुव उप शिष्टान्ति यज्ञैः ॥ १० ॥

विऽस्पर्धसः । नरां । न । शंसैः । अस्माकं । असत् । इंद्रः । वज्रऽहस्तः ।

मित्रऽयुवः । न । पूऽपतिं । सुऽशिष्टौ । मध्यऽयुवः । उप । शिष्टान्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥

नरां नेतृणां मध्ये सस्यधाम्नरान्यथा विस्पर्धसः कुर्वन्ति सखिभूताः तद्वदयमपींद्र शंसैः स्तुतिभिः सखायो वयं तं तथा कुर्मः । स च वज्रहस्तो विरोधिशिष्टणाय सर्वदा वज्रधारींद्रोऽस्माकमसत् । विस्पर्धमनुकूलो भवतु । किंच मित्रायुवो न मित्रेच्छवो हितैषिण इव सुशिष्टौ सुशासने वर्तमानं पूर्पतिं पुरः स्वामिनं यथाभिमतदानेन पूजयन्ति तथा मध्यायुवोऽस्माकं श्रियां यज्ञसां च मध्येऽवस्थितिं कामयमाना अश्वर्वाद्यो यज्ञैर्यज्ञसाधनेर्हविःस्तोत्रादिभिरप शिष्टान्ति । उपेत्य यजते । शिष्टान्तिर्दानकर्म ॥ ॥ १४ ॥

यज्ञो हि षेदं कश्चिदृधुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।

तीर्थे नाच्छां तातृषाणमोको दीर्घो न सिध्रमा कृणोत्यर्धा ॥ ११ ॥

यज्ञः । हि । स्म । इंद्र । कः । चित् । अंधन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।

तीर्थे । न । अच्छ । तातृषाणं । ओकः । दीर्घः । न । सिध्रं । आ । कृणोति । अर्धा ॥ ११ ॥

कश्चिद्यज्ञो यज्ञवान् यज्ञानुष्ठायधन् वर्धयन्भवति । इंद्र यज्ञेन वर्धयतीत्यर्थः । जुहुराणश्चित् कुटिलगतिस्तु कश्चिन्नमसा केवलेन परियन् परितो गच्छन् लौकिकविषयादिकं ध्यायन्वर्तते । यद्वा । परि वर्जयार्थः । वर्जयित्वा गच्छन्नेदं प्राप्नोति । तच्च वृष्टांतः । तीर्थे प्रसिद्धे मार्गेऽच्छामिमुख्येन समीपे वर्तमानमोकः पानीयादिकं सदनं तातृषाणं पिपासायुक्तं यथाविलंबेन ग्रीणाति । स यथा तत्सदनमागच्छतीत्यर्थः । तद्वद्यज्ञेन

कश्चित्पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति । कुटिलस्य वृष्टांतः । दीर्घो न वक्रत्वेनातिदूरोऽध्या मार्ग इव । स यथा सिधं फलं पानीयादिरूपं फलार्थं वा पुरुषमा कृणोति अर्वाकुरोति नीधः करोति । वर्जयतीत्यर्थः । तस्माद्य-
द्यमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिभ्रमति नेद्रं तर्पयति । तद्विलक्षणसु वर्जयत्येव ॥

मो षू ण इन्द्राच पृतसु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।

महश्चिद्यस्य मीळुषो यय्या हविष्मतो मरुतो वंदते गीः ॥ १२ ॥

मो इति । सु । नः । इन्द्र । अच । पृतसु । देवैः । अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अयः ।

महः । चित् । यस्य । मीळुषः । यय्या । हविष्मतः । मरुतः । वंदते । गीः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र अत्र पृथिवीपृथिवीषु संयामेषु वृष्ट्यर्थं मेघजयेषु देवैर्मरुदादिभिः सह नोऽस्मान् मो षु भैव
त्याचीरिति शेषः । मरुत्सहितो युध्यत्यर्थः । हे शुष्मिन् बलवन्निद्र अस्ति हि ष्मा ते । अस्ति हि ष्मा तव खलु ।
तव किमस्तीति उच्यते । अवयवा अवयजनं अवयुज्य पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुदाः पृथगप्यस्ति
हविर्भागः । केवलं मरुदा एव दीयते नास्मभ्यं अतः कथं योत्यामीति न मंतव्यमित्यर्थः । यद्वा । अवयवाः
शत्रूणां वर्जनाय गता वक्रोऽस्ति ते । किंच हविष्मतः प्रदेयहविर्युक्तस्य मीळुषो हविष्मदातुः । यद्वा ।
एतत्पदद्वयं मरुतां विशेषणं । यस्य मम यय्या फलेनेन्द्रण वा सह मिश्रयंती गीः स्तुतिशस्त्रादिरूपा वाङ्मह-
श्चिद्यहतीऽपि मीळुषः सेतून् हविष्मतो दत्तहविषा तद्वतो मरुतो वंदते सतीति ॥

अथ त्रयोदश्या सूक्तादिमारभ्य कृतां स्तुतिं निगमय्य फलं प्रार्थयति ॥

एष स्तोम इन्द्र तुभ्यमस्मे एतेन गातुं हरिवो विदो नः ।

आ नो ववृत्याः सुविताय देव विद्यामेघं वृजनं जीरदानुं ॥ १३ ॥

एषः । स्तोमः । इन्द्र । तुभ्यं । अस्मे इति । एतेन । गातुं । हरिः । वः । विदः । नः ।

आ । नः । ववृत्याः । सुविताय । देव । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरः । दानुं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र एष स्तोम इदानींकारितप्रकारः स्तोत्रविशेषस्तुभ्यं त्वर्थं । हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन्निद्र एतेन
स्तोत्रेण गमनेन वा नोऽस्मादीयं गातुं देवयजनमार्गं विदः । विदस्व । विदित्वा च हे देव सुविताय सुहिताय
शोभनगमनाय वा नोऽस्माना ववृत्याः । आवर्तस्व । अस्मयागं प्रत्यागच्छ । विद्यामेत्यादि व्याख्यातं ॥ १५ ॥

त्वं राजति दशर्षं दशमं सूक्तमागस्त्यमिन्द्रं वैशुभं । त्वं राजा दशैत्यनुक्रांतं । पृथ्ये षळहे स्तोमवृद्धी स्तोमा-
तिशंसनार्थं होचकैरितच्छब्दं । ऐन्द्राणि वैशुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् । आ० ७. १२. इति सूचं ॥

त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नृन्पाह्यसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्पतिर्मघवा नृस्तरुचस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥ १४ ॥

त्वं । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्ष । नृन् । पाहि । असुर । त्वं । अस्मान् ।

त्वं । सत्पतिः । मघवा । नः । तरुचः । त्वं । सत्यः । वसवानः । सहोदाः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वं राजाधिपतिः सर्वस्य जगतः । किंच ये देवा मरुदादयः संति तेषामपि विशेषेण । अतो हे
असुर शत्रूणां निरसितः त्वं नृनस्मान् कर्मनेतृन्यजमानाञ्च । पालय । विशेषतोऽस्मानपि रक्ष । त्वं च
सत्पतिः सतां सतः कर्मफलस्य वा पाता मघवा धनवानोऽस्माकं तद्वत्सारयिता पापात् किंच त्वं सत्यो
ऽबाध्यः सत्यफलो वा वसवानः स्वतेजसा सर्वं कादयन् वसूनि वा कुर्वन् स्रोतुभ्यः सहोदाः सहसो बलस्य
दाता भवेति शेषः ॥

दनो॒ विशं॑ इंद्र॒ मृध॒वाचः॑ स॒प्त यत्पु॒रः शर्म॑ शार॒दीर्दत्त॑ ।

ऋ॒णो॒रपो॑ अ॒नव॒द्या॒णी॒ यूने॑ वृ॒चं पु॒रु॒कुत्सा॑य रं॒धीः ॥ २ ॥

दनः॑ । विशः॑ । इंद्र॑ । मृध॒वाचः॑ । स॒प्त । यत् । पु॒रः । शर्म॑ । शार॒दीः । दत्त॑ ।

ऋ॒णोः । अ॒पः । अ॒न॒व॒द्य॒ । अ॒णीः । यू॒ने॒ । वृ॒चं । पु॒रु॒कुत्सा॑य । रं॒धीः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वं वृचसंबन्धसुराणां पुरभेदनसमये मृधवाचो मर्षणवचना विशस्तदीयाः प्रजाः शर्मं सुखं यथा भवति तथा दनः । अदमयः ॥ दमेरिदं रूपं ॥ यद्वा ॥ वर्णव्यत्ययः ॥ नदः । अनदः । अशब्दयोऽसुरप्रजाः । अतिभयंकरशब्दमकरोः । कदेति आह । यद्यदा शारदीः प्रत्ययाः । यद्वा । एतत्संवत्सरलक्षकः । संवत्सरपर्यंतं वृद्धीकृता अपि । सप्त पुर एतत्संख्याकाः पुरीर्दत्तं अदारयः ॥ पुरुषव्यत्ययः । वृणातिर्लक्षि च्छांदसो विकरणस्य लुक् । रात्सस्य । पा० ८. २. २४. । इति नियमात् तलोपाभावः ॥ तथा कृत्वा हे अनवद्य कातरत्वानिंदावन हे इंद्र अणी अरणशीला अपस्तदीयदुर्गस्थानान्युदकाश्रयाणि तटाकादीन्युणोः । अगमयः प्रावर्तयः । भयान्यकरोः । एवमुपद्रुत्य पुरुकुत्सायितज्ञाने राक्षे यूने नित्यतरुणाय तदर्थं वृचमेतज्ज्ञानममसुरं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमेतिहासिकपक्षः ॥ निरुक्तकृत्वा तु हे इंद्र मृधवाचो विशो मर्षणध्वनियुक्ता वृष्टिरूपाः प्रजा दनः । अदमयः । अशब्दयो वा । अवर्षय इत्यर्थः । कदा । यद्यदा सप्त पुरः शारदीर्दत्तं सर्पणस्वभावान्प्रत्ययान् वृद्ध्या जगत्पूरकान्नेषानदारयः तदेत्यर्थः । तथा कृत्वा हे अनवद्य अणी अरणस्वभावा अप ऋणोः । अगमयः । प्रावर्तयः कुक्ष्यादिरूपेण । अनंतरं यूने पुरुकुत्साय वृचं मुखं मेघं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमर्थः त्वं ह त्वदिंद्र सप्त युध्यन् । ऋ० १. ६३. ७. । इत्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धः । यास्कस्त्वेवं व्याख्यात् । दनो दानमनसो नो मनुष्यानिंद्र मृधवाचः कुरु । नि० ६. ३१. । इति ॥

अजा॒ वृतं॑ इंद्र॒ शूर॑पत्नी॒द्यां च॑ येभिः॑ पु॒रु॒हूत॑ नूनं ।

रक्षो॑ अ॒ग्निम॒शुषं॑ तूर्व॒याणं॑ सिं॒हो न॑ दमे॒ अपांसि॑ वस्तोः॑ ॥ ३ ॥

अज॑ । वृतः॑ । इंद्र॑ । शूर॑पत्नीः । द्यां । च॑ । येभिः॑ । पु॒रु॒हूत॑ । नूनं॑ ।

रक्षो॑ इति॑ । अ॒ग्निं । अ॒शुषं॑ । तूर्व॒याणं॑ । सिं॒हः । न॑ । दमे॑ । अपांसि॑ । वस्तोः॑ ॥ ३ ॥

हे इंद्र शूरपत्नीः शूरे रक्षोभिः पालिता वृतः । वर्तते आस्त्विति वृतोऽसुरपुरीः । यद्वा । शूरा यजमानाः । तेः पालिता वृतो वेदिभूमीः । अज । गच्छ जेतुं । तथा कृत्वा द्यां च नूनमवश्यमज । किं त्वमेक एव न । हे पुरुहूत बह्वभिर्बहुधा बह्वेतेन्द्र येभिर्मरुदादिभिरनुगतोऽसि तेः सहितः सन् । तथा कृत्वाशुषमाशोषयितारमशांतं वा तूर्वयाणं तूर्णगमनमग्निं वैद्युतं होमाधारं वापि रक्षो । रक्षस्त्विव । किमर्थं रक्षणमिति उच्यते । दमे गृहेऽपांसि कर्माणि कुर्वन् वस्तोर्वस्तुं । यद्वा । वासयितुं स्थापयितुं । कारयितुमित्यर्थः । यज्ञद्विदसु हतेष्वपी सुस्थिरे सति यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः । रक्षणे वृष्टांतः । सिंह इव । स यथा स्वाश्रयभूतं वनं गजाद्युपद्रवपरिहारेण रक्षति तद्वत् । असुरपुरभंगगमने वा वृष्टांतः । सिंहो यथा निर्भयो विरोधिमुगालं हंतुं धावति तद्वत् ॥

शेष॒न्नु त॑ इंद्र॒ सस्मि॒न्योनौ॑ प्र॒शस्त॑ये॒ पवी॑रवस्य॒ म॒हा ।

सृ॒जद॑णी॒स्यव॑ यद्यु॒धा गा॑स्तिष्ठ॒द्धरी॑ धृष॒ता मृ॒ष्ट वा॑जान् ॥ ४ ॥

शेष॑न् । नु । ते । इंद्र॑ । सस्मिन् । योनौ॑ । प्र॒शस्त॑ये । पवी॑रवस्य । म॒हा ।

सृ॒जत् । अ॒णी॒सि । अ॒व॑ । यत् । यु॒धा । गाः । तिष्ठ॑त् । हरी॑ इति॑ । धृष॒ता । मृ॒ष्ट । वा॑जान् ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते शेषवः सन्निव सर्वस्मिन् समाने वा योनौ स्वकीये स्थानेऽंतरिक्षे वा । योनिरंतरिक्षं । नु चिप्रं

शेषन् । शेरतां ॥ शीङ्गो लेख्यडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ किमर्थं । प्रशस्तये प्रशंसनाय
त्वत्सुतये । त्वत्प्रहिसन्नापनायेत्यर्थः । किं सेवनादिसाधनेनेति आह । पवीरवस्त्र कुलिशस्य कुलिशशब्दस्य वा
महा महिम्ना । त्वत्प्रहरेण हता मेघाः शूच्यो वा तत्रैव शेरते निपातेन पलायन् इत्यर्थः । किंच यद्यदा
युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन युजेन वा गाः गच्छसि तदाणीसुदकान्यव खजत् । अवाकजः । अवाक्युखम-
पातयः ॥ पुष्पव्यत्ययः ॥ तदर्थं हरी अश्वौ तिष्ठत् । अश्वतिष्ठः ॥ अत्रापि पुष्पव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदा हरी
अधितिष्ठसि तदावाकजः । अथैवं कृत्वा वाजानन्तानि सस्यादिलक्षणानि धृषता धर्षकेण सामर्थ्येन मृष्ट ।
शोधय । प्रवर्धयेत्यर्थः ॥

वह् कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकन्स्यूमन्यू ऋजा वातस्याश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं वृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिष्वज्जवाहुः ॥ ५ ॥

वह् । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्यूमन्यू इति । ऋजा । वातस्य । अश्वा ।

प्र । सूरः । चक्रं । वृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः । यासिषत् । वज्रऽवाहुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामानमृषिं प्राप्तं सूमन्यू । सूमकमिति सुखनाम । तदिच्छंती सततगामिनी वा अश्वा
अजुगामिनी वातस्य वायोः समानवेगावश्वा तदीयावन्मौ वह् । प्रस्थापय । यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति
कुत्सं चाकन् कामयसे तर्पयसे वा हविरादिकं । तदर्थं सूरः प्रेरकः सूर्यश्चक्रं स्वमंडलं स्वरथचक्रं वाभीक
आसन्ने देशे वृहतात् । ऊर्ध्वं गमयतु । प्रकाशयतु । अथ परोक्षेणाह । वज्रवाङ्मयमिन्द्रः स्पृधः संग्रामं कुर्वतः
शत्रून् अभि यासिषत् । अभियातु ॥ ॥ ५ ॥

जघन्वाँ इन्द्र मिचेरूञ्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाभून् ।

प्र ये पश्यन्त्यमणं सचायोस्त्वया श्रुता वहमाना अपत्यं ॥ ६ ॥

जघन्वान् । इन्द्र । मिचेरून् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाभून् ।

प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणं । सचा । आयोः । त्वया । श्रुताः । वहमानाः । अपत्यं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र हरिवः हरिभ्यां तद्वन् त्वं चोदप्रवृद्धोदनेः स्तोत्रैः प्रवृद्धः सन्नदाभून्दातृन् मिचेरून्निचाणां
यजमानानामीरयितृन्वाधकान् तद्वैरिणां मित्रत्वं गच्छतो वा जघन्वान् । हतवानसि । किंच येऽर्यमणं दातारं
त्वां प्र पश्यन् पश्यंति ते नरा आयोर्मनुष्यस्याध्वर्यादेर्हविर्लक्षणात्तस्य वा सचा सह श्रुताः चिप्रा हविप्रदानेन
त्वयापत्यं कुलस्थापातयितारं पुत्रं वहमाना ये संति ते प्र पश्यन् । यद्वा । येऽर्यमणं त्वां पश्यंति त एवं भवन्ति ।
यद्वा । ये नरा अर्यमणं यं कंचिदातारं पश्यन् पश्यन्तस्त्वामयजन्त आयोर्मनुष्यस्य सचा सहायभूतास्त्वया श्रुताः
चिप्रा वर्जिता अपत्यं पुत्रं वहमाना ये संति ताजघन्वान्भवेत्यर्थः ॥

रपन्क्विरिद्रार्कसातौ छां दासायोपबर्हणीं कः ।

करन्तिस्त्रो मघवा दानुचिचा नि दुर्योणे कुर्यवाचं मृधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपन् । कविः । इन्द्र । अर्कऽसातौ । छां । दासाय । उपऽबर्हणीं । करिति कः ।

करन् । तिस्रः । मघऽवा । दानुऽचिचाः । नि । दुर्योणे । कुर्यवाचं । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां कविः क्रांतदर्शनूचानो वा होतार्कसातावर्चनीयस्यान्नस्य लाभे निमित्तभूते सति रपत् ।
कौति । यद्वा । एतन्नामर्षी रपत् अक्षीत् अन्नार्थं । तस्यातिप्रभूतमन्नं प्रादा इत्यर्थः । तथा च दासाय प्राशु-
पक्षपचिचेऽसुराय चां भूमिमुपबर्हणीं शस्यां कः । अकरोः । इत्या भूमावपातय इत्यर्थः ॥ करोतिर्मुक्तिं मंत्रे

घसेति त्रैलोक्यं ॥ अथ परोक्षकृतः । मघवा धनवानयमिन्द्रस्त्रिस्तो भूमीः । दार्शिकपाशुकसीमिकरूपा भूमीः
षित्यंतरिष्यरूपा वा भूमीर्दानुचिवा दानेन देशैर्धनैर्वा चायनीयाः करत् । करोति । यद्वा । त्रिस्तोऽयोर-
जतहिरण्यमयाः पुरीर्दानुचिवाः खंडनेन चिवा अकरोत् । तथा दुर्योणे कुष्टयोनी स्थाने एतन्नामकस्य राक्ष-
प्रोत्थं वा क्रुचवाचं कुत्सितं शब्दायंतमेतन्नामानमसुरं मृधि संयामि नि श्रेत् । हिंसितवान् ॥

सना ता तं इंद्र नव्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वीः ।

भिन्तपुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥ ८ ॥

सना । ता । ते । इंद्र । नव्याः । आ । अगुः । सहः । नभः । अविरणाय । पूर्वीः ।

भिन्त । पुरः । न । भिदः । अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

हे इंद्र ते तव संबंधीनि सना सदातनानि नित्यानि तानि शीर्याणि नव्या नवतरा इदानींतना ऋषय
आगुः । आगच्छंति । सुतिव्याजेन प्राप्नुवंतीत्यर्थः । कानि तानीति उच्यते । पूर्वोर्बद्धीर्नभो हिंसाः ॥ नभेर्हिंसा-
र्थात्किं । तदंतस्थेदं रूपं ॥ ता हिंसा अविरणायविगतरणाय संयामनाशनाय सहः । अभ्यभवः । तदर्थं
भिदो भेत्तुर्घातिका अदेवीरासुरीः पुरो न पुरीरपि भिन्त । विदारितवानसि ॥ पुरुषव्यत्ययः । नशब्दस्यार्थः ॥
तथादेवस्यासुत्यस्य पीयोर्हिंसकस्यासुरस्य वधर्वजं ननमः । अनमयः । अनुकूलमकरोः ॥ यद्वा । हे इंद्र सना
नित्यं तत्तत्काले ते तव संबंधिन्यस्ता तानि ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ ताः पूर्वीः पुरातन्य आपो नव्या नूत्नाः सुत्याः
सत्य आगुः । आगच्छंति । किमर्थं । अविरणायविगतरणाय प्राणिनामविनाशाय । तदर्थं नभो हिंसकाब्ध-
कान्वा मेघान् सहः । मर्षणमकरोः । किंचादेवीः पुरोऽवर्षणेनादेवनशीलानुदकपुटबंधान् भिन्त । भिन्ना-
नकरोः । तथादेवस्यादेवनशीलस्य पीयोः प्रतिकूलस्य वृचस्य वधर्वजं ननमः । अनमयः ॥

त्वं धुनिर्निद्र धुनिर्मतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवतीः ।

प्र यत्समुद्रमति शूर पर्थि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वं । धुनिः । इंद्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवतीः ।

प्र । यत् । समुद्रं । अति । शूर । पर्थि । पारय । तुर्वशं । यदुं । स्वस्ति ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वं धुनिः कंपयिता शत्रूणामसि । अतो धुनिर्मतीः कंपनोपेततरंगवतीः । अथवा । धुनिर्नाम
जलप्रतिरोधकार्यसुरः । स एव प्रतिबंधकतया यासां तादृशीः । अप ऋणोः । अगमयः । भूमावपातयः ।
तच्च दृष्टान्तः । स्रवतीः प्रवहतीः सीरा न । नदीनामैतत् । सरणवतीर्नदीरिव । तद्वत्संतता इत्यर्थः । एवं कृत्वा
हे शूर यद्यदा समुद्रमति पर्थि अतिक्रम्य पूरयत्युदकं तदानीं तुर्वशं यदुमुभावपि राजर्षी स्वस्थविनाशं पारय ।
अपालयः संपूर्णजलवर्षणेन । तथा च मंचांतरं । त्वमपो यद्वे तुर्वशायारमयः । ऋ० ५. ३९. ८. इति ॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वध स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

त्वं । अस्माकं । इंद्र । विश्वध । स्याः । अवृकऽतमः । नरां । नृऽपाता ।

सः । नः । विश्वासां । स्पृधां । सहऽदाः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वमस्माकं विश्वध विश्वस्त्रिपि काले विश्वप्रकारिर्वावृकतमः । यद्वा । दातुतम इत्यर्थः । स्वाः ।
भव । तथा नरां नृपातास्त्रिधायाणां पुत्रभृत्यादिरूपाणां बहूनां मनुष्याणां सर्वदा रक्षकी भव । अपरो

नृशब्दोऽनुवादः । किंच स त्वं विश्वासां सृधां सर्वासां सृधानिभित्तानामस्तानां सहोदासासामर्थाय बलस्य दाता भव । विद्यामेति गतं ॥ १७७ ॥

मत्स्यपाथीति षड्वचमेकादशं सूक्तमागस्थमैन्द्रं । आथा स्कंधोयीवी बृहती द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षर-
त्वादितरेषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च । द्वितीयस्यैकसारिण्युरोबृहती वा स्कंधोयीवी वा । अणु० ७. ३. । इत्यु-
क्तलक्षणासङ्गावात् । अथा चिष्टुप । शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषाया आनुष्टुभं त्विति विशेषवचनेनापोदितत्वाद-
नुष्टुभः । मत्सि षठ्ठानुष्टुभं तु चिष्टुबंतं त्वाया स्कंधोयीवीत्यनुक्रांतं ॥ द्वितीये स्वरसाम्यायलुचः सोचियः ।
अभिजिह्वहृत्पृष्ठ इति खंडे सूचितं । मत्स्यपाथि ते मह एमेनं प्रत्येतन । आ० ८. ५. । इति ॥

मत्स्यपाथि ते महः पाचस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

वृषा ते वृष्ण इंदुर्वाजी सहस्रसातमः ॥ १ ॥

मत्सि । अपाथि । ते । महः । पाचस्येव । हरिः । वः । मत्सरः । मदः ।

वृषा । ते । वृष्णे । इंदुः । वाजी । सहस्रः । सातमः ॥ १ ॥

हे हरिवो हरिभ्यां तद्विन्द्रं महो महान् पूज्योऽयं सोमः पाचस्येव तत्पञ्चिण्येव सोमपाचिण्यं यथा धार्यते
सोमस्तत्सदृशेन ते त्वया । तृतीयार्थे षष्ठी । यद्वा । पाचस्येव ते तव स्वभूतो महो महान् सोम इति वा
योजना । अपाथि । पीयते ॥ आशंसाया विवक्षितत्वाद्भूतवत्प्रयोगः ॥ यतः पिबसि अतो मत्सि । मायसि
मादयस्व वा । पाचि यथा सोमः पूर्यते तथात्यधिकं पिब पीत्वा च मादयस्वत्यर्थः । किंच वृष्णे तेऽभिमतव-
र्षिचे तुभ्यं । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मत्सरो मदसाधनो मदस्पर्पयिता वृषा वर्षितेदुः क्रोदयिता । आह्लादका-
रीत्यर्थः । वाज्यज्ञवान् । अन्नवार्यतृप्तिसङ्गावाद्ज्ञवानित्युच्यते । सहस्रसातमोऽपरिमितदातुतमः सहस्रपुष्प-
संभजनपर्याप्तशक्त्यतिशयो वा एवंमहानुभावः सोमः संपादितः । तं पिबेत्यर्थः ॥

आ नंस्ते गंतु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।

सहावाँ इंद्र सानसिः पृतनाषाठमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गंतु । मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।

सहऽवान् । इंद्र । सानसिः । पृतनाषाट् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

हे इंद्र ते त्वां नोऽस्मदीयो मत्सरो मर्षणसाधनः सोम आ गंतु । आगच्छतु । कीदृशोऽयं । वृषा वर्षकः
मदस्पर्पयिता वरेण्यो वरणीयः सहावान् सहायवान् सहसा बलेन तद्वान्वा सानसिः संभजनीयः पृतनाषाट्
शत्रुसेनाया अभिमविता अमर्त्योऽविनाशी । ईदृशः सोमस्त्वामागच्छतु । यद्वा । उत्तरार्धे इंद्रपरतया व्याख्येयः ।
हे इंद्र सहावानस्मद्भक्तसोमसहायवान् बलवान्वा सानसिरस्माभिः संभजनीयः पृतनाषाडमर्त्यश्च भवसि ॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथं ।

सहावान्दस्युमव्रतमोषः पाचं न शेचिषा ॥ ३ ॥

त्वं । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथं ।

सहऽवान् । दस्युं । अव्रतं । ओषः । पाचं । न । शेचिषा ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं खलु शूरः शीघ्रोपेतः सनिता दातासि । अतो मनुषो मानुषस्य मे रथं रंहणं स्यंदनं मनोरथं
वा स्वर्गमनसाधनं यज्ञाख्यं रथं वा चोदयः । प्रेरय । किंच त्वं सहावान् सोमसहायवान् बलवान्वा भूत्वा
दस्युमुपपन्नपयितारमव्रतमकर्माणमनुष्ठायिनमोषः । दह । किमिव । शेचिषा दीप्या ज्वालयाभिः पाचं न
साधारं पाचविशेषमिव । यागाधिकारी सन्त्यो न यजते तं दहेत्यर्थः ॥

मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान् ओजसा । वह् शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥४॥
मुषाय । सूर्यं । कवे । चक्रं । ईशानः । ओजसा । वह् । शुष्णाय । वधं । कुत्सं । वातस्य ।
अश्वैः ॥४॥

हे कवे क्रांतदर्शित्रिं ईशानः समर्थः सन् सूर्यं सूर्यस्य ॥ सुपां सुपो भवतीति षष्ठ्येकवचनस्य द्वितीयैकवचनदेशः ॥ तत्संबन्धि चक्रमेकमीजसा बलेन सामर्थ्यातिशयेन मुषाय । अमुष्णाः ॥ छंदसि शायजपीति शायजादेशः ॥ पूर्वं सूर्यरथस्य चक्रद्वयमस्ति एकमिन्द्रो मुमुष इतीतिहासः । तथा च मंचांतरं । प्रान्यस्तक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यत् ॥ ऋ० ५. २९. १०. । इति । किंच शुष्णायैतन्नामकायामुराय तद्वधार्थं । द्वितीयार्थं वा चतुर्थी । शुष्णं हंतुमित्यर्थः । कुत्सं कर्तनसाधनं वधं वज्रं वातस्य वायोर्श्चैर्वायुवेगेर्वाश्वैर्युक्तः सन् वह् । अवहः । शुष्णं हंतुं वज्रमधारयः । यद्वा । शुष्णवधाय वज्रमवहः । तं च हत्वा तदीयैर्वायुवेगेरश्वैस्तदुपलक्षितैसादी-
धैर्धनेः कुत्सं महर्षिमगमः । शुष्णामुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः । तथा चान्यत्र त्वं कुत्सं शुष्णहृत्येष्वाविष ॥ ऋ० १. ५१. ६. । कुत्साय शुष्णमशुषं ॥ ऋ० ४. १६. १२. । इत्यादीति ॥

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युष्मिन्तम उत क्रतुः ।
वृचघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥५॥
शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।
वृचऽघ्ना । वरिवऽविदा । मंसीष्ठाः । अश्वऽसातमः ॥५॥

हे इन्द्र ते तव मदः सोमपानजनितः शुष्मिन्तमो बलवत्तमः । उतापि च ते क्रतुः कर्म व्यापारोऽस्मदर्थो द्युष्मिन्तमोऽतिशयेनाज्ञवान् यशोवान्वा ॥ उभयत्रायस्त्रयादीनि छंदसीति भसंज्ञाया बाधितत्वान्न लोपः ॥ हे इन्द्र अश्वसातमोऽश्वोपलक्षितवज्रधनदास्त्वं वृचघ्ना वृचघातिनी वरिवोविदा धनस्य परिचरणस्य वा वेदधितारौ संभयितारौ तव मदक्रतू मंसीष्ठाः । अनुज्ञातवानसि । शत्रुघातिनी धनदातारौ च स्थातामित्यनुग्रहमकरोरित्यर्थः ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितुभ्य इन्द्र मय इवापो न तृष्यते बभूथ ।
तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥६॥
यथा । पूर्वैभ्यः । जरितुभ्यः । इन्द्र । मयःऽइव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।
तां । अतः । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥६॥

हे इन्द्र पूर्वैभ्यो जरितुभ्यः पुरातनेभ्यो गरितुभ्यः स्तोतृभ्यो मय इव बभूथ । मयः सुखं । सुखस्वरूपमिवामवः । तद्वत् स्तोतृभ्योऽस्माभ्यं सुखो भव । तच्च दृष्टान्तः । तृष्यत आपो न तृषार्तस्योदकानि यथा सुखकराणीति तद्वत् । तस्मात्तां निविदं त्वत्प्रीतिकरीं प्रसिद्धां सुतिं त्वा तुभ्यमनु जोहवीमि । पुनःपुनः करोमि । यद्वा । तां निविदमनु ॥ तृतीयार्थं । पा० १. ४. ८५. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ तथा सुत्या त्वां जोहवीमि । पुनःपुनराह्वयामि । विद्यामेति व्याख्यातं ॥ ॥१८॥

मत्सि न इति षड्वचं द्वादशं सुक्तमागस्त्यभेन्द्रमानुष्टुभं । पूर्वच तुशब्दात् त्रिष्टुबन्तं त्वित्युक्तत्वादंत्वा त्रिष्टुप । मत्सि न इत्यनुक्रांतं ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

मत्सि नो वस्यइष्टय इन्द्रमिन्दो वृषा विश ।
अघायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विंदसि ॥१॥

मत्सि । नः । वस्यःऽइष्टये । इन्द्र । इतो इति । वृषा । आ । विश् ।

सुघायमाणः । इन्वसि । शन् । अन्ति । न । विन्दसि ॥ १ ॥

हे इन्द्रो ज्ञेयतः सोम त्वं नो वस्त्रेष्टये वसीयसो धनस्य प्राप्तय उक्तलक्षणाय यागाय वेद्रं मत्सि । मादयस्व । तदर्थं त्वमेवेन्द्र वृषा कामानां वर्धता आ विश् । अथ तथा पीतः समुघायमाणः शत्रून् हिंसयन्नि-
न्वसि । व्याप्नोषि । अतोऽत्यंतिके शत्रुं न विन्दसि । न लभसे । यतः शत्रवस्त्वत्सामर्थ्येन पलायिताः अतो न
विन्दसि । यद्वा । उत्तरार्धे इन्द्रपरतया व्याख्येयः । हे इन्द्र त्वं तं सोमं पीत्वघायमाणः सन्निन्वसि । अंतिके
शत्रुं न विन्दसि ॥

तस्मिन्ना वेश्या गिरो य एकर्षणीनां । अन्तु स्वधा यमुष्यते यवं न चर्कषवृषा ॥ २ ॥

तस्मिन् । आ । वेश्य । गिरः । यः । एकः । चर्षणीनां । अन्तु । स्वधा । यं । उष्यते ।

यवं । न । चर्कषत् । वृषा ॥ २ ॥

हे अंतरात्मन् होतॄणां तस्मिन्निन्द्र इन्द्रे गिरः स्तुतिरूपा वाच आ वेश्य । स्थापय । तं सुहोतॄण्यः । य
इन्द्रचर्षणीनां ज्ञानवतां मनुष्याणामेक एक एव स्थानीयः । यमनु यमेवेन्द्रमनु स्वधा हविर्लक्षणमनुष्यते ।
दीयत इत्यर्थः । स चन्द्रो वृषा वर्षकः सन्त्यं न यवमिव पक्वं यवं यथा चर्कषत् क्रमेणाददते कर्षकाः
तद्वदादते । यद्वा । अन्तु स्वधान्नसाधनं ग्रीह्यादिकमुष्यते भूमौ । यस्मिन् इन्द्रस्य वृष्टिरूपमनुयहमपेक्षोप्यत इत्यर्थः ।
स च वृषा वृष्टेर्वर्धता स इन्द्रो यवं न यवमिव सर्वबीजमपि चर्कषत् । पुनःपुनः करोति । अंकुरयति । हविः-
साधनत्वप्राप्त्यवस्थमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः । एवमहानुभाव इन्द्रे गिर आ वेश्येति ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोः पंच क्षितीनां वसु ।

स्पाशयस्व यो अस्मद्भुग्दिव्येवाशनिर्जहि ॥ ३ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पंच । क्षितीनां । वसु ।

स्पाशयस्व । यः । अस्मद्भुक् । दिव्याऽइव । अशनिः । जहि ॥ ३ ॥

यस्मिन् इन्द्रस्य हस्तयोः पंच क्षितीनां । श्रियंति निवसंति गच्छंति वा क्षितयो मनुष्याः । पंचानां मनुष्याणां
प्रीणयितृणि विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धृतानि भवन्ति । देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पंच
जनाः । चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः पंच जना इत्यन्ये । स तादृशेन्द्र त्वं स्पाशयस्व । बाधस्व । योऽस्मद्भुक्
अस्मभ्यं द्रुह्यति तं । केन प्रकरिष्येति स उच्यते । दिव्या दिवि भवाशनिरिवाशनिर्भूत्वास्मद्वेष्टुञ्जहि ॥

अमुन्वंतं समं जहि दूणाशं यो न ते मयः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दृडि सूरिश्चिदोहते ॥ ४ ॥

अमुन्वंतं । समं । जहि । दूःखेन नाशनीयं समं । यः । न । ते । मयः ।

अस्मभ्यं । अस्य । वेदनं । दृडि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अमुन्वंतं सोमाभिषवमकुर्वीणं । त्वामयजंतमित्यर्थः । दूणाशं दुःखेन नाशनीयं समं । अयं
सर्वानुदात्तः सर्वशब्दपर्यायः । अयद्वृत् सर्वान् । यद्वा । सममेकोदोगेनाविशेषेण वा जहि । तेन किमपराद्ध-
मिति अत आह । यस्ते तव मयः । मय इति सुखनाम । तव सुखहेतुर्न भवति । यो होमेन सुखा वा न
प्रीणाति तं जहि । किंचास्य वेदनं धनमस्मभ्यं दृडि । देहि ॥ दद दान इत्यस्माद्व्यात्ययेन परस्मैपदं । कांसः
शपो लुक् ॥ सूरिश्चिदोहते । चिदेवार्थः । सूरिस्त्व स्रोतैर्वाहते । वहति । प्राप्नोति धनं ॥

आवो यस्य द्विर्हंसोऽर्केषु सानुषगसत् । आजाविंद्रस्येदो प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥५॥
 आवः । यस्य । द्विऽवर्हंसः । अर्केषु । सानुषक् । असत् । आजौ । इंद्रस्य । इंदो इति ।
 प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनं ॥५॥

हे इंदो सोम तव यस्य द्विर्हंसः स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिवृढकर्मवतो यजमानस्यार्केषु मंत्रेषु सानुषक् सानुषगः सातत्यमसत् भवेत् तमावः । तं यजमानं रक्षसि तर्पयसि वा । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ यं द्वयोः स्थानयोः परिवृढं यमिंद्रं हे इंदो यदार्केषु सानुषगसत् भवेः तदावः । अरक्षः । अतर्पयो वा । तस्मिन्नेद्रस्याजी संग्रामे हे सोम वाजिनं तथात्नवंतं तमिंद्रं वाजेषु बलेष्वन्नेषु वा निमित्तभूतेषु प्रावः । प्रकर्षणारक्षयः । पानसमये तर्पयित्वा संग्रामसमये बलवर्धनेन जयप्राप्त्यनुधनतर्पणेन वारक्ष इत्यर्थः ॥

यथा पूर्वेभ्यो जरितृभ्य इंद्र मय इवापो न तृथ्यते बभूथ ।
 तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥६॥
 यथा । पूर्वेभ्यः । जरितृभ्यः । इंद्र । मयःऽइव । आपः । न । तृथ्यते । बभूथ ।
 तां । अनु । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥६॥

यथा पूर्वेभ्य इति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥१९॥

आ चर्षणिप्रा इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तमागस्त्यमिंद्रं वैष्टुभं । आ चर्षणिप्राः पंचित्यनुक्रमणिका ॥ ह्योत्रक-
 शस्त्रेषु सोमवृद्धावस्य विशेषविनियोगः । ऐंद्राणि वैष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् । आ० ७. १२. इति सूचितत्वात् ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इंद्रः ।
 स्तुतः श्रवस्यन्वसोप मद्रिगुक्ता हरी वृषणा यास्यर्वाङ् ॥१॥
 आ । चर्षणिऽप्राः । वृषभः । जनानां । राजा । कृष्टीनां । पुरुऽहूतः । इंद्रः ।
 स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उप । मद्रिक् । युक्ता । हरी इति । वृषणा । आ । याहि ।
 अर्वाङ् ॥१॥

अयमिंद्र चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रीणयिता । जनानां सर्वेषां वृषभः कामानां वर्धिता । तथा कृष्टीनां । मनुष्यनामितत् । मनुष्याणां राजा स्वामी पुरुहूतो बज्रभिराहतः । ईदृश इंद्रोऽस्मान्नाजानात्वागच्छतु वा । उत्तरार्धः परोक्षवादः । हे इंद्र सुतोऽस्माभिः श्रवस्यन् हविर्लक्षणात्प्रमिच्छन्नवसास्य-
 द्रक्षणेन तर्पणेन वा युक्तः सम्मद्रिगुदभिमुखमंचन् वृषणा वर्षकी युवानौ हरी अश्वौ युक्ता रथे योजयित्वा-
 र्वाङ्मदभिमुखमा याहि । आगच्छ ॥

ये ते वृषणो वृषभास इंद्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।
 ताँ आ तिष्ठ तेभिरा यास्यर्वाङ् हवामहे त्वा सुत इंद्र सोमे ॥२॥
 ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इंद्र । ब्रह्मऽयुजः । वृषऽरथासः । अत्याः ।
 तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अर्वाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इंद्र । सोमे ॥२॥

हे इंद्र ते तव संबन्धिना वृषणो वर्षका युवानो वर्षणवंतो वा वृषभासः श्रेष्ठा ब्रह्मयुजः परिवृढेन मंत्रेण

युज्यमाना वृषरथासो वर्षणरथवंतः । तच्च नियुक्ता इत्यर्थः । ईदृशा अथा अथा ये संति तासां तिष्ठ । आश्रय । आरोह । तेभिस्तीरर्षाङ्गदभिमुखमा याहि । आगच्छ । वयं च हे इन्द्र सोमे सुते सति त्वा त्वां हवामहे । आह्वयामः ॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषां ते सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

युक्ता वृषभ्यां वृषभ स्तितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोप मद्रिक् ॥३॥

आ तिष्ठ । रथं । वृषणं । वृषां । ते । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।

युक्ता । वृषऽभ्यां । वृषभ । स्तितीनां । हरिऽभ्यां । याहि । प्रऽवता । उप । मद्रिक् ॥३॥

हे इन्द्र त्वं रथमा तिष्ठ । आश्रय यज्ञगमनार्थं । कीदृशं रथं । वृषणं वर्षकं कामानां । किमर्थमिति चेत् उच्यते । ते त्वदर्थं वृषा वर्षकः सोमः सुतः । अभिवृतः । तथा मधूनि मधुराणि घृतशीरादीनि परिषिक्ता । परितः सिक्तानि संपादितानि । यद्वा । मधूनि मधुराः सोमरसाद्यमसेषु पूरिताः । आगमनप्रकार उच्यते । हे वृषभ वर्षकेन्द्र वृषभ्यां वर्षकाभ्यां हरिभ्यां युक्ता रथं योजयित्वा स्तितीनां कर्मसु निवसतां यजमाना-
नामस्माकमनुग्रहाय । स्तितीनां वृषभेति वा योज्यं । प्रवता वेगवता रथेन मद्रिक् दभिमुखमवन्मदाभि-
मुख्येनोप याहि ॥

अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्णे बहिरा तु शक्र प्र याहि पिब निषद्य वि मुचा हरी इह ॥४॥

अयं । यज्ञः । देवऽयाः । अयं । मियेधः । इमा । ब्रह्माणि । अयं । इन्द्र । सोमः ।

स्तीर्णे । बहिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिब । निऽसद्य । वि । मुच । हरी इति । इह ॥४॥

अहर्गणेपु मध्येष्वहःसु हारियोजनयहस्य याज्या । अपिष्टोमोऽत्यपिष्टोम इति खंडे सूचितं । अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरेषु । आ० ६. ११. इति ॥ हे इन्द्र अयं यज्ञो देवया देवागच्छम्भवति । तथायं यज्ञो मियेधः । मेधः पशुः । पशुर्वै मेध इति हि श्रुतिः । इमेमानि ब्रह्माणि मंत्राः । अयं सुतः सोमः । स्तीर्णे बहिः । आसनायास्तृता दर्भाः । एते पदार्थास्त्वदुचिता एवं संपादिताः । हे शक्रेन्द्र तु पुनः किमित्युक्ते आ प्र याहि । प्रकीर्णेण शीघ्रमागच्छ । आगत्य च निषद्य बहिष्युपविश्य पिब सोमं । तदर्थमिहास्मिन्देवयजने हरी अश्वी वि मुच । विद्योजय ॥ इन्द्रसो नुमभावः ॥

ओ मुष्टुत इन्द्र याह्यर्वाङ्गुप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणंतो विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥५॥

ओ इति । मुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । उप । ब्रह्माणि । मान्यस्य । कारोः ।

विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणंतः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥५॥

हे इन्द्र मुष्टुतोऽस्माभिः सम्यक्सुतः सप्तर्षाङ्गदभिमुखमा याहि । आगच्छेव । मा विलंबय । किमुद्दिश्य । मान्यस्य माननीयस्य कारोः स्तोतुर्हीतुः कर्तुर्यजमानस्य वा ब्रह्माणि मंत्रानुपोपलब्ध । गृणंतः सुवन्तोऽभिमतं शब्दयन्तो वा वयमवसा त्वद्रक्षणेन रक्षिताः संतो वस्तोर्वसुं मुखेन संख्यातुमहनि वा सर्वेष्वहःस्वप्नादिकं विद्याम । लभेमहि । विद्यामित्यादि व्याख्यातं ॥ २० ॥

यच्च स्तेति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तमागस्त्यमिन्द्रं वैष्टुमं । यच्च स्तेत्यनुक्रमणिका ॥ विशेषविनियोगः पूर्ववत् ॥

यच्च स्या तं इन्द्र श्रुष्टिरस्ति यया बभूथ जरितृभ्य ऊती ।

मा नः कामं महयंतमा धग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः ॥१॥

यत् । ह । स्या । ते । इंद्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । बभूथ । जरितुभ्यः । ऊती ।
मा । नः । कामै । महयंतं । आ । धक् । विश्वा । ते । अश्या । परि । आपः । आयोः ॥ १ ॥

हे इंद्र यथा खासी प्रसिद्धा श्रुष्टिः सर्वत्र श्रूयमाणा समुद्रिस्ते तवास्ति यया जरितुभ्यः स्तोतुभ्य ऊतूत्ये
रक्षणाय बभूथ समर्थो भवसि नोऽस्माकं महयंतमस्मान्महतः कुर्वाणं काममभीष्टं मा धक् । मा धाषीः । ते
तव संबन्धीनि विश्वा सर्वाणि भोगजातान्याप आप्तव्यानि । यदा । विश्वा सर्वा आप आप्ताः श्रुतय आयोर्मनु-
ष्यस्त्रोचिताः । पर्यक्षां । परितो व्याप्नुयां ॥

न घा राजेंद्र आ दभन्तो या नु स्वसारा कृण्वंत योनौ ।

आपश्चिदस्मै सुतुका अवेष्णमन् इंद्रः सख्या वयश्च ॥ २ ॥

न । घ । राजा । इंद्रः । आ । दभत् । नः । या । नु । स्वसारा । कृण्वंत । योनौ ।

आपः । चित् । अस्मै । सुतुकाः । अवेष्णन् । गमत् । नः । इंद्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

अयं राजा राजमान ईश्वरो वेन्द्रो नोऽस्मादीयानि कर्माणि ना दभत् । सर्वतो न हिंस्यात् । कानीति
उच्यते । या यानि कर्माणि वृथादिरूपाणि स्वसारा परस्परं स्वस्वभूते स्वयंसरणभूते अहोरात्रि । नु पुरणः ।
योनौ स्वकीये स्थाने कृण्वंत ॥ द्विवचनस्थाने बहुवचनं ॥ कुरुतः ॥ कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विष्णव्योरसि-
त्युप्रत्ययः । बहुलग्रहणाच्छप् ॥ तानीन्द्रोऽप्यनुजानात्वित्यर्थः । स्वस्वभूतावध्वर्युयजमानी वा कुरुतः । यदा ।
स्वसारोऽंगुलयो योनौ फलोत्पादनस्थाने यज्ञे यानि कृतवन्तस्तानीति योज्यं । किंचास्मा इंद्राय सुतुकाः
शोभनबलहेतून्वापोऽप्यकार्याणि हवींष्यवेष्णन् । व्याप्नुवन्ति । नोऽस्माभ्यमिन्द्रः सख्या सख्यानि वयश्च प्रभूतमन्नं
च गमत् । गमयतु ॥

जेता नृभिरिन्द्रः पृत्सु शूरः श्रोता हवं नाधमानस्य कारोः ।

प्रभर्ता रथं दाशुषं उपाक उद्यंता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृऽभिः । इंद्रः । पृत्ऽसु । शूरः । श्रोता । हव । नाधमानस्य । कारोः ।

प्रऽभर्ता । रथं । दाशुषः । उपाके । उत्ऽयंता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः शूरो विक्रांतः सत्तृभिः संयामनेतृभिर्महद्भिः सहितः सन्पृत्सु संयामेषु जेता जयशीलः शत्रूणां
तथा नाधमानस्य त्वदनुग्रहं याचमानस्य कारोः स्तोतुर्हवमाङ्गानं श्रोता भवति । किंच यदि च यदा च
त्मनात्मनानन्वप्रेरित एव गिरः स्तुतिरूपाणि वचांसि स्तोतृन्वोद्यंतोच्छ्रयिता भूत भवेत् तदा दाशुषो हवि-
र्दत्तवतो यजमानस्योपाके । समीपनामितत् । समीप एव यागदेशे रथं प्रभर्ता । सम्यक्प्रभरन्भवति ॥ जेतव्या-
दिषु तुल्येषु न लोकाव्ययेत्यादिना कर्माणि षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यदा स्तुतिं श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव शीघ्रं रथं
धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मिचिणो भूत् ।

समर्य इषः स्तवते विवाचि सचाकरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥

एव । नृऽभिः । इंद्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽखादः । पृक्षः । अभि । मिचिणः । भूत् ।

सऽमर्ये । इषः । स्तवते । विऽवाचि । सचाऽकरः । यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रो गुभिः कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तं पुषो हविर्लक्षणमन्नं सुश्रवस्या शोभनाग्नेच्छ्याग्नेच्छुर्वा प्रखादः
प्रकर्षेण खादिता एवैव एवमेव पूर्वं यथा तथैव मिचिणः सहायवतोऽपि यजमानस्य शत्रून्भि भूत् । अभिम-

वति । यद्वा । शुभिवृष्टिनेतृभिर्महद्भिः सहितोऽयमिन्द्रः सुश्रवस्या प्रसादः सन्नेषमेव मित्रिण ऋत्विगूपमिषवतो यजमानस्यार्थं तदभिमतयाभि भूत । अभोत्वनर्थकः । भवति । आभिमुख्येन वा भवति । तस्य हविः स्वीकृत्य तदभिमतया भवतीत्यर्थः । अथ तथाभूः सन् विवाचि विविधपरस्परान्नाध्वनियुक्ते समर्थे संपाप्ते विविध-
सोचशस्त्रध्वनियुक्ते समर्थे मर्त्ययुक्ते यज्ञे वा तन्निमित्तं यजमानस्य शंसः शंसकः सन् सचाकरः फलानां सत्यकार्ययमिन्द्र इषो हविर्लक्षणमज्ञं सवते । स्तौति ॥

त्वया वयं मघवन्निद्रं शर्चून्भि ध्याम महतो मन्यमानान् ।

त्वं चाता त्वमु नो वृधे भूर्विद्यामेघं वृजनं जीरदानुं ॥५॥

त्वया । वयं । मघऽवन् । इन्द्र । शर्चून् । अभि । स्याम । महतः । मन्यमानान् ।

त्वं । चाता । त्वं । कुं इति । नः । वृधे । भूः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥५॥

हे मघवन्धनवन्निद्रं त्वया सहायेन वयं यजमाना महतो मन्यमानानतिबलानवध्याम्यमानाऽऽच्छून्भि ध्याम । अभिमवितारो भवेम । हे इन्द्र त्वं चाता त्वमेवास्माकं रक्षकः । अतस्त्वमु त्वमेव नोऽस्माकं वृधे धनादिवर्धनाय भूः । भव । विद्यामेत्यादि गतं ॥ २१ ॥

पूर्वीरहमिति षड्वचं पंचदशं सूक्तं वैष्टुभं । उपांत्या बृहती । अत्र चयाणां वृचाणां लोपामुद्रागस्त्यतस्त्रि-
लौर्दृष्टत्वात्त एवर्षयः । सूक्तप्रतिपादोऽर्थो रतिर्देवता । अत्रानुक्रमणिका । पूर्वीः षड्वायापत्योर्लोपामुद्राया
अगस्त्यस्य च वृचाभ्यां रत्वर्थं संवादं श्रुत्वातिवासी ब्रह्मचार्येत्ये बृहत्यादी अपस्त्यदिति ॥ विशेषविनियोगो
लैंगिकः ॥

लोपामुद्राह ॥

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयंतीः ।

मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामपू नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः ॥१॥

पूर्वीः । अहं । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उषसः । जरयंतीः ।

मिनाति । श्रियं । जरिमा । तनूनां । अपि । कुं इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥१॥

हे अगस्त्य अहं लोपामुद्रा पूर्वीः शरदः पुरातनानसंख्यातान्संवत्सरान् दोषा रात्रीर्वस्तोरहानि तथा
देहं जरयंतीरुषस उषःकालाश्च ॥ सर्वत्रात्यंतकालसंयोगे द्वितीया ॥ अद्यतनकालपर्यंतं बह्वसंवत्सरं कात्स्न्येन
त्वच्छूषया शश्रमाणा आताभुवं । इदानीं तु जरिमा जरा तनूनामंगानां श्रियं सीदर्यं मिनाति । हिमसि ।
एवमपि नानुगृह्णासीत्यर्थः । अपू नु । अपिः संभावनायां । उ इत्यवधारणे । न्विति वितर्के । इदानीमपि किं
संभावनीयं । लोके हि पत्नीः स्त्रियो वृषणः सेक्ताः पुरुषा जगम्युः । गच्छेयुः । संभोगं कुर्युः । अतो मां
किमित्यवमन्यसे । इदानीमपि वा संभावयेत्यर्थः ॥

सा तमेवाह ॥

ये चिद्धि पूर्वं ऋतसाप आसन्साकं देवेभिरवदन्तानि ।

ते चिद्वासुर्नह्यंतमापुः समू नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥२॥

ये । चित् । हि । पूर्वं । ऋतऽसापः । आसन् । साकं । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि ।

ते । चित् । अव । असुः । नहि । अतं । आपुः । सं । कुं इति । नु । पत्नीः । वृषऽभिः ।

जगम्युः ॥२॥

हे पतेऽगस्त्य ये चिद्धि येऽपि तु पूर्वे पुरातना ऋतसापः सत्यस्थापयितारो व्याप्नुवाना महर्षय आसन् ते देवेभिर्देवेः साकं सहर्तानि सत्यवाक्यान्यवदन् । वदन्ति । ये महत्तपो यज्ञं वागुतिष्ठन्ति ये च देववाक्यानि देवस्मृतिरूपाणि वदन्ति ते चित् । चिद्वर्ष्ये । ते चिदवासुः । अवशिपन्ति रेतः ॥ स्वतिरुपखण्डो विमोचने वर्तते ॥ ते नह्यन्तमापुः । नहि ब्रह्मचर्यादेरन्तं प्राप्नुवन् । ब्रह्मचर्यमनिषिद्धर्तुकालगमनमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा पत्नीः पत्युश्च तपस्यमाना वृषभिर्भोगवर्षकैः पतिभिः सह समू नु जगम्युः । उ न्विति पूरणी । संगच्छेरन् । अतस्त्वं कथं मां नानुभवसीत्यर्थः ॥

अगस्त्यस्वामाह ॥

न मृषा आन्तं यद्वन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्नवाव ।

जयावेदचं शतनीथमाजिं यत्सम्यंचा मिथुनावभ्यजाव ॥३॥

न । मृषा । आन्तं । यत् । अर्वन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्पृधः । अभि । अभ्यश्नवाव ।

जयाव । इत् । अर्च । शतऽनीथं । आजिं । यत् । सम्यंचा । मिथुनौ । अभि । अजाव ॥३॥

भोः पति त्वया मया न मृषा आन्तं । व्यर्थं नैव खिन्नमावाभ्यां । यद्यस्माद्विवा अर्वन्ति रक्षन्ति तपोभिः प्रीता देवाः । विश्वाः सर्वाः स्पृधोऽभ्यश्नवाव । अभितो व्याप्नुयाव । अत्रास्मिन्संसरे शतनीथमपरिमितभोगप्राप्तिसाधनमाजिं प्राप्तिं परस्परं जयाव । जयलक्षणं मुरतसंयामं वा जयाव । यद्यस्मात्सम्यंचा सम्यक्परस्परं गच्छन्ती प्रजयन्ती वा मिथुनी मिथुनी स्त्रीपुरुषरूपी संतावभ्यजाव । त्वं चाहमपि परस्परमभिजयावेल्वेवं तयोक्तं संभोगं संभावयामास ॥

अथ चतुर्थीप्यगस्त्य आह ॥

नदस्य मा रुधतः काम आगन्ति आजातो अमुतः कुतश्चित् ।

लोपांमुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तं ॥४॥

नदस्य । मा । रुधतः । कामः । आ । अगन् । इतः । आऽजातः । अमुतः । कुतः । चित् ।

लोपांमुद्रा । वृषणं । निः । रिणाति । धीरैः । अधीरा । धयति । श्वसन्तं ॥४॥

हे जाये नदस्य नदनस्य जपशब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तृ रुधतो रेतो निरोदुर्ब्रह्मचर्यमास्थितस्य ॥ उभे कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं मां काम आगन् । आगमत् । नदनस्य मा रुधतः काम आगमदिति निश्चितं । ५. २. कस्य हेतोरिति उच्यते । इतस्त्वत्संगमनिमित्तात् तथामुतो वसन्तादिकालात् कुतश्चित्कारणादाजातः सर्वत उत्पन्नः । यद्वा । इत एतल्लोकजनितादमुतो लोकांतरजनिताद्वा कुतश्चिन्निमित्तात्कामात् । कथमिति उच्यते । इयं लोपांमुद्रा वृषणं रेतसः प्रवर्तकं मां नी रिणाति । नितरां गच्छतु । किंच धीरं धीमन्तं नियमादविचालिनं श्वसन्तं महाप्राणं महाबलमधीरा कातरैषा योषिष्ठयति । उपभुङ्क्तां ॥

अथानयोर्दंपत्योः संभोगसंलापं श्रुत्वा तत्प्रायश्चित्तं चिकीर्षुर्हत्तराभ्यामाह । अनयोर्विनियोगः शौन-
केनोक्तिः । इमं नु सोममित्वेते द्वे ऋचौ प्रयतो जपन् । सर्वान्कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । ऋग्वि०
१. २६. । इति ॥

इमं नु सोममन्तितो हत्सु पीतमुप ब्रुवे ।

यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥५॥

इमं । नु । सोमं । अन्तितः । हत्सु । पीतं । उप । ब्रुवे ।

यत् । सीं । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ॥५॥

उपेत्य मनसा प्राप्य प्रार्थयते । किं ब्रवीति उच्यते । यदागो गुर्वोः कामप्रलापश्रवणविषयं पापं
षष्ठम कृतवन्तो वयं तत्तस्मादागसः स सोमः सु सम्यग्मृळुः । सुखयतु । पापजनितदुःखं मा करोत्वित्यर्थः ।
महत्पापमनुभूयमानं प्रार्थनया कथं लुप्यत इति अत आह । हि यस्मात्कार्यो मनुष्यः पुलुकामो बह्वकाम-
नावान् । अत्येनैव कर्मणा बह्वकामानाकलयति । यस्मादेवं तस्मात्परिहरेत्यर्थः । यद्वा । अयमपवर्जनीयतया
प्राप्यत इवेत्याह । पुलुकामो हि खलु मर्त्यः कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तयोस्तस्कोऽयुक्तः ।
तच्छब्दश्रवणदोषोऽपि प्रामादिकोऽस्माकं प्राप्तिन सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः । यद्वा । अयं मन्त्रश्चद्रूपरो
व्याख्येयो मनसोऽभिमानित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव संभावितत्वात् । अस्मिन्यपि ह्यसु पीतं हृदयस्थित-
मित्यर्थः । शिष्टं स्यष्टं ॥

अथ विनियुक्तयोर्मध्ये द्वितीयया सूक्ते षष्ठातिवास्याह ॥

अगस्त्यः खनमानः खनिचैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिस्यः पुपोष सत्या देवेष्वाशिषो जगाम ॥ ६ ॥

अगस्त्यः । खनमानः । खनिचैः । प्रजामपत्यं । बलं । इच्छमानः ।

उभौ । वर्णौ । ऋषिः । उयः । पुपोष । सत्याः । देवेषु । आशिषः । जगाम ॥ ६ ॥

अयमगस्त्यो मनुष्यः खनिचैः फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः फलमभिममतमुत्पादयन्
प्रजां प्रकर्षेण पुनः पुनर्जायमानमपत्यं कुलस्यापतनसाधनं पुत्रादिकं बलं चेच्छमानः सन् । यद्वा । प्रजां
भुत्वादिरूपां चेच्छन् । अघ्निरतीन्द्रियद्रष्टा महानुभाव उय उन्नयः संसरि संचरन्नप्यपापः सन् उभौ वर्णौ वर्णनी-
यावाकारौ कामं च तपश्च पुपोष । सत्या आशिषो देवेषु देवेभ्यो जगाम । प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभाव-
स्तस्मादस्मान्पातीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तच्च युवो रजांसीति दशर्चं प्रथमं सूक्तमागस्त्यं वैपुलं । तुह्यादि-
परिभाषयेदमादिसूक्तपंचकमाश्विनं । युवोर्दशाश्विनं वा इत्यनुक्रमणिका ॥ एतदादीनि तृतीयवर्जितानि पंच
सूक्तानि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे कंदसि विनियुक्तानि । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । युवो रजांसीति
पंचानां तृतीयमुद्धरेत् । आ० ४. १५. इति ॥

युवो रजांसि सुयमांसो अश्वा रथो यज्ञं पर्यणींसि दीयत् ।

हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबंता उषसः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुयमांसः । अश्वाः । रथः । यत् । वां । परि । अणींसि । दीयत् ।

हिरण्ययाः । वां । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबंतौ । उषसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनी युवोर्युवयोरश्वा रथवोढारो रजांसि रजकाङ्क्षीकान् सुयमांसः शोभननियमनाः । लोकच-
यसंचारिण इत्यर्थः । कदेति आह । यद्यदा वां रथोऽणींस्वरणीयानभिमतदेशान् परि दीयत् परिगच्छत
परितो गच्छति वा । तदेत्यर्थः । दीयतिर्गतिकर्मा दीयति तक्तीति तत्कर्मसु पाठात् । किंच रथागमनकाले
वां युवयोः पवयो वज्रा रथनेमयो वा हिरण्यया हिरण्यमयाः प्रुषायन् । प्रुण्णंत्यभिमतं । यद्वा । हिरण्ययानि
पवयो मधुपात्राणि वां युवाभ्यामर्थाय । यस्मादेवं तस्माद्युवां मध्वो मधुनो मधुसदृशस्य सोमरसस्य ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ सोमरसं पिबंतावास्वादयन्तावुषस उषःसंबन्धिनि काले सचेथे । यज्ञं संगच्छे । अत्र क्रमो न
विवक्षितः । उषःकाल एवागत्य मधुरं सोमरसं पिबतमित्यर्थः ॥

युवमत्यस्याव नक्षथो यद्विपत्नो नर्यस्य प्रयज्योः ।

स्वसा यज्ञं विश्वगूर्ती भराति वाजायेद्रे मधुपाविषे च ॥ २ ॥

युवं । अत्यस्य । अवं । नृक्षयः । यत् । विऽपत्नः । नर्यस्य । प्रऽयज्योः ।
स्वसा । यत् । वां । विश्वगूती इति विश्वऽगूती । भराति । वाजाय । ईद्रे । मधुऽपी ।
इषे । च ॥ २ ॥

हे अश्विनी युवं युवां यदत्यस्यातनशीलस्य सततसंचारिणी विपत्नो विविधगमनस्य विचित्रगमनस्य वा नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य प्रयज्योः प्रकर्षेण पूज्यस्य ॥ एतानि कर्मणि षष्ठ्यानि ॥ उक्तं रूपं रथमवावस्ता-
त्तदुदयात्पूर्वं नक्षयः व्याप्नुयो देवयजनं गंतुं । किंच यद्यदा हे विश्वगूती सर्वसुखी सर्वदोषहर्त्री वा वां
युवयोः स्वसा स्वस्वस्थानीया स्वयंसारिणी बोधा भराति पोषते त्वदागमनाय प्रभातं करोति । यदा हे
मधुपी मधुरस्य सोमरसस्य पातारौ युवां यजमानो वाजाय बलाय गमनाय वेषे प्रभूतान्नायेद्रे सौति ।
तदा रथं प्राप्नुय इत्यर्थः ॥

युवं पय उस्त्रियायामधत्तं पक्कमायायामव पूर्य गोः ।
अंतर्त्यन्ननिनो वामृतप्सू ह्यारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥ ३ ॥
युवं । पयः । उस्त्रियायां । अधत्तं । पक्कं । आमायां । अवं । पूर्यं । गोः ।
अंतः । यत् । वनिनः । वां । ऋतप्सू इत्यृतऽप्सू । ह्यारः । न । शुचिः । यजते ।
हविष्मान् ॥ ३ ॥

हे अश्विनी युवं युवामुस्त्रियायां । गोनामेतत् । भोगोत्साविष्यां गवि पयोऽधत्तं । आधारयतं । स्थापि-
तवन्ती । तथा मायामपक्कायां पक्कं परिपक्कं भोगयोग्यं गोसंबन्धि दुग्धं पूर्यं पूर्यभवं तत्रैवोत्पन्नमवावस्तादधा-
रयतं । गवि क्षीरमुत्पाद्य पुनर्भोगाय पृथक्कृतवन्तावित्यर्थः । यद्यस्मात् हे ऋतप्सू सत्यस्वरूपी यस्मिन्निहविर्भ-
क्षयितारौ वा हे अश्विनी वां वनिन उदकवत उदकोपलक्षितहविष्मतो यस्मिन्नांतर्मध्ये हविष्मान् प्रदेयह-
विषा तद्वान् शुचिः शुद्धो यजमानो यजते पूजयति युवां तस्मादेवमकुर्वतं । यदा । यदैवं यजमानः करोति
तदेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । वनिनो वनसंबन्धिवृषसमूहस्यांतर्मध्ये ह्यारो न चोर इव । स यथा जागरूको वर्तते
तथा यजमानोऽपीत्यर्थः ॥

युवं ह घर्मे मधुमंतमचयेऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेषे ।
तव्वां नरावश्विना पश्वइष्टी रथ्येव चक्रा प्रति यंति मध्वः ॥ ४ ॥
युवं । ह । घर्मे । मधुऽमंतं । अचये । अपः । न । क्षोदः । अवृणीतं । एषे ।
तत् । वां । नरौ । अश्विना । पश्वः । इष्टिः । रथ्याऽइव । चक्रा । प्रति । यंति । मध्वः ॥ ४ ॥

अत्रेतिहासमाहुः । प्रवर्ग्येण प्रचरंतमपि राक्षसास्त्रे घर्मेऽपातयन् । स च तप्यमानोऽश्विनी तुष्टाव ।
तौ च सुखा हृष्टमनसावरचतामिति । अपरेऽपी क्षिप्तमपालयतामित्याहुः । हे अश्विनी युवं युवां
मधुमंतं पयोघृतरूपाभ्यां मधुभ्यां तदंतं घर्मे दीप्तं प्रवर्ग्येमे सौख्यमिच्छतेऽचय एतन्नाम्ने महर्षये क्षोदः
क्षोदांसि क्षोद्यमानान्यपो नोदकानीवावृणीतं । अवारयतं । श्रीग्लं शैत्यमुखं कृतवन्ती । तप्तघर्मेसकाशान्नचि-
तवानित्यर्थः । यदा । अचये क्षोदः । उदकनामेतत् । तत्स्थं शैत्यं लक्ष्यते । अपः क्षोदो न । अप इति षष्ठ्यर्थे
द्वितीया । उदकानां शैत्यं यथा भवति तद्वत् । पश्चांतरे तु घर्मे दीप्तमपि मधुमंतं कृत्वावृणीतं । सुखयतमि-
त्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं । तप्तं घर्मेसोम्यावतमचये । ऋ० १. ११२. ७. इति । तत्तस्मात् यस्मादेवं तस्मात् हे
नरी नेतारी नराकारी वाश्विनाश्विनी वां युवाभ्यां पश्वइष्टिः । पशुरित्यभिर्नाम । अपिः पशुरासीदित्या-
दिश्रुतेः । तै० सं० ५. ७. २६. । यदा । पशुप्रियत्वात्पशुरित्युच्यते । तस्यापेरिष्टिर्भवति । अपी यागः सर्वो युष्मदर्थं

प्रवर्तत इत्यर्थः । यद्वा । पशुसाधो यागो युवाभ्यां प्रवर्तत इति शेषः । आश्विनं ध्रुवलक्ष्माममा लभेत यो दुर्ग्राह्यः सोमं पिपासेत् । तै० सं० २. १. १०. १. । इत्यादिनाप्यश्विभ्यां पशुर्विहितः । तथा मध्वो मधुसदृशः सोमरसा अपि युवाभ्यां प्रति यंति । अभिगच्छन्ति । तच्च दृष्टान्तः । रथेव चक्रा रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राणीव । तानि यथा प्रवणदेशमभिगच्छन्ति तद्वत् ॥

आ वां दानाय ववृतीय दस्मा गोरोहेण तौग्यो न जिघ्रिः ।

अपः क्षोणी संचते माहिना वां जूर्णो वामक्षुरंहसो यजचा ॥ ५ ॥

आ । वां । दानाय । ववृतीय । दस्मा । गोः । ओहेन । तौग्यः । न । जिघ्रिः ।

अपः । क्षोणी इति । संचते । माहिना । वां । जूर्णः । वां । अक्षुः । अंहसः । यजचा ॥ ५ ॥

हे दस्मा शत्रुणासुपषपयितारावश्विनी वां युवयोर्दानायस्मदभिमतया युवाभ्यां बाह्व्यनुमा ववृतीय । आवर्तयामि यागदेशं ॥ वृतेरन्तर्भावितव्यर्थस्येदं ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । गोः सुतिरूपाया वाच ओहेन वह्नेन साधनेन । यद्वा । आवर्तनकाल उच्यते । गोर्मेज्या उपसो वह्नेन । जिघ्रिर्जीर्णो जयशीलो वा तौग्यो न तुयाख्यस्य राज्ञः पुत्रो भुज्युरिव । स यथा शत्रुभिः संताड्य समुद्रे पातितो युवां परितोष्य स्वोद्वाराय स्वसमीपमानयत तद्वदित्यर्थः । इयमाख्यायिका तुयो ह । ऋ० १. ११६. ३. । भुज्युमंहसः पिपृथः । ऋ० १०. ६५. १२. । नासत्या भुज्युं । ऋ० १. ११६. ४. । इत्यादिषु प्रसिद्धा च । किमाश्चर्यमहमावर्तयामीति । किंत्वपः क्षोणी । अप इत्यन्तरिक्षनाम । क्षोणीति पृथिवीनाम । बावापृथिव्यावपि वां युवयोर्माहिना माहात्म्येन युवयोः प्रसादेन सर्वोपकारिण्याविति ख्यातिं सर्वप्रदेशव्यापित्वं वा संचते । सेवते प्रत्येकं । यद्वा । वां माहिना यजमानो बावापृथिव्यौ संचते । किंच हे यजत्रा यष्टव्यौ प्रसादादयमृषिजूर्णो जरया जीर्णागः संहंसः पापाञ्जरालक्षणात्ममुच्यानुश्चिरकालव्याप्तो दीर्घजीवी भूयात् । यद्वा । हे यजत्रा वां प्रसादाज्जूर्णो जीर्णो यजमानोऽहसो दुरितस्य हंजीरप उक्तलक्षणानि सोमरसरूपाण्युदकानि क्षोणी क्षोण्यां ॥ सप्तम्यर्थे प्रगृह्यं ॥ भूम्नां चिरकालमनुष्वाप्तः सन् माहिना माहात्म्येन संचते । द्वितीयो वामित्ययमादरार्थः ॥ २३ ॥

नि यद्युवेधे न्युतः सुदानू उप स्वधाभिः सृजथः पुरंधिं ।

प्रेषद्वेषद्वातो न सूरिरा महे ददे सुव्रतो न वाजं ॥ ६ ॥

नि । यत् । युवेधे इति । निऽयुतः । सुदानू इति सुऽदानू । उप । स्वधाभिः । सृजथः । पुरंधिं ।

प्रेषत् । वेधत् । वातः । न । सूरिः । आ । महे । ददे । सुऽव्रतः । न । वाजं ॥ ६ ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनी यद्यदा न्युतोऽश्वात्ति युवेधे नियुंजाथे नियोजयथः तामिरस्यव्यगमनाय संयुक्तौ भवथः तदा स्वधाभिरनैस्तत्कारणैरुदकैर्वा पुरंधिं बहूनां धानौ पृथिवीमुप सृजथः । एवं च सति सूरिः स्तोतायं यजमानो वातो न वायुरिव तद्वत् क्षिप्रं युवां प्रेषत् । तर्पयतु । वेधत् । व्याप्नोतु । कामयतां वा ॥ प्रीणतिर्वैतेषु लेटि रूपे ॥ अनन्तरं सुव्रतो नातिप्रशस्तोष्मादिकर्मवानिव वाजमन्नं महे महत्त्वायायं यजमान आ ददे । आदत्ते । स्वीकरोति ॥ आडो दोऽनास्यविहरणे । पा० १. ३. २०. । इत्यात्मनेपदं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । यद्वा । क्वांसे लिटि रूपं ॥ स्वीकृत्य स्वमहत्त्वाय युवामेव तर्पयत्वित्यर्थः ॥

वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिहितावान् ।

अथा चिद्धि ष्माश्विनावनिद्या पाथो हि ष्मा वृषणावन्तिदेवं ॥ ७ ॥

वयं । चित् । हि । वां । जरितारः । सत्याः । विपन्यामहे । वि । पणिः । हितऽवान् ।

अथ । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनिद्या । पाथः । हि । स्म । वृषणौ । अन्तिऽदेवं ॥ ७ ॥

यथं चिद्धि वयमपि जरितारस्तव स्रोतारः सत्याः सत्यफलाः संतो विपन्यामहे । विविधं सुमः । पणिः पणाधारी द्रोणकलशो वि हितवान् । स्थापितरसवानासीत् । यद्वा । पणिवणिर्गुण्यकोऽयष्टा हितवान्नि-
यतधनो धनाढ्योऽयष्टा वि । विद्युज्यतां ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ अधापि च चिद्धि ष्म । एते
त्रयः पूरणाः । हे अश्विनावनिद्या । प्रशस्त्यनामितत् । हे प्रशस्त्यी वृषणी हे कामानां वर्षितारौ युवामन्तिदेवं
देवानामन्तिके पाथः । सोमं पिबथः । यद्वा । अन्तिके वर्तमानं देवान्प्राप्नुवानं सोममिति योज्यं ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु द्यून्विर्दृष्टस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥८॥

युवां । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनु । द्यून् । विर्दृष्टस्य । प्रस्रवणस्य । सातौ ।

अगस्त्यः । नरां । नृषु । प्रशस्तः । काराधुनीऽइव । चितयत् । सहस्रैः ॥८॥

हे अश्विनौ युवां । चिद्धि ष्मेति त्रयः पूरणाः । अनु द्यून् प्रतिदिनं विदृष्टस्य विशिष्टोष्णरूपदुःखद्रावणस्य
विविधरोक्ष्यमाणद्रवणवतो वा प्रस्रवणस्य वृथुदकसंस्थायस्य सातौ लाभे निमित्तभूते सत्यगस्त्य एतन्नामा
महर्षिर्नरां नेतृणां कर्मनिर्वाहकानां मनुष्याणां नृषु येषु तादृशा मनुष्याः संति तेषु प्रशस्तः प्रशस्ततरोऽयं
सहस्रैरपरिमितैः स्रोत्रैश्चितयत् । चेतयति । सुत्वा प्रबोधयति । तत्र दृष्टान्तः । काराधुनीव । कारा शब्दः ।
तस्य धून्चितोत्पादयिता शंखादिः स इव । यद्वा । एतदप्यगस्त्यविशेषणं । कारः शब्दयिता होत्रादिः । तस्य
धुनिः कंपयिता प्रेरक इव । इवेति संप्रत्यर्थे । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इति निरुक्तं । ७. ३१. ॥

प्र यद्द्वेष्टे महिना रथस्य प्र स्यंद्रा याथो मनुषो न होता ।

धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वश्वं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥९॥

प्र । यत् । वहेष्टे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्यंद्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।

धत्तं । सूरिभ्यः । उत । वा । सुऽश्वं । नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥९॥

हे अश्विनौ युवां रथस्य गमनसाधनस्य महिना महत्त्वेन यद्यस्मात्प्र वहेष्टे धारयथो यत्तं । यद्वा ।
रथस्य स्वर्गगमनसाधनस्य यागस्य धुरं वहतः । तथा हे स्यंद्रा स्यंदनशीली युवां याथः । गच्छथः । स्वस्थानं
यच्चारंभ आगच्छथः यज्ञसमाप्ती पुनर्गच्छथस्व । तत्र दृष्टान्तः । मनुषो होता मनुष्यस्य यज्ञमानस्य होता यथा
यज्ञप्रारंभ आगच्छति कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति तद्वत् । आगमनसमये सूरिभ्यः स्रोतृभ्यो धत्तं । धारयतं
फलं । उत वा स्वश्वं शोभनाश्वसमूहं धत्तं । नासत्या । सत्सु भवी सत्वी । न असत्वी नासत्वी । हे तादृशी
त्वदनुग्रहाद्रयिषाचो धनसमवायिनः स्याम । भवेम ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नय्यं ।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥१०॥

तं । वां । रथं । वयं । अद्या । हुवेम । स्तोमैः । अश्विना । सुविताय । नय्यं ।

अरिष्टऽनेमिं । परि । द्यां । द्यानां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥१०॥

हे अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबंधिनं शीघ्रगमनेन सुत्वं रथं वयमगस्त्या अद्यास्मिन्सुतेऽहनि
ऊवेम । आहुयेम । केन साधनेनेति उच्यते । स्तोमैः स्रोत्रैः । किमर्थं । सुविताय सुपु प्राप्तये । कीदृशं । नय्यं
सुत्वं नूतनं वा तथारिष्टनेमिमहिंसितचक्रवलयं द्यां परीयानं बुल्लोकस्य परितो गच्छंतं । विद्यामेत्यादि
गतं ॥ ॥२४॥

म० १. अ० २४. सू० १८१.]

॥ द्वितीयोऽष्टकः ॥

७६३

कदु प्रेषाविति नवर्षं द्वितीयं सूक्तमागच्छं वैदुभमाश्विनं । कदु नवेत्युक्तांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो-
र्विनिर्गोः पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

कदु प्रेषाविषां रयीणामध्वर्येता यदुन्निनीथो अपां ।

अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधिते अवितारा जनानां ॥ १ ॥

कत् । ऊं इति । प्रेषा । इषां । रयीणां । अध्वर्येता । यत् । उत्तुऽन्निनीथः । अपां ।

अयं । वां । यज्ञः । अकृत । प्रशस्तिं । वसुधिते इति वसुधिते । अवितारा ।
जनानां ॥ १ ॥

हे अश्विनो प्रेषा प्रियतमो वां युवां कदु कदा भविष्यति इषामिष्यमाणानामज्ञानां रयीणां धनानां ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ अज्ञानां धनानां चोन्निनीथः ऊर्ध्वं प्रापयथः अध्वर्येताध्वरं पारयितुमिच्छन्ती युवामपां
वृष्यदकानां वृष्यदकानि चोन्निनीथः उत्कृष्टमधः प्रापयथ इति यत्तत्कदा । कस्मादेवमुच्यत इति उच्यते ।
अयं यज्ञोऽस्माभिरनुष्ठीयमानो वां युवयोरिव प्रशस्तिं प्रशंसां सुतिमकृत । करोति । यज्ञे शंसनीयानि
शस्त्राणि युवामेव प्रशंसन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् हे वसुधिते वसुधो धनस्य धातारी वसव्यकर्माणी तथा
हे जनानामवितारापुक्तलक्षणी युवां कदाज्ञानां धनानां च दातारी भवथ इति ॥

आ वामश्वासः शुचयः पयस्पा वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।

मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहंतु ॥ २ ॥

आ । वां । अश्वासः । शुचयः । पयःपाः । वातरंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।

मनःपुत्रः । वृषणः । वीतपृष्ठाः । आ । इह । स्वराजः । अश्विना । वहंतु ॥ २ ॥

अश्विनो शोभनाश्वयुक्ती वां युवामश्वासो युष्मदीया इहास्मिन्यज्ञ आ वहंतु । प्रापयंतु । अवशिष्टान्यश्च-
विशेषणानि । कीदृशास्ते । शुचयः शुद्धा दीप्ता वा पयस्या वृष्यदकस्य पातारः वातरंहसो वायुवेगाः दिव्या
दिविभवाः अत्या अतनशीलाः मनोजुवो मनोजवाः वृषणो वर्षकाः । युवान इत्यर्थः । वीतपृष्ठाः कांतपृष्ठाः ।
वपुष्मंत इत्यर्थः । स्वराजः स्वयमेव राजमानाः । ईदृशा भवंतु ॥

आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्सृप्रवंधुरः सुविताय गम्याः ।

वृष्णः स्थातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यजतो धिष्यता यः ॥ ३ ॥

आ । वां । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सृप्रवंधुरः । सुविताय । गम्याः ।

वृष्णः । स्थातारा । मनसः । जवीयान् । अहंपूर्वः । यजतः । धिष्यता । यः ॥ ३ ॥

पूर्वमंत्रेऽश्व्याजिनाश्विनोरागमनसुक्तं । अनेन रथव्याजिनोच्यते । हे धिष्यतोन्नतस्थानाहो स्थातारा स्वर-
थाधिष्ठानी वां युवयोर्यो रथोऽस्ति स सुविताय शोभनफलाया गम्याः । अस्मद्यज्ञमागच्छतु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥
कीदृशो रथ इति स विशेष्यते । अवनिर्न प्रवत्वान् भूमिरिवात्यंतविस्तारवान् सृप्रवंधुरो विस्तीर्णपुरोभागः
वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य मनसोऽपि जवीयान् । मनोवेगवानित्यर्थः । अहंपूर्वोऽहंकारपूर्वो मनस्वी वात्युदारः
यजतो यष्टव्यः । ईदृशो रथ आगच्छतु ॥

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वाऽ नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वीमन्यः सुमस्तस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥ ४ ॥

इहऽईह । जा॒ता । सं । अ॒वा॒व॒शी॒तां । अ॒रे॒प॒सा । त॒न्वा । ना॒मऽभिः । स्वैः ।

जिष्णुः । वां । अ॒न्यः । सु॒ऽम॒ख॒स्य । सू॒रिः । दि॒वः । अ॒न्यः । सु॒ऽभ॒गः । पु॒त्रः । ऊ॒हे ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां समवावशीतां । सह सम्यक्त्वा पुनःपुनः स्तूयेथे कामयेथां वा यज्ञं ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कोदृशी युवां । इहेह जाता । उभाभ्यामिहशब्दाभ्यां मध्यमोत्तमस्थाने उच्येते । तयोः संभूतौ । चंद्रसूर्येणेति यावत् । सूर्याचंद्रमसावित्ये । नि० १२. १. इति निरुक्तं । अरेपसापापौ । आथर्वणस्य गुरोः शिरश्छेदनादिना पापलेपरहिताविति भावः । आथर्वणायाश्विना दधोचेऽस्थं शिरः प्रत्येरयतं । ऋ० १. ११७. २२. इत्यादिमंत्रवर्णात् । केन हेतुनेति उच्यते । तन्वा शरीरेण शरीरसींदरणे निमित्तेन स्वेनामभिः स्वीचैर्माहात्म्यविशिष्टैराश्विनौ नासत्यावित्यादिभिरपि । रमणीयशरीरवत्त्वाग्रहिमोपेतनामवत्त्वाच्च हेतोः संस्तूयेथे इत्यर्थः । यद्वा । अरेपसा तन्वेति योज्यं । उक्तप्रकारेण गुह्यशिरश्छेदादप्यपि शीर्षेण तादृक्पुण्यवत्त्वापनेनेति यावत् । किंच वां युवयोरन्य एको मध्यमस्यांतरिक्षस्य पुत्रस्थानीयः सोमो जिष्णुर्ज्येष्ठीलः सुमखस्य शोभनयज्ञस्य सूरिः प्रेरयिता सन्नूहे । वहति । विश्वं जगद्धारयति । चंद्रात्मनस्तस्योदये सति ह्योषधिवनस्यत्यादयो वर्धन्ते । अन्योऽपर उत्तमस्थानो दिवो बुलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः शोभनरश्मिरूपधन ऊहे । वहति । कृत्स्नमेवं पुथग्जगन्निर्वाहकौ महानुभावी युवां सह स्तूयेथे । अत्र निरुक्तं । इहेह जातौ संस्तूयेथे पापिनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वेर्जिष्णुर्षामन्यः सुमहतो बलस्तेरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र उद्यत आदित्यः । नि० १२. ३. इति ॥

प्र वाँ नि॒चे॒रुः क॒कु॒हो व॒शाँ अ॒नु पि॒शं॒गरूपः स॒दनानि ग॒म्याः ।

ह॒री अ॒न्यस्य॑ पी॒पय॑त॒ वाजै॑र्म॒थ्ना र॒जांस्य॑श्विना॒ वि घोषैः॑ ॥ ५ ॥

प्र । वां । नि॒ऽचे॒रुः । क॒कु॒हः । व॒शान् । अ॒नु । पि॒शं॒गऽरूपः । स॒दनानि । ग॒म्याः ।

ह॒री इति॑ । अ॒न्यस्य॑ । पी॒पय॑त॒ वाजैः॑ । म॒थ्ना । र॒जांसि॑ । अ॒श्विना॒ । वि । घोषैः॑ ॥ ५ ॥

हे अश्विनाश्विनौ वां युवयोर्मध्येऽन्यस्यैकस्य ककुहः श्रेष्ठः पिशंगरूपो हिरण्यरूपः पीतवर्णो वा बज्रभिरचायवयवैर्निरूप्यमाणो वा रथो वशाननु कामाननुलस्य यथाकामं । अस्ययज्ञागमनेच्छेत्यर्थः । यद्वा । वशान् स्वाधीनाः ककुहो दिशो दिगंतरालानुक्रमेण नीचैर्बृहच्चरन् स्वस्थानादिवयजनमुखं गच्छन् । सदनान्यस्मयागगृहाणि प्र गम्याः । प्रकर्षेण गच्छतु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ अत्र यययन्यसेति नोक्तं तथाप्युत्तरवाक्ये तथोक्तत्वादत्रापि लभ्यते । अन्यस्य युवयोरन्यतमस्य हरी अश्वौ रजांसि लोकाः । अत्र लोकशब्दो जनवाचकः । ते यजमानरूपा जना इत्यर्थः । ते च मथ्ना प्रमथनेनालोडनेन निष्पादितैर्वाजैरक्षैरामिबादिरूपैर्घोषैः स्तुतिभिश्चाङ्गानादिशब्दविशिष्टैर्वा पीपयंत । आप्याययति ॥ ॥ २५ ॥

प्र वाँ श॒र॒त्तान्वृष॑भो न नि॒ष्पाट् पू॒र्वीरिष॑श्चरति॒ मध्वं॑ इ॒णान् ।

ए॒वैर॑न्यस्य॑ पी॒पय॑त॒ वाजै॑र्वे॒षंती॒रु॒ध्वा न॒द्यौ न॒ आ॒गुः ॥ ६ ॥

प्र । वां । श॒र॒त्तऽवान् । वृष॑भः । न । नि॒ष्पाट् । पू॒र्वीः । इ॒षः । च॒रति॑ । मध्वः॑ । इ॒णान् ।

ए॒वैः । अ॒न्यस्य॑ । पी॒पय॑त॒ वाजैः॑ । वे॒षंतीः॑ । ऊ॒र्ध्वा । न॒द्यः । नः॑ । आ॒ । अ॒गुः ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोरन्यतमो मध्यमस्थानः शरत्ताञ्छरणवान् मेघवृषपर्णादीनां विशरणावान् । अथवा बज्रसंवत्सरः पूर्वतनो नित्य इत्यर्थः । वृषभो न । वर्षितैर्वेद्रः । स इव शत्रूणां निष्पाहिः सारयिता सन् पूर्वोर्बद्धीः पुरातनीर्वेषोऽन्तानि सस्यादीन्युद्दिश्य प्र चरति । प्रकर्षेण गच्छति । मध्यमस्थानश्चंद्र इति पक्षे शरत्ताञ्छरत्कालवान् । तस्मिन्नुतौ हि चंद्रः संनद्धो भवति । तेन च तुण्गुष्णीषध्यादीनि वर्धन्ते । स किमर्थमेवं

करोतीति उच्यते । मध्व इष्णुश्च मधुनो मधुसदृशस्य हविषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ हविरिच्छन् । तदर्थमेवं करोति ।
तथान्यस्योत्तमादित्यस्यैवैः कामिर्गमनेर्वा निमित्तभूतेः पीपयन्त । आप्याययन्ति हविर्भिर्यजमानाः । तुष्टेन तेन
प्रेरिता वेधन्तीर्थापयन्तीरूष्वा उन्नता उत्तीरा नद्यो न नदनशीला यथा नोऽस्मदर्थमागुः आगच्छति ॥

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्वाञ्छे अश्विना चेधा क्षरन्ती ।

उपस्तुतावतं नाधमानं यामन् यामन्मृगुतं हवं मे ॥ ७ ॥

असर्जि । वां । स्थविरा । वेधसा । गीः । वाञ्छे । अश्विना । चेधा । क्षरन्ती ।

उपऽस्तुतौ । अवतं । नाधमानं । यामन् । यामन् । मृगुतं । हवं । मे ॥ ७ ॥

हे वेधसा विधातारावश्विनी वां युवयोर्वाञ्छे दृढे स्तेर्ये निमित्तभूते सति गीः स्तुतिरूपा वागसर्जि ।
क्षय्यते । कीदृशी सा । स्थविरात्यंतं स्थिरा नित्या वेदमयी चेधा मन्त्रादिभेदेन चिप्रकारा क्षरन्ती युवां
गच्छन्ती । ईदृशी स्तुतिः कृतेत्यर्थः । तथोपस्तुतौ संती नाधमानमभिमतफलं याचमानमवतं । रक्षतं तर्पयतं
वा । किंच यामन्मनेऽयामन्नगमने च हवमाह्वानं मृगुतं ॥

उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीस्त्रिबर्हिषि सदसि पिन्वते नृन् ।

वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वां । रुशतः । वप्ससः । गीः । त्रिऽबर्हिषि । सदसि । पिन्वते । नृन् ।

वृषा । वां । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

हे अश्विनी वां युवयो रुशतो दीप्तस्य वप्ससो रूपस्यैव वपुषो वा ख्यापयित्री गीः स्तुतिवाक् त्रिबर्हिषि
त्रिधात्यास्तीर्णबर्हिषि सदसि यागसदने नृन् कर्मनेतृन्स्नान्पिन्वते । आप्याययन्ति आप्याययन्तु वोचितप्रदाना-
दिना । केन प्रकारेण उच्यते । हे वृषणा वर्षितारो कामानां वां युवयोः स्वभूतो मेघः सेक्ता जलदः प्रदान-
विशेषो वा वृषा वर्षकः सन् मनुषो मनुष्यान् प्रति दशस्यन् प्रयच्छन् पीपाय । आप्याययन्ति । आप्यायने
दृष्टान्तः । गोर्न सेके उदकसेक इव शान्तनात्सेक उदकस्यैव । तद्यथाप्याययन्ति तद्वदित्यर्थः । यद्वा । नेति संप्रत्यर्थे ।
गोदकस्य सेके निमित्तभूते सति पीपायेति संबंधः ॥

युवां पूषेवाश्विना पुरंधिरग्निमुषां न जरते हविष्मान् ।

हुवे यद्वा वरिवस्या गृणानो विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ ९ ॥

युवां । पूषाऽइव । अश्विना । पुरंधिः । अग्निं । उषां । न । जरते । हविष्मान् ।

हुवे । यत् । वां । वरिवस्या । गृणानः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ९ ॥

हे अश्विनी युवां पुरंधिर्वज्रप्रज्ञः पूषेव पोषक इव हविष्मान् हविर्युक्तो जरते । स्तौति । यद्वा । पुरंधि-
र्वज्रज्ञां धारयित्री पूषेव पृथिवीव ॥ द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ तां यथा स्तौति तद्वत् । किमिव । अग्निमुषां न ।
अग्निमुषसं च यथा तथा युवामपि । प्रातरनुवाकाश्विनश्चरयोराश्विनक्रतुवदाग्नेयोषस्ययोरपि सन्नावादिति
भावः । कर्देति आह । यद्यदा वरिवस्या वरिवस्यया परिचर्यया युक्तो गृणानः स्तोता स्तौति तदा यजमानो
ऽपि जरत इत्यर्थः । विद्यामित्यादि गतं ॥ २६ ॥

अभूदिदमित्यष्टर्चं तृतीयं भूक्तमाश्विनं जागतं । अवविहमिति षष्ठी तद्वां नरा नासत्यावित्यष्टमी चोभि
त्रिभूतौ । अभूदिदमष्टौ षष्ठ्यं चिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनश्चरयोर्जागते कंदस्यस्य विनि-
योगः । तथा च सूचितं । अभूदिदं यो वां परिज्जेति त्रीणि । आ० ४. १५. इति ॥

अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषण्वान्मदता मनीषिणः ।
 धियंजिन्वा धिषण्या विशपलावसू दिवो नपाता सुकृते शुचिं व्रता ॥ १ ॥
 अभूत् । इदं । वयुनं । ओ इति । सु । भूषत । रथः । वृषण् ऽवान् । मदत । मनीषिणः ।
 धियं ऽजिन्वा । धिषण्या । विशपलावसू इति । दिवः । नपाता । सु ऽकृते ।
 शुचिं ऽव्रता ॥ १ ॥

हे मनीषिणो मनस्विनो मेधाविन चत्विजः अस्माकमिदं वयुनं प्रज्ञानमभूत् । उत्पन्नं । कीदृशं तदिति उच्यते । वृषण्वानमिति वर्षणवान्नथोऽश्विनोः संबन्धी गमनसाधनो रथ आगत इति शेषः । तत्स्थावश्विनावो षु भूषत । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सुष्टाभूषत । अभिसुखा भवत स्तोतुं । तादृशी महानुभाववश्विनौ मदत ॥ अंतर्भावितवर्ष्योऽयं ॥ मदयत । संभावयत । अश्विनौ विशेष्टे । सुकृते सुष्ठु कृतवन्ते मह्यं धियंजिन्वा कर्मणो बुद्धिर्वा प्रीणयितारौ धिषण्या धिषणाहौ सुखी विशपलावसू विशां प्रजानामस्माकं पालयितृधनौ विशपलाख्यायाऽऽक्लृप्तजंघाया हिरण्यमयजंघाप्रदानेन तथाभूतौ । सद्यो जंघामायसीं विशपलाये । ऋ० १. ११६. १५ । इत्यादिनिगमः । दिव आदित्यस्य नपाता नप्तारौ नपातयितारौ वा शुचि-व्रता दीप्तकर्माणी । ईदृशावश्विनौ मदत ॥

इदं तमा हि धिषण्या मरुत्तमा दस्त्रा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा ।
 पूर्णं रथं वह्ये मध्व आचिंतं तेन दाश्वासमुप याथो अश्विना ॥ २ ॥
 इदं ऽतमा । हि । धिषण्या । मरुत् ऽतमा । दस्त्रा । दंसिष्ठा । रथ्या । रथि ऽतमा ।
 पूर्णं । रथं । वह्ये इति । मध्वः । आ ऽचिंतं । तेन । दाश्वासं । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवामिदं तमा हीश्वरतमौ खलु । एवं प्रतिविशेषणं हिः संबन्धः । तथा धिषण्या सुख्यहौ मरुत्तमा मरुद्देशगमिनी मितरागिणी मितराविणी वा दस्त्रोपपन्नयितारौ शत्रूणां दंसिष्ठातिशयक-मासी रथ्या रथाहौ रथवन्तौ रथितमा । रथिनो नेतारः । तेषां श्रेष्ठौ । रथीरध्वराणां । ऋ० ८. ११. २ । इति नेतृपरतया व्याख्यातत्वात् । ईदृशी युवां मध्वो मधुसदृशस्रोदकस्यामृतस्य वा पूर्णं पुरितमाचितं सर्वतः संनद्धं रथं वह्ये । नयथः । तेनोक्तगुणविशिष्टेन रथेन हे अश्विनाश्विनौ उक्तगुणविशिष्टौ संतावुप याथः । यज्ञमभिप्राप्तुथः ॥

किमच दस्त्रा कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहर्विर्महीयते ।
 अति क्रमिष्टं जुरतं पणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥ ३ ॥
 किं । अच । दस्त्रा । कृणुथः । किं । आसाथे इति । जनः । यः । कः । चित् । अहर्विः । महीयते ।
 अति । क्रमिष्टं । जुरतं । पणेरः । असुं । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतं । वचस्यवे ॥ ३ ॥

हे दस्त्रोपपन्नयितारौ युवामचास्मिन्नगुणे किं कृणुथः । कृणुथः । हविषोऽभावादिति भावः । तत्रैव किमासाथे । किं तिष्ठथः । अचेत्युक्तं कुचेत्याह । यः कश्चिज्जनो जन्मवानहविर्यज्ञार्थहवीरहितो महीयते पूज्यते स्वयं न युष्मान् पूजयति । तं जनमति क्रमिष्टं । पराभूय तिष्ठतं । न केवलमतिक्रममात्रं किंतु पणैर्वणिग्भूतस्य लुब्धकस्यायुक्तस्त्रासुं प्राणं जुरतं । अहिंसिष्टं । अनीनशतं । विप्राय मेधाविने वचस्यवे वचसः स्त्रीचरूपस्य युवाभ्यामिच्छते मह्यं ज्योतिः कृणुतं । युष्मद्यजनविषयज्ञानं कुरुतं ॥

जंभयंतमभितो रायंतः शुनो हंत मृधो विदधुस्तान्यश्विना ।

वाचंवाचं जरितू रत्निनीं कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥४॥

जंभयंतं । अभितः । रायंतः । शुनः । हंतं । मृधः । विदधुः । तानि । अश्विना ।

वाचंऽवाचं । जरितुः । रत्निनीं । कृतं । उभा । शंसं । नासत्या । अवतं । मम ॥४॥

हे अश्विनौ रायतो निदितं शब्दयतोऽस्माहंतुमागच्छतो वा शुनः स्वसदृशानभितो जंभयंतं । नाशयंतं । तथा मृधक्षेपां संग्रामान् संग्रामं कुर्वतो वा हंतं । मारयंतं । तानि हननोपायान्विदधुः । जानीथः । किंच जरितुर्गुप्मान् क्षोतुर्वाचं वाचं तां तां स्तुतिलक्षणां वाचं रत्निनीं कृतं । सर्वामपि स्तुतिं रमणीयफलवतीं कुर्वतं । हे नासत्या सत्यभूतौ युवामुभोभौ मम मदीयां शंसं स्तुतिमयतं । रक्षतं ॥

युवमेतं चक्रयुः सिंधुषु श्रवमात्मन्वंतं पक्षिणं तौग्याय कं ।

येन देवचा मनसा निरूहयुः सपत्ननी पेतयुः क्षोदसो महः ॥५॥

युवं । एतं । चक्रयुः । सिंधुषु । श्रवं । आत्मन्ऽवंतं । पक्षिणं । तौग्याय । कं ।

येन । देवऽचा । मनसा । निःऽऊहयुः । सुऽपत्ननि । पेतयुः । क्षोदसः । महः ॥५॥

हे अश्विनौ युवं युवां सिंधुषु समुद्रोदकेष्वेतं श्रवं प्रसिद्धं स्तुतिसाधनं श्रवं नावमात्मन्वंतं दाढीवंतं पक्षिणं पञ्चवन्नतिसाधनरथवंतं तौग्याय तुयनाम्नो राज्ञः पुत्राय भुज्युनाम्नो राज्ञे कं सुखकरं चक्रयुः । तौग्यो भुज्यु राजा समुद्रवर्ती ससेनः परचक्रं प्रमथितुं प्रस्थितः । तं प्रतीपबलान्यागत्यापातयन् । स च प्रसादफलकराश्विनौ स्तुत्वा स्वात्मानं ररक्षेत्ययमितिहासो ब्रह्मधा पूर्वं प्रपंचितः । यद्वा । कमिति पूरणः । तस्य जलसंचारिरयस्य सहायभुताम्बह्वज्रधादीनकुर्वतमित्यर्थः । अयमर्थसु तमूहयुर्नौभिः । अ० १. ११६. ३. । घतसो नावः । अ० १. १२२. ६. । विभी रथैः । अ० १. ११६. ४. । इत्यादिमंचांतरेषु प्रसिद्धः । येन युष्महन्तेन श्रवेण देवचा देवेषु मध्ये मनसानुग्रहयुक्तया बुद्ध्या । येन मनसेति वा योज्यं । निरूहयुः निर्गमनं कुर्वयुः । तथा सुपत्ननि शोभनपतनं यथा भवति सुपतनी वा युवां महौ महतः क्षोदसः । उदकनामितत् । उदकात्येतयुः । तदधः पतय उत्तरीतुं ॥ ॥२७॥

अवविद्धं तौग्यमप्स्वपतरनारंभणे तमसि प्रविद्धं ।

चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥६॥

अवऽविद्धं । तौग्यं । अपऽसु । अंतः । अनारंभणे । तमसि । प्रऽविद्धं ।

चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्विभ्यां । इषिताः । पारयन्ति ॥६॥

अप्स्वतर्मध्येऽवविद्धमवसाच्छुभिः पातितमनारंभणेऽनालंबन आलंबनरहिते तमसि । तमोवत्तमः । वृष्टिश्चासादिप्रतिबंधके जलमध्ये प्रविद्धं प्रक्षेपेण पीडितं तौग्यं भुज्युं जठलस्य जठरवबुदकधारकस्य मध्ये जुष्टाः सेविताः । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ जठरं प्राप्ता अंतर्जलं प्रविष्टाः । अश्विभ्यामिषिताश्चतस्रो नाव उत्पारयन्ति । उत्तारयन्ति । प्रापयन्ति ॥

कः स्विदृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्यो नाधितः पर्येषस्वजत् ।

पर्णो मृगस्य पतरौरिवारभ उदश्विना ऊहयुः श्रोमताय कं ॥७॥

कः।स्वित्।वृक्षः।निःऽस्थितः।मध्ये।अर्णैःसः।यं।तौग्यः।नाधितः।परिऽअसंस्वजत्।
पर्णा।मृगस्य।पतरोःऽइव।आऽरभे।उत्।अश्विनौ।ऊह्युः।ओमताय।कं॥७॥

कः स्वित् कश्चिदनुयाहको वृक्षो वृषविकारो रथः । विकारि प्रकृतिशब्दः । यद्वा । संस्वाभिप्रायमेतत् ।
सोचाख्यो वृष इत्यर्थः । कीदृशो रथः । निष्ठितो निश्चलं वर्तमानः । कुचेति उच्यते । अर्णस उदकस्य मध्ये ।
यं वृषं तौग्यसुग्यपुत्रो भुज्युर्नाधितो याचमानः पर्यषस्वजत् परिष्वक्तमकरोत् । आलंबने दृष्टान्तः । पतरोः
पतनशीलस्य मृगस्य मार्जयितुः शोधयितुर्हिंसादेरारभ आलंबनाय पर्णानीव । तानि यथा लंबनाय प्रभवन्ति
तद्वत् । हे अश्विनौ ओमताय कीर्तिमन्त्वायोदूह्युः । ऊर्ध्वं प्रापयथः । स्तुतिपद्ये सोचाख्यं वृषमाश्रितवन्तं
तमूह्युरित्यर्थः ॥

तद्धां नरा नासत्यावन् पुष्ट्यान् मानास उचयमवोचन् ।

अस्माद्द्य सदसः सोम्यादा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥८॥

तत् । वां । नरा । नासत्या । अन् । स्यात् । यत् । वां । मानासः । उचयं । अवोचन् ।

अस्मात् । अद्य । सदसः । सोम्यात् । आ । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥८॥

हे नरा नेतारी कर्मणो नराकारी वा हे नासत्यावसत्यरहितौ सत्यफलो वा वां युवां तत्तादृशं स्तोत्रमनु
स्यात् । अनुकूलं भवतु । अनुभवतु वा वां । तदित्युक्तं यदित्याह । वां प्रति मानासः पूजावन्तोऽस्मदीया
होत्रादयो यदुचयं स्तोत्रमवोचन् अकुर्वन् तद्वामनु स्यात् । हे अश्विनौ अवास्मिन्प्रधानयागदिनेऽस्मादस्माभिः
क्रियमाणात्सदसः संबंधिनः सोम्यात् सोमयागसंपादकात् । आ इत्यप्यर्थे । अस्माभिर्यजमानैरव क्रियमाणा-
दपि स्तोत्रात् प्रीणयतमिति । विद्यामेति गतं ॥ ॥२८॥

तं युंजाथामिति षड्वचं चतुर्थं सूक्तं वैश्वभमागस्थमाश्विनं ॥

तं युंजाथां मनसो यो जवीयान् चिवंधुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।

येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं चिधातुना पतथो विर्न पर्णैः ॥९॥

तं । युंजाथां । मनसः । यः । जवीयान् । चिऽवंधुरः । वृषणा । यः । चिऽचक्रः ।

येन । उपऽयाथः । सुऽकृतः । दुरोणं । चिऽधातुना । पतथः । विः । न । पर्णैः ॥९॥

हे वृषणा वर्षकौ कामानां युवां तं वक्ष्यमाणगुणविशिष्टं रथं युंजाथां । योजयतं । तमित्युक्तं कमित्याह ।
यो रथस्त्रिवंधुरः त्रिप्रकारसारथिस्थानः । वंधुरं रथिनः स्थानमित्याहुः । आ याह्यर्वाहुप वंधुरेष्टाः । अ०
३. ४३. १. इत्यादिमंत्रांतरात् । यस्य त्रिचक्रः चक्रचितयोपेतः । पुनः स एव विशेष्यते । येन रथेनोपयाथः
उपगच्छथः । किं । सुकृतः शोभनसोमाख्यकर्मवतो यजमानस्य दुरोणं । गृहनामेतत् । यागगृहं । येनेत्युक्तं
केनेत्याह । चिधातुना त्रिप्रकारस्थानोपेतेन सुवर्णरजतताम्रधातुचयोपेतेन वा रथेन । गमने दृष्टान्तः । विर्न
पर्णैः पक्षी पक्षिर्यथा शीघ्रमप्रयत्नेन गच्छति तद्वदुक्तलक्षणेन रथेन पतथः । गच्छथः ॥

सुवृद्धो वर्तते यन्मभि स्नां यत्तिष्ठथः क्रतुमंतानु पृष्टे ।

वपुर्वपुष्या संचतामियं गीर्दिवो दुहिचोषसा सचेथे ॥२॥

सुऽवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अभि । स्नां । यत् । तिष्ठथः । क्रतुऽमंता । अनु । पृष्टे ।

वपुः । वपुष्या । संचतां । इयं । गीः । दिवः । दुहिचा । उषसा । सचेथे इति ॥२॥

हे अश्विनी युवयो रथः सुवृक्षोभनवर्तनः शोभनचक्रपरिधमणो यन् गच्छन् वाममि वर्तते । देवयजन-
भूमिं प्रति गच्छति । यद्यं रथं क्रतुमंता संकल्पवती कर्मवती वा पुषे । अन्ननामेतत् । हविषि निमित्तभूति
सति । अन्वधीत्यर्थे । अधि तिष्ठथः आश्रयथः । तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः । अनंतरं वपुष्या
युष्मदपुषि हिता शरीरवर्धनीयं गीरिदानीं क्रियमाणप्रकारा स्तुतिरूपा वात्सपुः सचतां । युवां च दिवो
बुलोकस्थादित्यस्य वा दुहिचा दुहितृस्थानीययोषसोषोदेवतया सचेथे । यच्च संगच्छेथे । उषस्याश्विनयोः
समानकालत्वादिति भावः ॥

आ तिष्ठतं सुवृतं यो रथो वामनु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।

येन नरा नासत्येष्यथै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥३॥

आ । तिष्ठतं । सुवृतं । यः । रथः । वां । अन्नु । व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।

येन । नरा । नासत्या । इष्यथै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥३॥

हे अश्विनी वां युवां सुवृतं शोभनवर्तनं रथमा तिष्ठतं । आश्रयतं । यो रथो हविष्मान् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
हविष्मतो यजमानस्य व्रतानि कर्माण्यनु वर्तते । यद्वा । यजमानाय दत्तहविषा तद्वान् । येन च रथेन
हे नरा नेतारी वा हे नासत्यासत्यरहिती युवामिषयथै । यच्चं प्राप्तुमिच्छतमिति शेषः । तेन रथेन वर्तिः ।
गृहनामेतत् । यजमानस्य यच्चगृहं तनयाय पुत्रलाभाय त्वन आत्मान आत्माहिताय च याथः ॥

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परि वर्क्तमुत माति धक्तं ।

अयं वां भागो निहित इयं गीर्दस्माविमे वां निधयो मधूनां ॥४॥

मा । वां । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधर्षीत् । मा । परि । वर्क्तं । उत । मा । अति । धक्तं ।

अयं । वां । भागः । निहितः । इयं । गीः । दस्मा । इमे । वां । निधयः । मधूनां ॥४॥

हे दक्षी शत्रूणामुपचपयितारावश्विनी वां युवयोरनुग्रहादिति शेषः । वृको हिंसकोऽरण्यश्वादिर्मा
दधर्षीत् । तथा वृकोर्वृको हिंसिका अन्या अपि मा दधर्षीत् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ धर्षणं मा कार्षुः । युवमेव
वा मा दधर्षीदिति योज्यं । तथा युवां मा परि वर्क्तं । परितो मा वर्जयतं मां । उतापि च माति धक्तं ।
अस्मानतिक्रम्यान्वक्षी मा दत्तं । किमर्थमेवमिति उच्यते । वां युवयोरर्थायायं भागो भजनीयो हविरंशो
निहितः । तथेयं च गीः स्तुतिरूपा वागपि निहितेति शेषः । हे दस्मावश्विनी वां युवाभ्यामिम इमानि मधूनां
सोमरसानां निधयो निधानानि स्थापितानि ॥

युवां गोतमः पुरुमीहो अचिर्दस्मा हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजूयेव यंता मे हवै नासत्योप यातं ॥५॥

युवां । गोतमः । पुरुऽमीहः । अचिः । दस्मा । हवते । अवसे । हविष्मान् ।

दिशं । न । दिष्टां । अजुयाऽइव । यंता । आ । मे । हवै । नासत्या । उप । यातं ॥५॥

हे दस्मा दस्मावश्विनी युवां गोतमश्च पुरुमीहश्चात्रिष महर्षयश्च एतेष्वेकैको हविष्मान् सन्नवसे रक्षणाय
युष्मत्परिणाय वा हवते । आहुयति । एवमहमप्याहुयामि । फलसाधनाङ्गानि दृष्टान्तः । यंतोपगंतोपगंतुकाम
अजुयेव ॥ द्वितीयाया आकारः ॥ अजुगामिनं मार्गं दिष्टां दिशं न गंतव्यामभिमतां दिशं प्रति यथा तथा
वामपि । यथाध्वगामी स्वगतव्यस्य ग्रीष्मगमनाय मार्गं अजुगामिनमाहुयति तद्वत् । यद्वा । अजुयेव । इवशब्द
एवार्थे । गता अजुनेव मार्गे दिशमिव तथा युष्मत्प्रीणनेन मार्गेण स्वामितं फलं प्राप्नोति । हे नासत्या-
वश्विनी मे मम हवमाह्वानमाह्वयोप यातं । उपगच्छतं ॥

अतारिष्म तमसस्पा रमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेघं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनी । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिभिः । देवयानैः । विद्यामेघं । वृजनं । जीरदानुं ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवयोः प्रसादादस्य तमसस्तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबंधरूपस्य दुःखस्य पारं पर्यंतभूमिमतारिष्म । उत्तीर्णाः स्तोमः । हे अश्विनी वां प्रति स्तोमः स्तोत्रमधायि । अकारोत्यर्थः । युवां देवयानैर्देवगंत्यैर्मैरिहा-
स्मयच्च आ यातं । आगच्छतं । शिष्टो व्याख्यातः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

द्वितीयाष्टकमध्यख्यचतुर्थोऽध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणाचार्येण पंचमो व्याकरिष्यति ॥

तच्च ता वामितोदं प्रथममंडलस्य चतुर्विंशेऽनुवाके पंचमं सूक्तं । पूर्वसूक्ते षडित्युक्तत्वात् सूक्तसंख्यानुवर्तत
इति परिभाषितत्वात् षडुचं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयागस्त्यं । तथाश्विनं वा इत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरि-
भाषयेदमप्याश्विनं । अनादेशपरिभाषया चैष्टुभं । ता वामित्यनुक्रांतं ॥ युवो रजांसीत्यादीनां पंच सूक्तानां
तृतीयवर्जितानां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनिर्गोः उक्तः । तत्रेदं पंचमं ॥

ता वामिद्य तावंपरं हुवेमोच्छ्रंत्यामुषसि वह्निर्कथैः ।

नासंत्या कुहं चित्संतोवय्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥ १ ॥

ता । वां । अद्य । तौ । अपरं । हुवेम । उच्छ्रंत्यां । उषसि । वह्निः । उक्थैः ।

नासंत्या । कुहं । चित् । संतौ । अय्यः । दिवः । नपाता । सुदाः स्तराय ॥ १ ॥

ता तौ रक्षकत्वेन प्रसिद्धौ वां युवामव्यास्मिन्यागदिने ऊवेम । आहुयाम इत्याशीः । तथापरमपरस्मिन्नपि
दिने तौ युवां ऊवेम । अपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थे समभिव्याहारात् अथा च नो मृच्छतापरं च । अ० २.
२९. २ । इत्यादिमंत्रांतरे तथा दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपीति वा । कस्मिन्काले । उषस्युषोदेवतायामुच्छ्रंत्यां
तमो विवासयंत्यां सत्यां । उषःकाले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे प्रयुज्येते । उक्तं काले हे नासत्यासत्वरहिती
दिवो नपाता बुक्कोकस्य नपातयितारौ नमृस्थानीयौ वा कुहं चित्संतौ कुचचिह्नेषु वर्तमानौ युवां वह्निः
सुतेर्वोढार्यं ईरयिता सुतेरीश्वरो वा ईदृशोऽहं होता सुदास्तरायात्यर्थं शोभनहविर्दात्रे यजमानाय तदर्थं
तौ युवामुक्थैः शस्त्रैर्ऊवेमेति संबंधः । अत्राख्यातं पदमेकवचनतया नेतव्यं । वह्निर्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन
नेतव्यौ । अथवा वाक्यद्वयं । यस्माद्वह्निर्यौ होतोक्तगुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानास्तौ युवामाहु-
याम इति ॥

अस्मे जं पु वृषणा मादयेथा मुत्पणी हतमूर्म्या मदंता ।

श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च कर्णेः ॥२॥

अस्मे इति । जं इति । सु । वृषणा । मादयेथां । उत् । पणीन् । हतं । ऊर्म्या । मदंता ।

श्रुतं । मे । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । एष्टा । नरा । निऽचेतारा । च । कर्णेः ॥२॥

हे वृषणा कामानां वर्षकावश्विनौ युवामसौ उ अस्मास्वेव सु मादयेथां । सुष्ठु तृप्यतं । अस्माभ्यं तर्पयतम-
भिमतं । तथा पणीन्वणिजो लुब्धकानयष्टनुदुस्त्व हतं । नाशयतं । कीदृशी युवां । ऊर्म्या । रात्रिनामितत् ।
रात्रौ मदंता मायंती । यद्वा । ऊर्मिरिति सोमनाम । ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ । अ० ९. ६४. ११. । इत्यादिषु
तथा प्रयोगात् । अस्मादीयेन सोमेन मदंती । तादृशी युवां मे ममाच्छोक्तिभिराभिमुख्यकरिर्मन्त्रवेदवाक्की
रचिता मतीनां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मननसाधनाः स्मृतीः कर्णेराकारणसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतं । शृणुतं । हे नरा
नेतारौ युवां खल्लेष्टान्नेष्टारावस्त्वस्मृतीनां तथा निचेतारा लब्धानां तासां संचयकर्तारौ । निरिच्छिष समि-
त्येतस्य स्थाने । यस्मादेवंविधौ तस्माच्छृणुतमिति ॥

श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।

वच्यंते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरः ॥३॥

श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा । नासत्या । वहतुं । सूर्यायाः ।

वच्यंते । वां । ककुहाः । अप्सुऽसु । जाताः । युगा । जूर्णाऽइव । वरुणस्य । भूरः ॥३॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानाह्वय सामर्थ्यसमीक्षणायाजं परिकल्प्य य इमं
जेष्यति स एषां कन्यकामृक्सहस्रकूपं स्तोत्रं च लभत इत्यकल्पयत् । तमपिः प्रथममजयत् तमन्वश्विनावपि
जित्वापि प्रधृष्यत्सहस्रं कन्यकां चालभेतां । तत इन्द्र उवाचाजयतां । तौ च तैरग्न्यादिभिः प्रार्थितौ स्वशस्त्रस्य
कंचित्कंचिज्ज्ञां तैभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरथेऽधारयतामिति । अयमितिहासो ब्राह्मणे प्रजापतिर्वै सोमाय
राज्ञे । ऐ० ब्रा० ४. ७. । इत्यत्रास्मातोऽस्माभिः प्रथमाष्टमे आ वां पतित्वं सख्याय । अ० १. ११९. ५. । इत्यत्र
प्रपंचितः । अत्राह । हे पूषन् पोषक सूर्य । एतच्चंद्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याच्चंद्रमसोरेवाश्वित्वात् । सूर्याच्चंद्रमसा-
वित्त्वे । नि० १२. १. । इति यास्केनोक्तत्वात् । अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति । हे पोषकौ हे
नासत्यासत्वरहितौ देवा देवी युवां श्रिये श्रेयसे । शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः । इषुकृतेव । इवशब्द
एवार्थः । आजिधावनायेषुवच्छीघ्रमृजुगामिनी कृतावेव संती सूर्याया एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्याः ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ सूर्या वहतुं रथे धारयितुं । आजिमृदजयतामित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादप्सु जाताः कर्मसु
संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयो भूरिरविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबंधकपापनिवारकस्य यागस्य
सिद्धार्थं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यंते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमंधिर्यागकाले च सुवर्तीत्यर्थः । युगा
जूर्णेव जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थः । पुरातना यागकाला यथा तद्वद्व्यतना अपीत्यर्थः । पूर्वकाले
यथा युवामेव सुवर्ति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यं ॥

अस्मे सा वां माध्वी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।

अनु यद्वां अवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदंति ॥४॥

अस्मे इति । सा । वां । माध्वी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमं । हिनोतं । मान्यस्य । कारोः ।

अनु । यत् । वां । अवस्या । सुदानू इति सुऽदानू । सुऽवीर्याय । चर्षणयः । मदंति ॥४॥

हे माध्वी मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानमसौ अस्माकमसु ।

भवतु । तदर्थं मान्यस्य मननीयस्य कारोः स्रोतुरगस्तस्य स्रोमं सुतिं हिमोतं । प्रीणयतं । हे सुदानू शोभनफ-
लदानो वां युवां अवस्था कीर्तिरत्नस्य वेच्छया यद्यस्मात्सुवीर्याय यजमानाय शोभनवक्त्राय वा चर्षकायो
मनुष्या ऋत्विगूपा ऋगु मदंति । अनुक्रमेण मायंति युवाभ्यां सह स्वयं वा ॥

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।

यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदंता ॥ ५ ॥

एषः । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघऽवाना । सुऽवृक्ति ।

यातं । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मदंता ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ हे मघवाना हविलक्षणात्तवंतौ वां युवाभ्यामेव स्तोमः स्तोत्रं सुवृक्ति सुष्ठु पापवर्जनं यथा
भवति तथा यद्वा सुसमाप्त्यकारि । कृतः । कोदृशोऽयं । मानेभिर्मनेर्हविष्प्रदानरूपैः सहितः । हे नासत्यास-
त्यरहितौ युवामगस्त्य एतन्नाम्नि महर्षौ मयि मदंता मायंती संतौ वर्तिगृहं यज्ञसंबन्धि यातं । प्राप्तुं ।
किमर्थं । तनयाय पुत्रादिलाभाय त्वम आत्मने च हिताय ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्मेति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥ १ ॥

कतरा पूर्वोक्तेकादशर्चं षष्ठं सूक्तमागस्थं त्रिष्टुभं । कतरेकादश बावापुथिवीयमित्यनुक्रांतं ॥ अभिज्ञविके
षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे बावापुथिव्यनिविद्वानमिदं । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । कतरा पूर्वोपासान्तेति वैश्वदेवं
। आ० ७. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि वैश्वदेवशस्त्र इदमेव बावापुथिव्यनिविद्वानं । उक्तमादाभिज्ञविकाचतृतीय-
सवनं । ए० आ० ५. ३. २. इत्यतिदेशात् ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।

विश्वं त्मना बिभृतो यज्ञ नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि । वेद ।

विश्वं । त्मना । बिभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति ।

चक्रियाऽइव ॥ १ ॥

अथोरिनयोर्बावापुथिव्योर्मध्ये कतरा पूर्वा पूर्वमुत्पन्ना । कतरा वापरा पश्चाद्भाविनी । एवं पौर्वापर्यप्रश्नः ।
उभयोरविनाभावेन सहैव वर्तमानत्वादिति भावः । तथा कथा केन हेतुना जाते । किमनयोस्त्यादनमित्यर्थः ।
हे कवयः क्रांतदर्शिनोऽतीन्द्रियज्ञाः यूयं वदत को वि वेद । पौर्वापर्यं कारणं च विशेषेण विविच्य वा जा-
नाति । न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः । अज्ञाने कारणमाह । यज्ञ यस्मात्खलु हेतोर्नाम प्रसिद्धं विश्वं कृत्स्नमपि
जगद्विशेषेण त्वनात्मनैवान्यनैरपेक्षणीयं बिभृतः धारयतः । यद्वा । यज्ञ नाम यत्किंचित्पदार्थजातमस्ति विश्वं
तत्सर्वमात्मना बिभृतः । अनेन यत्कारणं ब्रूमस्तदप्याभ्यामेव धियत इति कारणाभावः प्रतिपादितः । उत्तरेण
पौर्वापर्यभाव उच्यते । अहनी एते बावापुथिव्यौ चक्रियेव चक्रयुक्ते इव वि वर्तेते । अत्र कतरा पूर्वा कतरा-
परेनयोरित्यादि निश्चितं द्रष्टव्यं । नि० ३. २२. ॥

भूरि॑ वे अचर॑न्ती चर॑न्तं प॒द्मं॑ गर्भ॑मपदी॑ दधाते ।

नित्यं॑ न सूनुं॑ पि॒त्रोरु॑पस्थे द्यावा॑ रक्ष॑न्तं पृथि॒वी नो॑ अ॒भ्वात् ॥ २ ॥

भूरि॑। वे इति। अचर॑न्ती इति। चर॑न्तं। प॒द्मं॑। गर्भ॑। अपदी॑ इति। दधा॑ते इति।

नित्यं॑। न। सूनुं॑। पि॒त्रोः। उ॒प॒स्थे। द्यावा॑। रक्ष॑न्तं। पृथि॒वी इति। नः। अ॒भ्वात् ॥ २ ॥

अचर॑न्ती अविचले द्वे एवैते द्यावापृथिवी भूरि॑ वज्रतरं चर॑न्तं प॒द्मं॑ पादयुक्तं गर्भं गर्भवदाश्रितं कृत्स्नं प्राणिजातमपदी॑ स्वयं पादरहितं दधाते। धारयतः। अनयोर्मध्ये खलु सर्वं जगत्क्षेमेण वर्तते। धारणे दृष्टान्तः। पित्रोर्मातापित्रोरुपस्थ उतसंगे वर्तमानं नित्यं ध्रुवमात्मजं सूनुं न पुत्रमिव यथा स्नेहेन वर्धयन्ती धारयन्ती मातापितरौ तद्वत्। अथ प्रत्यक्षेणाह। हे द्यावा पृथिवी द्यावापृथिवी। इतरेतरपिषया द्वित्व-सुभयोः। नोऽस्मान्भवात्सहो भयहेतोः पापाद्भूतं। पालयतं। यद्वा। अभादभ्वं महत्। अत्यर्थमित्यर्थः। अवेति महत्तमम् ॥ द्वंद्वे कृतव्यावादेशस्य द्यावापृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षितमिति पदप्रयोगश्छांदसः। आमं-त्रितस्याविव्यमानत्वेन निघाताभावः ॥

अ॒नेहो॑ दा॒चम॑दि॒तेरन॑र्वं हु॒वे स्व॑र्वदव॒धं नम॑स्वत् ।

तद्रो॑दसी जनय॑न्तं ज॒रि॒चे द्यावा॑ रक्ष॑न्तं पृथि॒वी नो॑ अ॒भ्वात् ॥ ३ ॥

अ॒नेहः॑। दा॒चं। अ॒दि॒तेः। अ॒न॒र्वं॑। हु॒वे। स्वः॑। व॒त्। अ॒व॒धं॑। नम॑स्वत् ।

तत्। रो॒द॒सी इति। ज॒न॒य॒न्तं। ज॒रि॒चे। द्यावा॑। रक्ष॑न्तं। पृथि॒वी इति। नः। अ॒भ्वात् ॥ ३ ॥

अदि॑तेः। एतदंतरिक्षस्याप्युपलक्षणं। अखंडनीयायाः पृथिव्यास्मादृशस्यांतरिक्षस्य च संबंधि दाचं धनं ऊवे। आहूयामि। सुहृयामीत्यर्थः। कीदृशं तद्वनं। अनेहोऽपापं दुःखरहितं सुखात्मकं अनर्वमनरणं। अचो-णमित्यर्थः। स्वर्वत् सर्वतः फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् अवधमहिंसितं नमस्वदत्तवत्। ईदृशं धनं ऊवे। तदस्याभिः कांचितमुक्तलक्षणं धनं हे रोदसी द्यावापृथिवी जरिचे स्तोत्रे यजमानाय जनयतं। उत्पादयतं। द्यावेत्यादि व्याख्यातं ॥

अ॒त॒प्यमा॑ने अ॒वसा॑व॑न्ती अ॒नु॒ स्याम॑ रो॒द॒सी दे॒वपु॑त्रे ।

उ॒भे दे॒वाना॑मु॒भये॑भिर॒ह्नां द्यावा॑ रक्ष॑न्तं पृथि॒वी नो॑ अ॒भ्वात् ॥ ४ ॥

अ॒त॒प्यमा॑ने इति। अ॒वसा॑। अ॒व॑न्ती इति। अ॒नु॒। स्या॒म॒। रो॒द॒सी इति। दे॒वपु॑त्रे इति दे॒वऽपु॑त्रे ।

उ॒भे इति। दे॒वाना॑। उ॒भये॑भिः। अ॒ह्नां॑। द्यावा॑। रक्ष॑न्तं। पृथि॒वी इति। नः। अ॒भ्वात् ॥ ४ ॥

अवसा॑ स्वतोऽधिकेन केनचित्कृतेनावनेन समुद्धातप्यमाने अनीश्वरे ॥ तप ऐश्वर्यकर्मण इदं रूपं ॥ अतप्यमाने अन्यैरपीड्यमाने। अवसात्तिनावन्ती तर्पयन्ती देवपुत्रे देवा व्यवहर्तारो मनुष्याः पुत्रस्यानीया ययोक्ता-दृशी। लोकद्वयस्या मनुष्याश्च देवाश्च तदुपजीव्यत्वात्पुत्रा इत्युच्यते। ईदृशानुभे रोदसी द्यावापृथिवी देवा-नामह्नां। एतद्रात्रेरप्युपलक्षणं। बोतमानानामह्नां रात्रौणां च संबंधिभिर्बभूवविधिः शीतोष्णादिरूपैर्विषलक्ष-णैर्धनैर्निमित्तभूतैः। तेषां लाभार्थेति। तदर्थं युवामनु स्याम। अनुभवेम। शिष्टो व्याख्यातः ॥

सं॒गच्छ॑माने यु॒वती॑ स॒मंते॑ स्व॒सारा॑ जा॒मी पि॒त्रोरु॑पस्थे ।

अ॒भि॒जि॒घ्रंती॑ भु॒व॒नस्य॑ नाभिं॑ द्यावा॑ रक्ष॑न्तं पृथि॒वी नो॑ अ॒भ्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने इति संगच्छमाने । युवती इति । समंते इति संऽञ्जते । स्वसारा ।
जामी इति । पित्रोः । उपऽस्ये ।
अभिजिघ्रंती इत्यभिऽजिघ्रंती । भुवनस्य । नाभिं । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति ।
नः । अश्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने । वृष्टिहविषोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यद्वा ।
पूर्वं संछे एव सखी पश्चाद्वियुज्य वृष्टिहविषो अकुर्वन्त्यौ पश्चात्सख्यैः प्रार्थितेर्देवैर्विवाहिते सखी संगते
अभूतामित्याहुः । अयमर्थो द्यावापृथिवी सहास्रां । तै० ब्रा० १. १. ३. २. । इत्यादिब्राह्मणे समाज्जातः । युवती
नित्यतद्वत्स्यौ मिश्रयन्त्यौ वा सर्वेषु भावेषु समंते समानांतिके समानपर्यंते वा स्वसारा परस्परं स्वस्वभूते
जामी बंधुभूते । प्रजापतेः सकाशात्सहोत्पन्नत्वात्परस्परं जामित्वं । तथा च निगमौ दिवं च पृथिवीं चांतरि-
क्षमथो स्वः । ऋ० १०. १९०. ३. । यतो द्यावापृथिवी निष्ठतनुः । ऋ० १०. ३१. ७. । इति । पित्रोः सर्वस्य
पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोर्पत्न्य उत्संगे स्थितं भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं बंधकमुदकमभिजिघ्रंती
अभिघ्राणं कुर्वन्त्यौ सृशन्त्यौ । समानमेतदुदकं । ऋ० १. १६४. ५१. । इत्यादिमंत्रवर्णादुभयोर्दकप्रदत्वं प्रसिद्धं ।
ईदृशौ नो रक्षतं ॥ ॥ २ ॥

उर्वी सद्यन्ती बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।
दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अश्वात् ॥ ६ ॥
उर्वी इति । सद्यन्ती इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे । देवानां । अवसा । जनित्री इति ।
दधाते इति । ये इति । अमृतं । सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी
इति । नः । अश्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी विस्तोर्णे सद्यन्ती सद्नाधारभूते बृहती महत्यौ महानुभावे देवानां । उपलक्षणमेतत् । देवमनुष्या-
दीनामवसा प्रीत्या निमित्तेन जनित्री वृष्टिसख्योर्जनित्री । वृष्ट्यादेर्देवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन ऋतेन
यज्ञेन च निमित्तभूतेन ऊवे । आहुयामि । देवानां हविरर्थमस्य यज्ञायैत्यर्थः । ये सुप्रतीके शोभनरूपे
अमृतमुदकं दधाते धारयतः ते युवामाहुयामि । शिष्टं स्पष्टं ॥

उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेऽञ्जते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।
दधाते ये सुभगे सुप्रतूती द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अश्वात् ॥ ७ ॥
उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरेऽञ्जते इति दूरेऽञ्जते । उप । ब्रुवे । नमसा ।
यज्ञे । अस्मिन् ।
दधाते इति । ये इति । सुभगे इति सुऽभगे । सुप्रतूती इति सुऽप्रतूती । द्यावा ।
रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अश्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी उर्वी महत्यौ पृथ्वी पृथिवी बहुले अनेकप्रकारेण प्रथमाने बहुलाकारे दूरेऽञ्जते विप्रकृष्टांतदेशे ।
अपरे इत्यर्थः । ईदृशौ युवामस्मिन्यज्ञे नमसा नमःसाधनेन स्तोत्रेणोप ब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि । स्तोमीत्यर्थः ।
पुनः कीदृशौ । ये सुभगे शोभनभागे सुप्रतूती सुप्रतरणे शोभनदाने दधाते विश्वं जगत् ते युवामुप ब्रुवे ।
स्तौमि ॥

देवान्वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सद्मिज्जास्पतिं वा ।

इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥८॥

देवान् वा । यत् । चकृम । कत् । चित् । आगः । सखायं । वा । सद् । इत् । जाः पतिं । वा ।

इयं । धीः । भूयाः । अवयानं । एषां । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥८॥

हे बावापृथिवी वयं देवान् देवान्प्रति यत्कच्चिदागोऽपराधं तत्तयागकाले तेषां तेषामयागलक्षणं सद्मिज्जैवदेव चक्रम कृतवन्तो वयं । सखायं वा प्रियं मित्रं वा प्रति यच्चक्रम । जास्पतिं । जाः पुत्र्यः । तासां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदेव चक्रम । एषामुक्तकृपाणां पापानामपगमं कर्तुमियं धीर्युष्मत्स्मृतिरूपमिदं कर्म भूयाः । भूयात् । भवतु । बावेत्यादि गतं । अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण मन्त्रमन्तरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोरश्विन्यादिबहुमननासंभवादुचितमेव । तस्मात्सख्यान एव स्थिते अनुकूलं भवतमित्येवं प्रार्थ्यते ॥

उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामृती अवसा सचेतां ।

भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदत इषयेम देवाः ॥९॥

उभा । शंसा । नर्या । मां । अविष्टां । उभे इति । मां । ऊती इति । अवसा । सचेतां ।

भूरि । चित् । अर्यः । सुदाः स्तराय । इषा । मदतः । इषयेम । देवाः ॥९॥

उभा शंसा बावापृथिव्योऽभयोर्विषयावुभावपि शंसा नर्या नरेभ्यो हितावीदृश्यावुभयाश्रये सुती मामविष्टां । रक्षतां । यद्वा । बावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसशब्देनाभिधानात्पुंल्लिंगता । तथोभे ऊती रक्षिके बावापृथिवी मामवसा रक्षणेन सचेतां । यद्वा । प्राणिभ्यो हितकरावुभावैहिकामुष्मिकविषयी शंसा मामविष्टां । प्राप्नुतां । तथोभे अणूती तयोः संबन्धिन्योरभिमानिदेवतयोरवसास्त्रक्षणेन निमित्तेन सचेतां । हे देवा बावापृथिव्योरन्तर्भूताः सर्वेऽपि देवाः अर्यः स्रोतारो वयं सुदास्तरायातिशयेन शोभनदातृत्वा-
येषामेन सोमलक्षणेन मदतो मादयंतः संतो भूरि चित् । चित् पूजायां । अभिपूजितं धनमिषयेम । इच्छेम । यद्वा । अर्य इति षष्ठा रूपं । ईश्वराद्राजादेरपि सुदास्तरायेत्यर्थः । शिष्टं समानं ॥

अतं दिव इति द्वे बावापृथिवीये पशौ पुरोडाशहविषोरनुवाक्ये । अपीषोमाविति खंडे सूचितं । अतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या इति द्वे । आ० ३. ८. इति ॥

अतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या अभिआवायं प्रथमं सुमेधाः ।

पातामवद्यादुरितादभीकं पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥१०॥

अतं । दिवे । तत् । अवोचं । पृथिव्यै । अभिऽआवायं । प्रथमं । सुऽमेधाः ।

पातां । अवद्यात् । दुःऽइतात् । अभीकं । पिता । माता । च । रक्षतां । अवऽभिः ॥१०॥

सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं दिवे बुदेवतायै पृथिव्यै पृथिवीदेवतायै तत्तत्प्रतीतिकरमृतं स्तोत्रं प्रथमं । सुखनामैतत् । प्रथमं प्रकृतममवोचं । ब्रवीमि । किमर्थं । अभिआवायाभितः सर्वतः श्रवणाय । किंच पिता पालको बुल्लोको माता सखादेर्निर्मात्री पृथिवी चोभे अवद्यान्निदिताहुः खप्रापकादंहसः सकाशात्पातां । रक्षतां । तथाभीकं । अंतिकनामैतत् । समीप एवावोभिरभिमततर्पणी रक्षतां । पालयतां ॥

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितृमातर्यदिहोपब्रुवे वां ।

भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥११॥

इदं। द्यावापृथिवी इति। सत्यं। अस्तु। पितः। मातः। यत्। इह। उपऽब्रुवे। वां।
भूतं। देवानां। अवमे इति। अवऽभिः। विद्याम। इषं। वृजनं। जीरऽदानुं ॥ ११ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी इदमस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं सत्यमस्तु। अवितथं भवतु। फलवद्भव-
त्वित्यर्थः। इदमित्युक्तं किं तदित्याह। हे पितर्योः हे मातः पृथिवि वां युवां प्रतीहास्मिन्यज्ञे यत्स्तोत्रमुपब्रुवे
उपेत्य ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु। देवानां स्तोत्रणामस्माकमवमे। अंतिकनामैतत्। नित्यसंहिते युवामवोभिस्त-
पैरीर्युक्ते भूतं। भवतं। अवशिष्टं गतं ॥ ३ ॥

आ न इळाभिरिति सप्तमं सूक्तमेकादशर्षमागस्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं। आ नो वैश्वदेवमित्यनुक्रांतं ॥ विनि-
योगो लिंगिकः ॥

आ न इळाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु।
अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥ १ ॥
आ। नः। इळाभिः। विदथे। सुऽशस्ति। विश्वानरः। सविता। देवः। एतु।
अपि। यथा। युवानः। मत्सथ। नः। विश्वं। जगत्। अभिऽपित्वे। मनीषा ॥ १ ॥

नो विदथेऽस्मादीये यज्ञे सुशस्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुशक्तिभिः शोभनशंसनैः स्तुतिभिः प्रदेये रत्नैः सह।
यद्वा। इळाभिः। तदाश्रितेषु ताच्छब्दं। भूमिस्थानाभिर्देवताभिः सह। विश्वानरः सर्वप्राणिहितकार्यभिः
सविता प्रेरक आदित्यश्च देव एतु। आगच्छतु। हे युवानो नित्यतत्तुणा यज्ञस्य मिश्रयितारो वा यूयं नो
ऽस्मानभिपित्वेऽभिपतनीयेऽस्माकं मनीषा मनीषया मनस ईशितुस्तेन। स्वेच्छयेत्यर्थः। अपिः संभावनायां।
अप्यस्मान्मत्सथ। मादयथ। यथा विश्वं जगत्। एतत्स्वावरस्याप्युपलक्षणं। यद्वा। कृत्स्नं प्रपंचं मत्सथ तथा-
स्मानपि। यद्वा। जगच्छब्दो यजमानरूपमनुष्यवाची। सर्वानपि यजमानान्यथा मत्सथ तथेत्यर्थः ॥

वैश्वदेवे पशावा नो विश्व इत्येषा हविषः पुरोनुवाक्या। आ नो देवानामुपवेतु शंस आ नो विश्व आस्क्रा
गमंतु देवाः। आ० ३. ७. इति ॥

आ नो विश्व आस्क्रा गमंतु देवा मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः।
भुवन्यथा नो विश्वे वृधासः करन्सुषाहा विथुरं न शवं ॥ २ ॥
आ। नः। विश्वे। आस्क्राः। गमंतु। देवाः। मित्रः। अर्यमा। वरुणः। सऽजोषाः।
भुवन्। यथा। नः। विश्वे। वृधासः। करन्। सुऽसहा। विथुरं। न। शवं ॥ २ ॥

नोऽस्माकं यज्ञं विश्वे सर्वे देवा आस्क्राः शत्रूणामास्कंदयितार आक्रमितारो वा आ गमंतु। आगच्छंतु।
के ते। मित्रोऽर्यमा वरुणश्च त्रयोऽपि सजोषाः समानप्रीतयः संत आगच्छंतु। किंतु विश्वे देवा नोऽस्माकं
वृधासो वर्धयितारो यथा भुवन् भवेयुः तथा सुषाहा सुष्ठु शत्रूणामभिभवेन नोऽस्मादीयं शवोऽन्नं विथुरं
हीनं यथा न करन् न कुर्युः तथागच्छंतु ॥

प्रेष्ठं वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं शस्तिभिस्तुर्वणिः सजोषाः।
असद्यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिषश्च पर्षदरिगूर्तः सूरिः ॥ ३ ॥
प्रेष्ठं। वः। अतिथिं। गृणीषे। अग्निं। शस्तिभिः। तुर्वणिः। सऽजोषाः।
असत्। यथा। नः। वरुणः। सुऽकीर्तिः। इषः। च। पर्षत्। अरिऽगूर्तः। सूरिः ॥ ३ ॥

हे देवाः वो युष्माकं प्रेष्ठं प्रियतमं । सर्वेषामाह्वातुत्वाद्दिविर्वहणाच्चापिर्देवानां प्रियतमः । तमतिथिं गृणीषि । गृणे । स्तौमि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ केन साधनेन । शस्तिभिः शंसनेः स्तुतिभिः । कीदृशोऽहं । तुर्वणि-सूर्यवनिः शीघ्रं संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः । यद्वा । एते अपि विशेषणे । यस्तुर्वणिः शीघ्रं यच्चस्य संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः तमपि गृणीषि । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं वरुण एतन्नामको देवः सुकीर्तिः शोभनकीर्तिमानसत् । सुकीर्तिं भित्ते वरुणस्य भूरिः । अ० २. २८. १. । इत्यादिमन्त्र-वर्णेषु वरुणात्सुकीर्तिरेवैषणीया । अरिगूतोऽरिष्वदातुषु सदा शब्दितः अरीणां हननाद्योयुक्तो वा सूरिः प्रेरयितायं वरुण इषस्यान्नाजि पर्यत । पूरयेत् । तथा तमपि सुम इत्यर्थः ॥

उप व एषे नमसा जिगीषोषासानक्ता सुदुर्धेव धेनुः ।

समाने अहन्विमिमानो अर्के विषुरूपे पर्यसि सस्मिन्नूधन् ॥४॥

उप । वः । आ । ईषे । नमसा । जिगीषा । उपसानक्ता । सुदुर्धाऽइव । धेनुः ।

समाने । अहन् । विऽमिमानः । अर्के । विषुरूपे । पर्यसि । सस्मिन् । ऊधन् ॥४॥

हे देवाः वो युष्माकं नमसा हविषा नमस्कारेण वोपोपेत्य जिगीषा पापानां जिगीषयेषे । इच्छामि ॥ इष गतावित्यस्य वेषतेर्वा गत्यायर्थस्य लित्युत्तमेकवचन इदं रूपं ॥ भजामि । कस्मिन्काले । उषासानक्ताहनि रात्रौ च । यद्वा । अहोरात्रदेवते अप्यभिगच्छामि । गतौ वृष्टांतः । सुदुर्धा धेनुरिव सुदोग्ध्री धेनुर्यथा दोहाय दोग्धुर्गृहमागच्छति तद्वत् । किं कुर्वन् । सस्मिन् समान ऊधन्तूधस्युत्पन्ने विषुरूपे नानारूपे पर्यसि शीरघृतादिकेऽर्कमर्चनीयमन्नं चरुपुरोडाशादिकं विमिमानो विविधं मिमानः । कस्मिन्काले । समानेऽहन् षष्ठेऽहनि । एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदेव वेत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समान ऊधस्युत्पन्ने नानारूपे पर्यसि त्वदर्थं हविर्मिमान उपगच्छामोत्यर्थः । यद्वा । सस्मिन् सर्वस्मिन्नूधसि फलाख्यशीरोत्पादके यज्ञे निमित्तभूते सति विषुरूपे पर्यसि नानारूपे सोमलचणोदकेऽर्कमन्नसाधनं स्तोत्रं विमिमानोऽहं युष्मानभिगच्छामि ॥

उत नोऽर्हर्बुध्नोऽ मयस्कः शिशुं न पिप्युषीव वेति सिंधुः ।

येन नपातमपां जुनाम मनोजुवो वर्षणो यं वहति ॥५॥

उत । नः । अर्हिः । बुध्नः । मयः । करिति कः । शिशुं । न । पिप्युषीऽइव । वेति । सिंधुः ।

येन । नपातं । अपां । जुनाम । मनः । जुवः । वर्षणः । यं । वहति ॥५॥

उतापि च नोऽस्माकमहिरंतरिचगाम्यहंता वाहीनो वाहन्यमानो वेतन्नामको देवः स एव बुध्नः । बुध्नं बंधकमंतरिचं । तदहंतीति बुध्नोऽंतरिचचार्येतन्नामको देवो मयः सुखं कः । करोतु ॥ करोतिर्लङ्ङि रूपं ॥ किंच पिप्युषी । इवशब्द एवार्थः पूरणो वा । अस्मात्त्रसेनाप्याययंती सिन्धुर्नाम नदी वेतु । आगच्छतु । तत्र वृष्टांतः । शिशुं न यथा शिशुं प्याययंती गीर्गच्छति तद्वत् । अपां नपातमुदकानामपातयितारं वर्षकमेतन्नामकं यद्वोदकानां नप्पारं तृतीयं पुत्रं । अत्र औषधिवनस्पतयः तेभ्योऽपिरिति नमृत्वं । तादृशमपि जुनाम । स्तुतिभिः संगच्छेम ॥ जु इति सौचो धातुर्गोत्यर्थः ॥ यं देवं मनोजुवो मनोवेगा वृषणो वर्षका मेघा अश्वा वहति स सुखं करोतु ॥ ॥४॥

उत न ई त्वष्टा गंतव्या स्मत्सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः ।

आ वृत्रहंन्द्रर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥६॥

उत । नः । ई । त्वष्टा । आ । गंतु । अर्च्छ । स्मत् । सूरिभिः । अभिऽपित्वे । सऽजोषाः ।

आ । वृत्रऽहा । इंद्रः । चर्षणिऽप्राः । तुविऽतमः । नरां । नः । इह । गम्याः ॥६॥

त्वष्टा देवोऽपि नोऽस्मानच्छाभिप्राप्तुमीमिदानीमिमं यज्ञं वा गंतु । आगत्य च । स्रत्सहार्थं प्राशस्त्ये वा वर्तते । अत्र प्रशंसायां । प्रशस्तं यथा तथाभिप्लिवेऽभिर्गतये यज्ञे निमित्तभूते सति सूरिभिः स्तोतुभिर्हस्तिभिः सजोषाः समानप्रीतिर्भवत्विति शेषः । तथा वृत्रहा वृत्रघाती चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्या यजमानाः । कामिसेषां पूरकस्तुविष्टमो ब्रूतमो महत्तम इहास्त्रिष्कर्मणि नरां नृणां नोऽस्माकमुक्तगुणोपेतः सन्ना गम्याः । आगच्छतु ॥

उत न ईं मतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहंति ।

तमीं गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसंत ॥ ७ ॥

उत । नः । ईं । मतयः । अश्वयोगाः । शिशुं । न । गावः । तरुणं । रिहंति ।

तं । ईं । गिरः । जनयः । न । पत्नीः । सुरभिः । ष्टमं । नरां । नसंत ॥ ७ ॥

उतापि चेमेनं तरुणं नित्ययुवानमिदं मतयोऽस्मादुद्ययोऽश्वयोगा अश्वसमानप्राप्तयो रिहंति । आस्तादयंति । सुवंतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गावो दोग्ध्यो धेनवः शिशुं न शिशुमिव वत्समिव तं यथा लिहंति तद्वत् । तदेवाह । तमीं तमेवैनं नरां नराणां यजमानानां सुरभिष्टममतिशयेन सुरभिं जनयः फलस्योत्पादयिष्यो गिरः स्तुतयो नसंत । व्याप्नुवन्ति । नसतिर्ब्याप्तिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । जनयो नोत्पादयिष्यः पत्नीः पत्यः पतिमिव ॥

उत न ईं मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदंतु ।

पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥ ८ ॥

उत । नः । ईं । मरुतः । वृद्धसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । सऽमनसः । सदंतु ।

पृषत् । अश्वासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मित्रयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

उतापि च नोऽस्मदीयसीमिदानीमेनं यागं वा मरुतः स्रत् सहापि सदंतु । गच्छंतु । कुतो देशात् । रोदसी रोदस्योर्बावापुथिष्योः सकाशात् । यद्वा । रोदस्यावपि गच्छतां । कीदृशास्ते मरुतः । वृद्धसेनाः प्रवृद्धबलाः समनसः समानमनस्काः पृषदश्वासः पृषद्वर्णाश्वाः । पृषत्यो मरुतामिति यास्कः । अवनयो न यथैव नमनस्वभावा रथा रंहणस्वभावा रथवंतो वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ यद्वा । अवनयो रजका रथा इव स्थिताः । रिशादसः । रिशाः शत्रवः । तेषामन्तारो मित्रयुजो देवा न मैत्रीयुक्ता व्यवहर्तार अल्विज इव । यद्वा । मैत्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा गच्छन्ति तद्वत् ॥

प्र नु यदेषां महिना चिकिचे प्र युंजते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अध यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं मुषायंत सेनाः ॥ ९ ॥

प्र । नु । यत् । एषां । महिना । चिकिचे । प्र । युंजते । प्रयुजः । ते । सुवृक्ति ।

अध । यत् । एषां । सुदिने । न । शरुः । विश्वं । आ । इरिणं । मुषायंत । सेनाः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां महिना महिमा वृष्टिलक्षणा यद्यस्मात्प्र चिकिचे प्रज्ञायते । यद्वा । एषां महत्त्वेन युक्ता नराश्चिकिचे ज्ञानं लुप्येयं । न्विति पूरणः । ततस्ते ज्ञातारः सुवृक्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुष्टुतीनां प्रयुजः प्रयोगान्प्र युंजते । अधाय प्रयोगानंतरं यद्यस्मादेषां सेना वृध्युत्पादका विश्वं सर्वं भुवनमिरिणमूषरप्रदेशं यथा तथा सर्वतः मुषायंत उत्पादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सुदिने मेघावरणादिरहिते दिने शरं धकारहिंसकः प्रकाश इव । स यथा सर्वमावृणोति तथा मरुत्सेना वृद्धा सर्वमूषरं करोति । यद्वा । मरुत्समहिमा वृष्टिर्भवति । तदा सस्यादिसमृद्धौ सत्यां प्रयोगं कुर्वति । यद्वा यजन्ति तदा मरुत्सेनाः सर्वा महीसुदंतीत्येवं महानुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः ॥

प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि संति ।

अद्वेषो विष्णुर्वातं ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥१०॥

प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वं । प्र । पूषणं । स्वतवसः । हि । संति ।

अद्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छ । सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥१०॥

हे अश्विजः अश्विनावेतन्नामकौ देवानुद्दिष्टावसेऽस्मद्रक्षणाय प्रो कृणुध्वं । स्तुतिं प्रकर्षेण कृणुध्वं । पूषणं पोषकमेतन्नामकं देवमप्यवसे प्रकर्षेण स्तुतिं कृणुध्वं । किं च ये स्वतवसः स्वायत्तबलाः संति तानपि प्र कृणुध्वं । के ते । अद्वेषो द्वेषरहितो विष्णुर्वात एतन्नामको देवः । प्रथममनाहृतोऽपि न कुप्यतीति वक्तुमद्वेष इत्युक्तं । तथा वातः सर्वत्र संचारी वायुर्ऋभुक्षाः पतिरिन्द्रश्च । एतानपि प्र कृणुध्वं । अतोऽहं स्वायत्तबलान् सर्वानपि देवान् सुम्नाय सुखायाच्छाभिमुख्येन ववृतीय । सोऽत्रैरभिवर्तयेयं ॥

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजचा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतते वसूयुर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥११॥

इयं सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजचाः । अपिप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः ।

नि । या । देवेषु । यतते । वसूयुः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥११॥

हे यजचा यष्टया देवाः वो युष्मत्संबन्धिनी सेयं प्रसिद्धा दीधितिर्दीप्तिरस्ते अस्माकमपिप्राणी सर्वदा चेष्टयित्री सदनी च निवासवती च भूयाः । भूयात् । भवतु । या दीधितिर्वसूयुर्वसुमती देवेषु नि यतते नियमेन प्रयत्नं करोति । तानपि प्रकाशितुं सैव भूयात् । विद्यामेति गतः ॥ ५॥

पितुं त्वित्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमागस्त्यमन्नदेवताकं गायत्रं । आद्यानुष्टुब्गर्भोऽपिणक् । आद्यः पंचकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा । अनु० ५. ७. । इत्युक्तत्वात् । तृतीया पंचमी षष्ठी सप्तम्येकादशी चेति पंचानुष्टुभः । तथा चानुक्तमणिका । पितुं त्वन्नस्तुतिर्गायत्रं त्वाद्यानुष्टुब्गर्भा तृतीयांश्च पंचम्याद्याश्च तिस्रोऽनुष्टुभ इति ॥ विनिर्गोशं शौनक आह । पितुं त्वित्युपतिष्ठेत् नित्यमन्नमुपस्थितं । पूजयेदन्नं नित्यं भुंजीत ह्यविकृत्तयत्न ॥ नास्य स्यादन्नजो व्याधिर्विषमप्यमृतं भवेत् । विषं च पीत्वैतत्सूक्तं जपेद्विषविनाशनं ॥ नावाग्यतस्तु भुंजीत नाशुचिर्न जुगुप्सितं । दद्याच्च पूजयेच्चैव जुहुयाच्च हविस्तदा । जुह्वयं नास्य किंचित्स्यान्नान्नजं व्याधिमाप्नुयात् । अन्वि० १. २७. । इति ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीं । यस्य चितो व्योजसा वृचं विपर्वमर्दयत् ॥१॥

पितुं । नु । स्तोषं । महः । धर्माणं । तविषीं । यस्य । चितः । वि । व्योजसा । वृचं ।

विऽपर्वे । अर्दयत् ॥१॥

अहमगस्त्यो नु चिप्रं पितुं पालकमन्नं स्तोषं । स्तौमि । महो महान्तं धर्माणं सर्वस्य धारकं तविषीं बलात्प्राप्तं । यद्वा । महतो लोकस्य धारकं । यस्यान्नस्यौजसा बलेन सामर्थ्येन चितो विसीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिस्त्रिषु चित्वादिस्थानेषु तायमानोऽपीन्द्रो वृचं विपर्वं विच्छिन्नसंधिकं यथा तथार्दयत् हिंसितवान् ॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे । अस्माकमविता भव ॥२॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयं । त्वा । ववृमहे । अस्माकं ।

अविता । भव ॥२॥

हे स्वादो आस्वादनीय पितो पालक मधो माधुर्योपेत पितो हे पानसाधनाय वयं त्वा त्वां ववृमहे ।
सेवामहे ॥ अत्र सर्वानुदात्तानां पूर्वस्यासामान्यवचनत्वानिघातत्वं । अनुदात्तानां तु विशेषवचनत्वानि-
घातत्वं ॥ असकृत्पितुशब्दश्रवणं तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थं । हे पितो अस्माकमविता तर्पयिता भव ॥

उपं नः पितॄवा चर शिवः शिवाभिरूतिभिः ।

मयोभुरद्विषेण्यः सखा सुशेवो अद्वयाः ॥ ३ ॥

उपं । नः । पितो इति । आ । चर । शिवः । शिवाभिः । ऊतिऽभिः ।

मयऽभुः । अद्विषेण्यः । सखा । सुऽशेवः । अद्वयाः ॥ ३ ॥

हे पितो यतस्त्वं शिवो मंगलः अतः शिवाभिर्मंगलयुक्ताभिरूतिभि रक्षणीनोऽस्मान्ना चर । आगच्छ ।
आगत्य च मयोभुः सुखस्य भावयिताद्विषेण्योऽद्वैत्यरसः । प्रियरस इत्यर्थः । सखा सखिवन्प्रियकारी सुशेवोऽत
एव सुष्ठु सुखकरोऽद्वया द्वयरहित उक्तगुण एव न तु तद्विपरीतो भवेत्यर्थः । अथवा वृष्टांतवादीऽयं । सुशेवो
ऽद्वया मनःकर्मविसंवाद्ग्रहितः सखा यथा मयोभुरद्वैत्यश्च भवति तद्वत्त्वमपि भवेत्यर्थः ॥

तव त्वे पितो रसा रजांस्यनु विष्टिताः । दिवि वाता इव श्रिताः ॥ ४ ॥

तव । त्वे । पितो इति । रसाः । रजांसि । अनु । विऽस्थिताः । दिवि । वाताऽइव ।

श्रिताः ॥ ४ ॥

हे पितो तव त्वत्संबन्धिनस्त्ये ते स्वादस्वादियदुसा रजांसि लोकाङ्गीकस्थानार्थानन्वानुकूलेन विष्टिताः ।
विविधं स्थिताः । विविधस्थितौ वृष्टांतः । दिवि दुर्लोकैऽंतरिक्षे श्रिता वाता वायवः ते यथा व्याप्तान्मद्वत् ॥

तव त्वे पितो ददतस्तव स्वादिष्ट ते पितो ।

प्र स्वाद्यानो रसानां तुवियीवा इवेरते ॥ ५ ॥

तव । त्वे । पितो इति । ददतः । तव । स्वादिष्ट । ते । पितो इति ।

प्र । स्वाद्यानः । रसानां । तुवियीवाऽइव । ईरते ॥ ५ ॥

हे पितो पालकान्न त्वे ते त्वदर्थिनो नरास्तव भोक्तारो भवन्तीति शेषः । के ते नराः । हे स्वादिष्ट स्वादुतम
पितो पालक तव त्वदनुग्रहान्ते त्वां ददतः प्रयच्छन्तो भवन्ति । यद्वा । ते पितो इत्यादरार्थं । अभ्यासे हि भूयां-
समर्थं मन्यन्ते । किंच तव रसानां स्वादस्वादीनां षष्ठां स्वाद्यानः स्वादयितारो भक्षयितार एव तुवियीवा इव ।
तुवीति बङ्गनाम । प्रवृत्तयीवा एव प्रेरते । प्रकर्षेण गच्छति । संचरति । इवशब्द एवकारार्थः पूरणो वा ।
भुल्लोकेऽत्तार एव वृढांगा भवन्तीति प्रसिद्धं । अग्नये हि यीवा अधो खंवन्ते । यद्वा । तव रसानामभोक्तारो
ऽसंख्यातयीवा इव भवन्ति रसानां बाङ्गल्यादिति भावः । एवं बङ्गरसोपेतमन्नमिति तस्य स्तुतिः ॥ ॥ ६ ॥

त्वे पितो महानां देवानां मनो हितं । अकारि चारु केतुना तवाहिमवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति । पितो इति । महानां । देवानां । मनः । हितं । अकारि । चारु । केतुना ।

तव । अहिं । अवसा । अवधीत् ॥ ६ ॥

हे पितो महानां पुण्यानां महतां वा देवानामिन्द्रादीनां मनस्वि त्वयि हितं निहितमकारि । कृतं । अमृ-
तमपि विहाय त्वयि चर्तते । हे पितो तव चाह सनीचीनेन केतुना त्वत्कृतेन प्रज्ञानलक्षणेनावसा रक्षणेनाहिं

मेघं वृषं वावधीत् । हतवानिन्द्रः । अन्नमयं हि सोम्य मनः । कां उ० ६. ५. ४. । इति श्रुतेः । अथवा त्वत्किमुना
अगद्रक्षणेन निमित्तेनेति योज्यं । अगद्रक्षणार्थं हीद्रेणाहिर्भवते ॥

यददो पितो अजगन्विवस्व पर्वतानां ।

अचा चिन्नो मधो पितोऽरं भूक्षायं गम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानां ।

अच । चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरं । भूक्षायं । गम्याः ॥ ७ ॥

हे पितो अन्न त्वां यद्यदा विवस्व ॥ सुपो लुक् । अंथलोपस्कांदसः ॥ विवासनवतां विबुद्धपप्रकाशनवतां ।
विवो धनमुदकलक्षणं । धनवतां वा पर्वतानां मेघानां संबध्यदः प्रसिद्धं तदुदकमजगन् अगमत् गच्छत् अच
चिदस्मिन्काले नोऽस्मान् हे मधो हे पितो माधुर्योपेतान्न त्वं नोऽस्मानरमलं संपूर्णं भूक्षाय भूक्षाय गम्याः ।
गच्छ । संनिहितो भव ॥

यदपामोषधीनां परिंशमारिशमहे । वातापि पीव इज्ज्व ॥ ८ ॥

यत् । अपां । ओषधीनां । परिंशं । आऽरिशमहे । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ ८ ॥

यथेनापामोषधीनां संबंधि परिंशं परिलेशं परितः सुखकरमन्नमारिशमहे आस्वादयामः भूक्षयामः
तेनान्नोदकसारिण हे वातापि । वातेन प्राणिनाम्रोति स्वनिर्वाहमिति वातेनाप्यायत इति वा वातापि शरीरं ।
हे शरीर त्वं पीव इदाप्यायित एव भव । अन्नोदकाभ्यां शरीरवृद्धिः प्रसिद्धा । यद्वा । यद्यप्यपामोषधीनां
परिंशं लेशमास्वादयामः तथापि हे वातापि वातवत्सर्वव्यापक पितो त्वमल्पमपि पीवः पीवानेव भव ॥

यत्ने सोम गवाशिरो यवाशिरो भजामहे । वातापि पीव इज्ज्व ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽन्नाशिरः । यवऽन्नाशिरः । भजामहे । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ ९ ॥

पूर्वमन्नसामान्येन सुखेदानीं सोमलक्षणमन्नं स्वीति । हे सोम ते तव यद्यमंशं गवाशिरो गोविकारशी-
रावाश्रयणद्रव्यं यवाशिरो यवविकाराश्रयणद्रव्यं भजामहे सेवामहे तेन हे वातापि शरीर पीवो भव ॥

करंभ ओषधे भव पीवो वृक्ष उदारथिः । वातापि पीव इज्ज्व ॥ १० ॥

करंभः । ओषधे । भव । पीवः । वृक्षः । उदारथिः । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ १० ॥

करंभो यः करंभादिरूपः सक्तुपिंडोऽस्ति तदात्मक हे ओषधे त्वं पीवः स्वीन्नवान् वृक्षो व्याधिर्वर्जयिता
भव । उदारथिरुर्ध्वगम इन्द्रियाणामुद्दीपयिता भव । शिष्टो गतः ॥

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादं ॥ ११ ॥

तं । त्वा । वयं । पितो इति । वचःऽभिः । गावः । न । हव्या । सुसूदिम् ।

देवेभ्यः । त्वा । सधमादं । अस्मभ्यं । त्वा । सधमादं ॥ ११ ॥

हे पितो अन्न सोमरूप तं तावृशं सुतं त्वा त्वां महानुभावं वचोभिः सुतिवाग्भिर्वयं सुषूदिम । चारयामो
रसान् । तच्च दृष्टांतः । गावो न हव्या गाव इव हवीष्यत्पादयति तथा त्वत्सकाशात्सोमं सुषूदिम । किमर्थं
कोवृशं चेति चेत् उच्यते । देवेभ्य इन्द्रादिभ्यस्तदर्थं सधमादं तेषां सह मादयितारं । न केवलं देवेभ्य एव किंतु
सधमादमस्माभिः सह मादयितारं ऊतशेषरूपं त्वा त्वामस्मभ्यमस्मदर्थमपि ॥ ७ ॥

समिद्धो अथेतिकादशर्चं नवमं सूक्तमागच्छं सर्वं गायत्रं । समिद्धापितनूनपादादय एकादश प्रत्युचं देवता यास्तेन किंदेवताः प्रयाजा इत्युपक्रम्यापेयाः प्रयाजा ऋतुदेवताः ऋदोदेवताः पशुदेवताः प्राणदेवता आत्म- देवता इत्यादिना बह्वन्पञ्चानुपन्यस्य ब्राह्मणानि च प्रदक्ष्णापेया एवेति सिद्धांतितं । नि० ८. २२. समिद्ध आप्रिय इत्यनुक्रांतं ॥ पञ्चावगस्थानामेकादशप्रयाजरूपमिदमाग्नीसूक्तं ॥

समिद्धो अद्य राजसि देवो देवैः सहस्रजित् । दूतो हव्या कविर्वह ॥ १ ॥

संऽइङ्गः । अद्य । राजसि । देवः । देवैः । सहस्रऽजित् । दूतः । हव्या । कविः । वह् ॥ १ ॥

हे अपि देवैर्व्यवहर्तुमिच्छंस्त्वग्निः समिद्धः सम्यग्दीपितो देवोऽत एव दीप्यमानः समिद्धिर्वा देवैः सहितः समिद्धः सन्नयास्मिन्यागदिने राजसि । ईशिषे । हे सहस्रजित् सहस्रस्य धनस्यैतत्संख्याकाणां शत्रूणां वा जेतः ततो दूतो देवानां दूतसव्यज्ञादिवार्त्ताहर आह्वाता वा । अपिर्देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । कविः क्रांतदर्शी ईदृशस्त्वं हव्यास्मदीयानि हवींषि वह । देवेभ्यः प्रापय ॥

तनूनपादृतं यते मध्वा यज्ञः समज्यते । दधत्सहस्रिणीरिषः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । ऋतं । यते । मध्वा । यज्ञः । सं । अज्यते । दधत् । सहस्रिणीः । इषः ॥ २ ॥

तनूनपाद्यज्ञशरीरस्य नपातयिता । यद्वा । आपोऽत्र तन्व उच्यंत इत्युक्तत्वादपां नपातयिता तासां नप्ता वा । अज्ञ औषधयः औषधीभ्योऽग्निरिति नप्तृत्वं । यज्ञः पूज्यः । यज्ञनिर्वाहकत्वाद्वा यज्ञः । ईदृशोऽग्निर्यत्नं यज्ञं यते । गच्छते । अनुतिष्ठते । यजमानाय तदभिमतार्थं । मध्वा मधुरेणाज्यसोमादिद्रव्येण समज्यते । किं कुर्वन्नयं । सहस्रिणीरितसंख्याकानीषोऽन्नानि दधत्यजमानेभ्यो धारयन् ॥

आजुह्वानो न ईङ्गो देवाँ आ वक्षि यज्ञियान् । अग्नेँ सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । नः । ईङ्गः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् । अग्नेँ । सहस्रऽसाः । असि ॥ ३ ॥

हे अपि आजुह्वानोऽस्माभिराह्वयमानः सन्नीडोऽस्माभिः सुख इत्यनामकस्त्वं नोऽस्मदर्थं यज्ञियान् यज्ञ- भाजो देवाना वक्षि । आवह । हे अपि त्वं सहस्रसा असि । अपरिमितधनस्य दातासि ॥

प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यचादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं । बर्हिः । ओजसा । सहस्रऽवीरं । अस्तृणन् । यच । आदित्याः । विऽराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं प्रागयं सहस्रवीरं सहस्रसंख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेणैरयितारो देवा यस्य तत्तादृक् । यद्वा । अपरिमितवीराः पुत्रादयो धेन तादृक् । बर्हिरोजसा मंचलक्षणबलेनोपेता ऋत्विजोऽस्तृणन् । आच्छादयन् । यत्र यस्मिन्बर्हिषादित्या अदितेः पुत्राः यूयं विराजथ विविधं राजध्वे तद्बर्हिरस्तृणन् ॥

विराट् सम्राड्भिः प्रभ्वीर्बह्वीश्च भूयसीश्च याः । दुरो घृतान्यक्षरन् ॥ ५ ॥

विऽराट् । संऽराट् । विऽभ्वीः । प्रऽभ्वीः । बह्वीः । च । भूयसीः । च । याः । दुरः ।

घृतानि । अक्षरन् ॥ ५ ॥

विराट् ॥ विशेषेण राजंत इति व्यत्ययेनैकवचनं ॥ सम्राट् सम्यगिति पूज्यतरं राजमानाः ॥ अत्रापि व्यत्ययेनैकवचनं ॥ विभ्वीर्विभ्वो विविधं भविष्यः प्रभ्वीः प्रभ्यः प्रकर्षेण भविष्यो बह्वीर्बह्वो भूयसीर्लोकाप्र- सिद्धसंख्याभिश्च भूयस्यस्य या दुरो यज्ञगृहद्वारः संति ता घृतान्युदकानि प्राक्ष्युपकारार्थमक्षरन् । अरति । यद्वा । बह्वीर्भूयसीरित्येते संख्यावचने । शिष्टानि तासां नामधेयानि ॥ ८ ॥

सुरुक्ने हि सुपेशसाधि श्रिया विराजतः । उषासावेह सीदतां ॥ ६ ॥
 सुरुक्ने इति सुऽरुक्ने । हि । सुऽपेशसा । अधि । श्रिया । विऽराजतः । उषसा ।
 आ । इह । सीदतां ॥ ६ ॥

सुरुक्ने शोभनदीप्राभरणे प्रसिद्धे सुपेशसा शोभनरूपे ईदृश्यावहोरात्रदेवते अर्धधिकं श्रिया सीदयेण विराजतः । विशेषेण दीयते ॥ ह्रियोगादनिघातः ॥ तादृश्यावुषसी । एतद्रात्रिरयुपलक्षणं । उषःशब्दो दिवस-
 स्तोपलक्षकः । रात्रिरुषाश्चोभे इहास्मिन्दिन आ सीदतां । आगत्य तिष्ठतां । आगच्छतां वा ॥

प्रथमा हि सुवाचसा होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यस्ततामिमं ॥ ७ ॥
 प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यस्ततां । इमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । मुख्यनामैतत् । प्रतमी प्रकृतमौ । हिः प्रसिद्धी । सुवाचसा प्रियवचनी दैव्या देवाही होतारा देवानामाहुतारौ होमनिष्पादकौ वा कवी मेधाविनावर्तौ नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यस्ततां । यज्ञतां । गच्छतां वा ॥

भारतीके सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे । ता नश्चोदयत श्रिये ॥ ८ ॥
 भारति । इके । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपऽब्रुवे । ताः । नः । चोदयत । श्रिये ॥ ८ ॥

हे भारति । भरत आदित्यः । तस्य संबन्धिनी भारती । तादृशि युलोकदेवते हे इके भुदेवि हे सरस्वति । सरो वागुदकं वा । तद्व्यंतिरुचदेवते तादृशि देवि । एताः चित्वादिदेवताः । एतास्मिन् आदित्यप्रभावविशेषरूपा इत्याहुः । यास्मिन् सर्वा वो युष्मानुपब्रुवे उपेत्य स्तौमि ता यूयं नोऽस्माञ्छ्रिये संपदे चोदयत । प्रेरयत ॥

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्समानजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥ ९ ॥
 त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रऽभुः । पशून् । विश्वान् । संऽआनजे । तेषां । नः । स्फातिं ।
 आ । यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानी देवो रूपाणि योनीं सृष्टानि रेतसि रूपाणि कर्तुं प्रभुर्हि । हिशब्दः
 श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । यावच्छो वै रेतसः सित्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति । तै० सं० १. ५. ९. १. इति
 श्रुतिः । स देवो विश्वान् सर्वानपि पशून्स्रदीयान् गवादिकान् समानजे । सम्यगनक्ति । व्यक्तीकरोति ॥ संपु-
 षादनक्तेर्लिटि तस्मान्नुडिति नुट् ॥ अथ प्रत्ययः । तेषामन्तानां पशूनां स्फातिं वृद्धिं नोऽस्मदर्थमा यज । सर्वतः
 पूजय । कुर्वित्यर्थः ॥

उप त्मन्या वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥ १० ॥
 उप । त्मन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज । अग्निः । हव्यानि । सिष्वदत् ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूपाभिमानी देव त्मन्यात्मनैव देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यः पाथः पशुरूपमन्नमुप सृज । उत्पादय ।
 यूपाभावे पशुनियोजनाभावेन हविषोऽभावात् । त्वय्येवं कृतवति सत्यमिहव्यानि हवींषि सिष्वदत् । स्वदयतु ।
 स्वादूकरोतु ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥
 पुरऽगाः । अग्निः । देवानां । गायत्रेण । सं । अज्यते । स्वाहाऽकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥

अयमग्निर्देवानां पुरोगा असुरयुधं प्रति पुरोगामी । यदा । देवानां मध्ये यज्ञं प्रत्यग्निरेव पुरोगामी । अत एवायणीत्वादेवाग्निशब्दो निष्पन्नः । अग्निः कक्षादयणीर्भवतीति निश्चितं । ७. १४. । तादृशोऽयं गाय-
त्रेणैतदुपलक्षितेन मंत्रेण समज्यते । सम्यग्लक्ष्यते । स्वाहाकृतीषु स्वाहाकारेषु सत्सु हविःषु दीयमानेषु रोचते ।
अत्यर्थं दीप्यते । एताः प्रयाजदेवता यज्ञावयवाभिमानिन्यः । तद्वारा यज्ञ एव सूर्यत इति केषांचिन्नतं ।
अग्निरेव नामांतरमित्यन्ये ॥ ॥ ९ ॥

अग्ने नयेति दशमं सूक्तमष्टर्चमागस्त्यं त्रैष्टुभमाग्नेयं । अग्ने नयाष्टावाग्नेयमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाका-
श्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभच्छंदसि विनियोगः । अथैतस्या इत्यत्राग्ने नयाद्ये बृहन्नित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्तिस्र उच्येत्
। आ० ४. १३. । इति सूचितत्वात् ॥ अत्र शौनकः । उत्पद्यप्रतिपत्तो यो भृष्टो वापि पथः क्वचित् । पंथानं प्रति-
पथेत कृत्वा वा कर्म गर्हितं ॥ अग्ने नयेति सूक्तेन प्रत्युचं जुहुयादृतं । अपेक्ष प्रयतो नित्यमुपतिष्ठेत वाग्लं
। अश्वि० १. २७. । इति ॥ आद्याश्चतस्रः अवणाकर्मणि विनियुक्ताः । आवणां पीर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । अग्ने
नय सुपथा राये अस्मानिति चतस्रभिः प्रत्युचं कृत्वा । आ० गृ० २. १. ४. । इति ॥ आग्नेये पशौ वपापुरोडाश-
योराद्ये द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूचितं । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः
। आ० ३. ७. । इति ॥ आद्या प्रायणीयेष्टावाग्नेयस्यानुवाक्या । सेवोदयनीये याज्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र
सूचितं । अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पंथामगन्त । आ० ४. ३. । इति । विपरीताश्च याज्यानु-
वाक्या इति च ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वांनि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्टां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥

अग्ने । नय । सुपथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराण । एनः । भूर्यिष्टां । ते । नमः । उक्तिं । विधेम ॥ १ ॥

हे अग्नेऽंगनादिगुणविशिष्ट देव द्योतमान विश्वानि वयुनानि सर्वाणि प्रज्ञानानि । अग्नेनैतदनुष्ठितमिदं
प्रायणीयमिति यदेतज्ज्ञानमस्ति तद्विद्वानित्यर्थः । यतो विद्वान् अतस्त्वमस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण राये
गंतव्याय स्वर्गादिधनाय । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । प्रापणीयं रयिं प्रति नय । तदर्थं जुहुराणं कृटिलकार्येणः
पापं फलप्रतिबंधरूपमस्मदस्मात्तो युयोधि । पृथक्कुरु । ते तव वयं भूर्यिष्टामतिप्रवृद्धां नमउक्तिं नमस्कारोक्तिं
स्तुतिं विधेम । परिचरेम । कुर्मः ॥

आयुष्कामेध्यामग्ने त्वं पारयेति द्वे स्विष्टकृतो याज्ये पाहि न इति चतुर्थ्यनुवाक्या । पाहि नो अग्ने पायु-
भिरजस्रैरपि त्वं पारया नव्यो अस्मानिति संयाज्ये । आ० २. १०. । इति सूचितं ॥ एते एव स्वस्थयन्यामपि
संयाज्ये इति सूचितत्वात् ॥

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरिति दुर्गाणि विश्वा ।

पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥ २ ॥

अग्ने । त्वं । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिभिः । अति । दुः । गानि । विश्वा ।

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव । तोकाय । तनयाय । शं । योः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं नव्यो नवतरः सुख्यो वा त्वमस्मान्यागानुष्ठानृणति पारय । कर्म समापञ्चातिपारय । अति-
क्रामय । केन साधनेन । स्वस्तिभिः । अस्तिरभिपूजितः । सुशब्दः शोभनवचनः । अत्यंतं पूजितैर्यज्ञादिसाधनैः ।
कानि । दुर्गाणि दुर्गमनानि पापानि । अनतिक्रमणीयानि दुरिताख्यान्यतिपारय । किंच नोऽस्माकं पृथ्वी
पृथुतरा पूश्च पुर्यपि भवत्विति शेषः । चशब्दो वक्ष्यमाणेन सह समुच्चयार्थः । पूरिति आत्तिकवचनं । पुरास्थपि

मर्षित्वर्थः । तथा नोऽस्माकमुर्वी पृथ्वि ब्रह्मतरा भवतु । त्वं तु तोकायापत्वाय तनयाय पुत्राय । तोक्-
शब्दोऽपत्तिसामान्यवचनः । तनयशब्दः पुत्रवचनः । शं सुखं योर्मिअयिता भव । यद्वा । रोगाणां शमनं
भयानां यावनं च भव । कुर्वित्वर्थः ॥

अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवा अन्नमिचा अभ्यमंत कृष्टीः ।

पुनरस्मभ्यं सुविताय देव स्नां विश्वेभिरमृतेभिर्यजच ॥३॥

अग्ने । त्वं । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अन्नमिऽचाः । अभि । अभ्यमंत । कृष्टीः ।

पुनः । अस्मभ्यं । सुविताय । देव । स्नां । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजच ॥३॥

हे अग्ने त्वममीवा रोगानस्मदस्मत्तो युयोधि । व्यावर्तय । या अन्नमिचा अग्निनापालिताः कृष्टीः प्रजा अभ्य-
मंत अभिमिमतेऽस्मान् ॥ यच्छब्दाध्याहारादनिघातः ॥ ता युयोधि । यद्वा । ता अन्नमिचाः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा
अभ्यमंत । त्वयाभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितुमर्हति । वयं तु न तादृशाः । अतोऽस्मात्तो वियोजयेत्यर्थः । न
केवलं वियोगमात्रं अपि तु पुनः पुनरिदं कर्तव्यं । अस्मभ्यमस्मदर्थं सुविताय शोभनफलाय हे यजच यष्टव्यं देव यो-
तमानामे विश्वेभिरमृतेभिः सर्वैरमरणधर्मभिरन्यैर्यष्ट्यैर्देवैः सह स्नां पृथिवीं देवयजनलक्षणासागच्छति शेषः ॥

पाहि न इत्यस्या विनियोगद्वयमपे त्वं पारयेत्यन्तोक्तं ॥ तथाप्येयपशविषैव हविषोऽनुवाक्या । तथा च
सूचितं । पाहि नो अग्ने पायुभिरजसैः प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं । आ० ३. ७. इति ॥

पाहि नो अग्ने पायुभिरजसैरुत प्रिये सदेन आ शुशुक्लान् ।

मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥४॥

पाहि । नः । अग्ने । पायुऽभिः । अजसैः । उत । प्रिये । सदेने । आ । शुशुक्लान् ।

मा । ते । भयं । जरितारं । यविष्ठ । नूनं । विदत् । मा । अपरं । सहस्वः ॥४॥

हे अग्ने नोऽस्मानजसैरनवरतैरविच्छिन्नैः पायुभिः पालनप्रकारैः पाहि । पालय । उतापि च प्रिये सदेने
तव प्रियभूते यागगृह आ सर्वतः शुशुक्लान् दीप्यमानो भवेति शेषः । किंच हे यविष्ठ युवतम ते तव जरितारं
जरितारं स्तोतारं मां नूनमथ भयं मा विदत् । मा लभतां । माप्नोतु । हे सहस्वो बलवन्मये अपरमपरस्मि-
न्काले भयं मा विदत् । अपरं मदन्वं वा मा विदत् ॥

अच्युताय भौमाधिककपालपुरोडाशहोमे मा नो अप इत्यनयाशयमभिजुहोति । तथा च सूचितं । मा
नो अग्नेऽव सृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति । आ० गृ० २. १. ६. इति ॥

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायाविष्यवे रिपवे दुच्छुनायै ।

मा दत्ते दशते मादते नो मा रीषते सहसावन्परा दाः ॥५॥

मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघायं । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायै ।

मा । दत्ते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रीषते । सहसाऽवन् । परा । दाः ॥५॥

हे अग्ने नोऽस्मानघाय हिंसकायाविष्यवे । अविष्यतिरत्तिकर्मा । अन्नेच्छवे दुच्छुनायै । शुनं सुखं । दुष्टसु-
खकारिणे । दःखकारिण इत्यर्थः । तस्य रिपवे माव सृजः । मा त्याजीः । तदधीनं मा कुर्वित्वर्थः । तथा
नोऽस्मान्दत्ते दशते दशते सर्पादये माव सृजः । तथा नोऽस्मानदतेऽदंतकाय शृंगादिभिर्घातिने
माव सृजः । तथा रीषते हिंसकाय तस्करराचसादये हे सहसावन् सहस्विन् मा परा दाः । पराभूतं मा
देहि । सर्वथा न देहीत्यर्थः ॥ ॥१०॥

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसद्गुणानो अग्ने तन्वेऽ वरूथं ।
 विश्वाद्रिरिक्षोरुत वा निनित्सोरभिहुतामसि हि देव विष्पद ॥ ६ ॥
 वि । घ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यंसत् । गुणानः । अग्ने । तन्वे । वरूथं ।
 विश्वात् । रिरिक्षोः । उत । वा । निनित्सोः । अभिऽहुता । असि । हि । देव । विष्पद ॥ ६ ॥

हे ऋतजात यज्ञार्थमुत्पन्नामे वरूथं वरणीयं त्वां तन्वे शरीरपोषाय गुणानः सुवंस्त्वावांस्त्वया देवतया तद्वाज्रगो वि घ यंसत् । विमुंचति खत्वात्मानं । कक्षात्सकाशात् । रिरिक्षोर्हिंसितुमिच्छोसोरादेः सकाशात् । उत वायवा निनित्सोर्निदितुमिच्छतः । हे देव अभिहुतामामिसुखेन कुटिलं कुर्वतां द्विषां विष्पद्विशेषेण बाधकोऽसि हि । अतस्त्वदगुणहृदयं जनो वि यंसत् ॥

त्वं ताँ अग्न उभयान्वि विद्वान्वेषि प्रपित्वे मनुषो यजच ।
 अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मृजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥ ७ ॥
 त्वं । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेषि । प्रऽपित्वे । मनुषः । यजच ।
 अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । मर्मृजेन्यः । उशिक्ऽभिः । न । अक्रः ॥ ७ ॥

हे यजच यष्टव्यामे त्वं तान्वष्टूनयष्टुंभयान्मनुषो मनुष्यान्विष्य विद्वाज्जानन् प्रपित्वे संनिहित एव काले वेषि । कामयसे यष्टुन् । तथा कुर्वन्नक्र आक्रमिता त्वं मनवे । वष्यर्थे चतुर्थी । मनुष्यस्य यजमानस्याभिपित्वेऽभिप्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा शास्यो भूः । शिषणीयो भव । इदं कुर्विदं कुर्वति विधियो भव । मर्मृजेन्यः शोधयिता यजमान उशिग्भिः कामयमानैर्हृत्विग्भिरिव ॥

अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्नौ ।
 वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥
 अवोचाम । निऽवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनुः । सहसाने । अग्नौ ।
 वयं । सहस्रं । ऋषिऽभिः । सनेम । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

वयमस्मिन्नग्नी निवचनानि नियमपूर्वकाणि वचांसि स्तोत्ररूपाण्यवोचाम । ब्रूमः । अपिर्विशेष्यते । मानस्य सूनुः । भीयत इति मानो मंचः । तस्य सूनुरग्निः मंचेणोत्पद्यमानत्वात् । सप्तम्यर्थे प्रथमा । मानस्य सूनौ सहसाने शत्रूणामभिभवितर्यप्राववोचाम । वयमेभिर्हृषिभिरतींद्रियार्थप्रकाशकैर्मंचैः साधनैः सहस्रमपरिमितं धनं सनेम । संभजेमहि । विद्यामेति गतं ॥ ॥ ११ ॥

अनर्वाणमित्यष्टर्चमेकादशं सूक्तमागस्त्यं बार्हस्पत्यं वैष्टुभं । अनर्वाणं बार्हस्पत्यमित्यनुक्रांतं ॥ श्रीतविनि-योगो लैंगिकः ॥ अत्र शौनकः । स्नात्वा उपेदनर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिं । वीरान्धनं च प्राप्नोति सोऽष्टोत्वं च नियच्छति । ऋग्वि० १. २७. । इति ॥

अनर्वाणं वृषभं मंद्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नय्यमर्कैः ।
 गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥ १ ॥
 अनर्वाणं । वृषभं । मंद्रऽजिह्वं । बृहस्पतिं । वर्धय । नय्यं । अर्कैः ।
 गाथान्यः । सुरुचः । यस्य । देवाः । आऽशृण्वन्ति । नवमानस्य । मर्ताः ॥ १ ॥

हे होतः नव्यं नवतरं सुखं वा तमनर्वाणमगतारं । स्तोत्ररधीनमित्यर्थः । वृषभमपां फलानां वर्धितारं मंद्रजिह्वं मादकवाचं बृहस्पतिं मंचस्य पालयितारमेतन्नामकं देवमर्कैरर्चनसाधनैर्मंचैर्वर्धय । प्रवृद्धं जुष । सुखचः शोभनदीप्तिर्नवमानस्य सुखमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ यस्य बृहस्पतेः ॥ कर्मणि षष्ठ्यः ॥ रोषमानं सुखमानं गाथान्यः । गाथेति वाङ्माम । स्तुतिवचसो नेतारो देवा व्यवहर्तारो मर्ता मनुष्या होषादयः । यद्वा । नवमानस्य सुवानस्य यजमानस्य संबन्धिनसे । आश्रुष्वन्ति आश्रावयन्ति पुरा तं बृहस्पतिं वर्धय । अत्रानर्वाणमप्रत्युतमन्यस्मिन्नित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ६. २३ ॥

बार्हस्पत्ये पशौ तमृत्विद्येत्येषा वपायाज्या । सूचितं च । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हान्तमृत्विद्या उप वाचः सचते । आ० ३. ७. इति ॥

तमृत्विद्या उप वाचः सचन्ते सर्गो न यो देवयतामसर्जि ।

बृहस्पतिः स ह्यंजो वरांसि विभ्वाभवत्समृते मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं । ऋत्वियाः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः । देवऽयतां । असर्जि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । अंजः । वरांसि । विऽभ्वा । अभवत् । सं । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं बृहस्पतिमृत्विद्या वर्षर्तुसंबन्धिन्यो वाचो माध्यमिका उप सचते । समोपे सेवते । यः सर्गो नोदकस्य स्रष्टापि । नशब्दोऽप्यर्थः । देवयतां देवानिच्छतां यजमानानामसर्जि फलं । यद्वा । देवं तमिच्छतां मनुष्याणामसर्जि स्रष्टवान्व्युदकं । यद्वा । ऋत्वियाः प्राप्तकालीना वाचो होषादिप्रेरिता वाच उप सचते तं यः सर्गो नोदकस्रष्टिरिव । सः स एव बृहस्पतिरंजो हि व्यंजकः खलु । तस्मिन्वर्षति सर्वे भवन्ति । अत एव विभ्वा विभुर्वाप्नो मातरिश्वा वृष्टिनिर्मातर्यंतरिक्षे चेष्टमानो वायुसदृशो वा वरांसि वरणीयानि वृथ्यादिफलानि संपादयन्त उदके निमित्तभूते सति समभवत् । संभूतः । अथवा । अंजो यज्ञियानां व्यंजको मातरिश्वा फलस्य निर्मातरि यज्ञे अस्मिता वर्तमानः स बृहस्पतिर्चन्ते यज्ञे निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयानि हवींषीच्छन् विभ्वा विभुः समभवत् ॥

उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च ह्योके यंसत्सवितेव प्र बाहू ।

अस्य क्रत्वाहन्योऽ यो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षसस्तुर्विष्मान् ॥ ३ ॥

उपऽस्तुतिं । नमसः । उत्ऽयतिं । च । ह्योके । यंसत् । सविताऽदेव । प्र । बाहू इति ।

अस्य । क्रत्वा । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षसः । तुर्विष्मान् ॥ ३ ॥

अयं बृहस्पतिरुपस्तुतिं यजमानेनोपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं नमसो हविर्लक्षणस्यान्नस्योद्यतिमुद्धारं च ह्योकेमन्यो यो मंचविशेषोऽस्ति तं च प्र यंसत् । प्रकर्षेण यतते स्वीकर्तुं । यजमानो वा तत्सर्वं प्रयच्छत्यक्षी । तत्र दृष्टान्तः । सवितेव सूर्य इव स यथा स्तोत्रादिकं स्वीकरोति तद्वत् । यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य इव । स यथा बाहुभ्यः प्रकाशादि प्रयच्छति तद्वद्वाङ्म बाहुभ्यां यजमानोऽपीत्यर्थः । तस्य महत्त्वमाह । अरक्षसः स्वविरोधिरक्षोरहितस्यास्य बृहस्पतेः क्रत्वा कर्मणा सामर्थ्येनाहन्योऽङ्घ्रि साधुर्यः सूर्योऽस्ति स भीमो न मृग इव भयजनकः सिंहादिरिव भीमो भयहेतुस्तुर्विष्मान् बलवान् परिभ्रमतीति शेषः । यस्य माहात्म्येन मंत्राभिमानिनो बृहस्पतेः सामर्थ्याद्देहाद्यसुराञ्जित्वातितेजसी भवति तादृशो महानुभावो यजमानदत्तं हविरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

अस्य ह्योको दिवीयते पृथिव्यामन्यो न यंसद्यस्तुभृच्चैताः ।

मृगाणां न हेतयो यंति चेमा बृहस्पतेरहिमायां अभि द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य । श्लोकः । दिवि । ईयते । पृथिव्यां । अत्यः । न । यंसत् । यस्मिन् । विचेताः ।
मृगाणां । न । हेतयः । यन्ति । च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिमायान् । अभि । द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य बृहस्पतेः श्लोकः सुत्यात्मिका कीर्तिर्गर्जितवाग्वा दिवि द्योतमाने बुलोके पृथिव्यां चेत्यति । गच्छति । व्याप्नोति । यो बृहस्पतिरत्यो नातनशील आदित्य इव यन्मृत पूजितं हविरादिकं दधानो विचेता विविधं चेतयिता प्राणिनां विशिष्टप्रज्ञायुक्तो वा यंसत् नियच्छति फलं । किंच मृगाणां हंतुमन्विष्यतां हेतयो नायु-
धानीवास्तु बृहस्पतेरिमा हेतयो हिंसायायुधानि यन्ति । गच्छति च ॥ चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥
अहिमायानागत्य हंत्योऽंतरिक्षचारिण्यो वा माया येषां वृक्षादीनां तानमुरान् ब्रून् दिवसान् ॥ कालाध्वनोः
। पा० २. ३. ५. इति द्वितीया ॥ तान्यायुधान्यभि लक्षयन्ति च ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

ये त्वा देवोस्त्रिकं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवन्ति पञ्चाः ।
न दूढ्येऽनु ददासि वामं बृहस्पते चयस इत्पियारं ॥ ५ ॥
ये । त्वा । देव । उस्त्रिकं । मन्यमानाः । पापाः । भद्रं । उपजीवन्ति । पञ्चाः ।
न । दुःध्ये । अनु । ददासि । वामं । बृहस्पते । चयसे । इत् । पियारं ॥ ५ ॥

हे देव बृहस्पते ये पापाः पापबुद्धयोऽत्याः पञ्चा हविलक्षणात्तवन्तः पापिन जीर्णा वा नरा भद्रं कल्याणं
त्वा त्वामुस्त्रिकं । उस्त्रियेति गोनाम । कुत्सितामल्पक्षीरोत्स्राविणीं गां जीर्णमनङ्गाहं वा मन्यमाना उपजीवन्ति
उपेत्य प्राणन्ति । अत्यं याचन्त इत्यर्थः । दूढ्ये दुर्धये ॥ वचनव्यत्ययः ॥ दुर्बुद्धिभ्रष्टेभ्यो वामं वननीयं धनं नानु
ददासि । अनुकूलं न वितरसि । हे बृहस्पते देव पियारं सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं महाफलरिपुं तु चयस
इत् । गच्छस्वेवानुग्रहीतुं ॥ चय गतावित्यस्येदं रूपं ॥ यद्वा । हे बृहस्पते पियारं हिंसकं । पीयतेर्हिंसाकर्मण
इदं रूपं ॥ तं प्राणिहिंसकं चयस इत् । हंस्वेव । बृहस्पते यज्ञातयसि देवपीयुमिति निरुक्तं । ४. २५. ॥ ॥ १२ ॥

सुप्रैतुः सूयवसो न पंथा दुर्नियंतुः परिप्रीतो न मित्रः ।
अनर्वाणो अभि ये चक्षते नोऽपीवृता अपोर्णुवन्तो अस्थुः ॥ ६ ॥
सुऽप्रैतुः । सुऽयवसः । न । पंथाः । दुःऽनियंतुः । परिऽप्रीतः । न । मित्रः ।
अनर्वाणः । अभि । ये । चक्षते । नः । अपिऽवृताः । अपऽऊर्णुवन्तः । अस्थुः ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं सुप्रैतुः सुष्ठु गंतुर्मनुष्यस्य सुयवसः शोभनात्तस्य पंथा न मार्ग इव सुष्ठु यज्ञमार्गगामिनो
सुयवसः पंथा इव । सुखकारी भवेत्यर्थः । किंच दुर्नियंतुर्दुःखिन नियमितू राज्ञः परिप्रीतः सर्वप्रकारेण संतुष्टो
द्वेषादिरहितो मित्रो न सुहृन्मित्रिव । स यथा दुर्नयान्निवर्तयति तद्वत् स्वमपि तथास्मभ्यं कुर्वित्यर्थः । सखिवद-
मार्गान्निवर्त्य मार्गे यज्ञादिरूपे योजयित्वा तत्रापि फलप्रदो भवेत्यर्थः । किंचानर्वाणोऽपापा ये नरा नो
ऽस्नानभ्यामिमुख्येन चक्षते बोधयन्ति तेऽपीवृता अज्ञानेनावृता अपोर्णुवन्तोऽपगतावरणवन्तो ज्ञानवन्तोऽस्थुः ।
तिष्ठन्तु । यद्वा । अनर्वाणस्त्वामप्राप्नुवन्तो येऽस्मद्विरोधिना नोऽस्नानभि चक्षते अभिवदन्ति निन्दन्ति तेऽपीवृता
आच्छादिता रक्षिता अपोर्णुवन्तोऽपगतरक्षणा भवन्ति ॥

सं यं सुभो इत्येषा बार्हस्पत्ये पशौ पुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च । सं यं सुभोऽवनयो न यन्तिवा पित्रे
। आ० ३. ७. इति ॥

सं यं सुभोऽवनयो न यन्ति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।
स विद्धां उभयं चष्टे अंतर्बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः ॥ ७ ॥

सं । यं । स्तुभः । अवनयः । न । यंति । समुद्रं । न । स्रवतः । रोधं चक्राः ।

सः । विद्वान् । उभयं । चष्टे । अंतः । बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ ७ ॥

यं बृहस्पतिं स्तुभः स्तोत्राख्यवनयो न सर्वा अवनयो भूमयो मनुष्या यथा स्वामिनं कर्म प्रति वा सं यंति संगच्छन्ति तद्वत् तथा समुद्रं रोधचक्राः । नदीनामेतत् । रोधनशीलानि चक्राणि यासु तासावृक्षः कूलं क्रममाणा वा स्रवतः स्रवत्यो नद्यो यथा यंति तद्वत् सर्वा अपि स्तुतयो यमेव प्राप्नुवंति गृध्रो गर्धनशीलो वृष्टिमाकांक्षमाणः स बृहस्पतिर्विद्वान् वक्ष्यमाणाभिज्ञस्तरस्तरणं जलाभिवृद्धिमाप उदकानि चोभयमंतर्मध्ये स्थित्वा चष्टे । पश्यति । करोतीत्यर्थः ॥

एवा महस्त्वुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।

स नः स्तुतो वीरवञ्जातु गोमद्विद्यामेधं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

एव । महः । तुविऽजातः । तुविष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि । देवः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । विद्यामे । इधं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

महो महस्त्वुविजातो बह्वर्थमुत्पन्नस्तुविष्मान् बलवान् वृषभोऽपां वर्षिता देवो बृहस्पतिरिवैवं स्तुतिप्रकारेण धायि । धीयते । स्तूयत इत्यर्थः । स स्तुतो देवो नोऽस्माकं वीरवत्पुत्राद्युपेतं गोमत्रोभिर्युक्तं फलं धातु । करो-
त्वित्यर्थः । विद्यामेति गतं ॥ १३ ॥

कंकत इति षोडशर्चं द्वादशं सूक्तं । अघिरगस्थः । अमृणसूर्यास्त्रयो देवताः । त्रिष्टुप् कंदः । सूर्ये विषमि-
त्याद्यास्तिस्रो महापंक्तयः । अष्टको सप्तकः षट्को दशको नवकश्च । अनु० १०. ३. । इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । नवा-
नामित्वेषा त्रयोदशी महावृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महावृहती । अनु० ९. ९. । इति ह्युक्तं । अत्र
यद्यप्यक्षराणि न्यूनानि तथापि ब्रूहेन पूरणोऽयानि । अत्रानुक्रमणिका । कंकतः षोऽशोपनिषदानुष्टुभममृणसूर्यं
विषशंकावानगस्थः प्रात्रबोद्दृशम्याद्याश्च तिस्रो महापंक्तयो महावृहती चेति । उपनिषदिति रहस्यमित्यर्थः ।
विषशंकायुक्तोऽगस्थस्तत्परिहारायेदमुक्तवान् ॥ अतस्तस्य विशेषविनियोगो जैंगिकः ॥ अत्र शौनकः । कंकतो
नेति सूक्तं तु विषार्तः प्रयतो जपेत् । विषं न क्रमते चास्य सर्पादृष्टिविषादपि ॥ यत्कीटलूतासु विषं दंष्ट्रिवृश्चि-
कतश्च यत् । मूलं च छत्रिमं चैव जपत्सर्वमपोहति । अम्वि० १. २८. । इति ॥

कंकतो न कंकतोऽथो सतीनकंकतः । द्वाविति सुषी इति न्यर्दृष्टा अलिप्तत ॥ १ ॥

कंकतः । न । कंकतः । अथो इति । सतीनऽकंकतः । द्वौ । इति । सुषी इति । इति ।

नि । अर्दृष्टाः । अलिप्तत ॥ १ ॥

कंकतोऽल्पविषः कश्चित् न कंकतस्तद्विपरीतोऽनल्पविषो महोरगादिः ॥ तत्कतेर्गत्यर्थस्य वर्णव्यत्ययेन कंकत
इति सरन् भवति ॥ अथो अपि च सतीनकंकतः । सतीनमित्युदकनाम सतीनं गहनमिति तन्नामसु पाठात् ।
उदकचार्यल्पविषवान् कश्चिदुद्भादिः । एवं द्वाविति । अल्पविषमहाविषभेदेन जलस्थलभेदेन वा द्विप्रकारा-
विति । सुषी इति श्लोषणाविति । प्रकारद्वैविध्यदाहकत्वयोः प्रतिपादनायेतिकारण्यं । तथादृष्टा अदृशमान-
रूपा एतत्संज्ञकाश्च केचिद्विषधरा एवमुक्तप्रकारा ये सन्ति ते नूनं मां न्यलिप्तत । विशेषेण लिप्यति । सर्वास्थ-
गानि लिप्यमावृणोति । केनैवं छतमिति ज्ञायत इति भावः ॥

अर्दृष्टान्हंत्यायत्यथो हन्ति परायती । अथो अवमृती हंत्यथो पिनष्टि पिंषती ॥ २ ॥

अर्दृष्टान् । हन्ति । आऽयती । अथो इति । हन्ति । पराऽयती । अथो इति । अवऽमृती ।

हन्ति । अथो इति । पिनष्टि । पिंषती ॥ २ ॥

अनेन विषद्योषधिः सूयते । आयती विषदष्टस्य सकाशमागच्छंती विषनिर्हरणसाधनौषधिरदृष्टानदृश-
मानान्विषधरान्भूतिः । हिनस्ति । अथो अपि च परायती परागच्छंती संमार्जनसमयेऽवाकप्रवृत्ता भूतिः ।
नाशयति जलचरविषधरान् । अथो अपि चावघ्नती ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अवहन्यमानौषधिः स्वगंधेन भूतिं
बहुविषान् । यद्वा । काचिदोषधिर्दंशकाभारयथैव । अथो अपि च पिबती पेषणकर्त्री दृषत्पिष्यमाणा
वीषधिः पिबति । घूर्णीकरोत्यल्पविषान् । अथवा सर्वेषु वाक्येष्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ॥

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत ।

मौजा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥ ३ ॥

शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्याः । उत ।

मौजाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकं । नि । अलिप्सत ॥ ३ ॥

अन्यांश्च विषहेतूनाह । शरासः शरा वेणुदंडसदृशा अंतस्त्रिद्व्यस्तृणविशेषाः । कुशरासः कुत्सितशरा
अंतस्त्रिद्व्यस्तृणविशेषाः । दर्भासो दर्भाः कुशाः । सैर्यासटाकादिप्रांतोद्भवास्तृणविशेषा अश्ववाला
इति प्रसिद्धाः । मौजा मुंजाः प्रसिद्धाः । वैरिणा वीरणप्रकाराः । एतेषु वर्तमाना अदृष्टा उक्तरूपाः सर्वे
विषधराः साकं मिलित्वा न्यलिप्सत । निलिपंति अ ॥

नि गावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविक्षत ।

नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥ ४ ॥

नि । गावः । गोऽस्थे । असदन् । नि । मृगासः । अविक्षत ।

नि । केतवः । जनानां । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ ४ ॥

गावो गोष्ठे न्यसदन् । निषीदंति । मृगासो मृगा न्यविक्षत । निविष्टाः । स्वस्वस्थान उपरताः । जनानां
प्राणिनां केतवः प्रज्ञानानि नि ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ नीचान्यभवन् । एतेऽस्मिन्समयेऽदृष्टा
अदृश्यमानरूपाः संतो न्यलिप्सत । निलिपंति विशेषेण ॥

एत उ ते प्रत्यदृशप्रदोषं तस्करा इव । अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन ॥ ५ ॥

एते । ऊं इति । ते । प्रति । अदृशन् । प्रऽदोषं । तस्कराऽइव । अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः ।

प्रतिऽबुद्धाः । अभूतन् ॥ ५ ॥

ये त एते सर्पाः प्रत्यदृशन् । प्रतिदृश्यन्ते रात्रौ आसादिलिंगेन । यद्वा । ते रात्रौ हंतारो दिव्ये प्रति-
दृश्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । प्रदोषं । रात्रिर्दोषाः । रात्रिं प्रति तमसामिभूतासु रात्रिषु तस्करा इव हिंसाकाशीरा
दृश्यन्ते यथा तद्वत् । कीदृशास्ते । अदृष्टा अपरिदृश्यमाना विश्वदृष्टा विश्वं दृष्टं धेस्ते तादृशाः प्रतिदृश्यन्ते । अतो
हे नराः प्रतिबुद्धा अभूतन । भवत ॥ ॥ १४ ॥

द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा ।

अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेऽऽयता सु कं ॥ ६ ॥

द्यौः । वः । पिता । पृथिवी । माता । सोमः । भ्राता । अदितिः । स्वसा ।

अदृष्टाः । विश्वऽदृष्टाः । तिष्ठत । इऽऽयत । सु । कं ॥ ६ ॥

अतः परं विषविचिकित्सा । तच्च तावत् हे सर्पाः वो युष्माकं द्यौः पिता । पृथिवी माता । सोमो धाता ।
अदितिर्देवमाता स्वसा । एवंमहानुभावा महोरगाः अदृष्टा अन्यैरदृश्यमानरूपाः स्वयं तु विश्वदृष्टाः सर्वस्य
द्रष्टारो यूयं तिष्ठत स्वस्वस्थानि । मां प्रति मा गच्छत । सु सुतरां कं मुखं यथा तथेळ्यत । ईरयत । गच्छत ।
सोमशब्देन सोमाधारो बुलोक उच्यते । पृथिव्यंतरिष्वुत्थानस्थाः सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्नुतास्त्राधां मा
कुर्वतेत्यर्थः ॥

ये अस्या ये अंग्याः सूचीका ये प्रकंकताः ।

अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥७॥

ये । अस्याः । ये । अंग्याः । सूचीकाः । ये । प्रकंकताः ।

अदृष्टाः । किं । चन । इह । वः । सर्वे । साकं । नि । जस्यत ॥७॥

येऽस्या अंसाह्वा अंसगा अंसे भवा अंसाभ्यां खादंतो वा । तथा येऽंग्या अंगगा अंगेन शरीरेण हंतारो
वा लूतिकादयः । सूचीकाः सूचीसदृशपुच्छरोमाणो वृक्षिकाद्याः । ये च प्रकंकताः प्रकण्टविषाः प्रकण्टगामिनो
वा महोरगा अदृष्टा अदृश्यमानाः किं चन यत्किंचित्सर्पजातमस्ति । इहास्मिन् समीपे वो युष्माकं किमस्ति ।
अतो यूयं सर्वे साकं सह नितरां जस्यत । मुंचतास्मान् ॥ जमु मोक्षणे देवादिकः ॥

उत्पुस्तत्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा । अदृष्टान्तर्वाञ्जंभयन्तर्वाञ्च यातुधान्यः ॥८॥

उत् । पुस्तत् । सूर्यः । एति । विश्वऽदृष्टः । अदृष्टऽहा । अदृष्टान् । सर्वान् । जंभयन् ।

सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥८॥

असौ सूर्यः पुस्तत्पूर्वस्थां दिशुदेति । कीदृशः सः । विश्वदृष्टः । विश्वे द्रष्टव्या यस्य स तादृशः । अदृष्टहा ।
अदृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा । तेषां हंता । यद्वा । अदृष्टमदर्शनमज्ञानमंधकारः । तस्य हंता । सूर्य
उदिते सति सर्वे विषधरा विषाणि वा पलायन्ते । किं कुर्वसुदेतीति चेत् उच्यते । सर्वानदृष्टानद्रष्टव्यान्विष-
राक्षसादीञ्जंभयन् हिंसयन् । तथा सर्वा यातुधान्यः । यातवो यातनास्तीव्रवेदनाः । तासां धात्रीरत्यादयि-
त्रोर्महोरगी राक्षसीवी जंभयन् पुस्तत्तुदेति । अतोऽस्त्यन्तो नि जस्यतेति संबंधः ॥

उदपप्रत्सौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वेन् । आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥९॥

उत् । अपप्रत् । असौ । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । जूर्वेन् । आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वऽदृष्टः ।

अदृष्टऽहा ॥९॥

असौ पुस्तत्पूर्वस्थानः सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्य उदपप्रत् । ऊर्ध्वं गच्छति ॥ पततेर्मुक्तिं पुमागमे रूपं ॥
किं जूर्वेन् । विश्वानि बहूनि विषाणि पुरु प्रभूतं जूर्वेन् हिंसन् । कीदृशोऽसौ । पर्वतेभ्यः पर्ववद्वाः प्राणिभ्यस्ते-
षामुपकारायादित्यो विषोदकादीनामदनशीलः विश्वदृष्टो विश्वं दृष्टं येन तादृशः अदृष्टहादृष्टानां विषवि-
शेषाणां हंता । एवंमहानुभावः सूर्य ऊर्ध्वमारोहति । अतो विषशंका न कार्या ॥

सूर्ये विषमा संजामि दृतिं सुरावतो गृहे ।

सो चिन्तु न मरानि नो व्यं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला

चकार ॥ १० ॥

सूर्ये । विषं । आ । सजामि । दृतिं । सुरावतः । गृहे ।

सः । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयं । मराम् । आरे । अस्य । योजनं ।

हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १० ॥

आदित्यमंडले चतुर्थेनांगुलिना विषमादाय मधुक्रत्य योजयित्वा निर्विषो भवेदिति यदेतद्विषविषयाया-
मुक्तं तदिदमत्रोच्यते । अहं विषावृतोऽगस्त्यः सूर्ये सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविदारूपे सूर्यमंडले विषमावृत्य
वर्तमानं सूर्यं आ सजामि । आसक्तं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । सुरावतो गृहे सुरानिर्मातुसदने दृतिमिव चर्ममयं
सुरापात्रमिव । यथा तत्कर्तुर्न दोषाय भवति तद्विषमादित्यस्य न बाधकमित्यर्थः । सो चित् स । चित्
पूजायां । उः प्रसिद्धौ । पूज्यः स सूर्यः खलु न मराति । न म्रियते । नो वयं मराम । तदनुग्रहात्तत्रैव विषस्य
योजितत्वादयमपि न म्रियामहे । उभयोरमरणे कारणमाह । हरिष्ठाः । हरयोऽश्वाः । तेषु स्थित आदित्य
आरे दूरेऽस्य विषस्य योजनं प्रापणं चकार । तदेवोच्यते । हे विष त्वा त्वां मध्वमृतं चकार । विषस्य विष-
भावं दूरेऽपनोद्यामृतीचकारेति । एषैव मधुला मधुदात्री निर्विषीकरी मधुविद्या । यदेतदादित्यस्य विष-
योजनं तेन चामृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥ १५ ॥

इयत्तिका शकुंतिका सका जघास ते विषं ।

सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला
चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । शकुंतिका । सका । जघास । ते । विषं ।

सो इति । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयं । मराम् । आरे । अस्य । योजनं ।

हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । इयत्तां कुर्वणेयत्तावती वा । बालित्यर्थः । शकुंतिका । शकुंतः शकुनः । तस्य स्त्री । तां
कपिञ्जलीमाहुः । सका सा ते तव विषं जघास । भक्षितवती । सा विषहर्त्रीति प्रसिद्धा । सो चित् ॥ सा उ
इति निपातसमुदाय एकं पदं ॥ सापि शकुंतिका न म्रियते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । शिष्टं व्याख्यातचरं । अनेन
विषायां यदेहावृतं विषं तस्य शकुनेभ्य आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति ॥

चिः सप्त विष्पुलिंगका विषस्य पुष्यमक्षन् ।

ताश्चिन्नु न मरन्ति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला
चकार ॥ १२ ॥

चिः । सप्त । विष्पुलिंगकाः । विषस्य । पुष्यं । अक्षन् ।

ताः । चित् । नु । न । मरन्ति । नो इति । वयं । मराम् । आरे । अस्य । योजनं ।

हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १२ ॥

चिः सप्त चिगुणिताः सप्तसंख्याका विष्पुलिंगका विविधाः विष्पुलिंगकाः । सप्तसु जिह्वासु लोहितशुक्ल-
कृष्णभेदेनैकविंशतिर्यासां ताः । यद्वा । चिः सप्तैकविंशतिभेदा विष्पुलिंगकाः सूक्ष्मचटुका विषप्रतिपक्षभूताः ।
विषस्यास्मदावरकस्य पुष्यं पोषमक्षन् । अदंतु । नाशयंतु । तास्य न मरन्ति न वयमपि । शिष्टमविशिष्टं ॥

न॒वानां न॒वतीनां वि॒षस्य॒ रोपु॒षीणां ।

स॒र्वासा॒मय॒मं ना॒मा॒रे अ॒स्य यो॒जनं ह॒रि॒ष्ठा म॒धु त्वा म॒धुला च॒कार ॥ १३ ॥

न॒वानां । न॒वतीनां । वि॒षस्य॒ । रोपु॒षीणां ।

स॒र्वासां । अ॒य॒मं । ना॒म । आ॒रे । अ॒स्य । यो॒जनं । ह॒रि॒ऽस्थाः । म॒धु । त्वा । म॒धुला ।

च॒कार ॥ १३ ॥

नवानां नवतीनां नवाधिकाणां नवतिसंख्याकानां नदीनां । पुनः कीदृशीनां । विषस्यास्माद्व्यापकस्य सर्वस्य विषस्य रोपुषीणां लोपयित्रीणां केचनीणां । सर्वासामुक्ताणां गंगादिनदीनां नामायमं । गृह्णामि । संकीर्तयामि ॥ गृहेच्छां दसे लुङि च्छां दसल्लुङ् । इयहोर्मः ॥ अस्य योजनमित्यादि गतं ॥

चिः स॒प्त म॒यूर्यैः स॒प्त स्व॒सारो अ॒युवः ।

ता॒स्ते वि॒षं वि ज॒भिर॒ उ॒त्कं कुं॒भिनी॒रिव ॥ १४ ॥

चिः । स॒प्त । म॒यूर्यैः । स॒प्त । स्व॒सारः । अ॒युवः ।

ताः । ते । वि॒षं । वि । ज॒भिर॒ । उ॒त्कं । कुं॒भिनीः॒ऽइव ॥ १४ ॥

चिः सप्तैकविंशतिसंख्याका मयूर्यौ मयूरस्त्रियः । ता विषकारिसर्पद्वेषिण्य इति प्रसिद्धा नागद्वेषिगण्डपञ्चादुत्पन्नत्वात् । तथा सप्तैकसंख्याकाः सर्पणस्वभावाः स्वसारः स्वयमेव सरणा अयुवः । नदीनामेतत् । मुरगंगाद्याः प्रसिद्धाः सप्त नद्यः संति । तास्ते हे देह तव विषं वि जभिरि । विशेषेण हरंतु । तत्र दृष्टान्तः । उ॒त्कं कुं॒भिनीः कुं॒भिन्यः कुं॒भवत्यः कुं॒भेन जल॒हारि॒ण्य इव । ता यथा तद्वरंति तद्वन्नद्यो मयूर्यस्यातिप्रभूतं हरंतु ॥

इ॒य॒त्त॒कः कु॒षु॒भ॒कस्त॒त्कं भि॒न॒द्म॒श॒र्मना । ततो॒ वि॒षं प्र॒ वावृ॒ते प॒रा॒ची॒रनु॒ संव॒तः ॥ १५ ॥

इ॒य॒त्त॒कः । कु॒षु॒भ॒कः । त॒त्कं । भि॒न॒द्मि॒ । अ॒श॒र्मना । ततो॒ । वि॒षं । प्र॒ । वावृ॒ते । प॒रा॒चीः ।

अ॒नु॒ । सं॒ऽव॒तः ॥ १५ ॥

इयत्तकः कृत्स्नितेयतः । अल्पप्रमाण इत्यर्थः । कुषुभकः कुं पृथ्वीं मुंभति विलिखतीति सर्पाणां कृत्स्नितं मुंभयिता नियहोता कुषुभको नकुलः । स ते विषं हरत्विति शेषः । यदि न तथा स करोति तत्कं कृत्स्नितं तं नकुलमशर्मना भिनद्मि । विदारयामि । विषनिर्हरणप्रयोगे यावद्विषापगमं तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठति तद्विदः । तदिदमचोक्तं । तत एवं प्रयोगे सति विषं प्र वावृते । विषावृताहिहाद्विषं प्रवर्तते । निर्गच्छतु । काः प्रति । उच्यते । पराचीः परागंचनवतीरतिदूरगाः संवतः संविभागवतो दिशोऽनु लक्षीकृत्य । दिगंतं प्रति गच्छतु न मां प्रति गच्छत्वित्यर्थः ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः कुषुभकस्तद्वित्या विनियुक्ता । दधिसक्तुजुहोतीत्युपक्रम्य कुषुभकस्तदब्रवीत् । आ० गु० ३. ५. ५. । इति सूचितत्वात् ॥

कु॒षु॒भ॒कस्त॒द॒ब्रवी॒द्गि॒रेः प्र॒व॒र्त॒मान॒कः । वृ॒श्चि॒कस्य॒र॒सं वि॒षम॒र॒सं वृ॒श्चि॒क॒ते वि॒षं ॥ १६ ॥

कु॒षु॒भ॒कः । तत् । अ॒ब्र॒वीत् । गि॒रेः । प्र॒ऽव॒र्त॒मान॒कः । वृ॒श्चि॒कस्य॒ । अ॒र॒सं । वि॒षं ।

अ॒र॒सं । वृ॒श्चि॒क॒ । ते । वि॒षं ॥ १६ ॥

एवं महानुभावेनागस्त्यमहर्षिणोच्यमाने सति गिरेः सकाशात्प्रवर्तमानकः प्रवर्तमानोऽतिशीघ्रमभिगच्छन् कुपुंभको नकुलस्तदब्रवीत् । तद्वाक्यमाचख्यौ । किं तदिति उच्यते । वृश्चिकस्यैतद्विषमरसमसारं । बाधकं न भवतीत्यर्थः । तथा लोकेऽपि सर्पदष्टमपि क्रियादिदंशनमेव अतो न बाध इति हि वदंति । एवमभिवचनेन सोऽपि निर्विषोऽभवत् । अथ तं वृश्चिकं प्रति नकुल आह । हे वृश्चिक ते विषमरसं । अतस्तमृषिं किं करिष्यति । तस्मात्परिहरेति । यदैवमवादीत् तदाप्रभृति वृश्चिकविषमसारमभवत् । एषा विषनिर्हर-
ण्युपनिषत् ॥ ॥ १६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके प्रथमे मंडले चतुर्विंशोऽनुवाकः
प्रथमं मंडलं च ॥

ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES.

- अथ० Atharva-veda Samhitâ.
 अगु० Sarvânukramanî Paribhâshâ.
 अगु० अ० Sarvânukramanî on Rig-veda, Man-
 dala . , Sûkta . .
 अम० Amarakosha.
 आ० Âsvalâyana's Srauta-sûtra.
 आ० गु० Âsvalâyana's Grihya-sûtra.
 आप० प० Âpastamba's Paribhâshâsûtrâni, M. M.
 in Zeitschrift der Deutschen Morgenl.
 Gesellschaft, vol. ix. pp. xliii seqq.
 आप० Âpastambîya Srauta-sûtra.
 आप० गु० Âpastambîya Grihya-sûtra.
 आर्य० The Âryabhaṭīya, edited by Dr. H.
 Kern. Leiden, 1874.
 उ० Unâdi-sûtras, ed. Aufrecht. Bonn, 1859.
 ऋ० and ऋ० Rig-veda.
 ऋ० Rigvidhâna, ed. R. Meyer. Berlin,
 1878.
 ऐ० आ० Aitareya Âranyaka.
 ऐ० ब्रा० Aitareya Brâhmana.
 क० उ० Katha Upanishad.
 का० Kâsikâ¹.
 कौ० उ० Kaushîtaki-Brâhmana Upanishad.
 छा० उ० Khândogya Upanishad.
 जै० न्या० Gaiminîya Nyâya-mâlâ-vistara, ed.
 Goldstûcker. London, 1878.
 तां० Tândya Mahâ-Brâhmana.
 तै० आ० Taittirîya Âranyaka.
 तै० प्रा० Taittirîya Prâtisâkhyâ.
 तै० ब्रा० Taittirîya Brâhmana.
 तै० सं० Taittirîya Samhitâ.
 धा० Dhâtupâṭha, ed. Westergaard.
 नि० Yâska's Nirukta, ed. Roth.
 नृ० ता० Nrisimha Tâpanîya Upanishad.
 ने० Naighantûka, ed. Roth.
 परा० Parâsara Dharmaśâstra.
 परि० Nâgogîbhata's Paribhâshendusekhara,
 ed. Kielhorn. Bombay, 1868¹.
 पा० Pânini¹.
 पि० Pingala's Khandaḥ-sûtra, ed. Weber, In-
 dische Studien, vol. viii.
 पू० मी० Gaimini's Mîmâmsâ-darsana.
 फि० Sântanava's Phit-sûtra, ed. Kielhorn.
 Leipzig, 1866.
 बृ० Brihad-devatâ (Adhyâya and Sloka), MS.
 बृ० उ० Brihad Âranyaka Upanishad.
 म० Mahâbhâshya, ed. Kielhorn¹.
 मनु० Manu Smṛiti.
 मु० उ० Mundaka Upanishad.
 मै० उ० Maitri Upanishad.
 वा० सं० Vâgasaneyi Samhitâ.
 वेदां० Bâdarâyana's Vedânta-sûtras.
 शत० (ब्रा०) Śatapatha Brâhmana.
 शि० Pâniniya Śikshâ for Rig-veda (Sloka),
 Indische Studien, vol. iv. pp. 360 seqq.
 शे० उ० Svetâsvatara Upanishad.

¹ Vârttikas have been referred to by पा० with four figures, giving the Sûtra in Pânini and the number of the Vârttika in Kielhorn's edition of the Mahâbhâshya. म० has been used instead of पा० when Sâyana does not quote the Vârttika itself, but Patañjali's note on it. When a Vârttika does not occur in the Mahâbhâshya, but in the Kâsikâ only, it has been referred to by का० with four figures. This does not mean that Sâyana had just this or that book in his mind, but is only meant to facilitate the finding of a quotation. When references are given to the Paribhâshendusekhara, this does not mean that Sâyana knew this book, but that the passage referred to will help to explain Sâyana's meaning. A few grammatical quotations have not been found either in the Mahâbhâshya or in the Kâsikâ. In these cases the Sûtra of Pânini has been given with an * after it. They will be found in the Siddhânta Kaumudî or in the Ganapâṭha, etc.

